
REPRINT FROM THE PANDIT.

काशिकाव्याख्या

पदमञ्जरी

महामहोपाध्यायश्रीहरदत्तमिश्रविरचिता

तत्पूर्वार्धम् ।

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरणप्रधानाध्यापकेन
भारद्वाजदामोदरशास्त्रिणा संशोधितम् ।

कारयाम् ।

मेडिकलहालनामके यन्त्रालये मुद्रितम् ।

सं० १९५२-१९९५ ई० ।

PDF Creation, Bookmarking
and Uploading by:
Hari Parshad Das (HPD)
on 30 November 2014.

श्रीविश्वनाथो विजयते ।

इयं काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी पुरातनतरयन्यपरिशीलन-
शालिनां मनीषिणा विनोदाय काशिकराजकीयप्रधानविद्यालयाध्य-
क्षश्रीयुतविनिमसाहेबमहोदयानां प्रोत्साहनतो विशुद्धपुस्तकालाभे-
ऽपि महता परिश्रमेण संदिग्धेषु स्थलेषु भाष्यकैयटादिग्रन्थपर्यालो-
चनया पाठनिश्चयं विदधता मया पञ्चमाध्यायपर्यन्तं दशोऽथ
प्रकाशिता ।

संस्कृतपाठालये व्याकरणशास्त्रप्रधानाध्यापको
दामोदरशास्त्री ।

॥ श्री ॥
श्रीविश्वनाथो विजयते ॥

उपोद्घातः ।

नमः श्रीद्वूपज्यपादेभ्यो बालशास्त्रिभ्यो गुरुवर्येभ्यः ।

साम्प्रतं किल भारतवर्षे ऽचत्यपुरातनपण्डितरत्नप्रणीतानि
नानाविधदर्शनपुस्तकानि यवनसाम्राज्यकालमारभ्य दुरवस्थामाप्नु-
वन्नित्यतिरोहितं परीक्षकाणाम्, येषां नामानि केवलं क्वाचित्कफ-
क्लिका वा श्लोकान् वा परिदृश्यमानपुस्तकेषु निरीक्ष्य निर्धाय च
तदर्थगाम्भीर्यमुत्कण्ठमानाः सकलतत्तत्पुस्तकनिरीक्ष्ये ऽनुभूतचिर-
तदन्वेषणपरिश्रमा अनुपलभ्य तानि भृशं खिद्यन्ते भूयासो विप-
श्चितः । तामिमां न्यूनतामपसारयितुकामैः प्रशस्योद्योगैः साम्प्र-
तिकसम्राडधिकृतप्रधानमहोदयैः प्रसह्य महान्तमर्थव्ययमूरीकृत्य
चिरपरिश्रमं मुहुरन्विष्य नानादेशेषु संस्कृतशास्त्रपुस्तकानि संपाद्य
विशदमुद्रणशैलीं विपुलीक्रियमाणैर्नवनवोदितैर्मूर्तैरिव तदीययशः-
शशधरैराह्लाद्यमाना विद्वज्जनचकोरा मन्ये नातिचिराद्विस्मरिष्यन्ति
तदलाभसमुद्भूत प्रभूतं खेदमासादयिष्यन्ति साकल्येन संस्कृतपुस्त-
कानि संपादयिष्यन्ति च तैः स्वसमीहितम् । अथापि देशान्तरेषु
पाणिनीयतन्त्रसम्बन्धिनं पुस्तकानां नातिसम्पत्तिं समालोच्य निर्धार्य
चेतद्वेशे व्याकरणाभ्यासशैलीबाहुल्य तदीयप्राचीननिबन्धान् प्रचिका-
शयिषुभिः काशिकसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षवरैः श्रीयुतशिफिय-
साहिबमहोदयैः समुद्योजिता अस्मद्गुरुवरश्रीद्वबालशास्त्रिपूज्यपादाः
काशिकां प्राकाशयन् ।

सा तदानीमप्राप्य विख्यातवैदुष्यश्रीहरदत्तमिश्रनिर्मितां तद्व्याख्यां पदमञ्जरी केवलैव मुद्रिता नातिप्रियाकरोति 'सव्याख्यकाशिकापर्यालोचनसमुत्सुकान्, अनन्तरं तत्पदमलंकुर्वणैः संस्कृतविद्यानदीष्णधिषणैः श्रीयुतडात्तरथिबोसाहिबमहोदयैरालोक्य पाठशालीयविद्यामन्दिरे ऽसंशोधितमेकमेव पदमञ्जरीपुस्तकमनुचिन्त्य तावन्मात्रेण मुद्रणकार्यनिर्वाहवैधुर्यमासाद्य द्विचण्णि माधवीयधातुवृत्तेरपूर्णानि पुस्तकानि संभाव्य पदमञ्जरीपुस्तकान्वेषणे बिलम्बं तस्याः संशोध्य मुद्रणे नियुक्तावाहं श्रीयुतगङ्गाधरशास्त्री च पुस्तकानामपरिष्कृततया चिरानुभूतपरिश्रमो भ्वादिगणं काशीविद्यासुधानिधिपत्ने ऽमुद्रयाव । अनन्तरं चेकमेव भृशमशुद्धं पुस्तकमाकलय्य पुस्तकान्तरसाहायकविरहेण विरमितमावाभ्यां संमुद्रयम् । अथेदानीं संस्कृतविद्यारसास्वादनचतुरैः श्रीयुतवेनिससाहिबवर्यैः पदमञ्जरीप्रकाशने नियुक्तोहं तदीयं पुस्तकान्तरमन्वेषयन् संप्राप्य परिपूर्तिरहितमपि संशोधितमेकं पुस्तकं साम्प्रतं प्रकाशयितुं यत्ते, प्रार्थये च सर्वदेशस्थितान् महाशयान् माधवीयधातुवृत्तेः पदमञ्जर्या वा उपलब्धे प्रबोधयितुं येन प्रकाशितसकलप्रतीका सा संपादयितारं यशोभागिनं कुर्यादिति शम् ॥

काशिकराजकीयपाठालये

व्याकरणशास्त्राध्यापको

दामोदरशास्त्री ।

॥ ॐ नमो गणेशाय ॥

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

व्यक्तप्रधानपुरुषात्मकमस्वतन्त्रमेतत्समस्तमधितिष्ठति यः स्वतन्त्रः ।
तस्मै शिवाय परमाय दशाव्ययाय साम्बाय सादरमय विहितः प्रणामः ॥ १ ॥
स्वस्व मनोरथमवाप्तुमपेतविघ्नं यस्य प्रसादमनवाप्य न शक्नुवन्ति ।
पद्मासनप्रभृतयः प्रथमपि देवास्तद्वस्तु हस्तिमुखमस्तु मयि प्रसन्नम् ॥ २ ॥

तात पद्म^१कुमाराख्य^२ प्रणम्याम्बा श्रिय तथा ।

ज्येष्ठ चाग्नि^३कुमाराख्य^४ माचार्यमपराजितम् ॥ ३ ॥

यश्चिराय हरदत्तसंज्ञया विश्रुतो दशसु दिक्षु दक्षिण ।

उज्जहार पदमञ्जरीमसौ शब्दशास्त्रसहकारपादपात् ॥ ४ ॥

तामिमामनुपधेन चेतसा भावयन्तु भुवि भव्यबुद्धयः ।

क खलु प्रणयिनि प्रियवद्रे मत्सरी भवति मद्बिधे जने ॥ ५ ॥

अविचारितरमणीय काम व्याख्याशत भवतु वृत्तेः ।

हृदयंगमा भविष्यति गुणवृक्षाणामिय व्याख्या ॥ ६ ॥

दृष्टदेवनमस्कार कार्य सचेह कि कृतः ।

वृत्तौ सूत्रे तथा भाष्ये वार्त्तिके च तदुच्यते ॥ ७ ॥

मनसा वचसा च कर्मणा कृत एवायमिहानिवेशितः ।

नहि दर्भपवित्रपाणिताद्वपरं मङ्गलमत्र कीर्त्यते ॥ ८ ॥

वृत्त्यन्तरेष्वसन्त गुण वदन् वृत्तिकविजे यन्ये प्रेक्षावतां प्रवृत्त्ये
क्रियमाणं वस्तु निर्दिशति । 'वृत्तौ भाष्यदति' । वस्तुनिर्दिष्टे सति तेना-
र्थनार्थिनः प्रवर्तन्ते इतरे नेत्युपयुक्तो यन्यादौ वस्तुनिर्देशः । वृत्त्यन्तरे-
ष्वसम्भविनो गुणस्य कथनं तु प्रवृत्तिनियमार्थं, कथमपरथा प्रवृत्तिर्बिहाय
वृत्त्यन्तराण्यस्याम् । स पुनर्गुणो वृत्त्यादिषु विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य यः सार-
भूतोऽस्तत्सयहात्मकत्वम् । तत्र सूत्रार्थप्रधानो यन्यो वृत्तिः । सा चेह
पाणिनिप्रणीतानां सूत्राणां कुण्ठिप्रभृतिभिराचार्यैर्विरचितं विवरणम् ।
आक्षेपसमाधानपरो यन्यो भाष्यम् । तदिह कात्यायनप्रणीतानां वा-

क्यानां पतञ्जलिप्रणीतं विवरणम् । तथाशब्दः समुच्चये । पारायणशब्दः
 प्रत्येकमभिसम्बध्यते धातुपारायण नामपारायणमिति । यत्र धातुप्रक्रिया
 तद्भातुपारायणम् । यत्र गणशब्दानां निर्वचनं तन्नामपारायणम् । आदि-
 शब्देन शितोणादिक्रियादेर्यहणम् । विप्रकीर्णस्य, वित्तिप्तस्य, तन्त्रस्य,
 'तन्त्र प्रधाने सिद्धान्ते तन्तुवाये परिच्छेदः' इति निघण्टुः । इह तु सि-
 द्धान्तवचनः, तत्रापि व्याकरणशास्त्रे वर्त्तने वृत्त्यादिसमभिव्याहारात् ।
 तस्य यः सार उत्कृष्टोऽस्तस्य सग्रहः, क्रियते सगृह्यतइत्यर्थः । तत्प्रकार
 दर्शयति 'इष्टुपसख्यानवती' ति । सूत्रेणासगृहीतं लक्ष्यं येन सगृह्यते
 तदुपलक्षणमिष्टुपसख्यानग्रहणम् । तेन वक्तव्यादीनामपि ग्रहणं, वृत्त्यन्त-
 रेण सूत्राण्येव व्याख्यायन्ते इयं पुनरिष्टादिमती, तथा शुद्धगणा, वक्ष्यति
 'लोहितडाढ्य क्यवचन भृशादिष्वितराणां' ति । 'कण्वातु शकलः पूर्व-
 कतादुत्तर इष्यत' इति च सैषा गणस्य शुद्धिः । वृत्त्यन्तरेण तु गणपाठ एव
 नास्ति प्रागेव शुद्धिः । खोरणावित्यादौ गूढं सूत्रार्थो विवृतो यथा सा
 विवृतगूढसूत्रार्था, गूढग्रहणं सूत्रार्थमात्रोपलक्षणं, सूत्रार्थप्रधानेत्यर्थः ।
 अनेन वृत्तिग्रहणमुक्तं, व्युत्पन्नानां शब्दरूपाणां सिद्धिर्यस्या सा व्युत्पन्नरू-
 पसिद्धिः, उदाहरणमण्डितेत्यर्थः । यदि बोदाहृतशब्दरूपं यथा सिद्ध्यति
 तथा व्युत्पत्तिः क्रियते यस्या सा व्युत्पन्नरूपसिद्धिः । दुर्निरूपेषु पदेषु
 क्वचित्प्रक्रियाऽभिधीयतइत्यर्थः । वृत्तिरिति ग्रन्थाभिधानम् । काशिकेति
 देशतोऽभिधानं, काशिषु भवा 'काश्यादिभ्यष्टज्जिठौ' काशिका ॥
 यथा पुनरयमशः सारभूतस्तथा दर्शयति । 'व्याकरणस्ये' ति । एतावदेव
 हि शास्त्रशरीरं यदिष्टुपसख्यानादि, एतावति हि शास्त्रकृत्य परिनिर्नि-
 ष्ठति परिसमाप्यते । अस्यैव तु शास्त्रशरीरस्य परिकरबन्धो रत्नावन्ध
 परिशिष्टोऽशो ग्रन्थकारेण भाष्यकारादिना क्रियते आक्षेपसमाधानादिमु-
 खेनायमेवाशः उपस्थाप्यतइत्यर्थः । अत्र च व्याकरणाविषया वृत्तिः क्रियतइति
 वचनात्तस्य यत्प्रयोजनं तदेवास्या अपीति अर्थादुक्तं भवति । अथ व्याक-
 रणस्यैव किं प्रयोजनं, किमनेन पृष्ठेन सर्वथाध्येयं व्याकरणं, श्रूयते हि

‘ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेय’ इति सन्ध्यापास-
नादिवदवश्यं कर्तव्य व्याकरणाध्ययनमित्युक्तं भवति । तत्र यथा ऽनुपा-
सीन सन्ध्या प्रत्यवैति तथाऽनधीयानोपि व्याकरणं, तत्र व्याकरणं ज्योतिषं
निरुक्तं शिवा कृन्दो विचिति कल्पसूत्राण्यङ्गानि, अङ्गत्वं चाङ्गसंस्तवात् ।

मुख व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते ।

निरुक्तं श्रेत्रमुद्विष्टं कृन्दसा विचिति पदे ॥

शिवा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान् प्रवृत्तते ।

इति । उपकारकत्वाच्च तत्र व्याकरणमर्थविशेषमाश्रित्य पदमन्वा-
चत्वाणं पदपदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकरोति । ज्योतिषमप्यध्ययनोपयो-
गिनमनुष्ठानोपयोगिन च कालविशेषं प्रतिपादयति, निरुक्तं तु व्याकरणा-
स्यैव कात्स्न्यम् । कृन्दो विचितिर्पि ‘गायत्र्या यजति’ ‘त्रिष्टुभा शसती’-
त्यादौ श्रुतानां गायत्र्यादिशब्दानां लक्षणनोर्थमाचष्टे । शिवाप्यध्ययनकाले
कर्मणि च मन्त्राणामुच्चारणप्रकारं प्रतिपादयति । कल्पसूत्राण्यपि प्रति
शाख शाखान्तराधीतेन न्यायप्राप्तेन चाङ्गेनोपेतस्य कर्मणः प्रयोगं कल्प-
यन्ति । षट्सु चाङ्गेषु व्याकरणं प्रधानं पदपदार्थज्ञानस्य तदायत्तत्वात् ।
वृत्तिकारस्तु प्रयोजनप्रवणत्वात्प्रेतावत्प्रवृत्तेः सम्भवाच्च प्रयोजनस्य भाष्य-
कारिण पठिन साक्षात्प्रयोजनमाह । ‘अथेति’ । अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः,
अधिकारं प्रस्तावः प्रारम्भः, तमथशब्दो द्योतयति, शब्दानुशासनमित्ये-
तावत्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किं शब्दानुशासनं प्रारभ्यते उत श्रूयत-
इति, अथशब्दे तु सति क्रियान्तरव्यवच्छेदेन प्रस्तूयतइत्येवोक्तं निश्ची-
यते । विविक्ताः साधवः शब्दाः प्रकृत्यादिविभागतो ज्ञाप्यन्ते येन तच्छा-
स्त्रमत्र शब्दानुशासनम्, अनुपूर्वो हि शासिर्विविच्य ज्ञापने द्रष्टः । तद्वथा
‘अक्षेत्रवित् क्षेत्रविदं ह्यप्राट् संप्रैति क्षेत्रविदानुशिष्ट इति,’ ‘सं पूषन्वि-
दुषा नय यो अञ्जसानुशासती,’ इति च । ततः करणे ल्युट्, शब्दानामनुशा-
सनं शब्दानुशासनमिति कर्मणि षष्ठ्या समासः । अत्र च शब्दानामिदम-
नुशासनं नार्थानामिति अर्थव्यावृत्तिपरायां चोदनायां कर्तृविशेषस्याविव-

क्षितत्वादुभयप्राप्त्यभावाच्चोभयप्राप्तौ कर्मणी'त्यनेन षष्ठी किं तर्हि
'कर्तृकर्मणोः कृती'त्यनेनेति 'कर्मणि चे'ति न निषिद्धः समासः ।

अनिदं प्रथमाः शब्दा साधवः परिकीर्त्तिताः ।

तएव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः ॥

अन्यथोच्चारिताः पुभिरपशब्दा इतीरिता ।

स्मारयन्तश्च ते साधूनर्थधीहेतवः स्मृताः ॥

यद्यपि लोके गवाद्यो गाव्यादयश्च सममेव प्रयुज्यन्ते वाचकत्वा-
भिमानोपि सम एव तेषु लौकिकानां साधीयान् गाव्यादिषु, तथापि
गवाद्यो ऽनादयः साधवस्तएव साक्षाद्वाचकाः । गाव्यादयस्तु बाला-
दिभिरशक्त्यादिना गवाद्युच्चारणेच्छयैव तथातथोच्चार्यन्ते । आदिमन्तो
ऽपभ्रशाः, ते च स्वयमवाचका अपि प्रथम गवादिशब्दस्मरणद्वारेणार्थधिय
जनयन्ति, ये च तत्रैव प्रथमे व्यवहारे व्युत्पाद्यन्ते तेषां गवादिष्वत्तेष्वेव
वाचकत्वाभिमानः । एव तन्मूलानामपि । तत्र ये साधवस्ते शास्त्रेणानुशिष्यन्ते
ऽसाधुभ्यो विविक्ताः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन ज्ञाप्यन्ते इमे साधव इति, कथं
पुनरिदमाचार्येण पाणिनिना ऽवगतमेते साधव इति, आपिशलेन पूर्वव्या
करणेन, आपिशालिना तर्हि केनावगत, ततः पूर्वव्या व्याकरणेन, यद्वेव-
मन्धपरम्पराप्रसङ्गः, तद्वथा शुक्लक्षीरमित्यन्धेनोक्ते केनेदमवगतमिति पृष्टो
यदान्थान्तरं मूल निर्दिशति सोप्यन्थान्तरं तदा नैतद्वचः शौक्ये प्रमाण
भवति तादृगेतत् । नैष दोषः । सर्वे एव हि ते स्वेस्वे काले गाव्यादिभ्यो वि-
विक्तान् गवादिशब्दान् प्रत्यक्षत एवोपलभन्ते चत्वारो वेदा ऋग्यजुः
सामाथर्वणलक्षणाः, तत्र ऋग्वेद एकविंशतिधा भिन्नः, एकशतं यजुःशाखाः,
सहस्रवर्त्मा सामवेदः, नवधाथर्वणो वेदः, षडङ्गानि, मीमांसान्यायविस्तरः,
अष्टादश पुराणानि, अनन्तान्युपपुराणानि, अष्टादश स्मृतयः, अनन्ता उप
स्मृतयः, भारतरामायणादिरितिहासः, आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वोऽर्थशास्त्र
काव्यानि नाटकानि एतावान् प्रयोगस्य विषयः, तद्वत्स्यात्र सर्वत्र निष्ठा,
स त्वावत्सर्वानेव व्याकरणानुगताञ् छद्धान् प्रत्यक्षयति व्याकरणेन च
पूर्वस्मिन्नपि काले तेषां सत्तामनुसन्धत्ते, एषा अस्मदादीना गतिः । पाणि-

निरपि स्वकाले शब्दान् प्रत्यक्षयच्चापिशलादिना पूर्वस्मिन्नपि काले सत्ता-
मनुसन्धत्ते, एवमापिशलिः, अनादिरय ससारः । कथं पुनरस्मदादीना सर्वल-
क्ष्यदर्शित्व, माभूदस्मदादीनामस्मद्विशिष्टाना महर्षीणा सम्भवति यस्य
वा ईश्वरानुग्रहः स सर्वे प्रत्यक्षयति । अत्रैव हि लौकिकाः स्मरन्ति ।

येनाक्षरसमान्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्न व्याकरणं प्रोक्त तस्मै पाणिनये नमः ॥

इति । अक्षरसमान्नाय च व्याचक्षते देवसूत्राणीति ।

अथ वा कस्य चित्के चिदपरस्यापरे तथा ।

अन्यस्यान्ये तथा शब्दाः सन्ति दर्शनगोचराः ॥

तथा च ।

यद्विस्मृतमदृष्टं वा सूत्रकारेण तत्स्फुटम् ।

वाक्यकारो ब्रवीत्येव तेनादृष्टं च भाष्यकृत् ॥

अत एव च पाणिनीयमेतन्निमुनि व्याकरणं वदन्ति सन्तः । अव-
योन्द्रियगोचराश्च शब्दा इति नास्त्यन्धपरम्पराप्रसङ्गः । यस्मात्स्वेवे काले
सर्वे शब्दाः प्रत्यक्षतो गृह्यन्ते । पूर्वपूर्वव्याकरणवशेन तु तस्मिन्नास्मिन्
काले सत्तानुसन्धीयतइत्येतावत्, तस्माच्चास्त्यन्धपरम्पराप्रसङ्गः । नहि चतु-
ष्मति मूले कथिते पयसः शैक्ष्यमग्रमाणं भवति । यद्व्यपीतिहासपुराणादि-
ष्वपशब्दा अपि संभवन्ति तथापि येषामेव पूर्वपूर्वव्याकरणवशेन तस्मि-
न्नास्मिन्काले सत्तानुसन्धानं तद्वानादयः साधव इति निर्णयिते ।

यथैव वेदवाक्याना पाठे सत्यपि सङ्करे ।

बहूनामभियुक्तानामुपदेशेन निर्णयः ॥

आह ।

अनादिता चेत्साधुत्वं संज्ञाशब्देषु का गतिः ।

उच्यते, नाम करणे गृह्येण नियमश्रुतेः ॥

यथाकाम न संज्ञानां विनियोगः समस्ति नः ।

तस्मादनादिता संज्ञास्वपि नैव विरुध्यते ॥

यास्तत्तद्वेशभाषाभिः संज्ञास्तासां न साधुता ।

लङ्कारवार्तिके चैतद्वृत्तं कात्यायनो ब्रवीत् ॥

नहि यथाहवि सज्ञा शक्यते कर्तुं गृह्येषु नियमविधानात् । तत्रा-
पस्तम्बो 'द्वुत्तरं चतुरत्तर वा नाम पूर्वमाख्यातान्तर'मित्याह । बोधायन-
स्त्वधिकमप्याह । 'अष्टगुणक देवतानूक वे'ति । अष्टगुणकम् अष्टगुणधायि,
देवतानूक देवताभिधायि, 'कृतं कुर्याच्च तद्वित'मिति गृह्यान्तर, तस्माद-
नादिप्रयुक्तानामेव द्वाविणोदा वसिष्ठो रुद्र इत्यादीनां सज्ञात्वेन विनि-
योगः । याः पुनर्द्वैशभाषाभिः सज्ञाः कूचिमञ्चीत्यादयो न तासां साधुत्व,
तदेतत् लकारोपदेशस्य प्रयोजननिराकरणावसरे वार्तिककारेणाप्युक्त,
'न्याय्यभावात्कल्पन सज्ञादिष्विति, यदृच्छया कश्चित् लतको नाम तस्मै
दद्धल्लतकाय देहीति अच्कार्यं यथा स्यादिति लकार उपदिश्यते । तत्र
न्याय्यभावात् न्याय्य अतकशब्दः स हि कृदन्तः अतीयते' कुनि अतक इति,
ततश्च तस्यैव सज्ञात्वेन कल्पन युक्तं स एव सज्ञात्वेन कल्पयितव्य
इत्यर्थः । आदिशब्देनैतद्वर्णयति क्रियाशब्दा अपि न लक्षणमस्तीत्येव
प्रयोक्तव्याः किं तर्हि अनादिप्रयुक्ता एवेति तेषु चानादिमत्त्वमाप्तोपदेशादव-
गन्तव्य, यथा नहि वविरन्तिपर प्रयुज्यतइति, अस्त्येव शास्त्रीये नामकरणे

यास्त्येताः स्वेच्छया सज्ञाः क्रियन्ते टिघुभादयः ।

कथं न तासां साधुत्वं नैव ताः साधवो मताः ॥

अनपभ्रंशरूपत्वाद्याप्यासामपशब्दता ।

हस्तचेष्टा यथा लोके तथा सङ्केतिता इमाः ॥

ततश्च

नासां प्रयोगेभ्युदयः प्रत्यवायोपि वा भवेत् ।

लाघवेनार्थबोधार्थं प्रयुज्यन्ते तु केवलम् ॥

तदेवमनादिरनपभ्रष्टता साधुत्वमिति स्थितम् । अपरे त्वभ्युदययो-
ग्यतां साधुत्वमातिष्ठन्ते, सा च व्याकरणपरम्परया ऽवसीयतइत्याहुः । अपर
आह । शब्दावान्तरजातिः साधुत्वं सा च व्याकरणपरिकिर्मिति चेत्सि
चकास्ति रत्नतत्त्वमिव परीतकाणाम् । आह च ।

अनपभ्रष्टतानादिर्यद्वाभ्युदययोग्यता ।

व्याक्रिया व्यञ्जनीया वा जातिः कापीह साधुता ॥

इति । अस्त्येव साधुत्वमस्तु च व्याकरण साधूना प्रज्ञापन कि
 पुनरतै प्रज्ञापितै. प्रयोजन, भाष्यजन्य ज्ञानमेव प्रयोजन, श्रूयते हि 'यो
 वा इमा वाच पदशोत्तरश स्वरशश्च वेद स आर्त्विजोऽस्य' इति ।
 आर्त्विजो यजमानः कर्त्विजमहतीति, अथ वा आर्त्विजो कर्त्विक्-
 मर्हतीति याजकोप्यार्त्विजो, 'यजर्त्विग्भ्या घञौ' इति सूत्रेण 'यज-
 र्त्विग्भ्या तत्कर्ममर्हतीति चोपसख्यान'मिति वार्तिकेन च खञ्, 'विद्वान्
 यजेत, विद्वान्याजये' इति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात् । स्मर्यते च

यश्च व्याकुरुते वाच यश्च मीमासतेध्वरम् ।

तावुभौ^१ पुण्यकर्मणौ पङ्क्तिपावनपावनौ ॥

इति ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः पर ब्रह्माधिगच्छति ॥

इति च, तथा ।

निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति । तदेव साधूना शब्दाना प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन ज्ञानमेव
 तावत् पुरुषार्थं, न च तत्रोपायान्तरं लघीयोस्ति अन्यदतो व्याकरणात् ।
 यस्य चैतन्नास्ति तस्याध्ययनमेव निष्फल, श्रूयते हि

यदधीतमविज्ञात निगदेनैव शब्दयते ।

अनगनाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हि चित् ॥

अविज्ञात प्रकृत्यादिविभागेनाविज्ञातार्थमिति नैरुक्ताः । अर्थज्ञा
 नमपि व्याकरणायत्तमेव । किं च साधूना प्रज्ञापन प्रयोगोपि तेषामेव
 यथा स्यादिति, तदिह साधून् प्रज्ञापयत आचार्यस्य साधुभिरेव भावि-
 तव्य नासाधुभिरित्यभिमत लक्ष्यते । अनया स्मृत्या मूलभूता श्रुतिर-
 प्यनुमीयते यथाष्टकादिषु ।

ननु चार्थाभिधानाय प्रयोग. शब्दगोचरः ।

प्राप्त इत्यविधेयस्यात् क्षुधितस्येव भोजनम् ॥

उच्यते ।

अर्थप्रयुक्ते शब्दानां प्रयोगे समुपस्थिते ।

धर्माय नियमः शास्त्रे प्राङ्मुखत्वादिवद्भवेत् ॥

क्षुद्रपघाताय भोजने प्रवृत्तिः, शक्यं च यत्किञ्चन दिङ्मुखेन भुञ्जानेनापि क्षुद्रपहन्तु, अथ च तत्र धर्माय नियमः क्रियते 'प्राङ्मुखोऽपि भुञ्जीति'ति, तद्वदिहापि साधुभिरसाधुभिश्च भाषणे प्राप्ते नियमः क्रियते साधुभिरैव भाषेत एतैर्भाषमाणस्य धर्मो भवति धर्मादभ्युदय इति । श्रूयते च 'एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधु भवतीति' स्मर्यते च

यस्तु प्रयुङ्गे कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्गुह्यवहारकाले ।

सेनान्तमप्राप्तिं जय परत्र वाग्योगविदुष्यति चापशब्दैः ॥

इति । कात्यायनप्रणीतेषु भ्राजाख्येषु श्लोकेषु मध्ये पठितोऽयं श्लोकः । तथा साधुष्वपि सामान्यलक्षणांस्त्वित्ताद्विशेषलक्षणान्वितस्य प्रयोगे फलविशेषः स्मर्यते ।

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्बडवारैः ।

अथ पत्काषिणो यान्ति येचीकमतभाषिणः ॥

इति । अयमर्थः । कमे 'राधादय आर्तुधातुके वे'ति णिङ्भावपक्षे लुङि 'कमेरूपसङ्ग्रहान'मिति चङो विशेषलक्षणं, णिङ्भावपक्षे तु णिञ्चिदु-
स्तुभ्य इति सामान्यलक्षणं, तत्र ये विशेषलक्षणस्य स्मरन्तो ऽचकमतेति प्रयुज्यन्ते ते सुयुक्तैर्बडवारैरिष्टसुखं नाकं स्वर्गं यान्ति ये तु सामान्य लक्षणवशेनाचीकमतेति भाषन्ते ते पादौ कर्षन्तः स्वर्गं यान्तीति, चङ्घ्रिधौ भाष्यकारेण पठितोऽयं श्लोकः । तदेव साधून् प्रयुञ्जानस्याभ्युदयो भवतीति नियमार्थः । अपर आह । गम्यागम्यवद्गुह्याभत्यवच्चायं नियमः । तद्वथा रागात् स्त्रीषु व्रसज्जन्तं प्रत्युच्यते इयं गम्येयमगम्येति । शक्यते च यां काञ्चिदपि गच्छतो रागाव्रिगमः कर्तुं, तत्र नियम इयमेव गम्या ऽन्या गच्छन् प्रत्यवेयादिति । तथा क्षुधा मासभक्षणे प्रवृत्तिः शक्यं च यत्किञ्चिन्मास

भक्षयतां क्षुद्रपहन्तु तत्र नियमः 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' पञ्चैव गोधा-
दयो भक्ष्या अन्यत्र प्रत्यवाय इति, तद्वदिहापि साधुभिरेव भाषेत
अन्यैर्भाषमाणः प्रत्यवेयादिति नियमार्थ इति । तथा च ब्राह्मणं, 'ते
सुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः' तस्माद्ब्राह्मणेन न स्नेच्छितवै
नापभाषितवै स्नेच्छे ह वा एष यदपशब्द' इति अत्र हेलयो हेलय इति
वाक्याद्विर्वचनमपशब्दः, 'हैहेप्रयोगे हैहयो' रिति प्रातस्य मृतस्याकरण-
मित्यन्ये । अरिशब्दे रेफस्य लत्वमित्यपरे । तथा

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानः हिनस्ति यथेद्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

इति अपशब्दप्रयोगे प्रत्यवाय उदाहृतः, मन्त्रो हीन इति प्रसिद्धः पाठः,
स्वरेण स्वरत आद्यादित्वात्तसि, मिथ्याप्रयुक्तो यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तः
शब्दस्ततोर्थान्तरं स्वरवर्णदोषान्प्रतिपादयन्नभिमतमर्थनाहेत्यर्थः । वागेव
वज्रो वाग्वज्र यथेत्युदाहरणे इन्द्रशत्रु इन्द्रशत्रुशब्दः, स हि स्वरज्ञताद-
पराधाद्वज्रमानः हिसितवान् इन्द्रमभिवरता हतपुत्रेण त्वष्ट्रा 'इन्द्रशत्रु-
वर्द्धुस्वे'ति मन्त्रः प्रयुक्तः तत्रेन्द्रस्य शत्रुरिति षष्ठीसमासार्थं विवक्षिते
ऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्तः प्रयुक्तस्तत्र बहुव्रीह्यर्थोपसहारादिन्द्र ए-
वास्य शत्रुरभवत् । कः पुनर्बहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थभेदो यावता यस्येन्द्रःशत्रुः
इन्द्रस्याप्यसौ शत्रुरेव सपत्नपर्यायः शत्रुशब्दः, नैष दोषः । क्रियाशब्दोऽत्र
शत्रुशब्दः शातयिता शत्रुरिति, तत्रेन्द्रस्य शातयिता भूत्वा वर्द्धुस्वेति षष्ठी-
समासार्थः, बहुव्रीहौ त्विन्द्रशातयितृक इति ततश्च स्पष्ट एवार्थभेदः ।
कथं पुनरत्राद्युदात्तत्वस्य वान्तोदात्तत्वस्य वा प्रसङ्गः, यावता यज्ञकर्मणी-
त्येकश्रुत्या भवितव्यम्, अयमप्यदोषः, तत्र हि जपादिपर्युदासेन मन्त्रा-
णामेकश्रुतिर्विधीयते स्वेच्छया प्रयुज्यमानश्च मन्त्रो न भवति, यदि वा
एकश्रुत्यभावादेवात्र प्रत्यवायस्तथा यस्तु प्रयुङ्क्त इति श्लोकेन दुष्यति चाप-
शब्दैरिति दोषो दर्शितः, तस्मादपशब्दप्रयोगे ऽधर्म इति तदेतद्वज्रक-
र्मणि सर्वेषामभिमतं, तथा च प्रायश्चित्तविधिरपि तत्र भवति 'आहिता-

विरपशब्द प्रयुज्य प्रायश्चित्तीया सारस्वतीर्माष्ट निर्वपेदिति । प्रायश्चित्ते भवा, प्रायश्चित्तीया यज्ञकर्मणोन्यत्र न प्रत्यवाय इति केचित् । अन्ये तु तत्रापि क्रियन्त प्रत्यवायमिच्छन्ति, तथा च नानृत वदेदिति निषेधः । द्वित्रिधं ह्यनृत शब्दानृतमर्थानृत च । तथाहि । शब्दस्य अर्थस्य वा ऽन्यथा प्रतिपत्तिहेतुरुच्चारणमनृत, तदत्र प्रतिषिध्यते । यथा ऽर्थानृत वदतः प्रत्यवाय एव शब्दानृतमपीत्यलम् । इयता स्थितमेतत्, शब्दानुशासनमित्यन्वर्थसंज्ञोच्चारणेन व्याकरणप्रयोजनमन्वाख्यायतइति ।

अथ किं सूत्रकारेण नेदमुक्त प्रयोजनम् ।

यथा तन्त्रान्तरेष्वादौ प्रयोजनमुदीर्यते ॥

उच्यते,

काणादे पाणिनीये वा कुत्र लोकः प्रवर्तते ।

उक्त प्रयोजनं यत्र यत्र वा नैतदीरितम् ॥

तस्मात्

यत्र प्रयोजनं व्यक्तं तत्र लोकः प्रवर्तते ।

न त्ववश्यमिदं वाच्यं गन्थादाविति मन्महे ॥

किं च प्रयोजनवचनस्य किं प्रयोजनं, तदर्थेना तत्र प्रवृत्तिरिति चेत् न । पुंवाक्यानां विप्रलम्भभूयिष्ठत्वात्तेभ्य उत्पद्येति प्रत्ययो द्रागेव लीयते ततश्च सकलशास्त्रश्रवणोत्तरकालं तच्चिश्चये भवति ततः किं न प्रयोजनश्रवणमात्रादेव प्रवृत्तिः, अयं सूत्रकारो गुडर्जिह्विकान्यायेन यत्किञ्चित्प्रयोजनमुक्त्वा अन्यस्मिन्नेव स्वाभिप्राये प्रवर्तयेदिति सम्भावयन्तो न प्रयोजनप्रतिपादनमाद्विष्यते, तत्कथं प्रवर्तन् । अथ सन्देहात्प्रवृत्तिः, अस्त्वेवं शास्त्रे प्रयोजनवाक्ये तु कथं प्रवृत्तिः । नहि तस्य प्रयोजनमुक्तम् । अथ तस्याप्युच्यते तस्यापीत्यनवस्था स्यात् । अथ सूत्रकारः स्वयमेवापस्त्य तत्रतत्र प्रवर्तयति शास्त्रेष्वेवमेवास्तु किं प्रयोजनवचनेन, भाष्यकारस्तु विवरणकारपदवीमवगाहमानः प्रयोजनप्रतिपादनमाश्रयते, वृत्तिकारोपि तदेष पठितवान् । तथा वेदरत्नापि प्रयोजनं व्याकरणस्य । ननु नियतानुपूर्वीकस्य

शिष्याचारपरम्परया धार्यमाणशरीरस्य वेदस्य का नाम रक्ता व्याकरणेन ।
 सत्यम् । ये भाषायामदृष्टा लोपागमवर्णविकारा, केवल कृन्दस्येव दृश्यन्ते
 ते केवलप्रयोगशरणौ, प्रामादिका' संभाव्येरन्, वैयाकरणस्तु 'लोपस्तच्चा-
 त्मनेपदेश्वि'ति लक्षणदर्शी तदेव रूपं स्थापयति । तथा ऊहापि प्रयोजन,
 यत्राङ्गजात पूर्णमुपदिष्ट सा प्रकृतिर्देशपूर्णमासादि, यत्र न सा विकृतिः,
 सौम्यं चर्च निर्बपेद्वस्त्ववर्चसकाम' इत्यादि, तत्र वैकृतस्य विधेरूपकारा
 पेक्षाया तन्मुखेन प्राकृतमङ्गजात प्राप्यते तत्र यस्याङ्गस्य प्रकृतौ यो जन्यतयो
 पकारः कृतो यथा 'व्रीहीनवहन्ती'त्यत्रावघातस्य वैतुष्य, तस्य विकृ-
 तावसम्भवेन निवृत्तिः, यथा कृष्णलेखवघातस्य । यथा चान्यदङ्गजात
 प्राप्यते एव मन्त्रेऽपि, तस्य चानुष्ठेयार्थप्रकाशन कार्यं प्रकृतौ, तत्र प्रकृतौ
 यस्य मन्त्रस्य यदभिधेय तत्साकल्पेनाभिधेय विकृतौ नास्ति तस्य सर्व-
 स्यैव निवृत्तिः, यथा कृष्णलेखवघातमन्त्रस्य । 'अवरक्ता दिवः सपत्न्य
 वध्यास'मिति । यस्य त्वेकदेशस्याभिधेय नास्ति तस्य तावन्मात्रं निवर्तते
 यथा 'अग्नये जुष्टं निर्बपामी'त्यत्र देवताभिधायि पद सौर्यादिषु निव-
 र्तते । न च विभक्तेरुत्प्रेक्षादेकारस्यावस्थानप्रसङ्ग, अकारान्तव्यतिरि-
 क्तेष्वेव ह्येकारस्य सप्रदान वाच्यं तत्र तु यशब्दस्य वाच्यं, ततश्चेकारा
 न्तेऽग्निशब्दे निवर्तमाने एकारोऽपि निवर्तते, ततः सौर्यं कर्मणि देवताभि-
 धायि चतुर्थ्यन्तं यपदमूह्यं सूर्यायेति । तथा 'देवीराप' शुद्धा स्ये'ति
 अप्सु विनियुक्तो मन्त्रः तस्याज्ये ऊहा देवान्यं शुद्धमसीति । तथा पुरो-
 हाशे ऽवदानमन्त्रः 'माभेर्मासविश्या'इति तस्य धानासूहः माभैष्ट मा-
 सविजिघ्रमित्यादिः । न चैतदवैयाकरणानां सुकरम् । तथा ऽसन्देहः,
 'स्थूलपृषतीमनद्वाहीमालभेते'त्याम्नायते । तत्र सन्देहः किं स्थूला पृषती
 स्थूलपृषती, आहोस्वित् स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषतीति, तत्र
 वैयाकरणः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्यर्थं निश्चिनोति, तदेवम्

उपासनीयं यत्नेन शास्त्रं व्याकरणं महत् ।

प्रदीपभूतं सर्वासा विद्याना यदवस्थितम् ॥

किं बहुना ।

इदमाद्यं पदस्थान मुक्तिसोपानपर्वणाम् ।

इय सा मोक्षमाणानामजिज्ञा राजपटुतिः ॥

रूपान्तरेण ते देवा विचरन्ति महीतले ।

ये व्याकरणसंस्कारपवित्रितमुखा नराः ॥

‘केषा शब्दानामिति’ । कथं पुनरनुशासने गुणीभूतानां शब्दानां किञ्चिदेन परामर्शो युज्यते, स्यादयं दोषो यदि केषामित्येतावदुच्येत तदाहि शब्दानामित्यनुषङ्ग आश्रयणीय, तच्च गुणीभूतस्यानुपपन्नम्, इह तु शब्दानामिति स्वशब्देनोपादीयते तत्तु प्रकृतगुणभूतशब्दपरमित्येतावत्, तच्च नानुपपन्नं बुद्धौ सन्निहितत्वात्, राजपुरुषोऽयं कस्य राज इति वत् । पृच्छतश्चायमभिप्रायः, शब्दानुशासनमित्यत्र शब्दशब्द सामान्य-वचनः सन्ति च समुद्रघोषादयः शब्दा येषु वर्णाभिव्यक्तिरपि नास्ति, सन्ति च गाव्यादयोपभ्रशाः, सन्ति च गवाद्योनादयः साधवः, तत्रावि-शेषात्सर्वेषामनुशासनं प्राप्नोतीति । इतरोपि शब्दानुशासनशब्दस्य व्याक-रणे योगरूढत्वात् तस्य च वेदाङ्गत्वात् समुद्रघोषगाव्यादिव्युत्पादनस्य च वेदानुपयोगित्वादाह । ‘लौकिकानां वैदिकानां चेति’ । लोके विदिता लौकिकाः ‘लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ्’ । यद्यपि गाव्यादयोऽपि लोके विदिता-स्तथापि ते न सर्वलोके विदिताः प्रतिदेश भिन्नत्वादपशब्दानां, लोकशब्द-श्चायं सर्वस्मिँल्लोके वर्तते सङ्कोचकाभावात्, अतः सर्वलोकप्रसिद्धानां गवा-दीनामित्यर्थः, साधूनामिति यावत् । वेदे भवा वैदिका, अथात्मादित्वात् ठञ्, वैदिकानां लौकिकत्वेऽपि प्राधान्यख्यापनार्थं पृथग् ग्रहणं, यथा ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोऽप्यागत इति । नन्वन्वाख्याने प्रतिपदपाठोऽभ्यु-पायस्तत्रान्वाख्याने त्रयः प्रकाराः शब्दावशब्दोभयोपदेशभेदेन, शब्देषु रूप-दिष्टेषु गम्यतएतदतोऽप्येवमिति, यथा ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या’ इति भक्ष्यनियमादप्येवमिति गम्यते । तथाऽप्यशब्दोपदेशेऽप्येव सुशब्दा इति गम्यते, यथा ऽभक्ष्ये शामकुक्कुट इत्युक्ते चारण्यो भक्ष्य इति गम्यते, हेयोपादेयोपदेशेऽपि स्पष्टं प्रतिपत्तिर्भवति यथा अथमिदमेव यस्या इति, आनन्त्याच्छब्दानां सर्वथाप्यसम्भव एव, एवं हि श्रूयते बृहस्पतिरिन्द्राय

दिव्य वर्षसहस्र प्रतिपदविहितानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच
 न चान्तं जगामेति । बृहस्पतिः प्रवक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं च वर्षस-
 हस्रमध्ययनकालो न चान्तगमनमासीदस्य तस्य कुतोऽप्यन्ते स्वल्पायुषि
 प्रजाया यस्सर्वथा चिरंजीवति स वर्षशतं जीवति न चान्योभ्युपायोऽस्तीति
 मन्यमान आह । 'कथमिति' । कथं व्याकरणेन शब्दानुशासनं कथं वा
 व्याकरणं शब्दानामनुशासनं न कथं चिदित्यर्थः । येनाल्पेनैव यत्नेन महतो
 महतः शब्दौघान्प्रतिपद्यन्ते तदुपायान्तरन्दर्शयति । 'प्रकृत्यादिविभाग-
 कल्पनयेति' । तत्र प्रतिपदशब्दोपदेश एव तावदोश्रितो नियतत्वात्,
 अपशब्दा हि प्रतिदेशं प्रतिगृह्य प्रतिपुरुषं प्रत्ययस्य भिन्नाश्चानवस्थिता,
 न ते लक्षणानामनुशास्तुं शक्यन्ते । उपेयस्य चार्थस्य साक्षात्प्रतिपत्तिर्युक्ता ।
 प्रत्ययात्पूर्वं क्रियतइति प्रकृतिः । आदिशब्देन प्रत्ययविकारागमाना
 ग्रहणं, तेषां विभागो ऽसकीर्णरूपता तस्य कल्पना ऽवयवकल्पिका बुद्धि-
 स्तया हेतुभूतया शब्दानामनुशासनं व्याकरणेन, व्याकरणं वा कल्पनाय
 ह्येन, कल्पनामात्रं प्रकृत्यादिविभागो न पारमार्थिक इति वैयाकरणसि-
 द्धान्तं दर्शयति । अत एव व्युत्पत्तेरनियमो दृश्यते, 'वसेस्तव्यत्कर्त्तरि
 णिच्च' वसतीति वास्तव्यः, तद्वितान्तो वा वास्तुनि भवो वास्तव्य इति,
 तथा 'गिरौ डश्कन्दसि' गिरौ शेते गिरिशः, तद्वितो वा गिरिरस्यास्तीति
 लोमादित्वाच्छः गिरिश इति । नन्वेव प्रतिशब्दं प्रकृतिप्रत्ययविभाग-
 उच्यमाने गुरुतरमापद्यते तद्वथा पचतीत्यत्र शब्दे पचिप्रकृतिः तिप्प्रत्ययः
 शब्दिकरण इत्यादि, तत्कोयमभ्युपायो दर्शितः, अत आह । 'सामान्यवि-
 शेषवता लक्षणेने'ति । करणवशां तृतीया कल्पनाया च करणता, वृत्तौ
 चशब्दो न पठितव्यः, एकस्मिन् हि साध्ये हेतुद्वयसमावेशे समुच्चयो
 भवति, इह तु कल्पनायां लक्षणं करणं, कल्पना त्वनुशासने हेतुः । तद-
 यमर्थः । सामान्यविशेषवता लक्षणेन करणभूतेन या प्रकृत्यादिविभागक-
 ल्पना तथा हेतुभूतया शब्दानामनुशासनं व्याकरणं व्याकरणेन वा शब्दा-
 नामनुशिष्टिरिति । तत्रोत्सर्गलक्षणं सामान्यवत् । तद्वथा । 'कर्मण्य-
 णि'ति, तत्र धातोरित्येतत्कर्मणीत्येतच्च सामान्यम्, अनेन च कुम्भ-

कारो नगरकार इत्यादिकं महान्तं शब्दौघं प्रतिपद्यते । विशेषलक्षणं विशेषवत् । तद्वथा । 'आतीनुपसर्गं क' इत्यत्रात इत्यनुपसर्ग इति च विशेषः । अनेन गोदः कम्बलद इत्यादिकं महान्तं शब्दौघं प्रतिपद्यते । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । क्व चित्पठ्यते लाघवं भवतीति, अपाठ एव ज्यायान् । अथ किमर्थो वर्णानामुपदेश इति, न तावदविप्लववर्णस्वरूपज्ञापनार्थः । तस्य कलाधमातादिदोषरहितस्य लोकात् एव सिद्धत्वात् । अन्यथा दीर्घप्रादेशरूपपदेशः कर्तव्यस्यात् । न च ग्रहणकशास्त्रेण तेषां सिद्धिः, तस्य स्वरूपस्योच्चारणैकसमधिगम्यत्वात् । अथ तेषां लोकात् गंगादिबिदादिपाठस्य तन्त्रेणोभयार्थत्वाद्वा परिज्ञानं ह्रस्वादिष्वप्येवमेवास्तु । न च वृद्धिरादैर्जि'त्यादिवत्सज्ञापरिभाषादिरूपता येन पारम्पर्येणापि तावदुपयुज्येत, तस्माच्चार्थ उपदेशेनेति प्रश्नः । 'प्रत्याहारार्थ इति' । प्रत्याह्रियन्ते सत्तिप्यन्ते ऽस्मिन्वर्णो इति प्रत्याहारः । विशिष्टानुपूर्वीको विशिष्टानुबन्धयुक्तश्चाक्षरसमान्वायः । स यथा स्यादित्येवमर्थ इत्यर्थः । सत्तेषां राशीकरणम् । प्रत्याहारो वा किमर्थ इत्याह । 'प्रत्याहारे लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इति' । सति हि प्रत्याहारे 'आदिरन्त्येन सहेते'त्येतत्प्रवर्तते तत्प्रवृत्तौ चाकारादीनां वर्णानामणित्यादिकास्सज्ञास्सपद्यन्ते ताभिश्च व्यवहारे लाघवं भवति, असति तु प्रत्याहारे सचिवेशविशेषापेक्षयोराद्यन्तयोरभावाद् आदिरन्त्येनेत्यस्याप्रवृत्तावणादिसंज्ञाऽभावादकारादीनां यावतां कार्यमिष्यते तावन्तः स्वरूपेणैव शास्त्राः स्युः, ततश्च गौरवप्रसङ्ग इत्यर्थः । अथ वा प्रत्याह्रियन्ते सत्तिप्यन्त इति संक्षेपः सकोचः प्रत्याहारो ऽणादिसंज्ञा, सति हि वर्णोपदेशे पूर्वोक्ताक्षरसमान्वायस्तावत्सपद्यते तेनाणादयः संज्ञास्ततो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

अइङ् ॥ कोस्य सूत्रस्यार्थः । किमभिधेयं पृच्छ्यते किं वा प्रयोजनं, तन्नाभिधेयं नास्त्येव, अभिधेयशून्यस्यापि प्रयोग उपपद्यते, प्रयोजनार्थो हि शब्दानां प्रयोगो विद्यते चात्र प्रयोजनमणादिसंज्ञानिष्पत्तिः ।

अथेह कस्मादाहुणादिकमच्कार्यं न भवति । उच्यते । अत्र च सत्यस्मिन् सचिवेशे 'हलन्त्य'मित्यस्मिन् प्रवृत्ते आदिरन्त्येनेत्यनेनाच्संज्ञा निर्वर्त्यते, अतो ऽस्मात्सचिवेशात्पागकारादीनामच्त्वाभावात् तत्कार्याभावः । अथ वा चादिषु पाठाच्चिपातत्व निपातत्वात्प्रगृह्यसंज्ञा प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावः । किं निपातव्यक्तिरेकैवात्र निर्दिश्यते, ननु सर्वा एव व्यक्तयो निर्दिष्टमिष्टाः । सत्यं, तथापि सर्वासा युगपदुच्चारयितुमशक्यत्वादेकैव निर्दिश्या सा च निपातव्यक्तिरेकैव युक्ता, तन्निर्दिशे संहिताकार्याभावादित्यस्य रूपस्य स्फुट-मवगमात् । 'अनेन क्रमेणेति' । अनेन क्रमस्य विवक्षितत्व दर्शयति । एवं ह्यण्यग्रहणेष्वाकारादीना त्रयाणा ग्रहणमिण्यग्रहणेष्वाकारस्याग्रहणम्, उग्र-ग्रहणेष्वाकारेकारयोर्द्वयोर्ग्रहणमुपपद्यतइति भावः । 'वर्णानिति' । यद्य-मी वर्णाः, कारप्रत्ययः कस्माच्च भवति । उच्यते । 'वर्णात्कार'इत्यस्य नाय-मर्थो वर्णादुच्चार्यमाणात्कारः प्रत्ययो भवतीति । एवं हि विज्ञायमाने ककार इत्यादावुच्चार्यमाणस्याज्भक्तसमुदायस्यावर्णत्वात्कारप्रत्ययो न स्यात् किन्तर्हि निर्देश इत्यनुवृत्तेः यस्योच्चार्यमाणस्य प्रयोगस्यो वर्णा निर्दिश्यः प्रतिपाद्यस्तस्माद्वर्णाद्वर्णस्य प्रतिपादकात्कारप्रत्यय इत्यर्थः । अत्र चानुपूर्वसंपादनएव तात्पर्यं न तु कविपुत्रइत्यादिषु दृष्टानामकारा-दीना प्रतिपादनइति कारप्रत्ययाभावः । 'अन्तइति' । यद्यपि णकारस्य पूर्वोत्तरवर्णापेक्षया मध्यभावस्तथापि पूर्वोत्तरमन्त्यत्वमस्त्येव, 'हलन्त्य'मि-त्यत्र हलन्त्यत्वमाश्रितं न मध्यत्व प्रतिषिद्धं, तच्चान्त्यत्वमस्त्येव मध्यत्व तु सदप्यनाश्रितत्वादकिञ्चित्करमिति भावः । नन्वेवमप्यप्रधानत्वाद् यथाच्-कार्यं न भवति तथेत्संज्ञापि न स्यादित्याशङ्क्याह । 'इतिमिति' । अप्रा-धान्यमणादिसंज्ञास्वनन्तर्भावात्स्यात् स च सहेतेति वचनादित्संज्ञापूर्वक इति भावः । 'तस्येत्यादि' । तस्येति कर्मणि षष्ठी, ग्रहणमुपादानं तच्च शब्दविषय सदुच्चारण संपद्यते । उच्चारणवचन एव वा ग्रहिः, ग्रहणवता प्रातिपादिकेनेति यथा । 'एकेनेति' । सहाय्ययोगे तृतीया । तस्य णकारस्यैकेनादिना ऽकारेण सह प्रदेशेषु संज्ञात्वेनोच्चारणं भवति

न केवलस्य, आदिरन्त्येनेतिवचनावापि वर्णान्तरसहितस्येत्यर्थः । अथ वा तस्येति कर्त्तरि षष्ठी । ग्रहणमुपादानमेव स णकार एकेनैवादिना सहितो ग्राहको भवति न त्वनेकेन नापि वर्णान्तरेण, न च केवल इत्यर्थः । 'उरण् रपर' इत्यकारेणेति, अत्राकारेणेत्येतावद्विवक्षितं 'मुण् रपर' इत्युपलक्षणम्, 'उरण् रपर' इत्यादावकारेणेत्यर्थः । अत एवाकारेणेत्युक्तम् 'उरण् रपर' इत्यस्य तु विवक्षितत्वे तत्र वक्तव्यम् । अथेयं षीध्वमित्यादाविकारेण ग्रहणं कस्मान्न भवति अत्रि श्नुधातुभुवा ख्योरियदुवडा' वित्यन्नेकारोकारयोर्द्वयो स्वरूपेण निर्द्वंशाद् अन्यथा हीण इति ब्रूयात् । न च पूर्वण परेण वेति सन्देहः, पूर्वणेति व्याख्यानात् । ख्योरित्यपि हि निर्द्वंशे किं ह्रस्वयोर्ग्रहणमुतदीर्घयो, अथ यकारवकारयोरिति सन्देहाद् व्याख्या नत एव निर्णयः, 'ह्रस्वमर्द्धमित्यादि । प्रयुज्यत इति प्रयोगो धात्वादि, तत्र ह्रस्वमवर्णं सवृत सवृतादय शब्दा उभयवचना द्वयमाहुर्गुणं च । यथा शुक्लादयः, सवृतगुणयुक्तमित्यर्थः । 'विवृतत्वमिति' । गुणवचनात्त्वप्रत्ययः । विवृतगुणत्वमित्यर्थः । तथा च शिञा विवृतकरणास्वरा, तेभ्य ए औ विवृततरौ, ताभ्यामै औ, ताभ्यामप्याकारः, सवतो ऽकार इति । 'तेषा सावर्ण्यप्रसिद्धार्थमिति । अन्यथा भिन्नत्वात्प्रयत्नस्यासति सावर्ण्यं दृष्टाठकमित्यादौ दीर्घप्लुतयो परतो 'ऽक सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्व न स्यात् । ननु च सत्यपि विवृतत्वे नैव प्लुतस्य दीर्घत्व प्राप्नोति तस्मिन्कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वात्, स्वरसन्धिषु प्लुतस्य सिद्धत्वज्ञापनाद् दोषः । 'विवृत इति' । विवृततर इत्यर्थः । नहि विवृतस्य विवृततरेण सावर्ण्यमुपपद्यते प्रयत्नभेदात् । विवृतोपि हि प्रतिज्ञायमानो यद्वत्तरसमान्वायिक एव प्रतिज्ञायेत ततो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्यस्याकारस्य सवृतत्वादक्षत्वन स्यात् । ततश्च शमामष्टाना दीर्घा ऽकारस्य न स्यात्, अन्यस्यैव तु स्यात्, दृषदित्यन्तोदात्तो न स्यात् । नायक इति प्रत्ययाकारस्यानच्त्वादायादेशो न स्यात् । प्रपचतीति प्रशब्दाकारस्य 'निपाता आद्युदात्ता' इत्याद्युदात्तो न स्यात् । 'अस्य च्वावि' त्यादावुपात्तस्य सवृतत्वाद्वनणत्वादसति ग्राहकत्वे ऽकारस्यैव ग्रहणाच्छुक्तीभवतीत्यादावेव

स्यात् मालीभवतीत्यादौ तु न स्यात् । अथाक्षरसमान्नायिकस्यैव विवृत
त्वप्रतिज्ञाने किं प्रयोजन, नह्यय क्व चिदपि पुन प्रयुज्यते । उच्यते । यत्रा
'कस्सवर्णे दीध' इत्यादौ प्रत्याहारग्रहण तत्रादिरन्त्येनेतिवचनादनयो
रेवाकारककारयोरनुकरणमिति तेन प्रत्याहारगतेनाकारेण विवृतेन प्रयो
गस्ययोर्दीर्घप्लुतयो सावर्ण्यग्रहणे सति खट्वाढकमित्यादौ दीर्घत्वादि कार्यं
यथा स्यात्, असति हि विवृतत्वे 'अस्य च्वा वित्यादिवत्प्रत्याहारेष्वपि
सवृतस्य प्रयोगस्यस्य ह्रस्वस्यैव हि कार्यं स्यात् । सति तु विवृतत्वे
दीर्घप्लुतयोरपीत्यस्त्येवाक्षरसमान्नायिकमात्रस्यापि विवृतत्वप्रतिज्ञाने फलम्
अत पूर्वाक्तदोषप्रसङ्गादेव यो नाम कश्चिदकार स सर्वो विवृत
प्रतिज्ञायते, तदाह । 'इह शास्त्रमिति' । इहेत्येतावत्युक्ते सति सविधा
नादक्षरसमान्नाय इत्यर्थस्यादिति शास्त्रग्रहणम्, ननु चा 'स्य च्वा वित्या
दौ सत्यपि विवृतत्वे नैव सवर्णाना ग्रहण सिध्यति अन्वत्वात् प्रत्युच्चा
रण ह्यन्ये चान्ये चाकारादय, तदिह संवेष्टा विवृतत्वेपि सावर्ण्यमात्र
सिध्यति न त्वणत्वमपि, येऽक्षरसमान्नायउपदिष्टास्तएवाण, आदिरन्त्ये
नेति वचनात् । ततश्चाक सवर्णइत्यादौ प्रत्याहारएव सवर्णग्रहण स्यात्,
ना 'स्य च्वावि' त्यादौ । एतच्चेदामिकारादिष्वपि समानं तेषी 'को यण
ची' त्यादावेव ग्राहकास्स्युर्न यस्येति चे' त्यादौ । ननु प्रत्यभिज्ञानादुच्चा
रणस्य चाभिव्यञ्जकत्वात्सर्वेषूच्चारणेषु एक एवाकारस्तत्कस्यानणत्वमा
शङ्कते । यद्येवमनुबन्धकार्याणि सकीर्यैरन्, कर्मण्यण' 'आतिनुपसर्ग
क' इत्यादिषु पुन पुनरेक एवाकार उच्चार्यते स च नानानुबन्धयुक्त इति
सर्वत्र सर्वानुबन्धकार्यप्रसङ्ग, 'अप्रैतिक' इत्यस्य चानुबन्धकार्यप्रसङ्ग ।
लोकवद्वयस्या भविष्यति । तद्वथा लोके इह मुण्डो भव, इह जटिलो
भव इह शिखी भव इह तूष्णीको भवेत्येकस्यापि धर्मिणो देशभेदेन
धर्मभेदउक्ते यो यत्र धर्म उक्त स तत्रैव व्यवतिष्ठते न पुनर्धर्मिण
एकत्वाद्व्यत्रापि भवति, तद्वदिहापि गोद्वय इत्यत्र चाश्वादिप्रतिषेधो
लिङ्गमावृत्तिज्ञतमपि दृष्टत्वमाश्रीयतइति, तेन घटेन तरति घटिक,
धनस्य निमित्त धनमित्यादौ दृष्टत्वमणौ ठन्यतौ भविष्यत । आवृत्तिज्ञ

तादेव द्रुजव्यपदेशात् स्वाश्रयस्यैकान्वयपदेशस्य निवृत्तत्वात्किरिणेत्यादौ।
 सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं न भविष्यति । स्यादेतत् । एकश्चेदकार
 तमेकदैक एवाच्चारयेन्न बहव सहेति । न । दर्शनस्पर्शनादिवदुपपत्तेः ।
 यथैकमेव पठमेकदैव कश्चित्स्पृशति कश्चित्पश्यति तादृगेतदुच्चारण
 नामेति । सत्यमेकत्वेष्यकारस्य न कश्चिद्वेष । युक्तिवशात् प्रत्युच्चारण
 भिन्नाकार आश्रित । तथाहि । दण्ड-अप्रमित्यकारयोः कालव्यवायो
 दृश्यते दण्डेतिशब्दव्यवायश्च, न चैकस्य कालशब्दव्यवाय उपपद्यते ।
 नानात्वे तूपपद्यते, यथा 'अइउणि'त्यन्ताकारेकारयोः यथा वा ऽहिरिति ।
 ननु यथा एकस्यापि घटादेस्त्वव्यञ्जकप्रदीपसन्निधानासन्निधानाभ्यामुपल
 ष्यनुपलब्धी तथैकस्याप्यकारस्य व्यञ्जकध्वनिसन्निधानात्प्रथममुपलब्धस्य
 मध्ये च तदसन्निधानादनुपलब्धस्य पश्चात्तत्सन्निधानादुपलब्धिरिति उप
 लब्ध्येरेव कालव्यवायो नाकारस्य, नैतत्प्रतीतिसात्त्विकमुच्यते । लौकिका
 ह्यकारयोरेव व्यवाय प्रतिपद्यन्ते ये ऽस्मिन् दुस्तर्के शिञ्जिता न भवन्ति । कि
 चानुनासिकत्वादीनां विरुद्धानां धर्माणामेक एवाश्रयोकार उपलभ्यते, अतो
 विरुद्धधर्माध्यासात् गवाश्वादिष्वेदोनुमातव्य, प्रत्यभिज्ञा च जातिनिब
 न्धना ज्ञालादिवत्, व्यक्तिप्रत्यभिज्ञा त्वसिद्धा भेदस्यैव प्रतिपुरुष प्रसिद्धे ।
 तथा च कुड्यान्तहितेषु वक्तृषु शब्दविशेषाद्वक्तृविशेष निश्चिन्वन्ति न चैत
 दस्यैव प्रतिभासे सत्युपपद्यते । एव तर्हि सैव जातिरत्र निर्दिश्यते ततश्च
 सर्वेषामणत्व भविष्यति । यद्येवमणुदित्सवर्णस्य चेत्यणग्रहणमनर्थकम्,
 एव ह्यक्षरसमाप्तायव 'दस्य च्वा' वित्यादावपि जातिनिर्देश एवास्तु किम
 ण्यहयेन । एव तर्हि नैवात्र जातिर्निर्दिश्यते नाप्येकैव ह्रस्वव्यक्ति षडपि
 ह्रस्वव्यक्तयो निर्दिश्यन्ते तदैतदेव कथं भवति । सादृश्यप्रधानो निर्देश ।
 सादृश्य च षण्णामपि ह्रस्वव्यक्तीनामस्तीत्येकव्यक्तिनिर्देशेपि तदुपस्था
 विवक्षितत्वात् षण्णामप्यय निर्देश सपद्यतइति सर्वासामणत्वसिद्धिः ।
 एव च कृत्वा यदत्र विवृतेऽच्चारण तदेव धात्वादित्यप्यकारस्य विवृ-
 तत्वेऽच्चारण सपक्षमिति न तेषां पृथग्विवृतत्वं प्रतिज्ञातव्यमिति सर्वमव
 दातम् । कथं पुनर्ज्ञायते विवृतं प्रतिज्ञायतइत्याह । 'तस्येत्यादि' । यदि

पूर्वमकारो विवृतो न प्रतिज्ञात स्यात् ततस्तस्य विवृतस्य 'प्रयोगार्थम्' ।
 अर्थशब्दे निवृत्तिवचनं प्रयोगनिवृत्त्यर्थे प्रत्यापत्ति न कुर्यात् । अथ वा तस्ये
 ति सवृत परामृश्यते तस्य सवृतस्य प्रयोगो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः ।
 स्वरूपाद्धि प्रच्युतस्य पुनस्तत्प्राप्तये यन्नार्थवान् भवति । ननु चातिखट्ट
 इत्यादावाकारस्य विवृतस्य ह्रस्वो विधीयमान आन्तरतम्याद्विवृतो भवेत्
 तस्य प्रयोगो माभूदिति प्रत्यापत्तिवचनमर्थवत् । नैतदेव, ह्रस्वादेशेष्व 'च-
 श्वे' त्युपस्थानादद्यौ ह्रस्वेन भाव्यम्, असति च विवृतत्वे ऽकार आकार न
 एहातीति आकारस्य ह्रस्वो नैव स्यादिति कस्य प्रत्यापत्ति स्यात्, यस्त
 ह्यो 'पोन्यतरस्या' मित्याकारस्यैव ह्रस्वस्तस्य प्रत्यापत्तिस्स्यात्, एव मन्यते ।
 नैव लोके न च वेदे विवृताकारोस्ति कस्तर्हि सवृत योस्ति स भविष्यति,
 अथ वा यदि विवृत प्रतिज्ञायते प्रयोगोपि तस्य तथाभूतस्य प्राप्नोती
 त्याशङ्काह । 'तस्येत्यादि' । अस्मिन्पक्षे ज्ञापकस्यानुपन्यस्तत्वाच्च का
 चिदनुपपत्ति, विवृतत्वप्रतिज्ञान तु व्याख्यानाद् अवसेय, यदि प्रत्यापत्ति
 क्रियते तथैव प्रत्यापत्त्या सर्वाकार सवृत सपन्न इति पुनरपि सावर्ण्यं
 न स्यादित्यत आह । 'शास्त्रान्तइति' । शास्त्रान्ते क्रियमाणा प्रत्यापत्ति
 सर्वेष्वेव शास्त्रकार्येष्वभियतीति भावः ॥

चत्वंक ॥ इह प्रयोजनार्थो वर्णानामुपदेशो न स्वरूपज्ञापनार्थः,
 लकारोपदेशस्य च न किञ्चित्प्रयोजन दृश्यतइति तदुपदेशमात्रेणुक्तम्
 कि पुन कारणम् लकारोपदेशस्यैव प्रयोजन एच्छति न पुनर्वर्णान्तरोपदे
 शस्येत्याशङ्का निराकुर्वन्नाह । 'अकारादयो वर्णा इति' । वर्णशब्द उभ
 यलिङ्ग, तथा च पूर्वत्र ह्रस्वमवर्णमित्युक्तम् इह च वर्णो इति । 'प्रचुर
 प्रयोगविषयो इति' । प्रयुज्यतइति प्रयोगो धात्वादि प्रचुर प्रभूत, प्रयोगो
 विषयो येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहि, अथ वा प्रयुक्ति प्रयोगस्तस्य
 विषय प्रयोगविषयस्तत प्रचुरशब्देन बहुव्रीहि । 'सुज्ञानम्' 'प्रयोजन
 मिति' । तद्वथा । दण्डाय दध्यन्न देवच्छन्नमित्यादौ स्थानित्व निमि
 त्तत्वमित्यादि । 'लकारस्त्विति' । तुशब्दे ऽकारादिभ्यो विशेष दर्शयति ।
 'कृपिस्य एवेति' । स्यादेतत् कृपिस्यस्य तस्याच्कार्यार्थे उपदेश इति,

तत्राह । 'कृपेश्चेति' । नहि तस्याप्ययमौपदेशिक किं तर्हि 'कृपो रो ल' इति विधानेन सपादित, स चासिद्ध इत्यर्थः । तत किमित्याह । 'तस्यासिद्धत्वादिति' 'अच्कार्य्याणि भविष्यन्तीति' । कल्पतइति धातो रन्त इत्युदात्तत्वं, कृप्तमिति हि शेषनिघातः, कल्पनमिती 'कोगुणवृद्धी' इत्यादीनि । 'किमर्थम् लकार उपदिश्यतइति' । नहि तस्य 'को यण ची' त्यादौ स्थानित्व निमित्तत्वं वा सभवतीति भावः । 'लत्वविधानादिति' । लत्व विधीयते येन लत्वविधान सूत्र 'कृपो रो ल' इत्येतत् तस्मात्पराणीत्यर्थः । एतेन तेषु लत्वस्य सिद्धत्वं दर्शयति । 'कृप्रप्रशिक्ष इति' । अत्र गुरोरनृत इति ध्रुते कर्तव्ये लकारस्य सिद्धत्वात् तस्य चानच्त्वादचो विधीयमान ध्रुते न स्यात् । 'प्रकृप्त इति' । अन्तर्भावितएयर्थात्कर्मणि क्त । 'गतिरनन्तर' शेषनिघातः । अत्रो 'दात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इत्यस्मिन्कर्तव्ये लकारस्य सिद्धत्वात्तस्य चानच्त्वादचो विधीयमानस्वरितो न स्यात् । ननु च नाच स्वरितो विधीयते, सत्यम् । अनुदात्तसज्ञा त्वचो विधीयते एव स्वरितसज्ञा ऽपि ततश्च स्थान्यादेशयोऽभयोरपि लकारयोरनच्त्वात् स्वरितो न स्यादेव । 'कृप्रवानिति' । अत्रा 'नचि चे' ति पकारस्य द्विर्बचन न स्यात् । यद्यपि पूर्वमपि द्विर्बचनस्योदाहरणं सम्भवति तथापि स्पष्टार्थमिदमुदाहरणमुपन्यस्तम् । ननु च 'कृपो रो ल' इत्येतत् सूत्र स्वरितविधानात्परम् अ अ इत्येतस्मात्पूर्वमस्तु, एव हि लत्वस्या सिद्धत्वात् ध्रुतस्वरितद्विर्बचनान्यपि लकारस्यैव सिद्ध्यन्ति । नैतदस्ति । कृपो रो ल' इत्येतस्मिन्नुत्कृष्यमाणे 'यो यङी' त्येतदप्युत्क्रष्टव्यं ततश्च निजेगित्यतइति 'हलि चे' ति दीर्घत्वं स्यात्, तस्मिन् कर्तव्ये लत्वा सिद्धत्वादिति यथान्यासमेव साधीयः । कृपिस्य एव प्रयुज्यतइत्येतदपि शिथिलयन्नाह 'यच्चाशक्तिजमिति' । साधुशब्दोच्चारणशक्तेरन्या शक्ति रवानाशक्तिः न ह्यशक्तेर्जनम् । नन्वसाध्वनुकरणमप्यसाध्येव, यथा ब्रह्म ह त्यानुकरणं यो ह्येवमसौ ब्राह्मण इतीति ब्राह्मण इति सोऽपि प्रत्यवेति । विषमोऽयमुपन्यासः । न तत्रानुकरणात् प्रत्यवाय किं तर्हि अविकल तत्- क्रियानुष्ठानादेव । एव यद्दि पुनरनुकरणात्प्रत्यवाय स्याद् एवमसौ

ब्राह्मणं हन्तीति कद्रलीस्तम्बं छिन्दन्नपि प्रत्यवेयात्, तद्वदिहापि य एव
 कुमार्यल्लतकशब्दं प्रयुक्तस्तमेव यद्वनकुर्वन् प्रयुञ्जीत तत् स्यादसाधु,
 अयं तु शब्दान्तरं प्रयुङ्क्ते, कथम् । अर्थभेदात् । कुमार्यां प्रयुक्तस्य पुरुषवि-
 शेषोर्थः, अनुकरणस्य तु कुमार्यां प्रयुक्तमनुकार्यशब्दरूपम् । अतः
 एवाह । 'असाधुशब्दरूपं तदनुकरणस्यापीति' । न चापशब्दप-
 दार्थकत्वादपशब्दत्वम्, अन्यथा ह्यपशब्द इत्येवायमपशब्दस्यात् ।
 नापि 'प्रकृतिवदनुकरणं भवती'त्यपशब्दत्वं शास्त्रीया हि तत्र
 प्रकृतिर्ब्रह्मते शास्त्रीयं च कार्यमिति दिश्यते न चापशब्दश्चास्त्रीया प्रकृ-
 तिः, न चाप्यपशब्दत्वं शास्त्रीयं कार्यम् अतोऽशक्तिजानुकरण-
 मपि साध्वेव । इष्यते इत्यनेनैतद्वर्णयति न्यायसिद्धिमप्येतच्छ्रुतानां
 मिच्छया नियम्यते इति, तेन किं सिद्धं भवति लवणस्य दीर्घा न
 सन्तीत्येतत्सिद्धं भवति अन्यथा 'चत इद्वातो' रित्येतच्छक्तिवैकल्याद्
 लृत इति पठन्तीं कुमार्यां यदा शिष्टोऽनुकुर्यात् कुमार्यल्लतक इत्याहेति
 तदा लवणस्य दीर्घप्रयोगः साधुरेव स्यात् । 'इको यणचौ'त्यत्रास-
 त्यपि लकारोपदेशे वैषम्यात् सख्यातानुदेशाभावेऽपि आन्तरतम्यात्सिद्धि-
 मिष्टः, गमिप्रभृतीनामृकारस्येत्सञ्ज्ञापि पुषादिभ्युताद्भूत इति ज्ञा-
 पकात्सिद्धा, अतः पूर्वोक्तान्येव प्रयोजनानि । ननु च तान्यपि 'अकार-
 लकारयोः सवर्णसञ्ज्ञा वक्तव्येति सवर्णसञ्ज्ञया सिद्ध्यन्ति, सा चावश्यं वक्त-
 व्या पितृ-लकार इत्यत्र सवर्णदीर्घत्वं यथा स्यात् । सत्यम् । सवर्णसञ्ज्ञा
 अयणे सा तावद्वक्तव्या कृप्तशिख इत्यत्र भूतसिद्धये यत्र कर्त्तव्या, ऽनुत-
 इति प्रतिषेधप्रसङ्गात् लकारोपदेशे तु स तावदुपदेश्य स्वरसन्धिप्रकरणे
 च लकारस्य अकारवद्भावे वाच्य इत्यविशेषात् सूत्रकारलकारमुपदिदेश ॥

एओड् ॥ अत्र पूर्वोच्चेति नोक्तं पूर्वं सहास्यं ग्रहणासम्भवात् । अथ
 'षिद्विदादिभ्योड्' 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योडि'त्यकारेण ग्रहणं कस्माच्च
 भवति । आदिरन्त्येनेत्यत्राणुदित्सवर्णस्य चेत्यतोऽप्रत्यय इत्यनुवृत्ते ।
 एवञ्च 'रो सुपी'त्यत्राप्रत्यय इति निषेधात् स्वरूपग्रहणं 'सुपि चे'त्यत्र
 तु प्रतिषेधो न भवति यजुर्दौ सुपीति विशेषणात्, उत्तरं च बहुव-

चने क्लीति, 'सुप्रिङन्त पद'मित्यत्रापि तिङ्साहचर्यात् सुबितिप्र
त्याहार 'शास इदङ्हलो'रित्यत्र प्रत्याहारे सति अडादौ हलादौ चेत्य
विधीयेत, ततश्चाङ्हलोरित्यनर्थकम् । एतावन्तो हि प्रत्यया अडादयो
हलादयश्च, व्यतिशसै इत्यत्र तु कृतीत्यनुवृत्तिरेवाप्रसङ्गः अतोऽङ्गहणसाम
थ्यात् स्वरूपग्रहणम् । अदृशोऽङीति न प्रत्याहार 'अच्छत्पृता' मिति ऋता
लिटि पुनर्गुणविधानात् । 'सनि च' 'इङ्श्चे'ति न प्रत्याहार, 'इको
क्लि'ति कित्त्वविधानात्, 'अज्भन्गमा सनी'ति दीर्घविधानाच्च नही
ङन्ताना सनि गम्यादेशे इगन्ता अजन्ता वा धातव सनि सभवेयु ।
'परिमाणाख्याया सर्वेभ्य' 'इङ्श्चेति' न प्रत्याहार यदि स्यादृकारा
न्तानामेङन्ताना च सामान्यलक्षणेनैव घञ सिद्धत्वादिवर्णोवर्णान्तेष्व
जपोर्बाधाय घञविधिस्त्यात् । न च तयोरपि वचनसामर्थ्याचित्ये बाध
इति विकल्पस्त्यात् । ततश्च तद्विधावेव वा ग्रहण कुर्यात् । 'क्रीङ्जी
ना णा' विति न प्रत्याहार । क्रीज्यो पृथगुपादानाद्वातुसाहचर्याच्च ।
इङ्धार्योरिति न प्रत्याहार धारिसाहचर्यात् ॥

ऐञ्चोच् ॥ इहा 'दिरन्त्येन सहेते'ति मध्यवर्त्तिनामजित्येषा सज्ञा
भवन्ती इकारादीनामिव णकारादीनामपि प्राप्नोति ततश्च दधि
णकार दधि करोति दधि ङकार इति यणादेश प्राप्नोति, एवमग्रहणे
णकारस्यापि ग्रहणे सुगण णकार इत्येक सर्वर्णे दीर्घ प्राप्नो
ति, तथा अङ्ग्रहणे चकारस्यापि ग्रहणादुचीनामित्यादौ अङ्ग्रहणे वाय
इति णत्व स्यात्, एव सर्वेष्वेव प्रत्याहारेषु मध्यवर्त्तिनामनुबन्धाना
तत्तत्प्रत्याहारनिबन्धन कार्य प्राप्नोतीत्यभिप्रायेणाह । 'प्रत्याहारेणु
बन्धानामिति' । प्रत्याहारे अक्षरसमान्याये ये ऽनुबन्धा तेषामज्ग्रहणे
पूपलक्षणमेतत् । अजादिप्रत्याहारग्रहणे कथं ग्रहण न भवति
प्राप्नोत्येवेत्यर्थ 'आचारादिति' । आचरणमाचार, आचार्यस्य
प्रवृत्ति 'उपादयो बहुल' 'वृषिमृषिकृशे काश्यपस्य' अचि इमु
डिति, ततो ज्ञापकाच्च भवति, सामान्यापेक्ष च ज्ञापकमिति कार्यान्त
रमपि तत्रतत्र न भवति । 'अप्रधानत्वादिति' । अणादिसज्ञाप्रणयना

र्थमनुबन्धोच्चारण तत्राकारादारभ्य आ चकारान्मध्यवर्तिनामचसञ्ज्ञा भवन्ती स्वप्रवृत्ते प्राग्येषा स्वार्थमुपादान निश्चित न परार्थमेव तेषा प्रधा नाना भवति तत्र च येषामृकारादीना न क्व चिदपि सञ्ज्ञास्वरूपान्तर्भाव स्तेषा तावत्स्वार्थमेवोपादानमिकारादीनामप्यणादिसञ्ज्ञासु न कथं चि दपि प्राधान्यम् । इगादिसञ्ज्ञासु सञ्ज्ञास्वरूपान्तर्भावे ऽपि स्वरूपमित्यनुवृत्ते स्वार्थमप्युपादान न परार्थमेव, णकारादीना तु परार्थमेवेत्यप्राधान्यम् । किं च णकारादीनामचसञ्ज्ञा प्राप्नोति लोपश्च तत्र परत्वाच्चिन्यत्वाच्च लोपे कृते सञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले ऽसत्त्वादपि तेषामजादिसञ्ज्ञाऽभाव इत्याह । 'लोपश्चेति' । स्वार्थेव तरपु, 'अल्पाक्षर' मिति यथा, यस्मिंस्तु प्रत्या हारं यो ऽनुबन्धोपेक्षित तस्य वचनसामर्थ्यात्तत्प्रवृत्ते प्राग् लोपाभाव । इ हाकारादयो वर्णा सभागा इष्यन्ते यदाह 'तस्यादित उदात्तमर्द्धद्वस्व,' पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदूताविति । सन्ति च केषा चिद्वागा वर्णान्तरबुद्धिबोधा आकारादिष्वकारादय, एकारैकारयोरकारिकारौ, ओकारौकारयोरकारौ कारौ, ञकारे रेफ, लकारे लकार । ते तत्तदकारादियहणेन गृह्येत्त वेति सन्देह । तदर्थं च किमकारादिसंघातमात्रमाकारादयो वनादिवच्छरी रादिवद्वा, किं वा वर्णान्तरमेतत्सदृशावयव नृसिहादिवदिति सन्देह । किं तावत्प्राप्तम् । संघातमात्रमिति, कुत । अकारादिरूपप्रत्यभिज्ञानात् क्रमेणोपलब्धेश्च, यत्रो इति ह्युक्ते पूर्वमकार पश्चाद्विदुतौ इति प्रतिपत्ति, स्थानक्रमाभिधानाच्च एते कण्ठतालव्यौ ओऔ कण्ठोष्ठाविति । नह्येकस्य वर्णस्य स्थानद्वयेन क्रमेण निष्पत्ति । सूत्रकारोप्याह एवो मृतिप्रसङ्गे तदवयवाविविदुतौ भवेत्ते इति । आश्वलायनोप्याह 'विविच्य सन्ध्यतरा णामकार' मिति । अत संघातमात्रत्वात्तद्वहणेन गृह्ये सति अग्ने'इन्द्र । वायो उदकमित्यत्र सवर्णदीर्घत्व प्राप्नोति । 'विप्रतिषेधे परं कार्य' मिति परत्वादान्तरङ्गत्वाच्चावयवप्रतिपत्तिपूर्वकत्वात्समुदायप्रतिपत्ते, अग्ने एतौ त्येड पदान्तादिति स्यात्, आलूय प्रलूयेति तुक्, खट्वाभिरित्यत्रैस्, यातेत्यतो लोप, वाचा तरति वाचो निमित्तमिति दृग्जलन्तयो ढन्यतौ

स्याताम्, एवमादौ पक्षे दोष दृष्ट्वा द्वितीय पक्षमाश्रित्याह । 'वर्णेष्वि
 त्यादि' । 'वर्णैकदेशा इति' । पुनर्वर्णग्रहण वर्णानां सतामेकदेशा एते न
 पुनर्वर्णसमूहानामिति ज्ञापनार्थं, तेन वर्णैकत्वव्यवस्थापक एकत्वप्रतिभासा
 निर्णीत, नह्याकारादे पदस्येव वर्णसमूहत्वेन प्रतिभास किं त्वेकवर्णं
 तथा, अकारादिभागसवेदन त्वेकवर्णत्वेपि तस्य सभागत्वात् भागानां
 चाकारादिसादृश्यादुपपन्न, तदाह । 'वर्णान्तरसमानाकृतय इति' । भागा
 नामेव च क्रमोपलब्धि स्थानभेदोप्येकवर्णत्वेपि वकारवदुपपन्न सूत्रकार
 वचनमपि सदृशभागनिबन्धनमेवास्तु, अतोकारप्रत्यभिज्ञानादेरन्यथापि सि
 द्धत्वादबाधितान्यथानुपपन्ना चैकत्वबुद्धिरेकवर्णत्वे प्रमाणम् । 'तेष्विति' ।
 एकदेशेषु । 'तत्कार्यमिति' । वर्णान्तरकार्यं सवर्णोदीर्घत्वादि न भवति किं
 कारणमित्याह । 'तच्छायानुकारिणो हीति' । तच्छाया, तदाकार, एव
 प्रत्यक्षेणैक्य साधयित्वा तत्र विप्रतिपन्न प्रत्यनुमानमाह । 'पृथगित्यादि' ।
 इच्छायेनिरात्मगुणोत्र प्रयत्नो न पुन स्पृष्टतादिवर्णगुण । इहैकप्रयत्न
 निर्वर्त्य एको वर्ण एकेच्छापूर्वकश्चैकप्रयत्न तत्र यथा एकवर्णोच्चारणे
 छापूर्वकैकप्रयत्ननिर्वर्त्यत्वादकारादीनां सभागत्वेप्येकत्व तथा एकारादे
 रपि, नहि कश्चिदेकाराद्युच्चारयन् प्रयत्नस्य तत्कारणभूताया इच्छाया
 वा भिन्नत्वमुपैति, अतो नरसिंहवज्जात्यन्तरत्वादकारादीनामभावादेव
 तत्कार्याणामभाव । यद्येव 'तस्माच्चुड द्विहल इति नुड आनर्धं
 त्यादावेव स्याद् आनृधतुरित्यादौ न स्याद्, अकारस्यस्य रेफस्याहल्
 त्वात् । तथा 'कूपो रो ल, इति लत्व कल्प्ता, चलीकृष्यते कल्पयिष्यत
 इत्यादौ शुद्धस्यैव रेफस्य स्यात् शुद्धो लकारो न तु कृप्त इत्यादावकार
 स्यस्य लकार, रषाभ्यामिति शात्वमातीर्णमित्यादावेव स्यात् तिसृणां
 मानृणामित्यादौ तु न स्याद् इत्यत आह । 'नुद्विधीत्यादि' । सकारन
 कारस्थानिकस्य मूर्ध्वस्य विनाम इति पूर्वाचार्याणां सञ्ज्ञा इह तु शाका
 रस्य ग्रहण नुद्विधी तावद् द्विहल्यग्रहण न करिष्यते । न चैवमाटतुरित्या
 दावपि प्रसङ्ग, अशनेतिशेत्त्यस्य नियमार्थत्वाद् अकारोपधस्य यदि भवति
 अशनेतिरेवेति, अशनातिनिवृत्त्यर्थे हि नाशन इत्येव ब्रूयात्, लत्वे च रो

ल इति सामान्यनिर्देशादुकारलकारस्योश्च रेफलकारयोर्निष्कष्य स्थान्या
देशभावायोगादेकदेशविकारद्वारेण ऋकारस्यैव लकार । अत्र च प्रमाण
'लुटि च कृप' इति निर्देश, यत्वेपि र इति सामान्यनिर्देशात् ऋका
रस्थोपि तावद्रेफो गृह्यते, न च परयाऽज्भक्त्या व्यवधानम् 'अटुकुष्वाङ्मु
व्यवायेपी' त्यत्र व्यववायेपीति विभज्य सामान्येन व्यववायेपि यत्त्वविधा
नात् । न चैव वर्णान्तरव्यवायेपि प्रसङ्ग, अटुकुष्वाङ्मुम्भिरिति निय
मार्थत्वात् । आक्षरसमाप्तायिकैस्तत्प्रत्यापितैर्वा व्यववाये यदि भवति
एभिरेवेति, क्षुभ्नादिषु वा नृनमनवृत्तप्रोतियहण ज्ञापकमिति प्रतिविधानम् ॥

हयवरट् ॥ अङुदात्त इति न प्रत्याहार, 'प्राक् स्तितादङ्गव्यवा
येपी' ति वचनात् 'प्रत्याहरे तस्मिन् प्रत्येकमटत्वे 'ऽलौन्त्यस्ये' त्यन्त्यस्य
स्यात् समुदायस्य त्वटत्वे सर्वदेशे इति कुतो व्यववा । ननु चाङुदात्त
इत्यत्र यदा प्रत्याहारस्तदा ऽङ्गुवायइत्यत्रापि प्रत्याहार एव यत्त्वविधि
वत्, ततश्चाभ्यवसुनेतीत्यादौ यत्त्वविधानार्थमेतत्स्यात् । एष तर्ह्योदिर
न्त्येनेत्यत्राप्रत्यय इत्यनुवर्तते स चान्वर्थं प्रतीयते विधीयतइति, तेन भाष्य
मानेन सर्वत्र प्रत्याहारग्रहण न भविष्यति, न चैवमिको यणवी' त्यादौ दोष,
आदिरन्त्येनेत्येतद्वि अइउणित्यादिभि प्रत्येकमभिसंबध्यते तत्र क्व विद
न्वर्थग्रहण क्व चिच्च । इङ् वलादेरिति न प्रत्याहार, 'विभाषेठ' इति वच
नात् । इङ्गिधौ ह्यङ्गस्येत्यनुवृत्त पञ्चम्यन्त चेद्विपरिणम्यते इकारादीना च
प्रत्येकमिटत्वं तत्रादे परस्येत्याद्वृधातुकादेरिकादिरादेश स्याद् अवि
परिणामे त्व 'लौन्त्यस्य' स्यात् समुदायस्य त्विटत्वे सर्वदेशे । न च
त्रिष्वपि पक्षेण इणन्तादङ्गादुत्तरे य इट् तत उत्तरेण षीध्वलुङ्लिटा धका
रस्य सभव । 'दीधीवेवीटा' मिति न प्रत्याहार । इण्यतिरिक्ताना
मिटा गुणप्राप्तभावात्, सर्वेषामिका गुणनिषेधे निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च ।
'इट ईटी' ति न प्रत्याहार । ईटा साहचर्यात् । विधौ च स्वरूपग्रहण
मुक्तम् अनुवादोपि तस्यैव न्याय्य । अय रेफो यकारात्पूर्वं उपदिश्येत
हरयवडिति परौ वा यथान्यासम्, तत्र पूर्वोपदेशे यणग्रहणानि सर्वाणि
रेफेण याह्याणि 'इको रणचि' 'उदात्तरणो हल्पूर्वात्' उदात्तम्परितयो रण,

स्वरितो ऽनुदात्तस्य 'सयोगादेरातो धातो रण्वत इति,' तच्चेको रण्वीति
 सख्यातानुदेशादिकारस्य रेफ प्राप्नोति, तथा देवित्वा दिदेविषति रलो
 व्युपधादिति कित्त्वविकल्प स्याद् वकारस्य रलन्तर्भावात् । रेफस्य च
 वल्यनन्तर्भावात् गौधेर पचेरन् 'जीवेरदानुक्' जीरदानुरिति 'लोपो
 व्योर्बली' ति न स्यादत पर एवोपदेश्य । अत्र पक्षे दोषमुद्गावयितुमाह ।
 'अयमित्यादि' । व्यवहितेपि परशब्दे वर्त्तते यथा बाल्यात्पर वृद्धत्वमिति ।
 यकारात्परस्य रेफस्योपदेशादय दोषो न तु वकारादिति वकारात्पर इति
 नोक्त, यदि पर उपदिश्यते तत किमित्याह 'तस्येत्यादि' । 'अनुनासिक प्रा
 प्नोतीति' । णकारस्तुल्यस्थानत्वात् । ननु चैव सत्यन्तरतमपरिभाषा बाध्येत,
 नहि णकारो रेफस्यान्तरतम प्रयत्नभेदात्, तच्चयनमित्यादौ तु सावकाश
 वचनम् । नैतदस्ति । व्यक्ति पदार्थ इत्यस्मिन्यक्षे एतच्चाद्यते तस्मिन्यक्षे
 सर्वासा व्यक्तीना तात्पर्येण निर्वृशाद्यदेतद्विषय लक्षण तत्प्रयत्नभेदादनन्त
 रतममपि णकार न प्रवर्त्तयेद् व्यर्थमेव स्यात् । 'द्विर्वचन प्राप्नोतीति' । ततश्च
 द्वयो रेफयो अवण स्यात्, 'रो रि' लोपे द्विर्वचनस्यासिद्धत्वात् । हलो य
 मामित्यत्र च 'भयो होन्यतरस्या' मित्यतो ऽन्यतरस्यायहणमनुवर्त्तते ।
 अत स्यादेव पक्षे द्वयो रेफयो अवणम् । 'परसवर्णे प्राप्नोतीति' । क पुन
 रसौ, ननु रेफोष्मणा सवर्णो न सन्ति, वर्णांतरापेक्षयैतदुच्यते रेफस्तु रेफस्य
 सवर्ण एव, एव व्यक्तिपदार्थमाश्रित्य चोदिते जातिपदार्थमाश्रित्य परिहा
 रमाह । 'नैष दोष इति' । जातावेकवचन नैते दोषा इति यावत् ।
 'आकृताविति' । जातावित्यर्थ । इह केषां चिज् जाति पदार्थ, गृहीत
 तत्सम्बन्धो हि शब्दे ऽर्थे बोधयति न चतुरादिवत्तच्चिरपेक्ष सम्बन्ध
 ग्रहण च व्यक्तिषु न सम्भवति तासामानन्त्यात् । केषां चिद्व्यक्ति पदार्थ,
 तत्रैव बाह्यदोहादिकार्यसम्भवात्, जातौ हि पदार्थे व्यक्तिषु क्रियमाण
 बाह्यदोहादिकमर्चादितोर्थानुष्ठित स्यात् जातेश्चोपलक्षणभावेनाश्रयणात्,
 सम्बन्धग्रहण यथा यत्रासौ काको ऽदो देवदत्तगृहमिति । पाणिनेस्तूभय
 केवलव्यक्तिपक्षे हि सम्बन्धग्रहणासम्भव जातिरूपलक्षणमिति चेत्, न ।
 तटस्थत्वाभावात् । यत्र हि सम्बन्धग्रहणोत्तरकाल शब्दार्थे प्रतीयमान

प्रातिस्विकेनाकारेण प्रतीयते न तदाकारेणैव तत्रोपलक्षणत्व यथा गृहे, न हि गृह प्रतीयमान काकाधारमेव प्रतीयते किं तर्हि प्रातिस्विकेनाकारेण इह तु गौरित्युक्ते गवाकारेण व्यक्तय प्रतीयन्ते न खण्डादिरूपेणेति तट स्यत्वाभावाच्चोपलक्षणत्व जाते । अस्तु तर्हि सैव वाच्या, न, व्यक्तेरपि प्रतीते । न खलु गौरित्युक्ते गोत्वमितिवचिष्कृष्टा जाति प्रतीयते किं त्वनियता व्यक्तिरपि, अन्यथासिद्धेरशब्दार्थत्वमिति चेत् न । तदभावात् । स्यादेतत् । सत्यम् अनियता व्यक्ति प्रतीयते सा त्वपर्यवसानेन न तु शब्द महिम्ना, जातिप्रतीतिर्हि न जातिमात्रे पर्यवस्यति किं तु व्यक्तिमपि क्व लीकरोति । यथा पञ्जरस्य सिंहमनुभवत सिंहप्रतीति पञ्जर, तत्र ह्यन्तर्वैयर्थ्यं सिंह सिंहशब्दवाच्य इति जानतो बलात्पञ्जरमपि प्रतीयते, तद्वदिहापि व्यक्तिगतमेव जातिमनुभवतो जातिप्रतीतिरुत्पद्यमाना बलाद् व्यक्तिमपि गोचरयति । अतो ऽन्यथासिद्धप्रतीतित्वाच्च व्यक्ति शब्दार्थ इति तच्च नैवम् । अन्यथासिद्धेरभावात् । यदि हि जातिप्रती तेरय स्वभावो व्यक्तिमपि गोचरयतीति ततो गोत्वमित्यादावपि प्रसङ्ग, नहि तत्र जातिर्न प्रतीयते । स्यादेतत् । गोत्वादिशब्दैर्जाति स्वरूपे णाभिधीयते गवादिभिस्तु व्यक्तिपरतन्त्रा अत प्रतीतिवैषम्यमिति मैवम् । व्यक्तिपरन्त्रेत्यपि जातिरेव चेदुच्यते ततो गोत्वगोशब्दयोरविशेषापत्ति, तत्त्वान्तर चेज्जातिरेव वाच्येति क्षत पारतन्त्र्यस्यापि वाच्यत्वात् । न चानाभिधाय व्यक्ति तत्पारतन्त्र्यमभिधातुं शक्यमिति व्यक्तेरपि वाच्यत्व प्रसङ्ग । न च वाच्य गङ्गाया घोष इतिवल्लक्षणाया व्यक्ति प्रतीयतइति, शब्दान्तरसन्निधानमन्तरेणापि नियमेन प्रतीयमानत्वात् तर्हि लावणि कार्य एव प्रतीयते अतश्शब्दमहिम्नैव जातिव्यक्तिश्च प्रतीयतइत्युभय शब्दार्थ । तत्र क्वचित्किं चित्तात्पर्येणोच्यते किञ्चिच्चान्तरीयकतया दृष्ट चैकशब्दवाच्येष्वपि कुत्र चित्तात्पर्यं कस्य चिच्चान्तरीयकत्व यथा गृह समा- ष्ठीति, 'कर्म्मत्व विवक्षितमेकत्वमविर्वाक्षित तद्वदिह 'यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वे' त्यत्र लक्षणादुरोधादाकृति प्राधान्येनाश्रीयते तस्या एक त्वाच्छास्त्रमपि सकृदेव प्रवर्त्तते न प्रतिव्यक्त्यादृष्ट्या । यद्येव कथं समु

दाये प्रवर्तते । उच्यते । जाते स्थानित्वमादेशत्वं निमित्तत्वमित्येवमा
 दयो धर्मा व्यक्तिद्वारकास्ते न जातौ प्रवर्तमानास्तद्वृत्तीषु व्यक्तिषु प्रवर्तन्ते ।
 न च व्यक्त्यस्तेनतेन प्रातिस्विकेनाकारेण प्रतीयन्ते किं त्वेकजातिरूपिता
 इति एष समुदायार्थं समुदाये प्रवर्तमानं कथं प्रवर्तते, किमविशेषेण
 नेत्याह । 'यरोनुनासिकइत्यादि' । येयमस्य सकृत्प्रवृत्तिस्तत्रान्तरतमप
 रिभाषापि एकवाक्यतामापद्यतइत्यर्थः । ततः किमित्यत आह । 'तद
 नेनेति' । 'गकारादीनामिति' । वगृह्यतीयानाम् । 'ङकारादय इति' । वर्गप
 च्चमा, 'यथास्वमिति । यो यस्य वर्गं स तस्येत्यर्थः । 'स्थानतो गुणतश्चेति' ।
 तृतीयान्तात्तसि । स्थानानि गुणाश्च तुल्यास्यप्रयत्नमित्यत्र वक्ष्याम । ये
 तु न स्थानतो नापि गुणत इति । अन्तरतमा इत्यपेक्ष्यते ते सर्व्वे निर्वातिता
 इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । के पुनस्ते गजडानां सानुनासिका यवला ।
 'स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वेति' । अत्राप्यन्तरतमा इत्यपेक्ष्यते पूर्व्ववच्च
 सम्बन्धः, तत्र स्थानमात्रेणान्तरतमा जडवानां यलवा सानुनासिका, गुण
 मात्रेण त्वन्तरतमास्तृतीयानामन्यवर्गीया पञ्चमा इतिकरणो हेतौ
 यस्मादेव स्थानगुणाभ्यामन्तरतमा एव विहिता अन्ये सर्व्वे निर्वातितास्त
 स्मात्स्थानमात्रेणान्तरतमो रेफस्य णकारो न भवति । 'द्विर्वचने ऽपीति' ।
 एव परिहार इति शेषः । रेफस्येत्यादिना यर्कार्यस्य द्विर्वचनस्य सहेतुका
 प्राप्तिमनूद्य परिहरति । 'तदित्यादि' । रेफस्य द्विर्वचनं प्रति निमित्त
 भावः 'साक्षाच्छिष्ट', 'प्रत्यक्षशिष्ट', रक्षाभ्यामिति द्विर्वचनं तु यरन्तर्भा
 वादनुमितं, प्रत्यक्षानुमितयोश्च प्रत्यक्षं बलीयं, तद्वथा ब्राह्मणा भोज्यन्ता
 माठरकौण्डिन्यौ परिविविषातामिति परिवेषणसाधनत्वेन भुजिसाध
 नत्वं बाध्यते । यद्येव 'मिको यणची' त्यस्मिन्निर्देशे ऽजिति निमित्तभाव
 प्रत्यनुमीयमाना इकं कार्ययोगं प्रति साक्षाच्छिष्टा इति दध्युदकादिषु
 बाधितव्यो निमित्तभावः । न । तत्र व्यक्ते प्राधान्येनाश्रयणाद् व्यक्तिप्रा
 धान्ये हि प्रतिलक्ष्यमसकृत्लक्षणं प्रवर्तते प्रतिलक्ष्यं वा भिन्नानि लक्षणानि
 तेषां सर्व्वेषां तन्त्राच्चारणं 'मिको यणची' ति । ततश्चैकामपि निमित्तभाव
 प्रत्यपि तात्पर्येण निर्देशात्तत्रापि यण् भविष्यति, इतिरथा तद्विषय लक्षण

व्यर्थे स्यात् । जातिनिर्देशेषु क्वचिदपि व्यक्तौ प्रवृत्ते जातौ प्रवृत्तमेवेति विशेष
 ष । 'अनुस्वारस्येत्यादि' । न केवल 'यरो ऽनुनासिकेऽनुनासिको वे' त्येत
 देवान्तरतमे सकृदेव प्रवर्तमानं विदधाति अपि त्व 'नुस्वारस्य ययि परसव
 र्ये' इत्येतदपीत्यपि शब्दार्थः । तत किमित्यत आह । न चेत्यादि' । रेफस्य
 सवर्णो ऽस्तीति सम्बन्धः । किं विशिष्टो नास्तीत्याह । 'अनुस्वारान्त
 रतम इति । रेफस्य हि रेफ एव तुल्यस्थानप्रयत्नं स चानुस्वारान्तरतमो न
 भवति । यत्र वा ऽनुस्वारान्तरतमा परसवर्णोऽस्ति अङ्कितं कुण्डित
 इत्यादौ तत्र चरितार्थं वचनम् । 'अठा मध्यइति' । नन्वनुस्वारस्याप्यु
 पदेश कर्तव्यं प्रेङ्गणमित्यादौ यात्वं यथा स्यात् । न च परसवर्णे कृते
 कवर्गवायायइति यात्वसिद्धिः । तस्यासिद्धत्वात् । एव तर्हि नुम्यवायइति
 यात्व भविष्यति । यदि नुम्यवायइत्युच्यते प्रेन्वनमित्यत्रापि प्राप्नोति,
 इह च न स्यात् प्रोम्भणमिति । अनुमस्यानिकत्वात् । नैष दोषः । नुम्य
 हणमनुस्वारोपलक्षणार्थं तत्र यथा नत्तत्र दृष्ट्वा वाचं विसृजेदिति कालो
 पलक्षणे दिवा नत्तत्रदर्शनेपि न भवति रात्रावदर्शनेपि भवति, एवमि
 हापि सत्यपि नुम्यनुस्वाराभावे न भवति असत्यापि नुम्यनुस्वारे सति
 भविष्यति । इह के चिदुज्जिमुपधर्मानां योपध पठन्ति, तेषामुज्जितेत्यादौ
 जश्त्व यथा स्यादिति भल्ष्वप्युपदेश कर्तव्यः । वृत्तिकारस्तु दकारोपध
 मन्यते, अभ्युद्गं समुद्गं इति यथा स्यात् 'भुज्युज्जौ पाण्युपतापयो'
 रिति च कुत्वाभावे निपात्यमाने वकारोच्चारणं लिङ्गम् । उज्जोःकुत्ववि
 षये दकारस्य वकारविधापि वचनमस्तीति । तच्च स्तो श्चुना श्चु' रित्य
 स्थानन्तरं कल्प्यते उद्जेर्दस्य व इति उद्जेर्दकारस्य श्चुना योगे वकारो
 भवतीत्यर्थः । स्तोश्चुनेत्युपजीवनार्थं चात्रैवास्य कल्पनं युक्तमन्यथा बहुतर
 कल्प्यं स्यात् । बत्वस्यासिद्धत्वादुज्जिजीपतीत्यत्र न न्द्रा इति प्रतिषेधसि
 द्धिरिति । नन्वनुस्वारविसर्जनीययो शर्युपदेश कर्तव्यः । सपीपि सपिण्डु
 अत्र शर्यवायइति षत्व यथा स्यात् । माभूदेव 'नुम्विसज्जनीयशर्यवाये
 पी' ति भविष्यति, तत्र चावश्यं नुम्यहणमेव कर्तव्यं नुमस्यानिकेनैवानुस्वा
 रेण व्यवहारे यथा स्यात् पुस्वित्यादौ माभूदिति तस्मात्सुष्ठुक्तमटा मध्य

इति । 'उर केणेति' । नायमज्ञातादौ कप्रत्यय 'सोपदादा' विति सत्त्वप्रसङ्गात्, किं तर्हि उर कायसीत्या 'तानुपसर्गे क' । 'उर केणेति' । पारक्षणे उभयत्र 'कुप्वो ऋक्षौ च' इति यथायथ विसर्जनीयजिह्वामूली योपध्मानीयेषु कृतेषु तद्व्यवाये शास्त्रं भवति ॥

लण् ॥ अयं णकारो द्विरनुबध्यते पूर्वश्च परश्च । तत्रेण्यहणान्यण्यहणानि च प्रत्यासत्ते पूर्वणैव वा स्य भूयसामनुग्रहाय परेणैवेति सशये निर्णयमाह । 'इण्यहणानीत्यादि' । तत्र न यथा सर्वाणीण्यहणानि पूर्वण तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम् । अण्यहणानि च पञ्च 'उरण् रपर', 'अणुदित्सर्वण्यस्य चाप्रत्यय', 'द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽण्' 'केण' अणोप्रग्रहस्येति । तत्रो 'रण् रपर' इति यदि परेण स्यात् कृतं प्रकृतं नू पाहि मातृणामित्यादावाद्भुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घा रपरा स्युः, कर्त्ता कारक इत्यादौ च गुणवृद्धो प्राप्तयोरेचोरवर्णस्य च रपरत्वादान्तर्याविशेषात्सर्वेष्वस्य । 'इको यणचि' कत्रर्थे रपरत्वे द्वयोरेफयो अवगम्य स्यात् । नैष दोषः । कृतं इद्वातो 'रिति धातुग्रहणं ज्ञापकं पूर्वणेति, तद्वि मातृणामित्यादौ माभूदिति, परेण च ग्रहणे 'नामी' इति दीर्घे रपरे कृतेऽनुकारान्तत्वादेव न भविष्यतीति तद् व्यर्थं स्यात् । न च वाच्यं चिकीर्षेतीत्यत्रा 'ज्झनगमा सनी' इति दीर्घे रपरे सत्यु 'पधायाश्चे' तीत्वमेषितव्यं तदनुमातृणामित्यादावपि स्यादित्युत्तराद्ये धातुग्रहणमिति, तथा हि सति तत्रैव कर्त्तव्यं स्यात् द्रुलोप इत्यत्रापि हलामणामसम्भवादच्चा तु विशेषाभावादग्रथमेवाण्यहणं स्यात्, ततश्चा चश्चे'त्येव सिद्धमिति त्रयसामर्थ्यात् पूर्वण । ननु वृह उद्यमन इत्यस्मात्तच्च्युदित्वाद्विडभावे गुणे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु रेफस्य दीर्घं ऋकारं द्रुलोपस्यासिद्धत्वाद् 'दुपधायाश्चे' तीत्वे पूर्वण च गुणे वेर्तेति यथा स्यादित्येवमर्थमण्यहणं स्यात् । यतर्हि तृतीये निर्दिशति तज्ज्ञापयति पूर्वणेति । अन्यथा 'हल' इत्यत्राप्यस्यैवाण्यहणस्यानुवृत्तेस्त्वे सप्रसारणे दीर्घं स्यात् । 'केण' इत्यत्र परेणाण्यहणे गोका नौका उपानत्का गीष्का धूष्का चतुष्कमिति घत्वविसर्जनीययोरसिद्धत्वाद्भुद्वयप्रसङ्गः, एव तर्हि ह्रस्वश्रुत्या 'ऽचश्चे' त्युपस्य

तस्याबाधाय पूर्वण भविष्यति । अबाधेनापि ह्यपपत्तौ सत्या बाधो न
न्याय्य । अणो प्रगृह्यस्येत्यत्र परेण सति कर्तुं अग्ने वायो पवै पपौ माला
मावताणोमाल् वृत्तवयतेरप्रत्यय वृत्तव्, अत्रापि प्राप्नोति । एव तर्हि अग्र-
गृह्यस्येति पर्युदासेनाच एवानुनासिको युक्त । न चाण्यग्रहणसामर्थ्या
जजिवयुक्तन्यायस्य बाध, तस्य पूर्वणाप्युपपन्नत्वात् । अत सुष्ठूक्तम्
अण्यग्रहणानि सर्वाणि पूर्व्येणेति । अस्यापवाद 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्र-
त्यय' इत्येतदेवैकम्परेणेति । यद्यत्र पूर्वण स्याद् 'उरण् रपर' इत्यत्र
उरित्यनेन ऋकारस्याग्रहणात् 'ऋत इट्ठातो' रपरो न स्यात्, ककालोजि-
त्यत्रैजभिस्त्रिमात्राणामग्रहणात् पुतसञ्जापि न स्यात्, अत एतदेक परेण ।
अत्र च ज्ञापकम् उर्चेदि' ति तपरकरणम् । तद्धि कृत सशब्दनइत्येत
स्माच्छुरादिणिजन्ताङ्गुडि चडि अचीकृतदित्यत्र ऋकारस्य स्थानिन ऋकार
एव यथा स्यादित्येवमर्थ, न च पूर्वण ग्रहणे ऋकारस्य स्थानित्वमादेशत्व
वा प्रसक्तमित्यनर्थक तत्स्यात् । ननु परेणापि ग्रहणे उरित्यनेन स्थानि
ना दीघस्य ग्रहणे सत्यपि ऋदित्यनेन भाव्यमानत्वादृकारस्य स्थानित्व
मादेशत्व वा ऽप्रसक्तमित्यनर्थकम्, उच्यते । असति तपरकरणे भाव्यमानत्व
स्यैवासिद्धिस्तथाहि । अपूर्वनिष्पत्ति प्राप्तस्यान्येन बाधितस्य प्रतिप्रसवे च
तस्य लाघव भवतीति अचीकृतत् अवीकृतत् अमीमृजदित्यत्र इरराभि
र्चवर्णस्य विनाशे प्राप्ते स्वरूपमेवावस्थितमभ्यनुज्ञायते, सभवति च
स्वरूपाभ्यनुज्ञान सवर्णग्रहणे सतीति स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थमेव सवर्णग्रहण
स्यात्, सति तु तपरकरणे सवर्णग्रहणाभावात् स्वरूपाभ्यनुज्ञानासम्भवा
दपूर्वविधिरेव सपद्यतदिति भाव्यमानत्वसिद्धये कर्तव्य तपरकरणमिति
ज्ञापकमेव । 'अथ किमर्थमिति' । एव हि सन्देहएव न भवतीति भाव ।
'अन्त स्थानामपि हि सवर्णाना ग्रहणमिष्यतदिति' । अन्तस्था द्विप्रभेदा
रेफवर्जिता यवला सानुनासिका निरनुनासिकाश्च, तत्राक्षरसमान्वाये
निरनुनासिका पठ्यन्ते, ततश्च सय्यन्तेत्यादावान्तरतम्यात्सानुनासिकेषु
यकारादिषु परसवर्णेष्वनुस्वारस्य कृतेषु तेषा प्रत्याहारेनुपदेशाद्व्यर्थ
नास्तीत्य 'नचि वे' ति द्विवचन न स्यात्, अण्यग्रहणे तु सति सवर्णग्रह

णेन तेषामपि यत्वात् सिध्यति । अथ सानुनासिका उपदिश्येरन् ततो निरनुनासिकेषु तेषु परसवर्ण एव न स्यात् यया मध्ये तेषामसनिवेशात् । 'हकारादिष्वित्यादि' । ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञाया उपसंख्यानान्न ऋकार लृकारमपि गृह्णाति ततश्चो 'रण् रपर' इति लृकारस्याप्यण् रपर स्याद् लपरश्चेष्यते तस्मादननुनासिक प्रतिज्ञायते तेन ऋकारस्याण् रपर लृकारस्य तु लपर इति तबल्लकार इति सिद्धं भवताति । किं पुनरिमे वर्णा उत्सवा यदनुबद्धोपि पुनर्णकार एवानुबध्यते यत एवमण्यहणेषु इण्यहणेषु सन्देहो भवति । सत्यमेतत् । ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षण मिति ॥

अमडणनम ॥ 'सृजिदृशोर्भक्त्यमकितो' ति न प्रत्याहार, साक्षादृष्टरीति निर्द्वंशात् भाव्यमानत्वाच्च, वमेव स्वौजसमौट् 'तस्यस्यमिपा तान्तन्ताम्' इव एकाचोमित्यत्रापि, 'अमृशसो' रिति शससाहचर्या दमि पूर्व' इति सुबधिकारात् । 'तृणह इमि' ति न प्रत्याहार, ब्रुव ईट् 'अङ्गार्यगालवयो' रित्यागमसाहचर्यात् भाव्यमानत्वाच्च । अत एव 'वच उमि ति न प्रत्याहार, भृञ्जोरोपधयोरित्यपि न प्रत्याहारो व्याख्यानाद्भाव्यमानत्वाच्च जकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते इति, । यद्वेव कथं त्रिभिरिति पूर्वमुक्तम्, अष्टाध्यायीगतग्रहणाभिप्राय तत, अत एव यमिर्जमन्तेष्वित्यत्रापि दृश्यते । 'के चित्स्वित्यादि' । यान्येतान्यनन्तरोक्तानि प्रत्याहारग्रहणानि तानि पुम खय्यम्परे' 'हलो यमा यमि लोप' 'ङमो ह्रस्वादवि ङमुण् नित्य' मित्यैव जकारेणैव भवत्विति निश्चित्य केचिदाचार्यो मकारानुबन्धप्रत्यावृत्तते तत्र दोषमाह । 'तथा चेति' । 'पुम खय्यम्परे' इत्यत्र तु ऋकारभकारपरस्य च खयोसम्भवाददोषः । 'हलो यमा यमि लोप' इत्यत्रापि ऋकारभकारयोः परतो हल उत्तरयोर्भकारभकारयोरसम्भव, सम्भवेपि वा भूरो भरीति लोपः । आगमिनोर्भभोरभावाद् इति लभेहृज्भेस्व क्विपि सम्भव इति चेद् न, उज्भे सयोगान्तलोपाल्लभेर्ज्ञेस्वविधानात् । 'प्रतिपत्ति गौरवमिति' । यद्यागमिनोरभावस्तर्हि त्रय आगमिन पञ्चागमा वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न स्यात् । नैष दोषः । यथासंख्यमित्यत्र प्रमितदशाया

निर्देशगतसख्यासाम्यमाश्रीयते न त्वनुष्ठानसमये प्रयोगगतमिति चोक्त्य
परिहारयो क्रियमाणयो प्रतिपत्तिगौरव भवतीत्यर्थः ॥

अभञ्ज् ॥ 'उत्सादिभ्योञ्' अत इञ् 'गर्गादिभ्यो यञि' त्येवमादौ
न प्रत्याहारो भाव्यमानत्वाद् अनभिधानाच्च । 'उञि च पद' इत्यत्र न
प्रत्याहारः, पदेन विशेषणात् ॥

घठधश् ॥ लघपतपदेति न प्रत्याहारः, अकारोच्चारणाद्वातुसाह
चर्याद्वा ॥

जबगडदश् ॥ एतदोश् 'इदम इश्' एशिरेजिति न प्रत्याहारो
भाव्यमानत्वाद् मस्जिनशोरिति मस्जिसाहचयात् ॥

खफकठथचटतश् ॥ एचोयवायाव' इत्यत्राकारस्यासन्निवेशादावि
ति न प्रत्याहारः तत्साहचर्यादित्यपि । ननु ककारेणैवास्य ग्रहणं, न च खफौ
तत्रान्तर्भूतौ तत्किमर्थे तयोर्ग्रहणमित्याह । 'खफग्रहणमिति' । उत्तरैरनुब
न्धे 'रनुस्वारस्य ययि परसवर्णे' 'पुम खय्यम्पर' इत्यादौ प्रत्याहारे
तयोर्ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः ।

कपय् ॥ 'एचो ऽयवायाव' इत्यत्राकारस्यासन्निवेशादायिति न
प्रत्याहारस्तत्साहचर्यादित्यपि ॥

शषसर् ॥ इरिता धातूनामुपदेशसामर्थ्या 'दिरितो वे' ति न प्रत्या-
हारः, प्रियस्थिरादिसूत्रे वरिति न प्रत्याहारो भाव्यमानत्वात् प्रादि
साहचर्याद्वा ॥

हल् ॥ इहान्येषा षर्णाना सकृदुपदेशो हकारस्तु द्विरुपदिश्यते तत्र
द्वितीयोपदेशस्य प्रयोजनं पृच्छति 'अथेति' । 'स्त्रिहित्वेति' । णिह प्रीतौ ।
'अलिङ्गदिति' । लिङ् आस्वादने, लुङ् क्स 'हो ठ' 'षठो क सि' ।
'रुदिहि स्वपिहाति' । रुदिर् अश्रुविमोचने जिष्वप् शये अदादी लोट् सिप्
सेहि । 'अदाधामिति' । लुङि तसस्ताम् । 'त्रे सिच्' वदन्नजेति शृङ् ।
'दादेर्धातोर्ध' । तस्यासिद्धत्वादुकाराश्रयं सिचो लोपः, 'अवस्यो
ह्वाध' । एष परोपदेशस्य प्रयोजनानि दर्शयित्वा पूर्वोपदेशस्य प्रयोजनं दर्श
यितुं पृच्छति । 'हयवरेत्यनेति' । 'महाहि स इति' । महान् हि स इति

स्थिते 'दीर्घादटि समानपाद' इति ह, 'आतोडि नित्य' मित्यनुनासिक । भोभगोअघोअपूर्वस्येति यत्वम् 'हलि सर्वेषा' मिति यलोप, अत्राशीत्यनुवर्त्तते । ब्राह्मणो हसति । ब्राह्मणशब्दात्सो ह, 'हशि चे' त्युत्वगुण, उपलक्षणं चैतत् प्रयोजनानां तेने 'ण षीध्वलुडलिटा धो ऽङ्गात्' 'विभाजेट' इति मूर्द्धन्यविकल्पोपि प्रयोजन, लिलिहिठ्वे, लिलिहिध्वे । णकारादीनामनुबन्धानां यावद्विर्यहणमिष्यते तानार्थया दर्शयति । 'एकस्मादित्यादि' । परे शाब्दा इति शेष 'स्युरिति वत्यमाणेन सम्बन्ध, एङ् । यञ् । अण् । छ्व् । अडिति । एकस्मादेकारादे परे ङकारादयो याद्यास्यु, एवमुत्तरत्राप्यर्थो वेदितव्य । द्वाभ्या ष । भृष, भृष् । त्रिभ्य एव कणमा । अक्, इक्, उक् । अण्, इण्, यण् । अम्, यम्, डम् । ज्ञेयो च यौ चतुर्थ्य । अच् इच्, एच्, ऐच् । यय, मय, भय, खय । र पञ्चभ्य । यर्, भर्, खर्, चर् शर् । 'श्लौ षड्भ्य' । अश् हश्, भश् जश्, बश् । अल्, हल्, वल् रल्, भल्, शल् इति ॥

वृद्धिरादैच् ॥ त्रिपदमिदं सूत्रम् । वृद्धि आद् ऐच् इति । अत्र चाकार प्रयोगस्यैकारादैर्यवान्, जात्यभिप्रायं चैकवचनम् । ऐच्छब्दस्तु ऐकारौकाराभ्या, सज्जिनोर्द्वित्वेपि द्विवचनं न भवति द्वयोरप्येकशब्दरूपरूषितत्वेनैक्यमापन्नयोरिवाभिधानात् । एव सर्वेष्वेव प्रत्याहरिष्वेकवचनं द्रष्टव्यम् । समाहारद्वन्द्वो वा ऽऽदैजिति । 'द्वन्द्वोऽप्युदपहान्तात् समाहार' इति समासान्तस्तु न भवति समासान्तविधेरनित्यत्वाद्, नित्यत्वञ्च द्वित्रिभ्या पाद्वन्मूर्द्धस्त्विति मूर्द्धन्शब्दस्य निर्द्वंशादवसीयते, अन्यथा 'द्वित्रिभ्या ष मूर्द्धन' इति षप्रत्ययान्तत्वान्मूर्द्धस्त्विति निर्द्वंश्य स्यात् । आदैच्छब्दात्समासत्वादर्थवत्त्वाद्वा विभक्त्युत्पत्तौ 'चो कु' पदस्येति कुत्व प्राप्तम्, अयस्मयादित्वेन भत्वाच्चहि भविष्यति क्त्वावत्सूत्राणि भवन्ति । वृद्धिशब्दस्य त्रयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे वृधु वृद्धावित्यस्माद्भावे क्तिनि व्युत्पत्तिः, अभेदोपचाराच्च वृद्धियुक्तेष्वदैत्तु वृत्तिः । न चैव लक्षणयैवादौ वृद्धिशब्दस्य वृत्तिसिद्धेः सूत्रस्यानर्थक्यं, नियमार्थत्वात् । अन्यथा वृद्धनक्रिया योगिष्विकारादिषु प्लुतेषु च वर्तते । मा तत्र वर्तिष्ठ आदैस्त्वेव वर्तता

मिति नियम । चतुष्टयीपक्षे तु कथं यावत्तच्च सञ्ज्ञात्वेन विनियुक्ते सति सिचि वृद्धिरित्यादौ प्रदेशान्तरएव वृद्धिशब्दस्यादैत् प्रवृत्तिर्युक्ता न त्वन्नैव सञ्ज्ञाविनियुक्तिकाले उच्यते । नित्य शब्दार्थसम्बन्ध इति दर्शनेन क्व चिदपि पुरुषव्यापारात्माग वाचक सन् पुरुषव्यापारेण वाचक क्रियते, अतः सर्व शब्दा सञ्ज्ञारूपेण सर्वानर्थान् प्रतिपादयितुं समर्था, तत्रानियतार्थेन व्यवहारसिद्धेर्नियमार्थ एव पुरुषव्यापार । मया प्रयुक्तस्य वृद्धिशब्दस्या दैजर्थ इति एव सात्वत्पदार्थो व्याख्यातः । वाक्यविषया पुनरष्टौ विकल्पाः । अनर्थक, साध्यनुशासन, प्रयोगनियमार्थम् आदेशार्थ, मागमार्थ, विशेषणार्थं तद्गुणाध्यारोपायार्थं सञ्ज्ञार्थमिति । तत्रानर्थकाभिधानं प्रमादादयथादेशादनवधानादशक्तेर्वा भवति, न चैतच्चतुष्टयं भगवत् सम्भवति, आचार्यो हि दर्भपवित्रपाणि शुचाववकाशे प्राङ्मुख आसीनो मङ्गलपूर्वकं महता प्रणिधानेन सूत्राणि प्रणीतवान्, तत्राशङ्क्य धर्मेनाप्यनर्थकेन भवितुं किंपुनरियता सूत्रेण । साध्यनुशासनमपि न भवति सिद्धत्वाद्वृद्धिशब्दस्य त्तिन्नन्तत्वात् आदैच्छब्दस्य चार्थवत्त्वात् । ननु कुन्दीवद्भावेन सूत्रेण प्रयोग सिद्धयति सूत्राद्विहरिपि कृत्वाभावाद्यर्थे निपातनमेतत् स्यात् । उच्यते । वृद्धिशब्दस्यैवमनन्त्यप्रसङ्गं सभूयकारित्वं च पदानां व्युत्पत्तिसिद्धमतेनायं पक्षः । नापि प्रयोगनियमार्थः, यत्र हि सहप्रयोगप्रसङ्गस्तत्र नियमं कर्तव्यं, न च वृद्ध्यादैच्छब्दयोः सहप्रयोगप्रसङ्गं विनियोगात्मागसम्बन्धाद् उत्तरकाले वृद्धिशब्देनैव गतत्वात् । किं च नेह प्रयोगनियम आरभ्यते, नन्वा-रभ्यते, 'परश्चे'ति । पदस्य नारभ्यते, पदस्याप्यारभ्यते 'उपसर्जनं पूर्वं' मिति । ययोरैकपक्ष्य नास्ति तयोरनारभ्यते तयोरप्यारभ्यते 'ते प्राग्धातोः' 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटी'ति, नैव विधेनोच्चारणेनारभ्यते, एवमप्यारभ्यते 'विदाङ्कुर्वन्निबन्धन्यतरस्याम्' इति, नात्र केवलं प्रयोग एव नि-यम्यते किं तु आमादिकमपि विधीयते ऽतः केवलस्य प्रयोगनियमस्य साक्षादुच्चारणेन क्व चिदप्यभावाच्चायं प्रयोगनियमः । आदेशार्थमपि न भवति, स्थान्यर्थोभिधानसमर्थस्यैव ह्यादेशत्व, न च वृद्धिशब्द आदैच्वाते वा तस्यार्थमभिधातुं समर्था, निर्देशाच्च, यदयं सिचि वृद्धिं याति

वातिद्राति, रायो नाव इत्याह, ततो ज्ञायते न वृद्धिशब्द आदैवा ते वा तस्यादेशा इति । अथादैच्शब्दस्य वृद्धिशब्द आदेश कस्मान्न भवति, नह्यत्र किं चिल्लिङ्गमस्ति । सत्यम् । अयं तु पक्षो न सम्भवत्येव ऐच्छब्दे ह्यादिरन्त्येनेति सञ्ज्ञात्वेन विनियुक्त कथमस्य स्वरूपस्य ग्रहणं, मशब्दसञ्ज्ञेति निषेधात् । एतैरेव लिङ्गैराग^१मत्वं न भवति षष्ठ्यभावाच्च । पूर्वो तु ताभ्यामिति पञ्चम्या षष्ठ्यर्थो ऽवगम्यते । टित्त्वादिलिङ्गाभावाच्च, नहि तद्रहित कश्चिदागमो दृष्टः, विशेषणत्वमपि न भवति असंभवादप्रयोजनत्वाच्च । नह्यस्ति सम्भवो वृद्धिशब्दश्चासावादैच्छब्दश्चेति नापि वर्तुनक्रिया ऽऽदैज् इति । एव विशेषणे च प्रयोजनमपि नास्ति, एतेन तद्व्याधारेपोपि निरस्तः । यथा हि सिङ्गो माणवक इति सिङ्गुणा माणवकआरोप्यन्ते नैवमत्र सम्भव प्रयोजनं वा ऽस्ति । अतः पारिशेष्यात्सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्ध एवेत्यालोच्याह । 'वृद्धिशब्द इत्यादि' । विपर्ययस्तु न भवति वृद्धिशब्द सञ्ज्ञी आदैच सञ्ज्ञेति, स हि त्रिधा स्याद् आदैजित्ययं शब्द आ ऐ औ इत्ययं समुदायस्ते वा प्रत्येकमिति । तत्रादैच्छब्दस्तावत्र सम्भवति ऐजित्यस्य सञ्ज्ञाशब्दत्वात् स्वरूपग्रहणासम्भवाद्गौरवादनवृत्तेश्च । आर्वात्तैन्यो हि सञ्ज्ञा भवन्ति, वृद्धि शब्दश्चावर्त्तते नादैच्छब्दो नापि समुदायो गौरवादनवृत्तेश्च । अस्तु तर्हि प्रत्येकं लाघवादावृत्तेश्च । 'अष्टन आ विभक्तौ' 'पूतक्रतोरै च' 'मनोरौ वे' ति । न । प्रयोजनमन्तरेणैकस्यानेकसञ्ज्ञाकरणस्यायुक्तत्वात् नह्ययं वृद्धिशब्द सहस्रेण नामभिः स्तोतव्यः 'शब्देनार्थस्य सञ्ज्ञात्वं मा विज्ञायीति शब्दग्रहणम् एतच्चार्थं व्यवहारासम्भवात्लभ्यते । तदिह वृद्धिशब्द सञ्ज्ञात्वेन विधीयत इति समुदायेनानर्थकादिपक्षनिरासः वृद्धिशब्दइत्यनेन विपर्ययनिरासः । वृद्धिशब्द सञ्ज्ञा न पुनरादैच्छब्द इतिवचनव्यक्त्या शब्दग्रहणेनार्थनिरासः, वृद्धिशब्द सञ्ज्ञा न पुनरर्थ इति । यत्र समुदायस्य कार्यमिच्छति करोति तत्र प्रयत्नम्, 'उभे अभ्यस्त' मिति, तत्र ह्युभेग्रहणं समुदि

१ आगमार्थमपीति या ।

२ शब्देनार्थावगतेरथस्य सञ्ज्ञात्वमिति या

तप्रतिपत्त्यर्थम् 'अनन्यार्था वा महती सज्ञा करोति 'हलोनन्तरा सयोग' इति इह तु महासज्ञाकरणं मङ्गलार्थम् । अत एव प्रथममुच्चारणम् अन्यथा हि सत कार्थिण कार्थिण भवितव्यमित्य 'देङ् गुण' इत्यादिव निर्दिश्येत अतो यत्नाभावात्प्रत्येकमेव सज्ञा । किं च लौकिकप्रयोगे व्यवस्थितानामादैवा सज्ञया भवितव्यं न च समुदायस्य क्व वित्प्रयोगोऽतो ऽसंभवादपि प्रत्येकमेव सज्ञा । लिङ्गाच्च । किं लिङ्गं, 'प्रस्येवृद्धमकक्ये' दीना 'मालादीना चे'ति । इदं हि मालाप्रस्य इत्यादाववृद्धमिति पर्यु दोसे प्राप्ते वचनम्, अतः प्रत्येकमेव सज्ञा तदाह । 'प्रत्येकमिति' ॥

तत्रापि त्रय प्रकारा, लुगादिसज्ञावत्तद्वावितानामेव टिसज्ञावद्वा ऽतद्वावितानामेवा, नुनासिकादिसज्ञावदुभयेषा वेति । तत्र यदि तद्वावितानामेव, ये वृद्धिसज्ञया भाव्यन्ते तेषामेव स्यात् शालीयो मालीय इति ह्ये न स्यात् 'आम्रमय रैकुलमय', वृद्धलक्ष्णो मयण् न स्यात् । आम्र गुप्रायनि उदीचा वृद्धादिति फिज् न स्यात् । अथातद्वावितानामेव गार्गीय ऐतिकायनीय, औपगवीय, ह्ये न स्यात् । अतो दोषदशनाद वृद्धमाणाविशेषत्वाच्चाभयेषा सज्ञेत्याह 'सामान्येनेति' । आकारो ऽन श्त्वादेव न भिन्नकालानां ग्राहक इति न तन्निवृत्त्यर्थे तपरत्व', नापि गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थम्, अभेदकत्वाच्च गुणानां, लोके हि मुण्डे नापि चौर्यं कृते सज्ञातकेशोऽपि प्रत्यभिज्ञाय निवृह्यते, तथा ऽहुदात्त इत्युदात्तवचनं लिङ्गम् । अन्यथा ह्युदात्तगुणमेवाटमुच्चारयेत्, अतो ऽनर्थकं तपरकरणमित्यत आह । 'तपरकरणमिति' । तश्चासौ परश्च तपर, स्तस्य करणमुच्चारणम्, आकारात्परस्य तकारस्योच्चारणमित्यर्थः । अथ वा त परो यस्मादिति तद्गुणसविज्ञानो बहुव्रीहि, तकारसहितस्याकारस्योच्चारणमित्यर्थः । 'ऐचैरर्थमिति' । ऐचैरर्थं प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तं, 'तपर

१ अन्वथामिति पा ।

२ उपदेशइति पा ।

३ नौकुलमयमित्यधिक-२-पु ।

४ तपरकरणमिति पा २ ।

स्तत्कालस्ये' त्यत्र त परो यस्मादिति बहुव्रीहिराश्रित, तत्कथ तपरकर
णमैजर्थमित्याशङ्क्य पञ्चमीसमासेपि तत्राश्रित इति दर्शयति ।
'तादपि पर इति' । इतिकरणो हेतौ यस्मात् तादपि परस्तस्मादैजर्थ
इति । ऐजर्थत्वमेव प्रकटयति । 'खट्वैलकादिष्विति' । असति तपरकरणे
त्रिमात्रचतुर्मात्रयोरप्येवो सवर्णग्रहणेन ग्रहणाद्वृद्धिसञ्जा स्यात् ततश्च
वृत्तैलका वृत्तौदन, खट्वलका खट्वौदन इति त्रिमात्रचतुर्मात्रस्थानिनोस्त्रि
मात्रचतुर्मात्रावेवैकारौकारौ स्यातामिति तच्चित्तुत्यर्थे तपरकरणम् । आश्व
लायन इत्यादीनि तद्वाचितानामाकारादीना क्रमेण रूपोदाहरणानि ।
अश्वलेतिष्कशब्दौ नडादी, उपमन्युशब्दो बिदादि, लक्षणस्य बहुविषय
त्वसूचनार्थं चतुर्थस्योदाहरणस्योपन्यास । आकारस्यातद्वाचितस्य कार्यो
दाहरणमाह । 'शालीयो मालीय इति' । ऐकारौकारयोस्त्वतद्वाचितयोश्च
दाहरणैककुलमय नौकुलमयमिति, वृद्धलक्षणो मयद्भवति ॥

अदेद् गुण ॥ पूर्वण तुल्यमेतत् । 'तपरकरण त्विह सर्वार्थमिति' ।
न तु पूर्ववदन्यतरार्थमिति तुशब्दस्यार्थः । असति हि तस्मिन् दीर्घप्लु
तयोरपि गुणसञ्जा स्यात् ततश्च तरतीति कदा चिदकार स्यात् कदा
चिदाकार । रपरत्वे कृतएकस्याध्यर्थमात्रत्वादपरस्याद्वृत्ततीयमात्रत्वात् ।
न चाकारस्य वृद्धिसञ्जा बाधिकैकसञ्जाधिकारादन्यत्र सञ्जासमावेशात् ।
एङश्च त्रिमात्रचतुर्मात्रस्य गुणसञ्जाया रथेषा, खट्वेषा अश्वेठ, वडवेठ
इति त्रिमात्रचतुर्मात्रौ स्याता, तरितेत्यादीनि तद्वाचितानामदेङ्गा क्रमेण
रूपोदाहरणानि । पचन्ति जयन्तीत्यकारस्य कार्योदाहरणे । अत्रानृत्यकारे
परत शबकारस्या'तो गुण' इति पररूप भवति, एकारस्यातद्वाचितस्यो
दाहरणमैह पचइति, ओकारस्य तु न सभवति ॥

इको गुणवृद्धी ॥ 'परिभाषेयमिति' । नाधिकार, अस्वरितत्वात्,
असयुज्यनिर्द्वंशाच्च । अधिकारे हीको गुणवृद्धी न धातुलोप इति सयु
ज्यैव निर्द्वंशेत् । नापि विधि, इक स्थाने गुणवृद्धी भवत इति लक्षणा

न्तरेण विधास्यमानत्वात् । ननु यदाय स्वतन्त्रो विधिस्तदा तेष्विक
इत्यस्योपस्थापकाभावाद् यातेत्यादावनिकोपि विधि स्यात्, इह तु
सार्वधातुकाद्यभावेपि दधि मध्वित्यादौ विधिरस्तु एव तर्हि गुणवृद्ध्या
धिकारे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणाच्च विधि । यद्यपि प्रकृत गुणवृद्धिग्रहण सञ्ज्ञा
परम, इह त्वनुवृत्तिसामर्थ्यात्सञ्ज्ञिपर भविष्यति, अदेद् गुण' इत्यत्र
चानुवर्तमानमपि वृद्धिग्रहण न सवध्यते अन्यवचनाच्चकाराकरणाच्च,
अन्या हि तत्र गुणसञ्ज्ञाव्यति चकारश्च न क्रियते ऽतो विधिपक्षे पुनर्गु
णवृद्धिग्रहण न कर्तव्यम् । अत एवाधिकारोपि न भवति, परिभाषायाः^१
तु तस्या विशिष्टविषयत्वसिद्धये कर्तव्य तदिति वक्ष्याम । अत परिभा
षेयम् । योगो वाय व्यपदिश्येत सूत्र वा तत्कथमिदमिति स्त्रीलिङ्गनि
र्द्देश, उच्यते । यथाय योगो यथा वा सूत्रमिदम् एव परिभाषापि
तत्सामानाधिकरण्यादियमिति निर्द्देश । ननु परिभाषात्वं विधित्सितम्,
इदशब्दस्तु उद्देशक, सिद्धरूपस्य चोद्देश सूत्ररूपता योगरूपता वा
सिद्धेति पुनरप्युद्देशकस्य स्त्रीलिङ्गानुपपत्ति । कश्चिदत्र परिभाषेयमित्य
नूत्र स्थानिनियमार्थता विधीयते येय परिभाषा सा स्थानिनियमार्थेति न
तु परिभाषारूपता विधीयतइत्याह । स वाच्योसिद्ध परिभाषात्वं कथ
मनूद्यतइति । अव्यापकश्चाय परिहार 'समर्थं पदविधि' रित्यादौ,
तत्र परिभाषेयमित्येतावच्छ्रूयते न पुनरेतदर्थेति । वयं तु ब्रूमा नि^२र्द्दि
श्यमानप्रतिनिर्द्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्ग-
भानि भवन्ति, तत्र यथा ऽयौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्ता इति कर्माकार-
परामर्शिनोपि तच्छब्दस्य विधीयमानस्य कर्त्ताकारस्य लिङ्ग भवति तद्व
दिहापि सूत्रमेवादिश्यत, इदशब्दस्य विधीयमानपरिभाषाकारस्य लिङ्ग
भविष्यति । 'स्थानिनियमार्थेति' । इगाख्ये स्थानिनि गुणवृद्धोर्नियमोर्थे
प्रयोजन यस्या सा तथोक्ता 'दृष्टे घी' ति वृद्धिशब्दस्य पूर्वनिपात प्राप्त
सूत्रनिर्द्देशेन न नित्य बाध्यते धर्मादिषु उभयमिति वचनादिति सूचय

१ परिभाषात्वं इति पा २ ।

२ उल्लिख्यमानेति पा २ ।

चाह । 'वृद्धिगुणावित्यादि' । किं पुनरनेन ग्रन्थेनोच्यते ननु नियम
रूपेणास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति, यथा 'एच इग्घस्वादेशे ह्रस्व आदिश्यमान
एच इगेवेति, यद्वेवम् अनियमप्रसङ्गे नियम इति सावधातुकाद्धा
तुकयो,' सिचि वृद्धिरित्यत्रैव स्यात् अत्र ह्यसत्यस्मिन्यागे ऽनोन्त्यस्य
भवन्तो वृद्धिगुणावनन्त्यस्याविशेषितत्वादिकश्चानिकश्च प्राप्नोति, न तु
मिदिमृजिपुगन्तलधूपधक्विदृशित्तिप्रसुद्रेष्वपि । अत्रालोन्त्यस्येत्यनिक एव
प्रसङ्गः । अथ सर्ववाक्यानां सावधारणत्वात् प्राप्तमेवावधारणमिक एते
त्येवशब्देनाभिधीयते न पुनर्नियमोनेन प्रदर्श्यते यथा तपस्तप कर्म
कस्यैवेति । अतो विधिरूपेणैवास्य व्यापारो विवक्षितः, परिभाषात्वाच्च
गुणवृद्धिविधेः सस्कारक विध्यन्तरमिदं, यथा 'इद्वोण्या' इत्यादि रलान्
त्यस्ये त्ययमिति पक्षः । ततो नाप्राप्तायामलोन्त्यपरिभाषायामियमारभ्य
माणा तस्या बाधिका स्यात्, ततश्च यत्रैषा न तत्र सा प्रवर्त्ततेति जुसि गुणो
यथेह भवति अविभयु अविभहरिति एवमनेनिजु पयवेविषुरत्रापि प्राप्नो
ति । 'सावधातुकाद्धातुकयो यथेह भवति चेता स्तोतेति एवमोहितो
हिता उम्भिता ऽत्रापि प्राप्नोति । अथ तु सामान्यविशेषयोरसंभवे बाध्यत्वा
शकभावः । अस्ति चात्र संभवे यद'लोन्त्यस्य' ऽगुणवृद्धी स्याताम् इकश्च,
ततो 'जुसि चे' त्यादौ गुणवृद्धिलिङ्गादिकपरिभाषाण्युपतिष्ठत अङ्गस्येति
स्यानवष्टीनिर्द्वंशाद् 'अलोन्त्यस्ये' त्येषापि, तत्र च न समुच्चयो ऽङ्गान्त्य
स्यानिकोपि गुणो भवति तदवयवस्य चेको ऽनन्त्यस्यापीति । नापि
विकल्पः । कदा चिदङ्गान्त्यस्यानिकोपि कदा चित्तदवयवस्येको ऽनन्त्य
स्यापीति, एकत्वात् षष्ठ्यर्थस्यैक एव हि सकञ्चुताया अङ्गस्येति षष्ठ्या
अर्थे स्थानेयोगो वा अवयवयोगो वा, न द्वौ समुच्चितौ नापि विकल्पितौ
तत्र यदङ्गस्येत्येतत्पूर्वमिक इत्यनेन वैयधिकरणेन सबध्येत अङ्गस्य य
इक् तस्य गुण इति ततो ऽलोन्त्यस्येत्येतदनन्वित स्यात् । अतः पूर्वम
लोन्त्यस्येत्यनेन सबध्येत स चान्येका विशेष्यते अङ्गान्त्यस्येको गुण इति,
यद्वा इका ऽङ्गं विशिष्यते विशेषणेन च तदन्तविधिः, इगन्तस्याङ्गस्ये
ति, एवमपि हि स्थानवष्टीत्वानपायादलोन्त्यस्येत्यव्याहृतप्रसरं सर्वथाङ्गा

न्यस्येको गुण इति जुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकगुणे न कश्चिद्वोष । मिदा
 दिषु पूर्वोक्तेन प्रकारेण द्वयोरन्वयासम्भवादन्त्यतरद्वातव्य तत्राविशेषादुभ
 यमपि त्यज्येत, उच्यते च वृद्धिगुणौ 'सृजेर्द्धि' 'मिदेर्गुण' इति तौ सर्वा
 देशौ स्याताम् । अतो विधिरूपेण नियमरूपेण वास्य सूत्रस्य व्यापारो नाभ्यु
 पगन्तव्य किं तर्ह्यनेन क्रियते पदोपस्थापनं यत्र ब्रूयाद् गुणो भवतीति
 वृद्धिर्भवतीति तत्रेक इत्येतत् षष्ठ्यन्त पदमुपतिष्ठतामिति । 'अलोन्यस्ये'
 त्यस्य तु वाक्यभावः, एव हि विज्ञापमाने सिचि वृद्धिरित्यादौ यत्रान्त्य
 इक् सम्भवति तत्रेक इत्येतेनोपस्थितेनाङ्गे विशेषिते तदन्तविधौ सती
 गन्ताङ्गस्य गुण इति वाक्यव्यापारे परिनिष्ठिते पश्चादलोन्यस्येत्ये
 तदिगन्तस्य प्राप्त गुण ततो ऽपङ्गव्याङ्गान्त्यस्य विधत्ते न त्विक इत्यस्योप
 स्थानवेलायामुपतिष्ठते, मिदेर्गुण' इत्यादौ तु यत्रान्त्य इङ् न सम्भवति
 तत्राङ्गेनेक विशेषितेङ्गस्येको गुण इति वाक्यव्यापारे परिसमाप्ते स्थान
 षष्ठ्यभावात्स्वयं न प्रवर्तते न त्विक इत्यनेन सहोपतिष्ठते येनाविशेषा
 दुभयोर्निवृत्ति स्यादिति सिद्धमिष्टम् । वृत्तिकारेण त्वस्य सूत्रस्य प्रयोजन
 पिण्डोक्त्य प्रदर्शित सर्वधान्त्यस्य वा ऽनन्त्यस्य वेक एव गुणवृद्धी भवती
 न त्वत्तरव्यापारः, अत एव वेदितव्यावित्याह । अत्ररव्यापारप्रदर्शने
 तु इक् एव स्थाने भवत इत्येतावदुक्तव्यं स्यात् । 'स्वसञ्जया शिष्यमाणा
 विति । वृद्धिर्भवति गुणो भवतोत्येव विधीयमानावित्यर्थः । 'इक् इति
 किमिति' । प्रधानावयवाक्षेपेण समुदायस्यैवाक्षेपः, सूत्र किमर्थमित्यर्थः ।
 'आत्सन्ध्यक्षरेत्यादि' । ननु 'गापोऽष्टमिति' टक् कित्करणं सामग इत्या
 दावाल्लोपार्थं ज्ञापकम् आकारस्य गुणो न भवतीति, यदि हि स्याद्गुणे
 कृते ऽल्लोपे च सिद्धं स्यात् सामग इति । तथा ग्लायतीत्यादौ सन्ध्य
 क्षराणामप्युपदेशसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति, इतरथा प्रक्रियालाघवार्थ-
 मेकारमेवोपदिशेत् । जनेर्द्धे इति डित्करणाद्व्यञ्जनानामपि गुणो न भवि
 ष्यति, यदि हि तस्य स्याद्वर्द्धमात्रस्य मात्रिके ऽकारे गुणे कृते सिद्धं
 स्यादुपसरज इति । यत्रोव मिदेर्गुणो ऽन्याद्वावर्तितं सर्वदेशे स्यात्,
 किं च गमेरप्यय डो भवति तस्य च स्थानत आन्तर्यादोकारो गुण स्याद्

रैनौग्लौशब्देभ्यश्चाचाराक्लिबन्तेभ्यस्तृजादौ गुणप्रसङ्गे यद्व्यभिधानमस्ति, तथा चित्, चिनुत् भिच्, बेभिद्यते, इत्यादौ 'क्विति चे'ति प्रतिषेधार्थं मपि गुणस्यैकलक्षणत्वमेषितव्यम् । अथ वृद्धिग्रहण किमर्थम् 'मृजेर्वृद्धि' रिको यथा स्यात् अलोन्यस्य मा भूत् । योगविभागात्सिद्धम् । मृजेर्वृद्धिरच्, मृजे रचो वृद्धिर्भवति, अङ्गाक्षिप्तेन प्रत्ययेनाचो विशेषणाव्यमाट् अटो न भविष्यति, सिचि वृद्धिस्तर्ह्यकारस्य मा भूत्, अचिकीर्षीत् । अतो लोपो भविष्यति 'एयल्लोपाव्रियङ्गुणगुणवृद्धिदोर्घेभ्य पूर्वविप्रतिषिद्धु' मिति वचनादथवा चिकीर्षक इति । आकारस्य नास्ति विशेष, सविधानादसम्भवं । एजन्तमपि न सम्भवति आत्वविधानात् । रैनौग्लौशब्दानामाचाराक्लिबन्तानामविशेष, गोशब्दस्य क्लिबन्तस्य 'ऋन् इट्वातो रित्यतो धातोरित्यनुवृत्ते धातुरेव यो धातुरिति विज्ञानात् सिचि वृद्ध्यभावः । अभैत्सीदित्यादौ सिचि वृद्धिरित्यनेन व्यञ्जनस्य नाप्राप्ताया वृद्धौ विधीयमाना हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका, 'नेटी'त्यय च निषेधो च यावती हलन्तस्य वृद्धिः सिचि वृद्धिरिति वा हलन्तस्याच इति वा सा सर्वा न भवतीति विज्ञायते, तेनानर्दीदित्यादौ अन्त्यस्य वृद्धिर्न भविष्यति, तदेवमिको वृद्धिर्यथा स्याद् अदेइव्यञ्जनाना मा भूद् इत्येवमर्थं तावद् वृद्धिग्रहणं न कर्तव्यम् । एव तर्हि मृज्यते मृष्ट इत्यादौ 'क्विति चे'ति प्रतिषेधार्थं मृजेर्वृद्धेरिभलक्षणत्वम् इदमपि योगविभागात्सिद्धम् । मृजेर्वृद्धिरित्यस्यानन्तरमजादौ क्विति चेति वक्तव्यं परिमृजन्ति परिमार्जन्ति परिममृजतुं परिममार्जतुरित्येवमर्थं, तत्र योगविभागो ऽजादौ क्विति मृजेरचो वृद्धिर्भवति, किमर्थमिदं नियमार्थं क्विति यदि भवति अजादावेवेति । तेन मृज्यते मृष्ट इत्यादौ न भविष्यति, ततो वा, ऽजादावपि विकल्पेनेति । सिचि वृद्धेस्तर्हि प्रतिषेधार्थमिभलक्षणत्वं, गु स्तुतौ धू विधूनने कुटादी, न्यनुवीद् न्यधुवीद्, अत्राप्यन्तर्भूतसिन्मात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गउवडि सति हलन्तत्वा 'चेटी'ति निषेधः । यदि सिच्यन्तरङ्गं भवति अचैषीद् अहौषीद् गुण स्यात् । अस्तु तस्यैव वृद्धिः करिष्यते अकार्षीदित्यादौ हलन्तलक्षणा वृद्धिः, अतारीदित्यादौ हलन्तलक्षणाया नेटी'ति प्रतिषेधे ऽतो हलादे

रिति विकल्प बाधित्वा 'ऽतो ज्ञान्तस्ये'ति नित्या वृद्धि । अन्तावीदि-
 त्यादावुवर्णान्तेषु सेटि सिच्यन्तरङ्गत्वाद्गुणाबादेशयो कृतयोरपि 'अतो
 ज्ञान्तस्ये' त्यत्र वकारस्यापि लुप्तनिर्दिष्टत्वाच्चित्या वृद्धि । यद्येव मा भवान
 वीत् अमवीदित्यत्रापि तर्हि वकारप्रश्लेषाच्चित्या वृद्धि स्यात् सिच्यन्तरङ्ग
 भवतीत्युक्ते ह्यन्तच्छेद्येत्यत्र णिश्चिह्नं न कर्तव्यम्, औनयीदश्वयीदित्य
 चान्तरङ्गत्वाद्गुणायादेशयो कृतयोर्यान्ताना नेत्येव सिद्धत्वात् । तत्स्थाने
 अविमवी निवेशयिष्याम । 'अतो ज्ञान्तस्ये' त्यत्र वकारप्रश्लेषेण प्राप्ता
 वृद्धिरविमव्योर्नैति तदेवमनर्थक वृद्धियहण, नानर्थक सिच्यन्तरङ्गस्य प्रवृ
 त्तिमाश्रित्य हि वृद्धियहण प्रत्याख्यायते यदि च सिच्यन्तरङ्ग स्यात्
 चिनीप्रभृतिभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यश्चिरिणोतिजिरिणोतिभ्या च लुङि सिचि
 अचेचायीद् अनेनायीद् अचिरायीद् अजिरायीदिति न स्याद् गुणायादे-
 शयो कृतयो यान्ताना नेति प्रतिषेधप्रसङ्गाद् इग्लक्षणाया तु सिचि
 वृद्धौ तयैवान्तरङ्ग बाध्यते, यदि स्याद् न कापि सिचीगन्तमङ्ग भवेत्, तत्
 श्चाचिरायीदित्यादि सिद्धं यथा च तथा गुणायादेशौ बाध्येते एव न्यनु
 वीदित्युवङपि बाध्येत, अत प्रतिषेधार्थमपि वृद्धेरिग्लक्षणात्वमेवित्यमिति
 सर्वमवदातम् । एव बहुवक्तव्यत्वादुक्तिकारेण वृद्धियहणस्य प्रयोजन न
 दर्शितम् । अथ कथं स्वसञ्ज्ञया शिष्यमाणावित्येष विशेषो लभ्यते इत्याह ।
 'गुणवृद्धियहणमित्यादि' । इह पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धियहणमनुवर्तते,
 तेनैवादेडामादेवा च ग्रहणे सिद्धे यत्पुनर्गुणवृद्धियहण तत्स्वसञ्ज्ञया
 विधाननियमार्थं मन्यथा प्रकृत गुणवृद्धियहण तटस्थमुपलक्षण स्याद्
 वस्तुतो ये गुणवृद्धी तद्विधाविति स तु विधिर्गुणवृद्धिशब्दाभ्यां प्रकारा
 न्तरेण वेत्येव विशेषो नाश्रित स्यात्, पुनर्गुणवृद्धियहणसामर्थ्यात् शब्द
 व्यापारोप्याश्रीयते गुणवृद्धी ये गुणवृद्धी, एव शब्दिते ये गुणवृद्धी इत्यन्यतरस्य
 गुणवृद्धियहणस्य स्वरूपप्रधानत्व संप्रक्यते तेनाय विशेषो लभ्यतइत्यर्थः ।
 अन्यथा 'अच' इत्यस्य स्वसञ्ज्ञया विधाने नियमस्य 'दिव उदि' त्या
 दिष्वगुणवृद्धिसञ्ज्ञकेषु तत्सञ्ज्ञेषु च यजेद् न सम्भवति अष्टन आ विभक्ता'
 वित्यादौ तत्र चरितार्थत्वा 'दिव औदि' त्यादिषु गुणवृद्धिसञ्ज्ञकेषु यजेद्

संभवति तत्राय नियम स्यात् । 'द्वौ पन्था स इममिति ।' स इत्येतदनु
दाहरण, नह्यत्रेगस्ति ॥

एव प्रकटितास्माभिर्भाष्ये परिचय पर ।

तस्य नि शेषतो मन्ये प्रतिपत्तापि दुर्लभ ॥

न धातुलोपआर्द्धधातुके ॥ 'दुरीयो लोपश्च' दु शब्दउपपदे इयो
धातोरप्रत्ययो भवति धातोश्च लोप, दुखेन ईयते प्राप्यते दूरमित्यत्र यद्यपि
कृतस्य धातोर्लोप संभवति तथाप्येव विषये गुणवृद्धौ प्राप्त्यभावादे
कदेशे धातुशब्दो वर्तत इत्याह । 'धात्वैकदेश इति' । धातुलोप इति
तत्पुरुषे सति आर्द्धधातुकग्रहण लोपविशेषण गुणवृद्धिविशेषणमुभयविशेषण
वेति त्रय कल्पा, स्तत्र यदि लोपविशेषणमार्द्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति
यत्किञ्चिद् निमित्ते गुणवृद्धी न भवत इत्यर्थे स्यात् ततश्च प्रेङ्गमित्यत्र
प्रपूर्वादिन्ये क्तप्रत्यये तन्निमित्ते नलोपे सति प्राप्नुवत आद् गुणस्यापि
निषेध स्यात्, यद्यपीक इत्यनुवर्तते तथापि द्वयो षष्ठीर्निर्द्विष्टयो स्थाने
भवन्नन्यतरत्र्यपदेश लभत इति स्यादेव, न चेह सूत्रद्वय इत्यस्य रूपपरत्वे
प्रमाणमस्ति उत्तरसूत्रे तु प्रमाणं वक्ष्याम । ननु पूर्वं धातु साधनेन युज्यत
इत्यस्मिन् दर्शने प्रथमोपनतक्तप्रत्ययापेक्षत्वादुपधालोपोन्तरङ्ग इति तद
पेक्ष प्रतिषेधोप्यन्तरङ्ग पूर्वं धातुरूपसर्गण युज्यत इति तु दर्शने प्रथमोपन
तोपसर्गापेक्षत्वाद् गुणोन्तरङ्गस्ततश्चा 'सिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग' इति प्रतिषेधो
न भविष्यति । नैतदस्ति । नाजानन्तर्य इति निषेधात् । अथ गुणवृद्धिविशेष-
णमार्द्धधातुकग्रहण ततोयमर्थं स्यात् यत्किञ्चन निमित्ते धातुलोपे सत्यार्द्ध
धातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न भवत इति, तदा प्रेङ्गमित्यत्र दोषो न गुण
स्यातन्निमित्तत्वात् किं तु क्लोपयतीत्यत्र क्लृयी शब्दइत्यस्माद्विचि पुकि च
यलोपे पुगन्तलक्षणस्य गुणस्य निषेध स्यात् । अत उभयविशेषणमार्द्ध-
धातुकनिमित्ते धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न भवत इति,
तत्र सङ्गच्छुतस्योभयविशेषणत्वमेव तावद् दुर्लभम्, अथापि स्याद् एवमपि

लोपगुणवृद्धीनामेकार्द्धधातुकनिमित्तत्वं न लभ्यते, ततश्च विभक्त्या
न्याख्यानपक्षे भेदादित्यत्र भिदेर्योन्तात्कर्मणि यकि भिदइयइति
स्थिते नित्यत्वात्पूर्वं णिलोपे कृते यकःपेक्ष्य प्रवृत्ते प्रत्ययलक्षण्येन णिच
मपेक्ष्य प्राप्नुवतो गुणस्य निषेधः स्याद् द्वयोरप्यार्द्धधातुकनिमित्तत्वा
दिति तत्पुरुषे सति सर्वथा दोषः दृष्ट्वाह । 'तस्य लोपो यस्मिन्निति ।
अस्मिन्पक्षे धातोर्लोपो यस्मिन्निति अन्यपदार्थभूतेनार्द्धधातुकेन लोपो
विशेष्यते साक्षाच्च गुणवृद्धी धातोर्लोपो यस्मिन् तस्मिन्निति एकार्द्धधा
तुकनिमित्तत्वं च लोपगुणवृद्धीना लभ्यतइति न कश्चिद् दोषः । 'ते
न भवत इति' । अनेन गुणवृद्धोरय निषेधो न पूर्वसूत्रव्यापारस्येति
दर्शयति, पदोपस्थापनं हि पूर्वसूत्रव्यापारो न चैव भूतआर्द्धधातुके तस्य
प्रसङ्गः, 'बाधीवेधीटा'मिति चासङ्गः स्यादुपस्थाननिषेधे । 'लोलुव
इत्यादि । लूपभ्या यङ् द्विवचन गुणो यङ्लुको गुणो निषिद्धे उवङ् ।
'मरीमृज इति' । 'रीरुदुपधस्य च लोलूयादिभ्य इत्यादिना सूत्रार्थमुदाहर-
णेषु दर्शयति । ननु च यङ्कारस्यातो लोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादेव गुणवृद्धी
न भविष्यत, यथा पापचक इत्यत उपधाया इति वृद्धिः, न ह्यत्रानेन
निषेधः सिध्यति, किं कारणम् । अनिलक्षणत्वात् । नालोपो
लभ्यते, 'यङोऽचि चे'ति समुदायलुका प्रतिपदविहितेन बाधितत्वात् ।
योगविभागात्सिद्धम् । अतो लोपो भवत्यार्द्धधातुके, ततो यस्य य इत्यस्य
समुदायस्य योकारस्तस्यापि लोपो भवति, किमर्थमिदं विशेषविहितेन
समुदायलुका ऽतो लोपो मा बाधीति, तेन स्थानिवत्त्वादेव गुणवृद्धी न
भविष्यत, यथैव तर्हि गुणवृद्धी न भवत एव चेन्निय, चेन्निय, लोलु
व स्तोष्टुव, सुश्रुव, इतीयदुवडावप्यचप्रत्ययमपेक्ष्य न स्याता मा भूतामचि
य एव त्वसौ स्थान्यकारस्तदाश्रयौ भविष्यत । स हि यकारे लुक्ते प्रत्य
यसञ्ज्ञकः । ननु चेन्निय तोष्टुव इत्यत्रान्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो
लुग् बाधतइति अङ्गत्सार्धधातुकयोर्दीर्घात् प्रागेव यङो लुकि कृते

१ निषिद्धइत्यस्य स्थाने सवञ्च प्रतिषिद्धे इति पा २ ।

२ स्थानिवत्त्वेत्यस्य स्थाने सवञ्च स्थानिवत्त्वावेति पा २ ।

स्थानिवद्भावे सत्यपि चेत्तिअअ तोष्टुअअ इति स्थिते स्थान्यकारेण सह
लघूपधमङ्गं संजातमिति अच्प्रत्यये गुणः स्यादेव, न । अन्तरङ्गावियङुवङौ
भविष्यतोऽशिश्चिद् अदुदुवद् इति यथा । अतः स्थानिवत्त्वादेव सिद्धं
नार्थानेन । उच्यते । सर्वत्र दीर्घान्तेषु ह्रस्वान्तेषु चेयङुवङोः कृतयोः
पुनर्लघूपधलक्षणो गुणः प्राप्नोति, न च पुनरपि स्थानिवद्भावः, आदिष्टादचः
पूर्वत्वात् । किञ्च यद्यतो लोपः क्रियेत जङ्गम इत्यत्र गमहनेत्युपधा-
लोपः स्यात्, अथात्रानङीति प्रतिषेधस्तर्हि दरीदृश इत्यत्र ऋदृशोरिति
गुणः स्याद्, देव इत्यत्र 'दीङो युङची'ति युट् स्यात्, सनीसंसो
दनीध्वंस इत्यत्रानिदितामित्युपधालोपः स्यात् । यायावर इत्यादिष्वा-
कारलोपः स्यात्, यदा पुनर्यागविभागमकृत्वा विशेषविहितः समुदाय-
लुक् क्रियते तदा हलचोरादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावादुपधालोपादयो न
भवन्तीत्यवश्यं समुदायस्य लुगेषितव्यः । एवं च लोलुव इत्यादावपि
गुणवृद्धी स्यातामिति सूत्रमपि कर्तव्यम् ॥ 'लूज् लवितेति ।' प्रागेव धातु-
संज्ञाया भवन्ननुबन्धलोपो धातुलोपो न भवति । 'रेडसीति' । रूप रिष
हिंसायाम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति विच्, वैरपृक्तस्य लोपो, न धातु-
लोपो भवति । नन्वसत्यपि धातुग्रहणे लुप्यते ऽस्मिन्नित्यधिकरणसाधन-
लोपशब्दस्याश्रयणादनैमित्तिके ऽनुबन्धप्रत्ययलोपे न भविष्यति, तत्र ।
लोपशब्दो हि संज्ञाशब्दः कथमस्याधिकरणसाधनता लभ्यते । 'रोरवी-
तीति' । रू शब्दे यङ्लुकि तिपि रूपम् । नन्वसत्यप्यार्धधातुकग्रहणे
धातोलोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्विज्ञास्यते, रोरवीतीत्यत्र च यङ्लुगनै-
मित्तिको, नह्यार्द्धधातुकग्रहणं बहुव्रीहित्वे प्रमाणं, सत्यपि तस्मिंस्तत्प-
रूपसम्भवात् । इदं तर्हि प्रयोजनं तुर्वी युर्वी धुर्वी हिंसार्थाः, मुक्ता मोक्ष
समुद्गाययोः, तेभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यस्तिबादौ सार्वधातुके परतो राल्लोपे
तोतोर्ति मोमोतीत्यादौ कूलोपस्य गुणस्य चैकनिमित्तत्वाच्चिषेधः स्यादेव ।
'इक इत्येवेति' । इक इत्यस्यानुवृत्तिं प्रति न शङ्का कार्यन्वेषणशब्द-
स्यार्थः अतो ऽभाजि रागइति 'भञ्जेश्च चिणि' 'घञि च भावकरण-
यो रित्युपधालोपः ॥

प्रक्रियातर्कगहनप्रविष्टो दृष्टमानस ।

हरदत्तहरि स्वर विहरन्केन वायते ॥

कृडिति च ॥ कृडित्यहण यदि विधीयमानस्य प्रतिषेधस्य विशेषण
स्याद् गुणवृद्धौ कृडिति न भवत इति ततो विधिसंस्पर्शा 'तस्मिन्निति
निर्दिष्टे पूर्वस्य' त्यस्योपस्थानात् कृडित्यनन्तरण्य प्रतिषेध स्यात्, यद्यपि
प्रतिषेधस्य विधानदशाया पौर्वापर्यं न सम्भवति तथा निषेध्यमानयोगुण
वृद्धोरपि तथापि स्यान्निरुद्धोऽनन्तरे कृडिति प्रतिषेध स्यात्, यत्र
हि विधानोत्तरकालमपि तावद्गुणवृध्यभावस्वरूपस्य प्रतिषेधस्य कृडितनन्तर
सम्भवति 'इको यणच्री' त्यादावप्येतावदेव पौर्वापर्यं यद्विधानदशाया
तु स्यान्निरुद्धोत्तरकाल तु विधेयस्य । यदा त्वनूद्यमानयोगुणवृद्धोर्विशे
षण कृडिति सति ये गुणवृद्धौ प्राप्नुतस्ते न भवत इति तदाऽनुवादक
त्वात्तस्मिन्नित्यादिकाया परिभाषाया अनुपस्थान, नहि कृडिति सति ये
गुणवृद्धौ इत्युक्ते विधिव्यापारेण कृडित कश्चित् संस्पर्शा विध्यङ्गभूताश्च
परिभाषास्तत्रैवोपतिष्ठन्ते नानुवादे तस्यापि परार्थत्वाद् द्वयोश्च परार्थयो
परस्पर संबन्धाभावात्, अन्यथा वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्ध' मित्यत्रेक
परिभाषोपस्थाने शालीय इति^१ वृद्धसंज्ञाया अभावात्तल्लक्षणश्चो न स्यात्,
तथा चोदीचामात स्यान्निरुद्धोऽनन्तरे स्यानेयहण कृतमात स्याने योऽकार
इत्यनुवादकत्वात् षष्ठी स्यानेयोगीति स्यानेयोगो न लभ्येतेति, अतो
ऽस्मिन् पक्षे कृडितीति सति सप्तमी यस्य च भावेनेति, कृडितेर्न सत्तल्ल
खेन भावेन गुणवृद्धौ प्राप्तिलक्षणो भावो लक्ष्यते, निमित्तस्य च सत्तया
निमित्तिन प्राप्तिलक्ष्यते इति कृडिति सति ये गुणवृद्धौ प्राप्नुत इत्यस्य
कृडित्निमित्ते ये गुणवृद्धौ प्राप्नुतस्ते न भवत इत्यर्थो भवति भिन्नो मृष्ट
न्यादौ चोपधाया अपि प्राप्नुवन्त्यौ गुणवृद्धौ कृडित निमित्तमाश्रित्य
प्राप्नुत इत्येतत्सर्वमालोच्याह । 'निमित्तसप्तम्येवेति' । निमित्तात्सप्तमी

इति पा २ ।

२ चोपधायापनादिति पा २ ।

३ क्वचिद्वृद्धसंज्ञा न स्यादित्येव पाठ पु २ ।

निमित्तसप्तमी, यच्चम्यर्थे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीसमास । 'क्वडिबिमित्त इति' । एतेन गुणवृद्धिविशेषण क्वडिद्वयहणमिति दर्शयति । ननु च विधी यमानतया प्राधान्यात् प्रतिषेधस्यैवैतद्विशेषण युक्तं, नैतदस्ति । यत्र हि गुण कृतात्मसंस्कार प्रधानोपकाराय महते प्रभवति तत्रात्मनोऽपि संस्कारमनुभूय प्रधानेन संबध्यते, यथा पानीयमेलादिसंस्कृत पुरुषेण । उक्तं च

गुण कृतात्मसंस्कार प्रधान प्रतिपद्यते ।

प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥

इति, इह च गुणवृद्धो क्वडिद्वयहणेन विशेषितयोर्महान् प्रधान प्रतिषेधस्योपकारो भवति व्यग्रहितस्यापि तत्सिद्धे । 'भिन्न इति' । रदा भ्यामिति नत्वम् । मृष्ट इति' । व्रश्चादिना षत्व, 'चिनवन्तीति' । 'सार्वधातुकमपित्' 'हुशुवो सार्वधातुके यद्वेषा निमित्तसप्तमी शचङन्ते दोष, धि धारणे रि गतौ तुदादौ, ताभ्या तिपि 'तुदादिभ्य श' 'णिश्रिद्रुसुभ्य कर्त्तरि चङ्' धिञ्छति रिञ्छति श्रिञ्छत् द्रुञ्छत् इति स्थिते शचङन्तस्याङ्गस्य तिपि लघूपधलक्षणश्च गुण प्राप्नोत शचङो परत पूर्वस्य सार्वधातुकलक्षणश्च तत्र शचङ्निमित्तस्यैव प्रतिषेध स्याद् न तिङ्निमित्तस्य, पदान्तरे तु तिङ्निमित्तस्यापि गुणस्य शचङो परत प्रतिषेधो लभ्यते । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादुद्भिर्भूततिबाश्रयो गुणो बहिरङ्गो ऽन्तर्भूतशचङ्निमित्ताभ्यामिदुब्रह्म्या बाधिष्यते । ग्लानिस्थश्च क्लृप्ति' रित्यत्र वक्ष्यति गिच्चाय प्रत्ययो न कित् तेन स्य ईकारो न भवतीति क्लृप्तिर्गित्त्वाच्च स्य ईकार इति च ततश्च भूष्णुरित्यत्र प्रतिषेधो न स्यादित्यत आह । 'गकारोऽप्यत्रेत्यादि' । 'चत्व भूत' । चत्व प्राप्त । अत एव गकारप्रश्लेषात् सख्यातानुदेशो न भवति, अन्यथा क्वडितौ द्वौ गुणवृद्धौ अपि द्वे इति सख्यातानुदेश प्राप्नोति किति गुणस्य द्विति वृद्धेरिति, ज्ञापकाद्वा यदयं 'मिदेर्गुण' इति श्यनि द्विति गुण शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नात्र 'सख्यातानुदेशो भवतीति । यदि तद्वि क्लृप्तिप्रत्ययो गिच्

भूष्णुरितीट् प्राप्तिः, नैष दोषः । श्युक कृती' त्यत्रापि गकारश्चत्वं-
भूतो निर्दिश्यते सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य चत्वंस्यासिद्धत्वात्प्राप्तमपि
'हशि चे'त्युत्थ न भवति कुष्वोरिति विसर्जनीयश्च भवति । 'कामय-
तइति' । 'कर्माण्डु' । 'लैगवायन इति' । लिगुशब्दा 'बडादिभ्य फणि' ति
फक्, 'ओर्गुण' इति गुणस्य प्रतिषेध कथं न भवति यावतोकार इगेव, नैत
दस्ति । अत्र हि चकार क्रियते स इत्यर्था विज्ञायते तेनेक इतीम शब्द-
मुच्चार्य विधीयमानयोगुणवृद्धो प्रतिषेधो न चैवमोर्गुण । 'मृजेरित्यादि' ।
इह त्रिमुनिव्याकरण यथोत्तरं च मुनीनां प्रामाण्यमिति दर्शनस्थितिस्तेन
सूत्रकारेणानुक्तवार्तिककार आह तदुक्तं च दूषयति, एवभाष्यकारो वार्ति-
ककारेण । व्याख्यातृत्वमपि द्वयोश्चास्तीत्येतावत्, 'यस्मिन्विधिस्तदा
दाबल्यहण' इत्यनेन तदादिविधौ सिद्धेप्यादिवहण मुख्ये उजादौ यथा
स्याद् व्यपदेशिवद्वावेनाजादौ मा भूत् । तुन्दपरिमृज, पूय ममृज, त्वया
ममृजे । 'सक्रमो नामेत्यादि' । सक्रामतो उपक्रामतो गुणवृद्धौ अस्मादिति
कृत्वा । 'लघूपधगुणस्याप्यत्र प्रतिषेध इति' । अत्र सूत्रे लघूपधगुणस्यापि
प्रतिषेधो न तु सार्धधातुकार्द्धधातुक्रयो' रित्येतस्यैवेत्यर्थः । अनेन निमि
त्तसप्तम्या फल दर्शितम्, अत्रेत्यनेन सूत्रं निर्दिश्यते । इहाचिनादिति
ङितो लङस्तिबादेशः, स्थानिवद्वावाद् ङिदिति गुणप्रतिषेधः प्राप्नोति,
इहाचिनवमिति ङितो लङो मिषि तस्यापि स्थानिवद्वावपरम्परया
ङित्वाद् गुणप्रतिषेधः स्यादित्यत आह । 'अचिनवमित्यादि' । यदि ङिति
यत्कार्यं तद् ङितो लकारस्यादेशे स्थानिवद्वावात्स्यात् यासुटो ङितुच्जनम
नर्थकं स्याद् लिङो ङित्वादेव तदादेशेषु ङित्कार्यस्य सिद्धत्वात् ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ 'दीधीवेव्योरिति' । दीधीङ् दीप्तिद्वेवनयो
वेवीङ् वेतिना तुल्यइत्येतयो, अथ दीङ् स्ये धीङ् अनादरे वेज तन्तु
सन्ताने वी गत्यादिषु एतेषा ग्रहणं कस्मान्न भवति, दीङ्स्त्वञ्च भवति,
'मीनातिमिनोतिदीडा' क्यपि, च ति अकारोऽपि विषयश्चात्वविधानात् ।

वेजापि न भवति गुणप्राप्त्यभावात् । नैतदस्ति । चकारस्तावन्मीनाति
मिनात्यर्थं स्यात् दीङोपि ग्रहण ल्यबर्थं स्याद् वेजापि प्रवेयमित्यत्र
'ईद्वतीती' त्वे कृते गुण प्राप्नोति, एव तर्हि चतुर्थो ग्रहणो^१भिप्रेते ऽसन्दे-
हार्थं दीवेधीवीटामिति ब्रूयात् । किं चा 'वयवप्रसिद्धे' समुदायप्रसिद्धिर्ब-
लीयसी' । 'इटश्चेति' । आर्धधातुकस्येडित्वागमस्य । ननु धातुसाहचर्या
टिट किट गतावित्यस्य धातोर्यहण युक्तं सत्यं, प्रसिद्धातिशयादागमस्य
ग्रहण मागमो हि प्रसिद्धतर शास्त्रे^२ ऽल्पाचतरत्वेन पूर्वनिपाताभावाच्च
धातुरिट् दीधीवेव्योस्तु धातुत्वात्प्रकृतित्वादभ्यहित चेति पूर्वनिपात ।
अथ दीधीवेव्यो किमर्थं ग्रहणम् । यावता ह्रान्दसावेतौ ह्रन्दसि च दृष्टा
नुविधि । दृश्यते च गुणो 'हेत्राय वृत्त कृपयचदीधेत्,' अधीधयुर्दोश
राज इति । अतस्तथोरनर्थक प्रतिषेध के चिदाहु । आदीध्यनमावेत्यनम्
इत्युदाहरतो वृत्तिकारस्य नानयोश्चान्दसत्वमभिप्रेतमन्यथा हि^३ 'ह्रन्दस्येव
क्वचिदुदाहार्यमिति । इदं तु वार्त्तिकविशुद्धम् । यदाह 'दाधीवेव्योश्च
न्दोविषयत्वाद् दृष्टानुविधानाच्च ह्रन्दस्यदीधेददीधयुरिति च गुणदर्शना
दप्रतिषेध' इति । 'आदीध्यनमिति' । ल्युटि शरत्तेकाच इति यथादेश । कणि
तेति' । कणिरणी शब्दार्थो लुटि तिपो डादेशस्तासि टिलोप कणित्-आ
इति स्थिते तकारान्त लघूपधमङ्गमिति प्राप्तस्य गुणस्य प्रतिषेध, ननु च
'नेङ् वशि कृति' इत्यत इडित्यनुवर्त्तमानआर्द्धधातुकस्येडिति पुनरिङ्ग्रहण
मिद्वेव यथा स्याद् विकारो मा भूदित्येवमर्थं भविष्यति । यद्येवम् ।
अलावीत पिपठिषते क्तिपि पिपठौरित्य 'चाक सत्रयं दीर्घा' वारुप
घाया इति च दीर्घा न स्याद्, अङ्गप्रकरणे नियमादाङ्ग एव विकारो
'निवर्त्यते इह च पिपठिषतेरप्रत्यये नपुसके 'जस शी' अतो लोपस्य
स्थानिवत्त्वानुच भवतीति सान्तमहत इति दीर्घत्व न भवतीति पिपठिषि
आह्वयकुलानीति भवति ॥

१ अभिमत इति पा २ ।

२ अल्पाचतरत्वेनेत्यारभ्य पूर्वनिपात इत्यन्त ग्रन्थो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

३ ह्रन्दस्यमेवेति पा २ ।

४ नियम्यतइति पा २ ।

हलोऽनन्तरा सयोग ॥

अन्तरमवकाशवधिपरिधानान्तर्द्विभेदतादर्थः ।

क्षिद्रात्मीयविनाशहिरवसरमध्येन्तरात्मनि च ॥

इत्यन्तरशब्देनेकार्थः । इह क्षिद्रवाचिनो ग्रहणमितरेषामसम्भवात् ।
न विद्यते ऽन्तर येषां ते ऽनन्तरा निश्क्षिद्रा, एतमेवार्थं व्यक्तेन शब्दान्त
रेण दर्शयति । 'भिन्नजातीयैरक्षुभिरव्यवहिता श्लिष्टोच्चारिता इति ।
एव भूता हि हलो निश्क्षिद्रा भवन्ति, भिन्नजातीयैरिति वचन तत्रैव व्यव
धानप्रसिद्धे श्लिष्टोच्चारिता इति वचनादवश्येपि सञ्ज्ञा न भवति
अप्रिवृत्यप्सु, विद्यते ह्यत्रान्तरमर्द्धमात्रा काल । 'सयोगइति' । यद्येकै
कस्य हल श्लिष्टोच्चारितस्यैषा सञ्ज्ञा स्याद् इह च निर्णयादादित्यत्र 'प्रत्येक
सञ्ज्ञित्वे सति रेफे यकार सयोग इति 'वान्यस्य सयोगादे' रित्येतत्
स्यात् । समुदायस्य सञ्ज्ञित्वे ऽचो रहाभ्यामिति यकारस्य सत्यपि द्विवचने
तस्यासिद्धत्वादेत्वाभावः । इह च सस्कृषीष्टु 'अतश्च सयोगादे' रितिष्टु,
सस्क्रियतइति 'गुणोत्तिसयोगाद्वो' रिति गुणो, दृष्टत्करोति ककारस
निधौ दकारस्य सयोगत्वात् सयोगान्तलोप स्यात् शक्ता वस्तेति भलि
तकारे परत स्को सयोगाद्वोरिति लोप स्यात्, नियात इति सयोगादे
रातइति निष्ठानत्व स्यात्, समुदाये तु सञ्ज्ञिनि नैते दोषा इत्यालोच्याह ।
समुदाय सञ्ज्ञाति' । महासञ्ज्ञाकरणमन्वर्थमञ्ज्ञाविज्ञानार्थं सयुज्यन्ते
ऽस्मिन्मियो हल इति नैरन्तर्यं च श्रुत सञ्ज्ञिरूपे ऽनुप्रविशतीति युक्त,
प्रत्येकपक्षे तु तदुपलक्षणं स्याद्, अतः समुदाय एव सञ्ज्ञी युक्त इति भावः ।
हल इति बहुवचननिर्देशाद् द्वयोः सञ्ज्ञा न स्यादित्याशङ्क्याह । 'जातौ
चेति' । चशब्दे यस्मादर्थे, यस्मान्जातौ बहुवचन तेन द्वयोर्बहूना चेति ।
अथ यत्र बहवो हल सश्लिष्टास्तत्र किं द्वयोर्बहूना चाविशेषेणसञ्ज्ञा
ऽऽहोस्विद्वहूनामेव, यदि बहूनामेव इह 'मस्मिन्नशो भली' त्यन्यादत्र परे
नुमि मन्सज्जइति स्थिते नसञ्ज्ञानामेका सञ्ज्ञा न तु सञ्ज्ञयोरिति स्को

१ भिन्नजातीयैरित्यादिनेति पा २ ।

२ प्रत्येक सञ्ज्ञित्वे इति नास्ति पु ३ ।

सयोगाद्योरिति सलोपो न स्यात् । नैष दोषो, मस्तेरन्त्यात्पूर्वं नुमेषितव्यो
मग्न इत्युपधालोपो यथा स्यात् । अन्यथा द्वयोस्सज्ञाश्रयेण सत्यपि सयो
गादिलोपे तस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न स्याद्, इह तर्हि निर्गन्धात् सस्वरि
षीष्ट सस्वर्यते निर्गन्ध इति एत्वेङ्गुणनिष्ठानन्त्वानि न स्युः । अस्तु
तर्ह्यविशेषेण, कुत, निश्चिद्वत्त्वस्याविशेषात्, न च द्विर्वचनन्यायेन समु
दायस्यैव स्यादिति वाच्यं यथा द्विर्वचन समुदायावयवैकाचोर्युगपत्
कर्तुमशक्य नैवमत्राशक्तिः, यथा च समुदाये द्विरुक्ते ऽवयवा अपि द्विरुक्ता
भवन्ति वृत्तं प्रचलन् सहावयवै प्रचलतीति न्यायेन न च तथेह समुदाये
प्रवृत्तया सज्ञया ऽवयवानां तत्कार्यसिद्धिः, अतो नायं द्विर्वचनन्यायस्य
विषयो ऽतो ऽविशेषेण द्वयोर्बहूना चेति स्थितं, यद्वैवमिन्द्रमिच्छति
इन्द्रीयति ततः सन् इन्द्रियीयतीत्यत्र द्वौ सयोगौ नदौ दरौ च तत्र
नन्दा इति प्रतिषेधो नकारवद्वकारस्यापि स्यात्, न वाञ्छिधे रजादेरिति
वर्त्तते तत्र कर्मधारयात् 'पञ्चमी आदेरच परे तदरा न द्विरुच्यन्तइत्यर्थः ।
अग्निरित्यादीनि रूपोदाहरणानि । 'तिलोस्त्वावपतीति' । 'हेमपरेवे' ति
वर्त्तमाने 'इ सिधुडि' ति च 'नश्चेति धुट् चत्वं तत्र यदा न धुट् तदा
नसतरया । यदा धुट् तदा नतसतरया । 'तितउच्छ्रमिति' । तनो
तेर्डउ सन्वच्चेति' २ 'डउप्रत्यय, व्यस्तोच्चारणसामर्थ्याद् गुणाभावः,
सन्वद्वावाद् द्विर्वचनमित्य' च टिलोपः । 'सयोगान्तलोप स्यादिति' ।
यद्वचोरप्यनन्तरयो सयोगसज्ञा स्यादिति भावः । ननु च 'हे वे' ति तुकि
कृते तकार पदान्तो न सयोगः, नैतदस्ति, 'हे वे' त्यय तुगं द्वस्वमात्रभक्तो
न तदन्तग्रहणेन गृह्यतइति पद सयोगान्तमेव । पचतीति रूपप्रत्युदाहरणं,
पनसमिति कार्यप्रत्युदाहरणम् । 'स्कोस्सयोगाद्योरिति लोप स्यादिति' ।
यदि सकारमकारयोः सान्तरयोरपि सयोगसज्ञा स्यादिति भावः ॥

मुखनासिकावचनोनुनासिक ॥ यद्वच मुखं च नासिका चेति
द्वन्द्वं स्याद् द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यादिसूत्रेणैकवद्भावः स्यात् ततश्च 'स नपु

१ पञ्चम्यामादेरच इति पा २

२ "," एतच्चिन्तिते सर्वत्र प्रथमान्तस्थाने सप्तम्यन्त पाठः पु ३ ।

सक' मिति नपुंसकत्वे ह्रस्वो नपुंसकेति ह्रस्वत्वे च मुखनासिकावचनइति प्राप्नोतीत्युत्तरपदलोपिन तत्पुरुष दर्शयति । मुखसहिता नासिकेति । 'तयो च्चार्यतइति' । एतेन कृत्यल्युटो बहुल' मिति कर्मणि ल्युट् दर्शयति तथेति करणे कर्त्तरि वा तृतीया करणस्यैव कर्तृत्वेन विवक्षणात् सूत्रेपि मुखनासिकावचन इति 'कर्तृकरणे कृता बहुल' मिति तृतीयासमास षष्ठीसमासो वा । 'अनुस्वारस्यैव हि स्यादिति' । तस्मिन्नुच्चार्यमाणे नासिकाया एव व्यापारो न मुखस्य तेन तस्यैव स्याद् न तु जमङ्गलानाना नाप्यध्वंश्च अप इत्यस्य, तदुच्चारणे मुखस्यापि व्यापारादित्येवकारेण दर्शयति । ननु यथा प्रासादवासिन आनीयन्तामित्युक्ते ये प्रासादेष्व निवसन्ति ये च प्रासादे भूमौ च ते द्वये अप्यानीयन्ते प्रासादवासान्वय उभयेषामस्तीति । तथेहापि नासिकावचन इत्युक्ते य केवलनासिकावचनो यश्च मुखनासिकावचन उभयोरपि ग्रहण भविष्यति, नासिकान्वयस्य विवक्षितत्वात् तत्किमुच्यते अनुस्वारस्यैव हि स्यादिति अनुस्वारस्यापि हि स्यादिति तु वक्तव्यम् उच्यते । इह त्रीणि दर्शनानि कृतस्य एवानुनासिको मुखेन नासिकया चोच्चार्यते, पूर्वा भागो मुखेन परो नासिकया, विपरीत वा । नासिक्यभागानुरागाच्चेतरोपि भागस्तद्वदेव भासतइति । तत्रोत्तरस्मिन्दर्शनेन द्वये नासिकान्वयस्य भागविषयत्वात् नासिकावचनग्रहणेनोभयवचनो न गृह्यतइति सुष्ठुक्तमनुस्वारस्यैव हि स्यादिति । 'कचटतपानाम्माभूदिति' । ते हि मुखेनैवोच्चार्यन्तइत्यसति नासिकाया ग्रहणे तेषामेव स्यात् ततश्च तत्प्रमित्यनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोप स्यात् ओदनपरिगत्य 'नुनासिकस्य क्लिबक्लो कृडिती' ति दीर्घं स्यादिति महासञ्ज्ञाकरणमन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानार्थं, मनु पश्चान्मुखस्य नासिका व्याप्रियते यस्मिन् नासिकाया वा पश्चान्मुख व्याप्रियते यस्मिन् इति तेन भागविषयो नासिकाव्यापार इति सूचनात् प्रासादवासिन्यायस्यायमविषय इत्युक्तं भवति ॥

तुल्यास्य प्रयत्न सर्वर्णम् ॥ तुल्यशब्दाय यद्यपि तुलया समित्तुल्यमिति नैवयोधर्ममिति यत्तुल्याद्य व्युत्पाद्यते तथापि व्युत्पत्त्यर्थमेव

तुलोपादीयते रूढशब्दस्त्वय प्रवीण प्रतिलोमादिवदित्याह । 'तुल्यशब्द
सदृशपथाय इति' । ननु नौवयोधर्मस्य च वक्ष्यति यथा तुला द्रव्यान्तर
परिच्छिनत्ति तथा तुल्यमपि सादृश्येन परिच्छिनत्तीत्येतत्तुलया तुल्यस्य
साधर्म्यमिति, सत्य, नह्येव लौकिका प्रतियन्ति । तथाहि । तुल्य इत्युक्ते
सदृश इति प्रत्ययो भवति न तु कश्चिदवयवार्थं प्रतीयते । 'आस्ये
भवमास्यमिति' । लोकासिद्ध तावदास्यमोष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकाद्
अस्यन्ते तिप्पन्ते ऽनेन वर्णा इति कृत्वा, काकलक नाम ग्रीवाया
उन्नतप्रदेश, इह तु तस्मिन्नास्ये भवमास्यमित्यर्थ । 'दिगादिभ्यो यत्'
शरीरावयवाच्चे'ति यत्प्रत्यय । किं पुनस्तदित्याह । 'तात्त्वादिस्यान
मिति' । यस्मिन्वर्णा निष्पद्यन्ते तत् स्थानम् । आदिशब्देन नासिका
दीना ग्रहण नासिकापि न बाह्या वर्णात्पत्तिनिमित्त किं तर्हि अन्तरास्ये
चर्मविततमस्ति पणचर्मवत् तत्सबद्धा रेखा नासिका तस्या वायुना
ऽभिहताया वर्णात्पत्ति । यदि पुनर्लौकिकमास्य ग्रहेत तदा तुल्यास्य
प्रयत्नमिति द्वन्द्वगर्भा बहुव्रीहि स्यात् आस्य च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ तौ
तुल्यौ यस्येति त्रिपदे वा बहुव्रीहि, स्तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्येति तत्र द्वन्द्व
गर्भे आस्यग्रहण व्यर्थं स्यात्, सर्वेषां हि तत्तुल्य विसर्जनीयस्यैकीयमते नार
स्यत्वात् सावर्ण्याभावेपि न दोष, त्रिपदे तु बहुव्रीहाशस्येन प्रयत्नस्य विशेष
वितत्त्वादास्याद्वाह्या प्रयत्ना हापिता भवन्ति किं तु तात्त्वादिस्यान तुल्यत्वे
नाविशेषित स्यात् ततश्च भिन्नस्थानानामपि जगज्जदानां सवर्णसज्ञा प्राप्नो
ति तत ऊर्गज इति भरो भरीति गकारस्य जकारे लोप स्याद् अतस्तद्विज्ञा
न्तस्यैव ग्रहण, तत्रापि यदि द्वन्द्वगर्भा बहुव्रीहि स्यात् स्थानेन प्रयत्नो न
विशेषित स्यात् ततश्च ककारङकारयोर्मिथ सवर्णसज्ञा न स्यात् बाह्य
प्रयत्नस्य भिन्नत्वात् ततश्च शङ्कितेत्य 'नुस्वारस्य ययि परसवर्णे' इति ङका
रो न स्यात् । अथ सत्यपि बाह्यप्रयत्नभेदआभ्यन्तरस्य प्रयत्नस्याभेदमाश्रित्य
सज्ञा स्यात् चकारशकारयोरपि सत्याभ्यन्तरभेदे बाह्याभेदमाश्रित्य सव
र्णसज्ञा प्राप्नोति ततश्चारुश्चेततीति वक्ष्यमाणप्रत्युदाहरण नोपपद्येतेतीम
न्द्वां दृष्ट्वा त्रिपदेय बहुव्रीहिरिति दर्शयति । 'तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्येति' ।

तद्वितान्त आस्यशब्दो न स्वाङ्गवाच्येवेत्यमूर्द्धमस्तकादित्यलुङ् भव
ति । नन्वस्मिन्नपि पदे भिन्नविभक्तिकत्वात्प्राधान्याच्चास्य तुल्यत्वेनावि
शेषित स्याद्, नैवान्नास्य तुल्यतया विशेष्यते भेदनिबन्धना हि तुल्यता
न च कलङ्गघटा भिन्न स्यान् एकात्कण्ठस्य किं तु तद्वितान्तस्यास्यशब्द
स्याश्रयणसामर्थ्यादास्यइत्येकत्व विवक्षित, तेनैरस्मिन्नेव तत्त्वादिके स्थाने
य प्रयत्न स तुल्यो यथोरित्याश्रयणान् कश्चिद्विषय । समानजातीय
प्रतीति । एतच्च सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्याल्लभ्यते ऽन्यथा यत्किञ्चनवर्णोपेतया
तुल्यास्यप्रयत्नत्वेन सवर्णत्वे लब्धे तदाश्रयमन्यस्यापि कार्यं स्यात्सवर्णं
सञ्ज्ञाविधानमनर्थकं स्यात् । न च रेफोष्मनिवृत्त्यर्थं वचन रेफस्यापि रेफ
सवर्णं एव, एवमूष्मस्वपि द्रष्टव्य, सबन्धिशब्दत्वाद्वा सम्बन्धिशब्दो हि
तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्ततश्च यथा तुल्याय कन्या दातव्येत्यक्ते दात्रा तुल्या
येति गम्यते तथेहापि, अथ वा महती सञ्ज्ञा क्रियते अन्वर्थो यथा विज्ञा
येत समानोस्य वर्णं सवर्णं इति, यदि च समानजातायमेव प्रति सवर्णं
सञ्ज्ञा भवति एव समानोस्य वर्णा भवति । 'चत्वार इत्यादि' । द्विविधा
प्रयत्ना बाह्या आभ्यन्तराश्च तत्राभ्यन्तराश्चत्वारो वृत्तौ दक्षिता ।
आभ्यन्तरत्वं पुनरेषा स्यानकरणव्यापारेणोत्पत्तिकालएव भावात्, स्यान
तात्त्वादि, करण जिह्वाया अयोपायमध्यमूलानि । बाह्या पुनरेकादश । वि
वार सवार श्वासे नादो घोषो ऽघोषो ऽल्पप्राणो महाप्राण उद्रात्तोनुदात्त
स्वरितश्चेति । बाह्यत्व पुनरेतेषा वर्णनिष्पत्तिकालादूद्ध्व वायुवशेनोत्पत्ते ।
तत्र स्पृष्टकरणा स्पृशा, कादयो मावसाना स्पृशा । स्पृष्ट स्पृष्टतागुण
करण कृतिरुच्चारणप्रकार, स्पृष्टतानुगत करण येषां ते तथोक्ता । एव
मन्यत्रापि दृषत्स्पृष्टकरणा अन्तस्था, यरलवा अन्तस्था । विवृतकरणा
कृष्माण स्वराश्च, शषसहा कृष्माण, स्वरा सर्वे एवाच । वगाणा
प्रथमद्वितीया शषसविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्यानीया यमौ च प्रथ
मद्वितीयौ विवृतकण्ठा श्वासानुप्रदाना अघोषा, वगयमाना प्रथमे
ऽल्पप्राणा द्वितीये महाप्राणा । वर्णाणां तृतीयचतुर्थौ अन्तस्था हकारानु
स्वारौ यमौ तृतीयचतुर्थौ सवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तश्च । वर्ण

यमाना तृतीया अन्तस्था अल्पप्राणा, इतरे महाप्राणा, यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः । तत्र यमा नाम वर्गश्चादितश्चतुर्थो पञ्चमेषु परत तएव नासिक्या भवन्ति, तद्यथा पलिक्रीरिन्, चखत्तु, आभमचाय, जघ्नत्तु, अप्रस्वतीमित्यादि, य एते द्विविधा प्रयत्ना स्तेषामिह सवर्णसंज्ञायामाभ्यन्तरा स्पृष्टतादयश्चत्वार एवाश्रीयन्ते न विवारादयो बाह्या आस्यग्रहणेन तेषां निवर्त्तितत्वात् । 'अग्रञ्च इत्यादि' । अत्र सवर्णसंज्ञा भवतीति प्रकृत बहुवचनान्त विपरिणतमनुषज्यते त्रयोकारा मिथ सवर्णसंज्ञा भवन्तीत्यर्थः । कथं त्रयोकारा यावता प्रत्युच्चारणभेदे ऽनन्ता अभेदे त्वेक एव, तत्राह । 'उदात्तेति' । अनेन प्रकारेण त्रय इत्यर्थः । एव च त्रय इत्यस्य त्रिविधा इत्यर्थो भवति तत्राकुहविसर्जनीया कण्ठा, इचुयशास्तालव्या, उपूपध्मानीया ओष्ठ्या ऋटुरणा मूर्द्धन्या, लृतुलसा दन्त्या, एषे कण्ठतालव्यौ, ओष्ठौ कण्ठोष्ठौ, वकारो दन्तोष्ठ, इत्येव तुल्यस्थानप्रयत्ना सर्वे ऽकारादयो मिथ सवर्णसंज्ञा भवन्तीति । 'अन्तस्था द्विभेदा इति । अत्रापि पूर्ववदनुषङ्गं अन्तस्था इत्युक्तेऽपि रेफनिवृत्त्यर्थं स्वरूपेण पठति । यवला इति' । 'रेफोष्मणा सवर्णो न सन्तीति' । विजातीयाभिप्रायमेतत् । सजातीयास्तु रेफोष्मणस्तुल्यस्थानप्रयत्नास्सवर्णो भवन्त्येव तत्र रेफस्य तावदावला भिन्नस्थाना ऋटुरणा भिन्नप्रयत्ना अन्ये भिन्नस्थानप्रयत्ना, एवमूष्मणामपि सवर्णोभावो वेदितव्यः । 'वर्ग्य इत्यादि' । वर्गे भवो वर्ग्यो दिगादित्वाद्वात् । 'वर्ग्येण' । स्ववर्गान्त पातिना तद्यथा ककार खकारेण । तर्पतेति । तृप् प्रीणने । 'इचुयशानामिति' । एषा मध्ये येषां प्रसङ्गस्तेषां मा भूदित्यर्थः । अरुश श्रियाततीति' । श्रुतिर् तरणे । अरु शब्दस्य रुत्वविसर्जनीययो 'वा शरी'ति सकारस्तस्यापि श्रुत्वे शकारः । 'चकारलृकारयोरिति' । स्थानभेदाच्च प्राप्नोतीत्यारम्भः । श्रुतत्वाच्चातयोरेव मिथ सवर्णसंज्ञा विधीयते न त्वेतयोरन्येन सह । 'होतृकार इति' । कथं पुनरत्र समुदायिनोन्तरतमो भवति, न समुदायस्य, तत्रापि चकार

स्यैव न लकारस्येत्यत आह । 'उभयोरित्यादि' । उभयोरन्तरतमो दीर्घा न सम्भवति लकारस्यापि दीर्घा न सम्भवतीत्यत ऋकार एव भवत्युभयोरित्यर्थः । ननु च नैतत्सवर्णसञ्ज्ञाया प्रयोजनं कथम् । अक सवर्णइत्यत्र तु वक्ष्यति 'अति ऋ+वावचनं लति लङ्वावचनं' मिति । तत्र चायमर्थो ऽका सवर्णे अति परतो वा ऋ+भवति । द्विमात्रेण, मध्ये द्वौ रेकौ तयोरेका मात्रा ऽभितोऽन्तरेपर, ईषत्स्पृष्टश्चाय, तत्र प्रयत्नभेदा दृकारेणायहणाद् अनन्त्यादीर्घसञ्ज्ञाया अभावादप्राप्तोय विधीयते, लति ल+वावचनमित्ययमपि द्विमात्र ईषत्स्पृष्टश्च, मध्ये द्वौ लकारौ तयोरेका मात्रा ऽभितोऽन्तरेपर, पूर्ववदप्राप्ते विधीयते । तत्र अति ऋ+वावचनमित्यत्र वाशब्दो दीर्घस्य समुच्चयार्थेस्तेनाप्राप्त एव दीर्घा भविष्यति । ननु यद्विधायैव सवर्णसञ्ज्ञा तदुच्यते ततो ऽक इति सम्बन्धादङ्मात्रस्य लति तत्कार्यं स्याद् दध्यल्कारो मध्यल्कार इति, सञ्ज्ञाविधाने तु ऋकार ऋकारस्यैव सवर्ण इति तत्रैव व्यवास्थितं भवति, तस्माद्विधेया सवर्णसञ्ज्ञा । न विधेया, यदेतद् अतीति एतदृत इति वक्तव्यं सवर्णइत्येव ऋकारस्य ऋकार एव सवर्ण इति अत्येव भविष्यति । तत लति अत इत्येव, इदं चासवर्णार्थे तेन लति रूपद्वय सिद्धं होतृकारो होतृल+कार इति । तत्र वक्तव्यं भवति । कथम् । ऋ+वावचनम्, ल+वावचनमिति ब्रुवतापि तयो रचत्वं वक्तव्यम्, अन्यथा विधानमात्रमनयो स्याद् न त्वच्कार्यं भूतं, सति त्वच्त्वे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद् ग्रहणे सति भूतसञ्ज्ञा भवतीति भूतसिद्धिः । एव च होतृऋकार इति ऋकारयो रफद्वययुक्तत्वाद्विवृतत्वाच्च कदा चिद्रेफद्वययुक्तं ऋ+भविष्यति कदा चिद्विवृतं शुद्धो दीर्घः । लकारेपि कदा चिदृकारान्तरतमं ऋकारं कदा चिद् लकारान्तरतमं ल+कार इति । सत्यम् । सवर्णसञ्ज्ञाया तत्र वक्तव्यं भवति । तद्वोच्येत इदं वा, कोऽन्वचं विशेष, इदं वा ऽवश्यं वक्तव्यम् । इदमपि सिद्धं भवति 'अत्यक' खट्वल्कार, मातृल्कार । 'वा सुप्यापिशले' उपल्लकारीयति उपाल्लकारीयतीति । अदितासृदिता च धातूनां पृथगुपदेशसामर्थ्यादनुबन्धकार्याणामसङ्करः ॥

नाज्भलौ ॥ अत्राज्भलौ न केनापि सवर्णसज्ञा भवत इति ताव
 दीर्घा न भवति सज्ञाया निविषयत्वात्, एतावन्तो वर्णा अचश्च हलश्च
 नाप्यचामज्भर्हला हल्भि सवर्णत्वनिषेध, अत एव निर्देशात् अन्यथा
 ऽकारस्याकारे दीर्घा न स्यात्ताज्जिति नाप्यज्भलाविति पूर्वसवर्णस्तस्मा
 द्वा हला च मिथ सवर्णसज्ञा निषिध्यते तत्र च यद्यपि नाज्भलावि
 ति सामान्येनाक्त तथाप्यकारहकारयोरिकारशकारयोश्च प्राप्तिरिति तत्रैव
 निषेध, यद्येव नाणशलाविति वक्तव्य, न तावदेव लाघवे विशेष । कि
 च प्रागुक्त पक्षद्वय सम्भाव्येत । 'अच हलश्चेति' । अनेन नात्राज्भलो
 निर्देश इति दशयति, तत्रापि न दोष कश्चित् कि तु पदान्तरसम्भा
 वनैव । तुल्यास्यप्रयत्नाविति प्रसङ्गे हेनमाह । 'सवर्णदीर्घत्व न भवतीति ।
 प्रतिषेधस्य फल दशयति । ननु दीर्घविधावचीत्यनुवर्त्तते, तच्चावश्यमनु
 वर्त्य, कुमारो शेतइत्यत्र मा भूदिति नह्यत्रानेन निषेध सिद्ध्यति । कि
 कारणम्, वाक्यापरिसमाप्ते । इह हि वर्णानामुपदेश पूर्वं तत इत्सज्ञा
 तत 'आदिरन्त्येन महेते' ति प्रत्याहारस्ततो 'नाज्भला' वित्यस्य निष्पत्ति
 स्तस्मिंश्च निष्पत्ते सत्यपवादविषयपरिहारेणोष्टविषये सवर्णसज्ञा प्रवर्त्तते
 न त्वतत्सूत्रनिष्पत्तिसमये, ततश्चाणुदित्सवर्णस्य चेत्येतत्स्वाङ्गभूतेषु उप
 देशेत्सज्ञाप्रत्याहारसवर्णत्वेषु निष्पत्तेष्व 'स्य च्वा' वित्यादिषु वर्त्तते न
 त्वङ्गेषूपदेशादिष्विति नाज्भला' वित्यङ्गहीतसर्वर्णानामवा गृहणमिति
 सिद्धम् अवश्य चाङ्गहीतसर्वर्णानामेवावा गृहणमेष्टव्यम्, अन्यथा ह्यजिति
 गृह्यमाण इकार शकारस्य ग्राहक स्यात् । न चास्मिन्नापि सूत्रे ऽयमेव
 निषेध, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्, अतो ऽङ्गग्रहणेनापि शकारस्य गृहण,
 हल्षु चोपदेशाद्गुल्यङ्गणेनापीति शकारद्वयस्य मिथ सवर्णसज्ञा न स्यात्
 ततश्च पर शतानि कार्याण्यत्यत्र शतात्यराणि शतार्धाधिकानीति विगृह्य
 'कर्तृकरणे कृता बहुल मिति बहुलवचनात्समासे पारस्करादित्वात्सुटि
 कृते 'ऽनचि चे' ति शकारस्य द्विवचने परश्शतानीति स्थिते मध्यमस्य
 शकारस्य 'भरो भरि सवर्ण' इति लोपो न स्यादिति सर्वदा शकारत्र-
 यन्नवणप्रसङ्ग । अतो ऽङ्गहीतसर्वर्णानामवा गृहणादीकारशकारयोरप्रति

षिट् सवर्णत्वमिति कुमारी शेतइत्यत्र मा भूदिति दीर्घविधावचीत्यनुवर्त्य
तदनुवृत्तिसामर्थ्याच्चाज्ञेयं यो ऽञ् न कथं चन हल् तत्रैव दीर्घत्वविज्ञा
नाद्वृत्तारशकारयोरकारेकाराभ्यां सावर्ण्येन ग्रहणादच्त्वे सत्यपि हलत्व
स्यापि भावाद्दीर्घाभाव सिद्धः सत्यम् । अजयग्रहणमप्यन्यार्थमनुवर्त्यम्,
इदमपि वैपाशो मत्स्य आनहुह चर्मन्त्यत्र यस्येति लोपाभावात् कर्तव्य
दण्डहस्तो दधिशीतमित्येतदुभयथापि सिद्धतीति प्रदर्शनार्थमुदाहरणद्व
यमुपन्यस्तम् । 'वैपाश इति' । भवार्थेण 'आनहुहमिति' । विकारे
'प्राणिरजतादिभ्योञ्' ॥

ईदूदेद् द्विवचन प्रष्टव्यम् ॥ अत्र चत्वारः पक्षाः सम्भवन्ति । ईदा
दि विशेष्य द्विवचन विशेषण, तत्र द्विवचनान्तत्वमीदादेर्न सम्भवतीति
द्विवचनसन्नकमीदादि प्रष्टव्यमिति प्रथमः पक्षः । ईदादि विशेषण द्विवचन
विशेष्य विशेषणेन तदन्तविधावीदाद्यन्त द्विवचनमिति द्वितीयः पक्षः ।
प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति पश्चाद् द्विवचनान्तस्येदादिभि
र्विशेषणादीदाद्यन्त द्विवचनान्तमिति तृतीयः । ईदादिविशिष्टेन द्विवच
नेन तदन्तविधावीदाद्यन्त यद् द्विवचन तदन्त प्रष्टव्यमिति चतुर्थः । तत्राद्ये
पक्षे ऽग्नी वायू खट्वे इत्यादावेव स्यात्, एकादेशस्य पर प्रत्यादिवद्भावेन
द्विवचनमीदादीति, पचेति पचथे पचावहे इत्यादावेकारमात्रस्याद्विवचन
त्वान्न स्यात् । तृतीये तु कुमार्यारगार कुमार्यगार वध्वारगार वध्वगारम्
इत्यात्रापि स्यात्, एतद्वि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तमीदाद्यन्त च श्रूयते ।
यथा हि तावकीन इत्यादावादेशेन सख्याविशेषो व्यज्यते तथेहापि सत्या
प्रष्टव्यसंज्ञायाः प्रकृतिभावेन द्वित्वमभिव्यज्येतेति स्याद् द्विवचनान्त
स्यापि समासः । चतुर्थे कुमार्यगारमित्यादावप्रसङ्गे द्विवचनस्यानीदा
द्यन्तत्वात्, किं त्वशुक्ले शुक्ले समपद्येता शुक्ल्यस्ता वस्त्रे अत्रापि प्राप्नो
ति कथं, शुक्लशब्दादुत्पद्यते द्विवचनमौ, 'नपुंसकाच्चे' ति शीभावस्ततश्चिच्च,
शीशब्दस्य सुपो धात्विति लुक्, 'अस्य च्चौ' तद्वितान्तत्वात्सु, अथ्यत्वा
लुक्, अत्र शीशब्द ईकारान्त द्विवचन तदन्तश्च समुदायः प्रत्ययलक्षणे
नेति प्रष्टव्यसंज्ञा प्राप्नोति । अथ च तृतीयेऽपि पक्षे समानो दोषः । किं च

सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधात् तदन्तपक्षोक्त्या नमेव नास्ति ।
 अतो द्वितीय पक्षमाश्रित्याह । ' ईदृ ऊद् एद इत्येवमन्त द्विवचनमिति ' ।
 नन्वस्मिन्नपि पक्षे ईदूतो केवलयोरेव सम्भव इत्यग्नी इत्यादिक यद्यपि
 सिध्यति, तथाप्येकारान्तस्य तु द्विवचनस्य पक्षे इत्यादौ सम्भवात्तत्रैव म्याच
 खट्वे इत्यादौ । व्यपदेशिवद्भावेनात्रापि भविष्यति । किं पुनरत्र प्रमाणमयमेव
 पक्ष आश्रीयत इति । तृतीयचतुर्थयोस्तावदसम्भव एव, सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
 तदन्तविधिप्रतिषेधात् । सञ्ज्ञायाश्च सञ्ज्ञपेक्षायां नन्तरश्रुत द्विवचनमेव
 सञ्ज्ञीत्युक्तमिति प्रथमस्याप्यसम्भव । अत्र चतुर्थे पक्षो ऽसम्भवादेव निरस्तो
 न दोषवत्त्वात् । शुक्ल्यास्ता वस्त्र इत्यत्र ह्य ' न्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो
 लुब्धाधत इति ' अन्तरङ्गमपि शीभाव बाधित्वा सुपो धात्विति लुकि कृते
 ऽनीकारान्त द्विवचन भवति । अग्नी इत्यादौ प्रगृह्यत्वात् प्लुत प्रगृह्या
 अचीति प्रकृतिभाव । प्रत्युदाहरणेषु तदभावात् स्वरसन्धि, तपरकरण
 गुणान्तरभिन्नानां तत्कालानां ग्रहणार्थमिति चेत्, न । अभेदकत्वाद् गुणानां,
 भिन्नकालानां निवृत्त्यर्थमिति चेत् । न, ईदूतोरनण्त्वात् । स्यादेतत् ।
 जातिपक्षे यद्यपि दीर्घाच्चारणसामर्थ्यात् प्रयत्नाधिक्यादकुर्वन्नेत्यादौ
 ह्रस्वानां न स्यात् प्लुतानां तु स्यादेव, एकारस्य त्वण्त्वादपि प्लुतस्य प्रसङ्गः,
 अतः प्लुतनिवृत्त्यर्थं तपरकरणमिति । तत्र । इष्टत्वात् । किमर्थं पुन
 प्लुतानां प्रगृह्यसञ्ज्ञेयते प्रगृह्या प्रकृत्येति प्रकृतिभावो यथा स्यात् ।
 मा भूदेव प्लुत प्रकृत्येत्येव भविष्यति, यत्र तर्हि प्लुताश्रय प्रकृतिभाव
 प्रतिषिध्यते ' अप्लुतवदुपस्थित ' इति, तत्र प्रगृह्याश्रय प्रकृतिभावो यथा
 स्याद् अग्नीः इतीति । इह च अग्नीः अप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकपर्युदासो
 यथा स्यात्, अतः प्लुतानामपि प्रगृह्यसञ्ज्ञाया इष्टत्वाच्च तत्निवृत्त्यर्थमपि
 तपरकरणमित्यत आह । ' तपरकरणमसन्देहार्थमिति ' । असति हि तस्मिन्
 समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वे च कृते य्यीति निर्देशे सन्देहः स्यात्,
 इतरेतरयोगद्वन्द्वेपि सन्देह एव, तस्मादसन्देहार्थं तपरकरणम् । यद्यस
 न्देहार्थमपि तपरत्वं क्रियते तदेव प्लुतस्येष्टा सञ्ज्ञा व्यावर्तयति तत् प्लुतस्य

कथं सञ्ज्ञा मा भूत् प्लुतस्य तस्य त्वसिद्धत्वात् स्थानिनि प्रवृत्ता सञ्ज्ञा स्वर
सन्धिमनुनासिक च प्रतिभन्त्स्यति । सिद्धं प्लुत स्वरसन्धिषु, प्लुत
प्रकृत्येति लिङ्गात् । अन्यथा कार्यणो ऽसत्त्वात्कस्य प्रकृतिभावो विधी
येत, यस्य च विकारप्रसङ्गं प्लुतप्रकरणे तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, प्लुतस्या
सिद्धत्वेन तस्य विकाराप्रसङ्ग इति प्लुतस्यासत् प्रकृतिभावविधानमनुप
पन्नम् । अस्तु स्वरसन्धिप्रकरणे प्लुतं सिद्धं सञ्ज्ञाविधावसिद्धं, सञ्ज्ञाविधौ
च सिद्धं कथम् । 'कार्यकाल सञ्ज्ञापरिभाष' ततश्च प्रगृह्य प्रकृत्येत्य
त्रास्योपस्थानात्सञ्ज्ञापि स्वरसन्धिप्रकरणान्तर्गतैव तर्हि सिद्धं प्लुत
स्वरसन्धिष्विति नाश्रीयते प्लुतभावी प्रकृत्येति स्थानिन एव प्रकृतिभावो
विधास्यते एवमप्यनुनासिकपर्युदासो न सिध्यति कार्यकालपक्षे सञ्ज्ञाया
मपि प्लुतस्य सिद्धत्वात् । एव तर्हि 'यथोद्देश सञ्ज्ञापरिभाष' ततश्चा
स्मिन् प्रदेशे सञ्ज्ञाया क्रियमाणाया प्लुतस्यासिद्धत्वात् स्थानिनि प्रवृत्ता सञ्ज्ञा
स्वरसन्धिमनुनासिक च प्रतिभन्त्स्यति । ननु यद्यपि सञ्ज्ञायामसिद्धं
प्लुतो ऽनुनासिकपर्युदासे तु सिद्धस्ततश्च यस्यानेन सञ्ज्ञा कृता द्विमात्रस्य
न सो ऽनुनासिकविधि प्रति स्थानी किं तु त्रिमात्र एव, न च स्थानिव
द्भावात्तस्यापि प्रगृह्यत्व, मल्लिधित्वात् । अवश्यं च सिद्धं प्लुत स्वरसन्धि
षु इत्याश्रयणीय, दण्ड आश्लोकमिति प्लुतस्य सवर्णदीर्घेण निवृत्तिर्यथा
स्यात् तथा च 'अदउणि' त्यत्र सर्वैरेव ग्रन्थकारैरुक्तम् । तथा सुश्लोकाश्च
इति सुश्लोकेति, अत्रापि 'अप्लुतवदुप स्यत इति प्लुताश्रये प्रकृतिभावे
प्रतिषिद्धे गुणो भवन् प्लुतमेव नैवर्त्तयति न तु स्थानिनम्, अन्यथा ह्या
देशरूपे प्लुत श्रूयेत, तदिह यथोद्देशे ऽपि सञ्ज्ञापरिभाषे कथमिवेष्टसि
द्धि कथं वा ग्रन्थेषु पूर्वापरविरोधपरिहार इति विपरिचितं प्रष्टव्या ।
'मणीवादीनामिति' । सिद्धयदिति शेषः । न पुनर्मणीवादीनामपर
प्रतिषेधो विधेयः । न चेद वचन भाष्यवार्तिककाराभ्यामपठितत्वात्, किं
तु मणीवादीनां निर्वाह कर्त्तव्य इत्यर्थस्तत्र मणी वाणस्य लम्बते इत्यत्र

वाशब्दस्योपमानार्थस्य प्रयोगो, रोदसीवेत्यादौ। हान्दसत्वादिति नि
र्वाहः ॥

अदसो मात ॥ 'स्वरतिनाधिकार' इत्यत्र द्वौ पञ्चावर्थाधि
कार शब्दाधिकारश्चेति, तत्रार्थाधिकारो नाम यस्य यस्मिन्सूत्रे स्वरि
तत्त्व प्रतिज्ञात तत्र तस्य यो ऽर्थः स उत्तरत्राधिक्रियतइति । शब्दाधि
कारस्तु स एव शब्दो ऽविवक्षितार्थो ऽधिष्ठतस्तत्तत्सूत्रानुगुणमर्थे प्रति
पादयतीति । तत्रार्थाधिकारे पूर्वत्रेदादिभिस्तदन्त प्रत्यायितम्, इहानुवृ
त्त मादित्यनेन विशेष्येतेत्यमुक्तेत्यत्रापि प्रसङ्गः, शब्दाधिकारे त्वीदादि
मात्रस्येहानुवृत्तस्यापि विशेष्याभावादसति तदन्तविधौ मादित्यनेन विशे
षणाददोष इति, तमाश्रित्याह । तस्मात्परे ईदूदेदन्ता इति' । प्रगृ
ह्यसज्ञा इति' । प्रगृह्यशब्द सज्ञा येषां ते तथोक्ता । यद्यपि पूर्वसूत्रएव
प्रगृह्यशब्द सज्ञात्वेन विनियुक्तस्तथापीह सन्नो न प्रत्याययति,
स्वरूपपदार्थकस्यैव तस्येहानुवृत्ते । किमर्थमिदमुच्यते । यावता स्त्रीनपु
सकयोर्द्विवचने मुत्वस्यासिद्धत्वेप्येकारान्तत्वात् पूर्वणैव सिद्धा सज्ञा स्वर
सन्धिप्रकरणे च मुत्वस्यासिद्धत्वादेकारस्यैव विकारप्रसङ्गे प्रकृतिभावोऽपि
सिद्धो ऽनुनासिकपर्युदासश्च कार्यकालपक्षे लिङ्गत्रयेपि द्विवचने सिद्धो,
ऽणोप्रगृह्येत्यत्रोपस्थितेन पूर्वसूत्रेण सज्ञाया क्रियमाणाया मुत्वस्यासिद्ध
त्वादनुनासिकपर्युदासे ऽद्विवचनार्थोयमारम्भः, प्रकृतिभावे तु पुंसि
द्विवचनार्थश्च । नन्वारब्ध्येऽस्मिन्यद्योद्वेशपक्षे सज्ञाया कर्तव्याया मुत्व
मीत्वयोरश्रयात्सिद्धत्वेपि स्वरसन्धिप्रकरणे तयोरसिद्धत्वादयात्रेकादेशप्र
सङ्गः । अमी आसतइत्ययादेशो अमू आसातइति पुष्यावादेशो, 'ऽमी
अत्रेत्येह पदान्तादती' त्येकादेशः । न च सज्ञाया वैयर्थ्यमनुनासिकप
र्युदासेनार्थवत्त्वात् । तत्र हि कर्तव्ये मुत्वमीत्वयोरसिद्धत्वाभावाद्ययोर
नेन सज्ञा कृता तावेव न त प्रति । कार्यकालपक्षे तु सज्ञायामपि कर्त
व्यायामाश्रयात् सिद्धत्वं नाश्रयणीयमणोप्रगृह्येत्यत्रोपस्थिते ऽस्मिन् क

तस्ये मुत्वमीत्वयो सिद्धत्वात्तावता चास्य चरितार्थत्वात् तदेवमुभयोरपि पक्षयोः स्वरसन्धि स्यादेव । उच्यते । यञनुनासिकपर्युदास एव प्रयोजनमभविष्यद् अणोऽप्रवृहस्यानुनासिकोऽदसो नेत्येवावश्यत् । अमुके अमु येत्यादावनणत्वादनवमानत्वात्वाप्रसङ्गः, अतः सञ्चारम्भसामर्थ्यात्प्रकृतिभा वार्थत्वमप्यस्य विज्ञायते तच्च स्वामन्धिप्रकरणे मुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वमन्तरेणानुपपन्नमित्युभयोरपि पक्षयोः सामर्थ्यादसिद्धत्वबाधः । 'मादिति किमिति' । अदस इति षष्ठी अमी अमू इत्यत्र च मुत्वमीत्वयोः स्थानना वेकादेशावन्तवद्वावादद शब्दग्रहणेन गृह्येते इति तदादेशयोरपि तदग्रहणेन ग्रहणादस्ति तार्वादिष्टसिद्धिः । एदिति च निर्वर्तिष्यते, न च मात्परा वीदूतौ सम्भवत इत्यतिप्रसङ्गोऽपि नास्तीति प्रश्नः । 'अमुकेचेति' । एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशानुवृत्तिदुर्ज्ञानेति भावः । न च मादित्यस्मिन् सत्यपि एदग्रहणसामर्थ्याद् अत्र प्रसङ्गः । मादित्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च विकल्पो, ऽतुल्यबलत्वात् । तद्वि 'पूर्वत्र चरितार्थ मादिति त्वकृता र्थम्, न चानुवृत्तिसामर्थ्यमन्यानुरोधेनाप्यनुवृत्तिसम्भवात् ॥

शे ॥ शे इति श्रुतेरविशेषात् काशे कुशे इत्यत्रापि प्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति । 'किमिदमिति' । सुपामादेशइति । काशे इत्यत्र तु लाक्ष णिकत्वादग्रहणमिति भावः । युष्मइति । षष्ठीबहुवचनस्य सुपा सुलु गित्यादिना शे आदेशः । 'शेषे लोपः' । 'अस्मे इति' । चतुर्थीबहुवचनस्य शे । 'त्वे मे इति' । सप्तम्येकवचनस्य त्वमावेकवचने । 'अस्मे इन्द्राबृहस्पती इति' । छान्दसमुदाहरणमित्युक्त्वा इतरत्तु लौकिकमनुकरणमित्युक्तेन युष्मे वाजबन्धवः, त्वे रायो मे राय इत्येषामप्यनुकरणत्वमुक्तं स्याद्, अतो यदत्रेतरइति विवक्षितं तत्स्वरूपेण पठति । 'युष्मे इतीत्यादि' । लौकिकमनुकरणमित्यनेन च सूत्रस्यावश्याभ्यस्य दर्शयति, अस्मे इन्द्राबृहस्पती इत्यादि छान्दसत्वादपि सिद्धेत् । इदं तु पदकारैरिति परं प्रयुज्यमानं लौकिकमतो न छान्दसत्वात्सिद्धिरिति ॥

निपात एकाजनाद् ॥ 'व्याहरतिभृग', 'व्यवहृणो समर्थयो' रिति निर्देशादेकाजिति कर्मधारयो न बहुव्रीहिरित्याह । एकश्चासाविति । यद्येवमेकग्रहणमनर्थक निपातोऽजित्येवास्तु तत्र निपातेनाज विशिष्यते, निपातसन्नकोक्ति विपर्ययस्तु न भवति, अजन्तो निपात इति व्याख्या भावाद् हलन्ताना सत्यसति वा प्रग्रह्यत्वे विशेषाभावात् । ननु पुरोस्तीति हलन्तस्य प्रकृतिभावाद्गोत्व न स्यात् । नैतदस्ति । प्रग्रह्यसज्ञाया इत्यस्यासिद्धत्वात् सकारस्य च कार्यान्तराप्रसङ्गात् । ननु चेदमस्ति प्रयोजनमत्र निपातस्य विशेषणे, किम्, अजन्तस्य यथा स्याद्, अजन्मात्रस्य मा भूदित्येव सत्यनादित्यनर्थक स्यात् । अतो निपातेनाज् विशिष्यते नार्थ एकग्रहणेन । न । अच्समुदायनिवृत्त्यर्थं तर्ह्येकग्रहणम् । अदृष्ट अपेहीति समुदायस्यैव स्याद् नावयवानाम्, एकाज्द्विवचनवदजन्तस्यैव प्रकृतिभावः स्यात्, पूर्वयोस्तु स्वरसन्धि स्यात् । ननु च निपातोऽजिति चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् समुदायस्य न भविष्यति, एव तर्ह्यच्समुदायग्रहणशङ्का निरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति, वर्णनिर्देशेषु व्यक्तिसंख्या न विवक्ष्यते जातिरेव निर्दिश्यते इति, तेन दम्भेर्ह्यग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमित्युपपन्नं भवति । निपात इति किमिति । निपातस्यैकाचोर्थवत्त्वसम्भव इति प्रश्नः । 'चकाराजेति' । कृञो लिटि तिपो ऋत् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः । आकारोऽत्र द्विविधिः उपात्तः, प्रयोगे च न क्व चिन् इकार श्रूयते अतोर्थवशेन द्वित्वादित्येव व्यवस्थापयति । 'ईषदर्थेदत्यादि' । 'ईषदर्थे' । आ उष्ण ओष्ण । आही षदर्थे इति वक्तव्यम् । 'क्रियायोगे' । आ इत एत, प्रादिषु पठित । 'मर्यादाभिविधौ चेति' । समाहारद्वन्द्वुच्चागमस्यानित्यत्वाच्चमभावः । मर्यादासहितो वा ऽभिविधिः, मर्यादायाम्, आ उदकान्ताद् ओदकान्तात् । अभिविधौ, आ अहिच्छन्नाद् अहिच्छन्नात् । आह च । विना तेन मर्यादा, सह तेनेत्यभिविधिः । 'आह मर्यादाभिविधौ' रिति च द्विविधेः पूर्वप्रकृतान्तस्य वाक्यस्यान्यथात्वद्व्योतनायाकारः प्रयुज्यते, आ एव नु मन्यसे, नैव पूर्वममस्या संप्रति त्वेव मन्यसे इति, तथा स्मृते सूचक आकारः प्रयुज्यते, ततः स्मृतोर्था निर्दिश्यते, आ एव किल तदिति ॥

ओत् ॥ ननु चाहोप्रभृतयो निपातसमाहारा, अह उ अहो, उत
आह उताहो, अथ उ अथो, या उ यो, न उ नो मा उ मो, च उ चो,
यद्यप्यर्थभेदो न प्रतीयते तथाप्यनर्थकानामपि निपातानां दर्शनात् समा
हारत्वं नानुपपन्नं ततश्चादिवद्वाधात् पूर्वणैव सिद्धा प्रगृह्यसञ्ज्ञा, यथा
'एषो उषा अपूर्व्या' इति, एषा उ एषो इत्याशङ्क्य एकनिपाता इति दर्श
यति । ओदन्तो यो निपात इति । चादिषु तथा पाठादिति भावः ।
समाहारपक्षे च आहो इतीत्यादौ 'उज' 'ऊँ' इत्ययं विधिः प्राप्नोति ।
अथापि समाहार 'एवमपि सूत्रं कर्तव्यम् । ओ चित्सखायम्' 'ओ षु वर्तम
एत' इत्याद्यर्थम् । आ उ ओ इत्यत्रान्तवद्वादादनादिति प्रतिषेधः प्राप्नोति,
अत्रापि पयुदासे सिद्धम्, आङनाडेरिकादेश आदिवद्वादादनाड्यहणेन
गृह्यतइति । इहानदेऽदो भवदिति च्यन्तत्वाच्चिपातत्वेऽपि प्रतिपदोक्त
स्योकारस्य ग्रहणाच्च भवति, एवमप्यगौर्गौ समपद्यत गोभवदित्यत्र प्राप्नोति,
गौर्गामुख्ययोर्मुख्ये कार्यसप्रत्ययाच्च भविष्यति । अत्र हि जाड्यादिधर्मिणा
रोपितगोत्वे वाहीके गोशब्देऽवर्ततइति गौर्गार्थत्वमस्य । कथं तर्हि
गौर्वाहीकस्तिष्ठति गा वाहीकमानयेति वृद्ध्यात्वे भवतः । उच्यते ।
स्वार्थे 'प्रवृत्तात्मातिपदिकाद्विभक्तावुत्पन्नाया कार्येषु कृतेषु शब्दान्तरस
चिधानादत्र गौर्गत्वं प्रतीयते, कारकाणामपि हि क्रियया सम्बन्धो न
परस्परैः, गामानय वाहीकमानय गौस्तिष्ठति, वाहीकस्तिष्ठतीति,
पश्चात्तु वाक्योपन्यासात् सामानाधिकरण्यादौणाथं प्रादुर्भावो भवति,
इह तु गौर्गार्थप्रादुर्भावादुत्तरकालं च्यन्तत्वे सति प्रगृह्यसञ्ज्ञा प्राप्तिरिति
विशेषः । अतः पदकार्येष्वेवायं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्विति सिद्धम् ॥

सबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्थे ॥ सबुद्धावित्यनेनाऽनूद्यमान ओकारो
विशेष्यते, उत कितीतिवच्चिमित्सप्तमीयामत्याह । 'सबुद्धिनिमित्त
इति' । परसप्तम्या तु चयो इतीत्यादौ नपुसके न स्यादिति भावः ।

१ तथापीति २ ।

२ गौर्गत्वमर्थस्येति पा २ ।

३ अतमानादिति पा २ ।

‘अवैदिकइति’ । अनार्षद्वयस्यार्थमह । ऋषिर्दत्तस्तदुक्तमृषिणेत्यादौ दर्शनात् । १ ननु च गवित्ययमाहेत्यत्रानुकार्येणार्थवत्त्वात्मातिपादकत्वे सति विभक्त्या भाव्यमित्यत आह । अत्रेत्यादि । अत एव हि विभक्त्यभावादपदान्तात्वात्काकल्यस्यापि प्रत्युदाहरणे लोपशाकल्यस्येति लोपो न भवति । भेदस्याविवक्षितत्वादिति । भेदनिबन्धनो हि प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः स तस्मिन्नाविवक्षिते न भवति । असत्यर्थवत्त्व इति । यद्वानर्थकं कथं तर्हि प्रयुज्यते, प्रयोजनवत्त्वात्प्रयोजनमनकायप्रतीतिः । यद्व्याप्यभिधानव्यापारो नास्ति तथापि तदानामुच्चारितरूपसादृश्यादनुकार्यप्रतिपत्तिपरं भेदश्च सचेव न विवक्षित इति अनुकार्यस्यापशब्दत्वेऽपि नास्यापशब्दत्वम् । ‘शाकल्यग्रहणविभाषायमिति’ । तत्र बहुवा प्रग्रहमेवाधायते, तैत्तिरीयास्त्वग्रहम् ॥

उज्ज ॥ यद्व्याप्यमेको योगः स्याद् उज्जं कं इति यथा पठितं सूत्रकारेण तत उज्ज इत्यस्य श्रुतेनादेशेन सम्बन्धः स्याद् न प्रग्रहसंज्ञाया, सा तु निपाता एकाजनाडि इति नित्यैव स्यात् शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्या चादेशे विकल्पिते रूपद्वयमेव स्याद् उ इति क इतीति न तु वितीति तृतीयम् अतो विभज्य व्याचष्टे । तत्र यद्व्यापि पूर्वसूत्रेषु सामानाधिकरण्येन निर्देशात्प्रदेशेष्विव प्रग्रहशब्दे द्विवचनाद्व्याप्येयस्तथापाह षष्ठो निर्देशात्स्वरूपपदार्थकं सम्पद्यते, इति एवाह । ‘उज्जं १ प्रग्रहसंज्ञा भवतीति’ । प्रग्रहमित्येषा संज्ञा भवतीत्यर्थः । पूर्वत्र तु द्विवचनं प्रग्रहसंज्ञा भवतीत्युक्तमनेन च प्रग्रहसंज्ञाया एव विकल्पनाद् उ इति वितीति साधितं रूपद्वयम् ॥

कं ॥ ‘शाकल्यस्य मतेन प्रग्रहसंज्ञकश्चेति । अनेनास्मिन्नपि योगे द्वयमप्येतदनुवर्त्यमिति दर्शयति । यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्येत तदा प्रग्रहसंज्ञा नित्यमादेशः स्यात्, अनुवृत्तस्य प्रग्रहशब्दस्य षष्ठ्यन्ततया

१ ‘गवित्ययमाहेति । ननु चानुकार्येणेति पा २ ।

२ प्रयोजनं चानुकार्यप्रतिपादनमेवेति पा ३ ।

३ उज्ज इत्यादिना पा ४ ।

विपरिणामात् ततश्च ऊँ इति द्वितीति द्वे एव रूपे स्याताम्, उ
इतीति न स्यात्. शाकल्यग्रहणेन तु विकल्पे सति तदपि भवति । तथा
प्रश्नग्रहणाननुवृत्तौ प्रश्नग्रहणयोग्यदेशे विकल्पः स्यात्, तत्र प्रश्न-
स्यादेशे ऽपि सिद्धमिष्टम्, अप्रश्नस्य तु यण्, सानुनासिको वकारः
स्यात्, अतः प्रश्नग्रहणमप्यनुवर्त्यम् । 'त्रीणि रूपाणीति' । त्रीण्येव
रूपाणि भवन्ति त्रीणि च भवन्तीत्यर्थः । इह यदेतन्नूँ इति पदकारैरुच्य-
तइत्यनुकरणे 'यरोनुनासिके ऽनुनासिको वे' त्येष विधिर्भवति ।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ 'शाकल्यस्येताविति निवृत्तमिति' ।
अस्वरितत्वात् । इह चशब्देन^१ प्रयत्नेन प्रकृतमनुकृष्यते, तत्र संज्ञाया
अननुवृत्तौ विधेयं नास्तीति सैवानुकृष्यते, 'मामक्यां तन्वामिति प्राप्त-
इति' । सप्तम्यर्थं दर्शयति । मामकीतनूशब्दो सुपां सुलुगिति लुप्रसप्त-
मौकौ । 'मामकी इति तनू इतीति' । 'कार्योदाहरणे । गौरी अधिश्रित
इति तु संहितापाठे ऽपि कार्योदाहरणमिति स एव तत्र दर्शितः ।
'अगता भवतीति' । रूपप्रत्युदाहरणं, कार्यं तु पदकाले । 'धीतीत्यादि' ।
धीतीमतीसुष्ठुतिशब्देभ्यः परस्य तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे ईकार, स्तद्वर्श-
यति । 'धीत्या मत्येत्यादिना' । 'वाप्यश्वा नद्यातिरिति' । 'संज्ञाया'-
मिति सप्तमीसमासः । अथ क्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति, अ-
स्ति ह्यत्रापि सप्तम्यर्थः । उच्यते । जहत्स्वार्थो वृत्तिरिति पक्षे समासस्यैवार्थव-
त्त्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्वर्णवदानर्थक्यम् इति सप्तम्यर्थो नास्ति । अजहत्स्वा-
र्थोयामपि वृत्तावुपसर्जनपदं न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यति किं तु तत्संसृष्टे प्रधा-
नार्थे, तत्रार्थग्रहणसामर्थ्याद्यावानर्था वाक्ये सप्तम्यन्तेनाभिधीयते केवलो
ऽसंसृष्टरूपस्तस्यैव ग्रहणमिति संसृष्टे न भविष्यति, तपरकरणं गुणान्तरभि-
चानां तुल्यकालानां ग्रहणार्थमिति चेत्, न । अभेदकत्वाद् गुणानाम् । भि-
न्नकालानां पूतानां निवृत्त्यर्थमिति चेत्, न । अनण्त्वादसंभवाच्च, नहि सप्त-
म्यर्थवृत्ति पूतान्तं संभवतीत्यत आह । 'तपरकरणमित्यादि' । 'ईदूतावि-

१ प्रकृतेनेति पा. २ ।

२ पदकालइत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

त्यादि' । ईदूतौ सप्तमीत्येवास्तु नार्थो ऽर्थग्रहणेन, 'लु'त्तेर्यग्रहणाद्वेदि
 ति' । असत्यर्थग्रहणे सञ्जाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधात्सप्तम्या
 एव सञ्जा स्यात्, ततश्च सोमो गोरी अधिश्रित इत्यत्र न स्यात्तुप्तत्वात् । अर्थ
 ग्रहणे त्वर्थनिमित्तेय सञ्जा न तु प्रत्ययग्रहणनिमित्ता ऽतो 'लुप्तेऽर्थग्रहा
 द्ववेत्' । नात्र सप्तमी लुप्यते पूर्वसवर्णो ऽत्र भवति सुपा सुलुगिति ततो ऽक
 सवर्णो दीघत्वेन तस्यादिवत्त्वात् सप्तमीग्रहणेन ग्रहणाद् आस्येव सप्त
 मीति शङ्कते । 'पूर्वस्य वेदिति' । दूषयति । 'आहामभाव इति' ।
 यदि ह्यत्र पूर्वसवर्णं स्यात् कादेश बाधित्वा ऽऽहामौ स्यातामतो लुगेव
 युक्तस्तस्मादर्थग्रहणं कर्त्तव्यं, न कर्त्तव्यं, यस्मात्सवर्चैव लुका भाव्यमिति न
 क्व चित्सप्तम्यस्ति उच्यते चेद तत्र वचनसामर्थ्यात्सञ्जाविधावपि तदन्त
 विधिर्भविष्यति । नेद वचनाल्लभ्य, यतो वचनादत्र दीघत्व तत्रैव स्याद्
 दृति न शुष्क सरसीशयानमिति । अत्र हि सर शब्दात्परस्य ङिशब्दस्य
 'याङि याजीकाराणामुपसङ्ख्यान' मितिकारे कृते सप्तम्येव श्रूयतइति तत्रैव
 स्याद् न गोरी इत्यादौ 'तत्रापि सरसी यदि' तत्रापि सिद्ध कथं, यदि
 सरसीशब्दो विद्यते असदिग्धे सद्विधाभिधानमेतद् शास्त्राणि चेत्प्रमाण
 स्युरिति यथा । अस्ति च सरसीशब्दो दक्षिणापथे महान्नि सरासि
 सरस्य उच्यन्ते ततश्च सरसीशब्दोऽपि लुप्तसप्तमीक एवेति वचनात्तद
 न्तविधिरित्येतदेव स्थितम्, एव तर्हि 'ज्ञापक स्यात्तदन्तत्वे,' ईदूदे
 दित्यत्र चत्वार पक्षा उपन्यस्तास्तत्र तदन्तत्वे इत्यनेन तृतीयवस्तुर्पक्षा
 वुपलक्षयति, तत्र ज्ञापक स्याद् इह प्रवृत्तप्रकरणे प्रत्ययलक्षणे न
 भवतीति, यदि स्यात् पूर्वाक्तन्यायेन सञ्जाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तवि
 धेराज्ञयणात् लुप्तायामपि सप्तम्या प्रत्ययलक्षणेन सप्तम्यन्तमिति सञ्जा
 भविष्यति किमर्थग्रहणेन तेन तदन्तत्वे यो दोष उक्त प्रत्ययलक्षणेन
 सञ्जा प्रमेतोतीति स न भवतीति सञ्जाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेर
 भावादेव तदन्तपक्षस्तत्र नैव स्थित इत्याह । मा वेति' ॥

१ लुप्तेत्यादीत्येव पु २ पाठ ।

२ तत्राप्येत्यादीत्येव पु २ पाठ ।

३ इतिवर्ति पा २ ।

दाधा छदाप् ॥ किमिदं प्रयोगस्यानामनुकरणं प्रयोगे ये दाधा
रूपा श्रूयन्ते ते घु सञ्जा भवन्तीति आहोः स्वदुपदेशे धातुपाठे ऽवस्थितानां
यावतामनुकरणं दाधारूपं सम्भवति तेषामिति, किं चातो, यदि प्रयोगस्या
नामनुकरणं शिति न प्राप्नोति दोः प्रणिध्यति देङ् प्रणिदयते । दाण् प्रणिय
च्छति । धेट् प्रणिधयति, किं कारणमदाधारूपत्वात्, प्रणिदाता प्रणिधाता
इत्यादावेव तु स्यात्, किमुच्यते शिति न प्राप्नोतीति । यावता दोदेङ् धेटा-
शित्यप्यात्वे कृतेऽपि लाक्षणिकत्वाच्च प्राप्नोति, नैव दोषः । 'गामादायहणेष्व
विशेषः' इति दोदेङो तावदुच्येते । अस्याश्च परिभाषाया दैपि पित्त्वं लि
ङ्गम् । अन्यथा हि लाक्षणिकत्वादेवास्य ग्रहणं न भविष्यति 'दो दद् घो रि
त्यत्र च द इत्येतद् धेयिनवृत्त्यर्थं सत्तस्य घुसञ्जा ज्ञापयति, दधातेस्तु दधा
तेर्हि रिति ह्यादेशविधानादेव दद्वावाप्रसङ्गः । यदि 'गामादायहणेष्ववि
शेषः' स्तर्हि अर्थवत्परिभाषापि निवर्तते, तत्र को दोषः, प्रनिद्वारयति अत्रापि
प्राप्नोति, अस्तु णत्व कस्माच्च भवति, उपसर्गादित्यनुवर्तते, सम्बन्धिशब्द
श्चायमुपसर्ग इति, तस्मादेव विज्ञास्यामो गदादीनां य उपसर्गस्तत्रस्या
किमिच्छादुत्तरस्य तानेव गदादीन् प्रत्युपसर्गस्य नेरिति प्रनिद्वारयतीत्यत्र च
य प्रत्युपसर्गा नासौ दारूपो यश्च दारूपो न त प्रत्युपसर्गस्तस्यानर्थक
त्वाद्, अतः शित्येव दोषः । उपदेशस्यानां त्वनुकरणे दोदेङ् धेट् अनुक
रणानामप्या 'देव उपदेशेशिती' स्यात्त्वसद्भावात्तेषां दाण् दाजधाजा च
सर्वेषां सिद्धाति आत्वविषयेष्वेकदेशविज्ञातस्यानन्यत्वात् सिद्धः, सर्वेषां च
स्वरूपेणानुक्रियमाणत्वात् लक्षणप्रतिपदोक्तयोर्निरनुबन्धकेति च परि
भाषयोरनुपस्थानं नापि प्रनिद्वारयतीत्यत्र प्रसङ्गो, नहि दीङ् इत्येतदनुक
रणस्यात्वमस्ति कृतात्वमपि किञ्चिन्मात्रसाधर्म्यादनुकरणं न विरुध्यते,
यथा गवित्ययमाहेति कृतावादेशमपि गोशब्दस्येति, निर्दोषं द्वितीय
पक्षमाश्रित्याह । 'दारूपाश्चत्वार इत्यादि' । एव च दीङोऽनुकरणस्यात्वा
भावात् सृजादिषु मीनातिमिनोतिदीङामित्यात्वे दारूपस्यापि घुसञ्जा

न भवति प्रनिदाता यात्व न भवति । उपादास्तास्य स्वर शितकस्य
 स्याच्चोरिच्चे'तीत्य न भवति । केचिन तु सञ्ज्ञामिच्छन्ति तेषामप्युपादा
 स्तित्यत्र न भवति, 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विधातव्ये'ति,
 'प्रणिददातीत्यादौ नेगदेतिण्यत्व, 'प्रणिददातीति' श्रोत श्यनि' । 'दात
 बर्हि'रिति' । लूनमित्यर्थः । घु सञ्ज्ञाया अभावाद् 'दो दद् घो'रिति न
 भवति । अवदातमित्यत्र च 'अव उपसर्गात्' इति न भवति । ननु दाव्दैपो
 रननुकरणादेव न भविष्यति अस्मदायत्त खल्वनुकरण दाव्दैपोनै करिष्या
 म । तत्र । असति तस्मिन्नातपदोक्तमेव दाधारूपमनुकरण गृह्येत, सति तु
 तस्मिन् यावतामनुकरण दाधारूप सम्भवति लाक्षणिक प्रतिपदोक्त वा
 तावता सर्वेषामनुकरण भवति, 'उदीचा माडो व्यतीहार' इति च मेड
 क्कनात्वस्य निर्द्वैशो ज्ञापयति 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं मिति । नहि माङ्
 मानइत्यस्य व्यतीहारे वृत्ति सम्भवति, तेन द्वैप प्रकारे श्रूयमाणत्वात्
 भवतीति अत्राविति प्रतिषेधो भवति । सञ्ज्ञाप्रवृत्तिसमये च यद्वाङ्मप
 तस्य प्रतिषेध इति प्रणिदापयतीत्यत्र प्रागेव पुनः प्रवृत्ता घुसञ्ज्ञामा
 श्रित्य यात्व भवति । दाधा छपिदिति वा वक्तव्य, पित् घुसञ्ज्ञा न भव
 तीति, बकारो वा द्वयोरनुबन्ध, सूत्रमपि बकारान्तमेव पठितव्य, भाष्य
 वार्तिकविरोधस्तु महापदमञ्जर्यामस्माभिः प्रपञ्चित ॥

आद्यान्तवदेकस्मिन् ॥ 'द्वन्द्वे घो'त्येतद्वाधित्वा 'ऽजाद्वदन्त -
 मित्यन्तेशब्दस्य पूर्वनिपात प्राप्नोऽस्मादेव निर्द्वैशाव भवति । न चात्य-
 न्तबाधोऽन्तादिवच्चेति लिङ्गात्, असहायस्येत्यादिना सूत्रारम्भस्य प्रयोज-
 नमाह । सति परस्मिन् यस्मात्पूर्वं नास्ति स आदि, सति च पूर्वस्मि
 न्यस्मात्पर नास्ति सोन्त, तदेतदुभयमसहाये न सम्भवति तस्मादाद्या-
 न्तयोर्थान्युपदिष्टानि उक्तानि कार्याणि तान्यसहायस्यापि यथा स्यरि
 त्ययममरम्भोऽसहायस्येत्यनेनासहायवचन एकशब्दो न सख्यावचन
 इति दर्शयति । बहुष्वपि व्यवस्थितस्यैकत्वसख्यास्तीति एकस्मिन्निति
 व्यर्थे स्यादिति भावः । एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमी अवयवादुपमानस्यापि
 सप्तमी समर्थतेत्याह । 'सप्तम्यर्थे वतिरिति' । वर्तमानादिति शेषः, 'स्तत्र

तस्येवेती' वार्थं वति । पूर्वं त्वसहायस्येति षष्ठीनिर्देशं सप्रत्ययस्यैव शेषरूपविवक्षया कार्यार्थत्वात्सवातिदेशानां प्राधान्यात्कार्यातिदेशोयमि-
त्याह । 'कार्यं भवतीति' । आद्यन्तवद्व्यपदेशो निमित्तं पूर्वोत्सन-
इति तु निर्मूलं, व्यपदेशातिदेशे हि कुरुते कुर्वे इत्यादौ अन्तवद्व्यपदे-
शेपि अन्त्योच्चारणस्यैव रूपस्य बहुव्रीह्यर्थस्याभावात्सञ्ज्ञाया अभा-
वे ढेरत्व न स्यात्, कुर्वते इत्यादौ तु दृष्टस्य ढेरत्वाख्यस्य कार्यस्यातिदेशे
न दोषः । 'आभ्यामिति' । अत्र द्वे अन्तत्वे उपयुज्येते अकारान्तस्याङ्ग-
स्यालोन्त्यस्य दीर्घ इति । 'सभासन्नयन इति' । असत्येकग्रहणे यत्रादि
व्यपदेशो नास्ति मध्येऽसहाये च सोऽतिदेशस्य विषयो 'वृद्धिर्यस्याच्चा-
मादिस्तद्वृद्ध मित्यत्रादियग्रहणस्याप्येतदेव व्यावर्त्यमिति विकल्पः स्यात्
कदा चिद्वृद्धसञ्ज्ञा कदा चिच्चैति, तस्मादाकारमाश्रित्य पक्षे वृद्धसञ्ज्ञा न
भवतीति अन्यार्थः ॥

तरप्तमपौ घ ॥ तरतेर्द्धोरञ्जित्यपि गुणे भूतपूर्वेण प्रकारेण
यद्यपि तरञ्जिति रूपं भवति तथापि तमपा साहचर्यात् प्रत्ययस्यैव ग्रहणं
मित्याह । 'तरप्तमपौ प्रत्ययाविति' । तेन नद्यास्तरो नदीतर इति
द्वस्त्वो न भवति, अथ वा तरञ्जिति रूपाश्रया सञ्ज्ञा रूपनियग्रहणं प्रयोग-
उपदेशे वा तत्र न क्वचित्प्रयोगे तरञ्जिति रूपमस्तीत्युपदेशगतं गृह्यते न
चात्रोपदेशिकं तरव् रूपमस्ति, सत्यामपि वा घसञ्ज्ञाया न दोषो द्वस्त्व-
हि समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे विधीयते । आतिशायनिकप्रकरणस्य ताद्री-
घ' पितौ घ इति वा क्तव्ये प्रकरणोत्कर्षेण सञ्ज्ञाकरणमन्यापि तरव-
स्तीति सूचनार्थं तेना 'त्याच्तर' लोपश्च बलवत्तर इत्यादौ स्वार्थे तरप्
सिद्धो भवति ॥

बहुगणवतुडतिसख्या ॥ यद्यपि वतुडती इति सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणं
तथापि केवलयोः प्रत्यययोः सञ्ज्ञाया प्रयोजनाभावात् तदन्तयोरेव ग्रहणं,
'बहुक्त्वइत्यादि' । 'सख्याया क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' 'सख्याया
विधार्थं धा' बहुल्लपार्थादिति वर्त्तमाने सख्यैकवचनादिति शस् । 'सख्याया
अतिशदन्ताया क्तु,' 'तावत्कृत्वइति' । 'यत्तदेतेभ्य' परिमाणे व

तुप्, 'आ सर्वनाम्' । 'कतिङ्त्वइति' । 'किम् सख्यापरिमाणे इति च' । 'बहुगणशब्दयोरित्यादि' । कथं पुनर्यहणं नास्ति, सख्येत्यन्वर्थ-सञ्ज्ञेयं सख्यायते ऽनयेति सख्येति । न च यो वैपुल्ये बहुशब्दे बहुरोद न इति, सख्ये वा गणशब्द इत्तूणां गण इति, नाभ्यां सख्यायते, यदि तर्हि सख्यावाचिनोरेव ग्रहणं किमर्थं तयोरिह सञ्ज्ञा विधीयते यावता सख्यापदेशेषु लौकिक्यपि सख्या गृह्यते, अन्यथा पञ्चक सप्तक इत्यादौ सख्याया अतिशदन्ताया इति क्व न स्यात् अतिशदन्ताया इति च प्रतिषेधो ऽनर्थकः स्यात् शास्त्रायाया सख्यायास्तिशदन्ताया अभावादित्यत आह । 'भूर्यादीनामित्यादि' । एतेन नियमार्थमेतयोद्यहणमिति दर्शयति, तुल्यज्ञातायापेक्षत्वाच्च नियमस्य भूर्यादीनामेवानियतबहुत्ववाचिना निवृत्तिर्नोबहुत्वविषययोर्द्व्यंशशब्दयोर्नापि नियतबहुत्ववाचिना ज्यादीना, तदाह । 'भूर्यादीनामिति' अर्द्धपूर्वपदश्चेति' । अर्द्धशब्द पूर्वपदं यस्य स च पूरणप्रत्यायान्तं पूरणप्रत्ययान्तान्तं इत्यर्थः, नहि पूरणप्रत्ययान्तस्यार्द्धशब्द पूर्वपदं सम्भवति समास एव हि पूर्वपदं सम्भवति । 'अर्द्धपञ्चमशूर्पेति' । अर्द्धं पञ्चमं येषामिति बहुव्रीहि । अर्द्धपञ्चमैर्द्धाधिकैश्चतुर्भिः शूर्पे क्रीत इति तद्वितार्थं समासः । 'शूर्पादजन्यतरस्या' मिति विहितस्याजष्टजो वा अथर्द्धपूर्वद्विगोरिति लुक् । कथं पुनर्लुक् यावता नाय समासः, नापि कन्, समासकन्विध्यर्थमिति सम्बन्धसामान्येपठौ तेन समासे विधीयमाने समासनिमित्ते वान्यस्मिन्विधोयमान इत्यर्थः ॥

ष्णान्ता षट् ॥ इह कस्माच्च भवति विप्रश्नः पामान इति, सङ्ख्येति वर्तते, ननु च तत्सङ्ख्याग्रहणं सञ्ज्ञाप्रधानं इहानुवृत्तमपि ष्णान्तानां सञ्ज्ञामेव विदध्याद न तु ष्णान्तेत्यस्य विशेष्यं समर्पयेद् अत आह । 'स्त्रीलिङ्गनिर्द्वैतादिति' । ष्णान्तेत्यत्र स्त्रीलिङ्गस्य विशेष्यापेक्षायां सम्बध्यमानप्रदेशेष्विव सञ्ज्ञिप्रधाने भविष्यतीत्यर्थः । अत एवाचान्तग्रहणम्, इतरथा-वर्ण्यग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिरित्येव सिद्धम्, इह कस्माच्च भवति शतानि सहस्राणि नुमि कृते तस्य पूर्वभक्तत्वाच्चान्ता सङ्ख्या भवति, अस्तु लुक्कस्माच्च भवति, सर्वनामस्थानसञ्चिपातकृते नुम् तद् विहन्ति । अथेह कथं

सञ्ज्ञा ऽष्टानामिति, कथं च न स्यात्, अष्टन् आम् इति स्थिते परत्वाच्च
त्यत्वा 'च्चाष्टन आ विभक्ता' वित्याख्ये कृते ऽनान्तत्वादसत्या सञ्ज्ञाया
नुङ् न स्यात्, अष्टनो दीर्घग्रहणं ज्ञापकं कृतात्वस्याप्यष्टनं सञ्ज्ञा भव
तीति । एतच्च तत्रैवोपपादयिष्याम । यद्वा प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेरनुद्दिश्य
प्रयोजनविशेषं षट्सञ्ज्ञा भविष्यति सा च कृतेष्याख्ये न निवर्त्तते ॥

इति च ॥ 'इत्यन्ता च या सख्येति' । अनेन सख्याग्रहणानुवृत्ति
दर्शयति । असत्या ह्यनुवृत्तौ पातेर्द्वेति पतयोच्चापि स्यात्, 'अथेह सख्या
ग्रहणानुवृत्तावपि कस्मादेवान्न न भवति सामान्येन हि इते सख्यामञ्ज्ञा
विहिता, उच्यते । सख्यासञ्ज्ञाया हि वस्तुना साहचर्यात्तद्वृत्तस्य इतेग्रहण
'न त्वाणादिकस्य ॥

क्तवत् निष्ठा ॥ इह क्तवत्तु रूपाश्रयेय सञ्ज्ञा रूपनिर्ग्रहश्च
प्रयोगउपदेशे वा भवति, न च प्रयोगे सानुबन्धकं रूपमस्तीत्युपदेश
गतं शास्त्रं तत्र 'नपुंसके भावे क्त' जीतं इति क्तस्य क्व चिदुप
देशोऽस्ति, यदि तस्यैव स्याद् लिङ्गान्तरे कालान्तरे धात्वन्तरे च
न स्यात् क्तवतोस्तु न क्व चिदुपदेशतत्केन विहितयोः क्तवत्त्वावेषा
सञ्ज्ञा विधीयते अन्यैव सञ्ज्ञया वक्ष्यति निष्ठेति । यद्येवम इतरेतराश्रय
प्राप्नोति विहितयोः सञ्ज्ञा सञ्ज्ञया च विधानमिति । नैष दोषः । भाविनी
सञ्ज्ञा विज्ञायते सूत्रशाटकवत्, तद्वथा कश्चित्क वित्तन्तुवायमाह' अस्य
सूत्रस्य शाटक वयेति स पश्यति यदि शाटको न वातव्यो ऽथ वातव्यो
न शाटक शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धः, स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते
शाटक इत्येतद्भवतीति तद्वद्विहापि तौ भूते काले भवतो ययोर्विहि
तयोर्निष्ठेत्येषा सञ्ज्ञा भविष्यतीति ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ दृन्दुत्पुहणयोस्तरपदलिङ्गत्वेन नपु
सकत्वायोगाद् बहुवचनासम्भाव्य सर्वादीनीति बहुव्रीहिरित्याह । 'सर्व
शब्द इत्यादि' । 'आदिर्येषामिति' । यद्येव बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वात्स-

१ अथेहेत्यारभ्य उच्यते इत्यन्तं ग्रन्थो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

२ न त्वाणादिकस्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

वर्णशब्दोपलक्षितानां विश्वादीनामेव सज्ञा स्याद् नोपलक्षणस्य सर्वशब्दस्य
यथा चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावः स एवानीयते न चित्रा गावः
इत्याशङ्क्याह । तानामानीति । अत्र तानीत्येव सिद्धइमानीति प्रत्यक्षवि-
षयेणोदशब्देन गणपठितेषु सर्वशब्दस्यान्तर्भावः सूचयन् तद्गुणसंविज्ञानं
बहुव्रीहिं दर्शयति । तस्यान्यपदार्थस्य गुणो वर्तिपदार्थः सोऽपि कार्यो सवि-
ज्ञायते यस्मिन् बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञानो, मत्वर्थे हि बहुव्रीहिं भूमा
दिषु च मत्व विधीयते, तद्वच्च स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्त-
न तत्रोपसर्जनस्य कार्ययोगः, यथा गोमन्तमानयेति, सम्भवति ह्यरण्याव-
स्थिताभिरपि गोभिः स्वस्वामिभावो, यत्र तु सैव्योगसमवायोरन्यतरत्-
प्रवृत्तिनिमित्तं तत्र स्वभावादेवोपसर्जनस्यापि कार्ययोगः । यथा दण्डिनमा-
नय विषाणिनमानयेति, नो खलु गृहावस्थितेन दण्डेन दण्डसंयुक्तं पुरुषो
भवति एव बहुव्रीहावपि चित्रगुः शुक्लवासा इति इहाप्यादिशब्दोऽवयव-
वचन उद्गतावयवभेदः समुदायः समासार्थस्तत्र समुदायस्य युगपत्पत्त्ये प्रयो-
गाभावात्तदन्तर्भूतानां सज्ञा भवन्ती विश्वादीनामिव सर्वशब्दस्यापि भवि-
ष्यति अत्र च लिङ्ग 'मदः सर्वेषामि'ति निर्देशः, 'आमि सर्वेषां सुट्' ।
'सर्वे इति' । 'जसः शी' पूर्वयोस्तूपन्यासो जसन्ततामस्यादर्शयितुम् ।
'सर्वस्मादित्यादि' । 'सर्वेषां स्मै' 'इसिद्ध्योः स्मातस्मिनौ' । उभ-
शब्दो द्विवचनविषय एव प्रयुज्यते ऽसति द्विवचने नैव प्रयुज्यते नहि
भवत्युभौ पुत्रावस्य उभयपुत्र इति उभयशब्दोऽत्र तत्स्थाने भवति उभयपुत्र-
इत्यादि, न च द्विवचने किं चित्सर्वनामकायमस्ति स्मैप्रभृतीनामेकवच-
नबहुवचनविषयत्वात् काकचोश्च नास्ति विशेष इति तस्येह पाठे प्रयो-
जनमाह । 'उभयशब्दोऽप्येत्यादि' । उभाभ्यां हेतुभ्याम् उभयोर्हेत्वोरिति
तृतीयाशङ्क्यौ भवतः । 'उभयस्मिन् उभयेषामिति' । उभाववयवावस्थेति
ष्युत्पाद्यमान उभयशब्दो यदा तिरोहितावयवभेदः समुदायमावष्टे तदै-
कवचनं भवति उभयो मणिरिति, यदा तु वर्गद्वयारब्धे समुदायिनि-
वर्तमानो वर्गभेदानुगतः समुदायमावष्टे तदा बहुवचनम् । उभये-
देवमनुष्या इति । 'इतरद्वयमिति' । सज्ञाविधौ प्रत्ययवहणेऽपि तदन्त-

योर्यद्वहणं केवलये । प्रयोजनाभावात् । 'वक्ष्यमाणेनेति' । प्रथमचरमे
 त्यादिना । 'सर्वशब्दपर्यायस्येति' । अस्ति च सर्वशब्दपयाय सम
 शब्दे 'नभन्तामन्यके समे' 'मानो वृक्ताय वृक्ष्ये समस्मै' 'उरूप्याणो
 ऽघायत समस्मात्' । 'उतो समस्मिन्वाशिशी हि नो वसो' 'मान
 समस्य दूढ इति यथा, एतच्च सर्वेषां नामानि सर्वनामानीत्यन्वर्थसज्ञा
 करणाल्लभ्यते, स एव हि समशब्द सर्वेषां नाम भवति य सर्वशब्दपयाय ।
 यद्वान्वर्थसज्ञा पूर्वपदात् सज्ञायामिति यात्वा कस्माच्च भवति, अस्मादेव नि
 पातनात् । यदि 'सर्वादीनि सर्वनामानि' तर्हीहापि प्राप्नोति, सर्वा नाम
 कश्चित् तस्मै सर्वाय देहीति, इह चातिक्रान्त सर्वस्मै अतिसर्वाय
 देहीति, तस्मात्सज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वादीनां सज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्य,
 न केवलं सज्ञाया, पाठोपि तेषां गणे नास्तीति वक्तव्य 'सज्ञामात्रप्रतिषेधे
 हि सर्वनामप्रयुक्तमेव कार्यं तेषां न स्यात् पाठाश्रय तु स्यादेव त्यदा
 दीनाम 'तन्नामक कश्चित् तत्, तदौ, तद । अतिक्रान्तस्तमिततत्,
 अतितदौ, अतितद । 'अहुतरादिभ्य पञ्चभ्य,' कतरमतिक्रान्त ब्राह्म
 णकुलमतिकतरमिति सज्ञाप्रतिषेधस्तावच्च वक्तव्य ॥

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकाविश्रुता ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यं शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

तत्र यथा बाहुनौमकश्चित्तस्यापत्यं बाहव, 'बाह्वादिभ्यश्चे'
 तीञ् न भवति । सज्ञा, श्वशुरस्यापत्यं 'राजश्वशुराद्य' च भवति ।
 धान्यमातु स्वसा, 'मातृपितृभ्यां स्वसे' ति षत्व न भवति, एवमिहापि
 सज्ञाभूतानां सर्वादीनां सज्ञा तन्निबन्धनं च कार्यमन्तर्गणकार्यं च न
 भविष्यति, यद्वा व्यवस्थायामित्यत्रासज्ञायामिति विभज्यते, तेन च गण
 पाठो विशेष्यते, यान्येतान्यनुक्रान्तानि सर्वादीनि तान्यसज्ञाया द्रष्टव्या
 नीति । उपसर्जनप्रतिषेधोपि न कर्तव्य, सर्वादीनां सज्ञा विधीयते तत्र
 क प्रसङ्गो यत् सर्वान्तरस्य स्यात्, सर्वशब्दस्य तु सत्यामपि सज्ञाया

१ प्राप्नोति अस्मादेव निपातनाच्च भविष्यतीति पा २ ।

२ यत् सज्ञाप्रतिषेधे इति पा २ ।

मङ्गस्यासर्वनामत्वात् स्मायाद्यप्रसङ्गः । यद्येव परमसर्वस्मादित्याद्यावपि न स्याद् यतो यदङ्गं न तत्सर्वनाम यच्च सर्वनाम न तदङ्गमिति, मा भूदङ्गं सर्वनाम, अथयवस्यैव तु सर्वनामत्वे 'ऽङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति' समुदायस्य च कार्यं भविष्यति, यथा 'ऽस्यादीनामनङ् परमाश्चेति । न चैवमन्यद्वेत्यादिवदतिसर्वायेत्याद्यावुपसर्जनपि प्रसङ्गो 'ऽर्थद्वारकस्य सम्बन्धस्याश्रयणात्सर्वनामार्थगतमेकत्वादिक या विभक्तिराहेति, 'यथा 'ऽष्टाभ्यौशु 'षड्भ्यो लुग्' इति परमाष्टौ परमपञ्चेत्यादौ भवति, प्रियाष्टान् प्रियपञ्चान् इत्यादौ न भवति तदुदन्नापि, 'त्यदादीनाम' इत्याद्यन्तर्गणकार्यमप्येवमेव द्रष्टव्यम् । यत्तु रूपाश्रय कार्यं 'युष्मदस्मदोरनादेश' इति न पाठाश्रय नापि सज्ञाश्रय तदस्याद्यनङ्बुपसञ्जनेपि भवति, 'यसूपसर्जन' इत्याद्या प्रागेव प्राप्त तदपि भवति अतिक्रान्ती भवकन्तमतिभवकानिति तस्माच्चार्थस्तदन्तस्य सञ्ज्ञया, उच्यते । अव्ययसर्वनाम्नामित्यकच् परमभवकानिति तदन्ताच्च स्यात् । 'पञ्चम्यास्तसिल्' परमसर्वत सप्तम्यास्त्रल्' परमसर्वत्र । 'आ सर्वनाम्' 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्वयञ्चतौ' वप्रत्यये' परमतद्वयद् परमयद्व्याङ्ग्यादौ न स्यादिति तदन्तस्य सञ्ज्ञेयत्वव्या, कथं पुनरिष्यमाणापि लभ्यते, ज्ञापकादिति वक्ष्याम, तत्तदन्तस्य च भवन्ती परमसर्वादिषद् अतिसर्वादेरपि स्यादिति उपसर्जनप्रतिषेधोपि वक्तव्यो, न वक्तव्य, अन्वर्थसज्ञाविज्ञानादेव सिद्ध, वृत्तौ हि प्रधानार्थससर्गादुपसर्जनानि न सर्वार्थानि यथा सम्भव च सर्वार्थमिति प्रत्यक्षपरोक्षतादिविशेषवाचित्वेपि तदिदमादोना भवत्येव, अन्वर्थत्वादेव च सज्ञाभूतानामपि सज्ञाऽभाव, एव तावत्सज्ञानिबन्धन स्मायाद्युपसर्जनानां निवारित्यदाद्यन्तर्गणकार्यं तु स्यादेव पाठस्य स्थितत्वात् । एव तर्हि तन्नावृत्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणात् द्वितीयोपि सर्वनामशब्द उपासस्तेन पाठो

१ तदित्यधिकम् २ पुस्तके ।

३ यच्चैति वा ३ ।

३ ताया इत्येवपाठ ३ पुस्तके ।

४ तावप्रत्यये इति वा २ ।

विशेष्यते, यानि सर्वेषां नामानि तानि सर्वोदौ^१नीति, तेन सर्वोद्विपाठोप-
जीवनेन प्रवर्तमानमन्तर्गणकार्यमपि व्यवस्थास्यते, यद्वा सज्ञाया अन्वर्थे
त्वात्तत्सम्बन्धयोग्यानां सर्वार्थानां तावत्पाठो ऽवस्थाभ्युपगन्तव्यस्ततश्च
प्रकारान्तरजुषा पाठे प्रमाणाभावादेव सिद्धं पाठात्पर्युदास ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ अत्र समासावयवानां सर्वोदौना
सज्ञा विकल्प्यत इति वृत्तौ लक्ष्यते, यथाह । 'दिगुपदिष्टइत्यादि' । दिशामु-
पदिष्टुक्ते 'दिङ्गामान्यन्तर ल' इत्यस्मिन्समासे ऽवयवत्वेन वतमानानी-
त्यर्थो, न चावयवानां सज्ञाविकल्पे किं चित्प्रयोजनमस्ति स्माधादिक
तावदङ्गाश्रय काकचोश्च नास्ति विशेषो दिग्वाचिनामकारान्तत्वात् ।
सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पूर्वपदस्य पुवद्वावोपि न प्रयोजन, तत्र हि
मात्रग्रहणं क्व चित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां सप्रत्यसर्वनामत्वेपि यथा स्यात्, तथा
च दक्षिणपूर्वाया इति सज्ञाभावपक्षेपि भवति । स्यादेतत् । अवयवानामेव
सज्ञा, कार्यं 'त्वङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च' इति । एवमपि दक्षिणपू-
र्वत दक्षिणपूर्वचैत्यञ्च तसिलादयो न स्युस्तस्मात्सर्वोद्वान्ते बहुव्रीहौ सज्ञा
विकल्प्यते, सर्वोदौनीत्यय तु वृत्तियन्य सर्वोद्वान्ते प्रवर्तमाना सज्ञा सर्वो-
दौन्यपि गोचरयतीत्येव परो व्याख्येय । यद्वा ऽवयवानां सज्ञाविधानेन तद-
न्तस्यापि सिध्यति तदन्तविधेरभ्युपगमादिति । 'समासग्रहणं किमिति' ।
न बहुव्रीहिः समासत्वं व्यभिचरतीति प्रश्नः । 'दक्षिणदक्षिणस्या इति' ।
'एक बहुव्रीहिव' इत्यनुवृत्ता 'वा बाधे च' इति दक्षिणशब्दस्य द्विवचनं 'न ब-
हुव्रीहा' वित्ययमपि निषेधो न भवति, तत्रापि समासाधिकारात् । 'दक्षि-
णोत्तरपूर्वाणामिति' । असति बहुव्रीहियहणे यथा 'न बहुव्रीहावि' इति
प्रतिषेध बाधतएव 'द्वन्द्वे च' इत्येतमपि बाधेत । अथ क्रियमाणेपि बहुव्री-
हियहणे या पूर्वा सोसरा यस्योन्माधस्य तस्मै पूर्वोत्तराय देहीत्यत्र कस्माच्च
भवति । प्रतिपदोक्तो यो दिक्समासो दिङ्गामान्यन्तराल' इति तस्य

१ सर्वनामानीत्यधिकम् ३ पुस्तके तदसंबन्धम् ।

२ आश्रयणाय इति पा २ ।

३ यदेति पा २ ।

यहण यद्येव तत एव हेतोद्वन्द्वे न भविष्यति, सत्यम् । उत्तरार्थमवश्य कर्त्तव्य बहुव्रीहियहणमिहापि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति मन्यते ॥

न बहुव्रीहौ ॥ अत्र वृत्तौ द्विधा सूत्रार्थो लक्ष्यते, बहुव्रीहाविति निषेधाधिकरण 'बहुव्रीहौ सज्ञा न भवति, बहुव्रीह्याधारा सज्ञा न भवतीति । बहुव्रीहे सज्ञा न भवतीति, सर्वाद्याधिकरण वा, बहुव्रीहौ यानि सर्वादीनि तानि सर्वनामसज्ञानि न भवन्तीति, तत्र सर्वनामसज्ञायामित्यादिना ऽऽद्य पक्षं दर्शयति । कथं पुनर्ज्ञायते ऽभ्युपगतस्तदन्तविधिरिति । अत एव निषेधात् । द्वितीय सूत्रार्थं दर्शयति । 'बहुव्रीहावित्यादि' । प्रथमस्योदाहरणमाह । 'प्रियविश्वायेति' । 'सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानमिति' सर्वनाम् पूर्वनिपाते प्राप्ते 'वा प्रियस्येति' प्रियशब्दस्य पूर्वनिपात । दृग्न्यायेति । सर्वनामसङ्ख्ययोरिति दृग्न्ययो पूर्वनिपाते प्राप्ते परत्वात् सङ्ख्याया पूर्वनिपात । द्वितीयस्योदाहरणमाह । 'इह चेति' । अत्र च प्रतिषेधो ऽयमारभ्यतइत्यनुषङ्गे, ऽत्रासति निषेधे ऽकचि सति त्वत्कृत्पितृको मत्कृत्पितृक इति प्राप्नोति सति तु 'प्रागिवात्क' इति के सति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति' त्वमादेशयोस्त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति सिद्ध्यति 'न व्युत्तश्चे' ति 'समासान्ते कपि । ननु च बहुव्रीहावयव निषेध, इह च प्रागेव ततस्त्वक पिता ऽस्य अहक पिता ऽस्येति वाक्यावस्थायामेवाकच् प्राप्नोति एव तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात् यद्वाक्योपमर्द्वेन बहुव्रीहिर्भवति तस्यामेवावस्थायाम् निषेधो भविष्यति अत्र च प्रथम सूत्रार्थस्तदन्तविधिज्ञापनायै वीच्यस्तो न तु प्रियविश्वायेत्यादौ समुदायस्य सज्ञाप्रसङ्गे ऽसर्वार्थत्वात् यथा ऽतिसर्वायेत्यादौ । बहुव्रीहाविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहियहणं किमर्थमित्याह । बहुव्रीहावित्यादि । वस्त्रान्तरवसनान्तरा इति' । वसनमन्तरं येषामिति बहुव्रीहौ द्वन्द्वः । अत्रासति बहुव्रीहियहणे वर्तमानद्वन्द्वश्रयो निषेधः स्यात् ततश्च जसि विभाषा स्यात् पुनर्बहुव्रीहियहणात्

१ बहुव्रीहौ सज्ञा न भवतीति नास्ति २ पुस्तके

२ प्रियशब्दस्येति नास्ति ३ पुस्तके ।

३ कश्चित् प्रा २ ।

यदन्तो वृन्दु सो ऽन्तरशब्दो बहुव्रीहे पूर्वमन्त्रासीद् इति बहुव्रीह्याश्रयो नित्य एव निषेधो भवति, इदं तु तदन्तस्य सञ्ज्ञानिषेध इति प्रथमपक्षा-
नुरोधेन प्रत्युदाहरणं न त्वत्र प्रसङ्गो ऽसर्वार्थत्वात् । वसन्त्यस्मिन्निति
वसनं गृह्यते, तेन 'विरूपाणामपि समानार्थानां' मित्येकशेषाभावः ॥

तृतीयासमासे ॥ 'समासइति वर्तमानइत्यादि' । मुख्यस्यैव
ग्रहणे प्राप्ते गौणस्यापि ग्रहणार्थं पुनः समासग्रहणमिति । न च तृती-
यासमासमात्रार्थं वाक्ये प्रसङ्ग इत्याह । 'पूर्वसदृशेत्यादि' । एतच्च लक्ष-
णप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते । त्वयका मयकेति' । युष्मदस्मदो-
स्तृतीयैकवचने 'त्वमावेकवचने' 'योचि' सुबन्तयो प्राक् टेरकच् ॥

दृष्टे च ॥ अयं समुदायस्यैव निषेधो नावयवानां, कुतः, स्यदादी-
नां तावत् 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्य' मिति एकशेषेण भाव्यम्, प्राक् च
त्यदादिभ्यो ऽकारान्तास्तत्र न काकचोर्विशेषः, 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं-
द्वाव' स्त्वित्यतएव दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति, सोऽयं प्रतिषेधो ज्ञापय-
ति अस्ति सर्वनामसञ्ज्ञायां तदन्तविधिरिति ॥

विभाषा जसि ॥ 'जस कार्ये प्रति विभाषेति' । तत् कथं, व्यवस्थितवि-
भाषेयं, यद्वा जसीति कार्यापेक्षयाधिकरणसम्प्रदायं जसाधारं यत्कार्यं शीभा
वाक्यं तत्र कर्तव्यइति, अन्ये त्वाहुः । जस ई जसी शब्दरूपापेक्षया नपु-
सकह्रस्वत्वे सप्तम्या लुका निर्देशो जस ईकारे कर्तव्यइति, किं पुन-
कारणमेव व्याख्यायते तत्राह । 'अकङ्क्षीति' । हिशब्दो यस्मादर्थः, यदा
विशेषेण विकल्पः स्यात् कतरकतमश्च इति स्थिते कुत्साद्वार्थविवक्षायां
यस्यामवस्थायामकङ्क्षिर्वाधं प्रति सञ्ज्ञा स्यात् ततश्च तन्मध्यपरितत्त्वात्
दृष्टव्ये शीभावस्यात्, के तु सति न भवति ॥

प्रथमचरमतयात्पार्थक्यपयनेमाश्च ॥ 'उभयशब्दस्येत्यादि' ।
उभाववयववाक्यस्य 'उभादुदात्तो नित्य' मिति तयपो ऽयकादेशः । स्थानिव-
द्वावाद्वचनस्य तयबन्तस्तथापि गणे पाठाद् नित्यैव सञ्ज्ञा भवति । ननु गणे

पाठस्योभयस्मिन्नुभयेषामित्यादिरवकाशः, इह तयवग्रहणस्य द्वितये द्वितया इति, उभयशब्दान्जस्युभयप्रसङ्गे परत्वादियमेव विभाषा प्राप्नोति, नैव दोषः । अन्तरङ्गा नित्या सज्ञा विभक्त्यनपेक्षत्वादिति सैव प्रवर्तते । 'काकचोर्यथायोग वृत्तिरिति । नेमशब्दे ऽकचो वृत्तिः, अन्येषु कस्येत्येष यथा योगार्थः, कः पुनर्दोषो नेमशब्दे यटि जसः कार्यं प्रति न स्यात् पक्षे को ऽपि स्यात् । अस्तु, नेमके नेमका नित्येऽप्येकचिः तस्य तद्वहणेन ग्रहणादस्मिन्विकल्पे सति एतद्रूपद्वयं भवत्येव, सत्यं प्रथमादिषु पक्षे ऽकजनं भवतीत्येव परोऽन्यः ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसज्ञायाम् ॥ 'असज्ञायामिति' । सज्ञायामसत्या, पूर्वादयश्चेत्सज्ञारूपा न भवन्तीत्यर्थः । व्यवस्था, नियमः, स चाचार्यादवध्यपेक्ष इत्याह । स्वाभिधेयापेक्षइत्यादि । पूर्वादीनां शब्दानां स्वाभिधेयो दिग्देशकालस्वभावोऽर्थस्तमपेक्षते तेन वापेक्ष्यते यः स स्वाभिधेयापेक्षो ऽवधिर्मर्यादा पूर्वदेशस्य यत्पूर्वत्व तत्परदेशमपेक्ष्य भवति परस्यापि यत्परत्व तत्पूर्वदेशः, मेव दिक्कालयोरपि दृष्टव्यं, तस्मात्पूर्वादिशब्दवाच्यो ऽर्थो ऽवश्यमवधिः कः चिदपेक्ष्य भवति तत्र योग्यमपेक्षायां नियमः सा व्यवस्थेति तावद्विवक्षितं, तस्या गम्यमानायां पूर्वादिशब्दानां स्वाभिधेय एव वर्तमानानामपि सज्ञा भवति न तु वाच्यायाम् । 'प्रवीणा इत्यर्थः इति' । अनेन व्यवस्थाभावमाह । नहि प्रवीणशब्दः सापेक्षमर्थमाचष्टे । सत्यामेव व्यवस्थायामित्यनेनान्वर्थता दर्शयति, सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुक्षेत्रशब्दो वर्तते, ऽत्र जसः कार्यं प्रतीतिं नोक्तं विशेषाभावात् ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ अज्ञातिधनाख्यायामित्यस्यार्थमाह । 'न चेदित्यादि' । यत्र शब्दान्तरनिरपेक्षः स्वशब्दो ज्ञातिधने स्वरूपेणावष्टे तत्रासौ सज्ञारूपेण प्रवर्तते । 'आत्मीया इत्यर्थः इति' । पुत्राणां गत्वा सत्यपि ज्ञातिधनत्वे न तेनाकारेण तत्र वर्तते किं त्वात्मीयाकारेणेत्यर्थः । आख्याग्रहणे त्वसति ज्ञातिधनयोः पर्यवसानाद् अत्रापि प्राप्नोति । 'धूमायन्तइत्यादि' । यथोक्तमुक्तान्यश्लिष्टानि असहतानि

धूमायन्ते सहतानि तु प्रज्वलन्ति तद्वत् ज्ञातयोपीत्यर्थः । 'स्वा ज्ञातय इति' । स्वशब्दस्थानेकार्थस्य व्यक्तीकरणाय पर्यायस्यापि ज्ञातिशब्दस्य प्रयोगः, स एव तु न प्रयुक्तः, निरङ्कुशा कविवाच इति ॥

अन्तरबहिर्यागोपसव्यानयो ॥ बहिरित्यनावृता देश उच्यते, बहिरित्यनेन योगो बहिर्याग इतीतिशब्दाध्याहारेण विशुद्धासमासः स चानावृतस्य बाह्यस्य वस्तुनो भवति उपसवीयते विधीयते वासोऽन्तराणेत्युपसव्यानकर्मणि ल्युट् 'नगरबाह्या इति' । बहिर्यागदशयति, परिधानीयमन्तर्वासः प्रावरणीय बहिरवासः । 'अन्तरेतापस इति' । अत्र सज्ञाभावादङ्गे स्मिन् भवति । जप्तीति वर्तमाने कथं सप्तम्यन्तं प्रत्युदाहरणे दीयत इत्यत आह । 'गणसूत्रस्य चेत्यादि' । गणसूत्रमध्येवमेव पठ्यते, कस्मात्पुनरप्रस्तुतस्य गणसूत्रस्य प्रत्युदाहरणं दीयते न सूत्रस्य 'अपुरीति वक्तव्य' मिति वक्ष्यति तद्गणसूत्रविषयं यथा स्यादिति । तस्यायं प्रस्तावः । सूत्रस्याप्यनया दिशा प्रत्युदाहरणं गम्यत इति न पृथग्दर्शितम् । 'अन्तरायामिति' । प्राकाराद्बहिर्वैतिर्यामित्यर्थः । यद्यपि गणसूत्रेऽन्तरशब्दः पठ्यते तथापि तस्यैव सर्वनामत्वात् टापा सहैकादेशोऽपि तद्वहणेन श्रद्ध्यत इति स्यात् प्रसङ्गं लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा टाबन्तस्यैव सज्ञाप्रसङ्गे वचनम् । 'विभाषाप्रकरण इत्यादि' । यथायमर्थः सिद्ध्यति तथा 'विभाषा द्वितीयावृत्तीयाभ्या' मित्यत्र वक्ष्यामः ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ 'तसिलादिरिति' । 'पञ्चम्यास्तसिलि' त्यारभ्य 'एधाच्चे' त्येतदन्तः, शस्तसी 'बहुल्यार्थाच्छस्' 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि' । 'सख्याया क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' 'द्वित्रिचतुर्भ्यसुच्' । 'आस्थालाभिति' । 'इण आसि' । अया, प्रकपूर्बत्वं प्रकथा । क्यर्थः । सपद्व्यकर्तरि च्छि 'विभाषा साति कात्यर्थे' 'द्वेये चाच' 'अमुचच्छन्दसि' किमेत्तिद्वययथादामु । 'निपाता वक्ष्यन्त इति' । अथ किमर्थं स्वरादीनां पृथग्ग्रहणं क्रियते ते चादिष्वेव पठेरन्, न । चादीनामसत्त्ववचनानां निपातसज्ञा, स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां चाव्य-

यसञ्ज्ञा, स्वस्ति वाचयति स्व पश्येति, क्रियासम्बन्धे ऽनेकशक्तिदर्शनात् सत्त्ववाचित्वम् । अथ 'प्राग्यीश्वरात्रिपाता ' स्वरादीनि चादयोसत्त्व इत्येव सूत्रन्यासः क्रियेत, क पुनरत्र विशेषस्तत्र वा स्वरादियहण क्रियेत अत्र वा, किं च 'निपात एकाजनाडिति' प्रयत्नसञ्ज्ञा स्वरादीनामप्ये काचा प्रसज्येत 'किमेतत्' 'दक्षिणादाच्' 'एकाच्च तद्धित,' केनभृ तयस्तु कृत एकाचस्सन्ति । अथ चादिरेकाजनाडिति क्रियते तदा चादीना मसत्त्ववचनत्व विशेषण न लभ्यते । नैष दोष । 'चादयोसत्त्व' इत्यत्रा सत्त्वग्रहण चादीना पाठविशेषण यथा तिडो गोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभी क्षयग्रहण गोत्रादीना, तेन यत्र यत्र चादिग्रहण तत्र सर्वत्र विशिष्टानामेव ग्रहण, तत्रायमप्यर्थ उभे सजे न कर्तव्ये भवतो ऽव्यय निपात इति । कथ, प्राग्यीश्वरात्रिपाता इति वा ऽव्ययानीति वा सूत्र 'कर्तव्य तत स्वरा दीनि ' तद्धितश्चासर्वविभक्ति' यैवदव्ययीभावश्चेति, ततश्चादयो ऽसत्त्वइत्यारभ्य याव दधिरीश्वरे' 'विभाषा कृषी' ति तत्र यस्मिन् प्रदेशे निपातग्रहण तत्र चादिग्रहणमस्त्वव्ययप्रदेशेष्वव्ययग्रहण निपातग्रहण चेति तत्तु तथा न कृतमित्येव । 'अव्ययमित्यन्वर्थसजेति' । 'सदृशम् इत्यादि' । श्रुतिश्चेयमाथर्वणी प्रणवविद्याया त्रिषु लिङ्गेषु स्त्रीपुचपु सकेषु सदृश, लिङ्गविशेषप्रतिपादने ऽसामर्थ्यात् । 'विभक्तिष्विति' । कारकेषु, 'वचनेष्विति' । एकत्वादिसख्यासु, अव्ययीभावस्य शक्तिर्लिङ्ग विशेषयोगेपि वचनादव्ययत्व, यस्माच्च व्येति नाना न गच्छति सत्त्वध र्माच्च एङ्गातीत्यर्थस्तत्तस्मादव्ययमिति, यच्छब्दरूप न व्येति तदव्ययमिति वा, किं पुन प्रयोजनमन्वर्थसञ्ज्ञाकरणे उपसर्जनप्रतिषेधो ऽत्युच्चैसौ अत्यु च्चैस इति, अतिक्रान्तप्रधानस्यात्र सत्त्वधर्मपरिग्रहात् उच्चै शब्द पठ्यते क' प्रसङ्गस्तदन्तस्यै, तज् ज्ञापयत्याचार्यो ऽस्त्यव्ययसञ्ज्ञाया तदन्तविधिरिति, तेन परमस्व परमोच्चैरिति स्वरादिप्राधान्ये तदन्तस्यापि भवति कुशब्द स्वरादिषु पठितव्यो ऽव्ययसञ्ज्ञार्थ ॥

१ कर्तव्यमिति । २ । ३ । पुस्तकयोर्नास्ति ।

२ सामर्थ्याभावादिति पा २ ।

तद्वितश्चासर्वविभक्ति ॥ इह यद्यपि सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधस्तथापि केवलस्य तद्वितस्य सज्ञाया प्रयोजनाभावात् 'तदन्तविधिर्वैज्ञायतइत्याह । 'तद्वितान्त शब्द इति' । अकच् तावत्प्रातिपदिकस्य सुबन्तस्य वा विधीयते । 'अव्ययादाप्सुप' इत्यत्राप्यव्यया द्विहितस्य सुपो लुग न तु परस्या, त्युच्चैसावित्यादावपि प्रसङ्गात् । तस्य रूपे तुल्यार्थे, नाव्ययदिक्कृद्, 'खित्यनव्ययस्ये'त्यत्रापि पूर्वपदस्याव्ययस्य ग्रहणं, सर्वा विभक्तिर्यस्य सम्बन्धिनी न भवति सोऽसर्वविभक्ति, किं पुनरिदं तद्वितस्य विशेषणमाहो स्वित्तदन्तस्य, कथञ्चेदं तद्वितस्य विशेषणं कथं वा तदन्तस्य, यदि सर्वा विभक्तिर्यस्य सम्बन्धिनी न भवति कारणं त्वेन यस्यात्पत्तौ सर्वा विभक्ति कारणं न भवति, यथा 'पञ्चम्यास्तसिलि' त्यादाविति कार्यमन्यपदार्थस्तदा तद्वितस्य विशेषणं भवति तद्वितस्यैव ह्युत्पत्तिर्न तदन्तस्य, एव विशिष्टेन तद्वितेन तदन्तविधौ तादृशतद्वितान्तो ऽव्ययमित्यर्था भवति । अथ तु सर्वा विभक्तिर्यस्य कार्यत्वेन सम्बन्धिनी न भवति यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नात्यदातइति कारणमन्यपदार्थस्तदा तदन्तस्य विशेषणं भवति । नहि तद्वितमात्राद्विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे विना नानेत्यत्र न स्याद् नहि विनऽभ्यामित्यत्र प्रतिनियता का चिद्विभक्तिराश्रीयतइति सर्वविभक्त्यन्ताभ्या विनऽभ्याच्चा नाजौ भवतो ऽव्ययेभ्यस्तु नि सङ्ख्येभ्य सामान्यविहिता स्वादयो विद्वन्तएवेति पक्षे येषु भवदादिप्रयोगे तसिलादयो विधीयन्त 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति तेषु स भवोऽस्ततो भवोऽस्त भवन्त ततो भवन्तमित्यादि सर्वविभक्त्यन्तेभ्य उत्पद्यन्तइति तत्रापि न स्या 'तस्यापत्य' 'तत्र भव' इत्यादौ च षष्ठादिकैकैव विभक्तिर्निमित्तं न तु सर्वेत्यौपगवादाविति प्रसङ्गश्चेति द्वितीय पक्षमाश्रित्याह । 'यस्मादित्यादि' । तत इत्यादौ 'प्रादि-शो विभक्ति' रिति तसिलादीनां विभक्तित्वात्पदाद्व्यत्व, कथं पुनरेतेऽसर्वविभक्त्यो यावता यत्र च सङ्ख्या सम्भवति तत्रायमुपदेशो ऽव्ययेभ्यस्तु

१ तदन्तस्य सज्ञा ज्ञायतइति पाठान्तरम् ।

२ सुप इति नास्ति ३ । ३ । पुस्तकयो ।

नि सद्बोध्य इत्यस्मिन्पक्षे 'अव्ययादाप्सुप' इति ज्ञापकाश्रयणे च सर्ववि
भक्तयो, ऽथ सद्बुद्धाकर्मदयश्च स्वादीनामर्थास्तेन सहास्यैकवाक्यतेति
पक्षस्ततो ऽभिभक्तित्वमेवासत्त्वभूतार्थानामापद्यते । उच्यते । 'द्व्येकयोर्द्विव
चनैकवचने' इत्यत्रैकस्मिन्नित्यपनीयैकवचनमिति पृथक् सूत्र कर्त्तव्य,
ततो द्विबह्वोर्द्विवचनबहुवचने इति, ततश्चैकवचनमेकस्मिन्नपि भविष्यति,
सद्बुद्धाकर्मद्वभावे चाप्राप्त^१प्रापणार्थत्वादेकवचनमित्यस्य सूत्रस्य द्वित्व
बहुत्वयोस्तु प्राप्त द्विवचनबहुवचनभ्या बाध्यते, ततश्चासत्त्ववचनेभ्योऽपि
सप्तानां विभक्तीनां सप्ताप्येकवचनानि भवन्ति । अव्ययीभावादप्येवमेव
तावतापि नाव्ययीभावा, तृतीयासप्तम्यो, रित्यस्योपपत्तेस्तद्विदमुच्यतएकव
चनमुत्सर्गतं करिष्यतइति । एव स्थिते यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नात्पद्यतइत्येक
वचनेन विग्रहोऽवयवकात्स्न्यवृत्तिः सर्वशब्दे यस्य त्रिकस्य विभक्तिसञ्ज्ञा
विहिता तच्चिरवशेष यस्माच्चोत्पद्यते किं तु तदेकदेश एवेत्यर्थस्तदाह ।
'यस्मात् सर्वा विभक्तिरिति' । यदि तु सर्वा विभक्तय इति बहुवचनेन
विग्रह्येत ततः सर्वाञ्चीन इतिवत् प्रकारकात्स्न्येऽपि सर्वशब्दस्य सम्भवाद्
एकवचनमात्रोत्पत्तावपि सर्वा विभक्तय सप्ताप्येकवचनान्यसत्त्ववच
नेभ्य उत्पद्यन्तइति न स्यादसर्वविभक्तित्वमिति भावः । इह 'तेनैक
दिक्' 'तसिश्चे' त्येकस्मिन्नर्थे विधीयमानयोरप्यणतसोरणं द्रव्यप्रधान
स्तसिस्तु द्रव्योपसर्जनतृतीयार्थप्रधान इति तस्यासत्त्ववचनता । 'तद्वित
इति किमिति' । असर्वविभक्तिरव्ययमित्येवास्तु मा भूत्सर्वमेव प्रकरणं ये
हि स्वरादयो ये च निपाता ये च कृन्मेजन्ता ये च त्क्वादयो यश्चा
व्ययीभावः सर्वे ते ऽसर्वविभक्तय इति प्रश्नः । 'एको द्वौ बहव इति' । एते
भ्योऽपि सप्तस्वपि विभक्तिष्वेकैकमेव वचनमुत्पद्यतइति स्यादितिप्रसङ्ग इति
कर्त्तव्यं तद्वितयग्रहणं तद्वितयग्रहणे तस्मिंश्च कृते प्रकरणमपि कर्त्तव्यमिति
भावः । विशत्यादयस्तु कृतैकशेषा द्विवचनबहुवचनान्ता अपि भवन्तीति

नासर्वविभक्तय, एव द्वयत्रयोभयशब्दा अयजन्ता । एवमपि गोदयो'र
दूरभवो याम 'अदूरभवश्चे' त्यणो 'वरणादिभ्यश्चे'ति लुपि युक्तवद्वा
घान सर्वासु विभक्तिषु द्विवचनस्योत्पत्तेरित्यतिप्रसङ्गः, स्यादय पर्यनुयोगो
यदि तद्वितान्तो गोदशब्दो वय तु 'लुब्धोणाप्रख्यानाद् 'योगप्रमाणे च
तदभावे दशन स्यादि' त्यधीयाना नैव पर्यनुयोज्या, एवमपि 'सङ्ख्यायास्स
ज्जासङ्ख्यसूत्राध्ययनेषु' सञ्ज्ञाया स्वार्थेऽल्पाद् पञ्चैव पञ्चका शकुनयो
ऽत्र प्राप्नोति पचतिरूप पचतिकल्पमित्यादौ च एकवचनमेवात्पद्यतइति
स्यादेवातिप्रसङ्गस्तस्मात्तद्विताना पाठ एवाश्रयणीयस्तदाह । 'सिद्ध तु
पाठात्तसिलादय प्राक् पाशप शस्त्रभृतय प्राक् समासान्तेभ्य मान्त
कृत्वोर्थास्तसिवती नानाजाविति' ॥

कृन्मेजन्त ॥ अत्रापि पूर्व्ववचनदन्तस्य सञ्ज्ञेति स्थिते मेजन्तग्रहण
कृदन्तस्य विशेषण कृदन्तमेजन्तप्रव्ययमिति, कृत एव वा कृत्यो मेजन्त
स्तदन्तमव्ययमिति, तत्राद्ये पक्षे प्रतामौ प्रताम, लवमावष्टइति णिचि
क्विपि णिलोपे कठेत्येधत्पूठस्विति वृद्धौ लौरत्रापि प्राप्नोति, भवति ह्ये
तत् प्रत्ययलक्षणेन कृदन्त मेजन्त च श्रूयतइताम दोष दृष्ट्वा द्वितीय
पक्षमाश्रित्याह । कृद्व इति' । नन्वत्रापि कारयाचकार आमान्तस्य न
प्राप्नोति, पूर्व्वत्र तु लिट् कृत्वात्सिद्ध मत्रापि स्वरादिष्वामिति पाठात्
सिद्ध मत्रापि तत्र तद्वितस्य पाठ एवमपि कृदन्तत्वादुत्पन्नाना सुपा 'माम'
इति लुभविष्यति लेरिति हि तत्र नानुवर्त्तते । 'स्वादुङ्कारमिति' ।

स्वादुमि शमुल्' स्वादुमित्यर्थग्रहणात्सम्यक् कारमित्यपि भवति, स्वादु
मीति निपातनात्पूर्वपदस्य मान्तत्व येन विधिस्तदन्तस्ये' त्येव सिद्धेरपा
र्थक्रमन्तग्रहण तत्राह । 'अन्तग्रहणमित्यादि' । नित्ययोगे बहुव्रीहिविज्ञा
नादौपदेशिकप्रतिपत्ति । आधयइति' । आङ्पूर्वाद्वाज 'उपसर्गं घो
कि,' चतुर्थ्यैकवचने 'वेर्द्धि' आधये, भवत्यय सप्रत्येजन्तो नोपदेशे
एव चिकीर्षवे करोते सञ्ज्ञन्ता 'त्सनाशसभिन्न उ,' कुम्भकारशब्द कर्म

एयणन्त 'बहुवचने भल्येत्,' अत्राव्ययसञ्ज्ञायामव्ययादिति लुक् स्यात्, सन्निपातपरिभाषया ऽप्येतत्सिद्धं तथा लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति, अन्तग्रहणं तु यवान्तरं द्रष्टव्यम् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ 'लुङ्मुखस्वरोपचारा इति' । अत्र मुखस्वरोपचारौ निवर्त्यमानतया प्रयोजनमशकार्थं धूम इतिवत् । लुक् प्रवर्त्यमानतया उपानीति । अव्ययादिति लुक् । 'पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवेति' । समासस्वरेणा न्नोदात्तत्वम् । 'उपपद्य काम इति' । 'शीलिकामिभिर्वाचरिभ्यो ण 'कर्मणि घञन्तेन वा बहुव्रीहि, अत्र मुखस्वरनिवृत्तिरेव साक्षात्प्रयोजनं लुक् तु नाव्ययीभावादतोमिति विशेषप्रतिषेधात् सिद्धोऽतः कृकामिकसेत्यत्र चानुत्तरपदस्यस्येति वर्तते । नन्वन्यदप्यव्ययकार्यं सम्भवति उपाग्निकमित्य कच् उपकुम्भमन्यदिति मुम्प्रतिषेध, उपकुम्भीभूत इति अस्य च्वा 'वितीत्य स्यौपसङ्गानिक प्रतिषेध उपाग्न्यधीयानेति सुबामन्त्रितइत्यस्यौपसङ्ख्या निक प्रतिषेधस्तत्कृतोऽयं कार्यनियम इत्यत आह । सर्वमिदमित्यादि' । इह चेत्यादिना न लोकाव्ययेत्यत्र यद्व्यति 'अव्ययप्रतिषेधे तोसु ऋसुनोर प्रतिषेध' इति तस्यावक्तव्यता दर्शयति ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ 'कुण्डानीति' । 'जशशसो शि' सर्वनामस्थान इति वर्तमाने 'नपुसकस्य भलच' इति नुम् । 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धा' इति दीर्घा यद्यपि 'जस शि' 'नपुसकाच्चे' ति विहितस्य शीशब्दस्य शब्दरूपापेक्षया नपुसकद्वयत्वे शि इति रूपं सम्भवति तथापि लाक्षणिकत्वाच्च तस्य ग्रहणं सर्वनामस्थानप्रदेशेषु शियग्रहणे सुटो ग्रहणं न स्यात्, शिसुटोरिति वचने नपुसकसुटोऽपि ग्रहणं प्राप्नोत्यतः सञ्ज्ञा तावत्कर्तव्या । किमर्थं तु महती क्रियते । केचिदाहुः, सर्वं नाम तिष्ठतीत्यस्मिन्निति सर्वनामस्थानं, नाम प्रातिपदिक सर्वशब्दो ऽव्ययकात्स्न्यवचनं सर्वावयवयुक्तं यत्र नाम तिष्ठतीत्यर्थस्तेनान्यत्र न्यूनं नाम तिष्ठतीत्यर्थो गम्यते, किं सिद्धं भवति, उपेयुष इत्यादौ सम्प्रसारणे कृते पूर्वकृतस्येदो निवृत्तिः सिद्धा भवति, अन्यथा निवृत्तिकारणाभावात् अवतिष्ठेतेति । एव

तु कस्मिन् प्रातिपदिके कि न्यूनमिति न ज्ञायेत तस्मात्पूर्वाचार्यानुपा
लब्धमेषा महती सज्ञा प्रणीता ॥

सुडनपुसकस्य ॥ 'सुडिति पञ्च वचनानीति' । अनेनौट्टकारेण
प्रत्याहारो न टाशब्दस्येति दर्शयति, आदिरन्त्येनेत्यत्रान्त्यत्वप्रयुक्ता यस्य
त्सज्ञा तेन प्रत्याहारो लकारे त्वकारस्येत्सज्ञा विधानसामर्थ्यात् प्रत्याहार
इति भावः । 'नपुसकादन्यत्रेति' । अनेन पर्युदासता दर्शयति, प्रसज्य
प्रतिषेधे हि कुण्डानि तिष्ठन्तीति जस शौ पूर्व्वेण या प्रातिस्तस्या
आपि प्रतिषेधशङ्काया 'मनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति' परि
हर्तव्य स्याद् असमर्थसमासश्चाश्रयणीय स्यात् । 'नपुसके न विधिरिति' ।
स्त्रीपुससम्बन्धिन सुट उपादानाद् । 'न प्रतिषेध इति' । विधिप्रधानत्वात्
पर्युदासस्य । 'तेनेत्यादि' । यत एव नपुसकेनास्य व्यापारस्तेन जसो य
शिस्तस्य पूर्व्वेण सज्ञा भवतीति । 'सामनी इति' । नपुसकाच्चेति शीभावः,
'विभाषा दिश्यो' रित्यल्लोपाभावे दीर्घा न भवति ॥

न वेति त्रिभाषा ॥ नवाशब्दोऽयमेकनिपातोऽप्यस्ति प्रतिषेधवाची
नवोक्तार्थत्वादिति यथा, तस्य ग्रहणे विभाषादिकसमासइति प्रकृते 'न
बहुव्रीहा' विति प्रतिषेधोऽनर्थक स्याद्, विभाषाप्रदेशेषु च नशब्द एवोपा
देय स्याद्, अत एव सख्यावाचिनो नकारान्तस्याप्यग्रहण, प्रत्ययस्त्री
लिङ्गवचनोपि न गृह्यते प्रदेशेष्वसम्भवात्, नहि 'विभाषा श्वे' रित्यादौ
विधेयस्य नवपुराणत्व स्त्रीलिङ्गता वा सम्भवति, तस्माच्चिपातसमुदायो
यमित्याह । 'नेति' । 'प्रतिषेध इत्यादि' । तयो प्रतिषेधविकल्पयोरित्य
नेनार्थयोरेषा सज्जेति दर्शितम् । ननु च स्व रूप शब्दस्येति वचनाच्चवाशब्द
योरेव ग्रहण युक्तं तत्राह । 'इतिकरण इत्यादि' । कर्मणि ल्युट्, इति
श्चासौ करणश्च सौर्धस्य सज्जिनो निर्देशो यथा स्यादित्येवमर्थः । इति
शब्दो हि पदार्थविपर्ययासङ्गतं तत्र लोके बाह्यार्थप्रधानेषु शब्देष्विति
शब्द प्रयुक्तोऽर्थपदार्थकत्वात् प्रच्याव्य शब्दपदार्थकत्वे व्यवस्थापयति
गौरित्ययमाहेति, इह तु व्याकरणे स्व रूपमिति वचनात् स्वरूपपदार्थः,
ततश्च नवाशब्दाभ्या परत्र प्रयुक्त इतिशब्दसौ स्वरूपपदार्थकत्वात्प्रच्या-

व्यार्थपदार्थकत्वे व्यवस्थापयति, तस्मादर्थयोरेव सज्ञा । विभाषाप्रदेशे
 चित्वादिना प्रतिषेधविकल्पयोरेकस्मिन्नेव योगे सहोपस्थापनं त
 विषयभेदेनेति दर्शयति तथा सति विषयभेदो दुर्ज्ञानं स्यादिति
 भावः । तत्रेत्यादिना पूर्वं प्रतिषेधं प्रवर्तते पश्चाद्विकल्प इति दर्शयति ।
 यदि तु पूर्वं विकल्पं प्रवर्तते पश्चात्प्रतिषेधस्ततो विकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैव
 स्यात् । आनुपूर्वी च सज्ञाविधिवाक्ये श्रुतैव प्रदेशवाक्येष्वप्याश्रयितुं युक्ता ।
 ‘उभयत्र विभाषा प्रयोजयन्तीति’ । प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषाया च
 सज्ञाकरणस्यानुष्योगात् । तथाहि । प्राप्तविभाषाया तावद्विभाषोपपत्तेन
 प्रतीयमानः इति स्वरितञित इत्यादिना नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषा
 विधीयते, विभाषाशब्दश्चायं वान्यतरस्यामित्यादिवद्विकल्पवाचित्वेन
 प्रसिद्धः । तेन भावाभावयोः प्रतिपादितयोर्भावाशस्य प्राप्तत्वादभावाश
 परता विज्ञायते भावाश स्थित एव । अप्राप्तविभाषायामपि ‘विभाषोर्णो’
 रित्यभावाशस्य प्राप्तत्वाद् भावाशपरता विज्ञायते, ‘विभाषा श्वे’ रित्यत्र
 तु यदि विधिमुखेन विभाषा श्रुतिः प्रवर्तते पितृस्वेव सम्प्रसारणं विभाषा
 स्यात्किन्तु तु यज्ञादित्वाचित्यमेव स्यात् । अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्ति
 स्तदा कित्स्वेव विकल्पः स्याच्च पितृसु, न च शक्यं वक्तुं पितृसु विधि
 मुखेन प्रवर्तते किन्तु प्रतिषेधमुखेनेति एकत्वाद्वाक्यस्य तस्य चान्यतर
 विकल्पस्योपपत्तीणत्वात् सज्ञाकरणे तु पूर्वं प्रतिषेधे किन्तु प्रवृत्ते किद
 किदाख्या लिट् सर्व एव समीकृतो भवति सर्वस्य सम्प्रसारणनिमित्त
 त्वात्, ततो विकल्पः सर्वत्र विधिमुखेन पक्षे सम्प्रसारणं सम्पादयति ।
 एतच्चाकृतौ पदार्थं समुदाये सकललक्षणं प्रवर्तते इति दर्शने प्रयोजनम् ।
 यदा तु प्रतिलक्ष्य ‘विभाषा श्वे’ रित्यस्य व्यापारस्तदा क्व चिद्विधिमुखेन
 क्व चित्प्रतिषेधमुखेन प्रवर्तते इति सज्ञाकरणमन्तरेणापीष्टं सिद्धयति ।
 तथा च ‘दृक्कारन्यतरस्या’ मित्यादावन्यतरस्याग्रहणे वायग्रहणे चोभयत्र
 विभाषास्विष्टसिद्धिः । सूत्रारम्भे तु सज्ञाप्यर्थः, विभाषेत्यर्थः । सज्ञा
 नवार्थयोरिति व्याख्येयम् । ‘शुशार्वेति’ । श्वयतेर्लिटि तिपो णलि
 सम्प्रसारणे वृद्धावादेशौ ॥

इग्यण सम्प्रसारणम् ॥ 'यण स्थानइति । कथ पुनरनुवादे स्थानसम्बन्धो लभ्यते 'षष्ठी स्थानेयोगे त्यत्राधिकारात् । 'भूत इति' । कायान्तरार्थमनूद्यमानो भूतो विधेयस्तु भावी तत्र च सञ्ज्ञिनो भावित्वात् सञ्ज्ञापि भाविन्येव यथा ऽस्य सूत्रस्य शाटक वयेति 'वचिस्वपियज्ञादीना किति' तद्वति यस्य भूतस्य सम्प्रसारणसञ्ज्ञा भवतीति । 'इष्टम्' । उप्त मिति' । वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारण, 'गृहीतमिति' । ग्रहिज्येत्यादिना ग्रहो ऽलिटि दीर्घ' । 'के चिदित्यादि' । एव वदता भाविनी सञ्ज्ञा नाश्रयणीया स्थानेयोगश्च लभ्यत, इग्यण इत्यत्र भवतीत्यध्याहारात्पूर्वं सूत्राच्चैतिकरणानुवृत्तेर्यण स्थाने इग्यभवतीति योय वाक्यार्थ इत्यर्थो लभ्यते कथ पुनरर्थद्वयमेकस्य सूत्रस्य भवति, तन्त्रेणावृत्त्या वा अस्य च लिङ्ग विभक्तिविशेषनिर्देशो यदय षड् सम्प्रसारणमित्यादौ भाव्य मानविभक्त्या निर्देश करोति ततो ज्ञापयति वाक्यार्थ सञ्ज्ञेति, नहि तत्र वर्णस्य सम्भव सम्प्रसारणस्येत्यादौ तु भूतविभक्त्या निर्देशात् ज्ञायते वर्ण सञ्ज्ञीति, नहि तत्र वाक्यार्थ सम्भवति । तत्रेत्यादिना द्वयो रर्थयोर्विषयविभागेनोपस्थान दर्शयति । 'अदुहितरामिति' । दुहेलडि कर्मकर्त्तरि उत्तमैकवचनइटि न दुहखुनमामिति यकि प्रतिषिद्धे शुक्लिक अदुहि इति स्थिते 'तिडश्चेति तरपि किमेत्तिडव्ययघादित्याम् । तत्र लकारस्य यण स्थाने इड्विहित इति सम्प्रसारणसञ्ज्ञाया हल' इति दीर्घ त्व प्राप्नोतीति चोक्तमपाकरोति । सङ्ख्यातानुदेशादिति' । तरप उप न्यासोऽङ्गसञ्ज्ञार्थ । सङ्ख्यासाम्यात्सङ्ख्यातानुदेशे सति यकारस्थानिकस्य कारस्य सञ्ज्ञया भाव्यम्, अय तु लकारस्थानिक द्युभ्यामित्यत्र 'दिव उ दित्युत्वे यणादेशे 'हल' इति दीर्घत्व प्राप्त तपरकरणान्न भवति । अक्षदू अक्षदुवौ अक्षदुव इत्यादावूठ सम्प्रसारणसञ्ज्ञाया 'सम्प्रसा रणाच्चे'ति पूर्वरूपत्व प्राप्त वार्यादाङ्ग बलीय इति उवडा बाध्यते ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ अत्र द्वौ पक्षौ सम्भवत सञ्ज्ञा स्यात् परिभा षा वेति, तत्र सञ्ज्ञापक्षे ऽयमर्थ । टकिताविति कर्मधारय, इत्सञ्ज्ञौ टकार ककारौ आद्यन्तयो सञ्ज्ञेति, तत्रेडित्यत्राद्यर्थेन टकारेण बहुव्रीहौ इकारादि'

शब्दो गृहीत आदेशो विधीयमानस्तव्यस्य स्थाने ऽन्तरतम इतव्यो भव-
तीति सिद्धमिष्ट, मेव षुक्थन्तवचनेन ककारेण बहुव्रीहौ षकारान्तो गृहीत
आदेशो भियो भीष् भवतीति सिद्धम् । नन्वस्मिन्यस्ते सज्ञा सज्ञिप्रत्यायनार्थो
सज्ञिन प्रत्याय्य स्वयमेव निवर्तिष्यतइति किमिद्वहणेन टकावित्ये
वास्तु । उच्यते । इत्सञ्जकत्वेन देशविशेषो लत्यते तेनेत्सञ्जकस्य यो
देशस्तद्देशावस्थितौ टकौ सज्ञे भवत इति आलजाटचौ 'ठस्येक' इत्या
दौ टकौ सज्ञे न भवत । अस्मिन्यस्ते दोष, 'लुङ्लङ्लङ्त्वहुदात्त'
इत्यङित्यकारादेशादेशस्य विधानात्तस्यैवोदात्तत्वमलोन्यस्य स्याद् नाका
रस्य, नैष दोष । अहुदात्त इति त्रिपदो बहुव्रीहि, उदात्ताकार आदि
रस्येति, विशेषणस्याप्युदात्तस्य सौत्र परनिपात, एवमप्याडजादीनामित्य
त्रोदात्तग्रहणमेवानुवर्ततइति बहुव्रीहेरसम्भवाद्दोषस्तस्मात्परिभाषापक्ष
माश्रित्याह । 'आदिष्टिद्ववतीति' । परेण परिभाषाप्रकरणेन साहचर्या-
दिति भाव । यद्वा 'षष्ठी स्थानेयोगे त्यन्नेदमनुवर्त्यमत एवाह ।
'षष्ठीर्निर्दिष्टस्येति' । तेन 'चरे ष्ट' 'आतेनुपसर्गे क' इत्यादय
प्रत्यया आद्यन्तभूता न भवन्ति । एवमपि 'गापोष्टक्' 'व्रीहिशाल्यो
ठंगि' त्यत्र प्रसङ्गस्तत्र टकष्टित्वकिस्त्वयोगे परत्वादन्त्य स्यात् । नैष दोष ।
'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते न परानिति' एवमय स्थाने-
योग बाधते न प्रत्ययपरत्वम् । 'भीषयतइति' । जिभी भये, णिच् ।
'भियो हेतुभये षुक् 'भीस्योर्हेतुभये' ॥

मिदचोन्यात् पर ॥ अत्र इति निर्धारणे षष्ठी जातावेकवच
नमित्याह । 'अवामित्यादि' । अत्रापि जातौ बहुवचनम् । यदि
पुनरन्यादित्यनया समानाधिकरणा पञ्चमी स्यात् ततो हलन्तेष्वस्या
प्रवृत्तिर्न स्यात्, ततश्च 'नपुसकस्य भलच' इति नुमिहैवान्यात्पर स्यात्
कुण्डानीति, यशासीत्यत्र त्वलोन्यस्य स्यात्, एव 'शे मुचादीना' मित्या-
दौ,^१ ततश्च तेषु मित्त्वमनर्थक स्यादिति भाव । समानजातीयस्यैव
निर्द्धारण भवतीत्यन्योप्यजेव विज्ञायतइत्याह । 'अन्त्यादत्र परइति' ।

पुरस्तादपवादन्त्यायेन स्थानेयोगत्वस्यैवायमपवादो युक्त इत्याशङ्क्याह ।
 'स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्यापवाद इति' । स्थानेयोगश्च प्रत्ययपरत्व वेति
 समाहरि द्वन्द्व, वृणह इति निर्देशात् श्नमो मकारो न श्रवणार्थतो मि
 त्करणसामर्थ्यात् प्रत्ययपरत्वस्याप्ययमपवादो युक्त इति भाव । 'मस्जेरि
 त्यादि' । 'मस्जिनशीर्भली' ति नुम् यदन्त्यादच पर स्यात् ततो
 निष्ठाया मन्स्जइति स्थिते 'स्कोस्सयोगाद्योरन्ते चे' ति सलोपो न
 स्यात् । बहूना समुदाये समुदायस्यैका सयोगसञ्ज्ञा न द्वयोर्द्वयोरित्यस्मिन्
 पक्षे सत्यपि वा सलोपे तस्यासिद्धत्वादनुपधानकार इति अनिदिता
 मित्यनुषङ्गलोपो न स्यात्, नकारस्योपधाया अनुषङ्ग इति पूर्वाचार्या
 णा सञ्ज्ञा, तस्माज्जकारात्पूर्वा नुम् कर्त्तव्य इत्यर्थ । 'मग्नइति' । 'ओदि
 तश्चे' ति निष्ठानत्व तस्यासिद्धत्वात्कुत्वम् । अत्रा 'दन्तौ टकितावि' त्य
 तोन्त इत्यनुवृत्तौ पूर्वस्य सङ्घातस्य मिदन्तावयवो भवति । आदिरित्य
 नुवृत्तौ तत्र सञ्चितस्य परस्यादिर्भवति । अथोभय निवृत्त ततो ऽभक्त
 इति त्रय पक्षा । तत्राभक्ते ताता पिण्डानामिति नलोपो न स्यात्, तच्छ
 व्दा 'ज्जशशसोशशि' तानि 'शेश्छन्दसि बहुलमि' ति शेलुक् । वह
 लिह, अभलिह 'वहाभे लिह' इति खशि 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमि' ति
 मुम् । अस्यापदान्तत्वादनुस्वारो न स्यात्, ऋणुणी इत्यत्र परत्वाच्चित्यत्वा
 च्च नुमि कृते तेन व्यवधानादौड शीभावो न स्यात् । अथ परादि ऋणुणे
 'घेर्हितीति' गुण प्राप्नोति, अतिसखीनि 'सख्युरसम्बुद्धावि' ति णिट्द्वावे
 'ऽवो ऋणिती' ति वृद्धि प्राप्नोति, ऋणुणि 'अच्च घे' शुचीनि 'नोपधाया'
 इति दीर्घत्व न प्राप्नोति, ताता पिण्डानामिति नलोप । वहनिहइत्यनु
 स्वार, तस्मात्पूर्वान्त एवाय मिदेषितव्य ॥

एव इग्नस्वादेशे ॥ परिभाषेय स्थानिनियमार्था ह्रस्वो नपुसक
 इत्यादावुपतिष्ठते । इहैवा पूर्वा भागो मात्रात्मक कण्ठ्योऽकारसदृश,
 एदैतोस्तस्तलव्य इकारसदृश, ओदैतोरोष्ठ उकारसदृश । एवमव
 यवसमाहारात्मनामेवा ह्रस्वशासनेषु समुदायान्तरतमस्याभावाद् अत्र

यवान्तरतमो ह्रस्वो भवन् कदा चिदकार स्यात् कदा चिदिकारोकारौ
 मा कदा चिदकारो भूदित्येवमर्थमिदमारभ्यते तदाह । 'इगेव ह्रस्वो
 भवतीति' । यदि त्वय विधि स्यात् तदा ह्रस्वादेशइति विषयोपल-
 क्षणमेतस्याद् यस्मिन्विषयएवो ह्रस्वादेशप्रसङ्गस्तत्रैभवतीति, ततश्च
 दीघाणा स्थाने दीर्घा एवेक स्युः सवर्णसहणात् । नैष दोष । 'भा-
 व्यमानेण सवर्णाच्च गृह्णाति' 'भाव्यमानोऽप्युकार सवर्णान् गृह्णाति'
 'दिव उदि' ति तत्परकरणाद् अमूभ्यामिति वत्, तथैवामिका च साम्यात्
 सख्यातानुदेशेऽपि स्याद् आदेशसहण चानर्थक स्यात्, तत आदेशसहण
 सामर्थ्याद् ह्रस्वादेशे ह्रस्वादेशनकालइच्छतेष्वो ह्रस्वादेश कुर्वन्निक कुर्या-
 दित्यर्थ, यदा ऽऽदिश्यतइत्यादेश, ह्रस्वश्चासावादेशश्च ह्रस्वादेश,
 निर्द्धारणे सप्तमी, जातावेकवचनम् । आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये इगेव
 ह्रस्वो भवतीति सर्वथा नियमरूपेणास्य प्रवृत्ति, प्राप्तिपूर्वकश्च नियम
 इति ये प्राप्ता अन्तरतमास्तेष्वेव नियम । न च ऋकारलृकारौ प्राप्ता
 विंति कुतो यथासङ्ख्य कुतो दीर्घप्रसङ्ग, एव चेष्टित्येव सिद्धे इयसहण
 परेण मा भूदिति । 'अतिरि अतिनु', एयमतिक्रान्त नावमतिक्रान्त ब्राह्म-
 णकुलमिति प्रादिसमासे नपुसकह्रस्वत्वम् । 'उपविंति' । अव्ययीभाव ।
 रैशब्दश्चन्द्रस्येवेति भाष्यम्, एकारस्याप्रसिद्धत्वादुदाहरण न प्रदर्शित, हे
 शब्दमतिक्रान्त ब्राह्मणकुलमिति हि । 'अतिखट्व इति' । उपसर्जनह्रस्व ।
 'देवदत्तेति' आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं, 'देवदत्त' । गुरोरनृत इत्यादिना प्लुत ॥

षष्ठी स्थानेयोगा । 'योगनियमार्थेति' । यद्यपि षष्ठी स्थानेयोगैवे-
 त्यस्या वचनव्यक्तौ यत् एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणमिति षष्ठीनियम
 श्रुत्या प्रतीयते तथापि स्थाननिमित्तक एव सम्बन्ध षष्ठा वाच्य इत्यर्था-
 त्सम्बन्धनियमोऽपि भवतीति भाव । योगे वा नियमो योगनियमः, यदि
 योगनियम क्रियते लोकेऽपि नियम प्राप्नोति अवयवषष्ठादयश्च न सि-
 द्ध्यन्ति, ततश्च 'शास इदङ्ङहलो' शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च,
 'ऊदुपधाया गोह' गोहेश्चान्त्यस्य स्याद् उपधामात्रस्य च, तत्राह । 'इह-
 शास्त्रे या षष्ठानियतयोगेति । एतेन शास्त्रेऽयं नियम शास्त्राङ्गत्वात्परिभा-

शाखा तत्राप्यनियमप्रसङ्ग इति दशयति । अनियमप्रसङ्गे नियम कर्त्तव्यो
 लोकवत्, तत्राथा लोके ग्रामान्तर जिगमिषु कश्चित्क चिदाह पन्थान
 मे भवानुपदिशत्विति, स यत्र सदेह पथि द्वैविध्यात् तत्रैवोपदिशति
 अमुष्मिन्नवकाशे ऽनेन पथा गच्छेति, एवमिहापि 'अस्तेभू अस्ते स्थाने
 ऽनन्तरो वेति सदेहे नियम क्रियते स्थानेयोगैवेति, एतदेव स्पष्टयति ।
 'स्थानेयोगस्य निमित्तभूत इति' । निमित्तभूते, निमित्तत्व प्राप्ते, निमित्तय
 ह्यण कुर्वन् स्थानइति निमित्तसप्तमीति दशयति, स्थानशब्दोऽयमस्त्यपकर्षव
 चनो गोस्थाने ऽश्वो बध्यतामिति, अस्ति च निवृत्तिवचन श्लेष्यण स्थाने
 कटुकमौषधमिति, अस्ति च प्रसङ्गवचन, दभाणा स्थाने शरै प्रस्तरितव्य
 मिति, तदिह चरमस्य ग्रहणमित्याह । 'स्थानशब्दश्चेति' । वशब्दोऽवधारणे
 भिन्नक्रमश्चावाचीत्यनन्तर द्रष्टव्य । प्रसङ्गवाच्येति क्व^१ यथेत्याह ।
 'यथेति' । निवृत्तिवाची न गृह्यते ऽस्तेरुपदेशसामर्थ्यात्, न ह्यार्धधातुमे
 निर्वाचितस्य सार्वधातुके श्रवणमुपपद्यते, नहि मथुराया व्यापादित सुत्रे
 जीवति । नाप्यपकर्षवचनो न ह्यर्थेन नित्यसम्बद्धस्य ततोपकर्ष सम्भवति ।
 नाप्यार्द्धधातुकादपकर्षो नहि नित्ये प्रकृतप्रत्ययसमुदाये प्रकृतेरपकर्ष
 सम्भवति स्वाभाविक एव ह्यस्तेरप्रयोग आर्द्धधातुके भूशब्दस्य च प्रयोगो
 ऽनेन प्रकारेणान्वाख्यायते, अत प्रसङ्ग एव स्थान, प्रसङ्ग प्राप्ति, अस्ते
 प्राप्तौ भू प्रयोक्तव्य इत्यर्थे । अस्तिनार्थे प्रतिपादयितुमुद्द्युक्त आर्द्ध
 धातुके विषये भवतिना प्रतिपादयेदिति यावत् । प्रसङ्गसम्बन्धस्येत्या
 दिना सूत्रायमुदाहरणे^२ दर्शयति । ब्रुव इत्युपलक्षण, कि पुनर्ब्रुव षष्ठ्यर्थो
 यत इदमुच्यतइत्यत आह । 'ब्रुवो हीति' । एकशत षष्ठ्यर्थास्तत्र स्वस्वा
 मिभावादय शब्दे न सम्भवन्ति समीपादय एव तु सम्भवन्तीति, अतो या-
 वन्त शब्दे सम्भवन्तीत्युक्त, व्यवहितमपि समीप भवतीत्यनन्तराद्वेदे
 नोपादान, स्थानेयोगेत्यसमासश्चेद् योगेति स्त्रीलिङ्ग षष्ठीशब्देन च

१ प्रसङ्गे इत्यधिक २ पुस्तके ।

२ कथमिवेति पा २ ।

३ अवदशयतीति पा ३ ।

सामानाधिकरण्यमनुपपन्नं, समासेपि तत्पुरुषश्चेत् तौ च पूर्वाक्तदोषौ सप्तम्या लुक् प्रसङ्गश्च, बहुव्रीहावपि लुक्प्रसङ्गो ऽनिवार्य एवेत्यत आह । 'षष्ठी स्थानेयोगेत्यादि' । यद्वाऽयोगेति पदच्छेद । न विद्यते योगो यस्या साऽयोगा, तत्र योगमन्तरेण षष्ठ्या एवाभावात् विशिष्टो योगो यस्या नास्तीत्यर्थः । एष च कृत्वा सदेहहोपस्थानमित्येव सर्वत्र सिद्धं भवति । अथ वा योगवती योगा, षष्ठ्याश्चावश्य भावी योग इति सामर्थ्याद्वन्मि मत्वर्थोऽप्युकार, बहुवो योगा यस्या सन्तीति, अस्मिन्नपि पदे सन्देहविषयउपस्थानमिति सिद्धं, भाष्ये सूत्रं प्रत्याख्यात, कथम् 'अस्तेभू' रिन्नत्य सन्देह स्थाने ऽनन्तरं समीपवति, लक्ष्यानुरोधात् स्थानइति व्याख्यास्याम, इदं तु षष्ठ्यन्तं यथा स्थानेन युज्येत अतः षष्ठ्युच्चारिता तेन 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती' ति सिद्धं भवतीति, तत्र सूत्रे षष्ठ्यन्तं गृह्यते षष्ठ्यन्तमेव निर्दिश्यमानं स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमिति, तेन 'पादं पदि' त्यस्यायमर्थः, पादन्तस्याङ्गस्य यो ऽवयव पाच्छब्दः सूत्रे षष्ठ्या निर्दिष्टस्तस्य पच्छब्द आदेशो न तु प्रतीयमानस्य तदन्तस्येति ॥

स्थानेन्तरतम ॥ यद्वयं स्वतन्त्रो विधिः स्याद् अत्रापि प्राप्नोति दधि मधु अस्तु न कश्चिदन्य आदेश प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतः स एव तस्य भविष्यति । न । तस्याप्यन्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रयोजनमन्तरेण हि प्रवर्तमानमसङ्गदपि प्रवर्तते ततश्च सर्वस्य निवृत्त्यनुबन्धत्वादर्थप्रत्यायनाय प्रयोगो न स्यात्, अपि च बिसं मुसलमित्यादौ यदा समुदायस्य समुदायस्तदा सकारमात्रस्यानादेशत्वात् षत्वप्रसङ्गेपि सकारमात्रस्य सकार^१ इति षत्व प्राप्नोति, अतः परिभाषाप्रकरणात् परिभाषेयं यत्र स्थानषष्ठी तत्रोपतिष्ठते, तेन विधिवाक्यानामनेन सूत्रेणैकवाक्यत्वाद् विधानकालएवान्तरतम आदेशो विधीयतइत्याह । 'स्थाने प्राप्यमाणा नामिति' । अत्रैवशब्दाप्रयोगात् प्राप्यमाणा नामिति वचनाच्च विशिष्ट विधिरेवायं न नियमः, अर्थात्त्वनन्तरतमव्युदास इति दर्शितं भवति । अन्तरतम इत्यस्यार्थमाह । 'सदृशतम इति' । 'कुतश्चेति' । शब्दत्वस्य

साधारणत्वात् प्रातिस्विकविशेषस्य चासाधारणत्वात् प्रश्न । 'वतण्डी चासौ युवतिरिति' । विग्रहवाक्यमितरदुदाहरणम् । अत्र वतण्डस्यापत्य स्त्री 'वतण्डाच्च' लुक् स्त्रियामिति यजो लुक्, शाङ्करादिपाठान्दीन् । पोठायुवतीति समासे सति पुवत्कर्मधारयेति पुशब्देनिर्दिश्यमानो वत ण्डापत्यवाचिनो वतण्डशब्दस्य तदपत्यवाची वातण्डशब्दो भवति । 'चकारस्येत्यादि' । अन्यप्राणत्वादिक सवर्णसंज्ञायामुक्तम् । 'अमुष्मे अमूभ्यामिति । अदसश्चतुर्थ्येकवचने त्यदाद्यत्व 'सर्वनाम् स्मै,' भ्यामि 'सुपि चेति' दीघत्वम् । 'स्थानइति वतमानइति' । पूर्वसूत्राद् यद्यपि तत्र समस्त तथापि स्वरितत्वानुषङ्गादनुवृत्तिरविहृता । 'पुन स्थानेग्रहणमिति' । प्रकृतेन हि स्थानशब्देन स्थाने प्राप्यमाणानामित्ययमर्थो लभ्यते, अथ तु तात्त्वादिस्थानवचनो वाक्यभेदेन सम्बध्यते, स्थानेन्तरतमो भवति । यत्रा नेकमान्तये तत्र स्थानकृतान्तयमाश्रीयतइति वाक्यभेदस्य च तमग्रहण लिङ्ग स्थानकृतएव हि सादृश्ये ग्रहमाणे सादृश्यान्तरपरित्यागात् तम ग्रहण व्यर्थमेव स्यात् । 'तमग्रहण किमिति' । सुसदृशसम्भवे तदेव ग्रहीष्यतइति प्रश्न । 'वाग घसतीत्यादि' । इषत्सदृशेपि लोके सादृ- श्यव्यवहारदर्शनात् तमग्रहणमिति भाव । सोष्मण सोष्माण इत्यादि' । ऊष्मणोऽत्र गुणमात्रवचन, इतिकरणो हेतौ यस्मादूष्मणुगुणयुक्तास्तस्मा दूष्मणुगुणयुक्तस्य हकारस्य द्वितीया प्रसक्ता इत्यर्थे । 'शादय ऊष्माण सस्यानेन द्वितीया हकारेण चतुर्था' इति शिष्टा, अत्रोष्मणोऽत्र गुणवचन, सस्यानेनेति वत्प्रभृतलक्षणे तृतीया, हृषषसा खच्छादीना द्वितीयाना सस्याना यथा ते ऊष्माण एव द्वितीया अपीत्यर्थे । फकारस्य सस्थान ऊष्मा नास्ति तस्मात्तस्य विशेषत ऊष्मत्व वक्तव्य, हकारेण चतुर्था इति, यथा हकार ऊष्मा एव तेपीत्यर्थे । एव नादवतो नादवत इती त्यत्रापि हेत्वर्थो योज्य । इह इष्टमुप्तम् आन्तयतोर्दुमात्रस्य व्यञ्ज नस्यार्द्धमात्रेण सप्रसारण प्राप्नोति, इह च दध्यत्र कुमायत्र कृन्वन्वर्थ मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणामिका मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिका यण

प्राप्नुवन्त्यान्तर्यतो, नैव लोके न च वेदे ऽर्द्धमात्र इगस्ति नापि मात्रिको
 द्विमात्रिको वा यण् योस्ति स भविष्यति, इहान्तरतमशब्द सप्तम्यन्तोपि
 पठितो भाष्ये, स्थानेन्तरतमउरण् रपर इति सहितापाठो नित्यस्तत्र
 पदच्छेदे सप्तम्यन्तमपि सम्भवति, तत्र चायमर्थः षष्ठीति वर्तते, अन्तर-
 तमो य आदेशस्य स्थानी तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तस्यादेश इत्य 'क सर्वणं दीर्घ'
 इत्यादौ विधीयमानस्य दीर्घस्यान्तरतमे स्थानिन्यक इति षष्ठ्योपसहा-
 रात् सिद्धमिष्टं तथा 'वान्तो यि प्रत्यय' इत्यत्रैव इत्यनुवृत्त्या
 षष्ठ्या वान्तादेशस्यान्तरतमयोरोदौतोरूपसहारात् सिद्धम्, इतरथैज्-
 मात्रस्य वान्तादेशः स्यात् । अत्र पक्षे दोष इको यणचो 'ति यणो येऽ-
 न्तरतमा इकस्तत्र षष्ठीति दध्यत्रेत्यादावेव स्यात् कुमार्यत्रेत्यादौ न
 स्यात् तथे को गुणवृद्धी' गुणवृद्धोर्यन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठीति इहैव
 स्याद् नेता लविता नायको लावकश्चेता स्तोता ज्ञायक स्तावक
 इत्यत्र न स्यात् एव दोषवत्त्वादस्य पक्षस्य यथाव्याख्यातमेव साधीय ।
 'वान्तो यि प्रत्यय' इत्यत्र परिहार व्यति ॥

उरण् रपर ॥ अत्र चत्वारः पक्षाः सम्भवन्ति, उ स्थाने रपराण्
 भवतीत्यनेन रपरत्वविशिष्टाण् भाव्यतइति प्रथमः पक्षः, उ स्थाने
 ऽण्वेव भवति स च रपर इति अणनण् प्रसङ्गे ऽण् नियम्यते, तस्य च
 रपरत्व विधीयतइति द्वितीयः पक्षः, उ स्थाने विहितोऽणित्यनूद्य तस्य
 विधानोत्तरकाले रपरत्वमात्र विधीयतइति तृतीयः पक्षः । य उ स्थाने
 ण्विधीयते इत्यनूद्य तस्य प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वमात्र विधीयतइति
 चतुर्थः पक्षः । तत्र प्रथमपक्षे नाप्राप्तेषूदात्तादिषु विधीयमानोऽण् तेषां बाधकः
 स्यात् तैरनवरुद्धस्य विषयस्याभावात्, एव हि तदा वचनव्यक्तिः, षष्ठीनि
 द्विष्टमात्रस्याभवाच्चादेशोऽन्तरतमो भवति ऋषण्यस्य त्वण् रपर इति,
 ततश्च कृतिरित्यत्र 'जित्यादिर्नित्य' मिति प्राप्नुमकार बाधित्वाण् रपर
 स्यात् प्रकृतमिति शेषनिघातः स्वरितश्च, नू पाहीति पूर्वसर्वणंदीर्घत्वम
 नुनासिक च बाधित्वाण् रपर स्यात्, कर्त्ता कारक इति च गुणवृद्धी
 बाधित्वा ऽण् भवत्कार एवेति नियमाभावादिकारोकारावपि रपरो

स्याता ये चामी प्रतिपदम् स्थानादेश 'कृत इद्वातो' रित्यादयस्तेषु
रपरत्वं न स्यात् द्विताये तु काम गुणवृद्धोद्देशो न स्यात् । तथाहि ।
सर्वेषु गुणवृद्धिसञ्ज्ञकेषु प्राप्तेषु अणोऽव भवतीति नियमादकाराकारावेव गुण
वृद्धा रपरे भवत इति सिद्ध कर्त्तव्यादि शास्त्रान्तरेण योऽयं प्रसक्त स एव
नियमादपि भवतीतीकारोकारावपि न प्राप्नुत । नन्वनियमप्रसङ्गे नियम
इति वृद्धावेव स्याद् अस्ति तन्नानियमप्रसङ्ग इति कृत्वा गुणस्तु कर्त्तव्यादौ
मात्रिकस्य मात्रिको ऽकार एव प्राप्नोति तरितेत्यादौ द्विमात्रस्य द्विमात्र एव
भवेद्, अणोवेति तत्र नियमाभावात् तरितेत्यादावेडेव गुण स्यात्, कर्त्त
व्यादौ तु यदाप्यकार एव गुणो लभ्यते तस्य रपरत्वं तु न लभ्यते,
यो ह्यणनणप्रसङ्गे ऽणोवेति भवतीति नियमतो योऽयं तस्यैव रपरत्वं विहितम्
अतो नियमपक्षेपि गुणविषये दोषस्तदवस्थ एव । उच्यते । द्वे एते परि
भाषे आदेशनिगमार्थे 'स्थानेन्तरतम' इति च 'उरण् रपर' इति च, तत्र
पूर्वस्या अवकाश 'उजो कुघिण्यतो' रित्यादि, अस्या अवकाशो यत्रा
न्तरतम्ये विशेषो नास्ति यथा तारक इत्यादौ, वृद्धीना कर्त्ता तरितेत्यादौ,
गुणो भवतीत्युक्ते सर्वेषु गुणेषु प्राप्तेषु 'स्थानेन्तरतम' इति नियमोऽस्तु 'उरण्
रपर' इति वा परत्वात् 'उरण् रपर' इत्ययमेव भविष्यति, अतः सुष्ठुक्त
नियमपक्षे गुणविषये न कश्चिद्दोष इति किन्तुदात्तादिषु दोषस्तदवस्थ
एव स्यात् । तथाहि । कृतिरित्यादावुदात्तो भवतीत्युक्ते सर्वेषुदात्तसञ्ज्ञकेषु
प्राप्तेषु परत्वादनेनाण एवोदात्ता स्युस्ते च रपरा, एवमनुदात्तादिष्वपि
द्रष्टव्यं, ये च प्रतिपदमादेश 'कृत इद्वातो' रित्येवमादयस्तेष्वनिय
मप्रसङ्गाभावादसति नियमे रपरत्वं न स्यात्, तदाह । उरण् रपरवचन
मन्यनिश्चयार्थं चेदुदात्तादिषु दोष इति । तृतीये पक्षे उदात्तादिषु न दोष
जिनित्यादिभिरन्तरतमस्यैव विधानात्, किरतीत्यादौ च न दोष, गुणवृ
द्धोऽक्तदोष स्यादेव, तथाहि । विहितस्य पश्चादनेन रपरत्वं विधीयते
विधानकाले त्वान्तर्यतो मात्रिकस्य मात्रिके गुणे रपरे कर्त्तव्यादि यदापि
सिध्यति तरितेत्यादौ त्वेडेव गुण स्याद्वृद्धिषु च विधानसमये कस्याश्चिदा

न्तर्याभावात् तिसृषु प्रवृत्तास्वाकारस्याण्त्वात् रपरत्वे कारकस्तारक इति
यद्यपि सिद्धाति वायकस्तावक इत्याद्यनिष्टमनुसज्यतएव अत एवमेतेषु
पक्षेषु दोषसद्भावाच्चतुर्थे पक्षमाश्रित्याह । 'उ स्थानेण प्रसज्यमान एवेत्या
दि' । एतच्च स्थानद्वयग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते, तत्रैकमु स्थाने योण् विधीयत
इत्यनुवादेऽपि स्थानसम्बन्धलाभाय, द्वितीय तु सोण् प्रसङ्ग एव प्रसज्यमाना
वस्थायामेव रपरो भवतीति रपरत्वस्य कालविधानार्थे, स्थानेन्तरतम'
इत्यत्र हि यद्यपि तात्त्वादिवचन स्थानशब्दस्तथापि न तेनात्र कश्चिदर्थो
स्तीति प्रसङ्गवचन एवेह सम्पद्यते । एव च गुणवृद्धौ प्राप्यवस्थायामेवाणो
रपरा सम्पन्ना इति प्रमाणतोऽन्तरतमा^१वेदैवौ बाधित्वा स्थानतोन्तरतम
एव भविष्यतीति न कश्चिद्वेष्टे । न चानेकारत्वात्सर्वादेशप्रसङ्ग, आनुपू-
र्व्या सिद्धे । यदाङ्गस्येति षष्ठी अन्येऽन्यनुसहता तदायमु स्थाने यदाय
मु स्थाने तदा रपरो यदा रपरस्तदानेकालिति न पुन परावृत्त्य सर्वादेशो
युज्यते । 'द्वैमातुर इति' । 'मातुरत्सद्भासम्भद्रपूर्वाया' । 'खेयमिति' ।
'ई च खन' । 'सौधातक्रिति' । 'सुधातुरकड च' अत्रायमकडदेशेन
ण्त्वाद्रपरो न भवति । अथ योत्राण् स पर कस्माच्च भवति अनादेशत्वात्,
समुदायो ह्यत्रादेश, यद्येव खद्वय इत्यादावपि रपरत्व न स्यात् पूर्वपरयोर्ह
समुदायोत्र स्थानी नावयव अकार । उच्यते । पूर्वपरयोरिति द्विवचननि
र्द्देशात्तयोरेव स्थानित्व न समुदायस्य, अनिर्देशात् । अत एव द्वयो स्थानि
नोर्भावादिषु नत्ववत् द्वावादेशो स्याताम् इति तत्रैकग्रहणं क्रियते, तत
अकारस्यापि स्थानित्वमस्त्येव तद्विदमुच्यते यो ह्युभयो स्थाने भवति
लभते सोऽन्यतरव्यपदेशमिति अतस्तत्रापि रपरत्व भविष्यति ॥

अलोन्यस्य ॥ अल इति जसन्त चेदयमर्थः स्यात्, अलात्मका आदेशा
अन्यस्येति, तत्र रहोरजसा लोपः सर्वादेशः स्याद् नीरजोऽकरोतीति, अ
न्यस्य चाविशेषितत्वात् 'वसुसुधुस्वनहुहा द' इति दत्व पदस्याप्य
न्यस्य स्यात् परमानहुद्वामिति असन्देहार्थं अलोन्यस्येति वाच्यं स्याद् अ
तोलोन्यस्येत्यनेन सा^१मानाधिकरण्यात् षष्ठ्यन्ताभिः स्थित, यदि षष्ठी

स्थानेयोगेत्यनेनैकवाक्यतास्य स्यात् ततोयमर्थं स्यात्, इह शास्त्रे या का
चन षष्ठी सान्त्यस्यालो भवति सा स्थानेयोगेति, ततश्चाद्वैधातुकस्येड्
लादेरित्यस्याप्यन्तेत्यनुसहारादाद्वैधातुकान्त्यस्यैवेष्ट स्यात् स च भव 'वा
द्यन्तौ टकिता' वित्यन्त्यात्माक् स्यात् 'आद्यन्तौ टकिता' वित्यनेन हि
स्थानेयोगत्वमेव षष्ठा बाध्यते न पुनरन्त्येत्यनुसहारेपि, अतो भिन्न वाक्य
तदाह । षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यादि । सामान्यवचनेपि 'षष्ठी स्थानेयोगे' त्यधि
कारात् स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्येति वेदितव्यम् । अन्यथा षष्ठीमात्रस्याधिकारे
यस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य यत्कार्यं यथाभूतमुच्यते आदेशरूपमागमरूप वा तस्य
यथाभूतमेव तदन्तस्य भवतीत्यर्थं स्यात् ततश्च स एव दोषो य एकवा-
क्यतायाम्, अत 'षष्ठी स्थानेयोगे' ति सर्वमनुवर्त्यम् । अयञ्कार्यो भवति ।
स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य यदुच्यते तस्यदन्त्यस्यालो भवति न तस्य कृत्स्नस्येति,
सोय कार्यस्थान्त्येत्यनुसहारे वृत्तिकारेण दर्शित । यद्वा या स्थानेयोगा
षष्ठी सान्त्यस्याल इति षष्ठा एवानुसहारे वेदितव्य, अत्र पक्षे 'डिच्चे'
त्यस्यायमर्थं यत्र डिच्चेदेशो विधीयते तत्र या षष्ठी सान्त्यस्याल इति,
एव सर्वत्र, कार्यानुसहारे तु यथाश्रुतमेव षष्ठा स्यादनुसहारे डिच्चेत्या
दावसङ्गति, अत कार्यानुसहारे वृत्तिकारेण दर्शित ॥

डिच्चे ॥ 'हेतापोताराविति' । 'अतो हि सर्वनामस्थानयो'
रिति गुण । अप्ठित्यादिना दीर्घ । 'मातापितराविति' । 'पिता मात्रे' त्ये
कशेषाभावपक्षे ऽभ्यर्हितत्वात्मातु पूर्वनिपात । पितुर्देशगुण माता गौर
वेणातिरिच्यते । अथ तातडन्त्यस्य कस्माच्च भवति तत्राह । 'तातड्हीत्या
दि' । अनन्यार्थेडित्वेष्वनडादिषु चरितार्थमेतद् गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थतया
चरितार्थेडित्वे तातडि परेणानेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यतइत्यर्थ । ननु
त्सर्गापवादयोरयुक्ते विप्रतिषेधोऽतुल्य'कलत्वात्, न चान्तरेण सर्वादेशता
गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वस्योन्मेष इति चरितार्थत्वमपि डित्वस्य चिन्त्यम् ।
न ब्रूमो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थस्य निश्चितत्वाद् दुर्बल डित्वमिति किं तु
सर्वादेशेषु तातडि गुणवृद्धिप्रतिषेध प्रयोजन सम्भाव्यते तावता च किं

यानपि विलम्बो भवति, अनडादिषु सर्वादेशस्ये न किञ्चिन् द्वित्वस्य प्रयो-
जनमिति सर्वादेशार्थता सम्भावनापि नास्तीति । तेष्वेव सहसा प्रवर्त्तन्ते
ततश्च विप्रतिषेधोपपत्तिः । अथ वा एकरित्यस्यानन्तरं तुह्यास्तातडाशि
षीति वक्तव्यम् एरित्येवैव वक्तव्ये द्वित्करणं गुणद्विप्रतिषेधार्थमेवेति नि-
श्चिनमिति विप्रतिषेधोपपत्तिस्तदाह । तातडि द्वित्करणस्य सावकाश-
त्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेश इति । अथ वा यथोपदर्शितं गुणद्विप्रतिषेधा-
र्थत्वं सर्वादेशतामन्तरेण नोपपद्यतइति अन्तरेणैव विप्रातषेधं सर्वादेश-
स्तातड् भवति ॥

आदे परस्य ॥ शास्त्रे न क्वचित्परस्येत्युच्चार्य कार्यं विधीयतइति
निर्विषयमेतदित्यभिप्रायेणाह । 'क्व' 'उति' । 'यन्नेत्यादि । पञ्चमीनिर्दे-
शेषु तस्मादित्युत्तरस्येति परस्य कार्यं विधीयतइत्यर्थः । 'आसीन इति ।
आस उपवेशने अनुदात्तेत् । द्वीपमिति' । द्वि'गगता आपो ऽस्मिन्निति
'अक्पूरब्ध्' पथामानत् इति अकार समासान्तः ॥

अनेकाल्शित्सर्वस्य ॥ अनेकालयहणं किमर्थम् 'अस्तेर्भू' स-
र्वस्य यथा स्यादलोन्यस्य मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'द्वित्वे'
त्येतच्चिप्रमार्थं भविष्यति, यदनेकालन्त्यस्य भवति द्विदेवेति एवमप्यस-
त्यनेकालयहणे 'ऽतो भिस ऐसि त्यादिषु पञ्चमी निर्देशेष्वनेकालप्या-
देश आदे परस्य स्यात्, सति तु तस्मिन् द्रुवेतावलोन्यस्येत्यस्यापवादौ
'आदे परस्य' 'अनेकाल्शित्सर्वस्ये' ति तत्रादे परस्येत्यस्यापवादकाशो य-
एकालादेशो लोपो वा 'ईदास' 'बहोर्लोपो भू च बहो' आसीनो,
भूयान् । 'अनेकाल्शित्सर्वस्ये' त्यस्यावकाशो यत्र पञ्चमानिदेशो
न्यास्ति 'अस्तेर्भू', इहोभय प्राप्नोति अतो भिस ऐस्' अपवादविप्रति-
षेधादनेकाल्शित्सर्वस्येत्ययमेव भवतीति सिद्धमिष्टम् । शिद्धुहणं कि-
मर्थं 'अस शी' सर्वस्य यथा स्यात् अनेकालित्ययं भविष्यति शकारे
लुप्ते नानेकाल्, आनुपूर्व्यान्सिद्धु, यदाय सवादेशस्तदा प्रत्ययो यदा प्रत्य-
यस्तदेत्सज्ञा, यदेत्सज्ञा तदा लोपो यदा लोपस्तदैकाल् तदिह सर्वादेशस्य
मन्तरेण नैकावत्वमुपपद्यते, 'इह तर्हि' 'इदम् इश्' 'इदकिमोरीशुकी'

अत्र ह्यन्तरेणापि सर्वोद्देशता प्रागेवेत्सज्ञा भवति । नन्वत्रापि शकार प्रयोजनान्तराभावाद् अनेकाल्पमादेशस्य सपादा निवर्त्तिष्यते । इह तर्हि 'असौरेदुवाध्यामलोपश्चे' ति लोप शित्सञ्चस्य यथा स्यात् 'इदम इशि' त्यादावपि प्रयोजनाभावादित्सञ्चैव शकारस्य न स्यादिति श्रवणप्रसङ्गः ॥

स्थानिवदादेशो ऽनलविधौ ॥ ननु तत्स्थ नापचस्य तद्वृद्धमलाभो लोकेदयो सिद्ध एव लोके तावदेकस्मिन्नुपाध्याये मृते तत्स्थाननिविष्ट स्यात्पिभिवादानाद्याध्यायधर्मलाभो भवति एकस्मिन्च राजनि प्रोषिते तत्स्थानेभिषिक्तस्य तत्पुत्रादेरपि तद्वृद्धमलाभो भवति, वेदपि व्रीहिस्या नापतिता नीवारादयो ऽवघातादान व्रीहधर्मान् लभन्ते तद्वदत्राप्यस्तिस्थानापचो भूरन्निधर्मान् धातुत्वादीन् लप्स्यते नार्थान्नेत्याशङ्काह । 'स्यान्यादेशयोरित्यादि' । अयमभिप्रायः । उपाध्यायत्वप्रयुक्ता उपाध्यायधर्मा राजधर्माश्चाभिषिक्तत्वप्रयुक्ता व्रीहधर्माश्चापूर्वमाधनत्वनिबन्धना न तत्तत्स्वरूपनिबन्धना इति युक्त तत्प्रकारजुषा भवन्तीति, इह तु स्वरूपमिति वचनादस्यादिस्वरूपनिबन्धना धातुत्वादयो धर्मा न भवनाद्यर्थाभिधानलक्षणकार्यप्रयुक्तास्तच्च स्वरूपमादेशाना नास्तीति तत्स्थानापचानामपि न स्युरिति तदाह । 'पृथक्त्वादिति' । रूपभेदादित्यर्थः । नन्वेतत्प्रकारजुषापि तत्स्थानापचस्य तद्वृद्धमलाभो दृश्यते, यदा ह्युपाध्याय शिष्येण यज्ञार्थमुपनिमन्त्रित काययासङ्गात् स्वशिष्य, मन्य प्रेरयति तदा स तत्र गत्वा ऽयासनादोनुपाध्यायधर्मान् लभते, अत्राप्युपाध्यायप्रतिनिधित्वात् तद्वृद्धैव तद्वृद्धो अनुष्ठीयन्ते, एव कृते तु सत्युपाध्याय इति न तत्स्थानापचरथा न चैवमत्र सभवतीत्यारब्धव्यमेव सूत्रम् । युष्मदस्मद्वारादेशनिषेधात्सिद्धम् । यदयं युष्मदस्मद्वारादेश इत्याह तज्ज्ञापयति भवति स्थानिक्रतमादेश इति, अलाश्रये चाप्रसङ्गादो जगिः प्रत्यक्षहणात् । यदि हि स्थान्यलाश्रयमप्यादेशे स्यात् किती

१ अर्थेति पा २ ।

२ स्थानपाततात पा २ ।

३ विशेषित्याधकम् २ पुस्तके ।

४ स्थान्यादेशयोरित्यधिक २ पुस्तके ।

त्येष सिद्धे ल्यब्यहणमनर्थक स्यात् । सत्यम् । उत्तरार्धे तावत् स्थानिव
 दादेश इति वक्तव्यम् । अजादेशस्य विषयविशेषे स्थानिवत्त्व वन्यामि,
 पदान्तादिविधिषु प्रतिषेध वक्ष्यामीति सौन्यार्थं सन्निहैव क्रियते लिङ्गा
 नाश्रयणाय । षोढातिदेशो, निमित्तातिदेशो व्यपदेशातिदेश, शास्त्राति
 देशो, रूपातिदेश, स्तादात्म्यातिदेश, कायातिदेश, इति । तत्र निमित्तम
 शक्यमतिदेष्टु ब्राह्मण्य^१वत्, नहि ब्राह्मणस्यायभोजनादिनिमित्त ब्राह्मण्य
 वचनशतेनापि सन्नियेतिदेष्टु शक्यते 'पूर्ववत्सन' इत्यत्रापि न प्रकृतिग
 तत्रिमित्त द्वित्वादि सनन्ते ऽतिदिश्यते, किं तु प्रकृतिगतमेव तत् सना
 व्यवधानेऽप्यात्मनेपदनिमित्तमिति, यतावता निमित्तातिदेशवाचो ऽयुक्ति ।
 व्यपदेशातिदेश सज्ञापज्ञात्र भिद्यते तत्र च वतेरानर्थक्यं वक्ष्यते, क
 पुनरायुष्मते व्यपदेशो ऽभिप्रेत किं स्थानीति व्यपदेश, यथा 'आद्यान्तव
 देकस्मिन्नि' त्यत्र व्यपदेशातिदेशपक्ष, उत स्थानिनो ये व्यपदेशा धातुर
 ङ्गमित्यादयस्तत्रादेशस्य भवन्तीति, पूर्वं पक्षो भवतोऽप्यनभिप्रेत द्विती
 यस्य तु सज्ञापज्ञान्महान् भेदः । तथाहि । सज्ञापक्षे यत्र स्थानिरूपमु
 च्चार्यते 'आडो यमहन' इत्यादौ तत्रैव कार्यं स्याद् न धातोस्तव्या
 दयो ऽङ्गस्येनादय इत्यादौ नह्यत्र सज्ञात्वेन विनियुक्तमस्यादि स्थानि
 रूपमुच्चारित यच्चोच्चारित न सा सज्ञा, आदेशस्यैव कार्यं स्याद् न
 स्थानिनो, नहि सज्ञोच्चारिता स्वयं कार्येण युज्यते, स्थानिनस्तु व्यपदेश
 आदेशस्यातिदिश्यमाने धातोस्तव्यादयो ऽङ्गस्येनादय इत्यादौ स्थान्यादे
 शयोऽभयोरपि कार्यं सिद्धमिति उभयोरपि व्यपदेशसद्भावात् । 'आडो यम
 हन' इत्यादिकं तु स्थानिस्वरूपनिबन्धन कार्यमादेशस्य न स्यात्, नह्यत्र
 कश्चिद्व्यपदेशो य आदेशस्यातिदिश्येत अथापि स्व रूपमिति वचनाद्वच्चि
 त्यपि हन्तेर्व्यपदेश इति तस्मिन्निदिष्टे कार्यं सिध्यतीत्युच्यते, एवमपि
 पूर्वोक्तस्तावद्विशेषो विद्यतइत्यास्तामेतत् । अप्रधानत्वात् व्यपदेशो न भव

१ यद्यपि बहुषु पुस्तकेषु ब्राह्मणवदित्येव पाठ उपलभ्यते तथाप्यर्थसंगत्या
 ब्राह्मणवदित्येव पाठस्तथाप्यतः । सेपि पाठो लापनोपशब्दे ब्राह्मणवदीत्यस्याये
 इतिवाक्येनेति शेषयित्वा कथं चित् लाप्यताम् ।

ति । अत एव शास्त्रातिदेशोऽपि न भवति । स्थानिरूपे चाऽऽतिदिश्यमान-
आदेशविधानं व्यर्थं स्यात् । न च वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पो 'वा लिटी
ति' विकल्परम्भात् । तादात्म्यातिदेशोऽसंभवाच्च भवति द्वयोर्हि सहा
वस्थितयोरन्यान्यतादात्म्यमतिदिश्यते सुखामन्त्रितयोरिव, इह त्वादेशेन
स्थानीं निर्वर्तित इत्यसंभवः, अतः पारिशेष्यात्प्राधान्याच्च कार्यातिदेशोऽयं
तदाह । 'स्थान्याश्रयकार्यमिति' । 'स्थान्याश्रयेषु कार्येष्विति' च । तात्प-
र्यतश्चायं कार्यातिदेशो वर्ण्यते, अक्षराणि त्वादेशः स्थानिना तुल्य-
वर्तत इत्येतावत्येव पर्यवसितानि, केन तु प्रकारेण तुल्यत्वमित्यपेक्षया
तत्कार्यापत्त्येति तदाह । स्थानिना तुल्यवर्तत इति । स्थानिवदिति' ।
'स्थान्याश्रयेष्विति' । बहुव्रीहिः । अनल्विधावित्यस्यार्थमाह । 'अनला-
श्रयेष्विति' । एतेन विधीयत इति विधिः कार्यम्, अलाश्रयो विधिरल्विधि-
रित्युत्तरपदलोपी समास इति दर्शयति, किमर्थं पुनरुत्तरपदलोपाश्रयणम् ।
स्यादेतत् । सति तस्मिन् यश्चालि विधिः, यश्चालो विधिः, यश्चाल-
परस्य विधिः यश्चाला विधिः, सर्वस्वासावलाश्रय इति सर्वत्र प्रतिषेध-
सिध्यति, तच्चालि विधिः । यजे त इष्ट, क इष्ट इत्यत्र सप्रसारणस्य स्थानि-
वत्त्वात् को यष्टेत्यादिव 'द्वुशि चे त्युत्व प्राप्त न भवति, स इष्ट इत्यत्र
एतत्तदो सु लोपो न भवति । अलो विधिः, ऋकाम् । उकारस्य 'लोपो
व्योर्ध्वली' ति न भवति । उच्च तु अहर्विमलक्षु इत्यत्र चरितार्थम् ।
अल परस्य विधिः । द्वौ, पन्या, स । हल्ङाविति लोपो न भवति ।
अला विधिः । व्यूढोरस्केन । अत्र 'सोपदादा' विति विसर्जनीयस्य स्थाने
विहितस्य स्थानिवत्त्वात् विसर्जनीयस्याटसूपदेशाद् अङ्गव्यायाये इति णत्व-
प्राप्त न भवति । अतः सर्वविभक्त्यर्थस्य ह्यर्थमुत्तरपदलोपाश्रयणम् ।
अन्यथा हि षष्ठीसमास एवाश्रीयते ऽलस्थानिक एव विधिराश्रितः स्याद-
ति, तच्च सम्बन्धसामान्ये षष्ठीविज्ञानादपि सर्वविभक्त्यर्थस्य ह्यस्य सिद्धं

१ अतिदेशस्येति धक् २ पुस्तके ।

२ वक्ष्यति इति पा २ ।

३ स सख एवेति पा २ ।

त्वात्, अनुवादे हि स्थानेयोगाभावात् सर्वात्म्यसम्बन्धी विधि प्रतिपत्स्यत,
एव तर्हि यत्र गुणभावेनाप्यलाश्रीयते तत्रापि निषेधो यथा स्यात् प्रप
ठेति, अत्र हि वलादेरिति प्रत्यय प्राधान्येनाश्रितो बल् तु गुणभावेनेति
अप्राधान्याच्च स्यात् उत्तरपदलोपे तु भवति अलाश्रयत्वादिविधे ।
यद्वलाश्रयेण स्थानिवत्त्वं न भवति वृत्ताय सुपि चे'ति दीर्घा न स्यात्
यजादौ सुपीत्यलाश्रयत्वात् । अरुदितामित्यत्र सार्वधातुकस्य तसस्ता
मादेशे 'रुदादिभ्यः सार्वधातुक इति वलाश्रय इण् न स्यात्, अत आह ।
'स्थान्यलाश्रयाणीति' । स्थानिनो ऽल् स्थान्यत्स आश्रयो येषां तानि
तथोक्तानि । अयमात्मनाय । यथा गुरुष्वदुरुषुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभो
जनात् पादोपसङ्गहणाच्चेति अतिदेशे प्रवृत्ते यदा गुरुषुत्र स्वयं गुरुर्भ
वति तदोच्छिष्टं भुज्यते पादौ चोपसङ्गह्येते तत्कस्य हेतोरतिदेशेनैकवा
क्यतामापन्नं प्रतिषेध अतिदेशकीमेव प्राप्तिं प्रतिषेधतीति तथेहाप्या
तिदेशिक एवात्वविधिं प्रतिषिध्यते, न च वृत्ताय अरुदितामित्यत्रातिदे
शापेक्षा स्वयमेव यजादित्वाद्वलादित्वाच्च, ततश्च यत्र स्थानिन एवाला
श्रीयते स एव निषिध्यते यथा प्रपठेत्यत्र, नह्यत्र ल्यप् स्वयं वलादि
रिति । ननु च गुरुषुत्रस्य स्वयं गुरुत्वउच्छिष्टभोजनादौ न मात्रयाप्यतिदे
शापेक्षा, इह तु सत्यपि स्वयमेव यजादित्वे नान्तरेणातिदेश दीर्घ
सिद्धयति असुप्त्वात् । अरुदितामित्यत्रापि सत्यपि स्वयं वलादित्वे
ऽसार्वधातुकत्वादतिदेशेनैव वेदं प्रार्थनीय । सत्यम् । द्वे कार्ये सुप्सञ्ज्ञा
च दीर्घत्व च नहि प्रयोगसमवाय्येव कायमतिदेश्यमिति नियमोस्ति,
यत्तु शास्त्रीय तदेवातिदिश्यते, न च सुप्सञ्ज्ञा ऽलाश्रयेति तस्या
मतिविष्टाया स्वाश्रय यजादित्वमाश्रित्य दीर्घत्व भविष्यति, अरुदि
तामित्यत्राप्यातिदेशिक सार्वधातुकत्व स्वाश्रय च वलादित्वमाश्रित्येदं
भविष्यति । ननु च वृत्तापेत्यत्र स्थानिन एकारस्यालत्वात्तदाश्रय सुप्रम-
लाश्रयमेव, उच्यते । कार्योपेतमत्वधित्व नोदाहरणापेक्षम्, एतदुक्तं
भवति । यस्मिन् कार्यं त्रिधीयमाने ऽल एवासाधारणं किं चिद्रूपं निमि
त्तादिरूपेणाश्रीयते हाश हलि व्यावलि हल् व्यावभ्य अङ्गव्यायइति स

एवात्विधि 'सुपि चे' त्यत्र तु नैवविधि किं चिदस्ति, केवलं वृत्तायेत्य
 ज्ञादाहरणेऽज्ञात्मक स्थानीत्येतावत् किमुदाहरणमिति प्रश्न । धात्वा
 द्वादेशा प्रयोजनमित्युत्तरं तत्र प्रयुज्यते 'नेनेति' प्रयोजनमुदाहरणं न
 प्रयुज्यत इत्यर्थोत्प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनम् । ननु चास्तिब्रुवोराट्धातुके परत
 आदेशाभ्यां भाव्यं तत् किमितिदेशेनेत्यत आह । आट्धातुके विषयइत्या
 दि' । दाधिक, दधिसंस्कृत 'दधिश्रुक्' । 'अज्यादेशइति' । तत्रात्रास्य
 ल्यबादेशः तत्रान्तस्याव्ययसञ्ज्ञासकथमव्ययादेशः तस्मात् तत्राग्रहणेन ल्यपो
 ग्रहणात्तदन्तस्यापि सञ्ज्ञा भवतीत्येव परमेतत् । तत्रापि 'क्रुद्धणे गत
 कारकपूर्वस्यापि ग्रहणं मिति प्रस्तुत्येति सघातस्य भवति । 'वत्करण
 किमिति' । विनापि तेन तदर्थो गम्यते, यथा 'द्वित्किदित्याद्यावांत प्रश्न ।
 स्थानीत्यादि' । असति वत्करणे सञ्ज्ञाप्रकरणात्वात् स्थान्यादेशस्य सञ्ज्ञा
 विज्ञायेत मैव विज्ञायीति वत्करणमित्यर्थः । किमर्थे पुनः स्थान्यादेशस्य
 सञ्ज्ञा नेष्यत इत्याह । 'स्वाश्रयमपीति' । सञ्ज्ञाया हि स्थानिस्वरूपनिब
 न्धन 'माहोऽयमहम्' इत्यादि कार्यमादेशएव स्याद् न स्थानिनि, नहि
 सञ्ज्ञाच्चारिता स्वयं कार्येण युज्यते । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्या' मिति च
 विषयसप्तमी विज्ञायते, 'स्वाश्रयमपीति' । कोऽर्थः, स्थानिन्यपीत्यर्थः ।
 तथा चोत्तरग्रन्थउभयत्रेति सप्तमीनिर्द्देशः । 'आदेशग्रहणं किमिति' ।
 यथा पितृवत्सूल इत्युक्ते सम्बन्धिशब्दात्पुत्र इति गम्यते, तथेहापि स्था
 निवदित्युक्ते क इत्यपेक्षायां यदपेक्षं स्थानित्वं स एवादेश इति गम्यत
 इति प्रश्नः । 'आनुमानिकस्येत्यादि' । द्विविधो हि आदेशः प्रत्यक्षश्चा
 'स्तेभूँ' रित्यादि आनुमानिकश्च 'एह' रित्यादि । अत्रेकारेणोक्ता
 रान्त स्थान्यनुमीयते, विषाखेनेव गौ । उकारेण चोकारान्त आदेशः, तत
 स्तेस्तुरिति संप्रदाते । तत्रासत्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यादानु
 मानिकस्य पुनः श्रुतेस्तु व्याप्यर्थत्वाद् आदेशमात्रं स्थानिवद्भवति । तेन

१ अत्रेत्यधिक ४ पुस्तके ।

२ लिट् किदिति ४ पुस्तके पाठः ।

३ आवाधिष्टेत्यधिक ४ पुस्तके ।

पञ्चत्वित्यत्र तिङन्त पदमिति पदसञ्ज्ञा सिद्धा भवति । ननु चेकारमात्रस्यो
कारमात्रमादेशोस्तु किं तदन्तानुमानेन एव हि 'एक्' रित्येतच्च यथा
श्रुतमेव व्याख्यातं भवति आदेशग्रहणं च न कर्तव्यं भवति, 'एकदेश
विकृतस्यानन्यत्वा' त्यदसञ्ज्ञा भविष्यति, एव तर्हि पुनः श्रुतिरेव लिङ्गम्
एकदेशविकार शास्त्रे नाश्रीयत इति, तेन

सर्वं सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिने ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नापपद्यते ॥

इति सिद्धं भवति । 'द्युपधित्यदादेश इति' । 'दिव औत्',
'पथिमञ्भुक्तामात्', 'त्यदादीनाम्,' इत्येते । ननु सामान्यातिदेशे
विशेषानतिदेशस्ततश्च यथा ब्राह्मणवदस्मिन् त्रिविधे वर्तितव्यमिति
ब्राह्मणमात्रकार्यमेव भवति न माठरादिविशेषकार्यं, तथा स्थानिवदादे
श इत्युक्ते यः स्थानी यदाकारविशिष्टं सूत्रे श्रुतस्तदादेशस्य तदाकारप्रयु
क्तैर्नैव कार्येण भवितव्यं, तत्रोक्त्यवित्यत्र च वस्तुस्थित्या सचिहितमपि
वलादित्वं स्थानिरूपेण नाश्रितम् । तथाहि । इडादिरपि तत्रा भवत्येव,
तत्रा केवलोपि दत्वायेति यगन्तोपि, इण्द्वीनमिति मान्तोपि, तत्र
तत्रामात्रप्रतिषेद्धं यत्कार्यं कृत्वप्रत्ययत्वादि तदादेशे ऽतिदिश्यता वला
दित्वस्य तु कुतोतिदेशः । एव क इष्ट इत्यादावपि च यण इक् भवति,
दिवो ऽलोन्यस्योत्त्वौत्वे भवतः, पथ्यादीनामन्यस्याद्ववति, त्यदादीनाम
न्यस्याकारः, विसृजनीयस्य सत्त्वमित्येव यणादिरूपेण स्थानिन आश्रयण
ततश्च तत्तदाकारप्रयुक्तस्यैव कार्यस्यापि अतिदेशो न हल्त्वादिविशेष
निबन्धनस्येति नार्थः । ऽनस्त्विधावित्यनेन, यत्र तर्हि विशेषरूपमेव स्थानि
त्वेनाश्रीयते यथा च्छु शूडिति वकारः, तत्र तत्कार्यमादेशस्य मा भूद्
अन्तद्व्यभ्या वलि लोपो न भवति । अथात्रापि वकारान्तस्याङ्गस्यालोन्यस्या
इति रूपेण स्थानिन आश्रयणम्, एवमपि विशेषातिदेशज्ञापनार्थमिदमु
च्यते, अन्यथा ल्यपो वलादित्ववत् कित्वस्याप्यतिदेशो न स्यात्, देवित्वे
त्यादावकितोपि तत्र सम्भवात्, अनुबन्धाश्च स्थानिन्यसन्त एव कार्येषु

युज्यन्तइति तत्कार्येष्वनलविधाविति निषेधो न भवति लिङ्गाच्च । यदय
'सैर्ह्यपिच्छे' त्याह, तत्रज्ञापयति भवत्यनुबन्धकार्याणामतिदेश इति ॥

अथ परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ 'अथ इति स्थानिनिर्देश इति' । यद्य
प्यनूकमानादेशविशेषणत्वात् स्थानषष्ठी न लभ्यते तथाप्यत्रो य आदेश
इत्युक्ते तत्स्थानिक एव प्रतीयतइति, परस्मिचिति निमित्तभावे सप्तमी न
परसप्तमी, परशब्देनैव परत्वस्योक्तत्वात्, परस्मिन्य आदेश इति अनु
वादत्वाच्च, किति ये गुणद्वौ इतिवत्, पूर्वविधाविति विषयइति प्रकृत
त्वात् स्थानिवत्त्वस्य, पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानिवदिति, एव पदतात्पर्यं दर्श
यित्वा वाक्यार्थमाह । अजादेश इत्यादि' । किमर्थमिदमुच्यते, पूर्वत्र
स्थानिकार्थमादेशेतिदिष्टमिह तु स्थानिनि सति पूर्वस्य यत्कार्यं तदादे
शेपि सति पूर्वस्य भवतीत्यतिदिश्यते । ननु तत्रापि स्थानिनिमित्तमन्यस्य
तदप्यतिदिश्यते, यथा वृत्तायेति 'सुपि चे ति दीर्घत्वम् । एव तद्व्यतिथि
र्थमिदम् । तथाहि । ववश्चेत्युरद्वत्वे 'न सप्रसारणे सप्रसारणमि'ति वकारस्य
सप्रसारणप्रतिषेध स्थान्यलाश्रयो ऽस्माद्वचनाद्ववति, इदं च सप्रसारणे पर
त प्रतिषेध इति पक्षे प्रयोजन, सप्रसारणभाविनि यण्येव प्रतिषेध इति
तु पक्षे न प्रयोजनम् । इहाचितीक बहुचितीक इति चित्ते कपि दीर्घत्वे
कृते 'द्वस्वान्तेन्यात्पूर्व'मिति स्थान्यलाश्रय स्वरो भवति, एव यातेर्यङ्
न्तात् क्तिचि अतो लोपे यलोपविधि प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाद् यलोपे च
यायाति इति स्थिते यङ्कारलोपस्य स्थानिवत्त्वा 'दातो लोप इटि चे'त्या
कारलोपे पुनर्यलोपे यातिरिति भवति । न च पुनराकारलोप पुनश्च
यलोप इति प्रत्ययमात्रस्य श्रवणप्रसङ्ग, आलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्छ्रियो
लुङ्न्यायेनासिद्धत्वाद्वा, तथा च वरे विधौ स्थानिवत्त्व निषिध्यते यायावर
इति, स्थानिवद्वावादातो लोपो माभूदिति, तथा तिष्ठतेर्यङ्न्तात् क्तिच्
आलोपयलोपयोस्तेष्टीति स्थिते आलोपस्य स्थानिवत्त्वादियद् भवति
तथा चोत्तरसूत्रे कण्डूतिरित्यत्र उवङ्प्रसङ्गं चोदयित्वाऽस्तु तस्यैव क्त्वा
शूडित्यूट् करिष्यतइत्युक्त, इयङि च कृते यलोपे च तेष्टितिरिति भवति,
न च पुनरियङ्, आदिष्टादच पूर्वत्वात्, तथा पेपीयते क्तिचि आलोपय-

लोपयोररेनेकाच इति यणि यलोपे पेप्तिरिति भवति, शोतनूकरणे यङ्
 न्तात् क्तिचि अल्लोपयलोपाल्लोपेषु पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति स्थानि
 वत्त्वनिषेधाच्छा ष इति षत्वे शाष्टिरिति भवति, एव विचायते^१ श्वेक्तिरि
 त्येषा दिक्, तथा तितउमाचष्टइति णिच टिलोपस्य स्थानिवत्त्वादत्रो ज्
 णितीत्यस्याभावे 'अत उपधाया इति स्थान्यलाश्रया वृद्धिर्भवति । न चान्न
 क्लिगुपधात्वेत्युपधाविधि प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधस्तस्य प्रत्ययविधिविष
 यत्वात्सत्या च वृद्धौ पुकि सति तितापयतीति भवति । न च पुक्यपि
 स्थानिवत्त्वम्, आदिष्टादव पूर्वत्वात् । ननु पूवस्य कार्यं कर्तव्ये सति
 स्थानिवत्त्वेन भवितव्यम् अत्र च सर्वत्र स्थानिवत्त्वे सति पूर्वस्य कार्यं
 प्राप्तिरिति इतरेतराश्रयम् नात्र स्थानिवत्त्वात् प्रागेव पूर्वस्य कार्यं प्राप्ते
 स्थानिवत्त्व किं तर्हि प्राग्वा पश्चाद्वा पूवस्य कार्यं विकीर्षिते । अत एव
 वरे विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधस्तदेवमल्विध्यर्थमिदम्, किं च ब्राह्मणवद
 स्मिन् क्षत्रिये वर्त्तितव्यमित्यत्र ब्राह्मणाश्रय कार्यं प्राप्यते न तु स्वाश्रय
 युद्धादिक व्यावर्त्यते पूर्वसूत्रेपि स्थान्याश्रय प्राप्यते न स्वाश्रय व्यावर्त्यते यथा
 वृक्षायेति दीर्घत्वमादेशाश्रय भवति, भविता भवितु भवितव्यमिति गुण,
 इह तु स्थान्यलाश्रयमेवेष्यते स्वाश्रय नेष्यते तथा च पठयतीति टिलोपे
 कृते प्राप्ता उपधावृद्धिर्न भवति, अवधीदिति हलन्तलक्षणा । बहुषट्पक
 इति ह्रस्वान्तेत्यात्पूर्वमिति स्वरो न भवति, वाय्वोर्यलोपो न भवति, तन्व
 नीतीण न भवति, एव बहूनि स्वाश्रयनिवृत्तेरुदाहरणानि । अत एव द्विर्घ
 चनादिविधौ स्थानिवत्त्वनिषेध । अतोजादेश परनिमित्तक पूर्वस्य
 विधौ स्थानिवदेव यथा स्यात् मा भूत्स्वयनिमित्तमिति नियमार्थमपोद
 मारब्धव्यम् । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभय लभ्य विधिंश्च नियमश्च, विधि
 यद्वायसामर्थ्यादिति तन्निरूपणे वक्ष्याम । अथ वा विधियद्वा विधि
 मात्रे स्थानिवद्भावो यथा स्यादशास्त्रीये च विधीते च, तेन पठयती
 त्यादौ स्थानिनि वृष्टो वृद्धभावादिरशास्त्रीयो ऽप्यतिदिश्यते, तत्र

१ चेदीयते क्तिचि श्वेक्तिरिति पाठान्तरम् २ पुस्तके ।

२ विधेति वा २ पुस्तके ।

वृत्तिकारेण यन्नसाध्यत्वादशास्त्रीयोदाहरणानि दर्शितानि विधिशब्द
कर्मसाधन पूर्वस्येति शेषलक्षणषष्ठी, पूर्वस्य व्यवस्थितस्य सत सम्बन्ध
नि कार्ये कर्तव्ये इति, पूर्वत्व त्वत्राजपेक्षमाश्रीयते नादेशापेक्ष निमित्ता
पेक्ष वा न चाजपेक्षे पूर्वत्वे विधिशब्दे भावसाधन सम्भवति भाव
साधने हि तस्मिन् पूर्वस्येति कर्मणि षष्ठीविज्ञानात् पूर्वस्मिन्विधा
तव्ये स्थानिवदित्यर्थे स्याद्, अवस्थिते वाचि तत् पूर्व किं चिद्विधेय
भवति, इहचादेशे स्थानिवदितिवचनात् आदेशेन स्थानी निवर्तित
इति नायमर्थे सम्भवति, अत्रादेशे परनिमित्तकत्तस्यैवादेशेन स्थानि
भूतो योच तत् पूर्वस्मिन्विधातव्यइति । तथाहि । अत्रो य आदेश
इत्यादेशात्प्रागवस्थानूच्यते, ततश्च सनिधानात् प्रतीयमानप्रवर्धित्वमपि
तदवस्थस्यैवात्रो युक्तम् । अत एवाच्यते यो ऽनादिष्टादच पूर्वस्तस्य
विधि प्रति स्थानिवद्भावइति । आदेशेनमादिष्ट तदङ्गत यस्य सोनादिष्ट ,
अङ्गतादेशादच पूर्वस्येत्यर्थे । आदेशात्प्रागवस्थायामिति यावत्, न चास्या
अवस्थाया पूर्वस्मिन् विधातव्ये तदादेशे स्थानिवदिति सम्भवति ।
ननु कर्मसाधनेष्यजादेशे स्थानिवद्भवति अङ्गतादेशादच पूर्वस्य विधा
विति नायमर्थे सम्भवति, स्थानिवद्भावदशायामच आदेशेन निवर्तितत्वात्,
नात्र सन्त्ययच पूर्वस्येत्ययमर्थे किं तर्हि अत्रोवस्थानदशया पूर्वत्वेन
दृष्टस्याजवस्थाप्रभृतिपूर्वस्येत्यर्थे, तदेवमजपेक्षस्य पूर्वत्वस्याश्रयणात्
कर्मसाधन एव विधिशब्द, किं पुन कार्यामजपेक्षमेव पूर्वत्वमाश्रीयते
न पुनरादेशापेक्ष निमित्तापेक्ष-वा, उच्यते, तदपेक्षे पूर्वत्वे वैयाकरणे सौव
श्व इत्यत्र स्थानिवद्भावादौरोरायावौ प्राप्तस्तावपि हि यथादेशात्
विमिसाच्च परस्मादच पूर्वस्य कार्ये न च वाच्य सत्यपि स्थानिवत्त्वे
ऽन्तर्भूताजनिमित्ततया ऽन्तरङ्गयोरायावो कर्तव्ययोर्बहिर्भूततद्वितापेक्ष
तया बहिरङ्गावैचावसिद्धावित्यायावौ न भविष्यत इति । नाजान्तये
बहिरङ्गप्रकृतिरिति वचनात् । यथा अतद्वूरिति बहिर्भूतक्रियपेक्षोप्युक्त

भूताजपेक्षे यणि नासिद्धो भवत्यजपेक्षे तु पूर्वत्वे विज्ञाकारण सुअश्व
इत्यजवस्याया खारभावेनैवोरदर्शनादप्रसङ्गस्तदाह । अत्र पूर्वत्वविज्ञाना
दैवो सिद्धमिति, किं च निमित्तापेक्षे पूर्वत्वे द्वाभ्या देय लवनमित्यत्रास्वे
त्वगुणा स्वनिमित्तात्पूर्वेषां स्वेषामेव कार्येषु दीर्घगुणावादेशेषु स्थानि
वत्स्युस्तथोभयोरपि पक्षयोरपीपचदित्यादौ सन्वल्लघुनीति सन्वद्वावो न
स्यात्, उपधाह्रस्वस्य स्थानिवत्त्वादलघूपधत्वात्, अजपेक्षे तु पूर्वत्वे
पाचि अत् इति स्थिते द्विवचनमुपधाह्रस्वत्व णिलोप इत्येतेषु प्राप्तेषु
परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च णिलोपे कृते परत्वाच्चित्यत्वाच्च ह्रस्वत्वे च पश्चा
द्विवचने ऽभ्यासस्य स्थानिनोच पूर्वत्वेनादृष्टत्वाच्चास्ति स्थानिवद्वाव
स्तथा च तत्र तत्रोच्यते योऽनादिष्टादत्र पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानि
वद्वाव आदिष्टाच्चैषोच पूर्व इति, तस्मादजपेक्षमेव पूर्वत्वम् । यद्येव
तन्वन्तीत्यत्रेति कर्त्तव्ये यणः स्थानिवत्त्व न स्यात् तन्वन्तीत्यजव
स्याया यत्पूर्वमङ्ग न तस्येष्ट किं तर्हि तत परस्यादेशस्यैव निमित्तापेक्षे
तु यथो निमित्तादन्त्यकारात्पूर्वस्य तस्यैव यण इङ्विधेय इति कर्म
साधने भावसाधने च विधिशब्दे स्थानिवत्त्व लभ्यते, आदेशापेक्षेपि भाव
साधने यण पूर्वत्वेनेदो विधेयत्वात्सिध्यति । नैऋ दोष । आर्द्धधातुकस्ये
दित्यत्र एकाच् उपदेशइत्यत उपदेशइत्यनुवृत्तेरुपदेशे वलादेरिङ्गविष्यति
नन्दक इत्यत्रापि तर्हि प्राप्नोति, 'नेद्वृशि कृतीति' निषेधो भविष्यति ।
तत्राप्युपदेशइत्यनुवृत्तेरेवमपि चोरिष्यतइत्यादौ वलादिलक्षणे चिण्वदिटि
च प्राप्ते नित्यत्वाच्चिण्वदिडिति, वत्यति नित्यश्चार्थ वलिनमित्तविघाती-
ति । तत्रोपपद्यते, उक्तेन प्रकारेण वलादिलक्षणस्यापीदो नित्यत्वात् ।
एव तर्हि "बहिरङ्गस्य यथो ऽसिद्धत्वादिवभाव । यद्वा पूर्वस्माद्विधि
पूर्वविधिरिति पञ्चमोऽसमासोऽप्याश्रीयते, तेन पूर्वस्मादङ्गादिदो निमित्त
त्वेनाश्रितात्परस्य यण इति कर्त्तव्ये स्थानिवद्भविष्यति ॥

कानि पुन पञ्चमीसमासप्रयोजनानि । इदं तावत्प्रयोजनं तन्व
 न्तीति । किञ्च बेभिदिता माधितिक अपीपचन्, बेभिद्वतेर्यङन्तासृचि
 अल्लोपयलोपयो कृतयो 'रिकाच उपदेशेनुदात्ता दिति इट् प्रतिषेध स्याद्
 अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च भवति, नैतदस्ति । बेभिद्वतुइति स्थिते ऽल्लो
 पश्च प्राप्नोति इट् च, परत्वादिट्, नित्येऽल्लोप, ' कृतेपीटि प्राप्नोति इट् पुन
 रनित्य नहि कृते ऽल्लोपे प्राप्नोति नित्येनाल्लोपेन बाध्यते । यस्य च नि
 मित्त लक्षणात्तरेण विहन्यते न तदनित्यम् अत उभयोर्नित्ययो परत्वा
 दिद्वेव भविष्यति । इदं तर्हि मथित पण्यमस्य माधितिक इति ठस्येकादेशे
 कृते यस्येति लोपे चेकस्य स्थानिवद्भावेन ठग्रहणेन ग्रहणा 'दिसुसुक्तान्तात्क'
 इति कादेश प्राप्नोति, यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावाच्च भवति, यतदपि
 सन्निपातपरिभाषया ठस्येति षर्णग्रहणेनाल्लोपविधित्वेन स्थानिवद्भावाभावा
 द्वा सिद्धम् । इदं तर्हि अपीपचन् अपीपचन्नइति स्थिते ऽन्याकारस्य
 चङ्कारस्य चातो गुणे इति पररूपत्वे तस्य पर प्रत्यादिवद्भावाच्च क्रियग्रहणेन
 ग्रहणे सति 'सिक्कभ्यस्तविधिभ्यश्च' ति जुस् प्राप्नोति णिलोपस्यैकादेशस्य
 वा स्थानिवद्भावाच्च भवति, तदेवमजपेक्षमेव पूर्वत्वमाश्रीयते विधिशब्द
 श्च कर्मसाधन शेषपश्चा च समास इति न कश्चिद् दोष इति स्थितम् ।
 'पठयतीति । णाविष्टवदिति टिलोप । 'अवधोदिति । 'हनो वध
 लिङि 'लुङि खे'ति वधादेश । 'हलन्तलक्षणेति' । वदव्रजेत्यत्र
 हलन्तस्येत्यनुवृत्तेर्हलन्तलक्षणा बहुवद्भूत इत्यत्र 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपा
 जादेशो न स्थानिवदि' ति वचनात् स्वरविधावप्यत्र स्थानिवत्त्व भवत्येव ।
 'प्रश्न इति' । यजयाचयतेत्यादिना नङ्, क्त्वा शूडिति छस्य श । 'तुकि न
 स्थानिवद्वतीति' । तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवद्वतीत्यर्थ । नन्वन्तरङ्गत्वात्
 पूर्व्यं तुका भाव्य यत्र चैक निमित्तीकृत्य युगपदाङ्गवार्गयो प्रसङ्गस्तत्र
 वार्ग्यादाङ्ग बलीय, यथा करोतेर्लिङि णलि क्तइति स्थिते गौरित्यत्र
 सावकाशा 'मचो ऽज्जती' ति वृद्धि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्प्राप्त यथा वृद्धि-

रेव बाधते, प्रश्न इत्यत्र तु अस्य नङ् निमित्तं तु कस्तुच्छः, भिन्नकाला
 नानयो प्राप्तिरिति नयमस्य विषय इति तु किं सति च्छे श्रुति
 त्यत्र सतुक्कच्छकारनिर्देशेन तस्यैवादेश एव च सत्यपि स्थानिवत्त्वे सतु
 क्कच्छग्रहणेन श्रो गृह्यते न केवलं कृग्रहणेनेति कुतस्तुक् प्रसङ्गे ऽत एव
 नङो डित्वमपि विश्व इति बुद्धौ आ भूदिति तस्मादप्रत्युदाहरणमेत
 दिति प्रत्युदाहरणान्तरमह । आकाशमिति । 'स्पृशमृशक्षपृत्प्रदृष
 षिञ् क्वा वक्तव्य' इति क्सापवाद पक्षे सिद्धिः । अनुदात्तस्येत्यम् यस्मि
 वदन्नजेति षट्ठि १। 'पूर्वजासिद्धे न स्थानिवद्धि' इति वचनादत्राप्यनुवृत्ताह ।
 'अयत्येति' । 'वा ल्यपि' । 'युवजानिरिति' । बहुव्रीहौ पुवद्वाव, युव-
 तिशब्दस्य वयोवचनत्वेनाजातिवाचित्वा 'ज्जातेश्चे' इति प्रतिषेधो न
 भवति । 'यलोपे न स्थानिवद्धि' । ननु योत्रादेशो नासौ लोपस्य
 निमित्तं तस्य वल्गात्रनिमित्तत्वात्, यश्च निमित्तं नकार नसावादेश
 इति स्थानिवत्त्वं न भविष्यति, न च जायाशब्दस्य जनैरौणादिके यङ्-
 प्रत्यये 'ये विभाषे' त्यस्य च व्युत्पत्तिर्नित्वाद् निङ् स्थानिवत्त्वे सत्या
 लो लोपप्रसङ्गः, नष्ट्युणादिषु व्युत्पत्तिकार्यमवश्यं भवति अत उदाहर
 णान्तरोपन्यासः । 'वैयाघ्रपञ्चइति' । व्याघ्रस्येव पादावस्येति 'पादस्य
 लोपोहर्त्यादिभ्य' इत्यपरनिमित्तं, 'नर्गादिभ्यो यञ्' । ननु सत्यपि
 स्थानिवत्त्वे वचनात्पद्मावो भविष्यति, यद्वेव पादे इत्यत्रापि प्राप्नोति सति
 तु परस्मिचित्यस्मिन्नैवाग्रपक्वा इत्यत्र पद्मावस्य चरितार्थत्वाद् पादे इत्ये
 कादेशस्य स्थानिवत्त्वात् पद्मावाभावः । कथं पुनरेकादेशस्य स्थानिवत्त्वं, न
 कृग्रहणमत्र आदेश किं तर्हि अचो, उच्यते । वर्णनिर्देशेषु जातिग्रहणाद्
 अत्र इत्येकत्वस्याविवक्षितत्वाद् अचोरप्यादेशः स्थानिवत् । द्वयोरपि वा
 स्थानित्वे यदेकस्य स्थानित्वं तदात्रय तस्य स्थानिवत्त्वं भविष्यति, अत एव
 आयसौ गौमन्तौ चतुरौ आनडुहाविति आयसादिभ्यो ऽणन्तेभ्य औप
 त्वयणैकादेशस्यादिवत्त्वात् प्राप्नो नुमासौ न भवत, उदकं वहति,
 'कर्मण्यण्' सत्रायामुदभावः, सप्तम्येकवचनैकादेशस्यादिवत्त्वाद्भुत्वे
 सति प्राप्नो वाह ऊरुन भवति उदवाहेइति । 'आदीभ्यइति' । अदा

दित्वाच्छपो लुक् परस्मिन्त्युच्यमाने स्थानिवद्वावाभावात् कृते टेरेत्वे
लोपो न प्राप्नोति टेरेत्वं तु कृताकृतप्रसङ्गित्वाच्चित्यमिति तदेव भवति ।
ननु च परस्मिन्त्रित्यसति शब्लुकोपि स्थानिवत्त्वात् तद्व्यवधानादेव लोपो
न भविष्यति, न । क्लिगुपधात्वचङपरनिष्ठासकुत्वेष्विति लुका लुप्तस्य
स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात् । 'हे गौरिति' । 'गोतो णित्' । 'बाभवीया इति' ।
बभोरपत्यमिति 'मधुबभुवोर्बाह्वणकौशिकयो' रिति यञ् 'ओगुण',
'वान्तो यि प्रत्यय' इत्यत्रादेश । अत्रादेशो न स्थानिवद्वधतीति । ननु
चासत्यपि स्थानिवद्वावे सनिपातपरिभाषया न भवितव्यमेवात्र यलोपेन,
नैतदस्ति । अत्र इत्यय सघातो यादिसत्रिपातकृतो न च स लोपस्य
निमित्तं किं तर्हि वकारमात्रं, यद्वेव स्थानिवद्वावस्याप्यप्रसङ्गः । योत्रादेशो
नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेश । नैधेय इति । निपूर्वाद्वाज् 'उप
सर्गे घो किं' आतो लोप' । 'द्व्यच' 'इतश्चानिज इति ठक् । ननु
च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमुक्तं तत् कथमेतानि प्रत्युदाहरणानि । नैधे
दोष । अत्राप्यज्ञपेक्षस्य पूर्वस्याश्रयणाद् योनादिष्टादच पूर्वस्तत पर
स्येति, एवमपि हे गौरित्यत्र प्राप्नोति व्यवहितेपि परशब्दवृत्तेर्गकारात्प
रस्य सोर्लोप, एवमितरयोरपि नैतदेव, पूर्वस्य विधिरिति षष्ठीसमास
एवाय तत्रानुवादत्वात् स्थानिवत्त्वभावात् सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, पूर्वस
म्बन्धनि विधाविति । सम्बन्धश्च द्विविधं कार्यित्वेन निमित्तत्वेन वा,
यत्र कार्यित्वेन स पूर्वस्य विधि यत्र निमित्तत्वेन स पूर्वस्मात्ततश्च
योनादिष्टादच पूर्वस्तन्निमित्तत्वेनाश्रित्य यत्कार्यं प्रा त स एव पूर्वस्माद्विधि,
यथाऽपीपचञ्चिति । अत्र हि योनादिष्टो णिच् चङ् वा तत पूर्वमपीपच्
इत्येवाभ्यस्त परस्य केर्नुसो निमित्त, तन्वन्तीत्यत्र यो ऽनादिष्टो ऽच्
उपत्ययस्तत पूर्व यत् तन्निमित्तत्वेनाश्रीयते तद्विधावङ्गस्येत्यनुवृत्ते ।
एतदेव तत्राङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं, हे गौरित्यादौ तु यो ऽनादिष्टादच
पूर्वो गकारादिर्न तत्सम्बुद्धिलोपादेर्निमित्तं यच्च निमित्तमोकारादिर्न

सावनादिष्टादव पूर्व इति न दोष । इह तर्हि वेतस्वानिति टिलो
पस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्वात् सकारात्पूर्वस्यानुपधात्वाद् मादुपधाया इति
वत्त्वं न स्यात् । न च स्थानिवद्भावेन मन्त्रिहितमकरमपेत्याकारान्ता
दिति लभ्यते तस्यानादिष्टादव पूर्वत्वाभावात् तदपेक्षवत्त्वे स्थानिव
द्भावात्, नैव दोष 'पूर्वत्रासिद्ध न स्थानिवत्' । विधियहण किं, ननु
पूर्वसूत्रादेवानुवर्तते समासद्वयपरिग्रहार्थम्, असति हि तस्मिन् पूर्वस्ये
त्युक्ते पूर्वस्माद्विधौ न स्यात्, पूर्वस्मादित्युक्ते पूर्वस्य विधौ न स्यात्,
नैतदस्ति । पूर्वस्येत्युक्तेऽपि अनुवादत्वात् स्थानषष्ठ्यभावात् सर्वं पूर्वस
म्बन्धी विधि प्रतिपत्स्यते, एव तर्हि विधिमात्रे स्थानिवद्वया स्यात्
शास्त्रीये विपरीते च, यद्वा विधियहण द्वितीयो यत्नस्तत्राव पर
स्मिन्पूर्वस्येत्येको योग विधावित्येवा, नेन वन्नश्चेत्यादौ स्थान्यलाश्रयम
तिदिश्यते ततो विधौ, अथ परस्मिन्पूर्वस्येत्येष, नियमार्थमेत, अजादेश
परनिमित्तक पूर्वविधौ स्थानिवदेव न तु स्वयं निमित्तमिति, तेन पठ्य
तीत्यादि सिद्धं भवतीति । नन्वसत्यपि द्वितीययत्ने यथा चोलवत का
श्मीरेषु ब्रीहयो मरुभूमिवदस्मिन्प्रदेशे जलमित्यादौ दृष्टान्ते प्रसिद्धस्य
भावस्याभावस्य वा यथादशनमतिदेश, एवमत्र पि भविष्यति, विषम उप
न्यास । युक्तं तत्र भावस्यैवाभावस्यैव च प्रसिद्धत्वाद् इह तूदाहरणभे
देन भावाभावयोः प्रसिद्धावपि स्थानिवदादेश इत्युक्ते ऽश्रुतक्रियापदेषु
वाक्येषु भवतीत्येवाध्याहारस्य प्रसिद्धत्वाद् भावातिदेश स्याद् इत्यलम
तिप्रसङ्गेन ॥

न पदान्तद्विवर्चनवरेयलोपस्वरसञ्चरणानुस्वारदीर्घजश्चरविधिषु ॥
द्विवर्चने यलोपादौ च तावत् तदेव विधेयं न तु तस्य व्यवस्थितस्य कि
चित्, कौ स्त इत्यादौ तु पदान्तस्य सतः कार्यमावादि पदान्तस्य वा
ऽऽवादीर्घानमित्युभयथा सम्भव, एव वरे विधावपि, तथा ऽपि सर्वो
यहाय भावसाधन एव विधिश्च । 'एतेष्विति । पदान्तादिविधेयभेदेन
भिचानि यानि विधानानि एतेष्वित्यर्थः । 'पूर्वविधावित्यादि । यद्यपि
व्याकरणे न पदानि सस्क्रियन्ते न वाक्य, तथापि वाक्यगते स्त इत्या

दिके पदे व्युत्पाद्यमाने कावित्यादे पदस्यासत्यपि निमित्तत्वे सन्निधा
नमविरुद्धं ततश्चानादिष्ठादच पूर्वत्वसम्भवाद् अस्ति स्थानिवत्त्वमसङ्गं
इति भावः । 'दध्यन्तेति' । स्थानिवद्वावप्रतिषेधसामर्थ्यादसिद्धं बहिरङ्गं
इत्येतदपि न प्रवर्तते, शच्य विद्यादावपि बहिभूताजपेक्षत्वाद्यण ब
हिरङ्ग एव धरइतिमिपातनादनुक् । 'यायावर' इति । 'नित्य कौटिल्ये
गताविति' यङ् । 'अतो लोपः परनिमित्तक इति । आर्तुधातुकइति
परसप्तमीपक्षइति भावः । तथा चा 'नुदात्ते' इत्यत्र हलादे रित्यत्रादिग्रहणम्,
असति हि तस्मिन् हलन्तादिति विज्ञायेत ततश्च जुगुरुनो मीमासन
इत्यत्र युञ्ज स्यादिति । यदि च सा विषयसप्तमी स्यात् प्रागेव प्रत्ययोत्प
त्तेरतो लोपे सति हलन्तत्वादत्रापि युच सिद्धं स्यात् । यत्त्व चो यदि
त्यत्र वक्ष्यति अज्यग्रहणं किं यवता हलन्ताण्यत वक्ष्यति अजन्तभूतपूर्वादपि
यथा स्याद् दित्यन्धित्वमिति तद्विषयसप्तमीपक्षइति वेदितव्यं परसप्त
मीपक्षे हि प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेरतो लोपाभावादनुपपन्नं तत्स्यात् । 'कण्डू' इति
क्तिनि कृतइति । क्तिवादिभ्यो वक्तव्य इत्यनेनेति भावः । 'क्तिवि' इति
तु युक्तं पाठः । कण्डूतिरित्यत्रालोपस्य स्थानिवत्त्वादुच्यते प्रा
प्नोति, अस्तु क्तेः शूडित्यङ् भविष्यति न चोऽपि स्थानिवत्त्वम् अदि
ष्ठादच पूर्वत्वात् अत एवाठ पुनरुच्यते न भवति । 'परसवर्णे' न स्थानि
वद्ववतीति । ननु शनसे रलोपे कृते पश्चादनुस्वारो भववादिष्ठादच
पूर्व इति कथमस्य परसवर्णे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वमसङ्गं । स्यादेतत् । स्थानिनो
नकारस्थानादिष्ठादच पूर्वत्वादादेशानुस्वारोपि स्थानिवद्वावादनानदि
ष्ठादच पूर्व इति । तच्च । नह्यनादिष्ठादच पूर्वत्व नाम शास्त्रीय यद
तिदिश्येत । एव तर्ह्यनादिष्ठादच पूर्वत्वापेक्षेच परस्मिचित्यतिदेशे
कर्तव्ये स्थानिवदादेश इत्येतत् प्रवर्तते, अतः सवर्णग्रहणं कृतम् । 'शिष
न्तीति' । यद्यपि शिषोऽत्येवानुस्वारविधेरप्युदाहरणं तथापि तस्मिन्नेवा
दाहृते परसवर्णविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधस्तस्य स्थानिनोऽनुस्वारस्यापि विधौ
स्थानिवत्त्वप्रतिषेधमन्तरेणानुपपन्नं इति पृथगनुस्वारग्रहणं न कर्तव्यमित्या
शङ्कानिराकरणाय केशलानुस्वारोदाहरणं दर्शितम् । 'प्रतिदीप्नोति' । प्र

तिपूर्वादिवे 'कनित्युवृषितक्षिराजिधन्वद्व्युप्रतिदिव' इति कनिन्प्रत्यय ।
 'भस्येत्यधिकृत्येति' । परनिमित्तकत्वोपपादनार्थं । किमिदं मुक्तं हलि
 चोपधाया चेति दीर्घत्व न स्यादिति, उपधायाञ्चेत्येतल्लेखकै प्रमादा
 लिखित, तथा चोपधायाञ्चेत्यत्र वक्ष्यति॥ प्रतिदीप्तिव्यत्र, 'हलिचे ति
 दीर्घत्वमिति । 'अस्माद्वचनाद्भवतीति' 'न भकुर्कुणामि' ति तु प्रति
 शेषो रेफवकारान्तस्य भस्येत्यत्र न प्रवर्तते । 'भलो भलीति सलोप
 इति' । सकारे षिचो लोप इत्येतत्तु नाश्रीयते तस्मिन्स्थाश्रिते छान्दस
 त्वाद्वर्णलोप । 'बहुवद्वक इति' । अत्र स्थानिवद्भावाद् 'ह्रस्वान्तेन्या
 त्पूर्व' मिति खकाराकारस्योदात्तत्वं न भवति, 'कपि पूर्व' मित्येतदेव
 तु भवति । 'किर्या गिर्योरिति' । 'क्योरिञ्चे' ति व्युत्पत्तिपक्षेणतदु
 दाहृतम् । उपधायाञ्चेत्यत्र त्वव्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्य वक्ष्यति 'उणादयो
 ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि,' तेन किर्यागिर्योरित्यादिषु दाघा न भव
 तीति 'क्लिगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्वजादेशो न स्थानिवद्भवती' ति
 वक्तव्यम् किं कौ यद्विधीयते तत्र कर्त्तव्ये यत्र कुत्र चित् कृतो जादेशो न
 स्थानिवद्भवति, लवमाचक्षाणो लौ, अत्र णिचि यष्टिलोप यश्च कौ
 णिलोपस्तदुभयमपि कौ शूडिति वकारस्य क्तिनिमित्तकृष्टि कर्त्तव्ये न
 स्थानिवद्भवतीति 'एत्यधत्पूटस्वि' ति वृद्धि ये तु कौ लुक् न स्थानिव
 दिति पठन्ति तेषामेतच्च स्यात्, तथा पिपठिषते कौ अतो लोपे नपुसके
 बहुवचने जसि भल्लक्षणे नुमि जस्निमित्तेपि कर्त्तव्ये ऽतो लोपस्य स्था
 निवस्थनिषेध स्यात्, कौ कृतत्वात्, कौ विधि प्रतीत्यत्र तु पक्षे प्रतिषेधो
 न भवति पि-ठींषि ब्राह्मणकुलानि, नुम्यसति सान्तमहत इति दीर्घत्व न
 भवति देवयतेर्दयूरित्यत्रोभयथापि सिध्यति । लुक् लुका लुक्ते न स्था
 निवत् आमलस्या विकार फल 'नित्य वृद्धशरादिभ्य' इति मयट 'फने
 लुक्' 'लुक्त्वितलुकी' ति डापो लुक् परनिमित्तक यस्येति लोपे न स्था
 निवद् भवति, के विस्थितदर्थे सूत्रे वर ई वरे इति ईकारप्रश्लेष वर्णयन्ति,

द्विविधं प्रति न स्थानिवदिति । उपधात्वे, उपधात्वे कर्तव्ये न स्थानिवत्
परिवाशब्दाच्चातुरर्थिके णिष्कृते परिले भव परिलेय इति 'वृद्धादके-
कान्तलोपधा' इति हो न स्यात्, अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादन्युपधा-
खकार इति प्रत्ययविधिविषय चेतत्, यत्रोपधासन्नानिवन्धन प्रत्ययो
विधातुमिष्यते तत्रैवेत्यर्थे, घटयतीत्यादौ तु तत्र भवति । चङ्परो यो
निर्ज्ञासो ह्रस्वस्तत्र न स्थानिवद्ववति । वादितवन्त प्रयोजितवान् अवी-
वद्व कीणा परिवादकेन, योसौ लौ णिलुप्यते तस्य स्थानिवद्वावाद् लौ च-
ङुपधाया ह्रस्वो न स्यात्, यश्चङ्परो णिर्च तस्मिन्नुपधाया यस्मि-
श्चाङुस्योपधा न चङपर इति । कुत्वम् पाचयते क्तिचि पात्ति, कुत्वमु-
पलक्षणं लेहयतेर्लेठि । दोहयतेर्दोग्धि याचयतेर्घमक्तिर्वशयतेर्विष्टित्यादि ॥

द्विर्वचने ऽचि ॥ अच. परस्मिन्नित्यत्र योनादिष्टादच पूर्व इति
स्थित, साचकस्य द्विर्वचन न त्वत् पूर्वस्येत्यप्राप्त स्थानिवत्त्व विधीयते.
रूपातिदेशाय च अत्र षट् पक्षाः सम्भवन्ति । अचोत्यादेशेभ्यस्तत्त्वम्,
द्विर्वचनइतिविषयनिर्देशः, अचि योजादेशः स द्विर्वचने स्थानिवद्ववतीति
प्रथमं पक्षः, अचोत्येतदपि स्थानिवद्वावेनैव सम्बध्यते द्विर्वचनइति
विषयनिर्देशाद् द्विर्वचने कर्तव्ये ऽजादेशः स्थानिवद्ववत्यचि पक्ष इति
द्वितीयः । द्विर्वचननिमित्तत्वादजेव द्विर्वचनग्रहणेन विशेष्यते, द्विर्वचनम्
स्मिन्नस्तीत्यर्थश्चाद्यचप्रत्ययान्तेन वाऽधिकरणसाधनेन वा । आदेशोप-
लक्षणं, द्विर्वचननिमित्तेचि योजादेशः सः स्थानिवदिति तृतीयः । एव विशेष-
यित वाङ्मयहणं स्थानिवद्वावस्य विशेषणम्, अजादेशः स्थानिवद्ववति द्विर्व-
चननिमित्ते ऽचि परत इति चतुर्थः । द्विर्वचनग्रहणमावतते, तत्रैकेनाधिक-
शेष्यते, परेण विषयी निर्दिश्यतइति स्थिते तद्विशेषितमज्जगृह्य स्थानि-
वद्वावस्य विशेषणं द्विर्वचने कर्तव्ये ऽजादेशः स्थानिवद्ववति द्विर्वचन-
निमित्ते ऽचि परत इति पञ्चमः । एवमेव स्थितिजग्रहणमादेशोपलक्षणं
द्विर्वचननिमित्ते ऽचि योजादेशः स द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवद्ववतीति
षष्ठः । अजादो पक्षे ऽचो द्विर्वचनेनाविशेषितत्वाद् द्विर्वचननिमित्तेऽपिचि
आदेशः स्थानिवत्स्यत, तत्तश्चाचिकीर्त्तद् इत्यत्र णिचि 'उपधायाश्चे'

तीत्यस्य 'वही' ति द्विर्वचने स्थानिवद्भावादचकीर्त्तदिति स्यात् । दुदू
 प्रति कठि यथादेश स्थानिवत्स्यात्, भवनमिच्छति, भवनीयते सन्
 विभवनीयिषति स्युटि कृतयोगुणावादेशयो स्थानिवत्त्वे बुभवनीयिषती
 त्यनिष्ट रूप प्राप्नोति, द्वितीये तु अचिकीर्त्तदित्यत्र न दोष, इत्थस्य
 तकारेण व्यवहितत्वात् स्थानिवद्भावभाक्ता ह्यादेशस्य स्थानिवत्त्वविधान
 वेलायामन्यनन्तरे स्थानिवत्त्वेन भवितव्यम् । एव ह्यचि परत स्थानि
 वद्भाव कृतो भवति, दुदूषतीत्यादौ तु स्यादेव, यथावित्यत्रा त औ णल'
 इत्यौकारेण वृद्धौ कृताया सप्त्यादेशात्परोज्जास्तीति स्थानिवत्त्व न स्यात् ।
 जगमत्तुरित्यादौ च जगमहेत्युपधालोपस्य व्यवहितत्वाच्च स्यात् । तृतीये
 तु कालावधारण कर्त्तव्यम् अन्यथा द्विर्वचनादुत्तरकालमपि स्थानिरूपमे
 वावतिष्ठेत्, चतुर्थे तु ययौ जगमत्तुरित्यादौ पूर्वाक्तन्यायेन स्थानिवद्भावो
 न प्राप्नोति, कालावधारण च कर्त्तव्यम् । पञ्चमे ऽपि ययौ जगमत्तुरित्यादौ
 न स्यात्, अत गतेषु पक्षेष्वेव दोषसम्भवात् षष्ठ पक्षमाश्रित्याह । 'द्विर्व
 चननिमित्तेचीत्यादि' । अत्र हि पक्षे द्विर्वचनेनाचो विशेषणादचिकीर्त्त
 दुदूषति विभवनीयिषतीत्यादौ न दोष, आदेशोपलक्षणत्वाच्च यथावि
 त्यादावपि न दोष पुनश्च द्विर्वचनग्रहणात् कालावधारणमपि ज्ञप्यते । *
 ननु द्विर्वचननिमित्ते ऽचि योजादेश इत्युक्तमाने तुनाद्यिषति चुत्वाद्यि
 षति पुष्कारयिषतीत्यादौ गोरद्विर्वचननिमित्तत्वात्सचिमिसावादेश आका
 रश्च न स्थानिवत्स्यात्, ततश्चाभ्यासउकारो न श्रूयेत । नैष दोष । पुय
 ण्जीति ज्ञापकाद् द्वित्वनिमित्तेपि यौ स्थानिवत्स्थापायात् । तथाहि । नहि
 यौ कृतस्य स्थानिवद्भावमन्तरेण औ परा पुयण्यो ऽवर्णपरा, सम्भवन्ति,
 पिपक्षिषति, थियक्षिषतिइत्यत्र सम्भवदिति चेत् किमेतावता पुयहण प्र
 त्याहारग्रहण जयहण चाद्यवद्भवतीति ज्ञापकमुक्तार्थस्य, यद्येवमचिकीर्त्तदि
 त्यनेत्वस्य स्थानिवत्त्वादचकीर्त्तदिति स्यात्, नैष दोष । ज्ञापकस्य तुल्य
 जातीयापेक्षत्वात् यत्रोत्तरभागस्याद्वो ऽवर्णपरो भावस्तत्रैव स्थानिव
 त्वज्ञापनात् । 'नन्वेवमपि औ पुयणित्यत्र गोरित्यश्रवणात्सामान्येन द्वि
 त्वनिमित्त स्थानित्व विज्ञायेत ततश्च विभवनीयिषतीत्यत्रापि स्यात्

नैतदस्ति । येन नाव्यवधानमित्येकेनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणात्
 शोरेव केवलस्य व्युत्पादकस्य सम्भवात्' * । नन्वचीत्युच्यमाने चक्रतुरि
 त्यादौ न स्यात् नञ्चाज्पात्र द्विर्वचननिमित्तं क्व तर्हि स्यात् चकार च
 क्रतुत्यादौ ह्यज्मात्र प्रत्यय, स्यादेत् । परस्मिच्चिन्नुवृत्तमचीत्यनेन विशेषे
 ष्यते तत्र यस्मिन्विधिस्तदादावल्गुहणमिति तदादिविधिभवति अज दौ
 परस्मिच्चिति द्विर्वचननिमित्तत्वेनापि अजद्वौ विशेष्यतइति, एवमपि च
 क्रतुरित्यत्र स्यात्, यद् द्विर्वचननिमित्तमजादि न तदादेशस्य निमित्तमप्येव
 यणो विधानात् यच्चादेशस्य निमित्तं न तद् द्विर्वचनस्य निमित्तं पपतु
 चक्रतुरित्यादावेव तु स्यात् किं च यस्मिन्विधिरिति वचनात् यत्र किंचिद्वि
 धीयते तत्रैव तदादिविधि, इह तु अचि योजादेश इत्यनुवादत्वात्तदादि
 विधेरवासम्भवस्तस्मादजौव श्रूयते न तदादि । उच्यते । चक्रतुरित्यादा
 वतुसोद्विर्वचन प्रति निमित्तत्वेनाश्रयणेऽप्यचि परत्रावस्थिते द्विर्वचन
 दृष्टमित्येतावताज्ज्ञेयं द्विर्वचननिमित्तमित्युच्यते समुदायेऽप्यत्र द्विर्वचनशब्द
 उपचारात् प्रवर्तते एवमपि पपतुरित्यत्र न स्यात्, आह्निपस्याजा
 दिर्नमित्तं नाज्मात्रम्, नैव दोष । अचि योजादेश इति कार्यं, अचि
 यो दृष्ट इत्यर्थः । यश्चाचि विधीयते यश्चाजादौ द्वावपि अचि दृष्टा
 वेवेति सर्वत्र सिध्यति, अथ वा ऽजादावालोपो न हलादौ तत्र प्राप्ता
 प्राप्ताविवेकेनात्र एव निमित्तत्वं द्विर्वचनस्य कर्त्तव्यमिति एवकारेणैतद्वर्ण
 यति द्विर्वचनयहणमत्र विशिनष्टि कालं चावधारयतीति, एकस्योभय
 सम्बन्धे हि भवति एवकार, देवदत्तो ग्रामं गच्छतु स एव ग्रामानयतििति ।
 यत्प्राजापि पूर्ववत्कायातिदेशः स्यात् चक्रतुरित्यादावनञ्चत्वत्वं द्रष्टव्यं
 द्विर्वचनं स्थानिवद्भावाद् भवदपि यथाकादेशयुक्तस्यैव स्यादित्यभ्यासे
 स्थानिरूपं न श्रूयते तदर्थमाह । रूपातिदेशश्चायमिति । चशब्देनावधा
 रणे, कथं पुनरवगम्यते रूपातिदेशोऽयमिति, अज्यहणात् तद्वि जेघीयत्
 इत्यत्र 'ई घ्राध्मो' इति हलादौ विहितस्येत्वस्य स्थानिवत्त्वं मा भूदित्ये
 वमर्थं क्रियते, यदि च रूपं स्थानिवत् ततो ऽसत्यज्यहणे घ्रायघ्रीयध्माय

धीय् इति द्विवचन स्यादिति तन्निवृत्तयेऽज्यहणमर्थवद् भवति । अथ हि कार्यं स्थानिवद् भवति तस्य सत्यपि स्थानिवत्त्वे ईकारयुक्तस्यैव द्विवचनमिति नार्थाज्यहणेन भवेत्तु कसौ 'घसिभसोर्हली' त्युपधालोपे कृते सत्यसति वा द्विवचने श्वानिति श्रुतौ विशेषाभावः, कान्दसश्च कपु कदसि दृष्टानुविधानमतो ज्ञापकमेवाज्यहणः, तत्र यद्यपि स्थान्येव स्वरूपमापद्यते तथाप्यतिदेशिकानातिदेशिकरूपभेदाश्रयस्तु कति, द्विवचन एव कर्तव्य इत्येतदेव स्पष्टयति । 'नियतकाल इति' । कृते द्विवचन इत्यादिना नियतकालत्वमेव दशयति, यदि कृते द्विवचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते यथा चरुनुरित्यादौ द्विवचनार्थं पूर्वं कृते यणादेश एव श्रूयते तथा निन्यतुरित्यादावपि द्विवचनात्पूर्वमेकाच्त्वादि यडादेशे कृते स्थानिवद्भावाद् द्विवचनेपि पूर्वप्रवृत्त इयडेव स्यात् । अस्तु, तस्मात्सिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वाद् एनेकाव इति यणि सति श्रवणं न भविष्यति, यदा पूर्वप्रवृत्तोपायद् द्विवचनकालेऽपहृत इति पुनः प्रवर्तयितव्यस्तस्या च दशायामनेकाच्त्वाद्याणां बाध्यते । यद्येवमियेष उवाचति इषेह्ये च लिटि तिपि णलि प्रवृत्तस्यापि गुणस्य द्विवचनकालेऽपहृतत्वात्कृते द्विवचने पुनः प्रवृत्तिस्ततश्चानादिष्टादत्र पूर्वत्वेनाभ्यासो दृष्ट इति तस्याभ्यासस्य उवाचि कर्तव्ये गुणस्य स्थानिवद्भावादसर्वार्थ इति प्रतिषेधः स्यात् । असर्वार्थग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवत्त्वं न भाव्यति । अस्ति वचनस्यावकाश इयर्त्ति इयृत, नह्येकमुदाहरणमसर्वार्थग्रहणं प्रयोजयति यद्भावात्प्रयो जन स्यादतीव्रित्येव ब्रूयात्, किं तर्ह्युच्यते द्विवचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठत इति, अत्र हि पुनः शब्दादवतिष्ठत इति वचनाच्च पूर्वकृतस्यैवादेशस्योन्मज्जनमेवाक्तं प्रतीयत इति, नायमर्थः, अपि तु कृते द्विवचने स्थानिरूपं नावतिष्ठते यत्प्राप्तं तद् भवतामेव परमेतत् । 'आल्लोपेत्यादि' । उपलक्षणमेतत् तत्तुरि पपुरिरित्यादौ 'कृत इट्ठातो' 'रुटोष्ठापूर्वस्य' बहुल कन्दसी' ति इत्वात्वेयोरपि स्थानिवत्त्वं भवति, 'आटिटादिति' । अटते र्यन्ताल्लुङि चङि अजादोर्द्वितीयस्येति टिशब्दस्य द्विवचनमाहजाद्रीनाम् । 'निनायेत्यादि' । 'णलुप्तमो वे' ति यदा णित्वं नास्ति तदा गुण णित्वं पक्षे वृद्धिः । 'नेनेलोला इति द्विवचनमिति । गुणवृद्धोस्तु स्थानिवद्भावे विशेषे

वाभावावाक्त । 'जगले मस्रइति' । भावे लिट्, अनैमित्तिकमात्त्व शिति तु प्रतिषेधइत्यात्वस्य स्थानिवत्त्व न भवति । 'श्रवणमित्यादि' । यदि कालो नावधार्येत तदोत्तरकालमपि स्थानिरूप प्रसज्येत ततश्चाकारस्य श्रवणे सति परेण सह वृद्धिरेचीति वृद्धि स्यात् । इहाधिलगदिति गाडलिटीति द्विलकारनिर्देशेन लकारादौ लिटि गाडादेशविधानाद् जनिमित्तत्वाभावात् स्थानिवत्त्वाभाव ॥

अदर्शनं लोपः ॥ इह दर्शनेन ज्ञानमुपलब्धिस्तच्च शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषय सच्छ्रवणं भवतीत्याह । 'अश्रवणमिति । श्रवणं च श्रोतृव्यापारस्तन्निषेधे 'लोपो व्यावर्त्तनीत्यस्य वकारयकारौ वत्परौ न श्रोतव्यावित्यर्थः स्यात्, ततश्च प्रयोक्तृव्यापार उच्चारणमनिषिद्धं स्यात् असति श्रवणे उच्चारणमनर्थकमेव स्यादिति श्रवणनिषेधेन तद्वेतुभूतमुच्चारणमेव निषिद्धं भवतीत्याह । 'अनुच्चारणमिति । लोपो व्यावर्त्तनीत्यस्य कोऽर्थः वकारयकारौ वत्परौ नोच्चारयितव्याविति अनेनापि प्रकारेणास्मिन्विषये तयोर्भाव एव व्याख्यापितो भवति नहि विद्यमानयोर्नुच्चारणमुपपद्यतइत्याह । 'अभाव इति । स्वाभाविक एवाभाव इत्यर्थः । विनाश इति' । कायशब्ददर्शनमतत् । 'अनर्थान्तरमिति' । शब्दविषयाणामेषामर्थो न भिद्यतइत्यर्थः, स्व रूपमिति वचनाद् अदर्शनशब्दस्यैव सज्ञाया लोपप्रदेशेषु अदर्शनशब्दएवादेशः स्यादित्यत आह । 'एतैः शब्दैरिति' । एतच्च 'न वेति विभाषे' त्यत इतिकरणानुवृत्तेलभ्यते, अथ वा महती सज्ञा क्रियते ऽन्वर्थो यथा विज्ञायेत लोपन लोप इति न चादर्शनशब्दो लोपनक्रिया भवति । यद्येव प्रदेशेष्वेवार्थग्रहणमस्तु किं सज्ञया, तत्र । असति सज्ञाकरणे स्व रूपमिति वचनात् प्रदेशेषु लोपशब्द एवादेशः स्यात् सति त्वशब्दसञ्ज्ञेति निषेधाच्च स्वरूपग्रहणं भवति । 'न शब्दस्येति' । अर्थसिद्धमप्येतद्विस्पष्टार्थं पुनरुक्तम् । ननु विधिप्रदेशेष्वेतरेतराश्रय प्राप्नोति, सतोऽदर्शनस्य सज्ञा सज्ञया चादर्शनं भाव्यतइति तत्र । नहि लोपविधानात्प्रागसदेवादर्शनं वचनेन भाव्यते ऽनित्यत्वप्रसङ्गात् ।

(१) न निषिद्धमिति पुस्तक पाठान्तरम् ।

(२) श्रवणनिषेधे इति २ पुस्तके पाठः ।

(३) व्याख्याता भवतीति पुस्तकान्तरे पाठः

किं तर्हि सदेवादर्शनं साधुत्वेनान्वाख्यायते । यद्येव सत्रस्य स्वविषयाद
न्यत्र स्वभावतोऽदर्शनमस्तीति लोपसज्ञा स्यात् ततश्च दधिमध्विति
णिचोऽदर्शनस्य लोपसज्ञाया प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिः स्यात् अङ्गस्य वृद्धि
रङ्गसज्ञा च विधानप्रतिबद्धा, क्षिपस्तर्ह्यदर्शनस्य लोपसज्ञाया तुक् प्राप्नोति
तत्राह । 'प्रसक्तस्येति' । एष मन्यते स्यादिति वर्तते स्यान् च प्रसङ्ग
तेन प्रसङ्गे यददर्शनं तस्य लोपसज्ञा न च दधीत्यत्र क्षिप किं चित्प्र
सङ्गेऽस्ति, एवमपि यामयीरित्यत्र कर्मधातुकत्वसन्निधानादस्ति अण
प्रसङ्ग इति तददर्शनस्य सज्ञाया वृद्धिः स्यात् योत्राण प्रसङ्ग क्षिपा सो
पद्वियते सामान्यशास्त्रं हि विशेषसन्निधौ तद्व्यतिरिक्तैव विषये प्रतीति
जनयति, तेन सत्सूद्विषेत्यस्य सन्निधौ कर्मण्यणित्यनेन नयतेरण् भवतीति
बुद्धिरेव न जन्यते ॥

प्रत्ययस्य लुक्शुलुप ॥ अदर्शनमिति सम्बन्धात् प्रत्ययस्येति
कर्मणि षष्ठी, यदि प्रत्ययादर्शनस्य लुगादिसज्ञामङ्कुर प्राप्नोति विधान
दशाया यया कया चन सज्ञया भावितस्य प्रत्ययादर्शनस्यानुवादप्रदेशेषु
यत्किञ्चन सज्ञोच्चारणेपि ग्रहणप्रसङ्गस्ततश्चातीति लुक्सज्ञाया भावित
स्यापि शपोऽदर्शनस्य श्लाक्वित्यत्र ग्रहणाद् द्विर्बन्धनं स्यात् लुहोतांत्यु 'तो
वृद्धिलुकिं हलां ति वृद्धिः स्यात्, हरीतक्या फलानि 'लुक्त्वितलुकी ति
ढीषोलुक् स्यात् 'लवणान् लुक् लवणसूप युक्तवद्वाच स्यात् तथा लोप
सज्ञया भाविनस्यापि लुक्सज्ञाया अगोमती गोमती सम्भवा गोमतीभूता
ब्राह्मणीति छिल्लोपे लुक् तद्वितलुकी ति लुक् स्यादित्यत आह ।
'अनेकसज्ञाविधानाच्चेत्यादि' । यद्यतद्भावितस्याप्येता सज्ञा स्युरनेक
सज्ञाकरणमनर्थक स्यात्, एकामेव सज्ञा कृत्वा तथैव सर्वाणि कार्याणि
विधीयेरन् तस्मादनेकसज्ञाविधानादप्यस्य सज्ञया यदर्शनं भावित तस्यैव
सा सज्ञेति सज्ञाना सङ्करो न भवति, यद्येव विधिप्रदेशेष्वितरेतराश्रय
प्राप्नोति, न चात्र नित्यतया परिहार सम्भवति अदर्शनमेव हि नित्यं न
पुनर्लुगादिसज्ञया भावित तत्र यदि तया सज्ञया भावितस्यादर्शनस्य सा
सज्ञेति व्यक्तमितरेतराश्रयो भवति, तत्राह । 'विधिप्रदेशेषु चेति' । अदि

प्रभृतिभ्यः परस्य शपस्तद्वति यस्य भूतस्य लुक् सञ्ज्ञा भविष्यतीत्येव भावि
न्या सञ्ज्ञाया विज्ञानाच्च भवतीतरेतराश्रयत्वदोष, लोपसञ्ज्ञात्वदर्शनमात्रस्य
विधीयतइति लुगादिसञ्ज्ञाविषये ऽपि भवत्येव । न च लुगादिसञ्ज्ञाभिर्वा
एकसञ्ज्ञाधिकारादन्यत्र सञ्ज्ञाना समावेशात् अत एव न लुगताङ्गस्ये' ति
निषेधः । वरणा इति । अदूरभवश्चे' त्यणो वरणादिभ्यश्चे' ति लुप् ।
'प्रत्ययग्रहणं किमिति । न तावदप्रत्ययनिवृत्त्यर्थं लुग, णिञो तद्वाजस्य
यञञोश्च शप यङ् सिच ले सुप इति सर्वत्र प्रत्ययस्यैव निर्देशाद्
अनुवादिषु च तद्वाचितस्यैव तस्य सप्रत्ययान 'गोस्त्रियोरुपसञ्जन
स्ये' त्यत्र योगो विभक्त्यने, गोरुपसञ्जनस्य स्त्रिया इति, 'लुक्कृत
लुक्की' ति स्त्रिया इत्येव, गोरिति निवृत्तम इतरथा कृते ऽपि प्रत्ययग्रहणे
गमेर्ङो लुक् स्यात् कसीयपरशब्दयोर्यञञौ लुक् चे' त्यत्र ड्याप्रातिपदिका
धिकारात् कसीयपरशब्दयोः प्रातिपदिकात्प्राप्त्य भागस्य लुग्विज्ञास्यते
न प्रकृतिभागस्य अन्यथा कृते ऽपि प्रत्ययग्रहणे कमे स परान् शृणाति
परशृणाति उकारसकारयोरुक् स्यादतो ऽप्रत्ययनिवृत्त्यर्थं तावत्प्रत्ययग्रहणं
न कर्त्तव्यं, यत्र तर्हि न कश्चिद्विद्ध्यते 'अत्रिभृगुरु-सत्रमिष्टगोतमा
द्विरा-यश्चे' ति अत्र प्रत्ययप्रतिपत्त्यर्थं प्रत्ययग्रहणं भविष्यति, नैव
तत्रापि यस्कादिभ्यो गोत्र' इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्तेरज्यादिभ्यो गोत्रे यो
विहितस्तस्य लुक्, तथा 'जनपदे लुक्' इत्यत्र ड्याप्रातिपदिकात्प्रत्यय
इत्यनु-क्ते जनपदे विहितस्य चातुरधिकप्रत्ययस्यैव लुप् लवणात् लुगि
त्यादिष्वपि प्रकृतस्यात् प्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थमपि न कर्त्तव्यं भवति
सञ्ज्ञा चाज्यादिभ्यः प्रातिपदिकाल्लवणादिति पञ्चम्यधिकारेण सन्निहि
तस्य षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति सा चानियतयोगत्वान् स्थानषष्ठीं भविष्य
तीति स्थानषष्ठीप्रतिपत्त्यर्थमपि प्रत्ययग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति एव तर्हि
सर्वं देशाथ प्रत्ययग्रहणमसति तस्मिन् 'यञञोश्च' सुयोधातुप्रातिपदि
कयो' रित्यादिषु यत्रानेकाल् प्रत्ययस्तत्रालोन्त्यस्य स्यात् लवणाङ्गित्यादौ
तु आदे स्यात् सति तु प्रत्ययग्रहणे तत्सामर्थ्यात् सञ्ज्ञादेशो लुगादिर्भ
वति, ज्ञापकात्सिद्धं यदय 'घोलौपो लेटि वे' ति लोपे प्रकृते लुगाद्

हृदिहेति लुक् शास्ति तज्जापयति लुगादय सर्वादेशा इति । अलोन्यस्य ह्यदशन प्रकृतेन लोपेनापि सिद्धं विपर्ययस्तु न भवति घोलोप इत्यत्र तावदसजातविरोधित्वाद् अलोन्यस्येति प्रवर्त्तते पश्चान्नुपहणं तस्यैव सर्वादेशता गमयति सामान्येन च ज्ञापकं समर्थयिष्यते लोपश्चातिरिक्तमदशन सर्वादेश इति, अतः सर्वादेशार्थमपि प्रत्ययग्रहणं न कर्तव्यमिति प्रश्नः । इतरोऽपि विदिताभिप्रायः परिहरति । ‘अगस्त्य कुण्डिना इति’ । अस्ति प्रत्ययग्रहणे आगस्त्यकौण्डिन्योरित्यत्र लुगणित्वात् इति लुगग्रहणमनुवर्त्तते वा न वा, ऽनुरक्तौ स्थानिनौ द्वौ लुका सह त्रय आदेशा इति वैषम्यादसति यथासङ्गे एकैकस्य त्रय आदेशा पर्यायेण स्युस्ततश्चागस्त्योपि कुण्डिना स्युः कुण्डिनाश्चागस्त्य स्युः लुक् च क्रियमाणो यदि ज्ञापकात्सर्वादेशस्ततः उभयत्रापि विभक्तिमात्रश्रवणं सङ्गं, अथ निरुक्तं ततोऽगस्त्य कुण्डिना इत्यत्र न कश्चिद्वोषः । अगस्तीना क्त्रा अगस्तीया इत्यत्र तु प्राग्दीव्यतीये ऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते ऽप्यगस्त्यादेशस्य निषेधाभावात् प्रवृत्ताववृद्धत्वाच्चे न स्यात्, प्रत्ययग्रहणे तु सति लुगग्रहणानुवृत्त्यागस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रत्ययाशस्य लुगं भवति परिशिष्टयोर्भागयोयथासख्यमगस्त्यकौण्डिनचावित्यर्थः सम्प्रकृते, तेनागस्त्य कुण्डिना इति च सिद्ध्यति, प्राग्दीव्यतीये च विवक्षिते गोत्रे लुगवीति लुकि प्रतिषिद्धे तत्सन्धियोगशिष्टत्वादगस्त्यादेशे ऽपि निवृत्ते आगस्त्यशब्दस्य वृद्धत्वाच्चे कृते सूर्यतिष्यागस्त्येति यलोपे चागस्तीया इति सिद्ध्यति । कौण्डिन्ये च नास्ति विशेषो निवृत्ते ऽपि कुण्डिनजादेशे कौण्डिन्यशब्दादपि ‘कण्वादिभ्यो गोत्र’ इति अणि कृते आपत्यस्येति यलोपे कौण्डिना इत्येव भवितव्यमत आगस्त्यकौण्डिन्योरित्यत्रावश्यमनुवर्त्य लुगग्रहणं ततश्च पूर्वाक्तदोषपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपि कर्तव्यम् । वयन्तु ब्रूमः । सर्वादेशार्थमपि प्रत्ययग्रहणं सामान्येन ज्ञापकमगतिरिति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह । ‘प्रत्ययनिमित्तमित्यादि’ । लक्षणशब्दोऽयमस्ति भावसाधनं प्रादुर्भाववचनं, अस्ति च करणसाधनो निमित्तवचनस्तत्राद्यस्य ग्रहणे प्रत्ययलोपे सति

प्रत्ययस्य प्रादुर्भावो भवतीत्यर्थे स्यात् तत्र लुप्तस्यैव प्रत्ययस्य पुन प्रादुर्भावविधौ लोपविधिर्यर्थे स्यात् । ननु च य प्रत्यस्यैव लोपो शेरनिटीत्यादि तस्य वैयर्थ्यं नामास्तु यस्तु टेरित्यादिना सामान्येन विहितं स यदा प्रत्ययस्य भवति भित्तुमाचष्टे भित्तयतीति तदा तस्य पुन प्रादुर्भावो ऽपि न तस्य वैयर्थ्यमुपेत्ये चरितार्थत्वात् । एव तर्हि लुप्तस्यैव प्रत्ययस्य पुन प्रादुर्भावइष्टे न प्रत्ययस्य लोप इति वक्तव्यम् । सामान्यविहितो लोप प्रत्ययस्य न भवतीति । अथ प्रत्ययान्तरस्य लुप्तप्रत्ययनिमित्तकस्य प्रादुर्भावो विधीयते यथा ग्रामणीरिति क्तिपो लोपे तच्च निमित्तकस्य सोर्विधि, एवमपि प्रत्ययलोपे प्रत्ययइत्येव वक्तव्यं प्रत्ययस्य लोपे न तन्निमित्तक प्रत्ययो भवतीति अतो निमित्तपर्यायेण लक्षणशब्देन बहुव्रीहि, कार्यं चान्यपदार्थ इत्याह । 'प्रत्ययहेतुक कार्यमिति' । प्रत्यासत्तेश्च य प्रत्ययो यस्य कार्यस्य निमित्त तस्य लोपे ऽपि तद्व्यवतीत्यर्थः । पदसञ्ज्ञा भवतीति । ननु च स्थानिवद्भावेनापि सिद्धा पदसञ्ज्ञा इह तर्हि ताता पिण्डानामिति तच्छब्दात्परस्य जस शि 'शेश्चन्दसि बहुलमिति लोपे 'नपुंसकस्य कलच' इति नुम् सर्वनामस्थानइति दीर्घश्च भवति, अनङ्गान् सोर्लोपे नुम्भवति, अधोक् अङ्गुणौ भवत, न्यमाट् मृजेर्बुद्धि, उन्वेर्ल्लङि तिलोपे श्नमाटो भवत । श्नाचलोप औ नत्, अग्निचित् क्तिपो लोपे तुम्भवति, एतान्यपि स्थानिवद्भावेनैव सिद्ध्यन्ति, न सिद्ध्यन्ति, अल्विधित्वात्, सर्जनेवात्मानप्रत्यय तदाश्रयो विधिरल्विधिरिति, नैतत्सष्ट्युच्यते, उक्तं हि कार्यापेक्षमल्विधित्वं नोदाहरणापेक्षमिति नुमादिविधौ च सर्वत्र शास्त्रे यद्रूपमाश्रीयते सर्वनामस्थाने सार्वधातुके पिति कृति सुप्तिङन्तमिति साधारण तदलखानलश्च, केवल ताता पिण्डानामित्याद्युदाहरणेऽर्थादलात्मक तदित्येतावत्, इह तर्हि अतृणेट् तृहि हिसाया लङ् तिप् श्नम् इतश्चेतीकारलोप तकारस्य हल्ङ्यादिलोपे हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानो ऽल्विधि सृणह इम् अस्माद्वति, तथा आशीरित्यत्र 'शासईदङ् हलो' रितित्व लुप्ते ऽपि क्तिपि भवति । ननु च 'वर्णाश्रये नास्ति

प्रत्ययलक्षण 'नैव विध वचनमस्ति द्वितीयस्य प्रत्ययग्रहणस्य प्रयोजनमिदं पठ्यते ऽत्र हि प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येव सिद्धे पुन प्रत्ययग्रहणादत्र प्रत्ययस्यैवासाधारण रूप निमित्तत्वेनाश्रीयते सुपि सार्वधातुके कृति सुप्तिङन्तमिति तदेव यथा स्यात् तेन गोहितमित्यवादेशो न भवति, नह्येवो यथायाव इत्यत्र प्रत्ययस्यासाधारण किञ्चिद्रूपमुपात्त कित्त्व चीति यदुपात्त तद्वे हितमित्यस्मिन्नुदाहरणे अर्थात्प्रत्ययात्मकमित्येतावत्, इत्येवागमयोस्तु हलादौ कृति हलादौ पिति सार्वधातुकइति प्रत्ययस्य प्राधान्येन निमित्तं हल् तु तद्विशेषणमिति नेमौ वर्णाश्रयौ तस्मादल्वि धर्थमिदमारब्धव्य, यद्वेव भसञाङ्गपृष्केषु दोष, भसञाया तावद्राज्ज पुरुषो राज्जपुरुष इति श्रूयमाणे प्रत्यये यथा सञा भवति एव लुप्ते ऽपि स्यात् ततश्च तथा पदसञाया बाधितत्वाद् नलोपो न स्यात् । ननु च द्वे अत्र पदसञे स्वादाजिति च सुप्तिङन्तमिति च तत्र या स्वादौ पद मिति पदसञा सा ऽपवादभूतया भसञया बाध्यते या तु 'सुप्तिङन्त मिति पदसञा सा न बाधनीया यथा श्रूयमाणे प्रत्यये राज्ज इति समुदायस्य । नैतदेव श्रूयमाणे प्रत्यये तत् पूर्वस्य भागस्य भसञा समुदायस्य तु विसञ्जनीयान्तस्य पदसञेति युक्त विभिन्नावधिकया भसञया पदसञा न बाध्यतइति, लुप्ते तु प्रत्यये यस्यैवावधे स्वादौ पदमिति पदसञा सुबन्त पदमित्यपि तस्यैव वधे पदसञा तत्रैवावधौ भसञा भवन्ती यथा ऽपवादत्वात् स्वादिलक्षणा पदसञा बाधते तथा सुबन्तलक्षणामपि परत्वाद् बाधेत, एव तर्हि 'न लुप्तताङ्गस्येति प्रतिषेधाद् भसञा न भविष्यति यचीति सप्रमीनिर्देशात् तत् पूर्वस्य भागस्य वस्तुनो ऽस्य प्रवत माना भसञाप्यङ्गकायमेव एव च बुद्ध्वा 'न ङिसबुद्ध्यो रित्यत्र हो न लोप प्रतिषिध्यते, यदि प्रत्ययलक्षणेन भसञा म्याद् अपवादत्वादेवाहुं चर्ममिति नलोपो न भविष्यतीति कि तेन प्रतिषेधेन, इह तर्हि चित्राया जाता 'चित्रारेवतीरोहिणीभ्य स्त्रियामुपसत्त्वान'मित्यणो लुकि लुक्त्वि-तलुकी'ति टापि लुप्ते चित्र इति स्थिते प्रत्ययलक्षणेनाणन्तत्वात् ङीप् प्राप्नोति, नैव दोष । टिड्ढाणजित्यजात इत्यनुवर्तते तत्र चाणाकारो

विशेष्यते अण्योकार इति ततश्चाकार एव ङीपो निमित्तम् अण् तु
तद्विशेषणमिति प्रत्ययलक्षणत्वाभावाद् ङीबभावः । इह तर्हि वतण्ड
स्यापत्य ऽस्त्री वतण्डाच्चेत्यजो 'लुक् स्त्रिया' मिति लुकि वतण्डी शार्ङ्ग
बादिलक्षण ङीन बाधित्वा प्राचा ण्फस्तद्वित्त सर्वत्रेति सर्वत्रग्रहणस्य पूर्व
त्रापकर्षात्प्राचा मतेन यजन्तलक्षण ण्फ प्राप्नोति यथा आवट्याच्चाप वा
बाधित्वा ण्फ एव भवतीति । नैष दोषः । अत्रापि यजाकारो विशेष्यते
यजोकारइति यजवयवो योकारस्तदन्तादिति तेनात्राप्यकार एव निमित्त
तद्विशेषणान्तु यजिति ण्फो न भवति । अयं तर्हि दोषः परिधीरिति, परि
पूर्वाद्धेजः क्तिपो लोपे यजादित्वात् सप्रसारणे पूर्वत्वे च लुक् प्राप्नोति
'हल इति दीर्घश्च तत्र विप्रतिषेधेन दीर्घ इष्यते स विप्रतिषेधो न सिद्ध्यति,
किङ्कारणम् इह प्रत्ययलोपे सर्वाणि प्रत्ययाश्रयाणि काय्याणि पर्यवसन्नानि
तान्यनेन प्रत्युत्थाप्यन्ते, अनेनैव तुगनेनैव दीर्घस्तद्वेकयोगलक्षणयोरयुक्तो
विप्रतिषेधः, नैष दोषः । अवस्थिते प्रत्यये तच्चिबन्धन यत्कार्यं भवत्येव तदे
वानेन लुप्ते तस्मिन् प्रत्युत्थाप्यते नतु यस्य प्राप्तिमात्रं तदपि परिधीये
त्यादौ श्रूयमाणे प्रत्यये दीर्घ एव परत्वाद् भवति न लुक् ततश्चात्रापि यदि
क्तिबेवास्यास्यद् दीर्घ एवाभविष्यदिति स एवानेन प्रत्युत्थाप्यते तदेवमार
ब्धव्यं सूत्रं न कश्चिद्दोष इति स्थितम् । अत्रोच्यते । यदुक्तं वृणह इम् हलाश्रय
इति नाय हलाश्रय, हलीति तत्र निवर्तिष्यते, यदि निवर्तते वृणहानि
अत्रापि प्राप्नोति नाभ्यस्तस्याचीत्यतो नाचीत्यनुवर्तते ततश्चानल्लि
धित्वात् स्थानिवद्भावेनैव सिद्ध इमागम, आशीरित्यत्रापि 'आशा
स क्ताउपसङ्ख्यान' मित्यस्माद् वचनात्सिद्धमित्वम्, आरब्धे ऽपि खल्वस्मि
स्तदवश्यं वक्तव्यं, यदि ताव 'च्छास इदङ् हलो' रित्यत्र शासिमात्रस्य ग्रहण
ततो नियमार्थमाशास क्तावेव यथा स्याद् आशास्तइत्यादौ माभूदिति
अथ यस्माच्छासेरङ् विहितस्तस्य ग्रहणं ततो यथा ऽऽशास्तइत्यादौ न
भवति तथा क्विपि न स्यादिति विध्यर्थमिदम् । इह तर्हि बिदस्याप
त्यानि बहूनि 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्यो ज' बिदा बिदानामपत्य युवा,
ऽत इज' तस्य ण्यत्तत्रियार्थे जित इति लुकि कृते अजो गो जबहुत्वउत्पन्नस्य

लुकि प्राप्ते 'गोत्रे ऽलुगची' ति प्रतिषेध इष्यते सोऽज्ञादाविति लुप्तेष्य
स्माद्वचनाद्भवति, एतदपि नास्ति प्रयोजनम् अचीति विषयसप्तमी
तेन गोत्रद्विज विवक्षिते ऽनुत्पन्नएव लुकि प्रातिषिद्धे पश्चाद्विज्ञो लुगिति
सिद्धौ प्रष्ट तदेवमल्लिखे कस्य चिद् दर्शनात् स्थानिवद्भावेनैव सिद्धमिति
नार्थो ऽनेन । एव तर्हि नियमार्थमिदं प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमेव यथा
स्यात् प्रत्ययाप्रत्ययलक्षण मा भूदिति, एतदुक्तं भवति । यस्मिन्कार्ये
विधीयमाने प्रत्ययस्यैवासाधारण किञ्चिद्रूप निमित्तत्वेनाश्रीयते तदेव
प्रत्ययलोपे ऽपि भवति न पुन प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण रूपमाश्रित्य यद्विधी
यते तदिति, तेन शोभना कृषदो यस्य सुदृषदिति 'सोर्मनसी अलोमोष
सी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति । अन्यथा लुप्ते ऽपि जसि स्थानि
वद्भावेनासन्तमुत्तरपदमिति स्यात्प्रसङ्गः । प्रत्ययलक्षणं तु न भवति ।
'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन तदन्तविधि प्रयोजयन्ती' त्यस्मा
त्तस्य ग्रहणात्, वृत्तिकारेण तु नियमार्थमप्येतत् प्रत्ययलोपे सर्वत्र प्रवर्त
तदिति मत्त्वोक्तं पदसञ्ज्ञा भवतीति । 'आघ्रीयेति । 'आङो यमहन' ।
'सम्भीयेति' । समो गमृच्छीत्यात्मनेपदम् इटोत्' 'बहुल कन्दसी' ति
शेषो लुक्, उभयत्र गमहनेन्युपधा लोपः ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ लुमतेति लुशब्दो यस्मिन्नस्ति स लुमान् लुगादि स
ज्ञाशब्दं करणे च तृतीया लोपे च करणत्वं, प्रत्ययलोप इत्यनुवृत्ते लुमता श
ब्देन प्रत्ययलोपे सति अङ्गस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति तत्र च प्रत्यासत्ते
र्लुप्तप्रत्ययापेक्षया येनाङ्गमज्ञा प्रतिलब्धा तस्य तन्निमित्तं कार्यं न भवती
त्यर्थः । एतदेव वस्तुतो दर्शयति । 'लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गमिति । तेनोत्क्रा
मेत्यचातो हेरिति लुकि कृते परस्मैपदापेक्षया यदङ्गं शबन्तं न तस्य दार्ढ्यत्वं
यस्य च दीघत्वं न तत्परस्मैपदापेक्षयाङ्गं किं तर्हि शबपेक्षयेति निषे
धाभावात् प्रत्ययलक्षणेन 'क्रम परस्मैपदेऽपि ति दीघो भवति, तथा
'गमेरिट् परस्मैपदे' 'न वृद्धाश्चतुर्थ्य' इटो विधिप्रतिषेधौ जिगमिष विवृ
त्सेति परस्मैपदलुक्पि भवत, लुमता लुप्ते परस्मैपदे यदङ्गं सनन्तं न

तस्येष्टो विधिनिषेधौ किं तर्हि सकारादेः प्रत्ययस्येति इदं चान्यदस्मिन्
यन्ये दर्शितं नाङ्गस्येत्यनेनाङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते न लुमता लुप्ते
प्रत्यये आङ्गं भवतीति किं तर्हि लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्याङ्गम
नाङ्गं च सर्वं प्रतिषिध्यतइति तेन गगा विदा यञ्जोर्लुक्, उष्णीष
‘इवे प्रतिष्ठतावि ति कनो देवपथादिभ्यश्चे’ति लुप्, पन्था प्रियो
ऽस्य पथिप्रिय, सुपो धात्विति सर्वनामस्थानस्य लुक् अत्र ‘ऽनित्या
दिर्नित्य’ ‘पथिमथो सर्वनामस्थान’ इति चाद्युदात्तस्यानाङ्गस्यापि नि
षेधो भवति सप्रमीनिर्देशाद्धेतवस्तुतो ऽङ्गस्य कार्यं, तथा ऽहर्देवाति
‘रो सुपी ति रत्वप्रतिषेधो न भवति । यद्वनाङ्गमपि प्रतिषिध्यते अ
वधि भवता दस्यु, अगायि भवता याम, अध्यगायि भवताऽनुवाक
लुडि परतोङ्गस्य विधीयमाना हनिणिडादेशाश्चिणो लुगिति लुडो
लुकि न स्यु न लुडि हनिणिडादेशा विधीयन्ते किं तर्हि लुडि
यदार्धधातुकं तत्र । ततश्च लुडि यदङ्गं चिणन्त न तस्य हनिणिडादेशा
यस्य च ते न तल्लुक्क्यङ्गमिति निषेधाभावः । इह तर्हि ‘मा हि दाता
सर्पिरागच्छेदिति । सजामन्त्रितयोर्लुकि सति ‘आदि सितोन्यतरस्या’
‘मामन्त्रितस्य चे ति आद्युदात्तत्वं न स्याद् नैतदङ्गस्य चिणन्तं कार्ये
किं तर्हि तदन्तस्य षष्ठीनिर्देशः तं तेन पयः सामेत्यादौ पदसञ्ज्ञा च भवि
ष्यति । ननु यद्व्याप तदन्तस्याद्युदात्तत्वं पदसञ्ज्ञा ऽपि तथा लुप्ते इदानीं
प्रत्यये वस्तुतोङ्गस्य प्राप्तु इति भवितव्यं निषेधेन, नात्र लुप्ते प्रत्यये
यदङ्गस्य प्राप्तं तन्निषिध्यते किं तर्हि अवस्थिते ऽपि प्रत्यये यत्तत् पूर्व
स्याङ्गस्य कार्यं तन्निषिध्यते वृत्ता मा हि लाविष्टामित्यादौ च श्रूयमाणे
प्रत्यये तदन्तस्यैव पदसञ्ज्ञा स्वरश्चेति लुप्ते ऽपि भविष्यत, एव च राज्ञ
पुरुष इति श्रूयमाणो ऽसि तत् पूर्वस्य भसञ्ज्ञा न तदन्तस्येति अङ्गकार्यं
त्वात् लुप्ते ऽपि तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेन प्राप्ता ऽनेन निषिध्यते ॥
इह तर्हि अत्रैरपत्यानि ‘इतरस्यानिज’ इति ठकोऽत्रिभृमिविति लुकि
कृते अत्रय इति तद्वितस्य ‘कित’ इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात् तदन्तका
र्यत्वात् । नैः दोषः । तद्विनस्यैवान्तोदात्तत्वं न तदन्तस्य । इह तर्हि सर्वं

स्तोमो यस्य सर्वस्तोम 'सर्वस्य सुपी' त्याद्युदात्तत्वं न स्यात् सुपीति सप्त
मीनिर्द्वंशात् । कर्तव्योत्र यत्न, यत्नश्च सर्वस्य सुप इति षष्ठीनिर्द्वंश
षष्ठीनिर्द्वंशे तु तदन्तकार्यत्वात् सिच्स्वरवत् सिध्यति । ननु द्वयोरपि
पक्षयोरभूवन् प्रत्ययलक्षणैः जुष्माप्नोति, 'आत' इति नियमाच्च भवि
ष्यति । इह तर्हि देवदत्त याजया चकार 'आम' इति लुक् बाधित्वा
परत्वात्तिबादिषु कृतेषु तेषां च लुकि प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वादामन्तस्य
च निघात तत परस्यानिघातश्च प्राप्नोति, लेरित्यनुवृत्तेर्लोवस्यायामेव
लुग्भविष्यति । इह च देवदत्तो युष्मत्पुत्र इति षष्ठ्यन्तस्य विधीयमानौ
वानावौ द्वितीयास्थयोरिति स्थग्रहणाच्च भवति षष्ठाचतुर्थीद्वितीयास्वव
स्थान श्रूयमाणस्यैव सम्भवति, इह तर्हि परमवाचा परमगोदुहा परम
लिहा परमदण्डिना परमदिवा परमक्रुमार्येति समासार्था या विभक्ति
स्ताम्राश्रित्योत्तरपदस्य पदसञ्ज्ञाया प्राप्ताया 'चो कु' दादेर्धातोर्घ ' 'हो
ठ' 'नलोप प्रातिपदिकान्तस्य 'दिव उत्' 'इको ऽसवर्णे शाकल्यस्य
ह्रस्वश्चेति एते विधय प्राप्तुवन्ति, नैष दोषः । भसञ्ज्ञाविषये तावत्सैव
पदसञ्ज्ञा बाधिष्यते । ननु च समुदायस्य या पदसञ्ज्ञा स्वादिष्विति प्राप्ता
सा तुल्यावधिकया भसञ्ज्ञया बाध्यता या तूत्तरपदस्य सुबन्तमिति प्राप्ता
सा कथं बाध्यते भिन्नावधित्वात्, एव तर्हि सुप्तिङन्तमित्यतः सुबन्तमि
त्यनुवर्त्तनीय ततश्चायमर्थो भवति यज्ञादावसर्वनामस्थाने परत पूर्वस्य
मुदायो भसञ्ज्ञो भवति तत्र च समुदाये यत्सुबन्त वर्त्तते तदपि भसञ्ज्ञ
भवति यज्ञादावनन्तरइति, तत्र च समुदायस्य भसञ्ज्ञा प्रधानशिष्टा ऽव
यवस्य त्वन्वाद्यशिष्टा यत्र च सुबन्त पश्यति तत्र तस्यापीति, तेन राज्ञ
इत्यादौ सुबन्ताभावेऽपि भवति सुबन्तसद्भावे तु तस्य समुदायस्य चेति वि
वेक्तव्यम्, सर्वनामस्थानेऽपि असर्वनामस्थानइति प्रतिषेधात् पदसञ्ज्ञा न
भविष्यति । ननु स्वादिष्विति या प्राप्ति समुदायस्य तस्या एव स
प्रतिषेधः, नैत्याह, तत्रापि सुबन्तमित्यनुवर्त्तते प्रसज्यप्रतिषेधश्चाश्रीयते,
तत्सामर्थ्या 'दनन्तरस्य विधिर्वा भवति विप्रतिषेधो वे'ति नाश्रीयते तत
श्चायमर्थो भवति सर्वनामस्थाने परत पूर्वस्य समुदायस्य स्वादिष्विति

प्राप्ता पदसज्ञा न भवति तत्र च यत्सुबन्तमवयवत्वेन वर्तते तस्य सुबन्तस्य पदसज्ञा न भवतीति । यद्येव सुवाक् सुराजेति सावपि समुदायस्यावयवस्य च स्वादिष्विति वा सुबन्तमिति वा पदसज्ञाया अभावात् कुत्वादि न स्यात्, एव तर्ह्यसर्वनामस्थानइत्यत्र उत्तरसूत्राद्वीर्यपङ्कज्यने ततो यजादौ सर्वनामस्थाने या च यावती च पदसज्ञा सा सर्वा प्रतिषिध्यते सौ तु स्वादिष्विति च सुबन्तमिति च भवत्येव, यद्येव श्रूयमाणेपि सौ पूर्वस्य पदसज्ञा प्राप्नोति, तत्र को दोष एचोप्रगृह्यस्येत्यत्र पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति भद्र करोषि गौरित्यत्र मा भूदिति, तत्र क्रियमाणेपि पदान्तग्रहणे पुनर्विकार प्राप्नोति । नैष दोष । वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवमेतद्विज्ञायते तदेव समासेषूत्तरपदस्य पदत्व नास्तीति स्थितम् । यद्येव दधिसेचौ दधिसेव 'सात्यद्रादौ' रिति षत्वनिषेधो न प्राप्नोति, नैव विज्ञायते पदस्यादि पदादि पदादेर्नेति कथं तर्हि पदादादि पदादि पदादेर्नेति, कथमग्निषु वातु त्वत्तु, सात्प्रतिषेधो ज्ञापयति स्वादौ यत्पदं तत् परस्य नेति, अवश्यं च पदादादिरित्येव विज्ञेयमन्यथा 'गतिकारकोपपदानां ऋद्धिं सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्ते' रिति यत्र सुबन्तमुत्तरपदं तत्र प्रतिषेधो न स्यात्, इह तर्हि बहुसेचौ बहुसेच बहुचो ऽपदत्वात् प्रतिषेधो न प्राप्नोति, वक्तव्यमेवैतत् बहुचपूर्वस्य नेति तत्राय सूत्रन्यासं साते स षत्व न भवति, ततो बहुच, बहुच परस्य षत्व न भवति आदिग्रहणं न कर्तव्यम् आदे परस्य 'त्येव सिद्धं तदिदं बहुज्यग्रहणेन निमातव्यम् । 'कायते हार्यत इति' । एयन्तात्कम्पणि लकार यक् णिलोपः । ननु चात्रान्तरङ्गा वृद्धिरुत्पन्नमात्रेण यौ भवति लोपस्तु यकिं भवन् बहिर्ङ्ग, एव तर्हि विभक्त्यान्वाख्यानपक्षे एतत्प्रयुदाहृतम् ॥

अचोऽन्त्यादि टि ॥ अन्ते भवोऽन्त्यं दिगादित्वादात् अन्त्यादीति बहुव्रीहिः । यद्यप्यचामित्येतदपेक्षान्त्यशब्दस्तथापि सम्बन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वादविरुद्धं समासः । निर्द्वारणे षष्ठीति । यद्येव निर्द्वारणस्यानेकाग्रयत्वाद् अच इत्येकवचनमनुपपन्नं तत्राह 'जाताविति' । योन्त्योजिति निर्द्वारणस्य सजातीयविषयत्वादजिति लभ्य मिच्छब्द इत्या

दि रूपोदाहरण कार्यन्त्वग्निचितमावष्टे णिचि णाविष्टवदिति टिलोप,
पचेते इत्यादि कार्यादाहरणम् ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ समुदाय एवान्त्यो भवतीत्याह । 'धात्वा
दाविति' । अल इति जसन्त चेद् अन्यस्याविशेषितत्वात् समुदायादपि
पूर्वस्य सज्ञाया शिष्ट इति शकारस्येत्वं स्याद् असन्देहार्थमलित्येव च
ब्रूयाद् अतोऽन्त्यादित्यनया समानाधिकरणा पञ्चमीत्याह । 'अन्त्यादल
इति' । यद्येव पूर्वस्याविशेषितत्वात् समुदायस्यापि सज्ञाया शिष्ट इति
शा इति समुदायस्येत्वं प्राप्नोति । अलोऽन्त्यस्येत्वं न्यस्य भविष्यति ।
'नानर्थक्येनोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारेषु' तत्र यथा ऽऽभ्यामित्यत्र 'हलि लोप'
इद्रूपस्य विधीयमानो लोपोऽन्त्यस्य न भवति तथाचापि न स्याद् अतो
लोऽन्त्यात्पूर्वालिति वक्तव्यमित्यत आह । 'अलेवेति' । एवकार पौनर्व
चनिक यथान्त्योल् एव पूर्वोऽप्यलेवेति । कथं पुनर्द्वितीयमल्यहणमन्तरणा
यमर्थोऽलभ्यते लोकात् । लोके ह्यमीषा ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वं आनीय
तामित्युक्ते एक एवान्त्यात्पूर्वोऽनन्तर आनीयते न समुदाय सयोगोपधय
हण कृज्यमित्यत्रावयवार्थेण समुदायस्य सयोगस्योपधाव्यपदेश अकार
इत्यादीनि रूपोदाहरणानि काय तु पाचक इत्यादा 'वत उपधाया'
इति वृद्धि भेदक इत्यादौ पुगन्तलघूपधस्य चेति गुण । 'शिष्ट इति' ।
शासेर्निष्ठा 'शास इदङ्हलो' रित्तीत्य 'शासिबसिघसीना चे' ति षत्वम् ॥

'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' ॥ इति करणस्य गौरित्ययमाहे
त्यादौ स्वरूपपदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्शनात् तस्मिन्निति चेत्यत्रोपास
स्येदमनुकरण ततश्च तत्रैवास्य प्रवृत्ति स्याद्, अस्ति च तत्र व्यवच्छेद
हे यौष्माकीण अम्मभ्य देहि आस्माकीन युष्मभ्य ददामोति परनिवृत्ति
स्तामिमा भ्रान्तिमपाकरोति 'तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देश इति' । एतेन
'तस्यापत्य' 'तत्र भव इत्यादिवत् स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नोय निर्देशस्तद्वदेव
तस्मिन्निति सामान्यविशेषणमचिहलीत्यादीनामुपलक्षण न त्वनुकरण
मिति दर्शयति । एतच्चेति करणाल्लभ्यते, स हि पदार्थविपर्ययासकृत शास्त्रे

च स्वरूपपदार्थस्तस्य विपर्ययोपपदार्थकता, यदि च तस्मिन्नणि वेत्यत्रैवै
तदुपास्यास्यत तत्रैव पूर्वग्रहणमकरिष्यतेति भावः, किमर्थं पुनरिदमार
भ्यते इको यणव्रीत्यादौ सन्देहः किं सत्समी किं वा गगाया घोष इतिव
दौपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमीति तत्र सत्त्व परस्य च पूर्वस्य च सम्भवति
एवमुपश्लेषोपि । तत्र पूर्वस्य परस्य च व्यवहितानन्तरस्य यण प्राप्तः ।
दध्युदकादिषु तु युगपदेकस्य कायित्वनिमित्तत्वायोगात्प्रायेण यण प्राप्त
इष्यते च पूर्वस्यैव स्यादनन्तरस्यैवेति तत्र नियमार्थमिदं सप्तमीनिर्देशे
पूर्वस्य भवति अनन्तरस्यैवेति । इको यणव्रीत्यादेश्च सप्तम्यवृत्ति सा
चैव विशेषितेति न क्वाप्यनिष्टशङ्का । तत्राद्य नियमं दर्शयति । 'पूर्वस्यै
वेति' । व्यावर्त्यं दर्शयति । 'नोत्तरस्येति' । पचन्येदनमिति । यद्यप्य
त्रानियमप्रसङ्गो नास्ति तथापी को यणव्री'त्यस्मिन्सूत्रेऽनियमप्रसङ्गे नियम
क्रियतइत्येतदपि भवत्येवोदाहरणम् । द्वितीय नियमं दर्शयति । निर्द्वि
ष्टग्रहणमिति । दिशिहच्चारणक्रिय नि शब्दो नैतर्त्यं निरन्तरं दिष्टो
निर्द्विष्ट इत्येवमानन्तर्यमर्थो भवति, तत्रैव वचनव्यक्ति, अचि हलीत्यादौ
पूर्वस्यैव कार्यं भवति तत्र निर्दिष्टे निरन्तर एवोच्चारित इति तत्रार्थात्पूर्व
स्यानन्तरस्येत्यर्थो भवति तदाह । 'व्यवहितस्य माभूदिति' । अन्यथा व्यव
हिते मा भूदिति वक्तव्यं पूर्वपदस्य व्यवहितेपि वृत्ते तस्य प्रसङ्गात् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ निर्द्विष्टग्रहणमनुवर्त्तत इति' । तेनात्रापि
व्यवहिते कार्यं न भवताति भावः । अत्रापीतिपरत्वादनुकरणमिति
कस्य चिद्वृत्तिरिति स्यात् 'तस्मान्नुद्विहल' इत्यत्रा त आदे'रिति दीर्घात्पूर्
वस्याङ्गस्यासम्भवात् प्रयोजनाभावात्, यद्यपि तस्यानुकरणं न भवति
'तस्माच्छसो न पुंसि' तस्मान्नुद्विची'त्यत्र तु व्यवच्छेदकमस्ति उच्चारितो
ऽनुपलभ्यते गौरनश्च इति, पूर्वस्य माभूदिति, अतस्तयोरेवेदमनुकरणमिति
तामिमा भ्रान्तिमपाकरोति 'तस्मादिति पञ्चम्यर्थेनिर्देशइति' एतेन
पूर्वसूत्रवत् स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नाय निर्देशात् तद्वदेव च तस्मादिति
सामान्यमितिद इत्यादीना विशेषणामुपलक्षणं न त्वनुकरणमिति दर्श
यति, एतच्चेतिकरणात्लभ्यतइत्युक्तम् । किमर्थं पुनरिदमारभ्यते

‘तिङ्तिङ्’ इत्यादौ कारकविभक्तोरसम्भवाद्भिग्लक्षणा पञ्चमीति द्विकृद्धस्त्वध्याहायस्तत्र पूर्वोत्तरशब्दयोरध्याहार सम्भवतीति नियमार्थो परिभाषेय तदाह । उत्तरस्यैव कार्यमिति । तदेव पूर्वस्य चास्य च वृत्ति कारेण नियमार्थत्व दर्शितम् । षष्ठीप्रकृतिपक्षोपि भाष्ये प्रदर्शित, कथ, षष्ठीति वर्तते सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्यानन्तरस्य षष्ठी । पञ्चम्यर्थनिर्देश उत्तरस्यानन्तरस्य षष्ठीति तत्रेकोयणचीत्यादौ यत्र पूर्वमेव षष्ठी विद्यते तत्र पूर्वस्यानन्तरस्य नोत्तरस्यानन्तरस्य सा षष्ठीत्युच्यते आने मुक्’ ईद्रास’ इत्यादौ तु यत्र षष्ठी नास्ति तत्र षष्ठ्यपि प्रकल्प्यते सा चानियतयोगत्वात् स्थानषष्ठी भवति यस्य च स्थानषष्ठी तस्यैव कार्यमिति सर्वत्र कार्यनियमोपि सिध्यति । यत्र तूभयनिर्देशस्तत्र यानवकाशा सा इतरस्या षष्ठी प्रकल्पयति यथानेमुगिति सप्तमी निरवकाशा ‘ऽतो येय’ इति पञ्चम्या पूर्वसूत्रे सावकाशाया, एवमीद्रास इति पञ्चमी आने मुगिति सप्तम्या उभयोस्त्वनवकाशयो परत्वात्पञ्चमी सप्तम्या षष्ठीं प्रकल्पयति । यथा ऽऽमि सर्वेनाम् सुडि’ति सर्वेनाम् इति पञ्चम्यनवकाशमीति सप्तम्या अनवकाशाया, अथ सप्तम्युत्तरार्थो तथाप्यादित्यनुवृत्तया पञ्चम्या समानाधिकरणा सर्वेनाम् इति पञ्चम्यपि सावकाशा षष्ठीं प्रकल्पयति । एव नियमपक्षेपि परत्वानवकाशत्वाभ्या व्यवस्था द्रष्टव्या । दीर्घाच्छे तुगभवतीत्यत्र षष्ठ्या स्थाने पञ्चमी व्याख्यानाद्दीर्घस्यैव तुक् भवति न तु कस्य तथा च सुराच्छायेति निर्देश उपपद्यते ॥

स्वरूप शब्दस्याशब्दसत्ता ॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्थो परिभाषेय शास्त्राद्गत्वाच्च परिभाषाणां शास्त्रैव नियमो न लोकरत्याह । शास्त्रे स्वमेवेत्यादि ग्राह्यमिति’ । ग्राह्यमिति णिजन्ताद् यत्, एतच्चाध्याहारेण लब्धम् । शब्दस्येति’ ‘कृत्यानां कर्तरिवे’ति षष्ठी शब्दस्वमेव रूप ग्राहयति बोधयतीत्यर्थः । सत्तापक्षे तु वृत्तादेव शब्द सत्ता^१ नुच्चारणं च नोपपद्यते सूत्रे षष्ठीनिर्देशोपि नातीव युक्तः स्यात् । सत्ता

सञ्ज्ञिसम्बन्धे प्रायेण सामानाधिकरण्यदर्शनात् । रूपशब्देन चेहाग्निशब्द-
 त्वादिकं शुक्रसारिकापुरुषादिभिश्चदीरितासु भिन्नासु शब्दव्यक्तिषु सम-
 वेत सामान्यमभिधीयते । 'अग्नेर्देगि'ति सूत्रकारेण या व्यक्तिश्चचारिता
 तस्या सर्वाच्चारणेष्वनुगत सामान्य वाच्यमित्यर्थः । सामान्यस्य कार्ययोगो
 व्यक्तिद्वारक इति तेन तेनोच्चारितायास्तस्या व्यक्तेर्देग भवतीत्यर्थः सम्प-
 द्यते । एवकारस्य व्यवच्छेदकं दशयति । 'न बाह्योऽर्थ इति' । 'शब्दसञ्ज्ञा
 वर्ज्जयित्वेति' । शब्दमञ्जसां स्वरूपं यादृ न भवतीत्यर्थः । अनियमप्रसङ्गे
 नियमः कर्तव्यस्त दर्शयति । 'शब्देनेत्यादि' । लोके गौरुपलभ्यता
 मित्युक्तेऽर्थे एव कार्ययोगो गम्यते नहि शब्दरूपमुपलभ्य कृती भवति
 व्याकरणे तु प्रत्ययविधानादिकार्यमर्थं न सम्भवति तेन सह पौर्वापर्यो
 योगात् । तेनाग्नेर्देगित्युक्ते लोकावदर्थे एव तावत्प्रतीयते तत्र सम्भवे
 नास्त्यतस्तद्वाचिना सर्वेषा सम्प्रत्यय स्याद् यथा आह्नातिचोदनाया
 व्यक्तीना, माभूदेष दोष, उपात्तादेव यथा स्यादिति नियमार्थमिदमारभ्यत
 इत्यर्थः । 'चौदशित्वकमिति । उदशिवति सस्कृतमिति सप्तमीसमर्थो
 टुक् इमुसुक्तान्तात्क' । 'घुयहणेष्वित्यादि' । अन्यथा 'उपसर्गे घो
 कि रिति किप्रत्ययो धातेरेव घो शब्दार्थात्स्यात् त्वं दाधाभ्य 'ईह
 त्यघो' रित्यत्र तु घुशब्दस्यानाकारान्तत्वाद्वाधानामेव यहण सिध्यति ।
 कुमारीघ इत्यत्र घ्रूपेति ह्रस्वप्रसङ्गः । ननु च प्रदेशेषु सञ्ज्ञिसम्प्रत्याय
 नार्थे सञ्ज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात् स्वरूपयहण न भविष्यति नैतदस्ति ।
 उभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति सङ्ख्याकर्मकरणादिष्विव स्वरूपस्य सञ्ज्ञि-
 नश्च प्रदेशेषु यहण स्यात् ज्ञापकात्सिद्ध, यद्वय ष्णान्तावडिति षकारा-
 न्ताया सङ्ख्याया षट्सञ्ज्ञा विदधाति तज्ज्ञापयति सञ्ज्ञाशब्दे न स्वरूप
 याहक इति अन्यथा 'बृह्यो लुक्' 'षट्चतुर्भ्यश्च' त्यादौ स्वरूपस्यापि
 षडित्यस्य यहणात् षकारान्ताया सङ्ख्याया षट्सञ्ज्ञा न विदधात् । ननु
 च षकारान्ता सञ्ज्ञा षकारान्तस्य कार्यमिष्यते सञ्ज्ञापि षकारान्तैव, अतो
 नार्थोऽशब्दसञ्ज्ञेत्यनेन, सत्य, प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थं प्रतिषेध शब्दशब्देन
 चाभेदोपचारात् व्याकरणमुच्यते शब्दे सञ्ज्ञा शब्दसञ्ज्ञैव च कर्मकरणमित्या

द्विष्वर्थसज्ञास्वपि शास्त्रीयासु स्वरूपग्रहणं न भवति । अथ रूपग्रहणं किमर्थं इह यावता प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वाच्चित्यसम्बन्धि त्वाच्च तदेव शब्दस्य स्वार्थो हि स्वप्रतीतो सम्बन्धग्रहणमपेक्षते पर्यायैरपि प्रत्यायनात्साधारणत्वाच्चानित्यसम्बन्धश्चानुत्तरणदशायामभावात् न चार्थो ग्राहकः शक्यते कर्तुं ग्राह्यत्वे च सूत्रमनर्थकं स्यादिति नार्थो रूपग्रहणेन, एव तर्ह्येतज्ज्ञापयति शास्त्रे स्वरूपेण समानकक्ष्योऽर्थ इति तेनार्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्युपपन्नं भवति तत्र तापकादर्थोपि ग्राह्य स्वरूपमिति वचनाद् रूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणं तेन काशे कुशदित्यत्र 'शे' प्रशस्यसज्ञाभावः सिद्धः । सित्तद्विशेषाणामिति वार्तिकव्यावृष्टेः । 'सित्तिर्देशः कर्तव्य इति । वृत्तसदित्येवम् । 'ततो वक्तव्यमिति' । स्वरूपमित्यस्यानन्तरम् । नन किं प्रयोजनमित्युक्ते वृत्तादीति वक्तव्यं किमुच्यते वृत्तादर्थमिति, वृत्तादिषु प्रयोजनमस्येत्युक्ते वृत्तादस्य प्रयोजनमित्यर्थादुक्तं भवतीत्यदोषः । अस्यायस्य न्यायतः सिद्धिर्विभाषेत्यत्र वक्ष्यामः । पितृर्यायवचनस्य चेति । चकारात् स्वरूपस्य विशेषाणां च । इदं वाचनिकमेव जित्यर्थायस्येत्यस्यापि न्यायतः सिद्धिर्वक्ष्यामः । 'क्षित्तस्य चेति' । इदं वाचनिकमेव । मृगपक्षिणोस्तु पिबिर्देशः कर्तव्य इत्याहुः । अथैकस्येति । इयमिष्टिरेव ॥

अणुद्विसवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ सज्ञासूत्रमेतत् न परिभाषा, प्रसिद्धार्थविनियोगात् । परेण शकारिणेति । एतच्च लघिन्यत्र प्रतिपादितम् । 'स्वस्य च रूपस्येति' । यद्यपि प्रथमान्तः प्रकृतं तथापि सवर्णस्य चेति वृण्वन्तस्यानन्तरं श्रूयमाणश्चशब्दोन्यस्य वृण्वन्तस्याभावात् तस्यैव वृण्वन्तता प्रकल्पयताति भावः । 'प्रत्ययः वक्तव्यित्वेति' । तेन तत्रोच्चारितमेव रूपं गृह्यते 'आद्गुणः' इत्यादि यथेह भवति द्वेन्द्र इति एव खट्वेन्द्र इत्यादावपि भवति । 'अस्य चैव' । यथेह भवति शुक्लीभवतीति एव मालीभवतीत्यादावपि भवति । 'यस्येति च' यथेह भवति दाक्षिणाक्षिरिति एव चैडिर्बोलाकिरित्यादावपि भवति । चूडाबलाकाशब्दौ बाह्यादी ननु चाकोऽचीत्यादौ प्रत्याहारग्रहणे कथं मध्यम

तिभिर्भिकारादिभिस्सवर्णग्रहण उच्चारितो हि सञ्ज्ञाशब्द सञ्ज्ञिन प्रत्याययति, न च मध्यवर्तिनामुच्चारणमस्ति ते ह्यगादिसञ्ज्ञाभि सञ्ज्ञित्वेन प्रत्याय्यन्ते, क्व ताह स्यात् 'अस्य ज्यौ यस्येति यत्र सञ्ज्ञाया उच्चारणमस्ति प्रत्याहारे चाद्यो वर्ण उच्चारितत्वात्सवर्णयाहक । स्यादेतत् । अक्षरसमाम्नायउच्चारिता इकारादय सवर्णाना याहका इति अगादि चोदनासु ईकारादयोपि ह्रस्ववत्सञ्ज्ञित्वेनैव प्रत्यायन्ते न त्विकारादिभि प्रतीति प्रत्याय्यन्तइति नापरकालत्वात्, इह वणानामुपदेशस्तावद् उपदेशोत्तरकाला इत्सञ्ज्ञा इत्सञ्ज्ञोत्तरकालमादिरन्त्येनेत्येतत्प्रवर्त्तते ततोऽण सवर्णस्यति, तदनेनोपदेशादिष्वङ्गेषु निष्पन्नेषु अन्यत्रास्य ज्वावित्यादौ सवर्णाना ग्रहण भवति नाङ्गेषु नापि स्वात्मन्यनिष्पन्नत्वात् । यदि त्वस्मिन्नपि सूत्रे सवर्णग्रहण स्यात् आङ्गमहन 'ऋदोरवि' त्यादौ आकारादयोपि सवर्णान् गृह्णीयु अतोस्मिन् सूत्रे ऽक्षरसमाम्नाये चाग्रही तसवर्णाना ग्रहण ततश्च तदेव स्थित प्रत्याहारेषु मध्यवर्तिभि सवर्ण ग्रहण न स्यादिति । नैष दोष उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकैर्भवितव्यमिति नास्ति नियम बुद्ध्यापाकृतास्तु प्रत्यायका अस्ति च मध्यवर्तिना बुद्ध्या पारोहस्ततश्च सञ्ज्ञित्वेन प्रत्याय्यमानस्यापि प्रत्यायकत्व भविष्यति । अत्र ज्ञापक 'दीर्घाज्जसि चेति' प्रतिषेध स हि कुमार्यावित्यादौ 'प्रथमयो पूर्वं सवर्ण' इति दीर्घा माभूदिति तत्र चाक इति वर्त्तते खट्वे इत्यादौ तु नादिचात्येव सिद्ध प्रतिषेध 'दीधीवेवीटा त्वादिव्य इत्यादयश्च निर्द्वंशा एवमेवोपपद्यन्ते, यदि मध्यवर्तिभिरपि सवर्णग्रहण भवति । स्वराणुनासिकेत्यादिसंज्ञात् सूत्रे गृहीत स्वराण्तरभिन्नमपि गृह्णाति एवमनुदात्तस्वरितौ च तथा सानुनासिको निरनुनासिक सोपि तम् । 'दीर्घा न भवतीति' । असति त्वप्रत्ययइत्यस्मिन् प्रत्ययेनापि सर्वग्रहणात् दीर्घापि स्यात्, । अत्यल्पमिदमुच्यते ऽप्रत्यय इति 'अप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्य, प्रत्यये प्रत्युदाहृत तत्रादेशे 'इदम इश् इत इह विशेष विहितत्वात्प्रदाद्यत्वा बाधित्वा त्रिमात्रिक आदेश प्राप्नोति, टिति 'आहुं धातुकस्येङ्गनादे' पठितो दीर्घाऽपि स्यात् ग्रहो लिटि दीर्घ इत्येतत्

यद्देदीर्घं एष न ह्रस्व इति नियमार्थं स्यात् वृत्तो वे त्येतदपि बवरि
येति लिटि दीर्घां माभूदित्येवमर्थं स्यात् । किति 'भुवो वुग्लुङ् लिटो' बं
भूव अतुनासिकोऽपि स्यात्, मिति 'अम् सम्बुद्धौ' हेअनद्धन् आमपि स्यात्,
एव तद्वाप्रत्यय इति नेह सञ्ज्ञायहण किं तर्हि अन्वर्थयहण प्रतीयते
विधीयतइति प्रत्ययो भाव्यमान सवर्णोच गृह्णातीत्यर्थं । इशादयोपि
भाव्यन्ते । सञ्ज्ञाप्रत्ययस्य तु नावश्यक प्रतिषेध । येनार्थम्^१तियन्ति स
प्रत्यय नहि दीर्घप्लुतयोरर्थस्याभिधानमस्ति । 'कुहो श्चु' रित्यादौ भाव्य
मानस्याप्युदित्वसामर्थ्यादप्रत्यय इति निषेधाभाव । तथा च पठ्यते
भाव्यमानोण् सवर्णोच गृह्णातीति ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ 'त परो यस्मादिति' 'बहुव्रीहि दर्शयति'
तादपि परस्तपर इति पञ्चमीतत्पुरुषम् ॥ स पुनरस्मादेव निपातनाद्वे
दितव्य । एकस्यापि तपरशब्दस्य तन्त्रावृत्त्योरन्यतराश्रयणार्थभेदे न
विरुद्धं तत्र बहुव्रीहेर्लिङ्गं 'मतो भिस ऐस् इति तपरकर'ण्य तत्पुरुषस्य
लिङ्गं वृद्धिरादैजित्यैजर्थं हि तदित्युक्तम् । 'तपरो वर्ण इति' । वर्णस्यैव
सवर्णसम्भवाद्गुण्य इत्युक्तं तत्कालस्येति बहुव्रीहि स कानोऽस्येति, अयुक्तोय
निर्देश । तदित्यनेन तपरो वर्ण परामृश्यते । प्रसिद्धपरिमाणा च क्रिया
प्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका, कालो यथा दिवसमधीतइति
दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध उच्यते स वाध्ययनस्य
परिच्छेदकत्वात् काल, वर्णस्तु क्रियात्मको न भवतीत्युक्तं वर्णवाचिन
स्तच्छब्दस्य कालशब्देन सामानाधिकरण्यम् । एव तर्ह्युत्तरपदलोपी समासो
द्रष्टव्य उष्ट्रमुखवत् गम्यमानार्थत्वाच्चाप्रयोगएव लोप, यथा उष्ट्रो मुखम
स्येत्येव विश्वह, न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्सादृश्यमतीति
उष्ट्रइव मुखमस्येति मुखेनैव मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धं न कृत्स्नेनोष्ट्रेणेति
सामर्थ्यादयमर्थो भवति उष्ट्रमुखमिव मुखमस्येति, एवमिहापि वर्णं कालो
न भवतीति सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तरेण निमेषादिना परिच्छिन्ना

१ येनार्थं प्रतीयते इति पा २ पु ।

२ तपरकरणात् इति पा २ पु ।

सती वर्णान्तरस्य परिच्छेदिकेति वर्ण एव परिच्छेदक इत्युच्यते स कालो
 ऽस्येत्यस्य कोऽर्थं तत्कालसंबन्धिनी क्रिया परिच्छेदिका अस्येत्यर्थः । एतदेव
 दर्शयति । 'आत्मनेत्यादिना' ॥ तपरवर्णसंविधावुच्चारितोप्ययमात्म
 शब्दस्तत्सहचरितायामुच्चारणक्रियाया वर्तते वर्णो न क्रियायास्तुन्यत्वा
 नुपपत्तिर्यादृशो तपरस्य वर्णस्योच्चारणक्रिया नमेषादिपरिच्छिन्ना तादृ
 श्युच्चारणक्रियाऽस्येत्यर्थः । गुणान्तरयुक्तस्येति' । यद्वृणक्त उपात्तस्ततो
 गुणान्तरयुक्तस्येत्यर्थः । किं पुनरिदं नियमार्थमाहो स्विद्विध्यर्थम्, तत्रा
 णित्यनुवृत्तौ नियमार्थं तपरो'वर्णस्तत्कालस्येवेति । निवृत्तौ विध्यर्थं
 तत्राद्रे पक्षे 'आतो धातो 'आता पुङ् यौ 'यस्येति च 'विद्वनोरनु
 नासिक स्यादि' त्यादौ भेदका गुणा इत्यस्मिन् दर्शने यद्गुणक उपात्त
 स्ततो गुणान्तरयुक्तस्य ग्रहणं न स्यादिति द्वितीयपक्षमाश्रित्याह । 'विध्य
 र्थमिति' । अत्र हेतुमाह । 'अणिति नानुवर्ततइति' । यदिविध्यर्थमिदं
 ततोऽस्यानणसु चरितार्थत्वाद्यणसु पूर्वमेव प्रवर्तत तत्राह । अणामन्येषा
 चेति' । एतदेव विशदयति । आतो भिस ऐसित्येवमादिष्विति' न प्रवर्तत
 एवेति' । परेणानेन बाधितत्वादिति भावः । विरोधो ह्यत्र वर्तते पूर्वसूत्रेण
 ह्यष्टादशाना ग्रहणमनेन तु प्रयणामिति । 'किमुदाहरणमिति । अभेद
 कत्वात् गुणानामनणसु सिद्धमिति प्रश्नः, अणसु भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं
 तावदारब्धस्य सूत्रं तदेवानणस्यपि विधिमुखेन प्रवर्तमानमिष्टं साधयती
 त्युत्तरम् । विद्वनोरनुनासिकस्यादिति कस्य पुनरत्र सर्वस्य ग्रहणमि
 ष्यतइति चिन्त्य तस्मादुपलक्षणमेतत् । 'आतो धातो ' यस्येति चे'
 त्यादावेव प्रयोजनः, 'तत्कालस्येत किमिति' । प्रधानावयवद्वारेण सूत्रं
 मेवाक्षिप्यते । 'खट्वाभिरिति' । वर्णाश्रयविधावन्तादिवद्भावा न भवति ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ इदमपि सज्ञासूत्रमाद्यन्तयोर्मध्यापेक्षत्वात्
 मध्यवर्तिना सञ्चित्य विज्ञायते स्वरूपमित्यनुवृत्ते स्वरूपस्य चेत्याह ।
 'मध्यवर्तिनामिति' । यद्यप्याद्यन्तावयवाश्रयविनः समुदायरूपस्य

सम्बन्धिनौ तथापि तस्य युगपल्लह्यं प्रयोगाभावात्समुदायिना सज्जेति दर्शयति । 'वर्णानामिति' 'स्वस्य च रूपस्येति । स्वरूपमादेरेव गृह्यते नान्त्यस्याप्राधान्यादिति दध्यन्नेति केवल एव यकार प्रवृत्तते न शकारेण सहित सहयहणादाद्यन्तौ समुदितौ सज्जेति समुदायादेव विभक्तिर्भवति 'इको यणचौ' ति नादिमात्रात् । 'टाइत्यनेन ग्रहण माभूदिति' । तावतोऽथ धेरविवक्षितत्वाचायमन्त्य 'टाडसिडसामिनात्स्या' 'द्वितीयाटौस्वेन' इति तृतीयैकवचनस्यासौ विशेषणार्थः ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ स्वरूपविधिपरिहारायायमारम्भः । इदमपि सज्ञासूत्रं येनेति करणे तृतीया विधीयतइति विधिः कर्मसाधनं किप्रत्ययः । 'विधिर्विधीयतइति' । विधिशब्देन विधानयोग्य वस्त्वभिधीयते तस्य साप्रतिक्रियाविशेषद्वोतनायाख्यातप्रयोगः । आसने आस्ते करणेन करोतीतिवत् । तदन्तस्येति बहुव्रीहिः । तद्वित्यनेन येनेति निर्दिष्ट करणभूत शब्दो निर्दिश्यते तदाह । 'आत्मान्तस्येति' । अन्तशब्दस्यावयववाचित्वात्तदाक्षिप्तस्य समुदायस्येय सज्जेत्याह । 'समुदायस्य सज्ञा भवतीति' अवश्यलाभ्यमिति । मयूख्यसकादित्वात्समासः, लुप्तेदवश्यमकृत्यइति मलोपः । अयेह कस्मादेजन्तस्य सज्ञा न भवति 'एवोयवायाव' इति, किं स्यात् अनेकाल्त्वादयादयः सर्वदेशाः स्युस्ततश्च वयनलवनादिष्वयनमिति प्राप्नोति प्रकरणादिवशाज्ज्ञातदिवदर्थे विशेषावगतिः स्यात्, नैष दोषः । 'निर्दिश्यमानस्यादेशाः भवन्तीत्येव भविष्यन्ति, अथ वा यथा एका तदन्त वधि एवमयादिभिरपि भविष्यति एवम' प्याद् गुण' इत्यत्र आदित्यवर्णान्तो गृह्यते अचीति चाजादेरिति खट्वेन्द्र इत्यादाववर्णान्तस्य समुदायस्याजादेश्च गुणप्रसङ्गः षष्ठ्यनिर्देशाच्चिर्दिश्यमानस्येत्यपि नास्ति एव तर्हि नैवविधोऽस्य विषयः । येनेति करणे तृतीयेत्युक्तम्, करणं च परतन्त्रं कर्त्रधिष्ठितस्यैव करणत्वात् न चैरजित्यादाविकारादीनां पारतन्त्र्यधात्वादीनां च स्वातन्त्र्यस्वरूपतोऽवभासते । 'वा स्यादिति' । वृक्षादीनामतो विवक्षानिबन्धनं तदुभयमिति विशेषणत्वेन विवक्षितं परतन्त्रमप्रधानं विशेषणत्वेन विवक्षितं स्वतन्त्रं प्रधानं तेन विशेषणं विशेषे

यस्य तदन्तस्य सञ्ज्ञेत्युक्तं सम्भवति विशेष्यसन्धिषौ च विशेषणं भवति सन्धिश्च कुत्र चित्साक्षात्निर्देशेन यथेदूदेद्विवचनमिति द्विवचनस्य । क्व चिदधिकाराद्व्याख्या 'एरजि' ति धातो, क्व चिद्विधेपाद्व्याख्या 'को भलि' ति सना धातो । 'एवो यवायाव इत्यादौ न ऋथ चिद्विशेष्यमनिधिरिति नैतत्प्रवर्तते, यदि विशेषणं तदन्तस्य सञ्ज्ञा ततः 'उदोऽष्टपूर्वस्ये' त्यत्र चकारस्तदन्तस्य धातो सञ्ज्ञेति श्रोत्रपूर्वग्रहणं धातेरिव विशेषणं स्याद् न चकारस्य सञ्ज्ञा या साञ्ज्ञप्रत्यायनार्थत्वात् ततश्चेह स्यात् सङ्कीर्णमिति, प्रतमित्यादौ च न स्यात् एव 'मुतश्च प्रत्ययादसयोगपूर्वादि' त्यत्रासयोगपूर्वग्रहणमङ्गस्य विशेषणं स्यात् नोत, नैप दोषः । इयं हि सञ्ज्ञा गुणप्रधानभावापेक्षा ततश्चोतश्च प्रत्ययादित्यादौ विशेषणसम्बन्धवेलायां गुणभावास्फुरणात्तमनुभूय पश्चात् विशेष्येण सम्बन्धे सञ्ज्ञा भवति । 'समासेति' । अनेनैतदाह श्रितादयो पश्चात् विशेष्यान्तद्विशेषणं च सुपु, एव 'नडादिभ्यः फणि' त्यादौ नडादिविशेष्यं प्रातिपदिकं विशेषणमिति । 'कष्टं परमश्रित इति । श्रितान्तमेतत्सुबन्तं न भवतीति सम्बुध्यन्तं पठितव्यं तद्विप्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं भवति श्रितान्तं च श्रूयते । 'नेत्याह्वेति' । क्व पुनराह उत्तरवादी आचार्या वा । 'उगिद्वयोति' । उगिता वर्णनं च प्रातिपदिकं विशेष्यमित्यर्थः । यस्मिन्निधिरिति तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिः, अतो विशेषणेनैव भवति ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धुम् ॥ समुदायस्यैवाचामादि सम्भवतीति स एव यस्य येनेत्याह । यस्येति समुदाय उच्यते इति । सञ्ज्ञिनिर्देशार्थं चेदम्, अन्यथा तच्छब्देन किं परामृश्येत तदित्यस्यानुपादाने वृद्धेरेव सा वृद्धुसञ्ज्ञा स्यात् । अत्रा मध्यइत्यादि । अत्र यस्येन्यस्याचामित्यनेन सम्बन्ध आदिश्च निधिर्यते वृद्धिर्विद्येया धर्म आदिशब्दश्चापक्रमवचन उपक्रम्यतइत्युपक्रमः प्रथम उच्चार्यतइत्यर्थः । यस्य समुदायस्य सम्बन्धिनामचा मध्ये प्रथमत उच्चायमाणो वृद्धिसञ्ज्ञक इत्यर्थः । 'अत्रापिति जानौ बहुवचनमिति । तेन द्वयोरपि भवतीति भावः । एकस्यापि व्यपदेशिवद्भावाद् भवति । 'शालीय इति । अत्र समुदायस्य हलादित्वेप्यजपेक्षया प्रथमोऽच् वृद्धिरिति सञ्ज्ञा भवति ।

ननु च निर्द्धारणस्य तुल्यजातीयविषयत्वाच्चिर्द्धार्यमाण आदिरप्यजेव प्रतीयते न वा ऽऽकारोच् । अन्तरसमान्वायेऽनुपदेशात् कथं तर्हि सोमपं ब्राह्मणकुलमिति अच्कार्यं ह्रस्वत्वं भवति सवर्णग्रहणान्न त्वच्त्वात् ॥ इहापि तर्हि सवर्णं ग्रहणाद्विष्यति । स्यादेवं यदि ह्यग्रग्रहणमुच्चारितं स्याद् इह तु निर्धारणत्वभावात्प्रतीयते, अस्तु तथाप्रतीयमान एव सवर्णं ग्रहीष्यति यथाऽग्रग्रहणे मध्यवर्तीकारादिः । किञ्चावामिति निर्द्धारणाश्रये तावदकारस्याच्चारितत्वाद् आकारोऽपि प्रतीयते तेन निर्द्धार्यमाणस्याप्याकारादेस्तथा भूतमेवाच्त्वं प्रतीयत इति यत्किञ्चिदेतच्चाद्यम् । 'वा नामधेयस्येति' । नामधेयशब्दः साङ्केतिकेषु सृष्टः । 'देवदत्तीया इति' । काश्यादिषु देशवाची देवदत्तशब्दः पठ्यते । 'एङ् प्राचां देश' इति वृद्धसंज्ञकः काश्यादिभिः साहचर्यादित्यदेशवाचिनश्च एव भवति, वाहीक्यामवाचिनोऽपि देवदत्तशब्दस्यानादित्वेनासाङ्केतिकत्वाद् अप्राचां देशवाचित्वाच्च वृद्धसंज्ञायाऽभावात् काश्यादिलक्षणौ ठञ्जिठौ न भवतः । 'गोत्रान्तादित्यादि' । गोत्रशब्देन गोत्रप्रत्ययान्तं गृह्यते तदन्तादसमस्तवत् केवलात् गोत्रान्ताद्यः प्रत्ययो भवति स एव तदन्तादपि भवतीत्यर्थः । 'घृतरीढीया इति' । 'ठस्यापत्यं मतइज्' शैषिकेष्वर्थेष्विजश्चेत्यणो 'न द्युचः प्राच्यभरतेषु' इति निषेधाद् 'वृद्धाच्छः' एवं वृद्धान्तीयाः अम्भसोऽपत्यं 'सम्भूयोऽम्भसोः सलोपश्चे'ति बाह्यादिषु पाठादिज् सलोपश्च । 'ओदनपाणिनीया इति' । पाणिनोपत्यमित्यण् गाथिविदथीति प्रकृतिभावात् 'ट्टे' रिति टिलोपाभावः पाणिनस्यापत्यं पाणिनोयुवेति इज् तस्य क्वात्रा इति विवक्षिते 'यूनि लुगि' ति इजो लुकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेन 'इजश्चे'त्यण् प्राप्ता गोत्राधिकारान्न भवति 'कण्वादिभ्यो गोत्र' इत्यत्र तावत् पारिभाषिकं गोत्रं गृह्यते तदेवेतश्चेत्यत्राप्यनुवर्तते तेन यूनोज् न भवति कश्यपशब्दो बिदादिः, कतशब्दो गर्गादिः, जिह्वावपलो हरितभक्षश्च क्रात्यस्ततोऽणोऽपि भवति कः पुनरत्र प्रत्ययातिदेशप्रस्तावः यावताशेषाधिकारे प्रादीव्यतोऽणित्यत्र चैतद्वक्तव्यं, सत्यं, कैश्चित्तु गोत्रान्तस्य वृद्धसंज्ञा विहिता एवमपि वृद्धाभीया इति सिद्धेः वार्तिककारस्तु वृद्धसंज्ञायां सत्यां

पिङ्गलकाण्डस्य कान्ना पैङ्गलकाण्डा इति 'वृद्धाच्छ' स्यात् प्रत्ययाति
देशे तु 'कण्ठादिभ्यो गोत्र' इत्यण लभ्यतइति मन्यमान पूर्ववाक्येन
परमतमुपन्यस्यानेन वाक्येन निरस्यति स्म तदेव पठित वृत्तिकारेण ॥

“त्यदादीनि च” ॥ ‘उत्तरार्थमिति’ । तत्र प्रयोजनवत्त्वात् यस्या
चामादिरेडिति सम्बन्धसम्भवाच्च । ‘इह तु न सम्बध्यतइति’ । अयोग्य
त्वाद् निर्द्वारणस्य सजातीयविषयत्वात् त्यदादीना चाजात्मकत्वा
भावाद् नह्यस्ति सम्भव । ‘यस्याचामादयस्त्यदादय इति’ । न च त्यदादि
स्येचि त्यदादिशब्दे वर्ततइति क्लिष्टकल्पना युक्ता, उत्तरार्थमप्यनुवृत्ति
सम्भवात् । तदुक्त ‘मुत्तरार्थमनुवर्तत इति । ‘त्यादायनिरिति’ । ‘उदी
चा वृद्धादगोत्रादि ति किञ् प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ ॥

‘एह प्राचा देशे ॥ ‘प्राचा देशाभिधानइति’ । प्राचि देशे ये
वसन्ति ते प्राच पुरुषास्तेषा सम्बन्धी यो देशस्तदभिधानइत्यर्थ । एतेन
श्रुतस्य विशेषण प्राचा ग्रहण नाचायाणामिति दशयति, तथा हि सति
मतेनेत्यध्याहार्यं स्यादिति भाव । ‘एणीपचनीय इत्यादि’ । एणीपचना
दिभ्यश्छ । ‘दैवदत्ता इति’ । ‘वाहीकयामेभ्यश्चे’ ति वृद्धादिति विहि
तौ ठञ्जिठौ न भवत । काश्यादिपाठादपि न भवतस्तत्रापि वृद्धाधि
कारात् । एष क्रौडो नाम ग्रामस्तत्र भव क्रौड इत्यणैव भवति । कुणिना
तु प्राचाग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्याख्यात, भाष्यकारोपि तथैवाशिश्रियत् ।
तेन सैपुर स्कानगर च वाहीकयामौ तत्र ‘वाहीकयामेभ्यश्चे’ ति ठञ्जिठौ
भवत । सैपुरिकी सैपुरिका । स्कानगरिकी स्कानगरिका । अस्य व्यवस्थित
विभाषाविज्ञानाच्च क्रौडदेवदत्तशब्दयोरप्राग्देशवाचिनोष्ठञ्जिठौ न भवत,
शेषिकेष्वेवार्थेष्विय वृद्धसज्जेष्यते । तेनापत्यविकारयो ‘रुदीचा वृद्धाद
गोत्रात्’ ‘नित्य वृद्धशरादिभ्य’ इति वृद्धलक्षणप्रत्ययाभाव । एतदपि व्य
वस्थितविभाषयैवासिद् वृत्तिकारपक्षे त्वेत्तत्सर्व वचनात्साध्यम् । गोमता
इति’ । गोमती प्राग्देशे नदी देशग्रहणेन न ग्रह्यते नदीदेशो ऽग्रामा इति
नद्या पृथग्रहणात् एह प्राचा देशे’ ‘उदीचा वृद्धादगोत्रादि’ त्यादिषु
प्रागुदञ्चौ श्रुतौ तयोर्विभागज्ञानार्थमाह । ‘प्रागुदञ्चाविति’ । शरावतीनाम

नदी उत्तरपूर्वोभिमुखी तस्या दक्षिणपूर्वस्या दिशि व्यवस्थिता देश प्रादेश उत्तरापरस्यामुददेशे तौ शरावती विभजते तथा मर्यादया तयोर्बिभागो ज्ञायते । 'क्षारोदकमिति' । 'जातिरप्राणिना' मित्येकवद्भावः । क्वचित् क्षीरोदके इति पाठात्तत्र नियतव्यक्तिविवक्षया जातिपरत्वाभावाद् द्विवचनम् । किमर्थं विभजते विदुषा शब्दसिद्धयर्थं यद्यपि नद्या एवमुद्देशे न भवति विदुषा शब्दा व्यवस्थिता सिद्ध्यन्ति तथापि तथा हेतुभूतया व्यवस्थित शब्दसाधुत्वमिति उद्देशोऽध्यारोप्यते सैव भूता सा नोऽस्मान् पातु, क्वचित् प्रागुदीचमिति पाठः तत्राद्यन्त्यन्वपूर्वादित्यत्राजितियोगविभागादक्षप्रत्ययः । 'उद ईदि' लीत्व, प्रागुदीचमिति पाठे समाहारद्वन्द्वः । 'द्वन्द्वोऽप्युदपहान्तात्समाहार' इति टच् । क्व चित्प्रागुदीच इति पाठः तत्राद्ययव बहुत्वस्य समुदायआरोपः प्रादेशानुदगदेशाश्चेत्यर्थः ॥

इति हरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥ १ ॥

“गाङ्गुटादिभ्यो ऽजिण्डित्” ॥ कुट आदिर्येषामिति बहुव्रीहावन्तर्वातिन्या विभक्त्या पदत्वेऽपि जश्त्व न भवति, अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात् । ‘अथवा कुट कौटिल्यइति धातुपाठे योकारस्तेन सह सानुबन्धानुकारण द्रष्टव्यम् । अत्र चत्वारः पक्षा सम्भवन्ति, इत्सञ्ज्ञकेन ङकारेण सह सम्बन्धप्रतिपादनं, ङितो वा विधिः, सञ्ज्ञाकरणं, तद्वदतिदेशो वेति । तत्राद्ये पक्षे गाङ्गुटादिभ्यः परो ऽजिण्त्वात्पयो ङिट् इत्सञ्ज्ञकङकारयुक्तः, इत्सञ्ज्ञको ङकारस्तस्यास्तीत्यर्थः । अत्र येषामस्ति ङकारः यडादीना तेषु व्यर्थो ऽनुवादो येषां नास्ति तद्यादीना तेषु मिथ्याव्यमित्युपक्रममात्रमयः पक्षः । अथ द्वितीयः । गाङ्गुटादिभ्यः इति पञ्चम्या अजिण्डिति प्रथमाया षष्ठ्या प्रकल्पिताया ङिदादेशः प्राप्नोति, अत्र प्रथमाया न च वैयर्थ्यं लाघवावर्थत्वात्, तत्र ङिदिति कर्मधारये ऽसमासे वा ‘ऽऽदे परस्ये’ ति तद्यादीनामा

(१) अथ वेति नास्ति सहेत्यत्र च सह वेति च पुस्तके पाठः । ३ पुस्तके तु अथ वेति नस्ति कौटिल्य इति सहेत्यत्र च इति वेति पाठः ।

(२) मिथ्याव्यमिति २ । ३ । पुस्तके पाठः ।

देडंकार प्राप्नोति, कथं पुनरित्सञ्जो नामादेश स्यात् स्वयं निवृत्त्यभि-
मुख को दोष स्यान्नित्यं निवर्त्य निवर्तय्यते । स्यादेतत् । इद्वहण
सामर्थ्यादादेशो न भविष्यति आदेशत्वे हि 'लशक्तद्वित' इत्येव सिद्धेत्स
ज्ञेत्यागमो डकारो विधास्यतइति । तत्र । अनेनेत्सञ्जा यथा स्यात् तेन
मानूदित्येवमर्थमिद्वहणं स्याद् क पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यामनेन
वा, अयमस्ति विशेषस्तेन सत्या लोप स्याद् अनेन पुनर्न । तस्येति
प्रकृतपरामर्शात् तस्यैतस्य प्रकृतस्येत्सञ्जकस्येति, एव च श्रूयमाणएव
डकारे डित्कार्याणि भवन्ति तत्र 'नेड्वशि कृती' त्यत्र वरमनादौ कृतीति
यदि परिगणनं तदात्र प्रतिषेधाभावात् कुटिडा कुटिडमिति प्राप्नोति ।
अथ तु सम्भवादाहरणप्रदर्शनं तदात्रापि प्रतिषेधात् कुटडा कुटडमिति
प्राप्नोति, बहुव्रीहौ तु ये ऽमी प्रसिद्धा डितश्च डादयस्तएव वृज्जादीना
मादेशा स्युः, न चान्तर्यतो व्यवस्था, यत्र खल्वन्तरतमस्यान्तरतमस्य च
प्रसङ्गस्तत्रान्तरतमपरिभाषा न चात्रान्तरतमाना तव्यडादीना प्राप्ति, लोके
शास्त्रे वा तेषामप्रसिद्धे । न चान्तरतमपरिभाषैव तान् कल्पयितुमर्हति,
नियामकत्वात्तस्या । सन्तु वा तव्यडादयस्तेपि त्वादेशा भवन्ते 'डिच्चे'
त्यन्त्यस्यैव स्युः । ननु च नात्र श्रौत स्यान्त्यादेशभाव किं तर्हि गाङ्कुटा
द्विभ्य परो ऽजित्प्रत्ययो डिद् इत्सञ्जकडकारयुक्त इति सिद्धानुवादमात्रा
क्षरव्यापार स तु सिद्धानुवादो विधानमन्तरं नोपपद्यते इति डकार
स्येत्सञ्जकस्य विधि कल्प्यते, किमतो, यद्वेवमिदं ततो भवति विधि
वाक्यस्याश्रुतत्वात् क परिभाषाङ्गतामुपेयात् 'षष्ठी स्थाने योगे' ति वा
'आदे परस्ये' ति वा डिच्चे ति वा । नैतदस्ति । यस्मात् षष्ठी
प्रकल्पनेन श्रौत एव स्यान्त्यादेशभाव उपपादित । अस्तु वा कल्पित
विधानं, य एव त्वसौ विधि कल्प्यते तत्रैव परिभाषाङ्गतामुपेयति
विधिङ्गत्वात्परिभाषाणां, परिभाषा खलु विधेरङ्गभूता अनुवादवाक्य
श्रुतार्थान्यग्रानुपपत्त्या विधिवाक्यमेव कल्पन्ते सर्वथा दुष्ट एवाय पत् ।
सञ्जाकरणे 'कडिति चे' त्यत्रास्य ग्रहणं न स्यात् सञ्जारूपस्यानुच्चारित

त्वात्, डिच्छब्द सज्ञा डिच्छब्दश्चोच्चारित प्रत्येकसम्बन्धमपीदृशहण
 क् इद् यस्येत्पेतावदेव सम्पादयेत् । न वान्वर्या उपयवद्वययुक्ता सञ्ज्ञेति
 प्रत्यभिज्ञाभावात् कृदित्प्रदेशेष्वस्य ग्रहण न स्यादेव तथा केवले डिच्छब्द
 उच्चारिते तस्यैव ग्रहण स्याद् न यडादीना 'कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे
 कार्यसम्प्रत्ययात्,' ततश्च ग्रहिज्यादिसम्प्रसारण गृह्णातीत्यादावेव स्याद्
 न जरीशृङ्गतद्वयादौ, न च यडादीना द्वित्कारणस्य वैयर्थ्ये, कृदित्प्रदेशेषु
 यत्र सज्ञारूप न प्रत्यभिज्ञायते तत्र ग्रहणार्थत्वात् । ननु चैव गाङ्गाटा
 दिभ्य परस्य द्वित्सञ्ज्ञाविधानमनर्थकमापद्यते कथं कृदित्प्रदेशेष्वस्य ग्रहण
 नास्तीत्युक्तमेव केवलश्च डिच्छब्दो ग्रहिज्यादिसूत्रेणैव न च तत्र गाङ्
 शृङ्गते नापि सर्वे कुटादय किं तु व्यतिरेक एव, सत्यम् । न्यायागतये
 किं कुर्मस्त्यज्यतामय पक्ष, तदेवमेतेषा पक्षाणा दुष्टत्वात् चतुर्थे पक्ष
 माश्रित्याह । 'अतिदेशोऽयमिति' । 'इडादेशो गृह्यतइति' । 'इडश्च'
 'गाङ् लिटि' 'विभाषा लुङ्लृङो रिति विहित । 'इकारस्यानन्यार्थत्वा
 दिति' । इडादेशस्य हि यो इकारस्तस्यैतदेव प्रयोजनमिह तस्यैव ग्रहण
 यथा स्यादिति । अथ सामान्यग्रहण कस्माच्च भवति, असमानत्वादा
 देशस्य । इकारोऽन्यार्थे आत्मनेपदस्य स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वात् ।
 धातोस्तु चरितार्थे, यद्वेवम् आब्यहणे चाप एव ग्रहण प्राप्नोति पकार
 स्थानन्यार्थत्वात्, न । एव हि चापोनुबन्धावनर्थकौ स्याता टापश्च
 टकार, । अतो यच्च यावच्च समान सम्भवति चरितार्थेपिस्त्वमचरितार्थे
 पिस्त्वमपि तत्सर्वमाश्रयते न चात्रूपमेव यावत् । 'कुङ् शब्दइति' ।
 तदनन्तर घृत्करणाद् आकृतमिति प्रयोगदृशनात् कुङ् दीर्घान्तो डिद्वद्भव
 तीत्यर्थे इत्यन्तरेणापि वति वत्यर्थोगम्यते यथा सिद्धो माणवक इति,
 यद्ययमितिदेश 'असयोगास्लिट् किदि ति प्रकरणोपि कित्कार्योतिदेशो
 ऽङ्गीकर्तव्यस्ततश्च सिद्धवतीत्यत्र सत्यपि 'हलन्ताच्चे' ति सन कित्त्वा
 तिदेशे स्वाश्रयमकित्त्वमाश्रित्य सृजिवृशोदित्यमागम प्राप्नोति, अतिदेशेन
 पराश्रय कार्यं प्राप्यते न तु स्वाश्रय निवर्त्यते, सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधान

क्रिति न भवतीति, ततश्च स्वाश्रय्य कार्यस्याभावादातिदेशिककित्वा
 अय प्रतिषेधो भविष्यति । इह तर्हि उच्चकुटिषति ङित इत्यात्मनेपद
 प्राप्नोति, ङितो धातोरात्मनेपदमुच्यते इह चातिदेशेन सन एव ङित्व
 न धातो, यत्रावयवे लिङ्गमचरिताये तत्र समुदायस्य विशेषक भवति,
 इह त्ववयवएव गुणप्रतिषेधादिक ङित्वस्य प्रयोजनमस्ति, यङन्तादपि
 तर्हि न प्राप्नोति तस्माच्चैव शक्य विज्ञातु ङितो धातोरिति ततश्चैक
 सनमेव ङितमाश्रित्यात्मनेपद प्राप्नोति नैष दोष । सप्तमीममर्थादुति
 ङितीव ङित्वत् । ननु च नात्र वतिर्निर्देश्यते, सत्य परत्र परशब्दप्रयोगात्
 कल्प्यमानो वतिर्व्याख्यानात् सप्तम्यन्तादाश्रयते, एवमपि प्रतियोगिनि
 सप्तमी प्राप्नोति अजगितीति, यव तर्हि अनुदात्तङित इत्यत्र उप
 देशइति वर्त्तते उपदेशे यो ङित तत आत्मनेपद भवति । अध्यगी
 षतेति । 'विभाषा लुङ्लृङो' रिति गाढादेश । 'आत्मनेपदेष्वनत'
 घुमादिसूत्रेणेत्य, 'व्यचरेत्यादि' । व्यच व्याजीकरणे तुदादौ कुटादिभ्य
 प्राक् पठ्यते । 'उद्ब्रुवितेति' । ब्रुज्यादिना सम्प्रसारणम् । उद्ब्रुवा'
 इति बहुव्रीहि । कथ विव्यचिथ अनसीति पर्युदातोयमसु-प्रत्ययस्य कृत्वा
 तत्सदृशे क्तं काय विज्ञायते, कथ लिखितु स्वयमेव लिखिष्यतइति,
 यावता कुटे पूर्व लिखि पठ्यते कश्चिदाह । कुटस्यादि कुट आदिर्येषा
 ते कुटादय कुटादिश्च कुटादयश्चेति बहुव्रीहितत्पुरुषयो सहस्रव
 क्षाया स्वरभिवाना यस्योत्तरस्वरविधि स शिष्यत' इति बहुव्रीहे शेष,
 तत्र तत्पुरुषस्या सगृहीतो लिखिरपि ङित्वस्य निमित्तमिति, एव तु
 लिखित्वा लेखित्वा लिलिखिषति लिलेखिषति शकुनिष्वानेखनइत्यनुप
 पन्न स्यात् तस्माद्व्यवश्यामुपपादनीय सज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति
 गुणो न भविष्यति । धू विधूने कुटादि । तस्या 'त्तिलूधूसूखनसहचर
 इत्र' इतीत्रप्रत्यये गुणो न प्राप्नोति, नात्र गुण इष्यते धुवित्रमित्येव भवति
 कल्पसूत्रकाराणां तु प्रयोगाश्चान्वसन्वाहुपपादनीया । अथ वा भञ्जभा
 समिदो घुस्व 'विदिभिदिच्छिदेदिदि ति वक्तव्ये प्रत्ययान्तरकरण ज्ञापक
 मातिदेशिक ङित्वमनित्यमिति ॥

“विज इट्” ॥ ‘ओविजो भयचलनयोरिति’ । यस्तु सृजि विजि विद्वानिट् स्वरानिति विजि न स गृह्यते ऽनित्वाद् इतरस्तु ईदित्वसामर्थ्यात् सेट् वृद्धसञ्ज्ञासूत्राद् यस्यादिरिति वर्त्तते तेनेद्विशेष्यते यस्यादिरिति तेनोत्तमैकवचनस्य ग्रहणं न भवति नह्यसौ कस्य चिदादि, अत एवागममात्रस्याय इदित्वविधिर्न भवति किं तर्हि तदादे प्रत्ययस्येत्याह । ‘इडादि प्रत्यय इति’ । ‘उद्विजितेति’ । इदित्वाल्लघूपधगुणाभावः ॥

‘विभाषोर्णो’ ॥ ऊर्णुञ् आच्छादने जिह् नोपध, रणाभ्यामितिणत्वेन पाठः । प्रोणुनाव रेफवियोगे ऽभ्यासात्परस्य नकारस्य श्रवणं भवति । ‘प्रोर्णुवितेति’ । इदित्वपक्षे उवङ् अन्यत्र गुणः ॥

“सर्वधातुकमपित्” ॥ अपिदिति पयदासश्चेत् व्यवन्तइत्यत्र व्युत्पन्नान्ते इति स्थिते नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशः, न च वार्णोदाङ्गबलीय, नानाश्रयत्वात्तत्र कृते परस्येहापित आश्रितत्वात्त प्रत्यादिवद्वावात्पिदपितारेकादेशो ऽपिद्वहणेन गृह्यतइति शब्देकादेशवत् सर्वधातुकस्य इदित्वाद् गुणनिषेधः प्राप्नोति । प्रसज्यप्रतिषेधे तु पित्वनिमित्तो निषेधः पूर्वस्य कार्यमिति पूर्वं प्रत्यन्तवद्वावाद् इदित्वाभावः । अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः, यद्येष तुदानीत्यत्र विकरणोत्तमयो पिदपितारेकादेशः परस्य पितो इदित्वनिषेधे कर्त्तव्ये आदिवत्स्यादित्यदितमुत्तममाश्रित्य गुणः प्राप्नोति अन्तादिवच्चे’त्यत्र पूर्वपरौ समुदायावभिप्रेतौ नास्त्रौ, किं कारणम् । आद्यन्तयोरवयवत्वात् स्थानिनोरचोरेकादेशेन निर्वर्तितत्वाच्च, अतः स्थानिनावचौ पूर्वपरौ ययो समुदाययोरन्तादौ एकादेशोपि तयोरेवान्तादिवद्भवतीत्ययमतिदेशार्थः । अत एव ब्रह्मबन्धुरित्यत्र एकादेशोपि प्रातिपदिक प्रत्येवान्तवद्भवति ध्रुवैः तुवै इत्यत्र च उत्तमैकवचने कृतस्त्रयोरवयवयोरेव पिदपितारेकादेशः इति अत्रावेव प्रत्यादिवत्त्वे स्यादेव दोषः एतर्हि कादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्वावात्पक्षद्वयेपि यथा स्थानिकालेयथायोगः गुणस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती भवतस्तथा कृतेऽप्येकादेशे स्थानिबुद्ध्या भावयन्त एवमुभ

योर्निर्देशत्वेऽपि प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रयणीय । तत्र हि तदाश्रयणसाम-
र्थ्याद्वच्च यावच्च पितो ङित्व प्राप्त तस्य सर्वस्य निषेधादिदमपि सिद्ध-
भवति अचिनोद् अचिनवमिति, अत्र हि ङितो लङ् आदेशस्य स्थानि-
वद्भावेन प्राप्तस्य निषेधो भवति पर्युदासे त्वतिदेशेनैकवाक्यत्वात् तस्यैव
पर्युदासात् स्थानिवद्भावकृत ङित्व स्यादेवेति यासुटो ङित्वचन ज्ञापक-
माश्रयणीय स्यात् । किं च ङित्व पित् भवतीत्ययमप्यत्रार्थ इष्यते ऽतो
न लूताद्भावनित्यत्र तातङ् स्थानिवद्भावात्प्राप्तस्य पित्वस्य निषेधात्
पिदाश्रयो ब्रुव इण् न भवति तृणढाद् भवान् तृणह इण् न भवतात्पेषा दिक् ।
अत एतदर्थमपि प्रसज्यप्रतिषेध आश्रयणीय, तत्र हि पृथक् कृतस्य नञो-
यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति पिद् ङित् भवति ङित्व पित् भवति, तत्र यस्यै-
पदेशिक पित्व तस्यातिदेशप्राप्त स्थानिवद्भावप्राप्त च ङित्व निषिध्यते,
यस्य पुनरौपदेशिक ङित्व तस्य स्थानिवद्भावप्राप्त पित्व निषिध्यतइति
विवेक्तव्यम् । 'कुरुतइति' । ङित्वाद्विकरणस्य गुणाभाव, 'अत उत्सार्व-
धातुक' इत्युत्त्व च भवति । अत्र च तृतीयासमर्थाद्वृत्तिराश्रयणीयो न
पूर्ववत्सप्तमीसमर्थात् तेन पचेते इत्यत्रा 'तो ङित इति ङितो यत्कार्य-
तदपि भवति यद्येव चिनुतइति तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं
प्राप्नोति, नैष दोषः । उपदेशग्रहणमुभाभ्यामपि सम्बध्यते ङित्वपदेशाद्
दुपदेशादिति अहन्विबडोरिति वा पर्युदासात् तत्सदृशस्योपदेशङकार-
वतो ग्रहणमिति सर्वमनवद्यम् ॥

“असयोगाल्लिट कित्” ॥ लिटा ऽऽक्षिप्तो धातुरसयोगग्रहणेन
विशेष्यतइत्याह । असयोगान्ताद्वृत्तेरिति । ननु चात्र पर्युदासत्वमुक्त-
प्रतीयते ततश्च सयोगान्तसदृशाद् हलन्तादेव स्याद् विभिदतु विभिदुरि-
त्यादौ, निन्यतुरित्यादौ तु न स्यात्, ज्ञापकात्सिद्ध, यदय 'मृतश्च सयोगा-
देगुण इति सस्मरतुरित्यादौ गुण विधत्ते तज् ज्ञापयति नात्र नञिष्युक्त-
न्यायो धातुमात्रस्यैव ग्रहणमिति, ङित्वे प्रकृते कित्त्वातिदेशस्य प्रयोजनम्
ईजनम् ईजतु ईजु यजादीनां कित्तीति सम्प्रसारणं यथा स्यात्, जजाग-
तु जजागर 'जाथोविचिण्णविडित्व' इति गुणो यथा स्यात् । यदि

पुनर्गाङ्गुटादिभ्योऽपि कित्त्वमेवातिदिश्येत, नैव शक्यम्, इह हि दोष
 स्याद् गु स्तुतौ धू विधूनने वृच्, नुविता धुविता 'अयुक् कित्ती' तीट्प्रति
 षेध प्राप्नोति यथा लूत्वा लून नैव दोष । पूर्वस्य कार्यातिदेशोऽयमि
 त्युक्तम्, इह तर्हि कुटित्वा पुटित्वा 'न तत्वा सेट्' इत्यातिदेशिकस्यापि
 कित्त्वस्य प्रतिषेध स्यात् ननु च सनि भल्लग्रहण ज्ञापक वक्ष्यते न तत्वा से
 डि' ति निषेधो नातिदेशिकस्य भवतीति, सत्यम् । असौ तत्वाग्रहणे सति
 तु तस्मिन् सनो 'न तत्वा सेडि'ति निषेधो न लभ्यते इत्यज्ञापक तत्र भल्लग्रहण,
 तथा 'सार्वधातुकमपिडि' ति कित्त्वातिदेशे जायत जायतीति गुण स्याद्
 डित्त्वातिदेशे त्वविचिण्णान्डित्स्विति पर्युदासो भवति । 'अदुपधेभ्यो
 लिट् कित्त्व गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन' । कित्त्वस्यावकाश ऋजुतु ऋजु
 नञ्च विध्यन्तरस्य कस्य चित्सङ्ग, गुणस्यावकाश वार्तत्वा वर्धित्वा,
 ववृते ववृधुरित्यत्रोभयप्रसङ्गे कित्त्व भवति पूर्वप्रतिषेधेन । इह तु विभिदतु
 विभिदु नित्यत्वादेव कित्त्व सिद्धु तद्वि कृतेपि गुणे प्राप्नोत्यकृतेपि,
 गुणस्तु कित्त्वे सति न प्राप्नोति ववृतइत्यत्र तु गुणे कृते सयोगान्तत्वात्
 कित्त्व न प्राप्नोतीत्युभयमनित्यमिति पूर्वविप्रतिषेध उच्यते, स चाय
 कार्यातिदेशपक्षे स्फुटमेव वक्तव्य । तथाहि । अनेनैव कित्त्कार्यातिदेश
 ईजतुरित्यादौ यत्र विध्यन्तरस्याप्रसङ्गस्तत्र सम्प्रसारणमतिदिश्य चरि
 तार्थमतिदेश परत्वाद् गुणो बाधेत, शास्त्रातिदेशे वा 'क्वडिति चे' त्येतच्छा-
 स्त्रमतिदिश्यते तच्च यद्यपि गुणस्यापवादभूत तथाप्यन्यत्र चरिता -
 त्वाद् दुर्बलेनातिदेशेनातिदिष्ट 'क्वडिति चे' ति प्रतिषेधो दुर्बल इति त
 बाधित्वा गुण स्यादेव ॥

“इन्धिभवतिभ्या च” ॥ इन्धेरागन्तुक इकारो न त्विक्शितपौ
 धातुनिर्देशइतीक प्रत्यय, तेनानिदितामिति न लोपो न भवति । 'समी
 धइति' । जिहन्धी दीप्तौ अनुदात्तेत्, एष कित्त्वादनदितामित्युपधालोप
 द्विवचने सर्वथेदीप्तत्वं 'बभूविष बभूविथेति' । कित्त्वाद्वायाक्रम वृद्धिगुणौ
 न भवत । इन्धे सयोगार्थमित्यादिना पूर्वणासिद्धि दर्शयन् सूत्रारम्भ सम

येयते । अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथम्, इन्धेरनन्तरश्छन्दस्येव लिङ् भवति
भाषाया त्विजादेश्चेत्यामा भविष्य, छन्दसि च छन्दस्युभयथे'ति लिट्
सार्वधातुकमज्ञा 'सार्वधातुकमपिदिति'ङित्वादुपधालोपः । शनमि तु
कर्त्तव्यार्धधातुरुसज्ञा छान्दसत्वाद्वा शनमभावः, भवतेरपि 'भुवो वुग्लुङ्
लिटो'रिति वुग्विधायते तत्र भूञ् भूदथ इति स्थिते वुक् प्राप्नोति वृद्ध
गुणौ च, कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यो वुक्, न च शब्दान्तरप्राप्तिः, एकदेश
विज्ञतस्यानन्यत्वाद् वुकि च कृते ऽनजनन्तत्वादल्लूपधत्वाच्च वृद्धिगुणौ न
भविष्यत, अवश्य चैतदेव विज्ञेय वुका वृद्धिगुणौ बाध्यते इति यो हि
मन्यते कित्वादिमे गुणवृद्धौ न भविष्यत इति तस्य णलि वृद्धिः स्यादेव
न 'ह्रस्वो ज्ञण्ति'ति वृद्धे किति नेति प्रतिषेधः, अनिग्लक्षणत्वात् । एव
तर्हि ज्ञापकार्यमिन्धियहण मेतज् ज्ञापयति इन्धेर्भाषायामप्यनित्य आमिति,
समीधे समीधा चक्रइति भाषायामपि भवति । भवतेरपि वुग्नित्य, कि
कारणमुरिति वर्त्तते न च गुणवृद्धौ कृतयोद्वयान्तो भवतिभवति,
उरिति निवर्त्तयेते, यदि निवर्त्तते बोभाव अह किंल बोभाव यङ्लुक्पि
नित्यत्वाद् वुक् प्राप्नोति अनुवर्त्तमाने पुनरुत्पत्तिस्मिन् उभयोरनित्ययो
परत्वाद् गुणवृद्धौ कृतयोरनुवर्त्तान्तत्वाद् वुक् भवति । अथेदानीं यङ्लु
क्प्यनेनैव लिट् कित्वा कस्माच्च भवति शितपा निर्देशः । यदि पुनर्वुग्वि
धावेव शितपा निर्देशः क्रियेत नैव शक्यम् इह । ह्रस्वोऽस्य स्याद् बोभूवतु
बोभूवु यदा पुनः कित्वाविधौ शितपा निर्देशः क्रियते न वुग्विधौ तदा
यङ्लुकि पित्सु वचनेषु लिट् कित्वाभावाद्गुणवृद्धौ कृतयोद्वयविधि-
काराद्बुक् भवति, अपित्सु वचनेषु 'असयोगाल्लिट्दि'ति कित्वा सति
गुणाभावादुवर्त्तान्तत्वाद्बुक् भवति । ननु साक्तमारभ्यमाणेपि कित्वा वृद्धे
प्रतिषेधो न सिद्धाति अनिग्लक्षणत्वाद् इति । नैव दोषः । इद्वृद्धयामप्य-
नुवर्त्तते तत्सामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धे प्रतिषेधो भविष्यति सत्य
मस्त्यय शुष्कस्तर्को वार्तिककारस्तु न ज्ञमते यदाह 'इन्धेश्छन्दोविषय
त्वाद्बो वुको नित्यत्वात्ताभ्या लिट् किद्वचनानर्थक्य'मिति । 'अन्य
गन्धीत्यादि' । अन्य गन्ध सदर्थे, दम्बु दम्बे स्वञ्ज परिष्वङ्गे । अथतु

अथुरिति' । कित्वादुपधानोप, एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ । 'देभतु रिति' । नलोपे कृते ऽन एकहल्मध्ये नादेशदेरित्येत्वाभ्यासलोपौ न च लोपस्यासिद्धत्वम्, आ भाव्हास्त्रायस्यासिद्धत्वस्यानित्यत्वात् । 'परि षस्वजइति' । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, अनुदात्तेन, उपसर्गात्सुनोतीति षत्व, सद्विष्वज्ज्यो परस्य लिटीति परस्य प्रतिषेध, अत्र के चिद्वेति पठन्ति शश्वन्त्यतुरित्याद्यपि भवति । अथ पित्सु वचनेषु कथं यदि सयोगार्थमेव वचनं पित्सु न भाव्यम्, अथ सयोगान्तार्थं पिदर्थं च पित्सुपि भाव्यं किं पुनरत्रार्थतत्त्वं देवा ज्ञातुमर्हति ॥

'मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवस त्वम्' ॥ क्लिश हिंसायाम् अनुदात्तेद् दिवादिप्रकर्मक, क्लिश विबाधने क्र्यादि सकर्मक परस्मैपदी, द्वयोरपि ग्रहण, किमथ पुनरिदं तावता किदेव हि तत्त्वा तत्राह । न त्वा सेडित्या दि' । अपकर्षा, उपवाद । नन्विदमेव नियमार्थं भविष्यति मृडौदिभ्य एव त्वम्, किद्ववति नान्येभ्य इति नार्थो 'न त्वा सेडि' त्यनेन, कथं लूत्वा पूत्वा तुल्यजातीयस्य सेटो नियम, ननु क्लिश त्वानिष्ठयोरिति विकल्पेनेद्विधानादनिट् त्वा सम्भवति एव तर्हि मृडमृदवदवसां कित्त्व विधानं नियमार्थमितरेषां तु रलो व्युपधादिति विकल्पबाधेन विधिसम्भवाच्चियमो न भविष्यति । एवमपि विपरीतोपि नियम स्याद् मृडादिभ्य त्वैव किदिति । उदित्वा उषित्वेति । यजादित्वात्सम्भवात् 'शासि वसिधसीना चे' ति षत्व 'वसतिद्वधोरिट्' ॥

'इदविदमुषयहिस्वपिप्रच्छ सश्च' ॥ 'सनर्थमिति' । तत्र चरि तार्थत्वादनिट् त्व कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति ॥

'इको भल्ल' ॥ सनात्तिप्तस्य धातोरिका विशेषणान्तदन्तविधिभव तीत्याह । 'इगन्तादुतोति' । इक् स्मरणइत्यस्य तु धातोर्यहण न भवति नह्यत क्रूरो कनादिसन् सम्भवति, कथम् 'इणो गा लुडि' 'गौ गमिर्बोधने' 'सनि च' 'इणवदिक इति वक्तव्य' 'गमेरिट् पुरस्सप द्वेषु' अधिजिगमिषति । ननु च भावकर्मणोरात्मनेपदे ऽनुदात्तोपदेशेन्य नुनासिकलोपार्थमेतत्स्यात्, तत्र तु रूपे विप्रतिपत्ति गमेरिडादेशस्य ग्रह

णमिति वचना 'दृक्भनगमा सनी' ति दीर्घा न भवति अधिजिगस्यत
 इति के चित् । अन्ये त्वाहु । अक्भनगमामित्यत्राज्यहण न कर्तव्य
 कथ, सति दीर्घ इत्येको योग अवश्च, एव सिद्धे ऽज्यहण प्रवृत्तिभेदेन
 गमेरपि विशेषणार्थम अजादेशस्य गमेरिति, तेनास्यापि दीर्घेण भाव्यम,
 अजादेशत्वाद् अधिजिगास्यतइति रूपमिति तदेव धातोरपि ग्रहण
 युक्तमेव एव तर्हि भला साहचर्याद् गर्गादिषु जिगीषुशब्दस्य पाठाच्च
 प्रत्याहारस्य ग्रहणमुत्तरसूत्रे च इक्समीपाठुल पर इत्यनुपपन्न धातुग्रहणे ।
 'भलादिरिति' । कथ पुनस्सत्सप्तमीनिर्देशे तदादिविधि शक्यो विज्ञातु
 भलमात्रस्य सनो ऽसम्भवात् । ननु च चिकीर्षतेत्यादावतो लोपे सति
 सम्भवति, अप्रवविधित्वाच्च न लोपस्य स्थानिवत्त्वम, एव तर्हि वृद्धसञ्ज्ञा
 सूत्राद्व्यादिरिति वर्तते सन् किद्ववति कीदृश यस्य भलादिरिति, एतेन
 तदन्तविधिरपि निरप्ते वेदितव्य । 'चिकीर्षतीति' । एकाच इतीट्-
 प्रतिषेध । 'तुष्टतीति' । शूर्पेर्बा खय' । 'शिशयिषतइति' । 'पूर्व
 वत्सन' । 'किमर्थमिति' । योगविभागविषय प्रश्न, सूत्र सूत्रार्थ
 कर्तव्य दीर्घत्व गुणस्य बाधक भविष्यतीति । ननु कुङ् शब्दे कुटादि,
 चुकूषतइत्यस्ति दीघस्यावकाश दीघान्तोयमित्यवोचाम, इह तर्हि गु
 पुरीषोत्सर्गं धु गतिस्यैर्ययो कुटादी, जुगूषति दुधूषति । एवमपि प्रत्या
 हारग्रहणमनर्थकमुतो दीर्घ इति वक्तव्य,मस्ति प्रत्याहारग्रहणे प्रयोजन
 कि प्रतिभेदेन गमिमपि विशेषयिष्यामीति । यद्येतत्प्रत्ययोजनं स्यादुतो
 दीर्घ इत्युक्त्वा इह न्योरिति वक्तव्य येषा गमेहिादेशस्य ग्रहणमिति
 पक्ष, येषामनिह्रादशस्यापि ग्रहण तेषामिह न्योरिति वक्तव्य हना साह
 चर्यादिरिति धातुग्रहणे नेकारस्तस्मादज्यग्रहणसामर्थ्याद्वीघत्व गुणस्य
 बाधक भविष्यतीति सुष्ठूक्त यथैव तर्हि भलादौ गुणो बाध्यते एवमि
 हादावपि बाध्येत यियविषयति नात्र दीर्घ प्रवर्तते किञ्कारण भलमिति
 वर्तते अनुनासिकस्य क्लिभलोरिति । 'यथैव तर्हीत्यादि' । असति हि
 कित्वे नाप्राप्ते विध्यन्तरे आरभ्यमाण दीर्घत्व यथा गुण बाध्यते एव
 द्विलोपमपि बाध्येत । ननु यत्र नाप्राप्ते तस्य बाधक क्व च नाप्राप्ते दीर्घ

आरभ्यते गुणे णिलोपै तु ज्ञीप्सतीत्यत्र प्राप्ते चिचीषतीत्यत्राप्राप्ते पात्ति
 क एष परिहार । यत्र बाध्य भेदेनापेक्ष्यते इदमस्मिन्विषये प्राप्तमिदम
 स्मिन्विषयइति तत्रैकबाधेनापपत्तौ सत्यामनेकबाधो न न्याय्य इति
 किमेक बाध्यतामित्यपेक्षाया येन नाप्राप्ते स बाधनीय इत्युच्यते एव
 ह्यपेक्षितविधिर्भवति, यदि तु नाप्राप्ते विध्यन्तरइदमारभ्यतइति कार्य
 सामान्यमपेक्ष्यते तदा सर्वमेव बाधनीयम्, एतेन पुरस्तादपवादस्यायेन
 णिलोपमेव दीर्घत्व बाधेत न गुणमित्यपि चोक्त निरस्त यस्मादयमपि
 न्याय कार्यसामान्यविन्ताया नास्त्येव अत सुष्ठूक्त णिलोपमपि बाधे
 तेति । 'दीर्घत्वस्यावकाशदानयेति' । एतदेव स्फुटयति । 'चिचीषतीत्या
 दिष्विति' । सति हि कित्त्वे चिचीषतीत्यादौ कित्त्वेनैव गुणो बाध्यते न
 दार्घ्येणेत्यबाधित्वैव विध्यन्तर सावकाशो दीर्घ परत्वाणिलोपेन बाध्यत
 इत्यर्थः । 'ज्ञीप्सतीति' । मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा जपमिच्छेति चुरा
 दिषु पाठाद् णिवि पुक्ति 'मिता द्वय' सन् सनीयन्तर्द्धतोडभावपक्षे
 'आप्तपृथामीदि' तीत्वम्, 'अत्र लोपोभ्यासस्य' । किमर्थो योगविभाग
 इत्याशङ्क्य प्रयोजनमाह । 'इक कित्त्वमित्यादि' । गुणो माभूदित्येवमर्थ
 मिक उत्तरस्य सन कित्त्वविधीयतइत्यर्थः । दूषयति । 'दीर्घारम्भादिति' ।
 गुणो न भविष्यतीति शेषः । 'कृते भवेदिति' । शास्त्रमावर्तमान जपादि
 वर्द्धुर्मै साधनमिति भावः । 'अनर्थक त्विति' । शास्त्रपूर्वकात्मयोगा
 र्द्धुर्मै न तु प्रवृत्तिमात्रादिति भावः । ननु च सनि मीमाञ्चित्यत्र मिना
 तेरपि मीयहणेन ग्रहणार्थं दीर्घावधि स्याद्, माभून्मीयहणेन ग्रहण
 'मीनातिमिनातिदीडा' ल्यपि चे' त्यात्वे कृते 'गामादायहणेष्वविशेष'
 इति मायहणेन ग्रहण भविष्यति तत्रायमप्यर्थो मीयहणमपि न कर्तव्य
 भवति । 'ह्रस्वार्थमिति' । ह्रस्वानामेव दीर्घविधानसामर्थ्याद्गुणो न
 स्याद् दीर्घाणां तु पुन प्राप्नोति लुलूषति, नहि दीर्घान्तेषु दार्घ्यशास्त्र
 प्रवर्त्तते पूर्वमेव तद्रूपसद्भावादिति भावः । सामर्थ्याद्वि पुनर्भाव्यमिति ।
 सामर्थ्य प्रयोजनसद्भावा यथा 'मो राज्ञि सम का' विति मकारस्यैव

मकारो विधीयते विकारान्तरमाभूदिति तथा दीघस्यापि गुणो मा
भूदिति पुनर्दीर्घो भविष्यति यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधि दीर्घेण
बाध्यते अदित्वमपि न प्राप्नोति चिकीर्षति तत्राह । 'अदित्व दीर्घसश्च
यमिति । दीघ सश्चयो निमित्त यस्य तत्तथोक्त, य विधि प्रत्युपदेशो ऽन
र्थक स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते न चात्रा
कृते दीर्घे अदित्व प्राप्नोति, इह तर्हि तित्तीर्षति अकृतेपि दीघत्वे
अदित्व प्राप्नोतीति । अदित्वनिवृत्त्यर्थमेव दीघत्व स्याद् अत आह ।
'दीर्घाणां नाकृते दीर्घेदिति । दीर्घाणामप्यकृते दीघत्वे अदित्व न प्राप्नोति,
कि कारणम् इत्थोत्थाभ्या गुणवृद्धौ भवति विप्रतिषेधेन अतो याव
दीर्घेण गुणो न बाधित तावदित्व न प्राप्नोति तस्माच्चार्थ एतेनेति
स्थिते प्रयोजनमाह 'णिलोपस्त्विति' ॥

"हलन्ताच्च" ॥ 'समीपवचनोन्तशब्द इति' । अवयववचनस्तु न
भवति धातावन्यपदार्थे येन विधिस्तदन्तस्य 'त्येव तदन्तावधे सिद्धत्वात्,
इकस्त्वन्यपदार्थत्व नैव सम्भवति नहि वर्णा वर्णान्तरस्यावयव उपपद्यते
'हल् चासावन्तश्चेति । कर्मधारय दशयति, निपातनाद्विशेषणस्य परनिपात
स्तत्र च कस्यान्तो हलित्यपेक्षापामिक इति पञ्चम्यन्त सनिहित षष्ठ्यन्त विप
रिणम्यतइत्याह । 'इगन्तादिति । इकमपेक्षमाणस्याप्यन्तशब्दस्य नित्य
सापेक्षत्वात् सूत्रे कर्मधारय, बहुव्रीहौ तु धातोरन्यपदार्थत्व नैव सम्भ
वति, अन्तशब्दो हि नियतदेशमेव समीपमाचष्टे पर नाम न समीपमात्र
न च धातो परसमीपार्वास्थिते हलि तत पर सन्सम्भवति, इकि त्वन्य
पदार्थे यस्येकः परसमीपे हल् न तस्यानन्तर सन् सम्भवतीत्येकेन हला
व्यवधाने विज्ञायेतेति धिप्सतीत्यत्र न स्याद् हलिति जातियहणात्
सिद्धावपि प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । ननु च माभूदन्तग्रहण हल इत्येवास्तु
इका हल्विशेष्यते तेन च धातु इक परो यो हल् तदन्ताद्वातीरिति ।
न चैवमत्र शङ्कनीयमसत्यन्तग्रहणे इभवतो हलन्तादिति विज्ञायेत ततश्च
यत्ने सन् 'सन्त्यत' यियक्षतइत्यत्रापि कित्त्वे सति सप्रसारण प्राप्नोतीति ।

नहीकृच्छ्रस्य मुख्ये ऽर्थे सम्भवति तद्वति वृत्तिर्युक्ता, किं च इवत इत्यस्य व्यावर्त्यमपि न सम्भवति यायज्यते सति यायजिषतइत्यत्र सन्न भलादिस्तस्मादन्तग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम्, इह धीप्सतीति य इक्षुसमीपे हल् नकारो न तत पर सन्, यतश्च पर सन् भक्तात् न स इक्षु समीप इति कित्त्व न स्यादित्यत आह । दम्भेरिति । दम्भेरपि परस्य सन् कित्त्व सिद्धं कुत, हल्यग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्, तत्प्रयोजक इतिवत्समास जातिवाची हल्शब्द एकैव च जातिर्नकारभकारयो व्यक्तित्वात्क च जातेरिक्षुसमीपस्य तदपेक्षयात्र सन् परस्य भकारव्यक्ति रिक्षुसमापे वर्त्ततइति जातिरपि वर्त्तते भकारव्यक्ते पर सन्निति जातेरपि पर, द्विपर्ययस्तु सन्नपि शास्त्रेणानाश्रितत्वादकिं चित्कार, नकारव्यक्ति रिक्षुसमीपे न वर्त्ततइति जातिरपि न वर्त्तते नकारव्यक्ते पर सन्न भव ताति जातेरपि परो न भवतीति । 'धीप्सतीति' । 'दम्भ ईच्च कित्त्वा दुपधालोप, 'एकाचो बभो भष् भवन्तस्य स्ध्वो रिति भष्भाव, द्विव्र चनम् 'अत्र लोपो ऽभ्यासस्य'

“लिङ्सिचावात्मनेपदेषु” ॥ ‘आत्मनेपदेषु परत इति’ । एतत्सिच एव विशेषण न लिङ्परस्मैपदस्य भ्रूल्यग्रहणानुवृत्त्यैव व्यावर्त्तित्वात् । ‘भित्सीष्टेति’ । भिदि स्वरितेत् ‘लिङ् सीयट्’ ‘सुट् तिथो । ‘भुत्सीष्टेति’ । बुधिरनुदात्तेत् पूर्ववद् भष् । अबुदेति’ । ज्ञे सिच्’ भलो भलि’ ‘भ्रवस्तथोर्धो ध’ ‘भला जश् भशी’ ति धकारस्य दकार । ‘यत्तीष्टेति’ । स्वरितत्वादात्मनेपद व्रश्चादिषत्व, ‘वटो क सि’ । ‘अट्टावीदिति’ । अमागमे यणि च कृते वदव्रजेत्यकारस्य वृद्धि ॥

“उश्च” ॥ लिङ्सिजभ्यामालिप्तस्य धातोहरित्यनेन तदन्त विधिरित्याह । ‘अवर्णान्तादिति । अ गतावित्यस्य तु ग्रहण न भवति ‘सत्तिशास्यत्तिभ्यश्चे’ त्यटो विधानेन सिचो ऽसम्भवात् । नन्वङ्विधौ कर्त्तरिण्यनुवृत्ते कर्मणि सिजपि सम्भवति, एव तर्हि शैलीयमाचार्यस्य

यत्रास्य धातोर्ग्रहणमिच्छति तत्र शित्वा निर्देश करोति 'अर्त्तिषिप
स्योश्च' 'सर्त्तिशास्यर्त्तिभ्यश्च' 'गुणोर्त्तिसयोगाद्धो' रति । नैतदस्ति ।
'स्मिपूडुरज्जशा सनि' 'चच्छत्यृता' मिति स्वरूपेणापि ग्रहणदृष्टम्, एवं
तहि व्याप्तिन्यायादुक्तग्रहणम् । 'अकृनेति' । 'ह्रस्वादङ्गा' दिति सिचो
लोप । 'अवरिष्टेति' । 'लिङ्सिचोरात्मनेदेष्वि' तौट् 'वा गम' ।
'सङ्गसीष्टेति' । समा गमृच्छीत्यात्मनेपदम् ॥

“हन सिच्” ॥ सै त्वाच्चिर्देशस्याल्लोपो न कृत । 'आह
सतेति' । 'आडो यमहन इत्यात्मनेपद' 'मात्मनेपदेष्वनत इत्यदा
देश । 'सिज्यग्रहण लिङ्गवृत्त्यर्थमिति' । प्रकृत सिज्यग्रहण लिङ्सबद्धमिति
तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्ति स्यादिति भाव । ननु च 'हनो वध लिङी' ति
लिङि वधादेशो नित्य, घानिणीष्टेति चिण्वदिति वधादेशाभावेऽप्यभला
दित्वादप्रसङ्गस्तत् किं लिङ्गवृत्त्येव्यत्राह । उत्तरञ्चेति । उत्तरार्थमवश्य
सिज्यग्रहण कर्त्तव्य तदिहैव क्रियते न्यायानुसरणे प्रतिपत्तिगौरव माभूदित्ये
वमर्थमित्यर्थ । 'आत्मनेपदग्रहणमित्यादि । यम परस्मैपदेषु यमरम
नमात्रमिति सगिटौ भवत इति कनादि सिज्ज भवति उपयमने तु
नित्यमात्मनेपद स्याद्धो परस्मैपदेषु सिचो लुग् भवति 'वा गम'
इत्यत्रापि परस्मैपदेष्वड भवति लिङि यासुट्निवृत्त्यर्थमेव च भन्त्यग्रहणम्
नुवर्त्यम्, एवमस्मिन्नप्यघानिषातामिति चिण्वदिति माभूदिति तदेव
'वा गम' इत्यारभ्यात्मनेपदग्रहण चित्यप्रयोजन किमर्थं पुनरिदं यावता
ऽऽत्मनेपद इति सिज्जन्तस्याङ्गस्यानिदितामित्येव नलोप सिद्ध, उच्चा
रणार्थं हि सिच् इकारो नानुबन्ध, ज्ञापनार्थम् । एतज् ज्ञापयति न
सिज्जन्तस्योपधालोपो भवतीति तेनामस्तेति सिद्ध भवति । ननु च
सिच्यनुदालोपदेशेति लोपो यथा स्याद् आत्मनेपदे उपधालोपो माभूदित्ये
वमर्थमिदं स्यात्, क पुनरत्र विशेष सिचि वा लोपो भवत्वात्मनेपदे
वा, अयमस्ति विशेष, आत्मनेपदे लोपे सति 'अतो लोप' प्राप्नोति

सिचि तु न, आभीयस्यानुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । यद्यपि उपधालोपो
 व्याभीयस्तथापि व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं न प्राप्नोति आत्मनेपदउपधालोप
 सिच्यतो लोप, यद्येव बहिरङ्ग उपधालोपो बहिर्भूतात्मनेपदापेक्षत्वाद्
 अन्तरङ्गेल्लोपो ऽन्तर्भूतसिजपेक्षत्वात् 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । ननु
 चैषा परिभाषाया भाच्छास्त्रीया 'वाह कट्' इत्यत्र ज्ञापितेति तस्या
 मन्तरङ्गबहिरङ्गयोरसिद्धत्वाद् यथा पपुष इत्यादाश्चाल्लोपादिषु वसो
 सप्रसरणस्यासिद्धत्वं न भवति तथात्रापि न स्यात्ततश्चातो लोप स्या
 दिति सिच्येवानुनासिकलोप एषितव्य इति वक्तव्यमेव सिच कित्त्वमिति
 ज्ञापकानुपपत्तेरमस्त्येयादावुपधालोप स्यात्, तस्मात् सिच इकारो ऽनु
 बन्ध एव नोच्चारणार्थस्तेनानिदितामिति प्रतिषेधादुपधालोपाभावः ।
 इदितो नुमित्यत्र धातुग्रहणं सिजन्तनिवृत्त्यर्थमेव क्रियते न धातूपदेशावस्था
 यामेव नुम यथा स्यादित्येवमर्थ, कुण्डेत्यादिसिद्धये च यस्मान्तरमास्थेयमिति
 केचित् । नेति वयम् । उपधालोपेपि नातो लोपेन भवितव्य किं कारणमुप
 देशेति वर्त्तते उपदेशे यो ऽकारान्तस्तस्य लोप, इहापि तर्हि न प्राप्नोति
 'धिन्विङ्गण्योर च' धिनुत ऋणुत, नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते
 उपदेशे या प्रकृतिरकारान्तेति किं तद्वार्धधातुकमभिसंबध्यते आर्द्धधा-
 तुकोपदेशे यदकारान्त तस्येति, तदेवमुपधालोपेपि न कश्चिद्वेष इति ज्ञा
 पकार्थमेव वचनमिति सर्वमनाकुलम् ॥

“यमो गन्धने” ॥ ननु यमिरुपरमे पठ्यते, कथं गन्धने वर्त्तत इत्यत
 आह । ‘अनेकार्यत्वादिति’ । ‘उदायतेति’ । परावद्या स्वयं प्रकाशित
 वानित्यर्थे । ‘उदायस्त पादमिति’ । अपङ्कष्टवानित्यर्थे ॥

“स्थाध्वोरिच्च” ॥ चकारेण कित्त्वमुच्चीयत इत्याह । ‘सिच्य
 किदिति’ । प्रयोजनं गुणो माभूदिति । इत्वं तु गुणविधानार्थमेव स्यात्
 लघुत्वात् । ‘उपस्थितेति’ । ‘उपान्मन्त्रकरणे’ ‘अकर्मकाच्चेत्यात्म
 नेपद ‘ह्रस्वादङ्गा’ दिति सिचो लोपो, न चेत्य सिचीत्युच्यते किं तर्हि इका
 रश्चान्तादेशस्सिच्य किद्ववतीत्येतावत्, तेनेत्वस्यासिजमित्तत्वाद् भव
 त्येव लोप । ‘इच्छेत्याद’ । तकार इत्यस्य तस्य भावस्तकारेत्वम्, इच्छे

त्यत्र निर्देशे कस्य कार्यस्य सिद्धये इकारस्य तकारेत्त्वं क्रियतइत्यर्थः ।
 'दीर्घा माभूदिति' । आन्तर्यत प्राप्नोताति भावः । 'अतेपि स इति' ।
 इकारविधानेनापि विनेत्यर्थः । किञ्चे हि घुमास्यादिसूत्रेणैव दीर्घस्सिद्धस्त
 स्मादित्वविधानसामर्थ्याद् अनन्तरतमोपि ह्रस्व एव भविष्यतीत्यर्थः । 'भा
 व्यमानो ऽणसवर्णोऽत्र गृह्णाती' त्ययमप्यत्र परिहारः सभवति । 'अनन्तर
 इति' । असदृशआदेशे क्रियमाणे ह्रस्वइव पुनोपि स्यात् स माभूदि
 त्यर्थः । 'पुतश्चेति' । अनेन तपरत्व प्रत्याख्यायते । यद्वानेन पुनो
 विधीयेत तदा यत्र विषये 'ऽनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो' रित्यादिना
 पुनो विहितस्तत्राप्यनेनैव स्याद् अस्मिन्कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वादिति पक्षे
 ऽनुवाददोषः प्राप्नोति ततो ह्रस्व एव भविष्यति । अन्ये तु तपरत्वमनेन
 समर्थितं मन्यन्ते ऽसति तकारआन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति । ननु
 चेत्तु सिद्धो ऽत्र दीर्घ इति सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः स्याद् दीर्घ एव
 यथा स्यात् पुनो माभूदिति तद्विदमुक्तम् । 'अनन्तरइत्यादिना' । घुमास्या
 दिसूत्रेणानेन वा दीर्घः सति यदपि विशेषो नास्ति । 'अनन्तर' ऽवि
 द्यमानेपि विशेषे पुनो माभूदिति दीर्घः स्यादिति । 'इत्यस्य' इति चेत्
 तच्चाह । 'पुतश्चेति' । स चासति तपरत्वे न तवानिदं तस्मिन्
 दीर्घस्याप्रसङ्गाद्विधिरेव सपक्षतइति स्वविषये का क्य भव्यते तदेव
 मन्यत्र भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं तपरकरणमिह तु न कित्वा तपरवृत्त्यर्थं च
 वस्तुबलात्समर्पादः ॥

"न तत्वा सेट्" ॥ "न किद्ववतीति" । तिषेधेलुकि, करोतीत्यर्थः ।
 न पुन ककारस्येत्सञ्ज्ञाभावात् किञ्च भवतीति । 'अधीवाङ्नि' हि किच्छब्द
 क्रित्कार्यकारिणि वर्ततइति तदर्थस्येव निषेधः । 'वित्वेत्पादौ गुण
 प्रतिषेधाख्य कित्कार्ये न भवतीति । 'निवृही' । अत्र तितुत्रेतीट्
 प्रतिषेधो न भवति तितुत्रेष्वयहादीनामिति । 'वचनात्' । 'निकुचिति
 रिति' । कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयो, एषूदाहरणेषु सप्रसारण गुणप्रति

(१) तमनाश्रित्योक्तमित्यधिक ३ पुस्तके ।

(२) सपक्षमिति पा २ ।

शेष उपधालोपश्च कित्वाद्भवन्ति । 'न सेडित्यादि' । पूर्वार्द्धमेको ग्रन्थ
 उत्तरार्द्धाच्च नेत्यपह्नव्यते न सेडित्येतावतापि योगेनाकित्वे कृते गुधितो
 गुधितवानित्यत्र निष्ठायां मवधारणाच्चियमात्रं भविष्यति 'निष्ठा शीङ्स्वि
 दिर्मिदित्विदिधृष' इति नियमः शीङादिभ्य एव परा निष्ठा न किदिति,
 विपरीतस्तु नियमो निष्ठैवेति व्याख्यानात् भवति । लिटि तर्हि प्रति
 शेषः स्यात् ततश्च जगिष्व जगिष्व गमहनेत्युपधालोपो न स्याद् अत
 आह । 'ज्ञापकादिति' । पूर्वोच्चार्यप्रसिद्ध्या परोक्षे लिङुच्यते । यथा भव
 न्ती लट्, श्वस्ती लुट् कि ज्ञापकमित्यत आह । 'सनीति' । 'इको भ
 लि त्यत्र भल्यहणस्यैतत्प्रयोजनं शिशयिषतइत्यत्र माभूदिति यदि च न
 सेडिति प्रतिषेध आतिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य स्याद् भल्यहणमनर्थकं स्यात्
 प्राप्नोत्वत्र कित्त्व न सेडिति प्रतिषेधो भविष्यति, तदेतद् भल्यहणमपि
 देशिकस्य कित्त्वस्याय प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येत्यस्यार्थस्य ज्ञापकं विदुः ।
 ननु चोत्तरार्थं भल्यहणं स्याद्वोरित्त्व भलादौ यथा स्यात् चिण्व
 दिटि वर्त्तते इति उपास्यायिषाताम्, अत्र हि उपास्यासृजतामिति
 स्थिते इत्येव प्रोति चिण्वद्वावश्च, परत्वाच्चिण्वद्वावे युस्व प्राप्नोति
 वृद्धिश्च न प्रकृतिव्याप्ति कृते यकारस्येत्वप्रसङ्गः, न च पुनवृद्धिर्नश्यते
 पूर्वमेव युद्धकाराधितत्वात् तस्मादुत्तरार्थं भल्यहणम्, नैतदस्ति ।
 यस्मादित्त्व घनमिति सयोगेनाच्यते न चान्न कित्त्वमस्ति न सेडिति प्रतिषेधात्
 ज्ञापकाया गन्धः भल्यहणस्य ज्ञापकत्वं स्थितमित्यातिदेशिकस्यापि
 कित्त्वस्याय प्रत्ययत्वो भवति । 'रेण तुल्यं सुधीवनीति' । शोभना
 धीवानोऽस्या इत्यायस्त्री 'अको बहुव्रीहे' इति प्रकृतस्य ङीपो निषेधे सति
 'सनियोगशिष्टा' इत्यायस्त्री 'अको बहुव्रीहे' इति प्रकृतस्य ङीपो निषेधे सति
 तद्वदिहापीत्यर्थः । 'स्वर्धमिति' । अर्थशब्दे निवृत्तौ जगिष्वानित्यत्र
 कृते कित्त्वप्रतिषेधो माभूदित्येवमर्थं तर्हि तत्वायहणमित्यर्थः । दूष
 यति । किदितिदेशादिति । सिद्धमिति शेषः । अस्त्यत्रौपदेशिकस्य कि
 त्त्वस्य प्रतिषेध आतिदेशिक कित्त्व भविष्यति यत्र तर्हि तत्प्रतिषिध्यते
 सयोगान्तेष्वञ्जे, आजिवात् अत्र हि नलोपे कृते द्विर्वचनएकादेशे च

‘वस्त्रेकाज्ज दुसा’ मितोडागमस्तत्र कृते क्त्विप्रतिषेधाद् नलोपनिवृत्तौ द्विहल्त्वात् नुटि सत्येकाच्त्वाभावादिण्निवृत्तौ क्त्विनलोपादोना चक्र कप्रसङ्ग, एव तर्हि क्त्वान्दस क्त्सु, लिट् क्त्वान्दसि सार्वधातुकमपि भवति ‘सार्वधातुकमपिदि’ ति ङित्व ङित्युधालोप न च सयोगान्तेषु क्त्वि ङित्वयो कश्चिद्विशेषस्तस्माद्वस्वर्थमपि त्वाग्रहण न भवति । एव तर्हि ‘निगृहीति प्रयोजनम् । किन् क्तिनित्यर्थं त्वाग्रहणमित्यर्थ । यदि पुनरुपरिष्ठाद्योगविभाग क्रियते, न सेयिनष्ठा शीङ्स्विदिमिदित्विदिधृष मृषस्तिस्तिज्ञायाम्, उदुपधाद्वावादिकर्मणोरन्यतरस्या, तत पूङ्गश्च । पूङ्गश्च परा निष्ठासेण न सिद्धवति, तत त्वा च, त्वा च सेट् किन्न भवति अत्र पूङ्ग इति निवृत्तमिति, तत त्वाग्रहण शक्यमकर्तुम् ॥

“निष्ठा शीङ्स्विदिमिदित्विदिधृष ” ॥ जित्त्विदा स्नेहनमोचनयो रित्यस्य भौवादिकस्य जिद्धातोर्ग्रहण न तु जित्त्विदा गात्रप्रक्षरणइति दैवा दिकस्य जिद्धि साहचर्यात्, अस्य चाजित्त्वात् जित्त्विदा स्नेहनमोचनयो रिति दैवादिकस्य ग्रहण न तु जित्त्विदा अव्यक्ते शब्दे इत्यस्य भौवा दिकस्य मिदिना साहचर्यात्, जिधृषा प्रागल्भ्ये । ‘शयितवानिति’ । अत्र सन्तस्येति दीर्घ । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहण भवति स एव धातुर्द्विष्यतइति कृत्वा, तत्रापवाद स्मर्यते ।

शितपा शपा ऽनुबन्धेन निर्दिष्ट यङ्गणेन च ।

यत्रैकाज्ग्रहण क्त्विज्त्विज्त्वेतानि न यङ्लुकि ॥

इति । तदिह शीङो ऽनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थे शेषित शेषितवान्, हरनेकाचइति यण् ॥

‘मृषस्तिस्तिज्ञायाम्’ ॥ इदमेव तितिज्ञायग्रहण ज्ञापकमनेकार्था धातव इति, अन्यथा मृषिस्तिस्तिज्ञायामेव पठ्यतइति तदपार्थक्य स्यात् । ‘अप्रमृषितमिति’ । अविस्पष्टमित्यर्थ ॥

‘उदुपधाद्वावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्’ ॥ ‘दुतितमिति’ । दुत दीप्तौ नपुसके भावे क्त । ‘प्रदुतित इति’ । आदिकर्मणि क्त कर्तरि च

ति कर्त्तरि क्त । 'मुद्रितमिति' । मुद्री हर्ष । 'लिखितमिति' । शब्धि
करणानामेवेति न तावत् स्थितमित्यशब्धिकरणोपि लिखि प्रत्युदाहृत,
एव प्रभुक्त इति । स्थिते तस्मिन् खिटिकिटी भौवादी क्लशिशच, खिटित
किटित क्लष्टमिति प्रत्युदाहृतव्यम् ॥

'पूङ् त्वा च' ॥ इहान्यतरस्यायहणानुवृत्तौ सेडित्यस्य च
निवृत्तौ इद्विधौ पूङ् श्चेति शक्यमकर्तुम् । उत्तरसूत्रे च वायहण, कथम्,
अनिटोरेव त्वानिष्टयोरनेन क्तिन् विकल्प्यते, तत्र यदा क्तिन् तदा
'श्युक किनी'ति प्रतिषेधात् पूत पूतवान् पूत्विति, अकिन्वपक्षे त्विटि
पक्षित पक्षितवान् पक्षित्वेति भवति सेङ्गहण तु विच्छिद्येत, तस्मा
त्सेडित्यस्मिन्नुत्तरार्थमनुवर्त्तमाने पूङ् श्चेत्यारभ्य उत्तरत्र वायहणमिह नित्य
तासिद्धार्थं पुषित्वेति पक्षे माभूत्तदाह । 'अन्यतरस्यायहण न स्वयते
उत्तरसूत्रे पुनर्भावचनादिति' । 'न सेडिति वर्त्ततइति' । ननु पूङ्
परयो त्वानिष्टयोरिटि न भवितव्य 'श्युक किनी'ति प्रतिषेधा
दत आह । 'पूङ् श्चेति' । पूङ् परो निष्ठाप्रत्यय इत्यादि' । कि पुन
कारण साक्षात् श्रुत त्वाप्रत्ययमपहायानुवृत्तस्य निष्ठाप्रत्ययस्यान्वये
दर्शित उदाहरण च, अत आह । 'त्वाप्रत्ययस्येति' । एतदेव द्रष्टव्यम् ।
'तथा चोक्तमिति' । इडादौ त्वानिष्टयोर्नित्यमक्तिन्विध्यते ततश्च
त्वायहणमुत्तरार्थमिति भारद्वाजीयैरेवमुक्तमुत्तरार्थमपि तदिहैव कर्त्तव्य
सेडित्यनेन सम्बन्धार्थम्, अन्यथा निष्ठानिवृत्तौ तत्सम्बद्धं सेडित्ये
तदपि निवर्त्तत । अनुबन्धोच्चारण विस्पष्टार्थं न पूजो निवृत्त्यर्थम् इद्विधौ
पूङ् एव यदहणात् पूज त्वानिष्टयो इहभावाच्चापि यद्भुक्त्वि निवृत्त्यर्थम्,
इद्विधावनुबन्धनिर्देशेन यद्भुक्त्वपि न त्वा सेडिति प्रातर्षेधस्य स्थित
त्वात् । न च त्वायहणसार्थत्वात्स्यापि प्रतिषेधस्तस्योत्तरत्राप्युपयोगस
म्भवात् । अनुबन्धनिर्देशस्य च निष्ठाया चरितार्थत्वात् । एव च त्वायह
णमुत्तरार्थमिति वृत्तिग्रन्थस्याविरोऽस्तेन पोषितवानिति निष्ठाया भवति
त्वाया तु गुणे पोषित्वेति भवति ॥

"नोपधात्यफान्ताद्वा" ॥ 'निष्ठेति निवृत्तमिति' । पूर्वसूत्रे

चानुक्रमुत्वात् । 'रुफित्वेति' । रुफ रुम्फ यन्त्ये । 'रुफित्वेति' । रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिसादानेषु । अथैकद्विकल्पाभावेऽपि रलो व्युपधादिति विकल्पोऽत्र कस्माच्च भवति नोपधयहणसामर्थ्यात् । ननु चकारोपधो नोप धयहणस्य व्यावर्त्य सम्भवति अफ हिंसायाम् अफित्वेति नैतदस्ति । त्रैशब्दस्य ह्यनयोर्धात्वर्थो भवति अफित्वा अफित्वा अफित्वेति तच्च सत्यमिति नोपधयहणे भवत्येव । सति तावदनोपधस्य 'न त्वा से डि' ति निषेधे सति अफित्वेति भवति, नोपधस्य त्वस्मिन्विकल्पात् अफित्वेति । असत्यपि नोपधयहणे सर्वत्रास्मिन्विकल्पात् प्रवृत्तेऽपीदमेव रूपत्रय भवति अन्तयहण ज्ञापनाय यत्रमन्तरेणास्मिन्प्रकारेण न तदन्तविधिर्भवतीति, तेनोत्तरसूत्र अत इति धातुर्यद्वते न अदन्त ॥

“वञ्चिलुञ्च्युतश्च” ॥ वञ्चु गतौ भौवादि, वञ्चु प्रजम्भने चुरादि सोऽपि एङ्यते अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति । लुञ्च अपनयने, अति सौत्रो धातु 'अतेरीयडि' ति, स च घृणाया वर्त्तते ॥

“तृषिष्टृषिकृशे काश्यपस्य” ॥ जितृषा पिपासाया मृष तिति ज्ञायाम्, कृश तनूकरणे । 'काश्यपयहण प्नार्थमिति' । काश्यपस्येतद्विषय विज्ञानेनान्येषामित्यसाधारणज्ञानोद्भूतवनमावायस्य पूजाद्वारेण शास्त्रस्यापि पारम्यप्रतिपादनेन प्रामाण्यप्रतिपादनात् पूजा भवति ॥

“रलो व्युपधादुलादे सश्च” ॥ त्वाप्रत्ययस्य 'न त्वा सेडिति' किरवे प्रतिषिद्धे सनोप्यकिरवे स्वत मिदुडभयत्र विधिमुखेनेऽत्र प्रवर्त्तत इत्याह । 'वा कितौ भवत इति' । 'दिद्योतिषतइति' । 'द्युतिस्वाध्या सप्रसारणम् । एषिषिषतीति । इटिङ्यते 'अजादेर्द्वितीयस्य' ॥

“ऊकालोज ह्रस्वदीर्घप्लुत” ॥ ऊकालो यस्य स ऊकाल 'तपरस्त क्कालस्ये' तिषविर्देश समयनीय एतच्च सज्जिनो विशेषण तत्र च ऊ इत्येकस्यैव शब्दस्योच्चारणाद्विशेषणस्यैकत्वात् सजाप्यैकैवेति यश्चादयेत् त प्रत्याह । 'ऊ इति ज्ञाणामित्यादि' । प्रश्लेषण प्रश्लिष्ट, तेन निर्देश प्रश्लिष्टनिर्देश । तेन विशेषणभयपरिच्छिन्नास्त्रय सज्जिन इत्यर्थः । प्रश्ले

अथो प्रमाणमाह । 'द्वस्वेति' । द्वस्वदीर्घप्लुत इति न तावदेका सज्ञा गौरवादनादृत्तेश्च, अतस्तिष्ठणा सज्ञाना दृष्टेयम् । न चैकस्यानेकसज्ञा करणे प्रयोजनमस्ति, लुगादिसज्ञास्वपि तद्वाचित्वेन प्रत्ययादर्शनस्य भेद आश्रित प्रकारान्तरासम्भवाद् इह तु निर्देश एव त्रयाणा सम्भवति तस्मात्सज्ञाना त्रित्वात् सज्ञिनामपि त्रित्वमनुमीयतइति भावः । बहु वचननिरासायमेकवद्वाच इत्युक्तं, समाहारद्वन्द्वइत्यर्थः । 'स नपुसक' मित्येतत् न भवतीत्याह । 'पुलिङ्गनिर्देश इति । सौत्र इति भावः । प्रश्लेषे क्रममाह । 'उ ऊ ऊ इ इत्येव काल इति' । उकारादीना परिच्छेदको य कालो निमेषादिस्तत्काल इत्यर्थः । कुत पुनरक्षितमेष एव क्रम इति आदौ मध्ये वा त्रिमात्र प्लुताश्रय प्रकृतिभाव प्राप्नोति तथा मध्येन्ते वा मात्रिके 'दृष्टे वा' त्येतद्व्यधेतेति चेत्, न । अनेन हि प्लुतसज्ञा ततश्चादौ मध्ये वा पठितस्य त्रिमात्रस्य प्लुतसज्ञैव न कुत प्रकृतिभाव यदि च मात्रिको मध्येन्ते वा स्याद् द्वस्वसज्ञैव न स्यात् कुतो घिसज्ञा कुतस्तरा पूर्वेतिपात, एव तर्हि ज्ञापकात्सिद्धं यदय 'विभाषा पृष्ठमतिवचने हे रिति हे प्लुत शास्ति तज् ज्ञापयति नान्ते मात्रिक इति कथं योन्ते स प्लुत प्लुतस्य प्लुतवचनमनर्थकम्, अनन्तरतमप्लुतार्थमेतत्स्यादिति चेत्, नहि सत्या गतौ परिभाषा बाध्या । यच्च सुपि चे ति दीर्घत्व शास्ति तज् ज्ञापयति न मध्ये मात्रिक इति, कथं यो मध्ये स दीर्घो दीर्घस्य दीर्घवचनमनर्थक, यच्चो 'मभ्यादान' इत्याम प्लुत शास्ति तज् ज्ञापयति द्विमात्रिको नान्त्य इति, कथं योन्ते स प्लुत प्लुतस्य प्लुतवचनमनर्थकम् । दधि मध्विति' । रूपोदाहरणे कुमारीत्यादि कार्योदाहरण, हल्ङ्याबभ्य इति दीघाश्रय सुलोपो भवति । 'देवदत्त इ अन्वासीति' । 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानपो रिति प्लुत देवदत्त त्वमत्र भवसीति प्रश्नः नुशब्द प्रश्न व्योतयति, देवदत्तशब्दात्परस्य सो 'ससजुषो-ह' रिति इत्वम्, अतो रोरप्लुतादित्युत्वे प्रतिषिद्धे 'भोभगोअघोअपूर्वस्य यो ऽशी' ति यत्स 'लोप शाकल्यस्य' । उकारोयमण् तेन द्विमात्रयोरपि ग्रह-

णाद् ह्रस्वसज्ञा प्राप्नोति, न च दीर्घप्लुतसज्ञाभ्या बाध, एकसज्ञाधिकारा
दन्यत्र सज्ञाना समावेशाभ्युपगमः अत आह । कालग्रहणमिति । काल
ग्रहण तावदुकारादिभि प्रत्येकमभिसम्बध्यते उक्तं इत्यस्मिन्वाक्ये स
त्यपि सवर्णग्रहणे कालशब्दस्य न पुन प्रत्येकपरिसमाप्तिर्युज्यते कुत
एकस्यैव श्रुतत्वात् द्विमात्रत्रिमात्रौ हि सञ्ज्ञित्वेन प्रतीयते न तु मात्रा
दुच्चरितौ, एव चैकत्वादुद्गुह्रीहेरेक एव सज्ञी तत्रैकस्य त्रिसृदुकालद्वया
सम्भवेन सवर्णग्रहणाभावात्कुत एवोकार कालविशेषणमिति काल
ग्रहण सञ्ज्ञिन परिमाणार्थ, यद्वा क अनिन्येव कालार्था लभ्यते कथ
मुकारादयोच्त्व न व्यभिचरन्तीति नाच्त्वेन ते विशेष्यन्ते ऽपि तु तैरच्,
न चाज्मात्रस्योकारादित्वमुपपद्यतइति सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या
तस्मद्दृशस्याच प्रतिपत्तिस्तत्र च स्थानसाम्यमसम्भवाच्च एह्यते प्रयत्नसाम्य
वाव्यभिचारीति कालसाम्यमेव गृहीष्यते नार्थे कान्यत्त्वेन तत्क्रियते
श्रूयमाणेनैव काल विशेषयितुमिति कालग्रहण परिमाणार्थम् । 'आलू
येति । ह्रस्वाश्रयस्तुङ् न भवति । 'तितउच्छन्नमिति' । असत्यज्यग्रहणेचदु
यसमुदायस्य प्रत्येकवर्णकालसकलनया द्विमात्रत्वाद्वोचसज्ञा स्याद् यस्तु
मध्येद्विमात्राकाल सवर्णकालो न भवतीति समुदायस्य द्विमात्रत्व न
व्याहन्तीति स्यादेव प्रसङ्ग, अजग्रहणे तु न भवति अच्समुदायस्यान
च्त्वात्, यद्यपि वर्णग्रहणे जातिग्रहण सा तु जातिरेकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या न
समुदायव्यङ्ग्या तेन दीर्घसज्ञायामभावात् 'दीर्घा' 'ल्पदान्ताद्वे' तितुवि
कल्पो न भवति, न च सत्यपि विकल्पे तेन मुक्ते ह्रस्वाश्रयस्तुङ् लभ्यते
समुदाये कार्यमारम्भमाणे ऽवयवाना स्वकार्यप्रत्यव्यापायात् ॥

'अचश्च', ॥ 'इको गुणवृद्धी इत्यनेन समानमिदम् । स्वसज्ञया
विधाने नियमार्थमित्यत्र युक्तिमाह । 'अजिति वर्ततइति' । ततश्च
ह्रस्वादिशब्दा इहानुवृत्ता नाचमुपस्थापयन्ति तस्य स्वयमुपस्थानादिति
स्वरूपपदार्थका आश्रीयन्ते, तेन ह्रस्व इत्येष योज्यधीयते सोच स्थाने
भवतीत्ययमर्थ सम्पद्यते, एव दीर्घप्लुतयो । 'द्वौरित्यादि' । 'दिव औत'

‘पथिमथ्यूभुत्तामात्’ ‘त्यदादीनाम्’ ‘दिक् उदि’ ति औकारादयो न सञ्जया विधीयन्तइति हल एव स्थाने भवन्ति ॥

“उच्चैरुदात्त” ॥ ननूदात्तादय शब्दा लोकावेदयो प्रसिद्धा एव तत्कि सञ्जाकरणेन, तत्राह । ‘उदात्तादिशब्दा इत्यादि’ । सत्य प्रसिद्धा एव ते, कुत्र प्रसिद्धा धर्ममात्रे स्वरे न तु तद्व्यति ततश्चो ‘दात्तादनु दात्तस्य स्वरित’ इति स्वरिताख्यस्य धर्मस्यैव विधि स्यात्, न च धर्म धर्मिणो स्थान्यादेशभावः सम्भवतीति ‘षष्ठीस्थाने योगे’ त्यस्यानुपस्था- नात् तदङ्गभूत ‘तस्मादित्युत्तरस्ये’ त्येतदपि न प्रवर्ततेति पूर्वस्याप्यच स्वरितप्रसङ्गः । स्यादेतत् । यथा ‘कृपो रो ल’ इत्यत्र चकारस्य रेफस्य लकारस्य लकारेपि विहिते कृत्वस्य वर्णस्य कृत्व एव वर्णो भवति तद्व द्विहापि धर्मिणोरेव स्थान्यादेशभावो भविष्यतीति । युक्त तत्र रेफलका रावृकारलकारयोरात्मभूतौ न तावन्तरेण तावुच्चारयितुं शक्यौ, इह तूदा- तादिकमन्तरेणाप्यच उच्चारणं शक्यं दृष्टं च भाषायामिति धर्ममात्र मेवादेशः स्यात् । नन्वेव स्थिते स्थान्यपि धर्म एवेति युक्त एव परिभा षाव्यापारः, सत्य, वर्णमात्रधर्मो ऽयमुदात्तादिरिति व्यामोहनिवर्तनेनाच्चा मेवाय धर्मो न हलामिति दर्शयितुमिदमारब्धम् । अत एव वर्णधर्म इति सामान्येनोक्तम् । ‘तद्गुणेचीति’ । स उदात्तादिगुणो यस्य, एतेन वस्तुतो ऽङ्गधर्मत्वमुदात्तादेर्देशित, तथाहि । अन्तरेणापि हलमत्र एव धर्मो दृश्यते आ ते पितर्महता सुम्बमेह, यथा आकारस्य नान्तरेणाच व्यञ्जन स्योच्चारणमपि भवति कुत एव स्वरः, यदि च हलामप्येते गुणास्ततो हलामचा च पृथक् स्वरोऽप्युपलभ्येत, यतस्तु खल्वचामेव स्वरमनुविदधति हलस्ततो निश्चीयते ऽजुपरागादेषु स्वरप्रतिभासो न स्वत इति, अजुप रागश्च पूर्वपरसन्निधानेपि परेणैव भवति न पूर्वण । ‘परिभाष्यन्तइति’ । केचिदाहुः । प्रदेशे लोकप्रसिद्धा हलामचा च ग्रहणे प्राप्ते ऽचामेव ग्रहणं नियम्यतइति परिभाषेभमिति । अन्ये तु धर्मिण्यप्रसिद्धत्वात् सञ्जात्वेन परिभाष्यन्तइति व्याचक्षते । उच्चैरित्यस्याधिकरणप्रधान-

त्वात् क्रियापेक्षत्वाच्चाधिकरणस्योपलभ्यमानान्युक्तम् ॥ 'श्रुतिप्रकर्षो न
 गृह्यत इति' । यदि गृह्येत उपाशुप्रयोगे न स्यादित्यव्याप्तिः, श्रुति
 प्रकर्षस्य चानवस्थितत्वाद्वादेव क चित्प्रत्युच्चैस्तदेव क चित्प्रति नीचै
 रिति सर्वमुदात्त स्यात् सर्व चानुदात्तमित्यतिव्याप्तिरव्यवस्था च स्याद्
 इति भावः । 'स्थानकृतमित्यादि । उच्चता नाम प्रमाणविशेष ऊर्ध्व
 तापर्यायस्तत्र तात्त्वादिसंबन्धो वर्णानामन्तरङ्ग इति स्थानसंबन्धि
 न्युच्चता गृह्यते तत्कृतमुच्चैस्त्व सज्जिनो विशेषणम् । ननु पूर्वमुच्चैरुप
 लभ्यमान इति तात्त्वादित्थानवृत्तिरुच्चै शब्दो दर्शितः, इह तूच्चै
 स्थाननिष्पन्नत्वाद् अजेवोच्चैरित्युच्यत इति उक्तिविरोधः । न, पूर्वमत्र
 रार्थ उक्त इह तु वस्तुर्थो व्याख्यातः । ननु चोच्चै स्थानउपलभ्यमा
 न इत्याश्रितेऽपि प्राशुपुरुषोच्चारितोऽनुदात्तो ऽप्युदात्त एव स्याद् वामनपुरु
 षोच्चारित उदात्तोऽप्यनुदात्त स्यात् तत्रान्योन्यमुच्चतानीवतायोगाद् अत
 आह । 'तात्त्वादिषु हाति' । तात्त्वादीनि स्थानानि भागवन्ति भागा
 श्चैत्तराधिर्येण व्यवस्थिताः । 'तत्र य समान इति' । एकपर्यायोऽय समान
 शब्दः, तेनायमर्थः । एकस्मिंस्तत्त्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते
 ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमायोजुदात्तसज्जो भवति, एव चोच्चैरित्यस्योर्ध्वभाग
 इत्यर्थः, सर्वश्चायमर्थो लोकप्रसिद्धेरेव लभ्यते सूत्रं तु व्यामोहनिवृत्त्यर्थम् ।
 ऊर्ध्वभागनिष्पत्तेरप्रत्यक्षत्वात् तद्विश्वये लिङ्गमाह । 'यस्मिन्निति' ।
 आयाम इत्यस्य विवरणं नियहस्तद्वृत्ता रूढतेत्यस्य विवरणम् अस्मिन्
 तेति । 'सवृत्ततेति' । अणुता । अत एव वायु शनैर्निष्कामन् गलावय
 वान् शोषयतीति स्वरस्य रूढता भवति । 'ये ते के इति' यत्तत्किम्या जसि
 त्यदाव्यत्व, 'जस शी', 'आद्रुण', 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' ॥

“नीचैरनुदात्त” ॥ 'अजिति वृत्तते इति' । तेन भस् सुसप्तधर्मे
 णानुदात्तसज्जो न भवति, अन्यवसर्गे इत्यस्य विवरणं मार्दवमिति, शैथि
 ल्यमित्यर्थः । मृदुतेत्यस्य स्निग्धतेति, उरुतेत्यस्य महतेति । महत्त्वादेव च
 शीघ्रं वायोर्निष्क्रमणाद्गलावयवानामशोषणात्स्वरस्य स्निग्धता भवति ।

‘अनुच्चातीति’ । सर्वादावेधमेव पाठात् किञ्चित् तु ‘सिमस्याथर्वणे’ इत्यन्त उदात्त इत्युक्तम्, अनाथर्वणेपि तुच्छन्दस्यन्तोदात्तस्य दृश्यते, आद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै उच्छुकमजते सिमस्मादिति नमस्ते इति, ‘तेमयावेकवचनस्ये’ त्यवानुदात्त सर्वमित्यधिकारात्तेशब्देनानुदात्त, इद्रा दयोप्यामन्तितनिघातेन, पदकाले चाशुदात्तस्य श्रवण संहिताया तु स्वरि तात्सहितायामित्येकश्रुत्य भवति ॥

“समाहार स्वरित” ॥ ‘सामर्थ्याच्चात्रेति’ । पारिभाषिकयोः सदा तानुदात्तयोरचो समाहाररूपस्याच क्वचिदप्यसम्भव सामर्थ्यं, ननु च समाहरण समाहरो विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरणमेकधर्मयोगो वा, यथा पञ्चपूली षण्णगरी दृष्टेति । तत्र पूर्वा मूर्त्तानामेव उत्तरस्तु धर्मयोरपि सम्भवति किं तु अत्र सामानाधिकरण्यं न घटते, नहि वर्णधर्मयोरेव तानुदात्तयोः समुदायरूप कश्चिदज् भवतीत्यत आह । ‘तौ समाह्रियेते अस्मिन्नचीति’ । नानेनाधिकरणसाधनस्य समाहारशब्दस्य दर्शित, तत्र हि करणाधिकरणयोश्चेति ल्युटा भवितव्यं वा सरूपविधिश्च नास्ति कृत्युटुमुन्खलर्षेण वासरूपविधिर्नास्तीति वचनात् तस्मादर्थकथनमात्रमेतत् सामानाधिकरण्यं त्वर्णआदित्वादचप्रत्ययान्तत्वेन समर्थनीय, ‘शिक्य कन्येति’ । ‘शिल्पशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्त’ इति फिट्पूर्वेणान्तस्वरितत्वम् । सामान्य इति । सामसु साधु ‘तत्र साधु’ रिति यत् तित्स्वरितम् । ‘कृति’ । ‘किमेत्’ । ‘क्वाति’ ॥

‘तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्” ॥ आदौ आदित सप्तम्यन्ता तसि । ‘अर्द्धह्रस्वमिति । ‘अर्द्धं नपुसक’ मिति समास । ह्रस्वशब्द उभयलिङ्गो ह्रस्वो नपुसके, ह्रस्व लघ्विति, तदिह परवन्लिङ्गत्वेन नपुसकत्वम् ‘उक्तपरिमाणस्याचो ह्रस्वसज्ञा कृतेति यत्रैव तस्यार्द्धमिति दीर्घप्लुतयोरेतद्विभागवचनं न स्यादित्याशङ्क्याह । ‘अर्द्धह्रस्वमिति’ । ‘चेत्यादि’ । ह्रस्वस्य हि मात्रा भवति अतोर्द्धह्रस्वयद्येनार्द्धमात्रोप

१ मात्रेति २ पुस्तके नास्ति ।

२ व्यक्तेति ३ पुस्तके अकृति ३ पुस्तके युक्तेति ४ पुस्तके पाठ ।

लक्ष्यते । इह प्रकृतत्वादेव स्वरितस्य विभागाख्यानसिद्धे तस्येति वचन
स्वरितमात्रपरिग्रहार्थं, यदि चार्तुह्रस्वग्रहणमर्तुमात्रोपलक्षणं तत्र स्वरित
मात्रपरिग्रहेर्थावान् भवति । 'ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमिति' । अप्रधानमुपलक्षण
त्वाद् यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र काका । नन्वेवमप्याष्टमिकस्वरि-
तस्य विभागो न सिद्ध्यति तस्यासिद्धत्वात् नैष दोषः । इत आरभ्य नव
सूत्राणि असिद्धकाण्डे उदात्तादनुदात्तस्येत्यस्मात्पराणि पठितव्यानि, किं
प्रयोजनमिदं तावद्विभागाख्यानमाष्टमिकस्यापि भवति उत्तरत्रापि प्रयोजन
तत्रतत्र वक्ष्याम । 'एकश्रुतिर्विति' । उदात्तभागस्य षट्त्वात्पटुत्व
कृतो विकल्पः षटुत्वे हि तदुपरागात्तद्रूपतामिवापन्नो नानुदात्तव्यपदे
शमर्हति नाप्युदात्तव्यपदेशम्, उपरागमात्रत्वात् तेन भेदतिरोधानलक्ष-
णमैकश्रुत्य परो भागः प्रतिपद्यते, अन्यर्थं वा एकश्रुतित्वं पूर्वभागश्रुते
रेकाऽभिवाचकारा श्रुतिरस्येति कृत्वा । 'अर्धमात्रानुदात्तति' । एकश्रुति-
र्विति नोक्तं पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वात् लघुना वा महतोनुपरागात् ।
'मात्रवकाऽमात्रवकेति' । स्वरितमात्रेडिते सूयेति प्रुत स्वरित ॥

“एकश्रुति दूरात्सबुद्धौ” ॥ इह यद्यप्यामन्त्रितान्तस्य पदस्याप्यभिमु-
खीकरणं प्रति सामर्थ्यं तथापि ह्यर्थविशेषस्य कस्य चिदनुष्ठेयतया, सबो-
धना सबुद्धिः, अन्तर्भावितयर्थो बुद्धिः, तथा च सबोधयति येनेति शिव-
प्रयुक्तं तत्र च वाक्यस्यैव करणभावो न पदस्येति मत्वाह । 'एकश्रुति
वाक्यं भवतीति' । कतरत्पुनस्तदित्यत आह । 'दूरादिति' । 'सबोधन
सबुद्धिरिति' । अनेनान्वर्थस्य सबुद्धिशब्दग्रहणं न पारिभाषिकस्येति
दर्शयति । पारिभाषिकस्य हि ग्रहणे देवा ब्राह्मणा इत्यत्र न स्यात्,
अन्वर्थग्रहणं च दूरादित्यनेन सम्बन्धात्लभ्यते नह्यामन्त्रितैकवचनस्य
दूरत्वमदूरत्वं वा सम्भवति सबोधनस्य तु क्रियारूपत्वाद् अपादानतया
दूरादिति विशेषणसम्भवाद्दूरत्वं च न देशस्वरूपागतमाश्रीयते ऽनवस्थि-
तत्वात् किं तु सम्बोधनक्रियापेक्षया दूरत्वं, यावति देशे प्राकृतप्रयोजोच्चा-
रित सम्बोधयमानेन न श्रूयते किं त्वधिकं प्रयत्नमपेत्यते तत्सबुद्धौ दूर

भवति । 'स्वराणामित्यादि' । एकश्रुति स्वरूपाख्यान, भेदतिरोधानमि
त्यनन्तरोक्तस्यैव विवरणम् । 'आगच्छेत्यादि' । दूराद्भूते वाक्यस्य टे पुत
उदात्त परिशिष्टमेकश्रुति । ननु च पुनैकश्रुत्योर्द्वयोरपि दूरात्संबोधन
द्योत्यमिति फलैक्यादिकल्पो युक्त कथं समावेश उच्यते । वाक्यमेव
प्रतिपादकत्वात् सवृद्धौ करणं पुनैकश्रुतीत्यस्यैव संस्कारमात्रं यथा विष
यग्रहणे चक्षुष उन्मीलनादि तत्कृतं समानफलत्वमिति वाक्यापेक्षया च
समावेश, अन्यत्रापेक्षया तु बाध्यबाधकभाव एव प्रत्युदाहरणे त्रैस्वर्यं
मेव भवति तत्राह 'उपसगाश्चाभिवर्ज्ज' मित्याद्युदात्त । गच्छेति
तिङन्तस्य 'तिङ्गितिङ्' इति निघात् । भो शब्दे 'निपाता आद्युदात्ता'
इति आद्युदात्त, शेषयोरामन्त्रितनिघात् ॥

"यज्ञः कर्मण्यजपन्यूहसामसु" ॥ 'एकश्रुत्यमिति' । बहुव्रीहे
र्भावप्रत्ययश्चतुर्वर्ण्यादित्वाद्वा कर्मधारयात्स्वार्थं व्यञ्ज् । 'सपाठ इति' ।
स्वाध्यायकाले अग्निर्मूधादिव ककुत्, 'अङ्गेर्नेलोपश्चे' त्यग्निशब्द प्रत्य-
यस्वरेणान्तोदात्त मुञ्चि बन्धने कनिन्युवृषिततीति वर्त्तमाने श्वनुत्तन्पूषन्
तच्चरित्यत्र सूत्रे मूर्धन्शब्द कनिन्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तो निपातित,
दिवु क्रीडादौ, दिवेरन्तो डिवि षष्ठ्येकवचनस्य ऊडिदमित्युदात्तत्वं,
ककुच्छब्द प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त, 'पातेर्डेति' पतिशब्द प्रत्ययस्य
रेणाद्युदात्त, प्रथे विवन् सप्रसारण च वित्त्वात् डीष, षष्ठ्येकवचनस्य
'उदात्तयणो हल्पूर्वा' दिव्युदात्तत्वम्, इदशब्द प्रातिपदिकस्वरेणा
न्तोदात्त आप्नोति क्विप् ह्रस्वश्च, ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं, री गतौ,
सुरीडभ्या तुट् चेति असुन् प्रत्यय, नित्स्वरेणाद्युदात्तो रेत शब्द ।
'जिन्वतीति' । जिन्वते प्रीणनार्थस्य तिपि निघात् 'प्रणवष्टे' इति प्रयो
गकाले प्रणय । 'ममेत्यादि' । 'युष्मदस्मदोर्देसी' त्याद्युदात्तत्वम् । अग्ने
शब्दस्यामन्त्रितनिघात्, वर्चश्शब्दोऽसुन्प्रत्ययान्त, विपूर्वाद् ह्रयते 'ह्रं
सप्रसारण चे' त्यप्प्रत्यये थायादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वम् । 'जपोऽनुकरणमन्त्र
इति । यद्यपि स एव मन्त्र उच्चायते तथापि वर्णोऽभिव्यक्त्यनभिव्य
क्तिभ्या भेदपरिकल्पनयाऽनुकरणव्यवहारः । अत एवाह । 'उपाशुप्रयोग

इति । यथा जले निमग्नस्य पाठ, क्व विदकरणमन्त्र इति पाठ, अने-
नेद कुर्यादिति चोदित करणमन्त्र ततोऽन्योऽकरणमन्त्र प्रसिद्धस्तु पाठो-
न्त करणमन्त्र इति ननु वागिन्द्रियेण शब्द उच्चार्यते स कथमन्त कर-
णेन सर्वेन्द्रियसाधारणेन व्यपदिश्यते । सत्य, वागिन्द्रियस्य स्थूलो व्यापार
उपाशुप्रयोगे नास्ति स एव च तद्वापारत्वेन प्रसिद्ध इति सूक्ष्मव्यापारे
मन एव प्रधान मन्यते । 'न्यूह्वा इत्यादि' । षोडशेति पाठ, ओकारा इति
च, न त्वेति मकारान्तास्तेषु प्रथमसप्तमत्रयोदशास्त्वय उदात्तास्त्रिमात्रा
इतरे त्रयोदशा अनुदात्ता अर्द्धाकारा । एतच्चाश्वलायनेन चतुर्थे हनीत्य-
स्मिन् खण्डे लक्षणेनोक्तमुदाहृत च, षडोङ्कारा इति पाठे मूलान्तरं
मृग्यम् । 'ए श्विश्वमित्यादि' । एशब्दे गीतिपूरण, निपात इत्यन्ये । वि-
श्वशब्द कृन्प्रत्ययान्त चाद्युदात्त, विश्वमन्त्रिण पाप्मान सदहेति सम्बन्ध,
गीतिवशादेशब्देनेकमात्र । वाक्यविशेषस्या गीतय इति । तदुक्तमृषिणां
गीतिषु सामाख्येति ॥

“उच्चैस्तरा वा वषट्कार ” ॥ ‘वषट्कृद्धेन चात्र वौषट्शब्देन
लक्ष्यतइति’ । समानार्थत्वाद् द्वावपि हि तौ देवतामप्रदानस्य द्योतकौ
कार्यहरण तु ज्ञापकमर्थोदपि कारप्रत्ययो भवतीति, तेन एवकार
इत्यादि सिद्ध भवति । यद्वैवमिति । लक्षणाया हि प्रतिपत्तिर्गौरव भव-
तीति भाव । ‘विचित्रा हीति’ । क्व विदकरलाघवमाश्रीयते क्व चित्प्रति-
पत्तिलाघवमिति वैचित्र्यम् । ‘उच्चैस्तरामिति । उच्चै शब्द उदात्तभवने
वर्तते तत्र भवनक्रियापेतया प्रत्यय, उदात्ततर इत्यर्थो विवक्षित
प्रकर्षश्च वौषट्कृद्धे ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषड्वहानामादेरिति य पुतो विहित
तदपेतया वेदितव्य, सन्त्युदात्ता अय तूदात्ततर । अन्यसदृशस्यत्येके, पुतो
दात्तस्य च विधानसामर्थ्याच्छेदनिघाताभावोऽसिद्धत्वाद्वा, द्वयोरप्येव
दात्तरो भवतोत्येके । तदा यान्यान्तापेत प्रकर्षे स्वार्थिकस्तरवित्यन्ये ।
ततो ह्युदात्तमात्रमप्रथमस्य सिद्धमिति द्वितीयस्याचो विधीयते वषट्का-
रशब्दाय मन्त्रब्राह्मणयो कल्पसूत्रेषु वौषट्शब्दे निरूढ वषट् क्रियते
ऽनेनेति वषट्कार । मा माम्मृजइति मन्त्रे त्रयो वैवषट्कारा वौषडिति

वषट्कारोती' ति ब्राह्मणे च वषट्कारोन्त्य ' सर्वत्रोच्चैस्तरा बलीयान्याज्या
या' इति सूत्रे उच्चैस्तरामिति श्रुतिप्रकर्षो विधीयतइत्याहु ॥

“विभाषा कृन्दसि” ॥ ‘यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थमिति’ । ननु
यद्यप्य योगो यज्ञकर्मणि स्यात् पूर्वा योगो निर्दिश्य स्यात्, न च जप
न्यूहसामान्यस्य विषयो जपादिव्यतिरिक्तस्तु पूर्वस्य विषय इति व्यवस्था ।
तथा हि सत्यत्रैव जपादिग्रहण कर्तव्यं स्यात् किं कृन्दोग्रहणेन, कृन्दो
ग्रहणात्तु कृन्दोमात्रेण विकल्प इति गम्यते ततश्च यज्ञकर्मणीत्यस्यानु
वृत्तौ पूर्वा नित्यो विधिर्निर्विषय स्यात्, एव मन्यते । ऊहमन्त्राणामच्छ
न्दस्त्वात्ते पूर्वयोगस्य विषया इति कृन्दोरूपेषु मन्त्रेष्वयमेव विकल्प
स्यादिति, यदूहमन्त्रेषु सावकाश पूर्वा योगस्तदा यज्ञकर्मणीत्यस्य विभा
षाग्रहणेन निवृत्तावपि कृन्दोरूपेष्वनूहितेषु मन्त्रेषु परत्वादयमेव विकल्प
प्राप्नोति, नैष दोषः । यज्ञकर्मणीत्यत्र कर्मग्रहण यज्ञानुष्ठानमात्रे सर्वत्र
नित्यो विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थः, यदप्युद्दिष्टमाना मन्त्रा न भवन्ति तथा
प्यमन्त्राणामेव तेषां यज्ञकर्मणि प्रयुज्यमानानां पूर्वयोगस्य विषयत्व
भवत्येव, ये तु जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेव तत्र ग्रहणमिच्छन्ति तेषां
सामर्थ्यलभ्या यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्तिरिति विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात् ।
‘इषइत्यादि’ । इडञम्, ऊर्गं बल चतुर्थ्यैकवचनस्य सावेकाच इत्युदात्तत्व,
‘त्वामौ द्वितीयाया’ इति त्वादेशेनोदात्त, अग्ने इत्यामन्त्रिताद्गुदात्तत्वम्
आहुपसग । ‘याहाति’ । ‘तिट्तिड’ वी गत्यादिषु, मन्त्रे वृषेणपचे-
त्यादिना क्तिबुदात्त, अग्निशब्देऽन्तोदात्त । अग्नि पूर्वत्वम् ‘एकादेश उ
दात्तेनोदात्त । ‘ईळे इति । ईडस्त्वौ लङुतमैकवचन बहुचा द्वयोर
चोर्मध्ये स्थितस्य डकारस्य लकार विदधति । ‘पुरोहित’, ‘पुरोव्यर्थमि’ ति
मतिसञ्ज्ञा गतिरनन्तरइति पूर्वपदप्रकृतिस्वर पुर शब्देऽसिप्रत्ययात्तोऽन्तोदा
त्त, सन्शब्दे निपतत मसादेशोऽनुदात्त । देशडिति पचादिषु पठ्यते टि
त्वाङ्गीप् ‘अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलाप’ अभिपूर्वादिषु क्तिनि शकन्त्या
दित्वात् पररूपे ऽभिष्टेत्वादौ च क्तिरिति कृत्यता इति पूर्वपदप्रकृतिस्व
रेणाभिशब्दस्यान्तेऽन्तोदात्तत्व चतुर्थ्यैकवचनम् ॥

“न सुब्रह्मण्याया स्वरितस्य तूदात्त ” ॥ सुब्रह्मण्या नाम निगद इति । अपादबन्धे गदिवर्त्तते यथा गद्यमिति निशब्द प्रकर्षे उच्चैरपादबन्धे यजुरात्मक यन्मन्त्रवाक्य पठ्यते स निगद , नितरा गद्यतइति कर्मणि नौ गदनदेत्यप् तस्य च सुब्रह्मण्याशब्दोपलक्षितत्वात् सुब्रह्मण्याशब्दोपरित्यक्तस्त्रीलिङ्ग एव नाम, ओङ्कारस्तिस्वरेण स्वरित इति सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्यय तित्स्वरेण स्वरित , तस्य टाबेकादेश स्वरिता नुदात्तयोरान्तर्यात् स्वरित , ततो निपातेनौशब्देन ‘ओमाडोश्चे’ त्युदात्तस्वरितयोरेकादेश स्वरित एव, आमन्त्रितमाद्युदात्तमिति आष्टमिकस्तु निघातो ऽसमानवाक्यच्चात्र भवति । ‘तस्यानेनेति’ । न च तस्यासिद्धत्वम्, इदं हि प्रकरणमसिद्धुकाण्डउत्क्रष्टव्यमित्युक्तम्, अत एवास्यनुदात्ते कृते शेषनिघातोपि न भवति यथोद्देशपक्षे ऽनुदात्तपरिभाषाया कर्त्तव्यायाम् असिद्धत्वेन वक्ष्यमानाभावात् तेनेह द्वावप्युदात्तौ सम्यक्चै इति पश्चिम एकोनुदात्तइति, न च तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितप्रसङ्ग , प्रकरणोत्कर्षणास्यासिद्धत्वाद् नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधाच्च । ‘द्वावनुदात्ताविति’ । वकारच्छकारौ, शिष्ट स्पष्टम्, असावमुष्येत्यन्त’ एतस्मिन्नेव सुब्रह्मण्यानिगदे प्रथमान्तस्य षष्ठान्तस्य चान्त उदात्तो भवति, गार्ग्यो यजते दात्ते पिता यजते तित्स्वरे प्राप्ते वचन, ‘स्थान्तस्योपोत्तम च स्थशब्दान्तस्योपोत्तममुत्तम वोभयमुदात्त भवति गार्ग्यस्य पिता यजते वा नामिधयस्य देवदत्तस्य पिता यजते ॥

“देवब्रह्मणोरनुदात्त ” ॥ ‘स्वरितस्योदात्ते प्राप्तइति’ । कथं प्राप्नोयावता ऽसिद्ध स्वरित , एव तर्ह्येतज्ज्ञापत्यावायस्तस्यादित इत्यारभ्य नवसूची ‘उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित’ इत्यस्मात्परा द्रष्टव्येति, उक्तानि प्रयोजनानि उत्तरत्र च बह्याम् , सामान्यापेक्षत्वाज्ज्ञापकस्य नवसूत्र्यप्युत्क्रष्यते न सुब्रह्मण्यास्वर एव । ‘द्वयोरपि पदयोरिति’ द्वितीयस्य पदात्परस्यापि निघातो न भवति ‘आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवदि’ ति पूर्वस्याविद्यमानत्वात् प्रथमस्यापि न भवति भिन्नवाक्यत्वात् ॥

“स्वरितात्सहितायामनुदात्तानाम्” ॥ ‘अनुदात्तानामिति’ बहुवचन जाते तेनैकस्य द्वयोर्बहूना च भवति, एकस्य पचति, द्वयोरग्निवेश्य, बहूना तु वृत्तावेव दर्शितम् । ‘इममित्यन्तोदात्तमिति’ । इदं शब्दं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तं विभक्तिरनुदात्ता, त्यदाद्यत्वे ऽपि पूर्वं ‘एकादेश उदात्तेनोदात्त’ । विधिकाल एवेति । यद्यप्यत्र विहितस्यानुदात्तविधानेपि न कश्चिद्व्योषस्तथापि तत्त्वेन व्यवहर्तव्यमित्येवमुक्तम् ‘तस्मात् स्वरितादिति’ । न च तस्यासिद्धत्वमुत्कृष्टत्वाद् नवसूत्र्यास्तेः कार्यं देवदत्तेत्यादाविवेकश्रुतिर्भवत्येव । ‘गङ्गेप्रभृतीनामिति’ । न यमुनेप्रभृतीनां व्यवधानं जातेरेकत्वाद् व्यक्तीनां सतीनामप्यनाश्रितत्वाद् अकिञ्चित्करत्वम् । तत् परेषामिति’ । नामन्त्रिते समानाधिकरण इति माणवकशब्दस्याविद्यमानत्व न भवति । ‘अथयहे माभूदिति’ इदमेव च सहितायहणं ज्ञापकं पञ्चमीनिर्देशे कालो न व्यवधायक इति, तेन ‘तिङ्गितङ्’ इत्यवयहेपि भवति अग्निमीळे ॥

“उदात्तस्वरितपरस्य सचतर” ॥ परशब्दं प्रत्येकमभिसम्बध्यतइत्याह । ‘उदात्तं परं यस्मादिति’ । सचशब्देन नीचैर्य उच्यते तेनानुदात्तत्वं लभ्यतइत्याह । ‘अनुदात्ततर इति’ । प्रकर्षं स्यादन्यनुदात्तापेक्ष । ‘मातर इत्यनुदात्त इति’ । समासैकदेशो निष्कष्यानुकृत देवा इत्यादीनां त्रयाणामामन्त्रितानामेकीभूतानामाद्युदात्तत्वे शेषानघात । ‘विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति विद्यमानपक्षे चामन्त्रितनिघात, जसं सकारस्य इत्वं तस्य ह्रसनयुक्तस्यातो रोरप्पुतादिति उकारानुदात्तं ‘आद्रुण’ सोप्यान्तर्येतेनुदात्त, अच्छब्दाकारस्य शेषनिघात तयोरनुदात्तयोरेव पदान्तादतीत्येकादेश आन्तर्येतेनुदात्त । ‘सरस्वतीकारस्येति । ननु च नवसूत्र्युक्त्यतइति ज्ञापितं ततश्च गङ्गेप्रभृतीनामिव सरस्वतीकारस्यापि पूर्वण्यैकश्रुतिरेव प्राप्नोति, कं पुन सचतरस्यावकाशं य स्वरितात्परो न भवति अग्निरिति । न च विप्रतिषेधेन सचतरं लभ्यते, पूर्वत्रासिद्धे नास्ति । विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य, एव तर्हि ‘नमु न’ इत्यत्र नेति योगविभागात् सिद्धत्वं भविष्यति, इह देवदत्तस्य

न्यङ्कृति 'न्यधी चे' ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे उदात्तस्वरितयोर्येण इत्यञ्चत्य
कारस्य स्वरित पूर्वस्य सञ्चतर प्रत्यसिद्धे न भवति प्रकरणोत्कर्षाद्,
उदात्तस्वरितयोरित्येव सिद्धे परग्रहण बहुव्रीहावेकवचनविवक्षार्थमिति
गङ्गेप्रभृतीना सञ्चतराभाव ॥

“अपृक्त एकाल् प्रत्यय ” ॥ ‘घृतस्पृगिति । ‘क्विन्प्रत्ययस्य कु’ रिति
कुत्वम् । ‘अर्थभागिति’ । अत्र ‘वेरपृक्तस्ये’ ति लोप प्रयोजनम् । ‘एकाल-
ग्रहण किमिति’ । समुदायद्वारेणायमेकपदविषय प्रश्न, अन्यथा प्रत्य
यमात्रस्य सञ्जा स्यादिति प्रदेशेषु प्रत्ययग्रहणमेव कर्तव्य स्यात् किं सञ्ज
या, तत्र यद्व्यनन्तस्य स्यात् केवलस्य चाप्यन्तवद्वावाद् अल्यग्रहण व्यर्थ स्या
दिति तत्सामान्यादत्समुदायस्य न भविष्यतीति भाव । ‘द्विविरिति’ ।
दृ विदारणे औणादिको विन् प्रत्यय, वर्णग्रहणे जातिग्रहणादत्समुदाया
ग्रहन्ते इति भाव । स्यादेतत् । वेरपृक्तस्येत्यत्र वोऽपृक्तस्येत्यस्तु क्तिवादिषु
च माभूदिकार, न चान्य प्रत्ययो वकारोस्तीति । तच्च । ‘राजनि युधिष्ठञ्ज ’
राजकृत्वा तमाचष्टइति णिचि टिलोपे क्तिपि णिलोपे च कृते क्तिपि
सम्बन्धी प्रत्ययो वकारोस्ति, अवश्य च क्तिवादीनामुच्चारणार्थं कश्चिदञ्जा
सजनीयस्तत्राकारे सृशृभ्या व इत्यादिष्वपि लोप प्रसज्येत, उकारे तु
शुलादिषु, अन्यत्र तु गौरवमिति यथान्यासमेव साधीय । ननु च यद्वल्
समुदायोपि ग्रह्येत अल्यग्रहणमनर्थक स्याद् अतो यद्वपि ‘निपात एका
जनाडि’ त्यत्रैकग्रहणाद्वर्णग्रहणे जातिग्रहण ज्ञापित तथाप्यत्राल्यग्रहण
सामान्यात्समुदायस्य न भविष्यतीति चिन्त्यप्रयोजनमेकग्रहण, तथाऽपृक्त-
प्रदेशेष्वल्यग्रहणेनैव सिद्धे नार्थ सञ्जया नतराम्महत्या नतमामूर्धनिर्दि
ष्टया । ‘सुरा इति’ । सुरा सुनोतीति क्तिपि तुक् सुरासुतमाचष्टइति
णिचि टिलोप क्तिप् णिलोप, अत्र धातुसकारस्य हल्ङाबभ्य इति लोपो
न भवति प्रत्ययपरिभाषया । सिद्ध, तिपा साहचर्याच्चेकवचनस्य ग्रहण
सिद्धमिति प्रत्ययग्रहणमपि चिन्त्यप्रयोजनमेव ॥

“तत्पुरुष समानाधिकरण कर्मधारय ” ॥ अत्र तत्पुरुष समाना
धिकरण इति द्वयोरपि पदयोर्मुख्यार्थत्वे ब्राह्मणराज्य शोभनमित्यादौ यत्र

बाह्येन पदेन तत्पुरुषस्य सामानाधिकरण्य तत्रैव सज्ञा स्याद् न तु परम
 राज्यमित्यादौ शब्दान्तरस्याप्रयोगादित्यन्यतरङ्गौणार्थमिति स्थिते काम
 चाराद्वदितत्पुरुषशब्दे गौण म्यात् तत्पुरुषार्थानि पदानि सामानाधिक
 रणानीति तत सह्यहणाभावात् प्रत्येक सज्ञा इति शङ्केत, अतस्तत्पुरुष
 इति पद मुख्यार्थमित्याह । 'तत्पुरुष इति' । 'समासविशेषेत्यादि' ।
 इतरङ्गौणार्थमित्याह । 'समानाधिकरणपद इति' । समानाधिकरणानि
 पदान्याश्रयत्वेन यस्य सन्ति स तथोक्त, अवयवद्वारक सामानाधिकरण्यमौ
 पचारिकमपि पदान्तरनिरपेक्षमन्तरङ्गमिति तदेवाश्रीयतइति भाव, भव
 ति ह्यवयवधर्मिण समुदायस्य व्यपदेशो यथा सम चूर्णमिति, अत्र
 ह्यवयवद्वारक चूर्णस्य साम्य न तु कृत्वस्य चूर्णस्यान्येन । 'परमराज्य
 मिति' । 'अकर्मधारये राज्य' मित्यत्राकर्मधारयइति निषेधादुत्तर
 पदाद्युदात्तत्वाभावे समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । 'पाचकवृन्दा
 रिकेति' । 'न कोपधाया' इति प्रतिषेध बाधित्वा पुवत्कर्मधारयेति पुव
 द्वावो भवति । 'तत्पुरुष इति किमिति' । प्रतिपदोक्तत्वादधिकारावग
 तेर्दा समानाधिकरणाधिकारविहितस्तत्पुरुष एव प्रतिपत्स्यतइति प्रश्न ।
 'पाचिकाभार्य इति' । अयमेवार्थो दुरवधार इति भाव । 'बाह्येन
 राज्यमिति' । अत्रोत्तरपदाद्युदात्तत्वमेव भवति । अथ पूर्वकालैकेत्यस्य
 प्रकरणस्यान्ते कर्मधारय इति कस्माच्चोक्त, योय सामानाधिकरणाधिकार
 विहितस्तत्पुरुष स कर्मधारय इति एव हि तत्पुरुष सामानाधिकरण
 इति न वक्तव्य भवति । सत्यम् । एकसज्ञाधिकारात्तु कर्मधारयमज्ञया तत्पु
 रुषसज्ञाया आध स्यादिति द्विगोरिव पुनस्तत्पुरुषसज्ञाविधानाय कर्म
 धारयपदमुपादेय पुनश्च पर्यायप्रसङ्गे समावेशाय चकारोपि वक्तव्य ।
 नन्वेव कारिष्यते द्विगुकर्मधारयौ चेति, एव तु न कृतमित्येव ॥

“प्रथमानिर्दिष्ट समासउपसर्जनम्” ॥ समासइत्यधिकरणानि
 द्विगोय कष्टश्रितादयश्च समासास्तेषु किं प्रथमानिर्दिष्ट भवितुमर्हति
 समासे सति यस्मात्प्रथमा विधीयते न च तथाभूत सम्भवति समासे
 हि कृते तत एव प्रथमोत्पद्यते न तदवयवाद् अन्तर्वर्तिन्या च विभक्त्या

प्रतिशब्द एव प्रथमानिर्दिष्टो न कष्टशब्द सापि न समासे सत्यु
 त्पत्ता किं तर्हि वाक्यकालश्च निर्दिष्टग्रहण चानर्थक स्यात् समासे
 प्रथमान्तमित्येव वाच्य स्याद् अतो मुख्यस्यासम्भवाद्वा समासो दृश्यते
 इत्याह । 'प्रथमयेत्यादि' । कथं पुन समासइति शास्त्रस्य ग्रहणमि
 त्याह । 'समासविधायीति' । समासविधायित्वात्तादर्थ्यात्ताच्छब्दमि
 त्यर्थ । निर्दिष्टग्रहणादेव च तुल्येपि समासार्थत्वे वाक्य न दृश्यते,
 नहि तत्र निर्द्वैशार्था प्रथमा अर्थप्रयुक्तत्वात् । 'द्वितीयेत्येतत्प्रथमानिर्दि
 ष्टमिति' । प्रथमया विभक्त्या उच्चारित, यद्येव तस्यैव सज्ञा स्याच्च
 कष्टादीना नहि ते शास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टा । य एव द्वितीयेत्यस्य
 प्रथमानिर्द्वैश स एव कष्टादीनामपि तत्परत्वात्तस्य, यथा वक्ष्यति
 तस्येति सामान्य विशेषोपलक्षणार्थं तदीयप्राथम्य विशेषाणां विज्ञायतइति ।
 कष्टश्रितादिषूपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातो, महासज्ञाकरणमन्वर्थसज्ञाविज्ञा
 नार्थं लोके ऽप्रधानमुपसर्जनमुच्यते इहाप्यप्रधानमुपसर्जनं प्रधानमप्रधान
 मिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ तेन यत्प्रति यदप्रधान तदेव प्रति तदुपसर्जन
 भवति तेन राज्ञ कुमारीश्रित इति द्वितीयाश्रितेत्यत्र प्रथमानिर्दिष्ट
 स्यापि कुमारीशब्दस्य सज्ञा न भवति यदि स्यात् पूर्वनिपातानियम
 उपसर्जनह्रस्वत्व च स्यात् अन्यर्थत्वे तु श्रितादीनेवापेक्ष्य द्वितीयान्तमु
 पसर्जनमिति न प्रसङ्ग, एव राज्ञ कुमाया इत्यत्र द्वयोरपि 'षष्ठी'त्यत्र
 प्रथमानिर्देशेपि कुमारीमपेक्ष्य राज्ञ उपसर्जनत्व न त प्रति तस्या ।
 यद्वान्वर्थसज्ञा नार्थानेन प्रदेशेष्वेवान्वर्थग्रहणमस्तु, वाक्येपि तर्हि स्यात्
 कुमारी श्रिता गवा कुलम् अथ सज्ञाविधिर्वाक्ये कस्माच्च भवति यावता
 समासइति प्रथमानिर्द्वैशस्याधारो न सज्ञाया, तथा गोकुल कुमारीपुत्र
 इत्यत्र समासेपि पूर्वनिपातवद् ह्रस्वत्व कस्माच्च भवति, तस्मात्सन्त्येवो
 पसर्जनत्वे उपसर्जनगोशब्दान्तस्योपसर्जनत्वात् स्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य प्रा
 तिपदिकस्य ह्रस्वविधानात्समासाधिकारे पूर्वनिपातवचनाच्च वाक्ये तौ
 न भवत इति वाच्य, सज्ञाविधानं तून्मत्तगङ्गमित्यादौ द्वयोरप्यप्राधान्ये
 पूर्वनिपातनियमार्थं यत्र चानन्यार्थं प्रथमानिर्देशस्तत्र प्रधानस्यापि यथा

स्यादित्येवमर्थे च यथा पाचकवृन्दारक पुरुषव्याघ्रो ऽर्द्धपिप्पली पूर्वं
काय इति, अत्र 'वृन्दारकनागकुञ्जरै पूज्यमानम्' उपमित व्याघ्रादिभि
'अर्द्धे नपुसक' पूर्वापराधरोत्तरमिति, प्रथमानिर्देशस्येदमेव प्रयोजन समा
सस्य विशेषण विशेष्येण षष्ठीत्येव सिद्धत्वाद्, न च पूज्यमानतादिविषय
एव यथा स्यादिति नियमार्थस्तदारम्भ, उपसर्जनसञ्ज्ञार्थत्वे ऽर्द्धादिपूर्वं
पदस्य विशिष्टरूपस्यार्द्धपिप्पलीत्यादे समासस्य विधिसम्भवात् तस्मादे
तदर्थोपि सञ्ज्ञा ऽन्वर्थत्व तु सति सभवे व्यवस्थापकम् ॥

“एकविभक्ति चापूर्वनिपाते” ॥ विभक्तिशब्द सुपा वाचक
कारकशक्तिवचनो वा विभज्यते ऽनया प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा ।
'समासे विधीयमानइति' । यदुपमर्दनेन समासो भवति तस्मिन्वाक्य
इत्यर्थे, समासरूपप्राप्त्यभिमुखे पदत्रयइति यावत् । एतेन समासार्थे वा
क्यमत्र समासो न पूर्वसूत्रइव शास्त्रमिति दर्शयति । शास्त्रे सर्वमेकविभक्तिक
मित्येकविभक्तीत्यनर्थक स्यात्, मुख्येपि समासे प्रत्ययलक्षणैकविभक्तित्व
समर्थनीयमिति वाक्यमेवात्र समास, एकस्मिश्च प्रयोगे सर्वमेकविभक्ति
कमिति विशेषणोपादानसामर्थ्यात्प्रयोगभेदेनापि यस्य न सर्वविभक्तित्व
तदाश्रीयतइत्याह । 'यच्चित्तविभक्तिकमिति' । एतदेव स्पष्टयति ।
'द्वितीये सम्बन्धिनीत्यादि' । केचिदाहु । येन सह समस्यते स द्वितीयसम्ब
न्धीति, एव तु पञ्चाना खट्वाना समाहार पञ्चखट्वीति वा टाबन्त इति
स्त्रीलिङ्गपदे उपसर्जनह्रस्वत्व न स्यात् समाहारो ह्यत्र नानाविभक्तियुक्तो
न पञ्चज्शब्द' तस्मात्प्रधानार्थवाची शब्दो द्वितीय सम्बन्धो, निष्कौ
शाम्बिरिति कौशाम्बीशब्दो निष्क्रमणक्रियापेक्षयाऽपादानशक्तियोगात्
पञ्चम्यन्ते एव न तस्य क्रियन्तरमपेक्ष्य शक्त्यन्तरावेश सम्भवति नि श
ब्दस्तु निष्क्रान्तप्रधानो नानाशक्तिभिर्युज्यते । 'निष्कौशाम्बिरिति' ।
निकुशाम्बेन निर्दिष्टा नगरी कौशाम्बी, 'गोस्त्रियोऽपसर्जनस्ये' ति इह्य ।
'निर्वाराणसिरिति' । अने जल तट्टरं यस्या सा वराणा गङ्गा, तस्या
अदूरभवा नगरी वाराणसी । पुराणे तु वराणा चासिश्च नद्यौ शक
,ध्वादि तयोऽदूरभवा पृषोदरादित्वाद्रेफाकारस्य दीर्घः निस पूर्वोपा

सर्जनत्वं प्रधानस्यापि हि प्रथमानिर्देशसामर्थ्यात् भवतीत्युक्तम् । इहा-
स्यावकाशोऽप्रथमानिर्दिष्ट पूर्वस्यावकाशोऽनेकविभक्ति नीलात्पलादि-
रद्वैप्यित्यादिश्च, कष्टशितादिषु कष्टादय एकविभक्तिका प्रथमानि
दिष्टाश्चेत्युभयप्रसङ्गे परत्वादनैव प्राप्नोति, ततश्चापूर्वनिपात इति
प्रतिषेधप्रसङ्गः, न, अप्रतिषेधा, चाय प्रसज्यप्रतिषेध पूर्वनिपाते नेति कि
तहि पर्युदासोय पूर्वनिपाते न विधिर्न प्रतिषेध प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यन
न्तरप्राप्ति प्रतिषिध्यते कुत एतद् अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो
वा भवति पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति, न चेय प्राप्ति पूर्वा
प्राप्ति बाधते प्रतिषिद्धत्वात् ॥

‘अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्’ ॥ ‘अभिधेयवचनार्थशब्द
इति’ । न प्रयोजनवचनोऽव्यभिचारात्, न निवृत्तिवचन, स्वयं निवृत्तस्य
किं सन्नया, न धनवचन, स्वस्वामिभावस्यासम्भवात् । तच्चाभिधेयं चतुर्द्वि
जातिगुणक्रियाद्वयभेदेन गौ शुक्ल पाचकोऽदित्य इति, यदर्थवत् सत्ता
ऽभावशशविषाणादीनां न प्राप्नोति अर्थोभावान्माभूदनेन समासइति
भविष्यति, न । अर्थवदित्यनुवृत्ते, अन्यथाऽनर्थकेन विधिसम्भवात् समास-
ग्रहण नियमार्थं न स्यात् । उच्यते । येषां तावद्भूतलाद्याश्च घटादिप्रतियो
गिक नास्तीति बुद्धिबोध्यं तत्त्वान्तरमभावस्तन्मते तेनार्थेनार्थवत्त्वं, येषां
मप्याश्रयाभिमतं भूतलादिस्वरूपमेव तद्बुद्धिविशेषो वा प्रतियोगिनो
घटादेरभावस्तन्मते तेनैव भूतलादिनाऽयं वत्त्वमित्यभावस्य ताव-
त्सिद्धा सत्ता शशविषाणमित्यत्रापि गवादिष्वनुभूतविषाण शशमस्तक-
वर्तितया बुध्योत्प्रेक्ष्य तस्यैवाभिधानाय शब्दप्रयोगः, बुध्युपारोह एव चा
र्थस्य शब्दप्रयोगे कारणं न बहिः सत्ता । यदि बहिः सन्तमेवार्थं शब्दा
अभिधेयति घटोऽस्ति घटो नास्तीति प्रयोगो न स्यात् एकत्र पौनस्त्याद्
अपरत्र विरोधाद् बुध्युपाकूटस्य बहिः सत्त्वासत्त्वप्रतिपादनायोपपन्नते
प्रयोगः । एवमपाक्षीत् पत्यति अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादावपि बुद्धु
पाकूट एव पद्यादीनामर्थो न तु शब्दप्रयोगकाले बहिः सिद्धः । इत्या
दीन्यव्युत्पन्नान्युदाहरणानि । व्युत्पत्तौ ह्रदन्तत्वादेव सिद्धं सर्वनामधातुजमि

त्यत्रापि पक्षेऽप्ययार्थमनुकरणशब्दार्थे च सूत्रमारभ्यमेव । ननु लौकिके प्रयोगे शब्दानामर्थवत्ताध्यवसाय स च वाक्यस्यैव पदस्य वा विभक्त्यन्तस्य न तु प्रकृतिभागमानस्येति कथं तस्य निष्कष्यार्थवत्त्वनिश्चयः, येषां हि सहैव प्रयोगस्तेषां सङ्घातस्यैवार्थवत्ता यथा वर्णानाम् । उच्यते । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थनिश्चयो यस्य शब्दस्यान्वये योर्थे प्रतीयते व्यतिरेके च व्यतिरिच्यते स तस्यार्थं वृत्तौ वृत्ता इत्यादौ च प्रत्ययसामान्यव्यभिचारिणि तद्विशेषव्यभिचारो वृत्तौ सामान्यव्यभिचारश्च वृत्तखण्डवार्त्तां शाखेति, अर्थस्तु मूलस्कन्धफलपलाशादिमान् यावद्वृत्तशब्द प्रतीयते । 'नान्तस्यावधेरिति' । ननु वनं षण् सम्भक्तौ, धनं धान्यइत्येतयोर्धात्वोरेतौ शब्दौ पचाद्व्यवि व्युत्पादितौ तत्राधातुरिति निषेधो भविष्यति एव तर्ह्यव्युत्पत्तिपक्षेऽतदुक्तम्, अत एवोदाहरणत्वेनाप्यनयोऽप्युपन्यासः । किं चासत्यर्थेवद्वहणे प्रतिवर्णं सज्जाप्रसङ्गः, न च प्रतिवर्णं धातुसज्जा, न चाधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणाद् अर्थवतो ग्रहणम् । अनर्थक्योरपि धातुप्रत्यययोः सम्भवाद् यथा ऽधीते यावक इति, अत्र ह्यधिपूर्वस्येदोर्थवत्त्व न तु इडि तस्य क्व चिदप्यप्रयोगाद् यावक इत्यत्रापि यावशब्दस्यैवार्थवत्त्व न तु केन, अन्तरेणापि तदर्थोऽवगमात् । न च ज्ञायते केन धर्मेण सादृश्यमिति, न चार्थेऽद्वहणपरिभाषयार्थवतो ग्रहणम् । एषा हि नियतरूपोपादाने व्यवस्थापयति न चात्र रूपविशेषोपादानम् । ननु सत्यामप्यनर्थकस्य सज्जायां सख्याकर्मादिषु विधीयमाना स्वादयो न भविष्यन्ति । नैतदस्ति । अविशेषेणोत्पद्यन्ते उत्पन्नानामर्थनियमः, ततश्चाव्यवत्त्वाद्यस्य स्युरेव । नलोपो हि स्यादिति' । विभक्तेस्तु श्रवणं न भवति समुदायस्यापि पृथक् प्रातिपदिकसज्जायां तदन्तर्भावाल्लुको भावात् । यद्येव द्विवचनन्यायेनावयवस्य न भविष्यति, युक्तं तत्र पञ्च इत्यत्र येनैवाद्या समुदाय एकाच तेनैव तदवयवोऽप्युच्यते पञ्चशब्दश्च, न चैकस्यैकदा ऽनेक प्रत्ययवत्त्वं निरूपयितुं शक्यं, किञ्च समुदायद्विवचनेनावयवा अपि द्विरुच्यन्ते तदात्मकत्वात्तस्य इह त्ववयवानां समुदायस्य च सज्जानिवन्धनं शब्दस्य पृथगेव तत्र समुदायस्य यत् तेन तस्यैव कार्यं

नावययानाम् । ननु च इति आभ्याम औपगख अ अपेहीति, धातुप्राति
पदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदशनात् वृत्तादिष्वपि वर्णा अर्थ
वन्त तथा कूप इति ककारे सति कश्चिदर्थो गम्यते यूप इति यका
रोपजननेरान्तर तेन मन्यामहे य कूपे कूपार्थं स ककारस्य यो यूपे
यूपार्थं स यकारस्येति, तथा ब्राह्मण इत्युक्ते योर्योगम्यते नासौ बकारादी
नामन्यतरापायेपि गम्यते येषां च सङ्घातो यत्कार्यं करोति प्रत्येकमपि
तत् कुर्वन्ति यथा तिलानां खारी तैलमुत्पादयति प्रत्येकं च तिला ये च
यस्मिन् प्रत्येकमसमर्थस्तेषां सङ्घातोपि तत्रासमर्थं, यथा प्रत्येकं सिकतास्तैल
नोत्पादयन्ति तथा खार्यपि तासाम्, अतः सङ्घातार्थवत्त्वाच्चाप्यत्रन्ते वर्णा
स्तत्कथमर्थवद्गुण्ये सत्यपि तेषां निवृत्तिः । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णानामर्थानु
पलब्ध्ये, नहि वा इत्युक्ते कश्चिदर्थो गम्यते ऽतो धात्वादीनामेकवर्णाना
मर्थवत्त्वाद् अन्येपि वर्णा अर्थवन्त इत्यनुपलब्धिबाधितमेतद्, एवमन्येपि
हेतवो बाधितविषया । किं च कूपो यूप इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां ककारस्य
कारयोरर्थवत्त्वे यूप इति चतुर्णां वर्णानामानर्थक्यमभ्युपगतं स्यात्, अथ तेषां
मर्थवत्त्वं भूयिष्ठं कूपे यूपार्थं स्यात् कूपार्थश्च यूपे, यत्र भूयसामर्थवत्ताम
न्वयो व्यतिरेकस्तु कस्य चित्तत्रतत्त्वार्थानामपि भूयसामनुवृत्तिर्भवति व्यति
रेकस्तु कस्य चिद् यथा देवदत्तं गामभ्याजं शुक्ला देवदत्तं गामभ्याजं कृष्णा
मिति, अतः सङ्घाता एव तेनार्थवन्तः सङ्घातार्थवत्त्वाच्चेति हेतुरनैकान्तिकः,
तैलाग्निवर्तिसङ्घातेन दीपो न प्रत्येकः, रथावयवैश्चक्रादिभिः सहतैर्वज्रि-
क्रिया । किञ्चार्थवता विपर्ययासे ऽर्थप्रत्ययस्यापि विपर्ययासः, आहुर पात्र पा-
त्रमाहरेति, अपाये चापाय गामभ्याजं शुक्ला गामभ्याजेति, उपजने चोपजन
गामभ्याजं गामभ्याजं शुक्लमिति, वर्णेषु तु नैव हिनस्तीति सिद्धो हन्ति हत
घ्नन्ति अतः सङ्घाता एवार्थवन्तः । अहञ्जिति । हन्तेर्लङि तिप् 'इतश्च' लोपे
हलङादिलोपो ऽट् स हन्त्यद्वयेनैव गृह्यते, अत्र प्रागेव लङुत्पत्तेः स
ज्ञाया सत्यामुत्तरकाल पदत्वे सति नलोपः स्यात् । यद्वा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा
पदसञ्ज्ञासमकालमेव स्यात्, न वाप्रत्यय इति प्रतिषेधः 'न हि सम्बुध्यो'
रिति लिङ्गात्, अन्यथा हे राजचित्यादावप्रत्यय इति निषेधादप्रातिपदिक

स्वादेव नलोपप्रसङ्गात् । अधातुरिति शक्यमकर्तुं, सुपो धात्विति धातुग्रहणं
 ज्ञापकं न धातोरित्यसंज्ञेति, नैतदस्ति ज्ञापकं, प्रतिषिद्धार्थमेतत् स्यात्
 श्येनापतद्व्यादावप्रत्यय इति निषिद्धा संज्ञेति भिद् क्तिद् भू यूरित्ये
 वमादौ क्तिबन्तत्वे क्तदन्तत्वादुत्तरसूत्रेण संज्ञा, न च तस्या अपि प्रतिषेधोऽयं
 मध्ये ऽपवादा इति न्यायात् पर्युदासत्वाद्वा । 'काण्डे इति' । प्रथमाद्वि
 वचनस्य नपुसकाच्चेति शीभावः, अप्रत्यय इति च प्रत्ययग्रहणपरि
 भाषया तदन्तस्य निषेधः, यत्र हि प्रत्ययः सञ्ज्ञिरूपे ऽनुप्रविशति यथा
 'तरप्तमपौ घ' इति तत्र पदसंज्ञायामन्तवचनेन तदन्तविधिप्रतिषेधः,
 इह तु पर्युदासे प्रत्ययव्यतिरिक्तं संज्ञी प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न संज्ञाविधौ
 प्रत्ययग्रहणं किं तर्हि प्रतिषेध इति नास्ति निषेधः । ननूत्तरसूत्रे क्ततद्वि
 तग्रहणं नियमार्थं भविष्यति प्रत्ययान्तस्य यदि भवति क्ततद्वितान्तस्यै
 वेति, उच्यते । अस्मिन् सत्यप्रतिषेधे संज्ञाविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात्प्रत्य
 यस्य यदि भवति क्ततद्वितस्यैवेति स्यान्नियमः स्यात् सति त्वस्मिन्
 अत्र तावत्प्रत्ययान्तस्य निषेध इति उत्तरसूत्रेऽपि तद्वितान्तरस्य ग्रहणं
 भवति, अथ क्रियमाणेऽप्रत्ययइत्यस्मिन्नपुसकह्रस्वत्वः कस्माच्च भवति
 पर्युदासे तावत्प्रत्ययाप्रत्यययोरैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावः, प्रसज्यप्रतिषे
 धेऽप्यन्तरङ्गत्वात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः काण्डशब्दस्य प्रवृत्ता संज्ञेति एका
 देशस्यान्तवद्भाव इत्यस्त्येव प्रातिपदिकत्वः तथा च ब्रह्मबन्धूरित्यूडेकादेश
 स्यान्तवत्त्वात् स्वाद्युत्पत्तिः न चाप्रत्यय इत्यस्य वैयर्थ्यं ऋणुणी इत्यादौ
 यत्रैकादेशत्वः नास्ति तत्रार्थवत्त्वात् एव तर्हि नपुसके यद्वर्तते तस्य
 ह्रस्वो विभक्त्यन्तः तु सख्याप्रधानः कारकशक्तिप्रधानः च न च तयोर्लिङ्ग-
 योगः, न चान्तवद्भावेनार्थः शक्योतिदृष्टुमिति न भवति ह्रस्वः, यद्येव
 ऋणुणी इत्यादावप्येवमेव न भविष्यति नार्थानेन, न चान्यः प्रत्ययान्तो
 घ्यावर्त्यः सम्भवति । तथाहि । षड्विधा प्रत्ययाः सनादयः कृतं तिङ्
 सुप् स्त्रीप्रत्ययाः तद्विताश्चेति । प्रातिपदिककार्यमपि ह्रस्वो नपुसके
 प्रातिपदिकस्य 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'ति ह्रस्वत्वः 'द्याप्प्रातिपदिका'-
 दिति प्रत्ययविधिश्च तच्च क्ततद्वितान्तस्येऽप्यतएव संप्रभृतिषु येषां तावद्वा

तुत्वं तेषामधातुरित्येव प्रतिषेध इत्यशब्दादीनामपि विकरणानां लिङ्गाभावः सख्याकर्मव्यभावात् । उपत्याद्यर्थयोगश्च, एव तिङन्तानां यथा य पचतिरूपं सत्यापत्यम् इति रूपबन्तत्वात्सत्यपि प्रातिपदिकत्वे ये तु सम्भवन्ति स्वार्थिकास्ते 'तिङश्चे'ति ज्ञापकाश्च भवन्ति स्त्रीप्रत्ययानां तु विशुद्धेन नपुसकेनायोग एव, कुमारीपुत्र इत्यत्र गोस्त्रियोरिति द्वस्व स्यादिति चेद् अथ क्रियमाणेपि प्रतिषेधे राजकुमारीपुत्र इत्यत्र कस्माच्च भवति अत्र हि समासत्वादस्त्येव प्रातिपदिकत्वम् । अतो यस्तत्र परिहारः स एवात्रापि भविष्यति, प्रत्ययविधिस्त्वित्यतएव 'ङ्माप् प्रातिपदिकादि'ति सुबन्तस्य द्वस्वत्व न प्राप्नोतीत्युक्तमेव, सुपा चाप्रसङ्गस्तद्विधानदशायां तदन्तस्यासम्भवात्, लिङ्गाभावात् स्त्रीप्रत्ययाभावः, तद्विज्ञास्त्वित्यन्त एव 'समर्थानां प्रथमाद्वे'ति । अतो नार्थोऽनेन उत्तरसूत्रे तद्विज्ञाहणेन च । उच्यते । 'बहुषु बहुवचन' 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिना स्वादिविधिव्याक्येन भिन्नवाक्यतापत्ते सर्वेभ्यः प्रत्ययान्तेभ्यः स्वादयः स्युः, यथाऽऽद्येभ्यः, विकरणान्ताच्च स्वार्थिकास्तद्विज्ञास्युरेवेत्यतोऽप्रत्ययग्रहणं कर्तव्यं तद्विज्ञाहणं च, काण्डे कुड्मदित्येतयोस्तु प्रत्युदाहरणत्वं द्वस्वो नपुसक इत्यत्रापपादयिष्याम । अथ प्रत्ययमात्रस्य सञ्ज्ञा कस्माच्च भविष्यति सत्या हि सञ्ज्ञायामुक्तेन न्यायेन बहु पठव इत्यादौ स्वादयः स्युः, उच्यते । व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययान्तवदप्रत्यय इति प्रतिषेधो भविष्यति यद्येव कृतद्विज्ञातमात्रेपि विधिसम्भवात् उत्तरसूत्रे तदन्तविधिर्न भवति । अत्र परिहारः खल्व्याम ॥

‘कृतद्विज्ञातसमासाश्च’ ॥ कृतो विहितास्तदादय इति वेदितव्यम् । अत्र हि कृद्गुणपरिभाषा नोपतिष्ठते, तेन मूलकेनोपदशमिति वाक्यस्य सञ्ज्ञा न भवति मध्येपवादन्यायेन ह्यप्रत्यय इति निषेधः कृद्गुणेन बाध्यते न तु समासग्रहणेन कृतो नियमः । सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेऽप्यत्र तदन्तविधिर्भवतीत्यत्रापपत्तिमाह । ‘अप्रत्यय इति’ । पूर्वसूत्रे प्रत्ययान्तस्य निषेधो न केवलस्य प्रत्ययस्येत्याश्रित्येतदुच्यते, अप्राप्त

प्रापण विधि न च तदा कृतद्वितमात्रस्याप्राप्ता सज्ञा तदन्तस्य त्वप्राप्तेति विध्यर्थत्वात्तदन्तस्यैव ग्रहण, येषां तु पूर्वत्र प्रत्ययमात्रस्यापि निषेधस्तेषामर्थेवद्ग्रहणानुवृत्तेरर्थेवद्विशेषस्य तदन्तस्य ग्रहण समासग्रहणमनर्थकमर्थवत्त्वात्पूर्वणैव सज्ञासिद्धिरित्यत आह । 'अर्थवत्समुदायानामिति' । कर्मणि षष्ठी । 'नियमो व्यावृत्तिः । ननु सुराज्ञा अतिराजेत्यादौ अन्तर्वात्तेत्या विभक्तौ लुप्ताया समुदायस्य सज्ञा तामपेत्य सोऽव्ययस्य हल्ङादिलोपे तस्यामवस्थाया नलोपाये या सज्ञा प्राप्नोति तस्या प्रत्यय लक्षणोनाप्रत्यय इति निषेधे प्राप्ते विध्यर्थमेतत्स्यात् ज्ञापकात्सिद्धम्, 'न ङिस्बुद्धो' रिति निषेधो ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन निषेध इति, अन्यथा उक्तेन न्यायेन हे राजञित्यादौ नलोपापसङ्गात् । नैतदस्ति ज्ञापकम् हे सुराज्ञञित्यादौ यत्र समासग्रहणेन सज्ञा विहिता तत्र नलोपापसङ्गे निषेध स्याद् एव तर्ह्यत्राप्यप्रत्यय इत्यनुवर्त्तते तेन प्रत्ययान्ते समासे विध्यर्थत्वासम्भवाच्चियमार्थमेव समासग्रहणम् । यद्वा ऽनुवृत्त्य प्रयोजनविशेष न कृतसज्ञा प्रवर्तते तस्या तु सत्या यस्यामवस्थाया यत्कार्यं प्राप्नोति तस्या तद्वृत्ति न प्रतिक्रियमावर्त्तनीया सज्जेत्यय पक्ष आश्रीयते अत्र च पक्षे सुब्रुत्यस्य नलोपाय च समाससज्ञानन्तरमेव सकृतसज्ञा प्रवर्त्तते न तु नलोपदशायामिति विध्यर्थत्वासम्भवाच्चियमार्थमेव समासग्रहण, तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्तिः, कश्च तुल्यजातीयो यस्यार्थवत्समुदायस्य पूर्वा भागस्तावत्पदं यश्चैव हि सुब्रुन्तानां समास राजपुरुष इति, यश्चैव हि तिङन्तानाम् । 'आख्यतमाख्यातेन क्रियासातत्ये' अशनीतपिबता खादतमोदतेति, यश्च सुब्रुन्तानां तिङन्तानां च जहि कर्मणा ब्रुलमाभीत्ये जहिजोड जहिशकट इति, यश्च सुब्रुन्तानां प्रातिपदिकानां च गतिकारकोपपदानामिति वस्त्रक्रीती निष्कक्रीतीति सर्वत्रात्र पूर्वा भागस्तावत्पदम् । अतः स तुल्यजातीयो नियमेन व्यावर्त्तते, तेन बहुपदव इत्यत्र जसन्तस्य पुरस्ताद्बहुचि कृते नोत्तरत्र सघाते पूर्वा भाग पदमित्यसति नियमे ईषदसमाप्तिलक्षणेनार्थेनार्थवत्त्वात्सत्या सज्ञाया पूर्वात्यत्रस्य जस सुपो धात्विति लुकि कृते चित्त्व

रोपि भव 'श्चित सप्रकृतेर्बहुजकजर्यमिति' पटुशब्दोकारस्य भवति पूर्वोत्पन्नस्य तु जसो ऽवस्थाने तस्यैव स्यात् । 'वाक्यस्यार्थवत् इति' । प्रत्येक पदैरप्रतीतस्य ससगस्य वाक्येन प्रतीयमानत्वात् तस्यार्थवत्त्व समुदायाच्च प्रत्ययस्याविधानाकास्त्यप्रत्यय इति निषेध । न च नास्ति यस्मिन् प्रत्यय सो ऽप्रत्यय इति बहुव्रीहि शक्य आश्रयितु, बहुपठव इत्यत्रापि निषेधप्रसङ्गात् ॥

“ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य” ॥ सूत्रे नपुसकशब्देन तद्वद्द्रव्य विवक्षित न लिङ्गमात्रमित्याह । 'नपुसकलिङ्गेत्येव' इति । नपुसक लिङ्ग मस्येति बहुव्रीहि । 'यामणीरिति' । सत्सद्विषेयादिना क्रिप् । 'प्रातिपदिकस्येति किमिति' । नपुसकलिङ्ग द्रव्यस्यैव धर्मा द्रव्यवाचित्व च प्रातिपदिकस्यैव न सुबन्तस्य शक्तिसङ्ख्याप्राधान्यात्, न धातोस्तिङ् न्तस्य वाक्यस्य वा क्रियाप्रधानत्वात्, वर्णोत्पन्नार्थका, स्त्रीप्रत्ययाना तु विरुद्धेन नपुसकेनायोग इति प्रश्न । 'काण्डे कुड्ये इति' । अत्रा प्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्व नास्ति । ननु च एकादेश पूर्व प्रत्यन्तवद्भावात् प्रातिपदिकग्रहणेन गृह्यतइति क्रियमाणेपि प्रातिपदिक-ग्रहणे ह्रस्वत्व स्यादेवात आह । प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादिति । कथ पुन सामर्थ्य यावता यत्रान्तवद्भावा नास्ति वा वारी चपुणी-इत्यादौ तद्भावत्य स्यात् । अथ शक्तिसङ्ख्याप्राधानत्वात् तत्र नपुसकेना-योग, काण्डे इत्यादावपि एवमेव न भविष्यति, नह्यन्तवद्भावेन प्राति-पदिकत्वे सत्यपि शक्तिसङ्ख्याप्राधान्य हीयते । एव मन्यते । असति प्रातिपदिकग्रहणे नपुसकवृत्तेरनपुसकवृत्तेश्च य एकादेश स नपुसकवृत्ति-ग्रहणेन गृह्यते नपुसकइति स्यात्प्रसङ्ग प्रातिपदिकग्रहणे तु मुख्यप्राति पदिकग्रहणार्थत्वाद् अतिदिष्टप्रातिपदिकत्वस्य ह्रस्वस्याभाव इति, उक्त रार्थे च प्रातिपदिकग्रहणम् । इह वनाय वनाभ्या वनार्थ वनेभ्य इति ह्रस्वो न भवति बहिरङ्गयोर्दीर्घत्वयोरसिद्धत्वात्, काण्डीभूतमित्यत्र पूर्वं नपुस कत्वेपि गृह्यन्तदशायाम् अव्ययत्वेनालिङ्गत्वाद् ह्रस्वाभाव ॥

“गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” ॥ 'स्त्रीति प्रत्ययग्रहणमिति' । अत्र

हेतुमाह । 'स्वरितत्वादिति' । स्वरितेनाधिकार इत्यस्य यत्र स्वरि-
 तत्त्व प्रतिज्ञायते तत्र तदधिकारो ग्राह्य इत्ययमप्यर्थः, इह च स्त्रीग्रहण
 स्वर्गते तेन स्त्रियामित्यधिकृत्य विहितानां टावादीनां ग्रहणं भवति
 नार्थस्य नापि स्वरूपस्य, क्तिवादीनां तु ह्रस्वभावित्वाभावादग्रहणम् ।
 'उपसर्जनग्रहणं तयोर्विशेषणमिति' । प्रत्येकं सम्बन्धासु द्विवचनं न
 भवतीत्याह । 'गोरूपसर्जनस्येत्यादि' । स्त्रीप्रत्ययान्तस्येति पाठः ।
 पारिभाषिकं ह्यत्रोपसर्जनं गृह्यते न च स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य पारिभाषिकोप-
 सर्जनत्वसम्भवः । 'ताभ्यामिति' । उपसर्जनेन गोशब्देन स्त्रीप्रत्ययान्तेन च
 यदि ताभ्यां तदन्तविधिर्न विज्ञायते तदा उपसर्जनस्य गोशब्दस्य
 स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्व इत्यर्थः स्यात्ततश्च गोकुलं राज-
 कुमारीपुत्र इत्यत्रापि स्यादिति भावः । इह तु कुमारीपुत्र इत्यत्र
 प्रातिपदिकत्वादेषाप्रसङ्गः । उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तस्येति पाठः । उप-
 सर्जनं यत् स्त्रीप्रत्ययान्तं तदन्तस्येत्यर्थः । यदि तु लौकिकेनोपसर्ज-
 नेन स्त्रीप्रत्ययमात्रं विशेष्यं पश्चात्तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिर्विज्ञायते
 उपसर्जनं यं स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्येति ततो हरीतक्य
 फलानीत्यत्रापि स्यात् स्त्रीप्रत्ययार्थस्य फलं प्रत्युपसर्जनत्वात्तद्विज्ञान-
 त्वेन प्रातिपदिकत्वाच्च, अत एवमेवाश्रयणीयं स्त्रीप्रत्ययान्तं यच्छास्त्री-
 यमुपसर्जनं तदन्तस्य प्रातिपदिकस्येति । 'निष्कौशाम्भिरिति' ।
 कौशाम्भौत्येकविभक्तौत्युपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययान्तं तदन्तं समासप्राति-
 पदिकम् । अथेह कथं ह्रस्वत्वम् अतिराजकुमारिरिति यावता कुमार-
 शब्दात् ङीष्विहितो न तु राजकुमारशब्दात्, सत्यम् । अनुपसर्जने
 स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति । अथ गोशब्देन स्त्रीप्रत्ययान्तेन च
 प्रातिपदिकस्य तदन्तविधौ सत्यपि गोकुलं राजकुमारीपुत्र इत्यत्र कस्माच्च
 भवति यावता 'येन विधिस्तदन्तस्ये' त्यत्र स्वरूपमित्यनुवर्तते ततश्च
 येन तदन्तविधिः तत्स्वरूपस्यापि ग्रहणेन भाष्यम्, एव तर्हि गोशब्देन
 प्रातिपदिकस्य विशेषणसामर्थ्यात् केवलस्य न भवति अन्यथा गोशब्द-
 स्यैवोपसर्जनस्य ह्रस्वविदध्याद् 'येन विधिस्तदन्तस्ये' त्यत्र वा स्वरूपमिति

निवर्त्य, व्यपदेशिवद्भावो ऽपि प्रातिपदिके नास्ति राजकुमारीपुत्र इत्यत्र तु परिहार शास्त्रीयमुपसर्जनं सति सम्भवे ऽन्वर्थमेवाप्रधानमुपसर्जनमिति प्रधान चापेक्ष्याप्रधान भवति स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकत्वं समासमन्तरेणानुपपन्न समासश्चावयवात्मको द्वयं चात्र संनिहित प्रधानमप्रधानमिति तत्रैव विज्ञास्यामो यत् स्त्रीप्रत्ययान्त समासप्रातिपदिकं तदन्तर्भूतमेवापेक्ष्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्याप्राधान्यमिति, इह तु तत्रानन्तर्भूतं पुत्रमपेक्ष्याप्राधान्यमिति न भवति ह्रस्व । 'ईयस इत्यादि' । इयसुचन्ताद्य स्त्रीप्रत्ययो विहितस्तदन्तान्तस्येत्यर्थः । बहुश्रेयसीति 'प्रशस्यस्य श्' डीप् बहून् श्रेयस्योस्येति बहुव्रीहि 'नद्वृतश्चेति कप् 'ईयसश्चे'ति प्रतिषेधः, पुस्यपि सोर्हलङ्यादिलोपः । बहुव्रीहेरिति किम् । अतिश्रेयसि ॥

“लुक्लुङितलुक्” ॥ 'स्त्रीग्रहणमनुवर्तते इति' । न तु गोय ह्यणं कुत प्रत्ययदर्शनस्य लुक्संज्ञाविधानाद् गोशब्दस्याव्युत्पन्नत्वाद् व्युत्पत्तिपक्षेऽप्यस्वरितत्वात् । 'उपसर्जनस्य चेति' । अनुवर्ततइत्यपेक्षते, लौकिकं चात्रोपसर्जनं गृह्यते न शास्त्रीयं, पूर्वणं ह्रस्वत्वे प्राप्तइति क्वचित्पठ्यते, तत्र क्वचित् इति विशेषः । पूर्वसूत्रेण हि शास्त्रीयमुपसर्जनं गृहीत तस्यावकाशो यत्र न तद्वितलुग् निष्कौशाम्भिरिति, अस्यावकाशो यत्र शास्त्रीयमुपसर्जनम् आमलकमिति, तद्वितलुक् यथा पञ्चेन्द्र इति, अत्र हि समासार्थं नानाविभक्तिके पञ्चेन्द्राणीत्येकविभक्तिकमिति अस्युपसर्जनस्य तत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेव लुग् ह्रस्व बाधतइत्यर्थः । केचित्त्वस्मादेव ग्रन्थात् पूर्वसूत्रे ऽपि लौकिकस्योपसर्जनस्य ग्रहणं मन्यन्ते तेषां हरीतक्यफलानि इति लुब्धिर्ये ह्रस्वप्रसङ्ग इत्युक्तं, स्यादेव लुपि युक्तवदिति शब्दार्थयोरप्यतिदेशः प्रकृत्यर्थस्य यल्लिङ्गं यश्च तदभिधायी प्रत्यय तयोर्द्वयोरतिदेशस्तत्रापक्षेऽप्येकस्य ह्रस्वत्वमितिदेशिकस्य अथवा भविष्यतीति । यद्येव युवतिरिव पुरुष 'लुम् मनुष्ये' युवति, द्वौ ति शब्दौ श्रूयेयाता तस्मा 'ल्लुब्ध्यागाप्रख्याना'दिति लुप प्रत्याख्यानेन चात्र परिहारो वाच्यः शास्त्रीयं उपसर्जनं शास्त्रं ग्रन्थस्य च व्याख्यात एवार्थः । अभावरूपेण

लुका पौर्वापर्यासम्भवात् लुकीति सत्सप्तमीत्याह । 'लुकि सतीति' । 'पञ्चेन्द्र इति' । तद्वितार्थ इति समास, 'सास्य देवते' त्यणो 'द्विगोर्लुगनपत्य' इति लुक्, इन्द्रवरुणेत्यादिना विहितस्य ङीषो ऽनेन लुक्, सच्चियोगविशिष्टानामन्यतराभावइत्यानुको निवृत्ति । 'पञ्चशष्कुल इति' । 'तेन क्रीत' मित्यार्हीयस्य ठको ऽध्यर्तुपूर्वेति लुक् । 'आमलकमिति' । 'नित्य वृद्धशरा दिभ्य' इति मयट 'फले लुक् वदरीकुवलीशब्दाभ्याम् 'अनुदात्तादेशे' ति अञ्, शष्कुल्यादयो गौरादिङीषन्ता । 'अवन्तीत्यादि' । अवन्तिकुन्तिशब्दाभ्यामपत्ये 'वृद्धेत्कोसलाजादाज्यङ्' कुरो 'कुरुनादिभ्यो ण्य' स्त्रिया मवन्तीति लुक्, कुरुशब्दाद् 'ऊङुत' इत्युङ् । इतराभ्या 'मितो मनुष्यजाते' रिति ङीष् अत्रापत्यलङ्घना जाति स्त्रीप्रत्ययान्तेन प्राधान्येनाभिधीयते ॥

“इद्गोण्या” ॥ 'पञ्चगोणिरिति' । गोणीशब्द परिमाणवचन आवपनवचनश्च तत्राद्या 'त्याग्वतेष्टञ्' द्वितीयादार्हीयष्टक् तयो पूर्ववत्लुक् । 'इदिति योगविभाग इति' । इहेद्गुहणमनर्थक गोण्या इत्येवास्तु ह्रस्व इत्येव लुक्स्तु वचनसामर्थ्यादननुवृत्ति, तदेतदिद्गुहणमेव लिङ्ग योगविभागस्य, यदि योगविभाग क्रियते सर्वत्रेत्य प्राप्नोति तत्राह । 'स चेति' । यदि सर्वत्र स्याद् गोणीग्रहणमनर्थक स्यादिति भावः । ननु तद्वितलुकि लुगप्यक्त इत्य चेति तयोर्विकल्पप्रसङ्गे नित्य मित्वमेव यथा स्यादित्येवमर्थ गोणीग्रहण स्यात् तत्कथं ततो विशिष्ट विषयस्य योगविभागस्य । उच्यते, एक एव तावद्योग सूत्रकारेण पठितस्तत्सामर्थ्याद् विभागसंस्कारोप्यनुवर्त्तते, अविभक्तश्च योगो विशिष्टविषय इद्गुहणसामर्थ्यात्क्रियमाणो विभागो विशिष्टविषय एव कल्प्यते । अत एवोच्यते योगविभागादिष्टसिद्धिरिति स पुनर्विशिष्टो विषयो व्याख्या नादवसेय, तपरकरणान्तत्वालार्थं दीर्घस्य दीर्घा मा भूद् वचन तु लुग्र स्वबाधनार्थं स्याद् असति च तकारे प्राप्तप्रतिषिद्ध ईकार एव प्रतिप्रसूत स्याद् न त्वपूर्वं इकारो विहित स्याद् इति भाव्यमानत्वमेव न स्यात् ॥

“लुपि युक्तिवद्भक्तिवचने” ॥ अभिधेयवत्लिङ्गवचनयो प्राप्तयोरयमारम्भ । अभावरूपस्य लुपो लिङ्गसङ्ख्यातिदेशासम्भवादाह 'लुभिति' ।

‘लुप्सन्नेत्यादि’ । क्व चित्तु सप्रम्यन्तो लुप्शब्द उपादीयते तत्रापि प्रकृत्यर्थे
 एवाभिधातुमिष्ट सप्रम्युपादानन्तु सूत्रे पठितत्वाद्, यथा मताविति
 मत्वर्थे उच्यतइति । ‘युक्तवदिति’ ‘निष्ठाप्रत्ययेनेत्यादि’ । अत्र हेतु
 माह । ‘स हीति’ । युनक्ति सम्बध्नाति, यद्यपि प्रत्ययार्थोपि प्रकृत्यर्थे
 मात्मना युनक्ति तथापि न तस्येह ग्रहणमानर्थेक्याद् नहि तस्यैव लिङ्ग
 सङ्ख्ये तस्यैव विधातव्ये । ‘अथ वेत्यादि’ । पूर्वं युजियोगद्वयस्य क्तव
 त्वन्तस्य षष्ठीसमासो दर्शित इदानीं तु तस्यैव धातो क्तान्तस्य वति
 निर्देशो ऽसमासश्चेति प्रदर्श्यते । ‘युक्त प्रकृत्यर्थे इति’ । अत्र हेतु
 ‘प्रत्ययार्थेन सम्बद्ध इति’ । अस्मिन्नपि पक्षे पूर्ववदेव प्रत्ययार्थस्याग्रहण
 सप्रम्यर्थे वतिरिति, ‘लुपीति’ । प्रतियोगिनि सप्रमीनिर्देशात् सप्रम्यर्थे
 वर्तमानादिवार्थं वतिरित्यर्थे । व्यक्तिशब्द आविर्भावादिके ऽप्यर्थे वर्तते
 वचनशब्दो ऽपि भीमसेना भीम इतिवद् एकवचनादिशब्दानां एकदेश-
 प्रयोगो ऽपि सम्भाव्येत तस्य च ग्रहणे पञ्चालानां निवास इति वाक्या
 वस्याया षष्ठीदर्शनात्तस्या एवातिदेशः स्यात्, कुरुपञ्चाला इति
 च द्वन्द्वे वाक्यावस्यायामतिदिष्टस्य वचनस्य लुकि समुदायाद् बहुवचन
 न स्यात् ततस्तत्सम्प्रत्ययो माभूदित्याह । ‘व्यक्तिवचने इति चेत्यादि’ ।
 पूर्वाचार्यनिर्देशाश्रयणे कारणमाह । तदीयमेवेत्यादि’ । कुत इत्यत
 आह । ‘तथा चेत्यादि’ । नहि स्वकृतमेव स्वय प्रत्याचष्टइति युक्तम्,
 विषवृत्तो ऽपि सबर्थे स्वय हेतुमसाम्प्रतमिति न्यायादिति भावः ।
 ‘पञ्चाला वज्रिया इति’ । पञ्चालस्यापत्यानि बहूनि ‘जनपदश
 ब्दात् वज्रियादञ्’ ‘ते तद्राजा’ तद्राजस्य बहुषु । ‘तेषां निवासो
 जनपदइति’ । अस्य बल्यमाणेन पञ्चाला इत्यनेन सम्बन्ध ‘तस्य निवास’
 इत्यणो ‘जनपदे लुप्’ । ‘कुरु इत्यादि’ । कुरु वज्रिया इत्यादिकं तु
 पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वाच्चाक्त कुरुशब्दादपत्ये ‘कुरुनादिभ्यो ण्य’ मग
 धादिभ्यो द्व्यजमगधेत्यण् शेष पूर्ववत् । ‘लुपीति किमिति’ । तद्वितो ऽनु
 वृत्त साहचर्यादर्थमुपस्थापयिष्यतीति प्रश्न । ‘लुकि माभूदिति’ । अन्यथा
 तद्वितलुकीत्यनुवृत्तेस्तत्रैव स्यादिति भावः । ‘लवण सूप इति’ ।

‘ससृष्टे’ ‘लवणाल्लुक्’ । ‘व्यक्तिवचने इति किमिति’ । युक्तवदिति क्तान्ताद्वृत्तिरेवाश्रयिष्यते षष्ठीनिर्देशो वा करिष्यतइति मन्यते । ‘शिरीषाणामदूरभवइत्यादि’ । अरीहणादिषु वराहादिषु कुमुदादिषु शिरीषशब्दस्य पाठाद् बुद्ध्यादिसूत्रेण वृजादयो ऽस्माद्वृन्ति तेषां च विशेषविहितत्वाल्लुका न भवितव्य, सत्यम् । औत्सर्गिको ऽपि तत् इष्यतइति वक्ष्यति तस्य वरणादिदर्शनाल्लुप् असति व्यक्तिवचनग्रहणे शिरीषेषु यद्वनस्पतित्वं तस्यापि ग्रामे ऽतिदेशः स्यात् ततश्च णत्वप्राप्तिरिति, णत्वविधौ विफली वनस्पतिरिति नाश्रीयते विशेषः । अत एव वृत्तवृत्ते णैत्वं भवत्येव । ‘शिरीषवणमिति’ । ननु च ग्रामे ऽपि वर्त्तमानो गुणभूत वनस्पतित्वमाहेति णत्वप्रसङ्गः, न चात्र किञ्चित्प्रधानाश्रयकार्यमस्ति येन गुणस्वकार्यं नारभेत, न च व्यक्तिवचनग्रहणस्य वैयर्थ्यमस्ति हि तस्मिन्प्रकृत्यर्थगतस्य व्यतिरेकस्याप्यतिदेशात् षष्ठीं प्रसज्येत सति तु तस्मिन् सङ्ख्यामात्रातिदेशे व्यतिरेकसहितायां सङ्ख्यायां अनतिदेशाद् नायं दोषः, एव तर्हि णत्वविधौ प्रधानवनस्पतिग्रहणाद् अत्र तदभावः । ‘हरीतक्य फलानीति’ । हरीतकीशब्दाद् गौरादिह्रीवन्ताद् अनुदात्तादेः श्चेत्यञो हरीतक्यादिभ्यश्चेति’ लुप् अत्र व्यक्तिरेव युक्तवद्ववति वचनत्वभिधेयवदेव । ‘खलतिक वनानीति’ । खलतिकशब्दे वरणादि समासे उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपो नियमार्थमेतद् लुबर्थस्य बहुत्वातिदेशः समासे यदि भवति उत्तरपदस्यैवेति मधुरापञ्चाला, इह न भवति पञ्चालमधुरे इति बहुवचनस्येति वचनाद् । द्वित्वातिदेशः पूर्वपदस्या ऽपि भवति गोदौ च ग्रामं मधुरा च गोदमधुरा इति ॥

“विशेषणानां चाजाते” ॥ पूर्वं प्रकृत्यर्थगतयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोर्लुबर्थे ऽतिदेशः कृतो न तु लुबन्ते शब्दइति तत्र वर्त्तमानानां विशेषणानां सिद्धे एव युक्तवद्भावो वचनं तु जातिप्रतिषेधार्थम् । अथ व्यधिकरणानां विध्यर्थे कस्माच्च भवति ब्रह्मदत्तस्य पञ्चाला इति, तत्पुरुषं समानाधिकरण इत्यतः समानाधिकरणानुवृत्तेः । ‘गोदाविति’ । गोदौ ब्रह्मदौ वरणादि, या

मजनपदशब्दे जातिवाचिनौ ताभ्यां लुबर्थौ जातिरूपेणोच्यते । 'जात्यर्थस्य चेत्यादि' । जातिरूपस्य चार्थस्य न जातिवाचिन शब्दस्येत्यर्थः । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । 'तेनेति' । द्वायग्रहणेनैतद्वर्णयति जातिप्रकान्ताया यद्विशेषणमुपनिपातितं तज्जातिमेव साक्षाद्विशिनाष्टं तद्द्वारेण तु लुबर्थौ विशिष्टं प्रतीयते तत्र विशेषणविशेष्यभावः प्रति कामचार इति रमणीयादीनां जात्युपनिपाते युक्तवद्भावे न भवति लुबर्थोपनिपाते तु भवति, यद्येव नार्थो ऽनेन लुपो ऽन्यत्राप्ययः प्रकरो वृद्धो यथा बदरा सूक्ष्मकण्टका मधुरावृत्त इति । मधुरादीनां बदर्युपनिपाते तल्लिङ्गसङ्ख्यायोगो वृत्तोपनिपाते वृत्तलिङ्गसङ्ख्यायोगो वृत्तस्य च नियतलिङ्गता एव तर्हि यत्तत्रतत्रोच्यते गुणवचनानां हि शब्दानां नाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति तदनेन क्रियते, 'विशेषणानां' गुणवचनानामित्यर्थः । 'युक्तवद्भक्तिवचने' । आश्रयवत्लिङ्गसंख्ये इत्यर्थः । यदा तु जातिविशेषणं तदा नेति । पदसंस्कारपक्षे च वाचनिकमेतत् पदे हि पदान्तरनिरपेक्षे संस्क्रियमाणे लिङ्गसर्वनामनपुंसकवत्स्वन्तरानपेक्षमेकत्वं च प्राप्तमिति शुक्लपटा इति प्राप्ते भाविनो बहिरङ्गस्याश्रयस्य लिङ्गसंख्ये विधीयेते वाक्यसंस्कारे त्वयमनुवाद एवाश्रयविशेषनिष्ठत्वेन विशेषणानामपि तल्लिङ्गसंख्येयोरसिद्धत्वात् । 'मनुष्यलुपीति' । मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां प्रतिषेधो लुबन्तस्य तु भवत्येव चञ्चाभिरूप इति तत्पुरुषश्चञ्चा तत्सदृशो मनुष्यश्चञ्चा 'सञ्ज्ञाया' मिति कन् 'लुम्मनुष्ये' इति लुप् चर्मविकारविशेषो वद्विंशका ॥

“तदशिष्य सञ्ज्ञाप्रमाणत्वात्” ॥ 'सञ्ज्ञाप्रमाणत्वादिति' । प्रमाणानां हि प्रमाणत्वं प्रतिपादकत्वं स्वार्थप्रत्यायनलक्षणमेतच्च सर्वेषामेव शब्दानामस्ति न सञ्ज्ञाशब्दानामेव उच्यते चेदं तत्र विशेषो विज्ञायत इत्याह । 'सञ्ज्ञाशब्दा हीत्यादि' । ये सञ्ज्ञाशब्दास्ते नानालिङ्गसंख्या अपि स्वाभिधेयगतलिङ्गसंख्यापेक्षया भिन्नलिङ्गसंख्या अपि प्रमाण स्वार्थस्य प्रतिपादका इत्यर्थः । भवतु सञ्ज्ञाशब्दानामेव विधौ प्रमाणत्वं किमायात यौगिकानां पञ्चालादिशब्दानामित्यत आह । 'पञ्चाला वरणा इत्यादि' ।

तदनेन पक्षधर्मत्व हेतोरुक्तं पूर्वं तु दृष्टान्तगतो हेतुर्व्याख्यातः । दृष्टान्तमाह । 'यथेति' । युक्तप्रज्ञावमारभमाणो ऽपि नात्र कश्चिद्व्यवहारो करोति तदवश्यमयं शब्दस्वभाव एवावश्यणीयः कश्चिद्वि शब्दः स्वभावात् समुदायसंख्यामभिधत्ते कश्चिदवयवसंख्या यथा वा वृक्षा इति, एव लिङ्गं पि द्रष्टव्यम् ॥

'लुब्धोपागप्रख्यानात्' ॥ 'क्रि कारणांमिति' । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा द्वितीया वा तथा च योगाप्रख्यानादित्युक्तरोपपत्तिर्योगो जनपदादेस्तत्रियादिभिः सम्बन्धस्तस्याप्रख्यानादनुपलब्धेरित्यर्थः, तदाह । 'नहति' । एतदेव विवृणोति । नैतदिति' । 'सज्ञा एता इति' । यद्यपि सज्ञाशब्दा अपि पङ्कजादयो ऽपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्ताः सन्ति तथापीह प्रकरणादनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्ता अपीति बोद्धव्यम् । अत एवाह । तस्मादत्रेत्यादि । ननु योगाप्रख्यानेऽपि तद्विषय इत्युच्यते तद्व्याख्या 'कम्बलाच्च सज्ञायाः कम्बल्यमूर्णोपलशतमिति, सत्यं यत्र रूपेऽवशेषोऽस्ति, ननु च सज्ञाप्रमाणत्वादिति पञ्चानादिशब्दानामयौगिकत्वमुपपादितमित्यर्थोऽस्तुबपि प्रत्याख्यात एव किमनेन क्रियते । उच्यते । सज्ञाप्रमाणत्वादित्यनेन दृष्टान्तगतो हेतुः शब्देनोक्तस्तस्यैव त्वर्थात् पञ्चालादिगतत्वेन प्रतीयमानस्यासिद्धिमाशङ्क्य योगाप्रख्यानादिति यौगिकत्वमपाकुर्वन् हेतुमेव समर्थयते ॥

'योगप्रमाणे च तदभावे दर्शनेन स्यात्' ॥ 'पञ्चालादय इत्यादि' । पूर्वयोगस्याप्रतिभास उक्ता यस्तु तमपजानीते तत्प्रत्यनेनानिष्टमापदातइति दर्शयति । 'योगप्रमाणे हीति । हि शब्दो हेत्वर्थे प्रयुज्जानसूत्रे च शब्दो हेतौ प्रयुक्त इति दर्शयति, एतदेव व्याचष्टे । 'यदोति' । 'अदर्शनमयोगः स्यादिति' । दर्शनं ज्ञानतत्त्वप्रयोगस्योच्चारणस्य फलम् अतः फलाभावेन हेत्वभावो विवक्षित इत्याचष्टे, योगनिमित्तको हि योगाभावेन प्रदर्शनं युज्यते यथा दण्डाशब्द इति भावः । ननु भूतपूर्वमपि निमित्तं भवति ततश्च सम्प्रति वरणादियोगाभावेऽपि भूतपूर्वं स एव निमित्तं भविष्यति नैतदेवमभूतपूर्वानिमित्तो हि व्यपदेशो गौणः स्याद् न चाय

गौण पदान्तरस्य प्रयोगमन्तरेणाऽपि प्रतीयमानत्वात् । किञ्च यौगिकत्वे पुरुषान्तरसम्बन्धनिबन्धनोऽपि व्यपदेश कस्मान्न प्रवर्तते विपर्ययो वा कस्मान्न भवति देशसम्बन्धाद्राजसु पञ्चालशब्द इत्यतोऽन्तादिशब्दवदनेकार्थ एवाय पञ्चालादिशब्द ॥

‘प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्’ ॥ ‘अर्थवचनमिति । कर्मणि वृथा समास । ननु च प्रधानप्रत्यययो कर्त्तानिर्देशादुभय प्राप्तावित्यनेनात्र षष्ठी ततश्च ‘कर्मणि चे’ति निषेध प्राप्नोति । नैष दोष । प्रधानप्रत्यययोरत्र करणत्व विवक्षित कस्तर्हि कर्ता पुरुष स्समुदायो वा प्रधानोपसर्जनयो प्रकृतिप्रत्यययोश्च, एतदुक्तं भवति प्रधानप्रत्ययाभ्या करणाभ्या पुरुषेण समुदायेन वा यदर्थस्य वचनशब्देन सह ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम् कृद्गुह्ये गतिकारकपूर्वस्याऽपि ग्रहण’-मिति समास । ननु च प्रत्ययोऽपि प्रकृत्यपेक्षया प्रधान कस्माद्वेदेनोपादीयते, उच्यते । यदा प्रकृति प्रत्ययार्थं प्रति विशेषणतया स्वार्थमभिधत्ते इति सिद्धं भवति तदा प्रत्ययस्य प्राधान्य तदेवेदानीं परिभाष्यत इति पूर्वाचार्यैस्तावत्प्रत्ययो भेदेन निर्दिष्ट, प्रधानोपसर्जने प्रकृतिप्रत्ययाविति ततश्च तल्लक्षणनिराकरणे प्रत्ययोऽपि भेदेनोपादेय । ‘अशक्यत्वादिति’ । अशक्यत्वमनन्तप्रकारत्वात् बहुव्रीह्यावन्यपदार्थ उच्यते, पूतन्यशोधमिति समाहार क्व चित्प्रधानयोरेव सहाभिधान पूतन्यशोधाविति स्वार्थिकेषु च प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृत्यर्थे सह ब्रूत । शुक्लतर इति’ । तथा आख्यातेषु क्रियाप्रधानमाख्यातमिति तथा ‘कर्त्तरि कृत्’ कर्त्तरि तृतीया तत्र कृत्सु शक्तिमद् द्रव्य प्रधानमुच्यते इति क्रियाभेदे शक्त्यन्तराविर्भाव । पाचक पश्यति विभक्तिषु शक्तिप्राधान्यमित्याद्यनन्तप्रकारमर्थाभिधानमशक्य परिभाषितुमिति । लोकात् एवार्थावगते कथमेतदित्याह । ‘यैरपीत्यादि’ ॥

‘कालोपसर्जने च तुल्यम्’ ॥ ‘अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति’ । कथं पुनरयमत्र हेतुर्लभ्यतइत्याह । ‘तुल्यशब्दो हेत्वनुकर्षणार्थ इति’ । कथमेतदित्याह । ‘अशिष्यविशेषण चेतदिति’ । चशब्दो हेतौ । ‘अन्याया

दिति । रात्रेश्चतुर्द्वे विभक्ताया पश्चिमे यामे न्याय्य स्वापादुत्थान शास्त्रीयत्वात् प्रथमे यामे गते च सवेशन शयनम् अत्र लक्षणे रात्रेर्मध्ययाम द्वय नाद्यातन द्वितीये तु तदपि । 'उभयतोर्द्वारात्रमिति' । बहुव्रीहि, कृत्स्नो दिवस आगामिन्या रात्रे पूर्वार्द्धेनातीताया पश्चिमाद्धेन च युक्त इत्यर्थः । 'यद्येवमिति' । यद्यर्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्ययमेवात्रापि हेतुरित्यर्थः । 'पूर्वसूत्रएवेति' । एव हि तुल्यमिति न वक्तव्यं भवतीति भावः ॥

“जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्” ॥ जात्याख्याया मिति विषयसम्प्री एवमेकस्मिन्नित्यपि व्यधिकरणे चैते सप्तम्यौ । जाति नैमित्त्यादिना सूत्रारम्भस्य कारणमाह । 'एकोऽर्थे इति' । यद्यपि वैशेषिकपरिभाषिता सख्या जातेर्न विद्यते तस्या द्रव्यधर्मत्वात् तथापि भेदगणनरूपा सख्या विद्यतएव । यथोक्तम् ॥

दिष्टिप्रस्थसुवर्णादि मूर्त्तभेदाय कल्पते ॥

क्रिया भेदाय कालस्तु सख्या सर्वस्य भेदिका ॥

इति । वैशेषिकाश्च व्यसहरन्ति पञ्च कर्माणि चतुर्विंशतिगुणा इति । 'जातेराख्येति' । आख्यानमाख्या प्रत्ययनम् एकस्मिन्नर्थेति जात्याख्ये बहुवचनशब्देऽयमन्वयो न पारिभाषिक, उक्तिवचन बहूना वचन बहुवचन ततश्चायमर्थः एकस्मिन्नर्थे बहूनामुक्तिर्भवतीति सामर्थ्यादुत्पत्त्यो गम्यते बहूनामिवोक्तियदि च जात्यर्थो बहुवद्भवतीति बहूनामिवोक्तिर्भवतीति सामर्थ्यात् स एवार्थः सपदातइत्याह । 'जात्यर्थो बहुवद्भवतीति' । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । 'तेनेति' । यदि तु जातिशब्दाद्बहुवचन जात्यादि विधीयेत ततो विशेषणेष्वप्यसपदादिभ्यो न स्यात् तेषामजातिशब्दत्वादिति भावः । 'देवदत्त इति' । यद्यपि जातिपदार्थवादपि ते ह्यत्राप्यवस्थाभेदानुगता जाति शब्दवाच्या तथापीह सामर्थ्याद्विचरिष्यहसमवेता जातिराश्रीयतइत्यनतिदेशः । 'काश्यप इति' । कश्यपशब्दाद्विदाद्वज् तत इकार्ये सत्राया कन् 'लुम्भनुष्ये' । 'भवत्यय जातिशब्द इति' । गुणभूताया गोत्रजातेरभिधानात् । 'न त्वनेन जातिराख्यायतइति' । प्राधान्येनेति भावः । असत्याख्यायहणे जातौ वर्त्तमानादित्यर्थः स्यात् तच्च

यथा व्यक्तिपर्यन्ताभिधाने गवादिभ्योपि भवति एवमत्रापि स्यात् । सति तु तस्मिँस्तत्सामर्थ्याज्जातिप्राधान्ये भवति । 'ब्रीहियवाविति । ननु च यथा काशिकोसलीया इति जनपदलक्षणो वुञ् न भवति तथा बहुवद्वावो ऽञ् न भविष्यति । विषम उपन्यास । जनपदवाचिनो वुञ् विधीयते न च जनपदरूप समुदायोवयवाभ्यामारभ्यते ऽतो यत्स्वतन्त्र प्रातिपदिक न तज्जनपदवाचि यज्जनपदवाचि न तत्स्वतन्त्र प्रातिपदिकमिति कुतो वुञ् प्रसङ्गः । अथ तु जातिप्रत्यायने विधिर्न जातिशब्दादिति स्यादेव प्रसङ्गः । 'सख्याप्रयोग इति' । एकस्यैव बहुत्वातिदेशे क्रियमाणएकशब्द प्रयोगे ऽपि स्यादिति भावः । आरभ्यमाणेनस्मिन् गेत्व ब्रीहित्वमि त्यादि निष्कृष्य जात्यभिधानेनैवाय विधिरिष्यते व्यक्तिपर्यन्ते त्वभिधाने जातिव्यक्त्योस्तादात्म्य सम्बन्ध इति जातिरूपेण व्यक्तीनामभिधाने प्रकथ चन सिद्ध व्यक्त्यात्मना तु जातेरभिधाने बहुवचनमिति नार्थो ऽनेन ॥

अस्मदो द्वयोश्च ' ॥ अस्मद इत्यभिधेयसम्बन्धेन षष्ठीत्याह । 'अस्मदो योर्थे इति' । ऽपञ्चम्या तु तत्र वर्त्तमानस्य तिङन्तस्य न स्यादिति भावः । 'एकत्वे द्वित्वे चेति' । ननु चास्मच्छब्द प्रत्यगात्मनि वर्त्तते स चैकस्तस्य कथं द्वित्वयोगः एकत्वमपि तस्यायुक्त विशेषणमव्यभिचारात् । उच्यते । यदा ऽन्यत्रात्मत्वमधारोप्यते ऽय मे द्वितीय आत्मेति यदा वा 'त्यदादीनि सर्वानेत्य' मिति एकशेष क्रियते तदा सम्भवत्यनेकार्थे त्वम् । अथ यत्रैवास्मच्छब्दे बहुवचनान्त प्रयुज्यते तत्र कथं द्वित्वैकत्वविशेषावसाय, प्रकरणादाराच्छब्दस्येव दूरान्तिकयो । 'अहमिति' । 'हे प्रथम योरम्' त्वाहौ सौ' । 'वयमिति' । 'मपर्यन्तस्य' 'यूयस्यौ जसि' 'शेषे लोप' । 'आवामिति' । 'युवावौ द्विवचने' प्रथमायाश्च द्विवचन इत्यात्वम् । 'सविशेषणस्येति' । त्व राज्ञा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोचता इत्यत्रोचतत्वमेव विधीयते न च विधेयोर्था विशेषणमिति अति द्वेष्टो भवत्येव । 'युष्मदीति । भाष्यवार्तिकयोरपठितमपि शिष्टप्रयोग दर्शनात्पठितम् ॥

“फलानुनीप्रोष्ठपदानां च नञ्चने' ॥ 'चकार इत्यादि' । के चिदा

हु, ज्योतिषामावस्थिकी नक्षत्रता चन्द्रयोगे सति भवति अन्यथा तु ज्योतिषमेव चन्द्रयोगश्च द्वयोः समुदितयोरिति द्वयोरैव बहुवचने सिद्धे चकारेण द्वयोरित्यनुकर्षाचार्यो ज्ञापयति नक्षत्रग्रहणं ज्योतिष उपलक्षणमिति, उपलक्षितज्योतिषमेकैकस्याप्यस्ताति एकनिवृत्त्यर्थं द्वयोरित्यनुकर्षणीयमिति । तत्रोच्यते । सत्यप्येकैकस्य ज्योतिषे न तत्र फलुनीशब्दो वर्तते एव प्रोष्ठपदादिशब्द उद्भूतावयवभेद समुदाय एव ताभ्यामुच्यते, अत एव 'कुन्दसि पुनर्वस्वोरैकवचन' 'विशाखयोश्च' ति सूत्रारम्भे नक्षत्रशब्दश्च निघण्टुषु तारकापयाय एव पठितं वेदे ऽपि 'नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपशन्' त्वं नक्षत्राणां मेध्यसि चित्र, नक्षत्रमुदगात्पुरस्तादित्यादौ ज्योतिषात्रवचन एव नक्षत्रशब्द, 'नक्षत्रेण युक्तकाल' इत्यत्र वृत्तिकारो वक्ष्यति कथं पुनर्नक्षत्रेण पुण्यादिना कालो युज्यत इति तदप्यनुपपन्नमावस्थिके नक्षत्ररूपे पुण्यादिभिर्यागस्य कादाचित्कत्वात्, तिष्यपुनर्वस्वोरित्यत्र च उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते इत्यचन्द्रयोगेऽप्युदाहरिष्यते प्रत्युदाहरणे च ज्योतिषस्वभावमेवार्थं दर्शयति तिष्यपुनर्वसवो माणवका इति, तस्माच्च वृत्तिकारस्य पक्ष आवस्थिकी नक्षत्रतेति । ज्योतिषात्रवचन एवायं चकारेण द्वयोरित्यस्यानुकर्षणमपि उद्भूतावयवभेद समुदायो ऽभिधीयते न त्वेकैक ज्योतिरिति प्रदर्शनार्थं प्रोष्ठपदानामिति सप्रम्यर्थं षष्ठी नक्षत्र इति वा षष्ठ्यर्थे सप्तमीत्याह । 'फलुन्योद्वयोरित्यादि' 'नक्षत्रयोरिति' । प्रत्येकमभिसम्बध्यते सूत्रे तु व्यत्ययेनैकवचनम् । अत्राप्यर्थस्य बहुत्वातिदेश इति विशेषणस्यापि भवति । 'पूर्वं फलुन्याविति' । फलुनीभ्यां फलुनीभर्त्ता युक्तकाल इति अण् 'लुत्रविशेषे' 'लुपि युक्तवद्वृत्तिवचने' । फलुन्यौ माणविके इति । फलुन्योर्जाते 'फलुन्यषाढाभ्यां ठानौ वक्तव्या' इति टिड्ठाणञिति ङीप् ॥

‘कुन्दसि पुनर्वस्वोरैकवचनम्’ ॥ ‘द्वयोर्द्विवचने प्राप्त इति’ ।

पूर्वसूत्रे चानुक्रष्टस्य द्वयोरित्यस्येहाननुवृत्तावपि पुनर्वसुशब्देनोद्भूतावयवभेदस्य ज्योतिषद्वयस्य समुदायस्याभिधानाद् द्वयोरैवायं विधिरिति दर्शयति ॥

“ विशाखयोश्च ” ॥ किमर्थो योगविभाग इह चकारेण कृन्दसी
त्यनुवतयिष्यामीति तेनोत्तरत्र कृन्दसीति नानुवर्त्तते ।

‘ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचस्य द्विवचन नित्यम् ’ ॥ तिष्य
पुनर्वस्वोरित्यनेनैव सूत्रेण द्विवचनापेक्षया सप्तमाद्विवचन नक्षत्रद्वन्द्व
इति सत्सप्तमी, नक्षत्रद्वन्द्वे सति तिष्यपुनर्वस्वोरर्थयोर्द्वयोरिवोक्ति
र्भवतीति द्वन्द्वपेक्षया षष्ठाद्विवचन वा । ‘ तेषां द्वन्द्वइति ।
अत्र तच्छब्दाद् द्विवचन न भवति वचस्य प्रस्तुतत्वादुन्वु
र्थवृत्तित्वाद्, अत्र पारिभाषिकयोर्द्विवचनबहुवचनयोर्यहणे बहुवच
नस्य द्विवचनमादेश स्यात् तत्र जसादेशे प्रथमाद्विवचने ‘ जसि चे ’ ति
गुण स्यात् विशेषणानां च न स्यादिति मत्वाह । बहुवचनस्य
‘ सङ्गइति । बहूनामर्थानामुक्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्विवचन भवति । द्वयो
रिवोक्तिर्भवतीत्यर्थः । ‘ तिष्यपुनर्वस्वो माणवका इति । तिष्यपुनर्वसु
शब्दाभ्यां नक्षत्राणो लुपि जातार्थे सन्धिवेलादिसूत्रेणाण तस्य श्रावष्टा
फलानुपराधेत्यादिना लुक्, नात्र द्वन्द्वो नक्षत्रे वर्त्तते किं तर्हि माणवकेषु
तत्रापि न गौणो योगपरम्परया वृत्ते । पर्यायाणामपीति । पुनर्नक्षत्र
ग्रहणसामर्थ्यादर्थस्यैवायमनपेक्षितोपात्तशब्दस्यातिदेशो भवति तेन पर्या
याणामपि ग्रहण सिद्ध्यति । ‘ द्वन्द्वइति क्रिमिति । तिष्यश्च पुनर्वसू
वेति वाक्ये समासेष्यत्तरपदार्थप्रधाने बहुत्व न सम्भवति तादृश समा
सश्च न सुलभ बहुत्राहिश्च न सम्भवति व्यधिकरणत्वात् ‘ सङ्ख्यापूर्वो
द्विगु ’ रण्यपूर्वो ऽव्ययपूर्वो ऽव्ययाभावश्चासम्भाव्य एवेति द्वन्द्व एव भवि
ष्यतीति मन्यते । यन्तिष्य इत्यादि । अत्रयत्रेण विग्रहउदभूना
वयवभेद समुदाय समासार्थः । ननु मुग्धा पुरुषास्तदाह । ‘ तिष्यादय
एवेति ’ । क्व चित्तु इमे तिष्यपुनर्वस्वो मुग्धा इति पठ्यते तत्रापि वैकल्य
वचनान्मुहे कर्त्तरि क्त अविवक्ता इत्यर्थः । अतसो मुक्नन्तीति यथा,
‘ नक्षत्रसमास एवामिति । समुदायसमुदायिनोरभेदादिति भावः । सर्वो
द्वन्द्व इति । ननु च एकवद्भावप्रकरणे प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वो
दधिपयश्वादीनामितरेतरयोग एवेति नयम आश्रित ततश्च तस्मिन्

प्रकरणे ऽनुपात्ताना 'चार्ये द्वन्द्व' इत्येव समाहारेतरयोगयोर्द्वन्द्वसिद्धि
किं ज्ञापकोपन्यासेन । सत्य, विपरीतोपि नियम सूत्रे सम्भाव्येत
प्राण्यद्गादीनामेव समाहार इति तस्माद्बहुवचनग्रहणेन प्राण्यद्गादीना
नियम्यत्व ज्ञाप्यते वृत्तादिविभाषाप्रयोजन तत्रैव वक्ष्याम ॥

“सरूपाणामेक शेष एकविभक्तौ” ॥ समान रूप येषामिति
सरूपा इति ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभाव सह रूपेण वर्तन्ते
इति सरूपा इति तु न भवति, व्यभिचाराभावात् । रूपशब्दश्चेह श्रोत्र
शास्त्रे शब्दसम्बन्धिनि स्वरूपे वर्तन्ते न चक्षुशास्त्रे शुक्लादौ, शब्दानुशासन
प्रस्तावतदाह । सरूपाणां शब्दानामिति । निर्धारणे चैषा षष्ठा समु
दायापेक्षया वा । अत्र पञ्च पक्षा सम्भवन्ति । समानपर्याय एकशब्द 'स्ते
नैकदिगि' निवत्समानत्व च भेदाधिष्ठानमिति पृथक् सर्व्वेभ्य समानाया
विभक्तौ परत एक शिष्यत इति प्रथम । द्वन्द्व इति वर्तन्ते तत्र विरूपेषु सा
वकाशमपि द्वन्द्वमेकशेषो न बाधते निमित्तत्वात् सरूपाणां द्वन्द्वे कृते समा
सादेकस्या विभक्तौ परत इति द्वितीय । अत्र पक्षे सङ्ख्यावाच्येकशब्द ।
ह्रस्वो नपुसकइत्यत प्रातिपदिकस्येति वर्तन्ते एकविभक्ताविति सारूप्योप
लक्षणम् । एकविभक्तौ यानि सरूपाणि दृष्टानि तेषां प्रातिपदिकानामेवा
नैमित्तिक एकशेष इति तृतीय । विभक्तिशब्द कारकशक्तिवचन, विभज्यते
ऽनया प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा, एकस्मिन्कारके विवक्षिते यानि सरूपाणि
तेषामेकशेष, कारक च विवक्षित स्वनिमित्ता विभक्ति प्रसूतइति पृथग्
विभक्त्यन्तानामेकशेष इति चतुर्थ । सरूपसमुदायादेकस्या विभक्तौ परत
इति पञ्चम । तत्राद्ये पक्ष वृत्तस् वृत्तस् वृत्तस् इति स्थिते पूर्व्वयोर्निवृत्तौ
स् स् वृत्तस् इति स्थिते मध्यसम्बन्धिन सोर्हर्द्व्यादिलोपे तदितरयो
श्रवणप्रसङ्ग, एवमाद्यन्तयोरपि निवृत्तौ द्रष्टव्य, परयोद्वयोर्निवृत्तावपि
शिष्यमाणसम्बन्धिनो लोपासिद्धिरेव गोदौ वरणादित्यादौ च पृथग्
द्विवचनयो परत एकशेषे तयो श्रवणप्रसङ्ग, यत्र हि प्रत्ययानिमित्ता प्रक

तिनिवृत्तिस्तत्र केवलस्यापि प्रत्ययस्य प्रयोगो भवत्येव यथा इयानिति,
द्वितीये तु । अश्व अश्व औ इति स्थिते विभक्त्यपेक्षाच्छेषात्पूर्वमन्तरङ्ग-
त्वात्समासान्तोदात्तत्वे कृते यदि पूर्वशेष सर्वानुदात्त पद स्यात् परशेषे
तु अश्वशब्दान्तोदात्त स्यात्, इह च ऋक् च ऋक् च ऋक् च अन्तरङ्गत्वा
दृक्प्रबध्नुरिति समासान्ते कृते विभक्तेरकारेण व्यवधानान्नैकशेष स्यात्स
मासान्तो हि समासग्रहणेन गृह्यमाणस्तमेव न व्यवदध्यात् सरूप तु
व्यवदधात्येव, एकरूपेण वानर्थक नाह द्वन्द्वानुगपदनेका विभक्ति
सम्भवति, यदि पुनरेकविभक्तावित्येतदकृत्वा द्वन्द्वक्रियानन्तरमेवैकशेष
इत्युच्येत एवमपि पादौ पादा इत्यादौ द्विवचनबहुवचने न स्याता
प्राण्यङ्गादीना समाहार एव द्वन्द्व इति नियमात् । तृतीये तु पक्षे जननी
वचनो यो मातृशब्दो यश्च माङ् मानइत्यस्मात्तृचि धान्यमातृवचन
तयोरपि माता मातृभ्याम इति क्व चिद्विभक्तौ सरूपत्वात्सर्वत्रैकशेषप्रसङ्ग,
तथा हरितशब्दाद्वृणोदनुदात्तादिति ङीर्णकारयोर्यो हरिणीशब्द सम्पद्यते
यश्च हरिणशब्दाज्जातिलक्षणे ङीर्षि तयोर्न स्यात् इत्यन्तयो साहचर्येपि
प्रातिपदिकावस्थायामसारूप्यात् चतुर्थे तु निवर्त्तमान शब्दो यद्यपि
सह विभक्त्या निवर्त्तते शिष्यमाणस्य त्वेकवचनश्रवणप्रसङ्ग, अतः पञ्चम
पक्षमाश्रित्याह । 'सरूपाणां शब्दानामेकविभक्तौ परत इति' । सरूप
समुदायादेकस्या विभक्तौ परत इत्यर्थः । ननु इयाप्रातिपदिकादिन्येक
वचनान्ताना द्वन्द्वस्तत्र चैकत्व विवक्षित तत्कथं प्रातिपदिकसमुदायाद्वि
भक्तिरस्तु प्रत्येक प्रातिपदिकत्व समुदायोपि त्वर्थवत्त्वात्प्रातिपदिक, क
पुनः समुदायस्यार्थं परस्परसम्बन्ध, एकैकेन विशकलितार्थ उच्यते समु
दायेन तु सम्बन्ध तुल्यजातीयस्य चार्थवत्समुदायस्य समासग्रहणेन नि
वृत्ति कश्च तुल्यजातीय यत्र पूर्वा भाग पद न चात्रैवमिति समुदायाद्वि
भक्तिरविरुद्धा सा त्वनुद्धृतावयवभेदत्वाद् द्विवचन बहुवचन वा न त्वेकवचन
नावौ जनावौ कर्तारवित्यादावचपरत्वादावादिष्वपि कृतेषु विरूपाणामपि

समानार्थत्वादेकशेष, शेषशब्देन नाग ज्ञे अनन्ते अग्रधाने उपयुक्तादन्यत्र च न वर्तते किं तर्हि निवृत्तिमदवस्थानइत्याह । 'एक शिष्यते इतरे निवर्तन्ते इति' । नन्वस्मिन् पक्षे एकग्रहणमनर्थकं नहि समुदायाद्युग पदनेका विभक्ति सम्भवति, उच्यते । असत्येकग्रहणे पृथक् सर्वभ्यो विभक्तौ परत इति प्रथमोपि पक्ष सम्भाव्येत, अतो यत्र पक्षैकैव विभक्ति सरूपाणा सम्भवति स एवैकग्रहणादाश्रीयते । अथ वा चतुर्थे पक्षे ग्रन्थ, कथं तर्हि विभक्तौ परत इति नहि कारकशक्त्या शब्दाना पौर्वापर्य भवति उच्यते, इष्टवाची परशब्द एकस्या विभक्ताविष्टाया एकस्मिन्कारके विवक्षितइति यावत् । ननु चेत्त शिष्यमाणस्यैकवचन श्रवणप्रसङ्ग इति न वेदानो निवर्तमानसङ्ख्यावेशादुपजायमाने द्वित्व बहुत्वे द्विवचनबहुवचने उपजनयितुमुत्सहेते प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्, नैष दोष, सहविवक्षायामेकशेष का पुन सहविवक्षा, उक्तमत्र

अनुवभूतेव भेदानामेका प्रख्यापजायते ।

यदा सहविवक्षा तामाहुर्द्वन्द्वैकशेषयो ॥

इति । अयमर्थः । यदा बहुवोधा एकस्या बुद्धौ उपारूढा यथा पुरोवस्थितस्य हस्तस्य पञ्चाङ्गुल्य तं चैकस्मिन्गुणे क्रियाया वा तथैव विनियुज्यन्ते शोभना इति वा दृश्यन्तइति वा, तदा सहविवक्षा, तथाहि । आत्मनो या बुद्धिस्ता परत्र सक्रमयितुं प्रयोक्ता शब्द प्रयुज्यतइति । यदि चावयवा पृथक् पृथगवधारिता स्यु यथा वातायनगतेन क्रमेण गच्छन्त ततो भिन्नैरेव शब्दै प्रत्येक पयवसायिभिरैकवचनान्तरैरभिधायैर्न समुदायाकारा त्वनुस्यूतावयवभेदैका बुद्धिस्ता परत्र सङ्क्रमयितुमिच्छता तदनुस्यूत शब्द प्रयोक्तव्य, न च तादृशस्य समुदायस्यासाधारण कश्चिच्छब्दास्तीत्यवयवशब्दैरेवासौ प्रतिपाद्य, उपपद्यते चावयवशब्दैरेवाभिधान समुदायसमुदायिनोरभेदात् स चैकैक एवावयवशब्द उद्भूतावयवभेदसमुदायप्रतिपादनाद् द्विवचनान्तो बहुवचनान्तश्च प्रवर्ततइति नैकवचनश्रवणप्रसङ्गः । यद्येवमेकैवावयवशब्देन तादृशस्य समुदायस्याभिधातुं शक्यत्वाच्च याव

द्वयवशब्दप्रयोगप्रसङ्गः । अथ मतम अन्योन्यसंविधावेव समुदायरूपार्थ-
 भिधानशक्तिः प्रादुर्भवति कथं तर्हि एकशेषारम्भे एकस्य सा भवति नहि
 सतीऽसती शक्तिरेकशेषवचनेन कर्तुं शक्यते । उच्यते । विरूपेष्वन्योन्यसंवि-
 धाने समुदायार्थभिधानशक्तिः प्रादुर्भवति, पटुगुणावित्यत्रापि ह्युद्भू-
 तावयवभेदः समुदायः प्रतिपादयितुमवयवशब्द एव प्रत्येकं द्विवचनान्त-
 प्रवर्तते । अन्यथा द्विवचनबहुवचनायोगात्स्वार्थमात्रपयवसायिभिरवयव-
 शब्दे क्रमेणैवाच्चरणादर्थोऽपि प्रतीयते क्रमेण चानेकार्थप्रतीतौ द्विवच-
 नबहुवचने न भवतः, समुच्चयश्च भवति तद्वया वाक्ये पटुश्च गुणश्चेति,
 अतो विरूपेष्वेव दर्शनात्सरूपेष्वपि द्वन्द्वाशङ्कायाः सरूपेष्वेकस्मैवानेकार्थ-
 प्रतिपादनशक्तिरस्तीति वचनेन व्युत्पाद्यते । अन्ये तु तृनायमपि पक्षः शक्यः
 कठं वर्णयन्ति, सरूपाणां शब्दानामेकविभक्तौ परतः एकशेषो भवति एक-
 विभक्तौ परतः सरूपाणामित्यन्वयो न त्वेकशेष इति, एकस्मिन्कारके विव-
 क्षिते एकविभक्तौ वा परतो ये सरूपा दृष्टाः शब्दास्तेषामित्यर्थः । तत्र च
 शिष्यमाण एव निवर्तमानस्याप्यर्थमाचष्टे अग्निचिदिति प्रत्ययनिवृत्तौ प्रक-
 तिवदिति द्विवचनबहुवचने यथायोगं भवतः, तत्र यदुक्तं हरितहरिणयोश्च
 न्तयोर्न स्यादिति तत्र, प्रातिपदिकग्रहणं नानुवर्तते तेन दयन्तयोरेव सारू-
 प्याद् भविष्यति, यदप्युक्तं मातृशब्दयोः प्रसङ्ग इति अर्थविप्रतिषेधाच्च भवि-
 ष्यति कृते ह्येकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगे पुमर्थो न गम्यते तैरित्युक्ते स्मर्थः,
 वक्ष्यमाणस्य वा एवकारस्येहानुकर्षणादेकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेत्या-
 श्रयणात्परिच्छेदवचनश्चाप्युत्तृजिति सर्वनामस्याने दीर्घविधानादसा-
 रूपादेकशेषाभावः । अत्र पक्षे एकग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं तदेव पञ्चसु
 पक्षेषु त्रयं स्वीकृता । 'वृक्षश्च वृक्षश्चेति' । अनैमित्तिक एकशेष इति
 पक्षे विभक्तौ सारूप्यं दर्शयितुं विभक्त्यन्तेन विग्रहः, कथं पुनर्विशह-
 यावता एकशेषवृत्तिर्नित्या नैतद्वृत्त्यासमानार्थवाक्यं प्रत्येकमत्र विवक्षा
 आतश्च प्रत्येकं यतोऽत्र भेदनिबन्धेन समुच्चयश्च शब्देन व्योत्यते भिन्ना-

र्थमपि किञ्चिन्मात्रसाधर्म्याद्वाक्य भवत्येव समानार्थन्तु बाध्यतएव
यथा वृत्ता च वृत्ता च वृत्ता वृत्ताश्च वृत्ताश्च वृत्ता इति, ननु यद्येताव
देकार्थाभिनिवेशिन शब्दा आकाशद्रव्यत्वगोत्वादयो न तेषु द्विवचन
बहुवचनेनाप्येकशेष, ये त्वनेकार्थाभिनिवेशिन गौ शुक्ल पाचक इत्या
दयस्तेष्वनुस्यूत किञ्चिदर्थगतमेक गोत्वादिनिमित्त वक्तव्यम्, अन्यथा
सम्बन्धग्रहणासम्भवादत्र गवादिषु तद्वृणता जातिर्निमित्त न यथा शुक्ला-
दिष्वपि गुणमात्रनिष्ठेषु गुणिनिष्ठेषु तु स्वगतया जात्या एकीभूता गुण,
एव पाचकादिष्वपि गोत्वाश्वत्वे सामान्ये नि साम्यानि सामान्यानी
त्यत्र भिन्नेष्वभिन्नप्रत्ययहेतुत्व तावेतावित्यादौ परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिकम् ।
अभावाश्चत्वार इत्यत्र निरूपाख्यत्वमित्यादि सर्वत्र द्रष्टव्य, निमित्त
तद्वृत्तोश्च तादात्म्य सर्वं हि वस्तु एक नाना च गवादिरूपेणैक खण्ड
मुण्डादि प्रातिपदिकरूपेण नाना, एव स्थिते यदि तावज्जातिरेव शब्दा
र्थस्तदा तस्या एकत्वानेकशब्दप्रसङ्ग, अथाप्युभयम्, एवमपि जातिरूपे
णैव शब्दो द्रव्यमभिधत्ते न प्रातिस्विकेनाकरिणेति नास्त्यनेकशब्दप्रसङ्ग,
केवलद्रव्यपदार्थपक्षेपि अस्मिन्विषये ऽनेकार्थाभिधानसामर्थ्यं शब्दस्य
द्व्यादिपदवदभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा सत्यप्येकशेषे तत्र स्यादिति सिद्ध
मेकशब्दत्व द्रव्यगतसङ्ख्याप्रतिपादनाय द्विवचनबहुवचने भविष्यती नार्थ
एतेनेत्याशङ्क्याह । 'प्रत्यर्थमित्यादि' । एकैकस्मिन्नर्थे यस्माच्छब्दाना निवेश
स्ततोऽनेकेन शब्देनानेकस्याभिधान सिद्ध्यति तत्रैव स्थिते ऽनेकार्थाभिधाने
कर्तव्ये यावन्तस्तेर्यास्तावता शब्दाना प्रयोग प्राप्नोति इष्यते चैकशब्दत्व
तस्मादेकशेष आरभ्यते । अयमभिप्राय । केवल जातिपक्षे अत्रा पादा
मात्रा इत्यादौ अनेकशब्दत्व स्याद् नहि बिभीतकदेवनशकटाक्षेष्वनु-
स्यूत किञ्चित्सामान्यमस्ति, अत एव तत्र व्युत्पत्तिर्भेदेनापेत्यते एवमुभय-
पक्षेपि, केवलद्रव्यपक्षेपि वृत्तश्चेति वाक्ये ऽनेकशब्ददर्शनाद्विरूपेषु द्वन्द्व-
दर्शनाच्चारम्भणीयमेतदिति । 'रूपग्रहण किमिति' । अन्तरङ्गत्वादहे-
यत्वादुपदेशानपेक्षत्वाच्च रूपकृतमेव समानत्व ग्रहीष्यतइति प्रश्न, ।

प्रतिपत्तिनाघव च समानानामित्युच्यमाने भवति कृतिशब्दत्वेन^१ कृति
रिति तुल्यार्थावगमाद् रूपग्रहणे तु वतिपदार्थमवगम्यान्पदार्थावगन्तव्य
इति गौरव भवति । 'भिन्नेत्यर्थे इति' । स्व रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापित
शास्त्रे रूपवदर्थोपि तन्त्रमिति, ततश्चार्थरूपाभ्या समानत्व गृह्येतेति
भाव । 'एकग्रहण किमिति' । शेष इत्येकत्वं विवक्ष्यतइति प्रश्न ।
'द्विवहोरिति' । द्वित्वबहुत्वविषयस्यानेकस्य शब्दस्येत्यर्थे । ननु द्वयो
र्बहूना चेति बहुवचनप्रसङ्गाद् इह शेषविधानद्वारेण सस्क्रियमाणात्वा
च्छिष्यमाण प्रधान प्रधाने च सङ्ख्या न विवक्ष्यते यथा ग्रह समाष्टीति
विषम उपन्यास । समार्गे विधौ द्वितीयानिर्देशात् ग्रहा प्रधानभूता
समार्गस्तु तेषा सस्कारो सस्कारो नाम तस्य भवति यच्छास्त्रान्तरे प्रयोजन
वत्या क्रियाया साधनत्वेन विनियुक्त सस्कृतस्य वा यस्य विनियोगो
द्वयमात्रस्य रूपसस्कारो नर्थक स्यात् यदिह समार्गसस्कारो विधीयमान
शास्त्रान्तरे विनियुक्त ग्रहमपेक्षते तत्र नव सङ्ख्या ग्रहा श्रुता इति तद
पेत^२ समार्गविधिर्नवानामपि भवितुमर्हति, ग्रहमित्येकवचन तु कर्मत्व
मात्रमभिधाएकतार्थ भविष्यति, इह तु शेषस्य वाक्यान्तरे ऽनवधारणा
दिदमेवेत्यतिवाक्यमिति विवक्षणीया सङ्ख्या पशुमालभेतेतिवत् ।
सत्यम् । इदमेवैकग्रहण ज्ञापक शास्त्रान्तरानवगतेपि प्रधाने सङ्ख्या न
विवक्ष्यतइति तेन कर्तुरीप्सिततममित्यत्र ईप्सिततमस्य सङ्ख्याया अवि
वक्षा सिद्धा भवति । शेषग्रहण किमिति' । साध्वनुशासनप्रक्रमात्सरूपाणा
मेक साधुर्भवतीति विज्ञास्यतइति भाव । आदेशो माभूदिति' । असति
हि शेषग्रहणे 'षष्ठी स्थानेयोगे' ति वचनात् स्थानषष्ठी स्यात् ततश्चा
देश स्याद् अस्तु शब्दतार्थतश्चान्तरतमो भविष्यति, नैव शक्य, स्वरे हि
दोष स्याद् द्वयोरश्वशब्दयो समुदाय स्थानी तत्र च द्वावुदात्ताविति
द्वुदात्त आदेश स्यादेतेन द्वुनुदात्तत्वं व्याख्यातम् 'एकविभक्ताविति
किमिति' । नानाविभक्तौ वैरूप्यमवश्यभावीति भाव । 'पय पय इति ।

१ कर्तित पा २ ।

२ सस्काराविधिरिति पा ।

एकविभक्त्यावित्यस्मिन्नसति सरूपाणां सर्वत्र सह प्रयोगो न स्याद् अथ क्रियमाणेष्वस्मिन्नैमिसिक्कपत्ते कस्मादेवात्र न भवति एतदपि ह्येकस्या विभक्तौ परत सरूप दृष्टमेव । नैष दोषः । एकग्रहणमस्मिन्यत्ते अति रिच्यतइत्युक्तम्, तत्सामर्थ्यादेकस्यामेव विभक्तौ विषयभूताया भविष्यति अत्र तु सत्येकशेषे पयायेण भिन्ना विभक्तिः स्यात्, अथ वा किं न एतेन पक्षेण क्लेशतो व्याख्येयेन स्ता द्वावेव पक्षौ इह एकश्चेति सङ्ख्याशब्दा नामेकशेषो न भवति अनभिधानाद् विशत्यादीनां तु भवत्येव ॥

“वृद्धो यूना तल्लक्षणाश्चेदेव विशेषः” ॥ वृद्धशब्दोऽयं लोके चरमे वयसि प्रसिद्धो युवशब्दो द्वितीये तयोरिह ग्रहणे तरुणश्च वृद्धश्च युवा च स्थविरश्चेत्यादौ स्यात् । ‘वृद्धियस्याचामादिस्तद्वृद्ध’ जीवति तु वश्ये युवा’ अनयो शास्त्रीययोर्यहणे औपगवश्चानन्तर औपगविश्च युवेत्या दात्रपि स्यादतो युवशब्दस्य तावत्कृत्रिमस्य व्यवहितापत्यवाचिनोत्र ग्रहणं तत्साहचर्याद्वृद्धशब्दस्यापि व्यवहितापत्यवाचिनं शास्त्रान्तरे प्रसिद्धस्य ग्रहणमित्याह । ‘वृद्धशब्द इत्यादि’ । गोत्रग्रहणे त्वपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्य ग्रहणमित्यपत्यमात्रस्य ग्रहणं स्यात् क्व चित्पुनरधिकोऽपि ग्रन्थः पठ्यते, यूनेति सहयोगेणा तृतीयेति स इदानीन्तनैः प्रक्षिप्तः, यूना सह वचन इति सहशब्दः प्रयुज्जानं सूत्रे सहयोगे तृतायेति दर्शयति, अत एव ज्ञाप्यते सहविवक्षायामेकशेष इति । ‘विशेषो वैरूप्यमिति’ । शब्दस्य वृद्धयुवनिमित्तस्य ग्रहणाच्चान्य इति भावः । पदार्थं दर्शयित्वा तदयमर्थ इत्याह । ‘वृद्धयुवनिमित्तकमेवेत्यादि’ । ‘समानायामाकृताविति । आकृतिः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं गगापत्यत्वादिति, क्व वित्तु प्रकृताविति पाठः, प्रकृतिर्मूलप्रकृतिर्गर्गशब्दादि । ‘गार्ग्यश्चेत्यादि । गर्गवत्सशब्दाभ्यां गगादित्वाकृजन्ताभ्यां यूनि ‘यजिज्ञाश्चेति’ फक् । ‘गार्गाविति’ । प्रकरणादिनात्र जीवदृश्यतावसायः, शब्दस्य गोत्रद्वयस्यापि साधारणत्वाद्, यद्येव गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेति गोत्रशब्दयो

रेव पूत्रयौकशेषोस्ति प्रकरणादिनैव युवन्वमन्यतरस्य गम्यते यूना हि
 द्वावाकारौ जीवदृश्यत्व पौत्रप्रभृत्यपत्यत्व च तत्र विशेषाविवक्षाया
 सामान्यशब्देन न निवर्तने यथा वस्तुतो भूतानद्यतनेपि अभूवृषो विबुध
 सख इति लुङ् भवति, तस्मान्नार्थ एतेन । उच्यते । प्रकरणानपेक्षेण
 शब्देन जीवदृश्यत्व प्रतिपादयितुकामो वृद्ध प्रयुज्जीत गार्घ्यायणाविति,
 अतो वृद्धनिवृत्त्यथ वचन प्रत्युदाहरणे तु सर्वत्र वृद्धो भवति गार्घ्य
 वात्स्यायनाविति । नन्वत्र विशेषान्तरमद्वावेपि तल्लक्षणो विशेषो विद्यत
 इति प्यादेकशेष । नैष दोष । एवमर्थवचन व्यज्यते योसौ विशेषो
 यस्य सद्वावात्पूर्वणाप्राप्ति स तल्लक्षणश्चेदिति एव च यावद्वृद्धेऽप्यविधेय
 सम्बन्धात् सूत्रारम्भहेतुभूतस्य कृत्वस्य विशेषस्य तल्लक्षणत्वविधानात्
 कुतोत्र प्रसङ्ग, इह तु प्राप्ताति भागवित्तिभागवित्तिकाविति कृत्वस्य
 विशेषस्य तल्लक्षणत्वादेवकारेण तु व्यावर्त्यते, नह्यत्र तल्लक्षण एव
 विशेषस्तदाह । 'कुत्सा सौवीरत्व चापरो विशेष इति' । विशेषहेतु
 रित्यर्थः ॥

“स्त्री पुवच्च” ॥ स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिक्यादुच्यते पुत्र
 चेति वक्ष्यामीति च, अत्र स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वे स्व्यधिकारविहिताना
 टाबादीना यद्वादादयमर्थो भवति पुवत् स्त्रीप्रत्ययो न भवति । यथा
 पुवदस्यास्तनाविवन्यभावातिदेशस्तद्वत्, ततश्च स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाद्
 गार्घ्यश्च स्त्रियो गार्घ्यायणश्च गर्गा इत्यत्र 'यजजोश्चेति लुङ् न स्यात्
 चास्त्रियामित्यधिकात् प्रसज्यमतिषेधेयन्तोष पर्युदासे तु शिष्यमाणस्य
 निवर्त्तमानार्थोभधायित्वादस्ति स्त्रीसदृशार्थ इति सिद्धाति, इह तु
 गर्गान्यथेति स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाचाप पुमा बहुत्वे शस् उत्पन्न इति
 नत्व न स्यात्, स्व्यर्थवृत्ते शब्दस्य तु यद्वा स्त्रीशब्दस्य पुशब्दस्यैव रूप
 भवतीत्यर्थ स्यात् स्त्रीत्व त्वनुवृत्तमेव तत्र यद्यपि गर्गा इति बहुषु
 पुशब्दस्य रूपमिति तस्मिन्नतिदिष्टे जसादिषु न दोषो नत्व तु विभक्ति
 कार्य न स्यादेव स्व्यर्थयद्वा तु पुमर्थान्तिदेशात्तत्प्रतिबद्धाना कार्याणा
 सिद्धिरिति न कश्चिद् दोष, स्त्रीति चोक्ते ऽर्थ एव प्रतीयते शब्दानामर्थपर

त्वात्स्वरूपग्रहणन्त्वनाशङ्क्यमेव श्रुतो यूनेत्यनुवर्त्तनाद् अतार्थस्यैव ग्रहणमित्याह । ‘स्वार्थं पुमर्थवद्ववतीति’ । ‘गार्गी चेत्यादि । गार्ग्यवात्स्यशब्दाभ्या ‘यजश्चेति’ ङीप् । ‘दाक्षीति’ । ‘इतो मनुष्यजाति’ दाक्षी इति ङीषि निवृत्ते इजन्ताद् द्विवचने प्रथमयोरिति दीर्घ । इदमपि वृद्धनिवृत्त्यर्थमेव वचनम् ॥

“पुमान् स्त्रिया ॥ ‘स्त्रीपुसलक्षणश्चेदेव विशेष इति’ । पदान्तरगम्येपि तल्लक्षणे विशेषे भवति यथा गौश्चाय गौश्चेयमिति एतौ गावौ चरत इति, एव कन्यासुक्रकवाकुपामणीखलयूपभृतिषु पुस शेषो वेदि तस्य । इह कस्माच्च भवति ह्रस्वश्च वरटा च कच्छपश्च हुलिष्वरुष्यश्च रोहिच्च अश्वश्च खदवा च पुरुषश्च योषिच्चेति सर्वत्राप्यत्र स्त्रीपुसकृत एव विशेष, सरूपाणामिति वर्त्तते तेन समानाया प्रकृतौ यत्र स्त्रीपुसकृत एव विशेषस्तत्रैव भवति इह तु ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणीवत्सा चेयत्र प्राप्नोति, नैष दोष । स्त्रीपुसयो सहविवक्षायामेकशेष सा च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुसकृत एव विशेषस्तत्रैवैकशेष इह त्वप्रधानकृतोपीत्येकशेषाभाव, इहापि मृगवीरादिवज्जातिविवक्षाया कुक्कुटावित्यादि सिद्धं वृद्धनिवृत्त्यर्थं वचनम् । ‘प्रागित्यव्ययमिति । प्रपूर्वाद् ऋते क्तिन्नन्तादस्ताते’ रञ्जेलुगिति लुकि ‘तद्वितश्चासर्वविभक्ति’ रित्यव्ययत्वं सत्वासत्त्वयोर्वृद्धैकशेषौ चिन्त्यौ ॥

“भ्रातृपुत्रो स्वसृदिहितृभ्याम्’ ॥ इदमपि वृद्धनिवृत्त्यर्थं वचनम् । स्वसृशब्दस्य ह्येकापत्यत्वं निमित्तं दुहितृशब्दस्यापत्यत्वमेव भ्रातृपुत्रशब्दयोः स्त्रीत्वपुस्त्वचोभयत्र विशेषस्तत्र भ्रातरौ पुत्रौ इति स्त्रीपुसत्वाविवक्षाया सिद्धं स्वसृदुहितोरभिधानमेकशेषारम्भेऽप्ययमेव निर्वाहः ॥

“तपुसकमनपुसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्” ॥ ‘शुक्ला च शुक्ल चेति’ । विभक्तौ विभक्त्यन्तयोश्चासारूप्यादप्राप् एकशेष, शुक्ल च शुक्लश्चेति विभक्त्यन्तयोः सारूप्यविभक्तौ सारूप्येऽपि पुनपुसकयोऽप्याय स्यादिति वचनम् एकवद्वाचार्थं च, तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वतत इति शुक्ल च कृष्णश्चेत्यत्र मा भूत् एवकारस्तु हिमहिमान्यौ अरण्यारण्यान्यावित्यत्र माभूदिति

अत्र हिमाराण्ययोर्महत्त्वमिति महत्त्वमपरो विशेष, अन्यतरस्याग्रहण
मानन्तर्यादिकवच्चेत्यनेन सम्बध्यते न त्वेकशेषेण चेत्याह । ‘एकवच्चे-
त्यादि’ । अस्यग्रहणमेकवच्चेत्यस्यात्तरानुवृत्तिर्मा भूदिति इह शुक्लेन च
वस्त्रेण शुक्लेन च कम्बलेन तेनानेन शुक्लेनेति तल्लक्षणविशेषाभावादेक
शेषो न प्राप्नोति सामान्यविवक्षायामेकशब्दत्वमेकवचन नपुसकत्व च
भविष्यति, यद्येव तदिदं शुक्लमित्यत्राप्येवमेव भविष्यति नार्थ एतेन,
द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं तु वचनम् । ‘अनपुसकेनेति किमिति’ । नपुसकेनापि
सहवचने सकृपाणामित्येकशेषेण भवितव्यमिति प्रश्न, तेन यथा स्यादनेन
मा भूदिति प्रत्युत्तर कोन्वञ्च विशेष इत्यत आह । ‘एकवच्चेति’ ॥

“पिता मात्रा” ॥ ‘मातापितराविति’ । अभ्यर्हितत्वान्मातु पूर्वं
निपात पितुर्देशगुण माता गौरवेणातिरिच्यते पितरावित्यभिधान जन
यितृत्वमात्रविवक्षाया लिङ्गाविवक्षाया समर्थनीयम्, एकशेषारम्भेपि द्वन्द्व
स्त्वित्यतएवेति नार्थ एतेन ॥

“श्वशुर श्वशुरा” । पितृश्वशुरौ मातृश्वशुरभ्यामिति नोक्त ला
घवाथै, श्वशुरशब्देऽप्युत्पन्न प्रातिपदिक श्वशुरस्योक्ताकारलोपश्चेत्पूढ
न्तत्वे प्रत्ययान्तत्वाद् ब्रह्मबन्धूरित्यादिवदेकादेशाभावाच्चाप्रातिपदि
कत्वेपि श्वशुरेत्यस्मादेव निर्देशाल्लिङ्गात् सुपस्तद्धिताश्च भवन्ति ।
‘श्वशुरश्वशुराविति’ । अभ्यर्हितत्वादेव पूर्वनिपात, श्वशुर पूर्वजपत्नी च
मातृतुल्या प्रकीर्तिता, अत्रापि दम्पत्योर्जनयितृत्वमात्रविवक्षाया लिङ्गा
विवक्षाया समर्थनीयमनारम्भपक्षेपि श्वशुरश्वशुरावित्यभिधाने द्वन्द्वस्त्व
ित्यतएवेति नार्थ एतेन ॥

“त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्” ॥ सर्वशब्दस्यार्थमाह । ‘त्यदादिभिरन्यै-
श्चेति’ । एतदेव प्रकटयति । ‘सर्वग्रहणमिति’ । ‘त्यदादिभिरन्यैश्चेति’ ।
यदिदं साकल्यमुक्त तदर्थमित्यर्थ, अन्यथा प्रत्यासत्तेस्तल्लक्षणश्चेदेव
विशेष इत्यधिकाराद्वा त्यदादिभिरेव सहवचने स्यादिति भाव ।
‘स च देवदत्तश्चेति’ । ननु देवदत्तोपि सामान्यविवक्षाया तच्छब्देनैव

निर्द्वष्टुं शक्यते ततश्च सरूपाणामित्येव सिद्धं, न चारब्धेऽपि सूत्रे वृत्तौ विशेषान्तर्भावयितुं शक्यं, तावित्यस्य सरूपसाधारणत्वाद्गुरुपाणा च नानाविधत्वात् सत्यं, तद्देवदत्तावित्यादिद्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं वचनम्, अन्यथा तत्पुत्रस्तदीय इत्यादिवृत्त्यन्तरवदं द्वन्द्वेऽपि स्यात् । ‘यद्यत्परमिति’ । त्यदादिपाठे शब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणादिति भावः । ‘स च यश्च यावित्यादि’ । भाष्ये तु पूर्वशेष खल्वपि दृश्यते स च यश्च तावित्युक्तम्, इह चाह च भवाश्चावामिति भवतीत्याहुः । ‘त्यदादित शेषे पुनपुसकतो लिङ्गवचनानि’ । आद्यादित्वात्तसि त्यदादीनां शेषे सह विवक्षितो योर्थं पुमान् यच्च नपुसकं तद्वृत्तेन लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यर्थः, स च देवदत्ता च तौ सा च देवदत्तश्च तौ, तच्च देवदत्ता च ते, पुनपुसकयोस्तु सह विवक्षाया परत्वान्नपुसकवशेन व्यवस्था, तच्च देवदत्तश्च ते इह स च कुक्कुटं सा च मयूरी कुक्कुटमयूयावेति, अर्द्धपिप्पल्यास्तद् अर्द्धपिप्पली च सा अर्द्धपिप्पल्यौ ते इति परवल्लिङ्गमिति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात् द्विशेषणस्यापि सर्वनाम्नस्तदेव लिङ्गं भवति ॥

“याम्यपशुसङ्घेषु तरुणेष्वस्त्री” ॥ यामे भवा याम्या यामाद्या खञौ । ‘पुस शेषे प्राप्तइति’ । ‘पुमान् स्त्रिये त्यनेन । सामर्थ्यादिति’ । प्रधानस्य सधस्य तारुण्यातारुण्यं न सम्भवत इत्यस्मात्सामर्थ्याद्गुणभूता नामपि पशूनां विशेषणमित्यर्थः । ‘एतौ गार्वाविति’ । यद्यपि द्वयोरपि सधो भवत्येव तथापीह सधयहणसामर्थ्याद्गुणभूता सधो गृह्यते अन्यथा शेषस्थानेकविषयत्वाद् अनर्थकं तत्स्यात् । ‘अनेकशफेष्विति’ । शफा खुरा, उष्ट्राणां त्वारण्यत्वाद्देवकीर्षाभावः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्ज्यया प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीय पादः समाप्तः ॥

“भूवादयो धातवः” ॥ भू इत्येवमादयः शब्दा इत्यनेन पाठनिबन्धनेयं सञ्ज्ञेति दर्शयति । यदि त्वनादृत्य पाठं क्रियावचनो धातुरिति

त्युच्येत ततः^१ आणवेदु इत्यादिष्वपि स्यात्, कथं पुनरपभ्रशानामनुशासन
माशङ्कते, कुतो न खल्वेतद् आणवेदित्यादयोऽपभ्रशा इति यावता ये
शास्त्रेणानुगम्यन्ते ते साधवः, अवश्य चानुबन्धादिविशिष्ट रूप पाठेनैव
दशनीयं नहि तद्रूप प्रयोगे सम्भवति, अतोऽन्यार्थं सन् गणपाठ एवाश्रितो
भवतीति धातुत्वे सति लङ् भवति, एधते स्पृष्टेतइत्यनुदात्तेतो, यदि
पाठमात्रनिबन्धनैव सञ्ज्ञा यावादिवृशब्दानां सर्वनामविकल्पस्वर्गवा
चिना समानशब्दानामपि प्रसङ्गः, न च प्रापणादिरर्था नियामको, ऽना
र्थत्वाद् अभियुक्तैस्तरकालनिर्दिष्टत्वाद् अनेकार्थत्वाभ्युपगमाच्च सत्य,
सञ्ज्ञायां को दोषः, न तावद्वातुप्रत्ययानां लडादीनां प्रसङ्गः, कञादीनाम
भावात् । उच्यते या यथेति 'आतो धातो रिति लोपः स्यात् ।
नन्वधातुरिति निषेधाद् अप्रातिपदिकत्वाद्भिभक्तिरेव न स्यात्, नैतदस्ति,
विभक्त्युत्पत्त्याया त्यदाद्यत्वे टापि च यारूपत्वे सति धातुत्व सुबुत्प
त्तिदशाया तु यदित्यस्य नास्ति धातुत्व वाशब्दात्तु सुबेव न स्यादेव दि
वृशब्दादपि, न च 'दिव औ दित्येतद्वातुत्वाभावे लिङ्गः, क्तिबन्तस्य
दीज्यते सुपि सम्भवात् सानुबन्धकत्वेपि तस्यैव ग्रहणं स्याद्, अत
समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह । 'धातुशब्द इत्यादि' ।
क्व चित्तु भू इत्येवमादयः शब्दा इत्यस्यानन्तरं क्रियावाचिन इति पठ्यते
तस्मिन् पक्षे यास्य ग्रन्थस्य शङ्का सा तस्य द्रष्टव्या, यस्य तु कथं पुन
सूत्रेऽनुपात्तं क्रियावचन इत्यथ विशेषो लभ्यते ऽत आह । 'धातुशब्द
पूर्वाचार्यसञ्ज्ञेति' । ततः किमित्याह । 'ते चेति' । ततोपि किमि
त्याह । 'तदिहापीति' । महत्या पूर्वाचार्यसञ्ज्ञाया आश्रयणं तदीयोपा
धिपरिग्रहार्थमेवेति भावः ॥

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥

सिद्ध वा भवत्वसिद्ध वा शब्देन तु यदुस्तु साध्यत्वेनाभिधीयते सा क्रिया साध्यत्वे चाश्रितक्रमरूपत्वात् पूर्वापरीभूतावयवत्व वितत रूपत्व यत्तद्रूपमभिधीयते तस्यैकस्मिन् क्षणे ऽनवस्थान, यदाह 'क्रियाना मेयम् अत्यन्तापरिदृष्टा ऽशक्या च सा पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति' । एकैकस्य क्रियाक्षणास्य प्रत्यक्षत्वेऽपि समूहरूपा धातुवाच्या क्रिया न प्रत्यक्षे त्यर्थः । क्रमवन्त एव क्षणा एकफलोद्देशेन सपाद्यमानत्वात् ऐश्वर्यमिवा पक्षा धातुवाच्या, तद्वथा पचतीत्यधिश्रयणादयोध श्रयणान्ता क्लेदन फलावच्छिन्ना, एवमपचदित्यत्रापि क्रिया साध्यैव, तादृशस्यैव हि रूपस्य तत्रात्यय प्रतीयते यत्पूर्वापरीभूत क्रियते, घट इत्यत्र तु घटशब्देन चक्काद्वर्गतापि घट मिद्वरूप उच्यते, एकस्मिन्नेव क्षणे यद्वर्गेनयोग्य रूप तेन रूपेणेत्यर्थः, तदेव क्रियावचनो धातुरित्याश्रयणादतिप्रसङ्गो नास्तीति स्थितम् । इह भूरादिर्येषामिति बहुव्रीहौ यणादेशे कृते भूवादय इत्यनुपपन्नो निर्देश इत्यत आह । 'भूवादीना वकारोय मङ्गलार्थे इति' । अभिधान धर्मस्याप्यभिधेये उपचार, यथा भमरे द्विरूप इति, भूवादीना सज्जिना सम्बन्धी यो वकारस्तदभिधायिनि भूवादिशब्दे स्थितो ऽयं प्रयुज्यते, लक्षणेनाप्राप्तो निपात्यतइत्यर्थः । स च मङ्गलार्थे, अपूर्वस्य लाभो मङ्गल दध्यादिलाभ इव, अस्य वशब्दस्यापूर्वस्य लाभार्थेत्यर्थः, धर्म्मो वा मङ्गल, साधुशब्दप्रयोगे ऽपि धर्म्मो भवति भूवादिशब्दश्च साधुः, किं च वकारे सत्यविक्रतो भूशब्दो व्याहृत्यादि स्मारयतीत्यपि धर्म्मो भवतीति । प्रकारान्तरमाह । 'भुवो वार्थे वदन्तीति । भुवो धातोरर्थे वदन्तीति वा, भूवादय इति निर्देश इत्यर्थः । अर्थकथनं चैतद्, व्युत्पत्तिस्तु भवनं भू क्रियासामान्यभुव वदन्तीत्यौणादिकोय, 'वसिष्ठापियजिराजिब्रजिषादिहनि वाशिष्ठादिवारिभ्य इजि'ति कर्तरि वदे इज् प्रत्ययः, यदि क्रियासामान्य ये वदन्ति ते सज्जिनः, अस्तिभवतिविद्यतीनामेव स्याद् न पचत्यादीना विशेषवाचिना, घञ्विधिवद्वाविष्यति, तद्वथा 'भाव' इति सामान्येपादानेन विधीयमानो घञ् विशेषवाचिभ्योऽपि भवति पाकस्त्याग इति, तत्क

स्य हेतो विशेषेष्वपि सामान्यस्य सम्भवाद् विशेषाश्रयनिवेधाभावाच्च, तदु-
दिहापि । अस्मिन्यन्ते गणपाठसामर्थ्यात् सोप्यङ्गीक्रियते अन्यथा शब्धिक
रणा ये सेटो निरनुबन्धका अन्तर्गणकार्यवर्जिता भूप्रभृतयस्तेषा पाठान-
र्थक स्याद्, बहुव्रीहेस्तु भूत्वादिशब्दस्य पृषोदरादित्वात्साधुत्व, तृतीय
प्रकारमाह । 'भ्वर्या वा वादय स्मृता इति' । भवन भू सोर्या येषा
ते भ्वर्या, एव भूता वादयो वाच सन्निन स्मृता इत्यर्थ । किमिदं वादय
इति, वा गतिगन्धनयो वा आदिर्येषा ते वादय, वा गतीत्यारभ्या
चुरादिसमाप्ते, तथा च भ्वादयो वादय भूप्रभृतय आ वागतिगन्धन-
योरित्यस्मा, द्वादयश्च वादयश्च बहुव्रीहितत्पुरुषयो सह विवक्षाया
स्वरभिन्नाना यस्योत्तर स्वरविधिरिति बहुव्रीहे शेष, ततो भुवो वादय
इति वाच्यवाचकसम्बन्धे शेषषष्ठीसमास, अस्मिन्यन्ते पाठविशेषार्थश्चे-
त्युभय सूत्राक्षरैरेवोपात्त भवति ॥

‘ उपदेशे ऽजनुनासिक इति ’ ॥ ‘ उपदिश्यते तेनेत्युपदेश इति ’ ।
अकर्त्तरि च कारकइति करणे घञ् । ननु च नेय सज्ञा परत्वाच्च कर
णाधिकरणयोरिति ल्युट् प्राप्नोति हलश्चे’ त्यत्रापि सज्ञायामित्येव, ल्युट्
तावन्न भवति ‘ कृत्यल्युटो बहुल ’ मिति अकर्त्तरि चेत्यत्र चकारो भिन्न
क्रम सज्ञाया चेति, तेन क्व चिदसज्ञायामपि भवति, अथोपदिश्यते ऽनेने-
त्यत्रोपदेश, केर्त्थे, विधान, यद्येव लण् एध वृद्धौ इत्यादौ न स्यात्,
नह्यत्र किञ्चिद्विधीयते । अथानिज्ञातस्वरूपस्य स्वरूपज्ञापनं तत् आचारेव-
गल्भक्रीबहोडिभ्य क्लिबित्यत्र गल्भाद्यकारस्य न स्यात्, नहि गल्भादीना
स्वरूपज्ञापनार्थमुच्चारण पञ्चमीनिर्द्देशेन क्लिपो विधानात् यद्येव क्लिब-
नेनानिज्ञातरूपो ज्ञायते तत्र चायं भवत्यकार इति भविष्यति शास्त्रवा
क्यानीति, लण् एध स्पृष्ट्वेत्यादीनामपि विशिष्टप्रयोजनपरत्वेनोच्चारणाद्
वाक्यत्वम्, अस्यैव विवरणं सूत्रपाठ इति, खिलपाठो धातुपाठ, प्राति
पदिकपाठो वाक्यपाठश्च, तत्र सूत्रे मनुवादेरुकारो धातुषु एधाद्यकार
प्रातिपदिकेषु भवच्छब्दस्योकारो वाक्ये गल्भाद्यकार । ननु च सर्वज्ञात्र

शुद्धोऽच् पठ्यते नानुनासिक इत्यत आह । 'प्रतिज्ञानुनासिक्या इति' । प्रतिज्ञामात्रेण समाधिगम्यमानुनासिक्य येषां ते तथोक्ता, प्रतिज्ञानुनासिका इति तु प्रसिद्धं पाठस्तत्र प्रतिज्ञासमाधिगम्यत्वाद् अनुनासिके प्रतिज्ञाशब्दे द्रष्टव्य, ततः समानाधिकरणपदे बहुव्रीहि, तच्च प्रतिज्ञानानियमेन भवति किं तर्हि यत्राचार्या स्मरन्ति तत्रैव सूत्रकारेण तावद्विवक्षिता सर्वानुनासिका पठिता डुलभ् प्राप्तावितिषत्, लेखकैस्तु सकीर्णा लिखिता, तत्र स्मृतिपरम्परया निर्णयमित्यर्थः । 'अभ्रञ्चा अप इति' । नाय सूत्रादिषु स्वरूपेणोच्चरितो ऽनुनासिक किं तर्हि 'आटो ऽनुनासिकश्छन्दसी' त्यनुनासिकशब्देन विहितः । अथ क्रियमाणेषुपदेशग्रहणे 'उज्' 'ऊँ' इत्यत्र कस्माच्च भवति, विधानसामर्थ्याद् इत्सज्ञाया हि 'तस्य लोप इति लोपः स्यात्' । यद्येवमत्रापि विधानसामर्थ्यादेव न भविष्यति, एव तर्हि उदाहरणदिगिय दर्शिता, इदं तत्रोदाहरणं 'मणोऽप्रग्रहस्यानुनासिक' दधीच्छति ब्राह्मणकुलमिति व्यजन्तात्क्रिपि अल्लोपे वलि लोपे नपुसकह्रस्वत्व दधि इति, यद्यत्रेत्सज्ञा स्यात् 'इदितो नुम् धातो' रिति नुम् स्यात् । अत्राप्यनुनासिकविधानसामर्थ्यादेवेत्सज्ञा न भविष्यति । ननु च यत्रेत्सज्ञाया सत्या प्रयोजनं न सम्भवति यथा दधि मध्विति प्रातिपदिकेषु तत्रेत्सज्ञाया अभावः, अत्रानुनासिकविधानं मर्थवत् । नैतदेव, लोपस्येत्कार्यस्य सर्वत्र सम्भवात् तस्मादणोप्रग्रहस्य इत्सज्ञायामेव विधेयायामनुनासिकविधानसामर्थ्यादेवात्र लोपो न भविष्यति, एव तर्ह्युत्तरार्थमवश्यमुपदेशदति वक्तव्यं तदिहापि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति मन्यते । 'आतो मानेन्निति' । अत्र मकारस्येत्सज्ञा न भवति यदि स्याद् 'अन्येभ्योपि दृश्यन्त' इति हलन्तेऽन्त्यादच परः स्यात् । 'सर्वस्येति' । दरिद्रापभृतिसम्बन्धिनोपि ॥

“हलन्त्यम्” ॥ अन्तशब्देन समाप्तौ वर्त्तते नावयवे ऽसम्भवात् न समीपे ऽतिप्रसङ्गात् येन समाप्यते समुदायस्तदन्ते भवमन्त्य, दिगादित्वाद्यत्, हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः, सर्वस्य हलः सज्ञा प्राप्नोति सर्वो हि हल् त तमवधि प्रत्यन्तो भवति, अन्त्यग्रहणत्वादिनिवृत्त्यर्थं स्याद्, अतः

आह । 'धात्वादेरिति' । आदिशब्देन सूत्रप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाना ग्रहण, शीङ् लण नदट् सन् आड 'त्रयुजतुनो युक्' 'चत्विङ् व्यञ्' इति योऽय धात्वादिरूप समुदायस्तदर्थं स उपदेशो न तु नान्तरीयकावान्तरसमुदायार्थं, इत्यन्त्यस्य समुदायापेक्षाया प्राधान्याद्वात्वादेरेव ग्रहणमिति भावः । अग्निचिदिति' । अत्रेत्सञ्ज्ञाया लोप स्यात् । न च तुको वैयर्थ्यम आगत्येत्यादौ चरितार्थत्वात् । न च क्षिप पितृत्वस्य वैयर्थ्यं, मग्निचितादित्यादौ चरितार्थत्वात् । यद्व्यञ्जोभयत्रापि तावतोवधेस्तकारोन्त्यस्तथापि मुख्यसमुदायस्य नान्य इति नास्ति प्रसङ्गः, इह च दण्डिचिन्ति नकारस्येत्सञ्ज्ञाया सत्या न डिस्वुट्टो रिति निषेधाल्लोपाभावेऽपि समुदायस्य नित्वादाद्भुदात्तत्वप्रसङ्गः, यथा आत्रियशब्दे वाक्यार्थं पदवचनमिति पक्षे अथोपदेशानुवृत्तावपि सनुतरित्यस्य रेफस्य कस्माच्च भवति स्वरादिष्वन्तोदात्तपाठसामर्थ्यात् । इह 'शषसर्' 'हलि ति यो लकारस्तस्येत्सञ्ज्ञाया सत्या हलित्यय प्रत्याहार उपपद्यते सति च प्रत्याहारे लणित्यत्र लकारस्य हलत्वात्तस्यैव शषसहत् इत्यत्रान्ते निर्दिष्टत्वादित्सञ्ज्ञा तदाश्रयश्च प्रत्याहार इति इतरंतराश्रयत्वात् प्रत्याहारो नोपपन्नः ततश्च सर्वेषामेव णकारादानामित्सञ्ज्ञा न स्यादिति सर्व एव प्रत्याहारव्यवहारोऽनुपपन्नः, आदिरन्त्येनेत्येतस्यापि वैयर्थ्यं स्यादेतत् । हलित्यत्र हकारात् पर लकारस्तस्य लकारस्यैकादेशो लपर तस्योपदेशेऽनुनासिक इति इत्सञ्ज्ञा स एव हलन्त्यमित्यत्राप्येकादेशेन लपरेण निर्दिष्ट इति, एवमपीतरंतराश्रयमेव लकारस्य सत्यामित्सञ्ज्ञाया हलिति प्रत्याहारः सति च प्रत्याहारे ऐञ्जिति चकारस्येत्सञ्ज्ञा तस्या सत्यामजिति प्रत्याहारः, अजिति प्रत्याहारे सति लकारस्येत्सञ्ज्ञेति तस्मादुक्तञ्च परिहारस्तमाह । 'हस्य ल हलित्यादि । साधारण भवेत्तन्त्र यथा तुल्यकक्षयोभुञ्जानयो प्रदीप स चेह प्रपन्नविशेष यथा श्वेतो धावतीत्यत्र साधारणेनैकेनैव प्रयत्नेन द्रुयोर्वाक्ययोरुच्चारितयो फल सम्पद्यते तथेहाप्येकेन तन्त्रेण प्रबलेन द्वितीय हल्ग्रहणमुपात्त परिहृहीत वेदितव्यं, तस्य द्वितीयस्यार्थमाह । 'हस्येति' ।

समीपसमीपिसम्बन्धे षष्ठीसमास इत्यर्थः । ततः किमित्याह । 'तेनेत्यादि' । एतद्वृथयति हकारसमीपवर्तिनो लकारस्य न प्रत्याहारसमाश्रयणेनेत्सञ्ज्ञा किं तर्हि साक्षादुपादानेनेति, प्रत्याहारपाठोऽन्तरसमाप्ताय । 'तथा चेत्यादि' । गतार्थः किं पुनस्तन्त्रे प्रमाणम् । अष्टह्यमाणाविशेषत्वमेव, ननु यद्व्यतिरेकविशेषः, कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्य ग्रहणमिति कृत्रिमो हि प्रत्याहारः, सत्यं स एवासति तन्त्रेऽनुपपन्न इति त्वयैवाकम् ॥

"न विभक्तौ तुस्मा" ॥ वृत्तादिति तकारस्येत्सञ्ज्ञाया 'तित्त्वरित' स्यात् । ननु वादेशत्वेत्सञ्ज्ञाया स्थानिवद्भावेनास्य विभक्तिसञ्ज्ञा उपदेशानन्तरमेवेत्सञ्ज्ञा प्राप्नोति सत्यं, प्रतिषेधसामर्थ्यात्तु भाविन्यपि विभक्तित्वे प्रतिषेधो भविष्यति । वगवग्रहणं किम्, वृत्तानित्यत्रापि यथा स्यात् कः पुनरुपदेशे नकारोयमन्त्यो न तावत्तस्य सञ्ज्ञातस्य कः चिदुपदेशः 'शसो न' इत्यत्र त्वकारो नकारस्येत्सञ्ज्ञापरिचाराय इति शक्यं वक्तुम् इह तर्हि भस्य रन्' पचेरिति । 'ब्राह्मणा इति' । रूपोदाहरणमेतत् । कार्योदाहरणं तु 'भवत इति' । अत्र 'सिति चे'ति पदत्वे जश्च स्यात् पचत पचथ इत्यत्र प्रयोजनाभावादेव न भविष्यतीति शक्यं वक्तुम् । अपचतामित्यादि' । तामादयस्तसादीनामन्त्यादयः परे स्युः क्रिमोदि'त्यस्य 'प्रागदिशो विभक्ति'रिति विभक्तित्वम् । 'इटोदि'त्यस्यापि स्थानिवद्भावेनेति तयोरपि प्रतिषेधः प्राप्नोति तत्राह । 'किमोदित्यादि' । अनित्यत्वं तु 'इदमस्यमु'रिति शमोहकारानुबन्धाद्विज्ञायते, कः चित्तु वृत्तावेव 'इदमस्यमु'रित्युकारानुबन्धनिर्देशादनित्यत्वमुपलभ्यत इति पठ्यते । 'इदानीं तदानीमिति' । दानीमस्तु प्रतिषेधो भवत्येव अनित्यत्वं हि ज्ञापितं न पुनः प्राग्दिशीयेष्वस्याप्रवृत्तिः ॥

'आदिर्जिडुडव' ॥ आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबन्धयति तेनैकवचनमुपपद्यते इति भावः । अत्र टु इति न टवर्गस्य ग्रहणम् । उकारस्याननुनासिकत्वेनानुदिस्त्वात् चुट्टु' इत्युत्तरवर्गग्रहणाद् जिडुभ्यां साहचर्याच्च । 'भिच इति' । 'आदितश्च' रदाभ्यां निष्ठातो न । 'वेपथुरिति' । द्वितो

युच् । 'उल्लिखमिति' । 'द्वित क्रि' 'कर्मन्' नित्य यजादित्वात्सप्रसार
णम् । 'पठूयतीति' । पृष्ठादिषु टुशब्दस्योपदेश, अत्रेत्सज्ञाया सत्यामव
यवे ऽकृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषकमिति समुदायात् युच्प्रसङ्ग केवल
स्यानुदाहरणत्वमित्कायाभावात् । 'कण्डूयतीति' । ननु चाय दीर्घान्त
कण्डूदिषूपदिश्यते एव तर्हि कण्डमिच्छतीति क्यजन्तात् क्षिपि कण्डु
ब्राह्मणकुलन्तदिच्छतीति पुन क्यचि द्रष्टव्य तत्रेत्सज्ञायामन्तरङ्गत्वाद-
कृतएव दीर्घं भवत्यय दुशब्द गणपठितश्च कण्डूशब्द एकदेशविकृत
इति स्यात् प्रसङ्ग, 'जिकारीयतीति' । नाय समुदाय क्वचिदुपदिष्ट ॥

'अ प्रत्ययस्य' ॥ 'रजकीति' । 'षिद्गौरादिभ्यश्चे' ति ङीष् कथ
पुनरत्रोपधालोप, यावता 'अनिदिता हल उपधाया कृती' त्युच्यते
ज्ञापकात्सिद्धे, यदय जनीजृषक्सुरजजोमन्ताश्चेति मित्सञ्ज्ञा शास्त्रि तज
ज्ञापयति रज्जेरकडित्यपि क्वचिदुपधालोपो भवतीति । 'षोड इति' । षड्
दन्ता अस्य 'वयसि दन्तस्य दत्' षष उत्त्व दत्तृदशधासूतपदादे ष्टुत्वम् ।
षषोन्त्यस्योत्त्वमुत्तरपदादेर्देकार षोडन्तमाचष्टइति णिचि टिलोपे पचा
द्वचि णिलोप । 'षण्ड इति' । षणु दाने 'जमन्ताड्ड' 'उणादयो बहुलम्'
इति बहुलवचनात् इत्सज्ञासत्त्वयोरभाव । 'षडिक इति' । अनुकम्पित
षडङ्गुलि 'बहूचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा' ठाजादाबूद्धे द्वितीयादच इति' इति
शब्दस्य लोप, यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात् षकारान्ते ऽवधौ भसज्ञाया
अभावादन्तर्वातिर्नो विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्जश्वम् । अत्रेत्सज्ञाया स्त्रीवि
वज्ञाया ङीष्प्रसङ्ग, यदप्येते समुदाया न क्वाप्युपदिश्यन्ते षकारस्तु षष
उत्त्व षणु दानइत्युपदेशस्यो भवति । 'अविषो महिष इति' । 'अवि
महोष्टिषच्' । नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव षकारस्येत्सज्ञा न भविष्यति
ईकारस्य टित्वादेव सिद्धे । न च पक्षे ङीषर्थे षकार, ङीषोपि चित पर
स्योदात्तनिवृत्तिस्वरयोदात्तत्वात् सत्यम् । अन्यतरस्यैव अवगार्थ उपदेश
स्यादिति टकारस्यापि शङ्कोत ॥

“चुटू” ॥ ‘आदित इति’ । प्रारम्भे वर्त्तमानावित्यर्थः । ‘कौञ्जा यन्य इति’ । स्फजन्ताद् ‘घ्रातस्फजोरस्त्रिया मिति स्वार्थे ङ्य’ । ‘शण्डि कादिभ्यो ङ्य इति’ । ‘सोस्याभिजन’ इति तत्र वर्त्तते । ‘मन्दुरज इति’ । द्यापोस्सञ्जाच्छन्दसोरिति ह्रस्वः । ‘अच्चाण्य इति’ । ‘धनगण लब्धे’ त्यतो लब्धेति तत्रानुवर्त्तते । किमर्थो योगविभागः चुटुणा प्रत्ययस्येत्येक एव योग क्रियतामन्त आह । ‘पृथगित्यादि’ । ‘केशचुञ्चु केशचण इति’ । अत्र चकारस्येत्सञ्जाया ‘चित्’ इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात् पित्करणान्तु पर्यायार्थं स्यात् । ‘अवात् कुटारच्चेति’ । अनेन नते नासिकाया सञ्जायामित्यत्र अवादित्यस्यानुवृत्तिर्दक्षिता ॥

“लशकतद्धिते” ॥ प्रियषट् इति । अर्हद्विषदजन्तस्य मुम् । ‘जिष्णुरिति’ । भ्रुप्रत्ययस्य गित्त्वपक्षे गकारस्येदमुदाहरणम् । चूडाल इति’ । मत्स्ये ‘प्राणिस्यादातो लजन्यतरस्या’ मिति लच् । अत्र लिट्स्वरचित्स्वरयो पर्यायः स्यात् । ‘लोमश इति’ । अत्र प्रयोजनाभावादेव न भविष्यतीति शक्य वक्तुम् । ‘कर्णेकेति’ । ‘कर्णललाटात् कर्णलङ्कार’ इति भवार्थं कन्, अत्र किं ति चे’ति वृद्धिः स्यात् रूपञ्च न सिध्येत्, अथ रुदिरुदिरुदिरुभृतिषु इरित्यस्य समुदायस्य केनेत्सञ्जा मा भूत्समुदायस्य रेफस्य ‘हलन्थ’ मिति भविष्यति इकारस्यो ‘पदेशेजनुनासिक इदि’ ति । ‘इरितो वे’ त्यत्रापि इश्च रश्चेरौ तावितावस्येति वियहो न तु इरित्ययः समुदायः स इदमस्येति, आवश्यकं च इकारस्य पृथगित्सञ्ज्ञेष्पित्वा स्वार्तेत इत्यात्मने पदं यथा स्यादिति । यद्येव मिदितो नुम धातो’ रिति नुम् प्राप्नोति, कुम्भीधान्यन्यायेन न भविष्यति । तद्वथा कुम्भीधान्यं श्रोत्रिय इत्युच्यते यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं भवति यस्य पुनः कुम्भ्या वान्यत्र वा नासौ कुम्भीधान्यः । नाय न्यायो नुम्विधौ शक्य आश्रयितुम् इह हि न स्यात् तुनदि नन्दयुरिति । ज्ञापकात् सिद्धं, यदयं न दृश’ इति क्सस्य प्रतिषेधः शास्ति तज्ज्ञापयति नेदिता नुम् भवति अन्यथा दृशेरिदिस्वाचुमि सति अनिगुपधात्वात् क्सस्य प्राप्तिरेव नास्ति किं तन्निषेधेन । परिहारान्तरमप्यत्र नुम्विधौ वक्ष्यते ॥

“तस्य लोपः” ॥ तस्य ग्रहणं किमर्थं यावता ऽभावो लोपः स च कस्य चिदेव भवति तत्र प्रकरणादित्संज्ञकस्यैव लोपो भविष्यतीत्यत आह । ‘तस्य ग्रहणमित्यादि’ । ‘आदिजिदुडव इति’ । असति तस्य ग्रहणे ये ऽनेकाल इत्संज्ञका जिप्रभृतयस्तेष्वलान्त्यस्य लोपः स्यात् तस्य ग्रहण-सामर्थ्यात् सर्वस्य भविष्यति, एतच्च नानर्थके लान्त्यस्य विधिरित्यनाश्रित्याक्तम् ॥

“यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्” ॥ ‘सङ्ख्याशब्देनात्र क्रमो लक्ष्यत-इति’ । कथमव्यभिचारात्, यत्रैक एवाद्वैश्यनुदेशो च यथा ‘मुद्रादणि’ ति न तत्रानियमप्रसङ्ग इत्यनेकत्वसङ्ख्याया एवेह ग्रहणं सा च क्रमं न व्यभि-चरति युगपदनैकस्य शब्दस्योच्चारयितुमशक्यत्वात्, मुख्ये त्वर्थं ऽयमर्थः स्यात्समानां समसङ्ख्यानामुद्देशिनां या सङ्ख्या चतुरादिलक्षणा तया उद्देश्यः सम्बध्यते तत्सङ्ख्याको भूत्वा सम्बध्यतइति ततश्चानर्थकमेव स्यात् समत्वादेवास्यार्थस्य सिद्धत्वाद् अतः क्रमपर एव सङ्ख्याशब्द इति । यथाक्रमग्रहणं तु न कृतं सङ्ख्याद्वारकं साम्यं यथा विज्ञायेत, अन्यथा स्यान्प्रय-त्नादिङ्गतमपि समत्वं प्रतीयेत । ननु च क्रियमाणमपि सङ्ख्याग्रहणं क्रमपरमिति कथमतः संख्यासाम्यप्रतिपत्तिः, सत्यं, क्रमे शब्दः पर्यवस्यति मुख्यो-प्यर्थः प्रतीयते स हि प्रतीतो लाक्षणिकं गमयति तस्मात् संख्याग्रहणसा-मर्थ्यात् तद्द्वारकमेव साम्यं गृह्यते । ‘यथासंख्यमिति’ । ‘यथासादृश्य’ इति वीप्सायामव्ययीभावः । ‘अनुदेशो भवतीति’ । सम्बन्धी भवतीति द्रष्ट-व्यम् । तथा च वक्ष्यति ‘अनुदेशिनः सम्बध्यन्तइति’ । ‘अनुदिश्यत-इत्यनुदेश इति’ । ‘अकर्तरि च कारके संज्ञाया’ मित्यसंज्ञायामपि कर्मणि घञ् । अनुशब्दः पश्चादर्थं दृशिरुच्चारणक्रिय इत्याह । ‘पश्चादुच्चार्यत-इत्यर्थे इति’ । यदुक्तं संख्याद्वारकं साम्यं गृह्यतइति तद्दर्शयति ‘समानां समसंख्यानाम्,’ अस्यैव विवरणं ‘समं पठितानामिति’ । ‘उद्देशिनामिति’ । कं चिदुक्तं विधातुं प्रसिद्धवच्छब्दपरामर्शयोग्येन रूपेण उपादानमनुदेशस्तद्वन्त उद्देशिनो विधेयतया पश्चादुच्चारणमनुदेशस्तद्वन्तानुदेशिनः । यद्यपि सूत्रे उद्देशिनो न श्रुतास्तथाप्यनुदेशशब्दस्य सम्ब-

न्यिशब्दत्वात् समसख्यत्वस्य च प्रतियोग्यपेक्षत्वात् तस्यैव गम्यन्ते ।
उद्देशिनामनुद्देशिना चेति यथाक्रममित्येतदपेक्षया षष्ठौ । 'यथा
क्रममिति' । पूर्ववदव्यधीभावस्तृतीयान्त चैतत् । तदयमन्तरार्थः । समसख्या
नामुद्देशिनामनुद्देशिना च यो य क्रमः प्रथमचरमभावस्तेन तेनानुद्देशिन
सम्बन्धन्ते उद्देशिभिः सहेत्यर्थोऽङ्गम्यते । क्वचिदुद्देशिभिरिति पठ्यते तत्र
सहयोगे तृतीया । प्रथमात् प्रथम इत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणे योजयति ।
बहन्ति वर्णन्ति नदन्तीत्यादौ लोक एव यथासख्यसम्बन्धस्य दृष्टत्वा
न्तर्गतेन, उच्यते, व्युत्क्रमेणापि सम्बन्धो लोके दृश्यते कन्याब्रह्मचारि
णौ दण्डकन्दुकहस्ताविति, योग्यतावशादत्र सम्बन्ध इति चेत् क्रमेणापि
सम्बन्धस्तदुदाहरणं योग्या हि नद्यो वहने घनाश्च वर्णणे, अत एवैकस्य
धर्मिणो बहुषु धर्मेषु विहितेषु विधानक्रमेणान्यथा वा योग्यतानुरूप एव
सम्बन्धो भवति अमुमुद्वर्त्तय स्वापय भोजय भोजय स्वापयोद्वर्त्तयेति । स्यादेत
त्, स्वतः प्राप्तिरिय यदुक्तक्रमेण सम्बन्धः । तथाहि । योग्यता विशेषानवधारणे
प्रथमप्रतीतयो सम्बन्धो बाधकाभावात् तावता हि द्वयोरपि चरितार्थत्व
द्वितीयस्य धर्मिणो धर्मस्य वा प्रतियोग्यपेक्षायाः प्रथमश्रुतस्य चरितार्थ
त्वाद् अवचरितार्थेन द्वितीयेन प्रतियोगिना सम्बन्धः, एव सर्वत्र तस्मात्
स्वतः प्राप्या क्रमसम्बन्धः सिद्ध इति । यद्येव लक्षणेत्यम्भूताख्यानेत्यादौ
वैषम्येष्वेवमेव स्याद यावता साम्यं तावतामादित क्रमेण सम्बन्धः परि
शिष्टस्य तु सर्वैरनन्तरेण वेत्यतः समानामिति वक्ष्यामीत्यारम्भः । 'स्वरि
तेनेति' । 'विशेष वक्ष्यामीति' । क्वचिद्द्वि साम्येऽपि नेष्यते, अथारभ्यमाणे-
ष्यस्मिन् परस्मैपदानां णलादयो लुट् प्रथमस्य हारौरसः 'एषो ऽयथा
याव' इत्यत्र कथमस्य प्रवृत्तिः यावता परस्मैपदादिसञ्ज्ञा युगपदेव सञ्ज्ञिता
प्रतीतिः न क्रमेण, सत्यं, तिबादिसूत्रे ऽन्तरसमान्वाये च तिबादयः क्रमेण
प्रतीताः स एव क्रमो नियामको भविष्यति एव दुन्दुपि । पात्रेत्यादौ
युगपदधिकरणवचनतायां दुन्दुपि क्रमस्य प्रतीतिः स एव नियामकः । ननु
च तिपो णल् तसो ऽतुस् प पिब ओ जिघ्र इत्येव भिन्नवाक्यतयोपदे
शोस्तु एव हीद न वक्तव्यं भवति सत्यमेव तु गौरव स्यात् तस्य रूपेणा

निर्देशात् तत्र विभक्तेर्भेदेनोच्चारणाच्च । तथा 'विदो लटो वे' त्यन्तानन्तर्या-
न्मसो मेत्येव सम्बध्येत, तदाह सञ्ज्ञासमासनिर्देशात् सर्वप्रसङ्गानुदेशस्य
तत्र यथासख्यवचन नियमार्थं सञ्ज्ञासमासनिर्देशश्च पृथग्विभक्तिसङ्घ-
नोच्चारणार्थं प्रकरणे च सर्वसम्प्रत्ययार्थं इति, तैदिय इत्यादौ 'सोऽस्या
भिजन' इत्यत्रार्थे प्रत्यय । 'इहेत्यादि' । एकयोगत्वपक्षे चोद्यम्भिन्नयोगपक्षे
तु योगविभागो यथासख्यनिरासार्थ इति वक्ष्यति । केचित्त विभज्य योग
पठन्ति । अन्ये त्वेकमेव । स्वरितेनेत्यादिपरिहार । कथं पुनरय विशेषो लभ्यत
इत्याह । 'स्वरितेनाधिकार इत्यादि' । यद्येव स्वरिते दृष्टे सन्देह स्यात् न
ज्ञायते किमय यथासख्यार्थं आहो स्विदधिकारार्थं इति सन्देहमात्रमे
तद् भवति सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि
सन्देहादलक्षणमिति तत्र व्याख्यानान्निर्णयो भविष्यति ॥

'स्वरितेनाधिकार' ॥ अत्र पारिभाषिकस्य स्वरितस्य ग्रहणे
रक्षाभ्यासो ण इत्यादौ नकारादेर्व्यञ्जनस्याधिकारोपलक्षणं नोक्तं स्यात्
पारिभाषिकस्यालुधर्मत्वादिति मत्वाह । 'स्वरितो नाम वर्णधर्म इति' ।
वर्णमात्रधर्म इत्यर्थः । स चायं धर्मः कलाध्यातादितुल्य केवल सूत्रेष्वेव
भवति न प्रयोगे, क्वचित्तु स्वरितो नाम स्वरदोषो वर्णधर्म इति पाठः ।
तत्र स्वरदोष उच्चारणदोष, अधिकारशब्दो भावसाधनः । 'विनियोग
इति' । व्यापारणम् । अथ शब्दस्य विनियुक्तस्य कोव्यापार इत्याह । 'अधि
कृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठतइति । उपस्थानमप्येतदेव यदुतास्य तत्र बुद्धिस्यता ।
उत्तरत्रेत्युपलक्षणं क्वचित् पूर्वत्राप्युपतिष्ठते सूत्रकारेण पठितस्याप्यस्य स्व
रितत्वस्य सकीर्णत्वात् पाठस्य विषयविभागो दुर्ज्ञेय इत्याह । प्रतिज्ञा
स्वरिता इति' । प्रत्यय इत्याद्युदाहरणानि । किमर्थं पुनरिदमुच्यते यावता
निर्दिश्यमान लोकेधिक्रियते यथा देवताय गौर्द्विषता कम्बलश्चेति देवद
त्तायेति गम्यते तथा 'सु स्थिर' इत्यादीनां साकाङ्क्षत्वादनुरूपैर्घञादिभि
रेव सम्बन्धो भविष्यति, अन्यनिर्देशस्तन्निवर्त्तकः, तद्वथा देवउत्ताय गौर्द्विष
ता विष्णुमित्राय कम्बल इति कम्बलो गौर्नैवर्त्तको भवति तथेहाप्य
भिविधौ भाव इतीनुण् घञो निवर्त्तकः स्यात् ततश्चा 'क्राशेऽवन्योर्ग्रह'

इत्यादिष्वनन्तर इनुण्वेव स्यात् तस्मात्परिभाषा, ऽधिकारपरिमाणज्ञान तु न ज्ञायते कियन्तमवधिमधिकारोनुवर्तत इति यथा प्रागभ्यासविकारेभ्यो ह्नाधिकार उतासप्तमपरिसमाप्ते, धातेरिति प्राक् लादेशेभ्य उताध्या यस्य परिसमाप्ते, एव तर्ह्युभयार्थमिदम् । अधिकारार्थं च निवृत्त्यर्थं च कथं स्वरितेनाधिकार स्वरिते दृष्टे ऽधिकारो न भवतीत्यर्थं, तेन 'वि शतिकात् ख' इत्यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञेय तद्वर्शनाच्च द्वित्रिपूर्वादित्यस्य निवृत्तिरवसीयते, एवमपि स्वरिते दृष्टे सदेह स्यात् किमयमधिकारार्थं आहो स्वित् प्रकृतस्य निवृत्त्यर्थं इति एव तर्हि यस्य यावत्सु योगेष्वनुवृ त्तिरिष्यते तत्र तावत्तिथोऽलनुबन्धनीय यथा द्वित्रिपूर्वाच्चिष्कादित्यत्रे कार तेन द्वयोर्योगयोरनुवृत्तिभविष्यति एवमन्यत्रापि यत्र तावत्तिथोल नास्ति तत्र प्राग्वचन कर्त्तव्यं यथा अङ्गस्य प्राक् टेरिति तद् गुरु भवति । स्यादेतत् व्याख्यानात् पारमाण ज्ञास्यतइति, अधिकारोपि तर्हि व्या ख्यानात् ज्ञायताम् इनुण्वजिति सदेहे घजिति व्याख्यास्याम, इनुण्व आनन्तर्येघजोप्यनुवृत्तिसामर्थ्यं दृष्टमित्यस्येव सदेह 'यहवृट्निश्चिगम श्वे' त्यादिषु त्वनन्तरस्याप एवाधिकारो न दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यस्यापि घज सिद्धत्वाद्वाख्यानाद्वा । यदप्युत्प्रेक्षितम् आकाङ्क्षारहितेपि वाक्ये प्रकृतस्य सम्बन्धार्थं शास्त्रीयोधिकारो यथा 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चे त्यत्र प ऊचम्यधिकार इति तत्रापि व्याख्यानमेव शरणमिति तदेव सर्वत्रास्तु नार्थ एतेन, इदं तर्हं प्रयोजनम्, अन्यत्र दृष्टस्याधिकारस्य स्वरितेनोपलक्षणं यथा स्याद् यथा गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्र स्त्रीग्रहणस्य, नह्येतल्लौकि केनाधिकारेण सिद्धमानुषङ्गिक वास्य प्रयोजनं यत् साकाङ्क्षेषु व्यवहि तस्य चानुवृत्ति ॥

“अनुदात्तहित आत्मनेपदम्” ॥ ‘अविशेषणेत्यादि’ । लस्य तिबा दय, लट शतृशानच्चा ‘लिट कानञ्चा’ ‘कसुश्च’ ‘लट सट्टे’ त्यात्मने पदपरस्मैपदयोर्वहितत्वादापादपरिसमाप्तौ नैयमाथे प्रकरणमित्यर्थः । एक- वाक्यतया विधावितरेतराश्रयणप्रसङ्गः । स्यादेतत्, यथा ‘बहुषु बहुव चन’ ‘कर्मणि द्वितीया’ ‘ह्याप्प्रातिपदिका’ दित्येतैरेकवाक्यभूतै

स्वादीना विशिष्टविधि, एवमनेन प्रकारेण लस्य तिबादय इत्यादि भिश्च तिडामपि विशिष्टविधिरित्विति । यद्वेवमात्मनेपदपरस्मैपद सज्ञाभ्या तिबादीना विधि विहिताना च सज्ञाभ्या भाव्यामतीत-
 रेतराश्रय प्राप्नोति स्वरूपेण विशिष्टविधौ शत्रादिष्विति प्रसङ्ग, स्यान्मत,
 लस्य तित्तत्सुभिसिष्यस्यमिष्वस्मस, लस्य तिबादयो भवन्ति ततो
 'ऽनुपराभ्या कृञ' कर्तर्यनुपूर्वात् करोति परस्य लस्य तिबादयो
 भवन्ति किमर्थमिदं गन्धनावन्तेपणस्वरितजित इति वक्ष्यति तद्वाधनाथै,
 कर्तृग्रहण 'भावकर्मणो' रिति वक्ष्यमाणस्य तडो बाधो मा भूदिति,
 एव 'मभिप्रत्यातिभ्य क्षिप' इत्यादि 'लुटि च कृप इत्येवमन्त कृत्वा
 ततोनुदात्तङितस्ताताभ्यासाथान्धमिद्वहिर्माहङ्, अनुदात्तङित परस्य
 लस्य तादयो भवन्ति तिबादीनामपवाद, ततो भावकर्मणोरित्या
 दि विभाषापपदेन प्रतीयमानइत्येवमन्त करिष्यते तत्रायमप्यर्थ आत्म
 नेपदग्रहण शेषग्रहण परस्मैपदग्रहण न कर्तव्य भवति । एवमपि प्रकरणान्त
 रावस्थिताना शत्रादीना नियमो न स्याद् अतो न स्वरूपेण विशिष्ट
 विधिर्युक्त सज्ञाश्रयणे तु यच्चैतत्प्रकृत्योर्विधानं तत्र सर्वत्रोपस्थाना
 बाय दोष कि त्वितरेतराश्रय प्राप्नोति, यदि त्वस्य सूत्रस्य शाटक वयेति
 वद् भाविनी सज्ञा विज्ञायेत ततो नतरेतराश्रय लाघव प्रति न कश्चिद्वि
 शेष इति कि मुद्या भाविसज्ञाश्रयणत्वेनेति भिन्नवाक्यतया नियमपक्ष
 एवाश्रितो वृत्तिकारेण, यद्वेव विकरणव्यवधाने नियमाप्रसङ्ग लिङ्लिट्
 श्रमश्लुलुत्तु वचनानुबन्धयोरर्थवत्त्वाद्, इह हि विकरणानामवकाशो ऽला
 देशाश्चानशादय, नियमस्यावकाशो यत्र विकरणा न सन्ति स्पष्टिषीष्ट
 पस्यर्द्धे आस्ते शेते अरति जुहोति भिनत्ति भूयादित्यादि । एधते स्पष्टते
 कुरुते निवृत्तशतइत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विकरणेषु कृतेषु तैर्व्यवधाना
 चियमो न स्याद् असति नियमे यदि तावत् प्रकृतिनियमोऽनुदात्तङि
 दादिभ्य आत्मनेपदमेव शेषाद्वातो परस्मैपदमेवेति ततो ऽस्मिन् विषये
 उभयप्रसङ्ग, प्रत्ययनियमेपि तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिरिति धातेर-
 नन्तरस्य लस्य यद्वात्मनेपदपरस्मैपदे भवतो ऽनुदात्तङिच्छेदानन्तरमेव-

त्येव नियमो विज्ञायमानो धात्वन्तरादेव व्यावर्तयेदिति विकरणव्यवधाने
नियमाप्रवृत्तावुभयप्रसङ्ग एव । एकवाक्यतया विधाने तु नाय दोषो वि
हितेषु लादेशेषु सार्वधातुकापेक्षैर्विकरणैर्भाष्य विधान चानेन प्रकरणेन
सहेति नेत प्राग्विकरणसम्भव स्यादयो लावस्याया विधीयमाना अपि
लकारविशेषापेक्षत्वादुहिरङ्गा इति लमात्रापेक्षेव्यन्तरङ्गेष्वदेशेषु कृते
ष्वेव भविष्यतीति न तत्रापि दोष । ज्ञापकात् सिद्धं, यदय 'वृद्ध्य स्यस
नो' रिति स्ये विकल्प शास्ति तज्ज्ञापयति विकरणेभ्यो नियमो बलीया
निति, एतेनैतदपि निरस्त चडङ्भ्यामात्मनेपदप्रसङ्ग इति, कथं पूर्वनियमे
प्रवृत्ते पश्चात् चडङो भवत इति । प्रत्येकमिच्छब्दस्यान्वय इत्याह । 'अनु
दात्तेति' । 'ये धातवो ङितश्चेति' । समुदायसम्बन्धेतु चडिङ एव स्यात् स
ह्यनुदात्तेत् पठ्यते विचक्षण इत्यत्र युज्यथा स्याद् जकारस्त्वनुदात्तेत्त्वानि
बन्धनस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थस्तेन स एवाय नाग सहति कल
भेभ्य परिभव, न सहामि साहसमसाहसि-जीत्यादि सिद्धम् । धातव इत्येतत्
कुतो लभ्यते, के विदाहु । 'भूवादयो धातव' इत्यन्ते धातुग्रहणमनुवर्तते
तच्चानुदात्तङित इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् पञ्चम्या विपरिणम्यते
अत एव चडङ्भ्यामात्मनेपद न भवतीति यङन्तादपि तद्भि न प्राप्नोति
बेभिद्यतइति यदेव ह्यत्र ङिङ् न तदन्तो धातु, अवयवे चावर्तितार्थ
लिङ्गं समुदायस्य विशेषक भवति, तस्मादिह धातोरिति नानुवर्त्य प्रायो
वृत्त्या तु वृत्तौ धातव इत्युक्तं चडङोस्तु परिहार उक्त एव । यदाय प्रकृति
नियम स्याद् अनुदात्तङित आत्मनेपदमेवेति तृजादयो न स्य वचनाद्
भविष्यन्ति अस्ति वचनस्यावकाश परस्मैपदिनस्तत्रापि नियम शेषात्
परस्मैपदमेवेति तेन वचनाद् भविष्यन्ति तुल्यजातीयस्य च नियमेन
व्यावृत्ति कश्च तुल्यजातीय आत्मनेपदस्य परस्मैपद तस्य च तत् । एव
मपि शेषात् कर्तरीति शेषग्रहण न कर्तव्य प्रकृतिनियमपक्षे कथं प्रकृतयो
नियता आत्मनेपद परस्मैपद चानियत ततो वक्ष्यामि परस्मैपदमिति त
च्चियमार्थं भविष्यति यत्र परस्मैपद चान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेवेति
प्रत्ययनियमस्तु नान्तरेण शेषग्रहण शक्यो विज्ञातुमिति शेषग्रहण कुर्वत

सूत्रकारस्य स एवाभिप्रेत इत्याह । 'तेभ्य आत्मनेपद भवति नान्येभ्य इति' । यदि प्रत्ययनियमोय शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदमित्यत्र यदि तावदेव नियमः कर्त्तरि यदि भवति शेषादेवेति ततोऽशेषात् कर्त्तरि मा भूद् भावकर्मणोस्तु शेषाच्च परस्मैपद प्राप्नोति, अथ शेषाद्वदि भवति कर्त्तर्येवेति ततः शेषाद् भावकर्मणोर्मा भूद् अशेषात् भावकर्मकर्तृषु त्रिष्वपि प्राप्नोति, न चैकस्मिन्वाक्ये नियमद्वयं शक्यं विज्ञातुं शेषादेव भवति तत्रापि कर्त्तर्येवेति एव तर्हि योगविभागेन नियमद्वयं तत्रैव साधयिष्याम । 'आस्तइत्यादि' । आस उपवेशने, वस आच्छादने षूड प्राणिप्रसवे, शीङ् स्वप्ने, अदादय 'शीङ् सार्वधातुके गुण' ॥

'भावकर्मणो' ॥ भाव्यत इति भावः, ययन्ताद् भवते कर्मणि घञ् धात्वर्थे क्रियात्मक उच्यते कर्म तु पारिभाषिक, घञादिविधौ तु 'भाव' इति शुद्धाद् भवतेर्भावे घञ् भावः सत्ता धात्वर्थस्य सिद्धतावस्थोच्यते । अयमपि नियम इति दर्शयितुमन्यतः सिद्धिमाह । 'ल कर्मणि चेत्यादि' । कथं पुनरयं नियमः यावताऽनुदात्तङित एवात्मनेपदमिति पूर्वणं नियमेन यथा शेषात् कर्त्तर्यात्मनेपदं व्यावर्तितमेव भावकर्मणोरपीति तद्विषये विध्यर्थमिदं युक्तं सत्यं, यदि पूर्वसूत्रे प्रवृत्तेऽस्य प्रवृत्तिर्विपर्ययोपि शक्यते वक्तुं भावकर्मणोरैवात्मनेपदमित्यस्मिन्नियमे प्रवृत्तेऽनुदात्तङित कर्त्तर्यात्मनेपदमप्राप्तमिति पूर्वसूत्रमपि विध्यर्थमिति तेन द्वयोरपि लस्य तिबादय इत्येतदपेक्षया नियमार्थत्वं परस्परपेक्षया तु विध्यर्थत्वमेवमापादपरिसमाप्तेर्द्रष्टव्यम् । अत एवास्याऽन्यथा सिद्धिर्दर्शयताप्येवशब्देन प्रयुक्तं तिबादिसूत्रेण धातुसामान्यविहितं च लकारमाश्रित्य तिबादयो विहितास्तत्रैभ्य एव धातुभ्य इति पूर्वा नियमोऽयन्त्वेतयोरेवार्थयोरिति । ननु चार्थान्नियम एव अन्ये प्रतीयतेऽयन्त्वचार्थो ल कर्मणि चेति भावकर्मणोर्या विहितो लकारस्तस्य सामान्येन तिबादयः सर्वे वक्ष्यन्ते न त्वात्मनेपदमेवातस्तदेव यथा स्यादित्ययमारम्भ इति, प्रत्ययनियमे तु भावकर्मकर्तृष्वपि विहितस्य लस्य सामान्येन तद् वक्ष्यत इति प्राच्य स्यात्, सत्यम् । अयन्त्वचार्थं भावकर्मणोर्लृप्तिपक्षवत्त्वं भावकर्मकर्तृष्व

त्यर्थं, तिबादय इति सूत्रे तिप् प्रथमनिर्देशादेवमुक्तं तिबादिष्वन्तर्भू-
तास्तङ् इत्यर्थं तङ्गानाविति यावत्, किं पुन स्याद् यद्ययमर्थनियम-
स्याद् इह को भवता लाभो लब्ध को भवता दायो दत्त इति कर्मणि
घञ् न स्याद् अकर्त्तरि चेत्यस्य त्वपादानादिरवकाशः, यद्यपि तुल्यजातीयस्य
परस्मैपदस्य नियमेन व्यावृत्तिरिति पारहारोऽस्ति तथापि पूर्वसूत्रे तावत्
प्रत्ययनियम इतीहापि स एवाश्रितः । 'ग्लायतइति' । 'ग्लै चै हर्षद्वये' । 'सु-
ष्यतइति' । 'जिष्वप् शये, वचिस्वपीत्यादिना सप्रसारणम् । 'क्रियतइति' ।
'रिङ् शयग्लिङ्चु' यदा कर्मवत्कर्मणेत्यथ शास्त्रातिदेशो व्यपदेशातिदेशो
वा तदा शास्त्रव्यपदेशयोरतिदिष्टयो स्वेन स्वेन शास्त्रेण तत्तत्कार्यं भवति
तत्र कर्मण्यात्मनेपदमित्यस्यावकाशः शुद्धं कर्म, कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्य
शुद्धं कर्त्ता कर्मकर्त्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति अत आह ।
'कर्मकर्त्तरीत्यादि' । 'द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्ततइति । 'कर्त्तरि कर्म-
व्यतिहार' इत्यतः कार्यातिदेशपक्षे त्वात्मनेपदमेव । 'परमिति' । नाय-
परिहारो वाच्यः ॥

‘कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे’ ॥ अत्र लौकिकं कर्मं गृह्यते न पारिभाषिक-
कमित्याह । 'कर्मशब्दः क्रियावाचीति' । ननु कृत्रिमत्वात्पारिभाषिक-
स्यैव ग्रहणं युक्तं ततो देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्तीत्यत्रैव स्यात्, एव-
मन्यते इह कर्त्तरि व्यतिहारइतीयता सिद्धा, कारणादिव्यतिहारे कस्माच्च
भवति, उच्यते, क्रियाया साध्यत्वात् प्राधान्यं क्रिययाप्तुमिष्टतमत्वात्ता-
दर्थ्येन क्रियाप्रवर्तनात् कर्मणोऽपि प्राधान्यमित्युभयव्यतिहारे लब्धे
कर्मग्रहणं क्रियते तदादि साधनं कर्मं गृह्येत तदा क्रियाया अपि
सदृशप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् कृत्रिमकर्मत्वमिति पुनरुभयोरपि
ग्रहणात् कर्मग्रहणमनर्थकं स्यात्, किं चात्मनेपदेनाक्षिप्तोऽनुवृत्तो वा धातु-
कर्मव्यतिहारेण विशेष्यते तत्र वर्त्तमानाद्वातोऽस्ति न च साधनकर्मणि
धातोर्द्वैति सम्भवति तस्य क्रियावाचित्वादिति । विनिमयो व्यत्यास-
इत्यर्थः, एतदेव स्पष्टयति । 'यत्रेति' । योग्यतावशादस्यैव साधनम-
स्यैव क्रिया साध्येति निर्वीतयोर्विपर्ययोऽसौ साध्यसाधनभावस्य स व्यतिहार-

इति विवक्षित यजेत्युपक्रमात् स व्यतिहारस्य विषयो विवक्षित इत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहार उच्यते सप्रहरन्ते राजान व्यात्युत्तीमभिसरणाभलहामदीव्यचिन्ति । 'व्यतिलुनतइति ।' लूज् छेदने 'आत्मनेपदेष्वनत' इत्यदादेशे श्नाभ्यस्तयोरित्याकारलोप 'प्यादीना ह्रस्व,' अन्योन्ययोग्यमन्योन्यविषये बालवन कुर्वन्तीत्यर्थः । एवरूपश्चार्थानैककर्तृकत्वे सति प्रतीयतत्येकवचन न भवतीति केचिदाहुः । व्यत्यसे व्यतिहे इत्येकवचनमपि तत्र तत्रोदाहरिष्यते अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्म इति भट्टप्रयोगः । 'कर्मव्यतिहारइति किमिति' । कर्तृग्रहणमेव व्यतिलुनतइत्यादौ प्रापकत्वेनोपयोत्यतइति भावः । अथ कर्तृग्रहणं किमर्थं भावकर्मनिवृत्त्यर्थं न वा पूर्वण्य भावाद् भावकर्मणोरहिं पूर्वणात्मनेपद भवत्येव व्यतिलूयते व्यतिपूयतइति तेन यथा स्याद् अनेन मा भूत, क पुनरत्र विशेष, तेन वा स्यादनेन वा, अयमस्ति विशेष अनेन सति 'न गतिहिसार्थेभ्य' इति प्रतिषेधप्राप्तेति व्यतिगम्यते ग्राम व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति । न वानन्तरस्य प्रतिषेधाद् व्यतिहन्यतइत्यत्र द्वे प्राप्ती भावकर्मणोरिति च कर्मव्यतिहारइति च तथानन्तरस्य विधिर्भवति प्रतिषेधो वेति अनन्तरा कर्मव्यतिहारलक्षणा प्राप्ति प्रतिषिध्यते पूर्वा तु भविष्यति नार्थ एतेन कर्तृग्रहणेनेत्यत आह । 'कर्तृग्रहणमिति' । शेषात्कर्तरीति प्रदर्शनमेतदा हो दोनास्यविरहण' इत्यादावप्यस्योपयोग वक्ष्याम ॥

'न गतिहिसार्थेभ्य' ॥ 'व्यतिगच्छन्तीत्यादि' । एषु समूहगतेषु हि हिंसि हिंसाया हन हिंसागत्यो गमे 'रिषुगमियमा छ' 'छेचे'ति तुक् सुपेलधूपधगुण हन्तेर्गमहनेत्युपधालोप होहन्तेरिति कृत्वम् । 'हिसादीनामिति । हिसिप्रकाराणां शब्दक्रियाणामित्यर्थः । 'उपसंख्यानमिति' । संख्यायते सतिष्य प्रतिपाद्यते ऽनेनार्थ इति संख्यान सूत्र तस्योपोच्चारितमुपसंख्यान सूत्र समीपवदमपि सूत्र पठितव्यमित्यर्थः । 'हरतेरप्रतिषेध इति' । अर्थग्रहणसामर्थ्यादौ शब्दान्तरनिरपेक्षा गतिहिसयोर्वर्त्तन्ते तद्वद्दृष्टान्तइति उपसर्गवशेन हिंसार्थत्वादुरतेरप्रतिषेध इत्याहुः । इह तु तत् सप्रहरिष्यन्ते दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयाविति योत्स्यमानाविति विव.

क्षित न व्यतिहार, इह च सव्यवहरन्ते गगैरिति वहेरगत्यर्थत्वादप्रतिषेध
देशान्तरप्रापण हि वहेरर्थे भार वहतीति नान्तरीयकस्तु गतिप्रत्यय
कन्याप्रापणमुखेन गगै सम्बध्यन्तइत्यर्थ ॥

“ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ” ॥ उपोच्चारितपदमुपपदच पारिभा
षिकम् असम्भवाद्, असत्युपपदग्रहणे पञ्चमीनिर्देशे परस्यैवानन्तरस्य स्यात्
‘ तस्मादित्युत्तरस्ये ’ ति वचनात्, सप्तमीनिर्देशे तु ‘ तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्ये ’ ति पूर्वस्यैवानन्तरस्य स्यात् तत्र यद्यपि लकारोऽनन्तर परो न स
म्भवति धातुस्तु सम्भवति पूर्वस्तु धातुरनन्तरो न सम्भवति लकारस्तु स
म्भवति, तृतीयानिर्देशस्तु पञ्चमीसाधारणत्वादनध्यवसान इत्युपपदग्रहण
क्रियते । इतरेतरस्येत्यादि । लौकिके तु शब्दव्यवहारे लाघव प्रत्यना
दराद् इतरेतरादिशब्दास्तद् उपसर्गाश्च कर्मव्यतिहारद्वोतनाय समु
च्चीयन्ते, कर्मव्यतिहारे ‘ सर्वनाम्नो द्वे भवतस्समासवच्च बहुल ’ यदा न
समासवत् प्रथमैकवचनं तदा, पूर्वपदस्येति षष्ठ्येकवचनान्तस्येतरशब्दस्य
द्विर्वचने समासवद्भावेन सुबलुकि समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वात्^१ पुन
षष्ठ्येकवचनम् । अन्यशब्दस्य तु बहुलग्रहणादसमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य
षष्ठ्येकवचनस्य प्रथमैकवचनम् एवम्परम्परस्येत्यत्रापि कस्कादिषु दर्शनाद्वि
सर्जनीयस्य सत्त्व पदस्य द्विर्वचनविधानादन्योन्यपरस्परेति सूत्रवाक्ययो
प्रकृतिभागमात्रस्यानुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

“ नेर्विश ” ॥ ‘ शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्तइति ’ अनारम्भस्यापि
शेषपक्षे निवेपात् । ‘ आत्मनेपदं विधीयतइति ’ । यद्यपि तिषादिसूत्रा-
पेक्षया सर्वस्यैव प्रकरणास्य नियमार्थत्वम् । ‘ अनुदात्तङित आत्मनेपद ’
‘ भावकर्मणो ’ रिति सूत्रद्वयान्वेक्षया तु विध्यर्थत्वमपि सम्भवतीति मत्वै
वमुक्तम्, एव सर्वत्र द्रष्टव्यम् । न्यविशतेत्यत्र लङि निविशल् इति स्थिते
लादेशो लकारमात्रापेक्षत्वाद् अन्तरङ्गो ऽङागमस्तु लुङादिविशेषापेक्षत्वा

१, दुर्ध्ववसाय इति पा २ ।

२ समुदायादित्यधिकं २ पुस्तके ।

द्विहिरङ्ग इति पूर्व लादेशे विकरणश्च प्राप्नोति अङ्गागमश्च नित्यत्वाद्वा-
करणो, ऽङ्गागमो हि विकरणे कृते तदन्तमेव लङि परतोङ्गम् । तदादि-
ग्रहणस्य स्यादिदं नुमर्थत्वादिति तस्यैव प्राप्नोति अङ्गते विकरणे धातुमा-
त्रस्येति शब्दान्तरप्राप्तेरनित्य, ततश्च विकरणान्तस्य विधीयमानोऽङ्गा-
गमो धातुमात्र प्रत्यभक्त इति नेश्च धातोश्च व्यवधायक इत्यात्मनेपद
न प्राप्नोतीत्यत आह । 'यदागमा इत्यादि' । एव मन्यते बाह्योपसर्ग
सम्बन्धापेक्षत्वादय 'विधिर्विहिरङ्ग' अस्मिश्चाप्रवृत्ते लादेशोऽप्यप्रवृत्त एव,
अपवादविषयपरिहारेण हि तेन प्रवर्तितव्यम् । अनिवृत्तश्च लादेशो वि-
करणोत्पत्तौ न निमित्त तेन लावस्यायामेवाङ् भवन् धातुमात्रस्यैव भवति
ततश्च तदवयवत्वाच्च तस्यैव व्यवधायक इति, कथं तर्ह्युक्त व्यवधानेपि
भवतीति, श्रुतिमात्रापेक्षया, क्व चित्त्वटा नास्ति व्यवधानमित्येव पाठ ।
'मधु निविशतीति' अङ्गभक्तो नुम् डेरनवयव इति निशब्दस्यानर्थक्य
क्व चित् मधूनि निविशन्ति भ्रमरा इति शसन्त पठ्यते ॥

"परिग्रहेभ्य क्रिय" ॥ पर्यादय उपसर्गा एहान्तइति कथं क्रिय
इति षष्ठी उपसर्गैरेव पर्यादिविशेषणार्थेद्वारको विशेषणविशेष्यभावसङ्ग-
सम्बन्ध न च क्रियो ये उपसर्गास्तेभ्य पर धात्वन्तरं सम्भवतीति
क्रीणातेरेवात्मनेपद भवतीति । यद्वा पर्यादिविशेषणाय षष्ठीमनुभूयात्म
नेपदसम्बन्धे क्रिय इति पञ्चमी सम्पद्यते तदाह । 'इत्येतेभ्य उतरस्मात्
क्रीणातेरिति' । 'बहुवीति' । बहुवो वय पत्नियोस्मिदिति बहुव्रीहि,
कर्मपद चैतत्, पत्निवाचिनो विशब्दस्य नपुसकत्वाभावाद् विभक्त्यास्य
व्यवधानात्केवलो नोदाहृत । ननु बहुव्रीहावपि बहुत्वस्वार्थाया वृत्तौ वरा
नर्थक्यम् अजहत्स्वार्थायामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वमिति न भविष्यति, एव
तर्ह्युदाहरणदिगिय दर्शिता, इदं तत्रोदाहरण वे क्रीणासि अत्रैकदेशविकृत-
स्यानन्यत्वात्प्रसङ्ग, वी क्रीणीत अत्रैकादेशस्य पूर्व प्रत्यन्तवद्वावात्प्रसङ्ग ॥

"विपराभ्या जे" ॥ 'साहचर्यादिति' । द्वयोर्दृष्टापचारत्वेऽपि
परस्परसाहचर्यादित्यर्थ । 'नेर्विश' इत्यादिप्रकरणसाहचर्याद्वा । 'बहुवीति' ।

अत्रापि वे जयसि वी जयत इत्युदाहार्यं, परा, उत्कृष्टा । अथ कथं जेरिति निर्देश, यावता प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति अवि श्नुधात्वित्यादिनेयङादे शेन भवितव्यं, न च दीर्घेषु सावकाशमियङ परत्वात् 'जेर्ङिती' ति गुणो बाधतइति युक्तं, ह्रस्वेष्वपि पूर्वविप्रतिषेधेनेयङ इष्टत्वात्, तथा च 'क्षिय' इति निर्देश, उच्यते, धातुत्व तावदर्थान्नय क्रियावचनो धातुरिति इह वा विवक्षितार्थं रूपमात्रमनुकृतमिति अनुकार्यस्यापि धातुत्व नास्ति प्रागेवानुकरणस्य ॥

“आडो दोनास्य विहरणे” ॥ यथैवावत्सा धेनुरानीयतामित्युक्ते स सम्भवत्सम्बन्धा गोधेनुरानीयते न महिष्यादिधेनु तथेहापि सम्भवदास्यविहरणस्य दुदाञ् दानइत्यस्यैव ग्रहणं न तु गामादायहणेऽप्यविशेष इति सर्वेषां दारूपाणामित्याह । ‘आङपूर्वाद्वाञ इति’ ॥ ‘आदत्त इति’ । श्लो द्विर्वचन पूर्ववदाकारलोप दकारस्य चत्वं, क्व चिदाडो ङिद्विशिष्टस्य ग्रहणं किं भिन्नामाददातीति पठ्यते तत्र स्मृतावाकार । ‘आस्यविहरण समानक्रियादपीति’ । कथं, मिहाडो दोनास्य इतीयता सिद्धं द्रव्ये धातोर्द्व्यस्यसम्भवादास्यसमवायिन्यां क्रियाया वर्तमानस्य समुदायस्य निषेधो विज्ञायते, नचैव स्व मुख्यमादत्तइत्यत्रापि मुख्यविषयत्वादादानस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः, शास्त्रास्यैव समवेता क्रिया तस्या वर्तमानो ददातिरास्ये वृत्तिर्भवति ग्रहणन्तु शास्त्रशास्त्रिणोऽभयोरपि समवेतम् । अनास्य इति पर्युदास, आस्यानास्यसमुदायश्चास्यादन्य इति विधिरेव भविष्यति, एव सिद्धे विहरणग्रहणं विहरणविशेषोपलक्षणार्थं तेनासत्यप्यास्ये तादृशे विहरणे भविष्यति यादृशमास्यविहरणम् आस्यव्यादानम् । ‘विपादिकेति’ । पादस्फोटो विपादिका । ‘स्वाङ्गकर्मकाच्चेति’ । स्वमङ्ग स्वाङ्गं न तु पारिभाषिकमद्रवादिपलक्षणं, एतच्छब्दं न्यायसिद्धमेवाङ्गं, कथं, कर्तरीति वर्तते आस्यशब्दश्चायं सम्बन्धिषष्ठ्य कस्यास्यमित्यपेक्षाया यस्मिन् कर्तव्येऽत्मनेपदस्य चेतदास्यमिति विज्ञाते तेन परकीयास्यविहरणे विधिरेव भवति ॥

“क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च” ॥ ‘माणवकुमनुक्रीडतीति’ । माणवकुमनु सह क्रीडतीत्यर्थः । ‘तृतीयार्थ’ इत्यनु कर्मप्रवचनीयसूत्रकः ‘आगमेरिति’

अयन्तस्येद गृहणम् आगमयस्व तावदिति सहस्र कञ्चित्काल मा त्वरिष्ठा
इत्यर्थे । 'शित्तेरिति' । शित विद्रोपादानइत्यस्यानुदात्तेत्वादेव सिद्दु-
मिति शके सचन्तस्य गृहण, 'शित्तइति' । सनि मीमाञ्चित्यच इस्, स्को
सयोगाद्रोरिति सलोप, 'अत्र लोपोभ्यासस्य' धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितु
मिच्छतीत्यर्थे, क्रियाविषयो हि शके प्रयोग भोक्तु शक्नोति गन्तु शक्नोतीति
तदिह ज्ञान विषय आत्मनेपदेनैव ज्ञानविषयत्वस्य गमितत्वाज् ज्ञानमिति
न प्रयुज्यते । 'अशिषि नाथ इति' । नाष्ट नाष्ट यात्रोपतापैश्वर्याशी षु अनु-
दात्तेत्, नियमार्थं तु वचनम्, आशिष्येव यथा स्याद् याञ्चद्विषु माभू-
दिति, अनुदात्तेत्त्व युज्यते, 'सर्पिषो नाथ इति' । 'आशिषि नाथ' इति
कर्मणि षष्ठी, सर्पिर्म भूयादित्याशास्तइत्यर्थे । 'हरतेरिति' । गति
प्रकार, 'पैतृकमिति' । पितुरागत प्रकार सतत शीलयन्तीत्यर्थे । 'अत
ष्ठत्र' 'इसुसक्तान्तात्क' प्रत्युदाहरणे सादृश्यमात्र विवक्षित न प्रकारता-
च्छील्य, 'किरतेरिति' । विक्षेपार्थं किरति, हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ता,
तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारण जीविकाकुलायकरणे तु फलम् एतेष्वर्थेष्व
पाञ्चतुषादिति सुद्विधीयते । 'आनुतइति' । उत्कण्ठापूर्वं शब्द करो
तीत्यर्थे । गु स्तुतौ अदादि । 'आपृच्छतइति' । प्रच्छ जीप्साया तुदादि,
गृहीत्यादिना सम्प्रसारण, 'वाचा शरीरस्पर्शनमिति' । त्वत्पादौ स्पृशामि
नैतन्मया कृतमित्येव रूप शपथविशेष । 'देवदत्तायेति' । श्लाघद्भुङ्
स्याशपामिति सम्प्रदानसज्ञा ॥

“समवप्रविभ्य स्थ ” ॥ सन्तिष्ठतइति' । पात्रादिसूत्रेण तिष्ठा
देश । अत्राप्युपसर्गग्रहणादिह न भवति वे तिष्ठसि की तिष्ठत इति ।
'अस्ति सकारमिति' । स्त सन्तीत्यादौसकारमात्रस्य दर्शनात्स भुवीत्येव
धातु पाठ, अस्तीत्यादौ पिति सार्वधातुके अडागमो विधेय, आस्ताम्
आसन्तित्यादौ आडागमस्यादित्यापिशला मन्यन्ते । 'आगमौ गुण-
चट्टी इति' । वैयाकरण सौवश्व इत्यादौ वृद्धेरागमत्वमित्याहु । गुणस्य
स्वागमत्वे उदाहरण मृगम् ॥

“प्रकाशनस्योपाख्योऽश्च” ॥ ‘स्वाभिप्रायकथनमिति’ । कथनमा विष्करणमात्रं न तु शब्देनैव, तेनाभाषमाणायामपि कन्यकाया भवति । ‘तिष्ठत्यस्मिन्निति’ । प्रकरणादिनात्र विवादपदनिर्णेतुं प्रतीतिर्न तु शाब्दीति विग्रहवाक्ये आत्मनेपदं न कृतं, ‘सशय्यं कर्णोद्विष्यति’ । सशय्यस्थानेषु कर्णोदीन् निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥

‘उदोनूर्ध्वकर्मणि’ ॥ ‘कर्मशब्दः क्रियावाचीति’ । साधनकर्मणि धातोर्वृत्त्यसम्भवादिति भावः । ‘उद ईहायामिति’ । ईहा परिस्पन्दः, ‘ईहायहणमित्यादि’ । ईहात्मकं यदनूर्ध्वकर्मत्येवमनूर्ध्वकर्मण एव विशेषणम् ईहायहणं न पुनरनूर्ध्वकर्मण्यहणमपनीय ईहायहणं कर्तव्यमित्युच्यते इत्यर्थः । तथा हि सत्यासनादुत्तिष्ठतीत्यत्रापि स्यात्परिस्पन्दरूपत्वादुत्थानस्येति भावः, उद ईहायामित्येतत्कर्मण्यहणात् सिद्धमित्याहुः । कथम् ईहाऽनूर्ध्व इत्येतावताऽनूर्ध्वताविशिष्टं क्रियावाचित्वं सिद्धं धातोः क्रियावाचित्वात्, ए० सिद्धे कर्मण्यहणात् लोकप्रसिद्धं परिस्पन्दात्मकं कर्मं गृह्यते इति ॥

“उपानं मन्त्रकरणे” ॥ पारिभाषिकमत्र करणं गृह्यते, मन्त्रकरणं यस्यार्थस्य तस्मिन्वर्तमानादित्यर्थः । ‘उपादित्यादि’ । अमन्त्रकरणार्थं मिदम् । ‘सङ्गतकरणमुपश्लेष इति’ । विनापि मैत्रीसम्बन्धात् । सुप्तमुपतिष्ठतइति’ । प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘भिक्षुक इति’ । लिप्सया हेतुभूतया ब्राह्मणकुलमुपगच्छतीत्यर्थः ॥

“अकर्मकाश्च” ॥ अत्रासम्भवात् क्रिया कर्म न गृह्यते, न ह्यस्ति सम्भवो धातुश्च भवत्यक्रियावचनश्चेति । ननु च साधनकर्मणाप्यकर्मकत्वं व्यवभिचारादविशेषणं नहि शब्दात्मकस्य धातोः कर्मणा योगवियोगौ सम्भवतः साधनयोगस्य क्रियाधर्मत्वादत आह । ‘अकर्मकक्रियावचनादिति’ । एतेनार्थद्वारकमेतद् धातोर्विशेषणमिति दर्शयति । ‘यावदुक्तमिति’ । यथार्थं यद्व्ययमिति वीप्सायामव्ययीभावः । सप्तम्यन्तं चैतत् । ‘सनिधीयत इत्यर्थ इति’ । भावे लकारः, अर्थतो व्याख्यानं चैतत्, यो ह्युपतिष्ठते स सनिधत्ते यश्च सनिधत्ते तेन सनिधीयते । ‘अकर्मकादिति किमिति’ । पूर्व

सूत्रे उपादितियोगविभागादिष्टस्य सिद्धिं पश्यति, न चैवमतिप्रसङ्गः, मन्त्र-
करणइत्यस्य नियमार्थत्वात् सकर्मकाद्यादि भवति मन्त्रकरणएवेति । 'राजा
नमुपतिष्ठतीति' । विपरीतोपि नियमः स्यात्, करणे यदि भवति मन्त्रक-
रणएवेति ततश्चात्र स्यादेवेति भावः ॥

‘ उद्विभ्या तप ’ ॥ उत्तपति सुवर्णमित्यत्र सन्तापने विलापने वा
तपिर्वर्ततइति सकर्मकत्व, स्वमङ्ग स्वाङ्गमिति । यस्मिन्कर्तार्यात्मनेपदं तस्य
चेत् स्वमङ्गमित्यर्थः । यद्वान्वय्यहणं ततोप्राणित्यपि कर्तारि यस्य यदङ्गं
तत्कर्मकादपि प्रसङ्गं परिभाषिके त्वेव दोषो न भवति तस्य प्राणि-
स्यत्वात् । अन्वयेऽपि न दोषः तपे प्राणिकर्तृकत्वात् । पारिभाषिकस्य
त्वसम्बन्धिषष्ठत्वात् कर्तुश्चेत्स्वमङ्गमित्येव न प्रतीयेतेति भावः ॥

‘ आहो यमहन ’ ॥ ‘ आहतेति ’ । अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासि-
कलोपः । ‘ आप्नत इति ’ । पूर्ववदादेशोपधालोपौ कुत्स्य च । ‘ आहन्ति शिर-
परकीयमिति ’ । आलप्ते विषमविलोचनस्य वत्त इत्यत्र तु गाण्डीवी वि-
षमविलोचनस्य वत्त इत्यस्य स्व वत्तो हतवानित्यर्थः । मल्लोप्युत्साहवर्ध-
नाय स्व वत्त आस्फालयति ॥

‘ समो गमृच्छिप्रच्छिस्वरयतिश्रुविदिभ्य ’ ॥ समो गमृच्छिभ्यामि-
त्येतावत्सूत्रं, प्रच्छादयस्तु वार्तिकदृष्टा सूत्ररूपेण पठिता सूत्रकारवद्वा
र्तिककारोपि शास्त्रस्य कर्ता न व्याख्यातेति दर्शयितुम् । ‘ तत्र हीति ’ ।
उत्तरार्धेऽनुवर्त्तमानमपि योगविभागसामग्यात् तत्र न सम्बध्यतइत्यर्थः ।
‘ न लाभार्थस्येति ’ सत्ताविचारणार्थयोस्त्यनुदात्तेत्वादात्मनेपदेन भाव्य-
मेवेति भावः । ‘ दृशेत्चेत्यादि ’ । इदं वक्तव्यरूपेणैव पठितं विचित्रा हि
वृत्ते कृति वृत्तिकारेण, अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे ये सकर्मका हनिगमि-
प्रभृतयस्तेषां कथमकर्मकत्वम्, उच्यते ॥

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसयहात् ।

प्रसिद्धैरविषयतः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥

वहति भारमिति, प्राणणे सकर्मको वहि स्यन्दनेत्यकर्मकः ।
वहन्ति नद्य इति, प्राणविशिष्ट धारण जीवतिराह, तत्र प्राणानां

धातुनैवोपात्तत्वाच्च तेन कर्मणा सकर्मकत्व, न च प्राणकर्मके धारणे
ऽन्यस्य कर्मत्वमिति जीवतिरकर्मक, प्रसिद्धेर्यथा वर्षतीत्यनुपात्ते कर्मा
न्तरे नियमेन जल प्रतीयतइति न तेन सकर्मकत्व, तेन वृष्टे देवइति
कर्तरि क्तो भवति व्यभिचारिणा तु रुधिरादिना सकर्मक एव, रुधिरं
वर्षति शरान्वर्षतीति, कर्मणो ऽविवक्षयाप्यकर्मकत्व यथा नेह पच्यते
नेह भुज्यते इत्यत्र कर्मविवक्षाया तत्कर्मिकैव क्रिया प्रतिषिद्धा स्याद् न
पाकमात्रमित्यविवक्षा कर्मण ॥

“निसमुपविभ्यो हू ” ॥ ‘निहूयतइति’ । कथ पुनरत्रात्मनेपद
यावता हू इत्याकारान्तादिय पञ्चमी एकारान्तश्चाय न च विकृति
प्रकृति सङ्गह्राति, सत्य भाकारान्तात्पञ्चमी न त्विद प्रयोगस्यस्याकारा
न्तस्यानुकार्य कि तर्हि धातुपाठे ऽवस्थितेकारान्तस्य तस्यैव लक्षणव
शादात्व, न चानुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्ग शास्त्रवासनया तस्यैव प्रतीते,
यथा ‘यस्येति चे’ तीकाराकारयो ॥

“स्यद्वयायामाड् ” ॥ ‘सविषय इति’ । हेतुभावेन च विषयत्वम्,
अत एव हेतौ शानच् प्रयुक्त । ‘स्यद्वुमानस्तस्याह्वानमिति’ । ‘शब्दक्रि
य एवेति’ । यद्यपि स्यद्वयाय पठ्यते तथाप्याह्पूर्वस्तत्र न वर्तते कि तर्हि
शब्दनक्रियारवाचीत्यर्थ ॥

“गन्धनावलेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियक्षप्रकथनोपयोगेषु कृञ् ” ॥
‘अपकारयुक्तमिति’ । अपकारेण प्रयुक्तमनेन मेपकृतमित्येतया बुद्ध्या कृत
मित्यर्थ, अथ वा कथ मया ऽपकृत स्यादिति बुद्ध्या प्रवर्तितमित्यर्थ ।
‘हिसात्मकमिति’ । सूचितस्य वधबन्धनादिका हिंसा इह तु तत्करण
त्वात् सूचनमेव हिंसा स्वभावमित्युक्त, कथ पुनर्जायते गन्धन हिंसात्म
कमित्यत आह । ‘तथाहीति’ । ‘चुरादाविति’ । स्वभावानुवाद ।
‘साहसिक्यमिति’ । सहसा वर्तते साहसिक ‘ओज सहोम्भसा वर्तते’
इति ठक्, तस्य कर्मणि ण्यञ्, वर्तिका शकुतिविशेष ‘एधोदकस्येति’ ।
समाह्वयकृत् । ‘कृञ् प्रतियुक्त’ इति षष्ठी । ‘उपस्कृतइति’ ।
उपस्कृतमित्येत्यादिना सुट् ॥

“अधे प्रसहने” ॥ ‘प्रसहनमभिभव इति’ । सा साहया युधा नृभि
पृतनाषादित्यादौ दर्शनात्, केचित्तु बह मर्षणे ऽभिभवे कृन्दसीति पठन्ति
तत्र कृन्दसीति प्रायिक द्रष्टव्यम्, ‘अपराजयो वेति’ । पराजेतु समर्थस्यैव
क्षमया यस्तदभाव स इत्यर्थे, तथा च भारवि । भवादृशाश्चेदधिकुर्वते
परान् इति, भवादृशाश्चेत्परानधिकुर्वते क्षमया न पराजयन्ते क्षमन्त
इत्यर्थस्तदाह । ‘न वा तेन पराजित इत्यर्थे इति’ । तेनात्मनेपदवाच्येन
कर्त्रा तमित्येतद्वाच्य कर्मभूतो न पराजित इत्यर्थे । ‘पृथग्योगकरणमि
त्यादि । प्रकथनोपयोगप्रसहनेष्वधेरित्युच्यमाने गन्धनादिष्वपि अधि-
पूर्वादेव स्यात्, अथ तत्राधियहण न क्रियेत प्रसहनेष्वध्यभावेऽपि प्रसङ्ग,
अत उत्सर्गेण प्रसहन विशेषयिष्यामीति प्रसहने वा उत्सर्गे विशेषयि
ष्यामीति योगविभाग इत्यर्थे ॥

“वे शब्दकर्मण” ॥ उदानूर्ध्वकर्मणीत्यादिवत् कर्मशब्द क्रि-
यावाचो मा विज्ञायीत्याह । ‘कर्मशब्दइत्यादि । विपूर्वस्य करोते शब्द-
क्रियाया वृत्त्यसम्भवात् कृत्रिमसम्भवे लौकिकस्य ग्रहणायोगाच्च, किं च
वे शब्दइत्येव वक्तव्य कर्मग्रहणमनर्थक, ‘विकरोति पय इति, सकर्म
कत्वाद् उत्तरेणापि न भवति ॥

“अकर्मकाच्च” ॥ ‘ओदनस्य पूर्णो इति’ । सुहितार्थयोगे षष्ठी
भवति ज्ञापनात्, यदय पूरणगुणसुहितार्थेति सुहितार्थयोगे या षष्ठी सा न
समस्यतइत्याह, तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति सुहितार्थयोगे षष्ठीति । ‘अक
र्मकादिति किमिति’ । पूर्वसूत्रे वेरिति योगविभागेनेष्टसिद्धि मन्वते, न चैव
मतिप्रसङ्ग १/२ शब्दकर्मण इत्यस्य नियमार्थत्वात् कर्मणि यदि भवति शब्द
एवेति, कट विकरोतीति, विपरीतोपि नियम सम्भाव्येत शब्दे यदि भवति
कर्मण्येवेति ततश्चात्रापि स्यादिति भाव ॥

“सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिस्त्रिगणनव्ययेषु निय” ॥
‘सम्माननादिषु विशेषणेषु सस्त्विति’ । युक्त सम्माननाचार्यकरणवेतनाना
विशेषणत्वं तत्र हि प्रापणमेव धात्वर्थे सम्माननादीनि तु तमेव विष
यतया व्यवहृन्वन्ति, उत्सञ्जनादीना त्वयुक्तज्ञेषामेव धात्वर्थत्वात् तद्वृ
त्तिरित्यस्य विशेष्यस्यासम्भवात्, उच्यते, सम्माननादेस्तत्सञ्जनादिषु विशेषे-

षण्यत्व समान पूर्वोक्त धात्वर्थविशेषणम्, उत्तरस्तु धातुविशेषणमिति विशेषे
 ष्यमात्रं भिद्यते ऽत्र सुष्ठूक्त सम्माननादिषु विशेषणेष्विति । ' चार्वां बुद्धिरि
 ति' । चाश्शब्दात् 'वोतो गुणवचनादि' ति ङीष् । 'आचार्योपि चार्वाति' ।
 यथा यष्टी प्रवेशयेति पुरुषेष्वजहत्स्वलिङ्ग एव यष्टिशब्द तद्वच् चार्वांश
 ष्ट । 'ते युक्तिभिरित्यादि' । पूर्वस्मिन् वाक्ये गुणभावेनापि प्रकृता शिष्या
 तच्छब्देन परामृश्यन्ते, 'स्थाप्यमानेति' तिष्ठति प्रतिपादनेन वर्त्तते
 तेशिष्या युक्तिभि प्रतिपाद्यमाना निष्पाद्यमाना इत्यर्थः । 'पूजिता भव
 न्तीति' । अभिलषितार्थसम्पादनमेवैतेषा पूजा, पदार्था युक्तिभि स्थाप्यमा
 ना इति तु व्याख्याने पदर्थानामचेतनत्वात् न मुख्य सम्माननम् । 'उत्तिष्ठप
 तीत्यर्थः इति । तेनोत्सृज्य नयतेरर्थः इति दर्शयति । आचार्यकरणमाचार्य
 क्रियेति, सूत्रवृत्तौ च कारणावस्थाया विवक्षितत्वात् च्छि प्राप्तोपि विकल्पा
 धिकाराच्च कृत तथा आचार्यो कुर्वन्निति च्छि प्रयुक्तं, ननुपनयनं माणवकस्य
 सस्कारो येनासावध्ययने योग्यो भवति न त्वनेनाचार्यं कश्चिदतिशयो
 जन्यते आचार्यशब्दस्य तु प्रवृत्तिनिमित्तमुपनीयाध्यापनं नाम क्रियाविशेषो
 यथोपाध्यायशब्दस्यैकदेशाध्यापनं तत्कथमाचार्यकरणआत्मनेपदं विधी
 यतइत्यत आह । 'माणवकमीदृशेनेत्यादि' । एव मन्यते, उपनीयाध्या
 पनेनादृष्टरूपं कश्चिदतिशय आचार्यं जन्यते तद्वेव प्रवृत्तिनिमित्तमाचा
 र्यशब्दस्येति तदाह, 'स्वयमाचार्यं सम्पद्यतइति' । 'आत्मानमाचार्योऽकुर्व
 न्ति च' हेतुलक्षणे लट् शत्रादेशः । 'ईदृशेनेति' । यादृशं शास्त्रोक्तो
 विधिस्तादृशेनेत्यर्थः । ननु यद्याचार्यक्रमुपनयनस्य प्रयोजनं तत्कद्विधा
 यमिति नार्थः आचार्यकरणआत्मनेपदविधानेन, उच्यते । नोपनयनेनाचा
 र्यकं जन्यते किं तर्हि तत्पूर्वकस्याध्ययनेन, उपनयनक्रियायास्तु माणवक
 सस्कारं साक्षात्फलम्, एव सस्कृतस्य माणवकस्य यदध्यापनं तेनाचा
 र्यकं जन्यतइति न तदुपनयनाया क्रियाया फलं, यच्च तस्या फलं
 तन्माणवकगामि न कर्तृगामि । 'निश्चिनोतीत्यर्थः इति' । अनेन ज्ञानं नय
 तेरर्थः इत्याह । 'कारं विनयतइति' । कर एव कारं प्रज्ञादि, राजयाहो
 भागः कर्षकै कल्पित ॥

“कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि” ॥ नयतेरात्मनेपदविधानात्तत्सम्बन्धेन कर्त्ता लकारवाच्य प्रत्यासन्नो गृह्यतइत्याह । ‘नयते कर्त्तति’ । ‘तदे कदेशोपि शरीरमिति’ । अपिशब्दोवधारणे इह शरीरस्यैव चैतन्यविशिष्टस्य कर्तृत्व लौकिका प्रतीयन्ति न तद्गुतिरिक्तस्य बुद्धीन्द्रियादिमतश्चेतनस्य, न च शरीरमेव शरीरस्य भवति अतस्तदेकदेश एव तद्व्यवहारेण गृह्यते इत्यर्थः, अत्र क्लोधाद्यपनयनफल कर्त्रभिप्रायमिति स्वरितञित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदं कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरस्येवेति, अथ कथं विग्राह्यं नयन्ति पौरुष विजितक्लोधरया जिगीषव इति । केचिदाहुः । अपगमे वर्तमानाद्विदमात्मनेपदविधानं भवति अत्र तु करोत्यर्थं प्राप्यर्थं वा वर्तते ऽनेकार्थत्वाद्वातूनामिति ॥

‘वृत्तिसर्गतापनेषु क्रमः’ ॥ ‘सर्ग उत्साह इति’ । सृष्टश्चेद्वा स्वप्नवधे येनेन्द्रलोकापजयाय सृष्ट इत्यादौ दर्शनात्सृजितसाहचर्यं । इत्यादिष्विति किम् । अपक्रामति ॥

“उपपराभ्याम्” ॥ उपपराभ्यामिति किमिति । उपसर्गनि यम किमर्थ इत्यर्थः । सक्रामतीति । ‘क्रम परस्मैपदेष्वि’ति दीर्घः ॥

‘आह उद्गमने’ ॥ ‘आक्रामति माणवक कुतुपमिति’ । अवष्टभा तीत्यर्थः । इत्था कुतू कुतुप, कत्वा डुपच् । कुतपमिति पाठे कुतपो दर्भस स्तर । ‘आक्रामति धूमो हर्म्यतलमिति’ । उद्गमने क्रमिरकर्मकस्तस्माद्दुर्म्यतलादिति पञ्चम्यक्त पठितव्यं, यद्वा उद्गमनपूर्विकाया व्याप्तावच क्रमिर्द्रष्टव्य, इह तु नभः समाक्रामति चन्द्रमा क्रमादिति क्रमिर्व्याप्तौ वर्तते नोद्गमने ॥

‘वे पादविहरणे’ ॥ ‘विक्रामत्यजिनसन्धिरिति’ । द्विधा भवति स्फुटतीत्यर्थः ॥

‘प्रोपाभ्या समर्थाभ्याम्” ॥ अन्यान्यसाहचर्यात्मोपयोरुपसर्गयोर्ये ह्यण न प्रातिपदिकान्तकर्मप्रवचनीययोर्नापि क्रियान्तरसम्बन्धिनोर्नाप्य

नर्थक्येदित्याह । 'प्र उप इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यामिति । 'तुल्यार्थोविति' । एतेन समर्थो ययोरिति समर्थो शकन्त्यादित्वात्पररूप सशब्दस्यैव वा ऽने कार्यत्वासुन्यार्थत्वमिति दशयति । ननु 'समर्थे पदैर्विधिर' त्यादौ सम्बन्धार्थत्व प्रसिद्धं सत्यम्, इह तु धात्वर्थे प्रति पारतन्त्याच्च परस्य रेण सम्बन्धार्थत्व धातुना चोपसर्गायो सम्बन्धो ऽव्यवभिचारी तस्मात्पूर्वोक्त एवार्थः । 'प्रक्रमतइति' । आरभतइत्यर्थः ॥

“अनुपसर्गाद्वा” ॥ ‘अप्राप्तविभाषेयमिति । उपपराभ्यामित्यस्य नियमार्थत्वात् वृत्त्यादिसूत्रमनुपसर्गविषयमेवेति न तत्राय विवक्ष्य इति भावः ॥

‘अपहृवे च’ ॥ ‘शेषादित्यादि’ । असत्यस्मिन् सूत्रे अयमविशेष एव भवतीति भावः । ‘सोपसर्गश्चेति’ । तेना ‘नुपसर्गाच्च’ इत्यनेन कर्त्रभिप्राये क्रियाफले न सिद्धातीति भावः । ‘अपजानीतइति’ । ‘ज्ञाज नोर्ज्ञा’ ॥

“अकर्मकाच्च” ॥ ‘अकर्त्रभिप्रायार्थमिदमिति’ । अथ कर्त्रभिप्राये कथं तत्राह । ‘कर्त्रभिप्राये हीति’ । ननु सोपसर्गात्कर्त्रभिप्रायेष्ये नैवात्मनेपदमेषितव्यम् औषधस्यानुजानीते औषधस्यानुजिज्ञासतइति तस्मात्सर्पिषो जानीतइत्युदाहरणाभिप्रायमेतद्वेदितव्यम् । ‘कथं वायमकर्मक इति’ । सर्पिष इति कर्मणि शेषत्वेन षष्ठी न माषाणामशनीयादिति वत्, तेन सर्पिरादिना ज्ञेयेन सकर्मक इति मत्वा प्रश्नः । ‘अकर्मकादिति किमिति यदि सर्पिरादि करणत्वेन विवक्षितं तर्हि करणादिति वक्तव्यमित्यभिप्रायः । एवमुच्यमाने सकर्मकादपि स्यादेवेति दर्शयति ‘स्वरेणेति’ ॥

“सम्प्रतिभ्यामनाधाने” ॥ उत्कण्ठास्मरण, ‘मातुरिति’ । अधी गार्थदयेशामिति षष्ठी । ननु शेष इति तत्रानुवर्तते तेन कर्म शेषत्वेन विवक्षितव्यमिति अकर्मकत्वात्पूर्वेषां तस्मिन्नेपदप्रसङ्गः, अनाधानइत्यस्य तु मातरं सज्जानातीति व्यावर्त्यं स्याद्वच्च कर्मतैव विवक्षिता, नैव दोषः । अनाधानइति विभज्यते तेन पूर्वयोगस्यापि शेषो भविष्यति ॥

“भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वद ” ॥ ‘भासनादि
 विवृति’ । अत्रापि किं चिद्वातोर्विशेषण किञ्चिदात्वर्थस्य । उपसान्त्वनम्
 पच्छन्दन धातोर्भासनादिधात्वर्थस्य भासमानइति हेतौ लट शानजा
 देशप्रयोगेण भासन हेतुत्वेन विशेषणमित्याह । शिष्यैस्तूयमानो भामते
 तथा चोपर्युपर शास्त्रार्थस्य प्रतिभासनान् सुष्ठु वदन भवति तेजोभङ्गे
 तु न शक्नुयाद्वदितुं, जानाति वदितुमिति शक्यवृत्त्यादिना तुमुन्, अत्र
 वदत्यर्थो ज्ञानस्य विषय ज्ञान विषयि । ‘तद्विषयमित्यादि’ । अत्र यत्न
 स्याविवक्षारूपस्य वदत्यर्थस्य कर्म, ‘विमतिपतिता इति,’ हेतुगभवि
 विशेषण, प्रयुञ्जानो विमतिर्हेतुत्वेन विशेषणमित्याह । विमतौ हि सत्या
 विचित्रभाषणरूपो वदत्यर्थो निवर्तते । उपच्छन्दयतीति । भद्रे भजस्व
 माम् इदन्ते दास्यामीति स्वाभिलषिते प्रवतयतीत्यर्थ ॥

“व्यक्तवाचा समुच्चारणे ” ॥ मनुष्या प्रसिद्धा इति । यद्यपि कुक्कु
 टादिहस्तमपि स्वरूपेण व्यक्तमस्येदं हनमस्येदमिति, मनुष्यवाक् व्यक्त-
 तरा भवति वर्णात्मकत्वाद् अर्थवगतिहेतुत्वाच्च अतस्तस्य गृह्यन्ते,
 शुक्रशारिकादीनां तु पुरुषप्रयत्नवशेन क्वाचित्क व्यक्तवाक्त्व न ‘स्वाभा-
 विकमिति’ न तेषां गृह्यम् ‘वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटा इति’ । अ-
 पनय पादसरोजमङ्गल शिथिलय बाहुलता गलादृता, क्व च वदनेशुक
 माकुलीकृतम् पूर्वपादा क्व चित्तु क्वात् एव श्लोक पठ्यते, तत्र वरतनुरिति
 बहुव्रीहौ यदि द्वस्वान्तस्तनुशब्द तत ‘समुद्भौ चेति’ गुणप्रसङ्ग
 दीर्घान्ते तु नदीलवण कप् प्राप्नोति के चिदाहु तनुशब्द स्त्रीजातौ
 कविभिः प्रयुज्यते तस्माद् ‘ऊङुत’ इति ऊङि कृते कर्मधारयोऽयमिति ॥

‘अनोरकर्मकात्’ ॥ ‘व्यक्तवाचामिति वर्जितइति’ । न तु समुच्चार-
 णइति सर्वानुश्रुतौ वचनमिदमनर्थक स्यादिति भावः, तद्व्यक्तवाक्सम्बन्धिना
 वदेरिति सूत्रार्थमाह । ‘व्यक्तवाग्विषयादिति’ । ‘अनु सादृश्यइति’ ।
 तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा वष्टीति भावः । ‘यथेत्यादि’ ।

वदनमात्रसादृश्ये तात्पर्यमिति कर्म न विवक्षितमिति भावः । ‘अनुवदतीति’ । पुनर्वदतीत्यर्थः ॥

“विभाषा विप्रलापे” ॥ सवत्सरान् वदन्तीति सवत्सरा, ज्योतिषिका, एव मौडूतिका ॥

“अवाद्” ॥ गिर इति पाठे धात्वनुकरणत्वाद् विभक्तावित्त्वं, य इति तु पाठे रूपमात्रानुकरणं द्रष्टव्यं, ‘तस्य ह्यवपूर्वस्येति’ । नियतविषयाण्यपि क्रियाविशेषणानि भवन्ति यथोपादयः कृत्वस्तिभ्योन्यविषया न भवन्तीति भावः ॥

“सम प्रतिज्ञाने” ॥ ‘प्रतिज्ञानमभ्युपगम इति’ । के विदाहुः परोपदेशनिरपेक्षमात्मनैव विप्रतिपक्षस्य पक्षस्य परिग्रहेभ्युपगमः । परेण प्रार्थितस्यार्थस्य नियमवचनमेतावदास्यामीति, अस्मिन्काले दास्यामीत्येव रूपं प्रतिश्रवः, परेण युक्त्या साधितस्यार्थस्य सम्माननं समीचीनमुत्तमत्र भवत्येव रूपमङ्गीकरणमिति, प्रतिज्ञासामान्यावान्तरभेदा एते न तु पर्याया इति । वृत्तिकारस्तु परस्परविषये ऽङ्गीकरणादिव्यहारदर्शनात् पर्यायत्वमेव मन्यते ॥

‘उदश्चर सकर्मकात्’ ॥ ‘उत्क्रम्येति । उल्लङ्घ्येत्यर्थः । ‘उच्चरतीति’ । उपरिष्टाङ्गच्छतीत्यर्थः ॥

“समस्तृतीयायुक्तात्” ॥ ‘विभक्तिर्यद्यतइति’ । तत्रैव तृतीयाशब्दस्य मुख्यत्वात् । यद्येव तथा सह धातो सम्बन्धो न भवति नहि तृतीया धातुवाच्या नापि धातुस्तृतीयान्त इत्यत आह । ‘तथेत्यादि’ । तृतीयार्थेन धात्वर्थस्य योगादौपचारिको धातोस्तृतीयायोग इत्यर्थः । ‘यद्यप्यत्रेति’ । न हि चेष्टारूपसञ्चरणमन्तरेण करणं सम्भवति अतोऽश्रुतेऽपि करणपदे तपसा श्रुतेन वेति गम्यमानत्वात्तदर्थयोगस्य सम्भवः । ‘तृतीया त्विति’ । एतदर्थमेव हि पूर्वमुक्तं विभक्तिर्यद्यत इति । तृतीयायुक्तादिति वा ऽनर्थकं स्यात् । यदि तदर्थयोगः स्यात् सर्वत्रैव तदर्थभावादिति भावः ॥

‘दाणश्च सा चेत्तुर्थ्ये’ ॥ ‘वक्तव्यमेवैतदिति’ । सूत्रे चेच्छब्दश्चशब्दश्चार्थे, अनेकार्थत्वाविपातानामिति, के चिद्दाणस्तृतीयायुक्ता दात्मनेपद भवति सा च तृतीया चतुर्थ्यर्थे वेदितव्येति व्यावृत्ते, एवमपि अशिष्टव्यवहार इति वक्तव्यमेव, अशिष्टानां सङ्कीर्णोच्चारणा यो व्यवहार आचार तस्मिन्नित्यर्थः । ‘दास्या सम्प्रयच्छतइति’ । यो दास्या सह भुञ्जानस्तथा दत्त स्वयं भुङ्क्ते स्वयं च तस्यै ददाति तद्विषयोऽयं प्रयोग इत्याहुः । ‘कथमात्मनेपदमिति’ । न कथं वित् तस्मादित्युत्तरध्येत्यत्र निर्दिष्टयहणस्यानन्तर्यार्थत्वादिति भावः । ‘विशेषणपठ्येति’ । एव च पूर्वसूत्रेण्यश्वेन समुदाहरतइत्यादावपि भवितव्यम् ॥

“उपाद्यम स्वकरणे” ॥ इह स्वस्य सतो रूपान्तरेण यत्करण तत्स्वकरणमिति न गृह्यते किं तर्हि यदा ऽस्व स्व करोति तदा भवितव्यं, च्विप्रत्ययस्तु विकल्पितत्वात् भवति । ‘पाणियहणविशिष्टमिति’ । पाणियहणं नाम कश्चित्कन्यासस्कारस्तद्विशिष्टमित्यर्थः । भाष्ये त्वस्वस्य सत स्वत्वापादनमेव स्वकरणमित्युक्तं, भट्टिकाव्येपि तदनुगुणं प्रयोग उपायस्त महास्त्राणि उपायसत नासत, नोपयस्त दशानन इति । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भायामुपयच्छति, यज्ञदत्तसम्बन्धिनीं भार्या दास्यादिरूपेण स्वीकरोतीत्यर्थः । पाणियहणाभावाद् वृत्तिकारमते युक्तं प्रत्युदाहरण भाष्यकारमते त्वत्रापि भवितव्यम् ॥

“ज्ञाशुस्पृष्टृशा सन” ॥ ‘शुद्रशोरपीति’ । शुभ सूत्रेण निर्देशाद् दृश उपसङ्ख्यानात् ॥

“नानोर्ज्ञ” ॥ ‘पूर्वज्येति’ । अनन्तरसूत्रेण यत्प्राप्त तत्प्रतिषिध्यते, कुत एतत् ‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे’ति । ‘तथा चेति’ । अनन्तरस्य प्रतिषेध इत्युक्तम्, एव सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिषेधः सम्पद्यते अनन्तरयोगस्य सकर्मकविषयत्वादकर्मकाविषयत्वाद् ‘कर्मकाच्चेति’ प्रागेव विहितत्वात् तेनाकर्मका त्पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपद भवत्येव औषधस्यानुजिज्ञासतइति । औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः ॥

“प्रत्याङ्भ्या श्रुव ” ॥ ‘उपसर्गग्रहण चेदमिति’ । परस्परसाहचर्यात् । ‘देवदत्त प्रतीति’ । लक्षणेत्यभूतेत्यादिना प्रति कर्मप्रवचनीयो नोपसर्ग ॥

‘शदे शित ” ॥ यद्यत्र शदे परे य शित् तत आत्मनेपद भवतीत्येव व्यधिकरणे पञ्चम्यावाश्रित्य व्याख्यायेत ततोऽपि विकरणे सत्यनेन विग्रिना भवितव्यं सार्वधातुके च परतो विकरणो विधीयते ततश्च प्रागेवास्माद्विधे सार्वधातुक भवच्छेषत्वात्परस्मैपद स्यात् तस्मिंश्च सति तन्निमित्ते शिति विकरणे कृते परस्मैपदस्य निवृत्तिर्न सिध्येत्, नहि निवृत्तस्य निवृत्तिर्वचनशतेनापि शक्यते कर्तुमिति, इमं व्यधिकरणपक्षे दोष दृष्ट्वा सामानाधिकरण्ये पञ्चम्याश्रिति दर्शयन्नाह । शदिय शिदिति । कथं पुन शदि शिद्ववति विकरणे हि शकार इह भवति तत्राह । ‘शिद्धावीति । शिद्धावी यस्मात् स तथोक्त, शिद्धावित्वाद् उपचारेण शदि रेव शिदित्युक्तमित्यर्थ । शितो वा सम्बन्धीति’ । शित इत्यस्य षष्ठ्यन्तता दर्शयति, कश्च शदि शित सम्बन्धी यस्तस्य प्रकृति प्रागेव च शिदुत्पत्तियोग्यतया तत्प्रकृतित्वमस्त्येव । ‘शीयत इति’ । पात्रादिसूत्रेण शीयादेशः ॥

‘अितेलुङलिङोश्च ” ॥ लुङलिङोरिति स्थानवष्टीय विषयसप्तमी वा । ‘नियमार्थमिति’ । यदि नियमं क्लियते डित्कारण एकमर्थं यावता ऽप्राप्ते विधिरेवास्तु इह मा हि मृतेति लुङि तास्यनुदात्तेदिति डिल्लक्षणं सार्वधातुकनिघातो यथा स्यात् तिङ्निघातोत्र ‘हि चे’ ति प्रतिषिद्धः ॥

‘पूर्ववत्सन ” ॥ ‘पूर्ववदिति’ । तेन तुल्यमित्यादिना तृतीयान्ताद्वृत्तिर्न पञ्चम्यन्तात्, लक्षणाभावात् यथा च ब्राह्मणेन तुल्य वैश्यादधीत इत्युक्ते ब्राह्मणादिवद् वैश्यादधीतइति पञ्चम्यर्थो गम्यते तथेहापि पूर्वस्मादिव सन्नन्तादप्यात्मनेपदमित्यर्थो लभ्यते तुल्यार्थैरिति हि तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयति । ‘यदि सन पूर्वो यो धातुरिति’ । एतेन सन इति पूर्वस्यावधिनिर्देशो न त्वात्मनेपदापेक्षया परपञ्चमीति दर्शयति ।

यद्येव सन्नन्तादात्मनेपदमिति न लभ्येन सन इत्यस्य सङ्गच्छुतस्यावधिनि
 देशेनापक्षीयत्वाद् अत आह । 'तद्वत्सनन्तादपीति' । अवधित्वेनापि
 तावत्सन श्रुत्वा न प्रत्यासत्या तदन्तादेव विधिर्विज्ञायतइति भाव ।
 अथैव कस्माच्च विज्ञायते सनन्तादात्मनेपद भवति पूर्ववदिति श्रौतो ऽन्वय
 तत्र कुन पूर्ववदित्यपेक्षाया सन्निहितत्वात्सन एव पूर्ववदिति विज्ञास्यत-
 इति । एव मन्यते, एव विज्ञायनाने ऽयमेव योग पूर्वस्यावधि सम्भाष्येत
 यथा 'पूर्वत्रासिद्ध' मित्यत्र तत एव योगात् पूर्वत्रेति, ततश्चायमर्थ स्याद्
 अनुदात्तडित इत्यारभ्येत पूर्व ये धातवो निर्दिष्टास्तेभ्य सनन्तेभ्य
 स्तद्वदेवात्मनेपद भवतीति ततश्चात्तरे विधि सनन्ताच्च स्यात् 'भु
 जोनवने' लुभुवतइति, तस्मात्सन पूर्ववदित्येव श्रौतान्वय स्पृश्य
 इति । यद्यप्य कार्यातिदेश शास्त्रातिदेशो वा विज्ञायेत तदा संप्रकृतौ
 प्रयोगान्तरे दृष्टमित्येव निमित्तनिरपेक्ष काय शास्त्र वातिदिश्यमान
 मिहाप्यतिदिश्येन शिशत्सति मुमूर्षति, शीयते म्रियतइत्यत्र दृष्ट
 त्वादिति मतेऽनयो पक्षयोर्दोष दृष्ट्वा निमित्तातिदेशमाश्रित्याह ।
 'येन निमित्तेनेति' । निमित्तस्य तुल्यत्वान्नद्वारक यदात्मनेपदविधे
 स्तुल्यत्व तदाश्रीयतइत्यर्थ । पूर्वमिति । सनुत्पते प्राक् प्रयो
 गान्तरइत्यर्थ । पूर्वस्मादिति युक्त पाठ, तथा च सनन्तादपीति
 सङ्गच्छते, यद्यापि प्रकृतिगत डित्वादिक सनन्ते धातौ वचनशतेनापि
 प्रापयितुमशक्य शिशयिषति । तथापि प्रकृतिगममेव तत्सना व्यवधानेऽपि
 तदन्तादात्मनेपदस्य निमित्त भवतीत्यतिदेशार्थस्तावता च निमित्ताति
 देशवाचो युक्ति । 'आसिसिषतइति' । इति कृते 'अजादेर्द्वितीयस्ये' ति
 शिशब्दस्य द्विवचनम् । निविचिन्नतइति । 'हलन्ताज्जति' सन कित्थ
 वश्चादिषत्व 'षठो क सि' । 'आचिक्रशत'ति । आह आत्मनेपद
 निमित्तत्वात् सुरुमोरितीह नैव भवति । निमित्तातिदेशाश्रयणस्य फल
 माह । 'इहेति' । कारणमाह । 'नहोति' । 'शिदादपीति' । शिद्धा

वित्वादिकमपीत्यर्थः । आदिशब्देन लुङलिङोर्यहणम्, तच्चेह नास्ति कृते सनि तदन्तमेव शिद्वावि न शदिश्रियतिभ्या, शिशयिषतइत्यादौ तु कृतेऽपि सनि तदानीमपि ङित्वादिक्र प्रकृतिगत विद्यतइति भावः । यदि तर्हि निमित्तातिदेश, अनुचिकीर्षेतीत्यत्रापि प्रसङ्गः गन्धनादेरर्थस्य ङित्वस्य चात्मनेपदनिमित्तस्य सन्यपि परस्मैपदे निमित्तत्वात्, कायातिदेशे तु न दोषः, 'अनुपराभ्या कृज इति परस्मैपदेनापवादेनात्मनेपदस्य बाधितत्वादत आह । 'यस्य चेति' । न योग्यतामात्रेण निमित्तत्व किं नार्हि कुर्वद्रूपस्येति सुक्रमोरित्यत्र वक्ष्यतइति भावः । यदि कुर्वद्रूप निमित्त जुगुप्सतइत्यादौ कथं, नह्यत्र प्रकृतिगतमनुदात्तेत्वं तत्रात्मनेपद कदा चिदपि करोति नित्यसत्त्वाद् गुपादीनामत आह । 'इहेत्यादि' । न घात्रानेनात्मनेपद किं तर्हि अनुदात्तङित इत्यनेनेत्यर्थः । कथं पुनः समुदायस्य जुगुप्सादेरनुदात्तेत्वमत आह । 'अवयवइति' । अवयवे ह्यवर्तितार्थं लिङ्गं सामान्यात्समुदायस्य विशेषक भवति । यद्येव गोपयति तेजयतीत्यादावपि प्रसङ्गः अथ यः समुदायः योऽवयवो न व्यभिचरति तत्र कृन् लिङ्गं तस्य विशेषक भवति णिजन्तश्च व्यभिचरति विनापि तेन जुगुप्सतइति गुप्ते प्रयोगादित्युच्येत, यद्येव सनन्तादपि न स्याद् विनापि तेन गोपायतीत्यत्र गुप्ते प्रयोगात्, वक्तव्यो वा विशेषः, अयमुच्यते गुप गोपनइत्यस्य सन्विधौ ग्रहणं तस्माच्च नित्यं सनेव भवति नापरप्रत्ययः, गोपायतीत्यादिकस्तु प्रयोगो गुप् रक्षणइत्यस्य स चान्य एव, अवश्यञ्चैतदेव विज्ञेयमन्य एव सन्नप्रकृति तस्माच्च सनेव भवतीति, अन्यथा निन्दाया अन्यत्र यथा णिज् भवति तथा लङादिरपि स्यात्, एव तिजिप्रभृतयोऽपि समाद्वर्षे यत्र सविष्यते तत्रानुदात्ततो नित्यमनन्ताश्च, तमा द्विभ्योऽन्यत्र तु यत्र णिजिष्यते तत्राननुबन्धका एव चुरादौ पठितव्याः ॥

“आम्प्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य” ॥ नन्वामन्तस्याधातुत्वाददृष्टमात्मनेपदं तत्कथं कृजोऽतिदिश्यते, स्यादियमनुपपत्तिः, यदि प्रत्ययग्रहणं न क्रियेत कृतेऽपि वा तस्मिन् प्रत्ययग्रहणे कर्मधारयस्तद्गुणसविज्ञानो वा बहुव्रीहिराश्रीयेत इह त्वतद्गुणसविज्ञानो बहुव्रीहिः, धातुरन्यपदार्थस्तदाह ।

‘आम् प्रत्ययो यस्मादिति’ । तद्गुणसविज्ञाने ऽवयवेन विग्रह समुदाय समासार्थ इति आम् प्रत्ययो यस्येति विग्रह स्यात् प्रतियोगिनि षष्ठीनिर्देशात् तत्र तस्येति षष्ठ्यन्तादुतिरित्याह । ‘आम्प्रत्ययस्येवेति’ । ‘कृजो नुप्रयोगस्येति’ । समानाधिकरणे षष्ठ्यौ अनुप्रयोगशब्द कर्मसाधन । ‘ईत्ता चक्रइति’ । ईत्त दर्शने ईह चेष्टाया लिट् ईत्तादेश्चेत्याम्, ‘आम्’ इति लेर्लुक् । अकर्त्रभिप्रायार्थो ऽयमारम्भ इति ब्रुवता विध्यर्थमेवेतदित्युक्तं तत्र दोषमुद्गाढयितुमाह । ‘यदीति’ । किं पुन कारण विध्यर्थत्वमङ्गीकृत्य तदनुगुणो दोष उद्गाढ्यते न पुनर्नियमार्थत्वमङ्गीकृत्य तदनुगुणो दोष उद्गाढ्यते, सत्यम्, अकर्त्रभिप्राये पाचयाञ्चक्रउच्चाचकारेति प्राप्ते आम् प्रत्ययवदेव तत्र विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान् तस्मादेवमुच्यते उब्ज् आर्जवे उम्भ पूरणे उभयमित्यादिपरिहार । ‘कथमिति’ । नैकेनैव यवेनोभय लभ्यमिति भाव । ‘ईत्ता बभूवेति । ‘भवतेर,’ ‘भुवो बुग्लुङ्लिटो’ । ‘कथं पुनरिति । कृज इत्यत्र स्वरूपग्रहणं मन्यमानस्य प्रश्न । प्रत्याहारग्रहणमिति’ । यदि तत्र स्वरूपग्रहणं स्याद् इह कृजग्रहणमनर्थकं स्याद् अन्यस्यानुप्रयोगस्याभावादिति भाव । अत एव विपर्ययोपि न भवति तत्र स्वरूपग्रहणं स्याद् इह प्रत्याहारग्रहणमिति, इह हि प्रत्याहारग्रहणे भ्वस्त्योरप्यात्मनेपदविधि प्रयोजन, यदि चानुप्रयोगविधिना कृज् एवानुप्रयुक्तं स्यात् तदा भ्वस्त्योरनुप्रयोगाभावादात्मनेपदविधिरेनुपपन्नं स्यात् तस्मादिह स्वरूपग्रहणम्, आमनुप्रयोगविधौ प्रत्याहारस्येति सिद्धम् ‘अभिविधौ सम्पदा चे’ति सम्पदोपि तत्रान्तभावादनुप्रयोगप्राप्त ‘सनाद्यन्ता धातव’ इत्यतो धात्वधिकरणानुपसर्गसमुदायस्य न भवति, योऽत्र धातुस्तस्यापि न भवति अर्थविप्रतिषेधादिति तत्रैव वक्ष्याम ॥

“प्रोपाभ्या युजेरयज्ञपात्रेषु” ॥ ‘युज्योऽङ्गइति’ । युज समाधावित्यस्य न देवादिकस्यानुदात्तेत्वादेव सिद्धं युजेरिति च विवक्षित इकारो न त्वागन्तुक, यज्ञपात्रविषयता चास्यैव सम्भवतीति भाव । ‘प्रयुङ्कइति’ । ‘इधादिभ्यश्नम्’ ‘श्नसोरल्लोप’ कुत्ववर्त्ते, अनुस्वारपरसवर्णौ ।

‘स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति’ । स्वर अ इ, आदिरन्तो वा यस्य स स्वराद्यन्त । तेनोपसर्गेण सम्बन्ध, स्वराद्यन्तोपसृष्ट सम् निस दुस् इत्येतान् वर्ज्जयित्वा सर्वेष्वोपसर्गास्सगृहीता ॥

“सम ह्युव ” ॥ इह ‘शर्परे विसज्जनीय’ इत्यस्यावकाशो यत्र कुप्पोरसम्भव पुरुष त्सरुक् ‘कुप्पो ह्रकप्पो चे’ त्यस्य यत्र शर्परौ कुप् न स सम्भवत पुरुष करोतीति शर्परयोरुभयो प्रसङ्गे पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति ‘शर्परे विसज्जनीय’ इति नित्य विसज्जनीय एव भवति तेन ‘सम ह्युव’ इति सूत्रे विसज्जनीयस्यैव पाठ समो गमृच्छीत्यत्रे वेति, एव हि द्वि समो ग्रहण न कर्तव्यमिति भाव । ‘सद्भुवतइति’ । अदादित्वाच्छपो लुक्, ‘आत्मनेपदेष्वनत इति भस्यादादेश, अवि श्नुधात्स्वित्यादिनोवङ् ॥

“भुजोनवने’ ॥ ‘अनवनप्रतिषेधेनेत्यादि’ । ससर्गवद्विप्रयोगोऽपि विशेषस्मृतिहेतु यथा दोग्धीपर्यायो धेनुशब्द ससर्गिणि विशेषे ऽव स्थाप्यते सवत्सा धेनुरानीयता सकिशोरा सवर्कैरिति तथा ऽवत्सा ऽकिशोरा ऽवर्कैरिति यस्या आनयने दृष्ट ससर्ग सैव तत्र गृहीता आनीयते तद्वदिहापीत्यर्थ ॥

‘शेरौ यत्कर्म शौ चेत्स कर्तानाध्याने’ ॥ अत्र शेरिति यद्यपि सामान्यनिर्देशस्तथापि पुच्छभाण्डादिणिङ् न गृह्यते ऽणौ कर्मणो नावसम्भवात्, कर्मणिङ्स्त्वा ‘यादय आर्द्धधातुके वे’ ति वचनादण्यन्तावस्था स सम्भवति कर्मण ग्व कर्तृत्व कमिष्यते योषित देवदत्त कामयिष्यते योषित्स्व यमेवेति, तथापि ङित्वादेव सिद्धे सो ऽपि न गृह्यतइति णिव एव ग्रहणमित्याह । ‘णिवच्चेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदमिति’ । ‘अकर्त्रभिप्रायार्थ इति’ । उपलक्षणमेतत्, कर्त्रभिप्राये पदान्तरेण व्योतिते ‘विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति विकल्प बाधित्वा नित्यो विधि र्यथा स्यादित्यपि द्रष्टव्यम्, अत्रैकवाक्यतायामयमर्थो भवति एयन्तादात्म नेपद भवत्ययन्तावस्थाया यत्कर्म एयन्तावस्थाया यदि स कर्त्ता भवति आध्यानादन्यत्रेति, तत्र कर्मन्तारनिवृत्तिर्न कृता स्यात् ततश्चेहापि प्रस

ज्येत आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपकास्तानारोहयति हस्तीति किं च उक्तं
 शोरणौ कर्मण्येत्यावदेव वाच्यं कर्त्तरीत्येव एयन्तादात्मनेपदं भवति
 अणौ कर्मणि कर्त्तरीत्युक्ते को नाम विवक्षितार्थो न सिद्ध्यति स इत्येत
 ज्ञानर्थकं यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादेवाध्याहारतः सिद्धे, तस्मादावाश्रुतमात्र
 न विवक्षितमिति मत्वा पृच्छन्ति । 'कथमिति' । इतरोपि वाक्यभेदा
 अथनेन परिहरति । 'अणौ यत्कर्मण्येत्यादि' । शोरात्मनेपदं भवति आध्या
 नादन्यत्रेत्येकं वाक्यं, ततो ऽणौ यत्कर्मण्येति द्वितीयम् अत्र वाक्ये यत्तदो
 र्नित्यसम्बन्धाद्वाक्येन तच्छब्द आशिष्यते कर्मन्तरस्य चानिर्देशात् उद्वे
 श्यतयापि श्रुतं कर्मत्वमेव विधीयते तच्च विधीयमानं सामध्याण्येति
 सन्निहितत्वाद्येत्यावस्थायामेव विधीयते किं तत्सामर्थ्यम् अणौ यत्कर्म
 त्यनुवादसामध्यादेवाणौ कर्मत्वसिद्धेस्तत्रैव तद्विधानस्यासम्भवः, तदेव-
 मणौ यत्कर्मण्येत्यावत् एवाणौ यत्कर्मण्येति चेत्तत्कर्मण्येति भवति अनेन
 च कर्मन्तरनिवृत्तिं क्रियते न त्वणौ कर्मण्येति कर्मभावः प्रतिपाद्यते,
 स कर्त्तरीति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् एकस्य युगपदेकस्या क्रि-
 याया कर्मत्वकर्तृत्वयोरुभयोरसम्भवात्, ततो ऽणौ चेदिति तृतीयं वाक्यम्
 अणौ यदित्येवाणौ यत्प्रतिपाद्यं वस्तु णौ चेत्तदेव प्रतिपाद्यमित्यर्थः,
 ततः स कर्त्तरीति चतुर्थम्, अत्राणौ यत्कर्मण्येति चेदिति सर्वमनुवर्त्तते । अना
 ध्यानइत्येतदपि प्रसज्यप्रतिषेधे पञ्चमं वाक्यं, तत्र वृत्तिकारेण जीणि
 वाक्यानि स्ववाचा दर्शितानि एयन्तादात्मनेपदं भवतीत्येकं वाक्यम्, अणौ
 यत्कर्मण्येति चेत्तदेव कर्मण्येति द्वितीयम् स एव कृता भवतीति तृतीयम्, णौ
 चेद्वहणं समानक्रियार्थमिति तु वन्यत्यतस्तदपि वाक्यमभ्युपगतमेव ।
 'आरोहन्तीत्यादि' । (१) अणौ कर्मप्रदर्शनार्थमिदमुक्तं, मिदं तत्रोदाहरणम्
 आरोहयते हस्ती स्वयमेवेति, आह् पूर्वां हहि न्यग्भवतोपसज्जने न्यग्भा-
 वने वर्त्तते न्यग्भवत्त हस्तिन न्यग्भावयतीत्यर्थः । यदा तु हस्तिन सौक
 र्यातिशयप्रतिपादनाय हस्तिपकापारो न विवक्ष्यते तदा न्यग्भावमात्रे
 हहिर्वर्त्तते तत्र च हस्तिन कर्तृत्वम्, उक्तं च

निवृत्तप्रेषण कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम् ।

निवर्तमाने कर्मत्वे स्वकर्तृत्वेवतिष्ठते ॥

इति । अस्य च कर्तुं कर्मस्यक्रियेषु कर्मकार्याण्यतिदिश्यन्ते
'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय' इति, तद्वशा लूयते केदार स्वयमेवेति लुना
तिर्हि द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभावने एव कर्तृव्यापाराविवक्षाया
द्विधा भवनमात्रे वतते दुहिस्तु कर्तृस्थक्रियत्वात् कर्मकार्याणि न लभ
तइत्येतावत्, ततो न्यग्भवनवृत्ते रुहेर्हस्तिपकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा
च य एवार्थ आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका इति स एवार्थ आरोहयन्ति
हस्तिन हस्तिपका इति । पुन सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते हस्ति
पकव्यापारे न्यग्भवनमात्रे रोहिर्वर्तते आरोहयते हस्ती स्वयमेवेति ।
सुष्ठु न्यभवतीत्यर्थ । उक्त च

न्यग्भावन न्यग्भवन रुहो शुद्धे प्रतीयते ।

न्यग्भावन न्यग्भवन एयन्तेपि प्रतिपद्यते ॥

अवस्था पञ्चमीमाहुर्ण्यन्ताना कर्मकर्तारि ।

निवृत्तप्रेषणाद्भातो प्राकृतेर्ये णिजुच्यते ॥

इति, एष सिञ्चतेरप्यार्द्राभवनोपसर्जनमार्द्राभावनमर्थ, ततो नि
वृत्तप्रेषणमित्यादि पूर्ववत् सेवयते हस्ती स्वयमेव सेवनेत्यन्तमनुकूलो
भवतीत्यर्थ । एव दुशिरपि कर्मव्यापारमात्रवृत्तिर्णिजुत्पन्ने पुनस्तत्राप
रोपि तदुदाहरण, दर्शयते राजा स्वयमेव दर्शनेनानुकूलो भवतीत्यर्थ ।
सोय निवृत्तप्रेषणपक्ष उच्यते । अपर प्रकार । आरोहन्ति हस्तिन हस्ति
पका, तान् सौकर्यातिशयाद्हस्ती प्रयुङ्क्वति हस्तिव्यापारे णिजुत्पद्यते,
आरोहयति हस्ती हस्तिपकानिति तत्र सौकर्यातिशयप्रतिपादने तात्पर्य
मिति कर्म न विवक्ष्यते ततो ऽकर्मको भवति यथा नेह पच्यते नेह
भुज्यतइति पाकमात्रप्रतिषेधे तात्पर्यमिति कम्माविवक्षाया भावे लो भ
वति, आरोहयते हस्ती स्वयमेव सुष्ठु न्यभवतीत्यर्थ । एव एव हि हस्ति
न प्रयोक्त्रकव्यापार, एवमितरयोरपि द्रष्टव्य सोयमध्यारोपितप्रेषणपक्ष

इति गायते, तदेवमुभयोरपि पक्षयो सैव क्रिया याऽण्यन्तावस्थाया न
च कर्मान्तरमस्ति कर्तापि स एवेत्युदाहरणोपपत्ति स्वयमिति
वचन कर्त्रन्तर्युदासार्थम् । 'शेरिति किमिति' । अणौ कर्मत्वा
नुवादेन शौ कर्तृत्वविधानात् प्राधान्याण्यन्तादेव भविष्यतीति प्रश्न ।
'साध्वारोहतीति' । साधु न्यभवतीत्यर्थ, अत्र कर्मव्यापारमात्रे हि
वर्तते कर्तृत्वक्रियत्वात् कर्मवद्वावाभावाद्वात्मात्मनेपदे न भवत शप्पर
स्मैपदे भवत, अणौ यत्कर्मण्यण्यन्तावस्थायामपि अतत्वात्ततोपि स्या
दिति भाव । ननु प्राधान्याण्यन्तादेव भविष्यतीत्युक्त, किमर्थमणौ य
त्कर्म शौ चेत्स कर्तृत्ययमुपाध यस्मिन्नेव प्रयोगे सम्भवति तत्रैवात्मनेपद
युक्त साध्वारोहतीत्यत्र च नाय प्रकार सम्भवति, आरोहयते हस्तीत्यत्र
तु णिच प्रकृतिभूते ह्रावण्यन्ते यत्कर्म ण्यन्ते स एव कर्तृति तत्रैव
भविष्यति सत्य, तदेवमुत्तरार्थमवश्य शेरिति वक्तव्यमिहापि विस्पष्टार्थे
भविष्यतीति मन्यते । 'अणाविति किमिति । कर्मत्वकर्तृत्वयोर्योगपक्षा
सम्भवान् शौ च कर्तृत्वस्य श्रुतत्वादवस्थान्तरे णावेव कर्मत्व विज्ञा
स्यतइति प्रश्न । 'गणयतीति' । गण सख्याने चुरादावदन्त पठ्यते, अतो
ज्ञापस्य स्यानिवद्वाधाद् उपधावृद्ध्यभाव, गण्यमानो गणो यदा गणन
क्रियायामानुकूल्य प्रातपद्यते तदा तद्व्यापारमात्रवृत्तेर्हेतुमण्येचि पुन
कर्मव्यापारमात्रे आरोपितस्यैवाय प्रयोग । 'गणयति गण स्वयमेवेति' ।
अत्र णावेव गणे कर्म णावेव कर्ता इत्यात्मनेपद न भवति, कर्मवद्वा
वेनापि न भवति कर्तृत्वक्रियत्वात्, गणन हि सख्यानिमित्त परिच्छेदो
ज्ञानविशेष । भाष्ये तु भागशेषस्थापने गणिवर्तते भागशेषातिष्ठमान
गण गोपालकोवस्थापयतीत्यर्थमङ्गीकृत्य तत्रानुकूलत्वाद् गणस्यैव कर्तृ
त्वविधत्तायामस्ति कर्मस्थभावकत्वमिति कर्मवद्वावादात्मनेपदमुदाहृ
तम् । ननु चाणावकर्मकादित्यत्र वक्ष्यति हेतुमण्येचो विधिरिति प्रति
षेधोपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्य इति तच्चेत्सत्यम् इदमपि प्रत्युदाहरण
मयुक्तमेव, उच्यते । युक्त तत्र हेतुमण्येचो विधिरिति तत्र बुधादिसूत्रे
शेरिति वर्तते । बुधादिभ्यश्च हेतुमण्येचैव सम्भवति इह तु सामान्येन

ग्रहण विशेषहेत्वभावात् । ननु चाणौ यत्कर्मस्युच्यते चुगादीना च नि
 त्यण्यन्तत्वात्केवलाना प्रयोगाभावाद् अणौ कर्मणोऽसम्भवाद् अत्रापि
 हेतुमणिवच्च एव विधिः, नेत्याह, 'आ'ट्पाठेति' विभाषितखिचामपि के
 षा चित्सम्भवात्, भाष्ये तु हेतुमणिवो विधिरिति स्थितम् । 'लावयति
 दात्र स्वयमेवेति' । वरणस्य दात्रस्यापि तैदण्यतिशयेन लवने यदा
 नुकूल्य तत्प्रतिपादनाय लावकान्प्रति प्रयोजकत्वविवक्षाया णिच् ।
 इह एयन्तादात्मनेपद भवत्यणौ यत्कर्म स चेत्कर्तृत्युक्ते गम्यतएतद्
 यस्माद् एयन्ताद्विधि तत्रैवाण्यन्ते यत्कर्म स चेत्कर्तृत्युक्तौ णौ
 चेद्ग्रहणमनर्थकं तत्राह । 'णौ चेद्ग्रहण समानक्रियार्थमिति' । प्रयोज्यप्र
 योजकभावलक्षणोपि क्रियाभेदे मा भूत् णिच्प्रकृत्यर्थभूनायामेव क्रियाया
 यथा स्यादित्यर्थः, यथा पुनरयं शब्दार्थस्तथोक्तपुरस्तात् । 'आरोहयमाणो
 हस्ती भीतान् सेवयति मूत्रेणेति' । येन प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणोपि
 क्रियाभेदे आत्मनेपद वायतएवानेन धातुभेदादत्यन्तभेद इति मत्वै
 तत्प्रत्युदाहृत भीताश्चात्रारोहयति कर्म । 'आरोहयमाण इति ।
 'णिचश्चे' त्यात्मनेपद शानच्, भीता ह्यारोहयमाणा भीत्या मूत्रयन्ति तेन
 हस्ती सिच्यते, कर्मविवक्षाया तु सेवयतेरकर्मकत्वम् । उद्देशप्रतिनिर्दे
 शात् लब्ध यस्यह्ये पुनस्तद्गृहे वाक्यभेदेन कर्मान्तरनिवृत्तये इत्याह ।
 'यत्स्यग्रहणमन्यकर्मार्थमिति' । स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्र
 कर्मान्तरमप्यस्ति मनुष्या, ग्रहेण्यर्थत्वात्मन्युष्याणां कर्मसत्ता, कथं
 पुनराणौ कर्मणो णौ कर्तृत्व यावता स्थलमणौ कर्म हस्ती तु णौ कर्ता
 स्यादेतत् । आरोहयमाण इत्यत्राणौ कर्मणो हन्तिन एव कर्तृत्व स एव
 च स्थलमारोहयतीत्यत्रापि कर्तृति । एवमपि प्रत्यासत्तेरेवात्र न
 भविष्यति, तथाहि । एयन्तादात्मनेपद भवति अणौ यत्कर्म णौ चेत् स
 कर्तृत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतद्गम्यते येन णिच्वा एयन्तादात्मनेपद विधित्सित
 तेनैव णिच्वा ऽण्यन्ते तत्प्रकृतिभूते धातौ यत्कर्म स एव चेत्कर्ता
 तस्मिन्नेव एयन्तइति, अत्र च यत्रायमुपाधि कृतमेव तत्रात्मनेपदम् आरो
 हयमाण इति, यत्र तु न कृत स्थलमारोहयतीति न तत्रायमुपाधिरिति

नैवात्मनेपदप्रसङ्ग, इह तर्हि आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका तानारोह-
यति हन्तीति, किं पुनरत्र नेष्यते, वृत्तिकृता नेष्यते भागवृत्तिकारेण
त्विष्यते, तथा माघ प्रयुक्ते, करेणुपारोहयते निषादिनम इति । 'कर्त्तृति
किमिति' । भावकर्मणो सिद्धत्वात् कर्त्तर्येव भविष्यतामि मन्यते । अणौ
यत्कर्म तस्मिन्नेव कर्त्तरि यथा स्यात् कचन्तरे मा भूदित्येवमर्थं कर्तृग्रहण
मिति दर्शयचाह । 'तानारोहयति महामात्र इति' । गत्यर्थत्वाच्च इहे
हस्तिपकानां कर्मसञ्ज्ञा । यत्रोच्यते कर्मान्तरसम्भवादेवात्र न भविष्यति,
नैतदेवम् । अस्तीत्यत्राणौ कर्मणो हस्तिनो णावपि कर्मत्वेनान्वय ।
न वा सति कर्तृत्वविधौ कर्मान्तरव्यावृत्तिर्लभ्यते । यद्वा प्रयोजक
व्यापारमात्रे तात्पर्याद्वदा हस्तिपका कर्मत्वेनाविवक्षितास्तदेव प्रत्यु
दाहरण द्रष्टव्यम् । 'वनगुल्मस्येति' । कर्मोपलक्षणमेतत्, न त्वत्र
वनगुल्मस्य कर्मत्वमस्ति शेषत्वेन विवक्षितत्वात्तस्माद्वनगुल्ममिति प्रद
र्शनीय, 'स्मरयत्येनमिति' । स आध्याने घटादि, वनगुल्मस्य रमणीय
त्वप्रतिपादनाय प्रयोजकत्वे विवक्षिते णिच । एनमिति' । बुध्यर्थत्वात्को
किलस्य कर्मसञ्ज्ञा । एतदप्युपलक्षणम् । अत्र हि कर्मान्तरसद्भावादेव
प्राप्तिर्नास्ति कर्मोपलक्षणाया प्रत्युदाहरण द्रष्टव्य, 'ननु चात्र कर्मकर्त्तरि
मूलोदाहरणानीति' । ननु चाध्यारोपितप्रेषणपक्षे आरोहयतौ हस्तिन कर्म
त्वाभावात्कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाभावात् पक्षेत्योदन देवदत्तो
राध्येत्योदन स्वयमेवेतिवत्कर्मसद्भावो न प्राप्नोति । सत्यम् । आरब्धश्चा
स्मिन् सूत्रे सोपि पक्ष सम्भवात् प्रदर्शित, अनारब्धे तु निवृत्तप्रेषणपक्ष
प्रक्रियैवाश्रयिष्यते, ननु तत्रापि व्यापारद्वयाभिधायिषु सहादिषु भव
त्येव ये तु केवलकर्तृव्यापारवाचिनो दृश्यादय तेषु कथं, नहि दृशि
कर्मव्यापार कचिदाचष्टे, स्यादेतत्, विषयभावापत्ति कर्मव्यापारस्तदा
पादनं कर्तृव्यापार इति, यद्येवम् इच्छापि दृश्यर्थं स्यात् नन्वत्रापि
विषयभावापत्ति तदापादनं च विद्यते, अथ दर्शनविषयभावापादनं दृ-
श्यर्थं, ननु तदेव निरूप्यते किं नाम तद्दर्शनमिति । अत्रोच्यते । मा नामाख्या

तत्कर्मव्यापारोऽस्ति तावत्कर्मणोपि व्यापार कारकत्वात्तत्र णिजुत्य
 तिदशया तावत्येव वर्तिष्यते उदाहरणदशया एयन्तोपीति मन्यते तथा
 च रुहि कर्तृयुक् कर्मणाभिधेय इति युक्त केवलकर्तृव्यापारवाचिना
 गमिदृशिप्रभृतीनां कर्तृस्यक्रियत्व कथं तु विक्रियुपसर्जनविक्रिदवचन पचि
 द्विधाभवनोपसर्जनद्विधाभावनवचनश्च लुनाति कर्मस्यक्रिय , न्यग्भावनो
 पसर्जनन्यग्भावनवचनस्तु रुहि कर्तृस्यक्रिय । उच्यते । रुहिरपि गत्यर्थे
 तथा च 'यद्वितुपर कृन्दसी' त्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति हस्तिनमारोहती
 त्यत्र हि उपरिगमनलक्षण एव रुहेरर्थे तत्पुनर्न्यग्भावनहेतुत्वाद् न्यग्भावन
 मित्युच्यते उपरिगमनरहितं तु न्यग्भावनमात्रं रुहेरर्थो न भवति, यदा खलु
 क्व चिद्वृत्तमात्रेव तिष्ठन् वृत्तस्य शाखा हस्ताभ्यामवनमयति तदा नासावा
 रोहतीत्युच्यते तस्माद्वृत्तिविशेष एव रुहेरर्थे, कस्तर्हि क्रियायां कर्मक
 तृस्यताया हेतु । उक्तमत्र

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रियाव्यवस्था त्वन्यथा शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥

इति, विशेषदर्शनेन शब्दानुसारेण वा क्रियायास्तात्पर्य कथ्यते
 एतच्च कारणगतमारोहस्य कर्तृस्यत्व प्रतिपादयति न तु कर्मस्यता
 नहि हस्तिनमारोहति वृत्तमारोहति पर्वतमारोहतीत्यादौ कर्मभेदे
 प्यारोहणे रूपभेदं प्रतीयते यथा घृतमासतन्दुलादिषु पाके, न च हस्ती
 न्यग्भावत्वित्येष कारकव्यापार किं तर्हि हस्तिपका उपयोसीरिति,
 पाके तु तण्डुलादिगतो विक्रित्यादिरूपो विशेषो यथा स्यादित्येष
 कारकव्यापारः, तस्मात्कर्मभेदे रूपभेदादुद्देशस्य च कर्मगतत्वात् पचि
 कर्मस्यक्रिय, विपर्ययादुहि कर्तृस्यक्रिय इति सिद्धम् । एव चारुहते हस्ती
 स्वयमेवेति कर्मवद्भाव प्रदर्शयन्तो भाष्यन्यायविरोधादुपेत्या 'दृशि
 कर्तृस्यभावक इति' । अथ सिचि कस्मादुपेक्षितं कर्मस्यक्रियत्वाद्
 आर्द्राभवन इत्यत्र प्रधानं तदर्थत्वात्कारकव्यापारस्य, किमर्थं तर्ह्युदाहृतं
 विशेषाभावात् नञ्ज्ञानेन कर्मवत्कर्मणेत्यनेन वा आत्मनेपदे सति

कश्चिद्विशेष, तेनापि सति यत्किञ्चि न भवत, शिश्नन्ययन्यीति प्रति-
षेधात् । भाष्येपि कर्मवद्वावात् सिद्धिमाशङ्क्याध्यानप्रतिषेधार्थमित्युक्त-
स्मरते कर्तृस्यभावकत्वात् कर्मवद्वावस्य प्राप्तौ नोत्पत्तिरिति भाष्योक्तम् ए-
तर्हि सिद्धे सति यदाध्यानप्रतिषेध शास्ति तज ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येव
ज्जातीयकानाम आत्मनेपदमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं पश्यन्ति भू-
त्या राजानं दर्शयते भृत्यान् राजा स्वयमेव अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवतीति ।

एव जातीयकानामिति । कर्तृस्यक्रियाणामित्यर्थः । एव च ध्रुवता विध्य-
र्थमेतदित्युक्तं भवति विशेषप्रतिषेधेन सामान्यविधेरनुमानात्, अत्र दर्शयते
भृत्यान् राजेत्येतदेकमुदाहरणमनुपपन्नं कर्म्मन्तरसद्वावात् । तत्र वृत्तिका-
रस्यजेदेकं कुलस्यार्थेदति न्यायाद् उदाहरणमेतद्वमयितव्यं मन्यते ऽस्मिन्
दाहरणे कर्मज्ञापारमात्रे विवक्षिते सिद्धं भवतीत्यर्थः । अन्ये त्वादु ।
अस्मादेवोदाहरणादगौ ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मन्तरसद्वावएवा-
त्मनेपदं न भवति यथा स्थलमारोहयति मनुष्यानि इह त्वणौ कर्तृणा
भृत्यानां गौ कर्मत्वमिति, एव स्मारयत्येवमिति कोकिलस्य कर्मत्वमपि
प्रत्युदाहरणमुपपन्नं करेणारोहयते निषादिनमिति प्रयोगश्चोपपन्न इति
तेषां सूत्राक्षराण्येव तावदधिकानि भाष्यं च सर्वमुदाहरणवर्जमनुपपन्नम् ॥

प्रयोगाणां तु निर्वाहो शिश्नश्चत्यात्मनेपदात् ।

जयादित्यस्य हृदयं गूढमेतन्मकाशितम् ॥

“भीष्मोर्हेतुभये” ॥ भयमनिष्ठापातशङ्कासाधनमात्रं लौकिको-
हेतुः न वान्तरेण साधनं क्रियाः सभवतीति विशेषणसामर्थ्यात् कश्चि-
त्वाच्च पारिभाषिकस्य हेतोर्यहणमित्याह । ‘हेतुः प्रयोजक इत्यादि’ ।
‘तत्त्वद्वयं भवताति’ । यद्येव स्मरत्यर्थो न विशेषितः स्यात् नहि स्मर-
ते भयमर्थः ऽन आह । ‘भययहणमिति । चित्तविकारस्योपलक्षणमित्यर्थः ।
विस्मयोपि तत् एवेति’ । अत्र चेद्वयतीत्यनुषङ्गः, ‘भीषयतइति’ ।
‘भियो हेतुभये शुक्’ । ‘भाययतइति’ । विभेतेर्हेतुभयः इति वैकल्पिक-
मात्रम् एव च अत्र शुक् न भवति तद्विधावाकारप्रश्लेषात् । ‘विस्मापयत

इति । "नित्य स्मयते" रित्यात्वम् । अतिह्रीत्यादिना पुक् 'कुञ्चिकयेति' ।
करणादत्र भय न हेतोः, यद्यपि तद्व्यापारे णिञ्चिधानात् प्रयोजकसाध्य-
मेव भय तथापि विशेषणोपादानसामर्थ्यादेव विज्ञायते ऽन्यनिरपेक्षाद्वे
तोरेव यद्वयमिति, एव च मौण्ड्येन भाययतीत्यत्रापि गुणगुणिनो
र्भेदविवक्षाया न भवति, उदाहरणे तु तादात्म्यस्य विवक्षितत्वाद्देतोरेव
भयम् ॥

‘गृध्रिषड्योः प्रलम्भने’ परिहरतीत्यर्थे इति । वर्जयतीति
यावत् ॥

“लिय सम्माननशालीनीकरणयोश्च” ॥ ‘विशेषाभावादिति’ ।
निरनुबन्धकपरिभाषा तु ‘वामदेवाद् डड्या’ वित्यत्र ज्ञापिता प्रत्ययग्रहण
विषयैवेति मन्यते । ‘सम्मानने शालानीकरणे च वर्तमानादिति । समा-
नन विषयो न धात्वर्थः । यदाह ‘पूजामधिगच्छतीत्यर्थे इति’ । धात्वर्थे
तु पूजयतीति वाच्यं स्यात्, यथा न्यक्करोतीत्यर्थे इति । अकर्मकश्चायम
स्मिन् प्रयोगे पूजाख्यस्य कर्मण आत्मनेपदसहितेन धातुरैवोपात्तत्वात्
पुञ्जीयतांतिवदित्याहुः । ‘जटाभिरिति’ । हेतोः तृतीया यस्य हि जटा
सन्ति लोके स पूज्यते ॥

‘मिथ्यापपदात् कृजोभ्यासे’ ॥ उपोच्चारित पदमुपपद मिथ्या
शब्द उपपद यस्य स तथोक्तः । मिथ्याकारयतइति । आत्मनेपदे
नैवाभ्यासस्य द्योतितत्वान्नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं न भवति । ‘सदो-
षमिति’ । एतेन मिथ्याशब्दस्यार्थमाचष्टे अस्यैव विवरणं ‘स्वरादि
दुष्टमिति’ । आदिशब्देन रूपं गृह्यते । ‘असङ्गदिति’ । अभ्यास दर्शयति ।
‘उच्चारयतीत्यर्थे इति’ । एतन्तस्य करोतिरुच्चारणे सृत्तिरनेकार्थत्वा
द्वातूनाम, एव च प्रकृतिभूत करोतिरुच्चारणे वर्तते ऽकर्मकश्च ॥

“स्वरितजित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले” ॥ कर्तात्मभिप्रेतांति कर्त्र
भिप्रायः, कर्मण्यण क्रियाफलं चेह कर्मैवेति नास्ति नियमस्तेनाकर्म
केभ्योऽपि यजिप्रभृतिभ्यः स्वर्गादिके फले कर्तृगामिन्यय विधिर्भवत्येव ।

‘कर्तारश्चेदिति’ । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वद्व्योतनायात्मनेपद भवती
 त्यर्थः । यदि यच्च यावच्च क्रियानन्तरभावि फल तत्र कर्तृगामिन्यय
 विधिर्भवति इहापि स्याद् यजन्ति याजका पचन्ति पाचका इति, दक्षि
 णादे कर्तृगामित्वादित्यत आह । प्रधानभूतमिति’ । किं पुनस्तदि
 त्यत आह । ‘यदर्थमिति । यदुद्दिश्येत्यर्थः । ‘क्रिया आरभतइति’ ।
 सामशीसमवधानात्मिका ऽद्या प्रवृत्तिरारम्भो यामन्तरेण याजकादौ
 नामप्रकृति, स्वर्गादिक हि फल प्रेतु सामर्थ्यं समवधाय प्रवतयति
 सा प्रवर्तिता यथायथ प्रवर्त्तते, कथं पुनरेतल्लभ्यते प्रधाने फले कर्त्त
 रभिप्रायइति, प्रधानत्वादेव । किञ्च यत् किञ्चन फल सञ्च कर्त्तभिप्राय
 भवति, ननु यत्र क्रियाभ्यासमात्रे तात्पर्यं तत्र न किञ्चित्फल कर्तृगामि
 तत्रापि किञ्चित्फल कर्तृगामि किं कौशलं पुनःपुनरभ्यासे हि क्रियासु
 कौशलं भवति तस्मात्प्रधाने फले कर्त्तभिप्रायइति सिद्धम् । ‘यजत
 इति । केचिदाहुः । देवतायै इदं न ममेत्येव ।वधो मानसं सङ्कल्पो
 याग इति तेषां यजन्ति याजका इति चत्विज्यापारे प्रयोगो नोपपद्यते,
 अन्ये त्वाहुः । होमादिष्वभिष्टादिचत्विज्यापारो याग इति तेषां यज
 तिव्यापारप्रयोगो नोपपद्यते, एव तर्ह्युभय यजेरर्थं चत्विज्यापारश्च
 यजमानव्यापारश्च, तदुक्तं यजादिषु चाविपयासे नानाक्रियाणां यज्य
 र्थत्वादिति । ‘न तदर्थं क्रियारम्भ इति’ । ननु चत्विज्यामारम्भस्तदर्थं
 एव नैतदेवम् आद्या प्रवृत्तिरारम्भ इत्युक्तं सा च यजमानस्य स्वगमह
 लभेयेति न पुनरिमे दक्षिणा लभेरन्निति यथा ऽवघाते क्रियमाणे स्वेदश्च
 भवति वैतुष्यं च भवति भृतिश्च लभ्यते, अथ च वैतुष्यार्थं एवावघात
 तदुदत्रापि, तदुक्तं हरिणा

यस्यार्थस्य प्रविध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभार्थं प्रयोजनम् ॥

इति । ‘इह स्वामिदासौ पवत इति’ । क्रियामात्रविवक्षायां पर
 स्मैपदं भवति स्वामिगते तु धर्मे दासकारोपिते स्वामिदासौ पचेते

इत्यात्मनेपद भवति अथाभिप्रयह्य किमर्थं, १ वप्रकृष्टेऽपि फले यथा स्याद्, द्विविधं क्रियाफलं दृष्टम् अत्रपुनर्वृष्टिशब्दवधादिकम्, अदृष्टं च स्वर्गादि, तत्र पूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यभावीति प्रधानम् इतरस्तु विधुरप्रत्ययोपनिपाते सति व्यभिचारसमवादिप्रकृष्टत्वाच्चाधानं, सम्भवति ह्यविकलमनुष्ठितुं यागस्यापि मध्ये वैराग्योत्पत्तौ मोक्षाद्यप्रवृत्तौ सत्याम् अनुत्पत्तिं स्वर्गस्य, ततश्चेह तस्य ग्रहणं न स्याद् अभिप्रयह्ये तु सति अभिराभिमुख्ये वर्त्तते प्रशब्दस्त्वारम्भइति कर्त्तार प्रत्याभिमुख्येन क्रियाफलं चेत्तस्येति एतुम् आरभते एवमात्मनेपदं भवतीत्यर्थो भवति तथा च यद्यपि स्वर्गादिकं स्वरूपेणावादिषत् तदानीं नैति तस्य त्वङ्कुरावस्था कर्त्तारमेतीति तददुरिण फलमेवैतुमारभतइति सर्वत्र सिध्यति फलस्यैव ह्यङ्कुरावस्था पूर्वशब्द वाच्या ॥

“शिवश्च” ॥ अत्र कश्चिदाह । इदमात्मनेपदं चुरादिशिबो न भवति, कुत ज्ञापकात्, किं ज्ञापकं, लक्षयते स्वरितेत्त्वमिति, नात्रप्राप्तभाषितमस्ति । पारायणेऽपि चुरादिशिब आत्मनेपदमुदाहृतम्, एष त्रिचिचुरादिशिज्ज्ञानात्स्यादिति । कश्चन निश्चनुते स्म । अप्राप्तं चनोत्र न किञ्चन दृष्टं, लक्षयते स्वरितेत्त्वमनार्थम् ॥

“समुदाङ्भ्यो यमोयन्ये” ॥ उदाच्छति चिकित्सामित्यत्राधिगम पूर्वके उदात्ते यमिर्वर्त्तते चिकित्सा शास्त्रप्रधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः ।

‘अनुपसगाञ्ज’ ॥ सकर्मकार्यमिदम् अन्यत्रा ‘कर्मकाञ्चे’ ति सिद्धत्वात् तदाह । ‘गा जानीतइति’ । ‘स्वर्गं लोकं न प्रतिजानातीति’ । ‘सप्रतिभ्यामनाध्यानइत्यनेनार्थं न भवति आध्यानविषयत्वात्, प्रजानातीति वा पाठः ॥

‘विभावोपपदेन प्रतीयमाने’ ॥ अप्राप्तविभाषेयमित्याह । ‘तदुपपदेनेति’ । अत्र च स्वरितजित इत्याख्यं यञ्च सूत्राण्यनुवर्त्तन्ते । ‘समीपे श्रूयमाणमिति’ । न तु पारिभाषिकं, मसमवात् । एव यञ्चसू

आमुदाहार्यमिति । न केवलमुदाहृतयोर्द्वयोरपि तु पञ्चस्वपि सूत्रेष्वित्यर्थः । स्वं यत्नं कारयते कारयति वा । स्वं व्रीहिं संयच्छते संयच्छतीति वा । स्वं गां जानीते जानातीति वा ॥

“शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्” ॥ ‘आत्मनेपदनियमः कृत इति’ । प्रकृत्याश्रयोर्वाश्रयश्च, अनुदात्तङितोरेवात्मनेपदं भावकर्मणोरिवेति । ‘सर्व-त इति’ । सर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यः सर्वेषु चार्थेष्वित्यर्थः । ‘तदर्थमिति’ । सर्वतः प्राप्तिनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । ‘येन विशेषणेनेति’ । अनुबन्धादिना । याति वातीत्यनुबन्धशेषः, आविशति प्रविशतीत्युपसर्गशेषः, गन्धनाद्वेत्यत्र करोतीत्यादिरर्थशेषः, गन्धनादिविशिष्टो हि कृत्रादिः शेषग्रहणेन पञ्च-म्यन्नेन निवर्त्यमानो नाशहीतविशेषणन्यायेन विशेषणं गन्धनाद्यापि व्याव-र्त्तयति शेषादेव नान्यस्मादिति । उपलक्षणमेतत्, कर्तर्येव नान्यत्रेत्यपि द्रष्टव्यं, ‘पठते गम्यतइति’ । ननु क्रियमाणेपि कर्तरिग्रहणे यदि ताव-देवं नियमः कर्तरि यदि भवति शेषादेवेति ततोऽशेषात्कर्तरि माभूत् शेषात् भावकर्मकर्तृषु त्रिष्वपि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः शेषाद्यादि भवति कर्तर्येवेति ततः शेषाद्भावकर्मणोर्माभूदशेषात् त्रिष्वपि प्राप्नोति । उक्तोत्र परिहारो योगविभागेनाभिप्रेत इति, तत्र प्रथमे योगे शेषादेवेति नियमः, द्वितीये तु कर्तर्येवेति, कर्मकर्त्तरीत्यपि भावकर्मणोरित्यत्रोक्त एवार्थो विस्मरणशीलाननुग्रहीतुं पुनरपि स्मारितः ॥

“अनुपराभ्यां कृञः” ॥ अत्रापि द्वितीयं कर्त्तृग्रहणमनुवर्त्तते । अनुक्रियते स्वयमेव पराक्रियते स्वयमेव ॥

“उपाच्च” ॥ उपपूर्वा रमिनिर्वृत्तिविनाशयोर्वर्त्तते उपरतोऽध्ययनाद् उपरतो निधनादिति, न चानयोर्हभयोरप्यर्थयोः सकर्मकत्वमुपपद्यते तत्कथं सकर्मकस्योदाहरणम्, अत आह । ‘उपरमयति यावदिति’ । कथं पुनर-ग्यन्तो ग्यर्थं वर्त्तते उत आह । ‘अन्तर्भावितण्यर्थ इति’ ॥

“बुधयुधनशजनेड्प्रुडुसुभ्यो णेः” ॥ ‘प्राप्नोतीति’ । गम्यतइति-वचनं तु प्राप्तिहेतुर्व्यापारः । ‘कुण्डिका सावयतीति’ । कुण्डिकायामुदकं

कुण्डिकोदकव्यापारो वा कुण्डिकाया द्विव्रवत्यामुपचर्यते, ननु स्यन्दनमपि
द्रवद्रव्यकर्तृक चलनमेव, तथा प्रसिध्यभावात् ॥

‘ निगरणचलनार्थेभ्यश्च ’ ॥ ‘चलयतीति’ । चल कम्पने घटा
दि । ‘आदयते देवदत्तेनेति’ । गतिबुद्धीत्यादिना ऽणौ कर्तु कर्मसज्ञा
प्राप्ता अतिखाद्या प्रतिषेध इतिवचनाच्च भवति ॥

‘ अणावकर्मकाञ्चित्तवत्कर्तृकात् ’ ॥ ‘अणाविति किमिति’ ।
अयन्तस्य प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मकत्वमवश्यम्भावीति मन्यमानस्य प्रश्न ।
‘चेतयमानमिति’ । चिती सज्ञाने चुरादि । ‘हेतुमण्डिचोवधिरिति’ ।
बुधादिसूत्रादिह णिज्यहणमनुवर्तते, बुधादिभ्यश्च हेतुमत्येव णिच् सम्भ
वति तस्मादिहापि तस्यैव गृहणमिति भाव । तत्र यथा ब्राह्मणा आनी
यन्तामन्यत्राधीयानेभ्य इत्युक्ते प्रत्यासत्तेर्यदध्ययन ब्राह्मणाना सम्भवति
तदधीयानेभ्य इति गम्यते न त्वध्येतव्यमात्रमधीयानेभ्य इति तद्वदिहापि
प्रतिषेधोपि तस्यैव गम्यते यज्जातीयस्य विधौ गृहणमिति । ‘आरोहयमा
णमिति’ । शेरणावित्यात्मनेपद शानच् तत्रैवास्याकर्मकत्वमुपपादित,
प्रयुङ्क्तइति पाठ । प्रयोजयतीति पाठे शेरणा मृभ्य ॥

‘ न पादम्याड्यमाड्यसपरिमुहहचिनुतिवदवस ’ ॥ लुग्विकरणा-
लुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति पिबतिवसत्योर्यहण न पातिवस्त्यो,
तेनाणावकर्मकत्वविवक्षाया परस्मैपद भवत्येव । ‘पाययतइति’ । ‘आ-
च्छासाह्वाव्यावेपायुक् । ‘पादिष्विति’ । धेहप्यस्मिन् सूत्रे पठितव्य इत्यर्थः ।
‘समीची इति’ । प्रथमाद्विवचने ‘वा क्न्दसी ति पूर्वसवर्णेदीर्घ ॥

“ वा क्यष ” ॥ ‘लोहितायते इति । अलोहितो लोहितो भवती
त्यत्रार्थे क्यष्, अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घ । ‘पठपठायतीति । पठच्छ
ब्दस्य डाविषये द्विवचनम्, अव्यक्तानुकरणादिति डाच्, टिलोप, ‘नित्यमा
श्लेडिते डाचि’ । ‘कथमिति’ । न कथञ्चिदित्यर्थः । कि कारणमित्याह ।
‘यावतेति’ । न नियमेन व्यावर्त्तितमात्मनेपदमनेन शक्य प्रापयितु न
ह्यशक्यार्थं वचनस्य व्यापारो वा वचन तु केवलस्य लस्य प्रयोगार्थं स्या
दिति भावः । एव तर्हीत्यादि परिहार, विकल्पित विभाषित पाठिक

मित्यर्थः । कथं पुनः परस्मैपदप्रकरणेन विच्छिन्नमात्मनेपदं शक्यं विधातुम्
अत आह । 'तच्चेति' । ननु शाब्दः सन्निधिः सम्बन्धकारणः प्रतिषेधेन
चापवादभूतस्य परस्मैपदस्य भावमात्रं प्रतिपादयते आत्मनेपदं तु स्वैन
शास्त्रेण भवति न भावना तस्य सन्निधिर्भवति, उच्यते, तात्पर्यतोऽपि
सन्निधिः सन्निधिरेवापवादापनयनस्य चेत्सर्गप्रवृत्तौ तात्पर्यं तेन पर
स्मैपदं भवतीत्यस्यात्मनेपदं भवतीति तात्पर्यार्थः । यद्वा इहापि प्रतिषेधः
एव विधेयः, स च पूर्वसूत्रवदिहात्मनेपदं प्रवर्त्तयिष्यति, किं तर्ह्युच्यते
ऽनन्तरं सन्निधापितमिति, नन्वेवमिहैव सन्निधापितं भवति, स्यादेव यदि
परस्मैपदेन क्यषन्तादात्मनेपदं बाधितं स्याद् नियमेन तद्व्यावृत्तिः, तत्र
स्वविषये परस्मैपदप्रतिषेधो विकल्प्यमानः किं कारणमात्मनेपदं प्रवर्त्तयेत्
पूर्वत्र त्वपवादमपनयता प्रतिषेधेनात्मनेपदं प्रवर्त्तयेत् तस्मादिहापि तदनु
वृत्तिसामर्थ्याद् यादृशं प्रतिषेधं आत्मनेपदप्रवृत्त्यविनाभावीं प्रकृतं तादृशं
एव विधीयत इति प्रत्वाक्तम् अनन्तरं सन्निधापितमिति । यदात्मनेपदं
विधीयते केनेदानीं परस्मैपदं पक्षे भवतीत्यत आह । 'तेन मुक्त इति' ।
इह 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' 'अनुपसगाद्वे'त्यनन्तरं क्यष इति सूत्रद्व
र्त्तव्यं क्यषन्तादात्मनेपदं भवतीति नेदन्दु खमनुभवितव्यं भवति वा यह
णञ्च न कर्तव्यं भवति उत्तरमपि योगद्वयान्तत्रैव कार्यम्, तथा तु न कृत
मित्येव ॥

“कुट्टो लुङि” ॥ कुत्तरेकत्वाद्वहुवचनमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह ।
'तत्साहचर्यादिति' । कुत्रिन्यायेनेति भावः । 'लुटादयोपीति' । प्रत्या
सन्नानामेव साहचर्यात् प्रतीतिः स्यादित्याशङ्कामपनेतुं दूरवर्तिनाम्
पादान्, क्वचित् श्रित्यादय इत्यनन्तराणामेव पाठः, 'कूपपर्यन्ता इति' ।
तदनन्तरं वृत्करणाद् एतदुक्तं भवतीत्याह । 'बहुवचननिर्देशादिति' ।
'अप्यकुत इति' । पुषादिसूत्रेणाह न च तत एवाहविधानात् परस्मैपदं
शक्यं विधातुं, नित्यत्वप्रसङ्गात् लुङीन्यत्रापि प्रसङ्गाच्च, अनुदात्तत्वे तु
युज्यते स्यात् ॥

“वृद्धास्यसने” ॥ स्यसनोरिति सत्सप्तमी । 'वृत्तादिष्वेव वृता

दय पठन्तइति' । यद्येवमिय प्राप्तिर्वृद्धा पूर्वा प्राप्ति बाधेत ततश्चावृत
दर्शितयेति लुङि विकल्पो न स्यात्, तथा चोत्तरत्र चकार क्रियते इमा
प्राप्ति पठे इतरा प्राप्तिर्न बाधेतेति, व्युत्पादिपाठसार्थात्सोऽपि भविष्यति ।
यद्वा लुङीत्यत्र स्वरयिष्यते, वत्स्यतीत्यादौ 'न वृद्धाश्चतुर्भ्य' इति इट्
प्रतिषेध ॥

‘लुटि च कृप’ ॥ ‘एव तर्हीति’ । सामान्यस्य विशेषो बाधक
इति भाव । कल्प्तेत्यादौ तासि च कृप इतीट् प्रतिषेध ॥

इति हरदत्तविरचिताया पदमञ्जरी प्रथमाध्यायस्य तृतीय पाद ॥

“आ कङारादेका सज्ञा” ॥ “आङ्गपादाभिधियोरिति” । समासस्य
विकल्पितत्वादा कङारादितिनिर्देश, समासेत्वाकङारमिति स्यात् । इह द्वौ
कङारशब्दौ भवत ‘प्राक्कङारात समास’ ‘कङारा कर्मधारय’ इति च तत्र
को ऽवगिरित्यत आह । ‘कङारा कर्मधारयइति वक्ष्यतीति’ । कुत पुन
रेतत् स्वातन्त्र्यात्, स्वतन्त्रो ह्यसौ प्रथमादिदेशेन स्वय कार्ययोगित्वात्
प्राक्कङारादित्यय तु परतन्त्रो ऽवधित्वेन स्वय कार्ययोगित्वाभावाद्
व्याप्तेश्च न्यायाद्, एव हि भूयसामनुयहो भवति । लिङ्गाच्च । यदप्येतत्पुरुषो
‘द्विगुश्चे’ ति द्विगोस्तत्पुरुषसज्ञा शास्ति तज्ज्ञापयति अनुवर्त्तते द्वितीये
ष्येकसज्ञाधिकार इति, अन्यथा ‘द्विकृषद्भ्ये सज्ञाया’ मित्यत्र तत्पुरुषाधि
कारादेव समावेशसिद्धेस्तदर्थो यत्रोपार्थक्यं स्यात् । क्रियते पुनरियानत्र
धिरुपादायते न आ वृन्द्वाद् इत्येवाच्येत नहि चार्थं वृन्द्वा इत्यत परत्रा
स्योपयोग । उच्यते । वृन्द्वाश्च प्राणितूर्येत्ययमप्यवधि सम्भाष्येत ततश्च
सम्बुद्धिसज्ञामन्वितसज्ञयो समावेशो न स्यात् । ‘का पुनरसाविति’ ।
एका सज्ञा भवतीत्येतावत् सूत्रव्यापारस्तत्र विशेषादज्ञात् प्रश्न । या
परानवकाशो वेति वचनाद् न्यायाच्च व्यवस्थेति भाव । ननु यद्भारब्धेष्
स्मिन् परत्वनवकाशत्वाभ्यामेव व्यवस्था वाच्या ऽनारब्धेष्मिन् आभ्या
मेव व्यवस्था भविष्यति नार्थ एतेन, तज्ज्ञाह । अन्यत्रेति । अयमभाव । यत्र
प्रयोजनमेकं भवति सहानवस्थानलक्षणो वा विरोधस्तत्रेवानवकाश साव
काश बाधते यथा नैवारश्चर्त्तृखावपूतानामिति, नखावपनेन वैतुष्यफलकेन

तत्फलकोवघातो बाध्यते, अष्टाश्रियूप कर्तव्यो वाजपेयस्य तु चतुरश्र इति अष्टाश्रित्वचतुरश्रत्वयोर्विरोधात् बाध्यबाधकभाव विप्रतिषेधोपि विरोधात्मकत्वात्तत्रैव भवति । न चासत्यस्मिन् सूत्रे सञ्ज्ञानामेतदुभय भवति, अत एवान्यत्र समावेशो भवति तद्वथा कृतकृत्यप्रत्ययसञ्ज्ञाना तद्विततत्रा जप्रत्ययसञ्ज्ञाना च, सति त्वस्मिन् सूत्रे एकस्यैकैवेति नियमाद्विरोधो जायते विरोधे च सति परत्वानवकाशत्वाभ्या व्यग्रभ्या शक्यते वक्तुमिति, तत्रानवकाशाया उदाहरणमाह । 'वक्ष्यतीति' । 'शिक्षा भिद्येति' । 'गुरोश्च हल' इत्यकारप्रत्यय । यदप्यत्र समावेशेपि न ऋश्चिद्वोपस्तथापि वस्तुतः समावेशो नास्तीत्येतावता इदमुदाहरणम् । सम्प्रति यत्र समावेशे सति दोषस्तदुच्यते । 'अततच्चदिति' । परस्यास्तूदाहरण धनुषा विध्यतीति, शराणामपाय प्रत्ययविभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रत साधकतमत्वमित्युभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसञ्ज्ञापादानसञ्ज्ञा बाधते तथा कास्यपात्रा भुङ्क्ते इत्यधिकरणसञ्ज्ञा धनुर्विध्यतीति कृतसञ्ज्ञा, उक्त चापादानमुत्तराणीति । इह गार्ग्यो धानुष्क इति अनवकाशभ्या भपदसञ्ज्ञाभ्यामङ्गसञ्ज्ञाया धातुप्रत्ययेषु सावकाशाया बाध प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्ध, यदयं 'सुपि च' 'बहुवचने भक्ष्येत्' 'तद्वितेष्वचामादे' रिति स्वादिषु तद्वितेषु चाङ्गस्य सतः कायशास्ति तज् ज्ञापयति समाविशत्यङ्गसञ्ज्ञा भपदसञ्ज्ञाभ्यामिति, द्वये हि स्वादयो यज्ञादयो हलादयश्च तत्र याजादिषु भसञ्ज्ञा हलादिषु पदसञ्ज्ञेति अङ्गस्य यतः कार्यविधानमनुपपन्नं स्यात् । गुरुतधुसञ्ज्ञे वर्णमात्रस्य विधीयेत नदीधिसञ्ज्ञे तु तदन्तस्येति ताभ्या समाविशत, तद्वथा वात्सीबन्धुरिति 'नदी बन्धुनी' ति पूर्वपदान्तेदातत्त्व वात्सीबन्धो इति गुरोरनुत् इति प्रुतश्च भवति । विश्व ना च विनरो 'द्वन्द्वे घा' ति पूर्वनिपात, विज्ञाभात्रो वैचम् 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण, विनरावाचष्टे इति विनयति प्रविनय्य गत 'त्यपि लघुपूर्वाद्' त्ययादेशो भवति । भाष्ये त्विष्टविषये समावेशो न्यासान्तरेण साधितः प्राक्कङ्गारात् पर कायमिति, तत्रायमर्थः । प्राक्कङ्गारात् सञ्ज्ञाख्य कार्य पर भवतीति सञ्ज्ञाप्रकरणात् सञ्ज्ञेवात्र कार्यमित्युच्यते, परा सञ्ज्ञेत्येव तु नोक्त विप्रतिषेधे वेति वक्ष्यति तत्र पर कार्यमित्यनुवृत्तिर्यथा

स्यादिति तत्र यस्या सज्ञाया परस्या पूर्व्या ऽनकाशया बाध प्राप्त सा परा भवतीति विधिरूपेणास्य प्रवृत्तिः । नन्वनवकाशयापि पूर्व्या नैव परस्या बाध प्राप्नोति विरोधाभावात् फलैक्याभावाच्च सज्ञानामन्यत्र समावेशस्य दृष्टत्वात् । सत्यम् । एतदेव ज्ञापयति भवत्यत्र प्रकरणे सज्ञाना बाध्यबाधकभाव इति तेन परयानवकाशया पूर्वा बाध्यते द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परमिति परैव भवतीति । नियमफलस्यापि सिद्धिरस्ति न्यासेऽङ्गसज्ञा परा कार्या पूर्वं न भवदसज्ञे, एव सर्वत्र यत्र समावेश इष्टोऽस्मि न्यत्ते 'अतोऽरण्यं' ह्यन्वसि घस्' अत्विय इति अत्र 'सिति चे' ति पदसज्ञाविषये पर कार्यमिति वचनाद् भसज्ञापि स्यात् ततश्च 'ओर्गुण' प्राप्नोति सित्करण पदत्वे सत्यवयवार्थं स्यात् 'शेषो बहुव्रीहि' रित्यत्र च शेषग्रहण कतव्यम् अन्यथा 'अन्यपदार्थं च सज्ञाया' मिति अव्ययीभावविषये पर कार्यमिति वचनाद् बहुव्रीहिसज्ञापि स्याद् एकसज्ञाधिकारे त्वव्ययीभावसज्ञैव बाधिकेति शेषग्रहणमनर्थकं तदेव शेषग्रहणमेव प्रमाणन्यासान्तरमपि सूत्रकारस्यैवाभिमतमिति ॥

“विप्रतिषेधे पर कार्यम्” ॥ ‘विप्रतिषेध इति’ । विधु शास्त्रे, विधु गत्यामिति भौवादिक्रयोरन्यतरस्य रूप तस्य हि सेधसिचसञ्ज्ञस्य ऽज्ञामिति षत्वमिति उपसर्गवशाच्च विरोधार्थत्वं धातूनां ह्युपसर्गवशाद न्यश्चार्थं उपजायते, तद्वथा प्रहार उपहारो ऽनुहार सहार इति, विधु सराट्ठावित्यस्य तु दैवादिकस्य षत्व नास्ति सेधषिवेति शपा निर्देशात्, ‘आदेशप्रत्यययोरिति’ विहितस्य तु ‘सात्पदादो’ गिति निषेधः । ननु गति कारकोपपदानां कृद्धि सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनाच्चायं सकार पदादि षत्वविषये परिभाषेयं न भवति यदि स्याद् गोष्ठो भूमिष्ठ इत्यादौ सकारस्यापदादित्वा ‘दादेशप्रत्यययो’ रित्येव षत्वसिद्धेरम्बादौ गवादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । परशब्देऽयं त्रिलिङ्गं परो देश परा सेना पर कार्यमिति, अतोऽयमव्युत्पन्न पचाद्व्यजन्तो वा न तु अद्वोरवित्यवन्त, तथा हि सति त्रिलिङ्गता न स्यात् ॥

कल्लुट् नपुसके भावे स्त्रिया क्तिवादयो यतः ।

अतो घञाद्या पुस्येव यथा पाकश्चयो लव ॥

वासरूपविधिर्नास्ति कृत्युट्त्तुमुन्खलर्येषु वासरूपविधिर्नास्तीति वचनात् स्त्रियामपि नास्ति अस्त्रियामितिप्रतिषेधात्, अतो भाव घञादय पुस्येव कर्तृवर्जिते तु कारके पुनपुसकयोर्न कथं चित् स्त्रियाम् । 'पर कार्यमिति' । पर यत्कार्यमेत्वादि तद्ववतीत्यर्थे, अथ वा यत्पर तत्कार्ये भवति कर्तव्य भवतीत्यर्थे । अन्ये त्वाहुः । न क्रियापदत्वेन कार्यशब्दस्यान्वयो नापि पर कार्ये भवति न तु शास्त्रमित्येव शास्त्रा दिव्यावृत्तये कार्यशब्दं किं तर्हि यत्कार्यं कृत्यहे पर तद्ववतीति वचनं व्यक्ति, अहे कृत्यप्रत्यय किं सिद्धं भवति तुल्यबलविरोधइति सिद्धं भवति, नह्यपवादादीना सन्निधावुत्सर्गादीना कृत्यहेत्व तैर्बाधि तत्त्वादिति । 'विरोधो विप्रतिषेध इति' । तद्वचित्वेनैव लोके प्रसिद्धत्वाद् विप्रतिषिद्धमित्युक्ते विरुद्धमिति गम्यते, तस्य विषय दर्शयति । 'यत्तेत्यादि' । यत्र विषये वृत्तेभ्य इत्यादौ । 'अन्यार्थौ' । जातिपदार्थपक्षे ऽन्यत्र वृत्ताभ्या वृत्तेष्वित्यादौ चरितार्थावित्यर्थे । व्यक्तिपक्षे तु तद्विषययो विद्वेदोरन्यत्र चरितार्थत्वासम्भवाद् अन्यार्थे प्रयोजनमनयोस्तावन्वार्थौ द्वौ प्रसङ्गौ द्वे कार्ये दीर्घत्वेत्वादिके युगपत्प्राप्तं, स विप्रतिषेध विप्रतिषेधस्य विषय इत्यर्थे, तुल्यबलयोर्विरोधो यस्मिन् स तथोक्त । 'पर कार्ये भवतीति' । यत्कार्यं कृत्यहे पर तद्ववतीत्यर्थे । तुल्यबलविरोधइत्यस्य व्यावर्त्ये दर्शयति । 'उत्सर्गापवादेत्यादि' । तत्र श्याकृधेत्याकारान्तलक्षणे अप्रत्यय उत्सर्गस्त परमप्यनुपसर्गे सावकाश बाधित्वा ऽनवकाशत्वा 'दातश्चोपसर्गे' इति क एव भवति सुगल सुख । रधेर्णिचि रधिजभो रची' ति नुम् कृताकृतप्रसङ्गित्वाच्चित्य, 'अत उपधाया' इति वृद्धिरनित्या नुमि कृते ऽकारस्यानुपधात्वादप्राप्ते, तत्र पूर्वोपि नुमेव भवति रन्धयतीति, अशिन्निपद अदुदुवद् इत्याचान्तर्भूतचङपेक्षत्वाद् इयदुवडावन्त रङ्गौ बहिरङ्ग लघूपधगुण परमपि बाधेते, अपवादादीना तु परस्परसप्रधारणाया नित्यादप्यन्तरङ्ग तस्मादपवाद । उक्तं च

पर विदुः पूर्वपरोपपत्तौ परस्य नित्यस्य च नित्यमेव ।

नित्यान्तरङ्गोपगमेन्तरङ्ग तस्माद्विधि प्रातिपदो बलीयान् ॥

इति । द्वयोरेकत्रोपनिपात उपपत्तिः, परस्य नित्यस्य चेति, अत्र उपसमस्तमप्युपयत्तावित्येतदनुषज्यते, प्रतिपद भव प्रातिपदो ऽपवादः, अपवृत्तावित्याद्याकृतौ पदार्थं द्वयोरेकस्य नित्यस्य कृतार्थत्वाद्विप्रतिषेधे सति परस्परप्रतिबन्धादप्रवृत्तिरेव प्राप्नोति, तद्वथा यो हि द्वयोस्तुल्यबलयोरेकमेवो भवति स तयो पर्यायेण कार्यं करोति यदा तमुभौ युगपत्मेवयतो नाना नादितु च कार्यं भवतस्तदा यद्वसावविरोधार्थं भवति उभयोर्न करोति तत्र विध्यर्थमिदं परं भवतीति, तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तदपि भवत्येव । यथा भिन्धकीति, भिन्द्हि इति स्थिते परत्वाद्विभावे पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकञ् भवति । व्यक्तौ तु पदार्थं सर्वव्यत्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवृत्तेस्तद्विषयोपनिपातिनोऽन्यत्र चरितार्थत्वाभावात्पर्यायेण प्रवृत्तौ प्राप्ताया नियमार्थमिदं विप्रतिषेधे परमेव भवति न पूर्वमिति । एतत्सञ्चारभाज्य पूर्वस्य लक्षणस्य तत्रानारम्भानुमीयते, तदुच्यते 'सङ्गद्वौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव' इति तद्वथा जुहुतात् त्वमिति परत्वात्तडादेशे कृते स्थानिवद्भावेन प्राप्तं धित्वं न भवति, लक्ष्यानुरोधेन व्यत्याकृतिपदार्थोऽन्यथादनयो परिभाषयोर्विषयविभागे ऽवसेयः ॥

“यू स्याल्लौ नदी” ॥ अत्र ह्रस्वयोरिदुतोर्गहणे यद्यपि सर्वार्थगहणाद्वीर्ययोरपि सञ्ज्ञा लभ्यते ह्रस्वयोरपि तु स्यात् ततश्च हे शकटे हे धेनो अत्रापि प्राप्नोति इह च शकटिबन्धु 'नदी बन्धुनी' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वप्रसज्यते, "ह च बहुशकटि बहुधेनुरिति, 'नकृतश्चे' इति नित्यकप्प्यात् । नैष दोषो, 'इति ह्रस्वश्चेत्येतिवियमार्थं भविष्यति इत्येव ह्रस्वौ नदीसञ्ज्ञौ भवतो नान्यत्रेति कैमर्थ्यान्विमो भवति विधेय नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयं किं नित्या नदीसञ्ज्ञा प्राप्नोति सा विभाषा विधेया ऽतो ह्रस्वयोरपि स्यादेवेति दोष दृष्ट्वा दीर्घयोरर्गहणमिति दर्शयति । 'इ च क च यू इति' । समासविधौ सुबधिकाराच्चेतद् द्वन्द्वस्य विग्रहवाक्यं किं तर्हि अर्थप्रदर्शनम् । अत्र चानुकार्यानुकरणयोरभेदविष

ज्ञया विभक्तिर्न कृता क चित्तु विभक्त्यन्तमेव पठ्यते । ननु दीर्घयोर्बह्वो यू इति निर्देशो नोपपद्यते 'दीघाज्जसि चे ति पूर्वसवर्णप्रतिषेधाद् अत आह ।

अविभक्तिकोप निर्देश इति । सुषा सुलुगिति लुप्रत्वाद् 'वा ह्रन्दी' ति पूर्वसवर्णेनापहृतत्वाद्वा नास्मिन् विभक्ति श्रूयत इत्यविभक्तिः । अन्ये तु नैवाय द्वन्द्व किं तु पृथक् पदे इत्युक्तमप्याहुः । अविभक्तिकत्वं चानुकार्या नुकरणयोर्भेदविवक्षया, स्त्रियमावृत्तात् स्त्र्याख्याविति । ननु स्त्र्याख्या इति प्राप्तेति अनुपसर्गे को विधीयते, यस्त्वातश्चोपसर्ग इति क, अथ मकर्मोपपदे चरितार्थ कर्मणि त्वणा बाध्यते यथा वक्ष्यति अकाराद् नुपपदात् कर्मोपपदे विप्रतिषेधेनेति तत्राह । 'मूलविभुजादिषु दर्शना दिति' । एव च कृत्वा इदमपि सिद्धं भवति ॥

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवान्द्वौ ।

ब्राह्मणेभ्य प्रियाख्येभ्य सौम्यमुञ्क्तेन जीवति ॥

इति । इह ईदूतोरेव सज्ञा विधीयत तदन्तस्य वा, आद्ये पक्षे कृत्स्त्रिया न स्याद् आद्यै ब्राह्मण्यै हे लक्ष्मि हे यशसि, समु दायो ह्यत्र स्त्र्याख्यो न त्वीदून्मात्र, इयूडोरेव तु स्यात्, स्त्रिया विधा नादन्वयव्यतिरेकाभ्या च स्त्र्याख्यत्वादिति द्वितीय पक्षमाश्रित्याह । 'ईका रान्तइत्यादि । वर्ण्यह्वणे सर्वत्र तदन्तविधिरिति तदन्तविधिनाम, सुप्तिङन्तमित्यत्र सुप्तिङो प्रत्ययत्वादित्यत्रापि प्रत्ययवह्वणेषु तदन्त विधानेनैव विहितं, कथं पुनर्जायते वर्ण्योरेवेद ग्रहणं न प्रत्यययोरिति, इयडुव स्थानप्रतिषेधात् । यदि तदन्तस्य सज्ञा कथं वक्ष्यति शीनद्यो परत नदन्ता दङ्गादुत्तरस्येति, समुदायस्य नदीन्वात्तदवयवभूतार्वादूतावपि तथेत्येता । अन्ये त्वाहुः । वर्ण्योरेव सज्ञा समुदायधर्मस्य स्त्रीत्वस्यावयवचरोपात् कृत् स्त्रियापि भवति, अत्र च लिङ्गमित्यडुवङ् स्थानप्रतिषेध इति, तेषां गुरुनदीस ज्ञयो समावेशो न स्याद् एकविषयत्वात् । यू इति किमिति । 'हेरान्द्वया म्नीभ्य' इत्यत्र पृथगाव्यह्वणाद् आपो न भविष्यतीति मन्यते । 'मात्रे दुहित्रे इति' । 'नद्वृतश्चे ति अकारग्रहणमस्त्यर्थे स्याद् बहुपितृक इत्यनेत्यज्ञापकम् अकारान्तानां सज्ञाभावस्य । 'यामणी खलपूरिति' । रूपोदाहरणमेतत्सम्बु

द्व्यन्त वा द्रष्टव्यम् । अथाख्याग्रहणं किमर्थं यावता यू स्त्रियामित्येतावता स्व्य
 र्थवृत्तित्वं लभ्यते तत्राह । 'आख्याग्रहणमिति' । आङ्पूर्वस्य ख्या इत्यस्य धा
 तोर्यग्रहणमित्यर्थः । क्वचित्त्वाख्याग्रहणं किमिति प्रश्नः । शब्दार्थस्त्रीत्वमिति ।
 आख्याग्रहणसमर्थ्यात्पदान्तरमनपेक्ष्य यौ स्वयमेव स्त्रियमाचक्षते इत्या
 श्रीयते इष्यशनिप्रभृतीनां तूभयलिङ्गानां शब्दार्थेण स्त्रीत्वमिति द्विति
 द्वस्त्वचेति नदीसञ्ज्ञा भवत्येव, एव पटुप्रभृतीनां गुणशब्दानामपि शब्दार्थेण
 स्त्रीत्वमिति तथा च पटुरानीयतामित्युक्ते स्त्रियमप्यानीय कृतीभवति, अन्ये त्वाहुः ।
 आख्याग्रहणसामर्थ्याच्चियम आश्रीयते स्त्रियमेव यावाचक्षते न तु लिङ्गा
 न्तरयुक्तम् इति, यामणीखलपूशब्दयोस्तु क्रियाशब्दत्वेन 'त्रिलिङ्गत्वाच्च
 भवति' इष्यशनिप्रभृतीनां तु स्त्रीविषयत्वाभावेऽपि 'द्विति द्वस्त्वचे' त्यत्र
 केवलस्य स्त्रीशब्दस्यैवानुवर्त्तित्वाग्रहणस्येति भवतीति तेषामाङ्पूर्वस्य
 ध्यायते क्विपि सप्रसारणे आधौ ब्राह्मण्यै इत्यत्रापि न स्यात् तस्मात्पूर्वं
 एव प्रकार आश्रयणीयः । कथं तर्हि प्रत्युदाहरणं यामण्यै स्त्रियै इति
 खलप्यै स्त्रिया इति । उच्यते । क्रियाशब्दत्वेऽप्येतयोः पुंसि मुख्या वृत्तिः पुसा
 मेव ज्ञयमुचितो धर्मः यदुक्तं यामनयनं नाम, एव खलपवनमपि, आधानं
 तु स्त्रीपुससाधारणमिति विशेषः, 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च प्रयोजनं किञ्चलपू
 समासा,' यः शब्दः प्रथमस्त्रीत्वयुक्तद्रव्यमभिधाय पश्चादनेन केन चित्प्र
 कारान्तरेण लिङ्गान्तरसंयुक्तं द्रव्यान्तरमाह तस्य तदानीमस्त्वाख्यात्वाद
 प्राप्ता सञ्ज्ञा विधीयते । क्विप् । कुमारीमिच्छति कुमारीयति कुमारीयते
 क्विप् कुमारी ब्राह्मण्य तस्मै कुमार्यै ब्राह्मणाय, 'लुप् । लुम्ननुष्य' इति लुप्
 खरकुट्यै ब्राह्मणाय यदप्यत्र युक्तवद्भावात् स्त्रीत्वमप्यस्ति तथापि
 स्वाश्रयस्य पुसत्वस्यानिवृत्तेर्नाऽयं स्त्रियामेव वर्त्तत इत्याख्याग्रहणाद्
 प्राप्तिः, समासः, अतितन्त्यै ब्राह्मणाय, । अथयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धं,
 समासे तावदवयवस्तन्त्रीशब्दः स्त्रियामेव वर्त्तत इति तदानीमेव सञ्ज्ञा
 ततश्च वर्णसञ्ज्ञापत्तेः समुदायस्य नदन्तत्वात् कायसिद्धिः, तदन्तपत्तेः त्व

१ नानालिङ्गत्वादिति पा २ ।

२ पटुप्रभृतीनामिति पा २ ।

ङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनाद् अतितन्त्रीबन्धुरित्यत्रापि
'नदी बन्धुनी' ति स्वर सिद्ध नद्या पूर्वपदस्य विशेषणात्, क्विब्लुपेरपि
पूर्वे स्त्रियामेव वर्त्तितात् पश्चादपि तदपरित्यागेनार्थान्तरे वृत्ति, तत्रा
र्थान्तरसर्गात्प्रागेवान्तरङ्गत्वात्प्रवृत्ता सज्ञा सत्यपि पश्चाल्लिङ्गान्तरयोगे
तस्य च बहिरङ्गत्वाच्च निवर्त्तिष्यते । यद्येवमियदुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्
स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गावयवयोरियदुवङ्स्थानत्वाद् यथा ह्यवयवस्य स्त्रीवि
वयत्वात्समुदायस्य सज्ञा भवति तथावयवस्येयुवस्थानत्वात् समुदायस्य
यण्स्थानस्यापि प्रतिषेधप्रसङ्गे यथा धियो आध्याविति, सिद्ध त्वङ्गुपयह
णाद् यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधादङ्गस्येयदुवङ्विधानसामर्थ्यादङ्गस्याप्येव
स्तेन यस्याङ्गस्येयदुवङ्गौ निर्वर्त्तते तस्य नदीसज्ञा निषेध, आधौ इत्यत्र त्व
वयवस्याङ्गत्व नास्ति अङ्गस्यैरनेकाच इति यण्विधानाद् इयदुवङ्स्था
नता नास्तीति निषेधाभाव, एतदर्थमेव तत्र स्थानग्रहणम् इयदुवङ्गार्थदा
स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्याद् यदा त्वपवादेन बाधस्तदा मा भू
दिति, एव इति ह्रस्वश्चेत्यत्राप्यङ्गस्यापेपात सोपि विधिरङ्गस्यैव स्त्री
त्वे भवति नावयवस्य शक्ये अतिशक्तये ब्राह्मणाय त्रियै अतिश्रिये
ब्राह्मणाय ॥

“नेयदुवङ्स्थानावस्त्री” ॥ इयदुवङ्गो स्थानमनयोरिति वय
धिकरण्येपि गमकत्वादुबुद्धीहि । अन्ये त्वधिकरणे ल्युट विधाय कर्त्तरि
षष्ठा समास कुर्वन्ति । अथ कथं विमानना सुभु कुत पितुर्यहे
इति । प्रमाद एवायम् । अन्ये त्वादु । अनित्याय प्रतिषेध सकृदुव
त्वात् । तथा च परिभाषा सकृदुवमनित्य द्विर्बहुञ्च सुबहुमिति । अत्र
च ज्ञापक तदो दावचनमित्याहु ॥

‘वामि’ ॥ सहितासाम्येपि षष्ठीबहुवचनस्य ग्रहणं न तु द्वितीयैक
वचनस्य नदीकार्याभावात्, नापि सप्तम्येकवचनस्य तस्य नदीसज्ञो
त्तरकाल ‘हेराम्ब्रान्नीभ्य’ इति विधानात् । न चामीति विषयसप्तमी
युज्यते । तस्मिन्निति निर्दृष्टे इति वचनात्, तदाह । ‘आमि परतो वा

नदीसञ्ज्ञौ न भवत इति' । 'श्रीणामिति' । नदीसञ्ज्ञापक्षे 'ह्रस्वन
द्यापो नुट्' ॥

“इति ह्रस्वश्च” ॥ यद्यत्र ह्रस्वविशेषणार्थं यू इति नानुवर्त्येत
तदेहापि स्याद् मात्रे दुहित्रे इति, तस्मात्तद्विहानुवर्तते । नन्वेवमपि विशे
षणं न प्रकल्पते यू ह्रस्वाविति, यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू, यू ह्रस्वौ
चेति विप्रतिषिद्धम्, आहाय यू ह्रस्वाविति, तत एव विज्ञास्यामो य्वो
ह्रस्वाविति, कौ च य्वो ह्रस्वौ सवर्णौ तदाह । ‘ह्रस्वश्च य्वो सम्बन्धी
य स्यात्त्याहति’ । अत्रापि समुदायधर्मस्यावयवभारोपाद् ह्रस्वयो
सञ्ज्ञाख्यत्वं, तदन्तविशेषणं वा, इयदुबड्स्थानौ च यू इति । नन्वेक
यूपहणमनुवर्तते तच्च ह्रस्वविशेषणएवोपत्तीणं तत्कथं पुनरू इति लभ्यते,
उच्यते, सकारोत्र क्रियते स सञ्ज्ञिनं समुच्चयार्थं, इयदुबड्स्थानाविति
प्रकृतं य्वोरिव च तत्स्यात्तात्त्वमित्यर्थाद् यू इति लभ्यते । स्वरितत्वादनू
वृत्तं तु यू इत्येद् ह्रस्वविशेषणमिति न कश्चिद्विषयः ॥

“शेषो घ्यसखि” ॥ आ धर्माद्वैत्यस्मिन्नधिकारे शिष्य असर्वोपयोगे,
विप्रवृत्तिशयइति पठ्यते, तत्र णिच्पक्षे कर्मण्येत्, अन्यथा घञ् । ‘ह्रस्व
इति वर्ततेतइति’ । अन्यथा ग्रामण्यादेरपि स्याद् असञ्ज्ञाख्यत्वेन शेष
त्वाद्, यस्य नदीसञ्ज्ञा न विहिता तस्य शेषत्वे मात्रे इत्यत्रापि स्यादिति
मत्वा पृच्छति । ‘कश्चेति’ । इतरस्तु ह्रस्वविशेषणार्थं यू इत्यस्यानुवृत्ति-
माश्रित्याह । ‘ह्रस्वमिति’ । ह्रस्वान्तमित्यर्थः । यदाह । ‘इवर्णोवर्णान्त
मिति’ । क्वचित्तु ह्रस्वेवर्णोवर्णान्तमिति पाठः, ह्रस्वात्मको य इवर्णो उव-
र्णश्च तदन्तमित्यर्थः । ह्रस्वेन शेषस्य विशेषणत्वात् तदन्तविधिः, एव
चासखीति सखिशब्दस्य प्रतिषेधो न तत्सम्बन्धिन इकारस्य, किं मिदु
भवति इह शोभनस्सखा अस्य सुसखि सुसखेरागच्छतीति घिमञ्जा सिद्धा
भवति, नह्यय समुदाय सखिशब्दः, तदन्तविधिश्च ग्रहणवता प्रातिपदि-
केन प्रीतिषिद्धः, ह्रस्वमात्रस्य तु सञ्ज्ञाविधौ सखिशब्दसम्बन्धिन प्रतिषेधा-

दिहापि न स्यात्, यदि तदन्ते निषेधो न भवति 'यस्येति चे' त्यत्र इव
 र्णस्य ईति यदुदाहरणं सखिशब्दात् 'सख्यशिश्वीति भाषायामि' ति
 ङीषि सखि ई इति स्थिते इकारस्य लोपः, असति तु लोपे सवर्णदीर्घ
 स्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् सखामतिक्कान्तोऽतिसखि अतिसखेरागच्छती
 त्यत्रासखीति धिसञ्ज्ञाप्रतिषेधः स्यादिति तत्रोपपद्यते सत्यप्यन्तवद्भावेन
 सखियहणेन यहणे समुदायस्य सखिशब्दादन्यत्वात्, यदा खलु पुङ्क्तिङ्गेष्विति
 सखिरिति भवति तदा कः प्रसङ्गो यदन्तवद्भावेन स्यात्, एव तर्हि तत्र
 सूत्रे इकारलोपस्य तद्धितएवोदाहरणं न त्वीति परतः, यत्तु तत्रोदाहरि
 ष्यते सोऽनास्थावादे द्रष्टव्यः । शेषयहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । एकसञ्ज्ञाधि
 कारादेव हि स्यात्स्यस्य ङिति नदीसञ्ज्ञापत्तेः धि सञ्ज्ञा न भविष्यति ॥

“पति समासश्च” ॥ ‘सिद्धायामिति’ । प्राप्तायामित्यर्थो न पुनः
 चिन्त्यवाया, नहि निष्पत्त्याया नियमेन निवृत्तिः शक्या वक्तुः, ‘पतिशब्द
 समासश्च धिसञ्ज्ञो भवतीति’ । किं पुनरिदं समासावयवस्य पतिशब्दस्य
 सञ्ज्ञा विधीयते आहोस्वित्तदन्तसमासस्य, यदि समासस्य पतिश्च एह
 च पतिगृहे अत्र ‘द्वन्द्वे घी’ ति पूर्वनिपातो न प्राप्नोति, अथ पतिशब्दस्य,
 प्रज्ञापतिनेत्यादिकस्य धिसञ्ज्ञाकार्यं न प्राप्नोति । अथ वा पतिः समास
 एवेति नियमेन किं व्यावर्त्यते, असमस्तः पतिशब्दः पतिशब्दस्य व्यावर्त्य
 माना केन तदन्तस्य व्यावर्त्यते पतिशब्दस्यन्वयी य ईकारस्तदाश्रया सा
 धिसञ्ज्ञा भवति, यदि समासश्चेत्यर्थो विवक्षितः, तेन समासे पतिशब्द
 स्यान्नन्त्यस्यापि भवति पतिश्च एहश्च पतिगृहे ‘द्वन्द्वे घी’ ति पूर्वनिपातः,
 पतिशब्दान्तस्य समासस्यापि भवति प्रज्ञापतिनेति, अत एव वृत्तिज्ञाता
 पतिशब्दानुरूपसूत्रार्थो दर्शितः, उदाहरणान्तु तदन्तानुरूपन्दर्शितम् । अथ
 कथं

नष्टे मृते प्रवृत्तिते क्लीबेऽथ पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

इति । कृन्दावदृष्य कुर्वन्ति । अथ पूर्वत्रैवासखिपती इति क
 स्माच्चोक्तम् उत्तरत्र पत्युरेव विकल्पो यथा स्यात् । किञ्च असखिपती

इत्युच्यमाने पतिशब्दस्य समासेपि न स्यात् पतिगृहे इति तथा च सखि शब्दस्य समासावयवस्यापि घिसञ्ज्ञाया अभावात् सखिगृहे गृहसखाया विति चानियम पूर्वनिपातस्य ॥

“षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा” ॥ ‘षष्ठ्यन्तेन शब्देनेति’ । षष्ठ्या विभक्त्या युक्त इति तु न भवति तथा हि षष्ठ्यामित्येव ब्रूयाद् युक्तग्रहणमनर्थक स्यात् । ‘षष्ठीग्रहण किमिति’ । अत्र के चिद् योगस्यावर्जनीयत्वाश्रुत इत्येव विशिष्टो योग प्रत्येष्यतइति मन्यते, वचनमन्तरेण विशेषो दुर्ज्ञान इत्युत्तरम् । अयमत्र योगविभाग कर्त्तव्य, षष्ठीयुक्त छन्दसि, षष्ठीयुक्त पतिशब्द छन्दसि घिसञ्ज्ञो भवति, ततो वा, छन्दसीत्येव यच्च यावच्च शास्त्रे कार्यं तत्सर्वं छन्दसि विकल्पेन भवति, सर्वे विध यश्छन्दसि विकल्पन्तइत्यर्थे । उभयत्र विभाषा चेय, बहुल छन्दसीत्यादिकरुत्वस्या एव प्रपञ्च ॥

‘ह्रस्व लघु’ ॥ इह सर्पिष्टुमित्यत्र ह्रस्वात्तदौ तद्धित’ इति बत्वार्थे ह्रस्वसञ्ज्ञाया गुरुसञ्ज्ञाया समावेश इष्यते, अततत्तदित्यत्र तु सन्वद्वाचनिवृत्त्यर्थे लघुसञ्ज्ञाया गुरुसञ्ज्ञाया बाध इष्यते ऽतो ह्रस्वप्रदेशेषु सयोगपरस्यापि मात्रिकस्य ग्रहणं यथा स्यात् लघुप्रदेशेषु माभूदिति यथा प्रदेशे सञ्ज्ञाद्वय कर्त्तव्यम् ॥

‘यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेद्गम्’ ॥ ‘कर्तेति’ । लुट् । ‘करिष्यतीति’ । लट् । ‘अकरिष्यदिति’ । ‘लट्, अटुनो स्य’ इतीट् । ‘यस्मादिति सञ्ज्ञिनिर्देशार्थमिति’ । ननु तदादीत्यनेन सञ्ज्ञी निर्दिश्यते न यस्मादित्यनेन तच्चाह । ‘तदादाति’ ‘सबन्धादिति’ । सति हि यस्मादित्यस्मिन् तदादीत्यनेन सञ्ज्ञा निर्देष्टुं शक्यते नान्यथा सति हि परामर्शनीये तदित्यनेन परामर्शो भवति, अन्यथा तदादीत्यसंबद्धमेव स्यात् । ‘निर्विश’ इत्युपसर्गाद्विधिरस्तीति’ । यद्यपि निरत्र धातुविशेषण ने परा यो विशिरिति धातोस्तद्-विधानाद् नियमविधिरपि धातोरेव नोपसर्गात्तथाप्युपसर्गस्यापि तत्रान्वयो स्तीति मत्वा एवमुक्तम् । ‘विधियग्रहण किमिति’ । यस्मात्प्रत्ययइत्युक्ते साका

हुत्वाद् यस्माद्विधीयतइत्यध्याहरिष्यतइति प्रश्न, परशब्दस्याप्यध्याहार
स्यादित्युत्तरम् । 'स्त्री इयतीति' । इदं परिमाणमस्या 'किमिदम्या
वो घ' इयादेश 'इदकिमोरीश्वी' 'यस्येति चे' ति लोप, 'उगितश्चे' ति
ङीप्, स्त्रीशब्दात् सोर्हलङादिलोप, अत्र इयच्छब्दे परतो ऽङ्गसञ्ज्ञा स्याद
भसञ्ज्ञा चेति तन्निमित्तो यस्येति लोप प्रसज्येत, इशादेशस्य यस्येति लोप
स्तस्याभीयस्याप्यसिद्धत्वन भवति, प्राग्भादसिद्धत्वमिति केषां चिदभ्युपगमा
त, स्थानिवद्भावोपि नास्ति पदान्तरनिरपेक्षे हीयतीशब्दे व्युत्पाद्यमाने स्त्री
शब्दो ऽनादिष्ठादच पूर्व । ननु क्लियमाणे विधियहणे स्यादेव सञ्ज्ञा, अस्येव
ह्यत्र स्त्रीशब्दाद् विभक्ते प्रत्ययस्य विधिरित्यप्रत्ययश्च पर । नैष दोष ।
सति विधियहणे प्रत्यासत्तेयस्माद्य प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव प्रत्यये
परतस्तदाद्यङ्गमित्यर्थो भवति, इह च स्त्रीशब्दाद्विहितो लुप्त, श्रूयमा
णश्च न ततो विहितस्तदादियहणमनर्थक यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादेव यस्मा
त्प्रत्ययो विधीयते तदङ्गमित्यर्थलाभाद् अत आह । 'तदादिवचनमिति' ।
स्यादयो विकरणा, आदिशब्देन शब्दादेशेहणम् असति तदादियहणे
यच्छब्दश्चच्छब्दस्याध्याहाराद् यस्मात्प्रत्ययविधिस्तस्यैव सञ्ज्ञा स्याद् न
तु तत् आरभ्य आ तस्मात्प्रत्ययाद्य सघात तस्य, ततश्च करिष्याव
पचाव दीव्याव तुदाव इत्यादा 'वतो दीर्घो यजी' ति दीर्घो न स्यात्
स्यादन्तस्य समुदायस्यानङ्गत्वात् ततश्च पापाव इत्यादावेव स्यात्, पय
गतौ यङ्लुगन्तस्य 'लोपो व्योर्ध्वली' ति लोपे रूपम् । 'कुण्डानीति' । यदा
नुम् परादिस्तदा 'सुपि चे' ति दीर्घं सिध्यति, दधीनीत्यादावनकारान्त
त्वान्न सिध्यति पूर्वान्तपक्षे सामानीत्यादिवत्सिध्यति, यदा त्वभक्तपक्ष
तदैतत्प्रयोजन तदादियहणस्य, पूर्वान्तपक्षस्तु तत्र स्थित इत्यप्रयोजन
मेतत् । ननु च 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चे' ति नुमग्रहणं कुर्वत
सूत्रकारस्याभक्तो नुमित्यभिप्रायो लक्ष्यते ऽन्यथा माषवापाणीत्यत्र प्राति
पदिकान्तत्वाद्विभक्तिनकारत्वाद्वा यत्त्वसिद्धेरनर्थक तत्स्यात् । नैतत्सू
ष्ट्रं लक्ष्यते, तत्र हि समासप्रातिपदिकान्तो न गृह्यते किं तर्हि पूर्वपदादि
त्यनुवृत्तिस्तदात्तिप्तस्योत्तरपदप्रातिपदिकस्यान्तो गृह्यते समुदायभ

त्तश्च नुम् उत्तरपदप्रातिपदिकान्तो न भवति ततश्च यथा गर्गाणा भगिनी
 गर्गभगिनीत्यत्र णत्व न भवति तथा नुमोपि न स्यात् । न तर्हीदानीमिदं
 भवति गर्गभगिणीति, भवति यदैतद्वाक्यं भवति गर्गाणा भगो गर्गभग
 सोऽस्या अस्तीति तदा ह्यनुत्तरपदस्यत्वात् पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामेवेति निय
 माभाव, तद्वथा मातृभोगाय हितो मातृभोगीण इति एवमपि मावान्
 वप्त शीलमस्या माववापिणी अत्र न प्राप्नोति ङीञ्चोत्तरपदस्यान्तो
 न तु नकार, नकार एवात्रान्त कथं गतिकारकोपपदानां कृद्धि सह समा
 सवचनं प्राक् सुबुत्पत्ते, अतः स्यादर्थं क्रियमाणं तदादिग्रहणं नुम्यपीष्ट
 साधयतीति मत्वा नुम्यग्रहणं कृतं, यदि तदादीत्युच्यते कर्तृत्यादौ न प्राप्नोति
 नह्यत्र तदादि किञ्चिदस्ति किं तर्हि तदेव, व्यपदेशिवद्वावाद्बुद्धिष्यति,
 वाक्यभेदाद्वा, यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदङ्गं, तदादि च इह प्रकृत्यादि प्रत्यये
 कृमिति इयता सिद्धे गुरुनिर्देश एव लिङ्गं वाक्यभेदस्य, अथ कथं भिनत्ति
 सचस्कारतुरित्यत्र सनुष्कस्य ससुटकस्य च समुदायस्याङ्गसञ्ज्ञा, कथं च
 न स्याद् इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदादेर्वा न चेदं तत्रापि तदादि ।
 इदमपि तदादि कथं नैव विज्ञायते स आदिरस्य तत्तदादीति कथं तर्हि
 तस्यादिस्तदादिस्तदादिरादिरस्येति तदापि उद्गमुखवदेकस्यादिशब्दस्य
 ज्ञेय, एव हि विज्ञायमाने भिनत्तीत्यत्र यस्मात्प्रत्ययविधिर्भेदेस्तस्य आदि
 भेकार स आदि सवन्तस्य समुदायस्येति सिध्यति, एव सचस्कारतुरित्य
 चापि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन एह्यतइति चात्रोभयत्र सञ्ज्ञासिद्धिः । अथा
 च शनम पूर्वस्य भिशब्दस्याङ्गसञ्ज्ञा कस्मान्न भवति भजतु को दोष, गुण
 स्तावत् सार्वधातुकमपिद्धि तिङित्वादेव न भविष्यति, इह अनक्ति भनक्ति
 'अतो दीर्घो यञी' ति दीर्घं प्राप्नोति, तिङीति तत्र वर्त्तते । अथ वा यस्मा
 त्प्रत्ययविधिरिति वचनादस्मिन् प्रत्यये विधीयमाने यत्पञ्चम्या निर्दिष्ट
 तत्र तदेवाङ्गं, शनमि च विधीयमाने ये पञ्चम्या निर्दिष्टा रुधिरादयो न ते
 तत्र यततो येऽत्र शनमि परतोतिप्रभृतयो न ते पञ्चम्या निर्दिष्टा इति
 सञ्ज्ञाभाव । 'स्वर्यमिति' । चतुर्थी तदर्थे इति समास, अस्ति ह्यत्र
 चतुर्थ्यैकवचनस्य, विधिरित्यसति पुनः प्रत्ययग्रहणे ऽङ्गशब्दस्य सम्बन्धि

शब्दत्वाभावात् वस्तुनोद्गमाच्चाप्य इयद् स्यात् सति तु सप्तमी निर्दिष्टप्रत्ययग्रहणेद्गशब्द सम्बन्धिशब्दो भवति ततश्चाङ्गस्येयद् भवति, अवीत्युक्ते यदपेक्ष यदङ्ग तत्र तस्याज्ञादाविति विज्ञानादर्थशब्दे परत इयदुवडौ न भविष्यत । किं पुनरङ्गसज्ञाया प्रयोजनमङ्गस्येत्यधिकार, नैतदस्ति, यदेतदङ्गस्येत्येतत् प्रत्ययइति वक्ष्यामीति, एवमपि प्राकरोत् प्रेहिष्ठ सोपसर्गस्याडाटौ प्राप्नुत, नैष दोष प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहि तस्तदादेयग्रहण भवतीति क् पुनरेषा परिभाषा, नन्वेषाप्यत्रैव योगविभागेन सिद्धा यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययइत्येतावानेको योग प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात् तस्य विधिस्तदादि गृह्यतइत्यर्थस्तेन जिनत्यादि रित्यादौ यत्र प्रत्यय सप्तम्या निर्दिश्यते तत्र तदादेयग्रहण तेन देव दत्तो गार्ग्य इति सथातस्य जित्स्वरो न भवति 'सुप आत्मन व्यजि' त्यत्र तु सुपा कर्मणो अवशेषात्तदन्तविधौ सिद्धे महान्त पुत्रमित्या दावतिप्रसङ्गे तदादिनियमेन व्युदास, यदि तदादिनियम क्रियते स्त्री प्रत्ययेपि स्यात् तत् व्यङ्ग्यस्य पूर्वपदस्योच्यमान सप्रसारण परमकारीषग न्धीपुत्र इत्यत्र न स्याद् यत्पूर्वपद न तत्पङ्क्त यत् व्यङ्ग्यन्तत्वं तत्पूर्वपद, नैष दोष । 'नेयदुवड्स्थानावस्त्री' त्यतो ऽस्त्रीत्यनुवर्त्तते तच्च स्वरूपप दार्थकत्वेन प्रकृतमपीहार्थपदार्थक सपक्ष्यते, तदयमर्थो भवति प्रत्ययग्रहणे तदादि गृह्यते स्त्री चेत्त्राभिधीयते । स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीत्यर्थः । यद्वेवमतिकारीषगन्यापुत्र, अत्रापि प्राप्नोति प्रधान या स्त्री तस्यामेव तदादिनियमप्रतिषेधो ऽप्रधानस्त्रिया तु तदादिनियमो भवत्येव तेन यावानश स्त्रिय प्राधान्येन प्रतिपादयति तावत् स्त्रीप्रत्ययान्तस्य ग्रहण भवति तद्ग्रहणे तु गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण भवतीति 'गतिरनन्तर इत्यनन्तरग्रहण ज्ञापयिष्यते ॥

‘सुप्तिङन्तम्यदम्’ ॥ ‘सुप्तिङिति प्रत्याहारग्रहणमिति’ ।

सुप्तिङिति सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहण न भवति यदि स्यात् ङिसबुधो पद त्वाभावादेव नलोपस्याप्रसङ्गात् ‘न ङिसबुधो’ रिति प्रतिषेधोऽनर्थक स्यादिति भावः । सप्तमीबहुवचनस्य च पकारेण प्रत्याहारो न कप पका

रेण 'तस्यानन्यार्थत्वात् । न च स्वरार्थं प्रकार, यदा ह्यत्र कप प्रकारेण प्रत्याहारस्तदा स्वरविधावपि तथैवेति सुप्त्वादेव स्वरसिद्धे पितृत्वमनर्थक मेव स्यात्, यदि च सुष्यग्रहणेषु कप प्रकारेण प्रत्याहारोभिमत स्यात् सुष्य सर्वनामस्यानइत्येव ब्रूयात् स्वादिष्विति गुरुनिर्देशो ऽनर्थक स्यात् । 'ब्राह्मणा इति' । पदत्वादुत्वविसर्जनीयौ । ननु यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्यनुवृत्तस्य सुप्तिङभ्या विशेषणादेव तदन्तस्य ग्रहण सिद्ध नार्थान्तग्रहणेन तत्राह । 'पदसञ्ज्ञायामिति' । इहासत्यन्तग्रहणे सुप्तिङामेव सञ्ज्ञा स्यात् ततश्चाग्निष्वित्यादौ 'सात्यदादौ' रिति षत्वनिषेध स्यादित्याशङ्क्य क्रियमाणमन्तग्रहणमुक्तस्यार्थस्य ज्ञापक संपद्यते । 'गौरीब्राह्मणितरेति' । तदन्तस्य घसञ्ज्ञाया सत्या तत्रोत्तरपदे परतो गौरीशब्दस्य पुबद्धाव बाधित्वा परत्वाद् भ्रस्वत्व स्यात् तरपि तु परतो ब्राह्मणीशब्दस्य न स्यात् ततश्च गौरिब्राह्मणीतरेति स्याद् गौरिब्राह्मणितरेति चेज्यते, वृत्तौ तु समासप्रदर्शनपर वाक्यमुपात्तम्, न त्वेतत्कार्योदाहरण गौरिब्राह्मणितरेति समासे रूपम् ॥

'न क्ये' ॥ क्यइति क्यचक्यश्चक्यङामिति' । सञ्ज्ञाया समन्तेत्यस्य तु क्यपो ग्रहण न भवति प्रयोजनाभावात् न तावन्मन्येत्यत्र नलोप प्रयोजन सत्यपि पदत्वे ऽपातिपदिकत्वात् सुबन्तमित्यनुवृत्तेर्वा क्यपि विधार्थमेतत् भवति । नन क्यजादय सर्वे सुबन्ताद्विधीयन्तइति प्रत्ययलक्षणो न सिद्ध पदत्व नार्थ एतेन तत्राह । 'सिद्धे सतीति' 'नान्तमेवेति' । क्यएव नान्तमित्येव तु विपरीतनियमो न भवति 'न ङिसम्बुधो' रिति नब्रूयात् । 'वाच्यतीति' । अत्र पदत्वाभावात्कुत्वजश्च न भवत । ये न गोसमानाक्षरान्तादेव क्यज भवति नान्येभ्य इत्याहुस्तेषा क्यङ्क्यबोरेव नियमस्य व्यावर्त्ये प्रदर्शनीय तपस्यतीत्यादौ ॥

"सिति च" ॥ 'भवदीय इति' । पदत्वान्जश्च, 'ऊर्णायुरिति' पदसञ्ज्ञाया निरस्तत्वाद् यस्येति लोपाभाव, एवमृत्त्विय इत्यागुणो न

भवति, चकारो ऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन भुवद्धारयतोर्मतोश्चन्दसि तसौ मत्वर्थ इति भसञ्ज्ञा बाधित्वा पदसञ्ज्ञा भवति तेन भुवद्वद्धारयद्वद् ॥

“स्वादिष्वसर्वनामस्थाने” ॥ ‘स्वादिष्विति’ ‘सुशब्दादेकवचनादिति’ । सप्तमीबहुवचनादारभ्य ग्रहणं न भवति असर्वनामस्थान इति निषेधात्, यदि हि राजश्रित इत्यादौ सर्वनामस्थाने सुबन्तम् इति प्राप्ताया सञ्ज्ञाया निषेधोभीष्टः स्यात् तत्रैवासर्वनामस्थान इति ब्रूयात् । अथ राजवानित्यादावन्तर्वर्तिनिषेध इति चेद् न, लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात्, ‘तसौ मत्वर्थ’ इति पदसञ्ज्ञाबाधनाय भसञ्ज्ञाविधानाच्च । ‘आ कप इति’ । यदि पुन सप्तमीबहुवचनपर्यन्ता एकविंशति प्रत्यया गृह्येरन् तदा सुश्रवणमेव कुर्याद् अनुवर्त्तयेद्वा ऽसर्वनामस्थान इत्यनेन सम्बन्धात्सप्तम्या विपरिणामात् सिद्धं किमर्थं पुनरा कप प्रत्यया गृह्यन्ते यावता सुबन्तात्तद्विज्ञेति समर्थोधिकारात् स्वार्थिका अपि सुबन्तादेव यकालतनेष्वितिलिङ्गात् ततश्च राजत्व राजतेत्यादावन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सुबन्त पदमित्येव सिद्धम् । सत्यम् । भसञ्ज्ञार्थत्वा कप प्रत्यया गृहीता । ‘राजत्वमित्यादि’ । सुबन्तत्वेऽपि परत्वादनेन पदत्व युक्तमित्येषामुपन्यास । ‘राजानौ राजान इति’ । अत्रापदत्वानलोपाभाव राजेत्यत्र तु प्रत्ययलक्षणेन निषेधो न भवति ‘न ङिसम्बुध्यो’ रिति लिङ्गा, चैतल्लिङ्गमुपपद्यते हे वम्मचिति नपुसके लुमता लुप्ते सर्वनामस्थाने निषेधाभावादस्येव पदत्वमिति तत्रार्थवान् प्रतिषेधः । एव तर्हि नाय प्रसज्यप्रतिषेध सर्वनामस्थानेनेति किं तर्हि पर्युदासोय यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति सर्वनामस्थानेन विधिर्न प्रतिषेधः, यदि केन चित्प्राप्नोति भवत्येव, पूर्वेण प्राप्नोति, अथ वा ऽनन्तरा या प्राप्ति सा प्रतिविध्यते कुत पुनरेतद् अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा । अथ वा सर्वनामस्थान इत्यत्र यचीत्यपकृष्य सम्बन्ध्यते तेन यजादौ पदसञ्ज्ञा निषिध्यते न हलादाविति राजेत्यादौ स्वादौ स्वादिष्विति वा सुबन्तमिति वा भवत्येव । अथ कस्माच्छसादिष्विति नोच्यते एव ह्यसर्वनामस्थान इति न वक्तव्यं भवति उत्तरार्थं सुत्यपि नपुसके भसञ्ज्ञा यथा स्यात् सान्नी इत्यत्र मा भूद् भसञ्ज्ञा ‘विभाषा

‘दिश्यो’ रिति वचनसामर्थ्यादेवाभस्याप्यल्लोपो भविष्यति, तत्रायमप्यर्थो यस्म्येत्यादौ श्या प्रतिषेध इति न वक्तव्यं भवति अभत्वादेव सिद्धमिह तर्हि सुपदी ब्राह्मणकुले इति पद्मावो न स्यादभत्वात् इह च सामानि पश्येति भत्वादल्लोप स्यादिति यथा न्यासमेवास्तु ॥

‘यचि भम्’ ॥ ‘यकारादावित्यादि’ । यस्मिन्विधिस्तदादावल्गुय हणइति तदादिविधि, गार्ग्य इत्यादौ भत्वाद्यस्येति लोप । ‘नभोङ्गिरो मनुषा वत्सुपसख्यानमिति’ । द्वे अप्येते उपसख्याने कुन्दे।विषये इत्याहु । ‘नभ इवेति’ । तृतीयासमर्थोद्गतेर्विधानात् तुल्यार्थोपदर्शनमेतत् नभसा तुल्य वर्त्ततेइति विग्रह, पदनिबन्धनकार्यनिवृत्त्यर्थमेव चैषा भसञ्ज्ञा विधीयते न तु भत्वनिमित्त कार्यं यथा स्यादिति असम्भवात् । ‘नभस्वदङ्गिरस्वदिति’ । अत्रापदत्वादुत्वाभावो मनुष्यदित्यत्र पदत्वे हत्व स्याद् न तु षत्वम्, अपदान्तस्येति वचनात् । ‘वृषण्वसु वृषणश्च इति । पदत्वे सति पदान्तस्येति प्रतिषेधाणत्वं न स्यात् नलोपश्च स्याद् भत्वप्यल्लोपो न भवति अनङ्गत्वात् ॥

“तसौ मत्वर्थे” ॥ मत्वर्थीयेनाविप्ताया प्रकृतेस्तकारसकाराभ्या विशेषणोक्तदन्तविधिरित्याह । तकारसकारान्तमिति । ‘मत्वर्थे प्रत्ययइति’ । व्यधिकरणे सप्रत्य्यौ मतौरर्थौ मत्वर्थस्तत्र य प्रत्ययो वर्त्तते तस्मिन्नित्यर्थे । अथ वा समानाधिकरणे मतुशब्देन साहचर्योक्तदर्थौ लक्ष्यते मतु रर्थौ यस्य तस्मिन्नित्यर्थे । ‘उदश्वित्वानिति’ । भत्वात् पदत्वाभावे जश्च न भवति ‘भय’ इति वत्वम् । उदकेन श्वयति बहुते उदश्वित् किपि ‘उदश्वितोन्यतरस्या मिति निपातनात् सप्रसारणाभाव सञ्ज्ञायामुद्भाव । ‘पयस्वीति’ । ‘अस्मायामेधारुजो विनि भत्वादुत्वाभाव । अथार्थग्रहण किमर्थं न मतौ इत्युच्यते स्वादिष्विति वर्त्तते व्यधिकरणे सप्तम्यौ मतौ ये स्वादय कथं पुन शब्दे नाम शब्दे वर्त्तते ऽसम्भवार्थे वृत्तिर्विज्ञास्यते, यद्वेध लभ्येत कृतं स्यात् तत् न लभ्यं नहि सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैयाधिकरण्यं शक्यं विज्ञातुं ततश्च मतावेव स्यात् पयस्वान् यशस्वानिति, ईह तु न स्यात् पयस्वी यशस्वीति अतौर्थग्रहणं कर्त्तव्यं, यदा

यैयद्वय क्रियते मनुषि न प्राप्नोति तस्यार्थविशेषणत्वात् । सत्यम् । अर्थवि-
शेषण मनुष्य विशेष्याकरोपि तत्रास्ति अस्यास्त्यस्मिन्निति च मनुष्यार्थे स
च विन्यादीनामिव मनुष्योप्यविशिष्ट यथा देवदत्तशालायामासीना
ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते विशेषणभूतोऽपि देवदत्त सति ब्राह्मण्ये
आनीयते यत्र उपलब्ध्याकारस्यासम्भव तत्रैवोपलब्ध्यास्य कार्यायोगः
तद्वया चित्रगुरानोयतामिति नहि चित्रगवीना चित्रा गाव सन्ति ॥

‘अयस्मयादीनिच्छन्दसि’ ॥ यदि सञ्ज्ञा विधीयेत आनन्तर्या
द्वसञ्ज्ञाविधानद्वारेणैव निपातन स्यात् पदसञ्ज्ञा न स्याद्वपदसञ्ज्ञयो
समावेशो न स्यात् तस्मात्साधुत्वमेव युक्त विधातुमिति मत्वाह । ‘अ-
यस्मयादीनीत्यादि’ । साधुत्वे प्रकारविशेष दशयति । ‘भपदसञ्ज्ञाधि-
कारइत्यादि’ । ‘द्वारमुपाय । ‘अयस्मयमिति’ । अयसो विकार
‘द्वचश्छन्दसी’ति मयट् ॥

‘बहुषु बहुवचनम्’ ॥ ‘बहुवचन विहितमिति’ । ततश्च तस्य
विधेयविभक्तिर्नास्ति तद्विषयापि प्राप्तत्वादनुवाक्यत्वं न तु विधेयत्वमिति
भावः । बहुत्वसंख्यानुभूतविभक्तिर्नर्दिष्टाप्यप्राप्तत्वाद्विधीयतइत्याह ।
‘तस्यानेनेति’ । इदं चापरमनेन ग्रन्थेन दशितं, स्वादिविधिवाक्येन हि
भिवमेतद् वाक्य तत्रापि विध्यर्थे न तु नियमार्थमिति, यदाह बहुवचन वि-
हितमिति बहुत्वसंख्यावाक्यत्वेन विधीयतइति च, यदि पुनरेकवाक्यतया
विशिष्टविधि स्याद् इतरेतराश्रय प्राप्नोति विहिताना जसादीना बहु-
वचनसञ्ज्ञा सञ्ज्ञया च विधानमिति, किं चाव्ययेभ्यो नि सख्येभ्य स्वाद-
यो न स्युरतो भिववाक्यत्वमेव युक्तं तत्रापि विध्यर्थत्वमेव । इह के चिन्म-
न्यन्ते । स्वाद्यद्रव्यलिङ्गसंख्याकर्माद्यात्मक पञ्चक प्रातिपदिकार्थे इति ।
आदितस्त्रिक इत्यन्ये । तत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्त स्वार्थे स चानेक प्रकार
स्वरूप जातिर्गुण क्रिया द्रव्य सम्बन्धश्चेति दित्यो गौ शुक्ल पाचक
याष्टि पुरुष दण्डीति, जात्यादिशब्देष्वपि जात्यादिमाननिष्ठेषु स्वरूप
मेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । अभिधानाभिधेययोर्भेदाध्यासात् शब्दरूपानुरक्तौ

१ अत्र णत्व न्याय्यम् ।

२ मुद्रितकाशिकापुस्तके तेन मुखेनेति पाठः । तेन द्वारेणेति पाठानुसारेण त्वय
ग्रन्थः ।

ऽर्थाऽभिधीयते अस्य गौरिति नाम अय गौरिति च प्रतीतिवेषो भिद्यते, अत्र हेतुर्वैयधिकरण्य सामानाधिकरण्य च तत्र जात्यादिवत् स्वरूपमपि शब्दत एव प्रतिपन्नमप्यर्थस्य विशेषण मन्यन्ते । उक्त च

शास्त्रात्वादाहकत्व च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।

तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते ॥

इति । तेन स्वरूपमपि स्वार्थो युज्यते ।

स्वार्थस्य यत्र विश्रान्तिर्वाच्य द्रव्य तदिष्यते ॥

पर्यवसानभूमिरित्यर्थ, तच्चानेकप्रकार जातिगुण क्रिया द्रव्य स्वरूपमिति नै। शुक्ल पाको ङित्य 'तूष्णीमि भूव' इति । लिङ्ग स्त्रीत्वादि । सख्या एकत्वादि कर्मादयो वक्ष्यमाणा कारकविशेषा, तदिह द्वितीय दर्शन वृत्तिकारेणाश्रितम्, अन्यव्यतिरेकाभ्यां हि शब्दार्थनिश्चयो यस्य शब्दस्यान्वये योर्थ प्रतीयते व्यतिरेके च व्यतिरिच्यते स तस्यार्थ । वृत्त वृत्तौ वृत्ता इत्यादौ च तत्तद्वचनान्वये सासा सख्या प्रतीयते व्यतिरेके च व्यतिरिच्यते सत्यपि प्रकृत्यन्वये, तेन मन्यामहे वचनार्थ सख्येति । तथा वृत्त वृत्तेण वृत्तायेत्यादौ तत्तत्त्रिकान्वये सप्त कर्मादि प्रतीयते व्यतिरेके च व्यतिरिच्यते तेन मन्यामहे त्रिकार्थ कर्मादिरिति, यद्यपि पयो दधि मध्वित्यादावन्तरेण वचनमन्तरेण च त्रिक सप्तार्थ प्रतीयते नैतावता विभक्त्यर्थत्व हीयते, नहि गर्गा इत्यत्रान्तरेणापि यजमपत्यार्थ प्रतीयतइति गार्थ इत्यत्रापि प्रकृतेरेवा प्रत्यमर्थ इति युक्त वक्तु, पचति पचत पचन्तीत्यादौ वचनान्वये सख्या न्वयाद्व्यतिरेके च व्यतिरेकाद् वचनार्थ एव सख्या न धात्वर्थ, आविर्भवे वानित्यादौ यद्यप्यन्तरेणापि तिङ् कर्त्ता सख्या च प्रतीयते तथापि नैता वता सर्वत्र प्रकृत्यर्थत्व युक्त, नहि भिच्छदित्यादौ अन्तरेणापि प्रत्यय कर्त्ता प्रतीयतइति भेत्तत्यादावपि कर्त्ता प्रकृत्यर्था भवति, तदेव त्रिक एव प्रातिपदिकार्थ । धातोश्च क्रियैव वाच्येत्यस्यस्मिन्ननिर्दिष्टार्थे वाच्यत्वार्थे त्रिकएव जसादिबहुवचन स्याद् न बहुत्वइति बहुत्वसख्या वाच्यत्वेन विधीयते, सूत्रेण्यन्तरेणापि भावप्रत्यय भावप्रधानो निर्द्वैश, बहुत्वइत्यर्थ । आश्रयगतस्य बहुत्वस्य गुणे आरोपाद् बहुत्विति बहु

वचनम् । आरोपस्य प्रयोजन नावाऽधारस्य सख्यारूपस्य बहुत्वस्य ग्रहण
यथा स्यात् तेनैकाग्र्य वैपुल्य बहुवचनस्य वाच्य न भवति बहुरोदन
इति । के चिन् मन्यन्ते सख्याक्रमादयश्च परस्परमनन्विता प्रकृत्यर्थेन
चान्विता विभक्तिभिरभिधीयन्ते वृत्तान्यस्य, कार्यं बहवो वृत्ता कर्मेति
न तु कर्माभूता वृत्ता बहव इति नापि बहव कर्मेति, एवमेकवचनेपि,
पशुना यजेतेति' पशुरेक पशु करणमित्यर्था न तु करणीभूत पशुरेक
इति नाप्येक पशु करणमिति करणत्वैकत्वयोर्युगपदभिधानादिति ताच्च
राकरोति । 'कर्मादयोऽप्यपरइत्यादि' । 'तदाये बहुत्वइति । कर्मादि
गतमेव बहुत्व बहुवचनस्य वाच्य न तु केवलप्रातिपदिकार्थगतमित्यर्थः ।
प्रकृत्यर्थगतमेव बहुत्व वाच्य वृत्तशब्दस्यावयवी वाच्यो न त्ववयवा इति
द्रव्यपदार्थपक्षे तावद् वृत्त पश्येति मूलस्कन्धफलपलाशादीनां बहुत्वेपि
तेषामनभिधेयत्वाद्बहुवचनाभावः । आकृतिपक्षेपि प्रत्यासत्तेस्तदाधारगत
बहुत्वमाश्रीयते न त्ववयवगत, भिन्नवाक्यतया विधिरित्युक्त तत्प्रयोजन-
माह । 'यत्र चेत्यादि' । भाष्ये तु पञ्चकपताङ्गीकारेण नियमपक्षे 'स्था
पितस्तत्र ह्यनिर्दिष्टार्था प्रत्यया स्वार्थेइति स्वार्थेपि स्युरिति स्वार्थेऽपि
जसादिबहुवचन बहुत्वेपि सिद्धं तस्यापि स्वार्थत्वात्तत्राप्यर्थनियमाद्
बहुषु बहुवचनमेव, द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने एवेति । एव कर्मेणि द्विती-
येत्यादावपि कर्मेणि द्वितीयैवेत्येवमादिकोर्धनियमो वेदितव्यः । एव हि
प्रत्ययानामनियतत्वादव्ययेभ्यो नि मध्येभ्यो निष्कारकेभ्यश्च स्वादय
सिध्यन्ति, अथ वा प्रत्ययनियमो बहुष्वेव बहुवचन द्व्येकयोरेव द्विवचनै
कवचने, तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्तिः, बहुष्वेव बहुवचन न
द्व्येकयोः, एकस्मिन्नेवैकवचन न सख्यान्तरे, द्वयोरेव द्विवचन न सख्या
न्तरइति, 'कर्मेणि द्वितीये' त्यादावप्येव कर्मेण्येव द्वितीया न कारका
न्तरइति, एवमपि ह्यव्ययेभ्य स्वादय सिध्यन्ति ॥

'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ द्विशब्देन साहचर्यादेकशब्द
सख्यावाची । अयमपि भावप्रधानो निर्देशः, अत एव द्व्येकयोरिति

द्विवचन तदाह । 'द्वित्वैकत्वयोरिति' । 'एतदपीत्यादि' । अनेनास्यापि विध्यर्थत्व दशयति । कथं तर्हि सामान्यविहितयोरिति यावता नियमार्थत्वे एतद् घटते । उच्यते । साधारणपर्याय सामान्यशब्द ससंख्यनि सख्यसाधारण्येन विहितयोरित्यर्थः । 'अर्थोभिधानमिति' । अर्थो वाच्यो भिधीयते कथ्यते येन तदर्थोभिधानं लोकोपयोगित्वं 'सख्याया अल्पीयस्या' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातो ऽस्मादेव निपातनाच्च भवति । सख्येयवचने स्वैवार्थद्वारकमल्पीयस्त्वमित्यन्ये ॥

'कारके' ॥ अधिकारोनेकप्रकारः । सज्ञा विशेषणं स्थानी प्रकृतिनिमित्तमादेश इति प्रत्यय 'शेषे' पूर्वपरयो 'इयाप् प्रातिपदिकात् 'धातो' राट्धातुके मूढृत्य इति, तदिह विधेयानिर्देशान् स्वरितत्वाच्चाधिकारत्वे स्थिते प्रकारमाह । 'कारक' इति विशेषणं 'मधिक्रियत इति । न तावत्सज्ज्ञान्वेनाधिकारः सज्ज्ञाया भाव्यमानत्वात्सप्रम्यनुपपत्तेः । अथ सज्ज्ञानुरूपं प्रथमानिर्देश एव कस्माच्च कृतं, युक्तं चैतत् कारकशब्दनेषु बह्व्यमाणा नामपादानादोनामेव प्रणयग्रहणस्येष्टत्वाद् अन्यथा नटस्य शृणोतीति कारकशेषस्यापि प्रसङ्गात् । उच्यते । सज्ज्ञापक्षे ऽप्याये यद् ध्रुव तत् कारकसज्ज्ञं भवति अपादानसज्ज्ञं चेत्ययमर्थो भवति, एवमन्यत्रापि ततश्च कारकापादानसज्ज्ञयोर्युगपद्विधानात् परस्परं निमित्तनिमित्तभावाभावादकारकस्यापि व्यापारशून्यस्यापादानसज्ज्ञा प्राप्नोति, विशेषणाधिकारे तु कारकेषु मध्ये यद्वाये ध्रुव कारकमित्यर्थो लभ्यते निद्वारणस्य सज्ज्ञातीयविषयत्वादिति व्यापारशून्यस्य सा न प्राप्नोति, अतो विशेषणानुरूप एव निर्देशः कृतो न तु सज्ज्ञानुरूपं कारकसज्ज्ञा त्वन्वयत्वाद् व्यापारशून्यस्य न भवति, किं च कारकसज्ज्ञाया अपादानादिसज्ज्ञाभिः समावेशो न प्राप्नोति ततश्च स्तम्भेरम इत्यत्र सप्तम्या श्रूयमाणाया गतिकारकोपपदादिति स्वरो न स्यात्, कारक इति निर्धारणे सप्तमी सामान्यापेक्षं चैकवचनं कारकशब्दोऽयमस्ति अनुलन्तं करोतीति कारकमिति, अस्त्यव्युत्पन्नं सज्ज्ञाशब्दो निमित्तपर्यायः, तत्र पूर्वस्य ग्रहणे ऽपादानादिषु कारकशब्दो न प्रवर्तते यथा कर्तृशब्दस्ते

१ एतदपीत्यादिनास्यापीति पा २ ।

२ वचनार्थमिति पा २ ।

ग्रामस्वतन्त्रत्वात्, स्वातन्त्र्ये वा पक्षे कर्तृसञ्ज्ञा प्रसज्येत नैष दोषः । सर्वमेव खलु कारकं यथायथमवान्तरव्यापारं निर्वर्तयत् प्रधानक्रियायामुपयुज्यते सा च सकलकारकजन्या फलभूता विक्रिय्यादिरूपा क्रिया प्रधानक्रिया, यद्वा सामान्यभूता क्रिया प्रधानक्रिया फलजनना नाम सर्वाणि हि कारकाणि फलजननाय प्रवर्तन्तेऽतो यद्व्यन्तफलजननारूपं तत्सर्वस्वेव कारकैर्विशिष्टं किं चित्खनु कारकं केन चिदेव रूपेण फलं जनयतीति फलजनना सर्वेषामभिन्नरूपाऽवान्तरभेदविवक्षायां तु करणादिरूपेणैव । न च वैशेषिकाणामिवास्माकमेका क्रिया नानेकत्र समवेता धात्वर्थो हि क्रिया न परिस्पन्दएव धातुना च सकलकारकानुपाय्योदनादिकलावच्छेदेन एकीकृतो व्यापारोऽभिधीयते तस्यामेकस्या प्रधानक्रियायामुपयोगो यथायथमवान्तरव्यापारमुखेन, तद्व्यापारोऽपादानस्यावधिभावोपगमनं व्यापारसम्प्रदानस्य तु प्रेरणानुमत्यऽनिराकरणादि करणस्य काष्ठादेर्वर्जनादि, अधिकरणस्य सम्भवनधारणादि कर्मणो निर्वृत्त्यादि, कतं प्रसिद्धं एव, प्रयोजकस्य प्रेरणादि, न चैव सति करणादीनामपि कर्तृसञ्ज्ञाप्रसङ्गं परतन्त्रत्वात् प्रधानेन हि कर्त्रा समवाये करणादीनि परतन्त्राणि व्यव्राये स्वतन्त्राणि, तद्व्यापारोऽमात्यानां राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्यं व्यव्राये स्वातन्त्र्यं, यद्व्येव कारकव्यपदेशोऽपि करणाद्व्यवस्थायां न स्यात् कारणकारकमिति अधिकारसामर्थ्यात् कारकशब्दोपनातस्वातन्त्र्यमवस्थान्तरगतं विज्ञास्यते ऽवस्थान्तरे यत् स्वतन्त्रान्तत्साधकतमं कारणमिति कर्तुरेव त्वेकस्य साप्रतिष्ठा स्वातन्त्र्यं तच्च कर्तृसञ्ज्ञाङ्गतया बोद्धितम् । यदि तर्हि व्युत्पत्तिपक्षे ऽप्यवस्थान्तरगतमेव स्वातन्त्र्यमेव तर्हि करणाद्व्यवस्थायां निमित्तभाव एवाभ्युपगतो भवति, यद्व्येव किं दोषप्रतिविधानव्यसनेन निमित्तपर्यायस्यैव ग्रहणमस्त्विति मन्यमान आह । 'कारकशब्दश्चेति' । 'कस्य हेतुरिति' । द्रव्यगुणविषयोऽपि हेतुः कारकं प्राप्तमित्यभिप्रायः, कारकशब्दोऽपि क्रियाहेतावेव प्रसिद्ध इत्याह । 'क्रियाया इति' । अनाश्रितव्यापारनिमित्तहेतुः, आश्रितव्यापारकारकम्, उक्तं च

द्रव्यादिविषयो हेतु कारक नियतक्रियम् ।

इति ।

अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्त हेतुरिष्यते ॥

इति च । कथं तर्हि पूर्वमुक्तमनर्थान्तरमिति, नहि सामान्यविशेषवचनानामनर्थान्तरवाचित्वं, सत्यम् । सामान्यशब्दयोरपि अर्थप्रकरणादिना विशेषवृत्तिमभिप्रेत्य तु तथोक्तम् । 'वृत्तस्य पर्यं पततीति' । पर्यं विशेषणत्वेनात्र वृत्तो विवक्षितो न स्वपायस्य निमित्तत्वेनेत्यपादानसञ्ज्ञा न भवति, न वापायस्याविवक्षितत्वात् सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति नान्यथा, न चात्र वृत्तो ऽवधित्वेन विवक्षितः । तथाहि । वृत्तमज्ञहृत्यपि पर्यं वृत्तस्य पर्यं पततीति भवति प्रयोगो यदा वृत्तं क्विच पततीति, सत्यम् । अत एवास्मिन्ननुत्त सचाह । 'माणवकस्य पितरमिति' । अत्र पितु सम्बन्धत्वेन माणवको विवक्षितो न तु प्रश्नक्रिया प्रति निमित्तत्वेनेति कर्मसञ्ज्ञा न भवति । असति तु कारकाधिकारे तस्यापि स्यात् शेषलक्षणा तु षष्ठी अकथिते दुस्मादिपरिगणनाद्वाञ्छ पुरुष इत्यादौ सावकाशा, यदि तर्हि विशेषणमिदं ध्रुवादीनां न सञ्ज्ञा, कारकाद्वृत्तश्रुतयोरेवाशिषी' त्यादौ यत्र कारकशब्दः सशब्दकते तत्रापादानादीनां वक्ष्यमाणानां षण्णामेव ग्रहणमिष्यते तत्र सिद्ध्यति सञ्ज्ञापत्ते तु न दोषः, सञ्ज्ञा ह्यावर्तमाना सन्निन प्रत्यापयति । स्यादेतत् । प्रदेशेष्वपि क्रियानिमित्तपर्यायस्य कारकशब्दस्योपादानं तच्च निमित्तमपादानाद्येवेति तदसत् । नटस्य शृणोतीत्यादौ कारकशेषस्य सम्भवादित्यत आह । 'कारकशब्दनेषु चेति' । कारकग्रहणं प्रदेशेषु स्वर्यते स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति भावः ॥

“ध्रुवमपाये ऽपादानम्” ॥ 'ध्रुवमिति' । ध्रु गतिस्थैर्ययोरित्यस्मात्कुटादेः पञ्चाद्वचि रूपं, ये तु ध्रुव गतिस्थैर्ययोरिति पठन्ति तेषामिगुपधलक्षणं क प्रत्ययः । अपायो विश्लेषो विभागस्तद्धेतुभूतश्च गति

विशेषो ऽवधिसापेक्षस्तत्र विभागस्य द्विष्टत्वात् न केवलमपयवेव तेन युक्तं किं तर्हि यतो ऽपैति सोऽपि युक्त एवेत्याह । 'ध्रुव यदपाययुक्तमिति' । कथं पुन सप्तमीनिर्देशेऽपययुक्तमिति प्रतिपद्येमहीत्यत्राह । 'अपाये साध्यइति' । साध्यत्वेन विषयत्वात् सामर्थ्यलभ्या योग इति भावः । ध्रुवमित्येकरूपमुच्यते, ध्रुवमस्य शीलं ध्रुवमस्य रूपमिति इह तदापायेन विशेष्यते ऽपाये यद् ध्रुवमिति न तु सार्वत्रिकं, तच्चापाये ध्रुवमुच्यते, यदपायेनानाविश्यते उपयुज्यते चापाये तच्चार्थादवधिभूतमित्याह । 'यदवधिभूतमिति' । एव च सार्थाद् हीनो रथात्पतित धावत पतित इत्यादौ सत्यपि क्रियान्तरावेशाच्चलत्वे तत्तद्वावनादिक्रियानावेशात्तन्निमित्तमपाय प्रत्यादासीन्यादक्ष्येव ध्रुवत्वमिति भवत्येव सत्ता । उक्तं च ।

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वा चलम् ।

ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥

इति । पतत पतित इत्यत्रापि परगतपातापेक्षया ध्रौजमेव । तथाहि ।

पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ ।

तस्य त्वश्वस्य पतने कुट्टादिर्ध्रुव उच्यते ॥

इह तु परस्परस्मान्मेषावपसप्यत इति

मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्पृथक् ।

मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक्पृथक् ॥

गतिर्विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते ॥

'जुगुप्सेति' । प्रश्लेषपूर्वको विश्लेषो ऽपायः स चात्र नास्ति बुद्धिपरिकल्पितस्तु गौणः, न च मुख्ये संभवति गौणस्य ग्रहणं युक्तम् । अत एव भोक्तार्योनामित्यादेरारम्भ इति वाक्यकारस्याभिप्रायः । अत्र

१ अपाययुक्तइति पा २ ।

२ इत्यत इति पा २ ।

३ वातिककारस्येति पा २ ।

च कारकशेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोति नटस्य शृणोतीति यथा, प्रत्या
ख्यानं तु साधकतममिति तमवग्रहणं लिङ्ग कारकप्रकरणे यथासम्भवमेव
साधकत्वमिति, तद्विहाधर्मोऽज्जुगुप्सतइत्यादौ जुगुप्सादिपूर्विकाया नि
वृत्तौ जुगुप्सादीना वृत्तिरिति स्थिते य एष मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारी भवति
स पश्यति दुःखहेतुरधर्मो नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या तं प्राप्नोति प्राप्य च
ततो निवर्त्तते । धर्मात्प्रमाद्वति धर्मान्मुह्यतीति, य एष नास्तिक पुरुष
स पश्यति नानेन धर्मेण किं चिदाप्यते नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या तं
प्राप्नोति प्राप्य च ततो निवर्त्तते तत्र ध्रुवमपायइत्येव सिद्धमिति । तच्चैतत्

निर्दिष्टविषय किं चिदुपासविषय तथा ।

अपेक्षितक्रिय चेति त्रिधाऽपादानमुच्यते ॥

यत्र धातुनापायलक्षणं सज्ञाविषयो निर्दिश्यते, यथा ग्रामादाग
च्छतीति तच्चिर्दिष्टविषय, यत्र धातुधात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह यथा बलाह
काद् विद्योतते विद्युद् इति अत्र हि नि सणाङ्गविद्योतने विद्युतिर्ब
र्त्तते, बलाहकाच्च सत्यं विद्योततइत्येव, कुसूलात्पचतीत्यत्रादानाङ्गे पाके
पचिर्बर्त्तते कुसूलादादाय पचतीति, तदुपासविषय, अपेक्षितक्रिय तु यत्र
क्रिया न श्रूयते प्रमाणान्तरेण तु प्रतीयते यथा ऽऽगच्छन्त पुरुष प्रत्यक्षेण
पश्यन्नाह कुतो भवानिति सोऽपि तदेव प्रत्यक्षसिद्धमागमनमुपजीवन्नाह
पाटलिपुत्रादिति । ध्रुवग्रहणं किम् । ग्रामादागच्छति शकटेन । अत्र शक
टस्य माभूत् । अथ क्रियमात्रेऽपि ध्रुवग्रहणइह कस्माच्च भवति धनुषा वि
ध्यताति, अत्र हि शराणामपाय प्रति अवधिभावेनैव धनुषः साधकत
मत्वम् । सत्यं, मुभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसज्ञा भविष्यति । नन्वेवमक्रियमा
त्रेऽपि शकटस्य नैव भविष्यति, एव सज्ञान्तरविषये सर्वत्र, वृत्तस्य यत्र
पततीत्यत्र त्वपायस्याविवक्षितत्वादकारकत्वाच्च न भविष्यति सञ्ज्ञि
निर्देशाथ तु नहि कारकइति सप्तम्यन्तेन शक्यं सज्ञी निर्दिष्टुः, सिद्ध
तु निर्द्धार्यमाणस्य सञ्ज्ञित्वादपायविषयेषु कारकेषु मध्ये यत्कारकं सज्ञा
न्तरस्याविषयस्तदपादानमिति तदेव ध्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

“भीत्रार्थानां भयहेतुः” ॥ भय भी, ज्ञाण ज्ञा, सम्प्रदादित्वा
द्वारे क्तिप्, भीत्रौ अर्थौ येषां ते भीत्रार्था, षष्ठीप्रयोगापेक्षया कारकापे
क्षया चेत्याह । ‘बिभेत्यर्थानामित्यादि’ । अत्र बिभेतित्रायतिशब्दैः तद
र्थयोर्वर्तते तदर्थो ऽर्थो येषामित्यर्थः । ज्ञाण बाधकेभ्यो रक्षण, बाधकाश्च
भयहेतव इति त्रार्थानामपि भयहेतुः कारकः भवत्येव । ‘चोरेभ्य इति’ । चो
रयते पचाद्वचि चोर, क्व चिज्चोरेभ्य इति पाठः, तत्र स्वार्थिकं प्रज्ञाद्वयं,
कृत्वादिषु वा चुराशब्दः पठ्यते स चाऽप्रत्ययादित्यस्य ‘एयासश्चो यो
जि’ति युचि बाधके प्राप्ते तस्मादेव निपातनादकारप्रत्यये णितुकि च
व्युत्पादयते ततश्चुरा स्तेय शीलमस्येति णे कृते स एवार्थो भवति । ‘बि
भेतीति’ । जिभी भये जुहोत्यादि, ‘उद्विजतइति’ । ओविज्जी भयचलनयो
तौदादिकानुदात्ते । ‘आण्यइति’ । अत्र तत्स्येभ्यो ‘वृत्तादिभ्यो भय
नारणयात् । ननु च ध्रुवमित्यनुवर्त्तिष्यते न चारण्यमवधित्वेन विवक्षि
तम्परत्वाच्चाधिकरणसञ्ज्ञैव भविष्यति, सत्य, पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः, कथं,
भयादिपूर्विकायां निवृत्तौ भ्यादयो वर्त्तन्ते बिभेतीति कार्यं, भीत्या
निवर्त्ततइत्यर्थः, ज्ञायतइति कार्यं, चोरकृतादुधादेस्त्राणेन निवर्त्तय
तीत्यर्थः । कथं तर्हि चोरमध्यवर्त्तनि चोरेभ्यो बिभेतीति प्रयोगो न ह्यत्र
निवृत्तिरस्ति, अत्रापि भीत्या निवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थो द्रष्टव्यः । तदेव
बुद्धिपरिकल्पितोऽपायोस्तीत्युपात्तद्विषयमिदमपादानामिति, कृत्वएव
प्रयोगप्रपञ्चे किमवयवपर्यनुयोगेन ॥

“पराजिरसोऽठ” ॥ अत्र धातुपाठगतस्य जीत्येतावन्मात्रस्यानुकरण
ततः परापूर्वो जि पराजिरित्युत्तरपदलोपी समासो द्रष्टव्यः । ननु प्रकृतिव
दनुकरणं भवतीत्युपात्तुमिति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां प्रतिषेधादनुबन्तत्वा
त्समासो न प्राप्नोति नाप्रतिषेधात् नायं प्रसज्यप्रतिषेधः धातेर्नैति किं
तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यद् धातेरिति धातेर्न विधिर्न प्रतिषेधः । ‘एव
मपीयङ्गादेशः प्राप्नोति परत्वाद् घेर्हितीति गुणो भविष्यतीति समुदायस्य

१ वृत्तादिभ्य इति पा २ ।

२ एवमपीति २ पुस्तके नास्ति ।

वा समुदायोनुकरण कस्यस्य समुदायस्य प्रयोगस्यस्य, यद्वेवमध्ययनात्परा
जयते ऽत्र न प्राप्नोति न ह्यत्र पराजीति रूपमस्ति क्व तर्हि स्याद् यत्र
पराजीतिरूपमस्ति अध्ययनात्पराजित इति उदाहरणे पराजिन्यूनीभावे
वर्त्तते ऽध्येतु इति ग्लायतीत्यर्थे । अकर्मकश्चायमत्रार्थे तत्र वक्ष्या
प्राप्ताया वचन प्रत्युदाहरणे त्वभिभवे वर्त्तते । विपराध्या जेरित्यत्रार्थेद्वयेपि
वर्त्तमानस्य ग्रहणम् । अयमपि प्रपञ्चे न्यूनीभावपूर्विकाया निरुतौ वर्त्तते
सिद्धम् । अध्ययनात्पराजयते 'कार्ये न्यूनीभावेन ग्लान्या ततो निवर्त्तते
इत्यर्थे । तेन प्रत्युदाहरणे परत्वात्कर्मसञ्ज्ञा भविष्यतीति न चोदनीयम् ॥

“वारणार्थानामीप्सित ॥ ईप्सितशब्दायमस्यभिप्रेतपर्याय
स्तस्य ग्रहणे यवानामात्मीयत्वे गवा च परकीयत्वएव स्याद् न विपर्यये न
स्त्वस्यैतदभिप्रेत यदुतात्मीया गाव परकीयान्यवान्मा घस्रति, मा भूव
न्यवा वारयितुमीप्सिता वार्यमाणाता तु गवामीप्सिता , न वाच विशेष
श्रुत कर्तुरीप्सित इति, इह तर्हि न स्याद् अनेर्माणवक वारयति कूपा
दन्धमिति न ह्यग्निक्वौ वारयितुर्वायमाणस्य वाभिप्रेतौ । क्रियाशब्दस्य
तु ग्रहणे वायमाणस्यान्धादेर्गमनादिक्रियया कूपादेराप्यमानत्वात् सि-
ध्यति, अन्यश्चापश्यन्नपि गन्तव्य जिगमिषति, अन्यथा न क्व चित्तस्य
प्रवृत्ति स्यात् । यत्रेभ्यो गा वारयतीति । वृज् आवरणे चुरादि । अथात्र
गवामपादानसञ्ज्ञा कस्माच्च भवति ईप्सिततमोपीप्सितो भवत्येव यथा
शुक्लतमोपि शुक्ल परत्वात्कर्मसञ्ज्ञा भविष्यति कर्मसञ्ज्ञाया अवकाश वा
रणार्थेभ्योन्यत्र ऽपादानसञ्ज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमीप्सितम् ईप्सिततमस्य
तूभयप्रसङ्गे परत्वात्कर्मसञ्ज्ञा । अयमपि प्रपञ्च, अस्ति ह्यत्रापि बुद्धिच्य
वस्थितोऽपाय कथं पश्यत्ययं यदि गाव स्तेन गच्छेयुर्धुवे सस्यविनाश
सस्यविनाशे ऽधर्मश्च राजभय च स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तयतीत्यतो न
चोदनीय प्रत्युदाहरणे सत्रस्याधिकरणसञ्ज्ञा भविष्यतीति ॥

१ इतिकोऽय इति पा २ ।

२ इप्सितशब्दायमस्यभिप्रेतपर्याय, अस्ति च क्रियाशब्द आप्तुमिष्ट इप्सित
इति, तत्र पूर्वस्य ग्रहणे इति पा २ ।

“अन्तर्द्वैतेनादृशनिच्छति” ॥ अन्तर्धाविति नेय निमित्तात्कर्मयोगइति सप्तमी, यथा हि वेतनेन धान्यं लुनातीत्यत्र वेतनस्य धान्येन योगोऽस्ति तथेहाप्यदृशनिच्छतीतीच्छाकर्मणाऽदृशनेनान्तर्द्वैतेनादृशो नास्ति । अथादृशनिच्छति यत्कर्म आत्माख्यमात्मनोऽदृशनिच्छतीति तेनान्तर्द्वैतेनादृशो नास्ति यस्यैवादृशेन तस्यैवान्तर्द्वैतमित्युच्येत, एवमपि निमित्तात्कर्मयोगइति किं निमित्तं गृह्यते, कारणं प्रयोजनं वा कारणं चेज्जाज्ञेन बहु, अत्रापि प्राप्नोति य एव बहुते तत्रैव जाड्यमिति तस्मात् प्रयोजनस्य तत्र ग्रहणं, यथा चर्मणि द्वीपिनं हन्तीति चर्मं द्वीपिहननस्य प्रयोजनम्, इह त्वन्तर्द्वैतमदृशनिच्छति कारणम्, अन्तर्हितं खल्वसौ न दृश्यते । तस्माद्विषयसंप्रत्ययाः सत्सप्तमी वा । येनेति कर्त्तरि तृतीया । ननु च दृशेन योगा ‘त्कर्तृकर्मणो कृती’ ति षष्ठ्या भाव्यम् । उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् तृतीया भविष्यति कर्म त्वत्त्वादृशनिच्छत्यात्मा नन्वात्मने इति न श्रूयते, मा आवि येनादृशनिच्छतीत्युक्ते कस्येत्यपेक्षायामात्मन इति गम्यते । ‘अन्तर्द्वैतनिमित्तमिति’ । अन्तर्धिना कारणेनेत्यर्थं, निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदृशनिच्छति प्रथमा । अथ वा बहुव्रीहिरदृशनिच्छति समानाधिकरणं विशेषणं, सूत्रेऽनुपात्तोऽपि तच्छब्दे यत्तदोर्निमित्तसम्बन्धात्तदर्थेऽप्येत्याह । ‘तत्कारकमिति’ । अन्तर्द्वैतइति । तिरोभवतीत्यर्थः । ‘निलीयतइति’ । लीङ् श्लेषणे देवादिकम् । ‘चौराव दिदृशतइति’ । आत्मानं ते मा द्राक्षुरित्येवमर्थम् । ननु परत्वात्कर्ममज्ञा भविष्यति, सत्यम्, अयमपि प्रपञ्चः कथं पश्यत्येव यदनुपाध्याय पश्येद् ध्रुवं मे प्रेषणमुपास्यमा भवेदिति मं बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । येनेत्यस्मिन्सत्यदृशनिच्छति शिष्यस्यैव स्यात् ध्रुवमित्यनुवर्तिष्यते एव तद्दि सूत्रस्यावाचकत्वं मा भूत्, असति हि तस्मिन्तर्द्वैते ध्रुवमपादानमज्ञं भवति तच्चेद् ध्रुवमदृशनिच्छतीत्यर्थः स्यात्, न च ध्रुवमिच्छति यच्चेच्छति न तद् ध्रुवमित्यवाचकं स्यात् ॥

“आग्यातोपयोगे” ॥ ‘नियमपूर्वक विव्यायहणमिति’ । तत्रैवोप
योगशब्दस्य कूटत्वात् । यथा तेषा मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधः शय्येति
नियमो भित्ताचरणादि । ‘नटस्य शृणोतीति’ किं पुनर्नट कारकमुताहो
न, यदि कारक कर्म सजा प्राप्नोति ‘अकथित चे’ति अथाकारकमुपयोग
ग्रहणमनर्थक स्यात् । अस्तु कारक नष्टुपाध्यायाच्चटस्य व्यापारे कश्चिदन्यो
विशेषो ऽन्यदतो नियमात् । दुह्यादिपरिगणनात् कर्मसज्जा न भवति
क्वचित्तु नटस्य गाथा शृणोति शन्यक्रस्य कथा शृणोतीति पाठ, तत्रापि
नटादिनिमित्त गाथादे अवण करोतीत्यर्थो न तु गाथादिविशेषण
नटादि, अकारकत्वप्रसङ्गात् । यन्तिक कथाया वाच्यिता । अयमपि
प्रपञ्च, कथमुपाध्यायाच्चिस्सन्त शब्द गृह्णातीति स्फुट एवात्रापाय,
इदं तर्हि प्रयोजनमुपयोगइति वक्ष्यामि नटस्य मा भूदिति । ननु नटस्य
सत्यप्यवधित्वे शेषरूपेण विवक्षणात् षष्ठी भविष्यति यथा न माषाणा
मशनीयादिति, वस्तुतः कर्मत्व माषाणा, सत्य, स एव विवक्षानियम सूत्र
कारेण प्रदर्श्यते उपयोगे ऽवधित्व विवक्षितमन्यत्र शेषत्वमिति ॥

‘जनिकर्तुं प्रकृति’ ॥ जने कर्तो जनिकर्तेति कर्मणि षष्ठ्या
समास, अयमेव च निर्देशो ज्ञापयति ‘कर्तरि चे’ति प्रतिषेधेनित्य
इति, क पुनरसाधित्यत आह । ‘जन्यर्थस्येति’ । एतदुक्तं भवति । जनि
शब्दायमिज्जादिभ्य इति जनेर्भावइजमुत्पाद्य व्युत्पादित, ‘जनिवध्यो
श्चे’ति षट्ठिप्रतिषेध । जन्यार्थवाची, न ‘त्विक्स्मिपौ धातुनिर्देश’ इति
इक्षप्रत्ययान्त । गमहनेत्युपधाया लोपप्रसङ्गात् । नाप्यागन्तुकेनकारेण धातो
निर्देश, शब्दात्मकस्य धातो कर्त्ता सम्बन्धायोगात् । अथाप्यर्थद्वारको
योग स्याद् एवमपि धातुनिर्देशे तस्यैव प्रयोगे स्याद् न पर्यायस्य,
अङ्गादङ्गात्सम्भवेऽस्तीति । अर्थग्रहणे त्वचापि भवतीति । प्रकृति
रित्यस्य विवरण ‘कारणमिति’ । उपादानकारणमित्यर्थ । अन्ये तु
ध्रुवग्रहणानुवृत्तेरेव प्रकृतिपरिग्रहे सिद्धे प्रकृतियह्य कारणमात्रपरिग्रहार्थे

वर्णयन्ति अत एव कृत्तावुक्त कारणमिति न पुनरुपादानकारणमिति, तेन च पुत्रात्ममोदो जायतइत्यादावपि भवतीति । किं पुन सत् जायते उता सत्, न तावत्सत् । जन्म वैयर्थ्यात् । यदि जन्मन प्रागेव सत् किं जन्मना, अथैवमपि जन्म जायस्व जायस्वेत्येव घटो जायते । नाप्यसत्, असत् कर्तृत्वायोगात्, शशविषाणादेरपि जन्मप्रसङ्गाच्च, उक्तमत्र ॥

पूर्वावस्थामविजहत्ससृशन् धर्ममुत्तरम् ।

समुद्धित इवार्थात्मा जायमानोभिधीयते ॥

इति, एतच्छान्महतइत्युपपादयिष्याम । किञ्चास्माकमनेन दुस्तर्केण अस्ति तावच्छृङ्गाच्छरो जायतइति प्रयोग स उपपादनीय इत्येतावत् । अयमपि प्रपञ्च । लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्ततो निर्गच्छतीत्युच्यते, लोकप्रसिद्धानुसारेण शब्दप्रयोग, अर्थतत्त्व तु तथा भवत्वन्यथा वा ॥

“भुव प्रभव ” ॥ भवन भू । सम्यदादित्वात्किप् । अत्रापि प्रशब्दे द्रष्टव्य, नहि केवलस्य भवत्यर्थस्य प्रभवनेन योग किं तर्हि सोऽपसर्गस्य भुव, ‘कर्तृति’ । भवत्यर्थस्य कर्तृत्यर्थ । भुवो वा धातो, कथं पुनर्धातोर्नाम कर्ता स्याद् धातुर्वै शब्द शब्दे ऽसम्भवेऽर्थं कार्यं विज्ञास्यते, तसु उपपत्तये भावे क्त वि गतौ तस्मा वितस्तेति, अशोष्येत्यर्थ । ‘प्रथमत उपलभ्यतइति’ । उपलभते कर्मव्यापारे प्रभवति प्रवर्ततइत्यर्थ । प्रकाशतइतियावत् । एतेन जन्यर्थाभावात्पूर्वणासिद्धिर्दर्शयति । अनेकार्थत्वाद्भातूनामस्मिन्नर्थे इति अयमपि प्रपञ्च । कथं, भवनपूर्वके नि सरणे प्रभवतिर्वर्तते ॥

“कर्मणायमभिप्रेति स सम्प्रदानम्” ॥ कर्मणा कारणभूतेनेति । कथं पुनरेकमेव वस्तु युगपत्कर्म च कारण च भवति क्रियाभेदाद्दानक्रियाया कर्माभिप्रायेण क्रियाया कारण, दीयमानया हि गवा शिष्य उपाध्यायमभिप्रेति सबभ्राति ईप्सति वा अभिप्रपूर्वा हीन् ईप्सतिना समानार्थ । अभिप्रेतमित्युक्ते ईप्सितमिति गम्यते, उक्तं च

अनिराकरणात्कर्तुंस्यागाङ्ग कर्मणेप्सितम् ।

प्रेरणानुमितिभ्या वा लभते सम्प्रदानताम् ॥

इति । त्यागो दान त्यागस्याङ्ग शेषभूत कर्मणा गवादिनेप्सित
मानुमिष्ट सम्प्रदानता लभते अनिराकरणाद्वा, एवमस्त्विति अनुमानाद्वा,
देवेभ्य सुमनसो ददाति याचकाय भिक्षा ददाति उपाध्यायाय गा ददाति
न तु निराकुर्वन् सम्प्रदानं भवतीति श्लोकार्थं । अत्र के विदाहुः । 'कुग
तिप्रादय' इत्यत्र वार्तिकम् 'उदात्तवता तिङा गते समासवचनमिति'
यो ज्ञात एव प्रथमोमहस्वावो देवा क्रतुना पयभूषत् । योय शम्बरमन्त्र
विन्दत् । यस्माच्चते किं विजयन्ते । यो वै प्रयवयतामप्येन प्रतिपद्यते इत्या
द्युदाहरणानि, अत्र सर्वत्र 'यदुताच्चित्य' मिति निपातप्रतिषेधात् तिङ
न्तमुदात्तवत्, ततश्चायमभिप्रेतीत्यत्रापि समासे सति प्रातिपदिकत्वात्
विभक्त्युत्पत्तिः स्यादिति, नेति वयं तस्य हृन्दोविषयत्वात्, यदि कर्मणा
यमभिप्रेति स सम्प्रदानम् अज्ञा नयति याममिति अज्ञैर्नयति क्रिया कर्मभि
स्सबध्यमानस्य यामस्य सम्प्रदानता प्राप्नोति, न प्राप्नोति, किं कारणं कर्म
णेति कारणे तृतीयेत्युक्तं, न च यथा शिष्यस्योपाध्यायसम्बन्धे गौ कारण
मेवमज्ञा यामसम्बन्धे, ईप्सतिना समानार्थं तु सुतरामप्राप्तिः । तथाहि ।
यमभिप्रेतीत्युक्ते यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणेति निर्दिष्टस्य गवादे
कारणस्य शेषत्वं च प्रतीयते । यथा कचभिप्राये क्रियाफले इति कर्तुं
शेषित्वं क्रियाफलस्य शेषत्वं, न चात्र शेषशेषिभावः प्रतीयते । किं च नाव
होर्हरतेश्चापीति द्विकर्मकेषु नयति परिगण्यते ऽतोपि यामस्य न
भविष्यति । अथ किमर्थं महती सज्ञा क्रियत इत्याह । 'अन्वर्थसज्ञा
विज्ञानादिति' । सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानमित्यन्वर्थत्वात्सज्ञाया
ददति कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानमित्यर्थः । एवमपि राज्ञस्य वस्त्र
ददाति घृतं पृष्ठं ददातीत्यत्र कस्माच्च भवति अदानत्वात्, किं पुनर्दानं,
दानं किं विदुद्विष्यापुनर्यद्विष्याय स्वद्रव्यत्यागः, यथा वृत्ताय जल

ददाति, देवेभ्य सुमनस, यावकाय भित्ता, मुपाध्यायाय गा, खण्डि
 कोपाध्यायस्तस्मै चपेटिका ददाति, न शूद्राय मति दद्यादिति, करतल
 प्रहारश्चपेटिका, रत्नके तु पुनयहणाद्वानाभाव उपमानात्तु ददाति
 प्रयोग, तत्र कारकशेषत्वाच्चटस्य शृणोतीतिवत् षष्ठी । कर्मणेति
 किम् । यावता उपाध्यायाय गा ददातीत्यत्र गोहपाध्यायस्य वाभिप्रेय
 माणत्व यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाभिप्रेयते गवा तूपाध्याय, तत्र
 परत्वाद्गो कर्मसज्जेति पारिशेष्याद् उपाध्यायस्यैव सप्रदानसज्जा भविष्यति ।
 नैतदस्ति । सत्यप्युभयोरभिप्रेयमाणत्वे ऽन्तरङ्गत्वात्कर्मण एव गवादे
 स्यात्, कर्मसज्जा तु ददातिकर्मणोन्यत्र सावकाशा, कारकप्रकरणे च
 प्रकर्षो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्गबहिर्ङ्गभावेऽपि, यस्यहणे ऽक्रियमाणे
 ऽभिप्रेतुरेव सप्रदानसज्जा स्याच्छ्रुतपदार्थसम्बन्धे सति तेनैव निराकाङ्क्ष
 त्वादध्याहारानुपपत्ते । सत्यपि वाध्याहारे य स इत्येवाध्याहारात् तत
 उपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयतइत्यत्रार्थे शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयत
 इति स्यात्, कर्मसज्जाया हि कर्तृग्रहण स्वतन्त्रोपलक्षणार्थमिति तेन
 शिष्यस्य कर्तृत्वाभावेऽपि गो कर्मसज्जा युज्यतएव, तथा च सार्था
 द्वीयतइति कर्मणि लकारोत्पत्ति । अभिप्रयहण किम् । यावता कर्म
 णायमेति गच्छति प्राप्नोति सबध्नातीत्यर्थे । अभिप्रेतीत्युक्ते स एव,
 अभिप्रयहणे ऽक्रियमाणे कालविवक्षा स्यात् ततश्च यमेव सप्रत्येति तत्रैव
 स्यात् यमगात् य चैष्यति तत्र न स्यात्, अभिप्रयहणे पुन क्रियमाणे न
 दोषो भवति अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रशब्दश्चादिकर्मणि ततश्चापसर्गे
 द्वयोपादानसामर्थ्यात्कालान्तारावच्छिन्ना क्रिया नाश्रीयते । ननु यथा
 'तेन दीव्यती' त्यादौ सङ्ख्याकालयोरविवक्षा तथेहापि सख्यावत्कालस्या
 प्यविवक्षा सिद्धा, सत्यम् । अयमेव न्यायसिद्धोर्थे उपसगद्वयोपादानेन प्रद
 र्श्यते यदा त्वभिप्रेतीत्यस्य ईप्सतीत्यर्थस्तदाभियहण कर्तव्यमेव । क्रिया
 ग्रहणमपि कर्तव्यमिति वार्तिकम् एतद्व्याचष्टे । 'क्रिययेत्यादि' । ननु क्रिया
 मपि लोके कर्मेत्युपचरन्ति किं कर्म करिष्यसि का क्रियामिति तत्र कर्म
 णायमभिप्रेतीत्येव सिद्धमेवमपि कर्तव्यं । कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे कार्य

सप्रत्ययो भवति' सदृशेनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिम कर्म तथाहि । य एष मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत्क चिदर्थे सपश्यति इदमीदृशमिति तद् दृष्ट प्रार्थयते अपि ममेद स्यादिति ततस्तदुपायभूता क्रिया पश्यति अस्या एतत्फलमिति, तत प्राप्यते कथमपि निष्पन्नमिति ततस्तत्साधनानि समवधार्य कर्तुमध्यवस्यति, प्रतीयमानक्रियापेक्षेऽपि कारकभावो भवत्येव यथा प्रविश पिण्डीमित्यत्र भक्षयेति गम्यते सूत्रकारश्च सूत्रयति क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन' इति एवमपि क्रियाग्रहण कर्तव्य, ददातिकर्मत्वात् । 'निगर्हं तदिति' । नास्ति क्वाचिन्दतीत्यर्थे । गर्हं गल्ह कुत्सायामनुदात्तेत् । युद्धा येति' । युद्धविषय सनाहपूर्वक निश्चय करोतीत्यर्थे । नह्यति स्वरितेत् । 'पत्ये शेतइति' । पतिमुपसृत्य शेतइत्यर्थे । यदि तर्हि क्रिययाभिप्रेयमाण स्यापि भवति कटङ्करोतीत्यादावपि प्राप्नोति, वचनाद्वि कर्मसंप्रदानसंज्ञयो पयाय स्यात्, नैतत्सर्वत्रिक किं तर्हि प्रयोगदर्शनवशेन नियतविषयम् । 'कर्मण कारणसंज्ञेत्यादि' । एतच्छब्दाविषय सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्पन्त' इति यथाप्राप्तमपि प्रयोगो भवति । भाष्ये तु ददाति कर्मणे ति नाश्रित प्रयोगाश्च बहव, अर्थेभ्यो वरु निर्वपेत्, देवेभ्यो ब्रह्मैव नमप चत्, देवेभ्यो हव्य बहन्त' चन्द्रासि वै देवेभ्यो हव्यमूर्धा । यदङ्गमाशु शेत्वम् । श न कर्त्यवर्ते इत्यादयः, स्तन्मते क्रियाग्रहण न कर्तव्य कथं यत्र संप्रदानत्वमिष्यते तत्र सदृशनाद्रीना क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते ततश्च तैराप्यमाना क्रियापि कृत्रिम कर्ममिति सिद्धं तथाभिप्रेयमाणस्य संप्रदानत्व यत्र तु नेष्यते तत्र भेदो न विवक्ष्यते ततश्चैव दनाद्येकफलावच्छेदेनैकी कृतया क्रियया ऽऽप्यमानस्य कर्मत्वमेव भविष्यति । कटङ्करोति औदन पचतीति, गत्यर्थेषु तूभय विवक्ष्यते भेदोऽभेदश्च तत्र भेदविवक्षाया याम गच्छतीति प्रयोग इति गत्यर्थकर्मणीत्येतदपि न वक्तव्य भवति ॥

“रुच्यर्थानां प्रीयमाण ” ॥ ‘रुचिना समानार्था इति’ । वस्तु कथनमेतत्, विग्रहस्तु रुचिरर्थो येषामिति ते च रुचिना धातुना समा

नार्थो भवन्ति । 'प्रीयमाण इति' । प्रीज तर्पणइत्यस्मात् क्रियादिकात् सकर्मैकात्कर्मणि ल । दैवादिकस्तु द्विदकर्मक, तर्पमाणइत्यर्थः । 'अन्यकर्तृक इति' । योभिलाषस्याश्रय प्रीयमाणस्ततोऽन्यकर्तृक इत्यर्थः । कथं पुनरन्याश्रयस्याभिलाषस्यान्य कर्त्ता भवति यावता यदाश्रयव्यापारं धातु प्राधान्येनाचष्टे स कर्त्ता नेह कर्तृलक्षणं किं तु स्वातन्त्र्यमेव तच्च क्वचिद्वास्तव क्वचिद्वैवक्तिकं तदत्र माधुयातिशयेन स्वविषय देवदत्ताश्रयमभिलाष जनयन्मोदकस्तत्र कर्त्तृति गीयते । न चैव लषेरपि प्रसङ्गः, देवदत्तो मोदकमभिलाष्यतीति, अभिधानशक्तिवैचित्र्यादाश्रयकर्तृकोभिलाषो लषेर्वोच्यो हवेस्तु विषयकर्तृक, दृष्टश्चायमभिधानप्रकारनियमोन्यत्रापि, तद्वथा घटं पश्यतीति दृशेऽश्रयकर्तृकं ज्ञानं वाच्यं घटं प्रकाशतइत्यत्र प्रकाशे विषयकर्तृक, विषय एव हि स्पष्टालोकमध्यवर्तित्वादिना सौकर्येण देवदत्ताश्रये ज्ञाने कर्त्तृति व्यपदिश्यते न तु ज्ञानेन कश्चिदतिशयो विषयो जन्यते, कोऽयं प्रकाशो नाम यं प्राकट्यमाचक्षते भाट्टास्तत्र कारकशेषत्वेन षष्ठीप्रसङ्गे वचनम् । अन्येतु प्रीयमाण देवदत्त मोदकं प्रीणयतीति कर्मसंज्ञा प्राप्ता मन्यन्ते, अपरे त्वेवमाहुः । देवदत्तो रोचयति मोदकमिति हेतुत्वे प्राप्ते वचनमिति, देवदत्त हि प्राप्य रोचते मोदको न सर्वान्, नानेच्छा हि प्राणिन इति, एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यम् । उक्तं च

हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे चापि कारकम् ।

रूच्यर्थादिषु शास्त्रेण संपदानाख्यमुच्यते ॥

इति । 'पथीति' । हेतुकर्मसंज्ञावदधिकरणसंज्ञा बाध्येतेति भावः । किं च प्रीयमाणग्रहणादेवादित्यो रोचतइति दीप्तिवाचिनाम ग्रहणम् ॥

“श्लाघहृद्स्थाशपा जीप्यमानः” ॥ ‘जीप्यमान इति’ । मारण-
तोषणनिशामनेषु ज्ञा इति घटादिषु पठ्यते तस्मान्निशामनेऽर्थं हेतु
मणिविधिं स ‘न्यायज्ञपृथामीत्’ ‘अत्र लोपोभ्यासस्य’ ‘कर्मणि लट्
शाननादेशः, निशामन चेह ज्ञानमात्रमुच्यते न चतुर्विज्ञानमेव, यदाह ।

‘बोधयितुमभिप्रेत इति’ । कथं तर्हि प्रयुज्यते तज्ज्ञापयत्याचार्यं, विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति, तस्माच्चिदानेष्विति पाठः । शो तनूकरणे ल्युङन्तः, सञ्ज्ञपित पशुरित्युदाहरणम् । जीप्यमानो ज्ञापयितुमिष्यमाण इति प्रयोगो ज्ञपमिच्छेति चुरादिणिजन्तस्य । अन्ये तु ‘मिता ह्रस्व’ इत्यत्र ‘वा चित्तविराग’ इत्येतां वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्चाविष्टे विषये ह्रस्वाभावमाहुः । ‘देवदत्त प्रति श्लाघमानस्ता श्लाघा तमेव ज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थे इति’ । श्लाघा स्तुतिः, प्रत्यक्षेण देवदत्त स्तौतीति यावत् । एव हि ता देवदत्त शक्यते ज्ञापयितुम् । अन्ये त्वाहुः । देवदत्तायात्मानं परं च श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थे इति । तथा च भट्टिकाव्यम् ।

श्लाघमानं परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्रातसाधिपः ।

इति । आत्मानं श्लाघ्यं परस्त्रीभ्यः कथयन्नित्यर्थः । ‘एव देवदत्ताय निहृत इति’ । हुड अपनयने देवदत्त प्रति निहृतवानस्ता निहृति तमेव ज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थः । इत्येष एव शब्दस्यार्थः । निहृतिरपलापः, सनिहितमेव देवदत्तं धनिकादेरपलपतीत्यर्थः । अन्ये तु ह्रीतव्यं किञ्चिद्देवदत्तं ज्ञापयतीत्यर्थे इत्याहुः । ‘देवदत्ताय तिष्ठत इति’ । ईदृशो ऽहमिति देवदत्तस्य स्थानेन प्रकाशयतीत्यर्थः । ‘देवदत्ताय शपत इति’ । शपथेन किञ्चित्प्रकाशयतीत्यर्थः । ‘देवदत्तं श्लाघत इति’ । जीप्यमानवचनात् कर्मसञ्ज्ञैव बाध्यते न कर्तृसञ्ज्ञेत्यर्थः । एव गार्गिकया श्लाघते सभायामिति करणाधिकरणं सञ्ज्ञेन बाध्यते । क्वचित्तु देवदत्तं श्लाघत इति पाठः । तत्रायं भावः । यस्मायाख्यायते स जीप्यमान इत्याख्यायमाना द्वितीयैव न्याय्येति । ये त्वाख्यायमानं जीप्यमानं वदन्ति तेषां यस्मायाख्यायते तत् पण्ठी भवति देवदत्ताय श्लाघते यज्ञदत्तो विष्णुमित्रस्येति ॥

“धारेत्तमर्णं” ॥ ‘उत्तममृणं यस्येति’ । उत्तममुत्कृष्टतमम् उत्कृष्टार्थवृत्तेरुच्छब्दात्तमपि द्रव्यप्रकर्षत्वादां भावः, अर्त्तं त्त, अणम् ‘अणमाधममर्थे’ इत्यत्र कालान्तरे देयद्रव्यविनिमयोपलक्षणार्थमाधममर्थे

ग्रहणमित्युत्तमर्णोपि नत्वं भवति । अत्र बहुव्रीहौ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनमिति सुखादेराकृतिगणत्वादस्मादेव वा निपातनादृणशब्दस्य परनिपातः । 'शतन्धारयतीति' । धृङ् अवस्थाने, घ्रिय-
माणं स्वरूपेणावतिष्ठमानं स्वभावादप्रत्ययमानं शतं प्रयुङ्क्तइति णिच् ।
'यामइति' । नन्वत्र परत्वादधिकरणसञ्ज्ञैव भविष्यति, उत्तमर्णोपि तर्हि
हेतुसञ्ज्ञा स्यात् ॥

"सृहेरीप्सितः" ॥ 'चुरादावदन्तः पठ्यतइति' । तेन सृहयती-
त्यत्रातो लोपस्य स्यानिवद्वावाल्लघूपधगुणो नेति भावः । 'ईप्सित
इति' । मतिबुद्धीत्यादिना वर्तमाने क्तः । ईप्सितमात्रद्वयं सञ्ज्ञा प्रकर्ष-
विवक्षायां तु परत्वात् कर्मसञ्ज्ञैव भवति पुष्पाणि सृहयतीति । यदा त्वी-
प्सितमीप्सिततमं वा शेषत्वेन विवक्ष्यते तदा षष्ठी भवति ॥

"क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" ॥ 'गुणेष्विति' । शौचा-
चारादिषु । 'दोषाविष्करणमिति' । दम्भादिदोषाध्यास इत्यर्थः । तत्र
क्रुधद्रुहावकर्मकाविति कारकशेषत्वाच्चटस्य शृणोतीतिवत् षष्ठ्यां प्राप्तायां
वचनमितरयोस्तु सकर्मकात्वाद् द्वितीया प्राप्नोति, अत्र च चित्तदोषरूपत्वं
यद्यपि क्रोधादीनामविशिष्टं तथाप्यन्येषामेवंजातीयकानां द्वेषादीनाम-
ग्रहणार्थमवान्तरभेदविवक्षया पृथगिमे निर्दिष्टाः, न तु चित्तदोषार्थाना-
मिति तेनास्माद् द्वेष्टीत्यत्र न भवति, अनभिनन्दनं ह्यस्यार्थः । तथा
चाचेतनेष्वपि प्रयुज्यते औषधं द्वेष्टीति । कथं पुनरेकेन क्रुधिना सर्वं क्रुधा-
दयः शक्या विशेषयितुमत आह । 'क्रोधस्तावदिति' । भार्यामीर्ष्यती-
त्यत्र केवलं परैर्दृश्यमानां भार्या न क्षमते न तु तां प्रति कोपः ॥

"क्रुधद्रुहेरुपसृष्टयोः कर्म" ॥ 'उपसर्गेण सम्बद्धयोरिति' ।
'उपसर्गाः क्रियायोगे' उपसृजन्तीत्युपसर्गाः पचाद्यादि न्यङ्कादित्वात्
कुत्वम् । तेनोपसृष्टयोरित्यस्योपसर्गेण सम्बद्धयोरित्ययमर्थो भवति ।
स्वनिकायप्रसिद्धिर्वा ॥

“राधीत्योर्यस्य विप्रश्न ” ॥ ग्रस्येति कर्मणि षष्ठी, यद्वि
विध पृच्छत इत्यर्थः । ‘यत्सम्बन्धीत्यादि’ । यत्सम्बन्धिन शुभाशुभस्य
विप्रश्न इति । ‘देवदत्ताय राध्यतीति’ । ‘राधो कर्मकादृद्वावेवे’ ति दिवादौ,
तत्र दृढावित्युपलक्षणमकर्मकादिति वचनाद् दृढावकर्मकत्वाव्यभिचा
रात् एवकारस्तु भिन्नक्रम राधो कर्मकादेव श्यन् भवति यथा दृढाविति,
तेन सत्यप्येवकारे पर्यालोचनस्य वृत्तिरविरुद्धा तत्र धात्वर्थेनोपसगहा
ज्जीवत्यादिषद् राधो कर्मत्वमविरुद्धम् । निमित्तं चेद नैमित्तिक , उक्ता
दिषु वसन्तादिषु वा निमित्तशब्दे द्रष्टव्यः । यस्य ग्रहणमनर्थकं य
प्रतीत्येव तत्र य प्रति विप्रश्न इत्यन्वये किं नाम विवक्षितं न सिध्यति ॥

“प्रत्याङ्भ्यां श्रुत् पूर्वस्य कर्ता” द्विवचननिर्देशात् प्रत्येकमुप
सर्गसम्बन्ध इत्याह । ‘आङ्पूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य चेति’ । क पुनरत्र पूर्वा
व्यापार इत्यत्राह । ‘प्रत्याङ्पूर्वश्चेत्यादि’ । ‘परेण प्रयुक्तस्येति’ । इदं
मे देहीत्येव प्रार्थितस्येत्यर्थः । पूर्वस्या क्रियाया इति । सूत्रे तु व्यापार
रूपविश्रयत्वा पूर्वस्येति निर्देशः, तत्र हेतुसञ्ज्ञाया प्राप्ताया देवदत्तेन
प्रतिशृणोतीति प्रयोगनिवृत्तये वचनमित्याहुः । विवक्षान्तरे च देवदत्तो
या प्रतिश्रावयतीति भवत्येव ॥

“अनुप्रतिगृह्यत्” ॥ पूर्वेण साहचर्यादत्रापि प्रत्येकमुपसर्ग
सम्बन्ध इत्याह । ‘अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य चेति’ । क पुनरत्र पूर्वा व्यापार
इत्यत्राह । ‘हेता प्रथममित्यादि’ । ‘अन्य इति । अध्वर्यु । कथं पुन-
र्जायते ऽनुप्रतिपूर्वा गृह्णाति शसितुं प्रोत्साहने वर्त्तत इत्याह । अनुगर
प्रतिगर इत्यादि । अनुगीयते प्रोत्साह्यते येन शब्देन सोऽनुगर, एव
प्रतिगर, श्रोतामो देवेत्येवमादिक शब्दः, तेन हि प्रतिगीर्यते ॥

“साधकतमं करणम्” ॥ विधू सराद्वावित्यस्य हेतुमण्यन्तस्य
‘सिद्धातेरपारलौकिक’ इत्यात्वे राध साध ससिद्वावित्यस्य वा ग्यन्तस्य
साधकशब्द क्रियात्मकश्चार्थः, प्रयोज्य कर्ता, सिध्यत साध्यवतो वा

क्रियात्मनो ऽर्थस्य प्रयोजकतम साधकतमम् । ननु सामग्र्यधीना क्रियासि-
द्धिर्नो खलु कर्त्रादीनामन्यतमापायेपि क्रियानिष्पद्यते तत्किमपेक्ष कार-
काणां मध्ये एकस्यातिशयोक्त्य स्यात् । उच्यते । दात्र दे द्वेदाद्व्यानु-
प्रवेशो व्यापार, काष्ठादे पाके प्रज्वलनजनितोष्णस्पर्शानुप्रवेश, तदन-
न्तरमेव क्रियासिद्धिः, तैव कारकान्तरेष्वनुप्रवेशस्तद्व्यापारानन्तरं वा क्रिया-
निष्पत्तिः समस्ति, अतः ।

क्रियाया परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम् ॥

विवक्ष्यत इत्यनेनैतद् दर्शयति देशकालावस्थादिवशेन यस्य क्रिया
प्रत्युपयोगातिशयेन व्यापार प्रत्यासीदत् विवक्ष्यते तदा तस्य करणत्वं
भवतीति, यथा स्थाल्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धा तस्या अपि तनुतरकपा-
लतया प्रकर्षविवक्षायां करणत्वं भवति^१ स्थाल्या पच्यत इति । उक्तं च

वस्तुतस्तदनिर्देश्य नहि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥

इति । न चैव कर्तुरपि करणत्वविवक्षा प्रसङ्गः । भिन्नजाती-
यत्वात् । सकलसाधनविनियोगकारी खल्वसौ, न च शतधनो निष्कध-
नेन सह स्पर्द्धते । कथं तर्ह्यश्वेन दीपिकया रथेन सञ्चरत इति बहूनां
करणत्वं यावता तेष्वपि यदासञ्चोपकारकं तदेव करणं युक्तम् । उच्यते ।
कारकान्तरापेक्षं करणस्यातिशयो न स्वकक्षायां तेन सर्वेषां क्रियानि-
ष्पत्तौ सनिपत्योपकारकत्वात् सिद्धं करणत्वम् । 'तमव्यवहणं किमि-
ति' । कारकाधिकारात् सिद्धे साधकत्वे पुन साधकश्रुतिः प्रकर्षार्था
भविष्यतीति प्रश्नः । 'गङ्गाया घोष इति' । असति तमव्यवहणे आधारी-
नाम यत्राधारात्मा व्याप्तो भवत्याधेयेन, तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलं
पयसि^२ सर्पिरिति, गङ्गाया घोष इत्यत्र न स्यात्, तमव्यवहणं तु ज्ञाप-

१ स्थाल्या श्रादनं पच्यत इति पा २ ।

२ दध्नीति पा २ ।

यति इह प्रकरणे सामर्थ्यगम्य प्रकर्षा नाश्रीयते, तेनेहार्पि भवति, यदा च देशधर्मो घोष प्रत्याधारभाव स्रोतस्युपचर्यते तदेव तमव्यवहणस्य प्रयो जन, यदा तु गङ्गाशब्दस्तीरि वर्तते तदा न प्रयोजनम्, आधेयेन व्याप्ति-सम्भवान्मुख्य एवाधारभाव इति ॥

“दिष कर्म च” ॥ ननु चात्तात् दीव्यतीत्यत्र पातयतीत्यर्थ-स्तत्र कर्मत्व सिद्धम् अन्तेर्दीव्यतीति, क्रीडतीत्यर्थे, तत्र करणत्वं सिद्धु किमर्थमिदमित्याशङ्क्याह । ‘पूर्वेण करणसञ्ज्ञायामिति’ । अन्ते क्रीड तीत्यस्यामेव विवक्षायामतान् दीव्यतीतीत्यते अत्र च करणसञ्ज्ञैव प्राप्नोति, अतान्यातयतीत्यत्र चार्थे ऽन्तेर्दीव्यतीति नेष्यते, अत साधकतमस्यैव कर णसञ्ज्ञाया प्राप्तायामयमारम्भ इत्यर्थे । अथ किमर्थश्चकार, करणस ज्ञापि यथा स्यात्, नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यमाणमन्यतरस्यायवहण मिहैव करिष्यामि तच्चाह । ‘चकारात्करणसञ्ज्ञा चेति’ । युगपत्सञ्ज्ञाद्वय यथा स्यादिति भाव । अन्यतरस्यायवहणे तु पर्याय स्यात् यदा कर्म न तदा करण यदा करण न तदा कर्म चकारात्तु युगपदेव सञ्ज्ञाद्वय भवती त्यर्थे । यौगपदप्रयोजन मनसा दीव्यतीति कर्मत्वादेव प्रत्यय करण त्वाच्च तृतीया ‘मनस सञ्ज्ञाया’ मित्यलुक् मनसादेव, इह चात्तेर्देव यते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति, अन्तेरिति तृतीयाप्रयोगेपि धातो सकर्मक त्वाद् गतिषुद्धीत्यादिना ऽण्यन्तावस्थाया कर्तुर्यज्ञदत्तस्य कर्मसञ्ज्ञा न भवति, अणावकर्मकादिति परस्मैपद च, यदि तर्हि समावेशोऽज्ञान् दीव्य तीति परत्वात्तृतीया प्राप्नोति पर्याये तु नाय दोष, कर्मसञ्ज्ञापत्ते करणसञ्ज्ञाया अभावात् । समावेशे तु करणसञ्ज्ञाया अवकाशो विदेवना अज्ञा, ‘करण धिकरणयोश्चे’ति ल्युट्, कर्मसञ्ज्ञाया अवकाशो दीव्यन्ते भवताज्ञा, ‘भावकर्मणो’ रिति यगात्मनेपदे, अज्ञानित्यत्र तूभयसञ्ज्ञाकार्यप्रसङ्गे पर त्वात्तृतीया स्यात् । नैव दोष । कार्यकाल हि सञ्ज्ञापरिभाष ततश्च कर्मणि द्वितीयेत्यत्र यदस्योपस्थान तदनवकाशमिति द्वितीया भविष्यति, अथ तर्हि समावेशे दोषो दीव्यन्ते ऽज्ञा इति कर्मण्यभिहितेपि करणस्या नभिहितत्वात्तृतीया स्यात्, तथा देवना अज्ञा इति ल्युटा करणस्या

भिधानेपि कर्मणोऽनभिधानेन द्वितीया स्यात् । नैष दोषः । एकैव कारकशक्तिः सञ्जाद्वययोगिनी, ततश्चैकस्मिन् कारकेऽभिहिते कारकान्तरमप्यभिहितमेव भवति शक्तेरेकत्वात् ॥

“परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्” ॥ परिक्रयणशब्दे धातुगतमेव रेफमाश्रित्य रणभ्यामित्येव णत्वप्रथमोपनिपतितत्वाद् यद्यप्यसर्गाभावे क्रयणमिति न तूपसर्गस्यमाश्रित्य ‘क्रयच’ इत्यनेन तस्य पश्चादुपनिपतितत्वेन बहिरङ्गत्वात् । ‘वेतनादिनेति’ । वेतनभृति, नियतकालत्वमेव स्पष्टयति । ‘नात्यन्तिक क्रय एवेति’ । परिशब्दसामीप्यद्वोतयति । क्रयो नामात्यन्तिकस्वीकरणनियतकालस्तस्य समीपमेवेति परिशब्दस्यार्थः ॥

“आधारेऽधिकरणम्” ॥ आधिपन्ते ऽस्मिन् क्रिया इत्याधार इति कथ्यायन्यायोदावेत्यादिना ऽधिकरणे घञ, क्रियायेत्तत्वात् कारकभावस्य क्रियाग्रहणं, यदि क्रियाधारस्याधिकरणसञ्जा कर्तृकर्मणोरेव स्यात् कर्तृस्या हि क्रिया भवति कर्मस्या वा, कर्तृसञ्जाया कोवकाशो ये कर्मस्यक्रिया पचत्योदनं देवदत्त इति नन्वत्राप्यधिश्रयणादेराधारकर्तृतिरित्येव प्रसङ्गः, अथ तर्ह्येवकाशो देवदत्ताय रोचते मोदक इत्युक्तम् अत्र देवदत्तस्यत्याभिलाषस्य मोदककर्तृतिः, अथाप्यनवकाशा कर्तृसञ्जा एवमपि पर्यायस्यात्, अथ कर्मसञ्जाया कोऽवकाशो ये कर्तृस्यक्रिया, आदित्यपश्यतीति, अतः कर्तृकर्मणोरेवाधिकरणसञ्जा प्रसङ्ग इत्यत आह । ‘कर्तृकर्मणोरित्यादि’ । कथं पुन साक्षात्क्रियाधारे सम्भवति क्रियाधारभूतकर्तृकर्मव्यवधानेन क्रियाधारस्य गौरास्य ग्रहणं शक्यं विज्ञातुं, करणसञ्जाया तमग्रहणेन ज्ञापितमेतद् यथाकथञ्चित्क्रियाधारस्यापि करणसञ्जा भवतीति, मुख्यस्यापि तु कस्माच्च स्याद् इत्येतावदपि न, परत्वात् कर्तृकर्मसञ्जाभ्यां बाधितत्वादिति गतमेतत् । ‘आस्त इति’ । कर्तृस्याया क्रियाया उदाहरणं पचतीति कर्मस्याया, त्रिविधं च तदाधिकरणम् । औपश्लेषिकवैषयिकमभिव्यापक चेति, कटे आस्ते, गुरौ आवसति, तिलेषु तैलमिति ॥

“अभिनिविशश्च” ॥ नेरल्यात्तरस्यापूर्वनिपाताद् अभिनीति
समुदायानुकरणमित्याह । ‘अभिनिपूर्वस्येति’ । अन्यथा ऽभिपूर्वस्य निपू
र्वस्य चेति ब्रूयात् ॥

“उपान्वध्याहुवस” ॥ ‘वसेरश्यर्थस्येति’ । अर्थशब्दो निवृ
त्तिवचन, व्यधिकरणे षष्ठ्यौ अश्यर्थस्य यो वाचकस्तस्येत्यर्थः । भोज
ननिवृत्तिवाचिन इति यावत् यद्वा शीडोर्थे श्यर्थः न श्यर्थस्तस्य,
अस्थानार्थस्येत्यर्थः । स्थानेपि हि शीड् वर्त्तते जलाशयमिति, तेन यामे
तिष्ठतीत्यत्रार्थं याममुपवसतीति भवति । अस्थानार्थत्वे तु यामउप
वसतीति, स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्य, न वक्तव्य, कथं, नात्रोपपूर्वस्य
वसे यामो ऽधिकरणं किं तर्ह्यनुपसर्गस्य, यामे वसन् चिरात्रमुपव
सति । एतदुक्तं भवति । विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते
भोजननिवृत्तिविशिष्टकालं प्रतिपादयितुमिदं प्रयुज्यते यामउपवसतीति,
तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रतीयमानवसिक्क्रियापेक्षो यामस्याधिकरणभाव, उपवसन
तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवान्तरङ्गं सम्बन्धो यामादिना तु
बहिरङ्ग इत्यप्रयुक्तमपि चिरात्रादिकं कर्म भवति ॥

“कर्तुरीप्सिततम कर्म” ॥ ‘कर्तुं क्रिययेत्यादि’ । कर्तुर्यदाप्नुमि
ष्टतममित्यन्वय, कर्तुरिति चेप्सितापेक्षया ‘क्तस्य च वर्तमान’ इति
कर्त्तरि षष्ठी । ‘ईप्सित इति’ । अतिषुद्धीत्यादिना वर्तमाने क्त । ‘क्रि
ययेति’ । करणे तृतीया, कर्त्ता हि नाम य क्रियामनुतिष्ठति तेन कर्तुर्यं
दिष्टतममित्युक्ते तत्क्रियावेशादसौ कर्त्ता भवति तथा करणभूतयेति गम्यते,
कर्त्ता यदाप्नुमिष्यते आत्मीयया क्रिययेत्यर्थः । ईप्सितशब्दोऽयम
स्त्यभिप्रेते कृठ, ईप्सितोभिप्रेत इति अस्ति क्रियाशब्द, आप्नुमिष्यता
सन्, ‘आप्नुष्वधामीत’ आप्नुमिष्टमीप्सितमिति तत्र क्रियाशब्दस्येह यद्वय
मिति दर्शितमाप्नुमिष्टतममिति, ‘कर्मण इति’ । अश्वस्य, स हि भक्षण
क्रियया माषानाप्नुमिच्छति, यद्येव यथाश्वस्य वस्तुतो भक्षणे कर्तृत्वे
स्त्यपि सप्रति बन्धनं प्रति कर्मत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृत्वाद् माषाणां
कर्मसत्ता न भवति तथा सार्थाद्धीयतइत्यत्रापि हीयमानं सार्थां जहातीति

वस्तुवृत्तेन त्यागेन कर्तुरपि सार्थव्य सप्रत्यपादानरूपेण विवक्षितत्वाद्
 अकर्तृत्वात्कर्मणि यगात्मनेपदे न स्याताम् । अत्राहुः । कर्मकर्तृपर्यत्र
 यगात्मनेपदे, कथं, जहातिरयं गमनाया वर्तते देवदत्त सार्थो जहाति
 अपगमयतीत्यर्थे एषैव च सार्थस्यापगमना यदुत तुदुपघातादिना देव
 दत्तस्यापगमे तत्समर्थोचरणं, यदा तु तुधादिना स्वयमेवापगच्छति तदा
 कर्मकर्तृत्वं तदाय प्रयोगः, ततश्च हीयतइति सार्थं स्वयमेवापगच्छतीति,
 पुन कुतो हीयते इत्यपेक्षाया सार्थन सम्बन्ध इति । 'तमव्यहणं किमिति' ।
 'ईप्सिततमस्यापीप्सितत्वसम्भवाद् उदाहरणसिद्धिं मन्यते । 'पयसौदन
 भुङ्क्तइति' । करणसञ्ज्ञा तु दात्रेण लुनातीत्यादौ सावकाशा, नहि दात्र
 लघनेनेप्सित, तथा युक्तमित्यनेनापि न भवति, द्वेष्योदासीनप्राण्येतास्तत्र
 ग्रहणात् सत्यप्यत्र पयसो भुज्जिज्ञाया प्रकृष्टोपकारकत्वे ईप्साया प्रकर्षो
 भावः, यत्र नहि पय एवेप्सिततमं तत्र प्राप्नोति तद्वथा, कश्चित् कश्चिदाह
 सिद्धं भुज्यतामिति, स आह, प्रभूतं भुक्तमस्माभिरिति, इतर आह पयो भवि
 ष्यतीति अपरस्त्वरमाण आह, पयसा खलु भुञ्जीयेति, अत्र प्राप्ताप्राप्तवि
 वेकेन पयस एवेप्सिततमत्वं न त्वादनस्य, अत्राप्योदनमेवेप्सिततमं पय
 सस्तु सस्कारकत्वात् करणत्वं न त्वस्य केवले गुणे आदरः, किं तर्हि
 तत्संस्कारेण ओदने, नह्यसौ केवलस्य पयस पानेन सत्पुष्यतीति यदि
 तमव्यहणं क्रियते पयसौदनं भुङ्क्तइत्यत्रैव स्यात् पचत्यादनमित्यादौ
 न स्यात्, नहीप्सिततमं युक्तम् असति प्रतियोगिनि वस्तु यत्तुल्यजातीय
 तदेव प्रतियोगिता भजते कारकं चात्र न किञ्चिद्विष्टमीप्सितं पयसस्त्वी-
 प्यमानत्वाद् युज्यते प्रतियोगिता, नैव दोषः । अत्रापि क्रियापेक्षं प्रकर्षः,
 आदौ हि कर्त्ता फलार्थं क्रियामभीप्सति अतः फलार्थमिष्ट्यमाणत्वाद्
 ईप्सिता क्रिया फलं तु स्वरूपेण्यमाणमीप्सिततमं क्रियाया अपि कर्म
 त्वं सददर्शनादिविशेषान्तरास्यधया, यत्र तर्हि फलाभावस्तत्र न स्यात्, क
 च फलाभाव विकार्यं, काष्ठानि भस्मीकरोतीति नहि काष्ठानि फलरू-
 पाणि, मा भूवन् तानि स्वरूपेण फलानि भस्मात्मना तु फलानि, प्राप्ये
 तर्हि न स्यात् । दात्रित्यं पश्यति, हिमवन्तः, शृणोतीति, नह्यत्र क्रियया

कश्चिदतिशयो जन्यते, अत्राप्यतिशयो जन्यते प्राकट्य नाम, यो हि य
पश्यति शृणोति वा तस्यासौ प्रकटो भवति, प्रतिपत्ताद्व्यतिरिक्तपुरुषाण
ज्ञया तु विशेषो नास्तीत्युच्यते । यद्वा तमव्यहयेन यत्रापङ्कष्टेच्छा त
देव व्यावर्त्यते तेन पश्यत्यादावादित्यादीनामपि प्रतियोगिनोऽसत्त्वेनाप
कर्षाभावाद् भाविष्यति, अत्र च लिङ्ग 'ललाटककुट्टौ पश्यती' ति । 'कर्म
त्यनुवर्त्तमान इति' । अधिशोऽस्यासामित्यत । आधारनिवृत्त्यर्थमिति ।
प्राच्य कर्मव्यहणमाधारेण सबद्धमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्ति
स्यादिति भाव । आधारानुवृत्तौ को दोषस्तत्राह । 'आधारस्यैव
हि स्यादिति । क्लेशाह । 'गेहमित्यादि' । यत्र तु न स्यात्तदाह ।
'ओदन पचतीत्यादि' । एतच्चेप्सिततम कर्म त्रिविध निर्वर्त्य विकार्य
प्राप्यमिति तथा युक्तमपि द्विविध द्वेष्यमितरच्च अकथित चेत्यपरं सज्ञा
न्तरप्रसङ्गे चान्यद्विष कर्म चेत्यादि, तदेव सप्तविध कर्म । उक्त च

निर्वर्त्य च विकार्य च प्राप्य चेति त्रिधामतम् ।

तच्चेप्सिततम कर्म चतुर्धा ऽन्यसु कल्पितम् ॥

औदासीन्येन यत्प्राप्य यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।

सज्ञान्तरैरनाख्यात यद्व्याप्ताप्यन्यपूर्वकम् ॥

इति । तथा

यदसत् जायते सद्वा जन्मना यत् प्रकाश्यते ।

तच्चिर्वर्त्य विकार्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥

प्रकृत्युच्छेदसम्भूत किं वित्काष्ठादि भस्मवत् ।

किं विदुषान्तरात्पत्या सुवर्णादिविकारवत् ॥

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥

इति । तत्र निर्वर्त्यं घटं करोतीति, व्यत्यभिप्रायेण जन्मसामान्या
भिप्रायेण प्रकाशनम् । ननु च यदि घटो न कर्त्तव्यो ऽथ कर्त्तव्यो न
घट इत्यनुपपन्नं घटं करोतीति, नैष दोषः । तथाविधं वस्तु करोति
यस्य निष्पन्नस्य घट इति सज्जेति, अयमत्रार्थ एवमोदन पचतीत्यादावपि

विकार्ये काष्ठानि भस्म करोति सुवर्णे कुण्डल करोतीति, प्राप्यमा
दित्य पश्यतीति नह्यत्र प्रत्यक्षेणानुमानेन वा क्रियाजन्य कश्चिदतिशयो
गम्यते, यथा निर्वर्त्यविकाययो रज्जु सृजति काष्ठ दहति देवदत्त रोषय
तीति, कारकत्वं तु प्राप्यस्याभासोपगमादिभि, आदित्यो ह्याभासमुपग-
च्छति यतो दृश्यते ऽभिव्यक्तिमुपयाति यतो व्यक्तमुपलभ्यते सहते च
दर्शनेन यत् शक्यते द्रष्टुन्तदेवमाभासोपगमोव्यक्ति सोढत्वमिति कर्मणो
विशेषा प्राप्यमाणस्य क्रियासिद्धौ विवक्षिता ॥

‘तथा युक्तं चानीप्सितम्’ ॥ तथेति पृथक् पद नोपसमस्त
लक्षणाभावात् । चकारो ऽवधारणे ऽनेकार्थत्वाच्चिपाताना, तथेत्यस्य
चानन्तरे द्रष्टव्य इत्याह । ‘तनैवेति’ । ‘ईप्सितादन्यत्सर्वमनीप्सित
मिति’ । यथा ऽधर्मानृत्यादिभिर्हृत्तरपदार्थप्रतिपक्षभूत यद्वस्तु तत्प्रति
षेधद्वुरिणाभिधीयते तथेहानीप्सितशब्देनेप्सितप्रतिपक्षभूत न द्वेष्यमे
वाभिधीयते किं तर्हि अश्वलोष्टइत्यादिवदीप्सितव्यतिरिक्त सर्वमिति
सर्वशब्दस्यार्थः । ‘विष भक्षयतीति’ । न कस्यापि विषमीप्सित
तममिति भावः । ननु य एव मनुष्यो व्याध्यादिना सर्वतः षीडितो
मरणमेव जायो मन्यते तस्य विषमपीप्सिततममेव, यदिष्ट गुडादि
भ्रान्त्या विषे प्रवर्तते तस्यापि तदीप्सिततममेव, यदिष्ट गुडादि तद्गु
द्विरेव तत्र प्रवर्तते ऽतोत्र पूर्वैरेव सिद्धमित्युदाहरणान्तरोपन्यासः । ‘याम
गच्छति’ । नात्र वृक्षमूलानीप्सिततमानि पूर्वमनभिसंहितत्वाचान्तरी-
यकं हि तदुपसर्पणं, न चात्रापि यावद्ग्रामं गच्छति न प्रयुज्यते
तावत्रान्तरीयकता न प्रतीयतइति पूर्वैरेव सिद्धम्, यथा नदी कूल
कषतीत्यत्राचेतनत्वादीप्साभावः पदान्तरसम्बन्धात्मनीयमानो बहिरङ्ग
त्वात्कर्मसञ्ज्ञा न प्रतिबध्नाति -भवत्वय प्रतिपत्तार प्रति उपपादन
प्रकारः, यस्तु प्रयुङ्क्ते स पूर्वमेवेप्साप्रकर्षाभावः जानन् तत्कथं प्रयुक्तमिति
पूर्वणासिद्धिरेव, एव च नदीकूलमित्यत्रापि अनेनैव कर्मसञ्ज्ञा तथा यत्र
क्रियायामेव तात्पर्यं न फले नान्तरीयका तु फलसिद्धिस्तत्राप्यनेनैव भव
ति, अथ क्रियाफलयोगि कर्मेति कस्माद् नोक्तं यदीप्सिततमं यद्वेष्टे-

मितरच्छ तत्र सर्वत्रानुगतमेतद्, यदुत क्रियाफलयोगित्व कर्तुरपि तर्हि कर्मत्व स्यात् क्रियाफलस्य सयोगस्य तत्रापि भावात् । अथ परसमवेत क्रियाफलयोगीति लक्षणम् एवमप्यात्मा ज्ञातव्य इत्यत्र न स्यात् सवि दश्च स्वयं प्रकाशाभिमतया कर्मत्व स्यात्, घटमह जानामीत्यत्र हि त्रितयमेव भासते घटो ज्ञानमात्मा चेति, तत्र ज्ञान क्रिया तत्फल शब्द प्रयोगादिरूपो व्यवहारस्तेन युज्यमानस्य घटस्य यथा कर्मत्व तथा ज्ञानस्यापि स्यात् ज्ञान हि क्रिया भवति व्यवहाररूपस्य फलस्याश्रयभूत तस्यैव ज्ञानस्य यत् स्वरूप तदपेक्षया य पर आत्मा तत्र च समवेतीत्यलमियता, चोरानित्यत्रापि मर्तुकामो वा मित्रादिरूपेण विपर्यस्य मानो वा चोरानुपसर्पतीति पूर्वैव सिद्धम् ॥

“अकथित च” ॥ अकथितशब्दोऽयमस्त्यप्रधाने कृत्, तद्यथा ऽकथितोऽहमस्मिन् ग्रामे, ऽप्रधानभूत इति गम्यते अस्ति च क्रियाशब्दो ऽकीर्तितपर्याय, कथं वाक्यप्रबन्धे चुरादावदन्त पठ्यते, तत्र पूर्वस्य ग्रहणे पाणिना कासपात्र्या दोग्धि पय इत्यत्र पाणिकासपात्र्योरपि स्यात्, करणाधि करणसङ्गोऽस्तु पचत्यादिरवकाशो, नहि तत्रास्य प्रसङ्गं दुहिधावीति परिगणनात्, अतो द्वितीयस्य ग्रहणं तदाह । ‘केनाकथित, मपादानादिभिर्विशेषकथाभिरिति’ । किमत्र प्रमाणं तदाह । केनेति करणनिर्देश, कृतिशब्देषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते न तत्र करणादि सम्बध्यते नहि गच्छतीति गौरित्यत्र केनेति प्रश्नो रथेनेति प्रतिवचनं वा भवति इह कारकइत्यनुवर्तनात् सत्येव कारकत्वे कथितस्य सङ्गया भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथाभिरित्युक्तम् । ‘परिगणनं कर्तव्यमिति’ । नटस्य शृणोतीत्यादौ धात्वन्तरप्रयोगे मा भूत् । प्रकृिभिर्नीत्यत्र ‘हे चे’ति तुक् प्राप्नोऽनित्यत्वादागमशासनस्य स न कृत, ‘सनाद्यन्ता धातवः’ ‘इको यणचौ’ तिवत् । ‘उपयुज्यतइत्युपयोग इति’ । असंज्ञायामपि कर्मणि घञ् । ‘तस्य निमित्तं गवादीति’ । अनेन गा दोग्धि पय इत्यादौ पय प्रभृतेरुपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्व गवादेस्तु तदर्थत्वादुपादानस्यानीप्सिततमत्व च दर्शयति, तथायुक्तत्वाभावाच्च गवादेस्तथायुक्तमित्यनेनापि

न सिध्यति । एतदेव दर्शयति । तस्यैवमित्यादि' । उपयुज्यमानस्य
 पय भृतेर्येवमित्त गवादि तस्येत्यर्थः । पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्त
 मिति तेनापि विनोपयोगस्य पयसोसम्भवात् । 'तदर्थमाहेति' । तस्य
 करणादे कर्मसंज्ञानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः, प्रयोजनवचनएव चार्थशब्दो निवर्त्त
 मानतया तु प्रयोजनत्व लुङ्मुखस्वरोपचारा प्रयोजनमिति वत् । 'अपूर्वं
 विधाविति' । यत्रान्यो विधिनैस्ति तत्रेत्यर्थः । पूर्ववद्दण्डमन्यमात्रोपलक्षण,
 तेन वक्ष्यमाणयोर्हेतुकृतसंज्ञयोरपि विषये कर्मसंज्ञा न भवति, सूत्रेण कथि-
 तमिति कथननिवृत्तिपराया चोदनाया भूतकालो न विवक्ष्यते यथा 'परा
 जेरसेठ' इत्यत्रासहिष्यमाणस्याप्यपादानसंज्ञा भवति अध्ययनात् परा
 जेष्यतइति, तदुदत्रापि साधनमिति साधन हि प्रधानभूता क्रियाम्
 पेत्य गुणो भवति । 'प्रधानकर्म धर्मादीति' । तस्य तु प्राधान्यन्तदर्थत्वात्
 प्रवृत्ते । 'सम्बध्यतइति' । सचतइत्यस्यार्थकथनमेतत् षच समवाये
 स्वरितेत् । केचित्तु परस्मैपदिभि सह धातुमेन पठन्ति षच समवायेरप लप
 व्यक्ताया वाचीति, तत्राहुः । षच सेवनइत्यस्यानुदासितेनेकार्थत्वात्सम
 वाये प्रवृत्तिरिति, सम्बधातेश्च कर्मव्यापारे सचिर्वर्ततइति कर्तृपदस्य
 कर्मपदेनार्थकथन नानुपपन्न, यथा राध्यत्योदनइत्यस्य पच्यतइति । 'उक्त
 मिति' । आचारतमित्यस्य विवरणम् । 'सूत्रकारेणेति' । कविशब्दो
 मेधाविमात्रवचनोपि प्रकरणात् सूत्रकारे प्रयुक्त इति दर्शयति । गा
 द्वेगिध पय इति' । ननु चात्रायमर्थो गो पयस्यजति, द्वेगधा गवा पय
 स्याजयतीति तत्र प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वात् सिद्धा गो कर्मसंज्ञा,
 न च वाच्य प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्य यदि भवति गत्यर्थोदिवेत्सु
 त्तसूत्रे नियमादत्र न प्राप्नोति यथा पचन्त देवदत्त प्रयुङ्क्ते पाचयति
 देवदत्तेनेत्यत्रेति, एयन्तेष्वेव स नियमोऽयं तु प्रकृत्यन्तः । नैतदस्ति ।
 यथा एयन्तेषु धातुषु क्रियाविशिष्टस्य प्रयुक्तिं प्रतीयते गमयतीति, नैव
 मत्र निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहननयनादिषु विनियोगात् । तथा ह्यदुहा
 नापि गौर्दुहते अगच्छन्तो भारादय शिरसा नीयन्ते तस्माद्वेगाधीत्येकस्या
 एव क्रियाया अवगाह गोपयसोर्भेदेन कर्मत्व न भवति, किञ्चि तु सति

प्रकृत्यशस्य प्रत्ययाशस्य च भेदेन द्वे क्रिये वाच्ये इति कर्मभेदोपपत्तिः ।
 गमयति याम देवदत्तमिति । यदा तु दुहे चरणमर्थे चरति गो क्षीर
 क्षीर चारयति देवदत्त इति तदा यद्यपि गोरपायेऽवधिभावो विवक्ष्यते
 तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तत्वमात्रापेक्षायामुदाहरणोपपत्तिः । एव चाव
 धित्वविवक्षायामपादानसञ्ज्ञाया भवत्येव गोर्दुह्यते पय इति, यदा तु
 पयस्येव विशेषणं गो तदा षष्ठी गो पयो दोग्धीति, । 'पौरव गा याच-
 तइति' । पुरोरपत्य पौरव । ननु विहितानापादानसञ्ज्ञा पौरवादसौ
 गामादत्ते, न याचनादेव तत् आदत्ते याचितो सौ यदि ददाति तत्
 आदत्ते, ननु मा नामादिता ऽऽदित्सते तावत् तदपि न, यत् स्वभाव
 परिचिच्छित्सुरनादित्समानोपि यावते । 'गामवरुणद्वि व्रजमिति' ।
 ननु च गा व्रज प्रवेशयतीत्ययमन्त्रार्थः, ततश्च सिद्धं व्रजस्य कर्मत्वम् ।
 अथ व्रजे गामवस्थापयतीत्यर्थस्तर्हि कथितानाधिकरणसञ्ज्ञा यदा तर्ह्येव
 रोधनक्रिया प्रति निमित्तत्वमात्रं विवक्ष्यते न कर्मत्व नाधिकरणत्व
 तदेवमुदाहरणं व्रजेन हेतुनाऽवस्थापयतीत्यर्थः । 'माणवक मन्यान पृच्छ
 तीति' । पृच्छ ज्ञाप्साया तुदादि, यद्विषयादिना सप्रसारणं, ननु च
 कथितानापादानसञ्ज्ञा स हि तस्मादुपदेशमादत्ते न प्रश्नमात्रादादत्ते
 पृष्टेसौ यदुपदिशति तत् आदत्ते । मा नामादिता आदित्सते तावत् तदपि
 न, अनादित्समानोपि स्वभावपरिज्ञानाय पृच्छति । भित्तिर्याचिषद्वा-
 ख्येयः । किमर्थं पुनर्याचिभिर्ह्योरुभयोर्वापादानं न ह्यनयोरर्थं भेदोस्ति अर्थो-
 श्रया चेय सञ्ज्ञा न दुह्यादिस्वरूपाश्रया समानार्थोपि हि पृच्छते देवदत्त
 शत प्रार्थयतइति उच्यते । अनुनयार्थस्य याचतेर्गृहणार्थं, तेनाविनीत
 विनय याचते क्रुद्ध प्रसाद याचतइत्यत्रापि भवति, सङ्गदुपासस्य चोभ
 यरूपानुपपत्ते भित्तिरपि गृहीत । 'वृत्तमवचिनोति फलानीति' । यद्य
 प्यवचिन्वन् वृत्तान फलमादत्तइत्यपादानसञ्ज्ञाया अथ विषयस्तथापि
 यदा वृत्तो नावधित्वेन विवक्ष्यते निमित्तरूपेणैव तु विवक्ष्यते तदेवमु-
 दाहरणम् । 'ब्रूते ऽनुशास्तीति' । ब्रूञ् व्यक्ताया वाचि शासु अनु
 शिष्टौ, आदादी, यद्यप्यत्र धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा माणवकस्या

भिप्रेयमाणत्व तथापि ददातिकर्माभावात्सप्रदानसञ्ज्ञाया अप्रसङ्गः, ये तु तत्र ददातिकर्मण्येति नाश्रयन्ति तेषामपि निमित्तत्वमात्रं विवक्षितं नाभिप्रेयमाणत्वमित्युदाहरणोपपत्तिः ॥

अथान्येपि द्विकर्मकाः ।

नीवह्नोर्हरतिश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

गत्यर्थानामित्युत्तरसूत्रोपलक्षणं, नी, अजा नयति ग्रामम् । वहि, वहति भारं ग्रामं, हरति, भारं हरति ग्रामं, चकारेण जयत्यादयः समुज्जीयन्ते । शतं जयति देवदत्तं, शतं मुष्णाति देवदत्तं, शतं दण्डयति देवदत्तं, कर्षति ग्रामं शास्त्राम् । इदं विचार्यते । द्विकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि लादयः उत्पद्यमाना किमीप्सिततमे कर्मणि प्रधानउत्पदान्ते आहो स्विदनेन यस्य कर्मत्वं तस्मिन् गुणकर्मणीति । तत्रोक्तम् ।

प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीना गयन्ते कर्तुश्च कर्म ॥

अयमर्थः । ये द्विकर्मका धात्वस्तेषां प्रधाने कर्मणीप्सिततमे वाच्ये लादीनाहुः, लादयो भवन्तीत्याहुः । लादयो लङ्कृत्यक्तखलर्थाः । प्रधानाप्रधानयोर्भिन्नकृत्योर्गुणपदभिधानासम्भवे प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्यं, प्रधानत्वादेवेति भावः । नी, नीयते ग्राममञ्जा, नेया, नीता, सुनया । वहि, वह्यते भारो ग्रामं, वोढव्यं, कंठः, सुवहः । द्वियते भारो ग्रामं, हर्तव्यं, हृतः, सुहरः । कृषः, कृष्यते शास्त्रा ग्रामं, कृष्टव्या, कृष्टा, सुकर्षा । अप्रधाने दुहादीनामिति । अत्र दण्डिप्रभृतयोऽपि गृह्यन्ते न तु दुहिया-चीति श्लोकपठिता एव, एतेषां दुहादीनामप्रधाने कर्मण्याख्ये लादीनाहुः । एतदपि न्यायसिद्धं, यतः पयोर्धी पूर्वं गवि प्रवर्तते ऽतः शुद्धस्य दुहेर्गवामिसम्बन्धो, गोदोहेन तु पयस इत्यन्तरङ्गत्वादकथितकर्मणस्तत्रैव लादयो भवन्ति । एव सर्वत्र । दुहि, गौर्दुह्यते पयः, दोह्यः,

दुग्धा, सुदोहा । याचि, पौरवो गा याच्यते, याच्यो, याचित, सुयाच ।
 रुधि, व्रजो ऽवरुध्यते गाम्, अवरोध्य, अवरुद्ध, स्ववरोध । प्रच्छि,
 माणवक पन्थान पृच्छते, प्रष्टव्य, पृष्ट, सुप्रच्छ । भित्ति, पौरवो
 गा भित्त्यते, भित्तितव्य, भित्तित, सुभित्त । चिञ्, वृत्तो ऽवचीयते
 फलानि, अवचेतव्यो, ऽवचित, स्ववचय । ब्रूञ्, उच्यते माणवको
 धर्म, वक्तव्य, उक्त, सुवच । शासु, अनुशिष्यते माणवको धर्मम्,
 अनुशासितव्य, अनुशिष्ट, स्वनुशास । दण्डि, गर्गा शत दण्ड्यन्ते,
 दण्ड्या, दण्डिता, सुदण्डा । जि, शत जीयते देवदत्त, जेतव्यो, जित,
 सुजय । मुषि, मुष्यते देवदत्त शत, मोषितव्यो, मुषित, सुमोष ।
 ग्यन्ते कर्तुंश्च कर्मण इति । अभिधानइति शेष । अग्यन्तावस्थाया
 कर्तुं ग्यन्तावस्थाया कर्मण सतोभिधाने लादीनाहुरित्यर्थ । एतदुक्त
 भवति । ये गत्यर्थादयो ऽग्यन्तावस्थायामपि सकर्मका ग्यन्तावस्थाया
 मुत्तरसूत्रेण द्विकर्मका जातास्तेषु ग्यन्तावस्थाया यदुत्तरसूत्रेणोपजात
 कर्म तत्र लादयो भवन्तीत्यर्थ । गमयति याम देवदत्त, गम्यते याम
 देवदत्त, गमयितव्य, गमित, सुगम । बुध्यर्थे, बोध्यते माणवको धर्म,
 बोधयितव्य, बोधित, सुबोध । प्रत्यवसानार्थ, भोज्यते माणवक ओदनम्,
 भोजयितव्यो, भोजित, सुभोज १ शब्दकर्म, पाठ्यते माणवको वेद,
 पाठयितव्य, पाठित, सुपाठ । अकर्मक, आस्यते माणवको मासम्,
 आसयितव्य, आसित, स्वास । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणक
 र्मणि लादय इति मतान्तरम् । बोध्यते माणवक धर्म, भोज्यते
 माणवक ओदन, पाठ्यते माणवक वेद इत्यादि । तदयमत्र निर्णय ।
 नीवद्दिहृक्कृषिभ्य प्रधानकर्मणि लादय, तत्सम्बन्धस्य पूर्वभावि
 त्वात् । दुह्यादिभ्यो जिदण्डिमुषिभ्यश्चाप्रधाने, तत्सम्बन्धस्यानन्तर
 कृत्वात् । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणि प्रधाने वा
 यथेष्ट, गत्यर्थाकर्मकयो हृक्कोश्व ग्यन्तयो प्रयोज्ये कर्मणीति । प्रयो
 ज्यस्य च प्राधान्येनाभिधीयमानप्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वात् प्राधान्य,
 गुणभूतप्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभाव आर्थेन न्यायेन प्रयोज्यव्यापार

प्राधान्य, तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य । तत्प्राधान्याच्च तत्कर्म
 लोपि प्राधान्यमित्यन्ये । सर्वथा लादय प्रयोज्यकर्मणीति स्थितम् ।
 अकर्मकाणां च धातूनां कालभावाध्वगन्तव्यदेशा कर्मसंज्ञका इष्यन्ते ।
 उक्तं च, कालभावाध्वगन्तव्या कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणा, देशश्चाकर्मकाणां
 तु कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यमिति । अध्वगन्तव्येति, गन्तव्योध्वा ऽध्व
 गन्तव्य, कडारादिष्वध्वशब्दो द्रष्टव्य । गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धस्य नियत
 परिमाणस्य क्रोशदिर्ग्रहणार्थं गन्तव्यग्रहणं, तेनाध्वान् स्वपितीति न
 भवति । ननु च कालाध्वनोरिति सिद्धा द्वितीया किं कर्मसंज्ञया, देशस्य
 तावदुक्तव्या । कालाध्वनोरपि लादिविधानार्थं कर्मत्वमेषितव्यम् ।
 आस्यते मास, आसित, आसितव्य, स्वास । एवमश्रय्यते क्रोश इत्यादि,
 भाव । गोदोहमास्ते । यावता कालेन गौर्दुह्यते तावन्त कालमास्त
 इत्यर्थः । गोदोहादीनां मासादिवत्कालत्वेनाप्रसिद्धत्वाद्भावस्य पृथग्ग्रहणं,
 देश, कुरुन् स्वपिति, कुरव सुष्यन्तइत्यादि, 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग'
 इति तु सूत्रमक्रियात्यन्तसंयोगार्थं, मास गुडधाना, सर्वरात्र कल्याणी,
 क्रोश कुटिला नदीति । न तर्हि वक्तव्यं कालभावाध्वगन्तव्या इति, न
 वक्तव्यं नात्रासिरसनमात्रे वर्तते^१ किं तु तत्पूर्वके व्यापने वर्तते, मास
 मास्ते । कोऽर्थः, मासमासनेन व्याप्नोतीत्येव सर्वत्र । एव च कृत्वा सकर्मके
 खपि मासादयः 'कर्म भवन्ति, मास वेदमधीयते मास वेदाध्ययनेन व्याप्नो
 तीत्यर्थः । अथ 'कर्तृकर्मणो कृती'ति षष्ठी द्विकर्मकेषु किं प्रधाने
 कर्मणि भवति आहोस्विदुणे भवति आहोस्विदुभयो, उभयोरिति प्राप्त
 द्वितीयावद्वाच्यकारवचनात्तु गुणकर्मणि विकल्पेन षष्ठी प्रधानकर्मणि
 नित्या, नेता ऽश्वस्य खुद्रस्य खुद्रमिति वा । इहाकथितं कर्मत्येतावदस्तु
 मास्तु पूर्वसूत्रद्वयं तद्विषयस्याप्यकथितत्वात्, सत्यम् । नटस्य शृणोतीत्यत्र
 माभूदिति दुह्यादिपरिगुणनमवश्यं कर्तव्यं तस्मिंश्च क्रियमाणे क्रोदनं च-
 चति, वृत्तमूलान्युपसर्पतीत्यत्र न स्यादिति पूर्वमपि योगद्वयमारभ्यतइति ॥

१ पर्यवस्यतीति पाठान्तरम् ।

२ कालादय इति पुस्तकान्तरे ।

“गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स गौ” ॥
 ‘गमयति माणवक याममिति’ । कथमत्र यामस्य कर्मत्व यावता कर्तुरी
 षिततम कर्मेत्युच्यते, न च सप्रति माणवक कर्ता ऽनेन कर्मसञ्जकत्वात्,
 तत्र यथा माणेष्वश्व बध्नातीत्यत्र वस्तुतो भक्षणेनेषिततमानामपि माषाणां
 कर्मसञ्जा न भवति तत्कस्य हेतोः, अश्वस्य सप्रत्यकर्तृत्वात्, तद्वदत्रापि
 न प्राप्नोति, मा भूयिण्युत्पन्ने माणवक कर्ता, प्राक्तदुत्पत्ते प्रकृत्यर्थे कर्ता
 भवति, तदानीमेव च यामस्याभिसम्बन्ध यामकर्मण्यसौ गमने प्रेष्यते
 याम गच्छेति, अतो यस्यामवस्थायां यामस्य कर्मत्व न तस्या माण
 वकस्य कर्मत्व यस्या च गयन्तावस्थायां माणवकस्य कर्मत्व न तस्या
 यामस्य कर्मत्व पूर्वप्रवृत्तत्वाद्, माणेष्वश्वमित्यत्र तु नैव सभवति ।
 ‘यापयतीति’ । या प्रापणे इत्यत्र प्राप्या गतिर्लक्ष्यतइति यातिर्गत्यर्थः ।
 ‘नीवह्वेरिति’ । नन्वेतयोर्गतिफल प्रापणमर्थो न गतिः, ‘न गतिहिंसार्थेभ्यः’
 इत्यत्र च भाष्य न वहिर्गत्यर्थ इति सत्य, गुणभावेनापि गति प्रतीयतइति
 मत्स्या प्रतिषेध उक्तः । ‘वहेनियन्तृकस्येति’ । वह्यामीति चोपक्षेपः ।
 ब्राह्मयति बलीवर्दान्यवानित्यत्रागौ बलीवर्दा कर्तारः, गयन्ते तु निय
 न्ता सारथि कर्ता, तत्र प्रतिषेधप्रतिषेधाद्विधिरेव भवति । बुध्यर्थेयहणेन
 ब्रानमात्रवाचिनामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषवाचिना स्मरत्यादीनामित्याहुः ।
 वृत्तौत्वधि तथैवोदाहृतम् । ‘आदिस्त्राद्वोरिति’ । अपर आह सर्वमेव
 प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवति नावश्यमियमेव कर्मसञ्जेति ‘निगणचलना-
 र्थेभ्यश्चे’ति पदमपि न भवति, इदमेकमिष्यते ‘क्ताधिकरणे च धौव्य
 गतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः’ इदमेषा जग्धमिति । ‘भक्षेरिति’ । गत्यर्थादिषु प्रा
 येण हेतुमणिणच एव सभवाद् हेतुमणिणचो विधिरिति प्रतिषेधोपि प्रत्या
 सत्तेस्तस्यैव न्याय्य इति चुरादिणिजन्तोप्ययन्त एवेति भक्षे प्राप्तिः ।
 ‘भक्षयति बलीवर्दान् सस्यमिति’ । क्षेत्रस्थाना यवाना वक्ष्यमाणानां
 हिंसा भवति तस्यामवस्थायां कैश्चित्चैतन्याभ्युपगमात्, स्वामिनो वा
 हिंसा द्रष्टव्या । इह कर्मशब्देन क्व चित्क्रिया गृह्यते, यथा ‘कर्तरि कर्म
 व्यतिहार’ इति, क्व चित् साधनकर्मा ‘वे शब्दकर्मणः’ इति, इह शब्द-

क्रियाणामिति चेत् ह्येत्यादीना प्रतिषेध, ह्यति पुत्र देवदत्त, ह्यप
यति पुत्र देवदत्तेन, क्रन्दति पुत्र देवदत्त, क्रन्दयति पुत्र देवदत्तेन
शब्दायते देवदत्त, शब्दाययते देवदत्तेन, अकर्मकत्वादथात्र प्रसङ्ग, शब्द
लक्षणकस्य कर्मणोन्तर्भावात् कर्मन्तरायोगाच्च, शृणोतिश्चोपसङ्गा
नम्, अशब्दक्रियत्वात् शृणोति श्लोक देवदत्त, आवयति श्लोक
देवदत्त, न च बुद्ध्यर्थत्वादत्र सिद्धि, चेतत्यादयो हि ज्ञानमात्रवचना
बुद्ध्यर्था, अस्तु तर्हि साधनकर्मणो ग्रहण, शब्दकर्मण इति चेत्
जल्पतिप्रभृतीनामुपसख्यान, जल्पति पुत्र देवदत्त, जल्पयति पुत्र देव
दत्त, विलापति पुत्र देवदत्त, विलापयति पुत्र देवदत्तम्, आभा
षते पुत्र देवदत्त, आभाषयति पुत्र देवदत्त, दृशे सर्वत्र, यद्यपि
क्रियाग्रहणमथापि साधनग्रहणमथाप्युभयग्रहण सर्वथा दृशेरुपसख्यान,
पश्यति रूपतर्के कार्षापण, दर्शयति रूपतर्के कार्षापण, यदा चाय
दृशि चक्षुसाधनके ज्ञानविशेषे वर्तते तदैतद्वृत्त्य ज्ञानमात्रवचनत्वे
तु बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्धि तदेवमुभयोरपि पक्षयोर्द्विषान्त भाष्य नान्य-
तर पक्षो निरूपयि । वृत्तिकारस्तु ये शब्दक्रिया शब्दसाधनकर्मा
णाश्च तानविवादसिद्धानुदाहरति । 'अधीतइत्यादि' । 'अध्यापय
तीति' । 'क्रीड्जीना णा' वित्यात्वम् अर्तिह्रीत्यादिना पुक्, निर्णयस्तु
साधनकर्मणो ग्रहण कर्मग्रहणादन्यथा गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्म-
काणामित्येव सिद्धे, जल्पादीना तूपसख्यान कर्तव्यमेव । अन्यसत्त्वाद् ।
जल्पति देवदत्तइति । वचनेन बोधयतीत्यर्थ । एवमन्यत्रापि, तत्र बुद्ध्यर्थ
त्वादेव सिद्ध, यद्यप्यन्या बुद्धिरन्या बोधना उपसर्जनीभूतापि तावद्बुद्धि
रस्तीति बुद्ध्यर्थत्वमसत्येव उपसर्जनीभूतोपि च गत्यादिरर्थो गृह्यते
ऽन्यथा गमयतीत्यादीनामगत्यर्थत्वादेवाप्रसङ्गादग्रिग्रहणमनर्थक स्यादि-
ति, अस्तु चेतनविषये एवमचेतनविषये कथं, यत्किञ्चिज्जल्पति तमन्या
जल्पयति नह्यत्र प्रबोधनाप्यस्ति । 'अकर्मकाणामिति' । कालभावाध्वग
न्तत्र्यदेश्यतिरिक्त'कर्मरहितानामित्यर्थो ऽत्र ग्राह्य, अन्यथा मासमास्ते

देवदत्त, मासमासयति देवदत्त, गोदोहमासयति, क्रोशमासयति, कुरूना
 सयतीत्यत्र न स्यात् कालादिकर्मणा सकर्मकत्वात्, एव ल कर्मणि चेत्या
 दावपि यत्राकर्मकग्रहणं तत्र सर्वत्र द्रष्टव्यं, तेन मासमास्यते देवदत्तेन
 त्यादौ भावे लादय सिद्धा भवन्ति, उक्तञ्च सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकव
 दृचनादिति, कालग्रहणमुपलक्षणं वत्करणात्स्वाश्रयमपि भवति मास आस्यते
 देवदत्तेन मासकर्मणि लो भवति स तर्ह्यकर्मकवचनाद् भावे वक्तव्यो
 न वक्तव्यो ऽकर्मकाणामित्युच्यते न च कालादिभि के चिदकर्मका
 कालादिभिरप्यकर्मका यदा ते न विवक्ष्यन्ते तद् यथा शेते देवदत्तो न
 भुङ्क्ते इति । नाप्यविवक्षितकर्माणोऽकर्मका किं तर्हि ये ऽत्यन्ता
 विद्वमानकर्माणो धातवो ऽकर्मका नार्था । यस्य धातो स्वरूपावधिकम
 कर्मकत्वं न च कालादिकर्मणा स्वरूपावधिकमकर्मकत्वं कस्यापि
 सम्भवतीति सामर्थ्यात्तद्वृत्तिरिक्तेन कर्मणा ऽकर्मकत्वं विज्ञायते ।
 किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता स्वध्यापारे स्वतन्त्रस्यापि प्रयोज्यस्य
 प्रयोजकस्यापारे विवक्षिते तेन प्रधानभूतेनाप्यमानत्वाद् अन्तरङ्गत्वेन
 पूर्वप्रवृत्तामपि कर्तृसज्ञा बाधित्वा कर्मसज्ञा भविष्यतीति । एव तर्हि
 सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः, प्रयोजकस्यापारेणाप्यमानस्य यदि भवति
 गत्यर्थादीनामेव नान्येषामिति, तेन पात्रयत्योदन देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र
 पूर्वे प्रवृत्ताया एव कर्तृसज्ञाया अवस्थानात् कर्तरि तृतीया भवति ।
 उक्तं च ।

गुणक्रियाया स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मता गत ।

नियमात् कर्मसज्ञाया स्वधर्मणाभिधीयते ॥

इति, कर्तुं स्वधर्मस्तृतीया । अथ कथम् ।

अयाचितार नहि देवदेवमद्रि सुता याहयितुं शशाक ।

इति । स्वतन्त्रा कवय । यद्वा सुता प्रति किञ्चिदुद्वाहविषये
 बाहयितुं बोधयितुं न शशाकेत्येव व्याख्येय, तत्र बुध्यर्थत्वात् सिद्धम् ॥

“हृक्कारन्यतरस्याम्” ॥ गत्यर्थादयो निवृत्ता, तेनोभयत्र विभा-
 वेयम् । यदा हरतिगतौ वर्तते, हरति भार देवदत्त इति, अभ्यवहारे

वा, अभ्यवहरति माणवकमोदनमिति, करोतिश्चायमकर्मक, मोदनस्य पूर्णा छात्रा विकुर्वतइति, तदा पूर्वेण प्राप्ते, यदा हरति स्तेयादौ वर्त्तते, हरति सुवर्ण चोर इति, करोतिश्च सकर्मकस्तदा ऽप्राप्ते । नन्वनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा इति नियमस्यैव विकल्पो युक्तः, गत्यर्थादिष्वेति योय नियमः स हृक्क्रोरन्यतरस्यामिति, ततश्च पक्षे नियमाभावात् गत्याद्व्यर्थादन्यत्र पक्षे कर्मत्व पदान्तरे च कर्तृत्व भवतु गत्याद्व्यर्थत्वे तु नित्यवत् कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । एव तर्हि वार्तिककारेणोभयत्रविभाषास्विय पठिता तत्सामर्थ्यादनन्तरस्य विधिरिति नाश्रीयते, अविशेषेण हृक्क्रोर्विकल्पः प्रवर्त्तते । ‘अभिवादिदृशोरिति’ । अभिवादयते रप्राप्ते विभाषा दृशेर्बुध्यर्थत्वात् दृशे सर्वत्रेति वा प्राप्ते । ‘अभिवादयतइति’ । ‘णिचश्चे’त्यात्मनेपद परस्मैपदे त्वभिवादयति गुरु देव देत्तेनेति कर्तृसंज्ञैव भवति । ‘दर्शयतइति’ । कर्मसंज्ञाभावपक्षे कर्मांतरत्वाभावात् शेरणावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु णिचश्चेति ॥

“स्वतन्त्र कर्ता” ॥ स्वतन्त्रशब्दोऽयं तन्तुवायवचनोप्यस्ति स्व तन्त्रमस्य स्वतन्त्र, विततास्तन्तवस्स्वतन्त्रमित्युच्यते, अस्ति च साधारणद्रव्ये पुरुषे वर्त्तते, साधारण भवेत्तन्त्र, स्व धन तन्त्र साधारणमस्य स्वतन्त्र, अस्ति च प्रधानवचनं स्व आत्मा तन्त्र प्रधानमस्य स्वतन्त्र इति । तत्राद्ययोर्यहणे तयोरपादानादिविषये कर्तृसंज्ञा स्यात्परत्वाद्विशेषविहितत्वाच्च तन्तुवायादागच्छतीत्यादौ, इह च न स्यात् देवदत्तो गच्छतीति इममाद्ययोर्यहणे दोषः दृष्ट्वा तृतीयमर्थमाश्रित्याह । ‘स्वतन्त्र इति’ । ‘प्रधानभूत उच्यतइति’ । स्वतन्त्रशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धतरत्वादिति भावः । किं च कारकाधिकारात् क्रियाविषय स्वातन्त्र्यं गृह्यते न च तन्तुवायस्तन्तुवायतया क्रियायामुपयुज्यते किं तर्हि प्रधानतयैवेति तद्वाचिन एव गृह्यण युक्तं, यदि प्रधानभूत उच्यते एव सत्यप्रधानापेक्षत्वात् प्रधानभावस्य यत्राधिकरणादीन्यप्रधानानि कारकाणि सन्ति काष्ठे स्थाल्यामोदनं पचतीति अत्रैव स्यात् न त्वास्ते शेतइत्यादावित्याशङ्क्य प्राधान्येनागुणभावो लक्ष्यतइति दर्शयति । ‘अगुणीभूत इति’ ।

तेन यस्य गुणभावो नास्ति स कर्त्ता कारकान्तराविवक्षायामपि चागुणभावो ऽस्त्येव, क पुनरत्र कारकाणां गुणगुणिभावः, यदा एकापायेपि क्रिया न निर्वर्त्तते, उक्तमत्र

प्रागन्यत शक्तिलाभाच्चभावापादनादपि ।

तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्तनात् ॥

अदृष्टत्वात्मनिधे प्रविवेकेपि दर्शनात् ।

आरादप्युपकारित्वात् स्वातन्त्र्य कर्तुरिष्यते ॥

इति । काष्ठादीनि कर्त्ता प्रवर्तितानि करणादिशक्ति प्रतिलभन्ते कर्त्ता तु प्रागेव कर्तृसनिधौ च करणादीनि न्यग् भवन्ति तदधीने च तेषां प्रवृत्तिनिवृत्ती, प्रधानकर्तृश्च प्रतिनिधिर्न दृष्टः करणादीनां तु दृष्टः ब्रीह्यपचारे नीवारैरिज्यते, प्रविवेको ऽभावः, करणाद्यभावेऽप्यास्ते शेते इत्यादौ केवलं कर्त्ता दृश्यते न तु कर्तुरभावे कारणादीनि दृश्यन्ते । आरादप्युपकारित्वादिति । यद्यप्यसौ तटस्थः फलसिद्धावुपकरोति न तु करणादिवदनुप्रविश्य तथापीत्यर्थः । एतच्च प्रायेण चेतनेष्वेव सम्भवति नाचेतनेषु यथो यातीत्यादौ, नैष दोषः । उक्तलक्षणे कर्त्तरि द्वयं दृष्टं प्राधात्म्यगुणभावश्च तत्रागुणभावो ऽचेतनेषु चेतनेष्वपि सम्भवति स चायमगुणभावो न प्रतिनियतविषयो यस्यैव तु विवक्ष्यते तस्यैवेत्याह । 'स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यतइति' । विवक्ष्यतइत्यस्योदाहरणं स्थाली पचतीति । अन्ये तु व्याचक्षते । अगुणभावेनाभिधीयमानव्यापारो गुणभूतो गुणभूतधातूपात्त व्यापारः कर्त्तृत्यर्थः । कस्य च व्यापारो धातुना ऽगुणभावेनापादीयते यस्य विवक्ष्यते तस्येति सर्वत्र सिद्धमिति ॥

“तत्प्रयोजकोहेतुश्च” ॥ ‘तदित्यनेन कर्त्ता सम्बद्धतइति’ । कर्तृसंज्ञाविशिष्टः स्वतन्त्र इत्यर्थः । ननु च प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यं कर्तृसन्निधाविव करणादीनां, तत्कथं स्वतन्त्रं परामृश्यते कथं नन्तरं च कर्तृसंज्ञाविशिष्टं कथन्तमा च पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्ते

नेति प्रयोज्ये तृतीया भवति पूर्वमेव च स्वतन्त्रस्य कर्तुं सत प्रयुक्ति-
रपि किमर्था, माय विरसीदिति प्रयुङ्क्ते इति चेद् भवत्वेव प्रवृत्तप्रवर्तने
यत्र तु बलात्कारेण प्रवर्त्यते तत्र कथम् । उच्यते । अप्रवृत्तप्रवर्तनेपि
यावत्स्वार्थादर्शनात् प्रयोज्ये न प्रवर्तते तावत्प्रयोजक पाचयतीति
न व्यपदिश्यते प्रयोज्यप्रवृत्त्युत्तरकालमेव तु व्यपदिश्यते तदानीमपि
च स्मृत्याकृता प्रयुक्तिर्विद्यतइति अनुवर्तमाना हि प्रसक्ति प्रयो-
ज्यस्याफलनिष्पत्ते प्रवृत्तौ हेतुर्न मध्ये विच्छिन्ना, लोढादिवाच्यस्तु प्रैष
प्रयोज्यस्याप्रवृत्तावपि भवति । उक्तं च

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लाङ्घिधीयते ।

प्रवृत्तस्य यदा प्रैषस्तदा स विषयो णिच ॥

इति । तदेव णिज्वाच्या प्रयुक्ति प्रवृत्तप्रवर्तनारूपेण प्रतीयतइति
प्रकृत्यर्थे कर्तुं सत प्रयोजक इत्यविरुद्धम् । इममेव चार्थं दर्शयितुं
तच्छब्दोपादानम्, अन्यथा कस्य प्रयोजक इत्यपेक्षाया प्रकृतत्वादेव स्वत-
न्त्रस्य प्रयोजक इति लाभादनर्थकं तत् स्यात् । 'तस्य प्रयोजकस्तत्प्रयो-
जक इति' । ननु 'तृजकाभ्या कर्तरि' 'कर्तरि चे'ति प्रतिषेधात् कथमत्र
समास इत्यत आह । 'निपातनात्समास इति' । अत्र विचार्यमस्ति
समासप्रकरणेव विचारयिष्याम । 'सज्ञासमावेशार्थश्चकार इति' ।
असति हि तस्मिन् एकसज्जाधिकारात् कर्तृसज्जा न स्यात् । 'कुर्वाण
प्रयुङ्क्ते' । कुर्वाणदशाया या प्रयुक्ति स्मृत्याकृता सैव णिज्वाच्यत्वेव
विरह, हेतुत्वादित्यादिना समावेशस्य प्रयोजनं दर्शयति ॥

“प्राप्तीश्च राक्षिपाता ” ॥ प्राचि काले देशे वा प्राक् । 'अधिरीश्वर
इति वक्ष्यतीति' । ईश्वरप्रकृतिभागस्य पूर्वपदान्तेन रेफेण सद्धानुकरणं द्रष्ट-
व्यम् । अनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात् विभक्त्युत्पत्ति, च वा इत्यत्र निपातत्वे
सति 'स्वरादिनिपातमव्यय'मित्यव्ययसज्ञा भवति 'निपाता आद्युदात्ता'

इति तु स्वरो न भवति 'उदाहृतानामनुदात्तानां गणे पाठात्, अन्येषां तु तदपि भवति, ननु यथा प्रत्यय' इत्यादिरधिकारो विनाप्यवधि निर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथायमपि प्रवर्तिष्यते निपाता इत्येवास्तु नार्थावधिनिर्देशेनेत्यत आह । 'प्राग्वचनमिति' । प्राग्वचनद्वारेणावधि निर्देशस्य प्रयोजनमुक्तम् । अयमर्थः । असत्यवधिनिर्देशे निपाता इत्यस्य प्रतियोगमनुवृत्तौ सत्यामप्येकसज्ञाधिकारात् पर्याय स्यात् न तु समावेशः, सति तु तस्मिन् ईश्वरात् प्राग्यावन्त सज्जिन सर्वास्ताचैक धर्मिहापेक्ष्य सकृत्सज्ञा विधीयते प्रतिसूत्रमधिकारात्त्वपरावृत्तिस्तस्याश्च समावेश प्रयोजनमिति । अथ वा प्राग्वचन किमर्थं यावता पञ्चम्यैव प्रागिति दिक्शब्दोऽध्याहारिष्यते, परागित्यस्य त्वध्याहारो न भविष्यति, 'चादयो ऽसत्वे' 'प्रादय' इत्यनयोर्विधेयासम्भवेनानर्थक्यप्रसङ्गात् अत आह । 'प्राग्वचनमिति' । अयं भावः । अध्याहारेण सिद्धे प्राग्यहणसामर्थ्यात्तन्त्रेण द्वौ प्राक्शब्दावुच्चार्येते तेनायमर्थो भवति, प्राचींश्च राद्ये व्यवस्थितास्ते प्राक् निपातसज्ञा भवन्ति निपाता सन्तो गत्यादि सज्ञा इति, तेन निमित्तमेव निपातसज्ञा गत्यादिसज्ञानामिति समावेश सिद्धिरिति । रीश्वरादिति सह रेफेणानुकरणे प्रयोजनमाह । 'रीश्वराद्रीश्वरान् आभूदिति' । रीश्वरादित्युच्यते अधिरीश्वरइत्ययमीश्वरशब्दोऽवधि र्येषा स्यात् 'शक्ति णमुल्कमुलौ' 'ईश्वरे तासुन्कसुना' वित्ययं मा भूद् इत्येवमर्थमित्यर्थः । यदा सहितया सज्ञाणि पठ्यन्ते तदा रीश्वरशब्दोऽस्तीत्यभिप्रेत्य रीश्वरादित्युक्तं ज्ञापकात् सिद्धं, यदयं 'कृन्मेजन्त' इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्य वाऽव्ययसज्ञा शास्ति तज्ज्ञापयति अनन्तर ईश्वर शब्दोऽवधिर्न व्यवहित इति, अन्यथा सेसेन्प्रभृतीनां णमुल्कमुलौश्च निपात त्वादिव्ययसज्ञायां सिद्धत्वादनर्थक्यं तत्स्यात् । नैतदस्ति ज्ञापकं, 'कृन्मेजन्त' परोपि स 'ईश्वरे तासुन्कसुनावित्यस्मात्परोपि कृन्मान्त एजन्तश्चास्ति कृत्यार्थं तवैकेनित्याद्येजन्तं, णमुलादिश्च मान्तः, तदर्थमेतत् स्यात्, यत्तर्ह्यव्ययीभावस्याव्ययत्व शास्ति तज्ज्ञापयति अनन्तरस्य ग्रहणमिति,

अन्यथा द्वितीये निपातसज्ञा व्यापाराद् अव्ययीभावस्य निपातत्वादेवा
व्ययसज्ञाया सिद्धत्वादनर्थक तस्यात्, नैतदस्ति, 'समासेष्वव्ययीभाव'
तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थमेतस्यात् न त्वनन्तरस्य ग्रहणे ज्ञापक
मित्यर्थ एव तर्हि लौकिकन्यायादेवानन्तरस्य ग्रहण भविष्यति लौकिके
ह्येवदकान्तात्प्रिय प्राप्यमनुव्रजेदिति य एवानन्तर उदकान्त आ ततो
ऽनुव्रज्य बान्धवा निवर्तन्ते तद्वदत्रापि तत्राह । 'लौकिक चातिवर्ततइति' ।
लौकिक न्याय लोक एवातिवर्तते यतो द्वितीयमप्युदकान्त स्नेहातिशया
दनुव्रज्य निवर्तन्ते तस्माद्रीश्वरादित्युच्यते वीश्वरान्माभूदिति स्थितम् ।
ननु च न लोकाव्ययेत्यत्र लोकादीनामव्ययत्वादेव प्रष्टीप्रतिषेधे सिद्धे
पुनरुपादान ज्ञापक भविष्यति अनन्तरस्य ग्रहणमिति । नैतदस्ति ।
अव्ययसज्ञाया एवाभाव ज्ञापयेत् निपातसज्ञा तु स्यादेव, ततश्च चिकी
र्ष्यर्थ इत्यादौ 'निपात एकाजनादिति' ग्रहणसज्ञा स्यात् । 'ग्राथ
मिति' । पर्याप्तमित्यर्थ । ग्राथ पर्याप्तौ पचाद्वचि क्रियाविशेषणत्वाच्च
पुसकत्वम् ॥

“चादयोऽसत्त्वे” ॥ 'न चेत्सत्त्वे वर्ततइति' । सत्त्वे चेद् वर्तते
तदा सज्ञा न भवतीत्यर्थस्तदाह । 'प्रसज्यप्रतिषेधोयमिति' । अथ
पर्युदासे को दोष, पशुशब्दोत्र पठ्यते स जातिविशिष्टे द्रव्ये वर्तते,
तस्य निपातत्व स्यात्, जातिद्रव्यसमुदायरूपो ह्यर्थ केवलादन्यो भवति,
तथा प्रादय इत्यत्र विप्रातीति विप्र, 'आतश्चोपसर्ग' इति क, अत्र प्र-
शब्द क्रियाविशिष्टे द्रव्ये वर्तते तत्र क्रियाद्रव्यसमुदायस्य द्रव्यादन्य
त्वाच्चिपातत्वे सत्यव्ययसज्ञाया तदन्तविधेरभ्युपगमात् विप्रशब्दस्याव्यय
सज्ञा स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधे तु यत्र द्रव्यगन्धस्तत्र सर्वत्र प्रतिषेधो
भवति क तर्हि वर्तमान पशुशब्दोऽसत्त्ववचनो भवति, दृश्यर्थ, लोभ
नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यत्र दृश्यर्थेन मनन विशेष्यते दर्शनमेतन्मनन,
सम्यक् मन्यमाना इत्यर्थ, सत्त्वशब्दाय सतो भाव सत्त्वमिति सत्ताजाति
वचनो गृह्यतइति भ्रान्तिमपनयति 'सत्त्वमिति च द्रव्यमुच्यतइति' ।
इद तदिति सर्वनामपरामर्शयोप्य वस्तु द्रव्यमुच्यते, उक्तञ्च ।

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सो ऽर्थो भेदात्वेन विवक्षितः ॥

इति । स्वार्थेनेति शेषः । सिद्धरूपो योऽर्थः स्वार्थेन विशेष्य
तया विवक्षितस्तद् द्रव्यमित्यर्थः । उक्तं च,

स्वार्थस्य यत्र विश्रान्तिर्वाच्यं द्रव्यं तदुच्यते ।

इति । एव च कृत्वा सीदति निविशते यत्र जात्यादिकं शब्दं
प्रवृत्तिनिमित्तं विशेषणभावेनेति सत्त्वं द्रव्यं सदरौणादिकस्त्वप्रत्यय
'ताभ्यामन्यत्राणादयः' इत्यधिकरणसाधनः । चणिति पठ्यते, स चेदर्थं
वर्त्तते, शकारश्चण्कच्चिद्वान्युक्तमिति विशेषणार्थः । नञो अकारो
'नलोपो नञः' इति विशेषणार्थः । नलोपो नस्येत्युच्यमाने वामनपुत्रः,
अत्रापि प्राप्नोति, पात्तिक एष दोषः, अलुगुत्तरपदइति वर्त्तते, तत्र
यदोत्तरपदेनाक्षिप्तं पूर्वपदं नस्य विशेषणं तदा पूर्वपदभूतस्य नस्य
लोप इत्युच्यमाने नैवात्र प्राप्नोति नशब्देन पूर्वपदे विशेष्यमाणे तदन्तः
विधिसद्भावादत्रापि स्यात् । अथास्मिन्यक्षे नञ इत्युच्यमाने ऽपि
स्त्रैणपुत्र इत्यत्र नञः कस्माच्च भवति, अतुल्यत्वात्प्रत्ययस्य, अकारो
वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थः, निपातस्य त्वचरितार्थः । तथेति पठ्यते, सोऽयं
त्वच्च समुच्चये वर्त्तते, तस्य तु शालन्तस्य लिट्स्वरेणाद्व्युदात्तत्वं सिद्धम्
अध्ययत्वमपि 'तद्वितश्चासर्वविभक्तिः' इत्येव सिद्धम् । नन्वव्युत्पन्न-
स्यापि विभक्तिप्रतिरूपका इत्येव सिद्धं, सत्यं, प्रपञ्चार्थं पाठः, एव
वेलाया मात्रायामित्यादेरपि, 'स्वरप्रतिरूपका इति' । अति च वा
वचनमित्यादयः, स्तेषां निपातसंज्ञाविधानद्वारेण सद्भाव एव प्रतिपाद्यते न
पुनरेषा निपातत्वे किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति ॥

'प्रादयः' ॥ अयं योग उत्तरस्माद्विभज्यते पूर्वस्माच्च यदि
पुनः प्रादय उपसर्गो क्रियायोगइत्युच्येत नैव शक्यमित्याह । 'पृथ-
ग्योगकरणमिति' । उत्तरस्या उपसर्गसंज्ञाया एव क्रियायोगइति विशेषणं
यथा स्यात् निपातसंज्ञाया माभूदित्येवमर्थमुत्तरस्माद् योगादस्य

विभाग इत्यर्थे । अथ वा चादिष्वेव प्रादीनपि पठित्वा पूर्वस्माद्व्योगात् किमर्थं विभज्यते तत्राप्याह । ‘उपसर्गा क्रियायोगइति’ । ‘वादीनामिति’ । चलोपोऽत्र द्रष्टव्य इति चवादीनामिति । ‘परा जयन्ति सेना इति’ । परा उत्कृष्टा परदेशस्थिता वा द्रव्यत्वात्तत्र वर्तमानस्य पराशब्दस्य न भवति, यत्र त्वेकवचन पठ्यते परा जयति सेनेति तत्र रूपोदाहरण द्रष्टव्यम्, हलङ्गाविति सुलोपात्, पराशब्दस्याद्युदात्तत्वाच्च ॥

“उपसर्गा क्रियायोगे” ॥ ‘क्रियायोगइति’ । सहयोगे तृतीया निपातनात् समास, कर्तृकरणे कृतेति बहुलवचनाद्वा, यद्वा क्रियया करणभूतया प्रादीना धातुभिर्योगात् करणे तृतीयाया एव समास । ‘प्रणयतीति’ । उपसर्गादसमासेपीति णत्वम् । ‘प्रनायक इति’ । नन्वत्रापि गमिक्रियायोगोऽस्त्येव, सत्य, प्रादय पुनरेवमात्मका यदुत श्रुताया क्रियाया तामेव विशिषन्ति, अश्रुताया तु ससाधना क्रियामाक्षिपन्ति तत्र क्रियायोगग्रहणसामर्थ्याद् यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्त प्रत्युपसर्गसञ्ज्ञा भवतीत्ययमर्थो भवति, अत्र च यत्क्रियायुक्त प्रादि सगमिर्न प्रयुज्यते, यश्च प्रयुज्यते न तत्क्रियायुक्त इति नास्ति णत्वप्रसङ्गः । ‘मरुच्छब्दस्येति’ । उपसर्गसञ्ज्ञैवेत्यने न निपातसञ्ज्ञा, तस्या हि सत्या निपाताद्युदात्तत्वं तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात् अन्तोदात्तश्च मरुत्तशब्द इष्यते । ननुपसर्गसञ्ज्ञायामप्युपसर्गाश्चाभिवर्ज्यमित्याद्युदात्तत्वं स्यादेव, न, नानेनापूर्वमाद्युदात्तत्वं विधीयते किं तर्हि निपाता इत्येव सिद्धे ऽभेः प्रतिषेधार्थमेतत्, किं च निपातसञ्ज्ञायामव्ययसञ्ज्ञा स्यात् । अथ ‘उपसर्गो यो किं’, ‘आतश्चोपसर्ग’ इत्येतौ विधी कस्माच्च भवत, अनभिधानात् । ‘मरुत्त इति’ । मरुच्छब्दतत्कारस्या ‘नचि चे’ ति द्विवचने भरो भरीति मध्यमस्य मध्यमयोर्मध्यमाना वा लोपे त्रैरूप्य भवति, कथं पुनरत्र तत्त्वं यावतायमनजन्त इत्यत आह । ‘सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यादिति’ । उक्तं प्रयोजनान्तराभावा, एव तु मरुचयतीति तत्कारव्यवसायेऽपि णत्वप्राप्तेति तस्मात्तत्त्वविधावेत्यने, ‘अच्छब्दस्येति’ । अह् विधावेवेत्यने कि-प्रत्ययो हि न भवति तदाह । ‘आतश्चोपसर्गइति’ । भिदादिपाठात् प्रज्ञाश्रुतार्थेति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥

“गतिश्च” ॥ ‘गतिरनन्तर’ इति पुल्लिङ्गनिर्देशाद् गम्यतइति गति, क्तिञ्चौ च सञ्जायामिति क्तिच्, निपातनाच्च ‘न क्तिचि दीर्घश्चे’ ति न भवति, ‘प्रकृत्येति’ । अत्र गतित्वात् कृतस्वरो भवति समासस्तु प्रादि त्वादेव सिद्ध । प्रादिभ्योऽन्यत्र समासोऽपि प्रयोजनम् । ‘प्रकृतमिति’ । गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर ‘यत् प्रकरोतीति’ । तिङ्लक्षणस्य निघातस्य निपातैर्यद्वदीति निषेधे तिप पित्त्वादनुदात्तत्व, विकरणस्य प्रत्ययस्वरो धातो शेषनिघात, ‘तिङ् चोदात्तवती’ति प्रशब्दस्यानु दात्तत्वम् । एतच्च प्रयोजनचतुष्टय गतिसञ्जाप्रकरणे सर्वत्र द्रष्टव्यम् । ‘चकार सञ्जासमावेशार्थे इति’ । अन्यथैकसञ्जाधिकारादेकत्र सञ्जादुयवि धानाच्च पर्याय स्यादिति भाव । ‘कारिकाशब्दस्येति’ । कारिका क्रिया मर्यादास्थितिरित्यर्थ । यत्र इत्यपरे, धात्वर्थनिर्देश इति एवमु, यस्तु कर्तरि कारिकाशब्द कारिका दासीति यश्च श्लोकवाची तयोर्यहण न भवति क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रियावृत्तेर्यहणात् । ‘यत्का रिका करोतीति’ । निपातत्वादव्ययत्वे सति विभक्तेर्लुक् । ‘पुनस्तस्यतमि ति’ । गतित्वात्समास ‘गतिर्गता’ विति निघातो भवतीति । यदप्यत्र प्रवृद्धादीनां चेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेन शेषनिघात सिद्धस्तथापि परत्वा- दयमेव निघातो युक्त इति भाव । ‘इह च पुनराधेयमिति’ । गतित्वा त्समासे कृते क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण ‘यतो ऽनाव’ इति धेयशब्द आद्यु दात्त । ‘चनो हितइति’ । निपातत्वादाद्युदात्तस्य चन शब्दस्य ‘गतिरन न्तर’ इति प्रकृतिस्वर ॥

“ऊर्यादिच्चिडाचश्च” ॥ ‘च्यन्ता डाजन्ताश्चेति’ । यद्यपि पद सञ्जायामन्तग्रहणेन सञ्जाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति ज्ञापित तथापि क्रियायोगइत्यनुवृत्तेस्तदन्तग्रहणमिति भाव । नहि प्रत्यय- मात्रस्य क्रियायोग सम्भवति स्वार्थिकत्वेन स्वयमनर्थकत्वात् च्चेरआवि त्वाच्च । ‘कृभ्यस्तिर्योगइति’ । न केवल सञ्जाप्रयोगोऽप्यन्यत्र भवति नहि भवति उरीसपद्यतइति, औषडादीनां स्वाहापर्यन्तानां चादिषु पाठाद् अक्रियायोगेऽपि निपातत्वम् । आवि शब्दस्य सान्नात्प्रभृतिषु पाठात् कृजे-

योगे विकल्प, कृत्वस्तिरयोगे त्वनेन नित्य, कथ तर्ह्याविश्वक्षुभो ऽभवद्
सावित्र राग, अभवन् युगपद्विलोलाजिह्वा युगलीढे।भयसूक्ष्मधारमाविरिति,
स्वतन्त्रा कवय । 'शुक्लीकृत्येति' । अस्य च्वावितीत्वम् । पटपटाशब्दो
'वा क्यष' इत्यत्र व्युत्पादित ॥

“अनुकरणं चानिर्नातपरम्” ॥ ‘इति परो यस्मादिति’ । पञ्च
मीसमासस्तु लक्षणाभावाच्चाश्रित । तेनेति खाट्कृत्येत्यत्र इते परत्वेपि
भवति । ‘खाडिति कृत्वा निरष्टीवर्दिति’ । अत्रासति प्रतिषेधे गतिसञ्ज्ञा
या समास स्यात् धातोश्चानन्तर प्रयोग इति रूपमेवैतन्न सिध्येत् ।
श्रिबु निरसने ‘ष्ठिबुक्कमुचमा शिती’ ति दीर्घ, भूतकालोपन्यास किमर्थ
कस्य चित्कवेरेय प्रयोग उदाहृत ॥

चुम्बनसक्त सोऽस्या च्युतमूल दशनमात्मनो वदने ।

जिह्वामूलस्पृष्ट खाडिति कृत्वा निरष्टीवत् ॥

‘आदरानादरयोस्सदसती’ ॥ ‘प्रीतिसभ्रम इति’ । प्रीतिपूर्वि
का प्रत्युत्थानादिविषया त्वरेत्यर्थ । ‘परिभवौदासीन्यमिति’ । अवज्ञया
कर्त्तव्य प्रत्युत्थानादिक प्रत्युपेक्षेत्यर्थ । असदनादरग्रहण किमर्थमसत्कृ-
त्येत्यत्रापि यथा स्यात्, मा भूदसच्छब्दस्य गतिसञ्ज्ञा सत्कृत्येत्यनेन नञ्
समामो भविष्यति । नैव शक्य, सति शिष्टत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर
बाधित्वा ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्व स्याद्, असत्कृतमित्यत्र तु
सत्कृतशब्दे गतिरनन्तर इति स्वरे प्रवृत्ते पश्चात्तज्जसमासेपि तस्यैव
स्वर, असच्छब्दस्यापि कृतशब्देनापि समासे तस्य निपातत्वादाद्युदा-
त्तस्य गतित्वात्मकृतिभार्वेपि स एव स्वर इति नास्ति विशेष । इह च
यदसत्करोतीत्यसच्छब्दस्य निघातो न स्याद् अव्ययसञ्ज्ञापि तस्य न स्या
दित्यसच्छब्दस्यैव गतिनिपातसञ्ज्ञे एषितव्ये, न चात्र सच्छब्देन तदन्त
विधिर्लभ्यते विशेष्यस्याभावात् । नन्वत्र सच्छब्दस्यैव सञ्ज्ञास्तु कार्यप्रदेशेषु
प्रकृतस्य तेन तदन्तविधिर्भविष्यति, अव्ययसञ्ज्ञाया तावदस्यैव तदन्त
विधि परमोच्चैरिति, यथा कुगतिप्रादय इत्यत्रापि सुबिति प्रवर्तते सुपे

त्येव निवृत्ततद्गतिना विशेष्यने 'गतिरनन्तर' इत्यत्र पूर्वपद 'गतिर्गता' वित्यत्रापि पदस्येति प्रकृतं भवतु तदन्तविधिना कार्यम् अनादरावगतिस्तु कुत 'असत्यनादरग्रहणे न सदसदित्यादरनिषेधाच्चैव शक्यम् आदरप्रसङ्ग एव हि स्यात् गुरुमसत्कृत्येति चायङ्गालमसत्कृत्येत्यत्र न स्यात् यथा ऽब्राह्मण इति क्षत्रियादिरवोच्यते न लोष्टादि, अनादरग्रहणे तु सति बहुव्रीहिर्विज्ञायते अविद्यमानादरोनादर इति । बहुव्रीहिश्चात्यन्ताभावे प्रसक्ताभावे ऽप्रसक्ताभावे च भवतीति सर्वत्र सज्ञा सिध्यति, तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् असद्यग्रहणं तु शक्यमकर्तुम् । आदरानादरयो सदित्येवास्तु तत्र यथा गोष्यद सेवितेत्यत्रासेविते गोष्यदशब्दे न सम्भवतीत्यगोष्यदार्थमसेवितग्रहणम् । एवमनादरे ऽपि सच्छब्दे न सम्भवतीत्यसच्छब्दार्थमनादरग्रहणं भविष्यति । 'सत्कृत्वा ऽसत्कृत्वेति' । शोभनवचनो विद्यमानवचनो वा सच्छब्द, तद्विपरीतवचनो ऽसच्छब्द, ॥

‘भूषणेऽलम्’ ॥ ‘अलमिति प्रतिषेध इत्यादि’ । तद्वया अलं कृत्वा अलं भोक्तुम् अलं भुङ्क्ते अलं करोति कन्यामिति ॥

“अन्तरपरिग्रहे” ॥ अन्तर्हत्वा मध्ये हत्वेत्यर्थः । ‘अन्त शब्दस्येत्यादि’ । उपसर्गसंज्ञायामेवैतच्चोक्तम् अन्त शब्दप्रसङ्गेन वक्ष्यामीति यदा चोपसर्गसंज्ञाच्यते तदान्तर्हयतीत्यादिवदन्तर्हय्यात् अन्तर्हणनमित्यादावपि हन्तरत्पूर्वस्येति शास्त्रं सिद्धम् अन्तरयणमित्यत्रापि ‘कृत्यच’ इत्येव सिद्धमिति अन्तरदेशे अयनं चेति सूत्रद्वयमपि देशप्रतिषेधार्थं द्रष्टव्यम् ॥

“कण्ठेनसी श्रुताप्रतीयाते” । कण्ठशब्दः सप्तमीप्रतिरूपो निपातो ऽभिलाषातिशये वर्तते मनःशब्दोऽपि साहचर्यादभिलाषावृत्तिरेव विज्ञेयः । ‘कण्ठेहृत्येति’ अतिशयेनाभिलष्य तच्चित्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः । तदाह । ‘तावदिति’ । श्रुता प्रतिहन्यत इत्यर्थः । इति यावदस्येत्यपेक्षते । प्रत्युदाहरणे कण्ठशब्दः सूक्ष्मतण्डुलावयववैधिकरणभूते वर्तते मनःशब्दोऽपि चेतसि ॥

‘पुरोव्ययम्’ । ‘असिप्रत्ययान्त पुर शब्दोऽव्ययमिति’ । ‘पूर्वा धरावराणामसिपुरधवश्चैषा’मित्यसिप्रत्यय पूर्वशब्दस्य पुरादेश ‘तद्वित श्चासर्वविभक्ति’ रित्यव्ययसञ्ज्ञा विसर्जनीयस्थानिक सकार उपचार । ‘पुरस्कृत्येति’ । पूर्वस्मिन्देशे कृत्वेत्यर्थः । ‘पू पुरौ पुर कृत्वेति’ । एतदत्र प्रत्युदाहरणम् इतरयोस्तूपन्यासस्तत्साहचर्यात्पुर इति शसन्त नाव्यय मिति प्रदर्शनार्थं, अत्र ‘नमस्युरसोर्गंत्यो’ रिति सत्त्वं न भवति समासश्च न भवति ॥

“अस्त च” ॥ ‘अस्त कृत्वेति’ । असु क्षेपणे निष्ठा ‘उदितो वा’ ‘यस्य विभाषे’ति इट्प्रतिषेधः । ननु लाक्षणिकत्वादेवात्र न भवति किमव्ययग्रहणानुरत्या, एव तर्ह्यस्तशब्दोऽव्ययमिति ज्ञाप्यते न ह्यय चादिषु स्वरादिषु वा पठ्यते ॥

“अच्छ गत्यर्थवदेतु” ॥ अच्छेत्यनुकरणत्वे ऽविभक्तिको निर्देशः सुषा सुलुगिति विभक्तैर्लुप्तत्वात् । ‘अभिशब्दस्यार्थ इति’ । आभिमुख्ये । ‘अच्छोदोति’ । यज्ञादित्वात्सप्रसारणमुदकमच्छ गच्छति, अकलुषमि त्यर्थः ॥

“अदोऽनुपदेशे” ॥ ‘उपदेश परार्थ इति’ । वाक्यप्रयोग इत्यर्थः- दृगम्यते । ‘अद कृत्येति’ । एतत्कर्तव्यमिति स्वयमालोच्येत्यर्थः ॥

“तिरोऽन्तर्द्धौ” ॥ ‘तिरोभूयेति’ । समासकृत्स्वरौ प्रयोजनम् । ‘तिरोभूतमिति’ । भवतेरकर्मकत्वात्कर्तरि क्त, गतिरनन्तर इत्यत्र च कर्मणीति वर्तते तस्मात्समासथायादिस्वरावत्र प्रयोजन, ‘तिरो भूत्वे- ति’ । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥

“विभाषा कृञि” । ‘तिरस्कृत्येति’ । तिरसोन्यतरस्यामिति सत्त्वं, प्रत्युदाहरणे तु न भवति तत्र गत्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविव- क्षितत्वात् सूत्रे विभक्त्यभावः ॥

“साक्षात्प्रभृतीनि च” ॥ ‘साक्षात्प्रभृतिष्विति’ । असाक्षाद्भूत यदा साक्षात्क्रियते तदा यथा स्यात् यदा यत्तु साक्षाद्भूतमेव रूपान्तरण

क्रियते तदा माभूदित्येवमर्थम्, मिथ्याप्रभृतिष्वपि द्रष्टव्यम्, एतच्चान्तरङ्ग-
त्वाल्लभ्यते, तथाहि साक्षात्कृतमित्युक्ते श्रुतस्य तस्यैव रूपस्य करण प्र-
तीयते न त्वश्रुतरूपान्तरस्य । नन्वसत्यामपि प्रकृतिविवक्षाया तस्यैव
रूपस्य करण प्रतीयते अथ च च्च्यर्थवृत्तिता नास्ति तस्माच्च्च्यर्थग्रह-
णमेव कर्त्तव्यम्, अथ च्च्यन्तेष्वपि साक्षादादिषु अथ विकल्प कस्माच्च
भवति अस्त्वेनेन मुक्ते पुन प्रसङ्गविज्ञानादूर्यादिच्छिडाचश्चेत्येषा भवि-
ष्यति । नैव शक्य यदेतल्लवणादीना मकारान्तत्वात्निपातन तदपि च्च्यन्तेषु
स्यात्, एव लवणादीना मान्ता लवणादय आदेशा करिष्यन्ते तत्र य-
द्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाल्लवणीशब्दस्यापि पक्षे लवणमादेश क्रियते
न कश्चिद् दोष, त्रैशब्दो हि न साध्य लवणकृत्य लवण कृत्वा लवणी-
कृत्येति तच्चैव सति सिद्ध वृत्तिकारस्तु मकारान्तत्वं निपात्यतइति
वदति स मन्यते च्च्यन्तेषु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्या सज्ञा भवति विकल्पेन तु
सन्नियुक्त मान्तत्वं निपातनमिति । अग्नौवशेप्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका
निपाता, प्रादुरावि शब्दयोरूर्यादित्वात् प्राप्ते विभाषा ॥

“अनत्याधानउरसिमनसी” । उरसिमनसिशब्दौ निपातौ ।
‘उरसिकृत्येति’ । अभ्युपगम्येत्यर्थ । मनसिकृत्य निश्चित्येत्यर्थ ॥

“मध्येपदे निवचने च” ॥ अविभक्तिको निर्देश, मध्येपदेशब्दौ
निपातौ निवचन वचनाभाव इति तत्र निपातनादेक रान्तत्वं न पुनरेषा
सप्तमी । ‘वाच नियम्यति’ । व्याख्यानान्निपातन चाविशेषेण न तु
सज्ञासन्नियुक्त निवचने कृत्येति उदाहृतत्वादित्याहुः ॥

नित्य हस्तेपाणौपयमने’ ॥ ‘दारकर्ममिति’ । अन्ये तु स्वीकरण
मात्रमिच्छन्ति, हस्तेकृत्य महास्त्राणीति, हस्तेपाणौ शब्दौ निपातौ ॥

“प्राध्व बन्धने” ॥ ‘मकारान्तमव्ययमिति’ । चादिषु पाठात् ।
‘आनुकूल्ये वर्ततइति’ । तेन बन्धने वर्तमान प्राध्वशब्द इत्ययमर्थो
न भवति कथं तर्हि बन्धनइत्यस्यान्वय इत्यत आह । ‘तदिति’ । ‘बन्धन-
इति’ । सत्सप्तम्यर्थद्वारकश्च प्राध्वमित्यनेन सम्बन्ध, बन्धने सति यदा

नुकूल्य तद्वन्धनहेतुकमिति भावः । 'प्राध्व कृत्वा शकटं गत इति' । प्रस्थितो ध्वान् प्राध्व, अत्यादयः क्रान्ताद्वर्थेति समासः 'उपसर्गादध्वनः' इत्यच् लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यति तस्मादव्ययस्यैवायं प्रयोगः आनुकूल्यं तु बन्धनहेतुकं न विवक्षितमिति व्याचक्षते ॥

“जीविकोपनिषदावौपम्ये । जीविका जीवनोपायः, सज्ञाया मिति करणे ण्वल्, एयन्ताद्वा कर्तरि उपनिपूर्वात्सदे सत्सद्विषेति क्तिप्, सदिरप्रतेरिति षत्वम्, उपनिषद्ग्रहस्य वेदान्तजन्यं ज्ञानं वेदान्तभागो वा । 'औपम्य इति' । उपमीयते ऽनयेत्युपमा 'आतश्चोपसर्ग' इत्यङ्, तस्या भावः औपम्यं, विषयसप्तमी चैषा उपमानोपमेयसम्बन्धनिमित्तादमे दोषचाराद्यावुपमेयनिष्ठौ भवतः तावौपम्यविषयौ । 'जीविकाकृत्य उपनिषत्कृत्येति' । जीविकामिव कृत्वा उपनिषदमिव कृत्वेत्यर्थः । यद्यपि गतिसमासो नित्यस्तथापीवशब्दप्रयोगे स्वार्थनिष्ठत्वादीदृशवाक्यं भवत्येव ॥

“ते प्राक् धातोः” ॥ नियमार्थमिदम् । स पुनर्नियमः सज्ञा नियमो वा स्यात्प्रयोगनियमो वा स्यात् । तत्र सज्ञानियमे तेशब्देन प्रादयः उपनिषत्पर्यन्ता स्वरूपेण परामृश्यन्ते, न गत्युपसर्गसज्ञाविशिष्टेन रूपेण, सज्ञयोरनिष्यादनात्, अनेनैकवाक्यतापञ्चै पूर्वसूत्रैस्तयोर्विधानात् । ते प्रादयः उपनिषत्पर्यन्ता धातोः प्रागेव प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसज्ञा भवन्तीत्यर्थः । प्रयोगनियमे तु लब्धगत्युपसर्गसज्ञा परामृश्यन्ते । ते गत्युपसर्गसज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । तत्राद्ये पक्षे स्वरूपेण परामर्शः प्रादीनामिव चादीनामपि स्यात् । ततश्च निपातः सज्ञाया अपि नियमः स्यात्, अथापि गत्युपसर्गसज्ञयोरैव नियमः, एवमप्यनर्थकं वचनं प्रयोगः एव हि तेषामप्राङ् नेष्यते न पुनरप्राङ् प्रयुज्यमानानां सज्ञायाः किं चिदनिष्टमापद्यते, 'कुन्दसि परेपि' 'व्यवहिताश्चे' तिसूत्रद्वयं चानर्थकं, परव्यवहितानां सज्ञैव निषिद्धा न तु प्रयोगः, न च तेनापि सज्ञैव विधीयते, निष्प्रयोजनत्वात् । किं वा 'नुकरणं चानिति पर' मित्यनितिपरग्रहणमनर्थकं स्यात्, खाडिति कृत्वा निरष्टीवदित्यत्र

व्यवहितस्यानुकरणस्य गतिसञ्ज्ञैव निषिद्धा प्रयोगस्तु केन वार्यते, प्रयोग नियमे तु धातो प्रागेवानुकरणस्य प्रयोग स्याद् न त्वितिशब्देन व्यवहितस्येति अनितिपरमिति वक्तव्यम्, अतः प्रयोगनियम एवाय युक्त इति मत्वाह । 'ते गत्युपसर्गसञ्ज्ञका इति' । अथास्मिन्नपि पक्षे निपातानामपि तेशब्देन परामर्शः कस्मान्न भवति, व्यवहितत्वात् । कथं तर्ह्युपसर्गाणां परामर्शः, नोपसर्गास्तेन रूपेण परामृश्यन्ते किं तर्हि गतिरूपेण तेषामपि गतित्वात्, अनेनैवाभिप्रायेण वृत्तावुपसर्गाणां पृथग् ग्रहणं, चादयस्तु नैवमिति न ते परामृश्यन्ते । ननु यत्र लोके सकीर्णं प्रयोगो गौर्गौवीति तत्र साधुपरिज्ञानाय शास्त्रमर्थवत्, यत्र त्वसकीर्णं एव प्रयोगो न तत्र शास्त्रं कृत्यमस्ति, न च कश्चित् प्रपचतीति प्रयोक्तव्यं पचतीति प्रेति प्रयुङ्क्ते । यत्रापि लोके प्रयोगो न दृश्यते विपरीतश्चन्द्रसि तु परव्यवहितप्रयोग दर्शनाद् भाषायामपि तथा प्रयोगः शङ्क्येत, दर्शितश्चाद्यत्वेपि भाषाया मेव गतेरावि शब्दस्य परव्यवहितप्रयोग ऊर्यादिसूत्रे । किं च उदि कूले रुजिबहो 'कूलमुद्बुह इत्यत्र उदि कूलइति द्वयोरपि सप्त मीनिर्देशादुपपदत्वात्समासे कृते 'उपसर्जनं पूर्वं' मिति शास्त्रवशात्प र्यायेण पूर्वनिपातः मन्येरन् इत्युपसर्जनसंनिपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदं वक्तव्यं, यदीव 'कर्तृकर्मणोश्च भूकृजो' सुखेन कटं क्रियते सुकटकराणि वीरञ्चानि दुष्कटकराणि, अत्र सुदुसां प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति कटं सुकराणीति, खलु खित्करणमिदानोः किमर्थं स्यात्, अनव्ययस्य हि मुमुच्यते खित्करणसामर्थ्याद् अव्ययस्य भवतु, यदि वा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वं स्यापि ग्रहणमिति सुकरशब्दे परतः कटस्य भविष्यति, कर्तव्योत्र यन्न । धातुग्रहणमनर्थकं, कुतः, प्रागित्यपेक्षायां यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्ततः प्रागिति विज्ञास्यते, नैव शक्यमिह च कर्तुं प्रेच्छति प्रचिकीर्षतीति सन्वाच्यया इच्छया प्रशब्दस्य योग इति सन एव प्राक् प्रशब्दः प्रयुज्येत धातुग्रहणात्तु धातोरेव चिकीर्षते प्राक् प्रयुज्यते । 'तेग्रहणमुपसर्गार्थमिति' । ननु यदि 'अतिसञ्ज्ञारहिता' केवलोपसर्गसञ्ज्ञा एव प्रादयः स्युः ततो ऽसति तेग्रहणे गतीनामनन्तरत्वात्तएव सबध्येरन् न तूपसर्गा इति तदर्थं तेग्रहणं

कर्तव्य, तेषु तु गतिसञ्ज्ञका, ततश्चानन्तराणां गतीनामपि सम्बन्धे प्रादीनामपि गतित्वादेव ग्रहणं सिद्धम् । स्यादेतत् । असति तेष्वहणे गतिसञ्ज्ञैव केवला येषां तेषामेव स्याद् नोभयसञ्ज्ञकानां प्रादीनामिति । न । केवलगतैरभावात् । ननु चायमस्ति 'अनुकरणं चानिति पर' मिति । न । तस्यापि निपातत्वात् । उच्यते । असति तेष्वहणे प्रकृतेष्वपेक्षा चेत् कतिपये सबध्येरन् नोपसर्गपर्यन्ता, व्याप्तिन्यायात् भूयसामपेक्षायां न प्रादिष्वेव पर्यवसाने कारणमस्तीति चादयोष्येत्येव, तेष्वहणे तु सति गतिसञ्ज्ञायां अनन्तरत्वात्तेन रूपेण परामर्शो न कतिपयानामेव भवतीति प्रादीनपि व्याप्तौ ति चादींश्च परिसचष्टइति तेष्वहणमुपसर्गार्थं भवति, तत्पर्यन्तानां च यथा स्यात् तेषामेव च यथा स्यादित्यर्थः । 'गतयो ह्यनन्तरा इति' । येनन्तरास्तस्यैव कतिपये गृह्येरन् प्रत्यासत्ताविति भावः । व्याप्तौ तु दोषसुज्ञानत्वाच्च कथं ठोक् ॥

“कृन्दसि परेषु” ॥ ‘न च परेषामिति’ । न च गतिर्गतावित्यस्यापि सम्भवः, परभूतानामेकाकिनामेव दर्शनादिति मन्यते ॥

“व्यवहितारश्च” ॥ दिक्कृद्भानामव्यवहिते मुख्या वृत्तिरिति प्राक् परस्ताच्च व्यवहितानां प्रयोगार्थमिदं वचनम्, अत एव भाषायां व्यवहितानामप्रयोगः । कथं तर्हि गतिव्यवाये प्रयोगोऽभ्युद्वुरिति समुदाहरतीति, न तुल्यजातीय व्यवधायक भवति तद्वथा किमनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति पृष्ठं सन्नाह नानन्तरं वृषलकुलमनयोर्मध्यइति विजातीय व्यवधायक निर्दिशति, जातेर्वा समाश्रयणाच्चास्ति व्यवधायकत्वम् । एवं च गतिरनन्तर' इत्यनन्तरग्रहणं गतिर्गताविति वचनमभिप्रेतीति निर्दिशश्चोपपत्तिर्भवति ॥

“कर्मप्रवचनीया” ॥ वक्ष्यमाणानां सञ्ज्ञिना बहुत्वादुक्तवचनं यथा निपाता कृत्या इति । क्वचित्तु सामान्यविवक्षयैकवचनम्, गतिश्च, प्रत्ययः, कृदिति महासञ्ज्ञाकरणमन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानार्थं कर्म क्रियाप्राक्तवन्तं कर्मप्रवचनीया इति, भूते कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि कृत्यम् । के च कर्मप्राक्तवन्तः, ये प्रयुज्यमाने क्रियापदे ऽनुभूयते कम्बल इत्यादौ क्रियाविशेषः

द्व्योतितवन्तो न सप्रति क्रियाविशेष द्व्योतयन्ति किन्तर्हि सम्बन्धविशेष तद्वथा शाकल्यस्य सहितामनुप्रावर्षदिति, नह्यत्रानुरनुभूयतइत्यादाविव क्रियाविशेष द्व्योतयति क्रियापदाभावात्, नापि षष्ठीवत् सम्बन्धमाचष्टे सहितामिति द्वितीयायास्तदर्थत्वात्, नापि क्रियापदमाक्षिपति यथा प्रादेश विपरिलिखतीति, विशब्दे विमानक्रिया प्रादेश विमाय परिलिखतीति, तथाहि सति प्रादेशमिति वत् कारकविभक्तिप्रसङ्ग, शेषसम्बन्धस्य वा प्रतीतिप्रसङ्ग, तदेवमनु सहिताप्रवर्षणयोर्य शेषसम्बन्धो द्वितीयाभिहितस्त विशेषेऽवस्थापयति हेतुहेतुमद्भावेन रूपेण विशिष्टक्रियाजनितत्वेन वा सम्बन्धस्य तत्सनिधौ सम्प्रत्ययात् सहितामनुनिश्चय्य प्रावर्षदिति । उक्तं च

क्रियाया द्व्योतको नाय न सम्बन्धस्य वाचक ।

नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक ॥

इति । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि वचनसामर्थ्यादिय सज्ञा प्रवर्तते यथा 'सु पूजाया' 'मतिरतिक्रमणे चे'ति ॥

“अनुलक्षणे” ॥ ‘यावतेति’ । यावताशब्दो निपातो नन्वित्यर्थः । अन्येत्यर्थइत्यन्ये । ‘लक्षणेऽप्यभूताख्यानेति सिद्धेति’ । तत्र चावश्यमनर्थक्यं कर्तव्यमित्यभूताख्यानादिषु यथा स्यात् लक्षणयहणं च प्रत्याख्यर्थम्, अतार्थान्तरसज्ञान्तरसाधारणत्वात्तदेवास्तु इदं तु न कर्तव्यमिति भावः । ‘हेत्वर्थन्तिवति’ । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । हेतुः कारणम् अर्थः प्रयोजनं प्रयोजकोऽस्य वचनस्येत्यर्थः । ननु च तत्र चात्र च लक्षणयहणमेव क्रियते तद्वदि हेतुर्लक्षणं न भवति इहापि न दृष्टेयं, अथ भवति तत्रापि दृष्टेयं तेति पुनरपि नार्थ एतेन तत्राह । ‘हेतुतृतीयामिति’ । सत्यम्, लक्ष्यतेऽनेन तल्लक्षणं चिह्नं ज्ञापकं, कारणमपि नियतं कार्यविशेषावगतिहेतुत्वात् लक्षणं भवत्येव, उक्तं भाष्ये । लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो नावश्यं तदेव लक्षणं येन पुन पुनर्लक्ष्यते किं तर्हि यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणमिति, किन्तु येन नाप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया

षष्ठा एवापवाद , ततश्च लक्षणेभ्यभूतेत्यनोर्लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया
अवकाशो यो हेतुर्न भवति वृत्तमनु विद्योतते विद्युदिति, हेतुवृत्तीयाया
अवकाशो धनेन कुलमिति हेतुभूते तु लक्षणे उभयप्रसङ्गे परत्वात्तृतीया
स्यात् तामपि बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात् पुन संज्ञाविधाने कदा
न्तरप्राप्तत्वाद् द्वितीयैव तृतीया बाधते । उक्तं च

हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदेऽनुना कृते ।

आरम्भाद्बाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणा ॥

इति । तृतीयार्थद्वयनेन तु पुरस्तादपवादस्यायेन सहयुक्तेऽप्रधान
द्वयस्यैव बाधो न हेतुवृत्तीयाया इति वक्तव्यमेतत् ॥

“तृतीयार्थे” ॥ ‘नदीमन्ववसितेति’ । सहायार्थं तृतीयार्थं ।
अन्ववपूर्वात् पिञ् बन्धनद्वयस्मात् कर्त्तरि क्त ॥

“हीने” ॥ ‘हीनोत्कृष्टसम्बन्धे संज्ञेति’ । कर्मप्रवचनीयविभक्ति
स्तु तेन व्यतिरिच्यमानोत्कृष्टएव भवति न हीने, अभिधानशक्तिस्वाभा
व्यात् नोभाभ्यामेकयैव द्वितीयया द्विष्टस्यापि सम्बन्धस्याभिधानात्
षष्ठीवत् ॥

“उपोधिके च” ॥ अत्राप्यधिकिना विनाधिकस्यासम्भवाद् अधि
काधिकिसम्बन्धे संज्ञा विधीयते विभक्तिरप्यधिकिन एव भवति नाधि
कात् । ‘उपखार्या द्वेण इति’ । खारशब्दे गौरादि , खारी तावदस्ति
अधिकोपि तस्या द्वेणोस्तीत्यर्थं । यस्मादधिकमिति सप्तमी ॥

“अपरी वर्जने” ॥ ‘प्रकृतेन,’ वाक्ये प्रतिपाद्यमानेनेत्यर्थं । ‘परि
परिचिगर्त्तैभ्य इति’ । ‘पञ्चम्यपाङ्परिभि’ रिति पञ्चमी, ‘परैर्वर्जने’ इति
द्विवचन, कर्मप्रवचनीयेन पञ्चमीसहितेन द्योतितेपि वर्जने भवति,
उभयोरपि विधानसामर्थ्यात् । ‘परिषिञ्चतीति’ । परि सर्वतो भावे,
उत्रास्या संज्ञाया अभावाद् उपसर्गत्वे सति उपसर्गात्सुनोतीति षत्व
भवति, ‘शे मुचादीना’ मिति नृस् ॥

“आङ् मर्यादाभिविध्यो” ॥ मर्या मरणधर्माणो मनुष्या,
औणादिको यप्रत्यय, तैरादीयते मर्यादा, आतश्चापसगद्व्यङ्प्रत्यय ।

‘अवधिमर्यादेति’ । ननु यत्रावधि कार्येण युज्यते सोऽभिविधि, यत्र न सा मर्यादा, अवधिस्तु साधारण तत्कथमवधिमर्यादा । नायमत्रार्थो योऽवधि सा मर्यादेति किं तर्हि या मर्यादा सोऽवधिरित्यर्थः । ‘वचनग्रहणादिति’ । इह मर्यादायामिति वाच्ये वचनग्रहणं क्रियते तस्यैतत्प्रयोजनमेव यथा विज्ञायेत उच्यते ऽस्मिन्निति वचन, मर्यादाया वचनमिति कर्मणि षष्ठा समास, मर्यादाशब्दो यत्रोच्यते ‘आङ्मर्यादाभिविधौ’ रिति तस्याङो ग्रहणं स चाभिविधिवृत्तिरपीत्यत्राप्यभिविधेर्येहणं भवति । यद्वा वचनग्रहणसामर्थ्यादवान्तरभेदो न विवक्ष्यते ऽवधिमात्रं गृह्यते, ‘आ मथुराया इति’ । वृष्टो देव इत्यपेक्ष्यते, मन्य विलोडने औणादिकं कुरच् प्रत्ययः । ‘ईषदर्थे क्रियायोगे च मा भूदिति’ । वाक्यस्मरणयोस्त्वङित्वादेवाप्रसङ्गः, तत्रैषदर्थे आ कडार पञ्चमी न भवति, क्रियायोगे समाहारइति गतिर्गताविति निघातो भवति ॥

“लक्षणेत्थभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनत्र” ॥ लक्ष्यते येन तल्लक्षणं चिह्नं ज्ञापकम्, अयं प्रकार इत्थं, प्रथमान्तादिदमस्यम्, इह त्विदमा प्रत्यवमृश्यस्य सचिहितस्य कस्य चिदभावात्मकारविशेषमात्रं वृत्तिरित्यशब्दः, भू प्राप्तावात्मनेपदी, आ धृषाद्वेति शिजभावपक्षे गत्यर्थत्वात्कर्तारि क्तः । तत इत्यशब्दादव्ययादपि वृत्तिविषये सत्त्वधर्माप्रादावात्कर्मणि द्वितीया, श्रितादिषु गम्यादीनामिति समासः, कञ्वित् प्रकारं प्राप्त इत्यभूत, इत्यभूतस्याख्यानमित्यभूताख्यान, स्वी क्रियमाणोऽशो भागः, यस्त्वशमात्रे प्रयोगः प्रियङ्गोर्भाग इति स भागसा दृश्यात् । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा, सा चाष्टमे स्पृष्टयिष्यते, एते लक्षणादयो यथा विभक्तिसमीपादयोऽव्ययार्था नैव प्रत्यादीनामर्था किं तर्हि सजाया प्रत्यादीना विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याह । ‘वीप्साया च विषयभूतायामिति’ । एतच्च लिङ्गविपरिणामेन लक्षणादिभिरपि सम्बन्धनीयम् । ‘वृत्तं प्रतीति’ । अत्र वृत्तो लक्षणं विद्योतनस्य, प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितो लक्ष्यलक्षणभावइत्येव सम्बन्धविशेषेऽवस्थापर्यन्ति वृत्तं प्राप्य विद्योतते वृत्ते प्रदेशे विद्योततइत्यर्थः । ‘साधुरिति’ । अ

चापि प्राप्तिक्रियाजनित एव विषयविषयिभावसम्बन्ध, यथा वृक्षे वृष्टे
विद्योतन लक्ष्यते नैवमत्रासाधुत्वापत्तिरितीत्यभूताख्यानग्रहणम् । 'य
दत्र मामिति' । यो मम भाग स दीयतामित्यर्थः । अत्र स्वीकरण
क्रियाजनित स्वस्वामिसम्बन्धः । 'वृक्षवृक्षमिति' । वीप्सा द्विर्वचनेन
व्योत्यते परिशब्दस्तु क्रियैव सम्बध्यते द्विनीया चेह कर्मणि, कर्म
प्रवचनीयसज्ञा तूपसर्गसज्ञानिवृत्त्यर्थः तेनोपसर्गात्सूनेतीति षत्व न
भवति । 'अपशब्दसाहचर्यादिति' । परिशब्दोयन्दृष्टापचारो वर्जने चा
वर्जने च कर्मप्रवचनीय, अपशब्दस्तु वर्जने एव, कर्मप्रवचनीयाधिकारे
पञ्चमी विधीयते तत्र साहचर्यं व्यवस्थाहेतुः ॥

“अभिरभागे” ॥ ‘अभागद्विति किमिति’ । अभिधेय प्रयोजन च
परिज्ञातु प्रश्नः । अत एवोभय दर्शयति, भाग स्वीक्रियमाणोऽशः ।
'यदत्र ममाभिध्यादिति' । ननु अन्वर्थसज्ञाविज्ञानादेवात्र न भविष्यति
सप्रत्येव ह्यसौ विभजनक्रिया व्योतयति, प्रत्यादीनामपि तर्हि न स्याद्
वचनाद्भविष्यति, अत्रेपि तर्हि प्राप्नोति तस्मादभागद्विति वक्तव्यं तत्रोप
सर्गत्वा 'दुपसर्गप्रादुर्भ्यामस्ति यच्पर' इति षत्वम्, अथैव कस्माच्च कृत ल
क्षणेत्थभूताख्यानवीप्सास्वभिः, प्रतिपरी भागे च, चकाराल्लक्षणादिषु च,
अनुलक्षणवृत्तीयार्थयोश्च, चकाराद्भागे लक्षणादिषु च, ततो हीने, उपो
धिके चेत्येव हि द्विनोर्यग्रहणमभागद्विति च न वक्तव्यं भवति । एवं हि
द्विश्वग्रहणं क्रियतइति पदयोः साम्यम् अक्षरलाघव तु नादृतम् ॥

“प्रति. प्रतिनिधिप्रतिदानयो” ॥ ‘मुखसदृशइति’ । मुख्यं क
चित्कार्यं शत्रुवधादौ दृष्टसामर्थ्यं, यस्तु तदभावे तत्कार्यकरणाय प्रति
निधीयते उपादीयते स प्रतिनिधिः कर्मणि किप्रत्यय, 'दत्तस्येति'
उत्तमर्थेन । 'प्रतिनिर्यातनमिति' । प्रत्ययेणम् । 'अर्जुनत प्रतीति'
'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादि'ति पञ्चमी, प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि, ।
'माषानिति' । तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थः ॥

“अधिपरी अनर्थकौ” ॥ ननु चानर्थक्यो क्रियायोगाभावाद्
 गत्युपसर्गसंज्ञयो प्राप्यभावाच्च तद्वोधनार्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानमुप
 पद्यते, नापि परिशब्दयोगे पञ्चमीविधानार्थं तद्विधौ वर्जनार्थस्य
 ग्रहणाद् अयादानत्वाच्च सिद्धा पञ्चमी यथा ऽधिशब्दस्य प्रयोगे, कुतो
 ऽध्यागच्छतीति, अत एव द्वितीयाविधानार्थमपि नोपपद्यते तस्माद्
 नर्थक्यो संज्ञाविधानमनर्थकमित्यत आह । ‘अनर्थान्तरवाचिनाविति’ ।
 यथा तिष्ठति नितिष्ठति परिभवतीत्यादौ धातूपात्तादर्थोदर्थान्तरवा
 चित्व नैवमन्त्रार्थान्तरवाचित्व किन्त्वागच्छतीतिप्रयोगे योर्थ स एवाधि
 परियोगे ताभ्यामुच्यते तदत्र विषये धातोरधिपर्याश्व सहाभिधायित्व,
 यथा गजशब्दे योर्थ स एव मतङ्गजइति सर्वे सहाभिधीयते, एव वृष
 शब्दे योऽर्थ स एव वृषभशब्दे, तदेवमनर्थान्तरवाचित्वादनर्थककल्प
 त्वादनर्थकावित्युक्तं न त्वभावात्, तयोश्च गतिसंज्ञाबाधाय कर्मप्रवच
 नीयसंज्ञा विधेयेति दर्शितं भवति । ‘कुतोऽध्यागच्छतीति’ । किशब्दा
 दपादाने चाहीयरुहोरिति तसि, तस्य तसेश्चेति तसिल देश, ‘गति
 गता’ विति निघाताभाव ॥

‘सु पूजायाम्’ ॥ ‘सुसिक्तं भवतेति’ । भवच्छब्दात्कर्तारि तृतीया
 कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया न भवति उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बली
 यसीति । ‘सुषिक्तं किं तवाचेति’ । हेपोय न पूजा ॥

“अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगहासमुच्चयेषु” ॥ ‘पदान्तरस्ये
 त्यादि’ । स्वार्थस्तावदव्यभिचाराच्च गृह्यतइति पदान्तरस्यार्थं पदार्थं,
 तत्रापि पदान्तरप्रयोगे सत्यपि प्रयुज्यमानस्तदर्थं कञ्चिद्विशेषमाधत्ते यथा
 नीलशब्द उत्पले न तु तस्मिन्नेवान्यनानतिरिक्ते वर्तते तथा सति पर्या
 यत्वप्रसङ्गेनाप्रयोगार्हत्वात्, अतः पदान्तरस्याप्रयोगएव तदर्थं प्रवृत्ते
 भवतीति भावः । ‘सर्पिणोपि स्यादिति’ । प्रार्थनाया लिङ्, तस्या एव
 दुर्लभविषयतामपिशब्दो द्योतयन् स्यादित्यनेन सम्बध्यतइति शत्वप्रसङ्गः,
 दुर्लभत्व च विषयस्यैव भवति, यदि तस्य बिन्दुमात्रमपि न लभ्यत-

इत्यत्रापिशब्दसामर्थ्याद्विन्दुरिति गम्यते तदाह । 'मात्राविन्दुस्तोक्कमि
त्यस्यार्थेऽपिशब्दे वर्त्ततइति' । तदुपजनिते च व्यतिरेके सार्थिष इति षष्ठी
द्वितीया तु न भवति अपिना योगाभावात्, स हि स्यादित्यनेन सम्बध्यत
इत्युक्तम् । 'अधिकार्यवचनेनेति' । यावत्यर्थेऽस्य सामर्थ्यं ततोधिकमर्थं
ब्रुवन् यत् सेकादौ शक्तिमाविष्करोति तत्सम्भावनमित्यर्थः । अपि
सिञ्चेदिति' । सम्भावने लिङा तस्यैव दुष्करविषयतामपिराह, कामच्चार
इच्छाप्रवृत्तिः, 'अपि सिञ्चेति' । सिञ्च वा मा वा स्तुहि वा मा वा यथेष्ट
कुर्वित्यर्थः । जाल्मोपशब्दः । 'अपि सिञ्चेदिति । गर्हार्थं लिङ् ।
'उपसर्गसज्ञाबाधनादिति' । स्यादित्यत्रोपसर्गप्रादुर्भ्यामिति सिञ्च उप
सर्गात्सुनोतीति षत्वप्रमङ्गः ॥

“अधिरीश्वरे” ॥ ‘तदयमिति’ । यथा हीनइत्यत्र हीनोत्कृष्टस
म्बन्धे सज्ञा उपोधिके चेत्यत्राधिकाधिकिसम्बन्धे तथात्रापीत्यर्थः । विभ
क्तिस्तु तत्रान्यतरस्मादुच्यते इह तु न तथेत्याह । ‘तत्र कदा चिदिति’ ।
यस्य चेश्वरवचनमित्यत्रार्थद्वयम् ईश्वरशब्दो भावप्रधानः, यस्य स्वामिन
ईश्वरत्वमुच्यते तस्मात्स्वामिनः सप्तमीत्येकः, यस्य स्वस्येश्वर उच्यते
तस्मात्स्वात्सप्तमीत्यपरः, तत्र यदा स्वाम्यर्थे व्यतिरेकाविवक्षा तदा तत
सप्तमी स्वस्य तु व्यतिरेके तत इति न पुनश्चाभ्या युगपद्भवति एकयैव
विभक्त्या द्विष्टस्यापि सम्बन्धस्याभिधानादिति मत्वा कदा चिदित्युक्तम् ।
'ब्रह्मदत्तइति' । ब्रह्मदत्तस्य स्वाः पञ्चाला इत्यर्थः । 'अधिपञ्चाल
लेखिति' । पञ्चालानां ब्रह्मदत्तः स्वामीत्यर्थः ॥

“विभाषा ह्यत्रि” ॥ अधिरीश्वरइत्यनुवृत्ते प्राप्ते विभाषेयम् ।
'यदत्र मामधिकरिष्यतीति' । अधिपूर्वं करोतिर्विनियोगे वर्त्तते यथा
उधिकृतोयमिह ग्रामे । स्वरितेनाधिकार इति च ईश्वरो भवत्येवमत्र
मा विनियोक्तव्यइत्यर्थः । कर्मणि द्वितीयैषा, यद्येव सज्ञाविधानस्य
किं प्रयोजनं तत्राह । 'कर्मप्रवचनीयसज्ञापन्नइति' । निपातैर्यद्वितीति
निघातप्रतिषेधात् स्यप्रत्ययस्वरेण तिङन्तमुदात्तवत् ॥

“ल परस्मैपदम्” ॥ ‘ल इति षष्ठीति’ । अथ प्रथमाबहुवचने को
 दोष, ‘आम’ इति लावस्थायामिव लुप्यमानस्य लिट् सज्ञा स्यात् ततश्च
 क्षामित्यच्चाच्च स्याद् नह्यतो लिट्पर सम्भवति, शेषादेव परस्मैपदमिति
 नियमात्, ज्ञापकात् सिद्ध, यदयमाम्प्रत्ययवदित्याह तज् ज्ञापयति भव
 त्यात्मनेपदभ्योऽप्यामिति, अयं तर्हि दोषो लकारस्यैव सज्ञा स्याच्च तदा
 देशानां तिबादीनामिति, स्थानिवद्भावात्तेषामपि भविष्यति, तडानावात्म
 नेपदमित्यत्र तर्हि ल इति प्रथमान्तस्य तडानाभ्यां सम्बन्धो न स्यात्
 नहि तडानौ लौ भवत । ननु चैव विज्ञास्यते तडानभावी लकार एव तडा
 नावित्युक्त इति एवमपि गत्यन्तरे सति न क्लिष्टकल्पना युक्ता तस्माल्ल
 इति षष्ठी । ‘आदेशापेक्षेति’ । न च सज्ञापेक्षा, लकारस्य परस्मैपदमिति
 सज्ञा भवतीति, कुत, सामानाधिकरण्येन प्रायेण सज्ञाविधानात् । किञ्च
 जसि यो दोष सोऽस्मिन्नपि स्याद् उभयत्र लकारस्य सञ्ज्ञित्वात् तस्मादादे
 शापेक्षा षष्ठी । यद्व्यवमनवकाशा पुरुषसज्ञा परस्मैपदसज्ञा शतृक्सो साव
 काशा बाधेत, जसि तु लकारस्य परस्मैपदसज्ञा तिडा तु पुरुषसज्ञेति भिन्न
 विषयत्वाच्चास्ति बाधप्रसङ्गः, यद्व्यपि जस्यक्षेपि तिबादीनामादेशानामपि
 स्थानिवदादेश इत्यनेन परस्मैपदसज्ञा भविष्यति तथापि तस्या अनाक
 ङ्करीयत्वात्समावेशसिद्धिः, षष्ठीपक्षेपि ज्ञापकात्सिद्ध, यदयं ‘सिचि वृद्धि
 परस्मैपदेष्वि’ त्याह तज् ज्ञापयति भवति तिडामप्येषा सज्ञेति, नहि
 सिञ्जिष्ये शतृक्सू सम्भवत, सामान्यापेक्षे च ज्ञापकमिति आत्मनेपद
 सज्ञया पुरुषसज्ञानां समावेशसिद्धिः, अन्यथा परस्मैपदेषु सावकाशा पुरु
 षसज्ञा तङ्त्वमनवकाशयात्मनेपदसज्ञया बाधेरन् । अथ वा पुरुषसज्ञाया
 परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तेरयमर्थो भवति, लट् परस्मैपदात्मनेप
 दसज्ञका सतस्त्रीणि त्रीणि पदानि भूत्वा प्रथमादिसज्ञा भवन्तीति तेन
 समावेशसिद्धिः ॥

“तडानावात्मनेपदम्” ॥ अथ कस्माल्लस्येत्यस्यानन्तरमेते सज्ञे न
 विहिते एव हि पुरुषसज्ञाभिरयत्नसिद्धोऽनयो समावेशो भवति तत्राह ।

‘पूर्वेणेति’ । आत्मनेपदसञ्ज्ञया परस्मैपदसञ्ज्ञया बाधो यथा स्यादित्येवमर्थमस्मिन् प्रकरणे ऽनयोर्विधानमिति भावः । महासञ्ज्ञाकरणपूर्वाचार्यानुरोधेन ॥

‘ तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा ” ॥ त्रीणित्रीणीति वीप्साया द्विर्वचनं, तत्र च समुदायस्यावयवयोश्च पृथक्पदत्वमिष्यते, आ पचसिपचसि देवदत्तेत्येकान्तता यथा स्यात् कुण्डकुण्ड वाग्वाग् अपचचपचक्षित्यादौ पूर्वपदेऽप्यनुस्वारादि पदकार्यं यथा स्यादिति, तेन पदच्छेदकाले त्रीणित्रीणीत्येकं पदं द्वे वा । इह तिङा पङ् त्रिका सञ्ज्ञास्तु तिस्र इति वैषम्यात् सख्यातानुदेशेन न प्राप्नोति । अत्र यदप्येकैकस्य त्रिकस्यानेकसञ्ज्ञाविधाने प्रयोजनं नास्ति नैतावता यथाभिमतविषयलाभस्तत्राह । ‘ तिङोष्ठादश प्रत्यया इति । एव मन्यते सञ्ज्ञा अपि षड्विधं, कथमेकशेषनिर्देशोऽयं तत्र यदि प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ उत्तमश्च उत्तमश्चोत्तमौ प्रथममध्यमोत्तमा इति कृतैकशेषाणां द्वन्द्वं क्रियेत ततो नाभिमतसख्यातानुदेशः स्यात् तस्मात्कृतद्वन्द्वानामेकशेषं प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति । न चैवमपि न विज्ञायते किमादित आरभ्य त्रीणि वचनानि गृह्यन्ते आहो स्विदिच्छातस्त्रिकपरिग्रह इति, नहि त्रिकपरिग्रहेऽपि यथासख्यशास्त्रक्रमेण किं तर्हि विहितेषु सञ्ज्ञानां क्रमेण सबन्धं विधत्ते, एव तर्हि लोकात् एतत्सिद्धं तद्वया विहव्यस्य द्वाभ्याद्वाभ्यामग्निरूपस्थेय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणेति, अथ च विहव्याख्यस्य सूत्रस्यादित आरभ्य आनुपूर्व्येण द्वाभ्याद्वाभ्यामृग्भ्यामग्निरूपस्थीयते न याभ्या काभ्या चित् तत्र तिङोऽष्टादश प्रत्यया इत्यनेनादित आरभ्य त्रिकाणामानुपूर्व्येण ग्रहणं नेच्छात इति दर्शयितुं तिङ्यग्रहणेन सनिवेशोऽस्तीति दर्शितं, न च परस्मैपदसञ्ज्ञा इत्यादिना तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न कृतैकशेषाणां द्वन्द्व इति दर्शितं, यदि वा परस्मैपदग्रहणमात्मनेपदग्रहणं चानुवर्तते तिङ्यग्रहणं तु शतृक्कसोर्चिवृत्त्यर्थं तदनुवृत्तौ च द्वौ राशी भवतः, तयोश्च व्यापारभेदेन सूत्रमेतत्प्रवर्तते, तत्र चैकैकं त्रयस्त्रिका इति यथा सख्यसिद्धिः, तत्र न चेत्या

दिना राशिद्वय दर्शितम्, तत्रेत्यादिना तु व्यापारभेद, अत्रापि महास
ज्ञाकारण पूर्ववत् ॥

“तान्यैकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश” ॥ ‘एकश इति’ । ‘सख्यै
कवचनाच्च वीष्माया’ मिति प्रथमान्ताच्छस् । प्रकृतत्वादेव त्रीणीत्यस्य
सबन्धे सिद्धे तानिवचन पुरुषवचनसंज्ञयो समावेशार्थमन्यथा ह्येकसंज्ञाधि
कारे वचनप्रामाण्यात्पर्याय स्यात् ततश्चा ‘दुत्तमस्य पिच्च’ ‘नित्यं द्वित’
इति कार्ये वचनसंज्ञापक्षे उत्तमसंज्ञाया अभावाच्च स्यात् तानीत्यस्मिंस्तु
सति तान्येतानि प्रथमादिसंज्ञाविशिष्टानि त्रीणित्रीणीत्येव परामर्शाल्लब्ध
प्रथमादिसंज्ञानामेकवचनादिसंज्ञाविधानाद् भवति समावेश । ननु त्रिका
णा पुरुषसंज्ञा एकैकस्य वचनसंज्ञेति विषयभेदाच्चायमेकसंज्ञाधिकारवि
षय, तत्र, यथा वृद्धिसंज्ञा प्रत्येकमादैच्चा भवति तथा पुरुषसंज्ञापि त्रीणि
त्रीणीति वचनात् त्रिषु प्रवर्त्तमानापि तिबादिषु प्रत्येकमेव प्रवर्त्तते न
समुदाये तस्य प्रयोगे ऽभावात् प्रत्येकमेव तेषा धातोर्ह्युत्पत्ते, त्रियहण तु
मर्यादार्थमादित आरभ्य त्रयाणां प्रथमसंज्ञा भवतीति न पुन समुदाये
संज्ञाप्रवृत्त्यर्थं तानि तिङस्त्रीणित्रीणि पदानि भूत्वेति तिबादिसूत्रे
समाहारद्वन्द्वे ऽष्टादशावयवपदानि तिङ्शब्दस्य त्रीणित्रीणीति समा
नाधिकरणस्यापि पुल्लिङ्गतापि सूत्रवद्भवति ॥

“सुप” ॥ सुबिति प्रत्याहारग्रहण प्रथमैकवचनादारभ्य सुप
पकारात्, कपस्तु पकारेण न भवति प्रविशीयाना विभक्तिसंज्ञाविधानात्,
अन्यथा विभक्तिसंज्ञायामपि इदमेव सुबग्रहणमनुवर्त्तत इति सुप्त्वादेव सिद्धे
ऽनर्थकं तत्स्यात् । ‘तिङा त्रिकेष्विति’ । किमर्थं पुनरिदमुक्तम् इह कश्चि
न्मन्यते सूत्रे चकारस्याकरणात्संज्ञामात्रमिह सम्बन्ध्यते नान्यत्किञ्चिदिति
तत्र वृष्टान्तप्रदर्शनेन त्रीणित्रीण्येकश इत्यनयोरनुवृत्तिर्दर्शयति, यथा तिङा
वचनसंज्ञा विहिता तथैव सुपामपीत्यर्थ । तथा च स्वयं चशब्द पठित्वा
व्याचष्टे । ‘सुपश्चेत्यादि’ ॥

“विभक्तिश्च” ॥ चकार पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थं तिङ्शब्दः ॥

व्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्तिः, तिङा विभक्तिस्त्वे प्रयोजनम् याज्ञा
मादौ 'न विभक्तौ तुस्मा' इति निषेधः, सुपा तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ॥

“युष्मदुपपदे सम्प्रदानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः” ॥ लस्य तिबा
दय इत्यनेनैकवाक्यज्ञापनापेक्षानेन तिबादीनां विशिष्टविधानमुत विहि
तानां तिबादीनां भिन्नानेन वाक्येन नियम इति सशये नियम इत्याह ।
'लस्येत्यधिकृत्येति' । विशिष्टविधाने त्वितरेतराशयः स्यात् सता तिबा-
दीनां प्रथमादिसत्ता सत्ताया च तिबादयो भाव्यन्तइति, स पुनर्नियम उपप
दनियमो वा स्याद् युष्मदि मध्यम एव अस्मदुत्तम एव शेषे प्रथम एवेति, पु
रुषनियमो वा युष्मद्वेव मध्यमोऽस्मद्वेवोत्तम शेष एव प्रथम इति, तत्राद्ये
पक्षे कुर्वँस्त्व कुर्वाणस्त्वमिति युष्मदि शत्रुशान्तौ च न स्यातां वृत्ताद
यश्च न स्युः कर्ता त्व कारकस्त्वमिति । नैष दोषः । एतावान् विषयो
युष्मदस्मदुपपद शेषश्च सर्वश्चासौ पुरुषेषु नियतः, उच्यन्ते च वृत्ता-
दयस्ते वचनाद्ब्रविष्यन्ति, तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्तिः, युष्मदि
मध्यम एव न प्रथमोत्तमौ अस्मदुत्तम एव न प्रथममध्यमौ शेषे प्रथम
एव न मध्यमोत्तमाविति, एव तर्हि तिबादिसूत्रे विधीयमानत्वात्
प्राधान्यात्तेषामेव नियमो युक्तः शेषग्रहणाच्चोपपदनियमे हि युष्मदस्म
दी नियते पुरुषा अनियता शेषश्चानियतः तत्र प्रथम इत्येतावदप्युच्य
मान नियमार्थं विज्ञायते तत्र च नियमान्तरस्यासम्भवात् प्रथम एवेति
नियमः, यत्र च प्रथमाप्रथमप्रसङ्गस्तत्रैवविधो नियमः कर्तव्यः शेष एव
च तत्रा प्रसङ्ग इति तत्रैव नियमो भविष्यति किं शेषग्रहणेन, पुरुषनि-
यमे तु मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी वा नियते प्रथमश्च तत्र युष्म-
दस्मदोरपि प्रथमप्रसङ्गे शेष एव प्रथम इत्येव प्रथमनियमः कर्तव्यः, न
वान्तरेण शेषग्रहणमेव नियमः शक्यते कर्तुमिति कर्तव्यमेव शेषग्रह
णसु, अतः शेषग्रहणसूत्रकारस्यापि पुरुषनियम इवाभिप्रेत इति तमेवाश्र
यति । 'तेषामय पुरुषनियमः क्रियतइति' । तेषामित्युद्भूतावयवभेद
स्तिबादिसमुदाय उच्यते, पुरुषापेक्षयाऽवयवबद्धी तेषां तिबादीनामवयवो
यो मध्यमपुरुषस्तस्योपपदनियमः क्रियतइत्यर्थः, सापेक्षस्यापि पुरुषश

वृत्तस्य गमकत्वात् ममास , अथवा तेषामिति कर्मणि षष्ठी पुरुषद्वारको नियम पुरुषनियम , पुरुषद्वारेण ते नियम्यन्तइत्यर्थः । उपोच्चरित पदमुपपदम्, शाकपार्थिवादिस्वादुतरपदलोपी समास , उपशब्द सामीप्ये ततश्च व्यवहिते न भवितव्यमिति शङ्कामपनयति । 'व्यवहिते चेति' । समीपइत्येव सिद्धे उपपदग्रहणादापेक्षिकस्यापि सामीप्यस्य ग्रहण व्यवहितमपि च व्यवहिततरापेक्षया सन्निकृष्टमिति भावः । उपपदग्रहण तु पूर्वभूतेषु युष्मदि यथा स्याद्, अन्यथा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति परभूते एव स्यात् । ननु यथा स्थानिन्यपीति वचनात् सर्वे या ऽप्रयुज्यमानेषु भवति तथा पूर्वप्रयोगे ऽपि परभूतस्याप्रयोगात् स्यानिनीति भविष्यति । नैतदस्ति । सप्तमीनिर्देशात् प्रयोगपक्षे परभूत एव स्यात् । समानाभिधेय इति । अधिकरणशब्दोभिधेयवचन इति दर्शयति । पुनः समानाभिधेये लकारेण नियम्यमानेन वा पुरुषेण, त्रिविध चाभिधेय लकाराणां भावः कर्म कर्ता च, तत्र द्रव्यवाचिनोर्युष्मदस्मदोर्भाववाचिना लोक्तेन सामानाधिकरण्यासम्भवात् कर्तृकर्मणोरेव ग्रहणमित्याह । 'तुल्यकारक इति' । तुल्यमेक कारक यस्य तत्तथोक्त, स्थानिन्यपीति स्थानशब्द प्रसङ्गवाची स्थानमस्यास्तीति स्थानी तत्र च प्रयुज्यमानस्याप्रयुज्यमानस्य च प्रसङ्गमस्ति उच्यते चेद स्थानमस्यास्तीति, तत्र सामर्थ्यादवधारणं विज्ञापति प्रसङ्ग एव यस्य न तु प्रयोग इति । यद्वा स्थनिकायप्रसिद्धिरेव यस्य स्थाने आदेशो विधीयते स स्थानीति इह त्वप्रयुज्यमानता सादृश्यात् युष्मदि प्रयुज्यते, सर्वथा स्थानिन्यपीत्यस्याप्रयुज्यमानेपीत्यर्थः, अपिशब्दोत्प्रेषणप्रयुज्यमानेपीत्यर्थः । 'स्थानिन्यपीत्यादिना' । स्थानिन्यपीति कौर्त्थं प्रयुज्य-
• त्रेष्यप्रयुज्यमानेपीत्यर्थः । उपपदग्रहणप्राप्तस्य चार्थस्यापिशब्दानुवादः । समानाधिकरण इति किं, त्वया गम्यतइत्यत्र मा भूत् । क्वचित्तु वृत्तावेधाय अन्य पठ्यते, इह च अतित्व पचति अत्यह पचतीत्यत्रातिक्रान्तप्रधाने समासे युष्मदस्मदोरसामानाधिकरण्यात् प्रथम एव भवति, इह त्वीषदसमा-
प्यस्त्व त्वत्कल्प पचसि मत्कल्प पचामीति कालान्तरदृष्टगुणरहितो युष्मदस्मदोर्भाव एव त्वत्कल्पमत्कल्पशब्दाभ्यामुच्यतइति मध्यमेति

भवति, तत्सदृशपदार्थान्तराभिधाने तु प्रथम, तथा त्वत्तर पचसि मत्तर
पचामि परमत्वं पचसि परमाह पचामीति, कालान्तरादृष्टगुणातिशयवि
शिष्टो युष्मदस्मदर्थ एवोच्यते इति भवत्येव । एव च युष्मदर्थे मध्यम,
अस्मदर्थेऽन्तम इतीयता सिद्ध युष्मदस्मदर्थे चेल्लकार उत्पन्नस्तर्ह्येव
मध्यमोत्तमावित्यर्थ, तथा तु न कृतमित्येव, इह चात्वं त्व सपदातइति
त्वद्ववतीति भवति प्रकृतेरेव विकाररूपेण सम्पत्तौ कर्तृत्वा, देतृत्वान्मङ्गल
इत्यत्रोपपादयिष्याम, तथा च मन्त्रे, 'यदने स्यामह त्व त्व वास्या अह'
मिति, अह त्व स्या त्व वाह स्या इति प्रकृत्याश्रय पुरुषो दृश्यते, इह
भवान्यचत्विति युष्मदर्थेप्रतीते स्यानिन्यपीति मध्यम प्राप्नोति, न वा
युष्मदर्थत्वात्, अलिङ्ग सम्बोधनविषयश्च युष्मदर्थे भवदर्थेस्तु लिङ्गान्
न च सम्बोधनैकविषय यथैव हि माणवकाधीष्टेत्यभिमुखीभावो गम्यते
एव त्वमधीष्टेत्यपि, तथा च युष्मद सर्वत्रैव सम्बोधने प्रथमा आगमन्त्रि
ताद्युदात्तत्वं च भवति पदात्परत्वे च निघात इति केचिदाहुः । उक्त च

सम्बोधनार्थं सर्वत्र मध्यमे कौश्चिदिष्यते ।

तथा सम्बोधने सर्वा प्रथमा युष्मदो विदुः ॥

युष्मदर्थस्य सिद्धत्वाच्चियतावाद्युदात्तता ।

युष्मद प्रथमान्तस्य परश्चेच पदादसौ ॥

इति । सत्य, सम्बोधनैकविषयो युष्मच्छब्द प्रथमा तु शुद्धैव,
अभिमुखीभावस्यापि प्रातिपदिकार्थे एवान्तर्भावात्, यत्र त्वनन्तर्भाव
तत्र तदभिधानातनाय सम्बोधने चेति प्रथमा विधीयते स्वरोप्यन्यथा युव
हि स्य स्वर्पती, यूय यात स्वस्तिभिः, हयै देवा, यूयमिद्रापयस्येति
पादादावप्यन्तोदात्तत्वं पदात्परत्वेऽप्यनिघात । तदेव भवच्छब्दस्यास
म्बोधनविषयत्वाल्लिङ्गवत्त्वाच्चायुष्मदर्थत्वाद् मध्यमो न भवतीति
स्थितम् ॥

“ग्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेऽन्तम एकवचः” ॥ ‘ग्रहासे गम्यमान
इति’ । यत्र भूतार्थाभावाद्ब्रुञ्चनैव केवल तत्र वक्तुरभिप्रायाविकारणे ग्रहासे

गम्यते, मन्यतिशब्दस्यैकदेशानुकरण मन्येति, मन्य उपपद यस्य स तथोक्त, लस्य धातोर्विधानात्तदादेशत्वाच्च मध्यमस्य धातुरन्यपदार्थ इत्याह । 'मन्योपपदे धाताविति' । प्रकृतिभूते सतीत्यर्थः । 'स चैकवदिति' । अर्थद्वारकश्चोत्तमस्यैकवद्भावः, एकस्य वाचको भवतीत्यर्थः, द्वयोर्बहुषु मन्तृषु एकवचनमेव भवतीति यावत् यत्र हि द्वौ मन्तारौ बहवो वा तत्रैकवद्भावो विधेयो ऽन्यत्र तु मन्तुरेकत्वादेव सिद्धम् । एकवच्चेति चशब्दोन्वाचये तेनैकवद्भावाभावेऽपि एकस्मिन्नपि मन्तारि प्रधानशिष्टौ मध्यमोत्तमौ भवतः । अन्वाचयमेव दर्शयितुमयत्नसाध्यमेक मन्तारमुदाहरति । 'एहि मन्ये ओदन भोक्ष्यसदिति' । सत्यप्योदने भोक्तुमागत श्यालादिक प्रति एतत्प्रसज्यत इति परिहासावगतिः, द्विवद्भूस्तदाहरणे एत मन्ये ओदन भोक्ष्ये नहि भोक्ष्ये भुक्त सोतिथिभिः, एहि मन्ये रथेन यास्यथ यातस्तेन पिता इति । 'मध्यमोत्तमयो प्राप्तयोरिति' । युष्मदस्मदर्थस्य गम्यमानत्वात् प्रत्युदाहरणवत् प्रकृतमुपपदग्रहणं युष्मदा सम्बद्धं तच्च तथैवेहाप्यनुवर्त्यमिह मा भूत् एतु भवान्मन्यते ओदन भोक्ष्ये भुक्त सोतिथिभिरिति तद्व्यञ्जनं मन्यतिना सम्बद्धमिति पुनरिहोपपदग्रहणम्, अन्यथा मन्यतौ परत एव स्यात् श्यनानिर्देशान्मनः ज्ञानइत्यस्य ग्रहणं न तु मनु अवबोधनइत्यस्य, एहि मनुष्ये रथेन यास्यामीति एव तस्य भवति । प्रत्युदाहरणे अतिथिः प्रति तेषां भूतार्थवचनम् ॥

“अस्मदुत्तम ” ॥ यत्र युष्मदस्मदी द्वे अप्युपपदे भवतस्तत्र यदि कर्तृशक्ती स्वाधारनियते विवक्ष्येते तदा लकारोऽपि भेदेनोत्पद्यते त्व चाह च पचसि पचामि चेति, सहविवक्षायां तु द्वयोरपि शक्त्योरेको लकार उत्पद्यते तत्र युष्मदि मध्यमोत्तमद्वयौ विप्रतिषेधेन, त्व चाह च पचाव, अह च त्व च वृत्तहन् सयुज्यावेति । यदापि त्यदादीनां यदात्परमित्यस्मदः शेषस्तदापि स्थानिन्यपीति मध्यमप्राप्तौ परत्वादुत्तम एव भवति आवा पचाव ॥

“शेषे प्रथम ” ॥ उपपदइति निवृत्त शेष इति विषयसप्तमी न पुन परतइति तदाह । 'शेष इति' । 'मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यतइति' ।

अन्यो विषय इत्यर्थः । यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न स्तस्त्र शेष इत्यनेन युष्मदस्मदोरभाव शेषो न पुनरन्यसद्भाव इति दर्शयति किं सिद्धं भवति त्व च देवदत्तश्च पचथ , अह च देवदत्तश्च पचाव , त्व चाह च देवदत्तश्च पचाम इति । अत्र यद्यपि युष्मदस्मदोरन्यस्य च य समुदाय स युष्मदस्मद्गामन्यस्तथापि युष्मदस्मदी तावत्स्त इति तत्सद्भावनिमित्तौ मध्यमोत्तमौ भवतः । न तु तदभावनिमित्तं प्रथम , अन्यसद्भावे तु निमित्ते स्यादेव प्रथम । यदाह तत्र युष्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेध शेषत्वादिति ॥

“पर सन्निकर्षे सहिता” ॥ ‘परशब्दो ऽतिशये वर्तते इति’ । यथा पर सुख पर दुःखमिति, दिगादिषु वर्तमानस्य ग्रहणं न भवति सन्निकर्षस्य दिग्देशकालायोगात् अर्थान्तरापेक्षमन्यत्वम् अव्यभिचारिसन्निकर्षे प्रत्यासत्तिरिति न तु सश्लेषस्तस्य वर्णेष्वसम्भवात् सहि संयोगश्चेद् द्रव्यधर्मत्वाच्च शब्दस्य गुणस्य सम्भवति, समवायश्चेन्न वर्णं वर्णं समवैति शब्दस्या-काशसमवायित्वात्, येषां तु शब्दो द्रव्य तेषां न क्वापि शब्द समवैति अतिशयोपि संयोगसमवाययो कीदृश इति न विदुः, प्रत्यासत्तेस्त्वपेक्षादे दात् सम्भवति प्रकर्षोपकर्षयोगः, तस्मात्प्रत्यासत्तिरेव सन्निकर्षः । ननु च क्रमेणोच्चार्यमाणेषु वर्णेषु पूर्वस्य वर्णस्य ये निष्पादका स्थानादयस्तेषां व्यापरोपरतौ वर्णान्तरस्य ये निष्पादकास्तेषां व्यापारारम्भः, तत्रावश्य मध्ये कियत्यपि कालकला भवति सूक्ष्मत्वात् नोपलभ्यते पदपत्रशतव्य-क्तिभेदवत्तत्कथं पर सन्निकर्ष इत्यत्राह । ‘अर्धमात्राकालव्यवधान इति’ । सत्यम्, यत्तावद्व्यवधानमवर्जनीयत्वात्सह्यते ऽधिकेन तु कालेन व्यवधानं परग्रहणेन व्याख्येयत इत्यर्थः । यद्येव द्रुतायामेव वृत्तौ स्यात् मध्यमाया विलम्बिताया वा नहि तथा तयो सन्निकर्षो यथा द्रुताया तुल्य सन्निकर्षः, सर्वान् वृत्तिषु नैरन्तर्येणोच्चारणाद्वर्णोपलम्भकभेदात् वृत्तिविशेषः, द्रुताया स्वल्प उपलब्धिकालो मध्यमायामधिक विलम्बिताया अधिकतर, द्विविधा हि ध्वनयः प्राकृता वैकृताश्च, प्राकृता वर्णानामुत्पादका, वैकृते तु पुनः पुनरुपलम्भः, मध्यवर्ती तु कालः सर्वान्

वृत्तिषु तावानेव । यद्वा यस्या वृत्तौ यावता कालेन व्यवयोवश्यम्भावी
ततोधिकेन व्यवय परग्रहणेन व्यावर्त्यते, पदस्य पदान्तरेण यदा
मन्तर्यं तत्रैव लोके सहिताशब्द प्रसिद्ध, तथा च सहितामधीते
न पदानि पदान्यधीते न सहितामिति वक्तारो भवन्ति, ततश्च कुमार्या
वित्यादौ पदावयवे सहिताकार्यं न स्यादिति सूत्रारम्भ ॥

“विरामोवसानम्” ॥ ‘विरतिर्विराम इति’ । विराम इति भावे
घञ्, विरामो वर्णाच्चारणाभाव । अर्थान्तरमाह । ‘विरम्यतेनेनेति वा वि
राम इति’ । ‘कृत्यत्युटो बहुल’ मित्यसञ्ज्ञायामपि ‘हलश्चे’ति करणे घञ्,
पूर्वज्ञाभाव सञ्ज्ञी उत्तरज्ञान्त्यो वर्णं, तेन हि विरम्यते, तच्चाद्यो पक्षे
खरवसानयोरिति परसप्तमी, कथं पुनरवसानेन, पौर्वापर्यमभावो हि स,
खरा वा कथं, नहि यदा खरस्ति तदा रेफो यदा रेफस्तदा खरं वर्णाना क्रम-
भावित्वाद् उच्चरितप्रध्वसित्वाच्च । अथ तत्र बुद्धिपरिकल्पित पौर्वापर्यं
तदभावेऽपि समानमेव वावसाने इत्यत्रापि । द्वितीये तु पक्षे खरवसा-
नयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्विद्वत्ते खरि परतो रेफस्य विसर्जनीयो
भवति अवसाने च रेफे स्थानिनि विसर्जनीय इति स्थान्यादेशस्य विष-
यता विवक्ष्यते एव ‘वाऽवसान’ इत्यत्रापि । ‘दधि मध्विति’ । ‘अणो
प्रत्यक्षस्यानुनासिक’ अत्र वावसानइति वर्तते । ननु च लोकएवावसान-
शब्दो विरामे प्रसिद्ध, यद्यप्यवपूर्वं स्थितिरवगतौ वर्तते केनैतदवसीयत
इति, पराभवेऽपि अवसितो देवदत्त इति, अवसामशब्दस्तु विरामएव
प्रसिद्ध न च रेफस्यावगतिपराभवयो कारणत्वं सम्भवतीति नार्थं
सञ्ज्ञाकरणेन तदाह । ‘सहितावसानयोर्लौकविदितत्वात् सिद्धमिति’ सहि-
ताशब्देऽपि सच्चिर्कर्ममात्रे प्रसिद्धो न पदयोरेव सच्चिर्कर्म इति वार्तिकका
रौ मन्यते ॥

हरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं
पादः ॥ सपूर्णश्च प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

“समर्थं पदविधिः” ॥ ‘परिभाषेयमिति’ । नाधिकार पदविधि
यहणात्, अन्यथा वक्ष्यमाणानां पराङ्मुखवादीनां पदविधित्वाव्यभिचा
रादनर्थकं तत्स्थानात् । परितः सर्वतः पूर्वत्र परत्र व्यवहिते चानन्तरे च
भाष्यते कार्यमनयेति करणे ‘गुरोश्च हल’ इत्यकारप्रत्यय, भावसाधन
एव वाऽभेदोपचारात्सूत्रे प्रयुज्यते, इदंशब्दस्य सूत्रे प्रयुक्तस्यापि विधेय
परिभाषाशब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रीलिङ्गता । ‘स सर्व इति’ । ननु य
कश्चित्पदविधिरिति सामान्यनिर्देशेनैव तदुर्मभूता व्याप्तिरुक्ता किं सर्वं
ग्रहणेन, नैतदस्ति । यः कश्चिद्वाक्येण आनीयतामित्युक्ते तत्रियादिनिवृत्ति
प्रतीयते न व्याप्तिः, प्रथमपठितमपि समर्थशब्दमुल्लङ्घ्योद्देश्यसमर्पकत्व
बलादार्थेन क्रमेण प्रथमे भाविनः पदविधिशब्द व्याख्यास्यन्विधिशब्द
कर्मसाधन इति दर्शयति । ‘विधीयतइति विधिरिति’ । कार्यमित्यर्थः ।
‘पदानामिति’ । शेषलक्षणा षष्ठी । पदानां सता यत्कार्यं विधीयतइत्यर्थः ।
यदि तु भावसाधनो विधिशब्द आश्रीयेत विधानं विधिरिति ततः पदेषु
कृत्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी पदानामसता निष्पादनं पदविधिरिति तत्र
समासतद्वितसुब्धातुवृत्तयो न गृह्येताः स्युस्तत्र हि पदानां सता
समासादिकार्यं विधीयते न पुनः पदत्व, ननु च कर्मसाधनपक्षेऽपि
विभक्तिविधानमगृह्येता स्यात् पदान्येव हि तत्र विधीयन्ते न तु
पदानां सता किं चिद् उच्यते, कर्मणि द्वितोयेत्यादिना तु नियम
क्रियते न पदविधिः । अथाप्येकवाक्यतया स्वादिसूत्रेण विभक्तीनां विधा
नम् एवमपि कारकविभक्तिषु तावत्क्रियाकारकयोरविनाशतः सम्बन्धः,
उपपदविभक्तीनां ‘त्वन्तरान्तरेणयुक्त’ इत्यादीनामुपसर्गविभक्तीनां च
नैर्देश इत्यादीनामेकवाक्यतया भिन्नवाक्यतया च पदविधित्वमस्येव
उपपदानामुपसर्गाणां च पदत्वात्, समासादिरित्यादिशब्देन तद्वित
वृत्त्यादीनां ग्रहणं तद्विता अपि सुबन्तादुत्पद्यन्ते । ‘समर्थानां प्रथमा
द्वे’ त्यस्य तु समर्थग्रहणस्य प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्याम, एवं ‘मिसुसो’ सामर्थ्यं
इत्यादीनामपि समर्थं शक्त इति तत्रैव समर्थशब्दस्य कृत्वात् स्वका
र्यनिष्पादनसमो हि लोके समर्थ इत्युच्यते, अर्थप्रतिपादनं च शब्दानां
स्वकार्यव्युत्पाद्यत्वेन चाधिकृता लौकिका वैदिकाश्च यस्य कस्य चित्प
तिपादने समर्था, उच्यते चेद् समर्थ इति तत्र सामर्थ्याद्विशेषोपगम्यते

स तु विशेष प्रत्यासत्तेरैवरूप इत्याह । 'वियहवाक्यार्थाभिधानइति' । विशेषेण ग्रह्यते ज्ञायतेनेन समासार्थ इति वियह, तादृश च तद्वाक्य चेति विशेषणसमास । यद्वा विशेषेण ग्रहण वियह, तदर्थ वाक्य वियह वाक्यम्, अश्वघासादिवत्षष्ठीसमास । अथ वा ऽभेदोपचाराद्वियहार्थवाक्य वियह इति विशेषणसमास, तद्वथा राजपुरुष इत्यय समास, तदर्थ वियहवाक्य राज पुरुष इति, अस्य योर्थस्तदभिधाने राजपुरुषशब्द समर्थ, अतोपि तत्प्रतीति, स पुन राजविशिष्ट पुरुष । 'समर्थो वेदितव्य इति' । साधुत्वेनेति शेष, य पदविधि स वियहवाक्यार्थाभिधाने समर्थ सन्साधुर्भवतीत्यस्मिन्पक्षे सूत्रार्थो नार्थान्तर साधीय पश्याम, तत्तु सामर्थ्य प्रयोगतो ऽनुसर्तव्य न पुनरय वृत्तिरस्य वाक्यस्यार्थाभिधानस मर्थो नान्यस्येत्येतत्सूत्राच्चरैर्लभ्यते । अत एवास्मिन्व्याख्यानेऽपरितुष्ट स न्याख्यानान्तरमाह । 'अथ वेति । अत्र पक्षे उपचरितवृत्ति समर्थशब्द-स्तदाह । 'समर्थोपदाश्रयत्वादिति' । समर्थानि पदान्याश्रयो ग्रह्य तु तथोक्त, अन्यर्थश्च समर्थशब्दो न कूठ इत्याह । 'समर्थाना पदाना संबद्धा र्थाना ससृष्टार्थानामिति' । य. पदाना विधि स समर्थाना वेदितव्य, समर्थानामिति, कार्य, संबद्धार्थाना ससृष्टार्थाना वेत्यर्थ, तत्र वाक्ये संबद्धार्थता व्यपेक्षा हि तत्र सामर्थ्यम् अन्योन्यापेक्षा व्यपेक्षा आकाङ्क्षा-स्वनिधियोग्यत्वेण सत्सु य परस्परसम्बन्ध सा व्यपेक्षा, वाक्ये हि राज इति पदमनियतसबन्धपेक्षयोद्भूतसबन्ध विशेषणभूतमर्थमाचष्टे स्वसनि-हित योग्य च पुरुषमपेक्षते, ममायमिति पुरुष इत्यनेनापि पुरुष स्वनिष्ठोभि-धीयमान स्वसनिहित राजत्वमवच्छेदकत्वेनापेक्षतेऽहमस्येति, अतो विशे-षणविशेष्यभावेन सबन्धो ऽनियतसबन्धविषयत्वाच्चापेक्षया यो य सविहितो योग्यश्च तेन सम्बध्यते राज पुरुषश्चाश्वश्च राज्ञो देवद्रुतस्य च पुरुष इति नार्थान्तरस्य, वृत्तौ तु ससृष्टार्थता एकार्थीभावो हि तत्र सामर्थ्यं वृत्तौ हि राजपद राजानमभिधाय न तावति पर्यवस्यति पुरुष-मपेक्षते यथा गङ्गाया घोष इति गङ्गापद तीर, यदि तु तावत्येव पर्य-वस्येत्ततो यथा वाक्ये राज पुरुषोश्चश्चेति द्वाभ्या सम्बन्धो भवति

तथा राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यत्रापि स्यात् स्वविशेषणसम्बन्धोपि स्याद् ऋदुस्य
 राजपुरुष इति, यथा ऋदुस्य राज पुरुष इति तथा पुरुषपदमपि
 राजविशिष्टमेव पुरुषमाचष्टे न पुरुषमात्र यदि तथा स्यात्ततो यथा
 वाक्ये राज पुरुषो देवदत्तस्य चेति द्वाभ्या सम्बन्धो भवति तथा राज
 पुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यात्, अतो यस्य विशेषस्य भावादय विशेष
 स एकार्थीभावः, भाष्योक्ताश्चापरे विशेषा सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टम-
 न्यतरेणाभिसम्बन्धः स्वरभेदश्च सख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनवि-
 शेषणं च योगश्चेति, तथा सुपि अलोपश्च भवति वाक्ये राज पुरुषो
 नीलमुत्पलमिति, समासे तु द्वयोरेकस्मिन्विशिष्टार्थे वृत्ते पृथगर्थभावात्स्व-
 भावत एव विभक्तिर्निवर्तते सैव च स्वाभाविकी निवृत्तिः शास्त्रेणान्वा-
 ख्यायते 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो रिति प्रत्ययलक्षणेन नलोपादिपदकार्यं
 यथा स्यादिति पृथगर्थभावे तु पृथग्विभक्तिर्न भवति यथा वर्णेषु व्यवधानं
 च पृथगर्थत्वश्च दृष्टं राज ऋदुस्य पुरुष इति, असत्यदृष्टं, यथा राजपु-
 रुषश्चे न मध्ये पदान्तरं प्रक्षिप्यते प्रयोगनियमश्च पृथगर्थत्वे ऽदृष्टं
 राजः पुरुष पुरुषो राज इति, असति तु तत्र न दृष्टो यथा पुरुषपदे
 वर्णेषु स्वरभेदोपि पृथगर्थत्वश्च दृष्टो राज पुरुष इति द्वे अपि नित्स्व-
 रेणाद्युदात्तौ अभेदेन दृष्टो यथा पुरुष इति वृत्तौ चैकस्वर्थे दृश्यते ।
 किं च सख्याविशेषोऽवगम्यते पृथगर्थेऽपि राज राज्ञो राज्ञा पुरुष इति,
 वृत्तौ त्वभेदैकत्वसख्या गम्यते तदेत 'दलुगुत्तरपद' इत्यत्रोपपादयिष्याम ।
 व्यक्तं चाभिधानं पृथगर्थेषु तिष्ठति ब्राह्मणस्य कम्बल इति, वृत्तौ
 त्वैक्यं व्यक्तमभिधानं तिष्ठति ब्राह्मणकम्बल इति सन्देहो भवति सखुद्विवौ
 स्यात् ऋष्टीसमासो वेति, न चात्र स्वराच्चिर्णयः, वाक्येष्वामन्त्रितनिघात-
 कम्बलशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः समासेऽप्यन्तोदात्तता, उपसर्जनवि-
 शेषणं च व्याख्यातं, योगश्च भवति पृथगर्थेषु राज्ञो गौश्चाश्वश्च कम्ब-
 लश्चेति, वृत्तौ त्वैकार्थ्याद्वेदनिबन्धनस्य समुच्चयस्याभावाच्चशब्दो निव-
 र्तते राज्ञो गवाश्चकम्बला इति तदेतैर्विशेषैर्विज्ञायते सभिन्नोभयरूप-
 पर्यासूत्रकवदविभागापचो वृत्तावर्थे इति तेन राज पुरुषमानय राजपु-

वमानयेति च यद्यप्येक एवानीयत इति कार्ययोगिनोऽभेदस्तथाप्य
 भिधानप्रकारो भिद्यते यथा ब्राह्मणा शत भोज्यन्ता ब्राह्मणाना शत
 भोज्यतामिति तदेव वृत्तिवाक्ययोरर्थो भिद्यतइति स्थितम्, एव च तत्र
 तत्र वावचन चिन्त्यप्रयोजन भिन्नार्थया वृत्त्या वाक्यस्य बाधाऽप्रसङ्गात् ।
 अन्ये तु जहत्स्वार्थो वृत्तिरिति वदन्तो वर्तिपदानामानर्थक्यमेवाहुः, तत्तु
 न रोक्ष्यामहे । किं राजपुरुष इत्यत्र राजार्थो न गम्यते कोमिति चेत्सु
 हृषभाचानयन प्राप्नोति अथ गम्यते किं निबन्धना तस्यावगति, न ताव
 त्समासस्य तत्र शक्ति कल्प्या राजशब्दनिबन्धनायामपि तस्यामनर्थोभा
 वात् । न च वाक्ये राजपद व्युत्पन्न पुन समासे व्युत्पत्तिमपेक्षते ताव
 त्येव च प्रतिपद्यते राजार्थ, अतो न जहत्स्वार्थो वृत्ति, अर्थोभिधानप्रकार
 भेद इत्येतदेव सांप्रत, तत्र सम्बद्धार्याना ससृष्टार्थानामिति सामर्थ्यद्वय
 मपि स्थित परिभाषाप्रवृत्तौ हेतुर्नान्यतरत् यतो माभूद्व्यपेक्षामात्राश्रयेण
 सापेक्षस्यापि वृत्ति, यद्येव पराङ्मुखत्वावे विभक्तिविधाने च सा न प्रवर्त्तते
 तत्रैकार्थीभावस्यासम्भवात् माप्रवर्त्तिष्ट पराङ्मुखत्वावे तन्निमित्तग्रहण नोद
 यिष्यति विभक्तिविधानेपि क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाऽविनाभाविनी क्व चिद्व्यु
 त्पत्त्यर्थे क्व चिद्व्योमग्रहण क्व चितृतीयया योयस्याज्ञेय इति न कापिदोषः,
 अतएवानन्तरमपि पराङ्मुखत्वावमुल्लङ्घ्य समासमुदाहरति । 'वक्ष्यतीति' ।
 'समर्थग्रहण किमिति' । सूत्र किमर्थमित्यर्थ । नहि केवलेन पदविधियह
 खेन किञ्चित्क्रियते । 'पश्येत्यादि' । ननु च श्रितादिभिर्द्वितीया विशेषयि
 ष्याम श्रितादियोगे या द्वितीयेति, एवमपि सापेक्षस्य प्रसङ्गो महत्कष्ट
 श्रित इति, भवति ह्यत्र श्रितादिनिमित्ता द्वितीया समर्थग्रहणे तु सति न
 भवति, यद्यप्यत्र वाक्यावस्थाया व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमस्ति वृत्त्यवस्था-
 यान्तु नैकार्थीभावः सम्भवतीत्यवोचाम, कथं तर्हि देवदत्तस्य गुरुकुलमिति
 सम्बन्धस्य वृत्तिः । नात्र गुरुणा देवदत्तस्य सम्बन्ध किं तर्हि समुदाहरेण
 गुरुद्वारात्कृतं कुलेन सम्बन्ध इत्यर्थोऽगुरुणापि योगो भवति । उक्तं च १,

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

सम्प्रश्यावयवास्तेपि युज्यन्ते तद्वृत्ता सह ॥

इति, अथ वा परिपूर्णार्थस्यान्येन सहैकार्थीभावः स्वार्थपरिपूर्तिश्च सम्बन्धिशब्दस्य प्रतियोगिनेति भवति तदपेक्षस्यापि वृत्तिः । उक्तं च

सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वं प्रयुज्यते ।

स्वार्थवत्सा व्यपेक्षास्य वृत्तावपि न हीयते ॥

इति, किं त्वं करिष्यसीत्यादि अत्र शक्यं वक्तुं, 'तत्कृतार्थेनेति' ।

तच्छब्दः प्रकृतपरामर्शाय तृतीयान्तः समस्यते तदर्थेन यः कृतो गुणस्तद्वृत्तनेनेति, अत्र च यस्य समासः शङ्क्यते शङ्कुलयेति न तदर्थेन कृतं खण्डनं यदर्थेन च कृतं खण्डनमुपलेनेति न तस्य समासः शङ्क्यतइति न भविष्यतीति तस्मान्महत्या शङ्कुलया खण्ड इति सापेक्षमुदाहरैष्य, 'गच्छ त्वं यूपायेति' । गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी । यद्वा क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणीति यूपमाहृतं गच्छेति अत्राप्येतदर्थत्वादेव दारुणो न भविष्यतीति सापेक्षप्रत्युदाहृतैश्च महते यूपाय दार्वेति । 'यणादेशो नित्यश्च तुभ्यवतीति' । द्वावप्येतौ वर्षविधी, नित्यस्तुक् च 'दीर्घा' दित्ययमेव यस्तु 'पदान्ताद्वे'ति विकल्पितस्तुक् स पदविधित्वादत्र न भवति । अन्ये तु यणादेशोऽनित्यश्च तुभ्यवतीत्यकारप्रश्लेषवर्षयन्तः 'पदान्ताद्वे'ति विकल्पितस्तुभ्यवतीति व्याचक्षते । नन्वसौ पदविधिर्नेति, आह, तत्रान्तग्रहणं न कर्तव्यं प्रकृतेन दीर्घेण पदस्य विशेषणादेव दीर्घान्तस्य पदस्येति सिद्धम् इव सिद्धेन्तग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं पदान्तस्य दीर्घस्य वर्षस्य विधिस्तुक् यथा स्वादीर्घान्तस्य पदस्य मा भूदिति ॥

"सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" ॥ 'परस्याङ्गवदिति' । तस्यैव पदस्यामन्त्रितस्याङ्गवदेकदेशवद्वृत्तिः तद्वृत्त्येन वृद्धतइत्यर्थः । 'तादात्म्यातिदेशोयमिति' । अङ्गशब्दस्यावयवचनत्वात् तस्यामन्त्रितस्यात्मा तदात्मा तस्य भावस्तादात्म्यं तत्स्वभावत्वमित्यर्थः, एतदेव स्पष्टयति । 'सुब'

न्तमिति । अनुप्रविशति अन्तर्भवति सुबन्तामन्त्रितसमुदाय एकस्मिन्ना
मन्त्रिते सपत्रे य स्वर शक्यते कर्तुं स कर्त्तव्य इत्यर्थः, क पुनरसौ आ
द्युदात्तत्वं समुदायस्य च पदात्परत्वे निघात । 'कुण्डेनाटञ्जिति' । नन्वत्र
सति तावत्पराङ्गवद्भावे समुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातश्च असत्यपि
कुण्डशब्दो 'नव्विषयस्यानिसन्तस्ये' त्याद्युदात्त पदात्परमामन्त्रित निह
न्यते यदा तद्व्यटञ्जित्येतत्पादादौ वर्त्तते तदा नास्ति निघात इति द्वयोरा
द्युदात्तत्वं स्यात् । किं च पुल्लिङ्गोपि कुण्डशब्दोऽस्ति

पत्या जीवति कुण्ड स्यान्मृते भर्त्तारि गोलक ।

इति, कुण्डञ्जिति च ज्ञानपदादिसूत्रेण ङीप् भवति । 'परशुना
वृश्चञ्जिति' । आङ्परयो खनिश्चभ्या डिञ्चति कुप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्त
परशुशब्दः, मद्रशब्दो मदेश्चेति रक्प्रत्ययान्तः, कश्मीरशब्दो घृतादित्वाद
न्तोदात्तः, 'सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहण' तस्यामन्त्रितवाच्यस्या-
र्थस्य यन्निमित्तं तदभिधायैव सुबन्त पराङ्गवदित्यर्थः, उदाहरणेषु तृतीया
न्तस्य तावन्निमित्तत्वमस्त्येव ब्रह्मन्तस्याप्यस्ति, भृत्यनिमित्ता हि राजता
देशनिमित्ता वा, एव गोषु स्वामिन्नित्यत्रापि भवति, तन्निमित्तत्वा
भावे तु न भवति मरुत्वा इन्द्र वृषभो रणाय, महद्विरिन्द्र सख्य ने अस्तु,
मथामिरिन्द्रमार्थिनम्, एतेनाने ब्रह्मणा वावृधस्व, तत्रेणाने स्वायु
स्सर्भिरस्व, मित्रेणाने मित्रधेयेयतस्व, 'सुबिति किमिति' । तन्निमित्तग्रह
णादेव तिङन्तस्य सिद्धो निरास इति प्रश्नः । 'पीड्ये पीड्यमानेति' । नहि
सूत्रकारो वा तैत्तिककारवचनेनातिव्याप्तिनिवारणं मन्यत इति भावः । पीड
अवगाहने चुरादिणिच् उभयत्र कर्मणि लट्, एकत्रोत्तमैकवचनमिड्, अप
रत्र शानच्, यकि णिलोपः, तास्यनुदात्तेदिति इटोनुदात्तत्वं, यक प्रत्य
यस्वरः, 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्येकार उदात्तः, पीड्यमानेत्यत्रामन्त्रि
तन्निमित्तः, ननु च समर्थग्रहणानुवृत्त्यैवात्र न भविष्यति, अस्यत्राणि
सामर्थ्यः, कथं, सम्बोधनपदं क्रियाया एव विशेषकं तथा च ब्रजानि
देवदत्तेत्यत्रामन्त्रितनिघातो भवति । उक्तं च ।

सम्बोधनपद यद्यत्तत्क्रियाया विशेषकम् ।

ब्रजानि देवदत्तेति निघातोच्च तथा सति ॥

इति । अथ वा हेतुहेतुमद्भावलक्षणोच्च सम्बन्ध , हे पीड्यमान त्वत्पीडयाहमपि पीड्यइति । 'गेहे गार्ग्य इति' । गेहशब्द उष्कादित्वादन्तोदात्त , एकस्यामासनादिकाया क्रियाया द्वयोरपि कारकत्वात्तद्द्वारेणास्ति सामर्थ्यम् । 'परग्रहण किमिति' । सचिधानादामन्त्रितस्यैव भविष्यतीति प्रश्न , 'पूर्वस्य मा भूदिति' । निमित्तभावएवामन्त्रितस्योपजीवतया पूर्वस्यापि स्यादिति भाव , एव च पूर्वस्यामन्त्रितत्वमतन्त्र गार्ग्य कुण्डेनाटचित्यादावपि भवति सनिधानादामन्त्रितत्वमपि तन्त्रमिति चेत् यद्येव परमेव सनिहितमिति न पूर्वं प्रत्यङ्गत्वप्रसङ्ग देवदत्त कुण्डेनाटचित्यत्र पूर्वं प्रत्यङ्गत्वे सति समुदायस्याद्युदात्तत्व शेषनिघात , अटचित्यामन्त्रितनिघात इति स्वर , परग्रहणे तु सति देवदत्तशब्दस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्व तथा कुण्डेनाटचित्यस्यापि निघातस्तु न भवति 'आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवादि' ति देवदत्तशब्दस्याविद्यमानत्वात् । कुन्दसि तु परमपि पूर्वस्याङ्गुवदिष्यते । आ ते पितर्महता सुवमेतु पितरित्यनेन सह महतामित्यस्यापि निघात । 'यथा मृत्पिण्डीभूत इति । यथा लभेतित्यन्वय । अमृत्पिण्डो मृत्पिण्ड , सपक्षो मृत्पिण्डीभूत , तत्र सुबन्तस्य मृत्पिण्डात्मना परिणामासम्भवा देकीभावप्रतिपादनपरमेतत् , मृत्पिण्डइवैकतामापन्न इत्यर्थे । यद्वा पिण्डीशब्दोऽप्यस्ति प्रविष्ट पिण्डीमिति तस्याय प्रयोग , भूतशब्द उपमार्थे पितृभूत इति यथा , किमर्थे पुनरेवभूतस्य स्वरप्राप्तये यन्न इत्यत आह । 'उभयोरपीति' । अस्य प्रत्यङ्गग्रहणे कार्यव्यपदेशश्चास्त्राणामन्यतमातिदेश स्याद् यथा परस्य कार्यमामन्त्रितस्य स्वर आमन्त्रितव्यपदेश स्वरशास्त्र वा तथा सुबन्तस्यापि तद्ववतीति , एव चोभयोरुदात्तत्व स्यात् । ननु च यदात्परस्य निघातादुभयोरनुदात्तत्व माभूदिति वाच्य , सत्यम् । आमन्त्रितस्यापादादित्वे सति , पादादित्वे तदुक्तम् । 'वत्करण किमिति' । परत्र परशब्दप्रयोगादेव

वत्यर्थो लप्स्यत इति प्रश्न । 'स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति' । नन्वेन क्वाचित्क
 त्वमस्योच्यते, एव हि विषयविभागो न ज्ञायते क्वाङ्गवद्भवति क्व नेति, नापि
 क्वादाचित्कत्वं कदा चिदङ्गवत्कदा चित्तेति, एव हि सर्वत्र विकल्प, स्यात्
 तस्मादयमन्त्रार्थ असति वदुहणे आम् कुण्डेनाटञ्चिति स्थिते अटञ्चित्यस्य
 निघाते प्राप्ते कुण्डेनेत्यस्यानुप्रवेशात्कुण्डेनाटञ्चित्येकमामन्त्रित सपत्र न
 च तदेकान्तरमिति प्रतिषेधाभावाद्भिघात एव स्यात्, वत्करणे तु सति
 अटञ्चित्यस्य तावदेकान्तरत्वाद्भिघातप्रतिषेधे आद्युदात्तत्वं प्राप्तं तस्या
 दशाया कुण्डेनेत्यस्यानुप्रवेशात्समुदायस्याद्युदात्तत्वं भवति, तदेव समु
 दायस्यानैकान्तरत्वेपि अटञ्चित्यस्य यदेकान्तरत्वं वत्करणेन लब्धं तेनैव
 समुदायस्य निघातनिवृत्तिराद्युदात्तत्वं च भवति । 'कूपे सिञ्चति' । अत्र
 पराङ्गवद्भावे सति ऐक्यपञ्चात्पत्वप्रसङ्गः स्वाश्रय पदादित्वं भविष्यति
 सर्वोतिदेशेषु ह्यविरुद्धं स्वाश्रयं भवति, किं च नात्रातिदेशिक सकारस्य
 किञ्चिच्छास्त्रीय कार्यमस्ति अतोपि स्वाश्रयं भवत्येव, यथा नमते दण्ड
 स्वयमेवेत्यत्र यक्प्रतिषेधे शष्, इदं तर्हि चर्मं नमन् अत्र पराङ्गवद्भावे
 सति समानपदस्थत्वात् णत्व स्यात् सत्यपि समानपदत्वे । 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञा
 यामग' इति नियमादसञ्ज्ञाया न भविष्यति, नायं नियमस्य विषय-
 पूर्वपदशब्दो हि समासावयवे कृत्, तेन समासएव नियमः, अथ तु
 पूर्वेषु शब्द पूर्वेषु पूर्वपदादित्यविशेषेण नियमो व्याख्यायेत ततः स्वरग्रहण
 शक्यमकर्तुम् अक्रियमाणे च तस्मिन्समानाधिकरणस्योपसंख्यानमित्येत
 दपि शक्यमकर्तुम्, कथं परस्याङ्गवद्भावे कृते चिणो लुङ्न्यायेन विषयभेदा
 त्त्वन्नस्यावृत्तौ पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो भविष्यति, सति तु स्वरग्रहणे
 स्वरादन्यत्र पराङ्गवद्भावे पराङ्गवद्भावो न सिद्धतीति कर्तव्यं, नन्वसति
 स्वरग्रहणे परशुना वृश्चचित्यत्र वृश्चचिति प्रातिपदिक, न च प्रत्ययल
 स्येनाप्रत्यय इति प्रतिषेधः, 'न ङिस्सबुद्धो' इति निषेधाल्लिङ्गात्, तत्र
 क्वाङ्गवद्भावे प्रातिपदिकानुप्रवेशा 'त्सुपो धातुप्रातिपदिकयो' इति लुङ्-
 लुक् प्रत्ययेन स्वरग्रहणे तु सति सुबुक्कि कर्तव्ये पराङ्गवद्भावः ।

नैतदस्ति । पराङ्गवदित्यामन्त्रित सनिधानात्परशब्देन गृह्यते तस्य रूपस्य सुबन्तैकान्तत्वात्सुबन्तकार्येण पराङ्गवद्भावो न प्रातिपदिककार्ये । 'उच्चैरधीयानेति' । उच्चैर्नचि शब्दौ स्वरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ अधिकरणशक्तिप्राधान्याच्च तस्मिन्निमित्तं च ॥

“प्राक्कडारात्समास” ॥ ‘यथा सादृश्यइति’ । अनन्तरसूत्रातिक्रमे न किञ्चित्कारणं, ननु प्रत्यय इत्यादिवत्समास इत्येव स्वरितत्वादधिका रोस्तु किं प्राग्वचनेन तत्राह । ‘प्राग्वचनमिति । प्राक्कडारादित्यवधिनिर्देश इत्यर्थः । ‘सज्ञासमावेशार्थमिति’ । अन्यथैकसज्ञाधिकारात्पर्याय स्यात्, अ वधिनिर्देशे तु सति तत्सामर्थ्यात्प्राग्वहणमावर्त्तते तेन प्राक् समाससज्ञा भवन्ति समासा सन्तोष्ययीभावादिसज्ञा इति समावेशसिद्धिः, अथ वा क डारादिति पञ्चम्यैव प्रागिति दिक्शब्दोद्धाहरिष्यते, न च परानित्यस्या ध्याहारप्रसङ्गः, तदध्याहारे हि दिक्समासे बहुव्रीहौ तृतीयासमासे वृद्धे च समास इत्याद्यनुपपन्नं स्यात् कडारात्प्राङ्निर्दिष्टाना समासस ज्ञाया अभावात्, तस्मात्प्रागित्येवाध्याहरिष्यते नार्थः प्राग्वचनेन तत्राह । ‘प्राग्वचनमिति’ ॥

“सह सुपा” ॥ सहवचन किमर्थं यावता तृतीयैव सहार्थमाहोष्यति यथा वृद्धो यूनेति, सहभूतयो समाससज्ञा यथा स्याद् एकैकस्य मा भूद्, अन्यथा पुत्रेण सहागतं वितेत्यत्र यथा द्वयोरप्यागमनेन सम्पन्नं संव समाससज्ञापि प्रत्येकमेव स्यात्, सहग्रहणे तु सहभूतयोरैका सज्ञा भवति । किं च स्याद् यद्वैकैकस्य सज्ञा स्यात्, इह चकपाद इति समासान्त प्रसज्येत द्वौ च स्वरा स्याता ‘कृतद्वितसमासाश्चे’त्यत्र तु समासश्च समासश्चेत्येकशेषो व्याख्यास्यते तेन समाससमूहस्य सज्ञाविधिर्नियमार्थ इति वाक्यस्य न भविष्यति, अन्यथा त्वैकैकस्य समासस्य प्रत्ययान्त त्वाद्धिधार्थं समासग्रहणं स्यात्, ‘समासाच्च तद्विषया’दित्यत्रापि प्रातिपदिकादित्यनुवर्त्तते समूहस्य च प्रातिपदिकत्वं न त्वैकैकस्य समासस्येति

समासादित्येकत्वाविवक्षया समूहादेव सिद्धं प्रत्यय, तदेव समुदायस्य यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति सहग्रहणं, नैतदस्ति प्रयोजनं, समास इति महती सज्ञा क्रियते ऽन्वर्थसज्ञा यथा विज्ञायेत यस्मिन्समुदाये पदद्वय परस्परं समस्यते स समास, हलश्चेत्यधिकरणे घञ्, तस्मादनर्थकं सहग्रहणं तच्चाह । 'सहग्रहणं योगविभागार्थमिति' । सहेत्येको योग, सुबि-
त्येव, सुप् सह समस्यते केन पदविधित्वात्समर्थेन । 'अनुव्यचलदिति' । तत्र सुदित्येकत्वस्य विवक्षितत्वाद्दे पूर्व समास पश्चादनो, तत्र नित्यसमासत्वाद्दे शाकलाभावः, समासान्तोदात्तत्वं तु न भवति 'तिङ्गुतिङ्' इति निघातात्, अत्रो 'र्गतिर्गता' विति निघातः, वेर्यणादेश उदात्तस्वरितयोरित्यट् स्वरितत्वम् । अन्ये तु सति शिष्ट समासान्तोदात्तत्वं भवतीत्याहुः । विभक्तिस्तु सत्यपि समासत्वेन प्रातिपदिकत्वे न भवति तिङ्गे कत्वस्योक्तत्वात्, यद्वा वचनग्रहणमुक्तेष्वप्येकत्वादेषु यथा स्यादिति प्रथमैकवचनं हल्ङादिलोपः, एव चैकपद्यादामनुव्यचलद्वेवदत्तेत्या 'म एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक' इति निघातप्रतिषेधो भवति । योगविभागश्चेष्टसिद्धार्थ इत्यतिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः ॥

“अव्ययीभावः” ॥ इह लघ्वर्थे सज्ञाकरणमित्येकादश सज्ञा कार्यं किमर्थं महती क्रियत इत्याह । 'अन्वर्थसज्ञा चेयमिति' । अनव्ययमव्ययीभाव इत्यव्ययीभावः, भवतेर्णे उपसर्ख्यानमिति शाप्रत्यय, अन्वर्थत्वे किं सिध्यतीत्यत आह । 'तेनेति' । पूर्वपदग्रहणमव्ययस्योपलक्षणार्थं सूप प्रति शाकप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्याच्च स्यात्तस्मादव्ययीभावेऽव्ययार्थं प्रधानमिति सूच्यते, एव ह्यव्ययानव्ययसमुदायोऽव्ययधर्मलाभादव्यय भवतीति, किं सिद्धं भवति, समृद्धा मद्रा सुमद्रा इत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावस्यातिप्रसङ्गं परिहृतो भवति, पारेणङ् द्विमुनि उन्मत्तगङ्गमित्यादौ च वचनादव्ययीभावः, एव चानव्ययमव्यय भवतीत्यन्वर्थतयैवाव्ययकार्यस्यापि लाभादव्ययीभावश्चेत्येतदपि न वक्तव्यं, लुङ्मुखस्वरोपचारात् प्रवेत्तमिति परिगणनं वक्ष्यामीत्येवमर्थं तदिति चेत्, अत्रैव परिगणनं यान्त्वर्थत्वेन वा विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमीयताम् ॥

“अथय विभक्तिसमीपसमृद्धिद्वयार्थाभावात्प्रत्ययासम्प्रतिशब्दप्रा-
दुर्भावपश्चादर्थानुपूर्व्ययोगपक्षरूपादृश्यसम्प्रतिसाकल्यान्तवचनेषु” ॥ अ-
तत्त्वादव्ययस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि न समासस्येत्याह । ‘विभक्त्या-
दिष्विति’ । ‘समस्यतइति’ । यद्यपि समास इति सञ्ज्ञामात्रं विधीयते
तथाप्ययमनुधबोधनाय भिन्नयोः शब्दयोः सश्लेष प्रक्रियाया क्रियतइति
समस्यतइत्युक्तम् । ‘वचनग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बध्यतइति’ । तच्च कर्म
साधनं विभक्त्यादिभिः समानाधिकरणं, विभक्त्यादिषु वाच्येषु यदव्यय-
वर्त्तते विभक्त्यादीनर्थान्यदव्ययं वक्ति द्योतयतीत्यर्थं, विभक्तिशब्देन कार-
कशक्तिरभिधीयते विभज्यते ऽनया प्रातिपदिकार्थे इति वृत्त्वा । ‘स्त्रीष्व-
धिङ्प्रत्येति’ । स्त्रीषु कथा प्रवर्त्यतइत्यन्वयः । अधिङ्प्रत्येति, प्रस्तुत्येति ।
सनिधानाच्च स्त्रिय एव प्रस्तुत्येति गम्यते स्त्राविषया कथा प्रवर्त्यत-
इत्यर्थः । प्रायेण तु प्रवर्त्ततइति पाठः । तत्र भिन्नकर्तृकत्वात्काप्रत्ययस्या-
नुपपत्तिः, पुरुषा प्रस्तुवन्ति कथा प्रवर्त्ततइति । अत्राहुः । अधिङ्प्रत्य-
या कथा सा स्त्रीषु प्रवर्त्ततइत्यर्थः, तत्र प्रस्तावने कथने च कर्त्तुरेकत्वा-
त्सिद्धं तत्वाप्रत्यय इति । अन्ये त्वाहुः । द्वयस्य कथा कर्त्तव्यकथेत्यर्थः, सा
स्त्रीषु अधिप्रवर्त्तते स्त्रीष्वधीति च प्रक्रियावाक्यं न त्वेतत्प्रयोगार्हं समा-
सस्य नित्यत्वात् । ‘अधिस्त्रीति’ । ‘अव्ययीभावश्चे’ति नपुसकत्वाद्भस्वो-
नपुसकइति ह्रस्वः । ‘सप्तम्यर्थेव्ययमिति’ । विभक्तिवचनता दर्शयति ।
‘उपकुम्भमिति’ । कुम्भस्योपेति प्रक्रियावाक्यं षष्ठ्यन्तेन समासः । ‘दु शक-
दुर्भवन्नमिति’ । मनुष्यजातिवचनौ शक्यवनशब्दौ, किमर्थं पुनर्वद्विग्रहण-
मर्थभावाद्इत्येव सिद्धं, न सिद्धमिति, येन समस्यते तदर्थस्याभावोर्थाभावः,
न चात्र शकानामभावः किं तर्हि तदीयाया ऋद्धेः, अर्थाभाव इत्यर्थ-
ग्रहणं यत्र धर्मस्वरूपस्यैवभावस्तत्र यथा स्यात् धर्ममात्रप्रतिषेधे मा-
भूत्, तद्वथा ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पादितत्वेन कस्य चिद्ब्राह्मणत्व-
प्रसज्य प्रतिषेधति नाय ब्राह्मणो यस्मिन्नुन्नयति, इतरेतराभावे च मा-
भूत् गौरवो न भवतीति अत्रापि वस्त्वन्तरं प्रतिषिध्यते च धर्मस्व-
रूपम्, अतिशीतमित्यर्थाभावः कालानवच्छिन्नोऽभाव आशीयते इह

तु सप्रत्यभाष इत्यवयवस्य भेदेनोपादानम् । 'अतितैसुकमिति' । तिस्रकाम नाम याम तिस्रभावे सज्ञाया कन्युपसङ्ख्यान, तत्र भव तैसुकमाच्छादन तच्च कालविशेषउपभोग्यम्, उष्णो शीतो वा ऽतिशब्दो नेदानीमित्यस्यार्थं वर्त्तते, उपभोगक्रिया च वृत्तौ स्वभावादेवान्तर्भवति यथा दध्युपसिक्तं श्रोदनो दध्यादन इति तद्वद्वारेण पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यं नेदानीमुपभोगार्हं तैसुकमाच्छादनमित्यर्थः । आच्छादनापेक्षस्यापि तैसुकशब्दस्य गमकत्वात्समास, नात्र तैसुकस्य कालानवच्छिन्नोभावो नापि सप्रति तस्याभावः किं तर्हि तदुपभोगस्येत्यर्थाभावादित्ययाच्चासप्रति भिद्यते । 'तत्पाणिनीति' । तच्छब्दो निपातोप्यस्ति । 'प्रत्यर्थमिति' । अर्थमर्थं प्रतीति वाक्यमप्यत्र भवति भाष्यप्रयोगात्, यदि वा नात्राख्यय वीप्सावृत्तिः किं तर्हि कर्मप्रवचनीयत्वात्सम्बन्धमवच्छिनत्ति वीप्सा तु द्विर्वचनद्वयोत्पा, अनुपूर्वस्य भाव आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादित्वात्पञ्च, अत्र भित्तिरणात्स्त्रियामपि भवति तस्य प्रयोग, एव ज्येष्ठानुपूर्व्येति । 'सचक्रमिति' । सहशब्दस्य समास, 'अव्ययीभावे चाकाल' इति सभाव, एवमुत्तरेष्वप्युदाहरणेषु । 'गुणभूतेपीत्यादि' । यदि सादृश्यइति नेच्येत पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभाव इति यदा सादृश्य विशेष्यत्वात्प्राधानं तदैव स्यात् सादृश्यं किञ्चेति, गुणभूते न स्यात् । 'सादृशं किञ्चेति' सादृश्यवत्तं प्राधान्यदर्शनेन सादृश्यस्य गुणभाव दर्शयति । 'सकिञ्चीति' । पूर्ववद्भुत्व, अपचितपरिमाणं शृगालं किञ्ची, अप्रसिद्धोदाहरणं चिरन्तनप्रयोगात् । सम्यत्तिशब्दस्य समृद्धौ कृत्वात्पुनरुपादानं व्यर्थमित्याशङ्काह । 'सम्यत्तिरनुरूप आत्मभाव इति' । 'सब्रह्म जाभ्रवाणामिति' । तेषामनुरूपो ब्रह्मभाव इत्यर्थः । 'सवृणमिति' । न चात्र वृणभक्षणा वास्तवमित्याह । 'न किञ्चिदिति' । वृणभक्षणाप्रधिकार्यस्तद्वचनेन किञ्चिदभ्यवहायै न परित्यजतीत्ययमर्थः प्रतिपाद्यते वृणानि भक्षयन्कथमन्यत्परित्यजेदिति । 'प्रसिद्धापेक्षयेति' । इदानीमेतावान्प्रदेशोऽप्येत्य इति यावत् प्रदेशस्य परित्यजस्तद्वचनं समाप्तिरन्तः, स चासकलेष्वध्ययने भवतीति भावः । 'सप्रतीति' । अन्वयः शब्दास्तदर्थं गत्या वर्त्तन्ते तदानीं परित्यज्येतस्य

प्रदेशस्यान्यादिरन्तो न तु तत परेणाध्ययन नास्ति ततश्च न साक
ल्यमित्याह । ‘इयमिति’ ॥

“यथा ऽसादृश्ये” ॥ सादृश्ये समासस्य पूर्वैर्गैव सिद्धत्वादसदेहाय
सादृश्ये यथेत्यवचनाच्च नञोत्र प्रश्लेष ‘असादृश्यदति किमिति’ । सूत्र
किमर्थमित्यर्थः । ‘यथा देवदत्त इति’ । देवदत्तस्य यज्ञदत्त प्रत्युपमानस्य
यथाशब्दे व्योतयति, तत्रोपमानस्योपमेयापेक्षत्वेऽपि यथादेवदत्तश-
ब्दयो सामर्थ्यात्परस्परं समासप्रसङ्ग इति भावः । अथ पूर्वैर्गैव
सादृश्यदति वा यथार्थ इति वा कस्मान्न भवतीत्याह । ‘पूर्वैर्गैवेति’ ॥

“यावदवधारणे” ॥ ‘यावन्त्यमन्त्राणीति’ । यावदित्यव्यय चास्ति
तद्वितान्तं च विद्यते ऽतो नित्यसमासेऽपि तद्वितान्तेन विग्रहः ॥

“सुप् प्रतिना मात्रार्थे” ॥ ‘अस्त्यत्र किञ्चित्सूप इति’ । किञ्चिद्वि-
त्यव्यय सूप इति पुल्लिङ्गेन समानाधिकरणम् । ‘सुबिति वर्तमान इति’ ।
सुबामन्त्रित इत्यतः । ‘अव्ययनिवृत्त्यर्थमिति’ । पूर्वं हि सुब्रह्मसमव्य-
यब्रह्मेण सम्बद्धं तथा च पूर्वसूत्रेऽव्ययस्यैव ग्रहणादनव्ययेन सह विग्रह-
कृतं स्वरादीनां च द्वेषामन्यमर्हादिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्व-
प्रधानतादर्शनान्मात्रावतिवृत्तिरिविद्वेत्यव्ययस्यैव समासः स्यात् ॥

“अक्षशलाकासङ्ख्या परिणा” ॥ ‘अक्षशलाकासङ्ख्याशब्दा इति’ ।
अक्षशलाकाशब्दो सङ्ख्यावाचिनश्च शब्दा इत्यर्थः । क्वचित्त्वक्षशब्दः शला-
काशब्दः सङ्ख्याशब्दाश्चेति पाठः । ‘कितव्यवहार इति’ । कित्वा दू-
तकामास्तेषां व्यवहारे ऽक्षशलाकानां पातनं तत्रैवायं समास इष्यते, क्त्व-
श्चभिधानस्वाभाष्याल्लभ्यते । ‘सर्वउत्ताना इति’ । शलाकानामपि प्रकृत-
त्वात्सर्वे च सर्वाश्च सर्वे, उत्तानाश्च उत्तानाश्च उत्ताना, अवाञ्चश्चावा-
च्यश्चावाञ्च, ‘पुमान्निस्त्रये’ ति पुंस शेषः, ‘तस्यैवास्येति’ । पातयितु-
रित्यर्थः । विपातः, पराजयः । अन्यथापाते सति, जयं यादृशं पातं सर्वं
उत्तानां पतन्त्यवाञ्चो वेति ततोऽन्यादृशेषु केषु चिदुत्तानेषु केषु चिदवाञ्च-
पतत्स्वित्यर्थः । ‘अक्षेणेति’ । वृत्तापेक्षया कर्त्तरि वृत्तीया । ‘परमेणेति’ ।
अतिशयेनातः परमित्यर्थः । ‘पञ्चपरीति’ । न भवतीति यावत्, अस्योप-

पादन श्लोकेन क्रियते । 'पञ्चसु त्वेकरूपेष्विति' । अत्रापि पुस शेषः ।
 एकरूपास्त्विति प्रायेणापाठः । तत्र शलाकानामेव ग्रहणम् । 'जय एव
 भविष्यतीति' । लटोर्यो मृग्य, यत् पञ्चस्येकरूपेषु जय एव भवति तेन पर-
 मेण चतु परीत्यन्वयः । 'अज्ञादयस्तृतीयान्ता इति' । अन्यथा वृत्तावय-
 समास इष्यते तत्र चाज्ञादीना कर्तृत्वात्तृतीयैव युक्तेति भावः । 'पूर्वाक्त-
 स्येति' । पूर्ववृत्तस्येत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वातूना वचिरिह वर्त्तने वर्त्तते तद्वेव
 यथा न तद्विति तच्छब्देन परामृश्यते, पूर्वजये वृत्तस्याज्ञादेर्यथा तद्वृत्तमभूत्
 यदि सप्रति तथा न भवति एव समासो भवतीत्यर्थः । पूर्वाक्तस्येति
 सामान्यापेक्षमेकवचन जयकाले ऽज्ञादीना यदेकरूप वर्त्तनं तद्विपरीति
 वर्त्तने परिणा व्योत्ये समास इति यावत् । 'एकत्वे ऽज्ञशलाकयोरिति' ।
 अज्ञशलाकाशब्दयोरेकवचनान्तयो समास इत्यर्थः । इदमप्यभिधानस्वा-
 भाव्यादेव लभ्यते, अन्यथा राजपुरुष इत्यादाविवाभेदैकत्वमवगम्येत न तु
 शुद्धमेकत्व, प्रायेण तु कितव्यव्यवहारे च एकत्वेज्ञशलाकयोरिति श्लोक-
 रूपेण पठ्यते तत्रार्थान्तरं मृग्य सहिताकार्यप्रसङ्गश्च । कितव्यव्यवहार-
 इति किम् । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वशकटे । एकत्वइति किम् ।
 अज्ञाभ्यामक्षैर्वा इदं न तथा वृत्तम् । अज्ञादय इति किम् । प्रसङ्गेनेदं
 न तथा वृत्तं यथा पूर्वजये, परिण्येति वचनात्सुबन्तमात्रेण न भवति ॥

“अपपरिबहिरञ्च पञ्चम्या” ॥ ननु बहि शब्देन योगे न
 केन चित्पञ्चमी विधीयते तत्कथं तस्य पञ्चम्यन्तेन समासः, बहिर्गते
 सामादित्यत्र त्वसामर्थ्याच्चैव समासेन भवितव्यमत आह । 'बहि शब्दे-
 नेति' । न च वचनसामर्थ्याद्बहि शब्दस्यापञ्चम्यन्तेन समासो भवत्विति
 वाच्यम् । पञ्चमीग्रहणाद्, इह ह्यपपरिशब्दौ परस्परसाहचर्यादुर्जनार्थौ
 गृह्येते तौ च कर्मप्रवचनीयौ तद्वोगे च पञ्चम्येव विहिता अञ्चतिर-
 प्यपपरिसाहचर्यादव्ययमेव गृह्यते तद्वोगेपञ्चत्तरपदलक्षणा पञ्चम्ये
 वास्ति तदेतत्पञ्चमीग्रहणं ज्ञापयति षष्ठीविषये बहिव्योगे पञ्चमी
 भवतीति ॥

“आङ्मर्यादाभिविद्यो” ॥ मर्यादाभिविध्योरिति शक्यमकर्तुं

कथं, पञ्चम्येति वर्तते आङ्गा च कर्मप्रवचनीयेनैव योगे पञ्चमी विहिता
एतयोश्चैवार्थयोराङ्ग कर्मप्रवचनीयसङ्गा 'आङ्मर्यादावचन' इति, तत्र
हि वचनग्रहण मर्यादोक्तिमात्रे यथा स्याद् इत्यभिविधावपि भवति
तत्रैव वाभिविधियग्रहणमेवास्तु ॥

“लक्षणैनाभिप्रती आभिमुख्ये” ॥ ‘अभ्यग्नि प्रत्यग्नीति’ ।
अग्नि प्रतीति विग्रह, ‘अभिरभागे लक्षणैत्यभ्युतेति चाभिप्रत्यो
कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया, तत्राग्निर्लक्षण तेन हि शलभाना पातो
लक्ष्यते, अभिप्रती च लयलक्षणभाव द्योतयित्वाभिमुख्यमपि द्यो-
तयत । ‘क्षुद्र प्रतिगत इति’ । क्षुद्रादागतस्तमेव प्रतिगत प्रतिनिवृत्त
इत्यर्थे । अत्र प्रतिगमन प्रति कर्मत्वेन विवक्षितत्वात्क्षुद्रो लक्षण न
भवति । ‘येनाग्निस्तेन गत इति’ । येन देशेनाभिर्गतस्तेनेति प्रतीति
भवति, गमनस्याग्निर्लक्षणमाभिमुख्य चास्ति येन तेन शब्देन सह
समास स्यात् । ‘अभ्यङ्गा प्रत्यङ्गा इति’ । अभिनवोङ्गा आसा प्रतिनवोङ्गा
आसामिति बहुव्रीहि, अङ्गो न भवति गवा लक्षणमाभिमुख्य तु नास्ति,
ननु च सति सम्भवे ऽव्ययार्थे प्रधानेव्ययीभाव इत्युक्त कथमत्र प्रसङ्ग,
एव तर्ह्येतज् ज्ञापयति भवत्यत्र प्रकरणे बहुव्रीहिविशयेव्ययीभाव इति
तेन ‘सख्या वश्येन’ द्विमुनि व्याकरणमित्येतत्सिद्ध भवति ॥

“अनुर्यत्समया” ॥ यत्समयेति षष्ठी समासोय, कथं पुन
समयाशब्देन योगे षष्ठी, यावताभित परित समयेति द्वितीयया भवि
तव्यम्, नैष दोष । समयाशब्दस्य मुख्यार्थे सामीप्यम्, तद्योगे द्वितीया,
इह तु समयाशब्दवाचिन्यनुशब्दे समयाशब्दो वर्तते तदाह ‘अनुर्यत्स
मया’ । ‘समयावाचीति’, यस्य समयेति कोर्थे । समयावाचीत्यर्थे तदिह
मुख्येनार्थनायोगाद् द्वितीया न भवति, षष्ठ्येव तु भवति तस्याश्च स
मास, न च पूरणगुणेति प्रतिषेध, अनव्ययत्वात्, सामीप्ये हि वर्त-
मान समयाशब्दोऽसत्त्ववाचित्वादव्ययम् इह त्वनुशब्दे वर्तते तत्र
यथा ‘अभिरभाग’ इत्यादावनुकरणस्याव्ययसङ्गा न भवति तथास्यापि, एव

च यत्समयेत्यविभक्तिक सौत्रो निर्देश, वृत्तावपि यत्समयेति सूत्रानुकरणेन विभक्त्यभावः । 'तेनेति' । तद्वृत्तिना शब्देनेत्यर्थः । 'अनुवनमिति' । वनस्यान्विति सामीप्यसम्बन्धे षष्ठीसमासः, अस्यार्थमाह । 'वनसमयेति' ॥

“यस्य चायाम्” ॥ ‘लक्षणेनेति वर्ततइति’ । अन्यथा आयामो गङ्गाया इत्यस्यार्थेनुगङ्गमिति स्याद् अत्राप्यायामवाचित्वादनुवेवायामशब्देनोच्यते इत्याह । ‘अनुर्यस्यायामवाचीति’ । ‘अनुगङ्ग वाराणसीति’ । षष्ठ्यस्तेन गङ्गाशब्देन समासः । ‘गङ्गाया अन्विति’ । आयामो लक्षणत्ववानुना व्योत्यते लक्षणस्य लक्ष्यापेक्षत्वाल्लक्ष्य समासार्थ इत्यर्थोदुपमानोपमेयभावे समास इति वाराणस्या सामानाधिकरण्य गङ्गाया इवायामो यस्या, गङ्गेवायता वाराणसीत्यर्थः । तद्वदत्यन्तायतेत्यर्थ इति केचित् । तथा चानुगङ्गमेतत्सूत्रमित्येकशेषसूत्रे भागवृत्तिकार प्रयुङ्क्ते । नेति वयम् । किं प्रागायता वाराणसी उतोदगायतेति सदेहे इदमुच्यते अनुगङ्ग वाराणसीति, यथोदगायता गङ्गा तथोदगायता वाराणसीत्यर्थः । गङ्गायामानुसारेण वाराणस्यायाम् इत्यर्थः । ‘यमुनायामेन मथुरायामो लक्ष्यतइति’ । न यमुना स्वरूपेण लक्षणं किं तर्ह्यायामेन मथुरापि न स्वरूपेण लक्ष्यं किं तर्ह्यायामेन तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेदमुच्यते यमुनायामेन मथुरायामो लक्ष्यतइति ॥

“तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च” ॥ ‘समुदाया एव निपात्यन्तइति’ । गच्छे तथा पाठ एव तेषां निपातन, तेन शतृशानजाद्यपि भवति ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयो’ रिति च प्रक्रियाकार्यं न कर्तव्यमिति भावः । ‘अव्ययीभावसंज्ञानि भवन्तीति’ । समाससंज्ञापि विधेया उन्तोदात्तत्वं च । ‘प्रातिपदिकसंज्ञा च यथा स्यादिति’ । ‘तिष्ठद्गु कालविशेष इति’ । कालविशेष इत्येतदुत्तरैरपि सम्बध्यते, अत एवान्ते वक्ष्यति एते कालशब्दा इति, एतावत्कालविशेष इत्यस्याधिकार इत्यर्थः । ‘विभक्त्यन्तरेण न सम्बध्यन्तइति’ । अव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे प्रयोग एषा कर्तव्या

नान्यत्रेत्यर्थः । 'अन्यपदार्थे च वर्तन्तइति' । तिष्ठद् बहुद् आयतीगव
मित्येतैरप्यस्य सम्बन्धः, अन्यथा कालशब्दत्वायोगात् । 'चकारोवधार-
णार्थ इति' । अनेकार्थत्वाविपातानाम् । 'अपर समासो न भवतीति' ।
वृत्त्यन्तर न भवतीत्यर्थः । आतिष्ठद् जपन्सन्ध्यामिति तु पञ्चम्या अव्यया
दिति लुङ् न समासः । 'तिष्ठद् बहुद्विविति' । लट् शत्रादेशो निपातनात्
नोस्त्रियोरिति ह्रस्वः, आयतीगवमित्यत्र तु पुवद्वावाभावः शत्रादेशः स
मासान्तश्च, खलेयव खलेबुसमिति सप्तम्या अलुक् लूयमानयवादिषु शा
नजादेशः । 'समभूमि समपदातीति' । समत् भूमेरिति पूर्वपदार्थप्राधा
न्येव्ययीभावः । क्वचित्समभूमि समपदातीति पाठः, तत्र पूर्वपदस्य मुमा
गमः । अन्ये तु सभूमि सम्पदातीति पठन्ति तत्र समस्यान्तलोपः सश
ब्दस्य वा समासः । सुषामादौ शोभनत्व समस्य विगतत्व दुष्टत्व निर्गत
त्वमपगतत्व समस्येति विग्रहः, आयतीसमा आयतीसम, शत्रादेशः पूर्व
वत् पुवद्वावश्च, समा सवत्सर, एव पापसम पुण्यसममिति, प्राङ्गादिषु
क्षतुर्षु प्रगतत्वमङ् इत्यादिविग्रहः, सङ्गत प्रतिगतस्य सम्प्रति विपरीतम
सम्प्रति । 'इच्छ कर्मव्यतिहार इति' । अयमेव द्विदण्ड्यादिष्वपि विधीयत
इति तत्राप्यव्ययीभावः । 'दण्डादण्डीति' । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येद
युद्ध प्रवृत्त 'तत्र तेनेदमिति सरूप' इति बहुव्रीहिः । 'अन्येषामपि दृश्य-
ते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । इच्छ अव्ययीभावत्वेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् ॥

“पारेमध्वे षष्ठ्या वा” ॥ 'वाचचनादिति' । ननु महाविभाषयैवा
यवादेव्ययीभावे विकल्पिते पक्षे षष्ठीसमासोपि भविष्यति सोपि विक-
ल्पित इति वाक्यमपि भविष्यति । उच्यते, इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते
वृत्तिरारभ्यमाणा वाक्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यमेव पक्षेभ्य
नुज्ञायते तत्रापवादविकल्पो वाक्यस्यैव प्रापक इत्युत्सर्गस्य नित्यो बाधक
स्याद् वाचचनात्सोपि पक्षेभ्यनुज्ञायतइति त्रैलोक्यसिद्धिः, इतदेव वाचचन
ज्ञापक यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते
उत्सर्गो न भवतीति, तेन पूर्वं कायस्येत्यत्रैकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठी-
समासो न भवति, दक्षस्यापत्य दाक्षिरित्यत्र इजा मुक्तेऽयन भवति,

एकारान्तत्वनिपातन यत्र सप्तम्यर्थो न सम्भवति पारेगङ्गादानयेति तदर्थे, सम्भवे तु 'तत्पुरुषे कृति बहुल' मिति बहुलवचनादलुका सिद्धम् ॥

“सङ्ख्या वश्येन” ॥ ‘एकलक्षण इति’ । एकस्वभाव सन्तान सम्बन्ध, सन्तानिनामेकलक्षणत्वात्सन्तानस्यैकलक्षणत्वम् । ‘द्वौ मुनी इति’ । पाणिनिकात्यायनौ । ‘त्रिमुनीति’ । तौ च भाष्यकारश्च, जन्मना त्वेकलक्षणस्योदाहरणम् । ‘एकविंशति भारद्वाजमिति’ । यदा तु विद्यया सहेति लक्षणेनाभिप्रेती इत्यत्र प्रकारान्तरेणाप्ययमर्थं साधित ॥

“नदीभिश्च” ॥ ‘नदीवचनै शब्दैरिति’ । नदीभिरिति बहुवचननिर्देशात्स्वरूपस्य सज्ञा नद्याश्चाग्रहणमिति भावः । ‘समाहारे चायमिष्यतइति’ । अन्यथा पुरस्तादपवादन्यायेन पूर्वकालैकेत्यस्याय बाधक स्यात् समाहारे तु परत्वाद् द्विगुरेव स्यात् ततश्चैकनदीत्यत्रा व्ययीभावे सति तच्चिन्नन्धनो ‘नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य’ इति टच् प्राप्नोति नपुंसकत्व च, नह्यत्र विशेषवाचिनामेव ग्रहणमिति प्रमाणमस्ति, यस्तु गोदावर्याश्च नद्याश्चेत्यच् समासान्त स पञ्चनदमित्यादा व्ययीभावएव भवति, एकनदीत्यत्र तत्पुरुषे न भवति समाहारविवक्षाया च एकाग्रपौर्वदेकनदमित्यपि भवति, तथान्यपदार्थेप्यव्ययीभाव स्याद् द्वारावतीको देश इति, न चात्र परत्वाद्वहुव्रीहि, अशेषत्वात्, न ह्यसति समाहारग्रहणेय शेषो भवति तस्मात्सुष्ठूक्त समाहारे चायमिष्यत इति, एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते ॥

“तत्पुरुष ” ॥ ‘उत्तरपदार्थप्रधान इति’ । पूर्वकायोर्दुर्पिप्पली त्यादौ त्वधिकारवशात्तत्पुरुष इति सज्ञा ॥

“द्विगुश्च” ॥ ‘समासान्ता इति’ । यद्यपि ‘राजाह सखिभ्यष्टच्’ ‘तत्पुरुषस्याङ्गुले सख्याव्ययादे’ इति टज्जचौ तत्पुरुषनिबन्धनौ तथापि प्रकृतिभेदाद्देवविवक्षाया बहुवचनम् । ‘पञ्चराजमिति’ । उत्तरपदस्यानकारान्तस्यात्स्त्रीत्वाभावः । समासार्थोत्तरपदस्यान्ता समासान्ता इति तु यस्मै पात्रादित्वात्, क्व क्षिप्यञ्चराजीति स्त्रीलिङ्गस्य पाठः स भाष्यविशेषः

धादपपाठ । 'द्वह इति' । 'अहृष्टोरेवे' ति टिलोप, 'रात्राह्राहा
पुसि' । 'पञ्चगवमिति' । 'गोरतद्वितलुकी' ति टच् पूर्ववत्स्त्रीत्वाभाव ॥

“द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापचै ” ॥ श्रितादिषु

गत्यर्थत्वात्कर्तैरि क्त, पतिरपि सकर्मक, नेहिज्झायन्तो नरक पतामेति
यथा, अत्यासो व्यतिक्रमो गतिविशेष एव प्राप्तिरप्यत्र गतिरेव न फल
मेवमापत्तिरपि, इह श्रितपतितगतैरय समासो न विधेय, कथ, य कष्ट

श्रित कष्ट तेन श्रित भवति तत्र बहुव्रीहिणा सिद्ध नार्थभेदो न रूपभे
दो न स्वरभेद, तत्पुरुषेष्वहीने द्वितीयेति श्रितपतितगतेभ्य पूर्वपदप्रकृ
तिस्वर एव भवति, अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्धये विधेय । तथाहि । तैस्त

त्पुरुषे याथादिस्वरेण भाव्य नाहीनस्वरेण अतीतात्यस्तयोरहीनइति
निबधेधात्, प्राप्तापचयोस्त्वहीने द्वितीयानुपसर्ग इति वचनात्, बहुव्रीहौ
तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्य तस्माच्छ्रितादिभिरय न समासो विधेय,

तत्रायमप्यर्थो ऽहीने द्वितीयेत्येतदपि न वक्तव्य भवति, जातिस्वरप्रस
ङ्गस्तु, यदा जातिकालसुखादिभ्य परे श्रितादयो भवन्ति तदा पूर्वपद
प्रकृतिस्वर बाधित्वा 'जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनादि त्यन्तोदात्त

त्वप्रसङ्ग । ननु च तत्पुरुषारम्भेपि बहुव्रीह्यर्थविवक्षाया न द्रष्टव्यारिति
बहुव्रीहिरिति जातिस्वर स्यादेव, एवमप्यस्ति भेदस्तत्पुरुषेऽहीने द्विती
येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहुव्रीहौ जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वमिति द्वौ

स्वरौ भवतो ऽनारम्भे तु जातिस्वर एव स्यादिति, एव तर्हि यदेतद्वा
जातइति तद्वा जातश्रितपतितगतेष्विति वक्तव्यम्, एवमयहीने द्वितीयेत्ये-
तदपि न वक्तव्यमित्यस्येष लाघवम्, यतावास्तु विशेष, तत्पुरुषारम्भे

तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व बहुव्रीहौ तु जातिस्वर इति द्वयो समासयो
द्वैस्वर्य, अनारम्भे तु बहुव्रीहावेव द्वैस्वर्यमिति । अत्रोच्यते । जातिकालसु-
खादिव्यतिरिक्तै सह बहुव्रीहौ श्रितादीना निष्ठेति पूर्वनिपातप्रसङ्गादूप-

भेद, तथा सर्वत्र कवपि प्राप्नोति । नन्वसौ 'शेषाद्विभावे' ति विकल्पित
स च तत्पुरुषारम्भेपि भवत्येव बहुव्रीहेरव्यभ्युपगमात्, एवमपि बहुव्रीहावपि
द्वैस्वर्याभ्युपगमात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षेपि बहुव्रीहित्वानपायात्पक्षे कप

प्रसङ्गः, तत्पुरुषारम्भ तु तत्रैवाहीने द्वितीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, बहुव्रीहौ तु जातिस्वर एव नित्यमित्यन्तोदात्तादेव कश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरादित्यस्येव विशेषः, तथा ऽर्थभेदोपि गत्यर्थकर्मकेति कर्तरि क्तो धात्वर्थस्य सर्वात्मनाऽनिष्ठितत्वेऽपि भवति आरूढो वृक्ष देवदत्त इति, वृक्षस्य ह्योच्यते, कर्मणि तु भवन्सर्वात्मना निष्ठितत्वे भवति आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति, तथेहापि कष्ट श्रित इति कष्टमनुभवचेवमुच्यते कष्टं श्रितमनेनेत्यनुभूतकष्टं श्रितशब्दविवक्षितस्यार्थस्य साक्षादवगतिर्भवति तत्पुरुषे, बहुव्रीहौ त्वर्था, तद्वया राज्ञः सखेत्युक्ते नूनं राजाण्यस्य सखेति स एष सूक्ष्मदृशमेव विषयः । 'गमिगम्यादीनामिति' । उणादीनामन्येषां च सगृह्यार्थमुभयोरुपादानम् । 'ग्राम गमीति' । गमेरिनिरित्यौणादिक इतिप्रत्यय 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यति काले । 'ग्राम गामीति' । आवश्यकं णिनि । गत्यर्थकर्मणीत्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि विधानार्थमिति कृत्प्रयोगे द्वितीयैव भवति । 'आदनं बुभुक्षुरिति' । भुजे' सन्, 'सनाशसंभित उ' । न लोकाव्ययेति षष्ठीनिषेधः ॥

“स्वयं क्तेन” ॥ 'स्वयं धौताविति' । धावु गतिशुद्धो, 'उदि तो वे'ति क्त्वाया विकल्पितेऽत्वाद् 'यस्य विभाषे' तीट्प्रतिषेधः, 'क्वो शूङ्नुवासिके चे' त्यूठ्, 'इत्येधं यूठ्स्वि'ति वृद्धिः । 'स्वयं विलीनमिति' । लीङ् श्लेषणे, स्वादयः ओदित, 'ओदितश्चे'ति निष्ठानत्व, कृद्गुणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाद्विलीनशब्दः क्तान्तः । 'एकपदमेकस्वर्यं समासादिति' । समसन समासः, सजा वा, ततो हेतोरित्यर्थः ॥

“खट्वा क्षेपे” ॥ 'खट्वारोहणं चेत्यादि' । विनिन्दितो मार्गो विमार्गः । भूमिशयनाहो ब्रह्मचारी वेदाध्ययनकाले तेनाधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वा रोढव्या यत्स्वन्यथा खट्वारोहणं तद्विमार्गप्रस्थानं तच्चोदाहरणमन्यस्याप्येवविधस्योपलक्षणं, तेन खट्वारोहतु मा वा ऽरुचद्विमार्गमस्त्वित् । खट्वाकृठ इत्युच्यत इत्यर्थः

“सामि” ॥ 'तस्यासत्त्ववाचित्वादिति' । द्रव्याधारा हि कर्मशक्तिरतो द्रव्यवाचिन एव द्वितीया भवति नाद्रव्यवाचिन इत्यर्थः ॥

“काला” ॥ इह काला अत्यन्तसयोगद्वयेको योग कर्तृश्च,
तत्र तेनेत्यस्य निवृत्तत्वात्सर्वत्र समास सिद्ध्यति किमर्थं योगविभागेन
ज्ञानेन समासो विधीयतइत्यत आह । ‘अनत्यन्तसयोगार्थवचनमिति’ ।
अनत्यन्तसयोगमेव दर्शयति । ‘अणुमुहूर्त्ता इति’ । ‘चराचरा इति’ ।
चरे पचाद्वाचि ‘चरिचलिपतिवदीनामुपसख्यानमाक् चाम्यासस्येति’ द्विर्व-
चनमागागमश्चाभ्यासस्येति, चरन्तानवस्थिता इत्यर्थः । ‘कदा चिदह
रिति’ । उत्तरायणे । ‘कदा चिद्रात्रिमिति’ । दक्षिणायने । ततस्तेष्व षट्ति
मुहूर्त्तरहो रात्रेश्च नास्त्यत्यन्तसयोग । ‘मासप्रमित इति’ । माह आदि
कर्मणि कर्त्तरि क्त, मास परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः । ‘प्रतिपञ्चन्द्रमा
इति’ । न च तेन मासस्यात्यन्तसयोग इति भावः ॥

“तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन” ॥ तृतीयायाश्चान्दसे लुकि
गुणवचनेनेत्यनेन सामानाधिकरण्यम्, अर्थेनेति पृथक् पदम्, अत एव ‘गुण
वचनेनार्थशब्देन चेति’ । ‘कीदृशेन गुणवचनेन तत्कृतेनेति’ । तदिति सर्व
नाम्ना प्रकृतस्य तृतीयान्तस्य प्रत्यवमर्शः, स च शब्दः, न च शब्देन गुण
वचनस्य करण सम्भवतीत्यत सामर्थ्यात्तदर्थकृतेनेतिविज्ञायतइत्याह ।
‘तृतीयान्तार्थकृतेनेति’ । ‘यावदिति’ । यावच्छब्दे निपातस्तात्पर्यपर्या
यता दर्शयति, अर्थद्वारक चेद गुणवचनस्य विशेषणम्, अर्थ एव हि
तृतीयार्थेन क्रियते न गुणवचन शब्दः । वचनग्रहणं किम् । यावतार्थेन
समासासम्भवाद्गुणवचनेनैव भविष्यति एव यथा विज्ञायेत, गुणमुक्तवान्
गुणवचनः, ‘कृत्यल्युटो बहुल’ मिति भूते कर्त्तरि ल्युट्, गुणमुक्तवता
सर्पति गुणोपसर्जनद्रव्यवचनेनेत्यर्थः, तेन घृतेन पाटवमिति गुणमात्र
निष्ठे न भवति । गुणश्चात्र सत्त्वे निविशतेऽप्येतीति लक्षितो एहतेन तु
यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्य शब्दनिवेश इतितच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तः, तृती
यान्तार्थकृते सर्वत्रैव तस्य भावात् । ‘शङ्कुलाखण्डः, किरिकाण इति’ ।
खडि भेदने, कण निमीलन, इत्याभ्या घञि व्युत्पादितावेतौ क्रिया-
रूपापत्ते गुणे वर्तित्वान्मतुर्लोपादभेदोपचाराद्वा तद्वति द्रव्ये वर्तते
इति गुणवचनौ भवतः । ‘धान्येनार्थ इति’ । अर्थतइत्यर्थः प्रयोजनः,

मर्थेन वार्थे प्रार्थनाभिलाष, सर्वत्र करणे तृतीयाया समास ।
 ‘अक्षणा काण इति’ । नात्राक्षणा कृत काणत्व किं तर्ह्यन्येनैव केनापि
 किर्यादिना, अक्षणा तु केवल काणो लक्ष्यतइति तत्कृतत्वाभाव, किं
 च दध्ना पटुरित्यत्र मा भूदित्येवमर्थमपि तत्कृतग्रहणं कर्तव्यम् । ननु
 यदि दधि कृत पाठव विवक्षित दध्ना कृत पटुरिति ततो भवितव्यमेव
 समःसेन, अथ भोजनाअपेक्षो दध्न करणभाव दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति
 ततो ऽसामर्थ्यादेव न भविष्यति, इहापि तर्हि न स्यात् कुङ्कुमेन लोहित
 कोपेन लोहित मुखमिति, अत्रापि हि करोति क्रियया करणस्य सम्बन्ध
 कुङ्कुमेन कृत लोहितमिति, क्व तर्हि स्यात् शङ्कुलया खण्ड इत्यादावेव
 तु स्यात्, यत्र पूर्वोत्तरपदयोः क्रियाकारकलक्षण सम्बन्धस्तस्मादत्रो
 त्तरपदे क्रिया न गम्यते तत्रापि तत्कृतत्वे सति यथा स्याद्वैजनादिद्वौ
 रके सामर्थ्यं मा भूदिति तत्कृतग्रहणम् । ‘गुणवचनेनेति किमिति’ । जाति
 वचनेषु जातेर्नैव त्वत्कृतस्य सम्भव, क्रियावचने त्विष्यतएव, ‘कर्तुं
 करणे कृता बहुलम्’ इति द्रव्यवाचिष्वपि तत्कृतस्यासम्भव एव, नह्याका
 शस्य तत्त्वं केन चित् क्रियते ऽतो गुणवचनेनैव भविष्यतीति प्रश्न ।
 ‘गोभिर्वपावानिति’ । गोसम्बन्धिदध्नाद्युपयोगादेव तस्य वपावत्त्व पीव
 रत्वमित्यस्ति तत्कृतत्वं न त्वसौ गुणवचन ॥

“पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रस्तत्त्वौ” ॥ पूर्वसूत्रार्थशब्देन
 समासस्य साधित आदिहार्थग्रहणमर्थनिर्देशार्थं, तच्चानन्तरणेनशब्देनैव
 सम्बध्यते न पूर्वोदिभिः, समसदृशशब्दयोः पृथगुपादानात् । ‘एतदेवे
 त्यादि’ । समसदृशशब्दाभ्यामन्यत्रेदं तद्वोगे तुल्यार्थैरिति तृतीयास्ति,
 इह तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते ततस्तस्या समासे मातु सदृशो
 मातृसदृश इति सिद्ध, किमर्थमिह सदृशग्रहणं, तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात्, सिद्धोत्र प्रकृतिस्वर, ‘सदृशप्रतिरूपयोः
 सादृश्य’ इति, तच्च तत्र सदृशग्रहणमवश्यं कर्तव्यं यदा षष्ठीसमासस्तदा-
 न्तोदात्तत्वं साभूदिति, ननु चेदात्मनभिधानात्षष्ठीसमासो न भविष्यति,

नैव शक्यम्, अलुक्त्वमासे हि दोष स्यात्, 'षष्ठ्या आत्रोशे' दास्या सदृशो
वृषल्या सदृश इति तस्मात्कर्तव्यम्, इदं तु न कर्तव्यम्, इदमपि कर्तव्यं,
हेतुवृत्तीयार्थं विद्याया हेतुना सदृशो विद्यासदृश इति, नह्यत्र तुल्यार्थेति
तिषष्ठी भवति प्रतियोगिन्येव हि सा विधीयते, एवमपि न कर्तव्यं तत्कृतत्वा
पूर्वणैव सिद्धं यो हि विद्याया सदृश विद्याकृत हि तत्सादृश्यं तत्र पूर्वं
णैव सिद्धं, 'मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहण' गुडसमिन्ना धाना इत्ये
वमर्थं, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं 'मिश्र चानुपसर्गमसन्धा' वित्यनुपसर्गग्रहण
करोति तज्ज्ञापयति मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणमिति । 'पूर्णादि-
ष्विति' । अवरशब्दोपि सूत्रे पठितव्य इत्यर्थः ॥

“कर्तृकरणे कृता बहुलम्” ॥ कर्तृकरणे इति प्रथमाद्विवचनं वृत्तौ
वस्तुव्याख्यानं कृतं कर्त्तरि करणे च या वृत्तीयेति, तथा चोत्तरत्र वक्ष्य
ति कर्तृकरणे कृत्यै सहाधिकार्यवचने समस्येते इति, 'सर्वापाधिव्यभि
चारार्थमिति' । अद्याप्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमित्यर्थः । 'पादहारक इति' ।
द्विमतइति हारकइति 'कृत्यल्युटो बहुलमि' ति कर्मणि ण्वुल्, पा
दाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः । 'गले चोपक इति' । उप
मन्दाया गतौ, हेतुमणिजन्तात्कर्मणि ण्वुल्, अमूर्तुमस्तकादित्यलुक्,
नृद्वहणमनर्थकमन्यस्याभावात्, इह कर्तृकरणे क्रियाया एव भवति, क्रिया
च धातुवत्त्वा धातोश्च द्वये प्रत्यया कृतस्तिङश्च तत्र सुपेत्यधिकारा
त्तिङन्ते न प्रसङ्गः, तद्वितनिवृत्त्यर्थं तु, इह काष्ठे पचतितरा काष्ठे
पचतिरूप काष्ठे पचतिदेश्य हस्तेन कृतपूर्वी दध्ना भुक्तपूर्वी घृतेनेष्टीति ॥

“कृत्यैरधिकार्यवचने” ॥ 'स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमिति' । स्तुत्या
निन्दया च प्रवर्त्तितं स्तोतुं निन्दितुं च कृतमित्यर्थः । 'अध्यारोपिता
र्थवचनमिति' । असन्नेवारोपिताऽध्यारोपितः । 'काकपेयेति' । एव
नाम पूर्णतोया नदी यत्तटस्थै काकैरपि शक्या पातुमिति स्तुतिः । एव
नामाल्पतोया यत्काकैरपि शक्या पातुमिति निन्दा, उभयत्र शक्यार्थं
कृत्यम् । 'श्वलेह्य इति' । एव नामासन्नतोयं कूपस्तटस्थैरपि श्वभिः
शक्यो लेढुमिति स्तुतिः, एव नामाशुचि कूपो यज्जलं श्वान एव लेढुम

हेतीति निन्दा, अर्हार्थं कृत्य । 'वाप्यच्छेदानीति' । एव नाम कोमलानि
तृणानि यद्वाप्येणापि छेत्तुं शक्यानीति स्तुति, एव नाम कथितानि
तृणानि यद्वाप्येणापि छेत्तुं शक्यानीति निन्दा । 'कण्ठकसत्त्वे इति' ।
एव नाम क्लिन्नोदनो यत्कण्ठकैः शक्यं सचेतुमिति स्तुति, एव नामा-
ल्पोदनो यत्कण्ठकैः सचीयतइति निन्दा । 'पूर्वस्यैवायं प्रपञ्च इति' ।
यद्यपि स्तुतिनिन्दापरत्वात्क्रियोपादानस्य कर्तृकरणयोगात्तत्त्वं तथापि
बहुलवचनात्पूर्वेष्वेव सिद्धं, तथा च काकपीता नदीत्यत्राकृत्यैरप्यधिका-
र्यवचनैः समासो दृश्यते ऽतः, प्रपञ्च एवायं नामप्राप्तविधिर्नापि नियम-
इत्यर्थः ॥

“अन्वेन व्यञ्जनम्” ॥ ‘दध्नादन इति’ । ननु च नेह क्रिया-
श्रूयते न चान्तरेण क्रिया द्रव्याणां परस्परं सम्बन्ध इत्यसामर्थ्यादत्र
समासो न प्राप्नोति, अथासत्यपि सामर्थ्यं वचनात्समास, इहापि तद्वि-
श्यात् किं दध्नादनो भुज्यतामिति, तत्राह । ‘वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भा-
वादिति’ । स्वभावादेव वृत्तावन्तर्भूता क्रियेति तद्द्वाराकस्य सम्बन्धस्य
सद्भावात्सामर्थ्यमित्यर्थः, ॥

“भक्षणेण मिश्रीकरणम्” ॥ ‘खरविशदमिति’ । खर कठिन,
विशद विभक्तावयव, खर च तद्विशद च खरविशद हनुचलनेनावनी-
यन्नित्यर्थः, एव भूतं यदभ्यवहार्यं तद्व्यतिरिक्त्युच्यते, तत्रैव यदन्तस्य शर-
त्वं तस्य च भक्षयति कूटत्वात्, । भक्षयतिस्त्वन्यत्रापि भवति अब्रभक्षो
वायुभक्ष इति, गौणो ऽत्र भक्षयतिइत्यन्ये ॥

“चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितमुखरञ्जिते” ॥ ‘अर्थं परामृश्यत
इति’ । यद्यपि चतुर्थीति चतुर्थ्यन्तं शब्दः, सचिहितस्तथापि शब्दः प्रति
तादर्थ्यासम्भावात्तदर्थं एव परामृश्यतइत्यर्थः, । ‘इत्येतैः शब्दैः सहेति’ ।
तत्र तदर्थेन सुबन्तेनेत्यर्थद्वाराक विशेषणं स्वरूपेण सुबन्तस्य तादर्थ्यास-
म्भावात्, द्वितीयस्वरूपशब्दः पृथगेव निमित्तम् । ‘प्रकृतिविकारभावे समा-
सद्व्यतिरिक्तमिति’ । ज्ञापकात् । यदयं बलिहितयदयं करोति तज्ज्ञापयति वि-
कृतिश्चतुर्थ्यन्तः प्रकृत्या समस्यतइति, अन्यथा कुबेरबलि, गौरचित्तमित्य-

ज्ञापि तादर्थ्यसम्भवादनर्थकं तत्स्यात्, हितसुखग्रहणं तु हितयोगे चतुर्थी
 वक्तव्या, चतुर्थी चाशिषीत्यतादर्थ्येपि चतुर्थीसम्भवाच्च ज्ञापक, यदि वि
 कृतिः प्रकृत्या समस्यते ऽश्वेभ्यो घासो ऽश्वेभ्य सुरा ऽश्वसुर विभावा
 सेनेति नपुसकत्व, हस्तिभ्यो विधा हस्तिविधा, विधा अवविशेष, अत्र न
 प्राप्नोति, अश्वघासादय षष्ठीसमासा भविष्यन्ति । ननु स्वरे विशेषेणो
 भवति चतुर्थीसमासे हि सति चतुर्थीतदर्थेदति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाष्य
 षष्ठीसमासे तु समासान्तोदात्तत्वेन, नैवास्ति विशेष । चतुर्थीसमासेपि नैव
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाष्य ज्ञापकात् यदय 'क्ते चे' ति चतुर्थ्यन्त पूर्वपद
 प्रकृतिस्वर भवतीत्याह तज्ज्ञापयति प्रकृतिविकारभावाभावस्य स्वरो न
 भवतीति, अन्यथा गोरक्षितमित्यत्रापि चतुर्थी तदर्थेदत्येवसिद्धेरनर्थक
 तत्स्यात् । नैतदस्ति ज्ञापक, हितार्थमेतत्स्यात्, गोहितमित्यत्र हि
 तादर्थ्यं नास्ति, एवमपि हिते चेति वक्तव्ये क्ते चेति सामान्यवचनं ज्ञाप
 कमेव, सर्वथा कुबेरबलिरित्यादौ माभूदित्येवमर्थं प्रकृतिविकारभावे स्वर
 वृत्तित्वाः । अथ रन्धनाय स्थालीत्यत्र षष्ठीसमास कस्माच्च भवति ।
 कश्चिदाह । भवत्येव तदयथा गोयास, लीलाम्बुज, क्रीडासर, वासभवन,
 नाट्यशालेति । अपर आह । रन्धनस्याल्यादयो ऽनभिधानात् षष्ठीसमासा
 न भवन्तीति । उभावपि प्रतिब्रूम । येषु षष्ठीसमास इष्यते तेषु चतु
 र्थीसमास एवास्तु येषु तु नेष्यते तेषु तु चतुर्थीसमास एवानभिधानाच्चे
 ष्यता माकारि ज्ञापनार्थं बलिरक्षितग्रहण, स्वरस्तु चतुर्थीसमासेपि
 पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रकृतिविकारभावस्य व्यवस्थास्यते, किं चैव सति
 शून्यमेवैतदनर्थक, यूपदार्वादावपि षष्ठीसमास एवास्तु, चतुर्थी तदर्थे-
 दत्येतत् षष्ठी तदर्थेदति क्रियता ज्ञापकाच्च स्वरस्य व्यवस्था किं
 यता, नन्वर्थ भेदो भवति, षष्ठीसमासे सबन्धमात्रं गम्यते चतुर्थीसमासे
 तु तादर्थ्यं सबन्धविशेष, नैवास्ति विशेष । आरभ्यमाणेपि चतुर्थीसमासे
 न द्रष्टव्यारित षष्ठीसमासस्तत्रार्थप्रकरणादिना विशेषेणोपसेय, यद्येव
 केवलेपि षष्ठीसमासे तथा विशेषो ऽवगम्यते, किं च सिद्धान्ते ऽश्वघासा-
 दिषु तावदर्थप्रकरणादिना तादर्थ्यविसाय सर्वत्रैव तथास्तु नार्थानेन ।

उच्यते । हितशब्देन तावत्षष्ठीसमासो न भवति तद्योगे चतुर्थ्या नित्यत्वादिति चतुर्थीसमास एव वक्तव्य , ततश्च ते चेत्यत्रापि चतुर्थीग्रहणकर्तव्य गोहितमित्याद्यर्थम्, एव च गोरक्षितमित्यत्र न स्यात् चतुर्थ्या असम्भवात् षष्ठी तदर्थइत्यस्य चाप्रसङ्ग प्रकृतिविकाराभावादिति रक्षितेनापि चतुर्थीसमास एव विधेय , अर्थशब्देनापि योगे तादर्थ्यसंबन्धविशेषस्य नियमेन प्रतीयमानत्वाच्चतुर्थ्या सम्भवितव्यमिति तेनापि चतुर्थीसमास एव कर्तव्य , बलिसुखग्रहणमपि कर्तव्य , तादर्थ्यस्य समासे नियमेन प्रतीतिर्यथास्यादित्येवमथ , तस्मादादरव्यमेव सूत्र , प्रकृतिविकारभावएव समास इत्यस्य तु प्रयोजनं चिन्त्यम् । ‘अर्थेन नित्यसमासश्चनमिति’ । अन्यथा महाविभाषाधिकाराद्ब्राह्मणायार्थइति वाक्यमपि स्यात् । ‘सर्वलिङ्गता चेति’ । परलिङ्गताया अपवाद , अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गता न सर्वत्रेति दर्शयति । ‘ब्राह्मणार्थं पय इत्यादि’ । सर्थेबिति चेदित्सञ्जाभाव इत्यदुवङ्प्रसङ्गश्च । स्यादेत् । तदर्थं विक्राने प्रकृतावित्यत्र तदर्थैसर्थेबिति सूत्रं कर्तव्य , चतुर्थीति वर्तते चतुर्थीसमर्थोतदर्थेभिधेये सर्थेप्रत्ययो भवति , सकार पदसञ्जार्थं राजार्थं , गवार्थं पित्त्वाद्नुदात्तत्वं , एव चार्थइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न विधेय , प्रत्ययत्वाच्च न तेन विशङ्क , तद्वित्त्वाच्चाभिधेयवल्लिङ्गता सिद्ध्यतीति । तच्च । सकारस्येत्सञ्जाभावप्रसङ्गात् । ‘अथादिर्जिदुडव’ ‘व प्रत्ययस्ये’ति द्विषकारकनिर्द्देशाश्रयणेनेत्सञ्जा स्यादेवमपि वुड्कणादिषु तृणादिभ्यः से प्रसङ्ग , श्यर्थे भ्वर्थमित्यत्र चेत्यदुवङ्गौ स्याताम् । बहुव्रीहावात्सक्यो प्रसङ्ग । स्यादेतत् । यद्ब्राह्मणार्थं पयस्तस्य ब्राह्मणार्थं प्रयोजक इति शक्यते वक्तुमते ब्राह्मणार्थास्येति विग्रह बहुव्रीहि करिष्यते तेन चतुर्थ्यन्तेन विग्रहाभावपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमभिधेयवल्लिङ्गता च सिद्ध्यतीति । तच्च । महदर्थमित्यत्रात्वकपो प्रसङ्गात् । तदर्थस्यार्थदेशदभावप्रसङ्ग । स्यादेतत् । चतुर्थी तदर्थेत्यनेन समास विधायार्थइत्यनेनाशेन तदर्थवाचिन उत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो विधीयते विभाषाधिकाराच्च यूपार्थं दास्यूपदावित्युभयं भविष्यति , ततो बलिरक्षितयोरपि विभाषार्थशब्द

आदेशो भवति कुबेरार्थो बलि कुबेरबलिरित्यादि । किमर्थमिव,
न पूर्वैषैव सिद्ध, ज्ञापकार्यमेतच्च ज्ञापयति प्रकृतिविकारभावादित्यत्र नित्यो
र्थोदेश इति तेन रन्धनार्थो स्थालीत्यादि भवति न तु रन्धनस्थालीत्यादि,
अश्वघासादयस्तु पूर्ववत्, अत्र समासे कृते उत्तरपदस्य विधीयमानेना-
र्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति यस्यावस्थानेऽर्थ देशस्तल्लिङ्गता स्थानि
वद्भावेन भविष्यति, अर्थइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तु विधेय एवेति । तत्र ।
उदकार्थो वीवध इति वीवधशब्दस्यार्थोदेशे कृते स्थानिवद्भावेन मन्थौ
द्वनादिसूत्रेणोद भावप्रसगात्, अतश्चतुर्थीसमास एव विधेय तथा चा
र्थेन नित्यसमास सर्वलिङ्गता च वक्तव्या, न वक्तव्या, ब्राह्मणायैति
चतुर्थ्या तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति 'लिङ्गमश्लिष्य
लोकाश्रयत्वलिङ्गस्ये' ति सर्वलिङ्गता च सिद्धा

तदेतत्प्रतिपद्यन्ता भाष्ये कृतपरिश्रमा ।

नान्ये सहस्रमप्यन्धा सूर्यं पश्यन्ति नाञ्जसा ॥

“पञ्चमी भयेन” ॥ भयेनेति स्वरूपग्रहणादव्याप्तिरिति मत्वा
ह । ‘भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यमिति’ । एव सूत्रन्यास कर्त्तव्य
इत्यर्थ । व्याख्यानात्स्वर्थग्रहणे वृत्तेभ्यस्त्रास इत्यादावपि प्रसङ्ग इति
भाव । स तर्हि तथा न्यास कर्त्तव्यो नेत्याह । ‘पूर्वस्यैव बहुलग्रहण
स्येति’ । यथा हि पादहारक इत्यादौ बहुलग्रहणात्सर्वोपाधिव्यभिचारा
र्थाद्भवति, एवमत्रापि भविष्यतीत्यर्थ । ‘अधर्मजुगुप्सुरिति’ । जुगुप्सा
विरामेत्यधर्मस्यापादानसङ्गा ॥

“अपेतापोठमुक्तपतितापन्नस्तैरल्पश ” ॥ अल्पशब्दाद्बहुल्यार्था
दिति शस्, शसि बहुल्यार्थस्येति पुषद्भाव, कारकत्वं तु समसनक्रियाया
कर्मत्वात्, अत एव पञ्चमी समस्यतइति कर्मणि लकार, तत्र तु बहु
ल्यार्थान्मङ्गले वचनमिति वक्ष्यति तस्मादत एव निपातनादत्र शसिति
युक्तम् । ‘अल्पा पञ्चमीति’ । अल्पाभ्य प्रकृतिभ्य उत्पत्तेत्यर्थ ॥

“सप्तमी शौण्डे ” ॥ अत्र साहचर्यादुत्तौदिष्वजहत्स्वार्थ एव
शौण्डशब्द प्रयुज्यते यथाच्छत्रिणो गच्छन्तीति, अत्र च प्रमाणं बहु

वचननिर्देशः, अतोन्तरेणाप्यादिशब्दं तदर्थो गम्यतइत्याह । 'शौण्डादिभिरिति' । गणपाठसामर्थ्यात् बहुवचननिर्देशार्थनिर्देशार्थो बहुवचनान्तस्य वा समासार्थ इति न भवति । ननु चातशौण्ड इत्यादौ क्रियाया अश्रवणादधिकरणत्वं नापपद्यते, न चान्यत्सप्तम्या निमित्तमस्ति, न चैतदेवं ज्ञापकं शक्यमाश्रयितुं शौण्डो देवदत्त इत्यादावपि प्रसङ्गाद्, अत आह । 'वृत्ताविति' । अन्तःशब्दाच्च पठ्यते तद्योगेवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी, यथा वृत्ते शाखेति, वनेन्तर्वनान्तः, अस्य विकल्पितत्वादव्ययीभावोपि भवति, अन्तर्वणं, प्रनिरन्तइति णत्वम् । अधिशब्दः पठ्यते, तस्याधिकरणप्राधान्ये ऽव्ययीभावः । 'अधिस्तीति' । आधेयप्राधान्ये ह्ययं तत्पुरुषः । 'ब्राह्मणाधीनमिति' । अध्युत्तरपदात्वं इति खः । ब्राह्मणेष्वधीति वाक्यम् ॥

“सिद्धशुष्कपक्कबन्धैश्च” ॥ 'साङ्काश्यसिद्धः काम्पिल्यसिद्ध इति' । सङ्काशेन निर्वृत्तं वनं साङ्काश्यं, काम्पिलेन निर्वृत्तं काम्पिल्यं-चातुरार्थिकः सङ्काशादिभ्यो ण्यः, तत्र तपसा सिद्ध इत्यर्थः ॥

“ध्वाङ्गेण द्वेपे” ॥ स्वं रूपं शब्दस्येति वचनात्पर्यायाणां न प्राप्नोतीत्यत आह । 'ध्वाङ्गेणेत्यर्थयद्वहणमिति' । व्याख्यानाच्चैतदवसीयते । 'तीर्थं ध्वाङ्गइवेति' । उपमानोपमेयभावे सति द्वेपो गम्यते नान्यथेतीवशब्दः प्रयुक्तः, यथा तीर्थं ध्वाङ्गा न चिरं स्यातारो भवन्ति एवं कार्येष्वनवस्थितस्तीर्थं ध्वाङ्ग इत्यर्थस्तदाह । 'अनवस्थित इत्यर्थ इति' । वृत्तौ त्विवार्थस्थान्तर्भावादिवशब्दस्याप्रयोगः ॥

“कृत्यैर्हणे” ॥ 'यत्प्रत्ययान्तेनैवेष्यतइति' । अल्पश इत्यनुवृत्तेरतल्लभ्यते, कृत्यैरिति बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । 'अणयहणं च नियोगोपलक्ष्यार्थमिति' । नियोगो ऽवश्यं भावः, अणमवश्यदेयमिति नियोगसाहचर्याच्चियोगमात्रमुपलक्षयति, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । 'इहापीति' । 'पूर्वाङ्गेयमिति' । 'तत्पुरुषे कृति बहुल' मित्यलुक्, यथा अणमवश्यं देयमेवमिदमपि पूर्वाङ्गे ऽवश्यं गेयमिति नियोगो ऽस्ति ॥

“तिनाहोरात्रायवा ” ॥ ‘दिवा वृत्तमिति’ । ऐकपदमैकस्वयं
च न भवति । ननु च दिवाशब्दोधिकरणशक्तिप्रधानस्तत्राभिहितं सोऽर्थो
न्तर्भूतं प्रातिपदिकार्थं सम्पन्न इति प्रथमैवास्माद्ववति, अतः सप्तम्य-
भावादेवात्राप्रसङ्गः । नैषोस्ति नियमोधिकरणशक्तिप्रधान इति, दिवा-
मन्या रात्रिरित्यपि दर्शनात्, कथं रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतेति, ‘कर्तृकरणे
कृता बहुल’ मिति मन्यते, एव चायजन्मकृतमित्याद्यापि भवति ॥

“तत्र” ॥ ‘तत्रत्येतत्सप्तम्यन्तमिति’ । तत्र भवानित्यादौ
विभक्त्यन्तरेपि दर्शनादधिकरणप्रतिपादने तत्रशब्दादपि सप्तम्येवापे-
क्ष्येति मन्यते ॥

“क्षेपे” ॥ अवतप्तेनकुलस्थित तवैतदिति चिरन्तनप्रयोगस्त-
स्यार्थमाह । ‘चापलमेतत्क्षेपेत्यर्थे इति’ । यथा ऽवतप्ते प्रदेशे नकुला न
चिरं स्यातारो भवन्ति एव कार्याण्यारभ्य यश्चापलेन न चिरं तिष्ठति स
एव मुच्यतइत्यर्थः । ‘क्रुद्धुणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण’ मिति नकुलस्थि-
तशब्देन समासः, पूर्ववदलुक् ॥

“पात्रेसमितादयश्च” ॥ ‘युक्तारोह्यादिपरिग्रहार्थमिति’ । युक्ता-
रोह्यादयश्चेत्यत्रैषामपि परिग्रहो यथा स्यादित्यर्थः । ‘पात्रेव समिता
इति’ । भोजनसमय एव सङ्गता इत्यर्थः । ‘पात्रेबहुला इति’ ।
भोजनसमय एव सङ्गीभवन्ति नान्यकार्ये इत्यर्थः । ‘उदुम्बरमशकादिष्वि-
ति’ । यस्तत्रैव तृप्तो नास्मात्परमस्तीति मन्यते सोऽयमदृष्टविस्तार-
पुरुष उदुम्बरमशकादिरुच्यतइत्यर्थः । ‘प्रतिषिद्धसेवनेनेति’ । शत्रुषु
भार्याया वा पुरुषायितव्यं, मातरि पुरुषायितं प्रतिषिद्धम् । ‘निरीहता
येति’ । पिण्डोऽदोदनपिण्डस्तत्रैव शूरो नान्यचेति निरीहता । ‘परम-
पात्रेसमिता इति’ । एव रूपं वृत्त्यन्तरं न भवति परमा पात्रेसमिता
इति वाक्यमेव भवतीत्यर्थः ॥

“पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलास्समानाधिकरणेन” ॥ ‘भिन्न-
प्रवृत्तिनिमित्तस्येत्यादि’ । भिन्नग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम्, एकग्रहणं गैरदृष्ट-

इत्यादिनिवृत्त्यर्थं, क्व द्विविचनिमित्तप्रयुक्तस्येति पाठः, भिन्नेन निमित्तेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रवर्तितस्येत्यर्थः । विशेषण विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वका लादीनां पूर्वनिपातार्थं वचनम्, एकशब्दस्य तु 'दिक्सख्ये सज्ञायाम्' मिति नियमात्प्राप्त्यर्थमेव । 'पूर्वकालइत्यर्थग्रहणमिति' । पूर्वं कालो ऽस्य पूर्वकालः पूर्वमनुष्ठितइत्यर्थः, स च चरमानुष्ठितमपेक्ष्य भवतीत्यर्थो तेनैव समासो विज्ञायतइत्याह । 'परकालेनेति' । 'स्नातानुलिप्त इति' । पूर्वं स्नातः प्रश्चादनुलिप्त इत्यर्थः । अत्र क्रियाशब्दत्वात्पाचकपाठकादिवत्पूर्वनिपातः पर्यायात्स्यात् । 'एकशाटीति' । शाट् शब्दाज्जातिलक्षणे ङीष्, 'एकतद्धिते चे'ति ह्रस्वः । 'सर्वमनुष्य इति' । अत्र विशेषणमित्यपि समासे न दोषः, तस्मात्क्रियावाचिना गुणवाचिना वा समासो दर्शनीयः, एव क्वदादिष्वपि । 'एकस्या शाटीति' । अत्र भवितव्यमेव षष्ठीसमासेन तस्मादेकस्या शौक्यमिति प्रत्युदाहृत्यैवम्, अत्र हि गुणेन नेति प्रतिषेधः ॥

“दिक्सख्ये सज्ञायाम्” ॥ विशेषण विशेष्येणेति सिद्धे नियमार्थमेतत् सज्ञायामेव नान्यत्रेति, पूर्वसूत्रमित्यादौ त्वद्विधाचित्वात् समासः ॥

“तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च” ॥ विशेषण विशेष्येणेति सिद्धस्य पूर्वसूत्रनियमादप्राप्तविधिरयम्, अष्टाध्यायीविषयत्वाद्वायमपि नियमश्चक्यते वक्तुमयं नियमं पूर्वा विधिरिति । एकापि सप्तमी विषयभेदाद्विभक्तइत्याह । 'तद्धितार्थं विषयभूतइत्यादिना' । तद्धितार्थं ऽभिधेयइत्येव तु विज्ञायमाने पाठ्यनापितिरित्यादौ तद्धितो दुर्लभः स्यात्, तदर्थस्य समासेनैवाक्तत्वादिति भावः । अस्मिन्यन्तेर्थग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं तद्धिते विषयइत्येवास्तु, तद्धिते परत इति तु विज्ञायमाने इतरतराश्रयं प्राप्नोति समासात्तद्धितो विधेयस्तद्धिते च समास इति, किं च तद्धितार्थेभिधेयइत्यस्मिन्यन्ते न दोषः, 'द्विगोर्लुगनपत्य' इति लुग्वचनं ज्ञापकमुत्पद्यते द्विगोस्तद्धित इति सर्वतद्धितसाधारणो द्विगुस्तत्राश्रयः विशेषाभिधानाच्च तद्धित इत्यन्तइत्यपि शत्रयं विज्ञातुम् । अथैव कस्माच्च विज्ञायते तद्धितार्थं द्विगुर्भवति तद्धितो यथा स्यादिति द्विगुर्भवतीति, यथा दारार्थं घटाशब्दे

द्वारा यथा स्युरिति घटामहदिति, नैव शक्यं विज्ञातुम् । एवं हि विज्ञा-
यमाने तद्धितात्यक्तये विधीयमाना समाससञ्ज्ञा विषयान्तरे न स्यात्,
एव तस्यैव समासस्य विधीयमाना द्विगुसञ्ज्ञापि, ततश्च पञ्चारक्षितित्यत्र
इमन्ते द्विगाविति स्वरो न स्यात्, तस्य तु समाहारद्विगुरवकाशः, यथा
स्वरे विधीयमान पराङ्गवद्भावः शत्वणत्वयोर्न भवति तथानापि ।
'शैर्वेशाल इति' । पूर्वस्या शालाया भव इति तद्धितार्थे विवक्षिते
समासस्ततस्तद्धित । 'पूर्वशालाप्रिय इति' । पूर्वा शाला प्रिया ऽस्येति
त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रियशब्दउत्तरपदे परत पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति समा-
सान्तोदात्तत्व शालाशब्दस्य भवति, असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्यादुदात्तत्वमवतिष्ठेत । समाहारे दिक्शब्दो
न सम्भवतीति । स हि समूहरूपत्वाद्वेदनिबन्धन, सत्यैव च भेद-
माचष्टे दिक्शब्दस्तु प्रत्यर्थनियतः, विभक्तिरपि समासे निवर्तते । ननु
यथा काकसमूह इत्यत्र विभक्त्यभावेऽपि भेदावगतिस्तथानापि भविष्यति,
तस्मात्प्रयोगाभावादित्येवात्र हेतुर्वक्तव्यः । 'पाञ्चनापितिरिति' । पञ्चाना
नापितानामपत्यमिति समासे 'ऽत इञ्' । 'पञ्चकपाल इति' । पञ्चसु
कपालेषु सस्कृत इति समासे 'सस्कृत भक्षा' इत्यणो 'द्विगोलुङ्गनपत्य' इति
लुक् । 'पञ्चगवधन इति' । पञ्च गावो धनमस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते
धनशब्दउत्तरपदे परत पूर्वयोस्तत्पुरुषे 'गोरतद्धितलुकी' ति टच् । अयमुत्त-
रपदे तत्पुरुषो महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन प्राप्नोति नित्यो वक्तव्यः, अन्य-
था पञ्चगोधन इत्यपि स्यात् । उक्तं च 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोस्तत्तरपदे नित्यस-
मासवचन' मिति, वाक्यं दृष्टव्यं प्रिये अस्य वाग्दृष्टप्रिय इति त्रिपदबहु-
व्रीहौ पूर्वयोर्द्वन्द्वं स च नित्य इष्यते, नित्य समासान्तो यथा स्यादिति ।
'पञ्चपूलीति' । पञ्चाना पूलाना समाहार इति विवक्षितः, न तु पञ्च
पूलाः समाहृता इति, भावसाधनो हि समाहारशब्दः समाहरण समा-
हारः, विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरणं, पञ्चसप्तमो वयस्यगरी त्रिपुरीत्यत्रै-
कस्मिन् त्रये क्रियाया समन्वयाद्विचक्षेयानामपि बुद्ध्या राशीकरणं भवति,
अथ कर्मसाधने को दोषः, इह पञ्चकुमारीति कुमार्यर्थप्राधान्यात्समा-

सशास्त्रे चाप्रथमानिर्दिष्टत्वादेकविभक्तित्वाभावाच्चोपसर्जनत्वभावा
 'द्वोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'ति ब्रह्मो न स्यात्, काममत्र नपुसकद्वयत्व
 सिद्धम्, इह पञ्च खड्गा समाहृता पञ्चखड्गीति वा टाबन्त इति स्त्रीलि
 ङ्गपक्षे ब्रह्माभावाद् द्विगोरत इति डीङ् न स्यात्, भावसाधने तु समा
 सार्थे समाहारे नानाविभक्तिभिर्युज्यमानेपि कुमारीशब्दस्य नित्य षष्ठ्यैव
 योग इत्येकविभक्तित्वात्सिद्धमुपसर्जनत्व, तस्माद्भावसाधन, द्विगुरेक
 वचनमित्येतत्तु 'स नपुसक'मिति वक्ष्यामीत्यारभ्यते, कथं पञ्चपूली
 मानयेत्युक्ते पूलानामानयन, नान्तरेण द्वयानयन भावानयन सम्भवति,
 यथा नान्तरेण पात्रानयनमग्नोरानयन सम्भवति, एवमपि समाहारग्रहण
 मनर्थक भावसाधनो हि समाहारशब्द समूहपर्याय, समूहश्च तद्वितार्थ
 स्तत्र तद्वितार्थइत्येव सिद्ध, यद्येव तद्वितोत्पत्ति प्राप्नोति, उत्पद्यता
 तद्वित 'द्विगो'रिति लुभविष्यति, लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति पञ्चपूली,
 अपरिमाणबिस्ताचितेति डीप्प्रतिषेध प्राप्नोति, 'पञ्चगव गोरतद्वित
 लुकी'ति टच् न प्राप्नोति, नैव दोष । अपरिमाणेऽन्यत्र न तद्वितलुकी
 त्यपास्य समाहारइति वक्तव्य तन्नियमार्थम्, अविशेषेण द्विगोर्डीङ् भव
 ति अपरिमाणान्ताद्विस्ताचितकम्बल्यान्ताच्च समाहारएवेति, पञ्चाना
 मश्वाना समाहार पञ्चाश्वी, क्व मा भूत् पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चा
 श्वा, 'गोरतद्वितलुकी'त्यत्राप्यनद्वितलुकीत्यपास्य द्विगो समाहारइति
 वक्तव्य तन्नियमार्थं गोशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्याविशेषेण टच् भवति
 द्विगोस्तु समाहारएवेति, पञ्चाना गवा समाहार पञ्चगव, क्व माभूत्
 पञ्चभिर्गाभिः क्रीत पञ्चगु पट, एवमपि पञ्चकुमारीत्यत्र 'लुक् तद्वि
 तलुकी'ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् प्राप्नोति, तस्मात्तद्वितनिवृत्त्यर्थं, समाहा
 रग्रहणात्तु समासस्यैव समाहारो वाच्यो न तद्वितस्येति व्याख्यानात्तद्वितो
 नोत्पद्यतइति सिद्धमिष्टम् । इह पञ्च गावो ऽस्य सन्ति पञ्चगु पुरुष
 इति मत्वर्थस्य तद्वितार्थत्वादय समास प्राप्नोति, न बहुव्रीहिरशेष
 त्वात्, तस्य तु चित्रवादिखकाशो यत्र दिक्सख्ये न स्त, सति चास्मि
 न्समासे मतुप श्रवण स्यात्, अप्राग्नीध्यतीयत्वाद् द्विगोर्लुगपि नास्ति
 तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्य ॥

“सख्यापूर्वा द्विगु” ॥ क्वचिदनन्तरोऽपेक्ष्यते यत्रैतदुच्यते ‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे’ति, क्वचित्समुदाय यथा ‘न षट्स्य स्याद्विभ्य’ इत्यत्र वक्ष्यते तस्माच्चोभाविति, तदिह ममुदायोपेक्ष्यते अनन्तरो वेति सशयेऽनन्तर इत्याह । ‘तद्वितार्थइत्यादि’ । अयं भावः । समुदायापेक्षायां सख्यापूर्वपदसमानाधिकरणसमासमात्रपरिग्रहे द्विमुनि व्याकरणस्येव्ययीभावस्यापि स्यादिति गन्ते द्विगविति स्वरप्रसङ्गः, समा नाधिकरणतत्पुरुषापेक्षायामपि एकशाटीत्यत्रापि स्यात्, सख्याशब्दोपादानविहिततत्पुरुषपरिग्रहेऽपि ‘दिक्सस्ये सज्ञाया’ मित्यस्यापि ग्रहणात्सप्तर्षेय इत्यत्र द्विगुस्वरप्रसङ्गः, योगविभागश्चानर्थकः, दिक्सस्ये सज्ञाया तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारइत्येकयोगः कर्तव्यः स्यादिति, कथमेकापूपीति, अत्र ह्यक्षचासावूपपश्चेति पूर्वकालेति समासे कृते द्विगुत्वे सत्यं ‘कारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्यत’ इति ‘द्विगो’ रित्येकारः सिद्ध्यति नान्यथा, न चैकशाटीतिवज्जातिङीबन्तेन समासः शक्यते कर्तुं केवलस्यापूपशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात् । उच्यते । अत्रानन्तरसूत्रेण समाहारएव समासः । नन्वनेकविषयः समाहारो नैकस्य सम्भवति, कथम्, इहैकमप्यपूपः कश्चित्कृपणो दददनेकं मन्यते तथा दानश्रद्धातिशयादपूपमहत्वाद्वाऽनेकस्मिन्यसामस्तमेकस्मिन्नपि करोति, अनेन प्रतियचीता कृपणो व्याख्यातः, तत्रारोपितबहुत्वाश्रयः समाहार इति सिद्धम् ॥

“कुत्सितानि कुत्सनै” ॥ ‘कुत्सितानीति’ । कुत्सः अवक्षेपणे मत्यादिसूत्रे चकारप्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादुत्तमाने क्त बहुवचननिर्देशादुभयत्रार्थग्रहणं न स्वरूपग्रहणमित्याह । ‘कुत्सितवाचीनीति’ । वैयाकरणसूचिरिति । सूचयतेरिच्छेतीकारः, यः पृष्टं सन् प्रश्नं विस्मारयितुं न सूचयति न निरीक्षते अहो निर्मलं गगनमिति स एवमुच्यते, अत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गस्याध्ययनं प्रशस्तमपि प्रतिभानाभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते । ‘याज्ञिककितव इति’ । किं तवास्तीति धनमात्रप्रश्नेन जात्यादिनिर्णयेन द्यूते प्रवर्त्तमानं कितवः, इह तु कितव इव कितवः, यो याज्ञिको याज्यस्य धनसत्तामेवापेक्षते न यागार्हता स याज्ञिककितवः ।

इत्युच्यते तदाह । 'अयाज्ययाजकस्तृष्णापर इति' । 'मीमासकदुर्दुर्दुष्ट-
इति' । दुल उत्तेपे दु पूर्व औणादिक कूटप्रत्यय । 'बहुलमन्यत्रा-
पी' ति णिलुक्, लरयोरेकविषयत्वस्मरणानुर्दुर्दुष्ट इति भवति । 'वैया-
करणश्चोर इति' । कथमेतत्प्रत्युदाहरण, यावता चोरत्वेन गर्ह्यमाणात्वा-
द्ववत्येष वैयाकरणकुत्सा तत्राह । 'नह्यत्रेति' । प्रत्यासत्ते शब्दप्र-
वृत्तिनिमित्तकुत्साया समासेन भवितव्यम्, अत्र च वैयाकरण कुत्स्यते
चोरत्वेन न तु वैयाकरणात्वम् । 'कुत्सितो ब्राह्मण इति' । अत्र विशेषे
यत् विशेष्येणेति भवितव्यमेव समासेन, यदि नेष्यते बहुलपहण शरणम् ॥

“उपमानानि सामान्यवचनैः” ॥ “उपमीयतेनेनेत्युपमानमिति” ।

उपपूर्वात्माह करणे ल्युटि समास इति दर्शयति, भाष्ये तु मानस्य समी-
पमुपमानमित्यर्थकथनमात्रम्, अव्ययीभावे उपमानानीति रूपासिद्धिप्रस-
ङ्गादिति भावः । उपपूर्वकश्च माह सादृश्यहेतुके परिच्छेदे कूट, येन
वस्त्वन्तर सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमान तद्वथा गौरिव गवय इति,
गौ करण, पुरुष परिच्छेत्ता, स हि गो सादृश्येन गवय परिच्छिनत्ति
गोसादृशो गवय इति । 'सामान्यवचनैरिति' । समानशब्द साधारण
पर्यायस्मत्तत्वात्तुर्वर्ण्यादित्व त्त्वार्थे ष्यञ्, साधारणो धर्म सामान्य,
तच्चोपमानस्य श्रुतत्वात्तस्य चोपमेयापेक्षत्वात्तयोरेव साधारणो धर्मो वि-
ज्ञायतइत्याह । 'उपमानोपमेययोरित्यादि' । 'तद्विशिष्टोपमेयवचनै-
रिति' । तेन साधारणेन धर्मेण विशिष्टं यदुपमेयं तद्वचनैः, न तु सा-
धारणधर्ममात्रवचनैरित्यर्थः । वचनग्रहणाच्चायमर्था लभ्यते, सामान्यमु-
क्तवन्त सामान्यवचना, ये सामान्यमुक्त्वा तद्वृत्तिं द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते
तथोक्ता, यथा गुणमुक्तवान् गुणवचन इति, तच्च सामान्यवदुपमानश-
ब्दस्य सन्नन्धिशब्दस्यापि तद्विप्लवमुपमेयमेव विज्ञायतइति सुष्ठूक्तं तद्वि-
शिष्टोपमेयवचनैरिति । 'शस्त्रीश्यामेति' । अत्र श्यामगुणविशिष्टत्वेन
असिद्धत्वादुपमान शस्त्री, उपमेया देवदत्ता, तयो साधारणो धर्म
श्चात्मत्व, तदभिधाय तद्विशिष्टाया श्यामाशब्द पर्यवस्यतीति भवति
सामान्यवचन । ननु च समानाधिकरणेनेति वर्तते, इह च शस्त्रीशब्द

शस्त्र्या वत्तेति श्यामाशब्दस्तु देवदत्ताया, यदाह उपमानवाचीनि सुबन्तानि तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति, तथा वियहवाक्ये इवशब्द प्रयुक्त शस्त्रीव श्यामेति । सत्यम् । वचनसामर्थ्यात् वैयधिकरण्येऽपि समास । यद्वेव मृगीव चपला मृगचपला हसीव गद्गदा हसगद्गदा, पुवत्कर्मधारयेति सामानाधिकरण्यलक्षण पुवद्वाचो न प्राप्नोति, नैव दोष । जात्यन्तर-निवृत्तिपराया चोदनाया स्त्रीत्वमकिञ्चित्कर तत्र कुक्कुटाण्ड मृगक्षीर-मित्यादिवदिदमपि सिद्धम् । ननु चान्यदेव चापल स्त्रिया अन्यदेव पुंस, सत्यम् । जातिमात्रोपादानेऽपि प्रकरणादिवशात् स्त्रीत्व प्रत्यायिष्यते, तच्च बहिरङ्गत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययस्य निमित्तम्, अन्यथा पुवद्वावेन निवृत्तौ स्त्रीप्रत्ययस्य तवापि कथं विशेषावगति, अस्त्येव यदि तु मृगीव चप लेति स्त्रीप्रत्ययान्तस्य समास क्रियते तदा मृगीचपलेति प्राप्नोति, नहि तेन समासो दण्डवारित, समानाधिकरणाधिकारश्च बाध्येत, एव तर्हि समानाधिकरणसमास इवाय शस्त्री चासौ श्यामा चेति, कथं शुनर्देवदत्ताया शस्त्रीशब्दो, जातिवचनो ह्यसौ सादृश्यनिमित्तादभेदो पचारादथवा गौर्वाहीक इति, यद्वेव शस्त्रीशब्दोऽप्युपमेये सक्कान्त इत्युप मानवाचित्वा नोपपद्यते, सत्यम् । पूर्वावस्थाश्रयेण तूपमानत्वं द्रष्टव्यम् इवशब्दप्रयोगस्तूपमानप्रदर्शनार्थो न प्रक्रियावाक्याङ्गमिति न कश्चिद्वेत् । ननु श्यामगुणत्वेन साधर्म्येण शस्त्रीशब्दो देवदत्ताया प्रयुज्यत इति श्याम-शब्दो न प्रयोगार्हः । तन्न । बहवो हि शस्त्र्या गुणाः तीक्ष्णा सूक्ष्मा दृष्टुः श्यामेति, तत्रासति श्यामगुणेन शस्त्रीत्वमारोपितमिति । ननु स्रदपि श्यामपद देवदत्तामुपस्थाप्य चरितार्थमिति नैव शस्त्रीगुणो निर्दि-श्यते, नैतदस्ति । नैवमत्र वचन व्यज्यते या श्यामा सा शस्त्रीवेति, कथं तर्हि शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति, अस्या तु वचनव्यक्ताविवशब्देन ताव-दुपमेयनिष्ठत्वेन प्रतीयते उपमेयनिष्ठो गुण उपमान स्पृश्येव, अथ वा चन्द्रमुखीत्यादयनिर्दिष्टोऽपि गुण प्रियदर्शनत्वादि प्रसिद्धिवशादुपमान निमित्तत्वेन प्रतीयते तदोपमेयेऽपि तावच्छ्रुत कथमुपमान न स्पृश्यति । 'कला इव तन्दुला इति' । दीर्घत्वादिना धर्म्येण ॥

“उपमित व्याघ्रादिभि सामान्याप्रयोगे” ॥ उपमितमित्यत्र भूतकालो न विवक्ष्यत इत्याह । ‘उपमेयमुपमितमिति’ । ‘सामर्थ्यादिति’ । उपमेयमुपमानापेक्षमित्येतत्सामर्थ्येन चेत्सामान्यवाचीति यदा प्रकरणादिवशाच्चियत साधारणगुण प्रतीयते तदा समास, यदा तु गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्ट साधारणगुणवचन शब्द प्रयुज्यते तदा न समास इत्यर्थः । ‘पुरुषेण व्याघ्र इवेति’ । उपमानप्रदर्शनमेतत्, अत्र हि वैयधिकरण्यात्समासस्याप्रसङ्गः, यदा तु व्याघ्रशब्दस्तादृर्म्यात्पुरुषे वर्तते तदा सामानाधिकरण्ये सति समास । अत एवाक्त विशेषण विश्लेष्येति प्राप्त इति । ‘पुरुषेण व्याघ्र इव शूर इति’ । ननु सामान्यशब्दप्रयोगे सति तदपेक्षत्वादसामर्थ्यादेव न भविष्यति, एव तर्ह्येतज्ज्ञापयति भवति प्रधानस्य सापेक्षस्य वृत्तिरिति, तेन राजपुरुषोभिरूप औपगव शोभन इत्यादि सिद्धं भवति, न्यायसिद्ध एवार्थं लिङ्गदर्शनमिदं, प्राधान्यादेवानेकोपकार्यत्वसम्भवात्पुरुषव्याघ्रोभिरूप इति भवत्येव, शौर्यञ्च समानधर्मा नाभिरूपम् । अत एव सामान्याप्रयोग इत्युक्तं न तु गुणाप्रयोग इति ॥

“विशेषण विशेष्येण बहुलम्” ॥ ‘भेदकमिति’ । असिद्धिनतीतिवत् करणस्य कर्तृत्वविवक्षाया ण्वुल् । ‘विशेषणमिति’ । शिष्यत्वं शेषणे विपूर्व, विशेष्यतेनेनेति विशेषण करणे ल्युट्, यत्साधारणाकारेण प्रतिपन्न बहुप्रकार वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकस्मिन्प्रकारे व्यवस्थापयति तत्पद विशेषण भेदकमिति चोच्यते, व्यवस्थाप्यमान विशेष्य भेदकमिति च । ननु च विशेषण विशेष्यमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ, ततश्च विशेषणमित्युक्ते गम्यतएव विशेष्येणेति, एव विशेष्येणेत्युक्ते गम्यते विशेषणमिति, तत्किमर्थमुभयमुपादीयते, यत्र पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि प्रत्येक विशेषणविशेष्यभावस्तत्रैव यथा स्याद् यथा नीलात्पलमिति, अत्र हि नीलार्थो भ्रमरादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्न उत्पलार्थेनोत्पले व्यपस्थाप्यते, उत्पलार्थो हि रक्तादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्नो नीलार्थेन नीले व्यवस्थाप्यत इति भवति प्रत्येकमुभयभावः, यत्र तु स नास्ति

न तत्र समासो भवति यथा प्रत्युदाहरणे तत्तक सर्प इति । नहि तत्तक सर्पत्व व्यभिचरति, ननु व्यभिचरति क्रियानिमित्तकोपि तत्तक शब्दोस्ति तत्त्वोतीति तत्तक इति, सत्यमस्ति न त्वसौ नामधेयेन गाहते तुल्यकत्वा, द्रागेव रुडौ प्रतिभा क्रियाशब्दे विलम्बिता । इह तु शिशपावृत्तइति शिशपाशब्दस्य फलेपि दर्शनाद्वृत्तव्यभिचाराद्वय-
त्येव समास, न चात्र वृत्तप्रतीतिपूर्विका फले प्रतीतिर्येन बहिरङ्गा स्यात्, यथैव हि पञ्चालादय शब्दा जनपदिना जनपदस्य च साधारण्ये नान्योन्ययोगमपेक्षन्ते तद्वदेतेपि, यथोवाच भगवान् 'लुब्ध्यानाप्रख्या-
ना' इति । इह तर्हि कथमयजयाय नु मेरुमहीभृत इति, न मेरुमही भृत्त्वव्यभिचरति । निरङ्कुशा कवय । यदि तर्हि यत्र प्रत्येकमुभयभावस्तत्र समास, उभयोरपि विशेषणत्वमिति प्रथमानिद्विष्टत्वादुपसर्जनत्वे सति पूर्वनिपातानियम स्याद् नीलोत्पल उत्पलनीलमिति । नैष दोष । उपस-
र्जनमित्यन्वर्थसङ्ग्रेयमप्रधानमुपसर्जनमिति, अर्थतश्चाप्राध न्य, तदिह द्रव्य गुणोपनिपाते द्रव्य प्रधानमप्रधान गुण, द्रव्य हि क्रियासिद्धौ साक्षादुप-
युज्यते गुणस्तु द्रव्यावच्छेदद्वारेण, अतो गुणवचनस्यैव पूर्वनिपातो न द्रव्य-
वचनस्य । ननूत्पलशब्दोपि जातिशब्द न द्रव्यशब्द, यदि तु जातिविशिष्टे द्रव्ये पर्यवसानाद् द्रव्यशब्दत्व, हन्तैव नीलशब्दोपि गुणविशिष्टे द्रव्ये पर्य-
वस्यन् द्रव्यशब्द स्यात् । अत्रोच्यते । उत्पत्ते प्रभृत्याविनाशाज्जातिर्द्रव्य न-
जहोति, शब्देन च द्रव्याव्यतिरेकेण जाति प्रत्याख्यते शाबलेयो बाहुलेयो-
गौरिति, न तु भवति शाबलेयस्य गौरिति, तस्मान्जात्यात्मकमेव द्रव्य-
प्रतीयतइति जातिशब्दो द्रव्यत्वेन व्यवस्थाप्यते । गुणा पुन सत्येव द्रव्ये-
कदा चिदुपयन्ति कदा चिदुपयन्ति पटस्य शुक्ल इति, व्यतिरिक्ता अपि-
द्रव्यात्स्वशब्दै प्रत्याख्यन्तइति न गुणात्मक द्रव्य भवतीति न गुणशब्दो-
द्रव्यशब्दत्वे व्यवस्थातुमर्हति, अत एव 'श्वेत द्वागमालभेति' ति चोदनाया-
श्वेताभावे कृष्णशङ्काग आलभ्यते न तु द्वागाभावे पिष्टपिण्डीमालभ्य-
कृती भवति, क्रियाद्रव्ययोरुपनिपातेष्वेवमेव द्रष्टव्यम् । 'याचकश्रावण-
इति' । यत्र तु गुणशब्दयो क्रियाशब्दयो गुणक्रियाशब्दयोश्चोपनि-

पातस्तत्रानियम एव भवति खञ्जकुञ्ज' कुञ्जखञ्ज, पाचकपाठक पाठ-
कपाचक, खञ्जपाचक पाचकखञ्जइति । 'शिशपावृत्तइति' । द्रव्यशब्द-
योरेवोपनिपातिपि वृत्तत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद् दूरात्प्रथमत एवो
पलम्भाच्च प्राधान्य, शिशपात्वस्य तु विपर्ययादप्राधान्यमिति न तत्रा-
प्यनियम । 'विशेषणमिति किमिति' । विशेष्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वा-
देव विशेषणमिति लप्स्यतइति प्रश्न । 'तत्तक सर्प इति' । ननु तत्तक
शब्दोपि विशेषण भवत्येव, एव मन्यते, विशेष्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्द-
त्वादेव पूर्वपदस्य विशेषणत्वे लब्धे पुनर्विशेषणग्रहणमुत्तरपदस्य विशेष-
णत्वप्रतिपत्त्यर्थं, विशेष्येण विशेषण समस्यते तच्चेद्विशेष्य विशेषणमिति, न
चात्रोत्तरपद विशेषण तत्तकस्य सर्पत्वाव्यभिचारादिति । 'लोहितस्त-
त्तक इति' । नात्र तत्तको विशेष्यस्तस्य लोहितत्वाव्यभिचारात् । यद्येव
लोहितो विशेषण न स्यात् तस्यापि विशेष्यापेक्षत्वात्, एव तर्हि पाठ-
क्रमादर्थक्रमो बलीयानिति तत्तको लोहित इति पाठो द्रष्टव्य, अत्र
हि तत्तको विशेषण भवति, लोहितत्वस्य तत्तकत्वव्यभिचारात्, यद्येव
लोहितत्वस्य विशेष्यत्वमपि स्यात्, अस्त्येव तस्य विशेष्यत्व पूर्वपदस्य तु
विशेष्यत्वाभावात्प्रत्युदाहरणत्वम्, एव च कृत्वा तत्तक सर्प इत्येतद्वेवा-
स्मिन्नपि प्रश्ने प्रत्युदाहरण भवति विस्पष्टार्थे तूभयोरुपादानम् ॥

“पूर्वापरप्रथमचरमज्ञघन्यसमानमध्यमधमवीराश्च” ॥ ‘पूर्व-
स्यैवाय प्रपञ्च इति’ । गुणक्रियाशब्देन सह समासे पूर्वादीना पूर्वनि-
पातनियमार्थं तु न भवति बहुलग्रहणेनैव सिद्धत्वादिति मन्यते ॥

“अग्रेयादय ज्ञानादिभिः” ॥ एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीव-
न्ति तेषां समूहं अग्निं, तत्र पृथक्स्थितानां अग्निकरणे यथा स्यात्
अग्निस्थानामेव तु दण्डादिरूपेण करणे मा भूदित्याह । ‘अग्रेयादिषु
व्यर्थवचनमिति’ । ‘अग्रेयादय पठन्तइति’ । तेन तत्रादिशब्दो व्यव-
स्त्वावाची । ‘कृतादिराकृतिगण इति’ । प्रयोगदर्शनेनाकृतिग्राह्यो गण-
कालकृतिगण, अत्रादिशब्दः प्रकारे । ‘इत्यन्तानामित्यादि’ । परत्वादिति
भाष्य । आकृतिगणेषु प्रत्युदाहरणरूपेण कतिपयान्पठति । ‘कृतं मतेत्यादि’ ॥

“तेन नञ्विशिष्टेनानञ्” ॥ विशिष्टशब्दोयमधिके वर्तते,
तच्चाधिक्य क्व चित्सावधारण, तद्व्याया, देवदत्तो यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन
विशिष्ट, स्वाध्यायेनैव विशिष्टो ऽन्ये गुणा समा इति गम्यते, क्व चित्ति-
रवधारण, तद्व्याया, देवदत्तो यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्ट, स्वाध्यायेन
तावद्विशिष्टो ऽन्ये गुणा समा भूयासो वा नैतद्विरूप्यते, वाक्यस्यैकक-
पत्वे ऽर्थप्रकरणादिना विशेषनिर्णयस्तत्र निरवधारणपत्ते सिद्धं च तदभुक्त
चेत्यत्रापि स्यात्, क्तान्तयोः प्रकृतिभेदेऽपि नञ् तावदधिक इति विशि
ष्ट्यहण्य चानर्थक्यं स्यात्, तेन सनञ् नञित्येव वाच्यं स्यात्, अतः साव
धारणपक्षमाश्रित्याह । ‘नञैव विशेषो यस्येति’ । प्रकृत्यादिकमित्यादि
शब्देन प्रत्ययोपसर्गयोर्ग्रहणं तत्र सिद्धं च तदभुक्त चेति प्रकृतिरतुन्या, कर्त
व्यमकृतमिति प्रत्यय, प्रकृत चानपकृत चेत्युपसर्ग, एव च पूर्वपदमपि
क्तान्तमेव लभ्यतइत्याह । ‘अनञ् क्तान्तमिति’ । अनञिति शक्यमक-
र्तुम्, नहि पूर्वपदे सनञि उत्तरपदे नञधिको भवति । ‘कृतं च तदकृत
चेति’ । अवयवधर्मणाय समुद्रायस्य व्यपदेश, एकमेव च वस्त्वैकदेशकरणा
त्कृतं च भवत्येकदेशाकरणादकृतं चेति नात्र कश्चिद्विरोधः, यदि तर्हि
सावधारणपक्ष आश्रीयतएव सति यस्य नुडपरोधिक इडागमो वा तेन
सह समासो न स्यादित्यत आह । ‘नुडिटाविति’ । नुडिडुहण
मागमोपलक्षण, न्यायस्य तुल्यत्वात्तेनच्छनाच्छन्नमिति तुगधिकस्यापि
ग्रहणम् । ‘अशितानशितेनेति’ । अश भोजने, ‘तस्मानुडिचि’ ।
‘क्लिष्टाक्लिष्टितेनेति’ । ‘क्लिष्ट त्वानिष्टयो’रिति पक्षे इह, तत्र नुड
अत्ययान्तभक्तः, इह अत्ययभक्तस्तुक् नञ्भक्त इति सर्वेषामुत्तरपदेनन्त
र्भावः, इह तु क्ताताच्छितमिति ‘शाच्छोरन्यतरस्यामि’तीत्वे कृते तेना-
धिक्यत्वात्समासो न प्राप्नोति । अत्र के चिदाहुः । नुडिडुहणमर्थोभेद
कस्य विकारमात्रस्योपलक्षणं, तेनेहापि समासो भवतीति, जातात्राण
मित्यत्र तु निष्ठानत्वस्यासिद्धत्वाद्वेदकत्वाभावः, गौकत्वात्सामाना
धिकरण्यस्य पूर्वण न प्राप्नोतीत्यादि, पूर्वनिपातनियमार्थश्च, कृताकृत
तमित्येव यथा स्यादकृतकृतमिति माभूत् । ‘कृतापकृतमिति’ । एक

देशस्येष्टस्य करणादेकदेशस्य चानिष्टस्य करणादेकमेव वस्तु कृतं च भवत्यपकृतं च भुक्तं च तदत्यवहृतत्वा, द्विभुक्तं चाशोभनत्वाद्विभुक्तं, विशब्दोच्चाशोभनत्वं द्योतयति विरूपवत्, एव पीतविपीत, गमन गत प्रत्यागमन प्रत्यागत तत् गुणभुवा प्रत्यागमनेन सह चरितं गमन गतप्रत्यागत, यात च तदनुयात च तदानीमेव पुनर्गमनात् यातानुया तम् । 'क्रयाक्रयिकेति' । 'अल्प' इति क प्रत्यय, तदन्तश्च स्वभावा त्स्त्रिया वर्तते, 'क्रयाक्रयिकेति' । 'अन्येषामपि दृश्यत' इति दीर्घ । महान् क्रय क्रयशब्देनोच्यते गोबलीवर्दन्यायेन, एव पुटापुटिका फलाफ लिका मानोन्मानिकेति । 'शाकपार्थवादीनामिति' । सिद्धयदिति शेष । पृथोरपत्य पार्थव, के चित्पार्थिवेति पठन्ति, पृथिव्या ईश्वर पार्थिव, 'तस्येश्वर' इत्यञ्, तस्याभ्यवहार्येषु शाक प्रियत्वात्प्रधानं तत्र साहचर्यादेव तद्व्यपदेशत्वलाभादुत्तरपदलोपो न वक्तव्य, समासस्तु वक्तव्यो गौणत्वात्सामानाधिकरण्यस्य ॥

“सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा पूज्यमानैः” ॥ “पूज्यमानैरिति वच नादिति' । पूज्यमानस्य पूजापेक्षत्वादिति भावः । अत एव सदिति स्वरूपग्रहणं न शृशानचो, नहि तौ पूजामाहतु । 'उत्कृष्टो गौरिति' । उद्धृत इत्यर्थः । महाजनो महोदधिरित्यादौ पूजाभावेऽपि विशेषण विशेष्येति समास, वचनं तु गुणक्रियाशब्दैरपि समासे सदादीनामेव पूर्वनिपातनियमार्थम् ॥

“वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्” ॥ वृन्दारकशब्दो देवजाति वचन इतरौ हस्तिजातिवचनौ, तत्रापमानत्वं सति पूजावचनता सम्भ वति तत्र व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात्सिद्धे समासे पूजायामेव यथा स्याच्चि न्दाया मा भूदित्येवमर्थं वचनम्, इह मा भून्माणवकोय नागो यस्मान्मूर्ख इति, सामान्यप्रयोगेऽपि यथा स्यादित्यन्ये । 'सुषीम इति' । सन्नेय नमस्विशेषस्य, यत्रैव विशेषण विशेष्येणेत्यधिकारादेवात्र न भविष्यति, नक्षत्राण्य सुषीमोस्ति, सत्यं, प्रत्युदाहरणदिगिय दर्शिता माणवकोय नम इति प्रत्युदाहरणम् ॥

“कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने” ॥ ‘कतरकठ इति’ । ‘गोत्र च चरखे सहे’ ति जाति । ‘तथा च प्रत्युदाहरणमिति’ । पूर्व वृत्ति-
नूपन्यस्तमुपपन्न भवतीति शेष ॥

‘पोटायुवतिस्तोककतिपयशृष्टिधेनुवशावेहदुष्कयणीप्रवक्तृश्रात्रि
याध्यापकधूर्तैर्जाति’ ॥ ‘उभयव्यञ्जनेति’ । व्यञ्जनेनेन स्त्रीत्वादिक
मिति व्यञ्जन स्तनादि, उभयो स्त्रीपुंसयोर्व्यञ्जन यस्या सा तथोक्ता,
नपुंसक पोटेत्यर्थे, पोटाशब्दस्तु तत्रापि स्त्रीत्वयुक्त प्रवर्तते, शब्दाना
चित्रशक्तित्वात् षण्डशब्दो यथा पुमान् । ‘धूर्तयहणप्रकुत्सार्यमिति’ ।
कुत्साया तु ‘कुत्सितानि कुत्सनै’ रिति सिद्धमिति भाव । ‘तत्र कठ
धूर्त इति’ । य कठ स धूर्त इत्यर्थो न तु कठत्व कुत्स्यते ॥

‘प्रशसावचनैश्च’ ॥ ‘रूढिशब्दा प्रशसावचना गृह्यन्तइति’ ।
प्रशस्येति वक्तव्ये वचनग्रहणादिह ग्रहण रूढिशब्दाना प्रशसामात्रवा
चिना, तेन ये यौगिका प्रशस्तशोभनरमणीयादयो ये च विशेषवचना
शुचिमृद्धादयो ये च जातिशब्दा सन्त परत्र प्रयोगात्प्रशसा गमयन्ति
सिद्धो माणवक इति ते सव व्युदस्ता भवन्ति । ‘मतल्लिकादय इति’ ।
मतल्लिका मर्चार्चका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यभूनीत्यमर ।
‘आविष्टलिङ्गत्वादिति’ नियतलिङ्गत्वादित्यर्थ । ‘स्वलिङ्गोपादाना
इति’ । स्वस्यैव लिङ्गस्योपादान येषु ते तथोक्ता, प्रशसावचनपोटायुव
तीत्येकयोगे कर्त्तव्ये योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजन ॥

“युवा खलतिपलितखलिनजरतीभि” ॥ सञ्जायूनो ग्रहणे
गार्ग्यायण खलतिरित्यादावेव तु स्यात् च तस्य जरतीशब्देन सामा
नाधिकरण्य न च गार्ग्यायणी युवतिरस्ति स्त्रिया युवसञ्जाप्रतिषेधादतो
युवेति स्वरूपग्रहणमित्याह । ‘युवशब्द इति’ । ‘खलत्यादिभि समा
नाधिकरणैरिति’ । कथ पुनर्युवशब्दस्य जरतीशब्देन सामानाधिकरण्य
पुल्लिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेनेति, तत्राह । ‘स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति’ । अस्या हि
परिभाषाया सत्या युवशब्दस्य ग्रहणे युवतिशब्दस्यापि ग्रहणादुपपद्यते

युवतिर्जरतीशब्दयो सामानाधिकरण्यमसत्या तु नोपपद्यतइत्यर्थोपपत्त्या
परिभाषा ज्ञायते । 'युवबलतीति' । 'ऊदिकारादक्तिन' 'सर्वतो
क्तिवर्थादित्येक' इति ङीष्, वलिशब्द पामादि, । 'युवजरक्ति' ।
जरद्विरित्यपि पाठ केन चिदाचार्येण बोधित इति पुल्लिङ्गेनापि समासो
भवतीति भाव । 'युवतिर्जरतीति' । कथं विरुद्धाचिनो सामाना
धिकरण्यम्, अन्योन्यधर्मापलम्भात्तद्रूपत्वारोपाद्बुद्धिविष्यति, यद्येव विभिन्न
लिङ्गयोरप्येवमेव सामानाधिकरण्यसम्भवात्कथं परिभाषाज्ञाप्यतइति
चिन्त्य, युवशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थं वचनमनियमो हि गुणशब्दत्वा
त्प्यात् ॥

“अत्युत्पत्त्याख्या अजात्या” ॥ 'तुल्यपर्यायाश्चेति' । आख्याग्रहण
स्वरूपनिराकरणार्थमिति भाव । भोज्योष्णादावनियमे प्राप्ते पूर्वनिपात
नियमार्थं वचनम् । 'तुल्यमहानिति' । सन्महदित्यस्याअत्युत्पत्त्याख्ये
वकाशत्वात्कृत्यतुल्याख्ये परत्वादयमेव समासो युक्त इति भाव ।
'भोज्य जोदन इति' । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणमित्यपि न भवति ॥

“वर्णो वर्णेन” ॥ विशेषण विशेष्येणेति वर्त्तते, तत्र द्वयो
स्वरूपग्रहणेन विशेषणता भवेत् । 'वर्णश्चासौ वर्णइति' । किं व्यावृत्त
किमन्वितम् अथैकत्र विशेषणाया रूपस्यान्यत्र च ग्रह, शुक्लश्चासौ वर्ण
इति न स्याद्वर्णा विशेषण शुक्लस्य वर्णत्वाव्यभिचारात् तस्मादुभयत्र वि
शेषणग्रहणमित्याह । 'वर्णविशेषवाचीत्यादि' । 'कृष्णसारङ्ग इत्यादिना' ।
नानावर्णसमाहार सारङ्ग, तथा शबल, स्तस्य वर्णान्तरसमाहारेपि भावा
त्कार्णव्यान्वयो नियतो न स्यादिति कृष्णो विशेषणम्, एव लोहितशब्देपि
द्रष्टव्य, ननु च कृष्णशब्दोच्चारणवे वर्त्तते न समुदाये तस्य सारङ्गत्वात्
तत्कथमवयववृत्ते कृष्णशब्दस्य समुदायवृत्तिना सारङ्गशब्देन सामानाधि
करण्यमत आह । 'अवयवद्वारेणेत्यादि' । कृष्णावयवसम्बन्धात्समुदाय
ग्रह कृष्णवच्यतइत्यर्थः । अत एवात्र गौण सामानाधिकरण्यमिति
सूत्रात्कथं । ननु तृतीया तत्कृतेनेत्येवात्र सिद्ध, समास, कथं, सारङ्ग
शब्देन युगवचन सारङ्गत्वं कृष्णावयववृत्तमित्यस्त्येव सिद्धि, तत्राग्रम् ।

व्यर्थ । 'वर्णो वर्णेष्वनेत' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न वक्तव्यो भवति, तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेत्येव सिद्धत्वात्, तदवश्य वक्तव्यमेतन्मतिषेधार्थं मिह मा भूत् कृष्णैतो लोहितैत इति, इदं तु न वक्तव्य इदमपि वक्तव्यमिहापि यथा स्यात् शुक्लबधु कृष्णशुक्लो हरितशुक्ल बधुक पिल, यस्य कश्चिदवयव शुक्ल कश्चिद्वधु स समुदायो ऽवयवशब्दाभ्या तथोच्यतइति नात्र तत्कृतत्वसम्भव, अत्र कृष्णसारङ्ग इत्यादौ यत्रैकोऽवयवशब्दो ऽपर समुदायशब्दस्तत्रावयवस्याप्रधानत्वादुपसर्जनत्वात्पूर्वनिपात, द्वयोस्त्ववयवशब्दयो पर्याय इति द्रष्टव्यम्, इह यस्मिन् प्रये गे वीरै पुरुषैस्तद्वान् याम प्रतिपादयितुमिष्टस्तत्र प्रथममेवान्यपदार्थविवक्षा काया वीरा पुरुषा अस्मिन्सन्तीति वीरपुरुषको याम इति, बहुव्रीहिरेव नित्य यथा स्याद् अन्यथा पूर्वमनपेक्षिते ऽन्यपदार्थे वीरा पुरुषा वीरपुरुषा इति कर्मधारये कृते पश्चादन्यपदार्थविवक्षाया मत्वर्थीये सति वीरपुरुषवान् याम इत्याद्यानिष्टमपि कदा चिदनुषङ्गेन, सर्वशब्दस्य त्वकारान्ते कर्मधारयोपीष्यते तस्माच्च मत्वर्थविवक्षाया 'मत्त इनिठना' विति ठन बाधित्वा इनिरेव भवतीति वक्तव्य, सर्वे धन सर्वधन तदस्यास्तीति सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकशी, यत्र कर्मधारयो जातिविशेषवचनस्तत्र कर्मधारयान्मत्वर्थीयो भवति कृष्णसर्पवान्वत्मीक, लोहितशालिमान् याम गौरखरवदरण्य, गौरमृगवदिति, नहि बहुव्रीहिणा तज्जात्या तद्वत्त्व शक्य प्रतिपादयितुम् ॥

“कुमार अमणादिभि ” ॥ कुमारशब्दस्य पूर्वनिपातनियमाद्यं वचनम् ॥

“चतुष्पादो गर्भिण्या ” ॥ 'चतुष्पाज्जातिरिति' । के चिदाहु । पोटादिसूत्राज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमिति । अन्ये त्वाहु । ये शब्दान्तरनिरपेक्षाश्चतुष्पाद्वानस्तत्त्वान्तरङ्गत्वादुहन्ते न तु कालाद्यादयो यौगिका शब्दान्तरसनिधानाच्चतुष्पाद्विषया इति, गर्भिणीशब्दस्य परनिपातार्थं वचनम् ॥

“मयूरव्यसकादयश्च ” ॥ 'मयूरव्यसक इति' । व्यसको धूर्त, मयूरश्चासौ व्यसकश्चेति व्यसकशब्दस्य गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते वचनम्,

एव क्वाचव्यसकादीना कम्बोजमुखपयन्तानाम् । अन्ये त्वाहु । मयूरद्वयस्य
 कश्छान्नद्वयसक कम्बोजद्वयमुख, यवनद्वयमुख, उपमानसमासोयम,
 'उपमानानि सामान्यवचनै' रित्येव सिद्धे पुनर्विधान तत्पुरुषे तुत्यार्थवृत्ती
 येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो मा भूदिति स ह्युपमानसशब्देन विहिते समासे
 विधीयतइति । 'पुनर्द्वायेति' । 'पुनश्चनसौ कन्दसी'ति गतिसञ्ज्ञा ।
 'वार्तिककारीयेति' । गणकारणेद पठितम्, एहि इडेति यस्मिन्कर्मणि तदे-
 हीडम्, एवमेहियवम्, एहि वाणिजेति यस्या क्रियाया सा एहिवाणिजा,
 एवमपेहिवाणिजा पेहिवाणिजा, एहि स्वागतमिति यस्या क्रियाया
 सा एहिस्वागता, इहवितर्का, लोणमध्यमैकवचन, प्रोह करटमिति यस्या
 सा प्रोहकरटा, एव प्रोहकर्द्वमादय आहरवसनान्ता । कृती छेदने
 तदेव वचन, मुचादित्वाच्चुम्, कृन्त विचक्षणेति यस्या क्रियाया सा कृन्त-
 विचक्षणा, उद्भुर उत्सृजेति यस्या सोद्भुरोत्सृजा, आख्यातमाख्यातेनेति
 सिद्धे ऽसातत्यार्थ वचनम्, एवमुद्रुमविधमा, उत्पन्नविपचा, उत्पत्ति
 पता, उदक्च अवाक्च उच्चावचम्, उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम्, आचित
 चोपचित च आचोपच, निश्चित च प्रचित च निश्चप्रच, सर्वेते निपा-
 त्यन्ते, न किञ्चन विद्यते यस्य सो ऽकिञ्चन, स्नात्वाकालकादिषु समा-
 सान्तोदात्तत्वं ल्यबभावश्च निपातनात् । प्रतीयमानक्रियापेक्ष च समानक-
 र्तृकत्वं स्नात्वाकालक सपचर्दाति । 'जहि कर्मणेति' । जहीति लोणमध्य-
 मैकवचन, तदेतत्कर्मणा बहुल समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने समासेन
 चेत्कर्त्ता विधीयते, जहि जोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोड,
 अश्नीत पिबतेत्येव यत्र सततमभिधीयते सा ऽश्नीतपिबता, एव पचत
 भृञ्जता, भृञ्ज पाके । भिन्धि लवणमिति यस्यामभिधीयते सा भिन्धिल-
 वणा, एव पचलवणा । 'अविहितलक्षणास्तत्पुरुषइति' । यस्य तत्पुरुषस्य
 लक्षणा न कृत प्राप्तप्रयोगश्च भवति स मयूरव्यसकादेराकृतिगणत्वादेवैव
 द्रष्टव्य इत्यर्थे ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या द्वितीयस्याध्यायस्य
 प्रथम पाद ॥ १ ॥

‘पूर्वोपराधरेत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे’ ॥ ‘एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशीति’। एकगोपूर्वादिति ठञ् प्राप्नोति, अत एव निर्देशादिनिर्द्वन्द्वव्य। एकदण्डीत्यय त्वप शब्द, एको दण्डो यस्येति बहुव्रीहिणैव गतत्वा न्मत्वर्थ एव दुर्लभ कि पुनरिनिष्ठजा बाधित, एकदेशशब्दस्तु कर्म धारय एवावयववचन इति न तत्र बहुव्रीहिणा गतत्व यथा कृष्णसर्पवा निति। ‘सामर्थ्यादेकदेशवचना इति’। एकदेशमपेक्ष्यैकदेशी भवति नान्य येत्येतत्सामर्थ्यम्। ‘एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणमिति’। सत्सप्तम्यन्तवैयधिकरण्येनेति भाव, तदाह। ‘एक चेदिति’। एकत्वसख्या विशिष्टमित्यर्थ। समानाभिधेयवचन एकाधिकरणशब्दो न भवति, अत्र यवावयविशब्दयो सामानाधिकरण्यानुपपत्ते सामानाधिकरण्येनेति प्रकृतत्वाच्च। स्यादेतत्। समुदायेषु हि दृष्टा शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति न्यायेन सामानाधिकरण्ये सति पूर्वश्चासौ कायश्चेति विशेषणमित्येव सिद्ध समासो नार्थ एतेन, एव च कृत्वा परवल्लिङ्गमित्यत्र तत्पुरुषग्रहण न कर्त्तव्य भवति, कथम्, उत्तरपदार्थप्रधानत्वादेव सिद्धमिति तत्राह। ‘षष्ठीसमासापवादो ऽयं योग इति’। सिद्ध तु कथं चित्पूर्वकाय इति कायपूर्वं इत्यस्य निवृत्त्यर्थमेव तु सूत्रं कर्त्तव्यमित्यर्थ। ‘पूर्वं कायस्येति’। यद्यपि दिशि दृष्ट शब्दो दिक्शब्द इत्याश्रयणात्सम्भत्य दिवृत्तिनापि योगे पञ्चमी भवति ‘तस्य परमाश्रेडित’मिति लिङ्गादवयववृत्तिभिर्योगे षष्ठी भवति। ‘पूर्वं नाभे कायस्येति’। नाभेरिति दिव्योगलक्षणा पञ्चमी, कायसम्बन्धी नाभ्यपेक्षया पूर्वा भाग इत्यर्थ, तत्र नाभिरैकदेशी न भवतीति न तेन समासो भवति, यस्त्वेकदेशा कायस्तेन समासो भवत्येव पूर्वकायो नाभेरिति, पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वादिति के चिदाहुः। अन्ये तु यत्रार्थप्रकरणादिनावधिगम्यते तत्रैव समासो न शब्दोपादान इत्याहुः। ‘पूर्वं क्वात्राणामिति’। नेय निर्द्धारणे षष्ठी किं तर्हि समुदायशब्दात्राणामित्यनेनोच्यत इति बहुवचन यथा क्वात्राणा पञ्चम इति, ततश्च क्वात्राणामेकदेशित्वमस्त्येव किं तु बहुत्वस्यैव विशिष्टानामिति समासाभाव। ‘सख्या

विसायपूर्वस्येत्यादि' । नह्यन्यथा सायपूर्वत्वमहस्योपपद्यतइति भावः ।
केचित्तु सर्वैकदेशवाचिना कालवाचिन समासो भवति न त्वहन्श
ब्दस्यैवेति ज्ञापकशरीर वर्णयन्ति, तेन मध्यरात्र इत्यपि सिद्धं भवति ॥

“अर्द्धं नपुसकम्” ॥ ‘आविष्टलिङ्ग इति’ । नियतलिङ्ग इत्यर्थः ।
‘तस्यैव ग्रहणमिति’ । तत्रैवार्थे नपुसकत्वस्याव्यभिचाराद् अवयववाची
ह्यभिधेयवशेन त्रिलिङ्ग, अप्पाद्धं मया भक्षितं दन्तार्द्धमास्यात्पतितं ग्रामार्द्धं
नगरार्द्धं, सर्पिषार्द्धं याव्यनक्तीति ‘तस्यार्द्धां शस्त्वार्द्धां परिशिष्य मध्ये नि
विद दधाती’ति । भाष्ये त्ववयववाची पुल्लिङ्ग इत्युपलक्षण, क्वचित्तु सम
प्रविभागे स्त्रीलिङ्गता दृश्यते ‘एकान्तचूर्णं युग्मास्त्रि’ति, युग्मासु चतु
अर्द्धां शस्त्वा निविद दधादित्यर्थः, तस्यार्धत्वेन निर्वाहः । अर्द्धमिति नपु-
सकनिर्देशः शब्दरूपापेक्षयापि सम्भाव्येत, यथा ‘स्वमज्ञातिधनाख्याया’
‘बन्धुनि बहुव्रीहा विति तस्माच्चपुसकमित्युक्तम् । ‘अर्द्धपिप्पलीति’ । पि
प्पलीशब्दस्यैकविभक्ति चेत्युपसर्जनसज्जा न भवति एकविभक्तावषष्ठ्यन्तमिति
वचनात् । ‘अर्द्धं पिप्पलीनामिति’ । न तर्हीदानीमिदं भवति अर्द्धानि
पिप्पलीनामर्द्धपिप्पल्य इति, नैतदस्मिन्विग्रहे भवति खण्डः समुदाये भवति
अर्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पल्य इति । ‘देवदत्तशब्देन समासो न
भवतीति’ । देवदत्तोत्र स्वामी न त्वेकदेशी यस्त्वेकदेशी पशुस्तेन भवत्येव
समासः अर्द्धपशुर्देवदत्तस्येति, देवदत्तस्वामिक पशोरर्द्धमित्यर्थः, तत्र
समुदायेन सम्बन्धान्नास्ति सापेक्षत्वम् । अयं योगः शक्योऽवक्तुः, कथमर्द्धं
पिप्पली, सामानाधिकरण्यो भविष्यति अर्द्धं चासौ पिप्पली चेति । ननु च
यद्वर्द्धं न पिप्पली अथ पिप्पली नाद्वर्द्धं अर्द्धं पिप्पली चेति विप्रब्रिष्टिद्वं,
नास्ति विप्रतिषेधः, समुदाये हि दृष्टा शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । किञ्च
समप्रविभागादत्यन्तार्द्धचन्द्रादावयमेव गतिप्रकारः समप्रविभागेपि तथा
स्तु, इदं तर्हि प्रयोजनं समप्रविभागे षष्ठीसमासो माभूदिति, इष्यते
षष्ठीसमासोपि, तथा च भगवान्पिङ्गलनागं प्रयुङ्क्ते, स्वर्गार्द्धं चार्यौ
र्द्धमिति । एव तर्हि गौणत्वात्सामानाधिकरण्यस्य विशेषणसमासो न
किल स्यादित्ययमारम्भः ॥

“द्वितीयतृतीयचतुर्थेतुर्थाण्यन्यतरस्याम्” ॥ ‘अन्यतरस्यायहणा त्सोपि भवतीति’ । ननु च पूरणप्रत्ययान्ता एवैते द्वितीयादयस्तत्र पूरण गुणसुहितेत्यादिना प्रतिषेधेन भवितव्य, यदापि ‘पूरणाद्वागे तीयादनि’ ति स्वार्थिकोन्प्रत्यय क्रियते तदापि पूरणगुणसुहितार्थेत्यर्थशब्दस्य प्रत्येक मभिसम्बन्धात्पूरणार्थग्रहण न तु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति भवि तव्यमेव प्रतिषेधेन तत्कथं सोपि भवतीत्याह । ‘पूरणगुणेत्यादि’ । वाक्यस्य मन्त्राविभाषयैव सिद्धत्वात्षष्ठीसमासप्राप्त्यर्थमेवान्यतरस्यायहणमिति भावः । पूर्वं तु षष्ठीसमासापवादो योग इत्याद्यप्राप्त्यभिप्रायेणोक्तं, यद्वा सत्यस्मिन्योगे षष्ठीसमासप्रतिषेधस्यास्य च षष्ठीसमासबोधकत्वमविशि- ष्टमिति मत्वा तथोक्तम् । अयमपि योग शक्यो ऽवक्तुं, कथं, समुदायावय- वयोरौपचारिके सामानाधिकरण्या सति द्वितीयभिच्चादि सिद्धं मुख्याथै- वृत्तौ षष्ठीसमासे तु भिच्चाद्वितीयमित्यादि भविष्यतीति, नैतत्सुष्ठुच्यते, अनेनैव सत्त्वन्यतरस्यायहणेन षष्ठीसमास प्राप्यते कथमस्मिन्योगे ऽसति भविष्यति ॥

“प्राप्तापचै च द्वितीयया” ॥ ‘प्राप्तजीविक इति’ । एकविभक्ती त्युपसर्जनत्वाद्व्यस्वत्वम् । प्राप्ता जीविका येनेति कर्मणि क्तान्तेन बहुव्री- हावप्येतत्सिद्धं, समासान्तोदात्तत्वात् तु वचनम् । इह प्राप्तसुख प्राप्तदुःख इत्यादिषु जातिकालसुखादिभ्य इति प्राप्तापचयो परनिपातप्रसङ्गश्च । इह लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्याप्यय समासो भवति, प्राप्ता जीविका प्राप्तजीका इति, पुनर्द्वावो वक्तव्यः । भाष्ये त्वकार, पूर्वपदस्य विधीयतइत्युक्तं, चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषानुमीयते सौत्रत्वाच्च निर्द्वैतस्य प्रकृतिभावाभावः, प्राप्तापचै द्वितीयान्तेन सह समस्येते अ च अत्वं च भवति प्राप्तापचयोरित्यर्थः ॥

“काला परिमाणिना” ॥ ‘सामर्थ्यात्परिमाणवचना इति’ । परि माणमपेत्य परिमाणी भवति नान्यथेत्येतत्सामर्थ्यं, तत्र च यदापि काल प्रस्यादिवत्सर्वतो मान न भवति तथापि परिच्छेदहेतुत्वात्परिमाणमित्यु- च्यते । ‘मासो जातस्येति’ । कस्य पुनरयं मास परिच्छेदको न तावन्नजा-

तस्य, तस्य हि द्विष्टादि परिमाण न तु मास, नापि जननक्रिया, तस्या एकक्षणभावित्वान्मासेन सम्बन्धाभावात् । उच्यते । जननक्रियावधिमौसे न परिच्छिद्यते, मासो जातस्येति, कोऽर्थः, जननक्रियाया ऊर्ध्वमस्य मासो जातः, अतीति मासेऽस्य जननमिति यावत्, अनेन प्रकारेण मासो जातस्य परिमाण, यथा मासे देयमृणमिति अणुदानस्यावधिमौसेन परिच्छिद्यते । 'मासजात इति' । यथा गावोऽस्य सन्तीति गोमानिति वाक्ये षष्ठीनिर्दिष्ट स्यापि तद्वतो वृत्तौ प्राधान्य, तत्कस्य हेतोः, अभिहित षष्ठ्यर्थान्तर्भूत प्रातिपदिकार्थं स्पष्ट इति, यथा चित्रा गावोऽस्य चित्रगु पुरुष इति बहुव्रीहविति तद्वदत्रापि वाक्ये षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि तद्वतो जातस्य वृत्तौ प्राधान्य द्रष्टव्य, तथा च मासजातो दृश्यतामिति क्रियायोगो जातस्यैव भवति न पुनर्द्विष्यत्वादिवत्पूर्वपदार्थस्य । 'दृष्टजात इति' । द्वयोरङ्गो समाहार 'राजाह सखिभ्यष्टच्' 'न सख्यादे समाहार' इत्यङ्गादेशस्य प्रतिषेध । कथं तर्हि दृष्टजात इति, द्वे अहनी अस्य जातस्येति त्रयाणां पदानां युगपदनेन समासे कृते जातशब्दउत्तरपदे परत पूर्वयो द्विगुर्भविष्यति । ननु च 'सुप्सुपे' त्येकत्वसख्याया विवक्षितत्वाद् द्वयोर्द्वयो समासो न बहूना युगपत् । उच्यते । वक्तव्यमेवैतद् उत्तरपदेन परिमाणिना द्वयोः समासवचनमिति परिमाणिवचनेनोत्तरपदेन द्विगो सिद्धये समासो वक्तव्यः, अथ द्वयोर्युगपदिति गम्यते, तस्माद्वचनाद्वहूनामप्यस्य समासो भवति । एव द्वौ मासौ जातस्य द्विमासजात त्रिपदे तत्पुरुषे जात शब्दउत्तरपदे परत पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति कालान्ते द्विगावपि पूर्वपद प्रकृतिस्वरो भवति । द्वयोर्मौसयोः समाहारो द्विमास, यात्रादि, द्विमास जातस्येति विशुद्ध समासे क्रियमाणे सति शिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्व स्यात्, इह मासौ जातस्य मासो जातस्येति द्विवचनबहुवचनान्तानामय समासो भवति, वृत्तौ विभक्तौ निवृत्ताया द्वित्वबहुत्वावगतौ प्रमाण-भावाद् अमेदैकत्वसख्याप्यत्र न भवति शुद्धमेव त्वेकत्व गम्यते, यत्र द्वयोर्वैश्वानुस्यूत एक शब्दार्थस्तत्रैवाभेदैकत्वसख्या मासशब्दस्त्वेकत्वस्येति

मात्रमर्थमाचष्टेति द्वित्वबहुत्वावगतौ विभक्तिमपेक्षते स्वतस्त्वैकत्व
स्यैवासाधारण ॥

“नञ्” ॥ विभक्तिप्रकारयोर्विशेषाभावाद् अकारोच्चारण, सुपा
नशब्दस्य विशेषणात्प्राप्त्यादिलक्षणस्य नस्यासुबन्तत्वादेवायह्य सिद्धम् ।
इहान्नाह्मणादिशब्दैः क्षत्रियादभिधानमिष्यते तत्र जातिमात्रपरे ब्राह्म
णशब्दे न विद्यते ब्राह्मण्य यस्य सोऽब्राह्मण क्षत्रियादिरित्यन्यपदार्थ-
प्रधान समासो भवति तत्र नाप्राप्ते बहुव्रीहावारम्भादनेन तस्य
बाधनादब्राह्मणको देश इत्यपि न सिद्धति, नहि प्रवृत्तिनिमित्तमात्र
निष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्दैश्च समासो न तद्विच्छेद्विति नियामकमस्ति,
इह चावर्षा हेमन्त इति हेमन्तस्य यदुचने तत्समासस्य प्राप्नोति, लिङ्गे तु
परबल्लिङ्गमिति वचनाद्विषाभावः । इह च असोऽसर्वस्मै इत्युत्तरपदार्थ
स्योपसर्जनत्वात्पदादिकार्यं सर्वादिकार्यं च न स्यात्, यदा त्वसत्सामा
न्यवर्तमानो नञ् ब्राह्मणादिभिर्विशेष्यते ब्राह्मणत्वेनासत्क्रियान्तरेण तु
सन् क्षत्रियादिकोऽब्राह्मण इति तदा पूर्वपदार्थप्रधान तत्र नञर्थस्य
प्राधान्यात्सख्यायोग समासस्य न स्यात्, वाचनिकी तु परबल्लिङ्गता भवतु ।
स्यादेतत्, शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थं वाक्ये नञाचष्टे समासे तु
सत्त्वरूप, तेन सिद्ध सख्यायोग, एवमप्यपवादेनानेनाव्ययीभावस्य बाधा-
दमत्तिकमिति न सिद्धति तस्य तु निर्मत्तिकमित्यादिरवकाशः, असो
ऽसर्वस्मादिति च पूर्ववत्स्मायादसिद्धिः, अस्तु तर्ह्यत्रोत्तरपदार्थप्र-
धान, यद्वेवमब्राह्मणमात्रस्यानयन प्राप्नोति, यद्युत्तरपदार्थप्रधानता
तत्र हेतुरिहापि तर्हि राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयन प्रा-
प्नोति, अस्त्यत्र विशेष, राजा विशेषक प्रयुज्यते, इहापि तर्हि नञ्
विशेषक प्रयुज्यते, कथं नञ् नाम विशेषक स्यात्, अनियतगुणस्य गुण
विशेषप्रतिपादनाय हि विशेषण प्रवर्तते न तदुपघाताय नञा च ब्राह्म
णार्थं प्रतिषिध्यमान सर्वात्मना प्रतिषिध्यतइति कथमसत् प्रधान
स्यात्, तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्यमिच्छतास्मिन्विषये नञनर्थकोन्वाख्यान-
सामर्थ्यात् साधुत्वमेवभूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्य समासस्येति वाच्य,

ततश्च ब्राह्मणमात्रस्यानयन प्राप्नोति । नैष दोषः । निःसप्तपदार्थकोत्र ब्राह्मणशब्दः, सा च निवृत्तिः स्वाभाविकी नञा द्योत्यते, कोत्र, केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशान्मुख्यमेव ब्राह्मणमात्रे नञ्प्रयोगेण तु क्षत्रियादौ सादृश्यादिना निमित्तेनाध्यारोपितः ब्राह्मणः न तात्त्विकमिति द्योत्यते, तदेव मुख्यो ब्राह्मणशब्दस्यार्थो निवृत्तः जातश्चोमुख्यः क्षत्रियादिरिति न ब्राह्मणमात्रानयनं नापि न कस्य चिदा नयनमिति सिद्धम्, उक्तं च ।

‘प्राक् समासात्पदार्थानां निवृत्तिर्द्योत्यते नञा ।

स्वभावतो निवृत्तानां रूपभेदादलक्षिता’ ॥

इति । स्यादेतत्, अर्थप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते ब्राह्मणार्थश्चेन्न निवृत्तः किं मुधा ब्राह्मणपदः प्रयुज्यते, तत्र, अस्मात् ब्राह्मणपदे नेत्येतावत्प्रयुज्यमाने कस्यार्थो ऽत्र निवर्त्तयितुमिष्ट इति न ज्ञायते ब्राह्मणपदे तु सति तदर्थस्य क्षत्रियादौ मुख्यः सत्ताविरहः प्रतीयते । अन्यद्वर्जनं, सर्वेणते शब्दा गुणसमुदाये वर्तन्ते । स्मर्यन्ते च ।

‘तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मण्यकारणम् ।

तपः श्रुताभ्यां यो ह्येनो जातिर्ब्राह्मण एव स’ ॥

इति, तथा च श्रुतिः । ‘षड् व्याधयो यः पुरुषः तपन्ति जैह्वो हार्द्वौ औदरो रैतसश्च तप्तश्च धर्मः शिशिरश्च शीतः ब्राह्मणस्तस्मै स्मरार्थं गह्वस्मन्निति’ । गौर शुच्याचारः पिङ्गलकेश इत्यादयश्च धर्मास्तदेवाः समुदाये ब्राह्मणशब्दः, एव क्षत्रियादिशब्देष्वपि द्रष्टव्यम् । एव स्थिते समुदायेषु वृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति न्यायाज्जातिभिन्ने गुणभिन्ने वा यदा ब्राह्मणशब्दो वर्तते तदा स्वाभाविकी जातिगुणनिवृत्तिर्नञा द्योत्यते ऽवशिष्टाशसद्भावप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । यद्येव द्वयोरपि भिन्नविषयत्वं प्रसङ्गं, कथं, यस्याशस्य सद्भावः ब्राह्मणशब्द आह न तस्याभावः नञाह यस्याभावः नञाह न तस्य सद्भावः ब्राह्मणशब्द आह । नैष दोषः । द्वावप्येतौ समुदायावलम्बिनौ

कृतवत् तद्व्यैकदेशकरणाकरणाभ्यामेकमेव वस्तु कृत चाकृत च भवति
तथेहाप्येकदेशविभागात् समुदाय एव निवृत्त उच्यते एकदेशसद्वावाच्य
स एव सच्चभिधीयत इति सर्वमनवद्यम् । इहानेको जन आगत इति
द्व्यादिष्वेकत्वमारोपित प्रतीयते मुख्य तु प्रतिषिध्यते क्षत्रियादाविव
ब्राह्मण्यमित्येकवचनमेव भवति द्व्यादिसख्या प्रतीयते तदेवमुत्तरपदार्थ
प्रधान इति स्थितम् । अत्र च लिङ्गम् । एतत्तदो सु लोपोकोरनञित्यत्रा-
नञसमासग्रहणम् । अन्यथैतत्तदोर्थद्वारेण सम्बन्धिन सोर्लोपो विधीय
मानो नैषो ददात्यसो ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयात् । इह न ब्राह्मणस्य
भाव इति भावेन नञा च युगपत्सम्बन्धे विवक्षिते त्वतलौ च प्राप्नुत
समासश्च, तत्र यदि परत्वात्त्वतलौ कृत्वा पश्चात्पुन प्रसङ्गविज्ञाना
च्चसमास क्रियते ततस्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरणादुदात्त
पद स्यात् प्रत्ययस्वरो नञ्स्वरश्चेष्यतइति समासे कृते त्वतलौ कार्यौ,
आह च, त्वनल्भ्या नञसमास पूर्वविप्रतिषिद्ध त्वतलोः स्वरसिद्धार्थमिति
तत्र भावप्रत्ययस्तावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वेनासामर्थ्याच्च भवति नञसमा-
सस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवति ॥

“ ईषदकृता ” ॥ ‘ ईषदगुणवचनेनेति वक्तव्यमिति ’ । अकृतेत्यपनीय
सूत्रे गुणवचनग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । अकृतेति चोच्यमानईषद्व्याप्त्ये इत्या-
दावतिव्याप्तिरीषदुक्त इत्यादावव्याप्ति स्यादिति भावः । ‘ ईषद्व्याप्त्ये
इति ’ । ननु च गार्ग्यो भवति वा न वा न पुनरीषद्व्याप्त्ये कश्चित्, उच्यते,
गार्ग्यत्वेन सह यश्चार्थसमवेता क्रियागुणास्तदपेक्षया जाते प्रकर्षादि-
योगः, गार्ग्यतरो गार्ग्यकल्प ईषद्व्याप्त्यो गार्ग्यपाश इति, यथा मोतरो
गोकल्पो गोपाश इति ॥

“ षष्ठी ” ॥ ‘ कृद्योगा चेत्यादि ’ । ‘ कर्तृकर्मणोः कृतौ ’ ति कृच्छ-
क्यापादानेन वा विहित्ता सा कृद्योगा । ‘ इध्मप्रवश्चन इति ’ । जोषश्चू-
च्छेदने, करणे ल्युट् । ‘ पलाशशतन इति ’ । पलाशानि शात्यन्ते पात्यन्ते
येन दण्डादिना स पलाशशतन । ‘ किमर्थमिदमुच्यतइति ’ । सूत्रेण
सिद्धि मन्वानस्य प्रश्नः । ‘ प्रतिपदविधाना चेत्यादि ’ । यदा तस्य वक्त-

व्यस्यारम्भ तदेवमपि वक्तव्य, तस्य त्वनारभ्यता तत्रैव वक्ष्याम । ‘अपकर्ष इति’ । अपवाद इत्यर्थे ॥

“याजकादिभिश्च” ॥ ‘प्रतिप्रसवार्थमिति’ । अन्येन निवर्तितस्य पुन प्रवृत्त्यभ्यनुज्ञान प्रतिप्रसव । तत्स्यैव गुणै षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यमिति क्व चिद्वृत्तौ पठ्यते तस्यार्थे । तच्छब्देन सन्निधानाद्गुणा एव परामृश्यन्ते तस्मिन्त्वात्मनि ये गुणा स्थितास्तै षष्ठी समस्यते, न च स्वात्मन्यवस्थान कस्य चित्सम्भवति भेदनिबन्धनो ह्याधाराधेयभावो विशेषतो गुणाना द्रव्याश्रितत्वात् तस्मादभिधानव्यापारापेक्षया तत्स्य त्वमुच्यते, गन्धादयो हि गुणा स्वशब्देर्द्रव्यात्पृथक्कृता एव च प्रत्याख्यन्ते चन्दनस्य गन्ध इति न तु कदा चिद् द्रव्येणैकत्वमापन्ना, नहि भवति चन्दन गन्ध इति, शुक्लादयस्तु कदा चिद् द्रव्यात्पृथग्भूता प्रत्याख्यन्ते पटस्य शुक्ल इति कदा चिद् द्रव्यस्यापरञ्जकास्तेनैकत्वमापन्ना शुक्ल पट इति, तत्र ये गुणा द्रव्यात्पृथग्भूता एव स्वशब्देन प्रत्याख्यन्ते त्वत्परिग्रहाय तत्स्यै रित्युक्त, बलाकाया शौक्ल्यमित्यत्र तु यद्यपि शौक्ल्यशब्देन द्रव्यात्पृथग्भू तस्यैवाभिधान तथापि तदेव शौक्ल्य शुक्ल पट इत्यत्र द्रव्येणैकतामापन्न प्रत्याख्यते, अर्थस्य तत्स्थत्वमाश्रीयतइति शब्दभेदेऽप्यर्थे स एवेति नास्ति शौक्ल्यस्य तत्स्थत्वमिति समासाभाव, रूपवान्यट इत्यत्र भेदात् येषैव मत्वर्यायेनाभेदोध्यवसीयते इति तत्स्थमेव रूपमिति पटरूपमिति भवत्येव समास, अयमपि गुणेन नेति प्रतिषेधस्य पुरस्तादपकर्षे । ‘चन्दन-गन्ध इति’ । गन्ध विक्रीणीतइति चन्दनगन्धादौ गन्धशब्दो जाति-निमित्तको न गुणशब्दो मालतीकुसुमादिष्वदर्शनादिति तत्स्थ एव गन्धः । भाष्ये तु न तु तद्विशेषणैरिति पठित, तेषा गुणाना यानि विशेषणानि तै सह समासो न भवति घृतस्य तीव्रो गन्धश्चन्दनस्य मृदुः स्पर्श इति, तीव्रमृदुशब्दाभ्या समासो न भवति तदिदमन्यथासिद्धमिति कृत्स्नकारेणोपेक्षित, कथं, घृतस्य गन्धेन सम्बन्धो न तद्विशेषणेन तीव्रण, यद्यपि प्रकटणादिवशातीव्रशब्द एव विशेषे गन्धे वर्तते तदुपजनित एव

व्यतिरेके घृतस्येति षष्ठी तथापि तीव्र घृतमिति दर्शनात्तत्स्थत्वाभावादेव समासाप्रसङ्गः ॥

“न निर्द्वारेण” ॥ ‘जातिगुणक्रियाभिरिति’ । उपलक्षणमेतत्, कतरो भवतोर्द्वयवत् इति सजायामपि निर्द्वारणदर्शनात् । ‘तन्नियो मनुष्याणां शूरतम इति’ । अत्र तन्नियशब्देन समासप्रसङ्गः, तदपेक्षया हि मनुष्याणामिति षष्ठी न शूरतमापेक्षया, गुणशब्दत्वाच्च न तेन समासप्रसङ्गः । ‘कृष्णा गवामिति’ । नात्रायमर्थः गवा मध्ये या कृष्णा सा सम्पन्नतीरतमेति एव हि कृष्णाशब्दस्य गवामित्यनेन सम्बन्धः, न च तस्य समासप्रसङ्गः गुणेन नेति प्रतिषेधात्, तस्माद्गवा मध्ये या सम्पन्नतीरतमा सा कृष्णेत्ययमत्रार्थः । ‘धावच्छगानामिति’ । अत्र धावच्छब्देन समासाप्रसङ्गः सत्सन्नकत्वात्, शीघ्रतमशब्दस्तु गुणशब्देन वेति विन्यसः । ‘प्रतिपदविधाना चेति’ । शेषलक्षणा मुक्त्वा सर्वान्या प्रतिपदविधाना षष्ठी । कथं गृहस्वामी विद्यादायादृष्टिमीश्वर इति, यावता स्वामीश्वरेत्यादिना प्रतिपदमत्र षष्ठी । तानेन षष्ठी विधीयते किं तर्हि सप्तमी, सा तु षष्ठौ मा बाधितेति चकारेण शेषलक्षणैवाभ्यनुज्ञायते, अत एव ‘न निर्द्वारेण इति सूत्रारम्भः ‘यत्स्व निर्द्वारेण’ मित्यत्रापि हि चकारेण शेषलक्षणैव षष्ठी प्रतिप्रसूयते अन्यथा सापि प्रतिपदविधानैव स्यादिति किं न निर्द्वारेण इत्यनेन । ‘सर्पिषो ज्ञानमिति’ । ‘ज्ञाविदर्थस्य करण’ इति षष्ठी । अत्राहुः ‘ज्ञो ऽविदर्थस्य करण’ इति षष्ठीप्रकरणे शेष इति वर्त्तते तत्र न माषाणामश्नीयादितिवत् ‘षष्ठी शेष’ इत्यनेनैव सिद्धा षष्ठी प्रकरणं तु नियमार्थं षष्ठी भवत्येव श्रूयत एव न तस्या समासो भवतीत्यर्थः, समासे ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयो-रिति सुङ्गक स्यात् तस्मात्प्रतिपदविधाना चेति न वक्तव्यम्, एव च कृत्वा कृद्योगा चेत्यपि न वक्तव्यं ‘कर्तृकर्मणो कृती’त्यत्र हि शेष इति निवृत्तमिति वक्ष्यते तेन कर्तृकर्मविवक्षायां प्राप्तेव षष्ठी तेन विधीयत इति कुत समासनिवृत्तिरिति ॥

“पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन” ॥ ‘प्रत्येकमिति’ । पूरणमितिभिरित्यर्थः । ‘स्वरूपविधिरिति’ । पूरणादीनामर्थपर्य-

नाना चतुर्णामित्यर्थः, अत एव गुणशब्देन नादेहा ग्रहणं किं तर्हि सत्त्वे निविशतेऽपैतीत्यादिलक्षणलक्षितस्य गुणस्य ग्रहणं, नापि नञी गुणप्रतिषेधे यस्य गुणस्य हि भावादिवत्प्रवृत्तिनिमित्तमात्रस्य ग्रहणं सामान्यादेरपि प्रसङ्गात्, नापि लोकप्रसिद्धस्य शुक्लादेरेव ग्रहणं कण्टकस्य तैत्थ्यमित्यादेरपीष्टत्वात्, गुणशब्देन च केवलगुणवाचिनो गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च व्याप्तिन्यायाश्रयेण ग्रह्यन्ते तत्र गुणस्य गुण्यपेक्षत्वात्केवलगुणवचनेर्गुणेन समासनिषेधः कण्टकस्य तैत्थ्यमिति गुणवचनैस्तु तत्सम्बन्धिनो निषेधो ब्राह्मणस्य शुक्लादन्ता इति, न चात्र दन्तापेतया ब्राह्मणस्येति षष्ठी ततश्च शुक्लेनासम्बन्धादप्रसङ्ग एव समासस्य, यदा तर्ह्यर्थात्मकरणाद्वा दन्तादर्थे एव शुक्लादिशब्दस्य वृत्तिर्विज्ञाता भवति तदा तत्सम्बन्धेनैव षष्ठीत्यस्ति समासप्रसङ्गः, 'शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्' 'क्रोशशतयोजनशतयोरुपसख्यान' खारीशतमपि न ददातीत्यादि मुनित्रयप्रयोगाद् गोविशतिरित्यादौ सख्यया समासो न निषिध्यते, सज्ञाप्रमाणत्वादुत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिप्रयोगदर्शनादनित्यो गुणेन निषेध इति करणपाठव बुद्धिमान् यन्नगौरवमित्यादिसिद्धिः । 'फलानां सुहित इति' । करणस्यैव शेषत्वविवक्षया षष्ठी, शेषत्वविवक्षैव च नियता सुहितार्थयोगे करणस्येत्याहुः, कृत्वागलक्षणाया एव षष्ठ्या निष्ठायोगे निषेधः । 'ब्राह्मणस्य कुर्वन्निति' । नेय घटादपेतया षष्ठी ब्राह्मणस्य घट कुर्वन्निति एव ह्यसामर्थ्यादेव समासस्याप्रसङ्गः, किं तर्हि कुर्वन्निति किङ्कर उच्यते स हि कुर्वन् भवति ततो यथा ब्राह्मणस्य पाचक इति साक्षादेव पाचकेन सम्बन्धो न पुनरोदनद्वारेण तद्विहायीति द्रष्टव्यं, चोरस्य द्विषन्निति च सत उदाहरणम्, अत्र द्विष शत्रुर्वावचनमिति पक्षे षष्ठी भवति । 'ब्राह्मणस्य कृत्वेति' । ब्राह्मणार्थं कृत्वेत्यर्थः, सम्बन्धसामान्यरूपेण विवक्षितत्वात् षष्ठी, पुरा सूर्यस्योदेतोरिति चोदाहरणम्, अत्र ह्यव्ययप्रतिषेधे तोसुनोरपि निषेध इति कर्त्तर्येव षष्ठ्यस्ति, एव वृत्तस्योपरीत्यादिकमप्युदाहरणम् । 'तद्व्यक्ता सानुबन्धकेनेति' । निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणमिति भावः । 'ब्राह्मणकर्त्तव्यमिति' । कर्त्तरि षष्ठ्या समासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-

रेणान्तस्वरितमेतत्, निरनुबन्धकेन तु समासउत्तरपद मध्यादात्त स्यात्
 सोऽयं स्वर र्थस्तव्येन निषेधे । 'शुकस्य माराविकस्येति' । मा रावीत्याहेति
 माराविक, 'तदाहेति मा शब्दादिभ्य उपसख्यानमिति' ठक्, शब्देन क्रिया
 या प्रतिषेधको माराविक, सज्जेषा शुकविशेषस्य, क्वचित्तु माराविदस्येति
 पाठ, तत्र माराविशब्द ददातीति माराविद, स एवार्थः । 'किं च स्या
 दिति' । भवितव्यमेवात्र विशेषणसमासेन तत् षष्ठी समास एवास्तु को
 दोष इति प्रश्न, 'पूर्वनिपातानियम स्यादिति' । द्वयोरपि प्रथमानिर्दिष्ट
 त्वेनेपसर्जनत्वादिति भावः । ननु विशेषणसमासेपि द्वयोरपि यत्र विशे
 षणविशेष्यभावस्तत्रेत्युक्तमतस्तेनापि समासे विशेषणमिति प्रथमानिर्दे
 शो द्वयोरपि तुल्य, अथ तत्राप्रधानमुपसर्जनमार्थं चाप्राधान्यमिति द्रव्यगु
 णादिषु तेन प्रकारेण व्यवस्था षष्ठी समासेपि तथैव व्यवस्था भविष्यति
 तस्माद्वक्तव्यं प्रत्युदाहरणं तद्वक्तव्यं सर्प इति तयो षष्ठ्यन्तयो समासप्र
 सङ्ग एव दोष, तच्चित्तये च प्रतिषेध इति वाच्य, तदिह किं च स्य दि
 त्वादिकमेवानुपपन्नम् उदाहरणं तूपपन्नं यदि माराविकशब्द सज्जा,
 अथ सोऽपि योगवृत्ति, तर्हि तदव्यनुपपन्नम्, एव पाठलिपुत्रकेपि द्रष्टव्यम् ॥

“क्तेन च पूजायाम्” ॥ ‘तस्येति’ । मत्यादिसूत्रविहितस्य सर्व
 स्यैव कस्य ग्रहणं न तु पूजायामेव विहितस्येत्यर्थः । कथं तर्हि पूजाग्रहण
 मित्याह । ‘पूजाग्रहणमिति’ । विवक्षितस्य कस्य तदस्यमुपलक्षणं पूजाग्रहण
 ग्रहणस्यैव काको न तु समासनिषेधार्थमित्यर्थः, तेन मतिबुद्धयोरपि विहि
 तस्य ग्रहणं भवतीति भावः । ‘पूजाया विहित इति’ । वर्त्तमानादिति शेषः ।
 ‘राजामिति’ । ‘क्त्वं च वर्तमान’ इति षष्ठी, कथं राजसमतं राजाभिमत
 इति, अस्ति हि भट्टिकाव्ये प्रयोगः, कानहं स राममहितं कृतवानिति
 महपूजायां रामस्य महित इत्यर्थः । कश्चिदाह । यदा वर्त्तमाने कस्तदा
 षष्ठी समासनिषेधश्च यदा भूते कस्तदा कर्तरि तृतीयैव भवति यथा
 पूजिता यं सुरैरपीति, तस्या ‘कर्तृकरणे कृता बहुल’ मिति समास इति ।
 स्यादेव यदि भूते क्ते लभ्ये, न, नाप्राप्ते तस्मिन्नाभ्यमायो मतिबुद्धि-
 पूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने कस्तस्य बाधको भवति, यथा च वडवाया वृषे

वाच्य इति अपत्ये प्राप्ते ठक् ततोपङ्गव्य विधीयते ऽपत्ये त्वण्येव भवतीति वक्ष्यति, एव च पूजितो य सुरैरपीत्यचिक्त्स्वोपशब्द, त्वया ज्ञातो मया ज्ञात इति तु भवत्येव तेनेत्यधिकारे उपज्ञातइति निर्देशात् । अपर आह । तेन च पूजायामि यादिषु कारकषष्ठा एव निषेध, तदेव तु कर्त्रादिकारक यदा शेषरूपेण विवक्ष्यते तदा भवत्येव समास इति, तत्र स्वरे विशेष, कारकषष्ठा समासे कृत्स्वरो भवति, शेषषष्ठा समासे समासान्तोदात्तत्वमिति, एव तु य 'ज्जनिकर्तुं प्रकृति' 'स्तत्प्रयोः कर्को हेतुश्चे' त्यादावुच्यते निपातनात्समास इति तदनुपपन्न शेषषष्ठा एव समासस्य सिद्धत्वात्, अथायेमी नवीना वैयाकरणा आरभन्ते तदपार्थक्यमापद्येत तस्माद्राप्तप्रयोगस्य यथा कथं चिचिर्वाहो न तु यथारुचि पद्ययोग इति धीरा मन्यन्ते ॥

“अधिकरणवाचिना च” ॥ अधिकरणइत्येव सिद्धे वाच्यग्रहणं चिन्त्यप्रयोजन, कथं 'किवृत्ते लिप्साया' यद्वृत्तान्नित्यमिति, नापमधिकरणे क, क तर्हि भावे, किमो वृत्त यस्मिन् यदो वृत्त यस्मिन्निति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ॥

“कर्मणि च” ॥ ‘उभयप्राप्तौ कर्मणीति’ । अनेकार्थत्वाच्चिपातानामितीत्यर्थं चशब्देन तेन कर्मणीत्युच्चार्य या षष्ठी विधीयते सा न समस्यतइत्यर्थः । यदि च या का चन कर्मणि षष्ठी गृह्येत ‘कर्तरि चेति’ निषेध न कुर्याद् अनेनैव सिद्धत्वात् साधु पयस पानमिति, कर्मणि च येन सस्पर्शादिति नित्यसमासार्थवचनमिति वक्ष्यति, तत्र पय पान सुखमित्युदाहरिष्यते, इदं तु शरीरसुखस्याविवक्षाया रोगाद्यभिभूतो ऽशक्तवत्त्वेव यदा साधु पिबति तदा द्रष्टव्यम् ॥

“तृजकाभ्या कर्तरि” ॥ ‘कर्तृग्रहणं षष्ठीविशेषणमिति’ । अथ कस्माद्विपर्ययो नाश्रीयते इह तृजकविशेषणं कर्तृग्रहणमुत्तरत्र षष्ठीविशेषणमिति, एव तृजग्रहणमुत्तरार्थमिति न वक्तव्यं भवति, उच्यते, ‘नित्यं क्रीडाजीविकयो’रित्यत्र तृजग्रहणस्याननुवृत्तिं शङ्कते ‘कर्तरि चे’ त्यत्र सबन्धा-

सम्भवात्, नहि तुलप्रयोगे कर्तरि बष्ठी सम्भवतीति । ननु च तुलक्रीडाजी-
विकयोर्नास्तीत्यत्र एवोदाह्रियते इति वक्ष्यति एव तर्हि तथानाश्रितमि-
त्येव । 'भवत शायिकेति' । 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' । 'तुलप्रयोगे कर्त-
रि बष्ठी नास्तीति' । तेनैव कतुरभिहितत्वात् । 'इत्तु भक्तिकामिति' ।
कर्मणि बष्ठा समास' । 'मइति' । 'धारेरुत्तमर्ण' इति सप्रदाने चतुर्थी ॥

“कर्तरि च” ॥ सम्भवे व्यभिचारे च सति विशेषणविशेष्यभावे
भवतीत्याह । 'सामर्थ्यादिति' । 'सम्बन्धिशब्दस्येति' । अथयवप्रसिद्धे
समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति भाव । अन्यस्त्वाह । होतृशब्दसाहचर्यादिति
तत्र, नहि तत्र बहुचो होता एह्यते स एव सम्बन्धिशब्द, क्षीरहेति
त्यादौ द्वारस्य क्षेप्तृत्येव गम्यते ॥

‘नित्यक्रीडाजीविकयो’ ॥ ‘नेति निवृत्तमिति’ । नित्यग्रहणाद्,
महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेनैव पाक्षिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वाच्चित्य प्र-
तिषेधो भविष्यति किं नित्यग्रहणेन । तुलक्रीडाजीविकयोर्नास्तीति । वा
मनस्त्वके जीविकाार्थइत्यत्राकइति किं रमणीयकर्तृति जीविकाया तुल
प्रत्युदाहरिष्यति स मन्यते मा भूत्क्रीडाया तुल लक्षणाभावात्, जीवि-
काया तु ण्वुलतुलचाविति ण्वुलिव तुल कस्माच्च स्यादिति, अन्ये तु तद-
नुसारेणोदमप्येव व्याचक्षते क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति द्वयोर्नास्ति किन्त्व-
न्यतरत्रैवेत्यर्थ । ‘अत्र एवोदाह्रियते इति’ । उभयत्रैत्यर्थ । उद्दालकपुष्पभ-
जिकेत्यादौ सन्नायामिति ण्वुल, नित्यग्रहणमुत्तराय नहि वाक्येन
क्रीडाजीविकयोरवगतिरस्ति, क्रियाकारकसम्बन्धमात्रावगमात् ॥

“कुगतिप्रादय” ॥ ‘कुशब्दोऽव्यय एह्यतइति’ । स्वरादिष्व
पठितोऽप्यय पठितव्य इति भाव । नित्यसमासविषयस्यास्य पूर्वपदप्रकृति
स्वरार्थमव्ययत्व, यथा वक्ष्यति अव्यये नञकुनिपातानामिति वक्तव्यमिति ।
‘न द्रव्यवचन इति’ । पृथिव्यादिद्रव्ये यो वर्तते स न एह्यतइत्यर्थ । ‘दुर्नि-
न्दायामिति’ । प्रशस्ते द्वेषाच्चिन्दा भविति पाप तु वस्तुस्थित्या गर्हितमिति
द्वेषेरष्युपादानम् । ‘प्रायिकमिति’ । अन्यथेवदर्थे चेति को कादेशविधान-

मनुष्यस्य स्यात् । 'दुष्कृतमिति' । दुर्निदायामिति विषयनिर्देशो गतिस्त्वेन प्राप्तस्यापि समासस्य नियामक स्यादिति मन्यते, यदा तु प्रादिवहणप्राप्तस्यैव नियामकस्तदा गतित्वादेवात्र सिद्ध समास, दुरत्र छच्छार्थोऽनभिधानात्कृते खलु न भवति, दुष्कर इत्यादावुपपदसमास, आमन्द्रैरिन्द्रहरिभिरित्याहो मन्द्र प्रत्यगतित्वादनौषदर्थत्वाच्च समासाभाव इत्येकस्वर्यं न भवति । 'सुष्टुतमिति' । सुशब्देति शये न पूजायाम्, अत एवोपसर्गनिबन्धन पत्वम् । 'अतिस्तुतमिति' । 'अतिरतिक्रमणे चे'ति कर्मप्रवचनीयत्वात्त्वत्वाभाव ॥ 'प्रादयो गतादर्थ इति' । वृत्तिविषये गतादर्थवृत्तय प्रादयो गतित्वाभावेऽपि प्रादिवहणेन समस्यन्त इति । 'पर्यध्ययन इति' । परिश्रान्तोऽध्ययनार्थमित्यर्थः । 'वाससी इवेति' । वसोर्णोऽर्च्यसुप्रत्ययान्तो वास शब्द, वस्त्रशब्द धृन्प्रत्ययान्त, द्वावपि नित्याद्युदात्तौ । 'प्रादिप्रसङ्ग इति' । सूत्रे प्रादिवहणमगत्यर्थमिति कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध उच्यते प्रत्यादिविषयश्चायं निषेध स्वत्योस्तु समासो भवत्येव । 'वृत्त प्रतीति' । कर्मप्रवचनीयेन योगाद् द्वितीयावत्समासस्यापि प्रसङ्ग, उदात्तवता तिङा गते समासवचन, यो ज्ञात एव पर्यभूषत्, य शम्बरमन्त्रविन्दत् योऽन्तरिक्ष विममे यो वै प्रजव यातामपथेन प्रतिपद्यते ॥

“उपपदमतिङ्” ॥ 'एधानाहारको व्रजतीति' । 'तुमुन्मृशुलौ क्रियाया क्रियार्थाया'मिति शबुल । 'अतिङिति किमिति' । येनाभिप्रायेण पृष्टतमाविष्करोति । 'ननु चेति' । 'एतव्रजापयतीति' । स्यादेतत् । मुख्यस्य तिङन्तस्य प्रतिषेधेनार्थक इति यस्तेन समानार्थं सुबन्तस्तस्य प्रतिषेधो विज्ञायते, तत्र यद्यपि कालकारकसंख्योपग्रहयुक्त पूर्वोपरीभूत क्रियारूपस्तिङन्तार्थप्रधानोर्था न सुबन्तस्य सम्भवति तथापि क्रियावाचित्वमात्रेण तदर्थत्वमाश्रीयते, क्रियावाच्युपपद न समस्यत इत्यर्थः, तेन कारको गत कारकस्य व्रज्येति गतव्रज्याशब्दयोः करकशब्देन समासो न भवति, अन्यथा हि क्रियार्थायामिति सप्तमीनिर्देशेनोपपदत्वादनयोरपि समास स्यादिति । तच्च, अनुपपदत्वात्, क्रियाया क्रियार्थायामिति सप्तमीनिर्देशेन क्रियावाचिन

उपपदत्व धातुरेवात्र क्रियावचनस्तदाश्रयश्च श्वल् प्रत्ययो गतशब्दस्तु क्रियोपसर्जनं कर्त्तारमाह व्रज्याशब्दोपि यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मस्तत्र घ आदयो भवन्तीति धात्वर्थस्य सिद्धताया वर्तन्ते, अतो यत्क्रियावाचित्वा दुपपद न तत्सुबन्त यत्सुबन्त न तत्क्रियावाचि नाप्युपपदमिति नार्थ एव मर्थेनातिङ्ग्रहणेन । ' ऐतयोर्योगयोरिति ' । ननु चास्मिन्नेव योगे तदनभि सम्बन्धो युक्तो यत्रातिङ्ग्रहणमस्ति न पूर्वत्र, एव मन्यते, योगविभागेनाति ङ्ग्रहण पूर्वसूत्रेणापि सम्बन्धनीयमिति । यद्वेव कुशब्दे प्रादिषु चातिप्रसङ्ग , तत्रापि प्राक् सुबुत्पत्ते समास स्यात्, एव तर्हि पूर्वसूत्रे गतिग्रहण पृथक्कृत्य तेनैवातिङ्ग्रहण सबन्धनीय, गतिकारकोपपदानामस्याय मर्थे, गतीना कारकाणामुपपदाना च क्वाद्वा सह य समासस्तेनतेन लक्षणेन स उत्तरपदात्सुबुत्पत्ते प्रागेव कार्ये पूर्वपदन्तु सुबन्तमेव सम स्यतइति, गतीना तावत्, व्याजिघ्रतीति व्याघ्री, ' पाप्राध्माधेट्टुश श ' इति प्राप्तस्य जिघ्रते सज्ञाया प्रतिषेधो वक्तव्य इति निषेधा ' दातश्चो षसर्ग ' इति क, व्याडोग्रशब्देन गतिसमास स यद्युत्तरपदे सुबन्ते जाते पश्चात्स्यात्तत् सुबुत्पत्तये सख्याकर्मादियोगो विवक्षितव्य, तद्योगाच्च प्रागेव लिङ्गयोग स्वार्थमभिधाय शब्द इति न्यायात्, ततश्च लिङ्गनिमित्त प्रत्ययो भवन् ग्रशब्दमात्रस्याजातिवाचित्वादाप् स्यात्, ततश्च व्याडो ग्राशब्देन समासस्ततो व्याघ्राशब्दस्य जातित्वेप्यनकारान्तत्वाज्जाति लक्षणो ङीष् न स्यात्, प्राक् सुबुत्पत्ते समासो भवन् लिङ्गयोगमपि नापेक्षतइत्यन्तरङ्गत्वात्स एव तावद्भवति पश्चात्स्त्रीप्रत्ययो भवन्हीषेव भवति, पूर्वपदस्य तु सुबन्तत्वात्पदकार्याणि भवन्ति, निर्गत इति इत्थ, सय्यन्तेति परसवर्णविकल्प इत्यादीनि । कारकाणाम्, अक्षेर्लिप्ताऽभ्रलिप्ती, ' कर्तृकरणे कृता बहुल मिति समास, यद्युत्तरपदस्य सुबन्तत्व स्यात्पूर्ववट्टाप् स्यात्तत् ' क्रीतात्करणपूर्वात् ' ' क्तादल्पाख्याया ' मिति ङीष् न स्याद् अत इत्यधिकारात्, वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वशब्द व्यवस्थावचनमा श्रित्य वाक्यावस्थायामेव स्यात्, अत इत्यधिकारो वा व्यवच्छिद्येत, प्राक् सुबुत्पत्ते समासे पूर्ववत्सिद्धमिष्टम् । अत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तत्वाच्चर्म-

क्रीतीत्यादौ नलोपादिकार्याणि भवन्ति । उपपदानां कच्चेन पिबतीति 'सुपि स्थ' इत्यत्र सुपीति योगविभागात्क, कच्च्पी, व्याघ्रीतुल्य, मा णान्वयति सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' माषवापिणी, डीप प्राक् समासे प्रातिपदिकस्यान्तो नकार इति णत्व भवति, सुबन्तस्य तु समासे डी प्समासस्यान्तो न तु नकार इति न स्यात्, अत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तत्वाच्चर्मकारादौ नलोपादिपदकार्यं भवत्येव । अत्रोपपदग्रहण गति कारकव्यतिरिक्तोपपदपरिग्रहार्थं मृषावापिणी ईषद्दर्शया अपत्य ऐषद्दर्शं य, अत्र दर्शश्चङ्गेन समासे सति समुदायात्स्त्रीभ्यो ठक् बाधित्वा दर्शाश- च्छात् स्त्रीप्रत्ययलक्षणो ठक् स्यात्, स्त्रीप्रत्यये तद्वदिनियमाभावेपि दर्शाश- च्छादपि कदा चित्स्यादित्येषा दिक्, जातान्यस्या, परिभाषया प्रयोजना- नि । कथं पुनरतिङ्ग्रहणेनयमर्थं साधयितुं शक्यं, यावता प्रथमान्तमतिङ्ग्रहण प्रथमान्तस्यैव सुबन्तग्रहणस्य निवृत्तिं सूचयेदिति पूर्वपदे पदकार्याणि न, स्युः, उत्तरपदे चोक्तमिष्टं न सिध्यति तदेतत्क्रियमाणमतिङ्ग्रहण विषययमे- व साधयति तदपि गत्युपपदयोरेव कारकेषु तु 'कर्तृकरणे कृता बहुल' मि- त्यादावस्या कथाया अप्रसङ्ग एव, उच्यते । योगविभागेनातिङ्ग्रहण गति- नापि सबध्यतइत्युक्तम् एव स्थिते योगद्वयविहितसमासमतिङ्ग्रहणेन विशेषयिष्याम, गति समस्यते अतिङ् समासे भवति उपपद समस्यते अतिङ् च समासे भवतीति, तदेव 'माङि लुङ्' माकार्णी- दित्यादौ तिङन्तेन समासो मा भूदित्येवमर्थं क्रियमाणमतिङ्ग्रहण सुपीति तृतीयान्तस्य निवृत्तिं साधयतीति गत्युपपदयोस्तावत्सिद्धमिष्टं, वृत्तावपि सुप् सुपीति न सबध्यतइति समुदायस्य निवृत्तिर्विधत्ता न केव- लस्य सुबन्तग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमपि दिङ्मात्रं प्रदर्शितं नहि तत्र तिङन्तेन समासं किं तर्हि तिङन्तस्य सुबन्तेन, 'कर्तृकरणे कृता बहुल' मित्यत्रापि कृतेति न वक्तव्यं, कथं, कर्तृकरणयो क्रियापेक्षत्वात्क्रियावचनेन तावत्समास, धातुश्च क्रियावचनो, धातोश्च द्वये प्रत्यया कृतस्तिङ्श्च तत्र सुबधिकारात्तिङन्तेनाप्रसङ्ग, तदेतत् क्रद्वहण कृदन्तावस्थायामेव यथा स्या- दित्येवमर्थमिति केचित्, नेति वय, काष्ठै पचतितरा दध्ना भुक्तपूर्वीत्यादौ

तद्वितान्तेन समासो माभूदित्येवमर्थं ह्रदुहण कर्तव्य कष्टश्रितादिव प्राक्
सुबुत्पत्ते समासो न साधित इति कष्टश्रितेत्यादि न सिद्धयति एव तर्हि
गतिकारकोपपदानामिति परिभाषा पूर्वाचार्यै पठिता सूत्रकारेणाप्य-
तिङ्ग्रहणेन तद्वेश आश्रिता, तत्र सामान्यापेक्ष ज्ञापकमिति कृत्वमेव
परिभाषार्थं ज्ञापयतीति सिद्धमिष्टम् ।

तदेतत्प्रतिपद्यन्ता भाष्ये कृतपरिश्रमा ।

नान्ये सहस्रमप्यन्धा सूर्यं पश्यन्ति नाञ्जसा ॥

“अमैवाव्ययेन” ॥ ‘स्वादुकारमिति’ । ‘स्वादुमि णामुल’, स्वादुमी-
त्यत एव निपातनात्पूर्वपदस्य मान्तत्वम् । स्वादुमीत्यर्थग्रहण तेन सपञ्चा-
रमित्यत्रापि भवति । ननु सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवति एवकार-
किमर्थ, दृष्टतोवधारणार्थ, एव यथा विज्ञायेत अमैवाव्ययेनेति, मैव
विज्ञायि अमाव्ययेनैवेति, अनव्ययस्यासम्भवादेवाय नियमो न भविष्यति,
ननु चायमस्ति स्वशय ब्राह्मणकुलमिति, ‘अधिकरणे शेते’ रित्यच्, ‘अतो-
मि’ति सौरभाव अनेनानव्ययेन समासो माभूदित्येवमर्थो नियम
स्यात्, न, अत्र ह्यन्तरङ्गत्वादन्यत्पदस्यैव सावुपपदसमासेन भाव्य पश्चा-
त्सुपेति विधानवेलायामनव्ययस्यामो ऽसम्भवाच्चियमान्तरेण वचनस्य चरि-
तार्थत्वाद्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यत आह । ‘एवकारकरणमिति’ ।
अमैव यदुपपद तत्समस्यते तदेव समस्यतइत्युत्तरार्थो न पुनरमैव समस्यत-
इति, तत्रामैव यदुपपदमित्यत्र तुल्यविधानमिति वाक्यशेष, किं चामैव
तुल्यविधान येन वाक्येनामैव केवलो विधीयते न प्रत्ययान्तरसहितस्तेन
वाक्येन यदुपपद विधीयते तत्र सप्तमीनिर्द्वैशात्तदमैव तुल्यविधान,
नियमाङ्गभूतस्त्वेवकारो नियमस्वभावादेव लभ्यते अमैव यत्तुल्यविधानं
न तु प्रत्ययान्तरोत्पत्तौ निमित्तमिति तदपेक्षया ऽनुपपदत्वाद् अव्ययान्त-
रेण समासो नाशङ्कनीय । ‘अप्रभोजमिति’ । ‘विभाषायेप्रथमपूर्वेष्वि’ति
त्वाणमुलौ, अव्ययग्रहण किम् । असत्यव्ययग्रहणे अमैव तुल्यविधान
तदेवोपपद समस्यतइत्युच्यमाने कुम्भकारादावपि न स्यात् अथ पूर्व-
सूत्रस्थानवकाशत्वादमैव तुल्यविधानस्योपपदस्याव्ययविषयत्वात्तद्विषय

एव नियमो विज्ञास्यतदित्युच्यते एव त्वमैव नियम स्याद् अमन्तेनोप
पदस्य य समास सोमैव तुल्यविधानस्येति, तत्र को दोष, अग्नेभोज
मित्यत्रैव न स्यात्, अग्ने भुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेव, अव्यय-
ग्रहणे तु सति अव्ययेनोपपदस्य य समास सोमैव तुल्यविधानस्येति
विज्ञानान्न कश्चिद्वोष ॥

“तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्” ॥ ‘तृतीयाप्रभृतीति’ । ‘यत्पु
नरमा चान्येन तस्याप्राप्तइति’ । उपपदविशेषणार्थ एवकारोत्र नानुवर्त्तत
इति भाव । ‘उच्चै कारमिति’ । यदा समासस्तदा ऋदुत्तरपदप्रकृति-
स्वर, ‘आदिर्णमुल्यन्यतरस्या’ मित्याद्युदात्तत्व, यदा तु न समास तदा
च्चैरित्यन्तोदात्त स्वरादिषु तथा पाठात्, कारमित्याद्युदात्तम् ॥

“त्वा च” ॥ त्वेति तृतीयान्तम आत इत्याकारलोप, यथा
‘समासे नञ्पूर्वं त्वो ल्यबि’ति ‘त्वि स्कन्दिष्यन्द्यो’रिति ॥

“शेषो बहुव्रीहि” ॥ ‘उपयुक्तादन्य शेष इति’ । शिष अस
र्वापयोगइत्यस्मात्कर्मणि घञ् । ‘कश्च शेष इति’ । ननु चोपयुक्ता
दन्य शेष इत्युक्त, सत्य, सर्वेषामेव पदाना सामान्यविशेषरूपेणोपयोगात्स
र्वेषु च पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु यथायोग तत्पुरुषाव्ययीभावयोर्विधानादुपयु
क्तादन्यो न सम्भवतीति पुन प्रश्न, उक्त च शेषग्रह पदतश्चेत्ताभावादर्थ
तश्चेदविशिष्टमिति । ‘यत्रान्य समासो नोक्त इति’ । येषा पदाना यस्मि
न्नर्थे ऽव्ययीभावादिक समासो न विहित स शेष इत्यर्थ । अथैव कस्मान्न
विज्ञायते सप्तसु सुपा त्रिकेषु यस्य त्रिकस्य शृङ्गयाहिकया समासो
नोक्तो यथा प्रथमाया स शेष इति, कण्ठेकाल इत्यादावप्रथमान्ताना
मपि समासस्येष्टत्वात्, शेषग्रहण प्राक्कडारात्पर कार्यमित्यस्मिन्त्यन्ते कर्त
व्यम्, एकसंज्ञाधिकारपक्षे न कर्त्तव्यमित्याकडारसूत्रेण प्रतिपादितम् ॥

“अनेकमन्यपदार्थे” ॥ ‘अनेक सुबन्त सह समस्यतइति’ ।
परस्परमित्यर्थ । तदनेन सुबित्येतदत्रानुवर्त्तते न सुपेत्येतद्, उत्तरपदस्या
प्यनेकमित्यनेनैव प्रतिपादितत्वादिति दर्शयति । ‘सर्वेषु विभक्त्यर्थेष्विति’ ।

पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनं प्रत्ययार्थोभिधीयतइति विभक्त्यर्थस्य प्राधान्यात्
 तस्यैवान्यपदार्थग्रहणेन ग्रहणमिति भावः । अत एव प्राप्तोदकोऽयं ग्रामः
 इति ग्रामशब्दानुप्रयोगः, अन्यथा यावानेवार्थो ग्रामपदस्य तावतोऽभि-
 धाने गतार्थत्वात् स्यादप्यथा दृष्टे चशब्दस्य, यदा तु समासेन विभ-
 क्त्यर्थ एव सम्बन्धादिरभीप्स्यते तदा विभक्तिर्मोनुप्रयोजि, द्रव्यस्यान-
 भिहितत्वात्तद्वाचिनोनुप्रयोगः कस्मात् स्यात् यदि विभक्त्यर्थोभिधीयते
 कथं ग्रामादिभिः सामानाधिकरण्यं तल्लिङ्गसंख्यायोगे वा बहुव्री-
 हिर्भवति प्राप्तोदको ग्राम उद्धृतौदना स्यातीति । उच्यते । विभक्त्य-
 र्थस्य सम्बन्धादेराश्रितत्वेन गुणत्वादभेदोपचारात्सामानाधिकरण्यमा-
 श्रयतश्च लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति शुक्लादिवत्, यथा शुक्ल वस्त्र शुक्ला
 पटी शुक्ल कम्बल शुक्लैः शुक्ला इति । नन्वेव यथा शुक्लशब्देन कदा
 चिद्गुण उच्यते कदा चिद्गुणी तथा बहुव्रीहावपि प्राप्नोति । नैषोस्ति नि-
 यमो गुणशब्देन कदा चिद्गुणमात्रमभिधीयतइति पट्टादिष्वदर्शनात्,
 नहि भवति देवदत्तस्य पटुरिति तद्वदिहापि नित्यमेव गुणिनिष्ठता
 भविष्यति, एवमपि बहुव्रीहिणा यथा विभक्त्यर्थस्याभिधानात् षष्-
 ठादयो न भवन्ति तथा लिङ्गसंख्योरप्यभिधानात्तयोर्वाचका प्रत्य-
 या न प्राप्नुवन्ति, नैष दोषः । स्वार्थकाष्ठाबादयो स्त्रिया यदुर्तते
 तस्मात्स्वार्थकाष्ठाबादयो भवन्तीति तेन बहु व्रीहिणाऽभिहितेपि स्त्रीत्वे
 भविष्यन्ति एव च कृत्वा 'ऽनो बहुव्रीहे' रित्याद्युपपन्नं भवति, समा-
 सेन च बाह्यक्रियापेक्षा या कर्मोदशक्तिस्तद्वहितसमासप्रातिपदिका-
 र्थमात्रस्यैवैकत्वादेकत्वादिति कर्मोदशक्तैकत्वादप्रतिपादनाय वच-
 नानि भविष्यन्ति चित्रगुं पश्य चित्रगुणा कृतमिति, एवमपि प्रथमा न
 प्राप्नोति समासेन संख्याया अभिधानात्, वचनग्रहणादेको द्वौ बहव-
 इतिवद्विष्यति, अथ वा लिङ्गमात्रं संख्यामात्रं बहुव्रीहिणाभिहितं न
 विशेषस्तत्रावश्यं विशेषार्थिना तद्वाची शब्दः प्रयोक्तव्यः, एव च
 कृत्वा सह प्रकृत्यर्थेन विभक्त्यर्थे बहुव्रीहिणाऽभिधीयमानेऽपि न
 कश्चिद्दोषः, कथं सामान्यमभिहितं विशेषस्यानुप्रयोगः सामान्यस्य तर्हि

न प्राप्नोति देवदत्त कश्चिदिति, सामान्यमपि विशेषो, यथा विशेषेण विशेषान्तर व्यावर्त्यते तद्वत्सामान्येन विशेषो व्यावर्त्यते, अन्यथा सन्देह स्यात्सामान्यमत्र विवक्षित विशेषो वेति । प्राप्तोदको ग्राम इत्यादीनि द्वितीयादर्थेषु यथाक्रममुदाहरणानि । ऊढो रथो येन, उपहृत पशुर्यस्मै, उद्धृत ओदनो यस्या, चित्रा गावो यस्य, वीरा पुरुषा यस्मिन्निति विग्रहा । 'प्रथमार्थे तु न भवन्तीति' । अनभिधानात्, एवमनन्तरादिषु न भवति चित्रा गावो यस्यानन्तरा इति । 'अनेकमिति किमिति' । सुप्सुपेत्यधिकारादेव तत्पुरुषबहुव्रीहिरप्येकस्य न भविष्यताति प्रश्न । 'बहूनामपि यथा स्यादिति' । 'अन्यथा सुप्सुपेति सख्याया विवक्षितत्वाद्वाथा तत्पुरुषो बहूना न भवति महत्कष्ट अत इति तथा बहुव्रीहिरपि न स्यादितिभाव, ज्ञापकात्सिद्ध, यदयं तद्वितार्थेत्युत्तरपदे द्विगु शास्ति तज्ज्ञापयति बहूनामपि समास इति, यद्वेव तत्पुरुषेपि प्रसङ्ग, अथ चित्रगुरित्यत्रोत्तरपदस्याप्युपसर्जनसज्ञा प्रयोजन कस्मान्न भवति सत्यनेकग्रहणे सुपेत्यस्य निवर्तितत्वादुत्तरपदमपि तेनैव प्रत्याख्यते तदपि समासशस्त्रे प्रथमानिर्दिष्ट भवति नान्यथा, एव मन्यते चित्रगुस्तिष्ठति चित्रगु पश्येति प्रधानस्यान्यपदार्थस्य नानाविभक्तियोगे ऽपि वर्त्तिपदयोर्नित्यप्रथमान्तत्वादेकविभक्त्येव सिद्धमुपसर्जनत्वमिति । 'सुसूक्ष्मजटकेशेनेति' । सुष्ठु सूक्ष्मा जटा केशा अस्येति चतुर्थो बहुव्रीहौ 'द्व्यापो सज्ञाद्वन्द्वसोर्बहुल'मिति बहुलवचनाद्बहुत्व, यद्वा सष्ठु सूक्ष्मा जटा येषु ते सुसूक्ष्मजटास्तादृशा केशा अस्येति पुनर्बहुव्रीहि, एव सुष्ठु गजजिन बास आच्छादन यस्य तेन सुगजजिनवाससा तृतीया-न्तोदाहरण श्लोके तथा पठितत्वात् ॥

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुग^१जजिनवाससा ।

समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिद्धमिति ॥

इति भाष्ये श्लोक पठित, तत्र तु श्लोकपूरणार्थं तृतीया निर्देश । अन्यग्रहण बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागार्थमसति तस्मिन्

कण्ठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे सावकाश बहुव्रीहि स्वपदार्थद्वय
नीलोत्पल सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत, अन्यग्रहणे
तु सति स्वपदार्थे सावकाश तत्पुरुष परत्वाद्वहुव्रीहिर्बाधतइति न
कश्चिद्वेप, पदग्रहण कि, पदार्थे यथा स्याद्वाक्यार्थे माभूत् कश्चित्क
चिन्नद्या सिष्णासुमाह नद्या ग्राहा सन्तीति, एतानि पदानि तस्मात्तत्र
मास्वासीरिति वाक्यार्थं गमयन्तीति तेषां बहुव्रीहिसज्ञा प्राप्नोति ।
अर्थग्रहण कि, यावता पदे पदान्तरस्य वृत्त्यसम्भवादेव पदार्थे भवि
ष्यति, कृत्स्ने पदार्थे यथा स्यात् अन्यथा प्राधान्याद्विभक्त्यर्थेण स्याद्
न प्रकृत्यर्थे द्रव्ये तत्र यदुक्तमभेदोपचारादुर्मिणोऽभिधाने सिद्धेपि
शुक्लादिवदुर्ममात्रस्यापि कदा चिदभिधानं प्राप्नोति तदनेनापाक्रियते
पट्टादिशब्दवन्नित्य धर्मनिष्ठो बहुव्रीहिरिति प्रतिपादनेन बहुव्रीहि
समानाधिकरणानामित्यादिरभिधानसिद्धस्यार्थस्य प्रपञ्च । ‘उच्चै
मुखं इति’ । उच्चैसोधिकरणप्रधानत्वाद्वैयधिकरणयाद्वचनम् । ‘सप्तम्पु
पमानेति’ । सप्तम्यन्तमुपमानवाचि च पूर्वपद यस्य तस्य शब्दान्तरेण
समासस्तत्रस्यस्योत्तरपदस्य लोप इत्यर्थः । ‘कण्ठेस्य इति’ । ‘सुपि स्थ’
इति क । अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक् । कण्ठेस्थित इति पाठे तु सप्त-
मीति योगविभागात्समास, समानाधिकरणत्वात्समासे सिद्धे वचन-
मुत्तरपदलोपार्थम्, तेन वैयधिकरण्येऽप्यत्र गमकत्वमस्तीति प्रदर्श्यते ।
‘उष्ट्रमुखमिवेति’ । अवयवधर्मणः समुदायव्यपदेशादुष्ट्रस्योपमानतेत्युपमान
पूर्वपदमुष्ट्रमुखशब्द, अत्रोपमानोपमेययोर्वैयधिकरण्यवद्वचनमुत्तरपदलो-
पार्थः च । ‘उष्ट्रमुख इति’ । उष्ट्रो मुखमस्येति विग्रह, न च प्राणी प्राण्य
न्तरस्य मुखमुपपद्यतइति सामर्थ्यात् सादृश्यावगति, मुखेन च मुखस्य
सादृश्यं प्रतिदुर्मित्युष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्ययमर्थो भवति तस्मादुत्तरपद-
लोपो न वक्तव्य । ‘समुदायविकारषष्ठ्या इति’ । समुदायावयवसंबन्धे
प्रकृतिविकारसंबन्धे च या षष्ठी तदन्तात्परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य
समासस्य शब्दान्तरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थः । ‘केशचूड इति’ । इदं
मपि केशसमाहारे केशशब्दस्य वृत्ते सिद्धम्, एव स्वर्णविकारे स्वर्ण

शब्दस्य वृत्ते स्वर्णालङ्कार इति सिद्धं, वचन तु केशसमाहारवृद्धं स्वर्णं
 विकारालङ्कार इत्युत्तरपदस्य श्रवणं मा भूदिति । 'प्रादिभ्यां धातु
 जस्येति' । इदं न वक्तव्यमेव प्रादयो हि ससाधना क्रिया प्राहुर्यथा
 निष्क्रौशाश्विर्निर्वाराणसि प्राचार्य इति, एव नञोस्त्यर्थानामित्येतदपि ।
 'सुबधिकारइति' । अस्तीति तिङन्तमिति मत्वा वचनं निपातत्वा
 त्सिद्धम् उपसर्गविभक्तिप्रतिरूपका निपाता स्वरादिषु चास्तिशब्द पठ्यते ।
 इह किस्रह्मचारीति बहुव्रीहिरयं के स्रह्मचारिणस्तव, किं
 स्रह्मचारीत्वमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो ह्यत्रेष्यते तत्र कठस्रह्मचार्यह
 मिति सम्भावितम्प्रतिवचनं, यत्तु कठोहमिति न तत्साक्षात्प्रतिवचनं किं
 तर्ह्यर्थिकम् अहं तावत्कठ इत्युक्ते गम्यतएतच्च न तेषां कठा इति, कठस्य हि
 कठा एव स्रह्मचारिणो भवन्ति नान्ये समाने ब्रह्मणि व्रतचार्येव स्रह्म
 चारी भवति, के स्रह्मचारिणस्तवेति वाक्येन तु प्रश्ने कठा इति प्रति
 वचनं समासेन तु प्रश्ने कठा इति प्रतिवचनं कदा चिदपि न भवति
 वर्तिपदार्थानामुपसर्जनत्वात् किं स्रह्मचारीति समासेन स्रह्मचारि
 णामभिधानात् । 'इह द्वौ द्वोणावर्द्धोणश्चावर्द्धवृत्तीया द्वोणा इति' । अवर्द्ध
 स्तृतीयो येषामिति बहुव्रीह्यावुद्धतावयवभेदं समुदायं समासार्थं इति
 बहुवचनं द्वोणशब्दश्च द्वोणयोरवर्द्धोणेपि लक्षणया वर्तते इति सामा
 नाधिकरण्यं च भवति ॥

“सख्ययाव्ययासच्चादूराधिकसख्या सख्येये” ॥ ‘उपदश इति’ ।
 ‘बहुव्रीहौ सख्येये इजबहुगणादि’ति इचि टिलोप, दशाना समीपे ये
 भवन्ति तउच्यन्ते ते पुनर्नवैकादश वा, पूर्वपदार्थप्रधानेयं समास, उप
 शब्देऽयमाराच्छब्देनैकार्थत्वात्समीपे समीपिनि च वर्तते तत्र समीपिप्राधा
 न्येयं बहुव्रीहिः सामीप्यप्राधान्येव्ययविभक्तिसमीपेत्यव्ययीभावः । ‘उपदश
 दन्तोष्ठा इति’ । अत्र धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात्सामानाधिकरण्यम् । ‘उप
 विशा इति’ । ‘ति विशतोर्द्विती’ति लोप, आसच्चा दशानामासच्चदशा
 स्तेपि नवैकादश वा, अधिकदशास्त्वेकादश, द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा,
 वार्थेयं समास, वार्थश्च यदि विकल्पः स्यात् ततो यदि द्वौ भवतस्तदा

बहुवचन न स्यात् तस्मात्संज्ञयोत्र वार्थे, स चानियतसख्याविमर्शो, तत्र तु त्रयोपि सर्वदा परिस्फुरन्तीति तदपेक्ष बहुवचनम्, अथ वा षष्ठ्यैवान्न सर्वदा भवन्ति कथं विमर्शज्ञानमुभयपक्षालम्बि एक च तत्र यथा द्वौ वा त्रयो वा पुरुषा आनीयन्तामित्यत्र पुरुषशब्दे तिङन्ते च बहुवचनमेव भवति, कस्य हेतो मिश्रितेषु तयोर्वृत्ते, एव द्वित्रिपदमपि मिश्रितेषु वर्ततइति सैषा षष्ठाधिष्ठाना वाक्, अतो बहुवचनमेव भवति, आनयनादिकार्यं तु द्वयोस्त्रयाणां वा यथाहचि भवति, वाक्यवदेव समासस्य चैषा हि आपदतस्तेषु मिश्रितेषु वृत्तिः, तेन द्वौ वा पुरुषा आनीयन्तामिति वाक्ये द्विशब्दाद् द्विवचनमेव भवति । 'त्रिचतुरा इति' । चतुरो चप्रकरणे त्र्युपाध्यामुपसख्यानमित्यच् । 'द्विदशा इति' । अत्र द्विशब्देन दशत्वावृत्तिगता द्वित्वसख्या प्रतिपाद्यते न दशत्वसख्या, एकत्वात्, नापि सख्यायुक्ता, बहुत्वात्, तत्र वाक्ये सुचमन्तरेणाभ्यासृत्तेरनवगमात्सुचं भवति, ततश्चास्वपदविग्रहः कियते द्विर्दश द्विदशा इति, वृत्तौ तु स्वभावादेव सुचमन्तरेणाभ्यासृत्तिसख्या द्विशब्द इवाहेति सख्यावाचित्वात्समस्यते । नन्वत्र वार्थे सुचर्यश्चात्यपदार्थे इति पूर्वणैव सिद्धं तत्र, सुचस्वार्थिकत्वात्तदर्थो ऽपि पदार्थे एव । मत्वर्थे पूर्वयोगोऽमत्वर्थोऽर्थोयमारम्भः । ननु प्राप्तोदकादि प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वविभक्त्यर्थेषु यथाभिधानं भवतीत्युक्तम् एव तर्हि प्रथमार्थेपि यथा स्यादित्ययमारम्भः, अथ प्रथमार्थं वर्जयित्वेत्येतदनादृत्य यथाभिधानं भवतीत्युच्यते, एव तर्हि तस्यैव प्रपञ्चः सख्यायां समासः, अख्यानानां तु चतुर्दशादिभिः सख्यैवाचिभिः संज्ञासो विधेयः एव । केचित्तु ये विशत्यादयः सख्याने वर्तन्ते तैः पूर्वणैव सिद्धम् अधिका विशतिर्येषा तदमेधिकविशा, विशतिसख्या आसन्ना येषां ते आसर्चावशा इति, तत्र सर्वनामसख्ययोरिति विशतिशब्दस्य पूर्वं निपातः प्राप्नोति, तस्माद्विशत्यादयर्मप्यव्ययादीनां ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥

“दिङ्नामान्यन्तराले” ॥ ‘दक्षिणपूर्वति’ । अन्तरालस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वणैव सिद्धे वचनमिदं त्वमत्वर्थेपि यथा स्यात्प्रथमार्थेपि यथा स्याद्वैयधिकरण्येपि यथा स्यात्, किं च ‘विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहा’-

वित्यत्र दिशा प्रतिपदोनस्य बहुव्रीहेश्च यथा स्यात्, या पूजा सोत
रास्यान्मृगस्य तस्मै उत्तरपूर्वाय देहीत्यत्र मा भूदित्येवमर्थम्, अतस्तदर्थः
प्यगमारम्भ, कवभाषार्थं च 'शेषाद्विभागे' त्यत्र शेषाधिकारबहितस्य
बहुव्रीहेश्च यत् 'अनेकमन्यपदार्थ' इत्यत्रेव शेषग्रहणमनुवर्तते तेनात्र
कन्व भवति, एवमेवो वृत्तिमा इति मात्रग्रहणाद्विभागा दिक्समान
इति यदा सर्वथा सज्ञा नास्ति तदापि भवति ॥

“तत्र तेनेदमिति सख्ये ॥ 'इतिकरण इत्यादि' । तत समासा
लौकिकस्य यदि विवक्षा भवति एवमर्थं समासो भवति नान्यार्थमित्येवमर्थ
सूचयितुमिति शब्द इत्यर्थे, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । 'लौकिकमर्थ
मिति' । क पुनरसौ लौकिकोर्थ इत्याह । 'ततश्चेत्यादि' । एतदेव
विवृणोति । 'यत्तत्रेत्यादि' । यद्वातेस्मिंति ग्रहण केशादि, ग्रहण दण्डादि
कर्मग्रहणहार परस्परग्रहण परस्परग्रहण च । 'स चायमिति' ।
तिष्ठद्गुणभृतिषु पाठेनाव्ययत्वत् । नन्वत्र युद्धस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वमेव सिद्धं,
न वैयधिकरणयादेकशेषप्रसङ्गाच्च । तथाहि । ग्रहणग्रहणे च केशादीनां
सहविवक्षितत्वादेकविभक्तित्वाच्च । शेष प्राप्नोनेन वचनेन बध्यते कथं
न समूहविवक्षायां बहुव्रीहिसज्ञा समूहश्चैकशेषे नोपपद्यते, ननु चास
त्यस्मिन्पूर्वयोगेनैव परत्वादिकशेषो बाध्यते, न शक्यते बाधितुम् अन्त
रङ्ग एकशेषो बहुव्रीहिरन्यपदार्थं पक्षत्व दृष्टव्यम् ॥

‘तेन सहेति तुल्ययोगे’ ॥ ‘तुल्ययोग इति’ । ‘तुल्ययोग समा
नसम्बन्ध’ ‘सपुत्र इति’ । विपसज स्यति सभात्र । नन्वत्र पिता प्रधा
नमन्यपदार्थोभिधेय, सत्य, व्यधिकरणयो प्रथमार्थेपि यथा स्यादित्यय
मारम्भ, कवभाषार्थं च, उक्तश्चात्र कवभावः, । 'दशभि पुत्रैरिति' ।
इत्यमृत्यर्थः । 'प्रायिकमिति' । ज्ञापकात्, यदयं विभाषा साकाङ्क्षे
'अनेकमन्यपदार्थं साकाङ्क्षे' 'पूर्वदिनि' 'सपूर्वाच्च' 'सपूर्वाच्च' अथ
मात्रा विभाषा 'विभाषा रूपवस्येति' विभाषा नार्थेपि समासो निर्दि
शति तज्ज्ञापयति प्रायिक विशेषणमिति ॥

“चार्थं द्वन्द्व ” ॥ ‘समुच्चयेत्यादि’ । यदा परस्परनिरपेक्षा यदाथै
 एकस्मिन्प्रतिसम्बन्धिनि समुच्चयीयन्ते तदा समुच्चय , यथा अहरहर्नय
 मानो गामश्व पुरुष पशु वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदीति, दुर्मदी
 यथा सुराया न तृप्यति तथा यमो गवादीचयमान इत्यर्थः । अत्र नयति
 क्रियायामेकस्या गवादीना समुच्चय , गम्यमानत्वाच्च चशब्दस्याप्रयोग ,
 एव राज्ञो गौश्चाश्वश्चेति द्रव्ये द्रव्ययो , रक्त शुक्लश्चेति द्रव्ये गुणयो , रक्त
 पट कुण्डल चेति गुणे द्रव्ययो समुच्चय इत्यादि द्रष्टव्य , यदानेकस्य प्राधा-
 न्यात्तदनुरोधेन त्वितरदन्वाचीयते तदान्वाचय , यथा भित्तामट गाञ्चान-
 येति, अत्र ह्यदर्शनादनानयचपि गामटत्येव भित्ताम्, अनटस्तु भित्ता न गा-
 मानयति, अटवपि नान्विष्य गामानयति, इतरेतरयोगस्तु परस्परापेक्षाया-
 मवयवभेदानुपगमेन समुदायरूपतामापचानामेकस्मिन्नर्थेन्यये सति भवति,
 यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिद कार्यमिति, तथैकापायेऽपि तद्वति, उद्धृता
 वयवभेदत्वाच्च द्विवचनबहुवचने भवत , तादृशानामेवावयवतिरोधानस-
 हतिरूपेणान्वये तत्समाहारो यथाक्वचोपानहमिति, सहतिप्रधानत्वात्त्वे-
 कवचनम् । ‘तत्रेत्यादि’ । स्यादेतत् । समुच्चये परस्परानपेक्षत्वेपि गवादी-
 नामेकक्रियाद्वारक सामर्थ्यदध्योदनादिवदस्त्येवेति, तत्र युक्त, दध्योदनादा
 वेकत्वात्क्रियाया , इह तु कर्मभेदात्क्रिया भिद्यते, तथा च समुच्चयेन्यतर
 स्या’ मित्यत्र भ्राष्ट्रमट मठमटेत्यादिक कर्मभेदनिबन्धन क्रियाभेदमाश्रित्यो
 दाहरिष्यते, अन्वाचये त्वप्रधानमेव चार्थं वर्त्तते न प्रधानमित्यनेकस्य पदस्य
 चार्थं वृत्त्यभावादपि समासाभाव , इह पटुश्चासौ खञ्जश्चेत्येकस्मिन्
 र्मिण्यनेकधर्मसमुच्चयाच्चार्थसद्भावात्समानाधिकरणयोरपि द्वन्द्वसजाप्र
 सङ्ग , ततश्च ‘द्वन्द्वे धी’ति नियमः स्यात्, विशेषणमित्यादिना तु
 तत्पुरुषकरणे खञ्जपटुरित्यपि सिद्ध्यति, नैष दोषः । एकसजाधिकाराद्विशे
 षविहितत्वात्तत्पुरुषसजैव भविष्यति, अन्यथा नील च तदुत्पल चेत्यादा-
 वपि द्वन्द्वः स्यात्, यद्वा शेषइति वर्त्तते, इति विशेषणमित्यनेपयुक्तत्वात्

भविष्यति, सामानाधिकरण्याभावे तु द्वन्द्व एव पटुष्वज्जावागताविति ।
 'प्लुतन्यधोधाविति' । चशब्दस्याव्ययत्वेऽपि तदर्थं विधीयमानस्य द्वन्द्वस्य
 स्वभावादेव लिङ्गसख्यायोगः, कथं पुनरत्र द्विवचनं, यावता शब्दपौर्वाप
 र्यादर्थोऽभिधानेऽपि पौर्वापर्यन्ततश्च प्लुतशब्दः सहार्थेन निवृत्तः न्ययोऽध
 शब्द उपस्थितः, एक एवार्थस्तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति, तथा चा
 'कान्तौ टकिता'विति क्रमेण प्रतीतिमङ्गीकृत्य यथासख्यमित्यस्य
 प्रवृत्तिः, न च क्रमेण द्वयोरर्थयोः प्रतीतौ द्विवचनं भवति यथा वा
 वाक्ये प्लुतश्च न्ययोऽधश्चेति, अत्र न्ययोऽधार्थप्रतीतिदशया प्लुतार्थस्याप्र
 तीतिरेव कारणम्, अस्तु तर्हि युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वः । किमिदं युग
 पदधिकरणवचनमिति, अधिकरणं वर्तिपदार्थं, अधिकरणे युगपद्वचनं
 युगपदधिकरणवचनं, तत्र द्वन्द्वो भवति, केन पुनर्युगपद् द्वयोर्वचनम्, एकै
 केन पदेन, एतदुक्तं भवति, यावता पदानां द्वन्द्वो यदि तावतामन्योन्या
 र्थोऽभिधानं युगपद्वचन्येव द्वन्द्वो भवतीति, अत्र हि द्विवचनबहुवचनान्य-
 थानुपपत्तिरेव प्रमाणं, विग्रहे चापि दर्शनात्, विग्रहे खल्वपि युगपद्वच
 नता दृश्यते प्रमित्रयोर्वहणयोः, व्याघाचिदस्मै पृथिवी नमेते' इति, किं
 पुनः समासे यत्र चान्या चान्या च शक्तिः प्रादुर्भवति, कथं पुनः प्लुतश
 ब्देन न्ययोऽधोऽभिधानं तेन वा तस्य, साहचर्यादिति, यद्वा तद्वा निर्मात
 भवतु, यद्यपि च लोकाग्रहारे केवलस्य प्लुतशब्दस्य न्ययोऽधोऽभिधायित्व
 न दृष्टं न्ययोऽधशब्दस्य वा प्लुताभिधायित्वं, द्वन्द्वावयवानां त्वनेकार्थोऽभि
 धायित्वं न केवलानामित्यदोषः, नियतविषयाश्चापि शब्दार्था भवन्ति
 यथा भ्रातृशब्दस्यैकशेषएव स्वसरि वृत्तिः पुत्रशब्दस्य दुहितरि, एतेनैत
 दपि निरस्तम् एकैकोक्तत्वात्तत्स्यार्थस्य परस्य प्रयोगो नोपपद्यतमिति, कथं
 द्वन्द्वावयवानामेव परस्परसन्निधानादेवा शक्तिर्वहिसन्निधाविष्यते इवता,
 नो खलु बहुवचिनौ भवति, यदि तर्हि प्लुतोऽपि द्वयोः न्ययोऽधोऽपि द्वयोः
 बहुवचिनादुचनं प्राप्नोति, नात्र चत्वारोऽर्थो किं तर्हि याभ्यामेवात्रैकोऽर्थ
 स्ताभ्यामेवापरोऽपि । स्यादेतत् । उभयोरत्र पर्यायत्वे यथा प्लुतन्ययोऽधोऽपि

जन्ययोधाविति द्विवचने प्रतीतिरेव पूजन्ययोधावित्यत्रापि प्राप्नोति, तत्र, युगपदुत्पादात्, तद्वथा द्वयोरत्थोर्युगपद्विस्फारितयो पुरोवर्तिन्यर्थे द्वये युगपदेका प्रतीतिर्जन्यते तथेहापि द्रष्टव्य, ननु यदा पूजशब्दे न तदा न्ययोधशब्दे यदा न्ययोधशब्दे न तदा पूजशब्द इति कथमत्र युगपद्व्यापार, स्मृतिस्ययोर्युगपद्व्यापाराददोष, पदानि हि श्रुतमात्राणि स्व स्वमर्थं स्मारयन्ति पश्चादाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वेषु परामृष्टेषु स्मृतिस्था न्यभिदधति, तस्यामेव स्मृतौ युगपदारोहात्सम्भवत्येव युगपद्व्यापार, या च सा पदार्थानां स्मृति सा क्रमभाविनीति तत्क्रमेणैव यथासख्यादि-
व्यवस्था युगपदभिधानेषूपपद्यते, तदेव युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इति स्थितम् । इहैकविंशतिर्द्वाविंशतिरिति, यद्वय द्वन्द्वस्याद् एक च विंशति श्वेतीतरैतरयोगे द्विवचनबहुवचनप्रसङ्ग, समाहारे च 'स नपुसक' मिति नपुसकप्रसङ्ग, अत एव एकाधिका विंशतिरेकविंशतिरिति शाक्यार्थैवादि-
त्वात्समास क्रियते, नैव शक्य 'राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्यकवृष्णिषु सख्ये' ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात्, तस्माद् द्वन्द्व एवाय स च समाहारे नेत रैतरयोगे, अनभिधानात्, नपुसकत्वन्तु लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वाल्लिङ्ग-
स्येति न भवति ॥

“उपसर्जनं पूर्वम्” ॥ ‘अनियमो हि स्यादिति’ । यद्वपि विपरीतप्रयोगो लोके न दृष्ट परपुरुषापराधात् वाक्यवत्सम्भाव्येतेत्यर्थे इह राज्ञ पुरुषस्य पुत्रो राजापुरुषपुत्र इति षष्ठीसमासशस्त्रे द्वयोरपि ग्रथमार्निर्द्विष्टत्वेप्युपसर्जनसञ्ज्ञा ऽन्वर्थत्वादप्रधानस्यैव भवति, पुरुषश्चात्र राजापेक्षया प्रधानमिति पूर्वनिपातनियम ॥

“राजदन्तादिषु परम्” ॥ ‘न केवलमित्यादि’ । अत्र विहि-
तपूर्वनिपातस्येति पाठे विहित पूर्वनिपातो यस्य तस्येत्यर्थे । प्रायेण तु विहितस्येति पाठ, तत्रापवाद इति शेष, अन्यस्यापि घ्यादेर्ये पूर्व निपातो यथालक्ष्य विहितस्तस्याप्यपवाद इत्यर्थे । ‘अथेवमिति’ ।
वन पुगेत्यादिना णत्व, तदेव तर्हि णत्वविधान परानिपातस्य ज्ञापक

भविष्यति, तच्च, 'उपसर्जनपूर्व' मिति नियमो न प्रवर्तत इत्येतावतोप्यर्थस्य ज्ञापकत्वेन तदुपपन्न तस्मात्कथं नियमेन परनिपातः स्यात्, इह च निपातनादलुगिव यात्वमपि न भविष्यतीति तच्चापेयहणं शक्यमकर्तुम् । 'पूर्वकालस्येति' । पूर्वकालैकेति प्रथमानिर्देशादुपसर्जनस्येत्यर्थः । उलूखलमुलादिद्वन्द्वेषु क्व चिदल्पाक्षरत्वात्क्व चिद् घ्यन्तत्वात्क्व चिदजाद्वदन्तत्वात् पूर्वनिपातप्रसङ्गः, क्व चिदनियमः, दृषदुपलमिति प्रमादपाठः अल्पाक्षरत्वात् । 'अक्षिभुव दारगवमिति' । अचतुरादिसूत्रे च समासान्तो निपातितस्तेन परनिपातस्यापि सिद्धत्वादिह पाठः शक्योऽकर्तुम् ॥

“द्वन्द्वे घि” ॥ द्वन्द्वेनेकमिति प्रथमानिर्देशात्सर्वेषामेवोपसर्जनत्वादनियमे प्राप्ते वचनम् । 'अनेकप्राप्ताविति' । आकृतौ पदार्थं समुदाये सङ्कलितञ्च प्रवर्तते न प्रतिव्यक्त्यावृत्त्या, तत्रैकस्यैव पूर्वनिपातेन जातौ तत्तत्र प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्तते । नन्वाकृतिपक्षेऽपि पटुगुप्तौ मृदुगुप्तावित्यादिषु बहुषु व्यतिषु यथा युगपत्प्रवर्तते तथात्रापि प्रवर्तताम् । एव सन्देहे, एकस्य युगपदव्यवधिमद्भावो क्षिरोधात्र सम्भवति, न चात्मपक्षेभ्यो पूर्वत्वमन्यतरेण व्यवधानादिति, अत्र च यदा पटुमृद्वद्वन्द्वकृत्वा पश्चाच्छुक्लशब्दस्य द्वन्द्वः क्रियते तदाल्पाक्षरत्वात्तस्य पूर्वनिपाते शुक्लमृदुपटवः शुक्लपटुमृदव इति च भवति । 'विस्पष्टपटुरिति' । विस्पष्टशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाठवस्य विशेषणमिति विस्पष्टपटुरिति विग्रहः 'सुप्सुपे' ति समासः ॥

“अजाद्वदन्तम्” ॥ अजादीति पृथक् पदं विशेषणसमासो वा । 'अश्वेन्द्ररथा इति' । रथशब्दस्य पश्चात्समासे रथाश्वेन्द्रा इत्यपि भवति । 'द्वन्द्वे घ्यन्तादजाद्वदन्तविप्रतिषेधेनेति' । 'द्वन्द्वे घी' त्यस्यालकाशः पटुगुप्तौ, 'अजाद्वदन्त' मित्यस्यावकाशः उष्णरम्, इन्द्राग्नी इत्यज्ञाभयप्राप्तौ परत्वादजाद्वदन्तमित्येतद्वदति विप्रतिषेधेनेति ॥

“अल्पाक्षरम्” ॥ अत एव निपातनात्स्वार्थं तत्र कृत्वाभावश्च, यदि तु प्रकर्षे तत्र चेत्तदा धवखदिरपलाशा इत्यादौ बहुषु सच्चि

हितेषु द्विवचनोपपदत्वाभावादस्याप्रवृत्तावनियमः स्यात्, द्वयोरेव तु
 स्यात् प्रत्यययोधाविति । 'शङ्खदुन्दुभिबीणा इति' । तूर्याङ्गानामित्येक
 वद्भावा न भवति, तूर्यशिल्पापजीविनामेव तत्र गृहणात्, नियतद्रव्यवि
 वक्षाया जातिपरत्वाभावा 'ज्जातिरप्राणिना' मित्येतदपि न भवति, शङ्ख-
 बीणाभ्यां दुन्दुभेर्द्वन्द्वे दुन्दुभिश्चद्विबीणा इत्यपि भवति, एव मृदङ्गश्च शङ्ख
 पणवौ च मृदङ्गश्चद्विपणवा, धनपतिश्च रामकेशवौ च प्रासादो धनपति
 रामकेशवानामित्यादि भवति, तथा होता च पोता च नेष्टा चोद्गाता
 चेति बहूना युगपद् द्वन्द्वे तृतीयस्योत्तरपदमनन्तरमिति तस्यैवानङ् भवति
 नेतरयो होतृपोतृनेष्टोद्गातार, द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वे त्रयाणामप्यानङ् भवति
 होतापोतानेष्टोद्गातार इति, एवमन्यत्रापि द्वन्द्वक्रियायामानुपूर्व्यविशेषाद्
 पविशेषो वेदितव्यः । पूर्वाभ्यामल्पाचत्तरमित्येतत्पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वा
 दृत्तौ न पठित, द्वन्द्वे घौ' त्यस्यावकाशः पटुगुप्तौ, 'अल्पाचत्तर' मित्यस्या
 वकाशः प्रत्यययोधौ, वागमी इत्यत्रोभयप्राप्तौ अल्पाचत्तरमित्येतद्वति ।
 अजात्यदन्तमित्यस्यावकाशः उग्रस्वरम्, अल्पाचत्तरमित्यस्य स एव, वागि
 न्द्रावित्यत्रोभयप्राप्तावल्पाचत्तरमित्येतद्वति । 'अतुनक्षत्राणामिति' ।
 अतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतम्, नक्षत्राणामुदयकृतम् । मातापितरावि
 ति' । आचार्यं श्रेष्ठो गुरुणा, मातेत्येकइति स्मृतिः । पितुर्द्विशगुणं माता
 गौरवेणातिरिच्यतइति च । 'श्रद्धामेधे इति' । सत्या श्रद्धायामर्थक्रिया
 कारिणी मेधेत्यभ्यर्हितत्वं श्रद्धाया । 'दीक्षातपसी इति' । दीक्षार्थं तप
 इत्यभ्यर्हितत्वं दीक्षाया, लघ्वक्षरादपि तपसो विप्रतिषेधादभ्यर्हितमि
 त्येतदेव भवति । 'समानाक्षराणामित्यत्र नास्तीति' । तेन अतुनक्षत्राणा-
 मित्यत्रैव वर्णयहणं न कृतमिति भावः । वर्णानामुत्पत्तिकृतमानुपूर्व्यं
 श्रूयतएव मुखतो ब्राह्मणमक्षरद्विहोद्गात् राजन्यमूरुभ्यां वैश्यं पद्भ्यां शूद्र-
 मिति । सख्याया अल्पीयस्या इति' । द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे चेत्याहुः । अल्पीय
 स इति पाठे अल्पीयसोर्थस्य वाचिकाया इत्यर्थः । 'नवतिशतमिति' ।
 द्वन्द्वः, द्वेकयोरिति तु सौत्रो निर्देशः ॥

“सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ” ॥ ‘कण्ठेकाल इति’ । यदा कण्ठे किञ्चिदस्तीति निर्ज्ञाते काल इति विशेषणं प्रयुज्यते तदा सप्तमीग्रहणे न प्रयोजनम्, अन्यदा तु विशेषणत्वं देव सिद्धम् । ‘सम्प्रधारणायामिति’ । इदमस्तु इदमेवेति निरूपणा सम्प्रधारणा । ‘परत्वादिति’ । शब्दपरवि प्रतिषेधादित्यर्थः, एवमर्थमेव च सख्यासर्वनामोरिति नोक्तम् । ‘गङ्गा द्विभ्य इति’ । गङ्गादयः प्रयोगतो द्रष्टव्या ॥

“निष्ठा” ॥ ‘अवमुक्तोपादानत्वं इति’ । उरः प्रभृतित्वात्कप् । ‘ननु चेत्यादि’ । ‘यथा चित्रगुरिति’ । गुणद्रव्यशब्दयोरुपनिपाते गुणशब्दस्य विशेषणत्वं क्रियाद्रव्यशब्दयोरपि क्रियाया एव विशेषणत्वं, ततश्च पूर्वं यैव सिद्धमिति भावः । ‘विवक्षानिबन्धनत्वादिति’ । यदा कृतं किञ्चिदनेनेति निर्ज्ञाते कट इति प्रयुज्यते तदा कटो विशेषणमिति मन्यते । ‘कटे कटेन कृतमिति वा विग्रहीतव्यमिति’ । एव विग्रहे कृतस्य विशेषणत्वं शङ्कैव नास्तीति भावः । क्व चित्तु वाशब्देन न पठ्यते तत्र विवक्षानिबन्धनत्वादित्युक्ते तामेव विवक्षां दर्शयतीति व्याख्येयम् । ‘जातिकाल सुखादिभ्यः परवचनमिति’ । ज्ञापकात्सिद्धं, जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनादित्याह, तज्ज्ञापयति जात्यादिभ्यः परा निष्ठा निपततीति । ‘शाङ्गं जग्धीति’ । शाङ्गं जग्धमनयेति बहुव्रीहिः । ‘क्तादत्पाख्यायाम्’ ‘अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वे’ति ङीष् । अत्राहुः । निष्ठाशब्देन या विहिता निष्ठा तस्या ग्रहणं तेन सुस्थितं चाहसितमित्यादौ नपुंसके भावे क्त इत्यस्य परनिपात इति ॥

“कडारा कर्मधारये” ॥ बहुवचननिर्देशादाद्वर्थोऽवगम्यत इत्याह । ‘कडारादय इति’ । इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

“अनभिहित” ॥ अनभिहितशब्दोऽयमनेकार्थः, तथाहि । अभिपूर्वस्य दधातेर्हिनेतोश्चैतद्रूपं सम्भवति, अभिपूर्वस्य दधातेर्बन्धनेपि दृष्टं, अश्वाभिधानीमादत्तइति, उच्चारणेपि, अभिहितं श्लोक इति,

प्रतिपादनेपि अभिहितार्थ इति । हिनोतिरपि गतौ वृद्धौ च वर्तते, इह तु
 वक्ष्यमाणानां कर्मादीनां बन्धनाद्यर्थचतुष्टयासम्भवात्प्रतिपादनवचनो
 ऽभिहितशब्द इत्याह । ‘अनभिहिते निर्दिष्टे ऽनुक्तइति’ । वचिरत्र प्रति
 पादनवचन । ‘उक्तार्थानामप्रयोग इति’ । यथा सामान्येनानभिहितइत्ये
 तावत्प्रत्युच्यमाने कट करोति भीष्ममुदार दशनीयमित्यत्र कटशब्दाद्विशे
 ष्यवाचिन उत्पद्यमानया द्वितीयया ऽनवयवेन कटगतस्य कर्मत्वस्याभिहि
 तत्वाद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया न स्यादिति मन्यमान पृच्छति । ‘केनानभि
 हितइति’ । इतरोपि विदिताभिप्राय आह । ‘तिङ्श्रुतद्वितसमासैरिति’ ।
 बहुषु प्रयुक्तेषु केषां चिद्वर्जनेन केषां चित्कार्यान्वयप्रतिपादन परिसंख्यान,
 प्रत्युदाहरणेपुंस्वैत्र द्वितीया न भवति । ‘कट करोतिभीष्मित्यादि’ । कट
 कृतो भीष्म उदारो दर्शनाय इति, करोतेरुत्पद्यमान क्तप्रत्ययो ऽनवयवेन
 सर्वकर्माभिधत्ते तद्वद् द्वितीयापीति यो मन्दधीर्मन्यते त प्रतीद परिगणन,
 सूक्ष्मदृशस्तु प्रति न वक्तव्यमेव । तथाहि । प्रातिपदिकादुत्पद्यमानां द्वितीया
 यदाकारविशिष्टार्थं प्रातिपदिकेनाभिधीयते तदाकारविशिष्टस्यैव कर्मभा
 वमाचष्टे, कटशब्देन कटत्वजातिविशिष्टार्थो ऽभिधीयते न भीष्माद्याकार
 विशिष्ट इति तत्प्रतिपादनाय यथा भीष्मादिशब्दप्रयोगो भवति तथा तदा
 कारविशिष्टस्य कर्मत्वाभिधानाय द्वितीया भविष्यति, क्तप्रत्ययस्तु प्रकृत्य
 र्थस्य न कर्मतामाचष्टे किं तु प्रकृत्यर्थं प्रति यस्य कर्मभावस्तमिति युक्त
 यदनवयवेन सर्वकर्माभिधत्ते । ननु च कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेषां च तिङादि-
 भिरभिहितवचनमनर्थकम् अन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते, यत्राप्य-
 नभिहिताधिकरो न क्रियते तत्रापि शब्दान्तरप्रतिपादितेयं नैव विहित
 भवति तद् यथा बहुषट्ठुरिति बहुचोक्तत्वादीपदसमाप्ते सत्यपि सम्भवे
 कल्पबादयो न भवन्ति, द्विदेश द्विदशा समासेनोक्तत्वात्सुजर्थस्य सुज् न
 भवति, षट्ठुषौ द्वन्द्वेनोक्तत्वाच्चार्थस्य चशब्दो न प्रयुज्यते, तद्वदत्रापि
 तिङादिभिरभिहितत्वादेव द्वितीयादयो न भविष्यन्ति । नन्वभिहिता-
 र्थस्यापि प्रयोगो दृष्टो ऽपूपौ द्वाविति, सत्यम् । अथ तु न्याय यदुता-

भिहिते विहित न स्यात्, नहि व्यसनितया शब्द प्रयुज्यते ऽपि त्वर्था
 भिधानाय, स चेदर्थं शब्दान्तरेणाभिहित किमिति शब्दान्तर प्रयुज्यते,
 अन्तिनिकोचादिभिरप्यवगतेर्थं शब्दो नैव प्रयुज्यते किं पुन शब्देनैवाभि
 हिते, अपूपौ द्वावित्यादौ तु द्वावानय कौ द्वौ ताविति सामान्योपक्रमे वा-
 क्यमिति यथा कथं चिदुपपादनीय, तस्माच्चार्थ एतेनेत्याशङ्क्य सख्यापि
 विभक्त्यर्थे इति दशयच्चाह । 'बहुषु बहुवचनमित्येवमादिनेति' । अयमर्थः ।
 त्रिक प्रातिपदिकार्थ इत्यस्मिन्दर्शने कर्मादिवदेकत्वादिसख्याविभक्त्यर्थः,
 तत्र कर्मादीनां युगपद्विभक्तिभिरभिधीयमानानां परस्पर विशेषणविशेष्य
 भावमनापन्नानां केवलप्रातिपदिकार्थगतानामभिधानं वृत्त एको वृत्त
 कर्म पशुरेक पशु करणमिति वाभिधानं, पश्चाच्चैकक्रियान्वयबलेन पर
 स्परसम्बन्ध इति प्राभाकरा मन्यन्ते । भाट्टास्तु परस्परासम्बद्धस्य स्वतन्त्र
 स्यानेकार्थस्यात्ता पादा माषा इत्यादावभिधानदर्शनेप्येकशेषमन्तरेणा
 दर्शना, द्यजेतेत्यादौ च कृतिकार्ययोर्युगपल्लिङ्गाभिधीयमानयोरपि विशे
 षणविशेष्यभावस्य प्राभाकरैरप्यभ्युपगमात्तद्वदेव विशिष्टाभिधानं मन्यन्ते ।
 अस्माकमप्ययमेव पक्षः । तत्र कर्मादयो विशेषणमेकत्वादयो विशेष्या
 कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति, विषययो वा एकत्वादिविशिष्ट
 यत्कर्म तत्र द्वितीयेति, तत्र यद्यपि कर्मादिप्राधान्यपक्षे तिङादिभि प्रधान
 नभूतानां कर्मादीनामभिहितत्वादप्रसङ्गे द्वितीयादीनां सख्याप्राधान्यपक्षे
 कर्मादिष्वभिहितेष्वपि प्रधानभूतसख्याभिधानाय द्वितीयादयः स्युरेव ।
 प्राभाकरे तु पक्षे कर्माद्वशाभिधानेपि सख्याशस्यानभिहितस्याभिधानाय
 द्वितीयादयः स्युरिति । 'अनभिहितकर्माश्रयेष्विति' । अनभिहितानि क
 र्मादीन्याश्रयो येषां तेष्वित्यर्थः । एतेन कर्मणीत्यादिसप्तमीनिर्द्देश एकत्वा
 दीनामाधारतया न पुनरभिधेयतयेति दर्शितम् । 'अनभिहितइति' । यदि
 प्रसज्यप्रतिषेधः स्यात्ततो द्वयोः क्रिययोः कारकेत्यतरेणाभिहितेपि विभ-
 क्त्यभावप्रसङ्गः, प्रासादश्चास्ते इत्यत्र सदिक्रियाया आसिक्रियायाश्चैक
 अधिकरणं प्रासादाख्यं तच्चान्यतरेण सदिक्रिययेन घञाभिहितं प्रसीद-
 न्त्यस्मिन्प्रासाद इति तत्राभिहिते न भवतीत्युच्यमाने सप्तमी न स्यात्

पर्युदासे त्वासिप्रत्ययेन यदनभिधान तदाश्रया सप्तमी सिद्ध्यति । ननु च प्रासादाख्यस्य द्रव्यस्य कारकत्वादभिहितत्वादन्यत्वं नास्ति । नैव दोषः, शक्ति कारक तत्र सदक्रियाशक्त्यभिधानेऽप्यासिक्रियाशक्तेरनभिधान, नन्वेव प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि या शक्तिरभिहिता तत्र मा भूद्विभक्त्या त्वनभिहिता तत्र भविष्यति । उच्यते, अनभिहिते कर्मणीत्येकत्वादीनामाधारनिर्द्वैश सख्या च द्रव्यधर्मोऽतोऽनभिहिते कर्मणीत्यादिभिरपि शक्तिद्वारेण द्रव्यमेवाच्यते, अनभिहिता या कर्मादिशक्तिस्तदाधारभूत यद्व्य तस्यैकत्वादेषु विभक्तय इति, एव च यदि प्रसज्यप्रतिषेध स्यात्ततोऽभिहितशक्तिद्वारेण द्रव्यस्याभिहितत्वात्प्रतिषेध स्यात्, पर्युदासे त्वनभिहितशक्तिद्वारेणाविधिरिति स्पष्ट एव फलभेदः, यत्र तर्हि शक्तिभेदो नास्ति तत्र कथम् आसने आस्ते शयने शेतइति, अत्राप्यासनशयनादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्य वस्तुमात्रमनुद्गृतशक्तिकमभिहितमिति तस्य शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिर्भविष्यति, यदि तर्हि पर्युदासोऽयमिति निर्णयते इह पक्ष्या भुज्यतश्चोदन इति भुजिप्रत्ययेनाप्यभिहितश्चोदने त्वाप्रत्ययेनानभिधानमाश्रित्य द्वितीया प्राप्नोति भावे हि त्वाप्रत्ययः, प्रसज्यप्रतिषेधे तु भुजिप्रत्ययेनाभिधानमाश्रित्य प्रतिषेधः सिद्ध्यति, उच्यते, नाचोदनस्य युगपदुभाभ्यां शब्द एवान्वयः किं तर्हि भुजिनैव सन्निधानात् पक्षि नान्वयः, केवलशब्दव्यापारनिरूपणे तु किमिष्टका पक्षवैदने भुज्यते उतोऽदनमेवेति न ज्ञायते, अतः शब्दव्यापारेणैव याभिधानमेवेति द्वितीया न भविष्यति, अनभिहितवचनमनर्थकं प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात्, कृत कट इत्यादिषु द्वितीयादयो मा भूवन्निति सूत्रारम्भः, यदि चात्रापि स्य क्तेदानीं प्रथमा स्यात्, नन्वनवकाशत्वात्प्रथमा भवन्ती कृत कट इत्यादावेव भवतीति न पुनः कट करोतीत्यादावपीति, कुतोऽयं नियमः, उच्यते, कृत कट इत्यादौ यद्यपि कृतशब्दसन्निधाने कटस्य कर्मता प्रतीयते तथापि तत्र वाक्यार्थत्वादव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थ इति प्रथमा भविष्यति यथा वीर पुरुष इति, कट करोतीत्यत्र तु कटशब्दे नैव कर्मशक्तिमानर्थोऽभिधीयतइति व्यतिरिक्तत्वात्प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमा

न भविष्यति । नन्वकारकेषु सावकाशा प्रथमा यथा वृत्त इति, तत्र ।
 अत्राप्यस्तीति प्रतीते, कर्तृत्वात्तृतीयाप्रसङ्ग, यत्र ह्यन्यत्क्रियापद न श्रूयते
 तत्रान्तरङ्गत्वादस्तीति गम्यते लब्धसत्ताकस्य हि विशेषणान्तरयोगो
 भविष्यति, अथापि यत्र विशेषणान्तरनिवृत्तौ तात्पर्ये न क्रियासम्बन्धे
 यथा नीलमुत्पल न रक्त राज्ञाय पुरुषो न देवदत्तस्यति, नह्यत्र नील
 मुत्पलमस्ति राज्ञ पुरुषोस्तीति प्रतीतिरतोऽस्येवाकारकमवकाश इत्यु-
 च्येत एवमपि विप्रतिषेधात्प्रथमा भविष्यति, द्वितीयादीनामवकाशो यत्र
 प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेक, कट करोतीति प्रथमायास्त्वकारकमवकाशो
 नीलमुत्पलमिति, कृत कट इत्यत्रोभयप्रसङ्गे पात्वात्प्रथमैव भविष्यति ।
 ननु तामपि बाधित्वा परत्वात् षष्ठी प्राप्नोति, शेषलक्षणा षष्ठी प्राति-
 पदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधावुपयोगादशेषत्वात् भविष्यति । इह तर्हि
 कर्तव्य कट इति कृत्ययोगे प्रथमा बाधित्वा 'कर्तृकर्मणो कृती'ति षष्ठी
 स्यात् तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकार कर्तव्य, तदेव सख्याविभक्त्यर्थं
 इत्यस्मिन्पक्षे कर्तव्य सूत्रमिति स्थितम् ॥

“कर्मणि द्वितीया” ॥ ‘द्वितियादय शब्दा इति’ । स्वनिकायप्र-
 सिद्धिरेत्यर्थः । ‘उभयसर्वतसोरिति’ । उभयसर्वशब्दयोस्तसिलन्तयो प्रयो-
 गइत्यर्थः । उभयशब्दैकदेश उभयशब्देऽनुकृत । उभयशब्दस्य तसिलन्तस्याभा-
 वात् तस्य द्विवचनटाव्विषयत्वात्, धिगित्यविभक्तिको निर्द्वैश । ‘आन्वे-
 दितान्तेष्विति’ । कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थः । ‘उभयत सर्वत इति’ । पञ्चम्या
 स्तसिल् । ‘धिगिति’ । निन्दार्योयम् । ‘उपर्युपरीति’ । ‘उपर्यध्यधस-
 सामीप्य’ इति द्विर्वचन, ततोऽन्यत्रापीत्युक्त, तानेवान्यान्यरिगणयति । ‘अ-
 भित इत्यादि’ । ‘अभितो ग्राममिति’ । उभयत इत्यर्थः । ‘परित इति’ ।
 सर्वत इत्यर्थः, ‘पर्यभिभ्या च’ति तसिल्, आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्ति-
 प्रतिरूपको निपातोभित शब्दोऽस्ति सोऽपि गृह्यते, समयानिकर्षशब्दो
 समीपवचनौ गृह्यते, हाशब्द शोकादिवृत्ति, हा कन्ये इत्यादौ कार-
 णविभक्तित्वादन्तरङ्गत्वात्सम्बन्धनविभक्तिर्भवति । ‘बुभुक्षित न प्रतिभा-
 तीति’ । प्रतिज्ञा क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गो न कर्मप्रवचनीय इति पठ्यते ।

“तृतीया च होश्चन्द्रसि” ॥ ‘यवाग्वाग्निहोत्रमिति’ । क
पुनरग्निहोत्रशब्दो वर्तते हविषि, तेष्वग्निहोत्रमधिश्रयेत्, अग्निहोत्र शर
शरायत्, तदाहुयस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येतेत्यादिषु दर्शनात्
जुहोतिरपि प्रक्षेपे एकस्मिन्नेव प्रयोगे यवागूशब्दात् तृतीया अग्निहोत्र-
शब्दाद् द्वितीया यवाग्वाख्य हविर्देवतोद्देशेन प्रतिपतीत्यर्थः । अयं योग
शक्योऽवक्तुं, कथम्, अग्निहोत्रशब्दो ज्योतिष्यपि वर्तते अग्निहोत्र प्रज्वलि
तमिति जुहोतिरपि प्रीणने तदादा यवागूशब्दात् तृतीया तदा यवाग्वा
ग्निहोत्र प्रीणयतीत्यर्थः, यदा तु द्वितीया तदा यवाग्वाख्य द्रव्यमग्नि
होत्र हविराग्नौ प्रतिपतीत्यर्थः । मीमांसकास्त्वाहुः । अग्निहोत्रशब्द कर्म
नामधेयमिति दृश्यते च स एष यज्ञ पञ्चविधोऽग्निहोत्र दर्शपूर्णमासा
वित्यादि तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य सप्त च शतानि च एतद्वा अग्नि-
होत्रमन्येदुर्ह्ययते अजरामर्य वा एतदग्निहोत्रमिति च तद्व्याहुः । कर-
णत्वात् तृतीयाया प्राप्ताया पक्षे द्वितीयार्थं वचनम्, इदं च सूत्रानुगुण
न भवति कर्मणीति हि वर्तते ॥

“अन्तरान्तरेण युक्ते” ॥ ‘अन्तरान्तरेणशब्दावित्यादि’ । ननु
यथा नौर्नावि बद्धा नेतरेतराणाय भवति तादृगेतत् द्वयोरपि निपात-
त्वव्यभिचारात् सत्यं, साहचर्यात्साजात्यं लक्ष्यते सजातीयविजातीयभावे
सजातीयप्रत्ययो भवति तद्व्याद्या गुरुभागवद्वित्युक्ते बहयोरेव प्रतीति-
र्भवति न त्वाचार्यपरशुरामयो, यद्वान्तराशब्देनातृतीयान्तरेण साहचर्या-
दन्तरेणेत्यस्याप्यतृतीयान्तस्य बह्वक्ष स च निपात एव, तथान्तरेण शब्दे-
नान्तरेणेत्यस्याप्यद्वितीयान्तस्यैव बह्वक्ष स च निपात
एव । ‘बहुपवादे योग इति’ । असत्यस्मिन्योगे शेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोति कस्मि
त्वस्मिन्नुपयुक्तत्वात् षष्ठी न भवतीत्यपवादत्वमेतत्, ‘मध्यमाधेवेति’ ।
आधेयपरतन्त्रमित्यर्थः, सप्तम्यन्तस्य मध्यमशब्दस्यार्थं वर्तते इति भावः ।
‘अन्तरा त्वा च मा च कमण्डलुरिति’ । तव च मम च मध्ये कमण्डलु-
रित्यर्थः । अत्र यथा मध्यस्यावध्यपेतायामवधिभूताया युष्मदस्मद्वा योग-
स्तथाऽधारस्याधेयपरतन्त्रत्वादाधेयेन कमण्डलुनापि योगात्ततेपि द्वि-

तीया प्राप्नोति, नैष दौषः कमण्डलुरित्यत्र तिष्ठत्यस्तीति वा क्रियापदानुषङ्गात्कमण्डलु कृता स च तिष्ठाभिहित इति प्रथमैव भविष्यति कारकविभक्तित्वात्, तदेतत्सहयुक्ते प्रधान' इत्यत्रोपपादयिष्याम । निपातयोर्यहणादिह न भवति किं तेन तयोरन्तरेण ज्ञातेन, विशेषवचनोयम् अन्तराया पुरि वसतीति सुप्रस्य प्राकार इति नात्र सुप्रस्यान्तराशब्दार्थेन योग किं तर्हि प्राकारेण ॥

“कलाध्वनो रत्यन्तसयोगे” ॥ ‘मासमधीत इति’ । ननु कर्मत्वादेवात्र द्वितीया सिद्धा, कथं, कालभावाध्वगन्तव्या कर्मसञ्ज्ञा ह्यकर्मणाम्, अवश्य कर्मसञ्ज्ञैवाश्रयणीया आस्यते मास आसितव्य आसितस्वास इति कर्मणि लङ्गत्यक्तत्वलर्था यथा स्युरिति, सत्यम्, इदमप्यवश्य वक्तव्यं द्रव्यगुणाभ्यामत्यन्तसयोगे द्वितीया यथा स्यादिति तत्र क्रियात्यन्तसयोगेपि परत्वादनेनैव युक्ता द्वितीया मासस्येति ‘कृत्वोर्थप्रयोगे कालाधिकरण’ इति षष्ठा ॥

“अपवर्गे तृतीया” ॥ ‘अपवर्गे फलप्राप्तौ सत्या क्रियापरिसमाप्तिरिति’ । तत्रैवापवर्गशब्दो लोके प्रसिद्ध इति भावः । ‘कतृव्यावृत्ताविति’ । अशक्त्यादिना कर्तुरपरमादित्यर्थः, तत्र मध्ये क्रियाविच्छिन्नेति प्रवृत्त्यपायो न त्वपवृत्तेति ॥

“सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये” ॥ ‘कारकमध्ये इति’ । मध्यस्यावधिद्वयापेक्षत्वाद् द्विवचनान्तेन समास कालाध्वनोश्चैतद्विशेषणमित्याह । ‘कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वनाविति’ । ‘अद्व भुक्त्वेत्यादि’ । ननु चात्र देवदत्त एक कर्त्ता तत्कथं कारकयोर्मध्ये काल इत्याह । ‘कर्तृशक्त्योरिति’ । स्यादेव यदि द्रव्य कारक स्यात् शक्तिस्तु कारकं संह भिद्यते एका अद्व भुक्ते साधनमपरा द्रव्यभुक्ते तेनानयोर्मध्ये काल इत्यर्थः । ‘कर्तृकर्मणोरिति’ । इष्टूनस्यतीतीप्वास पुरुष स कर्त्ता इष्टूनसने व्यधने स्थाने वा कर्म लक्ष्यम् । ‘कर्मोपादानयोरिति’ । कर्म तदेव सामर्थ्याद्गम्यमानधनुरोपादानं यत शरा अपयन्ति । ‘कर्मोपादानयोर्वेति’ । कर्म तदेवा-

धिकरणमिहेति निर्दिष्ट प्रदेश', इहकालाध्वानौ द्वौ सप्तमीपञ्चम्यावपि द्वे ततश्च सख्यातानुदेश प्राप्नोति कालात्सप्तमी अध्वन पञ्चमीति अत आह । 'सख्यातानुदेश इत्यादि' । 'अस्वरितत्वादिति' । स्वरितेन लिङ्गेन यथासख्यमित्येतत्तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

“यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचन तत्र सप्तमी” ॥ यस्मादधिक तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशादधिकशब्दयोगे पर्यायेण सप्तमीपञ्चम्यौ भवत । 'उपस्वार्या द्रोण इति' । 'उपोधिके चे'ति कर्मप्रवचनीयसज्ञा । 'यस्य चेश्वरवचनमित्यादि' । द्रुयमनेनोच्यते द्रुयोरपि भवतितत्रापि पर्यायेणेति तत्र द्रुयोरपि तावद्भवति कथम् ईश्वर उच्यते येन तदीश्वरवचनमैश्वर्यम्, अथ वा ईश्वरशब्दो भावप्रधान ईश्वरत्वस्योक्तिरीश्वरवचन यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते तत सप्तमी-यर्थ । अथ वा यस्येति स्व निर्दिश्यते यस्य स्वस्येश्वर उच्यते तत स्वात्सप्तमीत्यर्थ । पर्यायेण वा भवति शेषविषये कर्मप्रवचनीयविभक्त्यारम्भादेकत उत्पन्नया विभक्त्या द्विष्टस्यापि सबन्धस्याभिधानात् । 'अधिब्रह्मदत्त इति' । 'सप्तमी शौण्डे'रिति समासपक्षे ब्रह्मदत्ताधीना इति भवति विभक्त्यर्थवृत्तित्वेऽधिब्रह्मदत्तमित्यव्ययीभाव । अयं योग शक्योऽवक्तुं स्वामिन्याधारे पञ्चाला स्थिता स्वेष्वाधारेषु ब्रह्मदत्त स्थित तत्र यदा यदधिकरण तत्र सप्तमी भविष्यति एव च कृत्वा 'धिरीश्वर' इति कर्मप्रवचनीयसज्ञा न वक्तव्या ऐश्वर्यविषयश्चाधि क्रियया नैव युज्यते अतो गत्युपसर्गत्वज्ञाधार्यपि न युज्यते ॥

“प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्” ॥ यस्मादित्यनेनैव सूत्रेण पञ्चमी । 'मुख्यसदृश प्रतिनिधिरिति' । मुख्य क्व चिन्कार्यं कृत् यश्च तदभावे तत्कार्यं प्रतिनिधीयते स तत्प्रतिनिधि, कर्मण्युपसर्गघो कि, एव प्रतिदानमित्यपि कर्मण्येव ल्युट् । दत्तस्येति । 'अथात्रानेनैव सूत्रेण पञ्चमी प्राप्नोति यथा यस्मादिति एव तर्हि कर्मणि षष्ठी । ननु न दत्तमेव प्रत्यर्प्यते किं तर्हि द्रव्यान्तर सत्य, तुल्यमूल्यत्वात्तदेव प्रत्यर्पितमिति प्रति

पत्ति, प्रतिनियतन प्रत्यर्पणम् अत्र भावे ल्युट् । 'यस्मात्प्रतिनिधिरिति' सूत्रवदेव पञ्चमी एव यतश्चेत्यत्रापि । 'अर्जुनत प्रतीति' । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि, अर्जुनो युद्धादौ प्रसिद्धस्तस्मिन्प्रदृशोभिमन्युरित्यर्थः । 'माषानि त्यादि' । ये पूर्वं एहीतास्तिलास्तेभ्यो माषा प्रतिदानम् । 'सबन्धिसबन्धादिति' । प्रतिनिधिर्मुख्यमपेक्ष्य भवति प्रतिदानमपि पूर्वदत्त ततश्च यस्य कर्मप्रवचनीयस्य प्रतिनिधिप्रतिदानाभ्या योगस्तस्य ताभ्यामपि मुख्य पूर्वदत्ताभ्या तद्द्वारको योगोस्तीत्यर्थः ॥

“गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि” ॥ 'चेष्टा क्रियाणामिति' । वस्तुव्याख्यानमेतत्, सूत्रे तु सप्तमी चेष्टायामिति । 'परिस्पन्दनक्रियाणामिति' । परिस्पन्दनएव चेष्टा शब्द प्रसिद्ध इति भावः । स्व रूपमिति वचनात्स्वरूपग्रहणाशङ्कायामाह । 'अध्वन्यर्थग्रहणमिति' । सप्तमीनिर्देशादिति भावः, सप्तमीनिर्देशे ह्यनध्वनि कर्मणीत्यन्वयः, नानध्वनः प्रकृतेरिति अर्थ एव कर्म नाध्वशब्द तेनाध्वपर्यायेभ्योऽपि चतुर्थी न भवति द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेति भवति । 'आस्थित संप्राप्त इति' । गन्ताधिष्ठित इत्यर्थः । 'यत्र त्विति' । यदोत्पत्तेन पन्थेवाक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थीत्यर्थः । इह कस्माच्च भवति अजा नयति ग्राममिति अगत्यर्थत्वात् प्रतीता ह्यत्र गतिर्न त्वसौ नयतेरर्थः प्रापणवाचित्वात्, इह तर्हि स्त्रिय गच्छतीति चतुर्थी प्राप्नोति, सिद्ध त्वसंप्राप्तवचनात्, असंप्राप्त यद्वस्तु गमनेन संप्रेष्यते तस्मिन्कर्मणीति वक्तव्य स्त्री तु संप्राप्तैवेति चतुर्थ्यभावः, अध्वनश्चानपवादः, संप्राप्तो ह्यध्वा यदा त्वसंप्राप्त संप्रेष्यते तदा भवितव्यमेव चतुर्थ्येत्युक्तं पुरस्तात् । 'न चतुर्थ्येवेति' । नञः काक्का प्रयोगाद्विकल्पितेत्यनेनान्वयः, कर्मणि चतुर्थ्या विकल्पिताया तथा युक्ते कर्मणि द्वितीयेत्येव द्वितीया भविष्यतीति भावः । 'ग्रामाय गन्तेति' । द्वितीया तावत्कृद्योगे षष्ठीं बाधते तथा च तुल्यकृत्वा चतुर्थी द्वन्द्वेन प्रतिपाद्यतइति चतुर्थ्यपि कृद्योगे भवतीति भावः । अयं योग शक्यो वक्तुं, कञ्, सदृशेनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात्क्रियापि कृत्रिम कर्म तत्र यदा गमनस्य सदृशनादीनां च स्वरूपभेदो विवक्ष्यते तदा सद-

र्शनादिकर्मणा गमनेनाभिप्रेयमाणस्य यामस्य सप्रदानत्वाच्चतुर्थी, अभेदविवक्षाया तु गमनस्य कर्मत्वाभावाद्धाम कर्मैव भवतीति द्वितीया सिद्धा नार्थ एतेनेति भाष्यकारस्य पक्षे तत्र ह्युपयोगे पक्षेव भवति ॥

“चतुर्थी सप्रदाने” ॥ ‘तादर्थ्येदति’ । तच्छब्देन कार्यं प्रति निर्दिश्यते तस्मादत्र तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजन कारणमभिधीयते तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति व्यञ्जा कार्यकारणसम्बन्धोऽभिधीयते समामकृत्तद्विषये सम्बन्धाभिधान भावप्रत्ययेनेति वचनात्, तत्र द्विष्टत्वेऽपि सम्बन्धस्य षष्ठीवद्विशेषणादेव चतुर्थी भवति यूपाय दार्विति हेतु तृतीयापि विशेष्याव भवति हेतुहेतुमद्भावस्यापि चतुर्थ्या प्रत्यायितत्वात् षष्ठीविषये च हेतुतृतीया, इह तु प्रातिपदिकार्यस्याव्यतिरेकात्प्रथमैव भवति, यदि तर्हि तादर्थ्यउपमख्यान क्रियते नार्थ सप्रदाने चतुर्थ्या योऽपि ह्युपाध्यायाय गौर्दीयते उपाध्यायार्थं स भवति, अवश्य सप्रदानग्रहणं कर्तव्यं ‘रु अर्थानां प्रीयमाण’ इत्याद्वर्थम् । ‘कूपिसपत्न्यमानइति’ । सपत्निरभूतप्रादुर्भावकूपोत्पत्तिरिह दृश्यते तत्र यदूयमुपजायते ततो विकाराच्चतुर्थी । ‘मूत्राय कल्पते यवागूरिति’ । प्रकृतिविकारयोर्भेदविवक्षाया चतुर्थी अभेदविवक्षाया तु मूत्र सपत्न्यते, यवागूरिति प्रथमैव भवतीति केचिदाहुः । अन्ये त्वभेदविवक्षायामेव चतुर्थीमिच्छन्ति, यदा तु ‘जनिकर्तुं प्रकृति’ रित्युपादानत्वं विवक्ष्यते तदा विकाराच्चतुर्थी न भवतीति, केचिदाहुः मूत्र सपत्न्यते यवाग्वा इति । अन्ये तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति मूत्राय सपत्न्यते यवाग्वा इति । ‘उत्पातेनेति’ । प्राणिना शुभाशुभयोः सूचको भूतविकार उत्पातः । ‘अरोचकित इति’ । अरुचिररोचक, रोगाख्याया मिति ण्वुल्, बहुलवचनादस्त्रीलिङ्गता ॥

“क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” ॥ ‘क्रिया क्रियार्थोपपदस्येत्येति’ । ननु नास्मिन्नर्थे ऽवराणि सन्ति तत्राह । ‘तुमुन्णुलावित्यादि’ । परिभाषितमुपपद क्रियार्थमन्यत्र सम्भवतीत्ययमेव विषयो दृश्यते अत्र च विषये क्रियैव क्रियार्थोपपद तेनायमर्थो लभ्यतइति भावः । यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते शब्दः स स्थानीति स्वनिकायप्रसिद्धिमात्रि-

त्याह । 'स्थानिनो ऽप्रयुज्यमानस्येति' । 'एधेभ्यो व्रजतीति' । ननु चात्र तादर्थ्यदत्येव चतुर्थी सिद्धा इहापि तर्हि प्राप्नोति एधानाहंतु व्रजतीति हरणार्थो व्रजिक्रिया न पुनरेधार्थो चेदुदाहरणेपि तर्ह्येवमेव, एतावास्तु विशेष प्रत्युदाहरणे शब्द प्रयुज्यते उदाहरणे तु नेति प्रतीयमाना च क्रिया कारकव्यपदेशस्य निमित्तं तत्र यथा प्रत्युदाहरणे आहरणापेक्षया द्वितीया सम्भवत्येवमुदाहरणेपि प्रतीयमानहरणापेक्षा द्वितीयैव स्यादित्ययमारम्भ । 'भक्तिरत्र स्थानीति' । प्रविश एह पिण्डी भक्त्येति गम्य मानत्वात् । 'न तु क्रियार्थोपपद इति' । यद्यपि पिण्डीभक्त्यर्थो एहप्रवेशन तथापि पारिभाषिकमुपपद न भवतीति भावः । 'शकटेनेति' । ननु मध्ये पवादा इति द्वितीयामेव चतुर्थी बाधियते न करणतृतीयाम्, एव तर्हि प्रत्युदाहरणादिगम्य दर्शिता इदं त्वं प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यं ब्राह्मणस्यैधेभ्यो व्रजतीति, असति कर्मग्रहणे इतरोपपदविभक्तिवदियमपि शेषविषयैव स्यात् ॥

“तुमर्थोच्च भाववचनात्” ॥ ‘तुमुना समानार्थस्तुमर्थ इति’ । वस्तुव्याख्यानमेतत्, विग्रहस्तु तुमर्थोस्येति तुमशब्देन तुमर्थो लक्ष्यते । ‘तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तादिति’ । तुमर्थो भाववचनं प्रत्ययान्ते ऽस्य तत्तथोक्तम् । ‘तस्येदं ग्रहणमिति’ । स एव हि तुमर्थो भाववचनो नान्यः । ‘पाकाय व्रजतीति’ । नन्वत्र तादर्थ्येव सिद्धं, न चैव पाचको व्रजतीत्यभाववचनादपि प्रसङ्गः, अत्र कर्त्ता प्रधानः न च तं प्रति तादर्थ्यमस्ति किं तु प्रकृत्यर्थं प्रति एव तर्हि भाववचनेनैव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वाच्चतुर्थी न सिद्ध्यतीति सूत्रारम्भः नह्येतल्लक्षणनेत्रो ज्ञातुमर्हति घञादीनां चतुर्थी सापेक्षाणामेव तादर्थ्यप्रकाशने शक्तिरिति तुमर्थग्रहणं शक्यमकर्तुं कथं प्राकृत्यागो राग इति, क्रियार्थोपपदग्रहणमनुवर्तिष्यते, नन्वेतत् षष्ठीनिर्दिष्टं पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेहार्थं, अर्थोद्विपरिणामो भविष्यति भाववचनादित्यनेन सम्बन्धात् न वै भाववचनस्य क्रियार्थोपपदत् सम्भवति किं तर्हि धातो धातोर्भाववचनस्यासम्भवादेव विज्ञास्यते क्रियार्थोपपदाद्वातोर्था विहितो भाववचन इति ॥

“नम स्वस्तिस्वहास्वधालवषड्भ्योगाच्च” ॥ ‘अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति’ । अलमित्यर्थग्रहणं तत्रापि पर्याप्त्यर्थग्रहणमित्यर्थः । तत्र तावदर्थग्रहणं तस्मै प्रभवतीति निर्द्वैशात, इह चाल कुर्वने कन्यामित्युपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसीति द्वितीया भविष्यति, एवमलमोदनेनेत्यत्रापि कृष्णे तृतीया, ओदनेन न किंचित्साध्यमित्यर्थावगमात्, तेन भूषणप्रतिषेधये रथग्रहणाभ्याप्तेरेव ग्रहणम् । ‘चकार पुनरित्यादि’ । अन्यथा स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः स्वस्ति ज्ञात्माय, ज्ञात्मा त्वादाशीरभावाद्भूतकथनमेतत्, कुशलार्थराशिषि चतुर्थी चेत्यस्यावकाशोऽन्ये कुशलार्था, कुशल देवदत्तस्य कुशल देवदत्ताय, स्वस्ति गोभ्यो भूयादुभयप्रसङ्गे परत्वात्पक्षे षष्ठी स्यात् ॥

“मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु” ॥ ‘मन्यते कर्म मन्यकमिति’ । मनः ज्ञानइत्यस्य दैशदिकस्य धातोः श्यना उपलक्षणं न तु प्रयोगस्य श्यनन्तस्यानुकरणमित्यर्थः । तेन श्यनोभावेऽपि भवति तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽपि बायो न रजः प्रधानाचिरास्यदिति । श्यना तु तानादिकस्य मनु अवबोधनइत्यस्यैव निरासः । ‘अनादरस्तिरस्कार इति’ । न त्वादराभावमात्रं, कथम्, अनृतादिवन्नञ्ज प्रतिपक्षवाचित्वादिति भावः । मन्यकमणि प्रकृष्टकुत्सितग्रहणमिति वार्तिकं, यद्वाचिनश्चतुर्थी विधीयते तत् प्रकर्षेण यदि कुत्सा प्रतिपादयितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवति न तु सामान्यविवक्षाया, तेन प्रतिषेधयुक्ताया कुत्साया चतुर्थी विधानं संप्रत्यक्षतइति मत्वाह । ‘न त्वा तृणायेति’ । मन्यकर्मण्यनादरउपमाने विभाषा प्राणिष्वित्यापि शलिरधीते स्म, न तत्र प्रतिषेधापेक्षा, तथा च भट्टिप्रयोगो निदर्शनीयः । ‘अश्मानं दृषदमित्यादि’ । तत्त्वाख्यानमेतत् । ‘यस्य माता न पश्यतीति’ । दर्शनयोग्यम् । ‘व्यवस्थितविभाषा चेति’ । ननु येषु प्राणिषु नेष्यते ते नावादयो भविष्यन्ताति किं व्यवस्थितविभाषया, वृत्तिकार एवात्र साक्षात्प्रयोजनं वक्ष्यति । ‘न त्वा नावमिति’ । नावा तावमुदकं नाव्य तद्वद्वैव तीर्णं तद्वैव नावमपि सन्तीति त्वा नाह नाव मन्ये प्रयोजनस्य निष्पन्नत्वादिति भावः, एव यावच्च भुक्त

आहुमित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । 'प्राणिषु तूभयमिति' । विषयविभागेन ।
'एतदपीति' । एतदेव साक्षात्प्रयोजनमन्यत्र नावावित्वादेव सिद्धेरि-
त्यवोचाम ॥

“कर्तृकरणयोस्तृतीया” ॥ ‘प्रकृत्याभिरूप इति’ । क्रियाया
अश्रवणात्कर्तृकरणयोरभावात्षष्ठी प्राप्नोति । ‘प्रायेण याज्ञिका इति’ ।
प्रायशब्दो बहुषु, बहुषो यज्ञिका इत्यर्थे । ‘गार्ग्यास्मीति’ । प्रथमा
षष्ठी वा प्राप्नोति । ‘समेनेति’ । अत्र द्वितीया प्राप्नोति । ‘द्विद्वेणे-
नेति’ । द्वयोर्द्वीणयो समाहारे द्विद्वेण पात्रादि, द्वौ द्वौ कृत्वे
त्यर्थे, अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति । ‘पञ्चकेनेति’ । पञ्चपरिमाणमस्य
पञ्चक सङ्ख्ये, तत्र सङ्ख्येसङ्खिनोरभेदविवक्षाया पशूनित्यनेनैतत्समाना
धिकरणमित्यत्रापि द्वितीयैव प्राप्नोति । ‘साहस्रेणेति’ । सहस्रपरि-
माण सङ्ख्ये साहस्र, सर्वमन्यपूर्ववत्, इत्युपसख्यानमारभमाणस्याभि-
प्राय, प्रत्याख्यान तु इह तावत्प्रकृत्याभिरूप इति गम्यमानापि क्रिया
करणादिव्यपदेशस्य निमित्तम्, इह च करोतिक्रिया गम्यते, करणान्तर
व्युदासाय च प्रकृते करणत्वं विवक्षितं स्वभावेनायमभिरूप कृते न
वस्त्रालङ्कारादिनेत्यर्थे । प्रायेणेत्ययमर्थो ऽस्मिन् शमे ये विप्रा सन्ति ते
बाहुल्येन यज्ञमधीयतइति तत्र याज्ञिकशब्दाभिधेयमध्ययनं प्रति बाहु-
ल्यस्य करणत्वं सङ्ख्येभूय यज्ञमधीयतइत्यर्थे, इह तर्हि कथं विशिष्टवेष
कचित् दृष्ट्वाध्यवस्यति प्रायेणाय याज्ञिक इति । अत्राप्ययमर्थो ऽस्मि-
स्तावद्वयाज्ञिकानामाचारादिबाहुल्यमुपलभ्यते ऽतोनेनाचारादिबाहुल्येन
याज्ञिकेयं जनेर्ज्ञायतइति, तत्र प्रतीयमानज्ञानं प्रति करणत्वं, केचित्प्रा-
येणशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपातो ज्ञातमित्यस्यार्थे वर्त्ततइत्याहु, दृश्यते
च प्रायेण सामान्यविधौ गुणानामिति, प्रायेण निष्कामिति चक्रपाणा
विति च । ‘मोत्रेणेति’ । अनेनाह ज्ञाये इति ज्ञानक्रियायामस्मीति भवन
क्रियाया वा गोत्रस्य करणत्वम् । ‘समेनेति’ । पथो गमने करणत्वं समेन
पथेत्यर्थे । ‘द्विद्वेणेनेति’ । द्विद्वेणादर्थं मूल्ये द्विद्वेणादिशब्दस्तस्य च

क्रय प्रति करणत्व द्विद्रोणादीना च भूय तेन द्विद्रोणाद्येव क्रीयतइत्यर्थ-
भेदेऽपि नास्ति ॥

“सहयुक्ते ऽप्रधाने” ॥ क्रियागुणद्रव्यैर्द्वयो सम्बन्धे सति सहश-
ब्दस्य प्रयोगो भवति, अतः पुत्रेण सहागतः पितेत्यादीनि क्रियादिस-
म्बन्धे यथाक्रममुदाहरणानुपपत्तयः । नन्वत्र सर्वत्र सहायस्वभा-
वादेव पितुः पुत्रस्य वा गमनादिना सम्बन्धः प्रतीयते तत्कृतः पितुः
प्राधान्यं, के चिदाहुः । यस्य क्रियादिसम्बन्धो विशिष्टकालः प्रज्ञातः स
यदाऽन्यस्याप्रज्ञातविशिष्टकालक्रियासम्बन्धस्य तत्प्रतिपादनार्थमुपादीयते
यथायः पुरुषः कदागतः इत्यपेक्षायाः राज्ञा सहागतः इति पुरुषागमन-
विशिष्टकालमुपपादयितुं वाक्यं प्रवर्तते इति पुरुषस्य प्राधान्यं राज्ञस्तु
पलक्षणत्वेनोपात्तत्वादप्राधान्यमिति, एवं तु भृत्यैः सह राजागतः इत्यत्र
न स्याद् नहि भृत्यागमनं प्रसिद्धकालं येन तत्कालत्वं राजागमनस्य
प्रतिपाद्येत, यत्र चाभयोरप्यज्ञातः क्रियादिसम्बन्धस्तत्रापि न स्यात्
पुत्रेण सहागतः पितेति, तस्मादुक्तव्यमप्राधान्यमत आह । ‘पितुरत्रे-
त्यादि’ । पूर्वं प्रज्ञातोऽप्रज्ञातो वा यस्य क्रियादिसम्बन्धः शब्देनोच्यते
तस्य प्राधान्यं यस्य तु सहायान्यथानुपपत्त्या प्रतीयते तस्याप्राधान्यं,
कस्य पुनः शब्देनोच्यते कस्य वा प्रतीयते, यस्य विवक्ष्यते, एतदुक्तं
भवति । द्वयोस्तावत्क्रियासम्बन्धे सति सहशब्दस्य प्रयोगः, तत्र यदा
द्वयोरपि क्रियादिसम्बन्धः शब्देनोच्यते सहातौः पितापुत्राविति तदा
द्वयोरपि प्राधान्याच्च भवति, यदा त्वेकस्य क्रियादिसम्बन्धः शब्देन प्रति-
पिपादयिष्यत्यपरस्य सहायः यथानुपपत्त्या तदा तस्याप्राधान्यात्तद्वाचि-
नस्तृतीयेति, एवं च कृत्वा सह शाखायाः प्रस्तरं प्रहरतीति यद्यपि
प्रस्तरस्य प्रहरणसम्बन्धः प्रज्ञातः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति शाखा-
यास्त्वज्ञातः तथाप्युक्तेन न्यायेन शाखाशब्दात्तृतीया सिद्धतीति विभ-
क्तिव्यत्यासो न वाच्यः । ननु पुत्रेण सहागतः इत्यादौ पितुरेव कर्तुं क्तादि-
भिरभिधानं न त्वप्रधानस्य पुत्रादेस्तस्यापि तु सहायसामर्थ्यात्कर्तृत्व-
प्रतीयतइत्यनभिहिते कर्त्तरि कर्तृकरणयोरिति तृतीया सिद्धा, इह तर्हि

पुत्रेण सहागमन पितुरिति 'कर्तृकर्मणो कृती'ति षष्ठी प्राप्नोति, इह च तिलै सह माषान्वपति तिलान्माषान्वपतीत्यर्थप्रतीतिर्द्वितीया प्राप्नोति, इह च पुत्रेण सह स्थल पुत्रेण सह गोमार्गनिति द्रव्यगुणमम्बन्धप्रतिपादन एव तात्पर्यमिति क्रियागन्धस्यैवाभावात्कर्तृगन्धोपि नास्तीत्यारभ्य मेवावश्य सूत्रम् । 'सहार्थेन योगे विधानादिति' । युक्तग्रहणादर्थग्रहण लभ्यते अन्यथा सहे प्रधानइत्येव वाच्य स्यात् विनापि सहशब्देन वृद्धौ यूनेति निपातनादिति क्व चित्पठ्यते, इहाप्रधानवचन प्रधाननिवृत्त्यर्थ क्रियते पितुस्तृतीया मा भूदिति तत्र प्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वादनन्तरङ्गत्वात्प्रथमा भविष्यति नार्थाप्रधानवचनेनेति मन्यमान पृच्छति । 'अप्रधानइति किमिति' । 'शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौरिति' । यथात्राप्रधाने षष्ठीविषये तृतीया एव प्रधानेपि स्यादिति मन्यते । अत्राहुः । यथा ग्राम न गच्छतीत्यादौ ग्रामगमनयो पूर्वमभिमम्बन्ध पश्चाच्चरा प्रतिषिध्यते श्वमुपाध्यायस्य पूर्वं गवा सम्बन्ध पश्चात्तत्सम्बन्धविशिष्टस्य गो सहा र्थेन योग, अन्यथा कस्य सहत्व प्रतिपाद्येत, अतो गवा सम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वादुपाध्यायात् षष्ठी भविष्यतीति नार्थ एतेन ॥

“येनाङ्गविकारः” ॥ अङ्गशब्दोऽवयववाची प्रसिद्धस्ततश्चाय सूत्रार्थे स्याद् येन गुणेनाङ्गस्याद्यादेर्विकारस्ततस्तृतीयैति ततश्चाक्षि काणमस्येत्यादावेव तु स्यात् काणादेर्गुणवचनादेव च स्याद् अतः काण इत्यादावद्यादेर्न स्यादित्यालोच्यान्यथा व्याचष्टे । 'अङ्गशब्दोऽत्रेत्यादि । अर्थश्चाद्यच् प्रत्ययान्त शरीरवचनेऽङ्गशब्द सूत्रे उपात्त इत्यर्थः । येनेति च यदपेक्षमङ्गिनोऽङ्गित्वं स हेतुत्वेन निर्दिश्यते, हेतुत्वेनेतिवदन्येनेति हेतौ तृतीयैति दर्शयति । 'विज्ञतेनेति' । सामर्थ्यादेवैतल्लभ्यते नह्यवि कृतमङ्गमङ्गिनो विकार प्रति हेतु । 'अतः काण इति' । कथं पुन पुरुष काणा यावताक्षिधर्म काणता तेनाह्येव काण भवति न पुरुष इत्याह । 'अवयवधर्मणेति' । तदेव यदङ्गगतो विकारोऽवयवधर्म समुदाय आरोपावङ्गिनः प्रतिपाद्यते तत्र यदङ्गगतो विकारस्ततस्तृतीया भवति । कथं पुनरक्षिशब्द, प्रयुज्यते यावता काणशब्दोऽक्षिगतमेव विकारमाचष्टे,

तत्र काणो देवदत्त इत्युक्ते नैव सदेहो भवति किं स्वयमेव काण किं वा
वाह्य काणतयेति, नाप्येव सदेह किमह्य काणतयासौ काण किं वा
पादस्येति, तदनर्थकोक्तिशब्दस्य प्रयोग, एव पादेन खञ्ज, पाणिना
कुणिरित्यादौ पादादीनाम् । उच्यते । अद्यादुपक्रमे वाक्ये ऽह्येत्युक्ते न
ज्ञायते किं निरूपयति किं वा काण इति, तत्र निरूपयत्यादिनिवृत्तये
काणशब्दप्रयोग यथा द्वावानय कौ तौ द्वावित्युक्ते ब्राह्मणाविति । 'अ
ङ्गविकार इति किमिति' । 'अङ्गग्रहण प्रति प्रश्न, क्व चित्तु तथैव
पाठ । 'अन्ति काणमस्येति' । नन्वत्र परत्वात्प्रथमा भविष्यति । न । अस
त्यङ्गग्रहणेऽत्रैव स्याद् मुख्या ह्यत्र विकार, उदाहरणे तु गौणो ऽवयव
धर्मस्यावयववित्यारोपात् ॥

“इत्यभूतलक्षणे” ॥ इदशब्दात्सन्निहिद्वाचिन प्रकारवचने णाल्,
'इदमस्यम्' इति यमुप्रत्यये कृते इत्यमिति भवति, न चात्र किञ्चि
त्सन्निहितमस्तीतीत्यशब्द सन्निहितपरित्यागेन प्रकारविशेषमाचष्टे, भू
प्राप्तावात्मनेपदी च, आ धृयाद्वेति शिञ्जभावपक्षे गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तप्रत्य
यस्तदाह । 'कञ्चिदिति' । तस्येति कर्मणि षष्ठी, लक्ष्यते येनेति लक्षण,
येन श्वेतच्छत्रादिना राजत्वादिप्रकारविशेषापक्षतयान्यो लक्ष्यते तदित्य
भूतलक्षणम् । 'तत्रेति' । वर्त्तमानादित्यर्थ । 'कमण्डलुना छात्रमद्राक्षी
दिति' । छात्रोपाध्याययोगेच्छतोऽच्छात्रस्य हस्ते कमण्डलुर्भवति, कमण्ड
लुना छात्रायमिति ज्ञातवानित्यर्थ । यदेवमीदृशे ज्ञाने कमण्डलो कर
णत्वादेव तृतीया सिद्ध्यति, एव तर्हि यदाय प्रमाता प्रमितिद्वयायमे
कत्वेन प्रमितिविशेष प्रतिपादयितुं वाक्य प्रयुङ्क्ते कमण्डलुनाय छात्र
इति तदा ज्ञानक्रियाया अप्रतिभासादप्रतिपादत्वाच्च करणत्वासम्भव,
उदाहरण त्वेव व्याख्येय, कमण्डलुना छात्र इत्येव रूप ज्ञानमभूदिति,
कोथा, ऽद्राक्षीदिति निर्दिष्टस्य द्रष्टुर्ज्ञानविशेषाच्च कथ्यते न प्रयोक्तुरि
त्यर्थ, इह कमण्डलुपाणिशब्दात् इति बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दा
तृतीया प्राप्नोति, न च प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञाप्रति
बन्ध, 'न हिंसबुद्धो' इति लिङ्गात्, न च 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' इति

सप्रत्युत्पन्नायास्तृतीयाया लुप्तमभ्यते, तस्या समासप्रातिपदिक प्रत्यनवयवत्वादित्यत आह । 'इह न भवतीति' । 'समासेन्तर्भूतत्वादिति' । समासार्थे प्रति गुणभूतत्वादित्यर्थः । इत्यभूतस्य लक्षणे यत्प्रधानं तत्र तृतीया बहुव्रीहौ तु वर्तिपदाना स्वार्थोपसर्जनान्यपदार्थाभिधायित्वाच्चास्ति प्राधान्यम् ॥

“सञ्जन्यतरस्या कर्मणि” ॥ ‘सज्जानीतइति’ । ‘सप्रतिभ्यामनाध्यान’ इत्यात्मनेपद, ‘सज्जनोर्जति’ जादेशः । आध्याने तु अधीगर्थदयेशामिति षष्ठी भवति मातुः सज्जानातीति, कृतप्रयोगे त्वनाधानेपि परत्वात्कृतृकर्मणो कृतीति षष्ठी भवति मातुः सज्जातेति ॥

“हेतौ” । ‘तत्प्रयोजको हेतुश्चेति’ शास्त्रीयस्य हेतोश्चकारेण कर्तृसज्जाविधानात्कर्तृकरणयोरित्येव तृतीयाया सिद्धत्वाल्लौकिको हेतुर्द्वयतइत्याह । ‘फलसाधनयोग्य इत्यादि’ । लोके ह्यङ्कुरादिकार्योत्पादने योग्यतामात्रप्रयुक्तानाश्रितव्यापारो द्रव्यगुणक्रियाविषयो बीजादिर्हेतुः । उक्तं च ।

द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकनियतक्रियम् ।

इति । अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तहेतुश्च्यते ॥

इति च, उदाहरणेषु क्रियाया अभावात्करणत्वमनाशङ्कनीयं, यूपाय दार्वित्यत्र तादर्थ्यं विवक्षितं न तु सदपि हेतुत्वमिति दारुशब्दात्प्रथमैव भवति ॥

“अकर्तृयुगे पञ्चमी” ॥ ‘बन्धित इति’ । बन्धेऽर्थ्यन्तस्य निष्ठान्तस्य रूपम् । ‘शतमृणं च भवतीति’ । उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वात् । ‘प्रयोजकत्वाच्च कर्तृसज्जकमिति’ । ‘तत्प्रयोजको हेतुश्चेति’ चकारेण कर्तृसज्जाविधानात् । ननु च पूर्वसूत्रे लौकिकस्य हेतोर्यद्वहणमयं तु शास्त्रीयं, शास्त्रीयस्यापि लौकिकत्वमस्त्येव । अथ वा कस्य हेतोः पूर्वसूत्रे शास्त्रीयस्यावहणं कर्तारं सिद्धा तृतीयेति, न त्वेव, पञ्चम्या असिद्धत्वादि दार्यमेव सामान्यवहणं स्यात् ॥

“विभाषागुणेस्त्रियाम्” ॥ सत्त्वे निविशतेपैतीति लक्षितस्य गुणस्य ग्रहणं तदनुसृतत्वादुदाहरणप्रत्युदाहरणयोरिति के चित् । अन्ये तु पर्वतो वङ्गिमान् धूमवत्त्वादित्यादावनेनैव पञ्चमीमिच्छन्त परतन्त्रमात्रस्य ग्रहणं वर्णयन्ति यथा यस्य हि गुणस्य भावादिति, विभाषा गुणइति योगविभागान् नास्तीह घटोनुपलब्धेरिति स्त्रियामपि क्व चिद्भवति, के चित्त्वपादानपञ्चमीमेतामिच्छन्ति, तथा च नास्तीह घटोनुपलब्धेतद ‘त्यपादाने चाहीयरूहो’ रिति तसिल्लपि भवति, योगविभागवादिना त्वाद्यादित्वात्तसि ॥

“षष्ठी हेतुप्रयोगे” ॥ ‘हेतुशब्दस्येति’ । प्रयोगस्य शब्दधर्मत्वादेवमुक्तं न त्वनेनार्थग्रहणं व्यावर्त्यते पर्यायप्रयोगेपि निमित्तकारणहेतुष्विति वक्ष्यमाणेन षष्ठा द्रष्टृत्वात्, हेतुशब्दस्य प्रयोगे सति हेतुहेतुमद्भावलक्षणस्यैव सम्बन्धविशेषस्य नियमेन प्रतीतो ‘हेता’ इति तृतीयापवादो योगः ॥

“सर्वनाम् तृतीया च” ॥ सर्वनाम् इति प्रयोगापेक्षा षष्ठी । ‘सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगइति’ । पञ्चम्या तु हेतुशब्दादय विधिर्न स्यात्, कथं तर्हि सर्वनाम्स्तृतीया भवतीति, अत्रापि सर्वनाम् प्रयोग इत्यर्थो द्रष्टव्यः । ‘निमित्तकारणहेतुष्विति’ । यदप्यस्मिन् सूत्रइदं वृत्तिकारेण पठितं भाष्यकारेण तु ‘हेता’ इत्यत्र पठितत्वादसर्वनाम्नोप्येतद्विभक्तिविधानं गम्यते, तत्र च प्रायश्चर्यादेवामर्षनाम् प्रथमाद्वितीये न भवतोऽन्यास्तु यथादर्शनं भवन्ति अन्ते कारणेन वसति अन्तः कारणाय वसति अन्तःकारणाद् अन्तः कारणस्य अन्ते कारणइति । ‘पर्यायोपादानं स्थिति’ । ननु विपरीतमिदं स्वरूपविधौ पर्यायोपादानं कर्तव्यमर्थग्रहणे तु न कर्तव्यमिति, किं चार्थग्रहणे सत्येकशेषप्रसङ्गो विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवचनात् । एव मन्यते यथाकृतिगणेषु के चिदुपलक्षणार्थं पठ्यन्ते एवमिहापि स्वरूपपरा एव निमित्तादिशब्दा उपलक्षणार्था एवमर्थानां शब्दानामिति ॥

“अपादाने पञ्चमी” ॥ ‘प्रासादादिति’ । अत्र ल्यबन्तस्याप्रयोगे
 उप्यर्थो गम्यत इति द्वितीया प्राप्नोति । ‘आसनादिति’ । सप्तम्यत्र प्राप्नोति ।
 प्रत्याख्यानं तु प्रेक्ष्य चतुषां पदार्थानां ज्ञानं, तैजसं चतुर्बर्हिर्नि सृत्य
 विषयान् गृह्णाति नि सरणाङ्गके च प्रेक्ष्ये धातुर्वर्त्तते तत्राद्भूतनि सरण
 प्रति प्रासाद उपात्तविषयमपादानं भवति । प्रासादात्प्रेक्षत इति कोर्थः,
 प्रासादप्रदेशाच्चातुषं तेजो नि सार्यं पदार्थान् गृह्णातीति । ‘प्रश्नाख्यानयो
 श्वेति’ । विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्येते यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते इह न
 भवति कस्यायमर्थो राज्ञोर्थ इति कुतो भवानिति क्रियाया अभावादन
 पादानत्वात् फलवद्गुचनप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धाभागमनादिक्रियामपेक्ष्येद
 प्रयुज्यते तत्र प्रयोक्तुराख्यातुश्च मनसि विपरिवर्त्तमानमागमनं प्रत्यपेक्षि
 तक्रियमपादानं पाटलिपुत्रादीति । ‘यतश्चेति’ । यदवधित्वेनाश्रित्या
 ध्वकालयोः परिच्छेदस्तत इत्यर्थः । गवीधुमनाम नगरं, साकाश्यं तपो
 वनं, कृत्तिकायुक्तां पौर्णमासीं कार्त्तिकीं, पौर्णमास्यां ‘लुबविशेष’ इति
 लुब्धं भवति ‘सास्मिन्पौर्णमासी’ त्यधिकारे विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिके
 कीचैत्रिभ्यः इति निर्द्वंशात्, अथे हायनमस्या इत्याश्रयावणी, प्रज्ञादेराकृति
 गणत्वात्स्वार्थिकेण, आश्रयायण्यश्वत्थादिति निपातनाण्वत्त्वम् । ‘तद्वु
 क्तादिति’ । तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारेण युक्तात्काले वर्त्तमानान्मासादिश
 व्वादित्यर्थः । यद्वा तथा पञ्चम्या युक्ते योर्थे कार्त्तिक्यादिस्ततः परो य
 कालो मासादिस्तत्र वर्त्तमानादित्यर्थः । अर्थतश्च परत्वं न शब्दत इति
 व्यवहितेऽपि भवति, कार्त्तिक्याश्रयायण्योर्मध्यवर्त्ति मास कार्त्तिक्या परो
 भवति । ‘अध्वन इति’ । तद्वुक्तादित्यपेक्ष्यते, प्रत्याख्यानं तु वाक्यैकदेशस्यात्र
 प्रयोगः, तद्वयमर्थः । गवीधुमता नि सृत्य यदा चत्वारि योजनानि गतानि
 भवन्ति ततः साकाश्यं, चतुर्षु योजनेषु गतेषु रुत्सु साकाश्यमिति, गतानीति
 च कर्मणि निष्ठा यदा जनैर्योजनानि गतानि भवन्ति ततस्तैः साकाश्यं
 प्राप्यत इत्यर्थः । यद्वा ऽध्ववर्त्तिना नि सरणं गमनं वाध्वन्यारोप्य नि सृत्य
 गतानीति ल्यपः कर्त्तरि क्तस्य च प्रयोगः, तस्य प्रतीयमाननि सरणक्रिया
 प्रेक्षयापादानत्वं, गतानीति च प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्प्रथमा, गतेषु

सत्स्विति 'यस्य च भावेन भावलक्षण' मिति सप्तमी, आयहायणी मास इति कार्त्तिक्या परत्र मासे गते सति आयहायणी भवतीत्यर्थ, तत्र दिश्यालक्षणा पञ्चमी, सप्तमी पूर्ववत् ॥

“अन्यारादितरर्त्तदिक्शब्दाञ्चत्तरपदाज्जाहियुक्ते” ॥ ‘अन्य इत्यर्थे ग्रहणमिति’ । व्याख्यानात् । ‘निर्दिश्यमानप्रतियोगीति । यथा देवदत्तयज्ञ दत्तयो प्रकृतयोराह देवदत्त शूर इतर कातर इति तस्यान्यार्थान्तर्भावोस्तीति चिन्त्यम् । ‘हते यज्ञदत्तादिति’ । कथं यत्किञ्चिद्वाजसूयमृते सोममिति, ह्रान्दसत्वात्, कथं न मामृते राम रमेत वालीति, क्व कर्म प्रध्वस्त फलति पुरुषाराधनमृतइति च । निरङ्कुशा कवय । ‘शब्दग्रहण मिति’ । सति हि तस्मिन् दिशि दृष्ट शब्दो दिक्शब्द इत्युत्तरपदलोपी समासो लभ्यते, तेन यदा कदा चिद्विशिष्टं दृष्टेन सप्रति देशकालवार्त्तनापि योगे भवति यामात्पूर्वा देशश्चैत्रात्पूर्वं फाल्गुन इति, अवयववाचिभिस्तु योगे न भवति पूर्वकायस्येति, ‘तस्य परमान्वेदित’ मिति निर्दिशत् । ‘ननु चायमपीति’ । सध्वग्रह देवदत्तेनेत्यादावदिक्शब्दार्थमञ्चत्तरपदग्रहणं न भवति दिक्शब्दै साहचर्यादस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहणादिति भाव । ‘दक्षिणेति’ । ‘दक्षिणादाच्’ ‘आहि च दूरे’ ‘उत्तराञ्चे’ त्याजाही प्रत्ययौ ॥

“श्रुतसर्गप्रत्ययेन” ॥ अत्र तस्यतेर्नञ्पूर्वस्य कृष्यतसिति-रूपसम्भविषि प्रत्यक्षश्रुतत्वात्प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषया च प्रत्ययस्यैव ग्रहण मिति सिद्धं नार्थं प्रत्ययग्रहणेन । ‘पुरस्तादिति’ । ‘पूर्वाधरावरानामसि-पूरधवश्चैषा’ मस्ताति चे’ति पूर्वशब्दस्य पुरादेशः । उपर्युपरिष्ठादिति’ । ऊर्ध्वशब्दस्योपशब्द आदेशो रिल्लिष्ठातिलौ प्रत्ययौ भवत, तत पश्चा-दुस्तीति भाष्यकारप्रयोगात्पञ्चमी ॥

“एनपा द्वितीया” ॥ तत्रागार धनपतिग्रहादुत्तरेणास्मदीय, स्य धिकारात्परेण वासरूपविधिनाऽवश्यं भवति, तत परेण नायमनुवर्तत इत्यादीनां चिन्त्य साधुत्वम् ॥

“पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्” ॥ अन्यतरस्याग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्तस्याध्यनुज्ञानात् तृतीयया मुक्ते शेषत्वात्पक्षे षष्ठी प्राप्नोति, अथ स्यादनेकार्थत्वाच्चिपातानामन्यतरस्याग्रहणं समुच्चयार्थं न विकल्पार्थमिति, एवमप्यनन्तरा द्वितीया समुच्चयीते, अथापि योगविभागेनास्या अपि सिद्धिः, एवमपि तदनन्तरा षष्ठी समुच्चयीते न कथं चन पञ्चमी सा चेष्टते तत्कथमित्याह । ‘पञ्चमीग्रहणमिति’ । ‘इहेति’ । न पूर्वयो र्योगयो मण्डूकगतयोधिकारा भवन्ति, यदनुवृत्तिसामर्थ्यात्पञ्चमी, अन्य तरस्याग्रहणं तर्हि किमर्थं समुच्चयार्थं तत्र किं समुच्चयीतइत्युपेक्षाया पञ्चमीग्रहणमिहानुवर्ततइत्युच्यते । ‘योगविभागं कर्तव्यं इति’ । अस त्यपि मुनित्रयवचने प्रयोगबाहुल्यादेव व्याख्यातम् ॥

“करणे च स्तोकात्पञ्चकृत्कतिपयस्यासत्त्ववचनस्य” ॥ ‘यदा धर्मं मात्रमिति’ । यद्योगाद् द्रव्यं स्तोकादिव्यपदेशमासादयति ते गुणा धर्मा, उभयवचना ज्ञेते द्रव्यमाहुर्गुणं च शुक्लादिवत् यदा गुणवचना स्तदा ऽसत्त्ववचनतेत्यर्थः । ‘क्रियाविषये कर्मणीति’ । आख्यातेन हि क्रिया साध्यमानावस्थोच्यते चलति चलनं करोतीति अतस्तद्विशेषणं स्तोकादि कर्म भवति स्तोकादचलनं करोतीति, एव तु विशेष्यवचनस्तोकाशब्दो द्रव्यवचन इति नात्र प्रसङ्गः, यत्र च फलान्तरं साध्यं प्रति धात्वर्थं करणं तथा विवक्ष्यते तत्र विशेषणत्वं न स्यात् शोभनं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति, अत्र हि यथा फलभावनाया करणभूतस्य यागस्याभिधायकाद् ज्योतिष्टोमशब्दात् तृतीया भवति तथा तद्विशेषणाच्छोभनशब्दादपि स्यात् । अन्यत्वाह । सदृशेन प्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात्क्रियाया कर्मत्वात् तद्विशेषणस्य कर्मत्वं स्यादिति, तस्यापि सदृशनादीनां क्रियायाश्चाभेदविवक्षाया कर्मत्वं न स्याद् नहि तत्र क्रियाया कर्मत्वमस्ति ॥

“दूरान्तिकार्ये षष्ठ्यान्यतरस्याम्” ॥ पक्षे पञ्चम्यर्थं वचनं षष्ठी तु शेषत्वादेव सिद्धा, यद्येवमन्यतरस्याग्रहणमनर्थकं षष्ठीमात्रवचने वै व्यर्थमादेव प्रकृता पञ्चम्यपि विधायिष्यते तत्राह । ‘अन्यतरस्याग्रहण-

मिति' । वचनसामर्थ्याद्वि प्रकृतविधाने विज्ञायमाने तृतीयाया अपि विधि स्यात्, ननु कृतमप्यन्यतरस्याग्रहण विकल्पार्थं समुच्चयार्थं वा, विकल्पार्थं तावत् षष्ठा मुक्ते स्वादिसूत्रेणाप्राप्ता सर्वा एव विभक्तयः स्युः, समुच्चयार्थेऽपि प्रकृता तृतीया कस्माच्च समुच्चयीयते, उच्यते । पृथग्विनानानाभि रित्यत्र तावदन्यतरस्याग्रहणेन पञ्चमी समुच्चयीयतइत्युक्तमत इहाप्येक प्रघट्टकत्वात्सैव समुच्चयीयते, अत एतदपि न चोदनीयमन्यतरस्याग्रहणे प्रकृते पुनरन्यतरस्याग्रहण किमर्थमिति, तत्रापि हि पक्षे तृतीया स्यात् ॥

“दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च” ॥ ‘प्रातिपदिकार्थं विधान मिति’ । अर्थान्तरस्यानिर्देशादिति भावः । नन्वनिर्देशेऽर्थान्तरस्य शेष विषये पूर्वविभक्तिविषये च विधानमेतदुक्तं प्रथमा विषये तु परत्वात्सैव प्राप्नोति । नैष दोषः । उत्तरत्राप्येतदनुवर्तते तेनोत्तरविभक्तिविषयेऽपि सर्वत्र यथाभिधानं भवति, तथा च दूरादावसथान्मूत्रमित्यधिकरणेषुऽपि भवति आवसथस्य दूर इत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थं विधानमित्येतत्सूदाहृतविषय द्रष्टव्यः, तथा च सत्त्ववचनेभ्यो यथायथं विभक्तयो भवन्तीति वक्ष्यति, प्रातिपदिकार्थेऽप्येव तु विधाने यथायथमित्यनुपपन्नं प्रथमैव भवतीति वाच्यं स्यात् ॥

“सप्तम्यधिकरणे च” ॥ ‘क्तस्येन्विषयस्येति’ । इचन्त शब्दे विषयो वृत्तिभूमिर्यस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थः । ‘अधीती व्याकरणइति’ । अधीतमनेनेति विरुद्धं आद्रुमनेन भुक्तमित्यतोऽनेनेति वर्तमाने ‘इष्टा-दिभ्यश्चे’तीनिप्रत्यये कृते तद्वितार्थेन क्त्वा सहैकीभूतस्याधीतस्य निष्कृष्य व्याकरणादिना सम्बन्धाभावात् क्तप्रत्ययेनानभिहिते व्याकरणादौ गुणभूतयापि प्रकृतिवाच्ययाध्ययनक्रियायाऽधीतवान् व्याकरणमितिषत् कर्मतया सम्बध्यमाने कृतपूर्वोक्तमिति वद् द्वितीयाया प्राप्ताया सप्तमी विधीयते । इह मासमधीती व्याकरणइति कालकर्मणो बहि रङ्गत्वात्सप्तम्यभावः । ‘साधुर्द्वैवदत्तो मातरीति’ । अत्र साधुत्वासाधुत्वयोर्मातापितृविषयत्वेऽपि क्रियाया अभावादधिकरणत्वाभावादुच्यते,

साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धेनर्चार्थमत्र साधुग्रहण, तेन तत्त्वकथनेपि भवति, अर्चाग्रहण तत्र निपुणार्थ, कथ तर्हि तत्र प्रत्युदाहरिष्यते अर्चायामिति किं साधुर्भृत्यो राज्ञ इति । उच्यते । राज्ञो भृत्येन सह शाब्दान्वयो न साधुना राज्ञो भृत्य स साधुरिति, तत्र राजनि वान्यत्र वेति नैतच्छब्देन स्पृश्यते प्रत्यासत्त्या तु राजविषयमेव साधुत्व गम्यत इत्येतावता तत्प्रत्युदाहरण द्रष्टव्यम् । 'कारकार्हाणामिति' । कारक शब्दो भावसाधन, कारकत्वार्हाणामित्यर्थ । 'अद्वेष्विति' । अद्वो भोजनक्रियामर्हन्तीति कारकार्हा, लक्ष्यलक्षणभाषाविवक्षायामपि यथा स्यादिति वचनम् । 'दरिद्रेष्वासीनेष्विति' । दरिद्रा भोक्तु नार्हन्तीत्यकारकार्हा । 'तद्विपर्यासे चेति' । कारकार्हाणामकारकत्वेऽकारकार्हाणा च कारकत्व इत्यर्थ । 'निमित्तात्कर्मयोग इति' । यत् क्रियाप्रयोजन यदर्थं क्रियारम्भस्तत्फलमिह निमित्त, तद्वद्विचिन् सप्तमी भवति यदि तस्य निमित्तस्य कर्मणा कर्तुरीक्षिततमेन सह समवायादिलक्षण सम्बन्धो भवतीत्यर्थस्तत्र हेतुवृत्तीयाया प्राप्ताया वचन, तत्र हन्तिकर्मणा द्वीप्यादिना चर्मोर्दोर्निमित्तस्य समवाय सम्बन्ध । 'चमरीमिति' । चमरशब्दाज्जातिलक्षणो ढीष्, पुष्कलक शङ्कु स सीम्नि सीमाज्ञानार्थं हतो निखात इत्यर्थ, तेन च निहन्यमानेन शङ्कुना सीम्न सयोग सम्बन्ध, । कर्मसम्बन्धइति किं, वेतनेन धान्य लुनाति ॥

“यस्य च भावेन भावलक्षणम्” ॥ इह भूयो दर्शनाश्रयो लक्ष्यलक्षणभावो यथाग्निधूमयो, ततश्चादितश्चादित्ये तमो नष्टम्, उदिते चन्द्रमसि समुद्र प्रवृद्ध इत्यादावेव स्याद् इह त्वन्निषु दूयमानेषु गत इत्यग्निहवन यदा गमनेन सह पुन पुनर्न दृष्टचर तदा न तत्तस्य लक्षणमितीह न स्यादित्याशङ्क्याह । 'प्रसिद्धा च क्रियेति' । प्रसिद्धिरेव क्रियाया क्रिया प्रति लक्षणत्वे उपयुज्यते न पुनर्दर्शनम्, एतदुक्तं भवति निज्ज्ञातकाला क्रियाऽनिज्ज्ञाताया क्रियाया सकृदपि कालपरिच्छेदहेतुत्वेनोपात्ता भवत्येव लक्षणमिति ॥

“ षष्ठी चानादरे ” ॥ अनादर इति पूर्वेषु सप्तमी, एतच्च भाव लक्षणभावस्य विशेषण यश्चानादरे सति भावलक्षण सोनादराधिको भवतीत्याह । ‘अनादराधिक इति’ । अनादरविशिष्टेऽनाद्वयमाण इत्यर्थः । ‘रुदत प्राप्ताजीदिति’ । पित्रादिकस्य रोदनमनादृत्य प्रव्रज्या कृतवानित्यर्थः ॥

“ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ” ॥ ‘गवा दा याद इति’ । दीयत इति दायो ऽश्च, दायमादत्त इति सोपमगादपि दायाद इति निपातनात्क, गवामि येतत्समुदायस्य विशेषणमवयव मपि दायाश्च स्पृशतीति गवात्मकस्य दायस्यादातित्ययमर्थो भवति । ‘गवा प्रसूत इति’ । गा एवानुभवितु जात इत्यर्थः ॥

“ आयुक्तकुशलाभ्या चासेवायाम् ” ॥ ‘आ युक्तो गौ शकट इति’ । आङीप्रदर्थ ईषदुक्त इत्यर्थः ॥

“ यतश्च निर्द्वारणम् ” ॥ ‘जातिगुणक्रियाभिरिति’ । प्रदर्शनं मेतत् । अमीषा छात्राणां देवदत्त पटुरिति सन्नपापि निर्द्वारणदर्शनात् ॥

“ पचमी विभक्ते ” ॥ ‘विभक्तमस्यास्तीति’ । निर्द्वार्यमाणात्, एतदुक्तं भवति, निर्द्वार्यमाणस्य निर्द्वारणाश्रयस्य च विभागे सति निर्द्वारणं भवति ततश्च सर्वत्रैव निर्द्वारणाश्रये विभक्तमस्तीति सामर्थ्यादवधारणमाश्रीयते यस्मिन्निर्द्वारणाश्रये विभाग एव न केन चिदात्मभाव इति, तेन गवा कृष्येत्यादौ यद्यपि गोमण्डलात्कृष्या गौ पृथक् क्रियते तथापि गवात्मनान्तर्भावोस्तीति न भवति, उदाहरणे तु माधुराणां पाटलिपुत्रेषु प्राणित्वेनान्तर्भावेपि शब्दोपात्ताकारापेक्षयानन्तर्भावान्निर्भाग एव भवति, प्रत्याख्यात चैतत्सूत्रमपादानप्रकरणे बुद्ध्या समीहितै क्त्वात्पञ्चालान् कुरुभि पृथग् यदा विभज्यते वक्ता तदा ऽपाय प्रतीयत इति ॥

“ साधुनिपुणाभ्यामर्चाया सप्तम्यप्रते ” ॥ साधुशब्द कृवापाजि मीत्युणान्त, पुण कर्मणि शुभइत्यस्माच्चिपूर्वादिगुपधेति के निपुण इति

भवति, अर्च पूजायामित्यस्माद्वैवादिका 'द्रुशश्च हल' इत्यकार, चौरादिकात्तु युचा भाव्यम् । अप्रतिरित्यत्र प्रयोगइत्यध्याहार्यं तदाह 'न चेत्प्रतिप्रयुज्यतइति' । 'साधुर्भृत्यो राज्ञ इति' । पूर्वमेवैतद् दूषितमुपपादितं च, निपुण पुत्रो मातुरिति तु तत्त्वकथने न्याय्य प्रत्युदाहरणम् ॥

“प्रसितोत्सुकाभ्या वृतीया च” ॥ णिञ् बन्धने प्रकर्षेण बहु प्रसितस्तदाह । 'यस्तत्र नित्यमवबहु इति' । नित्यमित्यनेन प्रशब्दस्यार्थमाचष्टे, अवबहुइवावबहु, यो हि यत्र प्रसक्त स तत्रावबहुइव भवतीति भावः । तेन प्रकर्षेण सित शुक्लतर इत्यस्य ग्रहणं न भवतीति प्रदर्शितं भवति । 'केशेषु प्रसित इति' । तत्पर इत्यर्थः ॥

“नक्षत्रे च लुपि” ॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप्सन्नया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्त्तमानादिति सूत्रात्तरान्वयः, यच्चोच्यते । नक्षत्रे लुपीति पञ्चम्यर्थे सप्तमी लुबन्तानक्षत्रावचिन इत्यर्थः इति, तत्रोत्तराभ्या फलुनीभ्या नोत्तरा गच्छेदिति विशेषणाच्च स्यात्स्यालुबन्तत्वात्, कथं तर्हि लुबन्तानक्षत्राभिधायिन शब्दादिति वृत्तिः, प्रायो वृत्त्येतदुक्तं लुबन्तार्थाभिधायी प्रायेण लुबन्तो भवति, लुबन्तार्थाभिधायिन शब्दमात्रादित्यर्थः । 'लुबन्तादिति' । लुबन्ते समाप्तावस्येति बहुव्रीहिः, स्थानिद्वारकं च लुपोन्त्यावयवत्वं द्रष्टव्यम् । 'अधिकरणइति वर्त्ततइति' । एव च पुष्पं प्रतीक्षते पुष्पाय स्पृहयति पुष्पस्य समीपइत्यादावपि न भवति ॥

“प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा” ॥ 'प्रातिपदिकार्थं सत्तेति' । अत्र जिघृक्षितस्येदं लक्षणं न प्रातिपदिकार्थमात्रस्य, गौ शुक्ल पाचको इत्थं इत्यादावसम्भवात् । योर्थं सन्नेव केवलं न जात्यादिरूपो न लिङ्गसङ्ख्याकारकशक्तियोगी स इह प्रातिपदिकार्थत्वेन विवक्षितो यथाव्ययार्थ इत्यर्थः, अव्ययार्था हि केवलमस्तीति शक्यते वक्तुं न पुनरीदृशस्तादृश इति गौ शुक्ल इत्यादौ तु सत्त्वरूपेण लिङ्गग्रहणादेव सिद्ध्यतीति भावः । अन्ये त्वाहुः । अन्वयव्यतिरेकाभ्या यस्य

यार्थं प्रतीतो यमर्थं प्रातिपदिकं न व्यभिचरति येन विना प्रातिपदिक
स्याप्रयोगः स सर्वं प्रातिपदिकार्थं, सत्तायङ्ग्यं तूपलक्षणं तेन सत्ता गेत्व
शौक्यं शुक्लो गुण पाचको दित्यो गौ शुक्ल इत्यादिकमप्युदाहरणमिति ।
नन्वत्र सर्वत्र लिङ्गग्रहणादेव सिद्धं, न, मात्रयङ्ग्यं क्रियते तच्चावधारणार्थं
पयोमात्रं प्रत्ययतीतिवत्, ततश्च स्त्री पुमान्पुंसकमिन्यादावेव तु स्याद्
यत्र लिङ्गमेवार्थं, सत्तेत्यादौ तु जात्यव्याधिकार्थसद्भावात् स्यात् । अथ
कन्यामात्रं वरयतीतिवन्मात्रशब्दस्य व्याप्तिवचनत्वाल्लिङ्गमात्रे प्रथमा
लिङ्गमस्तीत्येव प्रथमा भवतीति व्याख्यानादधिकार्थमद्भावेऽपि प्रथमा भवती
त्युच्यते हन्तैव वृद्धं पश्येत्यादौ कर्मादिसद्भावेऽपि लिङ्गमस्तीत्येव प्रथमा
स्यात्, कमण्येव द्वितीयेत्यस्मिन्प्रत्ययनियमपक्षे कर्मादीनां द्वितीयादिष्व
नियतत्वात् । 'वचनमेकत्वादीति' । पूर्वोच्चार्यप्रसिद्धिरिति भावः । 'उच्चैरि-
ति' । अत्र प्रथमाया सत्या ग्राम उच्चैस्तव स्वमित्यादौ 'सपूर्वाया प्रथमाया
विभाषे'ति तेमयादिविकल्पो भवति, पदत्व तु षष्ठापि सिद्धं, यस्मिन्
ह्यर्थे द्वितीयादयो न विहिताः संशेः । नन्वऽहस्यत्वादव्ययार्थस्य कथं
षष्ठी स्यात् एकत्वाद्यर्थनियमे षष्ठा सङ्ख्यायामनियतत्वात्, प्रत्यय-
नियमेऽपि तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्चियमस्यैकत्वादभिः परस्परमेव व्यावर्त्त-
नात्, विधिववाक्यपेक्षे तु स्वादिसूत्रेण भिन्नवाक्यस्य 'बहुषु बहुवचनं'
मित्यादेः सङ्ख्यासम्भवे विध्यर्थत्वात् । ननु इयाप्प्रातिपदिकात्स्वादयो
विधास्यन्ते तत्रार्थं प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थेदत्यपेक्षाया यस्मात्स्वादिविधि-
स्तदर्थेदति विज्ञास्यते नार्थं प्रातिपदिकग्रहणेन, तत्रायमप्यर्थः । लिङ्ग-
ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति कुमारी सीमित्यादावप्यत एव सिद्धं प्रातिपदिक-
ग्रहणे तु क्रियमाणे सीमादिशब्दानां स्त्रीयुक्तार्थाव्यभिचारेऽपि प्रत्ययन्त-
त्वेनाप्रातिपदिकत्वात्तदर्थं प्रथमासिद्धयर्थं लिङ्गग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात् ।
उच्यते । प्रातिपदिकग्रहणं तावदर्थपदेनासम्बद्धमित्यत्रैव वदते, लिङ्गग्रह-
णामनेकनिङ्गार्थं, तटस्तटं तटी कुमारं कुमारीं कुण्डं कुण्डं कुण्डिकां,
अन्यथा येनार्थेन विना प्रकृतेरप्रयोगस्तदर्थमात्रे विधीयमाना प्रथमा
नानालिङ्गेभ्यस्तत्तद्विशेषमन्तरेण प्रयुज्यमानेभ्यो न स्यात्, अथ मात्रबह-

णमकृत्वा व्याप्तिवचनं बाङ्गीकृत्याधिकार्यसद्भावेऽपि प्रकृत्यर्थस्यान्वय इति स्यात्, यद्येव वृत्तं पश्येत्यादौ कर्मादाधिक्येऽपि स्यात्प्रत्ययनियम पक्षे, तदिह वृत्तौ कुमारी कुण्डमित्युदाहरणं वृत्तशब्दस्त्वर्थोदाहृतः । ननु माभून्मात्रग्रहणं मा च भूल्लिङ्गग्रहणं मा च कारि 'संबोध-
नेचे'ति सूत्रं सर्वत्रार्थइत्येव प्रथमा भविष्यति, न चैव कर्मादिष्वपि प्रसङ्गः, कर्मणि द्वितीयैवेत्येवमर्थनियमस्याश्रयणात्, एवमपि राज्ञः पुरुष इति षष्ठ्यर्थेऽपि स्यात्, शेषलक्षणा हि षष्ठी उपययुक्तादन्यश्च शेषस्तत्र यदि प्रकृत्यर्थस्याधिक्येऽपि प्रथमा स्यात् ततस्तस्यापि प्रथमा विधातुप युक्तत्वात् षष्ठी न स्यात् । अथ वचनसामर्थ्यात्स्वस्वामिभावादौ षष्ठी भवन्ती लिङ्गाधिक्येऽपि स्याद् अतो मात्रग्रहणं तावत्कर्तव्यं तस्मिंश्च क्रियमाणे लिङ्गग्रहणं 'संबोधने चेति सूत्रं' च कर्तव्यं तदाधिक्येऽपि यथा स्यादिति । 'परिमाणग्रहणं किमिति' । अर्थइति वा लिङ्गइति वा सिद्धिं मन्यते । 'द्रोणं खारीति' । अयं भावः । येनार्थेन विना प्रकृतेरप्रयोगस्तस्मिन्नर्थे प्रथमा, द्राणादयश्च लौहं दारुमयं परिमाणमेवार्थं न व्यभिचरन्ति, यदा तु द्रोणादिपरिमिते व्रीह्यादौ वर्तन्ते तदा तस्य व्यभिचारित्वाव स्यात् । नच लिङ्गग्रहणादपि सिद्धिः, तदाधिक्यमात्रे हि तेन स्यादिति, परिमाणग्रहणं चोन्मानादीनामुपलक्षणं, तेन घृतं पलमित्यादावपि भवति । अथ लवणेन ससृष्टो लवणं सूपो लवणं शाकमित्यत्र कथं प्रथमा, लवणशब्दो हि लवणजातीयमेव द्रव्यं न व्यभिचरति व्यभिचरति तु ससृष्टम् । उच्यते । साधारणशब्दोऽयं लवणजातीयस्य ससृष्टस्य चात्तादिशब्दवत्, एव च 'लवणाल्लुगि'ति वचनाद्विज्ञायते तत्र यथा दधिदाधिकशब्दयोः प्रथमा भवत्येवमत्रापि भविष्यति, इह तर्हि कथं शुल्कं पट इति, शुल्कशब्दो गुणमेव न व्यभिचरति व्यभिचरति तु तद्वन्तं पटस्य शुल्क इति दर्शनात्, अत्रापि 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग् घाच्य' इति वचनात्साधारणशब्दतैव, इह तर्हि कथं गौवाहोक् इति, गोशब्दो हि सास्त्रादिमन्तमेव न व्यभिचरति व्यभिचरति तु वाहीकम्, अत्रापि वाहीके सास्त्रादिमद्रूपारोपाङ्गीशब्दं प्रयुज्यते तत्र यथा सास्त्रादिमद्वृत्तेर्भवत्येव वाहीकवृत्तेरपि भविष्यति ।

यद्येव द्वेण खारोत्यादावप्येवमेव भविष्यति लवणादिशब्दवत्सा-
धरणशब्दा स्युर्गौर्दाहीक इत्यादिवद्गौणा वा गङ्गाया घोष इति-
वल्लाक्षिका वा नान्या गतिरस्ति सर्वथा सिद्धा प्रथमा । किं च
परिमेयवृत्तिभ्यो द्वितीयादयो यथा भवन्ति तथा प्रथमापि भवति । अथ
प्रस्थेन परिमिता व्रीहय इत्येव प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेषु यथा स्यादिति
परिमाणग्रहणं, यद्येव प्रस्थेनेति तृतीया न स्यात्, शेषविवक्षाया च षष्ठी
न स्यात्, प्रास्थिक इति तद्वितश्च न स्यात्, तदेतत्परिमाणग्रहणं
चिन्त्यप्रयोजनम् । 'उक्तेष्वपीति' । अन्यथानभिहिताधिकारा 'दुहुपु बहु
वचन' मित्यादिनास्यैकवाक्यत्वात्तद्वृत्तद्वितसमासैरिति परिगणनस्य
प्रत्याख्यातत्वादेकादिशब्दैरेकत्वदीनामभिहितत्वादुक्तार्थत्वाद् वा न
स्यादिति भावः । 'एको द्वौ बहव इति' । अथ कथमेक पश्चैकेन
कृतमित्यादौ द्वितीयादयो भवन्ति नहि तत्र कश्चिद्व्यवहोस्ति । उच्यते ।
तत्रार्थद्वयमस्ति कर्मादय एकत्वादयश्च, तत्रैकत्वादीनामभिधानेपि
कर्मादिप्रतिपादनाय द्वितीयादयो भविष्यन्ति, इह त्वनभिहितार्थान्त
राभावाच्च स्यात् । नन्वत्र प्येकादिभिः शब्दैरेकत्वादिविशिष्टं द्रव्यमभि-
धीयते तत्रैकत्वादिगुणस्य निष्कृष्याभिधानाय प्रथमा भविष्यति यथा
गुणोपसर्जनद्रव्यवचनाच्छुक्लादिशब्दात्प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य गुणस्य नि-
ष्कृष्याभिधाने भावप्रत्यय पठस्य शौक्यमिति, तदेव वचनग्रहणमपि
शक्यमकर्तुम् । 'प्रातिपदिकग्रहणं किमिति' । उक्तोच प्रष्टुरभिप्रायः ।
'निपातस्थानर्थकस्येति' । अन्यथार्थाभावाच्च स्यादिति भावः । 'प्रल-
भ्यतइति' । किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते, पदत्व, वङ्गामप्येतत्सिद्धं,
तथाहि । कर्मादिषु द्वितीयादयो विहिता प्रकृत्यर्थमात्रे प्रथमा तत्र
प्रकृत्यर्थाभावे स्वस्वामिभावादिसबन्धसद्भावे चापयुक्तादन्यत्वात्सिद्धा
षष्ठी । न च तस्या एकत्वादेषु नियमः, उक्तोत्तरत्वात्, तदेवमर्थलि-
ङ्गमात्रे प्रथमेत्येतावदेव आवश्यकं कर्तव्यं, मात्रग्रहणमपि न कर्तव्यं, कर्माद्या
धिक्ये कस्माच्च भवति, ज्ञापकात्, यदय 'संबोधने चे'त्याह, यदि
ज्ञाधिक्येपि स्यात्सदनर्थक स्यात्, उक्तार्थं हि संबोधने सामन्वितमित्येव

वक्तव्यं किं योगविभागेन, इहावधारणार्थान्मात्रग्रहणा 'त्वबोधने चे'ति
 ज्ञापकाद्वाऽधिक्ये प्रथमया न भवितव्यं ततश्च वीर पुरुष इत्यादौ
 पदसामानाधिकरण्ये विशेषणविशेष्यभावस्याधिकार्यस्य प्रतीतिः प्रथमा
 न प्राप्नोति, न, वाक्यार्थत्वात्, यदत्राधिक्यं स वाक्यार्थं पूर्वं स्वार्थमा
 च्छिन्नाभ्यामुभाभ्यां प्रथमा विधीयते पश्चात्स्वकाङ्क्षावशेनान्योन्यान्वये
 विशेषावगतिरूपजायमाना बहिरद्भुत्वात्प्रथमप्रवृत्त सस्कार न बाधत
 इत्यर्थः । अपर आह । अभिहिते प्रथमेति लक्षणं कर्तव्यं तिङादिभिर
 अभिहिते कर्त्रादौ वृत्तिस्तिष्ठति कृतं कटं शत्यं प्राप्नोदको याम इत्यादौ
 प्रथमा भवतीत्यर्थः, तत्र वीर पुरुष इत्यादावाधिक्येऽप्यभिहितत्वात्सिद्धौ
 प्रथमेति, अत्र को दोषः, यत्र क्रिया नास्ति तत्र न स्यात् वृत्तं कृतं,
 तत्रापि क्रियाऽस्ति कथं वृत्तं कृतं, अस्तीति गम्यते, इह तर्हि प्रा
 सादश्चास्तइति सदि क्रियाया आसि क्रियायाश्चैकमधिकरणं प्रासा
 दाख्यं तच्च सदिप्रत्ययेन घञाभिहितं प्रसीदत्यस्मि प्रासाद इति आसि
 प्रत्ययेन तिङानभिहितं तत्र सदिप्रत्ययेन यदभिधानं तदाश्रया प्रथमा
 प्राप्नोति, यत्र च विशेषणसंबन्धे तात्पर्यं नीलमुत्पलं न रक्तमिति तत्रापि
 न स्यात् क्रियाया अभावात् । अन्यस्त्वाह, तिङ्समानाधिकरण्ये प्रथमेति
 लक्षणं तिङन्तेन यत्समानाभिधेयं देवदत्तं पचतीति तत्र प्रथमा प्रासा
 दश्चास्तइत्यत्र तु वैयधिकरण्यात्तदभावः, वीर पुरुष इत्यादौ चाधि
 क्येऽपि तिङ्समानाधिकरण्यं प्रति योग्यत्वाद्वृत्तीति, अत्र को दोषः,
 इह देवदत्तं पचतीति देवदत्तं पचं लट् इति स्थिते यावत्तिङामुत्पत्ति
 र्नास्ति तावत्तिङ्समानाधिकरण्याभावात्प्रथमैवेति नियमस्याप्रवृत्तौ देव
 दत्तशब्दादविशेषेण विहिता स्वादयः स्थिता इति शतृशानचोर्निमि
 त्तस्याप्रथमासामानाधिकरण्यस्य विद्वमानत्वात्तावेव स्यातां तिङा त्व
 भावः स्यात्, न च तिङ्विधेरानर्थक्यं, तिङादिषु सावकाशत्वात्, प्रथ
 मैवेति नियमस्यापि स एव विषयः स्यादिति दोषः । पक्षे चायं दोषः,
 कृतरस्मिन् पक्षे, लट्, शतृशानचावित्यत्र द्वौ पक्षौ अप्रथमेति पर्युदासः
 प्रसूज्यप्रतिषेधो वेति, तथा 'कर्मणि द्वितीये'त्यादावपि ऽकरणे द्वौ

भवति विभक्तिनियमः स्यादर्थनियमो वेति तद्व्यदार्थनियमः पर्युदासश्चा-
 श्रीयते तदा ऽयं दोषः, कथं, कर्मणि द्वितीयैवेत्यस्मिन् नियमे द्वितीया-
 दीनामनियतत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रेपि भावात्तदाश्रयो शतृशानचो
 प्राप्नुतः, प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदाश्रयः प्रतिषेधः
 प्रवर्त्ततइति न दोषः शतृशानचोरभावात्तिङ्त्तु सत्सु तत्सामानाधि-
 करण्यात्प्रथमैवेति नियमेन द्वितीयादीनां व्यावर्त्तितत्वात्, यदा तु द्वि-
 तीयादीनां कर्मादिषु नियमः कर्मण्येव द्वितीयेति तदा तदभावे तासा-
 मभावादनियतायाश्च प्रथमायाः सन्निधानात्पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे च
 नास्ति शतृशानचोः प्रसङ्गः, तदभावे च तिङ्त्तु सत्सु तत्सामानाधि-
 करण्यात्तत्रैव प्रथमा भवतीति नियमेन कर्मादिषु प्रथमाव्यावृत्तिरिति न
 दोषः । ननु च विभक्तिनियमे कर्माद्यभावेन यद्यपि द्वितीयादीनां तत्रा-
 भावस्तथापि शेषषष्ठी प्राप्नोति, तथाहि । यदि तिङ्सामानाधिकरण्य-
 एव प्रथमेत्यस्मान्नियमात्प्रागेव द्वितीयादिवत् षष्ठापि नियता स्यात्स्या-
 तत्राप्रसङ्गस्तस्याः सा तु शेषलक्षणा यत्र च विभक्त्यन्तरस्य नियमो न
 कृतः स शेषः ततश्च तिङ्सामानाधिकरण्यात्प्राक् शेषत्वात् षष्ठी प्रा-
 प्नोतीति तत्सामानाधिकरण्याच्छतृशानचावेव स्यातां पर्युदासे प्रसज्य-
 प्रतिषेधे तु न दोषः प्रथमाया अपि भावात् । सत्यं, द्वयोरपि पक्षयोः पर्यु-
 दासे भवत्येव दोषः, भाष्ये तु विभक्तिनियमे पर्युदासेपि न दोष इत्य-
 नास्यावादः पात्तिक एष दोष इत्यत्रैव तात्पर्यं, तन्तव्यं च किञ्चिदुद्द-
 न्याभिधानमित्युपरम्यते ॥

“संबोधने च” ॥ ‘आभिमुख्यकरणमिति’ । यद्वस्तु येनाकारेण
 सिद्धं तस्य तेनाकारेणाभिमुखीकरणं सम्बोधनं न त्वेकश्रुतिविधाविष-
 कस्य चिदर्थस्यानुष्ठेयता प्रत्यायनं, वाक्यार्थो हि सः, अभिमुखीकरणं तु
 न वाक्यार्थो येन वीरः पुरुष इत्यादिवद्वदत्राधिक्यं स वाक्यार्थ इति
 प्रथमा सिद्धेत्, यस्य पदान्तरसंप्रयोगे सत्येव प्रतीतिः स वाक्यार्थः, इह
 तु देवदत्तेत्येतावत्युक्ते आभिमुख्यकरणं गम्यते ऽतः पदार्थ एवात्राधि-
 क्यमिति षष्ठां प्राप्तायामिदं वचनं तदाह । ‘तदधिके प्रातिकार्थ-

इति' । असिद्धेन चाकारेणाभिमुखीकरणं न सम्भवति राजा भव युध्यस्व स्वाहेन्द्रशत्रुर्वहुंस्वेति, हेपचन् हेपचमानेत्यादौ शत्रुशानचो सबोधने विधानेऽपि विभक्तिरहितयोस्तयो कर्त्राद्यभिधानेव सामर्थ्यं यथा लोटो द्विवचननिरपेक्षस्येत्यनेन प्रथमा भवति, यद्वाऽभिहितं सोऽर्थान्तर्भूतं प्रातिपदिकार्थं सपत्र इति पूर्वेण भविष्यति योगविभाग उत्तरार्थे ॥

“सामन्त्रितम्” ॥ ‘तदन्तं यच्छब्दरूपमिति’ । महासज्जाकरणमन्वर्थसज्जाविज्ञानार्थम्, आमन्त्रणमामन्त्रितमिति । अभेदोपचारात् त्साधने शब्दे वर्तते विभक्त्यन्तेन केवलया विभक्त्येति सज्जाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणमिति भावः, उदाहरोऽप्या मन्त्रितस्य च’ त्याद्युदात्तत्वं भवति, सेति वचनं प्रातिपदिकार्थसूत्रेणापि सबोधने विहितं या प्रथमा तदन्तस्यापि सज्जा यथा स्यात् हेपचन् हेपचमान, असति तु तस्मिन्नन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेत्यनन्तरसूत्रविहिताया एव स्यात् ॥

“एकवचनं सञ्जुष्टि” ॥ ‘हे पटो इति’ । सञ्जुष्टौ च ‘ह्रस्वस्य गुण’ इति गुणः, सु सञ्जुष्टि रिति वक्तव्ये एकवचनग्रहणमेकार्थं उच्यते येन तावन्मात्रस्य प्रत्ययस्य सज्जार्थम्, अन्यथा प्रक्रमाभेदाय तदन्तस्य स्यात् ॥

“षष्ठी शेषे” ॥ उपयुक्तादन्यं शेषः, कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थपर्यन्ता उपयुक्ता इत्याह । ‘कर्मादिभ्योन्य इति’ । ननु न कर्मादिभ्योन्य प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकः सम्भवति कथं क्रियामन्तरेण सबन्धानुपपत्तेः, सर्वत्र तस्यास्तत्त्वमिदानीं कर्मादीनां चावश्यभावात्, तथाहि । राज्ञः पुरुष इति राजा कर्ता राजा द्रव्यं पुरुषाय ददातीत्यर्थं सप्रत्ययात् । ‘वृत्तस्य शास्त्रेति’ । लोकप्रसिद्धा वृत्तेऽधिकरणं, तार्किकप्रक्रियया तु शास्त्रा, देवदत्तस्य गौरित्यादौ तु प्रतिग्रहणादौ कर्तृत्वप्रतीयते देवदत्तं प्रतिग्रहीता कृता विनिमाता ऽपि कर्ता वेति, उच्यते, नटस्य शृणो त्सेत्यत्र तावत्क्रियाकारकसबन्धरूप एव शेषः, कथम्, ‘आख्यातोपयोग’ इत्युपयोगग्रहणाच्चटस्य पादानसज्जा नास्ति दुह्यादिपरिगणनाच्चाकथितत्वेऽपि कर्मज्ञा नास्ति, तदयं नटः कारकमेव शेषः, यच्चेत्तं क्रियायास्त

विमित्तानां च सर्वत्र भावान्मान्य प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेक इति । तत्र, प्रतिग्रहक्रयादिजन्यस्य सर्वलोकप्रसिद्धस्य स्वस्वामिभावादिसबन्धस्यापि दुरपलापत्वात् । यदि च परस्परमुपकार्यौपकारकभावाभावे सबन्धानुपपत्ते क्रियाकारकसबन्धापि सर्वत्र वस्तुस्थित्यास्तीत्युच्येत, अस्तु तथा न कश्चिद्वेष, नहि यद्यद्वस्तुस्थित्यास्ति तत्तदभिधातव्यं यदेव तु विवक्षितं तदेव स्वनिमित्ता विभक्तिं प्रसूते तत्र स्वस्वामिभावादिसबन्धविवक्षायां सवपि क्रियाकारकसबन्धो न विवक्ष्यत इति द्वितीयादभावे षष्ठी भविष्यति एव च मातु स्मरति न मापाणामशनीयादनु करोति भगवतो नारायणस्येत्यादौ श्रूयमाणेपि क्रियाशब्दे मातृसंबद्ध स्मरणमिति सबन्धमात्रं विवक्षितं कर्मत्वं तु सदप्यविवक्षितमिति षष्ठी भवति । उक्तं च ।

सबन्ध कारकेभ्यो ऽन्य क्रियाकारकपूर्वक ।

श्रुतायामश्रुताया च क्रियाया सोभिधीयते ॥

इति । 'षष्ठी शेष' इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेध स्वस्वामिभावादिसबन्ध षष्ठ्यर्थं स च द्विष्टस्तत्र यदप्येकस्मादप्युत्पन्नयापि षष्ठ्या द्विष्टस्यापि सबन्धस्यावगमादुभाभ्यां षष्ठी न भवति तथापि कदा चिद्विशेष्यादपि प्राप्नोति प्रथमा च न प्राप्नोति सबन्धस्याधिकस्य भावात्, न वा वाक्यार्थत्वात्, यदत्र पुरुषस्याधिक्यं स वाक्यार्थं राज्ञ इत्येतत्पदसन्निधानात्पुरुषस्य सबन्धं प्रतीयते पुरुषप्रातिपदिकं तु स्वार्थमात्रे वर्त्तत इति तत्र प्रथमा च भविष्यति षष्ठी च न भविष्यतीति, एतदुक्तं भवति, राज्ञ इति केवलपदउच्चार्यमाणे सबन्धित्वमनियतप्रतियोगिकमवगम्यते पुरुषपदसन्निधौ तु सविशेषस्य प्रतीतिरित्येतावत्, ततश्चानियतं स्वमपेक्ष्य प्रथममेव सबन्धाश्रया षष्ठी भवति ननु च षष्ठ्युच्चारणानुच्चारणकृता यो विशेषो ऽङ्गभवान् पुरुषपदादपि षष्ठीमुच्चारयतु गम्यते स विशेषः । नैतत्सुष्ठूच्यते । नहि शब्दस्य भावाभावाभ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते किन्तर्हि विद्यमान एवार्थे प्रतिपिपादयिषितश्चवाचकपदप्रयोगे हेतुर्भवति तत्र गुणस्य परोपकारकत्वेन विवक्षितत्वात्तदन्ते षष्ठी भवति

पुरुषस्य तूपकार्यत्वात्स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात्प्रथमा भवति, तत्र च सबन्धो गुणे पद निधाय प्रधानमपि स्पृशति गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तौन्यथानुपपत्ते रूपान्तरमाश्रयति प्रधानं तु स्वनिष्ठत्वेन न रूपान्तरं भजते, उक्तं च ।

द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमानं सन् प्रधानेष्यपयुज्यते ॥

इति । यदा तु पुरुषस्याप्राधान्यं राज्ञश्च प्राधान्यं विवक्ष्यते तदा पुरुषस्य राज्ञेत्यपि भवत्येव, यदा च राज्ञः पुरुषस्य गृहमिति तत्पुरुषस्य गृहादिसबन्धो विवक्ष्यते तदैकस्यापि वस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो न विरुद्धतदिति द्वाभ्यामपि षष्ठी भवति, राज्ञ इति हि षष्ठ्या राजपुरुषयोरेव सबन्धोभिहितो न पुरुषस्य गृहस्य च, इह पञ्चके प्रातिपदिकार्थे 'कर्मणि द्वितीये' त्यादौ चार्थनियमपक्षे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुं कथं कर्मादयो नियता शेषोनियता, ततश्च स्वादिसूत्रेण द्वितीयादिषु षष्ठ्या च शेषे प्राप्तेषु षष्ठीत्येतावदप्युच्यमानं नियमार्थं सम्पद्यते षष्ठ्येव भवतीति, यत्र च षष्ठी च प्रत्ययान्तरं च प्राप्नोति तत्रैवविधो नियम इत्यर्थाच्छेष एव भविष्यतीति उत्तरार्थमेव तदवश्यं शेषग्रहणं कर्तव्यं, त्रिकपक्षे तु स्वार्थे षष्ठी मा भूदिति द्वितीयादीनां भिन्न कर्मादि शेषो वाच्यत्वेन विधातव्यः, तथा प्रत्ययनियमपक्षे कर्मादीनामनियतत्वं सेष्यपि षष्ठ्या प्राप्ताया शेषएव षष्ठी न कर्मादिष्विति षष्ठी नियमार्थं शेषग्रहणं कर्तव्यम् ॥

“ज्ञोविदर्थस्य करणे” ॥ असदेहार्थं विदर्थस्य ज्ञं करणइत्येव वक्तव्ये तदकरणादविदर्थस्येति पदच्छेदः, लुग्विकरणश्च विदिर्येह्यते तदर्थ एव जानातेर्वृत्तिसंभवात् तदाह । 'अविदर्थस्याज्ञानार्थस्येति' । 'सर्पिषो जानीतइति' 'अपहृषे ज्ञं' 'अकर्मकाच्चे' त्यात्मनेपदम् । 'प्रवृत्तिवचन इति' । ज्ञानपूर्विकाया प्रवृत्तौ वर्तमानइत्यर्थः । 'संयमि रक्त इति' । रागो मिथ्याज्ञानस्य हेतुः, द्रौपद्या रक्तो हि कीचको रहसि भीमसेनमालिङ्ग्यावोचद् अहो उत्तमाङ्गनानामीदृशी सुस्पर्शतेति ।

‘प्रतिहतो वेति’ । प्रतिघातो द्वेषस्य हेतु, द्वेषश्च मिथ्याज्ञानस्य हेतु, यो हि परिहासशीलेन केन चित्पूयादिकमशुचि द्रव्य निर्द्विश्योक्त सर्पिरे-
तत्पिबेति स तत्र प्रतिहतस्तत आरभ्य सर्पिर्द्विष्टि, द्विषतश्चातस्मिन्नपि
तज्ज्ञानमुत्पद्यते यदि सर्वमेव ग्राह्य, तदात्मना सर्पि स्वभावतया प्रति
पद्यते, एव सत्यविदर्थत्व नोपपद्यते तत्राह । ‘मिथ्याज्ञानमेवेति’ । ज्ञान
कायाकरणादितिभाव । अविप्लुतविषयपरिच्छेदो हि ज्ञानकार्यं तच्च
मिथ्याज्ञानेन न क्रियते, अस्मिन्पक्षे उदकादिकर्मणा सकर्मकत्वाद् ‘कर्म-
काच्चे’ त्यात्मनेपदानुपपत्ते परस्मैपदमुदाहार्य मन्यन्ते ॥

“अधीगर्धदयेश कर्मणि” ॥ इक् स्मरत्वे ककारोच्चैव विशेष
णार्थ, अधिपूर्वस्यैवोच्चारणमेवमेवाय प्रयोक्तव्य इति ज्ञापनार्थम्, ‘शेष
त्वेन विवक्षित इति’ । ननु शेषत्वेन विवक्षिते पूर्वणैव सिद्धा षष्ठी यथा
न माषाणामशनीयादनुकरोति भगवतो नारायणस्येति, सत्य, प्रकरण तु
नियमार्थम्, अस्मिन्विषये षष्ठी भवत्येव श्रूयतएव न लुप्यतइति, कि
कृत भवति समासो निवर्त्तितो भवति मातु स्मरणमिति, एव पूर्वसूत्रे
परत्र च प्रकरणे सर्वत्र द्रष्टव्य, समासे सति ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयो-
रिति षष्ठी लुप्येत, तेन प्रतिपदविधानषष्ठी न समस्यतइति सिद्ध
भवति, कथं तर्हि विशेषस्मृते सशय इति समास, उच्यते, शेषषष्ठा एव
समासनिषेध, इह तु ‘कर्तृकर्मणो कृतीति’ कर्मरूपविवक्षायामेव
षष्ठी समासो भविष्यति, क पुनरत्र विशेष शेषषष्ठा समास स्यात्का-
रकषष्ठा वा, अयमस्ति विशेष कारकषष्ठा समासे कृत्स्वरो भवति
शेषषष्ठा समासे तु समासान्तोदात्तत्व स्यात्, अन्तोदात्तसमासनिवृत्तये
प्रकरण यत्र च कारकषष्ठी प्रतिषिध्यते यथा मातु स्मृतमिति तत्र
समासोपि मा भूत्, एव चात्र प्रकरणे ये ऽनुपात्ता यानि चात्र प्रत्युदा-
हरणानि तेषूभयेष्वपि निष्ठायोगे शेषषष्ठा समासो ऽन्यत्र कारकषष्ठा
अपीति वेदितव्यम् । ‘गुणैरिति’ । गुणेषु शेषत्वेन विवक्षितेषु अस्य
नियमस्याभावात्समासो भवत्येवेत्यर्थ । इयमेवास्मिन्प्रकरणे प्रत्युदाह-
रणगतिरिति ॥

“कृञ् प्रतियन्त्रे” ॥ ‘एधोदकस्येति’ । ‘जातिरप्राणिना’ मि
त्येकवद्भाव । ‘उपस्कुहतइति’ । गन्धनादिसूत्रेणात्मनेपदम् । उपात्म
तियन्त्रेत्यादिना सुट् ॥

“हजार्योना भाववचनानामञ्वरे” ॥ हजोभङ्गेभिदादिपाठाद्
स्मादेव निपातनाद्वा ऽङ् ‘भाववचनानामिति’ । नायमर्थो भाववाचिना
मिति धातूना भाववाचित्वाव्यभिचारात् किं तर्हि भावशब्देन घञादि
वाच्य सिद्धरूपो भाव उच्यते । वचन इति कर्त्तरि ल्युट्, तत्र प्रकृत्यर्थो न
विवक्ष्यते न हि हजार्योना भावो वक्ता प्रतिपादयितोच्चारयिता वोपप
द्यते तस्मात्प्रत्ययार्थ एव कर्त्ता विवक्षित, भावो वचन कर्त्ता येषामि
त्यर्थ, तदाह । ‘भावकर्तृकाणामिति’ । ‘चौरस्यामयतीति’ । अम रोगे
चुरादि ‘नान्ये मितो ऽहेता विति’ चुरादौ वचना ‘ज्जनीजृषक्सुरऽज्जोम
न्ताश्चे’ति मित्व न भवति ‘जपमिच्चे’त्यारभ्य ‘नान्ये मितोहेता’ वित
प्राये पठितास्तएव चुरादिषु मितो भवन्ति नान्य इत्यर्थ । ‘आमय इति’ आ
ङ्पूर्वस्य मीनात्तेरेच्, मीनातिमिनोतीत्यात्वस्य निमिमीलिया खलचो
रिति प्रतिषेध । ‘नदीकूल रुजतीति’ । अत्र नदी कर्त्री न भाव । ननु रुजा
शब्दा व्याधौ कूठ इति नात्र प्रसङ्ग एव तर्हि प्रत्युदाहरणदिगिय दर्शि
ता इदं तु प्रत्युदाहरण श्लेषमा पुरुष रुजतीति व्याधिना कासादिना
ग्राह्यतीत्यर्थ । ‘ज्वरयतीति’ । ज्वर रोगे घटादि, ‘सन्तापयतीति’ ।
‘हेतुमति चे’ति णिच्, सन्तापोऽत्र भाव कर्त्ता च ॥

“आशिषि नाथ” ॥ नाथतइति’ । ‘आशिषि नाथ’ इत्यु-
पसख्यानानादात्मनेपद, तच्चानुदात्तेत्वादेव सिद्धे नियमार्थम्, आशिष्येव
नाथ इति, तेन प्रत्युदाहरणे परस्मैपदम् ॥

“जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषा हिसायाम्” ॥ ‘न दैवादिकस्येति’ ।
जासीति निर्देशाद् हिसायामिति वचनाच्च निप्राध्या यथा सभवमुपसृष्टं
हजो निप्रहण, ‘हन्तेरत्यर्बस्येति’ शात्वम्, ‘प्रणिहन्तीति’ । नेर्गदेत्या
दिना शात्व, नट अथस्पन्दने चुरादि, नट नटतावित्यस्य तु घटादिपठि
तस्यायहण विकृतनिर्देशात् । ‘निपातनाद्वृद्धिरिति’ । घटादिपाठस्तु

‘घटादय षित’ इत्यातिदेशिकोऽयथा स्यात् ‘चिण्णमुलोर्दीर्घान्यतर स्या’ मिति दीर्घश्च यथा स्यादित्येवमर्थः ॥

“व्यवहृपणो समर्थयो” ॥ ‘समर्थयोरिति’ । सशब्दो वृत्तौ समानार्थः समशब्दस्य वा निपातनात्पररूपमिति भावः, सबद्वार्थयोरिति तु न विज्ञायते, व्याख्यानात् सभवति हि व्यवहृपणोर्हृतुहेतुमद्भावः सबन्धः । ‘शतस्य व्यवहरतीति’ । शत क्रयविक्रयरूपेण विनियुङ्क्ते दीव्यति वेत्यर्थः, शलाका व्यवहरति गणयतीत्यर्थः ॥

“दिवस्तदर्थस्य” । अत्र शेषइति नानुवर्तते, उत्तरसूत्रद्वारा म्भसामर्थ्यात्, अथ पूर्वसूत्र एव दिविरपि कस्माच्च पठित, एव हि तदर्थस्येति न वक्तव्यं भवति तत्राह । ‘योगविभाग इति ॥

“विभाषोपसर्ग” ॥ ‘शलाका प्रतिदीव्यतीति’ । अत्र विजिगीषादौ दिविर्वर्तते न व्यवहारे ॥

‘द्वितीया ब्राह्मणे’ ॥ मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । ‘शामस्य तदहः सभायामिति’ । शामस्य सभायामित्यन्वयः, तदहः इत्येतदुदाहरणं, ‘स्वमेनैपुसका’ इति लुक्, ‘अहवि’ इति क्त्वम् । ‘अनुपसर्गस्य नित्यं षष्ठ्या प्राप्तायामिति’ । दिवस्तदर्थस्येत्यनेन, अथ सोपसर्गस्यापि पूर्वैर्षष्ठ्या प्राप्ताया नित्यद्वितीयार्थः कस्माच्च भवतीत्याह । ‘सोपसर्गस्येत्यादि’ ॥

“प्रेष्यबोर्हविषो देवतासप्रदाने” ॥ ‘इष्यतेर्देवादिभ्यस्येति’ । इषु गतावित्यस्य श्यना निर्देश इच्छतीष्णात्योरिच्छाभाक्षयार्थयोर्निवृत्त्यर्थः । ‘तद्विषय एवेति’ । लोपमध्यमैकवचनान्तः । ‘देवतासप्रदान इति’ । देवता सप्रदान यस्यार्थस्य तत्र वतमानयोः कर्मणि कारक इत्यन्वयः, ‘हविषो’ हविर्विशेषवाचिन इत्यर्थः । ‘प्रेष्येति’ । ब्रूहिप्रेष्येत्यादिना पूतः । ‘अग्नये गोमयानि प्रेष्येति’ । गोमयं हविष्ठेन क्वापि न चोदित, ‘हविषः प्रस्थितस्येति’ । प्रस्थितशब्देन यद्विशेष्यते तस्येत्यर्थः, इदं च भाषायामपि भवति उत्तरत्र छन्दोबहणात् ॥

“चतुर्थ्यर्थं बहुल छन्दसि” ॥ ‘या खर्वणेति’ । रजस्वलाया खर्वणानादिप्रतिषेधार्थोयमर्थवादः, तत्तर्हि वक्तव्य षष्ठ्यर्थं चतुर्थीति, न वक्तव्य, योगविभागात्सिद्धं, चतुर्थ्यर्थइति नाय समास किं तर्हि चतुर्थी अर्थइति योगो विभक्तव्यः, षष्ठीत्यनुवर्तते, अर्थं षष्ठी भवति चतुर्थी चेति, तत्र स्वार्थेऽयं षष्ठीचतुर्थ्योर्विधानमनर्थकमित्यन्योन्यसन्निधानादन्योन्यार्थं विभक्तिद्वयं विज्ञायते ॥

“कृत्वार्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे” ॥ कृत्वसुचोऽर्थो लक्ष्यते, कृत्वोऽर्थो येषां ते कृत्वार्थाः, । ‘पञ्चकृत्व इति’ । ‘सख्याया क्रियाभ्या वृत्तिगणने कृत्वसुच्’ । ‘द्विरिति’ । ‘द्वित्रिचतुर्थ्य सुच्’ अर्थग्रहणमेतदर्थम् ॥

“कर्तृकर्मणो कृति” ॥ ‘इह क्रियाया साधनं भवतीति’ । कर्तृकर्मभ्यां क्रिया सन्निधाप्यते, धातुरेव क्रियावाची, धातोश्च द्वये प्रत्यया कृतस्तिङश्च, तत्र तिङ्प्रयोगे नलोकाव्ययेति लप्रतिषेधेन भाव्यः, स चावश्यं लप्रतिषेधं कर्त्तव्यः, ये कृतो लादेशास्तदर्थम्, ओदनं पचन् ओदनं पचमानं, यपि सोमं, ददिर्गा इति, इह तु नार्थं कृद् ह्येनेति मत्वा पृच्छति । ‘कृतीति किमिति’ । ‘कृतपूर्वी कटमिति’ । ननु कृतं कटं पूर्वमनेनेत्यस्मिन्विग्रहे क्तस्य कर्मणि विधानात्तेनैव कर्मणोभिहितत्वाच्चैव द्वितीयया भाव्यम्, एव च तदपवादं षष्ठ्यापि न प्राप्नोति, इहाप्यनभिहिताधिकारात् कृतशब्दस्य च कटापेक्षस्य समासो दुर्लभः, एतेन तद्वित्तो व्याख्यातः, तस्मादयमसाधुरेव प्रयोगः । सत्यम्, विशेषविषयाया नैव समासतद्वित्तो भवतो, यदा तु कृतं पूर्वमनेनेति कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते तदा सापेक्षत्वाभावात्समासः, केन ‘सुप्पुपे’ ति, ततः ‘पूर्वादिनि’ ‘सपूर्वाच्चे’ तीनि प्रत्ययः, न च कटस्य क्तेनाभिधानं करोतेरुत्पद्यमानं क्तप्रत्ययः कर्मसामान्यमेवाह विशेषकर्मसंबन्धात्तु तस्याभिधानं, न च तद्वित्तो नैकार्थीभूतस्य निष्कृत्य कटेन संबन्धः सम्भवति, क्रियया तु गुणभूतयापि कारकाणां संबन्धो भवति यथा कटं कृतवानिति, कृतपूर्वीशब्दश्चायं पूर्वं कृतमनेनेत्यस्मिन्नर्थं व्युत्पत्त्या

दित पूर्वं कृतवानित्यनेन समानार्थं सपद्यते, तत्र कर्तोतिक्रियापेक्षमस्ति
 कटस्य कर्मत्वम्, अनभिहितं च तदिति हृदयहणे षष्ठी स्याद्, यत्र च
 निष्ठान्तेन शब्देन कर्तृकर्मणो सबन्धस्तत्रैव निष्ठाश्रय प्रतिषेधो यथा
 कट कृतवान् कृत कटो देवदत्तेनेति, इह तु कृतस्य कटेन सम्बन्धो न
 भवतीत्युक्तं मेव, अथ तु वस्तुतो निष्ठान्ते पदे धातुवाच्यक्रियापेक्षे ये
 कर्तृकर्मणी तयो प्रतिषेधस्तथा सति नेद हृदयहणस्य प्रयोजनं तेनै
 तदपि निरस्तम्, असति हृदयहणे कट कारयति पाचयत्योदनं देवदत्तो
 यज्ञदत्तेनेति णिच्प्रकृते पचेरर्थं प्रति कर्तृकर्मणो षष्ठीप्रसङ्गं सति तु
 हृदयहणे णिवोक्तत्वाच्च भवतीति कथमिव निरस्तं, न लोकेत्यत्र नैव
 ज्ञायते लग्नकृतिभूतस्य धातेर्ये कर्तृकर्मणी इति किं तर्हि लान्ते पदे या
 क्रियोच्यते प्राधान्येन गुणभावेन वा तत्र ये कर्तृकर्मणी तयो षष्ठी न
 भवतीति तेनेदमप्यप्रयोजनम्, अथ स्याद् न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययवि
 शेषणार्थं हृदयहणं तेनोच्चैः कटाया स्पष्टेत्यत्राज्ञतोप्यव्ययस्य प्रयोगे
 निषेधाभाव इति तदपि न, अव्ययेन कर्तृकर्मणी विशेषयिष्यामो
 ऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तयो षष्ठी नेति, न चाकृत उच्चैः कर्तृकर्मणी
 सम्भवत्, इह तर्हि कर्तोतीति कृदिति हृच्छब्देन कर्तोच्यते तत्र
 कर्तृकर्मणोरित्येव षष्ठ्यामपि सिद्धाया पुनर्विधानं गुणभूतेऽपि कर्तोरि
 यथा स्याद्वेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति, भिदेत्यन्तात्प-
 र्यायादिना ण्वच्, अत्र एतस्य प्राधान्यात्प्रयोजककर्तो प्रधानं प्रयो
 ज्यकर्तो तु प्रकृत्यर्थस्य गुणभावाद्गुणभूत इति प्रधानेतरसज्जिधौ प्रधा
 नादेव स्यात् हृदयहणादप्रधानादपि भवति, एतदपि नास्ति प्रयो
 जनं, तृतीयावत् सिद्धं, तद्वथा पाचितं ओदनो देवदत्तेन यज्ञदत्तेन-
 त्यादौ प्रधानाप्रधानयोर्द्वयोरपि कर्त्रास्तृतीया भवति तत्कस्य हेतो
 एकशब्दवाच्यत्वाभावेन विरोधाभावात् तथा षष्ठ्यापि भविष्यति, इह
 तर्हि प्रयोजनम्, 'उभयप्राप्तौ कर्मणी'ति बहुव्रीहिर्यथा स्याद् अन्यथा
 न्यपदार्थस्यानुपात्तत्वात्तत्पुरुष स्यात्तत्र चानिष्टं वक्ष्यते, यद्येवमुत्तरत्रैव
 हृदयहणं कर्तव्यम्, अथ वानुपात्तेन्यन्यपदार्थं व्याख्यानाद्बहुव्रीहिर्भवि

अति यथै काचो द्वे प्रथमस्ये'ति तदेतत्कद्रुहण चिन्त्यप्रयोजनम् । केचिदाहुः । इहैव तद्वितनिवृत्त्यर्थं कद्रुहणमिति, प्रजानातीति प्रज्ञ प्रज्ञ एव प्राज्ञ 'प्रज्ञादिभ्यश्चे'ति स्वार्थिकेण कृते व्याकरणे प्राज्ञ इत्यत्र षष्ठी न भवति, ननु क्रियमाणेपि कद्रुहणे कस्मादेवात्र न भवति यावता भवत्येव कृतात्र प्रयोगो न ह्यत्रैतच्छब्दो वक्तुं प्रत्ययार्थनैकार्थीभूतस्य कृदन्तस्य निष्कृष्य व्याकरणेन सबन्धो न सम्भवतीति प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेनार्थान्तराभावात् । नैष दोषः । कद्रुहणसामर्थ्यात्कृदन्तेनैव योगे षष्ठी विज्ञास्यते इह तु कृता तद्वितेन चैकरूप सबन्ध इति न भविष्यतीत्यलमतिज्ञोदेन । 'शेष इति निवृत्तिमिति' । तेनाप्राप्ता षष्ठी विधीयत इत्यस्या समासो भवतीति कद्रुहणा च षष्ठी समस्यत इति न वक्तव्यं भवति ॥

“उभयप्राप्तौ कर्मणि” ॥ उभयशब्देन प्रकृतत्वात्कर्तृकर्मणी सबद्धेति । ‘उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिरिति’ । न तत्पुरुषः । ‘उभयो कर्तृकर्मणो षष्ठी प्राप्तौ सत्यामिति’ । अत्र प्रयोजनं वक्ष्यति । ‘कर्मण्येवेति’ । विपरीतस्तु नियमो न भवति उभयप्राप्तावेव कर्मणीति एव हि पूर्वसूत्रे कर्मण्यहणमनर्थक स्याद् अनेनैव विशिष्टविधानमाश्रयणीय स्यादिति भावः । ‘आश्चर्यं इति’ । सकर्मकभ्यो भावे कृति विहिते कर्मणि कर्त्तरि च षष्ठी प्राप्ता नियमेन कर्त्तुरपनीयते, प्राप्तिग्रहणाच्च प्राप्तिमात्रे नियम इति कर्तृकर्मणो प्रयोगेपि कर्त्तरि तृतीया भवति, ‘अन्तर्धा येनादर्शनमिच्छती’ति अत्र ह्यात्मन इति गम्यमानत्वादस्त्युभयोः प्राप्तिः, अत्र चानन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति कर्तृकर्मणोरिति प्राप्तिरनियम्यते शेषषष्ठी तु कर्त्तर्यपि भवत्येव नियमस्य प्रयोजनं पक्षे तृतीयाश्रयणं कर्मापि यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते तदा तत्रापि शेष षष्ठी भवत्येव तस्याश्च ‘कर्मणि चे’ति निषेधाभावात्समासोपि भवति, निषेधस्य तु प्रयोजनं कृत्स्नरो मा भूदिति एतदपि सूचितं ‘पूर्वेण षष्ठी प्राप्तौ नियम्यत इति’ आश्चर्यमिदमित्येतावदेक वाक्यं किं तदित्याह । ‘श्रोतनस्येति’ । अत्र पाके श्रोतनस्य कर्मत्वं प्रादुर्भावे च ब्राह्मणाना

कर्तृत्वमित्यनेकत्वात्कृदुभयप्राप्तिर्भवति । 'भेदिकेति' । पर्यायादिषु
एवम् । 'चिकीर्षेति' । 'अप्रत्ययात्' । अत्रोभयत्रापि कर्तरि तृतीया न
भवति षष्ठी तु शेषविषयतायां सिद्ध्यति समासोप्यत्र भवति धर्मजिज्ञा-
सा देवदत्तस्य शिष्यस्याचार्यशुश्रूषेति शेषे विभाषेति तत्र यदा नियमेन
कर्तरि तृतीया तदा 'कर्मणि चे'ति निषेधात्पाणिनिना सूत्रकृति
आचार्येण शब्दानुशासनमित्यसाधु समास, पाणिने सूत्रकृतिराचार्यस्य
शब्दानुशासनमिति तु साधु ॥

"क्तस्य च वर्तमाने" ॥ 'राज्ञा मत इति' । 'मतिबुद्धिपूजा
र्थंभ्यश्चे'ति वर्तमाने क्त, शेषविज्ञानादित्युपसख्यान प्रत्याक्षष्टे, सदप्यत्र
ह्यत्रस्य कर्तृत्वमविषयतायां तिरोधीयते सबन्धित्वमात्रमेव तु विवक्षि-
ष्यते ततश्च न माषाणामशनीयादितिवत्सिद्धा षष्ठीत्यर्थः । 'तथा चेति' ।
उपसख्याने त्वेतच्च सिद्ध्यतीति भावः ॥

"अधिकरणवाचिनश्च" ॥ 'तस्य च प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भ-
वतीति' । यथा सम्भव यत्र कर्तैव सम्भवति तत्र कर्तरि इदमेषामा-
सितमिति, सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते विहिते द्वयोरपि कर्तृकर्मणोरन-
भिहितत्वाद् द्वयोरपि षष्ठी भवति इदमेषा भुक्तमोदनस्येति, उभयप्राप्तौ
कर्मणीत्ययं तु नियमः कर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्या एव प्राप्ते । वाचि-
ग्रहणं किम् । अधिकरणइत्युच्यमाने क्तोपलक्षणं विज्ञायेत ततश्चार्था-
न्तरवृत्तेरपि ध्रौव्यादेस्त्यवस्य क्तस्य प्रयोगे षष्ठी स्यात् वाचिग्रहणे तु
सति यदाधिकरणं वक्ति तदैव षष्ठी भवति पदार्थान्तरे तदा कर्तरि
तृतीया कर्मणि द्वितीया भवति इहैभिरासित ग्रामे गत इति इह गत्यर्थं
चातुश्शब्दः भवति इदमेषा गतमित्यधिकरणे, इदमेते गता इति कर्तरि,
इहैभिर्गतमिति नपुसके भावे, कर्तृविषयताया इदमेषाङ्गतमिति, तत्रैव
शेषविषयतायाम् ॥

"न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम्" ॥ जिघृक्षितरूपविनाशप्रस-
ङ्गात् तृणमित्यत्र गत्वाभावः । 'उ उकेति' । अनेनोकारप्रश्लेष दर्श-
यति तत्र लश्चेति पूर्वद्वन्द्वे उकारस्य पूर्वनिपातः स्यात् चरन्निपातेभि-

लवुकृति स्यात् तस्मात्परयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पश्चाल्लशब्दस्य द्वन्द्वं कार्यं,
 उकारेण च कृतो विशेषणान्तदन्तविधि, व्यपदेशिवद्वावात्केवलस्यापि
 ग्रहणम् । 'शतृशानचाविति' । तेन शानजर्थे तृचिति प्रत्याहारो नाश्र-
 यणीय इति भावः । 'किकिनौ चेति' । ननु लयहणेन लकारास्तदा
 देशाश्च ग्रहीतुं युक्ता कट कारया चकार ओदन पाचयति किकिनो
 स्त्वयुक्त ग्रहणम् अलत्वादलादेशत्वाच्च । नैष दोषः, किकिनौ लिट् चे-
 नेन लिट्त्वातिदेशः क्रियते न लिट्सञ्ज्ञा तत्र कारया पचान इत्यादौ
 लिटि तदादेशे च दृष्टं प्रतिषेधः किकिनोरपि भविष्यति । उदाहरणेषु
 सर्वत्र कारकषष्ठा प्रतिषेधः शेषषष्ठी तु भवत्येव ब्राह्मणस्य कुर्वन् ओ-
 दनस्य पचन् अपा पेहरसि नरकस्य जिष्णवो गुणौ तानि द्विषद्वीर्यनिराक-
 रिष्णुरिति । 'आगामुकमिति' । लषपतपदेत्यादिनोक्त्वा, रक्षासि वाराणसी
 प्रत्यागमनशीलानि भवन्ति, शापादिमोक्षार्थमित्यर्थः । 'दास्या कामुक
 इति' । द्वितीयानिवृत्त्यर्थं वचनं षष्ठी तु शेषविज्ञानादेव सिद्धा । 'पुरा
 सूर्यस्येति' । भावलक्षण इत्यादिना तौसुन् । 'विसृप इति' । 'सृपि-
 तृदो कसुन्' 'पूह्यजो शानन्' 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्'
 'इङ्धार्यो शत्रुकृच्छिणी' त्येतेषु ल इति नानुवर्तत इति स्थापयिष्यते
 तेन लयहणादसिद्धिरिति मत्वाह । 'तृचिति' । 'प्रत्याहारग्रहण
 मिति' । 'द्विष शतुर्वा वचनमिति' । 'द्विषोमित्र' इति योय शतृ
 प्रत्ययस्तत्प्रयोगे विकल्पेन प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । प्रत्याख्यानं तु
 शेषविवक्षायां षष्ठ्यन्यत्र द्वितीयेति सता च समासप्रतिषेधात्समासे कृत्स्न-
 रार्थं कारकषष्ठी विधेयेत्यपि नास्ति ॥

“अकनेनाभविष्यदाधमर्ण्ययो ” ॥ अकस्य भविष्यति काले इनस्तु
 आधमर्ण्यं चेति सख्यातानुदेशस्तु व्याख्यानाच्च भवतीति भावः । 'याम
 गमीति' । 'भविष्यति गम्यादयः' । ननु च नात्र षष्ठ्या प्रसङ्गः कथं गत्यर्थं
 कर्मणीत्यत्रोक्तं द्वितीयाग्रहणं किं न चतुर्थ्यैव विकल्प्येत अपवादविष-
 येषु यथा स्याद् यामस्य गन्तेति, सत्यं, श्रौते तावत् प्रतिषेधे लभ्य-
 माने किं द्वितीयाग्रहणसामर्थ्याश्रयणेनेति मन्यते ॥

“कृत्याना कर्त्तरि वा” ॥ ‘कर्त्तरीति किमिति’ । ‘तयोरेव कृत्य तत्फलार्था’ इति वचनादकर्मकेभ्यो भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मणि कृत्याना विधानात्कर्त्तुरेव तैरनभिधानं सम्भवतीति कर्तृकर्मणोर्द्वयोरधिकारोपि कर्त्तर्येव षष्ठी भविष्यतीति प्रश्नः । ‘गेय इति’ । भञ्जगेयेत्यादिना कर्त्तरि यत्प्रत्ययः । ‘साम्नामिति’ । कर्मणि नित्यमेव षष्ठी भवति । ‘उभयप्राप्तौ कृत्यइति’ । उभयो कर्तृकर्मणो प्राप्तिर्यस्मिन् कृत्ये तत्र द्वयोरपि कर्तृकर्मणो षष्ठी न भवतीत्यर्थः । ‘कृष्टञ्चेति’ । कृषेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि कृत्यप्रत्ययो न त्वप्रधानइति तस्मिन् कर्मणि कर्त्तरि च प्राप्ता षष्ठी न भवति, एतच्च योगविभागाल्लभ्यते, कथं, कृत्यानामित्येको योगः, अत्रोभयप्राप्तौ नेति च वर्त्तते, युगपदुभय प्राप्तीनां कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न भवतीत्यर्थः । ततः कर्त्तरि वा, अत्र षष्ठीत्येवानुवर्त्तते ऽन्यत्सर्वं निवृत्तम् ॥

“तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्या तृतीयान्यतरस्याम्” ॥ ‘शेषविषये विधानादिति’ । शेषइत्यधिक्रियतइति भावः, बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपग्रहणाभावे सिद्धेऽर्थग्रहणं पदान्तरनिरपेक्षा ये तुल्यानाहुस्तत्परिग्रहार्थं तेन द्योतका इवादयो निवर्त्तिता भवन्ति, गौरिव गवयो यथा गौस्तथा गवय इति । ‘तुला देवदत्तस्येति’ । तुलोपमाशब्दौ कर्मसाधनौ तुल्यार्था तत्र प्रतिषेध्या तृतीया षष्ठी तु भवत्येव, इह स्फुटोपमभूतिसिक्तेन शम्भुनेति शम्भुना स्फुटोपमा यस्येत्युपमाशब्देनापि योगे करणे तृतीया भवति भावसाधनत्वात्तस्य यथा उपमीयते ऽनेनेत्यादौ, इतरथा हि तृतीयानुकृष्येतेति तस्यानन्तरसूत्रे श्रुतत्वाद् अन्यतरस्याग्रहणे तु सति तस्य प्रयोजनान्तराभवात्तदेव चकारेणानुकृष्यते ॥

“चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितै” ॥ आयुष्यादीनां सुखपर्यन्तानां द्वन्द्वकृत्यार्थशब्देन बहुव्रीहिविधानादर्थशब्देनायुष्यादिभिः प्रत्येकं सबन्धः, तत्र मद्रभद्रशब्दयोः पर्यायत्वात्सूत्रे भद्रशब्दो न पठितव्य इति केचिदाहुः । अन्ये त्वर्थशब्दोपि पृथगेव निमित्तव्याख्यानाच्च सर्वत्रार्थग्रहणं वर्णयन्ति, वृत्तावपि क्वचिदर्थशब्दोप्युदाह्री

यते । 'हित देवदत्तस्येति' । हितयोगे चतुर्थी वक्तव्येत्यस्यानाशिषि चरि
तार्थत्वादाशिषि हितयोगेऽप्यनेन विकल्पेन भाव्यम्, अन्यथा ऽत्र हित
ग्रहणमनर्थकमिति मन्यन्ते ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीय पाद ॥

“द्विगुरेकवचनम्” ॥ अत्र यदि पारिभाषिकमेकवचनं गृह्येतानु
प्रयोगत एकवचनं न स्यात् पञ्चपूलीयं शोभनेति, तस्याद्विगुत्वाद् 'द्विगो'
रिति पञ्चम्या च निर्देशः स्यात् अतोन्वयस्यैकवचनस्येदं ग्रहणमिति मत्वा
ह, 'एकस्य वचनमेकवचनमिति' । वक्तीति वचनं, 'कृत्यल्युटो बहुल' मिति
कर्त्तरि ल्युट्, एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति कर्मणि षष्ठा समासः, तत्र
चैकस्यार्थस्य वाचकं भवतीति सामान्येनोपक्रमः पश्चात्किं तदित्यपेक्षाया
द्विगुरित्यस्य पुल्लिङ्गस्य सबन्ध इत्येकवचनमिति नपुमकोपपत्तिः, एतदेव
व्यनक्ति । 'एकस्यार्थस्येति' । एव च द्विगुरेकार्थस्य वाचको भवति यदि द्वि
ग्वर्थे एको भवति, न च वस्तुतोनेकार्थस्य वचनशतेनाप्येकार्थत्वमापादयितुं
शक्यमिति सामर्थ्यादतिदेशो विज्ञायते तदाह । 'तदनेन प्रकारेणेति' ।
तदिति वाक्योपन्यासे किमुक्तं भवतीत्याह । 'द्विग्वर्थे एकवद्भवतीति' । 'स
माहारद्विगोश्चेदं ग्रहणमिति' । तद्वितार्थं यो द्विगुस्तस्यैकवद्भावो माभूदिति
त्येवमर्थं पञ्चभिर्गोभिः क्रीता पञ्चगवः पटा इति, अथ क्रियमाणेऽपि समा
हारग्रहणे इह कस्माच्च भवति पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूल्य इति, शि
ष्यमाणस्य द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भावः प्राप्नोति, न वा बहिरङ्गत्वाद्, बहिर
ङ्गाय द्विग्वर्थं सत्येव द्विगावेकशेषात्प्रागभावादेकशेषे सति पश्चादुप
जायमानत्वाद्, दन्तरङ्गे प्राथमकल्पिके द्विग्वर्थं चरितार्थं एकवद्भावो ऽत्र
न भविष्यति, यदेव पञ्चगवः पटा इत्यत्राप्येवमेव भविष्यति, सत्यं
यदा पटा प्रत्येकं पञ्चभिर्गोभिः क्रीता, यदा तु बह्वं पटा सहता
पञ्चभिर्गोभिः क्रीयन्ते तदा ऽयमेकशेषस्याविषयः, यदि तर्हि समाहार
द्विगोर्ग्रहणं नार्थानेन, कथं, समाहरणं समाहारं समूहस्तस्यैकत्वाद्ब्रूथ
वनमित्यादिवदेकवचनं भविष्यति,

यदि तर्हि समाद्वियतइति समाहार इति कर्मसाधन समाहारशब्द
स्तदा उपेक्षितपरस्परं पञ्चपूला समासार्थ इति बहुवचनप्रसङ्गे ऽति
देश आरभ्यते, तदाह, प्रत्यधिकरण वचनोत्पत्ते सख्यासामानाधिकर
ण्याच्च द्विगोरैकवचनविधानमिति, अधिकरण द्रव्य सख्यावाची पञ्चा
दिशब्द, यत्सख्याविशिष्ट द्रव्यमभिधीयते तदभिधानयोग्य वचनमुत्प
द्यते पञ्चपूलीशब्देन पञ्चपूला समाद्वियमाणा उच्यन्ते ऽत समासार्थस्य
पञ्चादिभि सामानाधिकरण्याद् द्विवचनबहुवचनप्रसङ्गे एकवचन विधी
यतइत्यर्थे, सख्यासामानाधिकरण्यादित्यनेन कर्मसाधनत्व समाहार
शब्दस्य दर्शयति, भावसाधने तु वैयधिकरण्य पञ्चाना पूलानाम् । न
वा समाहारैकत्वादिति, अयमर्थ, तिरोहितावयवभेद समूहरूप समा
हारो द्वि वर्थस्तस्यैकत्वादुनादिवदेकवचनसिद्धेर्नात्र सूत्रेण प्रयोजनम्,
अवश्य च तद् भावसाधन समाहार आश्रयणीय अन्यथा पञ्चाना खट्वा
ना समाहार पञ्चखट्वीत्यत्र वा टाबन्त इति स्त्रीत्वपक्षे खट्वाशब्दस्यानुप
सर्जनत्वाद् द्वस्त्वो न स्यात्, अनुपसर्जनत्व चाप्रथमानिर्दिष्टत्वाद्नेकवि
भक्तित्वाच्च, भावसाधने तु पञ्चाना खट्वाना समाहार, समाहार समाहा
रेणेति समासार्थस्य नानाविभक्तियोगेपि खट्वाशब्दस्य नित्य षष्ठ्यन्तत्वादेक
विभक्ति चेत्पुपसर्जनत्वद् द्वस्त्व सिध्यति, एकवचनमित्येतत्सूतसार्थ कर्त्त
व्यमेव । 'पञ्चपूलीति' । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्यत' इति
स्त्रीलिङ्गत्वाद् 'द्विगो' रिति ङीप् ॥

“द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्” ॥ इह यस्य द्वन्द्वस्य कश्चि
दवयव प्राण्यङ्गवाची कश्चित्तूर्याङ्गवाची कश्चित्सेनाङ्गवाची यथा
प्राणिमार्देङ्गिकाश्वारोहा इति स व्यतिकीर्णवयवोपि प्राण्यङ्गादीना
द्वन्द्वो भवत्येवेत्येकवद्वाच प्राप्नोति तत्राह । 'अङ्गशब्दस्येत्यादि' । ननु
पूर्वपक्षेपि प्रत्येकमेव परिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य नहि प्राणितूर्यसेनानामेकमङ्ग
सम्भवति, एव तर्ह्यङ्गानामेव रूपस्य बहुवचनान्तस्य सतोङ्गशब्दस्य
प्रत्येक सम्बन्धो न तु प्रत्येकपरिसमाप्तस्य पश्चाद्बहुवचनसम्बन्ध ।
'त्रीणि वाक्यानि सपद्यन्तइति' । सूत्र तु तेषामेव ग्रहणक्रवाक्यमिति

भाव । तत्र प्रथमेन वाक्येन प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गयोरिव द्वन्द्वं कृतस्तस्यैकवद्भावे विधीयते द्वितीयेन तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरेव तृतीयेन सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरेवेति न सकरप्रसङ्गः, तथा तूर्याङ्गानामिति द्वन्द्वं एकवद्भवतीत्यपेक्षते, अत्राङ्गशब्द उपकारकवचनं पूर्वज्ञोत्तरत्र चावयववचनं सेनाङ्गानां चेति पूर्ववदपेक्षा । 'प्राणिपादमिति' । अत्र 'जातिरप्राणिना' मित्येव सिद्धे व्यतिकरनिरासार्थं वचनम् । 'मादृङ्गिकपाणविकमिति' । 'शिल्प' मिति ठक्, । 'वीणावादकेति' । 'नित्यं क्रीडाजीविकयो' रिति समासः, विपञ्ची परिवादिनी तज्जीविक परिवादकः । पणवमृदङ्गमित्यादौ तु 'जातिरप्राणिना' मित्येव सिद्धम् । 'रथकाश्वारोहमिति' । कथं रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुलमिति, यावत्तैकवद्भावे सति नपुसकद्वयत्वेन भाव्यः, निरङ्कुशा कवयः, रथवाजिपत्ति सहिता करिण्यो रथवाजिपत्तिकरिण्यस्ताभिः समाकुलमिति वा समर्थनीयम् । द्वन्द्वश्चेत्यारभ्य 'विभाषा समीप' इत्यन्तस्य प्रकरणस्यानारम्भणीयता शङ्कते । 'इतरेतरयोगइत्यादि' । 'सिद्धमेवैकवचनमिति' । ततश्चानारम्भणीयं प्रकरणमिति भावः । परिहरति । 'इदं त्विति' । कः पुनरसौ विषयविभाग इत्याह । 'प्राण्यङ्गादीनामिति' । कथं पुनः प्राण्यङ्गादीनां द्वन्द्वं एकवचनो भवतीत्यस्य वचनस्य प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्यर्थो भवतीति, वचनव्यक्तिभेदात्, एव ह्यत्र वचनं व्यज्यते य एकवचनो द्वन्द्वः स एषा भवतीति न पुनः प्राण्यङ्गादीनां यो द्वन्द्व इत्यनूद्य तस्यैकवचनता विधीयते, एकवचनान्तश्च द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः स प्राण्यङ्गादीनामपि 'चार्थं द्वन्द्व' इत्येव सिद्ध इति स एवैषामिति नियमः संप्रदाते, दधिपयस्त्रादिष्वपि येषां ब्रह्मप्रजापत्यादीनामनेन प्रकरणेन नियमस्याप्राप्तिस्तेषां तावत् 'चार्थं द्वन्द्व' इत्यनेन प्राप्तो द्वन्द्वः प्रतिषिध्यते य एकवचनो द्वन्द्वः स एषा न भवतीति वचनव्यक्त्याश्रयेण येषामपि दधिपयसी इत्यादीनां 'जातिरप्राणिना' मिति नियमस्य प्राप्तिस्तेषामनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति यद्यपि नियमस्य प्रतिषेधो युक्तस्तथापि ब्रह्मप्रजापत्यादिभिः साहचर्यादेकवचनो द्वन्द्व इत्येताव-

मात्रस्यापेक्षयात्समाहारद्वन्द्व एव प्रतिषिध्यते न नियम, वृत्तादिवि
भाषाप्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्याम । अथैव कस्माच्च विज्ञायते इतरतर
योगपक्षे ऽप्राप्त एकवद्भावो विधीयत इति । उच्यते । यदीतरतरयोग
विहितद्वन्द्वस्यैकवद्भावो विधीयेत द्वन्द्वद्वन्द्वद्वन्द्वान्तेत्यादिना समाहार
निबन्धनं कार्यं न स्याद् दधिपयश्चादिषु तु यस्य द्वन्द्वस्यैकवचनप्राप्ति
स्तस्य प्रतिषिध्येतेति समाहारद्वन्द्वस्यैकवचनताया प्रतिषिद्धायामपि द्वि-
त्वबहुत्वाभावाद् द्विवचनबहुवचने न स्यातामतो नियम एवाङ्गीकर्तव्य,
अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्, अथ नियमोपि भवन्नेवमेव कस्माद्भवति प्रा-
ण्यङ्गादीना समाहार एवेति न पुन प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति,
उच्यते । एव हि विज्ञायमाने दधिपयश्चादिषु येषामनेन प्रकरणेन नियमो
न प्राप्नोति तेषु प्रतिषेधो नर्थकः स्यात्, तिष्यपुनर्वस्वोरिति बहुवचन
ग्रहणमनर्थकः स्यात् तद्वितसमाहारद्वन्द्वपक्षे तिष्यपुनर्वस्विदमित्यत्रैकव-
चनस्य प्रसङ्गे द्विवचनं माभूदित्येवमर्थः, यदि च त्वदुक्तो नियमः स्यात्तिष्य
पुनर्वस्वोरत्र प्रकरणे ऽसङ्कीर्तितयोः समाहारद्वन्द्वभावादन्तर्धं न तत्स्यात्,
अतो वृत्तिकारोक्तमेव नियमस्वरूपमिति निरवद्यम् ॥

“अनुवादे चरणानाम्” ॥ चरणशब्दः कठकालापादिषु शाखा
भेदेषु मुख्यस्तदध्यायिषु पुरुषेषु गौण उभयेषां चैषा ‘गोत्रञ्च चरणौ
सहे’ति जातिसञ्ज्ञा तत्र शाखाभेदवाचिनो ‘जातिरप्राणिना’मित्ये-
कवद्भावस्य सिद्धत्वाद्गौणोपि पुरुषवृत्तिरेव गृह्यत इत्याह । ‘चरणशब्दः
शाखानिमित्तक इति’ । शाखाध्ययननिमित्तक इत्यर्थः । गौण इति क
चित्पठ्यते क्व चित्र । ‘प्रमाणान्तरावगतस्येति । शब्दादन्यत्प्रमाणं प्रमा-
णान्तरं प्रत्यक्षादि । ‘सङ्कीर्तनमात्रमिति’ । मात्रशब्दो ऽवगतिष्युदा-
साय, नन्वर्थप्रतिपादनाय प्रयोगः स चेदर्थः प्रमाणान्तरेणावगतः किमिति
शब्दः प्रयुज्यते, कार्यान्तरविधानार्थः, यदा हि कठकालापेषूदितेषु आवाभ्या
तत्र गन्तव्यमिति सवादः कृतो भवति स च विस्मृत्योदास्ते तदा त
प्रतीदमुच्यते नूनदस्यात्कठकालापः किमास्यत इति । कठेन प्रोक्तमधीयते
कटा, वैशम्पायनान्तर्वासत्वाणिनि, ‘कठचरकाल्लुक,’ कलापिशब्दा

‘त्कलापिनोऽन्’ नान्तम्य णिलोपे सब्रह्मचारीत्यादिना णिलोप, उभयत्राध्वेनो लुक्, एतेन कौशुमे व्याख्यात । ‘यदा तु प्रथमत एव शब्दोपदेश इति’ । प्रमाणान्तरेणानवगतस्य शब्देनाद्य प्रत्यायनमित्यर्थः । ‘उदगुरिति’ । ‘आत’ इति भेर्जुस् ‘उस्यपदान्ता’ इति पररूपत्वम्, अद्यतनीति लुङ् पूर्वाचार्यसञ्ज्ञा । ‘अनन्दिशुरिति’ । तुनदि समृद्धौ, सिजभ्यस्तेति जुस् ।

“अध्वर्युः क्रतुरनपुसकम्” ॥ अध्वर्युशब्द अत्विग्विशेषे प्रसिद्धः, न च तेन क्रतोर्विशेषणमुपपद्यते नहि सोस्ति क्रतुर्यत्राध्वर्योरनन्वयः, नापि सोस्ति यत्राध्वर्योरेवान्वय इति मुख्यार्थासम्भवादौपचारिकग्रहणमित्याह । ‘अध्वर्युवेद इति’ । यजुर्वेद इत्यर्थः । तत्र ह्याध्वर्यव विधीयते । ‘कर्मस्वरूपस्येति’ । कर्तव्यताया फलस्य चोपदेशो विधानमध्वर्युः क्रतुवाचिना शब्दानामनपुसकलिङ्गानामिति, कथं तर्हि सूत्रे सामानाधिकरण्यमित्याह । ‘अध्वर्युः क्रतुरिति’ । तादृशावयवत्वाद् द्वन्द्व एव तथोक्त इत्यर्थः । यदि पुनरनपुसकमित्यनेन मुख्यया वृत्त्या द्वन्द्व एवोच्येत तदा ‘स नपुसक’ इत्यस्यायमपवादो विज्ञायेत न वा ऽबाधेनोपपत्तौ सत्याबाधे न्याय्यः, अर्कश्चाश्वमेधश्चाकश्वमेधः, सायाहश्चातिरात्रश्च सायाह्नातिरात्रम् । ‘इषुवज्राविति’ । सामवेदे एषा विधानः, राजसूयवाजपेयशब्दावर्द्धत्वादिषु पठितौ ततस्तौ नपुसकलिङ्गौ प्रत्युदाहरणम् ।

‘अध्ययनतो ऽविप्रकृष्टाख्यायाम्” ॥ ‘आख्यायते ऽनेनेत्याख्येति’ । शब्दमात्रमिहाख्याशब्देनोच्यते न रूढिशब्द एव, असदेहार्थं विप्रकृष्टाख्यानामध्ययनत इत्यकरणादविप्रकृष्टेति पदच्छेदः, आख्यानञ्च न स्वरूपेणाविप्रकर्षं किं तु प्रवृत्तिनिमित्तद्वारेण तच्चेहाध्ययनं तदाह । ‘अध्ययनत इति’ । अधीतिरध्ययनम् अध्ययनेनाध्ययनतः, आद्यादित्वात्तसिः, प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्याध्ययनस्याविप्रकृष्टत्वात्तद्द्वारेणाविप्रकृष्टा आख्या येषां ते ऽध्ययनतो ऽविप्रकृष्टाख्याः, एतदेवाह । ‘अध्ययनेन निमित्तेनेत्यादि’ । ‘पदकक्रमकमिति’ । पदान्यधीते पदकः, ‘क्रमादिभ्यो वुत्,’ एव

क्रमक, वृत्ति सहिता तामधीते वार्तिक, उक्त्यादित्वाद् ठक्, अत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्याध्ययनस्याविप्रकर्ष दर्शयति । 'सपाठ इति' । सपठन सपाठ, अध्ययनमित्यर्थः । 'प्रत्यासन्न इति' । पदान्यधीत्य क्रमोऽध्येतव्य इति कृत्वा, एव क्रमकवार्तिकमित्यत्रापि, नानधीत्य सहिता क्रमोऽध्येतु शक्य इति प्रत्यासत्तिर्विज्ञेया ॥

“जातिरप्राणिनाम्” ॥ जातिवाच्यवयवत्वाज्जातिर्द्वन्द्व इति गौणो निर्द्वैश । 'आराशस्त्रीति' । आरा प्रतोद । 'धानाशष्कुलीति' । षण्णा रसाना कुल शटकुली गौरादिपाठाद्रूपसिद्धि । 'नन्दकपाञ्चजन्या विति' । सज्जाशब्दावेतौ, खड्गोस्य नन्दक शङ्ख पाञ्चजन्य प्रकीर्तित । 'जातिपरत्वे चेति' । जातिप्राधान्यइत्यर्थः । 'न नियतद्रव्यविवक्षाया मिति' । यदा क चिद्वेशदौ नियताना द्रव्यविशेषाणा विवक्षा तदा जातिशब्दत्वेत्येकवद्भावो न भवतीत्यर्थः । 'बदरामलकानीति' । फल जातिवाचिनावेतौ ॥

“विशिष्टलिङ्गेनदीदेशोऽयामा” ॥ विशिष्टलिङ्गानामित्यस्य विवरण भिन्नलिङ्गानामिति, विपूर्वं शिषिभिर्दिना समानार्थ, तथा च भेदक विशेषण भेदक विशेष्यमित्युच्यते क्तेन नञ्विशिष्टेनेत्यत्रापि भेदद्वारा रेणौवाधिक्यमर्थो व्याख्यात, यस्य हि नञ् भेदक स नञाधिको भवति । 'नदीवाचिनामित्यादि' । कथं तर्हि सूत्रे विशिष्टलिङ्गादिशब्दानां द्वन्द्वेन सामानाधिकरण्यमित्याह । 'नद्यावयव इत्यादिना' । अयामावयवोऽयाम इत्यपि द्रष्टव्यम्, अयाम इति चैकवचनस्थाने बहुवचनम् । 'असमासनिर्द्वैश एवायमिति' । समासे हि व्यतिकीर्णवयवो द्वन्द्व एकवत्स्यात्, 'गङ्गाकुल्लेजे इति' । समासो हि भवन्नितरेतरयोगे चेद् द्विवचनप्रसङ्गः, समाहारे चेन्नपुंसकत्वप्रसङ्ग इति भावः । 'उध्येरावतीति' । उद्यक् उत्सर्गः, 'भिक्षोऽथौ नदे' । 'देश खल्वपीति' । उदाह्रियतइति शेषः । 'जाम्बव शालूकिन्याविति' । जाम्बव नगर शालूकिनी ग्रामः, तत्रोभयतश्च ग्रामा ग्रामिति प्रतिषेध एव भवति ग्रामोभयावयवस्तु द्वन्द्वो नोदाहृतः । 'जनपदो हि देश इति' । जना यत्र सञ्चरन्ति स देश इत्यर्थः । अवश्य

जनपदो देश इत्यङ्गीकर्तव्यमित्याह । 'तथा चेति' । ग्रामे नाध्येयम् । अभ्या ग्रामकुक्कुटा इत्यादौ ग्रामग्रहणेन नगरमपि गृह्यते तद्वद्विहापि नगरावयवस्यापि द्वन्द्वस्यात्र प्रतिषेधः स्यात्, ज्ञापकात्सिद्धे, यदयं 'प्राचा ग्रामनगराणां' मिति ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति इह शास्त्रे ग्रामग्रहणे न नगरं गृह्यतइति, नैतत्सुष्ठूच्यते वक्ष्यति हि तत्र ग्रामत्वादेव सिद्धे नगरग्रहणं प्रवृत्तिभेदज्ञापनार्थं ग्रामग्रहणमङ्गविशेषणं पूर्वेषुकामशमी, नगरग्रहणं तूत्तरपदविशेषणं पूर्वपाठलिपुत्रक इति, वाहीकग्रामेभ्यश्च उदी चग्रामाच्चेत्यादौ ग्रामग्रहणेन नगरग्रहणं न स्यात्तस्मादाह । 'ग्राम इत्यत्र नगरप्रतिषेध इति' । ग्रामाश्रयस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । 'उभयतश्चेति' । ग्रामनगरात्मके उभयस्मिन्सति ग्रामाश्रय प्रतिषेध एव वक्तव्यो न पुनर्नगराश्रय प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

“लुद्रजन्तवः” ॥ लुद्रशब्दायमस्त्येव कृपणे लुद्राय पुरुष इति, अस्त्यङ्गहीने शीलहीने च 'लुद्राभ्यो वे' ति, अस्ति परिमाणापचये लुद्रा स्तन्दुलाइति, इह तु जन्तुशब्दसमभिव्याहारादन्तिमस्य ग्रहणमित्याह । 'अपचितपरिमाणं लुद्र इति' । अल्पशरीर इत्यर्थः, अपचयस्यापेक्षिकत्वादवनवस्था माभूदिति स्मृतिमुपन्यस्यति । 'लुद्रजन्तुरनस्थि स्यादिति' । यस्यास्थीनि न विद्यन्ते सौनस्थि, स्मृत्यन्तरमाह । 'अथ चेति' । लोप्तव्यं लुद्र, अर्हार्थेपि स्फायितज्वीत्यादिना रक् प्रत्ययः, यं लुद्रमानोपि न म्रियते यथा जलूका स लुद्रजन्तु यस्तु म्रियते स पापनिमित्तत्वाच्च लोदार्हः, लुद्र एव य इति व्युत्पत्तिवशादेवायं प्रसिद्ध इत्यर्थः । स्मृत्यन्तरमाह । 'शतं चेति' । प्रसृतिरञ्जलेरङ्गं येषां शतं प्रसृतौ भवति शतेनार्द्धाञ्जलिं पूर्यतइत्यर्थः । स्मृत्यन्तरमाह । 'केचिदा नकुलादपीति' । नकुलपर्यन्ता लुद्रजन्तव इत्यर्थः । 'इतरासान्तद्विरोधादिति' । अनस्यादिभिः स्मृतिभिर्ये प्रयोगा उपदर्शिता न ते सर्वं ताभिः संसृज्यन्त इत्ययमत्र विरोधः ॥

“येषां च विरोधः शाश्वतिकः” ॥ 'विरोधो वैरमिति' । न सहानवस्थानादि, ह्यायातपाक्षित्याद्यावपि प्रसङ्गात्, पूर्वसूत्राच्चानु

वृत्तेन जन्तुग्रहणेन विरोधस्य विशेषणात् जन्तूना हि विरोधो वैरमेव भवति । 'शाश्वतिको नित्य इति' । शश्वदिति त्रैकाल्यमाह, 'तत्र भव' इति कालाट्टञि तान्तादपि निपातनादिकादेश, अव्ययाना भमात्रे टिलोपाभावश्च, गोपालस्यापत्यानि गोपालय, अत्र कादाचित्को विरोध । 'चकार पुनरित्यादि' । पशुशकुनिद्वन्द्वावकाशो महाजोरभ महाजोरभा हसचक्रवाक हसचक्रवाका, विरोधिनामेकवद्भावस्यावकाश अमणब्राह्मण मार्जारमूषिकम् । अश्वमहिष काकोलूकमित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्पशुशकुनिविभाषा स्यात्, चकारादयमेव भवति ॥

“शूद्राणामनिरवसितानाम्” ॥ शूद्रशब्दोऽत्र त्रैवर्णिकव्यतिरिक्त जातिमात्रवचनो न वृषलपर्याय, निरवसितप्रतिषेधात् । 'निरवसित इति' । निरवपूर्वात्स्यते कर्मणि क्त, तत्र प्रकृत्यर्थमाह । 'निरवसान बहिष्करणमिति' । अनेकार्थत्वाद्वातूनामुपसर्गवशाद्वेति भाव । पात्राद्वहिष्कर-णमिह विवक्षितमित्याह । 'यैरिति' 'सस्कारेणापीति' । भस्मना शुध्यते कास्यमित्यादिना स्मृतिकारैरुक्तेन न शुध्यति तेन तत्र भोक्तु न लभन्तइति ततो बहिष्कृता भवन्ति ॥

“गवाश्वप्रभृतीनि च” ॥ द्वन्द्वरूपाणीत्यन्वयात्प्रभृतीनीति नपु-सकोपपत्ति, गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावान्येव पठ्यन्ते तेषामनेन साधु त्वमात्र विधीयते न त्वैकवद्भाव इत्याह । 'गवाश्वप्रभृतीनीति' । गवाश्वादीना चतुर्णाम्पशुद्वन्द्वे विभाषाया प्राप्ताया वचनम्, एवमुष्ट्रश्चरम् उष्ट्रशशमिति दर्भशरादीना तृणोलपपर्यन्ताना तृणद्वन्द्वे विभाषाया प्राप्ताया दासीदासादीना 'पुमान्स्त्रिये' त्येकशेषाभावेऽपि निपातनात्, शाटीपटीकमित्यादीनामप्राणिजातिवचनानामबहुप्रकृत्यर्थ पाठ, अन्येषा कुक्कवामनादीनामप्राप्ते वचनम् । 'यथोच्चारित द्वन्द्ववृत्तमिति' । गणे यादृश इतावडादेश पठितास्तादृशानामेव द्वन्द्ववृत्त द्वन्द्वकार्यमेक वद्भावलक्षण भवति । 'रूपान्तरेष्विति' । 'अवङ् स्फोटायनस्ये' ति विकल्पितत्वात्पदा नास्ति तदेत्यर्थ । एतेन गणपाठे रूपमेषा विवक्षित न पूर्वोत्तरप्रदनिर्द्वैशमात्रे तात्पर्यमित्युक्त भवति ॥

“विभाषा वृत्तमृगवृत्तधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराध
 रोत्तराणाम्” ॥ अत्र वृत्तादिभिः प्रत्येकं द्वन्द्वो विशेष्यते न चैको वृत्त
 शब्दो द्वन्द्वः, न च द्वयोः सहप्रयोगः, एकशेषात्, न च पर्या
 याणामपि सहप्रयोगः, ‘विरूपाणामपि समानार्थानां’ मेकशेषवचनात्,
 नापि विशेषेण सहप्रयोगो वृत्तश्च धवश्चेति, वृत्तशब्देनैवाशेषविशे
 षात्तेषां वृत्तादिशब्दप्रयोगस्य निष्फलत्वात्, कथं तर्हि गोबलीवर्द्धादित्यादौ
 सामान्यविशेषयोः सहप्रयोगः, बलीवर्द्धशब्दसनिधौ गोशब्दस्य स्त्रीगवी
 श्वेव वृत्तेर्द्वयोरपि विशेषवचनत्वादिति चेद् इहापि तर्हि धवपदसनिधौ
 वृत्तशब्दस्य तद्वृत्तिरिक्तविषयतया द्वन्द्वप्रसङ्गः, किं च वाक्येपि कथं
 सहप्रयोगः ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोऽप्यागत इति, प्राधान्यव्यापनार्थं
 मुक्तार्थस्यापि प्रयोग इति चेद् द्वन्द्वेऽपि तर्हि प्राप्नोति, तस्मादनभिधान-
 मेवाश्रयणीयं, नहि वृत्तधवमिति लोकेऽभिधानमस्ति, अतो वृत्तविशेष
 वाचिना ग्रहणम्, एव मृगादिष्वपि द्रष्टव्यम् । ‘इत्येतेषां द्वन्द्व इति’ ।
 एतेषामित्येकापि षष्ठी विशेष्यभेदाद्विद्यते, वृत्तादीञ्छकुनिपर्यन्ता-प्रत्यय-
 यवषष्ठी अश्ववडवादीन् प्रति निदुर्चरणषष्ठी, येनाप्राणिनस्तेषां ‘जाति
 रप्राणिना’ मिति नित्यसमाहारद्वन्द्वे प्राप्त उभयत्र विधीयते यो विभाषा
 प्राप्तैकवचनो द्वन्द्वः स एषा भवतीति वचनव्युत्पत्त्याश्रयणेन तेषामेव
 वृत्तादीनामन्यै सह द्वन्द्वे यथाप्राप्तं नित्यो विकल्पितो वा एकवद्भावो
 भवति ग्रीहिकुशप्लवमिति, जातिरप्राणिनामिति नित्यः, प्लवशब्दस्पर्शा
 इत्यत्राद्वयवाचित्वा ‘ज्जातिरप्राणिना’ मित्यस्यापवृत्तौ ‘चार्थे द्वन्द्वः’
 इत्युभयत्र प्राप्तो भवति, पशुयहय हस्त्यश्वादिषु परत्वात् सेनाङ्गलक्षणस्य
 नित्यविधेर्बाधनार्थं, मृगशकुनियहय किमर्थं, नह्येतेषामनेन प्रकरणेन
 नित्य एकवद्भावः प्राप्तो यद्बाधनाय विकल्पोऽभ्यनुज्ञायते, अन्यत्र प्राप्त्य-
 भावादेशामुभयत्रैव द्वन्द्व इति नियमो न सम्भवति, अथैषामेवोभयत्र
 द्वन्द्व इति नियमः स्यात्, क्व तर्ह्येषा स्यात्, न क्वचिदिति चेत्, यद्वेव
 ‘चार्थे द्वन्द्वः’ इति सामान्यलक्षणमनवकाशः स्यात् विशिष्टविधानमेव
 तदानीमाश्रयणीयं स्यात् प्राणयङ्गादीनां समाहारे दधिपयसादीनामित

रेतरयोगे वृत्तादीनामुभयत्रेति, अथैषामेवोभयत्रेयनेनान्येषामुभयत्रापि
द्वन्द्वो वायते, अन्यतरत्र तु भवत्येव, एवमपि क्लान्यत्रेति न ज्ञायते
‘सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवती’ति चानुपपन्नं स्यात् । उच्यते ।
यत्तुन्यजातीयानामेवाय विकल्पस्तत्रैव नियमं प्रवर्त्तते मृगविशेषवाचिना
मृगविशेषवाचिभिरेवोभयत्र द्वन्द्वः, अन्येस्तु सहान्यतरत्रेति, नन्वेवमपि न
ज्ञायते क्लान्यतरत्रेति, स्यादेतदेव यदुभयत्रैषा द्वन्द्व इति श्रुतं स्याद्
इह तु विभाषैकवचनो द्वन्द्व इति श्रूयते ततश्च यो विभाषाप्राप्त
एकवचनो द्वन्द्वः स मृगविशेषवाचिना मृगविशेषवाचिभिरेव नान्यैरिति
वचनव्यक्तौ व्यक्तमेव ज्ञायते अन्यैः सहेतरैतरयोगद्वन्द्व इति, अथास्या
वचनव्यक्तौ विभाषायहणं किमर्थं यावता विभाषैकैकवचनान्तो द्वन्द्वः
प्राप्तस्तत्रैतावदेवास्तु य एकवचनो द्वन्द्वः स एषामेभिरेवेति । उच्यते ।
असति विभाषायहणे वचनव्यत्यन्तरमपि सम्भाव्येत एषामेभिः सहैक
वचन एव द्वन्द्व इति यथा प्राण्यङ्गादिषु सति तु तस्य नियमस्यासम्भ
वादिभिमतो नियमः संपद्यते, एव पूर्वोपरमधरोत्तरमित्यत्रापि नियमस्व
रूपं विज्ञेयं पशुद्वन्द्व इत्येव सिद्धोऽश्ववडवयहणं प्रतिपदविधानार्थं तत्र
प्रतिपदविधानादश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे ‘पूर्ववदश्ववडवा’ वित्येत
द्वाधित्वा ‘स नपुसक’ मित्येतदेव भवति, तच्छब्देन ऐकवद्भावभाज
परामृश्य विधीयमानं नपुसकत्वमेकवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवति
पूर्ववदश्ववडवावित्येतत्तु एकवद्भावभावपक्षे प्रवर्त्तते अश्ववडवौ अश्व
वडवान् इति, एतदेवाभिप्रेत्य वृत्तिकारस्तत्र वदति अश्ववडवयोर्विभा
षैकवद्भाव उक्त इत्यादि । ‘बहुप्रकृतिरिति’ । बहुवो बहुत्वसंख्यायुक्ता
वर्त्तिपदार्थाः प्रकृतिः कारणं यस्य द्वन्द्वार्थस्य स बहुप्रकृतिः, तदर्थोभि
धार्यित्वाद् द्वन्द्वोपि बहुप्रकृतिः, नेदं स्वतन्त्रं लक्षणं स्वातन्त्र्ये नित्यं
चेद्वनस्पत्यादीनामपि एतत्सूत्रविहितं विकल्पं बाधित्वा बहुप्रकृतित्वे
नित्यं एकवद्भावः स्याद् विकल्पे फलादीनामपि जातिरप्राणिनामित्या
दिलक्षणांतरणं प्राप्तं नित्यमेकवद्भावं बाधित्वा बहुप्रकृतित्वे विकल्प
स्यात्, अतो लक्षणान्तरस्य शेषोयन्त्रापि यदि विभाषा वृत्तेत्यत्र पठितं

त्वादस्यैव शेषत्व स्यात्ततो वनस्पत्यादिष्वबहुप्रकृतित्वे एतद्विकल्पाभावेऽपि जातिरप्राणिनामिति नित्यो विधि स्यात्, फलादिषु तु न दोषः, एतद्विकल्प प्राप्यभावाल्लक्षणांतरप्राप्तेरेव नियमनात्समात्सर्येणैव प्रकरणस्यार्थशेष स्मदेतदाह । 'एषा बहुप्रकृतिरेवेति' । एषा फलादीना द्वन्द्वोनेन लक्षणा न्तरेण वा एकवद्वन् बहुप्रकृतिरेवैकवद्ववतीत्यर्थः । 'बदरामलके इति' । अत्र 'जातिरप्राणिना' मिति न भवति । 'रथिकाश्वारोहाविति' । अत्र सेनाङ्गलक्षणः । 'प्लवत्यशोधाविति' । अत्राय विकल्पो 'जातिरप्राणिना' नित्यश्च न भवति, अवनस्पतीना तु वृक्षविशेषाणामबहुप्रकृतित्वेऽप्यय विकल्पो भवत्येव आम्रपलाश आम्रपलाशौ, अन्ये तु वनस्पतिग्रहणं वृक्ष मात्रोपलक्षणं मन्यन्ते । 'रुक्पृषतौ हसचक्रवाकाविति' । अत्राप्यस्य विकल्पस्याभावः । 'यूकालिप्ते इति' । 'क्षुद्रजन्तव' इत्यस्याभावः, ब्रीहियवौ कुशकाशावित्यत्र तूभयोः ॥

“विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि” ॥ ‘परस्परविरुद्धमिति’ । सहानवस्थानादिलक्षणे विरोधः, विप्रतिषिद्धानामित्यादिमूत्रे तु तद्वाच्यवयवत्वाद् द्वन्द्वरूपमेव तथोक्तमिति भावः । ‘अद्वयवाचिनामिति’ । एतेनाधिकरणशब्दो द्रव्ये वर्तते नाधारइति दर्शयति नहि द्वन्द्वावयवानामाधारे वृत्तिः सम्भवति, विभक्त्यर्थत्वादाधारस्येति भावः । अयमपि नियमार्थं प्रारम्भः, नियमस्वरूपं च य एकवचनो द्वन्द्वो विभाषाप्राप्तः स यदि विप्रतिषिद्धवाचिना भवत्यद्वयवाचिनामेव, द्रव्यवाचिना स्थित-रेतरयोग इति ॥

“न दधिपयश्चादीनि” ॥ ‘यथायथमिति’ । व्यञ्जनत्वाद्विकल्पस्य प्राप्तिस्तत्रादितस्त्रिषु, पूर्वसूत्रविकल्पस्य शुक्लकृष्णाविति न स्थिह, यद्येव प्रतिषिद्धेस्मिन्विकल्पे जातिलक्षणे नित्यं स्यादेकवद्वाचः, परिहारोत्र वक्ष्यते स्त्रिया यदुक्तं तवेति यथा षट्स्वभिधास्यते तथात्राप्येकवद्वाचमात्रमेव निबध्यते । किं च ब्रह्मप्रजापत्यादिष्वत्र पठितेषु समाहारं द्वन्द्वनिबन्धमुखेनेतरैतरयोगद्वन्द्वो व्यवस्थाप्यते तत्साहचर्यादेतेष्वपि चतुर्षु तदैव युक्तम् ॥

“अधिकरणैतावत्त्वे च” ॥ वृत्तिर्वर्त समस सोऽस्यास्तीति समासाद्यवभूत वर्त्तिपद तस्यार्थोधिकरणमित्युच्यते, कथं पुनस्तदधिकरणमित्याह । ‘स हीति’ । नियमस्य चात्र प्रतिषेध प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेति नियमो वर्त्तिपदार्थस्येयत्ताया गम्यमानाया न भवतीति न पुन पूर्वसूत्रवत्समाहारेद्वन्द्वस्य प्रतिषेध, यद्येव प्रतिषिद्धेऽपि नियमे दशदन्तोष्ठा इत्यधिकरणैतावत्त्वेऽपि ‘चार्थे द्वन्द्व’ इत्यनेन समाहारेण द्वन्द्व स्यादेव, ये चात्र प्रकरणे ऽसङ्कीर्त्तितास्तेषु नियमस्याप्रसङ्गादसत्यस्मिन्प्रतिषेधे ‘चार्थे द्वन्द्व’ इत्यनेन समाहारे द्वन्द्व स्यादेव दशब्राह्मणसंज्ञाया इति, अतः प्रकृतानामन्येषां च सर्वेषामेकवचनो द्वन्द्वो न भवति, अधिकरणैतावत्त्वइति समाहारद्वन्द्व एव प्रतिषेध्य । उच्यते । अधिकरणं वर्त्तिपदार्थ इत्युक्तं, न च समाहारद्वन्द्वे वर्त्तिपदार्थस्यैतावत्त्व शक्यं प्रतिपादयितुं दशादिशब्दप्रयोगेऽपि हि तस्यैव द्वन्द्वार्थस्य समाहारस्य सङ्ख्याविशेषो ऽवगम्यते न वर्त्तिपदार्थस्य यथा द्विगौ दशपञ्चमूल्यइति, अतो वर्त्तिपदार्थस्य सङ्ख्याविशेष प्रतिपादयिष्यता ऽवश्यमितरेतरयोग द्वन्द्वो विधेय इति दशब्राह्मणसंज्ञाया इत्यादौ तावददोषः, यद्येवमनेनैव न्यायेन दशदन्तोष्ठा इत्यादावपि समाहारद्वन्द्वो न भविष्यतीति नार्थं प्रतिषेधेन, मैवम् । असत्यस्मिन्प्रतिषेधे प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेति नियमादितरेतरयोगद्वन्द्वो न स्यात्, न च समाहारद्वन्द्वे दशादिप्रयोगेऽपि वर्त्तिपदार्थस्य सङ्ख्याविशेष प्रतिपादयितुं शक्य इति अधिकरणैतावत्त्वे प्रतिपादयिष्यते द्वन्द्व एव न स्यादित्याख्य प्रतिषेध । ‘दशदन्तोष्ठा इति’ । अत्र दशशब्दस्य प्रत्येक सम्बन्धाद्वर्त्तिपदार्थस्येयता गम्यते, समुदायसम्बन्धेऽपि दन्तोष्ठात्मकवर्त्तिपदार्थगतैव सङ्ख्या ॥

“विभाषा सामीप्ये” ॥ अधिकरणैतावत्त्वइत्यधिकारात्समीपकपक्षेऽस्मिन्निति गम्यते, वृत्तौ त्वर्थमात्रं दर्शितम् । ‘अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपइति’ । अत्र च भावप्रधानं समीपशब्दः, अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छिन्नावित्यर्थः । अत्र विस्पष्ट एव नियमस्य प्रतिषेधः, नहि विभाषा समाहारद्वन्द्व प्रतिषेध्य । ‘अव्ययीभावो विहित इति’ ।

अव्यय विभक्तीत्यादिना । यद्व्ययं सङ्ख्ययेति नास्ति, सङ्ख्ययापि तु भवत्येव । 'बहुव्रीहिरिति' । सङ्ख्ययाव्ययासन्नेत्यादिना । तत्रैकवद्भाव पक्षे ऽव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यत इति एकार्थस्यैकार्थ इति भावः, ऐकार्थञ्च तस्य सामीप्यप्रधानत्वात्, यद्व्ययीभावोऽव्ययत्वाच्च सङ्ख्यस्तथापि भेदाभावरूपमैकार्थ्यमस्त्येव सामानाधिकरण्यं च सामीप्यतद्वृत्तोरभेदाश्रयेण प्रतिपाद्यम्, अधिकरणैतावत्त्वमपि समाहारसमाहारिणोर्भेदाविवक्षयैवोपपाद्यम् । 'इतरत्र बहुव्रीहिरिति' । बहुर्थस्य बहुर्थे इति भावः । बहुर्थत्वं च तस्य समीप्यप्रधानत्वात् । ननु द्वन्द्वार्थस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्याप्येकवचनता सिद्धा किमेतया क्लृप्तकल्पनया । उच्यते । अव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगे तस्याव्ययत्वादुक्तत्वाभावादुक्तवचनं न स्यात्, सत्यपि वा तस्मिन्भावो कृते उपदशा इति न स्यात्, बहुव्रीहेरेव चानुप्रयोगे उपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्याद्, उपदशस्याणिपादस्येति चेष्यते ऽतो यथोक्तमेव साधीय ॥

“स नपुसकम्” ॥ परवलिङ्गतापवादो योगः, सयहण्यवहितस्य द्विगोरपि यथा स्याद् अन्यथा ऽव्यवहितस्य द्वन्द्वस्यैव स्यात्, नैतदस्ति । एकवचनमित्येतावन्मात्रमेवापेक्षिष्यामहे नैकवचनविशेषं द्वन्द्वम्, एव तर्हि योत्र प्रकरणे ऽसङ्कीर्तितं समाहारद्वन्द्वस्तस्यापि यथा स्यात्, अन्यथा प्रकृतस्यैव द्वन्द्वस्य द्विगोश्च स्यात् । ननु प्रकरणमपि नापेक्षिष्यते, यद्व्ययमेकसङ्ख्य इत्यादावेकार्थस्य स्यात्, अतो ऽव्ययापेक्ष्य प्रकरणं तस्मिन्वापेक्ष्यमाणे प्राण्यङ्गादिसम्बन्धादिरूपेण द्वन्द्वं प्रकृतं इति तस्यैव स्यात्, स इत्येतस्मिन्स्तु सति अपेक्ष्यमाणेपि प्रकरणे प्राण्यङ्गादिसम्बन्धपरित्यागेन योत्र प्रकरणे सङ्कीर्तितो द्वन्द्वो द्विगुश्च स नपुसकमिति सर्वस्य समाहारद्वन्द्वस्य नपुसकत्वं लभ्यते, एकादौ चातिप्रसङ्गो न भवति । तथा च 'युवोरनाका' वित्यादावुच्यते युवोरिति समाहारद्वन्द्वे स नपुसकप्रसङ्गः, अतो यावान्कश्च न समाहारद्वन्द्वं प्राण्यङ्गादिसम्बन्धी अन्यो वा सर्वस्यास्य नपुसकत्वं विधियत इति सिद्धम् । 'अकारान्तोत्तरपद इति' । अत्रात इत्यधिकारे 'द्विगो' रिति ङीष्विधानं लिङ्गम् । 'पञ्च

खट्वीति । स्त्रीत्वपक्षे उपसर्जनह्रस्वत्वम्, । 'अनो नलोपश्चेति' । 'उत्तर पदत्वे चापदादिविधा' धिति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्पदत्वाभावाच्चलोपव चनम् । 'पात्रादिभ्य इति' । तादर्थ्येणा चतुर्थी पात्राद्यन्ताना द्विगूना सिद्ध्यइत्यर्थः । पात्रादिराकृतिगण ॥

'अव्ययीभ'वश्च" ॥ 'पूर्वपदार्थप्रधानस्येति' । अधिस्त्रीत्यादौ पूर्वपदार्थस्यालिङ्गत्वादलिङ्गत्वैव प्राप्नोति । 'अन्यपदार्थप्रधानस्येति' । उन्मत्तगङ्गमित्यादे । 'पुण्याहमिति' । कर्मधारये 'राजाह सविभ्य ष्टच्' । 'रात्राह्राहा पुसी' त्यस्यापवाद । 'सुदिनमिति' । सुदिनशब्द प्रशस्तवचन । सुदिनासु समासु कार्यमेतदिति यथा । 'त्रिपथमिति' । षष्ठीसमास । द्विगो पात्रादित्वात्सिद्धम्, विरूप पन्था विपथम्, प्रादि समास । क्रियाविशेषणाना चेति' । क्रियाद्वारेण स्त्रीलिङ्गत्वे प्राप्ते वचनम् ॥

"तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारय" ॥ असन्देहार्थं नञ्कर्मधारयस्तत्पुरुष इत्यन्यासादनञ्कर्मधारय इति पदच्छेदः । अत्र कर्मधारयशब्दो भावप्रधानः, नञ्च कर्मधारयश्च नञ्कर्मधारयौ तौ न विद्येते यस्मिस्तत्पुरुषे सो ऽनञ्कर्मधारय इति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे त्वस्मिन्नञ्मात्रस्य तत्पुरुषस्याभावात्तद्व्युक्ततत्पुरुषो नञ्शब्देन लक्षणीयः स्यात्, लिङ्गवचनयोश्चान्यतरस्य व्यत्ययो वाच्यः स्यात्, अतो बहुव्रीहिरेव न्याय्यः, वृत्तौ वस्तुमात्रं दर्शितं 'नञ्मास कर्मधारय च वृत्तयित्वेति' । 'विभाषा सेनेति' । अनन्तरेषु सूत्रेष्वस्य नातीवोपयोगः, सञ्ज्ञाया कन्येत्यत्र तावदनादि सञ्ज्ञा गृह्यते न वा तत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वा उशीनरेषु सञ्ज्ञास्ति, उपज्ञोपक्रममित्यत्रापि षष्ठा तत्पुरुषाद्विना तदादित्वासम्प्रत्ययः । 'ह्याया बाहुल्य' इत्यत्रापि पूर्वपदार्थधर्मा बाहुल्यं षष्ठीतत्पुरुषमन्तरेण न गम्यते । सभाराजेत्यत्र तु राजामनुष्यपूर्वति वचनाच्चञ्समासस्य कर्मधारयस्य च सभान्तस्याप्रसङ्गः । द्वन्द्वस्य तु प्राप्नोति ईश्वरश्च सभा च ईश्वरसभे इति, अतस्तत्रापि तत्पुरुष इत्यस्याशस्योपयोगोऽस्त्येव, 'अशाला चे'त्यत्र समूहवचनं सभाशब्दः समूहस्य च समूहपेता

स्फुटतरेति षष्ठीतत्पुरुषस्यैव भविष्यति नान्यस्य, ब्राह्मणश्च सभा च ब्राह्मणसभे असभा परमसभेति, अतो विभाषा सेनेत्यत्रैवास्य साक्षादुपयोग इति भावः ॥

“सञ्ज्ञाया कन्योशीनरेषु” ॥ ‘तत्पुरुषस्य कन्यया विशेषणान्त-
दन्तविधिरित्याह’ । ‘कन्यान्तस्तत्पुरुष इति’ । ‘सौशमिकन्यमिति’ ।
सुशमस्यापत्यानि सौशमयः ॥

“उपज्ञोपक्रम तदाद्याचिख्यासायाम्” ॥ ‘उपज्ञायतइत्युपज्ञेति’ ।
कर्मण्यया ‘तश्चोपसग’ इत्यङ् प्रत्ययः । उपक्रम्यतइत्युपक्रम इति कर्म-
ण्येष घञ् । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः । उपज्ञा चोपक्रमश्चेति
समाहारद्वन्द्वः । ‘तदन्तस्तत्पुरुष इति’ । सूत्रे तूपज्ञोपक्रम तत्पुरुषरूप
मित्येव सामानाधिकरण्येन विशेषण, तयोरुपज्ञोपक्रमयोरित्यादेर्विशरण,
‘यदीति’ । आदि प्राथम्यम् । ‘पाणिन्युपज्ञमिति’ । कर्तरि षष्ठा
समासः । पूर्वाणि व्याकरणान्यदातनादिकालपरिभाषायुक्तानि तद्वहित
तु व्याकरण पाणिनिप्रभृतिप्रवृत्तमित्यस्ति तदादित्वस्याख्यानम् । ‘व्याङ्मु-
पज्ञमिति’ । अङो वृश्चिकलाङ्गल, तेन च तैत्तय लट्यते, विगताङो
व्यङ्, तस्यापत्य व्याङ्गिराचार्यः । स्वागतादिपाठाच्च व्याख्यामित्येष
विधिर्न भवति । दुषिति सङ्केतशब्दः, यथात्र वृत्कारण, नन्दो राजा ।
मानानि प्रस्थादीनि । वाल्मीकिश्लोका इति षष्ठीसमासः । अस्यत्र
तदादित्वस्याचिख्यासा, वाल्मीकि प्रथमं श्लोकप्रबन्धं ददर्शति प्रसिद्धे ।
देवदत्तो यज्ञदत्तेनोपज्ञायते यज्ञदत्तेनोपक्रम्यतइति क्रियासम्बन्धमात्र
मत्र विवक्षितम् ॥

“ह्याया बाहुल्ये” ॥ ‘पूर्वपदार्थधर्मे बाहुल्यमिति’ । कथम्,
बाहुल्यइतिनिमित्तसप्तमी, । बाहुल्ये सति या ह्याया तद्वाची यश्चा-
याशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुष इति सूत्रे उत्तरान्वयः । तत्र कस्य बाहुल्यमित्य
पेक्षायामावारकद्रव्यनिमित्तकत्वाच्छायायास्तद्बाहुल्यइति गम्यते । तेन
यानि बहूनि सम्भूयोपलम्भयोग्यामुपजीव्या वा ह्यायामारभन्ते तेष्वय
विधिः ॥

“सभाराजामनुष्यपूर्वा” ॥ इह सभाशब्द शालावचन । ‘इह कस्मात् भवतीति’ । स्व रूपमिति वचनादिहैव भवितु युक्तमिति प्रश्न । ‘पर्यायवचनस्यैवेति’ । न स्वरूपस्य नापि विशेषाणा चन्द्रगुप्तादीनामित्यर्थ । एतदेवाप्तोक्तेन द्रढयति । ‘तदुक्तमिति’ । कथ पुनरेतल्लभ्यते । द्वावन्न नञौ अराजपूर्वा अमनुष्यपूर्वा चेति, तत्र नञिवयुक्तन्यायेन राजशब्दसदृशा पर्याया एव गृह्यन्ते, अमनुष्यशब्दो रुढिरूपेणेति । कथ तर्ह्यमनुष्यकर्तृके चेत्यत्र पितृघ्न घृतमित्युदाहरिष्यते । व्याख्यानात्तत्र मनुष्यादन्यमात्रस्य ग्रहण न रुढिरित्यर्थ ॥

‘अशाला च’ ॥ सभाशब्दोय शालावचन सङ्ख्यवचनश्च, तत्र शालाप्रतिषेधादितरस्य ग्रहणमित्याह । ‘सङ्ख्यातवचनइत्यादि’ । तत्र पूर्वसूत्रेण राजामनुष्यपूर्वत्वे शालावचनस्यापि भाविष्यति अशालावचनस्य त्वनेन राजामनुष्यपूर्वत्वाभावेपीति ॥

“विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्” ॥ तत्पुरुष इति प्रकृत षष्ठीबहुवचनान्त विपरिणाम्यते, नपुसकमिति च भावप्रधान सपदान्ते, सेनादन्ताना तत्पुरुषाणा नपुसकत्वमित्युत्तरार्थ । वृत्तौ तु वस्तुमात्र दर्शितम् । यद्वा प्रथमास्थाने षष्ठी । ‘कुड्यच्छायमिति’ । बाहुल्याभावे ऽनेन विकल्प, बाहुल्ये नित्यार्थे छायाबाहुल्यइत्युक्तम् । ‘श्वनिशमिति’ । यस्या निशाया श्वान उपवसन्ति सा श्वनिशमित्युच्यते । सा पुन कृष्णचतुर्वर्गी तस्या हि श्वान उपवसन्तीति प्रसिद्धि ॥

“परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो” ॥ किमर्थमिदम्, इह द्वन्द्वे चीणि दर्शनानि । अवयवार्था एवापेक्षितपरस्पर द्वन्द्वार्था न तु तद्व्यतिरिक्त समुदायो नामेत्येकम् । अवयवार्थव्यतिरिक्त एव समुदायो द्वन्द्वार्थ, स चावयवल्लिङ्गेन लिङ्गवानिति द्वितीय, स एव स्वय लिङ्ग शून्य इति तृतीयम् । तत्र पूर्वके दर्शनद्वये विभिन्नलिङ्गावयवद्वन्द्वे युगपदुभयलिङ्गतानुपपत्त प्रयत्नेण लिङ्गद्वयप्रसङ्गे परस्यैव लिङ्ग भवतीति नियमार्थ भवति । तृतीये तु समासार्थस्यालिङ्गस्य परवल्लिङ्गता भवतीति विध्यर्थ । तत्पुरुषोपि द्विविध, पूर्वपदार्थप्रधानो ऽर्धपिप्पा

त्यादि, उत्तरपदार्थप्रधानो राजकुमार्यादि, तत्रोत्तरपदार्थप्रधाने प्राधा
न्यादेव परवल्लिङ्गस्य सिद्धत्वात्पूर्वपदार्थप्रधाने विधयर्थे भवति, तत्र
वृत्तिकारेण विधिपक्ष आश्रितस्तदाह। 'परस्य यल्लिङ्गं तद्वचनीति'। एव
हि सूत्रस्यैकरूपा वचनव्यक्तिर्भवति, इतरथा तत्पुरुषे विधिरूपा द्वन्द्वे
नियमरूपेति वचनव्यक्तिभेदः स्यादिति भावः। 'द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य
वेति'। एतेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठीयमिति दर्शयति। सप्तम्या
त्वयमर्थो भवति द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्पर तद्वल्लिङ्गं भवतीति। तत्र
कार्यिणोनुपादानात्परशब्दस्य च सम्बन्धिशब्दत्वात्तदात्तितस्य पूर्वपदस्य
लिङ्गविधिर्भवति। यद्वा द्वन्द्वे तत्पुरुषे च विषये परस्यैव लिङ्गं भवती
त्युत्तरार्थः। तत्रापि पूर्वपदस्यैव लिङ्गविधिः। अत्र पक्षे मयूरीकुक्कुटावि
त्यत्रोत्तरपदार्थलिङ्गे पूर्वपदार्थस्यातिदिष्टे स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः प्राप्नोति।
कुक्कुटमयूरौ राजकुमारी अर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदे स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः।
किं पुनरस्मिन्पक्षे किं चिदिष्टं सिध्यति आहोस्विद्वोषान्तमेव, सिध्य
तीत्याह। 'इह पूर्वकाय, अर्धद्रोण इति'। यत्र पूर्वपदं नपुंसकमुत्तरपदं च
पुलिङ्गं तत्र परस्य लिङ्गे पूर्वस्यातिदिष्टे समासस्यापि तदेव भवति, न
च पूर्ववदिह किं चिदनिष्टमापद्यते। द्वन्द्वेऽपि पूर्वके दर्शनद्वये गुणक
र्मणी द्रव्यगुणावित्यादौ यत्र पुनपुसकाभ्यां भिन्नलिङ्गे पूर्वोत्तरपदे यत्र
वा ऽवर्णान्त स्त्रीप्रत्ययान्त वा यदं न भवति गतिस्थाने योषित्पुरुषौ
तितिरिबलाके इति तत्रोत्तरपदार्थलिङ्गे पूर्वपदार्थस्यातिदिष्टे द्वन्द्वस्य
पर्यायेण द्वयोरपि लिङ्गं प्रवृत्तंऽपि सर्वमिष्टं सिध्यति, पूर्ववदेव न किं
चिदनिष्टमापद्यते। अतिरिक्तो द्वन्द्वार्थः स्वयं लिङ्गशून्य इत्यत्र तु पक्षे
द्वन्द्वार्थस्यालिङ्गत्वं तदवश्यमेवेति दोषान्तमेव। 'द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य
वेति'। द्वन्द्वार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य चेत्यर्थः। तेनानुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गं
भवति। यदि तर्हि षष्ठाश्रयणेन समासार्थस्य परवल्लिङ्गमिति दिश्यते
'पूर्ववदश्ववडवा'वित्यत्रापि पूर्वपदार्थलिङ्गं समासार्थेति दिश्येत ततश्चो
त्तरपदार्थस्य स्त्रीत्वस्थितमेवेति टापः श्रवणप्रसङ्गः। सप्तमीपक्षे तु 'पूर्व
वदश्ववडवा'वित्यत्रापि पूर्वपदार्थलिङ्गमुत्तरपदार्थस्यातिदिश्यत इति वद

वाशब्दस्य पुस्त्वातिदेशात् स्त्रीत्वाभावे टापो निवृत्तिरिति सिध्यति । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनं, न ताव 'त्पूर्ववदश्ववड्वा' इति निपातनमाश्रयितुमुचितं, वचनान्तरे ऽनतिदेशप्रसङ्गाद् अश्ववड्वान् अश्ववड् वैरिति । एव तर्ह्यश्ववड्पूर्वापराधरोत्तराणामित्यत्र टापोनुच्चारणाच्च निपातनादश्ववड्वाद्योर्द्वन्द्वे टाप्तिवतिष्यते । अपर आह । 'चार्थे द्वन्द्वे' इत्यत्रानेकमित्यधिकारात्सर्वेषामेव वर्तिष्यदार्थानां प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वा 'द्वोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'ति ह्रस्वत्वमिति भविष्यति, इहापि तर्हि प्रप्नोति कुक्कुटमयूर्याविति, अस्तु, का रूपसिद्धिः, परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्था, कार्यं, लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययार्थश्च तन्त्रेणैकशेषेण बोध्यते तद्वयमर्थो भवति द्वन्द्वार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य परस्यैव लिङ्गं भवति तदभिधायी प्रत्ययश्च परस्यैव भवति ताभ्यामिति । तत्र च यत्र द्वयगुणौ गुणकर्मणौ अर्द्धद्वेणे इत्यादौ लिङ्गाभिधायी प्रत्ययो न सम्भवति तत्रार्थ एवातिदिश्यते उभयसम्भवे तूभयं यथा कुक्कुटमयूर्याविति, ततश्चौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वेऽतिदेशिकस्य अर्थो भविष्यति, तस्य चानुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाप्रातिपदिकत्वात्पुनर्ह्रस्वत्वाभावः, इह तर्हि दत्तागार्यायण्यौ दत्ताकारौषगन्ध इति ह्रस्वत्वे कृते समासात्पुनः प्लब्धौ प्राप्तः, स्ता, 'भस्याठे तद्धित' इति पूर्वोत्पन्नयोर्निवृत्तिर्भावयति । यत्र तर्हि पुत्रद्वयो नास्ति अभत्वाद् यथा दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती इति तत्र द्वयो स्त्रीप्रत्यययो अवयवप्रसङ्गः, तस्मादुपसर्जनह्रस्वत्वमद्वन्द्वे न भवति । अन्वर्थो ह्युपसर्जनसज्ञा ऽप्रधानस्य विधीयते, द्वन्द्वे चावयवार्थानामेव कार्योन्वयादप्रधान्याभावः । परवल्लिङ्गमिति चार्थ एवातिदिश्यते ऽश्ववड्वाविति च निपातनावित्येतदेव सम्प्रति । 'द्विगुप्राप्तापञ्चेत्यादि' । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यस्तत्पुरुषग्रहणं न करिष्यते परवल्लिङ्गमद्वन्द्वस्मेत्येव, कथं पूर्वकायः अर्धेपिप्लीति, एकदेशिसमासो नास्ति, कर्मधारय एवात्र भविष्यति पूर्वश्चासौ कायश्च अर्धे चासौ पिप्लीति । पूर्वोदयः शब्दा एकदेशे वर्तन्ते कायादयस्तु समुदाये कथमेवा सामानाधिकरण्यम्, अवयवेन समुदायोपचारात् । तदेव

कर्मधारये कृते प्राधान्यादेवोत्तरपदार्थस्य लिङ्ग भविष्यति नार्थस्तत्पुरुष ग्रहणेन नाप्येकदेशिसमासेन, षष्ठीसमानप्रसङ्ग इति चेत्तद्वृत्त्यादनभिधावाच्च । तत्रैतत्स्यात् । यद्यपि पूर्वकाय इत्यादीनि रूपाणि कर्मधारयेणापि सिध्यन्ति तथापि मुख्यार्थवृत्तिषु कायादिशब्देषु यथा पूर्वकायस्येत्येवमादि वाक्य भवति तथा कायपूर्व इत्यादि षष्ठीसमासोपि स्याद् अतस्तच्चित्तये एकदेशिसमास आरब्ध इति तच्च नैवम्, इष्टत्वादनभिधानाच्च । तत्र तावद् द्वितीयतृतीयेत्यत्रान्यतरस्याग्रहणात्सूत्रकारस्य षष्ठीसमास इष्टो भिन्नाद्वितीयमिति, 'अद्वै नपुसक' मित्यत्रापि भाष्यकार आह इष्यतेऽत्र षष्ठी समासोपि तद्यथा उपपार्थ मया भक्षितमिति, अस्ति च पैङ्गले सूत्रे प्रयोग स्वराद्वै चार्थाधर्ममिति । पूर्वा परेत्यत्र त्वनभिधानात् षष्ठी समासो न भविष्यति ॥

“पूर्ववदश्ववहवौ” ॥ ‘अश्ववहवयोरिति’ । विभाषा वृत्तेत्यत्र पशुद्वन्द्व इत्येव सिद्धेश्ववहवग्रहण प्रतिपदविधानार्थं, तत्र प्रतिपदविधानादश्ववहवमित्येकवद्भावपक्षे इमं विधि बाधित्वा ‘स नपुसक’ मित्येतदेव भवति, तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाज परामृश्य विधीयमान नपुसकत्वमप्येकवद्भाववदेव प्रतिपदविहित भवति, यस्तु पूर्ववदित्यतिदेशे स एकवद्भावाभावपक्षे चरितार्थं, तदाह । ‘तत्रैकवद्भावादप्यत्रेति’ । ‘न निपातनमिति’ । निपातने हि पूर्ववदिति वचनमनर्थकम् अश्ववहवावित्येव ब्रूयात् तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘तत्रेति’ । ‘अतन्त्र’ मप्रधानमविवक्षितमित्यर्थः । निपातने तु तद्विवक्षितं स्याद् यथोच्चारितरूपविषयत्वाच्चिपातस्य ॥

“हेमन्तशिशिरावहोरात्रे चच्छन्दसि” ॥ ‘हेमन्तशिशिराविति’ । अत्र नपुसकत्व प्राप्त शिशिरशब्दस्य नपुसकत्वात् । केचित्तु हेमन्त शिशिरोऽस्त्रयामित्युभयलिङ्गं मन्यन्ते तेषामत्र हेमन्तशिशिरावित्यनर्थकम् । ‘अहोरात्रे इति’ । अत्र ‘रात्राद्वाहा पुसी’ति पुंस्त्वप्राप्तम् । ‘लिङ्गव्यत्यय उक्त इति’ । ‘व्यत्ययो बहुल’ मित्यनेन ॥

“राजाद्वाहा पुसि” ॥ ‘इत्येते पुसि भाष्यन्त इति’ । के चिद्वाहु । राजादीनामेवानेन पुस्त्व विधीयते तदन्तस्य तु परवल्लिङ्गमि-
त्येव सिद्धमिति, एव तु समाहारे ‘स नपुमक’ मित्येतदेव स्यात् परवल्लि-
ङ्गापवादत्वात्तस्य, तस्माद्वागदन्तस्य समासस्यैवेद लिङ्गवैधान युक्तम्,
एव हि समाहारेण परत्वाद्विदमेव प्रवर्तते । इत्येते पुसि भाष्यन्त
इत्यत्र त्वेनदन्ता इत्यर्थो द्रष्टव्य । ‘त्रिरात्र इति’ । समाहारे द्विगु, अह
सर्वैकदेशेऽप्येव समासान्त । ‘पूर्वाद्वा इति’ । अह पूर्वा भाग, एकदेशिस
मास । ‘राजाह सखिभ्यष्टच्’ । ‘अहोह एतेभ्य’ इत्यहोदेश ‘अहो
ऽदन्ता’ इति शास्त्रम् । ‘द्वह इति’ । ‘न सख्याऽदे समाहार’ इत्यहो-
देशाभाव, ‘अहृष्टखोरेवे’ ति टिलोप । ‘अनुवाकादय पु णीति’ । वाक्य
विशेषस्य ता सज्ञा कर्मणि घञन्ता इति नपुमकत्वे प्राप्ते वचनम् ॥

“अपथ नपुमकम्” ॥ ‘पथ सख्याव्ययादे’ रित्यस्यापरकालभा-
वित्वाद्गम्यारम्भ । ‘अपथमिति’ । ‘पथो विभाषे’ ति यदा समासा-
न्तप्रतिषेधो न भवति तदपूर्वरन्ध्ररित्यकार समासान्त । समासान्तनिर्दे-
शाच्च तदभावपक्षे पुस्त्वमेव भवत्यप्रत्या इति । ‘तत्पुरुष इति वर्तते
इति’ । एतदर्थमेव ‘स नपुमक’ मित्यस्यानन्तर न कृतम् ॥

“अर्धर्चा पुसि च” ॥ साहचर्याच्छत्रिन्यायेन कार्पाषाणादीना-
मप्यर्धर्चशब्देन ग्रहणमित्याह । ‘अर्धर्चादय इति’ । बहुवचनमत्र प्रमा-
णम् । शब्दरूपाश्रया चेय द्विलिङ्गतेति । अस्मिच्छब्दरूपे लिङ्गद्वय भव-
तीत्येतावदत्र विवक्षितं न पुनरस्य शब्दस्य यावानर्थस्तत्र सर्वत्र लिङ्गद्वय
भवतीत्येवमपीत्यर्थः । किमेव सति सिद्ध भवतीत्याह । ‘क्व चिदिति’ ।
अर्थभेदेन व्यवस्थयापि भवत्तिलिङ्गद्वय तत्रैव शब्दे सप्रवृत्तमिति भावः ।
अत्रोदाहरणमाह । ‘यथेति’ । ‘शङ्ख पद्मश्च विज्ञेयौ धनदस्य महानिधी’ ।
‘क्रियाशब्दस्येति’ । तद्वया, भूत काण्डभूता शाला भूतो घट इति ।
‘योगिकस्याभिधेयवल्लिङ्गमिति’ । यद्यपि लवणवृत्तेरपि सैन्धवशब्दस्य
योगोपि निमित्त तथापि रुढिशक्तिरपि तत्र निमित्तम्, अतो योगिक-
स्येति केवलयोगनिमित्तस्येत्यर्थः । ‘अभिधेयवल्लिङ्गमिति’ । यथा

सिन्धौ भव सैन्धव जल सैन्धवो मत्स्य सैन्धवी शफरीति । 'उत्कर्षे पुल्लिङ्ग इति' । चन्दनसार खदिरसार इति । 'धर्म इत्यपूर्वं पुल्लिङ्ग इति' । यागादिक्रियाजन्य स्वर्गादिफलानुगुण कतर्युत्पन्न सस्कारविशेषो ऽपूर्वम् । भाट्टास्त्वपूर्वसाधने ग्रामादावेव धर्मशब्द पुल्लिङ्गमन्यन्ते । "चोदनालक्षणार्था धर्मः," द्वयक्रियागुणादीना धर्मत्व स्थापयिष्यते इति । शाबरेष्युक्त यो यागमनुतिष्ठति त धार्मिक इत्याचक्षतइति ॥

"इदमेान्वादेशे ऽनुदात्तस्तृतीयादौ" ॥ 'अन्वादेशो ऽनुकथनमिति' । शब्दार्थकथनमेतत्, यादृशस्वच्चाभिप्रेतस्तादृश पश्चादुच्यति । 'आभ्या क्वाच्चाभ्यामिति' । आदेश एव । 'अथो आभ्यामिति' । एषोन्वादेशः । अथाशब्देन चात्रान्वादेशो ऽभिप्रेत्यते । ननु तृतीयादावयमादेशस्तत्र च टायामेसि चैनादेशो वक्ष्यते ऽन्या सर्वा हलादयस्तत्र हलि लोपेनैवाभ्यामित्यादिरूप सिद्धु नार्थ आदेशवचनेन, तत्राह । 'आदेशवचनमिति' । अज्ञातादर्थविवक्षायामकचि कृते 'हलि लोप' इत्यत्रा 'नायक' इत्यतोक्क इत्यधिकारादिद्रूपलोपो न स्यात्, सत्यपि च तस्मिन्नाभ्यामित्यादि रूप व सिद्धोत्, तस्मात्साकच्कार्थमादेशवचन, साकच्कार्थं चास्मिन् शिष्कारण सर्वोदेशार्थम् । न वान्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् । यदि ह्ययमन्यस्य विकार स्मादुचनमिदमनर्थक स्यात् त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धे । अर्थवद्वादेशप्रतिषेधार्थम् । अन्यस्यापि विकारवचनमर्थवदेव, येन्यआदेशा आभ्यामित्यादौ दाघादयस्ते माभूवन्नित्यकारस्य व्यकारवचन स्याद्वथा 'मो राजि सम क्वा' इति मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् । ननु च कृते ऽप्यकचि अनेनादेशे सत्याभ्यामित्यादिरूपस्य साधारण्यादज्ञातादर्थगति प्रकरणाधीना, यद्येवमनुत्पत्तिरेवाकचोस्तु प्रकरणादिनैवाज्ञातादर्थं प्रतिपत्स्यते ऽतो ऽनुदात्तत्वमेव विधेयतादेशः, उच्यते । असत्यादेशे प्रकरणादिकमन्तरेणाकचैव कश्चिदज्ञातादिकं प्रतिपादयेत्, त्रैव प्रतिपीपददित्यादेशवचनम् । उत्तरार्थं च । अन्नुदात्तवचन किमर्थं, यावतोहिदम्पदादीति त्रिभक्तेरुदात्तत्व शेषनिष्ठा तेनैव सिद्धम्, अनुदात्तवचन विभक्त्यन्तस्य अनुदात्तार्थम्, शेषनिष्ठातेव

हि प्रकृतेरेवानुदात्तत्वं सिद्ध्यति । कथं पुनरिदमस्तृतीयादावशादेर्भा
भवति स चानुदात्त इत्यनेन विभक्त्यन्तस्यानुदात्तत्वं विधातुं शक्यम् ।
नानेन विभक्त्यन्तस्यानुदात्तत्वं विधीयते किं त्वनेन प्रकृतेरेनुदात्तत्वे कृते
ऊङिदमित्यत्रान्तोदात्तादित्यधिकारादसति विभक्तेरुदात्तत्वेऽनुदात्तौ
सुपपिता' वित्यनुदात्तत्वादाभ्यामित्यादि पदं कृत्वमेवानुदात्तं भवति ।
यद्यन्वादेशोनुकथनम् इहापि प्राप्नोति देवदत्तं भोजय इमं च यज्ञदत्त-
मिति, अस्ति ह्यत्रान्वादेश, तत्र 'द्वितीया टौस्त्वेन' इत्येनादेश प्राप्नो-
त्यत आह । 'नेहेति' । 'एकस्यैवाभिधेयस्येत्यादि' । तत्रैवान्वादेशशब्द
प्रसिद्धतर इति भावः ॥

“एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ” ॥ ‘पुनर्वचनमनुदात्तार्थमि-
ति’ । पाञ्चमिको ऽशादेश उदात्तं स्याद् अनुदात्तश्चेष्यते इत्यनुदा-
त्तार्थं पुनर्वचनं, त्रतसोरिति वचनं निमित्तभावार्यम् अन्यथा त्रतसौ
चानुदात्तावित्यन्वाच्यो विज्ञायेत, यत्र त्रतसौ पश्यसि तत्र तावन्नु-
दात्ताविति । किमर्थं पुनस्त्रतसोरनुदात्तत्वमिष्यते यावता ऽत्रातं
इत्यादौ त्रतसोः कृतयोः, प्रकृतेर्लिट्स्वरे कृते शेषनिघातेन प्रत्ययानु-
दात्तत्वे सत्यशनुदात्तं करिष्यते । यद्येव लभ्येत कृतं स्यात् तत्तु न
लभ्यम्, इह हि त्रतसोः कृतयोर्लिट्स्वरश्च प्राप्नोति अनेन चानुदात्तौ
ऽशादेशस्तत्र येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वाच्चित्यत्वाच्चानुदात्तेऽशादेशे
कृते तद्विधानसामर्थ्यादपवादस्य लिट्स्वरस्याप्रवृत्तावुत्सर्गः प्रत्ययश्च
एव त्रतसौ स्यात्, यथा गो वदप्रमित्यत्र णमुल उलोपेन सङ्घं विधानो-
ल्लिट्स्वरपप्रवृत्तौ प्रत्ययादनुदात्तत्वे सति ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरयोर्भासो-
दात्तं पदं भवति, तस्मात्त्रतसौ चानुदात्ताविति वक्तव्यम् ॥

“द्वितीयाटौस्त्वेन” ॥ अनन्तरत्वादेतद्वै एवेनादेशः प्राप्नोति,
इदमोपीष्यते तद्विदमो यद्वा कर्तव्यं, न कर्तव्यम्, इदमोन्वादेश इत्यत
इदम इत्यनुवर्तिष्यते, एतदस्त्रतसोरित्यत्रापि सवन्धात्तस्यापि त्रतसोरादेश-
प्रसङ्गस्तत्राह । ‘इदमो मण्डूकमुत्तिन्यायेनानुवृत्तिरिति’ । इदमप्यत्र
वक्तव्यम्, इदमो ह्रप्रत्ययेन बाधितत्वाच्चलो ऽसम्भवात्त्रतसोरित्यत्रासम्भवाच्च

इति । यदि परमनुवृत्तिसामर्थ्यात्तस्याप्यादेशेन भाव्य, न चासति त्रलि
तद्विधानमुपपद्यतइति त्रल सत्ता परिकल्प्यते, तदपि न । उत्तरार्थमप्य
नुवृत्तिसम्भवादिति । 'एनदिति नपुसकैकवचने वक्तव्यमिति' । एनादेशे
कृते 'उतेमि' त्यम्भावे सत्येनमिति प्राप्नोत्यत एनदादेशो वक्तव्य । यद्ये
वमयमेव सर्वत्रास्तु नार्थ एनादेशेन, कथम् एन एनौ एनान् एनेन एनये रिति,
त्यद्याद्वयत्वे कृते भविष्यति, नपुसकैकवचने तु नित्यत्वा 'त्वमोर्नपुसका-
दि' ति लुकि कृते एनदिति स्यादिति सिद्धम्, इह त्वेन श्रित इति
द्वितीयासमासे यद्यप्येनादेशोऽथाप्येनदादेश उभाभ्यामपि न भाव्य,
कथम्, अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुम्बाधते तस्मादेतच्छ्रुत इति
भवति । 'एकमेव विधानमिति' । अय दण्ड इत्यनेन दण्डस्य सत्तामा
चमुपलभ्यते न तु किं चिद्विधीयते, एवमीषदर्थइत्यादिना आकारस्य
स्वरूपसाच निर्दिश्यते न तु किं चिद्विधीयते ॥

"आर्द्धधातुके" ॥ 'वध्यादिति' । आशिषिलिङ्, 'लिङाशिषी' त्यार्ध
धातुकसज्ञा । 'हत्यादिति' । विध्यादिलिङ् । विषयसप्तमी चेयमिति' ।
सामान्यनिर्देशेय तत्र व्यापित्वाच्चित्यत्वाच्च न तेन सह देशकालकृत
पैर्वापर्ये सम्भवति तस्माद्विषयसप्तमी । यदि तु व्यक्तिनिर्देशेन परसप्त
मी स्याद्व्यमित्यादि न स्यात् । तथाहि । हलन्तत्वादस्यादीना 'मृहलो
र्येदि' ति गेयति कृते तत्र परत आदेशैर्भाव्य तत्र द्वयोर्वृद्धौ कृताया तृती
येत्य च पुकि भाव्य प्रवेय आख्याप्यमिति प्रसज्येत । इह च 'ब्रुवो वचि'
ब्रुवीऽवन्तत्वाद्याति कृते वचादेशे च वच्यमिति प्राप्नोति विषयसप्तम्या
तु नैव दोष इत्याह । 'तेनेति' । 'यथा प्राप्तमिति' । यो यत प्राप्नोति
स ततो भवतीत्यर्थ । 'असिद्धवदत्राभा' दित्यस्य भावाभावव्यवस्थार्थम् ।
अत्र चार्द्धाधिकारे च द्विरार्धधातुकाधिकार क्रियते । यदि ह्येतेप्यादेशा-
स्तत्रैव विधीयेरन् जस्रनुरधिजगे ऽथेगीष्ट बभूव विप्र्यतुरिति घमाद्या-
देशान्तमसिद्धत्वादुपधालोपात्तोपेत्वबुध्यन्तो न स्युर्यदि त्वतोलोपाद-
वैध्वजैव विधीयेरन् गतो गतवानित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वाभावा
दतो लोप" स्यादित्येषा दिक् ॥

“अदो जग्धित्येति किति” ॥ ल्यबिति पृथक् पद लुप्तसप्तमीकम् । इह पदद्वयापेक्ष समसमपेक्षमाणो ल्यब्वहिरङ्ग स्काप्रत्ययमात्रापेक्षस्तु जग्धादेशेऽन्तरङ्ग, तत्र त्वावस्थायामेव जग्धौ कृते प्रजग्ध्येति सिद्धे नार्थो ल्यब्वहणेन । एव तर्हि ल्यब्विषयेऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीत्येव सिद्धे जग्धौ ल्यब्विति यदुच्यते तच्च ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणामपि विधीना हिप्रभृतीना ल्यपा भवति बाधनमिति । विधाय विहाय प्रदाय प्रस्त्राय प्रखन्य प्रस्थाय प्रक्रम्य आपृच्छय प्रदीव्य प्रपञ्चेत्येतेषु विधिषु ‘दधातेर्हि’ ‘जहातेश्च क्ति’ ‘दो दद् घो’ ‘जनसनखना सन्भलो’ ‘अतिस्थितिमास्थामिति किति’ ‘अनुनासिकस्य क्तिभलो क्ति’ ‘क्वो शूडनुनासिके च’ ‘आर्ध धातुकस्येड्गुलादे’ रित्येते विधय त्वावस्थायामेव प्राप्ता बहिरङ्गेन ल्यपा बाध्यन्ते । एष एवार्थः श्लोकान्तरेण भाष्ये कथितः । ‘जग्धिविधित्येति यत्तद्वकरणम्,’ । अकरण निष्प्रयोजनमित्यर्थः । ‘सिद्धमदस्ति कितीति विधानात्’ । अदो जग्धिविधानमित्यर्थः । ज्ञापकार्थं ल्यपि जग्धिविधान मित्याह । ‘हिप्रभृतींस्तु सदा बहिरङ्गे ल्यब्वभरतीति कृतं तदु विद्धि’ । ल्यब्वभरतीति, ल्यबादेशो हरति व्यपनयति बाधतइत्यर्थः । उ इति निपातोवधारणे । एतदेवास्य प्रयोजनमित्यर्थः ॥

“लुङ्सनोर्घस्त्” ॥ ननु ‘सृघस्यद कनरजि’ति वचनाद् घसि. प्रकृत्यन्तरमस्ति । सत्यम् । अदेरात्सीद् अत्सिषतीत्यनिष्ट रूप माभूदिति योगारम्भः । ‘प्राप्तीति प्रघस इति’ । पचादाच् । अस्यापि सूत्रवदेव प्रयोजनम् ॥

“बहुल क्न्दसि” ॥ ‘घस्तामिति’ । लुङि मन्त्रे घसेत्यादिना ज्ञेर्लुक्, ‘बहुल क्न्दस्य माङ्योगेपी’त्यडभावः । ‘सगिधिरिति’ । घसिभसो रित्युपधालोपः, ‘भलो भलि’ समाना गिधिरिति समानस्य क्न्दसीति सभावः । ‘अन्यतरस्याङ्यणमेव कस्माच्च क्रियतइति’ । क पुनरेव सति गुण इत्याह । ‘तदेवेति’ । प्रकृत्यन्तरस्य सद्भावादस्य प्रयोजनं मृग्यम् ॥

“लित्यन्यतरस्याम्” ॥ प्रकृत्यन्तरस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थमिदं, तेन यत्र लिङ्गं वचनं वा नास्ति तत्र तस्य प्रयोगो न भवति । तत्र

लटित्करण लुङि प्रयोगस्य लिङ्गम्, घसिश्च सान्तेष्वित्यनुदात्तपाठो
यलादाकार्द्वधातुके, 'सुघस्यद् क्करजि' ति घचन क्करचि, भूवादौ पर
स्मैपदिषु पाठात्परस्मैपदे प्रयोगः ॥

“हनो बध लिङि” ॥ ‘अकारान्तश्चायमादेश इति’ । कुत एतत् ।
शैलीयमाचार्यस्य यत्र व्यञ्जनान्त आदेशस्तत्रैकारमुच्चारयति यथा
जम्भ्यादौ तस्मादिकाराकरणादकारान्तोयमादेशः । ‘हलन्तलक्षणा वृद्धि-
र्न भवतीति’ । उत्तरसूत्रेण वधादेशे कृतइति भावः ॥

“आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” ॥ ‘आहसतेति’ । ‘आहो यमहन’
इत्यात्मनेपदम् । ‘आत्मनेपदेष्वनत,’ ‘हन सिजि’ ति सिच कित्वा-
दनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः ॥

“इयो गा लुङि” ॥ ‘अगुरिति’ । गातिस्थेति सिचो लुक्,
‘गात’ इति भेर्जुस्, ‘उस्यपदान्तात्’ । ‘इयवदिक इति वक्तव्यमिति’ ।
यद्यस्यैवाय प्रकरणस्य शेषः स्यादिकीकोर्यो लुङीति सूत्रन्यास कर्तव्य
इत्यवज्ञात यतस्तु खलु पृथगिवदिक इत्याह, तेन मन्यामहे सर्वस्य
शास्त्रस्य शेषो ऽयमिति तेने ‘हो यण्’ एतिस्तु शास्वित्याद्यापि भवति
अधियन्ति अधीत्येति ॥

“गाह् लिटि” । द्विलक रकोय निर्देशः, लिटि लकारादाविति ।
तेन प्राग्वेकदेशेभ्यो लावस्थायामेवादेशो भवति । किं सिद्धं भवति अधि
जने ‘द्विर्वचनेऽची’ ति स्थानिष्ठद्वावो न भवति । कित्करणमनर्थक स्थानि-
ष्ठद्वावादेव सिद्धमात्मनेपदमित्याशङ्क्याह । ‘गाह्यनुबन्धकरणमिति’ ।
‘गाङ्गिति ग्रहणं यथा स्यादिति’ । ननु चैतदपि स्थानिष्ठद्वावादेव सिद्धं,
नेत्याह । ‘नहीति’ । गाकुटादिभ्य इति तूच्यमाने कै गै रैशब्दे इयो ग
लुङीत्येतयोरपि ग्रहणं प्राप्नोति तत्तत्तागासीचट्, अगासाता यामै देव-
दत्तेनेत्यत्रापि घुमास्यादिति सूत्रेणैव प्रसज्येत । अपर आह । यत्र
सानुबन्धकात्पशुस्वर्यते तत्राङ्गतायामेवेत्सङ्गायामादेशः प्रवर्तते सत्या-
मिति अत्र तस्यामनुबन्धकायमादेशे न भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं गाह्
यनुबन्धकायमिति, किं प्रयोगजन, ‘वचिङ्. अयाञ्’ कित् इत्यन्तत्वेनेपदं

न भवति । जिदादेशकरणसामर्थ्यात्स्वरितजित इत्येतदेव भविष्यति ।
इह तर्हि लटः शत्रुशानचौ, लट इति सानुबन्धकात्पण्ठी, पचमानः,
टित इत्येत्वं न भवतीति । प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वविधानादिह न
भवति । इह तर्हि 'युवोरनाका' वित्यत्र भुज्यः शयुरित्यत्र मा भूदिति,
अनुनासिकोकारानुबन्धौ युवू सूत्रे निर्दिष्टौ ततश्च नन्दनः कारकः नन्दना
कारिका स्यान्निवद्वादादुगिल्लक्ष्यौ ङीब्रुमौ प्राप्नुतः, अस्माज् ज्ञापकाच्च
भवतः । अनुनासिकयणोस्तत्र ग्रहणं न त्वनुनासिकोकारानुबन्धयोरिति
नात्रोगित्कार्यप्रसङ्गः, इह हि 'सेह्यपिच्च,' सिपो हिरिति वक्तव्यम् ।
अपिच्चति न वक्तव्यम्, इह च तुह्योस्तातडिति तिप्सिपोस्तादाशिणीति
सानुबन्धकात्पण्ठीमुच्चार्यादेशो विधेयो ङित्करणं न कर्तव्यम् । इह च
तस्यस्यमिपामिति पकारो नोच्चार्यस्तेनाचिनवमित्यादौ गुणसिद्धिः, अणि-
प्रोरनार्णयोः त्को ल्यबित्यादौ यत्र स्यान्ननुबन्धकार्यमिष्यते तत्राननुब-
न्धकः स्यान्नुपादेयः । वाराह्या प्रकृत्येत्यादौ वृद्धिर्गुणप्रतिषेधश्च भवति
तदेवमस्य पक्षस्य मन्दत्वादनुपन्यासः ॥

“लौ च संश्वडोः” ॥ ‘अध्यापिपयिषतीति’ । ‘क्रीड्जीनां णा’ वि-
त्यात्वम् । ‘अध्यजीगपदिति’ । लुङि चङि णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ।
सन्धल्लघुनि, ‘दीर्घा लघोः’ ॥

“अस्तेभूः” ॥ भवतेरेव भवितेत्यादौ सिद्धेऽस्तेरसितेत्यादि
निवृत्तये योगारम्भः । ‘अनुप्रयोगे त्विति’ । अनुप्रयोगे विषये भुवा भूभावे-
नास्तेरनिवृत्तिं मनीषिणः स्मरन्ति । कर्तुः सूत्रकारस्य वचनात् मनीषिणः
कर्तुरिति वा ॥

“ब्रुवो वचिः” ॥ ब्रुव आर्धधातुके प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् । वक्ते-
त्यादिकं तु वचरेव सिद्धम् ॥

“चत्तिङः ख्याज्” ॥ कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आख्यास्यते आचख्ये
इत्यात्मनेपदं यथा स्यात् तृजादौ चत्तितेत्यादि मा भूदिति च योगा-
रम्भः । आख्यातेत्यादि ख्या प्रकथनइत्यस्यैव सिद्धम् । अत्र यथान्यासे

आकारात्पूर्वो भाग खकारयकारात्मेति स्यादाख्यातेति, ककारशकारात्मापि
 त्विष्यते आकृशातेति, तदेतदाह । 'कशादिरप्ययमिति' । ककारेऽकार
 उच्चारणार्थ । अपर आह खशादिरेवायमादेश इति, अत्राप्यकार उच्चार
 णार्थ । तत्र चत्वं कृते कृशातेत्यादि भवति । कथमाख्यातेति खकारयका
 रयो अवयवम् । असिद्धकाण्डे यत्त्वविधानानन्तर खशाञ्शस्य यो वेति शस्य
 यत्त्व विभाषा वक्तव्यम् । तत्र चत्वं यत्त्व सिद्धमित्याख्यातेत्यादि यत्त्वपक्षे
 रूपम्, अन्यदा कृशातेति रूपम् । अवश्य च शस्य यत्त्वमित्याश्रयणीयम् ।
 इह सुप्रचष्टे सुप्रख्य आतश्चोपसर्ग इति क, ततो यत्त्वस्यासिद्धत्वा
 त्सुप्रख्यस्य भाव इति योपधादुरूपोत्तमादिति बुञ् न भवति अयोपधत्वात्,
 तस्मिन्वसति व्यञ्ज भवति सौप्रख्यमिति । तथा सुप्रख्येन निर्जृप्ते देशे
 भव सौप्रख्यीय, धन्वयोपधादिति बुञ् न भवति, 'वृद्धाच्छ' एव भवति ।
 आख्यात, यत्त्वस्यासिद्धत्वाद्यणवत्त्वाभावात्सयोगादे इति नत्त्व न भवति,
 'न आख्यातमूर्द्धमदा' मित्यत्र ख्यायहण न कर्तव्य भवति । पुस ख्यान
 पुंख्यानमित्यत्र यत्त्वस्यासिद्धत्वा 'त्युम ख्यय्यपर' इति द्विविधिर्न भवति,
 पर्याख्यानम्, यत्त्वस्यासिद्धत्वाच्छकारेणानटा व्यवाया 'तृह्यच' इति
 यत्त्वाभाव । नट ख्यातेत्यत्र यत्त्वस्यासिद्धत्वात् खर शर्परत्वा 'च्छर्परं
 विसर्जनौय' इत्येष विधिर्भवति । नन्वसिद्धे शस्य यवचनेपि ख्या प्रकथ
 नइत्यस्यौत्पत्तिक एव यकार इति तत्र बुजादिप्रसङ्गः, एव तर्हि सोपि
 खशादि शस्य यवचनमपि साधारण द्रष्टव्यम् । 'नृचत्ता रत्त इति' । कान्दस
 प्रयोग । भाषाया तु नृचत्तो रत्त इति । 'विचत्तय इति' । 'अनुदात्तेतश्च
 हलादे' इति युच् । 'वधक इति' । अतो सोपस्य स्थानिवत्त्वाद्बुद्धभाव ।
 'गात्रमिति' । पुनि गादेश । 'अजिरमिति' । अजिरशिशिरेति निपात
 नमनादृत्योक्तम् ॥

“अजिर्ध्वञ्जपो” ॥ प्रवयणीय प्रवायक इत्यादौ गुणवृद्धिविषये
 ब्रह्मदीर्घयोर्विशेष मन्वान पृच्छति । 'दीर्घाच्चारण किमिति' । दीर्घव्या
 ख्यानमित्यर्थः । 'ञ्जपो प्रतिषेधे कथं उपसङ्ख्यानमिति' । कथपि य,
 प्रतिषेधस्तस्य कथप्रसङ्गान्धी भवतीति कथं इत्युक्तम् । यस्माद् अपि

त्येव क्यपि सिद्ध प्रतिषेध, कथम्, अत्रिति प्रत्याहार, अपो ऽकाराद्धा
रभ्या क्यप पकाराद् इति, तस्य सवीतिरिति क्तिन्यपि प्रतिषेध प्राप्नोति,
तस्मात्सन्नायहणात्समन्वयेत्यत्र वीभावाभाव । न ह्यादेशेन सन्ना गम्यते ।
'वलादावार्धधातुके वेष्टतइति' । नार्थाऽनयेष्ट्या नापि घञपो प्रतिषेधेन
नापि क्यप उपसङ्गानेन नापि वायावितिसूत्रेण, एतावदस्तु वा लिटि,
अजेर्वीत्येव, व्यवस्थितविभागेय, तेन घञपो क्यपि नैव भवति, वलादौ
यौ च विकल्प, अन्यत्र नित्यम् ॥

“एयञ्चित्रियार्धजितो यूनि लुगणिजो” ॥ एयादयो गोत्रप्रत्यया इति ।
'गोत्रादून्यस्त्रियामि'ति गोत्रप्रत्ययान्तादेव यूनि प्रत्ययविधानात् । तत्रि
यगोत्रस्य त्रियार्धभेदोपचारात् त्रियशब्देनाभिधानम् । अथेरपत्यमा
र्धम्, 'इतश्चानिज' इति ठक्कि प्राप्ते शिवादिपाठादण् । ठगपीष्यते आ
र्धं वृणीतइति । तस्माच्छुभादिष्वपि पठनीय । एव गोत्ररूपाभ्या त्रि
यार्धभ्या प्रत्ययस्योपलक्षणाद् एयादयो गोत्रप्रत्यया इत्युक्तम् । 'त्रियार्
दिति' । त्रियगोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः । 'आर्धादिति' । अण्यभिधायिनो
गोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः । प्रथमनिर्दिष्टाद् एयन्तादयोऽसम्भवाच्चरमनिर्दि
ष्टोपीजेव प्रथममुदाहृत । 'त्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति' । औरसश
ब्देन साहचर्यात्, स हि 'जनपदशब्दात् त्रियार्धजि'त्यञ्जन्तत्वास्त
त्रियशब्द । उरसशब्द सकारोपधो जनपदवाची, तस्मादूनि प्राग्दीव्य
तीयोणिति । 'केश्व चे'ति च अच्कौ तु न भवत, यमुन्देश्च सुयामा
चेति परिगणनात् । 'कण्वादिभ्यो गोत्रइति शैबिकोणिति' । वामरयस्य
कण्वादिबत्स्वरवर्जमिति कुर्वादिषु पाठादिति भावः । 'अब्राह्मणगोत्र
मात्रादिति' । अत्र भाष्ये त्रीणि वाक्यान्युपन्यस्तानि, अणिजोर्लुकि तद्वा
जादुवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमिति प्रथमम् । अस्योदाहरणं बौधि पिता
बौधि पुत्र, औदुम्बरि पिता औदुम्बरि पुत्र, बुधोदुम्बराभ्या सात्त्वाव
यश्चलक्षण इज, 'यजिजोश्चे'ति फक्, तस्य लुक्, । अनणित्यर्थमेतद्वचनम् ।
सात्त्वावयवेत्यञ्जोदुम्बरास्तिलखिला इत्यादि सभयोदाहरणं न परिगणन
मिति बुधशब्दादपीज भवति । त्रियगोत्रमात्रादुवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यान

मिति द्वितीयम् । मात्रशब्दो व्याप्त्यर्थः, तद्राजादिति नियमो नास्ति ।
तन्निगमोत्रमात्रादिति । तेन जाबालशब्दादत इजोऽतद्राजादपि परस्य
फको लुक् भवति, जाबालि पिता जाबालि पुत्र, वृत्तिकारेणोपन्यस्त
तृतीयम् । अत्रापि मात्रशब्दो व्याप्त्यर्थः । तन्निगमादित्यपि नियमो नास्ति
अन्नाह्नयगोत्रमात्रादिति । तेन वैश्यगोत्रादपि भवति । भाण्डिजङ्गुर्गण
खरकौ वैश्यौ, ताभ्यामत इज्, तदन्तात्फको लुक्, व्यापकत्वाच्चेदमुप-
न्यस्त वृत्तिकारेण ॥

‘पैलादिभ्यश्च’ ॥ पीडयतेः पचाद्यचि कपिलादिदर्शनादस्य
लत्वे पीला । ‘अन्ये पैलादय इजन्ता इति’ । तत्र बाहुादिषु उदञ्चु
इति पठ्यते । उकार उच्चारणार्थे, क्तिनि नोपधत्वं निपात्यते । औद-
ञ्चि । ‘अच’ इत्यकारलोपः, ‘उद ईदि’ तीत्य च न भवति, लुप्तन-
कारस्य तत्र गृह्यात् । भूलिङ्गशब्दः सात्वावयवः । सात्यक्षिशब्दमपि
केचित्पठन्ति । सोऽपि बाहुादीजन्तः । सत्यक्षशब्दादृष्यन्त्यकेत्यणा भाव्य,
मेवा अस्त इजन्ता’ । ‘शालङ्किरिति’ । अस्मादेव निपातनाच्छलङ्कोरिज्
शलङ्कादेशश्च । ‘तद्राजाध्याय इति’ । तद्राजसज्ञकादयः परस्य युवप्र-
त्ययस्य लुभभवति । छुञ्मगधेत्यणमत्तादाङ्गशब्दा ‘दशो द्युच’ इति फिकी
लुक् । आङ्गः पिता आङ्गः पुत्रः । तदेव गणवाक्यमेतदेकं, पूर्वपठितानि
जीयीति चत्वारि यद्योत्तरमधिकविचर्याणि ॥

“इज प्राचाम्” ॥ प्राचामवृद्धादित्यादौ प्राग्यहणं विकल्पार्थम्,
इह तु न तथेत्याह । ‘गोत्रविशेषणमिति’ । युवप्रत्ययस्य लुग्विधानादयो
दाक्षिण्य गोत्रमिति भावः । पच प्राप्तम् अगार येन स पचागारः । मन्यरा
मन्दीभूता श्वणा यस्य स मन्यरैषणः ॥

“न तौल्वलिभ्यः” ॥ तुल उपमाने, औलादिको वलच् ।
तुल्वलः । धारयतिपारयतिभ्यां नन्दादित्यु । धारणं पारणः । देवा
मित्रमस्येति देवमित्रः । देवेभ्यो यज्ञो ऽस्य देवयज्ञः । पुंषं पुष्टौ, क्यप्,
पुष्पः । विलसन्तौ कर्णोवस्य विकर्णः । करेण पालयति करेणपालः ।
असु क्षेपणे, कुरच् । असुरः । हृष् चरणे, अनुपूर्वात्लठः शचादेशः,

अनुहरत्, पुष्करं सीदतीति पुष्करसत्, बाह्वादी अनुशतिकादी च । परि-
शिष्टा पारायणे द्रष्टव्या ॥

“तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” ॥ इह बहुष्वित्यनेन जसादि
बहुवचन वा गृह्येत अर्थो वा, आद्ये पक्षेऽयमर्थो भवति जसादिषु
बहुवचनेषु परतस्तत्र जस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुगिति । द्वितीये बहुष्वर्थेषु वर्त-
मानस्येति । बहुवचनशब्दे हि जसादिषु विनियुक्ते तदेकदेशेन बहुश-
ब्देनापि जसादि शक्यं लक्षयितुम् । सज्जानामेकदेशस्यापि प्रयोगदर्श-
नाद् भीमो भीमसेन सत्या सत्यभामेति । जसादीनां च बहुत्वाद्वहु-
ष्विति बहुवचनोपपत्तिः । नन्वेवमपि मुख्यत्वादर्थग्रहणमेव युक्तम् ।
सत्यम् । तेनैव ग्रहणादस्य पक्षस्य सम्भवः । तद्वि प्रियवाङ्मा इत्यादौ
बहुवचन परमिति लुक् प्रसक्तस्य निवृत्तये कृतम् । अर्थग्रहणे चात्र
तद्राजस्य बहुषु वृत्त्यभावादेव लुकोऽप्रसङ्गः । यद्येवमस्मादेव लिङ्गादु-
बुवचनस्यैव निश्चयादर्थग्रहणस्यासम्भवः । उच्यते । अस्त्रियामिति प्रति-
षेधादस्य पक्षस्य सम्भवः । तद्वाङ्मा स्त्रिय इत्यादौ तद्राजस्य बहुषु
वर्तमानस्य लुङ् माभूदिति कृतम् । बहुवचनग्रहणे चात्र स्त्रीप्रत्ययेन
व्यवधानादेव लुकोऽप्रसङ्गः । न चाम्बष्ठस्यापत्यानि बह्व्य स्त्रिय ‘वृद्धेत्को-
सलाजादाप् ज्यङ्’ ‘यङ्श्चाप्’ आम्बष्ठ्या इत्यत्रैकादेशस्यान्तवद्वावादव्य-
वधानाल्लुक्प्रसङ्गः, एकादेशस्य पूर्ववधौ स्थानिवद्वावादपि चाप्यव्य-
वधानात् । तदेव लिङ्गद्वयदर्शनात्पक्षद्वयसम्भवः । एतमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्ट-
व्यम् । तत्राद्यं पक्षेऽतिक्रान्तोऽङ्गानत्यङ्ग, अतिगर्ग, अङ्गेभ्य आगतोऽङ्ग-
रूपः, गर्गरूप इत्यादौ बहुवचनपरत्वाभावाल्लुङ् न स्यात् । न च वृत्त्यर्थं
आद्ये यच्छसादि बहुवचन तत्रैव परतस्तस्यामेवावस्थायां लुगलभ्यते ऽन्त-
रङ्गत्वादिति वाच्यम्, अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुगलभ्यत इति वच-
नात् । न च लुप्तेऽपि तस्मिन्प्रत्ययलक्षणेन लुगलभ्य, ‘न लुमताङ्गस्ये’ ति
निषेधात् । ननु च न लुगङ्गस्य कार्यं किं तर्हि तदेकदेशस्य प्रत्ययमात्रस्य,
अङ्गरूप इत्यादौ च समर्थोऽतिगर्गोऽप्यपि वृत्त्यर्थं वाक्ये यद्बहुवचनमङ्गेभ्य
वृत्त्यादौ तत्रैव लुक् भविष्यति । इदं तर्हि अत्रैवपत्यानि बहूनि ‘इतश्चा-

निज' इति ठक्, तस्य 'कित' इत्यन्तोदात्तत्वं, तस्य जसि परतो ऽत्रिभू
 त्विति लुकि कृते उदात्तनिवृत्तिर प्राप्नोति, तस्माद् द्वितीय पक्षमात्रि
 त्याह । 'बहुषु वर्तमानस्येति' । नन्वत्रापि पक्षे आङ्गश्च वाङ्गश्च सौप्तश्च
 अङ्गवङ्गसुप्ता, गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्च गर्गवत्सवाजा इत्यादौ द्वन्द्वे
 लुङ् न स्यात्, अत्र ह्येकैकस्मिन्नेवार्थे प्रत्यय उत्पन्न, पूर्वत्र तु पक्षे ऽन्ति
 मस्यापि तावत्सिद्धयति बहुवचनपत्त्यात् । नैष दोषः । युगपदधिकरण
 ताया द्वन्द्व, तत्रैकैकस्य वर्तिपदस्य बहुर्थकत्वाल्लुभविष्यति । नन्वेवमपि
 तद्वित् उत्पत्तिदशायामेकैकस्मिन्नेवार्थे उत्पन्न इति तद्राजो यो बहुषु यज्
 यो बहुषु अज् यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् न स्यादेव । नन्वत्र बहुष्वित्य
 नेन न प्रत्ययमात्रं विशेष्यते किं तर्हि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्त
 ग्रहणे सति तदन्तं विशेष्यते तद्राजान्तं यद्वहुषु यजन्तं यद्वहुषु अजन्तं
 यद्वहुष्विति, यद्वेव कश्यपस्यापत्यं काश्यपं बिदाद्वज्, तस्य प्रतिकृतस्य
 इति 'इवे प्रतिकृतावि' इति कन्, तस्य 'जीविकार्थे चापण्य' इति देवपणा
 दिषु अर्चासु पूजनार्थे स्विन्ति पाठाद्वा लुपि कृते काश्यपा इत्यजन्तस्य
 प्रतिकृतिबहुत्वे लुक् प्राप्नोति । नैष दोषः । 'यजजोश्च' त्यत्र 'यस्कादिभ्यो
 गोत्र' इत्यतो गोत्रइत्यनुवर्तते, तेन गोत्रबहुत्वे लुक् प्रतिकृतिबहुत्वे न भवि
 ष्यति । नन्वेवमप्याङ्गस्यैकस्य प्रतिकृतयो बहुव्य इति तद्राजान्तस्य बहुषु
 वर्तेर्लुक् प्रसङ्गः । नह्यत्रेदमस्ति तद्राजान्तं यदपत्यं बहुत्वे वर्तेतइति । एव
 तर्हि तेनैव ग्रहणमस्मिन्पक्षे न कर्तव्यमित्युक्तं तदत्रोपयोह्यामहे, यस्मि
 न्चार्थे लुग्भावी प्रत्यय उत्पन्नस्तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति । इह चापत्ये
 प्रत्यय उत्पन्नं प्रतिकृतिकृतं च बहुत्वम्, यद्वेवम् आङ्गस्यापत्यानि
 'अणो द्वच' इति फिज्, तस्याब्राह्मणगोत्रमात्रादिति वा 'तद्राजाज्याण'
 इति वा लुक्, अङ्गा । बैदस्यापत्यानि 'अत इज्,' ययत्त्रियेति लुक्,
 बिदा । अत्र गोत्रे प्रत्यय उत्पन्नो युवकृतं चात्र बहुत्वमिति लुङ् न स्यात् ।
 नैष दोषः, तेनैवेत्यस्य तज्जातीयैर्नैवेत्यर्थः, युवा चापत्यतया तज्जातीयो
 न प्रतिकृति । एव च कृत्वा द्वन्द्वो यदा लोपिनामलोपिना च भवति
 तदा न भवति आङ्गदेवदत्तयज्ञदत्ताः गार्ग्यदेवदत्तयज्ञदत्ताः । इह तु

भार्गवश्च वात्स्यश्चायायणश्च भृगुवत्सायायणा इति, यद्यपि नलोपिभिरेव
कृत बहुत्वम् । आयायणे नडादिफको लुगभावात्तथाप्यपत्यतया तज्जा
तीयत्वमस्तीति लुभवेत्येव । यद्येव गार्ग्यश्च काश्यपश्च गालवश्च गार्ग्य
काश्यपगालवानामित्यत्र गालवे ऋष्यणो लुगभावेप्यपत्यतया तज्जाती-
यत्वाऋजोलुक्प्रसङ्गः । एव तर्हि भृगुवत्सायायणेष्वगार्ग्यकाश्यपगाल
वानामिति निर्देशद्वयाल्लोपिभिरेपत्यप्रत्ययै कृते बहुत्वे विकल्पः ।
तदेव तद्राजान्तस्य बहुत्वे वर्तमानस्येति स्थितम् । वृत्तौ तु तद्राजसञ्ज-
कस्य प्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्येति अधिकरणे षष्ठौ, बहुषु वर्तमानस्या
स्त्रीलिङ्गस्य तद्राजान्तस्य यो ऽवयव प्रत्ययस्स्येत्यर्थः । 'तेनैव चेत्तद्राजे
नेति' । अत्रापि तद्राजान्तेत्यर्थः । तद्राजेत्यपि लोपिप्रत्ययोपलक्षणम् ।
अङ्गुर्गलोहध्वजा इत्यादावपि भवतीत्याहुः । इहाङ्गस्यापत्यानि बहू
न्यङ्गास्तेषामपत्य युवा युवानौ वा आङ्ग आङ्गाविति युवसङ्क्रान्ते प्रागोत्रे
ऽलुगचीति प्रतिषेधाङ्गुगभावः, पश्चात्तु बहुत्वभावाद् । अवीति च
विषयसप्तमी तेन युवप्रत्यये पश्चात्तुमता लुप्तेपि विषयभूतएव तस्मि
न्प्रागेव लुक् प्रतिषेधः, लुप्तेपि वा प्रत्ययलक्षणेन । नन्वचीति सच
नादृशोऽयथा, नेत्याह, अचीति प्रादीव्यतीयस्य प्रत्ययस्य विशेषणं प्रत्यय
एव लुकि निमित्तम् । 'आङ्ग स्त्रिय इति' । इह च आङ्गी च वाङ्गश्च
सौत्स्यश्चेति वृद्धे आङ्गीतिशब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामभिधानात्तदणो लुङ्
भवति आङ्गीवङ्गसुह्रा इति भवतीत्याहुः ॥

“यस्कादिभ्योगोत्रे” ॥ ‘प्रत्ययविधेश्चान्यत्रेति’ । गोत्रे यत्र
प्रत्ययो विधीयते ‘गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ्’ इत्येतान्यत्रेत्यर्थः, तत्र माघद
पत्याधिकारे गोत्रयहणादेव पारिभाषिकस्य ग्रहणम्, अन्यत्र लौकिक
स्येत्यत्र ज्ञापकं वक्ष्यामः । ‘पुष्करसच्छब्दस्येति’ । किमर्थं पुनरयमत्र पठते
यावता ‘बहूच इज प्राच्यभरतेष्वि’ त्येव सिद्धं पुष्करसद प्राच्यत्वात् ।
तथा चेज प्राचामिति प्राप्तस्य लुक् प्रतिषेधाय तौत्वल्यादिषु पठितः ।
एव तर्हि गोपवनादिषु केचित्तौत्वल्यादयश्चेति पठन्ति । तौत्वल्यादिषु
प्रकृतिभागा अपि गोपवनादिषु द्रष्टव्या इत्यर्थः । तेन ‘न गोपवनादिभ्य’

इति निषेधे प्राप्ते ऽत्रास्य पाठ । अयमेव च पाठो ज्ञापयति गोपवना
दिषु तौत्त्वल्यादयो ऽपि पठिता इति ॥

“यजजोश्च” ॥ ‘गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्येति’ । अत्रापि
व्यधिकरणे षष्ठौ । बहुषु वर्तमानस्य समुदायस्य सम्बन्धो यो गोत्रप्रत्ययो
यज अज् च तस्येत्यर्थः । तेन द्वन्द्वेऽपि भवति गर्गवत्सवाजा बिदौर्वभर
ट्टाजा इति । ‘गार्ग्ये स्त्रिय इति’ । ‘यज स्वे’ति डीप् ‘हलस्तद्धितस्य’ ।
‘वैद्य इति’ । ‘शाङ्गरवाद्यजा डीन्’ । ‘एकद्वयोरिति’ । एकत्वद्वित्वयो
रित्यर्थः । ‘सख्याया अल्पीयस्या’ इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः । द्वकयो
रिति निर्देशाद् द्विशब्दस्यापि भवति । ‘गार्ग्ययोः कुल गार्ग्यकुलमिति’ ।
प्रकरणादिवशाद् द्वित्वावगतौ द्विवचनान्तस्यापि विरुद्धः समासः ॥

“बहुच इज प्राच्यभरतेषु” ॥ भरतापत्येषु भरतशब्दाऽभेदोप
चारादुत्तरे, यथा रघूनामन्वयः सत्य इति । युधिष्ठिरार्जुनशब्दाभ्यां
कुर्वणे पञ्चदो बाहुदिलक्षण इज् । बलाकाशब्दोऽपि बाहुदि । ‘भरता-
प्राच्या एवेति’ । प्राच्यभरतेष्विति द्वन्द्वस्तु सामान्यविशेषवाचिनोर्गोबली
वर्धन्यायेनेति भावः ॥

“न गोपवनादिभ्यः” ॥ ‘परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादपाठ
इति’ । ननु चेह स्याने न गोपवनादयः पठ्यन्ते किं तर्हि चतुर्थे
एव बिदादिषु तदुपजीवनेनेतत्प्रवर्तते । अथ चतुर्थे पाठे प्रमा
दज इत्युच्यते बिदाद्व्यपि तर्हि न प्राप्नोति । अथ गोपवनादिभ्यः, परत्र
पाठे प्रमादजः पूर्वत्र पाठ्या इत्युच्येत, एवमपि हरितादिभ्योऽज् इत्येव
विधिर्योपवनादीनामपि प्राप्नोति । तस्माद्वथा व्यवस्थित एव पाठे मध्ये
वृत्तकरणं कर्तव्यमिह वा प्राक् हरितादिभ्य इति वक्तव्यं, यथोक्त गोप
वनादिभ्यः प्रतिषेधः प्राग्हरितादिभ्य इति । वृत्तिकारस्तु चतुर्थे ऽत्र च
पृथक् पाठः मन्यते ॥

“तिकाकितशदिभ्यो द्वन्द्वे” ॥ द्वन्द्वरूपाण्येव गणे पठ्यन्ते ।
तिकादीनि पूर्वपदानि कितवादीन्युत्तरपदानि तत्र तिकादिभ्यो द्वन्द्व-
इत्युच्यमाने पूर्वपदेष्वेव लुगाशङ्कोत उत्तरपदेष्वपि यथा स्यादिति तिका-
कितप्रत्ययभ्य इत्युक्तम् । आदिशब्दः, प्रत्येकमभिसम्बध्यते तदाह । ‘तिका-
दिभ्यः कितवादिभ्यश्चेति’ ॥

“उपकादिभ्यो ऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे” ॥ ‘द्वन्द्वे चाद्वन्द्वेचेति’ । कथम् द्वन्द्वइत्युच्यमाने द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भवति, तदाह । ‘अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वोऽधिकारनिवृत्त्यर्थमिति’ । नात्र शास्त्रीयो ऽधिकार स्वरितत्वनिबन्धनो विवक्षितः, नहि पूर्वसूत्रे द्वन्द्वशब्द आसक्तस्वरितः, तस्माल्लौकिकोऽधिकारो व्यपेक्षालक्षणः, तदिह द्वन्द्वशब्देन तद्विषया व्यपेक्षाभिधीयते तस्या नञा निषेधो ऽद्वन्द्वे इति । किमुक्तं भवति, द्वन्द्वइति नापेक्ष्यत इति, तदनपेक्षाया द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भवति । अद्वन्द्वइत्यस्मिन्नसति लौकिको ऽधिकारो द्वन्द्वस्य शङ्कोतः, द्वन्द्वश्चैषामेव परस्परं गृह्यते, तेषां पूर्वेण नित्यं लुगभवतीति । भाष्ये तु भ्राष्ट्रकिङ्कापिष्टकय इत्युदाहरणात्ति ककितवादिष्वस्य पाठो नार्थ इति निश्चयः ॥

“आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्” ॥ कुण्डिनीशब्दस्य यञि ‘भस्याठे तद्धित’ इति पुवद्भावे ‘नस्तद्धित’ इति लोपे कौण्ड इति प्राप्नोति, अस्मादेव निपातनात्पुवद्भावाभावः । असति च तस्मिन्नीकारस्य यस्येति लोपः, तस्य स्थानिवत्त्वादाभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वा टिलोपाभावः । आगस्त्यकौण्डिन्येतयोर्गोत्रप्रत्यययोरिति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, एतयोर्याववयवावित्यर्थः, तावेव स्वरूपेण दर्शयति । ‘अणश्च यञश्चेति’ । ‘मध्येदात्तो हि कुण्डिनीशब्द इति’ । कुण्डमस्यास्तीति ‘अत इनिठनौ’ प्रत्ययस्वरः, ङीबनुदात्तः । ननु मानुवृत्तल्लुगग्रहणं, प्रत्ययान्तयोरेवादेशौ स्ताम्रत आह । ‘तयोरित्यादि’ । यदि हि प्रत्ययान्तयोरेवादेशौ स्यातां ‘गोत्रे ऽलुगची’ इति प्रतिषेधो न स्याद् लुको ह्यसौ निषेधो नादेशस्य, ततश्चादेशे सत्यवृद्धत्वाद्येव स्यात्, लुकि तु सति तस्य प्रतिषेधे तत्सचियोगशिष्टस्यादेशस्याप्यभावाद्वृत्तलक्षणश्चेदो भवति । तत्र विशेषो नास्तीति किमर्थं तर्हीदमुक्तम् अणश्च यञश्च बहुषु लुगभवतीति । एव मन्यते, यदि कुण्डिनजादेशः समुदायस्य स्याद् आगस्त्यादेशोऽपि तथा स्याद् अतो ऽवश्यं लुगनुवर्त्य, अनुवृत्तस्य च कौण्डिन्येनापि सबन्धो विरोधाभावादिति ॥

“सुपो धातुप्रातिपदिकयो” ॥ अत्र सुप इति सप्तमीबहुवचनं न गृह्यते ‘पञ्चम्या स्तोकादिभ्यः’ इत्यादिना पञ्चम्यादीनामलुगविधानात् ।

नापि कप प्रकारेण प्रत्याहार, तद्विताना विधानसमर्थ्यात्, अन्यथा तद्वितान्तस्य प्रातिपदिकत्वात्तदवयवस्य सर्वस्यैव तद्वितस्य लुक् स्यात्, 'द्विगोलुङ्गनपत्य' इत्येतच्चानर्थक स्यात्, अतः सुशब्दादारभ्य सुप प्रकारेण प्रत्याहार इत्याह । 'सुपो विभक्तेरिति' । धातुप्रातिपदिकयोरिति यदि सप्तमी स्याद् धातुप्रातिपदिकयो परतः सुपो लुक् स्यात् काष्ठै पचति शोभनै काष्ठैरिति तस्मात्षष्ठीयमित्याह । 'सुपो विभक्तेर्धातु सज्ञाया प्रातिपदिकसज्ञाया इति' । धातु सज्ञा यस्याः सस्या इत्यर्थः । कप पुनर्विभक्तिधातुसज्ञा प्रातिपदिकसज्ञा वा भवति तत्राह । 'तदन्तर्गता इति' । एवमपि धातुप्रातिपदिकयोरवयवभूता विभक्तयः स्युर्न तत्सज्ञा । नैष दोषः । समुदायेषु हि वृत्ता शब्दा अत्रयवेष्वपि वर्तन्ते, धातुप्रातिपदिकयोरवयवस्य सुप इत्यपि व्याख्याने न कश्चिद्दोषः । प्रत्युत सुप इत्यस्य द्विवचनान्तेन सबन्धो न दुरुपपादो भवति तथा तु न व्याख्यातमित्येव ॥

“अदिप्रभृतिभ्यः शप ” ॥ कथं न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेपि न विश्वसेद् इति, तथा भट्टिकाव्ये आश्वसेयुर्निशाचरा न्ति, तथा न विश्वसेत्पूर्वविरोधितस्येति । निरङ्कुशा कवयः । अपर आह, क्षमूत्र सहने घटादि । तत्र 'घटादयः षित' इति सिद्धे षित्कारणं ज्ञापकम् अनित्य गणकार्यमिति, तेनैवमादिप्रयोगोपपत्तिरिति नात्र किञ्चिदपभाषितमस्ति ॥

“यदोचि च ” ॥ 'अचि प्रत्यये परत इति' । पचाद्यचीत्यर्थः । एतदेव ज्ञापकं सर्वधातुभ्यः पचाद्यच् भवताति, प्रत्याहारपक्षेण तु न भवति, तथा हि सत्यणीत्येव वक्तव्यमन्याजादेः प्रत्ययस्यासम्भवात् । 'न तु क्छन्दसीति' । 'हुश्नुवो सार्वधातुक' इत्यत्र वार्तिकं, हुश्नुयङ्गमनर्थकमन्यस्याभावात् । याति वातीत्यत्र क्छितीत्यधिकाराच्च भविष्यति, यात वात, अचीत्यनुवर्तते । यान्ति वान्ति, ओरिति । युधन्ति रुधन्ति, अनेकाच्च इति वर्तते । अयुवन्, अरुवन्, अडागमोऽसिद्धः । प्रोर्णुवन्ति, अक्ष-योगपूर्वस्येति वर्तते । यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं तर्हि हुश्नुयङ्ग, योयुधति, रोरुवति । यङ्लुङ्गर्थमिति चेदार्धधातुकत्वात्सिद्धं, क्छान्दसो यङ्लुक् तत्र 'क्छन्दस्युभयथे' त्पार्धधातुकत्वादेव न भविष्यति । तदेव यङ्लुक्

इहान्दसस्त्वमभ्युपगम्य हुशुनयहण प्रत्याख्यात वार्तिककारेण, स मन्यते, चकारेणात्र 'बहुल छन्दसी'ति सर्वमनुवर्त्तयते, तेनाचि प्रत्यये परत छन्दसि भाषाया यङो लुग् भवतीत्येक वाक्य, छन्दसि बहुलमनैमित्तिको लुगिति द्वितीय, प्रसिद्धश्च तथा छान्दसो यङ्लुगिति, प्रयोगश्च चिरन्तन पद्वे गद्वे च काव्याख्यायिकादौ विकटपदोपन्यासप्रधानैरपि कविभिर्न कृतो दृश्यते । भाष्यकारस्तु हुशुनवोरिति वक्ष्यन्ति, एव तर्ह्ये तज्ज्ञापयति भाषायामपि यङ्लुगिति, तेन चेचिदीति चेच्छिदीति योय वीतीत्यादि सिद्धं भवति । वृत्तिकारस्तु मन्यते यदि ज्ञापकेनापि तावद्भाषायामपि यङ्लुक प्रयोगो भवति हन्तैवमत्रैव छन्दो ग्रहण मानुवृत्तत् प्रयोगस्तु ज्ञापकाश्रयेणैव यथाभिधान व्यवस्थास्यतइति । अतो न भाष्यवार्तिकविरोधो वृत्ते शङ्कनीय ॥

“लुहोत्यादिभ्यः श्लु ” ॥ ‘शङ्कनुवर्त्तते न यङिति’ । श्लाविति द्विर्वचनविधानात् । यङनुवृत्तौ हि श्लुना तत्र लुप्तेऽपि सन्यङोरिति वृत्त्या श्रयणाद् द्विर्वचनसिद्धेरनर्थक तत्स्यात् । ‘विभर्त्सति’ । ‘भृजामिदि’त्यभ्यासस्येत्वम् । ‘नेनेकीति’ । शिजिर शौचपोषणयो । ‘निजा जयाणा गुण श्लौ’ ॥

“गातिस्यानुपाभूभ्यः सिच परस्मैपदेषु” ॥ ‘अभूदिति’ । ‘भूसु वोस्तिङी’ति गुणप्रतिषेधः । ‘लुगनुवर्त्तते न श्लुरिति’ । व्याख्यानात् । ‘इण्पिबत्योर्ग्रहणमिति’ । इणादेशो गा इणित्युक्तः, तत्र गातीत्यादा विकस्येणो य आदेशस्तदनुकरणो गा तिपि शङ्कका निर्दिष्टः, स्यान्निबद्धावात्मकतित्वदनुकरणं भवतीति च । तेन गामादाग्रहणेष्वविशेष इति लाक्षणिकस्यापि गारूपस्य यद्यपि ग्रहणं प्राप्तं तथापि गातीति निर्देष्टादेव तस्य निवृत्तिः । तथा लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति पिबन्तेरेव ग्रहणम् । ‘अगासीदपासीदिति’ । कै गै रै शब्दे । पा रक्षणे । ‘यमरमनमाता सक्वे’ति सगागम सिचश्चेद् ‘अस्ति सिचो पृक्त’ इतीट्, ‘इट् ईटि’ । पौ ओवै शोषणे इत्यस्य लाक्षणिक पारूपमिति ग्रहणाभावः । ‘अगासातामिति’ । कर्मण्यात्मनेपदमाताम् ॥

“विभाषा ग्राधेदशाच्छास ” ॥ धेट सानुबन्धकस्य निर्देश आत्स्य परिहारार्थः । धा इत्युच्यमाने प्रतिपदेत्तत्वाद्वाञ्छ एव ग्रहणं स्यात् । ननु सत्यप्यनुबन्धोच्चारणे ऽनुबन्धानामनेकान्तत्वाच्चानुबन्धकृतमनेजन्त त्वमित्युदीचा माड इतिवदात्स्य प्राप्नोति । सत्यम् । अयमेव निर्देशो ज्ञापयति सानुबन्धानुकरणे नावश्यकमात्स्यमिति । तेन सूत्रादुद्गिरिपि वेजो धेटो द्वैष इत्यादि प्रयोगोपपत्तिः । ‘अग्रासातामिति’ । कर्मण्यात्मने पदमाताम् । ‘सुमनसाविति’ । स्त्रिय सुमनस पुष्यमित्यमरसिंह । अप्सुमन समासिकतावर्षाणां बहुत्व चेति पाणिनीय सूत्रं, तदुद्भूतत्वं प्रायिकं मन्यते एका च सिकता तैलदाने समर्थेति भाष्ये प्रयोगात् ॥

“तनादिभ्यस्तथासो ” ॥ उदाहरणेषु स्वरितित्वादात्मनेपदम् । ‘थासा साहचर्यादिति’ । यद्यपि तावदयं तशब्दो दृष्टापचारो ऽस्यात्मनेपदमस्ति च परस्मैपदम्, अस्ति चैकवचनमस्ति च बहुवचनम् । अयं तु खलु या शब्दो ऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचनं च, तस्यास्य क्तिन्य सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्चेति भावः । ‘आत्मनेपदस्येति’ । उपलक्षणमेतत् । एकवचनस्येत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

“मन्त्रे घसहुरणश्वदहादृच्छगमिजनिभ्यो ले ” ॥ ज्ञेरेवाञ्च यच्च मिष्यते न लिङादीनां, तदर्थं सिच इत्यनुवर्तयन्ति सिचो यो लि स्यानिभूतस्तस्येति व्याचक्षते । सिचि प्रकृते लियहणम् ‘आदि सिचो न्यतरस्या’मित्यादिसिच्कार्ये मा भूदिति । पूर्वञ्च हि मा हि दातामिति सिच्स्वरो भवत्येव । हुरेति विहितगुणस्यानुकरणम्, अकारश्चागन्तुक उच्चारणार्थः । ‘अक्षचिति’ । ‘लुङ्सनोर्घस्तृ,’ गमहनेत्युपधालोप, आसि वसीति षत्वम् । ‘प्राणडिति’ । ब्रश्चादिना षत्वे जश्चक्षत्वे । प्राणमिति ऋटि ‘नशर्बे’ति कुत्वम् । ‘आ प्रादिति’ । प्रा पूर्वो आङ्पूर्वः । ‘अञ्ज तिति’ । जनी प्रादुर्भावे, अनुदात्तेत् । बहुवचनस्या ‘त्मनेपदेष्वनत’ इत्येदादेशः, पूर्ववदुपधालोपश्चुत्वम् । ‘ब्राह्मणे प्रयोगोयमिति’ । मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । यथाह भगवाञ्जैमिनि “स्तच्चेदकेषु मन्त्राख्ये”ति मन्त्रलक्षणात्तरम् “शेषे ब्राह्मणशब्द” इति । बहुचाना हरिश्चन्द्रब्राह्मणे

हरिश्चन्द्र प्रति वरुणस्यैतद्वाक्यम् अज्ञत वा अस्य दन्ता इति । कथं पुनर्मन्त्रग्रहणे ब्राह्मणग्रहणं भवति तत्राह । 'मन्त्रग्रहणं न्विति' । मन्त्रस्य छन्दोरूपत्वात्तेन तदुपलक्ष्यते । बाहुल्येन तु मन्त्रे दर्शनात्मन्त्रग्रहणं कृतम् ॥

“आम ” ॥ ‘आम उत्तरस्य लेर्लभ्यतीति’ । यद्यपि सिचा लिर्विशेषितस्तथापीह लेरित्येवानुवर्ततइति भावः । विदामकृन्विदा कुर्वन्त्वित्यत्र लुङ्लोटोर्निपातनाल्लभ्यति । तरबादीनां चामन्ता दनुत्यतिरेव, तस्यानभिव्यक्तपदार्थत्वात् । अयं च लुङ्गाप्राप्तेषु तिबादिषु विधीयमानत्वाल्लादेशानामपवादः । तेनामन्तस्यातिङन्तत्वाच्च नु काम याजयाञ्चकारेत्यत्र ‘तिङ्ङितिङ्’ इति तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघात सिद्धो भवति । कथमामन्तस्य पदत्व, सुबन्तत्वात् । लकारस्य कृत्वात्प्रा तिपदिकत्व, तिङ्भाविनो हि लकारस्यातिङिति प्रतिषेधो न चायन्तिङ् भावी । सुप श्रवणं कस्मान्न भवति, आम स्वरादिषु पाठादध्ययत्वात्, तद्वितेनामा साहचर्येपि तद्वित एव न गृह्यते ऽपि तु व्याप्तिरतद्वितोपि । नञा तु समासप्रसङ्गः, न कारया न हारया ‘नञ्’ सुबन्तेन समस्यतइति समास प्राप्नोति, नैष दोषः । अभिव्यक्तपदार्थेन हि याजयाञ्चकारेति नञ् सामर्थ्यं न त्वनभिव्यक्तपदार्थेनामन्तमात्रेण । आमन्तेभ्यो णल् प्रतिषेधः शशाम तताम । वृद्धौ कृताया स्यानिवद्भावेन णलो लियहणेन ग्रहणे लुक् प्राप्नोति । अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् । अर्थवत् आमन्तस्य ग्रहणं न चैषोर्थवान् । एवमप्यम गत्यादिषु, तिपो णल्, आम अत्र प्राप्नोति, अर्थवत्त्वात् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमित्यत्र न भविष्यति ॥

“अव्ययादाप्सुप ” ॥ ‘तत्र शालायामिति’ । शालाशब्दसन्निधौ स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यगतकारकशक्त्यभिधानात्तस्यामितिवत्तत्रैत्यत्रापि यदि स्त्री- प्रत्यय स्यात्पदादेव स्त्रीत्वं प्रतीयेतति व्यामोहनिवृत्त्यर्थं टापो लुक्त्वव्यो यथा षट्सञ्ज्ञकेभ्यः प्रतिषेध इति भावः । वार्तिककारश्चाह । ‘अव्ययादापो लुक्त्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादि’ति । ‘कृत्वा हत्येति’ । यदा ‘बहुषु बहुव- चन’मित्यादेः स्वादिविधिव्याक्येनैकवाक्यता तदा नि सङ्ख्येभ्यो निष्कार केभ्यश्चाव्ययेभ्योस्मादेव लुग्विधानाल्लिङ्गास्वादयो भवन्ति, भिन्नवाक्यता

यामपि नियमपक्षे तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्ति बहुष्वेव बहुवचन न द्वयोरनैकस्मि, न्द्वयोरैव द्विवचन नैकस्मिन्न बहुषु, एकस्मिन्नेवैकवचन न द्वयोरनैकहु इत्यव्ययेभ्य स्वादीना सम्भव । चिकपक्षे तु यत्र सङ्ख्या सम्भवति तत्रैव सा वाच्यत्वेन विधीयते, अव्ययेभ्यस्तु नि सङ्ख्येभ्य सामान्यविहिता स्वादयो विद्वान्तएवेति सर्वथाव्ययेभ्य सुबुत्पत्तिरेषितव्या प्रत्ययलक्षणैः पदसञ्ज्ञा यथा स्यादिति । सुबिति च सप्तमीबहुवचनस्य पकारेण प्रत्याहारो न कप, आप पृथगुपादानात् ॥

“नाव्ययीभावादतोमत्वपञ्चम्या” ॥ किमर्थं प्रतिषेध पूर्वसूत्रेण लुङ् मा भूदिति । अमत्र विधीयते स नाप्राप्ते लुकारभ्यमाणास्तस्य बाधको भविष्यति, यत्र तर्हि प्रतिषिध्यते पञ्चम्यास्तत्र लुक् प्राप्नोति । प्रतिषेधे तु सति तत्सामर्थ्याद् द्वे वाक्ये भवत । नाव्ययीभावदित्येकम्, अमत्वपञ्चम्या इति द्वितीयम् । अत्र चात इत्यपेक्ष्यते । तत्रापञ्चम्या इत्यनेनानन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति पञ्चम्या आदेशः प्रतिषिद्धाते न पूर्ववाक्यविहित प्रतिषेध । इममेवार्थं तुशब्देन द्योतयति अविशेषेण प्रतिषेधः अमत्वपञ्चम्या इति, तदेतदुक्तम् । ‘तस्मिन्प्रतिषिद्धे पञ्चम्या अवगममेव भवतीति’ । वाक्यभेदस्तु वृत्तावेव स्पष्ट । ‘उपकुम्भादिति’ । समीपभूतात्कुम्भादित्यर्थः, कुम्भस्य समीपादित्यपरे । उन्मसगङ्गादिरन्यपदार्थप्रधान सत्त्ववाच्यव्ययीभाव क्रियासम्बन्धसद्भावादपादान्त्वात्पञ्चम्या मुख्यमुदाहरणम् ॥

“तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्” ॥ ‘सुमद्रमिति’ । मद्राणा समृद्धिरित्यव्ययीभावः, तत सप्तमी, तस्या नित्यमभाव । ‘एकविंशतिभारद्वाजमिति’ । एकविंशतिभरद्वाजा वश्या इति ‘सङ्ख्या वश्येने’ति समासः । तत्र वर्तमानपदार्थानां स्वार्थोपसज्जनार्थान्तराभिधायित्वाद्भारद्वाजशब्द एकत्वविशिष्टार्थान्तरे सङ्क्रान्त इत्यजो लुगभाव । नेति वयम् । गर्गाणां कुलगर्गकुलमित्यादावपि प्रसङ्गात् । तस्माद्वाच्यकारप्रयोगादत्र लुगभावः ॥

“लुट् प्रथमस्य डारौरस” ॥ ‘परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य चेति’ । यद्वेष परस्मैपदे जय, प्रथमपुरुषसज्जकार्तिबादय, आत्मने पदेष्वपि जय-

स्तादय इति षट् स्थानिनस्त्रय आदेशा इति वैषम्यात्सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । मा भूत्सख्यातानुदेश, आन्तर्यतो व्यवस्था भविष्यति, अर्थतश्चान्तर्यम्, एकार्थस्यैकार्था द्व्यर्थस्य द्व्यर्था बहुवर्थस्य बहुवर्थ । कथं पुनर्डादीनामैकार्थाध्यवसाय । यावता यस्तिप स्थाने स एकार्था यस्तस्य स्थाने स द्व्यर्था यो के स्थाने स बहुवर्था, नेत्याह, प्रयोगदर्शनादप्यैकार्थादिकमध्यवसातुं शक्यम् । अथ वादेशा अपि षड्विधे निर्दिश्यन्ते । कथम्, एकशेष निर्देशात् । डारौरसश्च डारौरनश्चेति कृतद्वन्द्वानामेकशेष । यदि तु डा च डा च डा । रौ च रौ च रौ । रस् च रस् च रस् । डा च रौ च रस् च डा रौरस इति कृतैकशेषणा द्वन्द्व स्यादनिष्ट सख्यातानुदेश प्राप्नोति । तिप्तसाडा । क्तितयो रौ । आताभयो रसिति । 'कर्तैति' । लुट्, तिप्, तस्य डा इत्ययं सर्वोदेश । नानुबन्धकृतमनेकालत्वम् । अस्तु तर्ह्यन्त्यस्यैव, तिपस्तकारेण सह टिलोपो भवति । ननु तकारान्तमङ्गं न भवति । द्वित्करणसामर्थ्यादनङ्गस्यापि भविष्यति, यथा सिद्धान्तेऽभस्यापि । अथ वानुपूर्व्यात्सिद्धम् । कथम् । अन्त्यस्याप्यय स्थाने भवन्नप्रत्यय स्याद् असत्या प्रत्ययसञ्ज्ञाया इकारस्येत्सञ्ज्ञा नास्ति, असत्या चेत्सञ्ज्ञायामनेकाल्, यदानेकाल् तदा सर्वोदेश, यदा सर्वोदेशस्तदा प्रत्यय, यदा प्रत्ययस्तदेत्सञ्ज्ञा, यदेत्सञ्ज्ञा तदा लोपस्तदैकाल्, न चेदानीं प्रत्यावृत्त्यान्तादेशो भवितुमर्हति, तदेतदानुपूर्व्यात्सिद्धम् । कर्तारौ कर्तार इति । 'रि चे' ति तासस्त्योर्लोप । 'अध्येतेति' । इङ् अध्ययने । अथात्र डारौरस्सु कृतेषु टरेत्स्व कस्माच्च भवति, पूर्वमेवास्मिन्योगे स्थानिषु प्रवृत्तत्वात् । इह हि तशब्दस्य टरेत्स्व च प्राप्नोति डादेशश्च । द्वयोरपि शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यत्वात्परत्वाट्टरेत्स्वे कृते पुन प्रसङ्गविज्ञानाद्वादेश, एव रौरसोरपि द्रष्टव्यम् । अथ वा पूर्वमेव डारौरसो भवन्तु, यास सेवचन ज्ञापक ये तिडादेशास्तेषां टरेत्स्व न भवतीति । अन्यथा यास स इत्येव वाच्यं स्यात् । 'कतासीति' । तासस्त्योरिति सलोप ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या द्वितीयस्याध्यायस्य तुरीयश्चरण ॥ * समाप्तश्चायमध्याय * ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“प्रत्यय ” ॥ इह यदि सर्वानेव सञ्ज्ञिन स्वरूपेण निर्दिश्य सञ्ज्ञा विधीयेत सन् प्रत्यय क्यच् प्रत्यय क्यङ् अत्यय इति ततो गौरव स्यात् । अथ सप् प्रत्यय इति सन सशब्दादारभ्य कप पकारेण प्रत्या हाराश्रयेणात्र वा प्रदेशान्तरे वा सञ्ज्ञा विधीयेत तदानेकस्य पकारस्य सम्भवात्सन्देहः स्यात् । तथाहि । प्रत्यासत्तिन्यायआश्रीयमाणे सिप पकारेण स्याद् व्याप्तौ तु तप् तनप् तनयनाश्चेति तनप , । स्यादेतत्, व्या प्तिरेवाश्रयिष्यते, अथ च तनप पकारेण प्रत्याहारो न भविष्यति ज्ञाप कात्, यद्य ‘मिच एकाचोन्प्रत्ययवच्चे’ त्यम प्रत्ययवद्भावः शास्ति, अन्यथा षष्ठेपि प्रत्ययसञ्ज्ञाव्यापारादपि स्वत एव प्रत्ययत्वात्तद्वद्भावो नातिदेश्य स्यादिति । तच्च, तत्र ह्यमिति द्विरावर्त्तते ततश्चाप्रत्ययप्रतिबद्ध ‘मौतोस्- शसो’ रित्यादिविशिष्ट काय यथा स्यादिति सोतिदेशः स्यात् । नन्वेवमपि प्रत्ययग्रहणमनर्थकम् अन्वदिति वक्तव्यम्, अतः प्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययप्रयु क्तमपि कार्यमतिदेश्यमिति प्रतीयते तज्ज्ञापकमुक्तार्थस्य भविष्यति, एव मध्यम आगमत्वात्पुगादिवदप्राप्ते प्रत्ययत्वातिदेशः स्यात्, अस्तु वा ज्ञापकमेवमपि कुत एतद्व्याप्तिराश्रीयते न पुनः प्रत्यासत्तिरिति । किञ्च यथान्यासाद्वैरव स्थितमेव सचित्यस्याधिकस्य करणात्, अतो गौरवाति प्रसङ्गपरिहारायाधिकारेणैव सञ्ज्ञा विधीयते तदाह । ‘प्रत्ययशब्दः सञ्ज्ञा त्वेनाधिक्रियतइति’ । कारक इति तद्विशेषणमधिक्रियते स्वादिषु कर्ण्यन्तेषु प्रकृतिरियमधिक्रियतइतिवत्प्रत्ययशब्दः सञ्ज्ञाधिक्रियतइति वक्तव्ये सञ्ज्ञात्वेनेति वचनमनर्थभेदात् । तथा ह्ययमत्र कर्मकरत्वेनाधिकृत , अयमत्र कर्मकरोधिकृत , नार्थभेदोस्ति किन्तु कर्मकरोधिकृत इत्युक्ते यः कर्म कर सोधिकृतो रूपान्तरेणेत्यपि गम्यते, कर्मकरत्वेनेति पुनरुच्यमाने तस्यै वाकारस्याधिकृतत्वं गम्यते, अधिक्रियते, विनियुज्यते सूत्रकारेण, ‘यान्स नादीननुक्रमिष्याम ’, ‘अनुक्रमेण विधास्याम , सूत्रकारायमाणस्य वृत्तिका

रस्यैतद्वचन, यदि तर्ह्यधिकारेण सज्ञा क्रियते प्रतियोगमुपस्थानात्प्रकृत्युपपदोपाधि^(१)विकारागमानामपि प्राप्नोति 'हरतेर्द्वृतिनाथयो पशौ' हरतेरिति प्रकृति दृतिनाथयोरित्युपपद पशावित्युपाधि, 'हनस्त्वे' त्यादि-विकार, 'त्रपुजतुनो षुगि' त्यागम, सत्या च सज्ञाया प्रकृतिप्रत्यययो पर्यायेण परस्परापेक्ष परत्व स्यात् शब्दान्तरापेक्ष वा प्रकृते प्रकृत्यपेक्ष तु प्रत्ययस्य, उपपदस्यापि परत्वा 'दुपसर्जनपूर्व' मित्येतद्राजपुरुषादिषु सावकाश बाधित्वा परत्व स्यात्, यत्र समासाभावादुपसर्जन पूर्वमित्यस्या प्रसङ्गस्तत्रोपपदस्य परत्व स्यात्, एव च सति भोक्तु व्रजतीत्येवमेव नित्य स्यात् तु व्रजति भोक्तुमिति, उपाधेरप्यर्थस्य परत्वासम्भवेपि तद्वचिन प्रयोगानियमे प्राप्ते परश्चेति नियम स्यात्, आद्युदात्तत्वं च यथायथ स्वरान्तर बाधित्वा स्यात्, अङ्गसज्ञा तु विधानप्रतिषेद्धा न चेह प्रकृत्यादय कुतश्चिद्विधीयन्तइति न सा प्रकृत्यादिषु परत पूर्वस्य प्राप्नोति । ननु च प्रतियोगमुपस्थानेपि वाक्यभेदप्रसङ्गात्प्रकृत्यादीना सज्ञा न भविष्यति । तथाहि । हरतेर्द्वृतिनाथयो कर्मणोरुपपदयो पशौ कर्त्तरीन् प्रत्ययो भवतीत्येक वाक्य, ते च हरत्यादय प्रत्ययसज्ञका इति द्वितीय, सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते । नैतदस्ति^(२) । सनादीनामप्यसता सज्ञा नुपपत्तेर्वाक्यभेदेनैव सज्ञा विधेया ततश्च सनादीनामेकेन वाक्येन विधिरपरेण सज्ञाविधि, एव प्रकृत्यादीनामपि प्राप्नोति तत्राह । 'प्रकृत्युपपदेत्यादि' । अयमभिप्राय । प्रकृत्यादीना सनाद्युत्पत्तौ निमित्तत्वेनोपादानात्पारार्थ्यात्स्वसंस्कार प्रति प्रयोजकत्वाभावो यथा य पीठे स देवदत्त इति पीठस्य देवदत्तसज्ञा न भवति । ननु सनाद्युत्पत्तिवाक्ये प्रथमे तेषा पारार्थ्य^(३) न द्वितीये सज्ञासज्जिसम्बन्धप्रतिपादनपरे वाक्ये, ततश्च सज्ञा सम्बन्धप्रतिपत्तौ सत्या स्वार्थतापि सम्भवत्येव । तच्च, द्वितीयमपि वाक्य सज्ञाविधानपरमेवरूपमेव गुणतिज्जिह्वा सन् प्रत्यय इति, ततश्च तत्रापि

(१) विकारागमानामिति नास्ति ३ पुस्तके ।

(२) नैतद्वदेवमिति या २ पु ।

(३) तेषामापाधान्यमिति या २ पु ।

भूतविभक्त्यानिर्द्वैशाब्जिमित्तत्वात्पाराध्यं स्थितमेव । किञ्च योग्यविभक्त्यभावाच्च न प्रकृत्यादीना सञ्ज्ञा, प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तस्य वा सञ्ज्ञासबन्ध 'वृद्धिरादैच्' स्वरूप शब्दस्येति, न च द्वितीये वाक्ये योग्यविभक्त्यध्याहारेण सञ्ज्ञा भवितुमर्हति, योग्यविभक्तिनिर्द्वैष्टेषु सनादिषु चरितार्थत्वात्, उपपदसञ्ज्ञा तु सप्तमीनिर्द्वैष्टस्य विधीयमाना युक्त यद्वाक्यभेदेन योग्यविभक्त्यध्याहारेण च भवतीति । किं च प्रधानेतरसनिधौ प्रधाने कार्यसप्रत्ययो भवति यस्य चापूर्वविधानं तत्प्रधानम् अतः प्रथमवाक्ये तावत्सनादीनामेव प्राधान्यं द्वितीयेपि सञ्ज्ञा सज्जनमपेक्षमाणा यत्पूर्ववाक्ये प्रधानतयावगतं तदेषापेक्षते न तु पारतन्त्र्यादप्रधानमिति सिद्धमिष्टम् । एवमपि विकारागमाना प्राप्नोति, नैष दोषः, महती सञ्ज्ञा क्रियते ऽन्वर्थं सञ्ज्ञा यथा विज्ञायेत प्रतियन्त्यनेनार्थमिति प्रत्यय इति, न च विकारागमाभ्यामर्थं प्रतियन्ति । यद्वेवमिव क इत्यादीना समासान्तानां च न स्याद्, न ह्येषामन्वयव्यतिरेकाभ्यां कश्चिदर्थो ऽवधार्यते तदभावेपि केवलाया एव प्रकृतेस्तदर्थवगमात् । यदप्युच्यते ऽनिर्द्वैष्टार्था प्रत्यया स्वार्थं भवन्तीति स्वार्थे एवैषामर्थ इति तदपि कल्पनामात्रम्, अन्वयव्यतिरेकगम्यत्वादर्थवत्त्वस्य । इतरेतराश्रयत्वं च भवति, सति प्रत्ययत्वे स्वार्थं विधानं स्वार्थं विधानाच्चार्यवत्त्वे सति प्रत्ययसज्जेति, एव तर्हि प्रयोजनाभावाच्च भविष्यति । तथाहि । तेषां स्यान्वयस्य सबन्धस्याश्रयवसबन्धस्य च प्रतिपादनात्परत्वं तावच्च सम्भवति आगमानां चानुदात्तत्वविधानादाद्युदात्तत्वं स्यासम्भवः, सति तु प्रयोजने आगमस्यापि शनमः शकारस्येत्सञ्ज्ञाय भवत्येव सञ्ज्ञा । अथ 'हनश्च वधः' 'नाभिनभञ्च' 'विराग विरङ्गञ्च' त्यादौ वधादीनामनेकालाभादेशानां सञ्ज्ञा कस्माच्च भवति, सम्भवति हि तेषु परत्वं प्रयोजनं, यद्यपि स्थानिन आदेशेन निवर्तितत्वाच्च तदपेक्षं परत्वं शब्दान्तरापेक्षया स्यादेव परत्वं यथोक्तं प्राक् गुपादिषु अर्थवत्त्वं च तेषां मस्ति विधेयत्वात्प्राधान्यं च योग्या च विभक्तिः, अतः सर्वथा वधादिषु

सञ्ज्ञानिवृत्तये यन्न कर्त्तव्य । 'कर्त्तव्य करणीयमिति' । अत्र प्रत्ययसञ्ज्ञाया धातोर्ङ्गसञ्ज्ञा, अङ्गस्य गुण । अनन्तरमपि सनादिकर्मतिक्रम्य व्यवहितोपि तव्यदादिरुदाहृत तत्राव्युदात्तादेरपि प्रत्ययकार्यस्य सम्भवात् सनादौ तु निस्वरेण धातुस्वरेण च तद्वाध्यते ॥

“परश्च” ॥ “अयमप्यधिकार इति” । न केवल प्रत्यय इत्ययमेवेत्यपिशब्दार्थः । ‘योगेयोगउपतिष्ठतइति’ । अनेन परिभाषातो अधिकारस्य भेदको धर्मो दर्शित, परिभाषा हि न प्रतियोगमुपतिष्ठते किन्त्वैकदेशस्थितैव सर्वशास्त्रे व्याप्रियते । ‘परश्च स भवतीत्यादि’ । अनेनेहस्याया एवास्या परिभाषाया प्रत्ययविधौ सर्वत्र व्यापारो दर्शित, लिङ्गवती चेय परिभाषा प्रत्ययसञ्ज्ञा च लिङ्गम् । ‘धातोर्वन्ति’ । क्रियावाचिन्या प्रकृतेस्तिङन्तादेरप्युपलक्षणमेतत् । ‘प्रातिपदिकाद्वेति’ । अक्रियावाचिन्या प्रकृतेरिदमुपलक्षण, तेन ड्यापोरपि ग्रहणम् । ‘तैत्तिरीयमिति’ । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीते, ‘तित्तिरिवरन्तुखण्डिकोवाच्छ्व’ । ‘छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि’ ‘तदधीते तद्वेद’ ‘प्रोक्ताल्लुक्’ ब्राह्मणकुलस्याभिधेयत्वाच्चपुसकत्वम् । ‘चकार पुनरस्यैव समुच्चयार्थ इति’ । अन्यस्य समुच्चैतव्यस्याभावात् । ‘तेनेति’ । अन्यथा बहुलवचनस्य सर्वापाधिव्यभिचारार्थत्वादुणादिषु परत्वस्यापि विकल्प सम्भाव्येत, इह ‘गुप्तिस्किद्व्य सचि’ त्यादौ दिग्योगलक्षणा पञ्चमी, तत्र पूर्वं पर इति वा दिक्शब्दस्याश्रवणादनियमेनाध्याहारे सत्यनियमेन प्रयोगप्रसङ्गे नियमार्थमिदं पर एव प्रत्ययो न पूर्व इति, ‘गापोष्टगि त्यादौ षष्ठीनिर्देशे प्यानन्तर्यसंबन्धे षष्ठी विज्ञानादानन्तर्यस्य च पूर्वत्वेपि भावादनियमप्रसङ्ग एवेति तत्रापि नियमार्थमेव । नैतदस्ति प्रयोजन, ‘विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्स्वि’ त्येतन्नियमार्थं भविष्यति, बहुजेव पुरस्ताद्ववति नान्य प्रत्यय इति, ततश्च बहुचि पूर्वत्वस्य नियतत्वादप्य प्रत्यय पर एव भविष्यति, षष्ठी निर्देशेषु मध्यशब्दाध्याहारेण मध्येपि प्रसङ्ग इति चेन्न, ‘अव्ययसर्वनामाम कच् प्राक् टे’ रिति नियमाद् अकजेव प्रकृतिमध्ये भवति नान्य इति, नैतदेव,

यदि तावदेव नियम बहुजेव पुरस्तादकजेव मध्यइति ततो बहुजकचो
नियमो न स्यात्, अथ बहुच् पुरस्तादेव अकजमध्य एवेति ततो देशस्यानि
यतस्त्वात्तत्र प्रत्ययान्तर स्यादेवेति सर्वथानिष्टप्रसङ्गः । किञ्च अकजेव प्राक्
टेरित्येव नियमे प्राक् टे प्रत्ययान्तर मा भूत मध्यान्तरे तु स्यादेव मध्य
विशेषाश्रयत्वावियमस्य । न च 'तस्मादित्युत्तरस्ये' त्यनया परिभाषयात्र
परत्व सिद्धयति, यत्र हि प्रागेव सत कस्य चित् किञ्चिद्विधीयते यथा
पदात्परयोरपादादौ वर्त्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्वानावौ भवत इति स तस्या
विषयः, इह तु प्रागसन्त एव सनादयो विधीयन्ते न तेषा सम्बन्धि
किञ्चित्, प्रत्ययसञ्ज्ञैव तेषा कार्यमिति चेन्न, एवमपि प्रागुत्पत्तिरनिवा
रिता स्यात्, तथाहि । असता सनादीना सञ्ज्ञाविधिरनुपपन्न इत्येकेन
वाक्येन सनादीना विधिद्वितीयेन च तेषामेव सञ्ज्ञाविधिरित्यङ्गीकर
णीय, ततश्च द्वितीये वाक्ये सत कार्यमिति कृत्वा परिभाषापस्थानेन
प्राक् प्रयुक्ताना सञ्ज्ञैव केवल न स्यादुत्पत्तिस्त्वनियतदेशैव स्यात्, प्रथम
वाक्ये परिभाषानुपस्थानात् । स्यादेतत्, । 'गुप्तिज्किट्वा सन्नि' त्यादावेकैव
पञ्चमी सा चैकमेव दिक्शब्दमध्याहरेत् तत्र पूर्वं परो वेति सशये
पूर्वशब्दाध्याहारे द्वितीयस्य वाक्यस्य स्वरसभङ्गः स्यात्, गुपादिभ्य पर
सन् प्रत्ययसञ्ज्ञो भवतीति हि तस्य स्वरसत प्राप्तोर्थे स च पूर्ववाक्ये
पूर्वशब्दाध्याहारे सति भग्नः स्यात्, अतस्तत्परिरक्षणाय परशब्द एवाध्याह
रिष्यते, भवतु वात्पत्तिरनियतदेशा पश्चात्तु सत एव परस्य यत्कृत्यप्रत्यय
सञ्ज्ञादिशास्त्रकार्यं तन्नान्यदेशस्य यद्वेशस्य च शास्त्रीय कार्यं तद्वेशोन्य
देश निवर्त्तयिष्यति विशेषशास्त्रान्वितत्वेन तस्यैव साधुत्वादिति, अस्त्वे
वमथ येषु प्रत्ययसञ्ज्ञैव न भवति 'शमे ख' शङ्ख 'कणोष्ठ' कण्ठ इत्या
दिषु तेषु कथं परत्व द्वितीयवाक्यव्यापाराभावात्, भवतो वा कथं भवा
नपि हि यः प्रत्ययः स पर इति प्रत्ययपूर्वकं परत्व परिभाषते, सत्य,
परिभाषापक्षे न स्यात्परत्वम् अधिकारपक्षे तु प्रत्ययत्वपूर्वकं परत्व न
भवति किं तु परत्वविशिष्टस्यैवात्पत्तयस्य पश्चात्प्रत्ययसञ्ज्ञा, इह तु बहुल

वचनात्प्रत्ययत्वाभावेऽपि परत्वमधिकृतम्, एवमपि नार्थ एतेन बहुलवचनादेव परत्वमेवात्र व्यवस्थास्यति, एव तर्हि प्रयोगनियमार्थमिदं पर एव प्रत्ययो न केवल इति, अन्यथा प्रत्ययार्थमात्रविवक्षाया केवलापि प्रत्यय प्रयुज्येत यथा किमस्य द्वयस किमस्य मात्रमिति, यथा वा प्रकर्षविवक्षाया तरतमभाव तारतम्यमिति, ननु सर्वत्र प्रकृतिविशेष निर्दिश्यैव प्रत्ययो विधीयते तत्र पूर्वाक्त्या नीत्या^१ परत्वविशिष्टस्यैव विधानमिति नास्ति केवलस्य प्रयोग, एवमपि प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षाया केवलाया प्रकृते प्रयोग स्यादेव यथा पच् वृत्तेति, यत्र पुनरुभय विवक्षित प्रकृत्यर्थ प्रत्ययार्थश्च न तत्र केवलाया प्रकृते प्रयोगप्रसङ्गः, न केवला प्रकृति प्रत्ययार्थमभिधातुं समर्थेति, लक्षणाया समर्थेति चेत्, नो, खल्वारभ्यमाणमप्येतल्लक्षणाया प्रयोग निवारयिनुमर्हति, अतः केवलप्रकृत्यर्थविवक्षाया केवला प्रकृतिर्मा प्रयोजीति सूत्रारम्भः, चशब्दश्चावधारणे, प्रत्यय परो भवत्येव न तु कदा चित्र भवतीति वचनव्यक्तिः, आ पदत्वनिष्पत्तेश्चायं नियमः, निष्पत्ते तु पदे तावदेव प्रयुज्यते, अपत्याद्वर्थान्तरविवक्षाया तु तस्मादपि प्रत्यया न्तरं भवति^२ ॥

“आद्युदात्तश्च” ॥ इहास्वरकस्याच उच्चारणासम्भवात्सर्व एव स्वरविधिर्नियमार्थः, तत्र ‘चित्’ एवान्त उदात्तः, रित्येव मध्य उदात्तः, तिदेव स्वरितः, सुप्तितावेवानुदत्तौ, दूरात्सम्बुद्धावेवैकश्रुत्यमिति, स्वरा न्तराणामन्यत्र नियमात्पारिशेष्यादाद्युदात्त एव प्रत्ययो भविष्यति नास्वरको नाप्यन्यस्वरकस्तत्राह । ‘अनियतस्वरप्रत्ययप्रसङ्ग इति’ । अनियत स्वरो यस्य सोनियतस्वरः, स चासौ प्रत्ययश्चानियतस्वरप्रत्यय तस्य प्रसङ्गे प्रत्ययोऽनियतस्वरो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः । अनियतस्वरप्रसङ्ग इति पाठे त्वनियतस्य स्वरस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । अयमभिप्रायः । आद्युदात्तत्वमपि ‘डिनत्यादिर्नित्य’ मित्यादौ नियतत्वाच्च स्याद् अन्यत्रानियमः स्यादेव यत्राय नियमो नास्ति । किञ्च त्वदुक्ते नियमे चिदादीनामनियमः स्याद्

(१) रीत्येति पा २ । ३ । पुस्तकयोः ।

(२) भवतीति नास्ति २ पुस्तके ।

अतश्चित्तान्त एव तिस्वरित एवेत्यादिक तत्रतत्र नियमस्वरूपमाश्र-
णीय ततश्च प्रत्ययस्यानियतस्वरत्वमेव स्यात् । किञ्च रित्येवोपोत्तममु-
दात्तमित्यपि नियमे ऽन्यत्रोपोत्तममुदात्त मा भूद् मध्यान्तर तु स्यादेव
मध्यविशेषाश्रयत्वाच्चियमस्य, तस्माद्वै एकाच प्रत्ययास्तेष्वनियतस्वरप्र-
सङ्गे वचनमिदमुदात्तार्थं ये पुनरनेकाच प्रत्ययास्तेषु देशस्याप्यनियम प्रा-
प्नोति कदा चिदादे कदा चिन्मध्यस्य कदा चिदन्यस्येति तेषु वचनमिदं
मुदात्तार्थं तत्राप्यादेरुदात्तार्थमिति । किमर्थं पुन प्रत्ययसञ्ज्ञासन्नियोगेनाय-
स्वर उच्यते, न 'अनित्यादिर्नित्य' प्रत्ययस्य च लसर्वधातुकमनुदात्त सुप्ति-
तौ चेति स्वरप्रकरणएवोच्येत । एव हि प्रकरणमभिन्नं भवति, किञ्च द्विरा-
द्युदात्तग्रहणं द्विश्चानुदात्तग्रहणं न कर्तव्यं भवति । स्यादेतत् । तत्र क्रिय-
माणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य स्वर प्राप्नोति, इह तु क्रियमाणे
नायदोषो भवेद् उत्पन्नो हि प्रत्ययस्तदाश्रयाणां तदन्तविध्यादीनां निमित्त-
भवति न तूत्पद्यमान, न खलूत्पद्यमानो घट उदकाहरणादीनां निमित्त-
मवकल्पते ततश्चाद्युदात्तश्चेत्यस्य प्रतियोगमुपस्थाने सति उत्पद्यमान-
एव तव्यदादिराद्युदात्तो भवति, एव तिबादिरनुदात्त इति दोषाभावः,
अतः प्रत्ययसञ्ज्ञासन्नियोगेन स्वरो विधीयतइति । तच्च, ज्ञापकात्सिद्धं,
यदयं अनित्यादिरुदात्तो भवतीत्याह, तज् ज्ञापयति प्रत्ययस्य चेत्यत्र न
तदन्तविधिर्भवतीत्यनुदात्तत्वं प्रपि तदन्तस्य न भविष्यति, धातेरन्त-
उदात्तो भवतीत्यादेः प्रकृतिस्वरस्य विधानसामर्थ्यात् । यत्र ह्यनुदात्त-
प्रत्ययो याति वृक्षाभ्यामित्यादौ तत्र प्रकृतिस्वर श्रूयते यातो यान्ति वृक्ष-
त्वमित्यादौ सतिशिष्टेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन बाध्यते, यदि च प्रत्यया-
न्तस्यानुदात्तत्वं स्याद् निर्वाचय धातुप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं स्यात् । इदं
तर्हि प्रयोजनं लघितव्यमित्यादौ प्रत्ययोत्पत्तिकालएवाद्युदात्तत्वे कृते
पश्चाद्भवच्चिदनुदात्तो यथा स्यात्, अन्यथा लूतव्य इति स्थिते आद्युदात्तत्वं
शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्यम् इट् तु स्वरभिन्नस्य प्राप्नोति उभयोरनित्ययो-
परत्वादिति कृते तस्य प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणे सति इट् एवाद्युदात्तत्वं स्यात् ।

एतदपि ज्ञापकात्सिद्धं, यदय 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चे' त्याह तज्ज्ञा
पयति आगमा अनुदात्ता इति, अन्यथा चिनुयातामित्यादौ यासुट् प्रत्यया
दित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमित्यनर्थकं तत्स्यात्, ननु पितृमतेतस्यात्, अन्यथा
चिनुयादित्यादौ पितृक्तो यासुडनुदात्त स्यात्, यद्वेतावत्प्रयोजनं स्याद्
यासुट् परस्मैपदेषु भवति अपिच्च लिङ् भवतीति पितृमेव प्रतिषेधेत् ।
अवश्यं चैतज्ज्ञापकमाश्रयणीयम् अन्यथा प्रत्ययसञ्ज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्त
त्वविधावपि लविषीयेत्यादौ लावस्यायामनञ्कत्वादसति स्वरे विशेषवि
हितत्वात्परत्वाच्च सीयुटि कृते पश्चाल्लादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वमित्या
नुपूर्व्या सीयुट् एव स्याज् ज्ञापकाश्रयणे तु सीयुडनुदात्त इटोदित्यकार
उदात्तो भवति, कथं भवति, यावता सीयुटि कृते ऽकारस्य विच्छिन्नमा
दित्वं, नैष दोषः । यासुट् उदात्तवचनं ज्ञापकं प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये
आगमा अविद्यमानवद्वन्तीति, अन्यथा चिनुयातामित्यादौ यासुट्
प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमित्यनर्थकं तत्स्यात् । किञ्च लवितव्यमि
त्यादौ पूर्वमाद्युदात्तत्वे सत्यपि पश्चाद्वचिङ् किमित्यनुदात्तो भवति,
शेषनिघातेन, नाय शेषनिघातस्य विषयः, स्वरविधिशेषत्वात्तस्य, यस्मि-
न्यदे यस्यामवस्थाया यस्याच उदात्त स्वरितो वा विधीयते तस्मिन्यदे
तस्यामवस्थाया सन्निहितमजन्तरं निहन्यतइत्यर्थः, न चायं प्रकारोऽत्र
सम्भवति । इह तर्हि सुप्ते भवा सौष्टी प्रत्ययसन्नियोगेनायं उदात्तत्वे
सति ङीप् उदात्तनिवृत्तिस्वर सिद्धो भवति, अन्यथा सौष्ट ई इति स्थिते
प्रत्ययस्य चेत्याद्युदात्तत्व बाधित्वा परत्वाद्यस्येति ले पे कृते उदात्तनि
वृत्त्यभावाच्च स्यात्, न वा बहिरङ्गलक्षणात्वात् । लोपो हि ङीप् उत्प
त्तिमपेक्षते स्वरस्तु निरपेक्षः, अवश्यं चान्तरङ्गत्वमेवाश्रयणीयम् अन्यथा
कसेन क्रीता 'कसाट्ठिठन्' टित इति ङीप् कसठईइति स्थिते ज्ञित्या
दिरित्याद्युदात्तत्व बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपः स्यात् ततश्च नित्स्वरे
लोपेन बाधिते प्रत्ययसञ्ज्ञासन्नियोगेन विधीयमानमाद्युदात्तत्वमकारस्य
स्थितमिति तस्य लोपे ङीप् उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । ननु च ठवश्चि

स्करणात्पूर्वमिकादेशस्ततः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति नास्त्युदात्तलोपः, इह तर्हि उत्से जाता 'उत्सादिभ्योऽ' ङीप्, उत्सञ्चर्द्दति स्थिते जित्स्वर बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे पूर्वाक्तया नीत्या ङीप् उदात्तनिवृत्तिस्वर स्यात् । नैष दोषः, जित्स्वरो हि प्रत्ययस्वरस्यापवादः, न चापवादविषय उत्सर्गाभिनिविशते तत्र तावदत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्व भवति अपवाद जित्स्वर प्रतीक्ष्यतइति कुत उदात्तलोपः, इह तर्हि अत्रैरपत्यम् 'इतश्चा निज' इति ठक्, आयचादिषूपदेशिवचन 'स्वरसिद्धार्थमिति प्रत्ययस्वरात्पूर्वमेयादेशः, ङीप्, आत्रेयर्द्दतिस्थिते तद्वृतस्य कित इति स्वर बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न प्राप्नोति तस्मा दन्तरङ्गत्वमेवाश्रयणीयम्, एव च सौग्रीत्यत्रापि अन्तरङ्गत्वादेव सिद्ध मिष्टमिति नार्थ एतदर्थेन प्रत्ययसञ्ज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वचनेन, इह तर्हि प्रयोजन गोपायति धूपायति उत्पत्तिसन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे पश्चा 'त्सना- द्यन्ता धातव' इति धातुसञ्ज्ञाया धातोरित्यन्तोदात्तत्व भवति, यदि तु ज्नित्यादिर्नित्य प्रत्ययस्य चेत्युच्येत परत्वाद्वातुस्वर प्रत्ययस्वरो बाधेन । स्यादेतत् । अनुदात्तस्य तर्ह्यत्र प्रदेशे करणे किं प्रयोजनं, स्यादेतत् । काय शब्दाद्यापि स्वरितत्वात्प्रागेकादेशे कृते तस्य पूर्वन्त्यन्तवद्वावात्तिस्वर रितश्च प्राप्नोति, पर प्रत्यादिबद्धावात्पित्स्वरश्च, परत्वात्स्वरितो भवति । यदि तु लसार्वधातुकमनुदात्त सुप्पितौ चेत्युच्येत परत्वादनुदात्तत्व स्या दिति । तत्र । अत्र हि टाबुत्पत्तेरपि प्रागेव स्वरितो भवति सत्यपि वा टापि स्वरितैकादेशयोर्भयोरनित्ययोः परत्वात्स्वरितत्वे कृते आन्तयत स्वरितानुदात्तयोरेकादेश स्वरितो भविष्यति । इह तर्हि आम्बष्ठ्या यङ् श्वाप्येकादेशे कृते पित्स्वरश्च प्राप्नोति चित्स्वरश्च परत्वाच्चित्स्वरो भवति अन्यत्र क्रियमाणे पित्स्वर स्यात्, अत्रापि चापश्चित्करणसाम र्थादेव चित्स्वरो भविष्यति, सामान्यग्रहणाविधातार्थे हि चकारे टापृक्- रणश्च यङ्पृाप विदधीत, एव तर्हि तदेव तस्मिन्प्रयोजनं तदन्तविधि र्माभूदिति । यदुक्तं प्रकृतिस्वरस्य विधानसामर्थ्यादिति, तत्र आस्ते शेत

इत्यादौ लसार्वधातुकमात्रस्यानुदात्तत्वे अति धातुस्वरस्य सावकाश
त्वात्, प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वमपि अग्निमान् वायुमान् अग्नीनामि
त्यादौ 'इस्वनुङ्गा मत्' 'नामन्यतरस्या' मिति स्वरसिद्धयर्थं स्यात्, अत्र
ह्यन्तोदात्तादिति वर्त्ततइत्यलमिति कर्कशेन बोधेन ॥

अनुदात्तौ सुप्फितौ ॥ सुबिति प्रत्याहारस्येद ग्रहण न सप्तमी
बहुवचनस्य, पित्वादेवानुदात्तत्वस्य सिद्धत्वात्, अत एव वृत्तौ सुप इति
बहुवचन, पित एतत् प्रक्रमानुरोधेन बहुवचन, सुपश्च पकारेण प्रत्याहारो
न कप, टाबादीना पित्करणात्, 'पचतीति' । शबन्तोदाहरण, तिपस्त्व
दुपदेशाल्लसार्वधातुकमित्येव सिद्धम् ॥

“गुप्तिच्चिद्व्य सन्” ॥ ‘गुप गोपनइति’ । गुप व्याकुलत्वे गुप्
रक्षयइत्येतयोस्तु ग्रहण न भवति तिजिना सह गणे पठितस्यानुदात्तेत
एव गुपेरिहापि ग्रहणात् । ‘प्रत्ययसज्ञा चाधिष्ठतैवेति’ । का पुनरत्र
विस्मरणाशङ्का, किं त्वन्वर्था प्रत्ययसज्ञा उनर्थकस्य गुपादिसनो न स्या
दित्याशङ्कानेन निवार्यते, अधिकारसामर्थ्यादनर्थकस्यापि भवतीत्यर्थ ।
अन्वर्थता त्वर्थवदनर्थकसम्भवे ऽर्थवतो ग्रहणहेतु, निन्दादयस्तु गुपादी
नामर्था न सन्, अन्यथा गुपादीनामानर्थक्यप्रसङ्गात्, धातूना चानेका
र्थत्व तत्रतत्र दृश्यते, प्रत्ययास्तु स्वार्थिका अपि भवन्ति समासान्ता
दिवत् । ‘जुगुप्सतइति’ । धातोरित्येवमनभिधानादस्य सनो ऽनादुर्धातु
कत्वादिद्विभाव । ‘निन्दा क्षमेति’ । प्रायिकमेतदुपाधिवचन, तथा च
‘क्षेत्रियश्च परक्षेत्रे चिकित्स्य’ इत्यत्र ग्रन्थ, अथ वा क्षेत्रियाणि
वृणानि सस्यार्थं क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि, अथ वा
क्षेत्रिय पारदारिक, परदारा परक्षेत्र, तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्य इति,
सशयेपि दृश्यते तद्वच्चिकित्सन् य एव विद्वान्विचिकित्सति तच्छुश्रुवा
नृषिर्व्यचिकित्सदिति च । ‘अन्यत्रेति’ । अर्थान्तरश्चेर्द्धात्वन्तरादित्यर्थ ।
इतच्च ‘पूर्ववत्सन’ इत्यत्र निपुणतरमुपपादितम् । ‘गुपादिष्वनुबन्धकरण
मात्मनेपदार्थमिति’ । एतदपि तत्रैवोपपादित, गुपादिष्विति बहुवचन
मान्वधादिसूत्राभिप्राय, कितिस्तु परस्मैपदी, तथा चानन्तरमेव प्रयोगा

दर्शिता, सनो नकार स्वरार्थ, नित्करणसामर्थ्याद्वातुस्वरो न भवति, यस्तोतार जिघाससि सखाय, विशेषणार्थश्च, 'अज्ञभनगमा सनि' 'हने स' हस इत्यत्र मा भूत् 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्,' सुषुषिष इन्द्र मित्यत्र मा भूत्, 'सन्यडे' रित्यत्रापि लिटि धातोरित्यतो धातोरित्यनुवृत्तेर्यदपि तृणादिभ्य से उपसर्गो हसो षत्स इत्यादौ तु स्यादेवोणादाना व्युत्पत्तिपक्षे, अकारस्तु प्रतीषिषतीत्यत्र प्रतिपूर्वादिण सनि विहिते 'अज्ञादोर्द्वितीयस्ये' ति सशब्दस्य द्विर्वचन यथा स्यादेवमर्थ, यथेष्ट नामधातूनामिति वक्तव्य पुत्रीयिषिषति, अन्यत्र त्वाद्विधातुके ऽतो लोप, सार्वधातुके शपा सहैकादेश इति नास्ति विशेष ॥

“मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य” ॥ अत्र मान्वधी अनुदात्तैतौ शेषौ स्वरितेतौ । ‘अभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घा भवतीति’ । ‘सन्यत’ इतीत्वे दीर्घा भवतीत्यर्थ । ननु विशेषविहितो दीर्घ सामान्यविहित मित्त्व बाधित्वा ऽवर्णस्यैव प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्ध, यदय ‘दीर्घा ऽकित’ इत्यत्राकित इत्याह, तज्ज्ञापयति नाभ्यासविकारेण बाध्यबाधकभाव इति, तद्धि ययम्यतइत्यादौ नुकि कृते मा भूदिति, यदि चाभ्यासविकारेण बाध्यबाधकभाव स्यात्ततो विशेषविहितत्वानुकि कृते ऽनजन्तत्वा देव न भविष्यति दीर्घ कि प्रतिषेधेन, अत एव डोढौक्यतइत्यादौ ह्रस्वत्वे कृते गुणो भवति, अन्यथा बबाधइत्यादौ चरितार्थे ह्रस्व पापच्यत इत्यादौ चरितार्था दीर्घ परत्वाद्वाधेत, अपर आह । सूत्रोपात्त एवार्थो वृत्तिकारेणोक्त इति कथमाभ्यासस्येति पदच्छेद, अभ्यासस्य विकार आभ्यास स चेत्वमेव, तथाहि । लोपस्य तावदभावरूपत्वादादेशो विधातुमशक्य, यदि च ह्रस्वस्य दीर्घत्व स्यात् तद्वितनिर्द्देशो ऽनर्थक स्यात्, दीर्घश्रुत्या ‘ऽचश्चे’त्युपस्थानादजन्तस्य दीर्घविधानाद्दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा दीर्घा विशेषाभावात्समादित्वमेव तद्वितेन प्रत्याप्यते, अथ वा सन्याहृत्य विहितस्य विकारस्य ग्रहण तदाह । ‘अभ्यासस्य चेकारस्येति’ । ‘सर्वशेष इति’ । न केवल तस्यैवापि तु पूर्वघोरपि द्वयोरित्यर्थ, ।

‘तेन क्व चिच्च भवतीति’ । अर्थान्तरवृत्तिभ्यो धात्वन्तरेभ्य इत्यर्थः । एतच्च ‘पूर्ववत्सन’ इत्यत्रोपपादित, मानयतीत्यादयश्चुरादिग्यन्ता । निशानइति ग्यन्तादेव पचाद्व्यच् । ‘मानेर्जिज्ञासायामिति’ । यद्येव ज्ञानार्थवृत्तिर्मानेस्तरसूत्रेणैव सन् सिद्ध, सत्य, दीर्घविधानार्थं वचनमिडभावार्यं च । ‘वधेर्वैरूप्यइति’ । चित्तस्य दुर्गन्धाद्यनुभवंनिमित्तो विकारो वैरूप्यम् । ‘शानेर्निशानइति’ । निशान तीक्ष्णीकरण, यत्रैवाय पठित शान तेजनइति तत्रैवेत्यर्थः ॥

“धातो कर्मण समानकर्तृकादिच्छाया वा” ॥ कर्मत्वसमानकर्तृकत्वयो क्रियापेक्षत्वाद्विच्छायाश्च प्रत्ययार्थत्वेनापि तावच्छ्रुतत्वात्तदपेक्षे एव ते विज्ञायेते इत्याह । ‘इषिकर्म यो धातुरिषिणैव समानकर्तृक इति’ । ‘अर्थद्वारकमिति’ । धात्वर्थस्य कर्मत्वात्समानकर्तृकत्वाच्च धातुस्तथा व्यपदिश्यते न स्वरूपेणेत्यर्थः । किं कारणमसम्भवात्, यद्यपि करोतिमिच्छतीत्यादौ धातो स्वरूपेणापि कर्मत्वसम्भवस्तथापि न तस्य स्वरूपेणार्थद्वारेण वा समानकर्तृकत्व सम्भवति, किं चात्र शितपा निर्देष्टात्स्वरूपपरत्व सन्नप्रकृतेस्तु लोकव्युत्पत्त्यनुसारेणार्थपरत्वमेवात सुष्ठुक्त धातोरर्थद्वारक विशेषणमिति, इच्छाया क्रियाया कर्मभूत इच्छयैव समानकर्तृकोर्यो यस्य धातोस्तस्मात्सन् भवतीत्यर्थः । ‘चिकीर्षेति जिह्वी र्षेतीति’ । ङहृद्भ्या सन् ‘इको भलि’ ति क्त्विम्, ऽङ्भनगमा सनी’ ति दीघ, ‘अत इद्वातो’ ‘हलि चे’ ति दीर्घ, सन षत्व, द्विर्वचन, हलादिशेष, ह्रस्व, ‘कुहोश्चु’ रिति चुत्व ककारस्य चकार, हकारस्य भकार, ‘अभ्यासे चर्चे’ ति जश्त्व जकार, ‘सनाद्यन्ता धातव’ इति धातुसंज्ञाया लडादि । ‘धातुग्रहण किमिति’ । कर्मण समानकर्तृकादिति वचनाद्वाक्याच्च भविष्यति, नह्येतदुभय वाक्यार्थस्य सम्भवति सुबन्तादपि पुत्रमिच्छतीत्यादौ असमानकर्तृकत्वाच्च भविष्यति, यत्रापि समानकर्तृकत्व गमनमिच्छति आसनमिच्छतीत्यादौ तत्रापि क्यञ् वा धको भविष्यति । यद्यपि पुत्रमिच्छतीत्यादौ असमानकर्तृके क्यब् सावकाश, तथापि चिकीर्षेतीत्यादावसुबन्ते सावकाश सन सुबन्तेषु समा

नकर्तृकेषु परत्वाद्वाधिष्यते, यत्रापि क्यच् प्रतिषिध्यते क्यच्च मान्ताव्य
यप्रतिषेध इति, कर्तुमिच्छतीति, तत्रापि काम्यच् बाधक, इयाप्प्राति
पदिकेष्वपि खट्वाकुमारीपुत्रादिषु न समानकर्तृकत्वमासनशयनादौ
त्वकर्मत्व, नहि इयाप्प्रातिपदिक कर्माभिधायि विभक्त्यभिधेयत्वात्कर्मा
दीना, धातोरपि तर्हि न स्यात्, अथ तत्र वस्तुतो धात्वर्थस्येच्छया
व्याप्यमानत्वात्कर्मत्व, प्रातिपदिकादपि स्यात्, अथान्न कर्मरूपानभिधा
नाच्च स्याद्वातोरपि न स्यादिति समान वच, एव तर्ह्यसमानकर्तृक
त्वादेवात्र न भविष्यति शयनासनादौ हि प्रकृत्यर्थस्यैव समानकर्तृकत्व
क्रियारूपत्वाद् न प्रत्ययार्थस्याक्रियारूपस्य, क्रियारूपस्य सिद्धता नाम
यो धर्मस्तत्र घञादय इति स्मरणात् । तिङन्तादपि यत् एव हेतो
पाकमिच्छतीत्यत्रार्थं पचतीच्छतीति न भवति तत् एव हेतो सन्नपि
न भविष्यति, तदेव न धातुमपहाय क्वचिदपि प्रसङ्ग इति प्रश्न । 'सोऽप
सर्गादुत्पत्तिर्मा भूदिति' । अन्यथा सङ्घातस्य विशिष्टक्रियावचनत्वात्तत् एव
सन्स्यात् ततश्च सन्नन्तत्वेन तस्यैव धातुत्वात्तत् एव लङ्युपसर्गात्पूर्वा
ऽङागम प्राप्नोति । ननु 'लिङ्यप्युपसर्गस्य द्विवचनप्रसङ्गो दोष शक्यो
दर्शयितु, सत्यम्, अट्प्रसङ्गमप्यपर दोष दर्शयितु लङुदाहृत । ननु
धातुरेव विशिष्टक्रियावाची उपसर्गस्तु सन्निधिमात्रेणोपकारको न तु कस्य
चिदर्थस्याभिधानेन, यथा भुङ्गइत्यत्र भुजिरेवाभ्यवहारे वर्तते आत्मने-
पद तु कर्तरि, अथ चान्तरेणात्मनेपद नाभ्यवहारो गम्यते तदुपसर्ग
सन्निधाने धातुरेव विशिष्टा क्रियामाह, ततश्चार्थद्वारके कर्मत्वसमान
कर्तृकत्वे अपि धातुरेव न सङ्घातस्य, अवश्यं चैतदेव विज्ञेय धातुरेव च
क्रियावाची, कथं यो हि मन्यते सङ्घात क्रियावाचीति क्रियमाणेऽपि तस्य
धातुग्रहणे योऽत्र धातुर्न तस्मादुत्पत्ति प्राप्नोति अकर्मत्वादसमानकर्तृ
त्वाच्च, एव मन्यते प्रशब्दसन्निधौ तावत्प्रकर्षाख्यो विशेषो गम्यते, न च
प्रकर्षमपि धातुरेवाचष्टे, प्रशब्दस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, सति चैव समुदायस्यैव
कर्मत्व, नह्यसौ करोत्यर्थमात्रेण सन्तुष्यति नापि प्रकर्षमात्रेण, न चैव

योत्र धातुस्तस्मादनुत्पत्तिप्रसङ्गः, तस्यापि कर्मत्वात्, तथा च कठ
 करोति भीष्ममुदार दर्शनीयमिति समुदायचिकीर्षायामपि भीष्मादिभ्यो
 द्वितीया भवति तेषामपि कर्मत्वात् । नन्वेवमपि यथा जनपदसमुदायो
 जनपदग्रहणेन न गृह्यते तथा कर्मसमुदायस्याकर्मत्वात्समुदायादुत्प
 त्तिर्न भविष्यति, यत्र तर्हि समुदायस्यैव कर्मत्वं तत्र कथं यथा प्रस्था
 तुमिच्छति प्रतिष्ठासतइति, अत्र हि तिष्ठतीति गतिनिवृत्तिं प्रतीयते
 प्रशब्दसन्निधौ तु गतिस्तत्र यथा जिगमिषतीत्येकमेव कर्म तद्वदत्रापि
 ततश्च समुदायादेव स्यात्, यद्येव योत्र धातु कथं ततः सन्, नह्यसौ
 कर्म, कर्मण इति नैषा धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी, किं तर्हि षष्ठी
 कर्मणोऽवयवाद्वातािरिति, चिकीर्षतीत्यादावपि केवलस्यापि व्यपदेशिव
 द्वावेन कर्मावयवत्वम्, एवमप्यसमानकर्तृत्वाच्च प्राप्नोति धातुमात्रस्या
 क्रियावाचित्वात्, अतः समानकर्तृकादित्यपि षष्ठ्यर्थे पञ्चमीति व्याख्येय,
 तदेव सङ्घातनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणमिति स्थितम् । 'कर्मण इति किमिति' ।
 जिगमिषतीत्यादौ प्रयोगे प्रत्ययवाच्याया इच्छाया कर्मापेक्षाया प्रत्या
 सत्या प्रकृत्यर्थ एव कर्म प्रत्येक्ष्यते, यद्यपि क्रिया करणमप्यपेक्षते स्फुटतरा
 त्विच्छाया कर्मापेक्षेति सैव प्रकृत्यर्थेन पूरयिष्यते नार्थं कर्मग्रहणेनेति
 प्रश्नः । 'गमनेनेच्छतीति' । अस्या विवक्षाया गमेर्मा भूदित्यर्थः ।
 असति हि कर्मग्रहणे सत्यामपीच्छाया कर्मापेक्षाया यथैतद्वक्तव्यं भवति
 गमनेनेच्छतीति तथासन्नपि स्यादिति भावः । 'इच्छायामिति किमिति' ।
 शब्दवैरादिसूत्रे यत्करणइति तद्विहैवारतु, अभिधानशक्तिस्वाभाव्याच्च
 करणविशेषइच्छायामेव सन् भविष्यति नमस्प्रभृतिभ्यः पूजादाविव
 क्यजिति प्रश्नः । 'कर्तुं जानातीति' । लक्षणैकशरणो नैव प्रतिपाद्यतेति
 भावः । 'वाचनान्वाक्यमपि भवतीति' । ननु 'समानकर्तृकेषु तुमुचि'
 ति तुमुन्विधानसामर्थ्यादथ वाक्यं भविष्यति, अस्ति तस्यावकाश
 चिकीर्षेतुमिच्छतीति, नह्यत्र सन् प्रसङ्गः, सनन्ताच्च सनिष्यतइति वक्ष्य
 माणत्वात् । धातोरिति विधानादित्यादिना धातुग्रहणस्य प्रयोजना
 न्तरं दर्शयति । 'न पूर्वञ्चेति' । तथा च जुगुप्सतइत्यादाविडभावः ।

‘आशङ्कायामिति’ । आशङ्का सम्भावना प्रयोनृधर्म, तद्विशिष्टक्रिया
वचनात्स्वार्थे प्रत्यय, ‘कूल पिपतिषतीति’ । कूलस्याचेतनत्वाद्वि
च्छाया असम्भव । ‘श्वा मुमूर्षतीति’ । शुनश्चेतनत्वेऽपि जीवितस्य
प्रियत्वाद्वाधाद्वाभिभवेऽपि तिर्यक्तवान्मर्तुमिच्छा न भवतीति, शङ्के पति
ष्यति कूल, शङ्के मरिष्यति श्वेत्यत्रार्थः । प्रत्याख्यानं तु यो यदिच्छति स
तस्य पूर्वरूपाणि करोति, यथा देवदत्त कट चिकीर्षु सन्नहति रज्जु
कीलपूलादिक चादत्ते, कूलस्यापि च पूर्वरूपाणि दृश्यन्ते लोष्टा
शीर्यन्ते भिदा जायन्ते, श्वान खल्वपि मुमूर्षेव एकान्तशीला स्थलाह्वार
भवन्ति, तदिह पूर्वरूपदर्शनादिच्छाधारोप्यते इच्छत्येवायं य एवमि
च्छाविनाभूतानि पूर्वरूपाणि करोति, गौणमुख्यन्यायश्च क्व चिल्लह्या
पेक्षया नाश्रीयते ततश्चाधारोपितेच्छाश्रय प्रत्यय इति । ‘विशेषण
किमिति’ । इच्छाग्रहणं किमित्यर्थः । ‘शैषिकादिति’ । सन्प्रसङ्गाद्
न्यायनिष्ठ प्रत्ययो वार्यते, शेषाधिकारविहित शैषिक, मतुबर्थे भवो
मनुबर्थीय, गहादेराकृतिगणत्वाच्च, मतुपोर्यो मतुबर्थे, सोऽस्यास्तीति
मनुबर्थिक । ‘अत इनिठनौ’ । शैषिकप्रत्ययान्ताच्छैषिक सरूपप्रत्ययो
नेष्ट, तद्वथा शालाया भवो घट शालीय, तत्र भवमुदक पुनश्छो न
भवति, विरूपस्तु भवत्येव, अहिच्छत्रे भवमाहिच्छत्र, तत्र भवमाहिच्छ
त्रीयम्, अणन्तच्छो भवति, तथा दण्डोऽस्यास्तीति दण्डिक, ‘अत इनि
ठनौ’ सोऽस्यास्तीति पुनश्च भवति, विरूपस्तु भवत्येव दण्डिमती
सेनेति । ‘सनन्ताच्च सनिष्यतइति’ सरूप इत्येव, सारूप्येण चात्र सादृश्य
लक्ष्यते तच्चार्थद्वारकमिति इच्छासनन्तादिति पूर्वोक्त एवार्थो भवति,
एतच्च न्यायसिद्धम् । तथाहि । जातौ पदार्थे समुदाये सङ्गलक्षण
प्रवर्तते ततश्च तत्प्रवृत्ते प्राक् तत्प्रत्ययान्तप्रकृत्यसम्भवात्तदन्ताच्चास्ति
तत्प्रत्ययप्रसङ्गः, इह यो याम गन्तुमिच्छति तस्य यद्यपि यामो न
स्वरूपेणोष्टो यामो मे स्यादिति तथापि गम्यमानतारूपेण सोपीष्ट एव,
यामो जिगम्यते, जिगमिषितः, जिगमिषितव्यः, मुजिगमिष इति ईच्छा
वाचिनः सन्नन्तात् यामे कर्मणि लादयो भवन्ति, गमि प्रति कर्मत्व

१ ग्रामस्य स्पष्टमेव, अत एव ग्राम जिगमिषति ग्रामाय जिगमिषतीति
गत्यर्थकर्मणीति द्वितीयाचतुर्थौ भवत ॥

“सुप आत्मन क्यच्” ॥ अत्रापीच्छायामित्यनुवृत्तेस्तदपेक्षमेव
सुबन्तस्य कर्मत्व विज्ञायतइत्याह । ‘इषिकर्मण इति’ । आत्मशब्दोय
परव्यावृत्तिवचन स्वशब्दपर्यायो गृह्यते न चेतनद्रव्यवचन, स हि
गृह्यमाण इच्छया वा सम्बध्येत सुबन्तेन वा, तत्रेच्छया सम्बन्धे कर्त्तरि
षष्ठी, आत्मन इच्छायामात्मकर्तृकायामिच्छायामात्मा चेदिच्छतीत्यर्थ
स्यात्, ततश्चात्मग्रहणमनर्थक स्यात्, सर्वेवहेच्छा ऽऽत्मकर्तृका तस्या
स्तदुर्मत्वात्, सुबन्तसम्बन्धे तु देवदत्तस्य पुत्रमिच्छति यज्ञदत्त इत्यत्रापि
प्राप्नोति परस्यापि हीयमाण आत्मन एवेष्टो भवति तस्याप्यात्मत्वात्,
अनर्थक चात्मग्रहण स्याद् व्यावर्त्याभावात्, वृक्षस्य जलमिच्छति ख
द्वया पादमिच्छतीत्यादौ यत्राचेतनार्थे किं चिदिष्यते तद्व्यावर्त्यमिति
चेत्, न । तत्रापि चेतनस्यैव परमशेषित्वात्, सर्वमेव हि भोग्य चेतना
नामेव शेषभूत खद्वया पादमिच्छतीत्यत्रापि यस्य तत् खद्व्यादिकमुप
भोग्य तदर्थमेव तदिष्यते खद्व्यादिक तु तस्यैव द्वारमात्रम्, अत परव्या-
वृत्तिवचन एवात्मशब्दस्तत्रापि यदीच्छया सम्बन्ध स्यात् पूर्ववत्कर्त्तरि
षष्ठ्यामात्मग्रहणमनर्थक स्यात् सर्वस्या एवेच्छाया एषितृकर्तृकत्वादिति
सुबन्तेन सम्बध्यते, सुबन्तात्कर्मण इच्छायामभिधेयाया क्यच् भवति तच्चे
त्सुबन्तमात्मन स्वस्य सम्बन्धि भवति, कस्य स्वस्येत्यपेक्षायामिच्छया
एषितु सन्निधापितत्वात् तस्यैवेषितुरात्मन सम्बन्धिइति विज्ञायते
तदाह । ‘एषितुरेवात्मसम्बन्धिन सुबन्तादिति’ । न चैवमात्मन पुत्र
परस्य दासमिच्छतीत्यत्रापि सुबन्तस्यात्मसम्बन्धित्वात्प्रसङ्ग, नात्र
यथाकथञ्चिदात्मसम्बन्धित्वविवक्षित किं तर्हि इष्यमाणमेव रूपमात्म
सम्बन्धित्वेन यदेष्यते तदा प्रत्यय । ‘पुत्रीयतीति’ । ‘क्यचि चे’ ती
त्वम् । ‘सुप इति किमिति’ । कर्मण इति वचनात्तिङन्तादप्रसङ्ग, नहि
तिङन्त कर्म धातोश्चाप्रसङ्गे विशेषविहितेन सना बाधितत्वात् ।

इयाप्प्रातिपदिकादुत्पत्तावपि न कश्चिद्दोष 'न क्य' इति पदसञ्ज्ञाविधानात्, तच्च क्रियमाणे सुब्यहणे नियमार्थं नान्तमेव क्ये पदमिति, तदेव इयाप्प्रातिपदिकादुत्पत्तौ विध्यर्थं भविष्यति । नन्वसति सुब्यहणे इयाप्प्रातिपदिकात्सुबन्ताच्चोत्पत्तव्यमविशेषात्ततश्च 'न क्य' इत्येतद्व्यद्वेव नियमार्थमथापि विध्यर्थम् उभयथापि दोषः, नियमार्थं हि वाच्यतीत्यादौ प्रातिपदिकात्सुबन्ताच्चोत्पत्तौ यद्यापि दोषाभावो नकारान्तेषु प्रातिपदिकादुत्पत्तिपक्षे नलोपो न स्यात्, अथ तेषु प्रातिपदिकादुत्पत्तौ विध्यर्थम् एव सति वाच्यतीत्यादौ सुबन्तादुत्पत्तिपक्षे जश्त्वादिपदकार्यं स्यात्, अतः सुबन्तादेव यथा स्य त्प्रातिपदिकान्मा भूदिति नियमार्थं सुब्यहणं कर्त्तव्यमेव, एव तर्हि कर्मग्रहणाद् इयाप्प्रातिपदिकादप्रसङ्गः, सुबन्तमेव हि कर्माभिधायि पञ्चकपक्षेपि द्योतकविभक्तेरपेक्षितत्वात्, तदेव सुबन्तमपहाय न क्वचित्प्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः । 'वाक्यादिति' । पदसमूहादित्यर्थः । 'महान्तं पुत्रमिच्छतीति' किं च स्याद्व्यद्वच्च स्यात् प्रत्ययार्थं गुणभूतयोर्महत्पुत्रशब्दयोरसति परस्परसम्बन्धे समासो न स्यात्, 'तथा च तन्निबन्धनमात्व न स्यात् किमिदानीं न भवति महापुत्रीयतीति, भवति, यदैतद्वाक्यं भवति महान्पुत्रो महापुत्रः महापुत्रमिच्छतीति, अथ क्रियमाणेपि सुब्यहणे कस्मादेवात्र न भवति प्रत्ययग्रहणं परिभाषया समुदायस्यासुबन्तत्वात्, किं पुनरयं कर्मणोः समुदाय आहोस्वित्समुदायं कर्म, किं चातः, यदि कर्मणोः समुदायो न कर्मग्रहणेन गृह्यत इति समुदायादप्रसङ्गः, अथ समुदायं कर्म अवयवाद् द्वितीया न प्राप्नोत्यकर्मत्वात्, एव तर्हि कर्मणोरेवायं समुदायः सुब्यहणं तु यदत्र कर्म तस्मान्मा भूदिति, अथ क्रियमाणेपि सुब्यहणे कस्मादेव तस्माच्च स्यात् सुबन्तमेव हि तत्, असामर्थ्यात्, कथमसामर्थ्यं, सापेक्षमसमर्थं भवतीति, अक्रियमाणे पुनः सुब्यहणे नायं पदविधिर्भवति, यत्र हि पदस्यैवासाधारणं किञ्चिद्रूपमाश्रितं स पदविधिः, कर्मग्रहणं तु न पदस्यैवासाधारणं धातोः कर्मण इत्यपदेपि दृष्टत्वात् । अन्ये त्वाहुः ।

समुदायस्यापि कर्मत्वमवयवयोश्च महत्त्वविशिष्टस्य पुत्रस्येष्टमाणात्वा
दिति तेषां समुदायादवयवाच्च मा भूदिति सुब्रह्मणम् । 'राज पुत्र
मिच्छतीति' नन्वसामर्थ्यादेवात्र न भविष्यति, कथमसामर्थ्यं, सापेक्षम
समर्थं भवतीति, यत्र तर्हन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोग परस्येति
गम्यते तत्र मा भूदथऽधमिच्छति व्यसनमिच्छतीति, नहि कश्चि
दात्मनोऽधमिच्छति । 'ककार इत्यादि' । स्यादेतत् । 'न क्य' इत्य
त्रापि मा कारि ककार इति, यद्येव सामसु साधु सामन्य, अत्रापि
प्राप्नोति । 'चकारस्तद्विघातार्थेति' । स्वरस्तु प्रत्ययस्वरेण सिद्धो
धातुस्वरेण वा, 'अकारस्तु दृषदमिच्छति दृषद्यतेर्णुल् 'अतो लोप,'
'यस्य हल,' 'क्यस्य विभाषा' दृषदक, अत्रातो लोपस्य स्यानिव
द्वावा 'दत उपधाया' इति वृद्धिर्मा भूत् । मृदमिच्छति मृद्यति मृद्यतेरचो
यत्, अतो लोपादि पूर्ववत्, मृद्य, 'यतो ऽनाब' इत्याद्युदात्तत्वं यथा
स्यादिति, पुत्रीयतीत्यादौ च शपा सहैकादेश उदात्तो भवति । 'क्यचि
मान्ताव्ययप्रतिषेध इति' । मान्तग्रहण प्रातिपदिकस्य विशेषण न
सुबन्तस्य, तेन पुत्रमिच्छतीत्यादौ क्यञ् भवति काचिच्छति कानिच्छती
त्यादौ च न भवति । 'उच्चैर्नैवैरिति' । अधिकरणप्रधानयोरप्यनयोरा
धेये यदा वृत्तिस्तदा कर्मत्व, गोसमानाक्षरनान्तादित्येके, गोशब्दात्स
मानाक्षरान्तावान्ताच्च क्यञ् भवतीत्येके मन्यन्ते । अकारादयो दश समा
नाक्षरास्तत्र लवणान्तस्य चकारान्तस्य च प्रातिपदिकस्याभावादेकारा
त्पूर्वेषां सप्तानामवा ग्रहणम्, अस्मिन्यन्ते वाच्यतीत्यादि न सिद्ध्यति,
तस्मान्नायं स्थित पक्ष इत्याहु । अत एवास्य वृत्तावनुपन्यास । 'परे
च्छायामिति' । शेषषष्ठ्या समासो न कर्तृषष्ठ्या, सुबन्तद्वारकश्च पर
स्येच्छया सम्बन्ध, परस्य सुबन्तार्था या इच्छा तस्यामित्यर्थः । 'अथा
यवदिति' 'क्याच्छन्दसी' त्युप्रत्यय, अश्वाघस्यादित्यात्वम्, एतदेव
क्यचि परत आत्वविधानं ज्ञापकं छन्दसि परेच्छायामपि क्यञ् भव
तीति, नहि कश्चिदात्मनोऽधमिच्छति, न चाक्षरक्यञर्थे, छन्दस्यघश

व्यादाचारे क्यचो ऽदर्शनात् । अथास्मात्क्यजन्ताल्लङ्घ्यत्तखलर्यो भवन्त
 क्त भवन्ति, यथायोग भावे कर्त्तरि च, न तु कर्मणि, प्रकृत्यर्थविशिष्टाया
 नियतविषयाया इच्छाया क्यजन्तेनाभिधान न सा वस्त्वन्तर विषयी
 करोति, अतो जीवत्यादिवदकर्मक क्यजन्त, आचारक्यजन्ते तूपमान
 कर्मण पुत्रादेरन्तर्भावेपि उपमेयस्यच्छात्रादेरनन्तर्भावात्तस्मिन्कर्मणि
 लादयो भवन्त्येव पुत्रीयतेच्छात्र पुत्रायितव्य इत्यादि, यथा श्येनायते
 काक इति उपमानकर्त्तुरन्तर्भावेपि उपमेयकर्त्तरि लो भवति तद्वत्, इह
 च माणवक मुण्ड करोति मुण्डयति माणवक मुण्डते माणवको मुण्ड
 यितव्यो माणवक इति, ग्यन्तो धातुमौण्ड्यगुणविशिष्टद्रव्यमात्रमन्त
 र्भावयितु शक्नो न तु माणवकादिक विशेषमिति तस्य धातावनन्तर्भा
 वात्तत्र लादयो भवन्ति, यद्येवमनेन हेतुना क्यजन्तादपि प्राप्नोति,
 माणवक मुण्डमिच्छति मुण्डीयति माणवक मुण्डीयते माणवक इति,
 नात्र क्यचा भवितव्यमसामर्थ्यात्, कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भव
 तीति, णिजपि तर्हि न प्राप्नोति । स्यादेतत् । नोभौ करोतियुक्तौ मौण्ड्य
 माणवकश्च नहि माणवकत्व क्रियते ततश्च मुण्ड करोतीत्यत्रैवार्थं मुण्डय
 तीति णिजुत्पद्यते मुण्ड करोति माणवकमित्यत्र वाक्येपि मुण्डस्यैव कर्मत्व
 तत्सामानाधिकरण्यात् माणवकाद् द्वितीयोत्पत्ति, तदेव माणवकादयो
 मौण्ड्यस्याधारविशिष्टप्रतिपादनार्थमुपादीयमाना करोतियुक्ता न भवन्ति,
 यदा पुनश्चौ करोतियुक्तौ भवतो न भवति तदा वृत्ति, तद्वथा बली
 वर्द्ध करोति त च मुण्ड करोति मुण्डयति बलीवर्द्धमिति णिजभवति,
 यद्येवमनेनैव हेतुना क्यजपि न प्राप्नोति, यदि चाधारत्वेनापि माणव
 कोपेत्यते पुनरपि सापेक्षता । किं च यदि न माणवक करोतियुक्त
 कथ तत्र लकार उत्पद्यते मुण्डयते माणवक इति, कश्चाय न्यायो न माण
 वक करोतियुक्त इति, नह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण सन्तुष्यति माणवकस्थम
 सौ मौण्ड्यमभिनिर्वर्त्तयति ततश्च स्वरूपेणाक्रियमाणोपि माणवको मुण्ड
 रूपेण क्रियते, इष्यते च, तदेव सति यदि णिज भवति क्यजपि स्याद्
 अथ क्यजन् भवति णिजपि न स्यादिति समान वच, एव तर्हि मुण्डा-

द्वयो गुणवचाना, गुणवचनाश्च सापेक्षा उच्यते च णिच् सौ वचना
 त्सापेक्षेभ्योपि भविष्यति, क्यच् पुनरपेक्षेभ्य पुत्रादिभ्य सावकाश इति
 माणवक मुण्डमिच्छतीत्यादौ सापेक्षेभ्यो न भविष्यतीति, यदप्ययमपि
 णिज् गुणमात्रकरणविवक्षाया सावकाश मुण्डयत्यय नापित प्रवीणो
 मौण्ड्यकरणइति तथापि तत्करोतीति सिद्धे णिचि पुनर्विधानमिद सापे
 क्षेभ्योपि यथा स्यादित्येवमर्थमेव, यदा द्विविधा मुण्डादयो धातव
 प्रातिपदिकानि च तत्र सूत्रे धातव उपात्तास्तेभ्य स्वभावत एव विशि
 ष्टक्रियावचनेभ्यो णिज्भविष्यति प्रातिपदिकाना तु विशह एव माणवक
 मुण्ड करोतीति । अथ वा नेद युगपदुभय भवति वाच्य च प्रत्ययश्च
 ततश्च मुण्डयतीति द्रव्यमात्र प्रतीयते तत्र विशेषार्थना विशेषो ऽनु
 प्रयोक्तव्य, अथ वा मुण्डस्यैव शुद्धेन करोतिना ऽन्वय मौण्ड्यविशिष्टेन
 तु माणवकस्य यथा गा दोग्धि पय इति शुद्धस्य दुहे पूर्व गवाभि
 सम्बन्ध पश्चात्तु गोदुहिना पयस, क्यच्प्रत्ययस्त्वनभिधानाच्च भवति
 माणवक मुण्डयतीत्युक्ते माणवक मुण्डमिवाचरतीत्यर्थान्तरमेव प्रती
 यते तदेवमिच्छाक्याजन्ताद्भावे कर्त्तरि च लादय इति स्थितम् ॥

“काम्यच्च” ॥ किमर्थो योगविभागे न सुप आत्मन क्यच्का
 म्यचावित्येकयोग एव क्रियेत, एव हि चकारो न कर्त्तव्यो भवति तत्राह ।
 ‘योगविभाग इत्यादि’ । एकयोगे हि सति उत्तरसूत्रे द्वयोरप्यनुवृत्ति
 स्यात् । ननु योगविभागेऽप्यनन्तर्यात्काम्यच एवानुवृत्ति प्राप्नोति, नैव
 दोष । चकारोत्र क्रियते स क्यचोनुकर्षणार्थ, तदनुकर्षणस्य चैतदेव
 प्रयोजनमुत्तरज्ञानुवृत्तिर्यथा स्यात् काम्यचस्तु योगविभागसामर्थ्यादननु
 वृत्ति । ‘प्रयोजनाभावादिति’ । अग्निकाम्यतीत्यादौ गुणनिषेधो न प्रयो
 जनम्, अनादृधातुकत्वादेव गुणस्याप्रज्ञात् ‘विजुपे कृन्दसि’ उपयट्, उप
 यजमिच्छति उपयट्काम्यतीत्यत्र न सप्रसारण प्रयोजन, यजादिभि
 क्तिो विशेषणात्, यजादिभ्यो यो विहित किदिति, वाक्काम्यतीत्यत्रापि
 धातो सारूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानाच्च सप्रसारण प्रयोजनम् ।
 ‘चकारादित्वाद्देति’ । केचिद्वाच्यते, अन्तेस्य चकारो नर्थक, धातुस्वरौ

धान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात्, स आदौ कर्तव्य, अथ वा अन्तेऽपि कृतो नियमार्थं सपद्यते चिदेवाय व्यपदेश्यो नानुबन्धान्तरेणेति, तेनान्ते कृत आदित्वफलसपादनादादित सपद्यतइति । अन्ये तु सुप आत्मन क्यच् काम्यच्चेति द्विचकारकनिर्देशाश्रयेण चकारादित्वं वर्णयन्ति, चित्स्वर ण तु पुत्रकामिष्यतीत्यत्र सति शिष्टमपि स्यस्वर बाधित्वा चित्स्वर एव यथा स्यादिति ॥

“उपमानादाचारे” ॥ कुड् इत्युपमेये सप्तमीश्रवणादुपमानमभि सप्तम्यन्तमेवेति कर्मविवक्षायामेतत्प्रयोगसम्भवादुचनारम्भ । कुट्यामिति तु युक्तं पाठः ॥

“कर्तुं क्यङ् सलोपश्च” ॥ ‘आचारइति वर्त्ततइति’ । तेन तदपेक्षमुपमानस्य कर्तृत्वं विज्ञायतइति भावः । ‘सलोपश्चेति’ । यद्ययं च शब्दः समुच्चयवृत्तिर्गृह्येत यदेकमेव वाक्यं स्यात् क्यङ्सलोपो भवतइति ततश्च यत्रैव सलोपस्तत्रैव क्यङपि स्याद् ओजायतइति, इह तु न स्यात् श्येनायते काक इति, अतो ऽन्वाचये चशब्दे वाक्यभेदश्चाश्रयणीयः, अविशेषणोपमानात्कर्तुं क्यङ् भवति यत्र तु सकारः सम्भवति तत्र तस्य लोप इति, तदिदमुक्तम् । ‘अन्वाचयशिष्टं सलोपस्तदसम्भवेपि क्यङ् भवतीति’ । ‘श्येनायतइति’ । ‘अकृत्सार्वधातुकयोदीर्घः’ । ‘सलोपविधावपीति’ । सलोपस्यान्वाचयशिष्टत्वेन वाक्यभेदे सत्ययमपि गुणो भवतीत्यर्थः । अपिचशब्देनेतद्वर्णयति क्यङ्विधौ तावत्सम्बध्यते वाक्यसपादनाय एव सलोपविधावपीति । ‘ओजायतइति’ । ओजः शब्दो वृत्तिविषये तद्वृत्तिं वर्त्तते । ‘ओजोप्सरसोर्नित्यं पयसस्तु विभाषयेति’ । अन्यस्य तु यशः प्रभृतेर्नैव भवतीत्येके, नेति वयम् । ओजोप्सरोव्यतिरिक्तस्य सकारान्तस्योपलक्षणार्थं पयोयङ्गणम् । अत एव सलोपो वा, ओजोप्सरसोर्नित्यमिति सामान्येन वार्त्तिके तेन यशायते यशस्यतइत्याद्यपि भवति । सलोपोप्सरस एवेत्ययं तु पक्षो भाष्येपि न स्थितः, । ‘सलोपविधौ कर्तुरिति स्थानशङ्की सपद्यतइति’ । प्रत्ययविधौ यत्पञ्चम्यन्ततदेव लोपेन सम्बन्धे ऽर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भवतीति शङ्कान्त सपद्य

तदित्यर्थः । 'तत्रालोन्यस्येति नियमे सतीति' । सकारेण कर्तुर्विशेषणात्तदन्तविधिविज्ञानात्तदर्थमेव च सेति पृथक् पद लुप्तषष्ठीक, क्वचिदलोन्यनियमे सतीति पाठः, तत्र सूत्रैकदेशानुकरणत्वात्समासेपि विभक्ते लुगभावो यथास्यवामीयमिति । 'आचारइत्यादि' । क्यङ्पवादेऽयं, गल्भ धाष्ट्यं, क्लीड अधाष्ट्यं, होङ् अनादरे, एते पचाद्यजन्ता गृह्यन्ते, तस्य चाकारस्य वाक्ये ऽनुदात्तत्वानुनासिकत्वे प्रतिज्ञायेते, तेन क्लिबन्तादात्मने पद भवति, वाचवनात्किपा मुक्ते क्यङ् भवति, क्लिप्सच्चियोगेनानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् क्यङ्पक्षे इत्सज्ञा न भवति । किमर्थं पुनरिदं यावता गल्भादयो धातव एवानुदात्ते पठ्यन्ते, तेभ्यो गल्भतइत्यादि सिद्धाति एतेभ्य एव पचाद्यजन्तेभ्य क्यङि अवगल्भायतइत्यादि, यद्यपि धाष्ट्या द्वावर्थे गल्भादयः पठ्यन्ते तथाप्यनेकार्थत्वाद्वातूनाम् अवगल्भइवाचरतीत्यत्रार्थेपि तएव वर्तिष्यन्ते, सत्यम्, अवगल्भाचक्रइत्यादौ प्रत्ययान्तत्वादाम्यथा स्यादित्येवमर्थं क्लिबं विधीयते । अथ यदा धातुभ्य एव लिङ् विधीयते तदा कथं भवितव्यम् अवजगल्भे विचिक्लीबे विजुहोडे इति । अन्ये तु धातुभ्य एव क्लिबं विधीयइति वदन्त एतानि रूपाणि न सम्भवतीत्याहुः । तदयुक्तं भाष्यविरोधात् । भाष्यकारस्तावत्सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेन सिद्धिमाशङ्कते न तर्हीदानीमित्यादिना, नहि धातुग्रहणे सति तेन सिद्धिगङ्गोपपद्यते । वार्त्तिककारोपि सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति वदन् गल्भादिष्वपि प्रातिपदिकग्रहमेव मन्यते, न केवलं गल्भादिभ्य एवापि तर्हि सर्वेभ्य एव प्रातिपदिकेभ्य इति हि तस्यार्थः । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यत्र सर्वेभ्य इति वक्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणात् प्रातिपदिकादेव क्लिबं विधीयते न सुबन्तात् तेन पदत्वाभावादश्वतीत्य 'तो गुण' इति शपा पररूप भवति, विधुरविशब्दाभ्यां क्लिपि शपि गुणे 'एङ् पदान्तादती' ति न भवति, विधवति रवयति, राजनतीति नलोपो न भवति, वाचतीत्यादौ तु कुत्वजगत्वादि न भवति, येषि सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्लिपमिच्छन्ति तैरपि गल्भाद्यनुक्रमण कर्त्तव्यमात्मनेपदार्थाननुबन्धानासह्यामीति ॥

“भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हल” । लोपविधौ भृशादिभ्य इति

पञ्चमी स्थानबद्धा विरिण्यते, हला च भृशादयो विशेयन्ते, तत्र तदन्त विधौ सति हलन्ताना लोपो विधीयमानो भृशायतइत्यादावहलन्ते न भवति तदाह । 'हलन्ताना च लोप इति' । एष च स्पष्टमेव प्रतीयते ऽन्वाचये चशब्द इति, सन्नियोगे हि विज्ञायमाने ऽहलन्ताना पाठोनर्थक स्यात् । 'अच्चेरिति प्रत्येकमभिसम्बध्यतइति' । तेनैकवचनमुपपद्यतइति भाव । 'किमर्थं पुनरिदमुच्यतइति' । अच्चेरित्येतदधिष्ठित्य प्रश्न । 'तेनेति' । अनुप्रयुज्यमानेन भवतिनेत्यर्थ । न च भवतेरनुप्रयोग बाधित्वा क्यङ् भवितुमर्हति, अच्यन्तेषु सावकाशत्वात् । किञ्च भवतेरभावे च्चेरपि निवृत्तिप्रसङ्ग, तद्योगे तस्य विधानात्, कथं तर्हि ङाजन्तात्क्यष् भवति यावता ङाजपि भवतियोगे विधीयते, अत्र परिहार वक्ष्यति कृभ्यस्ति भिरिव क्यषापि योगे ङाज् भवतीत्येतदेव ज्ञापकमिति । 'तत्सदृशप्र तिपत्त्यर्थं तर्हीति' । नञिवयुक्तन्यायेन च्यन्तसदृशा भृशादय कथञाम प्रतीयेरन्निति च्यन्तपर्युदास क्रियते सादृश्य चाभूततद्वावविषयत्वेने त्याह । 'अभूततद्वावविषयेभ्यो भृशादिभ्य इत्यादि' । 'भृशायत इत्यादि' । अजन्तानामकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घ, हलन्ताना तु लोप । 'असुमना' सुमना भवति सुमनायते, दुर्मनायतइत्यादि । 'भृशीभव तीति' । इदानीमेवाक्त नास्त्यत्र प्रसङ्ग इति तस्मादच्यर्थविषय प्रत्यु दाहरण प्रदर्शनीय क्व दिवा भृशा भवन्तीति । ये राज्ञी भृशा नञ्चा दयस्ते दिवा क्व प्रदेशे भवन्तीत्यर्थ । इह मन शब्द सोपसर्ग पठ्यते सुमनस् दुर्मनस् अभिमानस्, उन्मनस्, अत्र किं सोपसर्गात्सङ्गा तात्मत्ययो भवत्याहो स्विदुपसर्गरहितात्मनस्शब्दादेवेति विचार, तदर्थं च किमुपसर्गं प्रकृत्यर्थविशेषण सुमनश्शब्दाद् दुर्मन शब्दादिति उत प्रत्ययार्थविशेषण सुभवतौ दुर्भवतौ अभिभवतौ उद्भवताविति, कथं पुनर्मनश्शब्देन सह पठित उपसर्गं प्रत्ययार्थविशेषणमाशङ्क्यते, तद्विशे षण्यत्वे हि प्राभवते पठ्यते, नैष शक्य प्राभवते पठितुम्, एष हि सर्वेभ्य एष भृशादिभ्य उपसर्गविशिष्ट एष भवत्यर्थं प्रत्यय स्याद् मनश्शब्दादेव च विशिष्टेर्धृष्यतइत्येवमर्थो मनश्शब्देन सह पाठः

स्यात्, तत्र यदा मनश्शब्देन स्वादीना बहुव्रीहिस्तदा प्रकृत्यर्थविशेषणं ते भवन्ति, यदा त्वसमस्ता एव तदा प्रत्ययार्थविशेषणं, मनश्शब्दश्च वृत्तिविषये तद्वृत्तिं वर्तते मनस्वी सुष्ठु भवतीत्यादावर्थे क्यङ् प्रत्यय, प्राप्पर्थस्य वा भवते 'राधृशाद्वृत्ति' विकल्पितणिचोत्र विषये ग्रहणं नैन मन कर्म शोभन प्राप्नोतीत्यादिरर्थो भवति, तत्राद्ये पते ऽडाङ्ल्यङ्द्विर्वचनेषु दोष, आट्, स्वमनायत्, दुरमनायत् । आट्, अभ्यमनायत् उदमनायत् । उपसर्गस्यापि क्यङन्ते धातावन्तर्भावात्तत् पूर्वमडाटौ प्राप्नुत, परौ चेष्टेते, ल्यप्, सुमनाय्य, अभिमनाय्य, उपसर्गस्य त्वान्ते ऽनुप्रवेशात्तद्वृत्तिरिक्तपदाभावादसति समासे ल्यपोभावात्सुमनायित्वेति स्यात्, द्विर्वचन, क्यङन्तात्सनि कृते उपसर्गस्य सनन्ते ऽनुप्रवेशात्तस्य द्विर्वचने सति सुसुमनायिषते अभिमिमनायिषतदिति स्याद्, सुमिमनायिषते अभिमिमनायिषतदिति चेष्टेते, नैष दोष । चुरादौ सयामयुद्धइति पठ्यते स न पाठ्य । सयामशब्दाद् युद्धवाचिन 'तत् करोति तदाचष्ट' इत्येव णिच सिद्धत्वात्, पठ्यमानस्तु ज्ञापयति सोपसर्गात्सङ्घाताद्वातुसज्जानिमित्तकप्रत्यये विधित्सिते उपसर्गा पृथक् क्रियन्ते परिशिष्टादेव तु प्रत्यय इति, सयामशब्दो हि सोपसर्गं सङ्घात एव चुरादावपि पठ्यते न तूपसर्गसदृशावयव शब्दान्तर तथा च वा पदान्तस्ये'ति परसवर्णविकल्पो भवति, अन्यथा स न स्यात्, स एवमर्थे पठ्यते असयामयत् श्रूय सयामयित्वा सिसयामयिषतदित्यादि रूपं यथा स्यादिति, तत्तत्स्वोक्तस्यार्थस्य ज्ञापक नियमार्थो वा धातुसज्जाहेतु प्रत्यय सोपसर्गादयदि भवति सयामशब्दादेवेति । ननु चात्रानुदात्तेदय सयामयतिरिष्यते तत्तत्स्वात्मनेपदार्थमनुबन्धमासह्यामीति पाठ स्यादिति कथं ज्ञापको नियमार्थो वा भवेत् । स्यादेतत् । अनुबन्धासञ्जनार्थे हि पाठे यामयुद्धइत्येव पठितव्यं सशब्दस्तु द्योतक प्रयोगदर्शनादेव लभ्यते इडिकोरिवाधि, नियमार्थस्तु सयामेति पाठ इति, एवमपि यथा इडिकोरथे पूर्वमाणं न भवति तथा ऽस्यापि न स्यात्, तस्माद् द्वितीयं पत्तं अश्रीयते, यद्येव यथा श्येनायतदिति आचरार्थस्य क्यङ्कोक्तत्वादाड

प्रयोगो न भवति तथा स्वादीनामपि न स्यात् तद्विशिष्ट एवार्थो क्यङो विधानाद् युक्तमेकोपसर्गेण विशिष्टार्थं क्यङुत्पद्यतइति तस्य तेनाभिधानम्, इह पुनरनेकेन तत्र मनायतइत्युक्ते सदेह स्यात् सुभवतौ दुर्भवतौ वेति तत्रासदेहार्थमुपसर्गं प्रयोक्तव्य, अयं तर्हि दोष, मन शब्दात्क्यङि कृते मनायतइत्यस्य तिङन्तस्य स्वादेरनिङन्तादुत्तरस्य निघात प्राप्नोति, पदान्तरे तु सुमनायतइत्यादि तिङन्त सपद्यतइति तद्वृत्तिरिक्ताभावाच्चिघाताभावः, एव तर्हि भृशादिषूपसर्गस्य पराङ्गवद्भावो वक्ष्यामि सुखामन्त्रितइत्यस्यानन्तरं भृशादिषूपसर्गइति, इहापि तर्हि प्राप्नोति अभिभृशायते सुभृशायतइति, यदि नेष्यते मनस्युपसर्गइति वक्ष्यामि मनश्शब्दे परत उपसर्गस्तस्यैव परस्य मनश्शब्दस्याङ्गवद्भवति स्वरे कर्तव्यइति, एव च देवदत्तं सुमनायत इत्यादौ उपसर्गस्यापि 'तिङ्ङतिङ्' इति निघातो भवति, योप्याह सुमनश्शब्दात्मन्ये विधि त्सितउपसर्गं पृथक् क्रियते परिशिष्टादेव प्रत्यय इति तेनापि स्वरे पराङ्गवद्भावो वक्तव्य एव, तदेव प्रत्ययार्थविशेषणं स्वादय मनश्शब्दादेव केवलात्प्रत्यय इति स्थितं, यदि तु सामान्येन ज्ञापकमिष्यते सङ्घातात्प्रत्यये विधित्सिते उपसर्गो पृथक् क्रियन्तइति नात्रैव, यथा 'प्रभौ परिवृढ' इत्यत्र वक्ष्यते परिवृढमाचष्टइति त्क्वाप्रत्यये कृते परिवृढ्येति ल्यब् भवतीति, ततो ज्ञापकान्तरं मृश्य, ज्ञान्तव्यं च किं चिदुद्वन्याभिधानं सूरिभिरित्युपरम्यते ॥

“लोहितादिडाज्भ्य क्यष्” ॥ ‘पटपटायतीति’ । अव्यक्तानुकरणादिति डाचि विवक्षिते ‘डाचि बहुल द्वे भवत’ इति द्विवचनं, ततो डाच् पटपटायतीति स्थिते ‘नित्यमाश्लेडिते डाची’ ति पटञ्चञ्चस्य यस्तकारो यश्च पर पकारस्तयो पररूप पकारः, ‘लोहितडाज्भ्य क्यष्चन भृशादिष्वितराणीति’ वार्तिकं तदेतत्पठिताभिप्रायं न पुनरनेनादियहणं प्रत्याख्यायतइत्याह । ‘यानि पठन्तइति’ । निद्राकरणाक्षपाशब्दा वृत्तिविषये तद्वृत्तिं वर्त्तन्ते, अनिद्रो निद्रावान् भवति, अकरणाक्षपावान् भवति, अक्षपः क्षपावान् भवतीत्यत्रार्थं प्रत्ययः, अपरिपठितेभ्यस्तु

क्यषेव भवतीत्यस्योपपादनम् । 'आकृतिगणश्चायमिति' । कुत इत्यत आह ।
 'तथा चेति' । क पुन सामान्यग्रहणार्थं ककार । 'क्यच्चोश्चेति' ।
 आपत्यस्येति वर्त्तते, न चायमापत्यादिष्यते, इह तर्हि 'क्यस्य विभाषा' हल
 इति वर्त्तते, न चाय हलन्तादिष्यते, इह तर्हि 'क्याच्छन्दसि' एतस्या
 च्छन्दसीति वक्तव्यं भुरग्युस्तुरग्युरिति कण्ठादियगन्तादपि यथा स्या
 दिति, 'वा क्यष' इत्येतद्वा यादित्येवास्तु, न चैव 'पाशादिभ्यो य'
 पाश्या, कञ् प्रसङ्गः, सामान्यविहितानान्तिडा नियमार्थं प्रकरणं, न च
 पाशादियात्परस्मैपदमात्मनेपदं वा प्राप्तमस्ति, अथाप्याचारक्लिबन्तात्स
 भवेद्, एवमपि वा यष इत्येवास्तु तत्राह । 'न क्यदति' । ककारम
 नुबन्धमासञ्जत सूत्रकारस्याप्याकृतिगणत्वमभिप्रेतमित्याह । 'नहीति' ।
 भाष्ये त्वादियदृशप्रत्याख्यानपरमेव वार्त्तिक व्याख्यात, ककारोपि प्रत्या
 ख्यात, कथं पुन पठपठायतीति क्यष्योगे डाञ् भवति, यावता कृभ्य
 स्तियोगे स विधीयते, तत्राह । 'कृभ्यस्तिभिरिवेत्यादि' । भवत्यर्थं
 क्यष विधीयते स भवतिप्रयोगे न भवति तेनैवोक्तत्वात्तस्यार्थस्यातो
 भवत्तरप्रयोगएव क्यषा भवितव्य, यदि च क्यषा योगे डाञ् न स्याद्वा
 जन्तात्क्यस्विधानमनुपपन्न स्यादिति भावः । अथ किमर्थं 'वा क्यष'
 इति सूत्रमारभ्यते, न क्यप् चेति चकारोत्र कर्त्तव्यं, लोहितादिभ्य क्यष
 भवति चकारात्क्यङ् च, तत्र क्यङ्पक्षआत्मनेपदं क्यषपक्षे परस्मैपदं
 मिति सिद्धमिष्टम्, अहो सूक्ष्मदर्शी देवानाप्रिय यदिदमपि न दृष्ट
 'क्यङ्मानिनोश्चे'ति, इह तर्हि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्ट
 स्यापि ग्रहणमिति लोहिनीशब्दादप्यय क्यष भवति, सति चैव, क्यङ्
 न्तादात्मनेपदं क्यषन्तात्परस्मैपदमिति विज्ञायमाने आत्मनेपदपक्षे
 'क्यङ्मानिनोश्चे'ति पुषद्वावे सति अलोहिनी लोहिनीभवति लोहि
 तायतइति प्राप्नोति, अत्र पुन क्यषन्तादात्मनेपदे विकल्पिते लोहि
 नीयते लोहिनीयतीतीष्ट सिद्धयतीति स्पष्ट एव फलभेदः ॥

"कष्टाय क्रमणे" ॥ 'चतुर्थीसमर्थवादिति' । सङ्गतार्थं, समर्थं,
 चतुर्थी समर्थइति तृतीयासमासः, प्रत्ययार्थेन क्रमणेन सह सङ्गतार्थत्व

यस्य चतुर्थीकृत तस्मादित्यर्थः, एतच्च कष्टायेति निर्द्वैशादेव लभ्यते, क्रमणशब्दस्य पादविहरणे प्रसिद्धत्वात्तत्रैव प्रत्ययो मा विज्ञायीत्याह । 'क्रमणे ऽर्थेऽनार्जवइति' । अनार्जव कौटिल्यम् इह त्वनार्जवशब्दोना करणरूपे क्रमणे पर्यवस्यत्यर्थात्, किं पुन क्रमणमुत्साहः, यथा व्याकरणाध्ययनाय क्रमते उत्सहतइत्यर्थ इति व्याख्यातम् । 'कष्टाय कर्मणे क्रमतइति' । 'कृच्छ्रगहनयो कष' इति कृच्छ्र इड भावः, कृच्छ्र दु खम्, इह तु तत्कारण पाप कर्म, कृच्छ्र पाप कर्म कर्तुमुत्सहतइत्यर्थः । वृत्तिसर्गेत्यात्मनेपद, प्रायेण तु परस्मैपद पठ्यते, तत्र पाप कर्म कर्तुंकाम कुटिलमाचरतीत्यर्थः, अनुत्साहत्वात्परस्मैपदम्, 'अत्यल्प मिदमुच्यतइति' । सर्वलयासग्रहात्, कथं तर्हि वक्तव्यमित्याह । 'सत्रकृतेत्यादि' । अस्मिन्यन्ते द्वितीयान्तेभ्यः प्रत्यय चिकीर्षा प्रति कर्मत्वात् । 'कण्वचिकीर्षायामिति' । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यायमर्थनिर्द्वैशः, कण्व पापः, सत्रादयो हि वृत्तिविषये पापपर्यायास्तेभ्यश्चिकीर्षायाः प्रत्ययः, पाप चिकीर्षतात्यस्वपदेन विग्रहः । 'अज कष्ट क्रामतीति' । क्रमिरत्र पादविहरणे वर्तते, कष्ट गहनदेश क्रामति गच्छतीत्यर्थः ॥

“कर्मणो रोमन्यतपोभ्या वर्तिचरो” ॥ कर्मण इति पञ्चमी रोमन्यतपोभ्यामित्यनेन सामानाधिकरण्यात्, प्रत्येकसम्बन्धात्त्वेकवचनम् । 'वर्तीतीति' । अयन्तावृते 'एयासश्न्यो युजि' ति युचि प्राप्ते ऽस्मादेव निपातनात् क्तिन्, युजपि भवति वर्तना, चरण चर, सपादित्वाद्वावे क्तिप् । 'हनुचलनइति' । हनुचननसहचरित चर्वितस्य मुखप्रदेशे आकृष्य चर्वण तत्रेत्यर्थः । 'कीटो रोमन्य वर्तयतीति' अवगीर्णमपादानप्रदेशाच्च स्रुत रोमन्याख्य द्रव्य वर्तयति वृत्त करोति गुलिका करोतीत्यर्थः, नात्र हनुचलनमस्ति । 'तपस परस्मैपद चेति' । एव च नमोऽरिवश्चादिसूत्रे तपः शब्द पठितव्यस्तथा तु न कृतमित्येव । इह तपस्यते लोक जिगीषुराने रिति छान्दसत्वादात्मनेपदम् ॥

“सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्” ॥ 'वेदनायामिति' । विद चेत् नाख्याननिवासेष्वित्यस्माच्चुरादियन्ताद्वावे 'एयासश्न्यो युच्', घट्टिव

न्दिविदिभ्यश्चेत्यौपसख्यानिको वा । 'वेदनायामर्थेनुभवइति' । प्रत्यक्ष
ज्ञानमनुभव, यद्यपि वेदनाशब्दो ज्ञानमात्रवचनस्तथापि कर्तृग्रहणेन
सुखादीनि विशेष्यन्ते, कर्तृगतानां च सुखादीनां वेदनाऽनुभवरूपैवेति
मत्त्वैवमुक्तं, क्रियापेक्ष कर्तृत्वे वेदनासनिधानात्तदपेक्षमेव विज्ञायते, कर्त्रा
च सुखादीनि विशेष्यन्ते न वेदना, व्यभिचाराभावात्, सर्वैव हि वेदना
वेदयितुरेव भवति तदेतदाह । 'वेदयितुश्चेत्कर्तुं सुखादीनि भवन्ती
ति' । आश्रयाश्रयिभावलक्षणश्च सम्बन्धो न जन्यजनकभावलक्षण,
एव च कर्तृग्रहणं लुप्तषष्ठीकं पृथग्यदम् । 'वेदयतइति' । आ कुस्मादा
दात्मनेपदीत्यधिकारे वेदि पठित, एव च प्रत्युदाहरणे परस्मैपदपाठ
प्रमादज, प्रसाधकोऽभ्यङ्गादे कर्त्ता सप्रसाध्यमानस्य नेत्रविकारादिना
सुखमनुमानतो जानाति ॥

“नमोऽरिष्विचित्रं क्यच्” ॥ 'करणविशेषे पूजादाविति' ।
करणइति सामान्यानुवृत्तावप्यभिधानशक्तिस्वाभाव्याद्विशेषउपलभ्यतइति
भाव । 'नमस्यति देवानिति' । नमस्वस्तिस्वाहेति चतुर्थी न
भवति, प्रत्ययार्थे गुणीभूतस्य नमः शब्दस्य निष्कृष्य सम्बन्धाभावात्, अथ
वा नमस्यति नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थेस्तत्रोपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्ब-
लीयसीति द्वितीयैव भवति । एव च नमस्करोति देवानित्यादावपि
द्वितीयैव भवति । 'परिचर्यायामिति' । परिचर्या शुश्रूषा । 'चित्रीयत
इति' । अवयवकृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति क्यजन्तादा-
त्मनेपदं भवति, 'क्यच्चि चे' तीत्वम्, एतदर्थमेव च शब्दवैरादिसूत्रे
चित्रशब्दो न पठित । 'चित्रीयतइति' । विस्मयतइत्यर्थे इत्येके, विस्माप-
यतइत्यर्थे इत्यन्ये, तथा च भट्टिकाव्ये मायामृगं प्रहृत्य भवति ततश्चि-
त्रीयमाणोऽसाविति ॥

“पुच्छभाण्डचीवराणिण्ड” ॥ 'पुच्छादुदसने पर्यसने वेति' ।
उदसनमुत्क्षेपणं, पर्यसनं परितः क्षेपणम् । 'उत्पुच्छयतइति' । ननु यथा
ऽऽचारे क्यङि विहिते आङ् प्रयोगो न भवति, तत्कस्य हेतोः, आङ् वि-
शिष्टस्यैव चरत्यर्थस्य क्यङाभिधानात्, तद्वदिहाप्युत्क्षेपणे णिङो विधा-

नादुद प्रयोगो न प्राप्नोतीति, अस्त्यत्र विशेष, पर्यसनेष्वय विधीयते, तच्चोदसनन्द्योतयितुमुच्छब्द पर्यसन द्योतयितु परिशब्दश्च प्रयोक्तव्य, समाचयन राशीकरणम्, अर्जन द्रव्यलाभोपायो याञ्चादि, । ‘ङकार आत्मनेपदार्थ इति’ । तेनोत्तरसूत्रे पुच्छादयो न शक्या पठितुमिति भावः ॥

“मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलघणव्रतवस्त्रहलकलङ्कततूस्तेभ्यो णिच्” ॥ किं मर्यमिदं, न प्रातिपदिकाद्वात्वर्थइत्येव सिद्धं, न च तत्करोतीत्यादिना तत्र धात्वर्थनियम क्रियते राजानमतिक्रान्तवानत्यरराजदित्यपि दर्शनात्, मुण्ड करोति माणवक्रमित्यादौ सापेक्षेभ्योपि णिञ् यथा स्यादित्येवमर्थं प्रपञ्चार्थं वा, हलिकल्योस्त्वदन्तत्वनिपातनार्थं, मन्यथा हलिङ् कलिङ् इति स्थिते ‘ऽचोऽण्यती’ ति वृद्धिं प्राप्नोति णाविष्टवदिति टिलोपश्च, तत्र लोप शब्दान्तरप्राप्या ऽनित्य, वृद्धिस्तु टिलोपे कृते ऽप्राप्तैवैत्युभयोरनित्ययो परत्वाद्वृद्धौ कृतायामैकारस्य लोपस्तन्नाम्नोप्यङ्गं भवतीति सन्वल्लघुनीति सन्वद्वाव स्यात्, ‘दीर्घा लघो रिति दीर्घश्च, अत्वनिपातने तु यद्यपि परत्वाद्वृद्धिस्तथाप्यगेव लुप्यतइति सन्वद्वाशो न भवति तदाह । ‘हलिकल्योरदन्तत्वनिपातन सन्वद्वावप्रतिषेधार्थं मिति’ । उपलक्षणमेतत्, ‘दीर्घा लघो’ रिति दीर्घाभावाच्च, दीर्घा लघो रित्यत्राप्यनम्नोपदिति वर्त्तते, एव च बलिपटुप्रभृतिभ्यो णिचि अबीबल दपीपटदिति भवति, न त्वबबलत् अपपटदिति, सत्यापपाशेत्यत्र मुण्डादय पठितव्यास्तथा तु न कृनमित्येव ॥

“धातोरेकाचो हलादे क्रियासमभिहारे यङ्” ॥ हलादेरिति विशेषणादेकाच इति बहुव्रीहि । ‘क्रियासमभिहारे वर्त्ततइति’ । समभिहित्यमाणाया क्रियाया हि वर्त्ततइत्यर्थः । अनेन समभिहारस्य प्रकृतिविशेषणत्वं दर्शयति, क्रिया हि धातुवाच्या, समभिहारविशिष्टापि क्रियैव भवति, अतः प्रकृतिविशेषणत्वमेव युक्तं, यथातिशयेन शुक्कोपि शुक्ल एवेत्यतिशायन प्रकृत्यर्थस्तद्वत् । ‘तस्माद्व्यङ् प्रत्ययो भवतीति’ । क, अनिर्दिष्टार्था प्रत्यया स्वार्थं भवन्तीति तत्रैव, समभिहारे द्वाये प्रकृत्यर्थसमभिहित्यमाणत्वद्योत

नायेत्यर्थं, यथा प्रकृत्यर्थस्यातिशयव्योतनाय तरबादयस्तद्वत्, । इह विप्रकीर्णानां (१) पदार्थानां मूर्त्तानामेककालानामेकत्र राशीकरणं समुदायभावापत्तिर्मुख्यं समभिहारो यथा पूलादीनां, धातुवाच्या तु क्रियैकैव, यद्यपि दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्वयतिस्तुतिकान्तिगतिष्वित्यनेकार्था दिवि पठ्यते तथापि न युगपदनेकमर्थमचष्टे किं तर्हि प्रयोगभेदेन, यद्यपि चाश्रयभेदाद्विषयभेदाच्च भिद्यते पाको ऽन्य एव हि देवदत्तकर्तृक पाको ऽन्य एव चान्य कर्तृको ऽन्यश्चौदनस्य पाको ऽन्य एव तैलादीनां, तथापि धातुना निवृत्तभेदेव सा प्रत्याप्यते, अत एव भवद्विरास्यतइत्यादौ बहुवचनं न भवति, न खलु कर्तृभेद क्रियाव्यक्तिभेदेन व्याप्तः, (२) एकफलावच्छिन्नमेकमेव क्रिया कुर्वत्स्वपि बहुषु पचन्तीति दर्शनात्, तदेव धातुवाच्या समूहरूपा प्रधानक्रियैकैवेति समभिहाराभावः, अधिश्रयणादीनां तु गुणक्रियाणां युगपदेकधा तुवाच्यत्वेपि क्रमजन्यत्वादुत्पत्तापवर्गित्वेन युगपदवस्थानाभावादमूर्त्तत्वाच्च समभिहाराभावः, तदेव मुख्यस्य समभिवारस्य धात्वर्थविषये ऽसंभवा द्वौषो दृश्यते तद्वर्शयति । 'पौन पुन्यभृशार्थो वेति' । द्रव्याणां द्रव्यान्तरैरेव्यपेतानां समभिहारो भवति, तथा क्रियाणामपि क्रियान्तरैरेव्यपेतानामेतदुभयं भवति, तत्र प्रधानक्रियाणां पौन पुन्यं समभिवारं पुन पुनरनुष्ठीयमानविषयं हि तत्, प्रधानक्रियैव च पुन पुनरनुष्ठीयते ऽवयवक्रियाणां तु भृशार्थता समभिवारः, बुद्धिगोचरानेकसकलावयवक्रियाविषया हि सा । 'पाप च्यतइति' । 'दीर्घा ऽकित इति दीर्घ' । 'देदीप्यतइति' । 'गुणो यङ्लुको', यद्वैव समभिवारस्य व्योतितत्वा 'क्रियासमभिवारे द्वे भवत' इति वा 'नित्यवीप्सयो' इति वा द्विवचनं न भवति । 'धातोरिति किमिति' । अन्यस्य क्रियासमभिवारे वृत्तसंभवात्मनः । 'भृशं प्राटतीति' । अत्र धातूपसर्गसमुदायस्य विशिष्टक्रियावचनत्वात्ततो यङ् स्यात् ततश्चोपसर्गस्य द्विवचनं स्यात्, यदि सोपसर्गसङ्घातस्यैव क्रियासमभिवारे वृत्तिः, प्रपापच्यतइत्यादौ यङ् न प्राप्नोति योज्यं धातुः स न क्रियासमभिवारे यश्च क्रियास-

(१) बहुनामित्यधिक २ पुस्तके ।

(२) भेदस्य व्यापक इति २ पुस्तके पा ।

मभिहारे न स धातुरिति, तस्माद्भातुरेव समभिहारविशिष्टक्रियावाची,
 उपसर्गस्तु सन्निधिमात्रेणोपकारक, ततश्च सङ्घातात्प्राप्त्यभावाच्चाथै
 धातुग्रहणेन, यत्र तर्हि सङ्घातेनैव विशिष्टा क्रियोच्यते प्रतेष्टीयतइति,
 अत्र हि केवलस्तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तिवचन प्रपूर्वेण तु सङ्घातेन गतिक्रियै
 वोच्यते यथा जङ्गम्यतइति, अत्राप्यनेकार्थत्वाद्भातूनां तिष्ठतिरेव गतौ
 तत्तिवृत्तौ च वर्तते, उपसर्गस्तु सन्निधिमात्रेणोपकारक इति धातोस्त्य
 त्तिरविरुद्धा, तस्मादार्धधातुकसञ्ज्ञार्थमेव धातुग्रहण, तेन 'ब्रुवो वचि' रि
 त्यादि भवति, आनुषङ्गिकी त्वधातुनिवृत्ति । अथ कथं यङन्तादात्म
 नेपद भवति, कथं च न स्यात्, इति धातोरात्मनेपदमुच्यते, यश्चात्र
 धातुर्न सङ्घातं न ह्ययं समुदायस्यानुबन्ध, यश्च इतिप्रत्ययो नासौ धातु,
 यत्र चावयवे कृत लिङ्गमचरितार्थं तत्र समुदायस्य विशेषक भवति, अयं
 ङकारस्तु वेभिर्यतइत्यादौ गुणनिषेधादौ चरितार्थं । कश्चिदाह, क्रिया
 समभिहारे यङित्यकारोऽत्र प्रश्लिष्यते स चानुदात्तोनुमासिक प्रतिज्ञायते,
 तत्रानुदात्तत्वमवयवे ऽचरितार्थं समुदायस्य विशेषक भवति, 'अनुदात्ते
 तश्च हलादे' रित्येतच्च न भवति जुचङ्गम्यदन्द्रम्येत्यत्र चङ्गम्यदन्द्रम्यग्रह
 णाल्लिङ्गादिति, स वक्तव्य । अथ कथं चत्तेरीयङन्तादात्मनेपद भवति,
 सोऽपि हि ङकारो गुणनिवृत्तौ चरितार्थं कृति, स चेद् ब्रयात्तस्याप्यादित
 ङकार ईकारो वा ऽनुदात्त प्रश्लिष्यतइति प्रतिब्रूयादेनमिकारे नुमप्रसज्येत
 ईकारे 'श्वीदितोनिष्ठाया' मितिणनिषेध स्यादिति । नैष दोषः ।
 नुम्विधौ 'गो पादान्त' इत्यतो ऽन्तग्रहणमनुवर्तते, तेनान्ते ङकार इत्स
 ञ्जको येषां तेषां नुम्, । 'श्वीदितोनिष्ठायामि' त्यत्राप्येकाच इति वर्तते ।
 सत्यं, प्रतिविहितमायुष्मता मुधा पुनरयं प्रयास,स्तथाहि । अनुदात्तङित
 इत्यत्र न धातुग्रहणमस्ति ततः किमिदन्ततो भवति प्रत्ययमेव इतिमा
 श्रित्यात्मनेपद सिद्धं भवति, न चैवमशिश्रियद् अवेचदित्यादौ चङङ्भ्या
 मपि प्रसङ्गः, प्रागेव विकरणेभ्यो ऽनुदात्तङित इत्येतत्प्रकरणं प्रवर्तते
 ऽन्यथा वर्ततइत्यादौ विकरणव्यवधानान्नियमो न स्यात्, । यथा च
 प्रागेव विकरणेभ्यो नियमं प्रवर्तते प्रवृत्ते तु नियमं विकरणं इति तथा

तत्रैव प्रतिपादितमित्यलमियता । 'सूचिसूत्रीत्यादि' । सूच्यादिभ्यो यङ्
 वक्तव्य, किमर्थ, सूच्यादीनामनेकाजर्थमशादीनामहलाद्वयर्थमुणोति
 स्त्वेनेकाजर्थमहलाद्वयर्थं च । 'सोसूच्यतइति' । सूच पेशुन्ये, सूत्राव
 मोचने, मूत्र प्रस्रवणे चुरादिण्यन्ता, अत्र णिलोपोऽपि यङ् आर्द्धधातु
 क्त्वे प्रयोजनम् । 'अटाव्यते' । अट पट गतौ, 'अजादेर्द्वितीयस्ये' ति
 व्यशब्दस्य द्विर्वचनम्, 'अरार्यतइति' । अ गतौ 'गुणोर्त्तिसयोगादौ'
 'यङि चे' ति गुण, 'नन्द्रा सयोगादय' इत्यत्र यकारपरस्य प्रतिषेध
 इति वचनाद्वेफस्य द्विर्वचनम् । 'अशाशयतइति' । अश्नोतेरशेश्च यङ्
 मित्यागम । 'प्रोर्णोनूयतइति' । ऊर्णुञ् आच्छादने नोपधायम्, आष्टमिक
 तु णत्वे तस्यासिद्धत्वाच्चुशब्दस्य द्विर्वचनम् । ननु 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्व
 चने' । स्यादेतत् । आष्टमिक तु द्विर्वचनमभिप्रेत्य तदुच्यते यथा चौजठ
 दित्यत्र ठत्वादीनामसिद्धत्वादृत इत्येतद् द्विरुच्यते इति । तत्र, एव हि
 पुषिभूतो द्विरुच्यतइति वक्ष्यमाण व्याहन्येत, एव तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयम
 द्विर्वचनइत्येतदनित्यम्, 'उभौ साभ्यासस्ये' ति लिङ्गात्, अन्यथा 'ऽनि
 ते' रिति णत्वे कृते तस्य सिद्धत्वाण्यशब्दस्य द्विर्वचने सति सिद्ध स्यात्प्रा
 णिणिषतीति, इह कस्माच्च भवति लुनीहिलुनीहीत्येवाय लुनातीति,
 भवत्येव, लोलूयतइति लोट् तर्हि न प्राप्नोति यङ् बाधितत्वात्,
 अन्तरङ्गो यङ् क्रियासमभिहारमात्रापेक्षत्वात् लोट् तु बहिरङ् क्रिया
 भेदाश्रये धातुसम्बन्धे भावकर्मकर्तृषु च विधानात्, सावकाशश्च
 लोट्, कोवकाश, अनेकाजहलादिश्च, जायहिजायहीत्येवाय जागर्ति,
 ईत्स्वेत्स्वेत्येवायमीक्षतइति, एव तर्हि वेत्यनुवृत्ते पक्षे यङ्, यदा न
 यङ् तदा लोट्प्रविष्यति । यङोकारो ऽटाव्यतइत्यादौ द्विर्वचनार्थः ॥

“नित्य कौटिल्ये गतौ” ॥ धातोरिति वर्त्तते गताविति तस्य
 विशेषण, गतौ वर्त्तमानाद्धातोरिति, (१) 'कौटिल्यइति' । सनिधानाद्गति
 विषयमेव कौटिल्य गम्यते । 'चक्रम्यते दन्द्रम्यतइति' । क्रमु पादविक्षेपे,
 द्रम मीमृ गतौ, 'नुगतोनुनासिकान्तस्य,' यौल्यीयस्यध्वनि गतागतानि

करोति सकुटिला गति सम्पादयन्नेवमुच्यते, नित्यग्रहणमनर्थकमनभिधानादेव वाक्य न भविष्यति । नहि चक्रम्यतइति वृत्तेरर्थं कुटिल क्रामतीति वाक्य शक्नोति गमयितु, सशयो हि वाक्याद्ववति, कि गतिकौटिल्यमुत वक्रहृदयत्वनिबन्धन जिह्वाचरणमिति, वृत्तौ तु गतिकौटिल्यमेव नियत, गम्यते कौटिल्यमात्रप्रतिपादने च वाक्य निवारयितुमशक्यमनिष्ट चात आह । 'नित्यग्रहण विषयनियमार्थमिति' । गतिकौटिल्य विषय, तत्रैव यद् यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थस्तदाह । 'गतिवचनाच्चित्य कौटिल्यएव भवतीति' । व्यवच्छेदा दर्शयति । 'न तु क्रियासमभिहारइति' । ननु यथा 'वडवाया वृषे वाच्य' इत्यपत्ये प्राप्तस्ततोपक्रम्य विधीयते यथा वा 'जीत क्तो' भूते प्राप्तस्ततोपक्रम्य वर्त्तमाने विधीयते, एवमत्रापि धातुमात्रात्क्रियासमभिहारे यद् विहितो गतिवचनात् तु कौटिल्यइति, तत्कौटिल्यन्यन्यायेनैव बाध सिद्ध, यथा वा विवक्षितार्थानभिधानाद्वाक्य न भवति तथा समभिहारानवगमादत्र प्रत्ययो न भविष्यति, अथैवमपि वचनापेक्षा वाक्यनिवृत्तावपि वचनमपेक्षस्व, तदेतच्चित्यग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

“लुप्तसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्ह्यायाम्” ॥ लुप्तं च्छेदने, षट् लुप्तिशरणगत्यवसादनेषु, आह सदि पदार्थइत्यस्य तु चौरादिकणिजन्तस्य एकाच इत्यस्यानुवृत्तेरग्रहण चर गत्यर्थ, जप जल्प व्यक्ताया वाचि, जभी जभि गात्रविनामे, दह भस्मीकरणे, दश दशने, अनुनासिकलोपनिर्देशो यद् लुक्प्यनुनासिकलोपार्था दन्दशीतीति, गृ निगरणे तुदादि, गृ शब्दे क्र्यादि, तत्राकारान्तविकरणेन साहचर्यादादस्य ग्रहणमित्येके, द्वयोरपीत्यपरे । 'धात्वर्थगर्ह्यायामिति' । भावशब्दो धात्वर्थं वर्त्ततइति दर्शयति । 'गर्हंतमिति' । क्रियाविशेषण, तेन भावगर्हान गम्यते, गर्हंतत्व तुच्छेदनस्य निषिद्धवृणादिविषयत्वात्, 'लोष्ठमर्दो वृणच्छेदी नखखादी च यो नर' इति । एवमुत्तरत्रापि यथा सम्भव गर्हंतत्व भेदेन द्रष्टव्यम् । 'खड्गूर्यतइति' । 'चरफलोश्चे'ति नृक्, 'उत्परस्यात्,' 'हलि चे'ति दीर्घे, जञ्जप्यतइत्यादौ 'जपजभदह-

दशभञ्जपशा चे' ति नृक् । 'निजेगित्यतइति' । 'ऋत इद्वातो,' रप
रत्व, द्विर्वचनम्, अभ्यासस्य गुण, जेगिर्यइति स्थिते 'यो यङी' ति
लत्व च प्राप्नोति 'हलि चे' ति दीर्घश्च तत्र दीर्घस्यासिद्धत्वाल्लत्वे कृते
विहृतनिमित्तत्वादीर्घाभाव । अन्ये तु 'न मु न' इत्यत्र नेति योगवि
भागेनासिद्धत्व बाधित्वा दीर्घे कृते लत्वमिच्छन्ति, नात्राप्तवाक्यमस्ति ।
'गर्हायामिति किमिति' । भावस्येत्येव तदुर्मविशेषो लप्स्यतइति प्रश्न ।
धर्मविशेषानुपादाने प्रशसायामपि स्यादित्याह । 'साधु जपतीति' ।
'जपति वृषलो मन्त्रमिति' । अत्र स्वरवर्णादिभेषाभावाद्वावर्गर्हा नास्ति
वैदिकमन्त्रजप प्रति शुद्रस्यानधिकारात्तु साधनभावे गर्हित, यस्य
खल्वीदृशी गति शुद्रस्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुनतुभ्या आत्रप्रतिपूरणम्
उच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति नासौ जपितुमर्हति ।
'नित्यग्रहणमित्यादि' । पूर्ववदेतद्व्याख्येयम् ॥

"सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचधर्मवर्णचूर्णनुरादि
भ्यो णिच्" ॥ सत्यापेत्यकार उच्चारणार्थ । 'सत्यमाचष्टइति' ।
ननु भाष्ये सत्यस्य कृज्यापुक्, सत्यशब्दात्कृजि करोत्यर्थे णिक्भवति
आपुक्च, सत्य करोति सत्यापयतीत्युक्तम्, सत्य, कृज्यग्रहणमनार्थं प्रदर्श
नार्था वा करोतिर्द्रष्टव्य इति मन्यते । 'आपुक्त्वक्तव्य इति' । आपुक्त्व
चनसामर्थ्याद्विलोपो न भवति, क्व चित्तु वृत्तावेवाय ग्रन्थ पठ्यते, अथ
कथ पुन शब्दापयेदिति, कृन्दोवदृषय कुर्वन्ति । एतेन प्रस्तालापये
दिति रहस्यप्रयोगो व्याख्यात । 'पाशाद्विमोचनइति' । प्रायिकोय
मर्थनिर्देश, अन्यत्रापि भवति, अन्यथा विपाशतीति विशब्दस्य प्रयोगो
न स्यात्, विशब्दविशिष्टस्यैव मोचनस्य ग्यर्थत्वात्, यथाचारक्य
च्याङ् प्रयोगो न भवति, एवमुपवीणयतीत्यादावपि द्रष्टव्य, तूल
वृणाय तेनानुकृणाति अनुघट्टयतीत्यर्थ, अनुघट्टातीति तु पाठे न
समीचीनार्थ । 'अभिषेणयतीति' । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वम् ।
'अकारान्तस्त्वचशब्द इति' । त्वच्च सवरणइत्यस्माद्वाक्तो पुंसि सज्ञा
यामिति घ । 'अवध्वसयतीति' । विकिरतीत्यर्थ, । प्रातिपदिकाद्वा

त्वर्थइत्येव सिद्धे सत्यस्यापुग्विधानार्थं वचनमन्येषा प्रपञ्चार्थं, मालिन्यो ह्युपश्लोकयन्तीत्यादौ सापेक्षेभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थं वा, कथं पुनर्वि मोक्षनादिरर्थो ऽनिर्दिष्टो लभ्यतइत्यत आह । 'स्वाभाविकत्वादिति' । 'प्रत्ययार्थो निर्दिश्यतइति' । सूत्रकारेणानिर्दिष्टोपि प्रत्ययार्थो व्याख्याकारैर्निर्दिश्यतइत्यर्थः ॥

“हेतुमति च” ॥ लोके फलसाधनयोग्य पदार्थो हेतुरित्युच्यते, तस्य ग्रहणे ऽध्ययनेन वसतीत्यत्रापि प्रसज्येत, हेतुमद्वहणं चानर्थक स्यात्, कथं, करणद्वति वर्त्तते तस्य विशेषण हेतुमतीति, करणं क्रिया सर्वेष्वेव च क्रिया हेतुमतीति किं विशेषणोपादानेन, ननु शब्दोपात्ते हेतौ यथा स्यादित्येवमर्थमेतत्स्याद्वया 'समस्तृतीयायुक्तादि'त्यत्र श्रूयमाणाया तृतीयायामात्मनेपदं यथा स्यात्तदर्थयोगमात्रे मा भूदित्येवमर्थं तृतीयायुक्तग्रहणम्, एव तर्ह्यसति विरोधे कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमस्यैव ग्रहणं युक्तमिति । 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे'ति यस्य सत्ता विहिता तस्यैव पारिभाषिकस्य ग्रहणमिति मत्वाह । 'हेतु स्वतन्त्रस्य कर्तुं प्रयोजक इति' । 'तदीयो व्यापार इति' । प्रवर्त्तना, तस्यास्त्यवान्तरभेदमाह । 'प्रेषणाधोषणादिलक्षणइति' । भृत्यादेर्निर्गुणस्य प्रवर्त्तना प्रेषणमात्रे त्यर्थः । गुर्वादिराराध्यस्य प्रवर्त्तनाधोषणं प्रार्थनेत्यर्थः । आदिशब्देन तत्स मर्थाचरणं गृह्यते, तच्च बहुधा भिद्यते ऽनुमतिरूपदेशो ऽनुग्रह इति, तत्र यस्यानुमतिमन्तरेणार्थो न निर्वर्त्तते तस्य राजादेरनुमत्या प्रयोजकत्वं, वैद्यादेस्तु मुस्तापपेटकं पिबेज्ज्वरित इत्याद्युपदेशेन प्रवर्त्तकत्वं, यं पुनः केन चिज्जिघासितं पलायमानं निरुणाद्वि निरुद्धश्च हन्यते तत्र निरोद्धा हन्तुरनुग्रहं करोतीत्यनुग्रहेण तस्य प्रवर्त्तकत्वं, सर्वश्चायं विशेष प्रकारादिगम्य, सर्वत्रानुगतं प्रवर्त्तनामात्रमेव तु शिज्यते । ननु यथा पितृमानित्युक्ते यं प्रति पितृत्वं स एव गम्यते तथात्रापि यं प्रति हेतुत्वं स एव हेतुमानिति युक्तं कच प्रति हेतुत्वं तत्प्रयोजक इति वचनं नात्कर्त्तारं प्रतीतिं प्राप्तं कारकइत्यधिकारात्क्रियापेक्षत्वाच्च कारकभावस्य यस्मिन्व्यापारं प्रयोजकरूपेणोपयुज्यते तमेव प्रति, स च प्रयोज्य

व्यापारोधिश्यणादि सर्वसाधनसाध्या विक्षित्यादिवैति तयोरेव हेतु
मत्त्व युक्त न पुन प्रयोजकव्यापारस्य, नहि तत्रासौ प्रयोजकरूपेणोप
युज्यते किं तर्हि कर्तृरूपेण यथा काष्ठस्य पाकापेक्ष करणत्वं न तु
ज्वलनापेक्ष तदपेक्ष तु कर्तृत्वमेव, उच्यते । णिव प्रकृतिभूतेन धातु
नैवाभिधीयते सार्थस्तेव फलाभावात्तत्र णिज् भविष्यति । ननु पच-
तीत्युक्ते न ज्ञायते किं स्वयमेव पचति उतान्येन प्रवर्तित इत्येतान्येन
प्रवर्तितस्येय प्रवृत्तिरिति द्योतनाय णिज् भवतु, एव तर्हि हेतोरिति
वक्तव्य करणइत्येव, हेतो करणे व्यापारेऽभिधेये णिज् भवतीत्यर्थ ।
तथा तु न कृत, का गतिरिदानीं सूत्रस्य, अभिधानस्वाभाव्यमत्र हेतु,
स्वभावतो हि णिच् प्रत्यय प्रयोजकव्यापारमाचष्टे तेन पाकादपेक्षया
यो लब्धहेतुव्यपदेश स हेतुत्वेनोपलक्षितो यस्यास्तीत्येव प्रयोजक-
व्यापार एव मत्तुपोच्यते, अत्र द्वौ पक्षौ सम्भवत, हेतुमतीति प्रकृत्यर्थ-
निर्देशो हेतुमति यो धातुर्वर्ततइति, प्रत्ययाद्यो वा, हेतुमति करणे
ऽभिधेये णिज् भवतीति । ननु पचति पाचयतीति च व्यक्तमर्थान्तर
गम्यते तत्कथमस्य प्रकृत्यर्थत्व शङ्क्यते । उच्यते । इह हि क पचे
प्रधानार्थो यासौ तण्डुलानां विक्षिति, अधिश्रयणादीनां तु ताद-
र्थ्यात्तदवच्छेदेन पच्यर्थता, यो हि पानार्थमुदकमाहरति विक्रयार्थं च
काष्ठान्याहरति शीत चापनेतुमग्निं समिन्धे नासौ पचतीत्युच्यते,
तत्कस्य हेतो, विक्षितिं प्रति तादर्थ्याभावात् तदवच्छेदाभावाच्च,
अतस्तादर्थ्यादेवाधिश्रयणादीनां पच्यर्थता, तद्वत्प्रयोजकव्यापारोपि ताद-
र्थ्यादेव पच्यादिवाच्या भविष्यति, णिज् प्रत्ययस्तु द्योतकस्तथा च यो
ऽप्येकान्ते तूष्णीमासीनो भक्तबीजबलीवर्द्धं प्रतिविधत्ते स उच्यते पञ्च
भिर्हलैः कृषतीति, तदेव पक्षद्वयसम्भवे यद्वाद्य पक्ष आश्रीयते ततो
यथा प्रकृत्यभिहिते णिज् भवति एवमुक्तप्रेषितादिशब्दाभिहितेपि स्याद्
उक्तं करोति प्रेषितं करोतीति, हेतुमद्विषयत्वात्करोत्यर्थस्य, प्रत्य-
यार्थपक्षे तूक्तार्थत्वाणिज्भावः । नैष दोषः । प्रयोजकव्यापारस्य द्योत-
नाय णिज्भिधीयते तस्य स्वशब्देन द्योतितत्वाद्योत्याभावाच्च भविष्यति ।

इह तर्हि पाचयत्योदन देवदत्तो यज्ञदत्तेन, द्वयो कर्त्रोर्लानाभिधान प्राप्नोति
धातुवाच्यव्यापारे हि कर्तरि लो भवति पक्षिना च प्रयोजकव्यापारो ऽप्यभि
धीयते प्रत्ययस्तु द्योतक इति धातुवाच्यव्यापारत्वसाम्यात् कर्त्रोरपि
साम्यमिति द्वयोरप्यभिधान प्राप्नोति पाचयतो देवदत्तयज्ञदत्ताविति,
प्रत्ययार्थपक्षे तु प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य गत्यर्थस्य प्राधान्यात्तस्यैव कर्तरि
लकार, इह च गमितो याम देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोजकव्यापारस्यापि
गमिवाच्यत्वादव्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थाना कर्तरि क्त
प्राप्नोति प्रयोज्यस्य तु कर्मत्वात्तत्रैवेष्यते, उक्तं हि 'एयन्ते कर्तुश्च कर्मण'
इति । इह च व्यतिच्छेदयन्ते व्यतिभेदयन्ते ऽव्यतिरिक्तो हिंसार्थ इति
कृत्वा प्रयोजकव्यापारव्यतिहारविवक्षायांमपि 'न गतिहिंसार्थेभ्य' इति
प्रतिषेध प्राप्नोति, तदेवमाद्ये पक्षे दोषदर्शनाद् द्वितीय पक्षमाश्रित्याह ।
'तस्मिन्नभिधेयइति' । किं चान्वयव्यतिरेकाभ्या (१) शब्दार्थावसाय, न च
पचति पठति गच्छतीत्यादावन्तरेण णिच क्व चिदपि प्रयोजकव्यापारो
ऽवसीयते, उत्पत्ते तु णिचि प्रतीयते ऽतस्तदर्थत्वमेव युक्त, पञ्चभिर्दलै
कृषतीत्यत्र त्वनेकार्थत्वाद्वातूना कृषिरेव प्रतिविधानेपि वर्ततइति युक्त
न पुनस्तद्वर्शनेन सर्वत्र प्रकृत्यर्थत्व, नन्वत्रापि पक्षे पाचयत्योदन देवदत्तो
यज्ञदत्तेनेत्यत्र एयर्थस्य प्राधान्यात्तेन व्याप्यमानस्य प्रयोज्यस्य कर्मसञ्ज्ञा
प्राप्नोति, गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति नियमाच्च भविष्यति, इह तर्हि याम
गमयति यामाय गमयतीति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थकर्म
णीति द्वितीयाचतुर्थ्यो न प्राप्नुत । नैष दोष । यामोत्र गमेरेव कर्म
यामकर्मक गमन कुर्विति प्रैषार्थ, इह तर्हि इधो दकस्योपस्कारयतीति
व्यतिरिक्त करोत्यर्थ इति 'कृज प्रतियज' इति षष्ठी न प्राप्नोति, सुट् तु
करोतिधातुमात्राश्रयत्वाण्णित्युत्पावपि तस्य रूपस्य भावात्सिद्धयति,
अत्राप्येधोदककर्मके करोत्यर्थे प्रयुज्यतइति षष्ठी भविष्यति, इह तर्हि
अभिषावयतीति व्यतिरिक्त सुनोत्यर्थ इत्युपसर्गात्सुनोतीति पत्व न

प्राप्नोति, अथात्राप्यभिषय कुर्वित्युपसर्गविशिष्टे प्रकृत्यर्थे प्रयुक्तिरिति सिद्धं यत्, यथा तु एयन्नेनैवापसर्गस्य सबन्धस्तदा यत् भवति न वेति चिन्त्यम्, इह तर्हि भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्त्तरि कृद्योगलक्षणा प्रष्टी न प्राप्नोति अप्रधानत्वात्, तृतीयावद्भविष्यति, तद्वथा पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्त्तर्यप्रधानेपि तृतीया भवति व्याप्तेस्तथा षष्ठ्यापि भविष्यति, अथेह कथं णिञ् भवति भिक्षा वासयन्ति कारीषोग्निरध्यापयतीति, कथं च न स्यात्, अचेतनत्वात्, चेतनावत् एतद्ववति प्रेषणमध्येणमिति, नैष दोषः । नावश्यं स एव वासं प्रयोजयति य आहोष्यतामिति, योपि तूष्णीमासीनस्तत्समर्थमाचरति सोपि वासं प्रयुङ्क्ते, भिक्षाश्च प्रचुराश्च व्यञ्जनवत्यश्च लभ्यमाना वासं प्रयुञ्जते, तथा कारीषोग्निर्निर्वात एकान्ते सुप्रज्वलिते शीतकृतमध्ययनविरोधिनमुपद्रवमपनयन् अध्ययने ऽनुकूलो भवति, तत्र यथानुमतिरुपदे शानुग्रह इत्येतेषु णिञ् भवति तथा ऽत्रापि भविष्यति, यदप्यनुमत्यादिषु प्रयोज्यव्यापारोद्देशेन प्रवृत्तिरिह तु न तथा तथाप्यनुकूलाचरणमेव प्रयो जकव्यापारत्वेनाध्यारोप्यते, इह कश्चित्क चिदाहं पृच्छतु मा भवान् अनुयुक्ता मा भवानिति, तत्र प्रष्टा प्रयोज्यस्तस्य प्रेरक प्रयोजक इति तद्व्यापारे णिञ् प्राप्नोति, एकविषयत्वाच्च णिवो लोडादीनां च पर्यायप्र सङ्गः । नैष दोषः । कर्त्तुं प्रयोजको हेतुरित्युक्तं प्रयोज्यश्चात्र न कर्त्ता नह्यसौ सम्प्रति पृच्छति तूष्णीमास्ते तस्य निव्यापारत्वात् कारकत्वमेव नास्ति कुतस्तद्विशेषं कर्तृत्व, कर्तृत्वमेव हि तस्य विधीयते प्रश्नक्रियाया कर्त्ता भवेति यथा राजा भव युध्यस्वेति राजत्वमेव विधीयते तत्र तदेव प्रयोज्योऽकर्त्तेति प्रयोजकोपि न हेतुः, किमिदानीं पूर्वमेव कर्त्तुं सतः प्रयो जको हेतुः, यद्वेव व्यर्थं प्रयुक्तिः, अथाप्युपरतिशङ्कया क्व चित्प्रयुक्तेरर्थवत्त्वं तथापि यत्राप्रवृत्तौ बलादिना प्रवर्त्तते तत्र णिञ् न प्राप्नोति, न ब्रूम प्रवृ त्तप्रवर्त्तनएव णिजिति किं तु प्रवर्त्तितोपि प्रयोज्यो यत्र प्रवर्त्ततएव न तु निवर्त्तते तत्र णिञ् भवति, अनुवर्त्तमाना प्रयुक्तिः प्रयोज्यप्रवृत्तौ हेतुर्न मध्ये विच्छिन्ना, अतः प्रयोज्यप्रवृत्तिवेलायामपि बुद्धौ विपरिवर्त्तमाना

सैव प्रवृत्तिहेतुस्तस्यामेव च दशाया णिच्चाच्यो भवति तदेव प्रयोज्य
प्रवृत्त्युपहितप्रयुक्तिर्णिज्यर्थं केवला तु लाडर्थेदति विवेक, उक्तं च ।

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लाङ् विधीयते ।

सक्रियस्य यदा प्रैषस्तदा स विषयो णिच्, इति ।

किं च प्रयोक्तृधर्मं प्रयुक्तिर्लाङर्थं, अनियतकर्तृका तु प्रयुक्तिर्णिज्यर्थं ।
'तत्करोतीत्युपसख्यानमिति' । तदिति कर्मपरमेतत्, तेन द्वितीयान्तात्प्र
त्यय करोतीत्यत्र प्रकृत्यर्थमात्रं विवक्षितं न प्रत्ययार्थस्तेन ग्यन्ताद्वाकर्म
णोर्भूतभविष्यतोर्द्वित्वबहुत्वयोश्च लो भवति । 'सूत्रं करोति सूत्रयतीति' ।
इह व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति वाक्ये द्रव्यरूपं सूत्रं सूत्रशब्देनोच्यते तत्र
व्यपदेशिवद्भावेन व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठी वृत्तौ तु व्याकरणं सूत्रयतीति
प्रत्ययार्थभूतकरोत्यर्थोभिधायी सूत्रशब्दः सम्पद्यते, उक्तं हि 'परार्थाभि
धानं वृत्ति' इति । तेन सत्त्वभावो निवृत्तइति सूत्रव्याकरणयोरभिस
म्बन्धो निवर्तते ऽस्ति च व्याकरणस्य करोतिना सामर्थ्यमिति द्वितीया
भवति, यदि तु व्याकरणं सूत्रं करोतीति वाक्येव सामानाधिकरण्य
तदा माणवकं मुण्डं करोति माणवकं मुण्डयतीतिवद् व्याकरणं सूत्रं
यतीत्ययत्नसिद्धं, सूत्रं अवमोचने सूत्रं प्रस्ववणइति चुरादौ पाठादेव
सूत्रयतीति सिध्यति, अनेकार्थत्वाच्चाचार्यान्तरे ऽपि भविष्यति, गणपाठ
सिद्धं एव त्वर्थं उपसख्यानेनापि प्रदर्शितं । आख्यानादिति वाक्य
व्याचष्टे । 'आख्यानात्कृदन्तादिति' । आख्यायतइत्याख्यानं, 'कृत्य
ल्युटो बहुलमि' ति कर्मणि ल्युट्, यत्किं चिदाख्यायते तत्सर्वं राजागम
नादिकमप्याख्यानमिहाभिप्रेतं न कस्यचनलोपाख्यानादिकमेव सज्ञा
भूतम्, कृदन्तादिति कृद्वहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति कस्य
धराजागमनसूर्यौद्वमनादेरपि कृदन्तत्वम् । 'प्रकृतिप्रत्यापत्तिरिति' ।
कृता या प्रकृति सा विकारपरित्यागेन स्वेनैव रूपेणावतिष्ठतइ
त्यर्थः । 'प्रकृतिवच्च कारकमिति' । यत्तत्र कृदन्ते सनिहित
कारकं तत्प्रकृतिवद्भवति कृतप्रकृते शुद्धे णिचि यादृशं भवति तादृशमस्या
पि ग्यन्तस्य भवतीत्यर्थः । 'कसं घातयतीति' हन्ते 'हन्श्च वध' इत्यप्

प्रत्ययो वधादेशश्च, हनन वध कसस्य वध इति कर्मणि षष्ठा समास,
ततो णिच्, कृतो लुक्, प्रकृते प्रत्यापत्तिर्वधादेशपरित्यागेन हन्तिरूपेणा
वस्थान, यदप्यत्र सन्नियोगशिष्टानामन्यतराभावादुभयोरप्यभाव इत्येव
वधादेशनिवृत्ति सिद्ध्यति तथापि पुष्येण योग जानाति पुष्येण योजय
तीत्यत्र कुत्वस्यासन्नियोगशिष्टत्वात्तद्वृत्तिर्न सिद्ध्यतीति प्रकृतिप्रत्यापत्ति
वचनम् । अथ कथं कसमघातयत् राजानमजीगमत्, यावता कसवधरा
जागमनशब्दाभ्या णिचि विहितेङ्सञ्ज्ञा नामधातुत्व च तयोरेव स्याता
ततश्चाङ्द्विवचने अपि तयोरेव स्याता, नैष दोष । प्रकृतिवच्चकारक
मित्युक्त कृत्यकृतेश्च शुद्धे णिचि विहिते कसादिकारक कीदृश भवति
धातावनन्तर्भूत द्वितीयाद्यन्त तेनात्रापि तादृशेनैव रूपेण भवितव्य, तेन
राजानमागमयतीत्यत्र नलोपाभावोप्युपपन्नो भवति, एवमपि कस 'घा
तयतीत्यत्र 'हो हन्तेर्जणिन्नेष्वि' ति कुत्व 'हनस्तो चिण्णलो' रिति
तत्त्व च न प्राप्नोति, किं कारणं धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्ये
विज्ञायते, एव तर्हि प्रकृतिवच्चकारकमिति चकारो भिन्नक्रम कारकमि
त्यस्यानन्तरन्द्रष्टव्य, कार्यशब्दश्चाध्याहार्य, एतदुक्तं भवति कृत्यप्रकृति
हन्त्यादिस्तस्या शुद्धे णिचि यादृश रूप भवति तथा ऽस्यापि ग्यन्तस्य
भवति कार्यं च तद्वदेव भवतीति, एतेनाङ्द्विवचने अपि व्याख्याते ।
'बलिबन्धमिति' । बन्धन बन्ध बलेर्बन्धो बलिबन्ध पूर्ववत्कर्मणि
षष्ठा समास, शेष पूर्ववत् । 'राजागमनमिति' । अत्र कर्तरि षष्ठा
समास । 'राजानमागमयतीति' । अत्र कृत्यप्रकृतौ राजा कर्ता तस्य गमे
शुद्धे णिचि गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसञ्ज्ञा भवतीत्यस्मिन्नप्यौपसख्यानिके
णिचि तथैव कर्मसञ्ज्ञा भवति, इह तु देवदत्तपाकमाचष्टइति णिचि
विहिते देवदत्तेन पाचयतीति भवति, नहि देवदत्तस्य शुद्धे णिचि
कर्मसञ्ज्ञास्ति गत्यर्थोदीनामेवेति नियमात्, इह तु मृगरमणमाचष्टे
मृगान् रमयतीति यदा प्रतिपादस्य दर्शनार्थमाख्यानं तदा णिजिष्यते
नान्यदा, तत्र यदा ऽरण्यस्थो रममाणाम्मृगान्प्रतिपादमाचष्टे एतस्मि
न्नवकाशे एव मृगा रमन्तइति तदा तस्य प्रतिपाददर्शनार्थो प्रवृत्तिरिति

णिञ् भवति, यदा तु यामे मृगरमणमाचष्टे तदा तत्र मृगाणामसम्भ-
 वाच्च तद्वर्णनार्था प्रवृत्तिरिति मृगरमणमाचष्टइति वाच्यमेव भवति,
 एतच्च मृगरमणादिविषयमेव राजागमनादौ त्वय्यदापि भवति । 'आङ्लो-
 पइति' । अत्राख्यानादिति न सम्बद्ध्यते, मर्यादाया य आकारस्तस्य
 लोपो भवति क्लृप्तुगित्यादि पूर्ववत् । 'आरात्रिविवास इति' विवसन
 विवासो ऽतिक्रमण, रात्रेर्विवासो रात्रिविवास कर्त्तरि षष्ठ्या समास,
 तत 'आङ् मर्यादाभिविद्यो' रित्यव्ययीभाव, यावद्वात्रेति क्रमण ताव-
 त्कथा कथयतीत्यर्थ । वसेरकर्मकत्वाद्वातिबुद्धीत्यादिना रात्रे कर्म
 सजा हेतुमणिणचि भवति तद्वदस्मिन्नपि णिचि भवति । 'रात्रि-
 विवासयतीति' । 'चिञ्चीकरणे प्रापीति' । तदित्येव, चिञ्चीकरण
 माश्चर्यकरण, प्रापि प्राप्नोत्यर्थे चिञ्चीकरणे गम्यमाने तत्प्राप्नोतीत्य-
 स्मिन्नर्थे णिच भवति, क्लृप्तुगित्यादि पूर्ववत् । 'सम्भावयतइति' । भू-
 प्राप्तावात्मनेपदी, उज्जयिन्या माहिष्मती विदूरे देशइति तावतो
 देशस्य प्रागुदयादतिक्रमणमाश्चर्यम् । 'सूर्यमुद्गमयतीति' । प्रकृतिवच्च
 कारकमिति सूर्यशब्दस्य पृथक्करण, सयामयतेरेव सोपसर्गादिति न्याया-
 दुच्छब्दस्यापि पृथक्करणम्, अत्रापि सूर्यस्य हेतुमणिणचि कर्मत्वा-
 दस्मिन्नपि णिचि कर्मत्वम् । 'नक्षत्रयोगे ज्ञीति' । तदित्येव, ज्ञि-
 जानात्यर्थे नक्षत्रयोगे यत्कृदन्त वर्त्तते तस्मात्तज्जानातीत्यस्मिन्नर्थे णिञ्
 भवति, क्लृप्तुगित्यादि पूर्ववत् । 'पुष्ययोगमिति' । पुष्येण चन्द्र-
 मसो योग पुष्ययोग, पुष्येणेति कर्त्तरि तृतीया, 'उभयप्राप्तौ कर्मणी' ति
 नियमात् षष्ठी न भवति । 'चन्द्रमस इति' । नियमेन गम्यमानत्वा-
 दुभयप्राप्ति, पुष्यो हि चन्द्रमस युनक्ति सम्बध्नाति तत्र युजेर्गत्यादि-
 ध्वनन्तर्भावादणौ कर्त्तुं पुष्यस्य शुद्धे णिचि कर्तृत्वमेवेत्यस्मिन्नपि णिचि
 कर्तृत्वात्तृतीया भवति । 'पुष्येण योजयतीति' । लकारस्तु प्रधानएव
 कर्त्तरि भवति यथा शुद्धे णिचि, तत्तर्हीद बहु वक्तव्य, वक्तव्यम् इह
 तावत्सूर्यमुद्गमयतीति यो यस्य प्रवर्त्य स तस्याभिप्राय निर्वर्त्तयति गन्तु-
 श्चायमभिप्रायो माहिष्मत्या सूर्याद्गमन सम्भावयेयमिति, त च सूर्यो

निर्वर्त्तयति एतदेव प्रवर्त्तयत्यप्रवर्त्तयत्ययदुत प्रवर्त्तयितुरभिप्रायसम्प्रादन,
नहि कश्चित्परो ऽनुगृहीतव्य इति प्रवर्त्तते सर्वदमे स्वभूत्यर्थे, ये ताव
देते गुरुन् शुश्रूषन्ते तेषीह प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यति परत्र चाभ्युदेष्याम
इति प्रवर्त्तन्ते, दासाश्चापि भक्त च लप्स्यामहे परिभाषाश्च न नो भवि
ष्यन्तीति प्रवर्त्तन्ते, य सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषण, शिल्पिनोपि
मित्राणि च नो भविष्यन्ति वेतन च लप्स्यामह इति प्रवर्त्तन्ते, यद्यप्यत्र
सर्वत्र तत्तदुद्देशेन प्रवृत्ति सूर्य तु न, तथाप्यभिप्रायसपत्तिमात्रेण प्रयो
ज्यप्रयोजकभावाध्यारोपेण णिञ् भविष्यति, इह च कस घातयतीति
ये तावदेते कसघातानुष्कारिणा नटाना व्याख्यानोपाध्यायास्ते क
सानुकारिण नट सामाजिके कसबुद्ध्या गृहीत तादृशेनैव वासुदेवेन
घातयन्ति, येषि चित्र व्याचक्षते ऽय मथुराप्रसादे ऽय कसो ऽय भग
वान्वासुदेव प्रविष्ट एता कसकर्षणयो रञ्जव एते उद्गूणा निपा
तिताश्च प्रहारा अय हत कसो ऽयमाकृष्ट इति तेषि चित्रगत कस
तादृशेनैव वासुदेवेन घातयन्ति, चित्रेपि हि तदुद्दिष्टेव पश्यताम् । एतेन
चित्रलेखका व्याख्याता, येषि अन्य वाचयन्त कसवधमाचक्षते काशिका
नाम तेष्युत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्कसादीन् वर्णयन्ति तेषि वर्ण्यमाना आ
तृणा बुद्धिस्था प्रत्यक्षवद्भवन्ति चित्तमपि तेषा तदात्मकमिव भवति, अत
एव व्याश्रिताश्च भवन्ति, नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रय, केचित्कसभक्ता के
चिद्वासुदेवभक्ता वर्णान्यत्स खल्वपि पुष्यन्ति, के चिद्रक्तमुखा के चि
त्कालमुखा त्रैकाल्यमपि लोके लक्ष्यते, कथाया वाच्यमानाया हि
वक्तारो भवन्ति गच्छ हन्यते कसो गच्छ घानिष्यते कस, कि गतेन हत
कस इति तदेव काशिकोपि बुद्धिस्थेन वासुदेवेन घातयति आतापि ॥

शब्दोपहितरूपाश्च बुद्धेर्विषयता गतान् ।

प्रत्यक्षमिव कसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥

एव राजानमागमयतीत्यादावपि यथासम्भव द्रष्टव्यम् ॥

“कण्डूादिभ्यो यक्” ॥ यदीमे कण्डूादयो धातव एव स्युस्ततो
वायहणमनुवर्तते आ न वा, अनुवृत्तौ यगभावपक्षे लडादिषु सत्सु कण्ड

घतीत्याद्यनिष्ठ प्रसज्येत कण्डूरित्यादि च न स्यात्, धातो सुबभावात्,
 क्लिबन्तात्सुप्सम्भवेपि कण्डूरिति न वेदनामात्र गम्यते कर्त्तरि क्लिपो विधा
 नात्, सपदादित्वाद्भावे क्लिब् भविष्यति, एवमपि कण्ड्वौ कण्ड्व्, अचि
 श्नुधात्वित्यवङ् प्राप्नोति, कण्ड्वा कण्ड्वे 'नोङ्धात्वा' रिति विभक्तेरुदात्त
 निषेध स्यात्, मन्तुर्वल्लुरित्यत्र च तुक् प्रसङ्ग, अथ नानुवर्त्तते कण्डूरिति
 न सिध्यति, यगन्तात्सम्पदादित्वाद्भावे क्लिप्यल्लोपलोपयो कृतयोर्भवि
 ष्यति, न चैवमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् प्रसङ्ग, कौ लुप्त न स्थानिवदिति
 वचनात् । ननु च कौ विधि प्रति स प्रतिषेध, अन्यथा लवमाचक्षाणो
 लौरित्यत्र कौ लुप्तस्य णे स्थानिवत्त्वाभावेपि णौ कृतस्य णिलोपस्य स्थानि
 वत्त्वादूष्ण न स्यात्, अतोत्र स्थानिवत्त्वे सत्युवङ् स्यादेव, अस्तु च्छौ शूडि
 त्युट् करिष्यते, न चोऽपि कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्व, तस्य कौ विधित्वाद् आदि
 ष्टादच पूर्वत्वाच्च, अत एषोऽठि कृते पुनरुवङोप्रसङ्ग, एवमपि कण्ड्वौ
 कण्ड्व् कण्ड्वा कण्ड्वे, धातुविधि प्राप्नोति, मन्तुर्वल्लुरिति च न सिध्यति यकि
 दीर्घे कृते मन्तुर्वल्लुरिति स्यात्, अथ प्रातिपदिकान्येव, तत्रापि वायहणा
 ननुवृत्तौ स एव दोषो यो धातुपक्षे, अनुवर्त्तता तर्हि वायहण सन्तु च
 प्रातिपदिकान्येव तत्राप्यमयर्थ ककारो नानुबन्धव्यो भवति अनाद्वै
 धातुकत्वादेव गुणो न भविष्यति, नैव शक्यम्, इह हि सुख्यति
 दु ख्यति मगध्यतीत्यतो लोपो न स्याद् अनानुवर्त्तधातुकत्वादेव, न च व्यञ्ज
 नान्त एव शक्य पठितु यगभावपक्षेपि तथा प्रयोगप्रसङ्गादत उभये
 कण्ड्वादय इत्याह । 'द्विविधा कण्ड्वादय इति' । 'धातुभ्य एव प्रत्ययो
 विधीयत इति' । नित्यमिति भावः । तेन पक्षे कण्ड्ववतीत्यादि न भवति ।
 'न तु प्रातिपदिकेभ्य इति' । तेन कण्ड्वौ कण्ड्वो मन्तुरित्यादिप्रयोगसिद्धिः,
 न चास्मिन्नपि पक्षे यगन्तात्सम्पदादिक्लिबिधीयते तदा पूर्वोक्तदोषानुषङ्गः,
 कि कारण दृशियहणादेतेभ्य क्लिब् स्याद् न चैतेभ्य इदानीं क्लिब् दृश्यते,
 पूर्वत्र तु पक्षे कण्डूरित्यादिसिद्ध्यर्थमेव क्लिब् द्रष्टव्यः । कथं पुनर्ज्ञायते
 उभये कण्ड्वादय इति तच्छ्लोकेन दर्शयति । 'धातुप्रकरणादिति' । अनु-
 वृत्तेन धातुयहणेन विशेषणात्ककारासञ्जनाच्च धातुत्वमेषामभिमत

मिति विज्ञायतइत्यर्थः । यतस्तु खल्वयमाचार्यं क्व चिद्वीर्यमुच्चारयति
कण्डूञ् हूणीञ् महीडिति, ततो मन्ये धातुर्विभाषित इति, धातुत्वमेवा
विभाषितमिति मन्यइत्यर्थः । अथ कण्डूङ्गादीनामर्थनिर्देशः । कण्डूञ् गात्र
विकर्षणे । मन्तु अपराधे । हूणीङ् रोषे । वल्गु पूजामाधुर्ययो । अस्मनस्
उपतापे । महीङ् वृद्धिपूजनयो । लोट लोट धैर्त्यं पूर्वभावे स्वप्ने । इरस्
इरञ् इरञ् ईर्ष्यायाम् । द्रवस् परिचरणे । मेधा आशुयहणे । कुबुभ् क्षेपे । मगध
परिवेष्टने । तन्तस् पम्पस् दु खे । सुख दु ख तत्क्रियायाम् । सपर पूजा
याम् । अरर आराकर्मणि । भिषञ् चिकित्सायाम् । भिष्णञ् उपसेवा
याम् । इषुध शरधारणे । चरण भुरण गतौ । चुरण चौर्ये च । तुरण
त्वरायाम् । भुरण धारणपोषणयो । गद्गद वाक्स्खलने । एला कला खेला
विलासे । लिट् अल्पार्थे कुत्साया च । लोट दीप्तौ ॥

“गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय ” ॥ ‘विच्छायतीति’ । विच्छिरय
तुदादौ पठ्यते तत्सामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शविकरणो भवति न तु शप्,
यथा जुगुप्सतइत्यात्मनेपद तेन विच्छायन्ती विच्छायतीति ‘आच्छीनदो
र्नुमि’ति नुम्विकल्पो भवति । अन्ये तु सार्वधातुकेष्वयप्रत्ययस्यैव तुदा
दिपाठसामर्थ्येन विकल्पमाहुः । ‘स्तुत्यर्थेनेति’ । भट्टिकाव्ये तु व्यवहा
रार्थादप्याय, न चोपलेभे वणिजा पणाया इति । ‘अनुबन्ध केवले ऽच
रितार्थे इति’ । अवयवेष्वचरितार्थे लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवति
यथा गुपादीनामनुदात्तत्वमिति भावः । ये तु व्यवहारार्थादप्यायमि
च्छन्ति तेषामपि पणिष्यते पाणयिष्यतीत्यादावनुबन्ध केवले चरितार्थे ॥

“अतेरीयङ्” ॥ ‘सौत्र इति’ । अस्मिन्नेव सूत्रे उच्चरित इत्यर्थः ।
‘घृणाया वर्त्ततइति’ । नात्र कृपाया घृणाशब्द किं तर्हि जुगुप्साया,
घृणा जुगुप्साकृपयोरिति वचनात् । जुगुप्सा निन्दा बीभत्सेत्यर्थः । अतीया
शब्दो बीभत्सापर्यायो निघण्टुषु पठितः । अथ कस्मादीयङ् उच्यते न क्वहे
वोच्यते तस्य ईयादेशे कृते अतीयतइति सिद्धं, परत्वादिङागमे कृते
सत्यप्रत्ययादित्वादीयादेशे न स्यादिति चेत्, न । अन्तरङ्गत्वात्, आय-
चादिषूपदेशिवद्वचन स्वरसिद्धार्थमिति वचनादन्तरङ्गत्व, ज्ञापनार्थं तु,

एतज् ज्ञापयति धातुप्रत्ययानामायत्तादयो न भवन्तीति, तेन कणोष्ठ इत्यत्रेकादेशो न भवति । क्व चित्तु वृत्तावेव पठ्यते, चतेश्छडित्येव सिद्धे ईयङ्वचन ज्ञापक धातुविहितानामायत्तादयो न भवन्तीति । अत्र ब्रूम । द्विवचनविभक्त्योपपदे तरप्कसुनावित्येष सिद्धे ईयसुन्वचन ज्ञापक प्रातिपदिकप्रत्ययानामायत्तादयो न भवन्तीति । उच्यन्ते चायत्तादयस्ते वचनादुभयेषामपि स्युस्तस्माद्वृतेश्छडित्यादि वृत्तौ न पठनीयमिति ॥

“कर्मणिङ्” ॥ इह णिङो णकारो ‘णेरनिटी’ति विशेषणे चरितार्था ङकारोऽप्यात्मनेपदार्थ इत्युभयोश्चरितार्थयो प्रतिषेधबलीयस्त्वा ‘दत्त उपधाया’ इति वृद्धे ‘कृति चे’ति प्रतिषेध प्राप्नोति, ज्ञापका त्सिद्ध, यदय ‘न कर्ममिचमा’मिति कर्मोर्मित्सज्ञाया प्रतिषेध शास्ति तज् ज्ञापयति भवत्यत्र वृद्धिरिति, तस्य हि प्रयोजन ‘मिता ह्रस्व’ इति ह्रस्वो मा भूदिति, यदि चात्र वृद्धिर्न स्याद् ध्रस्व एवोपधेति कृत्वा मित्स ज्ञाप्रतिषेधो ऽनर्थकस्यात् । नैतदस्ति ज्ञापक यदा णिङन्ताद्वेतुमणिञ् क्रियते तदा णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वो मा भूदित्येवमर्थमेतत्स्यात्, न च णिजपेक्षाया अपि वृद्धेर्णिङमेव द्वितमपेत्य प्रतिषेध, किं कारण, द्वितीति निमित्तसप्तमी, ननु च न णिङन्तस्य णिचि वृद्ध्या भवितव्य णिङ्गा व्यवहितत्वात्, णिलोपे कृते स्थानिवद्भावाद्गुणवधानमेव, यदा तर्हि णिङन्ताच्चिण्णमुलौ भवतस्तदा ‘चिण्णमुलोर्दीर्घा ऽन्यतरस्या’मित्येव विधिर्मा भूदित्येवमर्थो मित्सज्ञाप्रतिषेध स्यात्, किं पुन कारण तत्र दीर्घान्यतरस्यामित्युच्यते न प्रकृतो ह्रस्व एव विकल्प्येत, एव हि कर्मोर्मित्सज्ञाप्रतिषेधो न कर्त्तव्यो भवति, कथं यदा णिङ्गि वृद्धिर्नास्ति तदा ह्रस्व एवोपधेति सत्यपि ह्रस्वविकल्पे नैवानिष्टप्रसङ्गः, अशमि अशा मीन्यादि च सिद्ध, नैव शक्य, यदा शमिप्रभृतिभ्यो णिजन्तेभ्यो द्वितीयो णिञ् क्रियते तदा न स्यात्, यश्च णमुल्परो णिज् द्वितीयो न तस्मिन् प्रथमेन णिच्चा व्यवहितत्वात्, यस्मिंश्च मिदङ्ग प्रथमे णिचि नासौ चिण्णमुल्परो द्वितीयेन व्यवहितत्वात्, णिलोपेपि कृते स्थानिवद्भावाद्गुणवधान

मेव, दीर्घान्यतरस्यामित्युच्यमाने पुनरत्रापि भवति दीर्घविधि प्रति स्थानि
वद्वावनिषेधात्, तथा शमिप्रभृतिभ्यो यङन्तेभ्यो णिच्यल्लोपयलोपयोर
ल्लोपस्य स्थानिवद्वावादसत्या वृद्धौ चिण्णमुलो कृतयोरशशमि अशशामि
शशम शशाममिति न स्यात्, दीर्घ पुनर्विकल्प्यमानोत्रापि भवति तद्विधौ
स्थानिवद्वावप्रतिषेधात्, तथा हेङ् अनादरे घटादि, 'एच इग् घ्रस्वादेशे'
हिङयति तत्र चिण्णमुलो कृतयोर्ह्रस्वे विकल्प्यमाने अहिङि अहेङीति
स्यात् दीर्घे तु पुनरहिङि अहीङीति भवति, तस्माद्दीर्घ एव विकल्प
नीय ततश्च मित्सज्ञाप्रतिषेधोऽपि तच्चिबृत्तये वक्तव्य, तथा 'आयादय
आर्द्धधातुके वे'ति णिङभावे णिचि सति वृद्धौ कृताया 'मिता इस्व'
इति इस्वो मा भूदित्येवमर्थोऽपि मित्सज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्यज्ञाप
कमेतत् । एव तर्ह्यस्यानेय यत् क्रियते नैवात्र प्रतिषेध प्राप्नोति, कि
कारणमिग्लक्षणायोगुणश्रुत्यो प्रतिषेध, न चैषा इग्लक्षणा वृद्धिरित्यलमिति
कर्कशप्रक्रियातर्कानुसरणेन ॥

“आयादय आर्द्धधातुके वा” ॥ आर्द्धधातुकइति परसप्तम्यामा
यादिविधिभिरैकवाक्यता स्यात्, भिन्नवाक्यतायामयमर्थो भवति, गुपा
दिभ्य आर्द्धधातुके परतो वा ऽऽयप्रत्ययो भवति, एवमुत्तरत्रापि, ततश्चा
र्द्धधातुके एव विकल्पेनायादय स्य सार्वधातुके नैव स्य, नैष दोष ।
पृथगारम्भाददि ह्यार्द्धधातुकएवायादीनामुत्पत्ति स्यात्ततो गुणादिभि
सयुज्यैव निर्दिशेत्, गुपादिभ्य आर्द्धधातुके वेत्येव हि आयादय इति न
वक्तव्य भवति, पृथक् त निर्दिशति तेन मन्यामहे व्यापारभेदेनैकवाक्य-
तेति । ततश्चायमर्थो भवति गुपादिभ्यो नित्यमायादयो भवन्त्यार्द्धधा
तुके वेति, एवमपि गुपादेर्यदार्द्धधातुक प्राप्त तत्र ततो विहिते विकरण
विकल्पे नायादय स्युस्ततश्च स्त्रीभावविषयताया गुपेरप्रत्ययान्तत्वाभा
वात् क्तिनि कृते यदायप्रत्ययो न भवति तदा गुप्तिरिति काममिष्ट
सिद्धयति, यदा तु भवति तदाऽल्लोपयलोपयोर्गोपातिरित्यनिष्ट प्राप्नोति,
गोपायेति चेष्ट न सिद्धयति, भिन्नवाक्यतायामायादयान्तादयार्द्धधा
तुक प्राप्त तत्र ततो विहिते आयादयो वा भवन्तीत्यर्थं स्यात्तत्र चाया

अन्ताद्यदार्द्धधातुकमिति वदता तेषामुत्पत्तिस्तावदङ्गीकृता, न चोत्पन्नानामुत्पत्तिविकल्पः शक्यते कर्तुमिति लोपन्यायेन निवृत्तिविकल्पो भवति, ततश्चायप्रत्ययान्तात् स्त्रीभावविवक्षायामप्रत्ययादित्यकारे कृते निवृत्त्यभावपक्षे गोपायेति काममिष्ट सिद्ध्यति, निवृत्तिपक्षे तु गोपेत्यनिष्ट प्राप्नोति, गुप्तिरिति चेष्ट न सिद्ध्यति, लिटि च निवृत्त्यभावपक्षे गोपायाञ्चकारेति काममिष्ट सिद्ध्यति, निवृत्तिपक्षे तु यदि लिटि परतो निवृत्तिस्तथापि प्रत्ययलक्षणेन कास्प्रत्ययादित्यामा भवितव्यमथाप्यामि कृते निवृत्तिस्तथापि तस्यैव श्रवणं प्राप्नोतीति, सर्वथा गोपाचकारेत्यनिष्टं प्राप्नोतीति जुगोपेति चेष्ट न सिद्ध्यति तस्माद्बुद्ध एवाय परसप्तमीपक्ष इति मत्वाह । ‘आर्द्धधातुके विषयइति’ । कोऽर्थ इत्याह । ‘आर्द्धधातुकविवक्षायामिति’ । आर्द्धधातुकमिहेत्यादयिष्यामीति बुद्धौ सत्यामित्यर्थः । विषयसप्तमीपक्षेपि भिन्नवाक्यतायामार्द्धधातुके विधिस्तिस्ते आयादयो भवन्तीत्युक्ते कुतो विधित्सतइत्यपेक्षायामायाद्यन्तस्यापि धातुत्वात्तत इति गम्यते, ततश्च निवृत्तिपक्ष एवाश्रित इति स एव दोषो य पूर्वमवोचाम, तस्मादेकवाक्यतयोत्पत्तिविकल्प इत्याह । ‘नित्य प्रत्ययप्रसङ्गे तदुत्पत्तिरार्द्धधातुकविषये निर्विकल्प्यतइति’ । किमेव सति सिद्धं भवतीत्याह । ‘तत्रेति’ ॥

“सनाद्यन्ता धातवः” ॥ ‘सनादयो ऽन्ते येषामिति’ । अन्तशब्दः समीपवचनं वैयधिकरण्येपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः । अथ वा वृत्तावर्थमात्रं दर्शितं सूत्रे त्ववयववाचिनो ऽन्तशब्दस्य समानाधिकरणस्यैव बहुव्रीहिः । सनादयोऽन्तावयवा येषां समुदायानामित्यनेन तद्वृत्तसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति दर्शयति । ‘धातुसज्ञा इति’ । धातुशब्दोत्र स्वरूपपदार्थो न भूवाद्विपदार्थकस्तावतीनां सज्ञानां विधाने प्रयोजनभावात् । सुप्तिङन्तमित्यत्रान्तग्रहणज्ञापिता सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न प्रवर्ततइति, ततश्चासत्यन्तग्रहणे तदन्तविधिर्न स्यादित्यत्रान्तग्रहणं कृतम्, एव स्थिते यद्यपूर्वं एवानेन तदन्तविधिः क्रियते ततो देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यत्र देवदत्तादेः समुदायस्य सज्ञा प्रसज्येतेति मत्वाह ।

‘प्रत्ययग्रहणपरिभाषेत्यादि’ । अपूर्वविधौ गौरव प्रतिप्रसवे तु यन्नस्य लाघव भवतीति भाव । भूवादय इत्यस्यानन्तर सनाद्यन्ताश्चेत्युच्यमाने सनादीनामियत्तापरिच्छेदो न स्यात् । एव तर्हि सङन्ताश्चेत्युच्यता, सङिति प्रत्याहार सन सशब्दाद्वारभ्या णिङो डकारात् । एव मपि सन्देहस्यात् चङनदिष्वपि डकारस्य भावा, देव तर्हि सनाद्यन्ता इत्यस्यानन्तर भूवादयश्चेति वक्तव्य, स्यादेतदेवमुच्यमाने सनाद्यन्तशब्द वद् भूवादिशब्दोपि प्रकृतापेक्ष स्यात्ततश्चानुक्रान्ताना गुपादीनामेव स्यादित्येवमपि भूवादिग्रहणमनर्थक गुपादयश्चेति वक्तव्य, नानर्थक, भूवो वादयो भूवादय इत्येवमर्थमेव स्याद्, भूवादि पाठ इदानीं किमर्थं स्यादन्तर्गणकार्यार्थो ऽनुबन्धासञ्जनार्थश्च, येषां तर्हि तदुभय न सम्भवति भूरणिप्रभृतीना तेषां पाठ किमर्थं । अलमतिनिबन्धेन ॥

“स्यतासी ल्लुटो ” ॥ इह यद्यपि ल इत्यनुकरणमुच्चारितमेकमेव तथापि तस्य प्रतिपाद्यभूतमनुकार्यं भिद्यते लट् लङ् इति यत्र च प्रतिपाद्याना सख्यासाम्य तत्र सख्यातानुदेशो न तूच्चारितरूपसाम्ये, अन्यथा परस्मैपदानामित्येक णलादयस्तु नवेति वैषम्याच्च स्यात्, तथा डारौरस प्रथमस्येत्यत्रापि न स्यात्, तदेवम् ल इत्यस्य द्वे प्रतिपाद्ये लुङिति चापरमिति त्रीणि निमित्तानि निमित्तिनौ तु द्वाविति वैषम्यात्स ख्यातानुदेशो न प्राप्नोतीत्यत्राह । ‘लरूपमुत्सृष्टानुबन्ध सामान्यमेकमेवेति’ । नात्र प्रतिपाद्यं भिद्यते यत्तदुभयानुगतमुत्सृष्टानुबन्ध ल इति सामान्यरूपं तदनुक्रियते, एतच्च ल्लुटोरिति द्विवचनर्द्धेशदवसीयते, तत्र यथानुकरणे न भेदस्तथानुकार्यपीत्यर्थः । ‘करिष्यतीति’ । ‘चट्टनोस्य’ इतीट् । ‘श्व कर्तेति’ । श्व इत्यस्योपन्यासस्तृजन्तशङ्का निवृत्त्यर्थः । ‘इदित्करणमिति’ । इत्सञ्ज्ञकस्येकारस्य करणमित्यर्थः । ‘अनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमिति’ । अन्यथा मन्तास् आदिति स्थिते ठिलोपे कृते नकार उपधेयात्मनेपदे ङिति परतो ऽनिदितामिति नलोप प्राप्नोति तस्यानिदितामितीदित्वनिबन्धन प्रतिषेधो यथा स्यादित्यर्थः । ‘मन्ता सङ्गन्तेति’ । कार्यं मन्तेत्येतत्पद सङ्गन्तम्

विष्यतीत्यर्थं, न तु सङ्गन्तेत्येतदुदाहरणमनोपधत्वात् । अनुस्वारपर
 सवर्णयो कृतयोरपि तयोरसिद्धत्वादनोपध एव, अन्ये त्वाहुयंअसि
 द्धत्वात्सङ्गन्तेत्येतदनुदाहरण मन्तेत्येतदपि उदाहरण न भवति, अत्रापि
 टिलोपस्याभीयस्यासिद्धत्वाद् मन्तास्मादिति स्थिते नकार उपधा न भव-
 तीति, यदि मतमा भाव्वास्त्रीयमसिद्धत्वमनित्य, 'श्नसोरल्लोप' इति
 तपरकरणात्, तद्व्यास्तामासक्षित्यादौ मा भूदित्येवमर्थं तत्राटो ऽसिद्ध
 त्वादेव लोपो न भविष्यति किं तच्चिद्वस्यर्थेन तपरत्वेन, तज् ज्ञापयत्यसि
 द्धत्वमनित्यमिति तेन देभतुर्देभुरित्यत्र अन्यायन्यदम्भिस्वज्जीनामिति
 लिट् कित्त्वाचलोपे तस्यासिद्धत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपो भवत, तदत्र
 टिलोपस्यासिद्धत्वाभावान्मन्तश्चा इति स्थिते उपधैव नकार इत्युदाहरण
 मिति, यद्येव पूर्वत्रासिद्धीयमसिद्धत्वमनित्य 'न मुन' इत्यत्र नेति योग-
 विभागात्, तथा चैकादेशस्वरोन्तरङ्ग सिद्धो भवति, सिञ्जलोप एकादेशे
 सिद्धो भवति, निष्ठादेश षत्वादिषु सिद्धो भवति, द्विवचनविषये च
 पूर्वत्रासिद्धीय न भवति, ततश्चानुस्वारपरसवर्णयो सिद्धत्वात्सङ्गन्तेत्येत
 दप्युदाहरणमेवेति । अन्ये तु सहन्तेति पठन्ति, हन्ते 'भावकर्मणो' रित्यात्म-
 नेपद तत्र सम्पूर्वस्य पाठे प्रयोजनं मृग्यम्, एव तावज्ज्ञायादित्येनासिद्ध
 त्वमनित्यमाश्रित्य तासेरिदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमित्युक्तम् ।
 धामनस्तु टिलोपस्य सिद्धत्वादेव नलोपो न भविष्यतीति मन्यमान इदि
 तोरित्यत्र वक्ष्यति तासिसिचोरिदित्कार्यं नास्तीत्युच्चारणार्थं निरनुनासिक
 इकार पठतइति, यदि तु तासेरिकारोनुबन्ध स्यात्ततो नुम्विधौ धातो
 स्तासेर्मा भूदित्येवमर्थं स्यात्ततश्च धातूपदेशावस्थायामेव नुम् भवतीत्य
 यमर्थो न साधित स्यादिति तस्याभिप्रायः । जयादित्यस्तु नुम्विधावुप
 देशिवद्वचन प्रत्ययसिद्ध्यर्थमिति वचनमेव शरणमाशिश्रयत् । 'इह विकरणा
 के चन लकारोपादानेन विधीयन्ते यथा स्यादय, ते किं लावस्थायामेव
 भवन्त्युताहो आदेशेषु कृतेषु, यदि लावस्थायामेव ततस्तास्यनुदा
 सेदित्यत्र यद्वक्ष्यते तासे परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तवचन ज्ञापक

सतिशिष्टोपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वर न बाधतइत्यस्यार्थस्येति तत्रोपपद्यते लावस्थायामेव तासौ कृते तस्य च प्रत्ययाद्युदात्तत्वे पश्चात्लादेशेषु क्रियमाणेषु तेषामेव स्वर सतिशिष्टो भवति ततश्चानुदात्तवचनमप्राप्तविधिरेव स्यात्, तत्र को दोष चिनुतश्चिन्वन्ति क्रीणीत क्रीणन्ति सतिशिष्टो विकरणस्वर एव प्राप्नोति, द्वितीये तु पक्षे पूर्वेतिबादय पश्चात्तासिरिति तस्यैव स्वर सतिशिष्ट, ततश्च निघातस्वरैरेव सार्वधातुकानुदात्तत्वे सिद्धे तासियद्वय क्रियमाणमुक्तार्थस्य ज्ञापकसम्पद्यते, अस्तु तर्हि तथा, यद्येव धातुमात्रात्सार्वधातुकमात्रे भावकर्मणोर्यक कर्त्तरि तु शब्धिधीयतइति यक्षपावुत्सर्गौ तेष्वेवार्थेषु धातुमात्रात्सार्वधातुकविशेषे स्यादय इति ते उपवादा, तथा दिवादेर्धातुविशेषात्कर्त्तरि श्यबादय शपोपवादास्तत्र देविष्यति तनिष्यतीत्यादावुभयप्रसङ्गे उपवादविप्रतिषेधात् श्यनादय स्यु, पदान्तरे त्वन्तरङ्गा स्यादय एव सिद्ध्यन्ति । नैव दोष । 'दिवादिभ्य श्यन्ति' त्यादिषु स्यादयोनुवर्तिष्यन्ते दिवादिभ्य श्यन् भवति लुटोस्तु स्यतासी भवतो दिवादिभ्य इति, एव सर्वत्र, एतेनैतदपिनिरस्त यत् खल्विदमाशङ्कते परेण लावस्थायी विधीयमाना स्यादय किमिति सार्वधातुकोत्पत्ति प्रतीचन्तइति कथम्, उत्तरं ज्ञानुत्तरेव, सार्वधातुके यम्भवति भावकर्मणोर्लुटोस्तु स्यतासी भवत सार्वधातुके, एव सिजादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तदेवमादेशेषु कृतेषु स्यादय इति स्थितम् ॥

“सिञ्जहुल लेटि” ॥ ‘जोषिषन्मन्दिषदिति’ । जुषी प्रीतिसेव नयो मदि स्तुतिमोदस्वप्नगतिषु अनुदात्तौ, व्यत्ययेन परस्मैपद, सिञ्ज इट्, ‘लेटोडाटा’ विति तिपो ऽट्, ‘इतश्च लोप परस्मैपदेष्वि’ लीकारलोप, तत्र च वेति वनैते । ‘तारिषदिति’ । तृ पृथनतरणयो, सिञ्जहुल छन्दसि णिद्वक्तव्य इति वचनाद्वृद्धि, अमीषा भविता भाविषदिति यथा छान्दसो वा दीर्घ । ‘पतातीति’ । शल हुल पतल गतौ, ‘लेटोडाटा’ वित्याट् शपासहैकादेश, । ‘आवयातीति’ । व्यङ् मुङ् पुङ् गतौ ग्यन्त, इहा

वयासिषीष्ठादिति यातेरधपूर्वास्लिङि बहुलवचनात्सिप्, थास् सीयुट्, इट्, 'एकाक्षुपदेशेनुदात्तादि' ति तु प्रतिषेधो न भवति सिपा व्यवधानात् ॥

“काश्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि” ॥ ‘आम् प्रत्ययो भवतीति’ । हलन्तपक्षतदुक्तम्, अदन्तपक्षे त्वामप्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । ‘अमन्त्रविषयइति’ । मन्त्रविषयश्चेत्प्रयोगो न भवतीत्यर्थः । ऋग्यजु सामलक्षणो मन्त्रम् तत्रैवाभियुक्तैर्मन्त्रशब्दस्य प्रयोगात्, आथर्वणा अपि मन्त्रा ऋग्यजुष एवान्तर्भवन्ति, तान्त्रिकेषु मन्त्रशब्दप्रयोगो मन्त्रब्रह्मपञ्चारात् । कुन्दसीति नोक्त, ब्राह्मणेपि यथा स्यात्, अथ ह शुन शेष ईक्षाचक्रे ते ह तदन्तर्वेद्यासाचक्रिरे अविज्ञातानि च दर्शयाचकार । ‘कासा चक्र इति’ । आमन्तस्य पदत्वमाम इत्यत्रोपपादितम् । ‘नोनावेति’ । नौतेर्यङ्लुगन्तात्मत्ययलक्षणेन प्राप्त आम् न भवति । ‘कास्यनेकाच इति वक्तव्यमिति, । यथान्यासे हि कशब्दादशब्दाद्वागादिभ्यश्चाचारक्लिबन्तेभ्य एकाक्ष्येपि प्रत्ययान्तत्वादाम् प्रसङ्गः, चुलुम्पादिभ्यश्चाप्रत्ययान्तत्वादप्रसङ्गोतोव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपनीयानेकाज्यग्रहण कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र कशब्दस्य णलि ‘अचो जिणती’ ति षड्भौ ‘आत औ णल,’ चकौ, अन्यत्रातो लोप चकतु चकु, अशब्दस्य णलिरूपमाविति, अन्यत्रा ‘उत आदे’ रिति दीर्घत्वे ‘आतो लोप इटि च’ अतु, उ । ‘चकासाचकारेति’ । चकास् दीप्ता । ‘दरिद्राचकारेति’ ‘आत औ णल’ इत्यत्र ओकारे विधातव्ये ओकारविधानं दरिद्रातेराहुं धातुकलोपद्वयाकारलोपेयौकारस्य श्रवणार्थं, तेन ददरिद्रावित्यपि भवतीत्याहुः । ‘चुलुपाञ्चकारेति’ । चुलुम्पतिर्वार्तिककारवचनात्साधु । आमो मकारस्य ‘हलन्त्य’ मितोत्सज्जा कस्माच्च भवतीत्याहुः । ‘आमो मिस्त्वमिति’ । कारणाचकारेत्यादौ प्रयोगे य आम्शब्दस्तस्यामिस्त्व मकार इत्सज्जको यस्य नास्ति सोमित् तस्य भावः अमिस्त्व, कुत इत्याहुः । ‘अदन्तत्वादिति’ । अद् अन्ते समीपे यस्य सोदन्त सूत्रे विधानवेलाया समीपे ऽकारवत्त्वादित्यर्थः । तेनैतच्च चोदनीयमाम् चेत्कथमदन्त, अथादन्त, कथमामिति, सूत्रे विधीयमानस्यैव वा प्रत्ययस्योपलक्षणमाम

इति । 'अगुणत्व विदेस्तथेति' । विदाञ्चकारेत्यत्र विदेरामि गुणा
भावोपि तथा, अदन्तत्वादेवेत्यर्थः । अदन्तत्वादित्येतत्प्रसङ्गेन चेदमि
होक्तम्, 'उषविदजाग्रभ्योन्यतरस्या' मित्यत्र तु वक्तव्यं, तत्र हि विदेर
कारान्तत्वमामप्रत्ययसन्धिव्योगेन निपात्यते, तत्रातो लोपस्य स्थानिव
त्वाद्गुणो न भवति न पुनर्विद ज्ञानइत्यकारो विवक्षित इत्युच्यते
वेत्तीत्यादौ श्रवणप्रसङ्गात्, अभ्युपेत्यापि मकारान्तत्वमित्सञ्जाभाव
माह । 'आस्कासोराभिवधानाच्चेति' । आमोऽमित्वमित्यनुषङ्गः, सति
हि मित्त्वे आस्कासोराम् भवन्नप्यचामन्त्यात्पर स्यात्तथा च सर्वर्णदीर्घत्वे
सत्यकिञ्चित्कार स्यात्, अतो 'दयायासश्च' कास्प्रत्ययादिति आस्का
सोराभिवधानादप्यामो ऽमित्वमवसीयतइत्यर्थः । आसचकासोर्विधाना
च्चेत्यन्ये पठन्ति, तदयुक्तं, नहि सूत्रे चकास आभिवधानमस्ति, यदपि
कास्यनेकाज्यग्रहणं तदपि चुलुम्पादौ सावकाशं, नन्वदन्तत्वपक्षे आमा
मन्त्रइति निर्देश्य स्यात्तत्राह । 'पररूप कतन्तवदिति' । यथा 'सर्वत्र
लोहितादिकतन्तेभ्य' इत्यत्र पररूपमेवमत्रापि निपातनात्पररूपमित्युक्तं
भवति ॥

“इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छ ” ॥ 'अच्छतिवर्जित इति' । अच्छ
तिना त्यक्त तद्रूपरहित इत्यर्थः । अच्छतेरन्य इति यावत् । 'इयज
उवपेति' । यजिष्योस्तमे णलि 'णलुत्तमो वे'ति णित्त्वाभावपक्षे
वृद्धभावाद्गुरुपोतमत्वाभावः, अथ थलि प्रत्युदाहरणम् । इयजिथ इयष्टः,
उवपिथ, उवप्येति । नन्वत्र सन्निपातपरिभाषयैव न भविष्यति, लिट्स-
न्निपातजं हि अभ्यासस्य सप्रसारणं तद्विघातकस्यामो निमित्तं न भवति,
आमि हि सति लेर्लुका भवितव्यमिति लिट्सन्निपातमसौ विहन्यात्,
इदन्तर्हि प्रत्युदाहरणम् इयेषेति, नह्यत्र लिट्सन्निपातजमिजादित्वम्,
अथ क्रियमाणेपि गुरुमद्रुहणे कस्मादेवात्र न भवति यावता गुणे कृते
गुरुमानेष भवति, एवमीषतुरित्यादावपि सर्वर्णदीर्घत्वे कृते गुरुमानेव
भवति, सत्यं, सति गुरुमद्रुहणे सन्निपातपरिभाषयैवात्राप्याम् न भवति
लिङानन्तर्यहेतुकत्वादगुरुमत्ताया, अथ वा गुरुमत इति नित्यव्योगे

प्रतुप्, नित्य यस्य गुरुणाभिसम्बन्धः,^१ यद्वेवम् उच्छी विवासे व्युच्छा
 ञ्चकार उच्छ उच्छे उच्छाञ्चकार आगमनिमित्ता चास्य गुरुमत्ता
 तस्मादाम् न प्राप्नोति ज्ञापकात्सिद्ध, यदयमनृच्छइत्याह तज्ज्ञापयति
 भवत्येव जातीयके आमिति, स तर्हि ज्ञापकार्थमृच्छतिप्रतिषेधो वक्तव्यो
 भवति । ननु चान्वितृत्पर्ये एवासौ कर्त्तव्यो नार्थे चान्वितृत्पर्येण, ज्ञापका
 त्सिद्ध, यदय 'मृच्छत्युता' मिति लिटि परतो गुण शास्ति तज्ज्ञापयति
 नास्मादाम् भवतीति, न च तत्रर्द्धतीत्यर्त्तशितपानिर्द्वैश, चच्छति च चता
 मित्यर्त्तैरपि स्वरूपेणैव प्रश्लेषात्, प्रश्लेषे बहुवचनमत्र प्रमाणम्, अर्त्तश्च
 लिटि गुणविधाने प्रयोजन तत्रैव वक्ष्याम, तस्मादृच्छतेर्गुणविधानं ज्ञापक
 मेव तस्मादाम् भवतीति स एषोनृच्छ इति प्रतिषेधो ज्ञापकार्थे एव
 कर्त्तव्य स्यात्, एव तर्हि लिटीति विहितविशेषणम् इजादेर्गुरुमतो यो
 लिङ्विहितस्तत्रेति, तेन लिङ्गनिमित्ता यस्य गुरुमत्ता तस्माच्च न
 भविष्यति आगमनिमित्ता यस्य गुरुमत्ता तस्माच्च भविष्यति, अनृच्छइति
 प्रतिषेधस्तु क्रियता मा वा कारि, क्वचित्तु गुरुमत इति किम्, इयेष उवाचेति
 पठ्यते, तत्र उवाचेत्युदाहरणमयुक्तम् उषविदजाशुभ्य इति विकल्प
 विधानात् नित्यस्य विधे प्रसङ्गाभावात्, अन्यथा विकल्पविधानमनव
 काश स्यात् । 'प्रोर्णुनावेति' । 'अजादेर्द्वितीयस्य' 'नन्दा सयोगा
 दय' इति नुशब्दस्य द्विर्वचन कार्यान्तरसिद्ध्यर्थमवश्यमूर्णोतेर्णुवद्वावो
 वाच्य, तेनैवामोपि प्रतिषेध सिद्ध इत्याह । 'अथ वा वाच्य इति' ।
 तत्र यङि भावातिदेश, आमिटोस्त्वभावातिदेशो नैतेस्तयोरभावात् ।
 इदुपयह इट्प्रतिषेध, विभाषा गुणइति पञ्चमी, फलस्य चात्र हेतुत्व
 यथाध्ययनेन वसतीति, एकाच इति वर्त्तमाने 'अयुक्त किती' ति य इट्
 प्रतिषेध ततोपि हेतोर्णुवद्वावो वाच्य इत्यर्थः । उदाहरणानि प्रोर्णो-
 नूयते, प्रोर्णुनाव, प्रोर्णुत, प्रोर्णुतवानिति ॥

^१ स गुरुसानित्यधिक २ पु ।

२ उच्छ उच्छे । उच्छाञ्चकारेति २ पु नास्ति ।

“दयायासश्च” दयायास सर्वप्यनुदात्तेत । ‘पलायाञ्चक्रदिति’ ।
‘उपसर्गस्यायता’ वित्युपसर्गस्य लत्वम् ॥

“उषविदजगृभ्यो ऽन्यतरस्याम्” ॥ ‘विद ज्ञानइति’ । सत्ताविचाराण्यर्थयोस्त्वात्मनेपदिनोर्लाभार्थस्य चोभयपदिनोर्ग्रहण न भवति परस्मैपदिभ्यामुषिजागृभ्या जगर्तिना ऽदादिकेन साहचर्यादिति भाव । ‘विदे देति’ । आम्प्रत्ययसन्धियोगेनादन्तत्वप्रतिज्ञानादत्र गुणो भवत्येव, अत एवाह, ‘विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवतीति’ ॥

“भीद्वीभृदुवा श्लुवच्च” ॥ श्लुवत्कार्यापेक्षया सूत्रे षष्ठी, सन्धियो गशिष्टत्वाच्चां प्रत्ययोपि तेभ्य एव विज्ञायते । ‘द्वित्वेद्वेइति’ १ । श्लाविति द्विर्वचन ‘भृजामिदि’ तीत्व, तत्र श्लाविति वर्तते, ‘न लुम ताङ्गस्ये’ ति गुणप्रतिषेधस्तु न भवति, किं कारण, ‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण’ मित्यस्याप्राप्तेरय प्रतिषेध श्रूयमाणत्वादाम ॥

“क्लञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” ॥ अनुप्रयुज्यतइत्यनुशब्द पश्चादर्थे, तत्र कस्य पश्चादित्यपेक्षायामाम प्रकृतत्वात्तस्यैवेति विज्ञायतइत्याह । ‘आम्प्रत्ययस्येति’ । यो ऽयमां प्रत्ययो विहित, कर्मधारयो ऽय न तु बहुव्रीहि, आम्प्रत्ययो यस्मात्सो ऽयमां प्रत्ययस्तस्येति । तथा हि सत्याम्प्रत्ययवदितिवदाम प्रत्ययस्य प्रकृत्युपलक्षणत्वाद्वातोरांश्च मध्ये क्लञ् प्रयोग उक्त स्यात् । ‘पश्चात्क्लञ् अनुप्रयुज्यतइति’ । पश्चाच्छब्दसन्धि धावनुशब्दो ऽयमनुवाद । ‘लिटि परत इति’ । लिटि परत स्थितो य क्लञ् सो ऽनुप्रयुज्यतइत्यर्थ । सूत्रेपि लिटीति नानुप्रयोगस्य निमित्तनिर्देश, किं तर्हि ‘परोक्षे लिङि’ त्यनेन विहिते लिटि परभूते य क्लञ् सो ऽनुप्रयुज्यतइति वचनव्यक्ति । चकारेत्यादिपदमनुप्रयुज्यतइति यावत् । ‘क्लञ्जिति प्रत्याहारेणेति’ । क्लञ्जस्तिर्योगइति क्लञ्जद्वाराभ्य क्लञो द्वितीयेत्या क्लञो जकारात्प्रत्याहार । अत्र च प्रमाणमां प्रत्यय इत्यत्र क्लञ् ग्रहण, यदि ह्यत्र स्वरूपग्रहण स्यात्तदान्यस्यानुप्रयोगस्याभावादनर्थक तत्र क्लञ्ग्रहण स्यादत एव विपर्ययोपि न भवति तत्र प्रत्याहारग्रहणमिह

स्वरूपग्रहणमिति, नह्यत्र स्वरूपमात्रग्रहणे तत्र कृभ्यस्तीनामनुप्रयोगत्वा
 नुवाद उपपद्यते । 'तत्सामर्थ्यादिति' । प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्येत्यर्थः ।
 'अस्तेर्भूवभावो न भवतीति' । अन्यथा ऽसन्देहार्थं कृभ्यनुप्रयुज्यते
 लिटीत्येव ब्रूयादिति भावः । तत्र एषि इटि च रूपे विप्रतिपत्ता उभयत्र
 'ह एति' ईदामाह इति केचित् । अन्ये तु तासिसाहचर्यादित्येव हत्व
 मिति, अपरे तु साहचर्यादेव सार्वधातुके एवेति हत्वमित्युभयत्र ईदामा
 स इतिरूपमिति स्थिता । इहामन्तमेतदनीभिव्यक्तपदार्थक नास्माद्वा
 वकर्मकर्तृविशेष पुरुषविशेष सख्याविशेषो वा गम्यते केवलं पूर्वापरीभू
 तानव्यतनकाल परोक्षे साधनादिविशेषाकाङ्क्ष क्रियारूपमर्थमाह, तत्रा
 वश्य तदाकाङ्क्षानिवृत्तये विशेषवाचिपदमनुप्रयोक्तव्यं, तस्मादनुप्रयुज्यत
 इत्यशो न विधातव्यं, इदं तर्हि प्रयोजनं कृभ्यस्तीनामेव यथा स्याद्वा
 त्वन्तरस्य मा भूत्, कस्य पुनः प्राप्नोति सामान्यवचनस्यानुप्रयुज्येत कार
 यापपाचेति, विशेषवचनस्य वा तत्रापि सोऽनुप्रयुज्येत उषामुक्तेषां विदा
 विवेद जागराञ्जजागरेति, तत्समानार्था वा उषान्ददाहेतीत्यादर्थो
 न्तरवचनो वा उषाम्पाचेति । प्रथमे पक्षे यावदपेक्षमेव नानुप्रयुक्तं स्याद
 धिकोप्यर्थो गम्येत पाकादिविशेषो नाम, द्वितीयतृतीययोस्त्वनुप्रयोगेणैव
 सकलार्थावगतेरासप्रयोगो व्यर्थः स्यात्, चतुर्थे त्वर्थान्तरगत एव विशेषो
 गम्येत न त्वामवगतस्तद्गतविशेषाभिधानाय त्वामनुप्रयोगव्यसनं, मत एव
 प्रत्याहारान्तर्भूतस्यापि सम्पद्यतेऽनुप्रयोगो न भवति, अन्यथा तस्यापि
 स्यात्, 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यतो धात्वधिकाराद्वा धातूपसर्गसमुदायस्य
 न भविष्यति, एवमपि योत्र धातुस्तस्य प्राप्नोति तस्मात्सामान्यवचनस्य
 विशेषवचनस्य वा सामान्यवचनं वानुप्रयोह्यते एव हि सामान्यस्य सच्चि
 हिते एव विशेषे पर्यवसानात्तद्गतसाधनादिविशेषाभिधानमामन्तर्गतवि
 शेषाभिधानमेव सवर्त्तते, तथा भ्वस्त्योरनुप्रयुज्यमानयोरामन्तवशेन सक
 र्मकत्वमभवति, तस्यातपत्र बिभराम्बभूवे, अहं किल व्यपेक्षामास इति,
 तदुपपद्यते, तेन द्वयोः सहप्रयोगः, यदि तु सामान्यवचनं एव प्रयुज्येत
 क्रियाविशेषो न गम्येत । आमन्तस्यैवान्निव्यक्तिस्तस्मात्कञ्चेत्ययमप्यशो

न विधेय, इदं तर्हि प्रयोजनं लिट्परस्यैव यथा स्यात्प्रत्ययान्तरपरस्य
 मा भूत्किं परस्य पुनः प्राप्नोति कृत्परस्य, न कृत्परस्यानुप्रयोक्तव्यमाणपुरुषवि-
 शेषाभिव्यक्तिं लिटि तु विरुद्धकालतैव लुङोऽपि, लिङादिष्वपि विध्या
 व्यर्थान्तरप्रतीतिप्रसङ्गः, लुङि भूतमात्रं गम्येत नान्व्यतनविशेषः, लटि न
 परोक्षं गम्येत । ननु च यथानुप्रयोगे प्रकृतिवाच्यस्य सामान्यस्यामन्तर्वाच्ये
 विशेषे पर्यवसानमेव प्रत्ययवाच्यस्याप्यामन्तर्वाच्ये ऽनव्यतने परोक्षे च
 विशेषे पर्यवसानाद्युक्त्यतएव लुङो ऽनुप्रयोगः, तथा 'ह शश्वतोर्लङ् च' इति
 लिङर्थेऽप्येव लङ् विधीयते लङन्तस्यानुप्रयोगः प्राप्नोति । नैव दोषः । एकस्या
 आकृतेश्चरितः प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भविष्यति । कोऽर्थः ।
 यथा प्रकृत्या प्रयोगः प्रारभ्यते तथैव समापनीयः । यथा खादिरं बध्नाति
 पलाशे बध्नातीति यूपद्रव्यविकल्पे खादिराणां प्रयोगे प्रारब्धे देवान्मानुषाणां
 कस्माच्चिदपराधात्खादिरापचारे मुख्ये पलाशे लभ्यमानेऽपि तत्परित्यागेना
 लभ्यमानस्यापि खादिरस्य प्रतिनिधिना बादरादिना प्रयोगः परिसमाप्यते,
 एवं हि प्रारब्धः प्रयोगः परिसमापितो भवति द्रव्यान्तरोपादाने तु प्रयो-
 गान्तरं स्याद् द्रव्यभेदे क्रियाभेदात्, प्रतिनिधिस्तु मुख्यबुद्धौ बोधादीयते
 तदवयवानां तत्र भूयसा सम्भवात् तथेहाप्यामन्तेन लिट्प्रयोगः प्रारब्धोऽपि
 परिसमाप्तः साक्षाद्, तस्याकाङ्क्षापूर्णेन स एव प्रयोगो ऽनुप्रयोगेण परि-
 समाप्यमानो युक्त्यल्लिट्परस्यैवानुप्रयोगेण परिसमाप्यते तस्माच्चास्ति प्रत्य-
 यान्तरपरस्यानुप्रयोगप्रसङ्गः, तस्माल्लिट्ठीत्ययमप्यशो न विधातव्यः,
 इदं तर्हि प्रयोजनम् अनुप्रयोगः पश्चात्प्रयोगो यथा स्यादीक्षाचक्रे चक्रे
 ईक्षामिति मा भूत् व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च ईक्षा देवदत्तश्चक्रे, कथं व्यव-
 हितनिवृत्तिः, आमपेक्षया पश्चाद्भावस्य तत्रैव मुख्यत्वात् तदेव पूर्वनिवृ-
 त्तिर्व्यवहितनिवृत्तिश्च प्रयोजनमिति स्थितम् । इह तु तान्हा राजा मदया
 मेव चकारेति बहुचक्षास्पृष्टे व्यवहितप्रयोगश्चान्दसः । कथं भट्टिकाव्य-
 उक्ता प्रचक्रे नगरस्य मार्गान्, बिभया प्रचकारासाविति, कथं वा त-
 पातया प्रथममासः, प्रथमशया यो नहुषः चकारेति, वार्त्तिककारः पृच्छता-
 यः पठति विपर्ययासनिवृत्त्यर्थं वाच्यं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति ॥

“विदाकुर्वन्तिवत्यन्तरस्याम्” ॥ इहोत्तरत्र चानुप्रयोगानुसारेण
आमन्ते लकार उच्चेय । ‘विदेर्लोठ्याम्प्रत्यय इति’ । निपात्यतइत्यनु
षङ्ग, तथा गुणाभावश्चेत्यत्र, एष लोटो लुगित्यत्र, तथा कृञश्च लोट
परस्यानुप्रयोग इत्यत्र, सर्वमेतदप्राप्तमिति निपात्यते । ‘इतिकरण
प्रदर्शनार्थं इति’ । सर्वेषा लोड्वचनानामुपलक्षणार्थं इत्यर्थ, किमेव
सति सिद्ध भवतीत्याह । ‘न केवलमिति’ । प्रचुरप्रयोगत्वात् सूत्रे
बहुवचन पठितम् । कश्चित्सु भाष्यवार्तिककारानुक्तत्वादुपलक्षणस्य
नेच्छति स इतिकरणस्य प्रयोजनं ब्रवीतु ॥

“अभ्युत्सादयाप्रजनयाचिकयारमयामक पावयाक्रियाद्विदामकचि
तिच्छन्दसि” ॥ ‘अकरिति’ । कृञो लुङि सिपि ज्ञेर्मन्त्रे घसेत्यादिना
लुक्, सिपो हलङ्यादिलोप । ‘अकचिति’ । तत्रैव बहुवचन
कि । ‘क्रियादिति’ । तस्यैवाशिषि लिङ्, ‘लिङाशिषी’ त्याद्वृधा
तुक्तत्वादिकरणाभाव, रिङ् शयेति रिङ् । ‘द्विर्वचन चेति’ । चकारा
त्कुत्त्व च । ‘अभ्युदसीषदिति’ । सदेर्ण्यन्तात्लुङि चङुपधाया इस्व,
‘चङीति’ द्विर्वचन ‘हलादि शेष’ सन्वत्लघुनीतीत्त्व ‘दीर्घा लघो’ ।
‘भाषायामिति’ । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेश्छन्दस्यपि यथादर्शनं भव
त्येव, भाषाया त्वेतदेव रूपमिति अभ्युदसीषदिति भाषायामित्युक्तम् ॥

“झि लुङि” ॥ ‘इकार उच्चारणार्थं इति’ । चकारलकारसयोगस्य
केवलस्योच्चारयितुमशक्यत्वात्, न त्वयमनुबन्ध, प्रयोजनाभावात् ।
‘चकार स्वरार्थं इति’ । एतदुत्तरसूत्रे वक्ष्याम । ‘अस्य सिजादीना
देशान्वह्यतीति’ । यद्वेव किमर्थोयमुपदिश्यते, यावता श्रवणार्थो वा
भवत्युपदेश कार्यार्थो वा, न चायं चलि क चिच्छ्रूयते नापि क्तिवादी
नामिवाश्रयमाणस्यैवास्य कि चित्कार्यं दृश्यते, तस्मात् सिवमेवोत्सृज्य
तस्यापवादा क्तादयो विधीयेन्, नैव शङ्क्यम् । एव हि मन्त्रे घसा
दिसूत्रे बहूना ग्रहणं कर्तव्यं स्याद्, गम्यथमडो ग्रहणम्, आकारान्तेषु

धेटान्तर्भावात्तदर्थं च चडो ग्रहण तस्य हि 'विभाषा धेटशब्दो' रिति चड्, धात्वन्तरार्थं सिचो ग्रहण, यदि जनेर्दीपजनेति विहितस्य चिणो लुक् छन्दसि दृश्यते ततस्तस्यापि, तान्येतानि त्रीणि चत्वारि वा ग्रहणानि भवन्ति चत्वार्युत्सर्गं पुन सर्वेषां स्थानिभूतस्य तस्यैवैकस्य ग्रहणम् । ननु च क्रियमाणेष्वुत्सर्गं तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति 'लि लुडि' 'ले सिच्' मन्त्रे घसादिसूत्रे च यदेतल्लेरिति, एव तर्हि यदेतद्गातिस्याधुपाभूय सिच इति च्लेरिति वक्ष्यामि तदेव च मन्त्रे घसादिसूत्रेष्वनुवर्तिष्यते तल्लाघव भवति, यदि लेरित्युच्यते किं ल्यवस्थायामेव लुक् करिष्यति उताहे। आदेशेषु कृतेषु स्थानिवद्भावेन, यदि ल्यवस्थायामेव लुक् अगु अस्य 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' ति जुस् न प्राप्नोति, मा भूत्सिजित्येव 'मात' इत्येव भविष्यति, तत्रापि सिज्यणमनुवर्त्तते, सिज्यग्रहण निवर्तिष्यते, यदि निवर्तते अभूवन्नित्यत्रापि प्राप्नोति, केन, सिजभ्यस्तेति, नेत्याह, इदानीमेव ह्युक्तं ल्यवस्थायामेव लुगिति तदेव 'मात' इत्यत्र डित इत्येवानुवर्त्तते न सिच इति लङ्यपि तथैव स्यात्, धेटत्वं विभाषा धेट 'लङ् शाकटायनस्यैव' ति नियमाद्विकल्पो भविष्यति, एवमपि मा हि गाता मा हि स्याताम्, 'आदि सिचोऽन्यतरस्या' मित्येव स्वरो न प्राप्नोति । अथादेशेषु कृतेषु ततो विभाषा धाधेडित्यत्रापि तथैव स्यात् धेटश्च 'विभाषा धेटशब्दो' रिति चडपि विकल्पित, तत्र यथा सिचा लुगलुको तदा ऽधात् अधाताम् अधु' अधासीत् अधासिष्टा अधासिषुरिति सिद्धमिष्ट चडोपि लुगभावपक्षे अदधत् अदधताम्, अदधन्निति सिद्धं लुक्पक्षे तु प्रत्ययलक्षणो न द्विवचने ऽदधादित्यपि चतुर्थे रूप प्राप्नोति, न चडो लुकि द्विवचन, 'न लुमताङ्गस्ये' ति प्रतिषेधात्, बहुवचने तर्हि चडो लुकि अधानित्यनिष्ट रूप प्राप्नोति, त्रैशब्दमेव चेष्टते अधु, अधासिषु, अदधन्निति ।

१ अन्यार्थमिति २ पाठ ।

२ तर्हि प्राप्नोति ति २ पाठ ।

३ रूपमिति २ पाठ ।

ननु च चङोपि लुक्प्रियात इति जुस् भविष्यति यथा सिच , नैतदस्ति ।
 सिजग्रहण तत्रानुवर्तते, निवर्तिष्यते सिजग्रहण, यदि निवर्तते 'आत'
 इत्येतद्वेटश्चङो लुकि विध्यर्थत्वसम्भवान्नियमार्थं न स्यात्, ततश्चाभूव
 चित्यत्र प्रत्ययलक्षण्येन सिच इति जुस् प्राप्नोति, इदानीमेव ह्युक्त कृतेष्वादेशेषु
 लुगिति, एव तर्हि यदेतत्सिजभ्यस्तेति एतत् च्ल्यभ्यस्तेति वक्ष्यामि
 किं कृतं भवति लुङ्लुक्पि च्ल्यभ्यस्तेति जुस् सिद्धो भवति, आत
 इत्यत्रापि सिजग्रहणानुवर्त्तेर्नियमाद्भूवचित्यत्र जुसभावश्च सिद्धो भवति
 कृतेष्वादेशेषु लुगिति सिजलक्षण स्वर सिद्धो भवति, यदि च्ल्यभ्यस्तेत्यु
 च्यते च्ल्यङ् वङ्त्तु दोष , अधुतन्, अबोचन् अपीपचञ्चत्रापि जुस् प्राप्नोति
 तस्मात्सिजभ्यस्तेत्येव वक्तव्यम्, आत इत्यत्रापि सिजग्रहणमेवानुवर्त्तेर्नीय
 नियमो यथा स्याद्विधिर्मा भूदिति, ततश्च तदेव स्थित बहुवचने ऽधा
 निति प्राप्नोतीति, यदा च घेटश्चङो लुक् क्रियते तदा न केवल बहुवचने
 सर्वेष्वेव वचनेषु सिजलक्षणस्वराभावात्स्वरे चातु शब्दप्रसङ्ग , तस्माद्
 गातिस्थाप्येत्यत्र सिच इत्येव वक्तव्यं ततश्च तदेवस्थित तान्येव त्रीणि
 ग्रहणानीति प्रत्युताक्रियमाणे उत्सर्गे मन्त्रे घसादिसूत्रे द्वयोरैव ग्रहण, कथ,
 घेटो जनेश्च चङ्चिणो विकल्पितौ तत्र यानि लुक् उदाहरणानि सिच एव
 तानि भविष्यन्ति । कोन्वञ्च विशेष , अयमस्ति विशेष सिचो लुक्प्रिया 'दि
 सिचोन्यतरस्या' मित्यनेन स्वरेण भवितव्यं चङ्चिणोस्तु नेति तस्माद्
 द्वयोरपि पक्षयोस्त्रीणि ग्रहणानि नार्थश्चात्सर्गेण तदुच्यते असति
 ह्युत्सर्गे मन्त्रे घसेत्यत्र येभ्य सिचो लुक् क्रियते तेषा 'मादि सिचोन्यत
 रस्या' मित्येष स्वर प्राप्नोति सति त्वस्मिल्लेरिति तदवस्थायामेव लुगि
 धानात् सिजभावात् यथायथ स्वर सिद्धो भवति, तथा ऽऽकारान्ते सिचो
 लुकि क्रियमाणे सिजभ्यस्त आत इति जुस् प्राप्नोति लेस्तु लुक्प्रियाभाव
 एव भवति तस्मादुत्सर्गे कर्तव्य , तथा 'शल इगुपधादनिट क्' इत्यत्रानिट
 इति लेर्विशेषण यथा स्याद् असति पुनश्चल्युत्सर्गे तस्यैव
 तद्विशेषण भवति धातो , न विद्यते यस्मात्परस्येडिति तत्र च लुङा
 देशाना सार्वधातुकत्वात्समप्रतिपदमनिटत्वमव्यभिचाराद्विशेषणमिति

प्रत्ययान्तरगत तदाश्रयणीय, न विद्यते प्रत्ययान्तरस्य यस्मात्परस्येडिति ततो गुहेन स्यात् अघुक्षादिति, विद्यते ह्यस्मात्परस्य गूहितेत्यादाविट्, स्वरत्यादिसूत्रेण विकल्पितो ऽद्यापि पात्रिकेणैवभावेनानिडिति व्यपदिश्येत नित्यं क्स प्राप्नोति ह्युत्सर्गे पुनरनिड् इति तस्यैव विशेषणं भवति स च कदा चिदनिट् कदा चित्सेट्, यदनिट् तदा क्स, यदा सेट् तदा सिजिति सिद्धमिष्टम् । 'अघुक्षत् अग्रहीदिति' । 'तस्माच् च्ल्युत्सर्गं कर्तव्यं इति' । स्थानित्वेन विधानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

“ल्ले सिच्” ॥ ‘इकार उच्चारणार्थ इति’ । न त्वनुबन्धः, यद्वे वममस्तेत्यत्र सिजन्तस्याङ्गस्यात्मनेपदं ङितमपेत्यानिदितामिति नलोप प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धः, यदयं ‘हन सिजि’ति हन्ते परस्य सिच् क्त्वि शास्ति तज् ज्ञापयति न सिजन्तस्योपधालोपो भवतीति, यथा चैत उज्ञापकं तथा तत्रैवोक्तमिति तत्रैवावधार्यम् । ‘चकार स्वरार्थ इति’ । अन्तोदात्तार्थः । ननु सिचो ऽनच्क्त्वात् कथं चकार स्वरार्थः, इति कृते साच्को भवति, एवमपि प्रत्ययस्वरेण सिद्धः, न सिद्धाति, नाप्राप्ते स्वरान्तरे विधीयमानमागमानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरं बाधेत, एव तर्हि ल्लेश्चिच्त्वात्स्या निवद्वावाञ्चित्स्वरो भविष्यति तत्राह । ‘आगमानुदात्तत्वं हीति’ । चित्स्वरमपि बाधेति । स्थानिवद्भावकृतम् । ननु च यदि मा हि लावीदित्यत्र आगमानुदात्तत्वं स्याच् च्लेश्चित्करणमनर्थकं स्यात्, एव मन्यते, च्लेश्चकारो मन्त्रेयसादिसूत्रे सामान्यग्रहणे चरितार्थः, अन्यथा निरनुबन्धकत्वात् त्वैव ग्रहणं स्याद् न लिट्, ततश्चाम इत्यत्र निरनुबन्धकस्य लोरसम्भवा ल्लेरिति नानुवर्तते ततश्च परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च तिबादिषु कृतेषु पश्चात्लुकि कार्यामित्यस्य प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वाद् देवदत्त कारयाचकारेति तस्य च निघातस्तस्माच्चानिघातः स्यात्तस्मादाम इत्यत्र लोरित्यनुवर्तनीयः, तस्य च तत्रानुवृत्तिः पूर्वत्र सामान्यग्रहणे सत्युपपद्यते, तस्माच्च्लेश्चकारस्य चरितार्थत्वात्स्थानिवद्वावात्प्राप्तं चित्स्वरमपि बाधेति तिसम्भावने लिट्, सम्भाव्येत बाधनमित्यर्थः । अनुबन्धान्तरेणापि सामान्यग्रहणसिद्धे चकारानुरोधेन चित्स्वर एव भविष्यतीति शक्यते वक्तुमिति

भावः । 'स्पृशस्पृशेति' । स्पृश स्पर्शने, मृश आमर्शने, कृष विलेखने, इत्ये-
तेभ्यः क्ते प्राप्ते वृष प्रीणने वृष हर्षविमोचनयोः, आभ्यां पुषादित्वा-
दङि प्राप्ते सिजपि पक्षे ऽभ्यनुज्ञायते । 'अस्पृक्षदिति' । व्रश्चादिष्वत्वे
'षटोः कस्सी' ति कत्वम् । 'अस्मात्तीदिति' । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य
चेति पक्षे अमागमः, ञकारस्य यण्, वदव्रजेत्यादिनाकारस्य वृद्धिः,
अमभावपक्षे ञकारस्यैव वृद्धिः, एवमुत्तरत्रापि ॥

“शल इगुपधादनितः क्तः” ॥ ‘शलन्तो यौ धातुरिगुपध-
इति’ । ननु ज्ञेयगुणनिमित्तत्वादकृतएव क्ते लावस्थायामेव गुणः प्राप्नोति
ततश्चेगुपधादिति विशेषणं न प्रकल्पते, नैष दोषः । विशेषणसाम-
र्थ्यात्प्रागेव गुणात् क्तो भविष्यति । ननु च कृतेपि गुणे भूतपूर्वगत्या विहि-
तविशेषणाश्रयणेन वा क्तो भविष्यति, क्तिक्त्वाणिमिदानां किमर्थं स्यात्
‘क्तस्याची’ ति विशेषणार्थं, सस्याचीच्युच्यमाने पुनर्वदिह निकृष्ट-
विभ्यः से वत्सौ वत्साः, अत्रापि प्राप्नोति उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्राति-
पदिकानीत्यनर्थकत्वाच्च भविष्यति, एवमपि वृक्कणादिषु वृणादिभ्यः से
प्रसङ्गः, वृणान्यस्मिन्देसे सन्ति वृणसौ वृणसा इति, नैतदेवं ‘घोर्लोपो
लेटि वे’ ति प्रकरणे धातुप्रत्ययानां ग्रहणं, किं च लुग्वादुहदिहे-
त्यत्रापि ‘क्तस्याची’ त्यतः क्तस्येति वर्तते, तेन दुहादिषु यस्य
सम्भवः पूर्वसूत्रेपि तस्यैव ग्रहणं भविष्यति तदेवं क्तिक्त्वाण्यसामर्थ्याद्गुणो
न भवतीति स्थितम् । ‘ज्ञेयनिट इति’ । यद्यपि ज्ञेः सिजादिभिरादेशै-
र्भवितव्यमिति क्तं चिदप्यश्रवणाच्च सेटत्वमनिटत्वं वा तथापि दुह्ल
इति स्थिते क्तस्यायं विषय इति सिद्धा न भाव्यं, क्तोपि तावच्च भवति
यावदस्यानिटत्वं न ज्ञातं तत्र लकारस्यैवेष्टः प्राप्तौ तन्निषेधात्सेटत्व-
मनिटत्वं च निरूप्यतइति विशेषणोपपत्तिः । ‘अधुक्तदित्यादि’ । ‘दादे-
र्दुतोर्घः,’ एकाचो बशो भष् । ‘अलिप्तदिति’ । लिह आस्वादने ‘हो
ठः,’ भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, कुष निष्कर्षे, मुष स्तेये ॥

“श्लिष आलिङ्गने” ॥ ‘श्लिषेर्द्वौतोरिति’ । श्लिष आलिङ्गन इत्यस्य न तु श्लिष श्लिषेषु प्रुषु दाहइत्यस्यालिङ्गने वृत्त्यभावाद् अनिट इति चाधिकारात्सानुबन्धकत्वाच्च, तत्र नियमार्थमेतदिति, ननु श्लिषिष्य पुषादि, तथा च प्रत्युदाहरणे अङ् भवति ततश्च पुषादिपाठा त्प्राप्तमङ् बाधित्वा ऽऽलिङ्गने क्तो यथा स्यादित्येष विधिसम्भवाच्च यमो नोपपद्यते, अस्तु^१ विधि, एवमप्यालिङ्गने क्तो ऽन्यत्राडिति सिद्धमिष्ट, सत्य, सिद्ध परस्मैपदे आत्मनेपदे त्वङ्भावादालिङ्गने ऽनालिङ्गने च पूर्वैण क्त प्राप्नोति इष्यते च तत्राप्यालिङ्गने क्तोन्यत्र सिच्, तच्च नियमे सत्युपपद्यते स च नियमो नोपपद्यते विधेयभावात्, योगविभागात्सिद्ध, श्लिष इत्येको योग श्लिषश्च क्तो भवति, किमर्थमिदं पुषादङ्गो बाधनार्थ, यथैव तर्ह्यङ् बाधते तथा चिणमपि बाधेत समाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति, पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधते नोत्तरानिति तत्रालिङ्गने ऽनालिङ्गने च श्लिष क्तो भवति, इदमिदानीं किमर्थं नियमार्थम्, आलिङ्गनएव नान्यत्र, योगविभागसामर्थ्याद्या च यावती च क्तस्य प्राप्ति सा सर्वा नियम्यते न त्वनन्तरस्य विधिर्वा भवतीति श्लिष इति या प्राप्तिरङ्गबाधनार्था सैव, एवमपि नियमो नोपपद्यते, कथं, श्लिष इत्येतदङ्गबाधनार्थ, न च तदत्यन्तायाङ् बाधितुं प्रभवति पुषादिपाठसामर्थ्यात्, ततश्चाङ् क्तयो सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते द्वितीयो योग आलिङ्गने क्त एव नित्य यथा स्यान्मा कदाचिदङ् भूदित्येवमर्थं स्यात्किं तर्ह्युच्यते नियमो नोपपद्यतइति, ननु तत्र भवतापि मुखान्तरेण नियम एवोक्त एतावास्तु विशेषो मया प्रत्यय नियम उक्त आलिङ्गनएव क्त इति त्वया पुनरर्थनियम आलिङ्गने क्त एवेति सर्वथा नियमात्र मुच्यामहे तत्र लह्यानुरोधाद्विधेयविभक्तिनिर्द्देशेन प्रधानत्वाद्वा प्रत्ययनियम एव भविष्यति ॥

“न दृश ” ॥ ‘पूर्वेणेति’ । शल इगुपधादित्यनेन । ‘अङ्

सिचौ भवत इति । परस्मैपदेष्वन्यत्र सिजेव । 'अदर्शदिति' । 'चटु शोडि गुण' । 'अद्राक्षीदिति' । 'सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति' । अथ 'ले सिजि त्यस्यानन्तर क्तस्य बाधनार्थं सिजेव कस्मान्न विहित, इरित्त्वसा मर्थ्यादडपि भविष्यति, सत्य, तत्ररपि दृशश्चेति चकार कर्त्तव्य इति लाघवे नास्ति विशेष ॥

“यिश्चिद्रुसुभ्य कर्तरि चट्” ॥ 'चकारो विशेषणार्थ इति' । 'चडौ' त्यत्र अडौत्युच्यमाने 'अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योङ्' 'षिद्विदादिभ्योङ्' अत्रापि प्राप्नोति, यदि पुनरयं डो विधीयते चकार शक्यो कर्त्तुं चिन्त्य प्रयोजनमस्य । 'अशिश्चिदित्यादि' । अत्र चडि धातुरङ् चडन्त तु तिपि तत्र चडाश्रयस्य गुणस्य कृतीति प्रतिषेध, चडन्तस्य तु तिपमपेक्ष्य लघूपधगुण प्राप्नोति, न च तस्यापि चडमेव डितमपेक्ष्य प्रतिषेध, किं कारणं कृतीति निमित्तसप्तमी, नैष दोष । अन्तरङ्गावियदुवडौ अन्तर्भूतचडपेक्षत्वात्, बहिरङ्गो गुणो बहिर्भूततिबपेक्षत्वात् । 'अकारयिषातामिति' । ग्यन्तात्कर्मणि लुङ् द्विवचनमाताम् । 'कमेरुपसङ्ख्यानमिति' । ननु कमेरिङ् विहित, न च प्रकृत्यन्तरं कमि सम्भवति णिङन्तात्तु सूत्रेणैव सिद्धं तत्राह । 'आयादय आर्द्धधातुके वेति' । 'यदा णिङ् नास्तीति' । 'णिङ्पक्षे सन्वद्भाव इति' । सन्वत्सूत्रे चडपरो णिरित्याश्रयणात् तत्र हि सन्वल्लघुनि चडौति वक्तव्ये परग्रहण बहुव्रीह्यर्थं तत्र णिरन्यपदार्थोऽन्यस्यासम्भवात् ॥

“विभाषा धेट्शब्दो” ॥ 'अडोऽप्यत्र विकल्प इति' । जृ स्तम्बित्यादिना । 'अश्वदिति' । 'श्रयते र' । 'अश्वयीदिति' । स्यन्तेत्यादिना सिचि वृद्धे प्रतिषेधाद्गुण । 'अधिषातामिति' । कर्मणि द्विवचनमाता 'स्याध्वोरिच्चे' ति क्लित्वे ॥

“गुपेश्चन्दसि” ॥ 'यस्मादायप्रत्ययो नास्ति तत्राय विधिरिति' । सूत्रे केवलस्याच्चारणाद्गुप गोपने गुप व्याकुलत्वद्वत्प्रनयोस्तु

ग्रहण न भवति छन्दसि दृष्टानुविधानात्, दर्शने तु तयोरपि ग्रहणम् ।
'अज्ञगुपतमिति' । गुप् रक्ते तस्यस्यमिपामिति यसस्त, 'तुजा
दीना दीर्घाभ्यासस्य' । 'अगौप्तमिति' । ऊदित्वादिङभावपक्षे 'भलो
भली' ति सिचो लोप । 'अगोपायिष्ठमिति' । आग्रप्रत्ययान्तात्सिच् ॥

"नोनयतिध्वनयत्येवत्यर्दयतिभ्य" ॥ 'अर्द्धं गतौ याचने
चेति' । अर्द्धं हिंसायामित्यस्यापि ग्रहणं यदिच्छन्दसि दर्शनमस्ति ।
'एतेभ्य इति' । तत्रानयतिश्चुरादि, ध्वनिरपि गर्वमानवति प्रागेत
स्माददन्ता इत्यधिकारे चुरादि पाठित, घटादौ चापि पठ्यते, एतय
तिश्चुरादि, अर्द्धयतिर्हेतुमण्यन्त । 'पूर्वणेति' । णिश्चित्यादिना । 'ऊन
यीरिति' । मध्यमपुरुषैकवचन, पूर्ववद्वृद्धौ प्रतिषिद्धाया गुण, 'न मा
इयोग' इत्याडागमप्रतिषेध, मा त्वायतो जरितु काममूनयी । इद
प्रतिसव्यस्य ऋषेर्वचन, त्वायतस्त्वामिच्छतो जरितुस्तोतुर्मम काममभि
लाष मा ऊनयेयी ऊन माकाशीरित्यर्थ । प्रायेण तु तिबन्त पठ्यते
कृताडागम च तदन्यत्र द्रष्टव्यम् । 'अनिनरिति' । सिपि चङि अजादे
द्वितीयस्येति नशब्दस्य द्विवचन, प्रायेण तूदाहरणवदिदमपि तिबन्त
पठ्यते । 'ध्वनयीदिति' । तिप् 'न माइयोग' इत्याडागमप्रतिषेध ।
'आर्द्धिदिति' । 'अजादेद्वितीयस्य' 'नन्द्रा सयोगादय' इति द
शब्दस्य द्विवचनम् ॥

"अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योङ्" ॥ 'ब्रूआदेशो वेति' । वाशब्द
समुच्चये एवमुत्तराणि । 'पुषादित्वादेव सिद्ध इति' । परस्मैपदेषु । 'पर्यो
स्यतेति' । उपसर्गादस्य यूहोर्वावचनमित्यात्मनेपदे ऽङि अस्यति स्युक् ।
'अवोचदिति' । 'वच उम्' । आख्यदिति' । 'आतो लोप इटि च' ॥

"लिपिसिचिह्वश्च" ॥ लिपिसिचिसहितो ह्वा इति मयूरश्वस
कादय इति समास, समाहारद्वन्द्वे तु नपुसकद्वस्वत्व स्यादितरेतरयोगे
बहुवचन 'ङसावातो धातोरित्याकार लोप । 'योगविभाग उत्तरार्थ

इति' २ । अस्यतिवक्तिव्यातिलिपिसिचिह्न इत्येकयोगे त्वस्यादीनामप्युत्तरानुवृत्ति स्यात् ततश्च तेभ्योप्यात्मनेपदे विकल्प स्यात् ॥

“आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” ॥ ‘अलिप्त, असिन्नेति’ । ‘भलो भली’ ति सलोप, ‘लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वि’ ति कित्वाद्गुणाभाव ॥

“पुषादिद्व्युताद्धदित परस्मैपदेषु” ॥ एकेनैवादिशब्देन प्रत्येक सम्बन्धादेव सिद्धे द्वयोरुपादान चिन्त्यप्रयोजनम् । ‘दिवाद्यन्तर्गण इति’ । पुष पुष्टौ शुष शोषणइत्येवमादिरागणसमाप्ते, यत्तु मध्ये णिह प्रीतौ वृद्धिति वृत्करण तद्ग्रादिपरिसमाप्त्यर्थमेतच्चास्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थे पुषादित्वादिति वार्तिककारवचनाद्विज्ञायते । ‘न भूवादिरिति’ । पुष पुष्टौ शिषु श्लिषु पुषु भूषु दाहइत्येवमादि, अस्य यदि ग्रहण स्यात्पुषाद्यनन्तर पाठाद् व्युतादीना पृथग्ग्रहण न कुर्यात् । ‘श्रयाद्यन्तर्गणो वेति’ । पुष पुष्टौ मुष स्तेयइत्येवमादि, तत्र हि चत्वार एव पठन्ते तत्र यदि ते जिघृक्षिता स्युर्लेदित एव तान् कुर्यात् स्वरितित्वादेरपि तेनैव सिद्धत्वात् । अथ पुषादयो व्युतादयश्च लदित एव कस्माच्च पठिता अशक्यास्ते तथा पठितुम्, आदितामीदितामुदितामूदिता च तत्र भावात्, तद्वथा, पुषादिषु तावत् जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे, मदी हर्षे, शमु उपशमने, बिधू राट्ठाविति, व्युतादिष्वपि श्वितावर्णे, जिमिदा स्नेहने जिदा स्नेहविमोचनयो, ससु ध्वसु भसु अवससने, स्यन्दू प्रसवणे कूप सामर्थ्ये इति । ‘अव्युतदश्वितदिति’ । ‘व्युद्धो लुडी’ ति पदे परस्मैपदम् । ‘अलोठिष्ठेति’ । लुठ लुठ प्रतिघाते ॥

“सर्त्तुशास्त्र्यतिभ्यस्व” ॥ शासेरदादित्वाच्छपो लुक्, इतरत्र निपातनात् । ‘शासु अनुशिष्टाविति’ । सर्त्त्यतिभ्या परस्मैपदिभ्या साहचर्यादस्यैव ग्रहण न त्वाङ् शासु इच्छायामित्यात्मनेपदिन इति दर्शयति । ‘अ गताविति’ । अ गतिप्रापणयोरिति भौवादिक, अ स गताविति जौहो त्यादिक, द्वयोरप्यत्र निर्द्वैश इति केचित्, वयत्तु जौहात्यादिकयोरेवास्ति

सर्त्यार्थेऽहण मन्यामहे । 'असरदिति' । 'अशुशो ऽडि गुण' । 'अशि
षदिति' । 'शास इदङ्हलो,' । 'शाशिवसिघसीनाञ्चे'ति षत्वम् ।
'पृथग्योगकरणमात्मनेपदार्थमिति' । अन्यथा पुषादिद्व्यदित्सर्तिशास्त्य
र्त्तिभ्य इत्येकमेव योग कुर्यात्, एव हि पृथग्विभक्तिनिर्देशश्चका
रश्च न कर्तव्यो भवति । 'समरन्तेति' । समो गमृच्छीत्यात्मनेपद
'बहुल कृन्दस्यमाङ्गयोगे'त्याङ्गभाव, कृन्दसत्त्वादस्य प्रयोगस्य,
समन्यवो यत्समरन्त सेना, सङ्कल्पा अस्य समरन्त, तथा भट्टि-
काव्ये समारन्त ममाभीष्टा सङ्कल्पास्त्वय्युपागतइति कश्चिदाह
भाष्यविरुद्धमिदं भाष्यकारेण हि समो गमृच्छीत्यत्र मासमृषाता
मासमृषतेति आत्मनेपदे सिजुदाहृत इति । अत्राहु । शासिसा
हचर्यादत्तिसर्त्यारविद्यमानशपोर्जोहोत्यादिकयोरिह ग्रहण समो गमृ
च्छीत्यत्र तु भौवादिकस्याप्यर्त्तग्रहण, तत्र भौवादिकेर्त्तो सिच उदा
हरणमविरुद्धमिति ॥

“इरितो वा” ॥ ‘अभितेति’ । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥

“कृत्तम्भुमुचुम्लुचुयुगुलुचुलुञ्चुश्विभ्यश्च” ॥ अस्तम्भदिति' ।
अनिदितामित्युपधालोप । 'अन्य'तरोपादानेपि रूपत्रय सिद्धतीति' ।
कथ, यदि तावद् गुञ्चिरूपादीयते तस्मादङ्सिचोरगुञ्चत् अलोचीदि
त्येतद् द्वय सिद्धति गुञ्चेस्तु सिचि तृतीयमगुञ्चीदिति, अथ गुञ्चिरूपा
दीयते तस्यागुञ्चत् अगुञ्चीदिति रूपद्वय सिद्धति गुञ्चेस्तु सिचि तृतीय
मलोचीदिति, किमर्थं तर्ह्युभयोपादानमित्यत्राह । 'अर्थभेदात्त्विति' ।
'के चिदित्यादि' । इदं भाष्यविरुद्धं, भाष्यकारो हि अनेकार्थत्वाद्वातूनाम
र्थभेदो न प्रयोजक उभयोपादानस्येत्यन्यतरोपादान प्रत्याख्यातवान् ॥

“कृमृदृरुहिभ्यश्चकृन्दसि” ॥ ‘अमरदिति’ । व्यत्ययेन परस्मै
पदम् ॥

“चिण् ते पद” ॥ ‘सामर्थ्यादिति’ । धातोरात्मनेपदित्वात्पर
स्मैपदबहुवचनस्य स्थाने यस्तशब्दस्तस्यस्यमिषामितिबिहितस्तस्यास्मि

निष्पद्ये ऽसम्भव । 'सामर्थ्यादुदपादीति' । चिणो लुक् । 'उदयत्सतेति' । 'आत्मनेपदेष्वनत' इत्यदादेश, इह वेति निवृत्तमुत्तरत्रान्यतरस्या ग्रहणात् ॥

“दीपजनबुधपूरितायिष्यायिभ्यो ऽन्यतरस्याम्” ॥ 'जनी प्रादुर्भावे, बुध अवगमने इति' । जन जनने बुध बोधनइत्येतयोस्तु परस्मैपदिनोरिह ग्रहण न भवति दीप्यादिभिरात्मनेपदिभिः साहचर्यात् तेन परस्मैपदिभ्यां कर्मव्यतिहारो आत्मनेपदैकवचनेपि तशब्दे चिण् न भवति, यदि परस्मैपदिनोरिह ग्रहण स्यादात्मनेपदिनोर्न स्यात् सानुबन्धकत्वात् कर्त्तरि चायं विकल्पः, भावकर्मणोस्तु 'चिण् भावकर्मणो' रिति नित्यमेव चिण् भवति, परत्वादिरिह कर्त्तरीत्यनुवृत्तेर्वा ॥

“अच कर्मकर्त्तरि” ॥ 'कर्मकर्त्तरीति' । यत्कर्म भूत्वा कर्त्ता भवति तत्रेत्यर्थः । 'प्राप्तविभाषेयमिति' । कर्मवत्कर्मणेत्यतिदेशेन नित्यं चिण् प्राप्ते । 'अकारि कटो देवदत्तेनेति' । अत्र शुद्धे कर्मणि 'चिण् भावकर्मणो' रिति नित्यमेव चिण् भवति । नन्विह कर्त्तरीत्यनुवृत्तिश्च्यते, यद्येव शुद्धे कर्त्तरि स्यात्, कर्मणीति वाक्यभेदेन कर्त्ता विशेषयिष्यते कर्मणि कर्त्तरीति, नैतदेव शक्यते लब्धुः, कर्मणीत्युच्यमाने कर्त्तुर्निवृत्तिरेव स्यात् चकारेऽपि क्रियमाणे कर्मणि च भवति कर्त्तरि च भवतीत्यधिकरणयोरेव समुच्चयः स्याद् न सामानाधिकरण्ये प्रमाणमस्ति ॥

“दुहश्च” ॥ अप्राप्तविभाषेयः, 'न दुहन्तुनमा यक् चिणा' इति चिण् प्रतिषेधात् । तत्र दुहियहणे यक्प्रतिषेधार्थं चिण्यग्रहणं स्त्वाद्यर्थम् । 'अदुग्धेति' । 'कसस्याचि' लुक्वा दुहदिहेति कस्य लुक् ॥

“न रुध” ॥ 'रुधिरावरणइति' । अनो रुधः कामइत्यस्य तु ग्रहणं न भवति कर्तृस्थभावकत्वेन कर्मकर्त्तुरभावात् ॥

“तपोनुतापे च” ॥ 'कर्मकर्त्तरीति' । 'तपस्तपः कर्मकस्यैवेति' । 'यत्र कर्मवद्भावो विहितस्तत्र भावकर्मणोरपीति' । अपिशब्दात्कर्मवत्कर्मण्येति यत्र कर्मवद्भावोतिदिष्टस्तत्रापि भवति । 'अतस्तपस्तपः स इति' । अस्यार्थः 'तपस्तपः कर्मकस्यैवे'त्यत्र वृत्तिकार एव वक्ष्यति ।

‘अन्ववातप्त पापेनेति’ । पूर्वं यत्पाप कर्म कृतं तेन पश्चात्तप्तो ऽभ्याहत इत्यर्थः । ‘शुद्धे कर्मणि लकारः,’ ‘पापेनेति’ । कर्त्तरि तृतीया कर्माविबदा यान्तु शोकार्थं वा तपो भावे लकारः, पापेनेति हेतौ तृतीया, यदाभ्याह ननार्थस्य तपो कर्मस्यभावस्य कर्मकर्त्ता विवक्ष्यते तदा कर्मवत्कर्मणेत्य तिदेशादात्मनेपदं तदापि हेतौ तृतीया ॥

“चिण् भावकर्मणो” ॥ ‘चिण्यहण विस्पष्टार्थमिति’ । ‘चिण् ते पद’ इत्यतस्ते शब्दवदनुवृत्ते, यत्तु दीपजनेत्यादावन्यतरस्याङ्यहणं तच्च रुधइति तत्प्रतिषेधविधावेऽ निवृत्तमन्यथा प्रतिषेधविधानमनर्थकं स्यात्, न च प्रतिषेधस्यानुवृत्तिशङ्का, प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेधः, न च भावकर्मणो केन चिच्चिण् प्राप्तिरस्ति ॥

“सार्वधातुके यक्” ॥ “हाशिषि लिङि लिटि चान्तरेणापि विकरणं सर्वेष्वेव धातुषु तिङामेव सद्भावे भावकर्मकर्त्तारस्त्रयोपि प्रतीयन्ते, भविषीष्ट त्वया, कृषीष्ट घट, भूयात् क्रियात् बभूवे चक्रे घट बभूव चकारेति । अस्तिजुहोत्यादौ कर्त्ता ॥

क्व चित्तिङामभावेपि प्रतीयन्ते त्रयोप्यमी ।

अशाय्यकारि गच्छेति चिण् सचिधिमात्रतः ॥

अधोगविभरित्यादौ धातुमात्रेपि कर्तृधी, ।

तथा व्यतिसदित्यादौ धात्वभावेपि कर्तृधी, ॥

एव स्थिते भूयो विषयाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थावभायो व्यभिचारभूमिषु तु तस्मिन्तस्मिन्विषये तस्यतस्य शब्दस्य सप्त महिमेति कल्पयितुमुचितं न पुन क्व चिद्व्यभिचारदर्शनेन सर्वज्ञानास्वासः, तादृशौ चान्वयव्यतिरेकौ तिङामेवेति तेषामेव भावकर्मकर्त्तारो वाच्याः, सूत्रकारोऽप्याह ‘ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः’ इति, लादेशाच्च तिङः, ततोऽपि तेषामेव तेषां इति मन्यमान आह । ‘भावकर्मवार्चिनि सार्वधातुके परत इति’ । उत्तरसूत्रे च कर्तृवार्चिनि सार्वधातुके परत इति । ‘शय्यतइति’ । ‘अयद् यि क्ति’ अथ यदा द्वौ कर्त्तारौ बहवो वा तदा

कथमास्यते भवद्भाम् । आस्यते भवद्भि, द्विवचनबहुवचने कस्मान्न भवत
भावे भेदाभावाद् धात्वर्थो हि भाव ॥

कर्तृभेदेऽपि नावश्य धात्वर्थो भिद्यते यत् ।

एकामेव क्रियाव्यक्तिं बहुषूत्पादयत्स्वपि ॥

दृष्टमेते पचन्तीति कर्मभेदेऽपि तादृश ।

पश्यैकस्या क्रियाव्यक्तौ पच्यन्ते तण्डुला इति ॥

न कालभेदे शब्दैक्यमास्यासिध्यत आस्यते ।

पाकौ पाका इति त्वत्र शब्दैक्यादेकशेषता ॥

अतश्च ।

निवृत्तभेदा सर्वैव क्रिया ऽऽख्यातेभिधीयते ।

श्रुतेरशक्या भेदानां प्रविभागप्रकल्पना ॥

तदेवमाख्यातेन भावस्वरूपगतो भेद प्रतीयत इति द्विवचनबहुव
चनाभाव, यत्र तु स्वरूपगत एव भेदस्तत्र भवत्येव यथा उष्णासिका अस्यन्ते
हतशायिका शयन्ते इति, उष्णाणां ह्यासिका स्वत एव विलक्षणा हताश्च
नानाप्रकार शेरते उत्ताना अवताना विक्रीर्णकेशा विस्रस्तवस्त्रा इति तत्सा
म्यादख्यातवाच्यस्यापि भावस्य स्वरूपगतभेदावभासाद् बहुवचनम्, इव श
ब्दप्रयोगमन्तरेणापि चेवार्थावगतिर्भवति, तदयमर्थः, यादृशानि हतानाम
नेकप्रकाराणि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिभिः क्रियन्त इति । के
चित्स्वत्र कर्मणि लकारमिच्छन्ति उष्णासिकाहतशायिकालक्षणास्य भावस्य
कालभावाध्वगन्तव्या इति कर्मत्वात्, यथा गोदोहः सुष्यत इति । 'ककारो
गुणशृङ्घ्रिप्रतिषेधार्थः इति । मृज्यत इत्यत्र शृङ्घ्रिप्रतिषेधः । 'यग्विधान इति' ।
ननु च कर्मवत्कर्मणां तुल्यक्रिय इत्यतिदेशादेव यक् सिद्धः किमुपसङ्ख्यानं
तत्राह । 'विप्रतिषेधाद्धीति' । यदा कर्मवत्कर्मणेत्ययं शास्त्रातिदेशस्तदा
तेन तेन शास्त्रेण कर्मकार्याणि भवन्ति तत्र कर्मणि यमभवतीत्यस्याव
काशः शुद्धं कर्म पच्यते औदन इति, कर्तरि शब्दित्यस्यावकाशः शुद्धं कर्ता
भवति पचतीति, कर्मकर्त्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वाच्छब्देन स्यादित्यर्थः, तत्तर्ह्युप

सङ्ख्यान कर्तव्य न कर्तव्य 'न दुहखुनमा यक् चिणा' विति यक् प्रतिषेधो ज्ञापयति भवति कर्मकर्तरि यगिति, कार्यातिदेशे तु तस्मिन्नेव सूत्रेण भवन्त्येव परो भवति ॥

“कर्तरि शप्” ॥ ‘पकार स्वरार्थ इति’ । उपलक्षणमेतत्, द्वित्वप्रतिषेधार्थ, ‘शफ्यनोर्निय मिति विशेषणार्थश्च । ‘शकार सार्व धातुकार्थ इति’ । सञ्ज्ञापरोत्र सार्वधातुकशब्दो न सञ्ज्ञिपर, सार्वधातु कसञ्ज्ञार्थ इत्यर्थ । कर्तृग्रहणस्य कर्मवत्कर्मणेत्यत्रोपयोग, इह तु सार्व धातुके शब् भवति श्यत् भवतीति सामान्यविधानेपि भावकर्मणोर्यगप- वाद इति कर्तव्येव शबादयो भविष्यन्ति ॥

“दिवादिभ्य श्यन्” ॥ ‘मृग अन्वेषणइति’ । चुरादावदन्ते स्वात्मनेपदी पठ्यते, तत्र मृगयतइति भवितव्य दिवादिष्वपि पाठान्मृग्य तीति साधु, कण्ठादिषु वा मृगशब्दो द्रष्टव्य ॥

“वा भाशश्चाशभ्रमुक्कमुत्रसिञ्जुटिलष” ॥ उभयत्र विभा येयम् । अनवस्थानार्थो भ्रमि क्रमित्रसी च दिवादय, ञ्जुटिस्तौ दादिक, इतरे भौवादिका । ‘भ्राम्यतीति’ । ‘शमामष्टाना दीघ श्यनी’ ति दीर्घ, भौवादिकस्य तु न भवति अशमादित्वात्, क्रमे ‘क्रम परस्मैपदेष्वि’ ति दीर्घ क्रमेस्तु ‘ष्ठिबुक्कम्वाचमा शिती’ ति त्रसोर्दिवादि पाठे चिन्त्य प्रयोजन, क्रमेस्तु पुषादिकार्यार्थ ॥

“यसोनुपसर्गात्” ॥ ‘दैवादिक इति’ । दिवादिपाठोऽस्य सोपसर्गार्थ । ‘अनुपसर्गादिति किमिति’ । सम्यसश्चेत्येतत्सम एवोप सर्गाचान्यस्मादिति नियमाथे भविष्यतीति भाव । ‘आयस्यति प्रयस्य तीति’ । तुल्यजातीयाना हलन्तानामेव व्यावृत्ति स्यादिति मन्यते ॥

“सम्यसश्च” ॥ इह सम इत्येवास्तु यस इत्यनुवर्तय्यते, षमष्टम वैकृत्यइत्यस्य ग्रहणशङ्कानिवृत्त्यर्थ तु सम्यस इत्युक्तम्, एव तर्हि समो यस, अनुपसर्गाच्चेत्यस्तु ॥

“स्वादिभ्य श्नु” ‘सिनोतीति’ । षिञ् बन्धने ऋयादिपा ठात्सिनोतीत्यपि भवति ॥

“तनूकरणे तच्च” ॥ ‘अनेकार्थत्वादिति’ । अत एव विशेषणो पादानादनेकार्थत्वं विज्ञायते, प्रदर्शनार्थस्तु गणे धातूनामर्थनिर्देश ‘सन्ततति वाद्विरिति’ । निर्भर्त्सयतीत्यर्थः ॥

“तुदादिभ्यः श” ॥ ‘तुदतीति’ । तुद-ति इति स्थिते परत्वात्प्राप्तमपि गुण नित्यं शो बाधते ॥

“रुधादिभ्यः श्नम्” ॥ ‘श्नम्यत्ययो भवतीति’ । यद्यपि प्रत्ययसंज्ञायाः प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमान्वर्जयित्वेत्युक्तं तथापि विधीयमानत्वेन प्राधान्यात् शबादिवदर्थवत्त्वाच्छ्रमः प्रत्ययसंज्ञा भवतीति भावः, तेन शकारस्य प्रत्ययादित्वादित्संज्ञा । ‘शपोपवाद इति’ । देशभेदेनोभयोः सत्यपि सम्भवे नाप्राप्ते तस्मिन्नाभ्यमाणात्त्वादेकार्थत्वाच्चापवादत्वं विकरणा हि सार्वधातुकस्य धातोश्चार्थाभिधाने सहायता प्रतिपद्यन्ते । ‘शकारः श्नाचलोप इति विशेषणार्थ इति’ । अथाहुर्धातुकसंज्ञा माभूदित्येवमर्थः कस्मान्न भवति, सत्या हि तस्यामनक्ति भनक्ति ‘अतो लोपः’ स्यात् रुणद्धि भिनत्ति गुणः स्यात्, हिनस्ति तृणेठि इडागमः स्यात्, ‘नेङ्गुशिकृती’ त्येतदपि नास्ति अकृत्त्वात्, सर्वमेतत् श्नम् पूर्वं भागस्यानङ्गत्वात् भविष्यति, कथमङ्गत्वं, यस्मात्प्रत्ययविधिरिति, कोऽर्थः प्रत्यये विधीयमाने यत्पञ्चम्या निर्वृष्ट धातोः प्रातिपदिकादिति तदादितस्मिन्प्रत्यये परतोऽङ्गमिति यच्चात्र पञ्चम्या निर्वृष्ट रुधादिभ्यो धातुभ्य इति न तस्मात्प्रत्ययः, यस्माच्च प्रत्ययः पूर्वभागात्स न तस्मिन्विधीयमाने पञ्चम्या निर्वृष्टस्तस्माच्छ्रमादिति विशेषणार्थ एव शकारः, नाचलोप इत्युच्यमाने ‘यजयाचयतविच्छ्रच्छरत्तो नङ्’ यज्ञाना यज्ञानामत्रापि प्राप्नोति, नामीति दीर्घत्वे कृते नादितिष्यपदेशाभावान्न भविष्यति, परत्वाल्लोप एव प्राप्नोति, यत्तु ‘अतो दीर्घो यजि’ सुपि चे’ति दीर्घत्वं न च तदत्र प्रवर्तते किं कारणं सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तः तद्विधा तस्येति, इहापि तर्हि न स्यादृक्तायेति, ‘कष्टाय क्रमणः’ इतिनिर्देशाद्भविष्यति, इहापि तर्हि यज्ञानामिति तस्मादेव निर्देशात्सामान्यापेक्षया ज्ञापनादीर्घा भविष्यति, एवमपि तस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वात्

शब्द एवायमिति नलोप स्यादेव तस्माद्विशेषणार्थं शकार कर्तव्य ।
अथ क्रियमाणेपि शकारे इह कस्मान्न भवति विश्नाना प्रश्नानामिति
लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणम् ॥

“तनादिङ्ग्रह्य उ” ॥ ‘तनोतीत्यादि’ । तनु विस्तारे, णु दाने,
क्षु हिसायाम् । ‘अन्यतनादि कार्यमिति’ । तनादिकार्योपेतो नियम
इत्यर्थः । व्यावृत्त्य दर्शयति । ‘तनादिभ्यस्तथासो’ रिति विभाषा
सिचो लुङ् न भवतीति । नन्वस्तु लुङ् विकल्प, तदभावे ‘ह्रस्वादङ्गा
दि’ ति लोपो भविष्यति, न च विकल्पेन बाध विकल्प प्रति नित्यस्या
सिद्धत्वात्, न च तनादिपाठसामर्थ्यादपवादो वचनप्रामाण्यादिति
न्यायेनासिद्धन्वबाधाद्विकल्पेन नित्यस्य बाध, तनादिपाठस्य विकरण
विधौ चरितार्थत्वात्, विकल्पेऽप्यतत, अतथा इत्यादौ चरितार्थं प्रत्युत
क्रियमाणे ङ्ग्रहणे तनादिषु ङ्ग्र पाठस्यानन्यार्थत्वाद्देन नाप्राप्तित्या
येन विकल्पो नित्यविधि बाधेत, इदं हि ङ्ग्रग्रहणविधौ तनादिषु पाठ
श्चरितार्थो मा विज्ञायीत्येवमर्थमेव स्यादिति ङ्ग्रग्रहणप्रत्याख्यानमेव
न्याय्य मन्यामहे ॥

“धिविङ्ग्रह्योर च” ‘अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न
भवतीति’ । तेन प्रक्रियालाघवाय धिविङ्ग्रह्योर्लोप एव नोक्त इति
भावः, लोपे हि गुणस्स्यात् । न च ‘न धातुलोपान्नार्तुधातुक’ इति
निषेधः, प्रत्ययसन्धियोगशिष्टत्वेन लोपस्यानार्तुधातुकिमित्तत्वात् । ननु
नुमनुषक्तयोर्यहण किमर्थं नुमि कृते ऽत्व यथा स्य ह, धिविङ्ग्रह्योरित्युच्य
माने ऽत्वे कृते ऽत एव परो नुम् प्रसज्येत, अत्व ह्यन्तरङ्ग प्रत्ययसन्धियो
गेन विधानात् नुमागमस्तु बहिरङ्ग, उत्पत्ते प्रत्ययेङ्गस्य सतो विधानात्,
ननु चाश्चङ्गस्य नुम् लावस्यायामेव भविष्यति तिबादीनामन्तरङ्गत्वात्,
तिबादिष्वेव तर्हि भविष्यति, न, नित्येनात्वेन बाधनात्, नुमागमस्तु
शब्दान्तरप्राप्तेरनित्य, अन्तरङ्गस्तर्हि नुमागम तद्विधौ धातुग्रहणात्
तद्वि धातुसञ्ज्ञाप्रवृत्तिकालएव नुम् यथा स्यादित्येवमर्थम्, अन्यस्यादि
तोसम्भवात्, कथमसम्भवा यदिदानीमेवोक्तन्तासेरिदित्करणमनुनासिक

लोपप्रतिषेधार्थमिति, नन्वत्रापि पक्षे नुमविधावुपदेशिवद्वचन प्रत्यय सिद्धार्थमिति वचनादुपदेशएव नुम् भविष्यति, एवन्तर्हन्तरङ्गत्वादेव प्राप्तस्य नुमोय निर्देशः ॥

“स्तम्भुस्तम्भुस्कम्भुस्कम्भुस्कृज्भ्यः श्नुश्च” ॥ ‘उदित्वप्रतिज्ञा नादिति’ । एषा ह्युकारोनुनासिक इत्सञ्ज्ञक प्रतिज्ञायते तस्य प्रयो जन ‘मुदितो वे’ति त्वाप्रत्यये इद्विकल्पः, यदि चैतद्विकरणविषया एवैते स्युस्तत्रोपपद्यते, तस्मादुदित्वेन प्रतिज्ञानात्सर्वार्थत्व विज्ञायते सर्वे प्रत्यया प्रयोजनमेषामित्यर्थः, सर्वप्रत्ययशेषत्वमिति वा ॥

“हलः श्नः शानञ्भौ” ॥ ‘पुषाण मुषाणेति’ । लोट् सिप् तस्य हि, ‘ऋयादिभ्यः श्ना’ तस्य शानच्, चकार स्वरार्थः, अत्र सन्निपात परिभाषया अनित्यत्वाद् ‘तो हे’ रिति हेर्लुक्, ननु च श्नाप्रत्ययस्य प्रकृत त्वात्तस्यैव शानजादेशो भविष्यति नार्थः श्न इति स्थानिनिर्देशेनात आह । ‘श्न इति’ । ‘स्थानीत्यादि’ । आदेश इत्येष सप्रत्ययोवगमे यथा स्यादित्येवमर्थः । असति तु तस्मिन् किं स्यादित्याह । ‘प्रत्यया न्तरमिति’ । अस्तु प्रत्ययान्तरः ऋयादिभ्यः इत्यनुवृत्तेस्तेभ्यः एव हलन्तेभ्यो भविष्यतीति न कश्चिद्विषय इत्यत आह । ‘सर्वविषयमिति’ । अत्र्यादि विदिविषयमपीत्यर्थः, ऋयाद्वानुवृत्तिर्दुर्ज्ञानेति मन्यते, शानच् शित्करणञ्चिन्त्यप्रयोजनः, स्थानिवद्भावेनैव सिद्धे । इह जिमिदा खेहने दिवादि, व्यत्ययेन कृन्दसि श्ना, तस्य शानजादेशः, मिदान, मिद्वर्गुण इति प्रतिषेधविषये विधीयमानो गुणो न भवति पुनः शित्करणेन ‘सार्वधातुकमपिदि’ त्यस्यापि पुनः प्रवृत्तेरिति केचित्, नेति वयः, यथैव व्यत्ययेन श्ना भवति एव गुणविषये इकारो भविष्यति ॥

“कृन्दसि शायजपि” ॥ ‘शुभायेति’ । अहिज्यादिसूत्रेण सप्रसारणः, ‘हृयहोर्भश्चकृन्दसी’ति हकारस्य भकारः । ‘बधानेति’ । बन्धबन्धने, अनिदितामिति नलोपः ॥

“व्यत्ययो बहुलम्” ॥ ‘यथायथमिति’ । स्वस्मिन्स्वस्मिन्विषयइत्यर्थः । ‘व्यतिगमन् व्यत्ययइति’ । व्यतिपूर्वादिणो भावे

‘एरच’ । अन्योन्यविषयावगाहनमित्यर्थः । क्व चिदित्यादिना व्यत्ययस्य प्रकारन्दर्शयति । ‘न मरतीति’ । परस्मैपदमप्यत्र व्यत्ययेन । ‘नेष त्विति’ । नयतेर्लाटि शप्सिपौ । ‘तरुषेमेति’ । तरतेर्विध्यादौ लिङ्, तथा च तरमेति प्राप्तइति वृत्तिः, इतरथा तीर्यास्मेति प्राप्तइति वक्तव्य स्यात्, ततश्शप् सिङ् उपत्यय इति त्रयो विकरणा, धातोर्गुणः । तरुषमस्, ततो यासुट् ‘लिङ्’ स लोपोनन्त्यस्य ‘नित्यङ्कित’ ‘अतो येय’ यलोपः, ‘आद्गुण’ तरुषेम । बहुलग्रहणमनर्थकं पूर्वसूत्रादपिशब्दस्यानुवृत्तौ कृन्द-सि व्यत्ययोपि भविष्यति अपिशब्दाद्व्याप्राप्तञ्चेति सर्वमिष्टं सिद्धमिति अत आह । ‘बहुलग्रहणमिति’ । सर्वस्य प्रकृतस्याप्रकृतस्य च विधेर्व्यभिचारो व्यत्ययलक्षणो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । एवमर्थं बहुलग्रहणे सति यदिष्टं सिद्धमिति तच्छ्लोकेन दर्शयति । ‘सुप्तिङुपग्रहेत्यादि’ । तत्र सुपा व्यत्यय धुरि दक्षिणाया । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । तिङाम् । च षाल ये अश्वयूगय तत्तति । तत्तन्तीति प्राप्ते । लादेशव्यङ्ग्य क्रियासा धनविशेष स्वार्थपरार्थत्वव्यक्तवात्कादिको य स मुख्य उपग्रहः, यथोक्तम् ॥

य आत्मनेपदाद्भेदः क्व चिदर्थस्य गम्यते ।

अन्यतश्चापि लादेशान्मन्यन्ते तमुपग्रहम् ॥

इति, आत्मनेपदाद्भेदोत्तरित्यर्थः । एवमन्यतश्चापि लादेशादिति, इह तु तद्व्यक्तिनिमित्तत्वात्परस्मैपदात्मनेपदयोर्ग्रहणशब्दो वर्तते । स ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । कर्मिर्युध्यति, युध्यतइति प्राप्ते । लिङ्, मधोस्तृप्ता इवासते, मधुनइति प्राप्ते । भाषायामपि मधुशब्द पुल्लिङ्गं प्रयुज्जते मधूश्च विभ्रति रम्यसुरविटपिन इति । तच्चिन्त्यम् । नर पुरुष । अधासवीरैर्द्वैशभिर्व्यूया, व्यूयादिति प्राप्ते, यु मिश्रणे वि पूर्व, आशिषि लिङ् । कालवाची प्रत्यय काल, श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन, लुटो विषये लट् । हल्, त्रिष्टुभौज शुफितमुखवीर, शुभ शोभार्थे भकारस्य फकार आश्वलायनसूत्रे तैत्तिरीये च भकार एव पठ्यते । अच् । उपगायन्ति मापबयो गर्भिण्यः, दीर्घस्य ङस्व । स्वरव्यत्ययः परादिशब्दसि बहुलमित्यत्र

वत्यते । कर्तृशब्द कारकमात्रस्योपलक्षणार्थं , तद्वाचिना शब्दाना व्यत्यय इत्यर्थे । विभक्तीना व्यत्यय इति यावत्, यडा, यडिति प्रत्याहार यडो य शब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यडिति डकारेण, तेषा व्यत्यय आण्डा शुष्मस्य भेद तीत्यादिना वृत्तावेव दर्शित । एषा सुप्रभृतीना व्यत्ययमिच्छति शास्त्रज्ञ त्पाणिनिराचार्य सोपि तथाविधो व्यत्ययो बाहुनक्तेन सिद्ध्यति, बहुलस्य भावो बाहुलक मनोज्ञादित्वादुञ्, तत्पुनर्बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यद्दुर्हृद्यादानञ्चशब्दो हतौ यस्मादेवमुक्तप्रकारो व्यत्ययो बहुलयहणेनैव सिद्ध्यति तस्माद्बहुलयहण कृतमित्यर्थे ॥

“ लिङ्याशिष्यङ् ” ॥ ‘शपोपवाद इति’ । लिङाशिषीत्यार्द्धधातुक त्वात्कथमत्र शप प्राप्तिरित्यत आह । ‘कुन्दस्युभयथेति’ । शब्दग्रहणं चोपलक्षणं शके श्नोरपवाद , स्थादिष्वेवायमङ् प्रायेण दृश्यतइत्याह । ‘स्थागा गमीत्यादि’ । ‘उपस्येयमिति’ । उपपूर्वात्तिष्ठतेराशिषि लिङ्गिपोम्भाव या सुटस्सार्वधातुकत्वा ‘ल्लिङस्स लोपोनन्यस्य’ अङि ‘आतो लोप इटि च’ ‘अतो येय’ ‘आद्रुण’ एवमुपगम्यमिति । ‘गमेमेति’ । मस् । ‘वोचे मेति’ । अङ्, ‘वच उस्,’ यासुट्, इयादेश , वलि लोप । ‘दृशेरभवत्तस्य इति’ । अङि हि सति अदृशेडीति गुणस्स्यात् ॥

“ कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिय ” ॥ कर्मणा तुल्य वर्ततइति कर्मवत् तेन तुल्यमित्यादिना वति , न तु तत्र तस्यैवेति, तुल्यक्रिय इति प्रतियोगिनि प्रथमानिर्द्देशात्, अन्यथा तुल्यक्रिये तुल्यक्रियस्येति वा निर्द्देश्य स्यात्, तथा हि वाक्ये तावद्व्यतो वतिर्भवति यच्च प्रतियोगी उभाभ्यामपि ताभ्या वष्टीसप्तम्यौ भवत , विप्रस्येवास्य शील मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्राकार इति, उभयोरपि सम्बन्धित्वाद् आधारत्वाच्च ततश्चोत्पन्नेपि वतौ प्रति-योगिनस्ते एव वष्टीसप्तम्याववतिष्ठेते, तुल्यार्थयोगे तु या तृतीया सोपमानादेव भवति नोपमेयात्तुल्यशब्दस्योपमेयनिष्ठत्वात्तद्वथा चन्द्रेण तुल्य मुखमिति ततश्चोत्पन्नेपि वतावुपमेयात्प्रथमैवावतिष्ठते, कर्मणेति पारिभाषिकद्वुर्मे गृह्यते न लौकिक क्रिया कर्म तस्य हि ग्रहणे क्रियया तुल्या क्रिया

यस्येति किमुक्त स्यात् क्रियाया यया कया चन क्रियया तुल्यत्वाद् अतः
साधनकर्मणो ग्रहणान्तरं साध्यसाधनयोरत्यन्तभेदान्मुख्येन कर्मणा क्रिया-
या सादृश्यासम्भवात्कर्मशब्देन तत्स्था क्रिया लक्ष्यते, भवति हि तात्स्थ्या-
साच्छब्दा यथा मञ्वा क्रोशन्तीति तदेतदाह । 'कर्मणि क्रिया कर्मति' ।

विशेषणस्य वैयर्थ्यं न चेदानीं प्रसज्यते ।

कर्मण क्रियया तुल्या न सर्वस्य क्रिया यत ॥

कर्मण क्रियया तुल्यक्रियो न साधनान्तरस्येत्येव प्रतिपत्त्यर्थं
त्वादित्याह । 'कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रिय इति' । तुल्यशब्दस्य नित्यसा-
पेक्षत्वात्कर्मस्थया क्रिययेत्येतदपेक्षस्यापि सूत्रवद्बहुव्रीहिर्नानुपपन्नं, तुल्य-
शब्दोऽयमस्ति साधारणवचनं, एतौ तुल्यधनाविति सादृश्यवचनस्तु प्रसिद्ध-
एव तत्राद्वयस्य ग्रहणे कर्मणेति यदि मुख्यवृत्तिस्तदा कर्तुं कर्मणश्च या सा-
धारणी क्रिया तत्र य कर्त्ता कर्मणा सह साधारणक्रिय सकर्मकेषु य कर्त्त-
व्युक्तं भवति तत्र तुल्यक्रिय इत्यनर्थकं कर्मणेत्येव वाच्यं स्यात् कर्मणा
सह य कर्त्ता प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । अथ गौणवृत्तिस्तदायमर्थः क्रियया
हेतुना साधारणक्रिय कया क्रियया कर्मस्थया क्रिययेति, एवमपि पक्ष-
त्योदनन्देवदत्त इत्यत्रापि प्राप्नोति यासौ कर्मस्था विकृतिरूपा क्रिया
तया साधारणक्रियत्वात् अतोऽस्मिन्पक्षे ऽनिष्टप्रसङ्गं प्रसिद्धतरश्च सदृ-
शपर्यायस्तुल्यशब्द इति तस्यैव ग्रहणमिति दर्शयन्नाह । 'यस्मिन्कर्म-
णीत्यादि' । अत्र तद्वद्वयाशब्दो प्रयुञ्जान सादृश्यवचनस्तुल्यशब्दो न
साधारणवचन इत्याचष्टे । 'कर्तृभूतइति' । कर्त्तरि सम्पन्न इत्यर्थः । चोर्वि-
कल्पितत्वादत्राभावः, अथ वा कर्तृशब्द कर्तृत्वे वर्तते, भूतइति भू प्राप्ता-
वित्यस्याधृषाद्वेति गणजभावे रूप कर्तृत्व प्राप्त इत्यर्थः, तत्र पक्षत्योदनमि-
त्यत्र कर्तृकर्मव्यापारयोरत्यन्तभेदेन सादृश्याभावात्कर्मवद्वावाभावः, एव-
मपि भिद्यमान कुसूल पात्राणि भिन्नतीत्यत्रापि प्राप्नोति यादृशी हि पात्रेषु
क्रिया ऽवयवविशरणात्मिका तादृश्येव कुसूलेपि कर्त्तरि लक्ष्यत इति । नैव
दोषः । कर्मस्थया क्रियया तुल्या क्रिया यस्य कर्त्तुरित्युक्ते कर्तृत्वापयोगिनी या
क्रिया यदावेशादसौ कर्त्ता भवति सैव क्रिया गम्यते इह तु पात्रेषु दृश्यमान

द्विधाभवन कुसूले ऽपि दैवगत्या दृष्टमित्येतावन्न पुनस्तत्समावेशाद्
 सौ भिनत्ति स्वयमभिद्यमानोपि कुसूलउपरि पतन् पात्राणि भिनत्त्येव एव
 मप्यन्योन्यमाश्लिषत अन्योन्य स्पृशत अन्योन्य गृह्णीत अत्र प्राप्नोति
 अत्र हि यत्क्रियावेशात्कर्त्ता भवति सैव कर्मण्यपि दृश्यते, सत्य, दृश्यते न
 सा कर्मत्वोपयोगिनी नह्यसौ तदावेशात्कर्म भवति स्वयमनाश्लिष्यतापि
 परेणाश्लिष्यमाणस्य कर्मत्वसम्भवात् तदेतदुक्तं भवति कर्मण कर्मत्वो
 पयोगिनी या क्रिया तया तुल्या यस्य कर्तृत्वोपयोगिनी क्रिया स कर्मणा
 तुल्यक्रिय कर्त्तैति, एवञ्च यस्यैव कर्मण कर्मावस्थाया या क्रिया कत्रव
 स्थायामपि यदि सैव क्रिया भवति स कर्त्ता कर्मवदित्युक्तं भवति इदमप्य
 त्रैवोक्तं 'यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूतेपीति' तस्मिन्नेव कर्मणि कर्त्रवस्थान्प्राप्त
 इति ह्यत्रार्थः, एवञ्च कर्तृकर्मावस्थाभेदादेकस्या अपि क्रियाया भेदाश्रय
 सादृश्यमुपपादयम् । अतिदेशो रूपनिमित्ततादात्म्यव्यपदेशशास्त्रकार्याति
 देशभेदेनानेकविधः, तत्रादितस्त्रयाणामसम्भवो व्यपदेशातिदेशस्तु सजा
 पत्ताव भिद्यते तत्र वत्करणमनर्थकमतः शास्त्रातिदेशः कार्यतिदेश इति
 द्वावेव पक्षौ तत्र शास्त्रातिदेशे भावकर्मणोरित्यादिषु शास्त्रेष्वतिदिष्टेषु तेन
 तेन शास्त्रेण तत्तत्कार्यम्प्रवर्त्तते ततश्च भावकर्मणोरित्यस्यावकाशः शुद्ध
 कर्म प्रच्यते औदनः, शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्यावकाशः शुद्ध कर्त्ता
 पचति पठति, कर्मकर्त्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वात्परस्मैपद प्राप्नोति, नैष दोषः,
 कर्त्तरि कर्मव्यतिहारइत्यतः कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र
 परस्मैपद कर्मकर्त्तरि न भविष्यति इह तर्हि कर्मणि यद् भवतीत्यस्याव
 काशः शुद्ध कर्म पच्यते औदनः कर्त्तरि शब्दित्यस्यावकाशः शुद्ध कर्त्ता
 पचति पठति, कर्मकर्त्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वाच्छब्दः प्राप्नोति नैष दोषः, कर्त्तरि
 शब्दित्यत्र कर्तृग्रहणत्र कर्त्तव्य सार्वधातुके शब्दिति सामान्यस्य भावकर्मणो
 र्योगपवादे भविष्यति एव सिद्धे यत्कर्तृग्रहणं क्रियते तस्यैतत्प्रयोजनं
 कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र शब्दादयो यथा स्य कर्मापदिष्टे माभूवन्ति, सत्य
 म्प्रतिबिहितमायुष्मता वृथा पुनरयम्प्रयासः, कार्यातिदेशाश्रयेणैव सिद्धे
 तत्र ह्यनेनैवात्मनेपदमनेनैव यगिति परत्वाद्वाग्यात्मनेपदे सिद्ध्यत

प्रधान च कार्यं तदर्थत्वादतिदेशान्तरणामत कार्यातिदेश एवाय तदाह ।
 'कर्मश्रयाणि कार्याणि प्रतिपद्यतइति' । ननु च नेह सूत्रे कर्तृग्रहणमस्ति
 यदपि प्रकृत कर्तरि शबिति तदपि सप्तम्यन्त तुल्यक्रियइति प्रथमान्तेन
 सम्बधुच्चाहति तत्राह । 'कर्तरि शबित्यत इति' । 'यगात्मनेपदेत्यादि' ।
 लान्तस्य कर्त्ता कर्मवदिति वक्ष्यमाणत्वाद्भगादीनामेव सम्भव इति भाव ।
 भिद्यतइत्यादीनि त्रीण्यात्मनेपदस्योदाहरणानि यगादीना क्रमेण, कथ
 पुन काष्ठस्य भिदा प्रति कर्तृत्व यावता भिद्यते ऽसौ देवदत्तेन यो ह्युद्यम
 ननिपातनादि कुठारस्य करोति स भेदने कर्त्ता उच्यते सर्वेषामेव कारकाणा
 प्रातिस्विकोवात्तरव्यापारोस्ति अकिञ्चिन्कारस्य कारकत्वानुपपत्ते, एतच्च
 कारकप्रकरणेवोपपादित तत्र च स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्व सर्वत्रैवास्ति कारके
 कर्तृव्यापारेण तिरस्कृतत्वात्तु न्यभूत स्वातन्त्र्यमिति कर्तृत्व न भवति कर-
 णादिसञ्ज्ञैव भवतीत्येतावत्सकर्मकास्तु के चिद्भातव कर्मव्यापारमप्यभि-
 धाय तावत्येवापर्यवस्यन्तस्तदुपसर्जन कर्तृव्यापारमात्रवत्ते तद्वथा भिदि
 द्विधाभवनोपसर्जन द्विधाभावनमाह न खल्वयमुद्यमननिपातनमात्रवचन
 रजकेपि प्रसङ्गात् सोपि हि वस्त्रमुद्यच्छति निपातयति च अथ च न भिनत्ती-
 त्युच्यते द्विधाभवनाभावात्, एतेन क्षिनत्तिलुनत्ती व्याख्यातौ, तथा पचि
 रपि विक्रित्युपसर्जन विक्रेतनमाह तत्र यदा कर्मण सौकर्यातिशयप्रति
 पादानाय कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा निवृत्तप्रेषण कर्म स्वक्रियावय
 स्थित निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वे ऽवतिष्ठते धातुरपि तद्व्यापारमात्रे
 वर्त्तते । कथ पुनरुभयवचनो धातु कर्मव्यापारमात्रवचनो भवति को वि-
 रोध, अनेकार्था धातव समुदायेषु च वृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते
 तदेव कर्मव्यापारमात्रवाचिषु कर्तृत्वमेव काष्ठादीनाञ्च तु कर्मत्वगन्थो-
 प्यस्ति धातवश्चैते प्रयोगे ऽस्मिन्नकर्मका यथा विक्रियति द्विधा भवतीति,
 कथ तर्हि कर्मणा तुल्यक्रिय कर्त्ता, न ब्रूमो ऽस्मिन् प्रयोगे यत्कर्म तेन तुल्य
 क्रिय इति किं तर्हि प्रयोगान्तरे यत्कर्म तेन तुल्यक्रिय इति, नन्वेव पच
 त्योदन देवदत्तो राट्वात्योदन स्वयमेव अत्रापि प्राप्नोति अत्र परिहार
 वक्ष्यति धात्वधिकारादिति, कर्तृकर्मणोर्द्धातोऽरन्यत्रासम्भवादेव सिद्धेस्तद

नृत्तिरेकत्वविवक्षार्थो यस्मिन्नेव धातौ यत्कर्म तेन तुल्यक्रियस्तस्यैव धातो कर्त्तृति तेन धातुभेदे न भविष्यति, आहाधारोपोयमस्तु कोऽर्थः कृत्स्न एव धात्वर्थः कर्मण्यधारोप्यते किमत्र देवदत्तेन ओदन एव पाक करोतीति एव हि सौकर्यातिशयः सुतरां प्रतिपादितो भवति करणाधिकरणवत् यथा साध्वसिश्चिनन्ति साधु स्याली पचतीति तत्र येषु तावत्कृत्स्न एव धात्वर्थः कर्मण्यपि सम्भवति आत्मनावुद्ध्यते आत्मना मुच्यते आत्मना हन्यते आत्मना तादृतइति तेषु शुद्धे कर्मणि लकारः केन चिद्रूपेण कर्तृत्वः केन चिद्रूपेण कर्मत्वमिति तथा भिद्यते कुसूल इति यत्रापि चेतनो भेत्ता न दृश्यते तत्र वाता तपकालाभिवर्षणानामन्यतमस्य कर्तृत्वमध्यारोपो वा पच्यते ओदन स्वयमेव लूयते केदार स्वयमेवेत्यादावध्यारोप एव आत्मनैवोदन पच्यते न तु देवदत्तेनेति एव नाम पाकेनूलो भवतीत्यर्थः, तदेव शुद्धे कर्मणि लकारोत्पत्तिर्नार्थः एतेन, यद्वेव भिद्यते कुसूलेनेति भावे लो न स्यात् सकर्मकत्वात्, अथाप्यत्र भिद्यते कुसूलेनात्ममिति कर्मणि व्याख्यायेतैवमपि भेत्तव्यं कुसूलेन भिन्नं कुसूलेन ईषद्वेद कुसूलेनेति भावे कृत्यकत्वलक्षणा न स्युः, न च तत्रापि कर्मणीति शक्यमाश्रयितुं नपुसकलिङ्गदर्शनात्, तथा नमते दण्ड स्वयमेव कारयते कट स्वयमेव अचीकरत् कट स्वयमेव यक्चिणो प्रतिषिद्धयोरपि शृण्वडौ न स्याताम् अकर्तृत्वात् तस्मात्कर्मव्यापारमात्रवाचिभ्यः कर्त्तरि भावे च लादय इत्येतदेव साधीय, तथा च शत पाक इत्यत्र पचे कर्मव्यापारे कर्तृव्यापारे च शतमिति भवति द्वयोरपि पाकशब्दाभिधेयत्वात् एव हि या विमृष्टा शास्त्रं न करिष्यामीति मतिः सापि त्याज्या अस्ति सूत्रे 'न दुहस्त्रुनमा यक्चिणा' इति प्रतिषेधस्य विषयो न प्रदर्शितः स्यात्, किञ्च यद्यपि पच्यते ओदन स्वयमेवेत्यादिकं प्रयोगः कर्मणि समर्थते कर्त्तरि तु लकारोत्पत्तौ पचत्योदन इत्यादिकं प्रयोगोऽपि प्रसज्येत तस्मादारब्धव्यः सूत्रम् । अत्रोदाहरणेषु कर्त्तृन्तरव्युदासार्थं स्वयमिति प्रयुज्यते न त्वेतदुदाहरणाद्, प्रयुक्तएतस्मिन्नात्मनेत्यस्यार्थं वृत्ते प्राकृतमेवैतत्कर्म स्यात् स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति, अस्ति वत्करणे कर्त्तुं कर्मसंज्ञा ज्ञायेत ततश्चानेन कर्मणा सकर्मकत्वाद्भावे चाकर्मकेभ्यः

इति भावे लो न स्यात् सति तु तस्मिन्स्य प्राप्तस्याकर्मक्यपदेशस्या
निवर्तनादकर्मकाणाम्भावे ल सिद्धो भवति, अकर्मकाणाम्भावे यो लो
विधीयते स सिद्धो भवतीत्यर्थः, कथं सिद्धो भवति यावता नित्योयमति
देश नित्ये चास्मिन्तत्र लविधिरपि कर्मकार्यमेवेति स्यादेवातिदेश
आतिदेशिकाविरुद्ध स्वाश्रय वतिना प्राप्यते न तु विरुद्धमपि न ह्ययं विक
ल्पार्थः कदा चित्कर्मवत्कदा चिन्नेति, अथ लान्तस्य कर्त्तृति वक्ष्यमाणत्वा
देतत्सूत्रप्रवृत्ते प्रागेव ल कर्मणि चेत्येतत्प्रवृत्तिरङ्गीक्रियते तच्च प्रवर्त्तमान
मकर्मकत्वाद्भावे कर्त्तरि च प्रवर्त्तते यदा कर्त्तरि तदा ऽयमतिदेश इति भावे
लविधि समर्थेत, यद्येव माभूदिति लकारवाच्यस्य कर्त्तुं कर्मसञ्ज्ञैवास्तु
यगात्मनेपदयोस्त्वप्रसिद्धि परत्वाच्छब्दादीना परस्मैपदस्य च प्रसङ्गः, न च
कर्मसञ्ज्ञया कर्त्तृसञ्ज्ञया बाधः, एकसञ्ज्ञाधिकारादन्यत्र सञ्ज्ञाना समावे
शात्, सत्यमुक्तोत्र परिहारः, तदेतदुत्करण सर्वसादृश्यार्थं तेनोदाहरणेषु
काष्ठादिभ्यो द्वितीया न भवति इतरथा कर्मकार्यत्वात्प्राप्नोति, अभि
हितत्वाच्च भविष्यति, भवेदयं परिहारः शास्त्रातिदेशे, कार्यातिदेशे त्वनेनैव
कर्मकार्याणि प्राप्यन्ते न चात्रानभिहिताधिकारोस्तीति स्यादेव द्वितीया
वत्करणात् सर्वसादृश्यार्थादपि कर्मण्यभिहिते न भवति एव कर्त्तर्यपीति
द्वितीयाभावः, यदा तर्ह्यकर्मकत्वाद्भावे लकारस्तदा प्राप्नोति तत्राह । 'लि
ङ्याशिष्यङ्ङित्यादि' । तत्र लघुहणमनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणाम्यतइत्यभिप्रा-
येणाह । 'लान्तस्य कर्त्तृति' । लकारवाच्य कर्त्तृत्यर्थः । 'कुसूलाद् द्वितीयानभव
तीति' । भिद्यते कुसूलेनेत्यनन्तरोदाहृतेषु उदाहरणेषु तु वत्करणादेव सर्व-
सादृश्यार्थाद् द्वितीयाया अभाव इति भावः । तदेव वृत्तिकारस्याभिप्रेतमेतदु-
ति सर्वसादृश्यार्थ इति । किंच नावश्यं द्वितीयैव कृत्यत्तत्त्वलार्था अप्यस्मिन्निषये
कर्त्तर्यतिदेशेन प्राप्नुवन्ति भेत्तव्यं कुसूल स्वयमेव भिच्च कुसूल स्वयमेव ईष
द्वेद कुसूल स्वयमेवेति भाव एव चेष्ट्यन्ते भेत्तव्यं कुसूलेन कुसूलस्य वा 'कृत्या
नाङ्कर्त्तरि वा,' भिच्चकुसूलेन ईषद्वेदकुसूलेनेति अत्र वार्त्तिके कथं हणमन्यत्र स
हपाठात्पठितं यथा ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थ इति भवत्येव ह्येभ्यो ऽकर्मक
त्वाद् गत्यर्थो कर्मकेति कर्त्तरि क्त, तथा च सिनोतिर्थासकर्मकर्तृकस्येति वक्त

मिति निष्ठानत्वे । सिनो शास स्वयमेवेति कर्त्तरि क्त उदाहरिष्यते
तस्मात्कृत्यखलर्थेऽप्येवैष दोषो ऽतस्तत्र लान्तस्य कर्त्तव्याश्रयणादेवातिदेशा
भावः । 'कर्मणेति किमिति' । धातुवाच्या क्रिया कर्तृकर्मणोरेव समवेता तत्र
सादृश्यस्य भेदाधिष्ठानत्वात्कर्तृस्यया क्रियया तुल्यक्रिय कर्त्ता न सम्भव
तीति कर्मस्यैव क्रिया आश्रयिष्यतइति मत्वा प्रश्नः । 'करणाधिकरणाभ्या
मिति' । तत्स्यक्रिययेत्यर्थः । 'साध्वसिश्चिन्नतीति' । किपुनरत्र करणाधिक
रणव्यापारमात्रे धातुर्वत्तते आहोस्वित्तत्र कृत्वधात्वर्थोऽधारोप , न तावदा
द्यकल्प तावति धातोर्वृत्तेरसिना क्तिनतीत्यत्रापि नैव करणव्यापारो
धातुनोपादीयते केवल करणत्वादवान्तरव्यापारोऽस्तीत्येतावत्, द्वितीये तु
भिन्नक्रियत्वादेवाप्रसङ्गः , तस्मात्करणधिकरणव्यापारमात्रेपि धातोर्वृत्ति
मङ्गीकृत्य प्रत्युदाहृत द्रष्टव्य, क्वचित्तु करणेनापि तुल्यक्रियस्य कर्मवद्भाव
इष्यते यदाह कारणेन तुल्यक्रिय कर्त्ता बहुलमिष्यते, परिवारयति कण्टकै
र्वृत्तम्परिवारयन्ते कण्टका वृत्तम् आत्मनेपद भवति वृत्तिकारस्तु णिचस्वे-
त्यात्मनेपदमुपपद्यतइति मन्यमानो नैतदुपसमचष्ट । 'धात्वधिकारात्समाने
धाताविति' । एकस्यैव धातोः इत्यर्थः । एतच्च प्रागेव व्याख्यात, 'कर्मस्य भावा
नामित्यादि' । यद्यपि क्रियाभावशब्दयोरभिन्न एवार्थस्तथा च 'यस्य च भावेन
भावलक्षण' मिति क्रियापि गृह्यते लक्षणहेत्वेऽपि क्रियाया कर्मणा तुल्यक्रिय
इति च वाच्येपि, तथाप्यस्मिन् अन्ये भेदेनोपादानादर्थभेदो द्रष्टव्य । अपरि
स्पन्दरूपो धात्वर्थो भावः , परिस्पन्द रूपस्तु क्रिया क्पुनरसौ कर्मस्य क्वा
कर्तृस्य । केचिदाहुः । येषु कर्मव्यापारोपसर्जनं कर्तृव्यापारोभिधीयते तेषु
कर्मस्य , येषु कर्तृव्यापार एव तेषु कर्तृस्य इति । नेति वयः, प्रधानक्रिया यत्र
समवेति कर्त्तरि कर्मणि वा तत्स्थो धात्वर्थः यदुद्देशेन कारकव्यापारः,
सा प्रधानक्रिया यथा पर्वविक्लिति , गमेर्दृशान्तरप्राप्ति , एवञ्च कृत्वा
न्यग्भवनोपसर्जनन्याभाववचनोपि रहि कर्तृस्यक्रिय । 'अरोहन्ति हस्तिन
हस्तिपका इति' । उपरिदेशप्राप्तेरुद्देश्याया कर्त्तरि समवायात्, तत्रेह
कर्मस्थेन व्यापारेण कर्तृव्यापारस्योपमानात्, अस्य चार्थस्य कर्तृस्यव्यापा
रेण सम्भवाच्चाप्यप्राप्त एवार्थो वृत्तिकारेण दर्शितः तत्र कर्मस्यव्यापारस्य

कर्तृस्यस्य चोदाहरणमात्रं श्लोकेन दर्शयति । 'कर्मस्य पचतेभाव इति' ।
पच्यते घट इत्यत्र तद्वेश्यैव घटस्य पाक इति भावोऽसौ भवति कर्मस्यश्च
पच्यते आदेन इत्यत्र परिस्पन्दत एव पाक्यस्य पाकाभिनिर्वृत्तिरिति
कर्मस्यैव पचे क्रिया भवति । 'कर्मस्या च भिदे क्रियेति' । भिद्यते
कुसूल इत्यत्रावयवविशरणात्मिका भिदिक्रिया भेदस्य परिस्पन्दे सति
भवतीति कर्मस्या च भिदे क्रिया भवति । 'मासासिभाव कर्तृस्य इति' ।
मासमास्तइत्यत्र कालभावाध्वगन्तव्या कर्मसञ्ज्ञा ह्यकर्मणामिति मास
कर्मकोयमासिधातु तत्र मासासिधातौ प्रतीयमानार्था भावोऽपरिस्प
न्दरूपत्वात् स च कर्तृस्य इत्यर्थः । 'कर्तृस्या च गमे क्रियेति' । गमे
रर्थः क्रिया सा च कर्तृस्येत्यर्थः । तेनास्यते मास स्वयमेव गम्यते
याम स्वयमेवेति न भवति । अथेह कथं कर्मवद्भाव तस्मादुदुम्बर
सलोहित पच्यते फलमिति, अत्राहुः । पचिरत्र विषये द्विकर्मक वृत्तस्य
पाकमन्तरेण फलस्य पाकासम्भवात्, तत्राप्रधाने दुहादीनामिति वृत्तो
ऽकथितं कर्मेति तत्र लकार कालस्तु कर्तेति । इदन्तु वक्तव्यमेव सृजि
युज्यो श्यस्त्विति सृजि विसर्गे युजिर्योगे अनयो सकर्मकयो कर्त्ता कर्म
वद्भवति तत्र सृजे अद्वेपपच्चे कर्त्तरि कर्मवद्भाव, यग्विषये च श्यन् चिण्वि
षये तु चिण्वेष्यते, सृज्यते माला देवदत्त अद्वया निष्पादयतीत्यर्थः, श्यनि
सति प्रकृतेरादुदात्तत्वं भवति यकि तु सार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एवो
दात्तत्वं स्यात् असर्जि माला अद्वया निष्पादयति स्मेत्यर्थः, युजिर् युज्यते
ब्रह्मचारी योगेन ॥

“तपस्तप कर्मकस्यैव” ॥ क्रियाभेदाद्विध्यर्थमिदमिति वक्ष्यति,
कथं तर्ह्येवकारस्यान्वय इत्याशङ्क्य वाक्यभेदेन व्याचष्टे । 'तप सन्तापे
अस्य कर्त्ता कमवद्भवति स च तप कर्मकस्यैवेति' । एवकारस्य व्यवच्छेद
दर्शयति । 'नान्यकर्मकस्येति' । एतच्च श्रुतस्यैवकारस्यान्वयो वक्तव्य इति
मत्वाक्तं न पुनरस्य किं चित्प्रयोजनमस्ति । 'क्रियाभेदादिति' । अन्यन्तभेदा
दित्यर्थः । नियमपक्षेपि क्रियाणां च भेदोपेक्षित, तुल्यत्वस्य भेदाधिष्ठा
नत्वात् । क्रियाभेदमेव दर्शयति । 'उपवासादीनीति' । 'दु खयन्तीत्यर्थः

इति । मुखदु ख तत्क्रियायामिति दुरादिपाठाणिच, अनेन तापसस्य कर्मत्वे तपेर्दु खनमर्थ इति दर्शितम् । 'अर्जयतीत्यर्थ इति' । अनेनापि तापसस्य कर्तृत्वे तपेरर्जनमर्थ इति दर्शित, क्व चित्त्वाजयतीति पाठ, तत्राङ्पूर्वस्य प्रयोग, नन्वेवमपि शरीरसन्तापलक्षणा क्रिया ऽवस्थाद्वयेपि तुल्या नहि शरीरसन्तापादन्यदर्जन तापसस्य व्यापार, तदसत् । वस्तुस्थित्या सतापि शरीरसन्तापस्याशब्दार्थत्वात्, कथमन्यथा तपस कर्मत्व, तस्मादर्जन निष्पादनमलब्धस्य लाभ दु ख तु शरीरसन्ताप एवेति स्पष्ट एव क्रियाभेद । विद्वार्थमेतदिति यदुक्तन्तदेवोपसहरति । 'पूर्वेणाप्राप्त कर्मवद्भावो विधीयत इति' । 'अतस्तपस्तापस इति' । 'तपोनुतापेचे'ति चिण प्रतिषेधात्सिच्, भलो भलीति लोप ॥

‘ न दुहखुनमा यक्चिणौ ’ ॥ दुह प्रपूरणे णु प्रसवणे, दुदु उप तापे हसे हसने णु स्तवने इत्येतेषां तु ग्रहणं न भवति, नैतिहसत्योरकर्मस्यक्रियत्वात्, यदि च तेषां ग्रहणमिष्टं स्यादसन्देहार्थं न दुनुहखुमामित्येव ब्रूयात्, अवयवप्रसिद्धेश्च समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी । कर्मवद्भावापदिष्टाविति, । एतेनानन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति कर्मवत्कर्मणेति प्राप्तयोर्यक्चिणोरप्य प्रतिषेधो न तु 'चिण् भावकर्मणो' 'सा र्वधातुके यगि' ति शुद्धे कर्मणि भावे प्राप्तयोरिति दर्शयति । 'दुग्धइति' । यकि प्रतिषिद्धे शप्, तस्य अदादित्वाल्लुक्, 'दादेर्दातोर्ध', 'भषस्तथोर्द्धाध' जश्च दुहिरय द्विकर्मक, तत्राप्रधाने दुहादीनामिति यस्मिन्कर्मणि लकारस्तस्य कर्तृत्वविवक्षा प्रधानं तु कर्म कर्मैवेति, यथा स्वयं प्रदुग्धेस्य गुणैरुपक्षुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनीति । 'अदुग्धेति' । णिच्, भावे क्स, लुभा दुहेत्यादिना तस्य लुक् । नन्विदानीमेवोक्त दुहेरनेन यक् प्रतिषिद्धते चिण् तु दुहश्चेति पूर्वमेव विकल्पित इति, तस्माच्चैतदत्रोदाहरणव्यम् । 'प्रक्षुतइति' । यकि प्रतिषिद्धे पूर्वत्रच्छपो लुक् । 'प्राक्षोष्ठेति' । चिण्प्रतिषेधे सिच् । 'नमतइति' । अन्तर्भावितण्यर्थोत्र नमिस्तत्र यथानमयति दण्ड देवदत्त, नमयते दण्ड स्वयमेवेति गण्यन्तस्य कर्मस्यक्रि

यत्स्वमेवमस्यापि द्रष्टव्यम् । 'णिअन्यिगन्थीत्यादि' । णीति णिडे
 णिचश्च सामान्येन ग्रहण, अन्य गन्थ सन्दर्भे चुरादावाधृषीयो तयोर्णिज
 भावपक्षे ग्रहण, तथा ऋयादिष्वपि पठ्यते तयोरपि ग्रहण, ब्रूज् व्यक्ताया
 वाचि आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो निर्दिष्टास्ते यदान्तर्भावित
 ग्यर्थो सकर्मका भवन्ति तदमे आत्मनेपदाकर्मका । वृत्तौ क्वचिदेशामुदा
 हरणानि पठ्यन्ते क्व चिच्च, णिचि कार्यते कट स्वयमेव, अचीकरत कट
 स्वयमेव यक्चिणो प्रतिषिद्धयो शप्चडौ भवत, णिङ्, पुच्छमुदस्यति
 उत्पुच्छयते गौ, स यदान्तर्भावितग्यर्थस्तदा उत्पुच्छयते गा, पुन सौक
 र्यातिशयेन कर्तृत्वविवक्षायामुत्पुच्छयते गौ स्वयमेव उदपुच्छत गौ
 स्वयमेव, अन्यिगन्थोराधृषीयो गन्थति गन्थ देवदत्त, अन्यति मेखला,
 गन्थते गन्थ स्वयमेव अगन्थिष्ट गन्थ स्वयमेव, अन्यते मेखला स्वयमेव
 अगन्थिष्ट मेखला स्वयमेव, क्रैयादिकयोस्तु गृहीते गन्थ स्वयमेव अगृहीते
 मेखला स्वयमेव । ब्रूज्, ब्रवीति कथा देवदत्त, ब्रूते कथा स्वयमेव, वचन
 शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थम्, आत्मनेपदाकर्मक, 'वि' शब्दकर्मण 'अक
 र्मकाच्च' विकुर्वते सैन्यवा वलान्तीत्यर्थ, तान्यदान्यो वलयति तदा तेषा
 कर्मत्व, पुन सौकर्यातिशयात्कर्तृत्वविवक्षाया विकुर्वते सैन्यवा स्वयमेव
 व्यङ्ग्यत सैन्यवा स्वयमेव, यक्चिणो न भवत, क्वचित्तु वृत्तौ आहन्ति
 माणवकम्, आहते माणवक स्वयमेवेति पठ्यते, तदयुक्तम्, आहन्ति माण
 वकमिति सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावाच्च, अन्ये पुनराहु । आत्मनेपदाकर्म
 केति धातूपलक्षणं हन्तिश्चाय 'माडो यमहन' इत्यत्र यदा कर्मविवक्षया
 ऽकर्मकस्तदात्मनेपदस्य निमित्तं स्यात्तस्यासकर्मकत्वेऽप्यविहृमुदाहरण
 मिति, भूषाकर्मकिरादिसना यक्चिणो प्रतिषेधो वक्तव्य, कर्मशब्द क्रि-
 यावाची भूषाफल च शोभाय कर्मणि दृश्यतइति कर्मस्था भूषा, अलङ्कु
 रते कन्या स्वयमेव अलङ्करीष्यते कन्यास्वयमेव अलङ्कृत कन्या स्वय
 मेव, अवकिरते हस्ती स्वयमेव अवाकीर्षे हस्ती स्वयमेव अवकिरिष्यते
 हस्ती स्वयमेव, यक्चिण्विण्वद्वावा न भवन्ति, सन्, मुमुक्षते वत्स स्वय
 मेव अमुमुक्षिष्ट वत्स स्वयमेव, चिकीर्षते कट स्वयमेव अचिकीर्षिष्ट कट

स्वयमेव प्रकृत्यर्थोपेक्षमत्र कर्मस्यक्रियत्वम्, इच्छा तु कर्तृस्था, आर्थे च प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्यं तदर्थत्वाद्विच्छाया ॥

“कुषिरजो प्राचा श्यन् परस्मैपद च” ॥ ‘यगात्मनेपदयोरपवादविति’ । श्यन्यकोपवाद परस्मैपदमात्मनेपदस्य, श्यन्यकोश्चात्र नुमि स्वरे च विशेष, कुष्यन्ती जङ्गा श्यनि ‘शप्श्यनोर्नित्य’ मिति नित्य नुमागम, निष्वाच्याद्युदात्तत्वं भवति, यकि ‘त्वाच्छीनद्योर्नुमि’ ति नुम्यकल्प, लसार्वधातुकानुदात्तत्वे च यक एवादत्तत्वं स्यात् । ‘रज्य तीति’ । अनिदितामिति नलोप । कुष्यते रज्यतइति पक्षे यगात्मनेपदे भवत । ‘लिङ्लिटोरिति’ । आशिषि लिङ्गं गृह्यते यदुक्तं कुषिरजो श्यन्विधाने सार्वधातुकवचनमवचने हि लिङ्लिटो प्रतिषेध इति । ‘स्यादिविषये चेति’ । आदिशब्देन सिजादीनां ग्रहणम् । ‘चुक्षे ररञ्ज इति’ । लिट् आत्मनेपद तस्य एशादेशः । ‘कोषिषीष्टेति’ । ‘लिङ् सीयुट्’ ‘सुट्तिथो’ लघूपधगुणः । ‘रङ्क्षीष्टेति’ । एकाच इतीदृश प्रतिषेधः, ‘चो कु’ रिति कुत्व गकार, तस्य चर्त्वं ककार । ‘अकोषि अरञ्जीति’ । चिण् ॥

“धातोः” ॥ आ कुतोयमधिकारः, किं प्राग्लादेशाद् आहो स्वि-
दाध्यायपरिसमाप्तेरिति विचारे द्वितीयं पक्षमाश्रयति । ‘आध्यायपरिसमाप्तेरिति’ । एष शित्करणात्, तद्धि धातेरित्यधिकारे सति ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ ‘आदे परस्य’ तकारस्य स्थाने एत्वे सति अकारस्य स्थाने ठेरेत्वे अयादेशे च सत्ययेऽशब्दस्य श्रवणं मा भूदित्येवमर्थः क्रियते प्राग्लादेशात्पुनर्दृष्टात्वधिकारे ऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीति एकारस्यैकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारमन्त्ये ऽत्यनुसंहारं बाधित्वा सर्वाददेशो भविष्यति किं शकारेण, यदाध्यायपरिसमाप्तेरयमधिकारः, आद्ये योगे न व्यवाये तिङ् स्युः, आद्ये योगे तिबादिसूत्रे येमी लावस्याया स्यादयो विधी यन्ते तेषु कृतेषु तैर्ज्यवधाने तिबादयो न स्युः, करिष्यति हरिष्यति कर्त्ता, शबादिषु तु न दोषः, तेषां सार्वधातुकाश्रयत्वादकृते लादेशे प्राप्यभावात् तिबादयश्च तत्र सावकाशाः, न स्यादित्वं टेष्ठिता यद्विधत्ते व्यङ्गायह-

त्येव पचते यजते, क्व तर्हि स्यात् आस्ते शेते धत्ते सन्धे वेभिदाते
इत्यादौ यत्र न विकरणा सन्ति एष शित्त्व लिटस्तभ्योरेशित्ययमेश
शित्कर्तव्य, एतच्चोपक्रमएव व्याख्यत, यच्च लोटो विधत्ते तच्च विक्र
रणव्यवाये न स्यात् 'लोटो लङ्वात्' 'एष' 'सेह्यपिच्ये' त्यादि पचतु
पचतमित्यादि, स्तौतु जुहोतु भिनत्तु आस्तामित्यादावेव स्यात् यच्चाप्युक्त
लङ्लिटोस्तच्च न स्यात् 'नित्यङित' 'इतश्च' तस्यस्यमिपा तान्तन्ताम'
'लिङ् सीयुट्' 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्ये' त्यादि, तथा 'यास से'
पचस इत्यादौ न स्यात् । नैष दोष । विहितविशेषण विज्ञास्यते धातोर्वि
हितस्य लोट इति, यद्येव 'विदे लटो वे' त्यत्रापि विदेर्द्धातोर्विहितस्य
लटोस्तिबादीना णलादय इति विज्ञायमाने विन्दति विन्दत विन्दन्तीति
लाभार्थस्य विकरणेन व्यवायेपि णलादय प्राप्नुवन्ति, न क्वचिद्विहितविशे
षण्य धातुग्रहणमिति सर्वत्र तथा भवितव्यम् । अथ वाच धातुना विहित
विशेषयिष्यामो विदिना ऽऽनन्तर्ये, धातोर्विहितस्य लटो विदेरनन्तरस्येति
'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चे' त्यत्रापि धातुना विहित विशेष्यते अभ्यस्तेन
चानन्तर्ये धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्तरस्य ङितो भेरिति तेभ्यश्चिष्यन्
अजागरिष्यचित्यादौ न भविष्यति, आत इत्यत्र कथं, यदि तावद्धातोर्वि
हितस्याकारादनन्तरस्येति अलुनन् अपुनन् अत्रापि प्राप्नोति, अथ
आकारान्ताद्धातोर्विहितस्येति, अपिवचित्यत्र प्राप्नोति, अस्तु धातोर्वि
हितस्याकारादनन्तरस्येति अलुनन् अपुनन् इत्यत्र लुना भि इति स्थिते
'श्माभ्यस्तयोरात' इति लोपे कृते आकाराभावात् भविष्यति नात्र लोप
प्राप्नोति ईहत्यघो' रित्तीत्वेन बाद्धते एवमप्याकारात् भविष्यति, नञ्त्वेन
प्राप्नोति अन्तिभावेन बाद्धते, नात्रान्तिभाव प्राप्नोति जुस्भावेन बाध-
नात्, तदेव लोप ईत्वेन ईत्वमन्तिभावेन अन्तिभावो जुस्भावेन जुस्
भावो लोपेन लोप ईत्वेनेति चक्रक्रमव्यवस्था प्राप्नोति । नैष दोष । आय-
च्चादिषूपदेशिवद्वचनादुपदेशकालएव भस्यान्तिभावे कृते लोपो लोपेन
व्यवस्था, किं चात इत्यत्र सिज्यग्रहणमनुवर्तते आकारान्तात्सिजलुगन्ता
द्विति तेन न क्वाप्यनिष्टप्रसङ्ग, तदेवमाध्यायरिसमाप्तेर्द्धात्वधिकार

इति स्थित, वक्ष्यति 'तद्यत्तव्यानीयर' इति, किं च स्यात् यदि तव्यादि विधौ धातोरिति नानुवर्तत इयाप्प्रातिपदिकादपि तव्यादयः स्युः, सा धने तव्यादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः क्रियाया अभवात्साधनाभावः साधनाभावान् इयाप्प्रातिपदिकात्तव्यादयो न भविष्यन्ति, कथं तर्हि कर्मादिषु विधीयमाना द्वितीयादयो भवन्ति, नैव प्रातिपदिकार्थस्य साधने द्वितीयादयः किं तर्हि शब्दान्तरवाच्यक्रियापेक्षे तस्यैव कर्मादिभावे, तव्यादयस्तु प्रकृतिषाच्यक्रियापेक्षे साधने चरितार्था न इयाप्प्रातिपदिकाद्विष्यन्ति, इदं तर्हि प्रयोजनं सत्याणवयेत्यादयो येषमश क्रिया वचनास्तेभ्यस्तव्यादयो मा भूवन्निति, नहि ते धातवः, भूवादिपाठाश्च यत्वाद्वातुसञ्ज्ञायाः, किं च सोपसर्गोल्लङादयो मा भूवन्निति धात्वधिकारं क्रियते अन्यथा प्राकरोत्प्रास्थितं अध्येष्टेति धातूपसर्गसमुदायस्य विशिष्टक्रियावचनत्वात्तत् प्रत्ययविधावङ्गसञ्ज्ञायामङादिप्रसङ्गः, चेदयति। 'धातुग्रहणमनर्थं यद्विधौ धात्वधिकारादिति'। धातोरेकाच इत्यत्र यद्विधौ धात्वधिकारादिति धातोरेकाच इत्यत्र यद्विधौ यद्वातुग्रहणं तस्यैव अधिकारादित्यर्थः। परिहरति। 'कृदुपपदसञ्ज्ञार्थं त्विति'। एतदेव व्याचष्टे। 'अस्मिन्निति'। अस्मिन्नेवेत्यवधारणं द्रष्टव्यं तदुक्तं यति। 'पूर्वत्र मा भूतामिति'। असत्यस्मिन्नधिकारे धात्वधिकारे यत्सप्तम्या निर्दिष्टं तदुपपदमित्येतावानर्थः स्यात् ततश्च पूर्वत्रापि स्यात् 'ल्लि लुङि' लुङन्तउपपदे ल्लिरिति, एव कृत्सञ्ज्ञापि धातोर्वहितस्यातिङो भवतीति पूर्वत्रापि स्यात् ततश्च करिष्यतीत्यत्र स्यप्रत्ययस्य कृत्सञ्ज्ञायाः कृदन्त प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकत्वे सति तिङोक्त्येकत्वे वचनग्रहणादेकवचनस्य चोत्सर्गत्वात्साहचर्येण प्रसज्येत तस्मादस्मिन्धात्वधिकारे यथा स्यात् पूर्वत्र मा भूतामिति पुनर्द्वान्वधिकारं क्रियते। ननु चाधिकारेण ते सञ्ज्ञे विधास्येते प्रत्ययसञ्ज्ञा च तत्र ते पूर्वत्र भविष्यत इत्याशङ्क्य प्रयोजनान्तरमाह 'आहुं धातुकसञ्ज्ञार्थं चेति'। क पुनराहुं धातुकसञ्ज्ञायाः द्वितीयधातुग्रहणस्योपयोग इत्यत आह। 'धातोरित्येव विहितस्येति'। 'लुभिरिति'। अत्र सत्यपि प्रातिपदिकत्वे धातुत्वमप्यस्ति पूर्वप्रवृत्तायाः धातुसञ्ज्ञायाः अनिवर्तनात् ततश्च

धातोरेवाय विहित इति आर्द्धधातुकसज्ञा स्यादेव, यदि तु शमि धातो
रित्यत्र धातुग्रहणस्य द्वितीयस्यार्द्धधातुकसज्ञार्थे स्वरितत्व प्रतिज्ञायेत
अयमप्यधिकार शक्योक्तुं वासरूपविधिरप्यधिकारेण सिद्धस्तेन क्सादि
भि सिच समावेशो न भविष्यति ॥

“तत्रोपपद सप्तमीस्थम्” ॥ सप्तमीस्थमित्यस्यार्थमाह । ‘सप्तम्या
निर्दिष्टमिति’ । सप्तम्या विभक्त्योच्चारितमित्यर्थः । सप्तम्यन्तेन पदेन
प्रतिपादितमिति वा, अस्मिन्पक्षे सूत्रे सप्तमीशब्देन सप्तम्यन्तमुच्यते
सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ प्रतिपादात्वेन स्थित कुम्भादिकमित्यर्थः,
प्रथमे तु पक्षे कर्मणीत्यादेर्यं सप्तम्या निर्देशः स एव कुम्भमित्यादेरपि
प्रयोगगतस्य सप्तम्या निर्देशः यथा ‘तस्यापत्य’ मित्यादौ तस्येति सामान्य
विशेषोपलक्ष्यार्थमिति तदीयमेव प्राथम्य विशेषाणामपि भवति तद्वद
त्रापि । ‘कुम्भकार इति’ । अत्रोपपदत्वात्समास ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व
च भवति । ‘स्थग्रहणमित्यादि’ । सूत्रेषु यं सप्तम्या विभक्त्या निर्देश उच्चा
रण सप्तम्यन्तेन वा पदेन प्रतिपादनं तदेव सज्ञाङ्गमिति प्रतिपत्त्यर्थमि
त्यर्थः । ननु सप्तमीशब्देन साहचर्यात्सूत्रादिषु सप्तम्या निर्दिष्टं ग्रहीष्यते
नार्थ एतदर्थेन ग्रहणेन तत्राह । ‘अन्यथा हीति’ । मुख्यार्थसंभवे गौणस्या-
ग्रहणात् सप्तम्या एव सज्ञा स्यात् सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्र-
तिषेधात्, न चासतस्सज्जिन सज्ञा शक्या विधातुमिति यत्र सप्तमी श्रूयते
तत्रैव स्यादित्यर्थः । ‘स्तम्बेरम इति’ । ‘स्तम्बकर्णयोरमिजपोरित्यन्’ तत्पु
रुषे कृति बहुल’ मित्यलुक् । ‘यत्र वेति’ । यत्र सूत्रे सप्तमीश्रुति सप्तमीश
ब्दस्य श्रवणमित्यर्थः । ‘अशब्दसज्जेति’ । स्वरूपग्रहणप्रतिषेधादभ्युपगम्य
वादोय सर्वथेष्ट न सिद्धतीत्यत्र तात्पर्यम् । ‘स्थग्रहणात्त्विति’ । स्थग्रहणे
सति सौत्रसप्तम्युपलक्षितस्य सज्ञाविधानात्सर्वत्र सिद्धतीत्यर्थः । ननु च
लघ्वर्थं सज्ञाकरणं तत्किमर्थं गुर्वी सज्ञा क्रियत इत्यत आह । ‘गुरुसज्ञाकर
णमिति’ । उपोच्चारित पदमुपपदमित्येवमर्थानुगता सज्ञा अन्वर्थसज्ञा ।
‘समर्थपरिभाषाव्यापारार्थमिति’ । इह यदा स्वार्थद्वयलिङ्गात्मकस्त्रिक

प्रातिपदिकार्थस्तदा नान्तरेण विभक्ति कर्माधिकरणाद्युपपदमुपपद्यतइत्य
वश्यमुत्पाद्या विभक्तिरिति पदविधित्वादेव सिद्ध परिभाषाव्यापार,
पञ्चकपक्षे तु प्रातिपदिकस्यैव कर्माद्यभिधायित्वेन पदविधित्वाभावा
त्परिभाषाव्यापारो न स्यादित्यन्वर्थं सञ्ज्ञा बलात्प्रवर्त्यते । नैतदस्ति ।
पञ्चकपक्षेपि विभक्त्युत्पत्त्या पदत्वे सत्येव प्रत्यय इति प्रतिपादनात्,
ननु गतिकाङ्कोपपदानां कृद्विस्सह समासवचन प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वच
नात्कथमुपपदस्य सुबन्तत्वं, सामि स्मर्त्ता भवान्, 'उपपदमतिडि' त्यत्र हि
सुपेति तृतीयान्तमेव निवृत्त सुबिति प्रथमान्तमनुवर्त्ततइत्येवाचाम कथ
मपरथा चर्मकारादौ नलोपादि स्यात् 'पश्य कुम्भ करोति कटमिति' ।
धातोरिति वर्त्तते कर्मादिशब्दाश्च सबन्धिशब्दा तत एव विज्ञास्यामो यस्य
धातोर्यत्कर्मति, एवमपि महान्त कुम्भ करोतीत्यत्र प्राप्नोति न वा भवति
महाकुम्भकार इति भवति यदेतद्वाक्य महान् कुम्भो महाकुम्भ महा
कुम्भ करोतीति, यदा त्वेतद्वाक्य महान्त कुम्भ करोतीति तदा नेष्यते,
किं च स्याद् यद्यत्र स्यात् कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासे कृते तदर्थ
एकार्थभावात् महच्छब्देन समासो न स्याद् अन्वर्थत्वादेव सञ्ज्ञाया
सप्तमीनिर्दिष्टत्वेपि प्रकृत्यर्थविशेषणात्तद्विशेषणानां च उपोच्चारित
पदत्वाभावादुपपदसञ्ज्ञा न भवति, अथ तत्रयद्वय किमर्थं धात्वधिकार
प्रतिनिर्दिश्यते तत्रैतस्मिस्तृतीये धात्वधिकारइति, नैतदस्ति प्रयोजनम्,
अधिकारादप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि प्रयोजनं सप्तमीस्थस्य प्रत्ययोत्यति
प्रति निमित्तत्वं यथा स्यादिति, कथं प्रत्यय इति वर्त्तते सप्तमीस्थमुप
पदसञ्ज्ञं भवति तत्र चोपपदे सत्येव प्रत्यय इति, अथ कर्मणीत्यादिका
सत्सप्तमी तत्कुतोसत्युपपदे प्रत्ययप्रसङ्गः, न, कर्मणीत्यादिका सौत्री
सप्तम्यर्थोपेक्षा तथा हि सत्यण्प्रत्ययस्याभिधेयं कर्म स्यात् यथा 'ध
कर्मणि वृञ्चि' ति तथा चोपपदत्वं न प्रतीयेत अतो यथेत्सञ्ज्ञार्थमनुनासि
कत्वं प्रतिज्ञायते तथार्थनिरपेक्षा केवलमुपपदसञ्ज्ञायां लिङ्गं सप्तमी तथा
च धातोरण् भवति कर्म चोपपदमित्येतावानर्थः, स्यात् कर्मणः प्रत्ययो
त्यति प्रति निमित्तत्वं न प्रतीयेत तस्मात्तदर्थं तत्रयद्वय, किमिदानीं

हेय एवाय ग्रन्थस्तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारइति, न ब्रूमे हेय इति सोप
स्कारस्तु भवति एतस्मिन्धात्वधिकारे यत्सप्तम्या निर्दिष्ट तदुपपदसञ्ज
भवति तत्र च सति प्रत्यय इति ॥

“कृदतिङ्” ॥ ‘तिङ्वाञ्जित इति’ । तिङ्त्वेन त्यक्तस्तिङ्त्वेन
रहित, तिङोन्य इति यावत् । ‘अतिङिति किमिति’ । इह क्रियमाणोप्यय
प्रतिषेध स्वाश्रयामेव तिङ् कृत्सञ्ज्ञा बाधितुं प्रभवति न तु लकारस्य कृत्व
स्थानिवद्भावेन प्राप्ताम् अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति वच
नादिति मत्वा प्रश्न, तिङ्भाविनो लकारस्यैव कृत्सञ्ज्ञा प्रतिषिद्ध्यते प्रति
षेधसामर्थ्याद्वा स्थानिवद्भावो न भविष्यतीत्युत्तरम् । ‘चीयात्सूयादिति ।
ननु च ज्ञापकादेतत्सिद्धं यदयमकृत्सार्वधातुकयोरिति पृथक् सार्वधातुके
प्रतिषेध शास्ति तज् ज्ञापयति अकृदिति प्रतिषेधो न तिङस्तु भवतीति
यदि स्यात् चिनुयात्सुनुयादित्यादौ सार्वधातुकेपि कृत्प्रतिषेधादेव दीर्घा
न भविष्यति किं पृथक् सार्वधातुकपर्युदासेन, इह तर्हि पक्षेति पठति
‘द्वस्वस्य पिति कृति तुगि’ ति तुङ् माभूदिति, तुग्विधौ धात्वादेरित्यतो
धातुयहणमनुवर्त्तयते, एवमपि चिकीर्षेति जिहीर्षेतीत्यत्र प्राप्नोति, शपा
व्यवधानाच्च भविष्यति, एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्, एकादेश पूर्व
विधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानमेव, नात्र स्थानिवद्भाव प्राप्नोति परत्वा
दन्तवद्भावेन बाध्यते तस्माच्चिकीर्षेतीत्यादौ तुङ् माभूदित्यतिङिति प्रति
षेध कर्त्तव्य, किं च तिङन्तस्य कृदन्त प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकस
ञ्ज्ञाया पचेरन् नलोच प्राप्नोति, पपाच ब्रह्मणी टाप्प्राप्नोति, सर्वत्र च
स्वाङ्गुत्पत्तिं प्रसज्येत तदेतदस्मादन्यार्थादतिङिति प्रतिषेधादेव सिद्धे
चीयादित्यादौ ज्ञापकवाश्रयितव्यमिति वृत्तिकारो मन्यते स्म ॥

“वा ऽसरूपोऽस्त्रियाम्” ॥ असरूप इति पदच्छेद, अन्यथा
लाघवे विशेषाभावाद्सन्देहार्थं सरूपोऽस्त्रिया वेति ब्रूयात्, अपवादविषयेपि
केषां चित्कृता प्रवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थमिदं वचनं, यथोक्तम् असरूपस्य
बाधनमुत्सर्गस्य बाधकविषये निवृत्त्यर्थमिति, परिभाषा चेयम्, अस्मि
न्धात्वधिकारे स्वधिकारव्यतिरेकेण यान्यसरूपस्यापवादस्य विधायकानि

शास्त्राणि तच्छेषभूता, तत्रतत्र वचने क्रियमाणे गौरव स्यादिति साधारणरूपेण परिभाष्यते, तत्र च अपरूप इति व्यर्थं कृन्मात्रं य विरुल्लयने सर्वस्यैवासरूपत्वाद्यत्किञ्चित्कदपेक्षया, ऽसरूपपदं चैतत्सपेक्षं प्रतियोगिनि यतोत्र भिन्नरूपत्वप्रसरूपत्वमिष्यते, केन चिद्वि किञ्चित्सरूपमसरूप वा भवति तत्र केनासरूप इत्यपेक्षया स्वविधानवेलायां य, स्वस्मिन्विषये प्राप्तं स एव बुद्धिस्य प्रतियोगी गम्यते, ऽपवादविधानसमये चात्सगस्तमपि विषयमत्रादुमुपडौरुमानं उपाकूटो बुद्धौ भवतीति तदपेक्षया भिन्नरूपोपवाद एवात्रासरूपो विवक्षित इत्याह । 'अपरूपोपवादप्रत्यय इति' । एवमिष्यते यद्ययमुत्पत्तिविकल्पस्यापवादप्रत्ययो वा भवतीति, ततः स्वविषये कामं विकल्पस्तस्य लभ्यते न तूत्सर्गं प्रवर्तते तत्रातद्विषयो ह्यसौ, उत्सर्गोपवादशास्त्रयोहि प्रमितिश्रुतौ पयत्रसिते पश्चादियमत्रैव प्रदेशे स्थिता ऽपवादस्य पक्षे प्रवृत्तिप्रतिज्ञाति, अपवादशास्त्रेण य स्वीकृतो विषयस्तद्वृत्तिरिक्तविषया सामान्यशास्त्रस्य प्रमितिरित्यपवादस्याप्रवृत्तावपि नैवात्सर्गस्य तस्मिन्विषये प्रमितिः प्रवृत्तिर्वीर्यपद्यते तद्वृत्तवत्, तद्वथा दत्तस्यापत्यमत इजि विकल्पिते पक्षे ऽणं न भवति अपि तु वाक्यमेव भवति तत्कस्य हेतोः समर्थानां प्रथमाद्वेति तदस्येन पक्षे प्रवृत्तिर्निर्हृताते न पुनरेकवाक्यतया प्राप्तिरेव विकल्परूपितेति तथेहापीति, अपवादाभावपक्षे प्रकृतिरेव कर्त्तृधर्मिधानायानुज्ञाता स्यादपानिचिदित्यादौ किंवादिलोपे तदाह । 'तत्रोत्पत्तिर्वा प्रसङ्गे यथा तद्वृत्तइति' । तस्मिन्मुत्पत्तिविकल्पपक्षे दोषं दृष्ट्वा बाधकत्वं विकल्पतइत्याह । 'वा बाधको भवतीति' । उक्तं च सिद्धन्वसरूपबाधकस्य वावचनादित्यसरूपो वा बाधको भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । ननु तत्रतत्रोच्यते यत्रान्यत्क्रियापदत्र श्रूयते तत्रास्तिर्भवतिपर इति ततश्चासरूपो वेत्युक्ते भवतीत्येवाध्याहारो युक्तो न पुनर्वा बाधक इति । उच्यते । उत्पत्तिविकल्पस्य प्रयोजनं केवलायां प्रकृतेः प्रयोगः, केवला च प्रकृतिः स्वार्थमात्रमभिधातुमसमर्था किं पुनः कर्त्तृादिकर्मभिधास्यति प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये हि प्रयुज्यमानेन्वयव्यतिरेकाभ्यामयं प्रकृत्यर्थो ऽयं

प्रत्ययार्थे इति व्यवस्थाप्यते ऽनुत्पन्नप्रत्यया तु प्रकृतिर्न कश्चिदप्यर्थे
 गमयति, प्रयोगोपि हि तस्या दुर्लभ परश्चेति नियमात्, तद्विते त्वनुत्प
 त्तिपक्षेऽनुत्पन्नप्रत्ययव्यतिरेकेण प्रत्ययान्तरमस्ति षष्ठी, इह तु न तथेति
 सामर्थ्याद्गुहिरङ्गमपि बाधकत्वमविकल्प्यते । ननु च शास्त्रशास्त्रेण बाध्यते
 न पुन कार्यं कार्येण निदानोच्छेदेनैव हि निदानिन उच्छेद शक्यते कर्तुं
 नहि प्रदीपे ऽनुच्छेदे तत्प्रकाश उच्छेद्यते तत्किमुच्यते ऽपवादप्रत्यय
 इति, एव तु वक्तव्यम् अपवादशास्त्रमिति । उच्यते । सर्वस्यैवापवादशास्त्र
 स्य स्वगतमसारूप्यमग्रभिचारीति प्रत्ययद्वारक तत्राश्रयणीयमित्यपवा
 दप्रत्यय इत्युक्तम् । एवमभूतस्य प्रत्ययस्य विधायक शास्त्रमित्यर्थः । यद्वा
 प्रत्ययस्य बाधकत्वविकल्पसामर्थ्याच्छास्त्रमपि पक्षे बाधक भविष्यति ।
 अथ वा वृत्तौ वस्तुमात्र दर्शितं यथा त्वयमर्थ उपपद्यते तथा सूत्र
 व्याख्येय तत्रेद व्याख्यान परिभाषेयमित्युक्तं तत्रेकपरिभाषावद्वयमपि
 पदमुपस्थापयति अस्मिन्धात्वधिकारे यत्रासरूपोपवादप्रत्ययो विधीयते
 तत्र वेत्युपतिष्ठते स्व्यधिकारे तु नेति किं कृतं भवति ददातिदधा
 त्योर्विभाषेत्यादिवत् प्रमितिरेव विकल्परूपिता भवति ततस्तदुदेवोत्सर्ग
 स्य प्रवृत्तिसिद्धिरिति, अथासरूप उत्सर्गप्रत्ययोपवादविषये वा भवतीति
 विज्ञायमाने को दोषः, न खलु कश्चिद्दोषः, अपवादविकल्पे प्राप्ते विभाषा
 उत्सर्गविकल्पे त्वप्राप्तविभाषेति किन्तु प्रतियोग्यपक्षमसरूपपदमप्यपवा
 दमेव गोचरयतीत्युक्तम् । अस्त्रियमित्यत्र पक्षत्रय सम्भवति अभिधेयस
 प्तमी वा स्यात् स्त्रियामभिधेयाया वासरूपो न भवतीति, स्त्रियामित्येव
 वा विहितस्यासरूपस्य निषेधः स्यात् स्त्रियामित्युच्चार्यं ये विधीयन्ते
 ते नेति, स्त्रीयहण वा स्वयंते स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति स्त्रिया
 क्तिवित्यस्मिन्नधिकारे नेति, तत्राद्ये पक्षे वित्तिपा विक्षेपिका विक्षेपेति
 कविषये शबुल्लवृत्तौ न स्याताम्, द्वितीये तु 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रिया'
 व्यावक्रोशी व्यावक्रुष्टिरिति णच्चे विषये क्तिन् न स्यात्, द्वयोरपि स्त्रिया-
 मित्युच्चार्यं विधानादिति, ममाद्ययो पक्षयोर्द्वौष दृष्ट्वा तृतीय पक्षमा
 श्रित्याह । 'इत्यधिकारविहितप्रत्यय वर्जयित्वेति' । केचिदाहुः । अपत्रा

दप्रत्यय वर्जयित्वेति वक्तव्ये प्रत्यय वर्जयित्वेति वचन प्रत्ययमात्रपरि
ग्रहार्थं तेनोत्सर्गापवादयोर्द्वयोरपि स्व्यधिकारनिवेशिनोरय प्रतिषेध कि
सिद्धो भवति आसना आस्या स्व्यधिकारविहितेनापि युच्चापवादेन चह
लोर्ण्यत समावेश सिद्धो भवति, घञस्तु क्तिनादिभिरनभिधानादस
मावेश इति, अन्ये तु अपवादो वा बाधको भवतीति प्रकृतत्वात्स एवात्र
प्रत्यय इति व्याचक्षते तेन घञ क्तिनादिभिरसमावेश 'आस्येत्यत्र कृत्य
ल्युटो बहुलमिति श्यदिति' । 'एषुलृचानुत्सर्गाविति' । धातुमात्रे विधा
नात् । 'इगुपधज्ञाप्रीकिर क इत्यपवाद इति' । धातुविशेषे विधानात्,
कि पुन प्रयोगगतमसारूप्यमाहोश्चिदुपदेशगत, कि चात प्रयोगे लादेशेषु
प्रतिषेधो ह्यो ऽपचदित्यत्र लुङपि प्राप्नोति प्रयोगे ह्यसरूपत्वात् लङ्यनच्क
स्तकार प्रत्यय, लुङ्यपाक्षीदितिच्छब्द, श्व कर्तेत्यत्र लङपि प्राप्नोति, ज्ञाप
कात्सिद्धयदय 'हश्श्वतोर्लङ्चे' ति लिङ्विषये लङ् शास्ति तज् ज्ञापयति
न लादेशेषु वासरूपविधिरिति, एवमपि ग्रामणी ग्रामनाय इति क्तिनादि
विषयेऽणादयो न स्यु नहि क्तिनादय प्रयोगे रूपवन्तो लोपविधानात्ते
षाम्, तस्मादुपदेशगतमसारूप्य, यद्वेवमनुबन्धभिन्नेषु विभाषा प्रसङ्ग
काणोरपि ह्युपदेशे भिन्न रूप प्रयोगे तु समान तत्राह । 'नानुबन्धकृत
मिति' । अनुबन्धानामनेकान्तत्वात्तत्कृतमसारूप्य नाश्रीयते तथा चोदीचा
माह इति श्रूयमाणेपि ङकारे तस्यानेकान्तत्वादव्याहतमेजन्तत्वमित्यात्व
प्रयुक्त ददातिदधात्योर्विभाषेति विभाषायदृश च लिङ्गमस्यार्थस्य,
अन्यथा ऽनुबन्धकृतादसारूप्यादेव शविष्ये णो भविष्यतीति किन्तेन,
इह क्तल्युटुतुमुन्खलर्णेषु वासरूपविधि प्राप्नोति, हसित छात्रस्य शोभन
हसन छात्रस्य अत्र क्तल्युङ्विषये घञपि प्राप्नोति, तुमुन् इच्छति भोक्तुम्,
अत्र इच्छार्णेषु लिङलोटाविति लोट् प्राप्नोति, तुमुना च बाध इष्यते
लिङ् तु लिङ् चेति वचनाद्भवत्येव, यद्वेवमस्मादेव नियमाल्लोङपि न
भविष्यति, खलर्थ आतो युच् ईषत्यान, अत्र खलपि प्राप्नोति । ननु स्व्यधि
कारे तावदस्त्रियामिति प्रतिषेधादस्याप्रवृत्ति परस्तादपि विच्छिन्नत्वा
देव न भविष्यति, स्यादेतदेव, यद्वयमधिकारस्यात् परिभाषा त्विषेत्युक्तम्

दृश्यते च स्व्यधिकारादूर्ध्वमपि वासरूपविधि, आसित्वा भुङ्क्ते आस्यते भोक्तुमित्यपि यथा स्याद् अन्यथा भोजनार्थत्वादासनस्य पौर्वकाल्यमव गम्यते तुमर्थाधिकाराद्वावे त्काप्रत्ययस्तत्रैव च लकार इति समानविषय त्वाद्वाध्यबाधकभाव स्यात्, तथा कालो भोक्तु कालो भोजनस्य तुमुना ह्युटो बाधस्यात, तस्मात् स्व्यधिकारस्य परस्तादपि वासरूपविधिरेषि तस्य, 'अर्हं कृत्यतृचश्चे' त्यत्र कृत्यतृज्ग्रहण ज्ञापक स्व्यधिकारस्य परस्ता दनित्यैवा परिभाषेति, तस्मात् कृत्युटुमुनखलर्येषु प्रतिषेधोऽवक्तव्य एव ॥

“कृत्या प्राङ् ग्युल” ॥ ‘ग्युल्लुचाविति वक्ष्यतीति’ । रोगाख्याया ग्युल्ल बहुलमित्यय त्ववधिर्न भवति अर्हं कृत्यतृचश्चेति पृथक् तृचो ग्रहणात्, यद्येव प्राङ् ग्युल इति न वक्तव्य कृत्या इत्येवास्तु तृज्ग्रहणादेव ज्ञाप कात्परतेनोत्पत्तिर्न भविष्यति योगापेक्ष च ज्ञापक ‘ग्युल्लुचा’ वित्यस्मादो गत्प्राक् कृत्यसञ्ज्ञाधिकार इति सत्य कृत्या इत्येतावदेव पठित सूत्र कारेण वृत्तिकारस्तु भाष्ये पूर्वपक्षरूपेण पठित सूत्रे प्रचित्तेप विचित्रा हि वृत्ते कृतिवृत्तिकारिण, कृत्या इति बहुवचनमनुक्तसमुच्चयार्थे तेन केलिमर उपसङ्ख्यानमित्यादि नोपसख्येय भवति ॥

“तव्यत्तव्यानीयर” ॥ ‘वसेरिति’ । वस निवासइत्यस्य ग्रहण न तु वस आच्छादनइत्यस्य लुग्विकरणस्य तयोरेव कृत्यक्तखलर्यो इति वचनात्कर्त्तरि न प्राप्नोतीति वचन शिद्वद्वावाच्य च । ‘वास्तव्य इति’ । तद्वितान्तो वा पुनरेव भविष्यति वास्तुनि भवो वास्तव्य, दिगादित्वाव्यात्, अथास्तव्य इत्यत्र स्वभेदो नास्ति कृत्योकेणुजिति यदन्तोदात्तत्वं तदेव ‘ययतोश्चातदर्थ’ इत्यनेन भविष्यति, केलिमर इति ककारो गुणवृद्धि प्रतिषेधार्थ, रेफस्वरार्थ । ‘कर्मकर्त्तरि चायमिष्यतइति’ । भाष्ये तु पचेलिमा माषा पक्तव्या भिदेलिमास्सरला भेत्तव्या इति शुद्धे कर्मणि प्रदर्शितम् ॥

“अचो यत्” ॥ ‘अज्यग्रहण किमिति’ । पूर्वसूत्रेण यदुग्रहण कर्त्तव्यमिति प्रश्न । ‘यावतेत्यादि’ । द्वये हि धातवो ऽजन्ता हलन्ताश्च तत्र हलन्ताद् ग्यत वक्ष्यति अत पारिशेष्यादजन्तादेव यद्विष्यतीत्य

भिप्राय । ‘अजन्तभूतपूर्वादपीति’ । पूर्वभूतो भूतपूर्व ‘सुप् सुप्ते तिसमास
अजन्तश्चासौ भूतपूर्वश्च अजन्तभूतपूर्व । ‘दित्स्य धित्स्यमिति’ । दाजो
धाजश्च सन् द्विवचन सनिमीमाध्वित्यादिना इस् ‘स स्याद्भूधातुके’ इति
तत्त्वम् ‘अत्र लोपोभ्यासस्य’ दित्स धित्स इति स्थिते अनुत्पन्नएवाद्वै
धातुके बुद्धिस्ये एधातो लोपे कृते सम्प्रत्यय हलन्त इति एयत् स्याद् अज्
यहणात् भूतपूर्वमजन्तत्वमाश्रित्य यद्ववति तेन यतो नाव इत्याद्युदा
त्तत्त्व एयति तु तित्स्वरित स्यात्, चिकीर्ष्यमित्यादौ तु एयद्यतो वर्णेषा-
भाव, ‘यतो नाव’ इत्यत्र हि द्वाच इति वर्तते यदा त्वाद्वैधातुके परतो
लोप, तदैतदज्यहण न कर्त्तव्यमेव । ‘तकिशशीत्यादि’ । तकि हसने शसु
हिसाया चते चदे याचने यती प्रयत्ने जनी प्रादुर्भावे ‘यतो नाव’ इति
स्वरार्थे जनेर्यद्विधान जन्यमिति रूप न तु एयतापि सिद्ध ‘जनिवद्यो
श्चे’ति वृद्धिप्रतिषेधात्, शसिमपिके चित्पठन्ति, तद्वा नराशस्य राद्य च ।
‘हनो वा वध चेति’ । हन्तेर्वा यत्प्रत्ययो भवति तत्सन्धियोगेन च वधा
देश । ‘वध्यमिति’ । तद्वितान्तो वा पुनरेव भविष्यति वधमर्हतीति
वद्व्य, दण्डादिभ्य इति यत्, यदि तद्वित समासो न प्राप्नोति अमिवद्यो
मुसलवद्व्य इति, कृति पुन सति ‘कतृकरणे कृता बहुल’ मिति समास
सिद्धो भवति । ‘घात्यमिति’ । ‘हनस्तोचिणलो’ रिति तत्त्व हो हन्ते
जिर्णचेष्टिति कुत्वम् ॥

“पोरदुपधात” । ‘पाक्य वाक्यमिति’ । ‘चजो कुघ्रिययतो’-
रिति कुत्वम् । ‘कोप्य गोप्यमिति’ । कुप कोपने गुप व्याकुलत्वे । ‘आप्य
मिति’ । आप्ल व्याप्तौ एषु त्रिषु ‘यतो नाव’ इत्याद्युदात्तत्वं भवति
तित्स्वरित एव तु भवति ॥

“शकिसहोश्च” । ‘शक् शक्ताविति’ । उपलक्षणमेतत् शक
विभाजितो मर्षणइत्यस्यापि यहणम् । ‘बह मर्षणइति’ । ननु बह
शक्त्यर्थइत्यस्यैव परस्मैपदिनो ननुबन्धकस्य यहण प्राप्त, नैष दोष, प्रत्य
यविधिविषयत्वादननुबन्धकपरिभाषायास्तस्माद् द्वयोरपि यहणम् । अन्ये
तु ‘कृत्यल्युटो बहुल’ मिति वृत्तिकारोक्तयोरेव यहणमिच्छन्ति ॥

‘गदमदचरयमश्चानुपसर्गं’ ॥ ‘अनुपसर्गंभ्य इति’ । सूत्रे ऽनुपसर्गइति व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमीति भावः । अत एवोपसर्गादन्योन्योपसर्गस्तस्मिन्ननुपसर्गे उपपदइत्यर्थो न भवति एव हि केवलेश्वो न स्यात् ‘वद सुपि क्यप् चे’ त्यत्र सुब्रह्मणमनर्थकस्य तु अनुपसर्गंति हि वर्तते तत्र नञिव्युक्तन्यायेनोपसर्गसदृशस्य सुब्रह्मण्यग्रहणं भविष्यति । ‘नियमार्थमिति’ । अनुपसर्गादेव यथा स्यात्सोपसर्गान्मा भूदिति, कथं तर्हि तेन न तत्र भवेद्विनियम्यमिति, प्रमादपाठोयं विनियाम्यमिति पाठः, एतेन इति यन्नोपचर्यम् इति व्याख्यातम् । ‘चरेराडि चागुराविति’ । सोपसर्गार्थं वचनम् । ‘आचर्यो देश इति’ । गन्तव्य इत्यर्थः । उपनेता गुरु ॥

“अवद्वपण्यवया गह्वरपणितव्यानिरोधेषु” ॥ ‘अवद्वमिति’ । ‘निपात्यतइति’ । वदेर्नञ्युपपदे ‘वद सुपि क्यप् चे’ ति यत्क्यपो प्राप्तयो र्यदेव यथा स्याद् गह्वरश्च यथा स्यादित्युभयार्थत्रिपातनम् । ‘अवद्वपापमिति’ । अवद्वनाहृत्वात् । ‘अनुद्वमन्यदिति’ । गुरुनामादि तद्वि गह्वरं न भवत्यथ च वदनाहृमपि न भवति अत्र क्यबेत्त भवति यजादित्वा त्सम्यसारणं ‘नलोपो नञ्’ ‘तस्माच्चुडचि’ ‘पण्य व्यवहृत्तव्यमिति’ । निपातनस्य रूढार्थत्वात् पण्यशब्दस्य च तत्रैव रूढत्वात्, उक्तं च ॥

धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थेचियमस्य च ।

अनुबन्धविकाराणां रूढार्थं च निपातनम् ॥

इति । ‘पाण्यमन्यदिति’ । स्तुत्यमित्यर्थः । ‘वर्येति स्त्रिया निपात्यतइति’ । सूत्रे ऽवद्व्यादीनि अविभक्तिकानि पृथक् पदानि न तु द्वन्द्वस्य जसन्तनिर्देश इति भावः । ‘शतेन वर्येति’ । वृद्धं सम्भक्तवित्यस्येदं निपातनं तत्रैवानिरोधसम्भवात् । ‘वृत्यान्येति’ । वृज् वरणे एतिस्तुशास्त्रित्यादिना क्यप् । ‘वार्या चत्विज इति’ । एतिस्तुशास्त्रित्यत्र वृजो ग्रहणं वृद्धं स्त्रीलिङ्गादन्यत्र चहलोण्यदेव भवति, भट्टिकाग्र्ये तु पुल्लिङ्गेपि यदेव प्रयुक्तं सुशीवो नाम वर्योसौ भवता चारुविक्रम इति ॥

१ पण्यमिति निपात्यते व्यवहृत्तव्यं चेत्तद्व्यतीति मूलानुसारेण टीका, मुद्रितमूलपुस्तके तु पण्यमिति निपात्यते पणितव्यं चेदिति पाठः ।

“वक्ष्य करणम्” ॥ ‘वहेर्हुतो करणे यत्प्रत्यये निपात्यत इति’ । अर्थव्याख्यानमेतत्, वक्ष्यमिति निपात्यते करण चेद्ववतीति वक्तु युक्तम् ॥

“अर्थ स्वामिवैश्ययो” ॥ ‘स्वामिन्यन्तोदात्तत्वञ्चेति’ । अथ यो वैश्य स्वामी च तत्र कथम्, उच्यते, वैश्याख्यायामाद्युदात्तत्व स्वाभ्याख्यायामन्तोदात्तत्व, तथा चायस्य स्वाभ्याख्यायामिति फिट्सूत्रे आख्या ग्रहणं कृतम् । ‘आर्यो ब्राह्मण इति’ । प्राप्तञ्च इत्यर्थः ॥

“उपसर्गोक्ताल्या प्रजने” ॥ ‘उपपूर्वात्सर्त्तरीति’ । भौवादिकस्य जौहोत्यादिकस्य च सर्त्तरीतिर्त्तर्त्तरीति निर्द्देशात्सूत्रादुत्तरि लुका निर्द्देशः । ‘प्राप्तकाला काल्येति’ । तदस्य प्राप्तमिति वर्त्तमाने ‘कालाद्वदि’ति यत् प्रजनन प्रजन भावे घञ् ‘जनिवद्भ्योश्च’ति वृद्धिप्रतिषेधः । ‘उपसर्गो गौरिति’ । गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः, वृषभोपगमनस्य प्राप्तकालेति यावत् । ‘उपसर्ग्येति’ । उपसर्गणीया प्राप्तव्येत्यर्थः ॥

“अजयं सङ्गतम्” ॥ सङ्गमने कर्त्तरीति’ । सूत्रे सङ्गतमिति नपुं सके भावे क्त इति दर्शयति, कर्त्तरीति तयोरेव कृत्यक्तत्वार्थः इति भावे मा भूदिति निपातनाश्रयणं तेन भावे सङ्गतकर्तृकेपि एवमेव भवति अजायं सङ्गतेनेति । ‘अजरिति’ । वृच् ॥

“वद सुपि ऋप् च” ॥ ‘अनुपसर्ग्येति वर्त्ततइति’ । सत्सूत्रि णेत्यादौ सूत्रे वक्ष्यति उपसर्गग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र सुब्रह्मणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति तच्चावश्यं तथैवाश्रयणीयं सुप्यजातौ ‘सृशोनुदके क्तिञ्चि’त्यादावुपसर्गग्रहणं मा भूदिति ततश्च नार्थ इहानुपसर्गग्रहणानुवृत्त्या । ‘सुबन्ते उपपदे अनुपसर्ग इति’ । यद्यपि पूर्वं बहुव्रीहे पञ्चम्यर्थे सप्तमीति व्याख्यातम् इह तु विरोधाभावात्तत्पुष्पात्स्वार्थेणैव सप्तमीति भावः । ‘ब्रह्मेत्यामिति’ । भावे क्यप् पूर्ववत्सप्रसारणं ब्रह्मवेदं तस्य वदनमित्यर्थः, कश्च पुनः सकर्मकाद्भावे कृत्यप्रत्यय यावता भावे चाकर्मकेभ्यः ‘तयोरेव कृत्यक्तत्वार्थः’ इति वक्ष्यति न च कर्माविवक्षयाऽकर्मकत्वं ब्रह्मेति कर्मणः श्रुतत्वात् तस्मादुत्तरसूत्रादिह भावग्रहणमपेक्षणीयमित्याहुः ॥

“भुवे भावे” ॥ ‘यत् नानुवर्त्तत इति’ । पूर्वसूत्रे चानुवृत्त्यात् । ननु ‘तयोरेव कृत्यत्वत्वर्थो’ इति भावकर्मणो कृत्या विधीयन्ते ऽनुपसर्ग इति चानुवर्त्तते ऽनुपसर्गश्च भवतिरकर्मक एवात सामर्थ्याद्वाप्येव भविष्यति, ननु च प्राप्त्यर्थं सकर्मक एव, सत्य, व्यक्तिनिर्देशात् प्राथम्याच्च सत्तार्थस्येव ग्रहणम्, न च कालादिकर्मणि प्रसङ्गः, अनभिधानात् तत्कर्मण्ये भावग्रहणमिच्छाह । ‘भावग्रहणमुनरर्थमिति’ । ‘हनस्त चे’ति सकर्मकादपि हनो भावे यथा स्याद् ब्रह्महत्या वर्त्तत इति कर्मणि मा भूत्वया घात्यो वृषल इति ॥

“हनस्त च” ॥ ‘ब्रह्महत्येति’ । स्वभावतः स्त्रीलिङ्गत्वमस्य क्यबन्तस्य यथान्येषां भावे कृत्यानां नपुंसकत्व, छन्दसि तु क्यबन्तस्यापि नपुंसकत्वमिष्यते सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे, छन्दसि च स्त्रिया चिद्वृत्तव्य, अस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीय परिग्रहाणेति । ‘प्रघातो वर्त्तत इति’ । किं पुनः कारणं घञ् प्रत्युदाहृत्यते न गत्यदित्यत आह । ‘ग्यत्तु भावे न भवतीति’ । कर्मविवक्षायां कर्मकत्वे सत्यपीति भावः, सकर्मकात् भावे ग्यत प्राप्तिरेव नास्ति ॥

“एतिस्तु शास्वद्वृजुष क्यप्” ॥ एतीति तिपा निर्देशः, किमर्थे धातोरग्रहणं यथा स्यादिवर्णान्तस्य मा भूदिति अत्र चेण एव ग्रहणं नेङ्गिको तयोरधिपूर्वयोरेव प्रयोगादेतीति निर्देशानुपपत्तेः, तथा च रत्नार्थं वेदानामध्ये व्याकरणमिति भाष्ये यदेव प्रयुक्तं । केचित्तु इत्यत्रादिक इति वक्तव्यमिति वचनादधीत्या मातेऽप्युदाहरन्ति । ‘स्तुत्य इति’ । इत्स्वस्य तुक् । ‘शिष्य इति’ । ‘शास इदद् हलो’ रितित्वं ‘शासिषिषिषीना चे’ति षत्वम् आडः शासु इच्छायामित्यस्यापि ग्रहणमविशेषात् तेनाशास्यमिति धातुस्वरेण मयोदात्तपदं भवति ग्यति तु गतिकारकोपपदात्क इति अन्तस्वरितत्वमस्यात् । केचित्तु शासु अनुशिष्टावित्यस्यैव ग्रहणमिच्छन्ति । ‘ओरावश्यक इत्यादि’ । इह स्तुपग्रहणस्यावकाश आवश्यकविग्रहायास्तुत्य इति, ओरावश्यक इत्यस्यावकाशोऽवश्यलाव्यमिति, अवश्यस्तुत्य इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाद् ग्यत्स्यात् पुनः क्यग्रहणात्क्यत्रेव भवति ।

‘दृग्रहणे वृजो ग्रहणमिष्यते न वृड इति’ । ज्ञापकात्, यदय ‘मीडवन्दवृशं-
सदुहां ण्यत’ इति वार्यशब्दस्याद्युदात्तत्वं शास्ति तत्र चेडिवन्दिभ्यां
साहचर्यादात्मनेपदिनो वृडो ग्रहणम् । ‘शंसिदुहीत्यादि’ । शंसु स्तुनौ दुह
प्रपूरणे गुहू संवरणे । ‘शस्यमिति’ । क्यप्यन्ते उपधालोपः, भाष्यएतदुपसङ्ख्यानं
न दृष्टम् । ‘आङ्पूर्वादिति’ । अञ्जू व्यक्तित्वक्षणकान्तिगतिषु । ‘आज्यमि-
ति’ । ‘कृत्यल्युटो बहुल’ मिति करणे क्यप्, पूर्ववदुपधालोपः, अथ कस्मा-
द् एत्येवोपधालोपो नोक्तः कुत्वप्रसङ्गात्तिस्वरप्रसङ्गाच्च तस्मात्क्यबन्त
एषः, यद्येवमवयहः प्राप्नोति आज्यमित्या अन्यमिति, अवयव्यतां को
दोषः, नहि लक्षणैः पदकारा अनुवर्त्याः किन्तु पदकारैर्नाम लक्षणमनु-
वर्त्यं पदविच्छेदो हि पौरुषेयः संहितैव तु नित्यार्थं चार्थनिश्चयाभावे
नावयुहन्ति यथा हरिषइति किं हरिशब्द इकारान्त उत हरिच्छ-
ब्दस्तकारान्त इति सन्देहात् । ‘कयमिति’ । इण एवैतद्रूपमिति मन्य-
मानस्य प्रश्नः । ‘एरिति’ । इ गतावित्यस्य ॥

“ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेः” । ‘कृपिचृती वर्जयित्वेति’ । कृपू सामर्थ्ये
चृती हिंसायन्यनयोः कृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वादृकारलकारयोस्सवर्णसंज्ञावि-
धानाच्च ऋदुपधात्वम् । ‘कृत संशब्दने एयदेव भवतीति’ । अनित्यण्यन्ता-
श्चुरादय इति णिजभावपक्षइति भावः । इदमेव च तपरकरणं लिङ्गमनि-
त्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजन्तात् णिलोपे कृते चाकृते च दित्स्यं
धित्स्यमिति वद्यदेव भवति । ‘पाणिसर्ग्येति’ । पाणिभ्यां सृज्यतइत्यु-
पपदसमासः पूर्ववत्कुत्वम्, एवं समवसर्ग्येत्यत्रापि ॥

“ई च खनः” ॥ दीर्घाच्चारणं किमर्थं न इ च खन इत्येवोच्येत दी-
र्घस्य ह्रस्वस्य वा आनुणे नास्ति विशेषः, ह्रस्वादेशे ‘षत्वतुकारसिद्ध’ इत्ये-
कादेशस्यासिद्धत्वाद् भ्रस्वाश्रयस्तुक् स्यादिति चेद्न, पदान्तपदाद्वोरेकादे-
शस्तुविधावसिद्धः, अन्यथा वृत्तेच्छत्रमिति डावादानुणस्यासिद्धत्वा ‘च्छे चे’ ति
ह्रस्वाश्रयो नित्यस्तुक् स्यादित्यत आह । ‘दीर्घनिर्द्वेश इत्यादि’ । एतेन
ह्रस्वद्वयमत्र विधीयते न दीर्घ इति दर्शयति पूर्वं तु यथाश्रुताश्रयणेनो-
क्तमीकारश्चान्तादेश इति । ‘तत्रेति’ । प्रश्लेषे । ‘सति ये विभाषेत्यात्व-

बाधनार्थे इति । अन्यथा ये विभाषेत्यस्यावकाशः खायते सन्त्यते अस्य
त्ववकाशो यस्मिन्यन्ते आत्व नास्ति आत्वपक्षे उभयप्रसङ्गे परत्वादन्तर
द्वत्वाच्चात्व स्यात्, एतच्च ये विभाषेति विषयसप्तमीपक्ष उच्यते, तदा हि
यकारादौ बुद्धिस्थेव भवदात्वमन्तरङ्गम् अयं त्विकारः क्यपा सह विधा
नादुद्दिष्टम्, परसप्तमीपक्षे त्विदमेवेत्वमन्तरङ्गं परनिमित्तमनपेक्षं वि
धानात् ॥

“भृजो ऽसञ्ज्ञायाम्” ॥ ‘भर्त्तव्या इत्यर्थे इति’ । एतेन क्रियाशब्दत्व
दर्शयन् सञ्ज्ञात्वमपाकरोति । ‘सपूर्वाद्बिभाषेति’ । असञ्ज्ञायामेव सूत्रेण नित्य
प्रसक्तस्य क्यपोय विकल्पः । प्राप्तविभाषेत्यर्थः । सञ्ज्ञायामिन्यादि’ । प्रति
षेधस्येति शेषः । असञ्ज्ञायामित्यस्य प्रतिषेधस्य भार्या नाम क्षत्रिय इत्यत्र
पुंसि दृष्टत्वाच्चरितार्थत्वाच्च ते सूत्रकारस्य भार्या शब्दः सिद्धयतीत्यर्थः ।
पुंसि च रितार्थे हि प्रतिषेधे स्त्रिया क्यपा भवितव्यम् । ननु भार्याशब्दोऽपि
सञ्ज्ञा, अभियमणापि हि भार्या भार्येत्युच्यते तत्कुतोऽस्य क्यपः प्रसङ्गः, न
ब्रूमोऽनेन क्यपा भवितव्यमिति यस्तु सञ्ज्ञायामेव विधीयते सञ्ज्ञाया समजनि
षदेत्यादिना तस्यात्र प्रसङ्गः न च तस्यापि प्रतिषेधसामर्थ्यान्नवृत्तिः, पुंसि
प्रतिषेधस्य चरितार्थत्वादिति चोक्तम् उत्तरमाह । ‘स्त्रिया भावाधिकारो
स्तीति’ । ननु सञ्ज्ञाया समजनिषदेत्यत्र वक्ष्यति भावइति न स्वयते
पूर्वक एवार्थाधिकार इति यथा समजन्ति तस्यामिति समञ्या निषदन्ति
तस्यामिति निषद्वेत्यादि भवति तत्कथमिदमुच्यते स्त्रिया भावाधि-
कारोस्तीति, नेदमपूर्वं चोक्तं वृत्तिकार एव हि तत्र वक्ष्यति कथं तदुक्तं
स्त्रिया भावाधिकारोस्तीति स्त्रिया स्त्रीप्रकरणे सञ्ज्ञाया समजेत्यादिना
क्यपि विधीयमाने भावस्याधिकारो ऽभिधेयभावोपगमलक्षणो व्यापा-
रोस्ति शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् भावएव तेन क्यप् भवति न कर्मणि तेन
भार्या प्रसिद्धयतीति कर्मणीत्यभिप्रायः, एकानुबन्धकग्रहणे न दुभुज् धारणयोषणयो
रित्यस्य, अतस्तस्माद्वा भृज् भरणइत्यस्माद्वीर्यान्ताद्वा भार्येति प्रसिद्ध
तीति परिहारान्तरमप्यत्र सम्भवति ॥

“मृजेर्विभाषा” ॥ ‘परिमाण्य इति’ । ‘मृजेर्वृद्धि’ पूर्ववत्कुत्वम् ॥

“राजसूयसूर्यमृषोक्त्वाश्चकुप्यकृष्टपच्याव्यध्या” ॥ ‘राजा सोतव्य इति’ । अभिषिक्त क्षत्रियो राजा तेन सोतव्योऽभिषवद्वारेण निष्याद यितव्य इत्यर्थः, कर्मणि क्यब् दीर्घत्व च निपात्यते, ‘राजा वा इह सूयतइति’ । अत्र पक्षे लतात्मक सोमो राजा राजान क्रीणन्तीत्यादौ दर्शनात्, सुनोतिरत्राप्यभिषवे ऽधिकरणे, क्यब्निपातन रूढ्यर्थः, तेन ज्योतिष्ठोमादौ न भवति, पूर्वस्मिन्नपि पक्षेऽश्वमेधादावतिप्रसङ्गः । ‘सू स र्त्तिभ्यामिति’ । ननु सर्त्तस्त्व सुवतेर्वा रङागम इत्यभिधानाद्विकल्पोत्राभिप्रेत इति चार्थाभावाद् द्वन्द्वानुपपत्तिः, भाष्यकारप्रयोगात् तु द्वन्द्वः, प्रयुक्त हि भाष्ये सू स र्त्तिभ्या च सर्त्तस्त्व सुवतेर्वा रङागम इति । ‘सर्त्तस्त्वमिति’ । दीर्घत्व तु रपरत्वे सति ‘हलि चे’ त्येव सिद्धम् । ‘सुवतेर्वा रङागम इति’ । सुवतेरिति पञ्चमी सुवते परस्य क्यप इत्यर्थः, रङागम इति पाठे षष्ठी । ‘सरतीति’ । आकाशे । ‘सुवतीति’ । पू प्रेरणे तुदादि, कर्मणि लोकप्रेरयतीत्यर्थः, उदिते हि तस्मिन्क्रियासु लोकस्य प्रवृत्तिः, कर्तृप्रत्ययेन कर्त्तरि निपातन दर्शयति, एव रूपाव्यययोरपि द्रष्टव्यम् । आह च सूर्यरूपाव्यध्या कर्त्तरीति । ‘कुप्यमिति’ । सज्जायामेतद्विष्यते सुवर्णरजतव्यतिरिक्तस्य धनस्येय सज्जा, सर्वत्रातिप्रसङ्गे निपातनाश्रयेण परिहार्यः । ‘कर्मकर्त्तरि निपातनमिति’ । अन्तोदात्तस्य चेति द्रष्टव्यम्, आह हि कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं कर्मकर्त्तरि चेति, शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्य इत्येव भवति ॥

“पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे” ॥ ‘पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थो इति’ । आरब्धा इति शेषः । ‘सिद्ध्यन्त्यस्मिन्निति’ । अत्रार्था इत्यपेक्ष्यते पुष्यसिद्धशब्दौ पर्यायौ स्वरूपपरत्वात्तु सूत्रे द्वन्द्वः ॥

“विषूयविनीयजित्या मुञ्जकल्काहलिषु” ॥ ‘विषूयो मुञ्ज इति’ । रज्जादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । ‘विनीय कल्क इति’ । कल्कशब्दोयमस्ति पिष्ट औषधे, पथ्या शुष्ठी सैन्धवाणस्य कल्क पेयो नित्यः सर्वरोगक्षयायेति, तैले घृते वा औषधे प्रक्षिप्ते यदजीष तत्रापि वर्त्तते, अपि च प्रसिद्धं तपो न कल्कोध्ययनं न कल्क इत्यादौ, इह तु प्रथमस्य

यह्यमिति केचि, दक्षिशेषेणेति वय, तथा च माघ प्रायुङ्क्त, अविनीयसभ
मत्रिकासिभक्तिभिरिति । ' जित्य इति ' । बलेनाक्रष्टव्य, कृष्टसमीकरणार्थ
स्थूल काष्ठ हलिरित्युच्यते ॥

“ पदास्वै र्बाह्यापक्षेषु च ” ॥ ‘ अस्वैरिणीति ’ । ईर प्रेरणे स्वयमेवे
रितु शीलमस्या इति ताच्छीलिको णिनि, ‘ स्वादीरेरिणो ’ रिति वृद्धि । ‘ बा
ह्यायामिति ’ । बहिर्भवा बहिषष्टिलोपस्वेति यञ्ठिलोपौ, पक्षे भव पत्य,
दिगादित्वाद्यत् । ‘ यस्य प्रगृह्यसज्ञा विहितेति ’ । ननु षडावयवस्य द्विवच
नादे प्रगृह्यसज्ञा न तु पदस्य, सत्य यौगिकस्त्वय पदशब्द पक्ष्यते गम्यते
ऽनेनार्थ इति, यद्वा प्रातिशाख्ये द्विवचनान्ते पदएव प्रगृह्यशब्द प्रसिद्ध
सन्निकर्षाच्च गृह्यात्तरर्थे स्वरसन्ध्यभावादग्नी इत्यादौ कियतापि कालेन
व्यवधानात्परस्परमयो न सन्निकृष्यन्ते । ‘ अवगृह्यमिति ’ । समासे पूर्वं
पद तत्र हि पदकाले ऽवधेदो विच्छेद । ‘ गृह्यका इमे गृहीतका इत्यर्थे
इति ’ । उभयत्रानुक्रम्याया कन्, पञ्जरादिबन्धेन परतन्त्रीकृता शुकादय
उच्यन्ते । ‘ ग्रामगृह्येति ’ । शेषलक्षणाया षष्ठ्या समास । वासुदेव
गृह्येत्यत्र तु कत्तरिषष्ठ्या शेषषष्ठ्या वा समास ॥

“ विभाषा कृदुपो ” ॥ ‘ वृष्यमिति ’ । वृषु सेचने ॥

“ युग्य च पत्रे ” ॥ ‘ पतत्यनेनेति पत्रमिति ’ । दाक्षीणसेत्यादिना
करणे ‘ घृन् तद्वृहति रथयुगप्रासङ्गमि ’ ति प्राग्दीव्यतीयेनैव यता सिद्ध स्वरेपि
नास्ति भेद क्पि धातुस्वर यत्यपि ‘ यतो नाव ’ इत्याद्युदात्तत्वम्, अयु
ग्यमित्यत्रापि न स्वरे भेद, ‘ ययतोश्चातदर्थे ’ कृत्वाकेणुच्चात्रादयश्चेत्यु
भयत्रान्ते दात्तविधानात् ॥

“ अमावस्यदन्यतरस्याम् ” ॥ ‘ अमाशब्द सहाय्ये वक्तव्यमिति ’ ।
अमात्य इत्यादौ दर्शनात् । ‘ तस्मिन्नुपपद्यतेति ’ । उपपदत्वमपि निपातना
देव, अमेति वा सप्तम्या लुका निर्द्वैश, तकारोच्चारणात्प्रकृतस्य क्यपस्ताव-
चिपातन न भवति, यद्वि तु परमप्रकृतस्य यतो निपातन स्यात्स्वरे दोष
स्याद्वति सति वस्याशब्दे यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृ
तिस्वरत्वेपि स एव स्वरोवतिष्ठेत इत्यति त्वन्तस्वरितत्व भवति तथा

यता मुक्ते ऽमावास्येत्यधिकरणे एयत्र प्राप्नोति, 'कृत्यल्युटो बहुल' मिति भविष्यति एवमप्युपपदसमासो न प्राप्नोति, मयूरव्य सकादित्व द्वविष्यति, एवमपि गतिकारकोपपदादिति स्वरो न प्राप्नोति तथा 'अमावास्याया वे' ति एयदन्तस्य यत्कार्यं तद्वदन्तस्यामावस्यशब्दस्य न स्याद् भिन्नत्वादिति यदन्तपक्षे दोष दृष्ट्वा प्रकृतस्यापि एयत एव निपातनमित्याह । 'एयत्प्रत्यये' भवतीति । किं तर्ह्युच्यते एयत्प्रत्ययो भवतीति न पुनर्एयत्प्रत्ययो निपात्यतइति सत्य स एवार्थो निपातनाद् एयत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । 'अन्यतरस्या वृद्धभावा निपात्यतइति' । एयत्प्रत्ययो नित्य वृद्धभावस्तु पान्क्तिक इत्यर्थः । 'सह वसतइति' । सञ्चिह्नष्टौ वसतइत्यर्थः । यदुक्तं एयत्प्रत्ययो निपात्यतइति तत्राय गुण इत्याह । 'एकदेशविकृत स्यान्नन्यत्वादिति' । एयति ह्यमावास्येति स्वत प्राप्त रूप वृद्धभावस्तु तस्यैव विकार इति भावः, यद्वा एयति वृद्धौ कृताया पक्षे ह्रस्वोपि निपात्यते स एव वृद्धभाव उक्तः, एव श्लोकेष्ववृद्धितानिति, किमत्र निपात्यतइत्याशङ्काया श्लोकः । 'अमावसोरित्यादि' । 'वृद्धिभावाभावकृतविशेषाश्रयो द्विवचननिर्देशः । 'निपातयामीति' । एकस्यैवेति शेषः, अमापूर्वयोर्वमोर्ण्यन्तयोर्मध्ये एकस्य वृद्धभावमह निपातयामीत्यर्थः । सूत्रकारणैक्यमापन्नस्यैतद्वचनः, तथा सति किं सिद्धमित्यत्राह । 'तथेति' । एका तद्वि तवृत्तिरेकदेशविकृतस्यान्नन्यत्वाद् एतयोर्द्वयोरपि सिद्धतीत्यर्थः । 'स्वरस्वमे प्रसिद्धतीति' । एव निपातयतो मम स्वरोपि सिद्धति, व्याख्यात स्वरः ॥

‘ छन्दसि निष्ठकथं देवहूयप्रणीयोन्नीयोऽच्छिष्यमयस्तय्याध्वर्यखन्य खान्यदेवयज्यापृवृक्षप्रतिषीव्यन्नस्नवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाप्यपृडानि ” ॥ ‘नुगभावश्चेति’ । यदा जुहोतेस्तदेति भावः । ‘उपचाप्यपृडमिति’ । पृड सुखे पृड च इत्येतस्मादिगुपधलक्षण क, उपचाप्य च तत्पृड चेति कर्मधारयः । ‘हिरण्ये चेति वक्तव्यमिति’ । हिरण्येभिधेयइत्यर्थः । व्यत्ययमिति । आद्यन्तविपर्यास इत्यर्थः । ‘एयदेकस्मादिति’ । एकस्माद्वा तोर्ण्यत्प्रत्ययो निपात्यते, तदनन्तरेण देवहूयादिषु चतुर्षु चतुर्भ्यां धातुभ्यः क्यञ्च निपात्यते । उपसगभेदाच्चयतेर्भेदः । ‘द्वौ क्यपाविति’ । द्वाभ्या

धातुभ्या द्वौ क्यौ निपात्येते इत्यर्थे । 'एयद्विधिश्चतुरिति' । सुबन्तमे
तत्, क्रियाभ्यावृत्तिवाचिचतुरो वा एयद्विधीयतइत्यर्थे ॥

“चहले.एयत्” ॥ ‘चवर्णान्तादिति’ । अर्त्तस्तु ग्रहण न
भवति हला साहचर्यात् पर कायमिति निर्द्देशाद् ‘ईडवन्द्वृशसदुहा
एयत’ इति लिङ्गाच्च ॥

“आरावश्यके” ॥ ‘अवश्य भाव आवश्यकमिति’ । मनोज्ञादि
त्वाद्भुज्, अव्ययाना भमाञ्जे टिलोप, कि पुनरवश्यार्थवाचिन्युपपदे प्रत्यय
आहो स्विदावश्यके द्योत्ये, तत्राद्यो पक्षउपपदरहितात्प्रत्ययो न स्यात्
लाव्य पाव्यमिति तस्माद् द्वितीय पक्षआश्रीयतइत्याह । ‘आवश्यकं द्यो
त्यइति’ । ‘स्वरसमासानुपपत्तिरिति’ । उपपदपक्षे उपपदसमासो
लभ्यते गतिकारक्रोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व च द्योयपक्षे
त्वेतदुभयमपि न सिद्धतीत्यर्थे । ‘अवश्यलाव्यमिति’ । लुम्पेदवश्यम
कृत्यइति मलोप, द्योतितार्थस्यापि क्व चित्प्रयोगो दृश्यते लाघव प्रत्यना
दरात्, न त्वेतदत्र वक्तव्य लुम्पेदवश्यम कृत्यइति वचनादेव द्योतिते
अवश्यम प्रयोग इति तस्यावश्यकर्त्तव्यादौ चरितार्थत्वात् । मयूरव्यस
कादित्वादिति । तस्याकृतिगणत्वादिति भाव । ‘उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे
चेति’ । मयूरव्यसकादिनिपातनादेव स्वरोपि भविष्यतीत्यपि शक्य वक्तुम् ॥

“आसुयुवपिरपिलपिन्नपिचमश्च” ॥ युप्रभृतीना द्वन्द्वेन आसु
नोतेर्द्वन्द्व इत्याहु । सुनोतेरभिसम्बन्धस्तदाह । ‘आङ्पूर्वात्सुनोतेरिति’ ।
षु प्रसवैश्वर्येयोरित्यस्य त्वग्रहण कृत्यल्युटो बहुलमिति, यु इति यु मिश्रण
इत्यस्य ग्रहण युज् बन्धनइत्यस्य तु सानुबन्धकत्वादग्रहणम् । यतोपवाद
इति । ‘अचो यत्’ ‘पोरदुपधादि’ ति यथायोग प्राप्तस्य । ‘दाभ्य
मिति’ । दिभेर्धातुष्वपठितस्यापि चुरादौ बहुलमेतच्चिदर्शनमिति वचना
च्छिष्टप्रयोगाच्च लपयत्यर्थयत्यवधीरयत्यादिवद्भातुत्स द्रष्टव्यम् ॥

“आनाय्योनित्ये” ॥ ‘रूठिरेषेति’ । तेन घटादावतिप्रसङ्गे नोद्भा
वनीय इति भावो निपातनाच्च रूठित्वम्, उक्त हि रूठ्यर्थे च निपातन
मिति । ‘कुत पुनरनित्यत्वमित्यत्राह’ । ‘तस्य चानित्यत्वमिति’ । ‘नि

त्यमजागरणादिति । सततमञ्चलनादित्यर्थे, ज्वलनमेव हि तस्य जाग-
रणम्, दक्षिणागनावपि विशिष्ट एवेत्येते न सर्वत्रैवेति दर्शयति । 'यश्चेति' ।
योनिरुत्पत्तिस्थानम् । वैश्यकुलादित्यादिना योनिविकल्प दर्शयति ।
'आनाय्योऽनित्यइति' । 'चेदिति' । घटादिष्वपि प्रसङ्ग इति शेष । 'भवे-
दिति' । सम्भावने लिङ् निपातनादेव सम्भाव्यतद्भवत्यर्थे । 'एकयोनाविति'
आहवनीयेन । 'आनेयोन्यथा भवेदिति' । घटादावनित्ये भिन्न
योनौ च दक्षिणागना 'वचो यदि' ति यदेव भवतीत्यर्थे ॥

“प्रणाय्योऽसम्मता” ॥ असम्मताविति बहुव्रीहिरित्याह । 'अविद्य-
माना सम्मतिरस्मिन्निति' । सम्मतिश्चात्र समनन प्रीतिविषयभावोपगमन
कर्मव्यापारो विवक्ष्यते न समन्तव्यापार तथा सत्यसमन्तरि निपातनप्रसङ्गा-
त्तस्य चानिष्टत्वादित्यभिप्रायेणाह । "समतता समतिरिति" । समतिरभि-
लाषोऽप्युच्यतइति ॥ भोगविषयोऽप्यादर समतिशब्देनोच्यते, तन्त्रेणेत्यर्थे ॥

“पाय्यसानाय्यनिकायधाया मानहविर्निवाससामिधेनीषु” ।
मीयतेनेनेति मान दृश्यत इति हवि निवसत्यस्मिन्निति निवास समि-
धामाधानी चक्रे सामिधेनी । माडो एयत्प्रत्यय इति । करणे तत्र
'आतो युक् चिण्कृतोरिति युक् । 'मेयमन्यदिति' । भावकर्मणोयदेव
भवतीत्यर्थे । 'सात्राय्यमिति' । सम्यङ्मीयते होमार्थमग्निं प्रतीति कर्मणि
एयत् । 'हविर्विशेष इति' । ऐन्द्र दध्यमावास्यायामैन्द्र प्रयोमावास्याया
मिति विहितयोर्दधिपयसो । माघस्तु यथाश्रुतार्थग्राही हविर्मात्रे प्रायु-
ङ्क्त हुतमयमवलीढे साधु सात्राय्यमग्निरिति । 'निचीयतेस्मिन्धान्यादि-
कमिति' । 'अधिरुणे एयत्' । 'धाय्येति' । धीयतेनया समिदिति
करणे एयत् पूर्वैवद्रुक् । 'अग्निरुणेत्येति' । प्रवोवाजा अभिवावइत्या-
दिकस्य । 'किं तर्हि का चिदेवेति' । समिध्यमानवर्तो समिद्रवर्तो वा
न्तरेण विकृतिषु प्रतिप्यमाणा पृथुयाजा अमर्त्य इत्यादिका । कथं पुन-
रय विशेषो लभ्यतइत्याह । 'रूढिशब्दो ह्ययमिति' । अत एव निपात-
नाश्रयणमिति भावः । रूढित्वमेव द्रढयति । तथा चेति' । धाय्या

शसतीति ज्योतिष्टोमे मरुत्वतीये शस्त्रे विधानमेतत् सामिधेनीयद्वय
प्रयोगविषयोपलक्षणार्थमिति भावः ॥

‘क्रतौ कुण्डपाय्यसचाय्यौ’ ॥ एयति प्रकृते यत्प्रत्ययान्त कुण्ड
पाय्यशब्दो निपात्यतइत्युक्तं तत्र प्रयोजनमाह । ‘यतो नाव इतीति’ ।
यदुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव स्वर सिद्धो भव
तीत्यर्थः, एयति तु स्वरितत्वं स्यात् ॥

“अनौ परिचाय्योपचाय्यस्मूह्या” ॥ ‘अनाविति’ । न ज्वलने
किं तर्हि तदर्थेदृष्टकाचयनविशेषे, तत्रैव रूढत्वात्, ईहं समूर्वाद्बृह
वितर्कइत्यस्मादनकार्यत्वादुद्देशे वर्तमानाद्वलन्तत्वाद् एयति समूह्य
मिति सिद्धं, तथा च समूह्य चिन्वीत पशुकाम पशवो वै पुरुष पशू
नेवास्य तत्समूहतीति बह्व्येनोहिना ब्राह्मणे स्मूह्यशब्दो निरुक्तः ॥

“चित्याग्निचित्ये च” ॥ ‘चित्योग्निरिति’ कर्मणि यदपवाद
क्यञ् निपात्यते तेनाद्युदात्तत्वं भवति । ‘भावे यकारप्रत्यय इति’ ।
किमर्थं पुनरत्रापि क्यञ्च न निपातितः, एव हि तुङ् निपात्यो न भवति
तत्राह । ‘तेनान्तोदात्तत्वं भवतीति’ । ‘अनावित्येवेति’ । तच्च चित्य
शब्दस्यैव विशेषणार्थं नाग्निचित्याशब्दस्य, तस्य भावे निपातितत्वात्
तदेतद्वर्णितं ‘चेयमन्यदिति’ ॥

“नन्दिशहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच” ॥ ‘आदिशब्द प्रत्येकमभि
सबद्धतइति’ । गणपाठादिति भावः । ‘अपोदृत्य ये पठन्तइति’ ।
ते शृङ्गान्तइत्यन्वयः, अपोदृत्येति बुद्ध्या पृथक्कृत्येत्यर्थः । किमर्थं पुन
रपोदृत्य प्रत्ययविधानं यावता नन्दनादीनां गणपाठादेव सिद्धं साधुत्व
म्, उच्यते, असत्यस्मिन्नष्टाध्याय्या क्वचिदप्यनुपयोगाद्गणत्रयपाठोऽनार्षो
ध्यवसीयेत । ‘नन्दिवाशीत्यादि’ । दुनदि समृद्धौ, वाश शब्दे, मदी
हर्षे, दुष वैकृत्ये, राध साध ससिद्धौ, वृधु वृद्धौ, शुभ शुम्भ शोभार्थे,
रुच दीप्तौ । ‘दूषण इति’ । ‘दोषो णा’ वित्यूत्वम् । ‘सहितपीत्यादि’ ।
बह मर्षणे, तप सन्तापे, शमु दमु उपशमे । ‘जल्पन इत्यादि’ । जल्प
जप व्यक्ताया वाचि । रमु क्रीडायाम्, दूष हर्षविमोचनयो, कृदि आह्वाने

रोदने च । ह्रस्व विलेखने, चक्षु अलीके, अर्द्ध हिंसायाम्, जनमर्दय
तीति जनार्दन, कर्मण्यणि प्राप्ते, एवमुत्तरत्रापि कर्मण्युपपदे द्रष्ट
व्यम् । यु मिश्रणे, बूद क्षरणे, मधुनामाऽसुस्त सूदयतीति मधुसूदन ।
जिभी भये । णिचि 'भियो हेतुभये षुक्' । लूञ् छेदने णश अदर्शने, दमु
उपशमे, ण्य तौ, चित्त नाशयतीति चित्तनाशन, कुल दमयतीति कुल
दमन । 'याहीत्यादि' । गृह उपादाने, गृह मर्षणे, तसु उपक्षये, दसु
च, भस भर्त्सनदीप्त्यो, तिष्ठतेरातो युक्, मञ्जि गुप्तभाषणे चुरादि,
अर्द्ध हिंसायाम् । 'रत्रेत्यादि' । रत्न पालने, शु अत्रणे, डुवप् बीजसन्ताने,
शो तनूकरणे, एषा निशब्दउपपदे णिनि । 'याचीत्यादि' । टुपाच
याञ्चायाम्, हृञ् हरणे, व्रज गतौ, वद व्यक्ताया वाचि, वस
निवासे एषा प्रतिषिद्धाना णिनिभवति, प्रतिषिद्धार्थानामित्यर्थ, प्रति
षिद्धार्थता च नऽपूर्वाणा भवतीति दर्शयति । 'अयाचीत्यादि' । यद्यपि
विशब्दोपि विगर्हभरथिरित्यादौ प्रतिषेधे दृष्ट, याच्यादीना तु विपू
र्वाणा णिनिर्न दृश्यतइति नऽयैव णिनिर्विज्ञायते । 'अचामित्यादि' ।
अजन्तानान्यातूनामचित्तकर्तृकाणा प्रतिषिद्धार्थाना णिनिर्भवति, न वि
द्यते चित्तमस्येत्यचित्त स कर्त्ता येषान्ते तथोक्ता । 'विशयी विषयीति' ।
शीङ् स्वप्ने, षिज बन्धने, वृद्धाभावो निपातनात् । 'अभिभावीभूत इति' ।
अभिभूतवानभिभावी । अपराधी अवरोधी, राध साध ससिद्धौ, हधिर्
आवरणे । 'परिभवी परिभावीति' । पक्षे वृद्धाभाव । 'पक्षेत्यादि' । डुपच
व्याके । वच परिभाषणे, डुवपिस्तार्थ, एव वदिरपि । चल क्रम्पने, पल्ल
गतौ । 'नदडिति' । नद अव्यक्ते शब्दे । टकारो डीवर्थ, एवमुत्तरत्रापि ।
भष भर्त्सने, मृड् गतौ, चर गत्यर्थ, गृ निगरणे । तू प्लवनतरणयो,
चुर स्तब्धे, दिवु शीङादौ, स्दिरुक्तार्थ, जृष् वयोहानौ, मृड् प्राण
त्यागे, क्षमूष सहने, षिवु तन्तुसन्ताने, मिष स्पृष्टायाम्, कुप क्रोधे,
मिधृ मेधाहिसनयो, व्रण गात्रचूर्णने चुरादि, नृती गात्रविक्षेपे,
दृशिर् प्रेक्षणे, सृष्ट गतौ, डुभृञ् धरणपोषणयो, जार बिभर्तीति जा
रभरा, एव श्वान पचतीति श्वपचा, न्यङ्क्तादिषु श्वपाकशब्दस्य पाठा

त्यप्ते कर्मण्यणपि भवति । 'पचादिराकृतिगण इति' । तत्सम्बन्धिन आ
दिशब्दस्य प्रकारवचनत्वात्, तथा च 'शिवशमरिष्टस्य कर' इति कृजोच
प्रत्यय कृत । घटेश्च 'कर्मणि घटोठजि' ति, तथा यङन्ताना 'यङोचि
चे' ति यङोस्मिच्च लिङुक्त, भाष्ये चाजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य इत्युक्त
पचाद्यनुक्रमणान्तु नदङित्यादावनुबन्धासञ्जनार्थं कर्मोपपदानाम् इगुप
धाना च बाधकबाधनार्थम्, देवङित्युभयार्थमन्येषा तु प्रपञ्चार्थं द्रष्टव्यम् ॥

“इगुपधज्ञाप्रीकिर क” ॥ इगुपधाद्रीना समाहारद्वन्द्वे नपुस
कत्वेन द्वस्वप्रमङ्गादितरेतरयोगे द्वन्द्वो व्यत्ययेन भ्यस पञ्चम्येकवचन
तत्र कृशब्दस्य धात्वुक्करणत्वात्प्रकृतिवदनुकरण विभक्तावित्वम् । 'ञ
इति' । 'आति ले.प इटि च । 'प्रिय इति' । प्रीज् तर्पणे, इयङादेश ।
'किर इति' । कृ वित्तेपे 'कृत इट्वातो' । पचादिषु द्रष्टव्या इति' ।
यद्यप्यजपि तृजादिवत्सर्वधातुभ्यो भवति तथाप्यपवादजाधनार्थमेते
पचादिव्यवश्य पाठा इत्यर्थः ॥

“पाघ्राध्माधेट्टुश श” ॥ पा पाने, घ्रा गन्धोपादाने, ध्मा
शब्दानिसयोगयो, धेट्ट पाने, ट्टुशिः प्रेक्षणे, पा रक्षणइत्यस्य तु लुवि
करणत्वादयहणम् । 'उत्पिब इत्यादि' । पाघ्रादिसूत्रेण यथायोग
पिशादय आदेशा । 'व्याघ्र इति' । अत्रा 'तश्चोपसर्ग' इति क एव
भवति, अत्र च व्याघ्रादिभिरेति वचन लिङ्गम् ॥

“अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपा र्वेक्षुदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च” ॥
अनुपसर्गादिति व्यत्ययेनैकवचनमित्याह । 'अनुपसर्गोभ्य इति' । लिप उप
देहे, विद्वल् लाभे, आगामिना नुमा सनुभ्र्गोर्यहण तेन विद्वन्तराणाम
यहणम्, धृज् धारणे, धृज् अवस्थाने, ग्यन्तयोर्द्वयोरपि यहणम्, पार तीर
कर्मसमाप्तौ, विद चेतनाख्यानादिषु चुरादि, ज्ञानादर्थानामन्यतमो वा
हेतुमण्ययन्त, एज् कम्पने ग्यन्त, चिती सन्नाने चुरादि, सातिर्हेतुम
ण्ययन्त, बह मर्षणे चुरादिर्हेतुमण्यतो वा । 'लिम्प विन्द इति' । 'तुदा
दिभ्य श.' 'शे मुचादीना' मिति नुम्, धारयादिषु शब्दगुणायादेशा । 'नौ

लिप्सेरिति' । कृन्दसि तु धर्त्ता च विधर्त्ता च विधारय इति दृश्यते ।
'अरविन्द इति' । अराकाराणि दलान्यरशब्देनोच्यन्ते ॥

“ददातिदधात्योर्विभाषा” ॥ ‘दद दध इति’ । शप श्लु ।
द्विर्वचन ‘श्नाभ्यस्तयोरात्’ इत्याकारलोप, दद दाने, दध धारणइत्येता
भ्यामचि कृते दद दध इति सिद्ध दाधाभ्यामपि णे कृते दायो धाय
इति इदन्तु वचन स्वार्थम् अदद अदध इति अच्कावशक्तावित्य
नोदात्तत्वम्मा भूत् नञस्वर एव यथा स्यादिति ॥

“ज्वलिति कसन्तेभ्यो ण ” ॥ ‘इतिशब्द आद्यर्थ इति’ । अनेका
र्थत्वाच्चापातानामुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाता इति निरुक्तकारो
निपातशब्द निराह, ज्वलितीत्यविभक्तिको निर्द्वैश, ज्वलादिभ्य इत्यर्थ,
कसिरन्ते येषांते कसन्ता, तत्र ये कसमधीत्य वृद्धिति पठन्ति तेषां मते कस
न्तग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम् । ननु च ज्वल दीप्ताविति द्वि पठ्यते घटादिषु
परस्ताच्च तेषामसत्यस्मिन्विशेषणे सन्देह स्यात् किं पूर्वा ज्वलिरादि
रुत् पर इति, अतः कस समीपभूतेभ्यो ज्वलादिभ्य इति विशेषणमर्थे
वत् नैतत्सुष्ठुच्यते, यद्ग्रन्थशब्द समीपवचनो बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च
कसेयग्रहण न प्राप्नोति, पूर्वत्र ज्वलतावादावभिप्रेते तदनन्तर एव धातु
रुपादीयेत परोपदेशेनैव ज्वलतेर्यग्रहणसिद्धे, घटादिपाठश्च मित्सज्ञाया
चरितार्थ, इतरस्त्वचरितार्थ इति स एवादिर्भविष्यति । ‘अचोपवाद इति’ ।
तस्यापि सर्वधातुविषयत्वादिति भाव । भ्रमु चलनइत्यस्य ज्वलादिपाठ
किमर्थ, यावता पचाद्यचि भ्रम इति सिद्धु णेप्येतदेव रूप नोदात्तोपदे
शस्येति वृद्धिप्रतिषेधात्, इहाभ्रम इति अच्कावशक्ताविति स्वरो मा
भूदिति ॥

“श्याद्गुधाक्षुसस्वतीणवसावहूलिहश्लिषश्वसश्च” । ‘अनुपसर्गा
दिति निवृत्तमिति’ । उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणात् । ‘विभाषेति चेति’ ।
निवृत्तमित्यपेक्ष्यते विभाषाग्रहण अनुपसर्गग्रहणेन सम्बद्धमन्तविवृत्ता
वस्यापि निवृत्ति । ‘श्येद् इति’ । श्येद्गतावित्यस्मात्, शी आत् श्येद्गता
शीडो यणादेशेन ग्रहणच भवति व्याख्यानात् भट्टिति प्रतीताव

नारोहाच्च । 'आकारान्तेभ्य इति' । एतेन अन्तेरच्छब्दान्ताना पतिप्रभृ
त्तीनामकारान्ताना च ग्रहण न भवतीति दर्शयति, एतदपि व्याख्याना
देव । व्यध ताडने, सु गतौ आङ्पूर्वे सपूर्वश्च, इण् गतौ अतिपूर्वे, षोन्त
कर्मणि, ह्रज् हरणे अवपूर्वा, लिङ् आस्वादाने श्लिष कालिङ्गने, श्वस
प्राणने, यैत्र सोपसगास्तेभ्य सोपसर्गेभ्य एव भवति शेषेभ्यस्त्वविशेषेण ।
'बाधकबाधनार्थमिति' । 'आतश्चोप नर्गे' इति विशेषविहित क सामा
न्यविहितस्य णस्य बाधकस्तद्बाधनार्थमिदम्, एतेनावस्यतेरुपादान व्या
ख्यातम् । 'अवश्याय इति' । पूर्ववमुक् ॥

'दुन्योरनुपसर्गे' ॥ 'दाव इति' । वनवद्भि । कथन्तत्रैव दव
इति, नयतिसाहचर्यात्सानुबन्धकस्य दुनोतेरिह ग्रहण निरनुबन्धकाद्
वते पद्याद्वचि भविष्यति, करणसाधनो वा 'चदोरञ्चि' त्यबन्त ॥

'विभाषा ग्रह' ॥ 'व्यवस्थितविभाषा चेयमिति' । एतदेव स्पष्ट
यति । 'जलचरइति' । 'भव इति' । भवत्येव न तु कदा चित्र भवतीति
भवे देव ससारश्च भावा पदार्था ॥

'गेहे क' ॥ 'गेहइति' । प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्विशेषण नोपपद
ग्रहपतिना सयुक्तइति निर्द्वंशादित्याह । 'गेहे कर्त्तरीति' । 'तात्स्याद्वा
राश्चेति' । गेहमित्यपेक्ष्यते तेन गौणस्यापि गेहस्य ग्रहणमिति दर्शयति, तच्च
तन्त्रावृत्त्योरन्यतराश्रयणेन लभ्यते तत्र वेश्मनि पुल्लिङ्गबहुवचनान्त एव
ग्रहान्ह दाहुको भवति, ग्रहानुत्तरया सकाशयते, ग्रहान्गच्छ ग्रहपत्नी ग्रहा
मह सुमनस' प्रपद्यइति, नपुंसकलिङ्गेभिधेयवचन, एव दारेष्वपि, अन्ये तु
ग्रहशब्दो वेश्मन्येव मुख्य, दारेषु गौण इति वदन्ति, तथा न ग्रह ग्रह
मित्याहुर्गृहिणी ग्रहमुच्यतइति वेश्मन्येव मुख्यता दर्शयन्ति, यथा वृत्ति
कारेणोक्त तथा दारेष्वपि मुख्य एवेति लभ्यते ॥

'शिल्पिनि ष्वन्' ॥ पूर्वण साहचर्यात् शिल्पिनीत्यपि प्रत्ययार्थस्य
विशेषणचोपपदमित्याह । 'शिल्पिनि कर्त्तराति' । क्रियासु कौशल शिल्प
तद्व्यासास्तीति शिल्पी । नृतिखनीत्यादि' । एतद्वचनमेव, तेनाह्वाता आ
ह्वायक इत्यादौ न भवति । 'रञ्जेरनुनासिकलोपश्चेति' । एतत्तु ज्ञापका

त्सिद्धयदय 'जनीजूषक्रसुरज्जोमन्ताश्चे' ति मित्सञ्जा शास्ति तञ्जापयति
रज्जेरकित्यप्यनुनासिकलोपो भवतीति ॥

“गस्यकन्” ॥ ‘गायतेरिति’ । कै गै शब्दे, गामादायहणेष्व
विशेष इति गाङ्गतावित्यस्यापि ग्रहण प्राप्तम्, अनभिधानात्र भवति
थकन्प्रत्ययो हि गायत्यर्थविषयमेव शिल्पिनमभिधातु समर्थ ॥

“य्युट् च” ॥ यकारो युगर्थ, टकारो डीबर्थ । ‘योगविभाग
उत्तरार्थ इति’ । उत्तरत्र य्युट् एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् थकनो मा भूदिति ।

“हश्च ब्रीहिकालयो” ॥ ‘जहातेरिति’ । ओहाक् त्यागे । ‘जिहाते
रिति’ । ओहाङ्गत्तौ, प्रायेण जिहीतेरिति पाठ स त्वयुक्तस्तिप पित्वादी
त्वाभावात्, जहाते ककारोत्र सामान्यग्रहणार्थ, अन्यथा एकानुबन्धक
त्वादस्यैव स्यात्, अथ हाङ् इत्युच्येत एवमपि तस्य ग्रहण न स्यात्
तस्माद् द्वयोरपि ग्रहणम् । ब्रीहिकालयोरिति कर्तुर्विशेषणत्रोपपद त्रिच
तुभ्यां हायनस्य ‘दामहायनान्ताञ्चे’ ति वचनादिति मत्वाह । ‘ब्रीहौ
काले च कर्त्तरीति’ । ‘जहत्युदकमिति कृत्वेति’ । ब्रीहौ हायनशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्त दर्शित, जाङ्गलदेशोद्भवा केचिद् ब्रीहयो हायना इत्याहु ।
‘जिहीते भावानिति’ । भावा पदार्थास्तान् जिहीते गच्छति परिच्छेदक
त्वेन व्याप्नोतीत्यर्थ ॥

“प्रसृत्त्व समभिहारे वुन्” ॥ प्रसृत्त्व इति पञ्चम्या स्थाने जस्,
‘ओस्सुपी’ ति यणादेश । ‘साधुकारित्व लट्यतइति’ । प्राय सहचरित
त्वात् पुन पुनरनुष्ठान समभिहार, यश्च या क्रिया पुन पुनरनुतिष्ठति तस्य
तत्र प्रायेण कौशलमुपजायते ऽत प्राय साहचर्यात्साधुकारित्व लट्यते,
लक्षणया तत्र वर्त्ततइत्यर्थ, तेन कि सिद्ध भवतीत्याह । ‘सङ्गदपीति’ ॥

“आशिषि च” ॥ ‘आशिषि गम्यमानायामिति’ । न वाच्याया
‘कर्त्तरि कृदि’ ति कर्त्तुर्देव वाच्यत्वात् । ‘प्रार्थनाविशेष इति’ । अप्राप्त
स्याभिलषितस्य प्राप्तुमिच्छा प्रार्थना आशी । ‘स चेत्क्रियाविषय इति’ ।
धातोर्नित्यधिकाराद् धातोश्च क्रियावचनत्वात् । ‘अमुष्या क्रियाया

इति । जीवनादिकाया, अनेन प्रयोक्तृधर्मत्वमाशिषो दर्शयति । 'जीव तादिति' । आशिषि लोटप्रयोगेणोदाहरणे आशिषि दर्शयति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या तृतीयस्याध्यायस्य प्रथम पाद ॥

‘कर्मण्यण्’ ॥ कर्मणीति नेद स्वरूपग्रहणमशब्दसञ्ज्ञेति प्रति वेधात्, ननु चार्थस्येय सञ्ज्ञा न शब्दस्य, अशब्दसञ्ज्ञेति नैव विज्ञायते शब्दस्य सञ्ज्ञा शब्दसञ्ज्ञेति किन्ताहि शब्दे सञ्ज्ञा शब्दसञ्ज्ञेति, शब्द शब्देन शब्दानामनुशासन व्याकरणमुच्यते, असति च बाधे कृत्रिमाकृत्रि मयो कृत्रिमस्यैव ग्रहण युक्त तस्मात्पारिभाषिकस्य कर्मणा ग्रहणमङ्गी कृत्य तस्यावान्तरभेदमाह । ‘त्रिविध कर्मेति’ । ता एव तिस्रो विधा दर्शयति । ‘निर्वर्त्य विकार्य प्राप्य चेति’ । यदसञ्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते तन्निर्वर्त्य, यथा कुम्भ करोति पुत्र प्रसूतइति, यस्य तु सत एव कश्चिद्विकार क्रियते तद्विकार्य, स च विकार क्वचित्प्रत्यक्षगम्य, यथा काष्ठानिभस्म करोति, सुवणकुण्डलङ्करोतीति, क्वचिच्छास्त्रगम्यो ग्रीहीन् प्रोक्षतीति, अत्र प्रोक्षणेन ग्रीहिषु कश्चिदतिशयो जन्यतइति शास्त्रादेव गम्यते, एतावता च भेदेन सस्कायमेतत्कर्मति चातुर्विध्य मीमासका मन्यन्ते, क्रियाकृतविशेषाभावे तु प्राप्य कर्म, यथा वेदमधीते चच्चा पारय तीति, ननु च कर्तुरीप्सिततममित्येतदेव कर्म त्रिविध, मन्यदप्यस्ति ‘तथा युक्त चानीप्सित’ मिति तच्च द्विविध द्वेष्यमितरच्च, तथा ‘अकथित च’ एव ‘दिव कर्म च’ तथा ‘अधिशीङ्स्यासा कर्मेति’ तदेवमवान्तरभेदविव क्षाया सप्तविध कर्म । उक्त च

निर्वर्त्य च विकार्य च प्राप्य चेति त्रिधा मतम् ।

तत्रेप्सिततम कर्म चतुष्टान्यस्तु सञ्ज्ञितम् ॥

चौदासीन्येन यत्प्राप्य यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।

सञ्ज्ञान्तरैरनाख्यात यद्वच्चामन्यपूर्वकम् ॥

इति । तत्किमुच्यते त्रिविध कर्मेति । केचिदाहु कर्तुरीप्सिततम मेवात्र कर्म एह्यते ऽन्यत्राण् न भवतीति, अन्ये त्वाहु । आदित्य पश्यता

त्यादौ मा भूदित्येवमथ कर्मणि निर्वर्त्यमाने विक्रियमाण इति वक्तव्य
 मित्याशङ्क्य वासककारेणोक्त कर्मणि निर्वर्त्यमाने विक्रियमाण इति चेद्वे
 दाध्यायानामुपसख्यानमित्यादि तदनेन प्रदर्श्यते, त्रिविधमपि कर्म एह्यते
 न पुन प्राप्य न एह्यत इति न तु सूत्रान्तरोक्त व्यावर्त्यते, तथा च 'दिव
 कर्म चे' त्यत्र समावेशस्य प्रयोजनमुक्त मनसा देव इत्यत्र कर्मत्वादण्कारण
 त्वात्तृतीयेति, एव च वृत्तावास पर्यन्ताधिवास इत्याद्यपि यथादर्शनं भव
 तीति । 'अनभिधानादिति' । तच्चानभिधानं यत्राप्तैरुक्तं तत्रैवान्यत्र
 तु यथालक्षणं भवत्येव, तथा च पठति यथालक्षणमप्रयुक्त इति । 'शीलि
 कामीत्यादि' । शीलसमाधौ, भक्ष अदने चुरादि, कमु कान्तौ णिङन्तः,
 चर गत्यर्थे आङ्पूर्णे, णस्य णित्करणे चरेवेद्वयर्थम् । 'पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व
 चेति' । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः । 'मासशीलेति' । अत्राणि सति
 ङीप्स्यात्, णेपि क्व चिदण्कृतं भवतीत्येतत्ताच्छीलिरुण्ये भवति
 मनेद्वीर्घश्चेति सप्रत्ययान्तो मासशब्दः, कल्याणशब्दो लघावन्ते द्वयोश्च
 बहुषो गुरुरिति मध्योदात्तः । अस्यायमर्थः, अन्ते लघौ परतो द्वयोस्वान्त
 योर्लघ्वो परतो बहुषः शब्दस्य यो गुरुः स उदात्तो भवति, बहुष इति
 बहुच इत्यर्थः, अणित्यच पूर्वं चार्यसंज्ञा । 'इत्तिन्नमिभ्या चेति' । अत्रापि
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्येव वाक्यभेदस्तु वैचित्र्यार्थः । इह यो मास भव
 यति मास तस्य भक्षो भवति तत्र भक्षयति कर्मण्येरजन्तस्य बहुव्रीहिणा
 सिद्धम्, एवमन्यत्रापि, य पुनरण्यन्तस्तस्य घञन्तस्य बहुव्रीहिनोर्थ एतेन,
 ननु बहुभक्ष इत्यत्र बहोर्नैवदित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति एव तर्हि
 भावेऽजन्तेन व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिर्भविष्यति बहु भक्षोऽस्य बहुभक्ष
 इति, तत्रोत्तरपदार्थस्य बहुत्वाभावादुदुस्वरो न भविष्यति, सत्यम्, अणञा
 धनार्थं तु वचनम् अकारादनुपपदात्कर्मापपदो विप्रतिषेधेन । पचादि
 भ्योञ् अनुपपदोकारस्तस्यावकाशः पचतीति पच, कर्मापपदस्यावकाशः
 काण्डलाव शरलाव, ओदनपाच इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण्
 भवति तेनोपधावृद्धिरुपपदसमासश्च नित्यो भवति अचि तु षष्ठीसमासो
 विकल्पितस्यात्, न च वाक्यं युगपद्विवक्षायां भवतु विप्रतिषेधः केवले

पच्यर्थे विवक्षिते ऽचि कृते पश्चादोदनसम्बन्धे विवक्षिते ओदनपच इत्यपि प्राप्नोति एकत्वात्प्रयोगस्य नहि तस्मिन्नेव प्रयोगे विवक्षित चाविवक्षित च कर्म भवति तस्मादोदनपच इत्यसाधुरेव, गङ्गाधर श्रीधर वज्रधर भूधर स्रग्धरेति तु सञ्ज्ञाशब्दा, यदा त्वजपि सर्वधातुभ्य इति पक्षस्त दापवादत्वादेव तस्याण् बाधक, तथा 'इगुपधज्ञाप्रीकिर क' अनुपपद स्तस्यावकाशं विक्षिप विलिख कर्मोपपदस्य स एव, काष्ठभेद इत्यत्रो भयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति, तथा ऽनुपसर्गाल्लिम्प्यविन्देत्यनुपपद शस्तस्यावकाशो लिम्प्यतीति लिम्प्य कर्मोपपदस्य स एव, कुङ्कुलेप इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति 'आतश्चोपसर्ग' इति कोनु पपदस्तस्यावकाशं सुल सुन्न कर्मोपपदस्य स एव, गोसन्दाय इत्यत्रो भयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति ॥

“ह्वावामश्च” ॥ वेज् तन्तु पन्तानइति । वा गतिगन्धनयोरित्यस्य ग्रहणं न भवति अकर्मकत्वात् भ्रमणार्थो ह्यसौ, सर्वा दिश आवाति वात आवातु भेषजमिति सोपसर्गस्य तु सकर्मकत्वेयग्रहणं पूर्वैर्गैवाणं सिद्धत्वात्, वाता वान्ति दिशो दशेति प्रयोगश्चिन्त्य, अथापि क्वचित्कथ चित्सकर्मकत्वं तथापि हेजा साहचर्यात्सानुबधकस्यैव वेजो ग्रहणम् । 'माङ् मानइति' । ङितो मारूपस्योपलक्षणमेतत्, तेन मेङ् प्रणिधानइत्य स्यापि ग्रहणं, मा मानइत्यस्य तु सभवनार्थस्याकर्मकत्वं द्यग्रहणम् ।

“आतानुपसर्ग क ” ॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणभ्यो ङो वक्तव्य, सप्रसारणभाज प्रसारणिन, ज्या वयोहानौ ब्रह्म जिनातीति ब्रह्मज्य, सर्वत्रग्रहणाच्चावश्यमिहैव 'आतश्चोपसर्ग' आहु प्रहु, के हि सप्रसा रणप्रसङ्ग, आहु अ इति स्थिते सप्रसारणे पूर्वत्वे च कृते उवडादेशे आहुव प्रहुव इति प्राप्नोति एव ब्रह्मजिय इति प्राप्नोति, ननु सप्रसारणे कृते आतो लोपस्तस्य स्थानिवद्भावादियदुवडो न भविष्यत, लोपो न सिद्ध्यति अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं प्राप्नोति समानाश्रये च वार्णादाङ्ग बलीय इति एवन्तर्हि प्रागेव सप्रसारणादातो लोपो भविष्यति परत्वाद् नित्य सप्रसारण कृताकृतप्रसङ्गित्वात्, आतो लोपस्त्वनित्य कृते सप्रसारणे

पूर्वत्वेन बाधते यस्य च निमित्त लक्षणान्तरेण विहन्यते न तदनित्य
तदेव परत्वादातो लोपस्ततः सप्रसारणं तत इयदुवडौ प्रसक्तावालो
पस्य स्थानिवत्त्वात् भविष्यति, ननु योनादिष्ठादच पूर्वस्तस्य विधि
प्रति स्थानिवद्भाव आदिष्ठाच्चैषोच पूर्व इदानीमेव स्युक्त पूर्वमल्लोप
पश्चात्सप्रसारणमिति एव तस्याकारलोपस्यासिद्धत्वादुद् न भविष्यति,
इहापि तर्हि जुहुवतु जुहुव, आलोपस्यासिद्धत्वादुवद्गं प्राप्नोति आभी
यमसिद्धत्वमनित्यमित्यत्र न भविष्यति, अथ वा सप्रसारणाच्च एड
पदान्तादित्यत्र एड इति योगविभाग सप्रसारणादेडि परत पूर्वपरयो
पूर्वमेकादेशो भवतीति किमर्थमिदं, न सप्रसारणाच्चैत्येव सिद्धं, ज्ञापनार्थं,
यत्र सप्रसारणात्पर एड् सभवति तत्रा 'देच उपदेशेशिती' त्यात्वं न भव
तीति यदि स्यात्पूर्वत्वेन तस्य निवृत्तिविधानमनुपपन्नं स्यात् तेन जुहु
वतुरित्यत्रानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गमण्यात्वमकृत्वा एड्भावादेव लिटि वि
हिते सप्रसारणे पूर्वत्वे न स्थानिवत्त्वं नासिद्धत्वमिति सिद्धमिष्टम्,
आहु प्रहु ब्रह्मज्य इत्यत्र त्वाकारान्तलक्षणं प्रत्ययो नासत्यात्वं भवितु
मर्हतीति पूर्वमात्वन्ततः प्रत्यय, आलोप सप्रसारणम्, असिद्धत्वादि
यदुवडोरभावः ॥

“सुपि स्य” ॥ सुपीति न सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणं किन्तर्हि
प्रत्याहारस्य 'सुप्तिङन्त पदम्' 'सुप आत्मन क्यच्' 'सुपो धातुपाति
पदिकयो' 'अक्यादाप्सुप' इत्यादौ तस्यैव प्रसिद्धत्वात् । 'द्वाभ्या पिब
तीति' । ननु रुडिशब्दा द्विपादयस्ततश्चासन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्य कर्माप
पदएव क करिष्यते नैतदेव, द्वाभ्या पिबतीत्यादेरवयवार्थस्य सम्भव
तोपरित्यागेनैव व्युत्पत्तौ सम्भवत्यामस्या कल्पनाया अयुक्तत्वात्, यत्र
त्यत्यन्तमसम्भवो युक्ता तत्रैव सा कल्पना यथा तैलपायिकादौ । 'अनेन
भावे यथा स्यादिति' । आरम्भसामर्थ्यात्तावदय कर्तुरपकृष्यते न चान्योर्थो
निद्विश्यते, अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्यया स्वार्थं भवन्ति स्वार्थश्च धातूना
भाव एव । ननु घञर्थं कविधानमिति भावे क सिद्धं, सत्यं, नित्यसमासा-
र्थन्तु वचनम् अन्यथा पाक्षिक षष्ठीसमास स्याद् नित्य एव तूपपदस

मासो भवति तथा चाखूनामुत्थानमित्यस्वपदेन विग्रह कृत, घञर्थे कविधानमित्यत्र स्यग्रहण कर्तुर्वर्जिते कारकेपि यथा स्यादिति ॥

“तुन्दशोकयो परिमृज्जापनुदो” ॥ ‘तुन्दपरिमृज इति’ । मृजे-
रजादौ सक्रमद्वयत्र यस्मिन्विधस्तदादावित्येव सिद्धे आदिग्रहण
मुख्याजादिपरिग्रहार्थं तेन व्यपदेशिवद्वात्रेनाजादावत्र के वृद्धिर्न भवति ।
‘आलस्यइत्यादि’ । आलस्ये गम्यमाने सुखोत्पादने च प्रत्यय इत्यर्थ, तत्र
सामर्थ्यादलसे कर्त्तरि सुखस्य चाहर्त्तरि प्रत्ययो भवतीत्युक्तं भवति ।
‘शोकापनोद एवान्व इति’ । यस्ससारानित्यताद्व्यपदेशेन शोकमेव केवल
मपनुदति न तु सुखमुत्पादयति स शोकापनोद । ‘मूलविभुजादिभ्य इति’ ।
तादर्थ्येणा चतुर्थी मूलविभुजादिसिद्धार्थमित्यर्थ, आकृतिगणश्चायन्तेन
महीध्रकुध्रशिरोरुहादि सिद्ध भवति । ‘काकगुहा इति’ । काकेभ्यो गूहि-
तया इति कर्मण कप्रत्यय इष्यते, अतो घञर्थे कविधानमित्यत्रेदं द्रष्ट-
व्यम् ॥

“प्रे दान्न” ॥ ‘ददातेरिति’ । उपलक्षणमेतत्, गामादायहणेष्व-
विशेष इति सर्वेषामेव दारूपाणा ग्रहणमिष्यते । ‘जानातेश्चेति’ । जने
स्त्वल्लोपेनायनिर्देशो न भवति ‘खनो घ च ‘हनश्च वध’ इत्यादौ
धातुनिर्देशे ऽल्लोपस्याकरणात् । ‘प्रेणोपसृष्टादिति’ । प्रशब्देनोपसर्गण
सम्बद्धादित्यर्थ, अनुपसर्गइति चानुवर्त्तते, तेन केवलेन प्रेणोपसृष्टादित्यर्थ,
ततश्च गोसम्प्रदाय इत्यणोव भवति ॥

“गापोष्टक्” ॥ ‘गायतेरिति’ । गामादायहणेष्वविशेष इति गाडो
लुग्विकरणास्यापि ग्रहणं प्राप्तं पिबतिसाहचर्यात् न भवति । ‘सामगीति ।
ठक् कित्त्वादातो लोप, टित्त्वान् डीप् । सुराशाध्वो पिबतेरिति वक्तव्य
मित्यत्र पिबतेरिति लुग्विकरणालुग्विकरणपरिभाषालभ्यस्यैवार्थस्य कथन-
मुपपदपरिगणनं तु वाचनिकमेव । ‘हीरयेति’ । स्त्रियामेव विशेषात्
स्त्रीलिङ्गमुदाहृतम् ॥

“हरतेरनुव्यमनेऽच्” ॥ ‘अच्प्रकरणइति’ । लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषयैव घटग्रहणेन घटीग्रहणेपि सिद्धे घटीग्रहण परिभाषाया अनित्य-

त्वज्ञापनार्थम् । 'सूत्रयाह एवान्य इति' । यस्सूत्र केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राण्येव भवतीत्यर्थः ॥

“वयसि च” ॥ ‘सभाज्यमान वेति’ । तेनासत्यपि क्वचन ग्रहणे वयसि गम्यमाने क्वचनहर इति भवतीति भावः ॥

‘आडि ताच्छील्ये’ ॥ पुष्याद्याहरणइत्यादिना ताच्छील्यमुदाहरणे दर्शयति । ‘स्वाभाविकीति’ । स्वभावे भवा स्वाभाविकी, अर्थात्मादि । स्वशब्दो द्वारादिषु पठ्यते तदादिविधिश्च तत्रेष्टते भाष्यकारप्रयोगात्तु द्वारादिकार्याभाव स्वार्थिकस्वाभाविकशब्दौ भाष्ये प्रयुक्तौ अस्य विवरण ‘फलानपेक्षेति,’ कथपुन फलमनपेक्ष्य तत्र प्रवर्तते न हि स्वभाव पर्यनुयोगमर्हति ॥

“स्तम्बकर्णयोरमिजपो” ॥ ‘रमेरकर्मकत्वादिति’ । ननु ‘व्याड् परिभ्यो रम’ ‘उपाच्चे’ त्यत्रोदाहृत देवदत्तमुपरमतीति, एव मन्यते अनुपसर्गइति वर्त्ततइति । ‘जपेश्च शब्दकर्मकत्वादिति’ । मन्त्र जपतीत्यादौ तत्रैव प्रयोगदर्शनात् । ‘कर्म न सभवतीति’ । केवलस्य रमेर्जपेश्च कर्णाद्यशब्दात्मकमिति भावः । सूचक पिशुन । ‘स्तम्बेरम इति’ । ‘तत्पुरुषे कृति बहुल’ मित्यलुक् । ‘कर्णे जपिता मशक इति’ । उपाशुशब्दायितेत्यर्थः ॥

“शमिधातो सज्ञायाम्” । ‘धातुमात्रादिति’ । मात्रग्रहणे नापञ्चादविषयेषु विधानं भवतीति दर्शयति । ‘शङ्कर इति’ । ऐहिकमामुष्मिक मोक्षाख्य च सुख करोतीति शङ्कर । धातुग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शयन्मात्रग्रहणप्रतिपादितमेवार्थं स्पष्टीकरोति । ‘शमिसज्ञायामिति’ । अस्मिन्सूत्रइत्यर्थः । असति धातुग्रहणे शमिसज्ञायामित्यस्यावकाशः शमभवा, शम्बदइति कृञो हेतुताच्छील्यइत्यस्यावकाश आट्टकर इति, शङ्करा इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाट्ट एव स्याद् धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव भवति । कुण्डखाडवस्त्वाचार्या मन्यन्ते एणाते शब्दकर्मण एतद्रूप पृष्ठे दरादित्वाङ्गकारस्य ककारइति तन्मते धातुग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

“अधिकरणे शेते ” ॥ ‘पार्श्वदिष्विति’ । अनधिकरणार्थमिदं तद्विग्रहेण दर्शयति । ‘पार्श्वोभ्यामिति’ । ‘दिग्धसहशयइति’ । दिग्धेन सह शेतेइत्यचि कृते मयूरव्यसकादित्वात्समास दिग्धसह शब्दो मयूरव्यसकादिस्तस्योपपदसमास । ‘अवमूर्द्धशयइति’ । अव नतो मूर्द्धा यस्य अवमूर्द्धा अधोमुख शेतेइत्यर्थः । ‘गिरौ ङश्छन्दसीति’ । यदि छन्दसीत्युच्यते कथं गिरिशमुपचचार प्रत्यह सा सुकेशी, अ रोपित यद्विरिशेन पश्चादिति निरकुशा कवयः । अन्ये त्वाहुः, इह यो गिरौ शेते गिरिस्तस्यास्तीति लोमादिषु दर्शनाच्छ्रुत्यय तथा चात्रैव वार्तिकं तद्धितो वेति न च लोमादिष्वपि छन्दोऽग्रहणमस्ति तेन भाषायामपि गिरिश इति भवति एव च कृत्वा निघण्टुषु पाठोऽप्युपपन्नो भवति । ‘गिरौ शेतेइति’ । गिरावास्तइत्यर्थः ॥

“भिक्षासेनादायेषु च ” ॥ ‘भिक्षाचर इति’ । चरतिरत्र तत्पूर्वके अर्जने वर्तते चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः । ‘सेनाचरइति’ । सेनां प्रविशन्नुच्यते । ‘आदायचर इति’ । आदाय गच्छतीत्यर्थः, भक्षयतीति वा । कथं सहचर सहचरीति पचादिषु चरद्विति पठ्यते सुधुषेति समासः ॥

“पुरोयतोयेषु सत्ते ” ॥ ‘अयेइत्येतेष्विति’ । एतेनायशब्दस्यैका रान्तत्वं निपात्यतइति दर्शयति एतच्चायेशब्दस्य परनिपातनादेव विज्ञायते ऽन्यथा ऽजाद्व्यदन्तमिति पूर्वनिपातः स्यात् किमथ पुनरेकारान्तत्वं निपात्यते यावता सप्रम्या अलुकाप्ययेसरइति सिद्धं यदा तद्वर्त्य सरति अयेण सरतीति वा विग्रह्यते तदाप्ययेसर इत्येव यथा स्यात् । कथं यूथ तदय-सरगर्वितकृष्णसारमिति, । ‘कृत्यन्युटो बहुलम्’ इति समर्थनीयम् ॥

“कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ” ॥ ‘करोतेर्द्धातोःरिति’ । प्रसिद्ध-तरत्वाद्गुणबन्धकस्याप्यस्यैव ग्रहणं तु कृज् हिंसायामित्यस्येति भावः । ‘आनुलोम्ये च गम्यमानइति’ । एतेन हेत्वादीनि नोपपदानीति दर्शयति, एतच्च शमिधातोःरित्यत्र धातुग्रहणात्कृजो हेत्वादिषु टप्रतिषेधा र्थाद्विज्ञायते उपपदत्वे हि शम्युपपदे टप्रत्ययस्य प्राप्यभावादनर्थकं तत्स्याद् अतो नैषामुपपदत्वं नापि प्रत्ययार्थत्वं ‘कर्त्तरि कृदि’ त्यस्य बाधप्रस

ज्ञात्, न चासति विरोधे बाधा युक्ता । 'हेतुरैकान्तिक कारणमिति' । एकान्तशब्दो धिनयादिषु द्रष्टव्य, नियतमव्यभिचारीत्यर्थ, एतेन लौकिकस्य हेतोर्यहणमिति दर्शयति, नहि केवले कृञि प्रयोजककर्त्ता सम्भवतीति भावः । ननु लौकिकेनापि हेतुना कर्तृविशेषणमयुक्तम्, अव्यभिचारात्, नहि कर्तुरनिमित्तत्वमस्ति सत्य, पुनर्हेतुशब्दोपादानदैकान्तिकत्वमाश्रीयते अन्यथा निमित्तमात्रमुपादीयेत । अनुकूलता आराध्यचित्तानुवर्तनम् । 'यशस्करी विद्येति' । अतः कृकमीत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

‘ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कुरान्तानन्तादिबहुनान्दीकिलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रत्वेनसख्याजङ्घाबाहुहयैतद्वनुरूपेषु ’ ॥ ‘यथायोगमिति’ । तत्र दिवाशब्दो ऽन्दीति सप्तम्यन्तस्यार्थे वर्त्ततइति तस्य कर्मत्वानुपपत्ते सुपीत्यनेनाभिसम्बन्ध शेषाणां तु कर्मणीत्यनेन, यदि तु दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरितिषट्त्विषये कर्मत्वमभ्युपगम्येत तदा दिवाशब्दस्यापि कर्मणीत्यनेन सम्बन्धः । ‘सकारस्येति’ । भास्कुरान्तेति भाशब्दस्य प्रत्ययसन्निधौ सकारो निपात्यते तस्माद्भास्कर इत्यत्र विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवतः, अथ वा सकारस्य विसर्जनीयजिह्वामूनौ न भवतः कुत निपातनात् । भास्कुरान्तेति सूत्रे सकारोच्चारणमेव निपातनम् । ‘कारकरइति’ । कर एव कार प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेण, ‘अन्तकरइति’ । अन्तकरशब्देन नञ्समासेष्येतद्रूपं सम्भवति स्वरे हि दोषः स्यात् सतिशिष्टोव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्रसज्येत इष्यते हि गतिकारकोपपदात्कृदितिङ्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । ‘बहुकरइति’ । बहुशब्दो वैपुल्यवचनः, सख्यावचनस्य तु सख्याग्रहणेनैव सिद्धम्, लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ । ‘अहस्करइति’ । अहन्रोसुपीति रेफः पूर्ववत्सत्वम् । ‘धनुष्कर अहस्करइति’ । ‘नित्य समासेनुत्तरपदस्यस्ये’ति षत्वम्, कियत्तद्वहुषु कृञो ज्विधानमिति वार्तिकेन सूत्रस्य बाधितत्वाद्द्वयाभावाद्देत्वादिव्यन्यत्र किकरीत्यसाधुरित्याहुः । क्वचिद्वन्यः । अथ वा षादिषु पाठः करिष्यतइति । तत्रायमर्थः इह किमादिग्रहणमपनीयषादिव्येव कियत्तद्वहुषु कृञ इति पठितव्यमिति ॥

“कर्मणि भृतौ” ॥ ‘कर्मणीति’ । ‘स्वरूपग्रहणमिति’ । अनुवृत्तेन कर्मणीत्यनेन विशेषणात् । ‘कर्मनिर्वश इति’ । कर्म क्रिया तस्य निष्क्रयाय देय भक्तादिद्रव्यमित्यर्थः ॥

“स्तम्बशक्तोत्तरिन्” ॥ ‘स्तम्बकरिरिति । निस्त्वात्कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणोत्तरपदमाद्युदात्त भवति ॥

“हरतेर्दृतिनाथयो पशौ” ॥ ‘पशौ कर्त्तरीति । एतेन प्रत्ययार्थस्य कर्तुं पशुर्विशेषणं न तु तस्य बाधक इति दर्शयति । धातोर्हि प्रत्ययविधानात्तदर्थस्य येन सम्बन्धस्तत्र वाच्ये प्रत्ययो भवितुमर्हति धात्वर्थस्य च क्रियाया साधनेन सम्बन्धः पशुशब्दस्तु चतुष्पाज्जातीय वस्तुस्वरूपेणाचष्टे न शक्तिमद्रूपेण नतरा शक्तिरूपेणेति न पश्वर्थः स्वरूपेण प्रत्ययर्थो भवितुमर्हतीति युक्तमुक्तं पशौ कर्त्तरीति, एव सर्वत्र प्रत्ययार्थविशेषणद्रष्टव्यम् ॥

“फलेयहिरात्मम्भरिश्च” ॥ ‘उपपदस्यैकारान्तत्वमिति’ । कृन्त्स्यकारान्तत्वमपि दृश्यते या वनस्पतीनां फलेयहिरिति, स कुक्षिम्भरिव च्चकारेण समुच्चेतव्यः ॥

“कृन्त्सि वनसनरक्षिमयाम्” ॥ ‘वनपणसभक्ताविति’ । गणेशहपठितयोर्भौवादिकयोरेव ग्रहणं न तु वनं याचने षणुदाने इति तानादिकयोरिति भावः । अत्र साहचर्यमेव हेतुः, निरनुबन्धकत्वं च । ‘ब्रह्मवनिमिति’ । ब्रह्म वनति क्षत्रं वनतीति विब्रह्मायामिन् प्रत्ययस्तदन्ताद्वितीयैकवचनम् । ‘गोसनिमिति’ । गा सनतीति विग्रहः । ‘पथिरक्षी इति’ । पन्थान रक्षते इति विग्रहः । हविर्मयन्तीति हविर्मययस्तेषां हविर्मयीनाम् ॥

“एजे खश्” ॥ ‘ख्यन्तादिति’ । एजेस्त्वयमिकानिर्देशो न भवति खश् शित्करण्यात् तद्वि सार्वधातुकत्वे सति शब्दार्था स्यादिति, न चैजे प्रकृत्यन्तस्य शपि सत्यसति वा विशेषोस्ति न चैवमिहार्थत्वे सम्भवति केवलोत्तरार्थत्वं युक्तम् । ‘खित्करणं मुमर्थमिति’ । खित्कार्योपलक्षणमेतत् शुनिन्धय नाडिन्धय नासिकन्धय इति ह्रस्वत्वमपि प्रयोजनम् । शकार

सार्वधातुकार्थ इति । सार्वधातुकसञ्ज्ञार्थ इत्यर्थः । 'धातुशुनीत्यादि' ।
धातादिषु यथासख्यमुपपदेषु अजादिभ्यो धातुभ्य खश् प्रत्ययो भवति ।
'शृङ्गजहा इति' । ओहाक् त्यागे जुहोत्यादित्वाच्छप श्लौ द्विर्वचने
'शनाभ्यस्तयोरान्त' इत्याकारलोपः ॥

“नासिकास्तनयोर्ध्माधेटो” ॥ 'नास्किन्धम इति' । पाध्रा
दिसूत्रेण धमादेशः । तच्चैतदित्यादिना यथासख्याभावे हेतुमाह, तच्चैतत्
यथासख्याभावलक्षणं कार्यम् एतेन च व्याख्यातृणां मूलत्वेन सूत्रकारस्याप्यत्र
किञ्चिदभिप्रेतमित्येतावत्प्रदर्श्यते तेनैतन्नोदनीयमुत्तरसूत्रवत्प्रत्येकमभि
सम्बन्धः कस्माच्च भवति विपर्ययो वा कस्माच्च भवतीति । 'स्तनन्धयती
ति' । अत्रैव डीविध्यते नान्यत्रेत्याहुः ॥

“नाडीमुष्ट्योश्च” ॥ 'धटिन्धम खरिन्धमइति' । धटी धट
खरीगर्दभी जातिलक्षणां डीष्, खारीत्यन्ये पठन्ति स च परिमाणवचनः ।
धातुशब्दो न दृष्टः ॥

“उदि कूले रुजिवहो” ॥ यत्र प्रत्येकमुपपदत्वमिच्छति तत्र
समुदायात्सप्तमीमुच्चारयति यथा नाडीमुष्ट्योरिति इह तु विपर्ययः कृतः
तस्मादुदीति सप्तसप्तमी कूलइति त्वर्थनिरपेक्षैवोपपदसञ्ज्ञायां लिङ्गं तत्र
च 'ते प्राग्धातो' रिति उच्छब्दस्य धातो प्राक् प्रयोगः, ततः पूर्वं
कूलशब्दः तदेतद्वर्तितमुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदइति ॥

“परिमाणे पच” ॥ परिमाणशब्दः काष्ठादिनिर्मते प्रस्थादौ वर्तते
तेन तस्य विक्रिदवाचिना पचिना कर्मत्वेनान्वयः । अतो न स्वरूपग्रहणं किं
तर्हि तद्विशेषा प्रस्थादयो गृह्यन्ते ते च परिमाणे परिमेये व्रीहादौ च
वर्तन्ते तत्र परिमाणनिष्ठानां न पचिनान्वय इति परिमेयनिष्ठेषु प्रत्ययः ।
न तर्हि परिमाणवाचित्वम्, न परिमाणाध्यारोपेण परिमेये प्रस्थादिश
ब्दस्य प्रवृत्तेः ॥

“मितनखे च” ॥ 'नखपचेति' । पचिरजातापवचनः ॥

“विध्वरुषोस्तुद” ॥ 'अरुस्तुद इति' । 'अरुर्द्विप्रदजन्तस्य
मुमि' ति उकारात्परो मुम् सयोगान्तस्य लोपः ॥

“असूर्यललाटयोर्द्विशितयो ” ॥ असूर्यपश्या इति । पाघ्रादि सूत्रेण पश्यादेश । ‘गुप्तिपर चैतदिति’ । यद्वचनम् असूर्यपश्या राजद्वारा इति एतद्वृत्तिप्रधान, तेन सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो न विहृत्यत इति भाव, गुप्तिपरत्वमेव प्रकटयति । ‘एव नामेति’ ॥

“उपपश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च” ॥ ‘उप पश्यतीति’ । क्रियाविशेषणमेतत् । ‘इरम्मद इति’ । मदी हर्षं दिवादित्वाच्छ्रानि प्राप्ते तदभावो निपातनात्, इरा उदकम् । ‘पाणिन्धमा पन्थान इति’ । ते पुनर्येषु गच्छद्भि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयो ध्यायन्ते शब्दन्ते ॥

‘प्रियवशे वद खच्’ ॥ ‘चकार ‘खचि ह्रस्व’ इति विशेषणार्थ इति’ । खे ह्रस्व इत्युच्यमाने ‘एजे खश्’ अङ्गमेजय जनमेजय, अत्रापि प्राप्नोति, एरानुबन्धकयङ्गणे न द्यनुबन्धकस्येत्यत्र न भविष्यति, इह तर्हि ‘कुलात्स्व’ कुलीन, यस्येति लोपनिवृत्तये ह्रस्व स्यात् तत्र धातुप्रत्ययस्य ग्रहण तत्प्रकरणसाहचर्यादेश चिन्त्यप्रयोजनश्चकार । ‘प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थमिति’ । द्विषन्तप इत्यत्र ह्रस्वणिलोपौ यथा स्याता शप् च मा भूदिति । यद्येवमुत्तरत्रैव कर्त्तव्यइह करणे किं प्रयोजनम् अन्येभ्योपि भवतीति ज्ञापनार्थं, तेन गमे सुप्युपसख्यानमिति न वक्तव्यं भवति । ‘मितङ्गम इति’ । असञ्ज्ञार्थमिदं सञ्ज्ञाया तु ‘गमश्चे’ति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ॥

“द्विषत्परयोस्तापे” ॥ ‘द्विषन्तप इति’ । मुमि सयोगान्तलोप । ‘द्वितकारको निर्वृत्त इति’ । तत्रैकेन द्विषच्छब्दो विशेष्यते तकारान्तो यो द्विषच्छब्द इति, सौत्रत्वादिर्वृत्तस्य विशेषणस्य परनिपात । ‘तेन स्त्रिया न भवतीति’ । अन्यथा ‘लङ्गविशिष्टपरिभाषया स्यादेव प्रसङ्ग इति भाव ॥

“वाचि यमो व्रते” ॥ ‘शास्त्रित इति’ । शास्त्रशब्दाद्विधाने धात्वर्थे णिच् तदन्तात्कर्मणि क्त । शास्त्रे विहित शास्त्रेण वा शास्त्रित । ‘नियम इति’ । सङ्कल्पविशेष । ‘वाचयम इति’ । ‘वाचयमपुरदरौ चे’ति पूर्वपदस्यामन्तत्व, तत् एव तर्हि निपातनात्प्रत्ययो भविष्यति । व्रतादन्यत्रापि तर्हि प्राप्नोति, तत्रैव व्रतग्रहणं करिष्यते वाचयमो

व्रते पुरन्दरश्चेति तदेतच्चिन्त्यप्रयोजनम्, एतेन पुरन्दरो व्याख्यात ।
'वाग्याम इति' । योऽशक्त्यादिना वाच यच्छति तत्राण्येव भवति ॥

“पू सर्वयोर्दारिसहे ” ॥ दृ विदारणइत्यस्य ग्रहण न दृ भये
दृङ् आदरे इत्येतयोरित्युपदेश, असञ्ज्ञार्थ सहिग्रहण सञ्ज्ञाया तु वक्ष्यति
सर्वसहे राजेति सर्व सपादयितु समर्थ इत्यर्थ ॥

“मेघर्त्तिभयेषु कृञ् ” ॥ ‘करोतेरिति’ । कृणोतेस्तु पूर्ववदेवा
ग्रहणम्, शिवकर इत्यपि कृन्दसि दृश्यते शिव एको ध्येय शिवकर इति ॥

“आशिते भव करणभावयो ” ॥ ‘अत्र सुपीत्युपतिष्ठतइति’ ।
न तु कर्मणीति भवतेरकर्मकत्वात्, सोपसर्गात्प्राप्त्याञ्च खचा न
भवितव्यमनभिधानादिति भाव । आशितशब्देयमश भोजनइत्यस्मा
दाङ्पूर्वादविवक्षिते कर्मणि कर्त्तरि क्तप्रत्ययान्तो गृह्यते । ‘आशित
कर्त्तेति’ । यस्याद्युदात्तत्व विधास्यते यन्तु ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थंभ्य
इति भावकर्माधिकरणेषु क्तो न तदन्तो गृह्यते ऽनभिधानादित्याहु ।
अन्ये त्वशेष्यन्तात्प्रयोज्ये कर्मणि क्तप्रत्यये कृते य आशितशब्द स
गृह्यते, एवमाशित कर्त्तेति यस्याद्युदात्तत्व तत्रापि प्रयोज्यएव भूतपूर्व
गत्या कर्त्ताच्यते गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति अणौ कर्त्तुणौ कर्मसञ्ज्ञाविधा
नात्, तथा च कृष्णचित्काल आशित कृणोतीति आद्युदात्तस्यावग्रहो न
दृश्यते, कर्तृग्रहण तु तत्र भावनित्यर्थमिति । ‘आशित भव ओदन
इति’ । यावत्तौदनेनातिथ्यादिराशितो भवति स एवमुच्यते ॥

“सञ्ज्ञाया भृतृवृजिधारिसहितपिदम ” ॥ ‘सञ्ज्ञावशादित्या
दि’ । शत्रुन्तप इत्यादौ यत्र कर्मार्थानुगमस्तत्र कर्मणीति सम्बध्यते यत्र तु
न रथन्तरमित्यादौ तत्र सुपीति । ‘अरेन्द्रम इति’ । अन्तर्भावितव्यार्थो
दमि सकर्मको भवति ॥

“गमश्च ” ॥ ‘योगविभाग उत्तरार्थ इति’ । उत्तरत्र गमेरेवा
नुवृत्तिर्यथा स्याद् भृतृप्रभृतीना मा भूत् ॥

“अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्जानन्तेषु ङ ” ॥ ‘अनुब्रन्धकरणसाम
र्थ्यादिति’ । ‘२ वगर्थस्तु ङकारो न भवति, ‘पादस्य पदान्यातिगोपहते

ष्वि' ति कृतटिलोपस्य डप्रत्ययान्तस्य निर्देशात् । अत्रात्यन्तानन्तग्रहण
मनर्थकम्, अन्तशब्देन गृह्यते तेन कर्मणो विशेषणान्तदन्तविधिर्भविष्यति
उपपदविधौ तु न सर्वत्र तदन्तविधिः, उपपदविधौ तदाद्यादिग्रहणमिति
नियमात् । पत्र पतित यथा गच्छतीति पत्रग, 'सुदुरोरधिकरण' इति
कर्मणि खलेव भवति । 'सुगमो दुर्गम इति' । 'अन्यत्रापि दृश्यत
इति' । एव च सूत्रमपि प्रपञ्चार्यम् ॥

“आशिषि हन ” ॥ 'दाराविति' । दारुशब्दइत्यर्थः । शब्दा
पेक्षया पुल्लिङ्ग, टविधानार्थं वचनमण् 'कर्मण्यणि' त्येव सिद्धु, अन्त
ग्रहण विस्मयार्थमनोन्त्यस्येत्येव सिद्धम् ॥

“कुमारशीर्षयोर्णिनि ” ॥ सुप्यजाताविति सिद्धे ऽताच्छीत्यार्थं
मिदं वचनं शिरसः शीर्षभावार्थं च ॥

“लक्षणे जायापत्योष्टक् ” ॥ 'लक्षणवतीति' । एतेनार्श आद्यच्
प्रत्ययान्तो लक्षणशब्द इति दर्शयति, एतच्च सूत्रारम्भादेवावसीयते,
केवले हि लक्षणे उत्तरेणैव सिद्धु प्रत्ययः । 'जायाघ्नो ब्राह्मण इति' । यस्य
तिलकालकादि जायामरणलिङ्गमस्ति स ता हन्तीति गौणो गद, एतेन
पतिघ्नी व्याख्याता, गमहनेत्युपधानोप, टित्त्वान्डीप् ॥

“अमनुष्यकर्तृके च ” ॥ अमनुष्यशब्दो रत्न पिशाचादिषु रूढ इति
पूर्वमुक्तमिह तु मनुष्यादन्य सर्व एव गृह्यते, ननु यथा पूर्वसूत्रे लक्षण
ग्रहण प्रत्ययार्थस्य कर्तृविशेषणमेवमिहाप्यमनुष्यग्रहण भविष्यतीति
नार्थः कर्तृग्रहणेन, अमनुष्यइत्युच्यमाने उपपदत्वमपि विज्ञायेत तस्मा
त्कर्तृग्रहणम्, कृतशब्दो मूलविभुजादिषु द्रष्टव्यः ॥

“शक्तौ हस्तिनपाटयो ” ॥ 'विशेषेण हस्तिन हन्तीति' । नन्वत्रा
प्यशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेरस्येव शक्तिः, सत्य, शक्तिग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्ष
विज्ञानादन्यनिरपेक्षस्वबलेनैव हन्तु या शक्ति सा गृह्यते तद्दर्शयति ।
'हस्तिन हन्तु समर्था हस्तिघ्ना मनुष्य इति' । एव च हस्तिन हन्तु मा
वा वधीत् सामर्थ्ययोगाद्वास्तिघ्न इत्युच्यते । 'क पाटयति प्रविशतइति' ।

कपाटशब्द व्युत्पादयति, कवाटमिति तु प्रसिद्ध, तत्राटते पचाद्यच् ।
'कवड् चोष्णइति' योगविभागात्को कवादेश ॥

“आद्यसुभगस्यूलपलितनगान्धप्रियेषु स्व्यर्थेष्वच्चौ कृञ् करणे स्यु
न” ॥ ‘आद्यादिष्विति’ । अनेन आद्यादीनामुपपदत्वं दर्शयति । करणे
कारकइत्यनेनापि करणस्य प्रत्ययार्थत्वम् । अथैव कस्माच्च विज्ञायते करण
उपपदे आद्यादिषु कर्तृष्विति, उच्यते, स्व्यर्थेष्वच्चाविति वचनाद् आद्यादि
शब्दा स्वरूपप्रधाना, न च शब्दानां कर्तृत्वमुपपद्यते, ननु च श्रवणेन करोति
सुखमाद्यशब्द इत्यत्र शब्दस्यापि कर्तृत्व सम्भवति, एव तर्हि व्याख्या
नात्तथा नाश्रीयते, अच्चाविति तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा ऽच्यन्तइत्यर्थः ।
प्रत्येक सम्बन्धात्वेकवचन, कथ पुनश्च व्यर्थोऽश्च भवन्त्यच्यन्ताश्च भवन्ती
त्याह । ‘ज्येर्विकल्पेन विधानादिति’ । ‘आद्यङ्करणमिति’ । स्युन
खकारो मुमर्थ, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गेष्वद्यादिषूपपदेषु ह्रस्वा
र्थश्च नकार स्वरार्थ, योरनादेश । ‘अभ्यञ्जयतीत्यर्थ इति’ । अनेका
र्थत्वाद्वातूना, तेनात्र प्रागनाद्य सञ्ज्ञाद्य क्रियतइति अभूततद्वावाभावो
भवतु वा ऽभूततद्वावस्तथापि युक्तमेवेद प्रत्युद हरणमित्याह । ‘प्रकृते
रविवक्षायामिति’ । प्रकृतिरेव परिणामित्वेन यत्र विवक्ष्यते यथा
तन्तव पटो भवतीति तदा च्चिप्रत्यय, तथा च वार्त्तिक प्रकृतिविवक्षा
ग्रहण चेति, प्रकृति कार्यस्य पूर्वावस्था ‘अच्चाविति किमिति’ । अस्य
वक्ष्यमाणोभिप्राय तमाविष्करोति । ‘ननु चेति’ । ‘ल्युटात्र भवित
व्यमिति’ । ‘करणाधिकरणयोश्चे’ ति, न च ल्युट् स्युनश्च विशेषो
ऽस्तीति ल्युटि तावदाद्वीकरणमिति रूप स्वरोपि लिट्स्वरेणोत्तरपदाद्यु
दात्तत्वं स्युन्यपि नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं ‘खित्यनव्ययस्य’ ‘अर्हद्विषदज
न्तस्य मुमि’ ति ह्रस्वत्व मुम् चानव्ययस्य विधीयते च्यन्ताश्चाव्ययम्
‘क्योदिच्चिडाचश्चे’ ति निपातत्वात्, स्त्रियामप्युभयत्र टिङ्गाणजि
त्यादिना ङीब् भवति, अतो रूपे स्वरे च नास्ति विशेषः । ‘उत्तरार्थश्चे
ति’ । उत्तरसूत्रे खिण्णुच्लुकञ्भ्या मुक्ते वृत्तादिभिर्भवितव्यमित्यस्ति
विशेष, कथन्तर्हि पूर्वमुक्त प्रतिषेधसामर्थ्यादिति, अस्मिन्सूत्रे प्रतिषेध

सामर्थ्यादिति भावः केवलोत्तरार्थत्वे हि तच्चैवाच्चावित्यवश्यम्, यथा वक्ष्यते इह किं चित्रपो इति, भाष्ये तूत्तरार्थमेव स्थितम् ॥

“कर्त्तरि भुवः खिण्णचखुकजौ” ॥ कर्तृग्रहणं करणनिवृत्त्यर्थं मुत्तरार्थं च, खकारो मुमर्थं, चकार स्वार्थं, जकारो वृद्धार्थश्च, किमर्थं खिण्णजिकारादि क्रियते न खसुरित्येवाच्येत, तत्रायमप्यर्थं, स्वार्थश्च कारो न कर्त्तव्यो भवति प्रत्ययस्वरणैव सिद्धम्, केनेदानीमिकारादित्वं सिद्धमिति तत्राह । ‘उदात्तत्वादिति’ । भवतिरयमुदात्तः, तस्योदात्तत्वादिह भविष्यति । ‘नञ्स्त्विति’ । नञ् इति पञ्चमी नञ् उत्तरस्य खिण्णजन्तस्य स्वरसिद्धार्थमित्यर्थः । यद्वयमिकारादिर्न क्रियेत ततः सत्यपीडि कृत्योक्तेषुच्चावदयश्चेत्यस्य ग्रहणं न स्याद् अस्य चकाराभावात्, अथास्यापि चकार क्रियेत एवमपि लाक्षणिकत्वात् षत्वणत्वयोश्चासिद्धत्वादिषुजितिरूपाभावाद्ग्रहणं न स्यादेव तत इकारादित्वं क्रियते, ननु च सत्यपीकारादित्वे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य, एकानुबन्धकग्रहणे न द्वानुबन्धकस्येति बालकजादीणञ्च एव ग्रहणेन भवितव्यं नास्य, इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणं भविष्यतीति मन्यते । यद्येव खिण्णजयमस्तु तत्र षत्वणत्वयोश्चकारस्य च करणसामर्थ्यादिटि कृते ऽस्यापि ग्रहणं सिद्धमिति चिन्त्यप्रयोजनमिकारादित्वम् ॥

“स्पृशेनुदके क्तिन्” ॥ ‘ननु चेत्यादि’ । ‘सुपि स्थ’ इत्यत्रोक्त सकर्मकेषु कर्मणीत्युपतिष्ठते ऽन्यत्र सुपीति ततश्च सुबन्तउपपदे क्तिन् प्रत्यय इत्युक्तमनुपपन्नमिति भावः । ‘तत्कर्तृप्रचयार्थमिति’ । ‘कर्त्तरि क्तिदि’ त्येव कर्त्तरि क्तिन् सिद्धत्वात्कर्त्तृनुवृत्तेर्नान्यत्प्रयोजनमस्तीति भावः । ‘कर्तृप्रचयो लभ्यतइति’ । कर्मण्युपपदएक कर्त्तृ करणादौ चापर इत्येव प्रचयो भवति । ‘घृतस्पृगिति’ । ‘क्तिन्प्रत्ययस्य कु’ रिति शकारस्य खकारो सोष्मत्वेनान्तरतम्यात्, ‘भला जशेन्ते’ क्तिन् ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं इकारो ‘घेरृक्तस्ये’ति विशेषणार्थः, नकारः किमर्थं एकाज्भ्यो ह्ययं विधीयते तत्र धातुस्वरणैव सिद्धं यस्तद्व्यनेकाज् दधृगिति वक्ष्यत्येतदुपेक्षित्वेनमन्तोदात्तत्वञ्चेति एवन्तर्हि ‘क्तिन्प्रत्ययस्य कु’-

रिति विशेषणार्थं, क्तिप्रत्ययस्येत्युच्यमाने सन्देहः स्यात् के क्तिपो वा निर्देश इति, क्तेरपि निर्देशे प्रकारस्यानञ्चेति द्विवचनम् ॥

“अत्विगदधृक्खगदिगुष्णिगञ्चुयुजिक्कुञ्चा च” ॥ ‘अतौ यजतीति’ । वसन्तादिके । ‘अतु यजतीति’ । यस्मिन्यागे अतुर्द्वेवता यथा वसन्ताय कपिज्जलानालभते पिशङ्गास्त्रयो वासन्ता इत्यृतुपशूनालभते यौष्मो हेमन्त उत नो वसन्त शरद्वर्षा इत्यादौ तदभिप्रायमेतत् । ‘अतुप्रयुक्तो वेति ।’ वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादौ यत्कृतृत्व तदभिप्रायमेतत् । ‘षत्वञ्चेति’ । अन्यथा ‘सात्यदादौ’ रिति निषेधः स्यात् । ‘सुबन्तमात्रइति’ । अन्यथा सकर्मकत्वात्कर्मण्येव स्यात् । ‘केवलादेवेति’ । एतत्तु क्तिन्विधानसामर्थ्यादपि लभ्यते नहि सोपपदाद्युजे क्तिनि क्तिपि वा विशेषोस्ति कुत्वस्य ‘चो कु’ रित्यनेनैव सिद्धत्वात्, अनुपपदे तु ‘युजे रसमास’ इति नुमि कृते नकारस्य कुत्वार्थं क्तिनो विधानं भवति सार्थकं, यदि तु निपातनसाहचर्यात्सोपपदादनुपपदाच्च युजे क्तिन् भवतीत्युच्येत तदा सत्सूद्विषेत्यत्र युजिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । ‘नलोपः कस्माच्च भवतीति’ । कुञ्च क्रुञ्च कौटिल्यात्पीभावयोरिति नोपधावेतौ धातू । तथा निकुचितिरिति नलोपो दृश्यते चुत्वेन तु जकारस्य श्रवणं तस्या सिद्धत्वाच्चकारे परतः ‘श्चो कु’ रिति कुत्व न भवति कुञ्चौ क्रुञ्च इत्यादौ जकारोपधः तु पठता स्यात् तत्र सङ्घि भलीति वचनाच्च भवतीति वक्तव्यं, सङ्घिति प्रत्याहारः सन सशब्दादारभ्या महिङो ङकारात्, अन्ये तु कुञ्चिरेक एव धातुस्तस्य ककारात्परो रेफोऽपि क्तिन्सन्निधौ योगेन निपात्यतइत्याहुः । तदेतत् च्चो कु’ रित्यत्र वामनो वदति ॥

‘त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च’ ॥ पश्याथैश्वेत्यत्र वदति आलोचनं चक्षुस्साधनं विज्ञानमिति, इह तु ज्ञानमात्रप्रतिषेधं मन्यते । ‘या दृक् तादृगिति’ । दृग्दृशवतुष्विति वर्तमाने ‘आ सर्वनाम्ब’ इत्यात्वम् । ‘जकारो विशेषणार्थः इति’ । आद्युदात्तत्वस्य नकारेणापि सिद्धत्वात् अकारोपधस्य प्रयोजनं विशेषणमेवेत्यर्थः, न तु स्वरो न प्रयोजनमित्युच्येत त पश्यति तद्वर्ण इति चक्षुर्विज्ञानेऽण्येव भवति, कथं पुनः प्रयुज्यमान

स्यैव दृशेरनालोचनार्थत्वमित्याह । 'तादृशादयो रूढिशब्दा इति' । तत् किमित्याह । 'नैवात्रेति' । रूढिशब्दा ह्यसताप्यवयवार्थेन व्युत्पादयन्ते यथा तैजपायिकादय एतदर्थमेवानालोचनइत्युक्त, दृश्यार्थाभावे ऽय विधि, सति तु दृश्यर्थेणैव भवतीति । भाष्ये तु कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्द शिंता तमिवेम पश्यन्ति जना सोय स इव दृश्यमानस्तमिवात्मान पश्य तीति, तत्र कर्मव्यापारमात्रे वा दृशेदृति, कृत्स्नधात्वर्थार्थाध्यारोपो वा सौकर्यातिशयप्रतिपादनायेति द्रष्टव्यम् । 'समानान्ययोश्चेति' । समा नस्य दृशदृशवतुषु सभावविधानात्सिद्धम्, कसश्चेति त्यदादिषु समा नान्ययोश्च तादृक्त सदृक्त । 'अन्यादृक्त इति' । दृक्ते चे ते वक्तव्यमिति सभाव आत्व च ॥

"सत्सूद्विषदुहदुहयुजविद्भिद्च्छिद्जिनीराजामुपसर्गोपि क्षिप्" ॥ 'अत प्रभृतीति' । भाष्यकारप्रयोगात्प्रभृतिशब्दयोगे पञ्चमी । 'वद सुपि क्यप् चेति' । प्रये जनदिगिय दर्शिंता, अत्र ह्यनुपसर्गइति वर्त्तते तस्मात् 'स्पृशेनुदके क्षिचि' त्यादौ प्रयोजन द्रष्टव्यम् । 'सुवतेरिति' । न्यायस्य तुल्यत्वाद्वैवादिकस्याप्यग्रहणम् । 'शुचिषदिति' । क्कान्दसोय प्रयोगो हस शुचिषदिति । पूर्वपदादिति षत्व, शुचिसदिति पाठे लौकिक प्रयोग । 'कथमुत्र णत्वमिति' । ग्रामणीविषय प्रश्न, प्रणीरित्यत्र तूप सगादसमासेपीति णत्वमस्त्येव । 'ज्ञापकादिति' । पूर्वपदस्यान्निमि तादुत्तरस्य नयतिनकारस्यासञ्ज्ञायामपि णत्व भवतीति सामान्येन ज्ञापकमित्यर्थे, तेनाग्रणीरित्यत्रापि भवति कर्मण्यणि तु न भवति नीरूपविषयत्वाज् ज्ञापनस्य, अन्ये त्वययामाभ्या नयतेरिति वक्तव्यमिति वच नाज्ञापनमपि तद्विषय तत्रापि नीरूपविषयमिति स्थिता ॥

"कुन्दसि सह" ॥ तुरासाह पुरोधाय पृतनाषाट् द्विषो योदु पुरु हूत, पृतनाषाड् इति भाषाया प्रयोगाश्चिन्त्या ॥

'जनसनखनक्रमगमो विट्' ॥ 'विशेषणार्थश्चेति' । विवनोरि त्युच्यमाने हि क्षिबादीनामपि ग्रहण स्यात्, अथात्र निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहण वेरपृक्तस्येत्वज्ञाप्यत्वेन ग्रहण स्यात्, अथात्र क्षिबादीनामपि ग्रहण

स्याद्विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यत्रापि स्यादिति समान वच इति भाव ।
'गोषा इति' । सनोतिरेन इति षत्वम् 'अयेगा इति' । पूर्ववदलुक् ॥

"अदोनचे" ॥ 'अत्राद इति' । भाषायामण्येव भवति छन्दसि
त्वकारादनुपपदादित्यणि प्राप्ते पचाद्वजिष्यते, तेनात्राद इत्यत्र अद
इत्यवयवो भवति ॥

"क्रव्ये च" ॥ 'वासरूपबाधनार्थमिति' । तथा च वार्तिकम् अदो
नचे क्रव्यग्रहण वासरूपनिवृत्त्यर्थमिति । 'कथन्तर्हीति' । यदि वासरूप
विधिबाधनार्थमिति भाव । 'कृतविकृतेति' । कृतं द्विव तदेव पुन
विशेषत कृतमिति पूर्वकालेति समास, तस्य पक्षशब्देन पुन स एव
समास, ततो मासशब्देन पुनर्विशेषणसमास, 'वृषोदरादित्वात्क्रव्यभाव
इति' । यद्येव क्रव्याद इत्यस्य रूपस्यावर्जनीयत्वादल वासरूपबाधनार्थं
नानेन वचनेन वार्तिकविरोधश्चैव वदत इत्याशङ्क्याह । 'कृतविकृते
त्यादि' । अर्थभेदादुभयमपि नास्ति किलेत्ययमभिप्राय ॥

"दुह कप् घश्च" ॥ 'कामदुधेति' । काम्यन्तइति कामा
तान् दुग्धे कामदुधा, अर्घा मधुपर्क ॥

"मन्त्रे घसह्वरणशवृदहावृजकृगमिजनिभ्यो ले" ॥ 'एतेभ्य इति' ।
श्वेतादिपूर्वभ्यो वहादिभ्यो धातुभ्य इत्यर्थ । 'धातूपपदसमुदाया
इति' । किमर्थमित्याह । 'अलान्नणिकेति' । श्वेतवा इत्यादिषु अवयवा
श्वेतवा पुरोडाश्चेति निपातनादुत्त्वम् । 'उक्त्यशा इति' । नलोपे 'अत
उपधाया' इति वृद्धि, इत्वम्, 'इस्पदस्येति' । प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते
भाविपदत्वाश्रयेण चेदमुच्यते यत्र इसन्तस्य पदत्व भविष्यति तत्र एव
नोपवादेो इस्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थ, यद्येवमनेन इसि कृते सावत्स
सन्तस्येति दीर्घे इत्वे च श्वेतवा इत्यादि सिद्ध नार्थावयवा श्वेतवा इति
निपातनेन, एवन्तर्हि सम्बुद्धार्थ निपातन हे श्वेतवा इन्द्रेति अत्वसन्त
स्येत्यत्र हि असम्बुद्धाविति वर्तते इसपि वक्तव्य उत्त्वार्थं श्वेतवोभ्या
मुख्यशोभ्यामिति, एव चोक्त्यशा इत्यपि सम्बुद्धार्थ निपातन कर्तव्य यदि
मन्त्रे दर्शनमस्ति ॥

“अवे यज ” ॥ ‘अवया इति’ । निपातनादुत्त्वम् । ‘योगविभाग उत्तरार्थे इति’ । पुरोडाशवयजो षिन्नित्येकयोगे श्वेतवहादीनामप्युत्तरत्रानुवृत्ति स्यात्, यजेश्चावपूर्वस्यैवानुवृत्ति स्यात्केवलस्यैव चेष्यते तदर्थं योगविभाग इत्यर्थः ॥

“विजुपे छन्दसि” ॥ अथ छन्दोयहण किमर्थं यावता मन्त्र इत्यनुवृत्तेरेव भाषाया न भविष्यति तत्राह । ‘छन्दोयहण ब्राह्मणार्थमिति’ । मन्त्रव्यतिरेको वेदभागो ब्राह्मण यथोक्त तच्चादकेषु मन्त्राख्या शेषे ब्राह्मणशब्द इति । ‘किमथ पुनरिदमिति’ । उत्तरसूत्रेण विज्यहण छन्दोयहण च क्रियतामिति प्रश्नः । ‘नियमार्थमिति’ । ननु दृशियहणादेव भाषाया न भविष्यति, सत्य, तस्यैव प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

“आतो मनिन्क्रनिव्वनिपश्च” ॥ अश्व इव तिष्ठति अश्वत्थामा पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः । ‘सुधीवा सुपीवेति’ । घुमा स्यादिसूत्रेण ईत्स्व, चकारो विचेनुकर्षणार्थः, यद्येवमुत्तरत्रानुवृत्तिर्न स्यात् एवन्तर्हि चकारोप्युत्तरत्रानुवृत्तिष्यते ॥

“अन्येभ्योपि दृश्यते” ॥ ‘अपिशब्द सर्वविधिव्यभिचारार्थे इति’ । विधीयतेनेनेति विधि उपाधि, सर्वोपाधिव्यभिचारार्थे इति युक्त पाठः । ‘दृशियहण प्रयोगानुसरणार्थमिति’ । यथा प्रयोगे दृश्यन्ते तथैव भवन्तीति वचनव्यत्याश्रयेणेति भावः ॥

“क्लिप् च” ॥ ‘निरुपपदेभ्यस्त्वेति’ । एतदपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थस्यानुवृत्तेर्लभ्यते न तु सुपीत्यस्य निवृत्ते उत्तरसूत्रे सुप्युपसर्गेपीति वर्त्ततइति वक्ष्यमाणत्वात् छन्दसि भाषायाञ्चेति पूर्वसूत्रेणैव छन्दसीत्यस्य निवृत्तत्वात् । ‘उवाञ्चदिति’ । ससु ध्वसु भसु अवससने अनिदितामित्युपधालाप, वसुस्वित्यादिना दत्वम् । ‘वहाञ्चदिति’ । भशु अध पतने व्रश्चादिना षत्वम्, ‘अन्येषामपि दृश्यत’ इति दीर्घः, उवाया ससते पर्यानि ध्वसते वाहाद् भश्यतीति विग्रहः, ध्वसिरन्तर्भा वितरणार्थं सकर्मकं क्व चित्तु वृत्तावेव विग्रहवाक्यानि पठन्ते ॥

“स्य क च” ॥ ‘केत्यविभक्तिको निर्देश । ‘अन्येभ्योपि दृश्यत इति’ । क्विबिति सिद्धुएवेत्यपेक्षते, ननु तच्छीलादियहण तत्रानुवर्तते तस्मात् क्विप् चेति क्विप् सिद्धु एवेति वक्तव्यम् । यद्वा तच्छीलादियहण तत्र न सम्बन्धनीयमिति मन्यते, नन्वेवमपि सुपि स्थ इति विशेषविहित क सामान्यविहित क्विप बाधेत वासरूपविधिना सोपि भविष्यति । ‘शमि धातो सञ्जायामच बाधतइति’ । अन्यथा यथा कृजो हेत्वादिवु ठ बाधते धातुग्रहणात्तथा तिष्ठतेरपि कक्विपौ बाधेत अतस्तमप्यच बाधित्वा कक्विपावेव यथा स्यातामिति पुनर्वचनमित्यर्थः । ‘शस्या इति’ । क्विपि लुप्ते प्रत्ययलक्षण्येन धुमास्थादिसूत्रेणोत्वमत्र प्राप्नोति भाष्यकारप्रयोगात् न भवति, क्रे चित्स्वीत्वमवकारादाविति वचन पठन्ति तेषा सुपीवा सुधीवा अत्रापि न स्यात् ॥

“सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये” ॥ ‘ब्राह्मणानामन्त्रयितेति’ । ताच्छील्यस्य विवक्षितत्वात्तन् प्रत्युदाहृत , न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेध । ‘उत्प्रतिभ्यामिति’ । पुन सुब्रह्मणस्योपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वादयमारम्भ । ‘साधुकारिणि चेति’ । अताच्छील्यार्थमिदं तच्चैतज्ज्ञापकात्सिद्धु यदयमा क्रेस्तच्छीले इत्यत्र तच्छीलेत्यभिधाय साधुकारिग्रहण करोति तज्ज्ञापयति साधुकारिण्यताच्छील्येपि णिनिर्भवतीति । ‘ब्रह्मणि वद इति’ । ब्रह्म वेद , इदमप्यताच्छील्यार्थम् ॥

“कर्तर्युपमाने” ॥ उपमानस्योपेमेयापेक्षत्वात् कर्तरि च प्रत्ययविधानात्तस्यै वोपपदकर्त्तापमान विज्ञायेत इत्याह । ‘उपपदकर्त्तति’ । ‘उग्रक्रोशीति’ । इवशब्दे गतार्थत्वादृत्तौ नैव प्रयुज्यते समासउपमानानां शस्त्रीश्यासादिके, यथा ॥

“व्रते” ॥ ‘समुदायोपाधिश्चायमिति’ । न प्रत्ययार्थविशेषण तथा हि सति व्रतएव कर्तरि प्रत्यय स्याच्च तद्वतीति भावः । समुदायोपाधित्वमेव स्पष्टयति । ‘धातूपपदेत्यादि’ । कामचार इच्छाप्रवृत्ति तत्प्राप्तौ सत्या नियमः, स च द्विविधः सम्भवति स्थण्डिले शेतएव अत्राद्भु भुङ्क्तएवेत्येव रूपो वा स्यात् स्थण्डिलएव शेते अत्राद्भुमेव

भुङ्क्त इत्येव रूपो वा, तत्र पूर्वके नियमे यदैवासावशक्त्यादिना ऽआहु
न भुङ्क्ते तदैव व्रतलोप प्राप्नोति न चैवविध शास्त्रमस्ति स्थण्डिले
शयितव्यमेव आश्राद्ध भोक्तव्यमेवेति अस्ति तु स्थण्डिल एव शयितव्यम्,
अश्राद्धमेव भोक्तव्यमिति, व्रतइति तु शास्त्रितो नियम इत्युक्त तस्माद्
द्वितीयो नियमो विज्ञायत इत्याह । 'सति शयनइत्यादि' ॥

“बहुलमाभीक्ष्ण्ये” ॥ 'आभीक्ष्ण्य पौन पुन्यमिति' । पुन
पुनर्भवतिरिति वर्तमानाभ्यामव्ययाभ्या भावे ष्यञ्, अव्ययाना भमात्रे टि
लोप । 'ताच्छील्यादन्यदिति' । एतेन सुष्यजातावित्यनेनागतार्थत्व
दर्शयति फलानपेक्षा प्रवृत्तिस्ताच्छील्य, गान्धारादयस्तु वातादिसाम्यार्थ
देशाचारवशेन कषायादिपाने प्रवर्तन्ते उदाहरणेष्वातो युक् चिण्कृतो-
रिति युक् प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु चेति णत्वम् ॥

‘मन ’ ॥ ‘मन्यतेर्यहणमिति’ । मन ज्ञानइत्यस्य देवादिकस्य
मनुतेरिति मनु अवबोधनइत्यस्य तानादिकस्य तिपि गुणेन भवितव्य
यदि नेष्यते सज्ञापूर्वको विधिरनित्य कि पुन कारण प्रयत्नेन मनोतेर्य
हण निवार्यते यावता इह द्वयोरपि णिनिस्तदेव रूप न चार्थभेद इत्याह ।
‘उत्तरसूत्रइति’ ॥

“आत्ममाने खश्च” ॥ ‘चकाराणिनिश्चेति’ । वासरूपविधिना
सिद्धोपि णिनिरविच्छेदाय समुच्चीयते, तेन करणे यज इत्यत्र णिनेरेवा
नुवृत्तिर्भवति नानन्तरस्य खश्च, आत्मशब्दोयम्परव्यावृत्ति कुर्वाणो यस्त
त्प्रतियोगिनमर्थमाचष्टे स स्वशब्दपर्यायो गृह्यते न चेतनद्रव्यवचन,
मनन मान भावे घञ् आत्मनो मान आत्ममान कर्मणि षष्ठा समास,
तत्र कस्येत्यपेक्षाया प्रत्ययार्थस्य सन्निहितस्य मन्तुरेवात्मन इति गम्यते
तदाह । ‘प्रत्ययार्थं कर्त्तति’ । दर्शनीयत्वादिना धर्म्मणेति विशिष्टमिति
शेष, कर्त्तरि षष्ठास्तु समासो न भवति सर्वस्या एव मतेर्मन्तृकर्त्तृकत्वा
व्यभिचाराद्, एव चेतनद्रव्यवचनेप्यात्मशब्दे कर्त्तरि षष्ठ्यामव्यभिचारा
द्विशेषण कर्मणि षष्ठा न तु चेतनान्तरे कर्मणि प्रत्ययप्रसङ्गस्तस्मात्स्व
शब्दपर्याय एवात्मशब्द । ‘दर्शनीयमन्य इति’ । शरीरधर्ममपि दर्शनीय

त्वादिकमात्मधर्ममेव मन्यन्ते ससारिणः शरीरशरीरिणोरन्यप्रयोगोल्लङ्घ्यो
रिवामेदं मन्यमाना । 'पण्डितमन्य इति' । एकस्याप्यात्मनस्स्वरूपेण कर्तृ
त्वमपण्डितत्वादिविशिष्टरूपेण कर्मत्वं च युज्यतएव यथोक्तमाचार्यैः, अस्म
त्प्रयोगसम्भिन्ना ज्ञानस्यैव च कर्त्तरि भवन्ती तत्र सवित्तिर्युज्येताप्यात्म
कर्तृकेति, खश खकारो मुमर्थः, दर्शनीयमन्या कुमारीत्यादौ ह्रस्वार्थश्च,
शकारस्सार्वधातुकसञ्ज्ञार्थं दिवादित्वाच्छान् स्वरस्तु सति शिष्टोपि
विकरणस्वरस्सार्वधातुकस्वरश्च बाधतइति खश एव भवति न नित्स्वर ।
'दर्शनीयमानी देवदत्तो यज्ञदत्तस्येति' । कर्मणि षष्ठी तदपेक्षयास्यापि
दर्शनीयशब्दस्य गमकत्वात्समास ॥

“भूते” ॥ यस्य सत्ता व्यपवृक्ता तत्सर्वं भूतशब्देनोच्यते तत्र
न जायते कस्मिन् भूतइति किं साधने भूते किं वा धात्वर्थं तत्राह ।
'धात्वधिकाराच्चेति' । चशब्द पूर्वोक्तेनार्थनास्य सङ्गतिन्यातयति ।
'धात्वर्थभूत इति' । ननु धात्वधिकाराद्वातौ भूतइति युक्तं न तु धात्वर्थं
भूतइति, उच्यते, प्रयोगे प्रत्ययस्य द्योत्य भूतत्वमर्थस्यैव विशेषण
भवितुमर्हति विशेषणान्तरवत् न तु शब्दस्य तस्य स्वाभिधेयप्रतिपादने
व्ययत्वाद्विशेषणसम्बन्धनप्रत्ययोग्यत्वात्, किं च नित्यो धातुरनित्यत्वेपि
भूतात्मत्ययविधिरनुपपन्नः, उच्चारितलक्षणे भूतत्वे विशेषण व्यर्थन्तद्वानु
च्चारितात्मत्ययविधि सम्भवति नित्यश्चायं भूतशब्देति क्रान्तवाचीति
निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरित्येवाह्यम् ॥

“करणे यज ” ॥ 'यिनिरनुवर्त्तते न खशिति' । अत्रोक्तो हेतुः ।
'अग्निष्टोमयाजीति' । ननु चाग्निष्टोमशब्दः कर्मनामधेयः तत्कथमग्निष्टो
मस्य यजि प्रति करणत्वं नहि तदेव तत्र करणं भवति, इदन्तु युक्तं
मुदाहरणं सोमेनेष्टवान् सोमयाजी साचाय्येनेष्टवान् साचाय्ययाजीति
तत्राह । 'अग्निष्टोम फलभावनाया करणं भवतीति' । सत्यं याग
एवाग्निष्टोमो यागोऽपि फलभावनाया करणं फलस्य स्वर्गादेर्भवतो या
भावना उत्पादना तस्यामित्यर्थः, ननु दीक्षणीयादिद्वयसानीयान्तो
ज्योतिष्टोमाख्यो याग एव स्वर्गाभावना न तदरिक्तं कश्चिद्वापारो

यजनस्यास्ति यत्र याग कारणमश्नुते, उच्यते द्विविधो यजमानव्यापार सामान्यरूपो विशेषरूपश्चेति तत्र सामान्यरूपआभ्यन्तरचौदासीन्य प्रच्युतिरूप कृतिप्रयत्नादिपदाभिलष्य, बाह्यस्तु दीक्षणीयादिरुदवसा नीयान्त प्रसिद्ध एव, एवमोदन पचतीत्यादिष्वप्यात्मगुण प्रयत्नो बाह्य श्वाधिश्चयणादिर्द्रष्टव्य, फल हि प्रेषन् तदर्थं प्रयतते नोदास्ते यतोय मुपाय जिज्ञासते जानीते च ज्ञात्वा चोपायमनुतिष्ठति सैषा स्वर्गादि फलोद्वेशेन प्रवृत्ता कृतिर्भावनेत्युच्यते सा च भाव्य करणमिति कर्तव्यता चेति चितयमपेक्षते इदमनेनेत्य भावयेदिति । यथाह

भावनापेक्षमाणा हि साधनं किं फलस्य मे ।

साधनानुग्रह को वेत्यनुस्यूतमपेक्षते ॥

इति, सैषा सामान्यरूपा वृत्तिर्न शास्त्रकटाक्षमपेक्षते विशेषरूपा त्व पेक्षते, तथाहि । फलार्थी तदुपाय जिज्ञासते, तदुपाय जिज्ञासमान शृणोति ज्योतिष्ठोमेन स्वर्गकामो यजेतेति तत्र च पुरुषप्रवर्त्तनारूपो विधि श्रूयते न चापुरुषार्थं पुरुष प्रवर्त्तते इति विद्वारुद्धा भावना भाव्यापेक्षाया समान पदोपात्तमपि दु खरूप धात्वर्थमपहाय पदान्तरोपात्तमपि पुरुषोपसर्जन मपि सुखरूप स्वर्गमेवावलम्बते तत करणापेक्षाया समानपदोपात्तो धात्वर्थं करण भवति पश्चात्सन्निधिसमाप्तातन्दीक्षणीयादीतिकर्तव्य तयान्वेतीत्येषा मीमासकमर्यादा, यत्र तु न विद्वारोद्धो भावनायास्तत्र धात्वर्थं एव भाव्यो भवति यथा पचति पाक करोति गच्छति गमन करोतीत्यादि निर्दिश्यते । ननु भावनया सम्पद्यमानस्य बाह्यव्यापारस्य कथन्तत्र करणत्व को दोष करण खलु सर्वत्र कर्तृव्यापारोचर कुठा रेण छिनत्तीत्यत्रापि उद्यमननिपातनरूपेण कर्तृव्यापारेणाप्यमानस्यैव कुठारस्य तत्र करणत्व तदेव कथं द्विधाभवनरूपेण फलेनावच्छिद्योस्त योश्छेदनरूपत्व न स्वरूपत्व न स्वरूपेण रज्जके दर्शनात् सोपि हि वस्त्रमुद्यच्छते निपातयति च, अथ च द्विधाभवनाभावाच्च छिनत्ती त्युच्यते तदेवमुद्यमननिपातयोश्छेदरूपत्व कुठारोचरत्वनिबन्धनमिति तस्य तत्र करणत्व तथेहापि भावनाया स्वर्गभावनारूपत्वमनिष्टोमा

व्यायागगोचरत्वनिवन्धनमितितस्यतत्र करणत्व तदिदमुक्त फलभावनाया
करणमिति, इय हि फल धात्वर्थे च सम्पादयति तत्र फलभावनारूपत्वे
बाह्यो व्यापार करणमित्यर्थ, नन्वेवमपि यज्यर्थे प्रति अग्निष्टोम करण
न भवति, मा भूत्तत्र करणत्व करण तावत् सम्बन्धि च यजिना सामा
नाधिकरण्येन, अथ वा भावनापि धातोरेव वाच्या न प्रत्ययस्य तत्र धात्व
र्थेकदेशकदेशान्तरस्य करणम् अग्निष्टोमशब्दश्च तत्रैकदेशान्तरे वर्तते
इति न किं चिदनुपपन्नम् ॥

“कर्मणि हन ” ॥ ‘कुत्सितयहणमिति’ । पितृव्यवधादिना य
कर्त्ता कुत्स्यते तत्रायम्प्रत्यय इति वक्तव्यमित्यर्थ ॥

“ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्तिप्” ॥ ‘चतुर्विधश्चात्रेति’ । धातूपपदकालप्र
त्ययविषय, भाष्ये तूपपदविषयनियमद्वय प्रदर्शित तदुपलक्षण न तु निय
मान्तरव्यावृत्त्यर्थमिति गम्यते, ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति धातुनियम, अत्रापि
नियमे भूतइत्याश्रयणात् कालान्तरे उपपदान्तरेपि भवत्येव पुरुष हन्ति
हनिष्यति वा पुरुषहेति, ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदानियम, अत्रापि भूत
इत्याश्रयणात्कालान्तरे धात्वन्तरादपि भवत्येव वृत्र जयति जेष्यति वा
वृत्रजिदिति, भूतकाले क्तिबेवेति कालनियम । ‘नान्य प्रत्यय इति’ ।
यथा कर्मणि हन कर्मण्यणित्युपपदान्तरे तु भूतेपि प्रत्यान्तर भवत्येव
पितृव्य हतवान्पितृव्यघातीति सोपपदश्च प्रत्ययो नियमेन व्यवर्त्यने
निष्ठा तु भवत्येव वृत्र हतवानिति, तथा भूत एवेति प्रत्ययनियम
अत्रापि ब्रह्मादिषु हन्तेरित्याश्रयणादुपपदान्तरे धात्वन्तराच्च कालान्त
रेपि भवत्येव, कथ पुनरेकस्मिन्नेव योगे चतुर्विधो नियमो लभ्यतइत्याह ।
‘तदेतदिति’ । अष्टह्यमाणविशेषत्वादेव चतुर्विधो नियमो लब्धुं शक्यते
तत्रैव तूपोद्बलकमेतदुक्त वेदितव्यम् ॥

“सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञ ” ॥ ‘स्वादिष्विति’ । सुशब्द वर्ज
यित्वेत्यनन्तरमेवाभिधानादतद्गुणसविज्ञानो बहुव्रीहि, बाहुल्याश्रयणेनै
वमुक्तम् आढ्यो ग्राम इतिवत् । त्रिविधश्चेति’ । एतद्बहुलग्रहणा
नुवृत्तेरेव लभ्यते । ‘कालोपपदप्रत्ययविषय इति । तत्र कालनियमात्कर्म

कृतवान्कर्मकार इत्यण् न भवति, उपपदनियमान् मन्त्रमधीतवान्मन्त्रा
ध्याय इत्यणोऽव भवति न तु क्तिप्, प्रत्ययनियमात् मन्त्र करोति करिष्यति
वेति विवदायामणोऽव भवति न तु क्तिप् । 'शास्त्रकृदिति' । क्तिप् चेति क्तिप् ॥

"सोमे सुञ्" ॥ 'कालधातूपपदप्रत्ययविषय इति' । तत्र भूत
कालस्य क्तिपि नियतत्वात्सोम सुतवान्सोमसाव इत्यण् न भवति, तथा
धातोः सोमएवोपपदे नियतत्वात्सुरा सुतवान्सुरासाव इत्यणोऽव भवति,
तथा सोमस्य सुनोतावेव धातौ नियतत्वात्सोम क्रीतवान् सोमक्रीरिति
क्तिब् न भवति अणोऽव तु भवति, तथा क्तिपो भूते नियतत्वात्सोम सुनोति
सोष्यति वेति विवदाया क्तिब् न भवति अणोऽव तु भवति ॥

"अनौ चे" ॥ 'अत्रापीत्यादि' । तत्र भूतकालस्य क्तिपि निय
तत्वाद्दिग्नि चितवानग्निचाय इत्यण् न भवति, धातोश्चाग्नावुपपदे नियत
त्वादिष्टकाचिदिति न भवति, अग्नेश्चिनोतावेव नियतत्वाद्दिग्निभृदिति न
भवति, क्तिपश्च भूतएव नियतत्वाद्दिग्नि चिनोति चेष्यति वेत्यत्राभावः ॥

"कर्मण्यन्याख्यायाम्" ॥ कर्मणि हन इत्यतोऽनुवृत्त कर्मण्यह
णमुपपदम् इदं तु कर्मप्रत्ययार्थं इत्याह । 'कर्मण्येव कारकइति' ।
एवकार पौनर्वचनिक उपपदन्तावत्कर्मप्रत्ययार्थोऽपि कर्मवेति । आख्या
ग्रहण, रुढिसप्रत्ययार्थमिति । अग्निशब्दो लोके ज्वलने रूढः, वेदे त्व
न्यर्थेदृष्टकाचयेऽपि प्रचुर प्रयोगो य एव विद्वानयि चिनुते अग्नि चेष्य
माण इति स मुख्या जघन्या वा भवतु इह त्वसन्त्याख्याग्रहणे लोकप्र
सिद्धिवशेन ज्वलन एव गृह्येत मा शाहि इष्टकाचय एव गृह्यतामित्याख्या-
ग्रहणमित्यर्थः ॥

'कर्मणीनिर्विक्रिय' ॥ 'कर्मणीति वर्तमानइति' । कर्मणि
हन इत्यतः कर्तुं कुत्सानिमित्ते कर्मणीति यत्कर्म क्रियासम्बद्धं कर्तुं
कुत्सामावहति तत्रेत्यर्थः, सोमादीनां विक्रय शास्त्रे निषिद्धः ॥

'दृशे क्तिप्' ॥ 'प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थमिति' । प्रत्ययान्तर
सह निर्दिष्ट मनिनादि, अणादि च सोपपदाभिष्टा तु भवत्येव परलोक
दृष्टवानिति ।

“राजनि युधिष्ठिज ” ॥ ‘ननु च युधिरकर्मक इति’ । तत्कथं राजन्शब्दे कर्मवाचिन्युपपदइत्युक्तमिति भाव । ‘अन्तर्भावितग्यर्थे इति’ । अनेकार्थत्वाद्वातूना लक्षणया वा यदा ग्यर्थमपि युधिरेवान्तर्भावयति तदा प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मको भवतीत्यर्थः ॥

“सहे च” ॥ ‘असत्त्ववचनत्वाच्चापपद कर्मणा विशेष्यतइति’ । अतश्च कर्मणीति नानुवर्ततइति भाव । न पुनरनुवर्तमानस्यैवात्रासम्बन्धः, उत्तरत्राप्यनुपयोगात् ॥

“सप्तम्या जनेर्द्ध” ॥ ‘मन्दुरज इति’ । वाजिशाला तु मन्दुरा द्वापोस्सज्जाकुन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वः ॥

“पञ्चम्यामजातौ” ॥ बुद्ध्यादय आत्मगुणा खेदो राग खेदात् स्त्रीषु प्रवृत्तिरिति दर्शनात् ॥

“उपसर्गे च सज्जायाम्” ॥ ‘प्रजेति’ । प्राणिजातस्यैषा सज्जा ॥

‘अनौ कर्मणि’ ॥ ‘पुमासमनुजात इति’ । पुमासमनुरुद्धा जात इत्यर्थस्तेनास्य सकर्मकत्वम् । पुमनुज इति पुसस्सयोगान्तलोपः ॥

“अन्येष्वपि दृश्यते” ॥ ‘द्विजात इति’ ।

मातुर्ये विजनन द्वितीय मौञ्जिबन्धनम् ।

तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥

“निष्ठा” ॥ ‘क्तवतू निष्ठेत्युक्तमिति’ । ककार कित्कार्यार्थे उकार उगित्कार्यार्थे ऽत्वसन्तस्येति विशेषणार्थश्च । ‘निष्ठायामित्यादि’ । अप्रसिद्धिरनिष्पत्ति कस्य सज्जाया सज्जिनो वा कथमित्याह । ‘सज्जयेति’ । यदि द्वि क्तवतूपयहणं क्रियेत इह च सज्जाविधौ ततो न स्यादिति तरेतराश्रयत्वमिति सज्जयेत्युक्तम् । ‘सतोश्च तयोरिति’ । लोके शास्त्रे वा न तावल्लोके सानुबन्धावेतौ स्त शास्त्रेपि यद्यपि जीतं क्तं नपुसके भावे क्त इति क्तं स्वरूपेण विहितोस्ति भूते तु काले नास्ति क्तवतुस्तु न क्वाप्यस्तीति भावः । ‘भाविनी सज्जेति’ । सज्जिनो भावित्वात् सज्जापि भाविनी सूत्रशाटकव, तद्वथास्य सूत्रस्य शाटकं वयेति तन्तुवाय उक्तं स

पश्यति यदि शाटको न वातव्यो ऽथ वातव्यो न शाटक शाटको वा तव्यश्चेति विप्रतिषिद्ध, मन्ये स वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्व्यतीति । 'सामथ्यादिति' । 'क्तवतू निष्ठे'ति वचनात् अन्यस्योत्पन्नस्य निष्ठेति सज्ञाया अभावस्सामर्थ्यम् । 'आदिकर्मणीति' । कर्मशब्द क्रियावाची एक फलोद्देशप्रवृत्तत्वात्समूहरूपा क्रिया, तत्राद्ये क्रियाक्षणेऽप्युक्तेषु धात्वर्थरूपाया 'क्रियाया अनपवृत्तत्वादुचन न्याय्या त्वाद्यपवर्गात् न्याय्या त्वेवा भूतकालता कुत आद्यपवर्गात् आदिभूतक्रियाक्षणेऽप्युक्त तस्मिन्नेव चावयवे समूहरूपो धात्वर्थ परिसमाप्त, उक्त च ।

समूह स तथा भूत प्रतिभेद समूहिषु ।

सामाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य सम्भव ॥

इति, तथा च प्राकार्षात्कट देवदत्त इति लुङि प्रयुज्यते कटावयवे वा कटशब्दो द्रष्टव्य, तत केवा चित्कटावयवत्तणानामपरिसमाप्ते प्रकरिष्यति कट देवदत्त इति लृट्प्रयोगोप्यविरुद्ध । अपर आह । ज्ञापकात्सिद्ध यदय 'मादिकर्मणि क्त कर्त्तरि च' 'उदुपधाद्वादादिकर्मणोरन्यतरस्या'मिति चाह तज्ज्ञापयति भवत्यादिकर्मणि क्त इति, नैतदस्ति ज्ञापक, 'जीत क्त' इति योय वर्त्तमाने क्तस्तद्विषयमेतत्स्यात्, यदि तद्विषयमेव स्यादुत्तमानग्रहणमेव कुर्यात् ॥

“सुयजोर्ध्वनिष्” ॥ ‘सुनोतेरिति’ । सु सु गतौ सु प्रसवैश्वर्ययोरित्यनयोरेव निरनुबन्धकयोर्यहण प्राप्तम् अनभिधानादुभयपदिना साहचर्याद्वा न भवति, ङकार सुनोतेर्गुणप्रतिषेधार्थ, इकार उच्चारणार्थ, पकार स्वरार्थस्तुगर्थश्च ॥

“कृन्दसि लिट्” ॥ ‘आततानेति’ । ‘णलुत्तमो वे’ति णित्वपक्षे वृद्धि । ‘धातुसबन्धे स विधिरिति’ । धातुसबन्धे प्रत्यया इत्यधिकारात्, लिट् इकारटकारौ विशेषणार्थौ, लिट् कानञ्वा लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यादौ ल इत्युच्यमानेन्येषामपि लडादीना ग्रहण स्यात्, निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहण भविष्यति, परोक्षे लिटोपि तर्हि न प्राप्नोति, टकारष्टरेत्वार्थश्च ॥

“लिट कानञ्चा” ॥ ‘चिञ् चयने विभाषा
 चेरिति कुत्वम् । एरनेकाच्च इति यणादेशः । ‘न च भवतीति’ । वावच
 नस्य प्रयोजन दर्शयति, वाक्स्वरूपविधिश्च लादेशेषु नास्ति ह्रस्वतोर्लङ्
 चेति वचनादित्युक्तम् । नन्वनन्तरसूत्रविहितस्य लिटो निन्यमादेशोस्तु
 यस्तु कृन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लिट् तत्र तिङ्मा श्रवण भविष्यति, न ।
 तस्य धातुसम्बन्धविषयत्वादधातुसम्बन्धे तिङ्मा श्रवण न स्यात् लिङ्मा
 त्रस्य च ग्रहणमित्यनन्तरमेव वक्ष्यति । ‘पूर्वस्यैवेत्यादि’ । प्रत्ययान्तरं तु
 कानञ्ज न भवति वावचनाद्वासरूपविधिनैव लुङ्मादीनां सिद्धत्वादिति भावः ।
 ‘लिङ्मात्रस्येति’ । भाष्ये त्वनन्तरस्यैव लिटोऽयमादेशो लिङ्ग्रहणं च प्रत्य
 यान्तरत्वं मा विज्ञायाति, वावचनं चोत्तरार्थमिति स्थितं कानचश्चित्कर
 णं स्वराद्यं कित्करणं किमर्थं नासयोगाल्लिट् किदित्येव सिद्धन्तेन ईजा
 नस्तेषां इत्यादौ सप्रसारणैत्वाभ्यासादिलोपादिकार्यं भविष्यति सयो
 गान्तार्थं, बन्ध बन्धने वृत्तस्य यद्वद्वधानस्य, त्वमर्थवान् बद्धधाना अरम्या
 अत्रानिद्रितामिति नलोपः कान्दसत्वादभ्यासधकारस्य हलादिशेषेण
 निवृत्त्यभावे भला जश् भशीति जश्त्वदकारः । ननु कान्दसः कानच् लिट्
 च कृन्दसि सार्वधातुकमपि भवति कृन्दस्युभयथेति वचनात् तत्र सार्वधा
 तुकमपिदिति द्वित्वं द्वितीयपधालोपो भविष्यति, न च सयोगान्तेषु
 कित्त्वद्वित्वयोर्विशेषोस्ति, अकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं तु, अच्कृत्यतामिति
 अकारान्तानां प्रतिषेधविषये गुण आरभ्यते स यथेह भवति परितस्तरं
 इति एवमिहापि स्यात् परितिस्तिराण इति तस्मात्कित्करणं, कित्करणं
 सामर्थ्याद्वाषायामपि कानजस्तीत्येतत्तु भाष्यविरोधादुपेत्यम् ॥

‘कसुश्च’ ॥ कसोऽकार उगित्कायार्थं जज्ञिशानित्यादावुगिद
 चामिति नुम्, उपसेदुधीत्यादावुगितश्चेति डीप्, वसेस्सप्रसारणमित्यत्र
 सामान्यग्रहणमप्युकारस्य प्रयोजनं, कित्करणं किमर्थं नासयोगाल्लिट् कि
 दित्येव सिद्धं सयोगान्तार्थम् । अञ्जे आजिवान् उपधालोपो भवति
 कान्दसः कसु लिट् कृन्दसि सार्वधातुकमपि तत्र सार्वधातुकमपिदिति
 द्वित्वं द्वितीयपधालोपो भविष्यति, अकारान्तगुणप्रतिषेधार्थन्तु, अच्कृत्य

तामित्यय गुण प्रतिषेधआरभ्यते स यथेह भवति तैरुक्तेरिति तथा
तितीवानित्यत्रापि स्यात् किञ्चरणसामर्थ्याद्भाषायामपि कसुर्भवतीत्येत्तु
भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्, उत्तरसूत्रानर्थक्यं च यदि भाषायामपि कसुर्भवति ॥

“भाषाया सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिट् न स्यात्तत्तादृशस्य लिट् आदेश
विधानमनुपपन्नं स्यादिति मन्यते, ननु च लिट् कानञ्चैत्यत्र पुनर्लिङ्
ग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं येषां परोक्षे लिङ्निहितस्तस्याप्ययमादेशो भवतीति
तच्चेत्सत्यमिहापि य परोक्षे लिट् स भाषायामपि सदादिभ्य सम्भवतीति
तस्यैवेदमादेशविधानं स्यात्, उच्यते, लङ्लिङ्निषेधेऽपि परस्तादनुवृत्तेर्भव
तीति वक्ष्यति ततो नानेन परोक्षे लिट् आदेशाभिधानं किन्तर्हि भूतसा
मान्ये ततश्चादेशविधानादेव लिङ्निषेधोऽनुमातव्यः, यद्येवं तस्य
पक्षे कस्वादेशः पक्षान्तरे तिङ्ना अवगम्यते, न वावचनेन कसुरभिसम्ब
द्धते कसुर्वा भवतीति किं तर्हि लङ्भिसम्बद्धते भाषाया सदादिभ्यो वा
लिट् तस्य नित्यं कसुरादेशो भवतीति वृत्तिरन्योप्यस्मिन्नेवार्थे योजनीयः ।
‘उपासददिति’ । ‘लटित्त्वादङ्’ । ‘उपासीददिति’ । ‘पाप्मादिसूत्रेण
सीदादेशः’ । ‘अनूषिवानिति’ । यज्ञादित्वात्सन्प्रसारणं शासिवसिधृषी
ना चेति षत्वम् । ‘अन्वशात्सीदिति’ । सस्याद्गुधातुक इति तत्वम् ।
‘अनूशासेति’ । लिट्प्रभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य सन्प्रसारणम् । ‘लुङ्
विषयेऽपि परस्तादनुवृत्तेर्भवतीति’ । अन्यथा भूतसामान्ये लुङ्निहितस्तत्रैव
धातुविशेषेणेनादेशविधानेनानुमितो लिङ्पवादः, तथा भूतविशेषे लङ्लिटौ
लुङ् एवापवादौ सदादिभ्यस्तु भूतविशेषे एतत्सूत्रविहितं च कार्यं प्राप्नोति
लङ्लिटौ च अपवादविप्रतिषेधात् लङ्लिटावेव स्याताम् ॥

“उपेयिवाननाश्चाननूचानश्च” ॥ ‘उपपूर्वादिण कसुरिति’ । निपा
त्यतइत्यर्थः । लिङादेशश्चायम् । अन्यथा द्विर्वचनाभ्यासदीर्घत्वे अपि
निपातयितव्ये स्याता तथा ग्राममुपेयिवानित्यत्र न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रति
षेधो न स्यात् । ‘द्विर्वचनमिति’ । इडागमात्पूर्वं नित्यत्वात्क्रियतइत्यर्थः ।
‘अभ्यासदीर्घत्वमिति’ । ‘दीर्घे इणं किती’त्यनेन । ‘तत्सामर्थ्यादिति’ ।

यदि ह्येकादेश स्याद्वीर्घविधानमनर्थक स्यादेकादेशेनैव दीर्घस्य सिद्धत्वात्, ननु चाभ्यासदीर्घत्वस्येत्यतुरित्यादिरवकाश स्यात् अत्र हि इदं अतुस् इति स्थिते दीर्घत्वमेकादेशश्च प्राप्नोति इणो यणिति यणादेशश्च तत्र वार्णादाङ्ग बलीय इति बहुश्रयत्वेनैकादेशस्य बहिरङ्गत्वाद्वा यणो भवति ततश्च दीर्घविधानमर्थवद्भवति, एव मन्यते अत्रापि पूर्वपरविधि रेकादेश पूर्वविधिरिति तत्र कर्त्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात्स्यादेवैका देश तदेवमभ्यासदीर्घत्वमनवकाशत्वात्सर्वणदीर्घत्व बाधतइति तस्मात्सुष्ठुक्त तत्सामर्थ्यादेकादेशप्रतिबन्ध इति । 'तत्रेति । एव सतीत्यर्थ । 'स निपात्यतइति' । निपातनाश्रयणमिदर्थम् । अन्यत्सर्वं पूर्वत्रैवेण्यग्रहणा देव सिद्धमित्यर्थ, यदि तर्ह्यिदमेतन्निपातन सप्रसारणविषयेपि प्राप्नोति अत्र वलादेरिति विशेषानुपादानात् यथा वक्ष्यति नित्यश्चाय वल्नि मित्ता विघातीति तत्राह । 'क्रादिनियमात्प्राप्तश्चेति' । चशब्दो हेतौ नात्रापूर्वं इद्विधीयते किं तर्हि योय वलादिलक्षण इट् क्रादिनियमेन प्राप्नो वस्वेकाजादुसा' मिति नियमेन प्रतिषिद्ध स एव प्रतिप्रसूयते प्रतिबन्धा पनयनेन पुन प्रवर्त्यते तेनाजादावतिप्रसङ्गे न भवतीत्यर्थ, अन्ये त्वभ्यासदीर्घत्वे कृते धात्विकारस्य व्यञ्जन यणादेशन्निपातयन्ति ईय्वसु इति स्थिते वस्वेकाजादघसामित्येवेट् सिद्ध स च वलादिलक्षण इति नास्त्य तिप्रसङ्ग । अपर आह । पूर्वसूत्रएवेण्यग्रहण कर्त्तव्यं नार्था निपातनाश्रयणेन, अत्र यदुक्तमीयतुरित्यत्राभ्यासदीर्घत्वे कृते एकादेशात्पूर्वं वार्णादाङ्ग बलीय इति यणि कृतेपि तस्य स्थानिवत्त्वादेकादेश प्राप्नोति, ततश्चावश्यमभ्यासदीर्घत्वेन बाधितव्य एकादेश इति तत्र, नहि स्थानि वद्भावेन रूपमतिदिश्यते रूपाश्रयश्च पूर्वपरयोरेकादेशो न यकारस्य भवि तुमर्हति, किञ्च यणादेशेन बाधितस्यैकादेशस्य पुनस्थानिवद्भावेनापि प्रवृत्त्यभावो बाधितत्वादेव किमतो यद्वैवमिदं ततो भवति, इण कसौ विहिते द्विर्वचन च प्राप्नोति वस्वेकाजादघसामितीडागमश्च किमत्र कर्त्तव्यं परत्वादिट् नित्य द्विर्वचन कृतेपीटि प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोतीती, इपि नित्य कृते द्विर्वचने ऽभ्यासदीर्घत्वे एकादेशे च एकाच्त्वात्प्राप्नोति इदा

नीमेव ह्युक्तमभ्यासदीर्घत्वेन न बाधितव्य एकादेश इति तदेवमुभयोरनि-
त्ययो परत्वादिट् द्विर्वचनमभ्यासदीर्घत्व परस्य यणादेश ईयतुरित्यादि-
वत्सिद्धमुपेयिवानिति, बिभित्वानित्यादौ नित्यत्वात्पूर्वन्टिर्वचनमेव भवति ।
'न चात्रोपसर्गस्तन्त्रमिति' । एवमाचार्याणामुपदेश इति भावः । 'अनुप-
सगाच्चेति' । ईयिवासमृतिस्त्रिध इति हि कृन्दसि दृश्यते । 'लुङादयो
भवन्तीति' । लङ्लिट्प्रियेपि परस्तादनुवृत्तेरयं विधिभवतीति दर्शयति ।
'उपागादिति' । इणो गा लुङि गातिस्थाघुपाभूभ्य इति सिचो लुक् ।
'उपैदिति' । अदादित्वाच्छपो लुक् आडजादीनामाटश्च । 'उपेयायेति' ।
तिपो णलि वृद्धायादेशौ द्विर्वचनेचीति स्यानिषद्वावादिङ्कारस्य द्विर्वच-
नम् अभ्यासस्यासवर्णे । 'अश्नातेरिति' । अश भोजने । 'नञ्पूर्वादिति' ।
तेनान्यपूर्वात्केवलञ्च न भवति । 'नाशीदिति' । तिपि सिचि नेटीति
वृद्धिप्रतिषेध आडजादीनामाटश्च नञा सह सवर्णेदीर्घत्वम् । 'नाशे-
ति' । तिपि णलि द्विर्वचने अत आदेरित्यभ्यासदीर्घः, नञा परेण च
सवर्णेदीर्घत्वम् । 'वचेरिति' । ब्रुवो वचिरित्यस्य तथा च लङन्वब्रवी-
दित्युदाहरिष्यते, अन्ये तु वच परिभाषणइत्यस्यापि ग्रहणमिच्छन्ति ।
'कर्त्तरीति' । न भावकर्मणो । एतच्च निपातनाल्लभ्यम् । 'अन्ववोच-
दिति' । वच उम् । 'अन्वब्रवीदिति' । ब्रुव ईट् । 'अनूवाचेति' । पूर्वव
दभ्याससप्रसारणम् ।

"लुङ्" ॥ इह भूतसामान्ये लुङ् विधीयते तस्य विशेषे ऽनञ्
तने लङ्लिटौवपवादौ तद्विषयेपि लुङ् दृश्यते, आगमामघोषात् अपा-
मपय अशेयिष्महि, पूतीकृतृणु अमूचृपो विबुधसख परन्तप इति चिर-
वृत्त कथयत प्रयुज्जते, नैष दोषः, विशेषे सामान्यमस्ति तत्र विशेषा
विवक्षाया सामान्याश्रयणेन वस्तुतेनानञ्चतनेपि लुङुपपद्यते तद्रूपविवक्षाया
मेव तु लङ्लिटौ, विवक्षोपाकृष्टो ह्यर्थः शब्दप्रयोगनिमित्तं न वस्तुतः सचि-
ति गतमेतत् । 'वसेरिति' । वस निवासे रात्रेश्चतुर्थे यामे पृष्ठो यदा
वाक्यं प्रयुङ्गे तदा तस्यातिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयवसनमनञ्चतनमिति लङ्
प्रयोगे लुङ्वक्तव्यः, लङ्निवृत्तिपरं चैतत् लुङ् भूतसामान्यविवक्षया

सिद्ध । 'जागरणसन्तताविति' । यदा प्रयोक्ता सकलमतिजान्त रात्रि प्रहरत्रय जागरितवान् तदा लङ्प्रयोग, यदा तु सुप्ता प्रबुद्ध प्रयुङ्क्ते तदा लङ्प्रत्यय एवेत्यर्थः ॥

“अनद्यतने लङ्” ॥ अनद्यतनइति तत्पुरुषपक्षे पर्युदासश्चेद्व्या मिश्रेपि प्राप्नोति अद्य श्वो वा भुक्ष्महि, भवति ह्यनद्यतनानद्यतनसमुदायो द्यतनादन्य, प्रसज्यप्रतिषेधे तु योत्रानद्यतनस्तदाश्रय प्रतिषेधो भवति किं तु भूतसामान्ये प्राप्नोति भूतविशेषे हि प्रतिषेध न च सामान्य विशेषो भवति, पर्युदासेष्ययन्दोषो द्रष्टव्य, बहुव्रीहौ न विद्यतेद्यतनो यस्मिन् सोऽनद्यतनो भूतो धात्वर्थे, तत्र वर्त्तमानाल्लङ् भवति ततश्चानद्यतनसमुदायेद्यतनस्यैकदेशस्य सम्भवाच्च भवति प्रसङ्गः, भूतसामान्येऽपि न भवत्येव विद्यते हि सामान्ये विशेष, अतो बहुव्रीहिरेवाय युक्त इत्याह । 'अनद्यतनइति । बहुव्रीहिनिर्देश इति' । बहुव्रीहिणा विवक्षितार्थस्य प्रतिपादनं बहुव्रीहेर्बोध्यारणमित्यर्थः । यदि बहुव्रीहिनिर्देश, एव सत्यद्यतने प्राप्नोति न ह्यनद्यतने ऽद्यतनो विद्यते, अद्यतनेऽपि मूर्त्तादिरद्यतनो विद्यते मूर्त्तादावपि क्षणादि कथं व्यपदेशिवद्भावेन यथा मुख्ये भेदे आधाराधेयभावो भवति तटे तिष्ठतीति तथेहापि समुदायावयवभेदाश्रयेण समुदायेद्यतने ऽवयवा अनद्यतना सन्तीत्यनद्यतनो न भवतीत्युच्यते न तु तत्त्वतोऽवयवव्यतिरिक्तोऽत्र समुदाय आधारीस्ति, तदुक्त हरिणा ।

कालस्यायपर कालविर्द्विशन्त्येव लौकिका ।

न च निर्द्वैशमात्रेण व्यतिरेकोऽनुगम्यते ॥

इति । 'अद्य ह्य इति' ॥ अद्य च ह्यश्चेत्यर्थः, गामश्च पुरुषच यमान इतिवच्चशब्दस्याप्रयोग । 'अभुक्ष्महीति' । भुजोऽनवनइत्यात्मनेपदमहिडि लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति सिच क्त्वाद्गुणाभावः । चोः कुरिति क्त्वा गकार, खरि चेति चत्वे ककार, सिच सस्य षत्वम् । 'परोक्षे चेत्यादि' । परोक्षशब्दोऽयमतीन्द्रियार्थं वर्त्तते लोकविज्ञाते लोकप्रसिद्धे प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङन्तस्य शब्दरूपस्य य प्रयोक्ता तस्य दर्शनविषये लङ् वक्तव्य, ननु विप्रतिषिद्धमिदं यदि परोक्ष कथन्दर्शनविषय, अथ दर्शनविषय

कथं परोक्षं, शक्यदर्शनत्वाददर्शनविषयं क्वचिद्व्यासङ्गादननुभूतत्वात्परोक्ष इति विरोधाभावः । 'अस्मिन्निति' । रुधिर आवरणे रुधादित्वात् शनम् तिपो हल्ङादिना लोपः साक्रेतरोधस्तदानीं प्रयोक्तुर्दर्शनविषयः शक्यदर्शनत्वात् लोकप्रसिद्धश्च क्वचिद्व्यासङ्गादननुभूतत्वात्परोक्षश्च । परोक्ष इति किम् । उदगादादित्य, इणोऽलुङ् गादेशादिकार्यम् । 'लोकविज्ञातइति' । किञ्चकार कटन्देवदत्तः । 'प्रयोक्तुर्दर्शनविषय इति' । किञ्चान कस किल वासुदेव हन्ते परोक्षे लिट् द्विवचनम् अभ्यासाच्चेति कुत्व हकारस्य घकार कसवधश्चिरकालान्तरवृत्तत्वादितदानीं प्रयोक्तुर्दर्शनविषयो न भवति यस्तु कसवधेन तुल्यकालः प्रयोक्ता स लङ्मेव प्रयुक्तवान् आहत कस वासुदेव इति, मूलादाहरणेऽपि प्रयोक्ता साक्रेतरोधेन तुल्यकालो वेदितव्यः, तस्यैव ह्यसौ दर्शनविषयो नान्यस्य ॥

"अभिज्ञावचने लट्" ॥ 'वत्स्याम इति' । वसेर्लट् मस्, स्यतासी ललुटोरिति स्यप्रत्ययः, सस्यार्द्धधाधुकइति सस्य तकारः, अतो दीर्घा यजीति दीर्घः । 'वचनग्रहणमित्यादि' । असति वचनग्रहणे ऽभिज्ञाशब्द एवोपपदे स्यात् तस्मिंस्तु सति यावन्तोऽभिज्ञानवचनास्तेषु भवति । 'बुद्धसे चेतसः' । अर्थप्रकरणादिना स्मृतिरूपे ज्ञाने यदानयोर्दृष्टिस्तदत्रापि भवतीति भावः ॥

'न यदि' ॥ यदीति सति सप्तमीयम, अभिज्ञावचनं चानुवर्तते तेन यत्र यच्छब्दोऽस्ति तत्र यदभिज्ञावचनं तन्नियोगो यच्छब्देन सहितं भवतीत्यभिप्रेत्याह । 'यच्छब्दसहित इत्यादि' । अवसामेति । वसेर्लट् मस् नित्यङ्गिन इति सलोपः दीर्घः, वासमात्रमित्यादिनोत्तरसूत्रस्य नाय विषय इति दर्शयति, यदि तत्रापि किञ्चिन्नल्लभ्यमपेक्षेत तदात्तरसूत्रेण पात्तिका विधिस्स्यात् तच्च नेष्यते तस्माच्च तस्य विषयः ॥

"विभाषा साकाङ्क्षे" ॥ 'उभयत्र विभाषेयमिति' । प्राप्ते चात्राने च, असति यच्छब्दे ऽभिज्ञावचने लङिति लटि प्राप्ते सति यच्छब्दे प्रतिषेधे प्राप्ते, आकाङ्क्षणमाकाङ्क्षा आकाङ्क्षया सह वर्तते साकाङ्क्षः, आकाङ्क्षा च चेतनावतो धर्मः तस्मात्साकाङ्क्ष इत्येतत्प्रयोक्तृविशेषणन्तेन

सकर्मक इत्यादिवत्समास । 'साकाङ्क्षेतिप्रयोक्तैति' । अङ्गयुक्त तिङाकाङ्क्षमिदं तु प्रयोक्तृगताकाङ्क्षाधारोपेण तिङन्तमाकाङ्क्षमिति वक्ष्यते, इह तु मुख्ये प्रयोक्तृरि सम्भवति गौणकल्पनया धात्वर्थविशेषणमयुक्तमिति भावः । ईदृशे पुनर्विषये प्रयोक्ता साकाङ्क्षो भवतीत्याह । 'लक्ष्यलक्षणयोः सबन्ध इति' । यत्रैको धात्वर्थो लक्ष्योपरोलक्षणान्तश्च द्वयोर्लक्ष्यलक्षणभावेन सबन्धे सति प्रयोक्तुराकाङ्क्षा भवति तत्र न वासमात्रं प्रतिपाद्य प्रयोक्ता चरितार्थो भवति किन्तु तेन प्रसिद्धेन भोजनार्थादिक स्मारयितुं प्रवर्तते ॥

“परोक्षे लिट्” ॥ परोक्षशब्दोयमतीन्द्रियवाची प्रसिद्ध, व्युत्पत्तिस्तु परमत्तं परोक्ष, मयूरव्यसकादित्वात्समास, अचप्रत्यन्धपूर्वादित्यत्राजितियोगविभागादच् समासान्त, वृत्तिविषये चाक्षिशब्द सर्वेन्द्रियवचनो न चतुः पर्याय, अन्यथेन्द्रियान्तरविज्ञात वस्तु परोक्षमापद्येत, एव च कृत्वा दर्शनपर्यायोक्षिशब्दो न भवतीत्यत्त्वोदशनादित्येवाच् समासान्तोस्तु । अन्ये तु प्रतिपरसमनुभ्योत्पत्ति इति शरत्प्रभृतिषु पाठादच् समासान्त इत्याहुः । स च यद्यप्यव्ययीभावे विधीयते तथापि परशब्देनाव्ययीभावा सम्भवात्समासान्तरे विज्ञायते, एव तु क्रियायाः परोक्षायामिति भाष्यप्रयोगे टिल्लक्षणे ङीप् प्राप्नोति, तस्मादजन्त एवायन्तश्च परतः परशब्दस्य परोभावोऽस्मादेव निर्द्वैशाद्भवति परशब्दादुत्तरस्यात्तिशब्दस्यादेरुत्व वा । 'ननु चेत्यादि' । एकफलोद्देशेन प्रवृत्तत्वाद्वैक्यमिवापन्नो विततरूपं क्षणप्रवाहो धात्वर्थः, स कात्स्न्येनैकस्मिन्क्षणे न सम्भवतीति सद्वस्तुविषयैरिन्द्रियैर्न गृह्यते ततश्चैकैकस्य क्रियाक्षणास्य प्रत्यक्षत्वेऽपि समूहरूपो धात्वर्थः सर्वं परोक्ष एव, ततश्चाव्यभिचाराद्विशेषणमिति भावः । 'सत्यमेतदिति' । अन्तरोक्तमन्यते, किमर्थन्तर्हि परोक्षग्रहणमित्याह । 'अस्ति' । यत्र साधनशक्त्याश्रयभूत फूत्कारसीत्कारादिविशिष्ट सरब्धरूपं द्रव्यं प्रत्यक्षं तत्र धात्वर्थ एव प्रत्यक्षाभिमानो लौकिकानां, अभिमानो मिथ्याज्ञानान्तद्व्यावृत्तये परोक्षग्रहण, यदि तर्हि यत्र साधनशक्त्याश्रयन्द्रव्यं परोक्षं तत्र लिङ् भवति तर्ह्युत्तमो न प्राप्नोति, तत्र हि बुद्धीन्द्रियशरीरादिसघात कर्त्ता स चात्मनः प्रत्यक्ष एव, परस्मैपदानामिति तु णलादेशवचनं णलुत्तमो वेति च कुन्दसि

लुङ्लट्, अत्यन्तापह्नवइति चापरोक्षे यो लिट् तद्विषय भविष्यतीत्यत आह। 'उत्तमविषयेपि चित्तव्याप्तेपादिति'। मदस्वप्नादिभिश्चित्ते व्याप्तिप्रे भवति वै कश्चित्स्वकृतमेव न जानाति पश्चादेव त्वया कृतमिति पा श्वस्थेभ्य श्रुत्वा प्रयुङ्क्ते सुप्तोह किल विललापेति किलेत्यज्ञान सूचयति। 'अत्यन्तापह्नवइति'। अपह्नवोपलाप, कलिङ्गो नाम जुगुप्सितो देश तत्र प्रविश्य त्वया चिरकाल स्थितमिति कश्चिदुक्तस्सचाह नाह कलिङ्ग जगामेति, न केवलमवस्थानमेव प्रतिषिध्यते किन्तर्हि तद्वेतुभूतगमनम पीति भवत्यत्यन्तापह्नव, तथा दक्षिणापथ प्रविश्यायाज्ययाजनादिक त्वया कृतमिति कश्चिदुक्त सचाह नाहन्दक्षिणापथ प्रविशेति, अत्रा प्ययाज्ययाजनादेहेतुभूत प्रवेश एव प्रतिषिद्धतइत्यत्यन्तापह्नव क्वचि दक्षिणापथ प्रविष्टोसीति वृत्तावेव पठ्यते तत्र प्रविश्येद कृतवानित्यर्थे ॥

“प्रश्ने चासन्नकाले” ॥ ‘भूतानद्यतनपरोक्षइति वर्त्ततइति’। अयमर्थानुवर्त्ततइत्यर्थे, न पुनरेव विधस्समास प्रकृतोस्ति। ‘प्रष्टव्य प्रश्न इति’। कर्मसाधन प्रश्नशब्दन्दर्शयति, करणसाधने तु प्रश्नक्रियासा धनभूते धातावासन्नकालइत्यर्थेऽस्यात् तत्रासन्नकाल इत्यनर्थक, न ह्यनुच्चा रितात्मस्ययविधानम् उच्चारितश्चासन्नकाल एव भावसाधनेऽप्यासन्नकाले प्रश्ने वर्त्तमानादित्यर्थेऽस्यात् ततश्चार्थान्तरवाचिभ्यो लङ् न स्यादत कर्मसाधनेऽय प्रश्नशब्द, तत्र पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकाल पञ्चवर्षाती तन्तु विप्रकृष्टकालमिति वर्णयन्ति ॥

“लट् स्मे” ॥ ‘नलेन स्म पुराधीयतइति’। अधिपूर्वादिङ् कर्म णि लकार, कर्मविषयाया वा भावे नलेनेति कर्त्तरि तृतीया, अथ वा ऽधीय तइति कर्त्तरि बहुवचनम्, आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेश नलेनेति सहयोगे तृतीया, अन्ये तु व्याक्षते पुराकल्पे नलाख्यन्तृणविशेष हस्ते गृहीत्वा धीयाना अधीयते स्मेति ॥

“अपरोक्षे च” ॥ पूर्वसूत्रेण परोक्षे विधानादपरोक्षे न प्राप्नोती त्ययमारम्भ, पूर्वसूत्रेण परोक्षग्रहणविवर्त्तिष्यति, यद्येव तत्सम्बन्धाद

नद्यतनग्रहणमपि निवर्तत मानिवृत्तद्वित्येवमर्थमिदं, ननु योर्हि प्रकृतयोरे कनिवृत्तिर्यत्नेन क्रियमाणा इतरस्यानिवृत्तिमनुमापयति ॥

“ननौ पृष्टप्रतिवचने” ॥ पृष्टमिति कर्मणि क्त, पृष्टस्य प्रति वचन पृष्टप्रतिवचनम्, वृत्तौ तु वस्तुमात्रं दर्शितम् । ‘प्रश्नपूर्वके प्रतिवचन इति’ । उदाहरणे पूर्वांश प्रश्न उत्तर उदाहरणं, पृष्टग्रहणमर्थेक प्रश्नपूर्व क्रमेव प्रतिवचनं, तत्र, विरुद्धमपि वचनं प्रतिवचनं वचनाभिमुखं प्रतिवचनं मित्यपि सम्भवात्, तस्मात् पृष्टग्रहणमत्यन्तासन्नकाले चायं विधिरिष्यते तत्र निर्वृत्तयामपि पाकादिक्रियायान्तत्कृतस्य अमादेरनुवृत्तिः, एव च अमादिदृशनेन सैव क्रिया वर्त्तत इति शक्यं वक्तुमिति । वर्त्तमाने लङि त्येव सिद्धे प्रत्याख्यातमिदम् । ननौ पृष्टप्रतिवचनद्वत्यशिष्य क्रियासमा प्तेरविधत्तितत्वादिति ॥

“पुरि लुङ् चास्मे” ॥ ‘अनद्यतनग्रहणमित्यादि’ । लुङ्ग्रहणं चात्र लिङ्गं यदि हि भूतमात्रेयं विधिः स्यात् विभाषा लटो विधानात्तेन मुक्ते लुङ्गपि भविष्यति किं लुङ्ग्रहणेन, अनद्यतनग्रहणानुवृत्तौ तु लटो मुक्ते लङेव स्यादिति कर्त्तव्यं लुङ्ग्रहणम् । अन्येपीति । लङ्लिटावभिज्ञावचने लट् अभिज्ञानासि देवदत्त वत्स्यन्तीह पुरा क्वात्रा इति ॥

“वर्त्तमाने लट्” ॥ ‘प्रारब्धोपरिसमाप्तश्चेति’ । अधिश्रयणादि रथं श्रयणपर्यन्तं ओदनफलावच्छिन्नो विततरूपो व्यापारनिचयः पचैरर्थः, एव सर्वत्र स यावता काहेन निवर्त्तते स कालो वर्त्तमानः, तद्योगादुत्तमानो धात्वर्थ इत्यर्थः, तेन निष्पन्नस्यार्थस्य भूतत्वादन्यत्रस्य च भावि त्वान्निष्पन्नान्यत्रव्यतिरेकेण राश्यन्तरस्याभावादुत्तमानाभाव इति चेद्य परिहृतं, मिहाध्ययने प्रवृत्ता यदा भोजनादिक्रिया कुर्वन्तो नाधीयते तदा धीयत इति प्रयोगो न प्रप्नोति, नैष देशः, आ फलनिष्पत्तेरध्ययनमपरि समाप्तमन्तरं लवर्त्तते तु भोजनादिक नान्तरीयकं तस्यैव वाक्यवक्रिया, यमपि भवान्मुक्तसंशयं वर्त्तमानकालं न्याय्यं मन्यते भुङ्क्ते देवदत्त इति, अत्राप्यवश्यं भुञ्जानो हसति जल्पति पानीयं वा पिबति तत्र चेद्युक्ता वर्त्तमानकालता इहापि युक्ता दृश्यताम् । उक्तं च

व्यवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्यते ।
 क्रियाममूहो भुज्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभिः ॥
 न च विच्छिन्नरूपोपि स विरामाच्चिवर्त्तते ।
 सर्वत्र हि क्रिय न्येन सङ्कीर्णवोपलभ्यते ॥
 तदन्तरालदृष्टा वा सर्वत्रावयक्रिया ।
 सादृश्यात्सति भेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यते ॥

इति । एतदप्यनेनैवेत्तप्रारब्धोपरिसमाप्तश्च वर्त्तमान इति । इह ति
 ष्टन्ति पर्वता स्रवन्ति सिन्धव इति पर्वतादिस्थित्यादेः सर्वदाभावाद् भूत
 भविष्यदभावात्तत्प्रतिद्वन्द्विरूपस्य वर्त्तमानस्याप्यभाव इति लण् न प्राप्नोति,
 नैष दोषः, कालत्रयवर्त्तिना राज्ञा या क्रिया पालनादिका भूतादिभेदेन
 भिन्नास्ता पर्वतस्थित्यादेर्भेदिका, ततश्च ये सम्प्रति राजानस्तत्क्रिया-
 भेदेन भिन्नाया पर्वतादिस्थितेर्वर्त्तमानत्वमेव च कृत्वा भूतभविष्यत्काल
 योगोपपद्यते तस्य पर्वता नलदुष्यन्तादिकाले, स्थास्यन्ति पर्वता
 कल्किप्रिणुकाले, लट्कारण्टरेत्याद्यैः ॥

“लट् शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे” ॥ शकार सार्वधा
 तुक्सञ्चार्य, चकार उगित्कार्य, चकार स्वरार्थ, प्रथमाशब्दस्सुपा
 माद्ये चिके प्रसिद्ध प्रथमाया अन्याऽप्रथमा द्वितीयादिस्तत्र प्रत्ययग्रह
 णपरिभाषया तदन्तविधि, अप्रथमान्तद्वितीयाद्यन्तमित्यर्थ अधिकरण
 मभिधेय समान साधारणमभिधेय यस्य तत्समानाधिकरणम् अप्रथमान्तेन
 समानाधिकरणमप्रथमासमानाधिकरणम्, तृतीयैति योगविभागात्समास,
 द्विपदे वा बहुव्रीहि अप्रथमासमानाधिकरण यस्येति, यस्य च भावेनेति
 सप्तमी, अप्रथमासमानाधिकरणे लटि सति तस्य लट् इति षष्ठ्यै सप्तमी
 एष पर्युदासपदो दशित, प्रसज्यप्रतिषेधपदे तु नञो भवतिना सबन्ध
 प्रथमाशब्देन प्रथमान्त गृह्यते शेष समान, तत्राद्ये पदे कुर्वतोपत्य कौर्वत
 पाचत कुर्वतो भक्ति कुर्वद्वक्ति कुर्व णभक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपदयोः शतृ
 शानचौ न स्याता नह्यत्र द्वितीयाद्यन्तेन सामानाधिकरण्य नहि कुर्वतो
 देवदत्तस्य भक्ति कुर्वतो देवदत्तस्य पत्यमित्यत्र समासतद्वितौ भवत सापे

क्षत्वात् पदान्तरनिरपेक्षत्वे प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावात् प्रसज्यप्र
 तिषेधे तु प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावाददोषः, अस्तु तर्हि स एव
 एवमपि कुर्वता भक्तिरस्य कुर्वद्वक्ति कुर्वाणभक्तिरत्र न प्राप्नोति ये चा
 ष्येति सामानाधिकरणवृत्तयस्तद्विज्ञास्तेषु न स्यात् कुर्वतर कुर्वाणतर
 कुर्वद्रूप कुर्वत्कल्प इति, पर्युदासेष्वेव दोषो द्रष्टव्यः, एव तर्हि प्रत्ययो
 उत्तरपदयोश्चेति लक्षणशेष कर्तव्यः तत्र पृथगुत्तरपदग्रहणमन्तरङ्गानपि
 विधीन् बहिरङ्गो लुब्धाधतइति समासार्थाया विभक्तेर्लुकि कृते प्रत्ययल
 क्षणप्रतिषेधात्प्रत्ययापरत्वार्थः, ननु च प्रत्ययोत्तरपदयो सतो शतृशानचौ
 भवत तयोश्च कृत्वात्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्युत्पत्तौ सत्यान्तद्विता
 समासश्च समासे च सत्युत्तरपद तदितरेतराश्रय भवति, नैष दोषः,
 ह्याप्रातिपदिकात्तद्विता ते लकारस्य कृत्वाद्बुद्धिर्विध्यन्ति उत्तरपदेपि
 विधानसामर्थ्यात्तिङादेश बाधित्वा लान्तस्य प्रातिपदिकत्वमाश्रित्य
 सुबुत्पत्तौ समास इति सिद्धम्, एवमपि वीक्षमाणस्यापत्य वीक्षमाणिरित्य
 कृते शानचि अकारान्तत्वाभावादत इजोप्रसङ्गः पचतितरामित्यत्र शतृ
 शानचौ प्राप्नुत तथा पचतिरूपमित्यादौ तिङश्चेत्येतत् लडादिविषय
 मेव स्यात् तदेव सर्वत्र दोषसद्भावे समासोपि तावच्चाय्यो भवतीति पर्यु
 दासमाश्रित्याह । 'अप्रथमान्तेन चेदित्यादि' । 'तस्येति' । लट् कथं, पुन
 र्नेटो द्वितीयाद्यन्तेन सामानाधिकरण्य यावता ल कर्मणि चेत्यनेन कतु क
 र्मणोर्विधीयमानो लकार क्रिया प्रति गुणभूते कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति
 तथा च क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य क्रियान्तरयोगाभावाच्छ्रुत्यन्तरावेशा
 भावः, नहि भवति प्रचत्योदन देवदत्त पश्य पच्यते ओदनेन तृप्त
 अपचदोदनन्देवदत्त पश्य पच्यते ओदनेन तृप्त इति यथान्येषु कृत्सु
 पाक पश्य पाकेन तृप्त इति, सत्यः, तिङ्भाविनो लकारस्याय स्वभाव
 यदुक्तगुणभूते कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति शत्रादिविषयस्य क्रियोपसर्जनक
 र्त्राद्व्यभिधान ततश्च क्रियान्तरयोगे सति तच्चिमित्त द्वितीयाद्यन्तसामा
 नाधिकरण्यमुपपद्यते, यद्यपि केवलस्य लट् प्रयोगाभावादप्रथमान्तेन
 सामानाधिकरण्यं न क्व चिदुपलब्धं तथापि तदादेशयो शतृशानचौद्वर्श

नात् स्थानिनो लकारस्यापि तद्व्योप्यत्वमनुमीयते तेन लट् प्रक्रियार्थं
विहितस्य काल्पनिकप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यमस्तीति दोषाभावः ।
अथ लङ्ग्रहणं किमर्थमादेशैः यथा स्याता प्रत्ययान्तरं मा भूतामिति,
नैतदस्ति, पूर्वसूत्रत एव लङ्ग्रहणं स्वरयिष्यते तस्येहानुवृत्तस्यार्थात् षष्ठा
विपरिणामे तस्यैवादेशौ भविष्यतो न प्रत्ययान्तरमत आह । लङिति वर्त
माने पुनर्लङ्ग्रहणमिति । 'क्व चित्प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि भवत इति' ।
अप्रथमासामानाधिकरणत्वाभावोप-क्षणमिदं तेन कौर्वन्त कुर्वद्वक्तिरि
त्यादयोऽपि भवन्ति । सन्निति । अस् भुवि शनसोरल्लोप । 'विद्यमान
इति' । विद सत्ताया दिवादिरनुदात्तेत् । जुहुदिति । 'नाभ्यस्ताच्छ
तु' रिति नुमभाव । 'माङ्याक्रोशइति' । माङि लुङोपवाद , तथा पुनर्लङ्
ग्रहणादपि भूते लट् 'ननौ पृष्टप्रतिवचन' इति तस्यापि भवतो ननु मा
कुर्वन्त पश्य ननु मा कुर्वाणाम्पश्येति, एतच्च ननौ पृष्टप्रतिवचनइत्यत्र
भाष्यकारेणोक्तम् । 'केचिदित्यादि' न चैवम्पचन्तम्पश्येत्यादावपि विक
ल्पप्रसङ्ग इत्यत आह । 'व्यवस्थितविभाषा चेयमिति' । 'यथादर्शनमि
ति' । प्रथमासामानाधिकरणे विकल्प पचन्त पश्येत्यादौ प्रत्ययोत्तरप
दयोश्च नित्यम्पचितितरामित्यादौ नैव भवत , अन्यथा तिङोऽपि स्थानि
वद्भावात्स्यात्प्रसङ्ग , न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यमप्रथमासामानाधिकरणइति
वक्तव्यं च किं प्रयोजनचित्पार्थं, नन्वेतदपि विभाषयैव सिद्धं, सत्यं, स
एवार्थो वचनेन स्पष्टीक्रियते, एतेन संबोधने च लक्षणहेत्वोरिति च
व्याख्यातम् ॥

“सम्बोधने च” ॥ 'हे पचन्निति' । सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वा
ल्लोपाभावः , अत्र सम्बोधने प्रथमा, अयमादेशश्चेत्युभय मिलित सम्बो
धन द्योतयति ॥

“लक्षणहेत्वो क्रियाया ” ॥ 'लक्ष्यते चिद्भूते येनेति' । चिद्भूयति
रवधारयत्यादिवच्चुरादिषु द्रष्टव्यं । 'धात्वर्थविशेषणचैतदिति' । नोपपद
क्रियाया इति वचनात्, उपपद हि धातोर्भवति स च क्रियावचन इति
क्रियाग्रहणमनर्थकमुपपदत्वे स्यात् क्रियायाश्च लक्षणापेक्षया कर्मत्व हेत्व

पेक्षया तु शेषत्व तत्रोभयानुग्रहाय कर्मणोपि शेषत्वविवक्षया शेषलक्षणैव
 षष्ठी, वृत्तौ तु वस्तुमात्र प्रादर्शितं । 'क्रियाविषयाविति' । 'शयानाभुञ्जतइति' ।
 अत्र शयन लक्षण भोजनस्य । 'तिष्ठन्तोनुशासतीति' । अत्रापि स्थानमनु
 शासनस्य । 'आर्जयन्वसतीति' । 'आर्ज प्रतिपद्येचुरादिराङ्पूर्व' । 'लक्षणहेत्वो
 रिति कर्मिति' । क्रियासम्बन्धिन्यर्थे वर्त्तमानादिति विज्ञायमाने लक्षणहेत्वो
 रपि भविष्यत इति प्रश्न , अतिप्रसङ्गेन तूत्तरम् । 'पचति च पठति चेति' । अत्र
 द्वयोः क्रिययोरेकस्मिन्साधने समुच्चयात्तद्वद्वारेण परस्परसम्बन्धोप्यस्तीत्यु
 भयत्रापि प्रसङ्गः , य कम्पते सोऽश्वत्थ इति बहुषु वृत्तेषु तिष्ठत्सु कम्पनेना
 श्वत्थो लक्षते, तच्च द्रव्य यदुत्प्लवते तल्लक्ष्यति, अत्राप्युत्प्लवनेन लाघव गुणो
 लक्ष्यते निषदन निमज्जन तेन गौरव गुणो लक्ष्यते, इह तु योऽधीयान
 आस्ते स देवदत्त इति आसिक्रियाया एवाध्ययनक्रियालक्षण न देवदत्तस्य
 आसिक्रिया तु तस्य लक्षणम् । एव यस्तिष्ठन्मूत्रयति स ब्राह्मणब्रूव इति
 अत्रापि स्थितिक्रिया मूत्रणक्रियाया एव लक्षणं सैव तु देवदस्याशौचादे
 रलक्षणञ्च स्थितिक्रियेति सूत्रणैव सिद्ध आदेश कथं शयाना वर्द्धन्ते दूर्जा
 आसीन वर्द्धन्ते विषमिति न ह्यासनशयने वृद्धेलक्षणं किन्तर्हि स्वभावमा
 त्रकथनमेतत्, भवति वै स्वभावाख्यानमपि लक्षणं यथा चैतन्यलक्षण
 पुरुष इति । 'पूर्वेनिपातव्यभिचारलिङ्गमिति' । 'द्वन्द्वे घि' अल्पाक्षतरमिति
 यौ पूर्वनिपतौ तयोर्व्यभिचारे लिङ्गमित्यर्थः , तेन धूमानी मृदङ्गशङ्खपणावा
 इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः ॥

“तौ सत्” ॥ तौग्रहणं किमर्थं, सज्ञाविधियथा स्यात् सदित्यस्य
 प्रत्ययस्य विधिर्माभूदिति, नैतदस्ति प्रयोजनं, पूर्वसूत्रे शत्रुशानचौ स्वर
 यिष्येते तत्सामर्थ्यात्तयोरनुवृत्तयोः सज्ञेन भविष्यति तत्राह । 'तौग्रहणमुपा
 ध्यससर्गार्थमिति' । लटस्यानिकत्वाद् वर्त्तमानकालविहितत्वं चोपाधिस्ते
 नेपाधिना ऽसम्बन्धार्थन्तौग्रहणमित्यर्थः , किं सिद्धमित्याह । 'शत्रुशानकमा
 त्रस्येति' । असति तौग्रहणे यादृशौ शत्रुशानचौ प्रकृतौ लटस्यानिकौ वर्त्त
 मानकालौ च तादृशयोरेव सज्ञा स्यात् ततश्च लृडादेशयोरन स्यात्, लृट्
 सप्तद्वयेतत्तु वचनं सत्सज्ञकप्रतिरूपयोर्विधानार्थं स्यात् यथा अमी पिष्ट

पिण्डा सिद्धाः क्रियन्तामिति तदाकाराः क्रियन्ते विहितयोस्तत्तरकाल
सज्ञा न सिध्यति ततश्च ब्राह्मणस्य पश्यन् ब्राह्मणस्य पश्यमाण इति
समासप्रतिषेधे न स्यात् तस्यान्दशया सत्सज्ञाया अभावात्, एव भूत
कालयोरपि न स्यात् वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति वचनात् भूतेपि
शतृशानचौ भवत, एव तत्रापि वर्त्तमानवदित्यतिदेशेन विधानमेव तयो
भूते सिद्ध्यति न तु सज्ञा प्रत्ययाधिक राट्टि प्रत्यय एवातिदिश्यते न
सज्ञा तथा ननौ पृष्ठप्रतिवचनइत्यपि, लट शतृशानचौ भवत इत्युक्त
तयोरपि सज्ञा न भवेत् तौयहणे सति तयोरपि सज्ञा भवति, ननु मा
ब्र ह्मणस्य कुर्वन्तम्यय ननु मा ब्राह्मणस्य कुर्वाणम्ययेति, अथ क्रियमा
णेपि तौयहणे कथमिव कालान्तरविहितयो सज्ञा सिद्ध्यति यावता प्रक
तस्यैव वस्तुनस्सर्वनाम्ना परामर्श, सत्य, तौयहणसामर्थ्यात् विशेषणाश
परित्यागेन शतृशानचौ रूपमात्र परामृश्यते ॥

“पूडयजो शानन्” ॥ इहैते शानच्चादयो यदि लटो ऽनुवृत्तिमाश्रित्य
तस्यैवादेशा क्रियेरन् वेति वक्तव्य पवमान यजमान पवते यजतइत्यपि
यथा स्यात्, वासरूपविधिना तिडौ भविष्यन्ति, नलादेशे वासरूपविधि
स्तीत्युक्त साधनाभिधान साधनस्य चाभिधान प्राप्नोति ल कर्मणि च भावे
चाकर्मकेभ्य इति भावकर्मणोरपि प्रसङ्ग, परस्वरश्च न सिद्ध्यति कतीह
पवमाना, अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमित्यनुदात्तत्व प्राप्नोति आत्मनेपदसज्ञा
तडानावात्मनेपदम यात्मनेपदसज्ञा च प्राप्नोति ततश्च परस्मैपदिभ्यश्चा
नश् न स्यात् कतीह नन्दमानास्तस्मादशक्या एवैते लादेशा विज्ञातुमिति
मत्वाह । ‘शानच्प्रत्ययो भवतीति’ । शकारस्सार्वधातुकसज्ञार्थ, नकार
स्वरार्थ । ‘यदीत्यादि’ । न लोकाव्ययेत्यत्र स्वरूपस्य ग्रहणमन्यमानस्य
प्रश्न । ‘तृच्चिति प्रत्याहारनिर्देशादिति’ । षष्ठीप्रतिषेध इत्यनुषङ्ग । ‘टि
षश्चतुर्वावचनमिति’ । द्विषेमिन्न इति योय शतृप्रत्ययस्तस्य प्रयोगे वा
षष्ठी भवति प्रत्याहारेन्तर्भावाच्चित्य प्रतिषेधे प्राप्ते वचन यस्यापि तृच्चिति
स्वरूपग्रहण तेनाप्येतद्वक्तव्य पक्षे षष्ठी यथा स्याच्चित्यम्माभूदिति, शेषविज्ञा
नात्सिद्ध, कर्मणि शेषत्वेन द्विचक्षिते षष्ठीकर्मरूपेण विवक्षिते द्वितीयेति ॥

“ताच्छील्यप्रयोवचनशक्तिषु चानश्” ॥ ‘मण्डयमाना इत्यादि’ ।
मडि भूषाया भूष लङ्कारे चुरादी असु द्वेषणे । पर्यासस्सन्नहन, शिखापर्याय
शिखण्डशब्द, वचनग्रहण विस्पष्टार्थम् ॥

“इङ्धार्या शत्रुक्कणि” ॥ ‘अङ्ग सुखसाध्यो यस्य धात्वर्थे
इति’ । अस्तीति शेष, अत इनिठनावितीनि, अमुत्रा भार्यादिवद् बहुव्री
हिणैव सिद्धे तत्पुरुषान्मत्वर्थीय कृत लघुत्वम्प्रति सर्वज्ञानादरात्, इङ्
आत्मनेपदित्वाद्द्वारयतेश्च कर्त्रभिप्राये शता न सिद्ध्यति लसार्वधातुका
नुदात्तत्वं च प्राप्नोतीत्ययमारम्भ ॥

“द्विषेमित्रे” ॥ असन्देहार्थं मित्रे द्विष इति सूत्रान्यासादकारप्र
श्लेषो विज्ञायतइत्याह । ‘अमित्रश्शत्रुरिति’ । अमेद्विंषतीति ऋच् प्रत्ययो न
पुनरय नञ्समास परवल्लिङ्गप्रसङ्गात् लोकाश्रयत्वान्लिङ्गस्य स्वरे दोष
श्चित् स्वरो हीयते बहुचास्तु मध्योदात्तममित्रशब्दमधीयते अमित्रस्य
व्ययया मन्युमिन्द्र अमैरमित्रमर्दय, द्विषेस्वरितत्वात्कर्त्रभिप्राये शता न
प्राप्नोतीत्ययमारम्भ ॥

“सुजो यज्ञसयोगे” ॥ कर्मसाधनस्सयोगशब्द इत्याह । यज्ञसयुक्ते
भिषवइति । ‘सर्वे सुन्वन्त इति’ ‘प्रयोगस्तस्य विषयमाह’ । ‘सर्वे यज्ञ
मानास्सन्निधौ उच्यन्तइति’ । सूत्रेषु हि ये यज्ञमानास्ते ऋत्विज इति सर्वे
प्रधानकर्त्तार, इह सुजो यज्ञइत्येव सिद्ध यज्ञविषयश्चेत्सुनोत्यर्थो भवतीत्य
र्थ, तत्किं सयोगग्रहणेन तत्राह । ‘सयोगग्रहणमिति’ । लटश्शतृशान
चावित्यनेनाप्यप्रधाने कर्त्तरि न भवति सयोगग्रहणसामर्थ्यात्प्रधानकर्त्ता
धिकारी ॥

“अर्हं प्रशसायाम्” । ‘अर्हति चोरो वधमिति’ । लट् शतृशान
चावित्यनेनापि न भवति प्रथमासमानाधिकरणत्वात् अस्तु वा ऽत्वदु
पदेशाल्लसार्वधातुकमित्यनुदात्त ॥

“आ क्लेस्तच्छीलतद्वृत्तैतत्साधुकारिषु” ॥ ‘तदित्यादि’ । धातोरिति
वर्तते धातुश्च शब्दो न तस्य शीलादिप्रतिविशेषणत्वमुपपद्यते तस्मा
त्तस्य योर्थ स शीलादीनां त्रयाणां विशेष्याणां विशेषणत्वेन त्रिभिस्त

ष्णुरिति न भवतीत्याहुः, ये तु निरूपपदा उपात्तास्तेभ्यो यथादर्शनं भवति ॥

“शेष्ठन्दसि” ॥ ‘पारयिष्णव इति’ । अयामन्तात्वाव्येत्वि-
ष्णुष्वित्ययादेशः ॥

“भुवश्च” ॥ छन्दसीत्युच्यते तत्कथं जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णव
विष्णवे प्रभविष्णवइति निरङ्कुशा कथय । ‘भ्राजिष्णुनेति’ । नैतद्वाप्ये
समाश्रितम् ॥

“ग्लजिस्थश्चक्षुः” ॥ ‘चत्वंभूत इति’ । चत्वं प्राप्तश्चत्वेन
वा प्राप्त इत्यर्थः । ‘अयुक् कित्तीत्यत्रापीति’ । गकारोऽपि चत्वंभूतो निर्द्वि-
श्यतइत्यनुषङ्गः । ‘क्लृङ्गोर्गित्त्वाच्च स्य ईकारः’ स्यात्तुरित्यत्र ईकारो न भवति
क्लृङ्गोर्गित्त्वात् । ‘कडितोरीत्त्वशासनात्’ । ककारे ऽकार उच्चारणार्थः
कडितोर्हीत्त्वमुच्यते ऽयं तु गित्, यद्येव जिष्णुभूष्णुरित्यत्र गुणः प्राप्नोति
‘गुणाभावास्त्रिषु स्माय,’ गित् किन्डिदिति त्रिषु गुणाभावः स्मर्त्तव्यः कडि-
ति चेत्यत्र गकारप्रश्लेषात् इह तर्हि भूष्णुरिति अयुक् कित्तीतीट्प्रतिषेधो
न प्राप्नोति ‘अयुको ऽनिट्त्व गकोरितो’ अयुक् परस्य यदनिट्त्व तद्ग-
कारककारयोर्द्वयोरपीतोर्भवति न केवलं ककारे तत्रापि गकारस्य चत्वं
भूतस्य निर्द्वेशात्, यद्येव चत्वंस्यासिद्धत्वाद्गुणि चेत्युत्वं प्राप्नोति सौत्रो
निर्द्वेशो ऽसहितया वा निर्द्वेशः करिष्यते छन्दसि । ‘दक्षत्र पशव
इति’ । क्लृङ्गोर्गित्त्वादुपधालोपाभावः ॥

“जसिष्टधिधृषितिषे क्तु” ॥ ‘जसुरिति’ । नेङ्गुणि कृतीती
ट्प्रतिषेधः ॥

“शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्” ॥ ‘इतिशब्द आद्यर्थे इति’ । अनेकार्थ-
त्वान्निपातानां तत्र शम् इति आदिर्येषामिति बहुव्रीहौ सुपो लुक्, शम्
उपशमने, तम् काङ्क्षाया, दम् उपशमने, अम् तपसि खेदे च, भम् अनवस्थाने,
क्षमूष् सहने, क्लम् ग्लानौ, मदी हर्षे । ‘उकार उच्चारणार्थ इति’ । नानुब-
न्धः, अनुबन्धे हि सति शमिनौ शमिन इत्यत्रोगिदचामिति नुम् प्रसज्येत
शमिनितराशमिनितमेत्यत्र नद्या शेषस्यान्यतरस्याम् उगितश्चेत्यन्यत

रस्या ह्रस्वस्यात् घरूपकल्पचेलङिति नित्यमिष्यते तस्मान्नायमनुबन्ध
किं तूच्चारणार्थ इति व्याचक्षते । भाष्ये तूकार उगित्कार्यार्थानुबन्ध एवेति
स्थित तत्र ह्रस्वस्य विकल्पेनेष्यते न नित्यं, नुम् विधौ तु भ्रूल्यहणमनुवर्ति
ष्यते ऽभ्रलन्तत्वाच्च भविष्यति । 'शमीति' । नोदात्तस्येति वृद्धिप्रतिषेधः ।
उन्मादीति' । ननु प्रमादीत्यत्र चरितार्थमेतत् उत्पूर्वात्त्वलङ्कारादिसूत्रेण
विशेषविहित इष्णुजैव प्राप्नोति वासरूपविधिना घिनुण भविष्यति ताच्छी
ल्लिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्येतत् प्रायिकमिति वक्ष्यते । 'असितेति' ।
असु क्षेपणे, तृन्नेव भवति ॥

“ सपदानुसन्धाड्यमाड्यसपरिसृससृजपरिदेविसज्जरपरित्तिपपरि
रटपरिबदपरिदहपरिमुहदुषद्विषदुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजाति
चरापचरामुषाभ्याहनश्च ” ॥ पृची सपक्कै, हधिर् आवरणे, अनो रुध काम-
इत्यस्य तु दैवादिकस्याग्रहणं पृचिना साहचर्यात्, अनुना सह पठितस्य
दैवादिकस्य ग्रहणमित्यन्ये, यम उपरमे, यसु प्रयत्ने, सृ गतौ, सृज विसर्गं, देव
देवने, ज्जर रोगे, तिप् प्रेरणे, रट परिभाषणे, वद व्यक्ताया वाचि, दह भस्मी
करणे, मुह वैचित्र्ये, दुष वैकृत्ये, द्विष अप्रीतौ, दुह निघासाया, दुह प्रपूरणे, यु
जिर् योगे, क्रीड विहारे, विचिर् पृथग्भावे, त्यज हानौ, रज्ज रागे, भज सेवा
याम्, चर गत्यर्थं, मुष स्तेये, हन हिसागत्यो । 'परिदेविर्भूवादिरिति' ।
गृह्यतइति सबन्धः, क्रीडार्थस्य तु गयन्तस्याग्रहणम् अगयन्तौ साहच
र्यात् प्रतिपदोक्तत्वाच्च, अत एव दिव परिकूजनइत्यस्य चौरादिकस्यापि
न भवति । 'सपक्कीति' । चजो कु घिण्यतिरिति कुत्व, येच सपूर्वा
तेषां वृन्दु कृत्वा सम एतेभ्य इति वक्तव्यम् । एवमाड्पूर्वेषु परिपूर्वेषु च,
एव सिद्धे यत्प्रतिपद पठति तस्यैतत्प्रयोजनम् उपात्तादेव रूपाद्वयास्या
दुपसगान्तरयुक्तात्मा भूदिति ॥

“ प्रे लपसृद्रुमथवदवस ” ॥ रप लप व्यक्ताया वाचि, सृ गतौ,
द्रुगतौ, मथे विलोडने ॥

“ निन्द्रहिसक्लिशखादविनाशपरित्तिपपरिरटपरिवादिभ्याभाषासू
त्रो युज् ” ॥ णिदि कृत्सायाम्, वृह हिंसि हिसाया, क्लिश विबाधने, खाट्ट

भक्षणे, शाश्वददर्शने गन्तुं भाविना णिलोपेन निर्देश, अकारस्त्वागन्तुक, केचित्तु विनाशीति गन्तमेव पठन्ति, त्रिपिरटी उक्ताया, वदित्यन्त, भाष व्यक्ताया वाचि, असूयति कण्ठादियगन्त, अथ किमर्थं निन्दा द्विभ्यो वुञ् विधीयते न एवुल्लुच्चाविति एवुल्लैश्च सिद्धं तदेव रूप स्वरो ण्सूयतिमेक वर्जयित्वान्यत्र स एव, असूयतेस्तु एवुलि प्रत्ययात्पूर्वमु दात्त स्यात्, वुञ्जि तु डित्यादिरिति तस्मादेवैकस्माद् वुञ्ज विधेयो ऽन्ये भ्यस्तु एवुल्लैश्च सिद्धं, योय तच्छीलादिषु वृन्विधीयते स बाधक प्राप्नोति वासरूपविधिना एवुल्लपि भविष्यति तत्राह । 'एवुल्लैश्च सिद्ध इति' । 'वृजा दयो न भवन्तीति' । न केवल एवुल्लविषयमेव ज्ञापक किं तर्हि प्रत्ययमात्रविषयमित्यर्थः ॥

“देविक्रुशोश्चोपसर्ग” ॥ ‘देवयतेरिति’ । दीव्यतेर्हेतुमण्णान्तस्य दिव कूजनइत्यस्य चुरादित्यन्तस्य च ॥

“चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्” ॥ ‘चोपन इति’ । चुप मन्दाया गतौ । ‘शब्दन इति’ । शब्द शब्दने चुरादि शब्दप्रातिपदिकाद्वा तत्करोतीति णिच् ॥

“अनुदात्तेतश्च हलादे” ॥ ‘जुगुप्सन इति’ । गुपादिष्वनुबन्धक रणमात्मनेपदार्थमित्युक्तत्वाद् अवयवे कृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवतीति समुदायस्यानुदात्तेत्वं तत्रासत्यादियहणे तदन्तविधि स्यात् ततश्चात्र न स्यात् अतस्तदन्तविधिर्मा भूदित्येवमर्थमादियहणम् ॥

“जुचक्रम्यदद्रम्यसृष्टिज्वलशुचलषपतपद” ॥ जु इति सौत्रो धातु, गतिवचन इत्येके, वेगवचन इत्यन्ये, क्रमु पादविक्षेपे, द्रम हम्म मोष्ट गतौ, सृ गतौ, सृष्टु अभिकाक्षाया, ज्वल दीप्तौ, शुच शोके लष इच्छायाम्, शल हुल पल्लु गतौ, पद गतौ, ननु चात्र चक्रम्यप्रभृतय के चिच्चलनार्था पदस्त्वनुदात्तेत्वं तेभ्यो यथायोग पूर्वसूत्राभ्यामेव युच् सिद्धं किमर्थमिह ग्रहणमित्यत्राह । ‘चलनार्थानामित्यादि’ । प्रपूर्वं पदि सकर्मकः । ‘ज्ञापकार्थमिति’ । ज्ञापन ज्ञापक भाष्यकारप्रयोगाद्वावे एवुल् । ‘अन्ये’ इत्यहण्यवर्णयन्तीति । भाष्यकारादयः, ते हि मन्यन्ते सकर्मकात्प

देयुं वा न भवितव्यम् अनभिधानादिति यथाह पदियहणमनर्थकमनुदा-
त्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात् । वासरूपनिवृत्त्यर्थं त्विति । ताच्छीलिके
वासरूपविधिर्नास्तीति निन्दादिसूत्रे तच्छीलादिषु कर्तृषु वासरूपविधिना
तृजादयो न भवन्तीति ज्ञापितम्, इह तु ताच्छीलिकेषु परस्पर वासरूप-
विधिर्नास्तीति ज्ञाप्यते । ‘अलकर्तैति’ । एषमलङ्कारादेस्तृच भवतीत्यर्थः,
यथा तु पदियहण ज्ञापक तथा दर्शयति । ‘तथाहीति’ । ‘उक्ता विशेष
विहितेनेति’ । लषपतपदेत्यादिना । ‘प्रायिक चैतदिति’ । एतच्च सूत्र
दीपदीपद्वयश्चेत्यत्र वक्ष्यते । ‘गन्तेति’ । गमेर्लषपतपदाद्युक्त्वविषये तु
भवति । ‘विकल्पन इति’ । वा कषलषेति धिनुण्विषयेऽनुदात्तेस्त्वत्तयो
युज् भवति ॥

“न य ” ॥ अय पय नय तय गताविति नयतेरनुदात्तेत्यादेव युच
सिद्धत्वाच्च तस्येद ग्रहण किं तर्हि प्रतिषेध एवेति मत्वाह । ‘यकारान्ता
दिति’ । ‘पूर्वणेति’ । अनुदात्तेतश्चेत्यादिना । ‘क्रीयता स्मायितेति’ ।
क्रीयी शब्दे, स्मायी विधूनने ॥

“सूत्रदीपदीपश्च” ॥ सूत्र दीपः, दीपी दीप्तौ, दीप्तौ मौण्ड्ये, ननु
ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञापित तत्कथं वासरूपेण युजिह
प्राप्नोति तत्राह । ‘ताच्छीलिकेष्विति’ । प्रायिकत्वस्य चायमेव प्रतिषेधो
लिङ्ग सर्वत्र वासरूपविधेरभावे विशेषविहितेन रप्रत्ययेन बाधितत्वादेव युज्
न भविष्यतीति प्रतिषेधोयमनर्थकस्यात्, तथा चेत्यादिना प्रायिकत्वस्य
प्रयोजननन्दशयति, नानेन प्रतिषेधेन युज्योरेव समावेशो ज्ञाप्यते यथा
भाष्ये प्रतिभास किं तर्हि ज्ञापकस्यैव प्रायिकत्व तेन गन्ता खेष्ट विकल्पन
इत्यपि भवति, एतच्च पूर्वमेवाक्तम् । ‘अथ वा नन्द्यादिविति’ । योगविभाग-
स्त्वित्दानौ वैचित्र्यार्थः ॥

“लषपतपदस्याभूवृषहनकमगमशृभ्य उक्ञ्” ॥ ‘अपलापुकमिति’
अशोभनमित्यर्थः । नन्वत्र विशेषविहितत्वादपे च लष इति धिनुणा
भाव्यम् अयं तु केवलेन्योपसगपूर्वं च लषौ चरितार्थः, वासरूपविधिनाकञ्
भविष्यति ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्येतत् प्रायिकमित्युक्तम् ।

‘आधातुक पाकलिकस्य मूत्रमिति’^१ । पाकलो नाम गजाना व्याधि विशेष स यस्यास्ति स पाकलिक, दृन्दोपतापगर्ह्यादितीनिरेव प्राप्नोति व्रीह्यादिपाठाच्च भवति, पाकलिको गजस्तस्य मूत्र स्पृष्टमाघ्रात वान्यान् गजान्दन्ति एष तस्य स्वभाव । ‘आगामुक वाराणसीं रक्त आहुरिति’ । य शपादिना रक्तोभूत त मोक्षार्थं वाराणसीं प्रत्यागमनशीलमाहुरित्यर्थः ॥

“जल्पभिक्षकुट्टलुण्ठवृड् षाकन्” ॥ जल्प जप व्यक्ताया वाचि, भिक्ष याच्ज्यायाम्, कुट्ट छेदने लुठ स्तेये चौरादिकौ, वृड् सम्भक्तौ ॥

“प्रजोरिति” ॥ इनेरिक्कारो नकारस्येत्सज्ञा माभूदिति ॥

“जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च” ॥ जि जये जि अभिभवे द्वयोरपि ग्रहण, वृड् आदरे, शिञ् सेवायाम्, इण् गतौ दुवम् उदुमने, व्यथ भयचलनयो नञ् पूर्व, नञ् कृतलोपस्य निर्देश, निपातनाच्च नञो धातुना समास, ततो नलोप, तत प्रत्यय, अम रोगे, भू सत्ता याम् । ‘द्वयोरपि ग्रहणमिति’ । द्विष हिसायामित्यस्य तु सानुबन्धकत्वा दग्रहणम् । ‘भू प्रेरण इत्यस्य ग्रहणमिति’ । षूड् प्राणिगर्भविमोचने षूड् प्राणिप्रसवइत्येतयोस्तु सानुबन्धकत्वादग्रहणं, प्रजोरव्यञ्जैव ग्रहणं कर्तव्यम् एव हि चकारो न वक्तव्यो भवति तथा तु न कृतमित्येव ॥

“स्पृह्यहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुन्” ॥ ‘चुरादावदन्ता पठन्तइति’ । तेन शौ कृतस्यातो लोपस्य स्थानिवद्भावात्पतयतेरत उपधाया इति वृद्धिर्न भवति, स्पृहयति ग्रहयत्योश्च लघूपधगुणो न भवतीति भाव । ‘अत्पूर्वो धाजिति’ । धेटस्तु अत्पूर्वस्याप्रयोग एव । अथ किमर्थमालुञ्जिधीयते न लुजेवोच्येत का रूपसिद्धि स्पृहयालु शपि कृते अतो दीर्घा यजीति दीर्घा भविष्यति तत्र हि ‘तुहस्तुशम्यम सार्वधातुक’ इति सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते न तु तिङ्ग्रहणं लकारस्येत्सज्ञाप्रयोजनभावाच्च भविष्यति यकारादित्वाद्वा, किं यकारो न श्रूयते लुप्तनिर्दिष्टो यकार, एवमपि श्रुद्वालुर्न सिद्धाति कथं शप श्लुर्द्विवचन श्नाभ्यस्तयो

१ मुद्रितमूलपुस्तक आधातुक कापालिकस्य मूत्रमिति दृश्यते शतद्व्याख्या नानु आधातुक पाकलिकस्य मूत्रमिति पाठोपुक्त प्रतिभाति ।

रात अद्भुतिरिति प्राप्नोति अर्थापि सज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति द्विर्वचनं न प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत एवमपि ज्ञापनार्थमालुञ् विधीयते एतज्ज्ञापयति यज्जालुचैव रूपसिद्धिस्ततोऽप्ययं भवतीति तेनालुचि शीङो ग्रहणमित्येतच्च वक्तव्यं भवति ॥

“दाधेट्सिशदसदो ह ” ॥ गामादायहणेऽप्यविशेष इति दाहपाणा त्रयाणां यथाभिधानं ग्रहणं, धेट् पाने, बिज् बन्धने, शदन्तु शातने, षदन्तु विशरणगत्यवसादनेषु ॥

“सृघस्यद क्यरच् ” ॥ घसि प्रकृत्यन्तरमस्ति ॥

“भञ्जभासमिदो घुरच् ” ॥ भञ्जो आमर्दने, भास दीप्तौ, जिमिदा स्नेहने ॥

“विदिभिदिच्छिदे कुरच् ” ॥ ‘न लाभार्थस्येति’ । ज्ञानार्थस्येदमुपलक्षणं न लाभार्थस्येत्यर्थः, कुत इत्याह । ‘स्वभावादिति’ । तेन लुग्विकरणां लुग्विकरणयोरित्येतदपि न प्रवर्तत इत्यर्थः, विदिभिदिच्छिदे ङिदिति प्रकृतस्यैव घुरच्चेो ङित्वातिदेशेनैव सिद्धे प्रत्ययान्तरकरणमिति देशिकं ङित्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थः, तेन धू विधूनने कुटाङ्, ततोर्त्तिं लूधूदतीञ्प्रत्यये कृते ङित्कार्यं न भवति । केचित्तु धुवित्रमित्येवेच्छन्ति प्राणा वै धवित्राणीति छान्दसः सदानुसारेण कल्पसूत्रेषु प्रयोगः । ‘कर्मकर्त्तरीति’ । माघस्तु शुद्धे कर्त्तरि प्रयुक्ते गुरुमत्सरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गना इति ॥

“इण्णश्जिसर्त्तिभ्य क्कप् ” ॥ क्कप् पकार स्वरार्थं तुगर्थश्च । ‘इत्त्वरीति’ । टिड्ढाण्यजित्यादिना ङीप् ॥

“यज्जपदशा यड ” ॥ दशेर्भाविना नलोपेन निर्देशः । ‘यायजूक इति’ । ‘दीर्घाकित इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम्’ । ‘जञ्जपूक दन्दशूक इति’ । जपजभदहदशेति नुक् ॥

“नमिकम्पिस्म्यजसकमहिसदीपो र ” ॥ अजसेत्यकार आगन्तुकः । ‘क्रियासातत्यइति’ । क्रियायामभिच्छेदेन प्रवृत्तिः क्रियासा

तत्प, कथं तर्ह्यग्निषु प्रयोग अजस्रानजुहूत इन्धीरन्निति आधानाद्
द्वादशरात्रमजस्रा इति अत्राप्यजस्रजागरणादजस्रा ॥

“सनाशसभिन्न उ” ॥ ‘न सनिर्धातुरिति’ । षण्णु दाने घन षण्ण
सभक्ताविति च धातुर्न दृश्यते कुत गर्गादिषु विजिगीषुशब्दस्य पाठात् । ‘न
शसे स्तुत्यर्थेऽस्येति’ । एतदादा सह निर्देशाद्विज्ञायते इच्छार्था हि स तेन
सह पठ्यते न स्तुत्यर्थे ॥

“विन्दुरिच्छु” ॥ ‘विदेरिति’ । ज्ञानार्थस्य ग्रहण नेतरेषामनभिधा
नात् निपातनाद्वा बिन्दुशब्दस्तु पवर्गादिबिदि अवयवइत्यस्मादौणा
दिके मृगय्यादयश्चेत्युपत्यये भवति वकारस्यच्छन्दसि पक्षे भकार इष्यते
वैश्वदेवा भिन्दव इति । ‘इषेरिति’ । इषु इच्छायामित्यस्य, इषु गतौ
इष अभिज्ञेय इत्येतयोस्तु पूर्ववदग्रहणम् ॥

“क्याच्छन्दसि” ॥ ‘क्य इति क्यच्ञ्यष्वक्यङा सामान्येन निर्देश
इति’ । सूत्रे वृत्तौ च ककारानुबन्धवतो धातुसञ्ज्ञानिमित्तस्य प्रत्ययस्यो-
पलक्षणात् कण्ठ्यादिकोपि ग्रहण तेन भुरण्यु तुरण्यवोङ्गिरसो नक्षत्रस
पर्यम सपयव इत्यादि भवति, भाषाया च सुयुशब्द उणादिषु मृगय्या
दिषु पाठाद् द्रष्टव्य ‘मित्रयुरिति’ । क्यच्चि चेतीत्वम् अकृतसार्वधातु-
कयोरिति दीर्घत्व च न भवति न छन्दस्यपुत्रस्येति निषेधात् ॥

“आट्टगमहनजन किकिनौ लिट् च” ॥ किकिनौ लिट् चापराधे
प्रयुज्यमाना शब्दा वृत्तिमन्तरेणापि वत्यर्थे गमयन्ति गौर्वाहीक इतिवदि
त्याह । लिट्त्वञ्च तौ भवत इति । किकिनौ भवतो लिट् च प्रत्ययो भव
तीत्यय त्वर्थो न भवति तथा हि सति लिट् किकिन इत्येव ब्रूयात्, कार्या
तिदेशश्चाय, यद्येव ल परस्मैपदमिति परस्मैपदसञ्ज्ञा किकिनोऽस्यात्
ततश्च देङ्दृङादिभ्य आत्मनेपदिभ्यो न स्याता, न लकारस्य परस्मैपद
सञ्ज्ञा कि तर्हि तदादेशानां न चैतावादेशौ, एवमपि भावकर्मकर्तृषु त्रिष्वपि
लिट्त्वावात्किकिनौ प्राप्त, नैष दोष, उत्पन्नयोर्लिट्कार्यमतिदेश्यम् ।
उत्पत्तिश्च तयो कर्त्तर्येव भवति कर्त्तरि कृदित्यनेनास्यैकवाक्यत्वात् अन
भिधानाद्वा भावकर्मणोर्न भविष्यत, वर्त्तमानाधिकाराच्च वर्त्तमाने किकि

नोर्विधानमिति भूतकालतापि विरोधाच्चातिदिश्यते, स्वरूपाबाधेन च कायातिदेश प्रवर्ततइति तिबादीना कानच्क्वस्वोश्चाभाव । 'आदिति दकारो मुखसुखार्थ इति' । आदित्यय दकार स च मुखसुखार्थ इत्यर्थ । 'नत्वय तपर इति' । तश्चासौ परश्च तपरो नायमकारात्परम्भकारो जश्त्वेन निर्वृष्ट इत्यर्थ, कि कारणमित्याह । 'मा भूदिति' । तकारो मुख सुखार्थ इति पाठे तु आदित्यय तकार स मुखसुखार्था न तु तपरकार्यस म्पादनार्थ इत्यर्थ । 'पपि सोममिति' । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधो लिट कार्यमिति सोमशब्दाद् द्वितीया । 'ततुरिरिति' । बहुल छन्दसीत्युत्त्व द्विर्वचने ऽचीति स्थानिवद्भावात्तृइत्येतद् द्विरुच्यते । 'जजिरिति' । गमहने त्युपधालोप, चुत्वम् । 'तद्वाधनार्थ कित्त्वमिति' । अर्त्तर्त्तकारान्ताना च किंकिनोर्गुणो माभूदित्येवमर्थमित्यर्थ । 'उत्सर्ग इति' । धातुमात्राद्वि धान कर्त्तव्यमित्यर्थ । कस्मादित्यत्राह । 'सदादिभ्यो दर्शनादिति' । 'सेदिर्नैमिरिति' । सदेर्नमेश्वैत्वाभ्यासलोपौ । 'सहिवहीत्यादि' । अच भाषायामित्यपेक्ष्यते । 'पापतिरिति' । 'नीग्वञ्चित्यादिना नीगागम प्राप्त सासहिवावहिचाचलिपापतीना निपातनमिति वार्त्तं ककारवचनाच्च भवति, इदं तु वृत्तौ पठित वाक्यमपर आर्हेति भाष्ये पठित तत्रापि भाष्यकारवचनाच्चीगभाव, उक्त हि तेन तान्ये वादाहरणानीति ॥

“स्थेशभासपिसकसो वरच्” ॥ 'ईश्वर इति' । नेद्विशि कृतीतीदृम- तिषेध, स्त्रियामीश्वरा, विन्यस्तमङ्गलमहौषधिमीश्वराया, ईश्वरीं सर्वं भूतानामिति तु छान्दस, औणादिको वरडित्यन्ये, पुयोगादाख्यायामि- त्यन्ये, अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति क्वनिपि वनो र चेति ङीब्रावित्यन्ये ॥

“यश्च यड्” ॥ 'यायावर इति' । पूर्ववदिटि प्रतिषिद्धे ऽतो लोप, लोपो व्योर्धलि, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादाल्लोप प्राप्तो वरे कृतस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च भवति ॥

“भानभासधुर्विद्युतेर्जिपृजुशवस्तुव क्षिप्” ॥ भान् दीप्तौ, भास् दीप्तौ, तुर्वीं शुर्वीं दुर्वीं धुर्वीं हिसाया, व्युत दीप्तौ, ऊर्जं बलप्राण

नयो , पू पालनपूरणयो , जु इति सौत्रो धातु , ष्टुञ् स्तुतौ यावपूर्व ।
 'जवतेर्दीर्घत्वचेति' । केचिदाहु सूत्रे जू इति दीर्घ पठितव्य इति, विद्वन्
 न्तरोपसग्रहार्थं दृशियहणमुत्तरसूत्रादपकृष्टव्यमित्यन्ये । 'यावस्तुदिति' ।
 यावशब्द सप्तमीनिर्देशाभावेऽप्युपपदसञ्ज्ञ इष्यते, अन्ये तु सूत्रनिर्देशाद्वा
 तुनैव समासे पश्चात्किंप कुर्वन्ति ॥

“अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” ॥ ‘विद्वन्तरोपसग्रहार्थमिति’ । दृशिय
 हणे सति यथा क्विबन्ता धातवो दृश्यन्ते तथैव तेनुगन्तव्या इत्यर्थो
 भवति, एष च ते तथानुगता भवन्ति यदि यथायोग द्विर्वचनादयो
 भवन्ति, विद्वन्तरमेव दर्शयति । ‘क्वचिदिति’ । ‘तथा चाहेति’ । वार्त्ति
 ककार , आयत स्तोत्यायतस्तू कट प्रवते कटप् । ‘दिक्कुदिति’ । द्युति
 स्वाप्यो सम्प्रसारणमित्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम्, कथ पुनरभ्याससञ्ज्ञा
 यावता प्रत्यासत्ते षाष्टिक एव द्विर्वचने सा विधीयते, अत एवाष्टमिके
 न भवति एवन्तर्हि दृशियहणादेव सम्प्रसारणमभ्याससञ्ज्ञा वा द्रष्टव्या ।
 ‘जगदिति’ । गम क्वाविति मलोप , अत्रापि पूर्ववदेवाभ्यासकार्यं, द्वे
 चेति चकारेण दीर्घं समुच्चीयमानो दीर्घश्चुत्याऽचश्चेत्युपस्थानादचा च
 तदन्तविध्याश्रयणाज्जुहोतिरेवाजन्तस्य विज्ञायते न द्युतिगम्योरित्याह ।
 ‘जुहोतेर्दीर्घत्वचेति’ । ‘जुहूरिति’ । करणस्यात्र कर्तृत्वविवक्षा, धीरित्य
 चापि करणस्यैव कर्तृत्वविवक्षा, पुरुषो हि ध्यायति न धी ॥

“भुव सज्जान्तरयो” ॥ ‘धनिकाधमर्णयोरिति’ । यस्मै ऋण
 धायंते स धनिक , यो धारयति सोऽधमर्ण , तयोरन्तरे मध्ये यस्तिष्ठति
 विश्वासारथे स प्रतिभूरित्युच्यते ग्रामयोरन्तरे यस्तिष्ठति तत्र न भवति,
 एतच्च दृशियहणानुवृत्तेर्लभ्यते, यद्येव सज्जय भवति तत्र सज्जायामित्येव
 सिद्धम्, अत्राहु । यावद्व्यभाविन्य सज्जा भवन्ति प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव
 तस्मिन्नृणप्रतिदाने निवर्त्तते ॥

‘विप्रसभ्यो द्विसज्जायाम्’ ॥ ‘मितद्रवादिभ्य इति’ । मितादिपू
 र्वेभ्यो धातुभ्य इत्यर्थे । ‘शम्भुरिति’ । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवति ॥

“ध कर्मणि घृन्” ॥ ‘कर्मणि कारकइति’ । उपपद तु कर्म न सम्भवति यदि स्यात्कर्मण्यणित्यस्मिन्नेत्र प्रकरणे घृन् विदध्यात् । ननु चोत्तरसूत्रे पुन घृत्यहण कर्त्तव्य स्यात् अस्तु लघीयो हि कर्मण्यहणात्पुन्यहणम्, न चेह वर्त्तमानकाले घृत्यत्यय धात्रीत्युक्ते क्रियाकारक सम्बन्धमात्र गम्यते अतः कर्मणीति प्रत्ययार्थएव नोपपदम् ॥

“दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनह करणे” ॥ ‘दाप् लवन इति’ । दैप् शोधन इत्यस्य त्वग्रहणमनभिधानात् । ‘युजिर्योग इति’ । युज समाधावित्यस्य तु पूर्ववदेवाग्रहणम् । ‘करणे कारकइति’ । उपपदद तु करण न भवति अजादिषु दृष्टाशब्दस्य पाठात्, अत एव च पाठात्सूत्रे ऽनुनासिकलोपेन निर्द्वेशेऽपि घृनि न भवति ल्युट्येव तु भवति योज सट् ततस्ति तुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः ॥

“हलसूकरयो पुव” ॥ ‘तच्चेत्करण हलसूकरयोरवयवो भवतीति’ । एतेन हलसूकरयोरभिधेयत्वमुपपदत्व च निरस्यति । ‘मुखमुच्यतइति’ । नान्य कर्णोदि, एतदपि स्वभावादेव लभ्यते ॥

“अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्र” ॥ इकारोपदेशस्तितुत्रेति एकाच इति च यथायोगमिट्प्रतिषेधो मा भूदिति स्वार्थश्च, इटि हि सत्यागमानुदात्तत्वं स्यात् इका तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥

“पुव सज्ञायाम्” ॥ ‘बर्हिष्यवित्रमिति’ । बर्हिषा कृत बर्हिष पवित्र भवति तत्र षष्ठीसमास नित्य समासेऽनुत्तरपदस्यस्येति श्रुत्येनाज्यमुत्पूयते तत्पवित्र अनामिकायाश्चाङ्गुलेर्बेष्टन जपादिषु ॥

“कर्त्तरि चर्षिदेवतयो” ॥ ‘अथै कारणइति’ । अर्षिर्वेदमन्त्र तदुक्तमृषियोतिदर्शनादित्याहुः ॥

“जीत क्त” ॥ ‘भूते निष्ठाविहितेत्यादि’ । तत्र येन नाप्राप्तिन्यायेन क्तस्यैव वर्त्तमानविषयतया भूतविषयता बाध्यते यथा वहवाया वृषे वाच्यइत्यत्र वक्ष्यते अपत्ये प्राप्तस्ततोपकृष्य वृषे विधीयतइति, एवमुत्तरसूत्रविहितस्यापि, ज्ञातमित्येतत् भूतेऽपि भवति तेनेत्यधिकारे उप

ज्ञातइति तद्वितविधानात्, वर्त्तमाने हि क्तस्य च वर्त्तमानइति षष्ठा
भाव्यम् एव च पूजितो य सुरैरपीत्यादीना साधुत्व चिन्त्यम् ॥

“मतिबुद्धिपक्षार्थेभ्यश्च” ॥ ‘मतिरिच्छेति’ । बुद्धे पृथगुपादाना
द्वुद्धिर्न गृह्यते । ‘मत इति’ । अनुदात्तोपदेशेन्यनुनासिकलोप । ‘शीलित
इत्यादि’ । शील समाधौ रत्न पालने क्षमूष् सहने क्रुश आह्वाने रोदने च जुषी
प्रीतिसेवनयो रूप रोषे हृज् हरणे हूष अलीके हूष तुष्टाविति वा तुष
तुष्टौ कमु कान्तौ यम उपरमे कष हिसाया मृड् प्राणत्यागे तत्रादौ
सेटौ, कदितामुदिता च यस्य विभाषेतीट् प्रतिषेध, ईदित श्वीदितो
निष्ठायामिति । ‘हृष्ट इति’ । हूषेर्लामस्विति कषे कृच्छ्रगहनयो कष इति
रूपे रूप्यमत्वरसघुषास्वनामिति विकल्प । ‘सुप्त इति’ । सुपेर्जीत क्त
इत्येव सिद्धे नजिडा तच्छीलादिषु बाधा मा भूदिति समुच्चीयते क्वचित्तु
सप्त इति पठ्यते ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या तृतीयस्याध्यायस्य
द्वितीय पाद ॥

“उणादयो बहुलम्” ॥ ‘वर्त्तमाने इत्येवेति’ । वर्त्तमाने लङित्यतो
वर्त्तमानयङणानुवृत्तेरविच्छेदमेवकारेण दर्शयति । ‘सञ्ज्ञायामिति चेति’ ।
पुन सञ्ज्ञायामित्यत उणादय इत्येव सूत्रमुणादीना शास्त्रान्तरपरिपठिता
ना साधुत्वानुज्ञानार्थमस्तु कि बहुलयङणेन तत्राह । ‘बाहुलकमिति’ । ला
आदाने बहूनर्थान् लाति बहुल तस्य भावो बाहुलक मनोज्ञादित्वादुञ्
तत्पुनर्बहूर्यादान बहुलशब्दप्रवृत्तिनिमित्त बहव पुनरर्थो क्व चित्प्रवृत्ति
क्व चिदप्रवृत्तिरिति वक्ष्यमाणलक्षणा । ‘प्रकृतेरिति’ । जातावेकवचन तनु
शब्देन च वृत्तिविषये गुणमात्रवचन प्रकृतीना तानवमल्पत्व दृष्ट्वा तद्बाहुल
कमुक्त तेनापठिताभ्योपि प्रकृतिभ्य उणादयो भवन्ति यथा हूषेरुल्लुक्त शके
रपि भवति शङ्कुलेति तथा तेषामुणादीना पञ्चपाद्या प्रायेण समुच्चयन
कृत न तु साकल्येन बहुलवचनात्त्वविहिता अपि भवन्ति यथार्त्तं फि
ङ्गिफिङ्गौ भवत ऋफिङ्ग ऋफिङ्ग इति कार्यमशेषविधेश्च कार्याणि च
स शेषाणि विहितानि न नि शेषाणि बहुलवचनात्त्वविहितान्यपि भवन्ति

यणु दाने जमन्ताद्, धात्वादे ष स इति सत्त्वं न भवति कृते वा सत्त्वे
 पत्त्वं भवति । स्यादेतत् यावन्त्य प्रकृतयः पञ्चपाद्यामुपात्ता यावन्तश्च
 प्रत्यया यावन्ति च कायाणि विहितानि तावन्त्येव भवन्तु मा भूदन्येषां
 बहुलग्रहणेन सग्रह इति तत्राह । 'नैगमरूढिभव हि सुसाध्विति' । निगम-
 शब्दस्तत्र भवानैगमा निगमशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्त इति बहुचो-
 न्तोदात्तादृजिति ठञि प्राप्ते ऋगयनादिपाठादण् रूढि प्रसिद्धिस्तत्र
 भवा रूढिभवा सञ्ज्ञाशब्दा तेषां साधुत्वमनुपात्तानां प्रकृत्यादीनां बहु-
 लग्रहणेन सग्रहे सति भवति नान्यथा हि शब्दा हेतौ यस्मादेव तस्मा-
 द्बाहुलकमुक्तमित्यर्थः, अन्यैरप्याचार्यैर्नैगमरूढिभवानां प्रकृत्यादिविभागेन
 व्युत्पादनकृतमतोऽस्माभिरपि तत्कर्तव्यमेवेत्यभिप्रायेणाह । 'नाम चेति' ।
 निरुक्तकारो हि यास्क आचार्यः स्वशास्त्रे निरुक्तैः सर्वमेव नामधातुजमाह
 तोकमित्यपत्यनाम शकटस्य तोक शाकटायन, यचेति पदमर्थे प्रयोज-
 नमस्य व्युत्पाद्यत्वेनेति पदार्थे प्रकृत्यादि पदार्थश्चासौ विशेषश्च पदा-
 र्थविशेषः तस्मात्समुत्थित पदार्थविशेषसमुत्थ यदेव विध न भवति प्रक-
 र्त्वादिविशेषोपादानेनाव्युत्पादितमित्यर्थः, तद्वातुजत्वेनोक्त्य, कथमूह्य, 'प्र-
 त्ययत प्रकृतेश्च,' यत्र शब्दरूपे परभाग प्रत्ययत्वेन प्रसिद्धेन केन चित्स-
 दृश श्रुत तत्र त भाग प्रत्यय कल्पयित्वा परिशिष्टो भाग प्रकृति-
 त्वेनोद्भूते हृषेरुलजिति प्रत्यय दृष्ट्वा शङ्क प्रकृतिरुद्भूते तेन सिद्ध शङ्क-
 लेत्यस्य धातुजत्व यत्र तु पूर्वा भागो धातुत्वेन प्रसिद्धेन केन चित्सदृश-
 स्तत्र त भाग प्रकृति कल्पयित्वा परिशिष्टो भाग प्रत्ययत्वेनोद्भूत यथा
 ऋफिड ऋफिडु इति फिडफिडौ प्रत्ययौ स चायमूहोऽनादिप्रयुक्तास्वेव
 सञ्ज्ञासु न सर्वत्रेत्याह । 'सञ्ज्ञास्विति' । कार्यद्वयप्रतिषेधादिकादनुबन्ध-
 ककारादिक विद्यात् तेन फिडफिडौ किताबूह्यौ एतदेवानन्तराक्तमूहात्मक-
 शास्त्रमुणादिष्वनुक्तेषु ॥

“भूतेपि दृश्यन्ते” ॥ ‘पूर्वत्र वर्तमानाधिकारादिति’ । तत्रैव वर्त-
 मानग्रहण न निवर्तितं बाहुल्येन वर्तमाने भवन्ति क्व चिदेव भूते भव-
 न्तीति किल विवेकप्रदर्शनायेति भावः, उदाहरणेषु ताभ्यामन्यत्रोणादय

इति सप्रदानापादानव्यतिरिक्ते कारके मनिन् प्रत्यय नेङ्गशि कृतीतीट्प्र
तिषेध ॥

“भविष्यति गम्यादय ” ॥ यथा स्यदो जव इत्युक्ते जवशब्दप
र्याय स्यदशब्दो भवति तथेहापि भविष्यच्छब्दपर्याया गम्यादय प्राप्नुव
न्तीत्याशङ्काह । ‘प्रत्ययस्यैवेत्यादि’ । प्रकृत्यर्थगता भविष्यत्कालता प्रत्यय
स्यैव द्योत्यत्वेन विधीयते न पुन प्रकृत्यर्थपरित्यागेन समुदायस्येत्यर्थ । ‘न
प्रकृतेरिति’ । न प्रकृतेरपीत्यर्थ , गम्यादिषु के चिदुणादय के चिदष्टाध्यायी
गता । ‘गमी आगामीति’ । गमेरिनि आङि णिच्चेतीनि । ‘भावी प्रस्था
यीति’ । अस्मिन्नेवाधिकारे भुवश्च प्रात्स्थ इतीनि णित्वाट्टुद्विर्युक्च रुधियु
धिबुधियातिभ्य प्रतिपूर्वभ्या यहादिनि , अस्मादेव निपातनादित्यन्ये,
सुष्यजातावित्यन्ये । ‘प्रतियोगीति’ । सपृचादिसूत्रेण घिनुणि चजो कु घि
ण्यतोऽरिति कुत्व णिनिप्रत्यय एव न्यङ्क्कादिपाठादस्मादेव निपातनाद्वा
कुत्वमित्यन्ये । ‘अनद्यतनउपसख्यानमिति’ । कि पुन कारण न सिद्ध्यति
लटाय निर्देश क्रियते लट् चानद्यतने लुटा बाध्यते तेन लट् एव विषये
एते स्यु , न वा वाक्यार्थत्वाद्गम्यादय शब्दा विशेषे यत्सामान्य तदाश्र
येण प्रवर्तन्ते अनद्यतनाख्यस्तु विशेष श्व शब्दमहिम्ना गम्यते विशेषवि
वक्षाया तु लुडेव भवति श्वो गन्ता याममिति वासरूपविधिना च
लृडपि भवति तेन भविष्यति गमिष्यतीत्यादय प्रयोगा उपपद्यन्ते ॥

“यावत्पुरा निपातयोर्लट्” ॥ पुरेत्यविभक्तिको निर्देश कर्मधा
रयो वा निपातनाद्विशेषणस्य परनिपात निपातौ चैतौ निश्चय द्योत
यत , एतयोश्च प्रयोगे वर्तमाने लयन भवति भविष्यत्कालतया वर्त्तमा
नकालताया बाधनात् । ‘यावद्वास्यतीति’ । यत्परिमाणमस्य यत्तदेतेभ्य
परिमाणे वतुप् आ सर्वनाम् इत्यात्वम् । ‘पुरा व्रजिष्यतीति’ । पू पालन
पूरणयो भ्राजभासेत्यादिना क्तिप् उदोष्ठपूर्वस्येत्युत्वमस्य, तृतीयान्तत्व
द्योतयितु कारणभूतयेत्युक्त, प्रतिपदोक्तत्वादेव निपातयोर्ग्रहणे सिद्धे निपा
तग्रहण लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थ तेनाता पुष्णा

वित्यत्रलाक्षणिकस्याप्याकारान्तस्य पुंभवति क्रीडजीना यौ क्रापयति
क्रापयतीति ॥

“विभाषा कदाकर्ह्यौ ” ॥ अनद्यतने लुङित्यत्राप्यय योगोनुवर्त्त-
नीय तेन लुङ्विषयेऽपि पक्षे लङ् भवति, अत एव पक्षे लुङ्पुदाहृत एतच्च
पूर्वयोगेऽपि द्रष्टव्यम् । ‘कर्हि भोक्ष्यतइति’ । ननु च कर्हिशब्देऽनद्यत-
नविषय तत्प्रयोगे लुङेव भवितुमर्हति न लृट् न वा वाक्यर्थत्वात् ।
भोक्ष्यतइति पद भविष्यत्सामान्ये वर्त्तते अनद्यतनावगतिस्तु कर्हि शब्दा-
धीना न च वाक्यार्थे पदसंस्कारउपयुज्यते ॥

“क्वृत्ते लिप्सायाम् ” ॥ ‘किमो वृत्त क्वृत्तमिति’ । वर्त्ततेस्मि-
न्निति वृत्त क्ताधिकरणे चेत्यधिकरणे क्त अस्मादेव निपातनादधिकरण-
वाचिना चेति षष्ठीसमासप्रतिषेधाभाव शेषषष्ठ्या वा समास यत्र
किशब्दोऽवयवत्वेन वर्त्तते तत्सर्वं क्वृत्त ततश्च कीदृश किमीय किन्त-
रामित्यादावतिप्रसङ्गात्परिगणनम् । ‘वृत्तग्रहणेनेति’ । तदिति शब्द-
पापेन नपुंसकत्वम् । ‘इतरडतमौ चेति’ । इतरडतमान्त किशब्दरूपमि-
त्यर्थः । ‘क भवन्तो भोजयितार इति’ । अस्याप्यनद्यतने लुङित्यत्रानुवृ-
त्तिरिति भावः, एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यम् ॥

“लिप्स्यमानसिद्धौ च ” ॥ लिप्स्यमानसिद्धाविति षष्ठीसमासो-
वृत्तौ तु वस्तुमात्रमदर्शितं । ‘लिप्स्यमानात्सिद्धिरिति’ । अस्मादेव निपा-
तनं वा पञ्चमीसमास लिप्स्यमान भक्तादि तन्निमित्ता या स्वगादे सि-
द्धिस्तस्यामित्यर्थः, ननु च यत्र लिप्स्यमानस्य सिद्धिर्गम्यते लिप्सापि तत्र
भवति ततश्च पूर्वणैव सिद्धौ नार्थ एतेन तत्राह । ‘अक्वृत्तार्थेयमारम्भ-
इति’ । पूर्वसूत्रे क्वृत्तग्रहणं लिप्स्यमानसिद्धिरहिते लिप्सामात्रे क्वृत्त-
एव यथा स्यादक्वृत्ते मा भूदित्येवमर्थम् ॥

“लोड्यलक्षणे च ” ॥ ‘अध्ययनप्रैषस्येति’ । कर्तृरूपे कृता बहु-
लमित्यत्र साधनं कृतेति वा पादहारकादर्थमिति वचनात्सप्तमीसमास ॥

“लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ” ॥ ‘निपातनात्समास उत्तरपदवृद्धिश्चे-
ति’ । ठञ्प्रत्ययश्चाध्यात्मादित्वात् बहुचोन्नोदात्तादित्यत्र तु व्याख्या

तद्व्यनान्न इति वर्त्तते । ‘उपाध्यायश्चेदागन्तेति’ । ऊर्ध्वमौर्ध्वत्केनद्वयत
नत्व सम्भवतीति चिन्त्यम् ॥

“तुमुन्गुलौ क्रियाया क्रियार्थायाम्” ॥ ‘भित्तिष्यदित्यस्य जटा इति’ ।
अत्र भित्तिष्य क्रियार्थत्व जटाना न तु क्रियात्व द्वयत्वाज्जटानाम् । ‘धावतस्ते
पतिष्यति दण्ड इति’ । अस्त्यत्र धावनक्रियोपपद न त्वसौ दण्डपातनार्थ
धावति किं तर्हि धावतीत्यापतिष्यति दण्ड उद्वेगेन हि तादर्थ्यं विवि
च्यते न तु हेतुत्वमात्रेण तादर्थ्यम् । अथेत्यादिचोदय परिहरति । ‘लटा
क्रियार्थापपदेनेति’ । तुमुना तु बाधो नाशङ्कनीयो भिन्नार्थत्वात् कर्त्तरि
गुल तुमुन् पुनर्भावे, कथं तुमर्थं सेसेनित्यत्र तुमर्थग्रहणात् यदि हि कर्त्तरि
कृदिति वचनात्कर्त्तरि तुमुन् स्यात्तद्वदेव सेसेनप्रभृतयोपि कर्त्तरि भवि
ष्यन्ति अतस्तुमर्थग्रहणात्कर्त्तुंस्तावदयमपकृष्यते न चान्यार्था निर्दिश्यते
ऽनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्यया स्वार्थे भवन्ति कश्च धातो स्वार्थो भाव एव,
लट् तु यद्यपि भावकर्मणोश्चरितार्थस्तथापि क्रियाया क्रियार्थायामुपपदे
भविष्यति काले च विधानाद्विशेषविहित, गुल विधौ तु कर्त्तरीति न
श्रूयते ऽतोसौ विशेषविहितेन लटा बाध्यते अथ वा किं न एतेन विशे
षविहित इति द्वयो सावकाशत्वेपि परत्वाल्लट् गुल बाधेत पुनश्चोद
यति । ‘वासकूपविधिनेति’ । परिहरति । ‘यत् तर्हीति’ । नन्वसति प्रयो
जने ज्ञापक भवति अस्ति चात्र प्रयोजन किमकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोरिति
षष्ठीप्रतिषेधो भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य प्रयोगे यथा स्यात् वर्षशतस्य
पूरक पुत्रपौत्राणां दर्शक इत्यत्र मा भूदिति एव मन्यते पदान्तरमन्विधाना
दत्र भविष्यत्कालत्व गम्यते यदा हि बालविषयमेतत्प्रयुज्यते तदा तस्या
मवस्थाया वर्षशतपूरणस्य पुत्रपौत्रदर्शनस्य चासम्भवात्तावन्तमसौ काल
जीविष्यतीत्यर्थाद्गम्यते न त्वत्र पदार्थो भविष्यत्कालत्वमिति स्थिते त्व
स्मिन् गुलविधाने वर्षशतस्य पूरक इत्यादौ भविष्यत्कालस्य पदार्थत्वमपि
न दोष इत्यभिप्रायेणाकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोरित्यत्रोक्त भविष्यदधिकार
विहितस्याकस्येद ग्रहण तेन वर्षशतस्य पूरक पुत्रपौत्राणां दर्शक इत्यत्र
न भवतीति ॥

“भाववचनाश्च” ॥ वक्तुमीति वचन, कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट् करणएव वा, भाव उच्यते येन स भाववचन, अत्र पुरुषा कर्तार, भावाधिकारविहिता एव भाववचनाभवन्तीत्याह । ‘भावइति प्रकृत्येति’ । ‘तुमुना बाद्धोरक्षिति’ । लट् तु भावकर्मकर्तृषु त्रिषु विधानादसमानार्थ, किं च धात्वर्थस्य सिद्धताया घञादय शुद्धे तु धात्वर्थे लकारो तोष्यसमानार्थत्वम् । इह भावइत्येतावदुक्तव्यम्, एवमपि ह्युच्यमाने भावे ये विहितास्ते क्रियाया क्रियार्थायामुपपदे भवन्तीत्यर्थो लभ्यतएव तदपार्थक्य वचनयद्दणमिति मत्वा पृच्छति । ‘अथेति’ । ‘वाचका यथा स्यु रिति’ । वचनयद्दणे हि सति भाववचना सन्तो घञादयोऽस्मिन्विषये भवन्तीत्यर्थो भवति, भावस्य वाचका सन्तो भवन्तीत्यर्थ, एतदेव प्रश्न पूर्वकं विवृणोति । ‘कथं चेति’ ‘याभ्य प्रकृतिभ्य इति’ । इवर्णान्तेभ्योच् चवर्णान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्चाबिति । एव ‘येन विशेषणेनेति’ । इस्तादाने चेरस्तेये श्रिणीभुवनुपसर्गइत्यादिना । असामञ्जस्य व्यतिकर, अन्यो न्यविषयावगाहनमिति यावत् । पाकायेत्यादौ तुमर्थोऽत्र भाववचना द्विति चतुर्थी ॥

“अण कर्मणि च” ॥ ‘चकार सन्नियोगार्थ इति’ । अन्यथा पर्यायेण स्यात् कदाचित्क्रियार्थायामेव क्रियायामुपपदे कदाचित्कर्मण्येव केवले, वचनं तु भविष्यति काले कादीनामपवादाना बाधनार्थं स्यात्, चकारात्तु सन्नियोगार्थात्समुदायस्यैव प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वमुपपदसञ्ज्ञा तु प्रत्येकमेव भवति प्रत्येक सप्तमीनिर्द्देशात्, तेन केवलस्यापि कर्मण समाप्तो भवति । ‘काण्डलावो व्रजतीति’ । ‘सोपवादत्वात् एवुल बाधत इति’ । ण्वुलविधाने च क्रियाया क्रियार्थायामुपपदे वासरूपेण वृत्ता दयो न भवन्तीति ज्ञापितं न पुनरस्मिन् प्रकरणे वासरूपविधिर्नास्तीति तेन योयं तुमुण्वुलाविति ण्वुल् सोस्याणो विषयेऽपि वासरूपविधिना भवत्येव एधानाहारको व्रजतीति, तथा चाकेनोभविष्यदाधमण्ययोरिति भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य भविष्यति प्रयोगे कर्मणि षष्ठी प्रतिषिद्धते, ‘परत्वाच्च कादीनिनि’ । ननु चापूर्वविधानात्प्रतिप्रसववचनस्य लाघवम

स्तीति अण्विषयएव ण्वुल बाधित्वाण् स्यात्पवादविषये, एव मन्यते । इह कर्मणीति न वक्तव्य वचनग्रहणानुवृत्तेरेव यो वचने ऽण् सोस्मिन्विषये भवतीति वचनव्यक्त्या कर्मण्येवोपपदेण सिद्धं, तत्र पुन कर्मग्रहण कर्ममात्रपरिग्रहार्थमित्यपवादविषयेपि भवतीति, एव च परत्वादिति कोर्ध उक्तकृष्टत्वादाधिक्यादित्यर्थः । अन्ये तु विप्रतिषेधमेव व्याचक्षते ॥

“लट् शेषे च” ॥ “शेष क्रियार्थोपपदादन्य उच्यतइति” । क्रिया क्रियार्थोपपद यस्मिन् भविष्यति काले ततोऽन्यो भविष्यन्नित्यर्थः । ‘चका रादिति’ । यदि तर्हि शेषे चाशेषे च भवति लङित्येवास्तु क्रियाया क्रियार्थ्यामिति निवर्त्तिष्यते तेन सर्वत्र भविष्यति, एवमपि शेषएव स्यादशेषे तु तुमुन्ण्वुलौ बाधकौ स्याता वासरूपविधिना लङपि भविष्यति तदेतच्छेषे चेति वचन चिन्त्यप्रयोजनम् । ‘करिष्यामीति व्रजतीति’ । इतिशब्द परस्परसम्बन्धज्ञापनार्थः ॥

“लट् सट्ठा” ॥ लट् इति वचन स्थानिनिर्द्देशार्थम् । अन्यथा सत्सञ्ज्ञकौ प्रत्ययौ स्वतन्त्रौ स्याता न त्वादेशौ । ‘अप्रथमासमानाधिकरणादिष्विति’ । आदिशब्देन सम्बोधने च लक्षणहेत्वो क्रियाया इत्यस्मिन्विषये तथा प्रत्ययोत्तरपदयोश्च करिष्यतोपत्य कारिष्यत कारिष्यमाणि करिष्यतोभक्तिः करिष्यद्वृत्तिः करिष्यमाणभक्तिः करिष्यन्ती भक्तिरस्य करिष्यद्वृत्तिः करिष्यमाणा भक्तिरस्य करिष्यमाणभक्तिः करिष्यत्तरः करिष्यमाणात्तरः करिष्यमाणतमः करिष्यदूष करिष्यमाणरूप करिष्यत्कल्प करिष्यमाणकल्प, कथं श्वेताग्नीनाधास्यमानेनेत्यनद्यतने शतृशानचौ भवत, उक्तोत्र परिहारो व्यत्ययो बहुलमिति कालव्यत्ययेन लट्, अथ वोत्तरत्रानद्यतनइति योगविभागः लट् सट्टेत्येव अनद्यतने यो लट् तस्यापि सत्सञ्ज्ञकौ भवत, केन पुनरनद्यतने लट् भवति एतदेव ज्ञापयति भवत्यनद्यतने लङिति यदयमनद्यतने लट् सत्सञ्ज्ञकौ शास्ति ॥

“अनद्यतने लुट्” ॥ “अनद्यतनइति बहुव्रीहिनिर्द्देश इति” । अनद्यतने लङित्यत्रैवैतद्व्याख्यात तत एवावधार्यम् । ‘परिदेवनइति’ ।

परिदेवनमनुशोचनम् । 'श्वस्तीनीति' । लुट् पूर्वाचार्यसज्ञा । 'भविष्यत्यर्थेइति' । भविष्यन्तीति लट् सज्ञा तस्या अर्थे भविष्यत्सामान्य-
इत्यर्थे । भविष्यदर्थेइति वा पाठः, भविष्यत्सामान्यरूपेयर्थेइत्यर्थे । 'यै
वमिति' । विलम्बितम् । अनभियुक्त परिचयरहित ॥

“पदरुजविशस्पृशो घञ्” ॥ ‘पठ्यतेसाविति’ । करणस्यात्र कर्तुं
त्वेन विवक्षा पदमित्येतत्तु खनो घ चेत्यत्र साधयिष्यते । ‘रोग इति’ ।
चजो कु घिण्येतोरिति कुत्वम् । ‘स्पृश उपतापइति’ । उपतापो रोग ॥

“सु स्थिरे” ॥ सु इत्यविभक्तिको निर्द्देश । ‘सर्त्तोरिति’ । सु गतौ
च सु गताविति द्वयोरपि ग्रहणम् । ‘स्थिरे कर्त्तरीति’ । एतेन स्थिरग्रहण
प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषण नोपपदमिति दशयति, एतच्चाहुर्चादिषु सारश
ब्दपाठाद्विज्ञायते । ननु स्थिरशब्दस्तिष्ठतेर्गतिनिवृत्तिवाचिन उणादिषु
किरच्प्रत्ययान्तो निपातित सर्त्तस्तु गतिवचन तत्कथं सरणस्य स्थिर
कर्त्ता युज्यतइत्याह । ‘स्थिर इति कालान्तरस्यायीत्यादि’ । यत् काला
न्तरगमन सम्भवति ततश्च सर्त्तद्विज्ञातार्थस्य कर्त्ता युज्यतइत्यर्थे । तिष्ठ
न्निति च हेतोः शतृप्रत्यय । ‘खदिरसार इति’ । खदिरास्थि तत् दृढ
त्वात् स्थिरम् । ‘अतीसारो व्याधिरिति’ । शरीरान्तरावस्थित हृदि
दिद्वध्यमतिशयेन सारयतीति कृत्वा, अन्तर्भावितण्यर्थोच सरति । ‘उप
सर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुल’ मिति दीर्घ । ‘विसारो मत्स्यइति’ । विविध
सरतीति कृत्वा । ‘सारो बलमिति’ । सारयति चेष्टयतीति कृत्वा, अत्रा
प्यन्तर्भावितण्यर्थे सरति, बलवाद्भि चेष्टते, सारशब्द उत्कर्षे पुल्लिङ्गे
न्यायादनपेते नपुसकलिङ्ग इति च दृश्यते ॥

“भावे” ॥

नित्यानामेव शब्दानां साङ्ग्यस्य निवृत्तये ।

अन्वाख्यानान्भावशब्दे घञि नान्योन्यसञ्चय ॥

‘राग इति’ । रञ्जेश्च घञि च भावकरणयोरिति नलोपः, कथं
पुनः पांकादिस्वाह्वरण भवति यावता भवतिनार्थेनिर्द्देशः क्रियमाणो
ऽस्तिभवतिविद्यतिविषय एव कृतो भवति न पदादिविषयस्तत्राह ।

‘क्रियासामान्यवाची भवतिरिति’ । सत्ताख्य सामान्यमपि भवतिना सा ध्यत्वेनाभिधीयतइति क्रियासामान्यवाची भवतिर्भवति । ‘तेनार्थनिर्देश क्रियमाण इति’ । हेतौ शानच्, यस्मात्सामान्यवाचिनार्थनिर्देश क्रियते न विशेषवाचिना पचादिना तस्मात्सर्वधातुविषय कृतो भवति सामान्यस्य सर्वेष्वेव विशेषेषु भावात् षण्डादिषु गोत्ववत् विशेषरूपाश्रयनिषेधस्या भावाच्च, इह भावो धात्वर्थ स च पूर्वापरीभूतोऽपरिनिष्पन्न, तस्य घञ्वाच्यस्य कथं लिङ्गसङ्ख्यायोग इत्याह । ‘धात्वर्थश्चेति’ । यथा पचति पाचक इत्यादौ प्रकृतिभागेन क्रियोच्यते प्रत्ययभागेन तु तदीय साधन तथा पाकादिषु प्रकृतिभाग साध्यरूपमयमाह प्रत्ययभागस्तु तस्यैव सिद्घुरूपता द्रव्यधर्मेर्लिङ्गसङ्ख्याकारकशक्तिभिः सम्बन्धयोग्यमाकारमाहेत्यर्थः । उक्तं च आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्त्तिता ।

प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

सत्त्वभावस्तु यस्तस्या स घञादिनिबन्धनः ॥

इति बहुवक्तव्योयमर्थः, इह भावइति पुल्लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते एकवचनेन च तत्र पुल्लिङ्गएव भावे एकवचनएव च प्रत्यया स्युर्न लिङ्गान्तरे न च सङ्ख्यान्तरे ततश्च स्त्रिया क्तिञित्यत्र स्त्रिया भावइति सामानाधिकरण्येन सबन्धासम्भवात् स्त्रियामकर्त्तरि कारके क्तिन् प्रत्यय स्यात् भावे तु पुसीव नपुसके भावे क्त इत्यत्राकर्त्तरि च कारकइत्यस्य निवृत्तत्वाच्चपुसके कर्त्तरि क्त स्याद्भावे तु पुसि द्वित्वबहुत्वयोश्च पाकौ पाका इत्यादौ प्रत्यया न स्युरित्यत आह । ‘पुल्लिङ्गमेकवचनं चातन्त्रमिति’ ।

न विना लिङ्गसङ्ख्याभ्यां सत्त्वभूतार्थ उच्यते ।

इत्यतन्त्रमुपादानं तयोर्न तु विवक्षितम् ॥

धान्यार्थिनामुपादानं पलालादेर्यथा मतम् ।

शब्दसंस्कारमात्रं तु तच्चिर्द्वैशप्रयोजनम् ॥

“अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्” ॥ प्रास कुन्त प्रसेव सूच्या प्रसेवनेन निष्पाद्य आवपनविशेषः । ‘मधुराहार इति’ । कर्मधारय षष्ठी

समासो वा । 'मेष इति' । पचादिषु पाठमनपेक्ष्यैतदुदाहृतं तथा चेगु-
पधज्ञेत्यत्रोक्तं देवसेवमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति नहि पाठे सति
द्रष्टव्यत्ववचनमुपपद्यते, अथ वा प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता इदं तु प्रत्यु-
दाहरणं विभर्त्यसौ भर्तति । 'चकार इत्यादि' । चकारोयं भिन्नक्रमः
संज्ञायां चेति तेनासंज्ञायामपि घञ् भवति, यद्येवं मा भूत्संज्ञायामिति
मा च भूच्चकारोऽर्कतरि कारकइत्येवास्तु, सत्यम् । बाहुल्येन संज्ञायां
भवति क्व चिदेवासंज्ञायामिति सूचयितुं संज्ञाग्रहणं कृतम् । 'दाय इति' ।
दीयमानं सर्वमुच्यतइति नेयं संज्ञा, एवं लाभ इत्यत्रापि, उभयत्र कर्मणि
घञ् । 'कारकग्रहणमित्यादि' । पर्युदासे हि नात्रियुक्तन्यायेन कर्तुरन्यस्मिन्-
स्तत्सदृशे कारकएव प्रतीतिर्भवति यथाऽब्राह्मण इति क्षत्रियादौ तस्मा-
त्पर्युदासे कारकग्रहणं न कर्तव्यं प्रसज्यप्रतिषेधे तु वाक्यप्रेदेन संज्ञायां
घञ् भवति कर्तरि तु न भवतीत्येवार्था भवति तत्र प्रथमे वाक्येर्थाभिर्द्वि-
शाभावादनिरिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीति स्वार्थेव स्यात् । ननु च
विहितः स्वार्थं पूर्वणैव, नेत्याह, धात्वर्थस्य हि सिद्धताख्ये धर्मे घञादयो
भवन्तीत्युक्तमिह तु साध्यरूपे शुद्धे प्रक्रयर्थे स्यात्, ननु च कर्तरि प्रति-
षेधसामर्थ्यादनिरिष्टार्थापि घञ् धात्वर्थसम्बन्धिनि कारकएव विज्ञा-
स्यते, नैतदस्ति, असति हि प्रतिषेधे कर्तरि कृदिति वचनावायमनिरिष्ट-
ष्टार्थः स्याद् अतः प्रसज्यप्रतिषेधार्थं कारकग्रहणं पर्युदासे तु न कर्तव्यं,
यद्येवं स एवाश्रयिष्यते किं कारकग्रहणेन तत्राह । 'तत्क्रियतइति' ।
किं पुनः कारणं प्रसज्यप्रतिषेधे प्रयत्नलभ्यः समासः, असामर्थ्यात्तत्र हि
नञः क्रियया सम्बन्धः, कर्तरि न भवतीति न कर्तृशब्देन । 'आदेव
उपदेशेऽशित्तीति' । अत्र यदशित्तीति पर्युदासः स्यात् तदा शितोन्यत्र
तृजादौ प्रत्यये परत आत्वेन भवितव्यं ततश्च सुगलः सुस्र इत्यत्रात-
श्चोपसर्ग इति को न स्यात् प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेरनाकारान्तत्वात् प्रतिषेधे
त्वनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति सिद्धमिष्टम् ॥

“परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः” ॥ 'परिमाणाख्यायामिति' । भाव-
साधनः परिमाणशब्दः, आख्यानमाख्या उक्तिः, परिच्छित्तेरुक्तौ सत्यामि-

त्यर्थं, कस्य पुन परिच्छित्ति प्रत्ययार्थस्य भावस्य कर्तृवर्जितस्य कारकस्य च, परिमाणाख्याया गम्यमानायामिति वृत्तेरप्ययमेवार्थः, । तण्डुलनिश्चाय इति । निश्चीयते राशीक्रियतु इति निचायो राशिः तण्डुलाना निचाय इति षष्ठीसमासः, अत्र राश्यैकत्वेन परिच्छित्तिर्गम्यते अत्रै रचि प्राप्ते घञ्, प्रायेण तु निश्चाय इति पाठस्तत्राप्यर्थः स एव, यहवृद्धनिश्चिगमश्चेत्यपि प्राप्ते घञ् । 'शूर्पनिष्ठावाविति' । निष्पूयते शोद्धते तुषादपनयनेन यस्तण्डुलादि शूर्पेण निष्ठाव शूर्पनिष्ठाव इति कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, अत्र शूर्पसङ्ख्याया परिच्छित्तिः, यत्राप्यत्र निरभ्यो पूत्वोरिति घञ् सिद्धाति तत्रापि सर्वापवादार्थसर्वग्रह णोपादानादनैव घञ् भवतुमर्हतीत्यस्योपन्यासः । 'काराविति' । कृ विज्ञेये कर्मणि घञ्, विज्ञिप्तेो धान्यादि कारः, अत्रापि सङ्ख्याया परिच्छित्ति ननु च धातोरिति सामान्याधिकारादन्तरेणापि सर्वग्रहण धातुमात्राद् घञ् भविष्यति नार्थः सर्वग्रहणेन तत्राह । 'सर्वग्रहणमिति' । किं पुन कारणमपो बाधन यत्रसाध्यमित्यत आह । 'पुरस्तादिति' 'निश्चय इति' । अत्र न केन चिद्विद्यता गम्यते, ननु च परिमाणशब्दस्य प्रस्थादिषु कृत्वात्प्रत्यस्त तण्डुलनिश्चाय इत्यादावेव युक्तं भवितुं न तु द्वौ शूर्पनिष्ठावावित्यत्रेत्यत आह । 'आख्याग्रहण कृठिनिरासार्थमिति' । प्रस्थादिषु त्रिष्टुप्तिषु परि माणइत्येव वक्तव्यं किमाख्याग्रहणेन, आख्याग्रहणात् मात्रचो लोपो वि जायते परिमाणमात्रस्याख्यायामुक्तौ सत्यामिति तेन परिमाणशब्द क्रिया शब्द उपजायते परिमिति परिमाण परिच्छित्तिरिति सङ्ख्यायापि परिच्छि क्तिर्भवति, एवञ्चोन्मानादावपि यथाभिधान घञ् भवति, यदि तर्हि सर्वग्र हणात्परमप्यय घञप बाधते स्त्रीप्रत्ययानपि बाधेत तत्राह । 'घञनुक्रमण मन्त्रपोर्विषय इति' । एतच्च सर्वभ्य इति पञ्चमीनिर्देशाल्लभ्यते पञ्चम्यन्तो हि सर्वशब्दो धातुशब्देन समानाधिकरणो भवति तेन प्रकृत्याश्रय एवाप वादो बाध्यते नार्थाश्रयः । 'तिलोच्छित्तिरिति' । कर्मणि भावे वा क्तिन्, उर्ध्वी कृतो राशिः । 'णिलुक्चेति' । णिलोपे सति तस्य स्थानिवद्भावाद् घञाश्रया वृद्धिर्न स्यादिति लुग्विधीयते तस्य परनिमित्तकत्वात्क्लिलुगुपधात्वेति

प्रतिषेधाद्वा स्थानिवत्त्वाभावाज्जारशब्द सिद्ध्यति । 'जरयन्तीति' ।
जनीजृषक्तसुरञ्जोमन्ताश्चेति मित्वाद् द्वस्त्व जार प्रच्छन्नपति ॥

"इदंश्च" ॥ 'उपाध्याय इति' । उपेन्यस्मादधीयतइति अपादाने
घञ् अध्याय इत्यञ् कर्मणि घञ् । 'अपादाने स्त्रियामिति' । घञ् अनुक्रमणम्
जपोर्विषयइति वचनात् स्त्रियामप्राप्ता घञ् विधीयते । 'उपाध्याया उपा
ध्यायीति' । या स्वयमध्यापयति तस्यामेतद्रूप पुयोगेतु नित्यमेव डीष्
भवति, अत्र चोपाध्यायमातुलाभ्या वेति वचनात्पक्षे आनुगागम, उपा
ध्यायी उपाध्यायानी । 'शृवायुवर्णनिवृत्तेष्विति' । शृद्वत्यविभक्तिको निर्द्वैश ।
'शारो वायुरिति' । करणे घञ् । 'शारो वर्णे इति' । चित्रीकरणमत्र
धात्वर्थे, चित्रीक्रियते ऽनेनाश्रय इति, अत्रापि करणे घञ्, वर्णान्तरसपृक्त
श्चेद् वर्णे शार, निव्रियते आन्रियतेनेन शरीरमिति निवृत्तमावरणमुच्यते
कृत्यल्युटो बहुलमिति करणे क्त । 'नीशार इति' । 'पूर्ववद्दीर्घ' । 'अकृ
तनीशार इति' । अकृतप्रावरण इत्यर्थे । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिना शाराणा
मिति वार्त्तिककारप्रयोगादक्षेप्यपि शार इति भवति ॥

"समि युद्गुदुव" ॥ सयाव पिष्टविकारोऽपूपविशेष सम्पूयते
मिश्रीक्रियते गुडजीरकादिभिरिति कृत्वा ॥

"अवोदोर्निय" ॥ अधो नयनमवनाय ऊर्ध्वे नयनमुच्चाय,
उच्चयस्तूप्रेक्षा ॥

"निरभ्यो पूल्वा" ॥ निष्याव कोशी धान्यविशेष निष्ययते
शूर्पादिभिरिति कृत्वा ॥

"उच्चोर्त्य" ॥ उद्गारोतिप्रवृद्ध शब्द, निगारो भक्षणम् ॥

"कृ धान्ये" ॥ धान्यमिह प्रकृत्यर्थो वा स्यात्प्रत्ययार्थस्य वा
कारकस्योपाधि, प्रकृत्यर्थस्तावन्नोपपद्यते धान्यस्य द्रव्यत्वात् धातोश्च
क्रियावाचित्वात् प्रत्ययार्थोपाधित्वे तु प्रत्ययेनाभिहितत्वादुत्कारो धान्य
स्येति धान्यशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति, अथापि विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थे प्रयोग
स्यादेवमपि प्रत्ययार्थेन्तर्भूतत्वाद्धान्ये षष्ठी न स्यात्, इतिहरि षशुरि

तिवत्सामानाधिकरण्यमेव तु स्यात् तस्मान्नाय प्रत्ययार्थस्योपाधि नापि प्रकृत्यर्थे किं तु प्रत्ययार्थस्य विषयत्वेन विशेषणमित्याह । 'धान्यविषयश्चेदिति' । उपपदत्वमपि न भवति व्याख्यानात् । 'अनभिधानादिति' । शब्दशक्तिस्वाभावात् । उत्कारनिकारशब्दाभ्या धान्यविषयो वित्तेषु एवाभिधीयते न हिंसा सापि धान्यस्य कीदृशीति चिन्त्यम् ॥

“यज्ञे समि स्तुव ” ॥ ‘समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देशदिति’ । अधिकरणे ल्युटोपवादे घञिति दर्शयति । सप्तव्य परिचय ॥

‘प्रे स्त्रौ ऽयज्ञे ” ॥ यज्ञदिति प्रकृतत्वादयज्ञदिति पृदच्छेद शङ्का विषु प्रस्तारौ विस्तार , बर्हिष्पस्तर इति प्रस्तारो मुष्टिविशेष बर्हिर्विस्तार प्रस्तारो बर्हिष्पस्तर ऋदोरवित्यप्, इदुदुपधस्य चेति षत्वम् ॥

“प्रथने वावशब्दे ” ॥ विस्तारस्तिर्यगायति ॥

“छन्दोनाम्नि च ” ॥ अक्षराणामियत्ताविशिष्टो विन्यासविशेषो वृत्तम् । ‘यस्य गायत्र्यादय इति । प्रसिद्धत्वादेवमुक्तम् । ‘न मन्त्र ब्राह्मणमिति’ । बहुल छन्दसीत्यादौ, यद्यपि तेषामेव ग्रहणं प्रसिद्धं तथा पीह तेषां ग्रहणं न भवति कुत इत्याह । ‘नामग्रहणादिति’ । ‘विष्टारपङ्क्तिरिति’ । विस्तीर्यन्तेस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ्, ततः कर्मधारय , छन्दोनाम्नि चेति षत्व , यद्यप्यत्र प्रथनं गम्यते तथापि शब्दविषयत्वात्पूर्वणं न सिद्ध्यति । केचित्तु वाविति नानुवर्त्तयन्ति तेन प्रस्तारपङ्क्तिरास्तारपङ्क्तिस्तारपङ्क्तिरित्यपि भवतीत्याहुः । कर्मण्यस्याख्यायामित्यादौ यथा प्रत्ययान्तश्चेदाख्या भवतीत्ययमर्थो भवति एवमिहापि प्रत्ययान्तश्चेच्छन्दो नाम भवतीत्यर्थे स्याद् इति शङ्कमान प्रत्याह । ‘विष्टारपङ्क्तिशब्देऽत्र छन्दो नामेति’ । ‘अवयवत्वेन वर्त्तत इति’ । घञन्तशब्दरूपमित्यनुषङ्ग , क्वचित्तु तद्वर्त्तत इति तच्छब्द पठ्यते तत्र नानुषङ्ग , कथं तर्हि छन्दोनाम्नीत्यस्य निर्वाह इत्याह । ‘छन्दोनाम्नीत्यधिकरणसप्तम्येवेति’ । प्रत्ययान्तस्याधिकरणं छन्दोनाम् अवयवाश्चावयविनि वर्त्तत इति लौकिका मन्यन्ते तेन न का चिदनुपपत्तिरिति भावः ॥

“उदि यह ” ॥ ‘अपवाद इति’ । यहवृद्धनिश्चिगमश्चेति प्राप्त
स्य । ‘हृन्दसि नीत्यादि’ । अवयवसन्निवेशविशिष्टा यज्ञपात्रविशेषा सुव
इह तु जुहूपभृतोर्ग्रहणम् । ‘उद्ग्राभ चेति जुहूमुद्गच्छति नियाभ चेत्युपभृत
नियच्छतीति वचनात्, हृयहोर्भश्छन्दसीति भत्वम् ॥

“समि मुष्टौ ” ॥ ‘मुष्टिविषयश्चेद्वात्वर्यो भवतीति’ । क धान्य
इत्यत्र धान्यविषयश्चेद्वात्वर्यो भवतीति एतदनुपारेणाय ग्रन्थो योज्य,
मुष्टिशब्दोयमस्त्येव परिमाणे चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति, अङ्गुलीना रचना
विशेषवचनोप्यस्ति मुष्टिना हन्तीति तत्र पूर्वस्य ग्रहणे परिमाणाख्याया
मित्येव सिद्धत्वाद् द्वितीयस्य ग्रहणमित्याह । ‘मुष्टिरङ्गुलिसाद्विबेश इति’ ।
अहोशब्द आश्चर्यं मुष्टौ कुशलो मुष्टिक आकर्षादिपाठात्कन् ॥

“परिन्योर्नीलोद्धूताशेषयो ” ॥ अन्नादिभि क्रीडन द्यूत शेष
चलने शेषण शेष चलनमशेषो ऽचलनम् । ‘शेषविषयश्चेदिति’ । अयमपि
ग्रन्थ पूर्वानुसारेण योज्य । ‘अनपचार इति’ । कुत्सितश्चारोपचार तस्मा
दन्य प्रशस्त चारोपचार एतदेव स्पष्टयति । ‘यथाप्राप्तस्येति’ । यथा
येन प्रकारेण प्राप्तिर्यस्येति बहुव्रीहि, अव्ययीभावे त्वभावे प्राप्नोति, क
चित्तु यथाप्राप्तकरणमिति पठ्यते । ‘परिणायनेनेति’ । उपसर्गादस
मासेपीति शास्त्रम् । हन्तीति बाधते । ‘समन्तान्नयनेनेति’ । परिणाये
नेत्यस्येदमर्थकथनम् । ‘एषोत्र न्याय इति’ । एतदत्र यथाप्राप्तमित्यर्थ ।
परिणयो विवाह, न्याये नाश ॥

‘परावनुपात्ययद्वय ” ॥ इह द्वि परिग्रहण द्विश्लेषग्रहण क्रि
यते सकृदेव तु कर्तव्यम् एव वक्ष्यामि परौ नियो द्यूते द्विगोनुपात्यये
नावशेषइति, सत्य तथा तु न कृतमित्येव ॥

‘व्युपयो ज्ञेते पर्याये ” ॥ पूर्वसूत्रेणानुपात्यये पर्यायशब्दे व्यु
त्पादित, ततश्चानुपात्ययइत्यधिकारणैव सिद्धे पर्यायग्रहण पुनर्विधा
नार्थ तेनाभिविधिविवक्षाया परमपीनुण बाधित्वायमेव घञ् भवति ।
‘राजानमुपशयितु पर्याय इत्यर्थ इति’ । कालसमयवेलासु तुमुचित्यत्र

कालेत्यर्थग्रहण पर्यायोपादन तु प्रपञ्चार्थं यथा निमित्तकारणहेतुषु सर्वा सा प्रायदर्शनमिति तेन पर्यायशब्दयोगेऽपि तुमुन् भवति तथा चावसरो भोक्तुम् अवकाशोभोक्तुमित्याद्यापि दृश्यते । विशय सशय, उपशय समीपशयनम् ॥

“हस्तादाने चरस्तेये” ॥ ‘हस्तादानग्रहणेनेत्यादि’ । यत्रोपा यान्तरनिरपेक्षेण हस्तेनैवादेयमादीयते तत्रावश्यमादेयस्य बाह्यस्य प्रत्या सत्तिर्भवति अत साहचर्यं लक्षणाहेतु । ‘वृक्षशिखर इति’ । वृक्षे यानि फलानि तेषा यष्ट्यादिना प्रचय करोतीत्यर्थ, यद्वारुह्य हस्तेनादानेऽप्यादे यस्य प्रत्यासत्त्यभावाद् घञभावः ॥

“निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेश्व क” ॥ ‘एतेष्वर्थेष्वि ति’ । अत्रोपसमाधान धात्वर्थोऽन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूता । ‘चिखल्लिनिक्वाय इति’ । चिखल्लिर्जनपदविशेष, तत्सम्बन्धी ग्रामादि निर्वासदेश इत्यर्थ । ‘आकायमिति’ । आचीयतेस्मिन्नष्टका इत्यधिकरणे घञ् । ‘काय इति’ । चीयन्ते स्मिन्स्थादीनि अधिकरणएव घञ् । ‘गोमयनिकाय इति’ । प्रकीर्णाना गोमयानामेकत्र राशीकरणमित्यर्थ । ‘बहुत्वमत्र गम्यतइति’ । तत्रतत्र विक्षिप्तानामेव काष्ठानामित्यर्थ । च क इति वक्तव्ये आदेरिति वचनं यङ्लुगन्तेऽप्यादेरेव यथा स्यादनन्त्य स्याभ्यासस्य चोभयोर्मा भूदिति गोमयाना निकेचाय गोमयाना पुन पुना राशीकरणमित्यर्थ ॥

“सङ्घे चानौत्तराधर्ये” ॥ ‘प्राणिना समुदाय सङ्घ इति’ । सङ्घो द्वौ गणप्रशसयोरिति गणमात्रे निपातितोऽपि सङ्घशब्द प्राणिनामेव समुदाये कृठ इति भावः । ‘एकधर्मसमावेशेनेति’ । एकधर्मोऽनुगतः । ‘चौत्तराधर्येणेति’ । उत्तरे चाधरे चौत्तराधरा तेषा भावः चौत्तराधर्यम् । ‘सूकरनिचय इति’ । स्तनपानाय यदौत्तराधरभावेन शेते तदेव प्रत्यु दाहरणं यदा तु भित्तुवत्पृक्पृथगेऽतिष्ठन्ति तदेवमुदाहरणमेव भवति ॥

“कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्” ॥ धातुश्रिति वर्त्तते तस्य विशेषण कर्मव्यतिहारग्रहणं कर्मव्यतिहारे वर्त्तमानादित्यर्थः, धातोश्च क्रियाया

चित्त्व न तस्य साधनकर्मव्यतिहारो वृत्तिः सम्भवति अतो लौकिकस्य क्रियाकर्मणो ग्रहणमित्याह । 'कर्मव्यतिहारः क्रियाव्यतिहार इति' । 'स्त्रीलिङ्गे' 'भावइति' । कर्तृवर्जिते तु कारकेन स भवति अनभिधानादिति भावः । 'चकारो विशेषणार्थ इति' । न स्वार्थः, प्रत्ययस्वरैरेव सिद्धत्वात् अस्य चाकारो न क्वापि श्रूयते यजन्ताच्च नित्यमञ् विधीयते तत्र सति शिष्टस्वाञ्जिस्वरैरेव भवितव्य, यच्च स्त्रियामित्यत्र णात्स्त्रियामित्युच्यमाने ज्वालितकसन्तेभ्यो ण इत्यप्यापि ग्रहणं स्यात् । 'व्यावक्राशीत्यादि' । क्रुश आह्वाने लिख अक्षरविन्यासे हसे हसने यजन्तादञ् स च कृद्ग्रहणपरिभाषया सोपसर्गादपि भवति, तद्धितत्वादादिवृद्धिः, न ध्याभ्यामित्ययं तु विधिर्न भवति न कर्मव्यतिहारइतिप्रतिषेधात्, स्त्रिया क्तिञित्यत्र प्रकरणएतच्चाक्त वासरूपविधिर्यथा स्यात्तेन व्यावक्रुष्टिरिति क्तिञपि भवति, व्यावचोरीत्यत्र ययासअन्यो युजिति युच् प्राप्नोति क्तिनोऽपवाद् तथाऽयमपि णच् येन नाप्राप्तिन्यायेन क्तिन एवापवादस्तत्रापवादविप्रतिषेधाच्च प्राप्तेऽयमेव यजिष्यते । 'व्यतीता व्यती हेति' । अत्र क्तिनपवादो गुरोश्च हल इत्यकार एवेष्यते । 'व्यात्युच्नोति' । उच्च सेचने अच्चाकारविषयेष्यमेवेष्यते । 'तदेतद्वैचित्र्यं कथं भवतीति' । न कथं चिदिति भावः । 'कृत्यत्युटो बहुलमिति' । एव विधौ वैचित्र्यं कर्तुं बहुलग्रहणमेव भवतीति भावः ॥

“अभिविधौ भावइनुण्” ॥ 'क्रियागुणाभ्यामिति' । अभिविधिस्वरूपकग्रनमेतत्, इह तु धातोः प्रत्ययविधानात्क्रियाविषय एवाभिविधिर्यच्छते । 'साकूटिनमिति' । कूट दाहे दीर्घोपधादिनुण् अणिनुण् इतीनुणन्तात्स्वार्थकोणं प्रत्ययः स च पूर्ववत्सगतिकारकाद्ववति इति ग्यनपत्यइति प्रकृतिभावावस्तद्धितइति टिलोपाभावः, समन्ताद्वाह इत्यर्थः, सशब्दोभिविधिद्व्योक्तकः । 'साराविणमिति' । उपसर्गं हव इति ञञ् उपसर्गान्तरेनभिविधौ चरितार्थः । 'सराव इति' । अत्र सशब्दपूजाया क्वचित्सन्दावइति प्रत्युदाहणं पठ्यते तदयुक्तं समि युद्बुद्व इत्यस्यानवकाशात् । ननु च भावे कारकइति द्वयेपि प्रकृते शब्दशक्ति

स्वाभाव्यात्पूर्ववत्कारके न भविष्यति तत् किं भावयहणेन तत्राह ।
'भावइति वर्तमानइति' । तेन घञ् नपुसके भावे क्त इति क्तश्च न
भवति । 'ल्युटा त्वित्यादि' । गतार्थं स्वभावतश्चेदमिनुणन्त नपुसक
लिङ्गम् ॥

"आक्रोशेऽवन्योर्यह" ॥ यहवृद्वनिश्चिगमश्चेत्यपि प्राप्तेयमा
रम्भ । 'दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादिति' । दृष्टमनुवृत्तिसामर्थ्यं यस्येति बहु
व्रीहौ द्वेकयोरितिवद्भावप्रत्ययमन्तरेणापि भावप्रधानो निर्देशो दृष्टानु
वृत्तिसामर्थ्यत्वादित्यर्थः । यद्वाऽनुवृत्तौ सामर्थ्यमनुवृत्तिसामर्थ्यं ततो
दृष्टशब्देन कर्मधारय । 'आक्रोश शपनमिति' । न स्तेप स्वभावतो
घञन्तस्य शपनविषयत्वात् शपनमनिष्ठाशसनम् अवयवोभिभव नियहो
बाध, हन्तशब्द कोपद्योतयति, अवयव पदस्य छेद, नियहो निरोध ॥

"प्रे लिप्सायाम्" ॥ लब्धुमिच्छा लिप्सा । 'पात्रप्रयाहेण चर
तीति' । भिक्षापात्रोपादानेन गृहीतपात्र इति यावत् । सुवयहण तु
दक्षिणार्थेनो लिङ्ग दाक्षिण्यहोमस्य सुवसाधनत्वात् । 'प्रयहो देवदत्त
स्येति' । प्रयहो मद प्रकृष्टो वाभिनिवेश ॥

"परौ यज्ञे" ॥ 'उत्तरपरियाह इति' । भावे घञ् वेदे स्फ्येन
स्वीकरण परियाह, तत् कर्मधारय क्वचिदुत्तर परियाह इत्यसमास
एव पठ्यते ॥

"नौ वृ धान्ये" ॥ 'नीवारा नाम व्रीहय इति' । धान्यसामा
न्योक्तावपि धान्यविशेषरूपव्रीहिविशेषे स्वभावतो घञन्तस्य वृत्तिरिति
दर्शयति, अत्र कर्मणि घञ् पूर्वत्रुपसर्गस्य दीर्घः । 'निवारा कन्येति' ।
यहवृद्वनिश्चिगमश्चेत्यप् कर्मण्येव, ननु च क्तिना स्त्रिया भवितव्यम्
अजब्भ्या स्त्रीखलना स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेनेति वचनात्, सत्य,
कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्क्वचित् क्तिनादिविषयेष्व् भवति प्रवरा
सेना प्रवरा गौरितिवत्, एव च घञजबन्ता पुसीति प्रायिक द्रष्टव्यम् ॥

"उदि अयति यौतिपुद्रुव" ॥ 'वश्यमाणमिति' । एव च यौतिप्र
भृतिभ्यो विकल्प प्राप्नोति यदि नेष्यते कृत्यल्युटो बहुलमिति न भवि

यति । अन्ये तु भाष्येनुक्तत्वादसाधुरेवाय प्रयोग । प्रदर्शितस्तु भारत
प्रयोग आर्षत्वेन निर्वाह्य इत्याहु ॥

“अवे यहो वर्षेप्रतिबन्धे” ॥ ‘कुतश्चिन्निमित्तादिति’ । सत्त्वकर्मा
पराधादेरनावृष्टिर्भवेन्नृणाम् । सत्त्वशब्द प्राणिवचन कर्मोपराध, कर्मवि
षयो दोष, विहितानाचरणप्रतिषिद्धाचरणनिमित्त पाप सत्त्वकर्मापराध,
आदिशब्देन तयोर्मध्यगता भानु समुद्रमपि शोषयेदित्यादेरहणम् ।
‘अवयाहो देवस्येति’ । देवकर्तृको वर्षाभाव इत्यर्थ ॥

“प्रे वणिजाम्” ॥ पणन्ते व्यवहरन्तीति वणिज पणेरिज्यादे
श्च व, पण व्यवहारइत्यस्मादिजिप्रत्ययो भवत्यादेश्च वकार । ‘वणि
कसम्बन्धेनेति’ । तुलासूत्र हि प्रायेण वणिजा भवतीति साहचये
लक्षणाहेतु । ‘अन्यो वेति’ । न तु वणिजस्तन्त्रमित्यस्येद प्रयोजनम् ॥

“रश्मौ च” ॥ ‘रथादियुक्तानामिति’ । आदिशब्देन शकटस्य ग्रह
णम् । ‘अश्वादेरिति’ । अनहुदादेरप्युपलक्षणमेतत्, सयमन नियमनम् । ‘सा
रश्मिरिह दृश्यतइति’ । रश्मिशब्द पुल्लिङ्ग सेति रज्जुपरामर्शात्स्त्री
लिङ्गता । चन्द्रादिसम्बन्धिना तु रश्मीनामग्रहणमनभिधानात् । इह तु
बहुकृत्वा ग्रहिरुपादीयते सङ्गदेव तु कर्तुं शक्य कथमेव वक्ष्यामि उदि
ग्रह समि मुष्टौ आक्रोशेऽवन्यो प्रे लिप्ताया परौ यत्तेऽवे वर्षेप्रतिबन्धे
विभाषा प्रे वणिजामित्यादि परौ भुवोवज्ज्ञानइत्यस्यानन्तरमाङ्गि रूप्
वोरिति, तथा तु न हतमित्येव ॥

“वृणोतेराच्छादने” ॥ अत्राप्याच्छादनइति सामान्येनोक्तावपि
पूर्ववद्विशेषप्रतिपत्तिरित्याहु । ‘प्रत्ययान्तेन चेदिति’ ‘प्रावार इति’ ।
पूर्ववद्दीर्घ । ‘प्रवरा गौरिति’ । प्रशस्तेत्यर्थ ॥

“एरच्” ॥ ‘चकारो विशेषणार्थ इति’ । विना हि तेन थाथा-
दिभूतेऽप्रत्ययादित्यस्यापि ग्रहण स्यात् । ‘वर्षमिति’ । वृषभो वर्षणादिति
भाष्यकारप्रयोगाद्वर्षणमित्यपि भवति । ‘जवसवाविति’ । अपि प्रान्तेऽज्
विधीयते स्वरे विशेष, एरजण्यन्तानामिति तु नास्ति वचन कल्पना

दिभ्य प्रतिषेधवचनमित्येतदेवास्ति । कल्प्यतइति कल्प अर्थ्यतइत्यर्थं मन्त्यतइति मन्त्र , अचि प्रतिषिद्धे घञेव भवति ॥

“कृदोरप्” ॥ ‘लव इति’ । न च तादपि परस्तपर इति उकारस्य तपरत्वाच्चात्रापा भवितव्य तत्राह । ‘दकारो मुखसुखार्थ इति’ । नाय तकार किं तर्हि दकार , एतच्च निरभ्यो पूर्व्वोरित्याद्वारम्भाद्विज्ञायते मुखशब्देन तात्त्वादिसंस्थानमुच्यते तस्य सुखमनायास , अचोर्हि हलव्यवहितयोश्चकारणे मुखस्य लाघव भवति, असन्देहो यस्यानुषङ्गिक प्रयोजनम् ॥

“यहवृदुनिश्चिगमश्च” ॥ ‘निश्चिनोतिस्त्वचोपवाद इति’ । हरजिति प्राप्तस्य, यस्तु हस्तादाने चेरस्तंय इति घञ् स निपूर्वादपि पूर्वं विप्रतिषेधेनेष्यते यथोक्तमस्तेयार्थमिति चेन्नानिष्टत्वादिति । क पुनर्निश्चय इत्यत्राजपोर्विशेष , यावता तदेव रूप स एव स्वरोपि थाथादिसूत्रेणोभयत्रान्तोदात्तत्वविधानादित्यत आह । ‘निश्चियहण स्वार्थमिति’ । निश्चियहणसामर्थ्यात् थाथादिस्वरोत्र न प्रवर्तते कृत्स्वरेण तु मध्यादात्तत्वमेव भवतीति भाव । ‘वशिरण्योरिति’ । घञि प्राप्ते वचनवशन वश रणन्ति शब्दायन्तेस्मिन्निति रण सयाम । ‘घञर्थेइति’ । भाव कतुवर्जितं च कारक घञर्थं । प्रस्य सानु प्रस् कटाह, प्रपा पानी यशाला सर्वत्रातो लोप इटि चेत्याकारलोप । ‘आविधमिति’ । यहिज्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम् आयुधशब्दपर्यायोयम् ॥

“उपसर्गेऽद” ॥ ‘अर्द्धोतोरिति’ । दारूपाणां धातूनामय निर्देशो न भवति घञपोश्चेत्यपि परतोर्द्धस्लादेशविधानात् । व्यग्रतइति विघसो वैश्वदेवशिष्टमन्त्रम् । घासस्तु चतुष्पदा भक्ष्यम् । घसि प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्मादेवावधिषेय , एव ह्यदेरपि घस्तृभावो न वक्तव्यो भवति उत्तरार्थे त्वदेर्यहण नौ याच अदेर्यथा स्याद् घसर्मा भूदिति ॥

“व्यधजपोरनुपसर्गे” ॥ व्यधजपोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी अनुपसर्गेइति प्रसज्यप्रतिषेध उपसर्गे सति न भवतीति तेन केवलाभ्यामेव

भवति न तूपसर्गव्यतिरिक्तेऽन्यस्मिन्नुपपदे, वृत्तिग्रन्थोप्यस्मिन्नेवार्थे व्याख्येय, उपजापो मन्त्रभेद ॥

“कृणो वीणाया च” ॥ ‘सोपसर्गार्थमिद वीणाग्रहणमिति’ । निव्यतिरिक्तोपसर्गार्थमिद द्रष्टव्य निपूर्वादनूपसर्गाच्च सामान्येन विधानात् कल्याणप्रकाशेति बह्वुग्रीहि ॥

“मदोऽनुपसर्ग” ॥ ‘विद्वामद इत्यादि’ । कर्तृकरणइत्यादिना समास कृणो वीणाया चेत्यस्यानन्तर नित्य मद प्रमदसमदौ हर्षे पण परिमाणइति यदि सूत्रन्यास क्रियेत अत्रानुपसर्गग्रहण शक्यमकर्तुम् अनुवृत्तेरेव सिद्धत्वात् सत्यम्, एव विन्यासे हि क्रियमाणे पण परिमाण इत्यत्राप्यनुपसर्गइत्यस्यानुवृत्ति शङ्क्येत यथा न्यासे तूत्तरत्राप्यनुपसर्ग इति वचनाच्चित्य पण परिमाणइत्यत्रानुपसर्गइति न सबद्धतइति विज्ञायते तेनोपसर्गेऽपि भवति यदि परिमाणाभिधानमस्ति । अपर आह मदोनुपसर्गइति सूत्रप्रणयनमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थ तेन माद इति सिद्धु भवतीति नात्राप्तभाषितमस्ति ॥

“प्रमदसमदौ हर्षे” ॥ ‘निपातन रुद्धार्थमिति’ । उपात्तस्यैव रुद्धिरूपस्य साधुत्व यथा स्यादित्यर्थ । प्रसभ्यामित्युच्यमाने प्रसमद सप्रमद विप्रमद इत्यादावपि प्राप्नोतीति मन्यते ॥

“अक्षेषु ग्लह ” ॥ अक्षस्य ग्लह इति भावेऽप्यक्षस्य ग्रहणमित्यर्थ । अन्ये त्वाहुरक्षशब्देनात्र तत्साधन देवन लक्ष्यते, अक्षकर्मणि देव नविषये यत्पणरूपेण ग्राह्य तद् ग्लहशब्देनोच्यते तथा च माघो व्यात्युत्तीमभिसरणग्लहामदीव्यवृत्ति, वृत्तावप्यक्षस्य ग्लह इत्यक्षसाधनस्य देव नस्य पणबन्ध इत्यर्थ ॥

“प्रजने सते ” ॥ प्रजनन प्रजन भावे घञ्, जनिवद्भोश्चेति वृद्धि प्रतिषेध एयन्ताद्वैरच् प्रशब्दो धात्वर्थे विपरीतयति यथा प्रतिष्ठतइत्यत्र प्रादुर्भावस्य च विपरीत्य गर्भग्रहण तदाह । ‘प्रजन प्रथम गभग्रहणमिति’ । कथमवसर प्रसर इत्यधिकरणे पुंसि सज्ञाया च प्रायेण ॥

“हृ सम्प्रसारण च न्यभ्युपविषु” ॥ निवहद्वत्यादि रूप तु जुहो
तेरेव सिद्धमनेकार्थत्वाद्वातूनामर्थभेदोप्यकिञ्चित्कार, इदं तु वचनं ह्युते
र्धञि निष्ठा इति रूपं मा भूदिति ॥

“निषानमाहाव” ॥ आहाव इति रूपं तु जुहोतेरेव सिद्धम्
अनेकार्थत्वाद्वातूनामर्थभेदोप्यकिञ्चित्कार, इदं तु वचनं ह्युतेर्धञि
आहाव इति रूपं मा भूदिति, आहाव इत्यधिरणे निपातनमित्याह ।
‘तत्र हीति’ ॥

“भावेनुपसर्गस्य” ॥ ‘भावग्रहणमित्यादि’ । ननु च द्रुयेप्यधिकृते
लस्यदर्शनवशाद्भाववच्यार्थं विधिर्भविष्यति यथा कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रि
यामित्यत्र सत्यमेव एवार्थो भावग्रहणेनाख्यायते । अथ यथाभिधिर्भाव
इनुणित्यत्र वासरूपनिवृत्त्यर्थं भावग्रहणं तथेहापि कस्माच्च भवति असकृ
पस्य बाधनीयस्याभावात्, घञ् तावत्सरूपं कृत्युट्कृतिनस्तु नास्योत्पर्गो
नहि तेषु नाप्राप्तेष्वस्यारम्भ, इष्यन्ते च ते हूतं ह्वानं हूतिरिति ॥

“हनश्च वध” ॥ ‘स चान्तोदात्त इति’ । सूत्रे तथैवोच्चारणात् ।
किमर्थं पुनरकारान्तत्वं किमर्थं चान्तोदात्तत्वं यावता नायमकार क्वचि
च्छ्रूयतेऽतो लोपोऽस्य भवति तत्राह । ‘तत्रेति’ । अन्तोदात्तत्वे सतीत्यर्थः ।
‘उदात्तनिवृत्तिस्वरणेति’ । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्येव उदात्त
निवृत्तिनिमित्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वर । ‘घात इति’ । अत्र कर्मदो कारके
घञ् । ‘किं तर्हि प्रकृतेन प्रत्ययेनेति’ । अथ धातोर्नन्तरं श्रुत्वा प्रकृतेन
धातुना कस्माच्च सम्बद्धाते हनश्च वधादेशो भवति ह्युतेर्येति, पूर्वसूत्रे
सम्प्रसारणविधानसामर्थ्यात् ॥

“भूतौ घन” ॥ ‘अभ्रघन इति’ । अभ्रस्य काठित्यमित्यर्थः ।
‘धर्मशब्देनेति’ । शुक्लादिवदिति भावः । यद्येव गुणेनेति प्रतिषेधात्स
मासो न प्राप्नोति तत्स्यैश्च गुणैरित्येतदपि नास्ति इदानीमेव ह्युक्तं धर्म
शब्देन धर्मो भय्यत इति वक्तव्याच्च समासः ॥

अन्तर्घनेना देशे ॥ ‘तदपि दाहमेवेति’ । उभयग्राह्याचार्येण शि
ष्याणां प्रतिपादितत्वात् ॥

“अगारैकदेशे प्रघण प्रघाणश्च” ॥ ‘द्वारप्रकोष्ठो बाह्य उच्यत इति’ । द्वारप्रदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिनन्दावाभ्यन्तरो बाह्यश्च तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातन नागारैकदेशमात्रे, एतच्च निपातनाल्लभ्यते, प्रविशद्विर्जने पादैः प्रकर्षेण हन्यतइति अप् कर्मणि पक्षे वृद्धिश्च ॥

“उद्धनोत्पाधानम्” ॥ ‘अत्पाधानमिति’ । अतिशब्द उपरिभावे वर्तते, आदधाति स्यापने, अधिकरणे ल्युट्, उद्धन इत्यत्राप्यधिकरण एवाप् ॥

“अपघनोद्गम्” ॥ ‘अपघन इति’ । करणेप् ॥

“करणयोविद्रुषु” ॥ ‘द्रुघन इति’ । दुरिति वनस्पतिनाम वन स्पतयो वै द्रव इति निगमो भवति । ‘पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामग इति वेति’ । सञ्ज्ञा चैषा कुठारविशेषस्य ॥

‘स्तम्बे क च’ ॥ ‘तत्र चेति’ । अनन्तरोक्तेऽपि के तु घनादेशो न भवति पूर्वमेव घनादेशस्याप्स्तम्बन्धित्वात् । ‘स्तम्बघ्न इति’ । उपपद समास, गमहनेत्युपधालोप, होहन्तेरिति कुत्वम् । ‘स्त्रियामित्यादि’ । एतच्च कापो प्रतिपदविधानात्सर्वापवादत्वात् कृत्यल्युटो बहुलमिति वचनाद्वा लभ्यते, अन्ये पुनरुत्तियूतित्जुतिसातिहेतीति हन्ते क्तिनि निपात नात्रिपातनस्य व सर्वापवादत्वात्स्तम्बहेतिरितीच्छन्ति, अपरे तु करणाधि करणयोश्चेति ल्युटि स्तम्बहननीति भवितव्यम्, यथा रत्नोयातूना हननी त्युक्तमित्याहुः । ‘स्तम्बघात इति’ । भावे घञ्, षष्ठीसमास ॥

“प्ररौघ” ॥ ‘पलिघ इति’ । परेश्च घाङ्गोरिति विभाषा लत्वम् ॥

“उपघ्न आश्रये” ॥ ‘आश्रयशब्द इत्यादि’ । आश्रयणमाश्रय स प्रत्यासत्त्या ऽविनाभावीत्येष लक्षणा हेतुः । ‘पर्वतोपघ्न इति’ । पर्वते नोपहन्यते सामीप्येन गम्यतइति कर्मण्यप् ॥

“सघोद्घौ गणप्रशसयो” ॥ सहनन सघो भावेप्, उद्धन्यते उत्कृष्टो जायतइति कर्मण्यप्, गत्यर्थो बुद्ध्यर्थो इति हन्तिर्ज्ञाने वर्तते । ‘उद्धो मनुष्याणामिति’ । मनुष्याणां मध्ये प्रशस्त इत्यर्थः ॥

“निघो निमित्तम्” ॥ ‘समारोहपरिणाहमिति’ । आरोह उच्छ्राय, परिणाहो विस्तार, तौ समानौ यस्य तत्तथोक्तम् । ‘निघा वृक्षा इति’ । निर्विशेषं हन्यन्ते जायन्तइति कर्मण्यम् ॥

“द्वित क्रि” ॥ ‘भावे ऽकर्त्तरि च कारके इति वर्त्ततइति’ । अधि कारस्याविच्छेद दशयति, अयं तु क्रिप्रत्यय स्वभावाद्भावएव भवति पाकेन निर्वृत्त पक्वममित्युच्यते न तु पक्वेनेति । ‘केवलो न प्रयुज्यतइति’ । तेना वश्यमन्यशब्देनैव विशद कर्त्तव्य, तद्वर्शयति । ‘पाकेन निर्वृत्त पक्वम मिति’ । ‘उपक्रममिति’ । यजादित्वात्सम्प्रसारणम्, अयं द्वित क्रिममित्येव कस्मान्नोक्तमेव हि त्कर्म्मम् नित्यमिति न वक्तव्य भवति, नैव शक्यम्, भावइत्यधिकाराद्भावेऽपि कृत्रिममिति प्राप्नोति, अथाप्यु भयानुवृत्तावप्यभिधानस्वाभाव्यात्कारकएव कर्मणि भवेद् एवमपि भूत कालो न गम्येत एतदप्यभिधानस्वाभाव्याद्भवतु नाम एवमर्थोभिधाने प्रकारभेदो न स्यात् नहि पक्वपक्वमशब्दयोः पर्यायता मन्यन्ते ॥

“द्वितो युच्” ॥ अयमपि स्वभावाद्भाव एव भवति घञादे रपवादो वासरूपविधिना सोऽपि भवत्येव ॥

“यजयाचयतविच्छप्रच्छरत्तो नङ्” ॥ नङो ङकारो विच्छेर्गुणप्रति षेधार्थ, अन्यथान्तरङ्गत्वात्तुक् क्रि शूडनुनासिके चेति सतुक्कस्य कृत्या देशे कृते लघूपधत्वाद्गुण स्यात्, नङन्ता सर्वे पुल्लिङ्गा, याचिस्तु स्त्रालिङ्ग, वासरूपविधिश्च यथाभिधान भवति । ‘प्रश्न इति’ । अत्र ग्रहिज्यादिसूत्रेण सम्प्रसारण कस्माच्च भवतीत्याह । ‘प्रच्छेरिति’ ॥

“कर्मण्यधिकरणे च” ॥ कर्मोधिकरणयोः पृथक् पृथक् सप्तमी निर्द्देशाच्च तावदुभयोरुपपदत्व तत्र व्याख्यानात्कर्मोपपदमधिकरणं तु प्रत्ययार्थ इत्याह । ‘कर्मण्युपपदइति’ । ‘अधिकरणग्रहणमर्थान्तरनि रासार्थमिति’ । अर्थांतर भावः करणादि च कारकम् ॥

“स्त्रिया क्तिन्” ॥ ‘घञजपामपवाद इति’ । येन नाप्राप्तिन्यायेन घञोपवाद, अजपोस्तु परत्वादपवादो बाधक इत्यर्थ, उक्तं च अजज्ञभ्या

स्त्रीखलना स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेनेति । अजपोरवकाश चय जय' लव इति, क्तिनोवकाश कृतिर्दृते, चिति स्तुतिरित्यत्राभयप्राप्तौ क्तिन् भवति विप्रतिषेधेन, लब्धि, षित्त्वादङ्गपि भवति लभेति । ननु निष्ठाया वा सेटोऽकारवचनात्सिद्धमिति ब्रुवतां वार्तिककारस्य गुरोश्च हल इत्यका रप्राप्तावेवाबादिभ्यश्चेति क्तिन्निमित्त इति गम्यते तत्कथमङ्गविषये क्तिन्नुदाहृत, सत्य, प्रयोगबाहुल्यादिदमपि भवतीति मन्यते, एव च युज्विषयेपि क्तिन्प्रयुज्यते आस्तिरिति, अत एवाबादय प्रयोगतोनुसर्त्तव्या इत्युक्तम् । 'श्रुयजिस्तुभ्य करणइति' । ल्युटि प्राप्ते वचनम्, श्रुति आत्रम्, इज्यतेऽनया देवता इष्टि । 'अकारल्वादिभ्य इति' । अकारान्तेभ्यो ल्वादिभ्यश्च पर क्तिन्निष्ठाकार्य लभते रदाभ्या निष्ठातो न ल्वादिभ्य इति च निष्ठाया विधीयमान नत्व क्तिनेपि भवतीत्यर्थ । 'क्तिन्प्रीष्यतइति' । अस्त्रियामिति प्रतिषेधाद्वासरूपविधेरभावाद्विदमु क्तम् ॥

“स्थागापापचो भावे” ॥ ‘अटोपवादस्य बाधक इति’ । स्यादिभ्य आतश्चोपसर्गइति प्राप्तस्य पचेस्तु षित्त्वात्प्राप्तस्याटोपवाद । का स्थायिका का स्थायिमित्यत्र विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिति प्राप्तयोर्ण्वु लिजोरपि बाधक कस्मान्न भवति पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नात्तरानिति । ‘कथमिति’ । न कथ चिद्वासरूपविधेरभावात् । ‘नान्यन्तायेति’ । नियमेन चतुर्थ्यन्तप्रतिरूपकोय निपातो यथा चिरा येति ॥

“मन्त्रे वृषेणपचमनविदभूवीरा उदात्त” ॥ ‘प्रकृतिप्रत्यययो रिति’ । प्रकृतिसामान्यविवक्षाया द्विवचनमन्यथा बहुत्वात्प्रकृतीना बहु वचनप्रसङ्गात् । ‘विभक्तिविपरिणामेनेति’ । वृषादीना द्वन्द्वे या प्रथमा तस्या पञ्चमीभावेन यो विपरिणामस्तेन प्रकृतिप्रत्यययो सबन्ध अन्यथा सबन्धानुपपत्तिरित्यर्थ । वृषु सेचने इषु इच्छाया, वृषिसाहचर्यादुदितो ग्रहण सूत्रे त्वकारो न विवक्षित, मन ज्ञाने मनु अवबोधने द्वयोरपि ग्रहण विदादीनामपि यथादर्शनम् । ‘सर्वत्रेति’ । मन्त्रे चामन्त्रे

चेत्यर्थः । वृषादिभ्यः क्तिप्रत्यये विधातव्यउदात्तवचनमुत्तरार्थं, व्रजयजो
भावे क्यबुदात्तो यथा स्यात् प्रमतिरित्यादौ च तादौ च निति कृत्य
ताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं च, पिबतेरपि मन्त्रे क्तिबुदात्तो दृश्यते
त्व सुतस्य पीतये, मध्व सोमस्य पीतयइति ॥

“ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च” ॥ ‘मन्त्रइति नानुवर्त्तते
इति’ । तेन ब्राह्मणे भाषाया चायं विधिर्भवति । ‘स्यतेरिति’ । शोक्तं कर्म
णीन्यस्य । ‘इत्वाभाव इति’ । व्यतिस्यतीत्यादिना प्राप्तस्यत्वस्याभावः ।
‘सनेतेर्वेति’ । णु दानइत्यस्य । ‘हन्तेर्हिनेतेर्वेति’ । यदा हन्तेस्तदा
नकारस्येत्व निपात्यते, यदा हिनेतेस्तदा तु गुणः । ‘कीर्त्तयतेरिति’ । कृत
सशब्दन इत्यस्य चुरादिणिजन्तस्य ण्यासश्चन्यो युजिति युचोपवादः क्तिवि
पात्यतउदात्तत्व च, इडभावस्तु तितुजेत्यादिना सिद्धः, उपधायाश्चेती
त्वम्, हलि चोपधाया चेति दीर्घत्वम् । कालापास्तु युचमपीच्छन्ति की
र्त्तनेति ॥

“व्रजयजोभावे क्यप” ॥ ‘इज्येति’ । वज्यादिसूत्रेण सप्रसारणम् ।
यद्बुदात्त इति वर्त्तते पित्करणं किमर्थमित्यत आह । पित्करणमुत्तरत्र
तुगर्थमिति ॥

“सज्ञाया समजनिषदनपतमनविदषुज्शीड्भृजिण” ॥ ‘भाव
इति न स्वर्यतइति’ । ‘पूर्वसूत्रे यद्वावयहण तस्येहास्वरितत्वान्नानुवृत्तिरि
त्यर्थः । ‘समज्येति’ । घञपो प्रतिषेधे क्यप उपसख्यानमिति वचनाद्वीभा
वाभावः, अन्ये तु सज्ञायामित्येव क्यपो विधानात् रुक्मनुगमार्थत्वाच्च
सज्ञायहणस्य वीभावाभावमाहुः, नहि वीभावे सति सज्ञा गम्यते । समज्या
सभा, निषद्या आपण, निपत्या पिच्छिला भूमि, मन्या गलपार्श्वशिरा
मन्यन्ते नयेति कृत्वा तथा हि क्रुद्धो ज्ञायते, क्यपोऽभ्रलादित्वादनुदा
त्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपो न भवति तदभावात्तुगपि न भवति, अन्ये तु
सज्ञायामिति वचनाद्व्याया समज्येत्यत्र वीभावो न भवति एव मनरेनुनासि
कलोपस्तत्र कृते तुगपीत्याहुः । नान्नाप्तवचनमस्ति । विद्यते दृष्टतेनयार्थं
इति विद्या, सूयतेभिषूयते सोमोस्यामिति सुत्याभिषवदिवसः, सुत्यमह

इत्तममिति त्वार्थे नपुंसकत्वम्, शय्यतेस्यामिति शय्या खट्वादि, भरण
भृत्या जीविका, ईयते गम्यतेनयेतीत्या दीपिका, भृजोसज्ञायामित्यत्रोक्त
स्त्रिया भावाधिकारोस्ति तेन भावा प्रसिद्धयतीति, इह तु भावइति न
स्वर्यतइत्युक्तं, तत्र पूर्वापरविरोध मन्यमान पृच्छति। 'कथं तदुक्तमिति'।
परिहरति। 'भावाधिकार इति'। सज्ञायामित्युच्यते भृजश्च भावएवोत्प
द्यमानेन क्यपा सज्ञा गम्यते ऽत सज्ञावशादयो भावस्य भृत्याशब्दवाच्य
त्वेन व्यापार स एव तत्र भावाधिकारो विवक्षितो न तु शास्त्रीय
स्वरितत्वनिबन्धन इत्यर्थ, सज्ञायामिति वर्त्तमाने पुन सज्ञाग्रहण भा
वार्थ, पूर्वक हि सज्ञाग्रहण कारकेण सबहुम् असज्ञाया तु क्तिन्नेव भवति ॥

“कृज च” ॥ ‘योगविभाग इति’। कृज क्यब् भवति तत श
च चकारादयाप्राप्त चेति तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति, अन्यथा चका
रेणानन्तरस्य क्यप एव समुच्चयो न तु क्तिन् इति क्तिन् स्यात्, शकार
सार्वधातुकसज्ञार्थस्तत्र यदा भावकर्मणो शस्तदा, सार्वधातुके यक् रिङ्
शयग्लिङ्त्विति रिङादेशोन्यत्र शकार एव परतो रिङादेशोचिश्नुधा
त्वित्यादिनेयङ् ॥

“इच्छा” ॥ ‘इषेद्वातोर्ति’। इषु इच्छायामित्यस्माद्भावे शप्रत्ययो
भवतीति न त्वकर्त्तरि कारके स्वभावात्। ‘परिचर्येत्यादि’। परिचयादी
नामपि निपातनस्योपसख्यान परिचर्यादयोपि शप्रत्ययान्ता निपातयितव्या
इत्यर्थ, तत्र सर्वत्र शप्रत्ययो यक्त्वं निपात्यते, परिचर्या पूजा, परिसया
परिसरणमत्र गुणोपि निपात्यते, मृग अन्वेषणे चुरादावदन्तोच्चातो लोपा
भावो निपातनात्, शे यकि णिलोप, मृगया, अटते शे यकि यका सह
ठकारस्य द्विर्वचन पूर्वभागे यकारस्य निवृत्तिर्दीर्घत्वमित्येतत्सर्वं निपा
त्यते, हलादिशेषस्तु नास्ति षाष्ठिके द्विर्वचनेभ्याससज्ञाविधानाद् यदा
त्वय्यर्त्थशूर्णातीनामिति यङन्तादप्रत्ययादित्यकारस्तदातोलोपे यलोपे
चाटाटोति भवति। ‘जागर्त्तरकारो वेति’। वाशब्दात्पक्षे श, तदा सार्व
धातुके यक्, जायोविचिण्णल्डित्स्विति गुण ॥

“गुरोश्च हल ” ॥ प्रकृतस्य धातोर्हला विशेषणान्तदन्तविधि रित्याह । ‘हलन्तो यो धातुरिति’ । अन्विशेषवाचिनो गुरुशब्दस्य हलन्ते धातौ न मुख्या वृत्ति सम्भवतीति तद्वृत्ति तच्छब्दो विज्ञायतइत्याह । ‘गुरुमानिति’ । विपर्ययस्तु न भवति गुर्वन्तो यो धातुर्हल्वानिति चेष्टाया मनध्वनि आशसाया भूतवच्चेति निर्देशात् । ‘कुण्डा हुण्डेति’ । कुडि दाहे हुडि सघाते ॥

“चिद्विदादिभ्यो ऽड् ” ॥ ‘गणपरिपठितेष्विति’ । गणे तावद्विदा छिदेत्यङन्ता एव समुदाया पठ्यन्ते तेषु भिदिच्छिदिप्रभृतयो ऽड् प्रकृतयो यास्ता इह भिदादिशब्देन निर्दिश्यन्तइत्यर्थे, कुत एतत्, धात्वधिकारात्, भिदादिभ्यो धातुभ्य इति, भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, विद ज्ञाने, क्षिप् प्रेरणे, गुहू सवरणे, डुधाञ् धारणपोषणयो, मिथु मेथु हिसासक्लेशनयो, च गतौ, हूञ् हरणे, क्षि क्षये । अथ वा क्षि निवासगत्यो, तृ प्लवनतरणयो, धृञ् धारणे, लिख अन्तरविन्यासे, चुद प्रेरणे, पीड अवगाहने, डुषप् क्षीजतन्तुसन्ताने, वस निवासे, मृनूष् शुद्धौ, कृप कृपायामित्येता वेदितव्या । ‘जरेति’ । चट्टशोडि गुण । ‘गुहा गिर्याषध्योरिति’ । गिरिशब्देन तदेकदेश उच्यते, अन्यत्र गूढि क्तिच्चेव भवति । ‘आरा हारा कारा तारा धारेति’ । गुणे कृते दीर्घत्वं च निपात्यते । ‘रेखा लेखेति’ । लिखे पक्षे लकारस्य रेफो निपात्यते गुणश्च । ‘चूडेति’ । चुदेर्ङत्वं दीर्घत्वं च निपात्यते । ‘भित्तिरन्येति’ । भिद्यत इति भित्ति कुड्यम्, छित्तिश्चिद्व्रम । ‘आरा शस्त्र्यामिति’ । शस्त्री शस्त्र जाति स्वभावाच्च विशेष परिगृह्यते, आरा प्रतोद, अर्यन्ते प्रेयन्तेनयाश्वा इति कृत्वा । ‘आर्त्तिरन्येति’ । आडोर्त्तेश्चोपसर्गाद्वृत्ति धाताविति वृद्धि । धार्यते प्रपात्यतइति धारा । ‘धृतिरन्येति’ । प्रीतिर्धैर्यं च ॥

“चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ” ॥ ‘युचि प्राप्तइति’ । सर्वेषामेव गयन्तत्वात् । कुम्बा अयम् । उदीचीनकुम्बा शम्प्यामिति हि दृश्यते, चकारोनुक्तसमुच्चयार्थस्तुल्यतेस्तुला, अथ गुरोश्चहल इत्यस्यानन्तर कस्मात् कृत किमङ्विधानेन, तत्रापि कर्त्तव्य कोन्वञ्च विशेष, अपर

आह अङ्गविधानसामर्थ्यात्पक्षे णिलोपो न भवति चिन्तियेत्यादि भवतीति, नात्राप्यभाषितमस्ति ॥

“आतश्चोपसर्गे” ॥ “अदन्तुरोरित्यादि” । उपसर्गं यादृशी वृत्तिप्रत्ययोत्पत्तिलक्षणा तादृश्येव तयोरपि भवतीत्यर्थस्तत्र अट्टाशब्दस्तारकादिपाठात्सिद्धं, यदयमन्तुर्द्धावित्युपसर्गनिबन्धनं किंप्रत्यय निर्दिशति तदज्ञापयति अन्त शब्द उपसर्गवृत्तिरिति, एव च कृत्यान्तरण्यतीत्युपसर्गादसमासेपीति णत्वमपि भवति ॥

“एयासश्चन्यो युच्” ॥ “एयद्वविष्यतीति” । ननु वासरूपविधिना एयस्यात् स चास्त्रियामिति प्रतिषिद्धस्तत्राह । ‘वासरूपप्रतिषेधश्चेति’ । ‘उत्सर्गापवादस्येति’ । समाहारद्वन्द्वं, द्वयोरप्युत्सर्गापवादयोः स्वर्यधिका रावस्थितयोरित्यर्थः । ‘घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति’ । विदिर्लोभार्था एहते न ज्ञानार्था विदचेतनाख्याननिवासेष्वित्यस्यैव चुरादेर्वेदनेति ज्ञाने सिद्धत्वात्, न च वेत्ते क्तिनो निवृत्त्यर्थं वचनं सवित्तिरिति दशनात् । ‘अन्वेषणेति’ । इष आभीह्ये इष गताविति वा, युचश्चकारश्चिन्त्यप्रयोजन उदात्त इति हि वर्तते तत्सामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति, प्रत्ययस्वरेणैवाद्युदात्तत्वं सिद्धे ॥

“रोगाख्याया एबुल्बहुलम्” ॥ “आख्यायहणमित्यादि” । यदि प्रत्ययान्त रोगस्य नाम भवति एव प्रत्ययो भवति नान्यथेन्येवमर्थमाख्यायहणमित्यर्थः, तेन पदान्तरद्वयोः रोगे न भवति, बुभुक्षा भस्मकेनेति भस्मको नाम रोगविशेषस्तत्राशितपीतादिकं शरीरस्य व्यापकं न भवति सर्वदा च बुभुक्षा भवति । ‘बहुलयहण व्यभिचारार्थमिति’ । क्व चित्प्रवृत्ति क्व चिदप्रवृत्ति क्व चिद्विभाषा क्व चिदन्यदेवेत्ययं व्यभिचारः । ‘प्रच्छद्विकेति’ । कृद्वमने, वमि मुहुर्मुहुः प्रवाहयति प्रवर्त्तयतीति ग्रहणी प्रवाहिका । ‘विचर्च्चिकेति’ । चच्च अध्ययने प्रत्ययोपसर्गाभ्यां रोगप्रतीतिः, पामा विचर्च्चिका शिरोर्त्ति शिरस्तीक्ष्ण, अर्द्धह्रसाया तितुन्नेतीडभाव पूर्वपदस्य कृत्वमतो रोरुतादित्युत्पन्नाद्गुण एव पदान्तादिति । ‘धात्वर्थनिर्द्देश इति’ । क्रिया निर्द्देश इत्यर्थः । ‘इक्षितपौ धातुनिर्द्देश इति’ । धात्वनुकरण इत्यर्थः, बहु

लवचनाच्च कचिन्न भवति गुप्तिचक्विप् सन्मान्वधदान्शान्भ्य इति, शित्प
 शित्करणसामर्थ्यादकर्तृवाचिन्यप्येतस्मिन् शब्दादयो भवन्ति, एवमभावकर्म
 वाचिन्यपि कचिद्व्यगपि भवति यथा, विभाषा लीयतेरत्र लीलिङोर्वाका
 निर्द्वैश कृत, श्यनि तु लीङ एव ग्रहण स्यात् न तु लीनाते, कथं पुन
 शित्करणस्य सामर्थ्यं यावता पिबतिर्जिघ्रतिरित्यादौ शित्पि पिबाद्यादेशार्थ
 लायत्यादावात्वप्रतिषेधार्थं च शित्करण स्यात्, एव तर्ह्युपसर्गात्सुनो
 तिसुवतिस्यति विभाषा लीयते भवतेर्णे उपसख्यान ध्यायते सम्प्रसारण
 चेत्येवमादिनिर्द्वैशाच्छब्दादयो भविष्यन्ति । 'वर्णोदिति' । वर्णवाचिनो
 वर्णानुकरणादित्यर्थ, न तु वर्णादुच्चार्यमणादिति, किं सिद्धं भवति
 ककार इत्यादौ साच्चादपि सघातात्कार सिद्धो भवति अकारस्यो
 च्चारणार्थत्वेन वर्णमात्रस्यानुकार्यत्वात्, ककारस्येत्सञ्ज्ञाप्रयोजनाभावाच्च
 भवति बहुलग्रहणादस्य च्चौ यस्यति चेत्यादौ कारप्रत्ययो न भवति,
 बहुलवचनादेव कचिद्वर्णसङ्घातादनुकरणादपि भवति एवकार इति
 अधातुविहितत्वेपि कारप्रत्ययस्य कृत्सञ्ज्ञाधिकारसामर्थ्यादुच्यते तेन
 कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति, इडागमस्त्वनाद्धधातुक्तत्वाच्च भवति,
 किमर्थं पुन कारप्रत्ययो विधीयते यावता करण कार, अस्य कारोकार
 इत्येवमस्तु, नैव शक्यम्, एव हि विज्ञायमाने ककारकरणमिति न स्यात्
 करोति यौनस्त्यात् । 'रादिफ इति' । कारस्यायमपवाद, कथं तर्हि
 रकारादीनि नामानि वासरूपविधीना कारोपि भविष्यति, 'पूर्ववत्कृत्स
 ज्ञाया प्रातिपदिकत्वम् । 'मत्वर्थोच्छ इति' । मतुना समानार्थो मत्व
 र्थस्तत स्वार्थे छ, बहुलवचनादभत्वेपि यस्येति लोप, पूर्ववत्प्रातिपदिक
 त्वम्, बहुलवचनात्कचिन्न भवति यथा तसौ मत्वर्थेइति, बहुलवचनादेव
 च मतुबर्थशब्दादपि भवति शेषिकान्तुबर्थोयादिति । 'आजिरिति' ।
 बहुलवचनाद्वीभावाभाव । 'इकृयादिभ्य इति' । धात्वर्थेनिर्द्वैशे एबुलो
 पवाद ॥

“सञ्ज्ञायाम्” ॥ उद्दाल श्लेष्मातकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्या सा उद्दालपुष्पभञ्जिका, वरणपुष्पाणि प्रचीयन्ते यस्या वरणपुष्प प्रचायिका, अभ्युष पुलिकाऽपूपविशेष स खाद्यते यस्या साभ्युषखादिका, तालस्य भञ्जनं यस्या सा तालभञ्जिका, एव सालभञ्जिका ॥

“विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च” ॥ ननु पूर्वं परिप्रश्न पश्चादाख्यानं भवति तत्कथं क्रमव्युदासेन सूत्रे पूर्वमाख्यानस्य निर्देश पश्चात्परिप्रश्नस्य तत्राह । ‘पूर्व परिप्रश्न इत्यादि’ । सत्यपूर्वप्रश्न पश्चादाख्यानमिति सूत्रे तु लक्षणवशाद्विपर्यय आश्रित इत्यर्थे, स्वयं तु व्युत्पासेन व्याचक्षाणोऽर्थक्रमेण व्याचष्ट उदाहरति च । ‘कारिकामिति’ । एवम् । ‘क्रिया कृत्यामिति’ । कृञ् श च चकारात्क्यप् च । ‘कृतमिति’ । योगविभागात् क्तिन् । ‘गणमिति’ । गण सङ्ख्याने चुरादिरदन्त । ‘गणनामिति’ । ‘युच्’ । ‘एवमित्यादि’ । का पाचिका पचा पित्त्वादङ्, पङ्क्तिं स्थागापापच इति क्तिन्, का याजि याजिकामिति का पाठि पाठिका पठिति, तितुञ्चेष्वयहादीनामिति वचनादिट् ॥

“पर्यायाहर्णोत्पत्तिषु एवुच्” ॥ ‘परिपाटीति’ । पटे परिपूर्वादिज जादिभ्य इति इञ्, तदन्तात्क्रादिकारादक्तिन् इति ङीष् । ‘तद्व्योच्यतेति’ । तच्छब्देन धात्वर्थे उच्यते । ‘परस्मादिति’ । धारेरुत्तमर्ण इति सम्प्रदानसञ्ज्ञा, परस्येति तु पाठे परस्य वस्त्वित्यर्थे, धार्यते बध्यते, ग्रामगामिकेति कर्मणि षष्ठा समास । ‘उदपादीति’ । चिण् ते पद इति कर्त्तरि चिण् । ‘स्वरार्थमिति’ । चित इत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् एवुलि तु लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् ॥

“आक्रोशे नञ्यनि” ॥ आक्रोश शपन न ह्येय स्वभावादकरणि रित्यादिक शपनवाक्यम् ॥

“कृत्यल्युटो बहुलम्” ॥ ‘क्षानीयमिति’ । करणे कृत्य । ‘क्षानीय इति’ । सप्रदाने अवसेचनादौ कर्मणि ल्युट् । ‘प्रस्कन्दनं प्रपतन इति’ । कर्त्तरि । बहुलयह्य न कर्त्तव्यमारम्भसामर्थ्यादेव कृत्यल्युटो यत्र विहिता

स्ततोऽन्यत्र भविष्यन्ति ततो बहुलगहणात्कृत्मात्रस्य स्वार्थव्यभिचार
साधिता भवति तयोरेव कृत्यक्षल्यार्था कर्त्तरि कृदित्यय त्वर्थनिर्देशो
बाहुल्याद्वाधादिषु भवन्ति क्वचिदेव त्वन्यत्रेति ज्ञापनार्थः । 'पादहारक
इति' । कर्मणि एवुलि पञ्चम्यन्तस्य साधनं कृतेति समासः । 'गलेचोपक
इति' । अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक् ॥

“नपुसकेभावे क्त” ॥ ननु च तयोरेव कृत्यक्षल्यार्था इति नपुसके
भावे क्त सिद्धः, सत्यं भूते सिद्धं कालसामान्ये तु नपुसके न प्राप्नोतीत्ययमा
रम्भः, इह सकर्मकेभ्योऽपि यथा भावे घञादयो भवन्ति श्रोतनस्य पाक श्रोत
नस्य भोजनमिति तथायमपि क्त सकर्मकेभ्यो भावे भवति अत्राकर्मकेभ्य
इत्यवचनादिति केचिदाहुः, अथ तदा कर्मणि का विभक्तिर्भवति कृद्व्यो
गलक्षणा कर्मणि षष्ठी सा निष्ठायोगे प्रतिषिध्यते, नपुके भावउपसंख्या
नमिति षष्ठी भविष्यति श्रोतनस्य भुक्तमुदकस्य पीतमिति, अस्मिन्यक्षणात्
दर्शय्ययमारम्भो नहि तयोरेवेत्यनेन सकर्मकेभ्यो भावे क्त सिद्ध्यति,
अन्ये तु तयोरेवेत्येतदस्यापि क्तस्य विषयव्यवस्थापकं मन्यन्ते तद्वि नि
ष्ठेति विहितस्य तस्य भावमर्थं विधत्तेऽकर्मकेभ्य इति च विषय व्यवस्था
पयति अस्य तु भावे क्त इत्यनुवादेनाकर्मकेभ्य इति विषय व्यवस्था
पयति ॥

‘ल्युट् च’ ॥ ‘योगविभाग उत्तरार्थ इति’ । उत्तरत्र ल्युट् एवा
नुवृत्तिर्यथा स्यात् क्तस्य माभूदित्येवमर्थम् ॥

“कर्मणि च येन सस्पर्शात्कर्तुं शरीरसुखम्” ॥ कर्त्तरिति कर्मणि
षष्ठी उभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमाद्वेनेति कर्त्तरि तृतीया तदाह । ‘येन
कर्मणा सस्पृश्यमानस्येति’ । कस्य शरीरसुखमित्यपेक्षाया कर्तुं सविधा
नात्तस्यैव विज्ञायतइत्याह । ‘कर्तुं शरीरसुखमुत्पद्यतइति’ । किमिदं
शरीरस्य सुखमिति, ननु शरीरव्यतिरिक्तस्यात्मनो धर्मं सुखं, सत्यं, यस्मिन्
सुखे समुत्पन्ने शरीरेऽपि स्वास्थ्यमुत्पद्यते तच्छरीरसुखमित्युच्यते । ‘नित्यस
मासार्थं वचनमिति’ । कथं तर्ह्युभयप्राप्तौ कर्मणीत्यत्रोदाहृतं साधु खलु
पयसः पानं देवदत्तेनेति यत्र प्रतिकूलतया सुखं नोत्पद्यते तत्र तदुदा

हृत द्रष्टव्यम् । 'यय पान सुखमिति' । तत्र पानेन सुख न स्पर्शेन, इदं तूदा हर्तुमुचित चन्दनानुलेपेन सुखमिति, नैष दोषः, यत्र सम्पर्शनमन्तरेण न सुखमुत्पद्यते तद्विषयोपलक्षणं सम्पर्शग्रहणं तत्र स्पर्शनादेव सुखं भवतु तत्पूर्वकात्पानादेर्वा सर्वत्र भविष्यति । 'तूलिकाया इति' । तूलेन निर्मितं कशिपुस्तूलिका तत्र शयित्वे, त्याज्यं सुखम् । अग्निकुण्डस्योपासनमिति । अत्राग्निकुण्डेनास्पृश्यमानस्यैव सुखम् । 'गुरो स्नापनमिति' । यद्यप्यत्र गुरुं सुखानुभवस्य कर्त्ता तथापि न तदत्राश्रितमव्यभिचारात् किं तर्हि ल्युट्प्रकृतौ यत्कृतृत्व तदाश्रितं तदाह । 'स्नापयतेर्नं गुरुं कर्त्तति' । 'मानसी तु प्रीतिरिति' । पुत्रेण बलवत्परिष्वज्यमानस्य शरीरतोऽह एव भवति मानसी तु प्रीतिः, ननु प्रत्युदाहरणेऽपि सर्वत्र ल्युट् प्रयुज्यते तत्कथं प्रत्युदाहरणस्य तत्राह । 'सर्वत्रासमास प्रत्युदाह्रियतइति' ॥

“करणाधिकरणयोश्च” ॥ ‘करणे चाधिकरणे चाभिधेयइति’ । उपपदे तु करणाधिकरणे न भवतः करणाधिकरणयोरित्यत एव निर्द्वंशात्, क्रियते ऽनेनेति करणम् आधिक्रियतेस्मिन्नित्यधिकरणमिति करणाधिकरणसाधनौ ह्येतौ, यद्येव सति निर्द्वंशे प्रत्ययविधानं सति च प्रत्ययविधाने निर्द्वंश इतीतरैतराश्रय प्राप्नोति, न, नित्यत्वाच्छब्दानां नास्माच्चिद्वंशात्करणाधिकरणशब्दौ स्तः । ‘इधमप्रव्रश्चन इति’ । ‘कर्मणि षष्ठा समास दात्रादिरुच्यते । ‘पलाशशातन इति’ । शद्वत् शातने हेतुमण्यच्, शदेरगतौ त इति तत्त्व, येन दण्डेन वृक्षस्य पर्णानि पात्यन्ते स एवमुच्यते, गोदोहनी सक्तुधानी पात्री, योगश्चायं येन नाप्राप्तिन्यायेन घञोपवादः, अजपौ स्त्री प्रत्ययाश्च परत्वाद्वाधते, उक्तं हि, अजप्या स्त्रीखलना स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेनति ॥

“पुसि सज्ञाया घ प्रायेण” ॥ ‘दन्तच्छदाविति’ । च्छद आवरणे घुरादि, छादेर्घे द्युपगंस्येति ह्रस्वः, एत्यास्मिन्कुर्वन्ति व्यवहारमित्याकर उत्पत्तिस्थानम् ॥

“गोचरसञ्चरवह्नजज्यजापणनिगमाश्च” ॥ गावश्चरन्त्यस्मिन्निति ऋडिशब्दाय विषयपर्यायः, तस्य यथाकथञ्चिन्निर्वचनं तथा च गो

चर इन्द्रियगोचर इत्याद्यापि । 'सञ्चरन्तेनेनेति' । समस्तृतीयायुक्तादित्यात्मनेपदम्, सञ्चरो मार्ग, वह स्कन्ध, वज्रो गोष्ठम्, व्यजस्तालवृन्तम्, आपण पण्यस्थान, निगमश्छन्द, भय योग शक्योऽवक्तु, पूर्वैर्गैव घ सिद्ध, हलश्चेति घञ् कस्मान्न भवति, प्रायेणग्रहण तत्रानुवर्तते यथा कषो निकष इत्यत्र घञ् न भवति एव गोचरादिष्वपि न भविष्यति ॥

“अवे तृस्त्रोर्घञ्” ॥ अवतारो रूपादि, अवस्तारो जवनिकादि, नव्यवतारस्तीर्थम् । 'प्रायेणग्रहणानुवृत्तेरसञ्ज्ञायामपि भवतीति' । ननु घञ् विधेय प्रधान तस्य प्रायग्रहणमुपाधिस्ततश्च सञ्ज्ञायामेव क्वचिन्न भवतीत्यर्थं स्यात्, एव मन्यते, सञ्ज्ञायामित्युपाधेरिव प्रायग्रहणमुपाधिर्ना पाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्यैव वा विशेषणमिति तु नाश्रीयते लक्ष्यानु रोधादिति ॥

“हलश्च” ॥ लेखो लेखनी, वेष्टो वस्त्रादि, वेष्ट वेष्टने, विद्येते ज्ञायेते अनेन धर्माधर्माविति वेद, अपमृज्यतेनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गा वीरुद्विशेष वीमार्ग समूहनी, पूर्ववत्कुत्वदीर्घत्वे ॥

“अध्यायन्यायोद्भावसहाराश्च” ॥ ‘आवयन्तीति’ । एत्यवयन्तीत्यर्थं । ‘चकारोनुक्तसमुच्चयार्थ इति’ । घञ्विधाववहारावायानामुप सख्यामिति वार्त्तिक, वृत्तिकारस्तु आधारावायशब्दौ सूत्रे प्रक्षिप्य चकारेणावहारशब्द साधयति स्म विचित्रा हि वृत्ते कृतिवृत्तिकारेण ॥

“उदङ्गोऽनुदक्के” ॥ तैलमुदच्यते, उदधियतेस्मिन्निति तैलोदक चर्ममय भाजनम् । ‘घ कस्मादिति’ । पुंसि सञ्ज्ञायामित्यादिना घे प्राप्ते घञ्चि हित, ततश्च तेन मुक्ते घ एव भवितुमहतीति भाव । ‘विशेषाभावादिति’ । ननु घे सति प्रत्ययस्वरो घञि जित्स्वरेणाद्युदात्त तत्कथं विशेषाभावस्तच्चाह । ‘घञ्यपि हीत्यादि’ ॥

“जालमानाय” ॥ जल धात्यइत्यतो ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण इति यो कृते जालमिति भवति, आनीयन्ते मत्स्यादयोनेनेत्यानाय ॥

“खनो घ च” ॥ घित्करण किमर्थं यावता न खन कश्चिदव यव कुत्वभागस्ति ज्ञापनार्थं तु एतज् ज्ञापयति अन्येभ्योऽप्यय भवतीति

तेन भजेभग पदे पद करणे घ, खल सञ्चलने ऽधिकरणे घ खल एव
मादि सिद्ध भवति, आखनादय खनित्रवचना ॥

“ ईषद्दु सुष कृच्छाकृच्छार्थेषु खल ” ॥ ‘तदुर इति’ । सुदुरो
रधिकरणइतिनिर्देशाद् शब्दो रेफान्तोऽप्यस्ति । ‘सम्भवादिति’ । दुर एव
कृच्छे सम्भव इतरयोरेवाकृच्छेत् सामान्येनाक्तावपि विशेषणस्य विषय
विभागो लभ्यतइति भाव । ‘ईषत्कार्यमिति’ । मनागत्यर्थे ईषत्कृच्छ्र ॥

“ कर्तृकर्मणोश्च भूकृजो ” ॥ ‘कर्त्तरि कर्मणि चोपपदइति’ ।
प्रत्ययार्थत्वं तु कर्तृकर्मणोर्न भवति चकारस्योपपदसमुच्चयार्थत्वात् । कि
च यदि तयो प्रत्ययार्थत्वं स्यादीषदादिष्वोपपदेषु प्रत्यय स्यात्ततश्च
खित्करणमनर्थक स्याद् अनव्ययस्य हि मुम् विधीयते तस्मात्सुष्ठूक्त
कर्त्तरि कर्मणि चोपपदइति, अत्र चकार सचियोगार्थं क्रियते, यदा कतु
कर्मणोरीषदादीना च युगपदुपपदत्वं तदा प्रत्ययो भवति समासस्तु
युगपत्पर्यायेण वा भवति कि पुनरत्र परमुपपद कर्तृकर्मणी, कुत एतत्
खल खित्करणात्, तद्धि मुमर्थे मुमागमश्चानव्ययस्य तत्रेवदादीना धातो-
श्चानन्तर्ये खित्करणमनर्थक स्यात्, ननु माभूदीषदो धातोश्चानन्तर्ये
यत्रैतच्चास्ति ते प्राधातोरिति यत्र त्वस्ति सुदुरोस्तत्र तयोरेव प्राक्
प्रयोगो युक्त खित्करण त्वीषदाढ्यभवन्तीमित्यादौ मुमर्थे स्यात् सुदु-
रोरपि कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति तत्रापि मुमर्थे स्यात्
यथोदिकूले रुजिवहे कूलमुदुज इति, वक्तव्योत्र परिहार कृत्यल्युटो
बहुलमिति, बहुलग्रहण वाचाश्रयणीयम् । ‘ईषदाढ्यभवमिति’ । अना-
ढ्येन भवता सुखेनाढ्येन भूयतइत्यर्थे । ‘ईषदाढ्यकर इति’ । अनाढ्यो
देवदत्त सुखेनाढ्य क्रियतइत्यर्थे । ‘स्वाढ्येन भूयतइति’ । प्रमाद
पाठायम् अत्र हि खलभावात्सुशब्दस्य धातो प्राक् प्रयोगेण भाव्य तस्मा
दाढ्येन सुभूयतइति पाठ ॥

“ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ” ॥ ‘अन्येभ्योऽपि धातुभ्यो गत्यर्थेभ्य इति’ ।
गत्यर्थेभ्यो येन्ये धातवस्तेभ्य इत्यर्थे, अथ वा नञोत्र प्रश्लेष अन्येभ्योऽपि
धातुभ्य, कोऽर्थे, अगत्यर्थेभ्य इति, । ‘भाषायामिति’ । कृन्दसीत्यधि

कारादयमारम्भ, शासु अनुशिष्टौ, युध सप्रहारे, दृशिर् प्रेक्षणे, जिधृग प्रागल्भ्ये, मृष तितित्तायाम् ॥

‘वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा’ ॥ अत्र के चिद्वाचकते समीपस्य भाव सामीप्य भावे ष्यञ्, वर्त्तमानस्य सामीप्य वर्त्तमानसामीप्य षष्ठी समास, वर्त्तमानस्य भूतभविष्यन्तौ प्रति यत्सामीप्य तत्र वर्त्तमानवत्प्रत्ययातिदेशोनर्थको ये हि वर्त्तमाने प्रत्ययास्ते समीपभूतेषु तस्मिन् भवन्त्येव, अतो वर्त्तमान प्रति भूतभविष्यतोर्यत्सामीप्य तदत्र वर्त्तमानसामीप्यमित्युच्यते समीपद्वाराकाञ्च वर्त्तमानस्य सामीप्येनाभिसम्बन्धात्समासो नानुपपन्नो यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति, गुणेन नेति प्रतिषेधोऽपि न भवति यस्माद्गुणशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद्गुणात्तिप्तस्य गुणिन एव समासनिषेधो न च वर्त्तमान सामीप्यस्य गुणी, भूतभविष्यतोस्तद्गुणित्वादिति तदिदं क्लिष्ट व्याख्यानं ष्यञ्निर्द्देशश्च केवलं गौरवायैव स्यादित्यन्यथा व्याचष्टे । ‘समीपमेव सामीप्यमिति’ । न चास्मिन् पत्रे ष्यञो वैयर्थ्यमित्याह । ‘ष्यञ् स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यतइति’ । स्वार्थेऽपि ष्यञ् भवतीति एतमर्थं ज्ञापयितुं ष्यञा निर्द्देशं कृत इत्यर्थः । ‘चातुर्वर्ण्यादिसिद्धयर्थमिति’ । आदिशब्देन चातुराश्रम्यमन्यस्य भावोन्यभावोन्यभाव एवान्यभावमित्येवमादीनां ग्रहणम् । ‘कदा देवदत्त आगतोसीति’ । भूतकालेन प्रश्नः, उदाहरणे भूतकालाभिव्यक्तयेयमेष इत्यागमनाविनाभूत यद्रूपं श्वेतपरिकरबन्धादियुक्तं तद्रूपं प्रतिनिर्द्दिश्यते, इदानीमागममित्यर्थः, एव च कदेति प्रश्ने चोत्तरं सङ्गच्छते सामीप्यं च द्योतितं भवति । ‘आगममिति’ । लुङ् मिषोम्भावः, लुङ्निर्द्देशः । ‘कदा देवदत्त गमिष्यसीति’ । अत्रापि भविष्यत्कालेन प्रश्नः उदाहरणे भविष्यत्कालाभिव्यक्तये । ‘गन्तास्मीति’ । अनद्यतने लुङ्, अत्रापि सामीप्यं यथासम्भवं द्रष्टव्यम् । अथ वत्करणं किमर्थं यावतासत्यपि तस्मिन् प्रत्ययाधिकाराद्वर्त्तमाने ये प्रत्यया विहितास्ते वर्त्तमानसामीप्ये भवन्तीत्येवार्थो लभ्यतएव नार्थो वत्करणेनात आह । ‘वत्करणं सर्वसादृश्यार्थमिति’ । असति वत्करणे वर्त्तमाने ये प्रत्यया इत्यनेन प्रत्ययानां रूपमात्रं लक्ष्यत ततश्च

सङ्करोपि स्यात्, अन्यस्माद्वातोऽर्या वर्तमाने विहित प्रत्यय स धात्वन्त
रादपि स्यात् वत्करणे तु सति सर्वसादृश्यावगते सङ्करो न भवति,
सर्वसादृश्यमेव दर्शयति । 'येन विशेषणेनेति' । आदिशब्देनोपाधेरभि
धेयस्य च ग्रहणम् । 'पचमानो यजमान इति' । वर्तमाने पूङ्ग्यजो
शानन्विहित सामीप्ये स ताभ्यामेव भवति । 'अलङ्कारिण्युरिति' । त
च्छीलादिविशिष्टे कर्तर्यलम्पूर्वात्कृञ् इण्युज्वित स सामीप्येपि तस्मा
देव तत्पूर्वादिव तस्मिन्नेवार्थे भवति 'परत् पूरेस्मिन् सवत्सरे यो हि मन्यते
इत्यादिना प्रतिपत्तृविशेष प्रतिप्रकरण प्रत्याचष्टे । 'कालान्तरगति
स्त्विति' । कालान्तर वर्तमानसर्मापो भूतो भविष्यश्च कालस्तस्य या
गति प्रतीति सा ऽय गच्छामीत्यतो वाक्यात् कदा देवदत्त गमि
ष्यसीत्यस्योत्तरत्वेन प्रयुक्ताद्भवति, तत किमित्यत्राह । 'न चेति' ।

वाक्यार्थप्रतिपत्तारमिति' । वाक्यार्थोऽय न पदार्थ इति य प्रतिपद्यते
स वाक्यार्थप्रतिपत्ता, कर्मणि षष्ठ्या समास, कर्तरि चेति प्रतिषेधस्त्व
नित्यो जनिकतुरिति निर्द्वैशात् शेषषष्ठ्या वा समास । 'प्रकरणमिति' ।
इत आरभ्याष्टसूत्री प्रकरणशब्देनोच्यते । 'तथा च श्व करिष्यतीत्यादि' ।
यदि वाक्यगम्योपि काल पदसंस्कारउपयुज्यते तदा नैवमाद्युपपद्यते
अनद्यतने लुटैव भवितव्यमिति कृत्वा ॥

"आशसाया भूतवच्च" ॥ 'तस्याश्च भविष्यत्कालो विषय
इति' । भविष्यत्कालोऽस्येति भविष्यत्कालो धात्वर्थे स आशसाविषय, सा
तु वर्तमानकालैव, एव च सामर्थ्याद्भविष्यद्विषयोयमतिदेशो विज्ञायत
इत्याह । 'भविष्यत्काल इति' । 'आशसाया गम्यमानायामिति' । आश
स्यमानक्रियाश्चनान्वातोऽरित्यर्थ । उपाध्यायश्चेदित्यादिक्रमशसावाक्य
तत्रोपाध्यायागमन व्याकरणाध्ययन चोभयमशस्यमानमित्युभयत्रापि
प्रत्यय । 'अध्यगीष्महीति' । 'विभाषा लुङ् लुटो' रिति इडो गाडादेशो
गाडुटादिभ्य इति सिचो डित्व, घुमास्थादिसूत्रेणेत्यम् । 'सामान्यातिदेश
इति' । अत्र सूत्रे भूतशब्देन भूतमात्रमुच्यते न तु तद्विशेषोऽनद्यतन,
सामान्यातिदेशे च विशेषो नातिदिश्यते ब्राह्मणवदस्मिन्वाचिषे वर्तितव्य

मित्युक्ते ब्राह्मणमात्रप्रयुक्तं कार्यं गम्यते न तु माठरादिविशेषप्रयुक्तं तेनानद्य
तनप्रयुक्तौ लङ्लिटौ न भवत इहानिष्पत्ते निष्पन्नशब्द शिष्य शासितव्यो
देवश्चेदृष्टो निष्पन्ना शालय इति वस्तुस्वरूपकथनमेतच्चात्राशसा तेन सूत्रे
णाप्राप्तिः, नैष दोषः, अप्रशालिबीजसयोग एव निष्पत्तिः शालीना तत्रैव
निष्पादेवृत्ते, अत एव लोको भविष्यद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगः न इष्यति
देवश्चेदृष्टः सम्पत्स्यन्ते शालय इति उक्ते वक्तारो भवन्ति मैव वोच
सम्पन्ना शालय इति ब्रूहीति, हेतुभूतकालसन्नेक्षितत्वात्सिद्ध हेतुभू
तस्य वर्षादेर्यं कालः स एव कार्यस्य सन्नेक्षितः स एव कार्यस्यापि
कालो व्यवस्थाप्यते कारणान्तरापेक्षाभावप्रतिपादनाय, ततश्च कारण
स्यैव कार्यरूपेण विवक्षितत्वादभेदाध्यवसायात्कारणस्य भूतत्वात्कार्य
स्यापि भूतत्वं सिद्धमित्यर्थः । इह तु कश्चिदध्वान जिगमिषुः पश्यति
अमुष्मिन्नवकाशे कूपो भविष्यतीति अनद्यतने कूपो भवितेति समासाद्य
कूपोस्तीति अतिक्रम्य कूपोभूदिति, अतिक्रम्योषितत्वात् कूप आसीदिति,
अतिक्रम्योषित्वा विस्मृत्य कूपो बभूवेति तदत्र सर्वत्र कूपसत्ताया वर्तमानत्वं
भूतभविष्यद्रूपत्वमिति सर्वत्र लङेव प्राप्नोति लुङादयस्तु वक्तव्याः, तदाहा
स्त्यर्थानां भवन्त्यर्थं सर्वा विभक्तयः कर्तुर्विद्यमानार्थत्वादिति, भवन्तीशब्दो
लटः पूर्वाचार्याणां सञ्ज्ञा, यदि वचनेन वर्तमान एव लुङादयो विधीयन्ते
कूपोभूदिति प्रयोक्तव्ये कूपो भविष्यतीत्यपि प्रयुज्येत तस्मादथास्वमेता
विभक्तयः कालेषु प्रयुज्यन्ते, कथं, मिन्द्रियव्यापारस्य कालस्य कूपसत्ता प्रति
भेदकत्वेनाश्रयणात्तस्या अपि तत्कालत्वं ततश्चेन्द्रियव्यापारे भाविनि
भविष्यद्विभक्तिर्वर्तमाने वर्तमानविभक्तिभूते भूतविभक्तिरिति सिद्धमिष्टम्
उक्तं च ।

सत्तामिन्द्रियसम्बन्धात्सैव सत्ता विशेष्यते ।

भेदेन व्यवहारो हि वस्तुवन्तरनिबन्धनः ॥

अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिहृयते ।

यः समासादनाद्वेदः स तत्र न विवक्षितः ॥

इति ॥

“क्षिप्रवचने लट्” ॥ ‘वचनग्रहणं पर्यायार्थमिति’ । असति तस्मिन्
स्व रूपं शब्दस्येति वचनात्क्षिप्रशब्दव्योपपदे स्यात् सति तु पर्यायेष्वपि
भवति, ननु भूतवच्चेत्यस्यायमपवादः, स च भविष्यत्कालविषयस्तत्र नेत्येव
वक्तव्यं तस्मिन्प्रतिषिद्धे लट् शेषे चेत्यनेनैव लट् सिद्धं तत्किं लङ्ग्रहणेन
तत्राह । ‘नेति वक्तव्य इत्यादि’ । नेत्युच्यमाने लट् शेषे चेत्यनेन लङ्ग्रहण-
तने न स्यात् लुटा बाधितत्वाद् अतो लुङ्विषयेऽपि यथा स्यादिति लङ्ग्र-
हणं क्रियत इत्यर्थः ॥

“आशसावचने लिङ्” ॥ ‘अधीयेति’ । इडो लिङ् इटोत्, सीयुट्
लिङ् सलोपो धातोरियङ् उपसर्गेण सह सवर्णदीर्घत्वम्, क्षिप्रवचने लट्
आशसावचने लिङ् विप्रतिषेधेन । क्षिप्रवचने लङित्यस्यावकाशः क्षिप्रम-
ध्येष्यामह इति, आशसावचने लिङित्यस्यावकाशः आशसे युक्तोधीयी-
येति, इहोभयं प्राप्नोति आशसे क्षिप्रमधीयीयेति लिङ् भवति विप्रति-
षेधेन तदेतदुदाहरणे दर्शयति । ‘आशसे क्षिप्रमधीयीयेति’ ॥

“नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययो” ॥ ‘कालानां सामीप्य-
मिति’ । वर्तमानसामीप्य इत्यारभ्य कालप्रायत्वादस्य प्रकरणस्य सामा-
न्येनाक्तं वपि कालसम्बन्धिन एव सामीप्यस्याश्रयणमिति भावः । ‘तुल्यज्ञा-
तीयेनेति’ । तत्रैव लोके सामीप्यव्यवहारादिति भावः । ‘अदादिति’ ।
गातिस्थित्यादिना सिचो लुक् । ‘अध्यापिपदि’ । इडो णिच्, क्रीड्जीना-
णावित्यात्वम्, अर्त्तिह्रीत्यादिना पुक्, लुङि चङि अज्ञादौ द्वितीयस्येति पिश-
ब्दस्य द्विवचनं णिलोपः । ‘येय पौर्णमास्यतिज्ञान्तेति’ । पौर्णमास्यन्तरणा-
व्यवहृता या पौर्णमासी तामधिकृत्येदमुच्यते सापि यद्व्यप्यमावास्याया-
भिर्यत् तिथिभिर्यवहृता तथापि तुल्यज्ञातीयेन पौर्णमास्याख्येनाव्यवहित-
त्वात्सामीप्यं नातिवर्त्तते । ‘आधितेति’ । दधातिराङ्पूर्वस्य स्थाध्योरिच्चे-
तीत्वम्, ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः । ‘अयष्टेति’ । भ्रूलो भ्रूलीति सिचो
लोपः, ब्रश्चादिसूत्रेण षत्वम् । ‘अदितेति’ । ददाति रूपं पूर्ववत् । ‘यत्पत-
इति’ । ब्रश्चादिषत्वेषु क सीति कत्वम्, सर्वत्र स्वरितजित इत्यात्मनेपदम्,
इह क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरद्वयतनप्रत्ययौ लुङ् लुटादौ ण्येते नानद्यतनप्रत्ययौ

लङ्लटौ, तौ च लुङ्लटावद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरित्युच्यमानेपि सिद्ध्यत एव किमर्थं द्वौ प्रतिषेधावुच्येते इत्यत आह । 'द्वौ प्रतिषेधाविति' । 'यथाप्राप्तस्येति' । यथा येन प्रकारेण प्राप्त प्राप्तिर्यस्येति बहुव्रीहि, अत्र यीभावे त्वम्भाव स्यात्, इहाद्यतनवचने सति विधानमिदं विज्ञायेत तत्र लङ्विधिप्रसङ्गे पूर्वविधाने ह्यद्यतनसशब्दनेन विहितस्य कस्य चित्प्रत्यस्याभावादद्यतने दृष्टस्यातिदेशो लट् चाप्यद्यतने दृष्टस्तेन तस्यापि भूत भविष्यतो प्रसङ्गे लुङ्लटोश्चायथाकालं विधिः प्रसज्येत लुङो विषये लट् लटश्च विषये लुङ् । ननु च वत्करणात्सादृश्यार्थात्सङ्करो न भविष्यति । नैतदस्ति । इह लुङ्लटौ भूतभविष्यतोरद्यतने च दृष्टौ तत्राद्यतनवदित्युच्यमाने तस्मिन्नेवाद्यतने तयोरतिदेशो ऽनर्थक इति कश्चिदशेषो हा तव्यस्तत्राद्यतनाश्रयागेनातिदेशे विज्ञायमाने भूतानद्यतने लुङ् भविष्यदनद्यतने लङिति सिद्धम्, यदा तु भूतभविष्यदशपरित्यागेनातिदेशस्तदा भूताद्यतने दृष्टस्य भविष्यदनद्यतने भविष्यदनद्यतने च दृष्टस्य भूताद्यतने विधानमिति सङ्करः स्यादेव, लङ् चोभयत्र प्रसज्येत, वत्करणं तु यस्माद्वातोऽर्थस्मिन्नुपाधौ य प्रत्यये विहितं स तस्मादेव तस्मिन्नुपाधावेव यथा स्यादित्येवमर्थं स्यात्तेन पूर्यज्ञो शानच्चित्यादौ कालव्यत्यास एव भवति न धात्वादिव्यत्यासः, यदि पुनरयं द्वौ प्रतिषेधौ कृत्वा तूष्णीमास्ते स्वैरेव विधायकैर्लङादय उत्सगा स्वेषु स्वेषु कालेषु अपवादविनिर्मुक्तेषु भवन्तीति न सङ्करप्रसङ्गः, अतो यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञानाच्चायं वति किं तर्हि मतुषु, अनद्यतनमस्यास्तीत्यनद्यतनवत्, सामान्यविवक्षाया नपुंसकत्वम् । 'अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवतीति' । अस्याप्यनद्यतनवाश्चासौ प्रत्ययश्च तस्य विधिरित्यर्थः इति सर्वथा यदनद्यतने विहितं तत्सर्वं न भवति । वृत्तौ लङ्लटौ विहितौ तयोः प्रतिषेध इत्युपलक्षणम् ॥

“भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन्” ॥ ‘अक्रियाप्रबन्धार्थमसा मीप्यार्थं च वचनमिति’ । क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरिति नानुवर्तते तदनुवृत्तौ हि नियमार्थमेतत् स्याद् भविष्यत्येव मर्यादावचनएवावरस्मिन्नेवेति वा

विधिनियमसम्भवे च विधिरेव ज्यायानिति भावः । 'मर्यादावचने सतीति' । मर्यादाकौ सत्यामित्यर्थः, वचनग्रहणमभिविध्यर्थं वचनग्रहणे हि सति मर्यादामात्रवचने मर्यादावचनइत्यर्थो भवति सैव हि मर्यादा यदा कार्यं शाभिसम्बद्धान्ते तदाभिविधिरित्युच्यते । 'अवरस्मिन्प्रविभागइति' । अपरभागविषयश्चेद्वात्वर्थो भवतीत्यर्थः, अपरस्मिन्निति वचनादस्य मर्यादा तस्य द्वौ भागौ कल्पयितव्याविति गम्यते । 'गन्तव्य इति' । अध्वगमनस्य भविष्यत्व दर्शयस्तत्र कर्तव्यस्य भोजनादेर्भविष्यत्व दर्शयति । 'तस्य यदपरमिति' । अनेनाध्वनो विभागो द्विरित्यनेनापि क्रियाप्रबन्धाभावो द्विरेव नानवरतमिति । 'योगमध्वागत इति' । भूतकालता दर्शयति । 'अध्वमहीति' । इडो लङ्, शपो लुक्, आङजादीनाम्, आठश्च । 'अभुञ्जमहीति' । भुजोनवनइत्यात्मनेपद, शनसोरल्लोप, चुत्वम् । 'तत्र उत्तरसूत्रे विशेषं वक्ष्यतीति' । अनहोरात्राणामित्यनेन ॥

“कालविभागे चानहोरात्राणाम्” ॥ 'कालमर्यादाविभागे सतीति' । मर्यादा च विभागश्च मर्यादाविभाग समाहारद्वन्द्वः, तेन कालशब्दस्य षष्ठीसमासः । 'न चेदहोरात्रसम्बन्धी विभाग इति' । एतेनानहोरात्राणामिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी न कर्तृकर्मणोरिति दर्शयति, एव सति यदिष्टं सिद्धं तद्वर्शयति । 'तैरिति' । तैरन्यस्य कालस्य विभागोऽन्येन वा तेषां तैरेव वा तेषां सर्वथा प्रतिषेधः । ननु पूर्वसूत्रेऽनहोरात्राणामिति वक्तव्यमेवमपि हि सामान्यात्कालविभागस्यैव प्रतिषेधो विज्ञायते नहि द्वेषविभागस्याहोरात्रैः सम्बन्धोऽस्ति तत्किं योगविभागेन तत्राह । 'योगविभाग उत्तरार्थ इति' । उत्तरसूत्रे कालविभागएव विभाषा यथा स्यादेव विभागे माभूदिति, आग्रहायणी मार्गशीर्षी । 'त्रिविधमुदाहरणमिति' । प्रथमं तैर्विभागस्य द्वितीयं तेषां विभागस्य तृतीयं तैस्तेषां, अहोरात्रस्य च अहोरात्रगन्धे, एतच्च प्रसज्यप्रतिषेधसमाश्रयणाल्लभ्यते, दर्शितश्च प्रसज्यप्रतिषेधो न चेदहोरात्रसम्बन्धी विभाग इति, अन्यथानहोरात्रसम्बन्धिनो विभागइत्यवश्यम् ॥

“लिङ्गिमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ” ॥ ‘कुतश्चिद्वैगुण्यादिति’ । प्रतिबन्धकोदय सामर्थ्यवैकल्य वा वैगुण्यम् । ‘दक्षिणेन मार्गेण न शकट पर्याभवविष्यदिति’ । तस्य मार्गस्य क्लृप्त्वात्स्थाण्वादेरभावाच्च, पर्याभ-
वन भङ्ग, कमलक कश्चित्पुरुष स शकटाद्रीना विषमेष्वपि स्थानेषु मुस
लाद्वषट्मभयोगेन नेता । ‘अभोक्ष्यत भवान् घृतेनेति’ । घृतमात्रस्यातिपत्तौ
भोजनक्रियाभिनिर्वृत्तावपि लङ् भवति कारणभेदाद्विभिचैव भोजनक्रिया
ततो घृतातिपत्तौ घृतभोजनक्रियाप्यतिपत्तौ । ‘भविष्यत्कालविषयमेतद्
चनमिति’ । कथं तर्हि भविष्यतीर्थस्येदानीमवगतिस्तत्राह । ‘भविष्यदप
र्याभवनमिति’ । ‘हेतुमत् तत्र हेतुभूतमिति’ । एतेन लिङ्गिमित्त हेतुहेतुम
द्वाव दर्शयति । ‘लिङ्गेन बुध्येति’ । असङ्कत्प्राक्कमलकाह्वाने सति शक
टापर्याभवन दृष्ट्वा भाविनोपि कलमकाह्वानस्य शकटापर्याभवन दृष्ट्वा
भाविनोऽपि कलमकाह्वानस्य शकटापर्याभवनहेतुभूतत्वं लिङ्गेन बुद्ध्वा, लिङ्ग
पुन कलमकाह्वानत्वं, भविष्यत्कलमकाह्वानमपि शकटापर्याभवनस्य हेतु
कलमकाह्वानत्वात्पूर्वकलमकाह्वानवदिति एव बुध्येत्यर्थः । ‘तदतिपत्ति
मिति’ । प्रकरणाद् द्विवचनान्तस्य समासस्तयोराल्लानापर्याभवनयोरति
पत्तिमित्यर्थस्तत्र कमलकस्य देशान्तरगमनादिना तदाह्वानस्यातिपत्तिरव
सीयते तदतिपत्त्यैव च पर्याभवनस्याप्यतिपत्तिः शकटस्य गुरुतरभारारो
पणादिना । ‘भविष्यत्कालयोरतिपत्तिरितो वाक्याद्गम्यतइति’ । नेदानीं
कमलक आह्वातुं शक्यते तच्च शकटमपि पराभविष्यत्येवेत्यवगमात् ॥

“भूते च” ॥ ‘अक्षार्थी चङ्गम्यमाण इति’ । भोक्तुकाम बुधाकुटिल
गच्छन्नित्यर्थः । ‘अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थीति’ । चङ्गम्यमाणो दृष्ट इत्य
नुषङ्ग, ब्राह्मणार्थी भोक्तार मार्गयमाण इत्यर्थः । सोपि सभ्रमात्कुटिल
गच्छति, तत् किमित्यत आह । ‘यदीत्यादि’ । यदि दृष्टो भविष्यदिति
क्वचित्पश्यते तत्तु यदायदोरुपसख्यानमिति यदि लिङ्गिमित्तत्वात् लङ् कि
तूत्तरमूत्रेण विकल्पित, दृष्ट इत्येव तु पाठो युक्तः । ‘न तु भुक्तवानिति’ ।
क्रियातिपत्तिं दर्शयति, तत्र हेतुः । ‘अन्येन पथा स गत इति’ ॥

“वोताप्यो ” ॥ ‘वा आ उताप्योरिति’ । आड प्रश्लेष दर्शयति, तत्राड उताप्योरित्यनेन सम्बन्धादल्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वा पूर्वं परेण सहादुषे कृते पूर्वं प्रत्यन्तवद्वावाद्येमाडोश्चेति पररूप यथा आ कठा-
ओठा अद्य ओठा अद्योठा कदोठेति अत्रोताप्यो समर्थयोरिति यत्सन्त-
भ्यन्त तदवधित्वेनोपादीयते तत्र प्रकृतिवदनुकरण भवतीत्यनुकरणस्याप्य
प्रत्यय इति प्रतिषेधेनाप्रातिपदिकत्वादाडोपि योगे पञ्चम्यभाव । ‘मर्या
दायामाडिति’ । एतच्च विभाषा गर्हाप्रकृतौ प्रागुतापिभ्यामिति स्मरणा
दवसीयते, गर्हाप्रकृतौ गर्हाविशिष्टे प्रकृत्यर्थे, गर्हाग्रहणमनवकृप्यादेरपि
लिङ्निमित्तस्योपलक्षण विभाषा कथमि लिङ् चेति लिङ्निमित्ताभावा
दुत्तरसूचातिक्रम ॥

“गर्हाया लङपिजात्वा ” ॥ ‘कालसामान्येन प्राप्नोतीति’ । विधी
यते इत्यनेन भविष्यतीत्यादे कालविशेषवाचिनो निवृत्ति सूचयन् काल
सामान्ये विधिरिति दर्शयति । ‘कालविशेषविहिताश्चेत्यादि’ । भाष्ये त्वेष
निर्णयो गर्हाया लङ्निधानानर्थक्य क्रियासमाप्तेरविवक्षितत्वात् ताच्छी
ल्यप्रतिपादनेनात्र गर्हा ततश्च यदनेन क्रियते तत्सर्वं वृषलयाज्यनार्थ
मिति सर्वदासौ वृषल याज्यत्वेव भवति ततश्च क्रियाया समाप्तिरवि
वक्षितेति वर्तमाने लङित्येव लट् सिद्धि, यद्येव शत्रुशानचावपि प्राप्त
इष्येते च शत्रुशानचावपि मा याज्यन्त पश्य अपि मा याज्यमान
पश्येति प्रत्युत सूचारम्भे सत्यवर्तमानकालविहितत्वाल्लुटस्तौ न प्राप्त
इति दोषवानेव सूचारम्भ इति ॥

“विभाषा कथमि लिङ् च ” ॥ ‘विभाषाग्रहणमित्यादि’ । स्वस्मिन्
स्वस्मिन् काले ये लडादयो विहितास्तेषां च बाधा माभूदित्येवमर्थमि
त्यर्थ, यद्येव विभाषाग्रहणादेव लङपि भविष्यति नार्थश्चकारेण, सत्य,
वर्तमाने सिद्ध्यति कालान्तरे तु न सिद्ध्यति तस्मात्तदर्थश्चकारेण लट्
समुच्चय । ‘अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति’ । कथमीत्येतद्गर्हा च ॥

“क्रियते लिङ्लटौ ” ॥ क्रियते लिप्तायामित्यत्र क्रियत् व्याख्या
तम् इह क्रियते लट् चेति वक्तव्य चकारात्प्रकृतो लिङ् भविष्यति नार्थो

लिङ्ग्रहणेन तत्राह । 'लिङ्ग्रहणमिति' । चकारेण लिङ् इव लटोपि समुच्चय स्यात् तस्यापि प्रकृतत्वात्तस्मात्तन्निवृत्त्यर्थमिति भावः ॥

“अनवकृप्यमर्षयोरकिवृत्तेपि” ॥ अपियहण शक्यमकर्तुं कथं यथोपकादिभ्योन्यतरस्यामदुन्दुइत्यत्रादुन्दुग्रहणं वृन्ताधिकारनिवृत्त्यर्थं तथेहाप्यकिवृत्तग्रहणं किवृत्ताधिकारनिवृत्त्यर्थमस्मिन्निवृत्ते किवृत्ते चाकिवृत्ते च प्रत्ययद्वयं भविष्यति तत्क्रियते विस्पष्टार्थं, तथाऽकिवृत्त इत्यपि विस्पष्टार्थमेव, अस्वरितत्वादेव किवृत्तइत्यस्याननुवृत्तेरविशेषेण प्रत्ययद्वयं भविष्यति, आह च, किं वृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राकिवृत्तग्रहणानर्थक्यमिति, ननु चाकिवृत्तग्रहणेन किवृत्तादन्यत्पदं पर्युदासाश्रयणेन ग्रह्यते तस्योपपदसज्ञा वक्ष्यामीत्यकिवृत्तग्रहणं स्यात् किं पुनरुपपदसज्ञायां प्रयोजनं, समासो नातिङिति प्रतिषेधात्, यदा तर्हि लट् सत्सज्ञकौ भवतस्तदा समासो यथा स्यात् नास्य लट् सत्सज्ञकौ भवतः लट् सद्वेत्यत्र भविष्यतीत्यधिकाराद्विष्यतीत्येव विहितस्य लटो ग्रहणं मय तु कालमात्रे विधानादपि भवति तथापि भविष्यदधिकारविहितो न भवतीति नास्य शत्रुशानचौ भवतः ॥

“किंकिलास्त्यर्थेषु लट्” ॥ ‘समुदाय उपपदमिति’ । केवलस्य किंशब्दस्यानवकृप्यमर्षयोरवृत्त्यसम्भवात् । ‘लिङोपवाद इति’ । पूर्वणां प्राप्तस्य । ‘अस्ति नामेत्यादि’ । भवत्कर्तृक वृषलयाजनमस्तीत्यर्थं, उक्तं हि पचादयं क्रिया भवतिक्रियायां कर्त्र्या भवन्तीति ॥

“जातुयदोर्लिङ्” ॥ ‘लटोपवाद इति’ । अनवकृप्यादिसूत्रेण लिङ्लटोर्द्वयोरपि प्राप्तयोर्लिङेव यथा स्यात् लक्षमाभूदित्येवमर्थ इत्यर्थः । ‘यद्रायद्वोरूपसङ्ख्यानमिति’ । सूत्रवत् लटोपवादः ॥

“यच्चयत्रयो” ॥ ‘लट् एवापवाद इति’ । पूर्ववर्त्ताप्तस्य, एवकारः पौनर्वचनिकः । ‘योगविभाग उत्तरार्थ इति’ । उत्तरत्र यच्चयत्रयो

रेवानुवृत्तिर्यथा स्यात् जातुयदोर्माभूदिति, इहानवकृप्यमर्षो द्वौ यच्च
यत्रयोरित्युपपदे अपि द्वे एव ततश्च यथासङ्ख्य प्राप्नोति तत्राह ।
'यथासङ्ख्यमिह नेष्यतइति' । पूर्ववल्लक्षण्यभिचारचिह्नात् बहुच
पूर्वनिपातात् ॥

“गर्हया च” ॥ दूरिद्वश्चेदृषलयाजनमपि युक्तं स्यात् तत उक्तं
'मृदु इति' । मृदुस्याप्युपभोगबाहुल्येन सम्भाव्येत अत उक्तं 'मृदु इति' ।
मृदुस्यापि जातिमात्रब्राह्मणस्य युक्तं स्यादत उक्तं 'सद्ब्राह्मण इति' । सद्
शब्द सदाचारश्चेत्यर्थतो गर्हामर्ह इति ॥

“शेषे लङ्यदौ” ॥ 'यच्चयत्राभ्यामिति' । चित्रीकरणापेक्षस्तु
शेषो न भवति तस्येह स्वरितत्वेनाधिकारात् । 'आश्चर्यं यदि स भुञ्जी
तेति' । अत्रानवकृप्तिराश्चर्यं च द्वयं गम्यते तत्राश्चर्यनिमित्ते लृटि
प्रतिषिद्धे जातुयदोर्लिङ्गविधाने यदायदोरूपसङ्ख्यानमित्यनवकृप्तौ लिङ् ।
भाष्ये तु सम्भावनार्थो यदिशब्द प्रयुज्यते ततश्च सम्भावनमत्र तात्प
र्यार्थो न चित्रीकरणं ततश्चायदाविति न वक्तव्यं लिङ्पि सम्भावन-
लमित्यनेनैवेत्युक्तं यदाह, चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधानर्थक्यमर्थान्य
त्वादिति ॥

“उताप्यो समर्थयोर्लिङ्” ॥ 'समर्थयोरिति' । सूत्रे समशब्दस्य
निपातनादतो लोपः शकन्त्यादित्वाद्वा पररूपत्व सशब्द एव वा वृत्तौ
समशब्देन समानार्थं यथा प्रोपाभ्यां समर्थोभ्याम् यथा मुखसमुखस्येत्य
त्रेति भावः । 'प्रश्नं प्रच्छादनं च गम्यत इति' । आद्ये प्रश्नो गम्यते द्वितीये
प्रच्छादनं, ननु चापिशब्दोऽपि प्रश्ने दृष्टः, अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणाम् अपि
प्रसन्न हरिणेषु ते मन इति ततश्च प्रश्नेऽपि समानार्थत्वमनयोरिति
उत दण्डं प्रतिष्यतीति प्रत्युदाहरणानुपपत्तिः, एव मन्यतेऽप्यग्रणीरित्यादौ
प्रष्टव्यमर्थान्तरमपेक्ष्य समुच्चयार्थं एवापिशब्दः प्रश्नस्त्वर्थः प्रकरणादिना
गम्यते तेन नानयो प्रश्ने समानार्थत्वमिति ॥

“कामप्रवेदनेऽक्रच्चिति” ॥ 'स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनमि
ति' । एतदेवावयवार्थप्रकाशनेनोपपादयति । 'काम इच्छेति' । 'मारावि

द त्वा पृच्छामीति' । माराविशब्द ददातीति माराविदो मारावि रवो माकारीत्यर्थः, सञ्ज्ञैषा शुक्विशेषस्य त हस्ते निधाय कश्चिल्लालयति पार्वत्यपि शुक्स्यैव का चिदिष्टा, प्रायेण तु मातापितरौ पृच्छामीति पाठः, तत्र तदुपक्रम वाक्य मातापितरौ पृच्छामि किमत्र पृच्छते कच्चिज्जीवति ते मातेति ॥

“सम्भावेनेलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे” ॥ ‘योग्यताध्यवसानमिति’ । योग्यताया निश्चयः, एतदेव स्फोरयति । ‘शक्तिश्रद्धानमिति’ । शक्तिः, सामर्थ्यं श्रद्धायते विषयीक्रियते येन ज्ञानेन तत्तथोक्तं तदिति, सम्भावनपर्याप्त्येतेन पर्याप्ताविहालशब्दो न भूषणादावित्याह । यद्वैव सम्भावन इति । सप्तम्यन्तस्य कथमलमिति चेदित्येतद्विशेषणमुपपद्यतइत्याशङ्क्य विपरिणामेन व्याचष्टे । ‘तच्चेत्सम्भावनमिति’ । सम्भावनमलमिति चावर्तते सम्भावेने लिङ् भवति तच्चेत्सम्भावनमलमात्मकं भवतीति, एष पर्यवसानेनालमा सम्बन्धोत्तरेतिशब्दो न सम्बन्धनीयः ततोऽलमित्यस्मिन् सिद्धाप्रयोगे सतीत्यन्वयोत्र चेच्छब्दो न सम्बन्धनीयः सप्तम्यन्तेन सम्बन्धासम्भवात्, वृत्तौ तु वस्तुमात्रं दर्शितं सिद्धश्चेदलमोप्रयोग इति न पुनरत्र चेच्छब्दस्यान्वयः । ‘पर्याप्तमिति’ । स्वकार्यनिर्वर्तने समर्थं स्वकार्यं पुनस्तस्याविपरीतमविषयपरिच्छेदस्तद्वृत्तयति । ‘अवितथमिति’ । अतथाभूतार्थविषयस्य ज्ञानस्य वैतथ्यं यथा शुक्तिकाया रजतज्ञानस्य तद्विपरीतमवितथं तथाभूतार्थविषयमित्यर्थः । ‘तदीदृशसम्भावेनोपाधिक इति’ । तदिति वाक्योपन्यासे ईदृशमलमर्थविशिष्टं सम्भावनमुपाधिर्यस्येति त्रिपदो बहुव्रीहिः, क्वचित्स्वीदृशे सम्भावेनोपाधिकइत्यसमासः पठ्यते तत्रेदृश इति न सङ्गच्छते न हि धात्वर्थस्य क्वञ्चिद्रूपं प्राङ्निर्दिष्टं यदीदृशमित्युच्यते । ‘सर्वलकाराणामपवाद इति’ । सम्भावनस्य भविष्यद्विषयत्वाद्विषयविषयाणां सर्वलकाराणामित्यर्थः । ‘अपि पर्वत शिरसा भिन्द्रादिति’ । अत्र यत्पर्वतभेदविषयः सामर्थ्यं पुनः सम्भाव्यते तदस्य भीमसेनादेर्विअतएव तत्र सम्भावनमवितथमिति तद्विषयमुदाहरणम् । ‘अपि द्रोणपाकं भुञ्जीतेति’ । यत्पक्वस्य भोजनं तदेव पाकस्य भोजनं

कर्मसाधनो वा पाकशब्द । 'विदेशस्थायी' देशान्तरगत । 'प्रायेणागमिष्यतीति' । प्रायिकस्त्वदक्षिणाक्षिप्यन्दनादेर्लिङ्गाभासादागमन सम्भाव्यतत एतत्प्रयुज्यते तत्तथ्यमपि भवति विपरीतमपि भवति । 'अलदेवदत्त इति' । पर्याप्तं हनिष्यतीत्यर्थं भाविविषयत्वात्सम्भावनस्य सर्वत्र लट् प्रत्युदाहृत । अपरा व्याख्या सम्भावन भाविवस्तुत्प्रेक्षणमसति विरुद्धप्रत्ययोपनिपाते भवितव्यमनेनेति ज्ञानं यथा प्रत्युदाहरणे प्रायेणागमिष्यतीति तस्य विशेषणमलमिति चेदिति अलमिति चेत् तत्सम्भावनमिति विपरिणामेनान्वयः, तत्र यथा घट इति ज्ञानं पठ इति ज्ञानमित्युक्ते ज्ञानस्य विषयनिर्द्वैतं प्रतीयते तथेहः अपि सम्भावनाख्यस्य ज्ञानस्य विषयनिर्द्वैतशायमलमिति चेत् तत्सम्भावनमलमर्थविषय चेदित्यर्थः, अलमर्थश्च पर्याप्तिर्न भूषणादिर्धातोश्च प्रत्ययविधानात्तदर्थोच्चारमेव सामर्थ्यं गृह्यते इमं धात्वर्थमनुष्ठातुं सामर्थ्य इत्येव रूपं चेत् तत्सम्भावनमित्यर्थः, सिद्धाप्रयोगे कस्मिन् सन्निधानादलशब्दः, एव तावत्सूत्राक्षराणां निर्वाहः कृतेऽस्तु । 'यत्क्रियासु योग्यताध्यवसानमिति' । तदिह सूत्रे जिघृक्षितस्य सम्भावनस्य लक्षणं न सम्भवनमात्रस्य अन्यथा प्रत्युदाहरणमनुपपन्नं स्यात् न हि तत्र शक्तिश्रद्धानां गम्यते कथं पुनरत्रेदृशं सम्भावनं गृह्यत इत्यत्राह । 'तदिदानीमिति' तत्त्वत्तु सम्भावनमेतत्सूत्रप्रणयनकालेस्मिन्सूत्र इत्यर्थः, अलमर्थेन विषयेणाविशेष्यते अलमिति चेत् सम्भावनमिति पर्याप्तिमिति पर्याप्तिरलमर्थो न भूषणादिरित्यर्थः, विपरिणामेनान्वयः दर्शयति । 'तच्चेत्सम्भावनमिति' । पर्याप्तिविषयत्वात् पर्याप्तम् अवितथ्यविषयत्वात् अवितथ्यम् एतद्वात्वर्योऽनुष्ठाने पर्याप्तो वितथारम्भोयमस्मिन् धात्वर्थ इत्येव रूपं चेत्सम्भावनमित्यर्थः । 'अपि पर्वत शिरसा भिन्द्यादिति' । एव नामाय बलवानित्यर्थः, पर्वतः तु भिनत्तुं मावाभिदत् ॥

“विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि” ॥ ‘सम्भावयामि भुञ्जीत भवानिति’ । भोजने भवाश्कृत् इत्युत्प्रेत इत्यर्थः ॥

“हेतुहेतुमतालिङ्” ॥ ‘भविष्यति च काल इति’ । इष्यत इत्य

पेक्ष्यते कथं पुनरेतद् द्वयं सूत्रेणुपात्तमेव लभ्यतइत्याह । 'तत्रेति' । 'लङ्ङिति वर्त्तमाने इति' । उताप्योरित्यादे सूत्रात् । 'हन्तीति पलायत इति' । अत्र हनन हेतु पलायन हेतुमत्, वर्णन हेतु सरण हेतुमत् 'पलायत इति' । उपसर्गस्यायताविति लत्वम्, अत्र लक्षणहेत्वा क्रियाया इति शत्रादेशोपि न भवति इतियोगे च सद्धिधिरिति व्यवस्थितविभाषासु पठितत्वात् ॥

‘इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ’ ‘कामप्रवेदनइति वक्तव्यमिति’ । कामप्रवेदने कच्चितीत्यय तर्हि योग किमर्थं यावता कामो मे भुञ्जीत भवान् अभिलाषो मे भुञ्जीत भवानित्यत्राप्यनेनैव सिद्धं यत्रेच्छार्थमुपपद न भवति अर्थप्रकरणादिना तु कामप्रवेदन गम्यते तत्रापि लिङ् यथा स्यात्, इदं तर्हि किमर्थं लोटार्थं लिङ्ग्रहणं तु लोटा बाधा मा भूदिति, एवमपि लोट्, चेति वक्तव्ये किं लिङ्ग्रहणेन प्रकृतं लिङ्ग्रहणं विभाषासम्बन्धमतस्तदनुकर्षणे विभाषाग्रहणस्याप्यनुकर्षणं सम्भाव्यते ॥

“समानकर्तृकेषु तुमुन्” ॥ ‘तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमिति’ । तुमुन्प्रकृतौ य कर्त्ता स चेदिच्छार्थेष्वपि भवतीति, एतच्च साविध्याल्लभ्यते । ‘इच्छति भोक्तुमिति’ । आत्मनो भोजनमिच्छतीत्यर्थं, य एवैवे कर्त्ता स एव भुज्जेरपीत्यस्तीह समानकर्तृकत्वम् इच्छाया भुज्जिक्रिया प्रति तादर्थ्यस्या प्रतीतेस्तुमुन्खुलावित्यादिना तुमुन् न सिद्ध्यतीत्ययमारम्भ, अथापि कथं चित्तादर्थ्यं स्यादेवमपि समानकर्तृकेष्विति वक्ष्यामीत्ययमारम्भ, तेन देवदत्तेन भोक्तुमिच्छति यज्ञदत्त इति न भवति । ‘इच्छन्करोतीति’ । अत्रार्थे इच्छन्कर्त्तुमिति न भवतीत्यर्थं, इच्छ कर्त्तुं गच्छतीत्यादौ तुमुन् खुलावित्यादिना तुमुन्, ननु भावे तुमुन् विधीयते तत्कथमिच्छन्करोतीत्यत्र कर्त्तरि प्रसङ्ग, एवमपीच्छता क्रियतइत्यत्र प्रसङ्गादनभिधानं मेवाश्रयणीयम् ॥

“लिङ् च” ॥ किमर्थमिदमुच्यते लिङ् यथा स्यात्, सिद्धे च लिङ् इच्छार्थेषु लिङ्लोटौविति, तस्य समानकर्तृकेषु तुमुन् बाधक

प्राप्तो वासरूपविधिश्च क्लृप्तुत्तुमुन्वलेषु प्रतिषिद्धस्तत्र यथा लोचन
भवति एव लिङपि न स्यात्, अथापि वासरूपविधि स्यादेवमपि लिङेव
यथा स्याल्लोचमाभूदित्येवमर्थमेतदारब्धव्यमेव ॥

“इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने” ॥ ‘उश्यादिति’ । वश कान्तौ
अदादिर्येहिज्यादिना सम्प्रसारणम् ॥

“विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्” ॥ ‘विधि
प्रेरणमिति’ । भृत्यादेर्नेकलष्टस्य क्वचित्प्रवर्तनमाज्ञापनमित्यर्थे, नियोग-
तोवश्यम्भावेन यत्करणमनुष्ठान तन्निमन्त्रण स निमन्त्रणस्य विषय इत्यर्थे,
अवश्यकर्तव्ये आद्यभोजनादौ दौहित्रादे प्रवर्त्तनेति यावत्, आद्ये हि
निमन्त्रितो दौहित्रादिरभुञ्जान प्रत्यवैति । ‘कामचारकरणमिति’ । काम
चार इच्छाप्रवृत्तिस्तया यत्करणमनुष्ठान तदामन्त्रण तद्विषयमामन्त्रण-
मित्यर्थे, यत्राननुष्ठानेपि न प्रत्यवायस्तत्र प्रवर्त्तनेति यावत् । कल्या-
णादौ ह्यामन्त्रितोऽभुञ्जानोपि न प्रत्यवैति । ‘अधीष्टमिति’ । अधिपूर्वा-
दिच्छुर्तेनपुसके भावे क्त, पुल्लिङ्गे पाठस्त्वयुक्त । ‘सत्कारपूर्वको व्यापार
इति’ । गुर्वदेराराध्यस्य व्यापारणेत्यर्थे, गयन्तादेरच्, इद वा कर्तव्यमिद
वा कर्तव्यमित्येव भूतविचारणा सम्प्रधारण यथेदमिह सम्प्रधार्यत-
इति यावत् प्रसिद्धा ।

‘न्यायव्युत्पादनार्थं च प्रपञ्चार्थमथापि वा ।

विध्यादिनामुपादान चतुर्णामादित कृतम् ॥

अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूत चतुर्ष्वपि ।

तत्रैव लिङ् विधातव्य किं भेदस्य विवक्षया ॥

अयं विध्यादि प्रकृत्यर्थे प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थविशेषण प्रत्ययार्थवि-
शेषण वेति चत्वार पक्षा, तत्राद्ये पक्षे विध्यादिषु वर्त्तमानाद्वातोरित्यर्थे
स्यात् ततश्च यत्र प्रकृतिरेव विध्यादीनाचष्टे तत्रैव स्यात् विदध्यान्निम-
न्त्रयेत आमन्त्रयेताऽधीच्छेत् सप्रच्छेत् प्रार्थयेतेति, तत्रापि प्रकृत्यर्थो भाव
कर्मकर्त्तारश्चेत्येतावदवगम्येत न प्रकृत्यर्थव्यतिरेकेणापरविध्यादिक, यथे-

कार्येभ्यो विभाषा वर्तमानइत्यत्र लिङि इच्छेदिति लडादयश्च न
 स्युरनेन लिङा बाधितत्वात्, द्वितीये नाप्राप्तेषु भावकर्मकर्तृषु विध्याद-
 योर्था निर्दिश्यमानास्तेषा बाधका स्युरिति लिङा कर्त्रादीनामभिधान न
 स्यात्, द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिश्च विध्यादीनामेकत्वात्, तृतीये तु यत्र
 प्रकृतिरेव विध्यादीनाचष्टे तत्र न स्यात् विदध्याच्चिमन्त्रयेतेति नह्यत्र
 प्रकृत्यर्थोदन्ये तद्विशेषणभूता विध्यादय सन्ति, चतुर्थे तु विध्यादीना
 कर्त्रादीना च स्पष्ट एव भेद इति दोषाभाव इति तमेवाश्रयति । 'विध्याद-
 यश्चैत इति' । 'विध्यादिविशिष्टेष्विति' । विध्यादय प्रवर्तनाविशेषास्तै
 विशिष्टेषु प्रवर्तितेष्वित्यर्थः । सम्प्रश्नप्रार्थनयोस्तु सम्पृच्छमाने प्रार्थ्यमाने
 च कर्तरि । ननु च प्रकृत्या योर्था नाभिधीयते तत्रैव प्रत्ययेन भाव्य न तु
 प्रकृत्याभिहित, उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् ततश्चास्मिन्नपि पदे
 विदध्यादित्यादौ तदवस्थ एवाप्रसङ्ग, एव तर्हि सन्त्येवात्र व्यतिरिक्ता
 विध्यादयो विषयभेदात्, तथाहि । आहु मा निमन्त्रयेत भवानिति
 मत्कर्मक निमन्त्रण तवानुष्ठेयमित्यर्थः, तत्र प्रकृत्यभिहित निमन्त्रण
 भोजनविषय लिङभिहित तु निमन्त्रणविषयमिति विस्पष्ट एव निमन्त्र-
 णभेदः, यथैषितुमिच्छतीति कालसाधनभेदाद्विच्छयोर्भेदाश्रयो योगस्त
 द्रुत्, एव विध्यादिविषयि द्रष्टव्यम्, एव च कृत्वा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेपि
 नातीव दोषः । 'आमन्त्रण इह भवान् भुञ्जीतेति' । यदीच्छतीत्यर्थः,
 आध्येष्यामह इत्यपपाठोय नहीच्छतेरेतद्रूप सम्भवति इष्यतिरपि परस्मै
 पदौ गुणश्च श्यनि दुर्लभ इदृश्चात्रार्थो नास्ति सूत्रे चाधीष्टेति इङ्ग
 प्रयुक्तस्तस्मादधीच्छाम इति पाठः । 'उपनयेतेति' । आचार्यकरणश्रुत्य
 नेपदम् ॥

“लोटश्च” ॥ ‘योगविभाग उत्तरार्थ इति’ । उत्तरत्र लोट एवा-
 नुवृत्तिर्यथा स्याल्लिङो मा भूदिति । ‘आध्यै इति’ । इट् उत्तमैकवचन,
 टेरत्वम्, एत ऐ, आहुत्तमस्य पिच्छेत्याडागम्, आटश्चेति वृद्धिः, प्रकृतेर्गु-
 णायादेशौ ॥

“प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च” ॥ ‘कृत्य इति’ । विभाषा

कृत्वोरिति क्यप्, भवान् हि प्रेषित इत्यादिर्वाक्यशेष सर्वेष्वेवोदाहरणेषु
योज्य । 'न सामान्येनेति' । भावकर्मणोरित्युपलक्षणं भव्यगेयादीना
कर्तर्येपि भावात् । 'एव तर्ह्येतज्ज्ञापयतीति' । प्रैषादिष्वेव कृत्या भवन्ति
नान्यत्रेति नियमार्थं चैतन्न भवति अनिष्टत्वात्, अन्यत्रापि कृत्या दृश्यन्ते,
तृणेन शोष्य बुधेन बोध्यमिति अग्निस्तोकं तृणेन दीपनीय इति, वस्तु
स्वरूपकथनमेतत् न त्वत्र प्रैषादिप्रतीतिः । 'अधिकारात्परेणेति' । एनपा
योगे पञ्चमी मृग्या । 'नावश्यमिति' । क्वचिद्वति क्वचिचेत्यर्थः । 'को विशेष
इति' । विधि प्रेरणमिति पूर्वत्र व्याख्यातत्वात् नास्त्येव भेद इति प्रश्नः,
यद्यपि विशेष कथं दृष्टुनिर्दृश इति चेत् शब्दरूपस्याभिधेयत्वात्, को विशेष
इति कोनयोः शब्दयोर्विशेषोभिधेय इत्यर्थः । 'के चिदिति' । एवमामन्त्र-
णातिसगयोरपि विशेषो ज्ञेयः, केचिदिति वचनादपरनयोर्विशेष नेच्छन्तीत्युक्तं
भवति तेषामपि प्रैषातिसर्गयहण कर्तव्यमेव तत्रैव कृत्या यथा स्युरिति,
प्राप्तकाले चेति ह्युक्ते निमन्त्रणादावपि कृत्या स्यु चकारेण लोडप्यनुक-
र्षणीय प्राप्तकाले यथा स्यादिति ॥

“लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके” ॥ ‘चकाराद्यथाप्राप्त चेति’ । लोट
कृत्याश्च ॥

“स्मे लोट” ॥ ‘लिङ् कृत्यानामपवाद इति’ । अनन्तरसूत्रेण
प्राप्तानाम् । ‘करोतु स्मेति’ । स्मशब्दोधिकार सूचयति भवानत्राधिकृत
इत्यर्थः ॥

“अधीष्टे च” ॥ ‘अङ्गं स्म राजचिति’ । अङ्गशब्दानुनये ब्राह्मणा
नामेवाध्यापनं वृत्तिरतो राजचित्यभ्यर्हितेत्यर्थः ॥

“कालसमयवेलासु तुमुन्” ॥ ‘प्रैषादियहण सम्बद्धादिति’ ।
न चेह प्रैषादयो गम्यत इति भावः । ‘इह कस्मादिति’ । ‘कालो भोजन
स्येति’ । तस्मादुद्गा भवानिति वाक्यार्थस्तेन गम्यतेत्र प्रैष इति प्रश्नः । ‘वास-
रूपविधिनेति’ । ननु प्रैषादिषु कृत्यविधानात् स्व्यधिकारात्परेण वासरूप
विधिर्नास्तीति ज्ञापितं तत्राह । ‘उक्तमिति’ । अनित्यत्वमेव तत्र ज्ञापितं
न सर्वथाभाव इत्यर्थः, पर्यायोपादानं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम्, अन्ये त्वानुर

वसरो भोक्तुमित्यादावपि तुमुन् दृश्यते व्युपयो शेतैरित्यत्र राजानमुप शयितु पर्याय इति प्रयुक्तो वृत्तिकारेण तस्मादर्थग्रहणार्थं पर्यायोपादानं यथा निमित्तकारणहेतुष्वित्यत्रेति ॥

“लिङ् यदि” ॥ ‘तुमुनोपवाद इति’ । कर्तृकर्मणो सावकाशोपि लिङ् प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वात्परत्वाच्च भावे तुमुनो बाधक इत्यर्थः ॥

“अर्हं कृत्यतृचश्च” ॥ ‘अर्हंतीत्यर्हं इति’ । पचाद्यच् । ‘तद्योग्य इति’ । तच्छब्देन धात्वर्थः परामृश्यते । ‘अर्हं कर्त्तरि गम्यमान इति’ । क्वचिद्वाच्ये क्वचिद्गम्यमान इत्युभयथानुग्रहाय गम्यमान इत्युक्तं क्वचिद्वाच्ये गम्यमाने वेति पाठस्तत्र यथा सम्भवमित्यन्वयस्तत्र तृच् अजर्णकुप्यादिषु कृत्याश्च वाच्यत्वे भवन्ति लिङ् भव्यगेयादिषु कृत्याश्चोभयत्र भवन्ति, अथ कस्मात्कृत्यतृचाविति सूत्रे कृत्यभेदविवक्षया बहुवचनमिह तु सामान्यविवक्षया द्विवचनं, क्वचित् वृत्तावपि बहुवचनमेव पठ्यते । ‘तेन बाधा मा भूदिति’ । वासरूपविधिश्च नावश्य भवतीत्यनन्तरमेवोक्तम् ॥

“आवश्यकाधमण्ययोरिति” ॥ ‘आवश्य भाव आवश्यकमिति’ । मनोज्ञादित्वाद् बुज्, अव्ययाना भमात्रे टिलोपः । ‘उपाधिरिति’ । प्रत्ययार्थविशेषणमित्यर्थः । ‘नोपपदमिति’ । शीतोष्णाभ्या कारिणि सेनान्त लक्षणकारिभ्यश्चेति निर्द्वंशात् उपपदत्वे हि केवलाणिनिर्न स्यात् तत्साहचर्यादाधमण्यमप्युपाधिरेव नोपपदम् । ‘शत दायीति’ । अक्रेनो भविष्यदाधमण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेधाद् द्वितीयैव भवति ॥

“कृत्याश्च” ॥ ‘भव्यगेयादयः कर्तृवाचका कृत्या इति’ । भव्यगेयादिष्वव्ययत्वेन स्थिता कृत्या इत्यर्थः, आदिशब्देन न भव्यगेयादि सूत्रं निर्द्वंष्टानामेव ग्रहणं किं तर्हजर्णरूप्यकुप्यकृष्टपच्याव्ययादीनामपि ग्रहणं, योगविभाग उत्तरार्थः ॥

“शक्लिङ् च” ॥ ‘प्रकृत्यर्थविशेषणमिति’ । नोपपद त्रय्यज्यौ शक्यार्थे इति लिङ्गात्, उपपदत्वे हि केवलौ त्रय्यज्यौ शक्यार्थं न सम्भवत भवान्बलु शक्त इति वाक्यशेषः सर्वेषु योज्यः । ‘लिङ् बाधा मा भूदिति’ । स्त्रिया परेण वासरूपविधेरनित्यत्वाल्लिङ् बाधा शङ्का, परा

जेरसोठ इत्यत्रासोठो योर्थ सोठु न शक्यतइति शक्यार्थे क्तप्रत्ययो व्याख्यात स कृत्यल्युटो बहुलमिति वा वासरूपविधिना वा समर्थ नीय ॥

“आशिषि लिङ्लोटौ” ॥ आशीर्विशष्ट इत्याशास्यमान इत्यर्थे । विध्यादिसूत्र एवाशीर्ग्रहण न कृत स्मे लोटित्यादिविषयेपि परत्वादेश विधिर्यथा स्यादिति अवश्य चोत्तरार्थमिहाशीर्ग्रहण कर्तव्यम् ॥

“क्तिचत्तौ च सञ्ज्ञायाम्” ॥ ‘तन्तिरिति’ । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोप प्राप्नोति अनुनासिकस्य क्तिभक्तो कृडितीति दीर्घत्व च तदुभयमपि न भवति न क्तिचि दीर्घश्चेति प्रतिषेधात् । ‘सातिरिति’ । सन क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्यामित्यात्व, क्तिचश्चकारश्चिन्त्यप्रयोजनो न क्तिचि दीर्घश्चेत्यत्र एकानुबन्धकपरिभाषया क्तिनो निवृत्ते सिद्धत्वात् ॥

“स्मोत्तरे लङ् च” ॥ अत्रोत्तरशब्द आधिश्यवचनो न दिग्बचन स्तेन पूर्वभूतेपि स्मशब्दे भवति तद्वर्णितम् । ‘स्मशब्दसहित इति’ ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या तृतीयस्याध्यायस्य तृतीय पाद ॥

“धातुसम्बन्धे प्रत्यया” ॥ प्रयोगे स्वार्थाभिधानव्यययोर्धात्वो परस्परण सम्बन्धाभावादुपचरितवृत्तिरत्र धातुशब्द इत्याह । धात्वर्थे धातुशब्द इति । ‘धात्वर्थाना सम्बन्धो धातुसम्बन्ध इति’ । सम्बन्धस्या नैकाधिष्ठानत्वात् वृत्तावपि सख्याविशेषोवगम्यत इति भाव । सकलविषयापेक्षया च बहुवचनम्, एकैक विवक्षाया तु धात्वर्थयो सम्बन्ध इति द्रष्टव्य, यदि तु कर्मत्व समानकर्तृकत्व च धातोरर्थद्वारक विशेषणमिति वद्वत्त्वेरेवार्थद्वारक सम्बन्ध आश्रीयेत इह तु न स्यात् गोमानासीत् गोमान् भवितेति द्वयोर्हं प्रयुज्यमानयो सम्बन्धो भवति न चात्र वर्त नकालेस्ति प्रयुज्यते कीदृश पुनरय धातुसम्बन्ध इत्याह । ‘विशेषणविशेष्यभाव इति’ । तत्र तिङन्तवाच्योर्थो विशेष्य तत्प्रधानत्वाद्वाक्यस्य

सुबन्तवाच्यस्तु विशेषण कारकस्य क्रिया प्रति गुणभावात् । 'अथवाका
 लोक्ता अपीति' । यस्मिन्काले विहितास्ततोऽन्यत्रापि प्रयुक्ता इत्यर्थे, एतेन
 कालमात्रस्यात्र बाधो न तूपपदोपाधिप्रकृतिप्रत्ययार्थानामिति दर्शयति,
 एतच्च वर्तमानसामीप्यद्वयारभ्य प्रायेण कालान्यत्वप्रतिपादनाल्ल
 भ्यते । 'अग्निष्टोमयाजीति भूतकाल इति' । भूत कालो यस्येति बहु
 व्रीहिः, एतेन भविष्यत्काल इति व्याख्यातम् । 'तत्रेति' । तयोर्मध्ये भूत
 कालोऽग्निष्टोमयाजीत्येवशब्दो भविष्यत्कालेन जनितेत्यनेन सम्बद्धमान
 साधुर्भवति अयमपि भविष्यत्काल सन्साधुर्भवतीत्यर्थे, अथ वा भविष्य
 त्कालेन स्वयमपि भविष्यत्कालेनाभिसम्बद्धमान स्वकालपरित्यागेन
 भविष्यत्काल सन्नित्यर्थे, अथ ह्यत्रार्थं पुत्रोऽस्य जनिता स चाग्निष्टोमेन
 यष्टेति तत्र यदि भूतकाल एव णिनिरवतिष्ठेत तदा यागस्य भविष्यत्ता
 वगमो न प्राप्नोतीत्ययमारम्भ, एवमितरयोरप्युदाहरणयोर्द्वन्द्वव्यम्, अथ
 विपर्यय कस्मान्न भवति भविष्यत्कालो भूतकालेनाभिसम्बद्धमान स्वका
 लपरित्यागेन भूते साधुर्भवति ततश्चाग्निष्टोमयान्यस्य पुत्रो जात इत्यय
 वाक्यार्थ इति तत्राह । 'विशेषण गुणत्वादिति' । प्रधानानुवर्त्ती गुणो न
 गुणानुवर्त्तः प्रधानमुभयोश्च स्वकालनिष्ठयोः सम्बन्धानुपपत्तिरिति प्रधा
 नानुरोधेन गुणस्य कालपरित्याग इत्यर्थे । 'प्रत्ययाधिकार इति' । यद्यपि
 प्रकृत प्रत्ययशब्द स्वरूपपदार्थकस्तथापीह सञ्ज्ञिनामनिर्द्वैशात्सञ्ज्ञिपदा
 र्थको विज्ञास्यत इति भावः । 'अधात्वधिकारविहिता अपीति' । अन्यथा
 प्रकृतानां धातुप्रत्ययानामेव ग्रहण स्यात् प्रत्ययग्रहणात् सर्वपरिग्रहार्था
 तद्विज्ञानानामपि कालान्तरेऽपि साधुत्व भवति । 'गोमानासीत् गोमान्भवि
 तेति' । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मत्तुप्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टेन प्रकृत्य
 र्थेन विशिष्टेऽर्थे विहितः धातुसम्बन्धे तु प्रकृत्यर्थस्य भूतभविष्यत्त्वेऽपि
 साधुर्भवति ततश्चायमत्रार्थं गावोऽस्यासन् गोमानासीत् गावोऽस्यभवि
 तारो गोमान् भवितेति । धात्वधिकारादेव धातुग्रहणे सिद्धे पुनर्धातुग्रहण
 धातुविशेषपरिग्रहार्थं तेनास्तिभूजनिसम्बन्धे तद्विशेषणानामेव काला
 न्यत्वेन साधुत्व भवतीति केचित्, न चायं पक्षो भाष्ये सिद्धान्तत्वेन

स्थापित तस्मादविशेषेण भवतीत्यन्ये, दृश्यते चान्यत्रापि कालान्यत्व
 'साटोपमुर्वीमनिश नदन्तो ये प्रावयिष्यन्ति सम ततोमी' इत्यत्र, नदन्त
 इति वर्तमानकाल प्रावयिष्यन्तीति अवर्तमानेनाभिसम्बद्धमानो भवि-
 ष्यत्काल सम्पद्यते । सूत्रप्रत्याख्यान तु अग्निष्टोमयाजीति भूतएव
 णिनि जनितेत्येतत्सम्बन्धात् केवल व्यपदेशस्य भावित्वप्रतीतिरस्य
 सूत्रस्य शाटक वयैतिवत्, ततश्च भाविव्यपदेशविज्ञानाद्विशेषणस्य काला-
 न्यत्व वाक्यार्थवशादसत्यपि सूत्रारम्भे प्रत्येक्ष्यते, अवश्य च स्वकालएव
 प्रत्ययविधिरष्टव्योऽन्यथा भाविकृत्यमासीदित्यत्र भाविशब्दस्य भूत
 कालत्वे भाव्यासीच्छब्दयो पर्यायत्वाद्गुणपक्षयोगो न स्यात्, तस्मा
 दिदानीमासीदित्येव तत्रार्थः, गोमानासीदित्यत्रापि देवदत्तस्य विद्यमा
 नत्वेपि गोमद्रूपस्यातीतत्वाद् भूतप्रत्ययः, तत्रार्थाद् गवामप्यतीतत्व
 प्रतीयते गोमच्छब्दस्तु स्वमहिम्ना वर्तमानसत्ताविशिष्टमेव प्रकृत्यर्थमाह ॥

“क्रियासमभिहारे लोट लोटो हिस्वौ वा च तदुभौ” ॥ ‘धातुस
 म्बन्धइति वर्ततइति’ । अनुप्रयोगधातुना च सबन्धः, क्वचित्त्वय ग्रन्थो न
 पठ्यते । ‘प्रकृत्यर्थविशेषण चैतदिति’ । उपपदत्वाशङ्का निरस्यति । व्या
 ख्यानाच्चोपपदत्वाभावः । ‘समभिहारविशिष्टक्रियावचनादिति’ । क्रियाधर्मै
 समभिहारमात्रे धातोर्वृत्त्यसम्भवादेतदुक्तम्, अत्र यदि लोटो हिस्वाविति
 वचनात्तस्यैव हिस्वौ स्यात् तदा सामान्यविहितानां तिङां शतृशानञ्भ्या-
 मिव हिस्वाभ्यां बाधा स्यात्ततस्तद्धर्मोर्लोटास्थानिकयोरभावाद्वा चतद्धर्मो-
 रिति तयोः स्थानित्वेनोपादानमनुपपन्नमिति लोटशब्देन तदादेशानां
 ग्रहणमित्युपलक्ष्यते, अस्तु तथा को दोषः, इह हि तिप्सिप्मिपा स्थाने
 विहितस्य हे स्थानिवद्भावेन पित्त्वानिङ्त्वाभावाल्लुनीहीतीत्येव न स्यात्,
 ब्रूहति ब्रुव ईट् स्यात् तृण्ठीति तृणह इम् स्यात् अनुदात्तत्व च हे
 प्रसज्येत । नैष दोषः । सेह्यपिच्येत्यत्र योगविभागं करिष्यते तत्सामर्थ्याद्
 नन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति नाश्रीयते सेहर्भवति अपिच
 भवति यावन्नाक्श्चिद्विर्नामेति, यौ तर्ह्युत्तमादेशौ हिस्वौ तयोराडागम
 प्राप्नोति लुनीहिलुनीहीत्येवाह लुनामि अधीष्वाधीष्येत्वेवाहमधीयइति ।

नैष दोष । आटि कृते साट्कस्यादेशौ भविष्यत सकृत्प्रवृत्त्या लक्ष
णस्य चरितार्थत्वात् हिस्वयो पुनराट् न भविष्यति, इह ह्याट् क्रियता
हिस्वाविति सन्प्रधारणायामुभयेरनित्ययो शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिर
नित्यो भवतीति परत्वादाटि कृते साट्कस्य हिस्वाविति सिद्धमिष्टम्,
एवमपि हेर्यागविभागेन पित्त्वाभावेपि स्वशब्दस्योत्तमादेशस्य पित्त्वादुद्त्व
भुङ्त्वत्येवाह भुञ्जइत्यत्र श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपो न प्राप्नोति, ब्रूष्व
ब्रूष्वेत्येवाह ब्रुवे ब्रुव ईट् प्राप्नोति, सर्वेषां च तिङा द्वावपि हिस्वौ पर्या
येण स्याता न तु परस्मैपदानां हिरितरेषां स्व इति नियामक्रमस्ति
तस्मादुष्ट एवाय पक्ष इति मत्वा लकारस्यैवादेशौ हिस्वावाश्रयणीयाविति
दर्शयति । 'तस्य च लोट इति' । नन्वस्मिन्यन्ते वा च तध्वमोरित्यनुपपन्न
मित्युक्तं तत्राह । 'तध्वम्भाविनस्तु वा भवत इति' । मुख्यार्थासम्भवे तध्व
भावी लोडेव तथोच्यतइत्यर्थं, यदि तर्हि लोट एव हिस्वावादेशौ न
तदादेशानां ल परस्मैपदमिति द्वयोरपि परस्मैपदसज्ञा स्यात् ततश्च
द्वावपि परस्मैपदिभ्य एव स्याता तिङ्त्वसन्निवेशाच्च तदन्तस्य तिङन्तता
न स्यात् ततश्च तिङुत्तिङ इति निघातो न प्राप्नोति हिस्वयोश्च कृत्वा
तदन्तस्य शतृशानजन्तस्येव प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्ति प्राप्नोति तत्र
च विभक्तिसञ्ज्ञकहिस्वसदृशत्वादनयोर्हिस्वयोर्विभक्तिस्वरप्रतिरूपज्ञाश्च
निपाता निपातोऽव्ययमित्यव्ययसज्ञाया यद्यपि विभक्तीनां श्रवणं न भव
ति तथापि तत परस्य तिङुत्तिङ इति निघात प्राप्नोति द्वावपि च
कर्तव्यैव स्याता न तु स्वादेशो भावकर्मकर्तृषु स्यात् तस्मादयमपि पक्षो
दुष्ट एव तत्राह । 'योगविभागश्चात्र कर्तव्य इति' । योगविभागे यथेष्ट
सिद्धमिति तथा दर्शयति । 'लोडित्येवेति' । एतेन द्वितीययोगे प्रथमान्तस्य
लोङ्ग्रहणस्यानुवृत्ति दर्शयति, तत्र च सामानाधिकरण्येन लोडित्यनेन
हिस्वौ विशेष्येते न षष्ठ्याविपरिणामेन, न च हिस्वौ लोटौ भवत उच्यते
चेद लोटो हिस्वाविति ततश्च धर्मातिदेशो विज्ञायते तदाह । 'लोङ्ध
र्माणौ तौ भवत इत्यर्थे इति' । अत्र च लोटशब्देन लोटसबन्धिनौ हिस्वाद्यु
च्येते मुख्यलोटसबन्धिनो धर्मस्यातिदेश्यस्यासम्भवात्प्रसिद्धौ लोटसबन्धिनौ

यौ हिस्वौ सेह्यपिच्च सवाभ्या वामाविति विहितौ तद्वृत्ताभावित्यर्थः ।
 किं सिद्धं भवति तद्वृत्तं यति । 'तेनेति' । तयोर्हि परस्मैपदात्मनेपदत्वभेदेन
 व्यवस्थितं हे परस्मैपदत्व स्वस्यात्मनेपदत्वमिति अतस्तद्वृत्तातिदेशादि
 हापि तदुभयभेदेन व्यवतिष्ठते, भेदेन भविष्यतीत्यर्थः । 'तिङ्त्व च भव
 तीति' । तथा च हीत्यस्य कर्त्ता वाच्य स्वशब्दस्य तु भावकर्मकर्त्तार
 पुरुषैकवचनसञ्ज्ञे तु विधानसामर्थ्याच्च भवतः, यदि हि ते अपि स्याता
 हिस्वयोरनेन विधानमनुपपन्न स्याद् वचनान्तरेणैव तयोस्तादृशयो
 सिद्धत्वात् । 'लुनीहिलुनीहीत्यादि' । पुन पुनर्लवनमय करोतीत्यादिरर्थः ।
 तत्र च लोडन्त पुन पुनर्लवनमाहानुप्रयोगधातुस्तु कृति तद्विषया
 वदन् अभिजनक्ति समुग्रं तद्वत् साधनादिकम्, एव च सामान्यविशे
 षयोर्विशेषणविशेषणभावाद् धातुसबन्ध उपपद्यते, इत्येवशब्दौ लोडन्तानु
 प्रयोगयोः सबन्धार्थौ, अयन्त्वमहशब्दा पुरुषविशेषाभिव्यक्तिहेतव । 'अथ
 वेति' । वा च तद्वृत्तातिरित्यस्य फलं दर्शयति । 'अलावीदिति' । लुङ् सिचि
 वृद्धि सिच इट्, तिपोस्तिसिचोपृक्तइतीट्, इट् ईटीति सिचो लोपः, सिञ्
 लोपः एकादेशे सिद्धौ वक्तव्य इति सर्वर्णदीर्घत्वम् । 'एव मध्यमोत्तमयोरेका
 दार्यमिति' । लुनीहिलुनीहीत्येव त्वमलावी अलाविष्टमलाविष्ट, अथ वा
 लुनीतलुनीतेत्येव यूयमलाविष्ट लुनीहिलुनीहीत्येवाहमलाविष्टम् अला
 विष्वालाविष्म । 'एव मध्यमोत्तमयोरपीति' । लुनीहिलुनीहीत्येव त्व
 लविष्यसि लविष्यथो लविष्यथ, अथ वा लुनीतलुनीतेत्येव यूय लविष्यथ
 लुनीहि लुनीहीत्येवाह लविष्यामि लविष्याव लविष्याम । 'एव सर्वेषु
 लकारेषूदाहार्यमिति' । लुनीहिलुनीहीत्येवायमलुनात् लुनातु लुनीयात्
 लूयात् लुलात्र लविता लविष्यति अलविष्यत्, अधीष्वाधीष्वेत्येवमधैत
 अधीताम् अधीयीत अध्येषीष्ट अधिजगे अध्यगीष्ट अध्यैष्ट अध्येता
 अध्यैष्यत अध्यगीष्यत अध्यैष्यते । कर्मणि लूयस्वलूयस्वेत्येवाय केदारे
 लूपतइत्यादि, भावे तु प्रसिद्ध स्वशब्दो दृष्टो न वेति चिन्त्यम् ।
 अथोदाहरणेषु कथं द्विवचनं यावता क्रियासमभिहारो व्योतयितुं द्विवचनं
 विधीयते स चात्र तस्मिन्नेव विधीयमानेन लोटैव व्योतितः, अथ व्योति-

तेपि तस्मिन्क्रियासमभिव्यक्तौ द्वे भवत इति वचनसामर्थ्यादत्र द्विवचन
 यङन्तेपि प्राप्नोति वक्तव्यो वा विशेषस्तत्राह । 'क्रियासमभिव्यक्तौ
 विति' । ल कर्मणि चेति वचनाद्वाचकर्मकर्तारोस्य वाच्या समभिव्यक्तौ
 द्विवचनेनैव द्योत्य , यङस्तु न किञ्चिदन्यद्वाच्य द्योत्यवा विद्यतइति तेनैव
 क्रियासमभिव्यक्तौ द्योतितत्वाद् द्विवचनाभावः । ननु च सन्तु भावकर्म
 कर्तारोस्य वाच्या समभिव्यक्तौपाधित्वेन श्रुत सोपि लोटो द्योत्यो
 भवतु यथा लडादिषु वर्तमानादय , एव तर्ह्यसति द्विवचने शुद्धस्य लो
 टोस्य च साधारण रूपमिति समभिव्यक्ताभिव्यक्तयेवश्य द्विवचनमपेक्ष्यते
 शब्दशक्तिवैचित्र्यं चात्र हेतु , यथा स्त्रीत्व क्वचिदेकेनैव प्रत्ययेन द्योत्यते
 क्वचिद्वाभ्या क्वचित् दृषदित्यादौ प्रातिपदिकेनैवेत्यल प्रबन्धेन ॥

“समुच्चये अन्यतरस्याम्” ॥ समुच्चयइति सामान्योक्तावपि
 क्रियासमुच्चयएव दृश्यते धातो प्रत्ययविधानादित्याह । 'अनेकक्रियाधा
 त्वाद् समुच्चयइति' । अनेकासा क्रियाणामेकस्मिन् सबन्धिनि निधीयमा
 नतेत्यर्थः । एतेनैकक्रियाविषयात्समभिव्यक्तौसमुच्चयस्य भेदो दर्शितः ,
 धातो क्रियावाचित्वात्क्रियाधर्मे समुच्चयमात्रे वृत्तिर्न भवतीत्यभिप्राये
 णाह । 'समुच्चयमानक्रियावचनादिति' । एकस्मिन्साधने या क्रिया समु
 च्यन्ते तद्वाचिभ्यो धातुभ्य प्रत्यय इत्यर्थः । 'भाष्ट्रमटेत्यादि' । भाष्ट्राट
 नादीनि करोतीत्यर्थः । तत्रानुप्रयुज्यमानो धातु साधनभेदेन भिन्नेष्वटने
 ष्वनुवर्तमान कृतिव्यापार वदस्तद्गतानि साधनादीनि प्रकाशयतीति पर
 स्परसम्बन्धः , भाष्ट्र चुल्लि, खस्य दूर खदूरमपवरक, स्यात्य प्रचालिता यत्र
 निधाय पिधीयन्ते तत्स्थाल्यपिधानम् । 'अथ वेति' । प्रथमेनाववाशब्देन
 वा च तद्धर्मोरित्यस्य व्यापार दर्शयति द्वितीयेनान्यतरस्याङ्गइत्यस्य , एव
 द्वितीयेषुदाहरणे द्रष्टव्यम् ॥

“यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्” ॥ 'यथाविधीति' । पदार्थानति
 वृत्तौ यथार्थं यदव्ययमित्यव्ययीभावः , अनुप्रयोग इत्यनुशब्दे धात्वर्थानु
 वादी न पश्चाद्वाचनानन्तर्येण तेन पूर्वव्यवहितप्रयोगोपि भवति, पूर्व
 स्मिन्निति वचन विस्पष्टार्थं समुच्चये हि सामान्यवचनस्यानुप्रयोगः

वक्ष्यति तेन ततोऽन्यत्राय विधिरन्यश्च विषय पूर्वमेव लोड्विधानम् । 'धातु सम्बन्धे प्रत्ययविधानादिति' । ननु च हिस्वान्तमेतदनभिव्यक्तपदार्थक सख्याकालपुरुषाणामनभिव्यक्तत्वात्, अतस्तदर्थोऽभिव्यक्त्यर्थमेवानुप्रयोग सिद्धः, अस्त्येव किमेतावता वृत्तिकारोक्तो हेतुर्न भवति, अथ वा यावन्त मर्थमभिव्यक्तुं हिस्वान्तं समर्थं तावतो विवक्षायामनुप्रयोगासिद्धि मत्वै वमुक्तम् । 'यथाविध्यर्थे वचनमिति' । ननु च समुच्चये सामान्यवचनस्येति वक्ष्यति तत्र नियमो विज्ञास्यते समुच्चयएव धात्वन्तरस्यानुप्रयोग इति ततश्च क्रियासमभिव्यक्त्यर्थे यथाविध्यनुयोगो भविष्यति, एव मन्यते समु च्चये सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोग इति नियमादन्यत्र धात्वन्तरस्यापि स्यादिति छिनत्तीति नानुप्रयुज्यतइति, पचतीत्यादेर्भिन्नार्थस्य त्वप्रसङ्गो लोडन्तेनानन्वयात्, समानार्थस्य तु सम्भवति सम्बन्धो यथा तस्यैव, एव सामान्यवचनस्य करोत्यादेरप्यनुप्रयोगप्रसङ्गः, तस्यापि हि सन्निहितलोड न्तवाच्ये विशेषे पर्यवसानात्सम्भवत्येवान्वयः । ननु चैकस्या आकृतेश्च दिति प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भवति एतच्च कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्यत्र व्याख्यात तत्र यथा गवा स्वामी अश्वेषु चेति न भवति तथेहापि येनैव धातुना लोटप्रयोग प्रारब्धस्तेनैवासौ समापयिष्यते, न । अस्यापि न्यायस्य वेदे लोके च व्यभिचारात्, वेदे तावदिन्द्राय राज्ञे सूकर इति चतुर्थी प्रयोगप्रकरणे त्तिप्रत्ययेनस्य वर्तिका ते धातुरिति षष्ठी, मयु प्राजापत्य इति तद्वितश्च देवतासम्बन्धे दृश्यते, लोकेपि सन्नु पय यपुरिति लिटा ब्रह्मनेनिजुरिति लङ् प्रयुक्तः, तस्मादारभ्यमेवैतत् ॥

“समुच्चये सामान्यवचनस्य” ॥ ननु च हिस्वान्तस्यानभिव्यक्त पदार्थकत्वाद्वातुसम्बन्धे प्रत्ययविधानाच्चानुप्रयोग सिद्धो नार्थ एतेन तत्राह । 'सर्वविशेषेति' । असत्यस्मिन्यतो धातोर्लोड्विहित स तस्यानु प्रयुज्येत, एवमपि हिस्वान्तार्थस्याभिव्यक्तिर्भवत्येव धातुसम्बन्धश्चापपद्यते, ननु च सर्वेषु विशेषेषु यदनुगत सामान्य तद्वाचिनोनुप्रयोगेपि तस्य सामान्यस्य सन्निहितेषु विशेषेषु पर्यवसानादर्थोऽभिव्यक्तिश्च सर्वेषा भवति धातुसम्बन्धश्च तत्र सामान्यवचनस्यैकस्यानुप्रयोगोऽस्तु बहूना विशेषवा

चिना वेति सम्प्रधारणायामेकस्यैव भविष्यति लघुत्वात्तत्राह । ‘लाघव चेति’ । अन्यथा तद्वृत्तादीनामेव प्रयोग स्याच्च वनस्यत्यादिशब्दाना मिति भावः । ननु भ्राष्ट्रमटेत्यादौ तस्यैवानुप्रयोगात्कथं सामान्यवचनता तत्राह । ‘भ्राष्ट्रमटेत्यादि’ । ‘कारकभेदात् क्रियाभेदे सतीति’ । भेद निबन्धन समुच्चयोर्येवमेवात्रोपपाद्य ॥

“कृन्दसि लुङ्लङ्लिट्” ॥ उदाहरणेषु धातुसम्बन्धो मृग्यः । ‘अकरदिति’ । कृष्टवृद्धिभ्यश्कृन्दसीति ज्ञेयत्वादेश चट्टशोडि गुणः ॥

“लिङर्थे लेट्” ॥ ‘जोषिषदिति’ । जुषी प्रीतिसेवनयोरनुदात्तेत् व्यत्ययेन परस्मैपदम्, इतश्च लोपः परस्मैपदेषु, लेटोडाटाविति तिपो डागम्, सिञ्जहुल लेटीति सिप्, इडागम् । ‘तारिषदिति’ । सिविधौ बहुल णिट्द्विषाव उक्तस्ततो वृद्धिः । ‘पतातीति’ । पत्न गतौ, तिप आडागम् ॥

“उपसवादाशङ्कयोश्च” ॥ यदि मे भवानित्यादिनोपसवादस्य स्वरूपं दर्शयति । ‘कारणत इत्यादिना’ । शङ्काया अनुसरणमनुगमनमि त्यर्थः । ‘अहमेवेत्यादि’ । त्रिपुरविजये देवैः प्रा र्थतस्य देवस्यैतद्वचनम् । ईश ऐश्वर्यं, उत्तमैकवचनमिट्, टेरित्य, वैतान्यत्रेत्यैकारः । पशवो द्विषा दश्चतुष्पादश्च वायु देवा अन्नवन्तोऽम राजान हनामेति सोमवीदुर वृणौ मदया एव वो गृहा गृह्णांतादिति । मदूहो ऽयं प्रथमं येषां ते तथोक्ता, ग्रहे कर्मण्यात्मनेपदं यक् ग्रहिण्यादिना सम्प्रसारणम् भस्पाडागम् पूर्ववद्वै त्वम् । देवा सोममघ्नन्, सोमपूयदशक्यतामागमत्, ते वायुमब्रुवन् इमं न स्वदयेति, सोमवीदुर वृणौ मद्वेवत्यान्येव व पात्राण्युच्यन्ता इति अहं देवता येषां तानि तथोक्तानि, उच्यन्तादिति । वचेर्वचिस्वर्गीत्यादिना सम्प्रसारणं शेषं पूर्ववत्, ‘नेज्जिह्मायन्त इति’ । इच्छब्द आशङ्का व्योत यति । जिह्माचरणेन नरकपातं सम्भाव्यते स मा भूदित्यर्थः, जिह्म कुटिलं पापं कृन्दसि परेच्छायामिति क्यच्, अश्वाद्यस्यादिति योगविभा गेनात्वं, वृत्तौ तु वस्तुमात्रं दर्शितम् । ‘जिह्माचरणेनेति’ । न पुनराचारे उपमानादन्यत्र क्यजस्ति, हेतौ शत्रुप्रत्ययः । ‘लिङर्थे एवायमिति’ । हेतुहे

तुमद्वावे, कथम् उपसवादे तावत्करण हेतुर्द्वां हेतुमत् अन्यथा यदि मे भवानिदं कुर्यादिति लिङ् स्यात् विभाषा तु लिङिति अहमपि ते इदं दास्यामीति लट्, भाष्ये तु ददातेरपि लिङ् प्रयुक्त, आशङ्कापि कारणतः कार्यानुसरण तत्र कारण हेतु कार्य हेतुमत्, अथापि कारणमवधिर्द्वांमवधिमदित्यवध्यवधिमद्वाव उपसवादे प्रतीयते न हेतुहेतुमद्वाव, आशङ्कायामपि निश्चितो हेतुहेतुमद्वावो नास्तीत्युच्येत तथापि लिङ्प्रयोगसिद्धयेवश्य वक्तव्योऽत्रहेतुहेतुमद्वाव, अतो लिङर्थे एवायमित्यर्थः । 'नित्यार्थं तु वचनमिति' । छन्दसि नित्योऽत्र लिङ् दृश्यत इति मन्यते, तथापि व्यवस्थितविभाषया सिद्धमिति चेत्तदेव तर्हि वचनेन ज्ञायते ॥

“तुमर्थं सेसेनसेऽसे ऋसे ऋसेनध्वैशध्वैकध्वैकध्वैन्शध्वैशध्वैन्तवैतवे इतवेन ” ॥ 'कथं ज्ञायत इति' । कर्तरि कृदिति वचनात् भावस्तुमर्थो नोपपद्यत इति प्रश्नः । अपकर्षोपनय स्वार्थश्च धातूनां भाव इति साध्यमानरूपः स एव हि धातुवाच्यो भावः, घञादिवाच्यस्तु भावो धात्वर्थव्यतिरिक्तः सिद्धत्वरूपः । 'पिबद्वा इति' । यको बहुल छन्दसीति लुकिं पिबादेशः । 'मादयध्या इति' । यकं प्रसङ्गे व्यत्ययेन शप् ॥

“दृशे विख्ये च ” ॥ योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः ॥

“ईश्वरे तोमुन्कसुनौ ” ॥ 'विवृद इति' । ओतृदिर्हिंसानादरयोः ॥

“कृत्यार्थं तवैकेकेन्यत्वन ” ॥ 'कृत्यानामर्थो भाकर्मणी इति' । यद्यपि भव्यगेयादिषु कर्त्ताप्यर्थं बह्व्यं करणं स्नानीयं चूर्णमित्यादिषु करणादयस्तथापि न तत्र कृत्यत्वेन कर्त्तादिषु विधानं किं तर्हि स्वरूपेण, अतः कृत्यतया विधानं भावकर्मणोरेवेति भावः । 'द्विदृक्षेण्य इति' । दृशे सन्नन्तात्केन्यः । 'शुश्रूषेण्य इति' । शृणोते । 'सयादिसूत्रेपीति' । येन सयादयो विधीयन्ते तत्र तुमर्थं सेसेनसे इत्यत्रेत्यर्थः, 'तस्य तु मर्थोऽन्यत्रेति' । अन्यथानेनैव तुमर्थं भावेऽपि सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात् ॥

“अवचत्ते च ” ॥ 'एशप्रत्यय इति' । शित्करणं सार्वधातुकं स्वार्थं तेन चक्षिडं ख्याज् न भवति ॥

“भावलक्षणे स्थेण्णञ्चद्विचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्” ॥ सस्या
नादीनामवधित्वेन लक्षणभाव । ‘आ समाप्तेरिति’ । सम्पूर्वा हि
तिष्ठति समाप्तौ कृठ, सन्तिष्ठते, पिण्डपितृयज्ञ इत्यादौ दर्शनात् ।
‘आतमितोरिति’ । तमु भ्लानौ ॥

“अलखत्वो प्रतिषेधयो प्राचा त्वा” ॥ तुमर्थद्वत्येव । ‘अल
कृत्वेति’ । अमैवाव्ययेनेति नियमादुपपदसमासाभाव । न कर्त्तव्यमित्यर्थ,
‘वासरूप इति चेदिति’ । पूर्वं तु प्रैषादिषु कृत्याना वचनेन स्व्यधिकारादूर्ध्व
वासरूपविधिर्नावश्यमस्तीति ज्ञापितत्वादिह तदभावमभिप्रेत्य प्राग्यहण
विकल्पार्थमित्युक्तम् ॥

“उदीचा माडो व्यतीहारे” ॥ ‘अपमित्येति’ । मेड् प्राणिदाने त्वो
ल्यपि मयतेरिदन्यतरस्यामितीत्य, ह्रस्वस्य तुक् । ‘अपूर्वकालत्वादिति’ ।
पूर्वं ह्यसौ याचते पश्चादयमयते यदा चास्माद्वचनान्मयते त्वो भवति तदा
समानकर्तृकयोरित्यादिना याचेन भवति अनेन बाधितत्वात्, यथा द्वि
तीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनम्, अनभिधानाद्वा । ‘मेड् इत्यादि’ । मेडोय
कृतात्वस्य निर्द्वैश कृतो न पुनर्माड् मानद्वत्यस्य तस्य व्यतिहारे वृत्त्य-
सम्भवादित्यर्थ, यद्येष मेड् इत्येव वक्तव्य तत्रायमप्यर्थो व्यतिहारग्रहण
न कर्त्तव्य भवति तत्राह । ‘ज्ञापनार्थमिति’ । किं ज्ञाप्यतइत्याह । ‘नानु
बन्धकृतमिति’ । प्रयोजनमाह । ‘तेनेति’ । यद्ययमर्थो न ज्ञाप्येत तत
अयमाणे प्रकारे द्वैप आत्व न स्यात् अनेजन्तत्वात् ततश्चादाविति
प्रतिषेधे तस्य ग्रहण न स्याद्वाप लवनद्वत्यस्यैव तु स्यात् ॥

“परावरयोगे च” ॥ परावरशब्दयो सम्बन्धिशब्दत्वाद्वापेक्ष
परावरत्व तयो पूर्वपरयोरेव परावराभ्या योगो गम्यतइत्याह । ‘परेण
पूर्वस्येति’ । पूर्वशब्देनात्रावरो विवक्षित । ‘अप्राप्य नदीमिति’ । नद्या
पूर्वदेश इत्यर्थ । ‘ततश्च नदी परा भवतीति’ । परनदीयोगेन पर्वतो
विशेष्यते । ‘अतिक्रम्य पर्वतमिति’ । पर्वतस्य परस्तादित्यर्थः ।
ततश्चावर पर्वतो भवति तेनावरपर्वतयोगेन नदी विशेष्यते, अयमप्यपूर्व-
कालार्थ आरम्भ, अतिक्रमोत्र कीदृश इति चिन्त्यम् ॥

“समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” ॥ क्रियापेक्षत्वात्कर्तृभावस्य धात्वधिकारेऽपि तदर्थस्यैव समानकर्तृकत्वविज्ञायते न धातेरित्याह । ‘समानकर्त्ता ययोर्द्वौ त्वर्थयोरिति’ । समानशब्दोऽयमेकवाची, तत्रेति निर्द्धारणे सप्तमीं दशयति, ब्रह्मामपि न दोषः सप्तमीत्वाश्रिता । ‘पूर्वकाले धात्वर्थे वर्त्तमानादिति’ । प्राभाकरास्तु पूर्वप्रयुज्यमानादिति व्याचक्षते अनुष्ठाने पौर्वकाल्य नाद्रियन्ते तद्वाप्यवार्त्तिकविरोधादुपेत्यम् । उक्तं हि व्यादाय स्वपिति समील्य हसतीत्युपसंख्यानमपूर्वकालत्वादिति, ननु च शक्ति कारकसा च प्रतिक्रिया भिद्यते तत्कुत समानकर्तृकत्वमित्यत आह । ‘शक्तिशक्तमतो रिति’ । इह समानकर्तृकयोरिति द्विवचननिर्द्देशः क्रियते तेन द्वयोरेव पौर्वकाल्ये स्यादुहूना न स्यात्तत्राह । ‘द्विवचनमतन्त्रमिति’ । अवश्यमेव केन चिद्वचनेन निर्द्देशः कर्त्तव्यः, तत्र समानकर्तृकत्वस्य पूर्वकालत्वस्य च भेदाधिष्ठानत्वाद्भेदनिबन्धनयोर्द्विवचनबहुवचनयोः प्रथमभावित्वाद्द्विवचनप्रयुक्तं त्वेतत्तन्त्रमित्यर्थः, एवमपि लोकविज्ञानाच्च सिद्ध्यति तद्वथा लोके ऽमीषा ब्रह्मणानां पूर्वं आनीयतामित्युक्ते सर्वपूर्वं एवानीयते एवमिहापि सर्वपूर्वाया क्रियायाः प्राप्तेऽपि तस्मादेव वक्तव्यं सर्वेषामेवात्र व्रजिप्रति पौर्वकाल्यम् । ‘ह्वात्वा व्रजति भुक्त्वा व्रजति पीत्वा व्रजतीति’ । आख्यातवाच्या हि क्रिया विशेषणत्वात्प्रधानं तेन ता प्रति सर्वैसा विशेषणत्वात्परस्परंणासम्बन्धः, तदुक्तं, गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति, एव च कृत्वा प्रयोगोपनियतो भवति ह्वात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति पीत्वा ह्वात्वा भुक्त्वा व्रजतीति । ‘भुक्त्विति ब्राह्मणइति’ । ननु तुमर्थाधिकाराद्भावे त्वाप्रत्ययः क्तवतुस्तु कर्त्तरि एव तर्ह्यस्मिन्निषये भावे न भवतीति प्रत्युदाहरणत्वाच्च, श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यत इत्येवमादीनां कर्तृभेदविषयाणां प्रयोगाणामसाधुत्वमेव । ‘व्रजति जल्पति चेति’ । यौगपद्यादिह पूर्वकालता नास्ति । ‘अपूर्वकालत्वादिति’ । पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद्वा ददाति यदैव हसति तदैव समीलयति न वा स्वप्नस्यापरकालत्वात् अवश्यं त्वसौ व्यादाय मुहूर्त्तमपि स्वपिति समील्य च हसति ततश्चोत्तरकालभाविस्वापहासाद्यपेक्षं पौर्वकाल्यं तदाश्रयश्च प्रत्ययः, इह

कस्मान्न भवति पूर्वं भुङ्क्ते ततो व्रजतीति स्वशब्देनोक्तत्वात्, विभाषाय इत्यनेनापि न भवति किं कारणं साधनपौर्वकाल्यविषयाणामशयादीनां तत्र ग्रहणमन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजतीति, इह तु व्रज्यपेक्षं भोजनस्य यत्पौर्वकाल्यं तत्र त्वाप्रत्ययश्चोद्यते तत्पूर्वशब्देनोक्तं, न च वचनसामर्थ्यादुक्तेऽपि प्रसङ्गः, साधनपौर्वकाल्यविषये ऽशयादावुपपदे चरितार्थत्वात् क्रियाविषयत्वाच्च कालव्यवहारस्य तद्वद्वारकमेव साधनपौर्वकाल्यं द्रष्टव्यम्, उक्तं हि, क्रियाभेदाय कालस्तु सख्या सर्वस्य भेदिकेति, इहास्यते भोक्तुमिति वासरूपेण लङ् भवति यदा ऽसे त्वा भवति तदा भुजेर्लङादय एव भवन्ति आसित्वा भुङ्क्ते इति न तु तुमुत् अनभिधानात् आसित्वा भोक्तुमित्युक्ते प्रक्रमत इत्यादिना सम्बन्धः प्रतीयते ॥

“आभीक्ष्येणमुल् च” ॥ ‘द्विर्वचनसंहिताविति’ । केन पुनरत्र द्विर्वचनमित्याह । आभीक्ष्ये द्वे भवत इत्युपसङ्खानाद् द्विर्वचनमिति । नित्यवीप्स्योरित्यत्र तु वामनो वक्ष्यति तिङ्क्षु नित्यता अव्ययकृत्सु चेति तन्मते नित्यग्रहणादेवात्र द्विर्वचनम् । ‘पायपायमिति’ । आतो युक् ॥

“न यद्वनाकाङ्क्षे” ॥ ‘अनाकाङ्क्ष इति’ । पद्याद्व्यजन्तेन नञ्समीपसः, तद्वर्शितम् । ‘नापर किञ्चिदाकाङ्क्षत इति’ । त्वा तु पूर्वसूत्रविहितोपीति । णमुल् चेत्युक्तं तदपेक्षं पूर्वत्वमपिशब्दादनन्तरसूत्रविहितोपि आभीक्ष्येनाभीक्ष्ये च त्वामात्रस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । एतच्च पूर्वकाले यत्प्राप्नोति तत्र भवतीत्येव प्रकरणापेक्षया प्रतिषेधविज्ञानाल्लभ्यते ॥

“विभाषाप्रथमपूर्वेषु” ॥ अयशब्दो देशविशेषवचनोप्यस्ति प्रभेदस्य भुङ्क्ते इति इह तु प्रथमशब्दसाहचर्यात्कालविशेषवाचिनो ग्रहणम् । अनुकरणात्वाच्चाये इति विभक्त्युगभावोऽस्य वामीयमिति यथा, ‘आभीक्ष्ये इति नानुवर्तते इति’ । अप्राप्तविभाषेयमित्यत्रेय युक्तिः, तदनुवृत्तौ हि पूर्वसूत्रेण प्राप्ते विभाषा स्याद् एव च ब्रुवता साधनपौर्वकाल्यविषया अशयादय इत्युक्तं भवति, क्रियापौर्वकाल्ये हि अशयादिभिरेव तस्योक्तत्वादाभीक्ष्येपि त्वाणमुलारप्राप्तिरित्याभीक्ष्ये इत्यनुवृत्तावप्यप्राप्तविभाषैव स्यात्, न च द्विर्वचनमन्तरेणाभीक्ष्ये व्योतयितुं शक्यमिति

न तद्व्योतनायापि त्वाणमुलौर्विधानमुपपद्यते । नन्वननुवर्तमानेष्वभी
 हण्यग्रहणे पूर्वसूत्रस्यावकाशे । यत्राशयादयो न सन्ति अस्य तु यत्राभीहण्यं
 नास्ति सोऽवकाशः, आभीहण्ये चाशयादिषु च सत्सूत्रप्रसङ्गे परत्वादियमेव
 विभाषा प्राप्नोतीत्युभयत्र विभाषेय युक्ता, एव मन्यते पूर्वविप्रतिषेधेना
 भीहण्ये नित्य एव विधिर्भूवतीति, अग्नेभोजभोज व्रजति अग्नेभुक्त्वाभुक्त्वा
 व्रजति, एव पूर्वप्रथमयोरपि द्रष्टव्यम् । नन्वेव णमुल्यप्राप्ते त्वाप्रत्यये तु
 समानकर्तृक्योरित्यादिना प्राप्ते सत्ययमारम्भ इति पुनरप्युभयत्रविभा
 षैव युक्ता, नैतदस्ति, सह विहितौ यौ त्वाणमुलौ यद्विषये वास
 रूपविधेरभावो ज्ञापयितुमिष्टस्तावनन्तरसूत्रविहितौ त्वाणमुलावभिप्रे
 त्याप्राप्तविभाषेयमुच्यते न तु त्वाणमुलमात्रापेक्षया । 'त्वाणमुलौ
 प्रत्ययौ भवत इति' । किमर्थं पुन त्वाविधीयते यावता नाभीहण्येपि
 समानकर्तृक्योरित्येवासौ सिद्धः । सत्य, विभाषाग्रहणेन वासरूपविधेरभावो
 ज्ञाप्यतइति वक्ष्यति न च केवल णमुलविधौ तदभावो ज्ञापयितुमिष्यते
 किं तर्हि त्वासहितणमुलविधौ, तस्माणमुल त्वासहितस्य विधिर्यथा
 स्यादिति णमुल चेत्यनुवृत्त्या त्वोप्यनुवाद क्रियते, ए३ हि द्वयो सह
 विधातुमुपादीयमान विभाषाग्रहण तादृश एव विषये वासरूपविधेरभाव
 ज्ञापयतीति सिद्धमिष्टम् । 'अग्नेभोज व्रजतीति' । अन्येभ्यो भोक्तृभ्य पूर्व
 भुक्त्वा व्रजतीत्यर्थः । 'आभीहण्ये लडादयो न भवन्तीति' । अग्ने भुङ्क्ते
 ततो व्रजतीत्येव न भवतीत्यर्थः । 'उपपदसमास कस्माच्च' भवतीति' ।
 प्राप्तविभाषायामस्यामशयादीना पक्षे प्रत्ययनिवृत्तौ निमित्तत्वं न तु प्रत्य
 योत्पत्तौ तयोराभीहण्ये णमुल चेत्यनेनाविशेषेण विहितत्वादित्यनुपप
 दत्वमप्राप्तविभाषाया त्वशयादीना प्रत्ययोत्पत्ति प्रति निमित्तत्वाच्चिमि
 त्तस्य चोपपदसजाविधानादुपपदसमास 'प्राप्नोतीति भावः । 'अमैव
 यत्तुल्यविधानमिति' । एतच्च तत्रैव व्याख्यातम् ॥

“कर्मण्याक्रांशे कृञ् खमुञ्” ॥ उदाहरणेषु करोतिरुच्चारणे
 वर्तते तस्य शब्दात्मकमेव कर्म भवति तत्र चोरादिशब्दा शब्दप्रधाना

चोरङ्कारकोर्थे चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थस्तदाह । 'चोरोसीत्यादि' । 'चोरं क
रणमिति' । चोरशब्दोच्चारणम् । 'आक्रोशसम्पादनार्थमिति' । निन्दितश-
ब्दोच्चारणमन्तरेण तस्य सम्पादयितुमशक्यत्वात् । 'न त्वसाविति' । न
हि चोरोसीति वचनेन चोर क्रियते ॥

“स्वादुमिणमुल्” ॥ 'स्वादुमीत्यर्थग्रहणमिति' । एतच्च व्याख्या
नाल्लभ्यते । 'स्वादुर्थेष्विति' । मान्तत्वमपि सर्वेषा भवति अर्थे सम्भवात्,
लघणसम्पन्नशब्दावपि स्वादुशब्दपयायौ । अथ स्वादुमीति मकारान्तनि-
पातन किमर्थं यावता खमुञ् प्रकृत सोनुवर्त्तिष्यते तत्रार्द्धिषदजन्तस्य
मुमिति मान्तत्व सिद्धमिति तत्राह । 'मकारान्तनिपातनमीकाराभावार्थ-
मिति' । भावप्रत्ययविषये मान्तत्वे निपात्यमाने वेतो गुणवचनादिति
ङीञ् भवति मकारान्तत्वाद्दुकारान्तत्वाभावादित्यर्थः । 'चञ्च्यन्तस्येति' ।
खमुञ्च्यपि न सर्वत्र मुम् सिद्ध्यति तद्विधावनव्ययस्येत्यधिकारादिति भावः ।
एवं तर्हि मान्तत्वमेव निपात्यता प्रत्ययस्तु प्रकृत खमुञ्चैव विधेयः, नैत-
दस्ति, अव्ययार्थमेव मान्तनिपातन स्यादिति ङीप्स्यादेव णमुलि तु
मान्तत्वमपूर्वं विधीयमानमीकाराभावार्थं च चञ्च्यन्तस्य च मकारान्तार्थ-
विज्ञायते, अवश्यं चोत्तरञ् णमुल् विधेय इति लाघवाभावादित्येव कृतः ।
'अस्वाद्धौ स्वाद्धौ कृत्विति' । द्वयोर्वाक्ययोस्तन्त्रेणोपादानमेतत्, स्वाद्धौ
कृत्वा यवागू भुङ्क्ते इतीकाराभावस्योदाहरणम्, अस्वादु स्वादुभुङ्क्ते इत्यव्य-
यस्य, इह यदि त्वादयः प्रत्ययाः कर्त्तरि कृदिति वचनात्कर्त्तरि स्युः, इह
पत्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेति देवदत्तात्तृतीया न स्यात् त्वाप्रत्ययेनाभि-
हितः कर्त्तैति, अथ त्वाप्रत्ययेनाभिधाने सत्यपि भुजिप्रत्ययेनानभिहितः
कर्त्तैति कृत्वानभिहिताश्रया विभक्तिर्भवति तृतीया, यद्वेवमोदने द्वितीया
प्राप्नोति किं कारणं भुजिप्रत्ययेनाभिधानेपि त्वाप्रत्ययेनानभिहितः कर्मति
तथा यदि कर्मणि स्युः पत्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्त इति देवदत्तात्तृतीया
प्राप्नोति ओदनात्प्रथमा पत्त्वौदनो भुङ्क्ते देवदत्तेन पत्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्त
इत्येव तु भवति तथास्मिन् णमुल्यपि स्वादुकारं भुज्यते यवागूर्देवदत्ते-
नेति यवाग्वा द्वितीया न भवति स्वादुङ्कारं यवागू भुङ्क्ते देवदत्त इत्य-

चापि कर्मणि द्वितीया भवति कर्त्तरि तृतीया च न भवति, एवमा तुमुनो
 दृष्टव्य, तथा तुमुन्ष्टुलौ क्रियाया क्रियार्थाया समानकर्तृकेषु तुमुच्चिन्त्य
 चापि तुमुनि भोक्तुमोदन पच्यते देवदत्तेन इष्यते ग्रामो गन्तु देवदत्तेन
 भोक्तुमोदन पचति देवदत्त ग्राम गन्तुमिच्छति देवदत्त इति सर्वत्रानुप
 योगाद्यत्र लादयस्तदनुरोधेनैव कर्तृकर्मणोरभिहितत्वाद्वायथ विभ
 समानाधिकरण इति वक्तव्य, केन समानाधिकरणे, अनुप्रयोगेण, एतदुक्त
 भवति, अनुप्रयुज्यमानाद्वातिर्यस्मिन्कारके लादयो विहितास्तत्रैवाव्ययक-
 तोपि भवन्तीति, एव ह्युभाभ्या कर्तृकर्मणोरभिहितत्वाद्वायथ विभ
 क्तय सिद्ध्यन्ति, वृत्तिकारस्त्वमर्थमन्यथा साधयितुमाह । 'तुमर्थ्याधिका
 राच्चेति । तत्र सयादिसूत्रे तुमर्थग्रहणात्तुमुन् भावे भवतीति ज्ञापित तदेव
 च तुमर्थग्रहण शक्यतेति यावदनुवर्त्तते ऽत सर्वेति त्वाद्ययो भावे
 भवन्तीति तत्र चोदयति । 'यद्वेवमिति' । 'तृतीया कस्माच्च भवतीति' ।
 एतच्चोपलक्षण स्वादुङ्कार यवागूर्भुज्यते देवदत्तेनेत्यत्र कर्मणि द्वितीया
 कस्माच्च भवतीत्यपि द्रष्टव्यम्, अनभिहित इति पर्युदासे चैतच्चोदय तदा
 हि सत्यभिधानेनभिधाने च यतोभिधान तदाश्रया विभक्ति प्राप्नोति,
 परिहरति । 'भुजिप्रत्ययेनेति' । अनभिहित इति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयत
 इति भाव । तदा हि यतोभिधान तदाश्रय प्रतिषेधो भवति । ननु च
 शक्ति कारकमन्या च करणविषया शक्तिरन्या च भुजिविषया तत्र यद्वे
 कस्या शक्तेरभिधानमनभिधान च स्यात्स्यादय परिहार, यतोभिधान
 तदाश्रय प्रतिषेध इति शक्तिभेदात्त्वयुक्त इत्याह । 'न चास्मिन्निति' ।
 कि कारण भेदो न विवक्षित इत्याह । 'समानकर्तृकत्व हि विरुध्यत-
 इति' । ननु च मा नामास्मिन्नकरणे शक्तिभेदो विवक्षितोऽनभिहितइत्यत्र
 कस्माच्च विवक्ष्यते, असबद्धमेतत्, कथं हि तस्मिन्नेव प्रयोगे तदैव विवक्षा-
 विवक्षे स्याता, किञ्चानभिहितइत्येकत्वादीनामाधारनिर्देशो ऽनभिहिते
 कर्मादौ यदेकत्वादि तत्रेति द्रव्यमेव चैकत्वादीनामाधारो न शक्तिरतस्त
 चापि द्रव्यमेवानभिहितमित्युच्यते तस्य च शक्तिद्वारेणाभिधानानभिधा
 नयो सतोर्यतोभिधान तदाश्रय प्रतिषेधो भवतीति युक्तमेव । अभ्युपेत्यापि

शक्तिभेदविवक्षा परिहारमाह । 'प्रधानशक्त्यभिधाने चेति' । आख्यातपद
वाच्या क्रिया विशेष्यत्वात्प्रधान विशेषणभूता त्वप्रधान तद्वारेण तद्विषययो
शक्त्योरपि गुणप्रधानभाव, तत्र प्रधानानुवर्तित्वाद्गुणानां तन्मुखप्रेक्षित्वा
तद्विरुद्धस्वकार्यारम्भाभावात् यथायथ विभक्तिसिद्धिरित्यर्थः । उक्तं च

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययो पृथक् ।

शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुसृज्यते ॥

प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।

यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते ॥

इति । वयं तु ब्रूमः सङ्कच्छुतस्य युगपदुभाभ्यां सम्बन्धाभावादे
केनैव प्रधानेन शाब्दोन्वय इति इतरेण तु सविधानादर्थः इति ॥

“अन्यथैवकथमित्यसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्” ॥ ‘कथं पुनरसौ सिद्धा
प्रयोग इति’ । सिद्धा ओदन इत्यादौ सिद्धशब्दो निष्पन्नवचन, ततश्च सिद्ध
श्चेदप्रयोगः कथमप्रयुज्यमानात्ततो णमुल्लविधिरिति प्रश्नः, सिद्धे सत्या
रम्भो नियमार्थ इतिवत्प्राप्तवचनं सिद्धशब्द इत्युत्तरम् । ‘निरर्थकत्वादि
ति’ । निष्पद्योक्तत्वात् । ‘एवमेवेति’ । निरर्थक एव सन्नित्यर्थः । एतदेव
स्फोरयति । ‘अन्यथा भुङ्क्ते इति’ । ‘यावानर्थ इति’ । उदाहरणेष्वनुप्र
योगेषु या क्रिया तत्प्रकारवचना अत्रान्यथादयः । ‘अन्यथा कृत्वा शिरो
भुङ्क्ते इति’ । अत्र तु विना करोतिना शिरसोन्यथा करणं न प्रतीयते
भुज्जिक्रियागत एव प्रकारो गम्यते ऽतोवश्यं प्रयोज्यं करोति ॥

“यथातथयोरसूयाप्रतिवचने” ॥ ‘यद्यसूयन् पृच्छति प्रतिवक्तीति’ ।
पृच्छति सति यद्यसूयन्प्रतिवक्तीत्यर्थः, असु मानसोपतापे कण्डूदि ।
‘तत्रेति’ । एव भूते विषये यत्प्रतिवचनं तदसूयाप्रतिवचनमित्यर्थः । यथा
कारमिति । प्रष्टुमनर्हं सन् यदि पृच्छति तदेवमुत्तरम् । ‘यथा कृत्वाह
भोक्ष्यति’ । तत्त्वकथनमेतत् । कथं पुनरत्र त्वाप्रत्ययो यावता सिद्धा
प्रयोग इति वचनादनर्थकोऽत्र करोति, ततश्च भेदनिबन्धनस्य पौर्वकात्यस्य
समानकर्तृकत्वस्य चाभावाच्चात्र प्राप्नोति, णमुल्ल पुनरुभयाभावेऽपि वचनं

सामर्थ्याद्भवति, उच्यते, क्रियासामान्यवचन करोतिस्तद्विषयप्रकारे यथा तथाशब्दाभ्यामुच्यते तत्र सामान्यस्य सन्निहिते विशेषे पर्यवसानात्तद्विषय एव प्रकार उक्तो भवति ततश्च यथा भोक्ष्यतइति यावानर्थस्तावानेव सत्यपि करोतावित्येतावता सिद्धाप्रयोगत्वमुच्यते न पुनरत्यन्तमभिधे याभावात्, ततश्च क्रियाभेदनिबन्धन उपपन्न एव तत्वाप्रत्यय, एव च कृत्वा पूर्वसूत्रेपि वासरूपेण तत्वा भवति, भाष्येपि तत्र तत्र प्रयुज्यते अन्यथा कृत्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहार उक्त, कथं कृत्वा बाधकमि त्यादि ॥

“कर्मणि दृशि विदो साकल्ये” ॥ ‘कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्ट इति’ । सकलस्य भाव साकल्य तद्विशिष्टे कर्मण्युपपदइत्यर्थे । ‘कन्यादर्शं वरयतीति’ । अत्र दर्शनविषयभूतानां सर्वासामेव कन्यानां वाक्यार्थेनान्वयात्साकल्य, सर्वा कन्या वरयतीत्यत्रापि दर्शनविषयभूता इत्यर्थे, अतिशयप्रतिपादनपर चैतत्, यस्मान्कस्याश्चित्परित्यागेपि भव त्येव । ‘जानाति लभते विचरयति वेति’ । सत्तार्थस्य तु विदेरकर्मक त्वादग्रहणमिति भावः ॥

“यावति विन्दजीवो” ॥ विन्देति विदेर्लाभार्थस्यानुकरणं तस्य हि विन्दतीत्यादौ शे मुचादीनामिति नुमस्ति । ‘यावल्लभते तावद् भुङ्क्ते इत्यर्थे इति’ । एतेनासाकल्यं दर्शयति साकल्ये हि पूर्वणैव सिद्धम् ॥

“चर्मोदरयो पूरे” ॥ कर्मणीत्यनुवृत्ते पूरेरिति एतन्तस्येदं ग्रहणं केवलस्याकर्मकत्वादित्याह । ‘पूरयतेरिति’ । ‘उदरपूरं भुङ्क्ते इति’ । उदरं पूरयन् भुङ्क्ते इत्यर्थे । एवमादिषु प्रायेण पौर्वकाल्य नास्ति तस्मात्पूर्वकालइति न सम्बन्धनीयमित्याहुः ॥

“वर्षप्रमाणजलोपश्चास्यान्यतरस्याम्” ॥ गोष्यदपूरमिति । गो पक्षं पूरयन्वृष्ट इत्यर्थे, वृषेरकर्मकत्वात्कर्त्तरि क्त, अत्रापि पूर्वकालइति न सम्बन्धनीयमित्याहुः । ‘सीतापूरमिति’ । सीता लाङ्गलपट्टति । ‘अस्य ग्रहणं किमर्थमिति’ । सन्निधानादेव पूरयतेरुलोपो विज्ञास्यतइति

प्रश्न । 'उपपदस्य मा भूदिति' । अस्येत्यनुच्यमाने वर्षप्रमाणवदूलोपोपि समुदायविषयो विज्ञायेत प्रकृत्युपपदसमुदाये सचिहितो य ककारस्तस्य लोप इति ततश्चोपपदस्यापि स्यादिति भावः । ऊलोपश्चास्यान्यतरस्या मिति शक्यमकर्तुं, कथं गोष्पदप्रमिति, प्रा पूरणद्वयस्माद्वृत्तोरानुपसर्गे क क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वनपुसकत्वे, न रूपभेदे नार्थभेदे न स्वरभेदे कप्रत्यये थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वं णमुलूलोपे कृते पूर्वस्य स्वरभाजोभा वाल्लितीत्यस्याप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरस्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणावस्थानमित्यन्तोदात्तत्वमेव, ननु च णमुलि सति कृन्मेजन्त इत्यव्ययत्वाद्विभक्तीना श्रवणं न भवति तरपि च गोष्पदप्रतरमिति भवति, कल्पनादौ च गोष्पदप्रकल्प इति भवति, अज्ञातादिषु चाव्ययत्वादकञभवति के तु सति सर्वमेतच्च सिद्ध्यति, उच्यते, इष्यते तावद्विभक्तीना श्रवणमेकेन गोष्पदप्रेणेति तरबादिषु चोपन्यस्तानि रूपाणि नेष्यन्तएव, एतच्च भाष्ये ऊलोपप्रत्याख्यानादवसीयते । ननु च गोष्पदपूरमित्याद्यापि घञैव सिद्धं न सिद्ध्यति यदि तावत्करणे घञ विधाय तदन्तेन कर्मणि षष्ठ्या समास क्रियते ततस्याथास्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यादयं भावे घञि व्यधि करणपदेवहुग्रीहि क्रियते गोष्पदस्य पूरणमस्मिन्वर्षे इति ततः पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रसङ्गः, गोष्पदपूरन्तरा गोष्पदपूरङ्कल्पमित्यादि न च सिद्ध्यति तस्माद्वर्षप्रमाण इति वक्तव्यम् ॥

“चेले क्रोपे” ॥ ‘अस्माद्वृत्तोर्यन्तादिति’ । पुका निर्द्वंशादेव ग्यन्तत्वमवसीयते, व्याख्यानाञ्चेल इत्यर्थग्रहणमित्याह । ‘चेलार्थेष्विति’ । ‘चेलक्रोपे वृष्ट इति’ । चेल क्रोपयन् शब्द ययन्वृष्ट इत्यर्थः, यथा वर्षणे चेलानि शब्दायन्ते तथा वृष्ट इति यावत् ॥

“निमूलसमूलयो कष” ॥ अत्र प्रकरणे समानकर्तृकत्वमेव । ‘निमूलकार्षमिति’ । कषतिर्हिसार्थः । एकस्यैव धात्वर्थस्य सामान्यविशेषभावेन भेदे सति विशेषणविशेष्यभावः, निगतं मूलमस्य निमूल, सह मूलेन समूल कषणं करोति, सह मूलेन कर्षतीत्यर्थः । एव सर्वत्र प्रकरणे द्रष्टव्यम् ॥

“समूलाकृतजीवेषु हन्कृजग्रह ” ॥ ‘जीवशाहमिति’ । जीव
तीति जीव , इगुपधलक्षण क , जीवन्त गृह्णातीत्यर्थ ॥

“करणे हन ” ॥ ‘नित्यसमासार्थे चेति’ । हिंसार्थानामित्यनेन
शमुलि तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति विकल्पित समास स्याद् अतो
हिंसार्थेऽप्यनेनैव शमुलेषितुव्य इत्यर्थ । कथ पुनरिष्यमाणोऽपि लभ्यते,
यावता ऽहिंसार्थे हन्तौ सावकाशोऽय विधिर्हिंसार्थानामित्यस्य तु
हन्तिव्यतिरिक्तो हिंसार्थो ऽवकाश , हिंसार्थे हन्ताबुभयप्रसङ्गे परत्वात्स
एव विधि प्राप्नोति तत्राह । ‘पूर्वविप्रतिषेधेनेति’ । कथ तर्हि हिंसा
र्थानामित्यत्रोदाहरिष्यते दण्डोपघात गा कालयति दण्डेनोपघात वेति ।
अत्राहु । यत्रैक एव धात्वर्थ सामान्यविशेषभावेन भिद्यमानो विशेषण
विशेष्यभावमनुभवति सोऽस्य विषय , कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति
वचनात् , अत्यन्तभिन्नधात्वर्थसम्बन्धे तु तेनैव शमुल् भवतीति , एव च
नित्यसमासार्थो यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्चेति , कोऽर्थ , यथाविध्यनुप्रयोगार्थ
सन्नित्यसमासार्थ इत्यर्थ । इह द्विर्हन्यहण समूलग्रहण च क्रियते सकृदेव
तु शक्य कर्त्तुं , कथम् , एव वक्ष्यामि जीवाकृतयोर्ग्रहकृज , शुष्कचूर्णरुक्तेषु
पिष , निमूले कष , समूले हनश्च , चकारात्कषश्च , तत करणे हन इत्येव ,
यदेतत्कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति एतद्गृहादिष्विति वक्तव्य , तथा
तु न कृतमित्येव ॥

“स्नेहने पिष ” ॥ व्याख्यानात्स्नेहनइत्यर्थग्रहणमित्याह । ‘स्नेह-
नवाचिनाति’ । ‘उदपेषमिति’ । पेषवासवाहनधिषु चेत्युदकस्योदभाव ,
शुष्कचूर्णेत्यत्र स्नेहनग्रहण न कृत कर्मणि तत्र प्रत्यय इह तु करणे ॥

“हस्ते वर्तयहो ” ॥ जीवे ग्रह , हस्ते च , वर्तयश्चेति , नोक्त
तत्र कर्मोपपदमिह तु करणम् । ‘वर्तयत्यन्त इति’ । निर्द्वैश एवात्र प्रमा
णम् । ‘हस्तवर्तय वर्तयतीति’ । हस्तेन वर्तयति गुलिका करोतीत्यर्थ ॥

“स्वे पुष ” ॥ ‘स्वपोषमिति’ । ‘पितृर्यायवचनस्य चेति’ ।
स्वरूपेऽपि भवति ॥

“सञ्ज्ञायाम्” ॥ अनधिकरणार्थीयमारम्भ, पूर्वयोगस्त्वसञ्ज्ञार्थे,
कथं तर्हि यामे बन्ध इति वासरूपविधिना घञ भविष्यति ॥

“कर्त्राजीवपुरुषयोर्नशिबहो” ॥ ‘जीवेन, नष्ट इति’ । जीवेन
करणेनापद प्राप्त इत्यर्थे । ‘पुरुषेणोठ इति’ । पुरुषेण करणेन देशा
न्तर प्रापिता देवदत्तादिरित्यर्थे ॥

‘ऊर्द्धं शुषिपूरो’ ॥ ‘ऊर्द्धशेष शुष्यतीति’ । वृत्तादिरूर्द्धं एव
तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थे । ‘ऊर्द्धं पूर्यतइत्यर्थे इति’ । ऊर्द्धमुख एव सन् घटा
दिर्वर्षादकादिना पूर्णा भवतीत्यर्थे ॥

“उपदशस्तृतीयायाम्” ॥ इत प्रभृति पौर्वकाल्यमप्यस्ति ।
‘मूलकोपदश भुङ्क्ते’ । ननु च नात्र तृतीयान्तस्योपदशिना सबन्ध,
नहि मूलकेनाप्य उपदश्यते किं तर्हि तदेवोपदश्यते, भुजिना तु सबन्ध
उपपद्यते तन्मति करणत्वात् किं तूपदशिना सामर्थ्याभावात्प्रत्ययो न
प्राप्नोति उपपदसञ्ज्ञा च न स्यात् तदभावादुपपदसमासेऽपि न प्राप्नोति,
वचनस्य तु दशनैरुपदश्य भुङ्क्तेत्यादिरवकाश स्यादित्यत आह । ‘मूल
कादि चेति’ । सत्य मूलकादेर्भुजिनैव शाब्देऽन्वय उपदशिना तु कर्मा
पेक्षाया सन्निधानाद्व्याप्यत्वाच्च वस्तुतः सबन्धोऽस्त्येव, भुजि प्रति करणत्व
मन्यथा नोपपद्यते, ततश्चायमर्थे, मूलकेन भुङ्क्ते किं कृत्वोपदश्य, किमुप
दश्य तदेव मूलकमिति, यदि तु यत्र तृतीयान्तेनैव शाब्देऽन्वयस्तत्रैवाय
प्रत्ययोभिमत, स्यात् करणइत्येव ब्रूयाद् यथा करणे हन इति, तस्मा
दर्थेन सबन्धेन सामर्थ्ये सति प्रत्ययादिकं सर्वं भविष्यति ॥

“हिसार्थानां च समानकर्मकाणाम्” ॥ धातुसबन्धइत्यधिका
रादनुप्रयोगधातुना समानकर्मत्व विज्ञायतइत्याह । ‘अनुप्रयोगधातुना
समानकर्मकाणामिति’ । ‘कालयति’ । काल विज्ञेये चुरादि । ‘दण्ड
ताडमिति’ । तड आघाते चुरादिरेव । ‘उपहत्येति’ । वा ल्यपीत्यनुना
सिकलोप, ह्रस्वस्य तुक् ॥

“सप्तम्याञ्चोपपीडरुधकर्ष” ॥ ‘उपशब्द प्रत्येकमिति’ । पीडा
दीना समाहारद्वन्द्व कृत्वोपपूर्वं पीडरुधकर्ष इत्युत्तरपदलोपी समास,

सौत्र पुल्लिङ्गनिर्देश, करणाधिकरणविवक्षाभेदेनोपपदेषु विभक्तिद्वयम् । कर्षतेरिति भौवादिकस्य न कृषतेरिति तौदादिकस्य शपा निर्देशात्, शपा निर्देशस्तु विहितगुणस्योच्चारणाद्विज्ञायते, सूत्रे तु पञ्चम्यर्थे प्रथमा, किञ्च स्याद्वदि तौदादिकस्य ग्रहणं स्यात् यावतोभयोरपि विलेखना र्थत्वाच्चाप्यभेदो नापि रूपभेद, यदप्युभयोरपि विलेखने पाठस्तथापि तौदादिकस्य क्षेत्रविषये विलेखने वृत्ति पञ्चभिर्हलै कृषतीति, तेन क्षेत्रे उपकृष्य हलेनोपकृष्येति तौदादिकात्त्वाप्रत्यय एव भवति न यामुल ॥

“समासत्तौ” ॥ ‘सप्तम्या तृतीयायामित्यनुवर्त्ततइति’ । पूर्व-सूत्रेपि स्वरितत्वादेव तृतीयानुवर्त्तते सप्तम्या तु तस्या निवृत्तिर्मा विज्ञा यीति चकार क्रियते, तेन चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्त्ततइति न चोदनीयम् । ‘युद्धसरम्भादिति’ । कोपादिना मन त्वाभूपूर्वको वाक्कायविकार सरम्भ, युद्धार्थं सरम्भो युद्धसरम्भ, अश्वघासादिवत्षष्ठीसमास । ‘अत्यन्त सन्निष्कृष्य युद्धान्तइत्यर्थ इति’ । सन्निष्कर्षप्रतिपादनपरमेतत्केशग्रहणं भवतु मा वा भूदिति ॥

“प्रमाणे च” ॥ ‘तृतीयासप्तम्योरित्येवेति’ । अर्थानुवृत्तिप्रदर्शनं मेतत्, नष्टोवविध शब्द प्रकृतास्ति । ‘द्वङ्कुलोत्कर्षमिति’ । द्वयोरङ्कुलो समाहारो द्वङ्कुल तत्पुरुषस्याङ्कुलेरित्यच् समासान्त, द्वङ्कुलेनोत्कृष्य परिच्छिद्येत्यर्थ, ह्रस्वा खण्डा खण्डका ।

“अपादाने परीप्सायाम्” ॥ ‘परीप्सा त्वरेति’ । जित्वरा सम्भ्रमे घटादि, घटादय षित, षित्त्वादङ् । ‘शय्योत्थायमिति’ । उद स्यास्तं भोरिति तिष्ठतिसंकारस्य तकार, पूर्ववद्वक् ‘अवश्यकर्त्तव्यमपीति’ । अक्षिप्रक्षालनादिकम् । ‘द्वितीयाया परीप्सायामित्येवेति’ । अनुदात्त पदमेकवर्जमित्यत्रापि परीप्सा भवत्येव, कथ परिभाषेय पदग्रहणं च परि भाषार्थे तेनोदात्त स्वरितो वा युञ्ज विधीयते तत्र तत्समकालमेवैकमच वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्त कर्त्तव्यं न विलम्बितव्यमिति ॥

“स्वाङ्गे ध्रुवे” ॥ स्वाङ्गलक्षणं चतुर्थं वक्ष्यते अद्रवन्मूर्त्तिमदित्यादि । ‘अक्षिप्तिकाणमिति’ । कण निमीलने चुरादिर्निर्पूर्व । ‘उत्तिष्ठ शिर क

ययतीति' । ननु च ध्रुवमिति नित्यमुच्यते ध्रुवा द्वौर्ध्रुवा पृथिवीति यथा, अर्धुवमनित्य शिरश्चाप्यनित्यमेव प्राणिनामेवानित्यत्वादत आह । 'यस्मि च द्वादिति' । अयं भावः । विशेषणसामर्थ्यात्प्रकर्षे आश्रीयते प्रकर्षेण यदध्रुवमिति, प्रकर्षश्च जीवत्यपि प्राणिनि कदा चिदभाव इति ॥

“परिक्रिश्यमानसिद्धौ च” ॥ ‘परिक्रिश्यमानइति’ । क्रिश्च विबाधनइत्येतस्यैतद्रूपं न तु क्रिश्च उपतापइत्यस्य, परिश्च सर्वतो भाव इत्याह । ‘परिक्रिश्च सर्वतो विबाधनमिति’ ॥

“विशिपतिपद्विस्कन्दा व्याप्यमानासेव्यमानयो” ॥ ‘अनवयवे नेति’ । साकल्येन । ‘पदार्थानामिति’ । गेहादीनाम् । ‘तात्पर्यमिति’ । पौन पुन्यमाभीक्ष्यमित्यर्थः, द्रव्ये व्याप्तिरित्यादिना व्याप्या सेवयोर्विषयविभाग दर्शयति । ‘गेहानुप्रवेशमिति’ । ननु व्याप्तौ वीप्सा गम्यते आसेवाया च नित्यत्वमिति नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं प्राप्नोति तत्कस्माच्च भवतीत्याह । ‘समासेनेति’ । यद्यपि समास एतयोरर्थेयोरने विधीयते तथापि स्वभावत एतयोस्तेनाभिधानं यथा सप्तपर्वो इति, पर्वगताया वीप्साया पर्वणिपर्वणि सप्तपर्णान्यस्येति । ‘तथा च वक्ष्यतीति’ । नित्यवीप्सयोरित्यत्र वक्ष्यति भाष्यकारः । ‘तिङ्क्षु नित्यतेति’ । उपलक्षणमव्ययकृत्सु चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ‘त्क्वानि वृत्त्यर्थमिति चेदिति’ । आभीक्ष्येणामुक्तं चेत्यनेन त्क्वाणमुक्तौ द्वावपि विहितौ तत्र विषयादिभ्यो णामुलेव यथा स्यात् त्क्वाप्रत्ययो मा भूदित्येवमर्थं पुनर्णमुलुच्यतइति चेदित्यर्थः । दूषयति । ‘नेष्टत्वादिति’ । दूष्यते ह्यासेवाया विशिप्रभृतिभ्य त्क्वा गेहमनुप्रविश्यानुप्रविश्यास्त इति । ‘द्वितीयोपपदार्थं तर्हीति’ । अत्र हि द्वितीयाया चेत्यधि काराद् द्वितीयान्तस्योपपदसज्ञा लभ्यते, किमर्थं पुनरुपपदत्वमिष्यतइत्याह । ‘उपपदसमास इति’ । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वचनात्पक्षइत्युक्तम् । ‘तेन हि सत्सुपपदाभाव इति’ । सप्तमीस्यस्य कस्य चिदभावात् ॥

“अस्यतितृषेः क्रियान्तरे कालेषु” ॥ असु क्षेपणे त्रितृषा पिपा सायाम् । ‘क्रियामन्तरयतीति क्रियान्तर इति’ । व्यवधानवाचिनोन्तरशब्दात्तत्करोतीति णिचि कर्मण्यण् । ‘पाययतीति’ । पिबतेर्णिचि शाब्कासाहेत्यादिना युक् । ‘अत्यसनेनेत्यर्तद’ । यच्चाद्य पान यच्च दृष्टे गते भविता तन्मध्यवर्तित्वादत्यसनतर्षणयो, रेतदेव स्पष्टयन्नुदाहरणस्यार्थमाह । ‘अद्य पाययित्वेत्यादि’ । ‘दृष्टमुपोष्येति’ । उपपूर्वाद्दुसे त्को ल्यप् यजादित्वात्सन्धसारण, शासिवसिघसीना चेति षत्व, मन्त्रोपवासेन भोजन व्यवधीयते । ‘अहरिति’ । कालाध्वनोरिति द्वितीया । कृत्वमहरिषूनत्यस्य क्षिप्त्वा गत इत्यर्थे । ‘योजनमत्यस्येति’ । क्व चित्पुत्रादौ पाययित्वा ततो योजनमतिक्रम्य पाययतीत्यर्थे ॥

“नाम्न्यादिशियहे” ॥ ‘आदिशेर्बहेश्चेति’ । एतेनाडो दिशि नैव सम्बन्धो न रह्येति दर्शयति ॥

“अव्यये ऽयथाभिप्रेताख्यानं कृज त्काणमुलौ” ॥ अयथाभिप्रेताख्यानइति नञ् प्रश्लेष पश्चाच्चिद्वैशाद्विज्ञायते, अन्यथा ऽ सन्देहायै पूर्वं निर्दिशेत्, अयथाभिप्रेतशब्दश्चाख्यानक्रियाविशेषण, यथाभिप्रेत न भवति तथाख्यानइत्यर्थे, पुत्रजन्म प्रार्थयमान ब्राह्मण गत्वा केन चिद्गोपनीयवच्चीचैराख्यात ब्राह्मण पुत्रस्ते जात इति तममृष्यमाणो ब्राह्मण आह । ‘किं तर्हीति’ । पुत्रजन्माख्यानस्य प्रियत्वेपि आख्यानप्रकारस्यानभिप्रेतत्वाद्भवत्युदाहरण, मत एवायथाभिप्रेताख्यानइत्युक्तं न पुनरप्रियाख्यान इति । ‘आचक्षति’ । लट् स्थासस्ते शपो लुकि स्को सयोगाद्योरिति ककारलोपः, षटो क सि, उदाहरणे ऽयथाभिप्रेताख्यान दर्शयति । ‘उच्येर्नमेति’ । नामशब्द प्रसिद्धौ न पुनरिदं ब्राह्मणवाक्यमुक्तमिति उपदशस्तृतीयायामित्यत्रेदमुक्तम् । ‘समासायै वचनमिति’ । एतदेवोपपादयति । ‘तथाहीति’ । त्का चेत्यत्र तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वर्तते तस्मादनेन य त्का विहितस्तेनैव पक्षे समासो लभ्यते न तु समानादिसूत्रविहितेन, नहि तेन तृतीयप्रभृतिषूपपदेषु त्काविधीयतइत्यर्थे । णमुल्लग्रह समनर्थक पङ्क्तौ ह्यसौ तत्र त्का चेति वक्तव्यमित्यत आह । ‘णमुल्लग्रि

कार इत्यादि । तुल्यकक्षत्वं, तुल्यबलत्वम् । 'तेनेत्यादि' । यदि तु चकारेण यत्नेन शमलनुकृष्येत उत्तरत्र नानुवर्तत यन्नाभावात्, पुनर्यमुल्लेख्ये तु द्वन्द्वनिर्दिष्टयोर्द्वयोरप्युत्तरत्रानुवृत्तिः सिद्धा भवति ॥

“तिर्य्यचपवर्गे” ॥ ‘तिर्य्यक्कृत्येति’ । तिरोऽञ्चतीति ऋत्विगित्यादिना क्तिन्, तिरसस्तिर्यलोपइति तिर्योदेशः, व्युत्पत्तिमात्रं चैतच्च त्वत्रावयवार्थोऽस्ति समुदायो ह्ययमपवर्गं वर्त्तते तद्वर्णितम् । ‘समाप्य गत इत्यर्थे इति’ । ‘तिर्य्यक्कृत्येति’ । अनृनु कृत्वा ऽयत् स्थित्यतः पार्श्वे द्विष्ट्वित्यर्थः, तिर्य्यचीत्ययुक्तोऽयं निर्द्वैशः भसन्नाया सत्यामच इत्यकारलोपे तिरश्चीति भवितव्यमिति आह । ‘तिर्य्यचीति’ । ‘शब्दानुकरणमेतदिति’ । अत्र इत्यर्थवतोऽजित्यस्य ग्रहणं स चार्थो लोकप्रसिद्धो गृह्यते, अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुता इति न्यायात्, अतो ऽञ्चे स्वार्थे वर्त्तमानस्याल्लोपः, एतत्तु तत्र स्थितस्य शब्दरूपस्यानुकरणं तेनानुकार्येण रूपेणार्थवत्तु लौकिकार्थेन तेन लोपाभाव इति भावः । नन्वेवमपि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति लोपः प्राप्नोत्येवात आह । ‘न च प्रकृतिवदनुकरणेन भवितव्यमिति’ । कस्मादित्याह । ‘अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गादिति’ । यादृश रूपमनुकर्तुमिष्टं तादृशं न प्रतीयेत लौकिक एव त्वर्थः प्रतीयेतेत्यर्थः, क्व च यथा प्रकृतिवदनुकरणं न भवतीत्याह । ‘एतदोशित्यादि’ । यदनुक्रियमाणरूपविनाशेऽपि प्रकृतिवदनुकरणं स्यादेतददस इत्यत्रोभयत्रापि त्यदाद्यात्वादिके प्रकृतिकार्ये सति एतस्यामुष्येति रूपं स्यात् । ननु प्रयोजनानुवर्त्तिं प्रमाणं ततश्चेल्लोपः प्राप्नोति कर्त्तव्य एवायं कथं यत्तदेतेभ्य इति त्यदाद्यात्वं, मस्य वामीयमिति यस्येति लोपः, गवित्ययमाहेत्यवादेशः पठित्तिं करोतीत्यनुक्रियमाणरूपविनाशे सत्यप्यस्य क्तानुकरणस्यात इताविति पररूपत्वं वा भवति तस्मादुभयथा निर्द्वैशदर्शनात्क्वचित्प्रकृतिवदनुकरणं भवति क्वचिच्चेति वाच्यं तथा चास्मिन्नेव सूत्रे भाष्यसौत्रो निर्द्वैश इति ॥

“स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृद्भ्यो, ॥ तस्प्रत्ययइति बहुव्रीहिनिर्द्वैश इत्याह । ‘तस्प्रत्ययो यत् स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते इति’ । न च क्तिन्प्रत्ययस्य

कुरितिवत्कदा चित्तस्प्रत्ययान्तत्वेन दृष्टे सप्रत्ययतदन्तेपि स्वाङ्गे प्रसङ्गः , तत्प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् कर्मधारयो वाय तत्प्रत्यये परतो यत्स्वाङ्गं त स्मिन्नुपपदइति, वृत्तौ तु वस्तुमात्रं प्रदर्शितम् । 'यथासख्यमत्र नेष्यत इति' । व्याख्यानात् । 'मुखत इति' । आद्यादित्वात्सप्तम्यर्थं तसि । 'मुखे तस्यतीत्यादि' । तमु उपक्षय इत्यस्मान्मुखशब्दउपपदे अन्येभ्योपि दृश्यतइति द्विषु, मुखत, अत्वसन्तस्य चेति दीर्घा न भवत्यधातो रिति प्रतिषेधात्, प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषयैवात्राप्रसङ्गात् नार्थं प्रत्ययग्रहणेन ॥

“नाधार्यप्रत्यये व्यर्थे” ॥ ‘नार्थो धार्यश्चेति’ । नाधासहचरितोर्यो नाधाशब्दाभ्यामुक्तः, नार्थो यस्य स नार्थं नार्थार्थ इत्यर्थः, एतेन धार्यो व्याख्यातः । ‘प्रत्ययो यस्मादिति’ । यदि पञ्चम्या विग्रहं क्रियते ततः प्रकृतैरुपलक्षणं नाधार्यग्रहणं स्यादिति सप्रत्ययतदन्तत्वेपि प्रकृतिमात्रे प्रसङ्गः , न प्रसङ्गः, एव हि विनञ्सङ्ख्यास्त्विति वक्तव्यं स्यात्, षष्ठा विग्रहं कर्तव्यं नाधार्ये प्रत्ययो यस्य समुदायस्यावयव इति, ल्यङ्गोपे वा पञ्चमी व्याख्येया, य समुदायमुद्विश्य नाधार्यं प्रत्ययो विधीयतइति । ‘विनाकृत्य नानाकृत्येति’ । विनञ्भ्या नानाजौ नसहेति नानाजौ । द्विधाकृत्येति । सङ्ख्याया विधार्थं धा । ‘द्वैधकृत्येति’ । द्विचोश्च धमुञ् । हिक्कृष्यक्शब्दौ विनार्थे । ‘नाना कृत्वा काष्ठानि गत इति’ । पूर्वमेव नाना सन्ति काष्ठान्यन्यत्र कृत्वा गत इत्यर्थः । ‘धार्यमर्थग्रहणमिति’ । बहवो हि धार्यो प्रत्ययास्तत्रासत्यर्थग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहणं स्यान्नान्येषा तदर्थानामर्थग्रहणे तु तेषामपि भवति यश्चाधादेशो धार्यं धमुजन्तात्स्वार्थं ददर्शनमिति तदर्थमर्थग्रहणं द्वैधकृत्यं द्वैधकारं द्वैधभूयं द्वैधभावमिति धमुजादीनां तु स्थानि वद्वावादेव सिद्धं तद्विधौ ध इत्यधिकारेणादेशपक्षस्याश्रयणात्, अथ नार्थमर्थग्रहणं कस्माच्च भवतीत्यत आह । ‘ना पुनरेक एवेति’ । ननु च नाप्रत्ययावपि द्वौ भवतो निरनुबन्धकः सानुबन्धकश्चेति तत्रासत्यर्थग्रहणे निरनुबन्धकस्यैव ग्रहणं स्यात्तत्रस्य, एव मन्यते तन्नावृत्त्येकशेषाणामन्यतमस्याश्रयणात्तस्यापि भविष्यति ॥

“अन्वचानुलोम्ये” ॥ ‘अन्वभूयेति’ । अयत् पार्श्वत पृष्ठतो वाऽनुकूलो भूत्वास्तद्व्यर्थे । ‘अन्वभूत्वेति’ । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थे । अनुकूलो नुकूल इति शब्देन न स्पृश्यते ॥

“शकधृषज्ञागलाघटरभलभक्कमसहाहोस्त्यर्थेषु तुमुन्” ॥ अत्रानन्तरिणास्तिशब्देनैवार्थशब्द सम्बद्ध्यते शकधृषज्ञाना घटाहोयोश्च पृथगुपादानात्तदाह । ‘शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु वेति’ । ‘तुमुन् प्रत्ययो भवतीति’ । भावे । ‘अक्रियार्थोपपदार्थ आरम्भ इति’ । क्रियार्थोपपदे तुमुन्खुलावित्यादिनैव सिद्धत्वात्, तत्र तावत् शक्नोति भोक्तु धृष्णोति जानातीति भोजने प्रावीण्य गम्यते । ‘ग्लायति भोक्तुमिति’ । तत्राशक्ति, घटते ऽहंतीति योग्यता, आरभते प्रक्रमतइति भुजेरेवाद्यावस्था । ‘लभते भोक्तुमिति’ । अप्रत्याख्यात भोजन लभतइत्यर्थे । ‘उत्सहते भोक्तुमिति’ । भोजने व्याप्रियत इत्यर्थे । ‘अस्ति भोक्तुमिति’ । भोजनमस्तीत्यर्थे । प्रवीणो भोक्तु कुशलो भोक्तु पटुर्भोक्तुमित्यादौ पर्याप्तिविवक्षायामुत्तरसूत्रेण तुमुन् भवति ॥

“पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु” ॥ ‘पर्याप्तिरन्यूनता’ । परिपूर्णतेत्यर्थे । अन्यूनता च द्विधा सम्भवति भोजनस्य प्रभूततया वा भोक्तु समर्थतया वा, ऽत सामर्थ्येनालमर्थेन विशिनष्टि । ‘अलमर्थेषु पर्याप्तिवचनेष्विति’ । ‘पर्याप्तो भोक्तुमिति’ । भोजने न न्यूनीभवति समर्थ इत्यर्थे । ‘पर्याप्तमिति’ । प्रभूतमित्यर्थे । ‘शक्यमेव कर्तुमिति’ । सुकरमेतदित्यर्थे । सम्भवमात्र वा ऽत्र विवक्षित सम्भवत्येव विधस्य करणमिति ॥

“कर्त्तरि क्त” ॥ किमर्थमिदमुच्यते, कर्त्तरि क्तवचनमनादेशे स्वार्थेविज्ञानात्, यत्र वचनेनार्थो निर्दिश्यते तत्र प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थेणैव प्रत्ययो भवति तत्राद्या गुप्तिकिङ्क्ष सन्, यावादिभ्य क्वचिति एवमिमे क्ततः स्वार्थे स्युः स्वार्थे मा भूवन् कर्त्तरि स्युरिति । ननु च यमिच्छति स्वार्थे आह त भावे घञ् भवतीति तच्चियमार्थं भविष्यति घञेव भावे नान्य क्त्वादिति, अस्ति ह्येतस्मिन्सूत्रे घञिचेतावत्सूत्र कर्त्तव्य धातोर्घञ् भवतीति, तत्रानिर्दिष्टार्थत्वाद्वावैव घञ् भविष्यतीति, तत पदरुजवि-

श इति द्वितीय सूत्र कर्त्तव्य, ततश्च भावइति न कर्त्तव्य, क्रियमाण तु नियमार्थे भविष्यति घञेव भावे नान्य क्वदिति, ततश्चान्य कृद्वात्स्वर्था द्विप्ते कर्त्तरि भविष्यति । स्यादेतत् । कर्मादीनामपि धात्वर्थेनान्तेपात्तेष्वपि कृत स्युरिति, न । ध कर्मणि घृन्, करणाधिकरणयोर्लुट्, दाशगोघ्नौ सम्पदाने, भीमादयोपादान, इत्यत्र घृनेव कर्मणि नान्य इत्यादिको नियमो विज्ञास्यते, यद्येक कर्मादि नियत प्रत्ययास्त्वनियता इति कारकान्तरेपि घृनादय स्युः, नैष दोष । एकमिदं वाक्य ध कर्मणि घृनिति तेन च कर्मणि विधीयमान कथं कारकान्तरेपि स्यात्, द्वितीयोपि वा नियमो विज्ञास्यते कर्मण्येव घृनिति, एव सर्वत्र, य इदानीमतेन्य प्रत्ययः शेष सान्तरेणापि वचन कर्त्तव्येव भविष्यति कर्त्तरि भुव खिष्णुच्लुकजौ कर्त्तरि चर्षिदेवतयोरित्युभयत्रापि करणनिवृत्त्यर्था कर्तृश्रुतिविद्वयर्थेवेति खिष्णुजादिषु कर्तृनियमो न भविष्यति, तदेव तर्हि प्रयोजन स्वार्थं मा भूवन्निति, ननु चेत्त भावइति नियमो विज्ञास्यतइति स्वार्थादन्य स भावो धात्वर्थस्य सिद्धता नाम शुद्धे स्वार्थं कृत स्युः, ल कर्मणि च भावे चेत्ययं तर्हि नियमो भविष्यति ल एव भावे इति, नाय नियम शक्यो विज्ञातु कर्तृकर्मणोर्निर्द्वन्द्वेन निर्दिष्टार्थत्वात् लकारा स्वार्थं न स्युः, अकर्मकेभ्य इति च वक्ष्यामीत्येवमर्थमेतत्स्यात्, अतः सुष्ठूक्त कर्त्तरि कृद्वचनमनादेशे स्वार्थविज्ञानादिति । अत्र च द्वैधम् एतद्वाक्यनिरपेक्षै स्वैर्विधायकैर्वाक्यैर्विहिताना कृता पश्चादेनेनार्थं आदिश्येत कृदुत्पत्ति-वाक्याना वाय शेष स्यात् खलुलृचौ कर्त्तरि नन्दिग्रहिपवादिभ्यो ल्यु णित्वच कर्त्तरीति, तत्रादौ पक्षे यथानेन तृजादीनामर्थं आदिश्यते तथा ख्यनादीनामप्यादिश्येत विशेषानुपादानात् ततश्चैतेष्यनेन कर्त्तरि च स्युः स्वेषुस्वेषु विधिवाक्येषु करणादीनामप्युपादानात्करणविषु च, ननु च ख्यनादिषु करणादिरर्था विशेषविहितत्वात् कर्तृश्च बाधको भविष्यति, न । नानावाक्यत्वात्, इह दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयता तक्र कौण्डिन्यायेति अभिन्नकालत्वादेक वाक्य विशिष्टदानस्य प्रतिपादकमिति तत्रेण दधि बाधते यदा तु पूर्वोक्ते ब्राह्मणभोजनप्रकरणे दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयता

मित्युच्यते ऽपराद्धे तु तत्र कौण्डिन्याय दीयतामिति न तदा बाध्यबाध
कभाव , तथास्मिन्पक्षेऽपि कालभेदेन वाक्यद्वयोच्चारणाद्वाध्यबाधकभावे
न लभ्यते तस्मादुष्ट एवाय पक्ष इति द्वितीय पक्षमाश्रित्याह । 'कृदुत्प
त्तिवाक्यानामय शेष स्यादिति' । प्रागुक्ते दोषस्तदवस्थ एव तत्राह ।
'येष्वित्यादि' । कुत एतदित्याह । 'अर्थाकाङ्क्षादिति' । येषु वाक्ये
स्वर्था न निर्दिश्यते तान्यर्थाकाङ्क्षिणि । तथाहि । एषुल्लूचौ भवत इत्यु
क्तेर्येष्विषया आकाङ्क्षा जायते कृतौ भवत इति, कर्त्तरि कृदित्यस्याकाङ्क्षा
भवति क कृत् कर्त्तरि भवतीति, अतस्तृजादिविध्यनुपस्थाने शेषशेषिणोऽह
भयोरप्याकाङ्क्षापूर्यते ततस्तत्रैवोपतिष्ठतइत्यर्थः । 'ख्यनादिवाक्येष्विति' ।
उपतिष्ठतइत्यनुषङ्गः, कारणमाह । 'साक्षादर्थनिर्देशे सति तेषा निरा
काङ्क्षादिति' । न च रक्तपटन्यायेनाकाङ्क्षेत्यापनेनोपस्थान युज्यते स्वत
एव साकाङ्क्षे तृजादिविध्यनुपस्थानेन शेषस्यापि चरितार्थत्वत्, रक्त पटो
भवतीत्यत्र तु पटो भवतीत्यस्य निराकाङ्क्षत्वेऽपि रक्तपदार्थस्य साकाङ्क्ष
त्वादाकाङ्क्षेत्यापनेनान्वयः, न च विदेशस्याना कथमेकत्राक्यत्वमिति
वाच्यः, शास्त्रे विदेशस्यानामप्यवान्तरवाक्यानामाकाङ्क्षावशादेकवाक्यत्व
दर्शनात्, यथा द्वितीयेध्याये लुगुच्यते तस्य चतुर्थेषष्ठयोरलुगपवादेो
गोत्रे लुगचि, अलुगुत्तरपदइति ॥

'भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्राव्यापात्या वा' ॥ 'भव्य
इति' । अत्रो यत्, गुणः, वान्तो यि प्रत्ययइति वान्तादेशः । 'गेयो
माणवकः साम्नामिति' । एतेन कै गै शब्दइत्यस्येद निपातन न गाङ्
गतावित्यस्येति दर्शयति, एतच्च तिपातनाल्लभ्यते, ईद्व्यतीतीत्वम् । 'जन्य
इति' । अत्रो यदित्यत्र तकिशसिचतियतिजनीनामुपसङ्ख्यानमिति वच
नाद्वत् । 'आप्राव्य इति' । ओरावश्यके । 'आपात्य इति' । अहलोऽर्थेत् ॥

"ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः" ॥ ल इति लङ्लटोरकारा
नुबन्धयो सामान्येन ग्रहणमेकवचन चेति शङ्कामपाकरोति । 'ल इत्यु
त्प्लष्टानुबन्धसामान्यमेक एह्यतइति' । 'प्रथमाबहुवचन चैतदिति' । सा
मान्यस्यैकत्वेऽपि जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम् । अथादेशापेक्षया षष्ठ्यै

कवचन कस्माच्चाश्रीयते ल लस्य य आदेश इति, यथा ल परस्मैपदमिति, उच्यते । एष विज्ञायमाने लादेशानामनेनार्थो निर्दिश्येत ततश्चाभिव्ययस्य लकारस्यार्थो न निर्दिष्ट स्यात्, लुगच्चादेश, न चाभावरूपस्य तस्यार्थो देशेन युज्यते ततश्चासौ कर्त्तरि क्कदिति कर्त्तर्येव स्यात् । ननु च तस्याम इति लुकापहारे सत्यनुप्रयोगे ये लादेशास्तेरेव भावादीनामभिव्यक्तिर्भविष्यति, नैतदस्ति, यदा ह्याभिव्ययो लकार कर्त्तर्येवेति स्थित तदा विरोधाद्भावकर्मवाचिप्रत्ययपरोनुप्रयोगो नैव प्राप्नोति श्रुतस्यैव च सबन्धो पपतावादेश इत्यग्राहरो न युक्त, तस्मात्प्रत्ययाबुवचनान्तमेव युक्त, तत्र द्विविधो लकारस्तिङ्भाव्यतिङ्भावी च, तत्र तिङ्भाविन क्तसज्ञा निषेधात्कर्त्तरि क्कदित्यस्यानुपस्थानात्स्वार्थे भावे विधान प्राप्नोति, अतिङ्भाविनस्तु कर्त्तरि क्कदिति वचनात्कर्त्तर्येव साधुत्व प्राप्नोति न भावकर्मणो, आस्यमान शय्यमानमित्यादाविति वचनमिदमारभ्यते । ननु च भावकर्मणोरात्मनेपद विधीयते शेषात्कर्त्तरि परस्मैपद ततश्च लकारस्य भावकर्मकर्त्तारोर्था अनुमास्यन्ते, यद्वा लकारस्य प्रयोगेऽसमवायादादेशानामेव ते ऽर्था भविष्यन्ति नार्थे एतेनेत्याशङ्क्याह । 'सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्तीति' । अनारभ्यमाणएतस्मिन्यथा भावे विधीयमाना घञादयः सकर्मकेभ्योपि भावे भवन्ति ओदनस्य पाक सूत्रस्य क्तितिरिति तथा भावकर्मणोरित्यनेन भावश्चात्मनेपद सकर्मकेभ्योपि स्यात् ततश्च पच्यते यवागू देवदत्तेनेति प्रयोग प्राप्नोति, अतो भावे चाकर्मकेभ्य इति वक्ष्यामीत्ययमारब्ध, अथ तत्रैव भावकर्मणोरकर्मकादित्युच्यते तत्राकर्मकग्रहणं कर्तव्यं स्यात्, ननु चेहापि क्रियते, इहावश्यं कर्तव्यं तयोरेव कृत्यक्तत्व लर्था भावे चाकर्मकेभ्य इति, तस्मात्सकर्मकेभ्यो भावे मा भूदित्येवमर्थमयमारब्ध इति स्थित, किं चाभिव्ययस्य लकारस्यार्थादेशनार्थमपीदं वक्तव्यम् । इतरथा पूर्वोक्तदेशप्रसङ्गादित्यलमियता ॥

“तयोरेव कृत्यक्तत्वलर्था” ॥ ‘तयोर्भावकर्मणोरिति’ । पूर्वसूत्रे साक्षाच्छ्रुतयोर्भावकर्मणोस्तच्छब्देन परामर्शो न चकारेण सनिधापितस्य कर्त्तुरिति भावः । अत एवोत्तरसूत्रे पुन कर्त्तरि चेत्युक्त, यदि ह्यनन्तरवाक्ये

चकारेण सनिध्रापितस्य कर्तुर्भावस्य चात्र प्रत्यक्षमर्थं स्यात् तत्र कर्तृवह
यमनर्थक स्यात् कर्तृयनेनैव सिद्धत्वात् । 'एवकार इत्यादि' । कृत्वात्कर्त्तरि
कृत्या प्राप्ता एवकारेण कर्तुरपकर्षणन्ते व्यावर्त्यन्ते । ननु च तत्रकौण्डिन्य
न्यायेन न कर्तुरपकर्षो भविष्यति, यथा वडवाया वृषे वाच्य इत्यत्र
वक्ष्यते उपत्ये प्राप्तस्ततोपकृष्य वृषे विधीयते उपत्ये त्वणोव भवतीति, सत्य,
न्यायप्राप्त एवार्थ एवकारेणानूद्यते । 'शयितमिति' । निष्ठाशीङ्खि
दिमिदित्विदिधृष इत्यकित्वाद्गुणो भवति । 'भावे चाकर्मकेभ्य इति वर्त्तत
इति' । वयं तु ब्रूम एवकार कर्तुरपकर्षणाय न कर्त्तव्य इत्युक्तं तस्यात्रो
पयोग, ययोर्भावकर्मणोर्लकार उक्तस्तयोरेवान्यनानतिरिक्तयो कृत्या
दयो भवन्तीति, यदि च सकर्मकेभ्यो भावे स्युस्तयोस्तादृशयोरेव तु न
कृता स्युरिति ॥

“आदिकर्मणि क्त कर्त्तरि च” ॥ ‘आदिकर्मणीति’ । कर्मधा
रय, कर्मशब्दश्च क्रियावचन इत्याह । ‘आदिभूत क्रियाक्षय आदि
कर्मिति’ । साधनकर्म तु न गृह्यते आदिशब्देन विशेषणात्, बहूना
समवाये आदिमध्यान्तभाव, साधनकर्मत्वे किमिति किं तत्रादिशब्देन ।
‘तस्मिन्नादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षित इति’ । एतेन निष्ठेत्यनेनैवादिकर्मणि
क्त सिद्धे न पुनरादिकर्मणि निष्ठा वक्तव्येति दर्शयति, आद्ये हि
क्रियाक्षणे भूते समूहरूपारोपादिकदेशे समूहे चेति न्यायाद्वा धात्वर्थ एव
भूतो भवतीति युक्त एव क्त । ‘प्रकृत कट देवदत्त इति’ । प्रारब्धत्वा
नित्यर्थ । ‘प्रकृत देवदत्तेनेति’ । अत्र कर्मणोऽविवक्षितत्वेन धातोरक
र्मकत्वाद्भाव एव क्त । एव प्रभुक्त देवदत्तेनेत्यत्रापि ॥

“गत्यर्थाकर्मकशिलषशीङ्स्यासजनरुहजीर्यतिभ्यश्च” ॥ ‘अनूषित
इति’ । वसतिक्षुधोरिट्, अनुप्राप्य जातोनुजात, एवमनुजीर्ण, सकर्मकेभ्य
कर्माविवक्षाया भावे क्त ॥

“दाशगोघ्नी सम्प्रदाने” ॥ ‘गोघ्न इति’ । अत्र दानपूर्वके हनने
हन्तिर्वर्त्तते । ‘अर्घार्ह इति’ । अर्घो मधुपर्कं तदङ्गत्वेन गोहननं विहि-

तम् । एतावद्गौरालम्भनस्थानमतिथि पितरो विवाहश्चेति, यदि सम्प्रदाने गोप्त्र इति निपात्यते चाण्डालादेरपि तेनाभिधानं प्राप्नोति, अस्माकपि ह्यागताय गा दातुमर्हन्ति सुहृदादयोत आह । 'निपातनसामर्थ्यादिति' । 'असत्यपि चेति' । यथा उपचर्चापि योग्यतया पाचक इत्युच्यते तथेहा पीत्यर्थं ॥

“भीमादयो ऽपादाने” ॥ ‘उणादिप्रत्ययान्ता एतदिति’ । बाहु ल्यादेतदुक्तं प्रस्कन्दनप्रपतनयोरण्णौणादिकत्वात् । ‘ताभ्यामन्यत्रोणादय इति पर्युदासे प्राप्तइति’ । यद्यप्यसत्यस्मिन्सूत्रे ऽपादानस्य प्रकृतत्वात्ता भ्यामिति निर्द्वंशो नोपपद्यते तथाप्ययमर्थस्तावत्तत्र वक्तव्यस्ततोपादानाच्चान्यत्रोणादय इति, ततश्च स्यादेव पर्युदास इत्यर्थं ॥

“ताभ्यामन्यत्रोणादय ” ॥ ननु चान्यत्रोणादय इत्यप्युक्ते प्रकृतत्वादेव ताभ्यामन्यत्रेति विज्ञास्यते ऽत आह । ‘सम्प्रदानार्थ इति’ । कृषित इत्यादिना कर्मणि वृत्तिं दर्शयति, अत्रेडागमश्चिन्त्य, एव तनित इत्यत्रापि, केचिदाहु । यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधो ऽनित्य, कृतिनृत्योरीदित्करणात्, तद्वि श्वीदितो निष्ठायामितीदृशप्रतिषेधार्थं क्रियते तत्र सेसिचिह्नतीति विभाषितेदृत्वादेव यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधो भविष्यतीति किमीदित्करणेन । अपर आह, चुरादावदन्तैः कृषितनी पठितव्याविति ॥

‘क्लोधिकरणे च ध्रैव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः’ ॥ ‘स्वनिकायप्रसिद्धिरिति’ । यथा यूपचणालादयो याज्ञिकानामेव प्रसिद्धास्तथा वैयाकरणानां निकायवशा प्रसिद्धिः, निघण्टुषु तु अभ्यवहारपर्यायतया प्रत्यवसानशब्दस्य पाठो वैयाकरणप्रसिद्धिमूलः । ‘इदमेषामासितमिति’ । अधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी । ‘कथमित्यादि’ । कर्त्तरि निष्ठा मन्यमानस्य प्रश्नः । ‘अकारो मत्वर्थीय इति’ । अर्शआदेराकृतिगणत्वाच्च प्रत्यय इत्यर्थः । इह द्विर्गत्यर्थीकर्मकयहणं च क्षयहणं च क्रियते सकृदेव तु शक्यं कर्तुं, कथम्, एव वक्ष्यामि त्क्लोधिकरणे च ध्रैव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः, ततो

गत्यर्थकर्मकेभ्य कर्त्तरि च, चकारादधिकरणे च, अनुवृत्ताच्चकाराद्वया
प्राप्त च, ततः श्लेषशीङ्स्यासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च, कर्त्तरीत्येव, एते
भ्यश्च कर्त्तरि क्तो भवति चकाराद्वयाप्राप्त च, अधियहणयहणन्तु नाच्चा
नुवर्त्तते योगविभागकरणसामर्थ्यात्, तत आदिकर्मणि च, आदिकर्मणि च
कर्त्तरि क्तो भवति चकाराद्वयाप्राप्त च, ततो दाशगोप्रावित्यादि, तथा
तु न कृतमित्येव ॥

“लस्य” ॥ ‘अकार उच्चारणार्थ इति’ । नानुबन्ध, अन्यथा लङ्ल
टोरेव ग्रहण स्यात् ततश्च परस्मैपदानां णालादय लोटो लङ्वात् एरुरि
त्यादिक र्यविधानमनुपपन्न स्यात्, लिङ्लोटोस्तिबादीनामभावात् । ‘लका
रमात्र स्थानित्वेनाधिक्रियतइति’ । ननु चेत्सञ्ज्ञाया लोप प्राप्नोति वच
नसामर्थ्यात्सत्यामधीत्सञ्ज्ञाया लोपो न भविष्यति, एवमपि लित्स्वर
प्राप्नोति, णलो लित्करण ज्ञापक न लादेशेषु लित्स्वरो भवतीति । ‘किञ्चे
दमिति’ । लकारमात्रस्य ग्रहण प्राप्नोतीति मन्यमानस्य प्रश्न । धात्वधिका
रोनुवर्त्ततइति वक्ष्यमाणाभिप्रायेणाह । ‘द्वय लकारा इति’ । अक्षरसमाख्याय
ययानुपूर्व्या ऽकारादय तदानुपूर्वीविशिष्टैरकारादिभिरनुबन्धै कथ्यन्ते
न तु विधानक्रमेणेत्यर्थ । ‘लकारमात्रस्य ग्रहण कस्माव प्राप्नोतीति’ ।
विशेषानुपादानात्प्राप्त्येवेति भाव । वर्णग्रहणेषु चार्थवद्ग्रहण परिभाषा न
प्रवर्त्तते तथा च यस्येति लोपोनर्थकस्यापि भवति दैवदत्तिरिति, अकुर्व
ह्यत्रेति यथादेश । ‘ध त्वधिकारोनुवर्त्ततइति’ । धातुग्रहणमनुवर्त्ततइ
त्यर्थ, एवमप्यग्निचिल्लुनाति, अत्रापि प्राप्नोति विहितविशेषण धातुग्रहण,
मेवमपि शामामलिभ्यो ल औणादिक शाला माला मल्ल, अत्रापि प्राप्नोति,
उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि तथापि परिहारान्तरमाह । ‘क
र्त्त्रादय इति’ । ल कर्मणि चेत्यत्र निर्दिष्टा अर्था कर्त्तृकर्मभावा इहानु
वर्त्तन्ते, तैश्च लकारो विशेष्यते, कर्त्त्रादिषु विहितस्य लस्येति, तेन विशि
ष्टविषयस्यैव लस्य ग्रहण न सर्वस्य ॥

“तिप्तस्मिप्थस्थमिब्वस्मस्तातामथासाधाध्वमिद्वहिम
हिङ्” ॥ तिबादीनां समाहारद्वन्द्व । ‘पकार स्वरार्थ इति’ । प्रदर्शन

मैतत्सार्वधातुकमपिदित्याद्यपि प्रयोजनम् । 'इट्ठकार इत्यादि' । ननु
चेटोदित्यत्र लिङित्यनुवर्तते तेनेकारस्य त्वविधानेपि नास्त्यतिप्रसङ्गः,
एवमपि तिबाद्यवयवस्य प्राप्नोति, यथा एरृत्येतल्लोट इत्यनुवृत्तावपि
तिबाद्यवयवस्य भवति, नहि तत्रावयवषष्ठी लिङ इति तु स्थान
षष्ठीत्यत्र प्रमाणमस्ति, अथाद्यन्तौ टकिताविति देशविध्यर्थलकार
कस्माच्च भवतीत्याह । 'तिबादिभिरित्यादि' । तुल्यत्व सदृशत्वं तच्चैक
योगनिर्दिष्टत्वेन, लस्येत्येका षष्ठी तत्र तिबादयः सप्तदशादेशा स्थाने
योग प्रयोजयन्ति तानेको नोत्सहते विहन्तुमित्यर्थः । 'महिङो ङकार
इत्यादि' । तिङित्युपलक्षणं तङित्यपि प्रत्याहारो भवति, चिनुमहइत्यादौ
तु गुणप्रतिषेधार्थो न भवति सार्वधातुकमपिदित्यनेनैव सिद्धत्वात्, यत्र
ह्याङुधातुकमेषिषिमहीति तत्र ङित्वार्थं कस्माच्च भवति, प्रत्याहारे
चरितार्थस्य समुदायानुबन्धस्यावयवानुबन्धत्वे प्रामाणाभावात्, तृनि कथ,
तस्यापि हि नकारो नलोकाव्ययेत्यत्र प्रत्याहारे चरितार्थः, औङ आप
इत्यत्र च वक्ष्यते सामान्यग्रहणार्थो ङकारो ऽन्यथा निरनुबन्धकस्य प्रथ
माङ्गिचचनस्यैव ग्रहणं स्याद् न सानुबन्धकस्यौट इति तच्च विरुद्धोक्तं,
तस्यापि टकारस्य सुङिति प्रत्याहारे चरितार्थतया औकारस्य निरनुब
न्धकत्वात्, तस्मान्महिङो ङकारः प्रत्याहार्यो न त्वग्रयवानुबन्ध इत्या
चार्याणां स्मृतिपरम्परैवात्र शरणम् ॥

“ टित आत्मनेपदानां टेरे ” ॥ 'टितो लकारस्य स्थान इति' ।
एतेन टित आत्मनेपदानामिति व्यधिकरणे षष्ठाविति दर्शयति, यदि तु
प्रत्येकसबन्धादेकवचनमित्याश्रित्य टितामात्मनेपदानामित्याश्रीयते, अकु
र्वात्यत्रापि प्रसज्येतेति भावः । 'प्रकृतैरित्यादि' । यस्मिन् तिबादयः प्रकृता
स्तेषां मध्ये यान्यात्मनेपदानि विहितानीत्येवमात्मनेपदानि विशेष्यन्ते,
न च तिबादीनां मध्ये शानच् सन्निविशिष्टस्ततो न तस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः ।
एव च तङामित्येव वक्तव्यं, के चित्सु आने मुगिति निर्द्वैश ज्ञापकं वर्णं
यन्ति तिङामिवैव नान्येषामिति, इतरथा ह्यानयीति वक्तव्यं स्यात्, नेति

वय, यो ऽलादेश आन पूङ्यजोशानन् तस्याय निर्द्देश स्याद् वयमानो यजमानइति ॥

“थास से” ॥ ‘पेचिषइति’ । लिट्, अत एकहलमध्यइत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ, क्रादिनियमादित्, इह थ सदति वक्तव्य थकारस्य सकारे कृते परभागस्य टेरेत्वे सति सिद्धमिष्ट, पचथ पचथ अत्रापि प्राप्नोति, आत्मनेपदानामिति वर्तते, एवमयायामस्यकारस्य प्राप्नोति, धातोरिति वर्तते, धातोरनन्तरो यस्यकार इति, इहापि तर्हि न प्राप्नोति पचसे चिनुषइति, विकरणेन व्यवधानात्, क तर्हि स्यात् यएते लुग्विकरणा श्लुविकरणा श्नम्बिकरणा, स्तस्मात् थास से इति वक्तव्यम्, एवमपि सशब्द एवादेशो विधेयो टेरेत्वेनैव सिद्ध, ज्ञापकार्यम्, एतज्ज्ञापयति आत्मनेपदाना य आदेशास्तेषा टेरेत्वं न भवतीति, तेन पक्ता पक्तारौ पक्तार इति डारौरसामैत्वं न भवति ॥

“लिटस्तभ्योरेशिरेच्” ॥ ‘पूर्वसूत्रे ज्ञापितमात्मनेपदादेशाना टेरेत्वं न भवतीति तेन इशिरज्इत्येतावादेशौ न विहितौ । ‘शकार सर्वादेशार्थ इति’ । अन्यथा धातोरित्यधिकारादादे परस्येति तकारस्य प्रसज्येत, अथ शे इत्येव कस्माच्चोक्त, शदरेजिति ह्युक्ते मन्त्रालाघव भवति, नैव शक्य, शे इति प्रयुज्यसज्ञा स्यात्, इह च पपे सोममिति पिबादेश प्राप्नोति, जले मच्चे इत्यादौ चात्वं न स्यात्, एशि तु न दोष, वर्णे यत्स्यात्तच्च विद्यात्तदाविति न्यायात् ॥

“परस्मैपदाना णलतुप्स्यलथुसणल्वमा” ॥ ‘तिषादीनामिति’ । एतच्च प्रकरणात्प्रभ्यते, तेन कसोर्णलादयो न भवन्ति, विधान सामर्थ्याद्वा कसोर्णलाद्वभाव । ‘लकार स्वरार्थ इति’ । अन्यथा प्रत्य यस्य पित्वादनुदात्तत्वेपि धातुस्वरे कृते द्वि प्रयोगोद्विर्वचनमिति द्वयो रप्युदात्तत्वं प्राप्नोति, अनुदात्त पदमेकवर्जमिति नास्ति यौगपद्येन स भव पर्यायेण प्रसज्येत । ‘णकारो वृद्धार्थ इति’ । इदमन्यथासिद्ध णलु समो वे त्यत्र योगविभागः, अल् णिद्ववतीति, तत उत्तमो वा, वा णिद्व वतीति । ‘पपाचेति’ । कथमथ सर्वादेशो यावता नानुबन्धकृतमनेका

लत्व, ततश्च धातोरित्यधिकारादादे परस्येति प्रकारस्य प्राप्नोति, अनित्वात्सिद्ध, नक्षय णत्विधानसमये प्रत्यय इत्यनित्वाद् णकारस्यानेकालत्वत्सर्वोदशे, ततो णकारस्येत्सञ्ज्ञेत्यानुपूर्व्यात्सिद्धम्, ननु च णकारो न कर्तव्य इत्युक्तम्, एव तर्हि लकार श्रौद्धौ क्रियते तस्याप्यनित्वात्सिद्ध, ल उत्तमो वेति वक्तव्यम् एवमात कौ लस्येति, हल्ङ्यादिसूत्रे चाप्यपृक्त हलिति हल्यहण लिङ्ग सर्वोदशे णलिति, तद्वि पपाचेत्यादौ माभूदिति, सर्वोदशे च तदुपपद्यते । 'पपकथेति' । क्रादिनियमात्प्राप्त इदुपदेशे त्वत इति प्रतिषेधाच्च भवति, क्व चित्येचिथेति पाठ, अतो भारद्वाजस्येति नियमादिट्, थलि च सेट् त्येत्वाभ्यासलोपौ । 'पेचेति' । धातोरित्यधिकारात्तस्मादित्युत्तरस्यादे परस्येति थकारस्याकारे द्वयोरतो गुणे परह पत्वम् ॥

“विदो लटो वा” ॥ ‘विद ज्ञानइति’ । सत्ताविचारार्थयोस्त्वात्मनेपदित्वात्तिबादीनामसम्भवो लाभार्थस्यापि विकरणेन व्यवधानादनन्तराणामसम्भव इति भावः ॥

“ब्रुव पञ्चानामादित आहो ब्रुव” ॥ ‘पञ्च णलादय इति’ । आदेशा अपि पञ्चैव तत्राप्यादितो णलादय पञ्च न पुनरिच्छात पञ्चेत्यर्थः, कथं पुनर्द्वितीय पञ्चग्रहणमादियहण चान्तरेणादेशेष्वयं विशेषो लभ्यते, ननु सर्वैरेव णलादिभिः पञ्चानां स्थाने युक्तमभितुम् । उच्यते, पूर्वसूत्रे तावद्वयासङ्घ प्रवर्तते ततश्च तत्रैव निर्ज्ञात स्थानिविशेषेण णलादीनां सम्बन्धः तद्वेहानुवर्तन्तइत्यत्रापि तथैव भविष्यति, ततश्च स्थानिसम्बन्धादिति पूर्वसूत्रे स्थानिविशेषेण सम्बन्धस्य निर्ज्ञातत्वादित्यर्थः । ‘आत्थेति’ । आहस्य, । ‘परेणामिति’ । थादीनाम् । ननु च ब्रुव इति यदेतत्पञ्चम्यन्त तदेवार्थाद्विभक्तिविपरिणामो भवतीत्यादेशसम्बन्धे षष्ठ्यन्तं विज्ञास्यते नार्थो ब्रुव इति पुनर्वचनेन, तत्राह । ‘ब्रुव इति’ । ‘पुनर्वचनमित्यादि’ । ‘परस्मैपदानामेव हि स्यादिति’ । असति श्रुते सम्बन्धिनि विभक्तिविपरिणामो भवति, इह तु परस्मैपदानामिति श्रुतत्वात्तेषामेव स्यादित्यर्थः ॥

“लोढो लङ्घत्” ॥ ‘लोढो लङ्घत्कार्ये भवतीति’ । अत्र लोढा देशेषु लोटशब्दो वर्तते, लडादेशेषु च लङ् शब्दः, लोडादेशानां लडादेशः प्रत्कार्यं भवतीत्यर्थः । तदाह । ‘तामादयः सलोपश्चेति’ । यद्यप्येते लङ्घाहत्य न विहितास्तथापि लङि दृष्टत्वादतिदिश्यन्ते । “अडाढो कस्माच्च भवत इति’ । लङ्घेवाहत्य विहितत्वात् प्रत्युत तयोरेवातिदेशो युक्त इति प्रश्नः । ‘तथा भेर्जुसादेश इति’ । कस्माच्च भवतीति विभक्तिविपरिणामे नानुषङ्गः, लङ् शाकटायनस्येति जुस्भावो ऽपि लङ् एवाहत्य विहितः, इह तु जायतु विदन्तु सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति लङि वृद्धो जुस्भावः प्राप्नोति । ‘घायहणमनुवर्त्ततइति’ । लोट इत्युपमेये षष्ठीनिर्देशादुपमानं षष्ठ्यन्तं विज्ञायते लोढो यत्कार्यं तल्लोढो भवतीति न तु लङि यत्कार्यं तल्लोटीत्यडाढो परिहारान्तरं, भेर्जुस्भावस्य तु परिहारान्तरं लङ् शाकटायनस्येत्यत्र स्वयमेव वक्ष्यति ॥

“एह ” ॥ ‘लोडादेशानामिकारस्येति’ । अथ तु लोडादेशो य इकारस्तस्येत्यर्थाभिप्रेतः स्याद्विट इत्येव ब्रूयात्, तुह्यो विदाङ्गुर्वन्तिवति च निर्द्वेषानुपपन्नः स्यादद्येदानीमिदोऽपि व्यपदेशिवद्भावेनोत्थः कस्माच्च भवति, पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वैतत्वं भविष्यति । ‘न वोच्चारणसामर्थ्यादिति’ । यदि हिन्योक्तत्वं स्यात्सेह्मुर्मैर्नुरित्येव ब्रूयादेव हि प्रक्रियालाघवः भवतीति भावः । आनि लोटः, कुम्भलभ्यां हेर्धिरिति लिङ्गं हिन्योक्त्वाभावस्य ॥

“सेह्मपिच ” ॥ ‘लुनीहीति’ । पित्वाभावाण्डित्वे सति ई हल्यघोरितित्वं भवति, राधुहीत्यत्र गुणाभावः, इह सेर्हिर्डित्वेति वक्तव्यम् । नन्वेव ङित्वाण्डित्कार्यं भवतु स्यानिवद्भावेन पित्त्वमप्यस्तीत्यनुदात्तत्वमपि प्राप्नोति, ङित्वं पिच भवतीति घचनाच्च भविष्यति, यथा ऽपि स्तुयाद्राजानमिति, अत्र उतो वृद्धिर्लुकि हलीति पिति विधीयमाना वृद्धिर्न भवति । ब्रूताद्भवानिति, ब्रुव इयन् भवति, किं च नाप्राप्ते पित्त्वे ङित्वमारभ्यमाणं तद्वाधिष्यते ॥

“वा कन्दसि” ॥ ‘अपित्त्वं विकल्प्यतइति’ । अनुन्तरत्वात् । नादेश इति, व्यवहितत्वात् । ‘युयोधीति’ । बहुल कन्दसीति शप श्लो द्विवचनम् । अत्र पित्त्वान् डित्त्वाभावे ऽडितश्चेति धिभावः ॥

“मेर्नि” ॥ ‘उत्वनोपयोरपवाद इति’ । यथाक्रममेर्लोटा लङ्वदिति प्राप्तयो, इतश्चेतीकारलोपस्यापि लङि दृष्टत्वादतिदेशतः प्राप्तिः । वयं तु ब्रूमे लोटा लङ्वदिति प्राप्तस्यामादेशस्यापवाद इति ॥

“आमेत” ॥ ‘लोटसम्बन्धिन इति’ । लोटादेशसम्बन्धिन इत्यर्थः । एतेन लोटैकारो विशेष्यतइति दर्शयति, एकारेण तु लोटि विशेष्यमाणे तदन्तविधौ सत्येकारान्तस्य लोट आम्बिधीयमानेनेकाल् त्वात्सर्वादेशः स्यात्तत्र हि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति परिहारो वाच्यः स्यादित्यर्थः ॥

“आडुत्तमस्य पिच्च” ॥ ‘स चोत्तमपुरुष पिद्ववतीति’ । आट एव पित्त्वं कस्माच्च विज्ञायते, तुल्यविभक्तिकयोर्हि युक्तं सम्बन्ध आट पिदिति, निरर्थकत्वात्, अनुदात्तत्वं तावदागमत्वादेव सिद्धं, करवाणि मार्जनीतीत्यादौ गुणवृद्धोरपि प्रत्यय एव निमित्तं न त्वागमः ॥

“एत ए” ॥ ‘इह कस्मादिति’ । गुणस्यान्तवद्भावेन लोड्गुण्येन गहणादस्ति प्रसङ्ग इति भावः । ‘बहिरङ्गलक्षणत्वादिति’ । द्विपदाश्रयत्वाद्गुणस्य बहिरङ्गत्वमैकारस्त्वेकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गं, अत एव हेतोरामेत इत्ययमपि विधिर्न भवति ॥

“लेटोडाटौ” ॥ ‘पर्यायेणेति’ । न यौगपद्येनाद्विधानसामर्थ्यात्, अन्यथा सवर्णदीर्घत्वे सत्यद्विधानमकिञ्चित्करं स्यात् ॥

“आत ए” ॥ ‘करवैते इति’ । कन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात् द्विकरणं, आर्द्धधातुकत्वात् डित्त्वाभावे विकरणस्य गुणः, करोतेश्चेत्त्वाभावः, पवैते अश्नवैथे प्रवैते विग्न्येथे ॥

“वैतान्यत्र” ॥ ‘एतद्विषयमिति’ । षष्ठीसमासः, एव विषयमिति तु युक्तं पाठः, उदाहरणान्युपसवादाशङ्कयोश्चेत्यत्र व्युत्पादितानि । ‘दधसइति’ । यास से, शप श्नु, अट्, घोर्लोपो लोटि वेत्याक रलोपः ॥

“इतश्च लोप परस्मैपदेषु” ॥ ‘परस्मैपदग्रहणमित्यादि’ । अन्यथा टेरेत्वस्यावकाशो ऽन्ये लकारा, लेट्यपीकारादन्यत्र इतो लोपस्य परस्मैपदानि, इडादिषूभयप्रसङ्गे परत्वादितो लोप स्यात् ॥

“स उत्तमस्य” ॥ ‘करवाव करवामेति’ । पूर्ववद्गुणोत्वाभावे, लोटोडाटावित्याट् । ‘उत्तमग्रहणमित्यादि’ । इह वस्मस्य ग्रहणमेव कर्त्तव्यं तत्रायमप्यर्थः, स इति न वक्तव्यं भवति, अलोन्त्यस्येत्येव सिद्धं, यदा च पुरुषान्तरस्य स्थाने वस्मसौ भवत एतयोश्च स्थाने सकारान्त पुरुषान्तर तदापि वाग्रहणानुवृत्त्यैव लोपालोपौ यथादर्शनं व्यवस्थितौ भविष्यतः, यथा क्रियमाणे युत्तमग्रहणे वाग्रहणं चानुवर्त्तते, उत्तरत्र नि-ग्रहणं स्यात् नित्यं ङित ॥

“लिङ् सीयुट्” ॥ लिङ्शब्देन लिङादेशेषु स्थानिवद्भावात् प्रयुक्त इत्याह । “लिङादेशानामिति” । सीयुट्सकारस्यार्द्धधातुके लिङि श्रवणं सार्वधातुके लिङि स लोपोनन्त्यस्येति स लोपः, यकारस्याजादिषु श्रवणमन्यत्र लोपः ॥

“यासुट् परस्मैपदेषूदातो ङित्” ॥ ‘परस्मैपदविषयस्येति’ । लिङ् परेषां परस्मैपदानामसम्भवात् । ‘सीयुटोपवाद इति’ । नाप्राप्ते तस्मिन्नास्मात्, तेन यासुटि कृते तस्य तिङ्भक्तत्वात्तदादेः सीयुट् प्रसङ्ग इति न चोदनीयं सत्यपि हि सम्भवे सामान्यवृद्धिर्धोर्विशेषविधिर्बाधकः, कथं तर्हि कृषीष्ट इत्यादिषु सुटि कृते सीयुट् भवति, ननु तत्रापि सुटा सीयुट् बाधनीयः, अत्र परिहारः सुद्विधौ वृत्तिकार स्वयमेव वक्ष्यति । ‘आगमत्वादनूदात्तत्वे प्राप्नोति’ । अत एव यासुडुदात्तवचनाद्विज्ञायते आगमा अनुदात्ता भवन्तीति, अन्यथा यासुट् प्रत्ययभक्तत्वात्प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धमुदात्तत्वं, नैतदस्ति ज्ञापकः, यानि पिबुचनानि तदर्थमेतत्स्यात्, यद्येतावत्प्रयोजनमपिदित्येव ब्रूयात्, तदेतदुदात्तवचनं ज्ञापकमेवागमा अनुदात्ता भवन्तीति । ‘तत्र तत्कार्याणां सम्भवादिति’ । ग्रहिज्यादिसूत्रेपि धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञानप्रत्ययस्यैव ग्रहणं कुर्यादिति विक्रान्ताश्रयो धातोर्गुणः, अतः

उत्सार्वधातुकद्वयत्व, ये चेत्युकारलोप, । 'कुर्युरिति' । क्लृप्त्, लिङ्
स लोपोनन्त्यस्य उत्स्यपदान्तात् । 'स्थानिवद्वावादेवेति' । सार्वधा
तुकमपि द्वित्यतिदेशादिति नोक्त, पिदर्थत्वात् द्विवचनस्य, 'यासुटो
द्विवचनमिति' । यासुडादेर्लिङो द्विवचनमित्यर्थ । इदानीमेव ह्युक्त
द्वित्व तु लिङ् एव विधीयतइति, एतच्च ज्ञापनं पिच्च द्विव भवती
त्येतदनाश्रित्योच्यते, तदाश्रयणे तु स्थानिवद्वावेन प्राप्त द्वित्वमौपदे
शिकेन पित्वेन बाध्यतइति प्राप्त्यर्थमेव द्विवचनं स्यात् ॥

“किदाशिपि” ॥ ‘तस्य यासुट्’ ‘किद्वद्वतीति’ । तस्य
यासुड् भवति स च लिङ्द्विवद्वतीत्यर्थः । अन्यथा प्रत्ययस्येदं कित्त्व
मित्यनन्तरग्रन्थेन विरोधः स्यात् । ‘प्रयोजनाभावादिति’ । वचि
स्वपीत्यत्रापि घातोः स्वरूपग्रहणइति प्रत्ययस्यैवेदं ग्रहणं स्यादन्यथा
वाच्यति वाचिकं कथयति वाज्जहातीत्यत्रापि स्यात् । ‘गुणवृद्धिप्रति
षेधस्तुल्य इति’ । किमर्थं तद्दि कित्त्वविधानमित्यत आह । ‘सम्प्र
सारणमिति’ । ‘जागर्थ्यादिति’ । जायो ऽविचिण्णलङ्किस्त्विति गुणः ॥

“भस्य रन्” ॥ भस्येत्यकारोच्चारणात्सङ्घातस्यैव ग्रहणं न वर्ण
स्य अन्यथा तादेशविधाविब भ इत्येष ब्रयादिति मन्यमान आह ।
‘लिङादेशस्य भस्येति’ । ‘भोन्तापवाद इति’ । भकारस्य योन्तादेश-
स्तस्यापवाद इत्यर्थः, भोन्त इत्यस्य वा विधेरपवाद इत्यर्थः । ननु भव
र्णस्यान्तादेशः, समुदायस्य रन्निति कथं भिन्नविषययोर्बाह्यबाधकभावं,
विरोधात्, येन नाप्राप्तिन्यायाच्च । भोन्तापवाद इत्युपलक्षणं, कृषी-
रन् वृषीरन्नित्यत्रात्मनेपदेऽनत इत्यस्यापवादः, ननु चापवादविप्रति
षेधादद्वाव एव प्राप्नोति, न, प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वात्, प्रतिपदविहितो
हि रन्भावः, यद्वा कृषीरन् वृषीरन्नित्यत्रापि प्रवर्ततामद्वावः, सत्यपि
तु तस्मिन्नुन प्रसङ्गविज्ञानात्सङ्घातस्य रन् भविष्यति ॥

“इटोत्” ॥ ‘नैवायमादेशावयव इति’ । तेन नास्येत्सञ्ज्ञया
प्रयोजनं स्वयमेव निवृत्तत्वादित्यर्थः । प्रत्युतेत्सञ्ज्ञाया स्वरितत्व

स्यात्, न विभक्तौ तुस्मा इत्यत्र भ्युपगमवादेनोक्त किमोदितोदिति चात्र प्रतिषेधो न भवत्यनित्यत्वादस्येति । 'अर्थवद्ग्रहणइत्यादि' । ल स्थाने य इडिति विशेषणादप्यागमस्येदो ग्रहणाभावः ॥

“सुड् तिथो ” ॥ तिथोरिति सप्तमी वा स्यात् षष्ठी वा, आद्ये पक्षे यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइति तत्कारणकारादेर्लिङादेशस्य सुटा भाव्यमिति कृषीष्ट कृषीष्टा इत्यत्रैव स्यात्, कृषीयास्ता कृषीयास्यामित्यत्र न स्यात् सुटा च सीयुटो बाधः स्यात्, उभयोरपि लिङादेशभक्तत्वादिति द्वितीयः पक्षमाश्रित्याह । 'लिङ् सम्बन्धिनोस्तत्कारणकारयोरिति' । एतदेव स्पष्टयति । 'तत्कारणकाराविति' । 'लिङ् तद्विशेषणमिति' । लिङ्शब्देन तदादेशो उच्यन्ते, एव लिङ् सम्बन्धिनोरित्यत्रापि । 'कृषीष्टेति' । विध्यादौ लिङि सार्वधातुकत्वान्लिङ् स लोप इति लोपेन सुट् श्रवणाभावादाशिषि लिङेवादाहृतः ॥

“भेर्जुस्” ॥ 'भेन्तापवाद इति' । पूर्ववद्वाक्येय, जाययुरित्यादौ च पूर्ववदेवादभ्युक्तादित्यस्यापि बाधः । 'पचयुरिति' । अतो येय इतीयादेशः, शपा सहादुणः ॥

“सिञ्जभ्यस्तविदिभ्यश्च” ॥ सत्ताविचरणार्थयोर्विदोरात्मनेपदित्वादसम्भव एव भे, लाभार्थस्यापि विकरणेन व्यवधानादनन्तरस्य भेरसम्भवः, तस्मान्नुग्विकरणस्येव विदेशग्रहणमित्याह । 'वेत्तेश्चेति' । 'अभ्यस्तविदियहणमसिञ्जर्यमिति' । न चैव लोडादिष्वपि प्रसङ्ग इत्याह । 'डित इति चानुवर्त्ततइति' ॥

“आत ” ॥ 'सिञ्ज आकारान्ताच्च परस्य भेरिति' । द्वाभ्यामन्तरस्येत्यर्थः । 'कथमिति' । आत सिञ्जा व्यवधानाद् द्वाभ्यामानन्तर्येन सम्भवतीति प्रश्नः । सिञ्जलुकीत्यादि परिहारः, श्रुत्या श्रवणेन, तदेव द्वाभ्यामानन्तर्यश्रवणात्सिञ्जलुगन्ताद् भेर्जुस् भवतीत्युक्तं भवति । 'अभूवचिति' । भुवो वुग्लुङ्लिटोरिति वुक् । 'तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्चेति' । द्वाभ्यामानन्तर्यस्याश्रवणात् सिञ्जलुगन्तस्य ग्रहणमित्युक्तं, तेन

सिज्जुगन्ताद्वदि भवति आत एवेति नियमाश्रयणाच्छ्रूयमाण्ये सिच्यका
श्रुतित्वादावनाकारान्तादपि भवत्येवेत्यर्थः ॥

“लड शाकटायनस्यैव” ॥ ‘अयुरवुरिति’ । शपो लुक्, उस्यप
दान्तादिति पररूपत्वम् । ‘लडेवेति’ । लुङ् लिङोस्तावद्विवृतव्य, लडस्तु
स्यप्रत्ययेन केव्यवधानमिति भावः । ‘यान्तु वान्त्विति’ । लोटो लङ् इति
त्यत्र तु वायहणानुवृत्त्याप्ययमर्थः साधितः । ननु च लङ् वायहणाद्ववा
ज्जुस्भावोय लोटो माभूत् सिज्जभ्यस्तेत्यय तु स्यादेव, तत्राह । ‘सिज्ज
भ्यस्तेत्यादि’ । कथमित्यत्राह । ‘जुस्भावमात्र हीति’ । कथं पुनरात-
इत्यनुवर्तमाने जुस्भावमात्र मुख्येन लडा शक्य विशेषयितु, लड इति
योगविभागः कर्तव्य इति मन्यते । ननु चात इत्येतत्सिज्जयहणानुवृत्त्या
नियमार्थमित्युक्तं ततश्चायुरित्यत्र केन चिदप्राप्तत्वाद्विध्यर्थमेतत्किमेव
कारणेत्यत्राह । ‘एवकार उत्तरार्थ इति’ । लिट् च, लिङाशिषीत्य
त्रास्य प्रयोजनं दशयिष्यति ॥

• “द्विषश्च” ॥ द्विषिरिदादि ॥

“तिङ् शित् सार्वधातुकम्” ॥ ‘तरति नयतीति’ । तिङ् सार्व
धातुकत्वाच्छ्रूय, शप सार्वधातुकत्वाद्वातोर्गुणः । ‘रोदित्तीति’ । शपो
लुकि हृदादिभ्यः सार्वधातुकइतीट् । ‘पषमानो यजमान इति’ । पूर्व
वच्छब्दगुणौ ॥

“आर्धधातुक शेष” ॥ ‘धातुसशब्दनेनेति’ । धातुशब्दमु
च्चार्येत्यर्थः । अत्र हि यङ् विधौ यद्वातुयहणं शमिधातोरेति वा यच्च
धातोरेति तदुभयमनुवर्तते, तत्रैकेनाधातुप्रत्ययो व्यावर्त्यते, अपरेण
धातुप्रत्ययो विशिष्यते, धातोरेत्येव यो विहित इति, तेनायमर्थः ।
‘लूभ्या लूभि जुगुप्सतइति’ । यद्यप्यत्र धातोरेव विहितस्तथापि धातु
शब्दमुच्चार्य न विहित इति भवति प्रत्युदाहरण, शेषयहणं तिङ् शितो
माभूत्, अन्यथैकसंज्ञाधिकाराभावात्प्रत्ययादिसंज्ञानामिव समावेश
स्यात्, यद्वेदकरोनुवर्तते शक्यं शेषयहणमकर्तुम् ॥

“लिट् च” ॥ ‘पेक्षिथ शेकियेति’ । अतो भारद्वाजस्येति नियमादिट्, थलि च सेटीत्येत्वाभ्यासलोपौ । ‘जग्ले मस्रइति’ । आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोप, यदुक्तं सार्वधातुकसंज्ञाया अपवाद इति तद्विघटयति । ‘ननु चेति’ । सत्यमित्यादिना ऽपवादत्वसमर्थयते ॥

“ह्रस्वस्यभयथा” ॥ ‘सर्वमेव प्रकरणमिति’ । तिङ्शित्सार्वधातुकमित्यारभ्य चतुर्सूत्रप्रकरणम् । ‘भूभावो न भवतीति’ । तदानीमेवार्धधातुकत्वात् शनसोरल्लोप इत्यस्याभावः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थं पादः । समाप्तश्चायमध्यायः ॥

REPRINT FROM THE PANDIT.

काशिकाव्याख्या

पदमञ्जरी

22507

महामहोपाध्यायश्रीहरदत्तमिश्रविरचिता

D2956

तदुत्तरार्धम् । Part 2

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरणप्रधानाध्यापकेन
भारद्वाजदामोदरास्त्रिणा संशोधितम् ।

Sa4V

Har/Bha

काश्याम् ।

मैट्रिकलहालनामके यन्त्रालये मुद्रितम् ।

सं० १९५५-१९६८ ई० ।

"Pandit" Journal
Bansari

Copyright Registered under 14C Act 1907

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. 27.207.

Date 6 .. 2 .. 57

Call No. 8a 4v

काशिकापदमञ्जर्याः माहेश्वरसूत्राणां सूचीपत्रम् ।

		काशिका ।	पदमञ्जरी ।
		ए.	ए.
अदुर्लभं ।	पू० ।	१ ।	१६
अलक्ष् ।	पू० ।	१ ।	२१
ऐन्द्रोद् ।	पू० ।	१ ।	२३
ऐन्द्रोत् ।	पू० ।	२ ।	२४
हयवट् ।	पू० ।	२ ।	२७
लण् ।	पू० ।	३ ।	३२
अमहणनम् ।	पू० ।	४ ।	३४
भभञ् ।	पू० ।	४ ।	३५
घठधष् ।	पू० ।	४ ।	३५
जबगडदश् ।	पू० ।	४ ।	३५
खफकुठयचटतव् ।	पू० ।	४ ।	३५
कपय् ।	पू० ।	५ ।	३५
शलस् ।	पू० ।	५ ।	३५
हल् ।	पू० ।	५ ।	३५

काशिकापदमञ्जर्याः पाणिनिसूत्राणां सूचीपत्रम् ।

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		प.	प.
अअ	८।४।६८	उ. ५७५	उ. १०३६
अंयं हारी	५।२।६६	उ. ६६	उ. ३०८
अकः सवर्णं दीर्घः	६।१।१०९	उ. १७२	उ. ४७४
अकथितं च	९।४।५९	पू. ८६	पू. ३०४
अकर्तरि च कारके०	३।३।१६	पू. २६४	पू. ६७०
अकर्तर्येपेपञ्चमी	२।३।२४	पू. १४४	पू. ४३२
अकर्मकाख्य	९।३।२६	पू. ५६	पू. २३२
अकर्मकाख्य	९।३।३५	पू. ६२	पू. २३५
अकर्मकाख्य	९।३।४५	पू. ६५	पू. २३८
अकर्मधारये राज्यम्	६।२।१३०	उ. २४९	उ. ५५६
अकृङ्गे प्रियसुख०	८।९।९३	उ. ४६६	उ. ८६४
अकृत्सावधातुकयो०	७।४।२५	उ. ४४६	उ. ८५५
अके जीविकार्थे	६।२।७३	उ. २२८	उ. ५४६
अकेनोर्भविव्यदाधम०	२।३।७०	पू. १५७	पू. ४५६
अक्षयलाकारं.	२।१।१०	पू. १०७	पू. ३५५
अक्षेपु ग्लहः	३।३।७०	पू. २७४	पू. ६८९
अक्षोन्यतरस्याम्	३।१।७५	पू. २००	पू. ०
अक्षोद्वर्शनात्	५।४।७६	उ. १२९	उ. ३६८
अगारान्ताट्टन्	४।४।७०	पू. ४७५	उ. ०
अगारैकदेशे प्रथमः प्र०	३।३।७६	पू. २७६	पू. ६८३
अग्नीत्प्रथमे परस्य च	८।२।६२	उ. ५२०	उ. ६६६
अग्नेः स्तुस्तोमसोमाः	८।३।८२	उ. ५४८	उ. १००५
अग्नेर्ठक्	४।२।३३	पू. ३८८	उ. १३३
अग्नौ छेः	३।२।६९	पू. २३८	पू. ६३३
अग्नौ परिचाय्यो०	३।१।१३९	पू. २१४	पू. ६०३
अघाख्यायामुरसः	५।४।६३	उ. १२५	उ. ४०२
अघाट्यात्	४।४।१९६	पू. ४८३	उ. २२९
अघान्तशुद्धशुभ्रद०	५।४।१४५	उ. १३७	उ. ४९०
अङितञ्च	६।४।१०३	उ. ३२९	उ. ६७७
अङ्गद्वयादी च	६।१।१९६	उ. १७७	उ. ४८३
अङ्गयुतं तिरुकाङ्गम्.	८।२।६६	उ. ५२९	उ. ६६०

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरो पृ.
अद्भ्य	६।४।१	उ. २६४	उ. ६२५
अद्भानि मेरेये	६।३।७०	उ. २२८	उ. ५४६
अद्भान्प्रतिलोभ्ये	८।१।३३	उ. ४७६	उ. ६०४
अद्भुतेर्दार्ढ्या	५।४।११४	उ. १३०	उ. ४०५
अद्भुत्यादिभ्यष्ठक्	५।३।१०८	उ. ६८	उ. ०
अच्च	४।३।३१	पू. ४२८	उ. १६८
अच्च उपसर्गात्तः	७।४।४७	उ. ४५०	उ. ८६०
अच्चः	६।४।१३८	उ. ३२६	उ. ६८८
अच्चः कर्तृयक्ति	६।१।१६५	उ. १६८	उ. ५२०
अच्चः कर्मकर्तरि	३।१।६२	पू. १६८	पू. ५६४
अच्चः परस्मिन्पूर्ववि०	१।१।५७	पू. २२	पू. १०६
अच्चतुरविचतुरसुच०	५।४।७७	उ. १२१	उ. ३६८
अच्चप्रच	१।२।२८	पू. ३८	पू. १६७
अचस्तस्वत्यत्य०	७।२।६१	उ. ३६१	उ. ७७८
अचित्तहस्तिधेनो०	४।२।४७	पू. ३६२	उ. १३८
अचिन्ताददेशका०	४।३।६६	पू. ४४३	उ. १८२
अचिर ऋतः	७।२।१००	उ. ४०३	उ. ७६४
अचि विभाषा	८।२।२१	उ. ५००	उ. ६४०
अचि शीर्षः	६।१।६२	उ. १६०	उ. ४४५
अचि अनुधातुभुवां०	६।४।७७	उ. ३१५	उ. ६६६
अचो ज्ञप्ति	७।२।११५	उ. ४०६	उ. ७६८
अचोन्यादि टि	१।१।६४	पू. २७	पू. १३३
अचो यत्	३।१।६७	पू. २०६	पू. ५६१
अचो रक्षाभ्यां द्वे	८।४।४६	उ. ५७०	उ. १०३२
अचकावशक्तौ	६।२।१५७	उ. २५०	उ. ५६८
अच्यधेः	७।३।११६	उ. ४४०	उ. ८४३
अच्यगत्यर्थवदेव	१।४।६६	पू. ६५	पू. ३२३
अच्यप्रत्यन्ववपूर्वा०	५।४।७५	उ. १२०	उ. ३६८
अजर्य संगतम्	३।१।१०५	पू. २०८	पू. ५६४
अजादी गुणवचना०	५।३।५८	उ. ८६	उ. ३४६
अजादेर्द्वितीयस्य	६।१।२	उ. १४१	उ. ४१६
अजाद्यतष्टाप्	४।१।४	पू. ३३०	उ. १८
अजाद्यतन्तम्	२।२।३३	पू. १३५	पू. ४१४
अजाविभ्यां थ्यन्	५।१।८	उ. ३	उ. २३१
अजिनान्तस्योत्तरण०	५।३।८२	उ. ६१	उ. ३६१
अजित्रज्योश्च	७।३।६०	उ. ४२७	उ. ८२५
अजेर्यघञपोः	२।४।५६	पू. १७४	पू. ४८४

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अज्ञभनगमां सनि	६।४।१६	उ. ३६६	उ. ६३६
अज्ञाते	५।३।७३	उ. ६०	उ. ३५६
अज्ञेः पूजायाम्	७।२।५३	उ. ३८८	उ. ७७६
अज्ञेर्लुक	५।३।३०	उ. ८०	उ. ३३६
अज्ञेऽहन्दस्यसर्व०	६।१।१७०	उ. १६१	उ. ५११
अज्ञेनपादाने	८।२।४८	उ. ५०८	उ. ६५१
अज्ञेः सिद्धि	७।२।७९	उ. ३६४	उ. ०
अज्ञनासिकायाः सं०	५।४।११८	उ. १३१	उ. ४०६
अदकुप्याहनुष्यवाये०	८।४।२	उ. ५५७	उ. १०१६
अदभ्यासव्य०	६।१।१३६	उ. १८१	उ. ४६३
अदगार्ग्यगालवयोः	७।३।६६	उ. ४३६	उ. ८३६
अणजो च	४।३।३३	पू. ४८८	उ. १६८
अणाधकर्मकाचित्त०	१।३।८८	पू. ७५	पू. २५८
अणि नियुक्ते	६।२।७५	उ. २२६	उ. ५४६
अणो ह्यचः	४।१।१५६	पू. ३७५	उ. ११४
अणोप्रगृह्यस्यानुना०	८।४।५७	उ. ५७२	उ. १०३३
अणकर्मणि च	३।३।१२	पू. २६२	पू. ६६७
अणकुटिलिकायाः	४।४।१८	पू. ४६१	उ. २०२
अणच	५।२।१०३	उ. ६५	उ. ३२२
अणिजोरनार्थयोगु०	४।१।७८	पू. ३५१	उ. ६४
अणिनुणः	५।४।१५	उ. १०५	उ. ३७७
अणुदित्सवर्णस्य चा०	१।१।६६	पू. २६	पू. १३८
अणुगयनादिभ्यः.	४।३।७३	पू. ४३७	उ. १७८
अणमहिष्यादिभ्यः	४।४।४८	पू. ४७०	उ. ०
अत आदेः	७।४।७०	उ. ४५७	उ. ८७६
अत इञ्	४।१।६५	पू. ३५८	उ. ६५
अत इनिठने	५।२।११५	उ. ४७७	उ. ३२५
अत उत्सार्वधातुके	६।४।११०	उ. ३२२	उ. ६७६
अत उपधायाः	७।२।११६	उ. ४०६	उ. ०
अत एकहस्मध्य०	६।४।१२०	उ. ३७४	उ. ६८१
अतः कृकर्मिकसकु०	८।३।४६	उ. ५३८	उ. ६६२
अतश्च	४।१।१७७	पू. ३८०	उ. १३२
अतिपद्याध्ययनस्य०	५।४।४६	उ. ११२	उ. ३८७
अतिथेऽर्थः	५।४।२६	उ. १०८	उ. ०
अतिरतिक्रमणे च	१।४।६५	पू. १००	पू. ०
अतिश्रायने तमब्रिष्टने	५।३।५५	उ. ८५	उ. ३४४
अतः शुनः	५।४।६६	उ. १२६	उ. ४७२

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अनेरकृत्यदे	६।२।१६९	उ. २५८	उ. ५०५
अतो गुणे	६।१।६७	उ. १७९	उ. ४७२
अतो दीर्घा यञि	७।३।१०९	उ. ४३६	उ. ८३६
अतो भिस् ऐस्	७।१।६	उ. ३४३	उ. ७०४
अतोम्	७।१।२४	उ. ३४६	उ. ७०६
अतो येयः	७।२।८०	उ. ३६६	उ. ७८४
अतो रारुताडमुते	६।१।११३	उ. १७५	उ. ४८९
अतो लोपः	६।४।४८	उ. ३०८	उ. ६५७
अतो ज्ञान्तस्य	७।२।२	उ. ३६८	उ. ७४७
अतो हलादेर्लघोः	७।२।७	उ. ३७०	उ. ७५९
अतो हेः	६।४।१०५	उ. ३२९	उ. ६७७
अत्यन्तसंयोगे च	२।१।२६	पृ. ११२	पृ. ०
अत्र लोपोभ्यास्य	७।४।५८	उ. ४५३	उ. ८६३
अचानुनासिकः पूर्वस्य०	८।३।२	उ. ५२६	उ. ६७३
अत्रिभगुक्तसवसिष्ठ०	२।४।६५	पृ. १७७	पृ. ०
अत्यसंतस्यचाधातोः	६।४।१४	उ. २६८	उ. ६३५
अस्त्वद्वत्वरप्रथमद०	७।४।६५	उ. ४६३	उ. ८७४
अदः सर्वेषां	७।३।१००	उ. ४३६	उ. ८३६
अदभ्यस्तात्	७।१।४	उ. ३४९	उ. ७०२
अदर्शनं लोपः	१।१।६०	पृ. २६	पृ. १२३
अदस श्री सु लोपश्च	७।२।१०७	उ. ४०५	उ. ७६७
अदसो मात्	१।१।१२	पृ. ६	पृ. ६४
अदसोसेर्दातु दो मः	८।२।८०	उ. ५१६	उ. ६५८
अदिप्रभृतिभ्यः श्रवः	२।४।७२	पृ. १८०	पृ. ४६३
अदूरमवञ्च	४।२।७०	पृ. ४००	उ. १४५
अदेकृणः	१।१।२	पृ. ६	पृ. ४०
अदोअग्धिर्ल्यपितिकि०	२।४।३६	पृ. १७०	पृ. ४८९
अदोनसे	३।२।६८	पृ. २३३	पृ. ६२६
अदोनपदेये	१।४।७०	पृ. ४५	पृ. ३२३
अद्वितरादिभ्यः पञ्च०	७।१।२५	उ. ३४७	उ. ७१०
अद्विः संस्कृतम्	४।४।१३४	पृ. ४८७	उ. ०
अद्यः शिरीषाद्यष्टके	५।२।१३	उ. ४९	उ. २८६
अद्यः शिरीषी पदे	८।३।४७	उ. ५३६	उ. ६६
अधिकम्	५।२।७३	उ. ५६	उ. ३०६
अधिकरणवाचिनश्च	२।३।६८	पृ. १५६	पृ. ४५५
अधिकरणवाचिना च	२।२।१३	पृ. १२६	पृ. ३६८
अधिकरणविचाले च	५।३।४३	उ. ८३	उ. ३४९

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		प.	प.
अधिकारो लब्धः	३।४।४१	पु. ३११	पु. ०
अधिकारो श्रेतेः	३।२।१५	पु. २२३	पु. ६१५
अधिकारोतावत्वे च	२।४।१५	पु. १६३	पु. ४६६
अधिकृत्य कृते यन्त्रे	४।३।८७	पु. ४४१	उ. १८१
अधिपरीअनर्थकौ	१।४।६३	पु. ६६	पु. ३३३
अधिपरीश्वरे	१।४।६७	पु. १००	पु. ३३३
अधिशीइत्यासां कर्म	१।४।४६	पु. ८८	पु. ०
अधोगर्धद्वेषां कर्मणि	२।३।५२	पु. १५१	पु. ४४६
अधीष्टे च	३।३।१६६	पु. २६८	पु. ७११
अधुना	५।३।१७	उ. ७७	उ. ३३६
अधेः प्रसङ्गे	१।३।३३	पु. ६२	पु. २३५
अधेरपरित्यम्	६।२।१८८	उ. २५८	उ. ५७४
अध्यायनतीतिप्रकृष्टा०	२।४।५	पु. १६०	पु. ४६३
अध्यायपूर्वद्विगोर्लु०	५।१।२८	उ. ६	उ. २४३
अध्यायन्यायोद्याव०	३।३।१२२	पु. २८५	पु. ६६४
अध्यायानुवाकयोर्लुक्	५।२।६०	उ. ५३	उ. ३०७
अध्यायिन्देशका०	४।४।७१	पु. ४७५	उ. २१२
अध्यायिन्देशः	४।३।६६	पु. ४३६	उ. १७७
अध्वनोयत्नौ	५।२।१६	उ. ४१	उ. २८७
अध्वर्युकवाययोजातो	६।२।१०	उ. २०८	उ. ५३१
अध्वर्युकतुरनपुंसकम्	२।४।४	पु. १६०	पु. ४६३
अन	६।४।१६७	उ. ३३७	उ. ६६६
अन उपधालोपिनो०	४।१।२८	पु. ३३७	उ. ३०
अनहसौ	७।१।६३	उ. ३६५	उ. ७३६
अनर्त च	८।४।४७	उ. ५७०	उ. १०३२
अनस्यस्यगता तात्	५।४।४	उ. १०२	उ. ३७१
अनस्याधानउरसि०	१।४।७५	पु. ६६	पु. ३२४
अनद्यतने लङ्	३।२।१११	पु. २४२	पु. { अनु. ६५६ सु. ६४७
अनद्यतने लुट्	३।३।१५	पु. २६३	पु. ६६८
अनद्यतनेर्हिलन्यत्०	५।३।३१	उ. ७७	उ. ०
अनस्यावस्येतिह०	५।४।२३	उ. १०७	उ. ३५०
अनन्यस्यापि प्रश्ना०	८।२।१०५	उ. ५२४	उ. ६६६
अनभिहिते	२।३।१	पु. १३७	पु. ४१६
अनस्यकृष्यमर्षयो०	३।३।१४५	पु. २६३	पु. ७७४
अनश्च	५।४।१०८	उ. १२६	उ. ०
अनसन्ताचपुंसका०	५।४।१०३	उ. १२७	उ. ४७३

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		ए.	ए.
अनाप्यकः	७।२।११२	उ. ४०५	उ. ०
अनिगन्तोऽवती व०	६।२।५२	उ. २२३	उ. ५४४
अनितेः	८।४।१६	उ. ५६३	उ. १०२४
अनिदितां हल उ००	६।४।२४	उ. ३०२	उ. ६५०
अनुकम्पायाम्	५।३।७६	उ. ६०	उ. ३६०
अनुकरणं चानिति०	१।४।६२	पू. ६४	पू. ३२१
अनुकाभिकाभिकः०	५।२।७४	उ. ५७	उ. ३०६
अनुगवमायामे	५।४।८३	उ. १२३	उ. ४००
अनुगादिनष्टक्	५।४।१३	उ. १०५	उ. ३७६
अनुग्वलङ्कामी	५।२।१५	उ. ४१	उ. २८७
अनुदात्तं सर्वमणादादे च	८।१।१८	उ. ४७०	उ. ८६७
अनुदात्तहित आत्म०	१।३।१३	पू. ५६	पू. २२२
अनुदात्तं च	८।१।३	उ. ४६४	उ. ८८१
अनुदात्तं पदमेक०	६।१।१५८	उ. १८७	उ. ५७०
अनुदात्तं प्रश्नान्ता०	८।२।१००	उ. ५२२	उ. ६६८
अनुदात्तस्य च य०	६।१।१६१	उ. १८६	उ. ५०६
अनुदात्तस्य चर्तुप०	६।१।५६	उ. १५६	उ. ४४४
अनुदात्तादेरञ्	४।२।४४	पू. ३६१	उ. १३५
अनुदात्तादेशच	४।३।१४०	पू. ४५५	उ. १६३
अनुदात्ते च	६।१।१६०	उ. १६७	उ. ५१८
अनुदात्ते च कुधरे	६।१।१२०	उ. १७७	उ. ४८४
अनुदात्तेतश्चहलादेः	३।२।१४६	पू. २५०	पू. ६५४
अनुदात्तोपदेशवन०	६।४।३७	उ. ३०४	उ. ६५३
अनुदात्तो सुप्तिता	३।१।४	पू. १८३	पू. ५०७
अनुनासिकस्य क्ति०	६।४।१५	उ. २६६	उ. ६३६
अनुनासिकात्परोनु०	८।३।४	उ. ५२७	उ. ६७३
अनुपदसर्वासायानर्ध०	५।२।६	उ. ३६	उ. २८४
अनुपदान्वेष्टा	५।२।६०	उ. ६०	उ. ३१४
अनुपराभ्यां कञः	१।३।७६	पू. ७४	पू. २५७
अनुपसर्गाञ्जः	१।३।७६	पू. ७३	पू. २५६
अनुपसर्गात्फुल्लन्तीञ०	८।२।५५	उ. ५०६	उ. ६५२
अनुपसर्गाद्वा	१।३।४३	पू. ६४	पू. २३८
अनुपसर्गात्लिम्प०	३।१।१३८	पू. २१६	पू. ६०५
अनुपसर्जनात्	४।१।१४	पू. ३३३	उ. २५
अनुप्रतिगुणश्च	१।४।४१	पू. ८७	पू. २६६
अनुप्रवचनार्दिभ्यः	५।१।१११	उ. २६	उ. २६५
अनुब्राह्मणादिनिः	४।२।६२	पू. ३६८	उ. १४२

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पटमञ्जरी पृ.
अनुर्यत्समया	२ । १ । १५	पृ. १०८	पृ. ३५७
अनुर्लक्षणे	१ । ४ । ८४	पृ. ६८	पृ. ३२८
अनुवादे चरणानाम्	२ । ४ । ३	पृ. १५६	पृ. ४६९
अनुविपर्यभिनिभ्यः०	८ । ३ । ७२	उ. ५४६	उ. १००३
अनुश्रुतिकादीनां च	७ । ३ । २०	उ. ४९३	उ. ८०६
अनुस्वारस्य ययि०	८ । ४ । ५८	उ. ५७२	उ. १०३३
अनुष्ठानान्तर्वेदि०	४ । १ । १०४	पृ. ३६९	उ. ६६
अनेकमन्यपदार्थे	२ । २ । २४	पृ. १३२	पृ. ४०४
अनेकाल्प्रित्सर्वस्य	१ । १ । ५५	पृ. २९	पृ. १०२
अनो नुदं	८ । २ । १६	उ. ४६८	उ. ६३६
अनो बहुव्रीहेः	४ । १ । १२	पृ. ३३३	उ. २३
अनो भावकर्मवचनः	६ । २ । १५०	उ. २४८	उ. ५६६
अनोरकर्मकात्	१ । ३ । ४६	पृ. ६६	पृ. २३६
अनोरप्रधानकनी०	६ । २ । १८६	उ. २५८	उ. ५७४
अनोऽस्मायः सरसां०	५ । ४ । ६४	उ. १२५	उ. ०
अनो कर्मणि	३ । २ । १००	पृ. २४०	पृ. ६३४
अन्तः	६ । २ । ६२	उ. २३३	उ. ५५२
अन्तः	६ । २ । १४३	उ. २४५	उ. ५६४
अन्तः	६ । २ । १७६	उ. २५६	उ. ०
अन्तः	८ । ४ । २०	उ. ५६३	उ. १०२४
अन्तःपूर्वपदादृज्	४ । ३ । ६०	पृ. ४३४	उ. १७४
अन्तरं बहिर्गोप०	१ । १ । ३६	पृ. १६	पृ. ८३
अन्तरदेशे	८ । ४ । २४	उ. ५६४	उ. १०२६
अन्तरपरिपहे	१ । ४ । ६५	पृ. ६५४	पृ. ३२२
अन्तरान्तरेण युक्ते	२ । ३ । ४	पृ. १३८	पृ. ४२९
अन्तर्धनो देशे	३ । ३ । ७८	पृ. २७६	पृ. ६८२
अन्तर्धो येनादर्शन०	१ । ४ । २८	पृ. ८४	पृ. २८७
अन्तर्बहिर्भां ४०	५ । ४ । ११७	उ. १३९	उ. ०
अन्तर्वत्पतितोर्नुक्	४ । १ । ३२	पृ. ३३८	उ. ३६
अन्तश्च	६ । २ । १८०	उ. २५६	उ. ०
अन्तश्च तवै युगपत्	६ । १ । २००	उ. १६६	उ. ५२२
अन्तात्यन्ताध्वदूर०	३ । २ । ४८	पृ. २२८	पृ. ६२०
अन्तादिवच्च	६ । १ । ८५	उ. १६७	उ. ४६२
अन्तिकषाढ्योर्नद०	५ । ३ । ६३	उ. ८७	उ. ३५९
अन्तोऽन्तादुत्तर०	६ । १ । १६६	उ. १६०	उ. ५१०
अन्तोवत्याः	६ । १ । २२०	उ. २०३	उ. ५२५
अन्यात्पूर्वं बहुचः	६ । २ । ८३	उ. २३९	उ. ५५९

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अज्ञायुः	४।४।८५	पृ. ४७७	उ. ०
अज्ञेन व्यञ्जनं	२।१।३४	पृ. ११३	पृ. ३६६
अन्यतो ङीष्	४।१।४०	पृ. ३४०	उ. ४३
अन्यथैवं कथमित्यं सु०	३।४।२७	पृ. ३०८	पृ. ७२८
अन्यपदार्थं च सञ्ज्ञा०	२।१।२१	पृ. ११०	पृ. ०
अन्यारादितरर्तैः ङि०	२।३।२६	पृ. १४५	पृ. ४३५
अन्येभ्योऽपि दृश्यते	३।२।१०८	पृ. २५६	पृ. ६२७
अन्येभ्योऽपि दृश्यते	३।३।१३०	पृ. २८७	पृ. ६६५
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते	३।२।७५	पृ. २३५	पृ. ६६०
अन्येषामपि दृश्यते	६।३।१३७	उ. २६४	उ. ६२४
अन्येष्वपि दृश्यते	३।२।१०१	पृ. २४०	पृ. ६३४
अन्यस्यानुलोम्ये	३।४।६४	पृ. ३१७	पृ. ७३८
अन्यवतप्ताद् हसः	५।३।८१	उ. १२२	उ. ३६६
अयगुरो कमुलि	६।१।५३	उ. १५७	उ. ४४३
अपघनोऽङ्गम्	३।३।८१	पृ. २७६	पृ. ६८३
अपचितश्च	७।२।३०	उ. ३८१	उ. ७६६
अपत्यं पात्रप्रभृति०	४।१।१६२	पृ. ३७६	उ. ११५
अपयं नपुंसकम्	२।४।३०	पृ. १६७	पृ. ४७७
अपदाती सान्वात्	४।२।१३५	पृ. ४१६	उ. १५६
अपदान्तस्य सूर्यन्यः	८।३।५५	उ. ५४१	उ. ६६४
अपपरिस्फुरिञ्चलः०	२।१।१२	पृ. १०८	पृ. ३५६
अपपरी वर्जने	१।४।८८	पृ. ६८	पृ. ३२६
अपमित्ययाचित्ताभ्यां०	४।४।२१	पृ. ४६५	उ. २०३
अपरस्वराः क्रिया०	६।१।१४४	उ. १८३	उ. ४६५
अपरिमाणाविस्ताप्ति०	४।१।२२	पृ. ३३६	उ. ३४
अपरिपृताश्च	७।२।३२	उ. ३८२	उ. ७६६
अपरांते च	३।२।११६	पृ. २४४ पृ.	अपृ. ६५६
अपवर्गं वृत्तीया	२।३।६	पृ. १३६	पृ. ४२२
अपस्करो रधाङ्गम्	६।१।१४६	उ. १८४	उ. ४६८
अपस्पृश्यामाबुधुरा०	६।१।३६	उ. १५३	उ. ४३६
अपह्वं चः	१।२।४४	पृ. ६४	पृ. २३८
अपाञ्च	६।३।१८६	उ. २५७	उ. ५७४
अपाञ्चतुष्पाञ्चकु०	६।१।१४२	उ. १८२	उ. ४६५
अपादाने बाहीयस्त्रोः	५।४।४५	उ. ११२	उ. ३८६
अपादाने पञ्चमी	२।३।२८	पृ. १४५	पृ. ४३४
अपादाने परीक्षायां	३।४।५२	पृ. ३१३	पृ. ७३३

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अपाददः	१ । ३ । ७३	पृ. ७२	पृ. ०
अपिः पदार्थसम्भाव०	१ । ४ । ६६	पृ. १००	पृ. ३३२
अपूर्वपदादन्यतर०	४ । १ । १४०	पृ. ३७०	उ. १०८
अपुक्त एकाल्प्रत्ययः	१ । २ । ४९	पृ. ४३	पृ. १७७
अपे क्रियतेमसोः	३ । २ । ५०	पृ. २२६	पृ. ०
अपे च लघः	३ । २ । १४४	पृ. २४६	पृ. ०
अपेतापोढमुक्तपति०	२ । १ । ३८	पृ. १९५	पृ. ३६६
अपोनपत्रपांनमृभ्यां चः	४ । २ । १७७	पृ. ३८०	उ. १३२
अपो भि	७ । ४ । ४८	उ. ४५९	उ. ८६०
अपुनृचस्वसुनपुनृष्टु०	६ । ४ । १९	उ. २६७	उ. ६३०
अपूरणीप्रमाययोः	५ । ४ । १९६	उ. १३०	उ. ४०५
अप्रत्ययात्	३ । ३ । १०३	पृ. २८०	पृ. ०
अमुतवदुपस्थिते	६ । १ । १२६	उ. १७६	उ. ४८७
अभाषितपुंस्काच्च	७ । ३ । ४८	उ. ४२३	उ. ८२०
अभिजनश्च	४ । ३ । ६०	पृ. ४४२	उ. १८९
अभिजिद्विदभ०	५ । ३ । १९८	उ. १००	उ. ३६६
अभिज्ञावचने लट्	३ । २ । १९२	पृ. २४२	पृ. ६४९
अभिनिविशश्च	१ । ४ । ४७	पृ. ८८	पृ. ३१०
अभिनिष्कामतिद्वा०	४ । ३ । ८६	पृ. ४४०	उ. १८९
अभिनिः स्तनः०	८ । ३ । ८६	उ. ५४६	उ. १०६
अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः	१ । ३ । ८०	पृ. ७४	पृ. ०
अभिरभागे	१ । ४ । ६९	पृ. ६६	पृ. ३३९
अभिविधो भावबुण्	३ । ३ । ४४	पृ. २६६	पृ. ६७७
अभिविधो सम्पदा च	५ । ४ । ५३	उ. १९४	उ. ३६७
अभूततद्भावे कभ्यस्ति०	५ । ४ । ४०	उ. १९३	उ. ३८८
अभेर्मुञ्जम्	६ । २ । १८५	उ. २५७	उ. ५७४
अभेर्वाविद्वयं	७ । २ । २५	उ. ३८०	उ. ७६४
अभ्यमित्राच्च च	५ । २ । १७	उ. ४९	उ. २८७
अभ्यस्तस्य च	६ । १ । ३३	उ. १५२	उ. ४३६
अभ्यस्तानाम दिः	६ । १ । १८६	उ. १६६	उ. ५९८
अभ्यासस्यासवर्णे	६ । ४ । ७८	उ. ३९५	उ. ६७०
अभ्यासाच्च	७ । ३ । ५५	उ. ४२६	उ. ८२४
अभ्यासे चर्च	८ । ४ । ५४	उ. ५७२	उ. १०३३
अभ्युत्सादयां प्रजन०	३ । १ । ४२	पृ. १६४	पृ. ५५४
अभ्यनुष्यकर्तृके च	३ । २ । ५३	पृ. २२६	पृ. ६२९
अभ्य वृचर्त्तनगरेनु०	६ । २ । ८६	उ. २३२	उ. ०
अभ्य वस्यदन्यतर०	३ । १ । १२२	पृ. २९९	पृ. ५६६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अमावास्याया द्वा	४।३।३०	पृ. ४२८	उ. १६८
अमि पूर्वः	६।१।१०७	उ. १७४	उ. ४७८
अमु चच्छन्दसि	५।४।१२	उ. २०४	उ. ३७६
अमूर्धमस्तकात्स्यां०	६।३।१२	उ. २६४	उ. ५८३
अमैवाव्ययेन	२।२।२०	पृ. १३१	पृ. ४०३
अमो मञ्च	७।१।४०	उ. ३५१	उ. ७१८
अम्बरधरवर्तुभय०	८।२।७०	उ. ५१४	उ. ६५६
अम्बाम्बगोभूमिस०	८।३।६७	उ. ५५१	उ. १००
अम्बार्थनद्योर्हृत्स्यः	७।३।१०७	उ. ४३८	उ. ८४६
अम् संकुटो	७।१।६६	उ. ३६७	उ. ७४५
अयःशूलदण्डाजिना०	५।२।७६	उ. ५७	उ. ३१०
अयद् यि द्विति	७।४।२२	उ. ४४५	उ. ८५४
अयनं च	८।४।२५	उ. ५६४	उ. १०२६
अयस्मयादीनि क०	१।४।२०	पृ. ८२	पृ. २७७
अयामन्तात्वाद्येत्वि०	६।४।५५	उ. ३०६	उ. ६६१
अरययान्मनुष्ये	४।२।७८	पृ. ४१८	उ. १५८
अरिष्टगौडपूर्वे च	६।२।१००	उ. २३५	उ. ५५४
अर्द्धिषट्कान्तस्य सु०	६।३।६७	उ. २७८	उ. ६०७
अर्द्धमनश्चलुश्चेतिर०	५।४।५१	उ. ११४	उ. ३८६
अर्त्तिपिपत्योश्च	७।४।७७	उ. ४५८	उ. ८६६
अर्त्तिलूधूसूखनस०	३।२।१८४	पृ. २५८	पृ. ६६१
अर्त्तिहोस्त्रीरीकृ०	७।३।३६	उ. ४१६	उ. ८१४
अर्थवदधातुरप्रत्ययः०	१।२।४५	पृ. ४४	पृ. १८१
अर्थे	६।२।४४	उ. २२१	उ. ५३६
अर्थे विभाषा	६।३।१००	उ. २८६	उ. ०
अर्द्धः संनिविध्यः	७।२।२४	उ. ३७६	उ. ०
अर्धं नृपुंसकम्	२।२।२	पृ. १२५	पृ. ३८८
अर्धचाः कुंसि च	२।४।३१	पृ. १३७	पृ. ४७७
अर्धाच्च	५।४।१००	उ. १२७	उ. ०
अर्धात्परिमाणस्य पू०	७।३।२६	उ. ४१६	उ. ८११
अर्धाद्यात्	४।३।४	पृ. ४२३	उ. १६२
अर्धं चावशीं ठावच्यच्	६।२।६०	उ. २३२	उ. ५५२
अर्थः स्वामिवैश्ययोः	३।१।१०३	पृ. २०७	पृ. ५६४
अर्वणस्तसावनजः	६।४।१२७	उ. ३२७	उ. ६८५
अर्द्धादिभ्याच्	५।२।१२७	उ. ७१	उ. ३२६
अर्द्धः	३।२।१२	पृ. २०१	पृ. ०
अर्द्धः प्रशंसायाम्	३।२।१३३	पृ. २४७	पृ. ६५०

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अहं कल्पवृक्षश्च	३।३।१६६	पृ. २६६	पृ. ७१२
अलंकञ्जनिराक०	३।३।१३६	पृ. २४८	पृ. ६५१
अलंखल्वीः प्रतिषे०	३।४।१८	पृ. ३०६	पृ. ७२२
अनुगुत्तरपदे	६।३।१	उ. २६१	उ. ५७७
अलान्त्यस्य	१।१।५२	पृ. २१	पृ. १००
अलान्त्यात्पूर्वं उपधा	१।१।६५	पृ. २७	पृ. १३४
अल्पाख्यायाम्	५।४।१३६	उ. १३५	उ. ४०६
अल्पाक्षरम्	२।२।३४	पृ. १३६	पृ. ४१४
अल्पे	५।३।८५	उ. ६३	उ. ०
अल्लोपोनः	६।४।१३४	उ. ३२८	उ. ६८७
अयक्रयः	४।४।५०	पृ. ४७१	उ. २०८
अवक्षेपणो कन्	५।३।६५	उ. ६५	उ. ३६६
अवहस्कोटायनस्य	६।१।१२३	उ. १७७	उ. ४८४
अवक्षे च	३।४।१५	पृ. ३०६	पृ. ७२१
अवद्यपयवर्गार्ह	३।१।१०१	पृ. २०७	पृ. ५६३
अवपथासि च	६।१।१२१	उ. १७७	उ. ०
अवयवाद्भूतोः	७।३।११	उ. ४१०	उ. ८०६
अवयवे च प्राययो०	४।३।१३५	पृ. ४५३	उ. १६२
अवयसि ठञ्च	५।१।८४	उ. २३	उ. २६०
अवयाः श्वेतवाः पुरो०	८।२।६७	उ. ५१३	उ. ६५५
अवसमन्धेभ्यस्तमसः	५।४।७६	उ. १२२	उ. ३६६
अवाञ्चालम्भनाविदू०	८।३।६८	उ. ५४५	उ. १००२
अवात्कुटारच्छ	५।२।३०	उ. ४४	उ. २६१
अवाक्षः	१।३।५१	पृ. ६६	पृ. २४०
अवारपारात्यन्तानु०	५।२।११	उ. ४०	उ. २८५
अवृद्धादपि बहु०	४।२।१२५	पृ. ४१६	उ. १५७
अवृद्धाभ्यो नदी०	४।१।११३	पृ. ३६४	उ. १०२
अवेः कः	५।४।२८	उ. १०८	उ. ०
अवे यद्वावर्षप्रतिषे०	३।३।५१	पृ. २७१	पृ. ६७६
अवेतुस्त्वोर्ध्व	३।३।१२०	पृ. २८५	पृ. ६६४
अवे यजः	३।२।७२	पृ. २३४	पृ. ६२७
अवेदेधोक्त्रमशब्दि०	६।४।२६	उ. ३०३	उ. ६५१
अवेदेर्नियः	३।३।२६	पृ. २६६	पृ. ६७३
अव्यक्तानुकरणास्या०	६।१।६८	उ. १७१	उ. ४७२
अव्यक्तानुकरणाद्भू०	५।४।५७	उ. ११६	उ. ३६१
अव्ययं विभक्तिसमीप०	२।१।६	पृ. १०५	पृ. ३५३
अव्ययसर्वनाश्वामक०	५।३।७१	उ. ८६	उ. ३५८

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		ए.	ए.
अव्यात्यप्	४।२।१०४	पू. ४१०	उ. १५२
अव्यादाधुपः	२।४।८२	पू. १८२	पू. ४८५
अव्ययीभावः	२।१।५	पू. १०५	पू. ३५२
अव्ययीभावश्च	१।१।४१	पू. १८	पू. ८८
अव्ययीभावश्च	२।४।१८	पू. १६३	पू. ४७१
अव्ययीभावश्च	४।३।५६	पू. ४३४	उ. १०४
अव्ययीभावे चाकाले	६।३।८१	उ. २८२	उ. ६१४
अव्ययीभावे शरत्त०	५।४।१०७	उ. १२८	उ. ४०३
अव्ययेयचाभिप्रेता०	३।४।५६	पू. ३१५	पू. ७३५
अव्यादव्यादवक्र०	६।१।११६	उ. १०६	उ. ४८३
अव्यये यत्का०	४।३।६४	पू. ४३५	उ. १७५
अशनायोदन्यध०	७।४।३४	उ. ४४७	उ. ८५७
अशला च	२।४।२४	पू. १६५	पू. ४७३
अशोतेच	७।४।७२	उ. ४५७	उ. ०
अश्वक्षीरद्वलवणा०	७।१।५१	उ. ३५३	उ. ७२०
अश्वपत्यादिभ्यश्च	४।१।८४	पू. ३५३	उ. ७५
अश्वस्यैकाङ्गमः	५।२।१६	उ. ४२	उ. २८७
अश्ववाधस्यात्	७।४।३७	उ. ४४८	उ. ८५७
अश्वदिभ्यःकञ्	४।१।११०	पू. ३६३	उ. १०१
अश्विमान्	४।४।१२६	पू. ४८५	उ. २२३
अश्वहाशितंवलं०	५।४।७	उ. १०३	उ. ३७२
अश्वत्थान्तीयास्य०	६।३।६६	उ. ३८५	उ. ६१७
अष्टन आ विभक्ती	७।२।८४	उ. ३६७	उ. ७८६
अष्टनः संज्ञायाम्	६।३।१२५	उ. ३६२	उ. ०
अष्टनो दीर्घात्	६।१।१७२	उ. १६२	उ. ५११
अष्टाभ्य षौञ्	७।१।२१	उ. ३४६	उ. ७०८
असंयोगाल्लिङ् कित्	१।२।५	पू. ३२	पू. १५१
असंज्ञायां तिल०	४।३।१४६	पू. ४५६	उ. १६४
असमासे निष्का०	५।१।२०	उ. ७	उ. ३३६
असंप्रतिक्षे	४।३।६	पू. ४२४	उ. १६३
असिद्धवदवाभात्	६।४।२२	उ. ३०१	उ. ६४०
असुरस्य स्वम्	४।४।१२३	पू. ४८५	उ. २२२
असूर्यललाटयो०	६।२।३६	पू. २२६	पू. ६१६
अस्तं च	१।४।६८	पू. ६५	पू. ३२३
अस्ताति च	५।३।४०	उ. ८२	उ. ३४१
अस्तिनास्तिदिष्टं०	४।४।६०	पू. ४७२	उ. २१०
अस्तिसिधोपुक्ते	७।३।६६	उ. ४३५	उ. ८३८

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अस्तेभुः	२।४।५२	पृ. १७३	पृ. ४८३
अस्थिदधिसक्थ्य०	७।१।७५	उ. ३६९	उ. ७३२
अस्मदोद्दयोश्च	१।२।५६	पृ. ४६	पृ. १६७
अस्मद्यु तमः	१।४।१०७	पृ. १०२	पृ. ३४०
अस्मायामेधास०	५।२।१०९	उ. ६६	उ. ३२७
अस्य च्चौ	७।४।३२	उ. ४४७	उ. ८५६
अस्यतिवृषोः क्रिया०	३।४।५७	पृ. ३१५	पृ. ७३५
अस्यतिवृषात्क्रियाति०	३।१।५२	पृ. १६६	पृ. ५६९
अस्यते स्युक्	७।४।१७	उ. ४४४	उ. ८५३
अस्वाङ्गपूर्वपटाद्वा	४।१।५३	पृ. ३४५	उ. ५४
अहः सर्वकदेशसंख्या०	५।४।८७	उ. १२३	उ. ४००
अहंशुभमोयुस्	५।२।१४०	उ. ७४	उ. ३३९
अहन्	८।२।६८	उ. ५१३	उ. ६५५
अहानि द्वितीया	६।२।४७	उ. २२२	उ. ५४०
अहेति विनियोगे च	८।१।६९	उ. ४८३	उ. ६९९
अहो च	८।१।४०	उ. ४७७	उ. ६०५
अहृष्टखारेव	६।४।१४५	उ. ३३९	उ. ६६०
अहोऽन्तात्	८।४।७	उ. ५५६	उ. १०२०
अहोह एतेभ्यः	५।४।८८	उ. १२४	उ. ४०९
आकहारादेका संज्ञा	१।४।९	पृ. ७८	पृ. २६०
आकर्षात्पटल्	४।४।६	पृ. ४६३	उ. २०२
आकर्षादिभ्यः कन्	५।२।६४	उ. ५५	उ. ३०७
आकालिकडाद्यन्त०	५।१।११४	उ. ३०	उ. २६६
आक्रन्दाद्द्वज्	४।४।३८	पृ. ४६८	उ. २०६
आक्रोशे च	६।२।१५८	उ. २५९	उ. ५६८
आक्रोशे नञ्यनिः	३।३।११२	पृ. २८३	पृ. ६६९
आक्रोशे व्यन्वोर्बहः	३।३।४५	पृ. २७०	पृ. ६७८
आक्रोस्तच्छीलत०	३।२।१३४	पृ. २४७	पृ. ६५०
आख्यातोपयोगे	१।४।२६	पृ. ८४	पृ. २८८
आगधीनः	५।२।१४	उ. ४९	उ. २६६
आगस्यकौण्डिन्य०	२।४।७०	पृ. १७६	पृ. ४६९
आगहाययवधत्वाट्टक्	४।२।२२	पृ. ३८६	उ. १३९
आह उद्गमने	१।३।४०	पृ. ६४	पृ. २३७
आह चापः	७।३।१०५	उ. ४३७	उ. ८४०
आह ताच्छील्ये	३।२।१९	पृ. २२९	पृ. ६९४
आह युद्धे	३।३।७३	पृ. २७५	पृ. ७
आहो देनास्यविह०	१।३।२०	पृ. ५७	पृ. २३०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
आहो नास्त्रियाम्	७।३।१२०	उ. ४४०	उ. ८४४
आहोऽनुनासिक०	६।१।१२६	उ. १७८	उ. ४८६
आहो यमहनः	१।३।२८	पू. ६०	पू. २३३
आहो यि	७।१।६५	उ. ३५०	उ. ७२५
आह्वर्यादाभिविध्योः	२।१।१३	पू. १०८	पू. ३५६
आह्वर्यादावचने	१।४।८६	पू. ६६	पू. ३२६
आह्वालोश्च	६।१।७४	उ. १६४	उ. ४५५
आ च त्वात्	५।१।१२०	उ. ३२	उ. २७४
आ च हौ	६।४।११७	उ. ३२४	उ. ६८१
आचार्योपसर्जन०	६।२।१०४	उ. २३५	उ. ५३६
* आचार्योपसर्जनश्चा०	६।२।३६	उ. २१७	उ. ५५४
आच्छीनटोर्नुम्	७।१।८०	उ. ३६२	उ. ७३३
आञ्जसेरमुक्	७।१।५०	उ. ३५३	उ. ७२०
आज्ञायिनि च	६।३।५	उ. २६२	उ. ०
आटश्च	६।१।६०	उ. ०६६	उ. ४६६
आडजादीनाम्	६।४।७२	उ. ३१३	उ. ६६७
आहुत्तमस्यपिञ्च	३।४।६२	पू. ३२४	पू. ७४६
आढकाचितपात्रा०	५।१।५३	उ. १५	उ. २४६
आढसुभगस्थूल०	३।२।५६	पू. २३०	पू. ६२२
आण्णद्याः	७।३।११२	उ. ४३६	उ. ८४३
आत रे	३।४।६५	पू. ३२४	पू. ७४६
आत औ खलः	७।१।३४	उ. ३४६	उ. ७१३
आतः	३।४।११०	पू. ३२७	पू. ७५२
आतश्चोपसर्गं	३।१।१३६	पू. २१६	पू. ०
आतश्चोपसर्गं	३।३।१०६	पू. २८१	पू. ६८६
आतोङितः	७।२।८१	उ. ३६७	उ. ७८५
आतोङि निम्बं	८।३।३	उ. ५२७	उ. ६७३
आतो धातोः	६।४।१४०	उ. ३२६	उ. ६८८
आतीनुपसर्गं कः	३।२।३	पू. २१६	पू. ६११
आतो मनिन्कानि०	३।२।७४	पू. ६३५	पू. ६३७
आतो युक्चिण्०	७।३।३३	उ. ४१८	उ. ८१३
आतो युच्	३।३।१२८	पू. २८७	पू. ०
आतोलोप इटि च	६।४।६४	उ. ३१२	उ. ६६५
आत्मनश्च पूरणे	६।३।६	उ. २६२	उ. ५८२
आत्मनेपदेष्वनतः	७।१।५	उ. ३४२	उ. ७०२

* अत्र सूत्रेवासिनीइति अशु. वासीति शु. ।

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
आत्मनेपदेष्वन्यत०	२।४।४४	पृ. १७१	पृ. ४८२
आत्मनेपदेष्वन्यतर०	३।१।५४	पृ. १६७	पृ. ५६२
आत्मन्निष्पन्नजन०	५।१।६	उ. ३	उ. २३१
आत्ममाने खश्च	३।२।८३	पृ. २३७	पृ. ६२६
आत्माध्यानौ खे	६।४।१६६	उ. ३३७	उ. ०
आथर्वणिकस्येक०	४।३।१३३	पृ. ४५३	उ. १६०
आदरानादरयोः सु०	१।४।६३	पृ. ६४	पृ. ३२१
आदाचार्याणां	७।३।४६	उ. ४२४	उ. ८२१
आदिः प्रत्येनसि	६।२।२७	उ. २१४	उ. ५३४
आदिः सिचान्य०	६।१।१८७	उ. १६६	उ. ५१८
आदिकर्मणि क्तः क०	३।४।७१	पृ. ३१६	पृ. ७४२
आदितश्च	७।२।१६	उ. ३७७	उ. ७६०
आदिरन्त्येन सहेता	१।१।७१	पृ. २६	पृ. १४१
आदिरुदातः	६।२।६४	उ. २२६	उ. ५४७
आदिर्जिदुहवः	१।३।५	पृ. ५४	पृ. २१६
आदिर्णमुन्यन्यत०	६।१।१६४	उ. १६८	उ. ५२०
आदिश्चिह्णणादीनाम्	६।२।१२५	उ. २४०	उ. ५५६
आहुगमह्वनजनः०	३।२।१७१	पृ. २५५	पृ. ६५८
आदेः परस्य	१।१।५४	पृ. २१	पृ. १०२
आदे च उपदेशे ऽशि०	६।१।४५	उ. १५५	उ. ४३८
आदेशप्रत्यययोः	८।३।५६	उ. ५४२	उ. ६६७
आहुणः	६।१।८७	उ. १६८	उ. ४६८
आद्यन्तवदेकस्मिन्	१।१।२१	पृ. ११	पृ. ७२
आद्यन्तो टकितौ	१।१।४६	पृ. १८	पृ. ६१
आद्युदात्तं ब्रुच्छन्द०	६।२।११६	उ. २३६	उ. ५५७
आद्युदात्तश्च	३।१।३	पृ. १८३	पृ. ५०३
आधारोऽधिकरणम्	१।४।४५	पृ. ८७	पृ. २६६
आनङ् क्तो द्वन्द्वे	६।३।२५	उ. २६७	उ. ५८६
आनाद्योऽनित्ये	३।१।१२७	पृ. २१३	पृ. ६०१
आनि लोट्	८।४।१६	उ. ५६२	उ. १०२३
आने मुक्	७।२।८२	उ. ३६७	उ. ७८५
आन्महतः समाना०	६।३।४६	उ. २७३	उ. ५६६
आपत्यस्य च तद्धि०	६।४।१५१	उ. ३३३	उ. ६६२
आपोजुषाणोद०	६।१।११८	उ. १७६	उ. ४८३
आपोन्यतरस्याम्	७।४।१५	उ. ४४४	उ. ०
आपृज्जपृधामीत्	७।४।५५	उ. ४५२	उ. ८६२
आप्रपदं प्राप्नोति	५।२।८	उ. ३६	उ. २८३

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
आवाधे च	८।१।१०	उ. ४६६	उ. ८६०
आभीक्ष्ण्ये गमुल् च	३।४।२२	पृ. ३०७	पृ. ७२४
आम एकान्तरमाम०	८।१।५५	उ. ४८९	उ. ६०६
आमः	२।४।८९	पृ. १८९	पृ. ४६५
आमन्त्रितं पूर्वमवि०	८।१।७२	उ. ४८७	उ. ६१७
आमन्त्रितस्य च	६।१।१६८	उ. १६८	उ. ५२९
आमन्त्रितस्य च	८।१।१६	उ. ४७०	उ. ८६७
आमि सर्वनाम् सुट्	७।१।५२	उ. ३५४	उ. ७२०
आमेतः	३।४।६०	पृ. ३२३	पृ. ७४६
आम्पत्ययवत्कजानु०	१।३।६३	पृ. ६६	पृ. २४४
आमेदितं भर्त्सने	८।२।६५	उ. ५२९	उ. ६६६
आवनेयोनीयियः फठ०	७।१।२	उ. ३४९	उ. ७००
आयादय आर्द्धधातु०	३।१।३१	पृ. १६९	पृ. ५४३
आयुक्तकुशलाभ्यां०	२।३।४०	पृ. १४६	पृ. ४३६
आयुधजीविभ्यश्चः०	४।३।६९	पृ. ४४२	उ. १८२
आयुधजीविसंधा०	५।३।११४	उ. ६६	उ. ३६८
आयुधाच्छ च	४।४।१४	पृ. ४६४	उ. २०२
आरगुदीचाम्	४।१।१३०	पृ. ३६८	उ. १०६
आर्धधातुकं शेषः	३।४।११४	पृ. ३२८	पृ. ७५३
आर्द्धधातुकस्येद०	७।२।३५	उ. ३८३	उ. ७६७
आर्धधातुके	२।४।३५	पृ. १६६	पृ. ४८०
आर्धधातुके	६।४।४६	उ. ३०७	उ. ६५५
आर्यो ब्राह्मणकुमा०	६।२।५८	उ. २२४	उ. ०
आर्हादगोपुच्छसंख्या०	६।१।१६	उ. ६	उ. २३७
आनजाटचो बहू०	५।२।१२५	उ. ७७	उ. ३२८
आवत्याच्च	४।१।७५	पृ. ३५०	उ. ०
आवश्यकाधमस्य०	३।३।१७०	पृ. २६६	पृ. ७१२
आवसथात् षल्	४।४।७४	पृ. ४०६	उ. २१३
आशंसायां भूतवच्च	३।३।१३२	पृ. २८८	पृ. ६६७
आशंसाव्यब लिङ्	३।३।१३४	पृ. २८८	पृ. ६६६
आशङ्काबाधनेदीय०	६।२।२१	उ. २१२	उ. ५३३
आश्रितः कर्ता	६।१।२०७	उ. २००	उ. ५२३
आश्रिते भुवः करण०	३।२।४५	पृ. २२७	पृ. ६२०
आश्रिषि च	३।१।१५०	पृ. २१८	पृ. ६०८
आश्रिषि नाद्यः	२।३।५५	पृ. १५२	पृ. ४५०
आश्रिषि लिङ्लोटो	३।३।१७३	पृ. ३००	पृ. ७१३
आश्रिषि हनः	३।२।४६	पृ. २२८	पृ. ६२९

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
आश्चर्यमनित्ये	६।१।१४७	उ. १८४	उ. ४६७
आश्वयुज्या वृश्	४।३।४५	पृ. ४३१	उ. १७२
आसंदीवटष्ठीवृद्ध०	८।२।१२	उ. ४६७	उ. ६३५
आ सर्वनाम्नः	६।३।६९	उ. २८४	उ. ६१६
आसुयुर्वपरिपिल०	३।१।१२६	पृ. २९२	पृ. ६०९
आस्पदं प्रतिष्ठा०	६।१।१४६	उ. १८४	उ. ४६७
आहस्यः	८।२।३५	उ. ५०४	उ. ६४६
आहि च दूरे	५।३।३७	उ. ८९	उ. ३४०
आहो उताहो ज्ञानन्त०	८।१।४६	उ. ४८०	उ. ६०७
इकः काशे	६।३।१२३	उ. २६९	उ. ६२२
इकः सुजि	६।३।१३८	उ. २६३	उ. ६२३
इको गुणवृद्धी	१।१।३	पृ. ६	पृ. ४०
इको चि विभक्ती	७।१।७३	उ. ३५६	उ. ७२८
इको भल	१।२।६	पृ. ३३	पृ. १५४
इको यणचि	६।१।७७	उ. १६५	उ. ४५६
इको वहे ऽपीलोः	६।३।१२१	उ. २६९	उ. ६२२
इको ऽसवर्णशाक०	६।१।१२७	उ. १७८	उ. ४८७
इको ह्रस्वो ऽङ्योगा०	६।३।६९	उ. २७७	उ. ६०५
इगन्तकालकपालभ०	६।२।२६	उ. २९४	उ. ५३४
इगन्ताच्च लघुपूर्वात्	५।१।१३१	उ. ३६	उ. २७६
इगुपधज्ञाप्रीकिरः०	३।१।१३५	पृ. २९६	पृ. ६०५
इयणः संप्रसारणं	१।१।४५	पृ. १६	पृ. ६९
इहश्च	२।४।४८	पृ. १७२	पृ. ०
इहश्च	३।३।२१	पृ. २६५	पृ. ६७३
इहधार्योः शत्रक०	३।२।१३०	पृ. २४६	पृ. ६१०
इच एकलोऽभ्यत्यय०	६।३।६८	उ. २७६	उ. ६०८
इच् कर्मव्यतिहारे	५।४।१२७	उ. १३३	उ. ४०८
इच्छा	३।३।१०१	पृ. २८०	पृ. ६८७
इच्छार्थभ्यो विभा०	३।३।१६०	पृ. २६७	पृ. ७०६
इच्छार्थेषु लिङ्लो०	३।३।१५७	पृ. २६६	पृ. ७०८
इजश्चैः सनुमः	८।४।३२	उ. ५६६	उ. १०२८
इजादेश्च गुरुमतो ऽव०	३।१।३६	पृ. १६२	पृ. ५४६
इजः प्राक्षाम्	२।४।६०	पृ. १७५	पृ. ४८६
इजश्च	४।२।११२	पृ. ४१३	उ. १५४
इट ईटि	८।२।२८	उ. ५०२	उ. ६४३
इटोत्	३।४।१४६	पृ. ३२६	पृ. ७५१
इट सनि वा	७।२।४१	उ. ३८५	उ. ७७३

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
इडन्यतिव्ययतीनाम्	७।२।६६	उ. ३६२	उ. ७८१
इडाया वा	८।३।५४	उ. ५४१	उ. ०
इडः षः	८।३।३६	उ. ५३६	उ. ६८७
इणः षीध्वं लुङ्लिट्ठां०	८।३।७८	उ. ५४७	उ. १००३
इणो गा लुङि	२।४।४६	पू. १७१	पू. ४८२
इणो यण्	६।४।८१	उ. ३१५	उ. ६७०
इयकोः	८।३।५७	उ. ५४१	उ. ६६५
इयनञ्जिहर्तिभ्यः	३।२।१६३	पू. २५३	पू. ६५७
इयिनष्ठायां	७।२।४७	उ. ३८७	उ. ७७४
इतराभ्यो ऽपि दृश्यन्ते	५।३।१४	उ. ७६	उ. ३३६
इतरेतरान्योन्योपपदा०	१।३।१६	पू. ५७	पू. २२८
इतश्च	३।४।१००	पू. ३२५	पू. ०
इतश्च लोपः परस्मैप०	३।४।६७	पू. ३२४	पू. ७५०
इतश्चानिञः	४।१।१२२	पू. ३६७	उ. ०
इतोत्सर्वनामस्थाने	७।१।८६	उ. ३६४	उ. ७३६
इतो मनुष्यजातेः	४।१।६५	पू. ३४८	उ. ५६
इत्थंभूतलक्षणं	२।३।२१	पू. १४३	पू. ४३१
इत्थंभूतेन कतमि०	६।२।१४६	उ. २४८	उ. ५६६
इदंकिमोरीशकी	६।३।६०	उ. २८४	उ. ६१६
इदं तोमसि	७।१।४६	उ. ३५२	उ. ७१६
इदम इश्	५।३।३	उ. ७५	उ. ३३३
इदम स्थमुः	५।३।२४	उ. ७८	उ. ०
इदमो ऽन्वादेशे ऽशनु०	२।४।३२	पू. १६८	पू. ४७८
इदमो मः	७।२।१०८	उ. ४०५	उ. ०
इदमोर्हिर्ल	५।३।१६	उ. ७७	उ. ३३६
इदमो हः	५।३।११	उ. ७६	उ. ०
इदितो नुस्धातोः	७।१।५८	उ. ३५५	उ. ७२२
इदुदुपधस्य चाप्रत्यय०	८।३।४१	उ. ५३६	उ. ६८८
इदुद्रयाम्	७।३।११७	उ. ४४०	उ. ८४३
इदो ऽयः पुंसि	७।२।१११	उ. ४०५	उ. ०
इद्रोपयाः	१।२।५०	पू. ४५	पू. ७६०
इद्विद्रस्य	६।४।११४	उ. ३२३	उ. ६८०
इद्रुजो	६।३।२८	उ. २६७	उ. ५८७
इनः स्त्रियाम्	५।४।१५२	उ. १३८	उ. ४११
इनक्षपिटच्चिकचि च	५।३।३३	उ. ४५	उ. ७६२
इनण्यनपत्ये	६।४।१६४	उ. ३३७	उ. ६६६
इनिञ्चकट्यचश्च	४।२।५१	पू. ३६३	उ. १३६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
इन्द्रवरुणभयशर्क०	४।१।४६	पृ. ३४४	उ. ५९
इन्द्रयमिन्द्रलिङ्गमि०	५।२।६३	उ. ६९	उ. ३१५
इन्द्रे च नित्यम्	६।१।१२४	उ. १७८	उ. ४८५
इन्धिभवतिभ्यां च	१।२।६	पृ. ३२	पृ. १५२
इन्धन्युषार्यम्णां शौ	६।४।१२	उ. २६७	उ. ६३९
इरयो रे	६।४।७६	उ. ३९४	उ. ६६६
इरितो वा	३।१।५७	पृ. १६७	पृ. ५६३
इवे प्रतिकृतौ	५।३।६६	उ. ६५	उ. ३६६
इषुगमियमां हः	७।३।७७	उ. ४३०	उ. ८२८
इष्टकेषीकामा०	६।३।६५	उ. २७८	उ. ६०६
इष्टस्य यिद् च	६।४।१५६	उ. ३३५	उ. ६६५
इष्टादिभ्यश्च	५।२।८८	उ. ६०	उ. ०
इष्ट्वीनमिति च	७।१।४८	उ. ३५३	उ. ०
इसुसुक्तान्तात्कः	७।३।५९	उ. ४२४	उ. ८२२
इसुसोः सामर्थ्यं	८।३।४४	उ. ५३८	उ. ६६९
इस्मन्वन्विषु च	६।४।६७	उ. ३९६	उ. ६०५
ई ब्राध्मोः	७।४।३९	उ. ४४७	उ. ८५६
ई च खनः	३।१।१११	पृ. २०६	पृ. ५६६
ई च गणः	७।४।६७	उ. ४६३	उ. ८७४
ई च द्विवचने	७।१।७७	उ. ३६९	उ. ७३३
ई चाक्रवर्मणस्य	६।१।१३०	उ. १७६	उ. ४८८
ईदृजनोर्ध्वं च	७।२।७८	उ. ३६५	उ. ७८३
ईदवन्दवृशंसदुहां०	६।१।२१४	उ. २०२	उ. ५२४
ईदग्नेः सोमवरुणयोः	६।३।८७	उ. २६७	उ. ०
ईदासः	७।२।८३	उ. ३६७	उ. ७८६
ईदूतौ च सप्रम्यथं	१।१।१६	पृ. ९९	पृ. ६६
ईदूवेदद्विवचनं प्रगल्भम्	१।१।१९	पृ. ६	पृ. ६९
ईद्व्यति	६।४।६५	उ. ३९२	उ. ६६६
ईयसश्च	५।४।१५६	उ. १३६	उ. ४९२
ईयत्याः	६।१।२२९	उ. २०३	उ. ५२५
ईशसे	७।२।७७	उ. ३६५	उ. ७८३
ईश्वरे तोसुन्कुतुनी	३।४।१३	पृ. ३०५	पृ. ७२९
ईषदकता	२।२।७	पृ. १२७	पृ. ३६३
ईषदन्यतरस्याम्	६।२।५४	उ. २२४	उ. ५४५
ईषदर्थं	६।३।१०५	उ. २८६	उ. ६९८
ईषदसमाप्तौ कल्पवृ०	५।३।६७	उ. ८८	उ. ३५५
ईषदुःसुषु कच्छा०	३।३।१२६	पृ. २८६	पृ. ६६५

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
ई हल्ययोः	६।४।१९३	उ. ३२३	उ. ६८०
उगवादिभ्यो यत्	५।१।२	उ. ९	उ. २२८
उगितश्च	४।१।६	पृ. ३३९	उ. २०
उगितश्च	६।३।४५	उ. २७३	उ. ५६६
उगित्वां सर्वनाम०	७।१।७०	उ. ३५८	उ. ७२६
उर्ध्वपश्येरमदयाणिध०	३।२।३७	पृ. २२६	पृ. ६९६
उच्चैरुदात्तः	९।२।२६	पृ. ३८	पृ. १६८
उच्चैस्तरां वा व्यञ्जकारः	९।२।३५	पृ. ४०	पृ. १७३
उञ्जः	९।१।१७	पृ. १०	पृ. ६८
उञ्जि च पदे	८।३।२९	उ. ५३९	उ. ६८०
उञ्जति	४।४।३२	पृ. ४६७	उ. ०
उञ्जादीनां च	६।१।१६०	उ. १८८	उ. ५०६
उणादयो बहुलम्	३।३।९	पृ. २.६	पृ. ६६२
उतश्च प्रत्यया०	६।४।१०६	उ. ३२९	उ. ६७७
उताभ्योः समर्थयो०	३।३।१५२	पृ. २६४	पृ. ७०५
उतो वृद्धिर्लुकि हलि	७।३।८६	उ. ४३४	उ. ८३६
उत्क उन्मनाः	५।२।८०	उ. ५८	उ. ३९९
उत्करादिभ्यश्चः	४।२।६०	पृ. ४०७	उ. ०
उत्तमैकाभ्यां च	५।४।६०	उ. १२४	उ. ४०९
उत्तरपथेनाहृतं च	५।१।७७	उ. २९	उ. २५६
उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च	६।२।१०५	उ. २३६	उ. ५५५
उत्तरपदस्य	७।३।१०	उ. ४९०	उ. ८०५
उत्तरपठादिः	६।२।१११	उ. २३७	उ. ५५६
उत्तरभापूर्वाच्च सक्थः	५।४।६८	उ. १२६	उ. ०
उत्तराच्च	५।३।३८	उ. ८२	उ. ३४०
उत्तराधरदक्षिणादा०	५।३।३४	उ. ८९	उ. ३३६
उत्तरस्यातः	७।४।८८	उ. ४.०	उ. ८७९
उत्सादिभ्यो ङ्	४।१।८६	पृ. ३५४	उ. ७७
उड ईत्	६।४।१३६	उ. ३२६	उ. ०
उडः स्थास्तम्भोः पूर्व०	८।४।६९	उ. ५७३	उ. १०३४
उडकस्योदः संज्ञायाम्	६।३।५७	उ. २७६	उ. ६६०४
उडके केवले	६।३।६६	उ. २३४	उ. ५५४
उडक् च विषाशः	४।२।७४	पृ. ४०९	उ. १४६
उडङ्गे ऽनुदके	३।३।१२३	पृ. २८५	पृ. ६६४
उडन्यानुदधौ च	६।२।१३	उ. ४६८	उ. ६३६
उदराट्टगाद्यूने	५।२।६७	उ. ५५	उ. ३०८
उदराश्वेषुषु	६।२।१०७	उ. २३६	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
उदञ्चरः सकर्मकात्	१।३।५३	पू. ६७	पू. २४०
उदञ्चयतोऽन्यतरस्यां०	४।२।१६	पू. ३८५	उ. १३०
उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्	६।१।१७४	उ. १६२	उ. ५१२
उदात्तस्वरितपरस्य	१।२।४०	पू. ४२	पू. १०६
उदात्तस्वरितयोर्व्यङ्गः०	८।२।४	उ. ४६४	उ. ६३०
उदात्तादनुदात्तस्य०	८।४।६६	उ. ५७४	उ. ० ३६
उदि कूले रुजिवहोः	३।२।३९	पू. २२५	पू. ६१८
उदि गृहः	३।३।३५	पू. २६७	पू. ६७५
उदितो वा	७।२।५६	उ. ३८६	उ. ०
उदि अयतिथौतिपूद्वयः	३।३।४६	पू. २७०	पू. ६७८
उदीर्चा वृद्धादगो०	४।१।१५७	पू. ३७५	उ. ११४
उदीर्चामातः स्थाने०	७।३।४६	उ. ४२२	उ. ८१६
उदीर्चामञ्ज	४।१।१५३	पू. ३७४	उ. ११२
उदीर्चा माङ्गी व्यती०	३।४।१६	पू. ३०६	पू. ७२२
उदीर्च्यपामाच्च ब्रह्म०	४।२।१०६	पू. ४१२	उ. १५३
उदुपधाद्वादादिकर्म०	१।२।२१	पू. ३६	पू. १६३
उदोन्धकर्मणि	१।३।२४	पू. ५६	पू. २३२
उदोष्यपूर्वस्य	७।१।१०२	उ. ३६७	उ. ७४१
उद्धनोऽध्याधानम्	३।३।८०	पू. २७६	पू. ६८३
उद्भिभ्यां काकुदस्य	५।४।१४८	उ. १३७	उ. ०
उद्भिभ्यां तपः	१।३।२७	पू. ६०	पू. २३३
उन्योर्धः	३।३।२६	पू. २६६	पू. ६७३
उपकादिभ्योन्यतर०	८।४।६६	पू. १७६	४६१
उपघ्न आश्रये	३।३।८५	पू. २७७	पू. ६८३
उपजानूपकर्णोपनी०	४।३।४०	पू. ४३०	उ. १७१
उपज्ञातं	४।३।१९५	पू. ४४६	उ. १८७
उपज्ञोपक्रमं तदाद्या०	२।४।२१	पू. १६४	पू. ४७२
उपदेशस्तृतीयायाम्	३।४।४७	पू. ३१२	पू. ७३२
उपदेशे अनुनासिक०	१।३।२	पू. ५३	पू. २१३
उपदेशे स्थितः	७।२।६२	उ. ३६१	उ. ७७६
उपधायां च	८।२।७८	उ. ५१६	उ. ६५७
उपधायाश्च	७।१।१०१	उ. ३६७	उ. ७४५
उपपदमतिह	२।२।१६	पू. १३०	पू. ४००
उपपराभ्याम्	१।३।३६	पू. ६३	पू. २३७
उपमानं शब्दार्थ०	६।२।८०	उ. २३०	उ. ५५०
उपमानाच्च	५।४।१३७	उ. १३५	उ. ०
उपमानादंशानिषु	५।४।६७	उ. १२६	उ. ४०२

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पु.	पु
उपमानादाचारे	३।१।१०	पु. १८५	पु. ५१८
उपमानानि सामान्य०	२।१।५५	पु. ११६	पु. ३७६
उपमाने कर्मणि च	३।४।४५	पु. ३१२	पु. ०
उपमितं व्याघ्रादिभिः०	२।१।५६	पु. १२०	पु. ३७८
उपरिस्विदासीदि०	८।२।१०२	उ. ५२३	उ. ६६८
उपर्यध्यधसः सामोष्ये	८।१।७	उ. ४६५	उ. ८८६
उपर्युपरिष्ठात्	५।३।३१	उ. ८०	उ. ०
उपसंवादाश्चक्रयोश्च	३।४।८	पु. ३०४	पु. ७२०
उपसर्गप्रादुर्भ्याम०	८।३।८७	उ. ५४६	उ. १००६
उपसर्गव्यपेतञ्च	८।१।३८	उ. ४७७	उ. ६०४
उपसर्गस्य धञ्यम०	६।३।१२२	उ. २६१	उ. ६२२
उपसर्गस्यायतो	८।२।१६	उ. ४६६	उ. ६३६
उपसर्गाः क्रियायोगे	१।४।५६	पु. ६२	पु. ३१६
उपसर्गाञ्च	५।४।११६	उ. १३१	उ. ४०६
उपसर्गाञ्चन्दसि०	५।१।११८	उ. ३१	उ. २७१
उपसर्गात्त्वल्घञोः	७।१।६७	उ. ३५८	उ. ७२५
उपसर्गात्सुनेति सुव०	८।३।६५	उ. ५४४	उ. १००१
उपसर्गात्स्वाङ्गं धु०	६।२।१७७	उ. २५५	उ. ५७३
उपसर्गादध्वनः	५।४।८५	उ. १२३	उ. ४००
उपसर्गादसमासेपि०	८।४।१४	उ. ५६१	उ. १०२२
उपसर्गादति धातो	६।१।६१	उ. १६६	उ. ४७०
उपसर्गादधस्य ऊहतः	७।४।२३	उ. ४४५	उ. ८५४
उपसर्गाद्वहुलम्	८।४।२८	उ. ५६५	उ. १०२७
उपसर्गे घोः किः	३।३।६२	पु. २७८	पु. ०
उपसर्गे च संज्ञायाम्	३।२।६६	पु. २४०	पु. ६३४
उपसर्गे ङः	३।३।५६	पु. २७२	पु. ६८०
उपसर्गे ञः	३।३।२२	पु. २६५	पु. ०
उपसर्जनं पूर्वम्	२।२।३०	पु. १३४	पु. ४१३
उपसर्वाकाल्याप्र०	३।१।१०४	पु. २०७	पु. ५६४
उपाञ्च	१।३।८४	पु. ७४	पु. २५७
उपाजोऽन्वाजे	१।४।७३	पु. ६६	पु. ०
उपात्प्रतियङ्गवैकत०	६।१।१३६	उ. १८२	उ. ४६४
उपात्प्रशंसायाम्	७।१।६६	उ. ३५८	उ. ७२५
उपाद् द्व्यज्जिनमगी०	६।२।१६४	उ. २५६	उ. ५७५
उपाद्यमः स्वकरणे	१।३।५६	पु. ६७	पु. २४१
उपाधिभ्यां त्यक्तत्वा०	५।२।३४	उ. ४५	उ. २६२
उपान्मन्त्रकरणे	१।३।२५	पु. ५६	पु. २३२

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
उपान्वध्याङ्गवसः	१।४।४८	पृ. ८८	पृ. ३००
उपेयिषाननाश्वान०	३।२।१०६	पृ. २४१	पृ. { अशु. ६५३ शु. ६३७
उपोत्तमं रिति	६।१।२१७	उ. २०२	उ. ०
उपोऽधिके च	१।४।८७	पृ. ६८	पृ. ३२६
उपो च	४।३।४४	पृ. ४३०	उ. १७२
उभययर्चुं	८।३।८	उ. ५२८	उ. ०
उभयप्राप्तौ कर्मणि	२।३।६६	पृ. १५५	पृ. ४५४
उभादुवातो नित्यम्	५।२।४४	उ. ४६	उ. २६८
उभे अभ्यस्तम्	६।१।५	उ. १४२	उ. ४२२
उभे वनस्पत्यादिषु०	६।२।१४०	उ. २४४	उ. ५६३
उभौ साम्यास्य	८।४।२१	उ. ५६३	उ. १०२५
उमोर्णयोर्वा	४।३।१५८	पृ. ४५६	उ. १६७
उरःप्रभृतिभ्यः कप्	५।४।१५१	उ. १३८	उ. ४१०
उरण् रपरः	१।१।५१	पृ. २१	पृ. ६८
उरत्	७।४।६६	उ. ४५६	उ. ८६६
उरसो ऽण्व	४।४।६४	पृ. ४८०	उ. २१८
उरसो यञ्	४।३।११४	पृ. ४४६	उ. ०
उर्ध्वत्	७।४।७	उ. ४४२	उ. ८४६
उभ्व	१।२।१२	पृ. ३४	पृ. १५८
उषविदजाग्रभ्यो०	३।१।३८	पृ. १६३	पृ. ५५१
उषासोषसः	६।३।३१	उ. २६८	उ. ५८८
उष्टः साटिवाभ्योः	६।२।४०	उ. २२०	उ. ५३७
उष्टाद् वुञ्	४।३।१५७	पृ. ४५८	उ. ०
उस्यपदान्तात्	६।१।६६	उ. १७१	उ. ४७१
ऊँ	१।१।१८	पृ. ११	पृ. ६८
ऊकालो ऽवस्वदीर्घः	१।२।२७	पृ. ३७	पृ. १६५
ऊकुतः	४।१।६६	पृ. ३४८	उ. ६०
ऊह्रिउपदाद्यभ्यो०	६।१।१७१	उ. १६१	उ. ५११
ऊतिवृत्तिवृत्तिभाति०	३।३।६७	पृ. २७६	पृ. ६८६
ऊदोर्दोशे	६।३।६८	उ. २८५	उ. ६१७
ऊदुपधाया गोहः	६।४।८६	उ. ३१७	उ. ६७२
ऊधसो ऽण्व	५।४।१३१	उ. १३५	उ. ४०६
ऊनार्धकलहृत्तौ०	६।२।१५३	उ. २४६	उ. ५६७
ऊत्तरपदादीयभ्ये	४।१।६६	पृ. ३४६	उ. ६१
ऊर्ध्वाया पुस्	५।२।१२३	उ. ७०	उ. ३२८
ऊर्ध्वोर्तिर्वाभावा	७।२।६	उ. ३७०	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	७।३।६०	उ. ४३४	उ. ०
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	५।४।१३०	उ. १३४	उ. ०
ऊर्ध्वं शुषिपूरोः	३।४।४४	पृ. ३१२	पृ. ७३२
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	१।४।६१	पृ. ६३	पृ. ३२०
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	५।२।१०७	उ. ६५	उ. ३२३
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	५।४।७४	उ. १२०	उ. ३६७
ऊर्ध्वः श्रे	६।३।५५	उ. २७५	उ. ६०४
ऊर्ध्वं तनुद्यमक्षुत०	६।३।१३३	उ. २६३	उ. ६२३
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	७।४।११	उ. ४४३	उ. ८५१
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	८।२।६०	उ. ५११	उ. ६५३
ऊर्ध्व उत	६।१।१११	उ. १७४	उ. ४८०
ऊर्ध्वश्च	७।४।६२	उ. ४६१	उ. ८७२
ऊर्ध्वश्च संयोगादेः	७।२।४३	उ. ३८५	उ. ७७३
ऊर्ध्वश्च संयोगादेर्गुणः	७।४।१०	उ. ४४३	उ. ८५०
ऊर्ध्वश्चन्दसि	५।४।१५८	उ. १३६	उ. ०
ऊर्ध्वश्च	४।३।७८	पृ. ४३६	उ. १७६
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	३।१।२६	पृ. १६१	पृ. ५४१
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	७।३।११०	उ. ४३८	उ. ८४१
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	४।४।४६	पृ. ४७०	उ. २०८
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	७।२।६३	उ. ३६२	उ. ७८०
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	५।१।१०५	उ. २८	उ. २६५
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	६।३।२३	उ. २६६	उ. ५८६
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	६।१।१२८	उ. १७६	उ. ४८७
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	३।२।५६	पृ. २३१	पृ. ६२४
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	६।४।१७५	उ. ३४०	उ. ६६८
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	३।१।११०	पृ. २०६	पृ. ५६६
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	७।१।६४	उ. ३६५	उ. ७३६
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	७।४।१६	उ. ४४४	उ. ८५३
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	७।३।७०	उ. ३६४	उ. ७८२
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	४।१।५	पृ. ३३१	उ. २०
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	५।१।१४	उ. ५	उ. २३६
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	४।१।११४	पृ. ३६५	उ. १०३
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	३।१।१२४	पृ. २१२	पृ. ६०१
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	७।१।१००	उ. ३६७	उ. ७४५
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	३।३।५७	पृ. २७२	पृ. ६८०
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	६।१।८४	उ. १६७	उ. ४५६
ऊर्ध्वोर्ध्वभाषा	५।२।११८	उ. ६८	उ. ३२६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
एकतद्धिते च	६।३।६२	उ. २७७	उ. ६०६
एकधुराल्लुक् च	४।४।७६	पू. ४७६	उ. २१४
एकं बहुव्रीहिवत्	८।१।६	उ. ४६६	उ. ८८८
एकवचनं सुबुद्धिः	२।३।४६	पू. १५१	पू. ४४६
एकवचनस्य च	७।१।३२	उ. ३४८	उ. ०
एकविभक्ति चापूर्व०	१।२।४४	पू. ४३	पू. १८०
एकशालायाष्ठज०	५।३।१०६	उ. ६८	उ. ३६७
एकश्रुतिद्वरात्संबुद्धी	१।२।३३	पू. ३६	पू. १७१
एकस्य सकच्च	३।४।१६	उ. १०६	उ. ३७६
एकहलादी पुरयित०	६।३।५६	उ. २७६	उ. ६०५
एकाच्च उपदेशे नु०	७।२।१०	उ. ३७२	उ. ७५२
एकाचो द्वे प्रथमस्य	६।१।१	उ. १४०	उ. ४१३
एकाचो वशो भष् भ०	८।२।३७	उ. ५०५	उ. ६४६
एकाच्च प्राचाम्	५।३।६४	उ. ६५	उ. ३६५
एकाजुत्तरपदे खः	८।४।१२	उ. ५६१	उ. १०२२
एकादाकिनिच्छास०	५।३।५२	उ. ८४	उ. ३४३
एकादिश्चैकस्य चाटुक्	६।३।७६	उ. २८१	उ. ६१२
एकादेश उदात्तेनोदात्तः	८।२।५	उ. ४६५	उ. ६३२
एकाद्वो ध्यमुजन्य०	५।३।४४	उ. ८३	उ. ३४२
एकान्याभ्यां समर्था०	८।१।६५	उ. ४८४	उ. ६१२
एको गोत्रे	४।१।६३	पू. ३५७	उ. ८८
एङ् पदान्तादति	६।१।१०६	उ. १७४	उ. ०
एङि पररूपम्	६।१।६४	उ. १७०	उ. ४७१
एङ् प्राचां देशे	१।१।७५	पू. ३१	पू. १४५
एङ् ह्रस्वात्संबुद्धेः	६।१।६६	उ. १६३	उ. ४५१
एञ् इग्नस्वादेशे	१।१।४८	पू. २०	पू. ६३
एञो प्रयस्यस्या०	८।२।१०७	उ. ५२४	उ. ६००
एञो णवायावः	६।१।७८	उ. १६५	उ. ०
एजो खश्	३।२।२८	पू. २२४	पू. ६१७
एणया ङञ्	४।३।१५६	पू. ४५६	उ. १६७
एत ईदुहुवचने	८।२।८१	उ. ५१७	उ. ६५६
एत ऐ	३।४।६३	पू. ३२४	पू. ७४६
एतत्तदोः सु लोपो०	६।१।१३२	उ. १८०	उ. ४८६
एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ०	२।४।३३	पू. १६६	पू. ४७६
एतदोःश्च	५।३।५	उ. ७५	उ. ३३४
* एतिसंज्ञायामगात्	८।३।६६	उ. ५५२	उ. १०१७

* एतस्य गणसूत्रत्वेन व्यवस्थापनं पदमञ्जर्याम् ।

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
यतिस्तुशास्त्रद्वयं०	३।१।१०६	पृ. २०८	पृ. ५६५
यतैतो रथोः	५।३।४	उ. ८५	उ. ३३३
यतैर्लिङि	७।४।२४	उ. ४४५	उ. ८५४
यत्पेधन्युदसु	६।१।८६	उ. १६८	उ. ४६८
यथाच्च	५।३।४६	उ. ८३	उ. ३४२
यनपा द्वितीया	२।३।३१	पृ. १४६	पृ. ४३५
यनन्यतरस्यामद्वारे०	५।३।३५	उ. ८१	उ. ३४०
यस्य	३।३।५६	पृ. २७२	पृ. ६७६
यस्येकाचो संयोग०	६।४।८२	उ. ३१६	उ. ६७०
यवः	३।४।८६	पृ. ३२३	पृ. ७४८
यर्लिङि	६।४।६७	उ. ३१३	उ. ०
यहिमन्ये प्रहासे लट्	८।१।४६	उ. ४७६	उ. ६०६
येकागारिकट् चारे	५।१।११३	उ. ३०	उ. २६६
येषमोस्तुश्वसो न्य	४।२।१०५	पृ. ४११	उ. १५२
श्रीः पुयण्यपरं	७।४।८०	उ. ४५८	उ. ८६६
श्रीः सुपि	६।४।८३	उ. ३१६	उ. ६७१
श्रीक उवः के	७।३।६४	उ. ४२७	उ. ८२६
श्रीजःसहोम्महा०	४।४।२७	पृ. ४६६	उ. ०
श्रीजःसहोम्मस्तमस०	६।३।३	उ. २६२	उ. ५८१
श्रीजस्त्वे इहनि यत्स्वी	४।४।१३०	पृ. ४८७	उ. २२५
श्रीत्	१।१।१५	पृ. १०	पृ. ६७
श्रीतः श्यनि	७।३।७१	उ. ४२६	उ. ८२७
श्रीतो गार्ग्यस्य	८।३।२०	उ. ५३१	उ. ६८०
श्रीतितश्च	८।२।४५	उ. ५०७	उ. ६५०
श्रीमभ्यादाने	८।२।८७	उ. ५१६	उ. ६६४
श्रीमाहोश्च	६।१।६५	उ. १७१	उ. ४७१
श्रीरञ्ज	४।३।७१	पृ. ४००	उ. १४५
श्रीरञ्ज	४।३।१३६	पृ. ४५४	उ. १६३
श्रीरावश्यके	३।१।१२५	पृ. २१२	पृ. ६०१
श्रीर्मणः	६।४।१४६	उ. ३३१	उ. ६१०
श्रीर्द्वे ठञ्	४।२।११६	पृ. ४१४	उ. १५६
श्रीवधेरजातो	५।४।३७	उ. ११०	उ. ३८४
श्रीवधेश्च विभक्ता०	६।३।१३२	उ. २६३	उ. ०
श्रीवि ऋ	७।३।१०४	उ. ४३७	उ. ०
श्रीवमनपत्न्ये	६।४।१०३	उ. ३३८	उ. ०
श्रीव आद्यः	७।१।१८	उ. ३४५	उ. ७०७
श्रीत्	७।३।११८	उ. ४४०	उ. ८४३

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
श्रीतो ऽम्भसोः	६।१।६३	उ. १७०	उ. ४७०
कःकरत्करति क०	८।३।५०	उ. ५४०	उ. ६६३
कंशंभ्यां लभयुस्ति०	५।२।१३८	उ. ७३	उ. ३३९
कंसमन्यशूर्पपाय्य०	६।२।१२२	उ. २४०	उ. ५५८
कंसाद्विठन	५।१।२५	उ. ८	उ. २४२
कंसीयपरश्वय्यो०	४।३।१६८	पू. ४६९	उ. १६६
ककुदस्यावस्यायां०	५।४।१४६	उ. १३७	उ. ४१०
कच्छाग्निवक्रव०	४।२।१२६	पू. ४९६	उ. १५७
कच्छादिभ्यश्च	४।२।१३३	पू. ४९८	उ. १५६
कठचरकाल्लुक	४।३।१०७	पू. ४४७	उ. ०
कठिनान्तप्रस्तारसं०	४।४।७२	पू. ४७५	उ. २१२
कडंकरदक्षिणाच्छ च	५।१।६६	उ. २०	उ. २५७
कडाराः कर्मधारय	२।२।३८	पू. १३७	पू. ४९६
कयोमनसो अक्षाप्रती०	१।४।६६	पू. ६४	पू. ३२२
कण्ठपृष्ठमीवाजङ्घं च	६।२।११४	उ. २३८	उ. ०
कण्ठादिभ्यो यक्	३।१।२७	पू. १६०	पू. ५३६
कण्ठादिभ्यो गात्रे	४।२।१११	पू. ४९२	उ. १५४
कतरकतमो कर्मधा०	६।२।५७	उ. २२४	उ. ५४६
कतरकतमौ जातिप०	२।१।६३	पू. १२२	पू. ३८३
कत्यादिभ्यो ढकञ्	४।२।६५	पू. ४०६	उ. १५०
कथादिभ्यष्टक्	४।४।१०२	पू. ४८१	उ. ०
कद्रुकमण्डल्वोश्च०	४।१।७१	पू. ३४६	उ. ६९
कन्याच	६।२।१२४	उ. २४०	उ. ५५८
कन्यापलदनगरया०	४।२।१४२	पू. ४२९	उ. १६०
कन्यायाष्टक्	४।२।१०२	पू. ४९०	उ. ०
कन्यायाः कनोनच	४।१।११६	पू. ३६५	उ. १०४
कपिज्ञात्योढक्	५।१।१२७	उ. ३४	उ. २७८
कपिपूर्वम्	६।२।१०३	उ. २५४	उ. ५७९
कपिलोधादाङ्गिरसे	४।१।१०७	पू. ३६२	उ. १०९
कपिष्ठलो गात्रे	८।३।६९	उ. ५५०	उ. १००८
कर्मेर्णिङ्	३।१।३०	पू. १६९	पू. ५४२
कम्बलाच्च संज्ञायाम्	५।१।३	उ. ३	उ. ३२६
कम्बोजाल्लुक	४।१।१०५	पू. ३७६	उ. १२२
करणाधिकरणयोश्च	३।३।११७	पू. २८४	पू. ६६३
करणे च स्तोत्रान्य०	२।३।३३	पू. १४७	पू. ४३६
करणे यञः	३।२।८५	पू. २३७	पू. ६३०
करणेयोविद्रुबु	३।३।८२	पू. २७६	पू. ६८३

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
करणो हनः	३।४।३७	पु. ३१०	पु. ७३७
कर्कलोहितादीकक्	५।३।११०	उ. ८८	उ. ३६७
कर्णललाटात्कनलं	४।३।६५	पु. ४३५	उ. ०
कर्णं लक्षणस्यावि	६।३।११५	उ. २८८	उ. ६२१
कर्णो वर्णलक्षणात्	६।२।११२	उ. २३७	उ. ५५६
कर्तरि कर्मव्यतिहारे	१।३।१४	पु. ५६	पु. २२६
कर्तरि कृत्	३।४।६७	पु. ३१८	पु. ७३८
कर्तरि च	२।२।१६	पु. १२८	पु. ३८८
कर्तरि चर्वि०	३।२।१८६	पु. २५८	पु. ६६१
कर्तरि भुवः खिष्णुच्	३।२।५७	पु. २३०	पु. ६२३
कर्तरि शप्	३।१।६८	पु. १८८	पु. ५६७
कर्तयुष्माने	३।२।७६	पु. २३६	पु. ६२८
कर्तुःकृद् सलोपश्च	३।१।११	पु. १८५	पु. ५१८
कर्तुरीप्सिततमं कर्म	१।४।४६	पु. ८८	पु. ३००
कर्तृकराण्योस्तृतीया	२।३।१८	पु. १४३	पु. ४२८
कर्तृकरणे कृता बहु०	२।१।३२	पु. ११३	पु. ३६५
कर्तृकर्मणोः कृति	२।३।६५	पु. १५५	पु. ४५२
कर्तृकर्मणोश्च भूक०	३।३।१२७	पु. २८६	पु. ६८५
कर्तृस्थे चाशरीरे क०	१।३।३७	पु. ६३	पु. २३७
कर्त्राजीवपुरुषयोरन०	३।४।४३	पु. ३१२	पु. ७३२
कर्मण उक्ञ	५।१।१०३	उ. २८	उ. २६६
कर्मणा यमभिप्रेति०	१।४।३२	पु. ८४	पु. २८८
कर्मणि घटोऽठच्	५।२।३५	उ. ४६	उ. २८२
कर्मणि च	२।२।१४	पु. १२८	पु. ३८८
कर्मणि च येन सं०	३।३।११६	पु. २८४	पु. ६८२
कर्मणि वृश्चिद्वैः	३।४।२६	पु. ३०८	पु. ७२८
कर्मणि द्वितीया	२।३।२	पु. १३८	पु. ४२०
कर्मणि भूतौ	३।२।२२	पु. २२३	पु. ६१७
कर्मणि हनः	३।२।८६	पु. २३७	पु. ६३३
कर्मणीनिर्विक्रियः	३।२।८३	पु. २३८	पु. ६३३
कर्मणो रोमन्यतटे०	३।१।१५	पु. १८७	पु. ५२४
कर्मण्यग्याख्यायाम्	३।२।८२	पु. २३८	पु. ६३३
कर्मण्यण्	३।२।१	पु. २१८	पु. ६०८
कर्मण्यधिकरणे च	३।३।८३	पु. २७८	पु. ६८४
कर्मण्यक्रांशे क्	३।४।२५	पु. ३०८	पु. ७२५
कर्मधारयवदुत्तरेऽनु	८।१।११	उ. ४६७	उ. ८८०
कर्मधारयेनिष्ठा	६।२।४६	उ. २२२	उ. ५४०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
कर्मन्दकशाश्वादि०	४ । ३ । १११	पृ. ४४८	उ. ०
कर्मप्रवचनीययुक्त०	२ । ३ । १८	पृ. १४०	पृ. ०
कर्मप्रवचनीयाः	१ । ४ । ८३	पृ. ८८	पृ. ३२७
कर्मवत्कर्मणा तुल्य०	३ । १ । ८७	पृ. २०३	पृ. ५७२
कर्मवेषाद्यत्	५ । १ । १००	उ. २७	उ. २६४
कर्मव्यतिहारे ण०	३ । ३ । ४३	पृ. २६६	पृ. ६७६
कर्माध्ययने वृत्तम्	४ । ४ । ६३	पृ. ४७३	उ. २११
कर्षात्वतो घ०	६ । १ । १५६	उ. १८८	उ. ५०५
कलापिनोऽण	४ । ३ । १०८	पृ. ४४७	उ. १८६
कलापिवैश्वम्याय०	४ । ३ । १०४	पृ. ४४६	उ. १८५
कलाप्यश्वत्थयववुसा०	४ । ३ । ४८	पृ. ४३९	उ. १७२
कलेढक्	४ । २ । ८	पृ. ३८२	उ. १२७
कल्याणयादीनामि०	४ । १ । १२६	पृ. ३६८	उ. ०
कवं चोष्णे	६ । ३ । १०७	उ. २८७	उ. ६१८
कव्यध्वरपूतनस्य चि०	७ । ४ । ३६	उ. ४४८	उ. ०
कव्यपुरीषपुरीष्येषु०	३ । २ । ६५	पृ. २३३	पृ. ०
कषादिषु यथाविध्य०	३ । ४ । ४६	पृ. ३१२	पृ. ०
कष्टायक्रमणे	३ । १ । १४	पृ. १८६	पृ. ५२३
कस्कादिषु च	८ । ३ । ४८	उ. ५३६	उ. ६६३
कस्य चटः	५ । ३ । ७२	उ. ८६	उ. ३५६
कस्येत्	४ । २ । २५	पृ. ३८७	उ. १३१
काण्डाण्डादीरधीर०	५ । २ । १११	उ. ६७	उ. ०
काण्डान्तात्वेत्रे	४ । १ । २३	पृ. ३३६	उ. ३५
कानामेडिते	८ । ३ । १२	उ. ५२६	उ. ६७६
कापथ्यक्षयोः	६ । ३ । १०४	उ. ८८६	उ. ६१७
कापिण्याः ऋक्	४ । २ । ६६	पृ. ४०६	उ. १५१
कामप्रवेदनेऽक०	३ । ३ । १५३	पृ. २६५	पृ. ७०४
काम्यञ्च	३ । १ । ६	पृ. १८५	पृ. ५१७
कारकाव्यक्तभुतयो०	६ । २ । १४८	उ. २४७	उ. ५६६
कारके	१ । ४ । २३	पृ. ८३	पृ. २८०
कारनामि च प्राचां	६ । ३ । १०	उ. २६३	उ. ५८३
कारस्करावृत्तः	६ । १ । १५६	उ. १८६	उ. ४६६
कारे सत्यागदस्य	६ । ३ । ७०	उ. २७६	उ. ६१०
कार्तिकैजपादयश्च	६ । २ । ३७	उ. २१७	उ. ५३६
कार्मस्ताच्छील्ये	६ । ४ । १७२	उ. ३३८	उ. ६६७
कालप्रयोजनाद्रीमे	५ । २ । ८१	उ. ५८	उ. ३११
कालविभागे चान०	३ । ३ । १३७	पृ. २८६	पृ. ७०१

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
कालसमयवेलासु०	३।३।१६७	पु. २६६	पु. ७१९
कालाः	२।१।२८	पु. ११२	पु. ३६३
कालाः परिमाणिना	२।२।५	पु. १२६	पु. ३८६
कालाञ्च	५।४।३३	उ. १०६	उ. ३८३
कालाद्दृष्ट	४।३।११	पु. ४२४	उ. १६३
कालात्	५।१।७८	उ. २२	उ. २५६
कालात्साधुयुष्यत्य०	४।३।४३	पु. ४३०	उ. १०२
कालाद्यत्	५।१।१०७	उ. २६	उ. २६५
कालाध्वनोरत्यन्त०	२।३।५	पु. १३६	पु. ४२२
कालेभ्यो भववत्	४।२।३४	पु. ३८८	उ. १३३
कालोपसर्जने च०	१।२।५७	पु. ४८	पु. १६५
काश्यपकौशिका०	४।३।१०३	पु. ४४५	उ. १८४
काश्यादिभ्यष्ट०	४।२।११६	पु. ४१३	उ. १५५
कामूगोणीभ्यां ष्टरच्	५।३।६०	उ. ६३	उ. ०
कास्तीराजस्तुन्दे०	६।१।१५५	उ. १८६	उ. ४६६
कास्त्ययादामम०	३।१।३५	पु. १६२	पु. ५४८
किंयत्तदोर्निर्धारणे०	५।३।६२	उ. ६४	उ. ३६४
किंवृत्तं च चिदुत्तरं	८।१।४८	उ. ४७६	उ. ६०७
किंवृत्ते लिङ्लटौ	३।३।१४४	पु. २६२	पु. ७०३
किंवृत्ते लिप्सायाम्	३।३।६	पु. २६०	पु. ६६५
किंमूर्ध्वनामबहुभ्यो०	५।३।२	उ. ७४	उ. ३३३
किं किलास्त्यर्थेषु०	३।३।१४६	पु. २६३	पु. ७०४
किं क्रियाप्रश्ने ण्यप०	८।१।४४	उ. ४७८	उ. ६०५
किं ङोपे	२।१।६४	पु. १२२	पु. ०
कितः	६।१।१६५	उ. १६०	उ. ०
किति च	७।२।११८	उ. ४०७	उ. ८००
किटाशिवि	३।४।१०४	पु. ३२६	पु. ७५९
किमः कः	७।२।१०३	उ. ४०४	उ. ७६६
किमः ङोपे	५।४।७०	उ. ११६	उ. ३६६
किमः संख्यापरि०	५।२।४९	उ. ४८	उ. २६६
किमश्च	५।३।२५	उ. ७६	उ. ३३७
किमिदंभ्यां वो घः	५।२।४०	उ. ४८	उ. २६६
किमेतिद्वय्यघादा०	५।४।१९	उ. १०४	उ. ३०५
किमेत्	५।३।१२	उ. ७६	उ. ३३५
किरती लवने	६।१।१४०	उ. १८२	उ. ४६४
किरश्च पञ्चभ्यः	७।२।७५	उ. ३६५	उ. ७८३

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
	पृ.	पृ.	पृ.
किसरादिभ्यः षन्*	४।४।५३	पृ. ४७९	उ. २०६
कुगतिप्रादयः	२।२।९८	पृ. ९३०	पृ. ३६६
कुटीशमीशुयडा०	५।३।८८	उ. ६३	उ. ०
कुण्डं वनम्	६।२।९३६	उ. २४३	उ. ५६०
कु तिहोः	७।२।९०४	उ. ४०४	उ. ७६६
कुत्वाद्दुपञ्	५।३।८६	उ. ६३	उ. ३६४
कुत्सने च सुप्यगो०	८।९।६६	उ. ४८६	उ. ६९४
कुत्सितानि कुत्सनेः	२।९।५३	पृ. ९९६	पृ. ३७५
कुत्सिते	५।३।७४	उ. ६०	उ. ३५६
कुप्योऽकःपी च	८।३।३७	उ. ५३५	उ. ६८५
कुमति च	८।४।९३	उ. ५६९	उ. ९०२२
कुमहद्दुपामन्य०	५।४।९०५	उ. ९२८	उ. ०
कुमारश्रमणादिभिः	२।९।७०	पृ. ९२४	पृ. ३८५
कुमारशीर्षयोनिः	३।२।५९	पृ. २२६	पृ. ६२९
कुमारश्च	६।२।२६	उ. २९४	उ. ५३४
कुमार्या वयसि	६।२।६५	उ. २३३	उ. ५५३
कुमुदनद्वेतेतसेभ्यो०	४।२।८७	पृ. ४०७	उ. ९४८
कुम्भपदीषु च	५।४।९३६	उ. ९३५	उ. ४०६
कुरुगार्हपत्यरिक्तगु०	६।२।४२	उ. २२०	उ. ५३८
कुरुनादिभ्यो ययः	४।९।९७२	पृ. ३७६	उ. ९२९
कुर्वादिभ्यो ययः	४।९।९५९	पृ. ३७३	उ. ९९९
कुलकुन्निपीवाभ्यः	४।२।६६	पृ. ४०६	उ. ९५०
कुलटाया वा	४।९।९२०	पृ. ३६८	उ. ९०६
कुलत्थकोपधादय्	४।४।४	पृ. ४६२	उ. २०९
कुलात्थः	४।९।९३६	पृ. ३७०	उ. ९०७
कुलार्तादिभ्यो जुञ्	४।३।९९८	पृ. ४५०	उ. ०
कुलिजाल्लुक्वो च	५।९।५५	उ. ९६	उ. २४६
कुल्माषादञ्	५।२।८३	उ. ५६	उ. ३९२
कुश्याच्छः	५।३।९०५	उ. ६७	उ. ०
कुषिरजोः प्राचां ष्य०	३।९।६०	पृ. २०४	पृ. ५८२
कुसीददशैकादशाष्ट०	४।४।३९	पृ. ४६७	उ. २०५
कुसूलकूपकुम्भश्या०	६।२।९०२	उ. २३५	उ. ०
कुस्तुम्बुकिजातिः	६।९।९४३	उ. ९८३	उ. ४६५
कुसोऽभ्युः	७।४।६२	उ. ४५४	उ. ८६५
कुलतीरतूलमूल०	६।२।९२९	उ. २३६	उ. ५५८
कुलसूदत्त्वलक०	६।२।९२६	उ. २४९	उ. ५५६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
ककणपर्याङ्गारद्वौ०	४।२।१४५	पृ. ४२२	उ. १६१
कक्कगहनयोः कषः	७।२।२२	उ. ३७६	उ. ७६३
कजः प्रतियजे	२।३।५३	पृ. १५२	पृ. ४५०
कजः श च	३।३।१००	पृ. २८०	पृ. ६८७
कजो द्वितीयतृतीय०	५।४।५८	उ. ११६	उ. ३६२
कजो हेतुताच्छील्या०	३।२।२०	पृ. २२३	पृ. ६१५
कञ् चानुप्रयुज्यते	३।१।४०	पृ. १६३	पृ. ५५१
कतलब्धक्रीतकुश०	४।३।३८	पृ. २२६	उ. १६६
कते अन्ये	४।३।११६	पृ. ४४६	उ. १८७
कतद्धितसमासाश्च	१।२।४६	पृ. ४४	पृ. १८५
कत्यचः	८।४।२६	उ. ५६५	उ. १०२७
कत्यतुल्याख्या अजा०	२।१।६८	पृ. १२३	पृ. ३८४
कत्यल्युटो बहुलम्	३।३।११३	पृ. २८३	पृ. ६६१
कत्याः प्राग्०	३।१।६५	पृ. २०६	पृ. ५६१
कत्यानां कर्तरि वा	२।३।७१	पृ. १५७	पृ. ४५७
कत्यार्थे तवैकेन०	३।४।१४	पृ. ३०५	पृ. ७२१
कत्याश्च	३।३।१७१	पृ. २६६	पृ. ७१२
कत्यैरधिकार्थवचने	२।१।३२	पृ. ११३	पृ. ३६५
कत्यैर्ज्ञे	२।१।४३	पृ. ११६	पृ. ३७०
कत्योक्तेषु चार्वाढ०	६।२।१६०	उ. २५१	उ. ५६८
कत्वोर्थप्रयोगे का०	२।३।६४	पृ. १५५	पृ. ४५२
कदतिङ्	३।१।६३	पृ. २०५	पृ. ५८७
कन्मेवन्तः	१।१।३६	पृ. १७	पृ. ८७
कपो रो लः	८।२।१८	उ. ४६६	उ. ६३७
कमद्वरुद्विभ्यश्चन्द्रसि	३।१।५६	पृ. १६८	पृ. ५६३
कपेश्चन्द्रसि	७।४।६४	उ. ४५४	उ. ०
कसभयस्तुद्रसुषुवो०	७।२।१३	उ. ३७६	उ. ७५८
क धान्ये	३।३।३०	पृ. २६६	पृ. ६७३
कोकयमित्रपुपलयानां०	७।३।२	उ. ४०७	उ. ८०२
को ऽणः	७।४।१३	उ. ४४४	उ. ८५२
कोदाराद्यञ्च	४।२।४०	पृ. ३६०	उ. ०
कोवलमामकभागधे०	४।१।३०	पृ. ३३८	उ. ३८
कोशाद्वोऽन्यतर०	५।२।१०६	उ. ६६	उ. ३२४
कोशाश्वाभ्यां य०	४।२।४८	पृ. ३६३	उ. ०
कोः कतत्पुरुषेऽधि	६।३।१०१	उ. २८६	उ. ६१७
कोषधाञ्च	४।२।७६	पृ. ४०२	उ. ०
कोषधाञ्च	४।३।१३७	पृ. ४५४	उ. १६२

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
कोपधादण	४।२।१३२	पृ. ४९८	उ. १५६
कोशाब्ज	४।३।४२	पृ. ४३०	उ. १७१
कोपिज्जलहास्तिप०	४।३।१३२	पृ. ४५३	उ. १८६
कौमारापूर्वचने	४।२।१३	पृ. ३८४	उ. १२८
कौटव्यमाण्डूकाभ्यां च	४।१।१६	पृ. ३३५	उ. ३३
कौशल्यकार्मार्य०	४।१।१५५	पृ. ३७४	उ. १९३
कडिति च	१।१।५	पृ. ७	पृ. ४६
क्तवतु निष्ठा	१।१।२६	पृ. १३	पृ. ७५
क्तस्य च वर्तमाने	२।३।६७	पृ. १५६	पृ. ४५५
क्तादल्याख्यायाम्	४।१।५१	पृ. ३४४	उ. ५३
क्तिक्तूतो च सं०	३।३।१७४	पृ. ३००	पृ. ७९३
क्ते च	६।२।४५	उ. २२१	उ. ५४०
क्तेन च पूजायाम्	२।२।१२	पृ. १२८	पृ. ३६७
क्तेन नञ्प्रविशिष्टे०	२।१।६०	पृ. १२१	पृ. ३८१
क्तेनाहोरात्रावयवाः	२।१।४५	पृ. ११६	पृ. ३७१
क्ते नित्यार्थे	६।२।६१	उ. २२४	उ. ५४६
क्तेधिकरणे च धी०	३।४।७६	पृ. ३२०	पृ. ७४३
क्त्वा च	२।२।२२	पृ. १३९	पृ. ४०४
क्त्वातेगुन्कसुनः	१।१।४०	पृ. ९८	पृ. ०
क्त्वापिच्छन्दसि	७।१।३८	उ. ३५०	उ. ७९७
क्त्विच्छन्दस्यन्दोः	६।४।३९	उ. ३०३	उ. ६५१
क्त्वो यक्	७।१।४७	उ. ३५३	उ. ७२०
क्त्वाङ्मानिनोश्च	६।३।३६	उ. २७०	उ. ५६६
क्त्वाञ्चि च	७।४।३३	उ. ४४७	उ. ८५६
क्त्वाङ्गोश्च	६।४।१५२	उ. ३३३	उ. ६६३
क्त्वाङ्ग्य विभाषा	६।४।५०	उ. ३०८	उ. ६५६
क्त्वाच्छन्दसि	३।२।१७०	पृ. २५४	पृ. ६५८
क्तुयज्ञेभ्यश्च	४।३।६८	पृ. ४३६	उ. १७७
क्तूक्त्वादिसूत्रान्ताद्०	४।२।६०	पृ. { अशु. १६ शु. ३६७	उ. १४१
क्तो कुण्डपायसं०	३।१।१३०	पृ. २९४	पृ. ६०३
क्त्वाठयश्च	६।२।१९८	उ. २३६	उ. ०
क्त्वः परस्मैपठेषु	७।३।७६	उ. ४३०	उ. ८२८
क्त्वश्च त्वि	६।४।९८	उ. २६६	उ. ६३७
क्त्वादिभ्यो वुन्	४।२।६१	पृ. ३६८	उ. ०
क्त्वस्तदर्थे	६।१।८२	उ. १६६	उ. ४५८
क्त्व्ये च	३।२।६६	पृ. २३३	पृ. ६२६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
क्रियायौपपदस्य च क०	२।३।१४	पृ. १४९	पृ. ४२५
क्रियासमभिवहारे लोद०	३।४।२	पृ. ३०९	पृ. ७९५
क्रीडित्रीणां शौ	६।१।४८	उ. १५६	उ. ४४९
क्रीडानुसंधारिभ्य०	१।३।२१	पृ. ५८	पृ. २३०
क्रीतवत्परिमाणात्	४।३।१५६	पृ. ४५८	उ. १६६
क्रीतात्करणपूर्वात्	४।१।५०	पृ. ३४४	उ. ५२
क्रुधद्रुहेर्ध्यामूयार्थ०	१।४।३७	पृ. ८६	पृ. २६५
क्रुधद्रुहोरुपसष्टयोः कर्म	१।४।३८	पृ. ८६	पृ. २६५
क्रुधमयहार्येभ्यश्च	३।२।१५१	पृ. २५९	पृ. ०
क्रौड्यादिभ्यश्च	४।१।८०	पृ. ३५२	उ. ७०
क्रयादिभ्यः क्नाः	३।१।८१	पृ. २०९	पृ. ०
क्रियः त्वानिष्ठयोः	७।३।५०	उ. ३८८	उ. ७७५
क्रुणो वीणायां च	३।३।६५	पृ. २७३	पृ. ६८९
क्रुमुञ्च	३।२।१०७	पृ. २४९	पृ. { क्रमु. ६५२ क्रु. ६३६
क्राति	७।२।१०५	उ. ४०४	उ. ८६६
क्रिन्मन्यस्य कुः	८।२।६२	उ. ५९९	उ. ६५४
क्रिप् च	३।२।७६	पृ. २३५	पृ. ६३७
क्वाद् चः	४।१।१३८	पृ. ३७०	उ. १०७
क्वो निवासे	६।१।२०१	उ. १६६	उ. ५२३
क्व्यज्यो शक्याश्च	६।१।८१	उ. १६६	उ. ४५८
क्वायो मः	८।२।५३	उ. ५०६	उ. ०
क्विप्रवचने लट्	३।३।१३३	पृ. २८८	पृ. ६६६
क्वियः	६।४।५६	उ. ३९०	उ. ०
क्वियाशोः प्रिषेत् ति०	८।२।१०४	उ. ५२३	उ. ६६६
क्वियो दीर्घात्	८।२।४६	उ. ५०८	उ. ६५०
क्वीराळञ्	४।२।२०	पृ. ३८५	उ. १३०
क्वुद्रजन्तवः	२।४।८	पृ. १६९	पृ. ४६४
क्वुद्राभ्यो वा	४।१।१३१	पृ. ३६६	उ. १०६
क्वुद्राभमरवटरणा०	४।३।१९६	पृ. ४५०	उ. १८७
क्वुथ्र्स्वान्तध्वान्त०	७।२।१८	उ. ३७७	उ. ७६९
क्वुधादिषु च	८।४।३६	उ. ५६८	उ. १०३०
क्वुल्लकश्च वैश्वदेवे	६।२।३६	उ. २९६	उ. ५३७
क्वुत्रियस् परस्मैनेचि०	५।२।६२	उ. ६९	उ. ३९४
क्वोपे	२।१।४७	पृ. १९७	पृ. ३७९
क्वोपे	६।३।१०८	उ. २३६	उ. ५५५
क्वोमप्रियमद्रेणच	३।२।४४	पृ. २२७	पृ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
कस्यस्यादि	७।३।७२	उ. ४२६	उ. ८२७
खः सर्वधुतात्	४।४।७८	पृ. ४७६	उ. २९३
ख च	४।४।९३२	पृ. ४८७	उ. २२५
खचि ह्रस्वः	६।४।६४	उ. ३९६	उ. ०
खट्वाक्षे	७।९।३६	पृ. ९९९	पृ. ३६२
खण्डिकादिभ्यश्च	४।२।४५	पृ. ३६९	उ. ९३५
खनो घ च	३।३।९२५	पृ. २८६	पृ. ६६४
खरवसानयोर्विसर्ज०	८।३।९५	उ. ५३०	उ. ६७७
खरि च	८।४।५५	उ. ५७२	उ. ९०३३
खलगोरघात्	४।२।५०	पृ. ३६३	उ. ९३८
खलयवमाषतिलदूष०	५।९।७	उ. ३	उ. २३०
खार्या ईकन्	५।९।३३	उ. ९०	उ. २४५
खार्याः प्राचाम्	५।४।९०९	उ. ९२७	उ. ४०२
खित्यनव्यस्य	६।३।६६	उ. २७८	उ. ६०७
खिदेश्छन्दसि	६।९।५२	उ. ९५७	उ. ४४३
ख्यत्यात्परस्य	६।९।९९२	उ. ९७१	उ. ४८०
गतिकारकोपपटा०	६।२।९३६	उ. २४४	उ. ५६९
गतिबुद्धिप्रत्यवसाना०	९।४।५२	पृ. ८६	पृ. ३९०
गतिरनन्तरः	६।२।४६	उ. २२२	उ. ५४०
गतिर्गती	८।९।७०	उ. ४८७	उ. ६९५
गतिश्च	९।४।६०	पृ. ६३	पृ. ३२०
गत्यर्थकर्मणि द्विती०	२।३।९२	पृ. ९४०	पृ. ४२४
गत्यर्थलोटा लृपन०	८।९।५९	उ. ४८०	उ. ६०७
गत्यर्थकर्मकश्चिष०	३।४।७२	पृ. ३९६	पृ. ७४२
गत्वश्च	३।२।९६४	पृ. २५३	पृ. ०
गदमदचरयमश्चा०	३।९।९००	पृ. २०७	पृ. ५६३
गन्तव्यययं वागिञे	६।२।९३	उ. २०६	उ. ५३२
गन्धस्येदुत्पूतिसुसु०	५।४।९३५	उ. ९३५	उ. ४०६
गन्धनावक्षेपणसेवन०	९।३।३२	पृ. ६९	पृ. २३४
गमः क्री	६।४।४०	उ. ३०५	उ. ६५३
गमश्च	३।२।४७	पृ. २२८	पृ. ६२०
गमहनजनखनघ०	६।४।६८	उ. ३९६	उ. ६७५
गमेरिद् परस्मैपठेषु	७।२।५८	उ. ३६०	उ. ७७६
गम्भीराञ्ज्यः	४।३।५८	पृ. ४३३	उ. ९७३
गर्गादिभ्यो यञ्	४।९।९०५	पृ. ३६९	उ. ९००
गर्तात्तरपदाच्छः	४।२।९३७	पृ. ४९६	उ. ९५६
गर्हायां लङ्पि०	३।३।९४२	पृ. २६२	पृ. ७०३

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
गर्हायां च	३।३।१४६	पृ. २६४	पृ. ७०५
गवाश्वप्रभृतीनि च	२।४।११	पृ. १६१	पृ. ४६५
गवियुधिभ्यां स्थिरः	८।३।६५	उ. ५५१	उ. १००६
गस्यकन्	३।१।१४६	पृ. २१८	पृ. ६०८
गह्वादिभ्यश्च	४।२।१३८	पृ. ४२०	उ. १६०
गाकुटादिभ्योऽङि०	१।२।१	पृ. ३१	पृ. १४६
गाङ् लिटि	२।४।४६	पृ. १७२	पृ. ४८२
गायझजात्संज्ञा०	५।२।११०	उ. ६६	उ. ३२४
गातिस्थायुपाभूभ्यः	२।४।७७	पृ. १८०	पृ. ४६३
गायिदिद्विचिकेशि०	६।४।१६५	उ. ३३७	उ. ६६६
गाधलवशयोः प्रमाणे	६।२।४	उ. २०६	उ. ५३०
गायोष्टक्	३।२।८	पृ. ३२०	पृ. ६१३
गिरेश्च सेनकस्य	५।४।११२	उ. १२६	उ. ४०४
गुहादिभ्यष्टञ्	४।४।१०३	पृ. ४८१	उ. ०
गुणवचनप्राप्त्या०	५।१।१२४	उ. ३३	उ. २७७
गुणोपक्ते	७।३।६१	उ. ४३४	उ. ८३६
गुणो यद्भुक्तोः	७।४।८२	उ. ४५६	उ. ८७०
गुणोर्तिर्भ्योगाद्योः	७।४।२६	उ. ४४६	उ. ८५६
गुपूधूपविच्छिपणि०	३।१।३८	पृ. १६१	पृ. ५४१
गुपेश्चन्द्रसि	३।१।५०	पृ. १६६	पृ. ५६०
गुप्तिङिकत्प्रुयः सन्	३।१।५	पृ. १८३	पृ. ५०७
गुरोरनृतोनन्यस्याप्येकै०	८।२।८६	उ. ५१६	उ. ६६३
गुरीश्च हलः	३।३।१०३	पृ. २८०	पृ. ६८८
यधिवज्याः प्रलम्भने	१।३।६६	पृ. ७१	पृ. २५४
यष्ट्यादिभ्यश्च	४।१।१३६	पृ. ३६६	उ. १०७
यष्टपतिना संशुक्ते ङ्यः	४।४।६०	पृ. ४७८	उ. २१६
गेह्मे कः	३।१।१४४	पृ. २१७	पृ. ६०७
गोः पादान्ते	७।१।५७	उ. ३५५	उ. ७२२
गोचरसंचरवहवज०	३।३।११६	पृ. २८५	पृ. ६६३
गोतन्तिष्यं पाले	६।२।७८	उ. २२६	उ. ५५०
गोतो णित्	७।१।६०	उ. ३६४	उ. ७३८
गोत्रकृत्रियाख्येभ्यो०	४।३।६६	पृ. ४४४	उ. १८३
गोत्रचरणाङ्काद्या०	५।१।१३४	उ. ३७	उ. २८०
गोत्रचरणादुञ्	४।३।१२६	पृ. ४५१	उ. १८८
गोत्रस्त्रियाः कुत्सने०	४।१।१४७	पृ. ३७१	उ. १०६
गोत्रादङ्कुवत्	४।३।८०	पृ. ४३६	उ. १७६
गोत्रादून्यस्त्रियाम्	४।१।६४	पृ. ३५०	उ. ६३

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
गोत्रान्तेवासिमाणाव०	६ । २ । ६६	उ. २२७	उ. ५४८
गोत्रावयवात्	४ । १ । ७६	पू. ३५१	उ. ६८
गोत्रे कुञ्जादिभ्य०	४ । १ । ६८	पू. ३५६	उ. ६६
गोत्रेऽलुगच्च	४ । १ । ८६	पू. ३५५	उ. ८१
गोत्रोच्चाष्टेरभराज०	४ । २ । ३६	पू. ३६०	उ. १३५
गोद्वाचोऽसंख्या०	५ । १ । ३६	उ. १२	उ. २४७
गोधाया कृक्	४ । १ । १२६	पू. ३६८	उ. ०
गोपयस्येयत्	४ । ३ । १६०	पू. ४५६	उ. १६७
गोपुष्काटुञ्ज	४ । ४ । ६	पू. ४६२	उ. ०
गोपवाग्वोश्च	४ । २ । १३६	पू. ४९६	उ. ०
गोत्रतद्धितलुकि	५ । ४ । ६२	उ. १२५	उ. ४०२
गोविहालसिंहसैन्य०	६ । २ । ७२	उ. २२८	उ. ५४६
गोश्च पुरीषे	४ । ३ । १४५	पू. ४५६	उ. १६४
गोषदादिभ्यो वुन्	५ । २ । ६२	उ. ५४	उ. ०
गोष्ठात्त्वडभूतपूर्वे	५ । २ । १८	उ. ४२	उ. २८७
गोष्पदं सेवितासेवि०	६ । १ । १४५	उ. १८३	उ. ४६६
गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य	१ । २ । ४८	पू. ४५	पू. १८७
गोः सादसादिसार०	६ । २ । ४१	उ. २२०	उ. ५३८
ग्रन्थान्ताधिके च	६ । ३ । ७६	उ. २८१	उ. ६९३
ग्रसितस्कभितस्त०	७ । २ । ३४	उ. ३८२	उ. ७६६
ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्च	३ । ३ । ५८	पू. २७२	पू. ६८०
ग्रहिक्यावयिव्यधिव०	६ । १ । १६	उ. १४६	उ. ४३०
ग्रहोऽलिटि दीर्घः	७ । २ । ३७	उ. ३८४	उ. ७७१
ग्रामः शिल्पिनि	६ । २ । ६२	उ. २२५	उ. ५४७
ग्रामकौटाभ्यां च त०	५ । ४ । ६५	उ. १२६	उ. ०
ग्रामजनपदैकदेशाव०	४ । ३ । ७	पू. ४२३	उ. १६३
ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल्	४ । २ । ४३	पू. ३६१	उ. ०
ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्	४ । ३ । ६१	पू. ४३५	उ. ०
ग्रामाद्यखञौ	४ । २ । ६४	पू. ४०८	उ. १५०
ग्रामेऽनिवसन्तः	६ । २ । ८४	उ. २३१	उ. ५५१
ग्राम्यपशुसङ्घेष्यतङ्क०	१ । २ । ७३	पू. ५२	पू. २१०
ग्रीवाभ्यापच	४ । ३ । ५७	पू. ४३३	उ. १७३
ग्रीष्मवसन्तादन्यतर०	४ । ३ । ४६	पू. ४३१	उ. ०
ग्रीष्मावरसमादुञ्ज	४ । ३ । ४६	पू. ४३१	उ. १७२
गो षट्	८ । २ । २०	उ. ५००	उ. ६४०
ग्लानिस्थश्चम्बुः	३ । २ । १३६	पू. २४८	पू. ६५२
घकासतनेयु कालना०	६ । ३ । १७	उ. २६४	उ. ५८४

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
घच्छो च	४।४।११७	पृ. ४८४	उ. २२९
घनः सास्यां क्रिये०	४।२।५८	पृ. ३८६	उ. १४०
घञपोश्च	२।४।३८	पृ. १७०	०
घञि च भावकरणयोः	६।४।२७	उ. ३०२	उ. ६५९
घनिलचौ च	५।३।७६	उ. ६९	उ. ३६९
घरूपकल्पचेलद्भुव०	६।३।४३	उ. २७२	उ. ५६८
घसिभसोर्हलि च	६।४।१००	उ. ३२०	उ. ६७६
घुमास्थानापाञ्जहा०	६।४।६६	उ. ३९२	उ. ६६६
घुषिरविशब्दने	७।२।२३	उ. ३७६	उ. ७६३
घेर्द्धति	७।३।१११	उ. ४३६	उ. ८४९
घोलोपो लोटि वा	७।३।७०	उ. ४२६	उ. ८२७
घोषादिषु च	६।२।८५	उ. २३९	उ. ५५९
घ्वसोरेष्टावभ्यास०	६।४।११६	उ. ३२४	उ. ६८९
ङमो ह्रस्वादच ङमु०	८।३।३२	उ. ५३४	उ. ६८२
ङयि च	६।१।२१२	उ. २०९	उ. ५२३
ङसिङसोश्च	६।१।११०	उ. १७४	उ. ४७६
ङसिङयोः स्मार्हिस्मनौ	७।१।१५	उ. ३४४	उ. ०
ङिच्छ	१।१।५३	पृ. २०	पृ. १०१
ङिति ह्रस्वाश्च	१।४।६	पृ. ७६	पृ. २६८
ङेप्रथमयोरम्	७।१।२८	उ. ३४७	उ. ७९१
ङेरावद्यादीभ्यः	७।३।११६	उ. ४४०	उ. ८४३
ङेर्यः	७।१।१३	उ. ३४४	उ. ७०६
ङ्योः कुक्कुक् श्रि	८।३।२८	उ. ५३३	उ. ६८९
ङ्यायोः संज्ञाच्छन्दसो०	६।३।६३	उ. २७७	उ. ६०६
ङ्याप्यातिपदिकात्	४।१।१	पृ. ३२६	उ. ९
ङ्याश्छन्दसि ङमु०	६।१।१७८	उ. १६४	उ. ०
ञतिङः ङ्याञ्	२।४।५४	पृ. १७३	पृ. ४८३
ञदि	६।१।११	उ. १४४	उ. ४२७
ञह्यन्यतरस्याम्	६।१।२१८	उ. २०२	उ. ५२४
ञज्ञोः कुचिणयतोः	७।३।५२	उ. ४२४	उ. ८२२
ञटकाया ऐरक्	४।१।१२८	पृ. ३६८	उ. १०६
ञतुरः शसि	६।१।१६७	उ. १६०	उ. ५०६
ञतुरनहुहोरामुदात्तः	७।१।६८	उ. ३६६	उ. ७४४
ञतुर्थी चाशिष्यायु०	२।३।७३	पृ. १५८	पृ. ४५७
ञतुर्थी तदर्थार्थञ०	२।१।३६	पृ. ११४	पृ. ३६६
ञतुर्थी तदर्थ	६।२।४३	उ. २२९	उ. ५३६
ञतुर्थी संप्रदाने	२।३।१३	पृ. १४१	पृ. ४२५

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
चतुर्थ्यं बहुलं क०	२।३।६२	पृ. १५४	पृ. ४५२
चतुष्पादो गर्भिण्या	२।१।७१	पृ. १२४	पृ. ३८५
चतुष्पादयो ढञ्	४।१।१३५	पृ. ३६६	उ. १०७
चनचिदिवगोत्रादि०	८।१।५७	उ. ४८२	उ. ६११
चरणे ब्रह्मचारिणि	६।३।८६	उ. २८३	उ. ६१५
चरणेभ्यो धर्मवत्	४।२।४६	पृ. ३६२	उ. १३७
चरति	४।४।८	पृ. ४६३	उ. ०
चरफलोच्च	७।४।८७	उ. ४६०	उ. ८७१
चरेष्टः	३।२।१६	पृ. २२२	पृ. ०
चर्मणोऽञ्	५।१।१५	उ. ५	उ. २३६
चर्मोदरयोः पूरेः	३।४।३९	पृ. ३०६	पृ. ७२६
चलनशब्दार्थादक०	३।२।१४८	पृ. २५०	पृ. ६५४
चवायोगे प्रथमा	८।१।५६	उ. ४८३	उ. ६११
चादयो सत्वे	१।४।५७	पृ. ६१	पृ. ३१७
चादिलोपे विभाषा	८।१।६३	उ. ४८४	उ. ६११
चादिषु च	८।१।५८	उ. ४८३	उ. ६११
चायः की	६।१।२१	उ. १४६	उ. ४३२
चायः की	६।१।३५	उ. १५३	उ. ०
चायं द्वन्द्वः	२।२।२६	पृ. १३४	पृ. ४११
चाहलोपश्चेत्यव०	८।१।६२	उ. ४८४	उ. ६११
चिणो लुक्	६।४।१०४	उ. ३२१	उ. ६७७
चिणमुलोर्ध्वान्य०	६।४।६३	उ. ३१८	उ. ६७३
चिणते पदः	३।१।६०	पृ. १६८	पृ. ५६३
चिणभावकर्मणोः	३।१।६६	पृ. १६६	पृ. ५६५
चितः	६।१।१६३	उ. १८६	उ. ५०७
चितेः कपि	६।३।१२७	उ. २६२	उ. ०
चित्तवति नित्यम्	५।१।८६	उ. २४	उ. २६०
चित्याग्निचित्ये च	३।१।१३२	पृ. २१४	पृ. ६०३
चित्रीकरणो च	३।३।१५०	पृ. २६४	पृ. ०
चिदिति चोपमाद्यं०	८।२।१०१	उ. ५२२	उ. ६६८
चिन्तिपूजिकथि०	३।३।१०५	पृ. २८१	पृ. ६८८
चिस्फुराणां	६।१।५४	उ. १५७	उ. ०
चित्रमुपमानम्	६।२।१२७	उ. २४१	उ. ५५६
चुट्ट	१।३।७	पृ. ५४	पृ. २१८
चूर्णादिभिः	४।४।२३	पृ. ४६६	उ. २०४
चूर्णादीन्यप्राणि०	६।२।१३४	उ. २४२	उ. ५६०
चेलखेटकटुकका०	६।२।१२६	उ. २४०	उ. ५५६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
खेले क्रोपे:	३।४।३३	पू. ३१०	पू. ७३०
चोः कुः	८।२।३०	उ. ५०३	उ. ६४४
चौ	६।१।२२२	उ. २०३	उ. ५२५
चौ	६।३।१३८	उ. २६४	उ. ६२४
ज्जोः शृङ्गुनासिके च	६।४।१६	उ. ३००	उ. ६३७
ज्जि लुङि०	३।१।४३	पू. १६४	पू. ५५४
ज्जेः सिङ्	३।१।४४	पू. १६४	पू. ५५७
ज्यौ च	७।४।२६	उ. ४४६	उ. ०
कगलिनो ढिनुक्	४।३।१०६	पू. ४४८	उ. ०
क च	४।२।२८	पू. ३८७	उ. १३२
कत्रादिभ्यो गाः	४।४।६२	पू. ४७३	उ. २१०
कटिरुपधिबलेर्ढञ्	५।१।१३	उ. ५	उ. २३५
कन्दसि गत्यर्थेभ्यः	४।३।१२६	पू. २८७	पू. ०
कन्दसि घस्	५।१।१०६	उ. २६	उ. २६५
कन्दसि च	५।१।६७	उ. १६	उ. ०
कन्दसि च	५।४।१४२	उ. १३६	उ. ०
कन्दसि च	६।३।१२६	उ. २६२	उ. ६२३
कन्दसि ठञ्	४।३।१६	पू. ४२६	उ. १६५
कन्दसि निट्कर्त्त०	३।१।१२३	पू. २११	पू. ६००
कन्दसि परिपन्थि०	५।२।८६	उ. ६०	उ. ३१३
कन्दसि परेषि	१।४।८१	पू. ६७	पू. ३२७
कन्दसि पुनर्वस्यारे०	१।२।६१	पू. ४६	पू. १६८
कन्दसि लिट्	३।२।१०५	पू. ३४१	पू. ६३५
कन्दसि लुङ्लट्०	३।४।६	पू. ३०३	पू. ७२०
कन्दसि वनसनर०	३।२।२७	पू. २२४	पू. ६१७
कन्दसि वा प्राप्ते०	८।३।४६	उ. ५३६	उ. ६६३
कन्दसि शायज्जि	३।१।८४	पू. २०२	पू. ५७०
कन्दसि सङ्	३।२।६३	पू. २३२	पू. ६२५
कन्दसीरः	८।२।१५	उ. ४६८	उ. ०
कन्दसो निर्मिते	४।४।६३	पू. ४७६	उ. २१८
कन्दसो यदयो	४।३।७१	पू. ४३७	उ. १७८
कन्दस्यनेकमपि०	८।१।३५	उ. ४७६	उ. ६०४
कन्दस्यपि कृष्यते	६।४।७३	उ. ३१४	उ. ०
कन्दस्यपि कृष्यते	७।१।७६	उ. ३६१	उ. ७३३
कन्दस्युभयथा	३।४।११७	पू. ३२८	उ. ७५४
कन्दस्युभयथा	६।४।५	उ. २६६	उ. ६२६
कन्दस्युभयथा	६।४।८६	उ. ३१६	उ. ०

	अ० पा० सू०	काशिका	पदमञ्जरी
		प०	प०
कन्दसूदवपहात्	८ । ४ । २६	उ. ५६४	उ. १०२६
कन्दोगैश्विकया०	४ । ३ । १२६	पू. ४५२	उ. १८६
कन्देनानि च	३ । ३ । ३४	पू. २६७	पू. ६७४
कन्देनानि च	८ । ३ । ६४	उ. ५५९	उ. १००६
कन्देब्राह्मणानि च त०	४ । २ । ६६	पू. ३६६	उ. १४४
कात्यादयः शालायाम्	६ । २ । ८६	उ. २३९	उ. ५५२
कावेर्धेःद्रुपसर्गस्य	६ । ४ । ६६	उ. ३९६	उ. ६७५
काया काहुल्ये	२ । ४ । २२	पू. १६५	पू. ४७२
के च	६ । १ । ७३	उ. १६४	उ. ४५५
केवादिभ्यो नित्यम्	५ । १ । ६४	उ. १६	उ. २५५
कक्षित्यादयः षट्	६ । १ । ६	उ. १४२	उ. ४२४
कङ्कलधेनुवलजान्त०	७ । ३ । २५	उ. ४९५	उ. ८९९
जनपदतदवधोश्च	४ । २ । १२४	पू. ४९६	उ. १५७
जनपदशब्दात्स०	४ । १ । १६८	पू. ३७८	उ. १२०
जनपदिना जनपद०	४ । ३ । १००	पू. ४४४	उ. १८३
जनपदे लुप	४ । २ । ८९	पू. ४०५	उ. ०
जनसनखनक्रमगमे०	३ । २ । ६७	पू. २३३	पू. ६२५
जनसनखनां सञ्जलोः	६ । ४ । ४२	उ. ३०६	उ. ६५४
जनिकर्तुः प्रकृतिः	१ । ४ । ३०	पू. ८४	पू. २८८
जनिता मन्त्रे	६ । ४ । ५३	उ. ३०६	उ. ०
जनिवधोश्च	७ । ३ । ३५	उ. ४९८	उ. ८९४
जपजभदहृदशभञ्ज०	७ । ४ । ८६	उ. ४६०	उ. ८७९
जम्ब्या वा	४ । ३ । १६५	पू. ४६०	उ. १६८
जम्भासुहरितसृण०	५ । ४ । १२५	उ. १३३	उ. ४७७
जयः करणम्	६ । १ । २०२	उ. १६६	उ. ०
जराया जरसन्य०	७ । २ । १०९	उ. ४०३	उ. ७६४
जल्यभिन्नकुटुलुपठ०	३ । २ । १५५	पू. २५२	पू. ६५६
जसः शी	७ । १ । १७	उ. ३४५	उ. ७०७
जशशोः शिः	७ । १ । २०	उ. ३४१	उ. ७०८
जसि च	७ । ३ । १०६	उ. ४३८	उ. ८४९
जहातेश्च	६ । ४ । ११६	उ. ३२४	उ. ६८९
जहातेश्च तिव्र	७ । ४ । ४३	उ. ४४६	उ. ८५६
जागरुकः	३ । २ । १६५	पू. २५४	पू. ०
जायो विचिगण०	७ । ३ । ८५	उ. ४३२	उ. ८३९
जातरुपेभ्यः य०	४ । ३ । १५३	पू. ४५७	उ. १६५
जातिक्कालमुखा०	६ । २ । १७०	उ. २५४	उ. ५७०
जातिनामः कन्	५ । ३ । ८९	उ. ६९	उ. ३६९

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पु.	पु.
जातिरप्राणिनाम्	२।४।६	पु. १६०	पु. ४६३
जातुपदोर्लिङ्	३।३।१४७	सू. २६३	पु. ७०४
जातेरस्त्रीविषयाद०	४।१।६३	पु. ३४८	उ. ५७
जातेश्च	६।३।४९	उ. २७९	उ. ५६७
जात्यन्ताच्छ बन्धुनि	५।४।६	उ. १०४	उ. ३७४
जात्याख्यायामेक०	१।२।५८	पु. ४८	पु. १६६
जात्वपूर्वम्	८।१।४७	उ. ४७६	उ. ६०७
जानपदकुण्ड०	४।१।४२	पु. ३४९	उ. ४४
जान्तनग्रा विभावा	६।४।३२	उ. ३०३	उ. ६५९
जायाया निङ्	५।४।१३४	उ. १३५	उ. ०
जालमानायः	३।३।१२४	पु. २८६	पु. ६६४
जालिनिप्रहणनाट०	२।३।५६	पु. १५३	पु. ४५०
जिघ्रितेर्वा	७।४।६	उ. ४४२	उ. ०
जिह्वान्विशी०	३।२।१५७	पु. २५२	पु. ६५६
जिह्वामूलानुलेखः	४।३।६२	पु. ४३५	उ. ०
जीर्णतेरवृन्	३।२।१०४	पु. २४९	पु. ०
जीवति तु वंश्ये०	४।१।१६३	पु. ३७६	उ. ११७
जीविकायं चापण्ये०	५।३।६६	उ. ६६	उ. ३६६
जीविकोपनिषदादौ०	१।४।७६	पु. ६७	पु. ३२५
जुषइकस्यदन्त्रस्य०	३।२।१५०	पु. २५९	पु. ६५४
जुष्टार्पिते चच्छ०	६।१।२०६	उ. २०९	उ. ५२३
जुसि च	७।३।८३	उ. ४३२	उ. ८३०
जुहोत्यादिभ्यः श्लुः	२।४।७५	पु. १८०	पु. ४६३
कृत्रय्योः तिव	७।२।५५	उ. ३८६	उ. ०
कृस्तम्भुमुमुमुमु०	३।१।५८	पु. १६७	पु. ५६३
के प्रोष्ठपदानाम्	७।३।१८	उ. ४९३	उ. ८०६
काञ्चनोर्जा	७।३।७६	उ. ४३९	उ. ८३०
कायुस्मदृशां सनः	१।३।५७	पु. ६७	पु. २४९
को विदर्यस्य करणे	२।३।५९	पु. १५९	पु. ४४८
क्य च	५।३।६९	उ. ८७	उ. ३५९
क्यश्च	६।१।४२	उ. १५५	उ. ०
क्यादादोयसः	६।४।१६०	उ. ३३६	उ. ६६५
क्योतिरायुषः स्तोमः	८।३।८३	उ. ५४८	उ. १००६
क्योतिर्जनपदरा०	६।३।८५	उ. २८३	उ. ६९५
क्योत्थातमिसा०	५।२।११४	उ. ६७	उ. ३२५
क्यस्त्वरसिध्यवि०	६।४।२०	उ. ३००	उ. ६४०
क्यलितिकसन्ते०	३।१।१४०	पु. २१६	पु. ६०६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
भयः	५ । ४ । १११	उ. १२६	उ. ४०३
भयः	८ । २ । १०	उ. ४६७	उ. ६३५
भयो हान्यतरस्याम्	८ । ४ । ६२	उ. ५७३	उ. १०३४
भरो भरि सवर्णं	८ । ४ । ६५	उ. ५७४	उ. १०३५
भलां जशोन्ते	८ । २ । ३६	उ. ५०६	उ. ६४८
भलां जश् भशि	८ । ४ । ५३	उ. ५७९	उ. १०३३
भलो भलि	८ । २ । २६	उ. ५०२	उ. ६४३
भल्युपोत्तमं	६ । १ । १८०	उ. १६४	उ. ५१४
भयस्तथोर्द्धो ऽथः	८ । २ । ४०	उ. ५०६	उ. ६४८
भत्य रन्	३ । ४ । १०५	पृ. ३२६	पृ. ७५१
भेर्जुस्	३ । ४ । १०८	पृ. ३२६	पृ. ७५२
भोऽन्तः	७ । १ । ३	उ. ३४९	उ. ७०२
जितश्च तत्प्रत्ययात्	४ । ३ । १५५	पृ. ४५८	उ. १६५
जीतः क्तः	३ । २ । १८७	पृ. २५८	पृ. ६६९
ज्नित्यादिर्नित्यम्	६ । १ । १६७	उ. १६८	उ. ५२९
ज्यादयस्तद्राजाः	५ । ३ । ११६	उ. १०१	उ. ०
टाहसिहसामि०	७ । १ । १२	उ. ३४३	उ. ७०५
टाहचि	४ । १ । ६	पृ. ३३२	उ. २२
टिक्काणञ्जद्वयस०	४ । १ । १५	पृ. ३३३	उ. २६
टित आत्मने पदानां टेरे	३ । ४ । ७६	पृ. ३२९	पृ. ७४५
टेः	६ । ४ । १४३	उ. ३३०	उ. ६६४
टेः	६ । ४ । १५५	उ. ३३४	उ. ६८६
त्वितोयुक्	३ । ३ । ८६	पृ. २७८	पृ. ६८४
ठक्छो च	४ । २ । ८४	पृ. ४०६	उ. ०
ठगायस्थानेभ्यः	४ । ३ । ७५	पृ. ४३८	उ. १७६
ठञ्कवचिनश्च	४ । २ । ४९	पृ. ३६९	उ. ०
ठस्येकः	७ । ३ । ५०	उ. ४२४	उ. ८२९
ठाकादावूर्ध्वं द्विती०	५ । ३ । ८३	उ. ६२	उ. ३६९
ठ सि धुद	८ । ३ । २६	उ. ५३३	उ. ६८९
ठति च	१ । १ । २५	पृ. १३	पृ. ७५
ठाकुभाभ्यामन्य०	४ । १ । १३	पृ. ३३३	उ. २४
छितः क्रिः	३ । ३ । ८८	पृ. २७७	पृ. ६८४
छलि लोणः	४ । १ । ११३	पृ. ३६६	उ. १०६
छक् च मयद्वयात्	४ । १ । ११६	पृ. ३६६	उ. ०
छञ्चन्दसि	४ । ४ । १०६	पृ. ४८२	उ. ०
छे लोपो ऋद्वयाः	६ । ४ । १४७	उ. ३३९	उ. ६६०
छो छे लोयः	८ । ३ । १३	उ. ५२८	उ. ६७६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
द्वलोपे पूर्वस्य०	६।३।११९	उ. २८८	उ. ६२०
गाचः स्त्रियामञ्	५।४।१४	उ. १०५	उ. ३७६
गलुत्तमो वा	७।१।६९	उ. ३६५	उ. ७३६
गिचञ्च	१।३।७४	पृ. ७२	पृ. २५६
गिजां त्रयाणाम्	७।४।७५	उ. ४५७	उ. ८६८
गिनिः	६।२।७६	उ. २३०	उ. ०
गिशिदुसु०	३।१।४८	पृ. १६५	पृ. ५६०
गोरयो यत्कर्म गो	१।३।६७	पृ. ७०	पृ. २४६
गोरध्वयने वृत्त	७।२।२६	उ. ३८०	उ. ७६४
गोरनिटि	६।४।५१	उ. ३०८	उ. ६५६
गोर्विभाषा	८।४।३०	उ. ५६५	उ. १०२८
गोश्चन्दसि	३।२।१३७	पृ. २४८	पृ. ६५२
गो नः	६।१।६५	उ. १६९	उ. ४४८
गो गमिरबोधने	२।४।४६	पृ. १७९	पृ. ०
गो चक्षुपथाया द्वयः	७।४।१	उ. ४४०	उ. ८४४
गो च संश्चङोः	२।४।५१	पृ. १७२	पृ. ४८३
गो च संश्चङोः	६।१।३९	उ. १५२	उ. ४३५
गयश्चावश्यको	७।३।६५	उ. ४२८	उ. ८२६
गयक्षत्रियार्थञ्जितो०	२।४।५८	पृ. १७४	पृ. ४८५
गयासन्नयो युच्	३।३।१०७	पृ. २८१	पृ. ६८६
गयुद् च	३।१।१४७	पृ. २१८	पृ. ६०८
गयुस्तुष्टौ	३।१।१३३	पृ. २१४	पृ. ०
तङानावात्मनेपदम्	१।४।१००	पृ. १०१	पृ. ३३४
तत आगतः	४।३।७४	पृ. ४३८	उ. १७६
तत्पुरुषः	२।१।२२	पृ. ११०	पृ. ३६०
तत्पुरुषः समानाधि०	१।२।४२	पृ. ४३	पृ. १७७
तत्पुरुषस्यानुलेः०	५।४।८६	उ. १२३	उ. ४००
तत्पुरुषे कति ७०	६।३।१४	उ. २६४	उ. ५८४
तत्पुरुषे तुल्यार्थवृत्तीया०	६।२।२	उ. २०४	उ. ५२६
तत्पुरुषे शालायां०	६।२।१२३	उ. २४०	उ. ५५८
तत्पुरुषो नञ्कर्म०	२।४।१६	पृ. १६४	पृ. ४७१
तत्प्रकृतवचने मयद्	५।४।२१	उ. १०६	उ. ३८०
तत्प्रत्यनुपूर्वमीप०	४।४।२८	पृ. ४६६	उ. २०४
तत्प्रत्ययस्य च	७।३।२६	उ. ४१६	उ. ८१३
तत्प्रयोञ्जको हेतुश्च	१।४।५५	पृ. ६९	पृ. ३१४
तत्र	२।१।४६।	पृ. ११७	पृ. ३७१
तत्र कुशलः पथः	५।२।६३	उ. ५४	उ. ३७७

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
तत्र च दीयते कार्य०	५।१।६६	उ. २६	उ. २६३
तत्र जातः	४।३।२५	पृ. ४२७	उ. १६७
तत्र तस्येव	५।१।११६	उ. ३१	उ. २६६
तत्र तेनेदमिति स०	२।२।२७	पृ. १३३	पृ. ४१०
तत्र नियुक्तः	४।४।६६	पृ. ४७५	उ. २१२
तत्र भवः	४।३।५३	पृ. ४३२	उ. १७३
तत्र विदित इति च	५।१।४३	उ. १३	उ. २४७
तत्र साधुः	४।४।६८	पृ. ४८०	उ. २१६
तत्रोद्धतममत्रेभ्यः	४।२।१४	पृ. ३८४	उ. १२६
तत्रोपपदं सप्तमीस्यम्	३।१।६२	पृ. २०५	पृ. ५८५
तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्म०	५।२।७	उ. ३६	उ. २८३
तथायुक्त चानी०	१।४।५०	पृ. ८८	पृ. ३०३
तदधीति तद्वेद	४।२।५६	पृ. ३६६	उ. १४०
तदधीनवचने	५।४।५४	उ. ११५	उ. ३६१
तदर्थं विकृतेः प्रकृतेः	५।१।१२	उ. ४	उ. २३३
तदर्थति	५।१।६३	उ. १६	उ. २५५
तदर्थम्	५।१।११७	उ. ३१	उ. २७०
तदशिल्पं संज्ञाप्र०	१।२।५३	पृ. ४७	पृ. १६३
तदस्मिन्नधिकमि०	५।२।४५	उ. ४६	उ. २६६
तदस्मिन्नं प्राये०	५।२।८२	उ. ५८	उ. ३१७
तदस्मिन्नस्तीति दे०	४।२।६७	पृ. ३६६	उ. १४५
तदस्मिन्नुद्ययायला०	५।१।४७	उ. १३	उ. २४७
तदस्मि दीयते नि०	४।४।६६	पृ. ४७४	उ. २११
तदस्य तदस्मिन्स्या०	५।१।१६	उ. ५	उ. २३६
तदस्य परमम्	४।४।५१	पृ. ४७१	उ. २०८
तदस्य परिमाणं	५।१।५७	उ. १६	उ. २५०
तदस्य ब्रह्मचर्यम्	५।१।६४	उ. २५	उ. २६१
तदस्य संज्ञातं तार०	५।२।३६	उ. ४६	उ. २६३
तदस्य सोढम्	४।३।५२	पृ. ४३२	उ. १७२
तदस्यां प्रहरणमि०	४।२।५७	पृ. ३६६	उ. ०
तदस्यास्त्वस्मिच्चि०	५।२।६४	उ. ६२	उ. ३१५
तदोः सः सावन०	७।२।१०६	उ. ४०४	उ. ७६७
तदो दा च	५।३।१६	उ. ७७	उ. ३३६
तद्वच्छति षण्णितयोः	४।३।८५	पृ. ४४०	उ. १८०
तद्वरतिवहत्यावहति०	५।१।५०	उ. १४	उ. २४८
तद्विस्तारार्थवर्धनः	१।१।३८	पृ. १७	पृ. ८५
तद्विस्तस्य	६।१।१६४	उ. १८६	उ. ५०८

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
तद्धिताः	४।१।७६	पृ. ३५१	उ. ६४
तद्धितार्थोत्तरपद०	२।१।५१	पृ. ११८	पृ. ३७२
तद्धितेष्वचामादेः	७।२।११७	उ. ४०६	उ. ७६६
तद्युक्तात्कर्मणोऽण	५।४।३६	उ. ११०	उ. ३८३
तद्वाजस्य बहुषु०	२।४।६२	पृ. १७६	पृ. ४८७
तद्बह्वतिरथयुगप्रास०	४।४।७६	पृ. ४७६	उ. २१३
तद्वानासामुपधानो०	४।४।१२५	पृ. ४८५	उ. २२२
तनादिकञ्च उः	३।१।७६	पृ. २०१	पृ. ५६६
तनादिभ्यस्तथातोः	२।४।७६	पृ. १८१	पृ. ४६४
तनिपत्योऽङ्गन्दि	६।४।६६	उ. ३२०	उ. ६७६
तनूकारणे तदः	३।१।७६	पृ. २००	पृ. ५६८
तनोतेर्येकि	६।४।४४	उ. ३०६	उ. ०
तनोतेर्यिभाषा	६।४।१७	उ. २६६	उ. ६३७
तन्वादाधिरापदृते	५।२।७०	उ. ५६	उ. ३०८
तपःसहस्राभ्यां वि०	५।२।१०२	उ. ६५	उ. ३२२
तपरस्तत्कालस्य	१।१।७०	पृ. २६	पृ. १४०
तपस्तपः कर्मकस्यैव	३।१।८८	पृ. २०३	पृ. ५७६
तपोनुतापे च	३।१।६५	पृ. १६६	पृ. ५६४
तप्तनप्तनधनाश्च	७।१।४५	उ. ३५२	उ. ७१६
तमधीष्टोभतोभू०	५।१।८०	उ. २२	उ. २५६
तयोरेव कृत्यक्तलर्थाः	३।४।७०	पृ. ३१८	पृ. ७४१
तयोर्द्धादिसौ चच्छ०	५।३।२०	उ. ७७	उ. ३३६
तयोर्द्धावचि संक्षि०	८।२।१०८	उ. ५२५	उ. ६७१
तरति	४।४।५	पृ. ४६२	उ. ०
तरप्तमपौ चः	१।१।२२	पृ. १२	पृ. ७३
तवक्वममकावेकवचने	४।३।३	पृ. ४२३	उ. १६२
तवग्रमौ क्वचि	७।२।६६	उ. ४०१	उ. ०
तवे चान्तश्च युगपत्	६।२।५१	उ. २२३	उ. ५४४
तव्यस्तथ्यानीयरः	३।१।६६	पृ. २०६	पृ. ५६१
तसिलगदिध्याकृत्य०	६।३।३५	उ. २६६	उ. ५६४
तसिश्च	४।३।११३	पृ. ४४६	उ. १८७
तसेश्च	५।३।८	उ. ७५	उ. ३३५
तसौ मत्वर्थे	१।४।१६	पृ. ८२	पृ. २७६
तस्वस्थमिपां तां०	३।४।१०१	पृ. ३२५	पृ. ०
तस्माच्छसो नः पुंसि	६।१।१०३	उ. १७३	उ. ४७६
तस्मादित्युत्तरस्य	१।१।६७	पृ. २८	पृ. १३५
तस्माच्चुदचि	६।३।७४	उ. २८०	उ. ६११

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
तस्माच्च द्विहलः	७।४।७९	उ. ४५७	उ. ८६८
तस्मिन्नाणि च युष्माका०	४।३।२	पू. ४२२	उ. ९६९
तस्मिन्निति निर्दिष्टे०	९।९।६६	पू. २७	पू. ९३४
तस्मै प्रभवति सं०	५।९।१०१	उ. २७	उ. ०
तस्मै हितम्	५।९।५	उ. २	उ. २३०
तस्य तात्	७।९।४४	उ. ३५२	उ. ७९६
तस्य च द्विणा यज्ञा०	५।९।६५	उ. २६	उ. २६३
तस्य धर्म्यं	४।४।४७	पू. ४७०	उ. २०८
तस्य निमित्तं संयो०	५।९।३८	उ. ९२	उ. २४६
तस्य निवासः	४।२।६६	पू. ४००	उ. ९४५
तस्य परमावेदितम्	८।९।२	उ. ४६४	उ. ८८९
तस्य पाकमूलेपी०	५।२।२४	उ. ४३	उ. २८६
तस्य पूरणे इदं	५।२।४८	उ. ५९	उ. ३०२
तस्य भावस्त्वतली	५।९।१९६	उ. ३९	उ. २७९
तस्य लोपः	९।३।६	पू. ५५	पू. २९६
तस्य वापः	५।९।४५	उ. ९३	उ. २४७
तस्य विकारः	४।३।९३४	पू. ४५३	उ. ९६०
तस्य व्याख्यानइति०	४।३।६६	पू. ४३६	उ. ९७५
तस्य समूहः	४।२।३७	पू. ३८६	उ. ९३४
तस्यादित उदात्त०	९।२।३२	पू. ३६	पू. ९७०
तस्यापत्यम्	४।९।६२	पू. ३५७	उ. ८७
तस्येदम्	४।३।९२०	पू. ४५०	उ. ९८७
तस्येश्वरः	५।९।४२	उ. ९३	उ. ०
ताच्छील्यवयोवच०	३।२।९२६	पू. २४६	पू. ६५०
तादौ च निति क०	६।२।५०	उ. २२३	उ. ५४४
तान्येकवचनद्विव०	९।४।९०२	पू. १०९	पू. ३३६
ताभ्यामन्यत्रोणादयः	३।४।७५	पू. ३२०	पू. ७४३
तालादिभ्यो ण्य	४।३।९५२	पू. ४५७	उ. ९६४
तावतिथं यष्टणमिति०	५।२।७७	उ. ५७	उ. ३९०
तावस्योलोपः	७।४।५०	उ. ४५९	उ. ८६९
ताहि च ऋपः	७।२।६०	उ. ३६९	उ. ७०८
तास्यनुदात्तेन्किट०	६।९।९८६	उ. ९६५	उ. ५९६
तिकाकितकादिभ्यो०	२।४।६८	पू. ९७८	पू. ४६०
तिकादिभ्यः फिञ् ।	४।९।९५४	पू. ३७४	उ. ९९२
तिङ्प्रथ	५।३।५६	उ. ८५	उ. ३४८
तिङ्प्रोष्ठि प्रीष्ठि०	९।४।९०९	पू. ९०९	पू. ३३५
तिङ् चोदात्तवति	८।९।७९	उ. ४८७	उ. ६९६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
तिङो गोत्रादीनि कु०	८।१।२७	उ. ४७४	उ. ६०१
तिङ्ङतिङ्ः	८।१।२८	उ. ४७५	उ. ६०२
तिङ्शित्सार्वधातु.	३।४।११३	पू. ३२७	पू. ७५३
ति च	७।४।८६	उ. ४६९	उ. ८७२
तितुन्नतथसिसुसरक०	७।२।६	उ. ३७९	उ. ७५२
तित्तिरिधरतन्तु०	४।३।१०२	पू. ४४५	उ. ९८४
तिस्वरितम्	६।१।१८५	उ. ९६५	उ. ५९५
तिप्तस्मिप्सिप्स्यस्मि०	३।४।७८	पू. ३२९	पू. ७४४
तिप्पनस्तेः	८।२।७३	उ. ५९५	उ. ०
तिरसस्तिर्यलोपे	६।३।६४	उ. २८५	उ. ६९६
तिरसोऽन्यतरस्याम्	८।३।४२	उ. ५३७	उ. ६८६
तिरोऽन्तर्धौ	१।४।७९	पू. ६५	पू. ३२३
तिर्यच्यपवर्गे	३।४।६०	पू. ३९६	पू. ७३६
ति विंशतेर्दिति	६।४।१४२	उ. ३३०	उ. ६८८
तिष्ठतेरित्	७।४।५	उ. ४४२	उ. ८४६
तिष्ठदुपभतीनि च	२।१।१७	पू. १०६	पू. ३५८
तिप्पपुनर्वर्ध्वान्नन्त्र०	१।२।६३	पू. ४६	पू. ९६६
तिसृभ्यो जसः	६।१।१६६	उ. १६०	उ. ५०८
तीरकृष्योत्तरपदा०	४।२।१०६	पू. ४९९	उ. ९५२
तीर्थे ये	६।३।८७	उ. २८३	उ. ६९५
तीषसहलुभकपरिधः	७।२।४८	उ. ३८७	उ. ७७५
तुषाछन्	४।४।११५	पू. ४८३	उ. ३२९
तुजादीनां दीर्घा०	६।१।७	उ. १४३	उ. ४२५
तुदादिभ्यः शः	३।१।७७	पू. २०९	पू. ५६८
तुन्दशोकयोः परिम्०	३।२।५	पू. २२०	पू. ६९३
तुन्दादिभ्य इलच्चा	५।२।११७	उ. ६८	उ. ३२६
तुन्दिबलितटर्भः	५।२।१३६	उ. ७३	उ. ०
तुपश्यपश्यताहैः पू.	८।१।३६	उ. ४७७	उ. ६०४
तुभ्यमहौ ङयि	७।२।६५	उ. ४०९	उ. ०
तुमर्धाच्च भाववचनात्	२।३।१५	पू. १४२	पू. ४२६
तुमर्थे सेसेनसे०	३।४।६	पू. ३०४	पू. ७२९
तुमुन्पयुलौ क्रियायां०	३।३।१०	पू. २६९	पू. ६६६
तुरिष्ठेमेयः सु	६।४।१५४	उ. ३३४	उ. ६६३
तुस्तुशम्यमः सा०	७।३।६५	उ. ४३५	उ. ८३८
तुल्यार्थेतुलोपमा०	२।३।७२	पू. १५८	पू. ४५७
तुल्यास्यप्रयत्नं स०	१।१।६	पू. ८	पू. ५५
तुश्चन्दसि	५।३।५६	उ. ८६	उ. ३५०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
तुह्योस्तुतुहाशि०	७।१।३५	उ. ३४६	उ. ७१४
तुदीशलातुरवर्मती०	४।३।६४	पू. ४४३	उ. ०
तूष्णीमि भुवः	३।४।६३	पू. ३१७	पू. ०
तुजकाभ्यां कर्तरि	२।२।१५	पू. १२६	पू. ३६८
तुज्वत्क्रोष्टुः	७।१।६५	उ. ३६६	उ. ७३६
तुणह इम्	७।३।६२	उ. ४३४	उ. ८३६
तुणो च जातो	६।३।१०३	उ. २८६	उ. ०
तृतीया कर्मणि	६।२।४८	उ. २२०	उ. ५४०
तृतीया च होश्चन्द्रसि	२।३।३	पू. १३८	पू. ४२९
तृतीया तत्कृतार्थेन०	२।१।३०	पू. ११२	पू. ३६३
तृतीयादिषु भाषित०	७।१।७४	उ. ३६०	उ. ७३९
तृतीयाप्रभतीन्य०	२।२।२९	पू. १३९	पू. ४०४
तृतीयाथे	१।४।८५	पू. ६८	उ. ३२६
तृतीयासमासे	१।१।३०	पू. १४	पू. ८९
तृतीयासप्तम्योर्ब०	२।४।८४	पू. १८२	पू. ४६६
तृन्	३।२।१३५	पू. २४७	पू. ६५९
तृप्तिमधिकशेः काश्य०	१।२।२५	पू. ३७	पू. १६५
तृफलभजनयश्च	६।४।१२२	उ. ३२५	उ. ६८४
ते तद्राजाः	४।१।१७४	पू. ३७६	उ. १२९
तेन क्रीतम्	५।१।३७	उ. १९	उ. २४५
तेन तुल्ये क्रिया चे०	५।१।११५	उ. ३९	उ. २६७
तेन दीप्यति खनति	४।४।२	पू. ४६३	उ. २००
तेन निर्वृतम्	४।२।६८	पू. ३६६	उ. १४५
तेन निर्वृतम्	५।१।७६	उ. २०	उ. २५६
तेन परिज्वलभ्य०	५।१।६३	उ. २५	उ. २६९
तेन प्रोक्तम्	४।३।१०१	पू. ४४५	उ. १८४
तेन यथाकथाचक्षुस्ता०	५।१।६८	उ. २७	उ. २६४
तेन रक्तं रागात्	४।२।९	पू. ३८९	उ. १२४
तेन वित्तशुश्रुषण्यौ	५।२।२६	उ. ४३	उ. २८६
तेन सहेति तुल्य०	२।२।२८	पू. १३४	पू. ४१०
तेनैकदिक्	४।३।११२	पू. ४४८	उ. १८७
ते प्राक् धातोः	१।४।८०	पू. ६७	पू. ३३५
तेमयावेकवचनस्य	८।१।२२	उ. ४७९	उ. ०
तोः चि	८।४।४३	उ. ५६६	उ. १०३९
तोर्लि	८।४।६०	उ. ५७३	उ. १०३४
तो सत्	३।२।१२७	पू. २४५ पू.	अशु. ६६४ सु. ६४८

	अ. पा. सु.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
त्यदादिषु दृशेना०	३।२।६०	पू. २३९	पू. ६२४
त्यदादीनामः	७।२।१०२	उ. ४०४	उ. ७६५
त्यदादीनि च	१।१।७४	पू. ३०	पू. १४५
त्यदादीनि सर्वेर्नि०	१।२।७२	पू. ५२	पू. २०६
त्यागरामहासकुह०	६।१।२१६	उ. २०२	उ. ५२४
त्रपुजतुनोः पुक्	४।३।१३८	पू. ४५४	उ. १६२
त्रसिगृध्रिषिञ्जि०	३।२।१४०	पू. २४८	पू. ६५२
त्रिंशच्चत्वारिंशतो०	५।१।६२	उ. ९८	उ. २५५
त्रिककुत्पयंते	५।४।१४७	उ. १३७	उ. ४९०
त्रिचतुरोः स्त्रियां०	७।२।६६	उ. ४०२	उ. ७६३
त्रिभूतिषु शाकटा०	८।४।५०	उ. ५७९	उ. १०३३
त्रैमसित्यम्	४।४।२०	पू. ४६५	उ. २०२
त्रेः संप्रसारणं च	५।२।५५	उ. ५२	उ. ३०४
त्रैस्त्रयः	६।३।४८	उ. २७४	उ. ६०३
त्रैस्त्रयः	७।१।५३	उ. ३५४	उ. ७२९
त्वमावेकवचने	७।२।६७	उ. ४०९	उ. ७६९
त्वामि द्वितीयायाः	८।१।२३	उ. ४७२	उ. ०
त्वाहि शौ	७।३।६४	उ. ४०९	उ. ७६९
त्वे च	६।३।६४	उ. २७८	उ. ०
यद् वञ्चन्दसि	५।२।५०	उ. ५९	उ. ०
यलि च सेटि	६।४।१२९	उ. ३२५	उ. ६८४
यलि च सेटीङ०	६।१।१६६	उ. १६८	उ. ५३०
यावच्चत्वारिंशति०	६।२।१४४	उ. २४६	उ. ५६४
यासः से	३।४।८०	पू. ३२९	पू. ७४६
याज्ञेती वञ्चन्दसि	५।३।२६	उ. ७६	उ. ०
यो न्यः	७।१।८७	उ. ३६४	उ. ७३७
यंश्चसञ्जस्वजां अपि	६।४।२५	उ. ३०२	उ. ६५९
यक्षिणादाच्	५।३।३६	उ. ८९	उ. ३४०
यक्षिणापत्रचात्पुर०	४।२।६८	पू. ४०६	उ. १५९
यक्षिणेर्मा लुब्धयोगे	५।४।१२६	उ. १३३	उ. ४०७
यक्षिणोत्तराभ्यामत०	५।३।२८	उ. ७६	उ. ३३८
यण्डव्यवसर्गयोश्च	५।४।२	उ. १०२	उ. ३७०
ययहादिभ्यो०	५।१।६६	उ. ९६	उ. २५६
यदातिदधात्योर्वि०	३।१।१३६	पू. २९६	पू. ६०६
यधस्तपोश्च	८।२।३८	उ. ५०६	उ. ६४७
यधातेर्हिः	७।४।४२	उ. ४४६	उ. ८५६
यध्मञ्क्	४।२।१८	पू. ३८५	उ. १३०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
दन्त उन्नत उरश्च	५।२।१०६	उ. ६५	उ. ३२३
दन्तशिखात्संज्ञा०	५।२।११३	उ. ६७	उ. ३२५
दम्भ इच्च	७।४।५६	उ. ४५२	उ. ८६२
दयतेर्दिगि लिटि	७।४।६	उ. ४४३	उ. ८५०
दयायासश्च	३।१।३७	पृ. १६३	पृ. ५५१
दश्च	७।२।१०६	उ. ४०५	उ. ०
दश्च	८।२।७५	उ. ५१५	उ. ६५७
दस्ति	६।३।१२४	उ. २६९	उ. ६२२
दाशश्च साधे चतु०	१।३।५५	पृ. ६७	पृ. २४९
दायिडनायनहा०	६।४।१७४	उ. ३३८	उ. ६६७
दादेर्धातोर्थः	८।२।३२	उ. ५०३	उ. ६४५
दाधर्तिदध०	७।४।६५	उ. ४५४	उ. ८६५
दाधाध्वदाप्	१।१।२०	पृ. १९	पृ. ७९
दाधेर्दशिशदस०	३।२।१५६	पृ. २५३	पृ. ६५७
दानीं च	५।३।१८	उ. ७७	उ. ०
दामन्यादित्रि०	५।३।११६	उ. ६६	उ. ३६८
दामहायनान्ताच्च	४।१।२७	पृ. ३३७	उ. ३७
दाम्नीशसयुयुज०	३।२।१८२	पृ. २५७	पृ. ६६९
दायादं दायादे	६।२।५	उ. २०६	उ. ५३०
दाशगोष्ठी सं०	३।४।७३	पृ. ३२०	पृ. ७४२
दाशवान्साह्वान्मी०	६।१।१२	उ. १४४	उ. ४२७
दिरुशब्दा यामज०	६।२।१०३	उ. २३५	उ. ५५४
दिक्पूर्वपदाटुञ्च	४।३।६	पृ. ४२३	उ. १६३
दिक्पूर्वपदादसंज्ञा०	४।२।१०७	पृ. ४१९	उ. १५३
दिक्पूर्वपदान् ङीप्	४।१।६०	पृ. ३४७	उ. ५६
दिक्शब्देभ्यः सम्प्रसी०	५।३।२७	उ. ७६	उ. ३३७
दिक्संख्ये संज्ञायां	२।१।५०	पृ. ११८	पृ. ३७२
दिगादिभ्यो यत्	४।३।५४	पृ. ४३२	उ. १७३
दिङ्नामान्यन्तराले	२।२।२६	पृ. १३३	पृ. ४०६
दित्यदित्या०	४।१।८५	पृ. ३५३	उ. ७६
दिव उत्	६।१।१३९	उ. १८०	उ. ४८८
दिव औत्	७।१।८४	उ. ३६३	उ. ७३६
दिवः कर्म च	१।४।४३	पृ. ८७	पृ. २६८
दिवसश्च एधिव्याम्	६।३।३०	उ. २६८	उ. ५८७
दिवस्तदर्थस्य	२।३।५८	पृ. १५३	पृ. ४५९
दिवादिभ्यः ञयन्	३।१।६६	पृ. १६६	पृ. ५६७
दिवादिभानिशाप्रभा०	३।२।२९	पृ. २२३	पृ. ६९६

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
दिवो भल	६।१।१८३	उ. १६५	उ. ५१५
दिवो व्यावा	६।३।२६	उ. २६८	उ. ०
दिवोऽविजिगीषा०	८।२।४६	उ. ५०८	उ. ६५१
दिशो मद्राणाम्	७।३।१३	उ. ४९९	उ. ८०७
दिष्टिवितस्त्योश्च	६।२।३९	उ. २९५	उ. ०
दीर्घो युङ्चि क्विति	६।४।६३	उ. ३९२	उ. ६६४
दीर्घोवेवीटाम्	९।१।६	पू. ७	पू. ५९
दीर्घजनबुधपूर्णि०	३।१।५९	पू. १६८	पू. ५६४
दीर्घं इणः किति	७।३।६६	उ. ४५६	उ. ८६७
दीर्घं काशतुषभाष्ट०	६।२।८२	उ. २३९	उ. ५५९
दीर्घजिह्वी चच्छन्द०	४।१।५६	पू. ३४७	उ. ५६
दीर्घं च	९।४।१२	पू. ८०	पू. ०
दीर्घाच्च वरुणस्य	७।३।२३	उ. ४९५	उ. ८९०
दीर्घाज्जसि च	६।१।१०५	उ. १७३	उ. ४७७
दीर्घात्	६।१।७५	उ. १६४	उ. ४५६
दीर्घादटि समानपादे	८।३।६	उ. ५२८	उ. ६७६
दीर्घादाद्यायाणाम्	८।४।५२	उ. ५७९	उ. १०३३
दीर्घाऽकितः	७।४।८३	उ. ४५६	उ. ८७०
दीर्घालघोः	७।४।६४	उ. ४६२	उ. ८७४
दुःखात्पातिलोभ्ये	५।४।६४	उ. १९८	उ. ३६४
दुन्योरनुपसर्गं	३।१।१४२	पू. २१७	पू. ६०७
दुरस्यर्द्रविणस्यर्च०	७।४।३६	उ. ४४८	उ. ८५७
दुष्कुलाडक	४।१।१४२	पू. ३७०	उ. ०
दुष्टः कपचम्ब	३।२।७०	पू. २३४	पू. ६२६
दुष्टश्च	३।१।६३	पू. १६८	पू. ५६४
दूतस्य भागक०	४।४।१२०	पू. ४८४	उ. २२९
दूरादूते च	८।२।८४	उ. ५९८	उ. ६६२
दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वि०	२।३।३५	पू. १४७	पू. ४३७
दूरान्तिकार्थेः षष्ठ्य०	२।३।३४	पू. १४७	पू. ४३६
दृक्चवस्त्वतवसां	७।१।८३	उ. ३६३	उ. ७३६
दृग्दृशवतुषु	६।३।८६	उ. २८३	उ. ६९५
दृढः स्थूलबलयोः	७।२।२०	उ. ३७८	उ. ७६२
दृतिशुचिकलशिव०	४।३।५६	पू. ४३३	उ. १७३
दृशेः कृनिप	३।२।६४	पू. २३६	पू. ६३३
दृशेवित्ये च	३।४।१९	पू. ३०५	पू. ७२९
दृष्टं साम	४।२।७	पू. ३८२	उ. १२७
देयमशे	४।३।४७	पू. ४३९	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
देये जा च	५।४।५५	उ. ११५	उ. ३६१
देवताद्वन्द्वे च	६।२।१४१	उ. २४५	उ. ५६४
देवताद्वन्द्वे च	६।३।२६	उ. २६७	उ. ५८७
देवताद्वन्द्वे च	७।३।२९	उ. ४९५	उ. ८१०
देवतान्तात्तादर्थ्ये०	५।४।२४	उ. १०७	उ. ३८९
देवपथादिभ्यश्च	५।३।१००	उ. ६६	उ. ३६७
देवप्रसन्नगौरव०	९।२।३८	पृ. ४२	पृ. १७५
देवमनुष्यपुरुष०	५।४।५६	उ. ११५	उ. ३६९
देवसुखयोर्यजुषि	७।४।३८	उ. ४४८	उ. ८५७
देवात्तत्	५।४।२७	उ. १०८	उ. ०
देविकाशिशपा०	७।३।१	उ. ४०७	उ. ८००
देविकुशोश्चोप०	३।२।१४७	पृ. २५०	पृ. ६५४
देशे लुबिलक्षे च	५।२।१०५	उ. ६५	उ. ३२३
देशे लुबिलक्षे च	४।१।८९	पृ. ३५२	उ. ७०
देशे लुबिलक्षे च	७।४।४६	उ. ४५०	उ. ८५६
देशे लुबिलक्षे च	६।४।६०	उ. ३९८	उ. ६७३
देशे लुबिलक्षे च	७।४।४०	उ. ४४६	उ. ८५८
द्युतिस्यतिमास्या०	४।२।३२	पृ. ३८८	उ. ९३२
द्यावापृथिवीयुना०	७।४।६७	उ. ४५६	उ. ८६६
द्युतिस्वाध्याः सं०	९।३।६९	पृ. ७७	पृ. २५६
द्युतयो लुकि	५।२।१०८	उ. ६६	उ. २४
द्युतयो मः	४।२।१०९	पृ. ४९०	उ. १५९
द्युतामपागुतकप्र०	६।१।२४	उ. १४६	उ. ४३२
द्रवमूर्तिस्पर्शयोः०	५।३।१०४	उ. ६७	उ. ०
द्रव्यं च भव्ये	४।१।१०३	पृ. ३६९	उ. ६६
द्रोणपर्वतजीव०	४।३।१६९	पृ. ४५६	उ. ९६७
द्रोणश्च	५।१।१३३	उ. ३६	उ. २८०
द्वन्द्वमनोवृत्तादिभ्य०	८।१।१५	उ. ४६६	उ. ८६५
द्वन्द्वं रहस्य मर्यादावचनस्य०	२।४।२	पृ. १५६	पृ. ४५६
द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य०	५।४।१०६	उ. १२८	उ. ४०३
द्वन्द्वाच्चुदवहा०	४।२।६	पृ. ३८२	उ. १२६
द्वन्द्वाच्चः	४।३।१२५	पृ. ४५९	उ. ९८८
द्वन्द्वाच्च वुन वैरमेषु०	२।२।३२	पृ. १३५	पृ. ४१४
द्वन्द्वे चि	१।१।३९	पृ. १५	पृ. ८९
द्वन्द्वे च	५।२।१२८	उ. ७९	उ. ३२६
द्वन्द्वापतापगह्वा०	७।३।४	उ. ४०८	उ. ८०४
द्वारादीनां च	२।४।९	पृ. १५६	पृ. ४५८
द्विगुरेकवचनं			

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
द्विगुञ्च	२।१।२३	पृ. १११	पृ. ३६०
द्विगोः	४।१।२१	पृ. ३३५	उ. ०
द्विगो षञ्च	५।१।५४	उ. १५	उ. २४६
द्विगोर्धप	५।१।८२	उ. २३	उ. २६०
द्विगोलुगनपत्ये	४।१।८८	पृ. ३५५	उ. ७६
द्विगोर्वा	५।१।८६	उ. २३	उ. ०
द्विगो क्रतो	६।२।६७	उ. २३४	उ. ५५४
द्विगो प्रमाणे	६।२।१२	उ. २०६	उ. ५३२
द्वितीयवृत्तीयञ०	२।२।३	पृ. १२६	पृ. ३८६
द्वितीयाटोत्वेनः	२।४।३४	पृ. १६६	पृ. ४७६
द्वितीया ब्राह्मणे	२।३।६०	पृ. १५४	पृ. ४५१
द्वितीयायां च	३।४।५३	पृ. ३१४	पृ. ०
द्वितीयायां च	७।२।८७	उ. ३६८	उ. ७८७
द्वितीयाश्रितातीत०	२।१।२४	पृ. १११	पृ. ३६०
द्वितीये चानुपाख्ये०	६।३।८०	उ. २८२	उ. ६१३
द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्	५।४।१८	उ. १०६	उ. ३७६
द्वित्रिपूर्वादण च	५।१।३६	उ. ११	उ. २४५
द्वित्रिपूर्वाचिष्कात्	५।१।३०	उ. १०	उ. २४४
द्वित्रिभ्यामञ्जलेः	५।४।१०२	उ. १२७	उ. ४०२
द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः	५।४।११५	उ. १३०	उ. ४०५
द्वित्रिभ्यां तपस्याय०	५।२।४३	उ. ४६	उ. २६८
द्वित्रिभ्यां पाठ्यन्मू०	६।२।१६७	उ. २६०	उ. ५७६
द्वित्र्योश्च धमुञ्	५।३।४५	उ. ८३	उ. ३४२
द्विदण्ड्यादिभ्यश्च	५।४।१२८	उ. १३३	उ. ४०८
द्वियञ्जेनेचि	१।१।५६	पृ. २५	पृ. ११६
द्विञ्जनविभज्यो०	५।३।५७	उ. ८५	उ. ३४८
द्विक्त्वरयोस्तापेः	३।२।३६	पृ. २२६	पृ. ६१६
द्विषश्च	३।४।११२	पृ. ३२७	पृ. ७५३
द्विषामिञ्जे	३।२।१३१	पृ. २४६	पृ. ६५०
द्विस्तावात्रिस्तावा०	५।४।८४	उ. १२३	उ. ४००
द्विस्त्रिञ्चतुरिति०	८।३।४३	उ. ५३७	उ. ९८६
द्वीषादनुसमुद्रं यञ्	४।३।१०	पृ. ४२४	उ. १६३
द्वेस्तीयः	५।२।५४	उ. ५२	उ. ३०४
द्वैपवैयाघ्रादञ्	४।२।१२	पृ. ३८४	उ. १२८
द्वचः	४।१।१२१	पृ. ३६६	उ. १०५
द्वचच्छन्दसि	४।३।१५०	पृ. ४५६	उ. ०
द्वयोःतस्तिङ्	६।३।१३५	उ. २६३	उ. ६२४

	अ. पा. सू.	काशिका प.	पदमञ्जरी प.
द्वलृद्वाह्मणकप्रथमा०	४।३।७२	पू. ४३७	उ. १७८
द्वलृद्वाह्मणकलि०	४।१।१७०	पू. ३७८	उ. ०
द्वान्तरूपसर्गभ्यास्य०	६।३।६७	उ. २८५	उ. ६१७
द्वान्तरूपसर्गभ्यास्य०	६।३।४७	उ. २७३	उ. ६०३
द्वेकयोर्द्विवचनेक०	१।४।२२	पू. ८२	पू. २७६
धः कर्मिणाष्टन	३।२।१८१	पू. २५७	पू. ६६१
धनगणं लब्धा	४।४।८४	पू. ४७७	उ. २१५
धनद्विरयथात्कामे	५।२।६५	उ. ५५	उ. ३०८
धनुषश्च	५।४।१३२	उ. १३४	उ. ०
धन्ययोपधादुञ्ज	४।२।१२१	पू. ४१५	उ. १५६
धर्मं वरति	४।४।४१	पू. ४६६	उ. २०७
धर्मपथ्यर्थन्याया०	४।४।६२	पू. ४७६	उ. २१८
धर्मशीलवर्णान्ता०	५।२।१३२	उ. ७२	उ. ३३०
धर्मादनिकेवलात्	५।४।१२४	उ. १३२	उ. ४०७
धातुसंख्येप्रत्ययाः	३।४।१	पू. ३०१	पू. ७१३
धातोः	३।१।६१	पू. २०५	पू. ५८२
धातोः	६।१।१६२	उ. १८६	उ. ०
धातोः कर्मणः स०	३।१।७	पू. १८४	पू. ५०६
धातोरेकाचो हला०	३।१।२२	पू. १८६	पू. ५२६
धातोस्तन्निमि०	६।१।८०	उ. १६६	उ. ४५८
धात्वादेः षः सः	६।१।६४	उ. १६१	उ. ४४६
धान्यानां भवने द्वे०	५।२।१	उ. ३८	उ. २८१
धारुतमर्णः	१।४।३५	पू. ८५	पू. २६४
धि च	८।२।२५	उ. ५०१	उ. ६४१
धित्विकणयोर च	३।१।८०	पू. २०१	पू. ५६६
धुरो यच्छकौ	४।४।७७	पू. ४७६	उ. २१३
धूर्मादिभ्यश्च	४।२।१७७	पू. ४१६	उ. १५८
ध्विश्चसी वैयात्ये	७।२।१६	उ. ३७८	उ. ७६२
धुवमपायेषादानं	१।४।२४	पू. ८३	पू. २८२
ध्वमे ध्वात्	७।१।४२	उ. ३५२	उ. ०
ध्वाद्देष्टुं लोपे	२।१।४२	पू. ११६	पू. ३७०
नः क्ये	१।४।१५	पू. ८१	पू. २७४
न कपि	७।४।१४	उ. ४४४	उ. ८५२
न कर्मव्यतिहारी	७।३।६	उ. ४०६	उ. ८०५
न कथतेर्यङि	७।४।६३	उ. ४५४	उ. ८६५
न कोपधायाः	६।३।३७	उ. २७०	उ. ५६६
न क्तिचि दीर्घश्च	६।४।३६	उ. ३७५	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
न त्वा सेट०	१।२।१८	पृ. ३५	पृ. १६१
न कोडादिवसुचः	४।१।५६	पृ. ३४६	उ. ५५
न क्रादेः	७।३।५६	उ. ४२६	उ. ८२४
नक्षत्राक्षः	४।४।१४९	पृ. ४८६	उ. २२५
*नक्षत्राद्वा	८।३।१००	उ. ५५२	उ. १०१०
नक्षत्रे च लुपि	३।३।४५	पृ. १५०	पृ. ४४०
नक्षत्रेण युक्तः कालः	४।२।३	पृ. ३८९	उ. १२४
नक्षत्रेभ्यो बहूलं	४।३।३७	पृ. ४२६	उ. १६६
नखमुखात्सं०	४।१।५८	पृ. ३४७	उ. ५६
न गतिविस्तार्येभ्यः	१।३।१५	पृ. ५६	पृ. २२७
नगरात्कुत्सनप्राची०	४।२।१२८	पृ. ४१७	उ. १५८
न गुणादयो ध्वयवा	६।२।१७६	उ. २५५	उ. ५७२
न गोपवनादिभ्यः	२।४।६७	पृ. १७८	पृ. ४६०
नगो प्राणिष्वन्य०	६।३।७७	उ. २८९	उ. ६१३
न गोश्वन्साववर्ण०	६।१।१८२	उ. १६४	उ. ५१४
नहि संख्ययोः	८।२।८	उ. ४६६	उ. ६३४
नक्षत्राहाहैवयुक्ते	८।१।२४	उ. ४७२	उ. ६००
नक्षत्रस्य पुत्रस्य	७।४।३५	उ. ४४८	उ. ८५७
नञ्	२।२।६	पृ. १२७	पृ. ३६९
नञः शुचीश्चरक्षेत्र०	७।३।३०	उ. ४१७	उ. ८१२
नञस्तत्पुरुषात्	५।४।७९	उ. १९६	उ. ०
नञो गुणप्रतिषेधे०	६।२।१५५	उ. २५०	उ. ५६७
नञो जरमरमि०	६।२।१९६	उ. २३८	उ. ५५७
नञ्तुः सुभ्यो हलि०	५।४।१२९	उ. १३२	उ. ४०७
नञ्सुभ्याम्	६।२।१७२	उ. २५४	उ. ५७९
नडादाद्वलच्	४।२।८८	पृ. ४०७	उ. १४८
नडादिभ्यः फक् ।	४।१।६६	पृ. ३५६	उ. ६७
नडादीनां कुक्च	४।२।६९	पृ. ४०८	उ. १४८
न तिसृचतस्र	६।४।४	उ. २६५	उ. ६२६
नतेनासिकायाः सं०	५।२।३९	उ. ४५	उ. २६९
न तौल्यलिभ्यः	२।४।६९	पृ. १०५	पृ. ४८६
नदण्डमाणवान्ते	४।३।१३०	पृ. ४५२	उ. १८६
न दधिपयश्चादीनि	२।४।१४	पृ. १६२	पृ. ४६८
नदीपौर्यामास्याय०	५।४।१९०	उ. १२६	उ. ४०३
नदी बन्धुनि	६।२।१०६	उ. २३७	उ. ५५६

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
नदीभिश्च	२।१।२०	पृ. ११०	पृ. ३६०
न दुहसुनमां य०	३।१।८६	पृ. २०४	पृ. ५८०
न दृशः	३।१।४७	पृ. १६५	पृ. ५५६
नद्याः शेषस्यान्य०	६।३।४४	उ. २७३	उ. ५६८
नद्यादिभ्यो ङक्	४।२।६७	पृ. ४०६	उ. १५०
नद्यां मतुप्	४।२।८५	पृ. ४०६	उ. १४७
न द्युतश्च	५।४।१५३	उ. १३८	उ. ४११
न द्युचः प्राच्य०	४।२।११३	पृ. ४१३	उ. १५४
न धातुलोपश्चार्ध०	१।१।४	पृ. ७	पृ. ४६
न ध्याख्याएसूर्च्छि०	८।२।५७	उ. ५१०	उ. ६५३
न नञपूर्वात्तत्पुरुषा०	५।१।१२१	उ. ३२	उ. २७५
न निर्धारणे	२।२।१०	पृ. १२८	पृ. ३६५
न निविभ्याम्	६।२।१८१	उ. २५६	उ. ०
ननौ एष्टप्रतिवचने	३।२।१२०	पृ. २४४	पृ. { अ. ६६० बु. ६४४ }
नन्दिपक्षिपचादि०	३।१।१३४	पृ. २१४	पृ. ६०३
न न्द्राः संयोगादयः	६।१।३	उ. १४१	उ. ४२२
नन्वित्यनुज्ञेय्या०	८।१।४३	उ. ४७८	उ. ६०५
नन्वेर्विभाषा	३।२।१२१	पृ. २४४	पृ. ०
न पदान्तद्विवचन०	१।१।५८	पृ. २३	पृ. ११६
न पदान्ताद्विरनाम्	८।४।४२	उ. ५६६	उ. १०३१
न परे नः	८।३।२७	उ. ५३३	उ. ०
न पादम्याह्यमाह्य०	१।३।८६	पृ. ७६	पृ. २५८
नपुंसकमनुपुंसके	१।२।६६	पृ. ५१	पृ. २०८
नपुंसकस्य भलचः	७।१।७२	उ. ३५६	उ. ७२७
नपुंसकाच्च	७।१।१६	उ. ३४५	उ. ०
नपुंसकादन्यतरस्याम्	५।४।१०६	उ. १२६	उ. ४०३
नपुंसके भावे क्तः	३।३।११४	पृ. २८४	पृ. ६६२
न पूजनात्	५।४।६६	उ. ११६	उ. ३६५
न प्राच्यभर्गादि०	४।१।१७८	पृ. ३८०	उ. १२२
न बहुव्रीहौ	१।१।३६	पृ. १४	पृ. ८०
न भकुर्कुराम्	८।२।७६	उ. ५१६	उ. ६५८
न भाभूप्रकमिगमि०	८।४।३४	उ. ५६६	उ. १०२६
न भूताधिकसंज्ञीव०	६।२।६१	उ. २३३	उ. ५२५
न भूवाचिद्विधिषु	६।२।१६	उ. २११	उ. ५३२
न भूसुधियोः	६।४।८५	उ. ३१६	उ. ६७१
न भाष्यनपाचवेदाना०	६।३।७५	उ. २८०	उ. ६११

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
नमपूर्वोऽपत्येऽव०	६।४।१७०	उ. ३३८	उ. ०
नमःस्वस्तिस्वाहास्व०	२।३।१६	पृ. १४२	पृ. ४२७
नमस्युरसोर्गत्याः	८।३।४०	उ. ५३६	उ. ६८८
न माहयोगे	६।४।७४	उ. ३९४	उ. ६६८
नमिकभ्यश्म्यजस०	३।२।१६७	पृ. २५४	पृ. ६५७
न सु ने	८।२।३	उ. ४६९	उ. ८२५
नमोवरिषश्चित्र०	३।१।१६	पृ. १८८	पृ. ५२५
न यः	३।२।१५२	पृ. २५९	पृ. ६५५
न यदि	३।२।१९३	पृ. २४२	पृ. ६५७
न यथानाकाहृत्वे	३।४।२३	पृ. ३०७	पृ. ७२४
न यासयेः	७।३।४५	उ. ४२९	उ. ८९८
न य्वाभ्यां पदान्ता०	७।३।३	उ. ४०८	उ. ८०२
न रपरसुपिस्त्रिज०	८।३।१९०	उ. ५५४	उ. १०९२
न हथः	३।१।६४	पृ. १६६	पृ. ५६४
नरे संज्ञायां	६।३।१२६	उ. ६२	उ. ०
न लिङि	७।२।३६	उ. ३८४	उ. ७७२
न लुट्	८।१।२६	उ. ४७५	उ. ६०२
न लुमताङ्गस्य	१।१।६३	पृ. २७	पृ. १३०
न लोकाव्ययनिष्ठा०	२।३।६६	पृ. १५६	पृ. ४५५
न लोपः प्रातिपदि०	८।२।७	उ. ४५५	उ. ६३३
न लोपः सुप्स्वर०	८।२।२	उ. ४६०	उ. ६२३
न लोपो नञः	६।३।७३	उ. २८०	उ. ६९९
न ल्यपि	६।४।६६	उ. ३९३	उ. ६६७
न ल्यः	६।१।२०	उ. १४८	उ. ०
न विभक्तौ तुस्माः	१।३।४	पृ. ५३	पृ. २९६
न वृत्त्यश्चतुर्भ्यः	७।२।५६	उ. ३६०	उ. ७७७
नवेति विभाषा	१।१।४४	पृ. १६	पृ. ८६
न व्यो लिटि	६।१।४६	उ. १५६	उ. ४४६
न शब्दश्लोककलह०	३।२।२३	पृ. २२३	पृ. ०
न शब्ददृष्टादि०	६।४।१२६	उ. ३२७	उ. ६८५
नञोः घान्तस्य	८।४।३६	उ. ५६७	उ. १०२६
नञोर्धा	८।२।६३	उ. ५९२	उ. ६५५
नञ्च	८।३।३०	उ. ५३३	पृ. ६८२
नञ्च धातुस्यो०	८।४।२७	उ. ५६५	उ. १०२७
नञ्चापदान्तस्य भ्०	८।३।२४	उ. ५३२	उ. ६८०
नञ्चव्यप्रश्नान् ।	८।३।७	उ. ५२८	उ. ६७५

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
न षट्स्वसादिभ्यः	४।१।१०	पृ. ३३२	उ. २२
न संयोगादुभयान्तात्	६।४।१३७	उ. ३२६	उ. ६८८
न संख्यादेः सु०	५।४।८६	उ. १२४	उ. ४०१
न संज्ञायाम्	५।४।१५५	उ. १३६	उ. ०
न सन्निवृत्तानु०	८।२।६१	उ. ५११	उ. ६५४
न संप्रसारणे सं०	६।१।३७	उ. १५४	उ. ४३६
न सामिवचने	५।४।५	उ. १०२	उ. ३७२
न सुदुर्भ्यां केव०	७।१।६८	उ. ३५८	उ. ७२२
न सुब्रह्मण्ययायां स्व०	१।२।३७	पृ. ४१	पृ. १७५
न स्तद्धिते	६।४।१४४	उ. ३३०	उ. ६८६
न ह् प्रत्यारम्भे	८।१।३१	उ. ४७५	उ. ६०३
न ह्वास्तिनफलक०	६।२।१०१	उ. २३५	उ. ५५४
न ह्रिद्वित्वेषि०	६।३।११६	उ. २६०	उ. ६२१
न हो धः	८।२।३४	उ. ५०४	उ. ६४६
नाग्लोपिशास्त्वं०	७।४।२	उ. ४४१	उ. ८४८
नाचार्यराजत्वि०	६।२।१३३	उ. २४२	उ. ५६०
नाङ्गलो	१।१।१०	पृ. ६	पृ. ६०
नाञ्चेः पूजायाम्	६।४।३०	उ. ३०३	उ. ६५१
नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे	५।४।१५६	उ. १४०	उ. ४१२
नाडीमुष्टयोश्च	३।२।३०	पृ. २२५	पृ. ६१८
नातः परस्य	७।३।२७	उ. ४१६	उ. ८११
नादिचि	६।१।१०४	उ. १७३	उ. ४७७
नादिन्याकोशे०	८।४।४८	उ. ५७१	उ. १०३२
नादस्य	८।२।१७	उ. ४६६	उ. ६३७
नाधार्यप्रत्यये	३।४।६२	पृ. ३१६	पृ. ७३७
नानद्यतनवत्	३।३।१३५	पृ. २८६	पृ. ६६६
नानेजः	१।३।५८	पृ. ६८	पृ. २४१
नान्नादसंख्यादेर्मद्	५।२।४६	उ. ५१	उ. ३०३
नाभ्यस्तस्याचि पि०	७।३।८७	उ. ४३३	उ. ८३४
नाभ्यस्ताच्छतुः	७।१।७८	उ. ३६२	उ. ७३३
नामन्विते सना०	८।१।७३	उ. ४८८	उ. ६१६
नामन्यतरस्याम्	६।१।१७७	उ. १६३	उ. ५१३
नामि	६।४।३	उ. २६५	उ. ६२८
नाम्यादिशिपद्मोः	३।४।५८	पृ. ३१५	पृ. ७३५
नामेहितस्यान्य०	६।१।६६	उ. १७२	उ. ४७३
नायो द्विगोः	५।४।६६	उ. १२६	उ. ०
नाययदिक्यष्ट०	६।२।१६८	उ. २५३	उ. ५७०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
नाव्ययीभाषादत्तो०	२।४।८३	पृ. १८२	पृ. ४६६
नासिकास्तनयो०	३।२।२६	पृ. २२५	पृ. ६१८
नासिकादोष्टो०	४।१।५५	पृ. ३४६	उ. ५५
निकटे वसति	४।४।७३	पृ. ४७५	उ. २९३
निगरणचलनार्थो०	९।३।८७	पृ. ७५	पृ. ३५८
नियहानुयोगे च	८।२।६४	उ. ५२९	उ. ६६६
निजां नयाणां गुणः	७।४।७५	उ. ४५७	उ. ८६८
निधो निमित्तम्	३।३।८७	पृ. २७७	पृ. ६८४
नित्यमावेदिते०	६।१।१००	उ. १७२	उ. ४७३
नित्यं वृक्षशरा०	४।३।१४४	पृ. ४५५	उ. १६३
नित्यं श्रुतादिभा०	५।२।५७	उ. ५३	उ. ३०५
नित्यं संज्ञाकन्दसोः	४।१।२६	पृ. ३३८	उ. ३८
नित्यं सपञ्चादिषु	४।१।३५	पृ. ३३६	उ. ४९
नित्यं समासेनुरूप०	८।३।४५	उ. ५३८	उ. ६६९
नित्यं स्मयतेः	६।१।५७	उ. १५८	उ. ४४३
नित्यं हस्तोपाणा०	१।४।७७	पृ. ६७	पृ. ३२४
नित्यं करोतेः	६।४।१०८	उ. ३२२	उ. ६७८
नित्यं कौटिल्ये गतौ	३।१।२३	पृ. १८६	पृ. ५२६
नित्यं कौडाजीविकयोः	२।२।१७	पृ. १३०	पृ. ३६६
नित्यं हितः	३।४।६६	पृ. ३२५	पृ. ०
नित्यं कृन्दसि	४।१।४६	पृ. ३४३	उ. ४८
नित्यं कृन्दसि	७।४।८	उ. ४४२	उ. ०
नित्यमसिचक्रा०	५।४।१२२	उ. १३२	उ. ४७७
नित्यं पणः परिमाणे	३।३।६६	पृ. २७३	पृ. ०
नित्यं मन्त्रे	६।१।२१०	उ. २०१	उ. ५३३
नित्यवीक्षयोः	८।१।४	उ. ४६४	उ. ८८२
निनदीभ्यां स्नातेः	८।३।८६	उ. ५५०	उ. १००८
निन्दहिंसक्रियला०	३।२।१४६	पृ. २५०	पृ. ६५३
निपात एकाङ्गनाद्	१।१।१४	पृ. १०	पृ. ६६
निपातस्य च	६।३।१३६	उ. २६३	उ. ६३४
निपातैर्यद्यदिहन्तकु०	८।१।३०	उ. ४७५	उ. ०
निपानमाह्वावः	३।३।७४	पृ. २७५	पृ. ६८२
निमूलसमूलयोः कवः	३।४।३४	पृ. ३१०	पृ. ७३०
निरः कुषः	७।२।४६	उ. ३८७	उ. ७७४
निरभ्योः पूल्वोः	३।३।२८	पृ. २६६	पृ. ६७३
निरुदकादीनि च	६।२।१८४	उ. २५७	उ. ५७३
निर्वाणो ध्याते	८।२।५०	उ. ५०६	उ. ६५९

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
निर्वृते स्रष्टृतादिभ्यः	४।४।१६	पृ. ४६५	उ. ०
निवृते वातत्राणे	६।२।८	उ. २०७	उ. ५३९
निवासचितिशरी०	३।३।४९	पृ. २६८	पृ. ६७६
निव्यभिभ्यो इव्य०	८।३।११६	उ. ५५७	उ. १०५४
निशाप्रदोषाभ्यां च	४।३।१४	पृ. ४२५	उ. ०
निष्कुलाच्चिष्कोषणे	५।४।६२	उ. ११७	उ. ३६४
निष्ठा	२।२।३६	पृ. १३६	पृ. ४९६
निष्ठा	३।२।१०२	पृ. २४०	पृ. ६३४
निष्ठा च कृजनात्	६।१।२०५	उ. २००	उ. ५२२
निष्ठायां सेटि	६।४।५२	उ. ३०८	उ. ६६०
निष्ठायामण्यदर्थे	६।४।६०	उ. ३१०	उ. ६६२
निष्ठा शीङ्खिदि०	१।२।१६	पृ. ३६	पृ. १६३
निष्ठोपमानादन्यत्०	६।२।१६६	उ. २५३	उ. ५७०
निष्ठोपसर्गपूर्वमन्य०	६।२।११०	उ. २३७	उ. ५५६
निष्प्रवाणिञ्च	५।४।१६०	उ. १४०	उ. ४९२
निसमुपविभ्योऽनुः	१।३।३०	पृ. ६९	पृ. २३४
निसस्तपतावन०	८।३।१०२	उ. ५५३	उ. १०१९
नीमञ्जुसंमुख्यसु०	७।४।८४	उ. ४५६	उ. ८७९
नीचैरनुदात्तः	१।२।३०	पृ. ३६	पृ. १६६
नीतो च तद्युक्तात्	५।३।७७	उ. ६०	उ. ३६०
नुगतोऽनुनासिका०	७।४।८५	उ. ४६०	उ. ८७९
नुदधिदोन्दत्राघ्रा०	६।२।५६	उ. ५१०	उ. ६५२
नुम्विसर्जनीयशब्द०	८।३।५८	उ. ५४९	उ. ६६६
न च	६।४।६	उ. २६६	उ. ६२६
न चान्यतरस्याम्	६।१।१८४	उ. १६५	उ. ०
न्ये	८।३।१०	उ. ५२६	उ. ६७६
नेटि	७।२।४	उ. ३६६	उ. ७५०
नेत्यलिति रधेः	७।१।६२	उ. ३५७	उ. ७२४
नेत्यग्रि कृति	७।२।८	उ. ३७९	उ. ७५९
नेतराच्छन्दसि	७।१।२६	उ. ३४७	उ. ७९०
नेदमठसोरकोः	७।१।११	उ. ३४३	उ. ७०४
नेन्द्रस्य परस्य	७।३।२२	उ. ४१५	उ. ८१०
नेन्सिद्धवधातिषु च	६।३।१६	उ. २६५	उ. ५८५
नेपङ्कुचङ्स्थानावस्ती	१।४।४	पृ. ७६	पृ. २६७
नेरनिधाने	६।२।१६२	उ. २५६	उ. ५७५
नेर्गदनदयतपठ०	८।४।१७	उ. ५६२	उ. १०२३
नेर्विडज्विरोसवी	५।२।३२	उ. ४५	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
नेर्विशः	१।३।१७	पू. ५७	पू. २२८
नेङ्धात्वाः	६।१।१७५	उ. १६३	उ. ५१३
नेत्तरपदेऽनुदात्ता०	६।२।१४२	उ. २४५	उ. ५६४
नेत्वद्वर्ध्वित्वात्	४।३।१५१	पू. ४५७	उ. १६४
नेदात्तस्वरितोद०	८।४।६७	उ. ५७५	उ. १०३६
नेदात्तोपदेशस्य०	७।३।३४	उ. ४१८	उ. ८१३
नेनयतिध्वनयत्ये०	३।१।५१	पू. १६६	पू. ५६१
नेपधात्यफान्ताद्वा	१।२।२३	पू. ३७	पू. १६४
नेपधायाः	६।४।७	उ. २६६	उ. ६२६
नै गदनदपठस्वनः	३।३।६४	पू. २७३	पू. ०
नै ण च	३।३।६०	पू. २७३	पू. ०
नैद्वचष्टन्	४।४।७	पू. ४६२	उ. २०९
नैवयोधर्मविषमूल०	४।४।६१	पू. ४७६	उ. २१६
नै वृ धान्ये	३।३।४८	पू. २७०	पू. ६७८
न्ययोधस्य च केवलस्य	७।३।५	उ. ४०६	उ. ८०५
न्यङ्कादीनां च	७।३।५३	उ. ४२५	उ. ८२७
न्यधी च	६।२।५३	उ. २२३	उ. ५४५
पक्षान्तिः	५।२।२५	उ. ४३	उ. २८६
पक्षमत्स्यमृगान्हन्ति	४।४।३५	पू. ४६८	उ. २०६
पङ्क्तिर्विंशतित्रिंशच्च	५।१।५८	उ. १७	उ. २५१
पङ्क्तेश्च	४।१।६८	पू. ३४६	उ. ६१
पक्षो वः	८।२।५२	उ. ५०६	उ. ०
पञ्चदशतौ वगै वा	५।१।६०	उ. १८	उ. २५५
पञ्चमी भयेन	२।१।३७	पू. ११४	पू. ३६६
पञ्चमी विभक्ते	२।३।४२	पू. १४६	पू. ४३६
पञ्चम्यपाङ्परिभिः	२।३।१०	पू. १४०	पू. ०
पञ्चम्या अत्	७।१।३१	उ. ३४८	उ. ०
पञ्चम्याः परावध्यर्थे	८।३।५१	उ. ५४०	उ. ६६४
पञ्चम्यास्तोकादिभ्यः	६।३।२	उ. २६१	उ. ५७८
पञ्चम्यामजातौ	३।२।६८	पू. २३६	पू. ६३४
पञ्चम्यास्तसिल्	५।३।७	उ. ७५	उ. ३३४
पणपादमाषशताद्यत्	५।१।३४	उ. १०	उ. २४५
पतः पुम्	७।४।१६	उ. ४४५	उ. ८५४
पतिः समासश्च	१।४।८	पू. ७६	पू. २६६
पत्यन्तेपुरोहितादि०	५।१।१२८	उ. ३४	उ. २७८
पत्यार्विश्वर्थे	६।२।१८	उ. २११	उ. ५३२
पत्युर्नो यज्ञसंयोगे	४।१।३३	पू. ३३६	उ. ३६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
पत्रपूर्वादञ्ज	४।३।१२२	पृ. ४५९	उ. १८८
पत्राध्ययुपरिषदश्च	४।३।१२३	पृ. ४५९	उ. १८८
पथः पन्थ च	४।३।२६	पृ. ४२८	उ. ०
पथः प्कन्	५।१।७५	उ. २९	उ. ०
पथि च कन्दसि	६।३।१०८	उ. २८७	उ. ०
पथिमथोः सर्वना०	६।१।१६६	उ. १६६	उ. ५२९
पथिमथ्यभुक्षामात्	७।१।८५	उ. ३६३	उ. ७३६
पथो विभाषा	५।४।७२	उ. १९६	उ. ०
पथ्यतिथिचसति०	४।४।१०४	पृ. ४८९	उ. २९६
पदमस्मिन्दृश्यम्	४।४।८७	पृ. ४७८	उ. २९५
पदकृजविशस्यशो०	३।३।१६	पृ. २६३	पृ. ६६६
पदव्यवायेऽपि०	८।४।३८	उ. ५६७	उ. १०३०
पदस्य	८।१।१६	उ. ४६६	उ. ८६५
पदात्	८।१।१७	उ. ४७०	उ. ८६७
पदान्तस्य	८।४।३७	उ. ५६७	उ. १०३०
पदान्तस्यान्यतरस्याम्	७।३।६	उ. ४९०	उ. ०
पदान्ताद्वा	६।१।७६	उ. १६५	उ. ४५६
पदास्यैरिवास्याप०	३।१।१९६	पृ. २९०	पृ. ५६६
पदेऽपदेशे	६।२।७	उ. २०७	उ. ५३९
पदोत्तरपदं गृह्णाति	४।४।३६	पृ. ४६८	उ. २०७
पदब्रह्मोमासहृदिशस०	६।१।६३	उ. १६०	उ. ४४५
पद्यत्यतदर्थं	६।३।५३	उ. २७५	उ. ६०४
पद्यो ण नित्यम्	५।१।७६	उ. २९	उ. २५८
परः सन्निकर्षः सं०	१।४।१०६	पृ. १०३	पृ. ३४९
परवल्लिङ्गं द्रुष्टव्यम्	२।४।२६	पृ. १६५	पृ. ४७३
परश्च	३।१।२	पृ. १८३	पृ. ५०९
परश्चधाटुञ्च	४।४।५८	पृ. ४७२	उ. २०६
परस्मिन्विभाषा	३।३।१३८	पृ. २६०	पृ. ०
परस्मैपदानां णल०	३।४।८२	पृ. ३२२	पृ. ७४६
परस्य च	६।३।८	उ. २६३	उ. ५८२
पराजेरसोढः	१।४।७६	पृ. ८३	पृ. २८५
परादिश्चकन्दसि०	६।२।१६६	उ. २६०	उ. ५७७
परावनुपात्यय इणः	३।३।३८	पृ. २६८	पृ. ६७५
परावरयोगे च	३।४।२०	पृ. ३०७	पृ. ७२२
परावराधमोत्तमपूर्वाच्च	४।३।५	पृ. ४२३	उ. १६२
परिक्रयणे संप्रदानम्०	१।४।४४	पृ. ८७	पृ. २६६
परिक्रियमाने च	३।४।५५	पृ. ३९४	पृ. ७३४

	अ० पा० सू०	काशिका	पदमञ्जरी
		पु०	पु०
परिखाया ढङ्ग	५।१।१७	उ. ६	उ. ०
परिनिविभ्यः सेव०	८।३।७०	उ. ५४५	उ. १००३
परित्योर्नाशोद्धृता०	३।३।३७	पु. २६८	पु. ६७५
परिपन्थं च तिष्ठति	४।४।३६	पु. ४६८	उ. २०६
परिप्रत्युपापावर्ज्य०	६।२।३३	उ. २१६	उ. ५३५
परिमाणाख्यायां स०	३।३।२०	पु. २६४	पु. ६७९
परिमाणास्तस्यासं०	७।३।१७	उ. ४१२	उ. ८०६
परिमाणे पथः	३।२।३३	पु. २२५	पु. ६१८
परिमुखं च	४।४।२६	पु. ४६६	उ. २०५
परिवृत्तो रघः	४।२।१०	पु. ३८३	उ. १२८
परिव्यवेभ्यः क्रियः	१।३।१८	पु. ५७	पु. २२६
परिषदो गयः	४।४।४४	पु. ४६६	उ. २०७
परिषदो गयः	४।४।१०९	पु. ४८९	उ. २१६
परिस्कन्दः प्राच्यम०	८।३।७५	उ. ५४७	उ. ०
परैरभितोभाविम०	६।२।१८२	उ. २५६	उ. ५७३
परैर्मयः	१।३।८२	पु. ७४	पु. ०
परैर्वर्जने	८।१।५	उ. ४६५	उ. ८८६
परैश्च	८।३।७४	उ. ५४६	उ. १००३
परैश्च छाङ्गयोः	८।२।२२	उ. ५०९	उ. ६४०
परौक्षे लिट्	३।२।११५	पु. २४३	पु. ६५८ पु. ६४२
परौवरपरंपरपुत्रपौ०	५।२।१०	उ. ४०	उ. २८५
परौ घः	३।३।८४	पु. २७७	पु. ६८३
परौ भुवोऽवज्ञाने	३।३।५५	पु. २७९	पु. ०
परौ यज्ञे	३।३।४७	पु. २७०	पु. ६७८
पर्यादिभ्यः षट्	४।४।१०	पु. ४६३	उ. २०२
पर्यादिभ्यां च	५।३।६	उ. ७५	उ. ३३५
पर्याप्तवचनेष्वलम०	३।४।६६	पु. ३९७	पु. ७३८
पर्यायाहर्षोत्पत्तिषु०	३।३।१११	पु. २८३	पु. ६६९
पर्यताच्च	४।२।१४३	पु. ४२९	उ. ०
पर्यादिपौधेयादि०	५।३।११७	उ. १००	उ. ३६८
पल्लसूपशाकं मिथे	६।२।१२८	उ. २४९	उ. ०
पलाशादिभ्यां वा	४।३।१४१	पु. ४५५	उ. १६३
पञ्चपञ्चा चच्छन्दसि	५।३।३३	उ. ८०	उ. ०
पञ्चात्	५।३।३२	उ. ८०	उ. ३३६
पञ्चाष्टैश्चानालोचने	८।१।२५	उ. ४७३	उ. ६००
पाककर्णपर्यापुष्पक०	४।१।६४	पु. ३४८	उ. ५६

	अ० पा० सू०	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ०	पृ०
पाद्याध्मास्यान्वादा०	७।३।७८	उ. ४३०	उ. ८२६
पाद्याध्माधेदुशः०	३।९।९३७	पृ. २९६	पृ. ६०५
पाणिघताहधौ शि०	३।२।५५	पृ. २२६	पृ. ०
पाण्डुकम्बलादिनिः	४।२।९९	पृ. ३८४	उ. ९२८
पातो च बहुलम्	८।३।५२	उ. ५४०	उ. ६६४
पान्नाल्लन	५।९।४६	उ. ९३	उ. ०
पान्नाल्लश्च	५।९।६८	उ. २०	उ. २५७
पान्ने समितादयश्च	२।९।४८	पृ. ९९७	पृ. ३७९
पाथोनदीभ्यां अण्	४।४।९९९	पृ. ४८३	उ. २२०
पादः पत्	६।४।९३०	उ. ३२७	उ. ६८६
पादशतस्य संख्यादे०	५।४।९	उ. ९०९	उ. ३६६
पादस्य पदाज्याति०	६।३।५२	उ. २७५	उ. ६०३
पादस्य लोपोह०	५।४।९३८	उ. ९३५	उ. ४०६
पादार्धाभ्यां च	५।४।२५	उ. ९०७	उ. ३८९
पादान्यतरस्याम्	४।९।८	पृ. ३३२	उ. २९
पानं देशे	८।४।६	उ. ५६०	उ. ९०२९
पापं च शिल्पिनि	६।२।६८	उ. २२७	उ. ५४८
पापाणके कुत्सितैः	२।९।५४	पृ. ९९८	पृ. ०
पाप्यसापायनि०	३।९।९२६	पृ. २९३	पृ. ६०२
पारस्करप्रभृतीनि०	६।९।९५७	उ. ९८६	उ. ४६६
पारायणतुरायणचो०	५।९।७२	उ. २०	उ. २५८
पाराशर्यशिलालि०	४।३।९९०	पृ. ४४८	उ. ९८६
पारेमध्ये षष्ठ्या वा	२।९।९८	पृ. ९०६	पृ. ३५६
पार्ष्वेनान्विच्छति	५।२।७५	उ. ५७	उ. ३९०
पाशादिभ्यो यः	४।२।४६	पृ. ३६३	उ. ९३८
पितरामातरा चच्छ०	६।३।३३	उ. २६८	उ. ०
पिता मात्रा	९।२।७०	पृ. ५२	पृ. २०६
पितुर्यच्छ	४।३।७६	पृ. ४३६	उ. ९७६
पितृव्यमातुलमगता०	४।२।३६	पृ. ३८६	उ. ९३३
पितृव्यसुश्रूय	४।९।९३२	पृ. ३६६	उ. ०
पिष्टाच्च	४।३।९४६	पृ. ४५६	उ. ९६४
पीलाया वा	४।९।९९८	पृ. ३६६	उ. ०
पुंयोगादाख्यायाम्	४।९।४८	पृ. ३४३	उ. ४६
पुंवत्कर्मधारयजाती०	६।३।४२	उ. २७९	उ. ५६७
पुंसि संज्ञायां घः०	३।३।९९८	पृ. २८४	पृ. ६६३
पुंसो ऽसुक्	७।९।८६	उ. ३६४	उ. ७३७
पुमन्तलघूपथस्य च	७।३।८६	उ. ४३३	उ. ८३२

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
पुच्छभाण्डचीवरा०	३।१।२०	पू. १८८	पू. ५२५
पुत्रः पुंभ्यः	६।२।१३२	उ. २४२	उ. ५६०
पुत्राच्छ च	५।१।४०	उ. १२	उ. २४७
पुत्रान्तादन्यत०	४।१।१५६	पू. ३७५	उ. ११४
पुत्रेन्यतरस्याम्	६।३।२२	उ. २६६	उ. ०
पुमः खण्यम्यरे	८।३।६	उ. ५२८	उ. ६७५
पुमान् स्त्रिया	१।२।६७	पू. ५१	पू. २०८
पुरा च परोष्वायाम्	८।१।४२	उ. ४७८	उ. ६०५
पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्म०	४।३।१०५	पू. ४४६	उ. १८५
पुरि लुङ् चास्मे	३।२।१२२	पू. २५४ पू.	{ अशु. ६६० शु. ६४४
पुरुषश्चान्वादिष्टः	६।२।१६०	उ. २५८	उ. ५७४
पुरुषहस्तिभ्यामण् च	५।२।३८	उ. ४७	उ. २६५
पुरुषात्प्रमाणे ऽन्य०	४।१।२४	पू. ३३६	उ. ३५
पुरे प्राचाम्	६।२।६६	उ. २३४	उ. ०
पुरोऽपतोऽयेषु सतः	३।२।१८	पू. २२२	पू. ६१५
पुरो ऽव्ययम्	१।४।६७	पू. ६५	पू. ३८३
पुषः संज्ञायाम्	३।२।१८५	पू. २५८	पू. ६६१
पुषादिभ्युताद्धितः०	३।१।५५	पू. १६७	पू. ५६२
पुष्करादिभ्यो देशे	५।२।१३५	उ. ७२	उ. ३३०
पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे	३।१।११६	पू. २१०	पू. ५६८
पूःसर्वयोर्द्वारिसहोः	३।२।४१	पू. २२७	पू. ६२०
पूगाञ् ज्यो ऽद्या०	५।३।११२	उ. ६८	उ. ३६७
पूगेष्वन्यतरस्याम्	६।२।२८	उ. २१४	उ. ०
पूङः त्वा च	१।२।२२	पू. ३६	पू. १६४
पूङश्च	७।२।५१	उ. २८८	उ. ०
पूङ्यजोः शानन्	३।२।१२८	पू. २४६ पू.	{ अशु. ६६५ शु. ६४६
पूजनात्पूजितमनु०	८।१।६७	उ. ४८५	उ. ६१२
पूजायां नानन्तरम्	८।१।३७	उ. ४७७	उ. ६०४
पूतक्रतोरि च	४।१।३६	पू. ३३६	उ. ४१
पूरणगुणसहितार्थ०	२।२।११	पू. १२८	पू. ३६५
पूरणाद्भागं तीयादन	५।३।४८	उ. ८४	उ. ३४३
पूरणार्धाट्टन्	५।१।४८	उ. १४	उ. २४८
पूर्णाद्विभाषा	५।४।१४६	उ. १३८	उ. ०
पूर्वकालिकसर्वजरत्पु०	२।१।४६	पू. ११८	पू. ३७१
पूर्वत्रासिद्धम्	८।२।१	उ. ४८६	उ. ६२०

काशिका

पदमञ्जरी

अ. पा. सू.	पृ.	पृ.
पूर्वे तु भाषायाम्	उ. ५२२	उ. ६६७
पूर्वपदात्	उ. ५५४	उ. ९०९२
पूर्वपदात्संज्ञायामगः	उ. ५५८	उ. ९०९७
पूर्वपरावरदक्षिणो०	पृ. ९५	पृ. ८७
पूर्ववत्सनः	पृ. ६८	पृ. ३४२
पूर्ववदश्ववड्वी	पृ. ९६६	पृ. ४७६
पूर्वसदृशसमोनार्थ०	पृ. ९९२	पृ. ३६४
पूर्वादिनिः	उ. ५६	उ. ३९३
पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा	उ. ३४४	उ. ७०६
पूर्वाधराधराणामसि०	उ. ८२	उ. ३४०
पूर्वापरप्रथमचरम०	पृ. ९२०	पृ. ३८०
पूर्वापराधरोत्तरमेक०	पृ. ९२५	पृ. ३८७
पूर्वाह्णापराह्णार्द्रानू०	पृ. ४७७	उ. ०
पूर्वे कर्तरि	पृ. २२२	पृ. ०
पूर्वे भूतपूर्वे	उ. २९२	उ. ५३३
पूर्वेः कतमिनयो च	पृ. ४८७	उ. २२५
पूर्वा ऽभ्यासः	उ. ९४२	उ. ४२२
पृथग्विनानानाभि०	पृ. ९४६	पृ. ४३६
पृथ्वादिभ्य इमनि०	उ. ३२	उ. २७६
पृषोदरादीनि यथो०	उ. २८७	उ. ६९८
पेवंशासवाहनधिषु	उ. २७६	उ. ६०५
पैलादिभ्यश्च	पृ. ९७५	पृ. ४८६
पोटायुवतिस्तोक्र०	पृ. ९२२	पृ. ३८३
पोरदुपधात्	पृ. २०६	पृ. ५६२
पौरोडाशपुरोडाशा०	पृ. ४३७	उ. ९७७
प्यायः पी	उ. ९५९	उ. ४३४
प्रकारवचने जाती०	उ. ८६	उ. ३५७
प्रकारवचने चाल्	उ. ७८	उ. ३३७
प्रकारे गुणवचनस्य	उ. ४६७	उ. ८६०
प्रकाशनस्येयाख्य०	पृ. ५८	पृ. २३२
प्रकृत्यान्तःपादम०	उ. ९७५	उ. ४८९
प्रकृत्याभगालम्	उ. २४३	उ. ५६९
प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु	उ. २८२	उ. ६९४
प्रकृत्यैकाच्	उ. ३३६	उ. ६६५
प्रकृष्टे ठञ्	उ. २६	उ. २६५
प्रजने वीयतेः	उ. ९५८	उ. ४४३
प्रजने सतेः	पृ. २७४	पृ. ६८९

	अ. या. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
प्रजोरिनिः	३।२।१५६	पृ. २५२	पृ. ६५६
प्रज्ञादिभ्यश्च	५।४।३८	उ. ११०	उ. ३८४
प्रज्ञाश्चार्चा०	५।२।१०९	उ. ६४	उ. ३२२
प्रणवष्टेः	८।२।८६	उ. ५१६	उ. ६६४
प्रणाप्या संमती	३।१।१२८	पृ. २९३	पृ. ६०२
प्रतिः प्रतिनि०	१।४।६२	पृ. ६६	पृ. ३३९
प्रतिकपठार्थलामं०	४।४।४०	पृ. ४६६	उ. २०७
प्रतिजनादिभ्यः०	४।४।६६	पृ. ४८०	उ. २९६
प्रतिनिधिप्रतिदाने च	२।३।१९	पृ. १४०	पृ. ४२३
प्रतिपथमेति ठञ्च	४।४।४२	पृ. ४६६	उ. २०७
प्रतिबन्धिचिरकृ०	६।२।६	उ. २०७	उ. ५३०
प्रतियोगे पञ्चभ्याः	५।४।४४	उ. ११२	उ. ३८६
प्रतिश्रवणे च	८।२।६६	उ. ५२२	उ. ६६७
प्रतिष्कशश्च कशेः	६।१।१५२	उ. १८५	उ. ४६८
प्रतिस्तब्धनिस्त०	८।३।११४	उ. ५५६	उ. १०१३
पते रंश्वाढयस्तत्पुरुषे	६।२।१६३	उ. २५६	उ. ५७५
प्रतेरुरसः सप्तमी०	५।४।८२	उ. १२३	उ. ४००
प्रतेश्च	६।१।२५	उ. १५०	उ. ०
प्रलपूर्वविश्वेमात्या०	५।३।१११	उ. ६८	उ. ३६७
प्रत्यापभ्यां ग्रहेः	३।१।११८	पृ. २१०	पृ. ०
प्रत्यभिवादेशूद्रे	८।२।८३	उ. ५१७	उ. ६६०
प्रत्ययः	३।१।१	पृ. १८३	पृ. ४६८
* प्रत्ययलोपे प्रत्यय०	१।१।६२	पृ. २६	पृ. १२६
प्रत्ययस्यात्कात्पूर्व०	७।३।४४	उ. ४२९	उ. ८१६
प्रत्ययस्य लुक्शुलुपः	१।१।६९	पृ. २६	पृ. १२४
प्रत्ययोत्तरपदयोश्च	७।२।६८	उ. ४०९	उ. ७६९
प्रत्याहभ्यां श्रुवः	१।३।५६	पृ. ६८	पृ. ३४२
प्रत्याहभ्यां श्रुवः पू०	१।४।४०	पृ. ८६	पृ. २६६
प्रथने वाचशब्दे	३।३।३३	पृ. २६७	पृ. ६७४
प्रथमचरमतयान्पा०	१।१।३३	पृ. १५	पृ. ८९
प्रथमयोः पूर्वसवर्णः	६।१।१०२	उ. १७३	उ. ४७४
प्रथमार्निर्दिष्टं समा०	१।२।४३	पृ. ४३	पृ. १७८
प्रथमायाश्च द्विवच०	७।२।८८	उ. ३६८	उ. ७८७
प्रथमोचिरोपसंणतो	६।२।५६	उ. २२४	उ. ०

* इदं सूत्रं १२६ पृ. अन्तिम ३ पङ्क्तौ रितित्यस्यापे प्रत्ययलोपे इत्यस्य पूर्वम-
पेक्षितम् ।

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
प्रधानप्रत्ययार्थ०	१ । २ । ५६	पृ. ४७	पृ. १६५
प्रनिरन्तःशरेक्षुसुक्ता०	८ । ४ । ५	उ. ५५६	उ. १०१६
प्रभवति	४ । ३ । ८३	पृ. ४४०	उ. १८०
प्रभौ परिवृद्धः	७ । ३ । २९	उ. ३७६	उ. ७६३
प्रमदसम्भदौ हर्षे	३ । ३ । ६८	पृ. २७४	पृ. ६८९
प्रमाणे च	३ । ४ । ५९	पृ. ३९३	पृ. ७३३
प्रमाणे द्वयसन्द०	५ । २ । ३७	उ. ४६	उ. २६३
प्रयच्छति गर्ह्यम्	४ । ४ । ३०	पृ. ४६७	उ. २०५
प्रयाजानुयाजौ य०	७ । ३ । ६२	उ. ४२७	उ. ८२५
प्रये रोहिण्ये अर्घ्यादि०	३ । ४ । ९०	पृ. ३०५	पृ. ०
प्रयोजनम्	५ । १ । १०६	उ. २६	उ. २६५
प्रयोज्यनिर्णयौ०	७ । ३ । ६८	उ. ४२८	उ. ८२६
प्रवाहणस्य टे	७ । ३ । २८	उ. ४९६	उ. ८९९
प्रवृद्धादीनां च	६ । २ । १४७	उ. २४७	उ. ५६५
*प्रशंसायां रूपम्	५ । ३ । ६६	उ. ८८	उ. ३५२
प्रशंसावचनेश्च	२ । १ । ६६	पृ. १२३	पृ. ३८३
प्रशस्यस्य यः	५ । ३ । ६०	उ. ८६	उ. ३५०
प्रश्ने चासत्काले	३ । ३ । ११७	पृ. २४३	पृ. {अशु ६५६ मु. ६४३}
प्रष्टोऽश्वामिनि	८ । ३ । ६२	उ. ५५०	उ. १००८
प्रसमुपेदः पाठपूरणे	८ । १ । ६	उ. ४६५	उ. ८८६
प्रशंभ्यां जानुनेर्भुः	५ । ४ । १२६	उ. १३४	उ. ४०८
प्रसितोत्सुकाभ्यां०	२ । ३ । ४४	पृ. १५०	उ. ४४०
प्रस्कण्वहुरिश्चन्द्रा०	६ । १ । १५३	उ. १८५	उ. ४६८
प्रस्थो ज्येष्ठरस्याम्	८ । २ । ५४	उ. ५०६	उ. ६५२
प्रस्थपुरवृक्षात्का	४ । २ । १२२	पृ. ४९५	उ. १५६
प्रस्थे वृद्धमकर्म्या०	६ । २ । ८७	उ. २३२	उ. ५५२
प्रस्थोत्तरपठपल०	४ । २ । ११०	पृ. ४९२	उ. १५३
प्रहरणम्	४ । ४ । ५७	पृ. ४७२	उ. २०६
प्रहासे च मन्योपप०	१ । ४ । १०६	पृ. १०२	पृ. ३३६
प्राक् कटारात्समासः	३ । १ । ३	पृ. १०५	पृ. ३५९
प्राक् कीटाक्कः	५ । १ । १	उ. ९	उ. २२७
प्राक्सितादङ्ग्यवा०	८ । ३ । ६३	उ. ५४३	उ. १०००
प्रागिवात्कः	५ । ३ । ७०	उ. ८६	उ. ३५८

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
प्रागेकादशभ्यो कु०	५।३।४६	उ. ८४	उ. ३४३
प्राग्व्यताद्यन्	४।४।७५	पू. ४७६	उ. ०
प्राग्विशो विभक्तिः	५।३।९	उ. ७४	उ. ३३२
प्राग्दीव्यतो ऽण्	४।९।८३	पू. ३५३	उ. ७५
प्राग्दीव्यरात्रिपाताः	९।४।५६	पू. ६९	पू. ३९५
प्राग्वते ष्टञ्	५।९।९८	उ. ६	उ. २३७
प्राग्वहतेष्टक्	४।४।९	पू. ४६९	उ. ९६६
प्राचां ष्ठ तद्धितः	४।९।९७	पू. ३३४	उ. ३९
प्राचां कटाटेः	४।२।९३६	पू. ४२०	उ. ०
प्राचां क्रीडायाम्	६।२।७४	उ. २२६	उ. ५४६
प्राचां यामनगराणाम्	७।३।९४	उ. ४९९	उ. ८०७
प्राचां नगरान्ते	७।३।२४	उ. ४९५	उ. ८९०
प्राचामवृद्धात्किन्०	४।९।९६०	पू. ३७६	उ. ९९४
प्राचामुपादेरह०	५।३।८०	उ. ६९	उ. ०
प्राणभज्जातिवयो०	५।९।९२६	उ. ३५	उ. २७८
प्राणिरज्जातिभ्यो०	४।३।९५४	पू. ४५७	उ. ९६५
प्राणस्थितातो लज्ज०	५।२।६६	उ. ६३	उ. ३९६
प्रातिपदिकान्तनुम०	८।४।९९	उ. ५६०	उ. ९०२९
प्रातिपदिकार्थलिङ्गव०	२।३।४६	पू. ९५०	पू. ४४०
प्रादयः	९।४।५८	पू. ६२	पू. ३९८
प्रादस्वाङ्गं संज्ञा०	६।२।९८३	उ. २५६	उ. ५७३
प्रादृहः	९।३।८९	पू. ७४	पू. ०
प्राध्वं बन्धने	९।४।७८	पू. ६७	पू. ३२४
प्राप्तापचे च द्वितीयया	२।२।४	पू. ९२६	पू. ३८६
प्रायभवः	४।३।३६	पू. ४३०	उ. ९७०
प्रावृद्धशरत्कालदि०	६।३।९५	उ. २६४	उ. ५८४
प्रावृष हययः	४।३।९७	पू. ४२५	उ. ९६५
प्रावृषष्ठप्	४।३।२६	पू. ४२७	उ. ०
प्रियवशे वदः खच्	३।२।३८	पू. २२६	पू. ६९६
प्रियस्थिरस्किरो०	६।४।९५७	उ. ३७५	उ. ६६५
प्रीतो च	६।२।९६	उ. २९९	उ. ५३२
प्रसुल्वः समभि०	३।९।९४६	पू. २९८	पू. ६०८
प्रे दाज्ञः	३।२।६	पू. २२०	पू. ६९३
प्रे द्रुस्तुसुवः	३।३।२७	पू. २६६	पू. ०
प्रे वणिजाम्	३।३।५२	पू. २७९	पू. ६७६
प्रे लपसुद्रुमचवदवसः	३।२।९४५	पू. २५०	पू. ६५३
प्रे लिप्सायाम्	३।३।४६	पू. २७०	पू. ६७८

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
प्रेष्यन्नुवोर्हविषोदे०	२।३।६१	पृ. १५४	पृ. ४५१
प्रे स्त्रोऽयज्ञे	३।३।३२	पृ. २६७	पृ. ६७४
प्रेषातिसर्गप्राप्तका०	३।३।१६३	पृ. २६८	पृ. ७१०
प्रोक्ताल्लुक	४।२।६४	पृ. ३६८	उ. १४३
प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपा०	१।३।६४	पृ. ६६	पृ. २४५
प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्	१।३।४२	पृ. ६४	पृ. २३७
सत्तादिभ्याम्	४।३।१६४	पृ. ४५६	उ. १६८
सुतप्रयत्ना अचि०	६।१।१२५	उ. १७८	उ. ४८६
सुतावैच इदुतौ	८।२।१०६	उ. ५२४	उ. ६६६
प्यादीनां ह्रस्वः	७।३।८०	उ. ४३९	उ. ८३०
फक्फिजेरन्यत०	४।१।६९	पृ. ३५६	उ. ८६
फणां च सप्तानाम्	६।४।१२५	उ. ३२६	उ. ६८४
फलेपहिरात्मभरिषच	३।२।२६	पृ. २२४	पृ. ६१७
फले लुक	४।३।१६३	पृ. ४५६	उ. १६७
फलानिप्राष्टपदा०	१।२।६०	पृ. ४६	पृ. १६७
फायटाकृतिमिमता०	४।१।१५०	पृ. ३७२	उ. ११९
फेनादिलज्ज	५।२।६६	उ. ६४	उ. ०
फेष्ठ च	४।१।१४६	पृ. ३७२	उ. ११०
बन्धने चर्षा	४।४।६६	पृ. ४८०	उ. २१८
बन्धुनि बहुव्रीहौ	६।१।१४	उ. १४५	उ. ४२६
बन्धे च विभाषा	६।३।१३	उ. २६४	उ. ५८३
बभूषाततन्यजम्०	७।२।६४	उ. ३६२	उ. ०
बर्हिषि दत्तम्	४।४।११६	पृ. ४८४	उ. २२१
बलादिभ्यो मतुप०	५।२।१३६	उ. ७३	उ. ३३१
बहुगणवृत्ति संख्या	१।१।२३	पृ. १२	पृ. ७३
बहुपूगणसंघस्य०	५।२।१२	उ. ५२	उ. ३०४
बहुप्रजाश्चन्द्रसि	५।४।१२३	उ. १३७	उ. ०
बहुलं चन्द्रसि	२।४।३६	पृ. १७०	पृ. ४८९
बहुलं चन्द्रसि	२।४।७३	पृ. १८०	पृ. ०
बहुलं चन्द्रसि	२।४।७६	पृ. १८०	पृ. ०
बहुलं चन्द्रसि	३।२।८८	पृ. २३८	पृ. ०
बहुलं चन्द्रसि	५।२।१३२	उ. ६६	उ. ३२७
बहुलं चन्द्रसि	६।१।३४	उ. १५२	उ. ०
बहुलं चन्द्रसि	७।१।८	उ. ३४२	उ. ७०३
बहुलं चन्द्रसि	७।१।१०	उ. ३४३	उ. ०
बहुलं चन्द्रसि	७।१।१०३	उ. ३६८	उ. ७४६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
बहुलं कन्दसि	७।३।६७	उ. ४३६	उ. ८३८
बहुलं कन्दसि	७।४।७८	उ. ४५८	उ. ०
बहुलं कन्दस्यमा०	६।४।७५	उ. ३९४	उ. ६६६
बहुलमाभीक्ष्ये	३।२।८१	पू. २३६	पू. ६२६
बहुवचनस्य वसुसौ	८।१।२१	उ. ४७१	उ. ०
बहुवचने भल्येत्	७।३।१०३	उ. ४३७	उ. ८४०
बहुव्रीह्यादिदमेत०	६।२।१६२	उ. २५२	उ. ५६६
बहुव्रीहेरुधसो ङोष्	४।१।२५	पू. ३३७	उ. ३६
बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्	४।१।५२	पू. ३४५	उ. ५३
बहुव्रीहौ प्रकृत्यापूर्व०	६।२।१	उ. २०४	उ. ५२६
बहुव्रीहौ विश्वं सं०	६।२।१०६	उ. २३६	उ. ५५५
बहुव्रीहौ सकृद्य०	५।४।१९३	उ. १२६	उ. ४०४
बहुव्रीहौ संख्ये०	५।४।७३	उ. ११६	उ. ३६६
बहुषु बहुवचनम्	१।४।२१	पू. ८२	पू. २७७
बहोर्नञ्चदुत्तरपद०	६।२।१७५	उ. २५५	उ. ५७२
बहोर्लोपो भू च बहोः	६।४।१५८	उ. ३३५	उ. ६६५
बहुच इजः प्राच्यभ०	२।४।६६	पू. १६७	पू. ४६०
बहुचः कृपेसु	४।२।७३	पू. ४०१	उ. ०
बहुचोन्तादात्ताट्०	४।३।६७	पू. ४३६	उ. १७६
बहुचोमनुष्यना०	५।३।७८	उ. ६९	उ. ३६९
बहुचपूर्वपदाट्च्	४।४।६४	पू. ४७३	उ. २१९
बहुन्यतरस्याम्	६।२।३०	उ. २१५	उ. ५३४
बहुत्वार्थाच्छस्का०	५।४।४२	उ. ११९	उ. ३८५
बाहुदिभ्यश्च	४।१।४५	पू. ३४३	उ. ४८
बाह्याभ्यामुट्०	३।१।१६	पू. १८७	पू. ०
बाहुन्तात्संज्ञायाम्	४।१।६७	पू. ३४६	उ. ०
बाहुदिभ्यश्च	४।१।६६	पू. ३५८	उ. ६५
बिभेतेर्हुतभये	६।१।५६	उ. १५८	उ. ४४३
बिन्ध्यकार्दिभ्यश्च०	६।४।१५३	उ. ३३३	उ. ६६३
बित्वादिभ्यो ऽण्	४।३।१३६	पू. ४५४	उ. १६२
विस्ताच्छ	५।१।३९	उ. १०	उ. २४५
बृहत्या आच्छादने	४।४।६	उ. १०३	उ. ३७२
बुधयुधनशजनेह्	१।३।८६	पू. ७५	पू. २५७
ब्रह्मणस्त्वः	५।१।१३६	उ. ३७	उ. २८१
ब्रह्मणो जानपदा०	५।४।१०४	उ. १२७	उ. ४०३
ब्रह्मभूयश्चक्षुषु क्षिप	३।२।८७	पू. २३७	पू. ६३२
ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः	५।४।७८	उ. १२२	उ. ३६६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्	५।२।७९	उ. ५६	उ. ३०८
ब्राह्मणमाणववाडवा०	४।२।४२	पृ. ३६९	उ. १३५
ब्राह्मोऽज्ञातो	६।४।१७९	उ. ३३८	उ. ६६७
ब्रुव ईद	७।३।६३	उ. ४३५	उ. ८३७
ब्रुवः प्रज्जानामा०	३।४।८४	पृ. ३२२	पृ. ७४७
ब्रुवो वचिः	२।४।५३	पृ. १७३	पृ. ४८३
ब्रूहिप्रेष्यशेषस्त्रीष०	८।२।६९	उ. ५२०	उ. ६६६
भक्ताख्यास्तदर्थेषु	६।२।७९	उ. २२८	उ. ५४६
भक्ताग्रणः	४।४।१००	पृ. ४८९	उ. ०
भक्तादण्यन्यतरस्याम्	४।४।६८	पृ. ४७४	उ. २९२
भक्तिः	४।३।६५	पृ. ४४३	उ. ०
भक्ष्येण मिश्रीकरणम्	२।९।३५	पृ. ११४	पृ. ३६६
भजो गिवः	३।२।६२	पृ. २३२	पृ. ०
भञ्जभासमिदो घु०	३।२।१६९	पृ. २५३	पृ. ६५७
भञ्जेश्च विणि	६।४।३३	उ. ३०४	उ. ०
भय्यप्रवप्ये चच्छ०	६।९।८३	उ. १६६	उ. ४५६
भर्गाज्ञैर्गते	४।९।१९९	पृ. ३६३	उ. ०
भवतष्टकसौ	४।२।१९५	पृ. ४९३	उ. १५५
भवतेरः	७।४।७३	उ. ४५०	उ. ८६८
भविष्यति गम्यादयः	३।३।३	पृ. २६०	पृ. ६६४
भविष्यति मर्यादा०	३।३।१३६	पृ. २८६	पृ. ७००
भवे इन्दसि	४।४।१९०	पृ. ४८२	उ. २२०
भव्यगेयप्रवचनीयो०	३।४।६८	पृ. ३९८	पृ. ७४०
भस्त्रादिभ्यः ष्टन्	४।४।१६	पृ. ४६४	उ. २०२
भस्त्रैवाज्ञाज्ञाद्वास्वान्०	७।३।४७	उ. ४२३	उ. ८९६
भस्य	६।४।१२६	उ. ३२७	उ. ०
भस्य टेलोपः	७।९।८८	उ. ३६४	उ. ४३७
भागाद्यच्च	५।९।४६	उ. १४	उ. २४८
भावकर्मणोः	१।३।१३	पृ. ५६	पृ. ६२
भावलक्षणे स्थेयक०	३।४।१६	पृ. ३०६	पृ. ७२२
भाववचनाश्च	३।३।१९	पृ. २६२	पृ. ६६७
भावे	३।३।१८	पृ. २६४	पृ. ६६६
भावे च	४।४।१४४	पृ. ४८६	उ. ०
भावे नृपसर्गस्य	३।३।७५	पृ. २७५	पृ. ६८२
भाषायां सदवसश्रुवः	३।२।१०८	पृ. २४९	पृ. ६५३
भासनोपसंभाषा०	१।३।४७	पृ. ६५	पृ. ६३७

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
भिक्खादिभ्यो ऽण्	४।२।३८	पृ. ३६०	उ. १३४
भिक्खासेनादायेषु च	३।२।१७	पृ. २२२	पृ. ६१५
भित्तं शकलम्	८।२।५६	उ. ५११	उ. ६५३
भित्वाद्यै नटे	३।१।११५	पृ. २१०	पृ. ०
भियः कृक्कनौ	३।२।१७४	पृ. २५५	पृ. ०
भियो ऽन्यतरस्याम्	६।४।११५	उ. ३२३	उ. ६८१
भियो हेतुभये पुक्	७।३।४०	उ. ४२०	उ. ८१६
भीत्रार्थानां भयहेतुः	१।४।२५	पृ. ८३	पृ. २८५
भीयादयो ऽपादाने	३।४।७४	पृ. ३२०	पृ. ७४३
भीरोः स्थानम्	८।३।८१	उ. ५४८	उ. १००५
भीस्योहेतुभये	१।३।६८	पृ. ७१	पृ. २५३
भीहीभहुमदजनधन०	६।१।१६२	उ. १६७	उ. ५१६
भीहीभहुवां ऽलुवच्च	३।१।३६	पृ. १६३	पृ. ५५१
भुजन्मुक्ता पाययुप०	७।३।६१	उ. ४२७	उ. ८२५
भुजां जवने	१।३।६६	पृ. ७०	पृ. २४६
भुवः प्रभवः	१।४।३१	पृ. ८४	पृ. २८६
भुवः संज्ञान्तरयोः	३।२।२७६	पृ. २५६	पृ. ६६०
भुवश्च	३।२।१३८	पृ. २४८	पृ. ६५२
भुवश्च	४।१।४७	पृ. ३४३	उ. ४६
भुवश्च महाध्यावृतेः	८।२।७१	उ. ५१४	उ. ६५६
भुवा भावे	३।१।१०७	पृ. २०८	पृ. ५६५
भुवा वुलुङ्गलिटोः	६।४।८८	उ. ३१७	उ. ६७२
भूतपूर्वं चरद्	५।३।५३	उ. ८५	उ. ३४३
भूते	३।२।८४	पृ. २३७	पृ. ६३०
भूते च	३।३।१४०	पृ. २६१	पृ. ७०२
भूते ऽपि वृश्चन्ते	३।३।२	पृ. २६०	पृ. ६६३
भूवादयो धातवः	१।३।१	पृ. ५३	पृ. २१०
भूषणे ऽलिम्	१।४।६४	पृ. ६४	पृ. ३२२
भूसुवेऽस्तिङि	७।३।८८	उ. ४३४	उ. ८३५
भजामि	७।४।७६	उ. ४५८	उ. ८६६
भजो ऽसंज्ञायाम्	३।१।११२	पृ. २०६	पृ. ५६७
भक्षादिभ्यो भुव्यच्चे०	३।१।१२	पृ. १८६	पृ. ५१६
भोक्तृ भव्ये	७।३।६६	उ. ४२८	उ. ८२६
भोभगोऽश्वोऽश्वपूर्व०	८।३।१७	उ. ५३०	उ. ६७८
भोर्ख्याद्येषु कार्या०	४।२।५४	पृ. ३६४	उ. ०
भ्यसौ भ्यम्	७।१।३०	उ. ३४८	उ. ७१२
भस्जोरोपधयो०	६।४।४७	उ. ३०७	उ. ६५६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
भाजभासधुर्विद्यु०	३।२।१७७	पृ. २५६	पृ. ६५६
भाजभासभाषदीप०	७।४।३	उ. ४४९	उ. ८४८
भातरि च ज्ञायसि	४।९।१६४	पृ. ३७७	उ. ११८
भातुर्व्यञ्ज	४।९।१४४	पृ. ३७९	उ. ०
भातुपुत्री स्वसदुहि०	९।२।६८	पृ. ५९	पृ. २०८
भुवा दुक् च	४।९।१२५	पृ. ३६७	उ. ०
मघवा बहुलम्	६।४।१२८	उ. ३२७	उ. ६८५
मङ्गुकर्मभरादणन्यत०	४।४।५६	पृ. ४७२	उ. २०६
मतजनहलात्करण०	४।४।६७	पृ. ४८०	उ. २१८
मतिबुद्धिपूजार्थेभ्य०	३।२।१८८	पृ. २५८	पृ. ६६३
मनुवसो क संबुद्धौ०	८।३।९	उ. ५२५	उ. ६७२
मताः पूर्वमात्संज्ञा०	६।९।२९६	उ. २०३	उ. ५२४
मताश्च बहुजङ्गात्	४।२।७२	पृ. ४००	उ. १४६
मता च	४।४।१३६	पृ. ४८८	उ. ०
मता कः सूक्तसाधोः	५।२।५६	उ. ५३	उ. ३०६
मता बहुषोऽनजि०	६।३।१९६	उ. २६०	उ. ६२२
मत्वर्थे मासतन्वाः	४।४।१२८	पृ. ४८६	उ. २२४
मदो ऽनुपसर्गो	३।३।६७	पृ. २७४	पृ. ६८९
मद्रुज्याः कन्	४।२।१३९	पृ. ४९८	उ. १५६
मद्रात्परिबाणो	५।४।६७	उ. १९८	उ. ३६५
मद्रेभ्यो ऽज्	४।२।१०८	पृ. ४९९	उ. १५३
मधुबभ्रवोऽप्राप्त्यण०	४।९।१०६	पृ. ३६२	उ. १०९
मधोः	४।४।१३६	पृ. ४८८	उ. ०
मधोर्ज च	४।५।१२६	पृ. ४८६	उ. २२४
मध्यादुरी	६।३।१९	उ. २६३	उ. ०
मध्यान्मः	४।३।८	पृ. ४२४	उ. ०
मध्येपदेनिवचने च	९।४।७६	पृ. ६६	पृ. ३२४
मध्यादिभ्यश्च	४।२।८६	पृ. ४०७	उ. ०
मनः	३।२।८२	पृ. २३६	पृ. ६२६
मनः	४।९।१९	पृ. ३३२	उ. २३
मनसः संज्ञायाम्	६।३।४	उ. २६२	उ. ०
मनुष्यतत्स्थयो०	४।२।१३४	पृ. ४९६	उ. ०
मनोरी वा	४।९।३८	पृ. ३४०	उ. ४२
मनोर्जाताद्यज्य०	४।९।१६९	पृ. ३७६	उ. ११५
मन्तिन्याख्या०	६।२।१५९	उ. २४८	उ. ५६७
मन्त्रे घसह्वराण्य०	२।४।८०	पृ. १८९	पृ. ४६४
मन्त्रे व्येषपचमन०	३।३।६६	पृ. २५६	पृ. ६८५

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
*मन्त्रेऽथेतवहोऽथश्च२	३।२।७९	पृ. २३४	पृ. ६२६
मन्त्रेष्वध्यादे०	६।४।१४९	उ. ३३०	उ. ६८८
मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रि०	६।३।१३९	उ. २६३	उ. ०
मन्यादनसक्तुबि०	६।३।६०	उ. २७६	उ. ६०५
मन्यकर्मण्यनादरेवि०	२।३।१७	पृ. १४२	पृ. ४२७
मपर्यन्तस्य	७।२।६९	उ. ३६६	उ. ७८८
मय उजो वो वा	८।३।३३	उ. ५३४	उ. ६८३
मयद् च	४।३।८२	पृ. ४४०	उ. १८०
मयस्त्रैतयोभावा०	४।३।१४३	पृ. ४५५	उ. १६३
मयतेरिदन्यतर०	६।४।७०	उ. ३९३	उ. ६६०
मयूरव्यंस्कादयश्च	२।१।७२	पृ. १२४	पृ. ३८५
मये च	४।४।१३८	पृ. ४८८	उ. २२५
मस्करमस्करिणी०	६।१।१५४	उ. १८५	उ. ४६८
मसृजिनशोभलि	७।१।६०	उ. ३५६	उ. ७२४
महाकुलादखजो	४।१।१४९	पृ. ३७०	उ. ०
महान्द्रीक्षपराह्वाय०	६।२।३८	उ. २९६	उ. ५३७
महाराजप्रोष्टपदा०	४।२।३५	पृ. ३८६	उ. १३३
महाराजादृञ्	४।३।६७	पृ. ४४३	उ. ०
महेन्द्राज्ञाया च	४।२।२६	पृ. ३८७	उ. १३२
माङ्कि लुह्	३।३।१७५	पृ. ३००	पृ. ०
माणवचरकाभ्यां खञ्	५।१।१९	उ. ४	उ. २३३
मातरपितरावुदीक्षासु	६।३।३२	उ. २६८	उ. ०
मातुःपितृभ्यामन्य०	८।३।८५	उ. ५४६	उ. १००६
मातृकृत्स्न्यासम्भ०	४।१।१९५	पृ. ३६५	उ. १०४
मातृपितृभ्यां स्वसा०	८।३।८४	उ. ५४८	उ. ०
मातृष्वसुश्च	४।१।१३४	पृ. ३६६	उ. १०६
मात्रोपज्ञापक्रम०	६।२।१४	उ. २०६	उ. ५३२
माथोत्तरपद०	४।४।३७	पृ. ४६८	उ. २०६
मादुपधायाश्च म०	८।२।६	उ. ४६६	उ. ६३५
मानपञ्चङ्गयोः क०	५।३।५९	उ. ८४	उ. ३४३
माने वयः	४।३।१६२	पृ. ४५६	उ. १६७
मान्बधदानशान्०	३।१।६	पृ. १८४	पृ. ५०८
मायायामण	४।४।१३४	पृ. ४८५	उ. २३२
मालादीनां च	६।२।८८	उ. २३७	उ. ०
मासाद्वयसि य०	५।१।८९	उ. २२	उ. २५६

* एतत्सूत्रस्थाने मन्त्रे घसहुरणोति सूत्रं प्रमादतः पतितम् ।

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
मितनखे च	३।२।३४	पृ. २२५	पृ. ६९८
मितां हृष्यः	६।४।६२	उ. ३९८	उ. ६७३
मित्रे चर्षा	६।३।९३०	उ. २६२	उ. ०
मिथ्योपपदात्क०	९।३।७९	पृ. ७२	पृ. २५४
मिदचोक्त्या०	९।९।४७	पृ. २०	पृ. ६२
मिदगुणः	७।३।८२	उ. ४३९	उ. ८३०
मिथं चानुपसर्ग०	६।२।९५४	उ. २४६	उ. ५६७
मीनातिमिनोतिद्वी०	६।९।५०	उ. ९५६	उ. ४४२
मीनातिनिगमे	७।३।८९	उ. ४३९	उ. ०
मुखं स्वाङ्गम्	६।२।९६७	उ. २५३	उ. ५७०
मुखनासिकावच०	९।९।८	पृ. ८	पृ. ५४
मुखोक्तकर्मकस्य०	७।४।५७	उ. ४५२	उ. ८६४
मुखडमिश्रलक्षण०	३।९।२९	पृ. ९८८	पृ. ५२६
मुद्रादण	४।४।२५	पृ. ४६६	उ. ०
मूर्तो घनः	३।३।७७	पृ. २७५	पृ. ६८२
मूलमस्या बर्हि	४।४।८८	पृ. ४७८	उ. २९५
मूर्जेर्विभावा	३।९।९९३	पृ. २०६	पृ. ५६८
मूर्जेर्वृद्धिः	७।२।९९४	उ. ४०६	उ. ७६८
महमदगुध०	९।२।७	पृ. ३२	पृ. ९५४
महस्तिक्क	५।४।३६	उ. ९९९	उ. ३८४
महस्तिक्क्यायाम्	९।२।२०	पृ. ३६	पृ. ९६३
मेघर्तिभयेषु कजः	३।२।४३	पृ. २२७	पृ. ६२०
मेर्निः	३।४।८६	पृ. ३२३	पृ. ७४६
मेतुस्वारः	८।३।२३	उ. ५३२	उ. ६८०
मे नो धातोः	८।२।६४	उ. ५९२	उ. ६५५
मे राज्ञि सम्म क्रौः	८।३।२५	उ. ५३२	उ. ६८०
मियतेर्लुक्लि०	९।३।६९	पृ. ६८	पृ. २४२
म्योश्च	८।२।६५	उ. ५९२	उ. ०
यः सौ	७।२।९९०	उ. ४०५	उ. ७६८
यहृश्चाप्	४।९।७४	पृ. ३५०	उ. ६३
यहि च	७।४।३०	उ. ४४७	उ. ८५६
यहोचि च	२।४।७४	पृ. ९८०	पृ. ४६२
यहो वा	७।३।६४	उ. ४३५	उ. ८३७
यचि भम्	९।४।९८	पृ. ६९	पृ. २७६
यच्छयत्रयोः	३।३।९४८	पृ. २६४	पृ. ७०४
यजजपदशां यहः	३।२।९६६	पृ. २५४	पृ. ६५७
यजध्वनिमिति च	७।९।४३	उ. ३५२	उ. ७९६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
यजयाचयतविच्छ०	३।३।६०	पू. २७८	पू. ६८४
यजयाचरुचप्रवचर्च०	७।३।६६	उ. ४२८	उ. ८२६
यजुष्मुरः	६।१।११७	उ. १७६	उ. ०
यजुष्येकोषाम्	८।३।१०४	उ. ५५३	उ. ०
यज्ञश्च करणे	२।३।६३	पू. १५५	पू. ०
यज्ञकर्मययजय०	१।२।३४	पू. ४०	पू. १७२
यज्ञस्त्रिभ्यां यय०	५।१।७१	उ. २०	उ. २५७
यज्ञे समि स्तुधः	३।३।३९	पू. २६६	पू. ६७४
यज्ञोश्च	२।४।६४	पू. १७७	पू. ४६०
यज्ञश्च	४।१।१६	पू. ३३४	उ. ३९
यज्ञोश्च	४।१।१०१	पू. ३६०	उ. ६८
यतश्च निर्धारणम्	२।३।४९	पू. १४६	पू. ४३६
यतो ऽनात्रः	६।१।२१३	उ. २०१	उ. ५२४
यत्तेतेभ्यः परिमाणो०	५।२।३६	उ. ४७	उ. २६५
यथातथयापुर०	७।३।३९	उ. ४१७	उ. ८९२
यथातथयोरसू-	३।४।२८	पू. ३०६	पू. ७२८
यथामुखसंसु०	५।२।६	उ. ३६	उ. २८२
यथाविध्यनुप्र०	३।४।४	पू. ३०३	पू. ७९८
यथासंख्यमनु०	१।३।१०	पू. ५५	पू. २१६
यथा सादृश्ये	२।१।७	पू. १०७	पू. ३५५
यथास्वे यथायथम्	८।१।१४	उ. ४६६	उ. ८६४
यद्धितुपरं कन्दसि	८।१।५६	उ. ४८२	उ. ६९०
यद्गुताचित्यम्	८।१।६६	उ. ४८५	उ. ६९२
यमः समुपनिविबु०	३।३।६३	पू. २७३	पू. ०
यमरमनमातां०	७।२।७३	उ. ३६४	उ. ७८२
यमो गन्धने	१।२।१५	पू. ३४	पू. १६०
ययतोश्चातदर्थे	६।२।१५६	उ. २५०	उ. ५६८
यरोनुनासिकेनु०	८।४।४५	उ. ५७०	उ. १०३२
यवयवकषटिका०	५।२।३	उ. ३८	उ. २८२
यश्च यदः	३।२।१७६	पू. २४६	पू. ६५६
यसोनुपसर्गात्	३।१।७१	पू. २००	पू. ५६७
यस्कादिभ्यो गोत्रे	२।४।६३	पू. १७६	पू. ४८६
यस्मात्प्रत्ययविधि०	१।४।१३	पू. ८०	पू. २७०
यस्मादधिकं यस्य चे०	२।३।६	पू. १४०	पू. ४२३
यस्य च भावेन०	२।३।३७	पू. १४८	पू. ४३८
यस्य चायामः	२।१।१६	पू. १०६	पू. ३५८
यस्य विभाषा	७।२।१५	उ. ३७६	उ. ७६०

	अ. पा. सू.	काशिका	यदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
यस्य हलः	६।४।४६	उ. ३०८	उ. ६५८
यस्येति च	६।४।१४८	उ. ३३२	उ. ६६०
याजकादिभिश्च	२।२।६	पृ. १२७	पृ. ३६४
याज्यान्तः	८।२।६०	उ. ५२०	उ. ६६५
याहापः	७।३।११३	उ. ४३६	उ. ८४२
याये पाशप	५।३।४७	उ. ८३	उ. ३४२
यावति विन्दजीवाः	३।४।३०	पृ. ३०६	पृ. ७२६
यावत्पुरानिपात०	३।३।४	पृ. २६०	पृ. ६६४
यावद्वधधारणे	२।१।८	पृ. १०७	पृ. ३५५
यावद्वधाम्याम्	८।१।३६	उ. ४७६	उ. ६०४
यावादिभ्यः कन्	५।४।२६	उ. १०८	उ. ३८१
यामुद् परस्मैपदे०	३।४।१०३	पृ. ३२५	पृ. ७५०
यीवर्णयोर्दीधीवे०	७।४।५३	उ. ४५२	उ. ८६१
युक्तारोह्यादयश्च	६।२।८१	उ. २३०	उ. ५५०
युक्ते च	६।२।६६	उ. २२७	उ. ५४७
युयं च यत्रे	३।१।१२१	पृ. २११	पृ. ५६६
युजैरसमासे	७।१।७१	उ. ३५६	उ. ७२७
युमुवोर्दीघ०	६।४।५८	उ. ३१०	उ. ०
युवाखलतिप०	२।१।६७	पृ. १२३	पृ. ३८३
युवाल्पयोः कनन्य०	५।३।६४	उ. ८७	उ. ३५२
युवावौ द्विव०	७।२।६२	उ. ४००	उ. ७६०
युवोरनाकौ	७।१।१	उ. ३४०	उ. ६६६
युष्मत्तत्तत्तु०	८।३।१०३	उ. ५५३	उ. १०११
युष्मदस्मदोः षष्ठी०	८।१।२०	उ. ४७१	उ. ८६६
युष्मदस्मदोरनादे०	७।२।८६	उ. ३६८	उ. ७८७
युष्मदस्मदोरन्य०	४।३।१	पृ. ४२२	उ. १६१
युष्मदस्मदोर्द्विषि	६।१।२११	उ. २०१	उ. ५२३
युष्मदस्मद्व्यां ङ०	७।१।२७	उ. ३४७	उ. ७१०
युष्मद्व्युपपदे स०	१।४।१०५	पृ. १०२	पृ. ३३७
यूनश्च कुत्सायाम्	४।१।१६७	पृ. ३०८	उ. १२०
यूनस्तिः	४।१।७७	पृ. ३५१	उ. ६४
यूनि लुक्	४।१।६०	पृ. ३५६	उ. ८५
यूयवयो जसि	७।२।६३	उ. ४००	उ. ७६१
यू ख्यायो नदी	१।४।३	पृ. ७८	पृ. २६४
ये च	६।४।१०६	उ. ३२२	उ. ०
ये च तद्धिते	६।१।६१	उ. १५६	उ. ४४५
ये चाभावकर्म०	६।४।१६८	उ. ३३७	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
येन विधिस्तदन्तस्य	१।१।७२	पृ. २६	पृ. १४२
येनाङ्गविकारः	२।३।२०	पृ. १४३	पृ. ४३०
ये यज्ञकर्मणि	८।२।८८	उ. ५१६	उ. ६६४
ये विभाषा	६।४।४३	उ. ३०६	उ. ६५५
येषां च विरोधः शा०	२।४।६	पृ. १६१	पृ. ४६४
योगप्रमाते च०	१।२।५५	पृ. ४७	पृ. १६४
योगाद्यच्च	५।१।१०३	उ. २८	उ. ०
येति	७।२।८६	उ. ३६८	उ. ७८७
योजनं गच्छति	५।१।७४	उ. २१	उ. २५८
योपधाद्रुपोत्त०	५।१।१३२	उ. ३६	उ. २८०
र ऋतो हलादेर्लघोः	६।४।१६१	उ. ३३६	उ. ६६५
रक्ते	५।४।३२	उ. १०६	उ. ३८२
रक्षति	४।४।३३	पृ. ४६७	उ. २०५
रक्षोयातूनां ह०	४।४।१२१	पृ. ४०४	उ. २२१
रक्षोरमनुष्ये०	४।२।१००	पृ. ४१०	उ. १५१
रजःकण्ठामु०	५।२।११२	उ. ६७	उ. ३२४
रञ्जिञ्च	६।४।२६	उ. ३०२	उ. ६५१
रथवठयोश्च	६।३।१०२	उ. २८६	उ. ०
रथाद्यत्	४।३।१२१	पृ. ४५०	उ. १८८
रदाभ्यां निष्ठातो नः	८।२।४२	उ. ५०६	उ. ६४८
रधादिभ्यश्च	७।२।४५	उ. ३८६	उ. ७७४
रधिजभोरक्षि	७।१।६१	उ. ३५६	उ. ७२४
रभेरशब्बिलोः	७।१।६३	उ. ३५७	उ. ७२५
रलो व्युपधाद्ध०	१।२।२६	पृ. ३७	पृ. १६५
रश्मौ च	३।३।५३	पृ. २७१	पृ. ६७६
रदाभ्यां ना णः स०	८।४।१	उ. ५५७	उ. १०१४
रसादिभ्यश्च	५।२।६५	उ. ६२	उ. ३१८
राजदन्तादिषु०	२।२।३१	पृ. १३४	पृ. ४१३
राजनि युधि०	३।२।६५	पृ. २३६	पृ. ६३४
राजन्यबहुवचन०	६।२।३४	उ. २१६	उ. ५३५
राजन्यादिभ्यो वुञ्	४।२।५३	पृ. ३६४	उ. ०
राजन्यान्तेराज्ये	८।२।१४	उ. ४६८	उ. ६३६
राजश्वशुराद्यत्	४।१।१३७	पृ. ३७०	उ. १०७
राजसूयसूर्य०	३।१।११४	पृ. २०६	पृ. ५६८
राजा च	६।२।५६	उ. २२५	उ. ५४६
राजा च प्रशंसायाम्	६।२।६३	उ. २२५	उ. ५४७
राजाहःसिद्धि०	५।४।६१	उ. १२४	उ. ४०२

	अ. पा. सं.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
राज्ञः क क्ष	४।२।१४०	पृ. ४२९	उ. ०
रात्राह्राहाः पुं०	२।४।२६	पृ. १६६	पृ. ४७७
रात्रेः कति वि०	६।३।७२	उ. २८०	उ. ६१०
रात्रेश्चाक्षसौ	४।१।३९	पृ. ३३८	उ. ३८
रात्र्यसु संवत्स०	५।१।८७	उ. २४	उ. २६०
रात्रस्य	८।२।२४	उ. ५०९	उ. ६४९
राधोत्थोर्यस्य०	१।४।३६	पृ. ८६	पृ. २६६
राधो हिंसायाम्	६।४।१२३	उ. ३२६	उ. ६८४
रायो हलि	७।२।८५	उ. ३६८	उ. ७८७
राल्लोपः	६।४।२९	उ. ३००	उ. ६४०
राष्ट्रावारणारा०	४।२।६३	पृ. ४०८	उ. ९५०
रित्तं विभाषा	६।१।२०८	उ. २०९	उ. ५२३
रिङ् श्रयग्लि०	६।४।२८	उ. ४४६	उ. ८५६
रि च	७।४।५९	उ. ४५९	उ. ८६९
रीमृदुपधस्य च	७।४।६०	उ. ४६९	उ. ८७२
रीढृतः	७।४. २७	उ. ४४६	उ. ८५५
रुपिकौ च लुकि	७।४।६९	उ. ४६९	उ. ८७२
रुच्यर्थानां प्रीयमाणाः	१।४।३३	पृ. ८५	पृ. २६२
रुजार्थानां भावव०	२।३।५४	पृ. १५२	पृ. ४५०
रुदविदमुषयहि०	१।२।८	पृ. ३५	पृ. १५४
रुदश्च पञ्चभ्यः	७।३।६८	उ. ४३६	उ. ८३६
रुदादिभ्यः सार्व०	७।२।७६	उ. ३६५	उ. ७८३
रुधादिभ्यः श्नम्	३।१।७८	पृ. २०९	पृ. ५६८
रुध्यमत्वरसंपु०	७।२।२८	उ. ३८०	उ. ७६५
रुहः पोन्यतरस्याम्	७।३।४३	उ. ४२०	उ. ८१६
रुपादाहृतप्र०	५।२।१२०	उ. ६६	उ. ३२७
रुखतीजगती०	४।४।१२२	पृ. ४८४	उ. २२२
रुखत्यादिभ्यश्चक्	४।१।१४६	पृ. ३७९	उ. १०८
रुवतिकादिभ्यश्चक्	४।३।१३९	पृ. ४५३	उ. १८६
रुः सुपि	८।३।१६	उ. ५३०	उ. ६७८
रुगाख्यायां यलु०	३।३।१०८	पृ. २८२	पृ. ६८६
रुगाध्यायनये	५।४।४६	उ. १९३	उ. ३८८
रुणी	४।२।७८	पृ. ४०३	उ. १४६
रुण्येतोः ञाचाम्	४।२।१२३	पृ. ४९५	उ. १५६
रु रि	८।३।१४	उ. ५२६	उ. ६७७
रुः सुपि	८।२।६६	उ. ५९३	उ. ६५५
रुः सुपि	८।२।७६	उ. ५९५	उ. ६५७

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
लः कर्मणि च भावे०	३।४।६६	पू. ३९८	पू. ७४०
लः परस्मैपदम्	१।४।६६	पू. १०९	पू. ३३४
लक्षणेऽः०	३।२।१२६	पू. २४५	पू. { अशु. ६६३ शु. ६४७
लक्षणे जायापत्याष्टक्	३।२।५२	पू. २२६	पू. ६२९
लक्षणेभूताख्यान०	१।४।६०	पू. ६६	पू. ३३०
लक्षणेनाभिप्रती०	२।१।१४	पू. १०८	पू. ३५७
लङ् शकटायन०	३।४।१११	पू. ३२७	पू. ७५३
लटः शतृशानच्चा०	३।२।१२४	पू. २४५	पू. { अशु. ६६९ शु. ६४५
लटस्मे	३।२।११८	पू. २४४	पू. { अशु. ६५६ शु. ६४३
लभेच्च	७।१।६४	उ. ३५७	उ. ७२५
लवणाटुञ्	४।४।५२	पू. ४८९	उ. ०
लवणाल्लक्	४।४।२४	पू. ४६६	उ. २०४
लशक्तद्धिते	१।३।८	पू. ५५	पू. २१८
लशपतपदस्या०	३।२।१५४	पू. २५२	पू. ६५५
लस्य	३।४।७७	पू. ३२९	पू. ७४४
लाक्षारोचनाशकल०	४।२।२	पू. ३८९	उ. १२४
लिङ् स लोपोनन्त्य०	७।२।७६	उ. ३६६	उ. ७८४
लिङ् सीयुद्	३।४।१०२	पू. ३२५	पू. ७५०
लिङ् र्थे लट्	३।४।७	पू. ३०४	पू. ७२०
लिङ् शिषि	३।४।११६	पू. ३२८	पू. ०
लिङ् च	३।३।१५६	पू. २६७	पू. ७०८
लिङ् चोर्ध्वमोहू०	३।३।६	पू. २६९	पू. ६६५
लिङ् चोर्ध्वमोहू०	३।३।१६४	पू. २६८	पू. ७१९
लिङ् निमित्ते ल०	३।३।१३६	पू. २६९	पू. ७०२
लिङ् यटि	३।३।१६८	पू. २६६	पू. ७१२
लिङ् यशिल्प्यङ्	३।१।८६	पू. २०२	पू. ५७२
लिङ् सिवावात्म०	१।२।११	पू. ३३	पू. १५८
लिङ् सिचोरात्म०	७।२।४२	उ. ३८५	उ. ७७३
लिङ् कानज्वा	३।२।१०६	पू. २४९	पू. { अशु. ६३६ शु. ६५२
लिटस्तभ्योरेशि०	३।४।८९	पू. ३२२	पू. ७४६
लिटिधातोरेनभ्या०	६।१।८	उ. १४३	उ. ४२५
लिटि वयो यः	६।१।३८	उ. १५४	उ. ४३८
लिट् च	३।४।११५	पू. ३२८	पू. ७५५

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
लिट्यन्यतरस्याम्	२।४।४०	पृ. १७०	पृ. ४८१
लिट्यभ्यासस्यो०	६।१।१७	उ. १४७	उ. ४३१
लिट्यडोश्च	६।१।२६	उ. १५१	उ. ४३४
लिति	६।१।१६३	उ. १६७	उ. ५२०
लिपिसिचिद्वच	३।१।५३	पृ. १६६	पृ. ५६१
लिप्स्यमानसि०	३।३।७	पृ. २६१	पृ. ६६५
लियः संमानन०	१।३।७०	पृ. ७१	पृ. २५४
लीलोर्नुलुकाव०	७।३।३६	उ. ४२०	उ. ८१५
लुक्छितलुकि	१।२।४६	पृ. ४५	पृ. १८६
लुक् स्त्रियाम्	४।१।१०६	पृ. ३६३	उ. १०१
लुगवा दुहदिह०	७।३।७३	उ. ४२६	उ. ८२८
लुङ्	३।२।११०	पृ. २४२	पृ. { अशु. ६५५ शु. ६३६
लुङि च	३।४।४३	पृ. १७१	पृ. ०
लुङ्लङ्लङ्०	६।४।७१	उ. ३१३	उ. ०
लुङ्सनार्थस्त्	२।४।३७	पृ. १७०	पृ. ४८१
लुटः प्रथमस्य०	२।४।८५	पृ. १८२	पृ. ४८६
लुटि च ऋपः	१।३।६३	पृ. ७७	पृ. २६०
लुपसदचरजप०	३।१।२४	पृ. १८६	पृ. ५३०
लुपि युक्तवद्भ्य०	१।२।५१	पृ. ४६	पृ. १६०
लुप च	४।३।१६६	पृ. ४६०	उ. १६८
लुक्विशेषे	४।२।४	पृ. ३८२	उ. १२६
लुब्धोगाप्रख्या०	१।२।५४	पृ. ४७	पृ. १६४
लुभोविमोहने	७।२।५४	उ. ३८६	उ. ७७६
लुम्भनुष्ये	५।३।६८	उ. ६६	उ. ३६६
लुटः सट्टा	३।३।१४	पृ. २६३	पृ. ६६८
लुट् शेषे च	३।३।१३	पृ. २६२	पृ. ६६८
लुटो हाटो	३।४।६४	पृ. ३२४	पृ. ७४६
लुक्कसर्पलोका०	५।१।४४	उ. १३	उ. ०
लुटो लङ्वत्	३।४।८५	पृ. ३२२	पृ. ७४८
लुट् च	३।३।१६२	पृ. २६७	पृ. ७१०
लुट् च	८।१।५२	उ. ४८१	उ. ६०८
लुटर्धलङ्गणे च	३।३।८	पृ. २६१	पृ. ६६५
लुपः प्रियतेरी०	७।४।४	उ. ४४२	उ. ८४८
लुपः शाकल्यस्य	८।३।१६	उ. ५३१	उ. ६७६
लुपश्चास्यान्यतर०	६।४।१०७	उ. ३२१	उ. ६७८
लुपस्तथात्मनेप०	७।१।४१	उ. ३५१	उ. ७१६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
लोपे विभाषा	८।१।४५	उ. ४७६	उ. ६०६
लोपो यि	६।४।११८	उ. ३२४	उ. ६८१
लोपो व्योर्वलि	६।१।६६	उ. १६२	उ. ४४८
लोमादिपामादिपि०	५।२।१००	उ. ६४	उ. ३२१
लोहितदिडाभ्यः	३।१।१३	पू. १८६	पू. ५२२
लोहितान्मथौ	५।४।३०	उ. १०६	उ. ०
व्यपि च	६।१।४९	उ. १५४	उ. ४३८
व्यपि लघुपूर्वात्	६।४।५६	उ. ३०६	उ. ६६९
ल्युट् च	३।३।१९५	पू. २८४	पू. ६६२
स्वादिभ्यः	८।२।४४	उ. ५०७	उ. ६४६
वच उम्	७।४।२०	उ. ४४५	उ. ०
वचिस्वपियजादी०	६।१।१५	उ. १४६	उ. ४३०
वचोऽशब्दसंज्ञायाम्	७।३।६७	उ. ४२८	उ. ०
वज्रिलुङ्मृतश्च	१।२।२४	पू. ३७	पू. १६५
वज्रैर्गती	७।३।६३	उ. ४२७	उ. ८२५
वतगहाच्च	४।१।१०८	पू. ३६३	उ. १०९
वतोरिद्धा	५।१।२३	उ. ८	उ. २४९
वतोरिथुक्	५।२।५३	उ. ५२	उ. ३०४
वत्सराणाच्छब्द०	५।१।१६१	उ. २४	उ. २६१
वत्सशालाभिजिद०	४।३।३६	पू. ४२६	उ. १६६
वत्सांसाभ्यां कामवले	५।२।६८	उ. ६३	उ. ३२०
वत्सोच्चाश्चर्षभेभ्यश्च	५।३।६९	उ. ६४	उ. ३६४
वटः सुपि कप् च	३।१।१०६	पू. २०८	पू. ५६४
वटमजहलन्तस्याचः	७।२।३	उ. ३६८	उ. ७४६
वनं समासे	६।१।१७८	उ. २५६	उ. ०
वनगिर्याः संज्ञायाम्	६।३।१९७	उ. २६०	उ. ६२२
वनं पुरगामिशका०	८।४।४	उ. ५५८	उ. १०१८
वनो र च	४।१।७	पू. ३३१	उ. २९
वन्दिते भ्रातुः	५।४।१५७	उ. १३६	उ. ४९२
वमोर्वा	८।४।२३	उ. ५६४	उ. १०२६
वयसि च	३।२।१०	पू. २२१	पू. ६९४
वयसि दन्तस्य दत्	५।४।१४९	उ. १३६	उ. ४९०
वयसि पूरणात्	५।२।१३०	उ. ७९	उ. ३२६
वयसि प्रथमे	४।१।२०	पू. ३३५	उ. ३३
वयस्यासुसूक्ष्मा०	४।४।१२७	पू. ४८६	उ. २२३
वरणादिभ्यश्च	४।२।८२	पू. ४०६	उ. ०
वर्गान्ताच्च	४।३।६३	पू. ४३५	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पु.	पु.	पु.
वर्षादपञ्च	६ । २ । १३१	उ.	३४९	उ.	०
वर्षस्के प्रसूकरः	६ । १ । १४८	उ.	१८४	उ.	४६७
वर्षवृद्धादिभ्यः ष्यञ्च	५ । १ । १२३	उ.	३३	उ.	२७६
वर्षादनुदात्तात्तोप०	४ । १ । ३६	पु.	३४०	उ.	४२
वर्षादुष्मचारिणि	५ । २ । १३४	उ.	७२	उ.	३३०
वर्षा चानित्ये	५ । ४ । ३९	उ.	१०६	उ.	३८२
वर्षा वर्षेन	२ । १ । ६६	पु.	१२३	पु.	३८४
वर्षा वर्षेष्वनेते	६ । २ । ३	उ.	२०६	उ.	५३०
वर्षा वृक्	४ । २ । १०३	पु.	४९०	उ.	१५२
वर्तमानसाधीष्ये व०	३ । ३ । १३१	पु.	२८७	पु.	६६६
वर्तमाने लट्	३ । २ । १२३	पु.	२४५	पु.	६६०
वर्षप्रमाणऊलोपञ्चा०	३ । ४ । ३२	पु.	३९०	पु.	७२६
वर्षस्याभविष्यति	७ । ३ । १६	उ.	४९२	उ.	८०८
वर्षाभ्यष्टक्	४ । ३ । १८	पु.	४२५	उ.	१६५
वर्षाभ्यश्च	६ । ४ । ८४	उ.	३९६	उ.	६७१
वर्षाल्लुक् च	५ । १ । ८८	उ.	२४	उ.	०
वले	६ । ३ । १९८	उ.	२६०	उ.	६२२
वशंगतः	४ । ४ । ८६	पु.	४७८	उ.	२१५
वश्चाम्यान्यतरस्यां०	६ । १ । ३६	उ.	१५४	उ.	४३८
वसतिबुधोरिट्	७ । २ । ५२	उ.	३८८	उ.	७७६
वसन्ताच्च	४ । ३ । २०	पु.	४२६	उ.	०
वसन्तादिभ्यष्टक्	४ । २ । ६३	पु.	३६८	उ.	१४२
वसुसंमुखंस्वनहु०	८ । २ । ७२	उ.	५१४	उ.	६५६
वसोः समूहे च	४ । ४ । १४०	पु.	४८८	उ.	२२५
वसोः संप्रसारणम्	६ । ४ । १३१	उ.	३२८	उ.	६८६
वस्तेठञ्	५ । ३ । १०१	उ.	६६	उ.	०
वस्रकयविक्रयाट्टञ्	४ । ४ । १३	पु.	४६४	उ.	२०२
वस्रद्रव्याभ्यां ठन्कनी	५ । १ । ५१	उ.	१५	उ.	२४६
वस्वेकाजाद्वसाम्	७ । २ । ६७	उ.	३६३	उ.	७८९
वहञ्च	३ । २ । ६४	पु.	२३३	पु.	०
वहाभेलिङ्	३ । २ । ३२	पु.	२२५	पु.	०
वर्षा करणम्	३ । १ । १०२	पु.	२०७	पु.	५६४
वाकिनादीनां कुक् च	४ । १ । १५८	पु.	३७५	उ.	१९४
वा क्यः	१ । ३ । ६०	पु.	७६	पु.	२५८
वाक्यस्य टेः सुत उ०	८ । २ । ८२	उ.	५१७	उ.	६५६
वाक्यादेरामन्त्रित०	८ । १ । ८	उ.	४६५	उ.	८८७

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
आक्रोशदैव्ययोः	६।४।६९	उ. ३९०	उ. ६६२
*वा गमः	९।२।९३	पृ. ३४	पृ. ९५६
वा घोषमिश्रशब्देषु	६।३।५६	उ. २७६	उ. ६०४
वाचंयमपुरंदरी च	६।३।६६	उ. २७६	उ. ६९०
वा चित्तविरागे	६।४।६९	उ. ३९८	उ. ६७३
वाचियमोक्षते	३।२।४०	पृ. २३७	पृ. ६९६
वाचो गिनिः	५।२।९२४	उ. ७०	उ. ३२८
वाचोव्यावृत्तार्थायाम्	५।४।३५	उ. ९०६	उ. ३८३
वा कन्दसि	३।४।८८	पृ. ३२३	पृ. ७४६
वा कन्दसि	६।९।९०६	उ. ९७३	उ. ४७८
वा जाते	६।२।९७९	उ. २५४	उ. ५७०
वा जृम्भमुत्रसम्	६।४।९२४	उ. ३२६	उ. ०
वातातीसारार्थां०	५।२।९२६	उ. ७९	उ. ३२६
वा दान्तशान्तपूर्ण०	७।२।२७	उ. ३८०	उ. ७३५
वा द्रुहमुह्युर्हार्थां०	८।२।३३	उ. ५०४	उ. ६४५
वा नपुंसकस्य	७।९।७६	उ. ३६२	उ. ०
वा निसनिचिनिन्दां	८।४।३३	उ. ५६६	उ. ९०२६
वान्तो यि प्रत्यये	६।९।७६	उ. ९६५	उ. ४५७
वान्यस्मिन्सपिण्डे०	४।५।९६५	पृ. ३७७	उ. ९९८
वान्यस्य संयोगादेः	६।४।६८	उ. ३९३	उ. ६६६
वा पदान्तस्य	८।४।५६	उ. ५७३	उ. ९०३४
वा बहुनां जातिपरि०	५।३।६३	उ. ६४	उ. ३६५
वा भावकारणयोः	८।४।९०	उ. ५६०	उ. ९०२९
वा भुवनम्	६।२।२०	उ. २९९	उ. ५३३
वा भाग्यश्लाशभसु०	३।९।७०	पृ. २००	पृ. ५६७
वामदेवाद् द्वादशौ	४।२।६	पृ. ३८३	उ. ९२७
वामि	९।४।५	पृ. ७६	पृ. २६७
वाग्भसोः	६।४।८०	उ. ३९५	उ. ०
वामो	२।४।५७	पृ. ९७४	पृ. ०
वायृतुष्टिनुयसो यत्	४।२।३९	पृ. ३८८	उ. ९३२
वाणार्थानामौष्ठतः	९।४।२७	पृ. ८४	पृ. २८६
वा लिटि	२।४।५५	पृ. ९७३	पृ. ०
वा ल्यपि	६।४।३८	उ. ३०५	उ. ०
वावसाने	८।४।५६	उ. ५७२	उ. ९०३३
वा शरि	८।३।३६	उ. ५३५	उ. ६८५

	अ. पा. सू.	काशिका	बटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
वा शोकष्यज्जरोगेषु	६।३।५९	उ. २७४	उ. ६०३
वा वपुर्वस्य निगमे	६।४।६	उ. २६६	उ. ६३०
वा संज्ञायाम्	५।४।१३३	उ. १३४	उ. ०
वासरूपोऽस्त्रियम्	३।९।६४	पू. २०५	पू. ५८७
वासुदेवार्जुनाभ्यां वृत्त	४।३।६८	पू. ४४३	उ. १८२
वा सुष्यापिशले	६।१।६२	उ. १७०	उ. ४७०
वाह ऊद	६।४।१३२	उ. ३२८	उ. ६८६
वाहः	४।१।६९	पू. ३४७	उ. ५६
वा ह वच्छन्दसि	५।३।१३	उ. ७६	उ. ०
वाहनमाहितात्	८।४।८	उ. ५५६	उ. १०२९
वाहिताग्न्यादिषु	२।२।३७	पू. १३७	पू. ०
वाहीकयामेभ्यश्च	४।२।१९७	पू. ४९४	उ. १५५
विंशतिकात्त्रयः	५।१।३२	उ. १०	उ. २४५
विंशतित्रिंशत्भ्यां०	३।१।२४	उ. ८	उ. २४२
विंशत्यादिभ्यस्तमड०	५।२।५६	उ. ५२	उ. ३०५
विकर्णकुशीतका०	४।१।१२४	पू. ३६७	उ. ०
विकर्णशुक्लकग०	४।१।१९७	पू. ३६६	उ. १०४
विकुशमिर्षारभ्यः०	८।३।६६	उ. ५५९	उ. १००६
विच.यमाणानाम्	८।२।६७	उ. ५२९	उ. ६६७
विज इद	१।२।२	पू. ३९	पू. १५०
विजुपे छन्दसि	३।२।७३	पू. २३४	पू. ६२७
विज्वनारमुनासिक०	६।४।४९	उ. ३०६	उ. ६५४
विलो भोगप्रत्यययोः	८।२।५८	उ. ५१०	उ. ६५३
विदांकुर्वन्वित्यन्य०	३।१।४९	पू. १६३	पू. ५५४
विदिभिदिच्छिदेः	३।२।१६२	पू. २५३	पू. ६५७
विद्वराज्यः	४।३।८४	पू. ४४०	उ. १८०
विदेः शतुर्वसुः	७।१।३६	उ. ३४६	उ. ७९५
विदो लटो वा	३।४।८३	पू. ३२२	पू. ७४७
विद्यायोनिसंबन्धे०	४।३।७७	पू. ४३८	उ. १७६
विधिनिमन्त्रणा०	३।३।१६९	पू. २६७	पू. ७०६
विध्यत्यधनुषा	४।४।८३	पू. ४७७	उ. २९४
विध्यरुषोस्तुतः	३।२।३५	पू. २२६	पू. ६९८
विनञ्भ्यां नानाज्ञा०	५।२।२७	उ. ४४	उ. ३८६
विनबादिभ्यष्टक्	५।४।३४	उ. १०६	उ. ३८३
विन्दुरिच्छः	३।२।१६६	पू. २५४	पू. ६५८
विन्वतोलुक्	५।३।६५	उ. ८७	उ. ३५२
विपरभ्यां जेः	१।३।१६	पू. १७	पू. २२६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
विपूषविनीयजि०	३।१।११७	पृ. २१०	पृ. ५६८
विप्रतिषिद्धं चानधि०	२।४।१३	पृ. १६२	पृ. ४६८
विप्रतिषेधे परं कार्यम्	१।४।२	पृ. ७८	पृ. २६२
विप्रसंभ्यो स्वसंज्ञा०	३।२।१८०	पृ. २५७	पृ. ६६०
विभक्तिश्च	१।४।१०४	पृ. १०२	पृ. ३३६
विभाषजांश्चन्दसि	६।४।१६२	उ. ३३६	उ. ०
विभाषा	२।१।११	पृ. १०८	पृ. ०
विभाषा कथमि०	३।३।१४३	पृ. २६२	पृ. ७०३
विभाषा कटाकद्धाः	३।३।५	पृ. २६०	पृ. ६६५
विभाषा कर्मकात्	१।३।८५	पृ. ७५	पृ. ०
विभाषा कार्यापणस०	३।१।२६	उ. ६	उ. २४४
विभाषा कुरुयुग०	४।२।१३०	पृ. ४१८	उ. १५८
विभाषा कञि	१।४।७२	पृ. ६६	पृ. ३२३
विभाषा कञि	१।४।६८	पृ. १०१	पृ. ३३३
विभाषा कव्योः	३।१।१२०	पृ. २११	पृ. ५६६
विभाषाख्यानपरि०	३।३।११०	पृ. २८२	पृ. ६६१
विभाषा ममहनवि०	७।२।६८	उ. ३६३	उ. ७८२
विभाषा मुणो ऽस्त्रि०	२।३।२५	पृ. १४४	पृ. ४३३
विभाषा मृहः	३।१।१४३	पृ. २१७	पृ. ६०७
विभाषायेप्रथमपूर्वेषु	३।४।२४	पृ. ३०८	पृ. ७२४
विभाषा न्नाधेदशा०	२।४।७८	पृ. १८१	पृ. ४६४
विभाषा ऽङ्कि ऋग्वोः	३।३।५०	पृ. २७१	पृ. ०
विभाषा हिश्योः	६।४।१३६	उ. ३२६	उ. ६८८
विभाषा चत्वारिंश०	६।३।४६	उ. २७४	उ. ६०३
विभाषा चिण्णमुलोः	७।१।६६	उ. ३५८	उ. ७२६
विभाषा छेः	७।३।५८	उ. ४२६	उ. ०
विभाषा छन्दसि	१।२।३६	पृ. ४०	पृ. १७४
विभाषा छन्दसि	६।२।१६४	उ. २५२	उ. ५६६
विभाषा छन्दसि	७।४।४४	उ. ४४६	उ. ८५६
विभाषा जसि	१।१।३२	पृ. १५	पृ. ८१
विभाषाञ्चरदिकृत्स्नि०	५।४।८	उ. १०३	उ. ३७४
विभाषा तिलमाषो०	५।२।४	उ. ३८	उ. २८२
विभाषा तृतीया०	७।१।६७	उ. ३६६	उ. ७४४
विभाषा तृचक्षती०	६।२।१६१	उ. २५१	उ. ०
विभाषा टिकलमासे०	१।१।२८	पृ. १४	पृ. ७६
विभाषा द्वितीयातृ०	७।३।११५	उ. ४३६	उ. ८४२
विभाषा धातो सं०	३।३।१५५	पृ. २६५	पृ. ७०७

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
विभाषा श्वेदग्रन्थोः	३।१।४६	पृ. १६५	पृ. ५६०
विभाषा श्वेतो	६।२।६७	उ. २२७	उ. ५४८
विभाषा परावराभ्याम्	५।३।२६	उ. ७६	उ. ०
विभाषा ऽपः	६।४।५७	उ. ३०६	उ. ६६२
विभाषा ग्रैः	६।१।४४	उ. १५५	उ. ०
विभाषा गुरुष्वे	६।३।१०६	उ. २८७	उ. ६९८
विभाषा पूर्वाह्णापरौ	४।३।२४	पृ. ४२७	उ. १६७
विभाषा पृष्टप्रतिध्वनौ	८।२।६३	उ. ५२०	उ. ६६६
विभाषा कालुनीयौ	४।२।२३	पृ. ३८६	उ. ०
विभाषा वहेर्धाविप्रौ	५।४।२०	उ. १०६	उ. ३८०
विभाषा भावाटिकौ	७।२।१७	उ. ३७७	उ. ७६१
विभाषा भाषायां	६।१।१८१	उ. १६४	उ. ०
विभाषाभ्यन्तपूर्वस्य	६।१।२६	उ. ११०	उ. ४३३
विभाषा मनुष्ये	४।२।१४४	पृ. ४२१	उ. १६०
विभाषा रोगातपयोः	४।३।१३	पृ. ४२५	उ. ०
विभाषा लीयतेः	६।१।५१	उ. १५७	उ. ४४२
विभाषा लुङ्लङोः	२।४।५०	पृ. १७२	पृ. ०
विभाषा ञरस्य	५।३।४१	उ. ८२	उ. ३४१
विभाषा ञरञरञरञ	६।३।१६	उ. २६४	उ. ०
विभाषा विप्रलाषे	१।३।५०	पृ. ६६	पृ. २४०
विभाषा विषधात्	४।४।१७	पृ. ४६४	उ. २७२
विभाषा वृद्धमगात्	२।४।१२	पृ. १६२	पृ. ४६६
विभाषा वे एवञ्चो	६।१।२१५	उ. २०२	उ. ५२४
विभाषा विलिखेष्टयोः	७।४।६६	उ. ४६३	उ. ०
विभाषाश्वावारौ	५।४।१४४	उ. १३७	उ. ४१०
विभाषा ञ्वेः	६।१।३०	उ. १५१	उ. ४३५
विभाषा स पूर्वस्य	४।१।३४	पृ. ३३६	उ. ४०
विभाषा सामाग्ये	२।४।१६	पृ. १६३	पृ. ४६६
विभाषा साकाङ्क्षे	३।२।११४	पृ. २४३	पृ. ६५७
			पृ. ६४१
विभाषा सातिका०	५।४।५२	उ. ११४	उ. ३६०
विभाषा सुपो बहुष्यु०	५।३।६८	उ. ८८	उ. ३५६
विभाषा सजिद्वयोः	७।२।६५	उ. ३६२	उ. ७८१
विभाषा सेनासुरा०	२।४।२५	पृ. १६५	पृ. ४७३
विभाषा स्वसुपत्न्याः	६।३।२४	उ. २६६	उ. ०
विभाषा हविरपूर्णादि०	५।१।४	उ. २	उ. २३०
विभाषितं विशेषणं	८।१।७४	उ. ४८८	उ. ६९६

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
विभाषितं सौपसर्ग०	८।१।५३	उ. ४८९	उ. ०
विभाषेष्टः	८।३।७६	उ. ५४७	उ. १००४
विभाषोत्पुच्छे	६।२।१६६	उ. २६०	उ. ५७६
विभाषोदरे	६।३।८८	उ. २८३	उ. ६९५
विभाषोपपदेन प्रती०	१।३।७७	पृ. ७३	पृ. २५६
विभाषोपयमने	१।२।१६	पृ. ३५	पृ. ०
विभाषोपसर्गे	२।३।५६	पृ. १५४	पृ. ४५९
विभाषोर्थाः	१।२।३	पृ. ३२	पृ. १५०
विभाषोष्ठीनरेषु	४।२।११८	पृ. ४९४	उ. ०
विभाषोषधिवनस्य०	८।४।६	उ. ५५६	उ. १०१६
विमुक्तादिभ्योश्च	५।२।६९	उ. ५४	उ. ०
विरामोवसानम्	१।४।११०	पृ. १०३	पृ. ३४२
विशाखयोश्च	१।२।६२	पृ. ४६	पृ. १६६
विशाखाढाढाद०	५।१।११०	उ. २६	उ. २६५
विशिपतिपदिस्क	३।४।५६	पृ. ३९४	पृ. ७३४
विशिष्टलिङ्गो नदीदे०	२।४।७	पृ. १६०	पृ. ४६३
विशेषणं विशेष्ये०	२।१।५७	पृ. १२०	पृ. ३७८
विशेषणानां चाजातेः	१।२।५२	पृ. ४६	पृ. १६२
विश्वस्य वसुराटोः	६।३।१२८	उ. २६२	उ. ६२३
विषयो देशे	४।२।५२	पृ. ३६४	उ. १३६
विह्विरः शकुनि०	६।१।१५०	उ. १८४	उ. ४६८
विष्वग्देवयोश्च टेर०	६।३।६२	उ. २८४	उ. ६९६
विसर्जनीयस्य सः	८।३।३४	उ. ५३४	उ. ६८३
विसारियो मत्स्ये	५।४।१६	उ. १०५	उ. ३७७
विस्पष्टादीनि गुणव०	६।२।२४	उ. २९३	उ. ५३३
वीरवीर्यो च	६।२।१२०	उ. २३६	उ. ५५८
वृज्जककठजिलसे०	४।२।८०	पृ. ४०२	उ. १४७
वृज्जयेष्टाभ्यां ति०	५।४।४९	उ. १११	उ. ०
वृक्षाट्टेणय्य	५।३।११५	उ. ६६	उ. ०
वृक्षासनयोर्दिष्टरः	८।३।६३	उ. ५५०	उ. १००८
वृषोतेराच्छादने	३।३।५४	पृ. २७१	पृ. ६७६
वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः	१।३।३८	पृ. ६३	पृ. २३७
वृद्धस्य च	५।३।६७	उ. ८७	उ. ३५९
वृद्धस्य च पू०	४।१।१६६	पृ. ३७७	उ. ११६
वृद्धाच्छः	४।२।११४	पृ. ४९३	उ. १५४
वृद्धाट्टकौ वीरेषु	४।१।१४८	पृ. ३७१	उ. ११०
वृद्धात्माचाम्	४।२।१२०	पृ. ४९५	उ. १५६

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
वृद्धादकेकान्तखे०	४ । २ । १४९	पृ. ४२१	उ. १६०
वृद्धिनिमित्तस्य च०	६ । ३ । ३६	उ. २७०	उ. ५६६
वृद्धिरादेच	१ । १ । १	पृ. ६	पृ. ३६
वृद्धिरेचि	६ । १ । ८८	उ. १६८	उ. ०
वृद्धियस्याद्यामादि०	१ । १ । ७३	पृ. ३०	पृ. १४३
वृद्धेत्कोसलाजादा०	४ । १ । १७१	पृ. ३७८	उ. १२१
वृद्धो यूना तल्लक्षण०	१ । २ । ६५	पृ. ५०	पृ. २०६
वृत्त्यः स्यस्रनोः	१ । ३ । ६२	पृ. ७७	पृ. २५६
वृन्दारकनागकुञ्ज०	२ । १ । ६२	पृ. १२२	पृ. ३८२
वृषाकप्यग्निकुसि०	४ । १ । ३७	पृ. ३४०	उ. ४२
वृषादीनां च	६ । १ । २०३	उ. १६६	उ. ५२२
वृत्तो वा	७ । २ । ३८	उ. ३८४	उ. ७७२
वेः पादविहरणे	१ । ३ । ४१	पृ. ६४	पृ. २३७
वेः शब्दकर्मणः	१ । ३ । ३४	पृ. ६२	पृ. २३५
वेः शालच्छट्टचो	५ । २ । २८	उ. ४४	उ. २६०
वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्	८ । ३ । ७३	उ. ५४६	उ. ०
वेः स्कन्धातोर्नित्यम्	८ । ३ । ७७	उ. ५४७	उ. १००३
वेजः	६ । १ । ४०	उ. १५४	उ. ०
वेजो वयिः	२ । ४ । ४१	पृ. १७०	पृ. ०
वेतनादिभ्यो वीवति	४ । ४ । १२	पृ. ४६३	उ. २०२
वेनेर्विभाषा	७ । १ । ७	उ. ३४२	उ. ७०३
वेरपुक्तस्य	६ । १ । ६७	उ. १६२	उ. ४४६
वेशन्तहिमवत्त्रया०	४ । ४ । ११२	पृ. ४८३	उ. २२०
वेशोयशश्चादेर्भागा०	४ । ४ । १३१	पृ. ४८७	उ. ०
वेश्च स्वनो भोजने	८ । ३ । ६६	उ. ५४५	उ. १००२
वेतो अन्यत्र	३ । ४ । ६६	पृ. ३२४	पृ. ७४६
वैयाकरणाख्यायां च	६ । ३ । ७	उ. २६२	उ. ५८२
वैवावेति च च्छन्दसि	८ । १ । ६४	उ. ४८४	उ. ६९२
वेताप्योः	३ । ३ । १४१	पृ. २६१	पृ. ७०३
वेतो गुणवचनात्	४ । १ । ४४	पृ. ३४२	उ. ४६
वोपसर्जनस्य	६ । ३ । ८२	उ. २८२	उ. ६९४
वो विधूने जुक्	७ । ३ । ३८	उ. ४९६	उ. ८९५
वोक्पलसकत्य०	३ । ३ । १४३	पृ. २४६	पृ. ०
वो क्षुश्रुवः	३ । ३ । २५	पृ. २६१	पृ. ०
व्यक्तवाचां समुच्चारणे	१ । ३ । ४८	पृ. ६५	पृ. २३६
व्यञ्जनैरुपसिक्ते	४ । ४ । २६	पृ. ४६६	उ. २०४
व्यत्ययो बहुलम्	३ । १ । ८५	पृ. २०२	पृ. ५७०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
अथो लिटि	७।४।६८	उ. ४५६	उ. ८६७
अथजपोरनुपसर्गे	३।३।६९	पू. २७३	पू. ६८०
अन्सपत्ने	४।९।९४५	पू. ३७९	उ. ९०८
अवहिताश्च	९।४।८२	पू. ६७	पू. ३२७
अवहृपणोः समर्थयोः	२।३।५७	पू. ९५३	पू. ४५९
अवाधिनोऽन्तरम्	६।२।९६६	उ. २५३	उ. ५७०
अश्च	६।९।४३	उ. ९५५	उ. ०
अतर् परिभ्योरमः	९।३।८३	पू. ७४	पू. ०
आह्वरति मगः	४।३।५९	पू. ४३२	उ. ९७२
अपयोः श्रुतेः पर्याये	३।३।३६	पू. २६८	पू. ६७५
अष्टादिभ्यो ऽण्	५।९।६७	उ. २६	उ. २६३
अर्लघुप्रयत्नतरः०	८।३।९८	उ. ५३९	उ. ६७६
अजयजोर्भावे कषण्	३।३।६८	पू. २७६	पू. ६८६
अते	३।२।८०	पू. २३६	पू. ६८८
अश्चभश्चसुजमज०	८।२।३६	उ. ५०४	उ. ६४६
आतच्फजोरस्त्रियाम्	५।३।९९३	उ. ६६	उ. ३६८
आतेन जोवति	५।२।२९	उ. ४२	उ. २८८
ग्रीहिशाल्यैर्दिक्	५।२।२	उ. ३८	उ. २८२
ग्रीहोः पुरोडाशे	४।३।४८	पू. ४५६	उ. ०
ग्रीह्यादिभ्यश्च	५।२।९९६	उ. ६८	उ. ३२६
अकटादण्	४।४।८०	पू. ४७७	उ. २९४
अकथपज्ञाग्लघट०	३।४।६५	पू. ३९७	पू. ७३८
अकिणमुल्कमुलौ	३।४।९२	पू. ३०५	पू. ०
अकि लिङ् च	३।३।९७२	पू. ३००	पू. ७९२
अकिसहेश्च	३।९।६६	पू. २०६	पू. ५६२
अक्तियष्ट्योरीकक्	४।४।५६	पू. ४७२	उ. २०६
अक्तौ, क्तस्तिकपाटयोः	३।२।५४	पू. २२६	पू. ६२९
अपिहकादिभ्यो ज्यः	४।३।६२	पू. ४४२	उ. ९८२
अतमानविंशतिकस०	५।९।२७	उ. ६	उ. २४२
अतसहस्रान्ताच्च०	५।२।९९६	उ. ६६	उ. ३२७
अताच्च ठन्यतावशते	५।९।२९	उ. ७	उ. २३६
अतुरनुमो नञाजोदी	६।९।९७३	उ. ९६२	उ. ५९२
अदन्तविंशतेश्च	५।२।४६	उ. ५०	उ. ३००
अदेः श्रितः	९।३।६०	पू. ६८	पू. २४७
अदेरमतौ तः	७।३।४२	उ. ४२०	उ. ०
अप्रथनोर्नित्यम्	७।९।८९	उ. ३६३	उ. ७३५
अब्ददर्दुरं करोति	४।४।३४	पू. ४६७	उ. २०६

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
शब्दवैकल्यम्	३।१।१७	पृ. १८७	पृ. ०
शमामष्टानां टीर्घः	७।३।७४	उ. ४३०	उ. ८२८
शमिता यज्ञे	६।४।५४	उ. ३०६	उ. ६६१
शमित्यष्टाभ्यो धिनुण्	३।२।१४१	पृ. २४६	पृ. ६५२
शमिधातोः संज्ञायाम्	३।२।१४	पृ. २८२	पृ. ६१४
शम्याष्टलम्	४।३।१४२	पृ. ४५५	उ. १६३
शयवासवासिष्यका०	६।३।१८	उ. २६५	उ. ५८५
शरद्वक्तुनकदर्भा०	४।१।१०२	पृ. ३६०	उ. ६८
शरादीनां च	६।३।१२०	उ. २६१	उ. ०
शरीराववच्छ	४।३।५५	पृ. ४३३	उ. १७३
शरीराववच्छात्	५।१।६	उ. २	उ. २३०
शरो ऽस्ति	८।४।४६	उ. ५७१	उ. १०३२
शर्करादिभ्यो ऽण्	५।३।१०७	उ. ६८	उ. १
शर्कराया वा	४।२।८३	पृ. ४०६	उ. १४७
शर्परे विसर्जनीयः	८।३।३५	उ. ५३४	उ. ६८५
शर्पूर्वाः सयः	७।४।६१	उ. ४५४	उ. ८६४
शल वृणुधादितिः०	३।१।६५	पृ. १६५	पृ. ५५८
शलाबुनो ऽन्तर०	४।४।५४	पृ. ४७१	उ. २०६
शल्लो ऽदि	८।४।६३	उ. ५७३	उ. १०३४
शलो न	७।१।२६	उ. ३४८	उ. ७१२
शालाद्वा	४।३।१२८	पृ. ४५२	उ. १६६
शालादिभ्यो यत्	५।३।१०३	उ. ६७	उ. ०
शाल्कासाह्वय्यावे०	७।३।३७	उ. ४१६	उ. ८१५
शाल्कोरन्तरस्याम्	७।४।४१	उ. ४४६	उ. ८५८
शालाद्वा	५।१।३५	उ. ११	उ. २४५
शात्	८।४।४४	उ. ५७०	उ. १०३१
शारदे ञ्जान्तवे	६।२।६	उ. २०८	उ. ५३१
शाङ्करवाद्यज्ञो ङीम्	४।१।७३	पृ. ३५०	उ. ६१
शास्त्रीनकौपीने अ०	५।२।२०	उ. ४२	उ. २८८
शास वृद्धलोः	६।४।३४	उ. ३०४	उ. ६५१
शासिर्वसिचसीनां०	८।३।६०	उ. ५४२	उ. ६६८
शा हो	६।४।३५	उ. ३०४	उ. ६५२
शिक्याया ललच्	४।२।८६	पृ. ४०७	उ. १४८
शित् लुक्	८।३।३१	उ. ५३७	उ. ६८२
शित्तेर्नित्यावृज्ज०	६।२।१३८	उ. २४३	उ. ५६१
शिलाया ङः	५।३।१०२	उ. ६७	उ. ०
शित्यम्	४।४।५५	पृ. ४७२	उ. २०६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
शिल्पिनि चाकजः	६।२।७६	उ. २२६	उ. ५५०
शिल्पिनि ज्वन्	३।१।१४५	पू. २१७	पू. ६०७
शिवशमरिष्टस्य करे	४।४।१४३	पू. ४८६	उ. ३२६
शिवादिभ्यो ऽण्	४।१।११२	पू. ३६४	उ. १०१
शिशुकन्दपमसभ०	४।३।८८	पू. ४४९	उ. १८९
शि सर्दनामस्यानम्	१।१।४२	पू. १८	पू. ८८
शोऽः सार्वधातुके०	७।४।२१	उ. ४४५	उ. ८५४
शोको रुद्	७।१।६	उ. ३४२	उ. ७०२
शोतोष्णाभ्यां कारिणि	५।२।७२	उ. ५६	उ. ३०६
शीर्षश्छन्दसि	६।१।६०	उ. १५६	उ. ४४४
शीर्षच्छेदाद्यस्त्र	५।१।६५	उ. १६	उ. २५६
शीलम्	४।४।६९	पू. ४७३	उ. २१०
शुकाद्यन्	४।२।२६	पू. ३८७	उ. ०
शुशिङ्कादिभ्यो ऽण्	४।३।७६	पू. ४३८	उ. १७६
शुभादिभ्यश्च	४।१।१२३	पू. ३६७	उ. १०५
शुषः कः	८।२।५१	उ. ५०६	उ. ०
शुष्कचूर्णरूपेण पिपः	३।४।३५	पू. ३१०	पू. ०
शुष्कधृष्टो	६।१।२०६	उ. २००	उ. ०
शृङ्गाणामनिरर्वासो	२।४।१०	पू. १६१	पू. ४६५
शृङ्गादजन्यतरस्याम्	५।१।२६	उ. ८	उ. २४२
शृङ्गान्याके	५।४।६५	उ. ११८	उ. ३६४
शृङ्गोत्थाद्यत्	४।२।१७	पू. ३८५	उ. १३०
शृङ्गलसमस्य बन्धनं करभे	५।२।७६	उ. ५८	उ. ३११
शृङ्गमवस्थायां च	६।२।११५	उ. २३८	उ. ०
शृतं पाके	६।१।२७	उ. १५०	उ. ४३३
शृदृषां ह्रस्वो वा	७।४।१२	उ. ४४३	उ. ८५२
शृङ्गान्योराङ्	३।२।१७३	पू. २५५	पू. ०
शे	१।१।१३	पू. ६	पू. ६५
शे मुचादीनाम्	७।१।५६	उ. ३१६	उ. ७२३
शेजलसुपरिविशाल०	५।३।८४	उ. ६२	उ. ३६४
शेश्छन्दसि बहुलम्	६।१।७०	उ. १६३	उ. ४५३
शेषात्कर्तरि परस्मि०	१।३।७८	पू. ७३	पू. २५७
शेषादिभाषा	५।४।१५४	उ. १३६	उ. ४११
शेषे	४।२।६२	पू. ४०८	उ. १४८
शेषे प्रथमः	१।४।१०८	पू. १०३	पू. ३४०
शेषे लङ्यदौ	३।३।१५१	पू. २६४	पू. ०
शेषे लोपः	७।२।६०	उ. ३६६	उ. ७८७

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
शेषे विभाषा	८।१।४१	उ. ४७७	उ. ६०५
शेषे विभाषा	८।१।५०	उ. ४८०	उ. ६०७
शेषे विभाषाकक्षा०	८।४।१८	उ. ५६२	उ. १०२४
शेषो छसखि	९।४।७	पृ. ७६	पृ. २६८
शेषो बहुव्रीहिः	२।२।२३	पृ. ९३२	पृ. ४०४
शोणात्प्राचाम्	४।१।४३	पृ. ३४२	उ. ४५
शानकादिभ्यश्च०	४।३।१०६	पृ. ४४७	उ. ०
शनोरेल्लोपः	६।४।१११	उ. ३२२	उ. ६७६
शनात्रलोपः	६।४।२३	उ. ३०९	उ. ६४६
शनाभ्यस्तयोरातः	६।४।११२	उ. ३२२	उ. ६७६
श्याद्वधासुसं०	३।१।१४१	पृ. २१७	पृ. ६०६
शयेनतिलस्य पात्ते०	६।३।७१	उ. २८०	उ. ६१०
शयोस्यञ्	८।२।४७	उ. ५०८	उ. ६५१
शङ्खममकन्याय०	६।२।२५	उ. २९३	उ. ५३४
श्विष्ठाफलान्यन०	४।३।३४	पृ. ४२८	उ. १६८
शाणामासादनाद्विठन्	४।४।६७	पृ. ४७४	उ. २१९
शास्त्रमनेन भु०	५।२।८५	उ. ५६	उ. ३१३
शास्त्रे श्रुतः	४।३।१२	पृ. ४२४	उ. १६४
श्रिणीभुवानु०	३।३।२४	पृ. २६५	पृ. ०
श्रीधामययोश्च०	७।१।५६	उ. ३५५	उ. ७२२
श्रुवः श्र च	३।१।७४	पृ. २००	पृ. ०
श्रुश्रुपृक्तवृ०	६।४।१०२	उ. ३२०	उ. ६७६
श्रेयसादयः कृता०	२।१।५६	पृ. ९२९	पृ. ३८०
श्रोत्रियश्चन्दो०	५।२।८४	उ. ५६	उ. ३१३
श्रयुक्तः किति	७।२।११	उ. ३७५	उ. ७५५
श्रुताद्यष्टद्वयाश्च०	१।४।३४	पृ. ८५	पृ. २६३
श्लेष आनिङ्गने	३।१।४६	पृ. १६५	पृ. ५५६
श्लो	६।१।१०	उ. १४४	उ. ४२६
श्रवणगाटुञ्च	४।४।११	पृ. ४६३	उ. २०२
श्रवयतेरः	७।४।१८	उ. ४४१	उ. ८५३
श्रवयुवमघोनामत०	६।४।१३३	उ. ३२८	उ. ६८७
श्रवश्रुतः श्रववा	१।२।७१	पृ. ५२	पृ. २०६
श्रवसस्तुद च	४।३।१५	पृ. ४२५	उ. १६४
श्रवसोवसायः श्र०	५।४।८०	उ. १२२	उ. ३६६
श्रवादेरिति	७।३।८	उ. ४०६	उ. ८०५
श्रवादितो निष्ठायाश्च	७।२।१४	उ. ३७६	उ. ७६०
श्रः प्रत्ययस्य	१।३।६	पृ. ५४	पृ. २१७

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
षट्कतिक्रतिप०	५।२।५९	उ. ५९	उ. ३०३
षट् च काण्हादीनि	६।२।९३५	उ. २४३	उ. ०
षट्चतुर्भ्यश्च	७।१।५५	उ. ३५४	उ. ७२९
षट्त्रिचतुर्भ्यो०	६।१।९७६	उ. ९६४	उ. ५९४
षड्भ्यो तुक्	७।१।२२	उ. ३४६	उ. ७०६
षष्ठोः कः सि०	८।२।४९	उ. ५०६	उ. ०
षण्मासायञ्च	५।१।८३	उ. २३	उ. २६०
षत्पुत्रकोरसि०	६।१।८६	उ. ९६७	उ. ४६५
षपूर्वहन्धत०	६।४।९३५	उ. ३२६	उ. ६८७
षष्टिकाः षष्टिरा०	५।१।६०	उ. २४	उ. २६९
षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः	५।२।५८	उ. ५३	उ. ३०६
षष्टाष्टमाभ्यां अ च	५।३।५०	उ. ८४	उ. ३४३
षष्ठी	२।२।८	पृ. ९२७	पृ. ३६३
षष्ठी चानादरे	२।३।३८	पृ. ९४८	पृ. ४३६
षष्ठी प्रत्येनसी	६।२।६०	उ. २२५	उ. ५४६
षष्ठ्युक्तप्रत्ययसि वा	९।४।६	पृ. ६०	पृ. २७०
षष्ठी शेषे	२।३।५०	पृ. ९५९	पृ. ४४६
षष्ठी स्थानेयोगा	९।१।४६	पृ. २०	पृ. ६४
षष्ठी हेतुप्रयोगे	२।३।२६	पृ. ९४४	पृ. ४३३
षष्ठ्यतसंघप्रत्य०	२।३।३०	पृ. ९४६	पृ. ४३५
षष्ठ्याः पतिपुत्रपृ०	८।३।५३	उ. ५४०	उ. ६६४
षष्ठ्या कथ्य च	५।३।५४	उ. ६५	उ. ३४४
षष्ठ्या व्याचये	५।४।४८	उ. ९९३	उ. ३८७
षात्यदान्तात्	८।४।३५	उ. ५६७	उ. ९०२६
षिद्वीरादिभ्यश्च	४।१।४९	पृ. ३४९	उ. ४३
षिद्विदादिभ्योक्	३।३।९०४	पृ. २८९	पृ. ६८८
ष्टुना ष्टुः	८।४।४९	उ. ५६६	उ. ९०३९
ष्टिवृक्मुचमां शि०	७।३।७५	उ. ४३०	उ. ८२८
ष्यान्ता षट्	९।१।२४	पृ. ९२	पृ. ७४
ष्यङ्कः संयसारणं०	६।१।९३	उ. ९४५	उ. ४२८
स उत्तमस्य	३।४।६८	पृ. ३२५	पृ. ७५०
स णां यामणोः	५।२।७८	उ. ५७	उ. ३९९
सः स्याद्धातुके	७।४।४६	उ. ४५९	उ. ८६९
सः स्थिदिस्थिदिस०	८।३।६२	उ. ५४३	उ. ९०००
संयसश्च	३।१।७२	पृ. २००	पृ. ५६७
संयोगादिश्च	६।४।९६६	उ. ३३७	उ. ६६६
संयोगादेरातो आ०	८।२।४३	उ. ५०७	उ. ६४६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
संयोगान्तस्य लो०	८।२।२३	उ. ५०९	उ. ६४०
संयोगे गुरु	९।४।९९	पृ. ८०	पृ. ०
संबत्सरापह्ना०	४।३।५०	पृ. ४३२	उ. ९७२
संज्ञायमापचः	५।९।७३	उ. २९	उ. २५८
संज्ञप्टे	४।४।३३	पृ. ४६५	उ. २०३
संस्कृतम्	४।४।३	पृ. ४६२	उ. २०९
संस्कृतं भक्षाः	४।२।९६	पृ. ३८५	उ. ९२६
संहितशफल०	४।९।७०	पृ. ३४६	उ. ६९
संहितायाम्	६।९।७२	उ. ९६४	उ. ४५४
संहितायाम्	६।३।९९४	उ. २८६	उ. ६२९
सक्यं चाक्रां०	६।२।९६८	उ. २६०	उ. ५७६
सख्यशिश्वीति०	४।९।६२	पृ. ३४७	उ. ५७
सख्युरसंखुद्रौ	७।९।६२	उ. ३६५	उ. ७३६
सख्युयः	५।९।९२६	उ. ३४	उ. ०
सगतिरपि तिङ्	८।९।६८	उ. ४८६	उ. ६९४
सगर्भसपूथस०	४।४।९९४	पृ. ४८३	उ. २२०
संकलादिभ्यश्च	४।३।७५	पृ. ४०९	उ. ०
संख्यायाव्ययासना०	२।२।२५	पृ. ९३३	पृ. ४०८
संख्या	६।२।३५	उ. २९७	उ. ५३६
संख्यापूर्वा द्विगुः	२।९।५२	पृ. ९९६	पृ. ३७५
संख्याया अति०	५।९।२२	उ. ८	उ. २४९
संख्याया अवयवे०	५।२।४२	उ. ४८	उ. २६७
संख्यायाः क्रियाभ्या०	५।४।९७	उ. ९०५	उ. ३७७
संख्यायाः संवत्सर०	७।३।९५	उ. ४९९	उ. ८०८
संख्यायाः संज्ञासंघ०	५।९।५८	उ. ९७	उ. २५०
संख्यायाः स्तनः	६।२।९६३	उ. २५२	उ. ०
संख्याया गुणस्य०	५।२।४७	उ. ५०	उ. ३००
संख्याया विधार्थ०	५।३।४२	उ. ८२	उ. ३४९
संख्यायाश्च गुणान्ता०	५।४।५६	उ. ९९६	उ. ३६३
संख्या संघेन	२।९।९६	पृ. ९९०	पृ. ३६०
संख्यात्रिसायपूर्व०	६।३।९९०	उ. २८८	उ. ६९६
संख्याव्ययादेर्लोप	४।९।२६	पृ. ३३७	उ. ३६
संख्यासुपूर्वस्य	५।४।९४०	उ. ९३६	उ. ०
संख्येकलक्षना०	५।४।४३	उ. ९९९	उ. ३८५
संयामेप्रयोजन०	४।२।५६	पृ. ३६५	उ. ९४०
संघाङ्गनक्षत्र०	४।३।९२७	पृ. ४५२	उ. ९८८
संघे चानैतरा०	३।३।४२	पृ. २६६	पृ. ६७६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		ए.	ए.
संघोद्धा गणप्र०	३।३।८६	पू. २७७	पू. ६८३
संज्ञापूर्वयोश्च	६।३।३८	उ. २७७	उ. ५६६
संज्ञायाम्	२।१।४४	पू. ११६	पू. ७
संज्ञायाम्	३।३।१०६	पू. २८२	पू. ६६१
संज्ञायाम्	३।४।४२	पू. ३१९	पू. ७३२
संज्ञायाम्	४।२।७२	पू. ३५०	उ. ०
संज्ञायाम्	४।३।११७	पू. ४४६	उ. १८७
संज्ञायाम्	६।२।१५६	उ. २५१	उ. ५६८
संज्ञायाम्	८।२।११	उ. ४६७	उ. ६३५
संज्ञायां लला०	४।४।४६	पू. ४७०	उ. २०७
संज्ञायां श्रद्धा०	४।३।२७	पू. ४२७	उ. १६८
संज्ञायां श्रवणा०	४।२।५	पू. ३८२	उ. १२६
संज्ञायां समञ्जनि०	३।३।६६	पू. २८०	पू. ६८६
संज्ञायां कन्	४।३।१४७	पू. ४५६	उ. ०
संज्ञायां कन्	५।३।७५	उ. ६०	उ. ०
संज्ञायां कन्	५।३।८७	उ. ६३	उ. ०
संज्ञायां कन्योशीनरेषु	२।४।२०	पू. १६४	पू. ४७२
संज्ञायां गिरिनि०	६।२।६४	उ. २३३	उ. ५५३
संज्ञायां च	५।३।६७	उ. ६५	उ. ०
संज्ञायां च	६।२।७७	उ. २२६	उ. ०
संज्ञायां जन्वा	४।४।८२	पू. ४७७	उ. २१४
संज्ञायां धेनुष्या	४।४।८६	पू. ४७८	उ. २१६
संज्ञायामनाचिता०	६।२।१४६	उ. २४६	उ. ५६५
संज्ञायामुपमानम्	६।१।२०४	उ. २००	उ. ५२२
संज्ञायां भृशृजिधा०	३।२।४६	पू. २२८	पू. ६२०
संज्ञायां मन्माभ्याम्	५।२।१३७	उ. ७३	उ. ३३९
संज्ञायां मित्राजिनयोः	६।२।१६५	उ. २५२	उ. ५६६
संज्ञा अन्यतरस्यां०	२।३।२२	पू. १४४	पू. ४३२
संज्ञोपम्ययोश्च	६।२।११३	उ. २३७	उ. ०
सत्यं प्रश्ने	८।१।३२	उ. ४७६	उ. ०
सत्यादशपथे	४।४।६६	उ. ११८	उ. ३६४
सत्यापपाशरूपव्री०	३।१।२५	पू. १८६	पू. ५३९
सत्सूदृष्टिदृष्ट०	३।२।६९	पू. २३२	पू. ६२५
सदिरपतेः	८।३।६६	उ. ५४४	उ. १००२
सदृशप्रतिरूपयोः०	६।२।११	उ. २०६	उ. ५३९
सदिष्वञ्जोः परस्य लिटि	८।३।११८	उ. ५५६	उ. १०१४
सद्यःपरुत्परायणमः०	५।३।२२	उ. ७८	उ. ३३६

	अ० पा० सू०	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ०	पृ०
सधमादस्ययोऽङ्क०	६।३।६६	उ. २८५	उ. ६९६
सनः त्तिचि लो०	६।४।४५	उ. ३०७	उ. ६५५
स नपुसंकम्	२।४।९७	पृ. १६३	पृ. ४७०
सनाद्यन्ता धातवः	३।१।३२	पृ. १६२	पृ. ५४४
सनाशंसभिस्त उः	३।२।१६८	पृ. २५४	पृ. ६५८
सनिंससनिडांसम्	७।२।६६	उ. ३६४	उ. ७८२
सनिहृगुहोश्च	७।२।१२	उ. ३७५	उ. ७५८
सनिहृ	२।४।४७	पृ. १७२	पृ. ०
सनि मीमाधुरभल०	७।४।५४	उ. ४५२	उ. ८६९
सनीवन्तर्धभस्जद०	७।२।४६	उ. ३८७	उ. ७७५
सनेतेरनः	८।३।१०८	उ. ५५४	उ. १०९२
संधिवेलाद्युतुनक्षत्रे०	४।३।१६	पृ. ४२५	उ. १६५
सन्महत्परमेतमे०	२।१।६९	पृ. १२९	पृ. ३८३
सन्यडोः	६।१।६	उ. १४३	उ. ४२६
सन्यतः	७।४।७६	उ. ४५८	उ. ८६६
सन्निटोर्जः	७।३।५७	उ. ४२६	उ. ८२४
सन्वल्लघुनि चङ्पर०	७।४।६३	उ. ४६२	उ. ८७२
सपत्रनिष्पन्नादति०	५।४।६९	उ. १९७	उ. ३६४
सपूर्वाच्च	५।२।८७	उ. ६०	उ. ३९३
सपूर्वाधाः प्रथमाया०	८।१।२६	उ. ४७३	उ. ६००
सप्तनोऽङ्कन्दसि	५।१।६९	उ. ९८	उ. ०
सप्तमीपञ्चम्या कार०	२।३।७	पृ. १३६	पृ. ४२३
सप्तमी विशेषणे बहु०	२।२।३५	पृ. १३६	पृ. ४९६
सप्तमी शेषः	२।१।४०	पृ. १९५	पृ. ३६६
सप्तमी सिद्धशुष्कप०	६।२।३२	उ. २९५	उ. ५३४
सप्तमी हारिणौ धर्म्य०	६।२।६५	उ. २३६	उ. ५४७
सप्तम्यधिकरणे च	२।३।३६	पृ. १४७	पृ. ४३७
सप्तम्याः पुण्यम्	६।२।१५२	उ. २४६	उ. ५६७
सप्तम्यां चोपयीद०	३।४।४६	पृ. ३९३	पृ. ७३२
सप्तम्यां जनेर्दः	३।२।६७	पृ. २३६	पृ. ६३४
सप्तम्यास्त्रल्	५।३।१०	उ. ७६	उ. ०
सभायां नपुसके	६।२।६८	उ. २३४	उ. ५५४
सभाया यः	४।४।१०५	पृ. ४८३	उ. ०
सभाराजामनुष्यपूर्वा	२।४।२३०	पृ. १६५	पृ. ४७३
समः ह्युवः	१।३।६५	पृ. ७०	पृ. २४६
समः प्रतिज्ञाने	१।३।५२	पृ. ६६	पृ. २४०
समः समि	६।३।६३	उ. २८४	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
समः सुदि	८।३।५	उ. ५२७	उ. ६७४
समयस्तदस्य०	५।१।१०४	उ. २८	उ. २६४
समयाच्चयापना०	५।४।६०	उ. ११७	उ. ३६३
समर्थः पदविधिः	२।१।१	पू. १०३	पू. ३४३
समर्थानां प्रथ०	४।१।८२	पू. ३५३	उ. ७०
समवप्रविभ्यः स्थः	१।३।२३	पू. ५८	पू. २३९
समवायान्समर्पति	४।४।४३	पू. ४६६	उ. ३०७
समवाये च	६।१।१३८	उ. १८२	उ. ४६४
समस्ततीयायुक्तात्	१।३।५४	पू. ६७	पू. २४०
समासमां विज्ञायते	५।२।१२	उ. ४०	उ. २८५
समानकर्तृकयोः पूर्व०	३।४।२९	पू. ३०७	पू. ७२३
समानकर्तृकेषु तुमुन्	३।३।१५८	पू. २६६	पू. ७०८
समानतीर्थे वासी	४।४।१०७	पू. ४८२	उ. २१६
समानस्य कृन्त०	६।३।८४	उ. २८२	उ. ६१४
समानोदरे श०	४।४।१०८	पू. ४८२	उ. २२०
समापनात्सपूर्व०	५।१।११२	उ. ३०	उ. ०
समायाः लः	५।१।८५	उ. २३	उ. २६०
समासतो	३।४।५०	पू. ३१३	पू. ७३३
समासस्य	६।१।२२३	उ. २०४	उ. ५२५
समासाच्च तद्धि०	५।३।१०६	उ. ६७	उ. ३६७
समासान्ताः	५।४।६८	उ. ११८	उ. ३६५
समासे ङुलेः सङ्गः	८।३।८०	उ. ५४८	उ. १००५
समासे ङजपूर्व०	७।१।३७	उ. ३४६	उ. ७१५
समाहारः स्वरितः	१।२।३१	पू. ३६	पू. १७०
समि ल्यः	३।२।७	पू. २२०	पू. ०
समि मुष्टो	३।३।३६	पू. २६७	पू. ६७५
समि युट्ठः	३।३।२३	पू. २६५	पू. ६७३
समुच्चये ऽन्यतरस्याम्	३।४।३	पू. ३०२	पू. ७१८
समुच्चये सामान्यद०	३।४।५	पू. ३०३	पू. ७१६
समुदाङ्ग्यो०	१।३।७५	पू. ७२	पू. २५६
समुदो रजः पशुषु	३।३।६६	पू. २७४	पू. ०
समुद्रामाद घः	४।४।११८	पू. ४८४	उ. २२९
समूलाकतजीवे०	३।४।३६	पू. ३१०	पू. ७३९
समूहवच्च बहुषु	५।४।२२	उ. १०७	उ. ३८०
समो गम्यच्छिष्यश्च०	१।३।२६	पू. ६०	पू. २३३
संपरिपूर्वात्स च	५।१।६२	उ. २५	उ. ०
संघर्षेभ्यः करोती भू०	६।१।१३७	उ. १८१	उ. ४६४

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		ए.	ए.
संपादिनि	५।१।६६	उ. २७	उ. २६४
संपृचानुबन्धो	३।२।१४२	पू. ३४६	पू. ६५३
संप्रतिभ्यामना०	१।३।४६	पू. ६५	पू. ३३८
संप्रसारणस्य	६।३।१३६	उ. २६४	उ. ६२४
संप्रसारणाच्च	६।१।१०८	उ. १७४	उ. ४७६
संप्रोदश्च कटश्च	५।२।२६	उ. ४४	उ. २६०
संबुद्धौ च	७।३।१०६	उ. ४३७	उ. ०
संबुद्धौ शाक०	१।१।१६	पू. १०	पू. ६७
संबोधने च	२।३।४७	पू. १५१	पू. ४४५
संबोधने च	३।२।१२५	पू. २४५	पू. { मसु. ६६३ शु. ६४७
संभवत्यवहर०	५।१।५२	उ. ७५	उ. २४६
संभावनेसमिति०	३।३।१५४	पू. २६५	पू. ७०६
संभूते	४।३।४१	पू. ४३०	उ. १७१
संमाननोत्संजनो	१।३।३६	पू. ६२	पू. २३५
संयसश्च	३।१।७२	पू. २००	पू. ५६७
संयोगादिश्च	६।४।१६६	उ. ३३७	उ. ६६६
सकृपाणामेकशे०.	१।२।६४	पू. ५०	पू. ३००
सर्तिशास्वर्तिभ्य०	३।१।५६	पू. १६७	पू. ५६२
सर्वकृत्वाभकरीषेषु०	३।२।४२	पू. ७२७	पू. ०
सर्वगुणकाल्यै	६।२।६३	उ. २३३	उ. ५५३
सर्वचर्मणः कृतः०	५।२।५	उ. ३८	उ. ३८३
सर्वत्र लोहितादि०	४।१।१८	पू. ३३४	उ. ३९
सर्वत्र त्रिभाषा गोः	६।१।१३२	उ. १७७	उ. ४८४
सर्वत्र शाकल्यस्य	८।४।५१	उ. ५७१	उ. १०३३
सर्वत्राणु च त०	४।३।२२	पू. ४२६	उ. १६५
सर्वदेवात्तामिस्	४।४।१४३	पू. ४८६	उ. ०
सर्वनामस्थाने चासं०	६।४।८	उ. २६६	उ. ६३०
सर्वनाम्नः स्मै	७।१।१४	उ. ३४४	उ. ७०६
सर्वनाम्नः स्याद्०	७।३।११४	उ. ४३६	उ. ६४२
सर्वनाम्नस्तृतीया०	२।३।२७	पू. १४५	पू. ४३३
सर्वपुरुषाभ्यां षष्ठ०	५।१।१०	उ. ४	उ. २३३
सर्वभूमिपृथि०	५।१।४१	उ. १२	उ. २४७
सर्वस्य द्वे	८।१।१	उ. ४६३	उ. ८७५
सर्वस्य सुपि	६।१।१६१	उ. १६७	उ. ५१६
सर्वस्य सोम्यत०	५।३।६	उ. ७५	उ. ३३४
सर्वादीनि सर्वना०	१।१।३७	पू. १३	पू. ७५

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
सर्वैकान्यक्रियत्तदः०	५।३।१५	उ. ७६	उ. ३३६
सवाभ्यां वामो०	३।४।६९	पृ. ३२३	पृ. ०
सविधसनीहसमर्याद०	६।२।२३	उ. २९२	उ. ५३३
ससज्जुषोरः	८।२।६६	उ. ५९३	उ. ६५५
ससूवेति निगमे	७।४।७४	उ. ४५७	उ. ८६८
ससौ प्रशंसायाम्	५।४।४०	उ. ९९९	उ. ३८४
सः स्याद्धातुके	७।४।४६	उ. ४५९	उ. ८६९
सस्येन परिजातः	५।२।६८	उ. ५५	उ. ३०८
सहनञ्जितमानपू०	४।९।५७	पृ. ३४६	उ. ५५
सहयुक्तेःप्रधाने	२।३।९६	पृ. ९४३	पृ. ४२६
सह सुषा	२।९।४	पृ. ९०५	पृ. ३५९
सहस्य सः संज्ञायां	६।३।७८	उ. २८९	उ. ६९३
सहस्य सधिः	६।३।६५	उ. २८५	उ. ०
सहस्रेण संमिता घः	४।४।९३५	पृ. ४८७	उ. २२५
सहिवहेरोदवर्णस्य	६।३।९९२	उ. २८६	उ. ६२०
सहेः एतनताभ्यां च	८।३।१०६	उ. ५५४	उ. ९०९२
सहेः साहः सः	८।३।५६	उ. ५४९	उ. ६६४
सहे च०	३।२।६६	पृ. २३६	पृ. ६३४
साक्षात्प्रभृतीनि च०	९।४।७४	पृ. ६६	पृ. ३२३
साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्	५।२।६९	उ. ६९	उ. ३९४
साक्षे साख्या साडे०	६।३।९९३	उ. २८६	उ. ६२९
सात्यदायोः	८।३।९९९	उ. ५५५	उ. ९०९३
साधकतमं करणम्	९।४।४२	पृ. ८७	पृ. २६६
साधुनिपुणाभ्याम्०	२।३।४३	पृ. ९४६	पृ. ४३६
सान्तमहतः संयोगस्य	६।४।९०	उ. २६६	उ. ६३०
साप्तपटीनं सख्यम्	५।२।२२	उ. ४२	उ. २८८
साम आकम्०	७।९।३३	उ. ३४८	उ. ७९२
सा ऽमन्त्रितम्	२।३।४८	पृ. ९५९	पृ. ४४६
सामि०	२।९।२७	पृ. ९९९	पृ. ३६२
सार्यचिरंप्राकृष्टमे	४।३।२३	पृ. ४२६	उ. ९६६
सार्वधातुकमपित्	९।२।४	पृ. ३२	पृ. ९५०
सार्वधातुकार्द्धधातु०	७।३।८४	उ. ४३२	उ. ८३९
सार्वधातुके यक्	३।९।६७	पृ. ९६६	पृ. ५६५
साल्वावयवप्रत्यय०	४।९।९७३	पृ. ३७६	उ. ९२९
साल्वेयगान्धारि०	४।९।९६६	पृ. ३७८	उ. ०
सावनहुहः	७।९।८२	उ. ३६३	उ. ७३५
सावेकाचस्तृतीया०	६।९।९६८	उ. ९६०	उ. ५९०

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
सास्मिन्वीर्यमासीति०	४।२।२१	पृ. ३८६	उ. १३०
सात्य देवता	४।२।२४	पृ. ३८६	उ. १३१
सिकताशर्कराभ्यां च	५।२।१०४	उ. ६५	उ. ३२३
सिचि च परस्मैपदेषु	७।२।४०	उ. ३८५	उ. ७७३
सिचि वृद्धिः परस्मै०	७।२।१	उ. ३६८	उ. ७४६
सिचो वहि	८।३।११२	उ. ५५५	उ. १०१३
सिक्ताभ्यस्तविटि०	३।४।१०६	पृ. ३२६	पृ. ७५२
सिति च	१।४।१६	पृ. ८१	पृ. २७४
सिद्धशुक्लपक्ववन्धैश्च	२।१।४१	पृ. ११५	पृ. ३७०
सिद्धादिभ्यश्च	५।२।६७	उ. ६३	उ. ३१६
सिध्यतेरपरलौकिके	६।१।४६	उ. १५६	उ. ४४१
सिन्धुतस्त्रिशलादि०	४।३।६३	पृ. ४४२	उ. १८२
सिन्धुपकराभ्यां कन्	४।३।३२	पृ. ४२८	उ. ०
सिपि धातोर्कृदा	८।२।७४	उ. ५१५	उ. ६५७
सिञ्जतुलं लेटि	३।१।३४	पृ. १६२	पृ. ५४७
सिवादीनां वाद्ध्य०	८।३।७१	उ. ५४६	उ. १००३
सुः पूजायाम्	१।४।६४	पृ. १००	पृ. ३३२
सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु०	३।२।८६	पृ. २३८	पृ. ६३२
सुखप्रिययोर्हिते	६।२।१५	उ. २१०	उ. ५३२
सुखप्रियादानुलोभ्ये	५।४।६३	उ. ११७	उ. ३६४
सुखादिभ्यः कर्तृष्वे०	३।१।१८	पृ. १८७	पृ. ५२४
सुखादिभ्यश्च	५।२।१३१	उ. ७२	उ. ३२६
सुजः	८।३।१०७	उ. ५५४	उ. १०१२
सुजोयज्ञसंयोगे	३।२।१३२	पृ. २४६	पृ. ६५०
सुदकात्पूत्रं	६।१।१३५	उ. १८१	उ. ४६०
सुद तिथोः	३।४।१०७	पृ. ३२६	पृ. ७५२
सुहनपुंसकस्य	१।१।४३	पृ. १६	पृ. ८६
सुधातुरकह् च	४।१।६७	पृ. ३५६	उ. ६६
सुधितसमुधितनेम०	७।४।४५	उ. ४४६	उ. ८५६
सुनेतेः स्यसनेः	८।३।११७	उ. ५५६	उ. १०१४
सुप आत्मनः क्यच्	३।१।८	पृ. १८४	पृ. ५१३
सुपः	१।४।१०३	पृ. १०२	पृ. ३३६
सुपां सुलुक्पूर्वस्य०	७।१।३६	उ. ३५०	उ. ७१७
सुपि च	७।३।१०२	उ. ४३७	उ. ८४०
सुपि स्थः	३।२।४	पृ. २१६	पृ. ६१२
सुपो धातुप्रातिप०	२।४।७१	पृ. १७६	पृ. ४६१
सुप्तिङन्तं पदम्	१।४।१४	पृ. ८१	पृ. २७३

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
सुप्रतिना मात्राद्यै	२।१।६	पृ. १०७	पृ. ३५५
सुप्यजातौ णिनिस्ता०	३।२।७८	पृ. २३६	पृ. ६२८
सुप्रातसुश्वसुदिवशा०	५।४।१२०	उ. १३९	उ. ४०६
सुषामन्विते पराङ्गव०	२।१।२	पृ. १०४	पृ. ३४७
सुयज्ञोर्हवनिप	३।२।१०३	पृ. २४०	पृ. ६३५
सुवास्त्वादिभ्योण्	४।२।७७	पृ. ४०९	उ. १४६
सुविनिर्दुर्भ्यः सुपि०	८।३।८८	उ. ५४६	उ. १००७
सुषामादिषु च	८।३।६६	उ. ५५२	उ. १०१०
सुसर्वाधाञ्जनपदस्य	७।३।१२	उ. ४९०	उ. ८०६
सुहृदुर्दुर्हो मित्रा०	५।४।१५०	उ. १३८	उ. ०
सूत्रं प्रतिष्ठातम्	८।३।६०	उ. ५५०	उ. १००८
सूत्राच्च कोपधात्	४।२।६५	पृ. ३६८	उ. १४३
सूदतीपदी लृषच	३।२।१५३	पृ. २५९	पृ. ६५५
सूपमानात्कः	६।२।१४५	उ. २४६	उ. ५६५
सूर्यतिष्ठागस्त्यम०	६।४।१४६	उ. ३३२	उ. ६६९
सुघस्यटः क्करच्	३।२।१६०	पृ. २५३	पृ. ६५७
सुजिदृशोक्त्यमकिति	६।१।५८	उ. १५८	उ. ४४३
सुपितृदोः कसुन्	३।४।१७	पृ. ३०६	पृ. ०
सु स्थिरे	३।३।१७	पृ. २६३	पृ. ६६६
सुधतेर्मतौ	८।३।११३	उ. ५५५	उ. १०१३
सेनान्तचक्षणाका०	४।१।१५२	पृ. ३७३	उ. ११२
सेनाया वा	४।४।४५	पृ. ४६६	उ. ०
सेर्हापिच्च	३।४।८७	पृ. ३२३	पृ. ७४८
से ऽसिचि क्तचृतच्छ०	७।२।५७	उ. ३८६	उ. ७७६
सो ऽसिचि लोपे चेत्या०	६।१।१३४	उ. १८०	उ. ४६०
सोढः	८।३।११५	उ. ५५६	उ. १०१३
सोदराद्याः	४।४।१०६	पृ. ४८२	उ. २२०
सोपदादौ	८।३।३८	उ. ५३५	उ. ६८६
सोममर्हति यः	४।४।१३७	पृ. ४८८	उ. २२५
सोमाद् व्यण्	४।२।३०	पृ. ३८८	उ. १३२
सोमे सुञः	३।२।६०	पृ. २३८	पृ. ६३३
सोमे ह्रितः	७।२।३३	उ. ३८२	उ. ७६६
सोमवक्षेपणे	६।२।१६५	उ. २५६	उ. ५७५
सोमर्मनी अलोमो०	६।२।११७	उ. २३८	उ. ५५७
सोम्य निवासः	४।३।८६	पृ. ४४९	उ. १८९
सोम्यांश्चवसभृतयः	५।१।५६	उ. १६	उ. २५०
सोम्यादिरिति क०	४।२।५५	पृ. ३६५	उ. १३६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
सौ च	६।४।१३	उ. २६८	उ. ०
स्कोः संयोगाद्योरन्ते०	८।२।२६	उ. ५०३	उ. ६४३
स्तम्भेः	८।३।६७	उ. ५४५	उ. १००२
स्तम्भस्तुम्भस्कम्भ०	३।१।८२	पृ. २०१	पृ. ५७०
स्तम्भकर्णयोरमिजयोः	३।२।१३	पृ. २२१	पृ. ६१४
स्तम्भशक्तोरिन्	३।२।२४	पृ. २२४	पृ. ६१७
स्तम्भे क च	३।३।८३	पृ. २७७	पृ. ६८३
स्तम्भसिमुसहा०	८।३।११६	उ. ५५६	उ. १०१३
स्तुतस्तोमयोऽकन्दसि	८।३।१०५	उ. ५५३	उ. १०११
स्तुमुधूज्यः परस्मे०	७।२।७२	उ. ३६४	उ. ०
स्तोनाद्यबलोपश्च	५।१।१२५	उ. ३४	उ. २७८
स्तोश्चुना ऋतुः	८।४।४०	उ. ५६८	उ. १०३०
स्तोकार्कान्तऋतुरार्थ०	२।१।३६	पृ. ११५	पृ. ०
स्तौतिययोरेव प्रथम०	८।३।६१	उ. ५४२	उ. ६६८
स्थः प्रपूर्वस्य	६।१।२३	उ. १४६	उ. ४३२
स्थियाः	६।४।७६	उ. ३५५	उ. ६७०
स्थियाः पुंयद्वाचित०	६।३।३४	उ. २६८	उ. ५८८
स्थियाम्	४।१।३	पृ. ३३०	उ. १२
स्थियां संज्ञायाम्	५।४।१४३	उ. १३६	उ. ४१०
स्थियां निम्	३।३।६४	पृ. २७८	पृ. ६८४
स्थियां च	७।१।६६	उ. ३६६	उ. ७४२
स्थियामवन्तिकु०	४।१।१०६	पृ. ३८०	उ. १२२
स्त्रीपुंवच्च	१।२।६६	पृ. ५१	पृ. २०७
स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सु०	४।१।८७	पृ. ३५४	उ. ७८
स्त्रीभ्यां ङक्	४।१।१२०	पृ. ३६६	उ. १०५
स्त्रीषु सौधोरसात्त्व०	४।२।७६	पृ. ४०१	उ. ०
स्थः क च	३।२।७७	पृ. २३५	पृ. ६२८
स्थिहलाच्छर्दि०	४।२।१५	पृ. ३८५	उ. १२६
स्थानापापलो भावे	३।३।६५	पृ. २७६	पृ. ६८५
स्थाध्वोरिन्	१।२।१७	पृ. ३५	पृ. १६०
स्थादिष्वभ्यासेन०	८।३।६४	उ. ५४३	उ. १०००
स्थानान्तगोशाल०	४।३।३५	पृ. ४२६	उ. १६६
स्थानान्तादिभाषा	५।४।१०	उ. २०४	उ. ३७४
स्थानिषदादेशेन०	१।१।५६	पृ. २२	पृ. १०३
स्थानेऽन्तरात्मः	१।१।५०	पृ. २०	पृ. ६६
स्थालीविलात्	५।१।७०	उ. २०	उ. २५७
स्थूलदूरपुसहस्र०	६।४।१५६	उ. ३३४	उ. ६६४

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
स्यूतादिभ्यः प्रकार०	५।४।३	उ. १०२	उ. ३७०
स्य च भाषायाम्	६।३।२०	उ. २६५	उ. ५८६
स्यशभासपिसक०	३।२।१७५	पृ. २५५	पृ. ६५६
स्रात्र्यादयश्च	७।१।४६	उ. ३५३	उ. ०
सुकमोरनात्मनेपद०	७।२।३६	उ. ३८३	उ. ७६८
सेहने पिषः	३।४।३८	पृ. ३११	पृ. ७३१
सर्धायामाहः	१।३।३१	पृ. ६१	पृ. २३४
स्यशानुदके क्विन्	३।२।१५८	पृ. २३१	पृ. ६२३
स्यहियहियतित०	३।२।५८	पृ. २५२	पृ. ६५६
स्यहेरीप्सितः	१।४।३६	पृ. ८५	पृ. २६५
स्फायः स्फी निष्ठायाम्	६।१।२२	उ. १४६	उ. ०
स्फायो वः	७।३।४१	उ. ४२०	उ. ०
स्निगधूतवीणाञ्जो०	६।३।१८७	उ. २५७	उ. ५०४
स्फुरतिस्कुलत्यार्धञि	६।१।४७	उ. १५६	उ. ०
स्फुरतिस्कुलत्यार्नि०	८।३।७६	उ. ५४७	उ. ०
स्मिपूङ्गरञ्जवशां०	७।२।७४	उ. ३८५	उ. ७८३
स्मे लोद	३।३।१६५	पृ. २६८	पृ. ७११
स्मोतरं लङ् च	३।३।१७६	पृ. ३०१	पृ. ७१३
स्यतासी लुलुटोः	३।१।३३	पृ. १६२	पृ. ५४५
स्यटो जवे	६।४।२८	उ. ३०३	उ. ६५१
स्यश्कन्दसि बहुलम्	६।१।१३३	उ. १८०	उ. ४६०
स्यसिचसीयुत्तासिपु०	६।४।६२	उ. ३१०	उ. ६६२
स्यतिशयोतिद्रवति०	७।४।८१	उ. ४५६	उ. ८७०
स्रोतसो विभाषा०	४।४।११३	पृ. ४८३	उ. २२०
स्वं इपं शब्दस्याश०	१।१।६८	पृ. २८	पृ. १३६
स्वं स्वामिनि	६।२।१७	उ. २११	उ. ०
स्वतन्त्रः कर्ता	०।४।५४	पृ. ६०	पृ. ३१३
स्वतवान्याया	८।३।११	पृ. ५२६	उ. ६७६
स्वनहसेवा	३।३।६२	पृ. २७३	पृ. ०
स्वपाटिहिंसामच्य०	६।१।१८८	उ. १६६	उ. ५१८
स्वपितृषोर्नजिङ्	३।२।१७२	पृ. २५५	पृ. ०
स्वपिस्वमिव्यञां०	६।१।१६	उ. १४८	उ. ४३२
स्वपो नन्	३।३।६१	पृ. २७८	पृ. ०
स्वमज्ञातिधनाख्या०	१।१।३५	पृ. १६	पृ. ८२
स्वमोर्नपुंसकात्	७।१।२३	उ. ३४६	उ. ७०६
स्वयं तन	२।१।२५	पृ. १११	पृ. ३६२

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
स्वरतिसृत्तिसूयति०	७।२।४४	उ. ३८६	उ. ७७३
स्वरतिनिपातमध्यम्	९।९।३७	पू. ९६	पू. ८३
स्वरितञितः कर्च०	९।३।७२	पू. ७२	पू. २५४
स्वरितमार्गेदिते०	८।२।१०३	उ. ५२३	उ. ६६६
स्वरितात्संहितायाम्०	९।२।३६	पू. ४२	पू. १७६
स्वरितेनाधिकारः	९।३।९९	पू. ५५	पू. २२९
स्वरितो वानुदाने०	८।२।६	उ. ४६५	उ. ६३२
स्वसुष्ठः	४।९।१४३	पू. ३७०	उ. ०
स्वागतादीनां च	७।३।७	उ. ४०६	उ. ८०४
स्वाङ्गाच्छेता इमानिनि	६।३।४०	उ. २७९	उ. ५६७
स्वाङ्गाच्छोपसर्जनादसं०	४।९।५४	पू. ३४५	उ. ५४
स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कभ्योः	३।४।६९	पू. ३९६	पू. ७३६
स्वाङ्गे ध्रुवे	३।४।५४	पू. ३९४	पू. ७३३
स्वाङ्गिभ्यः प्रसिते	५।२।६६	उ. ५५	उ. ३०८
स्वादिभ्यः णुः	३।९।७३	पू. २००	पू. ५७
स्वादिद्वयसर्वनाम०	९।४।९७	पू. ८९	पू. २७५
स्वादुमि वामुल्	३।४।२६	पू. ३०८	पू. ७२६
स्वापेचिदि०	६।९।९८	उ. ९४८	उ. ४३९
स्वामिर्चवर्षे	५।२।१२६	उ. ७०	उ. ३२८
स्वामोश्वराधिपति०	२।३।३६	पू. ९४६	पू. ४३६
स्वे पुषः	३।४।४०	पू. ३९९	पू. ७३९
स्वैजसमादकृष्टाभ्यां०	४।९।२	पू. ३२६	उ. ९९
ह एति	७।४।५२	उ. ४५९	उ. ८६९
हनः सिच्	९।२।१४	पू. ३४	पू. ९५६
हनश्च वधः	३।३।७६	पू. २७५	पू. ६८२
हनस्त च	३।९।१०८	पू. २०८	पू. ५६५
हनस्तोऽधिगणलोः	७।३।३२	उ. ४९७	उ. ८९३
हना वध लिङि	२।४।४२	पू. ९७९	पू. ४८२
हन्त च	८।९।५४	उ. ४८९	उ. ६०६
हन्तेरत्पूर्वस्य	८।४।२२	उ. ५६४	उ. १०२६
हन्तेर्जः	६।४।३६	उ. ३०४	उ. ६५३
हरतेरनुद्यमने च्	३।२।६	पू. २२९	पू. ६९३
हरतेर्द्वितीयाद्येः०	३।२।२५	पू. २२४	पू. ६९७
हरत्युत्सङ्गादिभ्यः	४।४।१५	पू. ४६४	उ. २०२
हरितादिभ्यो जः	४।९।१००	पू. ३६०	उ. ६८
हरीतकादिभ्यश्च	४।३।१६७	पू. ४६०	उ. ९६६
हलः	६।४।२	उ. २६५	उ. ६२७

	अ. पा. सू.	काशिका प.	पदमञ्जरी प.
हलः षनः शान्तभी	३।४।८३	पू. २०३	पू. ५७०
हलदन्तात्सप्तम्याः सं०	६।३।६	उ. २६३	उ. ५८२
हलन्ताच्च	१।२।१०	पू. ३३	पू. १५७
हलन्यम्	१।३।३	पू. ५३	पू. २१४
हलश्च	३।३।१२१	पू. २८५	पू. ६६४
हलश्चेजुपधात्	८।४।३१	उ. ५६६	उ. १०२८
हलसीराद्यक्	४।३।१२४	पू. ४५१	उ. २१४
हलसीराद्यक्	४।४।८१	पू. ४७७	उ. २१४
हलसूकरयोः पुत्रः	३।२।१८३	पू. २५८	पू. ६६१
हलस्तद्धितस्य	६।४।१५०	उ. ३३३	उ. ६६२
हलादिः शेषः	७।४।६०	उ. ४५३	उ. ८६३
हलि च	८।२।७७	उ. ५१५	उ. ०
हलि लोपः	७।२।११३	उ. ४०६	उ. ७६८
हलि सर्वेषाम्	८।३।२२	उ. ५३२	उ. ६८०
हलो ऽन्तराः संयोगः	१।१।७	पू. ७	पू. ५३
हलो यमां यमि लोपः	८।४।६४	उ. ५७४	उ. १०३४
हल्ङाबभ्यो दीर्घा०	६।१।६८	उ. १६२	उ. ४४६
हव्य ऽन्तः पाठम्	३।२।६६	पू. २३३	पू. ०
ह्रस्वत्वतोर्लङ् च	३।२।११६	पू. २४३	पू. ०
ह्रश्च	६।१।११४	उ. १७५	उ. ४८१
ह्रश्च ब्रौहिकालयोः	३।१।१४८	पू. २१८	पू. ६०८
हस्ताज्जाति	५।२।१३३	उ. ७२	उ. ३३०
हस्तादाने षेरस्तेये	३।३।४०	पू. २६८	पू. ६७६
हस्ते वर्तिगृहेः	३।४।३६	पू. ३११	पू. ७३१
हायनान्तपुवा०	५।१।१३०	उ. ३५	उ. २७६
हिंसायां प्रतेञ्च	६।१।१४१	उ. १८२	उ. ४६५
हिंसार्थानां च समा०	३।४।४८	पू. ३१३	पू. ७३२
हि च	८।१।३४	उ. ४७६	उ. ६०४
हितं भक्षाः	४।४।६५	पू. ४७४	उ. ४११
हिनुमीना	८।४।१५	उ. ५६१	उ. १०२३
हिमकारिबहतिषु च	६।३।५४	उ. २७५	उ. ६०४
हिरण्यपरिमाणं धने	६।२।५५	उ. २२४	उ. ५४६
हीने	१।४।८६	पू. ६८	पू. ३२६
हीयमानबाधयोगाच्च	५।४।४७	उ. ११३	उ. ३८७
हुक्त्वो हेर्द्धिः	६।४।१०१	उ. ३२०	उ. ६७६
हुभ्रुवाः सार्वधातुके	६।४।८७	उ. ३१७	उ. ६७१
हुकारन्यतरस्याम्	१।४।५३	पू. ६०	उ. ३१२

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
हृदयस्य प्रियः	४।४।६५	पृ. ४८०	उ. २९८
हृदयस्य हृल्लेखयद०	६।३।५०	उ. २७४	उ. ६०३
हृद्गतिस्थित्यन्ते पूर्वप०	७।३।९६	उ. ४९३	उ. ८०६
हृषीकेशम्	७।२।३६	उ. ३८९	उ. ७६६
हेति क्षियायाम्	८।१।६०	उ. ४८३	उ. ६९९
हेतुमति च	३।१।२६	पृ. ९६०	पृ. ५३२
हेतुमनुष्यभ्यां न्यत०	४।३।८९	पृ. ४३६	उ. ९८०
हेतुहेतुमतालिङ्	३।३।१५६	पृ. २६६	पृ. ७०७
हेता	२।३।२३	पृ. ९४४	पृ. ४३२
हेमन्तशिशिराव०	२।४।२८	पृ. ९६६	पृ. ४७६
हेमन्ताच्च	४।३।२९	पृ. ४८६	उ. ०
हे मपरे वा	८।३।२६	उ. ५३२	उ. ६८९
हेरचडि	७।३।५६	उ. ४२६	उ. ८२४
हैयङ्गवीनं मंज्ञायाम्	५।२।२३	उ. ४३	उ. २८६
हैहेप्रयोगे हैहयोः	८।२।८५	उ. ५९६	उ. ६६३
हो ढः	८।२।३९	उ. ५०३	उ. ६४५
होत्राभ्यश्रुः	५।१।१३५	उ. ३७	उ. २८९
हो हन्तोर्णिचेषु	७।३।५४	उ. ४२५	उ. ८२३
ह्यन्तव्याश्रयसजा०	७।२।५	उ. ३६६	उ. ७५०
ह्रस्वः	७।४।५६	उ. ४५३	उ. ८६३
ह्रस्वं लघु	९।४।१०	पृ. ८०	पृ. २७०
ह्रस्वनद्यापो नुद	७।१।५४	उ. ३५४	उ. ७२९
ह्रस्वनुदभ्यां मतुप्	६।१।१७६	उ. ९६३	उ. ५९३
ह्रस्वस्य गुणः	७।३।१०८	उ. ४३८	उ. ८४९
ह्रस्वस्य पिति कति०	६।१।७९	उ. ९६४	उ. ४५४
ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तर०	६।१।१५९	उ. ९८५	उ. ४६८
ह्रस्वात्तादौ तद्धिते	८।३।१०९	उ. ५५२	उ. १०९९
ह्रस्वादङ्गात्	८।२।२७	उ. ५०२	उ. ६४३
ह्रस्वान्तन्यात्पूर्वम्	६।२।१७४	उ. २५५	उ. ५७९
ह्रस्वे	५।३।८६	उ. ६३	उ. ३६४
ह्रस्वो नपुंसके०	९।२।४७	पृ. ४४	पृ. ९८७
ह्रस्वोऽन्त्यसि	७।२।३९	उ. ३८२	उ. ७६६
ह्रादो निष्ठायाम्	६।४।६५	उ. ३९६	उ. ६७५
ह्रवः संप्रसारणम्	६।१।३२	उ. ९५२	उ. ४३६
ह्रः संप्रसारणं वन्य०	३।३।७२	पृ. २७५	पृ. ६८२
हुतावामश्च	३।२।३	पृ. २९६	पृ. ६९९

समग्रं चेदं काशिकापदमञ्जर्याः सूचीपत्रम् ॥ शुभं भवतु ॥

श्रीगणपतयेनमः ॥

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“व्याप्तातिपदिकात्” ॥ ‘अधिकारोयमिति’ । विधेयपरिभाष्य-
योरनिर्देशादुक्त्यमाणानां च स्वादीनां प्रकृत्यपेक्षत्वात्स्वरितत्वाच्च ‘आ-
पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेरिति’ । अधिकारस्यावधिं दर्शयति । अधिकारोने-
कप्रकारः संज्ञाधिकारो विशेषणाधिकारः प्रकृत्यधिकारश्चेति, तत्र कीदृ-
शोयमधिकार इत्यत आह । ‘स्वादिषु कर्ण्येतेषु प्रकृतिरधिक्रियतइति’ ।
‘टाङ्ङाप्चापां चाबितीति’ । सामान्यग्रहणमित्यनुषङ्गः । ‘समा-
हारनिर्देश इति’ । समाहारद्वन्द्वेन तेषां व्यादीनामयं निर्देश इत्यर्थः ।
ततश्च समाहारस्यैकत्वादेकवचनमेव युक्तं न बहुवचनमिति भावः ।
किमर्थमिदमुच्यते व्याप्तातिपदिकात्परे स्वादयो यथा स्युरिति केवलानां
प्रयोगो मा भूत्, परश्चेति वचनात्केवलानां प्रयोगो न भविष्यति, इदं
तर्हि प्रयोजनं व्याप्तातिपदिकादेव यथा स्युरिति प्रकृत्यन्तरान्मा भूवन्,
असति ह्यस्मिन्नधिकारे धातुस्तिङन्तं वाक्यं सुबन्तं चेति व्याप्तातिपदि-
कव्यतिरिक्तापि चतुर्विधा प्रकृतिरस्ति, वक्ष्यमाणाश्च प्रत्ययाश्चतुर्विधाः
स्वादयष्टाबादयो ऽणादयः स्वार्थिकाश्चेति, तदिह चतुर्विधाभ्यः प्रकृति-
भ्यश्चतुर्विधाः प्रत्यया मा भूवन्निति कर्तव्य एवायमधिकारः, न कर्तव्यः ।
ननु चासत्यस्मिन् धात्वधिकाराद्वातोरेव स्युः कृदुपपदसंज्ञे च स्यातां वास-
हपविधिश्च स्यात् । न, निवृत्तत्वादुदात्तग्रहणस्य, यदि परं धातोरेपि स्युः,
तदपि न, कर्मादीनामभावात् । कर्मादिषु च कारकेष्वेकत्वाद्धिकायां च
संख्यायां स्वादयो विधीयन्ते, न च धात्वर्थस्य कर्मादिभिर्योगः सम्भ-
वति, कथं तर्हि कर्मणि तव्यदादयो भवन्ति, नैव धात्वर्थस्य कर्मत्वे
तव्यदादयो भवन्ति किं तर्हि धात्वर्थे प्रति यत्कर्म तस्मिन्वाच्ये कर्तव्यः
कट इति, स्वादयस्तु प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे चरितार्था नान्यस्य कर्मत्वे भवि-
तुमर्हन्ति, तव्यदादिभिश्च बाधितत्वादुतोः स्वादीनामभावः । ननु च

धात्वर्थस्यैव कर्मत्वं दृष्टं, सन्प्रकृतौ चिकीर्षतीत्यादौ, एवमपि संख्याभावः सिद्ध एव, अव्ययेभ्यस्त्वग्र्यादाप्सुप इति ज्ञापकात्स्वादयो भवन्ति, यत्पुनर्बहुषु बहुवचनमित्यत्रोक्तं यत्र च संख्या सम्भवतीति तदस्यां दशायां तथा नाश्रीयते, टाबादयस्तर्हि धातोर्मा भूवचिति, स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते, न च धात्वर्थस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति, कथं तर्हि स्त्रियां क्तिवादयो विधीयन्ते, नैवात्र धात्वर्थस्य स्त्रीत्वे क्तिवादयः स्मर्यन्ते, कस्य तर्हि, यस्तस्य सिद्धत्वं नाम धर्मस्तस्य, क्तिवादिभिश्च बाधितत्वाट्टाबादीनामभावः । अणादयस्तर्हि धातोर्मा भूवचिति । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते न च धात्वर्थस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति, समर्थविभक्त्यभावाच्चाणादीनामनुत्पत्तिः, तस्यापत्यं, तेन रक्तं, तत्र भव, इत्येवमादिभिः षष्ठादिविभक्त्यन्तादणादयो विधीयन्ते, न च धातोर्विभक्तिः सम्भवति, स्वार्थिका अपि स्वार्थिकैस्तुमुत्रादिभिर्बाधितत्वादेव धातोर्न भविष्यन्ति, तिङन्तास्तर्हि स्वादयो मा भूवचिति, तिङन्तेषु क्रिया प्रधानभूता साधनं गुणभूतं, तत्र प्रधानभूतायाः क्रियायाः कर्मादीनामभावात्स्वादयो न भविष्यन्ति । पचति भवति, भवति वै किञ्चिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्तीत्यादौ कर्तृत्वं दृष्टमिति चेत्, एवमपि संख्याया अभावः सिद्ध एव, यस्तु गुणभूतः कर्त्ताभिधीयते तत्राभिहितत्वादेव विभक्त्यभावः सिद्धः, न च गुणभूतस्य कर्तुः क्रियान्तरावेशः सम्भवति, यतः पाचकं पश्येद्यादिवद् द्वितीयादयो भवेयुः । ननु पुत्रीयवदेतत्स्यात्, तद्वथा, पुत्रीयशब्दादन्तर्भूतक्रियाकर्मवाचिनः कर्त्तरि लकार उत्पद्यते पुत्रीयतीति, तथेहापि पचतिशब्दात्कर्तृविशिष्टक्रियावाचिनः कर्मादिषु द्वितीयादयः स्युरेव, नैव दोषः । उक्तमेतत्, प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे चरितार्थाः स्वादयो नान्यस्य कर्मत्वे भवितुमर्हन्तीति, न चैकक्रियपेक्षयोर्भिन्नयोः साधनयोरेकस्मिन्पदे युगपदभिधानं सम्भवति, पुत्रीयशब्दस्तु जीवत्यादिधातुवद्विशिष्टक्रियावचन इति ततः कर्त्तरि लकारोत्पत्तिरविहृता, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अर्थाभावादेव तिङन्ताद्वितीयादयो न भवन्तीति । यो हि मन्यते ह्याप्प्रातिपदिकाधिकाराच्च भवन्तीति रूपवाक्यन्तात्तस्य द्वितीयादयः स्युरेव पच-

तिरूपं पश्य पचतिरूपेण कृतमित्यादि, भवति ह्येतत्प्रातिपदिकं, कथं तर्हि रूपबाध्यन्तात्मयमैकवचनमपि भवति उक्तत्वात्सङ्ख्यायाः, न हि तत्कर्तुः सङ्ख्यायामेकवचनं यदि तथा स्यात् पचतेरूपं पचन्तिरूपमिति द्विवचन-
बहुवचने स्यातां, प्रातिपदिकार्थेत्यत्र तु प्रातिपदिकग्रहणात्प्रातिपदिक-
मात्रानुबन्धिनी प्रथमा भवति तत्राप्येकवचनमेव, एकवचनमुत्सर्गः
करिष्यतइति वचनात् । न चैवं तिङन्ते ऽपि प्रसङ्गः, तस्याप्रातिपदिक-
त्वात् । टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्माभूवन्निति, स्त्रियां टाबादयो विधी-
यन्ते, न च तिङन्ते प्रधानस्यार्थस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति, यदि परं साध-
नस्य स्त्रीत्वे टाबादयः स्युः पचेद्वाह्नयो पचेरन् ब्राह्मण्य इति, तदपि न,
स्वभावतो हि तिङन्तानि साधनाश्रयां सङ्ख्यामेवोपाददतेन लिङ्गम् । उक्तं च ॥

एकत्वेपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया ।

भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तद्राश्रयः ॥

इति । शोभनं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणस्यैव लिङ्गेन योगो न
क्रियायास्तत्रापि नपुंसकेन । पचतिरूपमित्यादावपि रूपबाध्यन्तवाच्यायाः
क्रियायाः स्वभावतो लिङ्गेन योगस्तत्रापि नपुंसकेन, विचित्रा हि शब्दानां
शक्तयो यथादर्शनमभ्युपगन्तव्याः, न सामान्यतो दृष्टेनानुमानेन व्य-
स्थापयितुं शक्यन्ते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं स्त्रीत्वाभावात्तिङन्ताट्टाबा-
दयो न भवन्तीति, अन्यथा पचतिरूपं ब्राह्मणीत्यादौ रूपबाध्यन्ताट्टा-
प्स्यादेव, अणादयस्तर्हि तिङन्तान्माभूवन्निति, अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो
विधीयन्ते, न च तिङन्ते प्रधानस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति । अप्रधानस्य त्व-
प्रधानत्वदेवापत्यादिभिर्योगाभावः, समर्थविभक्त्यभावाच्चाणादभावः
सिद्धः, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथा यः पचतिरूपं तस्यापत्यमिति
रूपबाध्यन्तादणादयः स्युरेव, स्वार्थिका अपि ज्ञापकात्तिङन्तात्र भवि-
ष्यन्ति यदयं क्व चित्तद्वितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति अतिशयने तत्रवि-
ष्टनौ तिङ्श्चेति, वाक्यादपि नैव स्वादयो भवितुमर्हन्ति कर्मादीना-
मभावात् । न खलु क्रियारूपस्य संसर्गरूपस्य भेदरूपस्य वा वाक्यार्थस्य
कर्मादिभिः स्त्रीत्वेनापत्यादिभिर्वा योगः सम्भवति । पश्य मृगो धावती-

त्यादौ दृष्टमिति चेदेवमपि संख्यायोगाभावः सिद्धः, स्वार्थिका अप्यभिधानाभावाच्च वाक्याद्विष्यन्ति । तथाहि । देवदत्तारोहाश्वमित्यस्माद्वाक्यात्प्राग्वीयेष्वर्थेषु के सुब्रुकि च कृते वाक्यार्थस्यासत्त्वभूतत्वाच्छक्तिलिङ्गसंख्यायोगाभावात्स्वादुत्पत्तेरभावाद्देवदत्तारोहाश्वकेति भवितव्यम्, न चैवंभूतेन वाक्यार्थगताः कुत्सादयो गम्यन्तइति, सुबन्तादपि नैव स्वादयो भवितुमर्हन्ति नहि स्वादिषु विधीयमानेषु तदन्ता प्रकृतिः सम्भवति, यथोक्तं, सनन्ताच्चनिष्यतइति, किं च सुबन्तमपि सङ्ख्याप्रधानं कारकशक्तिप्रधानं वा, न चास्यापरैः कर्मादिभिर्योगः सम्भवति, टाबादयोऽपि स्त्रीत्वाभावाच्च भविष्यन्ति । अणादिषु पुनर्नास्ति विशेषः सुबन्ताद्वेत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा, यथा चैतत्तथा समर्थानां प्रथमाद्वेत्यत्र प्रतिपाप्यिष्यामः, सर्वथा रूपबाधान्तात्प्रातिपदिकादप्यनिष्टः प्रत्ययो यदुत् तद्वद्वात्वादिकादपीति नार्थ एतेनेत्याचेप्ता शङ्कते तावत् । 'यद्वपीति' । 'प्रत्ययपरत्वेन' प्रकृतिर्लभ्यते, पारिशेष्याच्चेयमेव प्रकृतिर्लभ्यतइत्यर्थः । परिहरति । 'तथापीति' । वृद्धादयो लक्षणं निमित्तं यस्य प्रत्ययविधेस्तत्र इयाप्प्रातिपदिकस्य विशेष्यत्वेन सम्प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । 'इतरथा हीति' । यदि इयाप्प्रातिपदिकग्रहणं न क्रियेतेत्यर्थः । 'समर्थविशेषणमेतत्स्यार्थेति' । समर्थानां प्रथमाद्वेत्यधिकारात् । किं च समर्थं सुबन्तं, समर्थविशेषणे सति को दोषः, उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिन् इह च प्रसज्येत ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति एतद्वि समर्थं वृद्धम्, इह च न स्यात् ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति नह्येतत्समर्थं वृद्धम् । अवृद्ध । प्राचामवृद्धात्फिन् बहुलमिह च प्रसज्येत ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति, एतद्वि समर्थमवृद्धम् । इह च न स्यात् ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति, नह्येतत्समर्थमवृद्धं, अत्र ह्यादेशादिवशेन सङ्ख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति न भवति तत्र द्विवचनबहुवचनान्तानामपि वृत्तिस्तावको मामक इति, यथा इह च फिजुत्यद्यमानो बहुत्वमन्तरेण वृद्धत्वानुपपत्तेर्बहुत्वं गमयेत्, एवं फिन्नपि द्वित्वमिति स्यादेवायं प्रसङ्गः, अवर्ण । अत इज्. इहैव स्यात्

दत्तस्यापत्यमिति, दत्तयोर्दत्ताणामित्यत्र तु न स्यात् । स्वर । अनुदात्तादेरञ्, इह च प्रत्यज्येत वाचो विकारः त्वचो विकारः, एतद्वि समर्थमनुदात्तादि सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वात्, नन्वत्रैकाचो नित्यं मयटमिच्छन्तीति मयटा भाव्यम्, इदं तर्हि पञ्चानां विकार इति षड्विचित्रतुर्भ्यां हलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वे सति समर्थमनुदात्तादि, प्रातिपदिकं तु नः सङ्ख्याया इत्याद्युदात्तम्, इह च न स्यात् सर्वेषां विकार इति, सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तं पदं प्रातिपदिकं त्वन्तोदात्तं निपातितम् । टुच् । नौटुचष्टन् इह च प्रसज्येत वाचा तरति त्वचा तरति, एतद्वि समर्थं टुच्, नौशहणं तु नियमार्थं स्यात् औकारान्ताद्यादि भवति नौशब्दादेवेति, इह च न स्यात् घटेन तरतीति, साम्ना तरतीत्यादौ पुनरुभयथापि सिद्धं व्याप्रातिपदिकग्रहणे तु सति तत्सामर्थ्यात्तस्यैव विशेषणं वृद्धादि भवति समर्थाधिकाराच्च समर्थात्प्रत्ययः, तत्रैवमभिसम्बन्धः, वृद्धादि यन्व्याप्रातिपदिकं तस्मात्समर्थात्प्रत्यय इति, यस्मात्प्रत्ययविधिरिति प्रत्ययविधौ पञ्चमीनिर्दिष्टस्य विधीयमाना अङ्गभेदसंज्ञा व्याप्रातिपदिकस्य यथा स्वरित्येतत् प्रयोजनं न भवति, कथं दैवेन हि जानता यतः प्रत्ययो विहितस्तस्यैताः संज्ञाः पञ्चम्या निर्दिश्यतां मा वा निर्दिशि, इह च कंसीयपरशब्दयोर्यञ्जौ लुक्वेति प्रातिपदिकात्परयोश्च्युतोलुग्यथा स्यादौणादिकयोर्लुकारसशब्दयोर्मा भूदित्येतदपि न प्रयोजनं, कथम्, उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि, उणादिषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवतीत्यर्थः । एतच्चातः कृकमिकं-सेत्यत्र कर्मिग्रहणेनैव सिद्धे पुनः कंसग्रहणाद्विज्ञायते, तस्माद् वृद्धाद्येव प्रयोजनमधिकारस्य । व्याप्यग्रहणं क्रियते प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्, यूनस्तिः युवतिरित्यस्य तु तद्वितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम्, ऊहुत इत्युव-र्यान्तादूह् विधीयते तत्रैकादेशस्यान्तवद्वावात्प्रातिपदिकत्वं, श्वशुरत्यो-काराकारलोपश्चेति श्वशूरित्यत्र श्वशुरः श्वश्वेत्वेति निपातनाद्विभक्त्या-दिसिद्धिः, एवं स्थिते चोक्तम् । 'अथेति' 'न प्रातिपदिकग्रहण इति' । नञः काक्का प्रयोगात्सिद्धमेवेत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वा निपातानाम् । ननु शब्दस्यार्थं नशब्दो द्रष्टव्यः । 'लिङ्गविशिष्टस्येति' । लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेना-

धिकस्येत्यर्थः । अस्याश्च परिभाषायाः प्रयोजनं सर्वनामस्वरसमासोपचारे-
 ष्वद्वावाः । सर्वनाम । भवच्छब्दस्य विधीयमाना सर्वनामसंज्ञा भवतीशब्द-
 स्यापि भवति, सर्वनाम्बस्तृतीया च, भवता हेतुना भवतो हेतोर्भवत्या हेतुना
 भवत्या हेतोरिति । स्वर । कुशूलरूपकुम्भशालं बिले, कुशूलबिलं कुशूली-
 विलम् । समास । पूर्वसदृश । मातृसदृशः मातृसदृशी । सदृशप्रतिरूप-
 योरिति स्वरोप्यत्र भवति, तथा कुमारः श्रमणादिभिः कुमारी श्रमणा,
 कुमारश्रमणा, एवं युवतिर्वलिना युवबलिना । उपचार । अतः कृकमिकं-
 सकुम्भ । अयस्कम्भः अयस्कम्भी । इष्टवद्वाव । णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य,
 कुमारीमाचष्टे कुमारयति, इह त्वचित्तहस्तिधेनोष्टक् हस्तिनीनां समूहो
 हास्तिकमिति, भस्याङे तद्धिते इति पुंवद्भावेन ङीप् निवृत्ते हस्तिशब्द
 एवायमिति ठक्सिद्धिः, तद्धितइत्येषा हि विषयसप्तमी, अवश्यं च पुंव-
 द्वाव एवाश्रयणीयः, अन्यथा हस्तिनीशब्दाट्टकि यस्येतिलोपस्य स्थानिव-
 द्वावाच्चस्तद्धितइति टिलोपो न स्यात्, इह च नेन्सिद्धुबध्नातिषु च स्थण्डि-
 लशायिनीति गतिकारकोपपदानां कृद्विः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्प-
 त्तेरिति वचनादनृत्यत्रएव ङीप् समासे सतीचन्तमेवोत्तरपदमित्यलुक्-
 प्रतिषेधः सिद्धः, एवं शयवासवासिष्वकालात् शामेवासिनीत्यलुक्, तथा
 क्यङ्मानिनोश्च स्वाङ्गाच्चेतोमानिनि दर्शनीयमानिनी दीर्घमुखमानिनी
 मानिन्शब्द एवोत्तरपदमिति पुंवद्वावः सिद्धः । इह च वृजकाभ्यां कर्त्तरि
 कर्त्तरि चेति कर्त्तरि यौ वृजकौ ताभ्यां योगे या षष्ठी तस्या येनयेन
 सह समासः प्राप्तः स सर्वा न भवतीति विज्ञानादपां सृष्टीत्यत्रापि
 समासनिषेधः सिद्धः । यदि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं
 भवति अतिप्रसङ्गो भवति द्विषत्परयोस्तापेः द्विषतीताप इत्यत्रापि
 स्यात् । उक्तमत्र द्विषत्परयोरिति द्वितकारकोऽयं निर्द्वेषः तकारान्तो
 द्विषच्छब्दइति, इह च गार्ग्या अपत्यं दाह्या अपत्यमिति यजिजोश्चेति
 फकं परत्वात्स्त्रीभ्यो ङम्बाधते, इह च अनित्यादिर्नित्यं दाहिः स्तुचुका-
 यनिरित्यस्यामवस्थायामाद्युदात्तत्वे कृते पश्चादितो मनुष्यजातेरिति ङीप्
 सति शिष्टः प्रत्ययस्वर एव भवति दाहो स्तुचुकायनी, न चास्यामव-

स्थायामाद्युदात्तत्वं पुनः प्रवर्तते पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्, तथा बहवो गोम-
न्तास्यां बहुगोमतीति प्रागेव बहुस्वरे प्रवृत्ते पश्चान्डीप् पित्वादनुदात्तो
भवति, न च पुनरपि बहोर्नञ्चदित्यस्य प्रवृत्तिः पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्समा-
साच्चात्र डीबुत्यत्र इत्युत्तरपदं न लिङ्गविशिष्टम्, इह तर्हि राजाहः-
सखिभ्यष्टच् मद्राणां राज्ञीति टच् स्यात् ततश्च भस्यः केतद्वितइति
पुंवद्भावेन ईकारे निवृत्ते टिलोपे च टित्त्वान्डीपि मद्रराज्ञीति स्यान्म-
द्रराज्ञीति चेप्यते, तथा महती प्रिया यस्य महतीप्रिय इति पुंवद्भाव-
प्रतिषेधविषये आत्महत इत्यात्वं स्यात् तथाऽऽर्या ब्राह्मणकुमारयोः,
राजा च राजब्राह्मणीत्यत्रापि स्यात्, तथा विभक्त्याश्रयं यत्कार्ये
विभक्तौ परतो विभक्तेर्वा तत्रापि दोषो यथा न गोश्वन्साववर्णेति, शुना
शुन इत्यत्र सावेकाच इति प्राप्तं विभक्तेरुदात्तत्वं न भवति, तथा
गौरादिडीषन्तात् शुन्या शुन्यै इत्यादावप्युदात्तयणो ह्रस्वर्वादित्यस्यापि
निषेधः स्यात्, उगिदवामिति नुम् गोमतीत्यादावपि स्यात्, चतुरनडु-
होराम् अनडुहीत्यत्रेकारात्परः स्याद्, पथिमथ्यूभुतामात् शोभनः पन्था
अस्यामिति न पूजनादिति समासान्ते निषिद्धे च्चेभ्यो डीपि भस्य टेलोपे
सुपथीत्यत्रापि स्यात्, अङ्गाधिकारे तदन्तस्यापि ग्रहणात्सुपन्थाइतिव, त्पुं-
सोसुङ् सुपुंसीत्यत्रापि स्यात्, शोभनाः पुमांसोस्यामिति, उरःप्रभृतिषु पुमा-
नीति विभक्त्यन्तस्य पाठादेकवचनान्तादेव नित्यं कप् भवति बहुवचना-
न्तस्य तु शेषाद्विभाषेति विकल्पित एवेति कवभावपक्षे षूङो ह्रस्वः मसुश्च
प्रत्ययः, अकार उच्चारणार्थः, तत्र प्रत्ययस्योगित्वादुगितश्चेति डीप्, सख्यु-
रसम्बुद्धौ अनङ्ताविति णित्वानङ्गौ सखी सख्यावित्यादावपि स्यातां
सख्यशिश्वीति भाषायामिति डीप्विधानं तु सखीभ्यामित्याद्यर्थं स्यात्,
विभाषा भवद्गुणद्वयवतामित्यत्र त्ववशब्दः सम्बुद्धाविति विशेष्यते तत्र
येन नाश्रयविधानमित्येकेन वर्णेन व्यवाये श्रोतृत्वं प्रवर्तमानमिह न भवति
हे भगवति हे अघवतीति तदभावात्तत्सर्वयोगशिष्टस्य इत्त्वस्याप्यभावः,
श्वयुवमघोनामतद्वितइत्यत्राप्यल्लोपोन इत्येतान् इत्यपकर्षाद्युपगतीः
पश्येति सम्प्रसारणाभावः, तदेवं लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः सन्ति प्रयोज-

नानि सन्ति च दोषाः, यानि प्रयोजनानि तदर्थमेषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु, प्रतिविधानं च शक्तिलाङ्गुलेत्यत्र घटग्रहणेनैव सिद्धे घटोग्रहण-
मस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति, तदेवं स्थितमेतत् व्याख्य-
हणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादिति । परिह-
रति । 'नैतदस्तीति' । 'स्वरूपविधिविषय इति' । स्वरूपाश्रयो विधिः
स्वरूपविधिः, स चासौ विषयश्च तत्रेत्यर्थः । किमुक्तं भवतीत्याह ।
'प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सतीति' । कुत एतदित्यत आह । 'तथा चेति' ।
यथा च युवऽव्यस्य जरतीशब्देन समासवचनमत्रार्थं ज्ञापकं तथा तत्रैव
प्रतिपादितम् । 'तादृशमेवेति । प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे लिङ्गविशिष्ट-
स्यापि ग्रहणं भवतीति यदुक्तं तदनुगुणमेवेत्यर्थः । यदि स्वरूपविधिवि-
षये परिभाषेयं, कथमिष्टवद्भावः कुमारीमाचष्टे कुमारयतीति, बाहुलका-
त्सिद्धिं मन्यते, चुरादौ हीदं पठ्यते प्रातिपदिकाद्वात्वर्थं बहुलमिष्टव-
च्चेति । भाष्ये तु यथाकथं चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रह-
णमिति स्थितं, तथा च सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येकइति क्तिप् इयन्तादपि
भवति यामिनयन्त्यहानीति । किं चेत्यादिना प्रयोजनान्तरं समुच्चि-
नोति । 'कालितरेति' । कालशब्दाज्ज्ञानपदादिसूत्रेणङीषि तरपि
घरूपकत्वेत्यादिना ह्रस्वः, किं पुनः कारणं तदन्तात्तद्वितविधिर्न सिद्ध-
तीत्याह । 'विप्रतिषेधाद्वीति' । स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशः प्रकर्षविवक्षायां
कालीति, प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशः स्त्रीत्वाविवक्षायां कालतर इति, उभय-
विवक्षायामुभयप्रसङ्गे परत्वात्तद्वितः स्यात्, व्याख्यग्रहणे तु सति तरविवधौ
प्रकृतित्रयाधिकारसामर्थ्यात्पूर्वं व्यापौ भवतः पश्चात्तरविति सिद्धमि-
ष्टम् । ननु च स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तः प्रत्ययेऽन्तरङ्गः प्रकर्षस्तु
बाह्यप्रतियोग्यपेक्षत्वाद्विहरङ्गः, ततस्तन्निमित्तस्य प्रत्ययस्यापि विहर-
ङ्गत्वं, योष्यज्ञातादिष्वर्थेषु प्रागिशत्को विधीयते सोऽयज्ञाताद्व्यपेक्ष-
त्वाद्विहरङ्ग एव, विभक्त्यन्तस्य हि सतः पश्चादज्ञातादियोगो भवति,
विभक्त्यश्च संख्याकर्माद्व्यपेक्षाः प्रागेव संख्याकर्मादियोगाल्लिङ्गेन प्राति-
पदिकं युज्यते । उक्तं च । स्वार्थमभिधाय शब्दे निरपेक्षो द्रव्यमाह

समवेतं, समवेतस्य तु वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तिं चाभिधाय तान्विशे-
षानवेतमाणाश्च पूर्णमात्मानमप्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते ऽसौ विभ-
क्त्यन्त इति, युक्तं चैतत् । तथाहि । नादृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धि-
रिति पूर्वं विशेषणभूतः स्वार्थोभिधातव्यः पश्चात्तद्विशिष्टं द्रव्यं तस्य
धर्मित्वेन प्रधानत्वात्, ततो लिङ्गमन्तरङ्गत्वात्, संख्या हि भेदापेक्षत्वाद्बुद्धि-
रङ्गा सापि तु सजातीयापेक्षा विजातीयकर्मादिकारकशक्त्यपेक्षेभ्यः कार-
केभ्योन्तरङ्गेति, ततस्तस्या अभिधानं, ततः कारकाणामेवं परिपूर्णार्थस्य
पश्चात्कुत्सनादिभिर्योगः, स्वार्थादयो हि कुत्सनादिहेतवो द्रव्यस्य
पण्डितक इत्यादौ तथावसायात्, तदेवमन्तरङ्गः स्त्रीप्रत्ययः बहिरङ्गा-
स्तद्विताः, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । इह तर्हि वर्णं चा-
नित्ये, रक्ते, कालाच्चेत्यस्यावकाशः स्त्रीत्वाविवक्षायां कालक इति, स्त्री-
प्रत्ययस्य कालीत्यवकाशः, कालिकेत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्कन् स्यात् तस्य
चात्यन्तस्वार्थिकत्वाच्च तदपेक्षं स्त्रीप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वमस्ति, नास्त्यत्र
विशेषः, कालशब्दादप्युत्पत्तौ प्रत्ययस्याद्वितीये कालिकेति सिद्धं, यदा
तर्हि हरितशब्दाच्च सामिवचनइति प्रतिषेधेन ज्ञापितोऽत्यन्तस्वार्थिकः
कन् क्रियते तदा वर्णादनुदात्तादिति ङीर्णकारौ बाधित्वा परत्वात्कन्
स्यात्ततश्च हरिणिकेति न स्यात्, हरितशब्देन सामानार्था हरिणशब्दो-
स्ति ततः कनीत्वे च भविष्यति, हरितशब्दात् हरितिकेति, अयं तर्हि
लोहितान्मणावित्यत्यन्तस्वार्थिकः कन् वर्णादनुदात्तादिति ङीर्णकारौ
परत्वाद्बाधेत ततश्च लोहितिकेत्येव स्याच्च लोहिनिकेति, उभयमपीष्यते
तदर्थं व्याख्येयम् । ननु च लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेत्यनेनैवेत्सिद्धं, तच्च
वक्तव्यं भवति, कथं, वर्णादनुदात्तादित्यत्र वेति वर्तते तत्र व्यावन्ताभ्यां
लोहिनीलोहिताशब्दाभ्यां कनि विहिते यथायोगं ब्रह्मस्त्वयोः कृत-
योर्लोहिनिका लोहितिकेति सिद्धमिह, तदेवं सति व्याख्येयत्वे लिङ्गनि-
मित्तेन प्रत्ययेन विकल्पेन बाधा यथा स्याच्चित्यं माभूदित्येवमर्थं तावच्च
वक्तव्यं लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति, नापि प्रतिपदविहितत्वेन कना लिङ्गनि-
मित्तस्य प्रत्ययस्य नित्ये बाधे प्राप्ते विकल्पेन बाधा यथा स्यादित्येवमर्थ-

मपि वक्तव्यं, व्याख्यहणस्यानन्यार्थत्वात् । यदि ह्येतद्वेतशब्दाभ्यामत्यन्त-
 स्वार्थकः कनिष्यते तदा तत्र व्याख्यहणस्य चरितार्थत्वाल्लोहितशब्दा-
 त्प्रतिपदविहितेन कना डीपो नित्ये बाधे प्राप्ते तद्वक्तव्यं, तदापि वा न
 वक्तव्यं, लोहितान्मणावित्यस्यापि पुत्रपुंसकयोश्चरितार्थत्वात् । तदेव
 मत्यन्तस्वार्थकोपि कन् ड्यन्ताद्वया स्यादिति डीब्यहणं तावत्कर्त-
 व्यम्, व्याख्यहणं तु विस्पष्टार्थं, तत्र समासान्तेषु दोषः, बहवो गोमन्तो
 ऽस्यां नगर्यामिति बहुव्रीहौ कृते स्त्रिया अन्यपदार्थत्वान्डीप् च प्राप्नोति
 कप् च व्याख्यहणान् डीपि कृते कप् स्यात् ततश्च बहुगोमतीकेति रूपं
 स्यात् बहुगोमकीति चेष्टते, नैष दोषः । समासार्थादुत्तरपदादकृत एव समासे
 समासान्ता भवन्ति पश्चात्तदन्तेन समासः, एवं हि समासं प्रत्यन्तावय-
 वत्वमुपपद्यते समासान्तानां, तथा च न कपीत्यत्र वक्ष्यति । तत्र चोत्त-
 रपदे समासार्थाया विभक्तेः दुरस्तात्समासान्ता इति केचित् । परस्ता-
 त्समासान्तेषु सुब्रुकि तद्वितान्तत्वेन ततः सुपि सुबन्तस्य समास इत्यन्ये ।
 सर्वथा बहुवर्मिकेतीत्वं न प्राप्नोति, असुप इति प्रतिषेधात्, यथा बहुप-
 रित्राजका मधुरेति, कर्तव्यो ऽत्र यन्नः । नजस्तत्पुरुषादित्यादौ तु ग्रन्थ-
 विरोधं तत्रतत्र परिहरिष्यामः । तदेवं स्थितमेतत् तदन्तात्तद्वितविधा-
 नार्थं व्याख्यहणं विप्रतिषेधाद्वि तद्वितबलीयस्त्वमिति । यद्येवं यूनस्तिः
 ऊडुत इति त्यूडोरपि ग्रहणं कर्तव्यन्तदन्तात्तद्वितविधानार्थं युवतितरा ।
 भाष्यकारप्रयोगात्तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति पुंश्रद्धावो न भवति, खिद्घा-
 दिषु पुंश्रद्धावाद् ह्रस्वत्वं विप्रतिषेधेनेति वा पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वेन
 बाधितत्वात् । ब्रह्मबन्धूतरा नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति ह्रस्वाभावपक्षे
 जातिश्चेति पुंश्रद्धावप्रतिषेधः । पूर्वत्र त्वनेन प्रतिषेधो न लभ्यते यौवन-
 स्याजातित्वात्, यावद्द्रव्यभाविनी हि जातिः, तथा च युवजानिरित्युदा-
 हृतम् । नन्वत्रान्तरङ्गत्वादेव त्यूडौ भविष्यतः, अत्यन्तस्वार्थके तु कनि
 ब्रह्मबन्धुकेत्यत्र केण इति ह्रस्वे सति नास्ति विशेष ऊडन्ताद्व्याप्तौ सत्या-
 मुकारान्ताद्वा, युवतिशब्दादपि कनि पुंश्रद्धावेन भाष्यमिति नास्त्येव विशेषः ।
 न चास्मात्कचिष्यतइत्यत्रापि प्रामाण्यमस्ति तस्माच्चार्थस्त्यूडोर्पहणेन ॥

“स्वौजसमौट्ठश्टाभ्यांभिस्डेभ्यांभ्यसङ्सिभ्यांभ्यसङ्सोसाम्झो-
स्सुप्” ॥ ‘उकारदयानुबन्धा इत्यादि’ । तत्र प्रथमैकवचनस्योकार
एतत्तदोः सु लोपो हलङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिसीत्यत्र केवलस्य व्यञ्जनस्यो-
च्चारयितुमशक्यत्वादुच्चारणार्थः, अत्र तु सूत्रे औकारोपश्लेषाच्छक्यते
सकारमात्रमुच्चारयितुम्, अनङ् सावित्यत्र विशेषणार्थस्तु न भवति आ-
वर्त्यस्याभावात्, न चानङ् सीत्युच्यमाने वर्णनिर्देशे च तदादिविधिसम्भ-
वात्सप्तमीबहुवचनेपि प्रसङ्गः, सर्वनामस्थानइत्यनुवृत्तेः । जसो जकारो-
स्मिन्नेव सूत्रे ऽसन्दिग्धोच्चारणार्थः, अन्यथा ह्यौकारस्यावादेशे सन्देहः
स्यात् किमौकारस्योच्चारणमर्थवत्यस्येति । जसः शीत्यादौ विशेष-
णार्थस्तु न भवति, असः शीत्युच्यमानेऽप्यतिप्रसङ्गाभावात्, शसा-
दीनां सानुबन्धकत्वात् । शसशकार औट्ठकारस्यासन्दिग्धोच्चारणार्थः,
अन्यथा ङकारशृकार इति सन्देहः स्यात्, तस्माच्छस इत्यादौ विशेषणा-
र्थस्तु न भवति जसादीनां सानुबन्धकत्वात् । टा इत्यत्र टकारशृङ्सिङ्-
सामिनात्स्या इति विशेषणार्थः, अन्यथा सुपां सुलुगित्यादिना विहितस्या-
कारस्यापि ग्रहणं स्यात् । तदेवमेषां चतुर्णामुकारादय उच्चारणविशेष-
णार्थाः, इत्संज्ञाप्येषां प्रयोगे श्रवणं मा भूदिति न पुनरित्कार्यं किं चि-
दस्ति । औट्ठकारः सुडिति प्रत्याहारग्रहणार्थः, डेप्रभृतिषु ङकारो घेर्ङि-
तीति विशेषणार्थः । डसेरिकारो युष्मदस्मद्वां ङसोशित्यत्र ग्रहणं मा
भूदित्येवमर्थः । पकारः प्रत्याहारग्रहणार्थ इति । उकारादयानुबन्धा
यथायोगमुच्चारणविशेषणार्था इत्यनेनागतार्थत्वादिदमुक्तमेवं औट्ठकारः
सुडिति प्रत्याहारार्थ इत्यश्चिमयन्त्येन भवितव्यम् । क पुनरिमर्थं स्वादयो
भवन्तीत्याह । ‘संख्याकर्मादयश्चेति’ । ‘शास्त्रान्तरेणेति’ । बहुषु बहुव-
चनं, कर्मणि द्वितीयेत्यादिना । ‘तेन सहास्यैकवाक्यतेति’ । पूर्वं त्ववा-
न्तरवाक्यभेदापेक्षया शास्त्रान्तरेणेत्युक्तम् आकाङ्क्षायोग्यतावशेन भिन्नप्रक-
रणपठितानामप्येकवाक्यता भवत्येव, प्रकरणभेदेन तु पाठस्तिङादिवि-
धिनाप्येकवाक्यत्वं यथा स्यादिति । बहुषु बहुवचनमित्यत्र तु भिन्नवा-

क्यत्वमाश्रित्योक्तं, व्याप्प्रातिपत्तिकात्स्वादयो लस्य तिबादय इति बहु-
वचनं विहितं तस्यानेन बहुत्वं संख्यावाच्यत्वेन विधीयतइति, अव्यये-
भ्यस्तु निःसंख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्वन्तएवेति च, एकवा-
क्यतायां तु विशिष्टएवार्थं कर्मादिसंबन्धिन्येकत्वादौ स्वादीनां विधा-
नात्सामान्यविहितत्वं नोपपद्यते, तस्मादव्ययादाप्सुप इत्यव्ययादुत्पन्न-
स्य सुपो लुग्विधानाल्लिङ्गादव्ययेभ्यो ऽस्मिन्पक्षे स्वाद्युत्पत्तिः । उदाह-
रणानि यथायौगं स्वेस्वे वाक्ये प्रकटीकरिष्यन्ते ॥

“स्त्रियाम्” ॥ ‘व्यापोरनेनैव विधानादिति’ । प्रातिपदिकमा-
त्रमत्र प्रकरणेभिसम्बद्धतइत्यत्रायं हेतुः, प्रकरणापेक्षया चैतदुच्यते, सूत्रा-
न्तरव्यापारसमये तु सूत्रान्तरविहितप्रत्ययान्ता प्रकृतिः सम्भवत्येव । ननु
चात्र प्रकरणे सर्वत्र सति सम्भवे ऽत इति सम्बद्धते, न च व्याबन्तप्रद-
न्त, मुक्तार्थत्वाच्च व्याबन्तात् व्योपोरप्रसङ्गः । सत्यम् । न्यायस्तु निरूप्यते,
चोदयति । ‘स्त्रियामित्युच्यतइति’ । सप्तमीनिर्देशेन कार्यान्तरविधा-
नार्थमनूद्यतइत्यर्थः । ततः किमित्याह । ‘केयं स्त्री नामेति’ । इह
शास्त्रे स्त्रिया अपरिभाषितत्वाल्लौकिकस्त्रीग्रहणे च खट्वादावव्याप्तिप्र-
सङ्गात्प्रसिद्धवदनुवादानुपपन्न इत्यर्थः । स्वरूपस्य च जिज्ञासितत्वात्प्रथमा-
न्तेन प्रश्नः, कस्यां स्त्रियामिति तूच्यमाने विशेषविषयः प्रश्नः स्यात्,
स्त्रीग्रहणं च प्रसङ्गेन पुंसपुंसकयोरपि प्रदर्शनार्थं, अत एवोत्तरे सामान्य-
विशेषाः स्त्रीत्वादय इति त्रयाणां स्वरूपं दर्शितं, मेवं च प्रथमोपनिपा-
तिनि द्वस्वो नपुंसकइत्यत्र लिङ्गस्वरूपनिरूपणमुचितं तथा तु न कृतमि-
त्येव, तत्र लौकिकानां लक्षणम्

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषःस्मृतः ।

उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥

इति । भूमादौ मतुप्, तथैव लोमश इति शः, स्तनकेशवत्त्वं च प्र-
सिद्धत्वादन्यस्यापि कुमार्यादिगतस्य स्त्रीप्रतिपत्तिहेतोरूपलक्षणं, लोमशत्वं
च पुंविज्ञानहेतोः कुमारादिगतस्य, उभयोरपि स्त्रीपुंसयोर्यदन्तरं सदृशं

स्तनलोमाद्युभयव्यञ्जनं तत्रपुंसकमित्यर्थः, तेनाव्ययाख्यातार्थस्य स्त्रीपुं-
सत्त्वाभावेऽपि नपुंसकत्वं न भवति, अन्यथा तदभावइत्येतावत्युक्ते स्या-
त्प्रसङ्गः, तदभावइत्यनेन कुक्कुटमपूर्यादेः स्त्रीपुंससमुदायरूपस्य द्वन्द्व-
ार्थस्य नपुंसकत्वं न भवति, भवति हि समुदायः समुदायिनः सदृश इति
स्यात्प्रसङ्गः, नायं प्रसङ्गः । परवल्लिङ्गमित्यनेन समुदायस्य परवल्लिङ्गा-
तिदेशात्, सत्यम् । इदं तु वस्तुस्वरूपनिरूपणपरं द्रष्टव्यं, तदनेन स्तन-
केशादिसम्बन्धः, स्तनादय एव वा विशिष्टसंस्थानास्तदुपव्यञ्जना वा
जातयः स्त्रीत्वादय इत्युक्तं भवति, अत्र पक्षे भुक्तं टापु प्रसज्येत, भुक्तं
स्त्रीवेषधारी नटस्तस्य स्तनकेशसम्बन्ध उपलभ्यते, खरकुट्यादीनां च लोम-
शत्वात्पुंस्त्वे सति खरकुटीः पश्येत्यत्र नत्वं प्राप्नोति, खरकुटी नापितृ-
हमुच्यते । ननु च स्वाभाविकपरिणामशालिभिः स्तनादिभिरत्र सम्बन्धो
विधत्तितो न यथा कथं चित्, स्तनादि च प्रसिद्धस्यान्यस्याप्युपलक्षणमुक्तं
तत्कुतोऽयं प्रसङ्गः, एवं तर्हि खट्वावृत्तौ न सिद्ध्यतः, खट्वावृत्तादीनां स्तनलो-
माद्यभावात् । स्यादेतत् । यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते
तद्वत्खट्वावृत्तयोः सदेव लिङ्गं नोपलभ्यतइति, तच्च । वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्या-
णि वस्त्रापायउपलभ्यन्ते खट्वावृत्तयोस्तिलशस्तत्त्वणोऽपि लिङ्गं नोपलभ्यते,
यथा तर्ह्यादित्यगतिः सती प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते देशान्तरप्राप्या त्वनुमी-
यते, तथा खट्वावृत्तयोरपि सदेव लिङ्गं सूक्ष्मत्वाच्चापलभ्यते, सतामपि हि
भावानां षड्विः प्रकारैरनुपलब्धिर्भवति, अतिसन्निकर्षाद् यथा स्वचतुर्गत-
स्याञ्जनादेः, अतिविप्रकर्षादथोडुनस्य शकुनेः, मूर्तान्तर्द्वानादथवा कुड्या-
दिद्व्यवहितस्य सुवर्णादेः, अन्धकारावृत्तत्वाद्यथान्धकाराक्रान्तस्य घटादेः,
इन्द्रियदौर्बल्यात् तिमिराद्युपधाते चतुर्षादेः, अतिप्रमादात्, प्रमादो ऽन-
वधानता, विषयान्तरव्यासक्तचित्तो हि सन्निकृष्टमप्यर्थं नोपलभ्यते,
सौक्ष्म्यं त्विन्द्रियदौर्बल्यएवान्तर्भूतं, दिव्यचतुःश्रोत्रो हि सूक्ष्ममप्यर्थमुपल-
भते, एवं समानाभिहारोऽपि तत्रैवान्तर्भूतः, तद्वथा माषराज्ञौ माषः प्रक्षि-
प्तः पृथग्नोपलभ्यते, एवमभिभवोऽपि, तद्वथा, सौरीभिः प्रभाभिरभिभूतानि
नक्षत्राणि दिवा नोपलभ्यन्ते । किं पुनरेतदवसीयते खट्वावृत्तयोः सदेव

लिङ्गं नोपलभ्यतइति, टाद्यादेस्तत्कृतस्यानन्यकार्यस्य दर्शनात्, यद्येवमि-
तरेतराश्रयं प्राप्नोति लिङ्गावगमाट्टाद्यादिशब्दप्रयोगस्तद्योगाल्लिङ्गावगति-
रिति, इन्द्रियदौर्बल्यं कदा चिदुपलब्धस्य कदा चिदनुपलब्धे कारणं शक्य-
मभिधातुं, खट्वादिषु च लिङ्गस्य कदा चिदप्यनुपलब्धाल्लिङ्गविविक्तखट्वा-
दिवस्तुसाहिणा प्रत्ययेण लिङ्गाभावनिश्चयात्तद्विरुद्धमनुमानं नोदेतुमर्हति,
नहि शक्यते वक्तुं भित्तु एहं गजवद् देशत्वाद्गजशालावत्, प्रत्ययेणेन्द्रियदौ-
र्बल्यात्तु गजो नोपलभ्यतइति, तस्मादसद्वेव लिङ्गं शब्दप्रयोगमहिम्ना
खट्वादिषु प्रतीयते, भवत्वैवं श्रुतः प्रतीतिः, यस्त्वसौ प्रयोक्ता स केन
लिङ्गमवगम्य तदनुरूपं शब्दं प्रयुङ्क्ते, किं च कुमार्यर्थः कुमारी वस्त्विति
कुमार्यादिष्वर्थवस्तुशब्दयोः पुनपुंसकयोरनुपपत्तिः, भाष्ये तु

आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यनपायिनः ।

धर्मा मूर्तिषु सर्वसु लिङ्गत्वेनानुदर्शिताः ॥

आविर्भाव उपचयः पुंस्त्वं, तिरोभावो ऽपचयः स्त्रीत्वम्, अन्तरा-
लावस्था स्थितिर्नपुंसकत्वमित्यर्थः । कस्य पुनराविर्भावादिकं लिङ्गं
सत्त्वरजस्तमसां गुणानां तत्परिणामरूपाणां च तद्रात्मकानां शब्दस्पर्श-
रूपरसगन्धानां, शब्दादिसङ्घातरूपाश्च सर्वा मूर्तयः प्रतिक्षणपरिणामस्व-
भावाश्च सत्त्वादयो गुणा न स्वस्मिन्वात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठन्ते, एवं
शब्दादय आकाशादयो घटादयश्च । उक्तञ्च

सर्वमूर्त्यात्मभूतानां शब्दादीनां गणेश्वरे ।

त्रयः सत्त्वादिधर्मास्ते सर्वत्र समवस्थिताः ॥

इति ।

कथितोदकवच्चैषामवस्थितवृत्तिता ।

अजस्रं सर्वभावानां भाष्यएवोपवर्णिता ॥

इति च । तथा ।

रूपस्य चात्ममात्राणां शुक्लादीनां प्रतिक्षणम् ।

का चित्यतीयते का चित्कथं चिदभिधुर्नुते ॥

इति ।

प्रवृत्तिमन्तः सर्वे हि तिसृभिश्च प्रवृत्तिभिः ।

सततं न वियुज्यन्ते वाचश्चैवान्न सम्भवः ॥

इति च । टावाद्यन्तः शब्द एवैता अवस्था गोचरयतीत्यर्थः ।

पुरुषो यद्यप्यपरिणामी तथापि

अचेतनेषु सङ्क्रान्तं चैतन्यमिव दृश्यते ।

प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तद्वाचो निबन्धनम् ॥

ततश्च ।

यश्चाप्रवृत्तिधर्मार्थश्चितिरूपेण दृश्यते ।

अनुयातीव सौम्येषां प्रवृत्तिर्विष्वगाश्रया ॥

सामान्यमपि गोत्वादि व्यक्तेरव्यतिरेकतः ।

प्रवृत्तिधर्मं तद्द्वारा शशशङ्कुदिवान्तु तु ॥

तस्मादुक्तपदार्थस्य सम्भवाल्लिङ्गयोगिता ।

प्रवृत्तेरपि विद्यन्ते तिस्रो ह्येताः प्रवृत्तयः ॥

पुवपुंसकता स्त्रीत्वं तेन स्यादन्यालिङ्गता ।

तदेवं सर्वपदार्थव्यापित्वादुपचयापचयान्तरालावस्था स्त्रीणि लिङ्गानि, एवं च ननु तारका तिष्ठः, कुमार्यर्थो वस्तु इति एकस्याप्यर्थस्य नानालिङ्गयोग उपपद्यते, आविर्भावादित्यस्यापि गुणभेदेन तस्मिन्नेवार्थे सर्वत्रा सम्भवात् । न चैवं तदुक्तेः सर्वस्यैव शब्दस्य त्रिलिङ्गता प्रसङ्गः, न ह्यस्ति नियमो यः शब्दो यत्रार्थं पर्यवस्यति तत्र विद्यमानः सर्व एवाकारस्तेन शब्देनाभिधातव्य इति किं तु य आकारोभिधीयते तेन सता भवितव्यमित्येतावत् । तद्वया तदा युवा कृष्णः कामुक इति तत्तादि-शब्दानामेकार्थपर्यवसितानामपि व्यवस्थित एवाकारो वाच्यः, तथा लिङ्गे-ष्वपि द्रष्टव्यम्, उक्तं च,

सन्निधाने पदार्थानां किं चिदेव प्रवर्तकम् ।

यथा तत्तादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ॥

इति । उपचीयते कुमारीत्यत्रापि कुमारीशब्दः स्वमहिम्ना कस्य चिद्वर्मस्यापचयमेवाह, शब्दीन्तरप्रयोगात् धर्मान्तरस्यापचयः प्रतीयते, एवं

क्षीयते वृत्त इत्यापचयः, तदेवं सर्वमनाकुलमिदं दर्शनम् । वृत्तिका-
रस्तु लौकिकानामेवं प्रतिपत्तेरभावत्तत्प्रतिपत्त्यनुगुणं पक्षं दर्शयति ।
'सामान्यविशेषा इति' । कानि चित्सामान्यानीत्यर्थः । यद्वा सत्ताव्यति-
रिक्तेषु सामान्येषु सामान्यविशेषशब्दो रूढः, तिस्रोऽवान्तरजातय इत्यर्थः ।
उक्तं च

तिस्रो जातय एवैताः केषां चित्समवस्थिताः ।

अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गौमहिष्यादिजातिभिः ॥

हस्तिन्यां वडवायां च स्त्रीत्वबुद्धेः समन्वयः ।

अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम् ॥

इति । ननु चेष्टां त्रयाणामपि सामान्यविशेषाणां सर्वार्थेषु सद्भावो-
भ्युपगन्तव्यो, न गेत्वादिवत्कतिपयेष्वेवार्थेषु, कथमन्यथार्थव्यक्तिवस्त्वा-
दिशब्दानां भिन्नलिङ्गानामेकस्मिन्नर्थे प्रयोगः स्यात्, ततश्च सर्वत्र त्रिलि-
ङ्गप्रतिभासप्रसङ्ग इत्यत आह । 'बहुप्रकारव्यक्तय इति' । व्यञ्ज्यन्ते
सामान्यविशेषा आभिरिति व्यक्तय आश्रयाः, एतदुक्तं भवति । विचित्र-
त्वादाश्रयाणां व्यञ्जकानां कश्चिदाश्रयः कस्य चित्सामान्यविशेषस्य
व्यञ्जको न सर्वः सर्वस्येति, तत्र चेतनेषु स्तनादिमती व्यक्तिः स्त्रीत्वस्य
व्यञ्जिका, लोमशत्वादिमती पुंस्त्वस्य, उभयव्यञ्जना नपुंसकत्वस्य, अचे-
तनेषु कथं, नहि तत्र किं चिदपि लिङ्गं व्यञ्ज्यते, तथा चेतनेष्वर्थव्यक्तिव-
त्त्वादिशब्दानां भिन्नलिङ्गानामप्यनुपपत्तिः, दारशब्दस्य च पुलिङ्गस्य
भार्यायामनुपपत्तिरत आह । 'क्व चिदाश्रयविशेषाभावादिति' । तद-
भिव्यञ्जनसमर्थ आश्रयविशेषः, तत्राचेतनेषु सर्वत्रोपदेशादेवाभिव्यक्तिः,
उपदेशः पुनर्लिङ्गानुशासनादिषु । अत्रैव दृष्टान्तमाह । 'यथा ब्राह्मण-
त्वादय इति' । ब्राह्मणक्षत्रियादिव्यक्तीनामत्यन्तसादृश्यादुपदेशादेव
ब्राह्मणत्वादीनामभिव्यक्तिर्भवति नो खलु ब्राह्मणक्षत्रिययोः पुरोव-
स्थितयोरयं ब्राह्मणायं क्षत्रिय इति प्रागेवोपदेशात्प्रत्यय उदेति ।
यथा गवाश्वव्यक्तयोरभावे शशविषाणादावप्युत्तरपदार्थद्वारकः सामा-
न्ययोगः, सामान्यं जातिः, स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्तेत्यादौ सामान्येपि

सामान्यान्तरस्य सद्भावो यथा गोत्वादौ सत्तासामान्यस्य, नह्यस्माकं
 वैशेषिकाणामिव निःसामान्यानि सामान्यानि, स्त्रीशब्देयं शुक्लादि-
 शब्दवद्गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते, तत्र यदा गुणमात्रे स्त्रीशब्दे वर्तते
 तदा द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात्स्त्रीत्वे ऽभिधेये टाबादयो भवन्तीति
 स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थ इति पक्षो भवति, यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्दे-
 नोच्यते तदा परं पदद्वयं सम्भवति स्त्रीत्वमुपलक्षणं विशेषणं वेति,
 तत्राद्ये स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकाट्टाबादय इति, अयं
 स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षो भवति, द्वितीये तु स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचि-
 नोङ्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादिति प्रकृत्यर्थविशेषणं स्त्रीत्वमिति पक्षो
 भवति, तत्र स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्गः, भूतमियं
 ब्राह्मणी प्रधानमियं ब्राह्मणी आवपनमियमुष्टिकेति, उभयोस्तु पक्षयोर्नैव
 दोषः, कथं, भूतादयः चैतन्यप्राधान्यसम्भवनवद्वृत्तयो न तु स्त्रीत्वाङ्गी-
 कारेण वर्तन्ते, तदेवमत्र पक्षे दोषदर्शनादितरयोरन्यतरदाश्रयणीयमि-
 त्याह । 'स्त्रीत्वं चेति' । 'उभयथापि युज्यतइति' । ननु प्रत्ययार्थपक्षे
 द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः, कथं, मेकोयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तदेव
 च प्रकृत्यर्थोपसर्जनं प्रत्ययेनाभिधीयते तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति,
 अनेकश्च प्रत्ययो नोपपद्यते गार्थायणी कारीषगन्ध्या कालितरेति, कथं,
 मेकोयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तस्यैकनोक्तत्वाद्वितीयः प्रत्ययो न प्राप्नोति
 उक्तार्थानामप्रयोग इति, स्त्रीशब्दे चेकारो न प्राप्नोति, संस्त्याने स्त्या-
 यतेर्ङिति ङ्ङप्रत्ययान्तेन स्त्रीशब्देनोक्तत्वात् संस्त्यानं स्त्रीत्वं, सामा-
 नाधिकरण्यं च न स्यात् कुमारी देवदत्तेति, स्वस्वप्रकृत्यर्थावच्छिन्नयोः
 स्त्रीत्वयोः प्राधान्येनाभिधानात् तत्र व्यतिरेकनिबन्धा बध्नी प्राप्नोति,
 कुतः, न तावदन्यान्यतः, परस्परं गुणगुणिभावाभावात्, नापि स्त्रीप्रत्य-
 यप्रकृतेः टाबादिभिर्बाधितत्वात्, यत्र तर्हि प्रतियोगिनि स्त्रीप्रत्ययः
 प्रतिषिध्यते तत्र बध्नी प्राप्नोति पञ्च ब्राह्मण्यः स्वसाभिरूपेति, पदान्तरे
 तु द्वयोरपि द्वयनिष्ठत्वाद्व्यतिरेकाभावः सामानाधिकरण्यं च भवति,
 द्रव्यस्य चानेकत्वाद्विवचनबहुवचने अपि युक्ते, यथैव च प्रातिपदिकेनो-

तेपि स्त्रीत्वे टाच्चादयो भवन्ति, तथानेकोपि प्रत्ययो नानुपपन्नः, तद्द्यो-
तको हि तदा नानाप्रत्ययः, प्रदीपादेश्वानेकस्यापि द्योतकत्वं दृष्टं,
प्रत्ययार्थपक्षेपि न दोषः, यद्यपि स्त्रीत्वमात्रे वाच्ये प्रत्ययः क्रियते
तथापि स्त्रीत्वतदाश्रययोरभेदविवक्षया स्वाभाविकत्वाद्वा गुणप्रधानभा-
वस्य द्वयोरपि दृष्टत्वेन सामानाधिकरण्यं वचनभेदश्च भविष्यति, गार्ग्या-
यणीत्यादौ च टाभ्यामेव स्त्रीत्वमभिधातुं शक्यते नैकेन स्वभावात् ।
यद्वा ष्स्य षित्करणसामर्थ्यान्डीप् सिद्धः, ष्यङि यङश्चाबिति वचनसा-
मर्थ्याच्चाब् भविष्यति, तथाहि । अत्र यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणाय तदवि-
घाताय च ष्यङेनोबन्धद्वयं कृतं, कालितरेत्यत्रान्यः प्रकर्षयुक्तोन्यश्चाप्रकर्ष-
युक्तस्तत्रावस्थामभेदादेक एवार्थो भिद्यतइति प्रकर्षयुक्तस्यानभिहितं स्त्रीत्व-
मिति तदभिधानाय टाबपि भविष्यति, स्त्रीशब्देपि स्त्रियामित्यस्मादेव
निपातनादीकारः सिद्ध इति सुष्ठुक्तमुभयथापि युज्यतइति ॥

“अजाद्यतष्टाप्” ॥ ‘अदन्ताच्चेति’ । अकारान्तादित्यर्थः ।
स्वरूपग्रहणं तु न भवति, अच्छब्दान्तात् नीतत् परीतत् कलिङ्गादि-
त्यादेः स्त्रीलिङ्गादिति, तदाश्चाविख्यासायामित्यादेर्निर्देशात् । ‘पकारः
सामान्यग्रहणार्थ इति’ । ड्याप्प्रातिपदिकादित्यादौ, पकारानुरोधस्तु
टाब्ङापोः स्वरार्थः । ‘टकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थ इति’ । अन्यथै-
कानुबन्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्याच्च तु डाप्चापोः । ‘खट्वेति’ । कथं पुन-
रत्राकारान्ता प्रकृतिरवधार्यते, यावता नित्यमेवायमाबन्तः स्त्रियां वर्तते
शास्त्रात्प्रयोगाच्च, शाकटायनदर्शने हि सर्वेषामेव व्युत्पत्तिः, पञ्चभिः
खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादौ स्त्रीप्रत्यये लुप्ते प्रयोगएवाकारान्तत्वं
दृश्यते । ‘शुभंयाः कीलालपा इति’ । अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति विष्,
कः पुनरत्र टापि सति दोष इत्याह । ‘हल्ग्राब्भ्य इति’ । ‘सुलोपः स्या-
दिति’ । ‘क्व चिज्जातिलक्षण इति’ । गणपाठावसरे विभागं दर्शयिष्यति
हलन्तानां त्वि-यादिः । ‘अजादिग्रहणमिति’ । प्रकृतस्य प्रथमान्तस्यान्वया-
सम्भवात्तदर्थमजादिग्रहणमिति शेषः । ‘अमहत्पूर्वेति’ । महच्छब्दस्या-
नुकरणत्वान्लौकिकार्थाभिधायित्वाभावादान्महत इत्यात्वं न भवति ।

‘पुंयोगे तु ङीषैवेति’ । जातिग्रहणस्य प्रयोजनमाह । ननु पुंयोगे सोय-
मित्यभिसंबन्धात्परशब्दः परत्र वर्तत इति गौणत्वादेव न भविष्यति,
तस्मात्सुखप्रतिपत्त्यर्थं जातिग्रहणम् । अमहत्पूर्वस्य स्यादर्थमाह । ‘मह-
त्पूर्वस्येति’ । अत्रापि जातिरिति संबध्यते, इह प्रतिषेधो माभूत् महती
शूद्रा महाशूद्रेति, न ह्यत्र महत्पूर्वः समुदायो जातिवचनः, क्व तर्हि
प्रतिषेधः, यत्र समुदायो जातौ वर्तते, तदिदं दर्शितम् । ‘महाशूद्रशब्दो
ह्याभीरजातिवचन इति’ । यद्वचं समुदाये जातिवचने गौरवरा-
दिवद्रवयवार्थाभावाद्भुत्पत्तिमात्रं क्रियते, तत्रावयवार्थस्य स्त्रीत्वस्याविव-
क्षितत्वात् पुंसि समासे कृते टापः प्रसङ्ग इति तत्रामहत्पूर्वेति प्रति-
षेधः सार्थकः, ततः किममहत्पूर्वेत्यत्र जातिरिति न संबन्धनीयं, कथं
महती शूद्रा महाशूद्रेत्यत्रान्तरङ्गत्वाद्यापि कृते पश्चात्सुप्, सुबन्तस्य
समासः, ततश्चाभिनिर्वृत्तत्वाद्यापि प्रतिषेधस्याप्रसङ्गः, सत्यं, विस्पष्टा-
र्थमेवात्रापि जातिरिति सम्बध्यते । ननु च शूद्रशब्दः पठ्यते, कः प्रसङ्गो
यन्महाशूद्रशब्दात्स्यादत आह । ‘तदन्तविधिनेति’ । ‘अतिधीवरी
अतिपीवरीति’ । दधातेः पिबतेश्चातो मनिन्कनिष्पनिपश्चेति कनिपि
कृते घुमास्यादिसूत्रेणैवं, धीवानमतिक्रान्ता पीवानमतिक्रान्तेति प्रादि-
समासः, अत्र वनो र चेति ङीष्वा भवतः, असति तु ज्ञापने वन इति
प्रत्ययग्रहणमथापि कृद्ग्रहणं सर्वथातिक्रान्तप्रधाने समासे न स्यात् ।
‘अतिभवती अतिमहतीति’ । उगितश्चेत्यत्रोगित्युगित्प्रातिपदिक-
स्यैव ग्रहणमित्यङ्गीकृत्येदं प्रयोजनं दर्शितं, तत्र तु वक्ष्यति उगितिति
प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणं तेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति निषे-
धः भावात्तदन्तविधिरिति, यदाहो गिद्वस्य सम्भवति यथाकथं चिदिति
तदन्तात्प्रातिपदिकादिति च । अतिमहतीत्यत्र शतृवद्वावादौणादि-
कादुगित्लक्षणो ङीष्, के चिद्वीरादिपाठाद् ङीष् वर्णयन्ति, तदयुक्तः,
मनुपसर्जनाधिकारात् । किं च गौरादिपाठस्य प्रयोजनमपि न पश्या-
मः । ननु च महतीशब्दोन्तोदात्त इष्यते, सत्यं, शतुरनुम इत्यत्र नञ्-
आद्युदात्तत्वे बृहन्महतीरूपसंख्यानमित्यनेनैव सिद्धं, विभक्त्युदात्तार्थं

तदिति चेत् तदेव ङीबुदात्तार्थमपि भविष्यति, अतिमहतीत्यादौ च ङीबभावस्योक्तत्वात् ङीबुदात्तार्थमप्युपसंख्यानमेष्टव्यं, यदि तदन्तविधिर्ज्ञाप्यते पञ्चानामजानां समाहारः पञ्चाजी द्विगोरपि टाप् प्राप्नोति । अत्राहुः । अजाद्व्यत इति षष्ठी अजादीनामजन्तानां च या स्त्री तद्वाच्येयं यत् स्त्रीत्वं समवेतं तत्र टाञ्जिति, प्रत्यासत्त्या च स्त्रीत्वविशेषोपलक्षणा नामैव प्रकृतित्वं विज्ञायतइति मत्वा वृत्तिकारेणोक्तम् अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योदन्ताच्चेति, न च पञ्चाजीत्यत्राजार्थं समवेतं स्त्रीत्वं किं तर्हि समाहारे, एवं चामहत्पूर्वेति प्रतिषेधः शक्योक्तुं, नहि महाशूद्रीत्यत्र शूद्वार्थगतं स्त्रीत्वं, तदन्तविधिस्त्वनुपसर्जनादित्यत्र ज्ञापयिष्यते । ‘सत्याक्काण्डेति’ । पाककर्णेत्यत्र वार्त्तिकं सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेध इति, तत्रैव भाष्यं प्राक्पुष्पा च प्रत्यक्पुष्पा चेति, तस्मादेत्रापि प्राक्शब्दे न पठनीयः सदच्काण्डेत्येव पठनीयम् ॥

“चक्षेभ्यो ङीप्” ॥ ‘ङकारः सामान्यग्रहणार्थं इति’ । ड्याप् प्रातिपदिकादित्यादौ, पकारः सामान्यग्रहणाविधातार्थं इति तु पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वाच्चोक्तम्, अत्रापि पकारानुरोधेनुदात्तार्थः ॥

“उगितश्च” ॥ ‘यथाकथं चिदिति’ । यदि वर्ण उगित् संभवति यदि वा प्रत्ययो ऽद्यापि प्रातिपदिकं सर्वथा यत्रैवामन्यतमः प्रकारः संभवतीत्येष यथाकथंचिदित्यस्यार्थः । एतदेव स्पष्टयति । ‘तदुगिच्छब्दरूपमिति’ । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोः शब्दरूपमन्यपदार्थः, न प्रातिपदिकमेव नापि प्रत्यय एवेत्यर्थः । तत्रोगिता प्रातिपदिकस्य विशेषणस्तदन्तविधिर्भवतीत्याह । ‘तदन्तादिति’ । ‘पचन्तीति’ । अत्र शतृप्रत्यय उगित् तदन्तं प्रातिपदिकम् अतिभवती अतिमहतीत्यत्रापि भवति, ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेत्ययं तु प्रतिषेधो यत्र सूत्रोपात्तं प्रातिपदिकस्यासाधारणं रूपं तत्रैव भवतीत्यत्रापि व्यपदेशिवद्भावेन भवति, व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेत्ययं तु निषेधः प्रातिपदिकस्यैवासाधारणरूपग्रहणे, अतिगोमतीत्यत्रापि भवति, प्रत्ययग्रहणपरिभाषा तु प्रत्य-

यस्येवासाधारणरूपग्रहणे भवति । 'धातोस्तूगितः प्रतिषेध इति' । वक्तव्य इति शेषः, स तर्हि वक्तव्यः, न वक्तव्यः । उगित्वामित्यत्रोगि-
त्वादेव सिद्धेऽन्वित्यग्रहणं नियमार्थमिह शास्त्रे उगिता यत्कार्यं विधी-
यते तद्वातायदि भवति अन्वितरेवेति, कार्यमात्रं नियम्यते न नुमा-
गम एव, अधातुग्रहणं चाधातुपूर्वस्यापि नुमर्थमिति तत्रैव वक्ष्यते ।
अपर आह, उगितश्चेति योयं चशब्दः सोऽन्वितेर्लुप्तनकारस्यानुकरणं,
विभक्तेश्च सुपां सुलुगिति लुक्, भाविनं चाकारलोपमाश्रित्य चेति नि-
र्द्देशः कृतः, ततश्चाऽन्वित्यग्रहणं नियमार्थमकारनकारलोपयोश्चात-
न्वत्वादाऽन्वेः पूजायामिति लोपनिषेधविषयेऽपि ङीष् भवति, प्राञ्ची
प्रत्यञ्ची ब्राह्मणीति । 'उवाचत्यर्थेऽध्वदिति' । क्लिप् चेत्यत्रानयोर्धु-
त्पत्तिः कृता ॥

“वनो र च” ॥ वन इति क्लिप्क्वनिक्क्वनिपां प्रत्ययानां सामा-
न्येन ग्रहणं, न वन वण संभक्तौ, वनु याचनइति धात्वोर्विञ्जन्तयोः,
कृतः, प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति, अत एव शुनो निष्क्रान्ता
युवानमतिक्रान्ता निःशुनी अतियूनीत्यत्रापि न भवति, अनर्थकत्वाद्वा ।
'शर्वरीति' । य हिंसायाम्, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति वनिप् । 'परलोक्-
दृश्वरीति' । दृशेः क्लिप् । 'वनो न हश इति' । विहितविशेषणं हश्-
ग्रहणं हशन्ताद्वातायार्थं वन्विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकान् ङीष् न भवत
इत्यर्थः, तेन शर्वरीत्यत्र प्रतिषेधाभावः, तथा ओण्य अपनयने वनिपि
बिद्धनोरनुनासिकस्यादित्वात्वे अवादेशे अवावचित्यत्र संप्रति हशः
वरत्वाभावेऽपि हशन्ताद्विहितत्वात् प्रतिषेधा भवत्येव अवावा ब्राह्म-
णीति, एष एव स्थितः सिद्धान्तः । बहुलं कन्दसि ङीष् वक्तव्यौ । यच्च-
रीदिषः । प्रद्वरिश्वोस्तु च, प्रेत्वंरी ॥

“पादोऽन्यतरस्याम्” ॥ 'पादिति कृतसमासान्तः पादशब्दो
निर्दिश्यतइति' । उत्तरसूत्रे अन्वयभिधेयायां तस्यैव संभवात्, तेन पाद-
यतेः क्लिबन्तस्य ग्रहणं न भवति । 'द्विपदीति' । द्वौ पादावस्या इति
बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येत्यकारलोपे पादः पदिति पद्मावः ॥

“टावृचि” ॥ ‘अचीत्यभिधेयनिर्देश इति’ ॥ व्याप्तेः, विषयनिर्देशे हि अखेदविषयएव हि प्रयोगे स्यान्नान्यत्र ॥

“न षट्स्वसादिभ्यः” ॥ टावृचीति पादन्ताद्विहितस्य टापोत्रापसङ्गात्तदनन्तरस्य ङीपोयं प्रतिषेध इत्याशङ्कामपनयति । ‘यो यत इति’ । तत्र सर्वेभ्य एव ङीप् प्राप्नोति, टाप् तु नलोपे सत्यकारान्ततायामुपजातायां षड्भ्य एव, यो यः प्राप्त इति तु युक्तः पाठः, अन्यथा स ततो न भवतीति वाच्यं स्यात्, व्याप्तिश्च न गम्येत । ‘पञ्च ब्राह्मण्य-इति’ । ननु चात्र ब्राह्मणीशब्दसामानाधिकरण्यात् स्त्रीत्वावगतिः, संख्याशब्दस्तु स्वमहिम्ना भेदगणनमाह । तथाहि । पञ्चेत्युक्ते नानात्वमात्रं द्रव्यस्य गम्यते न लिङ्गविशेषः, तथा च लिङ्गानुशासनेषु ण्यान्ता संख्येत्यलिङ्गत्वमुक्तं, यद्येवमेका द्वे बहू इत्यत्रापि प्रत्ययो न स्यात्, संख्याशब्दत्वेन भेदगणनामात्रस्य शब्दार्थत्वात् । अथ तत्र स्त्रीत्वमपि शब्दार्थः, पञ्चादिष्वपि स्यात्, वक्तव्यो वा विशेषः, सति तस्मिन् प्रतिषेधे नान्तरेणानुप्रयोगं पञ्चेत्यादौ स्त्रीत्वाद्यभिव्यक्तिरिति लिङ्गानुशासनेष्वलिङ्गत्वमुक्तमसति तु प्रतिषेधे पञ्चादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति, एकादिभ्यस्तु भवतीति न शास्त्रैकशरणः प्रतिपत्तुमर्हति । ननु विभक्तौ परतः त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृभावः, तत्र संनिपातपरिभाषयैव ङीबभावः सिद्धस्तत्किं तिसृचतसृशब्दयोः स्वसादिपाठेन । ज्ञापनार्थं तु । एतज् ज्ञापयति अनित्या संनिपातपरिभाषेति, तेन त्यदाकाले कृते टाब् भवति या सा इमे द्वे इति, ङीपोनन्तरस्यायं प्रतिषेधो युक्त इत्याश्रित्य चोदयति । ‘षट्संज्ञानामिति’ । ‘कस्माच्च स्यादिति’ । अत इति हि प्राप्नोति, असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वाच्चेतद्वदन्तं, परिगणितेषु कार्येषु नलोपो ऽसिद्धो भवति, नलोपः सुप्स्वरेत्यस्य नियमार्थत्वात्, नेदं तत्र परिगण्यते, इदमपि तत्र परिगण्यते, कथं, सुबिति न सप्तमीबहुवचनेन प्रत्याहारः किं तर्हि यङ्श्चाबिति चापः प्रकारेण, ततश्च टापोपि प्रत्याहारेन्तर्भावात्तद्विधिरपि सुब्विधिरेवेति, तदेतदाह । ‘प्रत्याहाराच्चापेति’ । न स्यादित्यनुषङ्गः, कस्माच्च स्यादिति प्रश्नः । चापा

प्रत्याहाराच्च स्यादिति परिहारः । इदं चाचार्यदेशीयस्य वचनम्, आचार्यसिद्धान्तं दर्शयितुमेतद् दूषयति । 'सिद्धं दोषस्त्वित्त्वदिति' । सत्यं सिद्धमिदं चाया प्रत्याहारे, इत्वे तु दोषो भवति, बहूनि चर्माण्यस्याः बहुवर्म्मिकेति, कथं तत्र सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तावयवः समास आश्रितः, सुपो विधिः सुपि विधिरिति, ततश्च यथा राजभ्यामित्यत्र सुपि चेति दीर्घत्वं न भवति तथा टापि सुपि विधीयमानमित्वमपि सुब्विधिरिति तत्र कर्त्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात्कात् पूर्वाकारो न भवतीतीत्वं न स्यादित्यर्थः । सिद्धान्तमाह । 'तस्मान्नाभाविति' । स्त्रियामित्यर्थमात्रमपेक्ष्य तत्र यदुक्तं तत्र भवतीत्येवं ङीप्टापावुभावपि प्रतिषेध्यावित्यर्थः । ननु च सङ्गत्प्रतिषेधस्य प्रवृत्तिः, स च स्वप्रवृत्तिसमये यस्य प्रसङ्गस्तमेव प्रतिषेधति, ततश्च पूर्वं ङीपि प्रतिषिद्धे नलोपे च कृते पश्चात्प्राप्नुवतृष्टायः कथं प्रतिषेधः, आत्माश्रयो हि स्यात् स्वप्रवृत्तिमपेक्ष्य स्वप्रवृत्तिरिति, तस्मात्तन्नावृत्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेन द्विरस्य प्रवृत्तिः, तत्र द्वितीयया प्रवृत्त्या टापः प्रतिषेधः ॥

“मनः” ॥ ‘अनिनस्मन् ग्रहणानीति’ । अन् इन् अस् मन् इत्येतेषां ग्रहणे अर्थवत्परिभाषा न व्याप्तिरिति, तेनैषामनर्थकानामपि ग्रहणं भवति, एभिश्चार्यवद्विरनर्थकैश्च तदन्तविधिर्भवतीत्यर्थः, सीमन्शब्दोऽप्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, अतिक्रान्ता महिमानमतिमहिमा अत्रापीमनिच एवार्थवत्त्वं न तु मनः ॥

“अनो बहुव्रीहेः” ॥ ‘अनुपधालोपी बहुव्रीहिरिहोदःहरणमिति’ । कुत एतदित्याह । ‘उपधालोपिनो हीत्यादि’ ‘विभाषां वक्ष्यतीति’ । अनो उपधालोपिनोन्यतरस्यामित्यनेन । ‘सुपर्वत्यादि’ । शोभनं पर्वस्याः शोभनं चर्मास्या इति बहुव्रीहिः, अयं च न संयोगादुपधालोपस्य प्रतिषेधादनुपधालोपी । ‘बहुव्रीहेरिति किमिति’ । समासादिति वाच्यमिति भावः । ‘अतिरात्रीति’ । राजारः सखिभ्य इति टञ् न भवति समासान्तविधेरनित्यत्वात् ॥

“डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ ‘अन्यतरस्यां ग्रहणं किमिति’ ।
 डापा मुक्ते प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं तावदेतच्च कर्तव्यं, कथं डाब-
 प्युच्यते प्रतिषेधोऽपि ताबुभौ वचनाद्विष्यतः, यदि हि नकारान्तस्य
 श्रवणं न स्यात्तदा डापैवापवादोऽपि बाधात् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्,
 अथ डाप्रतिषेधाभ्यां मुक्ते डाबपि यथा स्यादित्येवमर्थमन्यतरस्यां-
 ग्रहणं तदपि न, बहुराज्ञीत्यादावन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्यनेनैव
 डापः सिद्धत्वात्, यत्र तर्हि तेन न सिद्ध्यति अतिशर्मेत्यादौ तदर्थमेत-
 तस्यात्, यद्येवमनेनैवोपधालोपिनोऽपि सिद्धत्वादन उपधालोपिन इत्ये-
 तदनर्थकं स्यात्, एवं तर्हि तदन्यतरस्यां ग्रहणं न करिष्यामीतीदमन्य-
 तरस्यां ग्रहणं क्रियते, कथमनेनैवान्यतरस्यां ग्रहणेनोपधालोपिनोऽनुपधा-
 लोपिनश्च डापि प्रापिते सत्यन उपधालोपिन इत्येतावदपि क्रियमाणं
 नियमार्थं भविष्यति, अनो बहुव्रीहेर्यन् डाब्विधानं तदुपधालोपिन एवेति,
 ततश्च तदन्यतरस्यां ग्रहणं न कर्तव्यं भवति, तदवश्यं कर्तव्यम्, असति
 हि तस्मिन्नेनान्यतरस्यां ग्रहणेन बहुव्रीहिमात्राडाप्रतिषेधडापि चि-
 त्त्वपि प्राप्तेरुपधालोपिनो डाप्रतिषेधो बाधित्वा नित्यं डाबेव यथा
 स्यादित्येवमर्थं तत्स्यात्, अतस्तदवश्यं कर्तव्यम्, इदं तु न कर्तव्यमिति
 प्रश्नः, परिहरति । ‘बहुव्रीहाविति’ । अयमभिप्रायः, डाप्रतिषेधाभ्यां
 मुक्ते डाबपि यथा स्यादित्येवमर्थमिदं तावदन्यतरस्यां ग्रहणं, न चान
 उपधालोपिन इत्यस्य वैयर्थ्यं, नियमार्थत्वात्, अनो बहुव्रीहेर्यदन्यतरस्यां
 डाब्विधानं तदुपधालोपिन एवेति, तेन सुपूर्वा सुशर्मेत्यादावनेनान्यतर-
 स्यां ग्रहणेन प्रापितो डाब न भवति बहुराज्ञीत्यादावेव तु भवति, नन्वे-
 वमिदमन्यतरस्यां ग्रहणं मा भूत् अन उपधालोपिन इत्येतदेव विध्यर्थ-
 मस्तु को वा विशेषः, अनेनान्यतरस्यां ग्रहणेन बहुव्रीहिमात्रान् डापि
 प्रापिते तच्चियमार्थं स्याद् असति वास्मिन् डाप्रतिषेधयोरेव प्राप्तयोरु-
 पधालोपिनो ऽप्राप्तो डाप् पदे विधीयतइति । अयमस्ति विशेषः ।
 अस्मिन्नन्यतरस्यां ग्रहणे सति डाप्रतिषेधाभ्यां मुक्ते स्वेनस्वेन शास्त्रेण
 डाब भवन्वचनेषु वनो र चेत्यनेनैव भवतीति बहुधावरीत्यादौ रेफोपि

भवति, एवमनेन वचन्तादुपधालोपिनोनुपधालोपिनश्च बहुव्रीहेर्बहुधीव-
नसुपर्वचित्यादेर्डीब्रैफयोः प्रापितयोरन्यत्र बहुराजन्सुशर्मचित्यादौ केवले
डीपि प्रापिते सत्यन उपधालोपिनोन्यतरस्यामित्येतच्चियमार्थं भवति,
तेन च नियमेन सुशर्मत्यादौ डीब् व्यावर्त्यते, सुपर्वत्यादौ डीपि व्याव-
र्त्तिते तत्सचियोगशिष्टत्वादेर्योपि न भवति, बहुराज्नीत्यादौ तु यथाप्राप्तौ
डीबवस्थितः, बहुधीवरीत्यादौ च वनो र चेत्यनेन प्राप्तौ डीब्रैफावव-
स्थिताविति सर्वमिष्टं सिद्ध्यति, असति त्वस्मिंस्तस्मिंश्च विध्यर्थे ऽपूर्वं
एव डीप् तेन विधीयतइति वचन्ते बहुव्रीहावृत्तेभ्यो डीबित्येतत्सचियुक्तं
वनो र चेत्येतच्च प्रवर्त्ततेति केवले डीपि सति बहुधीवनीति स्यात्, अतो
ऽन उपधालोपिन इत्येतच्चियमार्थं यथा स्यात्स्वतन्त्रो विधिर्मा भूदित्ये-
वमर्थमिहान्यतरस्याग्रहणं क्रियतइति तदिदमन उपधालोपिन इत्यत्र
वृत्तिकारः स्पष्टयिष्यति । यद्यनेनान्यतरस्याग्रहणेन पते डीबपि प्राप्यते
दामेत्यादौ मचन्तादपि प्राप्नोति, नैव दोषः, योगविभागः क्रियते
डाबुभाभ्यां भवति, ततो ऽन्यतरस्याम्, अनो बहुव्रीहेरित्येव वर्त्तते,
मन इति निवृत्तम् ॥

“अनुपसर्जनात्” ॥ प्रसज्यप्रतिषेधोयमित्याह । ‘उत्तरसूत्रेषूप-
सर्जनप्रतिषेधं करोतीति’ । पर्युदासे को दोषः, कुक्कुटीपाद इत्यत्र न
स्यात् पूर्वपदस्यापसर्जनत्वात्, न । अन्तरङ्गत्वात्प्रागेव डीबि कृते तदन्तस्य
समासः, न चेदानीमुपसर्जनत्वे डीषः पर्युदासः, पूर्वमेवाभिनिर्वृत्तत्वात् ।
किं च प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येष दोषः समानः, कुक्कुटीत्यत्रैव तर्हि न प्राप्नोति,
किङ्कारणमन्वर्थमुपसर्जनमप्रधानमुपसर्जनमिति, अस्त्येवमनुपसर्जनं तूपस-
र्जनादन्यत्सर्वं न तु प्रधानमेव, तेनापेक्षणीयस्याभावेऽप्यप्रधानादन्यत्वाद्ब्रू-
ष्यति, यदा तर्ह्यधर्मानृतादिवद्विरोधित्रचनोनुपसर्जनशब्दस्तदा न प्राप्नोति,
तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेधः । ‘अनुपसर्जनादित्येवं तदिति’ । उपसर्जनाच्च भव-
तीत्येवमित्यर्थः । ‘वक्ष्यति टिङ्हाणजिति डीबिति’ । कथं प्रथमान्तस्य व-
क्ष्यतीत्यनेन सम्बन्धः । अत्राहुः । वक्ष्यति टिङ्हाणजित्येतावान् अन्यः, टि-
ङ्हाणजिति वक्ष्यतीत्यर्थः । कः पुनरत्र प्रत्यय इत्यत्राह । ‘डीबिति’ । एवं

जातेरिति ङीष् इत्यत्रापि ग्रन्थच्छेदः, तत्र च पूर्वस्मिन्वत्यतीत्यनुषङ्गः ।
 'कुरुचरीति' । चरेष्टः । 'बहुकुरुचरेति' । बहुव्रीहिः सर्वापसर्जनः ।
 'कथं पुनरित्यादिः' । प्रत्युदाहरणे यदुपसर्जनं न तत् स्त्रियां वर्तते,
 यदा च स्त्रियां वर्तते तदा भवत्येव प्रत्ययः, बह्व्यः कुरुचर्यास्यां बहुकु-
 रुचरीका बहुकुक्कुटीका मधुरेति, यः स्त्रियां वर्तते बहुव्रीहिस्ततो ऽटि-
 त्वादजातित्वाच्चाप्रसङ्गः । तथाहि । टित्प्रातिपदिकं गृह्यते तच्च किं
 चित्साक्षाद्विद्ववति यथा नदट् चोरडिति, किं चित्त्ववयवटित्त्वद्वारेण, यत्र
 ह्यवयवटित्त्वमकिंचित्कारं तत्र समुदायार्थं तद्विज्ञायते, स चावयवः क्व
 चिद्वातुः स्तनन्धीति, क्व चित्कल्लुडिदिः, क्व चित्तद्वित्तुष्टुत्यादिः, तत्र
 यं समुदायं यो ऽवयवो न व्यभिचरति तदर्थं तस्य टित्त्वमिति कुरुचरशब्द
 एव टित् तत्कुतो बहुकुरुचरशब्दात्प्रसङ्ग इति प्रश्नः । परिहरति । 'तद-
 न्तविधिनेति' । ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते,
 ग्रहणं चोपादानमात्रं न तु स्वरूपेणोच्चारणमेव तत्कथं तदन्तविधिः ।
 स्यादेतत् । यत्र गृह्यमाणं रूपं प्रातिपदिकस्यैवासाधारणं तत्र तदन्त-
 विधिप्रतिषेधः, इह चोरडित्यादि प्रातिपदिकमपि टित् ल्युडादिप्रत्य-
 योपि धेडिति धातुरपि, ततश्च यथोगितश्चेत्यत्र वर्णोप्युगित्प्रत्ययोपि
 प्रातिपदिकमपीति तदन्तविधिर्भवति तथेहापि प्रसङ्ग इति, स्यादयं प्रसङ्गो
 यदि टिता प्रातिपदिकं विशेष्येत टिति च प्रातिपदिकेन विशेष्यमाणे नानेन
 विशेष्येण तदन्तविधिः, प्रातिपदिकेन चासम्भवादिति नैव बहुकुरुचरश-
 ब्दात्प्रसङ्ग इत्यत आह । 'जापितं चैतदिति' । शूद्रा चामहत्पूर्वत्यत्र
 जापितमेतत् । अवश्यञ्चैतज् जापितमुत्तरत्रापि परिपालनीयमित्याह ।
 'तथा चेति' । अनाश्रीयमाणे जापकेणान्ताद्विधीयमानो ङीष् प्रत्ययग्रह-
 णपरिभाषया कारशब्दादेव स्याद् न त्वणन्तात्कुम्भकारशब्दात्, जाप-
 कात्तु ततोपि भवतीत्यर्थः । ननु च ऋद्धहणपरिभाषया कुम्भकारशब्द-
 स्याणन्तत्वं, नेत्याह । 'न वाणिति' । 'ऋद्धहणमिति' । किं कारण-
 मित्यत्राह । 'तद्वितोप्यणस्तीति' । यत्र तु गृह्यमाणं रूपं कृत एवासा-
 धारणं तत्रैषा परिभाषा, इह त्वापगवीति तद्वितस्यापि ग्रहणमिति

नायमस्या विषय इत्यर्थः । अथ कारशब्दादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः, कुम्भकारेणो न सिद्धति, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कारीशब्दात्स्त्रीभ्यो ठकि तस्यैव वृद्धिस्वरौ स्यातां, षडः सम्प्रसारणवद्विविध्यति, तद्वथा, षडन्त-
स्योच्यमानं सम्प्रसारणं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रापि भवति स्त्रीप्रत्यये
तदादिनियमाभावात् तथा कारशब्दादुत्पत्तौ कुम्भकारीशब्दस्यापि
स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाद्विविध्यति, एवमपि कारीशब्दादपि कदा चित्स्यात्,
अथ ब्रूयाः, कारीशब्देन कुम्भशब्दः समसिष्यते, स्त्रीभ्यो ठगित्यत्र च
ह्याप्प्रातिपदिकादिति त्रितयाधिकारसामर्थ्यात्स्त्रीप्रत्ययान्तात्प्रातिपदि-
कादिति प्रत्ययो विधास्यते, स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकत्वं समासम-
न्तरेणानुपपन्नमिति कुम्भकारीशब्दादेव ठगुत्पत्स्यते, ह्याव्यग्रहणानुवृत्त्या
च सौपर्णेय इत्यत्रापि भविष्यतीति, एवमपि ह्याबन्वृत्तेः सौपर्णेय इतिवत्
कारीशब्दादपि स्यात्, गतिकारकोपपदानामिति वचनाच्च ह्यन्तेन
समासो दुर्लभः, ततः कुम्भकारशब्दादेव ङीष्पथा स्यादित्युत्तरत्रापि तद-
न्तविधिरभ्युपगन्तव्यः । न च कुम्भकारशब्दादुत्पत्तौ तदादिनियमा-
भावात्कारीशब्दादपि ठक् प्रत्ययप्रसङ्गः, किं कारणं स्त्रीप्रत्यये चानुप-
सर्जनेनेत्यनेन, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकस्य ग्रहणमभ्यनुज्ञायते न
न्यूनस्यापि । ननु च सत्यप्युत्तरत्र तदन्तविधौ कुम्भकारीत्यत्र समुदायादपि
भवतु, केवलात्कारशब्दादपि प्रसङ्गो यद्यौपगवीत्यादौ, ततश्च कुम्भका-
रेयः पक्षे दुष्यत्येव, एवं तर्हि कारशब्दादुत्पत्तौ कुम्भेनैकार्थीभूतस्य
तावतो निष्कृष्यापत्येनायोगात्तदादिनियमाभावाच्च समुदायादेव ठभ-
विष्यति । यद्वा कुम्भेनैकार्थीभूतस्य कारस्य स्त्रीत्वेनायोगात्स्त्रीप्रत्यय एव
न भविष्यति, असति पुनस्तत्र तदन्तविधौ स्त्रीप्रत्ययस्यात्राप्रसङ्गः, किं
कारणं, यदणन्तं न तस्य निष्कृष्य स्त्रीत्वेन योगः, यस्य च स्त्रीत्वेन
योगो न तदणन्तम् । अत उत्तरत्राप्यवश्यं प्रधानेन तदन्तविधिरभ्युपगन्त-
व्यस्तत्र यथा प्रधानेन भवति तद्योपसर्जनेनापि स्यादिति प्रतिषेधोपमा-
रभ्यते, तथा च पूर्वत्रोपसर्जनेनापि तदन्तविधिर्भवति, न षट्संज्ञादिभ्यः
प्रियपञ्चा द्वौपदीति, अतिक्रान्ता भवन्तमितिभवतीति । स्यादेतत् । पूर्व-

चोपात्तं तदन्तं वा स्त्रियामित्यनेन विशेष्यते, टिङ्गाणञित्यादिषूपान्तमेव
 टिडादिकं, तेन ज्ञापितेपि तदन्तविधौ बहुकुरुचरेत्यादौ टिडादेरस्त्री-
 त्वाच्च भविष्यति, कुम्भकारीत्यत्र त्वणन्तस्य स्त्रियां वृत्तेस्तदन्तादपि
 भविष्यति नार्थ एतेनेति, तच्च । त्वदुक्तस्य विषयविभागस्य दुर्ज्ञानत्वात्,
 अतो विषयविभागज्ञापनार्थमिदमारभ्यते । नन्वारब्धेऽस्मिच्चैव विषय-
 विभागः शक्य आस्थातुं, पञ्चाजीत्यत्राजानामस्त्रीत्वेन तदन्तस्य स्त्रियां
 वृत्तेरजाद्व्यतष्टाबिति टाप् प्रसङ्गात्, अतो विशेषणविशेष्यभावं प्रति का-
 मचारादजाद्व्यतष्टाबित्यत्र टिङ्गाणञित्यादौ चोपात्तं स्त्रीत्वेन विशेष्यते,
 वनो रचेत्यादावुपात्तं तदन्तस्य चेति नार्थ एतेन । एवं तर्हि तदन्तविधिज्ञा-
 पनार्थमिदमारभ्यते, अमहत्पूर्वेत्येतत्तु शक्यमकर्तुं, नहि महाशूद्रेत्यत्र समु-
 द्राये जातिवचने शूद्रशब्दः स्त्रियां वर्त्तते । अपर आह । लौकिकस्याप्रधा-
 नस्योपसर्जनस्येह ग्रहणं तेनापिशिलिना प्रोक्तमिजश्चेत्यण्, ततोध्येच्यां
 तदधीतइत्यण्, तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक्, आपिशला ब्राह्मणी, अत्र
 इजश्चेति विहितस्य प्रोक्तप्रत्ययस्याणो ऽप्रधानत्वात्तदन्तान्डीब् न भवति,
 नन्विदानीमध्येनृप्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेव तदर्थमाहेति प्रधानस्त्रियामध्ये-
 च्यामणन्तस्य वृत्तेः स्यादेव डीप् प्रत्ययः । स्यादेतदेवं यद्यणन्तादनुप-
 सर्जनादित्युच्येत वयं त्वणमेवानुपसर्जनत्वेन विशेषयिष्यामः, अण्येनानुपस-
 र्जन इति, अर्थद्वारकं चाणः प्राधान्यमप्राधान्यं च, तदेतदुक्तं भवति, यस्मि
 चर्धेणुत्पन्नः स यदा प्राधान्येनोच्यते तदा तदन्तान्डीब् भवति, यदा तु
 गुणभावेन तदा नेति, इह चाध्येच्यां सङ्क्रान्तत्वात्प्रथमस्याणोर्या गुणभूत
 इति तदाश्रयस्तावन्डीब् न भवति, यस्त्वध्येच्यामुत्पन्नस्तदाश्रयोपि न
 भवति तस्य लुप्तत्वात् । प्रत्ययलक्षणोनापि न भवति, अणाकारस्य विशे-
 षणात्, टिङ्गाणञित्यत्र ह्यत इति वर्त्तते तत्राणन्तादकारान्तादिति
 विज्ञायमाने स्यात्प्रत्ययलक्षणमणा त्वकारे विशेष्यमाणे वर्णनिमित्तो डीप्
 प्रत्ययः कथं प्रत्ययलक्षणेन स्यात् । ननु स्त्रियामित्यनुवृत्तेनाणं विशेष-
 यिष्यामो योण् स्त्रियां विहित इति, एवमपि काशकृत्स्विना प्रोक्ता
 मीमांसा काशकृत्स्वी तामधीते काशकृत्स्वा ब्राह्मणीति द्वितीयेणि

प्रोक्ताल्लुगिति लुप्तेऽपि प्रथमोऽप्यण् स्त्रियामेवोत्पद्यन्तदन्ताद्वास्त्वयां
वर्तमानान्डीप्प्रसङ्गः, तस्मात्प्रधानादप्या स्यादप्रधानान्मा भूदित्येतत्प्र-
योजनं सूत्रस्येति ॥

“टिङ्गाणञ्द्वयसज्जदग्रज्मात्रचतयपठकृत्तञ्जकृत्तृपल्युनाम्” ॥

‘इह कस्मादिति’ । लडादेशस्य स्थानिवद्भावेन टित्त्वमस्तीति प्रश्नः ।
‘यवमाना यजमानेति’ । ननु शानवादिषु लट् इत्यस्य निवृत्त-
त्वाद् अनादेशपक्षः स्थापितः, यवमानेत्यादिषु शानजुदाहर्तव्यः ।
‘द्वनुबन्धकत्वाल्लट् इति’ । लडादिष्वकारादयोऽप्यनुबन्धा इति
भावः । एतेन लिङ्लृटौ व्याख्यातौ अनूचाना यत्प्रमाणेति । ‘ल्युडा-
दिषु कथमिति’ । द्वनुबन्धकत्वात्तेषामपि ग्रहणेन न भाव्यमिति
प्रश्नः । ‘टित्करणसामर्थ्यादिति’ । न च लडादिष्वपि टित्करणसाम-
र्थ्यमित्याह । ‘इतरच्चेति’ । ‘पठिता विक्रीति’ । कथमित्यनुषङ्गः । इदष्टि-
त्वमुभयार्थं स्यादिति प्रश्नः । ‘आगमटित्त्वमनिमित्तमिति’ । आगमानां
टित्त्वं ङीपो निमित्तं न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह । ‘त्युत्युलौ तुट् चेति
लिङ्गादिति’ । यद्यगमटित्त्वं ङीपो निमित्तं स्यात्ततः सायन्तनीत्यादौ
तुट् आगमस्य टित्त्वान्ङीप् सिट् इति व्युत्प्लोष्टित्करणमनर्थकं स्यादिति
भावः । ननु च पुराणप्रोक्तेष्विति निर्द्देशेन यदा तुष् न भवति तदा
ङीबर्थं तयोष्टित्त्वं स्यात्तत्र, पुराणशब्दाद्वाद्वादिषु पाठान्ङीवा भवितव्यम्,
अन्तोदात्तो हि पुराणीशब्दः पुनःपुनर्जायमाना पुराणीति यथा । एव-
मपि न ज्ञापकं बाह्यादिभ्यश्चेत्यत्र वेति वर्त्तने, ततश्च ङीपा मुक्ते ङीब-
यथा स्यादिति व्युत्प्लोष्टित्त्वं स्यादिति चिन्त्यमेतत् । ‘सौपर्ण्येयीति, ।
सुपर्णशब्दात्पाककर्णादिङीबन्तात्स्त्रीभ्यो ठक्, ननु च सानुबन्धत्वादस्य
ग्रहणेन न भवितव्यमेतत् आह । ‘निरनुबन्धक इति’ । यद्यपि शिलावा
ठ इति निरनुबन्धको ठञ्छब्दोऽस्ति स इह स्वभावात्पुंसकलिङ्ग इति
स्त्रियां नञ्स्तीत्युक्तं, षोऽपि सभाया यः, ठञ्छब्दोऽस्तीति ठः षोऽपि स्त्रियां
न वर्त्तते कथं, तत्र तत्र साधुरिति वर्त्तते कथं च स्त्री नाम सभायां साध्वी
स्यादञ्जसभायां हि विदुषामधिकारः । ननु मा नाम भूयञ्जसभायां

साध्वी शालायां स्त्रीसभे च साध्वी भविष्यति, तत्रयज्ञसभायां साध्वी
 ब्राह्मणपरिवर्तित्यत्रापि प्रसङ्गः, एवं तर्ह्येवंविधे विषये कृन्दसि सभे-
 यीशब्दस्य प्रयोगाभावोत्र हेतुः । 'येपि क्व चिदण्कृतं कार्यं भवतीति' ।
 शीलं कृत्रादिभ्यो ण इति यो णस्तत्राण् कृतं कार्यं भवतीति । कथं,
 ज्ञापकात्, यदयं कामस्ताच्छील्यइति टिलोपायं निपातनं करोति,
 यदि हि ताच्छीलिके णे ऽण्कृतं कार्यं न स्यान्निपातनमनर्थकं स्यात्,
 कर्मशब्दाच्छत्रादिलक्षणो णे कृते नस्तद्वितदित्येव टिलोपस्य सिद्धत्वाच्च
 चात्रिति प्रकृतिभावः, अणि हि स प्रकृतिभावः, । 'चैरी तापसीति' ।
 चुरातपःशब्दौ कृत्रादिषु पठितव्यौ । क्व चिदित्यस्य व्यावर्त्यं दर्शयति ।
 'दाण्डा मौष्टेति' । दण्डमुष्टिशब्दाभ्यां तदस्यां ग्रहरणमिति णः ।
 'त्रैत्सी त्रैदपानीति' । उत्सोदपानशब्दाभ्यां भवार्थे उत्सादिभ्योज्,
 अथ शार्ङ्गैरवादिसूत्रे पुनरग्रहणं किमर्थं, यावता ऽनेनैव सिद्धं, न रूप-
 भेदो न स्वरभेदस्तत्राह । 'शार्ङ्गैरवाद्याज इत्यादि' । विदस्यापत्यं वैदी,
 अनृथ्यानन्तर्यं विदादिभ्योज्, गोत्रं च चरणैः सहेति जातिः, तत्रैत्सीत्यादौ
 चरितार्थमिमं डीपं बाधित्वा जातिलक्षणो डीष् प्राप्नोति, यदि तर्हि
 तस्य निबन्धनमस्ति तदेवाजग्रहणमस्तु किमत्राज् ग्रहणेन, न वा जात्य-
 धिकारात्, जातेरिति हि तत्र वर्तते, अनधिकारे हि पुंयोगादाव्यायां
 डीन् प्रसङ्गः, वैदस्य स्त्री वैदी । उरुद्वयसीत्यादौ प्रमाणे द्वयसच्दग्र-
 ज्मात्रः । 'पञ्चतयीति' । संख्याया अवयवे तयप् । द्वयसजादिषु अनुब-
 न्धोच्चारणं प्रातिपदिकानां ग्रहणं मा भूत् किमस्य द्वयसं किमस्य
 मात्रमिति । तयशब्दोऽपि तयतेः पचाद्यञन्तः सम्भवति । 'ठनादिनि-
 वृत्त्यर्थमिति' । दण्डोऽस्या अस्ति, अत इनिठनौ, दण्डिका, काश्यादिभ्य-
 ष्टज्जिठौ काशिकेत्यादौ मा भूदित्येवमर्थम् । 'तादृशीति' । त्यदादिषु
 दृशोनालोचने कञ्च, आ सर्वनाम्, कजो अकारोच्चारणमातेनपसर्गे
 कः गोदेत्यादौ मा भूत् । 'इत्वरीति' । इण्निशिजिसर्तिभ्यः कर्ण ।
 'आठ्ठङ्कुरणीति' । आठ्ठसुभगेत्यादिना ख्युत् । 'नञ्क्षत्रीककर्णतल-
 नानामिति' । भाष्ये तु कञ्ङ्कर्णइत्येतावत्सूत्रं ख्युतः पाठो नार्ह इति

तस्याप्युपसंख्यानमेव कृतम् । 'स्त्रीणी पौंस्त्रीति' । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सञ्ज्ञौ भवनात् । 'शक्तिकी याष्टिकीति' । प्रहरणाधिकारे शक्तियष्टोरीकृक् । 'तरुणी तलुनीति' । एतयोखयोर्यं यहणं तरुणी सुरेति, वयसि तु वयसि प्रथमइत्येव सिद्धं, न सिद्ध्यति, गौरादिपाठान्डीष् प्राप्नोति, तस्माद्वयस्य-वयसि च डीङ्डीषोर्विकल्पः, क्व चिद्गौरादिपाठात्सिद्धमिति पठ्यते तद्रूपमात्रसिद्धाभिप्रायं द्रष्टव्यं, स्वराद्यं तूपसंख्यानं कर्तव्यमेव ॥

"यजश्च" ॥ 'आपचयहणमिति' । आपत्ये भञ् आपत्यः, यज, आपत्यादितिसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । 'द्विष्येति' । भवादावर्थे यज् । 'योगविभाग उत्तरार्थे इति' । उत्तरत्र यज एवानुवृत्तिर्यथा स्याद्विदादीनां मा भूदिति ॥

"प्राचां ष्फ तद्वितः" ॥ 'षकारे डीषर्थे इति' । ननु च ष्फप्रत्ययेनेव स्त्रीत्वस्य ङीति तत्त्वान्डीषा न भाव्यं तत्राह । 'प्रत्ययद्वयेनेति' । 'तद्वितयहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थमिति' । प्रातिपदिकसंज्ञा तु डीषर्था । ननु च सिद्धेन डीष् षित्करणसामर्थ्यात्, धातोस्तु ऋपादेः षित्त्वमङ्विधौ चरितार्थमिति ऋपा तमेत्यादौ डीषभावः, तदेतत्साव्यासिकं तिष्ठतु तावत् । 'सर्वत्रयहणमित्यादि' । सर्वत्रयहणं तावद् उत्तरसूत्रे न कर्तव्यम्, आरभसामर्थ्यादेव प्राचामित्यस्य निवृत्तौ सर्वत्र सिद्धत्वाद् तत्तद्विहाप-कृत्यते, तदयमर्थः भवति, सर्वत्र बाधकविषयेषु प्राचां मतेन यजन्तात्फो भवतीति, एवं सप्तम्यर्थापि समञ्जसो भवति । 'आवत्याच्चापं वक्ष्यतीति' । असति पुनरपकर्षे आवत्याच्चाबुद्धीचां मते सावकाशः परत्वात्फं बाधेत सर्वत्रयहणात्फ एव भवति, एवं च साव्ययज इति चाव्यवयेषु प्राचां ष्फ एव भवति शार्करात्यायणी पौतिमा-ष्यायणी गौकत्यायणीति ॥

"सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः" ॥ लोहितादीति पृथक्पदं लुप्तवि-भक्तिकं, पूर्वत्र च प्राचां मते फो विहित इह तु सर्वत्र मते, कार्यः सर्वेषां मत-इत्यर्थः, तदाह । 'सर्वेषामाचार्याणां मतइति' । मतेनेति तृतीयान्तपाठे सूत्रे वृष्ट्यन्तान्त्रल्, । 'स्वतन्त्रमिति' । योन्यस्यावयवो न भवति तत्स्व-

तन्त्रं प्रातिपदिकं, कः पुनरतावित्यत्राह । 'कपिशब्दात्पर इति' ।
 लोहित्यायनीत्यादिर्गणाद्यन्तर्गणः, बहुशब्दोपि तत्रैव पठ्यते यञ्, तु
 मधुबभ्रवोर्ब्राह्मणकौशिकयोरित्यनेनैव भवति । 'कण्वास्त्वित्यादि' ।
 कण्वशब्दात्पूर्वः कतशब्दात्तत्तरः शकलशब्द इष्यते, कतशकलकण्वेत्ये-
 वमेषां संनिवेशः कार्य इत्यर्थः । किमेवं सति भवतीत्याह । 'पूर्वा-
 त्तराविति' । शकलशब्दान्त आदिश्च यथाक्रमं ययोः पूर्वोत्तर-
 योगणयोस्तौ तथोक्तौ पूर्वा गणो लोहितादिः शकलशब्दान्तो भवति,
 उत्तरश्च गणः शकलशब्दादिर्भवतीत्यर्थः, सत्यमेवं भवति प्रयोजनं तु
 किमित्यत आह । 'ष्फाणाविति' । श्लोकं व्याचष्टे । 'प्रातिपदि-
 केष्वन्यथा पाठ इति' । कपिकत कुरुकत अनडुह कण्व शकलेत्येवं गर्गादिषु
 गणसविवेशः, । 'स एवं व्यवस्थापयितव्य इति' । 'एवमिति' श्लोको-
 क्तयानुपूर्व्येत्यर्थः । अनडुहकुरुकतशब्दावस्मात्स्थानादपङ्गुष्वन्यत्र पाठौ,
 शकलशब्दस्तु कतकण्वयोर्मध्ये पठितव्य इति यावत् । नन्वेवं
 गणद्वयादपि प्रच्युतः शकलशब्दः ष्फाणौ द्वावपि न प्रतिपद्येत, तत्राह ।
 'कतन्तेभ्य इति' । 'बहुव्रीहितत् पुरुषयोरेकशेष इति' । कतस्यान्तः
 समीपभूतः कतन्त इति तत्पुरुषेण शकलशब्द उच्यते, शकन्श्चादि-
 स्वाच्चिपातनाद्वा पररूपं, तथा कतोन्तो येषां तानि कतन्तानीति
 बहुव्रीहिः, तत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सह विवक्षायां बहुव्रीहिः शिष्यते
 स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यतइति वचनात् । 'तथेत्यादि' ।
 कण्वादिभ्य इत्यपि बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेष इत्यर्थः । कण्वस्यादिः
 समीपभूतः कण्वादिः शकलशब्दः, कण्व आदिर्येषां तानि कण्वादीनि
 ततः पूर्ववदेकशेषः, तत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्मध्ये तत्पुरुषवृत्त्या, तत्पुरुषस-
 म्रासेन । 'मध्यवर्तीति' । गणद्वयस्य । 'प्रत्ययद्वयमपीति' । ष्फाणावि-
 त्यर्थः । 'शकलाइति' । आपन्त्यस्येति यलोपः । अपर आह । पूर्वोत्तरौ
 तदन्तादी याह्याविति शेषः, पूर्वा गणस्तदन्तोयाह्यः, सर्वत्र लोहितादि-
 शकलान्तेभ्य इति, उत्तरो गणस्तदादिर्बाह्यः शकलादिभ्यो गोत्रइति ।
 एवं ष्फाणौ प्रयोजनमिति ॥

“कौरव्यमागडूकाभ्यां च” ॥ ‘कौरव्यमागडूकयोरित्यादि’ । अस्मि-
न्सूत्रे आसुरेरपि ग्रहणं कर्तव्यम् । आसुरिकौरव्यमागडूकेभ्यश्चेति वक्तव्य-
मित्यर्थः । ‘आसुरायणीति’ । ऋस्य तद्वितत्वाद्भ्यस्येति चेति इञो
लोपः, तद्विदं तद्वितग्रहणमेव लिङ्गं भवत्यासुरेरपि ऋ इति, यज्ञादि-
ष्वकारान्तेषु सवर्णदीर्घत्वेनापि रूपं सिद्धम् । ‘शैषिकेषु चार्थेष्विति’ ।
आसुरीप्रसङ्गादिदमत्रोक्तम् । अन्यथा द्विरासुरिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ।
‘आसुरीय इति’ । असुरस्यापत्यमासुरिः, तेन प्रोक्त आसुरीयः कल्प-
इति ॥

“वयसि प्रथमे” ॥ ‘श्रुत्येति’ । अत्रणमात्रेण प्रकरणाद्वनपेक्ष-
येत्यर्थः । ‘कुमारीति’ । प्रथमवयोवचन एवायं न पुंयोगाभावहेतुकः,
पुंस्यपि प्रयोगात्, यस्तु वृद्धायां प्रयोगो वृद्धकुमारीति, स पुंयोगाभावा-
त्साधर्म्याद्वेदितव्यः । ‘वयस्यचरमइति’ । चरममन्त्यमचरमे अनन्त्ये,
इह के चिच्चत्वारि वयांसीच्छन्ति कौमारं यौवनं मध्यत्वं वृद्धत्वमिति,
यच्चाहुः ॥

प्रथमे वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् ।

तृतीयेन तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥

इति । अन्ये तु त्रीणि ।

पिता रक्षति कौमारं भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थिविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

इति । अन्ये तु बालत्वमध्यत्ववृद्धत्वानि त्रीणि ।

आषोडशाद्वेदालो यावत् क्षीरावर्तकः ।

मध्यमः सप्ततिर्यावत्परतो वृद्ध उच्यते ॥

एषु सर्वेषु दर्शनेषु यौवनं द्वितीयं वयो भवति, यौवनवचनौ च
वधूटचिरण्टशब्दौ, अतो न प्राप्नोति तदाह । ‘द्वितीयवयोवचनावेतावि-
ति’ । यदा तु द्वे एव वयसी उपचयापचयलक्षणे तदैतन्न वक्तव्यं, यौव-
नस्यापि प्रथमवयोरूपत्वात् । श्रुत्या वर्तते इति यदुक्तं तस्य व्यावर्त्ये
दर्शयति । ‘उत्तानशया लोहितपादिकेति नैता वयःश्रुतय इति’ ।

श्रुत्या श्रवणमात्रेण नैते वयः प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । इह तावदुत्तानश-
येति, क्रियाकारकसम्बन्धमात्रं प्रतीयते, तदेव च प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
उत्तानादिषु कर्तृष्विति शेरतेरच् प्रत्ययः, सर्वत्र च कदा चिदुत्ताना
श्वेते उच्यते चेदमुत्तानशयेति तत्र नियमो गम्यते, अन्यथा स्वप्तुमसाम-
र्थ्यादुत्तानैव शेतइति, एवमपि सन्देहः, बाला वृद्धेति, तस्मादुत्तानैव-
शेतइति नियमे वृद्धत्वाभावे च प्रकरणादिना ऽवसिते बाल्यं गम्यते,
लोहितपादिकेत्यत्रापि अन्यपदार्थमात्रं श्रुत्या प्रतीयते । प्रकरणादिना
स्वभावत एवास्या रक्तौ पादौ नालक्तकादिनेति प्रतीतौ सत्यां बालेति
गम्यते, इतिशब्दः प्रकारे, एवंप्रकारा न वयःश्रुतय इत्यर्थः । अत एव
बहुवचनं, तेन द्विवर्षत्यादावपि न भवति, अत्रापि प्रकरणादिना वयो
गम्यते, परिमाणमात्रं तुशब्दार्थः, शालादावपि प्रयोगात्, द्वे वर्षे भूता
इति ठञो वर्षाल्लुक्, चित्तवति नित्यमिति लुक् ॥

“अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्वितलुकि” ॥ ‘तद्वित-
लुकि सतीति’ । परसप्तमी त्वेषा नोपपद्यते, अभावरूपेण लुका यौर्वा-
पर्यासम्भवात् । ‘सर्वतो मानं परिमाणमिति’ । परिमाणं तु सर्वत इत्यस्य
ग्रहणं न परिच्छेदकमात्रस्येत्यर्थः । ‘पञ्चभिरश्वैः क्रीतेति’ । तद्वितार्थे
द्विगुः, आर्होयष्टक् । ‘कालः सङ्ख्या च न परिमाणमिति’ । नहि ताभ्यां
सर्वत आरोहतः परिणोहतश्च मीयते, एवं च कालः सङ्ख्या चेति प्रदर्श-
नार्थत्वात्परिमाणमपि परिमाणं न भवति, तथा चोत्तरसूत्रे काण्डशब्द-
स्यापरिमाणवाचित्वादिति वक्ष्यति, प्रमाणविशेषः काण्डमिति च, तेन
द्वौ शमौ प्रमाणमस्या इति मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुकि
द्विशमा त्रिशमेति भवति, यद्येवमुन्मानमपि परिणं न स्यात्, कश्चिदा-
ह, इष्टमेवैतदुन्मानमपि नैवात्र परिमाणग्रहणेन एह्यते द्वाभ्यां निष्काभ्यां
क्रीता प्राग्वतीयस्य ठञो द्वित्रिपूर्वाचिष्कादिति लुक्, द्विनिष्का त्रिनि-
ष्केति भवतीति । अपर आह, विस्तकम्बल्यग्रहणं त्रापकमुन्मानमप्यत्र
परिमाणग्रहणेन एह्यतइति तयोरुन्मानविशेषत्वात्, सुवर्णवित्तौ हेमोत्ते,
कम्बलाच्च सञ्जायां कम्बल्यमूर्णापलशतमिति । न्यासकारस्तु द्वौ

बिस्तौ परिमाणमस्येति विरुद्धं बिस्तं परिपरिमाणं मन्यते । 'द्विवर्षेति' । कृतव्युत्पादनमेतत् । 'द्विशता त्रिशतेति' । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतेति पणपादमाषशताददिति नित्ये यति प्राप्ते शाणाद्वेत्यत्र शताञ्चेति वक्तव्यमिति वचनात्पक्षे सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कचिति कन्, तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । 'द्विबिस्तेति' । परिमाणत्वे ठञो लुक्, उन्ता-नत्वे ठकः । 'द्व्याचितेति' । आचितो दशभाराः स्युः, द्वावाचितौ पचति, आठकाचितपात्रात्खान्यतरस्यां, द्विगोष्टंश्चेति पक्षे ठन्त्वौ, ताभ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्टञ्, तस्य पूर्ववल्लुक् । 'द्विकम्बल्येति' । क्रीताञ्चे ठञो लुक्, द्वाठकी द्वाचितेत्यनेन तुल्यम् । 'पञ्चाश्वीति' । समाहारे द्विगुः । इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते तत्रैकः शक्यो वक्तुं, कथम्, एवं वक्ष्यामि परिमाणात्तद्वितलुकीति, तन्नियमार्थं भविष्यति, परिमाणा-न्तादेव तद्वितलुकि ङीष् भवतीति, तेन द्वाठकीत्यादौ च भविष्यति, पञ्चाश्वेत्यादौ च न भविष्यति, ततो बिस्ताचिकम्बल्येभ्यो नेति, नैवं शक्यं विपरीतापि नियमः सम्भाव्येत परिमाणान्तात्तद्वितलुक्येवेति, तत्र को दोषः, परिमाणात्समाहारे न स्यात् द्विकुडुषी पञ्चाठकी, पञ्चा-श्वेत्यादौ तु व्यावर्तकाभावात्स्यादेव ङीप्, तस्मादप्यान्यासमेवास्तु ॥

“काण्डान्तात्तेत्रे” ॥ ‘मानदण्डः काण्डं, द्विगोरित्यधिकारा-देव पूर्वसूत्रवत्तदन्तविधौ सिद्धे किमर्थमन्तग्रहणम्, अक्रियमाणेन्तग्रहणे चेन्नइत्येतत् काण्डस्यैव विशेषणं विज्ञायेत तेत्रे यः काण्डशब्दस्त-दन्ताद्द्विगोरिति श्रुतत्वात् न तदन्तस्य, यथोत्तरसूत्रे प्रमाणे यः पुरुष-शब्दस्तदन्तादिति, ततश्चेह प्रसज्येत द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमि-ताभ्यां तेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवेति, इह तु न स्यात् द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः द्विकाण्डा तेत्रभक्तिरिति, अन्तग्रहणे तु सति तदन्तस्यैव विशेषणं तेत्रं न काण्डस्य बहुव्रीहौ गुणभूतत्वात् ॥

“पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम्” ॥ ‘प्रमाणे यः पुरुषशब्द इति’ । पञ्चारविः पुरुष इति शुल्बविदः, तत्र द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति

वाक्ये प्रमाणशब्देन सम्बन्धाज् जातिवचनोपि पुरुषशब्दः प्रमाणे वर्तते, वृत्तौ तु तत्स्वभावादेव प्रमाणे वृत्तिर्द्रष्टव्या ॥

“बहुव्रीहेरुधसो डीष्” ॥ ‘उधसो ऽनङिति समासान्ते कृत-
इति’ । स’मासार्थादुत्तरपदाद्भवन्समासान्तः पूर्वं भवति ततः स्त्रीप्र-
त्ययः । ‘अनो बहुव्रीहेरिति’ । उपलक्षणमेतत् । अनो बहुव्रीहेः, डाबुभा-
भ्यामन्यतरस्यामिति चेत्यर्थः । ‘कुण्डोधीति’ । कुण्डमिव उधोस्या
इति वियहः, डीष्यल्लोपोन इत्यकारलोपः । ‘प्राप्तोधा इति’ । प्राप्ता-
पञ्चे च द्वितीययेति तत्पुरुषः, अत्वसन्तस्य चेति दीर्घः, । ‘अन उपधालो-
पिन इत्यादि’ । असत्यां पुनरनुवृत्तौ मध्येपवादन्यायेन डाप्प्रतिषेध-
योरेवायं डीष् बाधकः स्यात् नान उपधालोपिन इत्यस्य डीपः । ननु च
डाबुभाभ्यामित्यत्रानेनान्यतरस्यां हण्येन डीबपि प्राप्यते, अन उपधालो-
पिन इत्ययं तु नियम इत्यवादीति कुतोयमनिष्टप्रसङ्गः । सत्यम् । अन
उपधालोपिन इत्यस्य तु विधित्वाभ्युपगमेनैतदुक्तम् । इह बहुव्रीहेरु-
धसो डीष् नश्चेति वक्तव्यम्, उधःशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां डीष् भवति
तत्सन्निधौ चान्त्यस्य नकारः, समासान्तप्रकरणे तु उधसोऽनङिति न
वक्तव्यं, धनुषोऽनङित्येव पठितव्यं, कः पुनरेवं सति गुणो भवति, अन
उपधालोपिन इत्यत्रास्यानुवृत्तिर्नाश्रयितव्या भवति, अपि च महोधाः
पर्जन्यः कुण्डोधा धैनुकमिति सिद्धं भवति अन्यथा उधसोऽनङित्यत्र
स्त्रियामिति वक्तव्यं स्यादत आह । ‘समासान्तश्च स्त्रियामेवेति’ ।
इष्यतइत्यनुषङ्गः, तत्रैव स्त्रियामिति वक्तव्यमित्यर्थः, इतरथा हि कञ्चि-
धिप्रसङ्गः, कपोवकाशः ऽन्यो बहुव्रीहिः, अयवकः, अत्रीहिकः, डीषस्तु
विभाषा कप् यदा न कप् सोषकाशः, कप्प्रसङ्गउभयं प्राप्नोति परत्वा-
त्कप् स्यात् ॥

“संख्याव्ययादेर्डीप्” ॥ ‘पूर्वेण डीषि प्राप्ते डीब् विधीयतइति’ ।
यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तत्र बहुव्रीहौ, अन्तोदात्ते तु बहुव्रीहौ डीम्डीषो-
र्नास्ति विशेषः, सूधी, नज्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं तत्राल्लोपे डीबप्यु-

दात्तनिवृत्तिस्वरणेदात्तो भवति । 'द्वुधीत्यादि' । द्वे ऊधसी यस्या अतिगतमूधोस्या निर्गतमूधोस्या इति विग्रहः । 'आदियहणं किमिति' । संख्याव्ययाभ्यामुत्तरो य ऊधःशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरिति विज्ञायमाने द्वुधीत्यादि सिद्धमिति प्रश्नः । 'द्विविधोधीति' । असत्यादियहणे संख्याव्ययाभ्यामिति पञ्चमीनिर्द्वैशात्ताभ्यामनन्तरो य ऊधःशब्दस्तदन्तादेव स्यात्पदान्तरव्यवाये तु न स्यादिति भावः ॥

“दामहायनान्ताच्च” ॥ स्वरितेनाधिकार इत्यत्र द्वौ पक्षौ शब्दाधिकारोर्थाधिकारश्चेति, तत्राद्ये पक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं स एवानुवर्त्तते, द्वितीये तु द्वन्द्वार्थस्यैकत्वात्तस्यैवानुवृत्तिः स्याद्वा न वा, तदिहाद्यं पक्षमाश्रित्याह । 'संख्यायहणमनुवर्त्तते नाव्ययग्रहणमिति' । 'हायनो वयसि स्मृत इति' । प्रकृतिरिति शेषः । हायनान्तो बहुव्रीहिवयसि गम्यमाने ङीपः प्रकृतिराचार्यैः स्मृत इत्यर्थः । 'त्रिहायना शालेति' । प्राणिधर्मो वयः शालाया न सम्भवति । अथ मूनादारहणवच्चितुर्भ्यां हायनस्येत्यौपसंख्यानिकं गत्वं कस्माच्च भवतीत्यत आह । 'गत्वं चेत्यादि' । बहुव्रीह्यधिकारादेव तदन्तविधिसिद्धेरन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

“अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्” ॥ इति परत उपधालोपो यस्य सम्भवति स उपधालोपी । 'ननु सिद्धा एवेत्यादि' । एतच्च डाबुभाभ्यामित्यत्रैव व्याख्यातम् । 'अनुपधालोपिनो ङीप्प्रतिषेधार्थे वचनमिति' । अनो बहुव्रीहेर्यदन्यतरस्यां ङीप्प्रतिषेधानं तदुपधालोपिन एवेत्येवं नियमार्थमित्यर्थः । अस्य च नियमस्यानुपधालोपिनो ङीप्प्रवृत्तिः फलमिति फलतः प्रतिषेधवाचो युक्तिः । 'बहुराजे इति' । औङ आप इति शी भावः, द्विवचननिर्द्वैशो डापोभिव्यक्तये, एकवचने डाप्प्रतिषेधयो रूपस्य तुल्यत्वात् । 'बहुमत्येति' । सूर्यतिष्यागस्त्येत्यादिना उपधालोपविधानादुपधालोप्येष बहुव्रीहिः । 'सुपर्वति' । न संयोगाद्बहुमन्तादिति निषेधत्रायमुपधालोपी ॥

“ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ” ॥ ननु छन्दसि दृष्टमेवानुविधीयते नापूर्वमुत्प्रेक्ष्यते, तत्र च ङीबेव चेदृश्यते तस्य च लक्षणमस्ति क इदानीं तदभावं प्रयोक्तुं प्रभवति, संज्ञाशब्दा अप्यनादिप्रयुक्ता नियतानुपूर्वीका स्तत्रापि ङीबेव चायं दृश्यते न तदभावः शक्यते कर्तुं, किमर्थमिदं सूत्रं, संज्ञाछन्दसोरिति पदमुत्तरार्थे वक्तव्यं, नित्यग्रहणमुत्तरत्र विकल्प-निवृत्त्यर्थम् ॥

“ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ” ॥ ‘केवलेति भाषायामिति’ । असंज्ञाविषयइति भावः । ‘मामकीति’ । मयेयमिति युष्मदस्मदोरन्यतस्यां खञ्जेत्यण्, तत्रकममकावेकवचनइति ममकादेशः, तत्राणन्तत्वाट्टिङ्गाणजित्येव सिद्धे नियमार्थं मामकग्रहणं संज्ञाछन्दसोरेव ङीबान्यत्रेति । ‘मामिकेति’ । टापि मामकनरकयोरप-संख्यानमितीत्वम् । ‘भागधेयीति’ । भागशब्दात्पुल्लिङ्गात्स्वार्थं धेयप्रत्ययः, स्वार्थिकाश्च क्व चिदतिवर्तन्ते प्रकृतितो लिङ्गमिति स्त्रीलिङ्गता । ‘पाये-ति’ । अभेदोपचारात्तद्वृत्तिवर्तमानः पापशब्देऽभिधेयवल्लीङ्गः, अवरीत्यत्र द्वितीयो वर्णो दन्त्योष्ठो न पवर्त्यः । ‘आर्येण कृतेति’ । प्राक् सुबुत्पतेः समासे ऽकारान्तत्वम् । ‘भेषजीति’ । भिषज इयमित्यणि आदिवृद्धेरभावो ऽस्मादेव निपातनादेकारः, एवं च भेषजग्रहणमपि नियमार्थम् ॥

“ रात्रैश्चाजसौ ” ॥ ‘कथमित्यादि’ । दीर्घान्ताज्जसि दीर्घान्जसि चेति पूर्वसवर्णेदीर्घप्रतिषेधाद्व्यानादेशे रात्र्य इति प्रयोग उपपद्यते, इत्स्वा-न्तस्य तु जसि चेति गुणे रात्रय इति रूपं स्यात्, दीर्घान्तश्च रात्रिशब्दः संज्ञाछन्दसोरपि जसि न सम्भवति, अजसाविति प्रतिषेधात् किंपुनर्भाष-यामिति प्रश्नः । ‘ङीषयमित्यादि’ । बहुादिषु रात्रिशब्दे न पठ्यतइति चेत् तत्राह । ‘तत्र हीति’ । कृत इकारः कृदिकारः, तदन्तान्ङीष् भवति, दृजाष्टभ्यां षिः, दर्विः, दर्वी, यस्तु क्तिसंबन्धी तदन्ताच्च भवति कृतिः कृतिः । ‘सर्वत इति’ । कृदिकारादकृदिकाराच्चेत्यर्थः । यस्तु क्तिस-र्वस्तस्माच्च भवति आक्रोशेनज्यनिः, अकरणिरहरणिः । आक्रिशब्देऽयं राश-दिभ्यां त्रिविति व्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारान्तः, अव्युत्पत्तिपक्षे सर्वतोक्तिवर्था-

दिति डीष्, सूत्रं तु डीवर्थं राज्ञी व्यस्यत्, राज्ञीभिरस्माद्यहभिर्दशस्मेत्, अत्राद्युदात्तत्वं भवति ॥

“अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्” ॥ ‘निपातनसामर्थ्याच्चेति’ । कार्यान्तर-
वदर्थविशेषवृत्तिरपि लभ्यतइति भावः । कस्मिन्विशेषइत्यत्राह । ‘अन्तर्व-
त्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगइति’ । अन्तर्वदिति गर्भसंयोगे गर्भि-
ण्यामित्यर्थः । पतिवदिति भर्तृसंयोगे भर्तृमत्यामित्यर्थः, जीवपत्या-
मिति यावत् । ‘इह न भवति अन्तरस्यां शालायां विद्यतइति’ । अस्मि-
न्विषये एवं विधं वाच्यमेव भवति न तु मतुबादीत्यर्थः । क
चिदन्तर्वती शालेति पठ्यते तदयुक्तम्, अत्र मतुबभावस्योक्तत्वात् ।
‘पतिमती पृथिवीति’ । स्वामिपर्यायोत्र पतिशब्दः । ‘मनुज्निपात्य-
तइति’ । अधिकरणप्रधानस्यान्तःशब्दस्यास्तिना ऽतामानाधिकरण्याच्च
प्राप्नोतीति कृत्वा । ‘वत्त्वं तु सिद्धमिति’ । मादुपधायाश्चेत्यनेना-
दुपधत्वात् । ‘अन्तर्वत्पतिवतोरित्यादि’ । एतयोः शब्दयोर्निपात-
नान्मतुञ्जत्वे भवतः, नुक् विधीयते यथाक्रमं गर्भिण्यां जीवपत्यां
चाभिधेयायां, जीवः पतिरस्याः जीवपतिः, विभाषा सपूर्वस्येति
डीम्बकारयोरभावपक्षे रूपं, तत्र ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञापक्षे इदु-
ङ्गामिति डेरामादेशः, जीवत्यत्यामिति भवति । वा तु छन्दसि
नुग्विधिः, छन्दसि विषये तु विकल्पेन नुग्विधिर्भवति, अन्तर्वती
अन्तर्वती, पुंस्यपि दृश्यते सोन्तर्वानभवत् ॥

“पत्युर्नो यज्ञसंयोगे” ॥ यद्यत्र यज्ञशब्देन पतिशब्दस्य संबन्धा
यज्ञसंयोग इत्यर्थः स्यात् यज्ञस्य पतिरियं ब्राह्मणीत्यत्रैव स्यात्, अस्ति
ह्यत्रार्थद्वारकः संबन्धः स्वरूपेण चानन्तर्यतत्पणः, अथ यज्ञवाचिना
संयोगो यज्ञसंयोगः तथापि पत्नीसंयाज इत्याद्यावेव स्याच्च स्त्रियमस्य
पत्नीत्यादौ, तस्माद्यज्ञशब्दस्य योर्थस्तेन पतिशब्दार्थस्य संबन्धो
यज्ञसंयोग इत्याह । ‘यज्ञेन संयोगइति’ । अन्यथा यज्ञशब्देनेत्य-
वत्यत् । एवं च पतिशब्दार्थस्येत्यप्युक्तं भवति, नहि पतिशब्दस्य
यज्ञेनार्थेन वाच्यवाचकभावः संबन्धान्तरं वा सम्भवति । ‘तत्सा-

धनत्वादिति' । देवतोद्देशेन स्वद्रव्यत्यागो यागः, मध्यकं च दम्प-
त्योर्धनं कुटुम्बिनौ धनस्येशाते जायापत्योर्न विभागो विद्यतइति हि
स्मर्यते, ततश्च त्यागे भार्याया अण्यनुमतिरपेत्यतइति, तत्रास्या अनु-
मत्या साधनत्वं, पव्यवेक्षितमाज्यं भवतीत्यादौ च साक्षादेव कर्तृत्वं
मदभिलषितसाधनतया मदर्थं कर्मत्येवं रूपोधिकारलक्षणसंबन्धो-
स्तीत्याह । 'फलग्रहीतृत्वादिति' । कर्तृत्वमात्रं विवक्षितं न स्त्रीत्व-
मिति डीश्च कृतः, कर्तरि चेति समासप्रतिषेधः कर्मणि षष्ठा एव न
शेषषष्ठा इति तस्यानेनोपपन्नः समासः, फलग्रहीतत्वादिति पाठे
ग्रहीतं फलं ययेति बहुव्रीहौ फलशब्दस्य जातिवचनत्वाद् निष्ठायाः
पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परञ्चनमिति ग्रहीतशब्दस्य परनि-
पातः । 'कथमित्यादि' । शूद्रस्यैव यज्ञे ऽनधिकृतत्वाद्यज्ञेनासंयोगा-
त्कथं तद्वार्याया यज्ञसंयोग इति प्रश्नः । 'उपमानादिति' । अग्नि-
सात्त्विकं यत्पाणिग्रहणं तदृषलादीनामप्यस्ति तदाश्रयमुपमानम् ॥

“विभाषा सपूर्वस्य” ॥ सहशब्देऽयमस्ति तुल्ययोगे यथा सशिष्यो
गुरुरागत इति, अस्ति च विद्यमानवचनः, यथा सहैव दशभिः
पुत्रैर्भारं वहति गर्दंभीति, इत्यभूतलक्षणे वृत्तीया, विद्यमानेष्वेव पुत्रे-
ष्वित्यर्थः, पूर्वशब्देऽप्यस्ति व्यवस्थावचनः, पूर्वं मधुरायाः पाटलिपुत्र-
मिति, अस्ति चावयवशब्दः पूर्वं कायस्येति, तत्र तुल्ययोगे सहशब्दः
पूर्वशब्दश्च व्यवस्थायामिति पक्षे सामस्य पतिरियमिति वाक्ये प्राप्नोति,
पूर्वस्य चापि प्राप्नोति, विद्यमानवचनसहशब्दः पूर्वशब्दश्च व्यवस्थावचन
इति पक्षे पूर्वस्य माभूद्वाक्ये तु स्यादेव, अवयववचनः पूर्वशब्दः
तुल्ययोगे सहशब्द इति पक्षे वाक्येपि स्यात्, तत्रापि पतिशब्दस्य
पूर्वावयवः प्रकारस्तस्यापि स्यात्तस्माद्विद्यमानवचनः सहशब्दः पूर्व-
शब्दश्चावयववचन इति पक्ष आश्रीयते, तेन सहेत्यत्र तुल्ययोगइति
विशेषणस्य प्रायिकत्वात्समासः, एवं च स्थिते सपूर्वस्येति पतिशब्दविशे-
षणं नोपपद्यते कथं प्रकारेण सपूर्वत्वमव्यभिचाराद्विशेषणं शब्दान्तरं
तु पतिशब्दस्यावयवो न सम्भवति ततश्च सामर्थ्यात्प्रातिपदिकं पतिश-

ब्देन विशेष्यते न तु तेन । 'पतिशब्द इति' । पतिशब्देन तदन्तस्य ग्रहणम्, अनुपसर्जनग्रहणेनापि तदन्तं प्रातिपदिकमेव विशेष्यते न विशेषणभूतः पतिशब्दः, अन्यथा बहुव्रीहौ न स्यात् जीवः पतिरव्याः जीवपतिर्जीवपत्नीति, षष्ठीसमासएव तु स्यादाशापतिराशापत्नीति, तदेतत् सर्वमालोच्याह । 'पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्यानुपसर्जस्येति' । 'ग्रामस्य पतिरियमिति' । असति सपूर्वग्रहणे तदन्तविधेरभावादत्रैव स्यात्, अथाप्यमहत्पूर्वमिति ज्ञापकात्तदन्तेपि भजेत्केवलस्यापि स्यादेव तस्मात्सपूर्वस्येति वक्तव्यम् ॥

“ नित्यं सपञ्चादिषु ” ॥ यानि समानादिपूर्वपदानि पत्यन्तानि प्रातिपदिकानि ते सपञ्चादयः, कुत एतत्, समानादीनामेव गणे पाठात्, सपञ्चादीनां चापाठात्, यद्येवं समानादिष्विति वक्तव्यं पूर्वग्रहणानुवृत्तेः, समादिषु पूर्वेष्ववयवेषु सत्स्वित्यर्थः, सत्यं, समानस्य सभावार्थे तु सपञ्चादिष्वित्युक्तं, क्व चित्तूदाहरणानन्तरं समानादिष्विति वक्तव्यं सभावार्थमेवमुक्तमिति धृत्तावेव पठ्यते, अपर आह । समुदायोच्चारणसामर्थ्यात्सपत्नीभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न भवतीति नात्राप्नोक्तिरस्ति । किं च सभावार्थे समुदायोच्चारणमिदमिति समर्थमपि चिन्त्यं, तथा हि सपत्निः सपत्निः सपत्न्यृच्छति सपञ्चा सपत्न्यै इत्यादावपि द्वस्वयणादेशो न स्यातां तस्मात्सभावार्थमेव सपञ्चादिष्वित्युक्तम् । 'नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थमिति' । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यतीति भावः । 'दासाच्छन्दसीति' । दासपत्नीरहिगोपाः ।

“ पूतक्रतोरै च ” ॥ यद्वयमैकारः प्रत्ययः स्युत्तरसूत्रउदात्तवचनमनर्थकं स्यात् प्रत्ययत्वादेव सिद्धेः, तस्मादादेशोऽयं विज्ञायतइत्याह । 'ऐकारश्चान्तादेश इति' । 'त्रय एते येगा इति' । पुंयोगादाख्यायामित्यत्रानुवर्त्तयितव्या इत्यर्थः । इह करणसामर्थ्याच्च ङीष्सहिता एवानुवर्त्तन्ते, तेन यदा पुंयोगात्स्त्रियां पूतक्रत्वादयो वर्त्तन्ते तदा ङीष् बाधित्वा ऐकारादिसहिता ङीष् भवति ॥

“वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः” ॥ ‘वृषाकपिशब्दो मध्यादात्त इति’ । लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुरिति वचनात् । अस्यार्थः । अन्ते एकस्मिन्लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतो बहुषः शब्दस्य गुरु-
रुदात्तो भवतीति, बहुष इति, बहुच इत्यर्थः । योस्माकं चकारेण प्रत्या-
हारः सोन्येषां वकारेण । ‘आन्यादिषु पुनरिति’ । फिषित्यनेनाग्न्यादी-
नामन्तोदात्तत्वं, फिषिति प्रातिपदिकस्यान्याचार्यसञ्ज्ञा, ये तु कुसी-
देति मध्ये गुरुमधीयते तेषां लघावन्तइति मध्यादात्तप्रसङ्गः ॥

“मनोरौ वा” ॥ ‘ऐकारश्चोदात्त इति’ । औकारस्त्वनुदात्त एव । ‘वायहणेन द्वावपि विकल्प्येते इति’ । यदा च द्वावपि न भव-
तस्तदा डीवपि न भवति सत्रियोगशिष्टत्वात् । ‘मनुशब्द आद्युदात्त इति’ । मन ज्ञाने, भृमृशीतृवरित्सरितनिधनिमिश्रिजभ्य उरिति वर्त्त-
माने धान्ये निदिति च, शृस्वृष्ट्विहिरप्यसिर्वासिहनिक्लिदिबन्धिमनि-
भ्यश्चेति उपत्ययः, नित्वादाद्युदात्तत्वं, भरुः, मरुः, शयुः, तरुः, चरुः,
त्सरुः, तनुः, धनुः, मयुः, मद्रुः, न्यङ्कादिपाठात्कुत्वं, प्रथमस्योदाहर-
णानि । शरुः, स्वरुः, खेहुः, त्रपु, असुः, वसुः, हनुः, क्लेदुः, बन्धुः, मनु-
रितिद्वितीयस्य ॥

“वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः” ॥ ‘वर्णानां तर्णतिनितन्तानामिति’ ।
तशब्दान्तानामेतादीनां णशब्दान्तानां शोणादीनां तिशब्दान्तानां शिति-
प्रभृतीनां निशब्दान्तानां एशिप्रभृतीनां तकारान्तानां च षष्ठप्रभृतीनां व-
र्णवाचिनामादिरुदात्तो भवतीत्यर्थः । ‘गतिस्वरेणेति’ । गतिरनन्तर इत्य-
नेन । ‘घृतादित्वादिति’ । घृतादीनीति फिषि पठ्यते । ‘पिशङ्गा-
दिति’ । लघावन्तइति मध्यादात्तत्वाद्युत्तरसूत्रेण डीपि प्राप्ते डीव्वि-
धीयते । ‘असितपलितयोरिति’ । वर्णानां तर्णतिनितन्तानामित्या-
द्युदात्तावेता । ‘कृन्दसीत्यादि’ । तो न इति नकारे प्राप्ते कृशब्दं
डीव्सहितमिच्छन्ति । ‘भाषायामपीष्यतइति’ । भाष्ये तु नैतत्प्रदर्शि-
तम्, अवदातशब्दो न वर्णवाची किं तर्हि विशुद्धवाची, एवं ह्याह ।

त्रीणि यस्यावदातानि विद्ययोनिश्च कर्म च ।

एतच्चयं विजानीहि ब्राह्मणायस्य लक्षणम् ॥

इति । तेनावदातेत्यत्र ङीप् भवति ।

“अन्यतो ङीप्” ॥ सारङ्गकल्माषशब्दौ लघावन्तइति मध्यादात्तौ, शप आक्रोशे, कल तृपः, शपेर्बश्चेति कलप्रत्ययः, पकारस्य बकारः प्रत्ययस्वरेण मध्यादात्तः शबलशब्दः, खट्वाशब्दो निस्स्वरेणाद्युदात्तः, खट् काङ्क्षे, अशूप्रुषिलटिकणिस्रटिविशिभ्यः कृन्, कृष्णशब्दोऽन्तोदात्तः, कृषेर्वर्ण-इति नक् प्रत्ययः, इलचि प्रकृते कपेश्चेति उणादिषु सूत्रं, कपिः सौत्रो धातुः, कपिलशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

“षिद्गौरादिभ्यश्च” ॥ ‘षिद्गुः प्रातिपदिकेभ्य इति’ । ध्वनादेः प्रत्ययस्य षित्त्वमवयवे ऽचरितार्थं समुदायस्य विशेषकं भवतीति प्रातिपदिकानां षित्त्वं, धातोस्तु चपादेः षित्त्वमङ्विधौ चरितार्थमिति न तेन प्रातिपदिकं षिद्भवति । ‘रजकीति’ । शिल्पिनि ध्वनित्यत्र ध्युत्पादितं, गौरादिषु गौरशब्दस्य वर्णवाचिनोऽप्यन्तोदात्तत्वात्पाठः, मत्स्यादीनां योषधानामयोषधादिति जातिलक्षणस्य ङीष्ः प्रतिषेधात्पाठः, अन्येषां जातिशब्दानां स्त्रीविषयार्थः पाठः, स्वन्तर्वाचित्येतयोर्दोषापि प्राप्ते । ‘अनङ्गुही, अनङ्गाहीति’ । अनकारान्तत्वादप्राप्ते ङीष् सप्रत्यययोः पाठः, ङीष् परतो विकल्पेनान्यथा स्यात् । ‘एषणकरण इति’ । करणसाधन एषणशब्दो ङीष्मुत्पादयति, इष्यतेनयेत्येषणी, अधिकरणे ल्युङिति टित्त्वान् ङीबेव भवति, अन्येषामपि ल्युङन्तानां ङीपि प्राप्ते पाठः, मेधशब्दस्याजातिवाचित्वाद् गौतमस्य शार्ङ्गारवादित्वान् ङीनि प्राप्ते वचनात्यत्रे सोऽपि भवति, आयस्युणशब्दः शिषाद्यणन्तः, भौरिक्यादय इजन्तास्तेषामणिजोरिति व्यङ्ग्यप्राप्तौ, आपिच्छिका नाम राजानः, जनपदशब्दात्तत्रियादञ्, तस्यातश्चेति लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन ङीप्राप्नोति, अये हायनमस्य अयहायनः, प्रजादित्वात्स्वार्थिकोण्, अस्मादेव निपातनाण्वत्वम्, आयहायणः, ङीपि प्राप्ते पाठः, के चिदायहायणीतीकारान्तं पठन्ति, तस्य प्रयोजनमायहायणीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावो

मा भूदित्याहुः । एतेन प्रत्यवरोहणीति व्याख्यातम् । 'सुमङ्गला-
त्संज्ञायामिति' । केवलमामर्शेति ङीपि प्राप्ते पक्षे सोपि भवति
स्वरे विशेषः, सुमङ्गलशब्दो बहुव्रीहिस्तत्र नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वा-
न्ङीप्पि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण भाव्यमिति नास्ति विशेषः, तथा
च छन्दसि सुमङ्गलीरियं वधूरित्यन्तोदात्तत्वं दृश्यते, तस्माज्जाति-
वचनो ऽव्युत्पन्नः स्त्रीविषयः सुमङ्गलशब्दो लघावन्तइति मध्यादातो
द्रष्टव्यः, तरुणतलुनयोरनञ्सूत्रीकृतत्वेति ङीपि प्राप्ते पक्षे सोपि भवति,
बृहन्महच्छब्दयोरनर्थकः पाठ इति प्रागेवोक्तम्, ऋष्यणन्तः सौधर्मशब्दः ।
'रोहिणी नक्षत्रइति' । नक्षत्रादन्यत्र रोहिणी । 'रेवती नक्षत्रइति' ।
रयिरिति धननाम, रयिर्विद्यतेस्या इति मतुपि रयेर्मते बहुलमिति सन्प्र-
सारणं, निपातनादुत्त्वं, नक्षत्रादन्यत्र ङीप् भवति, विकलादीनां टापि
प्राप्ते । कटाच्छ्राणि वचने, कटी श्रोणिः, अन्यत्र कटा । 'पिप्पल्यादय-
श्चेति गणसूत्रं, पिप्पली हरीतकीत्यादिकं तु तस्योदाहरणप्रदर्शनम् ।
'पृथिवीति' । प्रथेः शिवस्सम्प्रसारणं चेति शिप्त्वादेव सिद्धे प्रत्यया-
न्तस्य पाठः पुंवद्भावनिवृत्त्यर्थः, पृथिवीभार्य इति । स्त्रीविषय-
स्यास्य पुंवद्भावप्राप्तिश्चिन्त्या, क्राष्टुशब्दस्य स्त्रियां चेति तृज्वद्भावः ।
क्राष्ट्रीत्यत्र निरूपणीयमस्ति स्त्रियां चेत्यत्र निरूपयिष्यामः । 'शिप्त्वा-
देव सिद्धइति' । मातरि शिच्चेति वार्तिककारवचनात्पिप्त्वं निपातनसा-
मर्थ्याद्वा, उक्तं हि

धातुसाधनकालानां प्राप्यर्थे नियमस्य च ।

अनुबन्धविकाराणां ह्यर्थं च निपातनम् ॥

इति । 'दंष्ट्रेति' । येषामजादिषु दंष्ट्रेति पाठो नास्ति तेषामिदं
प्रयोजनम् ॥

“जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबरादृत्य-
मन्त्रावपनाह्निमाश्राणस्यौत्यवर्णनाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवे-
शेषु” ॥ वर्त्ततेनया सा वृत्तिः जीविका, । 'स्वरे विशेष' इति ।

तमेव दर्शयति । 'उत्सादिपाठादत्रि कृतइति' । अमत्रं भाजनम् ।
 'कुण्डान्येति' । क्रियाशब्दोऽयं, कुडि दाहे, गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययः,
 अघटपर्यायस्तु कुण्डशब्दो नपुंसके नियतः, यस्तु पत्यौ जीवति कुण्डः
 स्यादिति मनुष्यजातिवचनस्मृतौ जातिलक्षणे ङीष् भवत्येव कुण्डीयं
 न गोलीति । अमत्रवाचिनस्तु जातिशब्दादपि स्त्रीविषयत्वाङ्गीष् विधी-
 यते । 'आवपनञ्चेदिति' । यत्र धान्यादि प्रक्षिप्य नीयते सा गोणी
 यस्याः पुनर्यादृच्छिकं नाम सा गोणा । 'स्थलान्येति' । कृत्रिमा पुरुष-
 व्यापारेण निष्पादिता, यथा स्थलयोदकं परिगृह्णन्तीति । 'भाजीति' । भज
 विश्रायणे चुरादिः, यथासन्न्या योजिति युचि प्राप्ते ऽस्मादेव निपातनात्
 स्त्रियामप्येत् । 'आणेति' । आ पाके, क्तः, संयोगादेरिति नत्वम् । 'स्थौल्यं
 चेदिति' । द्रव्ये वर्तमानस्य नागशब्दस्य स्थौल्यं चेत्प्रवृत्तिनिमित्तमि-
 त्यर्थः । 'नागशब्दो गुणवचन इति' । गजवाची नागशब्दस्तत्सहचरितं
 स्थौल्यमुपादाय स्थान्तरे प्रयुक्त उदाहरणं, सर्पे दृष्टस्तद्गतं दैर्घ्यमुपादाय
 स्थान्तरे प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणमित्यर्थः । 'वर्णश्चेदिति' । प्रवृत्तिनिमि-
 त्तमित्यर्थः । 'कालान्येति' । यस्या यादृच्छिकीयं संज्ञा । 'नीलान्येति' ।
 नील्या रक्ता शाटी, नील्या अन्यकथ्य इत्यन् । 'अयोविकारश्चेदिति' ।
 फाल इति यस्याभिधानम् । 'कुशान्येति' । कुन्दोगाः स्तोत्रियागणना-
 र्थानौदुम्बरान् शङ्कुन् कुशा इति व्यवहरन्ति । 'कामुकान्येति' । यस्या
 मैथुनादन्यत्कामयितुं शीलम् । 'मैथुनेच्छावती भण्यतइति' । कामुकश-
 ब्दस्य लक्षणेति कर्त्तरि ध्रुत्यादितत्त्वादिच्छामात्रे वृत्त्यभावात्सूत्रे तु प्रवृ-
 त्तिनिमित्तमात्रं निष्कृत्योक्तं, मैथुने इच्छा यस्याः सा मैथुनेच्छेति व्यधिक-
 रणपदोऽबहुव्रीहिराश्रयणीय इति भावः । 'केशवेश इति' । केशसन्निवे-
 शविशेष इत्यर्थः ॥

“शोणात् प्राचाम्” ॥ शोणशब्दोऽयं वर्णवाची वर्णानां तणति-
 नितन्तानामित्याद्युदात्तः, तत्रान्यतो ङीषित्येष सिद्धे नियमार्थं वचनं
 प्राचामेव नान्येषामिति ॥

“वेतो गुणवचनात्” ॥ ‘गुणमुक्तवान्गुणवचन इति’ । कृत्य-
 ल्युटो बहुलमिति भूते कर्त्तरि ल्युटं दर्शयति, स पुनर्यः प्रागुणमभि-
 धाय पश्चान्मतुबलोपादभेदोपचाराद्वा तद्वति वर्त्तते स वेदितव्यः ।
 ‘शुचिरिति’ । उत इत्यस्मिन्नसत्त्वेऽपि पट्वीत्यादिसिद्ध्यर्थमेवात इत्यस्या-
 सम्बन्धो व्याख्येयस्ततश्चेहापि प्रसङ्ग इति भावः । ‘गुणवचनान्ही-
 ष्विति’ । मनोरौ वेत्यस्यानन्तरमिदं पठितव्यमित्यर्थः । उत्तरसूत्रं बहु-
 दिभ्यो वेति पठितव्यम् । ‘आद्युदात्तार्थमिति’ । आद्युदात्तेषु गुणवचनस्य
 हीष्विधानस्य प्रयोजनमित्यर्थः । अन्तोदात्तेषूदात्तयणो हल्पूर्वादिति
 हीष्णुदात्त इति नास्ति विशेषः । आद्युदात्तेषु तु हीबनुदात्त एवावति-
 ष्ठते । ‘वस्वीति’ । शृस्वृष्विहीत्यादिना वसेरुपत्ययः, निस्वादाद्युदात्तो
 वसुशब्दः, गुणवचनश्चायं नैर्मल्यवचनः, प्रशस्तवचन इत्यन्ये, तथा चाति-
 शयेन वसुर्वसिष्ठो भवति, पटुशब्दोऽप्याद्युदात्तः, धान्ये निदित्यधिकारे
 फलिपाटिनमिमनिजनाङ्कुपटिनाकिधतश्चेति उपत्ययः, फलेर्गुणागमः,
 पाटेश्च पाटिरादेशः, फलुः, पटुः, नाकुः, मधुर्जतु इत्युदाहरणानि । मृदु-
 शब्दस्त्वन्तोदात्तः, म्रद लोदे कुर्धश्चेत्यधिकारे प्रथिमदिभ्रस्त्रां सम्प्रसा-
 रणं सलोपश्चेति कुप्रत्ययः, एयुः, मृदुः, भ्रस्त्रेः सलोपः सम्प्रसारणञ्च,
 न्यङ्कादित्वात्कुत्वम्, भृगुः, । ‘सहरिति’ । सहरः कन्या पतिंहरति निघण्टुः,
 तत्र पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनत्वम् । तपरकरणं किम् ।
 पटुमिच्छति पटूयति, पटूयतेः क्तिप् पटूः स्त्री, अत्र मा भूत्, यद्यप्ययं
 सम्प्रति क्रियावचनस्तथापि पूर्वं गुणमुक्तवानिति कृत्वा स्यात्प्रसङ्गः, इहोत
 इति विशेषणाद्वचनग्रहणाच्च शास्त्रीयोदेङ्गुणो न गृह्यते, लोके तूपसर्जनं
 गुण उच्यते शास्त्रेऽपि यस्य गुणस्य हि भावादिति विशेषणमात्रं गुणो
 गृह्यते, शुल्कादौ च प्रसिद्धतरो गुणशब्दः, वैशेषिकादयस्तु रूपरसादय-
 श्चतुर्विंशतिर्गुणा इति प्रतिपक्षास्तदिह जिघृक्षितं गुणं लक्षयति । ‘सत्त्वे
 निविशतइत्यादि’ । सीदन्त्यस्मिज्जातिगुणक्रिया इति सत्त्वं द्रव्यं
 तत्र यो निविशते समवैति स गुणः, यो निविशते स गुण इत्युच्यमाने
 गुणक्रियाज्जात्योर्गुणत्वप्रसङ्गात्सत्त्वइत्युक्तम् । एवमपि सत्ता जातिर्गुणः

स्यात्सा हि द्रव्यगुणकर्मसु त्रिष्वपि समवैति तदर्थं द्रव्यएवेत्यवधारणं
द्रष्टव्यम्, एवमपि द्रव्यत्वजातिर्गुणः स्यात्सत्त्वे निवेशात्तत्रैव च निवेशा-
दित्यत आह । 'अपैतीति' । ततः सत्त्वादपैति अणच्छक्ति क्व चिद्वा
कदा चिद्वा न भवतीत्यर्थः । यथाग्रफले श्यामता पूर्वमुपैति रक्ततायां तत्र
जातायामपैति च, द्रव्यत्वजातिस्तु सर्वदा द्रव्ये निविशते नापैति, यदि
हि कदा चित्क्व चिद्वा न स्याद् द्रव्यमेवैतच्च स्यात्, एवमपि गोत्वादिका-
तिर्गुणः स्यात्सा हि सत्त्वे निविशते ऽपैति च, ततोश्चादिष्वभावादित्यत
आह । 'पृथग् जातिष्विति' । पृथगिति पृथक्पदं, पृथग्भूतासु जातिष्वित्य-
र्थः, जात्याधारेण द्रव्येषु दृश्यमानो जातिषु दृश्यतइत्युपचर्यते, समासे तु
सति जात्यन्ताच्छ इति नित्याधिकारपरिगणितशङ्कः प्रसज्येत, तदेवमुक्तल-
क्षणोपेतो यः पृथग्जातीयेषु दृश्यते स गुणः, न चैवंरूपा गोत्वादिकातिः,
यद्यपि खण्डमुण्डादिरूपेण खण्डमुण्डादयः पृथग्जातीयास्तथापि गोत्वेन
तासामेकजातीयत्वमेव, ये त्वपैतीत्यस्य सत्येवाधारे तत्परित्यागमर्थ-
माहुस्तेषां पृथग्जातिष्वित्यनर्थकं गोत्वादिकातेरप्यपैतीत्यनेनैव व्यावृ-
त्तिसिद्धेः । तस्मात्पूर्वाक्त स्वार्थः, एवमपि हि क्रिया गुणः स्यात्सा हि
द्रव्ये निविशते यदा सक्रियं तत्रैव च निविशते ऽपैति च ततो यदा
निष्क्रियं द्रव्यं, पृथग्जातीयेषु गवाश्वादिषु दृश्यते ऽत आह । 'आधे
यश्चेति' । आधेयो निष्पाद्यः । यथा पाकनित्तिप्तेषु घटादिषु रक्तता
गुणः अक्रियाजः, अनुत्पाद्यो यथा तैजःपरमाणुषु स एव रक्तता गुणः,
तदेवमाश्रयभेदेनोत्पाद्यानुत्पाद्यास्वभावो गुण इति नित्योत्पाद्यस्य कर्मणो
गुणत्वाभावः । एवमपि द्रव्यं गुणः प्राप्नोति तदपि शरीरादिकं पादादिषु
द्रव्येष्वेव पृथग्जातीयेषु निविशते संयोगविनाशे च ततोपैति, आधेयं
आक्रियाजम्, अवयविद्रव्यस्यात्पाद्यत्वादाकाशादेश्चानुत्पाद्यत्वादित्यत
आह । 'साऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण इति' । य उक्तलक्षणोपेतः सत्त्वप्रकृतिर्न
भवति द्रव्यस्वभावको न भवति स गुण इत्यर्थः । अत्रोत्तारार्द्धेनैव सर्व-
जातीनां व्यावृत्तिसिद्धेः पूर्वाद्धे व्यर्थं, जातीनां नित्यत्वेनोत्पाद्यत्वाभा-
वात्, नैतदेवम्, असति पूर्वाद्धे न जातिव्यावर्तते, यथा तैजसानां परमा-

गूनां यद्रूपं यच्चेष्टकादिपात्र्यद्रव्यगतं तदुभयं मिलितमुत्पाद्यानुत्पाद्य-
स्वभावमित्युभयोरपि गुणत्वं भवति न पुनः प्रत्येकमुभयस्वभावत्वात्,
तथा पात्र्यद्रव्यरूपं जातिश्चेत्युभयं मिलितमुत्पाद्यानुत्पाद्यस्वभावमिति
जातिरपि गुणः स्यादेव, नहि सजातीयत्वे सतीति विशेषणमुपात्तमतः
पूर्वाहुनं जातिव्यावृत्तिः । नन्वेवमपि पृथग्जातिषु दृश्यतइत्यनेनैव सर्व-
जातिव्यावृत्तिसिद्धेः पूर्वकं विशेषणद्वयं व्यर्थमेव, तस्मात्सत्त्वे निविशत-
इति स्वभावकथनं ततोपैति पृथग्जातिषु दृश्यतइति च विकल्पेन
जातीव्यावर्त्तयतः, अपैतीत्यस्य च तत्रैव कियन्तं चित्कालं स्थित्वा
तमाधारन्त्यजतीत्ययमर्थः । तदेवं सत्त्वे निविशते अपैति आधेयश्चा-
क्रियाजश्चेत्येकं लक्षणं, सत्त्वे निविशते पृथग्जातिषु इत्यादिकं चापर-
मिति लक्षणद्वयमनुसर्त्तव्यम् ॥

“बहुादिभ्यश्च” ॥ ‘शक्तिः शस्त्रइति’ । शक्तिशब्दः शस्त्रेभिधेये
ङीष्मुत्पादयति शक्तिः शक्ती । शस्त्रइति किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् । अन्ये
शक्तिशस्त्री इति शब्दद्वयं पठन्ति, शस्त्रिः शस्त्री, इतः प्राण्यङ्गादीत्या-
दीनि त्रीणि वाक्यानि यथोत्तरमधिकविषयाणि, तत्रोत्तरं वाक्यद्वयं राज्ञे-
श्चाजसावित्यत्रैव व्याख्यातम् । इकारान्तात्प्राण्यङ्गवाचिनो वा ङीष् भवति,
धमनिः धमनी । सर्वतो ऽक्तिचर्थादित्येव ङीषि सिद्धे शकट्यादीनामिका-
शान्तानां पाठः प्रवञ्चार्यः । पटुतिशब्दः क्तिवन्तः, पादस्य हतिः पटु-
तिः, हिमकाषिहतिषु चेति पट्ठावः, अह्नविति पठ्यते न स केवलः
स्त्रियां वर्त्तते, तस्मात्तदन्तो बहुव्रीहिरूदाहार्यः, दीर्घमहरस्याः दीर्घाङ्गी
शरत्, पाठसामर्थ्यादनुपसर्जनादिति न प्रवर्त्तते, अस्य ङीषो विकल्पि-
तत्वाद्वाप्यप्रतिषेधावपि भवतः, अन उपधालोपिन इति ङीप् च । ‘बहु-
शब्दे गुणवचन इति’ । अन्तोदात्तश्च लङ्घिबंह्योर्नलोपश्चेत्युपत्य-
यान्तः । किमर्थं तर्हि तस्येह पाठ इत्यत्राह । ‘तस्येति’ ॥

“नित्यं क्वन्दसि” ॥ ‘नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति’ । इह त्वार-
म्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधिः सिद्धः, योगारम्भश्चिन्त्ययोजनः ॥

“भुवश्च” ॥ ‘विभ्वी प्रभ्वीति’ । विप्रसंभ्यो द्वसञ्जायामिति
दुप्रत्ययान्तान्डीष् । ‘स्वयंभूरिति’ । भवतेः क्तिप् । ‘ह्रस्वादेवेय-
मिति’ । यद्येवं घेर्ङितीति गुणे कृते भोरिति निर्द्वैशः प्राप्नोति तत्राह ।
‘सौत्रोयं निर्द्वैश इति’ । गुणस्यैव कृतस्य क्कान्दस उवडादेश इत्यर्थः ॥

“पुंयोगादाख्यायाम्” ॥ ‘पुंसा योगः पुंयोग इति’ । योगः
सम्बन्धः । ‘पुंयोगाद्वेतोरिति’ । हेतौ पञ्चमीं दर्शयति । आख्यायहणं
गुणभूतेनापि पुंसैव सम्बध्यते ऽन्येन सम्बन्धासम्भवात् । गणकादयो हि
शब्दाः पुंयोगात्स्त्रियां वर्तमाना न पुंयोगस्याख्या भवन्ति, स्त्रियां च
पुंयोगमन्तरेण न प्रवर्तन्तइति स्त्रिया अपि नाख्यास्तदाह । ‘पुंस
आख्याभूतमिति’ । भूतग्रहणेनैतद्वर्शयति यत्प्रातिपदिकं प्राक् पुंसे वाच-
कमभूत्सन्मिति तु पुंयोगाद्वेतोः स्त्रियां वर्ततइति । ‘गणकीत्यादि’ ।
गणयतीति गणकः, एबुल्, प्रतिष्ठते प्रष्ठः, प्रष्ठोयगामिनीति यत्वं, कथं
पुनरेते पुंशब्दा इत्यत आह । ‘पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवादिति’ ।
गणयति प्रतिष्ठतइति व्युत्पत्त्या पुंसि क्ठा एते न स्त्री गणयति प्रति-
ष्ठते वा, महामात्रशब्दस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तं हस्तिपकानामाज्ञापनं,
हस्तिपकाधिपतिर्हि महामात्रः, या तु स्वयं गणयति प्रतिष्ठते वा न
तस्यां पुंयोगाच्छब्दप्रवृत्तिः, अपि तर्हि स्वयमेव क्रियासम्बन्धादिति
टापैव तत्र भाव्यं, कथं तर्हि स्त्रियां प्रवृत्तिरित्यत आह । ‘तद्वोगा-
दिति’ । कार्यः ॥

तस्येदमिति सम्बन्धादिति चेत्तद्वितो भवेत् ।

डीषेव बाधकः स्याच्चैचित्थं बाधः प्रसज्यते ॥

गणकस्येयमिति भेदसम्बन्धे विवक्षिते तस्येदमिति तद्वितः
प्राप्नोति, अथ नाप्राप्ते तद्विते डीषारभ्यमाणस्तस्य बाधक इत्युच्यते
कदा चिदपि तद्वितो न स्यात्, उभयमपि त्विष्यते प्राप्ती प्रप्तीति । स्यान्म-
तमेतत् । एतदेव डीष्विधानं ज्ञापकं भेदविवक्षायां तद्वितमन्तरेण
प्रष्ठादयः स्त्रियां वर्ततइति, तेन न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निय-

मोत्र बाध्यते, सति हि तद्विते प्राप्तीत्याणि ङीबेव सिद्धः, तस्य चोदा-
 त्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वमिति किं ङीब्विधानेनेति, तत्र । येनीकारा-
 न्तास्तद्विताः भानोरियं भानवीयेति तदर्थमेतत्स्यात्, एवं तर्ह्याख्या-
 यद्वयं ज्ञापकं नात्र तद्वितोत्पत्तिरिति, नहि तद्वितान्तः प्रकृत्यर्थं पुंसि
 वर्तते, एवमपि ज्ञापकेन तद्वितस्य नित्यं बाधात्प्राप्तीति न स्यात्,
 तस्मादुष्ट एवायं पक्षः, एवं तर्हि यथा मञ्चाः क्रोशन्ति, गौर्वाहीकः,
 गङ्गायां घोषः, यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ तात्स्यात्तादुभ्यांत्तत्सामीप्यात्तत्सा-
 हचर्याच्चातस्मिन्नपि तत्त्वाधारोपेण तच्छब्दप्रवृत्तिस्तद्वदत्रापि प्रष्टा-
 दिसाहचर्यात्तच्छब्दप्रवृत्तिर्भविष्यति, तत्राभेदेन भेदसम्बन्धस्य निवृत्त-
 त्वाच्च तद्वितप्रसङ्गः, विवक्षिते च भेदे तद्वितोत्पत्त्या प्राप्तीत्यादि भवि-
 ष्यति । तत्राहुः । यस्त्वया धर्मश्चरितव्यः सोनया सहेति भार्यायाः
 शास्त्रसिद्धं साहचर्यमिति तस्यामेवैतन्ङीब्विधानमिति, भट्टिकाव्ये तु
 दुहितृष्वपि दृष्टः प्रयोगः । कौसल्यया ऽसात्रिसुखेन रामः प्राक्केकयीतो
 भरतस्ततोभूदिति, केकयस्य दुहिता केकयी, जनपदशब्दादपत्यप्रत्यये
 तु कैकयीति प्राप्नोति, न च तस्यातश्चेति लुक्, न प्राच्यभर्गःदीति
 प्रतिषेधात्तस्मात्सोयमित्यभिसम्बन्ध इत्ययमेव पक्षो शास्त्रः । यद्वा यथा
 स्वामिदासौ पचत इति स्वामिनः संविधावृत्त्वात्पृक्तत्वं दासस्य तु
 साक्षात् तथा पुरुषः साक्षात्प्रतिष्ठते स्व्यपि संविधावृत्त्वात्पुरुषगतायाः
 प्रस्थानक्रियायास्तस्यामारोपात्प्रतिष्ठतइति, तस्यामेव प्रष्टुशब्दो व्युत्पा-
 द्यते न तु पुरुषे व्युत्पादितः सन् तेन सहाभेदो पचारात्तस्यां वर्तते, न
 चैतावता पुंयोगादेव हेतोः स्त्रियां वर्ततइत्यस्य हानिः, साक्षात्स्वयम-
 कर्तृत्वात् । अत्र पते प्रस्य इति स्थिते सुबन्तस्य समासः, सुप् च संख्यानि-
 मित्तः, प्रातिपदिकं च पूर्वं लिङ्गमभिधत्ते पश्चात्सङ्ख्यामिति तन्निमित्तसुब-
 पेक्षात्समासात्प्रागेवोत्तरपदात्स्थशब्दाट्ठाप्प्रसङ्गः, न च स्थशब्दादप्यनेनैव
 ङीष् लभ्यते प्रष्टुशब्दो हि पुंस आख्या न तु स्थशब्दमात्रं, नैष दोषः । गति-
 कारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति कृदन्ताव-
 स्थायामेव समासः, सा पुंस आख्येति ङीष् भविष्यति, परिभाषाप्रयो-

जनान्युपपदमतिङित्यत्र प्रतिपादितानि । 'देवदत्तेति' । स्त्रिया एव कस्याश्चिदेषा संज्ञा, 'परिसृष्टा प्रजातेति' । प्रसूतेत्यर्थः । 'पुंयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्तन्तेइति' । परिसर्गः प्रसवः, प्रजन इत्यनर्थान्तरं स च न पुंयोगमन्तरेण सम्भवति, तस्मात्पुंयोगाद्देतोः स्त्रियां वर्तते । परिसृष्टा प्रजातेति द्वौ प्रकृतौ, एते शब्दा इति बहुवचनं तु य एवं जातीयकाः शब्दाः प्रसूतादयस्तदपेक्षं द्रष्टव्यम् । 'गोपालिकादीनामिति' । सिद्धयदिति शेषः । 'सूर्यादेवतायां चाब्जक्तव्य इति' । ङीष् एव प्रतिषेधे वक्तव्ये चाब्बिधानमन्तोदात्तार्थं, सूर्यशब्दोयमाद्गुदात्तस्तत्र टापि सति आद्गुदात्तत्वमेवावतिष्ठेत् । 'सूरीति' । सूर्यस्य स्त्री मानुषी कुन्त्यादिः, सूर्येति यलोपः ॥

“इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामा-
नुक्त” ॥ 'येषामिति' । 'इन्द्रादीनामृडान्तानामातुलाचार्ययोश्च ।
'अन्येषामिति' । हिमादीनाम् । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वइति' । महत्त्वयो-
गेनानयोः स्त्रीत्वम्, अन्यत्र नपुंसकत्वम् । दुष्टो यव इति पाठः । 'यव-
नीति' । जात्यन्तरमेवाभिधीयते, अयमेव च दोषो यदुत यवत्वज्ञाते-
रभावे तदाकारानुक्तिः । 'यवनाल्लिप्यामिति' । के चिज्जनपदिनो
यवनास्तेषां लिपिः, तस्येदमित्यणो बाधको ङीष्, लिपिशब्दः स्त्रीलिङ्गः ।
'उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति' । उपाध्यायमातुलाभ्यां यो ङीष् तत्सवि-
योगेनानयोर्वा ऽऽनुगागमो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः, तत्रोपाध्यायस्या-
प्राप्ते मातुलस्य तु नित्यं प्राप्त आनुग्विकल्प्यते । 'आचार्यादणत्वं
चेति' । तुभ्रादिषु पठितव्यमित्युक्तं भवति । 'अयं तत्रियाभ्यां वेति' ।
ङीषानुक्तौ द्वावप्यप्राप्तौ विकल्प्येते । 'स्वार्थेणायं विधिरिति' । यदि
तु पुंयोगे ऽयं विधिः स्याच्छूद्रापि तत्रियस्य भार्या तत्रियाणी स्यात्
ब्राह्मणभार्या च तत्रियाणी न स्यात्, तस्मात्स्वार्थेण स्त्रीत्वविशि-
ष्टेयं विधिः । 'मुद्रलादिति' । ङीषो लिप्त्वादानुगाकारस्य लिप्त्वरः ।
अथ किमर्थमानुग्विधीयते न अनुगेवोच्येत, अकारोच्चारणसामर्थ्यादतो

गुणे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घत्वं भविष्यति, अन्यथा नुगेवोच्येत, यथैव तर्हि पररूपं न भवति तथैव सवर्णदीर्घत्वमपि न स्यात्, नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशोनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधिर्नमित्तमेव नासौ बाध्यते, तस्मादनुगेव वक्तव्यः । अपर आह । इन्द्रमाचष्टे इन्द्रयति, इन्द्रयतेः क्लिप्, णिलोपः, इन्द्रः स्त्री इन्द्राणी, अत्र दीर्घस्य अश्रयणं, दीर्घाच्चारणसामर्थ्यादत इत्यधिकारो बाध्यते इति, एवमपि क्लिबन्त.पुंस आख्या न भवति ॥

“क्रीतात्करणपूर्वात्” ॥ पूर्वशब्दोवयववचन इत्याह । ‘करणं पूर्वमस्मिन्नित्यादि’ । व्यवस्थावाचिनि तु पूर्वशब्दे करणं पूर्वमस्मादिति वाच्यं स्यात्, एवं च क्रीतस्य करणवाचिशब्दान्तरमवयवो नोपपद्यतइति तद्व्यतिरिक्तमेव प्रातिपदिकं करणपूर्वत्वेन विशेष्यते, क्रीतशब्देनापि विशेषितस्यैव विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह । ‘क्रीतशब्दान्तात्प्रातिपदिकादिति’ । यदि तु व्यवस्थावाचिनं पूर्वशब्दमाश्रित्य क्रीतशब्दो विशेष्यते करणं पूर्वमस्मादिति ततो वाक्येपि स्याद् अश्वेन क्रीतेति, तस्मादवयववाची पूर्वशब्दः प्रातिपदिकं च विशेष्यमिति सम्यगुक्तम् । ‘वस्त्र-क्रीतीति’ । गतिकारकोपपदानामिति वचनात् प्रागेव सुबुत्पत्तेः क्रीतशब्देन सह समासः, । ‘टाबन्तेन समास इति’ । एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वात्कृदन्तताया अविद्यातादिविरुद्धाबन्तेन समासः, अथ टाबन्तेनापि समासे कस्मादेवात्र न भवति तत्राह । ‘अत इतीति’ । ननूदाहरणवत्प्रागेव टाबुत्पत्तेरत्रापि समासः प्राप्नोति, वक्तव्यो वा विशेषो ऽत आह । ‘गतिकारकोपपदानामित्यादि’ । न तत्र बहुलयहणमस्तीति चेत्तत्राह । ‘कर्तृकरणे कृता बहुलमिति’ । कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यनेन तावदत्र समासः, स च बहुलयहणात् प्राक् सुबुत्पत्तेः क्व चिद्व्यति, क्व चिदुत्पत्ते सुपीति मन्यते, एतावतैव च बहुलं तदुच्यतइति सामान्येनोक्तं न पुनः कर्तृकरणे कृता बहुलमित्ययमेव समासः प्राक् सुबुत्पत्तेरिष्यते, यथा तु भाष्यं तथा नैतद्विष्यते ॥

“क्तादल्पाख्यायाम्” ॥ ‘अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिरिति’ । ननु चाल्पैरधैर्विलिप्तेति पूर्वपदार्थस्यैवाल्पता गम्यते न विलिप्तार्थस्य, एवं मन्यते, अभ्राणामल्पत्वे सति तद्विलेपनस्याल्पत्वमवश्यम्भावीति । ‘अध्वविलिप्तीति’ । वृत्तौ गतार्थत्वादल्पशब्दस्याप्रयोगः, । ‘चन्दनानुलिप्तेति’ । बहुलेन चन्दनेनानुलिप्तेत्यर्थः, कृद्वहणपरिभाषया समुदायस्य क्तान्तत्वम् ॥

“बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात्” ॥ ‘बहुव्रीहिर्यान्तोदात्त इति’ । अत्र क्तादित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषा कृद्वहणपरिभाषा च न प्रवर्त्ततइति बहुव्रीहेः क्तान्तत्वम् । ‘शङ्खुभिर्ब्रीति’ । निष्ठेति पूर्वनिपातो न भवति, जातिकालसुखादिभ्यः परवचनमिति वचनात्, शङ्खादयो हि जातिवचनाः, अत एव जातिकालसुखादिभ्य इत्यन्तोदात्तत्वं भवति । ‘गलोत्कृतीति’ । कृती केदने, उत्पूर्वात् क्तः, गलमुत्कृतमस्या इति विग्रहः । ‘पादपतितेति’ । कर्तृकरणे कृता बहुमिति समासः, याथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । ‘अन्तोदात्ताज्जातप्रतिषेध इति’ । अन्तोदात्ताद्बहुव्रीहेर्डीष्विधाने जातशब्दान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः, स त्वन्तग्रहणादेव सिद्धः, कथम्, इहान्तग्रहणं न कर्त्तव्यं वर्णादनुदात्तादितिषद् उदात्तान्तादिति विज्ञास्यते, तत् क्रियते नित्ययोगे यथा बहुव्रीहिविज्ञायेत, दन्तजातादौ तु वा जातइति विकल्पेनान्तोदात्तत्वम् । ‘पाणिग्रहीत्यादीनां विशेष इति’ । सिद्ध्यइति शेषः । अग्निसात्तिकं यस्याः पाणिर्युज्यते सा पाणिग्रहीतीति भवति । ‘कथं चिदिति’ । यथोक्तात्प्रकारादन्येन प्रकारेणेत्यर्थः । ‘अबहुनञित्यादि’ । बहुादिपूर्वपदाद्बहुव्रीहेर्डीषु न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । ‘बहुकृतेति’ । बहूनि कृतान्यनयेति विग्रहः, बहोर्नञ्चदुत्तरपदभूमीत्यन्तोदात्तत्वम् । ‘अकृता सुकृतेति’ । न विद्यते कृतमनया शोभनं कृतमनयेति विग्रहः, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । ‘मासजातेति’ । मासो जातोतीतोऽस्याः, सुखं जातं प्राप्तमनया, दुःखं जातमनयेति विग्रहः, सुखादयः सुखादिभ्यः कर्तृवेद-

नायामित्यत्र पठिता एह्यन्ते । अथ वा बहुव्रीहेश्च जातिपूर्वादिति वक्तव्यं, बहुव्रीहावन्तोदात्तनिमित्तेष्वन्येषु प्रतिषिद्धेषु जातिरेवान्तोदात्तनिमित्तं क्तान्तस्यावशिष्यतदिति जातियहणमेवात्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥

“अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा” ॥ ‘शार्ङ्गजघ्नीत्यादि’ । शार्ङ्गं जघम-
नया पलाण्डुर्भक्तितानयेति विग्रहः, शार्ङ्गादिरभत्यजातिः, सर्वत्र जाति-
कालमुखादिभ्य इत्यन्तोदात्तत्वम्, ‘वस्त्रच्छत्रेति’ । छद अपवाराणे
चुरादिः, वा दान्तशान्तेत्यादिना छत्रशब्दो निपातितः, अत्रानाच्छादना-
दिति प्रतिषेधात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति । प्रवृद्धा चेत्यादिना विग्र-
हविशेषेण तत्पुरुषं दर्शयति ॥

“स्वाङ्गाच्चोपसर्जननादसंयोगोपधात्” ॥ ‘अतिकेशीति’ । अति-
क्रान्ता केशानिति तत्पुरुषः, एकविभक्ति चेति केशशब्दस्योपसर्जनत्वम् ।
‘अशिखेति’ । असत्युपसर्जनग्रहणेनैव प्राप्नोति न मूलोदाहरणेष्वनुप-
सर्जननादित्यधिकारात् । अथ बहुव्रीह्याधिकारादत्र न भविष्यतीत्युच्येत,
अतिकेशोत्यत्रापि तर्हि न स्यात्, अङ्गात्रेत्यादिभाष्येनुक्तमप्येतत्प्रयो-
गबाहुल्यादृत्तिकारेणोक्तं, यद्यत्र स्वमङ्गं स्वाङ्गं एह्येत श्लक्ष्णमुखा शाला,
अत्रापि प्राप्नोति, मुखस्य शालाङ्गत्वात्, दीर्घकेशी रथेत्यत्र च न
स्यात्, केशानां रथ्याङ्गत्वाभावात्, तदव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थं स्वाङ्गं
परिभाष्यते । ‘अद्रवमिति’ । तत्र प्राणिस्यं स्वाङ्गमित्यनेन श्लक्ष्णमुखा
शालेत्यत्र न भवति, एवमपि बहु^१कफा ऽत्र प्राप्नोति, तदर्थमाह ।
‘अद्रवमिति’ । द्रवतीति द्रवं, ततोऽन्यद्द्रवम् । एवमपि बहुज्ञाना
ऽत्रापि प्राप्नोत्यत आह । ‘मूर्तिर्मदिति’ । असर्वगतद्रव्यपरिमाणा
मूर्तिः, असर्वगतानि यानि द्रव्याणि तेषां यत्परिमाणं ह्रस्वत्वादि सा
मूर्तिः, स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणं मूर्तिरित्यन्ये, सा यस्यास्ति तन्मूर्तिर्मत्,
एवमपि बहुशोफा ऽत्र प्राप्नोत्यत आह । ‘अविकारजमिति’ । विकारो
वातादिवैषम्यं ततो यज्जायते तत्र भवतीत्यविकारजं, शोफस्तु श्वयथु-
संज्ञको विकारजः, यदि प्राणिस्यं स्वाङ्गं रथ्यादिपरिगतानां केशानां

स्वाङ्गत्वं न स्यात्, सम्प्रत्यप्राणिस्यत्वात्, ततश्च दीर्घकेशी रज्येति न सिद्ध्यत्यत आह । ‘अतत्स्थमिति’ । सम्प्रत्यप्राणिस्यमपि कदा चित्प्राणिनि दृष्टं चेत्तदपि स्वाङ्गं भवत्येवेत्यर्थः । एवमपि प्रतिमावयवानां मुखादीनां स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोति, अप्राणिस्यत्वात्ततश्च दीर्घमुखी प्रतिमेत्यत्र न सिद्ध्यति तत्राह । ‘तेन चेदिति’ । अतत्स्थमित्यनुषङ्गः, अप्राणिस्यमपि मुखादि स्वाङ्गं तेन चेन्मुखादिना तदप्राणिद्रव्यं तथा युतं भवति यथा प्राणिद्रव्यमित्यर्थः । अन्येषां पाठस्तस्य चेत्तथा युतमिति, तत्रार्थः । अप्राणिस्यमपि मुखादि स्वाङ्गं तस्य चेदप्राणिनः तन्मुखादि तथा युतं भवति, तादृशसंस्थानं भवति यादृशं संस्थानं प्राणिन इत्यर्थः ॥

“नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तर्करणशृङ्गाच्च” ॥ ‘सहनज्विद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्येवेति’ । कथं, नासिकोदरयोस्तावदयं योगः पुरस्तादपवादन्यायेनानन्तरं बहुल्लक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते, ओष्ठादिष्वपि मध्येपवादन्यायेन पूर्वं संयोगोपधलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते न सहादिलक्षणम्, अतोसौ भवत्येव सनासिका ऽनासिका विद्यमाननासिकेति । ‘बिम्बोष्ठीति’ । ओत्वोष्ठयोर्वा समासे पररूपं वक्तव्यमिति पररूपम् । ‘कबरपुच्छीति’ । कबरं नानावर्णं पुच्छमस्याः सा मयूरी, मणिः पुच्छमस्या, विषं पुच्छमस्याः मणिपुच्छी विषपुच्छी वृश्चिकी, उलूक इव पक्षीत्या उलूक इव पुच्छमस्या इति विग्रहः ॥

“न क्रोडादिबहुचः” ॥ ‘कल्याणक्रोडेति’ । अश्वानामुरः क्रोडा, स्त्रीलिङ्गोयं, तत्र बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य पुंवद्भावः, उत्तरपदस्योपसर्जनह्रस्वत्वम् । ‘कल्याणनखेति’ । अयन्योयं, नखमुखात्सञ्ज्ञायामिति प्रतिषेधात्, असञ्ज्ञायां ङीष् इष्टत्वात्, तस्मात्कल्याणोखेति पाठः । उखेति हि पठ्यते । क्रोडा बालखुरोन्नाः शफो गुदं भगलौ चेति ॥

“सहनज्विद्यमानपूर्वाच्च” ॥ पूर्वग्रहणमङ्गत्वा सहनज्विद्यमानेभ्य इत्युच्यमाने सहादिभ्यः परं यत्स्वाङ्गन्तदन्तान्ङीष् न भवतीत्यर्थो भवति ततश्चेह प्रतिषेधः प्रसज्येत विद्यमानं मुखमस्य विद्यमानमुखः,

कल्याणो विद्यमानमुखोऽस्याः कल्याणविद्यमानमुखीति, भवति ह्येतद् यथोक्तविशेषणम्, इह च न स्याद् विद्यमानकल्याणमुखेति, न ह्यत्र यथोक्तं विशेषणमस्ति तस्मात्पूर्वग्रहणम् ॥

“नखमुखात् संज्ञायाम्” ॥ ‘शूर्पणखेति’ । पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामग इति णत्वम्, एवं च शूर्पणखा वा राक्षसी शूर्पनखी वा, यदि योगमात्रं न संज्ञा शूर्पनखी, संज्ञायां शूर्पणखा, न पुनः शूर्पणखीति णत्वङीषोः समावेशः साधुः ॥

“दोर्ध्वजीह्वी चच्छन्दसि” ॥ ‘निपातनं नित्यार्थमिति’ । दीर्घजिह्वादित्युच्यमाने प्रकृतस्य ङीषो विकल्पितत्वादिरहापि विकल्पो विज्ञायेत ॥

“दिक्पूर्वपदान् ङीप्” ॥ दिक्पूर्वपदान् ङीषोऽनुदात्तत्वं स्वाङ्गाच्चेत्यादिना विहितस्य ङीष एवास्मिन्विषयेऽनुदात्तत्वं वक्तव्यं, ङीष्विधाने ह्यन्यत्रापि ङीष्विषयान् ङीप्प्रसङ्गः, अपूर्वं हि ङीपि विधीयमाने प्राग्गुल्फा प्राग्गधनेति ङीष्विषयादन्यत्रापि ङीप्प्राप्नोति ङीः प्रतिषेधाभावात्, इत्यस्मिन्पूर्वपदमाह । ‘विधिप्रतिषेधविषयः सर्वोऽप्यपेक्ष्यत इति’ । तत्र विधिविषयापेक्षायाः फलं दर्शयति । ‘यत्र ङीष्विहित इति’ । ‘स्वरे विशेष इति’ । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वं भवति, ङीषस्तु प्रत्ययाद्यनुदात्तत्व-प्रसङ्गः । ‘प्राङ्मुखेति’ । ङीषा मुक्ते स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति ङीषपि न भवति, कथम्, उक्तमेतत्, यत्रोत्सर्गापवादौ द्वावपि विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गा न प्रवर्तत इति । प्रतिषेधापेक्षयाः फलं दर्शयति । ‘इह न भवतीति’ । एवं च कृत्वा वाक्यभेदः कर्तव्यः, दिक्पूर्वपदादसंयोगोपध-स्वाङ्गान्तावासिकाद्यन्तान् ङीष् भवति, क्रोडादिबहुजन्तास्तु नेति अपरः कल्पः, अत्र ङीषनुवर्तते, तस्य दिक्पूर्वपदादिति पञ्चम्या षष्ठी प्रकल्प्यते, दिक्पूर्वपदादुत्तरस्य ङीषो ङीबादेशो भवतीत्यर्थः, तेन यत्र ङीष् तत्रैव ङीषिति सिद्धम्, एवं चोत्तरत्र ङीषेव स्वर्यत इत्युपपन्नं भवति ॥

“वाहः” ॥ ‘सामर्थ्यादिति’ । कर्मण्युपपदे बहेश्चिर्विधानात्के-वलस्य वाहः सम्भवो नास्तीत्येतत्सामर्थ्यम् । ‘दित्यौहीति’ । छन्दसि सहः, वहश्चेति णिवः, उपधावृद्धिः, ङीषि वाह ऊठ्, तत्र सम्प्रसारण मित्यनुवृत्तेः सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वम्, एत्येधत्यूट्स्विति वृद्धिः ॥

“सख्यशिश्वीति भाषायाम्” ॥ भाषायामित्युच्यते तत्रैतन्न सि-
ध्यति सखी सप्तपदी भव, आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीरिति । नैष
दोषः । इतिकरणोत्र क्रियते स भिन्नक्रमः, भाषायामित्यस्यानन्तरं
द्रष्टव्यः, स च प्रकारे वर्तते, तेन क्वन्दस्यपि क्व चिद्विष्यति, भाषायहणं
तु नित्यार्थम् ॥

“जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्” ॥ अस्त्रीविषयादित्यनन्यभावे
विषयशब्द इत्याह । ‘न च स्त्रियामिति’ । स्त्रियामेव यस्य नियमेन
वृत्तिस्तस्त्रीविषयं ततोऽन्यदस्त्रीविषयमित्यर्थः । इह लौकिकजातियहणे
ब्राह्मणत्वादीनां गोत्रस्य च नाडायनादेर्जातित्वे वादीनां विप्रतिपत्तेः
चरणशब्दानां च कठादीनामध्ययनक्रियासम्बन्धनिबन्धनत्वेन पाचकादि-
वक्रियाशब्दत्वेनाव्याप्तिरित्यभिमतं जातिं लक्षयति । ‘आकृतियहणा जा-
तिरिति’ । यद्यतेनेनेति यहणमिति करणसामान्ये पदं संस्क्रियते, पश्चा-
दाकृतिशब्दसमवधाने स्त्रीत्वं प्रतीयमानं बहिरङ्गत्वात् प्रत्ययस्य निमित्तं
न भवति, यहणमाकृतिर्यस्या इति यहणरूपोद्देशेनाकृतिरूपता विधीयते
न त्वाकृतिरूपोद्देशेन यहणरूपतेत्यर्थः । आकृतिः संस्थानं सा यहणं यस्याः
सा ऽऽकृतियहणा, अवयवसन्निवेशविशेषव्यङ्ग्येत्यर्थः । अनेन गोत्वादिकाति-
लक्षिता, ब्राह्मणत्वादिकातिस्तु न संगृहीता भवति, ब्राह्मणवृत्तियादीनां
संस्थानस्य सदृशत्वादिति तत्संग्रहायाह । ‘लिङ्गानां चेति’ । सर्वाणि
लिङ्गानि न भजतीत्ययमर्थो विवक्षितः, तत्र सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेऽपि
गमकत्वाद्गोत्रेणैवप्रत्ययः समासश्च । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी ।
अप्राप्तप्रापणार्थं चेदं वचनं न त्वाकृतियहणेत्यस्य सङ्कोचकं, तेन
तटादेः सर्वलिङ्गत्वेऽपि आकृतियहणत्वाज्जातित्वं भवत्येव, इह कस्माच्च
भवति देवदत्तः देवदत्तेति, उपदेशोक्तमिदं लक्षणं, कोऽर्थः, असर्वलिङ्गेषु
येषु जातिवाचित्वमाचार्या उपदिशन्ति तेष्वेव भवतीत्यर्थः । आकृति-
यहणाया जातेरेकत्वानित्यत्वप्रत्येकपरिसमाप्तत्वलक्षणान्धर्मानाह ।
‘सकृदिति’ । एकस्मिन्पिण्डे सकृदुपदिष्टा ऽयं गौरिति पिण्डान्तरे
निर्वाह्या निश्चेतुं शक्येत्यर्थः । यदि चैका न स्याच्चैव गृह्येत, तथा

नित्यत्वाभावेऽपि पिण्डेन सह विनाशात्पिण्डान्तरे न दृश्येत, यदि च प्रत्येकं सर्वात्मना परिसमाप्ता न स्यात् तस्मिन्नपि तावत्पिण्डे सर्वात्मना न दृश्येत यत्राख्याता किं पुनः पिण्डान्तरे, कथं पुनरेकमेव वस्तु बहुत्र युगपत्कार्त्स्न्येन वर्तते नहि देवदत्तस्तदानीमेव सुप्ते भवति मधुरायां च, दृश्यते चेत्को दोषः, नहि दृष्टेनुपपन्नं नाम । 'गोत्रमिति' । अपत्यमित्यर्थः । चरणशब्देन शास्त्राध्यायिनो दृश्यन्ते, गोत्रस्यानाकृतियहणत्वात् सर्वलिङ्गत्वाच्च पृथगुपादानं, नाडायनं नपुंसकमिति दर्शनात्, चरणशब्दस्त्वध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात्क्रियाशब्द एव न जातिशब्दः । 'कुक्कुटी सूकरीति' । आकृतियहणाया जाते-रुदाहरणं, ब्राह्मणी वृषलीत्यसर्वलिङ्गायाः, तत्र ब्राह्मणीति रूपोदाहरणं, शार्ङ्गवादिष्वस्य पाठाद् वृषलीत्येतदेव डीष् उदाहरणम् । 'नाडायनी चारायणीति' । गोत्रलक्षणाया नडादिभ्यः फक्, अपत्यमात्रस्य यहणादनन्तरापत्येऽपि भवति, अयन्ती कुन्तीति, इतो मनुष्यजातेरिति डीष् भवति, इह तु कुलस्यापत्यं कुलीना ब्राह्मणीति डीष् न भवत्यजादिषु दर्शनादित्याहुः । 'कठीति' । कठेन प्रोक्तं, वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः, तस्य कठचरकादिति लुक्, ततस्तदधीतइत्यण्, तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । 'बह्वचीति' । बहू चोस्या इति बहुव्रीहिः, बह्वृचश्चरणाख्यायामित्यकारः समासान्तः, कथं पुनः स्त्री नामाधीते, मा नामाधिगीष्ठ तद्वृत्त्यत्वात् ताच्छब्दं भविष्यति यथानधीयाने प्राणवके । अत्रापरं जातिलक्षणमुक्तं भाष्ये ॥

प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्वृत्तेः ।

असर्वलिङ्गां बहुधा तां जातिं कवयो विदुः ॥

इति । सत्त्वस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या ऽऽविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः । गुणैश्च युगपद् द्रव्येण संबध्यते यथा निर्गुणं द्रव्यं न भवति तथा जातिरहितमपीत्यर्थः । बहूधा मिति, अर्थशब्दो विषयवाची बहुविषयां बहुव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः । असर्वलिङ्गमिति, पूर्ववल्लक्षणान्तरं, तत्र यथा पूर्वलक्षणं तथा कुमारीभार्य इति

भवितव्यं, कथं, कौमारमयावद्द्रव्यभाव्यपि आकृतिग्रहणत्वाद्भवति जातिः, ततश्च जातेरिति पुंवद्भावप्रतिषेधः, वृद्धा स्थविरेत्यादौ च जातिलक्षणो ङीष्प्राप्नोति, यथा पुनरुत्तरं तथा कौमारादिकं जातिर्न भवति, अयावद्द्रव्यभावित्वात्, तत्र पूर्वकं लक्षणं भाष्यकारस्याभिमतं नोत्तरम्, अपर आहेत्यभिधानात् । तथा च व्याप्सूत्रे युवतितरेत्यत्र तसिलादिष्विति प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य जातेरिति निषेध आश्रितः, अत एव वृत्तिकारेणाप्येतदेव लक्षणमुपन्यस्तमिति के चिदाहुः । एवमपि युवजानिरित्यत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति, तस्माद् द्वितीयमेव लक्षणं साधीयो मन्यामहे, अत एव वृद्धा स्थविरिति जातिलक्षणो ङीष् भवति, युवतितरेत्यत्र तु भाष्यकारप्रयोगात्पुंवद्भावभावः । 'मुण्डेति' । गुणशब्दोऽयम् । 'मत्तिकेति' । स्त्रियामेवायं नियतः । इह कस्माच्च भवति माला बलाकेति, मालाशब्दो मलनं माल इति घञन्तः पुलिङ्गः, क्षेत्रविशेषे नपुंसकः, स्रजि स्त्रीलिङ्गः, बलाकाशब्दो हि बलां कायतीति यौगिकः सर्वलिङ्गः, बक्रजातिवचनः स्त्रीलिङ्गः, नात्र यथाकथञ्चिदस्त्रीलिङ्गविषयत्वं विवक्षितं किं तर्हि यस्मिन्वृत्तिनिमित्ते स्त्रीलिङ्गस्तस्मिन्नेव निमित्ते यल्लिङ्गातरेपि वर्तते तदस्त्रीविषयं, यथापुनरयं शब्दार्थस्तथास्त्रियाः पुंवदित्यत्र वक्ष्यामः, तेन निमित्तभेदेन नानालिङ्गेषु नायं विधिर्भवति, यद्येवं द्रोणी कुटी पात्रीत्यत्र न प्राप्नोति, द्रोणशब्दः प्रमाणविशेषे पुलिङ्गः, गवादिन्यान्तु स्त्रीलिङ्गः, कुटशब्दो घटे पुल्लिङ्गो गेहे तु स्त्रीलिङ्गः, पात्रशब्दो भाजनसामान्ये ऽर्द्धर्चादित्वादुभयलिङ्गः, भाजनविशेषे स्त्रीलिङ्गः, गौरादिपाठात्सिद्धम् । 'हयगवयेत्यादि' । गौरादिष्विदानीं तनैर्हयादयः प्रक्षिप्ता इति धातुिककारवचनाद्विज्ञायते ॥

“ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ” ॥ ‘स्त्रीविषयत्वादेतेषामिति’ । पूर्वत्र समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमित्याश्रयणाविमित्तभेदेन नानालिङ्गानामेषां न सिध्यतीति भावः । आदनपाकादयः सञ्ज्ञाशब्दा यथाकथञ्चिदुत्पाद्याः ॥

“ इतो मनुष्यजातेः ” ॥ ‘अवन्ती कुन्तीति’ । अवन्तिकुन्तिशब्दाभ्यामपत्यर्थे वृद्धेत्कोसलाजादाज्यङ्, तस्य स्त्रिया भवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चेति

लुक्, । 'दाक्षी प्राक्षीति' । अत इज्, । 'विट् दरदिति' । विट्शब्दाज्जनप-
दशब्दात्तन्निपादज्, दरच्छब्दाद् दृग्गणधेत्यादिनाण्, तयोरनश्चेति
लुक्, उदाहरणसिध्यर्थमेवात इत्यस्यानुवृत्तिर्न शक्याऽऽश्रयितुमित्यत्रापि
प्रसङ्गः । 'औदमेयीति' । उदकं मेयमस्य उदमेयः, उदकस्योदः सज्जा-
यामित्युदभावः, तस्यापत्यम्, अत इज्, । 'सौतङ्गमी मौनिचितीति' ।
सुतङ्गमुनिचितिशब्दाभ्यां तेन निर्वृत्तमित्यत्रार्थ इज् प्रत्ययः ॥

“उडुतः” ॥ ‘कुरु रिति’ । कुरुनादिभ्यो ण्यः, तस्य स्त्रियामवन्ती-
त्यादिना लुक् । ‘ब्रह्मबन्धुर्जीवबन्धुरिति’ । वृत्तस्वाध्यायहीनायां ब्राह्मण-
जातावेतौ बहुव्रीहौ वर्तन्ते । ‘ङकार इत्यादि’ । नोधात्वोरित्युच्यमाने
यवाग्वा यावाग्भै अत्राप्युदात्तयणो हल्पूर्वादिति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य
निषेधः स्यात्, वर्ण्यहणे ह्यर्थवद्गुहणपरिभाषा नोपतिष्ठते, अथ दीर्घाच्चारणं
किमर्थं न उडुत इत्येवोच्येत, सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धं, न सिध्यति सत्यपि
सवर्णदीर्घत्वे गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति, न प्राप्नोति, किं
कारणम्, उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्, तथाहि । एकादेशस्यान्तवत्त्वेन
प्रातिपदिकसज्जा सम्पाद्या ऽप्रत्यय इति निषेधात्, आदिवत्त्वेन च स्त्री-
प्रत्ययत्वं सम्पादकम्, इह तर्हि ब्रह्मबन्धुच्छत्रं षत्वतुकोरसिद्धत्वाद् ह्रस्व-
लक्षणो नित्यस्तुक् प्रसज्येत, दीर्घाच्चारणात्त्वेकादेशस्यासिद्धत्वेपि दीर्घ-
एवायमिति दीर्घात्पदान्ताद्वेति विकल्पः सिध्यति, एतदपि नास्ति प्रयो-
जनं, पदान्तपदाद्योरेकादेशोसिद्धः, न चैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः,
तस्मादनर्थकं दीर्घाच्चारणमित्याशङ्क्याह । ‘दीर्घाच्चारणङ्गो बाधनार्थ-
मिति’ । शेषाद्विभाषेति कपोवकाशो ऽयवको ऽव्रीहिकः, उडोवकाशः
कुरु रिति, ब्रह्मबन्धादेर्बहुव्रीहेरुभयप्रसङ्गे परत्वात्कप् प्राप्नोति, दीर्घाच्चा-
रणाच्च भवति, कथम्, उकारद्वयं दीर्घेण निर्दिष्टं तत्र द्वितीय उकारः
कपो बाधनार्थः । ‘अध्वर्युरिति’ । अध्वरं यातीति मृगख्यादयश्चेत्युणा-
दिषु दर्शनात्कुप्रत्ययो ऽध्वरशब्दस्यान्तलोपश्च, चरणलक्षणं जातिः,
अध्वर्युशाखाध्यायिनि वंशे भवेत्यर्थः । ‘अप्राणिजातेश्चेति’ । अत्रोत
इति नापेत्यते तेनालाबूक्कं भूशब्दाभ्यां दीर्घान्ताभ्यामपि भवति

कृषिचमितनिधनिसर्जिर्जिभ्य ऊरिति वर्त्तमाने णित्कशिपद्वर्त्तेरित्यतो णिदिति च, नजिलम्बेर्नलोपश्च, लबि अवसंसने, तस्मान्नञपूर्वादूप्रत्ययो भवति नलोपश्च, णित्त्वादृद्धिः, अन्दट्ठम्भकक्कन्थूरिति निपातनादूकारान्तः कक्कन्थूशब्दः, एशमलाबूकक्कन्थूशब्दौ दीर्घान्तौ, ऊङ्विधानमलाब्बा कक्कन्थ्वा इत्यादौ नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधार्थम् । ‘कृक-
वाकुरिति’ । कृके वचः कश्च, कृकशब्दउपपदे वचेर्धातोर्ण प्रत्ययो भवति कश्चान्तादेशः । ‘रञ्जुरिति’ । सृजेरसुम् च, आदिलोपः प्रकृतः, सृजेरुप्रत्यय आदेश्च लोपोऽसुगागमश्च, चतो यणादेशः, सकारस्य ञस्त्व-
चत्वं, सृज्यतेसौ रञ्जुरिति । ‘हनुरिति’ । युस्त्रिहित्यादिना हन्तेरुप्रत्ययः ॥

“पङ्गोश्च” ॥ ‘श्वशुरस्येति’ । पुंयोगलक्षणस्य ङीषो ऽपवाद ऊङ् विधीयते, शावशेराप्तौ, शुशब्दे ऽश्नोतेरुन् प्रत्ययो भवति, किमिदं शुइति, आशुशब्दस्यायमादिलोपो निपातितः, आश्वाप्तव्यः श्वशुरः, तस्य स्त्री श्वशूः, श्वशुरः श्वश्चेत्यादिनिपातनाद्विभक्त्यादि प्रातिपदिक-
कार्यं भवति ॥

“ऊरुत्तरपदादौपम्ये” ॥ उपमीयतेनयेत्युपमा तद्वाच औपम्यं, कथं विचकरे च करेणकरोरुभिरिति, निरङ्कुशाः कवयः, करेण वरोरुभिरिति पाठः । करेण विचकरे वरोरुभिरिति ॥

“संहितशफलक्षणवामादेश्च” ॥ संहितशब्दः संहितपर्यायः लक्षणशब्दो ऽर्शआद्यच्प्रत्ययान्तः, वामशब्दः शोभनपर्यायः । ‘संहित-
सहाभ्यां चेति’ । समो वा हितततयोरिति मलोपे सति यः संहित-
शब्दस्तस्य संहितशहणेनैव सिद्धम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्, यस्तु सह हितेन वर्त्ततइति व्युत्पन्नः संहितशब्दस्तस्येदं शहणमित्याहुः । ‘सहोरिति’ । सहेते इति सहौ, तादृशावूरु यस्य इत्यर्थः । विद्यमा-
नस्य वा सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनायप्रयोगः ॥

“कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि” ॥ गुगुल्वादीनां छन्दसि, व्यत्य-
येन स्त्रीत्वं, पतयालुशब्दः स्पृहिएहीत्यादिना ऽऽलुजन्तः ॥

“शाङ्गरवाद्यञो ङोन्” ॥ ‘एते यान्ता इति’ । शङ्गरकपटु-

गुगुलुब्रह्मन्नित्येतेभ्यः प्राग्दीज्यतोऽण्, गोतमशब्दादृष्यण्, गौरादिष्वप्ययं पठितः । 'एते ठगन्ता इति' । बाहुल्यादेवमुक्तं, कमण्डलुशब्दाच्चतुष्पाद्भ्यो ढञ्, इतरेभ्यस्तु शुभादिलक्षणे ढक् । 'एतौ फगन्ताविति' । वात्स्यशब्दाद्गर्गादियञन्ताद्यूनि यञिञोश्चेति फक् । ननु न स्त्रियां युवसञ्ज्ञा गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनात्, गोत्रे चैको गोत्रइति नियमः, एवं तर्हि वात्स्यायनशब्दस्यास्मिन् गणे पाठसामर्थ्यास्त्रियां युवसञ्ज्ञा भविष्यति, गोत्रएव वा प्रत्ययद्वयं, मुञ्जशब्दो नडादिः । 'जातिरिति' । गोत्रलक्षणा । 'ढगन्त इति' । कीकसाशब्दः शुभादिः, । 'ज्यङन्ताविति' । घृङ्-त्कोसलाजादाञ् ज्यङिति कविशिविभ्यां ज्यङ्, यङश्चावत्र प्राप्नोति । 'एहि पर्येहीति' । इह चेष्टायां ऋङ्पूर्वात्पर्याङ्पूर्वाच्च सर्वधातुभ्य इनितीन् प्रत्ययः, अश्मरथशब्दो गर्गादिः, उदपानशब्दः शुण्डिकादिरुत्सादिश्च, तत्राह । 'शुण्डिकाद्वणन्तः प्रयोजयतीति' । अन्ते तु ङीपो ङीनो वा नास्ति विशेषः । 'जातिरिति' । अरालचण्डालयोरसर्वलिङ्गत्वाज्जातित्वं, वतण्डशब्दस्य गोत्रत्वात्, वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डाच्चेति यञ्, लुक् स्त्रियामिति तस्य लुक् । 'भोगवद्गौरिमतोऽरिति' । मत्वन्तत्वादुगितश्चेति ङीपि प्राप्ते वचनं, ननु भोगशब्दो घञन्तः, गौरिशब्दोऽजितीजन्तः, तौ जित्स्वरेणाद्युदात्तौ, ताभ्यां मतुप्, पित्वादनुदात्तः, ततश्च न ङीम्ङीनोरत्रास्ति विशेषस्तत्राह । 'घादिषु नित्यमिति' । उगिल्लक्षणे ङीपि सति नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्, उगितश्चेति विकल्पेन ह्रस्वत्वं स्यात्, ङीनि तु सति घरूपकल्पेति नित्यं सम्भवति, कथं भवति, यावता उगितः परा या नदी तस्या विकल्पो विहितः, ङीनपि चोगितः परा नदी, भोगवद्गौरिमतोऽरुगित्वात् । नैष दोषः । उगितश्चेतीत्यर्थेयं चशब्दः, उगित इत्येवमुगित्संशब्दनेन या नदी विहिता न चानेन विहितो ङीनेव विहिता नदी भवति, यथा तु युवो-नाकावित्यत्र भाष्यं तथोगितः परा या नदीत्येतदेव स्थितं, सञ्ज्ञाया अन्यत्र ङीबेव भवति ह्रस्वश्च विकल्पितः । 'नृनरयोर्वृद्धिश्चेति' ।

नृशब्दादृचोऽपि ङीपि नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीपि प्राप्ते वचनम् ।
 'वृद्धिश्चेति' । वक्ष्यामीति च अन्यतरस्यग्रहणेपि नारीतीष्टं सिद्धुमन्य-
 तरस्यानिष्टनिवृत्त्यर्थं तु द्वयोरुपादानं, तत्र नरशब्दे ऽन्त्यस्य वृद्धौ सत्यां
 यस्येतिलोपादानार्थक्यमिति, यस्येति लोपस्तावद्वृत्तिरिति तत्र कृते रेफस्य
 वृद्धिः प्राप्नोति, का, ऽविशेषात्पर्यायेण सर्वैव, नैष दोषः । स्थानेन्तरतम
 इत्यत्रान्तरतमे स्थाने षष्ठीत्यपि पक्षो व्याख्यातः, ततो नृनरयोरिति
 यैरा षष्ठी सा वृद्धेरन्तरतमे नृनरावयवे स्थानिन्यनुसंहियते, यत्र च
 षष्ठी तत्रादेश इत्यकारस्यैव भविष्यति, अत्र पुत्रशब्दं केचित्पठन्ति
 न स केवलः स्त्रियां वर्ततइति तदन्तस्य समासस्य ग्रहणं, तत्रापि बहु-
 पुत्रा ऽतिपुत्रेत्यादावनुपसर्जनाधिकारात् भवति, क्व तर्हि भवति, पुत्र-
 प्रधाने, ननु पुत्रप्रधाने समासे सैव पुल्लिङ्गता, सत्यं, सूतोऽथ राजभोजमे-
 र्भ्यो दुहितुः पुत्रद्वेति वार्तिककारेण यत्र पुत्रडादेशो विहितस्तान्यु-
 दाहरणानि, सूतपुत्री, राजपुत्रीति, अत्र स्वभात्पुत्रशब्दो दुहितृशब्देन
 समानार्थो न पुत्रडादेश इति पठतामभिप्रायः । अन्ये तु प्रकृतपुत्री
 शैलपुत्रीति वार्तिकविषयादन्यदेव ङीन उदाहरणं, पुत्रडादेशस्तु ङीपि
 स्वरार्थ इति मन्यन्ते, नात्राप्तभाषितमस्ति ॥

“यङश्चाप्” ॥ पकारोऽद्याप्रातिपदिकादित्यत्र सामान्यग्रह-
 णार्थः, स्वरस्तु परत्वाच्चित्स्वर एव भवति । ‘यङः ष्यङश्च सामान्यग्रहण-
 मिति’ । यद्यपि ष्यङ् स्त्रियामेव विधीयते तथापि ङित्करणसामर्थ्यात्त-
 स्याप्यत्र ग्रहणमिति भावः । ‘आम्बष्ठेत्यादि’ । आम्बष्ठेतिपत्ये
 वृद्धेत्कोसलाजादाञ् यङ् । ‘कारीषगन्धेति’ । स्वादिसूत्रे व्युत्पादितम् ।
 वराहशब्दादत इज्, शर्करातूपतिमापगोक्तशब्दा गंगादयः । ननु च
 गौकात्यशब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते, ततः ष्यङि यङ् इत्येव चाप् सिद्धुः,
 मा पाठि तत्र षाच्च यत्र इत्यनेनैव शर्करात्यादिवद् गौकात्येति सिद्धुं,
 यद्येवं गौकातीपुत्रः ष्यङः सम्प्रसारणं न प्राप्नोति, नात्र सम्प्रसारण-
 मिष्यते, गौकात्यापुत्र इत्येव भवति, एवं हि सौनागाः पठन्ति ष्यङः
 सम्प्रसारणे गौकात्यायाः प्रतिषेधः ॥

“तद्धिताः” ॥ ‘युवतिरिति’ । तद्धितसञ्ज्ञायां सत्यां कृतद्धि-
तसमासाश्चेति प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति । ‘बहुवचनमित्यादि’ ।
प्रत्यय इत्यादिवदेकवचनस्य कर्तव्ये बहुवचनेन सञ्ज्ञानां बहुत्वसूच-
नादनुक्तोपि तद्धितः परिगृह्यइति मन्यते, स्त्रीप्रत्ययानामादितस्तद्धि-
ताधिकारे क्रियमाणे प्राचां ष्फ तद्धित इत्यत्र तद्धितग्रहणं न कर्तव्यं
यस्येति चेत्यत्र चकारग्रहणं व्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र तु तदन्तात्तद्धित-
विधानार्थं व्याख्यग्रहणं कर्तव्यमेव, सत्यं, डीबादीनां ङकारस्येत्सञ्ज्ञा न
स्यादतद्धितइति प्रतिषेधात्, सत्यामपि वा पट्वीत्यादावोर्गुणः स्यात्-
स्माद्व्याख्यासमेवास्तु ॥

“यूनस्तिः” ॥ ‘युवतिरिति’ । त्यन्तादितो मनुष्यजातेरिति
ङीप् भवति तिप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात्, यौवनस्य वा ऽजातित्वात् ॥

“अणिजोरनार्षयोगुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे” ॥ इह सम्भवे
अभिचारे च सति विशेषणविशेष्यभावो भवति, तेन गोत्रे ऽनार्षयो-
रिति चाणिज्मात्रस्य विशेषणं गुरुपोत्तमयोरित्येतत्तदन्तस्य, तदाह ।
‘गोत्रे यावणिजौ विहितावनार्षौ तदन्तयोरिति’ । यद्यप्यपत्याधिका-
रादन्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं तथाप्यत्र पारिभाषिकस्य ग्रहणं,
लौकिकग्रहणस्यानार्षयोरिति पर्युदासाश्रयणेनैव सिद्धत्वात्, इहायं ष्यङ्
प्रत्ययो वा स्यादादेशो वा, प्रत्ययविधावपि हि गापोष्टगित्यादौ
षष्ठीदर्शनात्, उत्तरत्र क्रौड्यादिभ्यश्चेति पञ्चमीनिर्द्वंशाच्च प्रत्ययपक्षोपि
सम्भवत्येव, तत्राद्यपत्ते उदमेघस्यापत्यं स्त्री, अत इज्, औदमेघि इति
स्थिते तदन्तात् ष्यङि विहिते औदमेघ्यायाश्ङ्कात् औदमेघाश्ङ्कात्,
औदमेघ्यानां सङ्घु औदमेघः सङ्घुः, इजश्च सङ्घाङ्गलक्षणइति च इजन्ता-
द्विधीयमानो न स्यात्, अथापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया इजन्ताद्विधी-
यमानो ष्यङन्तादपि स्यात्, एवमप्यापत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपो
न स्यात्, ष्यङोनापत्यत्वात्, नैष दोषः । भस्याढे तद्धितइति
पुंवद्वावात्प्रागेवाण उत्पत्तेः ष्यङ्निवर्त्तते, तस्मिन्निवृत्ते इज इत्यण्
भविष्यति, यकारस्य च श्रवणं न भविष्यति, इह तर्ह्यौदमे-

ध्याया अपत्यं, स्त्रीभ्यो ठक्, औदमेवेय इति यलोपो न स्यात्, पुंवद्भावश्च नास्ति अठइति प्रतिषेधादितीममाद्ये पक्षे दोषं दृष्ट्वा द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह । 'ष्यङादेशो भवतीति' । नन्वस्मिन्पक्षे उडुलो-
 न्नोपत्यं स्त्री बाह्यादिषु लोमञ्शब्दस्य पाठात्केशलस्यापत्येन योगाभा-
 वात्सामर्थ्यात्तदन्तस्य ग्रहणादिजि तस्य ष्यङादेशे सति ये चाभावक-
 र्मणोरिति प्रकृतिभावाच्चस्तद्वितइति टिलोपो न स्यात्ततश्चौडुलोमन्येति
 स्यादौडुलोम्येति चेष्टते, प्रत्ययपक्षे तु इजा व्यवधानान्नास्ति प्रकृति-
 भावः, यस्येति लोपे ऽपि कृते स्थानिवद्भावाद्गुणवधानमेव, नैष दोषः ।
 नात्राकृते टिलोपे ष्यङ् प्राप्नोति, किङ्कारणमगुरुपोत्तमत्वात्, तस्मादि-
 ज्येव टिलोपः, ततो गुरुपोत्तमत्वं, ततः ष्यङित्यानुपूर्व्यात्सिद्धम् । अयं
 तर्हि दोषः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ऽणिजन्तयोर्यहणं, तयोर्विधीयमानः
 ष्यङनेकालत्वात्सर्वादेशः प्राप्नोति, डिञ्चित्यन्त्यस्य भविष्यति, तातङ्न्या-
 येन सर्वादेशः प्राप्नोति, यत्र हि ङकारस्य प्रयोजनान्तरमपि सम्भाव्यते
 तत्र डिञ्चित्येतदनन्यार्थङित्वेष्वनङादिषु सावकाशं बाधित्वा ऽनेकाल-
 शित्सर्वस्येतद्वद्वति यथा तातङि, इह च सर्वादेशत्वेपि यङत्वाविति
 विशेषणं प्रयोजनं सम्भवति तस्मात्सर्वादेशः प्राप्नोति, तत्राह । 'निर्दि-
 श्यमानस्येत्यादि' । यद्वयमुत्तमशब्दोऽप्युत्पन्नः स्यात्तदोच्छ्रद्धात्तमपि कृते
 किमेत्तिङव्ययथादित्याम् प्राप्नोति, न वा द्रव्यप्रकर्षत्वात्, उच्छ्रद्धो हि
 ससाधनक्रियावचन उद्गते वर्तते, तस्य क्रियाद्वारकः प्रकर्षो ऽतिशयेनो-
 द्गत इति, ततश्च द्रव्यनिष्ठत्वात्प्रकर्षस्याद्रव्यप्रकर्षइति प्रतिषेधो भवि-
 ष्यति, एवमपि तमपः पित्त्वादाद्युदात्तत्वप्रसङ्गः, न वोञ्छादिषु पाठात्,
 उञ्छादिषु हि उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रेति पठ्यते, एवमपि स तावत्पाठः
 कर्त्तव्यः, क्रियामात्रस्य च प्रकर्षे उत्तमामित्यान्मसङ्गश्च, अतो नभिधा-
 नादुच्छ्रद्धात्तमपोनुत्पत्तिरेषितव्या । किं च व्युत्पन्न उत्तमशब्दश्च-
 तुष्यभृतिषु वर्तते, कथम्, ऊर्ध्वमुच्चारित उद्गतः स च प्रथमोच्चारितम-
 पेक्षते, ततश्च त्रिषु द्वावुद्गतौ तयोश्च द्वितीयोतिशयेनोद्गतः, द्वयोश्च
 सम्प्रधारणायां तरपा भाव्यं, ततश्च यत्रोद्गता एव त्रयस्तत्रैव स्यात् क-

रीषगन्धेत्यादौ, वाराह्येत्यादौ तु न स्यात्, तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दोषं पश्यन्नव्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्याह । 'उत्तमशब्द इति' । 'स्वभावादिति' । न व्युत्पत्तिवशादित्यर्थः । त्रिप्रभृतीनामिति वचनाद्वाचीप्राचीत्यादौ न भवति टिङ्गाणजिति ङीबेव भवतीति प्राप्तिमात्राभिप्रायेणेदमुक्तम्, अत्र हि जातिस्वाच्छार्ङ्गैरवाद्यज इति ङीना भाव्यम् । 'वासिष्ठीति' । चण्वन्धकेत्यादिनाम् । 'आहिच्छन्ति' । जातादावर्थेण, एवमत्रादेशपक्षः स्यापितः । यद्येवं हस्तिशिरोसोपत्यं बाह्यादित्यादिज्, अचि शीर्षे इति शीर्षादेशइजः ष्यङादेशः, ततः स्यानिवद्भावेन शीर्षशब्दस्य शिरोग्रहणेन ग्रहणाद्ये च तद्वृत्तइति शीर्षवादेशः प्राप्नोति, अस्तु नस्तद्वृत्तइति टिलोपो भविष्यति, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः प्राप्नोति, ततश्च हास्ति-शीर्षण्येति स्यात्, प्रत्ययपक्षे त्विज्जाव्यवहितत्वाच्चास्ति शीर्षवादेशः, यस्येति लोपेपि कृते स्यानिवद्भावाद्व्यवधानमेव, तेन हास्तिशीर्ष्येति सिद्ध्यति, तस्मात्प्रत्ययपक्ष आश्रयणीयः, तदेतद्ये च तद्वृत्तइत्यत्र वामनो वक्ष्यति यदि प्रत्ययः कथमौदमेधेय इति, आपत्याद्विहितः ष्यङ् सोप्यापत्य एव, तत्र यलोपे सिद्धमिति, जयादित्यस्तु मेने शीर्षादेशसन्निपातेन ष्यङ् स तद्विघातं न करिष्यतीति, यद्येवमजादिप्रत्ययनिबन्धः शीर्षादेशः कथं तमजादिं विहन्यात्, ततः किं, ष्यङादेशोपि न प्राप्नोति, अनित्या सन्निपातपरिभाषा तेन ष्यङ् भवति शीर्षादेशश्च न भविष्यति, अयं तर्ह्यंदेशपक्षे दोषः । अनुबन्धौ कर्तव्यौ यङ्स्वाविति सामान्यग्रहणतद्विघातार्थौ, अन्यथा ऽण्देशे ष्यङि टिङ्गाणजित्यादिना ङीप् स्यात्, इजादेशे त्विज् उपसङ्ख्यानमिति ङीप्प्रसङ्गः, नैष दोषः । टिङ्गाणजित्यत्रात इति वर्तते तत्र चाणा ऽकारो विशेष्यते ऽण्योकार इति, तत्र ष्यङादेशेऽनल्विधाविति स्यानिवद्भावाभावाङ्गीव भविष्यति, अणन्तादकारान्तादिति हि विज्ञायमाने स्वाश्रयमकारान्तत्वं स्यानिवद्भावादणन्तत्वं चेति स्यान्ङीपः प्रसङ्गः, इज् उपसङ्ख्यानमित्यत्रापि इतो मनुष्यजातेरित्यत इत इत्यपेत्यते इज्य इकारः तदन्तादिति, इजन्तादिकारान्तादिति वा विज्ञायमाने ष्यङादेशे सति वाराह्येत्यादिविकाराभावान्ङीवभावः सिद्धः,

एवमपि स्वार्थश्चावेष्टव्यः, अन्यथा इजादेशः षड् स्यानिवद्भावेन जित्
 टाबपि पित्त्वादनुदात्त इति जित्स्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात् । स्यादेतत् ।
 इजो अकारस्येत्सञ्ज्ञायाः प्रागेव प्रतिपदविधानात्षड्देशः कारिष्यते,
 तत्र जित्स्वराभावात् प्रत्ययस्वरं सति टाप्पि सिद्धः स्वर इति, यथैव
 तर्हि जित्स्वरो न भवति एवं वृद्धिरपि न स्याद्, अतो अकारस्य सत्यामि-
 त्सञ्ज्ञायामादेश इत्यास्येयं, ततश्च स्वरे दोषप्रसङ्गाच्चावर्थमनुबन्धौ कर्त्त-
 व्यावेव, प्रत्ययपक्षे तु सति शिष्टे षड्ः प्रत्ययस्वरं कृते तदन्तादापि
 सिद्धमिष्टं न रूपभेदो न स्वरभेदः । ननु च षडैव स्त्रीत्वस्य घोतित-
 त्वादाय स्यात्, नैष दोषः । यथा गार्ग्यायणीत्यादौ द्वाभ्यां स्त्रीत्वं
 द्योत्यते तथा ऽत्रापि द्वयैरेव सामर्थ्यमिति टाबपि भविष्यति, षड्ः सम्प्र-
 सारणमित्यत्र विशेषणार्थं तर्हि त्वयाप्यनुबन्धौ कर्त्तव्यौ, इह माभूत्याशानां
 समूहः पाश्या, पाशादिभ्यो यः, पाश्यापतिरिति, एवं तर्ह्येकोनुबन्धः
 करिष्यते, क एकः, षकारे ङीप्प्रसङ्गः, ङकारे यङः सम्प्रसारणमित्युच्य-
 माने लोलूयापुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति, अत्रत्ययादित्यकारे ऽतो लोपे च
 सति अकारेण व्यवहितत्वाच्च भविष्यति, वाराहीपुत्र इत्यत्रापि तर्हि
 टापा व्यवधानमेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वाच्चास्ति व्यवधानं, ननु
 षड्ः सम्प्रसारणमित्यत्र लिटि धातोरित्यतो धातुग्रहणमनुवर्त्तते आदेच
 उपदेशेशितीत्यात्वं धातोर्यथा स्याद्गोभ्यामित्यादौ मा भूदित्येवमर्थे, तत्र
 यङन्तस्य धातोः पुत्रपत्योरनन्तरयोः सम्प्रसारणं भवतीत्युक्ते यो धातुर्लो-
 लूयादिर्नासावनन्तरः, यश्चानन्तर्यो वाराह्यादिर्न स धातुस्तत्र धातु-
 त्वानन्तर्ययोरन्यतरूपपरिहारेण भवत्सम्प्रसारणं यथा वाराहीपुत्र
 इत्यादौ असत्यपि धातुत्वे आनन्तर्यमात्राश्रयणेन भवति तथा लोलू-
 यापुत्र इत्यत्रासत्यप्यानन्तर्यं धातुत्वाश्रयणेन स्यात्, अथ ब्रूया
 यङ्धात्वान् परस्वरेण विशेषणविशेष्यभावो ऽपि तर्हि समुच्चयः पुत्र-
 पत्योरनन्तरस्य यङ्गो धातोश्चेति, तत्र वाराहीपुत्र इत्यादौ भविष्यति न
 तु लोलूयापतिरित्यादौ धातोर्व्यवधानात्, ततश्च सामर्थ्याद्भातुग्रहण-
 स्योत्तरार्थवानुवृत्तिः सम्प्रगतइति, यद्येवं वाक्यतिरित्यत्र वचः सम्प्र-

सारणप्रसङ्गः, एवं तर्हि धातेरिति निवर्त्तिष्यते, आत्वं पुनर्गवादेः प्राति-
पदिकस्य न भवति उपदेशाभावात्, स्वरूपज्ञापनप्रधानो निर्द्वैत उप-
देशः, गोद्वयः नौद्वय इत्यादौ तु कार्यान्तरार्थमुच्चारणं न स्वरूप-
ज्ञापनार्थं, तदेवं प्रत्ययपक्षेणैव एवानुबन्धः कर्त्तव्यः । अत्र संयह-
श्लोकाः ॥

पुंवद्वावाक्यादौ यलुगणपि परस्मिन् ष्यङि ह्यौदमेघे
स्वार्थं ष्यङ् तद्वलुगे क्रमत इह भवेदौडुलोम्या परस्मिन् ।
ष्यङ्शीर्षाधीनलाभस्तदभिबिहतये न प्रभूर्हास्ति शीर्षं
सर्वादेशोपि तातङ्गि न यङ्गिजोःस्थानिनोरुक्तिहेतोः ॥ १ ॥
स्त्युक्तावप्याप्परस्मिन्निह सुलभ इति षडौ विधेयौ न वा ये
ऽणादेशे ङीनिवृत्त्यै त्वण इत्र इति चेद् द्वौ विशेष्यौ न दोषः ।
जित्वादादेरुदात्तः प्रसजति सहजादेशने वृद्धाभावः
पाश्यापुत्रे निवृत्त्यै यण इक इह षेत्वे कके ङीष्ङ्येस्तु ॥ २ ॥
लौलूयापुत्र इत्यद्वयवहित इतरत्रापि दीर्घान्तवत्स्याद्
धात्वानन्तर्ययोगे विधिरिति स यथानन्तरे ऽधौ तथा धोः ।
धात्वानन्तर्ययोश्चेन्मिथ इह न हितेपेक्षिता वाक्यताविक्
धोर्नात्राधिक्रियात्वे ह्युपदिशिरिति गोर्नो तदेवं ममैकः ॥ ३ ॥

“गोत्रावयवात्” ॥ गोत्रशब्दोऽयमस्ति पारिभाषिकोपत्यं पौत्र-
प्रभृतियोगमिति, अस्ति च लौकिकोपत्यमात्रवचनः, अस्ति च व्युत्पन्नो
गूयन्ते शब्दव्यन्ते ऽनेन स्वसन्तानप्रभवा इति प्रधानभूत आदिपुरुषः,
स्वप्रवक्ष्यापत्यं सन्तानस्य सज्जाकारी गोत्रमित्युच्यते, यथा भरतो
रघुर्यदुरिति, अवयवशब्दोऽप्यस्ति एकदेशे यत्सम्बन्धादवयवतीति समुदाय
उच्यते, अस्ति च पृथग्भावे, अवयुत्यानुवाद इत्यादाववपूर्वस्य यौतेः पृथग्भा-
वेऽपि दर्शनात्, अस्ति चाप्रधाने ऽवयवभूतोऽयमस्मिन् याम इति, तत्र पारि-
भाषिके गोत्रे एकदेशे चावयवे च वचनमनर्थकमिदं स्यात्, कथं, पौत्र-
प्रभृत्यपत्यसमुदायो गोत्रं तदवयवश्चतुर्थ्यादिस्तदपि गोत्रमेव, तद्वाचिनो
ऽणिजन्तात्पूर्वगैव सिद्धः ष्यङ्, अथ कस्मिंश्चिन्महागोत्रे यान्यवान्तर-

गोत्राणि यथा भार्गवगोत्रस्य च्यवनादीनि ते गोत्रावयवास्तेष्वगुरु-
 पोत्तमार्थो ऽयमारम्भः, यद्येवं सप्तर्षीणमगस्त्याष्टमानामष्टौ महानो-
 त्राणि प्रवराध्याये पठन्ते तद्व्यतिरिक्तेभ्यः सर्वेभ्यः ष्यङ्ः प्रसङ्गः, न
 चैतद्विष्टमगुरुपोत्तमेभ्योपि पुणिकादिभ्य एवेष्यते पृथग्भाववचने त्ववय-
 वशब्दे गोत्रादन्यवाचिनो ऽणिजन्तात्ष्यङि विधीयमाने पूर्वसूत्रे गोत्र-
 ग्रहणमनर्थकम्, अथाप्रधानवचनोवयवशब्दः पारिभाषिकमेव गोत्रं प्रवरा-
 ध्याये पाठाच्चाप्राधान्यं ततोयमर्थः स्यात्, येणिजन्ता गोत्रापत्यवाचिनः
 प्रवराध्याये न पठन्ते तेभ्यः ष्यङिति तत्रानृषिभ्यो गुरुपोत्तमेभ्यः पूर्व-
 णैव सिद्धः, अगुरुपोत्तमेभ्यस्तु सञ्ज्ञाकारिभ्य एवेष्यते, पारिभाषिके च
 गोत्रे सञ्ज्ञाकारित्वं विशेषो न लभ्यतइति, इहापि प्रसज्येत तुषजको
 नाम कश्चित्तस्य गोत्रं स्त्री, अत इज्, तौषजकी, अपत्यमात्रे तु गोत्रे यद्ये-
 कदेशोवयवस्ततो ऽपत्यसमुदायस्य पौत्रप्रभृत्यपत्यमवयव इति तद्व्य-
 चिनो ऽणिजन्तात्पूर्वणैव सिद्धः, पृथग्भावे त्वपत्यादन्यवाचिन आहिच्छ-
 चादेरेव प्रसङ्गः, अप्राधाने त्वप्रधानापत्यवाचिनोणिजन्तादगुरुपोत्तमाच्च
 सर्वत्रेष्यते किं तु सञ्ज्ञाकारिभ्यस्तत्रापि गोत्रे, व्युत्पन्नगोत्रे एकदेशवच-
 नोवयवशब्दो न सम्भवति, नहि येन पुरुषेण स्वसन्तानप्रभवा गूयन्ते
 तदवयवाद्गुस्तपादादेर्गोत्रेणिजो ऽसम्भवः, अथ गोत्रं च तदवयवश्चेति
 कर्मधारयस्तदा भार्गवादिगोत्रेषु ये ऽवान्तरव्यपदेशकारिणश्च्यवनाद-
 यस्तेभ्यः प्रसङ्गः, पृथग्भावे च ये सञ्ज्ञाकारिभ्यः पृथग्भूतास्तुषजकाद-
 यस्तेभ्य एव स्यात्, अत एवमेषु पक्षेषु दोषसम्भवाद्गुप्त्यन्तो गोत्रशब्दो
 ऽप्रधानावचनोवयवशब्दः, कर्मधारयश्चसमासो निपातनाद्विशेषणस्य
 परनिपातः, प्रवराध्याये ऽपाठाच्चाप्राधान्यं, तदेतद्राह । 'गोत्रावयवा
 गोत्राभिमतता इति' । गोत्रमित्येवमभिमतताः गोत्राभिधायिन इत्येव
 लोके प्रसिद्धाः न पुनः प्रवराध्याये पठिता इत्यर्थः । काः पुनस्ता इत्य-
 त्नाह । 'कुलाख्या इति' । कुलमाख्यायते आभिरिति कुलाख्याः, पुणि-
 कादिभिर्हि कुलमाख्यायते पुणिका वयं गोत्रेणेत्येवमादि । 'तत इति' ।
 यथोक्तविशेषणविशिष्टाभ्यः कुलाख्याभ्यः । अगुरुपोत्तमार्थ आरम्भ

इति' । गुरुपोत्तमयोरिति निवृत्तमन्यत्सर्वमनुवर्त्ततइति भावः ।
'पौणिक्येत्यादिः' । पुणिकभुणिकमुखरशब्देभ्योऽत इज्, तस्य ष्यङादेशः ।
'ते क्रौड्यादिषु द्रष्टव्या इति' । अवृत्कृतत्वात्तस्येति भावः ॥

“क्रौड्यादिभ्यश्च” ॥ 'ष्यङ् प्रत्ययो भवतीति' । क्रौड्यादिभ्य
इति पञ्चमीनिर्देशात्प्रत्ययपक्षेऽप्यत्र दोषाभावाच्चैवमुक्तम् । 'अगुरुपोत्त-
मार्थ इत्यादि' । तत्र क्रौड्यादयः प्राक्चौपयतशब्दादत इजन्ताः, चौपय-
तप्रभृतयः प्राग् सौधातकिशब्दादणन्ताः, सौधातकिशब्दः सुधातुर-
कङ् चेति इजन्तः । 'सूत युवत्यामिति' । सूतशब्दः ष्यङ्मुत्पादयति
युवत्यां प्राप्तयौवनायामभिधेयायां, सूत्या, अन्यत्र क्रियाशब्दाट्टाब् भवति
सूता, जातिवाचिनस्तु डीष् भवति सूती । 'भोज तत्रियइति' । जाति-
लक्षणस्य डीषोपवादः, भोज्याः, क्रियाशब्दात्तु टाबेव भवति भोजयतीति
भोज्ञा, ततः परे इजन्ताः, गौकात्यशब्दे गर्गादियत्रन्तः ॥

“दैवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुषिकाण्डेविद्विभ्योन्यतरस्याम्” ॥ देवा
यज्ञा यष्टव्या अस्य देवयज्ञः, शुचिर्द्वेते ऽस्य शुचिवृत्तः, सत्यमुषमस्य
सत्यमुषः, निपातनाद्विशेष्यस्य पूर्वनिपातो मुमागमश्च, कण्डे विद्वमस्य
कण्डे वा विद्वः, अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक्, काण्डेविद्विभ्य इत्यन्ये पठन्ति,
काण्डेन विद्वः, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, निपातनात्का-
ण्डशब्दस्यैकारः, सर्वे इजन्ताः ॥

“समर्थानां प्रथमादु” ॥ प्रत्येकमत्र पदानां स्वरितत्वं प्रतिज्ञा-
यते न समुदायस्यैकमित्याह । 'त्रयमपीति' । अत्र च प्रयोजनमेकस्य
निवृत्तावपरस्य निवृत्तिर्माभूदिति, एतदेव स्पष्टयति । 'समर्थानामिति
चेति' । 'स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चायमिति' । स्वस्याः प्रकृतेरर्थे भवाः
स्वार्थिकाः, अध्यात्मादिः, भाष्यकारप्रयोगाद् द्वारादिकार्याभावः, स्वश-
ब्दस्य तु द्वारादिषु पाठादस्ति प्रसङ्गः, तदादिविधिर्हि तत्र भवति आद्यञ्चि
शेषणत्वाद् द्वारादीनां, यथा द्वारपालस्येदं दौवारपालमिति । 'प्रादिशो
विभक्तिरिति यावदिति' । तत आरभ्य हि स्वार्थिकाः प्रत्यया विधीयन्ते,

किं पुनः कारणं स्वार्थिकेष्वेव न प्रवर्तत इत्याह । 'स्वार्थिकेष्वित्यादि' ।
तत्र समर्थानामिति सम्बद्धार्यानां चेत्यर्थः । तत्र वाक्ये सम्बद्धार्यता,
व्यपेक्षा हि तत्र सामर्थ्यमपेक्षा आकाङ्क्षा अन्योन्यापेक्षा व्यपेक्षा, अनया
ऽऽकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वेण सत्सु यः सम्बन्धः स लक्ष्यते, वृत्तौ संसृष्टार्थता,
एकार्थीभावो हि तत्र सामर्थ्यं, वृत्तौ ह्युपसर्जनपदानि स्वार्थमुपसर्जनी-
कृत्य प्रधानार्थपराणि भवन्ति, यथा गङ्गायां घोष इति गङ्गापदं गङ्गा-
पसर्जनं तीरमाह, तथौपगव इत्यत्रोपगुशब्दः स्वार्थोपसर्जनमपत्यमाह,
अत एव ऋद्वस्यौपगव इति ऋद्वत्वमुपगोर्विशेषणं न भवति, यत्र हि
शब्दः पर्यवस्यति तत्रैव विशेषणसम्बन्धः, यदि च वाक्यवद्वृत्तावपि
स्वार्थेव पर्यवस्येत्तद्वदेव विशेषणसम्बन्धो भवेत्, प्रधानपदान्यप्युप-
सर्जनविशिष्टमेव स्वार्थं ब्रुवते, यदि तु वाक्यवद्वृत्तावपि प्रधानपदानि
स्वार्थमेव ब्रवीरन् ततो यथोपगोरपत्यं देवदत्तः कल्याणश्चेत्युभाभ्याम-
पत्यार्थस्य सम्बन्धस्तथौपगवः कल्याणश्चेत्यप्युक्ते स्यात्, न चैव,मतो
यादृशस्य सम्बन्धस्य भावादयं विशेषः स एकार्थीभावः, न च स्वार्थि-
केषु प्रकृत्यर्थोदर्थान्तरं सम्भवति यत्प्रत्यायनाय शब्दान्तरं प्रयुज्येत येन
सह समर्थता स्यात्, एतेन प्राथम्यं व्याख्यातमतः प्रतियोग्यपेक्षया
सामर्थ्यप्राथम्ययोः भावात्स्वार्थिकेषु नास्योपयोग इति सिद्धं, विकल्पो
ऽपि तत्रानवस्थित इति क्व चित्प्रवर्तते क्व चिच्च, एतच्चाषडत्तादिसूत्रे
ब्रूयते, इह प्रथमादित्येतद्विशेषणं शास्त्रवाक्यगतमाश्रीयते न विग्रह-
वाक्यगतमनियतत्वात्, वाक्ये हि प्रयोगो ऽनियत इति सर्वेषां प्राथ-
म्यसम्भवात् कदा चिदपत्यबद्धाचिनोपत्ये प्रत्ययः स्यात् कदा चिद-
पत्यवाचिनस्तद्वृत्ति, अयं च प्रकारोऽस्यपि प्रथमादित्यस्मिंल्लभ्यत इत्य-
नर्थकं तत्स्यात् । ननु च यस्मिन्वाक्ये यत्प्रथमोच्चारितं तस्मिंस्तत एव
यथा स्याच्चरमोच्चारितात्मा भूदित्येतत्प्रयोजनं स्यात् । तत्र । नहि
वृत्तिवाक्ययोः सहप्रयोगः, ततश्च वाक्यगते प्राथम्ये व्यवस्थापके सन्ति
वृत्तेः प्रयोगो न नियत इति व्यर्थमेव प्रथमादिति विशेषणं स्यात्तस्मा-
च्छास्त्रवाक्यगतमेव प्राथम्यं व्यवस्थापकमित्याह । 'लक्षणवाक्यानी-

त्यादि' । 'समर्थानामिति निर्द्धारणे षष्ठीति' । ततश्च निर्द्धारणस्य तुल्यजातीयविषयत्वात्प्रथमात्समर्थात्प्रत्ययो भवति, तत्र समर्थात्प्रथमादिति वक्तव्ये समर्थानां प्रथमादिति वचनं प्रधानपदस्याप्युपसर्जनपदेनैकार्थीभावप्रतिपादनार्थम्, अन्यथा वाक्यवदृत्तावपि प्रधानपदस्यान्येनापि सम्बन्धः शङ्केत, यदि तर्हि लक्षणवाक्ये प्रथमोच्चारितात्प्रत्ययः, एवं सति तस्यापत्यमित्यादौ सर्वनाम प्रथमनिर्द्दिष्टमिति तत एव प्रत्ययः स्यात् नोपावादेः, नहि तल्लक्षणवाक्ये प्रथमनिर्द्दिष्टमित्यत आह । 'तस्येति' । 'सामान्यमित्यादि विशेषलक्षणं,'^१ विशेषोपलक्षणमित्यर्थः । तस्यापत्यमित्यादौ हि विशेषा एव निर्द्दिष्टमिष्टास्तेषां तु सर्वेषां प्रत्येकमुपादाने गौरवं स्याद्, एकस्योपादाने ऽनुपात्ताद्विशेषान्तराच्च स्याद्व्याघ्रिः संस्कृतमित्यादाविति, सर्वेषामुपलक्षणत्वेन तस्येत्यादिकमुपात्तम् । 'तस्यापवादेरिति' । न तु स्वयं कार्येतया, नहि तस्येत्यस्य सामान्यवचनस्य प्रकरणाद्यभावेन विशेषे ऽनवस्थितस्यापत्यं प्रति सम्बन्धिविशेषप्रतिपादनेन सम्बन्धन्तरव्यवच्छेदाख्य उपकारः सम्भवति, सम्बन्धिसामान्यं त्वपत्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेवावगतमतो यत्सूत्रे साक्षात्प्रथमोच्चारितं सामान्यवाचि न तस्मात्प्रत्ययो यस्माच्च प्रत्ययो न तत्सूत्रे साक्षात्प्रथमोच्चारितमिति अगत्या उपलक्षणगतं प्राथम्यमुपलक्ष्याणां विज्ञायते तदाह । 'तदीयं प्राथम्यं विशेषाणां विज्ञायतदिति' । 'कम्बल-उपगोरित्यादि' । यथापत्यशब्दस्य पूर्वपराभ्यां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति एवमणोपि सम्भाव्येतेति भावः । अत्र च प्रत्यये सत्यनर्थकस्यापि समुदायस्य तद्वितान्तत्वेन प्रातिषदिकसञ्ज्ञायामेकत्वाद्यभावेऽपि अत्र्येभ्य इव स्वादयः स्युः । ननु तस्यापत्यमिति श्रयमाणसम्बन्धपेक्षायां विभक्तौ विज्ञायमानायां नात्र प्रसङ्गः, नैतदेवं, नहि लक्षणवाक्ये विभित्युच्चारणं सम्बन्धप्रतिपादनार्थसामान्यस्य सम्बन्धासम्भवात्, किं तर्हि षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविध्यर्थमतयापि विशेषोपलक्षणद्वारेण सम्बन्धः स्याद्, एवमपि षष्ठ्योपागोरपत्यमित्यादौ सापेक्षादपि स्यादेव,

समर्थपरिभाषया तर्हि व्यवस्था भविष्यति, स्यादेवं, यद्येतस्मात्सूत्रात्मा-
गेव सुबन्तात्तद्विता इति व्यवस्थितं स्याद्, इह तु व्याप्तातिपदिकाधि-
कारात् षष्ठादिविभक्त्यर्थवृत्तेस्तत एव तद्विताः स्युः, सति त्वस्मिन्स-
म्बन्धप्रतिपत्तेर्विभक्त्यायत्तत्वात्सुबन्तादेव तद्विता भवन्ति, न चैवं सति
पदकार्यप्रसङ्गः, तथाहि । राजन्ये वार्चघ्न इत्यादौ भसञ्जयोपजातया
लुप्तविभक्त्याश्रयापि पदसञ्जा एकसञ्जाधिकाराद्वाधिष्यते, राजत्वं
राजतेत्यादौ तु प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ स्वादिष्विति पदसञ्जा भवत्येव,
ननु तद्वितलुकि सर्वनामस्थाने दोषः, काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यप-
कौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः, हृन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयतायां तद-
धीते तद्वेदिति द्वितीयान्तात्काश्यपिन्शब्दादुत्पन्नस्याणः प्रोक्तालुकि
यद्यपि काश्यपिन इत्यादौ भसञ्जया लुप्तविभक्तिनिमित्ताया अपि पद-
सञ्जाया बाधाददोषः काश्यपिभ्यामित्यादौ तु भवत्येव पदसञ्जा,
तथापि काश्यपिनौ काश्यपिनं इत्यादौ सर्वनामस्थाने भसञ्जाया अभा-
वात्तुप्तामन्तर्वर्तिनो विभक्तिमाश्रित्य पदसञ्जा स्यात् । न चासर्वना-
मस्थानइति प्रतिषेधः, किं कारणं, स्वादिष्विति या प्राप्तिस्तस्या एव
स निषेधः, एवं तर्ह्यसर्वनामस्थानइति विभज्यते प्रसज्यप्रतिषेधश्चाश्रीयते
तत्सामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वेत्येतन्नाश्रीयते तेन सर्वनामस्थाने परतः पूर्व-
स्यावधेया च यावतो पदसञ्जा स्वादिष्विति वा सुबन्तमिति वा सा
सर्वा प्रतिषेत्स्यते, यद्येवं राजा दण्डीत्यादौ सावपि न स्यात्, यदि भ-
मित्यतोचीत्येतदसर्वनामस्थानइत्यजापेक्ष्यते, तेनाज्ञादावेव सर्वनामस्थाने
सर्वा पदसञ्जा निषेत्स्यते सौ हलादौ स्वादिष्विति वा सुबन्तमिति
वा भविष्यतीत्यदोषः, तदेवं सत्यस्मिन् वचने सुबन्तात्तद्विते न कश्चि-
द्विष इति स्थितम् । अत एव पूर्वाह्णितरां पूर्वाह्णितमामित्यादौ
घकालतनेष्वित्यलुक् विधास्यते, ननु सत्यप्यस्मिन् स्वार्थकेष्वस्याश्रयापा-
रात्कथं सुबन्तात्तरप् स्यात्, एवं तर्ह्यर्थक्रम एवायमीदृशो यदुत पूर्वं
विभक्त्या योगः पश्चात्तरपा, उक्तं हि प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्त्तते ऽसौ
विभक्त्यन्तइति, एवं च ह्रस्वा ऽलुग्विधानमप्युपपद्यते, यदि तु तदे-

बालुग्विधानं ज्ञापकं तस्यापत्यमित्यादौ न विभक्त्यर्थमात्रे तात्पर्यं किं तु षष्ठादिविभक्त्यन्ता एवोपलक्षयितुमिष्टाः, व्याप्प्रातिपदिकाधिकारस्तु वृद्धादिविशेषणत्वेनैवोपयुज्यतइति, तथा सति पदविधित्वात्समर्थ-परिभाषयैव व्यवस्था सिद्ध्यति, किं चानभिधानादसामर्थ्यं न भविष्यति नार्थं समर्थं चनेन, इदं तर्हि प्रयोजनं यदर्थोभिधानसमर्थं तस्माद्व्याख्यात्किं पुनस्तत्कृतवर्णानुपूर्वीकं पदं सौत्थितः चैतमाणिरिति, अत्र सर्ववर्णदीर्घत्वे कृते प्रत्ययो भवति सुउत्थित विद्वत्तमाणा इत्यस्यामवस्थायां न भवति, यदि स्यात् साधुत्थितिः वायीत्तमाणिरिति प्राप्नोति, वार्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धिप्रसङ्गात् । नन्वन्तरङ्गत्वाद्वाणेषु कृतेषु प्रत्ययो भविष्यति, एवं तर्ह्येतदर्थं समर्थवचनं कुर्वन्नेतज् ज्ञापयति अस्तीयं परिभाषा 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' कृतमपि शास्त्रं निवर्त्तयन्तीति, व्यूहः शास्त्रकार्यं तदन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि पश्चादस्य निमित्तविधातो भविष्यतीति बुद्ध्या न कृतं यैस्ते ऽकृतव्यूहाः, एवंभूता भवन्ति पाणिनीया इत्यर्थः, कृतमपीत्यत्र वाशब्दोद्घाट्यार्थः, कृतमपि वा शास्त्रकार्यं निवर्त्तयन्ति निमित्ताभावउत्पत्त्यमानइत्यर्थः । तेन पपुष इत्यादि सिद्धं भवति, अत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वकृतोपीडागम एतत्परिभाषावशाच्चिधर्त्तते पूर्वमेव वा न क्रियते, ततः शसि सन्मसारणे कृते बलादित्वादिद्विभावः । 'प्रथमान्तादिति' प्रथमानिर्दिष्टादपत्यविशेषवाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः । अन्यथा सास्य देवतेति यथा इन्द्रो देवतास्य ऐन्द्रः स्यालीपाक इति प्रथमान्तात् वृथार्थं प्रत्ययो भवति, एवमिहापि स्यात्, देवदत्तो ऽपत्यमस्य देवदत्तिरूपगुरिति । 'वायहङ्गं किमिति' । वृत्तिवाक्ययोर्व्यपेक्षैकार्याभावलक्षणादर्थभेदादेव बाध्यबाधकभावो न भविष्यतीति प्रश्नः । 'वाक्यमपि यथा स्यादिति' । तद्व्याख्या गोशब्देन गावीशब्दो निवर्त्तते सत्यामपि स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ तथेहाप्यौपगवमानयेत्युक्ते य एवानीयते उपगोरपत्यमानयेत्यप्युक्ते स एवेति प्रधानार्थाभेदाद्वृत्त्या वाक्यं बाध्येतेति भावः । 'यद्येवं समासवृत्तिस्त-

द्वितवृत्त्या बाध्यतेति' । यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते
उत्सर्गा न प्रवर्ततइति राज्ञोनन्तरो राजानन्तर इत्यादिषु सावकाशा
समासवृत्तिस्तद्वितवृत्त्या बाध्येत यथा दाक्षिरित्यण् प्रत्यय इजेति भावः ।
'एतदपीति' । समासवृत्त्याख्यं कार्यमित्यर्थः ॥

“प्राग्दीव्यतोऽण्” ॥ ‘तेन दीव्यतीति वक्ष्यतीति’ । यदि तस्ये-
दमनुकरणं प्राग्दीव्यतेरिति वक्तव्यं कथं प्राग्दीव्यतइति निर्द्वेशत आह ।
'तदेकदेश इति' । भवति हि समुदायगुणीभूतस्याप्येकदेशस्य पृथक्क-
त्यानुकरणं यथास्य वामीयमित्यत्रेति भावः । प्रत्यय इत्यादिवदणित्ये-
वाधिकारे सत्यत्र इजित्यादिनापवादप्रकरणेन विच्छिन्नस्याणस्तेन रक्तं
रागादित्यादिष्वर्थेषूपस्थानं न स्यात् तस्मादधिकारपरिमाणव्यापनार्थं
प्राग्दीव्यतइत्युक्तम् । ‘त्रिष्वपि दर्शनेऽप्यित्यादि’ । नन्वधिकारपक्षेपि
प्रतियोगमुपस्थानादत इज् अण्वेत्यणपि प्राप्नोति, परिभाषापक्षेपि
प्राग्दीव्यतीयाः प्रकृतयस्ताभ्यः सर्वाभ्योऽण् परिभाष्यमाणः केनापवाद-
विषये न स्यात्, एवं विधिपक्षेपि सर्वत्र प्रसङ्गः, एवं मन्यते यदयं
शीलाया वेति सूत्रमारभते तज् ज्ञापयति नापवादविषयेण भवतीति
अन्यथा द्रुच इति ठक् सिद्धः, अनेन चाणित्यनर्थकं तत्स्यादिति, उद-
श्वितोन्यतरस्यामिति विकल्पवचनमप्यस्मिन्नर्थे लिङ्गम् । वयं तु ब्रूमः ।
प्राग्दीव्यत इति नेदं दीव्यतीतिशब्दैकदेशस्य दीव्यच्छब्दस्यानुकरणं किं
तर्हि तत्रत्योऽर्था निर्द्विश्यते दीव्यतोर्थात्प्रागिति, तत्र दिवेलंति हने
ऽर्थादित्यनेन गम्यमानार्थत्वादप्रयुक्तेनाप्यप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्या-
स्लटः शत्रादेशः कृतः, तत्रावधेरर्थत्वादवधिमन्तोप्यर्था एव प्रतीयन्ते
सजातीयविषयत्वेन प्रसिद्धतरत्वादवध्यवधिमद्भावस्य, ततश्च प्राग्दी-
व्यतो येषांस्तेष्वेवास्य त्रिष्वपि पक्षेषु व्यापारः, तत्र समानर्थं प्रकृति-
विशेषादुत्पद्यमानोपवादो ऽण् बाधतइति सिद्धमिष्टम् ॥

“अश्वपत्यादिभ्यश्च” ॥ ‘प्राग्दीव्यतीयेष्विति’ । अपपरिबहि-
रश्चवः पञ्चम्येत्यव्ययीभावाद्वार्थं वृद्धाच्छः, अव्ययानां भमात्रे इति
टिलोपो न भवति, लुङ्मुखस्वरोपचारा इति परिगणनात् । अत एवा-

व्याप्यबपि न भवति, अमेहकृतसिन्धे इति परिगणनाद्वा, गणपति-
शब्दस्यात्र पाठाद्गणपत्यो मन्त्र इत्यपशब्दः । एतेन तैत्रपत्यं व्याख्या-
तम्, तैत्रपत्यं चरं निर्वयेदिति तु छान्दसं, तैत्रपत्यं प्राश्नन्तीति छन्दो-
वदृषयः कुर्वन्ति ॥

“दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः” ॥ पतिशब्दस्योत्तरपदश-
ब्देन बहुव्रीहौ कृते पश्चाद् द्वन्द्वो न तु द्वन्द्वस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहि-
रित्याह । ‘पत्युत्तरपदाच्चेति’ । एतच्च प्रत्यासत्तेर्व्याख्यानाद्वा बभ्यते,
अदितियहणं तु तदुत्तरपदपरिग्रहार्थं स्यात्, नह्यदित्युत्तरपदं दित्युत्तर-
पदं भवति, पत्यन्तादिति नोक्तं बहुचूर्पूर्वान्माभूदिति । ‘वाङ्मतिपितृ-
मतामिति’ । कुर्वेदिषु मतिपितृमच्छब्दयोः पाठोऽपत्यार्थो भाषायामपि
स्यो यथा स्यादिति, अनेन तु छन्दसि सर्वेष्वेव प्राग्दीव्यतीयेषु एयविधिः,
के चिद्वाक्शब्दमपि तत्रैव पठन्ति, तेन याना वाच्या एते वत्सा इति
प्रयोगोपपत्तिः । ‘यमाच्चेति’ । यमशब्दोपि सूत्रे पठितव्य इत्यर्थः ।
‘एचिच्या जाजाविति’ । जाजोः स्त्रियां विशेष इत्याह । ‘पार्थिवी
पार्थिवीति’ । ‘स्थाम इति’ । बलवचनोयं, तस्य केवलस्य यदप्यपत्येन
योगो नास्ति जातादिना तु योगः सम्भवत्येव, सर्वेषु च प्राग्दीव्यतीये-
ष्वयं विधिः, तस्मादश्वत्याम इति भाष्योदाहरणादत्र तदन्तविधिर्भ-
वति । ‘अश्वत्याम इति’ । अश्वस्येव स्याम यस्येति बहुव्रीहौ अकार-
ष्टिलोपः, ष्टोदरादित्वात्सकारस्य तकारः । ‘लोम्बोपत्ये बहुष्विति’ ।
बाह्वादिव्ययं पठ्यतइतीञि प्राप्ते बहुष्वकारः, केवलस्यापत्येनायोगात्सा-
मर्थ्यात्तदन्तविधिः । ‘उडुलोमा इति’ । उडूनीव लोमान्यस्य, शरा इव
लोमान्यस्येति बहुव्रीहिः, । ननु बाह्वादिलक्षणे इज्यपि कृते तस्य बहुच
इति लुकि सुबन्तादिञुत्यच इति प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं पदमिति पद-
सञ्ज्ञायां नलोपेन सिद्धं, सिद्धत्वं नामेदमुडुलोमैः उडुलोमेभ्य इत्येवमादौ
सुब्विधौ नलोपस्यासिद्धत्वादेसादिर्न स्यात्, इजो लुगपि प्राच्यभरतगो-

त्रादन्यत्र न सिद्ध्यति, न वात्र पदसञ्ज्ञा, असर्वनामस्थानइति निषेधात् ।
यथा च प्रत्ययलक्षणैः प्राप्तायाः सुबन्तमित्यस्या अपि पदसञ्ज्ञायाः स
निषेधस्तथोक्तं पुरस्तात् । 'सर्वत्रेति' । नापत्यएव, यद्वा प्राग्दीव्यती-
येत्यत्र च, तेन गवा चरतीत्यत्रापि गव्य इति भवति । 'गोरूप्यमिति' ।
हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्यः, मयङ् वेति रूप्यमयटौ । 'एयादय इति' ।
येन नाप्राप्तिन्यायेनाण एव एयादयोपवादा अणपवादैस्तु ठगादिभिः
सह सन्धधाराणायां परत्वात्तएव स्युरिति वार्तिकारम्भः, अर्थविशेषो
ऽपत्यादिलक्षणं निमित्तं यस्य सार्थविशेषलक्षणः, यस्तु तस्येदमित्यर्थ-
सामान्यलक्षणोपवादः स परत्वाद्वति, उष्ट्रपतिर्नाम पत्रं तस्येदमौष्ट्र-
पत्तं, पत्राध्वर्युपरिपदश्चेत्यञ् भवति न तु एयः । 'दितेरपत्यमिति' ।
अत्रतश्चानिञ इति ठङ् न भवति, डौजेय इत्यादावेव तु भवति ।
'वानस्पत्यमिति' । अचित्तादिलक्षणष्टङ् न भवति आपूषिकादावेव तु
भवति । 'कथं दैतेय इति' । 'अत्र तर्हीति' । गम्यमानत्वाच्च प्रयुक्तं, यदि
एयादयोर्यविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन भवन्ति, कथं तर्हि
दैतेयः सिध्यतीत्यर्थः । 'दितिशब्दादित्यादि' । ननु प्रातिपदिकग्रहणे
लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति डीषन्तादपि एय एव प्राप्नोति, तत्राह ।
'लिङ्गविशिष्टपरिभाषा चानित्येति' । अन्ये तु भाष्यवार्तिकयोरनुक्तत्वा-
द्दैतेय इत्यसाधुरिति स्थिताः ॥

“उत्सादिभ्योञ्” ॥ 'तदपवादानां चेति' । इज्रादीनाम् । 'ब-
ष्कयासइति' । बष्कयशब्दोऽत्रमुत्पादयति, असे, असमास इत्यर्थः । पूर्वा-
चार्यसंज्ञेयं, बाष्कयः । असइति किम् । गोबष्कयिः, ग्रहणवता प्रातिप-
दिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादेवात्र न भविष्यति, ज्ञापनार्थं तु एतञ् ज्ञाप-
यति भवत्यत्र तदन्तविधिरिति, किं सिद्धं भवति, धेनुशब्दोच पठ्यते
तदन्तादपि भवति अधेनूनां समूह आधेनवमिति । 'उदस्थानदेश-
इति' । उदस्थानशब्दोऽत्रमुत्पादयति देशे वाच्ये, चोदस्थानो देशः, देशा-
दन्यत्र यदृच्छया कश्चिदुदस्थानः, तस्यापत्यमौदस्थानिः । 'पृषदंश-

इति' । पृषच्छब्दोऽत्रमुत्पादयति अंशे वाच्ये, पार्श्वतोऽंशः, अंशादन्यत्रा-
 योव भवति । 'यैष्णी त्रिष्टुबिति' । यैष्णी देवता अस्या इत्यशेषार्थ-
 विप्रक्षायामौत्सर्गिकोणेव भवति, यैष्णे भवेत्यादिशेषविवक्षायां तु चत्व-
 णैव सिद्धं, नह्यनेनात्रा शैषिकस्याणो बाधप्रसङ्गः, अर्थविशेषलक्षणा-
 नामेव प्रत्ययानां ण्यादिभिर्बाधनात्, चत्वण् तु शेषमात्रे विधानाच्चार्य-
 विशेषलक्षणः, कतान्तरप्राप्तश्च, कथं, कालाट्टञ् अणोपवादः तस्याप्यु-
 त्वण् । 'ह्रन्दश्चेह वृत्तं ह्रत्तइति' । यस्य त्रिष्टुबादयो विशेषाः । 'न
 वेद इति' । तेन वेदविषये ऽपि वृत्तेभिधये ऽजः प्रतिषेधादणोव भवति
 यैष्णी त्रिष्टुबिति ॥

“स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्त्वञौ भवनात्” ॥ ‘स्त्रीशब्दात्पुंशब्दाच्चेति’ ।
 स्व्यधिकारविहितानां टाबादीनां पुंसि सञ्ज्ञायां च इत्येतदधिकार-
 विहितानां च प्रत्ययानां ग्रहणं न भवति, स्त्रीपुंशब्दयोरस्वरितत्वात्,
 नापि स्त्रीपुंसार्यग्रहणं, स्वरूपं शब्दस्येति वचनात् । ‘पौहमिति’ ।
 संयोगान्तस्य लोप इति पुंशब्दसकारस्य लोपः, तत्र कर्त्तव्ये ऽनुस्वारस्या-
 सिद्धत्वात्सकारस्य संयोगान्तत्वात् । अत एव संयोगान्तलोपप्रसङ्गा-
 च्छ्रज्वोभाभ्यां न विधीयते, एवं हि मा भूचञ् मा च भूत्वञ् अञ्
 प्रकृतस्तत्रैतावदस्तु स्त्रीपुंसयोर्नुक्तेति, तत्रायमप्यर्थः, स्त्रैणी पौह्वी
 अञ् इतीकारः सिद्धो भवति, नैषं शङ्क्यं स्त्रैणाः पौह्वाः, यञञोश्चेति
 बहुषु लुक् प्राप्नोति, इह च स्त्रैणानां सङ्गः सङ्गाङ्गलक्षणेष्वाजिञा-
 मित्यण् प्राप्नोति, नैष दोषः । उभयत्रापि गोत्रइति वर्त्तते, लौकिकस्य च
 गोत्रस्य ग्रहणं ऋषिप्रजनं च लोके गोत्रमुपचरन्ति, न च स्व्यर्षिनपि
 पुंशब्दवाच्यं सामान्यं, नस्तद्वृत्तइति टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति, प्रकृत्यैका-
 जिति प्रकृतिभावा भविष्यति, इष्टमेयस्विति तत्रानुवर्त्तते, एवं तर्हि
 नुविधानसामर्थ्याट्टिलोपो न भविष्यति, यं विधिं प्रत्युपदेशानर्थकः स
 विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते तत्र टिलोपार्थमेव
 नुविधानं स्यात् स्त्रीशब्दस्यापि तुगेव लोपस्य निमित्तम्, अन्यथा
 यस्येति लोपात्परत्वादुद्दिष्टः स्यात्, यथा श्रीर्देवता अस्य आयं हविरिति,

तस्माद्यथान्यासमेवास्तु । 'योगापेक्षं चेति' । स्त्रीपुंसाभ्यामित्ययं योगो वत्यर्थे न प्रवर्ततइत्येवं ज्ञापनशरीरं न तु खञ् वत्यर्थे न प्रवर्ततइत्यर्थः । कथं स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्ता चेति, आ च त्वादित्यत्र परिहारो भविष्यति ॥

“द्विगोर्लुगनपत्ये” ॥ ‘द्विगोरिति षष्ठीति’ । आनन्तर्यलक्षणायां तु पञ्चम्यां पञ्चकपालस्य पुरोडाशस्येदं, तस्येदमित्यण्, पाञ्चकपालमित्यत्रापि प्राप्नोतीति भावः । षष्ठ्यपि यद्व्यानन्तर्ययोगे स्यात्स एव दोषो यः पञ्चम्यां, ततश्च षष्ठ्याश्रयणमनर्थकं स्यादिति मत्वाह । ‘द्विगोर्यः सम्बन्धी निमित्तत्वेनेति’ । यस्य तद्वितस्यार्थं तद्वितार्थात्तरपदेति द्विगुविहितः स निमित्तत्वेन सम्बन्धी । ‘पञ्चकपाल इति’ । संस्कृतं भक्ता इत्यत्रार्थं विवक्षिते द्विगुः, अण्, तस्य लुक्, । ‘द्विवेद इति’ । तदधीते तद्वेदेत्यत्रार्थं द्विगुः । ‘द्वैदेवदत्तिरिति’ । द्वयोर्देवदत्तयोरपत्यम्, अत इज्, अपतनादपत्यं, यस्य पित्रादिषु द्वौ देवदत्तसञ्ज्ञकौ स एवमुच्यते, एकस्य वा दत्तपुत्रोऽन्यस्य साक्षात्पुत्रः । ‘द्विगुनिमित्तविज्ञानादिति’ । द्विगुनिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुग्विधानादित्यर्थः । ‘पञ्चकपालस्येदमिति’ । अत्र संस्कृतार्थं यः प्रथममुत्पन्नः प्रत्ययः स एव द्विगोर्निमित्तं न द्वितीय इति तस्य लुङ् न भवति । ‘अथ वेत्यादि’ । पूर्वं लुगित्यनेनोपस्थापितस्य प्रत्ययस्य द्विगोरित्यनेन वैयधिकरणमाश्रित्य व्याख्यातम्, इदानीं सामानाधिकरण्यमित्येष विशेषः । कथं पुनर्द्विगोरेव लुग् लभ्यतइत्याह । ‘द्विगोरिति स्थानषष्ठीति’ । ‘ननु चेत्यादि’ । प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप इति प्रत्ययादर्शनस्य लुगादयः संज्ञा विहितास्ततश्च द्विगोर्लुगिति नैव समञ्जमिति भावः । ‘उपचारेण त्वित्यादि’ । अतस्मिंस्तद्रूपारोप उपचारः, परत्र परशब्दप्रयोगो लक्षणा, उपचारेण निमित्तेन या लक्षणा तथेत्यर्थः । अन्ये तूपचारेणेत्यस्य विवरणं लक्ष्ययेत्येतदित्याहुः । अद्विगुरूपस्तद्वितो द्विगुरूपतया यथा बुद्ध्या विवक्ष्यते सा लक्षणा । ‘उपचार एवेति’ । उपचारस्य निबन्धनं द्विगुनिमित्तत्वं, भवति हि कारणे कार्योपचार आयुर्धृतमिति यथा ।

‘द्विगुनिमित्तकोपि तर्हीत्यादि’ । कार्येपि कारणवदुपचारो दृश्यते यथा पुरातनं कर्म भुज्यतइति, ततश्च द्विगुर्यस्य प्रत्ययस्य निमित्तं सोपि गुणकल्पनया गुणशब्देनोपचारस्य निमित्तभूतो धर्मो विवक्षितः, तन्निमित्ता कल्पना गुणकल्पना सा पुनरुपचारात्मिका बुद्धिः, तथा कस्माच्च द्विगुरित्युच्यते, अर्हत्येवायमेवंविधं घचनमित्यर्थः । परिहरति । ‘न तस्येति’ । तत्र हि सविहितमपि द्विगुत्वं प्रत्ययोत्पत्तौ नोपयुज्यते, नह्यसौ द्विगोरित्येवं विधीयते किं तर्हि प्रातिपदिकादित्येवमित्यर्थः । ‘इतरास्त्विति’ । प्रत्ययः, यस्य लुङ्दर्शितो द्विगुत्वस्यैव निमित्तमिति तदर्थं हि समासो विधीयते तस्यैव च द्विगुसंज्ञा तेनासौ द्विगुत्वस्यैव निमित्तम् । ‘यद्येवमित्यादि’ । उभयोरपि पक्षयोरेतच्चाद्यं, नह्यत्र द्विगोर्निमित्तत्वेन सम्बन्धी तद्वृतः, नापि द्विगुनिमित्तत्वादुपचारेण तद्व्यपदेशार्हः, अत्र हि समाहारे द्विगौ निष्पत्तेः पश्चात्तद्वृत उत्पद्यते, स च द्विगोर्निमित्तं न भवतीति चोद्धार्यः । परिहरति । ‘नैवात्र तद्वृत उत्पद्यतइति’ । अनभिधानादिति भावः । यदि नोत्पद्यते कथमस्मिन्नर्थे पञ्चकपाल इति रूपसिद्धिस्तस्मादुत्पद्यतएवात्र तद्वृतस्तस्य च लुङ्विधेय इत्यत आह । ‘त्रैशब्दं हीति’ । त्रय एव शब्दास्त्रैशब्दं, चातुर्वर्ण्यादिः । इह ह्यस्माभिस्त्रैशब्दं साध्यं तच्च पञ्चकपालीशब्दात्तद्वृत्तौत्यत्तिमन्तरेणापि सिद्धतीति नाम्मात्तद्वृत उत्पद्यते, तानेव त्रीन् शब्दान्दर्शयति । ‘पञ्चसु कपालेष्विति’ । ‘द्वयोः शब्दयोरिति’ । यः समाहारे द्विगुः यश्च तद्वृतार्थं द्वावपि तौ समानार्थौ तयोरेकेन पूर्वेण विग्रहः । अवधारणामत्र द्रष्टव्यं विग्रह एव न तद्वृत्तौत्यत्तिरनभिधानात्, अपरस्मात्पञ्चकपालादुत्पत्तिः, सोयमव्यविकन्याय उच्यते, तद्व्याघातमेवमांसमित्यविशब्देन विग्रह एव, अविकशब्दादुत्पत्तिर्विग्रहश्च आविकमविकस्य मांसमिति । ‘सा च व्यवस्थितविभाषेति’ । एवं कृत्वा त्रैविद्याः पाञ्चनदं षाट्कुल इत्यत्रापि लुङ् न भवति, अथ वा अवयवा विद्या त्रिविद्या शाक्यार्थिवादि, स्तामधीते त्रैविद्याः, विद्यात्रयरूपस्य च समुदायस्य विद्यात्वं विवक्षितमित्यर्थभेदाभावः । पञ्चानां नदीनां समा-

हारः पञ्चनदं, नदीभिश्चेत्ययथीभावः, गोदावर्याश्च नद्याश्चेत्यश्च समासान्तः, पञ्चनदे भवः पाञ्चनदः । अथ वा ऽभिधाने हि सति समाहारद्विगोरपि भवत्येव तद्धितः, तथा पण्णामादिपुरुषाणां कुलानि तत्र भवः षाट्कुलः, अव्यविकन्यायाच्च तिस्रो विद्या अधीति पञ्चसु नदीषु भवः षट्सु कुलेषु भव इति विग्रह एव न द्विगुर्नापि तद्धितः ॥

“गोत्रे ऽलुगचि” ॥ पूर्वत्रात्तरत्र च लुग्विधानादिह नञ् प्रश्लिष्यते । ‘यस्कादिव्यो गोत्रइत्यादिनेति’ । प्राग्दीव्यतइत्युपजीवनाय तु प्रकरणोत्कर्षः, प्रसज्यप्रतिषेधत्वायम् । ‘अचीति’ । यद्येता परसप्तमी स्याच्छविधावितरेतराश्रयं प्राप्नोति, गार्गीया वात्सीया इच्छे परतो ऽलुका भवितव्यमलुकि च सति वृद्धत्वाच्चेन भवितव्यमिति । ननु नच्चे परतो ऽलुग्विधीयते किं तर्ह्यजादिमात्रे, तत्र य एवाजादिः सम्भवति तत्रैवालुग्विधीयति, तद्वथा गंगाणां क्षाराः, प्राग्दीव्यतोण, तत्र परतो यजत्रोश्चेति प्राप्तस्य लुक्ः प्रतिषेधे गार्गा इति भवति, यद्वप्यत्र सत्यसति वा लुकि नास्ति विशेषः, आपत्यस्य च तद्धितइति यलोपविधात् । इह त्वत्रेरपत्यानि बहूचि इतश्चानिज इति ठको ऽत्रिभृग्विति लुकि कृते ऽत्रीणां क्षारा इत्यणि परतः प्रतिषेधे सति आत्रेया इति भवति, असति तु प्रतिषेधे आत्रा इति स्यात् । स्यादेतदेवं यदि लुप्तस्य प्रत्ययस्य पुनः प्रादुर्भावो विधीयेत, इह त्वलुगिति वचनाल्लुक्ः प्रतिषेधो विधेयः, प्राप्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्यते कर्तुं, ततश्च यद्वत्राणजादिरभिप्रेतः स्यात् प्रागेव लुक्ः प्रवृत्तिरभ्युपगन्तव्या ऽन्यथा वृद्धत्वाच्छ एव स्यात्, लुक् चेत्यवृत्तः प्रतिषेधः किं करियति, यो हि भुक्तवन्तं प्रति ब्रूयान्मा भुङ्कथा इति किं तेन कृतं स्यात्, तदिहाजादौ प्रवृत्ते ऽलुका भवितव्यमलुकि च प्रवृत्ते ऽजादिना भवितव्यमिति व्यक्तमितरेतराश्रयं, विप्रतिषेधात्सिद्धं, लुकोपकाशो यत्र प्राग्दीव्यतीकार्यो न विवक्ष्यते गर्गा वत्सा इति, कृत्यावकाशः शालीयः

इति, गार्गीय इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाच्छे भविष्यति, तत्र परतो लुकः प्रतिषेधः, अन्तरङ्गे लुक् अपत्यबहुत्वमात्रापेक्षत्वात्, बहिरङ्गश्चः प्राग्दी-
व्यतीयार्थापेक्षितत्वात्, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः, एवं तर्ह्यु-
च्यते चेदमजादौ परतो लुग्भवतीति, यदि च तावत्येव निमित्तमस्तीति
बहुत्वमात्रापेक्षो लुक् प्रवर्तत प्रतिषेधविधानमनर्थकं स्यादिति यावत्प्रा-
ग्दीव्यतीयोजादिर्नात्यद्व्यते तावल्लुङ्ग प्रवर्ततइति कल्प्यते, ततश्च वृद्धत्वा-
च्छे सति लुकि प्रतिषिद्धे गार्गीय इति सिद्धमिष्टं, विषयसप्तम्यां तु न किं
चिद्व्यवसाध्यं, गर्गाणां क्वात्रा इत्यर्थविवक्षायामजादौ प्रत्यये विवक्षिते
बुद्धिस्थेनुत्पन्नैव लुकि प्रतिषिद्धे वृद्धत्वाच्छे भवतीति, तस्माद्विष-
यसप्तमीमाश्रित्याह । ‘प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये विषयभूतइति’ । ‘खा-
रपायणीया इति’ । खरपस्यापत्यानि बहूनि नडादिभ्यः फक्, तस्य
यस्कादिभ्यो गोत्रइति प्राप्तस्य लुकः प्रतिषेधः । ‘कौवलं बादरमिति’ ।
कुवलीबदरीशब्दौ गौरादिङ्गीपन्तावन्तोदात्तौ, ताभ्यां फले विकारे ऽनु-
दात्तादेश्चेत्यञ्, तस्य फले लुगिति प्राप्तस्य लुकः तस्येदमित्यर्थविवक्षायां
प्रतिषेधो न भवति, तेनावृद्धत्वादणैव भवति । ‘गर्गरूप्यमिति’ । यद्व-
जालुक् स्याद् गार्ग्यरूप्यमिति स्यात् । ‘गर्गीयमिति’ । तस्मैहितमिति
प्राक् क्रीताच्छे, विषयसप्तम्या एव फलं दर्शयति । ‘गोत्रस्येत्यादिः’ । ‘गो-
त्रस्येति’ । गोत्रप्रत्ययस्येत्यर्थः । ‘बहुषु लोपिन इति’ । बहुष्वर्थेषु विधी-
यमानलोपस्येत्यर्थः । ‘बहुवचनान्तस्य प्रवृत्ताविति’ । प्रवृत्तिरर्थान्तरसङ्क्रा-
न्तिः, बहुवचनान्तस्य सत्तोरर्थान्तरसङ्क्रान्तौ सत्यामित्यर्थः । ‘द्व्येकयोरिति’ ।
यत्रार्थान्तरे सङ्क्रान्तस्य द्वित्वैकत्वयोः सत्तोरित्यर्थः, सा चार्थान्तरसङ्क्रा-
न्तिस्तदन्ताद्वदा यूनि प्रत्यय उत्पद्यते तस्य च लुक् क्रियते तदा भवति,
लुप्ते हि युवप्रत्यये प्रकृतिरेव तदर्थमाहेति भवति सङ्क्रान्तिः । ‘विदाना-
मिति’ । विदस्यापत्यानि बहूनि, अनृष्यानन्तर्यं विदादिभ्योञ्, विदा-
स्तेषां विदानामपत्यं युवा युवानौ वेति विवक्षायामत इति इञि विव-
क्षिते गोत्रप्रत्ययस्याजो लुकः प्राप्तस्यानेन प्रतिषेधः, इञो एयवञ्चिया-
र्षेति लुकि बैदः बैदाविति भवति, परसप्तमीपक्षे त्वलुङ्ग प्राप्नोति

अजादेरभावात् । इदमिह सम्प्रधार्यम् इजो लुक् क्रियतामयं वा ऽलु-
गिति, परत्वादलुग्भवति, इजो लुङ्गित्यः, कृतेष्यस्मिन्नलुकि प्राप्नोति
अकृतेपि, अयं पुनरलुगनित्यः, नहीजो लुकि कृते प्राप्नोति
अजादेरभावात्, प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति, वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणं,
नात्र वर्णा निमित्तं किं तर्हि प्रत्ययस्तस्यैव तु विशेषणमचीति,
तत्र यथा हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानस्तृणह इम् अतृ-
णेडित्यत्रापि भवति प्रत्ययलक्षणेन तद्वदिहापि भविष्यति, सत्यम्,
विषयसप्तमीपक्षे नैवं केशेनुभवनीयो भवति, ननूभयोरपि पक्षयोरिहापि
न प्राप्नोति बिदानामपत्यं बहुवो माणवका बिदा इति, नैष दोषः । द्वे अत्र
बहुवो युवबहुत्वं गोत्रबहुत्वं च, तत्र गोत्रबहुत्वाश्रयस्य लुक् प्रतिषेधोस्तु
पुनर्युवबहुत्वाश्रयो लुग्भविष्यति, लुग्विधौ हि लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं
युवापि च लोके गोत्रमित्युपचर्यते गार्ग्यायणोस्मि गोत्रेणेति । अथ युवब-
हुत्वाश्रयस्यापि लुक् पुनः प्रतिषेधः कस्मात् भवति, विषयसप्तम्यां
तावद् यस्यामवस्थायां लुक् प्राप्तः तस्यामवस्थायां यदि कश्चिदजादि-
विषयभूतस्ततो ऽलुका भवितव्यमिह चाजादिविषयभूत उत्पन्नो लुप्तश्च,
पश्चाद्युवसु बहुषु सङ्क्रान्तौ सत्यां लुक् प्राप्तः, न चास्यामवस्थायां
कश्चिदजादिविषयभूत इति पुनर्लुङ्ग भविष्यति, परसप्तम्यामपि गोत्रे
वर्तमानस्यालुग्भवत्यजादौ परतः, कस्मिन्नजादौ, प्राग्दीव्यतो येषांस्तेषु
योजादिस्तस्मिन्नित्युच्यमाने यस्मिन् गोत्रे वर्तमानस्य लुक् प्राप्तस्तद्वृत्ति-
रित्ते प्राग्दीव्यतीयेथं योजादिस्तत्रेति गम्यते, इह चेज्जवाजादिस्तदर्थं
एव च गोत्रे लुगिति प्रतिषेधो न भविष्यति, यद्वा समर्थानां प्रथमादित्यतः
प्रथमादिति वर्तते, तच्च षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते, प्रथमार्थवृत्तित्वाच्च प्राथम्य-
माश्रीयते, तदयमर्थो भवति, प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुङ्ग भवति, यस्मिन्नर्थे
प्रत्यय उत्पन्नस्तत्रैवार्थं वर्तमानस्य यो लुक् प्राप्तः स न भवति, इह तु
द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तस्य लुक् प्राप्त इति न प्रतिषिध्यते, अत्रयं चैतदेवं
विज्ञेयं प्रथमस्य लुक् प्रतिषिध्यतइति, अन्यथा अत्रैरपत्यमितश्चानिज
इति ठक्, तस्यापत्यं बहुवो युवानः, अत इजो एतत्त्रियार्थेति लुक्,

ठकोत्रिभृग्विति लुक्, अत्रयः, भरद्वाजशब्दाद्विदाग्रज्, तदन्ताद्युबबहुत्वे
 इजो लुक्, अजो यजजोश्चेति लुक्, अत्रयश्च भरद्वाजाश्च अत्रिभरद्वा-
 जास्तेषां मैयुनिकाद् द्वन्द्वद्वु, अत्रिभरद्वाजिकाः, तत्रालुक् प्राप्नोति,
 कुत्सादृष्यणेत्रिभृग्विति लुक्, कुशिकादजन्तादिजो लुकि कुशिकाः,
 कुत्सकुशिकिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिकाः, अथ वा गोपत्रना-
 दिषु गर्गभार्गविकाशब्दः पठ्यते, भार्गवशब्दस्य युवबहुत्वे प्राप्तस्य लुक्
 प्रतिषेधार्थं तत्रियमार्थं भविष्यति, एतस्येव द्वितीयमर्थमुपसङ्गान्तस्यालु-
 ग्भवतीति, नैष वा पुनरत्र युवबहुत्वे वर्तमानस्यालुक् प्राप्नोति, किङ्का-
 रणं, गोत्रइत्युच्यते, यद्व्यपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं दृश्यते, इह
 तु पारिभाषिकस्य ग्रहणं युवशब्दसाहचर्यात्, अन्यथा गोत्रयुवसंज्ञयोः समा-
 वेशे यो ऽयं दोषो वक्ष्यते शालङ्केरपत्यं यजिजोश्चेति फक्, तस्य पैलः-
 दिभ्यश्चेति लुक्, शालङ्केर्यनश्वाच्चा इत्यर्थविवक्षायां गोत्रे ऽलुगवीत्यलुक्
 प्राप्नोति, ततश्च यूनं लुगित्यस्य फक्फिजोरित्यतरस्यामिति विकल्पितत्वा-
 त्यप्ते फक्ः श्रवणं प्राप्नोतीति स तदवस्य एव स्यात्, असमावेशेपि यूनो लौ-
 किकगोत्रत्वादेवालुक् प्रसङ्गात्, तदेवं गोत्रस्य बहुषु लोपिन इत्यादि न
 वक्तव्यमिति स्थितम् । 'एकवचनद्विवचनान्तस्येत्यादि' । एकवचनान्तस्य
 गोत्रप्रत्ययस्य द्विवचनान्तस्य वा बहुष्वर्थे युवसंज्ञकेषु प्रवृत्तौ सङ्गान्तौ तस्या-
 मित्यर्थः । 'लोप इति' । लुगित्यर्थः । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिस्वरप्रसङ्गः ।
 ननु च युवबहुत्वाप्रयो यजजोश्चेत्येवात्र लुक् सिद्धस्तत्राह । 'नह्य-
 चाज् बहुषूपत्यत्र इति' अज्यो बहुषु यज्यो बहुष्विति विज्ञायमाने लुङ्
 सिध्यतीत्यर्थः । यदा त्वजन्तं यद्वहुषु यजन्तं यद्वहुष्विति विज्ञायते तदा-
 जन्तस्य बहुषु युवसु वृत्तौ लौकिकस्य च गोत्रत्यापयमन्त्रस्य तत्र ग्रहणा-
 त्सिद्ध एव लुक्, तथा च गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्च गर्गवत्सवाजाः,
 बैश्वश्च अत्रैर्वत् भारद्वाजाश्च बिदैर्वभारद्वाजा इति यजजोश्चेत्यतिवे-
 लायामबहुत्वेपि द्वन्द्वे युगपदधिकरणवचनतया यजन्तस्याजन्तस्य च बहु-
 त्वोपजनाल्लुगभवति, न चैवं काश्यपस्यैकस्य बहूयः प्रतिकृतयः काश्य-
 पा इति इवे प्रतिकृताविति विहितस्य कनो जीविकार्थं चापण्यइति

लुप्, हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति वचनाद् युक्तवद्वचनाभावेऽजन्तस्य बहुषु वृत्तेर्लुक् प्रसङ्गः, गोत्रबहुत्वे लुविधानात् ॥

“यूनि लुक्” ॥ अत्रापि यद्वचीति परसप्तमी स्यात् प्रत्ययस्य यषेष्टप्रसङ्गः, युवप्रत्यये श्रूयमाणे यः प्राप्नोति स तावत्कर्तव्यस्तत्र कृते युवप्रत्ययस्य लुकि तस्य अत्रणं प्राप्नोति, विषयसप्तम्यां त्वजादौ विषयभूतएव युवप्रत्यये लुप्ते यो यतः प्राप्नोति ततः सप्त भवतीति सिद्धमिष्टम्, । एतच्चोदाहरणेषु व्यक्तीकरिष्यते, तदेतदाह । ‘अजादौ प्रत्यये विवक्षितइत्यादि’ । ‘इजश्चेत्यण् भवतीति’ । परसप्तम्यां तु वृद्धाच्छ एव स्यात् । ‘फेच्छ चेति’ । ‘यमुन्द्श्च सुयामा च वार्यायणिः फिजः स्मृता’ इति परिगणनं भाष्यकारेण नाश्रितं तेन तैत्तरीयनेरपिच्छो भवति । ‘तैत्तरीयनीया इति’ । अत्र परसप्तम्यामप्युदाहरणः, एतज्जि-
यार्षजित इत्यत्र तु वृत्तिकारेणाणो लुगुदाहृतस्तैत्तरीयनिः पिता तैत्तरीयनिः पुत्र इति, स परिगणनाश्रयेण द्रष्टव्यः, तदा च तैत्तरीयनीया इत्यनुदाहरणम् ‘कापिञ्जलादा इति’ । अत्रापि परसप्तम्यां वृद्धाच्छः स्यात्, एवं स्त्रौचुत्तरीयनीया इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्, इह तु औपगवैर्यून-
शक्वात्रा इजो लुकि वृद्धाच्छो भवति, परसप्तम्यामिजश्चेत्यण् स्यात्, नैतदस्य योगस्योदाहरणं, कथम्, इजश्चेत्यत्र गोत्रइति वर्तते, तेनेजं विशेषयिष्यामः, गोत्रे य इज् विहित इति, पारिभाषिकं च गोत्रं वृक्षते, कथं, कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यत्र तावद्गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्यस्य गोत्रस्यानुवादः कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तादण् भवतीति, तत्र च पारिभाषिकं वृक्षते तस्यैव चानुवादः, तदेव चेजश्चेत्यत्राप्यनु-
वर्तते तत्कुतो युवप्रत्ययान्तादणः प्रसङ्गः, अत्रणं चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथा लुप्तेपीञ्जि प्रत्ययलक्षणेनाण् स्यादेव, इमानि तर्ह्यत्रोदाहर-
णानि यत्त्वच्छान्ताः, यत्, राजश्वशुराद्यत् श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यं, तस्यापत्यं श्वाशुरिस्तस्य क्वात्रा इति लुकि प्राग्दीव्यतोण् भवति श्वाशुरः, अन्यथा वृद्धाच्छः स्यात्, कुलात्त्वः कुलीनः, तस्यापत्यं कौलीनिः, तस्य क्वात्रा, इजो लुकि कौलीनः, स्वसुशुक्, स्वस्त्रीयः, तस्यापत्यं

स्वस्त्रीयः, तस्य ह्यत्रा इजो लुकि स्वस्त्रीयाः, नैतान्युदाहरणानि ।
 अत्राह्मणाद् गोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपमह्वानमितीजो लुकि कृते श्वशुर्यः
 पिता श्वशुर्यः पुत्रः, कुलीनः पिता कुलीनः पुत्रः, स्वस्त्रीयः पिता
 स्वस्त्रीयः पुत्र इति भवतिव्यं, न च ब्राह्मणगोत्रे कश्चिदवृद्धिनिमित्तः
 प्रत्ययः सम्भवति यत इजि कृते कः प्राप्नोति, वृद्धिनिमित्ते तु गोत्र-
 प्रत्यये नास्ति विशेषः, यतः श्रूयमाणेपीजिक्केन भवितव्यं लुप्तेपि
 तस्मिन् गोत्रप्रत्ययान्तस्यापि वृद्धत्वाच्चेन भवितव्यं, तद्वया औप-
 गवीया इति, तदेवमिज उदाहरणं न सम्भवतीति स्थितं, यदि तु
 पूर्वसूत्रे लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं तदा स्यादेवेज उदाहरणम्, तथाहि ।
 श्वशुर्यादिभ्य उत्पत्तयेजः सत्यप्यौपमह्वानिके लुकि तस्य प्राग्दीञ्-
 तीयविवक्षायां गोत्रे ऽलुगचीति प्रतिषेधेन पुनः प्रादुर्भावादत्राश्रयो
 वृद्धाच्छः स्यात्, यदि तस्य यूनि लुगिति लुङ् क्रियेत, अस्मादिज
 उदाहरणत्वप्रतिषेधादप्यवसीयते परिभाषिकं गोत्रं पूर्वसूत्रे भाष्य-
 कारस्याभिमतमिति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते यावता युनेपि गोत्ररूपे
 विवक्षिते गोत्रप्रत्ययेनाभिधानात्तच्चिबन्धन एव प्रत्ययो भविष्यति, अर्थ-
 प्रकारणादिना च युवविशेषसिद्धिः, अवश्यं चार्थप्रकरणादिनैव विवे-
 षोवसातव्यः, आरब्धेयस्मिन्सूत्रे शब्दस्य साधारणत्वात्, नहि ज्ञायते
 किं भागवित्तेच्छात्रा भागवित्ता आहो स्विद्भागवित्तिकस्येति, यदा
 तर्हि विशेषविवक्षा तदापि भागवित्ता इत्येव यथा स्याद्भागवित्तिकीया
 इति ज्ञातुं चिन्मा भूदित्येवमर्थमिदम् ॥

“फक्फिजोरन्यतरस्याम्” ॥ किमर्थमिदं यावता युवरूपविव-
 क्षायां गार्ग्यायणीया इति गोत्ररूपविवक्षायां च गार्गीया इति, अर्थप्रक-
 रणादिना च विशेषवसायः, आरब्धेयस्मिन्सूत्रेयमाश्रयणीयो गार्गी-
 या इति शब्दस्य साधारणत्वादित्यत आह । ‘पूर्वसूत्रेणेति’ । यूनि
 लुगित्येतद्वारम्भणीयमित्युक्तं तस्मिंश्चारभ्यमाणे यदीदं नेच्येत फक्-
 फिजोरपि नित्यमेव लुक् स्यात्ततश्च गार्ग्यायणीया इति न स्यात्तस्मा-
 द्दिदमप्यारम्भणीयमित्यर्थः ॥

“तस्यापत्यम्” ॥ ‘अर्थनिर्द्वैशोयमिति’ प्रकृत्यर्थविशिष्टः षष्ठा-
 र्थाऽपत्यरूपः प्रत्ययार्थानेन निर्द्वैश्यतइत्यर्थः । तेन समर्थविभक्तेरपि
 षष्ठ्या निर्द्वैशो दर्शित एव । ‘पूर्वैरुत्तरैश्चेति’ । पूर्वैस्तावद्व्यादिभिः
 सम्बध्यते ऽसंयुक्तविधानात्, अन्यथा तस्यापत्यमत इजित्येकं योगमेव
 कुर्यात्, यतस्त्वसंयुक्तं करोति ततो जायते पूर्वैःसम्बध्यतइति । उत्तरै-
 रपि सम्बध्यते स्वरितत्वात्साकाङ्क्षत्वाच्च तेषाम् । ‘तस्येति षष्ठीसम-
 र्थादिति’ । तस्येति सामान्यं षष्ठ्यन्तविशेषोपलक्षणार्थं, समर्थानामिति
 च निर्द्वैरणे षष्ठी, तत्र तुल्यजातीयस्य निर्द्वैरणादयमर्थः सम्पद्यते
 षष्ठ्यन्तात्समर्थवादिति । ‘अपत्यमित्येतस्मिन्नर्थेति’ । प्रथमान्तस्याप-
 त्यशब्दस्यान्यथासम्बन्धानुपपत्तेरयमध्याहारो लब्धः । ‘यथाविहितमि-
 ति’ । यथार्थेयदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभावः । प्राग् दाव्यतोऽणि-
 त्यादिभिर्या यतो विहितः स तस्मादित्यर्थः । इह तस्येति पुनपुंसकयो-
 रन्यतरेणायं निर्द्वैशः क्रियते एकवचनान्तेन च, तेन लिङ्गान्तराद्वच-
 नान्तराच्च न स्यात् सुमातुरपत्यं सौमात्रः, तत्रस्यापत्यं चात्रिः,
 उपगोरपत्यमौपगव इति । अपत्यमिति चैकवचनेन नपुंसकेन च
 निर्द्वैशः क्रियते तेनैकस्मिन्नेवापत्ये स्याच्च द्वयोनैपि बहुषु, नपुंसकएव
 स्याच्च स्त्रीपुंसयोरित्याशङ्काह । ‘प्रकृत्यर्थेत्यादि’ । प्रकृत्यर्थे उपवा-
 दिविशेषस्तस्येत्यस्य विशेषोपलक्षणार्थत्वात् । ‘अपत्यमात्रं चेति’ । मात्र-
 शब्दोऽयं लिङ्गवचनयोर्व्यवच्छेदाय । ‘लिङ्गवचनादिकमिति’ । आदि-
 शब्देन कालस्य बहणमत्र हि वर्तमानकालेन निर्द्वैशोऽस्तीति प्रतीतिः,
 यथोक्तं यत्रान्यत्क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवतिपरःप्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्य-
 मानोऽप्यस्तीति गम्यतइति, ततश्च तस्य कालस्य विवक्षायां कालान्तरे
 न स्यात् । ‘सर्वमविवक्षितमिति’ । नान्तरीयकत्वादुपादानस्यावश्यं
 हि केन विल्लिङ्गादिना निर्द्वैशः कर्तव्यः । ‘तस्येदमित्यपत्येपीति’ ।
 अणादीनां विधानं सिद्धमिति शेषः । तस्येदंविशेषा अपत्यसमू-
 हविकारादयः सम्बन्धसामान्येपि सर्वविशेषान्तर्भावात्, ततश्च तस्येद-
 मित्यनेनैवापत्येष्णादीनां विधानं सिद्धं तत्किं योगविभागेनापत्येण

दयो विधीयन्ते न तस्यापत्यमत इजि यपत्रादैः संयुक्त एवापत्यार्थो निर्दिश्यतइति चोद्धार्ये परिहरति । 'बाधनार्थं कृतं भवेदिति' । तस्ये-
दमित्यनेन विधीयमानानामणादीनां यो बाधकश्चस्तस्य बाधनार्थमपत्ये
ऽणादीनां विधानं कृतं भवेदित्यर्थः । ननु शैषिकश्चः, अपत्यादित्तु-
र्थपर्यन्तेभ्यो योन्योर्थः स शेषः, तत्कथमपत्ये कस्य प्रसङ्गो येन तद्बाध-
नार्थमिदमित्याह । 'उत्सर्गः शेष एवात्राविति' । यदि योगविभागम-
कृत्वा तस्यापत्यमत इजित्युच्येत तदा प्रकृतिविशेषसंबद्धस्यैवापत्यार्थस्योप-
योगोऽतोऽन्योपत्यार्थः शेष एव स्यादिति स्यादेव वृद्धादपत्ये कः, योगवि-
भागे त्वपत्यार्थस्याणादिविधावुपयोगाच्चेष्टत्वाभावाच्चस्याप्राप्तिरेव, सै-
वात्राप्राप्तिर्बाधेत्युच्यते । उत्सर्ग इति प्रकृतिसामान्यसम्बद्धः सामा-
न्यभूतोपत्यार्थ उक्तः, बाधनार्थस्योदाहरणमह । 'वृद्धान्यस्य प्र-
योजनमिति' । 'श्यामगव इति' । श्यामा गावोऽस्य श्यामगुरिति ॥

“एको गोत्रे” ॥ एकशब्दोऽयमन्यप्रधानासहायतद्वाप्रथमसमान-
साधारणवाची, अन्यार्थं तावद् एकान्याभ्यां समर्थोभ्यां, प्रजामेका रत्न-
त्यूर्जमेका, एकान् बन्धुरपराचिरासुः, इत्येके मन्यन्ते, यजुष्येकेषामिति, के
चित्त्वनयोः प्रयोगयोः के चिच्छब्दपर्याय एकशब्द इत्याहुः । एकः
पार्थो धनुष्मतामिति प्रधानार्थः । आद्यन्तवदेकस्मिन्, एकहलादौ,
एकहल्मध्यइत्यसहायार्थः । एको द्वौ बहव इति सङ्ख्यार्थः । एकेत्य-
प्राणा इति प्रथमार्थः । तेनैकदिगिति समानार्थः, देवदत्तयज्ञदत्तावेक-
धनाविति साधारणार्थः, तत्र सङ्ख्यावचनः साधारणवचनः प्रथमवचनो
वा एह्यते, अर्थान्तराणामसम्भवात्, गोत्रं पारिभाषिकं, कृत्रिमाकृत्रिमयोः
कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययात्, अपत्याधिकारे गोत्रग्रहणाच्च । किमर्थमिद-
मुच्यते, पौत्रप्रभृतावपत्ये विवक्षिते मूलप्रकृतेरुपवादेरेव प्रत्ययो यथा
स्याद् औपगवादेः प्रत्ययान्तान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनं सन्विधिव-
देतद्विविष्यति, तद्वया धातोर्विधीयमानः सन् सनन्ताव भवति, तत्
कस्य हेतोः, आकृतौ पदार्थं समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्त्तते, न च सनि
विधीयमाने सनन्तो धातुः सम्भवति, तद्वदिहाप्यपत्यप्रत्यये विधीयमा-

नापत्यप्रत्ययान्ता प्रकृतिः सम्भवतीति ततः प्रत्ययो न भविष्यति, विषम उपन्यासः । एकः सन् प्रत्ययः विधायकं च लक्षणमेकमेव, तत्र युक्तं न तस्मिन्विधीयमाने तदन्ता प्रकृतिः सम्भवतीति, इह पुनस्तस्यापत्यमत इज् यजिजोश्चेति बहूनि लक्षणानि प्रत्ययाश्च बहवस्तत्र कस्मिंश्चित्प्रत्यये विधीयमाने प्रत्ययान्तरेण तदन्ता प्रकृतिः सम्भवत्येव, तथा च गुपादीनां सनः सन् भवति जुगुप्सिषतइति, किं पुनः स्याद्व्येतचारभ्येत, उच्यते । इह के चिन्मन्यन्ते, पुत्रशब्दपर्यायोपत्यशब्दो निघण्टुषु तथा पाठाल्लोके च दृष्टत्वात्, तद्यथा पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं दृष्ट्वा कश्चित्पृच्छति कस्य पुत्रायमिति कस्यापत्यमिति, स देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेत्युत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानं, ततश्च यथा पितामहं प्रति पुत्रो न भवति तथापत्यमिति, उत्पादयितैवैकोपत्येन युज्यते न तु पितामहादयोऽपीति । अन्ये तु क्रियानिमित्तकोपत्यशब्दः, न पत्यन्यनेनेत्यपत्यमिति औणादिको यत्प्रत्ययः, यस्य च येनापतनं तत्तस्यापत्यं, व्यवहितजनितोपि पौत्रादिः पितामहादेरपतनहेतुर्भवति, श्रूयते हि 'जायमानो वै ब्राह्मणास्त्रिभिर्हणवा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री'ति, एतेन पुत्रमुत्पाद्य पितृणामनृणो भवतीति प्रतिपादनात् पुत्रोत्पादितया प्रजया पितृणामुपकारो दृश्यते, स्मर्यते च ।

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥

इति । इतिहासेषु च जारत्कारादिषु महती वार्ता व्यवहितजनितोप्युपकारक इति, सूत्रकारश्च शब्दविदां मूर्द्धाभिषिक्तः सूत्रयत्यपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति, ततो विज्ञायते क्रियानिमित्तकोपत्यशब्द इति, अन्यथा यथा पौत्रप्रभृतिः पुत्र इत्यनुपपन्नं तादृगेऽतत्स्यादेवं सति साक्षात्परश्रया वा यस्य य उत्पाद्यः स तं प्रत्यपत्यमिति सर्वेपि पितामहादयोऽपत्येन युज्यन्ते न तूत्पादयितैवेति, तत्राद्ये पक्षे यद्येतवारभ्येत ततस्तत्रतत्रापत्ये तत्तत्पितृवचनात्सप्त प्रत्ययः स्यात्.

अथा उपगोरौपगवस्तस्यौपगविस्तस्यौपगवायनः, एवं शततमेपत्ये
 एकोनशतमपत्यप्रत्यया इत्यनिष्टं प्राप्नोति, इष्टं च न सिद्ध्यति औपगव
 इति, तृतीयादेशपुं प्रत्यनपत्यत्वात् । द्वितीये तूपगोः पञ्चमः पूर्वेषां
 चतुर्णामपत्यं ततो यदोपगोः प्रत्ययस्तदौपगव इतीष्टं तावत्सिद्ध्यति,
 अनिष्टमपि च प्राप्नोति, तच्चानिष्टमनियतमौपगविस्तत औपगवाय-
 नस्तत औपगवायनिरिति, पञ्चमे त्रीण्यनिष्टानि षष्ठे चत्वारित्येवं
 यावत्तिथमपत्यमभिधित्सितं तावन्ति द्युनान्यनिष्टानि प्राप्नुवन्ति,
 तद्यथा शततमे ऽष्टौ नवतिश्चेति, एवं स्थिते इदमारभ्यते, आरभ्य-
 माणेष्वेतिस्मिन्यदि प्रथमः पक्ष आश्रीयते ततो विध्यर्थमेतत्स्याद्
 नियमार्थं वा, कथं चेदं विध्यर्थं कथं वा नियमार्थं, यदि
 गोत्रशब्देन पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदाय एकैकमपत्यमभिधीयते ततो
 विध्यर्थं, तर्हि तथा नियमार्थः सम्भवति, एकस्मिन्पत्ये ऽनेकप्र-
 त्ययप्रसङ्गस्याभावाद्, न तावदेकस्मिन्प्रयोगे एकस्याः प्रकृतेरनेकप्रत्यय-
 प्रसङ्गः, एकेनैवोक्तत्वात्तत्पार्थस्य, नापि प्रयोगभेदेन नानाप्रकृतिभ्यो
 नानाप्रत्ययप्रसङ्गः, सर्वदा स्वपितृवचनादेव प्रसङ्गादिति परम-
 प्रकृतेस्तृतीयादावपत्ये ऽप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते, कथं पुनरेको गोत्र-
 इत्येतावति वचने परमप्रकृतेः प्रत्ययो विधीयतइति शक्यं विज्ञातुं
 यावता यथा परमप्रकृतेर्योगादप्राप्त एवमौपगवाच्चतुर्थीदाविति ततः
 किं न विधीयते वचनव्यक्तिभेदात्, एवं ह्यत्र वचनं व्यज्यते गोत्रएकः
 प्रत्ययो भवति, यत एक एव प्रत्ययः कर्तुं शक्यते तत एव प्रत्ययो भव-
 तीत्यर्थः, एकग्रहणसामर्थ्याच्चायमर्थो लभ्यते । ननु विधीयमानेषि
 प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावसम्बन्धौ स्यातां, वचनसामर्थ्यादपत्यापत्यस्यापत्य-
 त्वोपचारात् प्रत्ययो भविष्यतीत्यदोषः, मुख्येपत्ये चरितार्थः प्रत्ययो न
 स्यादिति विधातश्चमपि, अस्मिन्पते सर्वेष्वौपगव इतीष्टं सिद्ध्यति प्रत्य-
 यमालाप्रसङ्गस्तदवस्य एव, नह्यनेन तत्तत्पितृवचनात्प्राप्तः प्रत्ययः
 प्रतिषिद्ध्यते, तथा पञ्चमेपत्ये उपगुशब्दादनेन प्रत्यये विहिते तस्याप-
 त्यमिति षष्ठ औपगविः स्यात्, यदा त्वपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रमित्यपत्य-

शब्देन पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदायं लक्षयित्वा तस्यैव गोत्रसंज्ञा विधीयते, एकैकस्मिन्नपत्ये गोत्रशब्दप्रयोगः समुदायेषु वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपीति न्यायात्, अत्रत्येन वा गोत्रशब्देनावयवधर्मेण समुदायव्यपदेशात्पौत्र-प्रभृत्यपत्यसमुदायोभिधीयते तदा नियमार्थं गोत्रसमुदाये एक एव प्रत्ययो भवतीति, यद्यप्येकैकस्मिन्नपत्ये एकैकः प्रत्ययः प्राप्नोति तथापि पौत्र एकस्तदपत्ये चापर इति सकलनिरूपणे समुदाये बहवः प्रत्ययाः कृतास्त्युरिति नियम उपपद्यते, अस्मिन्यस्ते दोषः, अनन्तरापत्यप्रत्य-प्रयान्तात्तृतीये प्रत्ययः प्राप्नोति गोत्रशब्दोपादानेन हि नियमः क्रियते गोत्र एक एवेति, ततश्च गोत्रेनेकः प्रत्ययो मा भूत्, अनन्तरएक-स्तृतीये चापर इत्येवमनेकः कस्माच्च स्यात्, एवमपि गोत्रे एक एव हि कृतो भवति, अथ वा गोत्रसमुदाये एक एवेत्यनेन किं क्रियते, तृतीया-देशचतुर्थादौ प्राप्तः प्रतिषिध्यते, यदि तृतीयादेः स्यात्समुदायेनेकः प्रत्ययः कृतः स्यादिति, यस्त्वनन्तरात्तृतीये प्राप्तः सोभ्यनुज्ञायते एक एवेतीतरव्यावृत्तौ नियमेषु तात्पर्यं, ततश्च यतः प्रत्यये क्रियमाणे समु-दायेनेकः प्रत्ययः कृतो भवति ततो न भवतीत्येव वचनार्थो भवति, एवं चतुर्थस्यापत्यप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, द्वितीयादुत्पन्नस्तृतीयमेवाचष्टे न तृतीयादुत्पद्यतइति किं तु औपगवरेपत्यमिति वाक्यमेव, पञ्चमादे-स्तु वाक्येनाप्यभिधानं न प्राप्नोति, नहि तत्तत्पितृवचनः कश्चिदपत्य-प्रत्ययान्तः शब्दो ऽस्ति येन विदृष्टेत, परमप्रकृतेश्च तृतीयादौ न कुत्र चित्प्रत्ययः प्राप्नोत्ययोगात्, तदेवमस्मिन्यस्ते परमप्रकृतेश्चात्पत्तिर्वक्तव्या, ऽनन्तराच्च तृतीये प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्यादेनत् । न परम-प्रकृतेरुत्पत्तिर्वक्तव्या, ऽभेदोपचारेणैव सिद्धेः, अभेदोपचारश्चाप्यौपगवयो-रौपगवतदपत्ययोर्वा, तदेवं शततमेप्यपत्ये ऽभेदोपचारपरम्परया औपगव इत्यभिधानं सिध्यति, न चैवमभेदोपचारेणैवेष्टस्य सिद्धेः सूत्रस्य वैयर्थ्यं, भेदविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थत्वादिति, एवमप्यनन्त-रस्य तृतीयस्य च भेदविवक्षायां तृतीयऔपगविः स्यात्, तथाऽनन्तरे तृतीयादौ च यत्र प्रत्ययो भिद्यते यथा गर्गादौ तत्राप्यनिष्टप्रसङ्गः,

यदि तावद्गार्ग्यं गर्गापचारस्तदा तदपत्यमपि गार्गिः स्याद्गार्ग्यश्चेष्यते ।
अथापि गार्गस्तदपत्यस्य चाभेदोपचार एवमपि गार्गिः स्यादिति त्यादौ
विषये दोषवानेवाभेदोपचारः । तदेवं प्रथमपक्षे विधौ नियमे च दोष-
प्रसङ्गाद् द्वितीयः पक्ष आश्रीयते, तत्रापि नियमः, यद्व्यप्यैकस्मिन्नयोगे
एकस्याः प्रकृतेरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोति तथाऽप्युपगोः पञ्चमे पूर्वाभ्य-
श्चतसृभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रयोगभेदेन नानाप्रत्ययप्रसङ्गे नियमः क्रियते एक
एवेति, तदिदमुक्तं भेदेन प्रत्ययप्रसङ्गे नियमः क्रियते । ननु न ज्ञायते क
एको भवतीति, यो वा परमप्रकृतेर्यो वा प्रत्ययान्तादिति, नन्वेक इत्युच्यते
यदि च प्रत्ययान्तात्प्राप्तः प्रत्ययः स्यादनेकः कृतः स्यात्, क, न ताव-
त्पञ्चमे पूर्वेषां प्रत्ययान्तामस्मिन्नयोगे प्रसङ्गे उपत्यन्तरविषयत्वात् । अथ
गोत्रसमुदाये केनासौ निवार्येत, न तावदनेनैव, नहि गोत्रसमुदायो
गोत्रग्रहणेन गृह्यते, ऽथापि गृह्येत एवमपि न ज्ञायते यो वा परमप्रकृ-
तेर्यो वा ऽनन्तरादिति, यदि पुनर्गोत्रग्रहणं न क्रियते क्रियमाणं वा
उपत्यमात्रपरं विज्ञायते न स्यादेष दोषः, अपत्ये समुदाये एक एवेति
नियमात्, अपत्याधिकारे गोत्रग्रहणात्स्वेष दोषो जायते, नैष दोषः ।
अपत्यमिति वर्तते, गोत्रेऽपत्ये एक एवापत्यप्रत्ययो भवतीति वचनशक्तिः,
यदि च प्रत्ययान्तात्प्रत्ययः स्यादपत्यप्रत्ययो ऽनेको गोत्रे कृतः स्यात्,
सामर्थ्येन वा प्रत्ययो विशेष्यते, गोत्राभिधाने समर्थानां मध्ये एक
एवेति, यदि च प्रत्ययान्तात्प्रत्ययः स्याद्गोत्राभिधानसमर्थो ऽनेकः कृतः
स्यात्प्रथमस्यापि समर्थत्वात्, यद्व्यप्यैकस्मिन्नयोगे उपत्यन्तरं वर्तते पञ्चमं
प्रत्यपि सामर्थ्यं तावदस्ति, यदि वा तस्यापत्यमित्यादिलक्षणैरेक
एव प्रत्ययः कर्तव्यः, क, गोत्रे, यस्मिन्नपत्ये गोत्रमभिधित्सितं
तत्रेत्यर्थः, प्रत्ययान्ताच्च प्रत्यये तस्मिन्नेव प्रयोगे प्रकृतिरूपसम्पादना-
यापि तावदनेकः कृतः स्यात्, यदि वा प्रथमवचन एकशब्दः कश्च
प्रथमः यमकृत्वा प्रत्ययान्तरं कर्तुं न शक्यते, साधारणवचनो वा
उपत्याधिकाराच्च यः सर्वाप्यसाधारणः स एव गोत्रे भवतीति,
गर्गशब्दाद्व्यजेव भवतीति, गर्गशब्दाद्वो यञ् प्राप्तः स एव भवति न

प्रकृत्यन्तरेभ्यः प्राप्ताः प्रत्यया इत्यर्थस्तदाह । 'प्रत्ययो नियम्यत-
इति' । प्रत्ययान्तरं वार्यतइत्यर्थः । एतेन प्रकृतिर्नियम्यतइत्यपि
व्याख्यातम् । 'अथ वेत्यादि' । अस्मिन्यत्ते प्रथमवचन एकशब्द इति
दर्शितम् । 'प्रथमा प्रकृतिरिति' । सूत्रे तु शब्दापेक्षया पुल्लिङ्गनिर्देश
इति दर्शितम् । 'एक एव शब्द इति' । अथ वास्मिन्यत्ते साधारणवचन
एकशब्दः परमप्रकृतिश्च सर्वप्रत्ययसाधारणी, सङ्ख्यावचनो वा प्रथमाति-
क्रमे कारणाभावात्परमप्रकृतिरेकशब्देन गृह्यते । 'अनयोः पक्षयोः प्रथ-
मा प्रकृति रिति' । एकशब्दस्यार्थतो विवरणं द्रष्टव्यम् ॥

“गोत्रादून्यस्त्रियाम्” ॥ अत्राप्यनारभ्यमाणेस्मिन्योगे उत्पा-
दयितर्यपत्ययुक्ते गोत्रादून्याया युवसञ्ज्ञया बाधितत्वादसति पूर्वसूत्र-
व्यापारे चतुर्थे तृतीयात्यञ्चमे चतुर्थात्षष्ठे पञ्चमादित्येवं प्रत्ययान्ता-
देव प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यनिष्टमेव प्राप्नोति, व्यवहिते च पञ्चमादौ यूनि
तृतीयादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति तं प्रत्यनपत्यत्वादिति तीष्ठं न सिध्यति, सर्वेषु
त्वपत्ययुक्तेषु पञ्चमे यूनि पूर्वेष्वश्वतुर्भ्यः प्रत्ययः प्राप्नोति, तत्र यदा तृती-
यास्तदा गार्ग्यायण इतीष्टं तावत्सिध्यति, अनिष्टमपि प्राप्नोति प्रकृत्यन्त-
रेभ्योपि प्रत्ययप्रसङ्गादित्यत इदमारभ्यते । अत्रापि यदि पूर्वः पक्ष
आश्रीयते ततो विध्यर्थमेतत्स्यान्वियमार्थं वा, यदि युवशब्देनैकमपत्य-
मुच्यते तत एकस्मिन्यूनि गोत्रादगोत्राच्च प्राप्नोतिभावात् चतुर्थेन व्यव-
हिते पञ्चमादौ यूनि गोत्राद्विध्यर्थं भवति । अथ चतुर्थेऽभृत्यपत्यसमु-
दायो युवशब्देनोच्यते ततो गोत्राच्चतुर्थे चतुर्थादगोत्रात्यञ्चम इति
गोत्रादगोत्राच्च युवसमुदाये प्रत्ययप्रसङ्गे गोत्रादेवेति नियमार्थं भवति,
तत्र विधौ गार्ग्यायण इतीष्टं सिध्यति प्रत्ययमन्ताप्रसङ्गदोषः स्यादेव,
तत्पिनृवचनात्प्राप्तस्य प्रत्ययस्यानिष्टत्वात्, नियमे चतुर्थादेः प्राप्तस्य
प्रत्ययस्य प्रतिषेधो ऽयं सम्पद्यते, यदि चतुर्थादेः स्याद् युवसमुदाये
गोत्रादपि प्रत्ययः कृतः स्यादिति, ततस्त्वं नाविष्टइसङ्गः किं तु पञ्च-
मादौ यूनि गोत्रादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति तं प्रत्यनपत्यत्वादिति पञ्चमस्य
वाक्येनाभिधानं स्याद्गार्ग्यायणस्यापत्यमिति, षष्ठस्य तु वाक्येनापि न

सिद्धयति, नहि तत्पितृवचनोपत्यप्रत्ययान्तः शब्दोऽस्ति येन विग्रह्येत, तदेवमत्रापि द्वितीयः पक्ष आश्रीयते नियमश्च तदाह । 'अयमपि नियम इति' । 'गोत्रादेवेति' । यून्येवेत्येष विपरीतं नियमो न भवति एको गोत्रइति नियमादून्योन्यत्र गोत्रप्रत्ययस्य प्रसङ्गाभावात् । 'न परमप्रकृत्यनन्तरयुवभ्य इति' । अन्यथा प्रयोगभेदेन तेभ्योपि स्यात् । 'किं पुनरत्र प्रतिषिध्यतइति' । सर्वस्मिन्नपि प्रतिषिध्यमाने दोषदर्शनात्परनः । तमेव दोषमाविष्करोति । 'यदि नियम इति' । तदेकवाक्यत्वात्प्रतिषेधस्येति भावः । 'स्त्रियामनियमः प्राप्नोतीति' । परमप्रकृत्यनन्तरयुवलक्षणाः प्रत्ययाः प्रयोगभेदेन पर्यायेण स्युरित्यर्थः । 'अथ युवप्रत्ययः प्रतिषिध्यतइति' । अस्त्रियामिति योगविभागेन प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण चेति भावः । 'गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोतीति' । तद्वथा गर्गादिभ्यो यञ् गार्गी गार्ग्यायणी, अपत्यसामान्यलक्षण एव तु प्रत्ययः स्यात्किं कारणमनभिधानं प्राप्नोतीत्यत आह । 'गोत्रसञ्ज्ञाया युवसञ्ज्ञया बाधितत्वादिति' । यथा च बाधस्तथा तत्रैव वक्ष्यते । स्यादेतत् । युवप्रत्ययस्य स्त्रियां लुक्कुरिष्यते, कथं, यूनि लुगित्यस्यानन्तरं स्त्रियां चेति वक्ष्यामि यूनि लुगित्येव प्राग्दीव्यतइत्येतच्चिवृत्तं, यद्वा वतण्डाच्च, लुक् स्त्रियां, यूनि चेति वक्ष्यामि, लुक् स्त्रियामित्येव, ततश्च गार्ग्यशब्दादुत्पन्नस्य फको लुकि कृते लुप्तस्याप्यर्थे प्रकृतिरेवाहेति यञन्तात्स्त्रियां वर्तमानान्डीषष्कौ भविष्यत इति, एवमप्यौपगवशब्दादत इजो लुकि कृते ऽनुपसर्जननिधिकांशेनोपसर्जनमित्युच्यमान ईकारो न प्राप्नोति अणर्थस्याप्रधानत्वात्, यूनि संक्रान्तत्वात्, माभूदेवमण्योपसर्जनमिति अणन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति, नैवं शक्यम्, इह हि दोषः स्यादापिशलिना प्रोक्तं व्याकरणम्, इजश्चेत्यण, तदधीते आपिशला ब्राह्मणी, तदधीतइत्यणः प्रोक्ताल्लुकि अणन्तस्याधेय्यां प्रधानस्त्रियां संक्रान्तत्वान्डीषाप्रोति, तस्मादण्येनोपसर्जनमित्येवाश्रयणीयं स्त्रियां योऽखिहित इति वा, तथा च सत्पौपगवीतीकारो न प्राप्नोति, यदप्यत्र प्रत्ययलक्षणेन इज उपसंख्यानमितीकारः स्यात्, इह तु म्लुचकायनेरपत्यमौत्सर्गिकस्याणो लुकि ङीच

प्राप्नोति, इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् भविष्यति, इह तर्हि यस्कस्यापत्यं शिवाद्यण् यास्कः, तस्यापत्यं स्त्री, अणो व्यञ् इति फिञ् स्त्रियां लुकि ईकारो न प्राप्नोति, नह्यत्र लुप्तः प्रत्यय ईकारस्य निमित्तं, यश्च श्रूयते न स स्त्रियां विहित उपसर्जनं च, तर्हि का गतिरित्यत आह । ‘तस्मादिति’ । ‘युवसञ्जैव प्रतिषिध्यतइति’ । ननु यूनि यदुक्तं तत्स्त्रियां न भवतीत्युक्तं, न च युवसञ्जा यून्युक्ता, नहि युवसञ्जायाः प्राग्युवसञ्जास्ति, चतुर्थोदेर्जीवद्वंशस्यापत्यस्योपलक्षणं युवशब्द इत्यदोषः । अपर आह । स्वरूपपरो युवशब्दः, परिभाषा चेयं, यत्र युवशब्दः श्रूयते तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठते, जीवति तु वंश्ये युवा, अस्त्रियामिति वा व्यक्तमेव पठितव्यमिति ॥

“अत इञ्” ॥ ‘अकारान्तात्प्रातिपादिकादिति’ । अत सातत्य-गमनइत्यस्य वा ऽच्चाब्दान्तानां वा कुर्वदादीनां ग्रहणं न भवति, यदि स्याच्छिवादिषु येषामस्येजो बाधनार्थः पाठः शिवमोष्ठप्राष्ठिकप्रभृतीनां तेषां पाठोनर्थकः स्यात्, व्यपदेशिवद्वावादिहापि भवति अस्यापत्यमिति, यस्येति लोपे प्रत्ययमात्रस्य श्रवणम्, इह तु एरपत्यमस्य युवेति यजिजोश्चेति फकि यस्येति लोपं बाधित्वा परत्वादादिवृद्धौ कृतायामायायन इति भवति ॥

“बाहुदिभ्यश्च” ॥ ‘क्व चिदिति’ । अजीगर्तादिषूदङ्कपर्यन्तेष्व-दन्तत्वात्पूर्वणञ् प्राप्तस्तस्य चण्यन्धकट्टणिक्कुम्भश्चेत्यण् बाधकः प्राप्तः, अन्ये सर्वे ऽनकारान्तास्तेषु च बाहुप्रभृतिषूवर्णान्तेषु पुष्करसदादिषु हलन्तेषु चाण् प्राप्तः, वृडाशब्दाद्व्यञ् इति ठक्, वृकलादिभ्यस्तन्नामिकाण् प्राप्तः, शिरसलोमञ्चि तदन्तयोर्ग्रहणं, सम्भूयोम्भोमितौजसां स लोपश्चेत्येव वक्तव्ये पृथक् सलोपश्चेति वचनं वैचित्र्यार्थम् । उदञ्जु इति पठ्यते, तत्र नायमुकारान्तात्मत्ययः किं तु क्विचन्तात्मत्ययः, नलोपाभावस्तु निपात्यते, उदीचोपत्यमौदञ्जिः, एतत्सर्वं पैलादिष्वौदञ्जिशब्दपाठाद्विज्ञायते । ‘बाहुदिप्रभृतिष्विति’ । प्रभृतिग्रहणेन वक्ष्यमाणानां कुञ्जादीनां ग्रहणं,

लोके विदितो लौकिको गोत्रभावः, संज्ञाकारित्वम् आदिपुरुषत्वमिदमर्थः ।
 एतच्च न्यायसिद्धं, कथम्, अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येति, अर्थवतां
 बाह्यादीनां ग्रहणं, स चार्थः प्रसिद्धः, भटिति प्रतीतिः, स्मृतिशास्त्रस्य
 चार्थेतानादित्वादनाद्वर्थाभिधायिनामेव ग्रहणं न्याय्यम् । 'बाहुर्नाम
 कश्चिदिति' एवं कुञ्जो नाम नडो वा, तस्मादिजैव भवति । 'कौञ्जि-
 र्नाडिरिति' । यत्तु कार्यं न स्वरूपोपादानेन विधीयते किं तु प्रकारा-
 न्तरेण तद्विद्वान्तनार्थाभिधायिनामपि भवति, अत इज्, दैवदत्ति-
 रिति । 'सम्बन्धिशब्दानां चेति' । कार्यपेक्षया षष्ठी, सम्बन्धिशब्दानां
 श्वशुरादीनां यत्कार्यमुच्यते तस्य तत्सदृशे प्रतिषेधो भवति । 'संज्ञाश्व-
 सुरस्येति' । संज्ञया यः श्वसुरो न संबन्धेन । 'श्वासुरिरिति' । उणादिषु
 नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवति, तेन सावसे राप्ताविति व्युत्पत्तयः श्वशुरश-
 ब्दस्य न व्याभ्यामित्येष विधिर्न भवति, तथा मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं
 धान्यमातरि न भवति, इदमपि न्यायसिद्धं संज्ञाश्वशुरस्यादिमत्त्वात्सम्ब-
 न्धिशब्दस्यानादित्वात्, मातृपितृभ्यामित्यत्रापि प्रसिद्धतरत्वाज्जननी-
 वाचिनो ग्रहणम् । उक्तं च ॥

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्राः लोकविश्रुताः ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

इति । 'चकारो नुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगणतामस्य बोधयतीति' ।

पठितशब्दापेक्षः समुच्चय इति भावः ॥

“सुधातुरकश्च” ॥ ‘व्यासवरुडेत्यादि’ । वेदं व्यस्यतीति वेद-
 व्यासः, कर्मण्यण्, तस्यैकदेशयोगो व्यास इति भीमसेनो भीम इति-
 वत्, वरुडादयो जातिविशेषाः, तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं, प्रकृत्यन्तराण्ये-
 वैतानि स्वार्थककृन्प्रत्ययन्तानि, अत्र्यविक्रन्यायेन च कवचि तैद्याक्यमेव
 भवति, व्यासशब्दादृषिवाचिनोपि बाह्यादेराकृतिगणत्वादिज् भवति ॥

“गोत्रे कुञ्जादिभ्यस्त्फञ्” ॥ ‘चकारो विशेषणार्थे इति’ । यद्यत्र
 चकारो न क्रियेत ततो व्रातफञ्जोरस्त्रियामिति वक्तव्यं, ततो ऽश्वादिभ्यः

फजित्यस्यापि ग्रहणं स्यात् । 'कौञ्जायन्य इति' । स्वार्थे ञ्यः, बहुषु तु ज्यादयस्तद्राजा इति तद्राजत्वात्तद्राजस्य बहुष्वित्यादिना लुक्, किं पुनरत्र जित्स्वरो भवति उत चित्स्वर इत्यत्राह । 'एकवचनद्विवचनयोरिति' । तत्र हि ञ्यप्रत्ययः श्रूयते, स च पश्चाद्वावीति तच्चिबन्धनो जित्स्वरः सति शिष्टः, बहुवचने तु ञ्ये निवृत्ते सम्प्रधारणा जित्स्वरो वा चित्स्वरो वेति, तत्र परत्वाद् जित्स्वरः प्राप्नोति, चित्करणसामर्थ्याच्चित्स्वरो भविष्यति, जित्करणसामर्थ्याद् जित्स्वरः प्राप्नोति, अस्त्यन्यन् जित्करणस्य प्रयोजनं, किं, वृद्धार्था अकारः, चित्करणेपि तर्ह्यस्त्यन्यत्प्रयोजनं, किं, विशेषणं, शक्योत्र विशेषणार्थान्योन्यबन्ध आसङ्गं, तत्र चकारानुरोधाच्चित्स्वरो भविष्यति, वृद्धार्थापि तर्ह्यन्योन्यबन्धः शक्य आसङ्गं तत्र अकारानुरोधाद् जित्स्वरः प्राप्नोति, एवं स्थितइदमुच्यते । 'परमपि जित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वर एवेष्टतइति' । एवं मन्यते । स्वरे योगविभागः कर्तव्य, इदमस्ति चितः चितोन्त उदात्तो भवति, ततस्तद्धितस्य चित इत्येष, तद्धितस्य चितोन्त उदात्तो भवति, किमर्थमिदं, परत्वात्प्राप्तस्य जित्स्वरस्य बाधनार्थं, ततः कितः, कितश्च तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतीति, यदि तु क्फप्रत्ययः क्रियते तद्धितस्येति योगविभागः शक्यो ऽकर्तुम्, अथैवं कस्माच्च क्रियते गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ्, बहुषु फक्, नडादिभ्यश्चेति, नैवं शक्यम्, इह हि दोषः स्यात्, कौञ्जायनानामपत्यं माणवकः कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यो, केन यशब्दः श्रूयते द्वेकयोर्द्वि रूप्यञ्चिधीयते, यदा तु क्फप्रन्तात् ञ्यो विधीयते तदा यून्युत्पन्नस्येजो ण्यत्त्रियार्थजित इति लुकि कृते तद्राजस्येति ञ्यस्य लुकि प्राप्ते गोत्रे ऽलुगचीति प्रतिषेधादंशब्दस्य श्रवणं भवति, तथा कौञ्जायन्यस्यापत्यानि बहूनि, अत इजो लुकि तद्राजस्यैव बहुषु वर्तमानत्वाद् ञ्यस्य लुकि कौञ्जायना इति भवति ॥

“नडादिभ्यः फक्” ॥ ‘शलङ्कु शलङ्कं चेति’ । हे अपि प्रथमान्ते, शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः, शलङ्कु इत्येतच्छब्दरूपं शलङ्कं

भवति, तद्रूपेण परिणमतइत्यर्थः । 'इजोवान्यत्रेति' । बाह्यादेराकृतिगण-
त्वादिति भावः । अभ्युपेत्यापि गोत्रमात्रे फको विधानं परिहार-
माह । 'अथ वेति' । 'इजो भावस्येति' । शलङ्कभावापत्तेरप्युपलक्षणमे-
तत्, पूर्वत्र परिहारे तस्याः स एव पाठो ज्ञापको वेदितव्यः । 'अग्नि-
शर्मन्वृषगणइति' । अग्निशर्मन्शब्दः फकमुत्पादयति वृषगणे गोत्रे,
आग्निशर्मायणो भवति वार्षगण्यश्चेद् आग्निशर्मा ऽन्यः, अमुष्येति पठ्यते,
तत्रादःशब्दे प्रातिपदिकमात्रे पठितव्ये विभक्त्यन्तस्य पाठादुत्पत्तेरपि फकि
लुङ्ग भवति, आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्यलुङ्गिधावस्य ग्रहणं न कर्तव्यं
भवति । 'कृष्णारणौ ब्राह्मणवसिष्ठयोरिति' । कार्ष्णायनो भवति
ब्राह्मणश्चेत् कार्ष्णारन्यः, राणमयनो भवति वासिष्ठश्चेद् राणिरन्यः ।
'क्रौष्टु क्रौष्टं चेति' । क्रौष्टायनः ॥

"हरितादिभ्यो ऽजः" ॥ हरितादिभ्यो ऽज इति व्यधिकरणे
पञ्चम्यौ, हरितादिभ्यः परो योज् तदन्तात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । वृत्ति-
कारोप्येतदेव वस्तुतो व्याचष्टे । 'हरितादिभ्यो ऽजन्तेभ्य इति' । हरि-
तादिभ्यो गोत्रापत्ये ऽज् प्रत्ययो भवतीत्ययं त्वर्यो न भवति, विदादिषु-
पाठात् । 'सामर्थ्यादिति' । गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययो न भव-
तीत्येतत्सामर्थ्यं, तस्मान्नोत्राधिकारेपि यूनि प्रत्ययो विज्ञायते, न चैवं
गोत्राधिकारस्य विच्छेद इत्याह । 'गोत्राधिकार इति' । उत्तरार्थं गोत्र-
ग्रहणमनुवर्ततएवेत्यर्थः ॥

"यजिजोश्च" ॥ 'गोत्रग्रहणेन यजिजौ विशेष्येते इति' । गोत्रे
यौ यजिजौ विहितावित्येवं, न चैवं प्रत्ययार्थस्यापत्यस्याविशेषितत्वा-
दपत्यमात्रे प्रत्ययप्रसङ्ग इत्याह । 'तदन्तादून्येवायं प्रत्यय इति' । एव-
कारः पौनर्वचनिकः, न केवलं पूर्वं एव प्रत्ययो यूनि भवति अयमपि
यून्येवेति, कस्मादित्याह । 'गोत्रादूनीति वचनादिति' ॥

"शरदृच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्सायायणेषु" ॥ शरदृदादीनां भृग्वादिवं-
शप्रभावनां कृत्रिमा अपि पुत्राः सन्ति, स्ववंशप्रभवा अपि, तत्रापत्यविशेषणं
क्रियते, तत्र भृगुःशरदृतोऽपत्यं न भवति पूर्वभावित्वात्, एवं शुनकस्य

वत्सः, तस्माद्भार्गवश्च वात्स्यश्च आययणश्चेति द्वन्द्वे युगपदधिकरणवचन-
तया वर्त्तिपदस्य बहुषु वृत्तेरत्रिभृत्विति यज्ञजोश्चेति च गोत्रप्रत्ययस्य लुक्,
तदाह । 'भार्गवश्चेद्वात्स्यश्चेदिति' । 'दाभिर्निति' । दर्भशब्द ऋषि-
वचनो न भवति, बाह्यादिषु वा पाठ्यः ॥

“द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्” ॥ पूर्वमुक्तं गोत्राधिकारश्च
शिष्यादिभ्योऽणिति यावदिति, इहाप्युक्तं गोत्रइत्येवेति, तत्र नोदयति ।
'कथमिति' । 'नैवात्रेति' । यस्य यद्वहामूरीकृत्य भवाना
नन्तर्यं दोषमाह स नैव यद्वहामूरीकृत्य भवाना
द्रोणो महाभारतद्रोणः । 'अनादिरिति' इदानीमेव ह्युक्तं बह्वा-
दिप्रभृतिष्वित्यादि । नन्वेवं प्रयोगस्यात्यन्तमनुपपत्तिरित्यत आह ।
'इदानीं त्विति' । अर्वाचीनादित्यर्थः, न पुनर्महाभारतद्रोणो वृत्ति-
कारेण समानकालः, अनादेरिदानींतनस्य च द्रोण इति श्रुतिः
समाना, तत्रानादिद्रोणस्य ये वंश्या अश्वत्थामा समानकालास्ते
द्रोणायना इत्युच्यन्ते, तत्र यद् दृष्टं गोत्रत्वं तदश्वत्थामान्यपि द्रोण-
शब्दवाच्यापत्यत्वात् स्खलितबुद्धयः प्रतिपत्तारे ऽध्यारोपयन्ति, तेना-
ध्यारोपेणाश्वत्थामानि तथा द्रोणायन इत्येतद्गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं भवति ॥

“अनृष्यानन्तर्यं विदादिभ्योऽञ्” ॥ 'गोत्रइत्येवेति' । एतेन येन
ऋषिशब्दा विदौर्वप्रभृतयस्तेभ्यो गोत्रएवान्यथा स्यादिति गोत्रइत्येतदि-
हानुवर्त्तनीयमिति दर्शयति । 'ये पुनरित्यादि' । कथं पुनर्गोत्राधिकारे सत्य-
यमर्था लभ्यतइत्यत्राह । 'अनृष्यानन्तर्यइत्यस्यायमर्थ इति' । अनृषीति
पञ्चम्या लुका निर्द्वंशः, अनन्तर्यइति स्वार्थे ष्यञ्, एवं च पौत्रा इत्यादांवन-
न्तरस्यैवाभिधानं न गोत्रस्य नापत्यसामान्यस्य च । 'यद्वयमर्थ इति' ।
अस्मिन् ह्यर्थे ऽनृषिभ्योनन्तरापत्ये विध्यर्थमिदं भवति, ततश्च ऋष्यपत्यनै-
रन्तर्यं, ऋषयश्च ते ऽपत्यानि च ऋष्यपत्यानि तेषां नैरन्तर्यं ऋषिरूपाण्यप-
त्यानि निरन्तराणि यत्र तस्मिन्विषये प्रतिषेधो न कृतः स्यात्तत्र को दोष
इत्यत्राह । 'तत्रेदमिति' । कथप ऋषिस्तस्यापत्यमप्यृषिरेवं सप्तनैरन्त-
र्येण ऋषयस्तेषां सप्तम इन्द्रहूनाम तत्र काश्यपानामिति प्रयोगो नोपपद्यते,

ऽअत्र सति यजत्रोश्चेति लुक् प्रसङ्गात्, तस्मादनृष्यानन्तर्यं इत्यस्य ऋषी-
णामानन्तर्यं ऽव्यवधाने प्रत्ययो न भवतीत्ययमर्थो व्याख्येय इति भावः ।
प्रयोगं तावदुपपादयति । ‘अनन्तरापत्यरूपेणेति’ । अपत्यसामान्यरूपेणे-
त्यर्थः । न पुनर्ऋष्यानन्तरापत्ये विधीयते, तत्र यथाभूत्तुप इत्यादौ वस्तुतो
भूतविशेषेपि सामान्यविवक्षया लुङ् भवति तद्वदिहापि वस्तुतो गोत्रेपि
तद्रूपतिरस्कारेणापत्यसामान्यरूपविवक्षया ऋष्यण भवतीत्यर्थः । किं
पुनःकारणमियं क्लिष्टकल्पनाश्रीयतइत्याह । ‘अवश्यं चैतदेवं विज्ञेय-
मिति’ । ऋषीणामपत्यानां नैरन्तर्यं विषयो यस्य प्रतिषेधस्य स तथोक्तः ।
‘कौशिको विश्वामित्र इति दुष्यतीति’ । किं कारणं, विश्वामित्रस्तपस्तेपे
नानृषिः स्यामपि तु ऋषिरेव स्यामिति, तत्र भवानृषिः सम्भवः, स पुन-
स्तपस्तेपे नानृषेः पुत्रः स्यामिति, तत्र भवान् गाधिरपृषिः सम्भवः, स पुन-
स्तपस्तेपे नानृषेः पौत्रः स्यामिति, तत्र भवान्कुशिकोपि ऋषिः सम्भव-
स्तदेतदृष्यानन्तर्यं सम्भवति । ‘परस्त्री परशुं चेति’ । द्वितीयानिर्द्वंशा-
दापक्यतइति शेषः । परस्त्रीशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति परशुं चादेशमाप-
क्यते, परस्त्रिया अपत्यं पारशवः, ब्राह्मणस्य शूद्रायामूढायामुत्पन्नः, सा च
जातितः परस्त्री भवति, यस्तु परभार्यायामुत्पन्नः पारस्त्रैण्यः स भवति
कल्याण्यादिः, अनुशतिकादिश्च । पारशव इत्यत्र पूर्वात्तरपदसम्प्रमोहा-
दनुशतिकादिकार्योभावः ॥

“गर्गादिभ्यो यञ्” ॥ ‘अपत्यसामान्ये भविष्यतीति’ । अन्ये
तु मनुतन्तुशब्दः समुदाय एको न तु द्वौ शब्दौ पठिताविति वदन्ति,
तथा च ब्राह्मणे मानुतन्तव्यमुवाचेति प्रयोगः । कालवमनुतन्तुकुशिका-
नामिति च प्रवरे, ‘कथं मानवीति’ । लोहितादिपाठाच्चित्येन श्लेष
भाव्यमिति भावः । ‘अनन्तरापत्यविवक्षायां त्विति’ । गोत्रस्यापीति
बोद्धव्यं, तथा च जामदग्ना वात्सा इति प्रवरे प्रयोगः । ‘वाजासदिति’ ।
वाजशब्दे यञ्मुत्पादयति असे असमासे समासे तु सौवाजिः, यहव-
वता प्रातिपदिकेनेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थो ऽसदिति प्रतिषेधः ॥

“मधुबन्धोर्वास्त्रणकौशिकयोः” ॥ गणएव बहुकौशिकइति वक्तव्यम्, एवं हि द्विर्बहुवचनं न कर्तव्यं भवति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“कपिविधादाङ्गिरसे” ॥ ‘कापेय इति’ । इतश्चानिज इति ठक् । ‘बौधिरिति’ । अनृषित्वादिञ्, बाह्वादिर्वा ॥

“वतण्डान्” ॥ ‘किमर्थमिति’ । वतण्डान्नुक् स्त्रियामित्येव कस्माच्चोक्तं, किमर्था योगविभाग इति प्रश्नः । परिहरति । ‘शिवादिष्व-पीति’ । वतण्डो नाम अविस्तृत अषित्वादेवाणि सिद्धे शिवादिषु तस्य पाठो गोत्रे गंगादियत्रा समावेशार्थः, तत्र यथानाङ्गिरसे समावेशो भवति एवमाङ्गिरसेपि स्यादिति तच्चित्त्वर्थो योगविभाग इत्यर्थः ॥

“लुक् स्त्रियाम्” ॥ ‘वातण्डायनीति’ । लोहितादिलक्षणः ष्फः । ‘वातण्डीति’ । अषित्वात् ष्यङ् भविष्यति ॥

“अश्वादिभ्यः फञ्” ॥ ‘ये त्वत्र गोत्रप्रत्ययान्ताः षट्शन्तइति’ । वैत्य आनुहुह्य आत्रेय इत्येते, तत्र वैत्यशब्दो वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यङिति ज्यङन्तः, विलिनाम राजर्षिः आनुहुह्यशब्दो गंगादियजन्तः, आत्रेय इत-श्चानिज इति ठगन्तः, । ‘शय आत्रेयइति’ । शयशब्दात्फञ् भवति आत्रेयश्चेत्, शाययनः । आत्रेयादन्यत्र शायिः, अनृषित्वादिञ् बाह्वा-दिर्वा । अन्ये त्वणमेव प्रत्युदाहरन्ति । ‘पुंसि जातइति’ । पुंसीति प्रकृति-विशेषणं, जातस्यापत्यं जातायनः, स्त्रियां तु जाताया अपत्यं जातेय इति ठगेव भवति, अन्यथा लिङ्गविशिष्टपरिभाषया फञेव स्यात्, । आत्रेय-भारद्वाजइति’ । आत्रेयायनो भवति भारद्वाजश्चेत्, अन्यत्रात् इजो एय-च्चत्रियेति लुक्, । ‘भारद्वाजात्रेयइति’ । अत्रिगोत्रजो यदा भारद्वाजगो-त्रजेन पुत्रत्वेन स्वीक्रियते तदा प्रत्ययः स आत्रेयश्च भवति भारद्वाजस्य च गोत्रं भवति, भारद्वाजायन आत्रेयश्चेद् भारद्वाजान्यः, विदाक्यञेव भवति ॥

“शिवादिभ्योण्” ॥ ‘यद्यायमित्यादि’ । तत्रादन्तेष्विजोप-वादः, मुनिसन्धिभूमिप्रभृतिष्वितश्चानिज इति ठक्, स्त्रीप्रत्ययान्तेषु स्त्रीभ्यो ठक् टुच इति प्राप्तस्य ठक्, नङ्गाविपाटशब्दयोस्तु यस्मि-

प्राप्ते स वृत्तिकारणैवोक्तः, जारत्कारशब्दस्य तु पाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् ।
 के चिदाहुः । शुभादिष्वयं पठनीयः, जारत्कारेय इति यथा स्यात्,
 तत्र तु ठका समावेशार्थोऽस्य पाठ इति । 'एयप्रत्ययस्य तु बाधो नेव्य-
 तइति' । अत्र हेतुमुदीचामित्यत्र वक्ष्यति । 'शुभादिठका चेति' ।
 शुभादिभ्यश्चेत्यत्र वक्ष्यति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगणतामस्य बोध-
 यति, तेन गाङ्गेयः पाण्डेय इत्यादिसिद्धं भवतीति तदभिप्रायेणेदमुक्तम् ।
 रवणविश्रवणशब्दौ पठ्यते, तौ विश्रवःशब्दस्यादेशौ प्रकृत्यन्तरे वा, वृत्ति-
 विषये तत्सामानार्थं, विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणो रावणः । 'द्वचो नद्या
 इति' । नदीवार्चिनो ये द्वचः कुल्याप्रभृतयस्तेभ्यस्तचामिकाणोपवादे
 द्वच इति ठकि प्राप्ते ऽण भवति । 'त्रिवेणी त्रिवयं चेति' । त्रिवेण्या
 अपत्यं त्रैवणः, तचमिकाणि सिद्धे आदेशार्थं वचनम् । अथाण्यहणं
 किमर्थं, न यथाविहितमित्येवोच्येत, एव मुच्यमाने इजादय एव स्युस्ते
 विहिताः पुनरारम्भसामर्थ्यादौ विहितो न च प्राप्नोति स एवाण भवि-
 ष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनम्, छष्टिषेणशब्दोत्र पठ्यते तत्र यथाविहित-
 मित्युच्यमाने ऽत इज् प्राप्तस्तस्य सेमान्ततणो एयो बाधकः प्राप्तस्तत्रा-
 रम्भसामर्थ्यादिज् प्रसज्येत पुनरण्यहणादणोव भवति ॥

• "अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तचामिकाभ्यः" ॥ अपत्यमन्तर्हितं
 वृद्धमिति शास्त्रान्तरे यत्परिभाषितं तस्यापि ग्रहणं दृष्टं वृद्धस्य च पूजायां
 वृद्धो यूनेति, इह तु प्रत्यासत्तेरेतच्छास्त्रसिद्धस्यैव वृद्धस्य ग्रहणमित्याह ।
 वृद्धिर्यस्येति' । 'अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्म इति' । वृद्धपर्युदासे सति नत्रिव-
 युक्तन्यायेन तत्सदृशस्यैव शब्दस्य सम्प्रत्ययात्, स्त्रीलिङ्गनिर्द्वंशस्तु नदीमानु-
 षीभ्य इत्यनेन सामानाधिकारण्यात्, कथं पुनरर्थवृत्तेः शब्दवृत्तिना सामाना-
 धिकारण्यमभेदोपचारात्, अवृद्धशब्दवाच्यत्वाच्चदीमानुष्य एवावृद्धा उक्ताः ।
 'नदीमानुषीभ्य इत्यर्थधर्म इति' । स्वरूपग्रहणं तु न भवति बहुवचननि-
 र्द्वंशात्, वृद्धपर्युदासाच्च सज्ज्ञानद्वया अपि ग्रहणं न भवति लौकिकार्थ-
 वृत्तिना मानुषीशब्देन साहचर्यात्, तचामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्यय-
 प्रकृतेः परामर्श इति ता अवृद्धाः प्रकृतयो नामानि यासां नदीमानुषी-

यामिति बहुव्रीहिः, तदेवं त्रिभिरपि पदैरर्थ एव निर्दिश्यते, तत्रार्थात्मन्य-
यविधानानुपपत्तेस्तद्वाचिनीभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रत्ययो विज्ञायते, तदिदमुक्तम् ।
'तेनाभेदात्प्रकृतयो निर्दिश्यन्तइति' । तेनार्थेनाभेदात् । एतदुक्तं भवति,
अट्टशब्दवाच्यास्तचामिका या नदीमानुष्यस्ताभ्योः प्रत्ययो भवति,
कोर्षस्तद्वाचिनीभ्यः प्रत्ययो भवतीति, तदेतदाह । 'अट्टानि यानी-
त्यादि' । एवं च कृत्वाऽट्टेभ्यो नदीमनुषीनामभ्य इति वक्तव्यं, तथा
तु न कृतमित्येव । 'ठकोपवाद इति' । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् मित्रोद्भू-
जोणादिष्वयं विधिर्न भवतीति भावः ॥

“अण्यन्धकट्टिणिकुरुष्यश्च” ॥ ‘अण्यः प्रसिद्धा वसिष्ठादय इति’ ।
अण्यो मन्त्रदर्शनस्ते च प्रसिद्धा वसिष्ठादयो यथा इन्द्रादयो देवतास्तेन
तेन परिभाषणीया इति भावः । ‘वंशाख्या इति’ । केषां चिद्वंशानामेता
आख्या इत्यर्थः । एवं के चिद्वंशा आख्यायन्तइति यावत् । मध्येपवादाः
पूर्वान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरानित्यभिप्रायेणाह । ‘इजोपवाद इति’ ।
'अच्यादिभ्य इति' । तत्र अण्यणोवकाशो वासिष्ठः, इतश्चानिञ इति
ठकोवकाशो हुलेरपत्यं डौलेय, आत्रेय इत्युभयप्रसङ्गे परत्वाद्गुं भवति,
सेनान्तलक्षणस्य एयस्यावकाशो हारिषेण्यः, अत्र हि एति सञ्जायाम-
गादिति षत्वस्यासिद्धत्वात्सेनान्तमेतद्वति, अण्यणः स एव, जातसेनो-
नाम अषिस्तस्मादुभयप्रसङ्गे परत्वाद् एयो भवति जातसेन्यः, एउमुदीचा-
मिञ्, जातसेनिः, अन्धकाणोवकाशः श्वाफल्कः, एयस्य स एव, उयसे-
नादन्धकादुभयप्रसङ्गे परत्वाण्यो भवति औयसेन्यः, वृण्यणोऽवकाशः
वासुदेवः, एयस्य स एव, विष्वक्सेनादृण्यैष्वक्सेन्यः, कुर्वणोऽवकाशः
नाकुलः, एयस्य स एव, भीमसेनात्कुरोर्भैमसेन्यः । 'काकतालीयन्या-
येनेति' । यदृच्छया । 'असङ्कुरेणेति' । शब्दान्तरैरसङ्कीर्णो इत्यर्थः ।
सङ्कलिताः संहताः । 'सुबहव इति' । व्युत्पिपादयिषिताः सर्वे इत्यर्थः ।
अनित्योपाश्रयेणापि नित्यस्यान्वाख्यानं दृष्टुं यथा ऋकाश्रयेण कालस्य ।
'अथ वेत्यादि' । त्रिपुरूपानूकं नाम कुर्यादित्यनेन न्यायेनान्यकादिवंश

अपि नित्या एव । 'तेषु ये शब्दा इति' । अन्यक्रादिष्वेवाद्यात्वेपि ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते तेभ्य इत्यर्थः ।

“मातृशब्दसंख्यासंभद्रपूर्वायाः” ॥ ‘द्वैमातुर इति’ । तद्वितार्थं द्विगुः, पश्चात्तद्विनः, एकस्या औरसः सुतो ऽपरस्याः कृत्रिम इति द्वैमातुरत्वम् । ‘साम्मातुर इति’ । प्रादिसमासात्तद्वितः । ‘भाद्रमातुर इति’ । विशेषणसमासादण्, तेनेत्यादिना ऽर्थोपेक्ष्यस्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य फलं दर्शयति । ‘धान्यमातुरिति’ । धान्यं यो मिमीते स धान्यमाता याजकादित्वात्षष्ठीसमासः, धान्यमातरि यो मातृशब्दस्तस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः, तेन सम्मिमीते तस्यापत्यं साम्मात्र इत्युत्वं न भवति, न्यायानुवादश्चायं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः, सम्बन्धिशब्दस्य हि प्रसिद्धतरत्वात्तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम् । ‘सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वाया इति किमिति’ । न तावत्केवलतात्प्रसङ्गः, नहि मातुरपत्यमिति विशेषणं सम्भवति, अपत्ये-मातृसम्बन्धस्यात्रभिचारात्, तेन तदन्तस्य ग्रहणात् सङ्ख्यादिपूर्वस्य तावत्प्रसङ्गमिति प्रश्नः, अन्यपूर्वस्यापि स्वादित्युत्तरम् । ‘सौमात्र इति’ । क्व चिदस्यानन्तरं ग्रन्थः, ‘शुभ्रादिपाठाद्वैमात्रेय इति, तेन विपूर्वा मातृशब्दो न प्रत्युदाहर्तव्य इति भावः’ । वयं ब्रूमः । स्त्रीभ्यो ठगित्यत्र स्त्रीप्रत्ययविज्ञानादसत्यर्थग्रहणे इह न भवति, ऐदविडो द्यारद इत्यस्यानन्तरमयं ग्रन्थः, इदं तु लेखकैः प्रमत्तान्लिखित इति ॥

“कन्यायाः कनीन च” ॥ ‘ठकोपवाद इति’ । द्युच इति प्राप्तस्य । ‘कन्याया अपत्यं कानीन इति’ । शास्त्रोक्तविवाहसंस्कारपूर्वस्य पुरुषसंप्रयोगस्याभावः कन्याशब्दनिमित्तं नादृतयो नित्वं, या तु विवाहसंस्कारेण विना पुरुषेण सम्प्रयुज्यते साकन्यात्वं न जहाति, तेनैतच्च नोदनीयं यदि कन्या नापत्यमथापत्यं न सा कन्या कन्या चापत्यं चेति विप्रतिषिद्धमिति, अपर आह । मुनिदेवतामाहत्म्याया पुंयोगेपि न कन्यात्वं जहाति यथा कुन्ती यथा सत्यवती सात्रोदाहरणमिति तदाह ‘कानीनः कर्णः कानीनो घ्यास इति’ ॥

“विकर्णगुङ्गच्छगलादुत्सभरद्वाजान्निषु” ॥ अत्र वत्सादीनां

मूलप्रकृतीनां विकर्णादीनामपत्यत्वायोगादपत्यप्रत्ययान्तानां वात्स्यादीनां शब्दानां द्वन्द्वे युगपदधिकरणवचनतया प्रत्येकं बहुत्वोपजननात्तस्य बहुत्वस्य लोपिभिरेव कृतत्वादपत्यप्रत्ययस्य लुका निर्देशस्तदाह । 'वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेदित्यादि' ॥

“स्त्रीभ्यो ठक्” ॥ ‘स्त्रीग्रहणेनेत्यादि’ । स्वरूपग्रहणं तु न भवतिअहुवचननिर्देशात्, अन्यर्थस्यापि ग्रहणं न भवति विमातृशब्दस्यार्थस्य शुभादिषु पाठात्, तस्य तु अन्यर्थत्वं विधवाशब्दसाहचर्याद्विज्ञेयं, किं च स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते, स्वरितेन चाधिकारावगतिर्भवति, तेन टाबादिस्त्रीप्रत्ययान्तानामेव ग्रहणं युक्तं, क्तिनादयस्तु व्यवधानात् एह्यन्ते । ‘ऐडविडो दारद इति’ । इडविट्शब्दाज्जनपदशब्दास्तत्रियादञ्, दरञ्छब्दादुग्रमगधेत्यण्, तयोः स्त्रियामतश्चेति लुक्, ततस्तदपत्ये ऽणोश्च भवति । ‘वृषे वाच्यइति’ । वृषो बीजाश्वः, तेन चार्थेन विशेषविहितेनापत्यलक्षणार्थे ठको बाध्यते, तेनापत्ये ऽणोश्च भवति । ‘वाडव इति’ । चतुष्पाल्लक्षणो ठञपि न भवति, अचतुष्पाद्वाचित्वात् । ‘अण् कृञ्चेति’ । वृषइति नापेत्यते, ऽपत्यएवायं विधिः, ठकोपवादः, कृञ्चा च कोकिला च समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वम् ॥

“द्वुचः” ॥ ‘तत्रामिकाणोपवाद इति’ । अन्यत्र पूर्वणैश्च सिद्धत्वात् ॥

“शुभादिभ्यश्च” ॥ ‘यथायोगमित्यादि’ । तत्रादन्तेष्विजोपवादः, शलाकादिषु तत्रामिकाणः, विधवाशब्दात्तु लुद्रालक्षणस्य द्वकः, चतुष्पाद्वाचिषु चतुष्पाल्लक्षणस्य ठञो, गोधाशब्दाद्गोधाया द्वकः, वचनात्सोपि भवति, क्व चिदौत्सर्गिकस्याणः । ‘पाण्डवेय इति’ । ठे लोपोकद्रूश इति लोपो न भवति, कद्रूपर्युदासेन स्त्रीलिङ्गस्य ग्रहणात्, पाण्डवशब्दाद्वा प्रत्ययः । ‘लक्षणश्यामयोर्वासिष्ठइति’ । लाक्षणयो भवति वासिष्ठश्चेत् लाक्षणिरन्यः, श्यामयो वासिष्ठः श्यामायनोन्यः, अस्वादित्वात्फञ् ॥

“कुलटाया वा” ‘कुलान्यटतीति कुलटेति’ । मूलविभुजा-
दिषु दर्शनात्कः प्रत्ययः, पचाद्वच् तु न लभ्यते, अकारादनुपपदात्कर्मा-
पपदो विप्रतिषेधेनेत्यण् प्रसङ्गात् । ‘या तु कुलान्यटन्ती शीलं भिन-
त्तीति’ । एकत्र कुले प्रविष्टा स्वैरिणी या कुलान्तरमटति सा दुःशीला
कुलटेत्यर्थः । ‘सुद्राभ्यो वेति परत्वादिति’ । सुद्रा अङ्गहीनाः शील-
हीनाश्च, या पुनर्भित्तालिसया सुशीलापि कुलान्यटति तस्या इह
ग्रहणम् ॥

“चटकाया ऐरक्” ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्द्वंशात्पुल्लिङ्गाच्च प्रसज्यतइ-
त्याह । ‘चटकाच्चेति वक्तव्यमिति’ । एवं च पुल्लिङ्गनिर्द्वंश एव कर्तव्यः,
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गादपि भविष्यति, तथा तु न
कृतमित्येव । ‘स्त्रियामपत्ये लुप्तकञ्च इति’ । ‘चटकाया अपत्य-
मिति’ । चटकस्यापीति द्रष्टव्यम् । ‘चटकेति’ । लुक्तद्वितलुकीति
टापो लुकि कृते पुनरजादिलक्षणष्टाप् कर्तव्यः ॥

“आरगुदीचाम्” ॥ ‘रका सिद्धत्वादिति’ । न लक्षणेन पदकारा
अनुवर्त्या इत्यवग्रहेऽपि नास्ति विशेषः । ‘ज्ञापकार्यं त्विति’ । भावप्रधानो
ज्ञापकशब्दः, ज्ञापनार्थमिति वा पाठम् । ‘जाडारः पाण्डार इति’ ।
ह्रस्वान्तादयं प्रत्यय इति रका नास्ति सिद्धिः ॥

“सुद्राभ्यो वा” ॥ ‘अङ्गहीना इति’ ‘काणादयः शीलहीना
इति’ । अनियतपुंस्का दासीप्रभृतयः ॥

“ठकि लोपः” ॥ ‘कथं पुनरित्यादि’ । ठगिष्यौ टावादिस्त्री-
प्रत्ययान्तानां ग्रहणाच्छुभादिष्वस्यापाठात् प्रश्नः । ‘एतदेवेत्यादि’ ।
नक्षयतो निमित्तभावः सम्भवति ॥

“मातृष्वसुश्च” ॥ ‘पितृष्वसुरित्येतदपेत्यतइति’ । चकारेणा-
नुकृष्यतइत्यर्थः । तदनुवृत्तौ योर्थः सम्पद्यते तं दर्शयति । ‘पितृष्वसुर्यदु-
क्तमिति’ । किं पुनस्तदित्याह । ‘कृण् प्रत्ययो ठकि लोपश्चेति’ ।
तेनानन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ठकि लोप एव प्राप्नोति
न तु कृणिति न चोदनीयमिति भावः ॥

“चतुष्पादो ऋ” ॥ कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाद्वचनोस्ति, दृश्यते हि कमण्डलुपद आदधीतेति । जम्बुः शृगालः ॥

“एष्ट्यादिभ्यश्च” ॥ ‘अणादीनामिति’ । आदिशब्देन ठकः, बहुवचनं तु प्रकृतिभेदेन तयोरेव बहुत्वात् तत्राजवस्तिमित्रयुशब्दयोरणोपवादः, शेषाणामितश्चानिञ इति ठकः । ‘एष्टिशब्दो य इति’ । सङ्गत्प्रसूता स्त्री सर्वेव एष्टिर्न धेन्वादिश्चतुष्पादेवेति भावः । अपर आह । सङ्गत्प्रसूतत्वसाधर्म्येणाचतुष्पदीष्वपि गौणो एष्टिशब्द इति ॥

“राजश्चशुद्राद्वत्” ॥ ‘क्षत्रियजातिश्चेदिति’ । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन क्षत्रियजातिश्चेद्गम्येतेत्यर्थः । ‘राजन्य इति’ । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । ‘राजनोन्य इति’ । स पुनर्वैश्याशूद्रयोस्त्यक्तः, अचिति प्रकृति भावः ॥

“तत्राद्वः” ॥ ‘घप्रत्ययो भवतीति’ । घशब्द एव न तरप्तमपो, अन्यथा सर्वत्रैव प्रत्ययविधौ घ इति तरप्तमपोर्यहणात्प्रत्ययादेर्घकारस्येयादेशवचनमनुपपन्नं स्यात्, न च तुयाद्वन्, घक्चौ चेति घनघचाववकाशौ, तत्रापि सञ्ज्ञाशब्दः सानुबन्ध उपासः । अनुबन्धस्तु संज्ञ्यर्थ इति सम्भवात्, ङमुष्मिन्त्यमितिवत् । किमिदभ्यां षो घ इत्यत्रापि तरप्तमपोरेवादेशत्वं विज्ञायेत । ‘अयमपि जातिशब्द एवेति’ । राजन्यजात्यभिधाने षो भवति, वैश्याशूद्रयोस्त्यादिते तु इजेवेत्यर्थः ॥

“कुलात्त्वः” ॥ ‘उत्तरसूत्रइत्यादि’ । पूर्वपदप्रतिषेधस्यैतत्प्रयोजनमाहकुलादेर्मा भूदिति, यद्वहणावता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादेवाहकुलादेर्न भविष्यति, पश्यति त्वाचार्यो नायं प्रतिषेधः कुलशब्दे प्रवर्ततेइति, तेनात्र तावत्तदन्तस्य ग्रहणं येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वल्पमित्यनुवृत्तेः केवलस्यापि ग्रहणं सामान्यापेक्षं च ज्ञापकं प्रातिपदिकमुत्तिमती परिभाषा कुलशब्दे न प्रवर्तते इति तेन अपदेशिवद्ब्रूवोप्रातिपदिकेनेत्यस्या अप्यप्रवृत्तिः ‘कुलीन इति, उत्तरसूत्रे अन्यतरस्याग्रहणात्केवलादप्यनेन खो भवति, प्रशस्तो वंशः कुलं, तस्यापत्यं तत्प्रभवस्यापत्यमित्यर्थः ॥

“अपूर्वपदादन्यतरस्यां यदृकजौ” ॥ ननु च पूर्वपदशब्दः समासावयवे कृठो न तस्य कुलशब्दे प्रसङ्ग इत्यत आह । ‘समाससम्बन्धिन इत्यादि’ । समाससम्बन्धिपूर्वपदं कुलशब्दस्यापि कथं चित्सम्बन्धि भवति द्वयोरप्येकसमासावयवत्वात्, अवस्थावचनस्तु नैवात्र शङ्कनीयः, पूर्वपदशब्दस्य समासावयवे कृठत्वात्, तेन देवदत्तः कुलीन इत्यादौ वाक्ये प्रतिषेधशङ्का न कार्या । ‘बहुच्यूर्वादपीति’ । अपूर्वादित्युच्यमाने बहुकुलशब्दो बहुधा सपूर्व इति ततः प्रत्ययो न स्यात् । किं च देवदत्तः कुलीन इत्यादावपि प्रतिषेधः स्यात्तस्मादूढिपरिग्रहार्थमपि पदग्रहणं कर्तव्यम् ॥

“व्यन्सपत्रे” ॥ ननु च नित्यं सपत्न्यादिष्विति सपत्नीशब्द एव स्त्रीलिङ्गे व्युत्पादितस्तत्कथं पुल्लिङ्गस्य प्रयोगस्तत्राह । ‘सपत्नशब्द इत्यादि’ । ‘इवार्थेऽति’ । सादृश्ये, यथा पत्नी दुःखहेतुस्तथा शत्रुरपीत्येतत्सादृश्यम् । ‘समुदायेन चेदिति’ । एतेन समुदायार्थः सपत्नो न प्रकृत्यर्थो नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्, अनर्थकावेवात्र प्रकृतिप्रत्ययाविति दर्शयति, अथानुवृत्तस्यापत्यस्य विशेषणमेव सपत्नः कस्माच्च भवति, तत्राह । ‘अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येवेति’ । एतदेवोदाहरणेन स्पष्टयति । ‘पाप्मना भानृव्येति’ । नहि पाप्मा भानृष्यो भवति, अतः सपत्नमात्रे भानृव्यशब्दस्य दर्शनादपत्यार्थोऽत्र नास्ति, किं च योपि सपत्न्ये भानृपत्यं सम्भवति सोप्यादुदात्ताद्भानृव्यशब्दात्सपत्नरूपेणैव प्रतीयते नापत्यरूपेण, तथा च भानृव्यो भानृव्य इति सह प्रयोगोपि व्यन्वयदन्तयोर्भवति, अतः सुष्ठूक्तमपत्यार्थो नास्त्येवेति ॥

“रेवेत्यादिभ्यष्टक्” ॥ ‘ठगादीनामपवाद इति’ । तत्र रेवतीशब्दो ङीष्प्रत्ययः, अस्वमणिद्वारशब्दोपपदात्पालयतेः कर्मण्यणि ङीष्, तेषु ठक् प्राप्तः, वञ्चु प्रलभने, अस्मादृकोपपादात्कर्तृर्बुधमानिरिति णिनि, अस्मादण् प्राप्तः वृक्कर्णदण्डोपपदाद्बुधेः कर्मण्यण्, कुक्कुटस्येवात्तिणी यस्य स कुक्कुटाक्षः, एष्विञ् प्राप्तः ॥

“गोत्रस्त्रियाः कृत्स्ने च” ॥ पारिभाषिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्याह । ‘अपत्यं पौत्रेति’ । लौकिकस्य त्वयत्यमात्रस्य ग्रहणं न भवति, यदि स्यात्तत् स्त्रिया इत्येव ब्रूयात्तच्छब्देन प्रकृतस्यापत्यस्य परामर्शादेव तदर्थलाभात् । ‘गार्ग इति’ । गार्गीशब्दो यत्र श्वेति ङीबन्तः, तस्य भस्याङे तद्धितइति पुंवद्भावेन पुंशब्दस्यातिदेशात् गार्ग्यशब्दाद्गोत्रस्यभिधायिनः प्रत्ययः, यस्येति च आपत्यस्य च तद्धितेनातीत्यल्लोपयलौपौ । ‘श्लोचकायन इति’ । श्लुचुकस्यापत्यं प्राचामवृद्धात्किन्बहुलमिति फिन्, इतो मनुष्यजातेरिति ङीष्, तस्य पुंवद्भावेन निवृत्तिः, ततः प्रत्ययः, यस्य णित्करणमत्र वृद्धार्थं, गार्ग्यादौ प्रकृतेरेव वृद्धत्वात्, इह तु वतण्डस्यापत्यं गोत्रं स्त्री, वतण्डाच्च लुक्, स्त्रियां वतण्डी, तस्या अपत्यं वातण्डो जात्य इति पुंवद्भावेन ङीनि निवृत्ते लुक् स्त्रियामित्यस्य गोत्रे लुगचीति प्रतिषेधाद्वातण्ड्यशब्दादेव प्रत्ययः, इह च गार्ग्या अपत्यं स्त्री गार्गा सा भार्या यस्य गार्गाभार्य इति जातेश्वेत्येव पुंवद्भावप्रतिषेधसिद्धिः, गोत्रं च धरणैः सहेत्यपत्यमात्रं गृह्यते, तेन वृद्धिनिमित्तस्य चेति पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्रयोजनं, किं च गार्ग्या अपत्यं स्त्रीत्यत्रार्थं नास्ति प्रत्ययः, अस्त्रियामिति युवसञ्ज्ञाया निषेधद्गोत्रसञ्ज्ञैवावतिष्ठते, तत्रैको गोत्रइति नियमाच्चैव गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययः सम्भवति, तेन नास्ति गार्गा नतरां गार्गाभार्यः । अपर आह । अस्ति गार्गा, कथं गार्ग्याअपत्यं या स्त्री न सा युवतिर्नापि गोत्रं, नहि सा गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृतिश्चापत्यस्य गोत्रसञ्ज्ञा विधीयते तदभावादेको गोत्रइति नियमाभावः, ततश्च यस्य भावादस्ति गार्गिति, ये तु नास्ति गार्गत्याहुस्ते मन्यन्ते मातृवंशः पितृवंशश्च द्वावपि वंशौ प्रतीयमपत्यं भवति अपातहेतुत्वात्, ततश्च गार्ग्या अपत्यं या स्त्री सा गर्गस्यापत्यं भवत्येव, पौत्रप्रभृतिग्रहणं च व्यवहितापत्योपलक्षणं, तेन गर्गापेतया तस्या गोत्रत्वादेको गोत्रइति नियमात्प्रत्ययान्तराभाव इति, वृत्तौ तु क चित्पठ्यते गोत्राद्यूनीति यूनि प्रत्ययो भवतीति, तदप्यस्मिन्नेव पदे घटते नदीह । ‘गार्ग्या अपत्यं

पुमान्युवा भवति गार्ग्ययो माणवक इति । मातामहादेवपलक्षणा-
र्थाय प्रयोग इति नास्ति कुत्सा ॥

“वृद्धाटुक सौवीरेषु बहुलम्” ॥ अत्र वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्ध-
मिति वृद्धं ग्रह्यते न त्वपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरपरिभाषितमुत्तर-
सूत्रे हि वक्ष्यति फिजो ग्रहणं न फिनः, वृद्धाधिकारादिति । ‘सौवीरे-
ष्विति प्रकृतिविशेषणमिति’ । गोत्रस्त्रिया इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्तेर्गोत्रप्र-
त्ययान्ता या प्रकृतिस्तस्या विशेषणमित्यर्थः । ‘वृद्धात्सौवीरगोत्रादिति’ ।
इदमपि पारिभाषिकस्यैव वृद्धस्य ग्रहणे घटते ऽन्यथा सौवीरेषु यद्वृद्धं
तस्मादिति वक्तव्यम् । ‘भागवित्तायन इति’ । यजिज्रोश्चेति फक्, वृण-
बिन्दोरपत्यमिति औत्सर्गिकेण तार्णेबिन्दवः, ततष्टक्, पूर्वठक्ग्रहणं येन
संबद्धमतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति पुनरिह ग्रहणम् । ‘भाग-
पूर्वपदोविस्तिरिति’ । वित्यन्त इत्यर्थः । भागवित्तिशब्द इति यावत् ।
‘गोत्राटुबहुलं तत इति’ । गोत्रस्त्रिया इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्त्या
गोत्रवचनात्प्रातिपदिकाद्वहुलं यष्टगुच्यते स ततस्तेभ्य एव भागवित्ति-
प्रभृतिभ्यस्त्रिभ्य एव भवति नान्येभ्य इति परिगणनश्लोकार्थः । ननु
गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते यच्च सौवीरगोत्रवृत्तिप्रातिपदिकं तद्वृद्धमेव तत्कि-
मर्थं वृद्धग्रहणमत आह । ‘वृद्धग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थमिति’ । तद्वि
गोत्रग्रहणं स्त्रिया विशेषणमतस्तदनुवृत्तौ स्त्रीग्रहणमप्यनुवर्त्तते, वृद्धग्रह-
णसामर्थ्यात् गोत्रग्रहणमेवानुवर्त्तते न स्त्रीग्रहणमिति व्याचक्षते, अपत्य-
मन्तर्हितं वृद्धमित्यस्य तु वृद्धस्य ग्रहणे ऽसमञ्जसोऽयं ग्रन्थः स्यात् ।
‘औपगविरिति’ । ननु च परिगणनादेवात्र न भविष्यति, तत्र । नहि सूत्र-
कारोर्वाचीनपरिगणनाश्रयेणातिप्रसङ्गनिवारणं मन्यते, वाग्रहणएव कर्तव्ये
यद्वहुलग्रहणं कृतं तस्य प्रयोजनमाह । ‘बहुलग्रहणमित्यादि’ ।
वैचित्र्यमेव दर्शयति । ‘गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्येति’ । तत्रान्यः सौवीर-
गोत्रएवेत्ययमेवार्थो यत्रसाध्यः ॥

“फेक्क च” ॥ ‘यमुन्दश्चेत्यादि’ । अत्र वार्ध्यायणीति शब्दरूपा-
पेक्षाया नपुंसकनिर्देशः । ‘फिज इति’ । फिज ता इत्यर्थः । ‘स्मृता इति’ ।

एते त्रयः फिजन्ताः प्रकृतयः स्मृता इत्यर्थः । 'सौवीरेषु च कुत्सायामिति' । पुनश्चकारो वृत्तभङ्गभयात् पठितः । बहुलग्रहणास्मिद्विषयमर्थः पूर्वं वृत्ति-
कृता दर्शित इदानीं तु श्लोकवार्तिककारेणेत्यपौनरुक्त्यं, सुयामशब्दोपि
तिकादिः, वृषस्यापत्यं वार्ष्ण्यायणिः, अयमपितिकादिरेव, वृगुकोसलमी-
रच्छागवृषाणां युद्धादिष्टस्येति वचनाद् आयनादेशे कृते युडागमः ॥

“फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ” ॥ ‘तेन यथासंख्यमिह न
भवतीति’ । एवं च कृत्वा णस्य णित्करणमर्थवद्भवति, तद्वि मिमतशब्दे
वृद्धर्थे, यथासंख्ये तु फाण्टाहृतेर्वृद्धत्वाणित्करणमनर्थकं स्यात्, इह तु
फाण्टाहृताभार्य इति गार्गाभार्य इतिवत्पुंवद्भावप्रतिषेधादिकं द्रष्टव्यं,
यथा तु वार्तिकं तथा यथासंख्यमत्रेष्यते यथाह, फाण्टाहृतेर्णस्य णित्क-
रणानर्थक्यं वृद्धत्वात्, प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु, उक्तं वेति ॥

“कुर्वादिभ्यो ण्यः” ॥ ननु च कुरुनादिभ्यो ण्यं इत्येव कुरुशब्दा-
ण्यः सिद्धः किमर्थमिह पठ्यते ऽत आह । ‘कुरुशब्दादपरोपीति’ । सत्य-
मपरोपि ण्यप्रत्ययो भविष्यति, स तु क्षत्रियादित्यनेनार्थभेदमाह. तद्वा-
जसञ्जक इत्यनेन रूपभेदमाह । ‘तिकादिषु पाठादिति’ । कुरुकौर-
व्यशब्दौ द्वावपि पठ्यते । ‘कारिणस्तु रथका’रादिति’ । कारिणः शिल्पिनः,
रथकारजातिस्तु शिल्पिवृत्तिर्न भवतीति मन्यते । ‘तस्य पुंवद्भावो
न भवतीति’ । भस्पाठे तद्विदति विधीयमानः, यदि हि स्याचस्तद्विद-
इति टिलोपः स्यात्, कस्माच्च भवतीत्याह । ‘स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्या-
दिति’ । पुल्लिङ्गस्यापि पाठे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया केशिनीशब्दादपि
सिद्धः प्रत्ययः पुल्लिङ्गात्वनभिधानाच्च भविष्यतीति भावः । वामरथस्य
कण्वादिवत्स्वरवर्जमिति गणवाक्यं व्याचष्टे । ‘वामरथशब्द इत्यादि’ ।
तस्येति प्रकरणाण्यप्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयम् । ‘कण्वादिवदिति’ ।
केवलानां तेषां कस्य चित्कार्यस्याविधानाज्जन्तानां कण्वादीनां यत्कार्यं
तस्यातिदेशः । ‘लुगादिकमिति’ । कण्वादिषु यजन्तेषु वृष्टमात्रस्य
कार्यस्यातिदेशो न तु कण्वादित्वप्रयुक्तस्य, अत एव स्वरवर्जमित्याह,

तेन लुगादिकमप्यतिदिश्यते न तु कण्वादिभ्यो गोत्रइत्येव प्रत्यय-
विधिः । 'वामरथ इति' यजजोश्चेति बहुषु लुक्, यजश्च प्राचां ष्क
तद्धितः, यूनि यजिजोश्चेति फक्, शेषिकेष्वर्थेषु हे प्राप्ते कण्वादिभ्यो
गोत्रे सङ्गाङ्गलक्षणेष्विति चाण् भवति । 'समाजः चत्रियइति' । समा-
जोपत्यं साम्राज्यो भवति, चत्रियश्चेत्, साम्राज्योऽन्यः ॥

“सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च” ॥ लक्षणेति स्वरूपग्रहणमित्याह ।
'लक्षणशब्दादिति' । कारीत्यर्थग्रहणमित्याह । 'कारिवचनेभ्यश्चेति' ।
साधु कुर्वन्तीति कारिणः शिल्पिनः । 'नापित्य इति' । प्राचां मते एय
उदाहृतः, उदीचां तु मते परस्मदुदीचां वृद्धादिति फिज्नेव भवति
नापितायनिरिति ॥

“उदीचामिज्” ॥ 'तात्त्व इति' । अपूर्वहन्तृतराजामणीत्य-
ल्लोपः । 'तात्त्वण्य इति' । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । इह
सेनान्तलक्षणकारिभ्यो वेति वक्तव्यं, नार्थानेनेज्वचनेन, नापि शिवादिषु
तत्तन्शब्दस्य पाठेन एये हि विकल्पिते यो यतः प्राप्नोति स ततो भव-
तीति तत्त्वः प्राग्दीव्यतोऽण् अन्येभ्यश्चात् इज् भविष्यति, नैवं शक्यम् ।
एवं हि जातसेनादिभ्यश्च व्यादिलक्षणेण प्राप्नोति ॥

“तिकादिभ्यः फिज्” ॥ 'चत्रियवचन इति' । यः कुरुनादिभ्यो एय
इति व्युत्पादितः । 'औरशशब्देनेति' । उरसा शेते उरशः चत्रियः, वृषो-
दरादित्वाद्रूपं, तस्यापत्यं जनपदशब्दात्चत्रियादित्यज्, किं पुनरेवं प्रयत्नेन
चत्रियवचनस्य ग्रहणं व्याख्यायतइत्यत्राह । 'तथा चेति' । 'उदाहृत-
मिति' । पूर्वैरपि वृत्तिकारैरित्यर्थः । तिक्रोतेरिगुपधात्कः, तिकः, किं
तवास्तीति प्रवर्त्तते कितवः वृषोदरादिः, सम्पूर्वोऽज्ज्ञानातेरातश्चोपसर्ग-
इति कः, स्त्रियां टाप्, सज्जा, बालैर्बहुशिक्षास्य स बालशिक्षः, द्वौ
शब्दावित्यन्ये, बलर्तेर्णञन्तादच् बालः, तस्य बालायनिः शिक्षाशब्देन
तद्वान् लक्ष्यते, शैखायनिः, उरशशब्दो व्युत्पादितः, शट् कुत्सायां पचाद्वच्
ततो गर्गादित्वाद्वाज् शाठ्यः, ततो यूनि फिज्, सिन्धुशब्दाद्वाज्मगधेत्यण्,
सैन्धवः, अत्रापि यूनि फिज् यममुनन्तीति यमुन्धः, शकन्ध्यादिः, प्रशस्तं

रूपमस्यास्ति रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्, रूप्यः, यामे भवेः याम्यः, नील वर्णे,
इगुपधात्कः नीलः, अम् रोगे, औणादिक इत्रः, अमित्रः, गौकाद्यो गर्गा-
दियत्रन्तः, कृपोरुः, कुरुः, देवस्येव रथो ऽस्य देवरथः, तिले तिलः,
तितिलः, पृषोदरादिः, ततो मत्वर्थीय इन्, तितिलिनो ऽपत्यमौत्सर्गिकेण,
नस्तद्वितइति टिलोपः, तैतिलः, औरशशब्दो व्युत्पादितः, कुरुनादिभ्या
ययः, कौरव्यः, भूरि अस्यास्ति भूरिको व्रीह्यादिः, तस्यैव पक्षे कपिलकादि-
त्वाल्लत्वं भूलिकः, ताभ्यामत इज्, भौरिकिः भौलिकिः, चुप मन्दायां गतौ,
ययन्ताल्लटः शत्रादेशः, तस्यापत्यं चौपयतः, एवं चैपयतः, विट पर-
प्रेष्ये, ययन्ताल्लटः शत्रादेशः, तस्यापत्यं चैटयतः, शीकृ सेचने, णि-
जादि पूर्ववत्, शैकयजः, क्षितमाचष्टे क्षितयन्, तस्यापत्यं क्षैतयतः,
ध्वजोस्यास्ति ध्वजवान्, तस्यापत्यं ध्वाजवतः, द्वौ शब्दावित्यन्ये, ध्वज
गतौ ययन्तात्पचाद्यच्, ध्वाजः, वनोतेस्तः, वतः, चदि आह्लादने, ततो
रमस् चन्द्रमाः, तस्यापत्यं चान्द्रमसायनिर्बुधः, शोभतेसौ शुभः, इगुप-
धात्कः, गमेर्गन्, गङ्गा, वृज इण्यः वरेण्यः, सर्वधातुभ्यो मनिन्, यानं यामा,
शोभनं यामास्य सुयामा, आरदो नाम जनपदः ततोपत्ये जनपदश-
ब्दादित्यज्, आरदः, वह्यं करणं, वह्यमेव वह्यका निपातनादित्वाभावः,
खलाय हिता खल्या, खलयवेति यत्, वृष् सेचने इगुपधात्कः वृषः,
लोमानि कामयति लोमका, उदकमिच्छत्यात्मन उदन्यः, अशना-
योदन्यधनायेत्युदकस्योदन्भावः, ततः पचाद्भ्यच्, यज्ञयोगाद्यज्ञः, एते
तिकादयः ॥

“कौसल्यकार्मार्याभ्यां च” ॥ कौसलशब्दाद्वृद्धेत्कौसलाजादाज्
ज्यङ्, कर्मरशब्दात्कारिलक्षणेण ययः, एतयोरिह ग्रहणमिति शङ्कामपा-
करोति । ‘परमप्रकृतेरेवेति’ । कथं तर्हि विज्ञतं प्रकृतिरूपं श्रूयते तत्राह ।
‘प्रत्ययसंयोगेन त्विति’ । न चेयं स्वमनीषिकेत्याह । ‘तथा चेति’ ।
‘युद्धादिष्टस्येति’ । पूर्वान्तकरणे दागव्यायनिः, ओर्गुणो न स्यात्,
अतः परादिकरणम् । ‘आदिष्टेस्येति’ । कृतायनादेशस्येत्यर्थः । एत-
स्मिन्ननुच्यमाने ऽनवकाशत्वाद्युटि कृते ऽनादित्वादायनादेशो न स्यात् ॥

“अणो द्रुचः” ॥ ‘कार्त्तयणिरिति’ । कर्त्तुरपत्यमित्यण्, कार्त्तः, ततो यूनि फिञ्, तस्याब्राह्मणगोत्रादिति लुङ् भवति, विधनसामर्थ्यात्, अपर आह । कर्त्तुश्चात्रः कार्त्तः, तस्यापत्यमित्यादावगोत्रे चरितार्थं वचनमिति । अपर आह, अपत्यग्रहणमावर्तते तत्रैकेनाण् विशेष्यते, अपरेण प्रत्ययार्थो निर्दिश्यते, ततश्चापत्यस्यैवाणो ग्रहणादस्त्येव वचनसामर्थ्यमिति ॥

“उदीचां वृद्धादगोत्रात्” ॥ ‘कारिशब्दादपीति’ । कारिलक्षणस्योदीचामिओवकाशस्तान्तुवायिः, फिओवकाशः आम्रगुप्तायनिः, नापितादुभप्रसङ्गे फिञ् भवति । ‘याज्ञदत्तिरिति’ । वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या, पक्षे याज्ञदत्तायनिरिति भवत्येव ॥

“वा किनादीनां कुरु च” ॥ ‘यदिह वृद्धगोत्रमिति’ । वाकिनगारेधकाकइत्येते त्रयः, वचनं वाकः सोस्यास्ति वाकिनः, बर्हिणवदुपपाद्यः, अगारे एधते गारेधः एषोदरादित्वादादिलोपः, शकन्वादि-त्वात्पररूपं, कायतेः काकः, अन्येषामपीति कः, कर्कटस्यापत्यं काक्क-त्यः, गंगादिः, कुर्वादिर्वा, लन्धयतेर्लङ्का, अस्मादेव निपातनाद् घस्य कादेशः, वर्मचर्मशब्दौ व्रीह्यादी । ‘इजाद्वपषाद् इति’ । वर्मिर्चर्मिणोरण् प्राप्तः, लङ्काशब्दाद्वच इति ठक् प्राप्तः, यजन्ताद्वपिओश्चेति फक्, शेषेभ्य इञ् प्राप्तः, वर्मिर्चर्मिणोर्नलोपश्चेति कुकि कृते प्रातिपदिकस्यानकारान्तत्वाच्चलोपो न प्राप्नोतीति विधीयते, यदि पुनरयं कुक् परादिः क्रियते आयनादेशो न स्यात् फस्यानादित्वात्, यदा च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वर्मिणीचर्मिणीशब्दाभ्यां प्रत्ययो भवति तदा भस्याठे तद्धितइति पुंवद्भावो न स्यात् ॥

“पुत्रान्तादन्यतरस्याम्” ॥ ‘पूर्वेणैव प्रत्ययः सिद्ध इति’ । तेनासाविह विधीयते, कथं तर्हि पञ्चम्या निर्देश इत्याह । ‘पुत्रान्तादित्यादि’ ॥

“प्राचामवृद्धात् फिन्बहुलम्” ॥ ‘विकल्पार्थ इति’ । विकल्पप्रयोजनं तत्राचार्यपादानं मतान्तरे प्रत्ययस्याभावं द्योतयति, बहुल-

ग्रहणं तु क्वचित्प्रवृत्त्यादिकम्, अन्यतरस्यांशब्दस्तु विकल्पमेव, तेषामेके नैव सिद्धीतीति प्रकरणाद्विकल्प इति गम्यते, किमर्थं तर्हि सर्वेषां ग्रहणं तत्राह । ‘तत्रेति’ । ‘बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थमिति’ । पारिशेष्यादन्यस्य ग्रहणं विकल्पार्थमित्युक्तं भवति, वैचित्र्यमेव दर्शयति । ‘क्वचिदिति’ ॥

“मनोज्ञातावत्रयतौ शुक् च” ॥ ‘तथा चेति’ । अपत्यार्थं तु सति यत्रजोश्चेति बहुषु तुक् प्रसज्येत, लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहणात् । ‘अपत्यं कुत्सितइति’ । गत्वविधानार्थमिदम्, अणः सिद्धत्वात् न च न दण्डमाणावान्तेवासिष्विति गत्वसिद्धिः, अर्थविशेषस्यानिश्चयाद् अनधीतवेदत्वान्मूढत्वं, विहिताकरणात्प्रतिषिद्धसेवनान्न कुत्सितत्वम् ॥

“अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्” ॥ ‘तद्गोत्रसंज्ञं भवतीति’ । अपत्यमात्रस्य लोके गोत्रत्वादपत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य नियमात्परिभाषेयं युक्ता न सज्जेति चेत्, न, लिङ्गवती परिभाषा भवति यथा इको गुणवृद्धी इति, विध्यन्तरशेषभूता वा, यथा विप्रतिषेधे परं कार्यमिति, न चेन्न तथा, किं च वृद्ध्यादयोपि सर्वार्थप्रत्यायनयोग्याः सज्जिविशेषे शक्त्यवच्छेदेन नियम्यन्ते, अथ च ताः सज्जास्तथेयमपि भविष्यति, उक्तं च ।

व्यवहाराय नियमः सज्जानां सज्जिनि क्वचित् ।

नित्य एव तु सम्बन्धो इत्यादिषु गवादिवत् ॥

वृद्ध्यादीनां च शास्त्रे ऽस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः ।

अङ्गत्रिमो हि सम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥

इति । यदि पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य गोत्रसज्जा क्रियते गर्गस्यापि प्राप्नोति सोऽपि क्वचित्प्रति पौत्रो भवत्येव, तत्र को दोषः, गोत्रादून्यस्त्रिया-मिति यूनि प्रत्ययप्रसङ्गः, गार्ग्यादेव तु यूनीष्यते, नैव दोषः । इहापत्यग्रहणं न कर्तव्यं, पौत्रस्यापत्यत्वात्तत्प्रभृतेरपत्यस्यैव ग्रहणं सिद्धं, तत् क्रियते ऽपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य यथा स्याद्वस्तुतोऽपत्यस्य मा भूदित्येवमर्थ-प्रतोपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य गर्गस्य न भविष्यति, ननु चासत्यप्यपत्यग्रहणे पौत्रप्रभृतिरूपेण प्रतिभासमानस्य सज्जाया विज्ञानात्तेन रूपेणाप्रतिभा-

समानस्य गर्गस्य न भविष्यतीति किमपत्यग्रहणेन, यद्येवमौपगत्रस्यापि न स्यात् सोऽपि ह्यपत्यरूपेण प्रतिभासते ननु पौत्रप्रभृतिरूपेण, अपत्यमात्रे प्रत्ययविधानाद् गार्ग्यादेरेव तु स्याद् यत्र गोत्र एव प्रत्ययः, कुतश्चायमर्थो लभ्यते पौत्रप्रभृतिरूपेण प्रतिभासमानस्येति, तद्गृहणसामर्थ्यादिति चेत् सर्वस्यापि यत्किं चित्प्रति वस्तुतः पौत्रप्रभृतिरूपेण भवितुं पौत्रप्रभृतिग्रहणं न कर्तव्यं भवति, तद्गृहणसामर्थ्यादयमर्थो लभ्यतइति, तच्च, सञ्जिनिर्द्वैशा-
 र्थत्वादचेतनव्यावृत्त्यर्थत्वाच्च, गोत्रद्वैतेतावति ह्युक्ते कस्य सञ्ज्ञा स्यात्, रथादीनां च वस्तुनापि पौत्रप्रभृतिरूपं नास्ति, अतो वस्तुतः पौत्रप्रभृतेर्ग-
 र्गस्य मा भूदपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य यथा स्यादित्येवमर्थं त्वपत्यग्रहणं कर्तव्यं, सम्बन्धिशब्दत्वाच्च पौत्रप्रभृत्यपत्यशब्दयोर्यं प्रति पौत्रप्रभृतिरूप-
 मपत्यत्वं च तमेव प्रति गोत्रसञ्ज्ञा विज्ञायते, तेनाङ्गिरसः पौत्रे गर्गस्यानन्तरे न भवति गर्गादिभ्यो यज्ञ, तदेतत्सर्वमुक्तम् । 'सम्बन्धिशब्दत्वादित्यादि',
 'यस्य यदपत्यमिति' । प्रतिभासतइति भावः । तदयमत्र सूत्रार्थः, वस्तुतः पौत्रप्रभृतिरपत्यरूपेण प्रतिभासमानोर्थो यं प्रत्यपत्यरूपेण प्रतिभासते यं च प्रति वस्तुतः पौत्रप्रभृतिस्तं प्रति गोत्रसञ्ज्ञा इति । 'आपत्यमिति व्यप-
 देशयेति' । सञ्जिन इति शेषः । अपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य सञ्जिनो व्यपदेशो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । इह कस्माच्च भवति गर्गापत्यस्य
 वृतीयादेरपत्यमिति, अत्र हि गर्गापत्यशब्देन गर्गं प्रत्यपत्यरूपेण प्रति-
 भासमानस्य वस्तुतः पौत्रप्रभृतेर्गर्गं प्रति गोत्रसञ्ज्ञायां सत्यां गर्गस्य चतुर्थे जीवद्वन्द्वे गोत्राद्विनीति गर्गापत्यशब्दात्प्रत्ययः प्राप्नोति, नैव
 दोषः । सञ्ज्ञाप्रकरणेवास्मिन्कर्तव्ये ऽपत्यप्रत्ययेषु विधीयमानेषु मध्ये सञ्ज्ञाकरणं प्रत्ययवाच्यस्यापत्यस्य परिग्रहार्थं, यदिदं तस्यापत्यमित्याख्य
 प्रत्ययार्थत्वन निर्वृष्टमपत्यं तद्गोत्रसञ्ज्ञमिति, तेनापत्यशब्देन प्रतिभा-
 समानस्यापत्यस्य सञ्ज्ञा न भविष्यति । ननु च ते तद्राजा इत्यत्र तच्छ-
 ब्दनाजादीनामेव परिग्रहे यथा स्यात्पूर्वेषां मा भूदिति मध्ये सञ्ज्ञाक-
 रणं स्यात्, यद्येतावत्प्रयोजनं स्यादत्रादयस्तद्राजा इत्येव ब्रूयात्तस्मा-
 दुक्तमेव साक्षात्प्रयोजनमस्मिन् प्रकरणे सञ्ज्ञाकरणस्य, स्थिते त्वैवमुक्तमपि

प्रयोजनं भवत्येव, अत एव तत्र वक्ष्यति गोत्रयुवसञ्ज्ञा काण्डेन व्यवहितत्वादिति ॥

“जीवति तु वंश्ये युवा” ॥ ‘अभिजनप्रबन्धो वंश इति’ । अभिजनाः पित्रादयः, अभिजायन्ते येभ्यः पुत्रादय इति कृत्वा, प्रबन्धः, सन्तानः । ‘तत्र भवो वंश्य इति’ । । दिगादित्वाद्यत्, पौत्रप्रभृत्यपत्यमिति षष्ठी-समासः, यद्यत्रापि पूर्ववत्पौत्रप्रभृतीत्येतत्सामानाधिरण्येनापत्यं विशेषयेत् तृतीयस्यापि जीवद्वंश्यस्य युवसञ्ज्ञा स्यात्, तत्र को दोषः, युवसञ्ज्ञया गोत्रसञ्ज्ञया बाधितत्वाद्गोत्रादिभ्यो यञ् स्यात् कश्चिदपत्यप्रत्ययः, किं कारणं, गोत्रादेव यूनीति नियमात्, नानन्तरात् मूलप्रकृतेस्त्वस्माद्वाक्येनैवाभिधानं प्राप्नोति गर्गस्यापत्यं गार्ग्यरपत्यमिति, एतेनोपगो-स्तृतीयो जीवद्वंश्यो व्याख्यातः, तस्माद्वैयधिकरण्येन विशेषणमित्याह । ‘पौत्रप्रभृतीति’ । ‘षष्ठी विपरिणम्यत इति’ । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । ‘तुशब्दोवधारणार्थ इति’ । अनेकार्थत्वाच्चिपातानां भिन्नक्रमो युवशब्दानन्तरं द्रष्टव्य इत्याह । ‘युवैव भवति न गोत्रमिति’ । असत्यवधारणे एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां समावेशाभ्युपगमात्कृत्यप्रत्यय-संज्ञानामिव गोत्रपुवसंज्ञयोः समावेशः स्यात्, अस्तु को दोषः, यस्कापत्यं गोत्रं शिवादिभ्यो ऽण्, तदन्तादून्यणो द्वुच् इति फिञ् । वृद्धौ यस्येति लोपे कृते यांस्कायनिरिति । बहुषु यस्कादिभ्यो गोत्रइति फिञो लुक् प्रसज्येत एकदेशविहृतस्यानन्वत्त्वा, यस्कादिभ्योनन्तरस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुगुच्यते, न चात्रानन्तरः फिञ्, शिवाद्यणो यस्येति लोपः, तस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्यानिवद्वावाक्यस्कादिभ्यो विहितस्येति वा विज्ञा-स्यते, इह च कण्वस्यापत्यं काण्व्यः, तस्यापत्यं युवा काण्व्यायनस्तस्य-च्छात्राः काण्वायनीया इति, कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् न भवति, कण्वा-दिभ्यः परो योऽ नन्तरो यो वा तेभ्यो गोत्रे विहितस्तदन्तादित्याश्रय-णात्, इह च औपगवस्यापत्यमौपगविरिति गोत्रादूनीति प्रतिपदविधाना-देको गोत्रइति नियमो बाधियते, यदि बाध्यते औपगवैर्युनोपत्यमिति चतुर्थस्य यूनो गोत्रत्वात्पञ्चमे यूनि फक् प्राप्नोति, नैष दोषः, पञ्चमे

यूनि विवक्षिते उत्पन्नस्येजो यूनि लुगिति लुकि कृते औपगवशब्दादण-
न्तात्पुनरपीजेव भविष्यति, इह तर्हि दाक्षेपत्यं दाक्षायणस्यापत्यमित्य-
र्थविवक्षायां फक्फिजोरन्यतरस्यामिति फको लुगभावपक्षे तदन्तादिञ्
प्राप्नोति, किं च औपगवेरपत्यमित्यत्रापि लुप्ते ऽपीञि प्रत्ययलक्षणेन फक्
प्राप्नोति, एवं तर्हि गोत्राद्यूनीत्यत्र एकग्रहणमनुवर्तिष्यते तेनानेकः
प्रत्ययो न भविष्यति, यस्तर्हि गोत्रेऽलुगचीत्यलुक् सोत्रीणां यूनां द्वात्रिं-
शत्यादौ प्राप्नोति, यूनेपि गोत्रत्वात्, प्राप्नोतु तं बाधित्वा परत्वाद्यूनि
लुग्भविष्यति, नैवं शक्यं, फक्फिजोर्हि दोषः स्यात्, शालङ्केरपत्यं शालङ्कः,
पैलादिषु पाठादिञ् शलङ्कादेशश्च, ततः शालङ्केरपत्यं युवा यजिजोश्चेति
फक्, पैलादिभ्यश्चेति लुक्, ततः शालङ्केर्यनश्छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थ-
विवक्षायां गोत्रे लुगचीति पैलादिषु लुक्ः प्रतिषेधे सति यूनि लुगिति
लुकि नित्ये प्राप्ते फक्फिजोरन्यतरस्यामिति पक्षे फक्ः अव्ययप्रसङ्गः,
असत्यां तु यूने गोत्रसंज्ञायां गोत्रे लुगचीत्यस्याप्रवृत्तौ पैलादिषु लुग्भ-
वित्येव, फक्फिजोरन्यतरस्यामित्यर्थं तु विकल्पो यूनि लुगित्यस्यानन्तरस्य
न तु पैलादिषु लुको व्यवहितस्यान्तरङ्गस्य, तत इजश्चेत्यण् शालङ्का
इति भवति, तथा पीलाया अपत्यं, पीलाया वेत्यण्, पैलः, तस्यापत्यं
युवा, अणो ट्ठव इति फिञ्, तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक्, ततः पैलस्य
यूनश्छात्राः पैलीया इति ॥

“भातरि च ज्यायसि” ॥ ‘कनीयान् भातेति’ । भातृज्यायः-
शब्दयोः संबन्धिशब्दत्वादयमर्थो लभ्यते । ‘अकारणत्वादिति’ । यः
साक्षात्परम्परया वा कारणं भवति स लोके वंश्य इत्युच्यते । ‘गार्गे
जीवतीति’ । ज्यायसि भातरि जीवतीत्यर्थः । एवं वात्स्यायनादावपि
दृष्टव्यम् ॥

“वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति” ॥ ‘सप्तमपुरुषावधय-
इति’ । आत्मनः प्रभृति पित्रादिषु पुत्रादिषु वा गण्यमानेषु सप्तम-
पुरुषावधिर्येषां ते तथोक्ताः, प्रायेण तु पूरणप्रत्ययो न पठ्यते, सप्तपु-
रुषावधय इत्येव पठ्यते, न तत्र समीचीनमर्थं पश्यामः, समानः पिण्डो

येषामिति सपिण्डाः, निपातनात्सभावः । 'स्मर्यन्तइति' । तद्वथा
'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तत' इति, सप्तमे ऽतीते विनिवर्त्तत-
इत्यर्थः । 'उभयत्रेति' । जनने मरणं वेत्यर्थः । 'एवमादिकायां क्रिया-
यामिति' । आदिशब्देन 'दानं प्रतिगृहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तत'
इत्यादिका क्रिया एह्यते । 'जीवद्वेति' । वस्तुव्याख्यानमेतत्, सूत्रे
तु जीवतीत्याख्यातपदं तच्चेदपत्यं जीवतीति, प्रथमार्थे वा शत्रन्तात्स-
प्तमी व्याख्येया । 'तरन्निर्द्वेश इत्यादि' । असति तस्मिन्स्यविरशब्दाद्वयः-
प्रकर्षमात्रं गम्येत, तरपा तु स्थानप्रकर्षो द्योत्यते, ततस्तदुपादानसाम-
र्थ्यात्, यथा गौतरोऽश्वतर इत्यादावप्रवृत्तिनिमित्तभूतस्यापि बाह्यदेहादेः
प्रकृत्यर्थसंबन्धिनः प्रकर्षे तरब् भवति तथात्रापि, स्थानं पदं पितृत्वा-
दिकम् । 'स्थानवयोन्यने इति' । स्थानेन वयसा च न्यून इत्यर्थः । ननु
च ज्यायसीत्यनुवृत्तेरेवोभयोः प्रकर्षो लभ्यते, प्रशस्यस्य अः, ज्य च, वृद्ध-
स्य चेत्युभयोर्ज्यदेशविधानात्, तच्च, नहि सकृत्प्रयुक्तः शब्देनैकार्थमभि-
धातुं समर्थः, एवमपि तरन्निर्द्वेशो न कर्त्तव्यः, ज्यायसीत्यनुवृत्तेरेव स्थान-
प्रकर्षलाभात्, एतदपि नास्ति, स्वविरइति विशेषणान्तरोपादाने सति
ज्यायसीत्यस्यानुवृत्तेरेव दुर्ज्ञानत्वात् । 'जीवतीति किमिति' । श्रुतं
प्रकृतं चोभयमधिकृत्य प्रश्नः । अत एवोभयोः प्रयोजनं दर्शयति । 'मृते
मृतो वेति' । तत्र मृतइति स्वपितरि, मृतो वेति पौत्रप्रभृतेरपत्यभूतार्थः ॥

“वृद्धस्य च पूजयाम्” ॥ 'अपत्यमन्तर्हितमित्यादि' । एत-
ज्जापत्यग्रहणेन वृद्धस्य विशेषणाद् इह परिभाषितस्य च शब्दात्मकस्या-
पत्यत्वासम्भवात् विज्ञायते । 'पूजयां गम्यमानायामिति' । का पुनरत्र
पूजा, यद्युवत्वमेव, यद्यपि युवशब्देनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्तमेव सञ्ज्ञा
तथापि प्रायेणाल्पवयसो जीवदृश्यत्वं सम्भवतीति तदध्यारोपे सति
तत्सहचरितं वयोपि प्रत्यायितं भवतीति पूजा भवति । 'सञ्ज्ञासामर्थ्या-
दिति' । गोत्रस्य सतो युवसञ्ज्ञा विधीयते, गोत्रसञ्ज्ञा चेत्यवृत्ता एको
गोत्रइति नियमः प्राप्नोति, ततश्च परमप्रकृतेरेवोत्पन्नेन प्रत्ययेनाभिहि-
तत्वाद्प्राप्नोति प्रत्ययोऽस्माद्वचनाद्भवतीत्यर्थः । इह पूर्वत्र सामानाधि-

करणेन सञ्ज्ञाविधानात्प्रमाभेदाय तथैव सञ्ज्ञा विधातुं युक्ता, कोयं
वृद्धस्येति षष्ठीनिर्देश इत्यत्राह । ‘वृद्धस्येति’ । षष्ठीनिर्देशद्वितीति-
करणो हेतौ, वार्तिककारीयं चेदं सूत्रं वृत्तिकारेण तु सूत्रेण प्रतिपत्तम्,
एतेनोत्तरसूत्रं व्याख्यातम् ॥

“यूनश्च कुत्सायाम्” ॥ ‘निवृत्तिप्रधानो विकल्प इति’ । न
पुनः प्रवृत्तिप्रधान इति पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्, यदाह । ‘यूनश्चेति’ ।
नह्यप्रवृत्तायां तस्यामेष निर्देश उपपद्यते, ननु च निवृत्तिरप्यनिवृत्ता या
न शस्यते कर्तुं, यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्मा भुक्कथा इति किं तेन कृतं स्यात्,
तस्मादूनश्चेति निर्देशो युवसंज्ञाविषयो लक्षणार्थः । ‘जीवद्वंशस्य चतु-
र्थादरेति’ । न तु युवसंज्ञाशिष्टस्य निर्देश इति वक्तव्यमेवं च प्रवृत्ति-
विकल्पोऽप्युपपद्यते, सा तु प्रवृत्तिरसत्यपि सूत्रे लभ्यतइति मत्वां निवृ-
त्तिप्रधान इत्युक्तम् । ‘युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायामिति’ । तस्या अभाव-
पक्षइत्यर्थः । ‘गार्ग्यो जात्म इति’ । का पुनरत्र कुत्सा, गोत्रत्वरा-
पिणामेव, अजीवद्वंश्या हि गोत्रसंज्ञकास्ते प्रायेण चरमवयसो भव-
न्तीति तदारोपे भवति कुत्सा ॥

“जनपदशब्दात्तत्रियादश्” ॥ ‘जनपदशब्दो यः तत्रियवाची-
ति’ । नन्वेते पञ्चालादयः शब्दाः तत्रियशब्दा इव, तत्सम्बन्धात् तस्य
निवास इति तद्वृत्ते कृते जनपदे लुबिति च लुपि जनपदे वर्तन्ते,
तत्कथमवरकालया जनपदशब्दतया नित्यतत्रियशब्दता लत्यते, कः पुन-
राह तत्रियसम्बन्धादेव ते जनपदे वर्तन्तइति, सूत्रकारस्तावल्लुञ्ज्याग्राप्र-
स्थानादिति वदन् तत्रियेष्विव जनपदेषु स्वाभाविका पञ्चालादिशब्दस्य
प्रवृत्तिरित्याह । ‘पञ्चाल इति’ । यदपि पञ्चालादयः शब्दा जनपदे
बहुवचनान्ताः तत्रिये त्वेकवचनान्तास्तथापि प्रातिपदिकस्य विशेषणं
जनपदत्वं न सुबन्तस्येत्येकवचनान्तादपि प्रत्ययो भवत्येव । ‘ऐत्वाक
इति’ । इत्वाकुशब्दस्य दाण्डिनायनादिसूत्रे टिलोपो निपातितः । ‘द्रौह्य
इति’ । तत्रियवचन एवायं न जनपदशब्दः । ‘ब्राह्मणस्य पञ्चालस्येति’ ।
बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनमित्युक्तत्वात्कथमत्र प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ।

‘तत्रियसमानशब्दादिति’ । समानः शब्दो यस्य समानशब्दः, तत्रियेण समानशब्दस्तस्माज्जनपदशब्दात् तस्येति षष्ठीसमर्थोद्वाजन्यभिधेये ऽप-
त्यवत्प्रत्ययो भवति, अष्टादपीति प्राप्तस्य वृजो ऽपवादः । क्वचित्तु
वृत्तावेवायं ग्रन्थः पठ्यते । ‘मागध इति’ । दृग्भगधेत्यण् ॥

“वृद्धेत्कोसलाजादाञ् ज्यङ्” ॥ ‘अणवक्तव्य इति’ । इकारष्टिलो-
पार्थः, णकारो वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः । ‘अन्यस्मादि-
ति’ । गुणवचनाद्बुधिष्ठिरपितृवनाच्च, पुरोरण्वक्तव्यः पौरवइति, इति
क्वचित्पठ्यते, तत्र पुरुशब्दस्याजनपदशब्दत्वात्मादीव्यतीयेणि सिद्धे तद्वा-
जसंज्ञार्थं वचनं, जनपदवाचित्वे दृग्भगधेत्येव सिद्धम् ॥

“कुरुनादिभ्यो ण्यः” ॥ आदिशब्दो नकारेणैव संबध्यते न कुरु-
शब्देन, तदादेर्जनपदस्याभावात्, तदाह । ‘कुरुशब्दावकारादिभ्य-
श्चेति’ । ‘अणञोरपवाद इति’ । कुरुशब्दादृग्भगधेत्यणोपवादः, नादि-
भ्यस्त्वञः । ‘नैषध इति’ । कथं नैषधोर्हति चेदधमिति, स्वच्छन्दवाच-
क्ययः, कथं स नैषधस्यार्थपतेः सुतायामिति, निरङ्कुशः कवयः, शेषविव-
क्षायां बोध्यत्राण् समर्थनीयः ॥

“साल्वावयवप्रत्ययकलकूटाश्मकादिञ्” ॥ सत्त्वा तत्रियेति
पाठः, तत्रामिकेति वचनात्, इदं हि तत्रामिकाणः प्राप्तर्यमुक्तं, न च
साल्वाशब्दात्तस्य प्राप्तिः, वृद्धत्वात्, सलेर्जप्रत्ययः । ‘अणपीथ्यतइति’ ।
साल्वावयवे, अपटातौ साल्वादिति निर्द्वैशात्, न च निपातितेण ठको-
पवादः, साल्वेयगान्धारिभ्यां चेति निर्द्वैशात् । ‘तेभ्यः तत्रियवृत्तिभ्य
इति’ । जनपदशब्दात्तत्रियादित्यनुवृत्तेरितलभ्यते, उदुम्बरास्तिलखला
इति श्लोकः प्रदर्शनार्थस्तेन ब्रुस, अजमीठ, आजकन्द, इत्येतेभ्योऽपि
भवति, तथा च भाष्यउदाहृतं, बौसिः, आजमीठिः आजकन्दिरिति ।
‘साल्वावयवसंज्ञिता इति’ । साल्वावयव इत्येवं शब्दिता इत्यर्थः ॥

“ते तद्राजाः” ॥ ‘तथा चैवोदाहृतमिति’ । तत्र तद्राजस्य
बहुषु तेनैवास्त्रियामित्यत्र कार्याश्रयमुदाहृतम्, इह तु प्रकरणे रूपा-
श्रयम् ॥

“कम्बोजाल्लुक्” ॥ ‘चोल शक् इति’ । दृग्प्रमगधेत्यस्याः
केरल इत्यत्राजः ॥

“स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुम्भश्च” ॥ ‘अवन्तीकुन्तीति’ । लुकि
कृते इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् । ‘कुरु रिति’ । ऊङुतः ॥

“अतश्च” ॥ ‘तकारो विस्वष्टार्थ इति’ । असति हि तस्मिन्-
स्येति निर्वृशः स्मात्ततश्च सन्देहः स्यात्किमयं वर्णनिर्वृश आहोस्विदि-
दम इति, इदमश्च निर्वृशेनन्तरस्येजो लुक् प्रसज्येत, तकारे सत्येष दोषो
न भवति, तपरनिर्वृशस्य भूयसा वर्णेष्वेव प्रसिद्धत्वात्तपरस्तत्कालस्येति
सञ्ज्ञाकरणाच्च, कथं माद्रीसुतौ पुष्यफले समृद्धे इति, स्वच्छन्दवाच चषयः,
मद्रिसुतावित्येव वा पाठम्, । ‘अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनादिति’ । यद्यत्र
तदन्तविधिः स्यादवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनमनर्थकं स्यादनेनैव सिद्धत्वात्,
तदन्तविधौ त्वसति अकारमात्रस्य ग्रहणेन सिध्यतीत्यवन्त्यादिभ्यो लुग-
चनमर्थवद्भवति ॥

“न प्राच्यभंगादियौधेयादिभ्यः” ॥ ‘पाञ्चालीत्यादि’ ।
पञ्चलादयः शरावत्याः प्राञ्चो जनपदाः, भंगादिग्रहणमप्रागर्थं, भृजो
गः, भगः, कृञ उः, कुरु, स्मोषति द्वेष्टि, मूलविभुजादित्वात्कः, कुरुषाः,
चिनोतेः कयः आदेश्च कः, बहुलवचनादित्सञ्ज्ञाभावः, केकयः, कर्शोमरः,
कस्मीरः, साल्वशब्दो निरुक्तः, शोभनानि स्थलान्यस्य सुस्थलः, उरसा शेते
उरसः, कुरुनादिभ्यो ण्यः कौरव्यः । ‘यौधेयीत्यादि’ । युधाया अपत्यं,
शुभाया अपत्यं, दृक् इति ठक्, शुभाशब्दाच्छुभादिभ्यस्त्वेति, ततः स्वार्थे
पश्वादिभ्योऽधेयादिभ्यामित्यञ्, यद्यजो लुक् स्याद्गुणतण्ये ङीपि सति उदात्त-
निवृत्तिस्वरः स्यात्, लुकि तु प्रतिषिद्धे शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीनि सत्या-
द्युदात्तं भवति । ‘कस्य पुनरिति’ । अस्य वाक्यमाणोभिप्रायः, तमेव
प्रकाशयति । ‘कथं पुनरिति’ । परिहरति । ‘एतदेवेति’ । ‘पर्शुरिति’ ।
पर्शुः क्षत्रियो जनपदेन समानशब्दः तस्यापत्यं सङ्घः, स्त्रीत्वविशिष्टः,
दृग्प्रमगधेत्यञ्, तस्यातश्चेति लुक्, पुनः पश्वादिलक्षणः स्वार्थिकोऽङ्,
तस्यापि लुक् । ‘एवं रत्ना इति’ । रत्नसः क्षत्रियस्यापत्यं, स्त्रीत्ववि

शिष्टः सङ्घः, पूर्ववदण्, द्वयस्यापि लुक्, अत्वसन्तस्येति दीर्घः । 'आसु-
रीति' । जनपदलक्षणस्याओ लुकि पश्वादिलक्षणस्याणो लुक्, जाति-
लक्षणो ङोष्, ज्ञापकत्वमेव द्रढयति । 'तथा चोक्तमिति' । वार्तिकका-
रेणैतदुक्तं, यौधेयादिषु त्रयो निरुक्ताः, ज्यासहितो बाणो यस्याः स
ज्याबाणा, तस्या अपत्यं ज्याबाणेयः, ज्यावानेय इत्यन्ये पठन्ति । तत्र
ज्यावानो यस्या ज्यावाना, घृ तरणे, धृ धारणे आभ्यां क्तिजन्ताभ्यामित-
श्चानिञ्च इति ठक्, घातैयः धातैयः, त्रयो गर्ता येषां ते त्रिगर्ताः,
भृश्रोतच्, भरतः, वज्रोः कर्मणि किः, उशिः, उशयः, उष्टा नरा यस्य
स उशीनरः, अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरी चतुर्थाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“तेन रक्तं रागात्” ॥ रञ्जिरयमस्त्येवाभिष्वङ्गे, भोजने रक्त इति, अस्ति वर्णविशेषे, रक्ता गौ, लोहितेत्यर्थः । अस्ति शुक्लस्य वर्णान्तरापादने, रक्तः पट इति, तत्राद्ययोरर्थयोर्ग्रहणे, रूपेण कान्तायां रक्तः, कोपेन रक्तं सुखमित्यत्रापि प्राप्नोतीति मन्यमानस्तृतीयमर्थमाश्रित्याह । ‘शुक्लस्येत्यादि’ । एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते । ‘रज्यतेनेन राग इति’ । यत्र च भावकरणयोरिति नलोपः, भावसाधनस्तु रागशब्दो न भवति, नहि रञ्जनक्रियैव रञ्जनक्रियायाः करणं भवति । ‘रागविशेषवाचिन इति’ । स्वरूपग्रहणं तु न भवति उत्तरत्र लाक्षादीनां रागग्रहणेन विशेषणात् । ‘रागादिति किमिति’ । अनभिधानादेव कर्तृवाचिनो न भविष्यति, दैवदत्तं वस्त्रमिति ह्युक्ते स्वस्वामिभावस्यैव संप्रत्ययादिति प्रश्नः, लक्षणैकशरणो नैतत्प्रतिपत्तुमर्हतीत्युक्तम् । ‘कथमिति’ । नह्यत्र वर्णान्तरमाहितमिति प्रश्नः । ‘उपमानादिति’ । रूपसादृश्यनिमित्तात् ॥

“लाक्षारोचनाटुक” ॥ शकलकर्तृमयोर्वार्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रक्षेपः । ‘नील्या इति’ । ओषधिविशेषो नीली, अणुबाधनार्थवचनं, नीलशब्दस्तु गुणशब्दत्वादेव नीलीरक्ते वस्त्रे सिध्यति । ‘पीतादिति’ । रागविशेषवाची पीतशब्दः, इदमपि वचनमणुबाधनार्थमेव, स्वार्थिककन प्रत्ययान्तस्तु पीतकशब्दो गुणवचनो वस्त्रे लभ्यते ॥

“नक्षत्रेण युक्तः कालः” ॥ इह पारमर्षाः कालं क्रियात्मानमिच्छन्ति, यथोक्तम् ॥

आदित्यग्रहनक्षत्रपरिस्पन्दमथापरे ।

भिन्नमावृतिभेदेन कालं कालविदो विदुः ॥

इति । वैशेषिकास्तु द्रव्यमाकाशकल्पम्, उक्तं च ।

ध्यापारव्यतिरेकेण कालमेके प्रवृत्ते ।

नित्यमेकं विभु द्रव्यं परिमाणं क्रियावताम् ॥

इति । द्वयोरपि दर्शनयोर्नक्षत्रेण कालस्य योगो न सम्भवति किं कारणम्, अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिर्योगः, कालविशेषावधारणार्था हि लोके पौषादिशब्दप्रयोगः, एवंविध एव च योगः कालविशेषावधारणहेतुर्भवति, द्रव्यपक्षे तावद्वयोरपि नक्षत्रकालयोर्नित्यत्वात्कालस्य च सर्वगतत्वाच्च कदा चिदयोगः, क्रियापक्षेपि नक्षत्रगतायाः क्रियायाः कालाख्यायाः समवायलक्षणो योगो ऽव्यभिचारादविशेषणं, सूर्यादिगतायास्त्वसम्भवादविशेषणं, यदि तु यथाकथं चित्रागस्तदा व्यभिचाराभावः, नहि सोऽस्यहोरात्रो यः पुष्पेण न युक्तः, तस्मान्नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यनुपपन्नो निर्द्वैशः, कथं तर्हि निर्द्वैशः कर्तव्यः, नक्षत्रादेर्युक्तान्ताद्युक्ते काले प्रत्ययविधानं युक्तलोपश्च, पुष्पेण युक्तश्चन्द्रमाः पुष्पयुक्तः, पुष्पयुक्तेन युक्तः काल इति पुष्पयुक्तशब्दाच्चन्द्रमसि वर्तमानात्मत्ययः, युक्तशब्दस्य च लोपः, पौषी रात्रिः, पौषमहः, एवं सर्वत्र, तत्र युक्तवद्भावे दोषः, मघायुक्तशब्दात्मत्यये क्रियमाणे तस्य लुपि मघा इति स्त्रीत्वबहुत्वे न सिद्ध्यतः, युक्तस्यैव तु चन्द्रमसो लिङ्गवचनप्रसङ्गः, अतो नक्षत्रवाचिन एव प्रत्यययोर्योगः सम्भवतीति मत्वा पृच्छति । 'कथं पुनरिति' । न चन्द्रमसैव योगे पुष्यादीनां नक्षत्रता ज्योतिर्मात्रवचनत्वाच्चक्षत्रशब्दस्य, ये तु पुष्यादीनामावस्थिको नक्षत्रता चन्द्रमसा योगे भवतीत्याहुस्तेषामयं प्रश्नोऽनुपपन्नः । 'पुष्यादिसमीपस्य इति' । मुख्यार्थासम्भवे गौणस्याश्रयणमिति भावः, तत्र मघादयः शब्दा अपरित्यक्तस्वलङ्गसङ्ख्या एव चन्द्रमसि वर्तन्ते, यथा मञ्जादयः मञ्जान् स्त्रियः पश्येति, तेन युक्तवद्भावविषयेऽपि दोषाभावः । 'पुष्पसमीपस्येन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थ इति' । यद्यपि चन्द्रमसा कालस्य योगो नित्यः, चन्द्रमसो नित्यत्वात् पुष्पसमीपेन तु कादाचित्कः, पुष्पसमीपतायाः कादाचित्कत्वात् । 'पौषीति' । सूर्यतिष्ठेत्यादिना यलोपः ॥

“लुब्बविशेषे” ॥ यद्वाविशेषे लुब् भवति, इहापि प्राप्नोति पौष्ठी रात्रिः पौषमहरति, अत्राप्यत्र ह्यो वेति विशेषो न गम्यते । ‘अथ रात्रिरहरति’ । विशेषावसायात्तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति, इहापि तर्हि न स्यादत्र पुष्पो ह्यः कृतिका इति, अत्रात्वादिविशेषावसायात्, पुष्पे पायसमशनीयादित्यादावेव तु स्याद् यत्र न मनागपि विशेषावसायो ऽत आह । ‘न चेदित्यादि’ । रात्र्यादिरित्यादिशब्देन मुहूर्त्तादेः परियहः । ‘विशेषोभिधीयतइति’ । प्रत्ययान्तेन, इतदेव स्पष्टयति । ‘यावानिति’ । क्कियांश्च कालो नक्षत्रेण युज्यतइत्याह । ‘अहोरात्रइति’ । षष्टिनाडिकात्मक इत्यर्थः, तावन्तं हि कालमेकस्य नक्षत्रस्य समीपे चन्द्रमा वर्त्तते तदेतदेवं यावान्कालो नक्षत्रेण युज्यते तस्य सर्वस्य प्रत्ययान्तेनाभिधानमविशेषः, तदेकदेशस्याभिधानं विशेषः, इतच्च प्रत्ययान्तेनप्रवेशादन्तरङ्गत्वाच्च लभ्यते, प्रसज्यप्रतिषेधश्चायं, तेन पौषोऽहोरात्र इत्यत्र समुदायेनापि प्रतीयमानो ऽवयवद्वयात्मकः प्रतीयतइति तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति, इह पुष्पेण युक्ता पौर्णमासी पौष्ठी मघाभिर्युक्ता माघीत्यादौ लुप् प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं विभावा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्दिशति तज्ज्ञापयति पौर्णमास्यां लुम्ब भवतीति, श्रवणाशब्दात्तु भवति श्रवणाकार्त्तिकीति निर्दिशादेव, कथं तर्हि श्रवण्यां पौर्णमास्यामिति, अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति ॥

“सज्जायां श्रवणाश्रवत्याभ्याम्” ॥ ‘विशेषार्थोपमारम्भ इति’ । न तु सज्जायां नियमार्थः, विधिसम्भवे नियमायोगात्, श्रवणाकार्त्तिकीत्यसज्जायामपि लुपो दर्शनञ्च । ‘लुपि युक्तवद्भावः कस्माच्च भवतीति’ । ‘श्रवणारात्रिरित्यत्र निपातनादिति’ । ङीष्त्र प्रत्ययलक्षणेन न भवति, अण् यो ऽकार इति विज्ञानात् ॥

“द्वन्द्वाच्छः” ॥ नक्षत्रग्रहणमनुवृत्तं बध्नन्ततया विपरिणम्यते, तच्च द्वन्द्वस्य विशेषणमित्याह । ‘नक्षत्रद्वन्द्वदिति’ । ‘राधानुराधीया रात्रिरिति’ । एकदेशद्वारेण रात्र्यादेर्नक्षत्रद्वययोगः, । ‘अथ

राधानुराधीयमिति' । आद्येत्यस्यालिङ्गत्वेपि तद्विशेषणस्य नपुंसकत्वं, लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य, लुपं परत्वाद्वाधते । 'छ इति' । ननु युगपत्प्राप्तयोर्विप्रतिषेधः, न च लुप्कयोर्युगपत्प्रसङ्गः, प्रत्ययादर्शनस्य हि लुप्सञ्ज्ञा तस्य कथं प्रत्ययेन सह प्रसङ्गः, तस्मादयमन्तार्थः, मध्ये उपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्ते नातरानिति, एवमयं लुबण एव भवति, नास्य छस्य, तेनायं को लुपो विषये श्रूयते, एतदेव लुपं परत्वाद्वाधते छ इति बाधकत्वम् । 'परत्वादिति' । यतोऽयं परस्तेन लुबस्य न भवति, तेन तद्विषयेऽप्यसौ श्रूयतइति ॥

“दृष्टं साम” ॥ यस्य साम्ना विशिष्टकार्यविषये विनियोगो येन ज्ञातस्तत्तेन दृष्टमित्युच्यते ॥

“कलेठङ्” ॥ ‘सर्वत्रेति’ । न केवलमनेः सास्य देवतेत्यस्मिन्नेवार्थे ठङ्, नापि केवलं दृष्टं सामेत्यत्रैवार्थे कलेठङ् अपि तु सर्वेष्वेव प्राग्दीव्यतीयेष्वित्यर्थः, संग्रहश्लोके ज्ञाते च द्विरण्डिद्वौ विधीयतइति पाठः । ज्ञातेर्धे योऽणं विधीयते स वा द्विवतीत्यर्थः । ‘न विद्याया इति’ । विद्यावाचिन ईकङ् न भवतीत्यर्थः । ‘गोत्रादङ्कुवदिति’ । ऋङ्के यो दृष्टः प्रत्ययः स सर्वोतिदिश्यते न त्वङ्कु एवाहत्य विहितस्तेन सङ्काङ्कुलवणेष्वित्यस्याणो गोत्रचरणादुजित्यस्य च वृज्रातिदेशः ॥

“वामदेवाद् द्यद्दौ” ॥ ‘दित्करणं किमर्थमिति’ । यस्येति लोपेनैव सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । ‘अनयोर्यहणं मा भूदिति’ । अथ क्रियमाणेपि दित्करणे कस्मादेवानयोर्यहणं न भवति तत्राह । ‘अननुबन्धकेति’ । अननुबन्धकस्य ग्रहणे न सानुबन्धकस्यति यद्ग्रहणे द्यद्दौत्यहणं न भवति, एकानुबन्धकपरिभाषया तु यद्ग्रहणे द्यतो ग्रहणाभावः । ‘अवामदेव्यमिति’ । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेश्वाद्युदात्तत्वमेव भवति, संग्रहश्लोके ऽतदर्थइत्यनेन ययतोश्चातदर्थइत्येतत्सूत्रं लक्ष्यते । ‘नञ्स्वर इति’ । नञाश्रयः स्वरौ नञ्स्वरः, उत्तरपदान्तादात्तत्वं तस्मिन्विधीयमानइत्यर्थः ॥

“परिवृतो रयः” ॥ ‘चर्मण इति’ । अत्रिति प्रकृतिभावः । ‘परिवृतो रय इति’ । तदेकान्तग्रहणं, येन परिवृतो रयस्तदेकान्त-
श्चेद्वचतीति वक्तव्यं, तेन चर्मवस्त्रादावेव भवति, इतरथा क्वाचा-
दावपि प्रसङ्ग इत्याह । ‘समन्ताद्वेष्टित इत्यादि’ । वृत्तोतिर्वेष्टने परिः
सर्वतो भावे । ‘यस्य न कश्चिदवयव इति’ । बाहुल्याभिप्रायमेतत्,
नहि चक्रेमिप्रभृतयश्चर्मणाऽपिधीयन्ते नाप्यन्तरावयवाः । ननु तत्कारी
चायं यदाह । ‘क्वाचैः परिवृत इति’ । तद् द्वेषी च, यदाह ।
‘समन्ताद् द्वेष्टित इत्यादि’ । नायं तत्कारी, औपचारिकोयं प्रयोगः,
परिवृत इव परिवृतः ॥

“पाण्डुकम्बलादिनिः” ॥ ‘मत्वर्योयेनैव सिद्ध इति’ । यो हि
येन परिवृतः स तस्यास्ति । ‘अणो निवृत्त्यर्थमिति’ । यद्येतच्चारभ्येत
परिवृतो रय इति विवक्षायां पूर्वणाण् प्रसज्येत ॥

“द्वैपवैयाघ्रादञ्” ॥ ‘द्वीपिव्याघ्रयोरिति’ । विरूपाणामपि
समानार्थानामेकशेषः प्राप्नोति, तत्रावान्तरजातिभेदेन भिन्नार्थत्वाच्च
भविष्यतीति समाधातव्यं, चर्मणैव रयस्य परिवरणं सम्भवति न
विकारमात्रेणेति चर्मणी इत्युक्तं, द्वीपिव्याघ्रशब्दाभ्यां प्राणिरजतादि-
भ्योजित्यञ् प्रत्ययः, द्वीपिनष्टिलोपः ॥

“कौमारापूर्ववचने” ॥ ‘अपूर्ववचन इति’ । अपूर्वशब्दो भाव-
प्रधानः, अपूर्वत्वस्य वचनमपूर्ववचनं तस्मिन्पूर्ववचने, कस्य पुनर-
पूर्वत्वाक्तावित्याह । ‘पाणिग्रहणस्येति’ । एतच्च निपातनसामर्थ्या-
ल्लभ्यते, उभयतः, आद्यादित्वात्तसिः, स्त्रीपुंसयोर्भूयोऽप्येतच्चिपातन-
मिष्यते, उभयोश्च पक्षयोर्पूर्वत्वं स्त्रिया एव न पुंस इत्यर्थः । तत्र
कौमारेति स्त्रीपुंससाधारणप्रातिपदिकमात्रनिर्देशादवसीयते उभयोरपि
निपातनमिति, स्त्रिया एवापूर्वत्वमित्येतत्तु निपातनबलाल्लभ्यते । ‘अपू-
र्वपतिमिति’ । यस्याः पाणिर्न केन चिद्गृहीतपूर्वः सा ऽपूर्वपतिः, न
विद्यते पूर्वः पतिरिति कृत्वा तादुपपन्नः प्राप्तः, भार्यात्वेन स्वीकृत-
वानित्यर्थः, स तु पूर्वकृतोद्वाहो भवतु मा वा भूत् । ‘अपूर्वपति-

रिति' । अयमपि बहुव्रीहिः, अत्रापि पुरुषः पूर्ववत् । 'कौमारे-
त्यादि' । कौमारेति निपात्यते ऽपूर्ववचने, किमत्र निपात्यते कुमार्या
अयं विधीयते, कदा, ऽपूर्वत्वं यदा तस्याः, यदा कुमार्या अपूर्वत्वं
न पुंसस्तदेत्यर्थः । 'कुमार्या भवतीति वेति' । 'अनेन योगः प्रत्याख्यायते,
यः कुमारीमुपपन्नस्तस्यामसौ भवति तदायत्तत्वादुर्माचरणादेस्ततश्च तत्र
भव इत्येवाणं सिद्धः, यत्रापि वाण्याद्यपि कुमार्या भवति तथापि
सत्यभिधाने तत्र भव इति भवत्येव, सूत्रारम्भेपि हि नासौ दण्डवा-
रितः, एवं तावत्कौमार इति सिद्धं, स्त्रियामपि सिद्धं, कथं, कौमारस्य
स्त्री कौमारी, प्रत्यासत्त्या च यस्यामसौ भवन् कौमारव्यपदेशं लभते
सैवाभिधीयते न स्थान्तरम्, इतच्च सूत्रारम्भेऽङ्गीकर्तव्यम् ॥

"तत्रोद्भूतममत्रेभ्यः" ॥ अत्रोद्भूतस्त्वरणपूर्वके निधाने वर्त्तते
तेन सप्तमीसमर्थाद् विभक्तिर्न नोपपद्यते । 'भुक्तोच्छिष्टमिति' । शिष्टमे-
वोच्छिष्टं, यथा उच्छिन्नष्टि न सर्वं जुहोतीति भुक्तशिष्टमित्यर्थः ।
'यस्योद्भूतमिति प्रसिद्धिरिति' । कृत्यल्ल्युटो बहुलमिति भूते कर्मणि
ल्युट् । 'शरावेषूद्भूत इति' । उद्भूत्य निहित इत्यर्थः ॥

"स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते" । 'शास्त्रित इति' । संज्ञातशास्त्र
इत्यर्थः । यद्वा तृतीयासमर्थाद्विधानेर्षं प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ इति खिच्,
कर्मणि क्तः, शास्त्रेण विहित इत्यर्थः । 'स्थण्डिले शयितं व्रतमस्येति' ।
तुमुनच वक्तव्यः, व्रतस्य क्रियारूपत्वात् ॥

"संस्कृतम्भक्षाः" ॥ संस्कृतमित्येतत्कर्मसामान्ये व्युत्पाद्यते, तेन
नपुंसकलिङ्गमेकवचनं च, भक्षा इत्येतत्तु अपूपाद्यभ्यवहार्यविशेषे व्युत्पा-
द्यते, तेन पुल्लिङ्गं बहुवचनं च, तत्र वाक्यार्थगम्यस्यार्थस्य पदसंस्कारे
ऽनुपयोगात्संस्कृतमित्येतद्व्यवति, अत एव विरम्य संबन्धं दर्शयति । 'यत्त-
त्संस्कृतम्भक्षास्ते चेद्व्यवन्तीति' । अणौ यत्कर्म णौ चेत् स कर्त्तृत्ववत्, तच्छ-
ब्दस्य प्रतिनिर्दिश्यमानलिङ्गता । 'खरविशदमिति' । खरङ्कठिनं,
विशदं विभक्तम् । 'भक्षशब्देनोच्यत इति' । यदप्यभक्षो वायुभक्ष इति
भक्षयतेत्यत्रापि प्रयोगः, भक्षशब्दस्तु तत्रैव प्रसिद्ध इति भावः ॥

“शूलोखाद्यत्” ॥ शूलोखादिति समाहारद्वन्द्वः, उखापात्र-
विशेषः । यस्तु स्वाङ्गवाच्योखाशब्दस्तस्येह ग्रहणं न भवति, स्वाङ्गे
संस्कर्तव्यस्याभावात् । ‘कथमुख्योग्निरिति’ । नह्यसौ भक्तः, भवार्थे
दिगादित्वाद् द्रष्टव्यः ॥

“दध्मष्टक्” ॥ ‘इह तु दधि केवलमाधारभूतमिति’ । यथा शूले
संस्क्रियमाणस्य मांसस्य शूलं, यद्यप्यत्र दध्यपि संस्कारकं तथापि न
तद्विवक्षितं किं तु तदाधारस्य द्रव्यान्तरेण यः संस्कारः स एव विव-
क्षित इति भावः ॥

“उदश्वितोऽन्यतरस्याम्” ॥ ‘चौदश्वित्क इति’ । इसुसुक्ता-
न्तात्कः ॥

“त्तीराहुञ्” ॥ अत्र संस्कृतमित्येव सम्बध्यते न भक्षा इति, तेन
यवाग्वामपि भवति । ‘त्तेरैयीति’ । टिट्ठाणञित्यादिना ङीप् ॥

“सास्मिन्यौर्णमासीति सञ्ज्ञायाम्” ॥ ‘ततश्चेद्विवक्षेति’ ।
ततः प्रत्ययान्ताल्लोकस्य विवक्षा भवति चेद् एवं प्रत्ययो भवति नान्य-
थेत्यर्थः । ‘सञ्ज्ञायामिति समुदायोपाधिरिति’ । एतदेव स्पष्टयति ।
‘प्रत्ययान्तेन चेदिति’ । ‘पौषी पौर्णमासीति’ । लुब्धविशेषइति
पौर्णमास्यां लुब्ध भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । ‘भृतकमासे चेति’ । भृता एव
भृतकाः, कर्मकरास्तेषां यो मासः कर्मकरणादारभ्य त्रिंशद्वात्रलक्षणः स
यदा पौष्या पौर्णमास्या तद्वान् भवति वस्तुतश्च न माघादिव्यपदेश-
भाक् तत्रेत्यर्थः । ‘तुल्यमेव फलमिति’ । किं पुनस्तादित्याह । ‘प्रयो-
गानुसारणमिति’ । एतर्थात्ल्युट् । ‘सञ्ज्ञाब्देन तुल्यतामिति’ । तुल्य-
फलतामित्यर्थः ‘इतिकरणस्य ज्ञापयितुमिति’ । किं पुनरिदं ज्ञाप-
कसाध्यं तत्राह । ‘नह्ययमिति’ । ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति ।
‘सञ्ज्ञार्थत्वे त्विमि’ । सञ्ज्ञाब्देन तुल्यफलत्वे इत्यर्थः । ‘प्रवृत्तिभेदेन
चायमर्थो ज्ञाप्यतइति’ । सञ्ज्ञायामिति द्वितीयाप्रवृत्तिः, इह शास्त्रे
सञ्ज्ञायामित्यस्यार्थे इतिशब्दो वेदितव्य इति परिभाषा सम्पद्यते । ‘पूर्व-

मासादिति । पूर्णा मासोस्यान्तिथाविति बहुव्रीहौ प्रज्ञादेराकृतिगण-
त्वादस्मादेव वा निपातनादण् । 'मादिति चन्द्रमा उच्यते इति' । चन्द्र-
मशब्दैकदेशप्रयोगः सत्याभामा भामिति वत् ॥

“आयहायण्यश्वत्थाटुकु” ॥ अयेहायनमस्या इत्यायहायणी,
प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण्, पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । 'अश्वत्थेन
युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थ इति' । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् ॥

“सास्य देवता” ॥ 'यागसम्प्रदानं देवतेति' । यद्यपि देवशब्दो
मनुष्यादिवज्जातिवचनः स्वार्थिकश्च तत्, तथापि समुदायशक्त्या देव-
ताशब्दो यागे दर्शपूर्णमासादौ यद्यत्सम्प्रदानत्वेन चादितं तत्र सर्वत्र
वर्तते न स जातिविशेष इत्यर्थः । 'देयस्य पुरोडाशादेः स्वामिनीति' ।
दिवेश्वरैश्वर्यकर्मणो देवताशब्दव्युत्पत्तिं दर्शयति, एवं च कृत्वा वाय्वृतु-
पित्रुषसो यत्, कालेभ्यो भववदिति वचनमुपपद्यते, न ह्यृतुषु पितृषु उषसि
वा जातिरस्ति, तथा पितृदेवत्यं देवदेवत्यमिति प्रयोगोप्येवमवोपपद्यते ।
'कथमिति' । पुरोडाशादिकस्य देयस्यामावादिन्द्रस्य सम्प्रदानत्वं नास्तीति
प्रश्नः । 'मन्त्रस्तुत्यामपीत्यादि' । नानेनौपचारिकत्वं प्रयोगस्योच्यते
ऽपि तु मुख्य एव प्रयोगः, यागसम्प्रदाने सार्वलौकिकः प्रयोगः, अयं तु
नैरुक्तानामित्येतावान्विशेषः । 'उपवरन्तीति' । ब्रुवते प्रयुज्जत इत्यर्थः ।
'कथमित्यादि' । पूर्वाक्तं प्रकारद्वयमत्र नास्तीति प्रश्नः । 'उपमाना-
दिति' । काषायौ गर्दभस्य कर्णाविति वद्वौणायं प्रयोग इत्यर्थः । 'सेति
प्रकृत इति' । प्रकृतं हि साग्रहणं संज्ञया संबद्धमिति तदनुवृत्तौ संज्ञाया
अप्यनुवृत्तिः स्यात् ॥

“कस्येत्” ॥ किमो विभक्तौ कादेशं कृत्वा कस्येति निर्द्विष्टमि-
त्याशङ्कामपनयति । 'कशब्द इति' । एवं च कृत्वा कायानुब्रूहीति
सम्प्रैषः, कस्मा अनुब्रूहीति, न कस्मै देवाय हविषा विधेमिति तु हान्दसः
स्मैभावः, यद्विन्द्राग्नी अवमस्यामित्यादिवत् । 'कायमिति' । इत्वे कृते
यस्येति लोपः प्राप्तः परत्वादादिवृद्धा बाध्यते श्रीद्वैवतास्य आयमि-

तिवत्, सोमाट्ठ्यणित्यत्र कयहणे च क्रियमाणे यद्यपि यस्येति लोपात्प-
रत्वादृष्टिर्भवति, कृतायामपि वृद्धौ यस्येति लोपः स्यादेव ॥

“अपोनप्त्रपाचप्लृभ्यां घः” ॥ ‘अपोनपात् अपानंपादिति देव-
तानामध्ये इति’ । पृषौदरादित्वादनयोः साधुत्वम्, । ‘तयोस्तु प्रत्य-
यसच्चियोगेनेति’ । एवं च अपोनपाते अनुब्रूहि अपां नपाते ऽनुब्रूहि
अपोनपासं यज्ञ, अपां न पातं यज्ञेति सम्प्रयोगे, वेदे त्वपोनप्त्रे स्वाहेति
छान्दसः प्रयोगः ॥

“ह्र च” ॥ ‘योगविभाग इत्यादि’ । पूर्वसूत्रेण कयहणे सति
घञ्छौ द्वौ प्रत्ययौ प्रकृती अपि द्वे इति स्यात्सङ्ख्यातानुदेशः । ‘शतरु-
द्रीयमिति’ । शतशब्दानन्तवचनः, शतं रुद्रा देवता ऽस्येति घञ्छौ,
तयोर्विधानसामर्थ्याद् द्विगोलुगनपत्यइति लुङ् भवति ॥

“महेन्द्राद्वाणौ च” ॥ महेन्द्रादयवेत्युच्यमाने ऽनन्तरश्च एव समु-
ज्जयेत न व्यवहितो घ इति पुनर्यहणम् ॥

“सोमाट् ठ्यण्” ॥ ‘सौमीति’ । टित्चान्डीप्, हलस्तद्धित-
स्येति यलोपः ॥

“वायवृत्तुपिचुषसो यत्” ॥ ‘वायव्यमिति’ । ओर्गुणः, वान्तो
यि प्रत्यये । ‘पिच्यमिति’ । रीङ् इति रीङ्, यस्येति लोपः ॥

“आवापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्यति एहमेधाव्-
च” ॥ ‘अणो एयस्य चापवाद इति’ । वास्तोष्यतिशब्दात्पत्युत्तरपदस्य
एयस्यापवादः, शेषेभ्योणः । ‘आवापृथिव्याविति’ । दिवो आवा, दिव-
सश्च पृथिव्यामिति आवादेशः । ‘शुनासीरविति’ । देवता द्वन्द्वे चेत्यान-
डादेशः, शुनो वायुः, सीर आदित्य इति, अन्ये तु एकमेव शुनसीरमि-
न्द्रस्य गुणमन्यन्त, यथांहाश्वलायनः, इन्द्रो वा शुनासीर इति । मन्त्रलि-
ङ्गञ्च भवति, इन्द्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवामह इति । मरुतो ऽस्य सन्ति
मरुत्वानिन्द्रः, । ‘अग्नीषोमीयमिति’ । ईदग्नेः सोमवरुणयोः, वास्तोः
पतिर्वास्तोष्यति, अस्मादेव निर्द्वैशात्साधुः, एहमेधशब्दमकारान्तं बहु-

चा मन्यन्ते, मरुद्गो रहमेधेभ्य उत्तरेत्याश्वलायनः, रहमेधास आगतेति च मन्त्रलिङ्गं, मरुद्गो रहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनमिति तु तैत्तिरीयकं, तत्र चेकारान्तो नकारान्तो वेति विप्रतिपत्ताः ॥

“अनेठक्” ॥ कलेठगित्यत्रोक्तमेवार्थं स्मारयति । ‘प्राग्दीव्य-तीयेष्विति ॥

“कालेभ्यो भववत्” ॥ ‘कालविशेषवाचिभ्य इति’ । स्वरूपग्रहणं तु न भवति बहुवचननिर्देशात् । ‘वत्करणमित्यादि’ । अस्मिन् वत्करणे कालेभ्यो भव इत्युच्यमाने यदि तावदेवं सम्बन्धः, कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते सास्य देवतेत्यत्रार्थं भवन्तीति देवताप्रकृतिरविशेषिता स्यात्ततश्च कालाटुजिति ठञिन्द्रादेरपि प्राप्नोति, अथ पुनरेवं सम्बन्धो भवे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते भवन्ति कालेभ्यो देवताभ्य इति, एवमपि भवप्रत्यया न विशेषिताः स्युस्ततश्च दिगादिभ्यो यदिति यत् प्रत्ययोपि भवे विहितः कालवाचिभ्यो ऽस्मिन्नर्थे प्राप्नोति, अथाप्येवं सम्बन्धः कालेभ्यो भवे ये प्रत्ययास्ते भवन्ति, कालेभ्य एव देवतार्थे इति, तत्र सकृच्छ्रुतस्य कालशब्दस्यैवमुभयसम्बन्ध एव तावदुल्लभः । अथापि लभ्येत एवमपि यः कश्चित्कालाद्भवे प्रत्ययो यतः कुतश्चिद्देवतायाः स्याद् अतुभ्योन् मुहूर्नादेरपि प्राप्नोति, वति-निर्देशे तु सति सादृश्यपरिग्रहो भवति, तेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवेयं विधास्यन्ते ये प्रत्ययाः, इहापि ताभ्य एव प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन तत्र प्रत्यया भवन्तीति न किं चिदनिष्टम् ॥

“महाराजप्रोष्टपदाटुप्” ॥ महाराजो वैश्रवणः, प्रोष्टपदशब्दात्पूर्वण नक्षत्राणि प्राप्ते वचनं, नवयज्ञ आययणम् । ‘पूर्णेमासादिति’ । अस्मिन्वर्ततइत्येव । ‘पूर्णेमासीति’ । पूर्णो मासो ऽस्यां तिथौ वर्ततइति विशदः, एषैव च व्युत्पत्तिः सास्मिन्यौर्णमासीत्यत्रापि दर्शिता ॥

“पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः” ॥ ‘पितृमातृभ्यामिति’ । स्वरूपपदार्थकत्वेनाभ्यर्हितत्वे विशेषाभावात्लघ्वत्वरस्य पूर्वनिपातः, अयो-निसम्बन्धवाचित्वादनङ्गोभावश्च । ‘हामहजिति’ । कथं तद्दोकारे ऽवबहो

माता-महः पिता-मह इति । तस्मान्महप्रत्ययः पितृमातृभ्यां निपाति-
तस्सयोश्चानडादेश इति के चित् । वृत्तिकारस्तु संहितापाठस्यैव नित्य-
त्वाच्च लक्षणैः पदकारा अनुवर्त्या इति न्यायेनावयवो मा कारीति मन्यते ।
'मातरि पिच्छेति' । वित्त्वमुपसङ्ख्येयमित्यर्थः । न पुनः वकारो ऽनुबन्धः
कर्तव्य इति देशाभावात्, मातामहा इत्यपि मन्वे दृश्यते । 'अवेर्दुग्ध-
इति' । दुग्धं क्षीरं सोठादीनामादेशप्रत्यययोरिति वत्त्वं न भवति,
सकारोच्चारणसामर्थ्यात् । 'निष्कलस्तिष्ठति' । सस्यावस्थायां फल-
रहित उच्यते, धान्यावस्थायां प्रयोजनशून्य इत्यन्ये ॥

"तस्य समूहः" ॥ सर्वस्यैव विषयस्यापवादैरवष्टब्धत्वात्पृच्छति ।
'किमिहोदाहरणमिति' । काकशुकवकशब्दा आद्युदात्ताः प्राणिनां
कुपूषाणामित्यनेन, अस्यार्थः, अधिकरणे वृष्णौ, अथादिः प्राक् शकटेरि-
त्यत आदिरित्यनुवृत्तं षष्ठीबहुवचनान्तं विपरिणम्यते प्राणिवाचिनां ये
आदिभूताः कर्त्राणां पूर्व अचस्तेषामुदात्तो भवतीति, तत्र शौकमित्यनु-
दाहरणं खण्डिकादिषु पाठात्, वकशब्दस्तुदाहार्यः ॥

"भित्तादिभ्योः" ॥ 'अण्यहणं बाधकबाधनार्थमिति' । भित्ता-
शब्दोऽयं गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः, ततोनुदात्तादे-
रित्यञ् अणो बाधकः प्राप्नोति तस्य बाधनार्थमण्यहणम् । ननु च यद्य-
त्राञ् स्यात्पुनर्वचनमनर्थकं स्यात्, नानर्थकं, परत्वादचि ततस्तत्तदवष्टब्ध-
प्राप्नोति, तद्बाधनार्थमत्र पुनर्वचनं स्यादित्यञ् स्यादेव, पुनरण्यहणाद-
णोव भवति । 'गार्भिण्यमिति' । भस्याठे तद्धितइति पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः,
ततोऽणि इत्यन्यनपत्यइति प्रकृतिभावाच्चस्तद्धितइति टिलोपाभावः । 'तस्य
यहणसामर्थ्यात्पुंवद्भावो न भवतीति' । यदि स्यात्सिद्धत्वात्प्रत्ययविधा-
वितिवचनादनृत्यचण्व तद्धिते पुंवद्भावेन भवितव्यं, युवशब्दश्च कनि-
न्युवृषेति कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्त इत्यौत्सर्गिकत्वात् सिद्ध इति
तस्येह पाठोऽनर्थकः स्यात् । 'यौवतमिति' । यथा तु वार्त्तिकं तथा पुंवद्भाव
दृश्यते । आह हि भित्तादिषु युवतियहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्
प्रत्ययविधाविति ॥

“गोत्रोत्तोष्ट्राधराजराज्यराजपुत्रवत्समनुष्याज्जाह् बुज्” ॥ ‘अ-
पत्याधिकारादन्यत्रेति’ । यद्येवं राजन्यमनुष्ययोर्होपादानमनर्थकं गोत्र-
इत्येवसिद्धं, न तावपत्यप्रत्ययान्तौ जातेः प्रत्ययार्थत्वात्, उक्तं हि । ‘राजो-
ऽपत्ये जातिग्रहणं, मनोज्ञातावज्यतौ पुत्रेति, किं तर्ह्युच्यते प्रकृत्या के
राजन्यमनुष्ययुवान इति, यलोपो न भवतीति, यावता ऽनापत्ययकारत्वे-
नैव न भविष्यति, सत्यम्, अपत्यार्थत्वमभ्युपेत्यैतदुच्यते, यदापत्यार्थत्व-
मभ्युपेयते राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणमनर्थकं, नानर्थकं ज्ञापनार्थत्वात्, एतज्
ज्ञापयति, नैतयोरपत्यकृतं भवतीति, तेन यलोपो न भवति, सर्वथा
प्रकृत्या के राजन्यमनुष्ययुवान इति न वक्ष्यक्तम्, । ‘औपगवकमिति’ । यथात्र
परोष्यनुदात्तादेरञ् न भवति तथा खण्डिकादिभ्यश्चेत्यञ् वक्ष्यते ॥

“ब्राह्मणमाणववाडवादान्” ॥ ‘नकारः स्वरार्थ इति’ । झित्या-
दिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्, किमर्थं पुनर्ब्राह्मणादिभ्या यन्विधी-
यते न प्रकृतौ यजेव विधीयेत, नहि बृद्धेषु यजो यनो वा विशेषोस्ति,
तदेव रूपं स एव स्वरः, ठञ्स्त्वत्वरितत्वादननुवृत्तिः, ज्ञापनार्थं तु, एतज्
ज्ञापयति अन्येभ्योप्ययं भवतीति, किं सिद्धं भवति, पृष्ठादुपसङ्ख्यानं
चोदयिष्यति तच्च वक्तव्यं भवति पृष्ठानां समूह इति, पृष्ठशब्दः स्तुति-
विशेषवचनः । ‘पृष्ठाः षडह इति’ । तद्वृत्ति तदुपचारः । ‘णस्वक्तव्य इति’ ।
सकारः पदसञ्ज्ञार्थः, तेन पार्श्वमित्यत्र भत्वाभावादोर्गुणो न भवति ॥

“अनुदात्तादेरञ्” ॥ ‘अचित्तात्परत्वाद् ठका भवितव्यमिति’ ।
चित्तवन्त उदाहृताः, कपोतमयूरशब्दै लघावन्तइति मध्योदात्तौ, इगु-
पधात्कः, तरतेः सन्वत्तुक् चाभ्यासस्येति किप्रत्ययान्तस्तिरिशब्दः
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, सन्वद्भावेनाद्युदात्तत्वं न भवति, उणादयो बहु-
लमिति बहुलवचनात् ॥

“खण्डिकादिभ्यश्च” ॥ ‘बुद्रकाश्चेति’ । बुद्रकस्यापत्यानि,
जनपदशब्दादिति विहितस्य तद्राजस्य लुक्, मालवात्तु बहुलवचस्य
अङ्कः । ‘पूर्वखाञि सिद्ध इति’ । समासान्तोदात्तत्वे सति शेषनिघातेनानु-
दात्तादित्वात् ॥ ‘ननु च परत्वादिति’ । अभ्युपेत्य गोत्रत्वमेतदुक्तं,

तदेव तु नास्तीत्याह । 'न च गोत्रसमुदायो गोत्रमिति' । तत्र च यथा
जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यत इति काशिकोसलाया इत्यत्र
ह एव भवति न जनपदलक्षणो वृज् तद्वदत्रापि गोत्रलक्षणो वृज् न
प्राप्नोतीति भावः । स्यादेतत् । मा भूत्समुदायो गोत्रं मालवशब्दस्तु
गोत्रं भवति, ततश्च तदन्तविधिना समुदायादपि वृज् प्राप्नोतीति तत्रा-
ह । 'न चेति' । येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र हि समासप्रत्ययविधौ प्रति-
षेध इत्युक्तम् । 'एवं तर्हीत्यादि' । कथमेकेन यत्नेनोभयं शक्यं ज्ञाप-
यितुं, शक्यमित्याह, अन्यथानुपपत्त्या ज्ञापकं भवति, उभयेन च विना
नास्माद्विधानमुपपद्यत इति, किमत्रानुपपत्तं, तत्र पूर्वविप्रतिषेधज्ञा-
पनस्य प्रयोजनमौपगवकं कापटवकमिति, वृजोवकाशः यदाद्युदात्तं, ग्लुचु-
कस्यापत्यं ग्लुचुकायनिः, प्राचामवृद्धात्किन्, तेषां समूहो ग्लुचुकायनक-
मिति, अजस्तु कापोतमित्याद्यगोत्रमवकाशः, गोत्रादनुदात्तादेरुभयप्र-
सङ्गे परत्वादञ् स्यात्, अस्मात्तु ज्ञापकाद्गुजेव भवति, तदन्तविधिज्ञापनस्य
प्रयोजनं वनहस्तिनां समूहो वानहस्तिकम् । 'गौधेनुकमिति' । जङ्गलधेनु-
वलजान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिविकल्पः । पुनरस्यैव नियमार्थं 'वर्णयिष्यन्
कथमेकेन यत्नेनोभयं लभ्यं, ज्ञापनं च नियमश्चेत्याशङ्क्याह । 'सुद्रकमालवा-
दित्येतावतेति' । योगविभागेन यत्तद्वयमाश्रीयत इत्यर्थः । 'सौद्रकमालवी
सौद्रकमालवकमिति' । उभयत्रापि मालवादुत्पन्नस्य ऽयदो 'गोत्रे ऽलु-
गचीति लुकि प्रतिषिद्धे आपत्यस्येति यलोपः । 'अजसिद्धिरित्यादि' ।
अनुदात्तादेरिति हेतुगर्भं विशेषणं, यतोयं सुद्रकमालवशब्देनानुदात्तादि-
स्तेन तस्मादनुदात्तादेरित्येवाजः सिद्धिरस्ति, कार्यस्तस्य गणपाठनेति
शेषः, न किं चित्प्रयोजनमित्यर्थः, गोत्रलक्षणो वृज् प्राप्नोति, अतस्तद्वाधनार्थः
पाठ इति चेत्त्राह 'गोत्रादुजिति' । गोत्रादुज् विधीयते न च तत्सुद्रक-
मालवेतिशब्दरूपगोत्रमित्यर्थः । 'तदन्तादिति' । मालवशब्दस्य गोत्र-
त्वात्तदन्तविधिना प्राप्नोत्येव । 'न स सर्वत इति' । आद्यादित्वात्सप्तम्य-
न्तात्तसिः, स तदन्तविधिः सर्वत्र न भवतीत्यर्थः । 'तदन्तत्वइति' । तद-
न्तविधिरस्तीत्यस्मिन्नर्थ इत्यर्थः । 'तथा चेति' । धेनुरनञिकमुत्पादय.

तीत्यापिशलेः सूत्रम् । अत्र वृद्धार्थानुबन्धो मृग्यः, एकस्यैव चेतुस्तु-
 तात्परस्य कादेशो द्रष्टव्यः, अर्थमात्रं वा भाष्यकारेण निर्दिष्टम् । एक-
 मिति ठकमित्यर्थः । धेनूनां समूहो धेनुकम् । अनञ्जिति किम्, अधेनूनां
 समूह आधेनवम्, उत्सादिपाठादञ्, यत्रापि धेनुशब्दः सूत्रे पठ्यते तथापि
 बक्षयास इति लिङ्गाद्धेनुशब्दादपि भवति, तत्र यदि सामूहिकेषु
 तदन्तविधिर्न स्यादन्जिति प्रतिषेधो ऽर्थकः स्यात्, प्रयोजनान्तरम-
 प्याह । 'सेनायामिति' । 'यथेति' । पूर्वविप्रतिषेधेन वृज्वा ऽजो
 काधा यथा स्यादित्येवमर्थश्च तस्य गणे पाठ इत्यर्थः । उलूकशब्दोत्र
 पठ्यते स लघावन्तइति मध्यादासः, छन्दसि तु यदुलूको वदति मोघ-
 मेतत्, इत्या उलूक आपत्तदिति यदाद्युदासत्वं तच्छान्दसम्, भाषायां तु
 मध्यादासमेव, तत्र पूर्वणैवाञ् सिद्धस्तस्मादेवं वक्तव्यम्, औलूक्यशब्दो
 गर्गादियजन्तस्तस्य यजत्रोश्चेति बहुषु लुकि कृते रूपम् । 'तदिह
 पठ्यतइति' । असति हि तस्य पाठे उलूकानां समूह इत्यर्थविवक्षायां
 गोत्रे ऽलुगचीति लुकः प्रतिषेधादौलूक्यशब्दाद्गोत्राश्रयो वृज् प्राप्नोति ।
 शुकशब्दोत्र पठ्यते, तस्य समूह इत्यत्र तु यस्य च नान्यत्प्रतिपदविधा-
 नमस्तीत्युत्खोदाहुतं काकं शौकमिति, तस्मात्तत्र शौकमित्यस्य स्थाने
 बाकमिति पठितव्यं, बकशब्दः प्राणिनां कुपूर्वाणामित्याद्युदासः, युग-
 वरत्रेति पठ्यते, तत्सङ्घातविग्रहीतार्थमिच्छन्ति, यौगवरत्रं यौगं वारत्र-
 मिति, तत्र सङ्घातपत्रे जातिरप्राणिनामिति द्वन्द्वैकवद्वावे नपुंसकद्व-
 स्वत्वे सति युगवरत्रेति दीर्घनिर्द्देशो नपुंसकस्तस्माद्युगसंहिता वरत्रेति
 समासः कर्त्तव्यः, जातिपरत्वाभावाद्वा एकवद्वावाभावः ॥

‘चरणेभ्यो धर्मवत्’ ॥ ‘गोत्रचरणादुञ्जित्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्य-
 न्तइति’ । ननु च न तत्र धर्मग्रहणमस्ति तत्कथं धर्मवदित्यतिदेशो
 युज्यतइत्याह । ‘तत्रेदमिति’ । इदमेव धर्मवदितिवचनं लिङ्गमस्ति तत्र
 चरणादुर्मन्त्राययोरिति । ‘वतिः सवसादृश्याय इति’ । असति तस्मिन्
 चरणेभ्यो धर्म इत्युच्यमाने यदि तावदेवं संबन्धः, चरणेभ्यो धर्मं ये
 प्रत्यया विधास्यन्ते ते भवन्ति, समूह इति समूहप्रकृतिरविशेषिता स्यात्,

ततश्च काकादिभ्योपि वुजादयः प्रसज्येरन्; अथ पुनरेवं संबन्धो धर्मं ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते चरणेभ्यः समूहे भवन्तीति, एवमपि धर्मप्रत्यया न विशेषिताः स्युः, ततश्च तस्येदमिति विधास्यमाना अणादयोपि कठादिभ्य आपठेरन्, अथाप्येवं संबन्धः, चरणेभ्यो धर्मं ये प्रत्ययास्ते भवन्ति चरणेभ्य एव समूह इति, तत्र सङ्कच्छ्रुतस्य चरणशब्दस्यैवमुभयसंबन्ध एव तावदुलंभः, अथापि लभ्येत एवमपि यः कश्चिदुर्मं प्रत्ययो यतः कुतश्चिच्चरणशब्दात्स्यात् कौपिञ्जलहास्तिपदादण् कठादिभ्योपि स्यात्, वतिनिर्द्वेष्टे तु सति सर्वसादृश्यपरिग्रहो भवति, तेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन ये प्रत्यया धर्मं विधास्यन्ते इहापि ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन तएव भवन्तीति न किं चिदनिष्टम् । 'काठकं कालापकमिति' । गोत्रचरणादुञ् । 'कान्दोग्यमिति' । कन्दोगौत्रिकेति ज्यः, । 'आथर्वणमिति' आथर्वणिकस्येकलोपश्चेत्यण् एकलोपश्च ॥

“अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्” ॥ ‘अणञोरपवाद इति’ । अचित्तार्थेषु येन नाप्राप्तिन्यायेनाणोपवादः, कपोतादिषु चित्तवत्सु चरितार्थस्याञोपि परत्वाद्वाधक इत्यर्थः । हस्तिधेनुशब्दयोस्तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तयोरनुदात्तादिलक्षणस्याञोपवादः, हस्तिशब्दो हस्ताञ्जातावितीनिप्रत्ययान्तः, धेनुशब्दो धेनोनुश्चेति नुप्रत्ययान्तः । ‘आधेनवमिति’ । उत्सादिपाठादञ्, जङ्गलधेनुवलज्जान्तस्येति पक्षे वृद्धभावः ॥

“पाशादिभ्यो यः” ॥ यप्रत्ययान्तं स्वभावतः स्त्रीलिङ्गं, वातशब्दोऽत्र पठ्यते वातानां समूहो वात्या, पृथग्वातादर्शनादयुक्तोऽत्र समूहः, तस्माच्छीघ्रत्वे प्रत्ययो वक्तव्यः, नैव दोषः । एकस्यापि वातावयविनो द्विभेदेन भेदो ऽध्यारोपः, तदाश्रयश्च समूहः, अथ वा प्रतिदिशं वातावयविन एव भिद्यन्ते, तथा च प्रतिभासः पूर्वावात उत्तरो वातः सर्वतो वान्ति वाता इति, आह च वायोर्वायुसमूहं न नानात्वे लिङ्गमिति ॥

“सन्नगोरथात्” ॥ अथ कस्मात्सन्नादयोपि पाशादिवेष न पठिताः, एवं हि विभक्तिर्नोच्चारयितव्या भवति, तच्चाह । ‘पाशादिवेषपाठ इति’ ॥

“इनिजकठ्यचश्च” ॥ योगविभागे यथासङ्गार्थः, अन्यथा इनि-
जकठ्यचस्त्वयश्चकाराद्यश्चेति चत्वारः प्रत्ययाः प्रकृतयस्तु तिस्र इति-
वैषम्यं स्यात् । ‘सत्तादिभ्य इति’ । सत्तादयः प्रयोगतो गम्याः, एतेपि
प्रत्ययाः स्वभावतस्त्रियामेव ॥

“विषयो देशे” ॥ ननु च विषयस्य देशत्वाव्यभिचारद्वेश इति
विशेषणं व्यर्थमित्यत आह । ‘विषयशब्देयमिति’ । अत्यन्तशीलितो
त्यन्ताभ्यस्तः । ‘तत्र देशग्रहणं ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति’ । यद्येवं
देशग्रहणमेवास्तु मा भूद्विषयग्रहणं, नैवं शक्यं, देशशब्देऽपि नानार्थः,
देशनं देश इति क्रियाशब्दस्यापि भावात् । ‘शिबीनां विषयो देशः शैब
इति’ । कथं शिबयो देश इति, निवासविवक्षायां तस्य निवासः, जनपदे
लुबिति लुपि भविष्यति । नन्वर्थभेदो भवति, ‘शिबीनां निवासो जनपद-
इत्यत्र स्वस्वामिभावो न प्रतीयते, अन्यदीयेषु जनपदे निवाससम्भवात्,
शिबीनां विषय इत्यत्र तु स्वस्वामिभावः प्रतीयते न तु निवासार्थस्तत्रा-
वसतामपि स्वामित्वसम्भवात्, सत्यं, य एवासौ येषां विषयस्तत्रैव तेषां
निवासे जनपदे लुप् स्मर्यते न निवासमात्रे, अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं
हेतुः, एवं च शिबीनां विषयः शैब इत्यत्रार्थे शिबय इत्यपि भवति, एवं
वसन्तीनां विषयो वासातः, तेषामेव निवासो वसातयः, तथा गान्धा-
रीणां विषयो गान्धारः, निवासो गान्धारयः, अङ्गाः अङ्गाः सुग्राः
पुण्ड्रा इति, निवासरूपतैव विवक्ष्यते न विषयरूपता, एवं राजन्यादिभ्यो
वृजित्यत्रापि विषयविवक्षायां राजन्यकं, निवासो राजन्याः, तत्रैव बैल्व-
तादिषु विषयविवक्षैव तेन बैल्वतकम्, आम्बरीषपुत्रकमित्याद्येव भवति,
सर्वत्र चाभिधानशक्तिरेव हेतुः, तदाह, विषयाभिधाने जनपदे लुप्, बहुव-
चनविषयाङ्गान्धार्यादिभ्यो वा राजन्यादिभ्यो नित्यं, न वाभिधेयस्य निवा-
सविषयत्वात्, निवासविवक्षायां लुप्, विषयविवक्षायां तु प्रत्यय इति ॥

“सोस्यादिरितिच्छन्दसः प्रागाथेषु” ॥ छन्दस इति न स्वरूप-
ग्रहणं नापि मन्त्रब्राह्मणयोः, कस्य तर्हि, असुराणामियं तावचनशक्यः
शब्देऽस्ति यस्य जगत्यादयो विशेषास्तस्य ग्रहणं, प्रागाथानामादौ तस्यैव

सम्भवात्, तेन पठत्यादिशब्देऽयः प्रत्ययः, यत्र हे चवौ तिस्रः क्रियन्त-
इति चतुर्थषष्ठौ पादौ बार्हता प्रगाथे पुनरभ्यसिस्तोत्तरयोरेवस्येदित्येव-
मादिना प्रकारेण तद्व्याघा यज्ञायज्ञा वः प्रियं मित्रं न शंसिषां प्रियं
मित्रं न शंसिषूमे निपातमिति, तत्र योयमुच्च रिक्प्रकारस्तद्वचनम् ।
'प्रयथनादिति' । प्रगाथशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति, प्रवक्ष्यतइति प्रगाथः,
अकर्त्तरि च कर्त्तृकइति कर्मणि घञ्, एवोदरादित्वाद्वेकनकारयोर्लोपः ।
'प्रा^(१)गाथाद्वेति' । ह्यत्यच् इति क्त्वं, कै गे शब्दे, प्रगीयतइति प्रगाथः,
उबिक्कुषिगातेभ्यस्थन् । 'त्रैष्टुभमिति' । कुटीर इति स्वार्थिकस्यापि
रप्रत्ययस्य यथा भिन्नलिङ्गता तथेहापि नपुं क उं द्रष्टव्यम् ॥

"संयामे प्रयोजनयोद्व्यः" ॥ समर्थानां प्रथमाद्वेति वचनात्सं-
यामवाचिभ्यः प्रत्ययः प्रप्नोति न प्रयोजनयोद्व्यश्चरमनिर्द्विष्टेभ्य इत्या-
शङ्क्याह । 'सोस्येति' । 'समर्थविभक्तिरित्यादि' । 'प्रथमासमर्थविशेषण-
मिति' । तेन विशेष्यद्वारेण प्रयोजनयोद्वार एव प्रथमनिर्द्विष्टाः, प्रत्यया-
र्थविशेषणं संयामइति, तेन तद्वारेण संयामश्चरमनिर्द्विष्टः ॥

"घञः सास्यां क्रियेति अः" ॥ 'अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्ग-
इति' । तेन लिङ्गस्य विषयित्वं दर्शयति, । 'घञन्तात्क्रियावाचिन
इति' । भावे यो घञ् तदन्तादित्यर्थः । 'श्येनपातेति' । पतनं पातः,
श्येनानां पात इति कर्त्तरि ब्रूयाः समासः, ततो अः, श्येनतिलस्य
पाते अइति मुम् । 'प्राकार इति' । द्रव्यवचनायं कर्मणि घञन्तः, उप-
सर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति प्रशब्दस्य दीर्घत्वम्, । 'सामान्येन चेदं
विधानमिति' । एतदेवोदाहरणेन द्रष्टव्यम् । 'दक्षपात इति' ॥

"तदधीते तद्वेद" ॥ इह योयं अन्यमधीते स तं स्वरूपतो वेत्ति,
यश्च वेत्ति सो ऽवश्यमधीतइत्यन्यतरोपादानेन सिद्धं किमर्थमिमाव-
र्थावुपदिश्येते, नैतयोरवश्यकः समावेशः, अध्ययनं शब्दपाठः, अर्थाव-
बोधो वेदनं, भवति च कश्चित्संपाठं पठति नार्थं वेत्ति, कश्चिच्चायं वेत्ति
न संपाठं पठति । 'द्विस्तद्वृत्तमित्यादि' । तदधीते वेदेत्युच्यमाने समु-

ज्वयो विज्ञायेत, ततश्च यस्तदधीते वेद च तत्रैव स्यादस्तु केवलमधीते वेद वा न तत्र स्यात्, द्विस्तद्वहणे तु वाक्यभेदेनाधीयानविदुषोः पृथक् प्रत्ययविधानं सिध्यति, ननु च तदस्य तदस्मिन्स्यादित्यत्र नानार्थनिर्द्देशे प्रत्येकं संमर्थविभक्तिः सम्बन्धनीयेति द्विस्तद्वहणेन न्यायो व्युत्पादयिष्यते, अत एव तेन दीक्ष्यतीत्यत्र प्रत्ययं प्रत्ययो भवति, न ब्रूम इहैव द्विस्तद्वहणमधीयानविदुषोः पृथक्विधानार्थमिति किं तर्ह्युत्तरत्र क्रतूक्यादिसूत्रान्तादृक्, वसन्तादिभ्यष्टगित्यत्रापि, किं च कारणं न स्यात्, क्रतुशब्दः कर्मनामधेयं वसन्तादयोप्यर्थाः, न तेषामध्ययनं सम्भवति, तस्य शब्दविषयत्वात्, तत्सहचरिते तु अन्ये सम्भवति, गौणत्वात् न यक्षते, मुख्य एव त्वयं वेदनं सम्भवीति तेभ्यो विदुष्येव स्याद् नाध्येतरि, पुनस्तद्वहणात् यत्रादौणस्यापि ग्रहणात्तत्रापि भवति ॥

“क्रतूक्यादिसूत्रान्तादृक्” ॥ ‘क्रतुविशेषवाचिभ्य इति’ । स्वरूपस्य तु ग्रहणं न भवति, यत्ति स्यादुक्त्वादिष्वेव पठेत्, क्रतुसामान्यवाचिनामपि सेवनादिना पर्यायाणां न भवति, उक्त्यादिषु यज्ञशब्दस्य पा. मा. हीप. त्वादिशेषवाचिनामेव ग्रहणं तेभ्यो मुख्यार्थवृत्तिभ्यो वेदितरिष्यतिपादनपरान्यवृत्तिभ्यस्त्वध्येतरि । ‘वार्तिकसूत्रिक इति’ । कुतौ ध्रुवार्तिकं, कथादिभ्यष्टक् । वार्तिकं च तत्सूत्रं चेति कर्मधारयात्प्रत्ययः, एवं सांयहसूत्रिकइति, कल्पसूत्रमिति कर्मधारयः समाहारवृत्तो वा । ‘यज्ञायज्ञीयात्परेणेति’ । एनपा योगे पञ्चमी चिन्त्या, एनपि परशब्दात्पात्तिकः, यदा तद्विधावुत्तराधरदक्षिणादातिरिति नानुवर्त्तते दिक्शब्देभ्य इत्येवानुवर्त्तते । ‘न च तान्यधीयाने प्रत्यय इव्यत इति’ । ठग् अण् च प्रत्ययद्वयमपि नेष्यते तेनोक्त्यान्धीयतइति वाक्यमेव भवति, अत्र च अभिधानमेव शरणम्, सामलक्षणं प्रातिशाख्यम् । ‘त्रौत्र्यिक्य इति’ । त्रौत्र्यिका नामान्वायः, इदमर्थं कुन्दोगौत्रिकेति त्र्यः । ‘त्रौत्र्यिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवतीति’ । अण्प्रत्यय इत्यर्थः, इदं प्रसङ्गादुक्तम् । ‘सूत्रान्तादिति’ । अत्यल्पमिदमुच्यतइत्याह ‘विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादिति वक्तव्यमिति’ । विद्या चेत्यादिवाक्येनातिप्रसक्तस्यापवादः ।

अङ्गादिपूर्वा विद्याशब्दः प्रत्ययं नेत्यादयतीत्यर्थः । 'त्रैविद्या इति' ।
 त्रयवयवा विद्या त्रिविद्या तामधीते त्रैविद्याः, तिस्रो विद्या अधीतइति
 तु वियहे द्विगोर्लुङनपत्यइति लुक् प्रसङ्गः । 'यावक्रीतिक इति' ।
 यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानं यवक्रीतशब्देनोच्यते, एवं प्रैयङ्गवमधि-
 कृत्य कृतमुपचारात्प्रैयङ्गवमुच्यते । 'वासवदत्तिक इति' । वासवदत्ताम-
 धिकृत्य कृता आख्यायिका, अधिकृत्य कृते ग्रन्थइत्यत्रार्थं वृद्धाच्छः, तस्य
 लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप्, ततोनेन ठक्, एवं सौमनोत्तरिकः ।
 'इतिहासिक इति' । इतिहासीदिति यत्रोच्यते स इतिहासः, पृषोदरादि-
 त्वात्साधुः । 'सर्वसादेरिति' । सर्वसादेः सादेर्द्विगोश्चोत्पद्यस्य प्रत्ययस्य लो-
 भवति लुग्भवतीत्यर्थः, अर्थवतः सशब्दस्य ग्रहणात्सर्वशब्दः पृथगुपासः,
 द्विगोश्चेत्यनेन द्विगोर्लुङनपत्यइत्ययमेव लुक् स्मारितः । 'सर्ववेद इति' ।
 सर्ववेदानधीतइत्यणो लुक् । 'सर्वार्थिक इति' । सर्वार्थिकान्तमधीतइति
 अन्तवचने सहशब्दस्याव्ययीभावः, अव्ययीभावे चाकालइति सभावः,
 ततोणो लुक् । 'अनुसूरिति' । अनुसूशब्दकमुत्पन्नोऽयत्तुल्यतयाशब्दो
 चेत्यर्थः । 'अनुसुक इति' । अनुसूमधीतइति ठात्प, तस्य कृतेनोत्क
 इति कादेशः, केण इति ह्रस्वः । 'पदोत्तरपदादिति' । पदोत्तर-
 पदं यस्य स तथोक्तः, पूर्वपदमधीते पूर्वपदिकः, एवमुत्तरपदिकः । 'शत-
 षष्टेरिति' । शतशब्दान्वाष्टिशब्दाच्च परो यः पयिन्शब्दोऽप्यन्तात्
 षिकन् भवति षकारो ङीष्त्वर्थः ॥

"अनुब्राह्मणादिनिः" ॥ 'ब्राह्मणसदृश इति' । यथार्थं यद्व्या-
 यमिति सादृश्येऽव्ययीभावः, चोदयति । 'मत्वर्थ इति' परिहरति ।
 'तत्रैतस्मादिति' । दूषयति । 'अनभिधानादिति' । साक्षात्परिहारमाह ।
 'अणो निवृत्त्यर्थं तु वचनमिति' । क्व चित्तु मत्वर्थ इत्यादि न पठ्यते ॥

"वसन्तादिभ्यष्टक्" ॥ 'वसन्तसहचरित इति' । यत्र वसन्तो
 वर्ण्यन्ते यो वा वसन्तेऽप्येयः, वसन्तसहचर्यात्ताच्छब्दं लभते, उक्त्यादिष्वेते
 पठितव्यास्ते वा वसन्तादिषु तथा तु न कृतमित्येव, अथर्वन्शब्दोऽत्र

पठ्यते स उपचारेण प्रोक्ते ग्रन्थे वर्त्तते, अथर्वणमधीते आथर्वणिकः, दाक्षि-
नायनहास्तिनायनेति निपातनाबस्तद्धित इति टिलोपाभावः ॥

“प्रोक्ताल्लुक्” ॥ ‘प्रोक्तसहचरित इति’ । अर्थस्य प्रोक्तत्वादर्थेन च
प्रत्ययस्य पैर्वापर्यायोगान्मुख्यार्थासम्भवाद्गौणस्य ग्रहणमित्यर्थः । अपर
आह । प्रोक्तशब्द इह स्वयंते तेन तदधिकारविहितः प्रत्ययो गृह्यतइति,
यदि वा प्रोक्ते भवः प्रोक्त इति सौत्रोयमतद्धितनिर्द्देशः । ‘पाणिनीयमिति’ ।
ननु पणोस्यास्तीति पणी तस्यापत्यं पाणिनः, पाणिनस्यापत्यं पणिनो
युवा पाणिनिः, ततस्तेन प्रोक्तमित्यर्थविवक्षायां यूनि लुगिति इजो लुकि
कृते प्रत्ययलक्षणनेजश्चेत्यण् प्राप्नोति । नैष दोषः । इजश्चेत्यत्र कणा-
दिभ्यो गोत्रइत्यतो गोत्रइत्यनुवर्त्तते तेनेजं विशेषयिष्यामः, गोत्रे य इज्
विहितस्तदन्तादिति, तत्र च पारिभाषिकं गोत्रं गृह्यते, तेन यूनीजो न
भविष्यति, ततो वृद्धाच्छः, आपिशलिशब्दादिजश्चेत्यण् उभयत्राध्येतृप्र-
त्ययस्य लुक्, नन्वत्र लुकि सत्यसति वा तदेव रूपमिति नास्ति विशेषस्त-
त्राह । ‘स्त्रियां स्वरे च विशेष इति’ । असति लुकि स्त्रियां टिड्ढाण-
जित्यादिना ङीप् स्यात् अण्स्वरेणान्तोदात्तत्वं च, लुकि तु सति टाब्
भवति, कृस्वरेण मध्योदात्तत्वं च, आपिशले तु स्वरे नास्ति विशेषः, यथा
तु लुकि सत्यपिशलेत्यत्र ङीम् भवति तथानुपसर्जनादित्यत्र प्रत्यपादि ॥

“सूत्राच्च कोपधात्” ॥ ‘अष्टकं सूत्रमिति’ । अष्टावध्यायाः
परिमाणमस्य, संख्यायाः सञ्ज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेष्विति संख्याया अतिशद-
न्तायाः कन् । ‘संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यमिति’ । संख्या प्रकृतिर्यस्य प्रत्य-
यस्य तदन्तात्कोपधादिति वक्तव्यमित्यर्थः । ‘कालापकमधीते कालापक
इति’ । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः, कलापिनोण्, नान्तस्य टिलोपे
सब्रह्मचारीत्यौपसंख्यानिकष्टिलोपः, ततस्तदधीतइत्यण्, प्रोक्ताल्लुक् ।
कालापानामाम्नाय इति गोत्रचरणादुज्, कालापकं, ततस्तदधीत ।
इत्यण्, तस्य लुङ् भवति, यदि स्याद् जित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात्, लुगभावे
त्यण् एव स्वरो भवति, स्त्रियां च ङीब् भवति । ‘चतुष्टय इति’ । चत्वारो-
धयवा अस्य संख्याया अवयवे तयप्, ह्रस्वात्तादौ तद्धितइति मूर्द्धन्यः ॥

“कन्दोबाह्नयानि च तद्विषयाणि” ॥ ‘प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्तत इति’
तद्व्यनुवर्त्तमानमेव पूर्वसूत्र आरम्भसामर्थ्याच्च सम्प्रध्यते । ‘कन्दांसि च
बाह्नयानि चेति’ । तद्वाचीनि शब्दरूपाणीत्यर्थः । स्वरूपग्रहणं तु न
भवति बहुवचननिर्देशात्, अप्रोक्तप्रत्ययान्तत्वाच्च । ‘प्रोक्तप्रत्ययान्ता-
नीति’ । प्रोक्तादिति पञ्चम्यन्तं प्रकृतं प्रथमाबहुवचनान्तं विपरिणम्यते,
कन्दोबाह्नयानीत्यनेन सामानाधिकरण्यादिति भावः, अध्येतृवेदितृप्रत्य-
यविषयाणीत्यनेनैतद्वर्त्तयति तच्छब्देनाध्येतृवेदितृप्रत्ययः परामृश्यते,
विधेयतया प्रधानत्वात्, नाध्येतृवेदितारावर्थौ, तयोः प्रत्ययविधौ गुणभा-
वादिति किं सिद्धं भवति, अध्येतृविषयमपि वाक्यं निवर्त्तितं भवति ।
‘अनन्यभावो विषयार्थ इति’ । वामसमुदायादिवृत्तिस्तु विषयशब्दो
ऽसम्भवाच्च गृह्यते, अत्र यदाधीते वेदेत्यनुवर्त्तत ततोऽध्येतृवेदितृविषयताया-
मेव तद्विषयता विधीयेत ततश्च तद्विषयमेव वाक्यं निवर्त्तयेत् न
क्रियान्तरविषयं नापि स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगं च, यदाह, तत्र यथा-
धिकारात्तद्विषयप्रसङ्ग इति, तस्मात्प्राक्तग्रहणमेवानुवर्त्तते नाधीते वेदेति,
तच्छब्देन च प्रत्ययः परामृश्यते विषयशब्दश्च अनन्यभावार्थः, तेन
सर्वमेतत्स्वातन्त्र्यादि निवर्त्तते, आह च, सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषय-
वचनादिति । प्रोक्तग्रहणमेवाधिक्रियते नाधीते वेदेत्येतावर्थावित्यर्थः, इह
प्रोक्तप्रत्ययान्तस्य बहुप्रकारता दृश्यते स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाक्य-
मध्येतृवेदित्रोः प्रत्यय इति, स्वातन्त्र्यं तावत्पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीय-
मिति प्रोक्तार्थ एव वृत्तिः, उपाध्यन्तरयोगो महत्पाणिनीयमिति वाक्यं,
पाणिनीयमधीत इति प्रत्ययः पाणिनीयाशङ्काया इति, कन्दोबाह्नय-
वाचिनां तु प्रोक्तप्रत्ययान्तानां नित्यमध्येतृवेदितृप्रत्ययान्ततैवेष्यते न तु
स्वातन्त्र्यादि, तदर्थमिदमारभ्यते तदाह । ‘तेनेति’ । एवं च कृत्वा ऽर्थद्वय-
स्यापि तन्त्रेण विग्रहः कर्त्तव्य इति दर्शयति, कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः
वैशम्यायनान्तेवासित्वाणिनिः, तस्य कठचरकास्तुगिति लुक्, ततस्त
दधीत इत्यण्, ततस्तस्यापि प्रोक्तास्तुगिति लुक्, मुदपिष्पलादशब्दाभ्यां
प्रोक्तार्थं औत्सर्गिकेण, शेषं यथायोगं पूर्ववत्, अद्याभो वैशम्यायनान्ते.

वासी, एवं ताण्ड्यः । वाजसनेयशब्दः शौनकादिः । 'ताण्ड्यं न इति' । आप-
त्यस्येति यलोपः, भाल्लविशब्द इजन्तः, शात्यशब्दाद्गर्गादियजन्ताद्वजि-
जोश्चेति फक्, ऐतरेयशब्दः शुभादिठगन्तः, तेभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिः,
सर्वत्राधेनृप्रत्ययस्य लुक् । 'ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति' । ब्राह्मणस्य
विशेषः पुराणप्रोक्तत्वम् । 'याज्ञवल्क्यानीति' । याज्ञवल्क्यशब्दः कण्वादिः,
सुलभादौत्सर्गिकोण, अत्र स्वातन्त्र्यं भवति । पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र वत्यति,
याज्ञवल्क्यादयो ह्यचिरकालप्रवृत्ता इत्याख्यानैषु वर्तन्ते । 'काश्यपिनः
कौशिकिन इति' । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । 'पाराशरिण
इति' । पाराशर्यशब्दाद्गर्गादियजन्तात्पाराशर्यशिलाह्निभ्यामिति णिनिः,
पूर्ववदलोपः । 'कर्मन्दिन इति' । कर्मन्दिनशब्दाद्दिनिः, पिङ्गशब्दात्पु-
राणप्रोक्तेष्विति णिनिः ॥

“तदस्मिन्नस्तीति देशे तच्चाप्ति” ॥ ‘इतिकरणस्ततश्चेद्वि-
चेति’ । ननु तच्चाप्यहणादेवातिप्रसङ्गो न भविष्यति, तच्च, द्विविधं नाम
कदा चित्केन चित्सङ्केतितं नित्यं व्यवहारानुपाति, तत्र द्वितीयस्य परि-
हार्यमितिकरणः क्रियते, भूमादिविशेषपरिग्रहार्थं च, तच्चाप्तीत्येतत्तु नाम-
धेयताविरोधिना बलीकरोपि प्रत्ययान् बाधितुमन्यथा नाप्राप्ते मतुष्य-
रम्भात्तस्यायं बाधकः, तदपवादैस्त्विनिठनादिभिः सह सम्प्रधारणा-
यामपवादविप्रतिषेधादिनिठनादय एव स्युः ॥

“तेन निर्वृत्तम्” ॥ निर्वृत्तमित्यन्तर्भावितव्ययोदृतेः कर्मणि क्तः ॥

“तस्य निवासः” ॥ ‘अजुनावामिति’ । अज्वी नौर्येषां तेषा-
मित्यर्थः ॥

“अदूरभवश्च” ॥ अदूरमन्तिकं तच्च भवतीत्यदूरभवः, निपात-
नात्सप्तमीसमासः । ‘विदिशाया इति’ । दूरान्तिकार्थः बहुजन्यतरस्वा-
मिति षष्ठी । ‘चकार इत्यादि’ । असति तु तस्मिन्नानन्तर्यादयमेवाह
उत्तरत्र सम्बध्यते ॥

“ओरञ्” ॥ ओरहुः चत्रियविशेषः । ‘नद्यां तु मतुष्यरत्वादिति’
ओरहुवमित्यादिरजोवकाशः, नद्यां मतुष्यस्योदुम्बरावतीत्यादिः ॥

“मतोश्च बहुजङ्गात्” ॥ ‘चातुरर्थिक इति’ । चतुर्णामर्थानां समूहश्चतुरर्थी, तत्र भवः, अध्यात्मादित्वाद्गुण, तद्वितार्थे द्विगौ तु ठञो लुक् स्यात् । ‘अण्यहणं किमिति’ । मतोश्च बहुच इत्येवास्तु, व्यधिकरणे पञ्चम्यौ, बहुचो यो विहितो मनुष्य तदन्तादिति विज्ञायमाने सिद्धात्येव विवक्षितमिति प्रश्नः । ‘मनुबन्तविशेषणं मा भूदिति’ । अन्यथा सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैय्यधिकरण्यस्यायुक्तत्वात् तस्यैव विशेषणं स्यादिति भावः, अस्ति चेदिदानीं क्वचिदबहुज् मत्वन्तो यदर्थं बहुज्यहणं स्यात्, अस्तीत्याह, स्ववान् स्ववान् ॥

“उदक्व विपाशः” ॥ ‘महती सूत्सेत्तिकेति’ । एवं नाम स्वरेष्याचार्योऽवहित इति आचार्यस्य प्रशंसा ॥

“सुवास्त्वादिभ्योण्” ॥ ‘अञ इति’ । अण्यहणरहितसूत्राभिप्रायमेतत्, तस्य तु प्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यति अण्यहणं मनुषो बाधनार्थमिति, तेन वस्तुतो मनुषोऽप्ययमपवादः, अथाण्यहणं किमर्थं न सुवास्त्वादिभ्यो यथा विहितमित्येवोच्येत, पुनर्वचनाद्वि यो विहितो न च प्राप्नोति स एव भविष्यति स चाण्येव तत्राह । ‘अण्यहणमिति’ । असत्यण्यहणे मध्येपवादन्यायेन यथाविहितमित्युच्यमानोऽग्न एव बाधकः स्याद् नदीमतुपा तु परत्वाद्वाध्येत, पुनरण्यहणात् मनुषो विषये भवतीत्यर्थः, किं च ओरज्जि-यस्य नद्यां मनुष्यपरत्वाद्वाधक इत्युक्तं तत्रासत्यण्यहणे यथाविहितमित्युच्यमाने नद्यामोरजेव स्याद् वचनं तु मनुषो बाधनार्थं स्यात्, तस्मादेतदर्थमण्यहणं कर्तव्यम् ॥

“रोणी” ॥ ‘केवलस्तदन्तश्चेति’ । अन्यथा ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् केवलादेव स्यात् तदन्तात्, रोणीति पुनः शास्त्रनिरपेक्षेण निर्द्वेषेण शास्त्रनिरपेक्षत्वमिह सूच्यतइति परिभाषाया अनपेक्षणात्तदन्तादपि भवति, ननु च रोणीति नेदं प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्, न च ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेत्यत्र लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं येन स्त्रीप्रत्ययान्तेनापि तदन्तविधिः प्रतिषिध्येत, स्वरूपविधिविषया परिभा.

येवं प्रातिपदिकस्य स्वरूपग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्युक्त-
त्वात्, यथा ऋयंचित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं भवतीति
भाष्यकारपक्षस्तदाश्रयेणैतदुक्तम्, एवं च वृत्तिकारस्याप्ययमेव पक्षः, व्याप्स्य-
तु परपक्षो दर्शित इति गम्यते, किं सिद्धं भवति, कुमारीमाचष्टे कुमार-
यति णाविष्टवदिति टिलोपः सिद्धो भवति ॥

“वृद्धण् कठजिलसेनिरठञ् ण्ययफक्फिञि ञ्यक्कठकोरीहणञ् कशा-
श्चश्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकु-
मुदादिभ्यः” ॥ सूत्रे कुमुदशब्दो द्विरुपादीयते तत्रारीहणञ् कशाश्चश्य-
कुमुदाश्च काशतृणादयश्चेति द्वन्द्वयोर्द्वन्द्वकरणादेकशेषाभावः । ‘कुमुदा-
दिष्विति’ । अश्यादेरनन्तरेण औत्सर्गिकेऽपि तत इष्यतइत्यादि यदुक्तं
तदेवाप्तप्रयोगेण द्रढयति । ‘तथा चोक्तमिति’ । लुपि युक्तवदित्यत्र भाष्य-
कारेणैतदुक्तम्, अथास्मात्प्रयोगाद्विशेषविहितानामेव पक्षे लुप् भवतीति
कस्माच्चोच्यते, तथा वा भवतु सर्वथा चातूढ्यमेवात्र नः समीहितम् ॥

“शर्कराया वा” ॥ ‘कुमुदादिष्विति’ । अश्याद्यनन्तरेण । ‘पाठ-
सामर्थ्यादिति’ । नित्ये हि लुपि गणयोरस्य पाठोनर्थकः स्यात् । ‘शर्कर-
रेति’ । अणो लुप् । ‘शाक्करमिति’ । तस्यैव श्रवणम् । ‘शर्करिक-
मिति’ । कुमुदादित्वाट्टच् । ‘शाक्करिकमिति’ । वराहादित्वात्कक् ।
केण इति द्वस्वः । ‘शाक्करिकं शर्करीयमिति’ । उत्तरसूत्रेण ठक्छौ ॥

“नद्यां मतुप्” ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपि सिद्धे वचनमिदं
तदस्मिन्नस्तीति प्राप्तस्याणो बाधनार्थं निर्वृत्ताद्यर्थं च, तत्सूचितम् ।
‘चातुरर्थिक इति’ । ‘देशस्य विशेषणं नदीति’ । यद्यपि विशिष्टलिङ्ग
इत्यत्रोक्तं नदीग्रहणमदेशत्वात् जनपदो हि देश इति, इह तु नद्यां देश इति
सम्बन्धसामर्थ्यादजनपदोऽपि देशग्रहणेन गृह्यते, एवं च पूर्वतेश्चपि चातु-
र्थिको भवति, अन्ये त्वाहुः । नद्यापि देश एव लोकप्रसिद्धेः, विशिष्टलिङ्ग
इत्यत्र तु नदीग्रहणं यस्य द्वन्द्वस्य सर्वं एवावयवो नदीवचनस्तत्परि-
हार्यं, यत्र कश्चिदवयवो नदीवचनः कश्चिदन्यदेशवाची तत्र मा भूदि-

त्येवमर्थमिति, उदुम्बरावतीत्यादौ मतौ बहुचो ऽमञ्जिरादीनामिति दीर्घत्वम् । 'भागीरथीति' । तेन निर्वृत्तमित्यण् ॥

“कुमुदनडवेतसेभ्यो इमतुप्” ॥ कुमुद्वानित्यादौ भयः मादुप-
धायाश्चेति वत्वम्, अथ वकारादिरेव कस्माच्च विहितः, ज्ञापनार्थम्, एत-
ज्ज्ञापयति अन्याभ्योऽप्ययं भवतीति, तेन महिष्मानिति सिद्धं भवति,
महिषाच्चेति न वक्तव्यं भवति, एतेनैतदपि निरस्तं प्रकृतस्येव मतुपो हि-
त्वातिदेशेन सिद्धमिति, नहि हित्वातिदेशे पूर्वाक्तं ज्ञापनं समर्थितं भवति ॥

“नडशादाइ इवलच्” ॥ शादशब्दो दोषधः, पङ्कोस्त्री शादकर्तृ-
माविति ॥

“शिखाया वलच्” ॥ ‘शिखाया वलच् वक्ष्यतीति’ । दन्तशि-
खात्संज्ञायामित्यनेन । ‘तददेशार्थं वचनमिति’ । इदं तु निर्वृत्ताक्षरं,
देशे तत्राभ्यणो बाधनार्थं च ॥

“नडादीनाङ्कु च” ॥ ‘तत्तत्तलोपश्चेति’ । यदि पुनरयं कुक्
परादिः क्रियेत नान्तस्य पदत्वात्सिद्धो नलोपः किं तु कुटि प्रत्ययादेरा-
देशानुपपत्तिः, ह्यस्याप्रत्ययादित्वादीयादेशो न प्राप्नोति ॥

“शेषे” ॥ ‘उपयुक्तादन्यः शेष इति’ । शब्दार्थकथनमेतत्,
तस्यैव प्रकरणादामृतं विशेषमाह । ‘अपत्यादिभ्य इति’ । एते ह्यत्रोप-
युक्ताः । ‘चतुरर्थपर्यन्तेभ्य इति’ । चत्वारोर्थास्तदस्मिन्नस्तीत्यादयः पर्य-
न्ता येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहिः, चातुरर्थपर्यन्तेभ्य इति पाठे समाहार-
द्विगोश्चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थं व्यञ्ज, ये तु पठन्ति, चातुरर्थपर्यन्तेभ्य इति
ते प्रज्ञादेराहुतिगणत्वादनमिच्छन्ति, किमर्थं पुनः शेषवचनं, शेषे घादयो
यथा स्युरपत्यादिषु मा भूवन्, चिरनिवृत्ता अपत्यादयः, चतुर्वर्थेषु तर्हि
मा भूवन्, अन्यथा ओरञ् इत्यादयो नडादीनां कुक् चेत्येवमन्ता यथा
चतुर्वर्थेषु भवन्ति तथा घादयोऽपि विभाषा पूर्वाङ्गापराङ्गाभ्यामित्येवम-
न्तास्तत्रैव स्युः, नह्यकस्मात्प्रकरणं विच्छिद्यते, निवर्तिष्यते तर्हि चतुर्थो
अस्वरितत्वाल्लिङ्गाच्च, यदयमुत्क्रादिषु काश्चिद्वृद्धान् शब्दान्यठति

आर्द्रका शानेति, अन्यथा वृद्धाच्छ इत्येव सिद्धः स्यात्, स्वार्थं तर्हि घादयो
मा भूवन् अनिर्द्वष्टार्थत्वाद्भि स्वार्थेष्व स्युः, नामी अनिर्द्वष्टार्थाः, जाता-
दिष्वर्थेषु घादयोनवर्त्तिष्यन्ते, यद्वनवर्त्तन्ते या या परा प्रकृतिः तस्या-
स्तस्याः पूर्वः पूर्वः प्रत्ययः प्राप्नोति नार्थनिर्द्वेशं प्रति, व्ययोरन्यान्यम-
भिसम्बन्धो भवति, लिङ्गाच्च, यदयं क्व चिच्चकारेण प्रकृतं समुच्चिनोति
रङ्गोरमनुष्येण चेति तन्नापयति न पूर्वः पूर्वः प्रत्ययः परस्याः परस्याः
प्रकृतेर्भवतीति, अथ वा लौकिकोधिकारोपेक्षालक्षणः, न च घादीनां प्रकृ-
त्यन्तरापेक्षा नापि यामादीनां प्रत्ययान्तरापेक्षा, तस्मादप्रयोजनमेतत्स्वार्थं
मा भूवन्निति, तदेव तर्हि प्रयोजनम्, अपत्यादिषु तर्हि मा भूवन्निति,
ननु चेत्तं चिरनिवृत्ता अपत्यादयश्चातुरथीं च नापेत्यतदिति, न ब्रूमोप-
त्यादीनामत्राभिसम्बन्ध इति किं तर्हि तस्येदमित्यनेनापत्यादिष्वपि प्राप्नु-
वन्ति, कथमित्याह । 'तस्येदं विशेषा ह्यपत्यसमूहनिवा'सदय इति' । यथा
तस्येदमित्यनेन पाणिनीयाशङ्कात्रा इति क्त्रादिषु विशेषेषु प्रत्ययो भवति
एवमपत्यादिष्वपि विशेषेषु घादयः स्युः, विशेषेषु सामान्यभावात्, ननु च
विशेषशब्दसंनिधौ सामान्यशब्द उपात्तस्तत्र विशेषे पर्यवस्यति कैण्डिन्या
ब्राह्मण इति, विशेषान्तरे वा दधि ब्राह्मणेभ्यस्तत्र कैण्डिन्यायेति, तत्रा-
पत्यादिविशेषसन्निधौपात्तं तस्येदमिति सामान्यं, यद्वपत्यादिष्वेव पर्य-
वस्येत् सामान्योपादानं व्यर्थं स्यादिति विशेषान्तर एव पर्यवसास्यति, किं
च यद्वपत्यादिष्वपि घादयः स्युः प्राग्दीव्यतेषित्यत्रैवाणादिभिः सह वि-
धीयेरन्, लिङ्गाच्चापत्यादिषु घादयो न भविष्यन्ति, किं लिङ्गं, फेश्च चेत्यत्र
फेर्वत्येव ठग्विधानार्थं वक्तव्यं, ठका मुक्ते वृद्धाच्छ इति तावच्छः सिद्धः,
तदेव क्वविधानं ज्ञापनार्थं नह्यपत्यादिषु घादयो भविष्यन्ति, तथा
गोत्रचरणादुज्जति समूहः इदमर्थान्तर्भूते बुजि सिद्धे गोत्रोत्पत्तेरिति पुन-
र्विधानमपि लिङ्गमस्यार्थस्य, तथा राजन्यादिभ्यो बुजिति राजन्यादिषु
दैवयातशब्दः पठ्यते स च देवयातूनामपत्यानि दैवयातवा इति गोत्र-
प्रत्ययान्तः, तथाऽरीहणादिषु भास्त्रायणशब्दो गोत्रप्रत्ययान्तः पठ्यते

तत्रापि गोत्रचरणादुजित्येव सिद्धः, तदेतैर्लिङ्गैरप्यत्रादिषु घादयो न भविष्यन्ति, तदेवमेतत्प्रयोजनं नोपपद्यतइति प्रयोजनान्तरमाह । ‘किं चेति’ । असति हि शेषग्रहणे प्रथमेनैवार्थेन सम्बन्धमनुभवतां कृतार्थता विज्ञायेत द्वितीयादिषु स्वर्थेषु प्राग्दीव्यतइति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमाना अत्रादय एव स्युः, शेषशब्दस्तूपयुक्तादन्यतयाञ्ज् जातादीनर्थान्वशीकृत्य शक्नोत्यभिधातुमिति सर्वत्र घादयः सिध्यन्ति, अतः साकल्यार्थमपि विशेषवचनं कर्त्तव्यम् । ‘लक्षणं चाधिकारश्चेति’ । तत्र तस्येदमित्येष चाक्षुषादयः सिध्यन्ति, दार्ढ्यादयस्तु संस्कृतं भवा इति, तस्माल्लक्षणत्वं नातीवोपयुज्यते ॥

“राष्ट्रावारपारादृक्षौ” ॥ ‘विण्हीतादपीव्यतइति’ । सूत्रे तु संघातस्यैव ग्रहणम् अन्यथा वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न स्यात् । ‘विपरीताच्चेति’ । इयमपीष्टिरेव ॥

“ग्रामादस्रजौ” ॥ ग्रामशब्दः कच्चादिषु पठ्यते तेन ठकञपि भवति ॥

“कच्चादिभ्यो ठक्ञ” ॥ ‘कात्रेयक इति’ । कुत्सितास्त्रयः कचय इति बहुव्रीहिर्वा, अस्मादेव निपातनात्कोः कच्चावः, तेन कच्चावे चो उप-संख्यानमिति न वक्तव्यं भवति । ‘कुत्स्याया यलोपश्चेति’ । केचित्तु तृतीयं वयं लकारं पठन्ति, अन्ये तु डकारम् ॥

“कुलकुत्तिबीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेण” ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुं, कथं कौलेयकः श्वा, यदा कुलशब्दः श्वकुले वर्त्तते तदा तस्यापत्यमपि श्वैव भवति तत्रापूवर्षपदादन्यतरस्यामिति ठकञा सिद्धं, कुत्तिबीवा-शब्दाभ्यां वृत्तिकुत्तिकलशिवस्त्यस्त्यहेठञिति ठञि कृते आस्यलङ्कारयो-स्वार्थिकः कन् भविष्यति ॥

“नद्यादिभ्यो ठक्” ॥ गणे नदीति स्वरूपग्रहणं न संज्ञा नद्याः मत्स्यादीनां पृथग्यहणात्, पौर्यमित्यादिषु पुरि भवं वने भवं गिरौ भव-मिति विशदः । ‘उभयमपि दर्शनं प्रमाणमिति’ । उभयथाप्याचार्येण शिष्याणां प्रतिपादितत्वात् ॥

“दक्षिणापश्चात्पुंसस्यक्” ॥ दक्षिणाशब्दो दक्षिणादाञ्जित्या-
जन्तोव्ययं गृह्यते पश्चात्पुरोभ्यां साहचर्यात्, तेन न टावन्तस्य प्रवीण-
वाचिनो ग्रहणम् ॥

“कापिश्याः षक्” ॥ ‘बह्व्युर्दिपद्वीति’ । अवृद्धादपीति वुजि
प्राप्ते वचनम् ॥

“रङ्गोरमनुष्येऽण्व” ॥ रङ्गवो नाम जनपदस्ततः प्राग्दीव्यतोण
प्राप्तस्तस्यावृद्धादपीति वुज् बाधकस्तस्य ओर्द्वंशे ठञ्, ततः कोपधादण्,
ततः कच्चादिभ्यश्चेयण् प्राप्तः, ततः ष्फगणौ विधीयेते, कोपधत्वादेवाणि
सिद्धे रङ्गशब्दस्य कच्चादिषु पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्वुज्प्रविधानार्थः । ‘मनुष्ये
परत्वादिति’ । उत्कृष्टत्वाद् अपवादत्वादित्यर्थः । ‘कच्चादिपाठादम-
नुष्येऽणपि सिद्ध इति’ । ननु च मनुष्यतत्स्थयोर्वुज्प्रविधानार्थस्तत्र पाठः स्यात्
ततश्च तद्व्यतिरिक्ते विषये ष्फगेव स्याद्व्यञ्जानं विधीयते, नैतदस्ति, कच्चा-
दिपाठस्याभयार्थत्वे बाधकाभावात् । ‘नञ्जिव्युक्त्यायेन मनुष्यसदृशे
प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियत इति’ । यस्त्वमनुष्यशब्दः रक्षःपिशाचादिषु रङ्गो
न तस्यैव ग्रहणम् अनभिधानादिति मन्यते, अथैवं कस्माच्च विज्ञायते पर-
त्वादेव वुजि सिद्धे मनुष्यप्रतिषेधो ज्ञापयति मनुष्यतत्स्थयोरित्यस्याप्येतौ
ष्फगणौ बाधकाविति, तेन तत्स्थे ष्फगणावेव भवतो न वुजिति, तच्च, अनि-
ष्टत्वात्, नहि तत्स्थे ष्फगणाविष्येते किं तर्हि वुजेव । ‘रङ्गवः कम्बल
इति ष्यङ् भवतीति’ । यथा तु वार्त्तिकं भाष्यं च तथाच ष्फगिष्यते,
मनुष्यप्रतिषेधश्च प्रत्याख्यातः, यथाऽह, रङ्गोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्य-
तत्स्थयोर्वुज्प्रविधानात्, तत्स्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेवानिष्टत्वादण्यग्र-
हणानर्थक्यं च कच्चादिभ्योऽण्विधानादिति । ‘विशेषविहितेन च
ष्फकेति’ । अन्यथा कच्चादिपाठस्याप्राणिनि चरितार्थत्वात्प्राणिनि ष्फ-
गेव स्यात् ॥

“अप्रागपागुदक्रमतोचो यत्” ॥ अयु इति द्विव उत्वेन निर्द्वंशः,
अयुशब्दस्य तु ग्रहणं न भवति व्याख्यानात् । ‘अवाच्यमिति’ । अवाची

दक्षिणा दिक् । 'अव्ययात् कालवाचिन इति' । यथाव्ययात्कालवाचिनः कालादुज्जति ठञ् न भवति न्यायस्य तुल्यत्वात् ॥

“वर्णो वृक्” ॥ ‘तत्समीपो देशो वर्णुरिति’ । अदूरभवश्चेत्यार्थं सुवास्वादिभ्योऽण्यण्, तस्य जनपदे लुबिति लुप् । ‘तद्विषयार्थवाचिन इति’ । स वर्णुर्देशो विषयो यस्यार्थस्य तद्वाचिन इत्यर्थः, विषयग्रहणेन वर्णाविति विषयसप्तमीं दर्शयति ॥

“अव्ययात्पु” ॥ ‘अमेहेति’ । यथाव्ययात्पुञ्जितः सोमादिभ्य एव स्युत इत्यर्थः, अमाशब्दः समीपवाची स्वरादिः, अमा समीपे भवोऽमान्यः । ‘औपरिष्ट इति’ । उपरिष्टाद्भव इत्यणि कृते ऽव्ययानां भ्रमात्रे टिलोप इति टिलोपः, परतःशब्दो विभाषापरावराभ्यामित्यतः सुजन्तः, तत्र भवः । ‘आरातीय इति’ । बहिःश्लिलोपश्चेत्यानित्यत्वज्ञापनादत्र टिलोपाभावः । ‘त्यन्नेर्धुवइति’ । निशब्दाद् धुवे वाच्यं त्यक् भवति, नियतं सर्वकालं भवो नित्यः । ‘निसो गतइति’ । निःशब्दाद्गते वाच्ये त्यक् भवति । ‘निष्प इति’ । इत्स्वात्तादौ तद्वितइति इत्स्वन्तकारस्य छुत्वमेवमाविर्भूतमाविष्णुम् । ‘अरण्याण इति’ । अणि सति ङीप् स्यादिति णो विधीयते । ‘दूरेत्य इति’ । तत आगत इत्यत्रार्थे इत्यः । ‘उत्तरादाहजिति’ । आद्युदात्तार्थे वचनम् । ‘औत्तराहमिति’ । उत्तराच्चेत्याहि प्रत्ययः, उत्तरादिशब्दात्परिगणनेन त्यपोभावादणि सति सिद्धम् ॥

“हेषमोह्यःस्वसोरन्यतरस्याम्” ॥ ‘ठञपि तृतीयो भवतीति’ । विधिवाक्यापेक्षं तृतीयत्वं प्रत्ययापेक्षया तु ठञ् चतुर्थः, स्वसस्तुटवेत्यत्र विकल्पाधिकाराट् व्युत्पन्नावपि भवतः ॥

“तीरहृष्योत्तरपदादञ्जौ” ॥ अञ्जयोः स्त्रियां विशेषः, काकतीरी चाहरणहृष्या । ‘बहुचूर्वात्मा भूदिति’ । अन्यथा बहुतीरशब्दादपि स्यात्, उत्तरपदशब्दस्य तु समासविषये नियतत्वाच्चास्ति बहुचूर्वाः त्वमङ्गः ॥

“दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः” ॥ ‘असंज्ञायामिति’ । न चैवम-
संज्ञाया इति पञ्चम्या निर्द्वैशः विषयसप्तम्यापि तदर्थलाभादित्याह ।
‘संज्ञाविषयादिति’ । ‘पौर्वशाल इति’ । पूर्वस्यां शालायां भव इति
तद्वितार्थं समासः, ततः प्रत्ययः । ‘पदग्रहणमित्यादि’ । दिक्पूर्वादि-
त्युच्यमाने स्वरूपग्रहणं स्यात् ततश्च दिग्गत्र इत्यादिरेव स्यात् पदग्रहणे
तु सति दिग्विशेषवाचनां ग्रहणं भवति, कथं, व्यधिकरणपदो बहु-
व्रीहिः दिशः पूर्वपदमस्मिन्निति, दिश इति वाचकापेक्षया ब्रह्मी,
दिशो वाचकं पूर्वपदमस्मिन्नित्यर्थः ॥

‘मद्रेभ्योऽञ्ज’ ॥ मद्रेण्यब्दो जनपदवचनः, बहुवचननिर्द्वैशो जनप-
दवाचिनः परिग्रहार्थः, तेन भद्रपर्यायो न गृह्यते । ‘पौर्वमद्र इति’ ।
मद्रेकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्तेर्दिक्शब्देन सामानाधिकरण्यं सति तद्वितार्थ-
इति समासः ॥

“उदीच्ययामाञ्च बहुचोऽन्तोदात्तात्” ॥ ‘शैवपुरमिति’ ।
प्रस्यपुरवहान्तादिति वुञ् न भवति, वृद्धादिति तत्र वर्तते ॥

‘प्रस्योत्तरपदपल्लवादि कोपधादण्’ ॥ ‘उदीच्ययामलक्षणस्या-
जोपवाद इति’ । ततोऽन्यत्र व्रीहिप्रस्यगिरिप्रस्यकरिकादावौत्सर्गिक एवाण्,
कैलासप्रस्यकाकशाकादिषु वृद्धेषु वृद्धाच्छो भवति, देशवाचिनि तु माला-
प्रस्यदौ प्रस्यपुरवहान्ताच्चेति वुञ्, इत्वाकुप्रभृतिषु जनपदवुजोपवादः
कोपधादणित्यण् वत्यते, अरीहणकादौ च वृद्धादकेकान्तेति छो भवति,
तस्मादजोपवाद इति सूष्ठु कम्, उत्तरपदग्रहणादिह न भवति, उत्तरो माह-
किप्रस्य उत्तरमाहकिप्रस्यः, तत्र भव इति, प्रस्यान्तादिति तूच्यमाने
ऽत्रापि स्यात् । ‘अण्यग्रहणं बाधकवाधनार्थमिति’ । यदण्यग्रहणं न क्रिये-
त तदा यदत्र वृद्धं बाहीकयामवाचि तस्मात्प्रादीव्यतोऽणित्यणि प्राप्ते
वृद्धाच्छः प्राप्तस्मिन्वाहीकयामेभ्यश्चेति ठञ्जिठभ्यां बाधिते
पुनर्विधानाच्छ एव स्यात् तस्माद्बाधकमपि तं क्वं बाधित्वा अण्यग्रह-
णादण्येव भवति, यकल्लोमशब्दः पठ्यते यकल्लोमि भद्रः याकल्लोमः,
अत्रिति प्रकृतिभात्रो न भवति, गणे नलोपनिपातनादित्याहुः ॥

“कण्वादिभ्यो गोत्रे” ॥ ‘गोत्रमिह न प्रत्ययार्थ इति’ । शेषाधिकारस्य बाधप्रसङ्गात् । ‘न च प्रकृतिविशेषणमिति’ । कण्वादीनामगोत्र-प्रत्ययान्तानां गोत्रे दृश्यसम्भवात् । ‘कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहित इति’ । प्रतिपदविहितो यत्रैव दृश्यते, एवं च कृत्वा गोत्रमपि पारिभाषिकं दृश्यते न त्वपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं दृश्यत इत्यपत्यमात्रस्य ग्रहणम् । ‘कण्वा देवतास्येति’ । ननु कण्वादिभ्य इत्युच्यमाने कथमणन्तात्प्रसङ्गः, कथं वा यजन्तेभ्यः स्याद् येनेष्टं तावत्सिध्यति, एवं मन्यते, केवलेभ्यः कण्वादिभ्य औत्सर्गिक एवाण् सिध्यति ह्यापवादत्वाद्योगस्य कण्वाद्यधयवे तद्वृत्तान्ते कण्वादिशब्दो वर्तिष्यत इति ॥

“इजश्च” ॥ ‘गोत्र इत्येवेति’ । पूर्वत्र पारिभाषिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्युक्तम् इहापि तदेवानुवर्तते तेनात्रापि पारिभाषिकस्यैव ग्रहणादिह न भवति पाणिनेर्यूनश्चात्राः पाणिनीया इति । ‘सौतङ्गमेरिदमिति’ । सुतङ्गमशब्दादुच्छ्रणादिसूत्रेण चातुरर्थिक इज्, अत्रापत्यत्वमेव नास्तीति सुतरामगोत्रत्वाद्वति प्रत्युदाहरणम् ॥

“न द्रुचः प्राच्यभरतेषु” ॥ ननु च भरताः प्राच्या एव तत्किमर्थं तेषां स्वशब्देन ग्रहणं तत्राह । ‘ज्ञापकादन्यत्रेति’ । वहुच इज्; प्राच्यभरतेष्वित्यत्रायमर्थो ज्ञापितः, अन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानां ग्रहणं न भवतीति, अपर आह, ज्ञापकादन्यत्रेत्यन्वयः, अन्यत्रास्यार्थस्य ज्ञापितत्वादित्यर्थः ॥

“वृद्धाच्छः” ॥ ‘अव्ययतीरेत्यादि’ । अव्ययात्पञ्च भवतीत्यस्यावकाशो ऽमात्यः, कृष्यावकाशः शालीयो मालीयः, आराच्छब्दाच्छो भवति आरातीयः । अमेहक्कनसिन्नेभ्य इति परिगणनमनपेक्षायं विप्रतिषेधः, तीरोत्तरविधेरवकाशः काश्यतीरः, कृष्य स एव, वायसतीराच्छो भवति वायसतीरीयः, रूप्योत्तरविधेरवकाशः चारूप्यः कृष्य स एव, माणिरूप्याच्छः प्राप्तस्तं चापि योपधनतणो वुञ् बाधते माणिरूप्यकः प्राप्तिमात्राश्रयेण तु कृष्य रूप्योत्तरपदलक्षणस्य च अस्य विप्रतिषेध उक्तः, उदीच्ययामलतणस्य विधेरवकाशः शिवपुर-शैवपुरः, वाडवकर्षाच्छो भवति

वाङ्मवर्णयः, कोपधविधिः प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादणित्ययं त्रिव-
क्षितः, स तस्माद्वि परस्थस्तस्यावकाशो निलीनक-नैलीनकम् उलूका
अस्मिन्सन्ति तदस्मिन्नस्तीत्यण्, औलूको नाम यामस्तत्र भवस्तस्माच्छो
भवति औलूकीयः, यस्तु कोपधादणित्यण् स जनपदबुजोपवादः, तस्यापि
वृद्धादकेकान्तेत्यत्र कोपधबहणं सौसुकाद्वयमिति विहितश्छो बाधको
भवति ॥

“भवतष्ठक्कसौ” ॥ ‘ठक्कसद्व्येताविति’ । सित्करणादवसीयते
कसोयं निर्द्वेशो न शस इति, शसि हि स्वादिपदत्वेनैव सिद्धम् । ‘सकारः
पदसञ्ज्ञार्थ इति’ । तेन भवदीय इत्यत्र जश्त्वं भवति । ‘भावत्क इति’ ।
इसुसुक्तान्तात्कः, प्रक्रियालाघवार्थे ककि विध. तच्चे ठग्विधानं स्त्रियां
डीवर्थे भावत्की । ‘अवृद्धात् भवत इति’ । शत्रन्तात्, क्वचित् भवतः शतु-
रित्येव पाठः ॥

“काश्यादिभ्यष्ठिञ्जिठौ” ॥ ‘वृद्धादित्येवेति’ । कथं तर्ह्यवृद्धेभ्यो
युवराजादिभ्यः प्रत्यय इत्यत आह । ‘ये त्विति’ । यद्यवृद्धेभ्यो वचनप्रा-
माण्यात्प्रत्ययौ भवतः किमर्थं तर्हि वृद्धाधिकार इत्यत आह । ‘देवदत्त-
शब्द इत्यादि’ । ‘कथं भाष्यउदाहृतमिति’ । यद्यपि तत्र स्वयमपि
कृप्रत्ययमुदाहरत्येव तत्तु भाष्यकारप्रामाण्येन न स्वातन्त्र्येणेति भाष्य-
इत्युक्तम् । ‘आपदादिपूर्वपदादिति’ । आपदादिराकृतिगणः । ‘काला-
दिति’ । कालशब्दान्तादित्यर्थः ॥

“वाहीकशामेभ्यश्च” ॥ ‘हस्यापवाद इति’ । एवं च ये ह्येनैव
बाधिता अव्ययतीरूप्योत्तरपदोदीच्यशामकोपधविषयास्तद्विषयेष्वेतावेव
भवतो न चेदन्त्येन बाधः, तद्यथा ऽऽराचाम वाहीकशामः आरात्की
आरात्का इसुसुक्तान्तःत्कः, तथा कास्तीरं नाम वाहीकशामः कास्ती-
रिको कास्तीरिका, इह तु दाशरूप्यं नाम वाहीकशामः धन्वयोपधादिति
बुज् ठिञ्जिठौ बाधते दाशरूप्यकः, तथा शकलान्यस्मिन्सन्ति शाकलं
नामोदीच्यशामः भूयो वाहीकशामः ततष्ठिञ्जिठौ भवतः शाकलिकी
शाकलिका, इह तु सौसुकं नाम वाहीकशामः प्रस्थोत्तरपदादिसूत्रेण

प्राप्तं कोपधलक्षणमणं ह्ये बाधते परत्वात्तमप्यपवादत्वाद्वृद्धादकेकान्ते-
त्यत्र कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थमिति कोपधलक्षणशब्दो बाधते, सौसुकीयः ॥

“आर्द्धशे ठञ्” ॥ ‘नैषादकर्षकः शीबरजम्बुक इति’ । निषाद-
कर्षशबरजम्बुशब्दाभ्यां ठञ्, इसुसुक्तान्तात्कः, केण इति ह्रस्वः ॥

“वृद्धात्प्राचाम्” ॥ ‘वृद्धादेव प्राचामिति’ । विपरीतस्तु नियमो
न भवति प्राचामेव वृद्धादिति, अप्राग्देशवाचिनो वृद्धस्योवर्णान्तस्याभावाद्
यत्र पूर्वसूत्रस्यातिप्रसङ्गः स्यात् । ‘आठकजम्बुक इति’ । पूर्ववत्कादेश-
ह्रस्वत्वे ॥

“धन्वयोपधादुञ्” ॥ ‘धन्ववाचिन इति’ । धन्वविशेषवाचिन
ऐरावतादेरित्यर्थः, स्वरूपस्य पर्यायाणां च ग्रहणं न भवति वृद्धाधिकारात् ।
‘पारेधन्वक इति’ । पारेमध्ये वृष्ट्या वेत्यव्ययीभावः, अनर्चेति टच् समा-
सान्तः, वुञि यस्येति लोपः, यदि तु धन्वशब्दो नपुंसकलिङ्गस्ततो नपुं-
सकादन्यतरस्यामिति टञ्भावपत्ते वुञि नस्तद्वित इति टिलोपः,
साङ्काश्यकाम्पित्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण गणान्तौ ॥

“प्रस्थपुरवहान्ताच्च” ॥ ‘वृद्धादिति वर्ततइति’ । यद्येवमन्त-
ग्रहणमनर्थकं प्रस्थादीनामवृद्धत्वादेव तदन्तविधिर्भविष्यति, नैतदस्ति,
वा नामधेयस्येति प्रस्थादीनामेव पदानां वृद्धत्वसम्भवात्, अथाप्येवं
नाम्नोद्देशस्याभावस्तथापि यथा पूर्वसूत्रे धन्वविशेषग्रहणं तथेहापि
सम्भाव्येत, नादीपुरं नाम वाहीकेषु ग्रामस्तत्र वाहीकग्रामलक्षणौ
ठञ्जिठौ ह्रस्वापवादौ, अयमपि वुञ् ह्रस्वापवादः, इह त्वपवादविप्रति-
षेधदुञ् भवति, एवं च पातनप्रस्थकः कौञ्जीवहक इत्यत्रापि वुञेव
भवति ॥

“रोपधेतोः प्राचाम्” ॥ ‘ईकारान्ताच्चेति’ । ह्रस्वस्य तु ग्रहणं न
भवति तदन्तस्य प्राग्देशवाचिनोऽसम्भवात् । ‘एकचक्र इति’ । एकचक्रा
नाम प्राग्देशे नगरी तत्र एङ् प्राचां देशइति वृद्धसञ्ज्ञा, क्रकन्देन निर्वृत्ता
नगरी काकन्दी, स्त्रीषु सौगीरसात्वप्राप्तित्यञ् । ‘तपरकरणं विस्पष्टा-
र्थमिति’ । न तु ह्रस्वप्राप्तये निवृत्त्यर्थं तदन्तस्य प्राग्देशवाचिनोऽसम्भवात्,

ईकारस्यानणत्वेन तयोरयहणाच्च, असति तु तकारे रोपधयोरित्युच्यमाने किमत्र एहीतमिति त्रिस्पष्टं न ज्ञायेत तकारे तु सति.वर्णनिर्देशो निश्ची-
यते तत्रैव तस्य प्रसिद्धत्वात्, ईकाररोपधयोरिति निर्देशे गौरवप्रसङ्गः ॥

“जनपदतदवधोश्च” ॥ ‘तदवधिरपि जनपद एव रह्यत-
इति’ । स चासाववधिरिति कर्मधारय आश्रीयते न तु तस्यावधिस्तदव-
धिरिति षष्ठीसमास इत्यर्थः, तथा हि सति मौञ्जी नामावधिभूतो याम-
स्तत्र भवो मौञ्जीय इत्यत्रापि स्यात्, कस्य पुनरसावधिरिति चेत् सचि-
धानाञ्जनपदस्यैवेति विज्ञायते । ‘गर्तात्तरपदाच्छं बाधित्वेति’ । अन्यथा
तु गर्तात्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः, वृकगर्तीयः जनपदवृजोऽवकाश
आङ्गकः, त्रिगर्तेशब्दादुभयप्रसङ्गे परत्वाच्छः स्यात्, ततश्च गर्तात्तरपदा-
च्छविधेर्जनपदादुञ् पूर्वविप्रतिषिद्ध इति पूर्वविप्रतिषेधः पठितव्यो भवति ।
‘त्रैगर्तक इति’ । उत्तरसूत्रेण वृज्, एतेनोत्तरत्र तदवधियहणस्योपयोगं
दर्शयति ॥

“अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्” ॥ ‘अण्छयोरपवाद इति’ ।
अवृद्धादणोपवादे वृद्धाच्छस्य, इहावृद्धादपि बहुवचनादित्येव सिद्धं, यौ
गिको बहुवचनशब्दो बहूनामर्थानां वचनो बहुवचन इति, यदि वा बहुवच-
नाद्बहुचनान्तादित्यर्थो नार्थो विषयग्रहणेन, तत्राह । ‘जनपदैकशेषवहु-
त्वइति’ । जनपदस्यैकशेषवशेन यद्वहुत्वं तत्रेत्यर्थः । ‘वर्तन्य इति’ ।
अवयवभेदेन भेदमाश्रित्य एकशेषः, नायं नित्यबहुवचनान्तः ट्येकयोरपि
दर्शनात् । ‘तत्क्रौण्डिन्यन्यायेनेति’ । पूर्वसूत्रे हि जनपदसामान्ये वृद्धा-
दुञ् विहितः, यथा ब्राह्मणसामान्ये दधिदानं, इह तु बहुवचनविषये
विशेषे ऽवृद्धादुञ् यथा कौण्डिन्ये तत्क्रदानं, ततश्च बहुवचनादपि वृद्धा-
दुञि प्राप्ते आरभ्यमाणोऽवृद्धादुञ् वृद्धादुञो बाधकः स्यादित्यपिशब्दन
समुच्चयतइत्यर्थः, इह बहुवचनविषयादित्येतावता सिद्धमवृद्धार्थाय-
मारम्भः, वृद्धाधिकारविच्छेदार्थं त्ववृद्धादपीति वचनम् ॥

“कच्छानिवक्तवर्तात्तरपदात्” ॥ कच्छशब्दार्थमुत्तरपदग्रहणं,
स हि केवलोपि कूलाख्ये देशे वर्तते, इतरिषां तु केवलानां देशवृत्त्य-

सम्भवादेव तदन्तविधिः सिद्धः, कच्चाद्व्यन्तादित्युच्यमाने बहुचूर्वादपि स्यादित्युत्तरपदग्रहणम् ॥

“धूमादिभ्यश्च” ॥ ‘अणादेरपवाद इति’ । अवृद्धेभ्यो धूमादिभ्योऽणोपवादः, वृद्धेभ्यश्चस्य, उदीच्यगामेभ्यस्त्वञः, वाहीकगामेभ्यष्ठञिष्ठयोः । ‘कूलात्सौवीरेष्विति’ । कौलको भवति सौवीरेषु कौलमन्यत्र ॥

“नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः” ॥ केनेदं मुञ्चितमिति प्रश्नः, इह नगरे मनुष्येणेत्युत्तरम् । सम्भाव्यतएतदित्यादि प्रष्टुर्वचनम् । ‘संज्ञानगरं पठ्यतइति’ । माहिष्यतीशब्दसाहचर्यात् संज्ञा नगरं संज्ञाभूतो नगरशब्द इत्यर्थः ॥

“अरण्यान्मनुष्ये” ॥ ‘औपसंख्यानिकस्येति’ । अरण्याणो वक्तव्य इत्युपसंख्यानप्राप्तस्य, मनुष्यइत्यल्पमिदमुच्यतइत्याह । ‘पथ्यायेति’ । ‘आरण्यकोध्याय इति’ । यो ऽरण्ये ऽधीयते उपनिषद्भागः स उच्यते, विहारः क्रीडा ॥

“विभाषा कुरुगन्धराभ्याम्” ॥ ‘कुरुशब्दः कच्चादिषु पठ्यतइति’ । कथं तर्हि कुरुशब्दादुजः प्राप्तिरुक्ता ताभ्यामवृद्धादपीति नित्यं बुजि प्राप्तइति, आद्यप्राप्त्यभिप्रायेण तदुक्तं न पुनर्यानेन विकल्पेन बाध्यते तदभिप्रायेण, येषि पठन्ति बुजि सिद्धइति, प्राप्त इत्यर्थः, यथा सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति, कुरुशब्दार्थे विभाषाग्रहणं न कर्तव्यमिति प्रतिपादयिष्यवाह । ‘कुरुशब्दः कच्चादिषु पठ्यतइति’ । ततः किमित्यत्राह । ‘तत्रेति’ । किमर्थं तर्हि विभाषाग्रहणमित्याह । ‘सैषेति’ । ननु युगन्धरशब्दादप्यवृद्धादपीति नित्ये बुजि सिद्धे ऽन्तरेणापि विभाषाग्रहणं पुनर्वचनाद्विकल्पो विज्ञास्यते, नैवं शक्यं, विपर्ययोपि स्यात्, युगन्धरशब्दादित्यो बुज्, अवृद्धादपीत्यनेन तु विभाषित इति पुनरारम्भो ह्येवमप्युपपद्यते । ‘मनुष्यतत्स्थयोस्त्विति’ । एतच्च कच्चादिषु पाठसामर्थ्याल्लभ्यते ऽन्यथाऽनयैव विभाषया बुजणोः सिद्धत्वात्तत्रास्य पाठोऽनर्थकः स्यात् ॥

“मद्रवृज्योः कन्” ॥ मद्रशब्दः स्फायितञ्चीति रक्प्रत्ययान्तः, वृजीवर्जने इगुपधात्किरिति किप्रत्ययान्तो वृजिशब्दः । ‘जनपदवुजोपवाद इति’ । अवृद्धादपीति प्राप्तस्य ॥

“कोपधादण्” ॥ किं पुनरदेशवाचिनायं नेष्यते यतो देशग्रहण-मनुवर्तत इत्यत आह । ‘अन्यत्रेति’ । पूर्वण, प्रस्योत्तरपदादिसूत्रेण, एवं चोत्तरार्थं देशानुवृत्तिर्न त्वदेशनिवृत्त्यर्था, नन्वदेशवाचिनः प्राग्दीव्यतीय-एवाण् सिद्धः, प्रस्योत्तरपदादिसूत्रं तु उदीच्यग्रामलक्षणाजो बाधनार्थं, तत्किमुच्यतेत्यत्र पूर्वणैवेति, सत्यं, सति त्वेवमर्थं तस्यारम्भे प्रतिपदविधानात्तेनैव सर्वत्राण्विधिर्युक्तः, अथाण्यग्रहणं किमर्थं, न कोपधाद्व्याविहितमित्येवोच्येत, आरम्भसामर्थ्याद्वि यो विहितो न च प्राप्नोति स एव भविष्यतीत्यत आह । ‘अण्यग्रहणमिति’ । इत्वाकुशब्दादेर्द्वैशे ठञ् प्राप्त-स्मिन् जनपदवुजा बाधिते यद्व्यण् ग्रहणं न क्रियेत पुनर्वचनादुजैव स्याद् अण्यग्रहणे त्वणैव भवति । ‘एत्वाक इति’ । दाण्डिनायनादिसूत्रेण टिलोपः, एवं चाण्यग्रहणादेवायमोर्द्वैशे ठजो बाधको न परत्वात् ॥

“कच्छादिभ्यश्च” ॥ ‘वुजादेरपवाद इति’ । ये जनपदवाचिनो बहुवचनविषयास्तेभ्यो वुजोपवादः, सिन्धुवर्णशब्दाभ्यामोर्द्वैशे ठञः, साल्वशब्दः पठ्यते जनपदलक्षणा वुज्भाभूदिति, अपदातौ साल्वात् गोयवाखोश्चेति नियमार्थं भविष्यति, अपदातावेव गोयवाखोरेवेति, वृद्ध-त्वाच्छः प्राप्नोति ॥

“अपदातौ साल्वात्” ॥ ‘पादाभ्यामततीति’ । पादस्य पदान्यातिगोपहतेष्विति पदादेशः, न पदातिरपदातिरपदातिरश्वारोहादिः । ‘अपदातावेव मनुष्ये तत्स्ये चेति’ । द्वन्द्वनिर्दिष्टत्वेन तत्स्ये चेत्युक्तं न तु तत्स्यस्य पदातेः सम्भवोक्ति, अपदातौ साल्वादेवेत्येष तु विपरीत-नियमो न भवति गोयवाखोश्चेत्यारम्भात् ॥

“गतात्तरपदाच्छः” ॥ ‘वाहीक्यामलक्षणा मिति’ । यद्यपि वाही-क्यामेभ्यश्चेति ठज्जिठौ विहितौ तथाप्युत्पष्टानुबन्धयोस्तयोष्टरूपाविशे-

षाद्वाहीकयामलतण्डमित्येकवचननिर्देशः । 'श्वाविद्गर्तोयमिति' । श्वानं विध्यतीति व्यधेः क्तिप् सम्प्रसारणं, नहिवृतीति दीर्घः, श्वाविधां गर्तः श्वाविद्गर्तः ॥

“गहादिभ्यश्च” ॥ ‘अणादेरपवाद इति’ । तत्र माहकिप्रस्यशब्दात्प्रस्यपुरवहान्ताच्चेति वुञोपवादः, वाल्मीकिप्रभृतिभ्य इजन्तेभ्य इज-श्चेत्यणः, शेषेभ्य चैत्सर्गिकस्याणः । ‘सम्भवापेक्षमिति’ । येषां देशे चादेशे च वृत्तिः सम्भवति गहादीनां तेषामेव विशेषणं न त्वन्तस्यपूर्वपदादीनामित्यर्थः । ‘पृथिवीमध्यस्येति’ । पृथिवीमध्यवाच्येव मध्यशब्दो ग्राह्या न मध्यान्तरवाचीत्यर्थः । ‘चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽयमिति’ । चरणसम्बन्धेन योऽण्विधीयते ऽण् चरणइत्यनेन स निवासलक्षणो द्रष्टव्यः, सौम्य निवास इत्यत्रैवार्थं भवतीत्यर्थः, तेन पृथिवीमध्यं निवास एषां कटादीनां चरणानामित्यत्रार्थं मध्यमा इति भवति । ‘मुखपार्श्वतसेलौप इति’ । मुखपार्श्वशब्दयोस्तसन्तयोः प्रत्ययसन्ध्यागेन लोपो भवति स वालो-न्त्यस्य, तत्र कृते यस्येति लोपः, लोपवचनमव्ययानां भ्रमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं, तेनारातीय इति सिद्धं भवति ॥

“वृद्धादकेकान्तलोपधात्” ॥ ‘आरीहणकीयं द्रोहणकीयमिति’ । तेन निर्वृत्तमित्यत्रार्थं वुञ्छणादिसूत्रेण यो वुञ् तदन्ताभ्यां प्रत्ययः, उदाहरणदिक्वेयमकान्तस्य दर्शिता, वृद्धाच्च इत्येव ह्यत्र छः सिद्धः, नह्येतौ जनपदवाचिनौ येन कोपधादणः प्रसङ्गः स्यात्, इदं त्वत्रोदाहरणं द्रष्टव्यं ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनो ब्राह्मण-कोष्णिके सञ्जायामिति निघातनात्साधुः, तत्र जातो ब्राह्मणकीय इति । ‘अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणमिति’ । सूत्रे ऽकेकान्तग्रहणमपनीय कोप-धादिति वक्तव्यं, व्यापकत्वाल्लघुत्वाच्चेत्यर्थः ॥

“कन्यापलदनगरयामहद्रोत्तरपदात्” ॥ अन्तग्रहणेनैव सिद्धं नार्थं उत्तरपदग्रहणेन, न च बहुचूर्णं प्रसङ्गः, प्राचां देशइत्यधिकारात् ॥

‘विभाषा ऽमनुष्ये’ ॥ यद्वात्र नजः प्रश्लेषो न स्यादसन्देहाद्यर्थं मनुष्ये विभाषेत्येव ब्रूयात्, लाघवे विशेषाभावादिति मत्वाह । ‘अमनुष्ये-

भिधेयदति' । अमनुष्यशब्दो यौगिकोत्र गृह्यते न तु रक्षपिशाचादिषु
रूढ इति दर्शयत्युदाहरणेन । 'पर्वतीयानि फलानीति' ॥

“कृकणपर्णाद् भारद्वाजे” ॥ ‘न गोत्रशब्द इति’ । कुत इत्याह ।
‘प्रकृतिविशेषणं चैतदिति’ । चशब्दो हिशब्दार्थः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरीयां चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

“युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्” ॥ षष्ठीनिर्द्देश उत्तरार्थः । ‘एते
त्रयः प्रत्यया भवन्तीति’ । ननु चान्यतरस्यांग्रहणेन खञ्कृत्योः पठेनुत्पत्तिः
प्रतिपाद्यते तदनुत्पत्तावपवादाभावात्स्वशास्त्रेण प्राग्दीव्यतइत्यनेनै-
वाण भवति तत्कुतेनेन प्रत्ययत्रयस्य विधानं, कोपि तर्हि नैवानेन विधी-
यते तस्यापि हि चकारोभ्यनुज्ञापक एव, यद्यन्येऽपि कश्चित्प्राप्नोति सोऽपि
भवतीति, ततश्चोपि स्वशास्त्रेण वृद्धाच्छ इत्यनेनैव भवति, एक एव
त्वपूर्वः खञ् विधीयते, अथ यस्य प्रवृत्तावस्य तात्पर्यं स सर्वानेन विधी-
यतइति ह्यस्यानेन विधानं, यद्येवमणोप्यनेनैव विधानं न खञ्कृत्योरनुत्प-
त्तिमात्रेऽन्यतरस्यांग्रहणस्य तात्पर्यं तस्य महाविभाषयैव सिद्धत्वात्, किं
तर्हि अणः प्रवृत्तावपि, तस्मात्तात्पर्यतस्तत्र एते प्रत्यया भवन्तीत्युक्तं
प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयतइति च, तत्र खञ्प्रत्ययो भवतीत्यनेन खञ्
एवापूर्वस्य विधानमिति दर्शितम्, अन्यतरस्यांग्रहणादथाप्राप्तं चेत्यने-
नाणोभ्यनुज्ञानं, त्यदादित्वाद्युष्मदस्मदोश्च प्राप्तइत्यनेनापि ह्यस्याभ्यनु-
ज्ञानं, भाष्ये तु योगविभागेन यथासंख्याभावः प्रतिपादितः, युष्मदस्मदो-
रित्येको योगः, अत्र गत्तोत्तरपदाच्छ इत्यतश्चोनुवर्तते, ततः खञ्वेति
द्वितीयो योगः ॥

“तस्मिन्वणि च युष्माकास्माकौ” ॥ ‘साक्षादिति’ । प्रत्ययेण
विहितः, स्वरूपोपादानेन विहित इत्यर्थः, हेतुगर्भं चेदं विशेषणं, यतः
साक्षाद्विहितः ततः खञ्वेव निर्दिश्यतइति, तस्मिन्वित्युक्ते तत्रैव कटिति
प्रत्ययो भवति न चानुक्लृष्टश्च इति, चकारो हि समीपवर्तिनः खञः स

सहायतामात्रमभिधाय निवर्तते, तत्र सहायस्यानिर्द्वैशात्मकतान्वेषणं, तत्र गर्तोत्तरपदाच्च इति यावदन्वेषणे ह्यस्य प्रतीतिश्चरेण भवति तेन च नासौ प्रत्ययमशार्हः, यदा तु यथासंख्यनिरासाय पूर्वसूत्रे योगविभागस्तदा नैव चकारेण ह्यस्यानुकर्षणमिति न तस्य परामर्शशङ्का । 'निमित्तयोरित्यादि' । द्वे हि निमित्ते खञ्जौ निमित्तिनावपि द्वावेवादेशौ, ततश्च साम्यादथासंख्येन भवितव्यमिति मत्वा प्रश्नः । 'योगविभागः करिष्यतदिति' । खञ्जोर्युष्माकास्माकाविति वक्तव्ये तस्मिन्वाच्ये चेति वचनाच्चकारेण वाक्यभेदस्य सूचनादादेशयोर्निमित्ताभ्यां प्रत्येकमनभिसाम्यन्ध इत्यर्थः ॥

"तत्रकममकावेकवचने" ॥ कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैकवचनस्य ग्रहणं, तस्य च कृताकृतप्रसङ्गित्वेन सुपो धातुपातिपदिकयोरिति लुकि कृते युष्मदस्मदोरेकवचनपरता न सम्भवतीति प्रत्ययलक्षण्येन समर्थयितव्या, तदपि प्रत्ययलक्षणं विघटयचाह । 'ननु चेति' 'वचनादिति' । यदि पुनरेकवचनपरत्वेनाणखञौ विशेष्येयातां को दोषः, इह च स्यातां युष्माकं क्वाञ्चो यौष्माकीणः आस्माकीन इति, इह च न स्यातां तव क्वाच्चास्तावकीना मामकीना इति, तस्मात्पूर्वसूत्रे खञ्जपरतया विशेष्येते युष्मदस्मदी, एकवचनपरतयापि ते एवात्र विशेष्येते, ततश्च वचनाद् आस्माकीनः प्रत्ययलक्षणं भवतीत्येवैव गतिः । 'अन्वयैवग्रहणमिति' । इकोर्थे उच्यते येन तदेकवचनम् । अत्र च पक्षे एकवचने इति प्रथमादिवचनात् न सम्भवन्तम् ।

"अर्तुंवात्" ॥ अल्पवक्षु बालेयं, तस्यार्तुमेकदेशः, तत्र भञ्जालेयार्तुकम् ।

"परावराधमोत्तमपूर्वाच्च" ॥ सपूर्वपदादुत्तमवक्षु इत्यौपसह्यानिर्दिष्टे ठञि प्राप्ते वचनम् । 'अर्तुंवादिनि वर्ततेइति' । ततश्च परावराधमोत्तमेभ्यः परो योर्तुसञ्च इत्येवं विशेषणसामर्थ्यादेवार्तुसञ्चस्य परावरादिपूर्वता विज्ञास्यते तत्किं पूर्वग्रहणेनेति, एवमनन्तरोक्तस्य चोदा-

स्यैवैतत्समर्थनं परिहरति । 'परावरशब्दाविति' । 'अस्मात् पूर्वग्रहणा-
द्यत्प्रत्यय एव भवतीति' । पूर्वविप्रतिषेधसूचनद्वारेणेति भावः ।

“दिक्पूर्वपदाट्ठञ्” ॥ ‘अणोपवाद इति’ । सौत्रो प्राप्तिम-
भिप्रेत्येतदुक्तं, सपूर्वपदाट्ठञ् वक्तव्य इत्युक्तत्वात् । ‘पदग्रहणमित्यादि’ ।
दिक्पूर्वादिन्युच्यमाने स्वरूपविधिः स्यात् ततश्च दिग्द्वं जात इत्य-
त्रैव स्यात्, षट्संज्ञे तु सति षट्यन्तेनेनेति पदं, दिशः पदं पूर्वमस्मा-
दिति निषातनात्समासः ॥

“यामजनपदैऋदेशादञ्ठञौ” ॥ ‘पौर्वाट्ठा इति’ । यामस्य पूर्व-
स्मिचट्टं भवा इति तद्वितार्थं समासः, ततः प्रत्ययः, यद्यप्यट्ठञ्शब्दो
याममपेक्षते तथाप्यस्य नित्यसापेक्षत्वात्प्रधानत्वाच्च वृत्तिद्वयमप्यविरुद्धं
समासवृत्तिस्तद्वितवृत्तिश्च, ठञ्ग्रहणं किमर्थं, नाञ् चेत्येवोच्येत, न
चैवमुच्यमाने यतोपि समुच्चयप्रसङ्गः पूर्वसूत्रे चानुल्लङ्घ्यत्वात्, तस्माद्विष्य-
ष्टार्थं ठञ्ग्रहणम् ॥

“अ साम्प्रतिके” ॥ ‘साम्प्रतिकं युक्तं न्याय्यमुचितं सममुच्यत-
इति’ । कस्य चित्कश्चित्प्रमिदु इत्यनेकशब्दोपादानं, सम्प्रतिशब्द इदा-
नीमित्यत्रार्थं प्रसिद्धोपि न्यायेपि वर्तते, दृश्यते हि अनाप्तश्चतुराजो-
तिरिक्तः षड्राजो वा एष सम्प्रति यज्ञो यत्पञ्चरात्र इति, न न्यूनो
नातिरिक्तः सम इत्यर्थः, स च प्रजादौ पठ्यते, तेन साम्प्रतं सम्प्रतीति च
पर्यायौ ॥

“द्वीपादनुसमुद्रं यञ्” ॥ ‘अनुसमुद्रमिति’ । अनुर्यत्समयेत्य-
व्ययीभावः, सप्तम्यन्तं चैतद् तद्वीपस्य विशेषणं तदाह । ‘समुद्रसमीपे
योद्वीप इति’ ॥

“कालाट्ठञ्” ॥ ‘कालविशेषवाचिन इति’ । स्वरूपस्य च पर्या-
याणां च ग्रहणं न भवति सन्धिवेलादिसूत्रेण सन्धिवेलाचयोदशीभृ-
तिभ्योऽवृद्धेभ्योऽखिधानात्, तद्वि ठञो बाधनार्थः, अर्थग्रहणे च तेभ्यष्टञः
प्रसङ्गः, इह गौणमुच्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायानुस्यूता वृत्त्या ये

काले वर्तन्ते मासोर्द्विमास इति तत एवायं प्रत्ययः स्याद् न तु गौण-
वृत्त्या कालवृत्तेः, कदम्बपुष्पसाहचर्यात्कदम्ब कालः, व्रीहिपलालसाहच-
र्याद्व्रीहिपलालं काल इत्यादेरित्याशङ्क्याह । 'यथाकथञ्चिदिति' । येन केन
चित्प्रकरणेन, एतदेव स्पष्टयति । 'गुणवृत्त्यापीति' । परत्र परशब्दप्रवृत्ते-
र्यविवन्धनं स गुणः, तत्रिविवन्धना वृत्तिर्गुणवृत्तिः, एतच्च सन्धिवेलादिमूत्रेणेन
कालयह्येन नतत्राणि यद्विशिनष्टि ततो लभ्यते, नहि मुख्यार्थः काल-
शब्देऽस्ति नतत्राणां सम्भवति पुष्यादिसमीपस्थेन हि चन्द्रमसा योगा-
स्तत्तिलतलणया पुष्यादिशब्दानां काले वृत्तिः सैव च लुब्धविशेष इति
लुब्धविधानेनाप्यव्याख्यायते पौषादिनिवृत्त्यर्थे न त्वेतावता कालस्तेषां
मुख्योर्थः ॥

"आद्वे शरदः" ॥ "आद्वे इति कर्म एह्यत इति" । अद्वस्मिन्विद्यत-
इति प्रज्ञाअद्वार्चेति मत्वर्थीयो णः, अद्वया सम्पादं पिच्यङ्कर्म आद्वशब्देन
उच्यत इत्यर्थः । 'न अद्ववान् पुरुष इति' । यदा स एव णः षष्ठ्यर्थे
भवति तदा पुरुषवृत्तिः आद्वशब्दः, कथं पुनः शब्दसाधारण्येऽयं विशेषो
लभ्यत इत्याह । 'अनभिधानादिति' । 'शारदिकं आद्वमिति' । यद्यत्र
विहितं तत्तत्र भवमिति भवे प्रत्ययः ॥

"श्चसस्तुट् च" ॥ 'तस्य चेति' । ठञः न तु श्वःशब्दस्य, कुत
एतद्वृत्तो विधेयत्वेन प्राधान्यात्, स च तुडागम इकादेशे कृते भवतीति
वेदितव्यं, ननु चान्तरङ्गत्वादिकादेशात्प्राक् ठञस्तुट् प्राप्नोति इकादे-
शस्त्वङ्गाधिकारे विधानादङ्गसंज्ञायामभिनिर्वृत्तायां पश्चाद् भवन्बहिरङ्गः,
तुटि च कृते प्रत्ययादेष्टस्यैकादेशविधानादथवा कर्मठ इत्यत्र न भवति
एवमत्रापि न स्यात्, यदि पुनरयं तुक् पूर्वान्तः क्रियते, नैवं शक्यम्, इ-
सु-
सुक्तान्तात्क इति कादेशः स्यात्, तस्मादस्तु परादिरेव, कथमिकादेशः,
ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं वुञ्छणादिषु ठचश्चित्करणं करोति तज्ज्ञापयति अन्त-
रङ्गेभ्योपि पूर्वमिकादेश एव भवतीति, यदि न स्यात्प्रत्ययसंज्ञासचियोग-
शिष्टे प्रत्ययस्वरे कृते पश्चादिकादेश इति सिद्धमन्तोदात्तत्वं स्यात् ।
'व्युत्पन्ना अपि भवत इति' । सायंचिरमित्यादिना श्वःशब्दोऽयं काल-

वाची चेति कृत्वा । 'शैवस्तिकमिति' । द्वारादित्वाद्बुद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च ॥

“सन्धिवेलाकृतुनवत्रेभ्योऽण्” ॥ ‘अण्यहणं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थमिति’ । असत्यगणहणे सन्धिवेलादिभ्यो यथाविहितमित्युच्यमाने यद्वप्यारम्भसामर्थ्यात्कालाट्ठञ् न भवति तथापि सन्धिवेलादिषु पठितात्पौर्णमासीशब्दात्स्वात्यादेश्च वृद्धाच्छः स्याद्वचनं तु कालाट्ठञो बाधनार्थं स्यात्समादण्यहणं कर्त्तव्यं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थम् । ‘सौवातमिति’ । अत सातत्यगमने सुपूर्वादज्यतिभ्यां चेतीण् प्रत्ययः, स्वात्या युक्तः काल इत्यण्, तस्य लुब्धविशेष इति लुप्, ततो भशादावर्थेऽनेनाण्, नव्याभ्यामिति वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च, जातार्थं तु अविष्टाफलुनीति लुकि स्वातिरिति भवति । ‘तैषमिति’ । अत्रापि जातार्थं पूर्ववल्लुका भवितव्यमिति भवादौ प्रत्ययः, तिष्यपुष्ययोर्नञ्त्राणि यलोप इति यलोपः । ‘संवत्सरात्फलपर्वणोरिति’ । सांवत्सरं फलं पर्व वा सांवत्सरिकमन्यत् ॥

“प्रावृष एण्यः” ॥ प्रवर्षतीति प्रावृट्, क्विप् नहि वृत्तीत्यादिना दीर्घः । ‘प्रावृषेण्य इति’ । भवार्थं प्रत्ययः, जाते तु प्रावृषष्टपं वक्ष्यति । रषाभ्यामित्येव सिद्धे प्रत्यये णकारोच्चारणं प्रावृषेण्यमावष्टे प्रावृषेण्ययतेः क्विप् णिलोपः, लोपोऽयोर्वलीति यलोपः, प्रावृषेणित्यत्र णत्वार्यम्, अन्यथा पदान्तस्येति प्रतिषेधः स्यात् ॥

“वर्षाभ्यष्टक्” ॥ ‘वार्षिकं वास इति’ । कालात्साधुपुष्यत्युच्यमानेष्विति साध्यर्थे ठक् ॥

“कुन्दसि ठञ्” ॥ ‘नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतु इति’ । तस्येदमित्यत्रार्थं प्रत्ययः, ऋतुशब्दश्च ऋत्वप्रयवयोर्मोतयोर्वर्त्तते, वर्षतीरतेतो मासाववयवावित्यर्थः ॥

“सर्वत्राण् च तलोपश्च” ॥ ‘हैमनमिति’ । यदा तत्राण्यस्य समुदायस्य लोपस्तदा ऽर्चिति प्रकृतिभावाच्चस्तद्वितरति टिलोपो न भवति, यदा तु तकारस्यानेन लोपोऽकारस्य तु वस्येति लोपस्तदा तस्या-

सिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वात्स्थानिवद्वावाच्च टिलोपाभावः । 'ननु च छन्द-
सीति नानुवर्तिष्यतइति' । अस्वरितत्वात् । 'सैवेत्यादि' । यासाव
स्वरितत्वादननुवृत्तिः सैव सर्वत्रेत्यनेन शब्देनाख्यायते, किमर्थमित्याह ।
'प्रयत्नाधिक्येनेति' । ननु च तत एवास्वरितत्वात्पूर्वसूत्रेपि छन्दसीति नानु-
वर्तिष्यते तस्माद्विषयार्थमेव सर्वत्रग्रहणम् । 'भाषायामपि ठञ् स्मरन्ती-
ति' । भाष्ये तु नैतद्विष्यते, तथा हि, सूत्रमिदं प्रत्याख्यातं, कथं, हेमन्तपर्यायो
हेमन् शब्दोस्ति हेमन्वागनीगन्ति कर्णा, तस्मादेतौ हेमन्त्रशुष्यतः, यदि हेमन्
प्रमीयते हेमन्तो भवतीति दर्शनात्, तत्र भाषायां हेमन्हेमन्तशब्दयो-
र्चत्वाणि हेमनं हेमन्तमिति रूपद्वयं सिद्धं, छन्दसि तु हेनो हेमनं हेम-
न्तस्य हेमन्ताच्चेति ठञि हेमन्तिकं, सर्वं विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइति
हेमन्तशब्दादेवाणि हेमन्तमिति रूपत्रयं सिद्धमिति, सूत्रकारेण तु भाषा-
यामेतद्वृत्तिविषयादन्यत्रतुवाचिनो हेमञ्छब्दस्य प्रयोगाभावात् नलोपो
विहितः, यथाप्राप्तं च चत्वाणिति, अनन्तरस्तु ठञ् सर्वत्रग्रहणस्य पूर्वज्ञान-
येनैव सर्वत्र सिद्धिरिति नासौ समुच्चीयते । 'कः पुनरनयोर्विशेष इति' ।
न कश्चिदिति भावः । 'त्रीणि रूपाणि भवन्तीति' । पूर्वण ठञि एकम्,
अनेनाण्तलोपयोर्द्वितीयम्, चत्वाणि यस्येति लोपे परमिति त्रीणि रूपाणि ॥

"सायं चिरन्माह्वे प्रगेऽप्ययेभ्यष्टुट्कुलौ तुट् च" ॥ इह युवोरनाका-
खित्यङ्गाधिकारे विहितत्वादनदेशो बहिरङ्गः, तुङागमस्तु प्रत्ययसंविद्यो-
नेन विधानादन्तरङ्ग इति तेनैव तावद्विषयं, तत्र कृते ऽनादेशो न
प्राप्नोति, किं कारणम्, अङ्गस्य निमित्तं यो युस्तस्यानादेशः, तुटि त्वत्र सति
त्युञ्छोङ्गस्य निमित्तं न युञ्छमात्रं, ततश्च यथा मृत्युरित्यत्रानादेशो
न भवति तथात्रापि न स्यात्, यदि पुनरयं तुक् पूर्वान्तः क्रियते, नैवं
शक्यं प्राप्तस्तनमित्यत्र हि विसर्जनीयो न स्यात्, अपदान्तत्वात्, तस्मा-
त्परादिरेवायं कर्तव्यः, तत्र चानादेशो न प्राप्नोति तत्राह । 'तयोश्चादिष्ट-
योस्तुङागमो भवतीति' । आदिष्टयोरिति कृतादेशयोरित्यर्थः, एष चार्थो
आदिष्टशब्दस्य अर्थश्चाद्येष्वप्रत्ययान्तत्वेन लभ्यते, आदिष्यतइत्यादिष्टः,
स ययोरस्ति तावादिष्टौ, तयोरदिष्टयोरिति, एतच्च घकालतनेष्विति

निर्द्वैशाल्लभ्यते, नह्यनादिष्टयोस्तुद्विधाने तनशब्द उपपद्यते, प्रातस्तन
मित्यत्र वृद्धाच्छं परत्वाद्वाधतइति नोक्तं, कस्य बाधकमपि ठञं बाध-
मानयोषट्पुट्युलोःकृष्टवलपोर्दुर्बलेन केन सह सम्प्रधारणाभावात् । 'मका-
रान्तं पदमयमिति' । स्वरादिषु पठितम् । 'अन्तकर्मण इति' । अन्तक्रियस्य,
अन्तकर्मणीत्यस्येत्यर्थः, यद्यप्यसाववसानमात्रवाची घञन्तस्तु साय-
शब्दो दिवसान्तवचन इति न कालाधिकारस्य बाधशङ्का । 'प्रत्ययसञ्चि-
योगेनेति' । अन्यत्र त्वकारान्त एव यथा सायाहः सायतर इति, आह च
संख्याविसायपूर्वस्याहस्येति, । 'एकारान्तत्वमिति । निपात्यतइत्यनुषङ्गः,
यत्र सप्तम्यर्थो नास्ति प्राङ्गः सोढोऽस्येत्यादौ तदर्थे निपातनं जातादिके
त्वर्थे घकालेतनेष्वित्यलुंका सिद्धम् । 'चिरपहत्परारिभ्य इति' । चिरश-
ब्दस्य सूत्रउपादानात् व्युत्पलावपि भवतः, न तु क्रियतद्वदुषु कृञोऽ-
न्विधानमिति वस्तुसूत्रस्य बाधः पहत्यूर्वस्मि, संवत्सरे, परारि पूर्वतरे, प्रव-
शब्दः पुराणवचनः । 'अयपश्चाद्धिमज्जिति' । के चिदत्रादिशब्दमपि
पठन्ति अयादिपश्चादिति, ते मध्याह्न इत्यत्रादेश्वेति वक्तव्यमिति न
पठन्ति, इत्कारणं पश्चादित्यत्र टिलोपार्थम्, अत्रयथानां भ्रमात्रे टिलोप
इत्यस्यैवायं प्रपञ्चार्थः ॥

“विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्” ॥ 'सप्तम्या अलुगिति' । इया-
प्प्रातिपदिकादित्यत्र निरणायि सुबन्तात्तद्वितोत्पत्तिरिति तत्तत्रैव द्रष्टव्यं,
यदि सुबन्तात्तद्वित उत्पद्यते कथं पूर्वाह्नतन इत्यत्र भवति तत्राह । 'यदा
त्विति' ॥

“तत्र जातः” ॥ 'तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थविभक्तयश्च निर्द्वै-
श्यन्तइति' । तदिदमुभयमनिर्द्वैश्यं, कथं शेष इति लक्षणं चाधिकारश्चे-
त्युक्तं तत्र लक्षणतया चातुषं रूपमित्यादाविव्र जातादिष्वप्यर्थेष्वणा-
दयः सिद्धाः, अधिकारतया च घादय इत्यर्थास्तावत्र निर्देश्याः प्रत्य-
याद्येन चाभिधानस्वाभाव्येन समर्थविभक्तयोपि लभ्यन्तइति तत्निर्द्वै-
शोपि न कर्तव्य एव, नियमार्थमिति चेवानिष्टत्वात्, तत्रैतत्स्थानात्, जाता-
दिष्वेव तद्विता यथा स्युस्तत्रास्ते तत्र शेतइत्यमदौ मा भूषत्विति जाता-

दयोर्यो अनुक्रम्यन्तदिति, तच्च नैवम्, अनिष्टत्वात्, अन्यत्रापि हि तद्विज्ञा-
दप्यन्ते चातुर्थं रूपं आवणः शब्दः चातुर्थं रतः दार्षदः सक्तव इति,
यत्र तु नेष्यन्ते तत्रास्तइत्यादौ तत्रानभिधानाच्च भविष्यन्ति, यथाङ्गुल्या
खनतीत्यादौ तस्माच्चार्यो जाताद्यनुक्रमणेन, अपवादविधानार्थं तु, प्रावृ-
ष्टाद्यादीनपवादांस्तत्र तत्रासङ्करेण वदामीति अवश्यानुक्रमितव्या
अर्थास्तेन्यार्थाः सन्तो योगविभागेनाद्यादीनामप्यर्था निर्दिश्यन्ते, विस्प-
ष्टार्थे, यानि पुनरनपवादान्यर्थोदर्शनानि यथा कृतलब्धक्रीतकुशला इति
तानि शक्यान्यवक्तुम् ॥

“संज्ञायां शरदो वृञ्” ॥ ‘समुदायेन चेदिति’ । प्रकृतिप्रत्ययस-
मुदायरश्चेत्संज्ञा भवतीत्यर्थः, । ‘कृतलब्धक्रीतकुशला इति यावदिति’ ।
यावच्छब्दोवधिद्वयोक्तो निपातः ॥

“अमावास्याया वा” ॥ ‘एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति’ ।
अमावस्यदन्यतरस्यामित्यत्र अमापूर्वस्य वसेर्यति पक्षे वृह्यभावो निपा-
त्यतइत्युक्तं, एयति चात उपधाया इति सामान्येन वृद्धिविधानात्, अमा-
वास्याशब्दस्य न्याय्यत्वादवृद्धापधस्तस्यैवैकदेशविकार इति भावः, ये
त्विह सूत्रे सन्धिवेलादिषु च द्विस्वोपधमधीयते तेषां दीर्घोपधस्य न
स्यात्, अतद्विकारत्वात् ॥

“अ च” ॥ किमर्थो योगविभागः, न चामावास्याया वेत्यु-
च्येत चकारादुञ् वावचनादुभयोरभावे ऽपि भविष्यति, सत्यम्, उक्त-
रत्र तु विकल्पानुवृत्तिः शङ्क्येत योगविभागे तु सन्धिवेलाद्यणोभ्यनुज्ञा-
नाय पूर्वसूत्रे वायहणसामर्थ्यादस्यापि विकल्पसिद्धेरिह वायहणं नानु-
वर्त्यमिति व्यवधानादुत्तरत्र विकल्पस्य निवृत्तिः सिद्धा भवति ॥

“अणौ च” ॥ योगविभागो यथासंख्यार्थः ॥

“अविष्टाफलान्यनुराधास्वातितित्थपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहु-
लाल्लुक्” ॥ कृतिकापर्यायस्य बहुलाशब्दस्यात्र द्वन्द्वैकवद्भावेन नपुं-
सकद्वस्वत्वेन निर्देशः, न बहुर्थादाननिमित्तस्य बहुलाशब्दस्य अविष्टा-

दिभिः साहचर्यात् । 'चित्रेति' । लुक्कृतिलुकीति लुकि कृते पुनष्टाप् । 'गौरादिपाठान् ङीषिति' । रेवती नक्षत्रे रोहिणी नक्षत्रेति तत्र पठ्यते, न चेमौ नक्षत्राचिनौ जातार्थवृत्तित्वात्, तस्माद्गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठात्तेषां चावृत्ततत्वादत्र ङीषित्यर्थः । 'टानौ वक्तव्याविति' । स्त्रियामित्यपेत्यते, टकारो ङीबर्थः, नकारः स्वरार्थः, विधानसामर्थ्याच्चानयोर्लुङ् न भवति । 'कृण्वि वक्तव्य इति' । अत्र च स्त्रियामिति नापेत्यते ॥

“स्थानान्तगोशालखरशालाच्च” ॥ 'गोशालेति' । विभाषा सेनेति नपुंसकत्वे ब्रह्मत्वम्, तत्साहचर्यात्खरशालस्यापि नपुंसकस्य ग्रहणं न तु वृद्धैकवद्भावेन ब्रह्मत्वम्, एकादेशस्य पूर्वे प्रत्यन्तवद्भावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गाभ्यामपि लुग्भवत्येव, यद्यपि टाबन्तयोरपि पाठे एकदेशविहितस्यानन्यत्वाच्चपुंसकाभ्यामपि लुक् सिद्ध्यति, लाघवाद्ये तु ब्रह्मस्य पाठः ॥

“वत्सशालाभिजिदश्वयुक्कृतभिषजो वा” ॥ 'वत्सशालेति' । ब्रह्मान्तस्य दोर्घान्तस्य वा ग्रहणम् । 'बहुलयहणस्यैवायं प्रपञ्च इति' । अश्वयुक्कृतभिषक्शब्दावभिप्रेत्येतदुक्तम् अन्ययोरनक्षत्रवाचित्वात् । 'अभिजिदिति' । यद्यपि नक्षत्रमप्यस्ति अभिजिद्वाम नक्षत्रमुपरिष्ठादपाठानामिति मुहूर्तमप्यस्ति ॥

“नक्षत्रेभ्यो बहुलम्” ॥ वाग्रहणानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च लुग्यवस्थायां सिद्धायां बहुलवचनं क्वचिदन्यदेवेत्येतदर्थे, तेन टानौ वक्तव्यावित्यादि सिद्धं भवति । 'रोहिण इति' । चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यानमित्येतत् स्त्रियां नियमेन लुगर्थेन तु स्त्रियावमे लुगर्थम् ।

“कृतलब्धक्रीतकुशलाः” । 'यद्यत्र कृतं ज्ञातमपि तत्तत्र भवतीति' । यद्यपि ज्ञातं सर्वं कृतं न भवति स्वयं ज्ञातस्यापि भावात्, कृतं तु सर्वं ज्ञातं भवति, नक्षत्रजननस्वभावं क्रियते यथा व्योमेति भावः । 'यच्च क्रीतं लब्धमपि तत्तत्र भवतीति' । अत्रापि लब्धं सर्वं क्रीतं न भवति दाना-

दिनापि लाभसम्भवात् क्रीतं तु लब्धमेव क्रयस्वापि लाभहेतुत्वादित्यर्थः ।
 'तत्किमर्थं भेदेनोपानं क्रियत इति' । जातलब्धाभ्यामेव गतमिति प्रश्नः ।
 'शब्दार्थस्य भिन्नत्वादिति' । परव्यापारोपहितं रूपं कृतमित्युच्यते तद्व-
 हितं तु जातमिति, तथा मूल्याप्रदानरूपो यः स्वीकर्तुं व्यापारस्तदुपहितं रूपं
 क्रीतमित्युच्यते तद्वहितं तु लब्धमिति, तत्र यथा विक्रित्योदाहरणः पक्षोदाह-
 रति शब्दार्थाभेदस्तच्चात्रापीत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति । 'वस्तुमात्रेणेति' ।
 वस्तुत इत्यर्थः, एतदुक्तं भवति, क्रीतं वस्तुतो लब्धं भवतीत्येतावत्, शब्देन
 तु रूपान्तरमभिधीयते, एवं कृतमपि वस्तुतो जातं भवति शब्देन तु
 रूपान्तरमभिधीयत इति द्रष्टव्यम् । उपसंहरति 'शब्दार्थस्तु भिन्नत-
 एवेति' । तत्राक्रियमाणे कृतक्रीतयोदाहरणानि यथा कार्यं घटः कृतः क्रीतो
 वेति पृष्ठे क्षुप्ते जातो लब्ध इति चोत्तरं न प्रयुज्यते, तथा तद्वितोपि न
 स्यात्, तस्मात्कृतक्रीतयोस्तद्वितेनाभिधानाय भेदेनोपादानमिति ॥

“प्रायभवः” ॥ प्रायेण भव, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः ।

'तत्र भवेन कृतत्वादिति' । यत्प्रायभव इत्यस्य साध्यं तस्य तत्र भव इत्य-
 नेनैव साधितत्वादित्यर्थः, यो हि राष्ट्रं प्रायेण भवति तत्रैवासौ भवतीति
 तत्र भव इत्येव सिद्धं, शङ्कते । 'अनित्यभवः प्रायभव इति चेदिति' ।
 यस्तत्र कदाचिद्वर्तते कदा चिन्न स प्रायभवः, यस्य तु नियत आधारा-
 धेयभावः स तत्र भव इति पृथगुपादानसामर्थ्याद्वेद आश्रीयत इति
 यद्युच्येत्यर्थः, निराकरोति । 'मुक्तसंशयेन तुल्यमिति' । यं भवान्मुक्तसंशयं
 न्याय्यं तत्र भव उदाहरणं मन्यते, सौमित्रो देवदत्त इति तेनैव तुल्यं सोपि
 हि कदाचित्तस्मादुदकदेशाद्यभिनिष्कामति तत्र चेद्युक्ता तत्र भवता
 इहापि युक्ता दृश्यताम् । अथैतदपि प्रायभवस्योदाहरणं सौमित्रो देवदत्त
 इति तत्र भवनस्य किमुदाहरणं तत्र नित्यभवः सौमित्रः प्राकार इति
 यद्येवं तत्र भव इति प्रकृत्य जिह्मामूलानुलेखो विधीयते स तस्मिन्दृ-
 ष्टापचारे न स्यात्, दृश्यते च ॥

वानरोहं महाभागे दूतो रामस्य धर्मतः ।

रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥

इति । तस्मात्तत्र भवे सामान्ये प्रायभवस्य विशेषस्यान्तर्भावा-
दनर्थकं प्रायग्रहणम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक प्रा-
यभवे यथा स्यान्नित्यभवे मा भूत्, उपजानु भवं गङ्गिति, अथेदानीं जानु-
समीपस्थशरीरावयववाचिने उपजानुशब्दात्तत्र भवं इति प्रकृत्य शरीरा-
वयवाद्येदिति यत्कस्माच्च भवति, अनभिधानात्, ठगपि तर्ह्यनभिधाना-
देव न भविष्यति, तदेवं स्थितमेतत्प्रायग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वा-
दिति ॥

“उपाजानूपकर्णोपनीवेष्टक” ॥ उपजान्वाद्यः सामीप्येव्ययी-
भावाः, समाहारद्वन्द्वस्य सौत्रः पुल्लिङ्गनिर्देशः ॥

“सम्भूते” ॥ “अवकृतिः प्रमाणानतिरेकश्चेति” । सकृत्प्रयुक्तस्या-
प्यनेकार्थत्वमविरुद्धं तन्त्राद्याश्रयणादिति भावः, तत्रावकृतिः सम्भावना,
इदमेवं भवेदिति बुद्धिः, प्रमाणानतिरेक आधारपरिमाणादाधेयपरिमा-
णास्यानतिरेकता, यस्यां सत्यां सर्वमाधेयमाधारेणुप्रविशति । ‘सौघ्न इति’ ।
देवदत्त इदानीं सुघ्ने सम्भाव्यतइत्यर्थः, सुघ्नप्रमाणाद्वानतिरिच्यते सेना-
दिकोर्धे इत्यर्थः ॥

“कोशाट् ठञ्” ॥ ‘कौशेयं वस्त्रमिति’ । ननु च न वस्त्रं कोशे सम्भ-
वति वस्त्रदशायां तत्कारणस्य कोशस्य परावृत्तत्वात्, न च कोशान्तरे
वस्त्रस्य सम्भवो, न च तत्रेभ्यते, तस्माद्विकारे कोशाट्ठञ् सम्भूते ह्यर्थानुपप-
त्तिरिति वार्तिकमेव शरणं, तस्य विकार इत्यत्र प्रकरणे एष्या ठञित्यस्या-
नन्तरं कोशाच्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । ‘अर्थानुपपत्तिरिति’ । कौशेयशब्दस्य
योर्धां लौकिकः सूत्रवस्त्रलक्षणस्तस्यानुपपत्तिः स्यात्, लौकिकोर्थः शास्त्रेण
नानुसृतः स्यात्, कृमिरेव त्वभिधेयः प्राप्नोति स हि कोशे सम्भवति, किं
चाविशेषाभिधानात्सङ्गकोशादपि प्रत्ययः प्रसज्येत इत्यत आह । ‘हठि-
रेवेति’ । हठिशब्देण नावश्यमवयवार्थान्वेष्टः, यथा तैलपायिकादिष्विति
मन्यते । सूत्रकारेण तु सत्कार्यवादाश्रयेण सम्भूते प्रत्ययो विहितः, तत्र
हि कारणदशायामपि कार्यस्य सत्त्वात् तत्र तत्सम्भवति तदनुपपन्नं,
कार्यकारणयोर्हि तादात्म्यमभिसम्बन्धो न स्वाधाराधेयभावः ॥

“कालात्साधुपुण्यत्पच्यमानेषु” ॥ ‘कालविशेषवाचिभ्य इति’ । स्वरूपयहणं तु न भवति उत्तरत्राश्वयुज्यादीनामनेन कालशब्देन विशेषणात् ॥

“उत्ते च” ॥ सूत्रे भूतकालस्याविवक्षां दर्शयति । ‘हेमन्ते उप्यन्ते इति’ । ‘योगविभाग उत्तरार्थे इति’ । उत्तरयोगयोक्तु एव प्रत्ययो यथा स्यात् साध्यादिषु मा भूत् ॥

“आश्वयुज्या वुज्” ॥ वुजो ञकारः स्वरार्थः, उत्तरत्र वृद्धयर्थश्च, आश्वयुज्यां युक्तिति पाठः, आश्वयुजोर्द्वित्वात् नमोश्चिभ्यामश्वयुज्यामिति दर्शनात्, आश्विनीपर्याय इति पाठः, तारा आश्वयुगश्विनीत्यमरसिंहः, आश्विनीपर्याय इति प्रसिद्धः पाठः, तत्राशुपूर्वादनैराणादिक इन् प्रत्ययः, पृषोदरादित्वादादेर्ह्रस्वः ॥

“कलाप्यश्वत्ययवबुसादुन्” ॥ मयूरादिषु प्रसिद्धानां कलाप्यादीनां शब्दानां काले वर्तमाने सम्भवति तत्कथं कालविशेषवाचिभ्य इत्युक्तमत आह । ‘कलाप्यादयः शब्दा इति’ । अश्वत्येन वृत्तेण कालस्य सम्बन्धोऽप्यभिचारादविशेषणमिति फले लुगिति लुगन्तोश्चत्यशब्द इत्याह । ‘यस्मिन्नश्वत्याः फलन्तीति’ । अपक्रष्टो यवो यवबुसं ज्ञात्यन्तरं वा यवादिषु, यवानामेव वा बुसं यवबुसम् ॥

“शीष्मावरसमादुज्” ॥ ‘अवरसममिति’ । विशेषणसमासः, न चावरशब्दो दिग्वाची येन दिक्सङ्गे सङ्गायामिति नियमात्समासो न स्यात् । ‘अवरसकमिति’ । आगामिनां संवत्सराणामाद्यावत्सरे देयमित्यर्थः । अपर आह । अतीति वत्सरे देयं यदद्यापि न दत्तं तदवरसकमिति ॥

“संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च” ॥ ‘वेति वक्तव्यमिति’ । वुजि विकल्पिते पठे यथा प्राप्तञ्च भविष्यतीति मन्यते । ‘ठञ्चग्रहणमित्यादि’ । अस्मिन् ठञ्चग्रहणे सन्धिवेलादिषु संवत्सराफलपर्वणोरिति पाठात्फले ऋणात्वेन विवक्षिते वुजा मुक्ते ऽण्वेव स्यात् ठञ्चग्रहणात् ठञ्वेव भवति ॥

“व्याहरति मृगः” ॥ व्याहरति शब्दायते ॥

“तदस्य सोढम्” ॥ अस्येति नेयं सोढापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी न

लोकाव्ययेति प्रतिषेधात्, किं तर्हि कर्तुरेव सम्बन्धित्वमात्रविवक्षया शेष-
लक्षणा षष्ठी । 'निशासहचरितमध्ययनमिति' । कालस्य स्वरूपेणासौठ-
त्वात्तत्सहचरितवृत्तेरत्र सूत्रे ग्रहणमिति दर्शयति ॥

“तत्र भवः” ॥ ‘कालादिति निवृत्तमिति’ । तत्र ज्ञात इति
प्रकृतं तत्रग्रहणं कालाधिकारेण सम्बद्धमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः
स्यादिति पुनरिदं तत्रग्रहणं कृतं सप्तम्यर्थमात्रं यथा दृष्टेयं काल-
सम्बन्धविशिष्टः सप्तम्यर्थो मा ग्राहीत्येवमर्थमिति भावः । ननु च प्रकृतं
तत्रग्रहणं पूर्वसूत्रे तदिति प्रथमया समर्थविभक्त्या व्यवहितं, नेत्याह,
शक्यं हि तदन्यत्रापि पठितुम् ॥

“दिगादिभ्यो यत्” ॥ ‘सेनामुख्यमिति’ । यदन्तस्य सेनाशब्देन
षष्ठीसमासो न तु सेनामुख्यशब्दात्प्रत्ययः, तदन्तविधयाभावात् ॥

“शरीरावयवाच्च” ॥ ‘शरीरं प्राणिकाय इति’ । व्याकरणस्य
शरीरमित्यादिकस्तु प्रयोगो गौणः । ‘अणोपवाद इति’ । वृद्धात्तु कं
परत्वाद्वाधते, पादे भवं पदां, पदात्यतदर्थेति पद्वयः, नासिकायां भवं
नस्यं नस् नासिकाया यत्तत्सुद्वेष्विति नस्भावः, कथं वेगो जङ्घोरस्य
इति, कथं च न स्यात्, न शरीरावयवसमुदायः शरीरावयवग्रहणेन
दृश्यते न च तदन्तविधिरस्ति, निरङ्कुशः कवयः ॥

“वृत्तिकुत्तिकलशिवस्त्यस्त्यहेठेत्” ॥ वृत्तिश्चर्मविकारः शरीरा-
वयवश्च, कुत्तिशब्दे धूमादिः वास्तिर्नाभेरधःशरीरावयवः, आहेयं विषादि ।
‘अस्तिशब्दः प्रातिपदिकमिति’ । विभक्तिप्रतिरूपं निपातसञ्ज्ञकं तच्च
तिङन्तेन समानार्थम् अस्तिस्तीरा गौरिति, धनवचनं च अस्तिमानिति ॥

“यीवाभ्योश्च” ॥ ‘धमनीवचन इति’ । धमनीसङ्घातवचन
इत्यर्थः, स च यदेव तावयवभेदे सङ्घाते वर्तते तदा बहुवचनं, यदा तु
तिरोहितवयवभेदे सङ्घाते वर्तते तदैकवचनान्तः प्रयोगः ॥

“गम्भीराञ्ज्यः” ॥ ‘बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति’ ।
प्राग्दीव्यतइत्यत्रोक्तं देवस्य यज्ञज्ञौ, बहिर्बटिलोपश्चेति, तच्चावश्यं वक्त-

अंश्च अर्धान्तरेष्वपि यथा स्यादिति तस्यैव प्रपञ्चार्थमिह तु बहिर्देशं योरेहणम् ॥

“अव्ययीभावाच्च” ॥ ‘किं तर्हि परिमुखादेरिति’ । कथं पुनः सामान्याक्तावयं विशेषो लभ्यतइत्याह । ‘परिमुखादीनां चेति’ । वशब्दे हेतौ, दिगादेरन्तरं परिमुखादिगणः पठ्यते, तस्य नान्यत्वयोजनं सम्भवति अव्ययीभावग्रहणस्य, परिमुखादिविशेषणतयान्वयसम्भवात्, तस्मात्परिमुखादेरेव भविष्यति न सर्वस्मादव्ययीभावात्, यद्येवं परिमुखादेरित्येव वक्तव्यमत्र आह । ‘तेषामेवेति’ । परिमुखादेरित्युच्यमाने बहुव्रीहितत्पुञ्जेष्वपि व्यप्रत्ययः स्यात्, अव्ययीभावग्रहणात् तेभ्योऽपि भवति, उत्तरार्थं चावश्यमव्ययीभावग्रहणं कर्तव्यं तत्र ये परिपूर्वास्तत्र यदि वर्जनं गम्यते ततोऽपपरिबहिरञ्चः पञ्चम्येत्यव्ययीभावः, अथ सर्वतो भावस्ततोऽस्मादेव निपातनादव्ययीभावः, उपपूर्वेषु सामीप्ये ऽनुपूर्वेष्वनुयत्समया यस्य चायामः पश्चादर्थं यदव्ययमिति च यथाभिधानं समासः ॥

“अन्तःपूर्वपदाट्टञ्” ॥ ‘आध्यात्मिकमिति’ । अन्तश्चेति टच् समासान्तः । ‘अधिदैविकमाधिभौतिकमिति’ । अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ! ‘आध्यात्मादिराकृतिगण इति’ । एवं च समानशब्दादित्यादिरस्यैव प्रपञ्चः । ‘ऊर्ध्वशब्देन समानार्थं ऊर्ध्वशब्द इति’ । स चैतद्वृत्तिविषयएव, अपर आह, टञ्सवियोगेन दमशब्द उत्तरे ऊर्ध्वशब्दस्यैव मान्तत्वं निपात्यतइति । ‘उर्ध्वदेहाच्चेति’ । ‘नात्र मान्तत्वम्’ । ‘ऐहलौकिक इति’ । पूर्ववदुभयपदवृद्धिः । ‘मुखतीयं पार्श्वतीयमिति’ । मुखपार्श्वशब्दाभ्यां सप्तम्यान्ताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः, तत ईयः, अव्ययत्वा ट्टिलोपः, अयं गहादिपाठस्यैव प्रपञ्चः, एतेन परं व्याख्यातम् । ‘मण्मीयाविति’ । गहादिषु मध्यमध्यमं चाण् चरणइति यत्यठितं तत्र पृथिवीमध्यवाची मध्यशब्दो रह्यतइत्युक्तं, भवार्थं तु सतान्यत्रापि मध्यमीयमिति यथा स्यादिति मीयप्रत्ययवचनं जातादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव मध्यमीय इति भवति न मध्यान्तरवाचिनः, तथा गहादिपाठेन पृथिवीमध्यं निवास एवामित्यस्मिन्नेवार्थं माध्यमा इति सिध्यति मध्यान्तरवाचिनो भवार्थेऽपि यथा

स्यादिति मण्प्रत्यय उक्तः । 'मध्यो मध्यन्दिनञ् चास्मादिति' । मध्यशब्द-
मध्यभावमापद्यते दिनञ् चास्मात्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । 'स्यान् इति' ।
स्यामन्शब्दान्तादित्यर्थः । 'अश्वत्थामेति' । अश्वस्येव स्याम बलमस्येति
बहुव्रीहिः, पृषोदरादिस्वात्मकारस्य तकारः, ततो भवार्थे स्यान्कोकार इत्य-
कारः, तस्यानेन लुक् । 'वृकाजिन इति' । अणो लुक् । 'समानस्य तदा-
देशेति' । आनन्तर्यत्वाल्लक्षणा षष्ठी । 'अध्यात्मादिष्विति' । विषयस-
प्तमी । 'ऊर्ध्वं दमाच्च देहाच्चेति' । ऊर्ध्वशब्दादुभयशब्दान्ताच्चेत्यर्थः ।
ऊर्ध्वपूर्वादेव च देहान्तादिष्यते । उक्तं हि प्राक् ऊर्ध्वदेहाच्च और्ध्वदेहि-
कमिति, स्यान्लो लुगजिनात्तथेति पाठे उभयत्रापि तदन्तविधिः ॥

"अशब्दे यत्त्वावन्यतरस्याम्" ॥ 'वासुदेववर्गीय इति' । वृद्धा-
च्छ इत्यस्य परत्वाद्यत्त्वौ बाधकारिविति वृद्धादप्यनेन क्व एषितव्यः ॥

"तस्य व्याख्यानमिति च व्याख्यातव्यनाम्" ॥ 'तस्येति षष्ठौ
समर्थवादिति' । ननु चाधिकारार्थीयमिति वक्ष्यति, भवस्थानयोर्युगपदधि-
कारोपवादविधानार्थः, कृतनिर्देशौ हि ताविति, तत्किमित्यत्र यथा-
विहितविधानार्थत्वं व्याख्यायते, उच्यते, तात्पर्यतोपवादविधानायाधिका-
रस्यानुषङ्गिकेऽणादिविधानार्थत्वे को दोष इति मन्यते, अगतिरगतिर्हि
विशेषविवक्षायां सामान्याश्रयः प्रत्ययः, अत एव कृतलब्धक्रीतकुशला
इत्यादीन्यनपवादान्यर्थान्देशनानि भवन्ति । 'तत्र भवे चेति' । अयमनुवाद,
एतस्मिन्नेव विशेषे तत्र भव इति विहितत्वात् । ननु च व्याख्यानस्य प्रत्य-
यार्थस्य समीपे श्रूयमाणश्चशब्दस्तत्त्वमानज्ञातीयस्यैव प्रत्ययार्थस्य समु-
च्चयं करोति न समर्थविभक्तेः, यथा केदाराद्यञ् चेति प्रत्ययसमीपवर्तिना
प्रत्यय एव समुच्चियते न प्रकृतिः, ठञ्क्वचिनश्चेति प्रकृतिरेव न
प्रत्ययः, ततश्चेह तस्येत्युपादानाद्वचार्थे षष्ठी समर्थादेव प्रत्ययो युक्त-
स्तत्राह । 'वाक्यार्थसमीप इति' । इहेतिकरणः क्रियते, प्रकृतं वाक्यार्थं
प्रत्ययमर्शामीति, प्रत्ययमर्शस्य च प्रयोजनं तत्तुल्यज्ञातियस्यैव समुच्चयो
यथा स्यादित्येतदेवेति भावः, एतमेव च न्यायं निरूपयितुं पूर्वं तत्र भवे-
चेत्यनुवादः कृतः । 'व्याख्यातव्यनाम् इति किमिति' । व्याख्यानशब्दस्य

सम्बन्धिशब्दत्वाद्वात्म्यमिति व्याख्यानं तदेव तस्येत्यनेन निर्दिष्टमिति गम्यत-
इति मत्वा प्रश्नः । 'पाटलिपुत्रं सुकोशलया व्याख्यायतइति' । नेयं कर्त्तरि
तृतीया किं तर्हि करणे सुकोशलया करणभूतया पुरुषैर्व्याख्यायतइत्यर्थः ।
कथमित्याह । 'एवं सन्निवेशमिति' । तादृशो हि पाटलिपुत्रे प्राकारादिस-
न्निवेशो यादृशः सुकोशलायां तेन तथा तद्व्याख्यायते, यद्येवं तस्य
व्याख्यातव्यस्य पाटलिपुत्रशब्दो नामापि भवति तत्कथं प्रत्युदाहरण-
मत आह । 'न त्विति' । यदिह व्याख्यातव्यमभिप्रेतं न तस्य नाम भवती-
त्यर्थः । किं पुनरिहाभिप्रेतं यद्व्याख्यातव्यतया लोके प्रसिद्धं यन्यात्मकम्,
एतदर्थमेव हि व्याख्यातव्यनामहवहणं कृतं, व्याख्यातव्यमात्रस्य व्याख्या-
नशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेनैवास्तेप्रसिद्धेः । ननु च भवार्थमेतत्स्यान् नहि
तत्रास्तेपतो व्याख्यातव्यस्य लाभ एवं तर्हि नामग्रहणं प्रसिद्धपदसंग्रहाद्यं
भविष्यति । 'भवव्याख्यानयोरिति' । नात्रायमर्थः, योयंभवव्याख्यानयोर्युगप-
दधिकारः सो, उपवादविधानार्थ इति, पूर्वमधिकारत्वस्याव्याख्यातत्वात्त-
स्माद्व्यव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोयं न त्वणादीनामर्थनिर्द्देश इत्यर्थः ।
किमर्थोधिकारस्तत्राह । 'अपवादविधानार्थ इति' । अणादीनां वायमर्थ-
निर्द्देशः कस्माच्च भवति तत्राह । 'कृतनिर्द्देशौ हि ताविति' । एकस्तत्र
भव इति अपरस्तस्येदमित्येवं कृतनिर्द्देशौ हि तावर्थौ, तस्मात्तदर्थमेतच्च
भवति पूर्वं त्वधिकारार्थतयावश्यकर्तव्यस्यानुषङ्गिकमर्थनिर्द्देशार्थमिदमि-
तिव्याख्यातम् ॥

"बहुवोऽन्तोदात्ताटुञ्ज" ॥ 'अणोपवाद इति' । षट्शब्दं तु पर-
त्वाद्धाधते, सामस्तं नाम शास्त्रं तस्य व्याख्यानं सामस्तिकं षत्वादिवि-
धायकं शास्त्रं षत्वादिशब्देनोच्यते नतोऽनुदात्तः, अनत उदात्तः । 'अन्तो-
दात्ताः प्रकृतय इति' । उदाहृतयोर्द्वित्वेप्येवं जातीयापरप्रकृत्यपेक्षं, बहुव-
चनं तांश्च कुत्वहत्वादयः । 'गतिस्वरेणेति' । गतिरनन्तर इत्यनेन ।
उदात्त इति वर्णग्रहणं तेन सिद्धस्तदन्तविधिः, यथा वर्णोऽनुदात्तादि-
त्यत्र, तस्मादन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

“क्रतुयज्ञेभ्यश्च” ॥ अग्निष्टोमाद्यर्थेषु मन्त्रब्राह्मणकल्पेषु वर्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणम् । ‘अनन्तोदात्तार्थे आरम्भ इति’ । तत्र राजसूयवाजपेयशब्दौ ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तौ, राजा सूयते राजा वेह सूयते क्यप्, तत एव निपातनात्समासः षष्ठीसमासो वा । पीयतेस्मिन्निति पेयः कृत्यल्युटो बहुलमित्यधिकरणे यत्, वाजो यवागू-भेदः, तस्य पेयः पायो वाजपेय इति, स्तुतिः स्तोमः अनेस्तोमोस्मिन्निति बहुव्रीहिः, परादिश्च परान्तस्वेत्यन्तोदात्तः । नवैत्रींहिभिर्यजनं नवयज्ञ आययणं, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, ह्रदुत्तरपदप्रकृतिभावेन नङ् एव स्वरोवतिष्ठतइत्यन्तोदात्तः । अत्यपर्यायः पाकशब्दः, पाक-श्चासौ यज्ञश्च पाकयज्ञः, समासस्वरेणान्तोदात्तः । सत्यन्यार्थेऽतस्यारम्भे ऽन्तोदात्तादपि यज्ञाभिधायिनः परत्वादनेनैव ठञ्प्रत्ययो युक्त इत्यन्तो-दात्तानामुपन्यासः । ‘क्रतुभ्य इत्येव सिद्ध इति’ । क्रतुयज्ञयोः पर्याय-त्वादिति भावः । ‘असोमयागेभ्योपीति’ । अन्यथा क्रतुशब्दस्य सोमयागे कृत्वादन्यत्र न स्यात्, यज्ञग्रहणा तु तेभ्योपि भवति । एवं केवलयज्ञग्रहणेपि स एव दोषो यः केवलक्रतुग्रहणे, तस्माद् गौणमुख्यपरिवहार्थमुभयोरुपा-दानम् ॥

“अध्यायेष्वेवर्षः” ॥ ‘अषिशब्दाः प्रवरनामधेयानीति’ । होत्रा-ध्वर्युणा च प्रत्रियन्तइति प्रवराः भृत्वादयः, तद्वया भार्गवव्यावनाप्रवानौ-र्वजामदग्नेति होता, जमदग्निवदुर्वजप्रवानवज्यवनवद्भृगुवदित्यध्वर्युः, एतेन यद्यपि मन्त्रदर्शिष्वृषिशब्दः प्रसिद्धस्तथापि प्रवराध्यायपठितानामेव ग्रहणमिति दर्शयति । ‘वसिष्ठस्य व्याख्यान इति’ । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्र उपचाराद् वसिष्ठ इत्युक्तः, वसिष्ठी अगिति भवार्थेण, एवकारः सर्व-व्याख्यानां सावधारणत्वज्ञापनार्थः ॥

“पैरोडाशपुरोडाशाष्टन्” ॥ ‘पुरोडाशाः पिष्टुपिण्डा इति’ । दाश्च दाने कर्मणि घञ्, पुरोदाश्यन्ते दीयन्तइति पुरोडाशाः, पृषोदरादि-त्वात्समासः, दकारस्य च डकाः, एतेनैतदाह आहूतिवचनः पुरोडाश-शब्दो न यूपाहवनीयादिवददृष्टनिमित्त इति । ‘तेषां संस्कारको मन्त्र

इति' । मन्त्रस्य शिरोसीत्येवमादिः । 'पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाश इति' । मन्त्र एव हि व्याख्यातव्यो न पुरोडाशः ॥

"कृन्दसो यदणौ" ॥ अत्र भवव्याख्यानौ द्वावर्थौ यदणौ प्रत्य-
यावपि द्वावेव, तथापि यथासंख्यं न भवति, तस्य व्याख्यान इति यद-
णौ भवतः, तत्र भव इति चेत्येवं समुच्चयात् । 'दृक् इति ठकि प्राप्त-
इति' । उत्तरसूत्रे दृक्ग्रहणेन ठकि प्राप्तइत्यर्थः ॥

"दृक्द्रव्याहणकं यमाध्वरपुरश्चरणनामाख्यातादृक्" ॥ 'अणा-
देरपवाद इति' । आदिशब्देन ठञः, तत्र च्छब्दे दृक्तु चाणोपवादः, पुर-
श्चरणशब्दापि ल्युङन्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्यादात्तः, असिप्रत्यये
हि सप्तम्यन्तदुत्पद्यतइति पुरःशब्दः कारकं, पुरोध्ययमिति वा गतिः
तेन तस्मादप्यण एवापवादः, ब्राह्मणादिष्वन्तोदात्तैर्गुठञोपवादः, अका-
रान्तेष्वप्यणोपवादः, ये तु तत्र बहुचोन्तोदात्तास्तेषु परत्वादयं ठञं
बाधते । 'नामाख्यातग्रहणं सङ्घातविरहीतार्थमिति' । आख्यातार्थं विर-
हीतग्रहणं नामशब्दात् दृक्त्वादेव सिद्धम् ॥

"अणुगयनादिभ्यः" ॥ 'ठञ देरिति' । आदिशब्देन ठकः कस्य
च ग्रहणं, तत्र विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो दृक्लक्षणस्य ठकोपवादः, व्याकर-
णशब्दादृद्धाच्छस्य, शेषा बहुचोन्तोदात्तास्तेष्वञः, अणुगग्रहणं किमर्थं, न
अणुगयनादिभ्यो यथाविहितमेवाच्येत अचनप्रमाणयादौ विहितो न च
प्राप्नोति अन्येन बाधितत्वात्स एवाण् भविष्यत्यत आह । 'अणुग्रहण-
मिति' । असत्यणुग्रहणे यदुदुमन्तोदात्तं बहुञ् यथा वास्तुविद्येति तस्मा-
दृद्धाच्छे ठञा बाधिते पुनर्वचनाच्छ एव स्याद् अणुग्रहणात्त्वणोव भवति ।
'अणुगयनमिति' । पूर्वपदान् संज्ञाया मग इति शब्दं न भवति अग इति
प्रतिषेधात् अयनशब्दश्च भावताधनोऽभेदोपचारादुच्ये वर्तते, अतो भाव-
कर्मचनइत्यन्तोदात्त, पदव्याख्यानशब्दो मन्क्तिव्याख्यानेत्यन्तोदात्तः,
कृन्दोमानशब्द अणुगयनशब्देन व्याख्यातः, कृन्दो भावेति कृत्स्वरेणान्तो-
दात्तः, कृन्दोविचितिशब्दो मन्क्तिचित्यन्तोदात्तः, पुनरुक्तशब्दस्याथा-
दिस्वरेण, निरुक्तशब्दः संज्ञायामनाचितादीनामिति, निगमशब्दो गीच-

रादिसूत्रे घान्तो निपातितोऽन्तोदात्तः वास्तुविद्या तत्रविद्या अङ्गवि
द्येति समासस्वरेण, उत्पातोत्पादशब्दौ याथादिस्वरेण, अशेः सरन्, वसेः
संपूर्वाच्चिदिति संवत्सरशब्दोन्तोदात्तः, मुहूर्त्तनिमित्तशब्दौ प्रातिपदि-
कस्वरेण, उपनिपूर्वात्सदेः, द्विप् उपनिषच्छब्दः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः ॥

“तत आगतः” ॥ ‘तत इति मुख्यं यदपादानं विवर्तितं
तदिह वृहत्ततइति’ । मुख्यत्वादेव, अपादानसंज्ञा तु नान्तरीयकस्यापि
भवति, कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यविभागो नाश्रीयते ॥

“ठगायस्थानेभ्यः” ॥ ‘आयइति स्वामिणाहो भाग इति’ ।
एत्येनं स्वामी स्वामिनं वायमेतीति कृत्वा ॥

“शुण्डिकादिभ्योऽण्” ॥ ‘आयस्थानठकोपवाद इति’ । उप-
लक्षणमेतत् । कृकणशब्दात्कृकणपर्णोद्धारद्वाजइति कृस्याप्यपवादः, तीर्थ-
शब्दाद्दुमादिलक्षणस्य वुजोप्यपवादः, उदपानशब्दादुत्साद्यजोप्यपवादः ।
अण्यण्यहणं किमर्थं न शुण्डिकादिभ्यो यथाविहितमेवेत्येत वचनसाम-
र्थ्याद्वि यो विहितो न च प्राप्नोति, अन्येन बाधितत्वं तस एवाण भवि-
ष्यत्यत आह । ‘अण्यहणमिति’ । उदपानशब्द इह पठ्यते, स चो-
त्सादिः, तत्रासत्यण्यहणे आयस्थानठकं बाधित्वा उत्सादिभ्यो ऽजि-
त्यजैव स्यात्, अण्यहणास्वणेव भवति ॥

“विद्यायोनिषम्बन्धेभ्यो वुञ्” ॥ ‘विद्यायोनिकृतइति’ । बहु-
व्रीहौ गतार्थत्वात्कृतशब्दस्याप्रयोगः ॥

“कृतपठञ्” ॥ एषूदाहरणेऽसुसुक्तान्तात्कः, एवं च प्रक्रियाला-
घवाय कजेवायं विधेयः, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“पितुर्यच्च” ॥ ‘पितृमिति’ । रीकृतः, यस्येति च ।

“गोत्रादङ्कुवत्” ॥ ‘अङ्कुयहणेन तस्येदमित्यर्थसामान्यं लक्ष्यत-
इति’ । कथं मुख्ये सम्भवति लक्षणाश्रीयते, व्याख्यानमत्र शरणम् । अपर
आह । अङ्के यद् दृष्टं तदतिदिश्यते न त्वङ्कुआहत्य विहितं गोत्रचरणादुजि-
त्ययमपि वुञ् तस्येदमिति सामान्ये विहितोप्यजादिव्यतिरिक्ते विषयेऽङ्कुपि

वृष्ट इति तस्याप्यतिदेश इति । 'औपगवकमिति' । वृष उदाहरणम्, अणस्तु वैदं गार्ग्यं दातमिति, वतिः सर्वसादृश्यार्थः, कालेभ्यो भववत्, चरणेभ्यो धर्मवदिति यथा ॥

"हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः" ॥ 'समादागतमिति' । समाद्वेतेऽरागतमित्यर्थः । तत्र हेताविति तृतीया प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं पञ्चम्यन्ताद्वेतोः प्रत्ययमाह तज्ज्ञापयति भवति हेतौ पञ्चमीति, नैतदस्ति ज्ञापकं, यत्र विभाषा गुणइति पञ्चमी तदर्थमेतस्यात्, जाड्यादागतइति, तस्माद्विभाषागुणइत्यत्र विभाषेति योगविभागादगुण-वचनादपि पञ्चमी भवति ॥

"मयट् च" ॥ 'योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थइति' । विकल्पार्थनान्यतरस्यां बहणेन रूप्यमयटोः पक्षे ऽभावः प्रतिपाद्यते तदभावे स्वशास्त्रेणैव प्राप्तः प्रत्ययो भवति, तेन रूप्यमयटोरेवानेन विधाना दसति योगविभागे स्यादेव यथासंख्यमिति भावः ॥

"प्रभवति" ॥ 'प्रकाशतइति' । उत्पत्तिवचनस्तु प्रभवतिर्न गृह्यते तत्र जात इत्यनेन गतत्वात् ॥

"विदूराज्यः" ॥ अयुक्तायं निर्द्वैशइत्याह । 'ननु चेति' । 'बालवायो विदूरं चेति' । बालवायशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति विदूरं चादेशमापादयते, सूत्रे त्वदेश एव निर्द्वैष्टः, तेनानुरूपः स्थानी बालवा-यशब्द अलिप्यते यथा शिवादिषु विसत्रणरवणेत्यादेशाभ्यां पठिताभ्यां विश्रवः शब्दः । 'प्रकृत्यन्तरमेव वेति' । विदूरशब्दो नगरस्येव पर्वतस्यापि वाचकः स एवात्र प्रकृतिरित्यर्थः । 'न वै तत्रेति चेदिति' । चेच्छब्दो ऽज्ञमायां, पर्वतवाची विदूरशब्दो न प्रसिद्ध इति चेद्व्याप्तं जित्वरीषदु-पाचरेत्, व्यवहरेत्, यथा वणिज एव मङ्गलार्थं वीराणसो जित्वरीति व्यवहरन्त्येवं वैयाकरणा एव बालवायं विदूरमुपचरन्ति, नियतपु-रुषापेक्षापि प्रसिद्धिर्भवतीत्यर्थः ।

"तद्वच्छति पथिदूतयोः" ॥ प्राप्तिफले परिस्पन्दे गमिर्वर्तते न च पथः परिस्पन्दोस्ति तस्मात्पुरुषवर्त्ति गमनं पथ्युपचर्यतइत्याह ।

तत्स्थेष्टिति' । 'अथ वेति' । प्राप्तावपि गमिर्वर्तते यथा देशभूय-
कृत इति ॥

“अभिनिष्क्रमति द्वारम्” ॥ ‘द्वारमभिनिष्क्रमणक्रियायामिति’ ।
अनेनैतदाह तत्स्थेष्टमभिनिष्क्रमत्सु करणभूते द्वारे तदारोपाद् द्वारमेवा-
भिनिष्क्रमतीत्युच्यते इति, अभिनिष्क्रमणं द्वारमिति नोक्तं तदिति
द्वितीयाधिकारात् तदा हि कृद्योगलक्षणा षष्ठी प्राप्नोति ॥

“अधिकृत्य कृते ग्रन्थे” ॥ ‘आख्यायिकाभ्य इति’ । तादर्थ्यं
चतुर्थी, आख्यायिका गद्यग्रन्थप्रभेदः, तदभिधानाय यः प्रत्यय उत्पन्न-
स्तस्य बहुलं लुब् भवतीत्यर्थः । न चेदं वक्तव्यम्, अभेदोपचारेण ताच्छ-
ब्दश्लाभाद् अभिधानलक्षणात्वाच्च क्वचित्तद्वित उत्पद्यते क्वचिच्च ॥

“शिशुकन्दपमसभट्टन्दुन्दुजननादिभ्यश्चः” ॥ ‘इन्दुजननादिरा-
कृतिगण इति’ । तेन विबट्टभोजनीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति सिद्धं
भवति ॥

“सोस्य निवासः” ॥ इह यस्य सुप्तो निवासः सुप्तसौ भवति
ततस्तत्र भव इत्येव सिद्धं शब्दार्थभेदात् पृथगुपादानम् ॥

“अभिजनश्च” ॥ ‘अभिजनाः पूर्वबान्धवा इति’ । अभिजायते
तेभ्य इति कृत्वा, पूर्वबान्धवाः पित्रादयः, बन्धुशब्दः प्रजादिः । ‘तत्स-
म्बन्धाद्वेशोपीति’ । यथा यष्टिसम्बन्धाद्व्यष्टिशब्दः पुरुषे वर्तते तथाभिजन-
शब्दो देशे, कः पुनरसौ देश इत्याह । ‘यस्मिन्निति’ । ‘तदिहेत्या-
दि’ । तदितिवाक्योपन्यासे, कथंपुनर्मुख्ये ऽभिजने सम्भवति गौणा-
त्मन्ययो भवतीत्याह । ‘निवासप्रत्यासत्तेरिति’ । प्रत्यासत्तेनानन्तर-
विवहितेन निवासशब्देनाभिजनस्य विशेषणादित्यर्थः । इह हि निवासे
यो ऽभिजन इति विशेषिते तस्माद्वेशवाचिन एव प्रत्ययः । ‘निवासा-
भिजनयोः को विशेष इति’ । अभिजनस्यापि निवासभूतस्य ग्रहणा-
त्वास्येव विशेष इत्यर्थः । ‘यत्रेति’ । यत्र स्वयं निवसति स तस्य नि-
वासः । यत्र तु पूर्वैः पित्रादिभिर्वहितं सोऽभिजन इत्यर्थः ।

“आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते” ॥ ‘आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थीत्यादि’ । यदि त्वायुधजीविभ्य इति पञ्चमी स्यात्पर्वतादिति त्यबलोपे पञ्चमी व्याख्येया स्यात् ततश्चायमर्थः स्यात् आयुधजीविभ्यः पर्वतमुदिश्य पर्वतेभिर्धेये हो भवतीति तत्र सोभिजन इत्यधिकारो बाध्यते ॥

“शण्डिकादिभ्यो ञ्जः” ॥ ‘अणादेरपवाद इति’ । आदिशब्देन छादेः, तत्र यदि शण्डिकादयः पर्वतशब्दास्ततः पूर्वण छः प्राप्तः, अथ जनपदशब्दास्ततोऽवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञ्, शण्डिकाशब्दात्कोपधादण प्राप्तः ॥

“सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ” ॥ ‘सिन्धुवर्णप्रभृतय इति’ । प्रभृतिशब्देन मधुमत्वम्बाजसाल्वकश्रीरगन्थरइत्येते वृक्षान्ते, किष्किन्थादिभ्यश्चतुर्थ्या ऽवृद्धादपीति वुञ्जि प्राप्ते वचनं, तक्षशिलादिष्वपि वृद्धेभ्यश्छः प्राप्तः, शेषेभ्यः प्राग्दीर्घतोण ॥

“अचित्ताददेशकालाट्टक्” ॥ ‘अचित्तवाचिन इति’ । स्वरूपग्रहणं तु न भवति, देशकालप्रतिषेधात् तत्साहचर्याद्देशकालयोरपि स्वरूपग्रहणं न भवति ॥

“वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्” ॥ ‘छाणोरपवाद इति’ । वासुदेवशब्दः संज्ञेति वक्ष्यति, तेन तत्रोत्तरस्य वुञोप्राप्तिः, अर्जुनशब्दोपि यो वृक्षविशेषवचनो वर्णविशेषवचनो वा न तत्र वुञः प्राप्तिः तत्रियवचनादपि बहुलवचनादुञोप्राप्तिरेवेति भावः । ‘ननु चेत्यादि’ । वसुदेवस्यापत्यम्, अण्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यण । ‘न चाज्ञेति’ । न तावद् वृद्धौ विशेषः प्रागेव वृद्धत्वात्, योपि वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः सोऽस्यापि न कोपधाया इत्यस्त्येव । ‘संज्ञेया देवताविशेषस्येति’ । वसत्यास्मिन्सर्वमिति व्युत्पत्त्या परमात्मन एषा संज्ञा । ‘न तत्रियाख्येति’ । उपलक्षणमेतत्, नापि गोत्राख्येत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रासङ्गिकं प्रयोजनान्तरं वासुदेवग्रहणस्य दर्शयति । ‘अजाकदन्तम्, अन्त्याचूतरमिति चेति’ ।

इतिकरणः प्रत्येकमभिसंबद्धान्ते, यत्राप्येतज्जाप्यते तथापि श्वयुवमघोना-
मतद्वितइति निर्देशात्कचिदन्यथापि भवति ॥

“गोत्रतन्त्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्” ॥ ‘गोत्रतन्त्रियाख्येभ्य इति’ ।

आङ्पूर्वात्ख्यातेर्मूलविभुजादित्वात्कः । ‘आख्यायहणमिति’ । आङ्पूर्-
वस्य ख्यातेर्यहणमित्यर्थः । ‘यथाकथंचिदिति’ । तन्त्रियशब्दसामाना-
धिकरण्याद्वेशं तन्त्रिये वृत्तिः यथाशूरः तन्त्रियइति, तेभ्यो मा भूदित्यर्थः ॥

“जनपदिनां जनपदवत्सर्वे जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने” ॥

जनपदिनां जनपदिवाचिनां शब्दानां जनपदवत् जनपदवाचिनां शब्दा-
नामिव जनपदेन जनपदवाचिना शब्देन समानशब्दानां समानश्रुतीनां
बहुवचने बहुव्याभिधाने, वृत्तरप्येष एवार्थः । ‘प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति’ ।
अनेन सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः । ‘जनपदिनो जनपदस्वामिन इति’ । स्व-
स्वामिभावसम्बन्धे मत्वर्थीयं दर्शयति । अङ्गाजनपदादित्यादिना दृष्टान्ते
प्रवृत्तिप्रकारमाह । तद्वदित्यादिना तूदाहरणं, सर्वत्र बहुष्वर्थेषु द्व्यञ्म-
गधेत्यादिना विहितस्याणस्तद्राजस्य बहुष्विति लुकि कृते समानशब्दाद-
वृद्धादपि बहुवचनेति वुञ्चि विवृत्तिते गोत्रेऽलुगचीति वचनादाङ्गशब्दादुञ्, ।
‘पञ्चाला ब्राह्मणा इति’ । अभेदोपचाराद्वास्मिन्नेषु पञ्चालशब्दस्य
वृत्तिः, तत्रातिदेशभावादणेश भवति । ‘सर्वग्रहणमित्यादि’ । असति
सर्वग्रहणे प्राधान्यात्प्रत्ययस्यैवातिदेशः स्याच्च प्रकृतेः, वृत्तिनिर्देशस्तु
यैर्जनपदैर्ये जनपदिनस्तेषां तज्जनपदप्रत्यय एव यथा स्यात् जनपदा-
न्तरप्रत्ययो माभूदित्येवमर्थं स्यात्, न त्वनेन प्रकृत्यतिदेशो लभ्यते,
तस्मात्तदर्थं सर्वग्रहणं क्रियते, स च द्व्येकयोः प्रयोजयतीति पाठः, स च
प्रकृत्यतिदेशः सर्वग्रहणं द्व्येकयोः प्रयोजयति न बहुषु तत्र रूपस्याभिन्नत्वात्,
यदाह, बहुवचने समानशब्दानामिति । द्व्येकयोस्तु जनपदवाचिनो रूपं वृद्धं
जनपदवाचिनस्त्ववृद्धमिति तत्रैव सर्वग्रहणस्य प्रयोजनमित्यर्थः । ‘अति-
देशः प्रयोजयति’ । अतिदेशं प्रयोजयतीति वा पाठे न समीचीनमर्थं
पश्यामः । ‘वृद्धिनिमित्तेष्वित्यादि’ । तत्र ह्यतिदिष्टेपि प्रकृतिरूपे पुन-
र्वृद्ध्या भाव्यमिति नास्ति विशेषः । ‘मद्रवृज्योः कनि विशेष इति’ ।

तत्र वृद्धसम्भवात् । ‘प्रकृतिनिर्द्वासे कृतइति’ । निर्द्वासोपचयोऽल्प-
मित्यर्थः । ‘मद्रकः वृजिक इति’ । असति तु प्रकृत्यतिदेशे माद्रकको
वाज्यक इति स्यात् । ‘बहुवचनग्रहणमित्यादि’ । समानशब्दताया यो
विषयस्तस्य लक्षणं प्रदर्शनं तदर्थम्, ‘अन्यथा हीति’ । यदि बहुवचन-
ग्रहणं न क्रियते । ‘यत्रैवेति’ । बहुवचने, तत्रैव हि तद्राजस्य लुकि कृते
समानशब्दता भवति ‘एकवचनद्विवचनयोर्न स्यादिति’ । लुगभावेन
समानशब्दताया अभावात्, ननु सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थं स च द्व्येकयोः
प्रयोजयतीत्युक्तं तत्कथं द्व्येकयोर्न स्यात् तस्मात्सर्वग्रहणादत्र क्वचित्स-
मानशब्दानां सर्वत्रातिदेशः सिद्धः अस्यैवार्थस्य विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं बहु-
वचनइत्युपलक्षणमुपात्तम् ॥

“तेन प्रोक्तम्” ॥ ‘प्रकर्षणोक्तमिति’ । अध्यापनेनार्थव्याख्यानेन
वा प्रकर्षणाप्रकाशितमित्यर्थः । प्रकर्षणेतिवचनाद्वामेयामे यद्यपि काठ-
कादिकं देवदत्तादिभिः प्रोच्यते तथापि तेभ्यः प्रत्ययो न भवति ।
‘न तु कृतमिति’ । प्रपूर्वा वचिः करणेपि वर्त्ततइति भावः । मधुरायां
भवे माधुरः, ततो वृद्धाच्छे प्राप्ते कलापिनोऽणित्यण्यग्रहणादधिकवि-
धानार्थादण् प्रत्ययः । ‘पाणिनीयमिति’ । स्वयमन्येन वा कृतं यत्पा-
णिनिना प्रोक्तं तदुच्यते ॥

“तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छृणु” ॥ ‘कृन्दसि चायमिष्यत-
इति’ । कृन्दस्यभिधेयइत्यर्थः । ‘तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न
भवतीति’ । न केवलं कृन्नेवापि त्वणपि न भवत्यनभिधानादित्याहुः ।
कथं पुनरिष्यमाणोपि कृन्दसि लभ्य इत्याह । ‘शौनकादिभ्य इति’ ।

“काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः” ॥ ‘णकार उत्तरत्र वृद्धार्थ-
इति’ । इह तु पूर्वमेव वृद्धेः सिद्धत्वात्, योपि वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्वा-
वप्रतिषेधः सोपि न प्रयोजनं णिन्यन्तस्याधेतृवेदितृविषयत्वेन स्त्रिया-
मवृत्तेः, वृत्तावपि जातेश्चेति सिद्धत्वात्, चरणत्वेन जातित्वात् । ‘तस्यापि
चेति’ । कथं कृन्दोऽग्रास्पृष्टानामुच्यमाना तद्विषयता कल्पस्य भवति,
तत्राह । ‘शौनकादिभ्य इति’ । ननु च तत्रानुवृत्तौ सत्यामप्यस्ययोगस्य न

कल्पः कृन्तो भवति नापि ब्राह्मणमत आह । 'कृन्तोधिकारविहितानां चेति' । कृन्तोब्राह्मणानीत्यत्र कृन्तोग्रहणं स्वयंते, तत्र स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति कृन्तःप्रकरणमध्यपातिनोस्यापि खिनेस्तद्विषयताभवतीत्यर्थः । यत्तु कृन्तोब्राह्मणानीत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कल्पादेस्तद्विषयत्वप्रतिपादनं तत्प्रकारान्तरं द्रष्टव्यम् । 'इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेनेति' । नक्षत्रावृषिरमन्त्रदर्शित्वात् ॥

“कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च” ॥ 'कलाप्यन्तेवासिनामित्यादि' । सूत्रे त्वभेदोपचाराश्रयो निर्द्वैशः । 'कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वार इत्यादि' । ननु च शिष्यशिष्येष्वपि शिष्यव्यवहारो लोके दृश्यते तत्कथमियन्त एवेति नियमस्तत्राह । 'प्रत्यक्षकारिण इति' । क्रियासामान्यवचनः करोतिः प्रकरणादिहाध्ययने वर्तते । 'कलापिखाण्डायनियग्रहणादिति' । एतदेव विवृणोति । 'तथाहीति' । वैशम्पायनस्यान्तेवासी कलापी, यदि चान्तेवास्यन्तेवासिनोपि एहरेन् कलापिग्रहणमनर्थकं वैशम्पायनान्तेवासिभ्य इत्येव सिद्धं कलाप्यन्तेवासिनामपि वैशम्पायनान्तेवासित्वात्, तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठ, कठान्तेवासी खाण्डायनः, तत्र व्यवहितानामपि ग्रहणे वैशम्पायनान्तेवासित्वात्तदनेनैव सिद्धे शौनकादिषु खाण्डायनशब्दस्य पाठो निष्फलः स्यात्, उदाहरणेषु कृन्तोब्राह्मणानीति तद्विषयता, अध्येतृप्रत्ययस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । 'उलपेन चतुर्थेनेति' । सहयोगे तृतीया, कलापिन इदं कालापकं, गोत्रचरणादुञ्च तत्र धर्मान्वाययोरिति पठ्यते तस्मादिहोपमानाच्छिष्यसमूहे प्रयोगः । 'आलम्बिश्चरकःप्राचामिति' । आलम्बिर्नाम प्राचां देशउत्पन्नश्चरकस्य शिष्यः, एवं कलिङ्गकमलावुभौ प्राचामेव त्रय एते प्राच्या उक्ताः । 'कठकलापिनोरिति' । कठचरकाल्लुगिति कठानुगुक्तः, कलापिश्चब्दादपि कलापिनोऽप्यनुगुक्तः ॥

“पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु” ॥ 'भाल्लविन इत्यादि' । भल्लु शाट्यायन इतरेषु पिङ्ग अग्रहण पराजि इत्येतेभ्यो खिनिः, यज्ञवल्काश्मरयशब्दौ कण्वादी, ताभ्यां यज्ञन्ताभ्यामप्यापत्यस्येति यलोपः । ननु च

याज्ञवल्कादीन्यपि पुराणप्रोक्तान्येव, शाठ्यायनकादिभिर्ब्राह्मणान्तरैस्तुल्य-
कालत्वादित्यत आह । 'याज्ञवल्क्यादयो हीति' । आख्यानानि भार-
तादीनि । 'तथा व्यवहरतीति' । अर्थस्तु तथा वा भवत्वन्यथा वेति
भावः । 'तद्विषयता कस्मात् भवतीति' । याज्ञवल्कादिविषयः प्रश्नः, छन्दो
ब्राह्मणानि चेत्यत्र पुराणप्रोक्तत्वविशेषस्यानाश्रयणात्प्राप्नोतीति भावः ।
'प्रतिपदमिति' । एतल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते, एतदर्थमेव च
तत्र ब्राह्मणग्रहणं छन्दस्त्वादेव सिद्धेः, कल्पेषु तर्हि कस्मात् भवति
यथा काश्यपिनः कौशिकिन इत्यत्रेत्यत आह । 'न वायमिति' । युक्तं तत्र
छन्दोधिकारे तस्य योगस्यानुवृत्तेः, अयं तु न तथेति कल्पेष्वपि तद्विष-
यता न भवतीत्यर्थः । 'न चान्यन्तबाधेवेति' । सिद्धशुष्कपक्षबन्धेऽप्येति
निपातनादेव सिद्धे शुषः कः पचो व इति लिङ्गमबाधकान्यपि निपात-
नानि भवन्तीति, यथा तु सर्वादिसूत्रे भाष्यं तथान्यपराण्यापि निपात-
नानि बाधकान्येवेति स्थितम् ॥

"कलापिनेः" ॥ 'यथाविहितमेवाच्येतेति' । तत्र वचनसा-
मर्थ्यादयो विहिता न च प्राप्नोति स एवाण् भविष्यतीति भावः । 'एष-
मादीनीति' । आदिशब्देन मौदाः पैष्पलादाः शाकला इत्येतेषां ग्रहणम् ।
अत्र मुदपिष्पलादशाकल्य इत्येतेभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति णिनेरपवादेण्
भवति ॥

"पाराशर्यशिलालिभ्यां भित्तुनटसूत्रयोः" ॥ 'तदर्थं छन्दोग्रहण-
मनुवर्त्यमिति' । ननु तदनुवृत्तावपि कथं भित्तुनटसूत्रयोश्छन्दस्त्वं तत्राह ।
'गुणकल्पनया चेति' । उपचारस्य निमित्तभूतो धर्मो गुणो गुरुशुश्रूषणा
दिस्तत्रिमित्ता कल्पना गुणकल्पना । 'पाराशरिण इति' । पूर्ववद्वलोपः ।
'शैलालिन इति' । शिलामलतइति शिलाली, अल भूषणपर्याप्तित्रा-
ण्येष्वित्येतस्मात्सुष्यजातावेति णिनिः, ततोऽस्मिन् णिनौ टिलोपः । 'पारा-
शरमिति' । कण्वाद्याण् । 'शैलालमिति' । औत्सर्गिकेऽपि नान्तस्य टिलोपे
सन्नह्नचारीत्यादिना टिलोपः ॥

“तेनैकदिक्” ॥ ‘सौदामनीति’ । अत्रिति प्रकृतिभावः, रुदा-
मादयः पर्वतविशेषाः ॥

“तसिश्च” ॥ ‘स्वरादिपाठादव्ययत्वमिति’ । तस्मिन्नेशार्थं
विधीयमानस्याप्यस्य लिङ्गसंख्यानुपादानमपि स्वाभाविकं वेदितव्यम् ॥

“उपज्ञाते” ॥ ‘विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातमिति’ । उपपूर्वा
ज्ञानातिस्तत्र प्रसिद्ध इति भावः । ‘अकालकर्मि’ । आन्याय्यादुत्थानादि-
त्यादिकालपरिभाषारहितमित्यर्थः । गुरुलाघवं नामार्थशास्त्रं यत्रोपायानां
गौरवं लाघवं चिन्त्यते, दुष् इत्ययं सङ्केतशब्दो यत्र क्रियते यथा पाणि-
नीये वृद्धिति तदुष्करणं व्याकरणं कामशास्त्रमित्यन्ये ॥

“कृते ग्रन्थे” ॥ तित्तिरिवरतन्त्रिव्यादीनि सूत्राण्यत्र प्रकरणे
न पठितानि, तित्तिर्यादयो हि छन्दसां प्रवक्तारो न कर्तारः, नित्यानि हि
छन्दांसि न केन चित्क्रियन्ते ॥

“संज्ञायाम्” ॥ अयन्यार्थमिदम् ॥

“तुद्राभ्रमखट्वरपादपादत्र” ॥ ‘अणोपवाद इति’ । बाहुल्या-
देवमुक्तं पादपशब्दाद्वि कः प्राप्नोति, अन्ये तु पादपशब्दस्य स्थाने पदप-
शब्दं पठन्ति ॥

“तस्येदम्” ॥ तस्याप्रत्यमित्यत्रोक्तमेवार्थं स्मारयति । ‘प्रकृतिप्र-
त्ययार्थयोरित्यादि’ । प्रकृतौ वृत्त्यर्थमात्रं विवक्षितं प्रत्ययार्थेपि तत्सम्बन्धि-
मात्रं यद्योगात्पृष्टी, तस्मिन्निधेये प्रत्ययः, मात्रशब्दव्यवच्छेदं दर्शयति ।
‘यदपरमिति’ । इदंशब्दः प्रत्ययवचनः, तच्छब्दः परोक्षवचनः, आदिशब्देन
सामान्याभिधायित्वं सूच्यते । ‘तत्सर्वमविवक्षितमिति’ । अत्र कारणं तस्या-
प्रत्यमित्यत्रैवाक्तम् । ‘वहेस्तुरिति’ । वृत्तयोः सामान्येन ग्रहणम् । ‘सां-
वहितमिति’ । ठत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वमिहेटि कृते निमित्ताभावात्ते-
षामभावः । ‘अग्नीध इति’ । अग्निमित्येति क्लिप् अग्नीत् अतिविशेषः, त्वम-
ग्निद्वितीयत इत्यत्र तु छान्दसं ह्रस्वत्वं, शरणं ग्रहं स्थानं यत्राग्नीधीयं धिषण्यं
तदाग्नीधं, तात्स्थ्यात्तु मन्त्राः क्रोशन्तीतिवद्वृत्तिवि प्रयोगः कल्पसूत्रकाराणां

प्रत्याश्रावयेदग्नीधः आग्नीधं पोतारं ब्रह्मण इति, कृप्रत्ययं च ततः शरणे कुर्वन्ति, आग्नीधीयसकाशमुनरेणाग्नीधीयं धिषण्य परीत्येति शरणवच-
माह्वः । 'समिदाधानइति' । यया समिध्यतेग्निः सा समित्, सम्पदा-
दित्वात्करणे क्तिप् सा समिदाधीयते यया सा सामिधेनी ऋक्,
षित्वान्ङोष्, हलैस्तद्धितस्येति यलोपः ॥

'रथाद्यत्' ॥ 'रथाङ्ग एवेष्यतइति' । यस्तु रथस्य षोढा
रथ्य इति षोढरि प्रयोगः स तद्वृहति रथयुगप्रासङ्गमिति द्रष्टव्यः, स्या-
देतत् । अयमेव तद्वृढार्थपीष्यतां तद्वृहतीत्यञ्च रथयहणं मा कारीति, नैवं
शक्यम्, इह द्वौ रथो वहति द्विरथ्य इति द्विगोलुगनपत्य इति प्राद्वी-
व्यतीयो लुक् प्राप्नोति, यत्तु द्वयो रथयोरङ्गं तत्र द्विरथमित्येव भवति ॥

"पत्रपूर्वादञ्" ॥ 'पत्रक्यनेनेति पत्रमिति' । दान्त्रीशसेत्यादिना
पुन्र्, अश्वयुक्तो रथोश्वरथः, षष्ठी उभासे वृत्तिस्वभावाद्यु कार्यावगतिः ।
तस्यांगमाश्वरथम् ॥

"पत्राध्वर्युपरिषदश्च" पत्रेत्यर्थग्रहणमितरयोः स्वरूपग्रहणं
व्याख्यानं चात्र शरणम् ॥

"द्वन्द्वादुन् वैरमैथुनिकयोः" ॥ वैरं विरोधः वीराणामिदमिति
हत्वा, मिथुनकर्म मैथुनिका मनोज्ञादित्वादुञ् मिथुनं दम्पती कर्म, क्रि-
यानिष्पादनम् । 'बाधवशालङ्कारनिकेति' । वुञ्चन्तं स्वभावतः स्त्रियां
वर्तते ॥

"गोत्रचरणादुञ्" ॥ वुनि प्रकृते वुञो विधानमवृद्धेषु वृद्धये,
वृद्धेभु वुनि वुञि च विशेषो नास्ति, तदेव रूपं स एव स्वरः, पुंवद्भाव-
प्रतिषेधोपि न कोपधाया इत्युभयेऽस्ति ॥

"संधाङ्गलक्षणेऽव्यञ्जिग्रामण्" ॥ 'पूर्वस्य वुञोपवाद इति' ।
गोत्रग्रहणानुत्तरजादीनां गोत्रप्रत्ययानामत्र ग्रहणमिति भावः । 'घोष-
ग्रहणमत्र कर्तव्यमिति' । घोष आभीरस्थानं तत्रापि प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थं घोषग्रहणस्यानुषङ्गिकं प्रयोजनान्तरमाह । 'तेन वैषम्यादिति' ।

‘अथाङ्गलक्षणयोः को विशेष इति’ । निघण्टुषु पर्यायतया पाठावास्त्येव विशेषइत्यर्थः । पृथगुपादानसामर्थ्याद्विशेषोच्चाश्रीयतामित्याह । ‘लक्षणं लक्ष्यस्यैवेति’ । स्वमात्मीयं सम्बन्धीत्यर्थः, । ‘वैदी विद्या अस्येति’ । विद्वानामसाधारणी या विद्या सा यस्यास्ति स वैदीविद्याः ॥

“शाकलाद्वा” ॥ ‘बुजोपवाद इति’ । शाकलशब्दस्य चरणशब्दत्वात्, तद्वर्णयति । ‘शाकलेन प्रोक्तमिति’ ॥

“कुन्तेगौत्रिकयाज्ञिकबहुचनान्ज्यः” ॥ ‘बुजोपवाद इति’ । चरणशब्देभ्यो बुजोपवादः, नटादौत्सर्गिकस्याणः ॥

“न दण्डमाणवन्तेवासिषु” ॥ ‘दण्डमाधाना माणवा इति’ । अर्थकथनमेतत्, समासस्तु कर्मधारयः, सदा दण्डधारणादूण्डशब्दो माणवेषु वर्तते ॥

“रैवतिकादिभ्यश्चः” ॥ ‘पूर्वेणेति’ । गोत्रचरणादुजित्यनेन । ‘रैवतिकीय इति’ । रैवत्या अपत्यं, रैवत्यादिभ्यश्च रैवतिकः, ततश्चः, अन्ये इप्रन्ताः, तत्रानन्तरसूत्रात्प्रतिषेधेनोत्पत्तिरिति, रैवतिकादिभ्यो बुजः प्रतिषेधे विज्ञायमाने यत्रापवादो नास्ति रैवतिकीय इति तत्र वृद्धाच्च इत्येव सिद्धः, सेमवृद्धिशब्दादपि गहादित्वाच्चः, अन्येष्विप्रश्चेत्यण स्यात्, तस्माच्छयहणम् ॥

“कौपिञ्जलहास्तिपदादण्” ॥ ‘गोत्रबुजोपवाद इति’ । कुत इत्याह । ‘गोत्राधिकारादिति’ । ‘कौपिञ्जल इति’ । कुपिञ्जलस्यापत्यम्, अस्मादेव निपातनादण्, तद्वन्तात्पुनरण् । ‘हास्तिपद इति’ । हस्तिन इव पादावस्य हस्तिपादः, पादस्य लोपो न भवति अहस्यादिभ्य इति वचनात्, हस्तिपादस्यापत्यं तस्यापत्यमिति अस्मादेव निपातनादण् पद्मा-
श्रव, हास्तिपदस्येदं, पुनरण् । अथाण्यहणं किमर्थम्, असत्यण्यहणेऽन-
न्तरश्चः प्राप्नोति, सिद्धेच को वृद्धाच्च इति, न सिद्धमिति, गोत्रचरणादु-
जिति बुजः प्राप्नोति, एवं तर्हि यद्व्योताभ्यां छ इष्टः स्याद्वैवतिकादिष्वे-
वैः पठेत्, एवं हि विभक्त्यनुच्चारणात्लाघवं भवति, तस्मात्पृथगारम्भादेव

हो न भविष्यति, अन्यस्तु यो विहितो न च प्राप्नोति स एव भविष्यति, स चाणैव, एवं तर्ह्यसत्यग्रहणे यत्र वुञ्ज प्राप्तः प्रतिषिध्यते न दण्डमाण-
वान्तेवासिषु. तत्र वुञ्जो विधानार्थमेतस्यातस्मादण्यग्रहणं कर्त्तव्यं,
नित्करणं ङीबर्थं, पुंश्चन्द्रावप्रतिषेधार्थं च, कौपिञ्जली क्रिया अस्य
कौपिञ्जलीक्रिय इति ॥

“आथर्वणिकस्येकलोपश्च” ॥ ‘चरणवुञ्जोपवाद इति’ । अथ-
र्वणा प्रोक्ता वेदे ऽभेदोपचारादथर्वा तमधीते वसन्तादित्वादृक्, आथ-
र्वणिकः, दाण्डिनायनादिसूत्रे निपातनाट्टिलोपाभावः, अथ वा ऽथर्वणा
प्रोक्ता वेदस्तेन प्रोक्तमित्यण्, ततश्छन्दोगास्यणानीति तद्विषयतायामा-
थर्वणशब्दस्यापि वसन्तादिषु पाठादध्येतरि ठक्, तस्यविधानसामर्थ्या-
त्प्रोक्ताल्लुगिति लुङ् भवति, आथर्वणिकः, पूर्वसूत्रमिदञ्च वार्त्तिके दर्श-
नात्सूत्रेषु प्रतिपत्तम् ॥

“तस्य विकारः” ॥ ‘प्रकृतेरिति’ । उपादानकारणस्य । ‘अव-
स्थान्तरमिति’ । अन्यथा चम्, अपवादेनानाक्रान्तस्य विषयस्य दुर्ल-
भत्वात्प्रश्नः । ‘किमिहोदाहरणमिति’ । ‘अप्राणीति’ । प्राणि-
भ्योजं वक्ष्यति । ‘आद्युदात्तमिति’ । अनुदात्तादेरप्यञं वक्ष्यति ।
‘अवृद्धमिति’ । वृद्धान्मयटं वक्ष्यति । ‘यस्य च नान्यदिति’ । यथा
गोपयसौर्यदिति । ‘नित्स्वरणेति’ । अश्मभस्मशब्दे। मनिन्प्रत्ययान्तौ, मृ-
दस्तिक्त्वं. मृत्तिका । ‘तस्य प्रकरणइति’ । तस्येदमित्यस्मिन् । ‘पुनर्वचनं
शेषिकनिवृत्त्यर्थमिति’ । प्रकृतं हि तस्यग्रहणं शेषिकैर्घादिभिः सम्बद्ध-
मतस्तदनुवृत्तौ तेप्यनुवर्तेरन्, इदं त्वदूर्ध्वं तस्य ग्रहणं क्रियमाणं घादि-
सम्बद्धस्य तस्यग्रहणस्य निवर्त्तकं घादीनपि निवर्त्तयति । ननु च
विधेयतया प्रधानभूता घादयो न ते गुणभूते तस्यग्रहणे निवर्त्तमानेषि
निवर्त्तितुमर्हन्ति, नहि गुणानुवृत्तिप्रधानं किं तर्हि प्रधानानुवर्त्तौ गुणः,
सत्यं, तस्य ग्रहणसामर्थ्यात्प्रधानभूतानामपि घादिनां निवृत्तिः, अणा-
दयस्तु न निवर्त्तन्ते प्राग्दीव्यतः प्राग्भवनादिति च विशिष्टावधिपरिच्छे-
देनाधिकृतत्वात् । ‘विकारावयवयोरिति’ । परस्तात्तु प्राग्ग्रहतेः प्राग्धि-

तादिति चाधिकारान्तरेणावष्टम्भादेव घादीनां निवृत्तिः सिद्धेति भावः । स्यादेतत् । प्राप्नुवन्नेन घादयस्तस्य ग्रहणेन निवर्तितत्वात्, तस्येदमित्यनेन तु प्राप्नुवन्ति, तस्येदंविशेषत्वादिकारावयवयोरिति, तत्र । तस्येदमित्येव विकारावयवयोरणादिषु सिद्धेषु पुनस्तेषां विधानं शेषिकाणां बाधनार्थमेव किं तर्ह्युच्यते तस्येतिपुनर्बचनं शेषिकनिवृत्त्यर्थमिति यावता सूत्रप्रवृत्तिरेव शेषिकनिवृत्त्यर्था, सत्यं, तस्यग्रहणे त्वसति सूत्रप्रवृत्तिः शेषिकानपि विषयीकुर्यादिति तस्यग्रहणस्येवायं भारः यदुत वै शेषिका निवर्तन्ते । 'हालः सैर इति' । हलशब्दो नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः, सौरशब्दः कन्प्रत्ययान्तत्वाच्चित्स्वरेणाद्युदात्तः, नात्र वक्ष्यमाणस्यापवादस्य कस्य चित्प्रनङ्ग इत्यण् भवति, इदं च योगविभागेनाणादिविधानस्य प्रयोजनं दर्शितं, यदि हि तस्य विकारो बित्वादिभ्योणित्येवापवादविधानार्थमुच्येत ततो हलस्य विकार इत्यत्र तस्येदमित्यनेन प्रत्ययो विधातव्यस्ततश्चाणं बाधित्वा हलसौराट्टगिति ठक् प्राप्नोति यद्यान्यस्मिन्स्येदं विशेषे, योगविभागेन त्वघादीनां विधानादणोऽव भवति, तस्यग्रहणे तु घादीनां निवृत्तिः प्रयोजनम् । 'वृजिनां विकारो वार्ज इति' । वृजिशब्दस्य फिटसूत्रेषु विकल्पान्तोदात्तत्वविधानात्पक्षे आद्युदात्तत्वाद्ण, यदि त्वत्र तस्येदमित्यण् प्रत्ययः स्यादादि घानेन घादयो विधीयेरन् ततो मद्रवृज्याः कञिति कन्स्यात्, तथा त्रिगर्तानां विकारः त्रैगर्ते इति, त्रिगर्तेशब्दो बहुव्रीहिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः, अत्र प्रथमः प्राग्दीव्यतेण प्राप्तः, जनपदलक्षणो वुञ् द्वितीयः, गर्तौत्तरपदलक्षणश्चतुर्थः, तदवधिग्रहणेन विहितो वुञ् चतुर्थः, अनेन त्वणेत्र भवति, तथा रङ्गणां विकारो राङ्गवदिति अत्र प्राग्दीव्यतेण प्रथमः, तदपवादयोरवृद्धादपीति ओर्दृशेठञिति वुञ्ठञोस्तुल्यकतयोरन्यतरो द्वितीयः, कोपधादणिति वा कञ्चादिपाठाट्टाण् तृतीयः, मनुष्यतत्स्ययोर्वुञ् चतुर्थः, अनेन त्वण् प्राप्त ओरञा बाधितः कोपधाच्चैति प्रतिप्रसूयते, यदि तर्हि विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति पाटलिपुत्रस्यावयवाः पाटलिपुत्रकाः प्रासादादिति, तस्येदमित्यत्रार्थे रोपधेतोः प्राचाप्रति वुञ्

प्राप्नोति, नैव दोषः । प्राण्यौषधिवृत्तेभ्यो हि घादीनामवयवे निवृत्तिः,
तत्र कः प्रसङ्गे यदप्राण्यौषधिवृत्तेभ्योवयवे निवृत्तिः स्यात् ॥

“अवयवे च प्राण्यौषधिवृत्तेभ्यः” ॥ ‘मौर्वमिति’ । मूर्वाशब्द-
स्मृणधान्यानां च द्रुषामित्याद्युदात्तः । ‘खादिरमिति’ । खादेः खदि-
रशब्दः किरञ् प्रत्ययान्तो निपातितस्तेनानुदात्तादिलक्षणो वुञ् प्राप्नोति,
यदि त्वणिष्यते बिल्वादिषु पठितव्यः । ‘कृतनिर्द्वैशौ हि ताविति’ ।
तस्येदमित्यनेन, यत्रापि शैबिकनिवृत्त्यर्थत्वं पूर्वयोगस्य प्रयोजनमुक्तं
तथापि तदनपेक्ष्य भास्मनं मार्तिकमित्यादौ तावदणादयः सिद्धा इत्य-
भिसन्ध्यायेदमुक्तम् ॥

“बिल्वादिभ्योऽण्” ॥ ‘अज्मयटोरपवाद इति’ । तत्र काण्ड-
पाटलीशब्दाभ्यां वृद्धलक्षणस्य मयटोपवादः, शेषेभ्यस्त्वनुदात्तादिलक्षण-
स्याजः, बिल्वशब्दस्य बिल्वतिष्ययोर्वान्तः स्वरित इत्यन्तः स्वरित उदात्तो
वा, ग्रीहिमुद्रशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ मसूरगोधूमगवीधुकशब्दा
लघावन्ते द्वयोश्चेति मध्योदात्ताः, इषेः क्तुः इतुः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः,
वेणुशब्दो विभाषा वेण्वन्धानयोरिति पठेन्तोदात्तः, कर्पाशीशब्दो जाति-
लक्षणङीषन्तः कर्कन्धूशब्दो ऽल-बू-कर्कन्धूदिधिपूरिति निपातनान्म-
ध्योदात्तः, कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः कुटीरशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, ।
‘मयङ्बाधनार्थमिति’ । मयङ्मुतयोरित्यादिना प्राप्तस्य मयटो बाध-
नार्थं, शेषेभ्यस्त्ववृद्धेभ्यः शब्देभ्यः पठे मयङ् भवत्येव, अण्यहणं बाधक-
बाधनार्थं, बिल्वादिभ्यो यथाविहितमित्युच्यमानेपि हि पाटलीशब्दा-
न्ङीषन्तादनुदात्तादिलक्षणस्याजो मयटा बाधे प्राप्ते पुनर्वचनादज्म
स्यादण्यहणास्वणेव भवति ॥

“कोपधाञ्च” ॥ ‘अजोपवादइति’ । ओरञ् अनुदात्तादेश्चेति
प्राप्तस्य, तित्तिङीकादयो लघावन्त इत्यादिना मध्योदात्ताः ॥

“त्रपुजतुनोः शुक्” ॥ ‘अप्राण्यादित्वादिति’ । प्राण्यौषधिवृत्ते-
ष्वन्यतमत्वस्याभावादित्यर्थः ॥

“ओरञ्” ॥ देवदारुभद्रदारुशब्दौ पीतद्रवर्थानामित्यादिनाकु-
दात्तौ, पीतद्रुः सरलो वनस्पतिः, पीतद्रुर्यो येषां तेषामादिरुदात्तो भव-
तीत्यर्थः ॥

“अनुदात्तादेश्च” ॥ ‘दाधित्थं कापित्थमिति’ । दधनि तिष्ठ-
तीति सुपि स्यः, उपपदसमासः, एषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः,
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।

“पलाशादिभ्यो वा” ॥ ‘उभयत्रविभाषेमिति’ । कथमि-
त्याह । ‘पलाशखदिरेत्यादि’ । पलाशशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः,
खदिरशब्दो जिरशिशिरेत्यादौ किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः, शिंशपा,
शब्दो द्वितीयं प्रागीपादिति वर्तमानेपान्तादीनां गुर्वादीनामिति मध्यो-
दात्तः, स्यदि किञ्चिच्चलने, अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्, किरन्तेरीन्
करीरं, कृहृभ्यामीपन्, शृपृभ्यां किच्च, शिरीषं, शेषे नित्स्वरेणाकुदात्ता-
वेतौ, विकङ्कतमूलासयवासशब्दा ग्रामादीनां चेत्याद्युदात्ताः ॥

“शम्याष्टलज्” ॥ ‘अजोपवाद इति’ । शमीशब्दो गौरादि-
डीषन्तः, । ‘शामीली सुगिति’ । चातुर्मास्ये वरुणप्रघासेषु शमीमय्यः
सुचो भवन्तीति श्रुतम् ॥

“मयद्वैतयोर्भाषायामभत्याच्चादनयोः” ॥ ‘मौद्गः सूयः कार्पा-
समाच्चादनमिति’ । उभयत्र बित्वाद्यण्, विकारावयवयोरभत्याच्चाद-
नयोश्च यथासङ्ख्यं न भवति विकारावयवयोरसमासनिर्द्देशेन प्रत्येक-
मभिसम्बन्धात् । ‘तद्विषयेपि यथा स्यादिति’ । यद्येतयोरिति नेच्येत
उत्तरैर्विशेषप्रत्ययैरज्रादिभिः सम्यधारणायां परत्वात्तएव स्युः, पूर्वेषां विशे-
षप्रत्ययानां मयडभावपक्षे सावकाशत्वान्मयट्पक्षे परत्वान्मयडेव लभ्यत-
इति प्राणिरज्रतादिभ्योज्रादय इत्युक्तम्, एतयोरिति वचनं पुनर्विधानार्थं
सम्यक्षतइति परेषामपि विषये मयड्भवति ॥

“नित्यं वृद्धशरादिभ्यः” ॥ ‘नित्यं मयट्प्रत्ययो भवतीति’ ।
प्रामदीव्यतीयानामपवादः, अणं तु कोपधलक्षणमज्जेव परत्वाद्वाधते । ‘शा.

कमयमाप्रमयमिति' । आप्रशब्दो ऽमितम्योर्दीर्घश्चेति रन्मत्ययान्तः ।
'तदनेन क्रियतइति' । नित्यंशब्दोतिरिच्यमानः पूर्वोच्चार्यपठितस्य
वाक्यस्य स्मारक इति, एवं च मृच्छब्दस्य शरादिषु पाठोऽस्यैव प्रपञ्चार्थो
द्रष्टव्यः ॥

“गोश्च पुरीषे” ॥ ‘गघ्यं पय इति’ । कथं पुनरत्र प्रसङ्गे या-
वता विकारावयवयोरिति वर्तते पयश्च न विकारो नावयवस्तत्राह ।
'पुरीषं न विकार इत्यादि' । अक्रियमाणे पुरीषग्रहणे इष्टसिद्ध्यर्थमेव
तस्येदमित्यधिकारे गोर्मयइति सूत्रं कर्तव्यं ततश्चात्रापि प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

“पिष्टाच्च” ॥ ‘पिष्टमयं भस्मेति’ ॥ पैष्टी सुरेति तु सामान्य-
विवक्षायां तस्येदमित्यण्, प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलीतिवत् ॥

“असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्” ॥ ‘यावक इति’ । यवशब्दाद्विकार-
ेण, तदन्ताद्यावादिभ्य इति स्वार्थे कन् ॥

“नोत्वदुर्ध्वबित्वात्” ॥ ‘मौञ्जमिति’ । मुञ्जशब्दात्तृणधान्यानां
च दृषामित्याद्युदात्तत्वादौत्सर्गिकेण । ‘गार्मुतमिति’ । गर्मुच्छब्दः
मृशोऽस्ति, योर्मुट् चेत्युतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्त इत्यनुदात्तादेश्चेत्यञ्,
कथं तर्हि तस्मात्तं गार्मुतं चर्त्तुं निर्वपेदित्यन्तोदात्तत्वं, सर्वविधीनां कृन्द-
सि विकल्पितत्वादण् भविष्यति । ‘वाद्घोति’ । वर्धशब्दो लघावन्तइत्या-
द्युदात्तस्तस्मादण्, टिङ्गाणञिति ङीप् । ‘मनुमिद्वंश इत्यादि’ । असति
तस्मिन्वर्णग्रहणं सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति तदन्तविधिः स्यात् ।
'वैणवीति' । बित्वाद्यण् ॥

“तालादिभ्योञ्” ॥ ‘मयडादीनामपवाद इति’ । आदिशब्दे-
नाजो ग्रहणं, बहुवचनं तु तयोरेव प्रकृतिभेदेन बहुत्वात्, तत्र तालश्या-
माकाभ्यां वृद्धत्वान्मयट् प्राप्तः, बर्हिणस्य विकारो बार्हिणं, प्राणिरजता-
दिभ्योञ्, तस्माद् जितश्च तत्प्रत्ययादित्यञ् प्राप्तः, शेषेभ्योनुदात्तादिलक्ष-
णस्य । लिशिदृशिभ्यामिन्द्रशब्दउपपदे मूलविभुजादित्वात्कः, अन्येषामपि
दृश्यतइति दीर्घत्वं, चप् सान्त्वने, पचाद्यच्, पीयूषाशब्दो लघावन्त-
इति मध्योदात्तः, तत्र हि फिष इत्यधिकारात्मागेश टापः स्वरप्रवृत्तिः,

इन्द्रायुधशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः । 'तालाद्विभूति' । अन्यत्र तालमयमित्येव भवति । अण्यहणं बाधकबाधनार्थम्, अन्यथा यथाविहितमित्युच्यमाने बार्हणशब्दाद्वृद्धलक्षणो मयट् स्यात्, वचनं तु जितश्च तत्प्रत्ययादित्यजो बाधनार्थं स्यात् ॥

“जातरूपेभ्यः परिमाणे” ॥ ‘मयडादीनामपवाद इति’ । आदिशब्देनाजो ग्रहणं, बहुवचनं तु पूर्ववत्, तत्र वृद्धेभ्यो हाटकादिभ्यो मयटोपवादः, तपनीयादिभ्योनुदात्तादिभ्योजः ॥

“प्राणिरजतादिभ्योज” ॥ ‘अणादीनामिति’ । आदिशब्देन मयड् एह्यते, बहुवचनं तु पूर्ववत्, तत्राद्युदात्तेभ्यः प्राणिशब्देभ्योणोपवादो वृद्धेभ्यो मयटः, रजतादिष्वपि यदाद्युदात्तं तस्मादणोपवादः, अनुदात्तादेस्तु मयटः । ‘कापोतं मायूरं तैत्तिरमिति’ । तित्तिरिशब्दस्तरतिः सन्वच्चाभ्यासस्येति किप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः, शेषौ लघावन्तइति मध्योदात्तौ । परिशिष्टमिहोदाहरणमिति चोक्तं, तस्माच्छुक्ककगृध्रादय इहोदाहर्याः । शुक्ककशब्दौ प्राणिनां कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तौ, ग्रधशब्दोरन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः, कथं तर्हि कापोतमित्याद्युदात्तं, सत्युदात्तार्थं प्राणियहणेनुदात्तादेरपि प्राणिनः परत्वादनेनैवाज् भवितुमर्हतीति मन्यते, आह चानुदात्तादेरजः प्राण्यज्विप्रतिषेधेनेति, कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा, सापवादकः स विधिर्मयटा परेण बाध्यते, अयं पुनर्निरपवादोऽनेनैव हि परत्वान्मयड् बाध्यते, किं सिद्धं भवति, श्वाविधो विकारः शौवाविध इति सिद्धं भवति, कथं सिद्धं भवति, श्वानं विध्यतीति क्लिप् नहि वृतीति दीर्घः, ग्रहिज्यादिसम्प्रसारणं, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः, तत्रानुदात्तलक्षणस्याजो बाधकं मयटं परत्वादयमज् बाध्यते, द्वारादित्वावृद्धिप्रतिषेध एजागमश्च ॥

“जितश्च तत्प्रत्ययात्” ॥ तयोर्वाचकत्वेन यः सम्बन्धी प्रत्ययः स तत्प्रत्ययः, षष्ठीसमासः । ‘विकारावयवयोरेवेति’ । यदि तु जित्प्रत्ययान्तः प्राण्यौषधिवृत्तवाची सम्भवति ततोवयवेषु भवति, द्वयोः प्रकृतत्वात्, लक्ष्यमनपेक्षैवमुक्तम् । ननु च पूर्वं पञ्चालाः, पटो दग्ध

इत्यवयवे समुदायशब्दो दृष्टः, विकारे च प्रकृतिशब्दः शालीन्भुङ्के मुद्गैरिति, शालिविकारान्मुद्गविकारैरित्यर्थः, ततश्च देवदारवाद्यवयवविकारवृत्तेर्देवदारवादिशब्दात्तद्विकारावयवयोस्तेनतेनाज्जादयो भविष्यन्ति नार्थानेनेत्याशङ्क्याह । 'मयटोपवाद इति' । सत्यमस्ति यथाकथंचिद्विद्वत्सिद्धिस्तथापि वृद्धलक्षणे मयणमाभूदित्येवमर्थमेवाञ्चिधेयः, अन्यथा येनैव हेतुनैतद्वाक्यं भवति देवदारवस्य विकारः शामलस्य विकारस्तेनैव मयडपि स्यात्, विकार्यास्तेनैव हेतुना मयडपि प्राप्नोति, अनभिधानाच्च भविष्यति, तदेव तर्ह्यनभिधानं विधानेन प्रतिपाद्यते, यद्येवं तस्य विकारः, उष्ट्रादुज्ज, औष्ट्रकज्वर्म, तस्य विकार औष्ट्रिकोपानुदिति, टिड्ढाणजिति ङीष्प्राप्नोति, न चेष्टते, एवं हि सौनागाः पठन्ति वुजश्चाज ईतः प्रसङ्ग इति, तस्मादवयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृतिशब्द इति तेनतेन लक्षणेनाज्जादयो भविष्यन्ति, अनभिधानात्तु विकारावयवप्रत्ययान्ताच्च मयङ्गुविष्यतीत्येतदेव साम्प्रतम् । 'बैल्वमयमिति' । जितो यत्नेन मयटं सूत्रकारो निवर्त्तयन् अन्यतो वष्टि मयटमिति वृत्तिकृतो मतम् । भाष्यवार्त्तिककारौ पुनराहुतुस्तज्ज्वानभिधानमाश्रयितव्यम्, अभिधाने ह्यन्यतोपि मयटः प्रसङ्गो बैल्वस्य विकार इति ॥

“क्रीतवत्परिमाणात्” ॥ चरणेभ्यो धर्मवदित्यनेन तुल्यमेतत् । 'सङ्ख्या च परिमाणग्रहणेन गृह्यतइति' । चकारादुन्मानं च, परिमीयतेनेनेति परिमाणमिति यौगिकः परिमाणशब्द इत्यर्थः । तदाह । 'न कृतिपरिमाणमेवेति' । 'नैष्किक इति' । असमासे निष्कादिभ्य इति ठक् । 'शत्यः शतिक इति' । शताञ्च ठन्यतावशते । 'साहस्रमिति' । शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । 'वतिः सर्वसादृश्यार्थ इति' । किमेवं सति सिद्धं भवति तदाह । 'अध्यर्तुपूर्वत्यादि' । आदिशब्देन प्रकृतिप्रत्यययोः प्राग्वतेः सङ्ख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति तदन्तविधेश्च परियहः । एतदुक्तं भवति, याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन ये प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन तएव प्रत्यया विकारे भवन्ति । 'द्विसाहस्रमिति' । पञ्चे लुक्, सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यास्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ।

‘द्विनैष्किकमिति’ । प्राग्वतीयस्य ठञो द्वित्रिपूर्वाचिष्कादिति पक्षे लुक्, परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

“उमोर्णयोर्वा” ॥ उमाशब्दस्तृणधान्यानां वेत्याद्युदात्तः, ऊर्णा-
शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, ताभ्यां वुजभावे यथाक्रममणञौ ॥

“एण्या ठञ्” ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य प्रयोजनमाह । ‘पुंसस्त्वजैव
भवतीति’ ॥

“नोपयसोर्यत्” ॥ ‘मयद्विषये त्विति’ । मयद्वैतयोरिति विहि-
तस्य मयटो विषये ॥

“द्रोश्च” ॥ ‘अजोपवाद इति’ । ओरजित्यस्य, सूत्रप्राप्त्यभि-
प्रायं चैतत् । एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्तीति मयट् त्वस्मात्प्रा-
प्नोति । ‘द्रव्यमिति’ । गुणैः संद्रूयते प्राप्यतइति गुणसंद्रावः ॥

“माने वयः” ॥ मीयते येन तन्मानं प्रस्थादि ॥

“फले लुक्” ॥ ‘तद्विशेष इति’ । विकारावयवविशेषे, उदाहरणेष्
आमलकीशब्दादृष्टान्मयटो लुक्, इतरयोगैरादित्वाण्डीष्, ताभ्यामनुदा-
त्तादिलक्षणस्याजः, सर्वत्र लुक्त्वितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्, ननु च
न फलं वृत्तस्य विकारः, स हि द्विविधो भवति यो वा प्रकृतिमुपमृद्वाति
खादिरं भस्मेति, यो वा प्रकृतेर्ध्वपदेशान्तरं करोति खादिरः सुव इति,
फलं तु नैवं विधिमिति वृत्ते स्थितमपि काकादिवच्च तस्य विकारो नाप्य-
वयवोनारम्भकत्वात्, उत्पत्ते हि वृत्ते पश्चात्फलमुपजायते तत्कथं विका-
रावयवयोस्त्यक्तस्य प्रत्ययस्य लुग्विधीयतइत्याह । ‘फलितस्येति’ ।
फलशब्दस्तारकादिः, प्रकृतेरेवस्यान्तरं विकार इत्युक्तम्, अफलितावस्था-
याश्च फलिताऽवस्यान्तरं भवत्येव, तत्र वृत्तत्वं तूभयत्रानुवर्तते, सर्वत्र
चोत्तरावस्था विकारः, सर्वश्चावयवः स्वोत्पत्तेः प्राङ्गोपस्थितो नास्यार-
म्भकः, यथा शृङ्गदन्तादिरथ च गवादेरवयवो भवति तदेतत्फलेपि समानं,
पल्लवशब्दोर्ध्वार्धादिः, फले लुग्विधानमनर्थकं प्रकृत्यन्तरत्वात्, आमल-
कादिशब्दः फले वर्तते न यौगिक आमलक्याः फलमिति, यथा नाम-
लकयोगादृत्ते आमलकशब्दः, आमलकफलस्येयमामलकीति, यथाङ्गादि

शब्दः तन्निये जनपदे च, प्रत्ययनिवृत्त्यर्थे तु यथैतद्वाक्यं भवति आम-
लक्या विकारः कुवल्या विकार इति तथा प्रत्ययोपि स्यात् ॥

“पूतादिभ्योः” ॥ ‘अजोपवाद इति’ । शिषुकातुशब्दाभ्या-
मुवर्णान्तलक्षणस्य, शेषेभ्यस्त्वनुदात्तलक्षणस्य, तत्र पूतशब्दः फिषित्य-
न्तोदात्तः, फिषिति प्रातिपदिकस्य नाम, न्यसोधशब्दो लघावन्तइति
मध्मोदात्तः, अश्वत्थशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः, इङ्गदीवृहतीशब्दौ
गौरादिङीषन्तौ । ‘विधानसामर्थ्यादिति’ । यदस्य लुक् स्याद्वि-
धानमनर्थकं स्यात्, नह्यजोऽजो वा लुकि कृते कश्चिद्विशेषः । ‘नैयो-
धमिति’ । न्यसोधस्य च केवलस्येत्यैजागमः ॥

“जम्ब्वा वा” अजस्तु भवत्येव, नह्यजो विधानसामर्थ्यं फलाद-
न्यत्र अवगात् । ‘जम्बूनीति’ । फलस्याभिधेयत्वाच्चपुंसकद्रव्ये जशसोः
शिः, नुम्, सर्वनामस्थाने चेति दीर्घः ॥

“लुप् च” ॥ ‘युक्त्वद्वावे विशेष इति’ । लुपि हि सति लुपि युक्त-
वद्व्यक्तिवचने इति प्रकृत्यर्थगते लिङ्गवचने भवतः, लुकि त्वभिधेयवल्लि-
ङ्गवचने स्याताम् । ‘फलपाकशुषामिति’ । फलपाकेन शुष्यन्तीति फल-
पाकशुषः । ‘व्रीहयो मुद्गा इति’ । वित्वाद्यणो लुक्, यवमाषतिलशब्दा-
स्तृणधान्यानां च द्वेषामित्याद्युदात्तास्तेभ्य चोत्सर्गिकस्याणो लुक्, मल्लि-
काशब्दो मादीनामिति मध्मोदात्तः, अस्यार्थः । अत्र द्वितीयः प्रागीवा-
दिति त्र्यशामिति वर्त्तते, मकारादीनां त्र्यशं द्वितीयमक्षरमुदात्तं भवति,
नवमालिकाशब्दो लघावन्तइति मध्मोदात्तो जातिशब्दः, विदारीवृहती-
शब्दौ गौरादिङीषन्तौ, अंशुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, सतो
मतुप्, ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुबाद्युदात्तः, ङीबनुदात्तः, तदेवमंशुमती-
शब्दे मतुबकार उदात्तः । ‘पाटलानीति’ । बित्वादित्वादण्, साल्वशब्दः
प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । ‘क्वचिदन्यदपि भवतीति’ । लुपोन्यदपि
क्वचित्कार्यं भवति, तत्पुनर्लुग्लुपोरभावश्च, कदम्बमित्यादावनुदात्तादि-
लक्षणस्याजो लुक्, कदम्बादयः शब्दा लघावन्तइति मध्मोदात्ताः ।
‘बैत्वानीति’ । अत्रोभयाभावः, बित्वाद्यण् ॥

“हरीतक्यादिभ्यश्च” ॥ हरीतक्यादिषु द्राक्षाप्रभृतिभ्यो मयटो लुप्, उदात्तादिभ्योऽणः, अनुदात्तादिभ्योऽञः ॥

“कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ लुक् च” ॥ ‘प्राक् क्रीताच्चेन कंसीय- इति’ । प्राक् क्रीताच्च् इत्यधिकारे तस्मै हितमितिच्च्प्रत्ययेन कंसी- यशब्दो व्युत्पाद्यतइत्यर्थः । एतेनोगवादिभ्यो यता परशव्यशब्द इति व्याख्यातम् । ‘तत्सन्धियोगेन कंसीयपरशव्ययोरुल्लभ्यतीति’ । प्रत्य- यादर्शनस्य लुक्संज्ञाविधानात्तदवयवयोः प्रत्यययोरुल्लभ्यतीत्यर्थः । अथ वृत्तृहनिकषिकमिभ्यः स इति सः, कंसशब्दे सप्रत्ययो, यश्च परान्श- णोतीति परशुः, आङ्परयोः खनिशब्दां णिच्चेति कुप्रत्ययस्तयोरुल्ल- स्माच्च भवति, तत्राह । ‘प्रातिपदिकाधिकारादिति’ । प्रातिप- दिकाधिकारे हि ततः परयोश्च्युतोरुल्लभ्यति न धातुप्रत्ययस्य, आह, ड्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गपदसंज्ञार्थं यच्च्योश्च लुगर्थमिति, ननु चातः कृकमिकंसेत्यत्र कंसग्रहणं लिङ्गं नावश्यमुणादिषु व्युत्प- त्तिकार्यं भवतीति, तेनोकारसकारयोरुल्लभ्यति, सत्यं, वृद्धा- वृद्धावर्णस्वरद्वयलक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थमवश्यकर्तव्यस्य ड्याप्प्रा- तिपदिकग्रहणस्यानुषङ्गिकं प्रयोजनं दर्शितम्, अत एव च ड्याप्प्राति- पदिकादित्यत्र नेदं वृत्तिकृता दर्शितम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां चतुर्थस्याध्यायस्य
तृतीयश्चरणः ॥

“प्राग्वहतेष्टक्” ॥ ‘तदाहेति’ । वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानमिति
वक्ष्यति, न च वाक्याद् द्वितीया सम्भवत्यप्रातिपदिकत्वात्, तेन तदिति
कर्ममात्रं निर्दिश्यते न तु द्वितीयासमर्थविभक्तिः । ‘माशब्द इत्याहोति’ ।
शब्दो माकारीत्याहेत्यर्थः । संसर्गरूपस्य वाक्यार्थस्येति करणेन
प्रत्ययमर्शं सति वचनक्रियां प्रति कर्मत्वं संभवति नान्यथेति मत्वैव
वियहः । ‘वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानमिति’ । एतच्चाहौ प्रभूतादिभ्यः पुन-
र्वचनाल्लभ्यते, अन्यथा प्रभूतादयो माशब्दादय एव भवन्तु किं पृथग्व-
चनेन । ‘आहाविति’ । आहेति पदे प्रकृतिभागस्यागन्तुकेनेकारणोदम

नुकरणं, तत्र शब्दे कार्यस्यासम्भवादर्थप्रत्ययविधिः । 'क्रियाविशेषणा-
दिति' । तदन्ताभिधायिन इत्यर्थः । 'पृच्छताविति' । तिङन्तानुकर-
णमेतत् । एवं गच्छताविति, तिङन्तार्थे तु प्रत्ययः । 'सुखातं पृच्छ-
ताति' । सुखातं भवता सुखातो भवानित्येवं वा पृच्छतीत्यर्थः । 'सौख्य-
रात्रिक इति' । सुखरात्रिं पृच्छति, एवं यः पृच्छति स एवमुच्यते,
एतेन सौख्यशायनिको व्याख्यातः, अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ।
'गौरवतत्पिक इति' । तत्पशब्देन भार्या लक्ष्यते ॥

“तेन दीव्यति खनति जयति जितम्” ॥ 'सर्वत्र करणे
तृतीयेति' । दीव्यत्यादावभिहितत्वात्कर्तरि तृतीया नोपपद्यतइति
तत्साहचर्याज्जितमित्यनेनापि योगे करणएव तृतीयेति सर्वशब्दार्थः,
तेन देवदत्तेन जितमित्यत्र न भवति, हेतुतृतीया तु नाशङ्कता,
ऽनभिधानात्, नहि हेतुतृतीयान्तादुत्पद्यमानेन ठका विग्रहवाक्यार्थ-
स्याभिधानमस्ति । 'प्रत्ययार्थइति' । निर्द्वारणएषा सप्तमी, सामान्या-
पेक्षमेकवचनम्, इह दीव्यत्यादौ तिपो बहवोर्थाः, एकत्वसङ्ख्या
वर्त्तमानकाले-युष्मदस्मद्व्यतिरेक इति, तेषु मध्यइत्यर्थः । तदेव
दर्शितं । 'सङ्ख्याकालयोरविवक्षेति' । नान्तरीयकत्वात्, अवश्यं हि
यया कया चित्सङ्ख्याया येन केन चित्कालेन निर्देशइति तयोहपादानं
न तु तयोर्विवक्षा, तत आक्षिकौ आक्षिका इति द्विवहोरपि भवति,
अक्षैरदीव्यदित्यादौ कालान्तरे चाक्षिक इति भवति, न्यायस्य तुल्यत्वा,
त्युहस्याप्यविवक्षा, तेनाक्षिकस्त्वमाक्षिकोहमित्यत्रापि भवति, यथैव
तर्हि सङ्ख्याकालपुरुषाणामविवक्षा तथा कर्तुरपि प्राप्नोति, एकप्रत्यय-
वाच्यत्वात्, नैष दोषः कर्तुरविवक्षायामाख्यातोपादानमकिञ्चित्करं स्यात्,
विपर्ययस्तु न भवति कर्तुरविवक्षा कालादीनां विवक्षेति, कर्तुः प्रधा-
नत्वात्, सङ्ख्यादिविशिष्टो हि कर्त्ताऽऽख्यातानां प्रधानभूतार्थस्तेन
स तावद्विवक्ष्यते, इतरेषां नान्तरीयकत्वादविवक्षा, किं च साधन-
स्याप्यविवक्षायां जितमित्यस्योपादानमनर्थं स्यात्, इहाख्यातेषु क्रिया
प्रधानभूता गुणभूतः कर्त्ता, अत एव किं करोति देवदत्त इति

क्रियाप्रश्ने पचतीत्याख्यातेनोत्तरं दीयते, न तु कृदन्तेन पाचक इति, तस्य सत्त्वप्रधानत्वात्, किं च यदि कृदन्तेष्विवाख्यातेष्वपि कर्ता प्रधानभूतः स्याद् यथा पाचकस्यापत्यमित्यपत्यादिभिर्योगो भवति तथा-
ऽऽख्यातवाच्यस्यापि स्यात् पचत्ययमिति, क्रियावेशः स्याद् यथा पाचकस्तिष्ठतीति, तस्मात्क्रियाप्रधानमाख्यातं ततश्च तदर्थं विधीय-
मानः प्रत्ययोपि क्रियाप्रधानः स्यादिति तदन्तस्यापत्यादिभिर्योगः क्रियावेशश्च न स्यात्, आत्विकस्यापत्यमात्विकं पश्येति, तत्राह । ‘क्रिया-
प्रधानत्वेपि चाख्यातस्येति’ । आख्यायतेनेन क्रिया प्रधानभूतेत्याख्यात-
स्तिष्ठन्तः, कृत्यल्युटो बहुलमिति करणे क्तः, स्वनिकायप्रसिद्धिरेषा ।
‘स्वभावादिति’ । यथा तेनैकदिक्, तसिश्चेत्येतस्मिन्नर्थं विधीयमानयो-
रण्तसोस्त्वभूतार्थाभिधायित्वं, विपर्ययश्च, सौदामनी विद्वत्सुदा-
मनो विद्वदिति, तथात्रापि, नहि स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति ॥

“संस्कृतम्” ॥ ‘योगविभाग उत्तरार्थ इति’ । उत्तरोपवादः
संस्कृतएव यथा स्यात् ॥

“कुलत्थकोपधादण्” ॥ कुले तिष्ठति कुलत्थः, अस्मादेव निपा-
तनात्सकारस्य तकारः, के चित्पुनः सकारमेवाधीयते ॥

“नौट्टुचष्टन्” ॥ इह ठगधिकारे सूत्रे क्व चित्प्रत्ययस्यानुबन्धो
हीषर्थः किं सांहितिकः, किं वानुबन्धइति तत्र सन्देहे विषयप-
रिगणनं करिष्यन्श्लोकवार्तिककारः सर्वानेव षितः परिगणयति ।
‘आकर्षादिति’ । यदि तु यत्र सन्देहस्तानेवोपादायैतावन्तष्टगधिकारे
षित इत्युच्येत तदा आकर्षादिषु प्रत्ययस्याषित्वमनार्थमाशङ्क्येत ।
‘कुसीदसूत्रादिति’ । कुसीदादिकं सूत्रं यस्य तत्कुसीदसूत्रं कुसी-
दशब्दश्च, दशैकादशशब्दश्च, ननु सक्तैते भवन्ति, कुसीदादिसूत्रेण
द्वयोः षितोऽर्थिधानादित्यत आह । ‘विधिवाक्यापेक्षं च षट्त्व-
मिति’ । सप्तानां प्रत्ययानां विधिवाक्यापेक्षमौपचारिकं षट्त्वमाश्रित्य
षितः षडेतदित्युक्तम् ॥

“आकर्षात् ष्टल्” ॥ ‘आकर्षेति’ । पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्राये-
णेति अधिकरणे घः ॥

“पर्यादिभ्यः ष्टल्” ॥ पर्यादिषु पादः पदिति पठ्यते, पादाभ्यां
चरति पदिकः पदप्रत्ययतदर्थइत्यत्र व्यत्यति पद्माव इके चरतावुपसङ्ख्यान-
मिति, सोऽस्यैव प्रपञ्चार्थः ॥

“श्वगणाटुञ् च” ॥ ‘श्वगणिकइति’ । ननु च श्वशब्दो
द्वारादिषु पठ्यते तदादिविधिश्च तन्नेष्यते तत्कथं श्वगणिक इति,
तत्राह । ‘श्वादेरिजीत्येति’ ॥

“वेतनादिभ्यो जीवति” ॥ ‘धनुर्दण्डग्रहणं सङ्घातविवेहीतार्थ-
मिति’ । तन्त्रावृत्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणात् ।

“वस्त्रक्रयविक्रयाटुन्” ॥ वस्त्रेर्वस्त्रं मूल्यम् । ‘क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घात-
विवेहीतार्थमिति’ । उक्तोऽत्र हेतुः । क्रयविक्रयेणेति समाहारद्वन्द्वः ॥

“आयुधाच्छ च” ॥ आयुध्यतेनेनेत्यायुधं घञर्थे कविधानमिति
कप्रत्ययः ॥

“हरत्युत्सङ्गादिभ्यः” ॥ हरति नयत्युपादत्ते वा ॥

“भस्त्रादिभ्यः ष्टल्” ॥ भस्त्रं चर्मविकारः, येन लोहादि ध्यायते
येन वा धान्यादिकं नीयते, दूयामाशुभसिभ्यस्त्रचित्ति करणे च् ।
शीर्षभारः शीर्षभारइति पठ्यते, निपातनाच्छीर्षभावः सप्तमीसमासश्च,
तत्पुरुषे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक् ॥

“विभाषा विवधंवीवधात्” ॥ ‘पर्याहारे चेति’ । परित आह्वि-
यतेनेन तण्डुलादिकोर्थ इति पर्याहारः, उभयतो बहुशिक्योसवाहः
काष्ठविशेष उच्यते, वीवधशब्दो धातुके दर्शनात्सूत्रे प्रसिप्तः ॥

“अण् कुटिलिकायाः” ॥ कुटिलव्याधानामुपरमणं कुटिलिका,
सञ्ज्ञायां कन् ॥

“त्रैर्मन्वित्यम्” ॥ ‘द्वितः किरित्ययं त्रिशब्दो दृश्यतइति’ ।
सङ्ख्यावचनस्त्वनभिधानाच्च दृश्यते । ‘उप्लिप्तमिति’ । वच्यादिसूत्रेण

संप्रसारणम् । 'नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थमिति' । प्रत्ययरहितस्य
 अन्तस्य प्रयोगः स्वातन्त्र्यं, स्वातन्त्र्यनिवृत्तौ सत्यां यो गुणस्तं दर्शयति ।
 'अन्तं नित्यं मप्रत्ययान्तमेव भवतीति' । एवकारव्यवच्छेदं दर्शयति ।
 'विषयान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति' । ननु विभाषया वाक्ये प्रसक्ते नित्यग्रहणं
 क्रियमाणं निवृत्ताधिकारे तद्विषयमेव वाक्यं निवर्त्तयितुमर्हति यत्किणा
 निवृत्तमिति, यथा अत्र उपधालोपिनोन्यतरस्यां, नित्यं सञ्जाच्छन्दसो-
 रिति, ततश्च विषयान्तरगतअन्तस्य स्वातन्त्र्यं स्यादेव कृत्रिमहृतसुवि-
 हितमिति, एवं मन्यते, योगविभागोत्र कर्त्तव्यः, जेर्मन् भवति, निवृत्त-
 इत्येको योगः, ततो नित्यम्, अत्र जेर्मन्वित्येवापेत्यते न निवृत्तइति, योग-
 विभागसामर्थ्यात्, तेन सर्वविषयस्वातन्त्र्यस्य नित्यग्रहणेन निवृत्तिः
 क्रियतइति । नन्वेवमपि नित्यमित्यत्र निवृत्तमित्यस्यानपेक्षणात्स्वात-
 न्त्र्यान्तरे नित्यमुपाधिः प्राप्नोति, सत्यम्, अनभिधानात् तथानाश्रीयते,
 'भावप्रत्ययान्तादिमब् वक्तव्यइति' । तेन निवृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । 'पाकेन
 निवृत्तं पाकिममिति' । एवं च अन्तादपि भावाभिधायिनइमपिकृते
 यस्येति लोपे च कृत्रिममित्यादिसिद्धं भवति, स्वरेपि नास्ति विशेषः,
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेणैवोदात्तत्वं, सूत्रारम्भस्तु नित्यग्रहणेन स्वातन्त्र्यं निव-
 र्त्तयिष्यामीत्येवमर्थोवेदितव्यः ॥

“अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ” ॥ ‘अपमित्येति’ । उदीचां
 माङो व्यतिहारइति त्काप्रत्यये ऽपशब्देन समासे त्को ल्यप्, मयतेरिदन्य-
 तरस्यामितीत्वं, त्कातोसुन्कसुन इत्यव्ययसञ्ज्ञा, तेन नात्र वृतीयासम-
 र्थात्प्रत्ययः ॥

“संसृष्टे” ॥ ननु यद्येन संसृष्टं तत्तेन संस्कृतं भवति, ततश्च
 संस्कृतमित्येव संसृष्टेपि प्रत्ययः सिद्धः, न सिध्यति, सत उत्कर्षाधानं
 संस्कारः, एकीभावस्तु संसर्गः, न च यत्रासौ तत्रावश्यमुत्कर्षास्ति, अशु-
 चिद्रव्यसंसर्गे हि प्रत्युतापकर्ष एव भवति, तस्मात्संसृष्टइति वक्तव्यं,
 यद्यस्य निबन्धनमस्त्येतदेवास्तु माभूत्संस्कृतमित्येतत्, तदवश्यं कर्त्त-
 व्यम्, इहापि यथा स्यात् विद्यया संस्कृतो वैद्यक इति, नह्यत्र संसर्गोस्ति

भूतिधर्मत्वात्, किं च कुलत्थकोपधादण् संस्कृतएव यथा स्यात्संसृष्टे
मा भूदित्येवमर्थं संस्कृतमित्येतद्वचनीति वक्तव्यम् ॥

“चूर्णोदिनिः” ॥ चूर्णेन ये संसृष्टास्तेषां चूर्णमस्तीति मत्वर्थो-
येनैवेनिना सिद्धं, सत्यं, तद्रूपविवक्षायां सिद्धं, संसर्गविवक्षायां तु ठक्
प्राप्नोति, अनभिधानं तु दुर्ज्ञानम् ॥

“लवणाल्लुक्” ॥ ‘लवणद्रव्यवाचीत्यादि’ । लवणशब्दोयमस्यैव
गुणवचनः षण्णां रसानामन्यतमस्य वाचकः, अस्ति च द्रव्यवचनो यः
सैवधादिषु वर्तते, तत्र यो गुणवचनः स न लुक् प्रयोजयति मधुरादि-
शब्दवदभेदोपचारादेव द्रव्ये वृत्तिसिद्धेः, द्रव्यशब्दस्तु सोयमित्यभिस-
म्बन्धाद् द्रव्ये वर्तमानः, यद्यपि प्रष्टी प्रचरी यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ द्रव्यश-
ब्दस्यापि क्वचिदभेदोपचारो दृष्टस्तथापि भेदविवक्षायां तत्स्योपि
दृश्यते प्रष्टस्येयं प्राष्टी यष्टिमतः पुष्पानिति । तस्माद् द्रव्यवाच्येव
लवणशब्दो लुक् प्रयोजयति, स च प्रयोजयत्येव ॥

“व्यञ्जनैरुपसिक्ते” ॥ औदनादिषु रसो येन व्यञ्ज्यते तद्व्यञ्जनं,
बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः, उपसिक्तः सेचनेन मृदूकृतः, इह
यद्येनोपसिक्तं तत्तेन संसृष्टं भवति तत्र संसृष्टइत्येव सिद्धं नियमार्थं
वचनं, व्यञ्जनेभ्य उपसिक्तएव संसृष्टे यथा स्यात्संसृष्टमात्रे माभूत्, दध्ना-
संसृष्टा स्यातीति ॥

“तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोकूलम्” ॥ ‘क्रियाविशेषणमित्यादि’ ।
आख्यातं हि धात्वर्थस्य कर्तव्यतामाचष्टे वर्तते वर्तनं करोति, सुष्यते
स्वापः क्रियते, शोभनमोदनं पच्यते औदनकर्मकः पाकः शोभनः क्रिय-
तइति, पचिधात्वर्थः कर्तव्यएव सम्बध्यमानः कर्म संपद्यते तस्य यत्स-
मानाधिकरणं विशेषणं तदपि कर्मैव भवति । ‘प्रातीपिक आन्वीपिक
इति’ । प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः, अक्पूरब्धूरित्यकारः समा-
सान्तः, द्युन्तरुपसर्गभ्योप ईदिति, व्युत्पत्तिमात्रं चैतत्, प्रतिकूलानुकू-
लपर्यायौ त्वेतौ, ऊदनोर्द्वैशद्वैत्यत्वमत्र न भवति अदेशत्वात्, देशत्वे क्रिया-
विशेषणत्वासम्भवात्, सूत्रे ईप्शब्दस्य निर्देशात् । ‘प्रातिलोमिक आनु-

लोमिक इति । पूर्ववद्बहुव्रीहिः, अच् प्रत्यन्वपूर्वादित्यच् समासान्तः, अत्रापि व्युत्पत्तिमात्रमर्थस्तु पूर्वाक्त एव । 'प्रातिकूलिक इति' । पूर्ववद्बहुव्रीहिः, अत्रापि कूलार्था नास्ति प्रतिसरणं चैतयोरर्थः ॥

“परिमुखं च” ॥ 'पारिमुखिक इति' । परिरिह वर्त्तते तस्य चाप-
परीवर्जनइति कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा, पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी, अषप-
रिर्बाहरञ्चवः पञ्चम्या इत्यव्ययीभावः, अनेन ठक्, स्वामिनो मुखं वर्ज-
यित्वा यः सेवको वर्त्तते स पारिमुखिकः, सर्वतो भावे वा परिशब्द-
परितो मुखं प्रादिसमासः, यतो यतः स्वामिनो मुखं ततस्ततो वर्त्तत
इत्यर्थः, एवं पारिपार्श्विकः ॥

“प्रयच्छति गर्ह्यम्” ॥ 'द्विगुणार्थं द्विगुणमिति' । द्विगुणिक उत्त-
मर्ण उच्यते, न चासौ द्विगुणं प्रयच्छति किं तर्ह्येकगुणं दत्त्वा द्विगुणं
एङ्गाति अत एव तद्गर्ह्यं भवतीति, तस्माद् द्विगुणार्थं द्विगुणशब्दो वर्त्त-
यितव्यः । 'वार्षिक इति' । वृद्धार्थे धने वृद्धिशब्दः । 'प्रकृत्यन्तरमेवेति' ।
एतच्च वार्षिक इत्येतद्वृत्तिविषयमेव, नियतविषया अपि हि शब्दा
भवन्ति, वृद्धिशब्दादनभिधानान्नैव भविष्यति, तेन वार्षिक इत्यनि-
ष्टप्रसङ्गे नोद्भावनीयः, अथ कथं वार्षिकसमकम्पत ववा न्यस्य च
वार्षिकेति, स्वच्छन्दवाच अषयः ॥

“कुसीददशैकादशात् षट्पञ्चौ” ॥ 'तदर्थे द्वयं कुसीदमिति' ।
अत्रापि कुसीदिक इत्युत्तमर्णस्याभिधानमिष्यते, न चोत्तमर्णः कुसीदं
प्रयच्छति किंतर्ह्यधमर्णः, न च तस्य वृद्धिप्रदानं गर्ह्यं तस्मात्तादर्थ्योत्ता-
च्छब्दमिति भावः, एकादशार्थे दश दशैकादशशब्देनोच्यन्तइति
तत्रैकादशशब्दस्यापि तदर्थेषु दशस्वेव वृत्तेः सामानाधिकरण्ये सति
विशेषणसमासः, संख्याया अल्पीयस्या इति दशशब्दस्य पूर्वनिपातः ।
दशैकादशादिति निर्द्वैशादकारः समासान्तः, एवं वाक्यमप्यकारा-
न्तेनैव भवति दशैकादशान्ययच्छतीति ॥

“रक्षति” ॥ 'सामाजिक इति' समाजः समूहः समजत्यस्मि-
न्निति कृत्वा, एवं संचिवेशः ॥

“शब्ददुर्दुरं करोति” ॥ ‘शब्दं करोतीति’ । करोतिरिह ज्ञाने वर्तते, प्रकृत्यादिविभागेन जानातीत्यर्थः, एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते, इह न भवति शब्दं करोति खर इति, पात्रविशेषवाची दुर्दुर-शब्दः, अनुकरणशब्द इत्यन्ये ॥

“पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति” ॥ ‘स्वरूपस्य तद्विशेषाणां पर्यायाणां च ग्रहणमिष्यतइति’ । अत्र हेतुः स्वरूपमित्यत्रैवोक्तः । ‘मात्स्यिक इति’ । सूर्येतिष्येति लोपो न भवति मत्स्यस्य व्याप्तिमितिपरिगणनात् । ‘हारिणिकः सौकरिक इति’ । अत्र मृगपर्यायस्योदाहरणं किमिति न प्रदर्शितं, यथा पूर्वयोः द्वावपि ह्येतस्माद्विशेषौ, आरण्याश्चतुष्पादौ मृगाः उच्यते, हरिणपर्यायोपि मृगशब्दोस्ति तदपेक्षया हारिणिक इति पर्यायोदाहरणम् ॥

“परिपन्यं च तिष्ठति” ॥ ‘तदिति द्वितीयासमर्थोदिति’ । परिपन्यशब्दः परिमुखशब्दवदव्ययीभावस्तत्पुरुषो वा, तत्राप्यव्ययीभावपक्षे क्रियाविशेषणात्तिष्ठतेरकर्मकत्वेपि परिपन्यस्य कर्मत्वं, तत्पुरुषे तु परितः पन्याः परिपन्यइति कालभावाध्वगन्तव्या इतिवचनात्कर्म, तदित्यधिका-रसामर्थ्यादित्यन्ये । ‘पारिपन्यिकश्चोर इति’ । यः पन्यानं वर्जयित्वा तिष्ठति यो वा पन्यानं व्याप्य तिष्ठति स एवमुच्यते । ‘लौकिकवाक्य-प्रदर्शनार्थमिति’ । परिपन्यं तिष्ठतीत्येतल्लौकिकवाक्यं तस्य प्रदर्शनार्थं द्वितीयोच्चारणम् अथैवमर्थं द्वितीयोच्चारणे किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘परिपथपर्याय इत्यादि’ । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्याह । स विषया-न्तरेपीति । असति तु ज्ञापने प्रत्ययसंनियोगेन परिपन्यशब्दस्य निपा-तनं विज्ञायेत ततश्च ततोऽन्यत्र प्रयोगो न स्यात् ॥

“माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति” ॥ ‘माथशब्दः पथिपर्याय-इति’ । मथ्यते प्रशाक्यते गन्तृभिरिति कृत्वा, दण्डाकारो माथो दण्डमाथः ॥

“आक्रन्दाटुश्च” ॥ ‘आक्रन्दो देश इति, । दुःखितानां रोदन-

स्थानमार्त्तायनमुच्यते, आर्त्तैरीयते प्राप्यतइति कृत्वा, आर्त्तायनमार्त्तानां
त्राता आक्रन्द इत्युच्यते, आक्रन्दते आर्त्तैराहूयतइति कृत्वा ॥

“पदोत्तरपदं गृह्णाति” ॥ पदग्रहणेन स्वरूपं गृह्यते न सुप्तिङ-
न्तमुत्तरपदस्य पदत्वाव्यभिचाराद्, अत एवाह । ‘पदशब्द उत्तरपदं
यस्येति’ ॥

“प्रतिकण्ठार्थललामं च” ॥ कण्ठं कण्ठं प्रति प्रतिकण्ठं, यथार्थं
यदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभावः, आभिमुख्ये वा, लक्षणेनाभिप्रती
आभिमुख्यंइति, यस्तु प्रतिगतः कण्ठं प्रतिकण्ठ इति प्रादिसमासस्तस्य
ग्रहणं न भवत्यनभिधानात् ॥

“धर्मं चरति” ॥ ‘अधर्माच्चेति वक्तव्यमिति’ । ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधाद्गुचनम् । ‘आधर्मिक इति’ । नञ्च
विरोधिवचनः, पापाचार इत्यर्थः ॥

“प्रतिपथमेति ठंश्च” ॥ ‘प्रतिपथमिति’ । पूर्ववद्वीप्सायामव्य-
यीभावः, चक्रपूरब्धूरित्यकारः समासान्तः ॥

“समवायान् समवैति” ॥ ‘समवायः समूह उच्यतइति’ ।
समवयन्ति तस्मिन्निति कृत्वा । ‘न संप्रधारणेति’ । समयपूर्वस्येणः
सम्प्रधारणायामपि प्रयोगोस्तीति मन्यते । ‘समागत्यतदेकदेशीभवतीत्यर्थं
इति’ । तत्र गुणभूतसमागमापेक्षया समवायमिति द्वितीयानिर्द्देशः, लोके
तु प्रायेण सप्तमी प्रयुज्यते द्रव्ये गुणाः समवयन्तीति ॥

“परिषदोण्यः” ॥ परितः सीदन्त्यस्यामिति परिषत्, सम्यदा-
दित्वादधिकरणे क्लिप्, सदिरप्रतेरिति षत्वम् ॥

“सज्जायां ललाटकुक्कुटौ पश्यति” ॥ सज्जानं सज्जा प्रतीतिः,
प्रसिद्धिरित्यर्थः । ‘अभिधेयनियमार्थमिति’ । अभिधेयं सेवकविशेषे
भित्तुविशेषे च नियमस्तत्रैव वृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । ‘न
रूढार्थमिति’ । लालाटिककौक्कुटिकशब्दयोर्दित्यादिवदरूढत्वात् तच्चि-
द्भागेन वर्त्ततेयावद्योगे च वर्त्तते, योगेपि ललाटकुक्कुटीदर्शनमात्रेण

ठञ् न भवतीत्येतावत्सञ्ज्ञाग्रहणेन प्रसिद्धुपसंग्रहार्थं न क्रियते, यावृशस्तु योगोत्र विवक्षितस्तं दर्शयति । 'सर्वावयवेभ्यइत्यादि' । अनुपश्लेषस्य विवरणं कार्येष्वनुपस्थायित्वमिति, दूरे स्थितो ललाटमेव पश्यति न पुनः कार्येषूपतिष्ठतइत्यर्थः । 'कुक्कुटीपातो लक्ष्यतइति' । यावति देशे कुक्कुटी पतति यावन्तं देशं समतीत्य निपतितुं समर्था स देशो लक्ष्यतइत्यर्थः । अनेनापि प्रकारेण देशस्याल्पत्वं लक्ष्यते, कुक्कुटी पततु मा वा ऽपतदित्याह । 'देशस्याल्पतेति' । एतदेव स्पष्टयति । 'यो हि भित्तिरिति' । भित्तुःसन्धासी ॥

“तस्य धर्मम्” ॥ धर्मोऽनुवृत्त आचारस्ततोऽनपेतं धर्म्यं धर्मप-
थ्यर्थन्यायादनपेतइतिवचनात् । 'द्वारारिकमिति' । द्वारादीनां चेति
वृद्धिप्रतिषेध एजागमश्च ॥

“चतोऽञ्” ॥ 'हेतुर्दुर्म्यं हौत्रमिति' । हेतुशब्दस्य महिष्या-
दिषु पाठादपपाठायं, पोतुर्दुर्म्यमिति तु पाठः, अपर आह । यजमान-
साहचर्यादृत्त्वावचनस्य हेतुशब्दस्य महिष्यादिषु पाठः, अयं तु
क्रियाशब्द उदाहृत इति । 'नराच्चेति वक्तव्यमिति' । नृशब्दात्सूत्रेणै-
वाजि नारमिति सिद्धे नरशब्दादुक्तो निवृत्त्यर्थे वचनमनभिधानं तु
दुर्ज्ञानम् ॥

“अवक्रयः” ॥ 'अवक्रीयतेनेनेत्यवक्रय इति' । क्रयो नाम स्वद्रव्य-
त्यागेन परद्रव्यस्वीकरणं, तस्यावमत्वमवशब्दोक्तोऽयति, वाणिज्यायै
तैलधान्यादिकं देशान्तरं नयता ऽस्मिन् शुल्कस्थाने प्रतिभारमेतावद्वेय-
मिति तद्वेशाधिपतिना यत्कल्पितं सोऽवक्रयः पिण्डक इति चोच्यते, तत्र
स्वद्रव्यमेव दत्त्वा स्वद्रव्यमेव स्वीक्रियतइत्ययमवक्रयो भवति, नतु मुख्यः ।
'नन्वित्यादि' । अवक्रयस्याप्यनादिप्रवृत्तत्वादिति भावः । 'लोक-
पीडयेति' । अर्थलोभेन धर्मातिक्रमेण धर्मापेतत्वं दर्शयति ॥

“तदस्य पण्यम्” ॥ 'पण्यमिति विशेषणमित्यादि' । इह यो
विशेषणमुपाधिर्वापादीयते कोऽप्ये तस्मिंस्तेन भवितव्यं, तद्वथा सास्य

देवता, इन्द्रो देवता ऽस्य ऐन्द्रः स्थालीपाक इति देवतात्वं वृत्तावन्तर्भवति, तद्वदत्रापि पण्यत्वमन्तर्भवतीति नान्नापूर्वं किं चित् ॥

“किशरादिभ्यष्टक्” ॥ किशरादयो गन्धविशेषवचनास्तद्वृत्तिवर्तन्ते, गन्धान्यनष्टीति यथा ॥

“शलालुनोन्यतरस्याम्” ॥ ‘शलालुक इति’ । इसुसुक्तान्तात्कः ॥

“शिल्पम्” ॥ ‘कौशलमिति’ । क्रियाभ्यासपूर्वको ज्ञानविशेषः । ‘मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येति’ । मृदङ्गे वाद्यते येन तन्मृदङ्गवादनं शिल्पं, भावसाधनस्य गौणं सामानाधिकरण्यं, मृदङ्गवादनविषयं शिल्पमस्येत्यर्थः । ‘मार्दङ्गिक इति’ । ननु मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येति विग्रहः कृतस्ततश्च मार्दङ्गवादनिक इति भवितव्यं तत्राह । ‘मृदङ्गेत्यादि’ । मृदङ्गवादनशब्दात्तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात्, किं तूपचरितवृत्तेरपि मृदङ्गशब्दादेव भवति, अत एवानभिधानान्मृदङ्गनिष्पादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः कुम्भकार इत्यत्र न भवति ॥

“मडुकभर्करादन्यतरस्याम्” ॥ अयमेव निर्देशो ज्ञापयति तद्वादनवृत्तिभ्यां मृदङ्गादिभ्यः प्रत्यय इति, नहि मुख्यमडुकभर्करयोः शिल्पेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यते ॥

“प्रहरणम्” ॥ प्रहरणमायुधं प्रहियतेनेनेति कृत्वा । ‘धानुष्क इति’ । पूर्ववत्कादेशः, इणः ष इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥

“परश्वधाटुञ्च” ॥ परश्वधः परशुः ॥

“शक्तियष्टगोरीकक्” ॥ शक्यतेनया प्रहर्तुमिति शक्तिः, यष्टिशब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं, किमर्थमीकगुच्यते न कगेवोच्यते, का रूपसिद्धिः, शक्तियष्टिशब्दाभ्यां बहुादिङीषन्ताभ्यां लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ककि कृते शाक्तीको याष्टीक इति सिद्धं, न सिद्ध्यति, केण इति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति, विभाषा ङीबुक्तः, तदभावपक्षे दीर्घस्य शङ्कैव नास्ति, एवं तर्हि इकगेवोच्येत, इकारेपि हि सवर्णदीर्घत्वे सिद्ध्यति, यस्येति लोप इकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति, षट्स्यावयवनिवृत्तिरिकारस्य

प्रयोजनम्, एवं तर्हि सूत्रारम्भो निष्फलः स्यात्, पूर्वसूत्रविहितेन ठकैवा-
वयहनित्युक्तेः सिद्धत्वात्, नानर्थकं वाक्यनिवृत्त्यर्थत्वात्, एवमपि
प्रत्ययान्तरमनर्थकं शक्तियष्टोरित्येतावदुक्तव्यं, ठक् प्रकृतस्तस्य पुनर्विधानं
वाक्यनिवृत्त्यर्थं भविष्यति किमीकको विधानेन, तद्विधानात्तु यस्येति
लोपो न भविष्यति, यथैव तर्हि यस्येति लोपो न भवति एवं सवर्ण-
दीर्घत्वमपि न स्यात्, यं विधिं प्रत्युपदेशोनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य
तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते, यस्येतिलोपं च प्रति इकारोच्चारण-
मनर्थकं सवर्णदीर्घस्य पुनर्निमित्तमेव ॥

“अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः” ॥ यदास्ति मतिर्यस्य स आस्तिकः,
चोर्तेषि प्राप्नोति तस्यापि मतिसद्भावात्, तत्राह । ‘न चेति’ । ‘तद्वि-
परीत इति’ । परलोको नास्तीति मतिर्यस्य तच्चास्तिको लौकायतिको
न त्वचेतनः पदार्थः, मत्यभावमात्रे प्रत्ययस्यानिष्टत्वात्, दिष्टं दैवं
तद्विषया मतिर्यस्य स दैष्टिकः, वृत्तावपि प्रमाणानुपातिनी मतिर्यस्येति
दैववित्, प्रमीयते तेभ्यो दैवमिति, प्रमाणशब्देनेतिहासपुराणादिविवक्षित-
तम् । ‘अस्तिनास्तिशब्दौ निपाताविति’ । तेन प्रातिपदिकाधिकारो न
बाध्यतइति भावः । वचनसामर्थ्याच्चेत्यभ्युपगम्यवादः ॥

“शीलम्” ॥ ‘शीलं स्वभाव इति’ । शील्यते पुनःपुनः क्रियते
ऽनेनेति कृत्वा । ‘अपपभक्षणं शीलमस्येति’ । शीलविषये शीलत्वमारोप्य
सामानाधिकरण्येन व्यपदेशः । ‘भक्षणक्रियेत्यादि’ । शीलं तावदुपात्तत्वा-
दन्तर्भवति क्रियाविषयत्वाच्च शीलस्य क्रियाद्वन्तर्भवति, स्वभावाच्च
भक्षणक्रिया, न निष्पादिका ॥

“कृत्रादिभ्यो णः” ॥ कृत्रशीलता शिष्यस्य दर्शयितुमाह । ‘कृद-
नादावरणाच्छत्रमिति’ । कृदयतेः घृनि इस्मन्न्क्रिषु चेति इस्वः । ‘कृ-
त्रशील इति’ । कृत्रसहचरिता कृदन्तर्क्रिया शीलमस्येत्यर्थः, यदि त्वत्पू-
भक्षणं शीलमस्यापूपिक इतिवत् कृत्रावरणं शीलमस्य कृत्रिक इति व्युत्पा-
द्यते तदा दासेपि प्राप्नोति, अभिधानस्वाभाव्यात्तु तथा नाश्रीयते । ‘उप-
सर्गपूर्वो दृश्यतइति’ । ततश्च तस्यातश्चोपसर्गइत्यादिना व्युत्पत्तिः,

केवलस्य स्यादशब्दस्याभावात् केवलस्य तु पाठः सर्वापसर्गसंग्रहार्थः, चुरे-
ति पठ्यते, तत्र चोरयतेर्ण्योसश्चन्यो युज्जिति युचि प्राप्तेस्मादेव निपात-
नादकारो गुणाभावश्च, न च युचोन्यत्र बाधः, चोरणेत्यपि भवति ॥

“कर्माध्ययने वृत्तम्” ॥ कर्म क्रिया तच्च स्वलितमपचाररूपं
विवक्षितं न तच्छीलं कर्म, तेनेह न भवति, अध्ययने जपो वृत्तोस्येति,
एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते; तदेतद्वद्व्यति । ‘यस्याध्ययने नियुक्त-
स्येत्यादि’ । ‘एकमन्यदिति’ । सम्यक्पाठापेक्षया ॥

“बहुचपूर्वपदाटुञ्” ॥ स्वरभेदेऽप्यन्यत्वं भवति न वर्णभेद-
एवेत्याह । ‘उदात्ते कर्तव्यइति’ । उदात्तग्रहणं सम्यक्स्वरस्योपलक्षणम् ।
अनुदात्तग्रहणं चासम्यक्स्वरस्य ॥

“हितं भत्ताः” ॥ हितं भत्ता इति पदयोः पर्यवसानेन सम्बन्धः,
अत्र हितमिति सामान्योपक्रमत्वादेकवचनं नपुंसकत्वं च, भत्ता इत्यूप-
पादिविशेषेषूपसंग्रहात्पुल्लिङ्गं बहुवचनं च, अत एवाह । ‘यत्तत्प्रथ-
मासमर्थं हितं चेत्तद्वति तच्च भत्ता इति’ । ‘एवं तर्हीति’ । एवं च
चतुर्थ्यर्थे प्रत्ययो न षष्ठ्यर्थे, कथं तर्हि पूर्वमुक्तमस्येति षष्ठ्यर्थे इति, एवं
तर्ह्यधिकारमात्रापेक्षया तदुक्तम्, अपर आह, हितं भत्तास्तदस्मादिति
सूत्रच्छेदः, ततो दीयते नियुक्तमिति तस्या एवेति । ‘हितार्थः क्रिया
चेति’ । हितार्थस्तावदुपात्तत्वादन्तर्भवति, भत्तणक्रियाप्यूपपादिशब्दानां
लक्षणया तत्र वृत्तेरन्तर्भवति ॥

“तदस्मै दीयते नियुक्तम्” ॥ अद्यभिचारो नियोग इत्यस्मिन्यस्ते
नियुक्तमिति क्रियाविशेषणत्वात्कर्मणि द्वितीया । ‘अद्यभोजनमस्मै नियुक्तं
दीयतइति’ । यद्यद्यभोजनं दीयते तदास्मादेवेत्येष नियोगार्थः । तेन
कदाचिल्लोपेपि न नियुक्तताया हानिः । ‘केचित्त्विति’ । अत्र पक्षे
नियुक्तमित्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

“आणामांसौदनाट्टिठन्” ॥ आ पाके क्तः, क्षीरहविचोरेव निपा-
तनाच्छृभावाभावे संयोगादेरातो धातेरिति निष्ठातकारस्य नकारः ।
आणा यवागूः, मांसमिन्न आदनो मांसौदनः । ‘ठञेव कस्माच्चोक्त इति’ ।

लाघवात्स एव युक्तो वक्तुमिति भावः । 'नह्यत्रेति' । द्वे अप्येते प्रकृती पूर्वमेव वृद्धे, योपि वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः स टिठन्यपि न कोपधाया इति भवति । 'मांसौदनग्रहणमित्यादि' । ठञ्येव वक्तव्ये टिठनो वचनमेवात्र प्रमाणमिति तेषां भावः ॥

“भक्तादणन्यतरस्याम्” ॥ भजेर्भक्तप्रचम् ॥

“तत्र नियुक्तः” ॥ नियुक्तमिति प्रकृते पुनर्नियुक्तग्रहणमर्थभेदार्थमेव, तमेवार्थभेदं दर्शयति । 'नियुक्तोद्धृत इत्यादि' । किं च प्रकृतं नियुक्तग्रहणं प्रकृत्यर्थविशेषणस्य दीयतइत्यस्योपाधिर्न तस्येह प्रत्ययार्थत्वं शक्यं विज्ञातुम् ॥

“अध्यायिन्यदेशकालात्” ॥ अधीतइत्यध्यायी, आवश्यके णिनि-
र्यह्यादिलक्षणे वा, अध्ययनस्य यौ देशकालौ शास्त्रेण प्रतिषिद्धौ ताव-
देशकालशब्देनोच्येते इति, अप्रतिषिद्धाभ्यां देशकालशब्दाभ्यामन्यत्वात्प-
र्युदासवृत्त्या, अभत्यास्पर्शनीयवत्, तद्वया शूद्रादिप्राणिभिर्भक्ष्यमाणमपि
लशुनमभक्ष्यमित्युच्यते, स्पृश्यापि चण्डालोस्पृश्य इत्युच्यते, अप्रतिषिद्धाभ्यां
भक्ष्यस्पृश्याभ्यामन्यत्वात्तद्विहापि श्मशानचतुर्दृश्यौ स्वरूपेण देशकाला-
वेव सन्तावप्रतिषिद्धाभ्यां देशकालाभ्यामन्यत्वाददेशकालशब्देनोच्येते,
अध्ययनस्येत्येतदध्यायिना प्रत्ययार्थेन सन्निधापितत्वाल्लभ्यते ॥

“कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति” ॥ व्यवहरतिः सम्भवति
पण्डिना समानार्थः, आह हि व्यवहृपणोः समर्थयोरिति, अस्ति विवादे
व्यवहारे पराजित इति, अस्ति वित्तेपे शलाकां व्यवहरतीति, अस्ति
क्रियातत्त्वे, तदिह चरमस्य ग्रहणं तद्वितस्वभावादित्याह । 'व्यवहारः
क्रियातत्त्वमिति' । यत्र देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तत्र तस्यास्तथानुष्ठान-
मित्यर्थः, वंशा वेणवः कठिना यस्मिन्वंशकठिनो देशः, वर्धो चर्मविकारः
कठिना अस्मिन्वर्धकठिनः, आहिताग्न्यादित्वाद्विशेषणस्य परनिपातः,
चक्रयुक्तेन शकटेन चरतीति चक्रचरः, स देशाननुक्रमेण चरन् तत्रानुष्ठेय-
क्रियाविपरीतं चरन्नेवमुच्यते, संस्थानप्रस्तारौ संनिवेशौ ॥

“निकटे वसति” ॥ अरण्यं निवासो यस्य स आरण्यकः, अर-
ण्यान्मनुष्यइति वृज्, भित्तुः सन्यासी । ‘शामात्क्रोशइति’ । यतश्च
निर्द्वारणमिति पञ्चमी, अयं च विशेषोभिधानस्वभावाल्लभ्यते ॥

“आवसथात् छल्” ॥ आवसत्येतमिति आवसथः, उपसर्गे वसे-
रित्यथप्रत्ययः । ‘ठकः पूर्णो विधिरिति’ । प्राग्वहतीयस्य ठको विधानं
पूर्णमित्यर्थः, अवधिरिति पाठे पूर्णः प्राप्त इत्यर्थः ॥

“तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्” ॥ ननु य एवार्थो रथं वहतीति स एव
रथस्य वोढेति, तत्र तस्येदं रथाद्वदित्येव सिद्धं नार्थं रथग्रहणेन, ननु तत्रोक्तं
रथाङ्गएवेष्यतइति, वोढर्येपि प्रयोगदर्शनादिष्यताम् । इदं तर्हि प्रयोजनं
द्वै । रथो वहति द्विरथः, द्विगोर्लुगनपत्यइति प्राग्दीव्यतीयो लुङ् माभूत्,
रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिः, युगं च पत्रइत्येव सिद्धम्
इह युगग्रहणमयुगमित्यत्र ययतोश्चातदर्थइति स्वरार्थं, निपातनस्य तु
क्यबन्तत्वादेव स्वरो न स्यात्, रथाङ्गवचनौयं युगशब्दः, इह न भवति
युगं वहति राजा कलिं द्वापरं वेति, प्रासङ्गशब्दे वत्सानां दमनकाले
स्कन्धे यत्काष्ठमासज्यते तद्वाची एह्यते, प्रासज्यतइति प्रासङ्गः, इह न
भवति प्रसङ्गादागतः प्रासङ्गस्तं वहतीति, एतच्चाभिधानस्वभावाल्लभ्यते ॥

“धुरो यद्वृकौ” ॥ धूर्ध्वतेः, धात्रभासेति क्लिप्, राल्लोपः । ‘धुरं
वहतीति धुर्य इति’ । न भकुर्कुणामिति प्रतिषेधादुलि चेति दीर्घाभावः,
ठञ्ज्र विधीयते न तु ठकञ्, धौरयो भविता पितुरिति च दृश्यते, धौरे-
यक इति स्वार्थिके कनि भवति, इह धुरो ठक् चेति वक्तव्यं चकारा-
त्प्राग्वितीयो यद्विष्यति ॥

“सः सर्वधुरात्” ॥ ‘स्त्रीलिङ्गनिर्देशो न्याय्य इति’ । सर्वा चासौ
धूर्श्चेति पूर्वकालेत्यादिना समासः, अक्षूपरूपरित्यकारः समासान्तः,
तत्र धूःशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति वचनात्
स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य न्याय्यत्वं, यथा बन्धुनि बहुव्रीहावित्यत्र, दक्षिणाधु-
रीणा, दक्षिणां धुरं वहति उत्तरां धुरं वहतीति तद्विज्ञातं समासः, ततो-
कारः समासान्तः ॥

“एकधुराल्लुक् च” ॥ एकधुरादिति निर्देशः सर्वधुरादित्यनेन व्याख्यातः, चकारेण खानुक्रुष्यते, तेन स तावद्विधेयः, प्रत्ययादर्शनस्य च लुक् सञ्ज्ञा, न चान्यत्र प्रत्ययः, तेन स्वस्यैव लुम्बिज्ञायते, तस्य यदि लुक् स्याच्चकारेणानुक्रुष्य विधानमनर्थकं स्यात्, एकधुराल्लुगिति वक्तव्यं, लुक् स्वभावादनन्तरस्य स्वस्य प्राकरणिकस्य यतो वा विधिरनुमास्यते, तदाह । ‘तस्य च लुम्भवतीति’ । ‘एकधुरीण इति’ । एकां धुरं वहतीति तद्वितार्थे समासः, तत्रोक्तेकारः समासान्तः, ततः खः ॥

“शकटादण्” ॥ शकटादण्विधानमनर्थकं, कथं शकट इति, तस्येदमित्यण् भविष्यति, यो हि शकटं वहति शकटस्यासौ वोढा भवति, तत्राहुः, आरम्भसामर्थ्यादत्रापि तदन्तर्विधिः, तेन द्वे शकटे वहति, द्वैशकट इति प्राग्दीव्यतीयो लुङ् न भवति ॥

“हलसीराट्ठुक्” ॥ इह यो हलं वहति सीरं च तस्यासौ वोढा भवति तत्र तस्येदं हलसीराट्ठुगित्येष हलिकः सैरिक इति सिद्धं नार्थानेन, अत्राहुः, आरम्भसामर्थ्यादत्रापि तदन्तर्विधिः, द्वैहलिकः द्वैसीरिकः त्रैसीरिक इति लुङ् न भवतीति ॥

“सञ्ज्ञायां जन्याः” ॥ ‘जामातुर्वयस्येति’ । सा हि प्रणयकलहादौ जनीं जामातुः समीपं प्रापयति । ‘जनी बधूरुच्यतइति’ । जायतेस्यां गर्भे इति कृत्वा, जनिवदिभ्यामितीञ्प्रत्यये जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधे कृदिकारादक्तिन इति ङीष् ॥

“विध्यत्यधनुषा” ॥ ‘पादौ विध्यन्ति पद्मा इति’ । तुदन्तीत्यर्थः । पद्मत्यतदर्थेइति पद्मावः । ‘ऊरव्या इति’ । ओर्गुणः । वान्तो यि प्रत्यये । ‘नन्वसमर्थत्वादिति’ । सापेक्षमसमर्थे भवतीत्यसामर्थ्यं, प्रत्ययार्था ह्यत्र बाह्यं करणं धनुरपेक्षते, ननु व्यधनमत्र सापेक्षं करणक्रिययोः संबन्धात्, व्यधनं च प्रधानं क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः, यथा राजपुरुषः शोभन इति, भवतु क्रियाप्रधानमाख्यातं तद्वितस्तु स्वभावात्साधनप्रधानः क्रिया तु गुणभूतेत्युक्तं, सा च धनुरपेक्षतइत्यसामर्थ्यम् । ‘अनभिधानाञ्चेति’ । अत्रैवोपपत्त्यन्तरमनभिधानमेव दर्शयति ।

‘नहीति’ । धनुषा पद्म इत्युक्ते इत्यभूतलक्षणा सहयोगलक्षणा वा तृतीया गम्यते न तु पादौ धनुषा विध्यतीत्ययं विवक्षितार्थः, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् असमर्थत्वादनभिधानाच्चात्र प्रत्ययो न भवतीति, यो हि मन्यते ऽधनुषेति प्रतिषेधात्प्रत्ययो न भवतीति तस्य शर्कराभिः पादौ विद्युति कण्टकैरुह विद्युतीत्यत्र प्रत्ययः स्यादेव, एवं तर्हि विशेषोपलक्षणपरोत्र धनुषेति निर्देशो न तु धनुषः करण-त्वप्रतिषेधपर इत्यर्थः । ‘धनुषप्रतिषेधेनेति’ । नित्यं समासेन उत्तरपदस्य स्येति षत्वुपलक्षणत्वमेव प्रतिपादयति । ‘यस्यामिति’ ! तेनेह न भवति चौरं विद्युतीति, सम्भाव्यते हि प्रच्यवच्छेदनादिकायां चौरस्य व्यधनक्रियायां धनुषः करणत्वम् ॥

“धनगणं लब्ध्वा” ॥ लब्धेति वृजन्तमेतत्, वृजन्ते तु कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठा भवितव्यं, वृजन्ते तु न लोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिषेधाद् द्वितीयैव भवति ॥

“वशङ्कतः” ॥ वश कान्तौ, वशनं वशः, वशिरण्योरुपसङ्ख्यानमित्यच्, काम इच्छा तां प्राप्त इति, परेच्छानुगामीत्यर्थः ॥

“पदमस्मिन् दृश्यम्” ॥ ‘निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिरिति’ । द्वितीया तु न भवति दृश्यमिति क्यपा कर्मणोभिहितत्वात् । ‘शक्यार्थे कृत्यप्रत्यय इति’ । तेन योग्यत्वे सति पदस्पर्शनाभावेऽपि पद्मः कर्तृम इति प्रयोग उपपद्यत इति भावः, मुद्रा सचिवेशः, प्रतिरूपा मुद्रा प्रतिमुद्रा । ‘नातिद्रवो नातिशुष्क इति’ । पांसवोऽपि नात्यल्पा नातिबहुलाः पद्माः ॥

“मूलमस्यावर्हि” ॥ ‘प्रथमासमर्थ्यादिति’ । द्वितीयाया निमित्ताभावाच्चिर्देशादेव प्रथमैव भवतीति भावः । वृह उद्यमने, वादिरयं न वादिः, दृश्यते हि उदृह रत्नः सहमूलमिन्द्र ह्यस्सुष्मिक् प्रवृहाण, तदुवर्होऽत्मनोदेवा इति च, आवर्हणमावर्हः, उत्पाटनमावर्होऽस्यास्ती-

त्यावर्हि, सुष्टु पङ्का न शक्यन्ते संयहीतुं, मध्यतो लूयमाने कोशस्था अपि यस्यामवस्थायां पतियुस्तामवस्थां प्राप्ता इत्यर्थः ॥

“सञ्ज्ञायां धेनुष्या” ॥ ‘यश्च प्रत्ययो निपात्यतइति’ । कुत्र, अनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे, तदाह । ‘या धेनुहन्तमर्णायेति’ । कथं पुनर्यति प्रकृते यप्रत्ययो निपात्यते तत्राह । ‘अन्तोदात्तोपि ह्ययमिष्यतइति’ । यति हि तित्स्वरितमिति स्वरितः स्याद्, अन्तोदात्तश्चेष्यते, न केवलं सञ्ज्ञायामपि त्वन्तोदात्तोपीत्यपिशब्दस्यार्थः ॥

“गृहपतिना संयुक्ते ज्यः” ॥ ‘अन्यस्यापीत्यादि’ । गृहपतिर्हि यजमानः स यथा गार्हपत्ये कार्याणि करोति तथा दक्षिणाग्नावाहवनीये च, भूयो वाहवनीये तस्मादन्यस्यापि गृहपतिना योगोस्ति, यद्येवं तत्राप्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह । ‘तत्रेति’ । अपर आह, गृहपतिरग्निविशेषस्तेन संयोगो गार्हपत्यस्यैवाग्निहोत्रेपि गार्हपत्ये अन्ये गृहपतये प्रजापतये, पत्नीसंयाजेषु च तत्रैवेत्यतइति तत्रापि गृहपतिरग्निर्गृह्यते न यजमान इत्यत्र सञ्ज्ञाधिकार एव शरणम् ॥

“नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवधानाम्यसमसमितसम्मितेषु” ॥ तत्र नावादीनां प्रथममूलान्तानां पञ्चानां द्वितीयमूलादीनां च त्रयाणां पूर्वं पृथक्पृथक् द्वन्द्वं कृत्वा ततो द्वयोरपरो द्वन्द्वः कृतः, न त्वष्टानां युगपत्सहविवक्षा, किं सिद्धं भवति, न मूलयोः सारूप्यादेकशेषो भवति, का पुनरत्र समर्थविभक्तिरित्यत आह । ‘प्रत्ययार्थद्वारेणेति’ । द्वारं मुखमुपायः, इह तार्यादयः प्रत्ययार्थास्तत्संबन्धे कुर्यो कर्तरि हेतौ तुल्यार्थयोगे च यथासम्भवं तृतीयैव भवति । ‘नाज्यमिति’ । अत्र तावत्तरणक्रियायां करणत्वम् । ‘वयसा तुल्य इति’ । तत्र हेतुमाह । यो येन वयस्तुल्यः स तं प्रति वयस्यः । ‘शत्रौ न भवतीति’ । किंतु मित्रैव भवति । ‘ननु चेति’ । धर्मेण प्राप्यं सुखादि फलमपि धर्मादनपेतमेव कार्यस्य कारणाविनाभावादिति प्रश्नः । ‘धर्मं यदनुवर्त्ततइति’ । अनादिः शिष्टसमाचारस्तज्जन्यो वात्मगुणो धर्मः, यदनुष्ठानमनुवर्त्तते तद्वर्मादनपेतं, फलं तु धर्मादपैत्येवेति, कुत इत्याह । ‘कार्यविरो-

धित्वादिति । धर्मस्य कार्यं सुखानुभवः, कार्यं विरोधि नाशकं यस्य स कार्यविरोधी तस्य भावः कार्यविरोधित्वं तस्मादित्यर्थः, उत्पत्ते हि फले धर्मो नश्यति, अन्यथा सकृद्दुर्मे कृते स्वर्गमनुभवतः प्रभवो न स्यात् । 'वधमर्हतीत्यर्थ इति' । वध्यशब्दस्य दण्डादिभ्यो य इत्यत्रार्थं व्युत्पादितत्वात् । 'अनाम्यमभिवन्नीयमिति' । अनेकार्थत्वाद्वातूनामापूर्वा नमि रभिवन्ने वर्तते । 'पटादीनामुत्पत्तिकारणमिति' । पटादीनामुत्पत्त्यर्थं वणि-भिर्विनियुक्तं यद्वस्तु तन्मूलशब्दवाच्यमित्यर्थः । 'तेनेति' । मूलेन । 'तदिति' । मूल्यम् । 'शेषीक्रियतइति' । शेषीकरणमेवात्राभिभव इत्यर्थः । गुणभावमा-पद्यते कथमित्याह । 'मूलं हि सगुणं मूल्यं करोतीति' । मूल्यमिह कर्तृ, मूलं कर्म, पटादिषु विक्रीयमाणेषु यन्मूलातिरिक्तं वस्तु लाभो नाम तन्मूल्यं, गुणो भागः स पुनरिह मूल्यमेव, तेन सह वर्तते सगुणः, हिशब्दो हेतौ, एत-दुक्तं भवति, यस्मान्मूल्यमात्मनैव भागभूतेन सभागं मूलं करोति तस्मा-न्मूले मूल्यमभिभूयते शेषीक्रियते, मूल्ये सति तेन गुणेन सगुणं मूलं भवति, इयमेव चावनतिः, अयमेवाभिभवः, इदमेव शेषीकरणं, लोके तु यावता द्रव्येण पटादिको विक्रीयते तत्र समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धो न मूलाति-रिक्ते भागे, स च मूल्यसंभवादौपचारिकः, एवं च यत्रापि मूल्यं नास्ति दायप्रतिग्रहादिलब्धे क्षेत्रे क्रीयमाणे तत्रापि क्रयद्रव्ये मूल्यशब्दप्रयोगः सिद्धो भवति, सीता हलायं, संपूर्वादिणः क्तः, समितं सङ्गतं, निम्नोच्चतादिरहितं कृतमित्यर्थः, समीकृतमिति यावत् । 'द्विसीत्यमिति' । द्वाभ्यां सीताभ्यां समीकृतमिति तद्वितार्थं समासस्ततः प्रत्ययः । 'तुलया संमितं तुल्यमिति' । अत्र तुल्यार्थयोगे तृतीया, यद्यपि तद्वोगे षष्ठापि भवति तथापि नावादि-भिस्साहचर्यानुलाशब्दादपि तृतीयासमर्थादेव प्रत्ययः, अत एव पूर्वमुक्तं तृतीयासमर्थविभक्तिर्लभ्यतइति, षष्ठ्यन्तादपि न कश्चिद्दोषः, न्यायस्तु कथितः, कथं पुनस्तुल्यस्य तुलया सदृशत्वमत आह । 'यथेति' । 'एवं तदपीति' । तदपि तुल्यं प्रतियोगिनं सादृश्येन परिच्छिनत्ति, एतद् व्युत्पा-दात्वेन प्रदर्शितं सदृशपर्यायस्तुल्यशब्दः नावयवार्थः कश्चित्, अत एव तुल्यस्यप्रत्ययं सर्वार्थमित्यत्रोक्तं तुल्यशब्दः सदृशपर्याय इति ॥

“धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” ॥ ‘निर्द्वंशादेवेति’ । सत्यर्थसम्भवेर्था-
न्तरस्य वा सम्भवे सति निर्द्वंशादिति द्रष्टव्यं, धुरो यद्वृकावित्यत्रातिप्रस-
ङ्गो नोद्गावनीयः । ‘संज्ञाधिकारादभिधेयस्य नियम इति’ । शास्त्रीयात्
पथो यदनपेते तत्पथं न तु तस्मादनपेतश्चोरः ॥

“कृन्दसो निर्मिते” ॥ ‘प्रत्ययार्थसामर्थ्ये लभ्यतइति’ । निर्माणे
कृन्दसः करणत्वात् । इष्टपर्यायशब्दः शब्दाश्च्युतइति न वेदवचनो
नापि त्रिष्टुबादिवचनः, एतच्च संज्ञाधिकाराल्लभ्यते, यद्यपि स्वच्छन्दतो
हि वचसां प्रवृत्तिः, कृन्दानुवृत्तिदुस्साध्येत्यादावकारान्तशब्दशब्द इच्छा-
पर्यायः, तथापि तस्यैव धातोरसुचन्तस्येच्चावाचित्वमविरुद्धं चेति मन्यते ॥

“उरसोऽण च” ॥ ‘चौरसः पुत्र इति’ । आत्मनोत्पादित इत्यर्थः ।
‘संज्ञाधिकारादभिधेयनियम इति’ । उरसा निर्मितं सुखमित्यादौ न
भवति ॥

“हृदयस्य प्रियः” ॥ हृदयमन्तःकरणं, प्रियं प्रीतिकरम् ।
‘हृदयमिति’ । हृदयस्य हृल्लेखयदण्त्वासेष्विति हृदादेशः ॥

“बन्धने चर्षी” ॥ ‘षष्ठीसमर्थादिति’ । बन्धनयोगे कृद्योगल-
क्षणा कर्मणि षष्ठी । ‘चर्षिवेदो ऋक्षतइति’ । तदुक्तमृषिणेत्यादौ दर्श-
नात्, यस्त्वाध्यानसम्पन्ने वसिष्ठादावृषिशब्दस्तस्य ग्रहणं न भवति
संज्ञाधिकारात् ॥

“मतज्जनहलात्कर्णजल्पकर्षणु” ॥ ‘प्रत्ययार्थसामर्थ्यलब्धेति’ । कर-
णादयः प्रत्ययार्थाः, तदुचनः करणादयः शब्दाः कृदन्ताः, तद्योगे यथा-
यथं कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी भवति संज्ञाधिकारादुलसम्बन्धाच्च कर्ष-
शब्दोपि क्रियावचनो ऋक्षते न परिमाणशब्दः, मतस्य करणमिति कर्मणि
षष्ठी, जनस्य जल्प इति कर्तरि, जल्पशब्दो भावसाधनः, अत एवात्र
भावः साधनं वेति नोक्तं, हलस्य कर्ष इति कर्मणि षष्ठी करणस्य वा कर्तृ-
त्वविवक्षायां कर्तरि । ‘द्विहल्य इति’ । रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति
तदन्तर्विधिः ॥

“तत्र साधुः” ॥ ‘सामान्य इति’ । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृति-
भावः, प्रवीणो निपुणः, योग्यः समर्थः । ‘तत्र हि परत्वादिति’ । तस्मै-
हितमित्यनेन चतुर्थीसमर्थताप्रत्ययो विधीयतेऽनेन तु सप्तमीसमर्थतेन नात्र
विप्रतिषेधे परमित्येतत्परत्वापरत्वं विवक्षितं, किं तर्हि दृष्टवाची परशब्दः,
उपकारलक्षणे साधौ प्राक्क्रीतीयानामेष्टत्वात्तस्मै हितमित्यनेन विधिना
भवितव्यमित्यर्थः, एतच्च संज्ञाधिकाराल्लभ्यते ॥

“प्रतिजननादिभ्यः खञ्” ॥ जनञ्जनं प्रति प्रतिजनमिति यथायं
यदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभावः । ‘प्रतिजने साधुरिति’ । तृतीयास-
प्तम्योर्बहुलम् । ‘परस्य कुलममुष्य कुलमिति’ । षष्ठीसमासेस्मादेव निपा-
तनात् षष्ठ्या अलुक्, पूर्वसूत्रउक्तं साधुः प्रवीणो योग्यो वा दृश्यते नोपका-
रकस्तत्र प्राक्क्रीतीयानामेष्टत्वादिति, इह तु न तथेत्याह । ‘यत्रेति’ ।
‘प्राक्क्रीतीया बाध्यन्ते इति’ । अप्राप्तिरत्र बाधः, नहि चतुर्थ्यन्ताद्विधी-
यमानानां सप्तम्यन्तेभ्यः प्राप्तिरस्ति, तत्र प्राक्क्रीतीया न भवन्तीति
वक्तव्ये बाध्यतइत्युक्तं चतुर्थ्यन्तेभ्योऽप्यनभिधानात्प्राक्क्रीतीया न भवन्तीति
दर्शयितुम् ॥

“भक्तादणन्यतरस्याम्” ॥ ‘भाक्तास्तण्डुला इति’ । भक्तयो-
ग्यास्त्रिःफलीकृतत्वात् ॥

“परिषदे ण्यः” ॥ ‘णप्रत्ययोप्यत्रेभ्यतइति’ । पारिषदा
कृतिरेषा तत्र भवतां, सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रमिति च भाष्यकार-
प्रयोगात् ॥

“पथ्यतिथिप्रसतिस्वपतेर्ठञ्” ॥ पतन्त्यनेनेति पन्थाः, गमेरिनिः
पतेस्य च, अतति कृतं गच्छतीत्यतिथिः, न विद्यते तिथिर्यस्य सोप्यतिथिः,
एकमपि दिनमत्रास्थित इत्यर्थः, वसनं वसतिः वसेश्चेत्यतिप्रत्ययः, तत्र
योग्या वासतेयी रात्रिः, स्वपतिराद्यः स्वपतेर्योग्यं स्वापतेयं धनम् ॥

“समानतीर्थं वासीः” ॥ वसतीति वासी निपातनाद्विनिः, यस्या-
देराकृतिगणत्वाद्वा साधुरिति । ‘निवृत्तमिति’ । तेन किं सिद्धं भवती-
त्याह । ‘वासीति प्रत्ययार्थ इति’ । साधुरित्यस्यानुवृत्तौ तु तस्यैव विशेषणं

वासिग्रहणं स्यात् । 'तीर्थशब्देनेह गुरुत्वमिति' । प्रयागादितीर्थसा-
धर्म्यात्, तरन्यनेनेतितीर्थं, तरन्तेः क्यन्, मुख्यस्य तीर्थस्य ग्रहणं न भवति
संज्ञाधिकारात् ॥

“समानोदरे शयित ओ चोदात्तः” ॥ ‘ओकारश्चोदात्त इति’ ।
तित्स्वरितस्यापवादः । ‘शयितः स्थित इति’ । शेतेः स्थितावपि वृत्तेः,
आमाशयो जलाशय इति यथा । ‘समानोदर्य इति’ । उद्दीर्यतइत्युदरम्,
उदि वृष्णातिरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्चेत्यलचौरन्यतरः, समानं च तदुदरं
च समानोदरं, पूर्वापरप्रथमेत्यादिना समासस्ततः प्रत्ययः ॥

“सोदराद्यत्” ॥ ‘यकारादौ प्रत्यये विवक्षित इति’ । विभाषोदर-
इत्यत्र तीर्थं यदित्यतो यदित्यनुवर्त्तते, तत्र यदित्येषा विषयसप्तमीति
दर्शयति । ‘ओ चोदात्त इति तु नानुवर्त्तत इति’ । यविधानसामर्थ्यात् ॥

“भवेच्छन्दसि” ॥ ‘अणादीनां घादीनां चापवाद इति’ । तत्र
भवद्वृत्तिप्राप्तानां सति दर्शने तेषां भवन्तीति । तद्वया मुञ्जवाक्याम
पर्वतस्तत्र भवो मौञ्जवतस्तस्येति भक्तः । ‘मेध्यायेति’ । अत्र यतो
नाव इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति अन्तस्वरितं चाधीयत इति ॥

“पाथोनदीभ्यां झण्” ॥ ‘पाथोन्तरिक्षमिति’ । पाति भूता-
द्यवकाशदानेनेति कृत्वा, यद्यपि पातेर्बलेजुट उदके शुट अत्रे चेति
अचोदकयोः पाथःशब्दोऽसुनि व्युत्पाद्यते तथापि बाहुलकादन्तरिक्षेपि
भवति ॥

“वेशन्तहिमवद्ग्रामण्” ॥ वेशन्तः पत्तलं विशेषं च तत्र भवति
आपः वैशान्त्यः ॥

“स्रोतसे विभाषा झङ्” ॥ स्रोतीभ्यां स्रोतं चेत्यसुन्, स्रोतो
नदीप्रवाहः ॥

“सगर्भस्यूथसनुताद्यत्” ॥ अर्त्तिभ्यां भन्, गिरति गीर्यते वा
गर्भः, युता भवन्त्यस्मिन्मूथं, तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथा इति क्यन्मत्ययान्तो
निपातितः, नुतिर्नुतं नपुंसके भावे क्तः, सगर्भादयस्त्रयोपि कर्मधारयाः ॥

“तुयाद् घन्” ॥ तुस्तुशम्यमः सार्वधातुकइत्यत त्रौणादिको रन् गुडागमः ॥

“अयादत्” ॥ अजेन्द्रायेत्यशब्दो निपातितः । ‘सामान्येनेति’ । भवे क्न्दसीतीति । ‘ताभ्यां बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयतइति’ । एवमपि यद्वहणमनर्थकम् । अयादित्येवास्तु प्राकरणिको यद्वविष्यति, अथ वा ऽयाद् घञ्चौ चेति चकाराद्विष्यति, अयपश्चादिमजित्यस्य समुच्चयो न शक्यो विदेशस्थत्वात्, एवमप्यनन्तरस्य घनः समुच्चयो विज्ञायेत, योगविभागे पुनरनन्तरो घनेव स्यात्, योगविभागसामर्थ्याच्च भविष्यति, अथ कथं ताश्च स एव चाप्यजननः, एतच्छिवे जानीहि ब्राह्मणाप्यस्य लक्षणमिति भाषायां प्रयोगः क्न्दोवदृषयः कुर्वन्ति ॥

“घञ्चौ च” ॥ ‘चकारस्तुयाद्वनित्यस्यानुकर्षणार्थ इति’ । पूर्वमेव विहितस्य यतोनुकर्षणे प्रयोजनाभावात् ॥

“समुद्राधाद् घः” ॥ समुनतीति समुद्रः, उन्देःस्फायितञ्चीति रक्प्रत्ययः, अयो विभर्तीत्यङ्, मूलविभुजादित्वात्कः । ‘तस्य लक्ष्येति’ । तस्य पूर्वनिपातस्य यल्लक्षणं तस्येत्यर्थः । ‘व्यभिचारित्वादिति’ । व्यभिचारस्य चायमेव निर्देशो लिङ्गम् ॥

“बर्हिषि दत्तम्” ॥ बृहेर्नलोपश्चेतीसिप्रत्ययः, बर्हिः ॥

“दूतस्य भागकर्मणी” ॥ दूताद्वागे तस्येदमित्यणि प्राप्ते वचनं, कर्मणि तु दूतवणिगभ्यां चेत्यौपसंख्यानिके यं ॥

“रत्तोयातूनां हननी” ॥ रत्तेरसुनि रत्तः कमिमनिजनीत्यादिना, यातेस्तौ यातुः, यातुशब्दो रत्तःपर्यायः विरूपाणामपि समानार्थानामित्ये-
कशेषस्तु न भवति बहुर्थोभिधायिस्वरूपपरत्वेन सूत्रे भिन्नार्थयोर्निर्देशात् ।
‘निर्देशादेव समर्थविभक्तिरिति’ । सा पुनः कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी । ‘बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनार्थमिति’ । तद्वि बहुवचनात्प्रत्य-
यविध्यर्थमन्यथा द्वित्वाद् द्विवचनमेव न्याय्यं स्यात्, कथं पुनर्बहुवचनेन
स्तुतिवैशिष्ट्यं ज्ञाप्यते तत्राह । ‘बहूनामिति’ । बहुवचनान्तात्प्रत्यये

बहूनां रत्नसां हनने सामर्थ्यमुद्भाव्यते मन्त्रे, तथा च स्तुतिर्विशिष्टा संपूर्णा भवति, योगश्चायं शैषिकयोरण्कयोरपवादः ॥

“रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये” ॥ रयिरस्यास्तीति रेवती रयेर्मते। बहुलमिति बहुलवचनात्संप्रसारणम् । उगित्त्वान्डीप्, नत्तत्रे तु गौरादित्वान्डीप् । जगच्छब्दाच्छत्रवद्वावान्डीप् । ‘षष्ठी समर्थेभ्य इति’ । शंसु स्तुतावित्यस्मात्कृत्यत्युटो बहुलमिति भावे क्यप्, तद्योगे कर्मणि षष्ठी भवति, हविषे हिता हविष्या, उगवादिभ्यो यत् ॥

“असुरस्य स्वम्” ॥ न सुरो ऽसुरः सुरप्रतिपत्तः, अथ वा असे-
हरन् अस्यत्यस्यते वेत्यसुरः ॥

“मायायामण्” मीयतेनयेति माया, असदर्थप्रकाशनशक्तिः,
माङ् औणादिको यः, नेति वक्तव्ये ऽण्यग्रहणं लाघवे विशेषाभावात् ॥

“तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः” ॥ मतुनि-
र्द्वांसः मतोरपचयः । ‘तद्वानित्यवयवेन समुदायो निर्द्दिश्यतइति’ । स
विवक्षितो वर्चःशब्दादिरवयवोऽस्मिन्मन्त्रलक्षणे समुदायेस्तीत्येवमेकदे-
शार्थाभिधायिनः सर्वेनाम्नः समुदाये मतुल्यं विहित इत्यर्थः । ‘वर्चःशब्दो-
ऽस्मिन्मन्त्रेस्तीति’ । स पुनः कुम्भेष्टकोपधानमन्त्रः, भूतं च स्य भव्यं च स्य
देवस्य वः सवितुः प्रसव इत्यादिकः । ‘वर्चस्या उपदधातीति’ ।
यथा वर्चस्या भवन्ति तथोपदधातीत्यर्थः, तेजस्वान्मन्त्रः, वसु च स्य वाम च
स्य देवस्य वः सवितुरित्यादिकः, वयस्वन्तोमन्त्राः अत्रिर्वयः स्त्रिष्टुबि-
त्यादिकाः, अतुमन्तो मन्त्राः मधुश्च माधवश्चेत्यादिकाः । ‘मन्त्रसमु-
दायादेव मा भूदिति’ । ननु तद्वानित्यस्मिन्सति समर्थानां प्रथमाद्वेति
वचनादासामिति प्रथमं निर्द्दिष्टत्वात् षष्ठ्यन्तादिष्टकावाचिन उप-
धाने मन्त्रे प्रत्ययविधिः प्रसज्जनीयः, सत्यम् । आसामिति प्रथमं न
करिष्यतइति मत्वा प्रश्नप्रतिवचने, ततश्च तद्वानित्यस्याभावे अत्रिर्वय-
स्त्रिष्टुप्कृन्द इत्ययमुपधानमन्त्र आसामिष्टकानामिति वाक्यं स्यात्त-
त्त्वेतिना परामृष्टान्मन्त्रसमुदायादेव प्रत्ययः प्राप्नोति । ‘वर्चस्वानुपस्थान-

मन्त्र इत्यादि' । उपस्थानं मन्त्रेणाभिमन्त्रणं विवक्षितं, शिवेन मा चतुषे-
त्यादिकः कुम्भेष्टकाभिमन्त्रणे विनियुक्तः । 'अङ्गुलिमानित्यादि' । यद्यपि
सर्वासामिष्टकानामङ्गुलिमान्दस्त उपधानस्तथापि यास्तूष्णीमुपधेया
इष्टकास्तासु मन्त्रव्यावृत्त्यर्थतया विशेषणमर्थवत् । 'एषां कपालानामित्यत्र
मा भूदिति' । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादत्रापसङ्ग इति चेत् एवमपि शङ्करासु-
प्रसङ्गः । 'अनेकपदसम्भवेपीति' । असति त्वितिकरणे मन्त्रे बहूनां सम्भवा-
द्येन केन चित्पदेन तद्वान्मन्त्रो एवेति तथा पदैकदेशेन वर्णसमुदायेन,
इतिकरणात्त्वयमतिप्रसङ्गे न भवति । मतुब्यहणमुत्तरार्थम् अश्विमानित्यत्र
मतुप एव लुग्यथा स्यादिनेमा भूदिति, इह तु मत्त्वन्तात्प्रत्ययविधाना-
त्तस्यैव लुगभविष्यति, वर्चःशब्दादावसुप्रभूतेरप्रसङ्गः, उणादीनामव्युत्प-
त्वात्, इह प्राणभूत उपदधातीत्यादावभेदोपचारात्प्रत्ययाभावः ।

"अश्विमानम्" ॥ 'सोश्विमानिति' । यद्यपि बहुवोश्विमन्तो
मन्त्रा ध्रुवक्षितिरित्यादिकास्तथापि सामान्यापेक्षमेकवचनम् ।

"वयस्यासु मूर्ध्ना मतुप" ॥ 'वयस्यास्विति' । ह्रन्द्सि या वयस्या
इष्टका उच्यन्ते तास्वित्यर्थः, ताश्च बहूः, तास्वन्तश्चतस्रो मूर्ध्वन्वत्यः,
विष्टम्भो वय इत्यादिवयस्वद्विर्मन्त्रैरुपधेयास्तत्र च यद्यपि मूर्ध्ना
वयः प्रजापतिश्चन्द्र इत्यन्तिमएकस्मिन्नेव मन्त्रे मूर्ध्वशब्दोस्ति तथापि
साहचर्याद्विष्टम्भो वय इत्याद्याश्चत्वारो मूर्ध्वन्वन्त उच्यन्ते, यथा
ह्रन्दिणो यान्तीति, तेन मूर्ध्वन्वतीरुपदधातीति बहुवचनम् । 'मूर्ध्वन्वा-
नपि भवतीति' । नन्वेनो नुडिति ह्रन्द्सि नुड्विधीयते, सत्यं, यथा सूत्रकारेण
ह्रान्दसमेव पदं प्रयुक्तं वयवस्यास्विति तथेदमपि वृत्तिकारेण, मूर्ध्वन्वा-
नपि भवति ह्रन्द्सीत्यर्थः, वयस्याश्च ताः मूर्ध्वन्वत्याश्चेति उभयथापि
ह्रान्दस्यभिधीयतइत्युक्तं भवति । 'यत्र मूर्ध्वन्वच्छब्द एव केवल इति' ।
यथाग्ने यशस्विन्यशसे समर्पयेत्यादिके मन्त्रे । 'ततो मा भूदिति' । तद-
भिधायिनो मूर्ध्वन्शब्दादित्यर्थः । 'मूर्ध्वन्वत इति वक्तव्यमिति' । तद्वानिति
च लुक् च मतोरिति चानुवर्तते, ततश्च मूर्ध्वन्वत इति युक्तं वक्तुमिति
भावः, इह तु गायत्रीः पुरस्तादुपदधाति तेजो वै गायत्री तेज एव

मुखतो धत्ते मूर्ध्न्वती भवन्तीति मुखो गायत्रीषु मूर्ध्न्वतीशब्दः प्रथमं मतुबन्तः प्रयुक्तः, किं कारणं, तदुपधानमन्त्रेषु अग्निर्मूर्द्धा भुव इत्यादिषु वयःशब्दस्याभावात् ।

“मत्वर्थे मासतन्वोः” ॥ मत्वर्थेयहणाल्लब्धमर्थे दर्शयति । ‘प्रथ-
मासमर्थेदित्यादि’ । मासतन्वोरिति कृषिचमितनिधनिमर्ज्जिखर्ज्जिभ्य
उरित्युकारान्तस्तनूशब्दः सूत्रे निर्दिष्टो न तु भृमृशीङ्तृचरित्सरितनि-
मिमस्त्रिभ्य उरित्युकारान्तः, द्वन्द्वे घीति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । ‘अनन्तरार्थे
चेति’ । न केवलं मत्वर्थमात्रइति चशब्दस्यार्थः । ‘लुगकारेकाररेफाश्चे-
त्यादि’ । रादिफ इत्यत्र वर्णादिति न संबद्ध्यते तेन समुदायनिर्द्देशेपि
इफः कृतः, अन्ये तु रशब्दा इति पठन्ति, प्रत्यय इत्यधिकारोकारादिभिः
संबद्ध्यते न तु लुका, तपनं तपः, सहनं सहः, भावेऽसुन, तदस्मिन्नस्तीति
सूत्रेण विहितस्य यतो लुक्, कथं पुनरत्र नपुंसकत्वं यावता तद्वितलुकि
सत्यभिधेयवल्लीङ्गेन भवितव्यमत आह । ‘नपुंसकलिङ्गं छान्दसत्वादिति’ ।
इडच्च् इष्यमाणत्वात्, ऊर्क् बलम्, ऊर्ज्ज बलप्राणनयोः, ताभ्यामकारः
प्रत्ययः, इषः ऊर्ज्जः, शोचनं शुक्र, पूर्ववत्किप, आतपातिरेकेण शरीरादेः
शोषस्तद्वान्मासः शुचिः, एवं शुक्रः, अत्र छान्दसत्वादेवायस्मयादित्वा-
द्भत्वाज्जश्त्वाभावः, तदेव छन्दोधिकारे लुगादीनां विधानाद्वाषायं
शुचिशुक्रादीनामन्याय्यः प्रयोगः स्यात्, व्युत्पत्यन्तरेण वा ऽव्युत्पत्त्या वा
नभस्यादयः शब्दा मासेषु वर्तन्ते, इषोर्ज्जशब्दावर्शआद्यच्प्रत्ययान्तौ,
मत्वर्थीये रप्रत्यये षोढरादित्वाज्जश्त्वाभावे शुक्र इति भवति, शोचते-
रन्तर्भावितण्यर्थोदौणादिके किप्रत्यये कृते शुचिरिति भवति, शोचयति
संतापयति प्राणिन इति कृत्वा, अभेदोपचाराच्चभःप्रभृतीनां मासेषु वृत्तिः,
नभस्यप्रभृतयस्तु तत्र साधुरिति यदन्ताः, मतौ छः सूक्तसन्वेरित्यत्र
यथान्तरेणाप्यर्थेयहणं मत्वर्थे प्रत्ययो लभ्यते तथेहापि लप्स्यते नार्था-
र्थेयहणेन ।

“मधोर्ज्ज च” ॥ अत्रापि भाषायां मधुयोगान्मासो मधुः, तस्य
प्रजादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् ।

“ओजसोहनि यत्वौ” ॥ यद्ब्रह्ममनर्थकं खश्चेत्येव वक्तव्यं, चकारात्माकरणिको यद्विष्यति, नैवं शक्यं, खश्चेत्युत्पन्नेऽनन्तरसूच-
विहितस्य जस्य समुच्चयो विज्ञायेत तस्माद्ब्रह्मणम् ।

“ख च” ॥ ‘योगविभाग इत्यादि’ । के चित्पुनरेकमेव योग-
मधीयते, तथा च यथासंख्यमनुदेशः समानां प्रत्ययविध्यर्थो बहुवचन-
निर्देशः, बहुवचनान्तात्मत्ययोत्पत्तौ यथासंख्यमिष्यतइति । ‘उत्तरार्थ-
श्चेति’ । उत्तरत्र खस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यादतो मा भूदिति ।

“पूर्वैः कृतमिनियौ च” ॥ ‘बहुवचनान्तेनेत्यादि’ । बहुवचना-
न्तात्मत्ययविध्यर्थो बहुवचननिर्देशो बहुवचनान्तात्मत्ययोत्पत्तौ यथा
प्रशंसा गम्यते पूर्वैर्बहुभिः क्रियतइति प्रतीतिः, तेन पूर्वशब्दश्च वृद्धेषु
पुरुषेषु प्रवर्ततइत्यर्थः ।

“सहस्रेण संमितौ घः” ॥ ‘निर्देशादेवं समर्थविभक्तिरिति’ । सा
पुनस्तुत्यार्थयोगे तृतीया । ‘संमितएव लक्षयितव्य इति’ । किंकारण-
मित्याह । ‘तत्रेति’ । छन्दसि हि तत्र संमिते प्रयोगो दृश्यते ।

“सोममर्हति यः” ॥ छन्दसीत्यधिकाराद्वाषायां सोम्यशब्दस्य
साधुत्वं चिन्त्यम्, आयुष्मान्भव सोम्येति वाच्या विप्रोभिवादनइति,
के चित्सौम्येति वृद्धिं पठन्ति, सौम्यशब्दो दर्शनीयवचनः सुखादिवत् ।

“मये च” ॥ ‘मय इति मयङर्थो लक्ष्यतइति’ । शब्दे कार्य-
स्यासंभवात् । ‘तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिरिति’ । आगते पञ्चमी,
विकारावयवयोः षष्ठी, प्रकृतवचने प्रथमा ।

“वसोः समूहे च” ॥ ओशावयेत्यादिकस्यात्तराणि गण्यन्ते, सप्त-
दशात्मकश्छन्दस्योत्तरसमूहः, प्रजापतिः प्रजापतिना दृष्टः, हस्तौ पृण-
स्वेति पृणातिः पूरणकर्मा ।

“नत्त्राद् घः” ॥ ‘समूहइति नानुवर्ततइति’ । तेनानिर्दि-
ष्टार्थत्वात्स्वार्थं प्रत्यय उत्पद्यतइति भावः ।

“शिवशमरिष्टस्य करे” ॥ ‘करोतीति कर इति’ । पचाद्यच् ।
 ‘सामर्थ्यलभ्या बध्नी समर्थविभक्तिरिति’ । सा पुनः हृद्योगलक्षणा
 कर्मणि, भाषायां शिवतातिप्रभृतीनां साधुत्वं चिन्त्यम् ।

श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरी चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः
 पादः समाप्तोऽध्यायश्च ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“प्राक् क्रीताच्छः” ॥ ‘अवत्सीय इति’ । अतिदोहनादुत्सन्नप्रति हिता न भवति गोधुमित्येवं प्रकृत्या नञो च युगपत्प्रत्ययार्थस्य संबन्धः, प्रधानभूतश्च प्रत्ययार्थः, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः, प्रधानत्वादेवानेकोपकार्यत्वस्याविरोधात्, सामान्याप्रयोग इति लिङ्गाच्च । किं च विशेषतोत्र ज्ञापकमस्ति, यदयं नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थोऽस्तद्विज्ञा इत्याह, तज्ज्ञापयति भवत्येवं ज्ञातीयकेपि विषये तद्विज्ञा इति, अन्यथा संपाद्यर्हहितालमर्थो ये तद्विज्ञास्तदन्तान्युत्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे प्रवृत्तिनिमित्तप्रतिषेधे वर्तमानात्पराणि न संभवेयुः, तत्र पूर्वं प्रत्ययः पश्चाद्वृत्तमाप्तः, अत एव यत्र साध्यत्वादवत्सीय इत्यादेशपत्यासः, यस्तु वत्सादन्यस्मै हिता यो वा वत्सीयादन्यो न तत्र किञ्चिद्व्यवसाध्यम् । अथ किमर्थमियानवधिरूपादीयते यावता नह्यस्य प्राग्वतेष्टजित्यारभ्य ये योगास्तेन क्रीतमित्येतस्मात्प्राक् पठितास्तेषु व्यापारोस्ति, नहि तत्र कश्चिदर्थो निर्वृत्तिरिति ततश्च प्राक् ठञ् इति वक्तव्यं, प्राग्वतेष्टजित्ययमेव च प्रत्यासन्नष्टञ् गृहीयते न विप्रकृष्टो लोकसर्वलोकाद्विज्ञादिरित्यत आह । ‘अर्थोऽवधित्वेन गृहीत इति’ । गृहीतो गृहीतुमिष्टः । अयमभिप्रायः । अवश्यमत्रार्थोऽवधित्वेन ग्राह्यः, अन्यथा प्राक् ठञ् इत्युच्यमानेऽवधिना सजातीयस्यावधिमतोऽभावादर्थोः प्रकृतयो वा ऽवधिमत्त्वेन गृह्येरन् प्राक् ठञो ये ऽर्थो या वा प्रकृतय इति, तत्र प्रकृतिपक्षेधिकारस्य नदी-स्रोतोरूपेण प्रतिप्रकृत्युपस्थानादुगवादिभ्यो वक्ष्येति यच्छ्रयोः संनिधानादविशेषादुत्सर्गापवादभावो न स्यात्तद्व्यस्यानीयारमिव विकल्प

एव स्यात्, अर्थं त्ववधित्वेन गृहीते प्राक् क्रीताद्वैर्योस्तेष्वस्योपस्थानं भवति, अवधिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति, यया मासात्पर इति कालः प्रतीयते, यामात्पूर्वं इति देशः, अलेन्त्यात्पूर्वं इत्यलेत्र, ततोति-
प्रसङ्गे न भवति, कथं समानार्थं प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यदादिः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं क्व बाधते यथा तत्र कौण्डिन्ये दधि, अतोर्थोव-
धित्वेन गृहीत इति । ननु च प्राक् ठञ् इत्युच्यमाने भवतु नामैवं प्राक् ठञो याः प्रकृत्य इति तथापि यदादिविषये क्व न भविष्यति, ज्ञाप-
कात्, यदयं विभाषा हविर्पूपादिभ्य इति विभाषां शास्ति तज्ज्ञापयति नान्यविषये क्व भवतीति, एवं च कृत्वा क्व इत्येवाधिकारोस्तु नार्थो-
वधिनिर्द्देशेन, ज्ञापकाच्च प्रतिसूत्रमुपस्थानेष्वन्यविषये न भविष्यति, प्राग्वतेष्टजिह्वादिकेतु प्रकरणे नास्याधिकारोधिकारान्तरेणावष्टभ्यत्वात् ।
सत्यम् । प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थस्त्ववधिनिर्द्देशः, स चावधिरर्थं शब्द-
निर्द्देश्यो न प्रत्ययोन्यथा लशुनं च भक्षितं व्याधिरिव न निवृत्त इत्ये-
तदापद्येत ॥

“उगवादिभ्यो यत्” ॥ “उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्गवादिभ्यश्चेति” ।
उवर्णादेर्गणशब्दादेर्वशब्दादेश्च यद्व्रतीत्यर्थो न भवति गवादिगणपा-
ठतः । ‘सनङ्कुरित्यादि’ । चर्मविकारलक्षणस्याजोवकाशो बाधे चर्मवारत्रं
चर्मति, उवर्णान्तलक्षणस्य यतोऽवकाशः शङ्क्यं पिचव्यमिति, सनङ्गेरुभ-
यप्रसङ्गे परत्वादज् प्राप्नोति । ‘चरुर्नाम हविरिति’ । स्थालीवचनस्य चरु-
शब्दस्य तदधिकरणे हविष्युपचारादृतिः । विभाषा हविर्पूपादिभ्य इत्यत्र
हविर्विशेषवाचिनां ग्रहणं न स्वरूपस्य तस्य गवादिषु पाठात्, विपर्ययस्तु
न भवति इह विशेषग्रहणं तत्र स्वरूपग्रहणमिति, गवादिष्वसज्जातविरो-
धित्वेन स्वरूपग्रहणे बाधकाभावत्, अतो विभाषा हविर्पूपादिभ्य इत्यत्रैव
विशेषग्रहणमिति स्थितिः तस्यावकाश आमित्यमामितीयं पुरोडाश्याः
पुरोडाशीया इति । ‘अत्रविकारेभ्यश्चेति पठ्यतइति’ । तस्यावकाशः सुराः
सुर्या सुरीयाः, ओदन्याः ओदनीया इति, उवर्णान्तलक्षणस्य यतः स एव,
चरुसक्तुभ्यामुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विभाषा प्राप्नोति, ‘तत्र सर्वत्र पूर्वविप्रतिषे-

धेन यत्प्रत्यय एवेत्यत इति । अयमेव नित्यो यत्प्रत्यय इत्यर्थः । 'नभं चादे-
शमापद्यत इति' । भसंज्ञकं च न भवतीत्ययं त्वर्यो न भवति व्याख्यानात्,
तदर्थमेव हि गणसूत्रं व्याख्यातं, प्रायेण हि वृत्तिकारो गणसूत्राणि न
व्याचष्टे । 'नभ्योत्त इति' । छिद्रवद्व्याङ्गविशेषो नाभिः, तच्छिद्रानुप्रवि-
ष्टकाष्ठविशेषोत्तः, स तदनुगुणत्वात्तस्मै हित इत्युच्यते, अञ्जनं तैलकृता-
भ्यङ्गः, तदपि स्नेहनत्वाद्वाभये हितं, यत्तु भाष्यउक्तं, नाभेर्नभभावे प्रत्य-
यानुपपत्तिः प्रकृत्यभावादिति, तत्रभ्यं चक्रमिति प्रयोगाभिप्रायं, नहि-
चक्रस्य नाभिर्विकृतिरपि त्ववयवः, नापि तादर्थ्यमस्ति, अवयविनोवयवार्थ-
त्वाभावात्, तेन तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्यत्रार्थं नभ्यं चक्रमिति नैव
सिद्ध्यति, हितार्थस्त्वशङ्क्य एवेति न सर्वथा प्रत्ययानुपपत्तिस्तत्र विवक्षि-
तेति भावः । 'शरीरावयवाद्यादिति यति कृत इति' । परत्वादिति
भावः । 'नाभ्यं तैजमिति' । 'भवितव्यमिति' । अथात्रापि नभभावः
कस्माच्च भवतीत्याह । 'गवादियतेति' । 'शुन इत्यादि' । श्वनित्यस्य
सम्प्रसारणं यत्प्रत्ययश्च भवति पदे दीर्घश्च तत्संनियोगेनेति, यदा दीर्घत्वं
तदा शुने हितं शून्यं शून्यमिति वा नस्तद्वित इति टिलोपो न भवति, ये
चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावात् । नन्वनिति तत्र वर्तते, सम्प्रसारणे च
कृते नेदमवन्तं कामं दीर्घपदे तद्विधानसामर्थ्याटिलोपो न स्यात्पदान्तरे
तु प्राप्नोति, सम्प्रसारणं बाधकबाधनार्थमन्यथा प्रकृतिभावप्रसङ्गात्, एवं
तर्हि चकारद्वयमत्र पठ्यते, तत्रैकः सम्प्रसारणसमुच्चये द्रष्टव्यः, तत्रा-
न्यस्य समुच्चैतव्यस्याभावात्सम्प्रसारणमेव पुनर्विधीयते, तत्र पुनर्विधानं
तु तद्रूपस्यैवावस्थानार्थं भविष्यति । 'ऊधसोनङ् चेति' । नश्चेति नेक्तं
लाघवे विशेषाभावात्, ऊधःशब्दस्यानङ्गदेशो भवति यत्सन्नियोगेन,
ऊधन्यः, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभङ्गः ॥

“कम्बलाच्च संज्ञायाम्” ॥ अयं योगः शक्योक्तं, कथं कम्बल्य
इति, निपातनादेवैतत्सिद्धम्, अपरिमाणविस्तारितकम्बल्येभ्यो न तद्वि-

तलुकीति, इदं तर्हि प्रयोजनं संज्ञायामिति वक्ष्यामीति, एतदपि नास्ति प्रयोजनं, परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते तत्र कम्बल्यग्रहणं परिमाणस्य च संज्ञा कम्बल्यशब्दः, एवं तर्हि स्वरार्थं वचनं, निपातनेन हि परिमाणे कम्बल्यशब्दः साधुरित्येतावदवगम्यते न तु यदन्तोयमिति, ततश्चान्तस्वरितत्वं न स्यात्, अथ निपातनएवान्तस्वरितत्वं पठ्येत, तत्र व्याख्यानं शरणं व्याख्यानाच्च लघु सूत्रम् ॥

“विभाषा ह्रस्वरूपपाद्विभ्यः” ॥ ‘ह्रस्वविशेषवाचिभ्य इति’ । स्वरूपस्य ग्रहणं न भवति तस्य गवादिषु पाठात्, विपर्ययस्तु न भवति तत्र विशेषाणां ग्रहणमिह स्वरूपस्येति, असंज्ञातविरोधित्वेन तत्रैव स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । ‘अचविकारेभ्यश्चेति’ । अचविकारः अचप्रकारः अदनीयविशेष इत्यर्थः, तेभ्यश्च विभाषा यद् भवति ओदन्या ओदनीयाः, यद्येवमूपादीनां किण्वपर्यन्तानां पाठोऽनर्थकः, अचविकारत्वादेव सिद्धेः, सुराप्रकृतिद्वयं किण्वं, नानर्थकः प्रपञ्चार्थत्वात्, अपर आह । यदा सादृश्यादिनापूपादयोर्थान्तरउपचर्यन्ते तदर्थ एषां पाठ इति ॥

“तस्मै हितम्” ॥ तस्मादिति हितयोगे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी । अपर आह । अयमेवनिर्दिशेत् ज्ञापको हितयोगे चतुर्थी भवतीत्यस्येति, तच्चिन्त्यम्, चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैरिति आशिषि विषयविशेषे हितयोगे चतुर्थ्याः सम्भवात् ॥

“शरीरावयवाद्भ्यः” ॥ ‘शरीरं प्राणिकाय इति’ ॥ एतेनैतद्वर्णयति शीर्यतइति शरीरमिति, शृणातेरीरन् प्रत्ययमुत्पाद्य यद्यपि शरीरशब्दो व्युत्पाद्यते तथापि योगकृत्त्वात्प्राणिकायएव वर्तते न घटादाविति ॥

“खलवयवमाषतिलवृषश्च” ॥ ‘ब्रह्मण्यमिति’ । पूर्ववद्वि-लोपाभावः, वृषशब्देऽयमकारान्तो गृह्यते न तु नकारान्तः, अन्यथाऽ-सन्देहार्थं नकारलोपमकृत्वैव निर्दिशेत्, यथात्मन्विश्वजनेति, अस्ति च नकारान्तस्तत्र वक्तव्यं ततोऽपि यद्वर्ततीति, अन्यथा तत्र के टिलोपे च वृषीयमिति प्राप्नोति, तस्य च वृषशब्द आदेशो वक्तव्यः, अन्यथा

वृषण्य इति स्यात्, तथा ब्रह्मशब्दो नकारान्तो एहीतः ब्राह्मणश-
ब्दश्चाकारान्तोस्ति तत्र वक्तव्यं ब्राह्मणशब्दादपि यद्ववतीति, अन्यथा
ततश्चः स्यात्, तस्य च ब्रह्मन्शब्द आदेशो वक्तव्यः, अन्यथा ब्राह्म-
ण्यमिति प्राप्नोति, इत्यस्मिन्पूर्वपक्षइदमाह । ‘वृष्णे हितमित्यादि’ ।
‘ह्रप्रत्ययोपि न भवतीति’ । यत्प्रत्ययस्तु तावत्सूत्रेनुपादानादेव न भवति,
न केवलं स एवाऽपि तु ह्रप्रत्ययोपीत्यपिशब्दस्यार्थः । कुत इत्याह । ‘अन-
भिधानादिति’ । तदनेनाप्यव्यविकन्यायो दर्शितः, त्रैशब्दं हि नः साध्यं
वृषाय हितं वृष्यं वृष्णे हितं तथा ब्रह्मणे हितं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणाय
हितमिति तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकत्र विग्रहएवापरत्र विग्र-
हश्च वृत्तिश्च भविष्यति, तद्वथाऽविकस्य मांसमाविकमवेमांसमिति ।
‘रथाय हिता रथ्येति’ । हितार्थेव यथा स्यादर्थान्तरे मा भूदित्येवमर्थे
गवादिषु पाठो नाङ्गीकृतः । के चि’त्तदन्तविधिमिच्छन्ति रथसीताहलेभ्यो
यद्विधाविति, अपरे तु हलसीताभ्यां, साहचर्याच्चातुर्यकएव तद-
न्तविधिर्भवति न त्वस्मिन्निति ॥

“अजाविभ्यां थ्यन्” ॥ अजशब्दोऽयमिह पुल्लिङ्ग उपात्तः, अत
एव द्वन्द्वे घीत्यविशब्दस्य पूर्वनिपातं बाधित्वाजाद्वदन्तमित्यजशब्दस्य
पूर्वनिपातः कृतः, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति
स्त्रीलिङ्गादपि थ्यन् भवत्येव, अजायै हितमज्यं, तसिलादिषु थ्यन्-
थालाविति परिगणनात्पुंवद्भावः ॥

“आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्त्वः” ॥ इहोत्तरपदग्रहणं व्या-
प्तिन्यायेन सर्वैर्वा संबध्येत प्रत्यासत्तिन्यायेन भोगशब्देनैव वा,
तत्राद्यं पक्षं निराकरोति । ‘आत्मन्निति नलोपो न कृत इति’ । विवक्षितां
प्रकृतिं कात्स्न्येन निवृत्तेश्यमिति नलोपो न कृतः, प्रत्येकं सम्बन्धे चोत्तर-
पदग्रहणस्य नैतावती प्रकृतिः स्याद् अतो नलोपाकरणेन प्रत्येकं सम्बन्धे
निवारिते भोगशब्देनैव संबध्यतइत्यर्थः । ‘कर्मधारयादिष्यतइति’ ।
व्याख्यानमत्र शरणम् । ‘षष्ठीसमासादिति’ । विश्वस्य जनो विश्वजनः

सर्वसाधारणो वेश्यादिः । 'बहुव्रीहेश्चेति' । विश्वा जनोऽस्येति स एव वेश्या-
 दिरन्यपदार्थः । 'पञ्चजनादिति' । रथकारपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चज-
 नाः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः । 'पञ्चजनोयमन्यदिति' । बष्ठीसमा-
 साद्बहुव्रीहेश्च क्व एव भवतीत्यर्थः । यदा च प्रकरणादिवशाद्विशिष्टसंख्येय-
 वृत्तित्वावसायः संख्याशब्दानां तदा सापेक्षत्वाभावादविरुद्धः समासः, ज-
 नादिनैव साक्षात्सम्बन्धादन्यथा तु संख्येयस्यैव जनापेक्षया व्यतिरेकस्तद्-
 द्वारेण तु संख्यागुणस्येति साक्षात्सम्बन्धाभावादुत्तमः बष्ठीसमासः । 'सर्व-
 जनादिति' । पूर्वकालैकसर्वेति कर्मधारयः । 'महाजनादित्यमिति' । नि-
 त्यग्रहणं सर्वजनादुक्तो सौ मा भूदिति । 'तत्पुरुषादेवेति' । अत्र कर्मधा-
 रयादेवेति नेक्तमात्वनिर्देशेनैव बष्ठीसमासव्यावृत्तिसिद्धेः, इह पितृभोगी-
 णादिशब्दैः पित्रादिहितस्यार्थस्याभिधानमिष्यते पित्रादिभोगहितस्य तु
 प्राप्नोति, भोगशब्दश्चायमस्त्येव द्रव्यपदार्थकः, तद्वथा भोगवानयं देव
 उच्यते यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्तन्ते, भुज्यत इति भोगः, अस्ति
 च क्रियापदार्थः, तद्वथा भोगवानयं ब्राह्मण उच्यते यः सम्यक् खाना-
 दिकाः क्रिया अनुभवति, अस्ति च शरीरवाची, अहिरिव भोगैः पर्येति
 बाहुमिति दर्शनात्, अत्र समुदाये प्रवृत्तस्य भोगशब्दस्यैकदेशेषु फणेषु
 प्रयोगः, न चाहरेव शरीरं भोगो ऽपि तु सर्वे शरीरम् अनन्तत्वात्प्रयोग-
 विषयस्यावधारणस्य कर्तुमशक्यत्वात्, निघण्टुषु तु प्रयोगबाहुल्यादहिश-
 ट्पूरे प्रयोगः, सर्वेष्वपि चार्थेषु विवक्षिताभिधानं न प्राप्नोति तस्मा-
 चायं भोगोत्तरपदात्सो विधेयः, पित्रादिभ्य एव तु भोगीनच्प्रत्ययो
 विधेयः, पित्रे हितः पितृभोगीण इति, यद्येवं धावचनं कर्तव्यं मानीयं
 पित्रीयमिति यथा स्याद् अन्यथा भोगीनच् बाधितत्वाच्छेदो न स्यात्,
 इह च ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीन इतीको ह्रस्वाङ्गो गालवस्येत्युत्त-
 रपदानिवन्धनं ह्रस्वत्वं न स्यात्, इह चाब्भोगीन इत्यपो भीति भकारादौ
 प्रत्यये विधीयमानं तत्त्वं प्राप्नोति, भोगोत्तरपदात्तु स्वविधाने नैते दोषाः,
 अर्थविरोधस्तु भवति तं परिहरति । 'भोगशब्दः शरीरवाचीति' । तत्र शरी-
 रशरीरिणोरभेदाद्य एवार्था मात्रे हित इति स एव मातृभोगाय हित

इत्यपि विग्रहे भवतीति भावः, एवं भोगोत्तरपदात्स्वविधानेऽप्यर्थविरोधं परिहृत्य तत्रैव गुणमाह । ‘केवलेभ्यो मात्रादिभ्यश्च एव भवतीति’ । एवकारो भवतीत्यस्यान्तरं द्रष्टव्यः, भोगीनच्प्रत्ययविधाने तु क्को न स्यादेवेत्येवशब्दस्यार्थः । ‘राजाचार्याभ्यामिति’ । राजाचार्याभ्यां हितार्थे यदि प्रत्ययो भवति नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव स च ख एवेत्यर्थः । ‘न केवलाभ्यामिति’ । अत्र प्रत्यय इष्यतइत्येतावदपेक्ष्यते न तु खप्रत्यय इष्यतइति, प्राप्यभावात्, अत एव के चित्खः प्रत्यय इष्यतइति व्यस्तं पठन्ति । ‘आचार्यादणत्वं चेति’ । भोगोत्तरपदादिति गम्यते, इदानीमेव हुक्तं राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेवेति ॥

“सर्वपुरुषाभ्यां णठञौ” ॥ ‘सर्वादिति’ । अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः, सर्वनामानीत्यन्वयसंज्ञाविज्ञानात्प्रकृतिवदनुकरणमित्यपि सर्वनामत्वं न भवति, अनाश्रितार्थस्य शब्दरूपस्यानुकरणात् । ‘पुरुषादुधेति’ । प्रत्ययाग्रसामर्थ्येन षष्ठीसमर्थविभक्तिलभ्यते कृते तु तेनेत्युपात्तैव वृत्तीया, भाष्यकारप्रयोगाच्च द्वन्द्वमध्येपि तेनेत्यस्य निवेशः, तत्र वधे तस्येदमित्यणोपवादः, विकारे प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञः, समूहेपि तस्य समूह इत्यण एव, तेन कृतेपि ग्रन्थात्मके कृते ग्रन्थइत्यण एव, पौरुषेयः प्रासाद इत्यत्र न कस्य चिदपवादः ॥

“माणवचरकाभ्यां खञ्” ॥ मनोरपत्यं कुत्सितं माणवः, अपत्ये कुत्सिते मूढइति णत्वं, चरतीति चरः पचाद्यच्, चरिचलिपतिवदीनामिति द्विर्वचनं विकल्पितत्वादिह न भवति, ततः संज्ञायां कन् चरकः, खञो जित्करणं वृद्धयं स्वरार्थं च, चरके वृद्धयं माणवे वृद्धिनिमित्तस्य चेति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं माणवीभार्यः ॥

“तदर्थं विहृतेः प्रकृतौ” ॥ ‘प्रकृतिरूपादानकारणमिति’ । उपादीयतेस्मात्कार्यमित्युपादानम् उपादानं च तत्कारणं च उपादानकारणं, कार्यस्य हि त्रीणि कारणानि उपादानकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणमिति, तत्र कार्यणापृथक्देशं यदुद्दिष्टः कार्येष्वनुवर्तते तद्यथा मृदयं कुम्भः तन्तवः पटो हिरण्यं कुण्डलमिति तदुपादानकारणम्, उपादा-

नकारणप्रत्यासन्नमसमवायिकारणं यथा तन्तुसंयोगः पटस्य, तटस्य तु
कारणं निमित्तकारणं तन्तुवायादि, तदेतेषु त्रिषु यदुपादानं सा प्रकृतिः,
तस्यैवोपादानकारणस्योत्तरमवस्थान्तरं विकृतिरिति, अनेन कार्योपादा-
नयोरभेदमाह, यथाहि शिक्यं रज्जुरिति न तत्त्वान्तरम्, अथ च न रज्जु-
मात्रे शिक्यप्रतीतिरेवमत्रापि मृदेव घटस्तन्तव एव पटः सुवर्णमेव
कुण्डलम् अथ च न मृदादिमात्रे घटादिप्रतीतिः, यद्यपि घृतादिषु न
बीजादिप्रतीतिर्भवति या तु बीजस्यानन्तरावस्था तत्र तत्प्रतीतिर्भवत्येव,
एवं तदनन्तरादिष्वप्यवस्थासु पूर्वपूर्वा प्रतीतिर्दृष्टव्या, वृत्तस्य तु बीजं
परम्परयोपादानकारणमिति सर्वमवदातम् । 'विकृतिवाचिन इति' । ननु
समर्थानां प्रथमादिति वचनात्तदर्थस्य चेह प्रथमनिर्द्वैशात्मकतेश्च तद-
र्थत्वासद्वाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोत्यत आह । 'तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः
प्रत्ययमृश्यतइति' । तेन विकृतिरेव सर्वतः प्रथमनिर्द्वैष्टेति भावः ।
'विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्यय इति' । एतेन तदर्थमिति सप्तम्याः स्थाने
प्रथमा स्त्रीलिङ्गस्य च स्थाने नपुंसकलिङ्गमिति दर्शयति । 'तदर्थयहणेने-
त्यादि' । इह प्रकृतिविकारवाक्ये क्वचित्प्रयोग्यतामात्रं विवक्ष्यते मूत्राय
कल्पते यवागूरिति, क्वचित्प्रकृत्यन्तरव्यावृत्तिः, यथा यवानां धाना धानानां
सक्तव इति, क्वचित्प्रकृतेरनन्यार्थता यथाङ्गारेभ्य एतानि काष्ठानीति,
तत्रेह चरमार्था विवक्षित इति प्रतिपादनाय तदर्थयहणं कृतमित्यर्थः, किं
सिद्धं भवति तदाह । 'न प्रकृतिविकारेति' । 'प्रत्ययार्थस्य चेत्यादि' ।
विकृत्यर्थायां हि प्रकृतौ प्रत्यय उच्यते तच्च तस्यास्तादर्थ्यं चतुर्थैव
शक्यते बोधयितुमित्येतत्सामर्थ्यम् । 'केचित्त्विति' । तेषां वचनादेव लभ्या
चतुर्थी । 'यवानां धाना इति' । येषां सामर्थ्यलभ्या चतुर्थी तेषामिदं प्रत्यु-
दाहरणं, ये तु तस्मादित्यनुवर्त्तयन्ति तेषां मूत्राय कल्पते यवागूरिति द्रष्ट-
व्यम् । 'या का चिदिति' । अनुपादानकारणभूतापीत्यर्थः, तत्रैतत्स्याद्
न कूप उदकस्य का चिदपि प्रकृतिस्तत्राह । 'भवति चेति' । कुत इत्याह ।
'तत्रेति' । यथैव हि प्रयाजादीनां धर्माणामुत्पत्त्याधारत्वादृशपूर्णमासौ
प्रकृतिः सौर्यादीनामेवमुदकधर्माणां चारत्वादीनामुत्पत्त्याधारत्वात्कूप

उदकस्य प्रकृतिरित्यर्थः, यद्येवमुदकमपि तस्य विहृतिरेव सौर्यादिवदित्यत आह । 'नत्विति' । कुत इत्यत आह । 'अत्यन्तभेदादिति' । तस्यैवात्तरमवस्थान्तरं विहृतिरित्यत्र कार्योपादानयोरभेदो दर्शितः, उदकं तु कूपादत्यन्तभिन्नमत्यन्तग्रहणे नैतद्वर्णयति कार्यकारणयोर्नात्यन्तभेदः, मृदयं कुम्भ इति प्रतीतिः, नाप्येकान्ततत्त्वं मृन्मात्रे कुम्भप्रतीतेरभवात्, तस्मात्कथञ्चिद्वेदः कथञ्चिच्चाभेदः, एतेन ज्ञातितद्वृत्तेर्गुणगुणिनोश्च भेदाभेदो व्याख्यातौ । 'न तु कोशी तस्य प्रकृतिरिति' । अतत्कारणत्वादनृत्यस्याधारत्वाच्च, चर्मपिण्डं दावादिनिर्मितमस्यादीनां प्रक्षेपस्थानं कोशी, ननु च प्रकृतिर्विहृतिरिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ सम्बन्धिशब्दाश्च नियतमेव सम्बन्धिनमुपस्थापयन्ति, तद्यथा मातरि वर्त्तितव्यमित्युक्ते न चोच्यते स्वस्यामिति, अथ च या यस्य माता तस्यामिति गम्यते, एवं चात्रान्यतरोपादानेऽप्यन्यतरस्य प्रतीतिः सिद्ध्यत्यत आह । 'द्वयोरिपीति' । एवं मन्यते, विपूर्वायं करोतिरस्त्येवापकारे देवं मे दौस्थ्ये विकरोतीति, अस्ति चेष्टानानात्वे विकुर्वते क्वात्रा इति, अस्त्यनैचित्ये विहृतिरेषा स्त्रीणां यत्स्वातन्त्र्यं नामेति, अस्ति कार्यं तन्नूनां विकारः पट इति, तथा प्रपूर्वापि करोतिरनेकार्थः, अस्ति कारणे तन्तवः प्रकृतिः पटस्येति, सांख्यास्तु सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्थां प्रकृतिमाहुः, अस्ति दोषापगमे प्रकृतिस्थं मन इति, अस्ति स्वभावे प्रकृत्याभिरूप इति, अस्ति धर्माणामृत्युत्पाधारे यथोक्तं पुरस्तात्, तदेवमनेकार्थत्वाच्चानयोरैकान्तिकं सम्बन्धिशब्दत्वमित्यन्यतरोपादानेन विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यत इति, तस्य विकार इत्यत्र तु अभिधानस्वभावादेव कार्यस्य ग्रहणं नापकारादेः ॥

“हृदिरूपधिवलेठञ्” ॥ क्वाद्यतेनेनेति हृदि, अर्चिशुचिहुसुपि-
क्वादिभ्य इसि, इस्मन् नञ्क्लिषु चेति ह्रस्वत्वम् । 'क्वादिषेयाणि नृणानीति' ।
यदा तु चर्मविकारश्च हृदिस्तदा परत्वाच्चर्मणोजित्यञ् प्राप्नोति तत्र पूर्व-
विप्रतिषेधेन ठजेव्यते क्वादिषेयं चर्मेति, आह च यज्यावञः पूर्वविप्र-
तिषेधेन ठञ् चेति, वृत्तिकारेण तु प्रतिपदविधेर्बलीयस्याच्चेतदुपन्यस्त-
मित्याहुः, नेति वयं, ठजापि क्वादिषेयाणि नृणानीत्यत्र चरितार्थत्वात् ।

‘बालियास्तण्डुला इति’ । कथंपुनरत्र प्रकृतिविकृतिभावः, यदा बल्यव-
स्थायामपि तएव तण्डुलाः, नावय्यं यत्प्रकृत्युपमर्दनेनैव भवति स एव
विकारः, तदेव गुणान्तरयुक्तमपि विकारः, अस्ति च बल्यवस्थायां हरि-
द्रायोगेन तण्डुलानां गुणान्तरयोगः, अन्ततः प्रक्षालनेन श्वेत्यमार्द्रतामा-
र्द्रवं सन्निवेशविशेषो वा भवति । ‘उपधिशब्दात्स्वार्थं प्रत्यय इति’ । इष्टि-
रेषा, किं पुनः कारणमधिकारप्राप्तो नेष्यतइत्याह । ‘उपधीयतइत्युपधि-
रित्यादि’ । यदेव हि तद्रथाङ्गमुपधीयमानत्वादुपधिशब्देन कर्मणि क्रिप-
त्ययान्तेनोच्यते, यद्यपि तस्य प्रकृतिरस्ति तथापि तत्र न ठजन्तं वर्तते
किं तर्हि तत्रैव हि रथाङ्गे, स्वभावश्चात्र हेतुः, न च तदेव तस्य प्रकृति-
र्भवति, अतः स्वार्थं प्रत्यय एषितव्यः, अद्यायमुपधानमुपधिरिति क्रियाव-
चन उपधिशब्दस्तादर्थ्यमपि सम्भवति उपधानक्रियार्थत्वाद् द्रव्यस्येत्युच्यते,
एवमपि क्रियाविकारो न भवति, क्रियापि विकारो भवति बहुविकारोऽं
मनुष्यो हसति नृत्यति गायतीति दर्शनात्, सत्यं, तदर्थं विकृतेः प्रकृता-
वित्यत्र तु विशिष्ट एव प्रकृतिविकारभावो गृह्यते यत्र प्रकृतेरुच्छेदो यत्र
वा रूपान्तरापत्तिरत एव तत्र विवक्षितः प्रकृतिविकारभाव इत्युक्तम् ॥

“अषभोपानहोऽर्थः” ॥ ‘आर्षभ्यो वत्स इति’ । महाप्राणः संह-
ननवान् सुजातावयवो यो वत्स अषभावस्याप्राप्तये योष्यते । ‘चर्मण्य-
पीति’ । ज्यस्यात्रकाश औपानह्यो मुञ्जः, अजोकाशो वाह्यं चर्म, उपान-
च्छब्दाच्चर्मणि प्रकृतित्वेन विवक्षिते सति परत्वादञ् प्राप्तोति पूर्वविप्रति-
षेधेन ज्व एव भवति, ये तु सावकाशश्चे सत्यपि प्रतिपदविधानं बलि-
यस्त्वे कारणमाहुस्तेषामर्थं पूर्वविप्रतिषेधोऽङ्गुतः स्यात् ॥

‘चर्मणोज्’ ॥ ‘चर्मण इति षष्ठीति’ । पञ्चम्यां तु चर्म-
न्शब्दाच्चर्मार्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् चर्मणे द्विपीत्यादौ, न चैवम-
भिधानमस्ति ॥

“तदस्य तदस्मिन् स्यादिति” ॥ ‘सम्भावने लिङिति’ । सम्भा-
वनेलमिति चेत्यादिना, इष्टकानां बहुत्वेनेत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणेषु
दर्शयति, प्रकृतिविकारभाव इत्यादिना तदर्थं विकृतेरित्यादिना सिद्धिं

दर्शयन्सूत्रारम्भं समर्थयते । ‘योग्यतामात्रमिति’ । तथा चान्यार्थास्वपी-
ष्टकासु वक्तारो भवन्ति प्राकारीया इष्टका इति । ‘द्विस्तद्वहणमित्यादि’ ।
ननु विपरीतमिदं प्रत्येकं सम्बन्धे ह्यत्र द्विस्तद्वहणमनर्थकमतोत्र द्विस्त-
द्वहणादन्यत्र समुदायेन सम्बन्धो युक्त इति, सत्यमयमपि तु प्रकारः सम्भ-
वतीति न्यायप्राप्तं प्रत्येकं सम्बन्धमस्मिन्सूत्रे स्थित्वा उदाहरणरूपेण
दर्शयतीति तदिदमुक्तम् । ‘न्यायप्रदर्शनार्थमिति’ । प्रदर्शनं दिगुदाहर-
णमित्यर्थः, यदि पुनरयं न्यायोत्र न प्रदर्श्येत तदा तदस्यास्त्यस्मिन्निति
मनुबित्यत्र समुदायेन समर्थविभक्तिसम्बन्धो विज्ञायेत ततश्च शाखावान्वृत्
इत्यादौ यत्र द्वाभ्यां प्रत्ययार्थाभ्यां समर्थविभक्तेः सम्बन्धः सम्भवति
तत्रैव स्यात्, यत्र त्वन्यतरेण सम्बन्धो गोमान्देवदत्तो वृत्तवान्त्वर्चत इति
तत्र न स्यात् । ‘अथेहेति’ । यदा ब्राह्मणार्थं निर्मितं प्रासादं गुणवन्तं
च देवदत्तं पश्यन्सम्भावयति तदा तस्य प्रसङ्गः ॥

“प्राग्वतेष्टञ्” ॥ ‘वक्ष्यति पारायणतुरायणेति’ । अत्र तु प्रदेशस्य
करणमुत्तरसूत्रे येषां पर्युदासस्तेभ्यष्टञ् यथा स्यादिति गौपुच्छिकः
साम्प्रतिकः, ठञित्येवाधिकारे सिद्धे प्राग्वतेरिति वचनं मध्ये योधिका-
रवानपवादः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ शीर्षच्छेदाद्यञ्वेत्येवमादिस्तेन
विच्छेदेपि पारायणतुरायणेत्येवमादौ ठञेव यथा स्यादित्येवमर्थे, यदा-
प्यत्र प्रत्ययोवधित्वेन श्हीतस्तथाप्यर्थेवोपतिष्ठते न तु प्रकृतिषु
तेनापवादविषये न भवति, तथा च शूर्पादञन्यतरस्यामित्यन्यतरस्या-
यहणमर्थवद्भवति ॥

“आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाटुक” ॥ ‘तदहंतीति वक्ष्यती-
ति’ । तदेकदेशोर्हशब्दो निर्दिश्यतइति भावस्तदाह । ‘आ एतस्मादहंस-
शब्दनादिति’ । तदहमित्ययं त्ववधिर्न भवति यदि स्यादाहं दित्यनर्थकं
प्राग्वतेरित्येव सिद्धत्वात्, ननु च वक्ष्येपि ठको विधिर्यथा स्यादित्येव-
मर्थमारहादिति वचनं स्याद् एवमप्याड एव निर्द्वैशः कर्त्तव्यो वतेरित्येवा-
भिविधावाकारः, एवमप्युपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे इत्यत्रापि वक्ष्ये ठक्
प्राप्नोति तस्माद्वाख्यानमेवात्र शरणम् । ‘गोपुच्छादीन्वर्जयित्वेति’ ।

अगोपुच्छशब्दात्सङ्ख्यावाचिनः परिमाणशब्दाच्चेत्ययं त्वर्थो न भवति यदि स्याच्चिष्कादिषु द्रोणशब्दस्य परिमाणवाचिनः षष्ठिशब्दस्य सङ्ख्यावाचिनः पाठोनर्थकः स्याद् अनेनैवसिद्धत्वाच्चानर्थकः, नियमार्थं पुनर्वचनं स्यादसमासएव यथा स्यादिति, नैतदस्ति, विधिनियमसम्भवे विधेरेव व्यायस्त्वात् । 'अभिविधौ वायमाकार इति' । यदि तु मर्यादायां स्यात्तस्य ग्रहणमनर्थकं स्यात् प्राग्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्, तेन किं सिद्धं भवति तदाह । 'अर्हत्यर्थेपि ठभवत्येवेति' । 'सङ्ख्यापरिमाणयोः को विशेष इति' । परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं सङ्ख्यायापि च परिच्छिद्यतइति प्रश्नः । 'भेदगणनं सङ्ख्येति' । भिद्यतइति भेदः, प्रियो भिन्नाः पदार्थाः ते गण्यन्ते येन तद्वेदगणनम्, एकत्वादिसङ्ख्यासामान्योपक्रमत्वाद्वेदगणनी सङ्ख्येति न भवति, भेदगणनमित्यनेन पृथक्त्वनिवेशितत्वमाह, यथोक्तं पृथक्त्वनिवेशितत्वात्सङ्ख्याया कर्मभेदः स्यादिति, एकत्वसङ्ख्यापि बहुषु बुद्ध्या सचिवेशितेषु भेदमेकमसहायमाह, एतदुक्तं भवति एको घट इत्यत्रापि द्वादिनिरासोदावगतिरस्येवेति । 'गुरुत्वमानमुन्मानमिति' । तुलादाधारोप्य येन द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादेर्गुरुत्वमुन्मीयते तदुन्मानमित्यर्थः । 'आयाममानं प्रमाणमिति' । आयामो द्वैर्ध्यं स येन मीयते तदायाममानम्, एतच्च क्वचित्तिर्यगभिमुखस्य वस्तुनो भवति यथा वस्त्रादेर्हस्तादि, क्वचिदूर्ध्वाधरदिगवस्थितस्य भवति हास्तिनमुदकम् ऊरुद्वयसमुदकमिति । 'औरोहपरिणाहमानं परिमाणमिति' । आरोह उच्छ्रायः, परिणाहो विस्तारः, ताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेन व्रीहादि परिमीयते तत्परिमाणं, परिः सर्वतोभावे, सङ्ख्यापरिमाणयोर्विशेषे पृष्टे उन्मानादोर्विशेषप्रदर्शनं प्रसङ्गेन तद्विशेषस्याप्यज्ञानस्यापनयनार्थम् । 'ऊर्ध्वमानमिति' । ऊर्ध्वारोपणाद्गुरुत्वमानमुन्मानमिति पूर्वोक्त एवार्थः, किलशब्दः प्रसिद्धौ । 'परिमाणं तु सर्वत इति' । ऊर्ध्वमानमित्युपसमस्तमपि मानमित्येतदत्रापेत्यते, एतदर्थमेव केचिदूर्ध्वं मानमिति व्यस्तं पठन्ति । 'आयामस्येति' । मानमित्यपेत्यते, कर्मणि षष्ठी, प्रसिद्धस्तु पाठ

आयामस्त्विति तत्रायामपरिच्छेदार्थ उपचारादायामशब्देनोक्त । 'सङ्ख्या
बाह्या तु सर्वत इति' । पूर्वाक्तादुन्मानादेः सर्वतो बाह्या तत्रानन्तर्भा-
वात् तस्याश्च सङ्ख्यायतेनयेति निर्वचनं भेदगणनलक्षणत्वं व्याख्यातत्र-
मित्यनुसन्धातव्यम् ॥

“असमासे निष्कादिभ्यः” ॥ ‘ठजोपवाद इति’ । येन नाप्राप्ति-
न्यायेन निष्कादिभ्यो हि द्रोणपर्यन्तेभ्यः परिमाणशब्दात्षष्ठिशब्दादृकः
पर्युदासे ठजैव प्राप्नोत्यतस्तस्यैवायमपवादः । ‘तदन्ताप्रतिषेधस्यति’ । त-
दन्तविधावप्रतिषेधस्येत्यर्थः, यदि तर्हि तदन्तात्प्रत्ययो विज्ञायते एवं तर्हि
व्यपदेशिषद्वाचो प्रातिपदिकेनेति केवलेभ्यो नोपपद्यते, नैष दोषः, असमास-
ग्रहणे न हि ग्रहणवत्परिभाषाया निवृत्तिराख्याता तन्निवृत्तौ येन विधि-
स्तदन्तस्येति तदन्तता, अत्र स्वस्य च रूपस्य प्रकृतत्वत्केवलादपि भवति ।
यस्तु मन्यते पूर्वत्रोपादानसामर्थ्यात्केवलादपि स्यादिति तस्य हि लाघ-
वार्थं केवलानां पाठः स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् । ‘इत उत्तरं चेति’ । कथं
पुनरिष्यमाणोऽपि तदन्तविधिर्लभ्यते यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिर्नैति प्रतिषिध्यते, अस्याः परिभाषाया अनित्यत्वात्, अनित्यत्वं
च तस्या गर्गादिषु वाज्रासदिति समासप्रतिषेधाद्गम्यते, नित्यत्वे हि सति
वाज्रशब्दादुत्पद्यमानस्य प्रत्ययस्य समासे प्राप्तिरेव नास्तीति समासे
प्रतिषेधं न कुर्यात् । ‘द्विशूर्पमिति’ । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति तद्वि-
तार्थं द्विगुं कृत्वा न तावदेषा लुगन्ता प्रकृतिरिति संख्यापूर्वपदादपि
शूर्पादत्रन्यतरस्यामित्यत्रैव क्रियते तस्याध्यर्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायामिति
लुक् । ‘द्विशौर्पिकमिति’ । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्युत्तरपद-
वृद्धिः । यदुक्तमित उत्तरं संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरित्यत इति यज्वाक्तं
लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्नैष्यतइति तदुभयमाप्तागमेन स्थिरीकर्तुमाह ।
‘तथा चोक्तमित्यादिना’ ॥

“शताच्च ठन्यतावशते” ॥ ‘कनोपवादइति’ । उत्तरसूत्रेण प्राप्त-
स्य । ‘शतकमिति’ । तदस्य परिमाणमिति वर्तमाने संख्यायाः संज्ञासङ्गु-

त्राध्ययनेष्विति सङ्ख्ये प्रत्ययार्थं विवक्षिते उत्तरसूत्रेण कनेव भवति । 'प्रत्ययार्थाच्च सङ्ख्ये इति' । शतमध्यायानां परिमाणं यस्य निदानाख्यस्य ग्रन्थस्य स इह प्रत्ययार्थः स च शतसंख्यावन्नित्राध्यायसमुदायात्मक इति सङ्ख्येः प्रत्ययार्था भवति । 'शतमेव वस्तुत इति' । शतात्तस्यानन्यत्वात् ततश्च प्रकृत्यर्थो भिद्यते यदेवाध्यायानां शतं प्रकृत्याभिधीयते प्रत्ययान्तेनापि तदेवेति नेह प्रकृत्यर्थात्प्रत्ययार्थन्यभेदः, एतेन यत्राव्यतिरिक्तः प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्तत्र प्रतिषेधो भवति न व्यतिरिक्त इत्येतदाख्यातं, ननु च सङ्ख्ये चानैत्तराधेयं सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्ख्यसूत्राध्ययनेष्वित्यत्र च प्राणिसमूहे सङ्ख्यशब्दो एह्यते तत्कथमत्र ग्रन्थविषयो एह्यते, उपचारेणेत्यदोषः, यदि वा संज्ञासङ्ख्यसूत्रे एह्यसाहचर्याद्विशिष्टः सङ्ख्यो एह्यते, सङ्ख्ये चानैत्तराधेय इत्यत्रापि छन्दोनाम्नीत्यतश्छन्दोयहणानुवृत्तेः प्राणी एह्यते, इह तु यत्नान्तराभावादुन्यस्यापि ग्रहणमित्यदोषः, ननु च शतेभिधेये न भवितव्यम् इह च शतं शाटकशतं शतिकं शाटकशतमित्युक्ते शतं प्रतीयतएव तत्किमिति प्रतिषेधो न भवतीत्यत आह । 'वाक्येनेत्यादि' । शतशतिकशब्दौ समान्यशब्दौ, सामान्यशब्दाश्च प्रकरणादिकमन्तरेण न विशेषे वर्तन्ते, न यावच्छाटकशतमित्येतत्पदान्तरं प्रयुज्यते तावत्प्रत्ययार्थस्य शतत्वं नावसीयते तस्मात्पदान्तरसंनिधौ गम्यमानत्वाद्वाक्यार्थोऽसौ भवति । 'न श्रुत्येति' । गम्यत इति सम्बन्धः, यत्र प्रत्ययान्तेन पदान्तरनिरपेक्षेण प्रत्ययार्थस्य शतत्वमाख्यायते तत्र श्रुत्या प्रत्ययान्तश्रवणमात्रेणैव गम्यते यथा प्रत्युदाहरणे शतं परिमाणमस्य शतकमित्युक्ते गम्यते एतत्प्रत्ययार्थोऽपि शतमेवेति, इह तु वाक्याच्छतत्वं प्रतीयते, न च पदसंस्कारकाले वाक्यार्थस्याङ्गभावोऽस्ति तदा तस्यानुपस्थानात्, प्रकृत्यर्थादव्यतिरिक्ते प्रत्ययार्थे प्रतिषेधो भवति, नह्यतिरिक्ते वाक्यगम्यइत्येतदाप्तवचनेन दृढयितुमाह । 'तथा चोक्तमित्यादि' । शतप्रतिषेधे कर्तव्ये प्रकृत्यर्थादन्यस्य च प्रत्ययार्थस्य शतत्वे सत्यप्रतिषेधः, एतदुक्तं भवति, यत्रान्यत्प्रकृत्यर्थं शतमन्यत्प्रत्ययार्थशतं तत्र विधिरेव भवति न प्रतिषेधः, केन पुनः समासे प्राप्नोति यतस्तत्प्रतिषेधार्थमसमासानुकर्षणार्थश्चकारः क्रियतइत्याह । 'प्राग्वतेरित्यादि' ।

“संख्याया अतिशदन्तायाः कन्” । ‘पञ्चकः पट इति’ । लौकिक्याः संख्याया उदाहरणम् । ‘बहुक इति’ । पारिभाषिक्याः । ‘चात्वारिंशत्क इति’ । इसुसुक्तान्तात्कः । ‘अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणादिति’ । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया । ‘इतेरिति’ । इत्यवयवस्य तिशब्दस्येत्यर्थः । ‘पर्युदासो न भवतीति’ । न ह्यसावर्थवान् । ‘कतिक इति’ । का संख्या परिमाणं येषामिति किमः संख्यापरिमाणे इति चेति इतिः, सप्ततिशब्दे तु सप्तदशद्वयाभिधायिनः सप्तशब्दात्परिमाणोपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे तिप्रत्ययो भवतीति तिशब्दार्थवान्, एवं नवतिशब्दे, अशीतिशब्दे तु यद्यप्यशीशब्दस्याष्टस्वन्यत्र न दृष्टः प्रयोगः, सास्त्रे त्वेण व्यवस्था, अष्टानामशीभावस्तिश्च प्रत्यय इति, विंशतिशब्दे तु द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्यय इति तिशब्देनार्थक एव, ततश्च ततः कन् भवत्येव विंशतिकः, एवं च कृत्वा विंशतिकात्त्वः शतमानविंशतिक इति निर्द्वैश उपपद्यते किं तु विंशतित्रिंशद्भ्यां हुनसञ्ज्ञायामित्यसञ्ज्ञायां हुन्विधानात्सञ्ज्ञायामेव कन् भवति, अतिशदन्ताया इत्यत्रान्तग्रहणमेकसप्तत्या क्रीतमित्यत्रापि पर्युदासार्थमन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया न स्यात् ॥

“वतोरिद्धा” ॥ ‘तस्य त्वनेनेति’ । चरेष्ट इत्यादिबत् प्रत्ययान्तरं त्विण् न भवति टित्करणसामर्थ्यात्, अस्त्यन्यटित्करणस्य प्रयोजनं टित इति डीव्यथा स्यात्, अत इत्यधिकारे डीप्, न चैषोकारान्तः, टित्करणसामर्थ्यादनदन्तादपि डीप् स्यात्, यथा डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात्सरज इत्यत्र टिलोपः, एवं तर्हि स्वरितत्वप्रतिज्ञानेन कनोनुकर्षणसामर्थ्यादागमो भविष्यति, अस्त्यन्यदनुवृत्तेः प्रयोजनम्, इटा बाधे मा भूत् कनोपि विधिर्यथा स्यादिति, वावचनादेव कन् भविष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनं स्यादिट्कनौ वा भवतः पदे सामान्यविहितच्छ्रिति,

१ पटइति नास्ति २ पुस्तके ।

२ अर्थेष्विति २ पु. पाठः ।

३ प्रत्ययान्तरविधिर्नेति २ पु. पाठः ।

४ उपेत्यधिकं २ पुस्तके ।

५ भविष्यतीत्यधिकं २ पुस्तके ।

तस्माद्व्याख्यानमेव शरणम् । ननु नेह कन्ग्रहणमस्ति यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः, अतो रिति पञ्चमी कनिति प्रथमायाः षष्ठौ प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । 'तावत्क इति' । अत्यरिमाणमस्य यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्, आ सर्वनाम्नः ॥

“विंशतित्रिंशद्भ्यां हुनसंज्ञायाम्” ॥ ‘विंशक इति’ । ति विंशते-
डिंतीति तिशब्दस्य लोपः, अतो गुणइति पररूपत्वं, यस्येति लोपस्तु न
भवति असिद्धवदत्राभादिति तिलोपस्यासिद्धत्वात् । ननु सुबन्तात्तद्विहा-
त्यन्तिः, ततश्चान्तर्बोर्त्तनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञा भवति तत्कथं
पररूपत्वं, या तु हुनमपेत्य भसंज्ञा सा येन नाप्राप्तिन्यायेन स्वादिष्विति
या पदसंज्ञा तामेव बाधते न सुप्तिङन्तं पदमित्येतामपि, एतामपि बाधते,
कथं, परत्वात्, अत एव सामान्य इत्यादौ नलोपाद्भावाः । ‘कथं पुनर-
त्रेति’ । त्रिंशत्कर्मधिकृत्य प्रश्नप्रतिचने, विंशतिशब्दात् कनः सिद्धिः
प्रागेव प्रतिपादिता, यदा तु द्वयोर्दशतांविंशभावस्तिश्च प्रत्यय इति
पक्षस्तदा विंशतिकमप्यधिकृत्य भवतः ॥

“कंसाट्टिठन्” । कंसशब्दोऽयं कांस्यपात्रवाची परिमाणशब्दो
गृह्यते पूर्वोत्तरैः परिमाणशब्दैः साहचर्यात्, न लोहविशेषवचनो नाप्यु-
यसेनसुतवचन इति दर्शयति । ‘ठजोपवाद इति’ । ‘इकार उच्चार-
णार्थ इति’ । एवं च प्रक्रियालाघवाय टिकनेव वक्तव्यः, तथा तु न कर्ममि-
त्येव । ‘अर्द्धिक इति’ । अर्द्धशब्दः कार्षापणस्यार्द्धे निरूढ इति भागवदपे-
क्षया ऽसामर्थ्यं नाशङ्कनीयम् । अपर आह । प्रकरणादिवशेन भागवद्वि-
शेषे निश्चिते सति नासामर्थ्यमिति ॥

“शूर्पादत्रन्यतरस्याम्” ॥ ‘ठजोपवाद इति’ । शूर्पशब्दस्य परि-
माणवाचित्वात्, यद्यपि परिपवनविशेषः शूर्पं तथापि विशिष्टसंस्थानं
धान्यादेः परिमाणमपि, शूर्पपरिमितो वा व्रीह्यादिः शूर्पशब्देनोच्यते ॥

“शतमानं विंशतिकसहस्रवसनादण्” ॥ ‘ठक्ठजोरपवाद इति’ ।
शतमानं परिमाणं सहस्रं सङ्ख्या ताभ्यां ठजोपवादः, विंशत्या क्रीतं विंश-

तिकं संज्ञाशब्देयम्, असञ्ज्ञायां विंशतित्रिंशद्वां हुनसञ्ज्ञायामिति हुना भवितव्यं, सा यदि परिमाणस्य संज्ञा तदा ततोपि ठञो पवादः, अथ त्वर्थान्तरस्य ततष्टकः, वसनशब्दात् ठक एव ॥

“अध्यर्तुपूर्वद्विगोर्लुगसञ्ज्ञायाम्” ॥ अध्याकूठमर्तुमस्मिन्नित्यध्यर्तु, प्रादिभ्यो धातुजस्येति बहुव्रीहिः । अध्यर्तुपूर्वद्विगोरिति समाहारद्वन्द्वः, सौत्रः पुल्लिङ्गनिर्देशः । ‘तस्मादध्यर्तुपूर्वात्प्रातिपदिकाद्विगोश्च परस्येति’ । तेनाध्यर्तुपूर्वद्विगोरिति पञ्चम्याश्रितेति लक्ष्यते, यद्येवं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं, द्विगोर्निमित्तं यस्तद्वितस्तस्य लुग् भवतीति वक्तव्यं, द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पे द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमित्यत्र द्वितीयस्य मा भूत्, तथार्थविशेषासंप्रत्यये तन्निमित्तादपि यत्र तद्वितार्थद्विगुना सहा र्था न भिद्यते तत्रातन्निमित्तादपि, स तद्वितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुग्भवतीति वक्तव्यं, द्वयोः शूर्पयोःसमाहारो द्विशूर्पो, द्विशूर्पा क्रीतमित्यपि विग्रहे द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात्, तस्माद् द्विगोरिति नैषा पञ्चमी, का तर्हि, षष्ठी, द्विगोर्यस्तद्वित, कश्च द्विगोस्तद्वितो यस्तस्य निमित्तं यस्मिन् द्विगुर्भवति, द्विशूर्पा क्रीतमित्यत्र त्वनभिधानात्प्रत्ययो न भविष्यति, नैषा हि नः साध्यं, द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पे द्विशूर्पा क्रीतमिति, तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकैव विग्रह एव द्विशूर्पा क्रीतमिति न तु वृत्तिरनभिधानात्, अपरेण विग्रहश्च वृत्तिश्च द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पमिति, अव्यविकन्यायेन, व्याख्यातोऽव्यविकन्यायः । इदं तावदर्थतत्त्वं, द्विगोर्लुगनपत्यद्वयत्र च वृत्तिकारेणोप्येवमेव व्याख्यातम्, इह तु तदनुसारेण गम्यमानत्वाच्चैवं विचिच्य व्याख्यातं, यस्य तद्वितस्य लुगिष्यते सोपि द्विगोः पर इत्येतावता द्विगोः परस्येत्युक्तम् । ‘पाञ्चलोहितिकं पाञ्चकलापिकमिति’ । पञ्च लोहित्यः परिमाणमस्य पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विग्रह्य तद्वितार्थं समासः, तदस्य परिमाणमिति ठञ्, भस्याठे तद्वितइति पुंवद्भावालोहिनीशब्दस्येकारनकार-

योर्निवृत्तिः, परिमाणविशेषस्य नामधेये एते । 'प्रत्ययान्तस्य विशेषणमस-
ञ्जाग्रहणमिति' । न तु संनिहितस्यापि द्विगोः, असञ्जाग्रामिति सप्तमी-
निर्द्वैशात्, धातृककारस्तु मन्यते द्विगुविशेषणमसञ्जाग्रहणं पञ्चलोहित-
पञ्चकलापशब्दावपि द्विगू कृततद्धितलुकावेव संज्ञे ततो नार्थोऽसञ्जाया-
मिति प्रतिषेधेनेति, तदाह संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लो-
पस्येति, तस्याः संज्ञायाः लोप एव निमित्तमित्यर्थः । 'अध्यर्तुशब्दः
संख्यैवेति' । संख्यावाच्येनेत्यर्थः । अध्यर्तुस्याप्येकादिवत् परिच्छेदहेतु-
त्वात्, अत एवाध्यर्तुन क्रीतमध्यर्तुकमिति संख्यालक्षणः कन् भवति,
अध्यर्तुकंसमित्यादौ तद्वितार्थे द्विगुश्च । 'क्व चिदिति' । कन्समासो-
त्तरपदवृद्धिभ्योन्यत्र । 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणनइति' । यदा
सकृत्फलां तां क्रियामभिनिर्वर्त्य तामेव कुर्वन्नु निवर्तते तदा कृत्वसुचो
भावादध्यर्तुं करोतीत्येव भवति ॥

"विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्" ॥ 'अध्यर्तुसहस्रमिति' । शत-
मानविंशतिकेति विहितस्याणो लुक्, अलुक्पक्षे संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य
चेत्युत्तरपदवृद्धिः, इदानीमेव ह्युक्तम् अध्यर्तुशब्दः संख्यैवेति । 'अध्य-
र्तुसुवर्णमिति' । ठजो लुग् न तु ठकः, आर्हादित्यत्र क्रियानिमित्त-
कस्य परिमाणस्य ग्रहणाद् येषां तु कृतिपरिमाणस्य तत्र ग्रहणं तन्मते
ठको लुक् । 'अध्यर्तुसौवर्णिकमिति' । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः,
तत्र ह्युन्मानस्यापि ग्रहणं शाणप्रतिषेधात्, अध्यर्तुं कार्षापणस्य द्विगौ
सहस्रस्येत्येवमत्र यथासंख्यं नेष्यते ॥

"द्वित्रिपूर्वाचिष्कात्" ॥ अध्यर्तुपूर्वग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते, इह
तु न संबध्यते द्विगुग्रहणं तु संबध्यते द्वयोर्निष्कं त्रयाणां निष्कमिति
षष्ठीसमासे माभूत्, अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्, अन्यथा ऽध्यर्तुपूर्वाद्
द्वित्रिपूर्वाच्च निष्कादिति समुच्चयो विज्ञायेत । 'द्विनैष्किकमिति' ।
प्राग्वत्तेष्ठज्, परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः, द्वित्रिभ्यां निष्कादित्येव सिद्धे
पूर्वग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

“बिस्ताच्च” ॥ ‘चकारेणानुङ्गयतइति’ । तेन चानुङ्गष्टमुत्तरत्र नानुवर्ततइत्युत्तरत्रानुवृत्त्यभाव इति भावः, बिस्तशब्दः परिमाणवाची ॥

“विंशतिक्रात्त्वः” ॥ शतमानविंशतिकेत्यणि प्राप्ते तस्य च लुकि स्त्रीत्र विधीयते ॥

“खार्या ईकन्” ॥ खारी परिमाणमिति ठञि प्राप्ते तस्य च लुकि ईकन्विधीयते । ‘केवला’ञ्चेति । अर्धद्वैपूर्वद्विगोरित्यधिकारात्केवलाया न प्राप्नोतीति वचनम् । अथाध्वैपूर्वेति न संबद्ध्येत ततः केवलायामीकनश्चरितार्थत्वाद्ध्वैपूर्वद्विगोर्लुक् प्राप्नोति, दीर्घाच्चारणं किमर्थं नेकनेवाच्यते सवर्णदीर्घत्वे सति सिद्धं, यस्येतिलोपः प्राप्नोति, इकारोच्चारणसामर्थ्यात् भविष्यति, अन्यथा कनमेव विदध्यात्, केण इति ह्रस्वत्वे कृते सति सिद्धम् । अवयवहः प्राप्नोति, न^१ लक्षणं पदकारा अनुत्थाः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ॥

“पणपादमाषशतादात्” ॥ ‘पद्मावोत्र न भवतीति’ । पद्यत्यतदर्थइत्यनेन, किं कारणमित्याह । ‘प्राण्यङ्गस्येति’ । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेष्वित्यत्र तावत्प्राण्यङ्गस्य पादस्य ग्रहणं तस्यैवाज्यादिभिर्गतिवचनैः संबन्धसद्भावात् पश्यतीत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिः । ‘इह तु परिमाणमिति’ । ग्रहणतइति शेषः । पणमाषाभ्यां सादृचर्यादिति भावः ॥

“शाणाढा” ॥ ‘ठञोपवादइति’ । यश्यप्युन्मानवचनः शाणशब्दस्तथाप्याहोदित्यत्र क्रियापरिमाणस्य ग्रहणादस्यापि पर्युदासादृज एव प्रसङ्ग इति भावः । ‘शताञ्चेति वक्तव्यमिति’ । पूर्वेषु नित्ये यति प्राप्ते वचनं, यदभावपक्षे सङ्ख्यालक्षणस्य कनो लुक् ॥

“द्वित्रिपूर्वादण् च” ॥ वार्तिके दर्शनात्सूत्रेणैतत्प्रतिपत्तम् । ‘त्रैरूप्यं भवतीति’ । अण्येकं, यति द्वितीयं, ठञो लुकि तृतीयम् ॥

“तेन क्रीतम्” ॥ ‘तेषामिति’ । अस्य समर्थविभक्तय इत्यनेनैव संबन्धो न प्रत्ययार्थ इत्यनेन, नहि तेषां प्रत्ययानां प्रत्ययार्था निर्दिष्ट-

१ केवलायाञ्चेति २ पु. पाठः स एव मुद्रितमूलपुस्तकानुगुणः ।

२ चेत्यधिकं २ पुस्तके ।

श्यन्तइत्यन्वयो घटते । आदनपाकं पचतीतिवद्वा कथं चिदन्वयः ।
 'तेनेति मूल्यादिति' । मूल्यभूतार्थाभिधायिनः करणे या तृतीया सा
 चेह समर्थविभक्तिरित्यर्थः । मूजेनानाम्यं मूल्यं, मूल्यं लाभ इत्युक्तम् ।
 इह तु यन्मूनं यश्च लाभस्तदुभयं मिश्रितं मूल्यमित्युक्तम् । 'अन्यत्रेति' ।
 अमूल्यादकरणे वा या तृतीया तत्रेत्यर्थः । 'अनभिधानादेवेति' । एव-
 कारः पौनर्वचनिकः, किं च प्रस्थादयः शब्दा नियतपरिमाणानामर्थानां
 वाचका न मात्रयापि न्यूनाधिकभावे प्रवर्तन्ते, नहि यथाजलमिति
 प्रस्थेपि भवति, कुडवेपि भवति यथा वाग्निरिति 'भ्राष्ट्राग्नावपि भवति,
 दावाग्नावपि भवति यथा वा एको ब्रीहिः संपन्न इत्यादौ जात्यात्मना
 सर्वासां व्यक्तीनामैक्यं प्रतीयते तथा प्रस्थादिषु भवति, तस्मात्तेषु विभ-
 क्त्यभावे यावतस्ते वाचकास्तावदेव गम्यते, वाक्ये तु प्रस्थाभ्यां प्रस्थै-
 रिति द्विवचनबहुवचनबलात्तावतोनेकस्यावर्गतिर्भवति । 'द्विकं त्रिक-
 मिति' । अत्र हि प्रकृतेरेव वाक्ये द्वित्वबहुत्वे विभक्तिस्तु करणत्वमात्रमा-
 चष्टे, सा च प्रकृतिवृत्तावपि विद्यते । 'नह्येकेन मुद्रेनेति' । एकया मु-
 द्रव्यत्वेत्यर्थः । जात्याख्यायां त्वेकवचनान्तादपि भवत्येव । ननु यद्
 निष्केण क्रीतं तस्य निष्को वस्त्रो भवति ततश्च सोम्यांशवत्प्रभृतय
 इत्येव सिद्धः प्रत्ययो नार्थ एतेन, एवं तर्हि यस्य शतं मूल्यं न भवत्यथ
 च तेन क्रीतं कार्यवशीतदर्थमिदम् ॥

“तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ” । 'शुभाशुभमूचक इति' । तत्प्रयो-
 जक इतिवत्षष्ठीसमासः । 'महाभूतानामिति' । एधिव्यादीनाम् । 'दक्षि-
 णाक्षिस्पन्दनमिति' । पाञ्चभैतिकशरीरे द्रव्यमेव च क्रियारूपेण परि-
 णमतइति दक्षिणाक्षिस्पन्दनं महाभूतपरिणामः, तस्य च शुभस्य प्रति
 निमित्तत्वं ज्ञापकहेतुत्वाद् न तु कारकहेतुत्वात् । 'वातिकमिति' ।
 शमनकोपने एवात्र प्रत्ययार्थो न तु निमित्तं ताभ्यां विशेष्यते प्रकरणा-
 दिना च तयोरन्यतरावसायः, संनिपातो वातादीनां युगपदुद्भवः ॥

“गोदृचो ऽसंख्यापरिमाणाश्चादिर्यत्” ॥ ‘ठञादीनामिति’ । आदिशब्देन ठको ग्रहणम् । अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, बहुवचनं तु ठक एवैकस्य विषयबहुत्वमाश्रित्य कृतं, ठकोपवाद इत्यर्थः । किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायते, संख्यापरिमाणाश्चादिवर्जिताद्गोदृचष्ठक एव प्राप्तत्वात् । ‘ब्रह्मवर्चसादिति’ । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायसंपत्, ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इत्यच् समासान्तः ॥

“पुत्राच्छ च” ॥ कथं पुत्रीयः क्रतुरिति नहि क्रतुः संयोग उत्पातो वा भवति, संयुज्यतेनेति व्युत्पत्त्या क्रतुरपि संयोग एव, येन यागादिकरणेन पुरुषः फलेन संयुज्यते स यागादिरपि संयोगो न केवलं संबन्ध एवेत्यर्थः । एतेन पुरोडाशसत्रं लोक्यमित्यादिव्याख्यातम् ॥

“सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ” ॥ संयोगोत्पातो प्रति यथासंख्यं न भवति, तयोः प्रत्ययार्थविशेषणत्वेन प्रकृतिभ्यां प्रत्ययाभ्यां चासंबन्धात् ॥

“तत्र विदित इति च” ॥ योगविभागो यथासद्बुद्धिनिरासार्थं उत्तरार्थश्च ॥

“तस्य वापः” ॥ तस्येति वापापेक्षया कर्मणि षष्ठी न तु कर्तरि, तेन देवदत्तस्य वापः तत्रमित्यादौ न भवति ॥

“तदस्मिन् वृद्धायलाभशुल्कीपदा दीयते” ॥ ‘दीयतइत्येकवचनान्तं वृद्धादिभिः प्रत्येकमभिसंबद्ध्यतइति’ । तेन वृद्धादीनां बहुत्वेपि बहुवचनं न भवतीतिभावः । प्रत्येकं संबन्धस्तु द्वन्द्ववर्तिनां पदानां बुद्ध्या निष्कर्षाल्लभ्यते, एतच्च दीयतइत्यस्य विशेषणस्य वृद्धु पक्रमत्वउक्तं, यदा तु यत्तत्प्रयमासमर्थं दीयते चेत्तद्ववतीत्येवमुपक्रम्यते पश्चात् किं पुनस्तदीयतइत्यपेक्षायां वृद्धादयः संबद्धान्ते तदा न किं चिद्व्यवसाध्यम् । ‘उत्तमर्णधनातिरिक्तमिति’ ! उत्तमर्णेन यद्वत्तं धनं तस्मादधिकमित्यर्थः, सञ्ज्ञा, वृद्धिस्तु न गृह्यते आयादिभिः साहचर्यात् । ‘उपादानमूलातिरिक्तमिति’ । पटादीनामुपादानं तन्त्वादि तस्य मूल-

मुत्पत्तिकारणं द्रव्यं तस्मादधिकं पटादि विक्रयेण यल्लभ्यते स लाभः, निर्वणो भृतिः, रत्नानिमित्तको निर्वणो रत्नानिर्वणः संबन्धवद्वा समासः, शुल्कग्रहणं प्रपञ्चार्यम्, तस्याप्यायविशेषत्वात्, तथा च ठगापस्थानेभ्य इति शुल्कस्थानादपि भवति शौल्कशालिक इति, यत्र यामादौ वृद्धादि दीयते तत्र प्रत्ययो विधीयमानः संप्रदाने न प्राप्नोतीत्यत आह । ‘चतुर्थ्युपसङ्ख्यानमिति’ । ‘सिद्धन्त्विति’ । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति संप्रदानस्यैवाधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात्सिद्धमिष्टमित्यर्थः । क्व यथेत्याह । ‘सममिति’ ॥

“पूरणादुद्गाढम्” ॥ ‘पूरणवाचिन इति’ । पूर्यते येनार्थः स पूरणस्तद्वाचिन इत्यर्थः, एतेन पूरणइत्यर्थस्येदं ग्रहणं न तु प्रत्ययस्येति दर्शयति, यदि तु पूरणग्रहणं स्वयंत ततः स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति तस्य पूरणे ङङिति पूरणाधिकारविहिता ङङादयः प्रत्यया एष्टेरन् यथा- गोस्त्रियोरित्यत्र इत्यधिकारविहिताष्टावादयः, ततश्च पूरणाद्वागे तीयादन्नित्यनन्ताच्च स्यात्, अर्थग्रहणे ततोपि भवति तदन्तमपि हि पूरणएवार्थं वर्त्तते, स्वार्थिकत्वादनः, तस्मादर्थग्रहणमेव न्याय्यम् । ‘ठकृटिठनोरपवाद इति’ । पूरणादार्हायस्य ठकोपवादः । अर्द्धाद- ष्यर्द्धाच्चेति वक्तव्यमिति टिठनः, स्त्रियां च विशेषः, टिठिनि हि सति ङीप् स्यात्, ठनि तु टाप् भवति । ‘अर्द्धशब्दे रूपकार्द्वस्य कृठिरिति’ । रूपकं कार्षापणं तदीयस्य भागस्यार्द्धशब्दे वाचकत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः । तेनार्द्धिक इति भागवत्सापेक्षत्वेनासामर्थ्यं नोद्भावनीयमिति भावः ॥

“भागाद्वच्च” ॥ ‘भागशब्देऽपीति’ । न केवलमर्द्धशब्द एवेत्यपिशब्दार्थः ॥

“तद्वुरति वहत्यावहति भारादुंशादिभ्यः” ॥ ‘प्रकृतिविशेषण- मिति’ । प्रकृतिः प्रातिपदिकं तस्य विशेषणं, विशेषणप्रकारमेव दर्शयति । ‘वंशादिभ्य इत्यादि’ । ‘वंशादिभ्य इति किमिति’ । भारान्तादिति कस्माच्चोक्तमिति भावः । अत एव तदन्तं प्रत्युदाहरति । ‘व्रीहि- भारं वहतीति’ । ‘भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति’ । ननु वंशादयः

शब्दास्ते कथं भारभूता इत्यत आह । ‘भारशब्दार्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणमिति’ । भारभूतार्थाभिधायित्वाद्वारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्युक्तमित्यर्थः । सूत्रे तु प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् ॥

“वस्तुद्रव्याभ्यां ठन्कनौ” ॥ वस्तुशब्देन मूल्यमुच्यते ॥

“संभवत्यवहरति पचति” ॥ ‘प्रमाणानतिरेक इति’ । आधार-प्रमाणादाधेयप्रमाणस्यानाधिक्यमित्यर्थः । तदुपसर्जने च धारणे संभवतेवृत्तिरिति सकर्मकत्वम् । ‘उपसंहरणमवहार इति’ । आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य न्यूनतेत्यर्थः, तदुपसर्जने च धारणे अवहरतेवृत्तेः सकर्मकत्वं, सूत्रे स्पष्ट उपसर्गः । ‘नास्त्यत्र नियोग इति’ । नियोगो-वश्यंभावः । ‘तत्पचतीति द्रोणादण चेति’ । पचतियहणं संभवत्यवहरतीति निवृत्त्यर्थं, द्रोणपरिमिते च व्रीह्यादौ द्रोणशब्दस्तस्य^१ पाकसंभवात् ॥

“आठकाचितपात्रात्खोन्यतरस्याम्” ॥ ‘ठजोपवाद् इति’ । न ठकः, आठकादीनां परिमाणत्वात्, पात्रं भाजनमप्यस्ति तस्य तु संभव-त्यादिभिः संबन्धानुपपत्तेः, आठकाचितसाहचर्याच्च परिमाणस्य व-यहणम् ॥

“द्विगोष्ठंश्च” ॥ ‘द्व्याचितेति’ । ठजो लुक्, अपरिमाणवि-स्ताचितेति ङीप्ः प्रतिषेधः ॥

“कुलिजाल्लुक्खौ च” ॥ ‘अन्यतरस्यांयहणानुवृत्त्या लुगपि विक-ल्पतइति’ । तच्च लुक्खयहणाद्विज्ञायते, अन्यथा कुलिजाच्चेत्येव वक्तव्यं, द्विगोष्ठेत्येव खोन्यतरस्यामिति च तत्र ठन्खाभ्यां मुक्ते पते ठज्, तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक्, एवं रूपत्रये सिद्धे लुक्खयहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य लुकोपि विकल्प इष्ट इति लत्यतइति मन्यते, वार्तिककारस्तु ठजो नित्यं लुकं मन्यमानः पूर्वसूत्रवत् त्रैरूप्यमेवेच्छन् लुक्खयहणं प्रत्याचष्टे, कुलिजाच्चेति सिद्धे लुक्खयहणानर्थक्यं पूर्वस्मिन् त्रिकभा-वादिति ॥

“सोस्यांशवच्चभृतयः” ॥ इह च शतं यस्य वक्षो भवति स तेन क्रीतो भवति तत्र तेन क्रीतमित्येव सिद्धं नार्थो वक्ष्यहणेन, नैतदस्ति । योग्यतामात्रेणस्येदं मूल्यमिति व्यवहारात् ॥

“तदस्य परिमाणम्” ॥ इह परिच्छेदहेतुमात्रं परिमाणं न सर्वतो मानमेव, उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् । ‘खारशतिक इति’ । खारशब्दोकारान्तो वार्तिककारवचनात्साधुः, तेन हि तदस्य परिमाणमित्यत्र योगविभागः कर्तव्य इति दर्शयितुमुक्तम् अन्येभ्योपि दृश्यते खारशतादर्थ्यमिति । ‘वार्षशतिक इति’ । यज्ञादौ परिमाणानि प्रत्ययः । ‘षष्टि जीवितपरिमाणस्येति’ । संवत्सरेषु षष्टिशब्दः, संवत्सरसंख्यया हि जीवितं प्रायेण परिच्छिद्यते, जीवितपरिच्छेदद्वारेण तदुत्तापि षष्टिः संवत्सराः परिमाणमिति । तदस्मिन्परिमाणानि प्रत्ययः । ननु यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिमसौ भृतो भवति तत्र तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्येव सिद्धम्, एवं च द्विषाष्टिक इत्यादौ नैवाध्यर्तुपूर्वति लुक्प्रसङ्गस्तस्यानार्ह्यत्वात्, ततश्च समर्थविभक्तेः प्रत्ययार्थस्य च पुनरुपादानेन विधानमपि न कर्तव्यं, न च जीवितपरिमाणादन्यत्र पुनर्विधानेन लुगभाव इष्यते, एवं मन्यते तमधीष्ट इत्यत्र कालादिति वर्तते न च षष्ठादयः कालशब्दाः, अथ काले संख्येये वर्तमानत्वात्तेपि कालशब्दाः, रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गः, रमणीयं कालं भूत इति । तस्माद्यः कालं न व्यभिचरति स एव कालशब्द इति । ‘द्विषाष्टिक इति’ । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृत्तिः ॥

“संख्यायाः संज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेषु” ॥ ‘परिमाणोपाधिकादिति’ । नात्र रूढिपरिमाणं गृह्यते किं तर्हि क्रियाशब्दः, परिमीयते येन तत्परिमाणं, संख्ययापि च परिमीयतइति नासम्भवि विशेषणं, नन्वेवमप्यव्यभिचारादविशेषणं, नह्यपरिच्छेदिका संख्यास्ति । सत्यम्, इह तु प्रत्ययार्थस्य सङ्गादेर्यदा परिच्छेदिका संख्या तदा प्रत्ययो यथा स्यात् पञ्च गावः परिमाणमस्य पञ्चको गोसङ्ग इति, इह माभूत् पञ्च गावः स्वभूता अस्य ब्राह्मणसङ्गस्येति, नह्यत्र सङ्गस्येयतागम्यते, तस्मात्प्रत्य-

यार्थस्य यदा परिच्छेदिका संख्या तदा यथा स्यादिति विशेषणमर्थवद्भवति ।
 'तत्रेत्यादि' । इहादशभ्यः संख्याः संख्येये वर्तन्ते न तु संख्यानमात्रे
 तत्र य एव शकुनयः पञ्चत्वसंख्यायुक्ताः पञ्चन्शब्दवाच्यास्तएव पञ्च
 कशब्दस्यापि, ततश्च परिमाणपरिमाणभावाभावात्स्वार्थेण प्रत्ययो
 वक्तव्यः, यदा तु वृत्तिविषये संख्यानमात्रवृत्तित्वं पञ्चादीनामाश्रीयते
 यथा द्युक्त्येत्यत्र तदा सम्भवत्येव परिमाणी प्रत्ययार्थः पञ्चत्वसंख्या
 परिमाणमेषां पञ्चकाः शकुनय इति । 'पञ्चक्रमध्ययनमिति' । पूर्वं तु
 पञ्चकोधीतइति सम्पाठापेक्षया पुल्लिङ्गनिर्देशः, अधीतइति च कृत इत्यर्थः,
 यथौदनपाकं पवतीत्यौदनपाकं करोतीत्यर्थः । 'स्तोमे इविधिरिति' ।
 सोमयानेषु ह्यन्तोगैः क्रिमाणा पृष्ठादिस्तुतिः स्तोमः । 'पञ्चदश मन्त्राः
 परिमाणमस्येति' । साम्ना स्तुवीत, एकं साम तृचे क्रियते इति स्तुति-
 विधिः, तत्र त्रिकस्य पञ्चकृत्व आवृत्त्या पञ्चदश मन्त्रा भवन्ति, सप्तद-
 शसोमे अन्त्यायाः सप्तकृत्व आवृत्तिः, एकविंशे तृचस्य, द्वित्करणमेकविंशे
 तिलोपार्थं त्रयस्त्रिंशदौ तिलोपार्थं च, पञ्चदशः सप्तदश इत्यत्र तु नस्त-
 द्धितइत्यनेनैव तिलोपः सिद्धः । 'शन् गतोर्दिनिरिति' । स्तोमइति न
 सम्बध्यते, अत्रापि द्वित्करणं शदन्तस्य तिलोपार्थम् । 'पञ्चदशिन इति' ।
 पञ्चदशाहानि परिमाणमेषामिति द्विनिः, एतेन त्रिंशिनो व्याख्याताः ।
 'विंशीनोद्गिरस इति' । आद्गिरसायास्यगौतमेत्यादिप्रवरभेदेन भिन्नानि
 विंशतिरश्रान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः । योगश्चायं पूर्वस्यैव
 प्रपञ्चः ॥

“पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवति-
 शतम्” ॥ 'पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्तइति' । प्रकृतिनिर्देशस्त्वयं न
 भवति पङ्क्त्यादिभ्यः प्रकृतेर्यधिकृतः प्रत्ययो भवतीति पञ्चम्या अनुपादा-
 नात्, पूर्वणैव च सिद्धत्वात्, उतरेण निपातनेन साहचर्याच्च, प्रत्ययनि-
 र्देशोपि न भवति, व्याप्यातिपदिकात्प्रकृतेर्यं पङ्क्त्यादयः प्रत्यया
 भवन्तीति, लोके शास्त्रे च शताच्च ठन्यतावशतइत्यादौ केवलानां प्रयो-
 गदर्शनाद् यत्र समुदायः श्रूयते ऽवयवा अनुमीयन्ते तत्रिपातनं, विप-

रीतो विधिः । 'पञ्चानामिति' । अर्थगतस्य बहुत्वस्य शब्दे समारो-
पाद्बहुवचनं, पञ्चशब्दस्ये यर्थः । 'ठिलोपस्तिच्च प्रत्यय इति' । निपा-
त्यतइत्यर्थः । अवयवनिपातननान्तरीयकत्वात्समुदायनिपातनस्य, यद्वा
निपातनाभिसद्वृत्तमित्यस्य पुल्लिङ्गविपरिणामेनान्वयः, कुत्वं तु चकारञ-
कारयोर्न निपात्यं चोः कुरित्येव सिद्धम् । 'पञ्च पदानीति' । पदशब्दः
पादपर्यायः । 'पङ्क्तिश्चन्द्र इति' । तत्पुनः पदपङ्क्तिः, यस्य पञ्चाक्षराः
पञ्च पादा भवन्ति । 'द्वयोर्दशतोरिति' । दशद्वयरूपसंख्येयमाचक्षणास्य
द्विशब्दस्येत्ययमत्रार्थो विवक्षितः, एवं त्रयाणां दशतामित्यादावपि द्रष्ट-
व्यम् । 'शतिच्च प्रत्ययइति' । चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । 'अपदत्वं
चेति' । तेन जश्त्ववर्त्तनं न भवतः, अत्र तदस्य परिमाणमिति वर्त्तत-
इत्युक्तं, द्वौ दशतौ परिमाणमस्येत्यादिश्च वियहो दर्शितः, यदा तु नानु-
वर्त्तते तदा द्विशब्दादेर्दशदर्थाभिधायिनः स्वार्थं प्रत्ययो निपात्यः, द्वौ
दशतौ विंशतिः, त्रयोदशतस्त्रिंशद् इति, ततश्च स्वार्थिकानां प्रकृतितो
लिङ्गवचनानुवृत्तेर्द्विशब्दादेरिव द्विवचनबहुवचनप्रसङ्गः, विंशत्यादिभिश्च
दशतामभिधानमिति गवादिभिर्वैय्यधिकरण्यमेव स्याद् गवां विंश-
तिरिति, न तु विंशतिर्गाव इति सामानाधिकरण्यं नापि द्विगुः विंश-
तिगवमिति, तस्मादनुवर्त्त्यम्, अथास्येत्यनेन कः प्रतिनिर्द्देश्यते परिमाणी,
कः पुनरसौ भिन्नानि द्रव्याणि, द्वौ दशतौ परिमाणमेषां विंशतिरिति,
यद्येवं विंशत्यादिभिर्द्रव्याणामभिधानमिति बहुवचनप्रसङ्गाद्विंशतिर्गाव
इति न स्यात्, गवां विंशतिर्गाविंशतिरिति च न स्याद् व्यतिरेकाभा-
वात् । अथास्मिन् पक्षे किञ्चिदिष्टमपि सिद्धम् अहोस्विदोषान्तमेवा-
स्तीत्याह, इह विंशतिगवं त्रिंशत्पूलीति सामानाधिकरणलक्षणो द्विगुः
सिद्धः, तस्मान्न भिन्नानि द्रव्याणि परिमाणीनि, एतच्च सर्वेष्वेव वियह-
वाक्येष्वस्येत्येकवचनेन दर्शितं, कस्तर्हि परिमाणी, सद्गुः, द्वौ दशतौ
परिमाणमस्य गोसद्गुस्य विंशतिरिति, एवमपि सिद्धं गवां विंशतिर्गाविंश-
तिरिति, विंशतिर्गावः विंशतिगवमिति तु न सिद्ध्यति तथा विंशतिश-
ब्देन सद्गुस्याभिधानाद्विंशतिः परिमाणमस्य गोसद्गुस्य विंशतित्रिशद्व्यां

इषुन्, विंशकः सङ्घ इति न स्यात्, सङ्घान्तरस्य परिमाणिनो ऽसम्भवात् ।
 अथोभयं परिमाणिभिवा द्रव्याणि तत्संघश्च, तत्र सङ्घपरिमाणिनि
 व्यधिकरणप्रयोगाः, द्रव्येषु तु परिमाणेषु सामानाधिकरणप्रयोगाः, तत्रैव
 विंशतिर्गात्रः परिमाणमस्य विंशको गोसङ्घ इति भविष्यतीत्युच्येत एव-
 मपि विंशतिर्गाव इत्यत्र बहुवचनप्रसङ्गः, तथा सङ्घस्य परिमाणित्वे
 विंशतिर्गोसङ्घ इति प्राप्नोति, न चेष्ट्यते, विंशक इत्येव हि तत्रेष्ट्यते, एवं
 तर्हि द्वावत्र सङ्घौ स्तः, द्रव्याणामेकः द्रव्यवर्गयोर्दशतोश्चापरः, तत्र निपा-
 तनसामर्थ्यादशत्सङ्घे परिमाणिनि प्रत्ययः, सङ्घश्च समुदायमात्रं न प्राणि-
 नामेव, किं हि निपातनादलभ्यं, तत्र दशत्सङ्घस्य विंशतिशब्देनाभिधाना-
 द्गोसङ्घे विवक्षिते विंशतिः परिमाणमस्य विंशको गोसङ्घ इति च भवि-
 ष्यति, विंशतिर्गोसङ्घ इति च न भविष्यति, गवां विंशतिर्गाविवंशतिरिति
 च भविष्यति । ननु दशत्सङ्घस्य दशतौ गुणिनौ न गावस्तेन दशतोर्विं-
 शतिरिति प्राप्नोति गवां विंशतिरिति तु न सिद्ध्यति, उच्यते, द्रव्याणां
 द्रव्यसङ्घस्य दशतां दशत्सङ्घस्य च न पारमार्थिको भेदोस्ति केवलं बुद्ध्या
 परिकल्प्यते, ततश्च गवां दशतोश्च तात्त्विकभेदाभावाद्दशत्सङ्घमपि प्रति-
 गवामपि गुणित्वमुपपद्यते व्यभिचाराभावात्तु दशद्वां विंशतिर्न विशेष्यते
 गवादिभिरेव तु विशेष्यते यथा पटस्य शौक्ल्यमिति भवति न शुल्कस्य
 शौक्ल्यमिति व्यभिचाराभावात्, तद्वदत्रापि । एवं तावद्व्यधिकरणप्रयोगा
 उपपादिताः, विंशतिर्गाव इत्यादिकास्तु सामानाधिकरणप्रयोगा उपपाद-
 नीयाः, धर्मवचना एते विंशत्यादयो गुणवचना इति शुल्कादिवद्विष्यति
 यथा हि पटस्य शुल्को गुण इति गुणमात्रे दृष्टः शुल्कशब्दो गुणगुणिनोर-
 ष्यतिरेकविवक्षयां मतुब्लोपाद्वा सामानाधिकरणो भवति शुल्कः पट इति,
 एवं विंशत्यादयोपि, यद्येवं यथान्ये गुणवचना द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्तन्ते
 यथा शुल्कं वस्त्रं शुल्का शाटी शुल्कः कम्बलः शुल्कौ शुक्ला इति, एवं विंश-
 त्यादयोऽप्यनुवर्तन्ते, इह पुनर्विंशतिर्गावः विंशतिर्बलीवर्द्धाः विंशतिर्गाकु-
 लानीति नित्यमेकवचनं स्त्रीलिङ्गं च भवति, शतशब्दास्तु नपुंसकत्वं

विंशती विंशतयः शते शतानीति तु प्रचयभेदविवक्षायामेकशेषः, अत्रो-
च्यते । यस्य धर्मस्य धर्मिणा सहाभेदः प्रतिपाद्यते स चेत्तेषु प्रत्येकपरि-
समाप्तस्तदा तस्यापि धर्मिवद्वित्रत्वाद् द्विवचनबहुवचने न भवतः, यथा
शुल्कौ शुल्का इति, शौल्क्यं हि कम्बलेषु प्रत्येकपरिसमाप्तं, कार्यः, एकै
कस्मिन्नपि कम्बले शुल्कशब्दार्थः पुष्कलो न मात्रयापि न्यून इत्यर्थः ।
विंशतिगार्व इत्यत्र तु विंशतिसंख्या न प्रत्येकपरिसमाप्ता किं तर्हि बहु-
ष्विति, तद्रूपभेदाभावादेकवचनमेव भवति यथा गावो धनम् इन्द्राग्नी
देवता वेदाः प्रमाणमिति, धिनेतेर्धनं प्रीतिहेतुः समुदितानां च गवां
प्रीतिहेतुत्वं विवक्षितं नैकैकस्या इति धनमेकं गोभिर्विशेष्यते, तत्र धना-
कारे भेदाभावाद्वहुवचनाभावः । इन्द्राग्नी देवतेति दिवरेश्वर्यकर्मणो
देवतासङ्घस्य च देवतात्वमेकं हविः प्रतीति द्विवचनाभावः, देवते इति
तूच्यमाने प्रत्येकमैश्वर्ये प्रतीयेत ततश्च ब्रीहियवयोरिव विकल्पः स्यात्,
वेदाः प्रमाणमिति चतुर्णां समुदितानां वेदानामेकं प्रमाणत्वं विवक्षित-
मिति तस्मिन्नाकारे भेदाभावाद्वहुवचनाभावः, प्रत्येकं तु प्रमाण्ये वेदाः
प्रमाणानीति भवत्येव, यद्येवं त्रयश्चत्वारः पञ्च षट् सप्तेत्याप्येकव-
चनप्रसङ्गः, नहि त्रित्वादिकमपि प्रत्येकपरिसमाप्तम्, उच्यते । आदयो
नित्यं संख्येयवचना न तु कदा चिदपि संख्यानमात्रवचना इत्येकेन
धर्मेण व्यासज्यवृत्तिना सहानेकस्य धर्मिणो भेदप्रतिपादनाभावादुर्मि-
भेदाश्रयं बहुवचनमेव भवति, यद्यपि त्रित्वमित्यादौ संख्यानमात्रमपि
निष्कृष्टं प्रतीयते आदिभिस्तु न प्रतीयते देवताशब्दस्तु यद्यपि निष्कृ-
ष्टदेवतात्वमाचष्टे तथाप्यग्निर्देवतेत्येकेनापि स भिन्नदेवतात्वमाचष्टे नाने-
केनैव सर्वदा, आदयस्तु न क्व चिदप्येवमिति विशेषः । लिङ्गमपि लोका-
श्रयत्वाद्यथादर्शितं व्यवतिष्ठते न तद्वितान्तत्वेनाभिधेयवदिति सर्वमना-
कुलम्, एवं भाष्यकारमतेन व्याख्याय संप्रति वार्तिककारमतं दर्शयति ।
'विंशत्यादय इति' । 'गुणशब्दा इति' । रूढिरूपा इति भावः । 'यथाकथं
चिद्व्युत्पाद्या इति' । स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं न त्ववयवार्थप्रदर्शनाय तदाह ।

‘नात्रावयवार्थेभिनिवेष्टव्यमिति’ । अवयवार्थविषयोभिनिवेशो न कर्तव्य इत्यर्थः । स तु प्रतीतिपथं नारोहतीति परित्यज्यते । ‘या चैवामित्यादि’ । दर्शिता च गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तिः, एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेवेति दर्शितामुपपत्तिं स्थिरां मन्यते । ‘सहस्रादयोऽप्येवञ्जातीयका इति’ । गुणमात्रे गुणिनि च वर्तन्ते स्वलिङ्गसंख्यानुविधायिनश्चेत्यर्थः । ‘तद्वदेव द्रष्टव्या इति’ । स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं विंशत्यादिवदुत्पाद्या इत्यर्थः । तद्वथा शतस्य दशतां सहभावः सञ्च प्रत्ययः, क पुनरेते व्युत्पाद्याः, पृषो-दरादिषु, उदाहरणमात्रं, प्रदर्शनमात्रमेतद्विंशत्यादीनामुपादानम्, इति-शब्दः सञ्जाप्तौ । अत्र वार्तिकमनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्वथा सह-सादिष्विति ॥

“पञ्चदशतौ वर्गे वा” ॥ संघग्रहणे प्रकृते वर्गग्रहणं सूत्राध्य-नयोरनुवृत्तिर्माभूदिति, अप्राण्यर्थे च, संघशब्दस्य प्राणिविषयत्वात् ॥

“त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे सञ्जायां ह्वुत्” ॥ ‘न विषयसप्त-मीति’ । ब्राह्मणविषयश्चेत्प्रयोगो भवतीति नैवमन्त्रार्थः, तथा हि सति मन्त्रे भाषायां च प्रयोगो न स्यात्, ब्राह्मणादन्यस्य च सञ्जायां शङ्केत, एवं च ब्राह्मणसञ्जायामिति षष्ठीसमासेन निर्द्वैष्टव्यं, तथा तु न कृतमित्येव, सूत्रे च ये ओकारादनन्तरं रेफमधीयन्ते तेषां पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनं, ये तु^१ न तेषां समाहारद्वन्द्वे पञ्चम्येकवचनम् ॥

“तदर्हति” ॥ अर्हति लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थः ॥

“छेदादिभ्यो नित्यम्” ॥ ‘नित्यग्रहणं, प्रत्ययार्थविशेषणमि-ति’ । अथ यथा नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यत्र महाविभाषया प्राप्तस्य वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं तथेहापि कस्माच्च भवति, दृष्टत्वात्, दृष्टत्वाच्च, दृश्यते च दृश्यते च छेदमर्हतीति, न च वाक्यनिवृत्त्यर्थ-मेव नित्यग्रहणं कर्तव्यं छेदादिभ्य इत्येवास्तु पूर्वेण सिद्धे पुनरारम्भो वाक्यनिवृत्त्यर्थो भविष्यति, यथा तर्हि त्रैमसित्यमित्यत्र स्वातन्त्र्यनि-

वृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं तथेह कस्माच्च भवति, इष्टत्वात्, इष्टत्वाच्च, इष्यते च स्वातन्त्र्यं दृश्यते च छेदादिषु पठितस्य सम्प्रश्नशब्दस्य स्वतन्त्रस्य प्रयोगो विधिनिमन्त्राणादिसूत्रे यथा, तर्हि कगोपूर्वादित्यत्र प्रत्ययान्तरस्य मनुषो निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं तथेह कस्माच्च भवति, अप्राप्तत्वात्, नह्यत्र कस्य चित्प्रत्ययान्तरस्य प्राप्तिः, यथा तर्हि नित्यं कौटिल्ये गतावित्यत्रार्थान्तरनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं, गतिवचनाद्वातोः कौटिल्येष्व न क्रियासमभिहार इति, तथेह कस्माच्च भवति, इष्टत्वाद् इष्यते ह्यर्थान्तरेपि यथा-योगं छेदादिभ्य आर्हीयः प्रत्ययः, तस्माद्यथोक्तमेव प्रयोजनं नित्यग्रहणस्य । ‘छेदं नित्यमर्हतीति’ । ननु न कश्चित् पदार्थो नित्यं छेदमर्हति योपि वेतसादिश्चिक्चश्चिक्चः प्ररोहति सोपि न सदैवच्छेदनाहः प्रकृष्टस्तु भवति, यस्तर्हि दस्युवशादिर्नित्यं छेदनाहः सप्रत्ययार्थ अपर आह । आभीक्ष्ण्ये नित्यशब्दो यथा नित्यग्रहसितादाविति । ‘विराग विरङ्गं चेति’ । विरागशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति तत्सन्वियोगेन विरङ्गमादेशमापद्यते, विरागं नित्यमर्हति वैरङ्गिकः ॥

“शीर्षच्छेदाद्यच्च” ॥ ‘प्रत्ययसंनियोगेनेति’ । तथा च शिरःशब्देन विग्रहो दर्शितः, कथं तर्हि पूर्वमुक्तं शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थादिति, न प्रयोगार्हे वाक्ये द्वितीयासमर्थता किं तर्हि यदुपमर्दनेन वृत्तिर्भवति तत्र प्रक्रियावाक्ये प्रत्ययौ द्वौ यच्च ठक्च, एवं च प्रत्ययाभ्यां संनियोग इति द्विवचनान्तेन समासः ॥

“दण्डादिभ्यो यः” ॥ उपायविशेषो दण्डो हस्तालम्बश्च, इह दण्डादिभ्य इत्येतावत्सूत्रमनन्तरश्च यत्प्रत्ययो विधीयते, तथा च वध्यशब्दव्युत्पादनाय क्यञ्चिधावुक्तं हनो वध च तद्वितो वेति, यदि चात्र यद्विधीयते तत एव तदुपपद्यते तद्वितो वेति, कथं, क्यप्पाद्युदात्तत्वं यत्पि तद्विते यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वमेव, यदि त्वत्र यो विधीयेत ततः स्वरे विशेषादनुपपन्नमेतत्स्यात्, उत्तरसूत्रे चास्य यस्यैवानुवृत्तिः स्याच्च यतः, अथापि स्वरितत्वाद्यत एवानुवृत्तिरुच्यते एवमपि वृत्तिकारस्यैतद्वक्तव्यमापद्येत यदनुवर्तते नानन्तरो य इति, ये

त्विवधमेधशब्दानां यदन्तानामाद्युदात्तानां कृन्दसि प्रयोगाः, इभ्याञ्च राज्ञा वनान्यत्ति, तस्मादपि वध्यं प्रपञ्चं न प्रतिप्रयच्छन्ति, अपां मेध्यं यज्ञियमित्याद्याः, ते दण्डादिभ्यो यविधानेष्यपपठन्ते, कथं, दण्डादिभ्यो य इत्यस्यावकाशो भाषायां कृन्दसि, यदित्यस्य तु दण्डादिभ्योन्यो ऽवकाशः, दण्डादिभ्यश्चकृन्दस्यभयप्रसङ्गे परत्वाद्यद्विविष्यति, तस्मादेते प्रयोगा दण्डादिभ्यो यद्विधीयतइत्यत्रार्थं प्रमाणत्वेन नोपन्यसनीयाः ॥

“पात्राहुंश्च” ॥ ‘ठक्ठजोरपवाद इति’ । तत्र ठकोपवादत्वमुपपादयति । ‘पात्रं परिमाणमप्यस्तीति’ । भाजनविशेषस्तु प्रसिद्ध एव तत्र ठकोपवादः, परिमाणवचने तु ठञ् इत्यर्थः । ‘पात्रिय इति’ । पात्रपरिमितं तण्डुलादिकं यः स्यात्यादिरर्हति सम्भवनधारणवृत्तमत्वात् स एवमुच्यते, येन वा भुङ्क्ते भोजनभाजनं संस्कारेण शुद्ध्यति ॥

“कडंकरदक्षिणाच्छ च” ॥ कडं मदे, कडतीति कडः, कडं करोतीत्यत एव निपातनात्त्वच्, कडंकरं माषमुद्रादिकाष्टमुच्यते, दत्ते-हत्साहकर्मणः करणे दूदक्षिभ्यामिनन् इतीनन् प्रत्ययः, दक्षिणा । ‘चकाराद्वच्चेति’ । घंस्त्वनन्तरोपि न समुच्चीयते य एव, स्वरितत्वात् । ‘कडंकरीय इति’ । यो बलीवर्द्धो दुर्जरमपि कडंकरं जरयितुं प्रभवति स तदहंतीत्युच्यते । ‘अत्यावृत्तरस्येत्यादि’ । यद्वा यथासङ्ख्येभिप्रेते यस्माद्वदिष्टस्तं दण्डादिषु पठेत् ॥

“स्थालीबिलात्” ॥ ‘कृयतावनुवर्त्तते इति’ । पूर्वसूत्रेपि न यच्चकारेणानुश्रुष्टस्तथा सति घन एव प्रसङ्गात्, किं तर्हि स्वरितत्वात्, अतो न तस्यानुवृत्तिर्दुर्लभेति भावः । ‘पाकयोग्या इत्यर्थे इति’ । त्रिकलीकृता इति यावत् ॥

“यज्ञत्विभ्यां घञञौ” ॥ ‘यज्ञमर्हतीति’ । स पुनर्यस्य विदुषो ऽर्थिनः शास्त्रेणापर्युदस्तस्य द्रव्यवतो यज्ञेऽधिकारः स वेदितव्यः । देश-

स्यानैवंविधत्वादुचनम् । ‘यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्मोर्हतीत्युपसंख्यानमिति’ ।
 ‘यज्ञकर्मोर्हतीति’ । यज्ञकर्मानुष्ठानयोग्य इत्यर्थः । ‘ऋत्विक्कर्मोर्हतीति’ ।
 ऋत्विग्भवितुमर्हतीत्यर्थः ॥

“पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति” ॥ पारायणमादित
 आरभ्यान्तादविच्छेदेन वेदाध्ययनं, तुरायणं संवत्सरसाध्यो हविर्यज्ञ-
 विशेषः, चान्द्रायणं तपोविशेषः, वर्तनं निष्पादनं तत्र पारायणं
 गुरुणा शिष्येण च निर्वर्त्तयते, अन्यतरासंनिधावध्ययनक्रियाया अनिष्पा-
 दनात्, शिष्यएव त्विष्यते, तथा तुरायणमुभौ वर्तयतः, ऋत्विग्यज्ञमानश्च,
 ऋत्विक् चरुगुरोडाशादि निर्वर्त्तयति, यज्ञमानो देवतोद्देशेन द्रव्यं त्यजति,
 यज्ञमान एव त्विष्यते, उभयत्र कस्माच्च भवत्यनभिधानात् ॥

“संशयमापन्नः” ॥ ‘सांशयिकः स्याणुरिति’ । स्याणुर्वा पुरुषो
 वेत्येवंरूपस्य संशयस्य विषय इत्यर्थः । अनेनैतद्वर्शयति, यद्यपि द्वे अपि
 कर्तृकर्मणी संशयमापन्ने तथापि यद्विषयकः संशयस्तत्रैव प्रत्ययो भवति न
 कर्तरि पुरुषे ऽनभिधानादिति ॥

“योजनं गच्छति” ॥ ‘क्राशशतयोजनशतयोरिति’ । गुणेन नेति
 प्रतिषेधः सङ्ख्याया न भवति, अत एव निर्देशात्, शतसहस्रान्ताच्च निष्का-
 दिति वचनाच्च । ‘ततोभिगमनमिति’ । अत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययः ॥

“पन्थो ण नित्यम्” ॥ ‘नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणमिति’ ।
 वाक्यनिवृत्त्यर्थं तु न भवति पन्थादेशो हि प्रत्ययसन्निधौ विधीय-
 मानो नैव वाक्ये संभवति, पथिन्शब्देन तु वाक्ये ऽनभिप्रेते पूर्वसूत्रेण
 नित्यग्रहणं कुर्यात्, यत्र पथिन्शब्दः श्रूयते, प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थमपि न
 भवति, पथः कनो विधानसामर्थ्यात्, प्रत्ययान्तरस्य प्राप्त्यभावात् ।
 ‘पन्थानं नित्यं गच्छतीति’ । नन्वयमर्थो न सम्भवति विश्रमस्यावश्यं
 भावित्वात्, सम्भवतु वा कथंचिदादित्यादौ तथापि न तत्रैवेष्यते,
 उदाहृतं हि पान्यो भिक्षां याचतइति, तस्मादाभीक्ष्ण्यं नित्यं परि-
 त्यागाभावो वा ॥

“उत्तरपथेनाहृतं च” ॥ ‘चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चयइति’ । प्रत्ययार्थमात्रसमुच्चये न तु समर्थविभक्तियुक्तस्य वाक्यार्थस्येत्यर्थः, तस्य व्याख्यानइति चेतिवद् वाक्यार्थपरामर्शिन इतिशब्दस्याभावादिति भावः । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘अत्रापीति’ । द्वितीयपक्षे चाक्रान्तेऽनाक्रान्ते च प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्, आक्रान्तएव तु भवति । ‘वारिजङ्गलेत्यादि’ । वार्यादीनि पूर्वपदानि यस्मिन्पदपदिके तस्मात्पथिन्शब्दान्तादित्यर्थः । ‘अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेति’ । पूर्वस्मिन्नेव वाक्ये ऽजशङ्कुशब्दौ पठितव्यौ तथा तु न कृतमित्येव । ‘मधुमरिचयोरण् स्थलादिति’ । स्थलशब्दोत्तरो यः पथिन्शब्दस्तदन्तान्मधुमरिचयोरभिधेययोरण् भवति । ‘स्थलपथेनाहृतमिति’ । गच्छत्यर्थे तु प्रत्ययो न दर्शितो मुख्यगमनासम्भवात्, । ‘स्थलपथं मधुक्रमिति’ । मधुमरिचयोरन्यतरनिर्णयायानुप्रयोगो न विरुद्धः ॥

“कालात्” ॥ स्वरूपग्रहणमिह न भवति, तमधीष्टो भूतो भूतो भावीत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयानिर्द्वैशान्मासाद्वयसीत्यादौ मासादीनां कालग्रहणेन विशेषणाच्च ॥

“तेन निर्वृत्तम्” ॥ तेनेति करणे तृतीया, निर्वृत्तं निष्पादितम् अन्तर्भावितण्यर्थे वृत्तिः ॥

“तमधीष्टो भूतो भूतो भावी” ॥ ‘भावीति तादृश एवानागत इति’ । स्वसत्तया व्याप्यमानकाल इत्यर्थः । ‘ननु चेति’ । यद्यपि क्वचित्कदा चिन्मासमप्यध्वेषणं भरणं च क्रियते तथापि यावन्तं कालं क्रियते न तावतः प्रत्यय इष्यते ऽपि तु फलभूतक्रियाव्याप्यकालादिष्यते स चाध्वेषणभरणाभ्यामव्याप्त इति द्वितीयानुपपत्तिरिति भावः । ‘अध्वेषणभरणे क्रियार्थे इति’ । अध्यापनादिक्रियार्थं हि तयोः करणम् । ‘फलभूतया क्रियेति’ । अध्यापनादिक्रिया । ‘ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यतइति’ । यथा चौरैराहृतम्प्राणिना दग्धे ग्रामे वक्तारो भवन्ति चौरैर्दग्धो ग्राम इति ॥

“मासाद्वयसि यत्त्वजौ” ॥ ‘वयस्यभिधेयइति’ । प्रत्ययार्थस्य तस्य विशेषणं वयः, तत्र विशिष्टाभिधाने विशेषणभूतं वयोप्यभिधेय-

मिति भावः । 'सामर्थ्यादिति' । नहि मासमधीष्टो भूतो वेत्युक्ते काचित्कालकृता शरीरावस्था गम्यते, भाविन्यपि नाज्जना गम्यते ज्ञातः कुमारो मासं भावीत्यत्रापि पूर्णं मासे यावस्था सैव वयः, ततश्च तत्रापि भूतएव मासो वयः प्रतीतेर्हेतुरित्येतत्सामर्थ्यम् । खञो जित्करणं स्वराद्यै पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च, मासीनाभार्यः ॥

“द्विगोर्यप्” ॥ प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात्पूर्वण यत्खञोः प्राप्तयोर्यञ्विधीयते, यपः पित्वादनुदात्तत्वं, तेन कालान्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवावतिष्ठते ॥

“व्यमासाण् एयच्च” ॥ ‘सौत्सर्गिकोपि ठजिष्यतइति’ । स कथमिष्यमाणोपि लभ्य इत्याह । ‘स इति’ । यदि चकारष्टप्रः समुच्चयार्थः कथं तर्हि यन्भवतीत्याह । ‘स्वरितत्वाच्चेति’ । एतच्च व्याख्यानादेव लभ्यते ॥

“अवयसि ठञ्च” ॥ ‘चकारोनन्तरस्य एयतः समुच्चयार्थ इति’ । न तु पूर्ववत् ठजः समुच्चयार्थः, तथा च वार्तिकम् । अवयसि ठञ्चेत्यनन्तरस्यानुकर्ष इति ॥

“समायाः खः” ॥ ‘सर्वत्रेति’ । पूर्वत्र, अत्र परत्र च, तेन परिज्यलभ्यकार्यसुकरमिति यावत् ॥

“राज्यहस्संवत्सराच्च” ॥ ‘द्वैयज्ञिक इति’ । अष्टष्टस्रोरेवेति नियमादसति टिलोपे ऽल्लोपोन इत्यकारलोपः, नन्वत्र राजाहःसखिभ्यष्टजिति परत्वाट्टच्चा भवितव्यं, न च महाविभाषया टचो विकल्पः, । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति नित्येषु परिगणनात्, एवं तर्हि समासान्तविधेरनित्यत्वादत्र न भविष्यति ॥

“चित्तवति नित्यम्” ॥ यदि चित्तवति नित्यं लुग्भवति कथं वर्षस्याभविष्यतीत्यत्र वक्ष्यति द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्मकरिष्यति द्विवार्षिको मनुष्य इति, नहि नित्ये लुकि अधीष्टभृतयोस्त्यत्रस्य चित्तवति श्रवणमुपपद्यते, एवं तर्हि भूतएवोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुगिष्यते न

सर्वत्र, एतच्च नित्यग्रहणाल्लभ्यते, आरम्भसामर्थ्यादेव हि नित्यो लुक् सिद्धस्तत्र नित्यग्रहणं विशिष्टैर्न नित्यं लुग् यथा स्यात्स पुनर्विशिष्टार्था भूत एव व्याख्यानात्, तेनाधीष्टादौ पूर्वेण विभाषयैव लुग्भविष्यति ॥

“षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते” ॥ लघुत्वात्प्रथमार्तिके कारणाभावाच्च एकवचनेनैव निर्द्वेषे कर्तव्ये बहुवचनेन निर्द्वेषाद्विवक्षितं तदिति मन्यमानं प्रत्याह । ‘बहुवचनमतन्त्रमिति’ । तथा च वार्तिके षष्टिके संज्ञाग्रहणं कर्तव्यमित्येकवचनं प्रयुक्तं, प्रयोगबाहुल्यात् सूत्रे बहुवचनप्रयोगः, षष्टिरात्रेण पच्यन्तइत्यत्रार्थे निपात्यमानस्य षष्टिकशब्दस्य धान्यविशेषएव प्रयोगो यथा स्यान्मुद्रादिषु मा भूदित्येवमर्थे संज्ञाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककारेणोक्तं तदेतन्निपातनादेव सिद्धमित्यभिप्रायेयाह । ‘सञ्ज्ञेषेत्यादि’ ॥

“वत्सरान्ताच्छकन्दसि” ॥ इद्वत्सरदावत्सरशब्दौ पञ्चवर्षे युगे द्वयोर्वर्षयोः सञ्ज्ञे, एवं संवत्सरपरिवत्सरशब्दावपि ॥

“तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम्” ॥ परिजय्य इत्यस्य विवरणं शक्यते परिजेतुमिति, क्षय्यजयौ शक्यार्थइत्ययादेशः ॥

“तदस्य ब्रह्मचर्यम्” ॥ ‘मासोस्य ब्रह्मचर्यस्येति’ । यद्यप्यत्रात्यन्तसंयोगो गम्यते तथापि द्वितीया न भवति मासस्य प्रधानत्वात्, षष्ठीविषये च द्वितीया विधानात् । ‘उभयथा हि’ सूत्रप्रणयनादिति । उभयोरप्यर्थयोः सूत्रकारेणैव सूत्रस्य व्याख्यातत्वादित्यर्थः । ‘महानामन्यादिभ्य इति’ । ब्रह्मचर्यस्य प्रत्ययार्थत्वात्सामर्थ्यात् षष्ठीसमर्थभ्यः प्रत्ययः । ‘महानामन्यो नाम ऋच इति’ । महत्त्वाम यासां ता महानामन्यो विदामघवन्नित्याद्याः, नित्यं सञ्ज्ञाकृन्दसोरिति ङीप् ‘महानाम्नीश्वरतीति’ । चरणमनुष्ठानं, तच्च क्रियाविषयमिति तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते, तत्र च स्वलिङ्गसङ्ख्यापरित्यागेनैव महानाम्नीशब्दो व्रते वर्ततइति महानाम्नीश्वरतीति विग्रहः । ‘माहानामिक इति’ । भस्याडे

तद्वृत्ते' पुंवद्भावे इति ङीपि निवृत्ते टिलोपः । 'अवान्तरदीप्तादिभ्यो ङिनि-
रिति' । इत्करणमष्टाचत्वारिंशतष्टिलोपार्थम् । अन्यत्र यस्येति लोपेन
सिद्धम् । 'अष्टाचत्वारिंशक इति' । वृत्तिविषये वर्षेषु संख्येयेषु अष्ट-
त्वारिंशच्छब्दो वर्त्तते प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणाच्चतुर्षु वेदेष्व-
ष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि व्रतं चरति । 'चातुर्मास्यानामिति' । अभिधेयब-
हुत्वाद्बहुवचनं, किमिदं चातुर्मास्यानामिति तत्राह । 'चतुर्मासाण्यो
यज्ञे तत्र भव इति' । 'चातुर्मास्यानीति' । संवत्सरसाध्या हविर्यज्ञवि-
शेषस्तस्य चत्वार्यवान्तरपर्वणि तदपेतं बहुवचनम् । 'चातुर्मासीति' ।
तत्र भव इत्येवाण् सिद्धस्तस्य द्विगोलुङ्गनपत्यइति लुकि प्राप्ते पुनरण्
विधीयते, कालाटुजित्यस्य त्वप्राप्तिः समुदायस्याकालवाचित्वात्तदन्त-
विध्यभावाच्च, अपर आह, यथाकथं चित्कालवृत्तिभ्योऽपि ठञ् इष्टत्वाटु-
ज्येव प्राप्ते तस्य लुकीदमण्विधानमिति ॥

“तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः” ॥ यज्ञमाचक्षते यज्ञाख्याः, सोपस-
र्गादपि मूलविभुजादित्वादस्मादेव निपातनाट्टा कः । 'आख्यायहण-
मिति' । आङ्पूर्वस्य ख्याइत्यस्य धातोर्ग्रहणमित्यर्थः । आख्यग्रहण-
मिति इत्स्वान्तपाठस्तु युक्तः । 'अकालवाचिनोऽपि यथा स्यादिति' ।
स्वरूपग्रहणं तु बहुवचननिर्देशादपि शक्यं निराकर्तुमिति भावः ।
नन्वेकाहादयः क्रतुशब्दास्तत्राहः शब्दः कालवाची न समुदायः कथ-
न्तएव ग्रह्येरवत आह । 'प्रग्वतेरिति' । ननु याग्निलोमस्य दक्षिणा
साग्निलोमे भवति तत्र बहुचोन्तोदात्ताट्टञ्, क्रतुयज्ञेभ्यश्चेति ठञ्
सिद्ध्यति, न सिद्ध्यति, व्याख्यातव्यनाम्न इति तत्र वर्त्तते नामग्रहणाच्च
व्याख्यातव्यतया लोके प्रसिद्धस्य ग्रन्थस्य ग्रहणम्, किं च द्वयोर्वाजपे-
ययोर्भवा द्वैवाजपेयिकी अत्र न प्राप्नोति तदन्तविधेरभावात्, सत्यपि
वा तदन्तविधौ द्विगोलुङ्गनपत्यइति लुक् प्राप्नोति, इह तु प्राग्वतेः संख्या-

१ इति पुंवद्भावेनेति पा० २ पुस्तके ।

२ नत्वहन् शब्दइति पा० २ पुस्तके ।

पूर्वपदानामिति तदन्तविधिश्चास्ति, लुक्च न प्राप्नोति, अग्राग्दीव्यतीय-
त्वादनाहर्ण्यत्वाच्च ॥

“तत्र च दीयते कार्यं भववत्” ॥ ‘हैमनमिति’ । यद्यपि भव-
वत्प्रत्यया भवन्तीत्युक्तं तथापि सर्वत्रायच्च तलोपश्चेत्यण् प्रत्ययेतिदिष्टे
तत्सन्धियोगशिष्टस्तलोपोपि भवति । ‘वतिः सर्वसादृश्यार्थ इति’ ।
कालेभ्यो भववदित्यत्रैतद् व्याख्यातम् । ‘अग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकं
भक्तमिति’ । यद्येवमग्निष्टोमस्य या दक्षिणा साग्निष्टोमे दीयते तत्र
यज्ञाख्येभ्यो दीयतइत्यनेनैव सिद्धं, तथा यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं
भवति ततश्च कार्यग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात् । अत्राहुः । द्वयो-
र्मासयोः कार्यं द्वैमासिकमित्यत्रापि प्रत्ययो भवति, अत्र तदन्तविधेरभ्यु-
पगमात्, कालाट्टजिच्यत्र तु न तदन्तविधिरस्ति, सत्यपि वा तदन्तविधौ
द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् प्राप्नोति, अथानेनापि प्रत्यये सति लुक्कस्माच्च
भवति यावता वतिः सर्वसादृश्यार्थ इत्युक्तं, सत्यं, प्रत्ययमात्रस्यातिदेशो
न लुक् इति, तदपरे न सहन्ते । वतिः सर्वसादृश्यार्थस्तत्र यथा भवे
तदन्तविधिर्न भवति एवमत्रापि न भवितव्यम् एवं च कृत्वा तत्र च
दीयतइत्यत्रापि तदन्तविधिर्न भवति, विभक्ते तु योगे भवत्येव, तत्र
भववदित्यस्याभावात्, द्वयोर्वाजपेययोर्दीयते द्वैवाजपेयिकी, सूक्ष्मदृ-
शामेष संधाः ॥

“व्युष्टादिभ्योः” ॥ व्युष्टशब्दः कालवाची दिवसमुखे वर्तते
तत्साहचर्याच्चित्यशब्दस्यापि कालवाचिनो ग्रहणं नाकाशादिवृत्तेस्तत्र
चात्यन्तसंयोगे द्वितीया भवतीति सप्तम्यधिकारेपि द्वितीयान्तात्प्रत्ययः,
नित्यं दीयते कार्यं वा नैत्यं, अण्प्रकरणे ऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानमित्येत-
त्प्रत्याचष्टे । ‘न वक्तव्यमिति’ । न कर्तव्यमित्यर्थः । कथमित्याह ।
‘अत्रैव पठितव्यास्तइति’ । आदिशब्दः प्रकारवाच्याश्रयणीय इत्युक्तं
भवति, अन्यथा तत्रैव पठेरन्, उपसंख्यानं वा क्रियेत, को विशेषः,
अण्यग्रहणमनर्थकं भववदित्यनुवर्तिष्यते, तेनाण्येव भविष्यति, न चेवं

व्युष्टनित्यशब्दाभ्यां कालाद्वृजित्यस्य प्रसङ्गः, पूर्वणैव ठञः सिद्धत्वात्, सत्यम्, आदिशब्दः प्रकारवाचीत्युक्तं तत्र यदि वृद्धेष्वप्येतत्कदा चित्प्रवर्तते, तदा छः स्यात्, पठितेषु तु नास्ति दोषः ॥

“तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां ण्यतौ” ॥ ‘तृतीयासमर्थोभ्यामिति’ । तृतीयार्थयुक्ताभ्यामित्यर्थः, तथा च यथाकथाचशब्दं प्रति वक्ष्यति तृतीयार्थमात्रं च सम्भवतीति, हस्तशब्दे तु तृतीयान्तत्वमेव सम्भवतीति प्रत्येकमर्थसंबन्ध इति, ननु यथासंख्यं प्राप्नोति तत्राह । ‘यथासंख्यमत्र नेष्यतइति’ । प्रत्ययौ तु प्रति यथासंख्यं भवत्येव, अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्, ‘तृतीयार्थमात्रं च सम्भवतीति’ । अर्थस्तावत्सम्भवति यथाकथाच दत्तमित्युक्ते ऽनादरेण दत्तमिति प्रतीतिस्तावन्मात्रमेव सम्भवति, मात्रशब्दस्य व्यवच्छेदकं दर्शयति । ‘नत्विति’ । यथाकथाचशब्दस्य वाक्यत्वात् प्रत्ययस्तु वचनसामर्थ्याद्वाक्यादपि भवति ॥

“सम्पादिनि” ॥ सम्पादिनीत्यत्र सम्पदेरर्थमाह । ‘गुणोत्कर्षः सम्पत्तिरिति’ । कर्णवेष्टकं कर्णाभरणम् । ‘वस्त्रयुगेणेति’ । कुमतिचेति णत्वम् ॥

“कर्मवेषाद्यत्” ॥ कर्म व्यायामः, वेषः कृत्रिम आकारः, ॥

“तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः” ॥ ‘अलमर्थो चतुर्थीति’ । अलमर्थं प्रभवतीत्यस्मिन्नुपपदे शेषविषये चतुर्थीत्यर्थः । ‘सक्तुमांसौदनाद्विग्रहीतादपीति’ । अपिशब्दात्सङ्घातादपि साक्तुमांसिकः, औदनिकः, साक्तुमांसौदनिकः ॥

“कर्मण उक्ञ्” ॥ ‘कामुकं धनुरिति’ । अन्यत्र तु न भवत्यनभिधानात् ॥

“समयस्तदस्य प्राप्तम्” ॥ ‘समर्थविभक्तिनिर्द्देश उत्तरार्थ इति’ । इह तु समय इति निर्द्देशादेव प्रथमासमर्थविभक्तिर्लभ्यते, उत्तरार्थत्वादेव च समयशब्दस्य पुङ्गित्वेऽपि तदिति नपुंसकनिर्द्देशः, तदपेक्षया च प्राप्तशब्दस्यापि नपुंसकत्वम्, इह तु वाक्यभेदेन संबन्धः, यदाह । ‘यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेत्तद्ववतीति’ ॥

“चतोरण” ॥ ‘उपवस्ता प्राप्नोस्येति’ । उपवस्ता उपवासस्य कर्ता स प्राप्नोस्य औपवस्त्रमुपवासः, प्राशित्रं ब्रह्मभागः ॥

“हृन्दसि घस्” । ‘हृत्विय इति’ । सिति चेति पदत्वेन भत्वे निरस्ते और्गुणो न भवति ॥

“कालाद्यत्” ॥ ‘काल्यस्ताप इति’ । प्रातःकाले काल्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तरं मृग्यम् ॥

“प्रकृष्टे ठज्” ॥ ‘प्रकर्षणेति’ । प्रकृष्टशब्दे प्रकृत्यर्थस्य निष्कृत्य कथनमेतत्, एवं प्रकृष्टे प्रकर्ष । ‘वर्तमानादिति’ । प्रकर्षविशिष्टेर्ध्वं वर्तमानादित्यर्थः । न त्वत्र नपुंसके भावे क्तो दर्शितः, कर्मणि क्तान्तोऽयं प्रकृत्यते स प्रकृष्ट इति, अन्यथा प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति विग्रहो न घटेत् । ‘ठज्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति’ । अन्यथानन्तरस्य यतानुवृत्तिराशङ्क्येत ॥

“प्रयोजनम्” ॥ प्रयुज्यतेनेनेति प्रयोजनं करणे ल्युट्, किं पुनस्तत्फलं, यथाहुः । यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनमिति, इन्द्रमह इन्द्रोत्सवः ॥

“विशाखाषाठादणमन्यदण्डयोः” ॥ ‘विशाखा प्रयोजनमस्येति’ । विशाखाषाठशब्दौ रुढिरूपेण मन्यदण्डयोर्वर्तन्ते तयोर्यथाकथंचिद्व्युत्पत्तिः क्रियते, मंथो विलोडनदण्डः, तस्यैवाधारभूतो ऽवताराख्यः काष्ठविशेष इत्यन्ये, उभयं मिलितमित्यपरे, आषाठो व्रतिनां दण्डः । ‘अट्टा प्रयोजनमस्येति’ । अत्र करणं प्रयोजनम् ॥

“अनुप्रवचनादिभ्यश्च” ॥ ‘विशिपूरीत्यादि’ । विश प्रवेशने, पूरी अप्यायने, पल्ल गतौ, रुह बीजजन्मनि, एताः प्रकृतयो यस्यानस्य युवोरनाकाविति विहितस्य तस्माद्विद्यमानपूर्वपदाच्च उपसंख्येयः, केवलस्यानस्य सपूर्वपदत्वाः संभवात्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् । ‘एहप्रवेशनीयमिति’ । एवं चानुप्रवचनादिषु संवेशनानुप्रवेशनान्वारोहणशब्दानां प्रपञ्चार्थः पाठः । ‘स्वर्ग्यमिति’ । ठजि प्राप्ते यद्विधिः । ‘पुण्याहवा-

चनादिभ्य इति । साहचर्यादभिधाने सिद्धे भेदविवक्षायां प्रत्ययश्रवणं
मा भूदिति लुग्वचनम् ॥

“एकागारिकट् चैरे” ॥ ‘एकागारं प्रयोजनमस्येति’ । एकशब्दो
ऽसहायवचनः, असहायं हि एहं मुमूषितश्चोरस्य प्रयोजनं, ससहाये
तु एहे मोषितुं न शक्यते । ‘एकागारं प्रयोजनमस्य भित्तिरिति’ ।
एकागारं चरद्वैद्यं तत्पुराणमुनेर्व्रतमिति शास्त्रादेकामेव यो भित्तिं
एह्यति न द्वितीयां स एवमुच्यते, नन्वेवमप्येकागाराच्चैरे ठञेव
नियमार्थं वक्तव्यः किं निपातनेन टकारेण वा प्रयोजनमत आह । ‘ट-
कारः कार्यावधारणार्थ इति’ । अवधारणमेव दर्शयति । ‘ढीब्रिव
भवति न जित्स्वर इति’ । वृद्धिस्तु निपातनाद्भवत्येव, नन्वेवं
जित्स्वरनिवृत्तिरेव निपातनस्य प्रयोजनमिति चैरे नियमो नापपद्यते,
न, अनेकप्रयोजनत्वात्त्रिपातनस्य, माभूद्वा नियमः, भित्ति कस्माच्च भव-
त्यनभिधानात्, यथा तु भाष्यं तथा जित्स्वर एवेष्यते, तत्र हि सूत्रमिदं
प्रत्याख्यातमेकागारात्त्रिपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणादिति, प्रयोजनमित्यत्र
ठञ् प्रकृतस्तेनैवेकागारिकशब्दः सिद्ध इत्यर्थः । ‘इकट्प्रत्ययमिति’ ।
इदमपि प्रत्याख्यानेन विह्वलम् ॥

“आकालिकडादन्तवचने” ॥ ‘आकालिकडिति निपात्यतइति’ ।
समुदायविषयमुक्त्वा तत्रैव विभज्य निपातनं दर्शयति । ‘समानकाल-
शब्दस्येत्यादि’ । सर्वेषामेव वाक्यानां निपात्यतइति वक्ष्यमाणेनैव स-
म्बन्धः । ‘आदन्तयोश्चैतद्विशेषणमिति’ । एतत्समानकालत्वमादन्त-
योर्विशेषणं निपात्यते आदन्तवचनइति सूत्रे श्रुतत्वादित्यर्थः । ‘इकट्
च प्रत्यय इति’ । क्कार्थे, अस्येत्यधिकारात्षष्ठ्यर्थे, तदाह । ‘समानका-
लावादन्तावस्येति’ । समानकालौ एककालावित्यर्थः, आदिर्जन्म, अन्तो
विनाशः, न चोत्पादविनाशयोरेककालत्वसम्भव इत्यव्यवहितकालत्वमे-
ककालत्वं, निरन्तरे हि काले भेदाग्रहणात्स एव काल इति भवति
प्रतिपत्तिः, तदाह । ‘उत्पन्नानन्तरं विनाशीत्यर्थ इति’ । आकालादु-
श्चेति वार्तिककारो मन्यते, न समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशो

निपात्या नापीकट प्रत्ययः, किं तर्हि आकालाट्टंश्चेति मूत्रं कर्तव्यं,
चकारः प्रकृतस्यैव ठञ्जः समुच्चार्यार्थः, किमिदमाकालादिति, आवृतः
कालोऽस्येत्याकालः, न च कालस्यावृत्तिः सम्भवतीत्ययमर्थो भवति उत्पत्ति-
कालेन समानो निरन्तरो यस्य विनाशकाल इति, एवं ह्युत्पत्तिकालएव
विनाशोऽस्यावृत्त इति भवति प्रत्ययः, ततः स्वार्थे ठन्विधेय आद्यन्त-
वचने विषयइति । तत्र ठञ् पक्षे ङीबाद्युदात्तत्वं च भवति प्रत्ययान्त-
रनिपातने तु नाद्युदात्तत्वं सिद्ध्यति, तदाह । 'आकालनिपातनानर्थक्यं
ठञ्प्रकरणादिति' । वृत्तिकारस्तु टकारोच्चारणात्प्रत्ययान्तरस्यैव निपातनं
मन्यमानो जिह्वस्वरं नेच्छति तन्मते निपातनापेक्षया समुच्चयार्थश्चशब्दः,
निपातनं च कर्तव्यम् । आकालशब्दाच्च ठनपि विधेय इति, आका-
लशब्दस्य चोक्त एवार्थः स्वार्थकश्च ठन्, आद्यन्तविषया चा वृत्तकालता
अपर आह । आवृत्तः काल इति तत्पुद्गलार्थः, ततोऽस्येत्यधिकारात्पुद्गलार्थे
प्रत्यय इति, सर्वथानिपातनस्य ठनश्चैक एवार्थः समानकालावाद्यन्ताव-
स्येति, अन्ये वर्णयन्ति, येषां वर्षादीनां यस्मिन्नेव काले मध्यह्नादावुत्प-
त्तिस्तस्मिन्नेव द्वितीयदिवससम्बन्धिनि विनाशश्च तान्याकालिकानि
तस्मात्कालादनुवर्तन्तइति कृत्वा, तेषां ह्याद्यन्तयोरेक एव कालो
भवति मध्याह्नादिरिति ॥

“तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिः” ॥ ‘यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति’ ।
एतेन समानविभक्तिकत्वात्प्राधान्याच्च प्रत्ययार्थस्य विशेषणं क्रियाग्रह-
णमिति दर्शयति, निर्द्वैशा'नुरोधे तु प्रथमनिर्द्वैष्टस्य प्रकृत्यर्थस्य विशेषणे
भिन्नविभक्तिकत्वाद्वाक्यशेषोऽप्याहार्यः स्यात्, यत्तत् तृतीयासमर्थं क्रिया
चेत्सा भवतीति, तुल्यमित्येतच्च प्रथमान्तं न 'क्रियाविशेषणत्वेन द्विती-
यान्तं, यदाह । 'तुल्यमित्येतस्मिन्वर्थइति' । तस्य विशेषणं क्रियाग्रहणं
सामान्योपक्रमत्वात्तु हितं भवति इतिवत्तुल्यमिति नपुंसकनिर्द्वैशः ।
'ब्राह्मणेन तुल्यं वर्ततइति' ननु ब्राह्मणशब्देन जातिर्द्रव्यं बोध्यत न

ताभ्यां क्रियायास्तुल्यत्वमन्यन भेदात्, यत्र तु किं चित्सामान्यं कश्चि-
 च्च विशेषः स एव विषयस्तुल्यतायाः, स्यादेतत् । ब्राह्मणपहर्चरिता-
 यामध्ययनादिकायां क्रियायां ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिः, ब्राह्मणेन तुल्यं
 वर्त्तते, कार्यः यथा ब्राह्मणो वर्त्तते तथा वर्त्ततइत्यर्थः । वर्त्तनमध्ययना-
 दिक्रियानुष्ठानं तेन युक्तमेव तुल्यत्वमिति, एवमपि मुख्ये सम्भवति गौणस्य
 ग्रहणमयुक्तं, कः पुनर्मुख्यः क्रियावाची पञ्चधादीनां तावत्क्रिया-
 वाचीनामप्रातिपदिकत्वादसत्त्वभूतार्थाभिधायित्वाच्च तृतीयासमर्थत्वं न
 सम्भवति, अथयङ्कृतान्तु कृत्वा कृत्वा कर्तुं हर्तुमित्येवमादीनां यद्यपि
 क्रियावाचित्वं तथा पञ्चकृत्वः कृत्विति कृत्वार्थोत्पत्तिर्भवति तथा-
 य्यसत्त्वभूतार्थाभिधायित्वात्तृतीयान्तत्वाभावः, घञादयश्च धात्वर्थस्य
 सिद्धतायां भवन्तः सत्त्वभूतार्थाभिधायिनो न क्रियावचनाः, अत एव
 हि तत्र कृत्वर्थप्रत्ययाभावः, नहि भवति पञ्चकृत्वः पाक इति,
 भवति तु पञ्चपाका इति यथा पञ्चघटा इति भवति न तु भवति
 पञ्चकृत्वो घट इति, भोक्तुं पाक इत्यादौ धातुधाव्यक्रियापेक्षस्तु-
 मुन्यत्ययः घृतपाकेन तुल्यस्तैलपाक इत्यादिरपि विषयो न भवति, ।
 ननु पञ्चकृत्वः शयितव्यमिति कृत्वमुचो दर्शनाच्छयितव्यादयः
 क्रियावचनास्ततः किं राजशयितव्येन तुल्यं देवदत्तशयितव्यमित्यादि-
 रवकाशः स्यात्, तथा स्यातव्येन तुल्यं गमनं मन्दत्वात्तथा नर्तितव्येन
 तुल्यं गमनं बहुविकारत्वादिति, तथा भोक्तुं पाक इत्यादौ यथा
 प्रकृतिधाव्यक्रियापेक्षस्तुमुन् भवति तथा घृतपाकेन तुल्यस्तैलपाक
 इत्यादौ वतिरपि स्यादिति सौम्यवकाशः, तदेवं प्रत्ययार्थविशेषणेषु
 क्रियाग्रहणे सामर्थ्यात्प्रकृत्यर्थोपि क्रियैव भवति नह्यक्रियया क्रिया तुल्या
 भवतीति क्रियावाचिभ्य एव वतिना भवितव्यं प्रकृत्यर्थविशेषणे सुत-
 रामिति कथं क्लेशेन क्रियायां वर्तितेभ्यस्तेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः प्रत्ययः ।
 उच्यते । येनोपमीयते यश्चोपमीयते यश्च तयोः साधारणो धर्म एतच्च-
 यमप्यपेक्ष्योपमानोपमेयभावः प्रवर्त्तते, तत्र यदा क्रियोपमानत्वेन विव-

त्यते तदा सावश्यापेक्षसाधारणधर्माधारत्वात्क्रियारूपतां हित्वा सत्त्व-
रूपतां प्रपद्यते ततश्च सामान्याद्भूतपूर्वगत्याश्रयणं यस्यार्थस्य क्रियारूप-
तापूर्वमभूत् संप्रति क्रियारूपातिक्रमेण सत्त्वभावापन्नोपि तृतीयान्तवाच्यः
परिगृह्यते तदेवं संप्रति मुख्यक्रियावाच्यसम्भवाद्भूतपूर्वक्रियारूपार्थवाचिनः
शयितव्यादयोपि गौणा एव, गौणं च क्रियावाचित्वं ब्राह्मणादीनामपि
सम्भवतीति तेभ्योपि भवति प्रत्ययः, तेषां तु न कस्यां चिदपि दशायां
मुख्यक्रियावाचित्वमित्येतावांस्तु विशेषः, यदि तर्हि क्रिययोस्तुल्यत्वे
प्रत्ययः ब्राह्मणाध्ययनेन तुल्यमध्ययनं करोति ब्राह्मणवदधीतइत्यन्यः
साधारणो धर्मापेक्षणीयः स्यात् तस्माद् द्रव्ययोरेव तुल्यत्वे प्रत्ययः
क्रिया तु साधारणो धर्म इति युक्तं, न युक्तमेवं हि यथा ब्राह्मणेन
तुल्यः क्षत्रियोध्ययनेनेति द्रव्यनिष्ठमभिधानं तथा वत्यन्तेपि स्यात्,
ततः किमध्ययसंज्ञा न प्राप्नोति, द्रव्यस्य लिङ्गसंख्यायोगित्वात्, स्वरादिषु
पाठाद्भविष्यति, इहापि तर्हि प्राप्नोति, उपसर्गाच्छब्दसि धात्वर्थे य उद्भूतो
निवतो यासि, किं च पाठाद्भवतु संज्ञा लिङ्गसंख्याकारकशक्तियोगस्तु
केन वार्यते स्वः पश्येत्यादिवत्, लौकिके च प्रयोगे क्रिययोरेव सादृश्यं
प्रतीयते न तद्भूतोर्द्रव्ययोः, यत्पुनरुक्तं साधारणो धर्मापेक्षणीयः स्यादिति,
नैष दोषः । चद्रव्यं मुख्यमस्या इत्यादौ यथा शब्दानुपात्ता अपि
कान्त्यादयः प्रतीयन्ते तथात्रापि सौष्ठवादयः प्रत्येक्ष्यन्ते, तस्मात्सुष्ठूक्तं
यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति । ‘गुणतुल्यइति’ । गुणैस्तुल्य इति
पूर्वसदृशेति तृतीयासमासः । ‘पुत्रेण तुल्यः स्थूल इति’ । पुत्रस्य यादृशं
स्थौल्यं पितुरपि तादृशमित्यर्थः ॥

“तत्र तस्येव” ॥ किमर्थमिदमुच्यते न पूर्वैरेव सिद्धं, न सिद्ध्यति,
तृतीयासमर्थोत्तरं प्रत्यय इह तु सप्तमीषष्ठीसमर्थोत्, एवं तर्हि तुल्या-
र्थेति या तृतीया तयेव शब्दयोगे सर्वे विभक्त्यर्था व्याप्तास्तद्वशा
ब्राह्मण इवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीयते ब्राह्मणमिव पश्यति ब्राह्मणेन
तुल्यं पश्यति, ब्राह्मणेनेवाधीतं ब्राह्मणेन तुल्यमधीतं ब्राह्मणायेव
ददाति ब्राह्मणेन तुल्यं ददाति, ब्राह्मणादिवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यम-

धीते, ब्राह्मणस्येव त्रिज्यस्य स्वं ब्राह्मणेन तुल्यं त्रिज्यस्य स्वं ब्राह्मण-
इव त्रिज्ये वर्तते ब्राह्मणेन तुल्यं त्रिज्ये वर्ततइति, ततश्च तृती-
यान्तादेव पूर्वसूत्रेण प्रत्ययो भविष्यति तथा च पूर्ववत्सन इति पञ्चम्य-
न्तादुतिर्दृश्यते^१ एवमपि न सिद्ध्यति, किं कारणं पूर्वं क्रियातुल्यत्वे
प्रत्ययः तच्चावश्यं क्रियाग्रहणं कर्तव्यं गत्रा तुल्यो गत्रय इत्यादौ माभू-
दित्येवमर्थः । ततश्च द्रव्यगुणयोस्तुल्यत्वे वर्तिर्न स्यादिति बष्ठीसप्तम्य
न्तादिवार्थनेन विधीयते ॥

“तदहम्” ॥ ‘तदिति द्वितीयासमर्थादिति’ । अहंशब्दः
पचाद्व्यजन्तसैवयोगे कर्मणि बष्ठा भवितव्यं, निपातनात् द्वितीया,
अपर आह, विग्रहवाक्याभिप्रायमेतत्, यदा राजानमर्हतीत्येवं तिङन्तेन
विग्रह्यते तदा द्वितीया समर्थमिति, सूत्रे त्वहमिति कर्मापपदादच्प्रत्ययः
कृत इति, इह क्रियाग्रहणमनुवर्तते यत्तदहं क्रिया चेत्सा भवतीति,
राजानमर्हति वृत्तं राजवद्वर्तते, इह न भवति राजानमर्हति क्वचं
ब्राह्मणमर्हति दधीति, यद्येवं राज्ञा तुल्यं वर्ततइति विग्रहाश्रयणेन
पूर्वेणैव वर्तिः सिद्धः, इह तर्हि राजवद्वर्तते राजेति भेदाभावेन तत्रिबन्ध-
नस्य सादृश्यस्याभावादप्राप्तिः वर्तिरनेन विधीयते, अत्रापि राजत्वेन ये
प्रसिद्धा भरतादयस्तु उपमानानीदानोत्तनानामिति सिद्धो वर्तिः, यदा
तर्हि राजशब्दः सामान्यवचनः प्रसिद्धविशेषविषयो वा राजवद्वयं वर्तते
भरत इति तदा सादृश्याभावादप्राप्तिः, विनीतवदुपस्थितं चिच्छेद
कृतहस्तवदिति विनीतानामिदं योग्यमुपस्थानं कृतहस्तानामिदं योग्यं
छेदनमिति गम्यते न तु सादृश्यं, उक्तं च ॥

१ एवमपि न सिद्ध्यति, किं कारणं पूर्वसूत्रे तुल्यस्य प्रतियोगिनि प्रत्ययः, अत
एव च तत्र ब्राह्मणादिशब्दानां तद्वतायां क्रियायां वृत्तिर्दीर्घता । इह तु मथुरया
तुल्यः पाटलिपुत्रे प्राकार इति न मथुरा प्रतियोगिनी किं तर्हि तद्वतः प्राकारः । इह
च देवदत्तेन तुल्या यज्ञदत्तस्य दन्ता इति न देवदत्तः प्रतियोगी किं तर्हि तद्वया
दन्ता इति न पूर्वेषां प्राप्तिः । नन्वत्रापि मथुरादेवदत्तशब्दाभ्यां तत्प्राकारो दन्ताश्च
सन्निवृत्तइत्याधिकं २ पुस्तके ।

२ तथेत्याधिकं २ पुस्तके ।

युक्तमौपयिकं राज्ञ इत्यर्थस्य निदर्शनम् ।

उपमानविवक्षायां तदर्हमिति पठ्यते ॥

इति । यदा त्वेकमेव वस्तु अवस्थाभेदपरिकल्पितभेदमुपमानोप-
मेयत्वेन विवक्ष्यते तदा नार्थानेन, तथा चेवशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते
राजेवायं राजा युध्यते वैयाकरण इव वैयाकरणो ब्रूते, रामरावणयोः युद्धं
रामरावणयोरिति, उक्तं ।

तदर्हमिति नारदं सूत्रं व्याकरणान्तरे ।

संभवत्युपमात्रापि भेदस्य परिकल्पनात् ॥ इति ।

“उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे” ॥ ‘ससाधने धात्वर्थे’ इति । क्रिया-
मात्रं धात्वर्थस्तत्कथं ससाधनइति लभ्यते, उच्यते, इहार्थग्रहणं न कर्तव्यं
धातावित्येव सिद्धं कथं पुनर्द्वैता नामोपसर्गो वर्तते शब्दे शब्दासंभवादर्थे
वृत्तिर्विज्ञास्यते, यथा धातुसंबन्धइत्यत्र तत् क्रियते बहुव्रीहिर्यथा
विज्ञायेत धातुधात्वर्थः क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्त-
मानादिति ससाधने धात्वर्थइत्यस्याप्ययमेवार्थो धात्वर्थविशिष्टे
साधनइति, न पुनः साधनविशिष्टे धात्वर्थे इति, उपसर्गाच्च पुनरेव-
मात्मकाः यदुत श्रुतायां क्रियायां तामेव विशिष्यन्ति यथा आगच्छ-
तीति, यत्र तु न श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टं साधनमाहुः, निष्कौशाम्बि-
रिति, तत्र यत्र क्रिया न श्रूयते तत्र यथा स्यादित्येवमर्थं धात्वर्थइत्यु-
क्तम् । ‘उद्गतानि निगतानीति’ । वनानां विशेष्यत्वात्पुंसकत्वमुद्गतो नि-
वतइति तु क्कान्दसं पुंस्त्वमिति मन्यते, यच्चास्माभिरुक्तं क्रिया गुणभूता
साधनं प्रधानभूतं तत्रोपसर्गस्य वृत्तिरिति तदप्यनेन दर्शितं, साधनश-
ब्देन शक्तिमद् द्रव्यमुच्यते न शक्तिमात्रमिति लिङ्गसङ्ख्यायोगादन्वर्थोऽव्य-
यसञ्ज्ञा न भवति ॥

“तस्य भावस्त्वतलौ” ॥ तस्येदमित्यस्यापवादोऽयं, भावशब्दोऽयं
भवतेश्चेति वक्तव्यमिति णप्रत्ययान्तोऽस्त्येवाभिप्राये यथायं भाव इति,
अस्ति च पदार्थमात्रवचनो यथा विचित्रा हि भावशक्तय इति, अस्ति

च शृङ्गारादिषु स्थायीभावः सञ्चारीभाव इति, घञन्तस्तु भवत्यर्थं कर्तृवर्जिते च कारके वर्तते, भवतिश्चानेकार्थः, तद्यथा तत्र भव इति सत्तार्थः, धान्यानां भवन इत्युत्पत्त्यर्थः, इत्यंभूतइति प्राप्त्यर्थः, भूष्ण-
 भूतिकाम इति समृद्ध्यर्थः, यस्य च भावेन भावलक्षणमित्यादौ धात्वर्थ-
 मात्रवचनः, वृत्तिकारोपदर्शितश्चापरः, ततश्च तस्य भाव इत्यभिप्राया-
 दिष्वतिप्रसङ्ग इत्यत आह । 'भवतोस्मादित्यादि' । यस्माद्गोत्वादेर्हेतोर्ग-
 वादौ गौरित्येवमादिकमभिधानं प्रवर्तते गौर्गौरित्येवमादिश्चाभिवा-
 कारः प्रत्ययो भवति सार्था गवादेः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिह भाव-
 शब्देनोच्यते, तत्र भवतोस्मादित्यर्थप्रदर्शनमेतत् न तु हेतौ केन
 चिद्वृत्तिविहितः, तस्माच्छ्रुणीभुवनुपसर्गइति करणे घञ् द्रष्टव्यः, अभि-
 प्रायादीनां चानभिधानाच्च ग्रहणम्, उक्तं च यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये
 शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति, गुणशब्देन यावान्कश्चित्पराश्रयो
 भेदको जात्यादिरर्थः स सर्व इह गृह्यते, यस्य भावादित्येतावत्युच्यमाने
 पुत्रस्य भावात्पितृशब्दस्य निवेश इति पितृत्वमिति पुत्रे प्रत्ययः स्यात्,
 पुत्रत्वमिति च पितरीतिगुणग्रहणं, भावाद् विद्यमानत्वात्, द्रव्य-
 मिति विशेष्यभूतः सत्त्वभावापन्नोर्थ उच्यते, तस्मिन् शब्दनिवेशः शब्दस्य
 प्रवृत्तिः, स त्वतलोरभिधेय इत्यर्थः, तत्र ये रूपादयः शब्दा गुणमात्रवृत्तय-
 स्तेभ्यो गुणसमवायिनि सामान्यविशेषे भावप्रत्ययो रूपत्वमिति, ये तु शुक्ला-
 दयो गुणगुणिवृत्तयो गुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुल्योपाद्वा, तेभ्यो गुणवृ-
 त्तिभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः, गुणिवृत्तिभ्यस्तु गुणे, अणुम-
 हद्दीर्घादयो नित्यं परिमाणिनि वर्तन्ते तेभ्यः परिमाणे गुणे भाव-
 प्रत्ययः, षत्वं णत्वमिति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेति सामान्यविशेषे प्रत्ययः, गवा-
 दयो यदा जातिमात्रवाचिनस्तदा तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रत्ययः, तथा
 ह्यर्थं जातौ शब्दस्वरूपमध्यस्यते यो गोशब्दः स शब्दार्थ इति, शब्द-
 स्वरूपमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं नान्यत्, द्रव्यवाचिभ्यस्तु गवादिभ्यो जा-
 प्रत्ययः, समासकृतद्रुतास्तु यद्यपि केवलं संबन्धं नाभिदधति तथा
 संबन्धिनि वर्तमानाः संबन्धं प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्तइति तेभ्यः संब-

भावप्रत्ययः, तथा च राजपुरुषत्वमिति स्वस्वामिभावः संबन्धः प्रतीयते, पाचकत्वमिति क्रियाकारकसम्बन्धः, औपगवत्वमित्यादावपत्यापत्य-
संबन्धः, के चिदौपगवत्वमित्युपत्यप्रत्ययस्य जातिमभिधेयामिच्छन्ति
तन्मते ऽर्थान्तरवृत्तिस्तद्वित उदाहार्यः, समासकृतद्वितेषु संबन्धाभिधान-
मन्यत्र ह्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबन्धेभ्य इति, रुढिशब्दा गौरवरस-
प्तपर्णलोहितशाल्यादयो जातिविशेषावच्छिन्नद्रव्यवाचिन इति तेभ्यो
जातावेव भावप्रत्ययः, एवं कुम्भकारत्वं हस्तित्वमिति अभिन्नरूपाः,
शुक्लादयो मतुङ्गकि विज्ञायमाने यद्यपि तद्वितान्तास्तथापि तेभ्यो
भावप्रत्ययो गुणैव भवति न तु संबन्धे गुणगुणिनोर्जातितद्वितोरिव
सोयमित्यभिसंबन्धेन लोकनिरुद्धेन भेदसंबन्धस्य न्यभावात्, गुणवच-
नेभ्यो लुगिति लुगिविधानद्वारेणाभेदेनैव गुणिनामभिधानं न तु भेदा-
श्रया मत्वर्थीयोत्यतिरित्याख्यायते, ऽव्यभिचारिसंबन्धात् सतो भावः
सत्तेति जातावेव भावप्रत्ययः, नहि सद्वस्तु सत्तासंबन्धं व्यभिचरतीति
सत्तासंबन्धानपेक्षणाद् न संबन्धे प्रत्ययः, राजपुरुषयोस्तु संबन्धस्य कादा-
चित्कत्वात्तदपेक्षो राजपुरुषशब्दः स्वार्थमभिधत्तइति ततः संबन्धे प्रत्ययो
युक्तः, तस्मात्सत्सु पदार्थेषु नित्यसमवायिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुः सत्तैव
भावप्रत्ययवाच्या न तु सत्सत्तयोः संबन्धः समवायाख्यः, धवखदिरत्व-
मिति जातिद्वन्द्वान्जातिसमुदायः, कुत्वमित्यादौ संज्ञास्वरूपे संज्ञिष्वध्यस्ते
प्रत्ययः, अन्ये तु संज्ञासंज्ञिसंबन्धइत्याहुः । उक्तं च ।

जातिगुणान्जातिगुणे समासकृतद्विताच्च संबन्धे ।

इत्यादेः स्वरूपे धवखदिरान्जातिसंघाते ॥

इति । इह तु नानात्वं सहत्वं यौगपद्यमित्यादौ वृत्तिविषये नाना-
शब्दो ऽसहभूतेर्धे वर्तते सहशब्दश्च सहभूते युगपच्छब्दोपि युगपद्भूते,
ततोसहभावादौ भावप्रत्ययः, एवमन्यत्रापि यथासम्भवन्द्रष्टव्यम् । इह न
ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावेन नञर्थेन च संबन्धे विवक्षिते पूर्वे
नञ्समासः पश्चात्त्वतलौ, तेनाब्राह्मणत्वमब्राह्मणतेति सतिशिष्टत्वा-

त्वप्रत्यये प्रत्ययस्वरः, तलि लिस्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति, नाव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणादुदात्तत्वम् । ननु परत्वात्त्वतलौ प्राप्नुतः, न वा
सापेक्षत्वाद्वाह्यणार्थो ह्यत्र नञर्थमपेक्षते, नञ्समासेऽपि तर्हि न
प्राप्नोति ब्राह्मणस्य भावापेक्षत्वात्, नैवं प्रधानमत्र ब्राह्मणपदमुत्तरप-
दार्थप्रधानो हि नञ्समासः, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः,
यथा राजपुरुषोभिरूप इति, वा छन्दसि छन्दसि विषये क्वचिपूर्वन्त्व-
तलौ पश्चाच्चञ्समासः, अयोनित्वाय अशिथिलत्वाय, अत्र नञस्वर एव
भवति, क्वचिद्विपर्ययः, त्वतलव्यतिरिक्ते भावप्रत्यये पूर्वं स एवेष्यते
पश्चाच्चञ्समासस्तेनाप्रथिमेत्यादौ सति शिष्टत्वाच्चञस्वर एव भवति,
अशौक्यमित्यादौ च नञः प्रकृतावनन्तर्भावाच्छुक्लशब्दादौ वृद्धिः, पूर्वं
नञ्समासे न नञपूर्वादिति प्रतिषेधात् ष्यज्वे न स्यात्स-यपि वा ष्यजि
नञो वृद्धिः स्यात्, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं युवादिषु पुरुषासे हृदयासरिति
नञ्समासे विषयभूते भावप्रत्ययप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति त्वतलाप-
वादप्रत्ययो नञर्थोपेक्षादपि परत्वाच्चञ्समासं बाधित्वा भवतीति ॥

“आ च त्वात्” ॥ ‘प्रथिमेति’ । तुरिद्वेमेयस्सु टेरिति टिलोपः,
र चतो हलादेर्लघोरिति चकारस्य रादेशः । ‘पार्थिवमिति’ । इग-
न्ताच्च लघुपूर्वादित्यण् । ‘अपवादैरित्यादि’ । इमनिजादींस्त्वतलोरपवा-
दान्वद्व्यति तैः सह समावेशो यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । ननु स्वरित-
त्वादेव त्वतलावनुवर्तिष्येते तेनापवादविषये भविष्यतः । तत्र । इत-
उत्तरवाक्यानां प्रत्ययनिर्द्देशेन निराकाङ्क्षत्वात्त्वतलोरपि पूर्वसूत्रे विधाना-
दाकाङ्क्षाया अभावाच्चैच्छक्यं विज्ञातुमनुवर्तते त्वतलाविति । ‘कर्मणि
च विधानार्थमिति’ । येभ्य एव कर्मणि ष्यज् । दिविधिस्तेभ्य एव त्वतलावपि
कर्मणि भवतो न तु ड्याप्प्रातिपदिकमात्रात् । ‘चकारो नञ्सञ्ज्ञभ्यामपि
समावेशार्थ इति’ । अन्यथा स्त्रीपुंसाभ्यामित्यस्य विधित्वपक्षे प्राग्भवनाद्वे-
र्यास्तानपेत्य तत्रैव प्रदेशे नञ्सञ्ज्ञोर्विधानादत्र प्रकरणे सचिधानाभावा-
च्चेमनिजादिवत्समावेशसिद्धिः, परिभाषात्वेऽपि यद्योद्वेशपक्षे स्त्रीपुंसा-
भ्यामित्यत्रैव प्रकरणे नञ्सञ्ज्ञोः सचिधिर्न पुनरिमनिजादिमध्ये

कार्यकालपक्षेपि प्राग्भवनाद्वैर्योस्तत्र नञ्स्त्रज्भ्यामुपस्थातव्यं तत्र यदि तावद्भावद्वयविज्ञानमात्रेण नञ्स्त्रजोरुपस्थानं तस्य भावस्त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां भावे नञ्स्त्रजाविति तदस्मिन्प्रदेशे सञ्चिधानेप्या च त्वादित्यस्मात्पूर्वो भवतः, अथ तूत्सर्गापवादविधानोपयोगविज्ञानानन्तरं नञ्स्त्रजोरुपस्थानं तदा ब्रह्मणस्त्व इत्यस्मात्पूर्वो नञ्स्त्रजो भवतः, सर्वथा आ च त्वादित्यस्मिन्प्रदेशे नाभ्यन्तरौ । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेत्यत्र कर्मणि नञ्स्त्रजोरुपस्थानं नाशङ्कनीयं, प्रकृतिविशेषसंबद्धस्य कर्मार्थस्योपादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्यासंबन्धात्, अधिकारपक्षे तु प्रतिसूत्रमुपस्थानाच्चञ्स्त्रजोरिमनिजादिष्वन्तर्भावाद्वा च त्वादित्येव नञ्स्त्रज्भ्यामपि समावेशः सिध्यति । अथ तत्राप्यर्थस्यैवावधित्वादर्थेष्वेवोपस्थानं ततोऽधिकारपक्षेपि नाभ्यन्तरत्वमिति सर्वथा चकारेणैव नञ्स्त्रज्भ्यां समावेशो वाच्यः ॥

“न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः” ॥ अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति त्वतलोरयं प्रतिषेध इति भ्रान्तिं वारयति । ‘इत उत्तरे ये प्रत्यया इति’ । एतच्चा च त्वादिति संबन्धाल्लभ्यते । ‘चतुरादीनीति’ । चतुराद्यन्तांस्तत्पुरुषाच्चञ्पूर्वानित्यर्थः । ननु पृष्ठादिभ्य इमनिज्वेत्यादिभिः परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो भावप्रत्ययो विधीयते, न च तत्र का चिच्चञ्पूर्वा प्रकृतिर्येह्यते, तदन्तविधिश्च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः, यत्र तर्हि स्वरूपग्रहणं नास्ति पत्यन्ताद्याभवति, हायनान्तादण् भवति, इगन्ताच्च लघुपूर्वात्, योपधाद्गुरूपोत्तमाद्गुजिति, तत्र नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादस्त्येव प्रसङ्गस्तद्वर्शयति । ‘वत्यति पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति’ । ‘अपतित्वमपति-तेति’ । तत्त्वा च त्वादित्यधिकारइत्युक्तं ततश्च पत्यन्तेत्यनेनैव त्वतलो-रप्यधिकृतयोर्विधानं, ततः किं, यक इव त्वतलोरप्ययं प्रतिषेधः प्राप्नोति-अस्त्येवमधिकृतयोस्त्वतलोः प्रतिषेधस्तस्य भाव इत्यनेन पुनस्त्वतलौ भविष्यतो बाधकाभावात्, यदि पत्यन्तादिष्वेवास्यापयोगः पत्यन्तेत्यस्यैव पुरस्तादिदं पठितव्यं तदेवात्तरत्राप्यनुवर्तिष्यते, एवं तर्ह्यत्र प्रदेशे प्रतिषे-

धाधिकारस्योपादानादिमनिजादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते । ननु चेत्तं तदन्तविध्यभावादप्रसङ्ग इति, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति अस्त्युत्तरत्र तदन्तविधिरिति, किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेरन्यपूर्वाच्च तत्पुरुषात्पृष्ठादन्तादिमनिजादिः सिद्धो भवति, न विद्यन्ते पृथगे यस्य अपृथुः परमपृथुः । 'तस्य भाव इति' । नात्रेमनिजादिरिष्यते, अत एव वृत्तिकारेणापि नास्य पठवः सन्तीत्यपटुरित्यादि व्यावर्त्ये दर्शितं, तस्माद्विहास्यकरणे प्रयोजनं चिन्त्यम्, आचतुर्थमित्यादौ ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ॥

“पृष्ठादिभ्य इमनिञ्चा” ‘वाचचनमणादिसमावेशार्थमिति’ । इह ये इगन्ता लघुपूर्वाः पृथुमृदुप्रभृतयस्तेष्वणः समावेशः, चण्डखण्डादिषु गुणवचनेषु ष्यञ्, बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्याञ्, स्वतलोस्तु समावेश आ च त्वादित्येव सिद्ध इत्याह । ‘स्वतलो तु सर्वत्र भवत एवेति’ ॥

“वर्णदृठादिभ्यः ष्यञ् च” ॥ ‘वर्णविशेषवाचिभ्य इति’ । स्वरूपग्रहणं तु न भवति यदि स्याद् दृठादिष्वेव वर्णशब्दं पठेत्, वर्णशब्दश्च रूपस्य वाचको न ब्राह्मणादीनां दृठादिभिर्गुणवचनैः साहचर्यात्, अत एव साहचर्याद्वर्णग्रहणात्पर्यायाणां ग्रहणं न भवति, कथं, दृठादयो हि गुणोपसर्जने द्रव्ये वर्तन्ते ऽतस्तत्साहचर्याद्वर्णशब्दा अपि तादृशा एव गृह्यन्ते, एवञ्च वर्णदृठादीनां गुणवचनत्वादेव सिद्धे पुनर्वचनमनिजार्थम् । ‘चौचिती याथाकामीति’ । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्ष्यञ् ङीष् हलस्तद्धितस्येति यलोपः । ‘वैयातलाभमतिमनःशारदानामिति’ । विशब्दादुत्तरे ये यातादयस्तदन्तानां समासानामनन्तरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः । वियातत्वं, वियातता, वियातिमा वैयात्यं, विलाभत्वं विलाभता विलाभिमा विलाभ्यं, विमतित्वं विमतिता विमतिमा वैमत्यम्, इगन्तत्वादणपि भवति, वैमतं, विमनस्त्वं विमनस्ता विमनिमा वैमनस्यं, विशारदत्वं विशारदता विशारदिमा वैशारदम् । ‘समो मतिमनसोरिति’ । सम उत्तरे ये मतिमनसी तयोः समासयोरनन्तरः ष्यञ् भवति, संमतित्वं संमतिता संम-

तिमा सांमत्यं, पूर्ववदण् सांमतं, समनस्त्वं समनस्ता संमनिमा सांम-
नस्यम् ॥

“गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” ॥ ‘कर्मशब्दः क्रियावचन इति’ । न साधनकर्मवचनः, क्रियाया हि साधनं सम्भवति सत्त्वशब्दाश्च गुणवचनब्राह्मणादयो ऽतस्तेषां नास्ति साधनकर्मणा संबन्धः, क्रिया त्वात्मलाभाय तैर्युज्यते, कथं तर्हि कवेः कर्म काव्यं नहि तत्र क्रियाभि-
धीयते, किं तर्हि तत्कृतेऽयं न्यः । अत्राहुः । क्रियाकर्मण्येव प्रत्ययवि-
धानमौपचारिकस्तु तत्कृते प्रयोग इति, अपर आह । ‘सूत्रे यः कर्म-
शब्दो यश्च वृत्तौ क्रियाशब्दस्तदुभयमपि कर्मसाधनं कर्म क्रियाकार्यमि-
त्यर्थः, तेन कृतिव्याप्ये साधनकर्मण्येव प्रत्यय इति । ‘ब्राह्मणादिराह-
तिगण इति’ । अवृत्ततत्वात् । एतदेवोपपादयति । ‘आदिशब्दः
प्रकारवचन इति’ । किमर्थं तर्हि गुणवचनग्रहणं ब्राह्मणादीनां चानुक्रम-
णं, केषां चित्प्रपञ्चार्थं केषां चित्स्वार्थं प्रत्ययविधानार्थं केषां चिद्वाध-
कवाधनार्थम्, तत्र ब्राह्मणशब्दात्प्राणभृज्जातिलक्षणेऽपि प्राप्ते माणववा-
डवाभ्यां गोत्रलक्षणे वुजि, अर्हतो नुम् चेति नुमर्थः पाठः, अर्हः प्रशंसाया-
मिति शतृप्रत्ययः, आर्हत्यं, चोरधूर्तयोर्मनोज्ञादित्वाद्वुजि प्राप्ते सोऽपि भव-
त्येव, आराधयादीनां चतुर्णां जनपदवाचित्वादपि कृते तस्य च कम्बो-
जादिभ्यो लुग्वचनमिति लुकि गोत्रवुजि प्राप्ते पाठः, एकभाषादी-
नामन्यभावपर्यन्तानां स्वार्थं विधानार्थं तथा च वार्तिके प्रयोगः,
आन्यभाष्यं तु कालशब्दव्यवयादिति, अत्रेज्जानीश्वरशब्दयोर्न नऽपू-
र्वादिति निषेधे प्राप्ते कुशलादीनां युवादित्वादपि प्राप्ते बालिश-
शब्दाद्वयोलक्षणेऽपि प्राप्ते राजशब्दस्य पुरोहितादित्वाच्च प्राप्ते
गणपत्यधिपत्योः पत्यन्तलक्षणे यकि, शेषाणामलसादीनां पाठः प्रप-
ञ्चार्थः । ‘सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थं इति’ । सर्वे वेदाः सर्ववेदाः पूर्व-
कालेति समासः, सर्ववेदानधीतइत्यण्, सर्वसादेर्द्विगोश्च ल इति लुक्,
सर्ववेद एव सार्ववेदः । ‘चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्चेति’ । चतुरो
वेदानधीतइति तद्वितार्थं द्विगुः, अणो लुक्, चतुर्वेद एव चातुर्वेदः,

क चित्तु चातुर्विद्यस्येति पाठः, तत्र सिद्धयइति शेषः, चतस्रो विद्या
अधीतइत्यादि पूर्ववद् विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादिति ठक्, पूर्ववल्लुक्,
चतुर्विद्य एव चातुर्विद्यः ॥

“स्तेनाद्यचलोपश्चि” ॥ स्तेन चौर्यं, पचाद्यच् स्तेनः । ‘नशब्द-
स्येति’ । एतेन संघातस्येदं ग्रहणमिति दर्शयति, वर्णग्रहणे तु नका-
रलोपे कृते ऽकारस्य यस्येति लोपः, तस्य पूर्वविधौ स्यानिषद्वादादया-
देशः प्राप्नोति, ननु संघातग्रहणेऽप्यलोन्यस्येत्यन्त्यस्य प्राप्नोति, सिद्धो-
न्यलोपो यस्येति चेति, तत्तरम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति, नानर्थके
ऽलोन्यविधिरनभ्यासविकारोऽस्त्विति च परिभाषां पठन्ति । ‘स्तेनादिति
योगविभागं कुर्वन्तीति’ । भाष्ये ऽनुक्तमपि स्तेन्यशब्दस्य प्रयोगबाहु-
ल्यादिदमुक्तम् ॥

“कपिज्ञात्योऽठक्” ॥ इह कपिज्ञातो द्वौ भावकर्मणी चार्थौ द्वावे-
वेति संख्यातानुदेशः प्राप्नोति, एवं पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्, हायनान्त-
युवादिभ्यो, द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेत्यत्रेत्याशङ्क्यः । ‘यथासंख्यं सर्वत्रैवात्र
प्रकरणे नेष्यतइति’ । तदर्थस्य स्वरितत्वस्याप्रतिज्ञानादिति भावः ॥

“पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्” ॥ ‘राजासइति’ । राजशब्दो
ऽसेऽसमासे यकमुत्पादयति, राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम्, असइति
किम् । आधिराज्यं, ब्राह्मणादित्वात्प्यञ्, यद्यपि तत्र राजशब्दः पठ्य-
ते तथाप्ययमेवासइति प्रतिषेधो ज्ञापति अस्त्यत्र राजशब्दे तदन्त-
विधिरिति । एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासे चरितार्थत्वादसमासे
विशेषविहितो यगेव भवति, अपर आह । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेव
तदन्तात् प्यञ्जि सिद्धे राजशब्दस्य तत्र पाठो यका सह समावेशार्थ इति,
तथा चावेष्ट्यधिकरणे शाबरभाष्यउक्तं तस्य कर्मणि व्यजिति ॥

• “प्राणभृज्जातिषयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्” ॥ प्राणभृतः प्राणिनः,
प्राणग्रहणमेव न कृतं वैचित्र्याद्यं, प्राणभृद्ग्रहणात्पृणत्वं सृणतेत्यादौ न
भवति, जातिग्रहणाद्देवदत्तत्वमित्यादौ न भवति, यात्विहेगन्तं लघुपूर्वे

तस्मात्परत्वादण् भवति तैत्तिरम्, उद्गात्रादिषु यच्चत्विवचनास्तेभ्यो हो-
त्राभ्यश्च इति के प्राप्तेऽन् विधीयते, सुष्ठुदुष्ठुभ्यां गुणवचनलक्षणे 'ष्यञि
वधूशब्दादिगन्तलक्षणे ऽणि शेषेभ्यस्त्वतलोः प्राप्तयोः । 'सुभगं
मन्त्रइति' । सुभगमित्येतच्छब्दरूपं मन्त्रविषये प्रयोगेऽजमुत्पादयति,
महते सौभाग्य, सर्वविधीनां कुन्दसि विकल्पितत्वात्, हृद्गगसिन्ध्वन्त-
इत्युत्तरपदशङ्किर्न भवति, अत एव मन्त्रे क्व चिदञ् न भवति, सौभाग्य-
मस्यै दत्वाय ॥

“हायनान्तयुवादिभ्योण्” ॥ हायनान्तात्त्वतलोः प्राप्तयो-
रखिवधानम् । 'यौवनमिति' । अत्रणीति प्रकृतिभावः, मनोज्ञादित्वाद्गु-
अपि भवति, स्यविरशब्दस्य घयोऽलक्षणे ऽञि प्राप्ते पाठः, होतृशब्द-
स्याप्युद्गात्रादित्वादज्येव । 'पुरुषासइति' । पुरुषशब्दो ऽसमासे ऽण-
मुत्पादयति, पौरुषं, प्राणभृज्जातिवाचित्वादञ् प्राप्तः, मनुष्यजातिवचनो
ह्यसौ न पुंसशब्दपर्यायः पुल्लिङ्गवचनः स्त्रियामपि दर्शनात् तस्यामस्यां
च पुरुषीश्च धेनुके दक्षुरिति, असइति किम्, राजपुरुषत्वं, कमण्डलुश-
ब्दस्येगन्तत्वादेवाणि सिद्धे त्वतलनिवृत्त्यर्थः पाठः । 'हृदयासइति' ।
हृदयशब्दोऽसमासेणमुत्पादयति, हृदयस्य भावो हार्दं, हृदयस्य हृल्लेख-
यदण्लासेष्विति हृद्वाचः । असइतिकिम्, अहृदयत्वं, ग्रहणव्रता प्राप्ति-
पदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादेव सिद्धे समासप्रतिषेधश्चिन्त्यप्रयोजनः ।
कुशलादीनां तेजज्ञानानां ब्राह्मणादित्वात्ष्यञपि भवति । 'श्रोत्रियस्य
घलोपश्चेति' । यदा श्रोत्रियंश्चन्द्रोधीतइत्यत्र कुन्दसः श्रोतृभावो घश्च
प्रत्यय इति पक्षस्तदा घलोपः, यदा तु वाक्यार्थं पदवचनमिति पक्ष-
स्तदा घश्चनेन य इति रूपं लक्ष्यते, क्व चित्तु यलोपश्चेति पाठस्तत्र
यलोपे सङ्घातग्रहणं, वर्णग्रहणे त्वकारस्य यस्येति लोपे सति इकारस्य
यणादेशप्रसङ्गः, सङ्घातलोपे त्विकारस्य यस्येति लोपः, सर्वथा श्रोत्रि-
यस्य भावः श्रोत्रमिति ॥

“इगन्ताच्च लघुपूर्वात्” ॥ 'लघुपूर्वग्रहणेन प्रातिपदिकसमुदायो
विशेष्यतइति' । यद्येवं पूर्वशब्दोपयवचनो व्यवस्थावचनो वा, तत्राद्ये

पक्षे यस्य सर्वपूर्वा वर्या लघुस्तस्मादेवेष्वणुप्रभृतेः स्यात्, द्वितीये तु पाण्डुप्रभृतिभ्योपि स्यात्, यदा लघुः पूर्वा भवतीत्याशङ्क्यावयववचन एव पूर्वशब्दः सोऽप्यवध्यपेक्ष एव प्रवर्तते तत्र कस्य चिदनिर्देशे सर्व-पूर्वः प्रतीयते, इह तु संनिधानादिक एवेति दर्शयति, 'लघुः पूर्वा यस्येत्यादि' । 'तेनेति' । लघुपूर्वैर्गौगन्तेन, अस्मिन्व्याख्याने ऽन्तग्रहणमतिरिच्यतइति लघुपूर्वैरेका प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तविधेः सिद्धत्वात् । 'कथं काव्यमिति' । काव्यमिति भवितव्यमिति प्रश्नः ॥

“योपधाद्रूपोत्तमाद् वुञ्” ॥ ‘त्रिप्रभृतीनामित्यादि’ । एतज्वा-णिजोरनर्षयोरित्यत्र व्याख्यातम् । ‘सहायाद्वेति वक्तव्यमिति’ । सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

“द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च” ॥ यः प्रत्यन्तो द्वन्द्वस्तस्माद्वक् प्राप्तः यस्तु हायनान्तस्तस्मादण् प्राप्तः, अन्यस्मात्त्वतलौ, मनोज्ञादिष्वपि गुणवचनात् ष्यञ् प्राप्तः, चोरधूर्ताभ्यामपि ब्राह्मणादित्वात् ष्यज्वेव, युवशब्दाद्युवादित्वादण्, शेषेभ्यस्त्वतलौ । ‘अमुष्यपुत्रेति’ । निपातनात्षष्ठा अलुक् ॥

“गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेषु” ॥ गोत्रवाचिन इति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते, अपत्यवाचिन इत्यर्थः । अपत्यप्रत्ययान्तादिति यावत् । अपर आह प्रवराध्याये पठितानां गोत्राणामिह ग्रहणमिति । ‘चरणवाचिनश्चेति’ । चरणशब्दः शाखाध्यायिषु पुरुषेषु कूठः, अनयोश्च गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वात्प्राणभृज्जातीत्यञ् प्राप्तः । ‘प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोरिति’ । ययासंख्यं तु सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यतइति पूर्वमेवाक्तम् । ‘श्लाघादिषु विषयभूतेष्विति’ । प्रत्ययार्थत्वं श्लाघादीनां न भवति, भावकर्मणोः प्रत्ययार्थयोरधिकृतत्वात्, नापि प्रत्ययार्थविशेषणं ये ते भावकर्मणी श्लाघादयश्चेत्ते भवत इति असम्भवात्, शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं हि भावः, न च गोत्रचरणशब्दानां श्लाघादयः प्रवृत्तिनिमित्तं नापि गोत्रचरणशब्दानां श्लाघादिकर्मत्वेन प्रसिद्धिः, तस्मात् श्लाघादिषु भावकर्मणोः साध्यतया

विषयभूतेष्वित्येवार्थः । 'तदवेतस्तत्प्राप्त इति' । इणः प्राप्पर्थत्वात् । 'नञ्ज्ञो वेति' । अत्रपूर्वस्येणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वात्, तच्छब्देन चेह गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्रतिनिर्दिश्यते । 'गार्गिकयेति' । आपत्यस्य चेति यलोपः ॥

“होत्राभ्यशब्दः” ॥ ‘होत्राशब्दश्चत्विजां वाचक इति’ । जुहोतेस्वन्, स्वभावतश्चायमृत्विज्वपि स्त्रीलिङ्गः । ‘अच्छावाकीयं ब्राह्मणाच्छसीयमिति’ । वेदे स्त्रीलिङ्गतापि दृश्यते, सोऽस्याच्छावाकीयांकुर्यादिति ॥

“ब्रह्मणस्त्वः” ॥ ‘नेति वक्तव्यमिति’ । क्वप्रत्यये प्रतिषिद्धे तस्य भावस्त्वतलावित्येव प्रत्ययः सिद्धः, विभक्तेरनुच्चारणाल्लाघवं भवतीति भावः । ‘यस्तु जातिशब्द इति’ । होत्राभ्य इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

“धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्” ॥ धिनोतेः कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि एयत्, अस्मादेव निपातनादन्यस्य लोपः, इकारस्य चात्वं, धिनोतीति धान्यं, धान्यमसि धिनुहि देवानिति हि दृश्यते, धान्यानामिति भवनापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी, भवनमित्यधिकरणे ल्युट्, चियष्टन् क्षेत्रम् । ‘भवति जायतेस्मिन्निति भवनमिति’ । एतेनोत्पत्तिवचनोत्र भवतिर्गृह्यते न सत्तावचन इति दर्शयति । एतच्च क्षेत्रग्रहणाल्लभ्यते, क्षेत्रशब्दो हि तृणानां धान्यानां चोत्पत्त्याधारमाचष्टे, नहि धान्यानां सत्तां प्रति भूमिः क्षेत्रव्यपदेशमासादयति । ‘मुद्गानां भवनं कुसूलमिति’ । असति क्षेत्रग्रहणे सत्तावचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं स्यादिति भावः, किं च भवनशब्दो गृहे कूट इति मुद्गानां गृहमित्यत्रैव प्रसङ्ग इत्यपि शक्यते वक्तुं, यदि तर्हीह क्षेत्रग्रहणमवश्यं कर्त्तव्यं तदेवास्तु किं भवनग्रहणेन, धान्यानामिति शेषलक्षणा षष्ठी क्षेत्रं प्रत्ययार्थः, न चैवं क्षेत्रशब्दस्यापि शरीरभार्याद्वनेकार्थत्वादतिप्रसङ्गः, धान्यसंबन्धमदुत्पत्तिभूमिरेव प्रत्येक्ष्यते, तदेतद्भवनग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

“व्रीहिशाल्योर्लक्” ॥ अत्रापि निर्द्वैशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः, वृत्तिकारेण तु पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वाच्चेत्तम् ॥

“यवयवकषट्ठिकाश्च” ॥ अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः ॥

“विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्यः” ॥ ‘स्रजि प्राप्ते वचनं पठे सोऽपि भवतीति’ । युक्तं यदणुतिलमाषेभ्यः पठे स्रजपि भवतीति तेषां धान्यत्वात् उमाभङ्गयोस्त्वधान्यत्वादयुक्तं, धान्यान्येव हि चमकानुवाकेषु पठ्यन्ते व्रीहयश्च मे यवाश्च मे इत्यादीनि, तान्येव धान्यानि, न चोमाभङ्गावत्र पठ्येते अत आह । ‘उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वमाश्रितमेवेति’ । न चमकानुवाको धान्यपरिगणनार्थः, तत्राधान्यानामप्यश्मादीनां पाठाद्, धान्यानामपि केषां चित् कोदवादीनामपाठात्, तस्मादन्यत एव धान्यनिर्णयः, तत्र शणसप्तदशानि धान्यानीति स्मृतिः, तत्र चोमाभङ्गेऽपि पठिते तस्मादयुक्तमेव यत्ताभ्यामपि पठे स्रज् भवतीति ॥

“सर्वचर्मणः कृतः खखौ” ॥ ‘तृतीयासमर्थोदिति’ । कृत- इति प्रत्ययार्थं चर्मणः करणत्वात्सामर्थ्यलभ्या तृतीया समर्थविभक्तिः, सर्वशब्दस्य चर्मशब्देन समासं कृत्वायं निर्द्वैशः, सर्वचर्मण इति समासश्च सामर्थ्यं सति भवति, ततश्चर्मशब्देनास्य संबन्ध इति कश्चिद्वा- म्येत्तं प्रत्याह । ‘सर्वशब्दश्चात्रेति’ । कथं तर्हि समास इत्याह । ‘तत्रा- यमिति’ । अस्मादेव निपातनादिति भावः, किं पुनः कारणं सर्वशब्दः कृतेन संबध्यते न चर्मणेत्याह ! ‘सर्वश्चर्मणेत्यादि’ । सर्वश्चर्मणा कृत इति योयं वाक्यार्थो ऽस्मिंस्तद्वृत्तिवृत्तिरिष्यते, यदि चर्मणा संबध्येत ततो यदि सर्वचर्म इति षष्ठीसमासस्ततः सर्वसंबन्धिना चर्मणा कृत इत्यर्थः स्यात्, अथ कर्मधारयस्ततः सर्वेण चर्मणा कृत इति न तु कृतस्य सर्वत्वमुभयथापि लभ्यते, तस्मात्कृतेनैव संबन्धो न्याय्य इति भावः ॥

“यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः” ॥ दृश्यतेस्मिन्दर्शन इत्यधि- कारणे ल्युट्, कः पुनरसावित्याह । ‘आदर्शादिरिति’ । आदिशब्देन जला-

दिकं दृश्यते । 'प्रतिबिम्बाश्रय इति' । यो हि मुखादिप्रतिबिम्बस्याश्रय-
स्तत्र मुखादिकं दृश्यते मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बं, सादृश्यप्रतिषे-
धात्कथमत्र समासस्तत्राह । 'निपातनादिति' । भट्टिकाव्ये तु पदार्था-
नतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः, तथा च मायामृगं प्रकृत्य भवति श्लोकः
यथामुखीनः सीतायाः पुपुत्रे बहुलो भवन्निति, यथामुखं दर्शनं इत्यव्ययी-
भावस्यापि यथामुखशब्दस्योन्मत्तगङ्गादिवत् सत्त्ववचनत्वात्कर्मशक्तियोगे
सति दर्शनशब्दयोगे कृद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी, तस्या नाव्ययीभावादित्य-
म्भावः, अत एव पूर्वमुक्तं यथा मुखशब्दात्संमुखशब्दाच्च षष्ठीसमर्था-
दिति, समं मुखं संमुखमिति समशब्दः सर्वशब्दपर्यायः, निपातनादन्यलोप-
स्संमुखस्येति कर्मणि षष्ठी प्रत्ययसन्त्रियोगेनान्यलोपनिपातनाच्चेदं प्रयोगार्हं
किं तर्हि प्रक्रियाशक्यं संशब्दस्तु न समशब्दस्यार्थं दृश्यते । 'संमुखीन
इति' । यत्रादर्शादौ सर्वे मुखं दृश्यते तदेवमुच्यते, कथं तर्हि संयुगे संमु-
खीनं तमुच्यन्तं प्रसहेत क इति, अभिमुखावस्थानात्साधर्म्याद्विविध्यति ॥

“तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति” ॥ ‘परिशिष्टं
प्रकृतिविशेषणमिति’ । तत्र केवलानां पथ्यादीनां सर्वादित्वासम्भवात्प्रा-
तिपदिकैरपि तैस्तदन्तविधिः, पञ्चम्यर्थे च प्रथमा द्वितीया वेत्याह ।
'पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्तादिति' । 'सर्वपथीन इति' । पूर्वकालेत्यादिना
समासः, ऋक्पूरब्धूरित्यकारः समासान्तः, तस्य पथ्यन्तसमासग्रहणेन गृह-
णात्पथ्यन्तमेव प्रातिपदिकमिति खप्रत्ययः ॥

“आप्रपदं प्राप्नोति ॥ 'प्रपदमिति पादस्यायमुच्यतइति' । प्रारम्भः
पदस्येति कृत्वा । 'तयोरव्ययीभाव इति' । आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यनेन ।
'द्वितीयासमर्थादिति' । क्रियाविशेषणे कर्मणि द्वितीया, आप्रपदं यथा
तथा सर्वशरीरं प्राप्नोतीत्यर्थः । 'शरीरेणासंबद्धस्यापि पदस्य प्रमाणमाख्या-
यतइति' । 'योग्यत्वात्, योग्यो ह्यसावाप्रपदं शरीरं प्राप्नुं, व्याप्नोतीति
प्रकृते प्राप्नोतीतिवचनमर्थभेदात्, संबन्धमात्रं प्राप्तिः, संबन्धः साक-
ल्योपाधिको व्याप्तिः, आप्रपदमित्यत्र त्वभिविधौ व्याप्तिर्गम्यते न
मर्यादायाम् ॥

“अनुपदसर्वाचायानयं बहुभक्तयतिनेयेषु” ॥ ‘अनुरायामइति’ । यस्य चायाम इति वा यथार्थं यदव्ययमिति वाऽव्ययीभाव इत्यर्थः । ‘पद-प्रमाणेत्यर्थ इति’ । आयामे तावदयमेवार्थः सादृश्येपि तुल्यपरिमाणतया सादृश्यमित्ययमेवार्थो भवति । ‘सर्वाचीनो भितुरिति’ । प्रकारकात्वं सर्वशब्दः, यावच्चानि लभ्यन्ते उष्णानि शीतानि सरसानि विरसानि तानि सर्वाणि भक्तयतीत्यर्थः । अयनमय इति गमनमात्रमयशब्देनोच्यते तत्प्रतिषेधस्त्वनयशब्देनेत्याशङ्कामपनयति । ‘अयः प्रदक्षिणमिति’ । प्रदक्षिणं गमनमित्यर्थः, एवमनयः प्रसव्यं वामपर्यायगमनम्, एतच्च कृठिवशाल्लभ्यते कृठो ह्ययमयानयशब्दः शाराणां प्रदक्षिणप्रसव्यगमने, शृणन्त्येभिर्दूतकाराः परस्परमिति शाराः, दूतसाधनविशेषाः श्वान इति, येषां प्रसिद्धिः, कृत्यल्युटो बहुलमिति करणे घञ्, तत्राभिमुखयोः क्रीडतोः कितवयोर्यदैवैकं प्रति प्रदक्षिणं गमनं तदेवेतरं प्रति प्रसव्यमित्ययश्चासावनयश्च अयानय इति कर्मधारयः, अथ वा एकमेव प्रत्ययानयत्वं, कथं, वीथीभेदेन, चतस्रो वीथयः तत्रात्मीयाः शाराः परपार्श्वं स्थिताः प्रथमायां वीथ्यामात्मनः प्रदक्षिणं गच्छन्ति द्वितीयस्यां प्रसव्यमेवमुत्तरयोस्तत्र समाहारद्वन्द्वे लोकाश्रयत्वेन पुल्लिङ्गता, अपर आह । एकदेशद्वारेण गमनसमुदायस्यायानयव्यपदेशः, कृताकृतादिवत्समानाधिकरणसमास एवायमिति । प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमात्रेपि नेष्यते किं तु विशेषइत्याह । ‘प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनामित्यादि’ । यस्मिन् गतिविशेषे सति परैर्दूतकारसंबन्धिभिः पादानां स्थानापरपर्यायाणामसमावेशोऽनाक्रमणमनध्यासनम्, एतदुक्तं भवति, प्रदक्षिणाप्रत्ययगामिनामात्मीयानां शाराणां संबन्धीनयानि पदानि तानि परकीयैः शारैर्नाक्रम्यन्ते यस्मिन् गतिविशेषे सोयानय इति ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् असहायस्तु शारेण परकीयेन बाध्यते । ‘अयानयं नेया इति’ । नयतेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि द्वितीया प्रधाने कृत्यप्रत्ययः । ‘फलकशिरसि स्थिता इत्यर्थ इति’ । आरम्भकाले यत्र स्थाने शाराः स्थाप्यन्ते तच्छिरः, तत्र स्थितः शारः परपार्श्वोदात्मपार्श्वं नेतव्यः, तत्रायश्चानयश्च भवति तेनासावयानयं नेयः, बहुभक्तयति-

नेयेष्विति निपातनात्तिङन्तस्य द्वन्द्वः, असमासपते तु बहुवचनं प्रथमैक-
वचनं नेयेष्विति सप्तमीबहुवचनमित्यसमञ्जसमापद्येत ॥

“परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति” ॥ ‘परस्योत्ववचनमिति’ । पर-
स्य शब्दरूपस्यादेहत्वं निपात्यतइत्यर्थः, तत्राद्गुणः, अथ वा परशब्दस्य
चेत्त्वं निपात्यते ऽन्त्यस्यालः, तत एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपैकादेशः,
परस्योत्वमिति प्राप्नोति शकन्वादिषु पररूपं वक्तव्यमिति पररूपेण नि-
र्देशः । ‘परपरतराणां चेति । चकारः पूर्वनिपातनापेक्षया समुच्चयार्थः,
अर्थगतस्य बहुत्वस्य शब्दे समारोपाद्बहुवचनम् । ‘तच्छब्दान्तरमेव
द्रष्टव्यमिति’ । अव्युत्पन्नमेव प्रबन्धस्य वाचकम्, अत एव स्त्रीलिङ्गमेक-
वचनं च, पारंपर्यमित्यपि तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि भवति । कथं परोवर्यव-
दिति, असाधुरेवायं खप्रत्ययसन्धियोगेन परोवरेति निपातनात् ॥

“अवारपारात्यन्तानुकामं गामी” ॥ ‘गामीति’ । ‘गमेरिनिः
आङि णिच्चेति बहुलवचनात्केवलादपि णिनिर्भविष्यति । ‘गम्यादय
इति’ । यद्यप्याङ्पूर्वा गमिर्गम्यादिषु पठ्यन्ते तथापि बहुलवचनादेव
णिनिरिव भविष्यत्कालत्वमपि भविष्यतीति भावः । ‘अकेनोर्भविष्यदाध-
र्त्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेध इति’ । गत्यर्थकर्मणीत्यत्र यदुक्तं द्वितीयायहण-
मपवादविषये विधानार्थं तेन कृतप्रत्ययप्रयोगे षष्ठी न भवति यामं
गन्तेति तत्राश्रितं प्रतिषेधे षष्ठीप्रसङ्गस्यैवाभावात् । ‘अवारपारीण इति’ ।
द्वन्द्वात्प्रत्ययः । अवारपारे तीरे, आहिताग्न्यादिषु प्रतेपादुभयं भवति,
अवारपारे पारावारे इति । ‘अत्यन्तमिति’ । क्रियाविशेषणम्, एवमनुका-
ममिति, काम इच्छा, तस्य सदृशमनुकामं कामानुरूपं, यथार्थं यदव्य-
यमिति समासः ॥

“समांसमां विज्ञायते” ॥ “समांसमामिति वीप्सेति” । द्रष्टव्येति
शेषः, अत्र निर्देशे वीप्सा द्रष्टव्या, तेन द्विवचनमित्यर्थः, अथ वा वीप्सा-
वाची समुदायो वीप्सा वीप्सावाचीत्यर्थः । ‘सूबन्तसमुदायः प्रकृतिरिति’ ।
प्रातिपदिकाधिकारेपि वचनसामर्थ्यात् । ‘गर्भं धारयतीत्यर्थ इति’ । दृश्यते
च विजनिर्गर्भधारणे स विज्ञायमानो गर्भेणाताम्यदिति । ‘पूर्वपदे सुपो

लुग्नक्तव्य इति, । अन्यथा तद्विते उत्पत्ते यथोत्तरपदे लुग्नवति सुपो
धातुप्रातिपदिकयोरिति तथा पूर्वपदेपि स्यात् । 'के चित्त्वित्यादि' । नन्व-
त्यन्तसंयोगे द्वितीयया भवितव्यं तत्राह । 'गर्भविमोचने त्विति' । तत्र
विमोचनेन कृत्वायाः समाया व्याप्त्यभावाद् द्वितीयाभाव इति भावः ।
'यलोपमात्रमिति' । यकारमात्रलोपो न सर्वस्या विभक्तेरिति मात्रशब्दः
स्यार्थः । 'परिशिष्टस्येति' । आम्शब्दस्यालुग्नक्तव्यः, ननु याटः सुबभक्त-
त्वात्सुबुक्तैव लोपः सिद्धस्तत्र यलोपवचनं द्वियमार्थं भविष्यति यकारस्यैव
लोपो न तु सर्वस्य प्रत्ययस्येति तत्किमुच्यते लुग्नक्तव्य इति, एवं मन्यते यथैव
निपातनात्पूर्वपदपरिशिष्टस्य लोपो न भवति एवमुत्तरपदेपि न स्यादिति ।
'अनुत्पत्ताविति' । वाक्ये पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि पक्षे यलोपो वक्तव्य-
स्तेन द्वैष्ट्यं सिद्धं भवति ॥

“अग्रश्वीनावष्टब्धे” ॥ अवष्टब्धविजनइत्येतयोर्ग्रन्थक्रमं विवर-
णमासवे प्रसव इति, कथं पुनरवष्टब्धशब्दस्यासन्नमर्थ इत्याह । 'आवि-
दूर्यं हीति' । यद्यप्यालम्बनेपि षत्वं विधीयते तथापि विजनस्यालम्बन-
त्वासम्भवादाविदूर्यमेवात्रार्थः, किं पुनरत्र निपात्यते अग्र श्वो वेति वार्थं
समासः खप्रत्ययः, टिलोपस्त्वय्यत्वादेव सिद्धः । 'अग्रश्वीना वड-
वेति' । विजायतइत्यस्यानुकूलतया स्त्रीलिङ्गमुदाहृतं न पुनः सूत्रे
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः, अग्रश्वीना गोसमूहः, अग्रश्वीनं गोमण्डलमित्यत्रापी-
ष्टत्वात्तस्मात्सूत्रे ह्रस्वान्तस्याविभक्तिको निर्देशः । 'के चित्त्विति' । तेषां
यथाभिधानं क्रियाध्याहारः । 'अवष्टब्धमात्रइति' । भवत्याद्यर्थेपी-
त्यर्थः । 'अग्रश्वीनं मरणमिति' । अग्र वा श्वो वा भविष्यतीत्यत्रार्थं
प्रत्ययः ॥

“आगवीनः” ॥ 'गोराड्पूर्वादिति' । गोशब्दान्तादाड्पूर्वात्प्रा-
तिपदिकादित्यर्थः । 'आ तस्य गोः प्रतिदानादिति' । प्रतिदानं प्रत्यर्प-
णम् । एतेन वृत्तिविषये गोशब्दो गोः प्रतिदाने वर्त्ततइति दर्शयति ।
'कारिणीति' । कृज आवश्यकं णिनिः । 'आगवीन इति' । आङ्गुर्या-
दाभिविध्योरित्यययीभावे उपसर्जनह्रस्वत्वे च कृते खप्रत्ययः, आर्गुणः ॥

“अनुबलंगामी” ॥ ‘अलंगामीति’ । सुष्यजाताविति णिनिः । ‘गोः पश्चादनुविति’ । पश्चादर्थे, ऽव्ययीभावः, उपसर्जनह्रस्वः । ‘पर्याप्तमिति’ । क्रियाविशेषणमेव । ‘अनुविति’ । ततश्च द्वितीयान्तात्प्रत्ययः, कृद्योगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणाच्च भवति तद्वया शोभनं पाचक इति ॥

“अध्वनो यत्त्वौ” ॥ ‘द्वितीयासमर्थवादिति’ । यदा तिङन्तेन विग्रहे ऽध्वानं गच्छतीति तदा द्वितीयासमर्थत्वं, यदापि सूत्रोपात्तेन गामीत्यनेन विग्रहस्तदापि द्वितीयैव, कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति अकेनोरिति प्रतिषेधात्, इहाध्वनो यच्चैति सिद्धं चकारात्त्वश्च, एवमुच्यमाने उत्तरसूत्रे चकारेणानन्तरो यदेवानुक्रुष्येत न चानुक्रुष्टः खः, अतो यत्त्वयोर्द्वयोरप्यनुवृत्त्यर्थं यत्त्वावित्युक्तम् ॥

“अभ्यमित्राक् च” ॥ ‘अभ्यमित्रमिति’ । लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्यइत्यव्ययीभावः, क्रियाविशेषणत्वात्कर्मणि द्वितीया ॥

“गोष्ठात्त्वञ् भूतपूर्व” ॥ ‘गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठ इति’ । घञर्थे कविधानं स्यात्सायाव्यधिहनि युध्यर्थमित्यधिकरणे कः, अम्बाम्बगो-भूमीति षत्वं, पूर्व भूतो भूतपूर्वः, सुसुपेति समासः । ‘तस्यैवेति’ । गोष्ठ-शब्दस्यार्थद्वारकं च विशेषणत्वं न स्वरूपेण नहि भूतपूर्वाद्गोष्ठशब्दात्म-त्ययो विधातुं शक्यते । ‘गोष्ठो वर्ततेइति’ । सम्प्रति गवामवस्थानं दर्शयति ॥

“अश्वस्यैकाहगमः” ॥ एकाहेन गम्यतइत्येकाहगमः, गृहवृद्ध-निश्चिगमश्चेत्यपं बाधित्वा परिमाणाख्यायां सर्वभ्य इति घञ् प्राप्नोति, उक्तं हि घञनुक्रमणमत्रयोर्विषयइति, अस्ति चात्र परिमाणाख्या, एका-हेन गम्यत इति परिच्छेदावगमाद्, अस्मादेव निपातनादप् द्रष्टव्यः, कर्तृकरणे कृताबहुलमिति समासः । ‘अश्वस्येति’ । कर्त्तरि षष्ठी । ‘आश्वीनानि शतं पतित्वेति’ । यावन्ति योजनान्येकाहेनाश्वेन गम्यते तावतां शतं गत्वेत्यर्थः ॥

“शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः” ॥ ‘यथाकथञ्चिदिति’ ।
 नानाश्रयवार्थभिनिवेष्टव्यमित्यर्थः, अभिनिवेशे तु यः शालायामधृष्टो
 भार्याजितत्वादित्यत्र धृष्टः, यच्च कूपे अकार्यं मूत्रणादि कथं तस्याभि-
 धानं प्राप्नोति, कथं तर्हि विवक्षितार्थ इत्याह । ‘शालाप्रवेशमर्हतीति’ ।
 अन्यत्राप्रागल्भ्यादासितुमशक्तः शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः । ‘कूपाव-
 तरणमिति’ । यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः ।
 ‘उत्तरपदलोपश्चेति’ । वृत्तिविषये शालाकूपशब्दो तत्कर्मिकायां क्रियायां
 वर्तते इति गम्यमानत्वादप्रयोग एव लोपः । ‘कौपीनं पापमिति’ ।
 पापसाधनत्वात्तु पुरुषलिङ्गे कौपीनशब्दः साधर्म्याद्वा, साधर्म्यं गोप्यत्वात्,
 तत्साहचर्याच्च तदाच्छादने वासः खण्डे, अपर आह कार्यशब्दे करोतिः
 क्रियासामान्यवचनः, तेन लज्जाहेतुत्वेनाद्रष्टव्यत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनम-
 स्पृश्यत्वाच्च तदाच्छादनमिति ॥

“व्रातेन जीवति” ॥ व्रातशब्दो लोके सङ्गमात्रवचन इह तु न
 तथेति दर्शयितुं भाष्यग्रन्थं पठति । ‘नानाजातीया इति’ । अनेन चैक-
 जातीयक्षत्रियादिसङ्गुनिराकरणम् । ‘अनियतवृत्तय इति’ । नियतवृत्त्या-
 युधजीविसङ्गुनिषेधः । उत्सेधजीविन इत्येतद्व्याचष्टे । ‘उत्सेधः शरीर-
 मिति’ । उच्छ्रायत्वात् । ‘तदायस्येति’ । आयासेर्ण्यन्ताल्ल्यप्, तेन
 सकर्मकत्वम्, अण्यन्तपाठे त्वन्तर्भावितण्यर्थत्वात्सकर्मकत्वं द्रष्टव्यं, शरी-
 रायासेन भारवहनादिना जीवन्ति न तु बुद्धिभावेनेत्यर्थः । ‘व्राता इति’ ।
 संघवचनोयमिह सङ्गिषु प्रयुक्तः, एवं भूतानां यः सङ्गस्तद्वातमित्यर्थः,
 एवमपि तथाभूतेन सङ्गेन ये जीवन्ति तत्र प्राप्नोति न चेष्टते तत्राह ।
 ‘तेषां कर्म व्रातमिति’ । इदमर्थं के प्राप्ते ऽस्मादेव निपातनादण् ।
 ‘यस्त्वन्य इत्यादि’ । अनभिधानमत्र हेतुः ॥

“साप्तपदीनं सख्यम्” ॥ ‘साप्तपदीनमिति निपात्यतइति’ ।
 किं पुनरत्र निपात्यते समर्थविभक्तिस्तृतीया, अवाप्यत इति प्रत्ययार्थः,
 सप्तभिः पदैरवाप्यतइति तद्वितार्थं द्विगुः समासः, सप्तपदशब्दात्सख् ।
 ‘कथमिति’ । सख्युर्भावः कर्म वा सख्यं तत्र व्युत्पादितस्य न सखिशब्देन

सामानाधिकरण्यमिति प्रश्नः, उपचारंणेत्युत्तरम् । ‘गुणप्रधान इति’ । गुणो भावः कर्म च भावः प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्गुणः, यस्य हि गुणस्य भावादिति कर्मोपि हि सख्यशब्दवाच्यत्वाद्गुण इत्युक्तम् ॥

“हैयङ्गवीनं सञ्जायाम्” ॥ ‘ह्योगोदोहस्य विकार इति’ । दुह्यतइति दोहः क्षीरं, गोर्दोहो गोदोह इति षष्ठीसमासः, ह्यःशब्दस्य तेन सुप्सुपेति समासः, ततो विकारेऽनुदात्तलक्षणस्याजोपवादः, खञ् । ‘घृतस्यैषा सञ्जेति’ । घृतस्यापि न सर्वस्य किं तर्हि तस्यैवाविकृतगन्धरूपस्य, ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिप्रतिपादनाद् नवनीतं हैयङ्गवीनमुच्यते घृतशब्दोपि तत्रैव प्रयुक्तः ॥

“तस्य पाकमूले पीत्वादिकर्णादिभ्यः कृष्णज्जाहचौ” ॥ पाकः परिणामः, मूलमुपक्रमः, तस्येदमित्यणादिषु प्राप्तेष्वयमारम्भः, जकारस्य प्रयोजनाभावादित्सञ्जाभावः ॥

“पततिः” ॥ एकयोगशिष्टानामपि शब्दानां शब्दाधिकारपक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तस्यैवानुवृत्तिर्भवति, तथा च दामहायनान्ताच्चेत्यत्र सङ्ख्याग्रहणमनुवर्त्तते नाव्ययग्रहणम् । अर्थाधिकारपक्षे तु युगपदन्त्यान्यार्थाभिधायिनां द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वार्थविच्छेदाच्च स्यादेकदेशानुवृत्तिः, पतस्य मूलं पततिः, प्रतिपदि पक्षिणश्च पतमूले प्रयुज्यते ॥

“तेन वित्तश्चुञ्चुपचणपौ” ॥ ‘वित्तः प्रतीत इति’ । वित्तो भोगप्रत्यययोरिति निपातनात्, चुञ्चुपचणपोश्चकारस्य यथेत्सञ्ज्ञा न भवति तथा चुटू इत्यत्रैव वृत्तिकारेणोक्तम् ॥

“विनञ्भ्यां नानाजौ नसह” ॥ ‘नसहेति प्रकृत्यर्थविशेषणमिति’ । यदि प्रत्ययार्थः स्यात्ततो द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमेवार्थं गमयत इति सहाय्य एव गम्येत न नसह अपि तु सहेवेति, तस्मात्प्रकृत्यर्थ एव भवति, एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते, यद्वैवं सहेत्येव प्रत्ययार्थोऽस्तु विनञोः प्रतिषेधार्थत्वात्, विगर्द्धभरथक इत्यादौ विशब्दस्यापि प्रतिषेधे वृत्तिर्दृष्टेव,

सत्यं, क्रियावाचिनो विशब्दात्सहार्थं प्रत्ययो विज्ञायेत विगतौ सह विहृतौ सहेति, नाञो अकारो वृद्धर्थः स्वरार्थश्च ॥

“वेः शालच्छुटचौ” ॥ क पुनरेते शालजादयो भवन्तीत्याह । ‘ससाधनक्रियावचनादिति’ । क्रियाविशिष्टसाधनवचनादित्यर्थः, एतज्जोपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थइत्यत्र प्रत्यपादि । ‘उपसर्गादिति’ । अन्यजोपसर्गसज्जादर्शनाद्विषयान्तरेपि प्रादीनामभिधानम् । ‘स्वार्थइति’ । अग्निद्विष्टार्थत्वात् । ‘विगते इति’ । विगमनक्रियाकर्त्तरि वेर्वृत्तिं दर्शयति । ‘तज्जोगादिति’ । विशालावयवयोगात्, व्युत्पत्तिपक्षे नान्या गतिरिति भावः । वस्तुगतिमाह । ‘परमार्थतस्त्विति’ । विशालत्वं विस्तीर्णत्वं नाम गुणस्तस्मादुणवचना एते, वत्यमाणप्रत्ययापेक्षया बहुवचनं, ततश्च यदुणयोगाच्छृङ्गे वृत्तिस्तदुणयोगादेव गत्यपि वृत्तिः सिद्धेति भावः, तथा च विशालो देश इत्यपि दृश्यते ॥

“संप्रोदश्च कटव्” ॥ ‘कटच्प्रत्ययो भवतीति’ । पूर्ववत्ससाधनक्रियावचनेभ्यः स्वार्थं संकटः, संहतः, संबाध इत्यर्थः, प्रकटः, प्रज्ञातः प्रकाश इत्यर्थः, उत्कटः उद्भूतः, विकटः विकृतः । ‘आलाबूतिलेत्यादि’ । भङ्गाभ्य इति पाठः, भङ्गाशब्दष्टाबन्तः । अथालाबूप्रभृतिभ्यां रजस्यभिधये कटच्प्रत्ययो भवति रजसो विकारत्वाद्विकारप्रत्ययानामपवादः, तत्रालाबूशब्दादोरजो मयद्वैतयोरिति मयटश्चापवादः, तिलोमाशब्दाभ्यां घृतादित्वादन्तोदात्ताभ्यामनुदात्तादेश्वेत्यजो मयटश्च, उमोर्णयोर्वेति वुञश्च, असंज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मयटश्च । भङ्गायास्तृणधान्यानां च दृषामित्याद्भुदात्तत्वादणो मयटश्च । ‘गोष्ठादय इति’ । प्रयोगसमवायिप्रत्ययरूपं निर्द्विष्टं, चकारस्तु स्वरार्थानुबन्धव्यः, तथाहि । समासाश्रयेण भाष्यहतत्प्रत्याख्यातं समासे चान्तोदात्तत्वं भवति, सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे । ‘गवां स्थानमिति’ । तस्येदमित्यत्रार्थं सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यदिति यति प्राप्ते गोष्टच्प्रत्ययः, अप्रसृतावयवः समूहः संघातः, प्रसृतावयवस्तु विस्तारः, उभावपि सामूहिकानामपवादौ । ‘द्वित्वइति’ । प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे द्योत्यइत्यर्थः । ‘उपगोयुगमिति’ । द्वयं युगमित्यादिवद् द्वयवयवसंघा-

भिधायित्वादेकवचनम् । एवं हस्तिषड्गुणमित्यादावपि द्रष्टव्यम् । 'स्नेह इति' । स्निह्यन्त्यनेनेति स्नेहो द्रवरूप इङ्कुदादीनां विकारः, तत्र इङ्कुदशब्दो लघावन्तइत्याद्युदात्तः, ततस्तस्य विकार इत्यण् प्रत्ययः प्राप्तः, तिलशब्दादनुदात्तादेश्चेत्यञ् प्राप्तः सोपि त्विष्यते तिलानां विकार-स्तैलमिति, तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यं, नेत्याह, उपमानात्सिद्धं, कथं, गावस्ति-ष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठं तत्साधर्म्यादुष्टादिस्थानमपि गोष्ठमित्युच्यते, तत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुष्टादिभिर्विशेष्यते उष्ट्रगोष्ठं महिषगोष्ठं, मुख्यार्थप्रतिप-त्तये गोभिरपि गोगोष्ठमिति, यथा गोपतिशब्दे स्वामिमात्रपरतया प्रयुक्ते गोभिरपि विशेषणं गवामसि गोपतिरेक इन्द्र, विद्वा हि त्वा गोपतिं शूर गोनामिति, तथा नानाद्रव्याणां रज्जुवीरणादीनां संघातः कटः, तत्सा-धर्म्यादन्योपि संघातः कटशब्देनोच्यते, स चाविप्रभृतिभिर्विशेषयिष्यते, एवं षट्त्रिंशस्तीर्णा ऽविसंघो ऽविषट इति, तथा युगशब्देन द्वयमुच्यते गवोर्युगं गायुगं द्वात्मत्वसामान्यादन्यदपि युगलं गायुगमित्युच्यते, तत उष्ट्रादि-भिर्विशेष्यते मुख्यगोयुगप्रतिपत्तये गत्रापि, तथा षड्गावः समाहूताः षड्गवं, गोरतद्वितलुकीति टच्, पात्रादित्वात्पुंसकत्वं, तत्साधर्म्यादित्यादि पूर्ववत्, तथा तलविकारो मुख्यं तैलं तत्सादृश्याद् द्रवरूपं विकारमात्रं तैलं, तत इङ्कुदादिभिस्तैलैश्च विशेषणम्, एवं च कृत्वा तिलानां विका-रस्तैलमित्यपि भवति, वाक्यारम्भे तु तैलचा बाधितत्वाद् न स्यात्, अपर आह । यथा प्रकृष्टो वीणायां प्रवीण इति व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते कौशलमेव त्वय निमित्तं, तथा च वीणायां प्रवीण इत्यपि भवति, तथा तिलानां विकारस्तैलमिति व्युत्पत्तिमात्रं द्रवरूपो विका-रस्त्वर्थः, तथा चेङ्कुदादिभिर्विशेषणसिद्धिरिति, तत्तु न रोचयाम-हे । नहि तैलमित्युक्ते द्रवरूपं विकारमात्रं प्रतीयन्ति, शाकट्यशाकिनौ तु वक्तव्यावेव ॥

“अत्रात् कुटारच्च” ॥ ‘अत्रकुटारमवकटमिति’ । अत्राचीनम-प्रसिद्धमित्यर्थः ॥

“नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटञ्भटचः” ॥ ‘नमनं

नतमिति । नपुंसके भावे क्तः, नीचैस्त्वमित्यर्थः । 'नासिकायाः संबन्धि-
नीति' । संबन्धश्च नमने कर्तृत्वेन, सूत्रे तु नपुंसके भावउपसंख्यानमिति
कर्तरि षष्ठी, यद्वा शेषविज्ञानात्सिद्धमिति शेषलक्षणैव, अत्रटीटादिषु
नासिकासाधने नमने वर्तमानादुपसर्गात्स्वार्थं प्रत्ययः, कथं तर्हि नासिका
पुरुषश्च तथोच्यतइत्याह । 'तद्योगादिति' । टीटजष्टकारस्येत्सञ्ज्ञा-
भावश्चुटू इत्यत्रैव व्याख्यातः ॥

"इनच्पिठच्चिकचि च" ॥ । 'ककारः प्रत्यय इति' । अकारो विव-
क्षितः, चकार एवकारइत्यादिवत् कारशब्दः, कप्रत्यय इत्यर्थः । 'तथा
चोक्तमिति' । सूत्रे निशब्दस्य द्वावादशौ द्वौ च प्रत्ययौ विहितावित्या-
देशप्रत्ययत्रयविधानार्थमेतद्वार्तिककारेणोक्तम् । 'अस्य चतुषी इत्येतस्मि-
न्नर्थेदिति' । यद्यपि चतुषी प्रकृत्यर्थविशेषणम्, अस्येति षष्ठ्यर्थं प्रत्ययः,
तथापि क्लिवत्त्वस्य चतुर्गतत्वं प्रत्ययस्यैव द्योत्यमिति मत्वैवमुक्तम् ।
'अस्येत्यनेनेति' । वाक्यैकदेशं प्रत्याचष्टे कस्मान्नार्थ इत्याह । 'चतुषोरे-
वाभिधानइति' । चतुषोर्वर्तमानात्क्लिवशब्दात्स्वार्थं प्रत्यय इत्यर्थः, कथं
तर्हि पुरुषस्याभिधानमित्याह । 'तद्योगादित्यादि' । अशआदिषु स्वाङ्गा-
द्वीनादिति पठ्यते तेन मत्वर्थे ऽकारः ॥

"उपाधिभ्यां त्यक्त्रासच्चाकूठयोः" ॥ । 'नियतविषयमिति' । पर्व-
तविषयम् । आसच्चाकूठमिति समाहारद्वन्द्वः, आसत्त्वं समीपम् । आकूठ-
मुच्चस्थानम् । 'सञ्ज्ञाधिकारादेवेति' । तेनेत्वप्रतिषेधे त्यकन उपसङ्ख्यान-
मिति न वक्तव्यं भवति ॥

"कर्मणि घटोऽटच्" ॥ । 'कर्मशब्दादिति' । पारिभाषिकस्य
कर्मणो ग्रहणं न भवति घटतेरकर्मकत्वात्, मासं घटतइत्यादौ काला-
दिकर्मणां सम्भव एवेति चेद् एवमपीह समर्थविभक्तेः सप्तम्या
असम्भवः । 'घटतइति घट इति' । पचाद्यच् । 'कर्मठ इति' । अकारोच्चार-
णाट्टकारमात्रस्याप्रत्ययत्वादङ्गसञ्ज्ञां प्रति निमित्तत्वाभावात् ठस्येकादेशो
न भवति ॥

“तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्” ॥ तारकादिषु बुभुक्षा-
पिपासाशब्दयोः किमर्थः पाठः, यावता सञ्चन्तावेतौ, तथा च निष्ठा-
यामिष्टि च कृते सिद्धं बुभुक्षितः पिपासित इति, सत्यं, कर्मणि सिद्धं
बुभुक्षितो दानः पिपासितमुदकमिति कर्तरि तु न प्राप्नोति बुभुक्षितो
देवदत्तो पिपासितो देवदत्त इति, अनेन तु यस्य बुभुक्षापिपासे सञ्जाते
तत्र प्रत्यय उत्पद्यते । पुष्पादीनां तर्हि किमर्थः पाठः, पुष्प विक्रमने,
मूत्र प्रसवणे, द्वै स्वप्ने, निपूर्वः कठि शोके, उत्पूर्वः सुख दुःख तत्क्रियायां,
व्रण गात्रविवर्णने, एभ्यो ऽकर्मकत्वात्कर्तरि क्ते पुष्पितो मूत्रित इत्यादि
सिद्धं, सत्यम् । भूते सिद्धं, वर्तमाने तु न सिद्ध्यति, अतो वर्तमानार्थस्तेषां
पाठः, कथं पुनरनेन वर्तमाने भवति यावतात्रापि सञ्जातमिति भूते
निष्ठा, एवं तर्हि गणे पुष्पादीनां पाठसामर्थ्यात्सञ्जातमित्यत्र भूतकालो
न विवक्ष्यते । ‘गर्भादप्राणिनीति’ । गर्भशब्दादप्राणिन्यभिधेये इतञ् भवति
गर्भिताः जालयः, प्राणिनि तु गर्भिणी गौः ॥

“प्रमाणे द्रुयसञ्जद्वयमात्रवः” ॥ ‘यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रमाणं
चेत्तद्ववतीति’ । अनेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वं प्रमाणस्य दर्शयति, यदि
तु प्रत्ययार्थविशेषणं स्याद्वत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रमाणं चेत्तद्ववतीति
तदा प्रमाणस्य प्रमेयापेक्षत्वात्प्रमेयं प्रकृत्यर्थः स्याद्वथा प्रकृत्यर्थविशेष-
णत्वे प्रमेयं प्रत्ययार्थः, ततश्चेह प्राप्नोति उदकं प्रमेयमस्योरोरिति,
एतच्चायुक्तम् । अनियतप्रमेयविषयत्वात्प्रमाणानामेकेन विशेषणस्यान्या-
य्यत्वात् प्रमेयस्य तु नियतप्रमाणत्वातिपादनायोरुमात्रादयः शब्दाः
प्रयुज्यन्ते । ‘प्रथमस्य द्वितीयश्चेति’ । ऊर्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमा-
नमूर्वादिति, तत्र केचिदाहुः, आयाप्रमानमेव प्रमाणं सूत्रे दृश्यते तिर्यङ्मा-
नमेव चायाप्रमानं ततश्चोर्ध्वमानेऽप्यप्राप्तौ द्रुयसञ्जद्वयचौ प्रमाणाद-
पश्येह विधीयेते इति, अपर आह । ऊर्ध्वावस्थितेनापि येनायामः
परिच्छिद्यते तदप्यायाप्रमानत्वात्प्रमाणमिति सूत्रे दृश्यते, वचनं तूर्ध्व-
मानएव यथा स्यातां तिर्यङ्माने मा भूतामिति नियमार्थमिति ।
अन्यस्त्वाह । परिच्छेदकमात्रं प्रमाणमिह दृश्यतइति तत्रापि नियमार्थ-

मेतत् । 'मात्रच्युनरविशेषेणेति' । यद्यायाममानवाच्येवायं सूत्रे प्रमाण-
 शब्दस्तदोन्मानपरिमाणयोरप्राप्तो मात्रञ् विधीयते ऽथ तु परिच्छेद-
 कमात्रं प्रमाणं ततो न्यायप्राप्तानुवादोयम् । 'प्रस्थमात्रमित्यपीति' । अपि-
 शब्दादूहमात्रमित्यपि भवति । 'प्रमाणे ल इति' । लुक् एषा पूर्वाचार्यसज्जा ।
 'प्रमाणमिति ये प्रसिद्धा इति' । प्रमाणशब्दा एतदिति ये प्रसिद्धा
 दिष्टिवित्तस्यादय इत्यर्थः । 'शमः दिष्टिवित्तस्तिरिति' । अत्र मात्रचो लुग्
 एतदयोरसम्भवात् । शमादीनामनूध्वमानत्वाद् द्विगोर्नित्यमिति द्विगो-
 रप्रमाणत्वात्तदन्तविध्यभावाच्च पूर्वणाप्राप्तो लुग्विधीयते । 'नित्यग्रहणं
 किमिति' । नात्र विकल्पः प्रकृत इति प्रश्नः । 'संशये आविणं वक्ष्यतीति' ।
 अग्रणं आवः, कृत्यत्युटो बहुलमिति घञ्, सोस्यास्तीति आवी, प्रमाणपरि-
 माणाभ्यां सङ्ख्यायाश्चापि संशयइति वक्ष्यमाणस्य मात्रचः प्रमाणे ल इत्यनेन
 लुक् भवति परत्वाद् अतोसौ आवी, अस्य द्विगावपि अत्रणे प्राप्ते लुग्विधी-
 यतइत्यर्थः, द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमः, कथं पुनरत्र संशये मात्रच
 उत्पत्तिः, तदन्तविधिना, एतदेव लुग्वचनं ज्ञापकमस्त्यत्र तदन्तविधिरिति,
 प्रकरणादिवशादस्य निश्चयसंशयविषयता प्रयोगस्यावसेया । 'स्तोमे डङ्-
 क्तव्य इति' । अत्रायाममानस्यासम्भवात्परिच्छेदोपाधिकायाः सङ्ख्यायाः
 स्तोमेभिधेये डट्प्रत्ययः, डित्करणमेकविंश इत्यत्र ति शब्दस्य लोपाथं त्रय-
 स्त्रिंशदौ टिलोपार्थं च, पञ्चदशदौ नस्तद्वित इत्येव सिद्धं पञ्चदशम-
 न्ताः परिमाणमस्य पञ्चदशः स्तोमः, सप्तदशी राजिरिति, स्तोमसाह-
 चर्याद्राज्यादौ स्त्रियां वृत्तिः, टित्वान्डीप्, तदस्य परिमाणं, सङ्ख्यायाः सज्जे-
 त्यत्र तु स्तोमे डो विहितस्तत्र टाङ् भवति यद्यस्ति प्रयोगः, अथ तु नास्ति
 ततोस्यैव स प्रपञ्चः । 'शन्शतोर्दिनिर्वक्तव्य इति' । एवं च कृन्दसि च
 भाषायां च डिनेर्विधानात्सङ्ख्यायाः सज्जासङ्केत्यत्र शन्शतोर्दिनिश्कृन्द-
 सीति वचनं प्रपञ्चार्थमेव । 'विंशिनोङ्गिरस इति' । प्रवरभेदेन विंशतिर्भेदा
 उच्यन्ते, तत्र विंशतिशब्दात्सङ्ख्यानमात्रवाचिनः सङ्ख्येयं प्रमेये ङिनिः,
 तिविंशतेर्दितीति लोपः, यस्येति लोपश्च । 'प्रमाणपरिमाणाभ्यामिति' ।
 कृडिशब्दावेतौ भेदेनोपादानात् । 'शममात्रमिति' । शमः प्रमाणमस्य स्याच

वेत्यत्रार्थं मात्रम् । 'पञ्चमात्रा इति' । पञ्च स्युर्न वेति संशय्यमानार्थवाचिनः स्वार्थं प्रत्ययः, यद्वा वृत्तिविषये द्वेकयोरित्यादिवत्सङ्ख्यानमात्रवाचिनः षष्ठ्यर्थे प्रत्ययः, पञ्चत्वसङ्ख्या प्रमाणमेषां स्याद्वा न वेति पञ्चमात्राः । 'तावदेवेति' । तत्परिमाणमस्य धान्यादिस्तावत्, ततः स्वार्थं प्रत्ययः, उत्तरसूत्रे तु भावः सिद्धश्च डावतोरित्यर्थान्तरे वक्ष्यते ॥

“पुरुषहस्तिभ्यामण् च” ॥ 'हास्तिनमिति' । इनण्यनपत्य- इति प्रकृतिभावः । 'द्विगोर्नित्यं लुगिति' । नायं प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमित्य- स्यानुवादः, पुरुषहस्तिनोः शमादिवत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, अत एव पुरुषद्वयसमित्यादौ प्रमाणे ल इति लुङ् भवति, अन्यथाणां विधान- सामर्थ्याल्लुगभावेऽपि द्वयसजादीनां स्यादेव, तस्मादपूर्वाच्च लुङ्निधीयते, स च द्वयसजादीनां नाणः, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्र- तिषेधाद् द्विगोरणः प्राप्यभावात् । 'द्विपुरुषीति' । पुरुषात्प्रमाणेत्यतर- स्यामिति ङीप् ॥

“यत्तदेतिभ्यः परिमाणे वतुप्” ॥ 'यावानिति' । आ सर्वनाम् इत्यात्वम् । उगिदचामिति नुम्, अत्वसन्तस्येति दीर्घः, हल्ङ्गादि- संयोगान्तलोपौ । प्रमाणपरिमाणयोरैकत्वं मत्वा यश्चोदयेत्परिमाणग्रहण- मनर्थकं प्रमाणाधिकारादिति तं प्रत्याह । 'प्रमाणइति वर्तमान- इत्यादि' । स पुनरनयोर्भेदः परिमाणं तु सर्वतः, आयामस्तु प्रमाणं स्यादिति पूर्वमेव व्याख्यातः । 'डावताविति' । इहास्माभिर्वतुपं विधाय आ सर्वनाम् इत्यात्वं विहितं, पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरं तदपेक्षायं निर्द्वैशः, विशिष्यतइति विशेषः, तस्य भावो वैशेष्यम्, अर्थवैशेष्यादर्थभे- दात्परिमाणस्य प्रमाणात्पृथङ्निर्द्वैशः, उच्यते क्रियतइत्यर्थः । स्याद्वैतत्, यत्रापि प्रमाणपरिमाणशब्दयोरर्था भिद्यते तथापि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्य तदुपाधिकेभ्य एव वतुष्विधेयः, तत्रायमप्यर्थः, इदमपि सिद्धं भवति यावानध्वा यावती रज्जुरिति, अत्र ह्यायाममानं गम्यते, ये तु परिमाणे प्रयोगाः यावान् धान्यराशिरित्यादयस्तेषुपमानाद्विष्यन्ति, यथा सिद्धान्ते यावानध्वा यावती रज्जुः यावत्कृत्वो भुङ्क्तेत्यादय इति

तत्राह । 'मात्राद्यप्रतिधातायेति' । यदि यथोक्तं क्रियेत ततो डावतु-
विशेषविहितत्वात्सामान्यविहितान्मात्रजादीन्बाधेत, परिमाणग्रहणे तु
सति भिन्नोपाधिकत्वाद्वाध्यबाधकभावाभावस्तेन तन्मात्रं यन्मात्रमि-
त्यादि प्रमाणे सिद्धं भवतीति । 'भावः सिद्धश्चेति' । तत्परिमाणमस्य
तावद्ग्राह्यं राशीकृतं तावत्परिमाणमस्य कुड्यादेस्तावन्मात्रं यावद्वाशीकृतस्य
धान्यस्य दैर्घ्यं तादृगस्यापीत्यर्थः, तदेवं भिन्नविषयत्वे सति वत्वन्ता-
न्मात्रादयः सिद्ध्यन्ति, एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्त-
त्वात्तदन्तान्मात्रादयो न स्युः, यस्य हि तावत्परिमाणं तस्य तत्परिमाणमिति
तावच्छब्दस्यैव तत्रापि प्रयोगः स्याद्, अन्यथा हि मात्राज्जादिप्रत्ययमा-
लाप्रसङ्गः । 'सादृश्यइति' । विषयनिर्देशोऽयं सदृशस्तु प्रत्ययार्थः ॥

“किमिदंभ्यां वो घः” ॥ 'कियानियानिति' । इदं किमोरी-
शुकी, यस्येति लोपः । 'एतदेवेति' । आदेशविधानान्यथानुपपत्त्या प्रत्य-
योनुमीयते । 'योगविभागेन वेति' । एवं प्रतिपादिते लाघवं भवति,
आदेः परस्येत्येव सिद्धे व इति वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थमितरथा हि घः
प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत ॥

“किमः सङ्ख्यापरिमाणे इति च” ॥ 'सङ्ख्यायाः परिमाण-
मिति' । करणस्य कर्तृत्वविवक्षया कृत्योगलक्षणा कर्त्तरि षष्ठी, परिमितिः
परिमाणम् । 'सङ्ख्या परिच्छेद इति' । सङ्ख्या यं परिच्छेदं करोति तत्रे-
त्यर्थः । 'तस्य च वकारस्य घकार इति' । वो घ इत्यनुवृत्तेः । ननु का
सङ्ख्या परिमाणमेषामित्यत्र किंशब्दः परिच्छेदिकायां सङ्ख्यायां वर्त्तते न
पुनः परिच्छेदे तत्राह । 'एच्छमानत्वादिति' । परिच्छेदकत्वविशिष्टा
सङ्ख्या एच्छते का सङ्ख्या परिच्छेदिकैशमिति तत्र परिच्छेदस्या-
पि एच्छमानाकारान्तर्भावात्सङ्ख्यापरिच्छेदे वर्त्तमानादित्युक्तमित्यर्थः ।
अपर आह । सङ्ख्याया इति कर्मणि षष्ठी, सङ्ख्यापरिच्छेदार्थप्रश्ने वर्त्त-
मानः सङ्ख्यापरिच्छेदे वर्त्ततइत्युच्यते, सङ्ख्यायां परिच्छेत्तुमिष्टायां यः
प्रश्नस्तत्र वर्त्तमानादित्यर्थ इति, कति । षड्यो लुगिति जसो लुक्,
अथैकवचनद्विवचने कस्मान्नोदाहृते, उच्यते, सङ्ख्याप्रश्ने वर्त्तमानात्किमः

प्रत्ययः प्रश्नश्चानिर्ज्ञाते, अनिर्ज्ञानं च बहुष्विति वृत्तौ बहुवचनमेव भवति, उक्तं च अनिर्ज्ञातेर्थं बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति, कथं तर्हि कियान् कियन्ताविति, नात्र सङ्ख्याप्रश्ने किंशब्दः किं तर्हि परिमाणमात्रप्रश्ने, सङ्ख्याप्रश्ने तु तत्रापि बहुवचनमेव भवति कियन्तो ब्राह्मणा इति, यदीया च सङ्ख्या पृच्छ्यते तत्र प्रत्ययास्तेन का सङ्ख्या परिमाणस्य वर्गावयवगतसङ्ख्याप्रश्ने कति वर्ग इति न भवति, अवयवेष्वेव हि तदा प्रत्ययेन भाव्यं कति गावोस्मिन्वर्ग इति, सङ्ख्यसङ्खिनोरभेदविवक्षायां तु कति गावो ऽयं वर्ग इति, न तु व्यवस्थितसङ्ख्यासंबन्धे वर्गं, वर्गसङ्ख्याप्रश्ने तु कति वर्गा इति भवति । ‘अथ वेत्यादि’ । अस्मिन्यत्ते सङ्ख्यापरिमाण इति कर्मधारयः, निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः, करणसाधनश्च परिमाणशब्दः, एवमात्मिकेत्यस्य विवरणम् ‘परिच्छेदस्वभावेति’ । ‘यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यत इति’ । परिच्छेदकत्वेन न विवक्ष्यत इत्यर्थः । तथैव वा पाठः । क्व पुनरेवं न विवक्ष्यत इत्याह । ‘क्षेपे हीति’ । ‘केयमेषामिति’ । केयमीदृशानां दशत्वसंख्या येषाम् ।

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥

इति, एवं संख्येयद्वारेण संख्यायां क्षेपः, प्रकृतः परिमाणशब्दो रुढिशब्दत्वात्संख्यया परिसम्बन्धुं नार्हतीति परिच्छिन्तिमात्रवचनः पुनरिहोपात्तः ॥

“संख्याया अवयवेतयप् ॥ इहास्येन्यधिकारात्संख्याया अवयवे वर्तमानायाः स्वार्थं तावत्प्रत्ययो न भवति अवयवस्वामिनि तु प्राप्नोति, पञ्च अवयवा अस्य देवदत्तस्येति तत्राह । ‘अवयवावयविनः संबन्धिन इति’ । अवयवशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादां प्रत्ययवत्त्वं तत्रैवावयविनि प्रत्यय इत्यर्थः । यथा द्वयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयः प्रत्ययार्थस्तद्वत् । ‘चतुष्टयीति’ । रेफस्य विसर्जनीये तस्य सत्वे ह्रस्वान्नादौ तद्वित इति षत्वं, टिड्ढाणञिति ङीप् ॥

“द्वित्रिभ्यान्तयस्यायञ्वा” ॥ ननु तयः प्रकृतः सोनुवर्तिष्यते, द्वित्रिभ्यामिति पञ्चमी तस्मादित्युत्तरस्येति तस्य षष्ठान्ततां सम्पादयिष्यति तत्किं तयस्येत्यनेन, तत्राह । ‘तयबृहणमित्यादि’ । असत्यामपेक्षायामनुवृत्तिः षष्ठीप्रकृप्तिश्च दुर्ज्ञानेति भावः । अथ प्रत्ययान्तरे को दोषः । त्रयी गतिरिति तयम्बिबन्धन ईकारो न स्यात्, प्रथमचरमतयेति चैष विधिर्न स्याद् द्रुये द्रुया इति, क्वचित् तत्र को दोष इत्यादि वृत्तावेव पठ्यते । ‘चकारः स्वरार्थ इति’ । तेन स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वं न भवति ॥

“उभादुदात्तो नित्यम्” ॥ ‘उदात्तवचनसामर्थ्यादिति’ । अन्तोदात्तत्वस्य चित्स्वरैरेव सिद्धत्वात्, सर्वादात्तत्वं तु न भवति, अनुदात्तपदमेकवर्जमिति वचनात्, नापि हे उभयेत्यत्रामन्त्रितानुदात्तत्वमुभयेत्यत्र चामन्त्रिताद्युदात्तत्वं बाधितुमुदात्तवचनं पुरस्तादपवादन्यायेन चित्स्वरस्यैव बाधनात् । ‘उभशब्दो यदि लौकिकी संख्येति’ । उभावित्युक्ते द्वाविति प्रतीतिः । ‘अथ न संख्येति’ । कृत्वसुजादिसंख्याकार्यादर्शनात् एक उभौ त्रय इत्येषं लौके गणनाऽदर्शनाच्च । ‘तस्य नित्यमयजादेश इति’ । अथ प्रत्ययान्तरमेवायः कस्माच्चाश्रितः, तत्रायमप्यर्थः, उदात्त इति न वक्तव्यं भवति प्रत्ययस्वरैरेव सिद्धं, यच्च सर्वनामसंज्ञायामुक्तमुभयशब्दस्य जसि सर्वाद्विपाठावित्या संज्ञा भवति न प्रथमचरमतयेति विभाषा व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्पूर्वविप्रतिषेधाद्वेति, तदप्ययवसिद्धं भवति, कथं, नह्ययं तयप आदेशः । सत्यम् । उभयीत्यत्र तु तयम्बिबन्धन ईकारो न स्यात्, यदि तु ङीञ्विधौ मात्रजित्ययचश्चकारेण प्रत्याहारग्रहणं ततः प्रत्ययान्तरत्वेऽप्ययचः सिद्ध ईकारः, उदात्तग्रहणं नित्यग्रहणं च शक्यमकर्तुं, ङीञ्विधौ च तयपो ग्रहणम्, अथ वा दघ्नमात्रचोरपि तत्र ग्रहणं शक्यमकर्तुं द्वयसजित्येवायचश्चकारेण प्रत्याहारोऽस्तु, तत्तु तथा नाश्रितमित्येव । ‘उभयो मणिरिति’ । उभौ पीतलोहितावयवश्चावस्येत्यवयवद्वित्वनिबन्धनोऽवयविनो व्यपदेशः । ‘उभये देवमनुष्या इति’ । वर्गद्वयापेक्षमतिरोहितभेदानां वर्गिणामिदमभिधानम् ॥

“तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताहुः” ॥ अस्मिन्नधिकं यस्मादधिक-
कमिति च निर्द्वैशादधिकशब्दयोगे सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः, अधि-
का खारी द्वौणेनेति कर्त्तरि तृतीयापि भवति । ‘दश अधिका अस्मिन्
शतइति’ । व्यपदेशिवद्भावोपि प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः । ‘प्रत्ययार्थेन
चेत्यादि’ । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तुल्यजातीयत्वे प्रत्यय इत्यर्थः । न्यायसि-
द्दुश्चायमर्थः । तथाहि । वाक्ये तावदेकादश अधिका अस्मिन् गोशते इति
शतविशेषणत्वेनाप्युपात्ता गावः सन्निधानात्प्रकृत्यर्थमपि स्पृशन्ति, वृत्ता-
व्येकादशं गोशतमित्युक्ते प्रकृत्यर्थतया गावः सन्निहिता एव प्रतीयन्ते,
यत्र तु विजातीयसङ्ख्येयवाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र शब्दसन्निहितेन तेना-
न्यदर्थे सन्निहितं बाध्यते, न च वृत्तौ तादृशेन शब्देन प्रकृत्यर्थः शक्यो
‘विशेषयितुं, प्रत्ययार्थेनैकार्थी भूतत्वात्, यथा वृद्धस्योपगव इति ।
‘शतसहस्रयोश्चेष्यतइति’ । इयमिष्टिरेव । ‘इतिकरणो विवक्षार्थस्तत इदं
सर्वं लभ्यतइति’ । यद्यपि पूर्वार्थो न्यायादेव लभ्यते तथापि शतसहस्र-
योश्चेष्यतइत्ययमर्थ इतिकरणादेव लभ्यतइति लाघवाय साधारणो
हेतुरूपदिष्टः । ‘कथमित्यादि’ । शते सहस्रे चाभिधेये प्रत्ययो भवन्नत्र
न प्राप्नोति, अत्र हि सङ्ख्यान्तरमधिकं शतसहस्रं नाम न शतं सहस्रं वेति
भावः । अत्रापि शतसहस्रयोरेवान्यतरस्य प्रत्ययार्थत्वं न सङ्ख्यान्तरस्ये-
त्याह । ‘शतानामिति’ । ‘सहस्राणां वा शतमिति’ । अत्रापि पक्षे
सङ्ख्याया अल्पीयस्या इति द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च स्मरणाच्छतस्यैव पूर्वनि-
पातः, तत्र पूर्वस्मिन्विग्रहे शतानि सङ्ख्यायन्तइति तान्येव प्रकृत्यर्थः,
एकादश शतान्यधिकान्यस्मिन्नेकादशं शतसहस्रमिति, उत्तरत्र तु सह-
स्राणां सङ्ख्येयत्वात्तान्येव प्रकृत्यर्थः, एकादशसहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेका-
दशं शतसहस्रमिति प्रकरणादिवशाच्च शतानां सहस्राणां वा सङ्ख्येय-
त्वावसायः, उक्तमेवार्थं श्लोकेन दर्शयति । ‘अधिके समानजाताविति’ ।
प्रत्ययार्थसम्बन्धिन्या जात्या प्रकृत्यर्थस्य जातौ समानायां सत्यामधि-
कर्त्तृ वर्त्तमानात्प्रत्यय इत्यर्थः । यद्वा समानजाताविति बहुव्रीहिः,

जात्यन्तलक्षणस्तु को न भवति भाष्यप्रयोगात् । प्रत्ययार्थेन समानजा-
तीयर्थे वर्तमानादित्यर्थः । 'दृष्टमिति' । प्रत्ययाख्यं कार्यम् । एकादशं
शतसहस्रमित्यत्र निर्वाहार्थमाह । 'यस्य संख्येति' । शतानि सहस्राणि
संख्यायन्तइत्युक्तम्, अधिके समानजाताविति च, तेन यस्य संख्या यज्जा-
तीयं संख्यायते, सामान्यापेक्षमेकवचनं तदाधिक्ये तज्जातीयस्याधिक्ये
स कर्तव्यो मतो मम, एतच्चादाहरणएव व्यक्तीकृतं नात्र किं चिदपूर्व-
मुक्तम् ॥

“शदन्तविंशतेश्च” ॥ अन्तग्रहणमनर्थकं केवलस्य शतः प्राति-
पदिकस्याभावात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिर्भविष्यति, पङ्क्त्या-
दिसूत्रे त्रिंशदादीनां शतप्रत्ययान्तत्वेन निपातितत्वात्तत्राह । 'शद्वहणेन्त-
ग्रहणमिति' । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति तदादिनियमः
स्यात्, अस्मिंस्त्वन्तग्रहणे सति यावत्तः समुदायस्यान्ते शब्दस्तावतो
ग्रहणं भवति, 'संख्याग्रहणं चेति' । संख्याया अवयवे तयवित्यतः संख्याग्र-
हणमनुवर्तनीयमित्यर्थः, तेन संख्यावाचिनः शदन्तात्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः,
एकत्रिंशदादयश्च संख्यान्तरस्य वाचका न तु समुदायस्य, तेन तेषामपि
ग्रहणं, गोत्रिंशदादयश्च न संख्यावचना इति तेषामग्रहणम् । 'विंशते-
श्चेति' । विंशतिशब्दानन्तरमन्तशब्दः पठितव्य इत्यर्थः, अन्यथा ग्रहण-
वतेति निषेधात्तदन्ताच्च स्यात् ॥

“संख्याया गुणस्य निमाने मयट्” ॥ 'तदस्य संजातमित्यत इति' ।
तत्र तावत्तदस्येति समुदायस्य स्वरित्वं प्रतिज्ञातमनुवृत्तं च बहुषु योगेषु ।
तदस्मिन् अधिकमित्यत्र तु पुनस्तच्छब्दोपादानाच्च संबद्ध्यतइत्येतावत्,
इह तु प्रतिबन्धाभावात्स एव समुदायो ऽनुवर्ततइत्यर्थस्तेन तदस्मि-
न्नित्यस्यैव तच्छब्दस्यानन्तर्यादनुवृत्तिर्युक्ता, अस्मिन्नित्यनेन विच्छिन्नत्वा-
दस्येत्यनुवृत्तिश्चायुक्तेति न चोदनीयम्, 'निमानं मूल्यमिति' । मेङ् प्रणि-
दानइत्यस्माच्चिपूर्वात्करणे ल्युट्, निमीयते क्रीयतइत्यर्थः । 'गुणस्येति' ।
कर्मणि षष्ठी । 'सोऽपि सामर्थ्यादिति' । गुणशब्दोऽपि सापेक्षं रूपमाचष्टे,
तथाहि, द्विगुणं त्रिगुणमित्युक्ते किञ्चिदपेक्ष्येति गम्यते, तत्र निमेयस्य

गुणत्वं सचिहितं निमानमपेक्षेत्येतत्सामर्थ्यम् । 'यवानां द्वौ भागाविति' । यद्यपि तुल्यमुभयत्रापि स्वत्यागः परकीयस्य ग्रहणं तथापि क्वचित्क्वाचित्प्रसृततरा गतिः, तद्यथा समानेत्यागे धान्यं विक्रीणीतइत्युच्यतेन कश्चिदाह कार्षापणी विक्रीणीतइति, तेन यवभागयोरेव निमानत्वं नोदश्विद्भागस्य, देशकालापेक्षो वा निमाननिमेयभावः, निमानस्य च निमेयापेक्षत्वाच्चिमेयं प्रत्ययार्थः, एकगुणस्योदश्वितो द्विगुणा यवा मूल्यमित्यर्थः, तद्यथा प्रस्यस्योदश्वितो द्वौ प्रस्यौ यवाः द्विमयमुदश्वित्यवानामिति, भागविशेषप्रतिपत्त्यर्थं प्रकृत्यर्थविशेषणस्य यवादः प्रयोगः, द्विशब्दश्च वृत्तिविषये भागयोरेव संख्येययोर्वर्ततइति संबन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वात्तद्वितवृत्तिरिहृद्वा, कथं पुनः प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छब्देन सामानाधिकरण्यं, यावतोदश्विद्भागे प्रत्ययो विहितो नोदश्विति तत्राह । 'भागेपि तु विधीयमान इति' । अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः, अपर आह, यत्रोदश्वितो भागो द्विगुणैर्यवैः क्रीयते तत्रार्थात्समुदायोपि द्विगुणैर्यवैः क्रीतो भवति बहुभिरेकेन वा तदपेक्षं सामानाधिकरण्यमिति । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितमित्येतदर्थमेव हि गुणनिमानइति लघुरपि निर्देशो न कृतः, । द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वित इति' । न तावद्भूयसश्च वाचिकाया इत्युक्तमिति मत्वेदमुदाहृतं, न त्वत्र द्विशब्दो भूयसो वाचकः, यद्वा उदाहरणदिगियन्दर्शिता त्रयो यवानां द्वावुदश्वित इति दर्शयितव्यं, निमाननिमेयभावस्य विपर्ययो वा द्रष्टव्यः । 'भूयसश्चेति' । प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्य भूयसो या वाचिका संख्या ततः प्रत्यय इत्यर्थः । 'इह न भवतीति' । निमाननिमेययोः साम्यविषये न भवतीत्यर्थः । अन्यथा गुणस्येत्येकत्वविवक्षायामपि स्यादेव प्रसङ्गः, कुतस्तर्हि न भवत्यनभिधानात्, बहोर्लोपो भू च बहोरिति भूयःशब्दस्य व्युत्पादितत्वात्प्रकृत्यर्थस्य बहुतरत्वे सति प्रत्ययेन भाव्यं, ततश्च द्विशब्दाच्च स्यादित्याशङ्क्याह । 'भूयस इति चेति' 'गुणशब्द इत्यादि' । नह्ययं भागमात्रवचनः किं तर्हि समानतामपि तस्य भागस्य ब्रूते । 'निमेये चापि दृश्यते इति' । कथं तल्लभ्यते, तन्त्रावृत्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेन, द्वे अत्र

वाक्ये तत्रैकं व्याख्यातं द्वितीये निमानमिति, कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । 'गुणस्येति' । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि षष्ठी, निमेयस्य निमानापेक्षत्वाच्चिमानं प्रत्ययार्थः, परिशिष्टं सर्वं पूर्ववत्, संख्याया इति किम् । यवभागौ निमानमुदश्विद्वागस्य द्विवचनान्ताद्यत्र-
भागशब्दात्मत्ययो न भवति । 'व्रीहियवाविति' । अत्रोदश्वित एव निमानं द्वौ न तद्वागस्य तेन द्विमयमुदश्विद् व्रीहियवाविति न भवति । 'द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरेणेति' । क्षीरसंबन्धिनौ द्वौ गुणावस्मिंस्तैले तस्तेनैव सुभगं सह क्षीरेण पच्यतइत्युच्यतइति ॥

“तस्य पूरणे डट्” ॥ तस्येत्येकत्वमविवक्षितम् । एकस्य पूरणासम्भ-
वात्, तेन द्वादिभ्यो द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययः । 'पूर्यतेनेनेति पूरण-
मिति' । करणे ल्युट् । 'पूर्यतेइति' । एयन्तात्कर्मणि यक्, न प्रकृत्यन्तरात्
कर्तरि श्यन्, यदि संख्यावाचिनः शब्दात्पूरणे प्रत्ययो भवति इहापि प्राप्नोति
पञ्चानामन्यतोलव्यपञ्चसंख्यानामुष्प्रिकाणां पूरणो घट इति तत्राह ।
'येनेति' । संख्येत्यस्य विवरणम् । 'संख्यानमिति' । इह संख्यावाचिनः
प्रत्ययो विधीयते तत्र प्रत्यासत्त्या यस्य संख्यावाचिनो यत्प्रवृत्तिनिमित्तं
संख्यानं पञ्चत्वादि तस्य पूरणइति विज्ञायते न तु विप्रकृष्टे पञ्चादिश-
ब्दवाच्यानन्तर्भूतं यथातिशयने तमबिष्टनौ कुत्सितइत्यादाविति भावः ।
'एकादशानां पूरणइति' । यथा वैयाकरणपाश इत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं
कुत्सायामपि याप्यो वैयाकरण इति विग्रहो न तु याप्यं वैयाकरणत्व-
मिति तथेहापि संख्यानपूरणे विवक्षिते संख्येयवाचिनापि विग्रहो न
विरुद्धते । 'एकादश इति' । पुनर्गणनायां क्रियमाणायां चरमबुद्धि-
स्येन येनैकादशत्वसंख्या पूर्यते स इति वेदितव्यः, एवं च व्युत्क्रमेणाष्टा-
ध्यायेषु गण्यमानेषु समर्थः पदविधिरित्यध्यायो यदा चरमं गण्यते तदा
निर्माणद्वितीयस्यापि गणनाक्रमेणाष्टमत्वत्रयपदेशो भवत्येव, मनु प्रकृत्य-
र्थव्यतिरिक्तेन प्रत्ययार्थेन भवितव्यम् इह त्वेकादशस्वन्तर्भूत एकादशानी-
यन्तामित्युक्ते एकादशस्याध्यानयनात्, सत्यं, समुदायावयवयोस्तु भेदात्स-
मुदायः प्रकृत्यर्थो ऽवयवः प्रत्ययार्थो यथा वृत्तस्यावयवो वार्तो शास्त्रेति ॥

“नान्तादसंख्यादेर्मट” ॥ ‘डटो मडागमो भवतीति’ । कथं पुनरयमागमः शक्यो विज्ञातुं, नात्रागमी निर्दिष्टः, यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमान्तं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थोक्त आह । ‘नान्तादिति’ । पञ्चमीग्रहणं तावदनुवर्तते न च तस्य विधानार्थानुवृत्तिः, पूर्वमेव विहितत्वात्, न च विशेषविहितेन मटा बाधप्रसङ्गे विधानार्था डटोऽनुवृत्तिः, एवं हि प्रकृतस्य समुच्चयार्थश्चकारः क्रियेत मट चेति, यथान्यत्र ततोऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्षष्ठीप्रकृतात्रागमित्वमेव विज्ञायते, कः पुनर्मटः प्रत्ययत्वे आगमत्वे वा विशेषो यावता तदेव रूपं स एव स्वरः, सत्यं, डटि मटि च नास्ति विशेषः, विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यामित्ययं तु तमड्यादि प्रत्ययः स्यादाद्युदात्तः स्याद् आगमत्वेनागमानुदात्तत्वं भवति न तु प्रत्ययस्वर इति विंशतितम इत्यस्यान्तोदात्तत्वं भवति । ‘एकादश इति’ । नायं संख्यासमुदायः किं तर्हि संख्यान्तमेव, अत एवात्र डड्वति, अन्यथा सोऽपि न स्यात्, नहि संख्यासमुदायः संख्याग्रहणेन गृह्यते यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन काशिकोसलीयाः, अथाप्ययं संख्यासमुदायस्तथापि संख्याग्रहणेन तत्समुदायो गृह्यत इति ज्ञापनार्थमेवासंख्यादेरिति शक्त्यं, तेन सर्वमेव संख्याकार्यमेकादशादीनामपि भवति ॥

“षट्कृतिर्कतिपयचतुरां युक्” ॥ ‘तदिह सप्तम्या विपरिणाम्यत इति’ । यदि पूर्ववत्षष्ठ्या विपरिणाम इष्टः स्यात्पञ्चम्या निर्दिशेत् षष्ठ्या निर्दिशानुषणादीनामेवागमित्वं विज्ञायते, ततश्चानुवृत्तस्य डटोर्थात्सप्तम्याविपरिणाम इत्यर्थः, एवं च कृत्वा षष्ठाष्टमाभ्यां द्वितीयतृतीयचतुर्थेति निर्दिश उपपद्यते । ‘कतिपयशब्दो न संख्येति’ । यद्यप्यसाम्प्रतिप्रचरहितं बहुत्वमाचष्टे तथापि लोके संख्यात्वेन न प्रतिदुो यथा द्वित्राः पञ्चषा इति शास्त्रेऽपि नैवास्य संख्यासंज्ञा विहिता, कथं तर्हि डटप्रत्यय इत्याह । ‘तस्येति’ । किं पुनस्युग्विधीयते न पञ्चमीनिर्दिशेन प्रकृतस्यैव विधीयेत नैवं शक्यम् इह षष्ट इति जशत्वं प्राप्नोति, चतुर्थे इति रेफस्य विसर्जनीयस्तस्य च सत्वं प्राप्नोति, षटः परादित्वेन पूर्वस्य पदत्वात्, यदि पुनः पूर्वसूत्रे युगेऽत्र विधीयेत नैवं शक्यं पञ्चथः सप्तथः

नलोपो न स्यात्, इह लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कतिपयशब्दादावन्ता-
दपि शुभवति तत्र भस्माढे तद्धितइति इटि विषयभूतएव पुंवद्भावः,
कतिपयानां पूरणी कतिपयधीति भवति, । 'चतुरश्रक्यताविति' । क्यद्वा
इट् न बाध्यते इटि परतस्थुविधानात् । 'आद्यत्वरलोपश्चेति' । अच्-
सहितं व्यञ्जनमत्तरशब्देनोच्यते, अच्सहितस्यादेर्व्यञ्जनस्येत्यर्थः, व्यञ्ज-
नसहिताच्चवने त्वत्तरशब्दे द्विर्वचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यात् ॥

“बहुपूगणसङ्गस्य त्रिषुक्” ॥ अत्रापि षष्ठीनिर्देशाद्बहुपादीना-
मेवागमित्वं पूगसङ्गयोरित्यादिरैक एव ग्रन्थः । इह बहुनीनां पूरणीति
पूर्ववद्भुट्प्रत्ययः पुंवद्भावश्च ॥

“वतोऽरिषुक्” ॥ अत्रापि पूर्ववद्वत्त्वन्तस्यैवागमित्वम् । इह
तावतीनां पूरणी तावतिथीति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रत्ययः पुंव-
द्भावश्च, कथं पुनरत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषा यावता प्रातिपदिकस्वरूप-
ग्रहणे सा भवतीत्युक्तं, यत्रापि प्रातिपदिकविशेषणं स्वरूपेणोपादीयते
तत्रापि सा भवति यथा वृजकाभ्यां कर्त्तरि अपां सप्तीति, इहापि वतो-
रिति विशेषणं स्वरूपेणोपादीयते तेन भवत्येव लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणम्
उक्तं च, बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-
विशिष्टस्यापि ग्रहणादिति ॥

“द्वेस्तीयः” ॥ ‘तीयप्रत्ययो भवतीति’ । इटो द्विशब्दस्य चादेशो
न भवति द्वितीयेति निर्देशात्, यद्येवं तस्मादेव निर्देशाच्च सिद्धमस्य
साधुत्वं, सिद्ध्यतु साधुत्वं पूरणार्थस्तु कथं लभ्यते, किं च तदाश्रयणे
प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावात्प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यात्, अबाध-
कान्यपि निपातनानि भवन्तीति पक्षे इटः प्रसङ्गश्च ॥

“त्रेः सम्प्रसारणं च” ॥ ‘अण इति तत्रानुवर्त्ततइति’ । कूलोपे
पूर्वस्य दीर्घा ऽण इत्यतः, एवमपि यदि परेण णकारेण प्रत्याहारः
स्यात्पुनरपि स्यादेव दीर्घः, स तु न तथेत्याह । ‘पूर्वणेति’ । एतच्च
लणित्यत्रैव प्रतिपादितं, त्रेस्तु चेति नोक्तं प्रत्ययो मा विज्ञायीति ॥

“विंशत्यादिभ्यस्तमहन्तरस्याम्” ॥ “विंशत्यादिभ्यः परस्येति” ।
 कथं पुनर्द्वितीय इति तीयप्रत्ययेन विच्छिन्नस्य इट आगमित्वं शक्यं
 विज्ञातुं तत्राह । ‘पूरणाधिकारादिति’ । सत्यं इटप्रत्ययो विच्छिन्नः पूर-
 णार्थस्तु न विच्छिन्नः सोनुवर्त्तते तेन पूरणे यो विहितः स आगमी विज्ञा-
 यते, न च इटो ऽन्यो विंशत्यादिभ्यः पूरणे विहितोस्ति, कः पुनः पङ्क्त्यादि-
 सूत्रनिर्विष्टानां ग्रहणे सति दोषस्तत्राह । ‘तद्ग्रहणे हीति’ । स्यादे-
 तत्तदन्तविधिना एकविंशतिप्रभृतिभ्योपि भविष्यतीति तत्राह । ‘ग्रहण-
 वतीति’ । ननु यदयं षष्ठादेश्चासंख्यादेरित्याह तज्ज्ञापयति भवति
 पूरणप्रकरणे तदन्तविधिरिति, तेनैकविंशतिप्रभृतिभ्योपि भविष्यति, अस्त्वे-
 तत्केवलभ्यस्तु न स्यात्, अतदन्तत्वात्, व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति,
 व्यपदेशिवद्भावाप्रातिपदिकेन । ‘एवं चेत्यादि’ । लौकिकानां विंशत्या-
 दीनां यदीदं ग्रहणं तदा षष्ठादेश्चेत्यत्रापि लौकिकानामेव षष्ठादीनां
 ग्रहणं ततश्चैकषष्टिप्रभृतिभ्यो नित्यस्य तमटः प्रसङ्गे ऽसंख्यादेरिति पर्यु-
 दासो युज्यतएव न कथं चिन्न युज्यते, ऽनिष्टलेशस्याभावात्, सूत्र-
 संनिविष्टानां तु ग्रहणे तदन्तविधिज्ञापनार्थं पर्युदासो युज्यते केवलं न
 तु युज्यतएव केवलानामप्रसङ्गादिति तावदुत्तरार्थः, यथा तु भाष्यं तथा
 सूत्रसंनिविष्टानां ग्रहणं ज्ञापनाच्च तदन्तविधिरिति स्थितं, न च केवला-
 नामप्रसङ्गस्तदन्तानामपि भवतीति ज्ञापनशरीरं न तु तदन्तानामेव भव-
 तीति, यदि वा यत्र प्रातिपदिकस्य श्रुतिरस्ति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
 व्यपदेशिवद्भावाप्रातिपदिकेनेति तदुभयमपि न प्रवर्त्ततइति सामान्येन
 ज्ञापनम्, एवं च ऋत्वेदमपि सिद्धं भवति एकात्रविंशतेः पूरणः एकात्रविंश-
 तितम इति, भवति ह्येतत्सूत्रसंनिविष्टविंशत्यन्तं संख्यादि संख्यावाचि च
 लौकिकानां तु ग्रहणे नैतत्सिध्यति, विंशतेः प्राग्भावित्वादस्यास्संख्यायाः ॥

“नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च” ॥ मासादय इत्या-
 दिर्विज्ञायतइत्यन्त एको ग्रन्थः, अथ शतादिग्रहणं किमर्थं यावता
 षष्ठादेश्चेति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धं तत्राह । ‘षष्ठादेरित्यनेनैवेति’ । यदि
 तेन स्याद् एकशतादिभ्यो न स्याद् असंख्यादेरिति प्रतिषेधात् ॥

“षष्ठादेश्वासंख्यादेः” ॥ ‘संख्यादेस्तु विकल्प एव भवतीति’ । नह्ययं विकल्पस्यापि प्रतिषेधः, पर्युदासो ह्ययं संख्यादेर्न विधिर्न प्रतिषेधः, यदि केन चित्प्राप्नोति भवत्येव, पूर्वेण च प्राप्नोति, प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यनन्तरा प्राप्तिः प्रतिषिद्यते न व्यवहिता ॥

“मतौ कः सूक्तसाम्नोः” ॥ ‘मताविति मत्वर्थ उच्यतइति’ । साहचर्याद् मुख्यस्य ग्रहणं न भवति, कथं हि मतुरभिधेयः स्याच्छब्दस्य शब्दः । ‘मत्वर्थग्रहणेनेत्यादि’ । समर्थविभक्तिः प्रथमा प्रकृतेरर्थद्वारकं विशेषणम्, अस्तित्वं प्रत्ययार्थः, अस्यास्मिन्निति च तत्र यद्यपि प्रत्ययार्थो मतोऽभिधेयमितरदनभिधेयं तथापि साहचर्यमविशिष्टमिति सर्वमेतदाक्षिप्यते संनिधाप्यते उपस्थाप्यतइत्यर्थः । अथ वा प्रधानवशवर्तित्वानुष्ठानां प्रधाने प्रत्ययार्थे उपस्थापिते समर्थविभक्त्यादिकमपि गुणभूतमुपस्थाप्यतएव आचमनादिवत्, यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तामित्युक्ते ऽनुक्ता अप्याचमनादयोऽङ्गभूता आक्षिप्यन्ते । इहास्यवामइत्यस्मिन्नस्तीति षष्ठीप्रथमयोः पलम्भादनेकपदसमुदायोऽयं, ततश्चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावादेवंविधेभ्यः प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यत आह । ‘अनुकरणशब्दश्चेति’ । ‘स्वरूपमात्रप्रधान इति’ । नात्र तदानीमुच्चरितमनुकरणस्वरूपं विवक्षितं किं तर्हि अनुकार्यस्वरूपं, मात्रशब्दो बाह्यार्थव्यवच्छेदार्थः, एतदुक्तं भवति यथा गवादयः शब्दाः सास्त्रादिमदाकृतिमर्थं प्रत्याययन्तस्तेनार्थेन तद्वृत्तिं मतुपमुत्पादयन्ति गोमान्मुत्तवानिति, तत्रानुकरणशब्दाः प्रथमासमर्थाः स्वेनानुकार्येण तद्वृत्तिच्छ्रुत्यमिति, तत्रानुकरणशब्दा इत्यनेन पदसमुदायत्वं निरस्यति, अनुकार्यो हि पदसमुदायो न त्वनुकरणं, किं पुनरन्यदनुकार्यमनुकरणं च, ननु रूपभेदो नोपलभ्यते, यद्यप्येवं तथाप्यर्थभेदाद्भेदः, अनुकार्यस्य बाह्योर्था ऽनुकरणस्य तु तदेवानुकार्यम्, अत एवास्यवामीयमित्यादौ विभक्त्यर्थप्रतिपादनात्सुखाभावात्स्यशब्दादीनां लुङ्ग भवति, ये चाम्नायशब्दानां नियमाः श्मशाने नाध्येयं चतुर्दश्यां नाध्येयं शूद्रस्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुत्रतुभ्यां श्रोत्रपूरणमित्येवमादयस्तेऽप्यनुकरणेषु न भवन्ति,

अस्यवामीयमिति हि सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां च सकाशे प्रयुज्यते तस्मादन्ये
ऽनुकरणशब्दा अनुकार्यशब्दाश्च स्वरूपमात्रप्रधाना इत्यनेन त्वर्थवत्त्व-
माह । ‘अनेकपदादपीति’ । अनेकं पदं यत्र समुदाये तस्मादपीत्यर्थः ।
परप्रसिद्धा चैवमुच्यते, यम्भवाननेकपदसमुदायं मन्यते तस्मादपीत्यर्थः ।
न त्वत्र वस्तुतो ऽनेकपदत्वमस्ति अस्यवामीयमिति, अस्य वामस्येति वेदे
यत्पदद्वयं पठितं तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्य क्वप्रत्ययप्रकृतिरस्य-
वामशब्दः प्रतिपादक इत्यर्थवत्त्वं पदसमुदायत्वाभावाच्च प्रातिपदिकत्वे
सति प्रत्ययः, किं पुनरत्र क्वप्रत्ययप्रकृतेरनुकरणत्वे प्रमाणं, क्वप्रत्यय एव,
न ह्यसावनुकरणत्वमन्तरेण सम्भवति तस्मादिति शब्दवच्चप्रत्ययोऽप्यनुकर-
णत्वे प्रमाणम् ॥

“अध्यायानुवाकयोर्लुक्” ॥ ‘केन पुनरिति’ । सूक्तसामोरेव ह्ये
विहित इति प्रश्नः । ‘इदमेवेति’ । न ह्यसतो लुग्विधानमुपपद्यते ।
‘विकल्पेन चेति’ । तत्कथं मतुप्रकरणेवास्मिन्सूत्रे कर्तव्ये तदत्र कस्य
लुग्विधानं तस्मात्प्रातिको लुगनुमीयते । अत्र केचिदाहुः । अनुवाक-
साहचर्याद्वैदिकोऽध्यायो रह्यतइति । अन्ये पुनः पौरुषेयग्रन्थविशेषस्या-
प्यध्यायस्य ग्रहणमिच्छन्ति । तथा च दीर्घजीवितीयमध्यायं व्याख्या-
स्याम इत्यादिवैदिकग्रन्थेषु दृश्यते ॥

“तत्र कुशलः पथः” ॥ ‘पथि कुशल इति’ । आयुक्तकुशलाभ्यां
चासेवायामिति सप्तमी, कौशलस्य क्रियाविषयत्वात्पथिन्शब्देन गमना-
दिका तद्विषया क्रिया लक्ष्यते, योगश्चायं कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यणो-
पवादः ॥

“आकषादिभ्यः कन्” ॥ आकषत्यस्मिन्सुवर्णादिकमित्याकषः, पुंसि
संज्ञायामिति घः, हलश्चेति घञ् तु न भवति, प्रायग्रहणानुवृत्तेः, यथा
निकष इति, ये त्वाकर्षादिभ्य इति सरेणं पठन्ति तेषामाकृष्यते ऽस्मिन्नि-
ति घञि रूपम् । ‘त्सरुक् इति’ त्सर कृद्गुणौ । भृमृशीत्यादिनौणादिक
उप्रत्ययः, त्सरुः खड्गग्रहणप्रदेशः, एतदर्थं प्रत्ययान्तरकरणमिवर्णान्ताथं
च, अकारान्तेष्वाकर्षादिषु प्रकृतेन वुनापि सिद्धम् ॥

“धनहिरण्यात् कामे” ॥ ‘काम इच्छेति’ । कामयिता तु न एक्षते
ऽनभिधानात् ॥

“स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते” ॥ ‘प्रसितः प्रसक्त इति’ । षिञ् बन्धने
कर्मणि क्तः, यो यत्र प्रसक्तः स तत्र प्रकर्षणं बहु इव भवतीत्युपमानादिदम-
भिधानम् । ‘केशेषु प्रसित इति’ । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया चेति सप्तमी ।
‘केशादिरचनायामिति’ । केशादिस्थायां रचनायां केशादिशब्दस्य वृत्तिं
दर्शयति, एतच्च क्रियाविषयत्वात्प्रसक्तेर्लभ्यते । ‘बहुवचनमित्यादि’ ।
स्वरूपविधिनिरासार्थं तु बहुवचनं न भवति, अद्रवमित्यादिना स्वाङ्गस्य
परिभाषितत्वेन स्वरूपग्रहणासंभवात् ॥

“उदराट्टगादूने” ॥ ‘आदूने विजिगीषुरिति’ । दिवोविजिगी-
षायामिति तत्र निष्ठानत्वविधानात् । ‘उदरक इति’ । उदरपरिमार्जनादौ
प्रसित उच्यते ॥

“सस्येन परिजातः” ॥ ‘सस्यशब्दो गुणवाचीति’ । न धान्य-
वाची अनभिधानात्, के चित्तु शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति व्यबन्तं शस्य-
शब्दं पठन्ति, सस्येनेति कर्त्तरि तृतीया, परिगता जातः परिजातः, प्रादयो
गतादर्थं प्रथमयेति समासः, समन्तात्संबद्धः परिगतस्तत्र सस्यस्य कर्तृत्वं
तदाह । ‘यो गुणैः संबद्धो जात इति’ ॥

“अंशं हारी” ॥ ‘तत्र षष्ठीप्रतिषेधादिति’ । अकेनोर्भविष्यदा-
धमर्ण्ययोरित्यनेन । ननु तत्र भविष्यदाधिकारविहितस्याकस्य ग्रहणं,
सत्यम् । इनस्त्वविशेषेण ग्रहणमस्मादेव द्वितीयानिर्द्देशात् ॥

“तन्त्रादचिरापहृते” ॥ तन्यन्ते तन्तवोस्मिन्निति तन्त्रं तन्तुवा-
यशलाका; तन्त्रयतेर्वा णिच् णिलोपः । ‘अचिरापहृत इति’ । अचिरः
कालोपहृतस्येति कालाः परिमाणेनेति समासः । ‘पञ्चमीसमर्थ्यादि-
ति’ । अपहृतयोगे ऽपादाने पञ्चमी ॥

“ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्” ॥ ‘कन्प्रत्ययान्तौ निपात्येते
इति’ । किं पुनरत्र निपात्यते, ब्राह्मणशब्दादायुधजीव्युपाधिकात्मय-

मान्तात्सप्तम्यर्थे कन्प्रत्ययः, अत्रशब्दादल्पत्वोपाधिकात्सप्तम्यर्थेऽपि कन्प्रत्ययः, अत्रशब्दस्योणयादेशस्तदाह । 'यत्रायुधजीविन इत्यादि' ॥

“शीतोष्णाभ्यां कारिणि” ॥ शीतं करोति स शीतकः, यश्चोष्णं करोति स उष्णकः, किं चातः, तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति, शीतोष्णशब्दयोर्हि स्पर्शविशेषो मुख्योर्थः, तं च ताववश्यं कुत इव मुख्यार्थग्रहे दोषं दृष्ट्वा गौणार्थयोर्यहणमिति दर्शयन्नाह । 'क्रियाविशेषणादिति' । तत्र शीतोष्णशब्दयोरुपमानादृतिः शीतमिव शीतं, मन्दकरणमित्यर्थः । शीतं हि मन्दतायुक्तं, सति शीते कार्यकरणे पाटवाभावात्, एवमुष्णमिवोष्णं पटुकरणं शीघ्रकरणमित्यर्थः, एवं क्रियाविशेषणाभ्यां प्रत्ययः । 'द्वितीयासमर्थादिति' । क्रुदोगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणाच्च भवतीति प्रागेवाक्तं, मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥

“अधिकम्” ॥ ‘अध्याकूठशब्दस्येति’ । यदि पुनरधिशब्दात्ससाधनक्रियावचनात्कचिपात्यते तदा कर्तृकर्मणोरन्यतरस्यैवाभिधानं प्राप्नोति । ‘अध्याकूठशब्दसूभयार्थ इति’ । तस्यैवेदमङ्गीकृतसाधनभेदं निपातनमुचितमिति भावः । ‘अधिको द्रोणः खार्यामधिका खारी द्रोणेनेति’ । यथैतत्प्रयोगद्वयमुपपद्यते तथा दर्शयति । ‘कर्तरि कर्मणि चाध्याकूठशब्द इति’ । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना रुहेः कर्तरि कर्मणि च कौ विहितो निपातनसामर्थ्याच्च सकृदुपात्तोऽङ्गीकृतसाधनभेदः संगृह्यते, तत्र यदा कर्तरि तदा तत्राभिहितत्वात्प्रथमैव भवति न तृतीया, यदा तु कर्मणि तदा कर्तुरनभिहितत्वात्तृतीया, कर्मणस्त्वभिहितत्वात्प्रथमा, यदा च कर्तरि क्तस्तदा कर्मणोऽनभिधानादध्याकूठशब्दयोगे यथा द्वितीया भवति अध्याकूठो द्रोणः खारीमिति, ग्रामङ्गीत इतिवत् तथाधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्द्वैशात्यञ्चमीसप्तम्यौ भवतः ॥

“अनुकाभिकाभीकः कमिता” ॥ सूत्रे समाहारद्वन्द्वे लिङ्प्रत्ययः, अनुशब्दादभिशब्दाच्च ससाधनक्रियावचनात्स्वार्थे कचिपात्यत-

इत्याह । ‘अनुकामयते ऽनुक इति’ । अभिकामयतइत्येतद्व्यमान-
त्वाच्चाक्तम् ॥

“पार्श्वेनान्विच्छति” ॥ ‘अनृजुरूपायः पार्श्वमिति’ । तिर्यग-
वस्थानात्पार्श्वं तावदनृजु तद्वदन्योऽनृजुरूपाय एवमुच्यतइत्यर्थः, य-
च्चनृजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थाननृजुना ऽन्विच्छति स पार्श्वकः, कुत्सितो
मार्गः कुसृतिः, जालमानायः, ताभ्यां चरतीति कौसृतिको जालिकः ॥

“अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ” ॥ ‘तृतीयासमर्थाभ्या-
मिति’ । निर्द्वैशादेव तृतीया हीयं न पञ्चमी पूर्वेण साहचर्यात् ।
‘तीक्ष्ण उपायो ऽयःशूलमिति’ । यथायःशूलं तीक्ष्णं तथान्योऽपि तीक्ष्ण उपा-
योयःशूलमित्युपचारादुच्यतइत्यर्थः । ‘दम्भे दण्डाजिनमिति’ । दम्भ-
साधनत्वात्, दम्भवन्तो हि प्रायेण दण्डमजिनं च धारयन्ति । ‘तेनेति’ ।
दम्भेन दण्डाजिनं तु धारयतु मा वा ऽदीधरदित्यर्थः, सर्वत्र मुख्यार्था-
ग्रहणेऽनभिधानमेव हेतुः ॥

“तावतिथं ग्रहणमिति लुग्व” ॥ यथा तस्यापत्यमित्यत्र
तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्द्वैशस्तथा तावतिथमिति पूरणप्रत्यया-
न्तानां सामान्यनिर्द्वैशः । ‘पूरणप्रत्ययस्य चेति’ । न तु कनः लुग्वग्रह-
णानर्थक्यप्रसङ्गात्, महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कन उत्पत्तेः, पञ्चमं
ग्रहणं पञ्चमकं ग्रहणमिति रूपद्वयस्य सिद्धत्वात्, तथा च वार्तिकं,
तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वचनानर्थक्यं विभाषाप्रकरणादिति, अतो
लुग्वग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य पूरणप्रत्ययस्य वा लुग्विधीयतइति पक्षो
लप्यते । ‘द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णातीति’ । अत्र ग्रहणे द्वितीयस्य करणत्वं
प्रदर्शयितुमिदं वाक्यं, वस्तुतस्तु द्वितीयं ग्रहणं देवदत्तस्येति विग्रहीतव्यम् ।
‘द्विकं ग्रहणमिति’ । ग्रहीतर्यपि प्रत्ययो वक्ष्यते, तेन प्रकृत्युपाधिभूतस्य
ग्रहणस्य नियमेनाप्रतीतिर्ग्रहणशब्दप्रयोगः, द्विकं रूपं देवदत्तस्येत्येव तु
नोदाहृतं स्वच्छन्दतो हि वचसां प्रवृत्तिः । ‘चतुष्क इति’ । संनियोग-
शिष्टपरिभाषया इति निवृत्ते युकोऽपि निवृत्तिः, रेफस्य विसर्जनीयः, इदु-
दुपधस्येति यत्वम् । ‘तावतिथेनेति’ । स्वार्थं प्रत्ययो विधीयमानो ग्रहीतरि

न प्राप्नोतीति वचनम् । 'नित्यं च लु'कं वक्ष्यामीति' । 'बद्ध इति' । रूपशब्दस्य वाक्ये प्रयुक्तस्यापि वृत्तौ गम्यमानत्वादप्रयोगः, प्रदत्त्वाञ्जशत्ववर्त्त, इह यः वष्टेन रूपेण गृह्णाति षड्विरसौ रूपैर्गृह्णाति, ततः किं, सङ्ख्यायास्तेन गृह्णातीत्येव वक्तव्यम्, एवं हि लुग्वेति न वक्तव्यं भवति, नैवं शक्यम् । एवं ह्युच्यमाने इहापि प्राप्नोति एकेन रूपेण गृह्णातीति, पूरुषप्रत्यय-स्त्वैकशब्दाच्चास्ति तेन अन्यविषयमेव ग्रहणं विज्ञायतइति, तेनेह न भवति, द्वितीयो हस्तो ग्रहणो दण्डस्येति ॥

“स एषां ग्रामणीः” ॥ इह त्वत्को मत्को वा विजय इत्यादा-
वनेन कन्, त्वं ग्रामणीरस्य त्वत्कः, अहं ग्रामणीरस्य मत्कः, प्रायेण
त्विदमर्थमात्रे प्रयुज्यते ॥

“शङ्खलमस्य बन्धनं करभे” ॥ ननु न शङ्खलमात्रेण करभो
बद्ध्यते किं तर्हि रज्जा कीलेन च, तस्माच्छङ्खलमस्य बन्धनमिति न
युक्तं युक्तम्, एवं तु वक्तव्यं शङ्खलवदस्य संबन्धनं करभे लुक्च मतारिति,
तत्राह । ‘यद्यपीति’ । अस्तु रज्जादेरपि करणत्वं शङ्खलस्यापि करणत्व-
मस्त्येव तदन्तरेण बन्धनस्यानिवृत्तेरित्यर्थः ॥

“उत्क उन्मनाः” ॥ ‘उच्छब्दात्ससाधनक्रियावचनादिति’ । सा-
धनं मनः, क्रिया गमनम्, उद्गते मनसि वर्त्तमानादित्यर्थः । ‘तद्वृत्तीति’ ।
उद्गतं मनो यस्य तस्मिन्नित्यर्थः । उत्सृज उत्कण्ठितः ॥

“कालप्रयोजनाद्भोगे” ॥ ‘अर्थलभ्येति’ । अर्थः सामर्थ्यं, तेन लभ्या,
तत्र काले सप्तमी समर्थविभक्तिः, भवो हि तत्र प्रत्ययार्थः, प्रयोजने
वृत्तीया, जनितो हि तत्र प्रत्ययार्थः । फले तु प्रयोजने प्रथमा, प्रयोजनं
कारणं रोगस्य फलं चेत्तुभयमपि प्रयोजयतीति प्रयोजनमुच्यते, यदि तर्हि
कारणमपि प्रयोजनमुच्यते कालग्रहणमनर्थकं, कथं, योसौ द्वितीयेद्भि भवो
ज्वरस्तस्य द्वितीयमग्रहः कारणम्, अहरन्तरे तदनुत्पत्तेः । सत्यं, सदापि
कारणत्वं यदा न विवक्ष्यते तत्र भव इत्येव तु विवक्ष्यते तदापि यथा स्यादि-
त्येवमर्थं कालग्रहणम् । ‘द्वितीयेद्भि भव इति’ । सामान्यशब्दस्यापि द्विती-

यशब्दस्यार्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये कालेऽपि वृत्तेः कालशब्दत्वं, किं पुनः
कारणं साक्षात्कालवृत्तिभ्यो मासादिभ्यः प्रत्ययो न भवति द्वितीयादिभ्यश्च
भवति, तत्रापि सप्तमीसमर्थेभ्यो भवार्थेऽपि भवति कारणवाचिनस्तृतीया-
समर्थेऽपि फलवाचिनस्तु प्रथमासमर्थेऽपि, न ह्येतत्सर्वं सूत्रात्तरैरपात्तं तत्राह ।
'उत्तरसूत्रात्सञ्ज्ञाग्रहणमिहानुष्ठप्यत इति' । सिंहावलोकितन्यायेन, यथा
सिंहा धावन्तः पृष्ठतोऽवलोकयन्ते, अपर आह । उत्तरसूत्रे योगविभागः,
तदस्मिन्नत्र प्राये, ततः सञ्ज्ञायां, यदेतदनुक्रान्तं तत्सञ्ज्ञायां द्रष्टव्य-
मित्यर्थः, सञ्ज्ञाग्रहणमुभयोः शेषः, एतदेव चानुर्कषणं विवक्षितम् ॥

“तदस्मिन्नत्र प्राये सञ्ज्ञायाम्” ॥ अत्रमध्यवहार्यम्, अद्यते स्मेति
कृत्वा, गुडामिश्रा अपूपा गुडापूपाः, कृसरस्तिलौदनः, तिलक्षौद इत्यन्ये,
त्रिबिलोपपस्त्रिपुटः, वटकेभ्य इतिरिति कनि प्राप्तौ वचनं, ननु सञ्ज्ञा-
ग्रहणात्कत्र भविष्यति तस्मिन्स्वासति मत्वर्थीय इतिर्भविष्यति, न
सिद्ध्यति, सप्तम्यां च न तौ स्मृताविति वचनात् ॥

“कुल्माषादञ्” ॥ कुल्माषा मुद्राः ॥

“श्रोत्रियंश्छन्दोधीते” ॥ ‘वाक्यार्थ इति’ । वाक्यार्थग्रहणेन
तदाश्रयश्छन्दोध्यायी पुरुष उपचारादुच्यते, कुतः, मुख्या हि वाक्यार्थः
क्रियारूपः संबन्धरूपो वा स चासत्त्वभूतः, श्रोत्रियशब्दस्तु सत्त्वभूता-
र्थाभिधायी, तस्मिन्वाक्यार्थे ऽविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रिय-
शब्दे निपात्यत इत्यर्थः, अथ कथमस्मिन्न्यत्वे स्वरसिद्धिः, यावता नकार
इत्यस्य तत्र परतः स्वरो विधीयते, न चात्रैवं व्यपवर्गास्ति, मा भूद्व्य-
पवर्गा नित्करणसामर्थ्यात्तदभावेऽपि भविष्यति, यद्वा नितीति कर्मधार-
योऽयं नश्चासां विच्छेदो नित्, तत्र परत इति । ‘कथमित्यादि’ । छन्दसः
श्रोत्रभावो घन् च प्रत्ययः, छान्दस इति न सिद्ध्यति, घना ऽणो बाधित-
त्वात् श्रोत्रभावेन च छन्दःशब्दस्य निवर्तितत्वादिति प्रश्नः । ‘वा-
ग्रहणमनुवर्तत इति’ । अपर आह । यश्छन्दोधीते तदर्थं चानुतिष्ठति
तत्र श्रोत्रियशब्दः, अध्येतृमात्रे तु छान्दसशब्द इत्यर्थभेदाच्चास्ति बाध्य-
बाधकत्वमिति । एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रम् ॥

“आहुमनेन भुक्तमिति नै” ॥ ‘आहुशब्दः कर्मनामधेयमिति’ ।
 अहुया निष्पाद्यास्य पित्र्यस्य कर्मणः आहुशब्दः सञ्ज्ञा, अहुस्मिन्नस्तीति
 प्रज्ञाअहुर्चावृत्तिभ्यो ण इति णः । ‘तत्साधने द्रव्यइति’ । मुख्य-
 आहुस्य भोजनसम्भवात् । ‘समानकालग्रहणमिति’ । भुजिना समाने
 काले प्रत्ययान्तस्य प्रयोगो यथा स्यात्, यद्यपि भुजिक्रिया कतिपयत्त-
 णसाध्या तथापि यावन्तं कालं तदाग्निनस्तृप्तिशेषस्तल्लिङ्गं चानुवर्त्तते
 तावत्समानकालः, स च प्रायोवृत्त्या ऽद्यतन एवेति तस्मिन्नेव प्रत्य-
 यान्तस्य प्रयोगः, यदा तु कस्य चिद्वर्जलस्य द्वितीयेष्वह्नि भुक्तमपरिणतं
 तदा प्रयोगाभावः । तदिदमाह । ‘अद्य भुक्ते श्वः आहुिक इति प्रयोगो
 मा भूदिति’ ॥

“पूर्वादिनिः” ॥ ‘पूर्वं गतमनेनेत्यादि’ । क्रियाविशेषणाद् द्विती-
 यान्तात्मत्ययः ॥

“सपूर्वाच्च” ॥ ‘विद्यमानं पूर्वमस्मिन्निति सपूर्वमिति’ । तेन
 सहेति तुल्ययोगइत्युपाधिवचनस्य प्रायिकत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि समा-
 सः, पूर्वशब्दोवयववचनः, न च शब्दान्तरं पूर्वशब्दस्यावयव उपपद्यते,
 पकारस्त्वञ्चभिवारी तेन प्रातिपदिकस्यैतद्विशेषणं सपूर्वं यत्प्रातिपदिक-
 मिति, एवं च पूर्वशब्दोपि तस्यैव विशेषणं, विशेषणेन च तदन्तविधिरित्या-
 ह । ‘तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिरिति’ । ‘सपूर्वादित्यादि’ । यद्यपि पूर्व-
 शब्दान्तं प्रातिपदिकं सपूर्वमेव तथापि असति सपूर्वग्रहणे तदन्तविधिर्न
 लभ्यतइति सपूर्वादित्युक्तम् । ‘कृतपूर्वा कटमिति’ । कर्तृकर्मणोः कृतीत्य-
 त्रायं प्रयोग उपपादितः । ‘योगद्वयेनेत्यादि’ । यदि व्यपदेशिवद्वावोप्राति-
 पदिकेनेत्येषा परिभाषा न स्यात् पूर्वादितिः सपूर्वादित्येकमेव योगं कुर्यात्,
 व्यपदेशिवद्वावात्केवलादपि भविष्यति किं योगद्वयकरणेन, अत्र चकारः
 कर्त्तव्यो न भवति, यदि च ग्रहणवता प्रादिपदिकेनेत्येषा परिभाषा न
 स्यात्पूर्वादितिरित्येतावदेव ब्रूयात् तदन्तविधिना सपूर्वादपि भविष्य-
 तीति किं द्वितीयेन योगेन, तदिह योगद्वयेन परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते ॥

“कृन्तसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि” ॥ अत्र पर्यवस्था-

तृशब्दात्स्वार्थे इनिप्रत्ययोवस्यानृशब्दस्य च पन्थि परि इत्येतावादेशौ निपात्येते, भाषायां तु परिपन्थिशब्दस्यासाधुः प्रयोगः ॥

“अनुपद्मन्वेष्टा” ॥ पदस्य पश्चादनुपदं, पश्चादर्थेऽव्ययीभावः, अन्वेष्टरीनिप्रत्ययो निपात्यते । ‘अनुपदी गवामिति’ । पदापेक्षया षष्ठी, गोपदस्य पश्चादन्वेषणं गवामिव हिरण्यादावन्वेष्टे न भवति, पदाभावात्, यदि त्वन्वेष्टशब्दात्स्वार्थे इनिप्रत्ययः एष्टृशब्दस्य च पदशब्द आदेशो निपात्येत, यदि वा श्रोत्रियवदविद्यमानप्रकृतिप्रत्यमन्वेष्टरि निपात्येत ततो गवामिति षष्ठी न प्राप्नोति, कृतपूर्वी कटम् अनुको भार्यामभिको दासीमिति वत् द्वितीया प्राप्नोति, हिरण्यादौ चान्वेष्टे ऽनुपदी हिरण्यमिति, तस्मादथोक्तमेव साधीयः ॥

“साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्” ॥ ‘साक्षाच्छब्दोऽव्ययीमिति’ । तेन प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति सूत्रे पञ्चम्या अलुक्, उदाहरणे चाव्ययानां भमात्रइति टिलोप इति भावः । ‘संज्ञायहणादित्यादि’ । त्रिभिः साक्षाद् द्रष्टुं भवति यश्च ददाति यस्मै च दीयते यश्च पार्श्वे स्थितः पश्यति, तत्र सर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति, संज्ञायहणादुनिकाधमर्णयोर्न भवतीत्यर्थः ॥

“क्षेत्रियच् परत्वे चिक्वित्स्यः” ॥ द्वि निवासगत्योरित्यस्मादथा-योगमधिकरणादौ घृन् क्षेत्रम् । ‘परत्वे च जन्मान्तरशरीरमिति’ । आत्मनो निवासस्थानत्वात्क्षेत्रं, परं च तत्क्षेत्रं चेति कर्मधारयः, तत्र चिक्वित्स्यः प्रतिकार्योपनेय इत्यर्थो न तु तत्र भिषजितव्य इति । यदाह । ‘नामृतस्येति’ । ‘अथ वेति’ । समुच्चय एवात्र विवक्षितो न तु विकल्पः । वक्ष्यति सर्वं चैतत्प्रमाणमिति, अत्र परस्य क्षेत्रमिति षष्ठीसमासः, एवमुत्तरयोः । ‘चिक्वित्स्य इति’ । कृत्यः शक्यार्थे, पूर्वत्र तु कर्ममात्रे, उत्तरयोरर्हार्थे । ‘स-स्यार्थइति’ । अनेन क्षेत्रस्य परकीयत्वमाह । ‘परदाराः परत्वे चिक्वित्स्यः’ । कर्मणि घृन्, क्षेत्रव्याः गन्तव्याः, उपगमनार्हा दाराः क्षेत्रम् । ‘तत्रेति’ । तस्मिन्निषेधे । ‘निगृहीतव्यइति’ । दण्डादिना ॥

“इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रवृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा” ॥
 ‘अन्तोदात्त इति’ । चेन्नियञित्येतत्साहचर्यात् । ‘रुडिरेवेति’ । किमत्र
 प्रमाणमित्याह । ‘तथा चेति’ । नहि यौगिकेषु व्युत्पत्तिरनियमो भवति ।
 ‘इन्द्र आत्मेति’ । कार्यकारणसङ्घातं प्रतीश्वरत्वात्, विज्ञायते च तमिन्द्रं
 सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणेति । ‘करणेनेति’ । हेतुगर्भविशेषं,
 यथा पुनरयं हेतुस्तथा दर्शयति । ‘नाकर्तृकमिति’ । इतिकरलो हेतौ, न
 हि वाश्यादिकरणमनधिष्ठितं कर्त्रा प्रवर्तते । ‘इन्द्रेण दृष्टमिति’ । दृष्टं
 ज्ञातं, तथा च कार्यकारणसंघातं प्रस्तुत्य भवति वादः स एतमेव पुरुषं
 ब्रह्मतत्तमपश्यदित्दमदर्शमित्यादि, कथं पुनश्चक्षुरादिकमात्मना सृष्ट-
 मित्याह । ‘तत्कृतेनेति’ शुभं कर्म विहितं, प्रतिषिद्धमशुभं, तदुभयं
 मिलितं कारणानामुत्पादकम्, इष्टानिष्टानां रूपादीनां चक्षुरादिभिरुपल-
 भात् । ‘यथायथमिति’ । यो यस्य विषयः, चक्षुरो रूपं, घ्राणस्य गन्ध
 इत्यादि, तद्गृह्णायेत्यर्थः । ‘अन्यथापि कर्तृष्येति’ । तद्वथा इन्द्रेण दुर्जय-
 मिति । ‘प्रत्येकमभिसंख्यमान इति’ । हेतुगर्भं विशेषणं, यस्मात्प्रत्येक-
 मभिसंख्यते तस्मादित्यर्थः ॥

“तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्” ॥ ‘अस्यास्मिन्निति’ । ‘प्रत्यया-
 र्थाविति’ । ननु च यद्रूपस्य भवति तस्मिन्नपि तद्वति, यच्च यस्मिन् भवति
 तस्यापि तद्वति, यथा वृक्षस्य शाखा वृक्षे शाखेति, तत्रान्यतरनिर्द्वंशे-
 नैव सिद्धं किमर्थमुभावयौ निर्द्वंश्येते, नैतयोर्वश्यम्भावी समावेशः, तथा
 हि । षष्ठ्यर्थमात्रनिर्द्वंशे यत्राधिकरणं तैर्नैव रूपेण विवक्ष्यते न तज्जन्यः
 शेषसंबन्धः, यथा वृक्षा अस्मिन्पर्वते सन्तीति न तत्र प्रत्ययः स्यात्, नह्यत्र
 क्रियाकारकपूर्वकः शेषसंबन्धो दृश्यते वृक्षैः पर्वतस्यानारम्भात्, नावय-
 वावयविभावः, आनन्तर्यादिसंबन्धस्तु सम्भवति, न तु तत्र मत्वर्थीयो
 भवत्यनभिधानात्, तथा केवलसप्तम्यर्थनिर्द्वंशे कारकान्तरपूर्वः संबन्धो न
 एहीतः स्यात् ततश्च पुत्रवान्, गोमानित्यादौ न स्याद्, उत्पादनप्रति-
 षहादिक्रियाविषयकर्तृत्वजन्याह्यत्र संबन्धो नाधारपूर्वकः, देशान्तरग-
 तेपि पुत्रादौ तद्वानिति व्यपदेश्यस्य भावात्, सामीपिकस्याप्यधिकरण-

स्यासम्भवः । स्यादेतत् । पुत्रस्य पित्रधीनत्वाद्गवां च स्वाम्यधीनत्वाद्गुरौ
वसतीतिवदधिकरणं भविष्यति, करणसंज्ञायां हि तमव्यपहणेन कारक-
प्रकरणे प्रकर्षस्यानाश्रयणाद्गौणस्याप्याधारस्याधिकरणसंज्ञा भवत्येवेति, म-
वत्त्वेवमधिकरणसंज्ञा मत्वर्थीयस्तु मुख्यव्याधिकरणे स्यात्, वृत्तवा-
न्यवर्तते गोमाञ्जनपद इत्यादौ, न गौणे पुत्रवान् गोमान्देवदत्त इत्यादौ, न
इच्च गौणग्रहणस्य लिङ्गमस्ति, तस्मादुभयोरपि निर्द्वैशः कर्तव्यः । 'अ-
स्तीति प्रकृतिविशेषणमिति' । अर्थद्वारेणेति द्रष्टव्यम् । ननु सम्भवे व्यभि-
चारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति नीलोत्पलवत्, न च सत्तां पदार्थो
व्यभिचरति तामन्तरेण पदस्योच्चारयितुमप्यशक्यत्वात् । तथाहि । याव-
द्बुद्ध्या पदार्थो न विषयीकृतस्तावत्पदस्य प्रयोगाभावस्तेन बुद्धिसत्ता-
समाविष्टमर्थं शब्दो गोचरयति, तस्यैव बहिस्सत्त्वासत्त्वप्रतिपादनाय
वृत्तोऽस्ति वृत्तो नास्तीति प्रयोगः, यदि बाह्यसत्तासमाविष्टं वस्तु
वाच्यं भवेत् तदा विरोधपौनरुक्त्याभ्यां प्रयोगो न भवेदयम्, एवमेवा-
त्यन्तासतोपि बहिः शशविषाणादीनर्थान् बुद्ध्या विषयीकृत्य तद्वाचिश-
ब्दप्रयोगः, तस्माद्बुद्ध्युपाकूटोपचरिता सत्ता शब्दप्रयोगस्य निमित्तमिति
न तां पदार्थो व्यभिचरति, तदुक्तं न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति, कस्य
चित्पदस्यार्थः सत्त्वं विधां सत्तां न व्यभिचरतीत्यर्थः, इदन्तर्हि प्रयोजनं
या सन्प्रति सत्ता मुख्या वर्तमानलक्षणा बाह्या तस्यां यथा स्याद्
भूतभविष्यतोऽपि सत्तातीतानागतवस्तुपरामर्शिन्या बुद्ध्यात्प्रेक्षितोपचरित-
रूपा तस्यां मा भूत्, तेन गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यत्रार्थं
गोमानिति प्रयोगाभावः । यद्येवं विद्यमानएव देवदत्ते तद्गवीनामती-
तानागतत्वप्रतिपादनाय गोमानासीत् गोमान्भवितेति प्रयुज्यते तत्र
प्रकृत्यर्थस्य सन्प्रति सत्ताया अभावात्प्रत्ययाप्रसङ्गः, नैष दोषः । नात्र
साक्षाद्गवां सत्ता कथ्यते किं तर्हि गोमत एषा सत्ता कथ्यते, यदि
पुनर्गवां सत्ता कथ्येत यथेहास्तेः प्रयोगो न भवति गावोऽस्य सन्ति गोमा-
निति प्रत्ययेनैव प्रकृत्यर्थापाधेः प्रतीतत्वात् तथेहापि न स्यात् गोमा-
नासीद्गोमान्भवितेति, सत्यपि वा प्रयोगे यथेह बहुवचनं भवति गावो-

स्यासन् गावोस्य भवितार इति एवमिहापि स्याद्गोमानासीद्गोमान्भवितेति, तस्माद्वैषा गवां सत्ता कथ्यते किं तर्हि गोमत्सत्तैषा कथ्यते, तत्र यद्यपि यो गोमान्स्व विद्यते गोमत्तारूपं तु तस्यातीतमनागतं वेति भूतभविष्यत्प्रयोगः, यथेश्वरोयमासीद्वरिद्रोयं भविष्यतीति तत्रार्थोत्पत्त्यर्थस्याप्यतीतानागतत्वप्रतीतिर्भवति सा वाक्यार्थवशादुपजायमाना बहिरङ्गेति नान्तरङ्गं शब्दसंस्कारं निवर्तयति यथा ग्रामं न गच्छतीति तदेवं सम्प्रति सत्तायां यथा स्यादूतभविष्यत्सत्तायां मा भूदित्येवमर्थमस्तीत्युच्यतइति स्थितम् । ननु च यत्रान्यत्क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवतिपरः प्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्यमानोपि गम्यते ततश्च गावोस्य गावोस्मिचित्युक्ते किमित्यपेक्षायां सन्तीति गंस्यते नार्थोऽस्तिग्रहणेन, न सार्वत्रिकमेतत् । यदा खलु गावोस्य नान्यस्य गावोस्मिन्नान्यस्मिन्नित्येवं विवक्षा न तदास्तित्वं प्रतीयते, तस्मादस्तीति वक्तव्यम् । अथ क्रियमाणेष्वस्तिग्रहणे इह कस्माच्च भवति गावोस्य सन्त्यनन्तरा इति, सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्, इह कस्माच्च भवति चित्रगुः शबलगुरिति, बहुव्रीहिलोक्तत्वात्, वाक्ये तु चित्रा गावोस्य सन्तीति प्रत्येकमसामर्थ्याच्च भवति, समुदायात्त्वप्रातिपदिकत्वात्, इह तु पञ्च गावोस्य सन्ति पञ्चगुः दशगुरिति तद्वितार्थेइति द्विगुश्च प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र चित्रगुरित्यादौ सावकाशं बहुव्रीहिं संख्यावाचिषु द्विगुर्बाधेत ततश्च तद्वितार्थे विषयभूते विहितेन द्विगुना ऽनुक्तस्तद्वितार्थे इति यथेह तद्वितो भवति द्वैमातुरः पाञ्चनापितिरिति, द्विगोलुङ्गनपत्य इति लुगपि प्राग्दीव्यतीयस्य विधीयते तेन मतुपो लुगलभ्यः, तस्मात्तद्वितार्थेइत्यत्र यदुक्तं सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति तदेवात्र श्रवणम् । 'भूमेत्यादि' । अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयभूतेषु भवन्तीत्यर्थः । बहूनां भावो भूमा, तत्र भूम्नि गोमान् यवमान् बहुत्वं चाभिधानवशाद्विशिष्टमेवाश्रयणीयं, यदाह, यावतीभिः खल्वपि गोभिर्वाहदोहप्रसवाः कल्पन्ते तावतीषु सत्ता कथ्यते कस्य चिच्चतसृभिरपि कल्पन्ते कस्य चिच्छतेनापि न कल्पन्तइति, एवं च यवमानिति त्रिप्रभृतिषु बहुत्वसद्भावेपि न भवति, इह यवमतीभिरद्विगुपं

प्रोचतीति ज्ञातिमात्रसंबन्धो विवक्षित इति भूमाभावोपि भवति, भूमादियद्वयं त्वभिधानस्वभावप्रदर्शनार्थं, निन्दायां ककुद्रावर्तिनी कन्या, प्रशंसायां, रूपवान्, नित्ययोगे क्षीरिणो वृत्ताः, अतिशयने उदरिणी कन्या, संसर्गे संसर्गः संयोगः दण्डी संसक्तदण्ड उच्यते, एहावस्थिते तु दण्डे दण्डीति न भवति, क्वचिद्वृत्तौ ग्रन्थः 'अस्तिविवक्षायां अस्तिमानिति' तत्र भूमादिष्वस्तिविवक्षायां च भवन्ति मतुबादय इति समुच्चयो व्याख्येयः, अस्तिशब्दे विभक्तिप्रतिरूपको निपातः कर्तृविशिष्टसत्तावाची, नैबोस्तेल्लट्, प्रत्ययान्तरमपि दृश्यते अस्तित्वमस्तितेति, अव्यभिचारादस्तिसामानाधिकरण्यां नास्तीत्यस्तिविवक्षायां प्रत्ययो विधीयते, एतच्च सूत्रे ऽस्तीति तन्त्रेण लुप्तपञ्चमीकप्रकृतिनिर्द्वंशाश्रयणाल्लभ्यते, अस्तिमानिति च वृत्तिविषये कर्तृविशेषे धनेऽस्तिशब्दे वर्त्तते, नहि कर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संभवति, सर्वस्यैव हि सर्वदा यत्किञ्चिदस्ति । 'गुणवचनेभ्य इति' । अत्र शुक्लादय एवाभिचरूपा गुणे तद्वृत्ति च वर्त्तमाना एह्यन्ते न तु सर्वदा गुणमात्रवचना रूपादयः, तत्र यद्यप्यभेदोपचारादेव शुक्लः पट इत्यादिसिद्धिस्तथापि पटस्य शुक्ल इति भेदविवक्षाया अपि दर्शनात्पक्षे मतुप उत्पन्नस्य श्रवणप्रसङ्गाल्लुग्वक्तव्य इति ॥

“रसादिभ्यश्च ॥ ‘न पूर्वणैवेति’ । नशब्दस्य काक्का प्रयोगात्सिद्ध एवेत्यर्थः, नन्वर्थं वा नशब्दे द्रष्टव्यः । ‘अन्ये इति’ । अत इनिठनावित्यादयः । ‘कथमिति’ । अन्यनिवृत्त्यर्थं पुनर्वचने रूपिणीत्यादि न सिद्धयतीति भावः । ‘प्रायिकमिति’ । प्रयोगबाहुल्याबाहुल्येनास्यान्यनिवृत्तिः प्रयोजनमित्यर्थः । ततः किमित्याह । ‘क्वचिदिति’ । कथं पुनः प्रायिकत्वमित्याह । ‘इतिकरण इति’ । तेन यत्र मतुबन्तादेव लोकस्य विवक्षा भवति तत्रैवानेनान्यनिवृत्तिः क्रियते न सर्वत्रेत्ययमर्थो भवति, एतच्च गुणादिति गणपाठमनपेक्ष्योक्तं तदपेक्षायां त्वाह । ‘अथ वेति’ । अत्र गणे गुणादिति पठ्यते तच्च रसादीनां सर्वेषां प्रत्येकं विशेषणं न स्वतन्त्रं नाप्येकाच इत्यनेन समानाधिकरणम् । ‘तेन ये रसनेन्द्रियादियाह्या गुणा इति’ । आदिशब्देन चतुरादिपरिग्रहः । ‘तेषामेवायं

पाठ इति' । तेभ्य एवानेनान्यनिवृत्तिः क्रियते । 'रूपिणी रूपिकः शोभायोग इति' । ननु शोभापि गुणस्तथा भावः सत्यं, गुणादिति विशेषणसामर्थ्यात्सिद्धतराणां रसनादीन्द्रिययाक्षाणां गुणानां पाठः । 'भावयोग इति' । भावा रतिहासादयो नात्यधर्माः, भाव्ये तूर्वशी वै रूपिण्यप्सरसां स्पर्शिको वायुरिति दर्शनादयथाभिधानं प्रत्ययान्तरमपि भवति तेन नियमस्यानिष्टत्वात्सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम्, एकाच इत्यत्र गुणादिति नापेत्यते स्ववान् खवान् ॥

“प्राणिस्थादातो लज्जन्यतरस्याम्” ॥ 'चूडाल इति' । चूडा शिखा न त्वापीडाख्यलङ्कारः, एवं कर्णिकापि न कर्णालङ्कारः किं तर्हि तत्सदृशः प्राण्यङ्गविशेषः । प्राण्यङ्गादेव हीयते । 'शिखावान्दीप इति' । प्रत्युदाहरणादिगियं दर्शिता, शिखाशब्दस्य व्रीह्यादिपाठाल्लचोपसङ्गात्, चूडावान्वृत इति प्रत्युदाहार्यम् । 'प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यमिति' । एतच्चेतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते । 'चूडालोसीति' । असीत्यस्य तिङुत्तिङ इति निघातः, चूडालशब्दात्सुः, स्त्वम्, अतो रोरप्पुतादप्पुतइत्युकारः, स च हलां संसनधर्मत्वादनुदात्तः, पूर्वणाद्रुणः, एकादेश उदात्तेनोदात्तः, तत एहः पदान्तादतीति पूर्वरूपत्वमेकादेशः, तस्य स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितः प्राप्नोति, चित्करणसामर्थ्याच्च भवति, यद्येवं चूडालग्रामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघातो न स्यात्, हे चूडाल ग्रामन्त्रितनिघातो न स्यात्, चूडालत्वमित्यादौ च प्रत्ययस्वरे शेषनिघातः, यदीष्यते वक्तव्योत्र परिहारः, अथ नेष्यते प्रयोजनमेवैतच्चित्स्वरस्य भविष्यति ॥

“सिध्मादिभ्यश्च” ॥ 'अन्यतरस्यां ग्रहणेन मनुष्यसमुच्चियत इति' । अनेकार्थत्वाच्चिपातानामन्यतरस्यां ग्रहणमिह समुच्चये वर्ततइत्यर्थः, तथा च वार्तिकं लज्जन्यतरस्यामिति समुच्चयइति । 'नतु प्रत्ययो विकल्प्यतइति' । यथान्यत्रान्यतरस्यां ग्रहणं विकल्पार्थं न तथात्रेत्यर्थः, किमेवं सति सिद्धं भवति तत्राह । 'तस्मादिति' । विकल्पार्थेन्यतरस्यां ग्रहणे लचा मुक्ते यथाप्राप्तमेव स्यात् ततश्चाकारान्ते य इनिठनौ स्यातां समुच्चयार्थे

प्रकृतो मतुबेव समुच्चयतइति न दोषः, कथं पुनर्ज्ञायते समुच्चयोत्रार्थो न विकल्पोर्य इति, ज्ञापकात्, यदयं पिच्छादोस्तुन्दादोश्च पृथक् पठति, कथं कृत्वा ज्ञापकम्, इह तुन्दादिभ्य इलच्चेति चत्वारः प्रत्यया इष्यन्ते इलच् इनिठनौ मतुबिति, तत्र यदन्यतरस्यां बह्वं विकल्पार्थं स्यात्पिच्छादिभ्योपि प्रत्ययचतुष्टयं स्यात्, कथम्, इलचो विकल्पितत्वादिनिठनौ तयोरपि विकल्पितत्वान्मतुबिति ततश्च तुन्दादिष्वेव पिच्छादयः पाठ्याः पिच्छादिषु वा तुन्दादयः, पृथक्पाठाद्विज्ञायते अन्यतरस्यां बह्वेन मतुप्समुच्चयते न यथाप्राप्तमभ्यनुज्ञायतइति, एवं हि पिच्छादिभ्यः प्रत्ययद्वयम् इलच् मतुप् च, तुन्दादिभ्यश्चत्वार इति पृथक्पाठोर्थवान्भवति । ननु च तुन्दादिभ्यो ऽनकारान्तेभ्योपीनिठनाविध्यते पिच्छादिभ्यस्त्वकारान्तेभ्य एव, तत्र यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पठेरन् तदा पिच्छादिभ्योऽप्यनकारान्तेभ्य इनिठनौ स्याताम्, अथ पिच्छादिषु तुन्दादयः पठेरन् तदा तुन्दादिभ्योऽप्यनकारान्तेभ्य इनिठनौ न स्याताम्, यत्तर्हि कानि चिदकारान्तानि पिच्छादिषु पठति कानि चित्तुन्दादिषु तद्वथोक्तस्यार्थस्य ज्ञापकं भविष्यति, तथा केशाद्वोन्यतरस्यामिति न वक्तव्यं प्रकृतान्यतरस्यां बह्वणानुवृत्त्या इन्ठन्मतुपां सिद्धत्वात्, तदिनिठनोः प्राप्तर्यं क्रियमाणं पूर्वस्यान्यतरस्यां बह्वणस्य समुच्चयार्थत्वं ज्ञापयति । ‘पाष्णिधमन्योर्दोर्धश्चेति’ । पाष्णीलः धमनीलः । ‘वातदन्तबलललाटानामूङ् चेति’ । वातादिभ्यो लञ् भवति तस्य च लच ऊडागमो भवति वातूलः दन्तूलः बलूलः ललाटूलः । ‘जटाघटाकलाः क्षेप इति’ । एते शब्दाः क्षेपे गम्यमाने लचमुत्पादयन्ति । जटाल इत्यादि । क्षेप इति किं, जटावांस्तापसः । ‘क्षुद्रजन्तूपतापयोश्चेति’ । क्षुद्रजन्तुरानकुलात्, उपतापो रोगः, । ‘विपादिकाल इति’ । पादस्फोटो विपादिका, सिध्मगडुशब्दयोरनुपतापार्थः पाठः ॥

“वत्सांसाभ्यां कामबले” ॥ ‘कामवति बलवति चेति’ । मत्वन्तनिर्द्देशेन कामबलशब्दयोरर्शश्चाद्यचप्रत्ययान्ततां दर्शयति । ननु च वत्सांसशब्दौ वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च कूठौ न कामबलयोस्तत्कथं ता-

भ्यां लज्जन्ताभ्यां कामवान् बलवांश्चोच्यत इत्यत आह । 'वृत्तिविषय इति' ।
कुत एतज्ज्ञायत इत्याह । 'न ह्यत्रेति' । वाक्ये योनयोः प्रसिद्धोर्थः स
वृत्तौ नास्तीत्यर्थः । यत्स्थितिं तं दर्शयति । 'वत्सल इति' । 'संहवानुच्यत-
इति' । स्नेहो रागः कामः । सर्वत्रैवान् प्रकरणे मतुप्समुच्चयित इत्यत्रापि
मतुपा भवितव्यमिति शङ्कामपनयति । 'न चेति' । अनेनैव हेतुना
वाक्यमपि न भवति, अत्र वत्सांसशब्दौ द्वौ, अस्यास्मिन्निति च प्रत्यया-
र्थावपि द्वावेव, तथापि यथासंख्यं न भवति, कथम्, अजादयदन्तं लघ्वद्वरं
पूर्वं निपततीत्यसंबलशब्दयोः पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपातलक्षणव्यभिचा-
रविज्ञात् । एवं सर्वत्रैवान् प्रकरणे द्रष्टव्यम् ॥

"लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यश्शनेलचः" ॥ 'अङ्ग कल्याण इति' ।
अङ्ग इत्येतत्कल्याणविशिष्टेर्धे वर्त्तमानं प्रत्ययमुत्पादयति, कल्याणान्यङ्गा-
न्यस्या अङ्गना, स्त्रिया एवाभिधानं, कल्याण इति किम्, अङ्गवती । 'शाकी-
पलालीदद्रवां ह्रस्वत्वं चेति' । शाक्यादीनां न प्रत्ययो भवति ह्रस्वत्वं
च, शाकिनं, पलालिनं, महच्छाकं शाकी, नानाजातीय एकसमाहारो वा,
पलालोदः, पलाली, भिन्नानि वा शालिकोदवादिपललानि । दरिद्राते-
र्यालोपश्चेति दरिद्रातेरुच्चारः प्रत्ययो भवति रिकाराकारयोश्च लोपः ।
दद्रूः, त्वग्रोर्गविशेषः, स यस्यास्ति स दद्रुणः । 'विष्वगिति' । विष्वक्श-
ब्दाच्चप्रत्ययो भवति उत्तरपदलोपश्च स चाकृतसन्धेरकृतसन्धिकार्यस्य,
अकृतयणादेशस्येत्यर्थः, विषु नाना अञ्चन्तीति विष्वञ्चि, तान्यस्य सन्तीति
विषुणः, विषुवदाख्यः कालस्तस्य हि नानागतीनि दिनानी सन्ति, तदा-
अयत्वाद्विवसान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य, तथा मृत्युर्जायुरनवस्थितपङ्क-
तिर्मनुष्यादिश्च विषुणस्तत्र वृत्तिविषये गमनक्रियान्तर्भावाद्विष्वक्गमन-
मस्यास्तीत्येवं वाक्यादेरभिधानमिच्छन्ति, यदि तु कृते यणादेशे उत्तर-
पदलोपः स्याद् बलि लोपे सति विष्व इति प्राप्नोति । 'लक्ष्मी अख्येति' ।
लक्ष्मीशब्दाच्चप्रत्ययो भवति अकारश्चान्तादेशः, लक्ष्मीरस्यास्ति लक्ष्मणः ।
'जटाघटाकलाः, सेप इति' । जटाद्वयः सेपे गम्यमाने इलक्षमुत्पादयन्ति,
अटिलः, घटिलः, कलिलः, सेपादन्यत्र जटावान् ॥

“प्रज्ञाश्रद्वाचावृत्तिभ्यो णः” ॥ सूत्रे वृत्तिशब्दो वार्तिके दर्शनात्म-
 सिप्तः । वृत्तिर्विच्छेदप्रतिविधानादि, प्रज्ञायहणं किमर्थं, प्राज्ञ इत्येतद्रूपं
 यथा स्यात्, प्रज्ञादिभ्यश्चेत्याणि कृते सिद्धमेतत्, प्रज्ञ एव प्राज्ञः, यस्य हि
 प्रज्ञास्ति स प्रज्ञानाति । सत्यं, स्त्रियां त्वणि ङीष् भवति, प्राज्ञी, अस्मि-
 न्सु णे टाबेव भवति, प्राज्ञा । इह तु गुणभूतया क्रियया व्याकरणादीनां
 संबन्धे णाशोभयोरपि व्याकरणं प्राज्ञ इति भवति, यथा कृतपूर्वा कट-
 मिति तद्धितप्रयोगे हि षष्ठी न भवतीत्युक्तम् ॥

“तपस्सहस्राभ्यां विनीनी” विनीन्योरिकारो नकारस्येत्संज्ञा
 मा भूदिति । केचित्तु विनीनावितीकाराकारौ पठन्ति, नकारान्तपाठे
 त्वित्संज्ञा प्राप्नोति । ‘प्रत्ययार्थयोस्त्वित्यादि’ । यथा त्वनिष्पन्नाणामपि
 यथासंख्यं न भवति तथा पूर्वमेवोक्तम् । ‘असन्तत्वादित्यादि’ । तपः-
 शब्दादस्मायामेधेत्यादिना विनिप्रत्यये सिद्धे सहस्रशब्दादपि अत इनि-
 ठनावितीनिप्रत्यये सिद्धे यत्पुनरिदं विधानं तद्व्युत्पन्नाणां बाधा मा
 भूदित्येवमर्थम् । ‘अणेति’ । हेतौ तृतीया, कर्तरि तु कृद्योगलक्षणा षष्ठी न
 प्राप्नोति, उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात्तृतीया भविष्यति, विनीन्यो-
 र्बाधा मा भूदिति कर्मणोपि गम्यमानत्वात्, यथा येनादर्शनमिच्छ-
 तीति । नैतदस्ति । अकाकारयोः प्रयोगे नियमस्य प्रतिषेधात्, तस्माद्वेता-
 व्वेव तृतीया, घञन्तो वा बाधशब्दः पठनीयः । ‘सहस्रशब्दादुपि बाध्यत-
 इति’ । बाधा तु ठन इनणोः प्रतिपदविधानात् ॥

“अण् च” ॥ ‘अण्प्रकरणइत्यादि’ । प्रकरणं प्रस्तावः काण्डं वा ।
 ज्योत्स्नादिराकृतिगणः । न तु ज्योत्स्नातमिसेत्यादिसूत्रे पठितानां ग्रहणम् ।
 ‘ज्योत्स्नः पक्ष इति’ । स पुनः पूर्वः पक्षः, तत्र हि पञ्चदशस्वपि तिथिषु
 ज्योत्स्ना भवतीति कृत्स्नः पक्षो ज्योत्स्नया व्याप्यते, एतेन तामिस्रो
 व्याख्यातः, तमःसमूहस्तामिस्रं मत्वर्थाया रस्तत्र ह्यवयवभूतानि तमांसि
 विव्रान्ते तत्रास्मिन्नस्ति स तामिस्रोपरः पक्षः, तमिस्रा रात्रिर्यस्मिन्विद्य-
 तइति वा तामिस्रः, नरकविशेषस्यैवा संज्ञा, कुण्डलार्हः कौण्डलस्तत्र

यथाकथञ्चिन्मत्वर्थीय उपपादः, यस्तु संसक्तकुण्डलः स कुण्डली भवति, अयं च नियम इतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते ॥

“सिकता रक्कराभ्यां च” ॥ ‘शक्करं मध्विति’ । शक्करा माधुर्यं न तु गुडः, मधुनि तस्याभावात् । ‘अदेश इहोदाहरणमिति’ । देशे विशेषस्य श्रुत्यमाणात्वात् ॥

“देशे लुबिलचौ च” ॥ ‘मनुष्यं चेति’ । अन्यतरस्यां बहणेन मनुष्यः सर्वत्र समुच्चयात् । ‘सिकता देश इति’ । लुपि युक्तवद्भावः । ‘देश इति किमिति’ । इत्तेन योगविभागेऽपि पर्यनुयुक्त एव भवति, तेन सिकताशक्कराभ्यां लुबिलचौ चेत्येव कस्माच्च कृतमित्यर्थः ॥

“दन्त उवत उरच” ॥ ‘दन्तेशब्दादुवतोपाधिकादिति’ । सूत्रे तु पञ्चम्यर्थे प्रथमा सप्तमी वा । ‘दन्ता उवता अस्य दन्तुर इति’ । हिमशिलाशक्करादन्तुराणीत्यादयो लक्षणाप्रयोगाः ॥

“ऊषसुपिमुष्कमधो रः” ॥ समाहारद्वन्द्वे सौचः पुल्लिङ्गनिर्देशः । सुषिमधुभ्यां मनुषि प्राप्ते इतराभ्यामिति नोऽश्व रो विधीयते, ऊषा इरिणपांसवः, सुषिशिखरं, मुष्कावण्डौ, मधु माधुर्याख्यो रसविशेषः, न मात्तिकं माध्वीकं वा, अनभिधानात्, एवं च मध्विदं मधुरमिति मधु-न्यपि प्रयोगोपपत्तिः, इह च न भवति मध्वस्मिन् घटे विद्यत इति । ‘रक्करणइति’ । प्रकरणं प्रस्तावः । ‘कण्ठविवरं महदिति’ । गर्दभे व्युत्पत्तिं दर्शयति, तैरण्ये त्वव्युत्पत्तिः खरशब्दः, मुखो वाचालस्तस्य हि सर्वस्मिन्वक्तव्ये मुखमस्ति, वक्तव्यावक्तव्यविवेकाभावात्, मुखं वागिन्द्रियम् । ‘हस्तिहनुः कुञ्जरशब्देनोच्यत इति’ । वृत्तिविषये, इतच्च सम्भवच्चयवार्थः किमिति त्यज्यत इत्यभिप्रायेणोक्तं, जातिशब्दस्तु कुञ्जरशब्दो हस्तिशब्दवत् । ‘नगरमिति’ । नगा वृद्धाः पर्यताश्च । अयमपि जातिशब्द एव, तथा च नगरी जातिलक्षणो ढीप् भवति । नगरशब्दोऽयमस्मादिदं पठ्यत इति वृद्धादिसूत्रेणास्य सिद्धत्वात्तस्मादो न वक्तव्यः । ‘पाण्डुरमिति’ । पाण्डुः शुल्को वर्णस्तद्वत्पाण्डुरं, पाण्डुरशब्दस्य व्युत्पत्ति एव शुष्ममात्रे गुणिनि च वर्तते ॥

“दुदुभ्यां मः” ॥ दुशब्दोऽव्यत्ययं प्रातिपदिकमुकारान्तम् ।
‘हठिषु च मतुष विकल्प्यतइति’ । तदर्थस्य मतुपाभिधातुमशक्य-
त्वात् ॥

“केशाद्वोन्यतरस्याम्” ॥ ‘मनुषमुच्चयायं तदित्युक्तमिति’ ।
एतच्च सिध्मादिभ्यश्चेत्यत्रैव व्याख्यातम् । ‘वप्रकरणइति’ । प्रकरणं
प्रस्तावः, मणिवो नागविशेषः, हिरण्यवो निधिविशेषः, कुञ्जरविशेष
इत्यन्ये । ‘विम्बावः कुरराव इति’ । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः ।
‘राज्जीव इति’ । कृदिकारादक्तिन इति ङीष्णतात्पर्ययः । ‘अर्णव
इति’ । अर्णवदकम् अर्त्तरसुबुट् च । ‘कुन्दसीवनिपौ चेति’ । चकारादुश्च,
अन्यतरस्यां षह्र्यानुवृत्तेस्तु मतुप्, तदाह । ‘वश्च मतुप् चेति’ ।
‘रथीरिति’ । रथोस्यास्तीत्यर्थः । ‘सुमङ्गलीरिति’ । सुष्ठु मङ्गलं, सुः
पूजयामिति प्रादिसमासः, ततोनेन मत्वर्थीय ईकारः, लाघवाद्बुध्वी-
हिणा भविष्यमिति न्यायश्चान्दसत्त्वादनाश्रितः । ‘मघवानमिति’ ।
मघं धनं तदस्यस्तीति वनिप्, मतुपि तु मघवच्छब्दः, किमर्थं तर्हि
मघवा बहुलमिति तत्रैव वत्यामः । ‘उट्वा चेति’ । उच्छब्दादुद्गताभि-
धायिनो वप्रत्यये टाप् । ‘उट्तीति’ । मतुपो भय इति वत्त्वं, ङीप् ।
‘मेधारथाभ्यामिति’ । इदमपि कुन्दोविषयम् ॥

“गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम्” ॥ ‘गाण्डीवं धनुरिति’ । अर्जु-
नस्य । ‘अज्रगवं धनुरिति’ । पिनाकमेतत् । ‘उभयथा सूत्रं प्रणीत-
मिति’ । तन्त्रन्यायाश्रयेण, प्रयोगश्चाभयथापि भवति गाण्डीवी कन-
कशिलानिभं भुजाभ्याम्, आधिरोहति गाण्डिवं महेष्वाविति च, संज्ञाय-
हणस्यैव प्रपञ्चः ॥

“रज कृष्यासुतिपरिषदो वलच्” ॥ ‘आसुतीवल इति’ । बुञ्
अभिषवे, क्तिन्, आसुतिरभिषवः, । ‘परिषद्वल इति’ । परितः सीद-
न्तीति परिषत्, सत्सूद्विषेत्यादिना क्तिप्, सदिरप्रतेरिति वत्त्वं, पर्षच्छ-
ब्दमन्ये पठन्ति, ऋदिभसोदिः, बाहुलकात्पृषेरपि भवति, पर्षदेवा दश-
वरेति हि दृश्यते, पार्षदकृतिरेवा तत्र भवतां, सर्वेषेदपार्षदं हीदं शास्त्र-

मिति च भाष्ये, पर्वटुला महाप्रसौरागतैः कठकाशमादिति, च भट्टि-
काय्ये, परिवच्छब्दस्तु प्रसिद्ध एव, सहस्रशः समेतानां परिवस्त्रं न विद्व-
तदिति मनुः । अत्र च सूत्रे उभयोरपि ग्रहणमिति उभयथा सूत्रप्रख्य-
नात् । ‘भातृवल इति’ । वल इत्यत्राण्यग्रहणानुवृत्तेर्दीर्घाभावः, पुत्रवल
उत्साहवल इत्यत्र त्वसंज्ञया दीर्घाभावः, संज्ञायां तु दीर्घत्वं, वल
इत्यत्र हि वनगिर्यौः संज्ञायामित्यतः संज्ञायामित्यनुवर्तते ॥

“दन्तशिखात्संज्ञायाम्” ॥ दन्तावलो गजः, दन्ती दन्तावलो
हस्तीत्यमरसिंहः । ‘शिखावलं नगरमिति’ । ननु देशे शिखाया वलजिति
चातुरर्थिकेनैव सिद्धं तच्चावश्यं कर्तव्यं, निर्वृत्ताद्वर्थं, सत्यम् । इहापि
शिखाग्रहणमदेशार्थमवश्यं कर्तव्यम्, इहापि यथा स्यात् शिखावलः
स्यूतेति, यद्वेवंविधा संज्ञा भवति तत्र देशे मत्वर्थे परत्वादनेनैव लज्युक्त
इति मत्वा शिखावलं नगरमित्युदाहृतम् ॥

“ज्योत्स्नातमिच्छाशङ्खोर्जस्विनूजस्वलगोमिन्मलिनमलीसाः” ॥
‘ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभेति’ । तत्रावयवभूतं ज्योतिरस्तीति मत्वर्थापपत्तिः,
एतेन तमःसमूहे तमिस्रशब्दो व्याख्यातः, निघण्टुषु तु तमःपर्यायस्तमि-
स्रशब्दः पठितः, तत्र समूहसमूहिनोर्भेदोपचारः । ‘स्त्रीत्वमतन्त्रमिति’ ।
व्याख्यानमत्र शरणम् । ‘शङ्खादिनच्प्रत्यय इति’ । यद्यपि सूत्रे चकारो-
नुच्चारितस्तथाप्यन्तोदात्तस्योच्चरणादेवं कल्प्यते । ‘ऊर्जस्व्यासुगायम
इति’ । ऊर्जस्वतीः, पयस्वतीः, ऊर्जस्वत्ययस्वादित्यसुनन्तान्मतुषु दृश्यते,
इह त्वनाश्रयणे हेतुर्मुंयः । सूत्रे ऊर्जस्विनोर्मिचिति नान्तत्वाभि-
व्यक्तये नलोपो न कृतः ॥

“अत इनिठनौ” ॥ ‘अकारान्तादिति’ । स्वरूपग्रहणं तु न
भवति, अच्छब्दान्तात्कुर्वत्यचदित्येवमादेरिति रसादिभ्यः पुनर्वचनात्तद्व्य-
नेन प्राप्तयोरिनिठनोर्बोधनार्थमित्युक्तम् । ‘तपरकरणं किमिति’ ।
ग्रीष्मादिषु मालादीनामाकारान्तानां पाठो नियमाच्च भविष्यतीति
प्रश्नः । किमाकारान्तविषयो नियम उत स्त्रीप्रत्ययान्तविषय आहो-

स्विदाबन्तविषय इति संदेहसम्भवादवश्यं कर्त्तव्यं तपरकरणमित्युत्तरे-
भिप्रायः । 'एकाक्षरादिति' । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिश्चयर्थमित्युक्तं,
तत्र चैकाच इति पठितं, तेनैतत्सिद्धम् । 'कार्योति' । कार्यशब्दात्क-
दन्तात्प्रत्ययः । 'तन्दुलीति' । जातेः ॥

“ग्रीह्यादिभ्यश्च” ॥ 'शिखादिभ्य इति' । शिखादयोत्रैव
वक्ष्यन्ते । 'इकन्यवखलादिष्विति' । विषयसप्तम्येषा, एतेष्वत्रैव वक्ष्यन्ते ।
'इकचिति' । ठचित्यर्थः, पूर्वाचार्यप्रक्रियापेक्षस्त्विकचिति निर्द्वैशः श्लोक-
पूरणार्थः । 'परिशिष्टेभ्य उभयमिति' । एतच्च सर्वमिति करणानुवृत्तेर्लभ्यते ।
'एवं तर्हीति' । विपर्ययस्तु न भवति तत्र स्वरूपग्रहणमिहार्थग्रहणमिति,
असंज्ञातविरोधित्वेनात्रैव स्वरूपग्रहणस्य युक्तत्वात् । 'शीर्षाच्च इति' ।
नञः परो यः शीर्षशब्दस्तस्मादिनिठनौ भवतः, अशीर्षो अशीर्षिकः, न
विद्यते शिरो यस्य स एवमुच्यते, अचि शीर्ष इति शिरसः शीर्षभावः,
वाक्येपि तस्यैव भाविनो निर्द्वैशः ॥

“तुन्दादिभ्य इलञ्च” 'स्वाङ्गाद्विवृद्धादिति' । विवृद्ध्युपाधिका-
त्स्वाङ्गवाचिन इलजादयो भवन्ति, विवृद्धो कर्णावस्य कर्णलः, कर्णो,
कर्णिकः, कर्णवान् ॥

“एकगोपूर्वाठञ् नित्यम्” ॥ 'एकशतमस्यास्तीति' । एकं च तच्छतं
चेति पूर्वकालेत्यादिना कर्मधारयः, षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्द्वन्द्वञ्च न भवत्य-
नभिधानात्, इतिकरणानुवृत्तेश्च । 'कथमिति' । एकगोशब्दस्याप्यनकारा-
न्तत्वात्प्रश्नः । 'समासान्ते कृतइति' । गोरतद्वितलुकीति टचि ।
'कथमिति' । इवर्णान्त एव शर्कटिशब्दोस्तीति मन्यमानस्य प्रश्नः, अन-
भिधानादेव एकावशत्यादिभ्यो न भविष्यति किमत इत्यस्यानुवृत्त्या
तत्राह । 'अवश्यं चेति' । 'एवमाद्यर्थमिति' । एवमादि यत्सूत्रं तदर्थ-
मित्यर्थः, ततः परे तु ये योगा वातातीसाराभ्यामित्येवमादयस्तेष्वत इत्य-
स्योपयोगो नास्तीति । 'नित्यग्रहणमित्यादि' । अन्यथान्यतरस्याग्रहणेन
सर्वत्रैवात्र प्रकरणे मतुप्समुच्चयादत्रापि प्रसङ्गः । 'एकेन चेति' । यद्य-

वश्यं समर्थयितव्यमिति भावः, तत्र सुप्सुपेति समासः, कथमेकदण्डीति, एकदेशिनैकाधिकरण इति निर्देशो ज्ञापयति इतिरपि क्वचिद्वतीति ॥

“शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्” ॥ निष्कादित्येतद्गुणभूताभ्यामपि शतसहस्राभ्यां संबद्ध्यते न तदन्तेनेत्याह । ‘तौ चेदिति’ । ‘सुवर्णनिष्कश-
तमित्यादि’ । यत्र निष्कशब्दः पूर्वपदं न भवतीत्यर्थः । अन्तग्रहणं किम् ।
निष्काच्छतसहस्राभ्यामित्युच्यमाने संदेहः स्यात् किं पूर्वपदं किमुत्तरपद-
मिति ॥

“रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्” ॥ ‘रूपा दीनारा इति’ । पुरुषाद्याका-
रचिह्नितौ सुवर्णपरिमाणविशेषौ व्यवहाराय कल्पितौ दीनारकार्वापणौ ।
‘निघातिकाताडनादिनेति’ । तीक्ष्णाया आयसी शलाका निघातिका, यया
पुरुषाद्याकारं सुवर्णादौ सुवर्णकारा उद्भावयन्ति, कृत्यल्युटो बहुलमिति
करणे खलु, निहन्यतेनया निघातिका तथा यत्ताडनं तदादिना, आदि-
शब्देन मुद्राप्रतिमुद्रणादि गृह्यते, क्वचिन्निघातिकाताडनेन पुरुषाद्याकार
उद्भाव्यते क्वचिन्मुद्रया प्रतिमुद्र्यते दीनारादिषु । ‘तदाहतमित्युच्यत-
इति’ । आहननेन निष्पादितत्वात् । प्रायेण केदारशब्दः पठ्यते, तस्यैवं-
विधेयं प्रसिद्धिर्मुग्धा । ‘हिम्याः पर्वता इति’ । हिमवान् तत्पर्यन्तव-
र्तिनश्च भूम्नि यप् । गुण्या गुण्यन्तः । इतिरपि दृश्यते गुण्यगुण्य इति न
व्यजीगणत् ॥

“अस्मायामेधासृजो विनिः” ॥ ‘मंतुप् सर्वत्र समुच्चीयत-
एवेति’ । पूर्वं नित्यग्रहणेनान्यतरस्यां ग्रहणं तत्रैव न संबद्ध्यते इह तु संब-
द्ध्यतएवेत्येवशब्दस्यार्थः । तथा च तसौ मत्वर्थइत्यत्र पयस्वान् यशस्वा-
निति भाष्यउदाहृतम् । ‘पयस्वीति’ । तसौ मत्वर्थइति भत्वाञ्ज-
श्वाभावः ॥

“बहुलं कन्दसि” ॥ ‘अष्टु वीति’ । अशेषानि अष्टा, दंष्ट्रापर्यायोयं
मन्त्रेषु प्रयुज्यते अष्टां पूषा शिथिरामुद्वरीशृजत् । शुनमष्टा व्यचरत्कपदीति,
तत्रास्मादेव पाठादृष्टम् । ‘द्वयोभयद्वयानीति’ । अन्येषां स्वत एव दीर्घ-
त्वात् । द्वयद्वयाच्चालुन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यां ग्रहणेनेति नौ प्राप्येते चका-

इस्य वृद्ध इतीत्संज्ञा । इवमुत्तरत्रापि, अन्ते तु चकारो नैवास्ति । 'हिमः ख्ये-
लुरिति' । इकारादिः प्रत्ययः । 'बलादूलञिति' । सिध्मादिषु मत्वर्थे वलूल-
बातूलयोः प्रकारान्तरेण व्युत्पत्तिर्दर्शिता । 'पर्यमहद्वां तञ्जिति' । आद्युदा-
त्ताद्यो नकारः, महतो नाम राजा, यच्चेदं श्रूयते महतः परिवेष्टारो महतस्या
वसन् रहइति, उपसर्गसंज्ञायां तु महच्छब्दस्योपसंख्यानादत्र उपसर्गात्
इति तत्त्वमनञन्तत्वेऽपि भवति, महत एनं देवासुर्महत् इति व्युत्पत्तिर्दे-
र्शिता, तत्र तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति, महच्छब्दो
बहुवचनमिति उक्तिप्रत्ययान्तत्वादनोदात्तस्तत्रोपसर्गाश्वाभिवर्जमित्या-
द्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥

“ऊर्णोया युस्” ॥ ‘ऊर्णोयुरिति’ । पदत्वाद्यस्येति लोपो न
भवति ॥

“वाचो मिनिः” ॥ ‘वाग्मीति’ । चकारस्य कुत्वञश्च, तत्र द्वयो-
र्गकारयोः श्रवणं भवति, अथ मिनिरेव कस्माच्चोच्यते, तत्रापि हि कुत्वञ-
श्चयोर्वाग्मीति सिद्ध्यत्येव, ननु चैवमेको गकारः स्यात्, न चान्वि चेति
द्विर्वचनं दीर्घाद्वाचार्थाणामिति प्रतिषेधात् । अथापि द्वयोरैकस्य
वा श्रवणे विशेषो नास्तीत्युच्येत, इवमपि यरोनुनासिके प्रत्यये भावायां
नित्यवचनमिति नित्यमनुनासिकः प्राप्नोति यथा वाङ्मयं त्वङ्मयमिति ॥

“आलजाटचौ बहुभाविणि” ॥ ‘यो हि सम्यभाषतइति’ ।
बहुपीति भावः ॥

“स्वामिन् नैश्वर्ये” ॥ ‘स्वशब्दादैश्वर्यवाचिन इति’ । अन्यत्रा-
त्मात्मीयत्वातिधनवाचिनोऽपि स्वशब्दस्यैतद्वृत्तिविषये ऐश्वर्यवाचित्वं स्व-
भावतो भवति, तेन धनवाचिधनो वेशिता स्वामीत्युच्यते, न त्वयं धनव-
चनः, तथा च धनस्य स्वामीत्यपि भवति, अन्यथा मनुष्यं स्वामिनं वा वाच-
प्रसङ्गः, अन्यतरस्यां रहणेन मनुष्यमुच्येयं धनस्य स्वामीतिवद् धनस्य
स्ववानित्यपि प्राप्नोति, तस्मादैश्वर्यवचनः स्वशब्दो न धनादिवचन इति
स्थितं, धनयोगादैश्वर्यमित्यापि नास्ति वागादिविषयेऽपि दर्शनात्, वाच-
स्यतिः वाचः स्वामीति, न च तत्र धनत्वप्रसिद्धिरस्ति ॥

“अर्शचादिभ्याऽच्” ॥ ‘स्वाङ्गाङ्गीनादिति’ । हीनं विकलं, हीन-
स्वाङ्गाङ्गिनोश्च भवति, अञ्जः पादोऽस्यास्तीति अञ्जः । काणं चतुरस्या-
स्तीति काणः, कणं कुण्डिहंस्तोऽस्यास्ति कुण्डिरिति, अभेदोपचारात्, अञ्जा-
दिभ्यपि तर्हि तथैव भविष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनं भेदविशेषायां मनु-
ष्याभूदिति, अथ कुण्डिशब्दान्मतुष् कस्माच्च भवति अनभिधानात्,
अञ्जादिभ्योऽपि तर्ह्यनभिधानादेव मतुश्च भविष्यति, अन्तोदात्ताद्यं तु, ये
आद्युता हीनस्वाङ्गाङ्गिनस्तेष्वन्तोदात्तत्वं यथा स्याद् यदि संभवति ।
‘वर्णोदिति’ । वर्णोदाचिनः शुल्कशब्दादच्प्रत्ययो भवति, शुल्कोऽस्यास्तीति
शुल्कः षट्, गुणवचनेभ्यो मनुषो लुङ्प्रत्यय इति सिद्धम्, अन्तोदात्ताद्यं
तु, ये आद्युदात्ता वर्णोदाचिनस्तेषु तद्व्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । अपर
आह, गुणवचनेभ्योऽपि तद्वति प्रत्ययो विधीयते तेन शुल्काः प्रासादा
अस्मिन्नगरे शुल्कं नगरमिति भवतीति ॥

“दुन्दुपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः” ॥ ‘तद्विषयेभ्य इति’ । त-
च्छब्देनोपतपो गर्ह्यं च प्रत्ययमृश्यते न दुन्दुः, तस्यैव तद्विषयत्वासंभवात् ।
‘प्राणिस्थार्यवाचिभ्य इति’ । इदं तु सर्वेषां ग्रहणम् । ‘चित्रललाटिकाव-
तीति’ । नियतद्रव्यविवक्षायां जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावाभावाद्वाचः
ग्रहणम् । ‘सिद्धे प्रत्ययइति’ । अत इतिठनावित्यनेन । ‘ठनादिबाध-
नार्थमिति’ । आदिशब्देन मतुषो ग्रहणम् ॥

“वातातिसाराभ्यां कुञ्ज च” ॥ ‘वातातिसारयोऽरुपतापत्वा-
दिति’ । अतिसारसाहचर्योद्गातस्यापि व्याधेरैव ग्रहणं न वायोरिति
भावः । ‘सिद्धे प्रत्ययइति’ । इनावेवेत्यर्थः । रोगे चायमिष्यतइति
क्वचित्पठ्यते तत्रोक्तो हेतुः ॥

“वयसि पूरणात्” ॥ ‘मासः संवत्सरो वेति’ । प्रकरणादिवशा-
त्पञ्चमादिशब्दस्य काले वृत्तिः, ततश्च वयसि द्योत्यइति विशेषणं
तत्रोपपन्नमिति भावः ॥

“सुप्तादिभ्यश्च” ॥ ‘इतिप्रत्ययो नियम्यतइति’ । पूर्वसूत्रे इति-
रेव भवतीति नियमस्वरूपं दर्शितम्, इहापि तथैव नियमः, नन्वेवं यत्

एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणमिति सुखादय एव नियता भवन्ति तत्कि-
मुच्यते इतिप्रत्ययो नियम्यतइति, अन्यनिवृत्तिविशिष्टं व्यस्यपन-
मत्र नियम इत्यदोषः । 'मनुस्वाधनार्थं व्रतनमिति' । न तु ठन्वाधनार्थे,
शिक्षादिभ्य इतिर्वाच्य इत्यनेनैव ठनो निवृत्तितत्त्वादिति भावः ॥

“धर्मशीलवर्णान्ताच्च” ॥ ‘ब्राह्मणवर्णीति’ । ब्राह्मणानां वर्णा
जातिस्तद्वान् ब्राह्मणवर्णी ब्राह्मण एव ॥

“हस्ताज्जातौ” ॥ ‘इतिप्रत्ययो नियम्यतइति’ । मत्वर्थसंभव-
मन्त्रेणात्र प्रकरणे नियमवाचो युक्तिः, परमार्थतस्तु विधिरयं, कथं, गजश-
ब्दवज्जातिशब्देयं नात्र मत्वर्थेगम्योस्ति, तथा च विहस्तेपि गजे हस्तीति
भवति जातिसद्भावात्, हस्तसंबन्धविषयायां च हस्तिन्यपि मनुष्य भवति
हस्तवान् हस्ती हस्तवान्पुरुष इतिवत्, एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यं,
हस्तयहणं चापलक्षणायां मन्यते, तेन दन्ती विषाणी केसरीत्यादि सिद्धं
भवति ॥

“वर्णाद्ब्रह्मचारिणि” ॥ ‘ब्रह्मचारीति’ । ‘त्रैवर्णिकोभिमत
इति’ । यद्यपि गुरुकुलवासिनि प्रथमाश्रमे ब्रह्मचारिशब्दः प्रसिद्धस्तथापीह
लघ्यानुरोधाच्चैवर्णिकमात्रमभिमतो न त्वाश्रम इत्यर्थः, तस्य कादाचित्कं
ब्रह्मचर्ययोगं दर्शयति । ‘स हीति’ । ब्रह्म चरतीति ब्रह्मचारी, ब्रह्म
वेदः, इह तु तदध्ययनार्थं नियमविशेषोभिमत इत्याह । ‘नियममिति’ ।
तत्र ब्रह्मचारीति, व्रतइति णिनिः, ब्रह्मचारिशब्दस्य मुख्यार्थपरित्यागेन
त्रैवर्णिकमात्रपरत्वे कारणमाह । ‘ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा इति’ ॥

“पुष्करादिभ्यो देशे” ॥ ‘अर्थीति’ । असचिहितार्थीत्येत्यर्थः,
कालतश्चासंनिधिर्न देशतः, तत्र विरोधादस्तीति न संबध्यते, ततश्चाप्राप्त
एवेतिर्विधीयते, तत्रकौण्डिन्यन्यायेन च सत्तोपाधिकादिनेरभावः । ‘अर्थवा-
निति’ । सचिहितार्थ उच्यते । ‘तदन्ताच्चेति’ । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिप्रतिषेधादयमारम्भः । ‘धान्यार्थीति’ । धान्यरूपोऽर्थीसचिहि-
तोऽेत्यर्थः, कर्मध रयादिनिः, नन्वर्थयतेर्णिनिनैतत्सिद्धं धान्यमर्थयते
धान्यार्थी, एवमपि णिनीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति, एवं तर्हीदं स्यात्

अर्थेनमर्थः प्रार्थना सा यस्यास्ति सार्थी, धान्यस्यार्थो धान्यार्थः, धान्य-
प्रार्थना, सा यस्यास्ति स धान्यार्थीति, एवं च कृत्वेदमपि सिद्धं भवति
अर्थिकः प्रत्यर्थिक इति, अर्थोच्चासन्निहितइति तूच्यमाने इनेरेव
विधानाद्वत् स्यात्, एकाक्षरात्कृतो जातेरिति प्रतिषेधो नित्यः, तेन
कार्यो कार्थिक इतिवद् इनिठनौ भविष्यतः, मतुबनभिधानाच्च भविष्यति,
न च धनवाचिनेर्ष्यशब्दात्सन्निहितादपीनिठनोः प्रसङ्गः, अनभिधाना, देव-
मर्थोच्चासन्निहितासदन्ताच्चेति न वक्तव्यमिति स्थितम् ॥

“बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्” ॥ ‘अन्यतरस्यांसहणेनेत्यादि’ ।
पूर्ववत्समुच्चये तस्य वृत्तेः, चकार एव तु न कृतः, किं कुर्मः, यदि तु
विकल्पार्थेनानेन प्रत्ययो वित्येव ततो मतुपा मुक्ते यथाप्राप्तमिनिठनौ
द्वौवपि स्यातां, नन्वेवं सति सूत्रारम्भेनर्थकः स्यात्, विनाप्यनेन प्रत्यय-
त्रयस्य सिद्धत्वात् तत इनिरेव भविष्यति, कुतो नु खल्वेतद् इनिरेव
भविष्यति न पुनष्टनेव स्यादिति, तस्मात्समुच्चयः ॥

“सञ्ज्ञायां मन्माभ्याम्” ॥ ‘प्रथिमिनी दामिनीति’ । अनि-
स्मन्प्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन चेति तदन्तविधिः, नस्तद्वित इति
टलोपः ॥

“कंशभ्यां बभयुस्तिवतयसः” ॥ ‘कंशमिति मकारान्ताविति’ ।
कशब्दः सुखत्रायायुञ्जस्मत्तकवाचक इत्यकारान्तः कशब्दो यद्यपि
प्रसिद्धः, मकारान्तापि क्वचिदस्तीति, प्रदर्शनार्थं मकारान्तावित्युक्तम् ।
‘उदकसुखयोर्वाचकाविति’ । न यथासंख्यं किं तर्हि यथासंभवं, कमित्यु-
दकसुखयोर्वाचकं, शमिति सुखस्य, अल्पाचरमिति सुखस्य पूर्वनिपातः
प्राप्तो न कृतः सूत्रकारेणैव तत्र व्यवहृतित्वात्, उदाहरणेष्वनुस्वार-
परसवर्णौ, तत्र यकारवकारयोः सानुनासिकौ यकारवकारौ ॥

“अहंशुभयोर्मुम्” ॥ ‘अहमिति शब्दान्तरमेवेति’ । ननु नात्र
कश्चिच्छब्दः प्रकृतो यदपेक्षं शब्दान्तरत्वं स्यात्, सत्यं, त्वादौ सावित्य-
स्मदादेशोहंशब्दः प्रसिद्धिवशाद्द्विष्यो निर्दिष्टप्रायः, तदपेक्षं शब्दान्तर-
त्वम्, अहङ्कारे वर्ततइत्यनेनार्थभेदमाह, गर्वाभिमानो ऽहङ्कारः ।

‘अहंयुः शुभंयुरिति’ । पूर्ववदनुस्वारपरमवर्णो, उर्वाया युसित्यत्र येच्छन्द-
सीति नानुवर्तयन्ति तेषामत्रैवोर्वायाह्वयं कर्तव्यम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जया पञ्चमस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

“प्राग्दिशो विभक्तिः” ॥ ‘विभक्तिसञ्ज्ञास्ते वेदितव्या इति’ ।
विभक्तिरिति शब्दः संज्ञा येषां ते तथोक्ताः । ननु विभक्तिशब्दः पूर्वमेव
सुप्तिङां संज्ञात्वेन विनियुक्तः, संज्ञा च प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययति न
स्वरूपम्, अतः सुप्तिङामेव संज्ञात्वं युक्तं न विभक्तिशब्दस्य, सत्यं, सुप्ति-
ङस्तु संज्ञा भवन्तः प्रत्येकं समुदिता वा भवेयुः, न तावत्प्रत्येकम्, अनेक-
संज्ञाकरणे प्रयोजनाभावात्, नापि समुदिताः, गौरवाद्नामृत्तेस्त, आव-
र्त्तित्यो हि संज्ञा भवन्ति, न च समुदाय आवर्त्तते, अपर आह । यथा
किकिनौ लिट् चेति लिङ्गुद्वावो विधीयते तथात्रापि विभक्तिवद्वावो
विधीयतइति, सुप्तिङां तु विधानमत्र नाशङ्कनीयं पूर्वमेव विहितत्वात् ।
‘त्यदादिविधय इति’ । त्यदादीनां यानि कार्याणि त्यदादित्वप्रयुक्तानि
स्वरूपप्रयुक्तानि वा ते त्यदादिविधयः, उपलक्षणं चेतत्, दानीमो मकारस्य
न विभक्तौ तस्मा इतीत्संज्ञाप्रतिषेधेऽपि प्रयोजनम् । ‘ततः यत इति’ ।
त्यादादीनाम इत्यत्वम्, अत्र सकारस्यानन्त्यत्वादेवेत्संज्ञाभावः । ‘कुत
इति’ । कुति हेरिति कुभावः, कदेति किमः कादेशः, क्तेत्यत्र
क्तातीति क्कभावः । ‘इहेति’ । इदमो हः, इदम इश्, अत्र
प्रत्ययस्वरणैव सिद्धमुदात्तत्वं तस्मादित इत्येवोदाहरणं विभक्तिस्व-
रस्य, अन्यथा लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । ननु च मध्येपवादा
इति न्यायादनुदात्तौ सुप्तितावित्यस्यैव विभक्तिस्वरोपवादे न लिट्स्व-
रस्य, लिट्स्वर एव तु विभक्तिस्वरं परत्वाद्वाधेत, नैष दोषः नात्राकृते
लिट्स्वरे विभक्तिस्वरः प्राप्नोति किं कारणम्, अन्तोदात्तादिति वर्त्तते,
तत्र निमित्तमेव लिट्स्वरो विभक्तिस्वरस्य, यद्यप्युडितमित्यत्र सावेकाच
इत्यतस्तृतीयादियह्वयमनुवर्त्तते तथाप्यापञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यावान्म-
त्ययो विभक्तिसंज्ञकः सर्वसौ तृतीयादिरिति तसिन्नादयोऽपि तृतीयादि-

ग्रहणेन ग्रह्यन्तएव । 'अतः परमित्यादि' । एतत्समर्थानां प्रथमाद्वेत्यत्रैव व्याख्यातम् । 'वाचनं त्वनुवर्त्ततएवेति' । तस्य पृथक्स्वरितत्वात् । अथ सुपः विभक्तिश्चेत्यत्रैव प्राग्दिशश्चेत्युच्येत, नैवं शक्यम्, एवं ह्युच्यमाने न ज्ञायते कुत आरभ्य प्राग्दिशीया इति, बहुवच द्विक्षब्दा दिगादिभ्यो यद्वित्येवंमादयः, ततश्चाविधिरपि न निश्चितः स्यात्, किं सर्वनाम-बहुभ्य इत्यादेश्च कार्यस्य विषयनियमार्थं पुनरिह प्राग्दिश इति वाच्यमेव स्यात्, यदि पुनरिहैव सुप्तिङौ चेत्युच्येत, एवमपि तिङ्स्त्री-यित्रीणीत्यत्र तिङ्ग्रहणं सुप इति च तत्र वक्तव्यं पुरुषवचनसंज्ञार्थं, तत्र नास्ति विशेषः ॥

“किंसर्वनामबहुभ्योऽट्टादिभ्यः” ॥ अधिकारोऽयं परिभाषा वेति दर्शयति । 'प्रत्ययो वेदितव्य इति' । ट्टाभ्यां द्वयोरित्यत्र तसिलत्रलौ न भवतः । प्रकृतिपरिसंख्यानं प्रकृतिपरिगणनम् । 'वैयाकरणपाश इति' । अस्तात्यादयो ग्रहणवद्ग्री विधीयन्तइति प्रकृतिपरिसंख्यानस्य तत्रासं-भवाट्टवहितोऽपि प्राशप् प्रत्युदाहृतः । 'ट्टादिपर्युदासादिति' । यदि पुनरयं ट्टादिभ्यः प्राक् किं पठ्येत, नैवं शक्यमेकशेषे हि दोषः स्यात्, त्यदादीनां यदात्परं तत्तच्छिष्यते, त्वं च कश्च कौ, भवांश्च कश्च कौ, 'बहुग्रहणे संख्याग्रहणमिति' । कथमिह सर्वनामभञ्जया संज्ञिनो निर्विश्यन्ते, तैः साहचर्याद् बहुशब्दस्यापि संज्ञिनो ग्रहणं यस्य बहुगण-व्रतुङितिसंख्येति संख्या संज्ञा विहिता, न च तत्र वैपुल्यवाचिनो ग्रहणमित्यत्रापि तस्य ग्रहणाभावः ॥

“इदम इश्” ॥ 'शकारः सर्वादेशार्थ इति' । अन्यथा विशेष-विहितत्वात्पदाद्यत्वं बाधित्वालान्त्यस्येति मकारस्येत्वे हलि लोपे च एत एहेत्यनिष्टं रूपं स्यात् ॥

“एतेनौ रयोः” ॥ 'इशोपवाद इति' । भावे षञ्, इशो बाधन-मिताभ्यां क्रियतइत्यर्थः । योगापेक्षं त्वेकवचनम्, अयं यौग इशोपवाद इत्यर्थः, आदेशाभ्यां वा प्रत्येकमभिसंबन्धाद्वेकवचनं, यथा भृशादिभ्यो

भुव्यच्चेरिति, इशोपवादाविति वा पठितव्यम् । 'रेफे ऽकार उच्चारणार्थे इति' । अकारवतो रेफस्य प्राग्दिशीयस्याभावात् ॥

“एतदोश्” ॥ ‘शङ्कारः सर्वादेशार्थे इति’ । अन्यथानोन्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात् । ननु चान्त्यस्य त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धमन्त्रं, कृते तर्हि तस्मिन्कारस्याकारः प्राप्नोति, अकारस्य अकारवचने प्रयोजनाभावात्सर्वादेशो भविष्यति, अस्त्यन्यदकारस्याप्यकारवचने प्रयोजनं, किं, येन्यो विधिः प्राप्नोति स माभूदिति, कः पुनरसौ, लितीति स्वरः, यथा मो रञ्चि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचनमनुस्वारबाधनार्थम् । ‘योगविभाग इति’ । अशो बाधनार्थः । ‘यमुप्रत्ययः पुनरिति’ । अन्यथा य इवासावविशेषविहितस्यकारादिः प्रकारवचने यासिति तत्रैव स्यात्, स तर्ह्युपसंख्येयः, नेत्याह इदमा यकारादिं विशेषयिष्याम इदमो यस्यकारादिस्तत्रेति, स च यमुरेव, ततश्चास्मादेव ज्ञापकात्यमुर्भविष्यति, तेन च याल् बाध्यते, भाष्ये त्वेतदनिति नकारान्त आदेश इति स्थितं, स चानेकालत्वात्सर्वादेशः, ततः स्यानिवद्वावात्मातिपदिकत्वे सति नलोपः । अतः, अत्र ॥

“सर्वस्य सौन्यतरस्यां दि” ॥ दीति दकारादियं सप्तमी, तत्र यस्मिन्विधिरिति तदादेर्यहञं विज्ञायतइत्याह । ‘दकारादौ प्रत्यये परत इति’ । ‘सर्वदा ब्राह्मणीति’ । किमर्थं स्त्रीलिङ्गोपन्यासः, यो हि मन्यते दीति दाशब्दादियं सप्तमी न तु दकारात् तत्र त्को ल्यप् हलः इति इत्यादिषदातो लोप इति, तं प्रति दाशब्दः प्रत्युदाहृतः, एवमपि लाङ्गणिकत्वादत्र दाशब्दस्य न भविष्यति, एवं तर्हि विजन्तमेतद् द्रष्टव्यम्, एवं च कृत्वा पुल्लिङ्गमप्युदाहरणं भवत्येव ॥

“पञ्चम्यास्तसिल्” ॥ ‘तसिल्प्रत्ययो भवतीति’ । यदि पुनः पञ्चम्याः सप्तम्या इति षष्ठाश्रयेण पञ्चम्यादीनां तसिलादय आदेशा विज्ञायेरन् सुब्रुकस्वरगुणदीर्घत्वैवात्सस्मायादिविधिप्रतिषेधः । सुब्रुक, अथ्यात्पप्, ततस्त्यः, तत्रत्यः, सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति तसिचलोर्लुक् प्राप्नोति । स्वरः, तदा यदा, अनुदात्तो सुष्यितावित्यनुदात्तत्वं

प्राप्नोति, गुणः, कुतः घेर्द्धीतीति गुणः प्राप्नोति । दीर्घत्वं तर्हि अतो दीर्घः यत्र सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति । एत्वं, तेषु तत्र, बहुवचने कृत्येदित्येत्वं प्राप्नोति । औत्वं, कस्मिन्कुत्र, औत् अच्चघेरित्यौत्वं प्राप्नोति । स्मायादि, तस्मात्ततः, तस्मिन् तत्र, ङसिङ्योः स्मात्स्मिनाविति स्मात्स्मिनौ प्राप्नोतः । तस्मात्पञ्चम्याः सप्तम्या इति पञ्चमी । तसिलादयश्च प्रत्यया इति युक्तम्, अत एवेतराभ्य इति पञ्चमीनिर्देशः, इतरथा इतरासामिति वक्तव्यं स्यात्, यदि तर्हि तसिलादयः प्रत्यया नदेशास्तसेश्चेति तस्यतेर्द्धीतोरपि पञ्चम्यन्तात्पर्यं प्राप्नोति तस्मात्तस्यति यस्मात्तस्यतीति, आदेशपक्षे तु न दोषः, प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयहोरेत्यत्राप्यादेशत्वात्पञ्चम्यादेशस्य तसेस्तसिलादेशविधानात् । प्रत्ययपक्षेपि न दोषः, तसेरितीकारो विवक्षितः, तेन धातोर्न भविष्यति ॥

“तसेश्च” ॥ ‘तस्य तसेरिति’ । परत्वात्कृतस्य तसिलोवकाशः कुतोवहीयते कुतोवरोहतीति, तसेस्तु यामत आगच्छतीत्यादिः, कुत आगच्छतीत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वात्तसिर्भवति तस्यानेन तसिलादेशः । ‘तसेस्तसिलवचनं स्वरार्थमिति’ । लिङ्करणस्योक्तं प्रयोजनम् । ‘विभक्त्यर्थं चेति’ । विभक्तिसंज्ञार्थं चेत्यर्थः । अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्याप्राग्दिशीयत्वाद्विभक्तिसंज्ञाया अभावात्पदाद्व्यत्वं न स्यादिति रूपमेव न सिद्धेत् ॥

“पर्यभिभ्यां च” ॥ ‘सर्वाभयार्थं वर्तमानाभ्यामिति’ । अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः, तेनेह न भवति परिषिञ्चति अभियातीति, उपर्यर्थं परिराभिमुख्येभिः, इह त्वाद्वनं परिषिञ्चतीति सर्वतो भावेपि वावचनानुवृत्तेः पक्षे तसिलभावः । ‘सर्वत उभयत इति’ । सप्तम्यन्ताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः ॥

“किमोत्” ॥ तकारस्य न विभक्तौ तुस्मा इतीत्यंज्ञाप्रतिषेधो न भवति, अनित्यत्वात्, अनित्यत्वं तु इदमः स्वमुरिति ङम उकारान्तकारस्येत्यंज्ञापरिहाणार्थांज्ञायते, दानीमस्तु मकारस्य भवत्येव प्रतिषेधः,

अनित्यत्वं हि ज्ञाप्यते न पुनस्तद्वृत्तेष्वस्याभावः । 'उत्तरसूत्रादिति' । किमेवेति सूत्रं पठितव्यम्, ह च छन्दसीत्यत्र चकारेण चतस्रोः समुच्च-
यादिष्टसिद्धिरिति तेषां भावः, भागश्रुतिकारस्तु भाषायामेतद्वैक्यमिति ॥

'इतराभ्यापि दृश्यन्ते' ॥ 'पञ्चमीसप्तम्यपेक्षामितरत्व-
मिति' । तयोरनन्तरनिर्दिष्टत्वात् । 'प्रायिकविधिर्यमिति' । प्रायि-
कोऽयं विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह ।
'तेनेति' । 'स भवान् ततो भजानित्यादि' । अयं भवानिह भवानित्या-
दि हस्योदाहरणं, को भवान् क्व भवानित्याद्यतः । 'दीर्घायुः प्रभृति-
ष्विति' । नित्यं समासद्वयं कृत्वं न भवति उत्तरपदस्यत्वात्, इसुसोः
सामर्थ्यद्वयं विकल्पोपि न भवति व्यपेक्षायास्तत्राश्रयत्वात् ।

• "सर्वैकान्यकिञ्चित्तदः काले दा" ॥ 'सप्तम्या इति वर्ततइति' ।
स्वरितत्वात्, 'न त्वितराभ्य इति,' विपर्ययात् ॥

"इदमो हिंल्" ॥ 'लकारः स्वरार्थ इति' । यथा हीत इत्यत्र
कडिदमित्यादिना स्वरो भवति तथेह न भवति, लिट्स्यस्वरितार्थ-
त्वात्, तसिलस्तु लिट्समिदमोन्यत्र चरितार्थम् ॥

"अधुना" ॥ 'इदमोश् भावो धुना च प्रत्यय इति' । तत्रोडि-
दमित्यादिना विभक्तिस्वरः, स चादेः परस्येत्यादेर्भवति, भाष्ये त्वधुना-
प्रत्यय आश्रितः, तच्चेदम इति । यस्येति लोपः, निपातनाच्च मधोदा-
तत्त्वम् ॥

"तदो दाच" ॥ 'दावचनमिति' । अपर आह आदाप्रत्ययोऽयं
न दाप्रत्यय इति, तत्राद्यादासत्त्वं पक्षे भवति ॥

"तयोर्दोहिंलौ चच्छन्दसि" 'तयोरिति' । प्रातिपदिकनिर्देशः,
अत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने षष्ठी ॥

"सकः परहत्परार्थैवमः परेक्यक्यपूर्वकुरन्येकुरन्यतरेकुरितरेकुरप-
रेकुरधरेकुरभयेकुरहृतरैकुरः" ॥ 'अहन्यभिधेय इति' । सप्तम्यन्त-
स्याहन्येक्यस्यार्थ इत्यर्थः, तद्वर्णयति । 'समानेहि सक इति' । एवं

संवत्सरेभिधेयइत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । उभयोरद्वोहभयेद्वुरिति पाठः ।
प्रायेण तु उभयस्मिन्नहनीति पठ्यते, तत्राभे अहनी अवयवौ यस्य
समुदायस्य तदहर्द्वयमुभयमहरित्युक्तम् ॥

“प्रकारवचने चाल” ॥ ‘सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार
इति’ । यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माठरादयः, अनेनैतद्वृण्यति, यद्यपि
सादृश्यमपि प्रकारः, यथा प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र वत्यति प्रकारो भेदः
सादृश्यं च, तदिह सादृश्यं प्रकारो दृश्यतइति, तथापि नेह सादृश्यं
दृश्यते ऽनभिधानादिति । ‘तेन प्रकारेण तथेति’ । प्रथमान्तात्तु न
भवति स प्रकारस्तथेति, अनभिधानादेवेति भावः, किंसर्वनामबहुभ्यो
विशेषविहितेन चाला सामान्यविहितस्य जातीयरो बाधप्रसङ्ग इत्याश-
ङ्काह । ‘जातीयरोपीति’ । सत्यं जातीयरोपीदृशमेव लक्षणं प्रकार-
वचने जातीयरिति, कथं तर्ह्यबाधेत आह । ‘स त्विति’ । अर्थभे-
दाद्वेद इत्यर्थः । एवं च कृत्वा प्रकारमात्रे चालं विधाय तदन्तात्मकार-
वति जातीयरं प्रयुञ्जते तथाजातीयो यथाजातीय इति ॥

“किमश्च” ॥ योगविभाग उत्तरच किम श्वानुश्रुतिर्यथा
स्यादिदमो माभूदिति ॥

“दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिदेशकालेष्वस्तातिः” ॥
दिशां शब्दाः दिक्शब्दाः, षष्ठीसमासः । ‘दिशां ये वाचकास्ते दिक्शब्दा
इति’ । दिशां ये वाचकत्वेन दृष्टास्तदह दिक्शब्दा विवचिता इति न
तु दिशमभिदधाना एवेत्यर्थः । ‘तेभ्य इति’ । यद्यपि पूर्वादिशब्दा दिशि
वर्तमानाष्टावन्ताः, देशकालयोस्तु प्रकृत्यन्ता इति रूपभेदस्तच्चापि टापः
स्वार्थिकत्वाद्वाचकरूपे भेदाभावात्तद्व दिक्शब्दा देशकालयोर्वर्तन्ते-
इति वाचो युक्तेर्नास्ति विरोधः, ये त्वर्थभेदे शब्दभेदं मन्यन्ते तेषां सादृ-
श्यनिबन्धनस्तेभ्य इति व्यपदेशः, कथं पुनर्दिक्शब्दा देशकालयोर्वर्तन्ते,
स्वभावात्, पूर्वोदयो हि दिशामिव देशकालयोरपि स्वभावादेव

वाचकाः, कथं तर्हि त्रिषु वर्तमाना दिशैकया व्यपदिश्यन्ते दिक्शब्देभ्य इति, को दोषः, अन्यथेन ह्ययं व्यपदेशो न तु दिशामेव ये शब्दा इत्यवधारणेन । अथ देशकालयोरन्यतरणं कस्माच्च व्यपदिश्यन्ते, शिंशपा-
चोद्यमेतत्, किं च दिशां निर्द्वेषे लाघवं भवति, दिक्शब्दस्योपलक्षणात्वा-
त्पुनर्दिग्भाह्वयम्, अन्यथा देशकालवृत्तिभ्य एव स्याच्च दिग्वृत्तिभ्यः, इह
सप्तम्यादीनां विभक्तीनामर्थानां दिगादीनां च साम्यात्संख्यातानुदेशः
स्यादिति तत्राह । 'यथासंख्यमत्र नेष्यतइति' । अस्वरितत्वात् । 'पुर-
स्तादधस्तादिति' । पूर्वाधरशब्दयोरस्ताति चेति पुर अध इत्येतावादेशौ ।
'हेन्द्रां दिशि वसतीति' । 'एन्द्रीशब्देयम् इन्द्रसंज्ञान्विस्त्रीलिङ्गवस्तुमात्र-
माह, दिक्शब्दसंनिधौ तु दिशि वर्ततइति न दिक्शब्दः, किं च दिक्-
शब्देभ्य इत्येतस्मिन्नसति ये देशवाचिनः पञ्चालादयो ये च कालवाचिनो
मासादयस्तेभ्योपि प्रसङ्गः, अस्मिंस्तु सति दिक्शब्दा एव ये देशकाल-
योर्वर्तन्ते तेभ्य एव भवति । 'दिदेशकालेष्विति किमिति' । दिक्शब्देभ्य
इतिशब्दपहणाद्विशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्युत्पत्त्या देशकाल-
वृत्तिभ्योपि सिद्धः प्रत्ययः, दिक्शब्दाञ्चूतरपदेति पञ्चमीवदिति
मत्वा प्रश्नः । 'पूर्वस्मिन्गुराविति' । पूर्वशब्देच्च दिगादिसंबन्धानुरो
वर्तते न दिगादिषु ॥

“दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच” ॥ किमर्थमतसुञ्ज्यते न तसुञ्जो-
च्येत, तत्रायमप्यर्थः, स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति, प्रत्ययस्वरैरेव
सिद्धं, का रूपसिद्धिः, दक्षिणोत्तरशब्दावकारान्तौ । यदा तर्हि दिशि वर्त-
मानो टावन्तौ भवतस्तदा यस्येति लोपेन टापो निवृत्तिर्यथा स्यादि-
त्येवमर्थाकारः, सिद्धाच्च टापो निवृत्तिः, कथं, तसिलादिष्वाकृत्यसुच
इति पुंषद्वावात् । ननु च समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कस्य तेन पुंषद्वावः,
आकृत्यन्तरे चेतौ भाषितपुंस्कौ, कथं, दिशि वर्तमानाः पूर्वादयो
निमित्तान्तरनिरपेता देशकालयोस्तु व्यवस्थापेताः, कथं तर्हि दिशि
वर्तमानानां सर्वनामसंज्ञा भवति, यावता व्यवस्थायामित्युच्यते ।
अत्राहः । यद्यपि दिशि वर्तमानानां व्यवस्था न प्रवृत्तिनिमित्तं, वस्तुतस्तु

अवस्था विद्यतइति भवत्येव संज्ञा, अवस्थायामिति हि विषयो निर्दिश्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं, तथा चोत्तराः कुरव इत्यत्र निरुद्धत्वा-
द्व्यवहारस्य प्रयोक्तृभिरनपेक्षमाणाया अपि वस्तुतो अवस्थायाः सद्भा-
वात्सर्वनामसंज्ञाप्रसङ्गे ऽसंज्ञायामिति प्रतिषेधः कृत इति, तदेवमाकृतिभे-
दात्तसिलादिष्विति पुंवद्भावो न सिद्ध्यति, एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
पुंवद्भाव इति पुंवद्भावो भविष्यति, यथा दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र,
तस्माच्चार्योकारकरणेनेत्यत आह । ‘अकारो विशेषणार्थ इति’ । षष्ठी
तत्सर्गप्रत्ययेनेत्युच्यमाने ततो ग्रामादागत इति तसिलापि योगे षष्ठी
स्यात्, उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी, इह तर्हि ततो ग्रामादन्य
इत्यन्यादियोगे या पञ्चमी तां बाधित्वा षष्ठी स्यात्, निरनुबन्धकग्रहणे न
सानुबन्धकस्येत्येवं तसिलादियोगे न भविष्यति, यस्तर्हि निरनुबन्धकः
प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, तेनैकदिक् तसिश्च, तत्र मा भूत्, अर्जुनतः
प्रत्यभिमान्युः, सुदामतो विद्युदिति ॥

“अञ्चेलुक्” ॥ ‘अञ्चत्यन्तेभ्य इति’ । केवलेभ्यो लिङ्गविशिष्टे-
भ्यश्च । ‘स्त्रीप्रत्ययो ऽपि निवर्त्ततइति’ । एवं चाकारलोपः, चाविति
दीर्घत्वं च नास्तीति, प्रागित्यत्र सवर्णदीर्घत्वं प्रत्यगित्यत्र यथादेशः ॥

“पश्चात्” ॥ ‘अपरस्य पश्चभात् इति’ । केवलस्य लिङ्गवि-
शिष्टस्य च । ‘दिक्पूर्वपदस्य चेति’ । दिक्पदान्नः पूर्वपदं यस्य
तथोक्तः । ‘दक्षिणपश्चादिति’ । दक्षिणस्या अपरस्याश्च दिशो यदन्तरा-
लमिति दिङ्गामान्यन्तरालइति बहुव्रीहिः, दक्षिणापरा तस्यां वसतीत्य-
तिप्रत्ययः, अपरस्य च पश्चभावः । ‘अर्द्धोत्तरपदस्य चेति’ । अपरस्य
चेत्येव । ‘विनापि पूर्वपदेनेति’ । अपरस्यार्द्धोत्तरपदस्येति संबन्धः ॥

उत्तराधरदक्षिणादितिः” ॥ ‘आतिप्रत्ययो भवतीति’ । दक्षि-
णोत्तराभ्यामतसुत्रपि भवति, अधरशब्दादस्तातिरपि, अस्ताति चेत्यधर-
शब्दस्याधादेशविधानात्लिङ्गात्, अत्र चोत्तरादीनां सप्तम्यादीनां च

साम्ये सत्यपि पूर्ववद्व्यासंख्याभावः, अस्तादिस्तूतरादीनां न संभवति, दक्षिणाशब्दस्य काले वृत्त्यसंभवात् ॥

“एनन्नन्यतरस्यामदूरे ऽपञ्चम्याः” ॥ ‘अदूरे चेत्यादि’ । यद्व्याप्यवध्यवधिमान् वा सूत्रे न श्रूयते तथापि दिक्शब्दानामवध्यपेक्षा प्रवृत्तिर्भवति, अवधिश्चावधिमन्तमपेक्षत इति सामर्थ्यादेव विशेषो लभ्यते, तत्र देशकालयोरवध्यपेक्षायां न विवादो, दिशि तु विवदन्ते । ‘प्राग-सेरिति’ । असिपुर्धवश्चैषामित्यस्मात् । ‘दिक्शब्दमात्रादिति’ । तेन पूर्वेष्ववसतीत्याद्यापि भवति, अञ्चत्यन्तात् न भवति व्यवास्थितविभा-षाविज्ञानात्, अस्तु वा तदन्तादपि, अञ्चतेर्लुंगीत्यनुवृत्तेर्लुम्भिविष्यति । ‘पकारः स्वरार्थ इति’ । एनपा द्वितीयेति विशेषणार्थस्तु न भवति, अस्त्वेनेनेति, अतसर्थप्रत्ययेनेत्यनुवृत्तेर्द्वितीयादौःस्वेन इत्यस्यात्र ग्रहणं न भविष्यति ॥

“दक्षिणादाच्” ॥ ‘चकारो विशेषणार्थ इति’ । अन्यथा वाक्य-स्मरणयोर्य आकारो ऽननुबन्धकस्तेनापि योगे पञ्चमी स्यात्, अथाप्यञ्च-त्तरपदेनाहिना च साहचर्यादतसर्थस्याकारस्य ग्रहणं स्यात्तथापि पश्चा-द्वद्व आकारान्तो निपातित इति तेनापि योगे पञ्चमी स्यात्, छान्दसः पश्चादशब्दः, वृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति, असंदेहायै तर्हि, अञ्चत्तरपदा-हियुक्तइति ह्युच्यमाने आकारप्रश्लेषो व्याख्यातव्यः स्यात्, अञ्चत्तर-पदाद्यायुक्तइति सूत्रं करिष्यते, तस्माद्वृत्तिणासीत्यत्र स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति विधिर्माभूदिति चकारस्य प्रयोजनं वाच्यम् ॥

“आहि च दूरे” ॥ ‘चकारादाच्चेति’ । अन्यथा दूरे विवदिते विशेषविहित आहिरेव स्यात् ॥

“उत्तराच्च” ॥ ‘आजाही प्रत्ययौ भवत इति’ । यद्व्याप्यहिर-नन्तरस्तथापि चकारेण व्यवहितस्यापि आचः समुच्चय इति भावः ॥

“पूर्वाधारावराणामसिपुर्धवश्चैषाम्” ॥ आनन्तर्ययोगे षष्ठी, असीत्यविभक्तिको निर्वृणः, एषामिति वचनं विस्पष्टार्थं, संनिधानाद्वि पूर्वोदय एव स्यानिनः शक्या विज्ञातुम् ॥

“अस्ताति च” ॥ अस्तातीति सप्तम्यन्तम् । ‘असिप्रत्ययेनेति’ ।
अधरश्चब्दादातिनापि ॥

“विभाषाऽवरस्य” ॥ ‘अवित्ययमादेशो भवतीति’ । कथं पुनर्बहुष्वदेशेषु प्रसक्तेष्वयमेव भवतु, अस्यैवानुवृत्तेः, अथ वावरस्य यदुक्तं तदस्तातौ विभाषा भवतीति विज्ञास्यते ॥

“संख्याया विधार्थं धा” ॥ ‘विधा प्रकार इति’ । एह्यतइति वक्ष्यमाणेन संबन्धः, यद्यप्योदनपिण्डोऽपि विधाशब्देनोच्यते तथापीह प्रकार एव एह्यतइत्यर्थः । एतेन एका गोविधे यादौ न भवति, एतच्चार्यबहुष्वाल्लभ्यते, इह हि विधायामिति वक्तव्ये यदर्थग्रहणं कृतं तस्यैतत्प्रयोजनं विधाशब्दो यत्रार्थं प्रसिद्धतरस्तस्य ग्रहणं यथा स्यात्, यथा च त्रिविधं बहुविधमित्यादौ प्रकारे प्रसिद्धो विधाशब्दो न तथोदनपिण्डे, सूत्रे च विधाशब्दस्यार्था विधार्थ इति षष्ठीसमासः, एवं वृत्तावपि, स च क्रियाविषय इति, एतच्चाभिधानस्वभावाल्लभ्यते, तदयमर्थ इत्याह । ‘क्रियाप्रकार इति’ । कथं तर्हि नवधा द्रव्यं, बहुधा गुणाः, एकत्रिंशतिधा बाह्व्यं, नवधार्थवर्णो वेद इति, अत्रापि हि सर्वत्र क्रियाप्रतीयते, उपदिश्यतइति भवतीति वा, द्विधा गच्छतीत्यादावेकस्या एव गमनक्रियाया अवान्तरप्रकारभेदः प्रतीयते, एकधा भुङ्क्तेत्यत्र तु प्रकारैक्यप्रतिपादनेन तच्चित्तिः, एकः पाक इत्यादौ तु पाकव्यक्तेरेकत्वं विवक्षितं न त्ववान्तरप्रकारभेदाभावेनैकप्रकारत्वमिति धाप्रत्ययाभावः, तद्विवक्षायां तु भवत्येव एकधा पाक इति, पञ्च पाका इत्यादौ च भिन्ना एव पाका विवक्षिता न त्वेकस्य प्रकारत्वत्वं, तद्विवक्षायां तु तत्रापि भवितव्यमेव पञ्चधा पाका इति ॥

“अधिकरणविचाले च” ॥ ‘अधिकरणं द्रव्यमित्यादि’ । ज्ञात्यादीनामाधारत्वात्, विचालनं विचालोऽन्ययाकरणं, णिजन्तादेरच्, तच्चेह संख्यासंनिधानात्संख्यान्तरापादनेनेत्याह । ‘तस्य विचालः संख्यान्तरापादनमिति’ । ‘एकं राशिं पञ्चधा कुर्विति’ । पञ्च राशीन्कुर्वित्यर्थः । नात्र प्रकारभेदो गम्यते नतरां क्रियाविषय इति सूत्राभ्यः, तत्र

द्रव्यस्यापि स्वभावाद्वाप्त्ययान्तेनासत्त्वरूपेण प्रतिपादनमित्यव्ययत्वं
यथा सुदामतो विद्युदिति तसन्तस्य ॥

“एकाद्वेो धमुप्रत्ययतरस्याम्” ॥ ‘एकादिति’ । शब्दप्रधानत्वात्स-
र्वनामकार्याभावः । ‘एकधा राशिं कुर्वति’ । अधिकरणविचालउदाहर-
णम् । ‘एकधं भुङ्क्ते इति’ । विधार्थे । ‘प्रकरणादेव लब्ध इति’ । कस्मिन्
लब्धे, धाप्रत्ययस्य स्थानित्वे, इह हि पूर्वसूत्राद्वायद्वयमनुवर्तते, स च पूर्वमेव
विहित इति विधानासंभवात् स्थानित्वमेव विज्ञास्यते । ‘विधार्थे विहित-
स्यापि यथा स्यादितिस्य’ । न्यादेशाभावोपेतदर्थमेकाश्रितः, प्रत्ययान्तरे-
ष्यस्मिन्दोषाभावात्, किं पुनः कारणं विधार्थे विहितस्य तस्य न स्यादत-
च्चाह । ‘अनन्तरस्यैव हीति’ । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो
वेति भावः ॥

“द्विचोश्च धमुञ्” ॥ ‘मतिद्वैधानीति’ । एकशेषेण बहुवचनं,
कचित्पयिद्वैधानीति पाठः, धमुप्रत्ययान्तस्यालिङ्गसंख्यत्वेपि तदन्तात्स्वार्थे
विहितस्यापि ऽस्य स्वभावात्लिङ्गसंख्यायोगस्तनाव्ययत्वं न भवति ॥

“एधाञ्च” ॥ योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥

“याप्ये पाशप्” ॥ याप्यशब्देो ऽयमस्यपादानसाधनो यापि-
तास्माद्गुणो इति याप्यः कुत्सितः, अस्ति कर्मसाधनो यापयितव्यो
याप्यो देशान्तरं प्रापयितव्यः, शरीराद्वा ऽपनेतव्यः, अशक्यप्रतीकारो
याप्यो व्याधिः, तत्रेहाभिधानशक्तिस्वभावादात्मस्य सहस्रमित्याह । ‘याप्यः
कुत्सित उच्यतइति’ । ‘तत्र कस्माच्च भवतीति’ । व्याकरणे प्रवीणस्यापि
दुःशीलत्वेन कुत्सितत्वाद्भूषितव्यमेवेति भावः । ‘यस्य गुणस्येति’ ।
गुणो विशेषणं, द्रव्यं विशेष्यम् । ‘तस्य कुत्सायां प्रत्यय इति’ । इत-
च्चान्तरङ्गत्वाल्लभ्यते, प्रवृत्तिनिमित्तं हि प्रत्यासन्नं शब्दवाच्यत्वात्, धर्मा-
न्तरं तु तत्र वस्तुतः सदपि न शब्देन स्पृश्यते, यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तस्य
कुत्सनं न संभवत्यसको देवदत्तक इत्यादौ तत्र सहचरितगुणक्रिया-
कुत्साश्रयः प्रत्ययो भवत्येष, एवं च देवदत्तपाश इत्याद्यापि सत्यभि-
धाने भवति, कुत्सितइत्याच्चेत्यायं न विहितस्तिङ्गन्तादपि प्रपञ्चात् ॥

“पूरणाद्वागे तीयादन्” ॥ पूरणार्थविहितत्वातीयप्रत्यय एव पूरणशब्देनोक्त इत्याह । ‘पूरणप्रत्ययो यस्तीय इति’ । ‘स्वरार्थं वचनमिति’ । भागे निस्स्वरणाद्युदात्तत्वं यथा स्यात्, रूपे तु नास्ति विशेषः । ‘पूरणबहुणमुत्तरार्थमिति’ । नेहार्थं, कुत इत्यत आह । ‘नहीति’ । ननु चायमस्ति मुखपार्श्वतसोर्लोपः, मुखतीय इति, तत्राह । ‘मुखतीयादिरनर्थक इति’ । मुखतीयादौ यस्तीयशब्दः सोनर्थक इत्यर्थः ॥

“प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि” ॥ ‘प्रागेकादशभ्यः संख्याशब्देभ्य इति’ । एकादशशब्दात्माञ्चे ये संख्याशब्दास्तेभ्य इत्यर्थः, एकादशभ्यः प्राचीनेषु संख्येषु ये संख्याशब्दास्तेभ्य इति वा ॥

“षष्ठाष्टमाभ्यां अ च” ॥ यथासंख्यमत्र न भवति, अन्यतरस्मादनः पूर्वणैश्च सिद्धत्वात् ॥

“मानपञ्चद्वयोः कन्लुक्च” ॥ मानं व्रीहिपरिमितं सुवर्षम् । ‘षष्ठमो भाग इति’ । कस्य पुनरत्र लुगित्याह । ‘अस्य लुगनो वेति’ । षष्ठन्शब्दाद्वागे तयोरेव विहितत्वात्, लुग्वचनं किं, यावता मन्त्राविभाषयेव वत्ते जानोरभावाः सिद्धः, ज्ञापनार्थं तु, एतज्ज्ञापयति पूर्वसूत्रे जानौ नित्याविति ॥

“एकादाकिनिच् चासहाये” ॥ ‘आकिनिचः कनो वेति’ । तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात्, एकधेत्यादौ तु सूत्रान्तरविहितस्य लुङ् न भवति, असंनिधानात् । ‘संख्याशब्दनिसार्थमिति’ । अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात्, अस्तु को दोषस्तत्राह । ‘तदुपादाने हीति’ । ‘द्विबहुोरिति’ । द्वित्वे बहुत्वे चेत्यर्थः, नहि द्वयोर्बहुषु वा एकत्वसंख्यास्ति, असहायत्वं तु परस्परव्यतिरिक्तसहायाभावेन बहूनामपि भवति, इह आकिनिजेवायं वक्तव्यः, सर्वणेत्रीघन्त्वे सिद्धमिष्टं, यस्येति लोपश्चाकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति, न चावग्रहनिवृत्त्यर्थाकारः, नहि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ॥

“भूतपूर्वं ञरट्” ॥ ‘भूतपूर्वशब्द इत्यादि’ । केवलभूतशब्दः पौतन्येपि वर्तते भूतमियं ब्राह्मणीति, सत्येपि वर्तते भूतवादीति, अत्र

भूतशब्दो विद्यमानवचन इत्यन्ये, पूर्वशब्दश्च दिग्देशयोरपि वर्तते, तस्मादन्त्यतोपादाने विवक्षितेर्थो न गम्यत इत्युभयोरुपादानम् । 'आअवर इति' । यथात्र चकारस्येत्संज्ञा न भवति तथा चुटु इत्यत्र प्रतिपादितं, गोष्ठात्त्वजित्यत्रैव नोक्तं, विशेषविहितेन सञ्ज्ञा चरटो बाधा मा भूदिति, संनिधौ हि बाध्यबाधकभावो न कालभेदे ॥

“षष्ठ्या इय च” ॥ इह षष्ठ्याः शेषविषये विधानात्तदन्त्यवच्छेदकत्वाद्विशेषणमप्रधानं, यत्पुनः षष्ठ्यादित्त्वं संबन्धिमात्रं तद्व्यवच्छेदकत्वाद्विशेष्यं प्रधानं, प्रधानेतरसंनिधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययो भवतीति प्रत्ययस्सावतत्रैव विज्ञायते, ततश्च भूतपूर्वग्रहणमपि तस्यैव विशेषणमित्याह । 'षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविधानइति' । हेतुगर्भं चेशमभिधानं, यस्मात् षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविधानं तस्मादिति । 'संप्रतीति' । यद्यपि पूर्वं व्याप्प्रातिपदिकेनैव संबहुमासीद्विदानी त्वेवमित्यर्थः । तच्च विधानइति सप्तम्यन्तस्य संप्रतीत्यस्य च यौनहत्यं मन्यमाना विधानशब्दमधिकरणसाधनं सूत्रपरं व्याचक्षते ॥

“अतिशयने तमविष्टनौ” ॥ 'अतिशयनमतिशयनमिति' । भावे ल्युट्, यद्यप्यनन्तरमेव वत्यति निपातनाद्वीर्घत्वमिति तथाप्यत्राधकान्यपि निपातनानि भवन्तीत्यद्वीर्घणाप्यर्थक्यनमुपपद्यते । अन्ये त्वतिशयोतिशयनमिति पठन्ति, अतिशयनं प्रकर्ष इत्येवान्ये । 'प्रकर्ष इति' । यद्यपि केवलः शक्तिः स्वप्ने वर्तते तथाप्यतिपूर्वस्य प्रकर्षं वृत्तिः ॥

उपसर्गवशाद्वातुरर्थान्तरविलासकृत् ।

विहाराहारसंहारप्रहारपरिहारवत् ॥

प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं किं तर्ह्यतिशयो मतः ।

सकर्मको ह्ययं शुक्लमतिशेतइतीष्यते ॥

'निपातनादिति' । यदिदमस्मिन्सूत्रे दीर्घाच्चारणं तदेव निपातनं, सौत्रो निर्द्वैश इत्येष परिहारोत्र नोदितः, यस्मात्सूत्राद्-

१ यद्यपि पूर्वसूत्रव्यापारकाले भूतपूर्वग्रहणं नैवमासीद्विदानीमेवमित्यर्थ इति

हिरपि प्रयोगोऽस्याभ्युपेयते । एतदर्थमेव च लघुरपि प्रकर्षशब्दो नोपात्तः ।
 'प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति' । न प्रकृत्यर्थो ऽतिशयने वर्तमानादिति,
 तथा हि सति अतिशयप्रकर्षादिभ्य एव स्यात्, नापि प्रत्ययार्थः,
 तथा हि सति आद्यास्यातिशयनमाद्यतममिति स्यात्, आद्यस्येति
 कर्मणि कर्त्तरि वा षष्ठी, उभययाप्याद्यतमो देवदत्त इति सामा-
 नाधिकरण्यं न स्यात्, नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्, अन्यस्य कस्य चित्प्र-
 त्ययार्थस्यानिर्द्वैशात्, नापि प्रकृतेरेव विशेषणम्, अतिशयविशिष्टान्द्या-
 प्प्रातिपदिकादिति, प्रत्ययद्व्योत्यमतिशयनं प्रकृत्यभिहितस्य प्रधानस्ये-
 वार्थस्य विशेषणं युक्तं न त्वर्याभिधानं प्रति व्ययस्य गुणभूतस्य शब्दस्य,
 यदा त्वसावगुणभूतस्तदा भवत्येव प्रकर्षोऽगः, उच्चतरः शब्दो नीच-
 तरः शब्द इति, ननु शुल्कादिवदेतत्स्यात्, तद्वथा शुल्कतरः षट् इति
 गुणभूतस्यापि शैत्यस्य प्रकर्षो द्रव्यप्रकर्षहेतुस्तथा शब्देऽप्यस्तु । विषम
 उपन्यासः । शैत्यपादयो हि द्रव्यसमवेताः, युक्तं यत्स्वयं प्रकृष्टा द्रव्यं
 प्रकर्षयन्ति, शब्दस्तु न तथेति कथं तत्प्रकर्षेण द्रव्यं प्रकर्ष्यताम् । 'द्याप्प्रा-
 तिपदिकादिति' । प्रकृतेरिदमुपलक्षणं, सुबन्तात् प्रत्ययः, उक्तं हि प्रियकु-
 त्सनादिषु ततः प्रवर्तते ऽसौ विभक्त्यन्त इति, घकालनातनेषु कालान्त्र
 इत्यलुग्विधानमप्येवमेवोपपद्यते । 'स्वार्थे इति' । यद्येवं कुमारितमेत्यव्य-
 तिरिक्तं वय इति कृत्वा वयसि प्रथम इति ङीप् प्राप्नोति, कुमारशब्दादुत्पत्तेन
 ङीपावयोविशिष्टस्वार्थस्य स्त्रीत्वं व्योतितमिति ङीन् भविष्यति, तरब-
 न्तात् स्त्रीत्वमात्राभिव्यक्तये टाब् भविष्यति, कुमारितम इति ह्रस्वमाने
 कुटीरः शमीर इति शल्लिङ्गान्तरं गम्येत, यद्वा नात्र प्रज्ञ एव प्राज्ञः
 याव एव यावक इत्यादिवदत्यन्तस्वार्थिकत्वं विवक्षितं किं तर्हीषच्छुल्के
 शुल्कतरे च गुणयोगस्य भावात् शुल्कशब्द एव प्रवर्तितुमर्हति, औपगवादौ
 तु नैवमित्येतावता स्वार्थिकत्ववाचो युक्तिः, परमार्थतस्त्वस्मिन्प्रयोगे

२ स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह, समवेतसमवेतस्य च वचने लिङ्गं
 संख्यां विभक्तिं चाभिधाय तान् विशेषान् अपेक्षमाहः कृतमात्मानं, प्रियकुत्सनादिषु
 ततः प्रवर्तते ऽसौ विभक्त्यन्त इति २ पु. पाठः ।

प्रकृष्टे शुल्के शुल्कशब्दस्य प्रवृत्तिरित्ययमंशः प्रत्ययप्रसादेनैव लभ्यते, ततः किं, कुमारशब्दस्य ययःप्रवृत्तिनिमित्तं तमवन्तस्य तु तद्गतः प्रकर्ष इति कुतोच डीपः प्रसङ्गः, तदिदमुक्तं, प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकानां व्योत्यं भवतीति, अत्रापि यद्यपि तस्मिन्मुख्ये बहुवो गुणाः सन्ति तथापि यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः प्रत्यासत्तेस्तत्प्रकर्षाशयः प्रत्ययः, तद्वया शुल्कादिभ्यो गुणप्रकर्षं पाचकादिभ्यः क्रियाप्रकर्षं जातिशब्देभ्यस्तु जातेः, सर्वत्रैकरूपत्वेन प्रकर्षाभावासत्सहचरिता ये बाह्यदोहादयो धर्मास्तत्प्रकर्षं प्रत्ययः, तद्वया गौरयं यः शकटं वहति, गोतरोयं यः शकटं वहति सौरं च, गौरियं या समांसमां विजायते, गोतरोयं या सामांसमां विजायते स्त्री वत्सा च, अश्वोयं यश्चत्वारि योजनानि गच्छति, अश्वतरोयं योष्टो गच्छतीति, एतेन संख्यापरिमाणप्रमाणोन्मानशब्दा व्याख्याताः, नहि स्वतो भवति, द्वितरः प्रस्थतरः वितस्तितरः सुवर्णतरमिति, सर्वथा धर्मद्वारको द्रव्यस्य प्रकर्षो न स्वतः, यथा शुल्कगुणयोगात्पटस्य शुल्कव्यपदेशस्तथा प्रकर्षव्यपदेशोपि, तत्प्रकर्षादेवेत्यर्थः, उक्तं च ॥

द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य य उपादीयते गुणः ।

भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षाभिधीयते ॥

इति । 'अव्यपदेश्यस्येति' । धर्मयोगमन्तरेण स्वरूपेण व्यपदेश्यप्रशङ्क्यस्येत्यर्थः । तदेवमतिशायनशब्दो भावसाधनः प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकश्च प्रत्यय इति स्थितम् । अत एव प्रकृतितो लिङ्गवचनानि भवन्ति, यदि तु कर्तृसाधनः स्यात् तदा यदि प्रकृत्यर्थस्ततोतिशायनातिशायकातिशयितृप्रभृतिभ्य एव स्यात् तत्रापि स्वार्थं न प्रवृत्तिनिमित्तप्रकर्षं, अथ प्रत्ययार्थस्ततः सामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः, सा च यदि तिङन्तेन विग्रहस्तदा द्वितीया शुल्कमतिशेते शुल्कतर इति, अथ ह्रदन्तेनातिशायनशब्देन तदा बहुी शुल्कस्यातिशायनः शुल्कतर इति, तथा च कालीमतिशेते कालः कालतर इति प्राप्नोति, कालमतिशेते काली कालतरेति प्राप्नोति, इह च गर्गानतिशेते गर्गः गर्गतर इति प्राप्नोति,

तथा गार्ग्यमतिशेरते गर्गाः गार्ग्यतरा इति प्राप्नोति, अथ करणसाधन-
स्तत्रापि प्रकृत्यर्थेऽप्येव गुणेनातिशेते तद्वर्चिनः शैल्यपदेरेव स्यात्,
शैल्यपेन हि शुल्कः शुल्कान्तरमतिशेते, प्रत्ययार्थं तु शुल्कादिशब्दादति-
शायने गुणे प्रत्ययः प्राप्नोति, गुणिसामानाधिकरण्यं न स्यात् शुल्कतरः
पठ इति, अथ गयन्तात्कर्त्तरि ल्युट् अतिशाययतीत्यतिशायन इति,
इवमपि स एव दोषो यः करणपदे, गुणा हि गुणिनं प्रयुज्यते, अस्मा-
भिः प्रकृष्टैस्त्वं सजातीयमतिशेष्येति, ततश्च प्रकृत्यन्तात्करणे ल्युटि
यो दोषः स एवात्रापि भवति, अथ जेतिरवस्थानार्थः पक्षाशयो जला-
शय इतिवत् ततोयमर्थः स्यात् गुणा गुणिनि शेरते अवतिष्ठन्ते तान्नु-
व्यतिशययति आत्मन्यतिशयेनात्रस्यापयतीति, ततश्च स एव दोषो यः
प्रकृत्यन्तात्कर्त्तरि ल्युटि, अतिशायनशब्दश्च प्रकृत्यन्तो न साधितः स्यात्,
तस्माद्वृत्तिकारोपदर्शित एवार्थो न्यायः । 'पठिष्ठ इति' । तुरिष्टेर्मयस्सु,
ठेरिति टिलोपः । 'गरिष्ठ इति' । प्रियस्थिरेत्यादिनां गुरुशब्दस्य गरा-
देशः, प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरेण प्रकर्षप्रत्ययेन न भवितव्यमेकेनैव प्रकर्षस्य
द्रोतितत्त्वादिति मन्यमानं प्रत्याह । 'यदा चेति' । 'आतिशायिका-
न्तादिति' । अतिशये भव आतिशायिकः, आध्यात्मादित्वाद्गुण, अनुशति-
कादित्वादुभयपदवृद्धिः । 'नेष्टतमायेति' । प्रशस्य अः, अत्र प्रकर्षरहितप्र-
तियोग्यपेक्षया यः प्रकर्षस्तन्नेष्टन्विहितः, तमप्रत्ययस्तु प्रकर्षवत्प्रतियो-
ग्यपेक्षया यः प्रकर्ष इष्टप्रत्ययेनाद्रोतितस्तस्मिन्नित्यपौनरुक्त्यं, प्रत्ययदु-
यस्य विधीयमानप्रत्ययभेदाच्च द्वे इति वाक्ये, तन्नेकेनेष्टन् अपरेण तद-
न्तात्तमम्, तेनैतच्च चेदनीशं, यथा सनन्ताच्च सन् भवति तद्विधानवेलाकां
तदन्तस्य धातोरभावात्, तथा प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरेण प्रकर्षप्रत्ययेन न
भवितव्यमिति । भाष्ये तु प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरः प्रकर्षप्रत्ययो नैव भव-
तीति स्थितं, तत्कथं न तावत्तरन्तादपरस्य प्रसङ्गः, यत्र हि त्रयाका-
मेकः शुल्कः द्वितीयः किञ्चित्पृष्ठः तृतीयश्चात्यन्तं तत्र किल प्रसङ्गः
शङ्क्यते, तत्र द्वितीयस्य सदप्युत्पृष्ठत्वं तृतीयस्यनिधार्वाकिञ्चित्करं राज-
संनिधात्रिवामाण्येति, द्वितीयातावत्तरम् भवति तृतीयादपि न भवति

तस्मिन्नेव प्रयोगे त्रयाणामपेक्षितत्वेन द्विवचनोपपदत्वाभावात्, एतेनेव
सुन्याख्यातः, नापि तमबन्तादपरस्य प्रसङ्गः, यत्र हि चतुर्थो द्वौ शुद्धौ
तृतीयः किंचिदुत्कृष्टः चतुर्थश्चात्यन्तं तत्र किल प्रसङ्गः शङ्कते तत्र तृती-
यस्य सदप्युत्कृष्टत्वं चतुर्थसंनिधौ पूर्ववदकिंचित्करं चतुर्थेऽसु तमबन्तं भवति,
एतेनेष्टन्याख्यातः, कथं तर्हि श्रेष्ठतमाय कर्मण इति, हान्दसत्वात्स्वा-
र्थिकस्तमब् द्रष्टव्यः, युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुष्वामिति त्वन्याप्यमेव
मन्यते ॥

“तिङ्श्च” ॥ ‘पचतितमति’ । किमेतिङ्श्चेत्यादिनाम्नत्वयः ।
‘गुणवचने तस्य नियतत्वादिति’ । अत एव सूत्रार्थकचनवेनाया-
मपि तयप् प्रत्ययो भवतीत्युक्तं, न चानुवृत्तिसामर्थ्यादियमस्य बाधः, तम-
विविधानेऽप्यनुवृत्तेरुपपदत्वात् ॥

“द्विवचनविभज्योपपदे तरजीयसुनौ” ॥ ‘द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विव-
चनमिति’ । करणे ल्युट्, कर्मणि षष्ठ्याः समासः, येन पदेन द्विवचो-
बुध्येते तद् द्विवचनमित्यर्थः, एतेनान्वर्थस्य द्विवचनस्येदं ग्रहणं न पारिभा-
षिकस्येति दर्शयति, पारिभाषिकस्य हि ग्रहणे ऽस्माकं च देवदत्तस्य च
देवदत्तोभिरूपतर इत्यत्र न स्यात्, अन्वर्थग्रहणे तु भवति, तथा हि अस्मा-
कमित्यनेनैकोऽर्थ उच्यते, अस्मदो द्वयोश्चेत्येकस्मिन्नेवार्थे बहुवद्भाववि-
धानाद्देवदत्तस्य चेत्यनेनापि द्वितीयोऽर्थ उच्यत इति भवत्येतदन्वर्थे,
द्विवचनमुपपदं, विभक्त्यः, एयङ्कृत्यः, स चातिशय्यमानस्तस्य ह्युपप-
दत्वं नातिशयितुस्ततः प्रत्ययविधानात्, अपर आह । आद्यादेरिति श-
यितृविशेषणात्प्रत्ययो विधीयते नातिशयितुर्माधुरादेरिति तस्याप्युपप-
दत्वमविहदुं एयङ्कारोऽपि तस्याप्यविशिष्ट इति । ‘निपातनाद्यादिति’ ।
अहलोऽप्यदिति एयतोपवादः, तेन विभाज्यमिति नैव भवति, विभाज्य-
शब्दस्य तु स्मृतिषु प्रयुक्तस्य साधुत्वं चिन्त्यं, द्वर्थं विभज्ये चोपपद इति
सूत्रे तु द्विवचनं च विभज्यं च द्विवचनविभज्यं तच्च तदुपपदं चेति
कर्मधारयात्सप्तमी, अन्वर्थे चोपपदमुपोच्चारितं पदमुपपदमिति, तच्च
वियहवाक्यस्य प्रयुज्यते, एतौ तु गतार्थत्वाच्चावश्यं प्रयुज्यते, एवं चोप-

पदबहुलं स्पष्टार्थं, इह द्वे उपपदे द्वे च प्रकृती व्याप्रातिपदिकानि.
 ह्रस्वेति, प्रत्ययाद्यपि द्वावेव, ततश्च यथासंख्यप्रसङ्ग इत्यत आह ।
 'यथासंख्यमिति' । इष्टिरवेयम् । 'अयमनयोरिति' । अनयोरित्येत-
 द्वा द्वयमुपपदम् । 'पटीयानिति' । पूर्ववद्विलोपः, उगित्वाच्चुम्, सान्त-
 मङ्गल इति दीघत्वं, हल्द्वयादिसंयोगान्तलोपौ । 'माधुरा इत्यादि' ।
 किं पुनरत्र विभक्त्यं पाटलिपुत्रका इत्याह, तथा च तत्र पञ्चमी
 विभक्त्येति पञ्चमी भवति, यद्यप्यत्रापि माधुराणामेको राशिः पाट-
 लिपुत्रकाणां चापर इति राश्यपेक्षं द्वयत्वमस्ति तथापि नासौ शब्देनो-
 पादीयते, प्रत्युतावयवभेद एव, अत एव बहुवचनम्, इह च माधुराः
 पाटलिपुत्रकेभ्यः सांक्ष्यकेभ्यश्चाभिरूपतरा इति न राश्यपेक्षमपि द्वय-
 त्वमस्ति, तस्माद्विभक्त्योपपदबहुलं कृतम्, इह दन्तादृश्य दन्ताः विधत्तराः
 पाणिपादस्य पाणी सुकुमारतरावित्यत्र तरत्र प्राप्नोति, किं कारणं समा-
 हारस्येकत्वात्, न च गुणभूतवर्तिपदार्थः अयः प्रत्ययः, तेषां बहुत्वात्,
 द्वात्रिंशदन्ताः, द्वावेष्टौ । अत्राहुः । एतावभेदेकत्वसंख्यामुपाददते
 वर्तिपदानि, ततश्च भेदपरित्यागादभेदेकत्वसंख्यायाश्चोपादानाद् एवं-
 भूतदन्तोष्टलक्षणाद्युपाश्रयः प्रत्यय इति, इतरेतरयोगद्वन्द्वे त्ववयवार्थ-
 भेदसद्भावाद्युपेक्षा नास्तीति तरत्र भवति, प्रत्यययोगानां प्रज्ञा दीर्घ-
 तमा इति विभक्त्योपपदाश्रयोपि न भवति, कथं, प्रतिशोभ्यपेक्षत्वात्प्र-
 कर्षस्य, सामर्थ्यलभ्ये विभागे विभक्त्योपपदबहुलमवधारणार्थं विभाग
 एव यत्र शब्देन प्रातिपाद्यत इति, इह तु निर्दोषाणाश्रयनिर्देशो निर्दो-
 र्यमात्रस्यापि साधारण इति न विभाग एव केवलः किं त्वविभागोपि,
 इतेन पञ्चमी विभक्त्येति पञ्चमी व्याख्याता, इह परद्वयान्यदुरासीत्यदु-
 तरश्चैवम् इत्येकस्यापि धर्मिको गुणभेदेन द्वित्वाधारोपात्मतियोग्य-
 पेक्षः प्रकर्षस्तदाश्रयश्च प्रत्ययः, व्यापदिशति चान्य एवासि संवृतः
 कश्चित्स एवा सि धनंजयस्त्वमिति ॥

“अत्रादी गुणवचनादेव” ॥ एवकारः किमर्थः, नियमो यथा
 विज्ञायेत, अन्यथा प्रकर्षोऽत्रादीर्विधानादप्रकर्षं विधिः स्यात्, अतिश-

यनइत्यनुवर्तिष्यते, तत्रैव पुनर्वचनं नियमाद्यं भविष्यति नार्थ एवकारेण,
तत्राह । 'एवकार इष्टोवधारणार्थे इति' । असति ह्यस्मिन्विपरी-
तोपि नियमः संभाव्यते, आजादी एव मुखवचनादिति, तत्र को दोषः,
मुखवचनाद्व्यञ्जनादी न स्यातां तस्याजाद्योर्नियतत्वात्, यत एवकारस्त-
तोऽन्यत्रावधारणमिति । अजाद्योश्चानियतत्वादमुखवचनादपि तयोः
प्रसङ्गः, इदमतिबहु क्रियते अजादी मुखवचनादेवेति, एवं तु वक्तव्यमति-
ज्ञायने तमप्य, मुखवचनादिष्टन्, द्विवचनविभक्त्योपपदद्वयसुन्, मुखवच-
नादित्येव, ततस्तत्परं च, मुखवचनादिति निवृत्तं, सत्यं, प्रशस्यस्य च
इत्येवमाद्यर्थे स्वजादी इत्युक्तम्, एवं तर्हि प्रशस्यस्य आजाद्योरित्येवास्तु,
एवमपि द्वेवकारो न वक्तव्यो भवति, स्वत्यवेपि तरप्य चेति चकारः
क्रियते तत्तुल्यं भवति ॥

“तुश्चन्दसि” ॥ ‘पूर्वेष्वेत्यादि’ । नियमवाधेन प्रकृत्यन्तरस्वा-
भ्यनुज्ञानमात्रं क्रियते न स्वपूर्वा विधिरित्यर्थः, तेनोपाधिसंकोरो न भवति ।
‘करिष्ठ इति’ । कर्तृशब्दात्सृजनादिष्टन्, अत एव कर्मणि द्वितीया
भवति, सृजनादेव वा भवतु, द्वितीया तु कृतपूर्वोक्तमितिबद्
द्रष्टव्या । ‘दोहीयसीति’ । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोग्धीशब्दात्प्र-
त्ययः । भस्पाडे तद्वृत्ते पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः, यद्वा सिद्धुश्च
प्रत्ययविधाविति वचनाङ्गीपि निवृत्ते दोग्धुशब्दादेव प्रत्ययः, ततस्तु-
रिष्टेऽप्यस्त्विति वृत्ति निवृत्ते निमित्ताभावाद्मुखवचनयोरपि निवृत्तिः ॥

“प्रशस्यस्य अः” ॥ ‘आजाद्योः प्रत्यययोः परत इति’ । ननु
आजादी इति प्रथमान्तं प्रकृतं न सप्तम्यन्तं तत्कथमयमर्थो लभ्यतइत्यत
आह । ‘अजादी इति’ । ‘प्रकृतस्येत्यादि’ । प्रकृतस्य या विभक्तिः प्रथमा
या सप्तमीरूपेण विपरिणम्यते ऊह्यतइत्यर्थः । ‘एवं तर्हीत्यादि’ । अत्र
यावेव संभवतस्तत्परमपौ तयोरिव परतो ऽयमादेशः कस्माच्च भवति,
नैवं भवितुमर्हति, आजादी इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्, अथाचेवाजाद्योर्विधिः
कस्माच्च विज्ञायते, प्रशस्यशब्दादजादी भवतः अश्वास्यादेश इति,
तत्रायमप्यर्थो विभक्तिविपरिणामो न कर्तव्यो भवति, नैवं शक्यं, तरप्य.

मयो हि न स्यातां, विशेषविहितावज्ञादी बाधेयाताम्, उपाधीनां च संकरः स्याद् इष्टान्विषये ईयसुन् तद्विषये चेष्टविति । 'तद्विषयइति' । स प्रशस्यशब्दो विषयो यस्य स तद्विषयः, सप्तम्यन्तपाठे तु स एव विषयस्त-
त्रेत्यर्थः । 'नियमो न प्रवर्ततइति' । नियमाप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेणाज्ञादिभावो ज्ञाप्यते न तु साक्षादित्यर्थः, अन्यथा पुनरनज्ञाद्वोर्बाध उपाधिसंकरश्च स्यात्, उक्तेन प्रकारेण स्वशास्त्रेणैवाज्ञाद्वोर्विधानाच्चैतद्विषयमपि भवति, कथं पुनर्यथाश्रुतसंबन्धसंभवेऽपि विपरिणामः शक्य आश्रयितुं, अतः, अज्ञाद्वोर्विधिरिष्टश्चेत्यञ्जम्या निरदेत्यत् । किं चैवं संनियोगार्थ-
श्चकारोप्यकरिष्यत । 'टिलोपयस्येतिलोपाविति' । यस्येतित्यनेन लोपो यस्येतिलोपः, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, तत्रानुकरणत्वादस्य वामीयमित्यादिष्वद्विभक्तेरलोपः, आनुगणस्त्वनाङ्गत्वाच्च प्रतिषिध्यते ॥

“अथ च ॥ योगविभाग उत्तरत्र व्यादेश एव यथा स्यात् आदेशो माभूदिति । 'अयमनयोरिति' । अतिशयेन प्रशस्यइति विपरिणामे-
नापेक्ष्यते, न पुनरुत्तरत्रैकवचन्यता, एवं सर्वत्र ॥

“वृद्धस्य च” ॥ स्वरूपस्य ग्रहणं न तु वृद्धिर्यस्याचामादिरिति परिभाषिकस्येत्याह । 'वृद्धशब्दस्येति' । अत्र च व्याख्यानमेव शर-
जम् । 'तयोश्चेत्यादि' । यत्पूर्वमुक्तम् एवमुत्तरेश्वरपि योनेषु विज्ञेय-
मिति तदेवानेन स्मारितम् । 'वचना 'त्यस्ये सोऽपि भवतीति' । ननु च वर्षा-
देशस्येऽनन्तवकाशः स्यात्, न, वृद्धशब्दादिमनिचो भावात्, यद्येवं वर्षा-
देशोऽपीहैव वक्तव्यः, वृद्धस्य वर्षिश्चेति, एवं हि द्विवृद्धग्रहणं न कर्तव्यं
भवति, सत्यं, तथा तु न कृतमित्येव, अपर आह इष्टनीयसुनोरिवेमनिचोऽपि
सद्भावः कल्प्यते, तेन वर्षिमेत्यपि भवति, तस्य मते वर्षादेशस्येऽनन्तव-
काशित्यर्थत्वाद्विष्टनीयसुनोरनेन व्यादेश एव प्राप्नोति, तस्मादुवाच्योः
कनन्यतरस्यामित्यत्रेदमनुवर्तते तेन व्यादेशेन मुक्ते पक्षे वर्षादेशः ॥

“अन्तिकवाठयोर्नैदसाधौ” ॥ 'निमित्तयोर्यथासंख्यमिह नेष्यत-
इति' । अज्ञाद्वोरिति प्रकृतयोरिष्टनीयसुनोर्बहवात्तयोश्च क्रमेणोपदे-

शादजहत्क्रमयोरेव प्रतीतिर्यथासंख्यप्रसङ्गं मन्यते, कस्मात्पुनरिष्यमाणमपि न भवति, विपरीतक्रमस्यापि संभवात् । तथाहि । क्रयोरजाद्योरित्य-
पेक्षायामानन्तर्यादीयसंस्तावत्प्रतीयते, द्विवचनानुरोधात्स्विष्टचपीत्येव-
मपि क्रमः संभवति, तदनयोः क्रमयोर्नान्यतरः क्रमो निर्द्धारयितुं शक्य
इत्यनाश्रयणमेव तयोर्युक्तम् ॥

“युवात्ययोः कनन्यतरस्याम्” ॥ युवेति न संज्ञायुनो ग्रहणं किं
तर्हि स्वरूपस्य, अल्पसाहचर्याद्व्याख्यानाच्च, अन्यतरस्याग्रहणमल्पश-
ब्दार्थं, युवशब्दस्य तु स्थूलदूरयुवेतिवचनात्सिद्धौ विकल्पः । ‘यविष्ठ-
इति’ । स्थूलदूरादिसूत्रेण यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । ‘कनी-
यानिति’ । प्रकरणादिवशाद्युवात्ययोरन्यतरावसायः, प्रकृत्येकाजिति
प्रकृतिभावाट्टिलोपो ऽल्लोपोन इत्यल्लोपश्च न भवति ॥

“विन्मातोर्लुक्” ॥ विन्मातोरित्युत्पुष्टानुबन्धयोर्विनिमतुपोर्द्वि-
न्मात्पृष्ठीद्विवचनम् । अथ विन्ग्रहणं किमर्थं, यावता येभ्यो विन् तेभ्यो
मतुबपि भवति, तस्यैव लुकि सजिष्ठ इत्यादि सिद्धं, न च विन इष्ट-
स्त्रीयसुनोः अवग्रहप्रसंगः, तदन्तात्तयोरभावात्, अस्मादेव हि लुग्वचना-
द्विनन्तात्तयोर्भावो ज्ञाप्यते, यदा तर्हि विन्नन्तात्तत्करोति तदाचष्टइति
णिच् क्रियते, तदा विनः अवग्रहं मा भूदित्येवमर्थं विनो लुग्वचनं,
सखिणमाचष्टे सजयति ॥

“प्रशंसायां मतुप्” ॥ ‘प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति’ । प्रत्यार्थत्वे तु
वैयाकरणस्य प्रशंसा वैयाकरणरूप इति प्राप्नोति, वैयाकरणरूपो देवदत्त
इति समानाधिकरण्यं न स्यात्, तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणं प्रशंसाविशि-
ष्टेभ्य इति, स पुनः प्रशस्तो न तु प्रशंसिता, अनभिधानात् । ‘स्वार्थ-
इति’ । यद्येवं कुमारीरूपेत्यज्ञानतिरिक्तं वय इति कृत्वा ङीप् प्राप्नोति,
नैष दोषः । कुमारीशब्दादुत्पत्तेन ङीपो वयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य
द्योतितत्वादूपबन्तस्य स्त्रीत्वमात्रमभिव्यङ्क्तुं टाबेव क्रियते, न च ङीपेव
तदभिव्यक्तमिति टापो ऽप्रसंगः, कुमारीरूपइत्युच्यमाने हि कुटीरादिव-
ल्लिङ्गान्तरं प्रतीयेत, यद्वा प्रवृत्तिनिमित्तभेदान्ङीपो ऽप्रसङ्गः, कुमारश्च-

ब्दस्य वयो निमित्तं, रूपवन्तस्य तु तद्गता प्रशंसा, तदाह । 'स्वार्थिक-
 श्वेत्यादि' । अत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रशंसायामयं प्रत्ययः, तेन यो व्याक-
 रणे ऽनिपुणः प्रशस्तश्च वंशशीलादिना तत्र वैयाकरणरूप इति न भवति,
 क्वचित्तु सहचरितधर्मप्रशंसायामपि भवति, गोरूपेयं यः सम्यग्रहतीति,
 अथ कथं वृषलादिशब्देभ्यः प्रत्ययः, ते हि सदा निन्दावचनाः, तदभि-
 धेयानां काकादिवविहृतत्वादत आह । 'प्रकृत्यर्थस्येति' । वैशिष्ट्यं
 परिपूर्णता, तस्मिन्सति प्रशंसा भवति, तथा च वृषलादिशब्दो अपि
 स्वार्थस्य पूर्णत्वे सति प्रशंसाविशिष्ट एवार्थं प्रवर्तन्त इति तेभ्योपि
 सिद्धः प्रत्यय इति भावः । 'वृषलरूप इति' । यद्यप्ययं जातिवचनः,
 जातेश्च न्यूनत्वं पूर्णत्वं वा न भवति तथापि सहचरितधर्मात्पत्वं
 बहुत्वापेक्षं न्यूनत्वं पूर्णत्वं च द्रष्टव्यं, यद्वा गुणसमुदाये शब्दप्रवृत्तेः
 शब्दार्थस्यैवैतदुभयं भवति । 'यः पलाण्डुनेति' । सहयोगे तृतीया,
 कश्चिद्वृषलः पलाण्डुं भक्षयति कश्चित्सुरां पिबति यस्तूभयं करोति
 तस्य परिपूर्णवृषलत्वं, तथा चोरशब्दार्थस्योपि सुगुणवस्त्वपहरणेन परि-
 पूर्णता भवति । 'अत्थोरप्यञ्जनं हरेदिति' । संभावने लिङ्, एवंविधम-
 प्यस्य चौर्यं संभवतीत्यर्थः । अत्थोरप्यञ्जनं हरतु वा मा वाहार्हीतु, नन्वेव-
 मपि यदा निन्दाप्रतिपादनाय वृषलरूप इत्यादि प्रयुज्यते तदा न सिद्ध्यति,
 निन्दैव हि तदा प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्याद्भवति, तस्मात्प्रशंसावहणमपनीय
 वैशिष्ट्यग्रहणमेव कर्तव्यं, यदाह, सिद्धं तु प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्यवचनादिति,
 वृत्तिकारस्तु मन्यते चोररूपोयमित्यादौ प्रशस्यैव शब्दार्थः, निन्दाप्रती-
 तस्तु वाक्यनिबन्धनेति, दृश्यते च प्रशंसापरायणमपि निन्दापरत्वं
 यथा राक्षस इति पौरुषातिशयप्रशंसावचने प्रशंसा गम्यते निर्गुणत्वप्रति-
 पादने तु निन्दा । 'पचतेरूपं पचन्तिरूपमिति' । नन्वेव द्विवचनबहु-
 वचनप्रसङ्गः, स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्त इति कस्याः, तदाह ।
 'क्रियाप्रधानमाख्यातमिति' । यदाप्याख्यातस्य क्रियासाधनपुङ्गवस्य-
 कालोपग्रहरूपोनेकार्थस्तथापि तेषु तस्य क्रियैव प्रधानमर्थः, कथं

जायते यत् क्रियां पृष्टस्तदन्तेनावष्टे, देवदत्तः किं करोति पचतीति । ननु च द्रव्यमपि पृष्टस्तिङन्तेनावष्टे यथा क एषु देवदत्तो यः पचतीति, युक्तमत्र य इति हि पदान्तरेण द्रव्योपलवणाय गुणभावं क्रिया नीयते, अत एव केवलेनाव्याप्तेन प्रतिवचनाभावः, नहि भवति को देवदत्तः, पचतीति, तस्मात् क्रियाप्रधानमाख्यातं, तिङन्तोपात्तार्थोपेतं च क्रियायाः प्राधान्यमुच्यते, ग्रीहिनवहन्तीत्यादौ तु द्रव्यसंस्कारार्थत्वाद् वधातादेर्वीह्यपेक्षमप्राधान्यमस्त्येव, अपर आह । अत्राप्यवधातादेरेव क्त्वम् प्राधान्यं, साध्यत्वात्, न तु ग्रीहादेः साधनत्वात्, आर्थे तु तस्य प्राधान्यमिति । 'एका च क्रियेति' । निवृत्तभेदा सर्वत्र क्रियाख्यातेषु गम्यते, कथं तर्हि द्विवचनबहुवचने भवतः, पचनः पचन्तीति, नैते क्रियाभेदापेक्षे द्विवचनबहुवचने किं तर्हि साधनभेदापेक्षे, अत एव भवद्विरास्यतइत्यादौ केवलक्रियावचने द्विवचनबहुवचनाभावः, न च कर्तृभेदः क्रियाभेदेन व्याप्तः, एकफलोद्देशेन प्रवृत्तामेकामेव पाकत्रयं बहुष्वपि कुर्वन्तु भवन्तः पचन्ति, भवद्विः पच्यतइति दर्शनात्, तस्माद्वाख्यातवाच्या क्रियैकेति सिद्धं, तेन रूपप्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न भवतः । अथ यथा तिङन्ते साधनभेदाश्रये द्विवचनबहुवचने भवतस्तथा रूपवन्तादपि कस्माच्च भवतः, उक्तेतरमेतत्, क्रियाप्रधानमाख्यातमिति, स्वार्थिकस्य हि प्रकृतितो लिङ्गवचनप्राप्तिः, तच्च च क्रियाप्रधानभूता सा चैका, ततश्च प्रधानभूतप्रकृत्यर्थानुरोधेन भवद्वचनमेकवचनमेव भवति, पचतिरूपमित्यादावपि कर्तुः संख्या ऽभिधीयते, सुपा तु क्रियाया एकत्वम्, अथ वा तिङोक्तत्वाद्रूपप्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न भविष्यतः, एकवचनं तु भविष्यति तस्यैतत्सर्गिकत्वात्, एकवचनमुत्सर्गः करिष्यतइति, एतच्च तत्रतच्च व्याख्यातं, यदि तर्हि क्रियाप्रधानमाख्यातं नपुंसकलिङ्गमपि रूपवन्तस्य न स्यात्, क्रियाया असत्त्वभूतत्वेन लिङ्गाभावादत आह । 'नपुंसकलिङ्गं त्विति' । अथ तमवादेः रूपपश्च को विषयविभागः, यावता ऽतिशायनमपि पूजानिन्दाविषयं पटुतमः पापीया-

निति, रूपप्रत्ययोप्युभयविषयः, पटुरूपश्चोरूप इति । उच्यते ।
अतिशायनं समानगुणप्रतियोग्यपेक्षं, वैशिष्ट्यं तु तद्विरपेक्षमिति स्पष्ट एव
विषयभेदः ॥

“ईषदसमाप्नौ कल्पञ्देश्यदेशीयरः” ॥ ‘संपूर्णतेति’ । प्रवृत्ति-
निमित्तस्य पौष्कल्यमित्यर्थः । पदार्थशब्देन पर्यवसानभूमिर्विवक्षिता ।
‘प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति’ । न प्रत्ययार्थः, यदि तथा स्याद् गुडस्यैव-
दसमाप्तिर्द्राक्षाया गुडकल्पा द्राक्षाया इति स्यात्, गुडकल्पा द्राक्षेति द्रव्येण
सामानाधिकरण्यं न स्यात्, एकवचनमेव च स्यात्, इष्यते चाभिधेयव-
ल्लिङ्गवचने स्यातामिति, तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणम् । ‘स्वार्थ इति’ । न च
कुमारिकल्पेन्यत्राप्यनतिरिक्तं वय इति ङीपः प्रसङ्गः, नहि कल्पवन्तस्य वयः-
प्रवृत्तिनिमित्तं किं तर्हि तद्वत्तेषदसमाप्तिः, ईषदसमाप्तः पटुः पटुकल्पो
मृदुकल्प इति, ननु च योर्थ एतावानेवेति परिज्ञातस्तस्य समाप्तिर्वा भवत्य-
समाप्तिर्वा, न च पाटवादिगुण एतावानिति निर्ज्ञातः, यावत्तावदपि हि
पाटवं भवत्येव तत् कथमस्यैषदसमाप्तिः, एतेन जातिशब्दा व्याख्याताः,
नहि तेऽक्तपरिमाणमर्थमावच्छते, इदं तु युक्तमुदाहर्तुं कृतकल्पं भुक्तकल्प-
मिति, धात्वर्था हि फलावच्छिन्नो व्यापारनिश्चयोक्तपरिमाणः, नन्वत्रापि
भूते क्तः, फलनिष्पत्तौ च धात्वर्था भूतो भवति, भूतस्य च तस्य कुत ईष-
दसमाप्तिः, यदा तर्हि क्रियैकदेशापवर्गाश्रयो भूते क्तस्तद्गोदाहरणं
कृतकल्पं वस्त्वमिति, तथा च कृतादय एकदेशकरणाश्रया प्रयोगा दृश्यन्ते,
यदा भविष्यत्कालाया ईषदसमाप्तायाः क्रियाया आशस्यमानत्वा-
दाशंसायां भूतवच्चेति भविष्यति क्तप्रत्ययः, तदापि भवत्युदाहरणम्,
एवं जीतः क्तः, मतिबुद्धिपूर्वार्थेभ्यश्चेति वर्तमानविषयकान्तादपि युक्तः
प्रत्ययः, पूजितकल्पं जातकल्पमिति, तथा तिङन्तमपि कालत्रयविषयं
भवत्युदाहरणं, पवतिकल्पं पत्यतिकल्पम् अपातीत्कल्पमिति, गुणव-
चनं त्वयुक्तं, तदपि युक्तं, ननु चोक्तं यावत्तावदपि पाटवं भवत्येव
नास्यैषदसमाप्तिरिति, नैतदस्ति, लोकेत एव गुणस्यापीयसाया निर्ज्ञा-
तत्वात्, लोके हि पटुरयमित्युच्यते, यो लघुनैवोपायेन साधार्यान्साध-

यति यस्तु न तथा साधयति किं त्वीषदूनं स पटुकल्पः, तद्विषयं येष
 मृदुमृदुकल्पो व्याख्यातौ, जातिवचने कथं, गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा
 प्रसवेति, उच्यते । गुडगतमाधुर्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपाद्गुडजात्य-
 भावाच्च ईषदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षायाः, तथा गुडकल्पो गुड इत्यपि
 भवति, कथं पुनः स एषेष्टसमाप्तः संभवति, गुणहानेः, यावन्माधुर्यं
 गुडस्य प्रसिद्धं न तावत्पराणत्वादित्थोपहतस्य, तेनासावीषदसमाप्तो
 गुड इत्युच्यते ॥

“विभाषा सुपो बहुव्युरस्तात्” ॥ ‘ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थं वर्त-
 मानादिति’ । ल्यङोपपत्त्या पञ्चमी, एवंभूतं सुबन्तं प्रकृतित्वेनाश्रित्ये-
 त्यर्थः । सूत्रे तु सुप इति षष्ठ्यन्तसर्गप्रत्ययेनेति षष्ठी । ‘स च पुरस्तादे-
 वेति’ । एतेनानेकार्थत्वादिपातानां तुशब्दोपधारणे वर्तत इति दर्शयति,
 असति तु तुशब्दे प्रत्ययात्पूर्वत्वस्यापि विधेयतया प्राधान्याद्विभाषा-
 हणेन संबन्धः स्यादिति भावः । भाष्यकारस्तु मन्यते, उदश्वितोन्यतर-
 स्यामित्यादौ यथा परत्वं न विकल्पते तत्कस्य हेतोः, प्रत्यय एव पर-
 त्वविशिष्टो विधीयते, तत्र विशेषणस्य गुणत्वादिकल्पेन न संबन्धः,
 गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात्, तद्वदिहापि विभाषाग्रहणेन बहु-
 जेव संभंस्यते न पुरस्तादित्येतत्, तुशब्दस्य स्ववधारणार्थस्यान्यदेव
 प्रयोजनं पुरस्तादेव सर्वं भवतीति, तेन लिङ्गसंख्ये अपि प्राक्प्रत्ययो-
 त्यक्तेः प्रकृत्यवस्थायां ये दृष्टे ते एव भवतः, प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेर्भव-
 तीति, तेन बहुगुडो द्राक्षा, लघुर्बहुवृणं नर इति प्रकृतिवत्लिङ्गम्भवति
 नाभिधेयवत्, एवं च बहुगुडेति स्त्रीलिङ्गपाठः प्रमादज्ञो दृष्टव्यः, इत-
 रथा भाष्यविरोधात् । ननु च स्वार्थिकत्वादेव प्रकृतितो लिङ्गवचने
 भविष्यतः, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति ईषदसमाप्तो ये स्वार्थिकास्तेष्वभिधे-
 यवदेव लिङ्गवचने भवत इति, तेन गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसवेति
 सिद्धं भवति । ‘चित्करणमन्तोदात्तार्थमिति’ । तच्चान्तोदात्तत्वं सप्रकृतेः
 समुदायस्य भवति न बहुचः, चितः सप्रकृतेर्बहुकजर्यमिति वचनात्,
 यद्वेवं बहुपठ्य इति सुबन्तस्य पुरस्तादुत्पत्तौ जस उदात्तत्वं प्राप्नोति,

स्यादेवं यदि प्रागुत्पन्नो जसवतिष्ठेत, इह तु बहुव्युत्पन्ने समुदायस्यैव-
दसमाप्तिलक्षणेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति सुषो धातुप्रातिपदिक-
योरिति लुकि पुनरपरो जसुत्यक्यते तस्य च प्रकृत्यनेकदेशत्वाच्चादासत्त्वं,
ननु समासबहणस्य नियमार्थत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिक-
संज्ञा न प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धं, यद्वयमप्रत्ययइति प्रतिषेधं शास्ति
तज्ज्ञापयति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न तु समा-
सबहणेन व्यावृत्तिरिति । 'विभाषावचनादित्यादि' । अन्यथा तिङ-
न्तेषु सावकाशाः कल्पबादयः सुबन्ते विशेषविहितेन बहुचा देशभेदेपि
समानार्थेन बाधेरन् । 'सुब्यहणमित्यादि' । अन्यथा तिङश्चेत्य-
धिकारात्कल्पबादिबहुजपि तिङन्तस्यापि पुरस्तात्स्यात्, प्रातिपदिक-
निवृत्त्यर्थं तु सुब्यहणं न भवति, विशेषाभावात् । ननु वायमस्ति विशेषो
बहुसेचो बहुसेचः सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां सात्यदाक्योरिति बत्वनिषेधः
सिद्ध्यति प्रातिपदिकात्तत्पत्तौ बत्वप्रसङ्गः, नैव दोषः । सुबन्तादप्युत्प-
त्ताववश्यमत्र कुत्वनिषेधायां यत्रः कर्त्तव्यः स एव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ
बत्वनिषेधार्थः करिष्यते । स च^१ न लुमतादुस्येत्यत्रैव दर्शितः, इह
तरप्तमपोरवकाशः प्रकर्षस्य वचनमीषदसमाप्तेरवचनं पटुतरः पटुतमः,
कल्पबादीनामवकाश ईषदसमाप्तेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनं पटुकल्पो
मृदुकल्पः, उभयवचना^२दुभयप्रसङ्गे परत्वात्कल्पबादिषु कृतेषु प्रकर्ष-
व्यातनाय पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्तदन्तात्तरप्तमपौ भवतः पटुकल्पतरो
मृदुकल्पतर इति, यदि तदन्ताद्भवन्तो यत्प्रधानस्तदन्तस्तत्प्रकर्षं
प्राप्नुतः, किंप्रधानश्च तदन्तः, ईषदसमाप्तिप्रधानः, प्रकृत्यर्थप्रकर्षं
चेष्यते, नैव दोषः, नैषदसमाप्तेः प्रकर्षः सम्भवति, नहीषदर्थस्यासमा-
प्तेर्वा प्रकर्ष ईषदसमाप्तिर्भवति ॥

“प्रकारवचने जातीय” ॥ ‘तस्य वचनइति’ । वचनं व्यात-
नम् । ‘सुबन्तादिति’ । अत्रापि तिङ्निवृत्त्यर्थं सुष इत्यनुवर्त्ततइति

१ यत्र इत्यधिकं २ पुस्तके ।

२ उभयवचने इति २ पु. पा. ।

दर्शयति । 'प्रकारवति चायमिति' । तेन विषयभेदाद्विशेषवहितेनापि
थाला जातीयरो बाधा न भवति थालन्ताच्च जातीयर् सिद्धो भवतीति
भावः, स्वभावश्चात्र हेतुः ॥

“प्रागिवात्कः” ॥ 'तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यतइति' । तदर्थ-
मत्र सुप इत्येव संबन्धनीयमिति भावः । • 'अकञ्जिष्यतइति' । तदर्थं
तत्र सुपस्तिङश्चेत्सुभयमपि संबन्धनीयमिति भावः, कथं पुनरनुवर्तमानं
शक्यमसंबद्धं तत्राह । 'तिङश्चेत्सुनुवृत्तमिति' । अत्र च व्याख्यानमेव
शरवम् । इह प्राक्कुट्या इति वक्तव्यं नहि कुटीशमीशुगडाभ्यां र इत्या-
रभ्यास्योत्पयोगः प्रत्ययान्तरैरवष्टब्धत्वात्, उत्तरार्धं त्वित्यतिवधेयं ह्यं
वा बहुनामित्यत्र हि वाच्यनमकञर्थमेवमपि प्राक्कन इति वक्तव्यम्
अवक्षेपणे कञित्ययमवधिः, कुतो नु कश्चेतदयमेव कञवधिर्न पुन-
र्हस्ये सञ्ज्ञायां कन् कुत्सिते सञ्ज्ञायां कञित्येतयोरन्यतरोवधिः स्यात् ॥

“अव्ययसर्वनाम्नामकश् प्राक् टः” ॥ 'कस्यापवाद इति' ।
ननु च विरोधे सति बाध्यबाधकभावो भवति काकचोश्च देशभेदा-
च्चास्ति विरोधस्तत्कथं तस्यापवादः, नावश्यं देशकृत एव विरोधः किं
तद्वर्ण्यकृतोपि, काकचोश्च प्रयोजनमेकमज्ञाताद्यर्थेद्योतनं नाम तस्मि-
न्नकचा कृते प्रयोजनाभावात्को न भविष्यति । 'सर्वके इति' । अक-
चस्तन्मध्यपतितस्य तद्वहणेन ग्रहणाज्जसः शी भवति, को तु सति न
स्यात् । 'द्वयमपीहानुवर्त्ततइति' । यद्येवं सर्वत्र सुबन्तस्य प्रातिपदिक-
स्य च प्राक् टः प्रत्ययप्रसङ्गस्तत्राह । 'तत्रेति' । 'क्वचित्सुबन्तस्येति'
। ओकारसकारभकारादौ विभक्तौ । 'क्वचित्सुबन्तस्येति' । उक्ताद-
न्यत्र विभक्तौ । 'त्वयकीति' । अकचो द्वितीयोकार उच्चारणार्थः, चित्क-
रणं तु समुदायस्यान्तोदात्तार्थं, चितः सप्रकृतेर्वहुजकञर्थमिति वच-
नात्, इदमेव चित्करणं लिङ्गं सप्रकृतेश्चित्तेन्तोदात्तत्वं न चिन्मात्र-
स्येति । 'तूष्णीमः कामिति' । यथा सम्भवमज्ञानादिष्वर्थेषु, मकारो
देशविधिर्यः, अन्त्यादयः परः काम् भवति आज्ञाताद्यर्थविवक्षायां
तूष्णीमित्येव भवति । 'शीले क इति' । शीलं स्वभावो नियमश्च,

अज्ञाताद्यपवादः, शीलं तूष्णीं स्वभावाच्च तद्वास्तूप्यीक इत्युच्यते न तच्छीलमात्रम् ॥

“कस्य च दः” ॥ ‘न सर्वनामग्रहणमिति’ । तिङ्यग्रहणं चेति द्रष्टव्यं, हेतोस्तुल्यत्वात्, अधोक् अवक् इत्यादावसिद्धं कृत्वं, शक्नोतिप्रभृतेर्यङ्लुकि लटि तिपीडभावे इत्यादिभेदे अशाशगित्यमदौ छान्दसो यङो लुक्, छन्दसि च दृष्टानुविधानम् । ‘धिमिति’ । ककारान्तत्वमव्ययस्य दर्शयति ॥

“अज्ञाते” ॥ अज्ञात इति सामान्येनोच्यते न च सर्वथाऽविज्ञाते शब्दप्रयोग इव सम्भवति न खल्वश्व इत्यजानवश्वशब्दं प्रयोक्तुमर्हति तस्माद्विशेषस्य ग्रहणमित्याह । ‘अज्ञातविशेषो ज्ञात इति’ । विशेषमेव दर्शयति । ‘स्वेन रूपेणेति’ । विशेषरूपेणेत्यस्य विवरणं कस्यायमश्व इत्यादि । इहाज्ञातः प्रकृष्टः पदुरित्यर्धद्वयविकृतायां परत्वादनेन के कृते तमवपि प्राप्नोति तच्च पूर्वविप्रतिषेधेन तमपि कृते पश्चात्कः षट्पञ्चम इति भवति, इह च कुत्सितमर्धुविष्यत्या इति विवक्षायां पूर्वं समासः पश्चात्कः, अर्धुविष्यलीकोति भवति, एतेन कल्पवादयो व्याख्याताः, आह च कविधेस्तत्रवादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम् एकदेशविधानश्च समास इति, इह तु द्विवक्तरमित्यन्त्यन्तगतौ क्तादिति परत्वात्कनि कृते तत्र भवति, कदा चिद् द्वन्द्वः प्रत्ययसोपकारो प्रत्ययसोपकार इति वा ॥

“कुत्सिते” ॥ ‘प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति’ । प्रकृत्यर्थस्येन-विशेषणं न तूपलक्षणाप्रत्ययैः । उपलक्षणात्वे हि यः कुत्सितस्तत्र वर्तमानादिति विज्ञायमाने इदं घृतकमिदं तैलकमित्येवंशब्दादपि प्राप्नोति, विशेषणत्वे त्वङ्गीकृतकुत्सात्त्वयो न त्वनुपातकुत्सात् कुत्सितसमानाधिकरणात्, प्रत्ययार्थत्वे तु प्रकृतिप्रत्ययो अत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वं कुत्सितस्य विशेषणत्वं प्राप्नोति, विपर्ययश्च लोके गम्यते, तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणमिति सुकृतम् । ‘अश्वक इति’ योऽश्व इव कन् तत्वाभ्यां क्रियां

सुष्ठु न करोति स एवमुच्यते, स्वार्थिकेषु हि यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणासम्भवस्तत्राभिधेयसहचरितधर्मान्तराश्रयः प्रत्ययो भवतीत्युक्तम्, एवं च द्वेषदत्तको द्वित्यक इत्यपि भवति यस्तत्साध्यमर्थं सम्यङ्मानुतिष्ठति, सम्भवे त्विहापि शब्दोपासधर्माश्रयैव कुत्सा, तद्यथा पटुकः पण्डितक इति स्वार्थं कुत्सा, प्राप्य गायत्रीवधन्वानं विद्वि कौरवकान् स्त्रिय इति लिङ्गकुत्सा, कौरवकानिति किमेते ऽर्जुनसंनिधौ पुमांस इत्यर्थः, क्वचित्सङ्ख्याकुत्सा यद्येदमेकमेव शतकमिति, शतभरणे यदुक्तं तदेकमेव भरण इति शतस्वरूपेण कुत्सा, सर्वथाङ्गीकृतंकुत्सात्मन्ययः, अथेह कथं प्रत्ययः कुत्सितक इति, कथञ्च न स्यात्, स्वशब्देनोपात्तत्वात्कुत्साया अनुकम्पादावर्थान्तरं भविष्यति । अथ वा कुत्सितस्य यत्कुत्सनं तत्र प्रत्ययः कुत्सितत्वं यदा कुत्स्यते नास्य सम्यक्कुत्सितत्वमिति तदेत्यर्थः, यथा प्रकर्षस्य प्रकर्षं प्रकृष्टतम इति तमप्रत्ययो भवति तद्वदत्रापि, एतेनानुकम्पितशब्दादनुकम्पायां प्रत्ययौ व्याख्यातः ॥

“अनुकम्पायाम्” ॥ ‘कारुण्येनेति’ । करुणैव कारुण्यम् । ‘अभ्युपपत्तिरिति’ । अनुबह उपकार इति यावत् । परस्येति कर्मणि षष्ठी । ‘तस्यां गम्यमानायामिति’ । अनेन प्रयोक्तृधर्मानुकम्पा आवाधवद् न तु प्रशंसादिवत्प्रकृत्यर्थविशेषणमिति दर्शयति, अन्ये तु प्रकृत्यर्थविशेषणमेव मन्यन्ते तथा चाजिनान्तस्येत्यादिषु विग्रहं दर्शयिष्यति अनुकम्पितो व्याघ्रजिनः, अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः, अनुकम्पितः शेवलदत्त इति, न च प्रयोक्तृधर्मस्य विग्रहे दर्शनमस्ति । ‘स्वपितकि स्वसितकीति’ । अदादित्वाच्छेषो लुक्, रुदादिभ्यः सार्वधातुकरतीट् ॥

“नीतौ च तदुक्तात्” ॥ ‘सामदानादिरिति’ । आदिशब्देन भेददण्डयोर्यहणं, यदनुकम्पायां तौ सम्भवतः, आम्भर्वोप नीतिस्वरूपप्रदर्शनपरं द्रष्टव्यम् । ‘एहकीति, आहपूर्वादिषो लोट् सिपो हिः । ‘रूढयेत्यादि’ । अनुकम्पायां हि विधीयमानः प्रत्ययः प्रत्यासत्तेरनुकम्पमानादेव युक्तो विधातुं तस्य हि अनुकम्पासंबन्धः प्रत्यासवस्तद्विग्रहयत्वादनुकम्पायाः, तेन अवहितावीत्युपायाद्वानादेर्न स्याद्, अतद्विग्रह-

त्वादनुकम्पायाः, धानाशब्दः स्त्रीलिङ्गः, ततः के विहते केण इति प्रत्यये च स्वार्थिकानां प्रकृतिवन्तिङ्गं भवतीति कप्रत्ययान्तादापि कृते प्रत्ययस्यादित्येन भवितव्यं, प्रायेण तु हन्त ते धानका इति पठ्यते तत्र लिङ्गातिवृत्तिर्दृष्टव्या ॥

“बहुवो मनुष्यनाम्नञ्च” ॥ प्रकरणमपेत्य ते न त्वनन्तरमित्याह । ‘अनुकम्पायां नीतौ च तदुक्तादिति वर्ततइति’ । ‘मद्रबाहुक इति’ । नामबहुवचस्येदं प्रत्युदाहरणं, यौगिकेयं मद्रौ बाहु यस्येति, मनुष्यबहुवचस्य तु स्तम्भेरमादिः प्रत्युदाहरणम्, अपर आह मद्रबाहुरिति चतुष्पञ्जातिविशेषो मनुष्यबहुवचस्य प्रत्युदाहरणं, नाम बहुवचस्य त्वोपगवादिः प्रत्युदाहरणमिति ॥

“घनिलवौ च” ॥ ‘चकाराद्व्याघ्राप्तं चेति’ । ननु च ठञ् पूर्वेषु विहितः, वाचयनात्केपि, काच चकारेणाभ्यनुज्ञेति चिन्त्यं, यौगविभागोपि चिन्त्यप्रयोजनः ॥

“जातिनाम्नः कन्” ॥ ये शब्दा जात्यन्तरे प्रसिद्धा मनुष्येषु नामत्वेन विनियुक्तास्तद्दोदाहरणं, जातिरेव नाम जातेर्वा नाम जातिनाम् । ‘व्याघ्रिय इति’ । अनेकार्थत्वाविपातानामनुवृत्तस्य वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वाद्घनिलवौ भवतः, ये तु विकल्पार्थमेव वाशब्दं मन्यन्ते ते कं प्रत्युदाहरन्ति व्याघ्रकाः सिंहका इति, स्वरे विशेषः, घनिलवोस्तु ऋभिल इत्याद्युदाहरणम् ॥

“अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च” ॥ ‘व्याघ्राजिनो नाम कश्चिदिति’ । व्याघ्रस्यैवाजिनमस्येति कृत्वा, अजिनलोपश्चेत्युच्यमाने महदजिनं महाजिनं व्याघ्रस्येव महाजिनमस्य व्याघ्रमहाजिनः सोनुकमित्यत्र व्याघ्रक इत्यत्र महच्छब्दस्य लोपो न स्यात् तस्मादुत्तरपदबहुवचं, लोपश्चायं सर्वोपहारी उत्तरपदबहुवचात् ॥

“ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः” ॥ ठाजादाविति समाहारवृद्धे सौत्रः पुल्लिङ्गनिर्देशः, आदिबहुवचं चिन्त्यप्रयोजनं अस्मिन्विधिसत्तादावित्येव सिद्धम् । ‘अस्मिन्मकारादिति’ । प्रत्यासत्त्या तयोरेव

बुद्धौ संनिधानादिति भावः । ऊर्ध्वमिति प्रथमान्तस्याध्याहारो-
 न्यय इत्याह । 'ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्येति' । द्वितीयादिति पञ्चम्या षष्ठी
 प्रकल्प्यते प्रथमा तु निर्द्वैशार्थैव । सुपां स्थिति वा षष्ठीस्थाने प्रथमा
 भवतीति, ऊर्ध्वग्रहणमनर्थकं तस्मादित्युत्तरस्येत्यूर्ध्वस्यैव भविष्यति,
 तत्राह । 'ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपार्थमिति' । अन्यथादेः परस्येति द्विती-
 यादयो यः परस्तस्यादेरेव लोपः स्यादूर्ध्वग्रहणसामर्थ्यं तु सर्वमेवोर्ध्वं
 लुप्यते, ठग्रहणमनर्थकम्, इकादेशे कृते ऽजादावित्येव सिद्धमत आह । 'ठ-
 ग्रहणमिति' । अङ्गत्वेकादेशे ठावस्यायामेव लोपो यथा स्याद् इत्येवमर्थं
 तावदुग्रहणं, किमेवं सिद्धं भवति, उक्तो द्वितीयस्तु इति परस्मादस्य लोपे
 कृते इसुसुक्तान्तात्क इति कादेशः सिद्धो भवति, तत्रैतत्स्याद् इकादेशे
 कृते ऽजादिलक्षणे एव लोपोऽस्तु, इकादेशस्य स्थानिकद्वन्द्वत्वाद्युग्रहणेन उ-
 ग्रादुक्तः परत्वेन कादेशो भविष्यति तत्राह । 'अजादिलक्षणे हीति' । ठा-
 दिषु यदि वर्णमात्रं प्रत्ययः, अकारस्तूच्चारणार्थः, तत्तस्य क इत्यच्चापि
 वर्णस्यैव ठस्य स्थानिकं, ततश्चान्विधित्वात्स्थानिकद्वन्द्वो लोपपद्यते,
 सङ्घातस्य तु प्रत्ययत्वे तत्रापि सङ्घातस्य उग्रहणं, तत्र यदाप्युपपद्यते स्थानि-
 कद्वन्द्ववस्तच्चापि संनिपातपरिभाषया कादेशो न स्यादेव, अजादेः प्रत्यस्य
 प्रकृत्या यदानन्तर्यं तत्कृतं युक्तः प्रत्ययेनानन्तर्यं सत्कथं तस्यांजादित्वं
 सिद्ध्यन्तात्, अत एव मथितं प्रथमस्य माथिलिक इत्यत्र वस्येति लोपे
 कृते सत्यपि तकारेण प्रत्ययस्यानन्तर्यं कादेशो न भवति तस्मादुग्रहणं
 कर्तव्यं, किञ्च यदा चित्रभानुप्रभृतिभ्यश्चान्विधीयते तदेकादेशाभावाद-
 जादिलक्षणे लोपो न स्यादिति तदर्थमपि ठग्रहणम् । 'चतुर्थादच
 इति' । इदं संग्रहश्लोके नास्ति क्वचित्कं चैतत्, । 'अनजादौ
 विभावा लोपो क्तव्य इति' । द्वितीयादच ऊर्ध्वस्येत्येव । लोपः
 पूर्वपदस्यचेति श्लोकवार्तिकं तस्योपस्कारः । 'ठाजादावनजादौ च क्तव्य
 इति' । तत्र ठाजादौ पूर्वात्तरयोदन्यतरस्य नित्यं लोपः, अनजादौ
 विकल्पः । 'उवर्णाल्ल इति' । लोपस्य ल इति पूर्वाचार्यसङ्ज्ञा, तत्रादेः
 परस्येतीकारलोपः । 'तदादेरिति' । सन्ध्यचरात्परस्य लोपे प्राप्ते तत्

आरभ्य लोपार्थं वचनम् । 'एकाक्षरपूर्वपदानामिति' । अतरशब्देय-
मधि वर्तते व्यञ्जनसहिते केवले वा द्वितीयादय ऊर्ध्वस्य लोपे प्राप्ते
तेन सह लोपार्थं वचनम् । 'वागाशीरिति' । वाचि आशीर्यस्य स
वागाशीः । 'वाचिक इति' । अत्र यदि द्वितीयादय ऊर्ध्वस्य लोपः
स्यात्तदा ऽकृतव्यूहाः वाष्पीनीया इति परिभाषया कुत्वञ्जस्त्वयोर्निवृत्तौ
वाच्-आ-इक इति स्थिते आकारस्य यस्येतिलोपेन निवृत्तावपि तस्य
स्यानिवृत्तवादाकारान्तस्य भसञ्ज्ञायां त्वन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य
पदसञ्ज्ञा, सा चकारान्तस्येति भिन्नावधिकत्वाद्वसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञा न
बाधेत, ततश्च कुत्वञ्जस्त्वयोः कृतयोर्वागिक इति स्यात्, उत्तरपदलोपे
तु तस्यानञादेशत्वात्स्यानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकया भसञ्ज्ञया पदस-
ञ्ज्ञायास्तद्विताश्रयायास्तावदपवादत्वाद्वाधः, या त्वन्तर्वर्तिनीं विभक्ति-
माश्रित्य सुबन्तं पदमिति पदसञ्ज्ञा तस्या अपि एकसञ्ज्ञाधिकारात्पर-
त्वाच्च बाध इति सिद्धमिष्टम् । 'कथमिति' । अत्राप्युत्तरपदलोपे
कृते भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञाया बाधितत्वाञ्जस्त्वं न स्यादिति प्रश्नः ।
'अथ इति' । सौख्य एवात्र लोप इष्यते न त्वौचसंख्यानिक इत्यर्थः ।
संबन्धलोकापृतीवधादे तयाशब्दानन्तरं वाशब्दः पाठः, न त्वेव-
शब्दः, स च पूर्वत्रापि यथेष्टं संबन्धनीयः, इष्टं च पूर्वमेव दर्शितम् ।
अत्र बोधयति सञ्ज्ञाशब्दस्यैकदेशे लुप्ते कथं सञ्ज्ञिनोवचनम्, तर्हि
देव इति वा दत्त इति वा सञ्ज्ञा कृता किं तर्हि देवदत्त इति ।
अत्राहुः । एकदेशेन समुदायोऽनुमीयते विषाणेनेव गौः, सोऽनुमितोऽर्थस्य
वाचक इति । ननु बोधार्थमात्र एव शब्दार्थं प्रत्याययति न प्रतीक-
मानः, नेत्याहुः, स्थान्यनुमिता श्रुतिः किं नार्थं प्रत्याययति प्रत्याहारो
वा मध्यवर्तिनो वर्णः किं सर्ववर्तक प्रत्याययन्ति, किं वाचकैरर्थ-
ज्ञैः साधवः स्मारिता यथा शब्दाः प्रत्याययन्त्यर्थं तथात्रापि भविष्यति,
समुदाये सञ्ज्ञात्वेन विनिर्मुच्यमानेऽवयवानामपि सञ्ज्ञात्वमनुनिश्चयते,
किमर्थं तर्हि लोपो विधीयते पदानामेव सञ्ज्ञैकदेशभूतानां बाधुत्वं
यथा स्यादुर्ध्वानां मा भूदिति । उक्तं च

तुल्यायामनुनिष्पन्नौ ज्येष्ठाया इत्यसाधवः ।

नहन्वाख्यायके शास्त्रे दत्तादिवदनुस्मृतिः ॥

“शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात्” ॥ ‘शेवला-
दीनामित्यादि’ । योऽयं शेवलादीनां तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोप
उच्यते सोक्तसन्धीनामेव वक्तव्यः सन्धीयतेनेनेति संहिताकार्य-
मुच्यते ॥

“ह्रस्वे” ॥ यद्यपि वंशादिष्वल्पत्वह्रस्वत्वयोः समावेशो दृष्ट-
स्तथापि घृतादिषु द्रवद्रव्येषु न कश्चिदाह ह्रस्वं घृतं ह्रस्वं तैलमिति
तथा विस्तीर्णेष्वायामहीनेषु ह्रस्वः पठ इत्युच्यते न कश्चिदाह अल्पः
पठ इति, तस्मादुभयनिर्द्वैशाल्ये ह्रस्व इति ॥

“कुत्वाडुपच्” ॥ ‘कतूरित्यावपनस्याख्येति’ । यद्यप्यावपनमात्र-
स्याख्या तथापि डुपच्प्रत्ययान्तस्वभावादुक्तम् । चर्मभयं स्नेहभाजनमु-
च्यतइति ॥

“वत्सोत्ताश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे” ॥ तनुत्वइति सामान्याभिधा-
नात्कार्ष्येपि प्रत्ययप्रसङ्गस्तत्राह । ‘यस्य हि गुणस्येति’ । इतञ्च
प्रत्यासत्तेर्लभ्यते प्रत्यासत्तं हि शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । ‘प्रथमवया वत्स
इति’ । प्रथमं वयो वत्सशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । ‘तस्येति’ । गुण-
भूतमपि वयोत्र परामृश्यते तस्य प्रथमस्य वयस इत्यर्थः । ‘द्वितीयवयः-
प्राप्तिरिति’ । द्वितीयं हि वयः प्राप्नुवतो वत्सस्य प्रथमं वयोल्पशेषं
भवति । ‘तरुण इति’ । द्वितीयवया इत्यर्थः । तस्य तनुत्वमित्यादि
पूर्ववत् । ‘अन्यपितृकतेति’ । गर्द्वभपितृकतेत्यर्थः, गर्द्वभेन त्वश्वायामु-
त्पादितोश्वतर उच्यते । ‘अनङ्गानिति’ । अनसो वाठेत्यर्थः, अनसि
वहेः क्तिप्, इश्चानसः ॥

“कियत्तदोर्निर्द्वारणे द्वयोरेकस्य इतरच्” ॥ द्वयोरेकस्य निर्द्वार-
रणे इतरञ्भवतीत्युच्यते तत्रेहापि प्राप्नोति कयोरन्यतरो देवदत्तः,
ययोरन्यतरस्तयोरन्यतर इति, किमादीनां समुदायवाचित्वेपि निर्द्वार-

सस्य गम्यमानत्वादत आह । 'निर्द्वार्यमाणत्राविभ्य इति' । एतज्जा-
भिधानस्वभावाल्लभ्यते । 'क्रियया गुणेन सञ्जया वेति' । जात्या वेत्यपि
द्रष्टव्यं, कतरो भवतोः कठ इत्यादेरपि सम्भवात् । 'समुदायविर्द्वा-
रणविभक्तिरिति' । सा पुनः षष्ठी न सप्तमी, वा बहूनामिति दर्शनात् ।
'एकस्येतीति' । 'निर्द्वार्यमाणनिर्द्वेश इति' । ननु च द्वयोरेकस्येव
निर्द्वारणं सम्भवति नार्थ एतेन, नैतदस्ति, एकस्येचन्यनुव्यपाने द्वयोरिति
कर्मेणि षष्ठी विज्ञायेत ततश्चास्मिन् यामे कौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्य-
त्रापि प्राप्नोति तस्मादेकग्रहणम् ॥

“वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने इतमच्” ॥ ‘जातिपरिप्रश्नविष-
येभ्य इति’ । जातिपरिप्रश्नौ यथासम्भवं विषयौ येषां ते तथोक्ताः,
सूत्रे पुनः समाहारद्वन्द्वः, संनिधानाच्च परिप्रश्नोपि जातेरेव विज्ञायते
यथा गुणो यङ्लुक्कारित्यत्र यङ् च यङ्लुक्तेति, एवं च कृत्वा
जातिपरिप्रश्नग्रहणं किम् एव विशेषणं जातियहणं तु सर्वैरपि संबध्यत-
इति वक्ष्यमाणमुपपद्यते, षष्ठीसमासे तु गुणभूतस्य जातियहणस्य
निष्कष्य संबध्योनुपपन्नः स्यात्, परिप्रश्नग्रहणं तेषानिवृत्त्यर्थम् । ‘वावच-
नमकञ्चर्यमिति’ । कथं तर्हि वाक्यस्य सिद्धिस्तत्राह । ‘महाविभाषे-
त्यादि’ । ‘किमोस्मिन्विषयइति’ । द्वयोरेकस्य निर्द्वारणउक्तौ बहू-
नामेकस्य निर्द्वारणे न स्यादिति वचनं, कथं पुनरिष्यमाणोपि लभ्यते
तत्राह । ‘तत्रेत्यादि’ । ननु कतरो भवतोः कठ इति द्वयोरेकस्य
निर्द्वारणेपि जातिपरिप्रश्नस्य सम्भवाच्चानेन वचनेन बहूनामेकस्य निर्द्वार-
णे इतरच् शक्यो ज्ञापयितुम्. एवं तर्हि समासविधौ कतरकतमौ
जातिपरिप्रश्ने साधू भवत इत्यपि व्याख्ययमिति मन्यते, अजातिपरि-
प्रश्नेपि किमो इतमञ् भवति कतमो भवतेर्द्वैवदत्त इति, कथं, कतर-
कतमावित्यत्र जातिपरिप्रश्नग्रहणात्, यदि हि कतमशब्दो जातिपरि-
प्रश्नादन्यत्र न स्यात्ततस्तत्साहचर्यात्कतरशब्दोपि तदर्थ एव गृहीष्यत-
इत्यनर्थकं तत्स्यात् ॥

“एकाच्च प्राचाश्” ॥ ‘इतरञ्इतमञ्चित्येताविति’ । कथं

पुनर्व्यवहितस्य इतरचोनुवृत्तिरित्याह । 'चकार इति' । इतमचस्त्वनन्तरत्वादेवानुवृत्तिरिति भावः । स्वस्मिन्विषयइति यदुक्तं तदेव विवृणोति । 'द्वयोर्निर्धारणइति' । इतच्च द्वयोरेकस्य इतरञ् बहूनां इतमजित्यनुवृत्तेर्वाक्यभेदेन च संबन्धाल्लभ्यते ॥

“अवक्षेपणे कन्” ॥ अवक्षेपो निन्दा । 'व्याकरणकेनेति' । यद्यपि व्याकरणं स्वतोवक्षेपणं न भवति प्रत्युत वेदाङ्गत्वात्प्रशंसनं तथापि यस्य तदवलेपमावहति तस्यावक्षेपणं भवत्येव । 'याज्ञिक्येन नामेति' । याज्ञिकानामान्वायो याज्ञिक्यं कल्पसूत्रादि । परस्येत्यादिना कुत्सितइत्यस्यास्य च कनो विषयविभागं दर्शयति ॥

“इवे प्रतिकृतौ” ॥ इवार्थः सादृश्यमिति । कन् प्रत्ययस्तु स्वभावात्सदृशे भवति न सादृश्यमात्रे यथा प्रकारेण विहितो जातीयर् प्रत्ययस्तद्वति भवति । 'तद्विशेषणं प्रतिकृतियद्वयमिति' । प्रतिकृतिविषयं यत्सादृश्यं तत्र प्रत्ययो यथा स्यात्, कोऽर्थः, प्रतिकृतिस्वरूपं यत्सदृशं तत्रेत्यर्थः । 'अश्व इवायमश्वप्रतिकृतिरिति' । अश्वप्रतिकृतिरूपोऽश्वसदृशोऽयं पदार्थ इत्यर्थः । 'अश्वक इति' । के चिदाहुः । अश्वशब्दोऽश्वएव वर्तते कन्प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सदृशइतिस्वार्थिकोऽयं न भवतीति । अपर आह । सादृश्यनिबन्धनादभेदोपचाराङ्गीर्वाहीक इतिवद् अश्वशब्द एव प्रतिकृतौ वर्तते प्रत्ययस्तु तस्यैवोपचारस्य व्योतक इति । 'गोवि गवय इति' । गवयो गोर्न प्रतिकृतिः, तृणचर्मकाद्यादिनिर्मितं हि प्रतिच्छन्दकं प्रतिकृतिः, न चैवं गवयः ॥

“लुम्भनुष्ये” ॥ चञ्च्वा तृणपुरुषस्तत्सदृशो मनुष्यश्चञ्च्वा, लुपि युक्तश्चञ्च्वा, मनुष्यलुपि प्रतिषेध इत्येतत्तु विशेषणविषयम् ॥

“जीविकार्थं चापण्ये” ॥ 'वासुदेवः शिव इत्यादि' । याः प्रतिमाः प्रतिरुह्य एहादृहं भित्तमाणा अटन्ति ता एवमुच्यन्ते, ता हि जीविकार्था भवन्ति, देवलका अपि तएव भित्तवोभिप्रेताः, यास्त्वायतनेष्वभ्युदयनिश्रेयसार्थं प्रतिष्ठाप्यन्ते पूज्यन्ते च तास्वर्चासु पूजार्थास्त्विति वक्ष्यमाणेन लुग् भवति ॥

“देवपद्यादिभ्यश्च” ॥ ‘आदिशब्दः प्रकारे इति’ । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘आकृतिगणायमिति’ । अर्चासु प्रतिमासु पूजना-
र्थासु दहेष्वायतनेषु वा याः पूज्यन्ते तासु, चित्रकर्मध्वजाभ्यां तद्गताः
प्रतिहृतयो लभ्यन्ते ॥

“समासाच्च तद्विषयात्” ॥ ‘तदित्यनेन प्रकृत इवार्था निर्दि-
श्यतइति’ । कृप्रत्ययस्तु प्रधानतया प्रकृतोपि न परामृश्यते, अनेनैव
तस्य विधानात्, समासस्य तद्विषयत्वानुपपत्तेः । ‘अपरस्मिन्विद्यार्थ-
एवेति’ । एषकारः पौनर्वचनिकः, शस्त्रीश्यामादौ त्वेक इवार्थः
समासेन्तर्भूत इति ह्ये न भवति । ‘अजाकृपाणीयमिति’ । अजाया
गच्छन्त्याः कृपाणेनाधःपतता यथा बधस्तत्सदृशमित्यर्थः । ‘अन्धक-
वर्तिकीयमिति’ । वर्तिका शकुनिविशेषः, तस्या अन्धहस्ते पतनं ग्रहणं
च यादृच्छिकं तादृशमित्यर्थः । ‘अतर्कितोपपन्नमिति’ । अचिन्तितोपपन्नं
यादृच्छिकमित्यर्थः । चित्रीकरणं विस्मयकरणम् ‘कथमिति’ । सामान्ये-
नायमर्थः कथमुच्यतइत्यर्थः । ‘समासश्चायमित्यादि’ । किं पुनः कारणं
ज्ञापकात्समाससद्भावः प्रतिपाद्यतइत्यत आह । ‘न ह्यस्येति’ । ‘स च
इवंप्रिय एवेति’ । कृप्रत्ययविषय एवेत्यर्थः । अनन्यत्र भावो विषयार्थः,
तेन स्वातन्त्र्यप्रपाध्यन्तरयोगो विग्रहश्च न भवति ॥

“एकशालायावृज्यन्तरस्याम्” । अनेकार्थत्वाविपातानामन्यत-
रस्यांग्रहणमिह समुच्चयार्थं न विकल्पार्थमित्याह । ‘अन्यतरस्यां-
ग्रहणेनेत्यादि’ ॥

“कर्कलोहितादीकक्” । ‘स्वयमलोहित इत्यादि’ । उपाश्रय
उपादानभूतो लावादिः ॥

“प्रमपूर्वविश्वेमात्याल् छन्दसि” ॥ इमशब्द इदमा समानार्थः
प्रकृत्यन्तरम् ॥

“पूगाञ् ज्योऽयामणीपूर्वात्” ॥ ‘पूगवाचिन इति’ । स्वरूप-
ग्रहणं तु न भवति अयामणीपूर्वादिति वचनात्, पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः,

न च पूगशब्दस्य ग्रामणीवचनो देवदत्तादिशब्दः पूर्ववयव उपपद्यते ।
'लोहध्वजा इति' । ज्यादयस्तद्राजा इति तद्राजमंजा, तद्राजस्य
बहुष्विति लुक् । 'देवदत्तका इति' । स एषां ग्रामणीरिति कन्, अत्र
देवदत्तशब्दो ग्रामणीवचनः पूर्वावयवः, समुदायः घूमवचनः ॥

'व्रातचक्रप्रारम्भायाम्' ॥ उत्सेधजीवित्वं व्रातस्य पूगाद्विशेषः ।
'कौञ्जायनीति' । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चक्र, गोत्रं च चरखैः सहेति
व्रातित्वाः ङीष् ॥

"आयुधजीविसङ्काञ्ज् ज्यङ्गाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्" ॥ यदा
बाहीकशब्दः पुरुषेषु वर्तते तदा बाहीकेष्विति निर्द्वारणे सप्तमी, यदा
तु देशे तदाऽधिकरणे । 'ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणमिति' । स्वरूपग्रहणं तु
न भवति ब्राह्मणशब्दवाच्यस्यायुधजीविसङ्काञ्ज् बाहीकेष्वभावात् । 'रा-
जन्ये तु स्वरूपग्रहणमिति' । तद्राजस्यैव भावात् । 'तेनास्त्रियामिति
नानुवर्ततइति' । तेन स्त्रियामपि कौण्डी वृत्ती चौडकी मालवीति
भवति, हलस्तद्धितस्येति यलोपः ॥

"दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः" ॥ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठादिति
समाहारदुन्दुः, दामन्यादेरायुधजीविसङ्कान्त्रिगर्तषष्ठाव्यायुधजीविसङ्का-
दित्यन्वयः, त्रिगर्तषष्ठादित्यस्यार्थमाह । 'येषामिति' । अन्तर्गता अन्तर्ग-
णाः, ते पुनः के इत्याह । 'तेषु चेयं स्मृतिरिति' । त्रिगर्तषष्ठाः स्मर्यन्ते
ज्ञाप्यन्ते ऽनयेति स्मृतिः, स पुनराहुस्त्रिगर्तषष्ठानिन्यादिः श्लोकः ।
अत्र ज्ञानकयस्त्रिगर्तर्गस्तेषु च त्रिगर्तषष्ठेषु, प्रथमपञ्चमौ शिवाश्रयन्तौ,
शेषास्तु इजन्ताः, के चित्त्वतद्विज्ञानमेव पञ्चमं ब्रह्मगुप्तशब्दं पठन्ति ॥

"पश्वीद्विधौधेयादिभ्योऽणञौ" ॥ 'पाश्व इत्यादि' । पशू,
रत्नस, असुर, इत्येते जनपदशब्दाः, तत्राकारान्ताद्बहुष्वपत्येषु जनपदश-
ब्दात्तत्रिधादजित्यञ्, इतराभ्यां द्युज्जगधेत्यादिनाण्, तद्राजत्वाल्लुक्
पुनः सङ्गुविवक्षायांमनेनाण् । 'यौधेय इति' । युध्यतेसौ, युधेरिगुपधलत्तकः
कः, युधा तस्या अपत्यं द्युव इति ठक्, तदन्तात्सङ्गुपविवक्षायांमनेनाञ्.
यौधेय इत्याद्युदात्तं भवति, तथा यौधेयस्याङ्को लक्षणं वा यौधेय इति

सङ्गाङ्गलवणेष्वञ्जलवणो भवति, एतेन यौधेयादिषु ये ङगन्तास्ते सर्वे व्याख्याताः, यौधेयादीनामस्मिन्पदेशे न पाठः, पठिता हि ते चतुर्थे न प्राच्यभार्गादियौधेयादिभ्य इत्यत्र ॥

“अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छुमदणो यञ्” ॥ अभिजयतीत्यभिजित्, वेतीति विदः, इगुपधलक्षणः कः, तान्त्रिभर्त्ति विदभृत्, अन्ये मत्वन्ताः । ‘अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्य इति’ । सूत्रेभिजिदादय एवाणिति विशेषणसमासः, अभिजिदादिप्रकृतयश्चाणन्ता अभिजिदादय उच्यन्ते । ‘गोत्रप्रत्ययस्येति’ । अपत्यप्रत्ययस्येत्यर्थः । ‘आभिजितो मुहूर्त इति’ । नक्षत्रेण युक्त इत्यण्, उत्तरस्य सास्यदेवेति । इहाभिजित्यस्यायम् आभिजितक इति गोत्रचरणादुञ् भवति, आपत्यस्येति यलोपः, गोत्रप्रत्ययान्ताद्व्ययमिष्यते, तेन स्वार्थकत्वादयमपि यञ् गोत्रप्रत्यय एव भवति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरीयां पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

“पादशतस्य संख्यादेर्वीक्षायां वुन्लोपश्च” ॥ आदिशब्दोयमवयवाची न तु व्यवस्थावाची संख्याया इति पञ्चमीनिर्द्देशेनैव सिद्धेः, न च संख्यावचनः शब्दः पादशतशब्दयोरवयव उपपद्यतेऽनारम्भकत्वात्, तस्मात्संख्यादेरिति वचनादिह ग्रहणवतापि प्रातिपदिकेन तदन्तविधिविज्ञायतइत्याह । ‘पादशतान्तस्येति’ । आनन्तर्यलक्षणा चेयं षष्ठी वुन्विधौ, लोपविधौ तु स्यान्षष्ठी । ‘तत्संनियोगेन चेति’ । चकारस्य संनियोगार्थकत्वात् । ‘अनैमित्तिकत्वार्थमिति’ । निमित्ते भवो नैमित्तिकः, अध्यात्मादिः । ‘यस्येतिलोपः परनिमित्तक इति’ । ईति तद्वृत्ते च परतो लोपविधानात् । ‘पद्मात्रो न स्यादिति’ । पाच्छब्दो हि तत्र स्यान्नुपातः स्यान्निवृत्ते च सति पादशब्दान्तमङ्गं भसंज्ञं भवति न पाच्छब्दान्तमिति पादायेत्यादिवदत्रापि पद्मात्रो न स्यात् । ‘अस्य त्वनैमित्तिकत्वादिति’ । नह्यत्र वुन्निमित्तं सहविधानात् । ‘द्विपदिकामिति’ । तद्वृत्तेन व्योतितत्वाद्दीक्षायां द्विर्वचनं न भवति । ‘तद्वृत्तार्थ इति समास इति’ । प्रकृत्यु-

पाधिरपि वीप्सा वुना क्रोत्यतइति तद्वितार्थो भवति । 'द्वौ पादौ ददातीति' । उत्तरसूत्रे वक्ष्यति दानं व्यवसर्गइति, अवीप्सार्योयमारम्भ इति च, तस्माद्भवितव्यमत्र वुना, ~~यान्तरं~~ प्रत्युदाहर्त्तव्यं द्वौ पादौ लभतइत्यादि । अपर आह । दण्डितो व्यवसृजतीति प्रयोग एवोत्तरो ऽविधिरिति, यद्वा परस्वत्वापादनं दानं व्यवसर्गः, इह तु समर्पणमात्रे ददातिर्वर्त्तते; यथा रजकस्य वस्त्रं ददातीति । 'अन्यत्रापि दर्शनादिति' । द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादौ त्वनभिधानादतिप्रसङ्गाभावः ॥

“दण्डव्यवसर्गयोश्च” ॥ ‘दण्डनं दण्ड इति’ । दम् उपशमनइत्यस्माद्भावे जमन्ताडुः, दण्डतेर्वा चुरादिण्यन्तादेरच्, यद्यपि दण्डशब्दः करणसाधनो यष्टावपि वर्त्तते तथापि तस्य ग्रहणं न भवति, धात्वर्थेन व्यवसर्गेण साहचर्यात्, अत्राप्युदाहरणे तद्वितार्थइति समासः स्त्रीलिङ्गस्तद्वितार्थः, उक्तं च स्वभावाच्च वुन्मत्यय स्त्रियां वर्त्ततइति, प्रकृत्यर्थे एव वा तद्वितार्थः, स्वार्थिकत्वाद् वुनः । ‘अवीप्सार्योयमारम्भ इति’ । कथं तर्हि दाने वीप्सायां वुन्यूर्वसूत्रउदाहृतः, यावता नाप्राप्ते वीप्सायां वुन्यारभ्यमाणो ऽवीप्सावुनेतयोरर्थयोस्तस्य बाधकः प्राप्नोति यथा मतिबुद्धिपूर्वकार्येभ्यश्चेति वर्त्तमाने क्लो भूतक्तस्य, यथा चावृद्धादपीत्यपिशब्दः क्रियते, इहापि तर्हि चकारः क्रियते, तेनाधिकविधिरयमबाधकः, एवमपि परत्वाद्नेनैव दाने वीप्सायां वुन्युक्तः, सत्यम्, अविशेषात् पूर्वत्रोदाहृतः, यद्वा दानस्य पदान्तरवाच्यत्वादेव वुन्बहिरङ्गः, वीप्सायास्तु तद्वितक्रोत्यत्वात्पूर्वो वुचन्तरङ्गः ॥

“स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्” ‘प्रकारवचने क्रोत्यइति’ । प्रकारे क्रोत्यइत्यर्थः, यथौदनं पचतीत्यत्रैवार्थे ओदनपाकं पचतीति, यद्वा प्रकार उच्यते स्थूलादिभिरिति क्रोतनायेत्यर्थः, प्रकारवाचिभ्यः स्थूलादिभ्यः कन् भवति तदेव प्रकारवचनत्वं क्रोतयितुमिति यावत् । ‘जातीयरोपवाद इति’ । तेनायमपि तद्वदेव प्रकारवति

भवति न प्रकारमात्रइत्युक्तं भवति, प्रकारो भेदः सादृश्यं च, उभय-
त्रापि यथाभिधानं कन् भवति, वृत्तौ तु प्रकारो भेद इत्युपलक्षणम् ।
'चञ्चद्बृहतोरिति' । एतावपि स्थूलादिषु पठितव्यावित्युक्तं भवति ।
'चञ्चत्क इति' । चञ्चतिश्चलनकर्मा चञ्चत्प्रकारश्चञ्चत्त्वं कश्चिद्वि-
शेष उच्यते, तथा बृहद्विशेषो बृहत्कः, अपर आह, सादृश्येन कन्, अच-
ञ्चत्त्रापि यश्चञ्चत्त्वं लभ्यते स्यन्दमानप्रभावत्वाच्चञ्चत्को मणिः, अबृह-
त्त्रापि यः प्रभूतप्रभया बृहत्त्रिव लभ्यते स बृहत्क इति । 'चञ्चत्क इति' ।
चञ्चा तृणमयः पुरुषस्तत्सदृशश्चञ्चकः, केण इति ह्रस्वः । 'स्थूलाणामा-
वेष्टिति' । स्थूल अणु माष इषु इति चतस्रः प्रकृतयः । 'कृष्णतिलेष्टि-
ति' । कृष्णप्रकारास्तिलाः कृष्णकाः, यवकाः यवसदृशाः । 'पाट्यकाला-
वदाताः सुरायामिति' । पाट्यिका कालिका अत्रदातिका सुराविशेषा
एते । गोमूत्रकं गोमूत्रप्रकारं गोमूत्रवर्णमाच्छादनं, यद्वा विन्यासविशेषो
गोमूत्रं, तत्सदृशं तु गोमूत्रकं, यत्र तु शुक्लकृष्णादिवर्णविन्यासः । सुरा-
वर्णा ऽहिः सुरकः पूर्ववद्ध्रस्वः । जीर्णप्रकारः जीर्णकल्पाः शालयो जीर्ण-
काः । जातीयरोनन्तरमेवायं कन् विधेयः, एवं हि पुनः प्रकारवचनइति
न वक्तव्यं भवति, इह तु करणेऽज्ञातः स्थूलप्रकार इति प्रकारस्याज्ञाता-
दीनां च युगपद्विवक्षायां परत्वादनेन कनि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद-
ज्ञातादिक्रोतनाय पुनः को भवति, तत्र तु करणे परत्वात्के कृते क्व
स्याच्छब्दान्तरत्वात्, सत्यपि वा कनि स्थूलकक इत्याद्युदात्तं स्यात् ॥

“अनत्यन्तगतौ क्तात्” ॥ ‘अशेषसंबन्ध इति’ । क्तप्रकृतिवाच्यया
क्रियया साधनस्य व्याप्तिरित्यर्थः । भिन्नकमिति । ‘ईषद्वित्रमित्यर्थः’ ।
‘भिन्नमिति’ । यदशेषं भिदिक्रियया व्याप्तं घटादि तदभिधीयते,
इहानत्यन्तगतेः प्रकर्षस्य च युगपद्विवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वमाति-
शायिक इष्यते तदन्तात्कन्वक्तव्यः, अक्तान्तत्वाद्भि न प्राप्नोति, भिन्न-
तरकं द्वित्रतरकमिति, आह च अनत्यन्तगतौ क्तान्तात्तमवादयः पूर्व-
विप्रतिषिद्धं तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वचनमिति, स्वार्थः पुनरनत्यन्तगति-
युक्त एव न शुद्धः, तथा हि सति अनत्यन्तगतिर्क्योतिता न स्यात् ॥

“न सामिवचने” ॥ साम्यर्थ उच्यतेनेन तत्सामिवचनम् ।
 ‘सामिवचनउपपदइति’ । उपोच्चारितं पदमुपपदं, तच्च समासाव-
 यवभूतं सत्केवलं दृश्यते । ‘सामिकृतमिति’ । सामीतिसमासः ।
 ‘अर्द्धकृतं नेमकृतमिति’ । विशेषणसमासो बहुव्रीहिर्वा । ‘प्रकृत्यभिहित-
 त्वादिति’ । का पुनरत्र प्रकृतिरभिप्रेता न तावत्समासो ऽक्तान्तत्वात्,
 नहि सामिकृतादयः क्तान्ताः प्रत्ययग्रहणे तदादिनियमात्, न च
 कृद्वहणपरिभाषया क्तान्तत्वं, साम्यादीनामगतित्वादकारकत्वाच्च, अथ
 यदत्र क्तान्तं सा प्रकृतिः, तदपि न, नहि समासे एकार्थीभूतस्य
 पृथक् प्रकृतित्वमुपपद्यते, अथ वाक्यगतः कृतादिशब्दः प्रकृतिः, एव-
 मपि प्रकृत्यभिहितत्वादित्यनुपपन्नम्, एवं तु वक्तव्यम्, उपपदेनाभि-
 हितत्वादिति । अत्राहुः । वाक्यगतात्कृतादिशब्दात्समासावयवाद्वा
 प्रसङ्गः शङ्क्यते, यत्तुक्तं प्रकृत्यभिहितत्वादित्यनुपपदमुपपदेनाभिहित-
 त्वादिति वक्तव्यमिति, सत्यं, शब्दान्तरोपलक्षणं प्रकृतिग्रहणं प्रकृतिर्वा
 भवतु उपपदं वा कन्व्यतिरिक्तेन शब्दान्तरेणाभिहितत्वाद् व्योत्याभा-
 वात्कनः प्रसङ्गो नास्तीत्यर्थः । यदप्युक्तं समासएकार्थीभूतस्य पृथक्-
 प्रकृतित्वासम्भव इति, तदपि न, प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेनैकार्थीभावे सति
 प्रकृतित्वं, न चार्थान्तरेणैकार्थीभूतस्य प्रत्ययार्थेनैकार्थीभावः सम्भवतीति
 किल प्रकृतित्वासम्भवः स्यात्, न चात्र प्रत्ययस्य व्योत्यं वाच्यं वार्था-
 न्तरमस्ति येन सहैकार्थीभावः प्रार्थ्येत, तस्मादुपपन्नमेकार्थीभूतस्यापि
 प्रकृतित्वम् । अत एव वृत्तौ समास उदाहृतः । ‘केन पुनरिति’ । स्वार्थमात्रे
 कन्विधेः प्रत्यक्षेणादर्शनात्मनः, अनुमास्यतइत्युत्तरम् । ‘यदेतदुच्यन्त-
 इति’ । भाष्यकारैः, उच्यतइति प्रयुज्यतइत्यर्थः, भाष्यकारप्रयोग उपपन्नो
 भवतीति यावत्, साक्षिस्थानीयश्च भाष्यकारप्रयोगो न पुनरन्यत्र स्वार्थं
 कन् न भवतीति ॥

“बृहत्या आच्छादने” ॥ बृहतिका प्रावारः ॥

“अण्डक्षाशितङ्गवलङ्कर्मालंपुरुषाधुत्तरपदात्सवः” ॥ ‘अविद्य-
 मानानि षडक्षीणि यस्मिंचिति बहुव्रीहिरिति’ । अक्षिशब्दोत्र अत्रे-

न्द्रिये वर्तते बहुव्रीहौ सञ्चलणोरिति षच्, मन्त्रो मन्त्रणं, यद् द्वाभ्यामेव क्रियतइति, त्रिभिस्तु क्रियमाणः षड्वो भवति, चतुःप्रभृतिभिस्तु क्रियमाणस्य यद्यप्यष्टाक्षत्वादिति सम्भवति तथाप्यवर्जनीयरूपेण षडक्षत्वमपि भवति, तस्माद्द्वाभ्यामेव क्रियमाणो ऽषडक्षीणो भवति । 'आशिता इति' । अश्नोतिराड्पूर्वादाशितः कर्तेति ज्ञापकात्कर्तरि क्तः । यद्वा एयन्तात्कर्मणि । 'आशितं गत्रीनमरण्यमिति' । प्रभूतयत्रसमित्यर्थः । अलंकर्मीणः, कर्मणे पर्याप्तः । अलंपुरहीणः, प्रतिमस्लादिः । 'अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यतइति' । तत्राधितीश्वरइत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वात्प्रस्य चेश्वरवचनमिति सप्तम्यन्ता राजादयो ऽधिना समस्यन्ते, वाक्यमपि भवति राजन्यधि राजाधीनमिति, यथाधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति, अधिशब्दश्च वृत्तिविषये ईशित्ये वर्तते । अपर आह । अधिकरणेणा सप्तमी, वृत्तिविषये च ससाधनक्रियावचनोधिने तु वाक्यइत्यस्वपदेन विग्रहः, राजन्यधिकृतं राजाधीनम्, राजायत्तमित्यर्थ इति । 'उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणादिति' । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधय इति न्यायात् । 'तमादय इति' । अतिशयने तमबिष्टनावित्यादयः । 'प्राक्कून इति' । अवक्षेपणे कवित्यस्मात् शुक्ल इत्युक्ते सामान्यशब्दत्वात्कर्षस्यानवगमात्तदुपाधिक्षोभनायावश्यं प्रयोज्यास्तमवादय इति नित्याः, अतिशयेन शुक्ल इत्यादिकं तु वाक्यं भवत्येव, पदान्तरक्षोभ्यत्वादतिशयस्य । 'ज्यादय इति' । पूगाऽज्योशमणीपूर्वादित्यादयः । 'प्राक्कून इति' । पादशतादिसूत्रविहितात्, तस्य तु पुरा विग्रहो दर्शित एव । 'आमादय इति' । क्रिमेतिङ्ग्रहणादामित्यादयः, तत्प्रकृतवचने मयडित्यतः प्रागित्यर्थः । 'वृहती जात्यन्ता इति' । वृहतीशब्देन वृहत्या आच्छादनइति विहितः कनुपलक्ष्यते, जात्यन्तशब्देनापि जात्यन्ताच्छ बन्धुनीति विहितशब्दः, बहुवचननिर्देशादेतत्सूत्रविहितस्य खस्य पाशवादीनां च ग्रहणं, यो हि वैयाकरणपाशादिशब्देभ्योः प्रतीयते नासौ जातु चित् वैयाकरणादि-

सामान्यशब्देभ्यः प्रतीयतइति तेषु तत्रादिवचित्र्या एव । 'समासान्ताश्चेति' । समासान्ता इत्यधिकृत्य विहिताः ॥

“विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्” ॥ दिक् चासौ स्त्री चेति दक्-
स्त्री तत्र प्रतिषेधो न तु दिशि स्त्रियां च, स्त्रीलिङ्गैकवचननिर्देशात्,
उदाहरणेष्वच इत्यकारलोपे कृते चाविति दीर्घः, उदीचीनमित्यत्र तूद-
र्दीदतीत्वम् । 'दियग्रहणं किमिति' । अञ्चत्यन्तः स्त्रियां वर्तमानोदित्येव
वर्ततइति प्रश्नः । 'प्राचीना ब्राह्मणीति' । क्रियानिमित्तको देशकाल-
निमित्तको वा ब्राह्मण्यां स्त्रियां वर्तते न दिशीति प्रतिषेधाभावः ।
'स्त्रीग्रहणं किमिति' । दिभृत्तिरञ्चत्यन्तः स्त्रीलिङ्ग एवेति मन्यते ।
'प्राचीनं दियमणीयमिति' । प्राचीनशब्दाद्विधाचिनः प्रथमासमर्थाद्
दिक्शब्देभ्य इत्युत्पन्नस्यास्तातेरञ्चेर्लुगिति लुक्, ङीपोपि लुक् तद्धित-
लुकीति लुक्, ततस्तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात्स्त्रीलिङ्गाभावः, खे
तु कृते स्वभावादेव नपुंसकत्वम् ॥

“जात्यन्ताच्छ बन्धुनि” ॥ 'बध्यतेस्मिन्निति बन्धु इति' ।
शस्वृद्धिचित्रप्यसिवसिहनिक्किदिबन्धिमनिभ्यश्चेत्यधिकरणउप्रत्ययः, बध्य-
ते नियम्यते स्वतन्त्रीक्रियत इत्यर्थः । एतेन क्रियाशब्दस्येदं ग्रहणं न
जात्यादिषु कृत्स्याप्तपर्यायस्य बन्धुशब्दस्येति दर्शयति । एतच्च नपुंसक-
निर्देशादवसीयते, आप्तपर्यायस्तु पुल्लिङ्गः । 'येन ब्रह्मणत्वादित्जातिर्व्य-
ज्यतइति' । व्यक्त्यधीना हि जातेरभिव्यक्तिः, नहि स्वातन्त्र्येण जातु
चिज्जातिरूपलभ्यते, एतदेवाभिप्रेत्य बध्यतेस्मिन्निति बन्धित्युक्तम् । 'ब्रा-
ह्मणजातीय इति' । भावप्रधानोत्र ब्राह्मणशब्दो द्वेकयोरितिषत्, तेन
बहुव्रीहिः । 'ब्राह्मणादिरेषोच्यतइति' । ब्राह्मणत्वजात्याधारो द्रव्या-
त्मकः पिण्ड उच्यतइत्यर्थः । 'ब्राह्मणजातिरिति' । षष्ठीसमासः
कर्मधारयो वा ॥

“स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत्” ॥ 'सस्थानेन चेदिति' ।
करणेणा तृतीया, सस्थानेन सस्थानशब्दवाच्येनार्थेन तुल्यपर्यायेण
स्थानान्तं यद्वर्णवद्भवति एवं प्रत्ययो भवति नान्यथेत्यर्थः । 'सस्थान

इति तुल्य उच्यत इति । स्थानत इति शेषः, स्थानं प्राप्तिः संबन्ध-
विशेषः, पदमिति यस्य प्रसिद्धिः कथं पुनः सस्थानशब्देन तुल्य
उच्यतइत्याह । 'समानं स्थानमस्येति' । यस्य समानं स्थानं स
सस्थान इत्युच्यते, यश्चैवंविधः स यदपेक्षया तस्य समानं स्थानं तेन
तुल्यो भवति, तत्र शब्दभेदेऽपि वस्तुवृत्तिन सस्थानशब्दस्य तुल्यो वाच्यो
भवति, सभावः पुनरत्र ज्योतिर्जनपदादिसूत्रेण । 'पितृस्थानीय इति' ।
पितुरिव स्थानमस्येति बहुव्रीहिः । 'गोस्थानमिति' । तिष्ठत्यस्मिन्नि-
ति स्थानं देशः । 'न तु तत्पुरुष इति' । समानं च तत्स्थानं चेत्येवं
रूपस्तत्पुरुषः, सस्थानशब्दो नार्थमुपस्थापयति, यदुपस्थापयेत् तुल्यं च
तत्स्थानं च तुल्यस्थानमित्यादेः कर्मधारयादपि प्रत्ययः स्यात्, अथ
बहुव्रीहेस्तुल्यस्थानशब्दात्सस्थानशब्दाद्वायं प्रत्ययः कस्मात् भवति, कः
पुनराह न भवतीति नेष्यते इति करणादेव तु न भविष्यति । 'चेच्छब्दः
संबन्धार्थ इति' । चेच्छब्दे सति विभक्तिविपरिणामेनाध्याहारेण वा
वाक्यपर्यवसानेन च संबन्धो भवति, असति तु तस्मिन्पञ्चम्यन्तेन
तृतीयान्तस्य संबन्धोऽनुपपन्नः स्यात् ॥

“किमेतिङव्ययधादास्यद्रव्यप्रकर्षे” ॥ 'किम् एकारान्तादि-
त्यादि' । अर्थप्रदर्शनपरमेतत्, सूत्रे तु षष्ठीसमासः, योगविभागाद्वा
पञ्चमीसमासः । 'यद्वपीति' । द्रव्यं विशेष्यं पर्यवसानभूतं, तस्य
स्वरूपेण प्रकर्षो नास्ति, प्रवृत्तिनिमित्तद्वारक एव तु तस्य प्रकर्षः, यथोक्तं
भाष्ये गुणस्यैव प्रकर्षो न द्रव्यस्येति, गुणः प्रवृत्तिनिमित्तं, हरिरप्याह ।

द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य न विना भेदहेतुना ।

प्रकर्षो विक्रते नापि शब्दस्योपैति वाच्यताम् ॥

इति । 'क्रियागुणस्य इति' । प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य सहचरितस्य
धर्ममात्रस्योपलक्षणं क्रियागुणग्रहणम् । 'द्रव्यउच्यतइति' । द्रव्यनि-
ष्ठोऽभिधीयतइत्यर्थः । 'क्रियागुणयोरेवेति' । यो द्रव्यनिष्ठयोरनुविधीयते
स तयोरेव प्रकर्षः । 'किंतरामिति' । इदं च किमिदं च किम्, इदमन-

योरतिशयेन किम् इति तरप् प्रत्ययः, यत्र स्वरूपेण ज्ञातस्य वस्तुनो विशेषाकारा बहवो जिज्ञासितास्तत्र किंशब्दार्थः प्रश्नः प्रकृष्ट इव भवति तद्वाच्यः प्रत्ययः । 'पूर्वाह्नेतरामिति' । घकालतनेष्विति सप्तम्या अनुक्तं, तत्रासत्त्वभूतस्य विभक्त्यर्थस्य प्रकर्षो न कालस्येति नायं द्रव्यप्रकर्षः । 'उच्चैस्तरामिति' । अत्राप्युच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाच्चायं द्रव्यप्रकर्षः । 'उच्चैस्तरः पर्वत इति' । नात्राधिकरणप्रधान उच्चैःशब्दः किं तर्ह्युच्चैस्त्वं नाम गुणस्तद्गतः प्रकर्षः पर्वतनिष्ठोभिधीयते, स्वभावाच्च तरबन्तस्यात्र सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वं, लिङ्गसंख्यायोगश्च । उदित्करणं किम् । आमि सर्वनाम्नः सुडित्यत्रास्य सामान्यग्रहणं माभूद्वदित्येति तन्तरामित्यत्र परत्वाद्यस्येतिलोपं बाधित्वा ह्रस्वनद्याप इति नुट् प्रसज्येत, मकारस्य त्वित्संज्ञा प्रयोजनाभावादेव न भविष्यतीति ॥

“अमु चच्छन्दसि” ॥ 'प्रतरामिति' । प्रशब्दार्थस्य प्रकर्षस्य प्रकर्षे तरप् प्रकृष्टतर इतिवत् । अत्राप्युदित्करणमिच एकाचोन्मत्त्ययव-
च्चैत्यत्रास्यापि ग्रहणं मा भूदिति, यदि स्यादत्रापि यद् दृष्टं कार्यं तद-
प्यतिदिश्येत, तत्र को दोषः, इह स्त्रियमन्यः, यस्येतिलोपः प्राप्तोति ।

“अनुगादिनष्टक्” ॥ अनुगदतीत्यनुगादी, अस्मादेव निपात-
नारिणानिः, प्रकृतिस्वरूपप्रदर्शनपरं चैतत्, न त्वयं केवलः प्रयोगार्हः,
ठको नित्यत्वात् ॥

“णचः स्त्रियामञ्” ॥ 'व्यावक्रोशीति' । व्यवपूर्वात्कुशेर्णच,
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति गत्योरपि णजन्तेनुप्रवेशात्समु-
दायादञ्, तस्याङ्गत्वादादिवृद्धिः, न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यामित्येष विधिर्न
भवति, न कर्मव्यतिहारइति निषेधात् । 'तत इति' । णचः, णजन्ता-
दित्यर्थः । 'स्वार्थिकस्तत्रैव भविष्यतीति' । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्ग-
वचनान्यनुवर्तन्तइति कृत्वा । 'अतिवर्तन्तेपीति' । व्यभिचरन्त्यपी-
त्यर्थः । अपिशब्दादनुवर्तन्तेपि, अनुवृत्तिस्तु कासूगोणीभ्यां धृरजिति वि-
त्करणान्दीर्घार्थादवसीयते, एकान्ततो निवृत्ते हि षकारो ऽनर्थको भवेत्,

तेनेत्यादिना ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति, प्रसन्ना, सुरा विशेषः ।
'देवतेति' । देवशब्दात्पुल्लिङ्गादेव तत् ।

“अणिनुणः” ॥ ‘साराविणमिति’ । रुशब्दे, कूट दाहे, दीर्घा-
पधः, मृजुष शुद्धौ, एतेभ्यः संपूर्वभ्य इनुण्, पूर्ववत्सगतेरुण्, इन्नण्यत्रपत्य-
इति प्रकृतिभावः, एकानुबन्धकपरिभाषया घिनृणोत्र ग्रहणाभावः ॥

“विसारिणो मत्स्ये” ॥ ‘विसारीति’ । पूर्ववर्णिनिः । ‘वैसारिण
इति’ । पूर्ववत्प्रकृतिभावः ॥

“संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच्” ॥ अत्रोपाय एवाभ्यु-
पाय इतिवद् आवृत्तिरेवाभ्यावृत्तिरित्याश्रीयमाणे आत्मा ऽऽवृत्तिर्न भव-
तीति बटुकृत्वः प्रवृत्तौ पञ्चकृत्व इति स्यात्, अभियहणं चानर्थकं, क्रिया-
वृत्तिगणनइत्येव वाच्यं स्यात्, अतोत्र विवक्षितं वक्तव्यं तदाह । ‘पौनः-
पुन्यमभ्यावृत्तिरिति’ । पुनःपुनर्भवितरि वर्त्तमानात्युनःपुनःशब्दात्प्रवृत्ति-
निमित्तस्य भवनस्य निष्कृष्याभिधानाय भावप्रत्ययः, पौनःपुन्यं पुनःपुन-
र्भवनमित्यर्थः, असकृत्प्रवृत्तिरिति यावत् । तत्र चाद्या प्रवृत्तिरन्त-
र्भवति, तद्यथा पौनःपुन्यं भृशार्थं वा क्रियासमभिवृद्धि इत्यत्र योपि
द्विः पचति तत्रापि पापच्यतइति भवति, उक्तमेवार्थं स्पष्टयति ।
'एककर्तृकाणामिति' । बहुवचनमतन्त्रं द्वयोरपि जननसंख्यानमावृ-
त्तिर्भवत्येव, जननसंख्यानमुत्पत्तिगणनं, भिन्नकर्तृकासु भिन्नजातीयासु च
क्रियासु निरन्तरमनुष्ठेयमानास्वपि क्रियाभ्यावृत्तिप्रत्ययाभावादुभयमु-
पात्तम्, एवंभूतानां क्रियाणां जन्मन उत्पत्तेर्यत्संख्यानं गणनं तत्क्रिया-
भ्यावृत्तिगणनम्, एतच्चाभ्यावृत्तिशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेर्लभ्यते, अत एवा-
भियहणं कृतम् । ‘पञ्चकृत्वो भुङ्क्तेति’ । एकैवात्र भुजिक्रिया निवृ-
त्तभेदाख्यातेनाभिधीयते, आवृत्त्या जनितेन फलेनैकीकृतत्वात् तस्या
उत्पत्तयः पञ्चसंख्यानेन गण्यन्ते, आवृत्तिकृतं फलमिच्छन्भुजिक्रियायाः
पञ्चोत्पत्त्यावृत्तीः करोतीत्यर्थः । अवान्तरफलापेक्षं पञ्चत्वमुत्पत्ति-
भेदश्च । ‘भूरिवारानिति’ । वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकालवाचित्वा-
त्कालाध्वनोरिति द्वितीया, तथा च पुनःपुनःशब्दादुत्पत्त्याधारकालाभिधा-

यित्वात्कालाट्ठञ् भवति । 'पौनःपुनिक इति' । यदि कालशब्दो
 वारशब्दो भूरिशब्दोपि तत्समानाधिकरणः कालएव वर्तते न क्रिया-
 भ्यावृत्ताविति कथमत्र प्रसङ्गः । अत्राहुः । कालश्चाचित्वेपि क्रियावृत्ते-
 रपि गम्यमानत्वात्प्रसङ्ग इति । अपर आह । वारशब्दः क्रियागतामावृत्तिं
 व्योतयन् क्रियाविशेषणत्वात्कर्म, नपुंसकत्वं तु न भवति, लोकाश्रयत्वा-
 ल्लिङ्गस्य, वारशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वात्, भूरिवारान् भुङ्के, कार्यः,
 आवृत्तानि बहूनि भोजनानि करोतीत्यर्थः । अत्र बहुगणवतुडतिसंख्ये-
 त्यत्र बहुगणग्रहणं नियमार्थम् अनियतप्रचयवाचिनां मध्ये एतयोरेवेति,
 तेन भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेप्यत्र ग्रहणाभावः । 'अभ्यावृत्तिः
 क्रियाया एव संभवतीति' । साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः । 'न द्रव्यगुण-
 योरिति' । तयोः सिद्धस्वभावतया शब्देनाभिधानात्, पुनःपुनर्दण्डी
 पुनःपुनःस्थूल इत्यत्रापि गम्यमानाया भवतिक्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्न
 तु द्रव्यगुणयोः । 'एकस्य सकृच्चैत्यत्रापीत्यादि' । एकशब्देन
 ह्येकैव क्रियाव्यक्तिराख्यायते न च तस्यामावृत्तेः संभवः, तत्रासति
 क्रियाग्रहणे एको भुङ्कइत्यत्रापि स्यात्, तस्मादुत्तरार्थं क्रिया-
 ग्रहणम्, एवं च क्रिया चाभ्यावृत्तिश्च क्रियाभ्यावृत्ती तयोर्गणनं
 क्रियाभ्यावृत्तिगणनमिति द्वन्द्वगर्भः षष्ठीसमास इति केचित् । अन्ये
 त्विहार्थमपि सुखप्रतिपत्तये क्रियाग्रहणं मन्यमानाः षष्ठीतत्पुरुषगर्भं
 तत्पुरुषं वर्णयन्ति, तत्र गुणभूतस्यापि क्रियाग्रहणस्य निष्कण्य संबन्ध-
 स्तद्ग्रहणसामर्थ्याद्देदितव्यः । 'पञ्चपाका इति' । अत्र कर्तृभेदेन वा भिन्न-
 कालाः क्रिया एव गण्यन्ते नाभ्यावृत्तिः, सा हि भिन्नकालानामेककर्तृकाणा-
 मेककर्मकाणां च नैरन्तर्यं सति भवति, यद्यप्यत्र धात्वर्थस्य सिद्धताख्ये धर्म-
 यज्ञो विधानं तथापि धातुनात्रापि साध्यस्वभावा क्रियैवाभिधीयत-
 इति तदाश्रयः प्रत्ययः स्यादेव, तथा च कारकस्य गतिः कारकस्य
 व्रज्येत्यत्र तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति एवुल भवति । 'अक्रिय-
 माणइत्यादि' । आदशभ्यः संख्याः संख्येयएव वर्तन्ते अतः परं संख्याने
 संख्येये च, तत्रासति गणनग्रहणे क्रियाभ्यावृत्तौ संख्येयायां वर्तमानेभ्यः

संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् संख्याने तु वर्तमानेभ्यो न स्यात्, तदाह । 'इह न स्यादिति' । 'शतं वाराणामिति' । इयमप्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया, किं कारणं न स्यादित्यत आह । 'नह्यत्रेति' । कारणमाह । 'संख्यानमात्रवृत्तित्वादिति' । 'गणनग्रहणात्त्विति' । क्रियाभ्यावृत्तिगणन- इति विषयनिर्देशः, तत्र ये संख्येयवचना ये च संख्यानमात्रवचना द्वयेपि ते गणनविषया भवन्तीति सर्वत्र सिद्धिः । ननु शतं वाराणामित्यत्र यदा वाराणामिति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वात्प्रत्ययेन न भाव्यं, यदा तर्ह्यर्थोत्पक्- रणाद्वा ऽपेक्षं निर्जातं भवति तदा भविष्यति, यद्येवं संख्येयवचनादेक शतकृत्व इति भविष्यति, नहि शतकृत्वा भुङ्क्त्वत्यत्र वाराणामिति वारानिति वा प्रयोगार्हः, तस्मात्प्रयोजनदिगियं दर्शिता, इदं तु प्रयोजनं यत्र साक्षादभ्यावृत्तिगणनं तत्र यथा स्याद् अभ्यावृत्तिगणन- संभवमात्रे मा भूत् सप्तदशप्राजाक्त्यान्यशूनालभतइति, अस्ति ह्यत्रा- लभतिक्रियायाः प्रतिपशु वस्तुतोभ्यावृत्तिः, तस्या विषयभूतायाः साधनग- णनवृत्तेरपि सप्तदशशब्दात्प्रत्ययः स्यात् ॥

“द्वित्रिवतुर्भ्यः सुच्” ॥ ‘चतुरिति’ । रात्सस्येति सुचो लोपः । ‘सुचश्चकारः स्वरार्थ इति’ । चितः सप्रकृतेर्वहुजकजर्थमितिवचनाच्च- तुरित्यस्यान्तोदात्तो भवति, अन्यथा चतेरुचित्युरन्त्ययान्तत्वादा- द्युदात्तः स्यात् ॥

“एकस्य सकृच्च” ॥ ‘सकृदिति’ । संयोगान्तस्य लोप इति सुचो लोपः, सुचश्चकारोत्राप्यन्तोदात्तार्थः, अन्यथा इण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः क्वचित् कन्यत्ययान्त एकशब्द आद्युदात्त इति तस्य स्थाने भवन्सकृ- च्छब्द आन्तर्यत आद्युदात्तः स्यात् एकः पाक इत्यत्रेत्यादि । अपर आह । अभ्यावृत्तिग्रहणादेव सिद्धे पूर्वसूत्रे क्रियाग्रहणं क्रियाविशेषप्रतिप- त्यपर्यं, तेन साध्यस्वभावेव क्रिया एह्यते, पाकादिभिस्तु शब्दैः सिद्धस्व- भावाभिधीयते, यादृशी च पूर्वसूत्रे क्रिया एहीता तादृश्येवात्राप्यनुवर्त्त- तइति, तत्र च पाकादिशब्दप्रयोगे प्रत्ययाभाव इति घञन्ताद्यन्तप्रयोगेपि कृत्वर्थप्रत्ययः क्वचित् लिङ्गाद् द्विवचनेचीति साधनीयो मनोषिभिः ॥

“विभाषा बहोर्द्धोऽविप्रकृष्टकाले” ॥ ‘अविप्रकृष्टकालग्रहणं क्रिया-
भ्यावृत्तिविशेषणमिति’ । यद्यप्येवं तथापि गणनग्रहणेनैवास्य शाब्दान्वय
इति नपुंसकलिङ्गमेव भवति न स्त्रीलिङ्गं, गणनस्याविप्रकृष्टकालत्वं
गण्यमानानामभ्यावृत्तीनामविप्रकृष्टकालत्वे सतीत्यर्थप्राप्तं वृत्तिकारेण
दर्शितम् । ‘बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते’ । कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणइति
षष्ठी, अविप्रकृष्टकालत्वं चाभ्यावृत्तीनां तत्तत्क्रियावशेन व्यवतिष्ठते ।
‘बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते’ । अत्राभ्यावृत्तेर्विप्रकृष्टकालताऽशक्तिदा-
रिद्राद्यपेक्षया द्रष्टव्या ॥

‘तत्प्रकृतवचने मयट्’ ॥ ‘प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतमिति’ । यद्यपि
प्रस्तुतमात्रवचनः प्रकृतशब्दस्तथापीह वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते,
वचनग्रहणं हि यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं प्रत्यायनं तत्र
यथा स्यादित्येवमर्थम् । ‘प्रथमासमर्थवादिति’ । केन पुनः प्रथमान्तस्य सामर्थ्यं
प्रत्ययस्तावत्स्वार्थिकः, यद्यपि स्वार्थिकः प्राचुर्यं तु तस्य द्योत्यं तच्च
प्रकृत्यर्थगतमित्येतावदत्र सामर्थ्यम् । ‘अपरे पुनरित्यादि’ । अत्र प्रकृत्य-
र्थोदर्थान्तर एव प्रत्ययः, तत्पुनरर्थान्तरं ल्युटा प्रतिपादितं, सप्तम्यर्थ-
उच्यमानता प्रकृतता च प्रकृत्यर्थविशेषणं तद्वर्शयति । ‘अत्रं प्रकृतम-
स्मिन्निति’ । ‘उभयथा सूत्रप्रणयनादिति’ । प्रकारद्वयसाधारण्येन
सूत्रस्य प्रणयनादित्यर्थः । अत्र प्रथमे व्याख्याने तदिति विस्पष्टार्थं,
देवात्तलित्येवमादिवत्समर्थविभक्तेः सिद्धत्वात् ॥

“समूहवच्च बहुषु” ॥ ‘आपूपिकं मौदकिकमिति’ । अचित्तह-
स्तिधेनोष्ठक् ॥

“अनन्तावसथेतिहभेषजाञ् ज्यः” ॥ आवसन्त्येतमित्यावसथः,
उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययः, । ‘निपातसमुदायोयमिति’ । वचनाच्चाप्रा-
तिपदिकादपि प्रत्ययः । ‘उपदेशपारंपर्यं वर्ततइति’ । तद्यथा इतिह
स्मोपाध्यायाः कथयन्तीति, भिषज्यतेः कण्ठ्वादियगन्तात्किपि भिषक्,
भिषज इदमित्यण् भैषजम्, अस्मादेव निपातनादेकारः ॥

“देवतान्तात्तादर्थ्यं यत्” ॥ ‘चतुर्थीसमर्थादिति’ । तादर्थ्यं चतुर्थ्या उपसंख्यानादेतल्लभ्यते । ‘पितृदेवत्यमिति’ । कर्मधारयात्प्रत्ययः, कथं पुनरत्र सामानाधिकरण्यं, कथं च न स्यात्, जातिभेदात्, अन्या हि पितृजातिरन्या च देवताजातिः, दर्शयति च देवा मनुष्याः पितरस्तेन्यत आसन्निति, देव एव देवता स्वार्थिकस्तत्, एवं तर्हि तत्प्रत्ययस्य प्रकृतिर्देवशब्दः पचाद्वचि ऐश्वर्यार्थाद्विवेः साध्ये न जातिवचनस्ततः सामानाधिकरण्यं स्याद्वेवतापितृशब्दयोः । एवं च देवदेवत्यमित्येतदपि सिद्ध्यति । यागसम्प्रदानमन्त्रस्तुत्यं वा देवता न जातिविशेष इत्यर्थः ॥

“पादार्थाभ्यां च” ॥ गन्धोदकादिसमुदायोर्घस्तदर्थमुदकाद्वर्धम् । ‘हृन्दस्य इति’ । यथा गात्रादिवृत्तं हृन्दःशब्दोभिधत्ते तथा ऽऽश्रावयेत्यादिकमपि सप्तदशाक्षरसमाहारं तत्र वर्तमानाहृन्दःशब्दात्स्वार्थं प्रत्ययः, व्यत्ययेन पुल्लिङ्गता । ‘द्वितीयाबहुवचनस्य लुगिति’ । हृन्दसत्त्वात्, अत एव यदन्तात्प्रथमैकवचनं पुल्लिङ्गं च भवति, अमुष्यशब्दो नडादिः, अमुष्यपुत्रशब्दो मनोज्ञादिः, उभयत्र षष्ठ्या अलुगुपसंख्यायते, प्रत्ययप्रकरणे प्रासङ्गिकमेतत्, स चालुक् तयोरेव गणयोस्तथैव पाठात्सिद्धः । ‘समशब्दादावतुप्रत्यय इति’ । उकार उगित्कार्यार्थः, समावती यज्ञस्याशीरिति ङीब भवति, आग्नीधः शरणे रण भत्वं च, आग्नीध्रं, ततोऽ, आग्नीधी, समानं धारणमस्य साधारणम्, अनेकं प्रत्यविशिष्टसंबन्धं, पृषोदरादित्वात्समानस्य सभावः, ततोऽ, साधारणी, ङीबर्थं वचनं, त्रिमशब्दाद्गो वक्तव्यः, यति हि उति यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वं स्यादन्तोदात्तश्चेष्यते ॥

“यावादिभ्यः कन्” ॥ ‘अतावुष्णाशीते इति’ । उष्णक अंतुः, शीतक अंतुः, अतोरन्यत्र तूष्णाग्निः शीतमुदकम् । ‘पशाविति’ । लूनकः पशुः, विघातकः पशुः, अन्यत्र लूना दर्भाः, विघातो नीचः । ‘अणु निपुणइति’ । अणुकः सूक्ष्मद्रुक, निपुणः, अन्यत्राणुरेव, पुत्र कृत्रिमे, पुत्रको लोहादिनिर्मितः, अन्यत्र पुत्र एव, ह्यन वेदसमाप्तौ, यस्याध्येतव्यो वेदः समाप्तः पारं प्राप्तः, स वेदमधीत्य ह्यास्यचित्यादिस्वयस्योक्तप्रकारेण

स्नानाय चोदितः स्नातकः, समावृत्त उच्यते, अन्यत्र नद्यां स्नातः ।
 'शून्य रित्तइति' । उदकादिना रित्तो धटः शून्यकः, अन्यत्र शून्यः प्रत्ययः,
 बाह्यार्थेऽहित इत्यर्थः । तथा शुने हितः शून्यः, गवादिषु शुनः सम्प्रसारणं
 वा च दीर्घत्वं चेति पठ्यते, दान कुत्सिते, कुत्सितं दानं दानकं, तनु सूत्रे,
 तनुकं सूत्रसूत्रतन्तुः, अन्यत्र तनुः शरीरम्, ईयसश्च, ईयसुवन्ताच्च स्वार्थे
 कन् भवति श्रेयस्कं, कुमारीक्रीडनकानिच । कुमारीणां यानि क्रीडन-
 कानि क्रीडासाधनानि तानि कनमुत्पादयन्ति, कण्डुकम् ॥

“वर्णे चानित्ये” ॥ सत्येवाश्रये यल्लौहित्यमपगच्छति तदनित्यम् ।
 'लोहितकः कोपेनेति' । कोपे सति भवति कोपापगमे च
 सत्येवाश्रये निवर्त्ततइत्यनित्यमेतल्लौहित्यम् । 'लोहितो गौरिति' ।
 यावदाश्रयभावित्वादयं नित्यो वर्णः । 'लोहितं हधिरमिति' । विषादि-
 दूषितं हधिरं कदा चित्कृष्णमपि भवतीति विशेषणं, वर्णग्रहणं किम् ।
 अनित्यत्वं विशेषणं यथा विज्ञायेत, अन्यथा लोहितशब्दो वर्णप्रवृत्तिनिमित्त-
 तमुपादाय यत्र द्रव्ये पर्यवस्यति तत्रापि विशेषणं संभाव्येत, तत्र
 को दोषः, इह च स्याल्लोहितो गौरिति, इह च न स्याल्लोहितकाः
 पार्थिवाः परमाण्वोऽग्निसंयोगेनेति, तथा वर्णनिरपेक्षो हधिराख्ये द्रव्ये
 लोहितशब्दस्तस्यापि ग्रहणं स्यात्, अनित्यग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात्,
 ननु सर्वमेव हधिरमनित्यं यत्सत्येवाश्रये कादाचित्कं, यथा स्त्रीणामा-
 तैवं, तस्य ग्रहणार्थं स्यात्तस्माद्गुणग्रहणं लोहिताल्लिङ्गबाधनं चेति व्या-
 ष्पन्नएतद्व्याख्यातम् ॥

“रक्ते” ॥ यत्र द्रव्यान्तरसंपर्केण लौहित्यं तथाधीयते यथा
 यावदाश्रयमवतिष्ठते तत्रानित्यत्वाभावात्पूर्वण न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः ।
 नन्वेवमपि रज्जनात्प्रक् सत्येव पदादावाश्रये लौहित्यस्यावस्थानाभावा-
 दस्त्येवानित्यता न कारणावस्थायामेव रज्जनात्, तदेतदेव वचनं ज्ञापकं
 पूर्वज्ञायावद्द्रव्यभावित्वमनित्यत्वं न पुनराद्यन्तभाव इति तादृशस्य
 त्वनित्यत्वस्य ग्रहणे तैजसानां परमाणूनां यल्लौहित्यं तद्व्यतिरिक्तस्य
 सर्वस्यैव लौहित्यस्य नित्यत्वादित्वं वचनमनर्थकं स्यात् ॥

“कालाच्च” ॥ ‘द्वयमप्यनुवर्त्ततइति’ । द्वयस्यापि स्वरित-
त्वात्, न त्वनन्तरं रक्तइत्येतदेवेत्यपिशब्दार्थः । ‘वैलक्ष्येणेति’ । विल-
क्षस्य भावो वैलक्ष्यं, लज्जा । ‘कालकः पठ इति’ । नीत्यादिना
कालतामापादित इत्यर्थः ॥

“विनयादिभ्यष्टक्” ॥ ‘उपायाद् ह्रस्वत्वं चेति’ । उपायशब्द-
ष्टकमुत्पादयति, ह्रस्वत्वं चापद्यते, स च ह्रस्व आकारस्यैव भवति, अन्य-
स्याचः स्वत एव ह्रस्वत्वात्, अकस्मादित्यत्र पठ्यते, तद्वकारान्तं तेनेसु-
सुक्तान्तात्क इति कादेशो न भवति, आकस्मिको ऽव्ययवाटिलोपः ॥

“वाचो व्याहृतार्थायाम्” ॥ ‘व्याहृतइति’ । उक्त इत्यर्थः ।
‘अन्येनेति’ । संदेष्टा, तैर्हि पूर्वमुक्तस्तस्यार्थः संदेशहरं प्रति ।
‘संदेशवागिति’ । संदेशरूपा वाक् संदेशवाक्, संदिश्यतइति संदेशस्तस्य
वाक् संदेशवाक्, यया संदिष्टार्था ऽभिधीयते, अपर आह, लेख्यादिना-
वधारितेर्थे प्रवर्त्तमाना वाक् व्याहृतार्थेति, अतिवर्त्तन्ते च स्वार्थिकाः
प्रकृतितो लिङ्गवचनानीति नपुंसकत्वम् ॥

“तद्युक्तात्कर्मणोऽण्” ॥ ‘कर्मशब्दादिति’ । एतेन कर्मण इति
स्वरूपग्रहणं नेप्सिततमादेरिति दर्शयति, एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते ।
‘कर्मणमिति’ । अत्रिति प्रकृतिभावः । ‘तथैवेति’ । यथैव व्याहृता-
र्थया वाचा प्रतिपादितमेवमेतत्त्वया कर्त्तव्यमिति तथैवेत्यर्थः । ‘अण्-
प्रकरणइति’ । प्रज्ञादिष्वपाठ एतेषां भाषायामण् माभूदिति । ‘साचा-
य्येत्यादि’ । साचाय्यादयः शब्दाः प्रज्ञादिषु द्रष्टव्या इत्यर्थः । अन्तो-
दात्तार्थे चेह साचाय्यशब्दस्य ग्रहणं, रूपं तु पाय्यसाचाय्येति निपात-
नादेव सिद्धम् । ‘आनुज्ञावर इति’ । अनुज्ञादवर इत्यस्मादेव निपात-
नात्पञ्चमीसमासः, ततोण् । ‘आनुषक इति’ । सूतिः सूः, संपदादि-
त्वात् क्तिप्, अनुगता सूरतमिति बहुव्रीहिः, कप्, पूर्वपदादिति षत्वम् ।
‘चातुष्पाश्रयमिति’ । चतुर्भिः प्राश्रयमिति कर्तृकरणे कृता बहुलमिति
समासः, ततोण्, आधाने ब्रह्मौदनस्येदमभिधानम् । ‘इदुदुपधस्येति
षत्वम् । ‘राक्षोभमिति’ । रक्षोभं हन्यन्तेनेनेति धञर्थे कः, वियात-

विकृतशब्दाभ्यामण्, वैयातः, वैकृतः, वरिवःपरिचर्या, तत्करोति वरिव-
स्कृत्, क्तिप्, अतः कृकमीति सत्त्वं, वरिवस्कृदेव वारिवस्कृतः परिचारकः,
अथमयनमस्य अये हायनमस्येति बहुव्रीहिभ्यामण् आयायणं कर्म, नानिष्ठा-
यायणेनाहिताग्निर्वस्यार्शनीयादिति, आयाहायणी, अणन्तान् ङीप्, संत-
प्यतेनेनेति संतपनः, संतपन एव सांतपनः कृच्छ्रः ॥

“औषधेरजातौ” ॥ ‘औषधं पिबतीति’ । पथ्या शुण्ठी सैन्धवा-
दीनां कल्के औषधशब्दो वर्तते । ‘औषधयः क्षेत्ररूढा इति’ । फलपा-
कावसानेषु जातिविशेषेष्वौषधिशब्दः ॥

“प्रज्ञादिभ्यश्च” ॥ ‘प्रजानातीति प्रज्ञ इति’ । इगुपधज्ञाप्ती-
किरः क इति कः, अथ किमर्थमुभयं क्रियते, इह च प्रज्ञशब्दः पठ्यते
मत्वर्थे च प्रज्ञाशब्दाण्यो विधीयते, यः प्रजानाति तस्य प्रज्ञास्ति,
यस्य च प्रज्ञास्ति स प्रजानातीति, ततश्चान्यतरणैव प्राज्ञ इति सिद्ध-
मित्याशङ्क्य स्त्रियां विशेष इति दर्शयति । ‘स्त्रियमित्यादि’ । विदन्-
षोडचितिविभक्त्यन्तयोः पाठ एकत्वविवक्षार्थः, वैचित्र्यार्थ इत्यन्ये, श्रोत्र
शरीरे, यः श्रोत्रशब्दः शरीरे वर्तते ऽसौ अणमुत्पादयति श्रोत्रम्, अन्यत्र
श्रोत्रमिन्द्रियम् । ‘जुहुत्कृष्णमृगइति’ । कृष्णमृगे वर्तमानाज्जुहुच्छब्दादण्
प्रत्ययो भवति, जुहुतः कृष्णमृगः, अन्यत्र जुहुत्, अपर आह । कृष्णमृगे
वर्तमानात्कृष्णशब्दादण् प्रत्ययो भवति कार्ष्णी मृगः, अन्यत्र तु कृष्णः,
जुहुच्छब्दात्त्वविशेषेणाण् भवतीति । ‘सत्त्वं त्विति’ । सच्छब्दो मत्वन्त
आगतनुम्को गृह्यते, सत्वानेव सात्वतः ॥

“मृदस्तिकन्” ॥ प्रत्ययस्यादित्येव सिद्धे तिकन इकारोच्चारणं
यत्रापि लुक् क्रियते तदर्थं, पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पटः पञ्चमृत्तिक
पटः ॥

“सस्रौ प्रशंसायाम्” ॥ ‘उत्तरसूत्रेन्यतरस्यां ग्रहणादिति’ ।
मृच्छब्दस्य सामान्यशब्दत्वान्मृदित्युक्ते प्रशंसाया अनवगमाच्च, इह प्रशं-
सायां रूपवित्यस्यानन्तरं वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च कृन्दसि,
मृदस्सस्रौ, तिकंश्चेति वक्तव्यं तथा न कृतमित्येव ॥

“ “बहुल्यार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्” ॥ ‘कारकाभिधायिनः शब्दादिति’ । पञ्चकपत्ते प्रातिपदिकात् त्रिकपत्ते सुबन्तात् । गहादिषु मध्यमध्यमं चाण् चरणइत्यविशेषाभिधानेपि पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाव इत्युक्तमिह तु न तथेत्याह । ‘अविशेषाभिधानाच्चेति’ । ‘एवमादीति’ । आदिशब्देनापादानाधिकरणयोस्तादृहरणपरिग्रहः, बहुभ्य आगच्छति बहुश आगच्छति, बहुषु निदधाति बहुशो निदधाति, एवमन्येभ्यो उत्पशः, अल्पेष्वल्पशः, बहूनां स्वामीति शेषे षष्ठीविधानाच्च कारकाभिधायी बहुशब्दः । ‘पर्यायेभ्योपीति’ । अपिशब्दाद्विशेषेभ्योपि, तत्र वृत्तौ पर्यायस्योदाहरणं, विशेषस्य तु त्रिशो ददातीति, वीप्साया अन्यत्र, वीप्सायां तूतरेण सिद्धम् । ‘आभ्युदयिकेष्विति’ । आभ्युदयप्रयोजनेषु अन्याधेयादिषु अनिष्टेषु भयादिनिमित्तेषु दानेषु, प्रायिकं चैतन्मङ्गलवचनम्, अन्यत्रापि हि दृश्यते, अपेतापोढमुक्तपतितापन्नस्तेरल्पश इति कारकत्वं समासक्रियां प्रति पञ्चम्याः कर्मत्वात्तदभिधायित्वाच्चाल्पशब्दस्य द्रष्टव्यम्, उदीरितं चाल्पा पञ्चमी समस्यतइति ॥

“संख्यैकवचनान्च वीप्सायाम्” ॥ नित्यवीप्सर्योरिति द्विवचने प्राप्ते तदपवादः शस्विधीयते, कथं तर्ह्यैकैकशः पितृसंयुक्तामिति शस्द्विर्वचनयोः सहप्रयोगः, हन्दावदृषयः कुर्वन्ति, यद्यत्र पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो घटंघटं ददातीत्यत्रापि स्यात्, घटशब्दस्यैकवचनान्तत्वादित्यालोच्यान्वर्थस्यैकवचनस्याच्च ग्रहणमित्याह । ‘एकोर्थ उच्यते येनेति’ । नन्वेवमपि स दोषस्तदवस्य एव, एकवचनान्तस्यैकार्थत्वादित्यत आह । ‘कार्षापणादयश्चेति’ । अनेन वृत्तिस्यैकार्थता ऽऽश्रीयते न वाक्यगतेति दर्शयति, वृत्तौ च घटादयो जातिशब्दा अनेकार्था भवन्ति जातियोगस्यैकानेकसाधारणत्वात्, किं त्वभेदैकेत्वसंख्यामुपाददते, कार्षापणादयस्तु परिमाणवचना अक्तपरिमाणमर्थमाचक्ष्णाणा न मात्रयापि न्यूनाधिकभावे भवन्ति, वाक्ये तु कार्षापणौ कार्षापणा इत्येकशेषबलादक्षाः पादा माषा इतिवदेकजात्यन्वयरहितानेकार्थप्रतीतिः, वृत्तौ तु विभक्त्यैकशेषयोरभावात्स

एव केवलोक्तपरिमाणो यो ऽवतिष्ठते, अतः कार्षापणादय एवोदाहरणमिति जयादित्यो मन्यते, वामनस्तु जशशसोः शिरित्यत्रोदाहरिष्यति, जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति, कुण्डशो ददाति, वनशः प्रविशतीति । स मन्यते जातिशब्देऽपि यदार्थप्रकरणादिना वृत्तावेकार्थीभवति, भवत्येव तदा ततोऽपि शसिति द्वयोर्द्वयोः स्वामीति, कथं तर्हि

अत्रतानामविद्यानां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिपत्त्वं न विद्यते ॥

इति । कथं च न स्याद् वीप्साया अभावः दकारकत्वाद्नेकवचनत्वाच्च, अयं ह्यत्रार्थः, एवंभूतानां ब्राह्मणां सहस्रस्यापि परिपत्त्वं न विद्यत इति, नायमत्रार्थो यथा त्वमात्य किं तर्हि सहस्रं सहस्रं ये समेतास्तेषामप्येवंभूतानां परिपत्त्वं नास्तीति, तत्र समवायक्रियायां कर्तृत्वाद्वीप्सायाश्चाभावाच्च भवति ॥

“प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः” ॥ ‘प्रतिना कर्मप्रवचनीयेनेत्यादि’ । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पञ्चमी । ‘आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति’ । तस्यादित उदात्तमर्द्वृहस्वमित्येतदत्र लिङ्गम् ॥

“अपादाने चाहीयरुहोः” ॥ ‘सार्थाद्वीयतइति’ । ओहाक् त्यागे, कर्मण्यात्मनेपदं, यक्, घुमास्यादिसूत्रेणेत्यं, कथं पुनः कर्मसंज्ञा, यावता कर्तुरीप्सिततमं कर्म, न चात्र सार्थः कर्तृसंज्ञकः किं तु ध्रुवत्वेन विवक्षितत्वाद्पादानसंज्ञको, माभूत्कर्तृसंज्ञा जहाति तावत्सार्था देवदत्तं यदि न जहादपाय एव न संवर्तते, स्वातन्त्र्योपलक्षणं च कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणं, कर्तृसंज्ञा भवतु मा वा भूत्, एवं चापादनस्यापि सतः सार्थस्य हाने यत्स्वातन्त्र्यं वास्तवं तदाश्रया कर्मसंज्ञा भवति, यद्येवं माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्र कर्मणोऽप्यश्वस्य वस्तुतो यद्वृत्तये स्वातन्त्र्यं तदाश्रया माषाणां कर्मसंज्ञा प्राप्नोति तस्मात्कर्मकर्तर्यत्र लकारः, कथ-

मिह जहातिरपगमनायां वर्तते देवदत्तं सार्थं जहाति अपगमयतीत्यर्थः, एषैव च सार्थस्यापगमना यत् तुदुपघातादिना देवदत्तस्यापगमने तत्समर्थोचरणं, यदा तु तुधादिना स्वयमेवापगच्छति तदा कर्मकर्तृत्वं ततश्च हीयतइति, कोर्थः, स्वयमेवापगच्छतीत्यर्थः, पुनः कुतो हीयत- इत्यपेक्षायां सार्थेन संबन्धः । ‘विकारनिर्द्वैश इति’ । विहृतिर्विकारः, इह तु तद्वेतुत्वाद्यगभिप्रेतः, तत्र हि घुमास्यादिसूत्रेणैवविधानाद्वा- तुरुपं विक्रियते, यका निर्द्वैशो यस्य यकीत्वमस्ति, तस्य ग्रहणार्थमित्यर्थः । ‘जिहीतेरिति’ । श्रितपो डिस्वाभावादीत्वानुपपत्तेर्जिहातेरिति पठि- तव्यं, तिङन्तानुकरणं वा जिहीतेरिति द्रष्टव्यम् । ‘नैषा पञ्चमीति’ । यदन्तात्तसिः नैषा पञ्चमीत्यर्थः । ‘किं तर्हि तृतीयेति’ । हेतौ करणे वा तृतीया, तदन्ताद्वीयमानपापयोगाच्चेति तसिरित्यर्थः । स्वरेण वर्णेन वा विवक्षितादर्थाद्वीन इत्यर्थः संपद्यते ॥

“अतिशयाध्ययनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः” ॥ ‘अतिक्रम्य ग्रहे- तियह इति’ । अतिशब्देऽत्रातिक्रमणे वर्ततइति दर्शयति । अतिशब्देऽत्र हि ससाधनेष्वतिक्रमणे दृष्टः, तद्वथा तस्माद्वास्वणे राजन्यवानत्यन्तं ब्राह्मणमिति, न वै देवा नमस्कारमतीति च, तेन तस्यातिक्रमणमात्रे वृत्तिर्न संभवति । ‘वृत्तेनातिगृह्यतइति’ । बहुष्वसीनेष्वन्यातिक्रमेणायमसा- विति विज्ञायतइत्यर्थः, तत्र वृत्तं करणम् । ‘चारित्र्येति’ । चरेर्धृते ह्रस्वश्च वेति णिञ् प्रत्ययः चरिञ् चारिञ्म् ॥

“हीयमानपापयोगाच्च” ॥ उदाहरणेषु वृत्तस्य हीयमानेन पापेन च योगः, हेतौ करणे वा तृतीया, कर्ता त्वत्र बन्धुजनादिः । ‘क्षेपस्या- विवक्षायामित्यादि’ । कस्मादेवमित्याह । ‘क्षेपे हीति ॥

“ब्रह्मा व्याश्रये” ॥ ‘नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रय इति’ । तथा च हेतुमति चेत्यत्र भाष्ये प्रयोगः, व्याश्रिताश्च भवन्ति, के चित्कंसभक्ताः के चिद्वासुदेवभक्ता इति । ‘देवा इत्यादि’ । अर्जुन इन्द्रपुत्रः, कर्षीः सूर्यपुत्रः । ब्रह्मी चात्रेति’ । पक्षशब्दस्तु तसौ सति न प्रयुज्यते, गुतार्थ- स्वात्, नानापक्षसमाश्रयणस्यास्य विधानात् ॥

“रोगाच्चापनयने” ॥ ‘प्रवाहिकात इति’ । प्रवाहिकाशब्दात्म-

तीकारापेक्षया षष्ठी, तदन्तात्तसिः, प्रतीकारशब्दस्य तु पूर्ववदप्रयोगः ॥

“अभूततद्वावे कृत्वस्तिरिक्तस्य संपद्यकर्तरि च्चिः” ॥ वार्तिक-

कारेण च्चिविधावभूततद्वावग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं तदवश्यं कर्तव्यमिति

मन्यभावः सूत्रेण प्रतिषेधो व्याचष्टे । ‘कारणस्येति’ । उपादानं निमित्तमस-

वायीति त्रीणि कारणानि, तत्रोपादानकारणस्येत्यर्थः । ‘विकाररूपेणेति’ ।

कारणस्यैवोत्तरमवस्थान्तरं विकारस्तेन रूपेण तदात्मना ऽभूतस्याजात-

स्यापरिणतस्येत्यर्थः । तदात्मना विकारात्मना भावो जन्म परिणम

इत्यर्थः । अनेन कार्यकारणयोरभेदो दर्शितः । यथा रज्जुः शिष्यमिति न

तत्त्वान्तरम् अथ च न रज्जुमात्रे शिष्यप्रतीतिः, एवं हिरण्यमेव कुण्डलं,

मृदेव घट, स्तनव एव पटो, दावेव यूपः, अथ च न हिरण्यादिमात्रे

कुण्डलादिप्रतीतिः, नो खलु कुण्डलं हिरण्यं न भवतीति कश्चित्प्र-

त्येति, यदि च कुण्डलं हिरण्यं न भवति किं तर्हि हिरण्यं पिण्डः, ननु

सोऽपि पिण्डः, एवं वृत्तमेव दार्धमिति न किं च न हिरण्यं स्यात्,

तस्मादनुवृत्तं कारणं व्यावर्तमानस्त्ववस्थाभेदो विकार इति युक्तं, कुतः

पुनरयमभूततद्वावविशेषो लभ्यते, न पुनरभूत्वा भवनमात्रं भवन्त्यस्मि-

न्तेन शालय इति, तच्छब्दोपादानात्, येन रूपेण प्रागभूतं कारणं तेन

रूपेण तस्य भावो ऽभूततद्वाव इति हि तस्यार्थः, अन्यथा ऽभूतभाव-

इत्येव वाच्यं, तदपि वा न वक्तव्यं संपद्यकर्तृत्वादेव सिद्धेः, यद्वा

जन्मग्रहणएव कर्तव्ये ऽभूततद्वावइतिवचनादर्थोक्तार्थलाभः, सर्वथा यत्र

प्रकृतिरेव विकाररूपतामापद्यमाना विकाराभेदेन विवक्ष्यते तत्रैव प्रत्ययः,

तत्रैव हि दर्शितो ऽभूततद्वावः संभवति । ‘संपद्यतेः कर्तेति’ । शब्दात्मकस्य

धातोः स्वरूपेण कर्त्रा संबन्धासंभवादर्थद्वारकमिदमभिधानं, सम्पद्यार्थस्य

यः कर्त्ता स सम्पद्यकर्तेत्यर्थः । अर्थकथनं चैतत्, विग्रहस्तु सपद्यश्चासौ

कर्त्ता चेति, पाश्चाध्याधेट्टृशः शो ऽस्मादेव निपातनात्संपदोऽपि भवति,

दिवादित्वात् श्यन्, क्वचित्तु सम्पद्यते कर्तेति तिङन्तं पठ्यते, यः सम्पद्यते

कर्त्ता स सम्पद्यकर्तेत्यर्थः । ‘शुल्कीकरोतीति’ । प्रकृतौ विकारावस्थां

प्राप्रवत्यां वर्त्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थं च्विप्रत्ययः, इकारो वेरपृक्तस्येति सामान्यग्रहणार्थः, चकारस्तु तदविघातार्थः, प्रकृतेरन्तोदात्तार्थश्च, वकारस्य वेरपृक्तस्येति लोपः, अस्य च्वावितीत्यम्, ऊर्याद्विच्छिन्नाचश्चेति निपातत्वेनाव्ययत्वात्सोर्लुक् । 'नात्र प्रकृतिर्विघातितेति' । प्रकृतिविवक्षायामेवाभूततद्वावः संभवतीत्युक्तम् । 'अभूततद्वावसामर्थ्यलभ्यमेवेति' । यो विकाररूपेणाभूतः सन् विकारात्मना भवति स नियोगतस्तेन रूपेण सम्पद्यमानः सम्पद्यकर्त्ता भवतीत्येतत्सामर्थ्यं, यद्रूपान्तरेण सम्पद्यते न तदवश्यं कर्तृसंज्ञमेव भवतीत्यभिप्रायेणाह । 'कारकान्तरसंपत्तौ माभूदिति' । 'अदेवग्रहे देवग्रहे सम्पद्यतइति' । अदेवग्रहे प्रागभूतो वृत्तादिः स इदानीं तस्मिन्ग्रहदेशे देवालयीभूते देवग्रहे सम्पद्यतइत्यर्थः, उदाहरणद्विक्वेयं वृत्तिकारेण दर्शिता । कृष्वस्तियोगाभावादिनैवात्र च्विः प्रसज्यते, तस्माददेवग्रहे देवग्रहे भवतीति प्रत्युदाहार्यम्, अत्र वृत्तादेः संपत्तिं प्रत्यधिकरणस्याप्यदेवग्रहस्याभूततद्वावोस्त्येव, तस्य प्रागदेवग्रहस्यापि संपत्तिं देवग्रहत्वेन परिणामात्, एवं हि वृत्तादेस्तदाधारविशिष्टतया ऽभूततद्वावो यद्यपि वस्तुतः सम्पद्यकर्तृत्वमपि देवग्रहस्यास्ति तथापि न तद्विवक्षितं किं तर्ह्यधारभाव एवेति भवत्युदाहरणम् । ननु चैवं सति शुक्लीकरोतीत्यत्रापि न स्याद् अत्रापि हि कारकान्तरस्य कर्मणः संपत्तिर्न कर्तुः, अस्यत्र विशेषः, कर्मव्यापारोपसर्जनं कर्तृव्यापारं करोतिराह कर्मव्यापारश्च संपत्तिः । शुल्कं करोतीति, कोऽर्थः शुल्कं सम्पद्यमानं सम्पादयतीत्यर्थः, ततश्च सम्पद्यकर्तृत्वमस्मिन्प्रयोगे शब्देनैवापात्तम्, इतरत्र तु वृत्तादेरेव सम्पद्यकर्तृत्वं शाब्दं देवग्रहस्य त्वार्थम्, आधारभावएव तु शाब्द इति न कश्चिद्विषयः, इह तर्हि कथं समीपीभवत्यभ्याशीभवत्यन्तिकीभवतीति, कथं च न स्यात्, नह्यसमीपं समीपं भवतीत्यत्रार्थः, किं तर्ह्यसमीपे स्थितं समीपे स्थितं भवतीति तात्पर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति ॥

“अरुर्मेनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च” ॥ ‘अत्र सर्वविशेषणसंबन्धादित्यादि’ । यदि त्वभूततद्वावादीनां विशेषणानां मध्ये ऽन्यतमच्च संबध्येत ततश्चैरपि विध्यर्थमेतत्स्यात्, यतस्तु सर्वाणि विशेषणानि

संबध्यन्ते ततो लोपमात्रमेव न प्राप्नोतीति तदर्थं वचनं न च्चेर्विधानार्थे,
 च्विश्च प्रत्यय इति तु पूर्वणैव विहितस्य च्चेरनुवादः कृतस्तत्संनि-
 योगशिष्टत्वं लोपस्य दर्शयितुं, यदि पुनर्विशेषविहितेन बाधा माभूदिति
 च्चिरप्यनेन विधीयेत तत उन्मनीकरोतीत्यादावनेन प्रत्ययो न स्याद् ग्रह-
 ण्यता प्रातिपादिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्, ततश्चैतत्संनियोगशिष्टो
 लोपो न स्यात्, पूर्वण तु केवल एव च्विः स्यात् तस्मात्पूर्वण विहिते
 च्चौ परतो ऽरुःप्रभृतीनां लोपो भवतीत्येव सूत्रार्थः, पूर्वणैव च केवले-
 भ्यस्तदन्ताच्च च्विर्भवति ॥

“विभाषा साति कात्स्न्ये” ॥ ‘यदि प्रकृतिः कृत्वा विकारतामाप-
 न्नतइति’ । अभूततद्वावविषयं कात्स्न्यमाश्रीयतइति दर्शयति । ‘विभा-
 षायहणं च्वेः प्रापकमिति’ । विकल्पार्थस्याप्यस्य प्रापयितव्यान्तराभा-
 वात् । ननु वाक्यं प्रापयितव्यं स्यात् तत्राह । प्रत्ययविकल्पस्त्विति’ ।
 अपर आह । अनेकार्थत्वाविपातानां समुच्चयोर्था, विभाषायहणं च्वेः प्राप-
 कमिति, विभाषाशब्दस्तु निपातो न भवति द्वयोर्विभाषयोर्मध्यइति
 विभक्तेर्दर्शनात्, किं तर्हि गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययान्तः, विभाष्यते
 विकल्प्यतइति विभाषेति ॥

“अभिविधौ संपदा च” ॥ ‘स कृभ्वस्तिभिरेव योगे भवतीति’ ।
 विभाषायहणस्य विकल्पार्थत्वात्स्वशास्त्रेणैव च्विर्भवतीति संपदायोगे
 तस्याप्रसङ्गात्, स्पष्टीकृतं चैतत्पूर्वग्रन्थे विभाषायहणानुवृत्तेश्चिरप्यभ्यनुज्ञा-
 यतइति, समुच्चयार्थं तु तस्मिन्नेनैव च्विर्भवत्संपदापि योगे स्यादभ्यनु-
 ज्ञायतइति चानुपपन्नं स्यात् । ‘अथेति’ । उभयत्र व्याप्तिसंभवात्प्रश्नः ।
 ‘सर्वा प्रकृतिरिति’ । प्रकारकात्स्न्येन सर्वशब्दः, यथा सर्वाचीनोभितु-
 रिति । ‘यथास्यां सेनायामित्यादि’ । अत्रापि प्रकारकात्स्न्येनैव सर्वशब्दः,
 खड्गप्रासादीनामशेषाणां शस्त्राणामेकदेशेनाप्यग्न्यात्मभावोऽत्र विवक्षितो
 न त्वेकस्या अपि शस्त्रव्यक्तेः सर्वात्मना विकाररूपापत्तिः, एवं वर्षासु
 लवणमित्यत्रापि । ‘कात्स्न्यं त्वित्यादि’ । यत्रैकस्यापि द्रव्यस्य सर्वा-

त्मना विकाररूपापत्तिर्न कश्चिदवयवः परिहाप्यते तत्र कात्स्न्यं भवति, तस्मादर्थभेदादुभयमुक्तं न त्वेकत्रैवान्यतरत्र संपदे ग्रहणं कृतमिति ॥

“तदधीनवचने” ॥ ‘स्वामिसामान्यमित्यादि’ । इहाधिरीश्वर इति अधिशब्दस्य कर्मवचनीयसंज्ञा, तेन योगे यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति ईश्वरवाचिनः सप्तमी, ईश्वरश्चेति शितव्यापेक्षः, अधिशब्दश्चायं शौण्डादिषु पठ्यत इति सप्तमीसमासः, ततोऽधुत्तरपदलक्षणः खः, तत्र कृते ब्रह्मदत्ताधीनाः पञ्चाला इति सामानाधिकरण्यदर्शनादधिशब्द ईशितव्यसामान्याभिधायी पञ्चालादयस्तु तद्विशेषवचना इति गम्यते, ततश्च स्वामिसामान्यमीशितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देनोच्यते, तत्र स्वामिसामान्यं प्रकृत्यर्थः । ‘सामान्यं च विशेषोपलक्षणार्थमिति’ । विशेषवाचिभ्यः प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह । ‘स्वामिविशेषवाचिन इति’ ॥

“देये त्रा च” ॥ ‘ब्राह्मणत्रा करोतीति’ । स्वरादिष्वयं त्रान्तः पठितव्यः, तेनाव्ययत्वात्सोर्लुक्, अपर आह । तत्रैव च्यर्थाश्चेति पठ्यते, तत्र बहुवचननिर्देशादच्यर्थस्यापि त्राप्रत्यस्य साहचर्येण परिग्रहादव्ययत्वमिति । ‘राजसाद्भवति राष्ट्रमिति’ । पूर्वेण सातिरेव भवति ॥

‘देवमनुष्यपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्’ ॥ ‘सातीति निवृत्तमिति’ । पूर्वसूत्रे चानुकुलत्वात् कृत्वस्तिरयोग इति न संबध्यत इति तदर्थमत्र स्वरितत्वं कर्तव्यं, स्वरिते सति नाधिकार इत्ययं च पक्ष आश्रयणीयो मण्डूकपुत्त्योत्तरत्र संबन्धः, संपदा चेत्येतत्तु सर्वथैवं निवृत्तत्वाच्च संबध्यते ॥

“अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच्” ॥ ‘यत्र ध्वनावित्यादि’ । यद्यप्यनुकार्यमेव रूपमनुकरणे वर्णविशेषरूपेण प्रकाशते तथाप्यव्यक्तानुकरणात् इतावित्यनुकरणस्यस्याब्जस्य पररूपं विधत्ते, ध्वनिमात्रसाम्येन तु तस्यानुकरणमुच्यते । ‘अवरशब्दोपकर्ष इति’ । अपकर्षो न्यूनता, प्रवृत्तिनिमित्तकथनं चैतत्, अपकर्षं त्ववरशब्दस्यार्थः । ‘यस्यापकर्षं क्रियमाण इत्यादि’ । अत्रापकर्षो विभागः, समप्रविभागेर्द्विशब्दः-

अवरत्वं चाच्छ्रुतमेव, दृक्संनिधानात्, यस्मिन्विभज्य निरूप्यमाणे सुष्ठु-
न्यूनमपि अल्पमपि अर्द्धं दृक्छब्दवत्संपद्यते न ततो न्यूनमधिकं तु
संभवतु मा वा भूतदृजवरार्द्धमित्यर्थः । 'यस्येत्यादि' । यदि त्वङ्गते
द्विर्वचने यस्य दृजवरार्द्धता ततो डाज् भवतीति विज्ञायते, तदा पट-
च्छब्दादेर्न स्यादिति भावः । नन्वेवं सन्ति डाचि परभूते तदाश्रये द्विर्वचने
दृजवरार्द्धता भवति तस्यां च सत्यां डाचा भवितव्यमितीतरेतराश्रयं
प्राप्नोति, तत्राह । 'डाचि बहुलमितीत्यादि' । संत्यं परसप्तम्यां
स्यादेश दोषो विषयसप्तमी त्वेषा ततो न दोष इत्यर्थः । उदाहरणे
परभागस्य टिलोपः, नित्यमाग्नेहिते डाचीति पूर्वतकारस्य परादेशश्च पका-
रस्य पररूपमेकं पकारः, द्वितीय उदाहरणे दकारः । 'दृषत्करोतीति' ।
व्यक्तागुकरणमेतत्, प्रकरणादिना चानुकरणत्वानुगतिः । 'खरटखरटा-
करोतीति' । खरटदित्यस्य द्विर्वचनार्द्ध पूर्ववत्, दृजदृङ्दित्युच्यमानेन न
स्यात्, नह्यत्रार्द्धं दृक्कं किं तर्हि अचकम्, अवयवहणे तु सति भवति
न्यूननिवृत्त्यर्थत्वादवरशब्दस्य । 'पठिति करोतीति' । अव्यक्तानुकरणस्यात
इताविति अच्छब्दस्य पररूपत्वं, यद्यत्र स्याद् डाजन्तस्य गतित्वं स्यादिति
शब्दमनुच्चार्य करोतिरनन्तरः स्यादितिश्च, ततः परः एकाच्त्वादस्य
प्रत्ययस्वरणैव सिद्धमुदात्तत्वं, लोहितादिडाज्भ्य इत्यत्रापि डाभ्य इत्यु-
च्यमानेपि न कश्चिद्वोषः, इडायां डाशब्दानर्थकः, नाभा पृथिव्या इत्यादौ
सुबादेशस्यापि डाशब्दस्याग्रहणं, छन्दसि ततः क्यषो ऽदर्शनात्,
तस्माच्चार्यश्चकारेण, तत्राह । 'चकार इत्यादि' । पटपटा असीति
स्थिते तिङ्गुतिङ् इति निघातः, एकादेशः, अत्रासति चकारे स्वरितो
वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः स्यात्, चित्करणसामर्थ्यात्तु चिद-
चित्तरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्ततवद्वावाच्चित्स्वरेणान्तोदात्त एव भवति ।
'स स्वार्थिको विज्ञेय इति' । अर्थान्तरस्याभावात्, स्वार्थे तु यकारो
ऽस्मादेव निपातनाद्विज्ञेयः ॥

कृजो द्वितीयतृतीयशम्भबीजात् कृषौ ॥ 'कृषावभिधेयाया-
मिति' । कस्याभिधेयायां, द्वितीयादिशब्दानां डाजन्तनां कृजश्च,

तद्वर्शयति । 'द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थे इति' । 'प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थे इति' । शम्बशब्दस्यात्र प्रतिलोम्ये वृत्तिः, कृजश्च कर्षणे । 'सह बीजेनेति' । बीजशब्दस्य बीजावापसहिते विलेखने वृत्तेरयमर्थो भवति ॥

“सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ‘सङ्ख्यावाचिनः शब्दस्येति’ । एतेन सङ्ख्याया इत्यस्य पञ्चमन्ततां दर्शयति । ‘गुणान्तेति’ । अधिकरणयदो बहुव्रीहिरन्तशब्दश्च समीपवचन इत्याह । ‘गुणशब्दान्तेसमीपवदिति’ । अन्तशब्दस्य सङ्ख्याया इत्येतदपेक्षमाणस्यापि संबन्धिशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासः, निपातनाच्च सप्तम्यन्तस्यापि तस्य परनिपातः, यत्रेत्यनेन प्रकृतिर्निर्दिश्यते, सेत्यादिना प्रकृतिसङ्ख्या, गुणान्तेत्युच्यते सङ्ख्याशब्दस्यान्ते गुणशब्दे यस्याः सा तथोक्ता, अत्रापि गमकत्वात्समासः । ‘तादृशादिति’ । शङ्ख्याशब्दसमीपवर्तिगुणशब्दादित्यर्थः । अन्तशब्दश्चायं नियतमेव परत्वविशिष्टं सामीप्यमाचष्टे न सामीप्यमात्रं, तेन गुणविंशतिरित्यादौ पूर्वभूते गुणशब्दे ऽतिप्रसङ्गो नोद्भावनीयो ऽनभिधानाद्वा ऽत्र प्रत्ययाभावः । ‘द्विगुणं विलेखनं करोति क्षेत्रस्येति’ । अत्र विलेखनशब्दस्य कृदन्तस्य प्रयोगात्कृद्योगलक्षणा षष्ठी क्षेत्राद्भवति, उत्पन्ने तु तद्वृत्ते तदभावाद् द्वितीयैव भवति, अथैवं कस्माच्च व्याख्यायते सङ्ख्याया इति पञ्चमी अन्तशब्देवयववचनः, सङ्ख्यावाचिनः परो यो गुणशब्दस्तदन्तायाः प्रकृतेरिति, उच्यते, एवं हि सति गुणान्ताया एव सङ्ख्याया इति विशेषणं स्यात् गुणशब्दस्य समासे गुणभूतस्य, एवं तर्हि माभूदन्तग्रहणं सङ्ख्याया गुणादित्येवास्तु, अधिकरणे च पञ्चम्यौ, सङ्ख्यायाः परो यो गुणशब्दस्तस्मादिति, एवमपि वाक्ये प्रसङ्गः पञ्च गुणान्करोतीति, विपर्ययश्च संभाव्येत गुणशब्दात्परा या सङ्ख्या तदन्तादिति, एवं तर्हि सङ्ख्यादेर्गुणादित्येवास्तु, सत्यं, तथा तु न कृतमित्येव, प्रत्युत यथान्यासे द्विगुणभागं क्षेत्रं करोतीत्यत्रापि प्रसङ्गः ॥

“समयाच्च यापनायाम्” ॥ ‘समया करोतीति’ । अद्य मे पारवश्यं श्वः परश्चो वास्य समय इत्येवं यो बहुषु दिवसेषु अतिवर्तते स

एवमुच्यते । 'समयं करोतीति' । समयो नियमः सङ्गमो वा, समयनं समय इति ॥

“सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने” ॥ पतत्यनेनेति पत्रं शराणां पुद्गु-
गतो बर्हः । 'सपत्रं शरमिति' । सह पत्रेण वर्ततइति सपत्रः, आपु-
द्गुन्मृगशरीरे शरं प्रवेशयतीत्यर्थः । 'निष्पत्राकरोतीति' । निर्गतं पत्र-
मस्माच्चिष्यन्नं मृगं करोतीति, यथास्य शरीरे पुद्गुप्रदेशोऽपि न लगति
तथा शरं शरीराच्चिष्कामयतीत्यर्थः । 'सपत्रं वृत्तमिति' । पत्राणि
पर्णानि । 'जलसेचनत इति' । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति वृत्तीया-
समासः । 'भूमिशोधक इति' । नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति जीविकायां
बद्धीसमासः ॥

“निष्कुलाच्चिष्कोषणे” ॥ 'निष्कुलाकरोतीति' । निष्काशितं
कुलमन्तरवयवानामस्मादिति बहुव्रीहौ डाच् ।

“सुखप्रियादानुलोम्ये” ॥ 'आराध्यचित्तानुवर्तनमिति' । आरा-
ध्याः स्वाम्यादयस्तेषामिष्टानिष्टकरणाकरणाभ्यां यच्चित्तस्यानुवर्तनमा-
राधनं तदानुलोम्यम् । प्रियं करोत्यापधपानमिति' । प्रीतिः प्रियं,
घञर्थे कः ।

“दुःखात्मातिलोम्ये” ॥ 'चित्तपीडनमिति' । स्वाम्यादेर्यदनि-
ष्टस्याचरणेनेष्टस्याकरणेन वा चित्तस्य पीडनं तत्मातिलोम्यम्

“शूलात्पाके” ॥ 'शूलं करोति कदम्बमिति' । शूलमुदरतोदः,
कुत्सितमन्नं कदम्बं ॥

“सत्यादशपथे” ॥ सत्सु साधु सत्यं, प्राग्निनीये यति प्राप्ते-
स्मादेव निपातनाद्यः, अन्तोदातो हि सत्यशब्दः, सत्येनोत्तमिता
भूमिः, अतं च सत्यं चेति, शपेथः शपथः, भाण्डं खादि द्रव्यजातम् ।
'तथ्यमिति' । तथैवं तथ्यं, पादार्थाभ्यां चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-
त्वात्स्वार्थं यत् ॥

“मद्रात्परिवापणे” ॥ ‘परिवापणमिति’ । कर्मव्यापारमात्रवा-
चिनो वषेर्हंतुमणिचि ल्युट्, माङ्गल्यं मुण्डनं करोतीत्यर्थः । ‘चोलदी-
त्तादौ भद्राच्चेति वक्तव्यमिति’ । मद्रादित्यर्थग्रहणमिति तु व्याख्याने
मङ्गलादिभ्योपि स्यात् ।

“समासान्ताः” ॥ अवयववचनान्तशब्द इत्याह । ‘अवयवा
एकदेशा इति’ । समीपवचनस्तु न एह्यते प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धत्वात्, अव-
यववचनं चान्तशब्दमाश्रयता समासार्थादुत्तरपदादकृतएव समासे समा-
सान्ता भवन्तीत्युक्तं भवति, एवं हि ते समासस्यैकदेशा भवन्ति, यदि
प्रागेव तान्मत्ययान्कृत्वा तदन्तेन समासः क्लियेत, तथा च न कपीत्यत्र
वक्ष्यति समासार्थं ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात्समासेन भवितव्यमिति, ये
पुनरत्र पक्षे दोषास्ते द्याप्सूत्रएव प्रतिविहिताः । ‘अधिराजमुपराज-
मिति’ । विभक्त्यर्थं सामीप्ये चाव्ययीभावं, अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः,
अनश्चेति टच् । ‘द्विपुरीति’ । समाहारद्वन्द्वः । अक्पूर्वभूरित्यकारः ।
कोषश्च निषच्च कोषनिषदं, सुक्च त्वक् च सुक्त्वचं, द्वन्द्वाच्चदुषहा-
न्तात्समाहारइति टच् । ‘विगतो धुरः प्रगतोधुर इति’ । प्रादिसमासः ।
‘तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्येष स्वरो भवतीति’ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, पूर्वपदं
चात्र निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तं, उच्चैर्नचैः शब्दौ
स्वरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ । अथ समासग्रहणं किमर्थं यावता बहुव्रीहौ
संख्येये, तत्पुरुषस्याङ्गुलेः, अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः, द्वन्द्वाच्चदुषहान्ता-
दिति प्रायेण समासविशेषग्रहणमस्ति, यत्रापि नास्ति तत्रापि संघात
एव एह्यते, यथाच् प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोम् इति, यत्र तर्ह्येतदुभयं नास्ति
अक्पूर्वभूरित्यादौ तदर्थं समासग्रहणमिति ॥

“न पूजनात्” ॥ ‘यान् शब्दानुपादायेति’ । पूजनवचनात्समा-
सान्ता न भवतीत्ययमर्थो न भवति, परिगणिताभ्य एव प्रकृतिभ्यः समा-
सान्तविधानात्, तत्र च पूजनार्थस्य कस्य चिदभावात्, अभावे प्रतिषेधानु-

यपत्तेः, सुराजेत्यादौ प्रादिसमासः । 'पूजायां स्वतियहणमिति' । पूज-
नयहणमपि कर्तव्यमेव, अथक्षेपणेतिक्रमणे च वर्त्तमानयोः स्वत्योर्यहणं
माभूदिति । 'प्राग्बहुव्रीहियहणं चेति' । बहुव्रीहौ सक्यत्णोरित्यतः
प्रागयमधिकार इति वक्तव्यमित्यर्थः ।

“किमःक्षेपे” ॥ 'किंराजेति' । किं क्षेपइति समासः । 'कस्य
राजा किंराज इति' । प्रश्नेन किंशब्दः । क्षेपइति शक्यमकर्तुं, कस्मादत्र
न भवति, लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति, कश्चिदाह
क्षेपग्रहणेनैतज्ज्ञापयति इयमिह परिभाषा नोपतिष्ठतइति, तेन निन्दिता
धूरस्य शकटस्य किंभूः शकटमिति बहुव्रीहावपि प्रतिषेधः सिद्धो भव-
तीति तद्वाच्यविरोधादुपेत्य, तस्माद्विस्पष्टार्थे क्षेपग्रहणम् ॥

“बहुव्रीहौ संख्ये इज्जबहुगणात्” ॥ बहुव्रीहाविति सुब्यत्यये-
न पञ्चम्यर्थे सप्तमी । 'तस्येदं ग्रहणमिति' । तस्यैव संख्येये वृत्तेः, योपि
वार्थे वर्त्तते द्वित्राः पञ्चषा इति, योपि सुजर्थे द्विदशास्त्रिदशा इति,
तावुभावापि संख्येयस्य वर्त्तते संख्येयस्यस्यैव वार्थस्य सुजर्थस्य चाभिधा-
नात् । उपदशा इत्यादौ टिलोपः, उपविंशा इत्यत्र त्रिविंशतेर्द्वितीति ति-
लोपः, द्वयोरकारयोरतो गुणे पररूपत्वम् । 'चित्रगुरिति' । गोस्त्रियोरिति
द्वस्वः । संख्येयइति शक्यमवक्तुम्, इह कस्माच्च भवति चित्रगुरिति,
नञिवयुक्तन्यायेन बहुगणप्रतिषेधात्तत्सदृशविज्ञाने सति संख्यात्तरपदो
बहुव्रीहिर्यह्यस्यते, स्यादेतत् । वैपुल्यवचनोपि बहुशब्दोऽस्ति न संख्यापद-
मेव, गणशब्दोऽपि संघवचनोऽप्यस्ति, तस्मादशक्यं बहुगणसादृश्येन
संख्यात्तरपदं गृहीतुमिति, तत्र, परस्परसाहचर्यात्संख्यापदयोरैव पर्युदा-
सात्, तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेधेपि समाससंभवात्सादृश्यस्य चानवस्थितत्वा-
त्संख्येयग्रहणं कृतम् । 'उपबहव उपगणा इति' । अनियतप्रचयवचन-
योरपि बहुगणशब्दयोरर्थप्रकरणादिना यदा विशिष्टेष्वेव दशादिषु वृत्ति-
स्तदा तत्समीपगता नवादय उपबहव इत्यविद्वं बहुवचनम् । 'अत्रेति' ।
उपगणा इत्यत्र । 'स्वरे विशेष इति' । इचि सत्यन्तोदत्तत्वं स्यात्
तस्मिंस्त्वसति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमेव भवति । 'संख्यायास्त-

त्पुरुषस्येति । तत्पुरुषस्यावयवभूतं यत्संख्यावाच्युत्तरपदं तस्मादित्यर्थः ।
 'निस्त्रिंशाद्व्यर्थमिति' । आदिशब्दः प्रकारे, अद्ययादयः संख्यान्तास्त-
 त्पुरुषा निस्त्रिंशप्रकाराः, गोविंशतिरित्यादौ न भवति । 'निस्त्रिंशानि
 वर्षाणीति' । त्रिंशल्लक्षणायाः संख्याया निर्गतानि अधिकानि एकत्रिंश-
 दादीनीत्यर्थः । 'निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति' । ततोपि दीर्घतर
 इत्यर्थः । रुडिशब्दस्येयं यथाकथंचिदुत्पत्तिः । इचश्चित्करणं स्वराथ-
 मन्यथा समासार्थादुत्तरपदात्प्रत्यये कृते पश्चाद्बहुव्रीहौ सतिशिष्टः पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरः स्यात् । इदमेव चित्करणं लिङ्गं समासार्थादुत्तरपदात्समा-
 सान्ते कृते पश्चात्समास इति, अन्यथा प्रत्ययस्वर एव सतिशिष्टः स्वरः
 स्यात् । यस्तु मन्यते कृते समासे समासान्तग्रहणसामर्थ्याच्चागमवत्त-
 द्ग्रहणेन गृह्यतइति तस्यापि ज्ञापकार्थं चित्करणं, स्वरविधेः प्रागेव समा-
 सान्तो भवतीति, तेन महाधुर इत्यादौ बहुव्रीहिस्वरो भवति ॥

“अङ्गुलीभ्यः पथामानन्ते” ॥ 'सामर्थ्यादिति' । धुर एवाक्षेण
 संबन्धोऽस्ति नेतरेषामित्येतत्सामर्थ्यम् । 'एतद्विशेषणमिति' । अनन्तइत्य-
 न्नोत्तरपदार्थ एतदा प्रत्ययमृश्यते, अत एवाह । 'अन्तसंबन्धिनी या धूरिति' ।
 सूत्रे त्वत्तस्य धूरपेक्षयाऽधिकरणत्वादनन्तइति सप्तमी । चक्रसंबन्धुः काष्ठ-
 विशेषो रथाद्वयवोक्तः, तत्संबन्धिनी धूस्तस्यां न भवतीत्यर्थः । यदि
 त्वत्ते समासार्थं न भवतीति विज्ञायेत इहैव प्रतिषेधः स्यात्, दृढा
 धूरस्य दृढधूरत्त इति, इह तु न स्यादन्नस्य धूरत्तधूरिति, अथाप्येवं
 विज्ञायेत अन्ते पूर्वपदे न भवतीति, एवमपीहैव प्रतिषेधः स्यादन्नधूरिति,
 इह तु न स्यादृढधूरत्त इति, तस्माद्वाप्तिन्यायादुक्त एवार्थो न्याय्यः ।
 'अद्वैच इति' । 'अर्धं नपुंसक'मिति समासे 'अद्वैचाः पुंसि चे'ति
 पुल्लिङ्गत्वम् । 'बहुव इति' । बहुव्रीहिः । 'ललाटपुरं नान्दीपुरमिति' ।
 षष्ठीसमासौ, परवल्लिङ्गता तु न भवति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य, यद्यप्यका-
 रान्तेन पुरशब्देन समासे कृते एतत्सिद्धमिति तथापि व्यञ्जनान्तेन समासे
 तस्य श्रवणं माभूदिति पूर्वग्रहणम् । 'द्वीपं समीपमिति' । द्विगता
 आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः, द्युन्तरपसर्गेभ्योप ईदित्वात्, राजधुरादयः

षष्ठीसमासाः । 'महाधुर इति' । बहुव्रीहिः, स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः, आत्महत इत्यात्वम् । 'अनृचो माणवक इत्यादि' । अगन्तस्य बहुव्रीहेर्नञ्पूर्वस्य माणवकत्वाभिधेये प्रत्यय इष्यते, तथा बहुपूर्वपदस्य चरणाख्यायामेवेत्यर्थः । 'अनृक्कं साम बहुक्कं सूक्तमिति' । शेषाद्विभाषेति कप्, चोः कुरि ति कृत्वम् ॥

“अच् प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोम्” ॥ प्रतिसाममित्यादौ प्रादिस-
मासो बहुव्रीहिरव्ययीभावश्च यथासंभवं वेदितव्याः । 'कृष्णादकपाण्डु-
पूर्वाया इति' । कृष्णादिशब्दाः पूर्वं यस्यास्तस्या भूमेरच् प्रत्ययः स्मृतः,
कृष्णा भूमिरस्मिन् कृष्णभूमो देशः, उदीची भूमिरस्मिन् उदभूमो देशः,
कः पुनरसौ पृथिव्या दक्षिणसीमा भूमिशब्दो वा तद्विशेषे सस्यसंपक्षे
द्रष्टव्यः, यस्य दक्षिणतः खिलः स देश उदभूमः । गोदावर्योश्च नद्या-
श्वाच् प्रत्ययः स्मृतः । ते यदि संख्याया उत्तरे भवतः, पञ्चगोदावरं
पञ्चनदं, नदीभिश्चेति समाहारेऽव्ययीभावः । 'पद्मनाभ इति' । पद्माकारो
नाभिरस्येति प्रथमान्तयोर्बहुव्रीहिः, पद्मं नाभावस्येति विग्रहे गङ्गादिषु
दर्शनात्सप्तम्याः परनिपातः । 'ऊर्णनाभ इति' । व्यापोः संज्ञाकृन्द-
सोर्वहुलमित्युष्णशब्दस्य द्वस्वः । 'तदेतदिति' । कृष्णाभूमादिकम् ।
'योगविभागेर्नेत' । अत एव प्राक् प्रत्ययनिर्देशः कृतः ॥

“अदृष्टोऽदर्शनात्” ॥ अदर्शनादिति वचनादतीवातीत्यति-
सदृशार्थवृत्तिरिहाक्षिशब्द उपातः । 'लवणाक्षं पुष्कराक्षमिति' ।
लवणमक्षीव पुष्करमक्षीवेत्युपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । 'कथ-
मित्यादि' । ननु दर्शनादन्यत्र योक्षिशब्दस्तदन्तादित्युक्तं, गणाक्षक-
वराक्षयोश्च समुदायो दर्शनवचनो नाक्षिशब्द इति कात्रानुपपत्तिः,
सत्यम्, अत्यन्तादर्शनादिति सूत्रार्थः कस्माच्च भवतीति मन्यमानस्यायं
प्रश्नो द्रष्टव्यः । 'चतुःपर्याय इति' । तस्य प्रसिद्धतरत्वादिति भावः ॥

“अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनहुहर्क्तामवाङ्मनसाक्षिभुवः ।
रगवोर्वष्टीवपदष्टीवनक्तं दिवरात्रिदिवाहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायुषद्व्या-
युषत्रायुषर्ग्यजुषजातोत्तमहोत्तवृद्धोत्तोपशुनगोष्ठश्वाः” ॥ 'समासव्य-

वस्थापीति । क्वचिद्बहुव्रीहेरेव, क्वचिद् द्वन्द्वदेवेत्येवमादिको नियमो व्यवस्था, अपिशब्दादन्यदर्पा टिलोपादिकं तच्चिपातनादेव । 'स्त्रियाः पुमानिति' । स्त्रियं प्रति पुमान् शूर इत्यर्थः । 'अतिभ्रुवमिति' । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । 'दारगवमिति' । सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति । सप्तम्यर्थे वृत्तयोरव्यययोः समासोपि निपातनादेवेति । चार्थेन योगाभावात्, नहि भवति इह च एवं चेति । 'अहर्दिवमिति' । रोसुपीति रेफः । 'कथमनयोर्द्वन्द्व इति' । न कथं चित्, विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषारम्भात् । 'वीप्सायामित्यादि' । चार्थे विधीयमानो वीप्सायां न प्राप्नोति, एकशेषारम्भाच्च, तस्माद्वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते, वीप्साद्योतनाच्चेन गतार्थत्वमपि नाशङ्कनीयं, यथा द्विवचने यामोयामो रमणीय इति । 'सरजसमिति' । अव्ययीभावे चाकाल इति सहस्य सभावः । 'निःश्रेयसमिति' । प्रादिसमासः । 'निःश्रेयस्क इति' । निश्चितं श्रेयोनेनेति बहुव्रीहिः, शेषलक्षणः कप्, सोपदादाविति सत्वम् । 'अयजुस्नुगधइति' । य ऋचो यजूंषि मन्यते, त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः, चतुर्णां समीपउपचतुराः, बहुव्रीहौ सङ्ख्येयइति प्राप्स्य इचोपवादाज्जिधीयते ॥

“ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः” ॥ वर्चा दीप्तिः । उदाहरणेषु षष्ठी-समासः ॥

“अवसमन्थेभ्यस्तमसः” ॥ अवतंग तमोवतमसं, संततं तमः संतमसं, प्रादिसमासौ । अन्थं करोति अन्थयति, अन्थयतेः पचाद्वच्, अन्थं, तच्च तत्तमश्च अन्थतमसम् ॥

“श्वसो वसीयः श्रेयसः” ॥ वसुशब्दात्प्रशस्तवचनादीयसुन्, वसीयः, प्रशस्यस्य श्वः, श्रेयः । 'स्वभावाच्चेत्यादि' । यद्यपि श्वःशब्दान्यत्र कालविशेषे वर्तते तथापीह समासे उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयामाचष्टे, कुतः, स्वभावात् । 'अस्यैवेति' । श्वःश्रेयसशब्दस्येत्यर्थः ॥

“अन्ववतप्ताद्रहसः” ॥ रहःशब्दायमप्रकाशे वर्तते । 'अनुगतं-रह इति प्रादिसमासः, अनुगतं रहोस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा, एवमवहीनं

रहः, अवहीनं रहोस्मिन्निति अवरहसं, तप्तं च तद्रहश्च तप्तरहसम्, अत्यन्तं रह इत्यर्थः ॥

“प्रतेररसः सप्तमीस्थात्” ॥ ‘सप्तम्यर्थे वर्त्ततइति’ । नह्यन्यदुरः-
शब्दस्य सप्तमीस्थत्वं नामेति भावः ॥

“अनुगवमायामे” ॥ ‘आयामेऽभिधेयइति’ । प्रवृत्तिनिमित्त-
मायामस्तद्वृत्ति तु पर्यवसानं मत्वर्थोयाकारान्तो वा आयामशब्दः,
आयामवत्यभिधेयइत्यर्थः, अन्यथाऽनुगवं यानमिति सामानाधिकरण्यं न
स्यात् । ‘यस्य चायाम इति समासइति’ । ननु तत्र लक्षणनेति वर्त्तते,
सत्यम् । इहापि बाह्यं यानं प्रति गवामस्त्येव लक्षणभावः । अनुगुशब्दा-
त्मन्येभिधातव्ये निपातनाश्रयणं प्रसिद्धुपसंयहाद्यं, तेन यद्गवां बाह्यं तत्रैव
भवति ॥

“द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः” ॥ ‘समासश्च निपात्यतइति’ ।
लक्षणाभावात् । यावती प्रकृतावित्यादिना निपातनस्य विषयं दर्शयति,
यस्मिन्कर्मण्युपदिष्टा धर्माः कर्मान्तरेणोपजीव्यन्ते सा प्रकृतिर्न्यातिष्टो-
मादिः, येनोपजीव्यते सा विकृतिः । ‘कस्यां चिद्विकृताविति’ । अश्व-
मेधादौ । ‘द्विस्तावेति’ । तावतीशब्देन तत्संबन्धिन्या वृत्तिर्लक्ष्यते,
सैव च द्विशब्देन संख्यायतइति सूच् प्रत्ययः, परस्परसामर्थ्यं च, द्विस्ता-
वतीत्यसमासोयं, सूत्रे लिङ्गमविवक्षितं, द्विस्तावोऽग्निरित्यपि दृश्यते, न
चात्राग्निरभिधीयते न वेदिः, अग्निरपि वेदिरेव, उत्तरवेदिविकारत्वात्,
उत्तरवेद्यामग्निरुच्यतइतिवचनात् ॥

“उपसर्गादध्वनः” ॥ अध्वशब्दस्याक्रियावचनत्वात्तं प्रत्युपसर्ग-
संज्ञाभावादुपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्षणम् ॥

“तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः” ॥ ‘अङ्गुलिशब्दान्तस्येत्यादि’ ।
सर्वत्र समासान्तसंबन्धे षष्ठी ॥

“अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रिः” ॥ ‘अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थ-
मिति’ । न तु तत्पुरुषार्थं मुख्यार्थवृत्तयोस्तत्पुरुषासंभवात्, नह्यस्ति
संभवोऽहश्चासौ रात्रिश्चेति, नाण्यहोरात्रिरित्यस्ति, यदि तु रात्रिशब्देन

तद्वृणमहस्यतेहःशब्देन तद्वृणा रात्रिस्ततः संभवेदपि विशेषणसमासः, गौणार्थता तु भवति, न च मुख्ये संभवति गौणस्य ग्रहणं युक्तं तस्माद-
हर्षग्रहणं द्वन्द्वार्थं 'तथा च हेमन्तशिगिरावहोरात्रे च कन्दसी'ति द्वन्द्वे स-
मासान्तो निर्दिष्टः । 'अहोरात्र इति' । समाहारद्वन्द्वः, राजाहाराः
पुंसि, अहोरात्रे रूपरात्रिरयन्तरेष्विति नकारस्य क्त्वं, तस्य 'हशि चे'त्यु-
त्त्वम्, । 'द्विरात्र इति' । समाहारे द्विगुः । 'नीरात्र इति' । प्रादिस-
मासः, वृत्तोपे पूर्वस्य दीर्घाणः ॥

“अहोह एतेभ्यः” ॥ 'तस्मिन्यरभूतइति' । समासान्तप्रकरणा-
त्तत्र परतो ऽयमादेशो विज्ञायते न तदपवादः, स च टजेव विहित
इति सामर्थ्यादयमर्थो लभ्यते, व्याख्यानाच्चाह्लादेशः, स्वयं समासान्तो
न विज्ञायते ऊधसेनहिःत्यादिवत् । 'सामर्थ्याच्चेत्यादि' । सामर्थ्यमेव
दर्शयति । 'नहीति' । एकशेषविधानाद् द्वन्द्वस्तावच्च संभवति, तेनैव
तस्यासंबन्धाच्च षष्ठीसमासः, नापि विशेषणसमासः, नहि तदेव तस्य
विशेषणं संभवति, एतेन बहुव्रीहिव्याख्यातः । 'द्वह इति' । तद्वृतार्थं
समासः, तत्र भव इत्यण्, तस्य द्विगोलुङ्गनपत्यइति लुक् । 'सर्वोह
इति' । अहोदन्तादिति णत्वम् । अहोहवचनानर्थक्यम्, अहृष्टखोर्नियम-
वचनात्, अह एतेभ्य इत्येतावदेव सूत्रं कर्तव्यम्, अजनुवर्तते, एतेभ्यः परो
योऽहन्शब्दस्ततोऽत्र भवति टवोपवादः, तत्राच कृतेऽहृष्टखोरेवेति
नियमाट्टिलोपाभावेऽलोपे सति द्वह इत्यादि सिध्यति, राजाहाराः
पुंसीति वचनात् स्त्रियां प्रवृत्त्यभावाट्टजचोरविशेषः, एतेभ्य इति वचनं
संख्याव्ययार्थमितरथा चानुहृष्टत्वाच्च संबुद्धेत ॥

“नसङ्ख्यादेः समाहारे” ॥ सङ्ख्यादेरिति न वक्तव्यमन्यस्य समा-
हारे वृत्त्यसंभवात् ॥

“उत्तमैकाभ्यां च” ॥ 'केचित्स्वित्यादि' । यथा प्रथमयोरिति
प्रथमाद्वितीययोर्यहणं द्विवचननिर्देशात् तथैवात्राप्युत्तमग्रहणसामर्थ्यादु-
पोत्तमोत्तमयोर्द्वयोरपि ग्रहणमिति तेषामभिप्रायः, अत्र पठे उत्तमौ द्वा-

वेकश्चापर इति बहुवचनप्रसङ्गात्सोत्रो द्विवचननिर्देशः, एकशब्दस्यापूर्व-
निपातोऽप्याक्षतरमित्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः ॥

“रात्राहस्सखिभ्यष्टच्” ॥ ‘इह कस्मादिति’ । किं च स्या-
द्व्यञ्च टच् स्यात्, भव्याठे तद्वितइति पुंश्रद्धावेन ह्रीपि निवृत्ते टचि
ठिलोपे सति टित्वाण्डीपि मद्ररात्रीति स्यान्मद्ररात्रीति चेष्यते, तस्मा-
दत्र टचोऽनुत्पत्तिर्वक्तव्येति भावः । टचश्चित्करणमन्तोदात्तार्थमन्यथा
प्रत्ययस्य समासैकदेशत्वाद्विधुरः प्रधुर इत्यादाविव प्रत्ययस्वरो ऽव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाध्यते ॥

“गौरतद्वितलुकि” ॥ ‘पञ्चगवमिति’ । समाहारे द्विगुः, पञ्च-
गुरित्यत्र तद्वितार्थः । ‘पञ्चगवरूपं पञ्चगवमयमिति’ । यथाच द्विगो-
र्लुगनपत्यइति रूप्यमयटोलुङ् भवति तथा तत्रैवोक्तम् ॥

“अथाध्यायामुरसः” ॥ अथाध्यायामिति पञ्चम्यर्थे सप्तमी, पञ्च-
म्यन्तेनोरःशब्देन सामानाधिकरण्यात्, सामानाधिकरण्यं तु स चेदुरः
शब्द इत्यादिना दर्शितम् ॥

“अतेः शुनः” ॥ ‘जवन इत्यर्थे इत्यादि’ । विषयविशेषादिय-
मर्थव्यवस्था स्वशब्दस्य ॥

“उपमानादपाणिषु” ॥ ‘अश्वालोष्ट इति’ । अत्र नञस्तत्पु-
षादिति प्रतिषेधेन भाव्यं, तस्माच्चिःश्वालोष्टइति प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥

“स्वार्याः प्राचाम्” ॥ ‘द्विस्वारीति’ । टजभावपक्षे नपुंसकद्वय-
त्वम् । अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं द्विस्वारं त्रिस्वारमिति, स्वारीशब्देन
समानार्थः स्वारशब्दोऽस्ति, तथा च तदस्य परिमाणं, संख्यायाः संज्ञेत्य-
त्रान्येभ्योऽपि दृश्यते, स्वारशताद्वर्थमिति धातुिकम् ॥

“द्वित्रिभ्यामञ्जलिः” ॥ ‘द्विभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्युञ्जलिरिति’ ।
अञ्जलिपरिमितो ब्रीह्यादिरञ्जलिः, न पाणिद्वयं, तस्य मूल्यत्वासंभवात्,
ततश्च परिमाणत्वात्मावतीत्यस्य ठकोऽध्यर्तुपूर्वेति लुक् । ‘द्युञ्जलिप्रिय
इति’ । व्यवस्थितविभाषात्वादुत्तरपदद्विगोर्न भवतीत्याहुः ॥

“अनसन्तावुंसकाच्छसि” ॥ ‘सुत्रामाणमिति’ । सुष्ठुत्रायत-
इति आतो मनिन्, उपपदसमासः, । ‘अनेहसमिति’ । नञ्याहन
एह चेयाहपूर्वाद्गुन्तेरसिप्रन्मयः, धातूपसर्गयोश्चेहादेशः, नञ उपपद-
समासः, द्वितीयैकवचनम्, अन्तग्रहणं विस्मयार्थम् ॥

“ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम्” ॥ अन्तरेणापि भावप्रत्ययं जानप-
दशब्दो भावप्रधानो ऋक्योरिति वदित्याह । ‘समासेन चेद्ब्रह्मणो
जानपदत्वमाख्यायतइति’ । यद्यप्येकं ब्रह्मग्रहणं तेन च समासो वि-
धितः, तथापि प्रत्यासत्तेर्ब्रह्मण एव जानपदत्वं विशेषणं विज्ञायते
तस्मादेतत्प्रत्ययविधानमिति तत एव हि प्रत्ययविधाने ब्रह्मणो जानपदत्वं
शक्यमाख्यातुम् । ‘देवब्रह्मेति’ । षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा ॥

“दुन्वुच्छदग्रहान्तात्समाहारे” ॥ ‘तत्पुरुषान्माभूदिति’ ।
तत्पुरुषादेव माभूदित्यर्थः । दुन्वुदित्यनुच्यमाने हि तत्पुरुषाधिकारो
न निवर्तत ॥

“अव्ययीभावे शस्त्रभृतिभ्यः” ॥ ‘जराया जरस् चेति’ ।
जराशब्दादच् प्रत्ययो भवति, अव्ययीभावे जरादेशश्च, उपजरसम् ।
‘प्रतिपरसमनुभ्योऽत्वा इति’ । प्रादिभ्यः परो योऽतिशब्दस्ततश्च भवति,
तत्र परशब्दस्याव्ययीभावासंभवात्तत्पुरुषार्थं ग्रहणम् । ‘प्रत्यक्षमिति’ ।
यद्यर्थं यदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभावः, परमत्वाः परोक्षं, परोक्षे
लिङिति निर्द्वैशात्पञ्चमीसमासः, उपसर्जनस्य च परनिपातः, अत्यकारस्य
चोत्वम्, अक्षियोऽयं समतं यद्यर्थं योऽयतायामव्ययीभावः । ‘अन्वक्ष-
मिति’ । पश्चादर्थे ऽव्ययीभावः ॥

“नपुंसकादन्यतरस्याम्” ॥ ‘नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणमिति’ ।
नाव्ययीभावविशेषणमव्यभिचारात् ॥

“नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः” ॥ नदीति स्वरूपग्रहणं न संज्ञा-
याः, पौर्णमास्याग्रहायणयोः पृथग्ग्रहणात् ॥

“ऋयः” ॥ ‘ऋय इति प्रत्याहारग्रहणमिति’ । ऋकारयकारयोस्तु

यद्वयं न भवति तदन्तस्याव्ययीभावस्यासम्भवात्, योगविभागश्चिन्त्य-
प्रयोजनः ॥

“गिरेश्वसेनकस्य” ॥ ‘अन्तर्गिरमिति’ । विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावः ।
‘विकल्पोनुवर्त्ततएवेति’ । अन्यथा केषां चिज्भयन्तानां शरत्प्रभृतिषु
पाठोनर्थकः स्यात्, भय इत्यनेनैव सिद्धत्वात्, एतेनैतच्च चोदनीयं द्वयो-
र्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधय इति पूर्वस्य विधेर्नित्यत्वार्थमिदं समकयद्वयं
स्यादिति ॥

“बहुव्रीहौ सकृद्यत्नोः स्वाङ्गात् षच्” ॥ स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणं
पारिभाषिकं दृश्यते । ‘दुःश्लिष्टविभक्तीनीति’ । दुर्निन्दायां, निन्दितं
यथा तथा श्लिष्टाः संबद्धाः विभक्तयो येषु तानि तथोक्तानि, तथाहि ।
बहुव्रीहिशब्दात्पञ्चम्या भवितव्यं, समासान्तसंबन्धे षष्ठा वा, यथा
तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिति, इह तु सप्तम्येकवचनं श्रुतं सकृद्यत्नोरिति षष्ठी-
द्विवचनं सप्तमीद्विवचनं वा, न चैवंभूतेनानेन बहुव्रीहिः शक्यो विशेष-
यितुं, भिन्नविभक्तिवचनत्वात्, स्वाङ्गादिति पञ्चम्येकवचनं तच्च न सकृ-
द्यत्नोः समानाधिकरणं विशेषणमवकल्पते, तच्चाभिप्रेतं, तस्माद्विभक्ति-
व्यत्ययमाश्रित्य विभक्तयः सम्बन्धयितव्या इति दुःश्लिष्टविभक्तीनी-
त्युक्तम् । ‘स्यूलातिरित्तरिति’ । अत्नोदर्शनादित्यच्चात्र भवितव्यं, यदि
तु नेष्यते समासान्तविधिरनित्य इति वक्तव्यं, तत एव तर्हि षजपि न
भविष्यति, तस्मात्स्यूलादा स्यूलादा षेणुयष्टिरिति अजेव टापि प्रत्युदा-
हर्त्तव्य इत्याहुः । ‘दीर्घसक्यीति’ । दीर्घं सकृद्यस्याः सा दीर्घसक्यी,
अत्र षचि सति ङीषुदात्तो भवति, टचि तु सति ङीबनुदातः स्यात्, ननु
टचश्चित्करणमन्तोदात्तार्थे, ततश्च ङीबष्युदात्तनिवृत्तिस्वरणोदात्त एव-
भविष्यति तच्चाह । ‘सक्यं चाक्रान्तादित्यादि’ । ‘विभाषयेति’ । विभा-
षोत्पुच्छइत्येतोनुवृत्तेः षचश्चित्करणमत्यर्थं सकृद्यपि यदा क्रान्तात्परं
तदा नित्यमन्तोदात्तं भवति चक्रसक्यः वक्रसक्य इति, गौरसक्यादौ
तु नार्थश्चित्करणेन ॥

“अङ्कुनेदारुणि” ॥ ‘अङ्कुलिसदृशावयवमित्यादि’ । दारुणि समासार्थे मुख्याभिरङ्कुलीभिः सम्बन्धो ज्ञापयत्यत इति भावः । ननु च द्वे अङ्कुली प्रमाणमस्य दारुण इत्यत्र सम्भवति तत्राह । ‘यस्य त्वित्यादि’ । इदं च बहुव्रीहेरयं प्रत्ययो विधीयते त्वदुक्ते चोदाहरणे तद्वितार्थे तत्पुरुषः कर्तव्यस्तत्र च तत्पुरुषस्यः कुनेरित्यत्रा भवितव्यं, तस्माद्बहुव्रीहौ दारुणि वाच्ये गौण एवाङ्कुलिशब्द इति सुष्ठूक्तमित्यर्थः ॥

“द्वित्रिभ्यां च मूर्द्धः” ॥ अथक्रिमर्थे चः प्रत्ययान्तरं क्रियते न प्रकृतः षञ्जनुवर्तिष्यते, द्विमूर्द्धस्त्रिमूर्द्धइत्यत्र द्वित्रिभ्यां पादून्मूर्द्धस्त्विति पात्तिकमन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्, षचि तु सति चित्त्वाचित्त्रिमन्तोदात्तत्वं स्यात्, द्वित्रिभ्यां पादून्मूर्द्धसु बहुव्रीहावित्यस्य तु समासान्तविधेरनित्यत्वात्तदभावे द्विमूर्द्धा त्रिमूर्द्धानं सप्तरश्मिं एणीव इति सावकाशः स्यात्, षे तु सति यदापि समासान्तः क्रियते तदापि षत्वे ऽन्तोदात्तत्वं षत्वे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाश्रुदात्तत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः, अनित्यत्वं च ष-विधानादेव विज्ञायते, नित्ये हि सति प्रकृते षव्यपि विहिते द्वित्रिभ्यामपि स्वरः प्राप्तविभाषारूपेण चित्स्वरं बाधिष्यते विषयान्तराभावात्, अनित्यत्वे तु समासान्ताभावपक्षे सावकाशं द्वित्रिभ्यामिति स्वरं चित्स्वरो बाधेतेति प्रत्ययान्तरकरणमर्थवद्भवति, एवं च कृत्वा मूर्द्धस्त्विति नकारान्तनिर्देश उपपन्नो भवति अन्यथा सकथं चाक्रान्तादिति त्रदकारान्तमेव निर्दिशेत्, यदि नकारान्तो निर्दिश्यते कथं समासान्ते कृते भवति । नैव दोषः, वक्ष्यति हि तत्र यदापि समासान्तः क्रियते तदा बहुव्रीहेः कार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं भवत्येवेति ॥

“अप्पूरणीप्रमाण्योः” ॥ ‘पूरणप्रत्ययान्त इति’ । तस्य पूरणे इदित्येवमादयः पूरणार्थे ये प्रत्यया विहितास्तदन्ता इत्यर्थः । ‘स्त्रीलिङ्गा इति’ । पूरणीति ङीपा निर्देशात् । ‘पूरणीयहणेन दृश्यन्त इति’ । पूरणार्थसाहचर्यात् । ‘अपि प्रधानपूरणीयहणमिति’ । अपि विधीयमाने प्रधानं या पूरणी सा दृश्यत इति वक्तव्यमित्यर्थः । क पुनः पूरण्याः प्राधा-

न्यमित्यत आह । 'यत्रेति' । 'न केवलं वर्त्तिपदार्थ एवेति' । समा-
सावयवभूतं पदं वर्त्तिपदं तस्यार्था वर्त्तिपदार्थः, प्रथमान्तं चैतच्च सप्त-
म्यन्तं पूरणीत्येतदनुषज्यते न पुनरनुप्रविशतीति, तत्रोदाहरणे उद्भूतावय-
वभेदस्य समुदायस्य कृतैकशेषेण रात्रिशब्देनाभिधानाद्रात्रिषु पञ्चम्या
अन्तर्भावः । 'कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति' । नवमृतश्चेति कप्, अत्र
वर्त्तिपदार्थ एव पूरणी न त्वन्यपदार्थः, तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यप-
दार्थत्वात्, यथा वृत्तशब्दस्यावयव्यभिधेयो न तु शाखादयो ऽवयवाः,
अनुमीयमानस्याशब्दार्थत्वादित्यप्राधान्यं पूरण्याः । 'नेतुर्नञ्चइति' ।
नञ्चे यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः । 'कृन्दसि चेति' । अन-
ञ्चार्थमिदम् । 'पञ्चकमासिकइति' । पञ्चभृतिरस्य मासस्य पञ्चको
मासः, सोऽस्यांशवत्तृतीय इति संख्यायाः कन्, पञ्चको मासोऽस्येति
बहुव्रीहौ कृते टच्, अपः पित्करणं यत्र बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वमारभ्यते
तद्वाधनार्थम्, अपञ्चमाः सुपञ्चमाः, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति ॥

“अनासिकायाः संज्ञायां नसं चासूलात्” ॥ नसमिति द्विती-
यानिर्देशो वैचित्र्यार्थः । 'द्रुणस इति' । द्रुखि नासिकास्य, पूर्वपदात्सं-
ज्ञायामग इति णत्वं, वध्रे भवा वाधी, सा नासिकास्य वाधीणसः, वृद्धि-
निमित्तस्य च तद्धितस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः, गौरिख नासिकास्य गोनसः ।
'सुरसराभ्यां नस् वक्तव्य इति' । केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् ।
'सुरणाः सरणा इति' । अत्वसन्तस्य चेति दीर्घः, शितिः कृष्णा नासि-
कास्य शितिनाः, अहेरिख नासिकास्य अहिनाः, अर्चा प्रतिमा तस्या इव
नासिकास्य अर्चनाः, व्यापोः संज्ञाकृन्दसोरिति द्वस्वत्वम् ॥

“उपसर्गाच्च” ॥ उपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्षणं, नासिकां प्रति क्रिया-
योगाभावात् । 'वेर्यो वक्तव्य इति' । विशब्दात्परस्य नासिकाशब्दस्य
यशब्द आदेशो भवति प्रत्ययस्त्वज्जेव ॥

“सुप्रातसुश्वसुदिवशरिकुत्तचतुरश्रैणीपदाक्षपदप्रोष्ठपदाः” ॥
'टिलोपादिकमिति' । सुप्रातं सुश्वमित्यत्र टिलोपः, अथयानां भ्रमात्रे
टिलोप इत्येतत् नान्निमित्तम्, आदिपदेन एणीपदाक्षपदयोः पद्मावः ।

‘शोभनं प्रातरस्येति’ । प्रातःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वात्सामानाधिकरण्याभावात्, प्रातस्तनं कर्म प्रातःशब्देन लभ्यते, देवदत्तादिश्चान्यपदार्थ इत्याहुः । कथं च वरदः करोतु सुप्रातमह्नामयं नायक इति, नक्षयं बहुव्रीहिः, शोभनं प्रातस्तत्कारकः करोत्विति ह्यत्रार्थः । उच्यते । शोभनं प्रातस्तनं कर्म यस्य सन्ध्यादेस्तत्ते करोत्विति क्लेशेनास्य निर्वाहः ॥

“नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्क्योरन्यतरस्याम्” ॥ हलिग्रहणमनर्थकं, कथमहलः सुहल इति, अकारान्तो हलशब्दो ऽस्ति, नन्वर्थभेदोऽस्ति, महद्वुलं हलिरित्युच्यते, हलमात्रं तु हलं, नायमर्थभेदः किं चित्कारः, क्रियमाणेपि हलिग्रहणे हलशब्देनापि समासो न दण्डवारितः, ततश्च प्रकरणादिवशेन विशेषो ऽवगन्तव्यः, सति चैशमकारान्तेनापि समासे प्रकरणादिनैव महत्त्वमशङ्क्यते, इह तर्हि दुर्हल इत्यकारान्तेनापि समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति, समासान्ते तु विहिते चित्स्वरो भवति, अहलः सुहल इत्यत्र नञ्सुभ्यामित्यन्तेदातविधानावास्ति विशेषः, शेषाद्विभाषेति च हलिशब्दात्कप् प्रत्ययः प्रसज्येत, तस्मादुल्लिखणं, केचित्तु हलिशुक्थोरिति पठन्ति, अस्थिरप्रायः शुक्तिशब्दः ॥

“नित्यमसिच् प्रजामेधयोः” ॥ असेवायं न विहितः सकारस्येत्संज्ञा माभूदिति । ‘एवं तर्हीत्यादि’ । भाष्यएतच्चाश्रितं, चित्कारणं दुःखाः दुर्मधा इत्यन्तान्तेदात्तार्थमन्यत्र नञ्सुभ्यामित्येव सिद्धम् ॥

“धर्मादनिच् केवलात्” ॥ ‘परमः स्वो धर्मो ऽस्य परमस्वधर्म इति’ । सर्वनामसंख्येयोरुपसंख्यानमिति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न भवति, प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येयेति आहिताग्न्यादिराकृतिगणत्वाद्वा ॥

“जम्भा सुहरितवृणसोमैभ्यः” ॥ ‘दन्तश्चनो वेति’ । इमं जम्भसुतं पिबेति दर्शनात् ॥

“दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे” ॥ ‘लुब्धो व्याध इति’ । कवयस्तु-हिंसामात्रे प्रयुञ्जते, ‘बाली हेमाञ्जमाली गुणनिधिरिषुणा निर्मितो

दक्षिणेर्मे'ति यथा । 'द्वयितमिति' । द्वयशब्दादितच्, द्वय गात्रविचूर्णे-
नइत्यस्माद्वा चौरादिकणजन्ताक्तः ॥

"इच् कर्मव्यतिहारे" ॥ "अयं बहुव्रीहिर्यस्यतइति" । अस्यैव
कर्मव्यतिहारे वृत्तेः, उदाहरणेष्वन्येषामपि दृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घ-
त्वम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वयमिच् पठ्यतइति' । तेनाय्ययीभावसंज्ञकत्वाद-
व्ययत्वे सति सुब्रुग् भवतीति भावः । यत्रैवमय्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहि-
संज्ञाया बाधनात्समासस्वरूपेणान्तोदात्तत्वं सिद्धमिति नार्थश्चित्करणेन,
विशेषणार्थं तु, असति हि तस्मिंस्तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विकारमात्रं पठ्येत ततश्च
अव इदित्यस्यापि बहुवं स्यात् ॥

"द्विदण्डादिभ्यश्च" ॥ यदि द्विदण्डादयः साधवो भवन्ती-
त्ययमर्थोभिप्रेतः, द्विदण्डादिभ्य इति सूत्रपदस्य कथं निर्वाहोक्त आह ।
'द्विदण्डादिभ्य इति' । 'तादर्थ्यंश्चा चतुर्थीत्यादि' । 'समुदायनिपात-
नाच्चेति' । समुदाया यत्र प्रसिद्धान्तत्रैव तेगमवरोधेवस्यापनं यथा
स्यादित्येवमर्थं समुदायनिपातनमित्यर्थः । 'द्विदण्डि प्रहरणइति' । द्वौ
दण्डावस्मिन्प्रहरणइति विग्रहः । 'इह न भवतीति' । किं न भवति,
द्विदण्डीत्येतच्छब्दरूपं साधु न भवतीत्यर्थः । 'बहुव्रीह्यधिकारेपीति' ।
अत्रापि समुदायनिपातनाच्चेत्ययमेव हेतुः । ननु प्रातिपदिकेष्विच्-
प्रत्ययान्तपाठादेव सिद्धं द्विदण्डादीनां साधुत्वं तत्किमनेन, तच्च । नहि
पाठमात्रेणैकजन्तत्वं शक्यमवगन्तुं, ततश्चाय्ययीभावसंज्ञा न स्यात्, अना-
वैश्वं पाठः शङ्क्येत, क्वचिदप्यनुपयोगात् ॥

"प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः" ॥ 'जुरित्ययमादेश इति' । प्रत्ययसंस्थियं
न भवति, षष्ठीद्विवचनेन निर्देशात्, इह हि जानुशब्दस्यैकत्वेऽपि अर्थ-
गतं द्वित्वमुपपदनिबन्धनं वा द्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति निर्देश एतदर्थः
क्रियते, स्थानषष्ठीत्वममंदिगंधं कथं विज्ञायेतेति । ह्रस्वसि तु स्वतन्त्रोपि
जुशब्दे दृश्यते, उपजुबाधो नमसा, सदेम वत्सजुं पशुकामस्येति ॥

"ऊधसोऽनङ्" ॥ हित्करणादन्यादेष्टत्वमकारादित्वं च निश्चि-

स्याह । 'अनडादेशो भवतीति' । कुण्डोधीति । बहुव्रीहेरुधसो ङीष्, अल्लोपोनः, अनङ्गविधानमुत्तरार्थम्, इह तु नकारादेशेनापि सिद्धम् ॥

“गन्धस्येत्युत्पत्तिसुरभिभ्यः” ॥ 'इकारादेशो भवतीति' । षष्ठीनिर्देशादादेशत्वावसायः, प्रकरणभेदाय चादेशत्वं व्यवस्थाप्यते न त्वस्मिन्मत्ययेपि कश्चिद्वेषः, गन्धशब्देऽयमस्ति द्रव्यवचनः, वहति जलमियं, पिनष्टि गन्धानियमिति, अस्ति च गुणवचनः, चन्दनस्य गन्ध इति, तत्र गुणवाचिनो ग्रहणार्थमाह । 'गन्धस्येत्वइति' । रूपादिसमुदायो द्रव्यं, तस्य गन्धलक्षणो गुण एकान्त एकदेशो भवति, रूपादि-व्यतिरिक्तमवयवि द्रव्यमिति तु पक्षे एकान्त इवैकान्तः, तत्स्यस्योपलम्भात् । 'सुगन्ध आपणिक इति' । आपणे नियुक्त आपणिकः, प्राग्वहतीयष्टकं, भवार्थं वा अध्यात्मादित्वादृक्, अथ वायौ कथं सुगन्धिर्दुगन्धिरिति, नह्ययं गन्धो वायोर्गुणः, माभूतस्य गुणः, तेन तावदविभागापचालत्यते, एतावदेव च तदेकान्तत्वं विवक्षितं, न तद्गुणत्वम्, एवं च कृत्वा कुङ्कुमाञ्जनुलेपनमपि यदा देवदत्तादेरविभागापचं भवति तदेत्वं भवत्येव सुगन्धिर्देवदत्त इति, सर्वथा द्रव्यवचननिवृत्तिः ॥

“अल्पाख्यायाम्” । 'सूपोल्पोऽस्मिन्सूपगन्धीति' । अर्थप्रदर्शनमेतत्, विग्रहस्तु सूपस्य गन्धो लेशो ऽस्मिन्निति, अन्यथा विशेषणत्वाद्गन्धशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात्, यद्वास्मादेव निपातनाद्गन्धशब्दस्य परनिपातः ॥

“वादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः” ॥ 'लोपो भवति समासान्त इति' । यदि त्वयं समासान्तो न स्यादादेः परस्येत्यादेः स्यात्, शेषाद्विभाषेति कप् च प्रसज्यते, समासान्तापेक्षस्य शेषस्याश्रयणात्, कथं पुनरभावरूपान्तावयवो भवति तत्राह । 'स्यानिद्वारेणेति' ॥

“कुम्भपदीषु च” ॥ बहुवचननिर्देशात्प्रभृत्यर्थोऽवगम्यतरत्याह । 'कुम्भपदीप्रभृतय इति' । 'समुदाया एव निपात्यन्तइति' । कथं तर्हि सूत्रे भूतविभक्त्या सप्तम्या निर्देश इत्यत आह । 'तत्रेति' । विषयग्रहणेन सूत्रे

विषयसप्तमीति दर्शयति । 'यथा कुम्भपद्यादयः सिद्ध्यन्तीति' । यत्तदोर्नि यसंबन्धात्पूर्वत्र तथा लोपो भवतीत्यर्थो याज्ञः, किमर्थं पुनः समुदाया एव निपात्यन्ते न कुम्भादीनेव गणे पठित्वा तेभ्यः परस्य पादशब्दस्य लोपो विधीयेत तत्राह । 'समुदायपाठस्य चेति' विषय-
नियममेव दर्शयति । 'स्त्रियामेवेति' । अत्र च स्त्रियामपि ङीप् प्रत्यय एव, पाठोन्यतरस्यामिति यदा ङीष्विषयभूतस्तदैवेत्यर्थः । 'यच्चे-
त्यादि' । उपमानपूर्वपदं कुम्भपदी जालपदीत्यादि, संख्यापूर्वपदं एकपदी शतपदीति । अष्टापदीति पठ्यते, तत्र निपातनाद्वीघ्रत्वम्, अष्टनः सत्रायामिति वा ऽऽकारः ॥

“वयसि दन्तस्य दन्तु” ॥ ‘द्विदक्षिति’ । अकारस्योमित्कार्यार्थ-
त्वादुगिदक्षामिति नुम् ॥

“स्त्रियां संज्ञायाम्” ॥ अच्छन्दोर्धर्मिदम् । ‘अयोदतीति’ । अय-
इव दन्ता अस्या अयोदती, उगित्वाङ्ङीप्, । ‘समदन्तीति’ । नासि-
कोदरोष्ठेत्यादिना ङीष् ॥

“विभाषा श्याशरोकाभ्याम्” ॥ ‘अरोको निर्दोषिरिति’ ।
इव दीप्तौ, रोचनं रोकः, स न विद्यते यस्मैति कृत्वा ॥

“अयान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च” ॥ चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः ।
‘अहिदक्षित्यादि’ । भाष्यएतच्चाश्रितम् ॥

“ककुदस्यावत्यायां लोपः” ॥ कालादिङ्ङता इति । आदि-
अच्चेनाहारपरिणामादेर्येहणम् ॥

“चिक्रकुत् पर्वते” ॥ पर्वतेत्यपदार्थं मुख्यस्य ककुदस्यासम्भवा-
दाह । ‘ककुदाकारं शुक्लमित्यादि’ । ‘न चेत्यादि’ । उच्यतदत्यस्यानु-
षङ्गः । ‘संज्ञैवेत्यादि’ । एतच्च निपातनाल्लभ्यते, एवं च पर्वतग्रहणं
विस्मयार्थम् ॥

“उरःप्रभृतिभ्यः कप्” ॥ ‘व्यूढोरस्कः प्रियसर्पिष्क इति’ । सोप-
दादौ, इणः वः, उपपूर्वाचक्षतेः सम्प्रदादित्वात्कर्मणि क्तिप्, उपननुा

उपानत्, नहि वृतीति दीर्घः, अथमुक्ते उपानहौ येन सोऽवमुक्तेऽपानत्कः ।
नहो धः, जरत्स्ववत्त्वं । 'विकल्प एव भवतीति' । लक्ष्मीशब्दाव्युत्-
श्चेति नित्यः क्व न भवति, एकवचनान्तपाठस्य नियमार्थत्वात् ।
'अर्थोऽत्र इति' । नञः परो योऽर्थशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेर्नित्यं क्व
भवति, नास्यार्थोऽस्त्यनर्थकः ॥

“इतः स्त्रियाम्” ॥ अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च
तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥

“नवृत्तश्च” ॥ ‘नवृत्ताद्बहुव्रीहेरिति’ । अत्रान्तशब्द उत्तरपदे
वर्तते, नवृत्तरपदाद्बहुव्रीहेरित्यर्थः । यद्वा बहुव्रीह्यर्थमत्तरपदं बहुव्रीहिः,
तस्माच्चान्तादित्यर्थः, किं सिद्धं भवति, बहुव्रीह्यान्तान्तरीं गरी
गरीत्यत्र क्व निवर्तितो भवति ॥

“शेषाद्विभाषा” ॥ ‘यस्माद्बहुव्रीहेरिति’ । कर्मणि ल्यबोपपदा
पञ्चमी, बहुव्रीहिमाश्रित्यर्थः, तेन यत्राप्यादेशः समासान्तः व्याघ्रपात्
सुगन्धिः कुण्डोऽधीति, असात्रपि शेषो न भवति, प्रत्ययमायत्वाद्वा समा-
सान्तस्य यस्मादित्युक्तम् । इह शेषः कत्रपेतो वा स्याद् अनन्तरो यो बहु-
व्रीह्याधिकारस्तदपेतो वा समासान्तमात्रापेतो वेति त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति,
तत्रात्रो पक्षे व्याघ्रपात् सुगन्धित्विदंशः अनृचः विधुर इत्यादौ नित्य-
कविव्ययञ्जं सर्वत्र प्रसज्येन, शेषग्रहणं चानर्थकं, नहि नित्यकविव्यये
विकल्पप्रसङ्गः, नित्यकविधितानर्थक्यप्रसङ्गात्, द्वितीयेपि द्विदंशा
इत्यादौ स्यादेव प्रसङ्ग इति मन्यमानस्तृतीयं पक्षमाश्रयति । ‘समासा-
न्तो न विहित इति’ । बहुबहुक इत्याद्यापेक्षान्यतरव्याप्तिरुच्यते,
बहुबहु इत्यादौ गोस्त्रियोरपसर्जनस्येति । ‘कवमित्यादि’ । यदि
समासान्तापेक्षः शेष इति प्रश्नः । ‘विशेषे स इष्यतइति’ ततश्च
विषयान्तरे सूक्ते सामनि च बहुव्रीहेः समासान्तापेक्षं शेषत्वप्रस्त्येति
भावः । किमर्थं पुनः शेषग्रहणं, यावता यत्र समासान्ता विहितास्तत्र
तएव बाधका भविष्यन्ति, अनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति, साव-
काशाश्च ते, कोऽवकाशः, विभाषा क्व, यदा न क्व सोऽवकाशः, कपो-

प्यन्याः प्रकृतयः, विशेषप्रकृतिभ्य उभयप्रसङ्गे परत्वात्कप् स्यात् तस्मा-
च्छेषग्रहणम् ॥

“इयसश्च” ॥ ‘सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिद्धातइति’ । न त्वनन्त-
रस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति शेषलक्षणस्यैव कपः प्रतिषेध इति
सर्वशब्दस्यार्थः, एतच्च शेषादित्येतस्य निवृत्तत्वात्कम्मात्रस्यानुवृत्तेर्लभ्यते ।
‘बहुश्रेयसीति’ । लिङ्गविशिष्टग्रहणादत्र प्रतिषेधः, यथाच सोऽर्हत्त्वा-
दिलोपस्तथा तत्रैव वक्ष्यामः । ‘द्वस्वत्वमपि न भवतीति’ । गोस्त्रियो-
रपसर्जनस्येति प्राप्तं, कस्मादित्याह । ‘इयसो बहुव्रीहावित्यादि’ ।
पुंववृचनेनात्र न स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिर्विवक्षिता किं तर्हि द्वस्वप्रकरणा-
त्तदभावः, तथा च गोस्त्रियोरित्यत्र वृत्तौ इयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधो वक्त-
व्य इत्येवोक्तम् ॥

“वन्दिते धातुः” ॥ ‘वन्दितस्तुत इति’ । यद्यपि वदिरभिवा-
दनस्तुत्योरित्यभिवादानेपि वदिः पठ्यते तथापि व्याख्यानास्तुत्यर्थ-
स्यैव ग्रहणमिति दर्शयति । ‘तेन वन्दितधातुक इत्यत्र कञ् भवत्येव ॥

“नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे” ॥ नाडीशब्दो जातिलक्षणङीषन्तः ।
तन्त्रीशब्दो अविवृस्तृतन्त्रिभ्य ईरितीकारान्तः, । ‘बहुनाडिरिति’ ।
उपसर्जनद्वस्वत्वं, बहुतन्त्रीरित्यत्र तु कृत्स्त्रियाः प्रतिषेध इति वचनाच्च
भवति ॥

“निष्ठावाणिश्च” ॥ ‘प्रायतेस्यामिति प्रवाणीति’ । वेजो
ऽधिकरणे ल्युट्, कृत्यच इति णत्वम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां पञ्चमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ समाप्तश्च पञ्चमोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“एकाचो द्वे प्रथमस्य” ॥ इह यद्यपि स्वार्थत्वे संभवति पारा-
र्ध्यमयुक्तं, विधेयकार्योद्देशोर्निर्द्वंशात्संभवति च स्वार्थत्वं तथापि लिटि
धातेरित्यादौ विधेयानिर्द्वंशेन वैयर्थ्यप्रसंगाच्चायं ‘मण् कुटिलिकाया’ इत्या-
दिवत्क्वलो विधिः, नापि ‘शेष’ इत्यादिबल्लक्षणं चाधिकारश्च ।
तथा हि सति सर्वेषामेव शब्दानां प्रथमस्यैकाचोऽनेन द्विवचने सिद्धे
लिटि धातेरित्यादि व्यर्थं स्यात्, धातेर्लिट्येव लिटि धातेरेवेति निय-
माच्च वैयर्थ्यमिति चेत् । विधिनियमसंभवे विधेरेव ज्ञायस्त्वात्, अस्य
हि पारार्थ्येऽवश्यं भाविनि सति यथा तेषां विधित्वं तथास्य वर्णनं युक्तमतः
परार्थे एवायं, तच्चापि न परिभाषा द्विवचनं विधीयमानं प्रथमस्यैकाचो
वेदितव्यमिति, एवं हि सति सर्वस्य द्वे इत्यत्रैवास्य व्यापार इति तत्रैवैकाचः
प्रथमस्येति वाच्यं स्यात्, लिटि धातेरित्यादिकं च विधेयानिर्द्वंशादुच्ये
स्यादतः पारिशेष्यात्स्वरितत्वान्वाधिकार एवायमिति निश्चित्याह ।
‘एकाच इति चेति’ । अधिकारोयमिति वक्तव्ये पृथक् स्वरितत्वप्रद-
र्शनार्थमेवमुक्तम् । ‘एतच्चितयमिति’ । तस्य प्रयोजनं यच्च यदपेक्षितं
तत्र तस्य संबन्धः, यथा ‘ऽजादेर्द्वितीयस्येत्यत्र एकाचो द्वे इति, ‘उभे
अभ्यस्त’ मित्यत्र द्वे इति, लिटि धातेरित्यादौ सर्वं संबध्यते । ‘इत
उत्तरमित्यादि’ । अनन्तरोक्तस्यैव विवरणम् । ‘प्राक् संप्रसारणविधाना-
दिति’ । तत् आरभ्य तु नास्य संबन्धो विधेयान्तरनिर्देशात्स्वरिते कृते
नाधिकार इति वा व्याख्यानात् । सामान्येनोक्तमुदाहरणनिष्ठं दर्शयति ।
‘षट्यतीति’ । अत्र यदि धातेरेकाच इति सामानाधिकरण्येन संबन्धः
स्यात्पचिप्रभृतीनामेव स्यात् न ज्ञागत्यादीनां, प्रथमब्रह्मं चानर्थकं स्यात्,
न ह्येकाचां धातूनां द्वितीयादिरैकाचस्ति, न च प्रथमस्य धातेरिति

संबन्धः, तथा हि सति धातुपाठे प्रथमपठितस्य भवतिरेव स्यात्ततश्च भवतिरुहणमेव कर्तव्यं स्यात्, अथैकावो धातोः प्रथमस्य वर्णस्येति संबन्धः, तदपुनः सह निर्वृष्टयोः सामानाधिकरण्यस्य स्वतः प्राप्तस्य त्यागयोगादतो वैयधिकरण्येन संबन्ध इत्याह । 'धातोरावयवस्येति' । 'द्वितीयस्य चेति' । यत्राप्यत्र द्वितीयरुहणं नास्ति तथापि लिटि धातोरित्यत्र त्वधिकृतमस्ति तस्य चार्थः प्रदर्श्यते इति नासङ्गतं किञ्चित् । जज्ञागरेत्यादीनि मुख्यगौणतया क्रमेणादाहरणानि । 'एकाव इति' । यत्राप्यं तत्पुरुषः स्यात्तदा धातोरित्यनेन सामानाधिकरण्यं चेदिषाय चारेत्यादावेव स्याद्वेयधिकरण्ये तु पगाचेत्यादिवु भवदपि द्विवचनमन्त्याचर्येव स्यात्ततश्च 'हलादिः शेषः' 'शूर्पश्रीः कथः' । 'लिङ्गभ्यासस्योभयेषा' मित्याद्यनुपपन्नं स्यात्, एकरुहणं चानर्थकं, प्रथमस्याव इति विशेषणादेकस्य च धातोरनेकप्रथमात्रमभावादत्र इत्येकत्वं वा विवक्षिष्यते किमेकरुहणेन, तस्माद्बहुव्रीहिरयं तदाह । 'एकाव इति बहुव्रीहिनिर्देश इति' । बहुव्रीहिणा विवक्षितस्यार्थस्य प्रतिपादनं बहुव्रीहेर्वा उच्चारणं बहुव्रीहिनिर्देशः विग्रहप्रदर्शनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं, यदि बहुव्रीहिनिर्देशस्ततो बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वात्तथा चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावः स एवानीयते न चित्रा गावस्तद्वदत्रोपलक्षितं तदुभयपार्श्ववर्ति व्यञ्जनद्वयमेव द्विरुच्येत न तूपलक्षणभूतोज्जित्यत आह । 'तत्रेति' । भवति वै बहुव्रीहावपि क्वचिद्वर्तिपदार्थस्यापि कार्ययोगः, तद्वया, शुक्लत्राससमानयेति मत्वर्थं बहुव्रीहिसत्र यथा दण्डीविवाणीति संसर्ग मत्वर्थोयउत्पत्ते तस्य द्विष्टत्वाद्गुणस्यापि कार्ययोगस्तद्वद्बहुव्रीहावपि यत्र संसर्गो वाच्यस्तत्राविरुद्धो गुणस्यापि कार्ययोगः । 'अभ्यन्तरश्चेति' । अन्तर्भूत इत्यर्थः । आभ्यन्तरमिति पाठे अभ्यन्तरं मध्यं तत्र भवमाभ्यन्तरम् । 'साचक्रस्यैव द्विवचनं भवतीति' । यथा तत्सविहितमवयवान्तरं द्विरुच्यते तथोपलक्षणीभूतोप्यज्जित्यर्थः, । अत्र च ज्ञापकं 'दीर्घाकित' इत्यादि । चोदयति । 'एवं' च पठित्यत्रेति । 'तेनैव

तदवयवोऽच्छब्दः पशब्दश्चेति । चकारादकारश्च व्यपदेशिवद्वाधा-
 देकाजेष्व, यथैवाङ्गुत्या देवदत्तोङ्गुलिमांस्तथा हस्तोपि तद्वदत्रापि,
 ततश्च सर्वेषामेष तेषां द्विर्वचनप्रसङ्ग इति शेषः । नन्वर्थवद्बहणेनानर्थ-
 कस्येति समुदायस्यैव भविष्यति नावयवानाम् । नन्वेवं जागर्त्यादीनां
 न स्यात्, किं च यत्र शेदत्यादौ विशिष्टं शब्दस्वरूपं दृश्यते तत्रैवेयं
 परिभाषा, अत्र तु धातोरवयवस्यैकाव इति तटस्थेनोपलक्षणेन जाग-
 पत् इत्येवमादिकं दृश्यते न तु स्वरूपेणेति नेह तस्या प्रवृत्तिः । परिह-
 रति । 'तत्रेति' । तेषु समुदायादिष्वेकाव मध्ये ऽवयवैकावः प्रथमा
 न द्विरुच्यन्ते, कुत इत्याह । 'तथाहीत्यादि' । अयमभिप्रायः । किमे-
 कस्मिन्नेव प्रयोगे युगपच्च सर्वप्रयोगश्चागते, पर्यायेण वा, किं वा प्रयो-
 गभेदेन कस्य चित्कवनेति, न तावदाद्यः कल्पः, प्रमित्यनुष्ठानये द्वयो-
 रण्यसम्भवात्, तथाहि । एकावत्त्वेन निरूपितं द्विर्वचनं प्रमातव्यं, न चैको
 ऽवयवो युगपदनेकावयवत्वेन शक्यो निरूपयितुं तत्कथं युगपत्प्रतीयतां
 प्रमितं वा कथमनुष्ठीयतां, नह्येकस्मिन्नेकाव द्विरुच्यमाने तदेवान्य
 एकावच्छब्दो द्विर्वक्तुं, वाचः क्रमभाषित्वात् । नापि द्विबीयोऽनभ्यास-
 स्येति प्रतिषेधादनवस्थापाताच्च, तस्मात्प्रयोगभेदेन सर्वप्रसङ्ग इत्येव
 एव पतः सम्भवति, तत्र णिजिर् शौचपोषणयोरित्यस्य श्लौ यदा निज-
 व्दस्य द्विर्वचनं तदा नेनेति नेनित्त इत्यत्र न कश्चिद्वेषः, नेनित्तति
 अनेनित्तुर्नेनित्तदित्यत्रा'दभ्यस्ता' 'त्सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' 'नाभ्यस्ताच्छ-
 तु'रित्यद्वावजुसभावमुन्प्रतिषेधा न सृजकारेण व्यवधानात्, इकारस्येच्छ-
 व्दस्य च द्विर्वचने रूपमेव न सिध्यतीत्येष एव दोषः, तस्य परिहारः ।
 'शास्त्रहानिप्रसङ्गादिति' । अवयवे हि द्विरुच्यमाने ऽवयवान्तरविषयसमु-
 दायविषयं च शास्त्रं हीयेत । ननु शास्त्रेण प्रमितमेव यदि नानुष्ठीयेत
 स्याच्छास्त्रहानिः, अत्र तु पर्यायेण प्रतीयतइत्युक्तं तच्चानुष्ठितमेव
 कथं शास्त्रहानिः । अङ्ग तु भवानाचष्टां पशब्दे द्विरुच्यमाने चकारः
 किमिति न द्विरुच्यते तदा तद्विर्वचनस्याप्रतीतत्वादिति चेत्किमिति न

प्रतीयते, तेन सहैकाचत्वेनानिरूपितत्वादिति चेत्किमिति न निरूप्यते
मौनमन्त्रोत्तरं, तस्माद्व्यस्मिन् प्रयोगे यच्च यावच्च प्रथमैकाचत्वेन शक्यते
निरूपयितुं तस्य सर्वस्य द्विर्वचनं प्रमातव्यमनुष्ठातव्यं च, अन्यथा तु
क्रियमाणं प्रतीयनुष्ठानयोर्हभयोरपि शास्त्रहानिमात्रवदिति, तस्मात्समु-
दायस्य द्विर्वचनमिति, न चात्रापि पक्षे ऽवयवविषये शास्त्रहानिः,
अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य, न खल्ववयवानां द्विर्वचनमकृत्वा समुदायः
शक्यो द्विर्वक्तुं, यद्यथा वृत्तः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति, अथ कथं पपा-
चेति द्विर्वचनं, यावता धातुरेवायं न धात्ववयवः, नापि प्रथमः, द्विती-
यादिषु हि सत्सु यस्मात्पूर्वा नास्ति स प्रथमः, कथन्तरां चेयायेत्यादौ-
यत्रैकोजस्येति, व्यतिरिक्तोन्यपदार्था नास्ति, तत्राह । 'पपाचेत्य-
चेति' । 'एकाचत्वमपीति' । अपिशब्दात्प्रथमतस्तत्रापि, उभयत्रापि
धातुं प्रत्यवयवत्वम् । 'व्यपदेशिवद्वावादिति' । मुख्य एकाग्र्यपदे-
शोऽवयवव्यपदेशश्च येषामस्ति ते व्यपदेशिनो जायादिषु जागित्येषमा-
दयस्तेषामिवैषामपि कार्ये भवतीत्यर्थः । न चेदं वचनं, लौकिकोऽयं
न्यायः, लोके हि शिलापुत्रकस्य शरीरमिति बहिर्वस्तुभेदे ऽसत्यपि
भेदव्यवहारोऽवस्थाभेदाश्रयो दृश्यते शिलापुत्रकः क्रीयमाणविक्रीयमाण-
त्वाद्यवस्थायुक्ता यो दृष्टस्तस्येदं शरीरमिति परिदृश्यमानावस्थाभेदेन
व्यपदिश्यते, पपाचेत्यत्रापि पवेरनन्तप्रयोगविषयस्य संप्रति प्रयुज्यमानं
लिट्परं रूपमवयव इति शक्यं व्यपदेष्टुं, प्रथमशब्देऽपि प्रथमगर्भेण हते-
त्वादावसतोऽपि द्वितीयादीन् बुद्ध्या परिकल्प्य मुख्यप्रथमसाधर्म्याद्व्या-
लोके एकस्मिन्नपि प्रथम इति प्रयुज्यते तद्वदत्रापि, इयायेत्यत्रापि इतः,
यन्ति, आयन्, अगात्, जिगमिषतीत्यनन्तप्रयोगस्थेनैकोऽयमिकार इत्यन्य-
पदार्थापि कल्पितः, प्रसिद्धप्रसिद्धिभूतश्च गौणमुख्यद्वैतः, एवंविधस्तु
व्यवहारो मुख्यादपि प्रसिद्ध इति न गौणत्वदोषः, एवं च कृत्वा 'अथो
लिटि,' 'भवतेरः,' लिट्याभ्यासस्योभयेषां, 'दीर्घ इणः क्तिती'त्यादिक-
मुपपद्यते । अत्र तु इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्द-
रूपे संख्येये 'बष्ठी स्थाने योगे'ति वचनादेकाचः प्रथमस्येति स्थानवश्यां

सत्यामेकस्य स्थाने द्वे शब्दरूपे भवत इत्यर्था भवति, यथास्तेभूरित्यादौ, तदा स्थाने द्विर्वचनमित्ययं पक्षो भवति, यदा शब्दसंबन्धिनी उच्चारणे संख्येये क्रियारूपस्य शब्दस्य च स्थान्यादेशसंबन्धायोगादध्याहृतोच्चारणक्रियापेक्षयैकाच इति कर्मषष्ठी, एकाचो द्वे उच्चारणे भवतः, एकाचं द्विरुच्चारयेदित्यर्थस्तदा द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमित्ययं पक्षो भवति, तत्राद्ये पक्षे स्थानेन्तरतम इति वचनाच्छब्दतश्चान्तरतमयोर्द्वयोर्विधानाद् यद्यपि ये के चन प्राप्नुत इति दोषानवतारः, विचीयतीत्यत्र तु सन्-होरिति वृथाः स्थापयिष्यमाणत्वाच्चिस् इत्यस्य स्थाने चिस्चिस् इति शब्दान्तरादेशे सति तत्स्थस्य सकारस्य सन्त्वे प्रमाणाभावाद् अङ्गनगमांसनीति दीर्घत्वं न स्यात्, आदेशस्य स्थानिवद्भाव उच्यते नादेशावयवस्य स्थान्यवयववद्भाव इति स्थानिवद्भावेनापि सन्त्वं नास्ति, तस्य तु यत्र सन्मात्रस्य द्विर्वचने स्थानिवद्भावेन सन्त्वं सोऽवकाशः, यथा इणः सन्, ईषिषतीति । ननु शब्दान्तरप्राप्या द्विर्वचनमित्यमप्राप्या तु दीर्घत्वमित्युभयोः परत्वादीर्घत्वे कृते द्विर्वच्यते, इह तर्हि ह्रस्वतेः सनि ह्रास् इत्यस्य द्विर्वचनं, समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र आदेशेनैवास्ति इयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इति, ततश्च ह्रोभ्यस्तस्येति संप्रसारणं न स्यात्, जुहाव जुहुवतुरित्यादावेव तु स्याद् यत्र ह्रामात्रस्य द्विर्वचनात्स्थानिवत्त्वं, नैष दोषः, ह्रोभ्यस्तस्येति व्यधिकरणे वृथा, ह्रयतेरभ्यस्तस्य भविष्यतः प्रागेव संप्रसारणं परपूर्वत्वं, हल इति अङ्गनगमामिति वा दीर्घत्वं, ह्रास् इत्यस्य द्विर्वचनम्, इह च पिपत्तति उद्विचतीत्यत्र पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचनइति वचनात्परत्वात्कुत्वादेषु कृतेषु पश्चाद् द्विर्वचनमिति न कश्चिद्दोषः, इह तर्हि आटिटद् आशिश्द् इति खिलोपे कृते ऽपि द्विर्वचनेचीति रूपस्थानिवद्भावाच्छब्दान्तरप्राप्यभावेन नित्यत्वात्पूर्वं द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रसङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययत्वं नष्टं, स णिञ् न भवतीति खिलोपो न स्यात्, तस्य तु कारखेत्यादिरवकाशः, इह च जिघांसतीति समुदायस्य समुदाय-आदेशे कृते हन्तेरभावादध्यासाच्चेति हन्तेरिति कुत्वं न स्यात्, तस्य तु अघ-

निध, जघन्य, अहं किल जघन, जघन्यानित्यादिरवकाशः, यत्र हन्ति-
 मात्रस्य द्विर्वचनात्स्थानिवद्भावस्तदेवमाद्यपत्तस्य दुष्टत्वाद् द्वितीयं पक्ष-
 माश्रित्याह । 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति' । चशब्दोवधारणे । कथं पुनः
 वल्लीस्थाने योगेति परिभाषायां सत्यां द्विःप्रयोगपक्षः शक्य आश्रयितुं,
 तत्राह । 'आवृत्तिसंख्या हीति' । यद्वावृत्तेः संख्या विधीयते एवं सति
 त्रिर्वचनं प्राप्नोति, नह्याद्यमुच्चारणमावृत्तिः, अतस्तदेकम्, आवृत्ती च द्वे
 इति त्रिर्वचनप्रसंगः, तस्मादावृत्तिज्ञता संख्या आवृत्तिसंख्या, कस्योच्चा-
 रणस्य, आवृत्तमुच्चारणं विधीयतइत्यर्थः, तत्र च स्यान्वादेशभावो न
 संभवतीत्युक्तम्, अथ वक्षे यथाटिटदित्यादौ दोषो न भवति तथा दर्श-
 यति । 'तेनेत्यादिना' । अन्यत्रापि वक्षे नेमतुः खेहे इत्यादौ नस्वस-
 त्वयोः कृतयोर्धातोरादेशादित्यस्य द्विःप्रयोगेऽप्यनिवृत्तेरेत्याभ्यासलोके
 न स्यातां, पदान्तरे तु नादेशादिष्यपदेशः, अलाभ्यत्वेन स्यानिवत्त्वात्
 वात्समुदायादेशत्वेनादेशादित्वाभावाच्च न दोषः, लिटि आदेश इति
 विशेषणान्वत्त्वसत्त्वयोरनैमित्तिकत्वाद्, इह तर्हि वेभिदितेति वेभिव्य-
 ञ्छासृचि अल्लोपयलोपयोः कृतयोरुपदेशे य एकाजनुदात्तः स इवाय-
 म्मितीट्प्रतिषेधः स्यात्, पदान्तरे त्वेकाचव्यपदेश्यालाभ्यत्वाद्बुभियेत्यस्य
 कृष्णकत्वाचिषेधाभावः, द्विःप्रयोगेऽपि न दोषः, पूर्वस्मादपि विधौ कल्लो-
 कस्य स्यानिवद्भावात्, इह तर्हि वरीरुहतेति वहेर्लिटि दीर्घत्वं स्यात्,
 नह्यच स्यानिवत्त्वं, दीर्घविधौ निषेधात्, नैव दोषः । एकाच उपदेश-
 इत्यत एकाच इत्यनुर्लम्बिते, यद्वा वहेर्विहितं यदार्तुधातुकं तस्य च
 इट् तस्य दीर्घ इति वरीरुहशब्दाद्विहितस्य न भविष्यति । इह च
 सिषेचति, यद्यपि सिचोर्लङ्घितस्तथापि द्विर्वचने कृते समुदायस्यैक-
 पदसंज्ञा न तदवयवस्य, सेचशब्दस्य पदसंज्ञायां तदादिग्रहणानिवृत्तेर-
 भ्यासस्य वर्जनायोगादिति सत्पदाद्योरिति वत्त्वनिषेधाभावः, इह तर्हि
 विभिद्धानित्यादौ अतस्तत्त्वोप्युच्चारणे एकाचत्वं न याति किं पुनर्द्वि-
 उच्चारणइति कस्वेकाद्यादुसामितीट्प्रसङ्गः, तत्र । उच्चारणभेदाद्विबु-
 द्ध्यामादुर्भावे पूर्वसंख्याकृतव्यपदेशनिवर्तनात्, अत एवादुहणं कृतं

परिधानित्यादाविडर्षम्, इह तर्हि विमुञ्चापेति, तस्यैवार्थवतो द्विरुक्ति-
भावमात्रमित्यभ्यासस्यार्थवत्त्वात्सुपेः पत्वमित्यत्रानर्थको विमुषुपुरिति
वक्ष्यमाणं विहन्येत, नैव दोषः । अन्यथ्यतिरेकाभ्यां शब्दस्याशेषार्थः ।
ब्रह्मायः, न चात्राभ्यासोपपन्नने कश्चिदर्थ उपजायते ऽप्राये चापयति,
ननु न एव चेद् द्विरुच्यते ऽर्थप्रत्ययेनाप्यावर्तितव्यं, यथा ऽहिरहिर्बुध्यस्व-
बुध्यस्वेति, किमत्रोपालभ्येमहि, न तावदर्थप्रत्यया आवर्तन्ते, तदेतद्वेदं
दृश्यतां यथा स्वप्नः सुप्तो ऽस्वयदित्यादौ क्वचिद्विकृतः क्वचिद्विकृतः
क्वचिदङ्गागमापेक्षो ऽयं प्रतिपादयति तथा सुप्वापेत्यादावावृत्त एव
प्रतिपादयतीति ॥

“अज्ञादेर्द्वितीयस्य” ॥ ‘प्रथमद्विर्वचनपवादोयमिति’ । ननु
शिरोधे समानफलत्वे च बाध्यबाधकभावो यथाष्टाश्रियूपः कर्तव्यो वाञ्छ-
येयस्य चतुरश्रित्यष्टाश्रित्यचतुरश्रित्ययोर्यथा नैवारश्चरुर्नैवावपूतना-
मिति मन्त्रावपनेन वैतुष्यफलत्वेन तत्फलको ऽवघाते बाध्यते, नैवैश्ये-
नूक्तसमुत्पन्नं, यत्र त्वेतदुभयं न भवति न तत्र बाधो यथा कृतकृत्यप्रत्य-
कलङ्कानां, यथा वा तद्विगतद्राजप्रत्ययसंज्ञानाम् । इह तु न समानफलत्वं,
फलस्य कस्य चिदभावात्, अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात् । स्वादेतत् ।
द्वयोरसीनयोर्मध्ये कस्मिंश्चिदुपविष्टे द्वितीयस्तृतीयो भवति तथा प्रथमे
द्विरुक्ते द्वितीयस्तृतीयो भवतीत्यस्येवात्राप्यसंभव इति, स्यादप्येवं, यदि
प्रथमद्विर्वचनमेव नियोगतः पूर्वं स्यात्, किञ्च नात्रौत्पत्तिकस्य द्वितीयस्य
द्विर्वचनमुच्यते किं तर्हि द्वितीयमात्रस्य, ततः किं, प्रथमे द्विरुक्ते यो द्विती-
यस्तस्य भविष्यति । मन्त्रेष्वमन्तरात्मसमं स्यात्, कथमष्टः सन्, प्रथमस्य
द्विर्वचनम्, अष्ट अष्ट इति स्थिते हलादिः शेषश्च प्राप्नोति द्वितीयद्विर्वचनं
च, परत्वाच्चित्यन्ताच्च हलादिः शेषस्ततो द्विर्वचनम्, अ अष्ट अष्ट इति स्थिते
हलादिशेषे त्रयाणामकाराणामतो बुधे पररूपत्वेऽटिषतीत्येतदूषं स्याद-
ह्योऽपि द्विर्वचने इतदेव रूपं, द्वयोरकारयोः पररूपमित्येतात्पदं नानार-
क्यसमं, कथं, प्रथमं द्विर्वचनं हलादिः शेषः, अष्ट अष्ट इति स्थिते सन्त्यत इतीत्यं
च प्राप्नोति द्विर्वचनं च, द्वयोर्नित्ययोः परत्वादित्यं, नन्वित्यं सनमभ्यासं-

चापेक्षतइति बहिरङ्गं, ततः किम्, अन्तरङ्गमतो गुणइति पररूपत्वं प्राप्नोति, समानाश्रये च घाणादाङ्गं बलीयः, एवं तर्हि कृतेपि पररूपे तस्यान्तवद्वा-
 घादित्वं प्राप्नोत्यकृते चेति नित्यत्वं परत्वं चेति द्वे तस्य प्राबल्यकारणे,
 पररूपस्य त्वन्तरङ्गत्वमेकमेवेतीत्यमेव तावद् भवति, सति तु तस्मिन्वाभ्या-
 सस्यासवर्णइतीयङ् च प्राप्नोति द्विर्वचनं च, तत्र द्विर्वचनमियङि कृते यङि-
 त्यस्य प्राप्नोति अकृते त्वङित्यस्येति शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यं, तेन परत्वावि-
 त्यत्वाच्चेर्यङि कृते यङ्शब्दस्य द्विर्वचने हलादिः शेषः, इत्स्वम्, इयियटिषति,
 ओणेरुबोणिषतीति भवति, असति द्वितीये द्विर्वचने इयटिषति उबो-
 णिषतीति भवतीति नानारम्भसाम्यम् । एवं तर्ह्यनभ्यासस्येति निषेधादेक-
 स्मिन् द्विरुक्ते नापरो द्विर्वक्तुं शक्यतइत्यस्यैवासंभवः, अथ वा सामान्य-
 विहितस्य विशेषविहितं सत्यपि संभवे बाधकं भवति, तद्वद्वा दधि
 ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति, ओदनसेकाख्यस्य फलस्य समा-
 नत्वादत्र दधिबाध इति चेद् इहापि तर्ह्यर्थाभिधानाख्यं फलमेकम्,
 अर्थाभिधानाय हि द्विरुच्चारणं तच्चैकेनैव साध्यते, अथ रूपविशेषाख्यं
 फलं भिन्नम्, अन्यद्वि रूपं प्रथमस्य द्विर्वचने ऽन्यच्च द्वितीयस्य, इतरत्रापि
 वृप्तिविशेषाख्यं फलं भिद्यते, अन्या हि दध्नस्तृप्तिरन्या हि तक्रस्य, अतो
 नाप्राप्ते तस्मिन्नाभ्यप्राणत्वमेव बाधनिबन्धनं नासंभवः, सामान्यशब्दा
 हि विशेषशब्दसंनिधौ तत्रैवोपसंज्ञियन्ते ततोऽन्यत्र वा यथा वसिष्ठो
 ब्राह्मणो ब्राह्मणाः आवाता वसिष्ठोऽप्यायात इति । ननु कौण्डिन्य-
 स्यापि ब्राह्मणत्वाद् दधि प्राप्तमिह तु प्रथमस्योच्यमानं द्विर्वचनं द्विती-
 यस्य न प्राप्नोतीति कथं येन नाप्राप्तिः, न क्रमो द्वितीयस्य प्राप्तमिति
 किं तु धातुसामान्यविहितं प्रथमद्विर्वचनमजादेधातोः प्राप्तमिति, तत्र
 दधितत्क्राख्यं विधेयं भिद्यते, इह तु कार्यं भिद्यते, विधेयं द्विर्वचनमेकमि-
 त्येतावान् विशेषः । यद्वा तत्रापि दानमेव विधेयं तस्य तु देयभेदाद्वेदः,
 इहापि कार्यभेदाद्वेदस्तद्विदमुक्तम् । 'प्रथमद्विर्वचनापवादोऽयं द्वितीय-
 द्विर्वचनमिति' । सर्वथा प्रथमद्विर्वचनं द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यते, यद्येवं
 यथाभूतस्यैकाचः प्रथमद्विर्वचनं प्राप्तं तथाभूतस्यैव द्वितीयद्विर्वचनं बाधकं

स्यात्, सव्यञ्जनस्यैतत्प्राप्तमिति तेन सहव्यञ्जनानामप्यनावृत्तिप्रसङ्गः ।
 स्यादेवं यद्यजादिषु प्रथमस्यैकावः किञ्चिद्विहितं प्रतिषिद्धं वा भवेत्,
 इह तु विशेषसंनिधौ सामान्यशब्दस्य ततोऽन्यत्र वृत्तेरजादिषु प्रथमद्विर्व-
 चनरूपाप्रतीतत्वादप्राप्यनुमानमेव बाधः, व्यञ्जनानि च यदा यस्य कार्यं
 तदा तदङ्गानीति द्वितीयैकाव्यन्तर्भावात्तेन सह द्विर्वचनं केन वार्यते,
 अत्र च लिङ्गं नन्दा इति प्रतिषेधः, अथेयाय, आरेत्यादौ केन द्विर्वचनं,
 न तावदनेनाद्वितीयत्वात्, नापि पूर्वणाजादिषु तस्याप्रवृत्तेः, ननु च
 यत्र द्वितीयसद्भावादस्य प्रवृत्तिः, अटिडिषतीत्यादौ, तत्र तदप्रवृत्तिः,
 यत्रै तदप्रवृत्तिः, यत्र तु द्वितीयाभावादेतत्र प्रवर्त्तते न तत्र तस्य प्रवृत्ति-
 र्वार्यते, तत्रापि वार्यते, अजादेरिति सामान्यनिर्द्वंशात्, सामान्यनिर्द्वंशे हि
 क्वचिदपि द्वितीयवत्यां व्यक्तौ सर्वत्र बाधेत यथा हलादिः शेषे वक्ष्यते
 क्वचिदपि प्रवर्त्तमानो हलादिः शेषः सर्वत्र निवृत्तिं करोतीति । नैष दोषः ।

जात्योपलक्षिता व्यक्तिः प्राधान्येनेह दृश्यते ।

द्वितीयवक्ष्यामेवेदं व्यक्तौ तेन प्रवर्त्तते ॥

प्रवर्त्तते च यत्रेदं तत्र पूर्वं निवर्त्तते ।

जातिर्हलादिशेषे तु प्राधान्येन समाश्रिता ॥

‘इति’गुणे चेति’ । नित्यत्वात्परत्वाच्च । ‘स्थानिवद्भावः प्राप्नो-
 तीति’ । ततश्च इह इत्यस्य द्विर्वचने हलादिः शेषे च दीर्घत्वे सति
 अरीषतीति प्रसङ्गः । ‘न चात्र द्विर्वचननिमित्तमिडिति’ । यत्र परतो
 द्विर्वचनमुच्यते तदेव तस्य निमित्तमिति भावः । ‘किं तर्हि कार्यीति’ ।
 सन्यङोरिति षष्ठ्याश्रयणात् । ततः किमित्याह । ‘न चेति’ । तद्भाव-
 भावित्वे सत्यपि कार्यिणः सप्तमीनिर्द्वंशाभावात् निमित्तत्वं शास्त्रे
 स्थितमित्यर्थः । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमित्याह । ‘तथाहीति’ । ‘गुण-
 वृद्धोरिति’ । क्ङीति चेत्यत्र वृद्धेरपि प्रतिषेधाद्गुणवृद्धोरित्युक्तम् ।
 ‘शयितेत्यत्र न भवतीति’ । गुणस्य प्रतिषेधः । क्वचित्तु शायक इत्यपि

पठ्यते, तदयुक्तमप्रकृतत्वादत्र वृद्धेः, तथा चोत्तरस्थे गुणग्रहणमेव कृतम् ।
 'तेषां द्वितीयस्येति विस्पष्टार्थमिति' । तस्मादित्युत्तरस्थेत्यनन्तरस्य
 द्वितीयस्यैव भविष्यति न तृतीयादेः, यदा तु बहुव्रीहेः षष्ठी अजादि-
 र्यस्य धातोरिति तदा सामर्थ्यादप्रवृत्तमार्थेऽप्यारम्भे तृतीयादेरपि प्रसङ्गः ॥

“नन्दाः संयोगादयः” ॥ उन्दी क्लेशे, अहु अभियोगे दोषधः,
 छत्स्वम्, अर्ध पूजयाम् । ईद दर्शनाङ्गुनयोः, अन प्राक्ने, द्वा कुत्सायां गति,
 उज्ज्विष्ये यदुक्तं तत्सर्वे हयघरक्षित्यत्रैवोक्तम् । ‘यकारपरस्येति’ ।
 यकारः करो यस्माद्व्यकारोत्पत्त्यर्थः । ‘उज्ज्वलस्येति’ । तृतीयस्य
 उज्ज्वलसहितस्यैकाच इत्यर्थः । तत्र यकारस्य द्विवचनं न भवति ।
 ‘अपरे पुनरिति’ । अस्मिन्पक्षे ईदंतिस्सनि कृते इति व्याख्येयम्,
 तत्सम्बन्धिनस्तृतीयस्यैकाचो ऽसम्भवात् । नामधातवः, कुष्धातवः ।

“पूर्वाऽभ्यासः” ॥ ‘अर्थादिति’ । सामर्थ्यात्पूर्वशब्दोयमवयवव-
 चनः, अवयवश्चावयविनो भवति, स चेह कश्चिच्च निर्दिष्टः, अतोवश्यं
 द्वे इत्यत्रानुवर्त्तनीयं, न वानुवृत्तमपि प्रथमान्तमेवावस्थितमवयवपेक्षां पूर-
 यितुमलमित्येतत्सामर्थ्यम् । ‘अस्मिन्मकरश्च इति’ । अनेन सर्वस्य द्वे
 इत्यत्र प्रकरणे इयं संज्ञा न भवति, तेन तत्र हलादिशेषाद्व्यभावः, यद्येवं
 व्युत्तिगमिजुहोत्यादीनां द्वे इत्यत्र न प्रप्नोति, कर्त्तव्योऽयं यमः । ‘तयोः
 पूर्वावयव इति’ । अवयववाचिभिर्दिक्शब्दैर्योगे पञ्चमी न भवति, तस्य
 परमाद्धेयमिति लिङ्गात्, पपाचेत्यादौ हलादिः जेवः, सन्वतः, दीर्घा-
 कितः, कुहोश्चुः, अभ्यासे चर्च, सन्धल्लघुनि, दीर्घा लघोरप्यादीनि
 यथायोगमभ्यासकार्योणि ॥

“उभे अभ्यक्तम्” ॥ ‘द्वे इति वर्तमानइत्यादि’ । द्विरुक्तसमु-
 दायस्यैकाभ्यस्तसंज्ञा यथा स्याद् द्वयोर्द्वे संज्ञे मा भूतामित्येकमर्थमुभेयवचं
 न तु संज्ञिनिर्देशार्थं, द्वे इत्यस्यानुवृत्त्येव संज्ञिनिर्देशस्य सिद्धत्वादित्यर्थः,
 अदत्तेत्यादावदभ्यस्तादित्यद्वावः । इमाभ्यस्तयोरान्त इत्याकारलोपः ।

‘नेनिजतीत्यत्रेत्यादि’ । असत्युभे ग्रहणे वृद्धिरादैजित्यादौ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिदर्शनादिहापि प्रत्येकं स्यात् ततश्च नेनिजतीत्यत्र ‘पृथगाद्युदात्तत्वं स्यात्, न चानुदात्तं पदमेकवर्जमित्येकस्यानुदात्तत्वं, वर्जनीयविशेषावगमहेतोः सति शिष्टत्वादेरसंभवात्, अथापि स्यादेवमपि पर्यायः स्यात् । ननु च भीह्रीभृहुमदेतिज्ञापकात्परस्य न भविष्यति, पूर्वस्यापि तर्हि न स्यात्परेण व्यवधानात्, उच्यते च स्वरस्ततश्च स एव पर्यायप्रसङ्गः, यदि तु संयोगसमासादिसंज्ञावदन्वर्थत्वप्रतिपत्त्यर्थं महासंज्ञाकरणं, तेनान्वर्थताविज्ञाने समुदायस्यैव संज्ञेत्युच्यते तदोभेग्रहणं शक्यमकर्तुं, ननु यत्रोभे श्रूयते तत्र यथा स्यादन्यतराभावे मा भूद् इत्येवमर्थमुभेग्रहणं कर्तव्यम्, अन्यथा च धेरापश्च सनीवन्तेतीहभावपक्षे परत्वात्प्रतिपदविहितत्वाच्च आपन्नपृथामीदितीत्वे नन्दा इति प्रतिषेधाद्वैकवर्जं द्वितीयस्यैकाचो द्विवचने कृते अत्र लोपोभ्यासस्येत्यतः प्रागन्तरङ्गत्वादाभ्यस्तसंज्ञा स्यात्, सा च प्रत्येकं समुदायस्य वा, तत्र प्रत्येकपक्षे ऽभ्यासलोपेपि परस्य न निवर्तत, समुदायपक्षेपि पूर्वं संज्ञा समुदाये प्रवृत्ता पश्चादेकदेशनिवृत्तावप्यवशिष्टेतिष्ठत, यथेयसुन ईकारे लुप्तेपि तद्वितसंज्ञा भूयानित्यत्र, सत्यां च संज्ञायाम् ईप्सन्ति ऐप्सन् ईत्सन्ति ऐ संन् इत्यत्राद्वावज्जुसभावमुमप्रतिषेधाः स्युरतः श्रूयमाणप्रतिपत्त्यर्थमुभेग्रहणं कर्तव्यम्, तत्र, प्रतीषिषतीत्यादिवत्सिद्धेः । तथाहि । अत्रादेर्द्वितीयस्येति सनि द्विरुक्ते श्रूयमाणयोर्भयोः सत्यामप्यभ्यस्तसंज्ञायामद्वावादयो न भवन्ति, यथा च पुत्रीयिषिषन्तीत्यादौ यथेष्टं नामधातूनामिति सनि द्विरुक्ते, तद्वदत्रापि न भविष्यति, अत्र हि ईप्सकि ईत्संभीतिस्थिते ऽद्वावात्माङ्गित्यत्वाच्छप्, अद्वावो हि शपि कृते तेन व्यवधानाच्च प्राप्नोतीत्यनित्यः, ततो भोन्तः प्राप्नोति पूर्वेषु सहेकादेशश्च, परत्वादन्तादेशः, नित्य एकादेशः, कृतेप्यन्तादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि, चन्तादेशस्त्वनित्यः, कृते एकादेशे तस्यान्तवद्वावादभ्यस्तग्रहणेन ग्रहणादद्वावेन बाध्यते, यस्य च निमित्तं लव-

यान्तरेण विहन्यते न तदनित्यम्, अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः, वार्णोऽश्रयत्वात्, अन्तादेशस्तत्वाङ्गत्वाद्दुहिरङ्गः, समानाश्रये च वार्णोदाङ्गं बलीयः, अन्तादेशोऽप्यन्तरङ्गः, वक्ष्यति ह्यायचादिषूपदेशिवद्वचनमिति, तदेवमुभयोरप्यन्तरङ्गयोर्नित्ययोश्च परत्वादन्तादेशः, ततो भकाराभावाद्लाश्रयत्वेन स्थानिवद्वावाभावाच्चादादेशो न भवति, अस्तु वा पूर्वमेकादेश एवमप्यात्मनेपदेष्वनत इत्यत्रानत इत्यस्यादध्यस्तादिति पूर्वेषां पि संबन्धात्पूर्वस्मादपि विधावेकादेशस्य स्थानिवत्त्वाद्वाऽद्वावो न भविष्यति, एवमैषचित्यत्रापि, ईप्सकि इति स्थिते शप् च प्राप्नोति जुस्भावश्च, नित्यत्वाच्चपि कृते तेन व्यवधानाच्च जुस्भावः, न च पूर्वेषां सहैकादेशे कृते तस्यान्तवद्वावात्पुनर्जुसप्रसंगः, पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात्, ईप्सकित्यत्रापि लटः शच्चादेशः, ईप्स^१ शतृ इति स्थिते सार्वधातुकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाच्च^२पि कृते तच्च सनोकारेणातो गुणे पररूपे पश्चात्सर्वनामस्थाने चोत्पत्ते नुमः प्रसक्तस्य तस्यां दशायां शत्रभ्यस्तयोर्ऽपवर्गाभावाद्^३भयवर्णाश्रयत्वेनान्तादिवद्वावाभावाच्च निषेधाभावः, एवं प्रतीषिषन्तीत्यादावपि, चिकीर्षन्तीत्यादौ तु यत्र सनोकारो न द्विरुच्यते तत्र तेनैव व्यवधानादद्वावाद्यभावः ॥

“जत्तित्यादयः षट्” ॥ अत्र जत्तेतिरिति ह्यादिभ्यः सार्वधातुक-इतीति कृते जत्तितिरिति भवति, स आदिर्येषां ते जत्तित्यादय इति विज्ञायमाने वेद्यतेः सप्तमस्य न स्यात्, लाघवाद्यर्थमसंदेहाद्यं च इकेव निर्द्वैष्टव्यं स्याज्जत्यादय इति, तस्माच्चायमुक्तविग्रहो बहुव्रीहिः, किं तर्हि जत्त इति पृथक् पदमित्याह । ‘जत्त इत्ययं धातुरित्यादयः षडिति’ । इतिनानन्तरो जत्तिर्निर्द्विश्यते, आदिशब्दः समीपवचनः, अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । ‘सेयमिति’ । येयमुक्तप्रकारा सेयमित्यर्थः । ‘एष स्वर इति’ । अन्यथा द्वित्वात्ससार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः, यथादेशउदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं प्रसज्येत । ‘शतरि व्यत्ययेन संपादित इति’ । द्वित्वात्परस्मैपदासंभवाद्वात्ययः । षड्व्यहणमनर्थकं सन्त्वागणान्ता जत्ति-

त्यादयः, वेधीङोपि परे ये पठन्ते तेषां कस्माच्च भवति, अत्रैवं गणपाठः, वेधीङोनन्तरं षस स्वप्ने, षश कान्तौ, चर्करीतं च, हुङ् अपनयने, इति, केचिद्वेधीङोनन्तरम् आङः शास्विति पठन्ति, षस्ति स्वप्नइति च, तत्रा-
शासो न विशेषः, अभ्यस्तकार्याणि भूयिष्ठानि परस्मैपदिष्वात्मनेपदी चायम्, अभ्यस्तस्वरेपि नास्ति विशेषः, कथम्, अनभ्यस्तेपि तस्मिन्नुदात्तेतः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं धातुस्वरश्च, चर्करीतमभ्यस्तमेव, षसषस्ती ह्रान्दसौ, वशिरपि, तस्यापि भाषायां न प्रयोगस्साधुर्भाष्यवार्तिककारौ चेत्प्रमाणं, हुङोपि ङित्वात्परस्मैपदासम्भवः, स्वरस्तिर्हि प्राप्नोति, अङ्गिङो-
रिति प्रतिषेधवचनसामर्थ्याच्च भविष्यति, यदि स्यात्तर्ह्यपहुवत इत्यादा-
वभ्यस्तस्वरे सति लसार्वधातुकस्य भवितव्यमेव निघातेनेति प्रतिषेधो-
नर्थकः स्यात्तस्मात्प्रत्ययस्वरो यथा स्यात्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं मा भूदि-
त्याङ्गिङोरिति प्रतिषेधोर्थवान् भवतीति प्रतिषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययस्वर एव
भविष्यति नाभ्यस्तस्वरः । ननु चाभ्यस्तस्वरो ऽजादौ विधीयते, ततः
कि, मजादौ तस्मिन्मृत्तेपि हुते हुवे हुवे इत्यत्र तस्याप्रवृत्तौ यद्याङ्गिङोरिति
प्रतिषेधो न क्रियेत ततो धातुस्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात्, अन्तोदात्तं यथा
स्यादिति प्रतिषेधः क्रियते, तदेवं सति प्रयोजने न प्रतिषेधसामर्थ्याद-
भ्यस्तस्वरं बाधित्वा प्रत्ययस्वरः सिध्यति, एवं तर्ह्यभ्यस्तानामादिरि-
त्यत्राप्याङ्गिङोरित्यनुवर्तिष्यते, तदेवं नार्थः षङ्ग्रहणेन, तदुक्तमपरिगणनं
वा गणान्तत्वात् ॥

“तुजादीनां दीर्घा ऽभ्यासस्य” ॥ अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं,
ह्रान्दसमेतदीर्घत्वं, ह्रान्दसि च दीर्घत्वं न शक्यं परिगणयितुम्, अन्ये-
षामपि दर्शनात् पूरुषो नारक इति । अनेकाजङ्गत्वाच्च येषां चार-
भ्यते तेषामेव तस्मिन्मयोगे न दृश्यते मामहानः ममहान इति वा ॥

“लिटि धातोरनभ्यासस्य” ॥ ‘धातोरिति किमिति’ । लिटि
परतोन्यो न संभवति तस्य धातोरेव विधानादिति प्रश्नः । ‘विश्वखिरे

इति । इन्द्रस्य भययेति सार्वधातुकत्वाच्चुवः इति श्नुप्रत्ययः शुभावश्च,
अथ विकरणान्तस्य समुदायस्य लिट्परस्याधातुत्वात्तदीयस्य प्रथमस्ये-
काचो द्विवचनभावः, ईत्तांचक्रदत्यादौ स्वामन्तस्य लिट्परत्वं नास्ति,
चाम इति लुका लुप्तत्वादिति द्विवचनभावः सिद्धः । 'अनभ्यासस्येति
किमिति' । न तावद् नुनाव पपाचेत्यादौ तत्रैव लिटि पुनर्द्विवचनप्रसंगः,
सङ्कल्पवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्, अनवस्थापाताच्च, यस्तु प्रत्ययान्तरे
सनादौ साभ्यासो न तस्य लिटि संभवः, ततो हि कास्प्रत्ययादित्यामा
भविष्यतिमिति प्रश्नः । 'नोनावेति' । समन्वदिति प्रतिषेधादचामभावः ।
'संमिमित्तिरिति' । संपूर्वान्मिहेः सनि हो ङः, षडोः कः सि, लिट्, भेदश्च,
अतोलोपः । 'द्विवचनप्रकरणइति' । प्रकरणग्रहणाच्च केवलं सर्वं द्विवचनं
इन्द्रसि विकल्पते, एवं च धातोरनभ्यासस्येत्युभयमुत्तरार्थम्, इतस्मादेव
विकल्पाद्विकरणान्तसाभ्यासयोरनं भविष्यति ॥

“सन्वडोः” ॥ ‘षष्ठ्यन्तमेतदिति’ । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद-
न्तस्य द्विवचनं न तु सन्वडोरेव यदाह । ‘सनन्तस्य यङन्तस्य चेति’ । सप्तमी
पक्षे तु सन्वडोः परतः पूर्वस्य धातोर्द्विवचनं भवतीत्ययमर्थः स्यात्,
ततश्च सन्भक्तस्येदो द्विवचनं न स्याद् अटिटिषति अशिशिषतीत्यादौ,
तथा प्रतीषितीत्यादौ सनो न स्यात्, एवमार्यतइत्यादौ यङः, तथा
सप्तम्यामिष्टायां पूर्वस्यापरेण वा सहैकमेव योगं कुर्यात् । ‘कुनुप्तिषत-
इति’ । गुणैर्गुणिकिद्वाः सन्, तत्र सनि द्विवचनं, पुनरिच्छासन्, तत्राकृत-
त्वात्पुनर्द्विवचनप्रसंगः । ‘लोलूयियतइति’ । अत्रापि यङि द्विवचनं न तु
सनीति द्विवचनप्रसङ्गः । भागवृत्तिकारस्त्वाह पूर्वसूत्रे धातोरनभ्यासस्येति
द्वयमपि प्रत्याख्याय भाष्यकारेणोक्तं तिष्ठतु तावत्सान्यासिकं धातुग्रहण-
मिति, उत्तरार्थमिति भावः, अनभ्यासग्रहणस्य तु न किञ्चित्प्रयोजनमुक्तं,
ततश्चोत्तरार्थमपि तत्र भवतीति भाष्यकारस्याभिप्रायो लक्ष्यते, तेनात्र
भविष्यत्यमेव द्विवचनेनेति ॥

“श्लौ” ॥ ‘श्लौ परत इति’ । वर्णानामपि युगपदवस्थानाभावा-

द्विपरिकल्पितं यैर्वैषम्यं, तच्चाभावरूपेण श्लुनाप्युपपन्नमिति भावः ।
'अनभ्यासस्येति' । अधिकारमात्रेणैतदुक्तं न तु श्लो साभ्यासो भवति ।
एवं द्वितीयस्य चेत्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

“चङि” ॥ ‘एषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रम इति’ । एतच्चावः
परस्मिचित्यत्रोपपादितं तत्तद्वावधातव्यं, न केवलं न्याय्यत्वादयं
क्रम आशीयते किं तु प्रयोजनमप्यनन्यथासिद्धमस्तीत्याह । ‘यथा
हीति’ । ‘द्रुस्वस्य स्थानिवद्भावात् प्रतिषिध्यते इति’ । द्रुस्वस्य स्थानि-
वद्भावात्प्रतिषिध्यतइति यत्तच्च भवति, स्थानिवद्भावाभावादि-
त्वार्थः । कथं पुनरस्मिन् कार्यक्रमे सति स्थानिवद्भावो न भवतीत्यत
आह । ‘अनादिष्टादय इति’ । करणे हेतौ, अतः परस्मिचित्यत्र योना-
दिष्टादयः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावो भवतीति सिद्धान्तः
स्थापितः, न चास्मिन् क्रमे सत्यनादिष्टादयः पूर्वाभ्यासो भवति किं
तर्ह्यादिष्टादेव, द्रुस्वत्वे कृतेभ्यासोपपन्ननात्, तेन तस्य विधौ कर्तव्ये
द्रुस्वस्य स्थानिवद्भावो न भवतीति तद्युक्त्यानिवृत्तेः सन्वद्भावो न
ज्याहन्वेत्, यदि तु द्विर्वचने कृते द्रुस्वः क्रियेत तर्ह्यनादिष्टादयः पूर्वा-
भ्यासः स्थापितश्च तस्य स्थानिवद्भावः स्यादेव विधौ, ततश्च दीर्घत्वास्त-
सुसंज्ञाया अभावात्सन्वद्भावो न स्यात्, क तर्हि स्यादशीशमदित्यादौ, अत्र
हि यावेव मितं द्रुस्वो विधीयते, यदि तर्ह्ययं कार्यक्रमः, आडिटडि-
त्वादौ द्वितीयस्यैकाचष्टिशब्दस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोत्यत्राह । ‘आडिटडि-
त्वादौ’ । श्लुचङोरित्येकयोगएव कर्तव्ये योगविभागो वैचित्र्यार्थः ॥

“दास्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च” ॥ दास्वादीनां प्राचुर्येण ह्रन्वसि
प्रयोगदर्शनाच्छान्दसमेतत्पूचमिति मन्यमानं प्रत्याह । ‘अविशेषेणेति’ ।
विशेषानुपादानादिति भावः । ‘परस्मैपदमिति’ । भौवादिकस्यात्मने-
पदित्वात्, चौरादिकस्य स्वाधृवादेति विज्रभावपक्षे दीर्घत्वमनिवृत्तं च
निरात्यतइत्यन्ये । ‘मीढुस्तोकायेति’ । मत्तुक्सोरिति नुमे स्तुत्वं, किं पुनः
सामर्थ्यमित्याह । ‘हृत्तादिवेवे हीति’ । चराचर इति । दीर्घाच्चार-
वामर्थ्यमद् प्रत्यो न भवति । ‘विशुन्वेति’ । खेरनिटीति खिलोपे सिद्धे

पुनर्वचनं प्रत्ययलक्षणोऽपि पुनर्वृद्धिर्मा भूदिति । 'पाटूपट इति' । पूर्ववद्बु-
लादिशेषाभावो ह्रस्वत्वाभावश्च, दीर्घाच्चाराणादेव अभ्यासस्यानचीति
वचनाद्वा उभयत्रापि हलादिशेषाभावः । अभ्यासस्य यदुच्यते तदचि न
भवतीत्यर्थः ॥

“अङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे” ॥ ‘इगणः संप्रसारण’-
मित्यत्रोक्तं वाक्यार्थः संज्ञी वर्णश्चेति, तत्र विधौ वाक्यार्थ उपतिष्ठते
इति तदाश्रयेणाह । ‘यणः स्थाने इभभवतीत्यर्थ इति’ । तदन्तात् अङिति ।
अङ्विधावादेशपक्षस्य स्थितत्वान्त्यङ्गोपपत्त्या पञ्चमी, तदन्तमाश्रि-
त्येत्यर्थः, अतद्वृणसंविज्ञानोऽत्र बहुव्रीहिः, अङ् प्रत्ययान्तः समीपो यस्य
कारीषगन्धेस्तस्मात्परः अङित्यर्थः, प्रत्ययपक्ष एव वामनाचार्यस्य तत्रा-
भिमतः, तथा च ये च तद्वृत्तइत्यत्र वक्ष्यति अङिप्रस्ताद्वा परः अङ्
प्रत्यय एषितव्य इति, इभमर्हतीतीभ्या, दण्डादिभ्यो यः, इह कारीष-
गन्ध्यामतिक्रान्तस्य पुत्रो ऽतिकारीषगन्ध्यापुत्र इति प्रत्ययहणपरिभाषया
समुदायस्याप्यङन्तत्वेऽपि योऽत्र अङन्तस्तस्य प्रसङ्गः, तथा पुत्रस्य कुलं
पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति । वर्णयहणे तदादिविधिविज्ञाना-
दिह च तदभावात्तदादिविध्यभावे ऽपि पुत्रपत्यानन्तर्याश्रयं संप्रसारणं
प्राप्नोति, नात्र तर्हीदानीमिदं भवति कारीषगन्धीपुत्रकुलमिति । भवति
च यदैतद्वाक्यं भवति, कारीषगन्धायाः पुत्रः कारीषगन्धीपुत्रस्तस्य कुलं
कारीषगन्धीपुत्रकुलमिति, कः पुनरनयोरर्थभेदः, न खलु कश्चित्,
कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति न सिध्यतीति चेद्व्यर्थः, तथात्तिकारीषग-
न्ध्यापुत्रकुलमित्यादावपि सर्वत्र पुत्रपत्योः अङन्तस्य चानन्तर्यमाश्रित्य
संप्रसारणप्रसङ्गः । स्यादेतत् । यथा वृत्ते शाखेति वृत्तः शाखाया अत्रयवी
प्रतीयते तथेहापि अङन्तस्य पुत्रपत्योश्च तत्पुरुषः, तत्र प्रत्यासत्त्या यस्य
तत्पुरुषस्य अङन्तोवयवस्तस्यैव पुत्रपती इति गम्यते, इह न तथेति, एव-
मप्यत्रयवावयवस्य समुदायावयवत्वादस्त्येव प्रसङ्गः, नैष दोषः, पुत्रप-
त्योरिति सप्तमीनिर्द्वैशात् अङन्तस्य पुत्रपत्योश्च पौर्वापर्यं प्रतीयते, पूर्वा-
क्तेन न्यायेन तत्पुरुषावयवत्वं च, तत्पुरुषश्च पौर्वापर्यावस्थितावयवद्वया-

त्मकः, तदिह तत्पुरुषावयवयोः पौर्वापर्येणावस्थितयोरिदं भवतीत्युक्ते
ययोः स तत्पुरुषस्तावेताविति गम्यते, अङ्कन्तस्य पूर्वपदस्य पुत्रपत्याहत्-
रपदयोरित्यर्थः, समासे च यस्माच्च पूर्वं नास्ति तत्पूर्वपदं, यस्माच्च
परं नास्ति तदुत्तरपदं, तदिदमुक्तम् । 'पुत्रपत्याहत्तरपदयोरिति' । पूर्वा-
दाहृतेषु च यत्पूर्वपदं न तत्पुत्रपत्याहत्तरं यत् अङ्कन्तं न तत्पूर्वपदं, यच्चोत्त-
रपदं न तत्पुत्रपत्यात्मकं यच्चपुत्रपत्यात्मकं न तदुत्तरपदमिति नास्ति-
प्रसङ्गः । इहापि तर्हि न प्राप्नोति परमकारीषगन्धीपुत्र इति तत्राह । 'अङ्क
इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणमिति' । स्त्रियामिति प्रकृत्य विहितत्वात्स्थानिव-
द्भावेन स्वयमेव वा प्रत्ययत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययत्वं, यदि स्त्रीप्रत्ययग्रहणं
ततः किमित्यत आह । 'तेनेति' । अप्रधानमुपसर्जनम् । एतदुक्तं भवति ।
यत्रार्थे स्त्रीप्रत्ययो विहितः स यावति तदन्ते प्राधान्येनोच्यते तावा-
न्समुदायस्तदन्ततया ग्राह्यः, अप्रधाने च यतो विहितस्तदादिके च
तदन्ते च न भवति, यदा तत्पुरुषावित्तमुत्तरपदं पुत्रपतिभ्यां विशेष्यते
तदा तदन्ते प्रसङ्गः, इह तूरपदेन पुत्रपती विशेष्येते इति भावः । 'नि-
र्दिश्यमानस्येति' । एतच्च षष्ठीस्थाने योगेत्यत्र व्याख्यातम्, अनन्त्यवि-
कारेण्यसदृशस्येति तु परिभाषा प्रयोजनाभावाच्चाश्रिता । सम्प्रसारणग्रहण-
मुत्तरार्थमिह त्वीशापि सिद्धं, शकारः सर्वादेशार्थः, तत्रायमप्यर्थः, सम्प्रसा-
रणस्येति योगविभागेन दीर्घत्वं न विधेयं भवति, तदेवोत्तरार्थत्वं दर्श-
यति । 'सम्प्रसारणमिति चेत्यादि' ।

पूर्वं यत्र अङ्कन्तं पदमुपरितनं पुत्रपत्यात्मकं स्याद्

दृष्ट्वा तत्र अङ्कन्तत्पुरुषइह यथा स्थानरूपावनीयः ।

यत्रार्थे अङ्क स यावत्यपि सति न गुणोसाविहेष्टस्तदन्ते

यत्रेत्यर्थः प्रधानो न भवति स यतः अङ्क तदाद्येव तत्र ॥

“बन्धुनि बहुव्रीहौ” ॥ ‘शब्दरूपापेक्षयेति’ । बन्धु इत्येतस्मिन्

शब्दरूपमित्येवं शब्दरूपमपेक्ष्य नपुंसकनिर्द्देशः कृतः । किमर्थमेवं व्याख्या-
यतइत्यत आह । ‘पुल्लिङ्गाभिधेयस्त्वयमिति’ । योयमस्मिन्सूत्रे बन्धु-
शब्द उपात्तः स इत्यर्थः । कुत इतत्, नपुंसकलिङ्गस्यापि विद्यमान

प्राप्नोति, तत्रापि स्थानिवद्भावस्य तुल्यत्वात् इति हेतोस्तुल्यत्वमपि-
शब्देन व्योक्त्यते, तेन प्रतिषेध एव भवेदित्यर्थः । 'उष्ट इति' । तस्य, व्यधिर्दिवादिः, व्यधिप्रभृतयस्तुदादयः । 'वृक्ष इति' । स्कोः संयो-
गाद्योरिति सलोपः, पूर्ववचिष्ठानत्वं, वरीवृश्च्यतइत्यादौ रीयत्वत
इति रीगाभावः ॥

“लित्यभ्यासस्योभयेषाम्” ॥ 'विध्ययेति' । अचेः कुटा-
दित्त्वमनसीति वक्तव्यमित्यत्र पर्युदासवृत्त्यासप्रत्ययसदृशस्य कृतो बह-
वादिह द्वित्वाभावाद्वातोः संप्रसारणाभावः, वृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीना-
मविशेष इति वार्तिकं तद् वृश्चतिविषये भाष्यकारेण दूषितं, यदुच्यते
वृश्चतेरविशेष इत्यादि, तत्र वार्तिककारस्याभिप्रायमाह । 'वृश्चतेरि-
ति' । असति सूत्रे यद्रूपं तदेव सतीत्यभिप्रायेण वार्तिककारेणैतद्वक्त-
मित्यर्थः । भाष्यकारस्याभिप्रायमाह । 'योगारम्भे सतीति' । रेकस्य
संप्रसारणे सत्यसति वा नास्ति विशेष इति वार्तिककारेणाक्तमित्यध्या-
रोप्य भाष्यकारेणाक्तमित्यर्थः । 'अकिदर्थमिदमिति' । किति कथमित्यत
आह । 'किति हीति' । अधिकारादेवेति । 'नात्र शास्त्रीयोधिकारः' । किं
तर्ह्यपेक्षालक्षणस्तेन पूर्वसूत्रे वच्यादेः संबन्धो नाशङ्कनीयः, योगविभागसा-
मर्थ्याद्वा पूर्वसूत्रे तेषामसंबन्धः । 'हलादिः शेषमपि बाधित्वेति' । अन्यथा
परस्त्राद्बुलादिः शेषः स्यात् । 'संप्रसारणमेव यथा स्यादिति' । पुनर्विधा-
नमुभयेषांबहवणाद्व्रति तद्वाधकबाधनार्थमिति भावः ॥

“स्वापेक्षहि” ॥ 'स्वापेक्ष्यन्तस्य बहव्यमिति' । आप्नोतिस्तु
सुपूर्वस्य बहव्यं न भवति । अद्यन्तस्य चङ्गोसंभवात्, अद्यन्तस्यापि न भवति,
धातोरित्यधिकारात् । 'स्वाप्यतइति' । कर्मणि लट्, विलोपः । 'स्वा-
प्यत इति' । मिष्टायां सेटीति विलोपः । ननु च यहिज्येत्यादिसूत्रान्वि-
तीत्यनुवर्त्तयते, न चान्यः स्वार्पोर्हिदस्ति, यद् तावदनेकाज्ञत्वाच्चान्ति,
अपित्सार्वधातुकं तु विकारयैर्व्यवहितम्, अहादयस्त्वविहिता एव, तत्राह ।
'क्षितीति' । 'केवलमित्यादि' । ननु कितीत्येतज्जानुक्कष्टं पूर्वसूत्रइति

नेहानुवर्तिष्यते, किमर्थं दुर्ज्ञानं हिदृग्ग्रहणं, हिदृग्ग्रहणमपि तर्हि पूर्वसूत्रे नानु-
वर्तते, लिटो ङितोसंभवादिति तस्येहानुवृत्तिर्दुर्विज्ञाना ॥

“स्वपिस्यमिद्वेप्रां यङि” ॥ ‘स्वप्रगिति’ । स्वपितृषोर्नञिङ् ॥

“चायः की” ॥ कीति दीर्घाच्चारणमनर्थकं, द्वस्वादशेष्यकृत्सार्व-
धातुकयोरिति दीर्घस्य सिद्धत्वात्तत्राह । ‘दीर्घाच्चारणमित्यादि’ ।
कथं पुनर्यदुच्यमान. आदेशो यङ्लुकि स्यात्, प्रत्ययलक्षणेन, न लुमता-
ङ्गस्य, एवं तर्हि दीर्घाच्चारणसामर्थ्यात्लुग्यपि भविष्यति, पूर्वसूत्रविहितं
तु प्रसारणं यङ्लुकि न भवत्येव, न च संप्रसारणं संप्रसारणाग्र्यं च कार्यं
बलवदिति प्रागेव लुक्ः संप्रसारणं, प्रत्याख्यातत्वादस्याः परिभाषायाः,
तथा च पूर्वोक्तोभयेषां ग्रहणं कृतम्, अन्यथा ऽनयेव परिभाषया हलादि-
शेषात्प्रागेव संप्रसारणं भविष्यतीत्यनर्थकं तस्यात्, सास्वपीति, सास्वप्ति,
सास्वप्तः, सास्वपति, वाच्येति । वाच्येति ॥

“स्त्यः प्रपूर्वस्य” ॥ ‘द्वयोरप्येतयोरिति’ । द्वयोरपि स्त्यारूपस्य
लाक्षणिकत्वात् । ‘संप्रसारणे कृते इति’ । तस्यासिद्धत्वात्प्रागेव संप्रसा-
रणम् । ‘प्रस्य इत्येव सिद्धेति’ । यथाप्रस्त्योन्यतरस्यामित्यत्र, न
चैवमुच्यमाने प्रशब्दस्यापि यो रेफस्तस्यापि प्रसङ्गः, धातिरित्यधिकारात् ।
‘प्रसंस्तीत इति’ । प्रस्त्योन्यतरस्यामिति मत्स्वमत्र न भवत्येव । ‘तत्त्व-
चमिति’ । कथमयमर्थः शब्देनाभिहितो भवतीति ग्रहनः । ‘बहुव्री-
हिरिति’ । पूर्वशब्दस्यावयववाचित्वाद्ग्रथा पूर्वं कायस्येति ।
‘व्यधिकरणे बहुव्रीहिति’ । प्रपूर्वस्येति स्त्याशब्दापेक्षयावयवबन्धी, स्त्य
इत्येषापि यणवयवापेक्षया बन्धी, यथा पुनरयमर्थः प्रकृतोपयोगी तच्चा-
द्वर्त्तयति । ‘तत्रेति’ ॥

“द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः” ॥ ‘द्रवकाठिन्येति’ । द्रवास्याया
उत्तरावस्थाविशेषः काठिन्यम् । ‘स्पर्शं चेति’ । रूपादिसहचरितो गुणः

स्पर्शः । 'शीतो वायुरिति' । कथं पुनः स्पर्शमात्राभिधायिनः शीतशब्दस्य तद्वद्द्रव्यवाचिना वायुशब्देन सामानाधिकरण्यं, तत्राह । 'गुणमात्र-
इत्यादि' । शुक्लादिशब्दवदिति भावः ॥

“विभाषाभ्यवपूर्वस्य” ॥ 'सेयमुभयत्र विभाषेति' । द्रवमूर्ति-
विषये पूर्वण प्राप्ते ऽन्यत्राप्राप्ते । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थं, न विभाषा-
भ्यवाभ्यामित्येवोच्येत, तत्राह । 'पूर्वग्रहणस्येत्यादि' । क्रियमाणेपि
पूर्वग्रहणे कस्मादेवात्र न भवतीत्याह । 'न किलेति' । किलशब्दमूचि-
तामहं चिं दर्शयति । 'येनेति' । माभून्महासमुदायोभ्यवपूर्वोवात्तर-
समुदायस्त्वभ्यवपूर्वाप्यस्ति, तद्वाश्रयो विकल्पः प्राप्नोति । 'यवान्तरमा-
स्येयमिति' । विभाषाग्रहणं व्यवस्थितविभाषार्थमाश्रयणीयमित्यर्थः ।
'पूर्वग्रहणस्य चान्यत्रयोजनं वक्तव्यमिति' । तत्पुनरभिसंशीनमभिसं-
श्यानमवसंशीनमवसंश्यानमित्यत्रापि विकल्पप्रवृत्तिरेव, तच्च पूर्वग्रहणे
क्रियमाणे यथा लभ्यते तथा स्यः प्रपूर्वस्येत्यत्र व्याख्यातम् ॥

“घृतं पाके” ॥ 'आ पाकइत्यस्य धातेरिति' । आ पाक इत्य-
दादौ पठ्यते, अ पाक इति चुरादौ, घटादिष्वपि मित्वाये आ पाक इति
पठ्यते, तत्रेह सर्वेषां ग्रहणं, आयतेरपि कृतात्वस्येतद्रूपं भवति, निपात-
नसामर्थ्याच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयते । 'एयन्तस्य चा'ण्य-
न्तस्य चेति' । तथा चोक्तं आश्रयोः शुभावो निपात्यतइति, अत एव प्रकृतं
संप्रसारणमेव न विहितं, अपरेपि घृतमित्येव यथा स्यादिति, यदि विभा-
षेत्येतदत्रानुवर्तते क्षीरहविषोरन्यत्र च विकल्पः प्राप्नोति सर्वत्र, तत्राह ।
'व्यवस्थितविभाषा चेयमिति' । 'यदा त्वित्यादि' । प्रयोजकव्यापारः
प्रेषणादिलक्षणे उपचारेण प्रयोजकशब्देनोक्तस्तस्य च बाह्यत्वं बहिर्भू-
तणिज्जव्याप्यत्वात् । 'तदापि नेष्यतइति' । तथा चोक्तं अपेः घृतमन्यत्र
हेतेरिति । 'अपि क्षीरं देवदत्तेन' । प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्यापि
अयोज्यस्य कर्मसंज्ञा न भवति, गतिबुद्धिप्रत्यवसानेति नियमात्, कथं
पुनर्येयन्तस्य निपातनं लभ्यते, यावता पाक इत्युच्यते इत्यन्तेन च पाचना-

भिधीयते न पाकः, अथ पाचनायामपि गुणभूतः पाकः प्रतीयते तदाश्रयं निपातनं स्यात्, यद्येवं द्वितीयेपि णिचि प्रसङ्गः, नहि तत्र पाको गुणभूतो न गम्यते, अथ तत्र गुणभूतत्वादेव प्रधानभूते पाके चरितार्थं निपातनं न भविष्यतीत्युच्येत प्रथमेपि न स्यादुक्त्यो वा विशेषस्तमाह । 'आतिरयमित्यादि' । अयमभिप्रायः । द्विविधः पाको विक्लितिलक्षणो विक्लेदनालक्षणश्च, उभयत्रापि पचेः प्रयोगदर्शनात्, पच्यते ओदनः स्वयमेव, पचत्योदनं देवदत्त इति, आतिश्चायं यद्यपि पाकइत्यविशेषेण पठ्यते तथापि कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थं वर्तते, स एयन्तोपि प्राकृतं प्रकृतौ भवं णिज्जहितपचिवाच्यं पच्यर्थाह, सोपि पाक इव न पाचयतेरर्थः, यथा सिद्धृत्योदनः साधयत्योदनमिति, तत्र यदा आतेः क् ऽन्त्ययते तदा ऽकर्मकत्वात्कर्त्तरि भवति श्तं क्षीरमिति, अपेस्तु कर्मणि श्तं क्षीरं देवदत्तेन, द्वितीये तु णिचि पाचयितृव्यापारः पाचनालक्षणः प्राधान्येनाभिधीयते न तु पाक इति निपातनाभाव इति । अपेः शत्वमन्यत्र हेतोरिति वार्तिके आश्रयो शभावो निपात्यतइति पूर्वमुक्तत्वादाद्यप्रकृतलक्षणप्रयोजकव्यापाराङ्गीकरणसामर्थ्यात्पाचयितृलक्षणप्रयोजकव्यापारनिबधो विज्ञेयः ॥

पाकोयं पाक्यपकोर्द्विविध इह स विक्लितिविक्लेदनात्मा

आतिर्वत्येकमन्यं अपयतिरुभयत्रोभयोक्तेः शभावः ।

स्वे स्वे वाच्ये अपेस्तु प्रसजति सति वा पाचने न द्वितीये

नित्यं क्षीरे शभावो हविषि च न तु पाक्येषु चार्थान्तरेषु ॥

“प्यायः पी” ॥ अन्धुः कूपः ॥

“लिङ्गडोश्च” ॥ ‘विभाषेति निवृत्तमिति’ । उत्तरसूत्रे पुन-

र्विभाषायहणात् । ‘प्यायः पीत्येतच्चकारेणानुहृत्यतइति’ । असति

चकारे प्रकरणिनः संप्रसारणस्यैवानुवृत्तिः स्यादद्योत्तरत्र । ‘परत्वात्पीभावे

कृतइति’ । ननु द्वयोः सावकाशयोः परत्वं भवति, अनवकाशश्च पीभावः,

एवं तर्हि परत्वादुत्कृष्टत्वादनवकाशत्वादिति भावः । ‘पुनः प्रसङ्गविज्ञा-

मादिति’ । अत्रापि विप्रतिषेधे परमित्यत्र यदुक्तं न तद्विचक्षितं, किं तर्हि

द्विर्वचनस्य पुनः प्रसंगोऽस्तीति ह्रस्वेत्यर्थः, यदि तर्ह्यनवकाशः पीभावो नाप्राप्ते द्विर्वचनआरभ्यमाणेन तेन द्विर्वचनस्य बाधः प्राप्नोति । नैष दोषः । उत्सर्गापवादयोः परस्परसन्निधौ बाध्यबाधकभावः, इह तु सम्प्रसारणप्रकरणेन द्विर्वचनप्रकरणं विच्छिन्नमत एव वक्ष्यते दिव्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यतइति ॥

“विभाषा श्वेः” ॥ ‘शुशावेति’ । परावपि वृद्ध्यायादेशौ बाधित्वा नित्यत्वात्सम्प्रसारणमन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वम् । ‘शुशुवतुरिति’ । अत्रापि परत्वात्माप्तमियङं बाधित्वा नित्यत्वात्संप्रसारणं, तत्र ह्रस्वे परमप्येनेकाच इति यणं बाधित्वान्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं पश्चादुवडादेशः । ‘अन्यत्रेति’ । पित्सु वचनेषु । ‘तत्र सर्वत्र विकल्प इति’ । पित्सु तावद्विकल्प्यते प्रतिषेधकाभावात्, किंत्वपि परत्वादयं विकल्पः, यजादिलक्षणस्यावकाशः शूनः शूनवान्, अस्यावकाशः पितृवचनानि, किति लिट्युभयप्रसंगे परत्वादयं विकल्पः । ‘अभ्यासस्यापि न भवतीति’ । किमिति न भवति, न तावत् परत्वादनेन विकल्पेन बाधः, धातोरयं विकल्पो नाभ्यासस्य । किं चोभयेषां लक्षणस्य प्रयोजनमुक्तं विध्यन्तरमपि बाधित्वाभ्यासस्य स एव विधिर्यथा स्यादिति । तस्माद्वचनमेवात्र शरणं, यदाह, श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति ॥

“शौ च संश्चङोः” ॥ शाविति श्वयत्यपेक्षया परसप्तमी, संश्चङोरिति एयपेक्षया, तदाह । ‘सन्धरे चङ्परं च शौ परत इति’ । ‘अन्तरङ्गमपीति’ । अन्तरङ्गत्वं तु णिज्मात्रापेक्षत्वात् । ‘वृद्धादिकमिति’ । आदिशब्देनायादेशो दृश्यते, यदा तु संप्रसारणं संप्रसारणाद्यं च कार्यं बलीय इति परिभाषा प्रयोजनाभावात्प्रत्याख्याता तदा शौ च संश्चङोरिति विषयसप्तम्याश्रयणीया, शौ विषयभूते तत्परयोश्च संश्चङोर्विषयभूतयोरिति । ‘ओः पुण्यञीत्यादि’ । यथा चैतज्ज्ञापकं तत्रा द्विर्वचनेचीत्यत्र प्रतिपादितम् । अत्र स्थानिवद्भावादित्यतः पूर्वं द्वितीयोऽस्तीति-शब्दः पाठः, तेनेति वा पठितव्यम् ॥

“हूः संप्रसारणम्” ॥ ‘संप्रसारणस्य बलीयस्त्वादिति’ । बलीयस्त्वं च पूर्ववत् । ‘एकयोगेनैव सिद्ध इति’ । उत्तरसूत्रे कस्य चिन्निमित्तस्य सप्तमीनिर्दिष्टस्याभ्यस्तं प्रत्यश्रवणात् यावपि संश्वङ्परं ह्रस्वभ्यस्तकारणस्य सिद्धमेव संप्रसारणमिति भावः । ‘अनभ्यस्तनिमित्त-प्रत्ययेनेति’ । अभ्यस्तस्य यन्निमित्तं न भवति तेन । ‘व्यवधानेनेति’ । यद्युत्तरसूत्रं प्रवर्तते तदा योगविभागोनर्थकः स्यादिति ज्ञापकत्वम् ॥

“अभ्यस्तस्य च” ॥ अत्र हू इत्यनुवर्तमानस्य यद्वाभ्यस्तस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यं स्यात्तदा कृते द्विवचने ऽभ्यस्तसंज्ञायामुपजातायां संसारणेन भवितव्यं, ततश्चाभ्यासस्य संप्रसारणं न स्यात्, न संप्रसारणे संप्रसारणमिति निषेधात्, आकारहकाराभ्यां व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्, न, समानाङ्गे संप्रसारणप्रतिषेधात्, समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति, एतच्च तत्रैव व्यक्तं व्याख्यास्यते । तमिमं सामानाधिकरण्यं दोषं पश्य-चाह । ‘तदभ्यस्तस्येत्यनेन व्यधिकरणमिति’ । एतदेव स्फोरयति । ‘अभ्यस्तस्य यो हूयतिरिति’ । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘तेनेति’ ॥

“अपस्पृधेयामानुचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताःश्रितमाशीराशी-र्त्ताः” ॥ ‘अपर आहेति’ । कस्यां चिच्छाखायामपस्पृधेयामित्याद्युदात्तं षष्ठ्यन्ते ऽन्यस्यां तु षष्ठ्युपभयमप्यनेन निपातनेन संदृश्यते, तत्रैकपदो ‘तिङ्तिङ्’ इति निघातः प्राप्नोति ‘यदृत्ताचित्य’मिति प्रतिषिद्धः, तत्राट्-स्वरेष्वाद्युदात्तं षष्ठं भवति, यदा तु द्वे षष्ठे तदा निघातप्रतिषेधे तास्यानु-दात्तेद्विति त्रिसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण स्पृधेयामिति षष्ठमाद्युदात्तं, ‘तिङ्तिङ् चोदात्तवती’त्यपशब्दस्य निघातः । ‘बहुवचनस्याविवक्षितत्वा-दिति’ । सोमस्यैव बहुवचने आभाव इति नियमानाश्रयणाच्च, अन्यथा बहुवचनाविवक्षायां सोमादन्यत्र आभावो न स्यात् विषयविभक्त्यादिनाम् ॥

“न संप्रसारणे संप्रसारणम्” ॥ येषां संप्रसारणं विहितं तेषां यावन्तो यणस्तेषां सर्वेषां संप्रसारणे प्राप्ते प्रतिषेधोयमुच्यते । ननु

चालोन्यपरिभाषयान्त्यस्यैव भविष्यति, नानया परिभाषया शक्यमिहोप-
 स्थातुं, वच्चादीनामन्त्यस्य यणोसंभवात्, अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येत्यनया
 परिभाषया तर्हि अनन्त्यसदेशस्यैव भविष्यति नेतरस्य, नैवास्ति परिभाषा,
 प्रयोक्षनाभावात्, एतच्चास्माभिः परिभाषाप्रकाराणां बन्धे उपपादितम् ।
 एवं तर्हि ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं प्यायः पीभावं शास्ति तज्ज्ञापयति न
 सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति, यदि स्यात् प्यायः संप्रसारणमेव विद-
 ध्यात्, द्वयोर्यकारयोः संप्रसारणे पूर्वत्वे च हल इति दीर्घत्वे च सिद्धं
 स्यात्पीनं मुखमिति । ननु च प्यायोन्त्यस्य यणः संभवात्तस्यैव स्यात्, स्यादेवं
 यदि प्याय इति स्थानपृष्टी विज्ञायेत, अत्रयवषष्ठी चैषा विज्ञास्यते, प्यायो
 यो यण् तस्येति, एवमप्येतावदेवानेन ज्ञाप्यते न सर्वस्य यणः संप्रसारणं
 भवतीति, तत्र कुत एतत् परस्यैव भवति न पूर्वस्येति, न च विध्यती-
 त्यादिनिर्द्वैशात्परस्यैवेति शक्यमवगन्तुं, पर्यायेण प्रवृत्तावपि तदुपपत्तेः,
 तस्मादारभ्यमेवैतत् । ननु पूर्वपरयोर्यणोरेकयोगलक्षणं संप्रसारणं तद्वदि
 परस्याभिनिर्वृतं पूर्वस्याप्यभिनिर्वृतमेव, न चाभिनिर्वृतस्य प्रतिषेधेन
 निवृत्तिः शक्या विज्ञातुं, यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयाद् मा भुज्या इति किं तेन
 कृतं स्यात्, अथ पूर्वस्यानभिनिर्वृतं परस्याप्यनभिनिर्वृतमेव, तत्र निमित्त-
 त्वेनाश्रयणमनुपपन्नमित्यत आह । ‘एकयोगलक्षणमपीति’ । अपरः
 कल्पः, अस्तु द्वयोरप्यभिनिर्वृतं, कथं तर्हि प्रतिषिद्ध्यते, न संप्रसारणं
 प्रतिषिद्ध्यते, किं तर्हि तदाश्रयं पूर्वत्वं, तदेव त्वत्र संप्रसारणशब्देनोपचारा-
 दुच्यते, तस्मिन्प्रतिषिद्धे यणादेशेन सिद्धमिष्टम्, अस्तु वा द्वयोरप्यनभिनि-
 र्वृतं, कथं तर्हि निमित्तत्वं, नैवात्र संप्रसारणं निमित्तं, किं तर्हि तद्भावी यो
 यण् स एव च सप्तम्यन्तेन संप्रसारणशब्देनोच्यतइति । ‘पुनः संप्रसारण-
 बह्वक्षमिति’ । असति तस्मिन्ननन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति
 पूर्वप्रकरणविहितस्यैव संप्रसारणस्य प्रतिषेधः स्यात् विदेशस्त्वस्य, विभिन्नो
 देशो विदेशः । ‘संप्रसारणबह्वक्षदेवेति’ । इह तु व्यथो लिटि विध्यच्चइति

हलादिः शेषापवादः संप्रसारणं प्रकरणादुत्सर्गदेशश्चापवादो भवतीति परस्यैव संप्रसारणात्सिद्धम्, अत एव पुनः संप्रसारणग्रहणाद्विदेशस्येपि संप्रसारणे प्रतिषेध इतीष्टव्यम्, अन्यथा तत्रेति वाच्यं स्यात् । ‘व्यवधान-मेतावदान्नयिष्यतइति’ । तेनोपपूर्वादुत्सेर्भाषायां सदवसश्रुव इति लिटः कसौ विभक्तौ च परतो वसोस्संप्रसारणे उपेयुवेत्यादौ धातोः प्राप्तस्य यञा-दिलक्षणस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधो न भवति, प्रत्यक्षेण वकारेण व्यवधाना-दिति भावः, यदि तु व्यवधानमात्रे स्यात् तदा समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यं, निमित्तनिमित्तिनौ यत्रैकस्मिन्नेवाङ्गे भवतस्तत्र प्रतिषेधो भवतीति वक्त-व्यम्, उपेयुषीत्यत्र कसौ धातुरङ्गं, क्त्वन्तं च विभक्तादिति प्रतिषेधाभावः, अन्तरङ्गत्वाद्वात्र पूर्वमेव धातोः संप्रसारणम् । ‘अवि जेरिति’ । कल्प-सूत्रकारास्तु द्विशब्दस्यापि संप्रसारणं प्रयुज्यते वृत्ताः प्रतिपदनुचरा, वृत्ताः प्रगाथा इति ॥

“लिटि वयो यः” ॥ । ‘लिङ्ग्रहणमुत्तरार्थमिति’ । नेहार्थं लिटोन्यत्र वयादेशस्यासंभवात् ॥

“वश्चास्यान्यतरस्यां किति” ॥ अस्यग्रहणेन वयो यकारः प्रति-निर्दिश्यते, अन्यथादेशाकारस्योच्चारणार्थत्वे प्रमाणाभावाद्द्वय एवायं सर्वदेशः संभाव्येत, अस्यग्रहणे तु सति यद्व्यप्यकारवानादेशस्तथाप्यतो लोपेन सिद्धमिष्टं, वश्चास्यग्रहणं शक्यमकर्तुं, कथं, मन्यतरस्यां किति वेत्र इति सूत्रं कर्तव्यं, लिटीत्येव, किति लिटि परतो वेत्रः संप्रसारणं न भवत्यन्यतरस्यां, वत्रतुः, वधुः, संप्रसारणपक्षे उवडादेशे सति द्विर्वचनं, सवर्णदीर्घत्वम्, ऊवतुः, ऊवुः, वेत्रो वयिः, ऊयतुः, ऊयुरिति, कथं ववौ वविथ, त्यपि चेति चकारेण लिङ्गनुकृष्यते, तत्पिति नित्यनिबेधार्थं भविष्यति ॥

“त्यपि च” ॥ पूर्वं वश्चास्यग्रहणे क्रियमाणे त्यपि व्यो व्यश्चेति एकयोग एव कर्तव्यः, एवं हि द्विश्वकारोपि न कर्तव्यो भवति ॥

“आदेव उपदेशेऽशिति” ॥ अत्र यदि धातोरिति नानुवर्त्तत ततो विशेष्याभावादेव नास्ति तदन्तविधिरित्युपदेशे य एच् तस्यात्त्व-

मित्यर्था भवति, ततश्च ठौकिता चौकिता इत्यादिप्राप्नोति, ननु चाशि-
तीत्युच्यते न चात्राशितं पश्यामः, न च ककार एवाशित्, किं कारणं,
नञ्निवयुक्तन्यायेन शित्सदृशस्य प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् । स्यादेवं यद्व्यशित्तीति
पर्युदासः स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधस्त्वयमिति वक्ष्यते, तस्माद्वातोारित्यनुवर्त्य-
मित्याह । ‘धातोरिति वर्त्ततइति’ । तस्य चैवो विशेषणान्तदन्तविधिरि-
त्याह । ‘एजन्तो यो धातुरिति । ‘उपदेश इति’ । अनिर्ज्ञातस्वरूपस्य स्व-
रूपज्ञापनार्थमाद्यमुच्चारणमुपदेशः । ‘चेता स्तोतेति’ । आर्द्धधातुके गुण-
विधानं त्वात्वार्थमेव स्यात्, यं विधिं प्रत्युपदेश इति न्यायात्, कर्त्ता हर्त्ता
इत्यादौ च गुणविधिश्चरितार्थः, एवमपि लातणिकत्वादेवात्र न भविष्यति,
ज्ञापकाच्च, यदयं क्रीड्जीनां णावात्वं शास्ति तज्ज्ञापयति न परनिमि-
त्तस्यैव चात्वं भवतीति, नैतदस्ति ज्ञापकं, नियमार्थमेतत् स्यात्, क्रीड्जीनां
णावेवेति, यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीडां त्यपि चेत्यात्वं शास्ति, एवं
ह्युत्तरार्थमवश्यं कर्त्तव्यमुपदेशग्रहणं तदिहैव क्रियते मन्दधियामनु-
हाय । ‘कथमिति’ । अशिदित्ययं बहुव्रीहिः, तत्र शिति प्रतिषेधे क्रिय-
माणे शिन्मात्रस्य प्राप्नोति, ततश्च जग्लाये इति भवितव्यमिति प्रश्नः ।
भावे लकारः, तत्पुरुषाश्रयेणोत्तरम् । कः पुनस्तत्पुरुषे सति गुण इत्यत
आह । ‘तत्रेति’ । तत्पुरुषे हि वर्णग्रहणमिदं भवति, वर्णग्रहणे च तदादौ
कार्यं भवति । स्तनंधय इत्यत्र तु नासिकास्तनयोरिति खशि कृते
मध्यपातिनं शपमाश्रित्य प्रतिषेधः, प्रयोजनाभावादेवात्र न शपा भवि-
तव्यमिति चेत्, नन्विदमेव प्रयोजनं यदुनात्वनिवृत्तिः । ‘अशितीति’ ।
यद्वयं पर्युदासः स्यात् शितोन्योशित् तस्मिन्नशितीति, ततो ग्लायन्ति
स्त्रायन्तीत्यत्र शबकारस्यान्याकारस्य चैकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादि-
वद्वावादस्ति शितोन्य इति कृत्वाऽऽत्वमत्र प्राप्नोति, प्रसज्यप्रतिषेधे तु न
दोषः, एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्वावात् शिद्वहणेन ग्रहणात् शिति प्रति-
षेध एव भवति, किं पुनः कारणमेकादेशविषय एव आत्वप्राप्तिश्चोदयते
न पुनर्ग्लायतीत्यादावपि, लकारएवाशिति परत आत्वं प्राप्नोतीति ।
नैवं शक्यं चोदयितुम् । एवं ह्यशितीति प्रतिषेधो निर्विषयः स्यात्, न च

पाप्माभ्याधेटदृश इति धेटः शप्रत्ययो ऽनन्यपूर्वो विषयो, न ह्येकमुदाहरणं
 शित्प्रतिषेधं प्रयोजयति, यद्येतावत् प्रयोजनं स्यादश्रित्येव ब्रूयात्,
 यद्वान्तरङ्गत्वाच्चित्यत्वाच्च पूर्वस्य तिष्ठादयः, पश्चाच्छ्रप, अनित्यं चात्वं,
 तस्मादेकादेशविषय एव चोच्यते। नैष दोषः। एकादेशस्य पूर्वविधौ स्या-
 निवद्भावेनादिशितोन्यस्य प्रत्ययस्याभावात्, इह तर्हि सुम्लः, सुम्ला,
 सुम्लानमित्याकारान्तलक्षणाः काङ्युचो न स्युः, एषोप्यदोषः,

आत्वभाविन एजन्तादाकारान्तनिमित्तकः।

प्रत्ययो ज्ञाप्यते सर्वो ह्यावामश्चेत्येणा पुनः ॥

इह तर्हि स्लै ग्लानीयं पै यानीयम् अनीयरि कृते आत्वं च
 प्राप्नोति आयादयश्च, परत्वादायादयः स्युः, स तु कृतेषु तेष्वलो-
 न्यस्यात्वे सवर्णदीर्घत्वे ग्लानीयमित्यादि सिद्धं, नन्वायादिषु कृतेषु
 नायमेजन्तः, न च स्यानिवद्भावोलाश्रयत्वात्, स्यादेतदेवं यदि संप्रति यदे-
 जन्तन्तस्यात्वं भवतीत्युच्यते, इह तूपदेशगतमेजन्तत्वं न संप्रतितनमिति
 नास्ति स्यानिवद्भावेत्ता। नन्वेवमपि जगलतुरित्यादौ यकारस्यात्वे कृते
 जगला आ अतुसिति स्थितेन्तरङ्गमप्याकारयोरेकादेशं बाधित्वातो लोप
 इटि चेत्यातो लोपः स्यात्, न च पूर्वस्याकारस्य पुनर्लोपो लभ्यते, यका-
 राकारलोपस्य पूर्वविधौ स्यानिवद्भावादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च।
 नैष दोषः, समानाश्रये घाणोदाङ्गं बलीयः, इह तु व्याश्रयत्वादन्तरङ्ग-
 एकादेशे सति पश्चादाल्लोप इति सिद्धमिष्टम्, एवमपि द्विर्वचनेचीत्या-
 यादीनां स्यानिवत्त्वात् स्लैशब्दस्य द्विर्वचनेभ्यासस्येवर्णान्तता प्राप्नोति,
 पक्षान्तरे त्वनैमित्तिकत्वादात्वस्य द्विर्वचननिमित्ते ऽच्यविहितत्वाच्च दोषः,
 पर्युदासपक्षेपि न दोषः, लिटि वयो य इति द्विलकारकोयं निर्दिष्टः,
 तथानिर्दिष्टस्य च तत्र प्रयोजनाभावादिहानुवृत्तं वाक्यभेदेन संबद्ध्यते,
 अशित्येच आत्वं भवति, लिटि तु लकारादौ लावस्यायामेवेति। ततश्चा-
 त्वस्य द्विर्वचननिमित्ताज्जिमित्तत्वाभावात्तस्य तावच्च स्यानिवद्भावः, आया-

दयस्तु लिट्यप्राप्ता एव, तदेवं पर्युदासपक्षस्य बहुप्रतिषेधेयत्वात्प्रसज्य प्रतिषेधोयमित्याह । ‘अशितोति प्रसज्यप्रतिषेधोयमिति’ । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘तेनैतदित्यादि’ । एवमादि सिद्धं भवतीत्यादिशब्देन सुले-
त्यन्नातश्चोपसर्गइत्यङो ग्रहणम्, अन्यानि बहूनि प्रयोजनानि प्रागेवास्मा-
भिर्दुर्शितानि, इह कस्माच्च भवति गोभ्यां नौभ्यामिति, ज्ञापकात्, यदयं
रायो हलीत्वात्वं शास्ति तज्ज्ञापयति न प्रातिपदिकस्यात्वं भवतीति, नैत-
दस्ति ज्ञापकं, नियमार्थमेतत्स्यात्, रायो हल्येव, चोतोऽंशसोरित्येत्तत्तु गां
पश्येत्यत्र, गोतो णिदिति णिच्चाट्टट्टिः प्राप्नोति, गाःपश्येत्यत्र त्वशितो-
ति प्रतिषेधः प्राप्नोतीति कृतं भवेदित्यज्ञापकम् । एवं तर्ह्युपदेशइत्युच्यते,
न च गौनौशब्दयोरुपदेशोस्ति, यद्वोपयस्येत्, नौवयोधर्मत्वादाउच्चारणं
नासावुपदेशः, किंतर्ह्युद्देशः, सिद्धवदुपादानात्, मामूह गौनौशब्दयोरुप-
देशः, एचसूपदेशोस्ति, गमेर्ङां, भ्लातुदिभ्यां डाविति, न च डाडावोर्वि-
धानवैयर्थ्यं, ऋसि चरितार्थत्वात्, एवं तर्हि धातोरिति वर्त्तते, इत्युक्त-
त्वाच्च भविष्यति ॥

“न व्यो लिटि” ॥ कित्यात्वे सत्यसति वा विशेषाभावात्पि-
त्युदाहरणमेतस्य वृत्तिकारेण दर्शितं, यलीङ्गित्यतिव्ययतीनामितीट् ॥

“क्रीड्जीनां यौ” ॥ यद्यपि करोतेरीङ्गतावित्येतस्य यणादेशे
इति रूपं संभवति, तथाप्येव इत्यधिकारात्करोतेस्तावद् ग्रहणं न संभवति,
तथा ईङोपि ग्रहणं न भवति, ह्रस्वान्तेन परेण जयतिना साहचर्यात् ॥

“सिध्यतेरपारलौकिके” ॥ परलोकः प्रयोजनमस्य तत्पारलौ-
किकं, प्रयोजनमिति ठक्, अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । ‘ज्ञान-
विशेषे वर्त्ततइति’ । हेयोपादेयतत्त्वावबोधो ज्ञानविशेषः । ‘तावसः
सिध्यतीति’ । हेयमुपादेयं च तत्त्वतो ज्ञातुकामः प्रवर्त्ततइत्यर्थः, तदाह ।
‘ज्ञानविशेषमासादयतीति’ । ‘तपः प्रयुङ्क्ते इति’ । ज्ञानविशेषवन्तं करोती-
त्यर्थः । परलोकइत्यस्य विवरणं ‘जन्मान्तरइति,’ इह वा भवतु स्वर्गादौ
वा, शरीरान्तरापलवणार्थं पारलौकिकग्रहणमिति दर्शयति । ‘उपसंहरचि-

ति' । हेतौ शतृप्रत्ययः । 'इह कस्मादिति' । ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीत्यनेना-
भिप्रायेणानुष्ठितो धात्वर्थः परलोकाप्रयोजनो भवतीति प्रश्नः, सिद्धतेरर्थे
इत्यादिना ऐहलौकिकत्वं धात्वर्थस्य दर्शयति । 'तस्य प्रयोजनमवमिति' ।
तदुद्दिश्य प्रवृत्तत्वात् । 'पुनः सिद्धिरेवेति' । पारलौकिकीति लिङ्ग-
विपरिणामेन संबन्धनीयं, सिद्धिर्निश्चयः, यस्यां सिद्धौ धातुवर्त्तते सा च
पारलौकिकी न भवति, तस्मादात्वं न पर्युदस्यते । 'साक्षादिति' । यदि
साक्षादव्यवधानेन पारलौकिको यः सिद्धतेरर्थस्तत्र पर्युदासो न चरि-
तार्थः स्यात्तदा पारम्पर्याश्रयणम्, इदन्तु साक्षात्परलोकार्थं ज्ञानविशेषे
चरितार्थमत्रो नैवविधे विषये प्रवर्त्ततइत्यर्थः ॥

“मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च” ॥ उपदेशएवात्स्वविधानाल्त्व-
पः परत्वासंभवात्त्यपीति विषयसप्तमीत्याह । 'ल्यपि विषयइति' ।
'एकाच इति' । यद्यपि प्रकृतिविशेषणं प्रागासीत्तथाप्रीहोपदेशाधिका-
रानीनात्यादीनां चोपदेशजन्यत्वासंभावात्सामर्थ्यादेव इत्येतदपि विष-
यविशेषणं विज्ञायतइत्याह । 'एचश्च विषयइति' । यत्र प्रत्यये
एभावी तस्मिन्बुद्धिस्थइत्यर्थः । उपदेशएवेत्यस्य विवरणं 'प्राक् प्रत्ययोत्प-
त्तेरिति' । उपदेशएवात्स्वविधाने योर्थः संपद्यते तं दर्शयति । 'उपदेशएवा-
त्स्वविधानादिति' । इवर्णान्तलक्षणः प्रत्यय एरच्, आकारान्तलक्षणस्तु घञ्,
यद्यपि घञाकारान्तादिति नोच्यते तथाप्यत्रात्वे सति भवत्यसति तु न भव-
तीत्येतावता घञ आकारान्तलक्षणत्वम् । 'उपदायो वर्त्ततइति' । घञ्यातो
युक् चिण्कृतोरिति युक्, ईषदुपदानमितिखलर्थे आतो युच्, मीनातिमि-
नोत्योस्तु खलचावेव भवतः, निमीमिलियां खलचोः प्रतिषेध इति वक्ष्य-
माणत्वादतो दीङेवोदाहृतः ॥

“विभाषा लीयतेः” ॥ 'तयोर्भयोरपि यका ऽयं निर्द्वैशः क्रियत-
इति' । यदि तु द्वैवादिकस्यैव श्यना निर्द्वैशः क्रियेत लीङ् इत्येव ब्रूयादिति
भावः । शितपः शित्करणसामर्थ्याच्चाभावकर्मवाचित्वेपि यग् भवति,
यथा ऽकर्तृवाचित्वेपि शब्दादयो भवतेर इत्यादौ । 'खलचोरिति' ।
पचादय एरचश्च सामान्येन ग्रहणम् । 'यत्वं चेति' । व्यवस्थितविभाषा-

विज्ञानादेवेत्यर्थः । ‘उल्लापयतइति’ । लियः संमाननशालीनीकरणयो-
श्चेत्यात्मनेपदम् ॥

“सिद्धेच्छन्दसि” ॥ ‘चखादेति’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम्,
आत्स्वस्यानैमित्तिकत्वाद् द्विर्वचनेचीति स्थानिवत्त्वाभावादभ्यासस्येवर्णा-
न्तता न भवति । अयं योगः शक्योऽवक्तुं, कथं, खादेश्चखाद, सिद्धेश्चस्ते-
देति, अनेकार्थत्वाद्वातूनामर्थभेदोप्यकिञ्चित्करः ॥

“अपगुरो णमुलि” ॥ यदि गिरतिर्गुरेरर्थं वर्तते तदायं योगः
शक्यो वक्तुं, कथं, गिरेरपगारमपगारम् गुरोरपगारमपगारम् ॥

“प्रजने वीयतेः” ॥ यदि वातिरप्रजनेपि वर्तते तदा योगोयं शक्यो
ऽक्तुं, कथम्, वातेः प्रवापयति वीयतेः प्रवाययतीति, वीयतेरित्ययमपि
यका निर्द्वैशः स्मर्यते, वेत्तेरादादिकत्वेन श्यनोऽसंभवात्, प्रयोजनं हि
यका निर्द्वैशस्य चिन्त्यम् । ‘जन्मन उपक्रम इति’ । जनेर्भवे घञ्, प्रशब्द
आदिकर्मणि । ‘गर्भग्रहणमिति’ । गृहीतो हि गर्भो जायते ततो गर्भग्रहणं
जन्मन उपक्रमः ॥

“बिभेतेहेतुभये” ॥ ‘हेतुभयमिति’ । पञ्चमी भयेनेति समास-
स्तदाह । ‘हेतोर्भयमिति’ । किं पुनस्तदित्याह । ‘स यस्य भयस्येति’ ।
‘स चात्वपक्षे न भवतीति’ । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्राप्नोति, कुतो न
भवतीत्याह । ‘लीभियोरीकारप्रश्लेषनिर्द्वैशादिति’ । लीलोर्नुग्लुकाविति
लियोनुग्विधीयते, यश्च भियः षुक्, तावुभावप्याकारान्तयोर्न भवतः,
कुतः, लीई भीई इति ईकारप्रश्लेषणेकारान्तयोर्विधानात् । लीभियोः
प्रश्लेषनिर्द्वैशादिति वार्तिके सह पाठादिह लियो ग्रहणम् ॥

“नित्यं स्मरतेः” ॥ ‘धात्वर्थसामान्यादिति’ । सामान्यं सादृश्यं,
धात्वर्थयोः सामान्यं धात्वर्थसामान्यन्द्वयोरपि धात्वोरर्थो चित्तविकार-
स्वभावौ, तेन भयशब्देन स्मरतेरर्थो ऽभिधीयते, क्रीड्जीनां आवित्यत्र
स्मरतिर्नाक्तो हेतुभयइत्युपाधिं वक्ष्यामीति ॥

“सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति” ॥ धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्ये
विज्ञायतइति प्रत्यय इह संनिधापितो भूला विशेष्यतइति तदादिविधिर्वि-

ज्ञायतइत्याह । 'भलादाविति' । 'अकिति प्रत्यये परतइति' । किति परतो न भवतीत्यर्थः, प्रसज्य प्रतिषेधो ह्ययमिष्यते, एतच्च गाङ्गुटादिसूत्रे सम्यगुपपादितम् । 'लघूपधगुणापवादोयमिति' । अकितीति वचनावा-
प्राप्ते तस्मिन्वस्यारम्भात् । 'सिचि वृद्धिस्त्वमि कृते भवतीति' । सिचि वृद्धिस्तु भवति न बाध्यते येन नाप्राप्यभावात्, साप्यमि कृते भवति । तस्यैव व्याख्या । 'पूर्वन्तु बाध्यतइति' । अमागमेन । नित्यत्वात्तस्य । 'रज्जु-
खड्ग्यां देवदृभ्यामिति' । उभयत्र व्रश्वादिसूत्रेण वत्वे जश्त्वमिति के-
चित् । अन्ये तु कित्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वमिच्छन्ति । ननु न क्विदन्तावेतौ
किं तर्हि क्विजन्तौ, नैव दोषः । यस्माद्वातोः क्वचित्क्वन् विहितस्तस्य
कत्वयान्तरे कुत्वं भवति, किनः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययवृद्ध्यादिति
वक्ष्यते, पदान्तस्येत्यधिकारात्स्रष्टा द्रष्टेत्यत्र न भवति, कुत्वविधावेव तस्य
निर्णयं वक्ष्यामः ॥

“अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्” ॥ ‘उपदेश इति वर्त्तत-
इति’ । अनुदात्तस्य विशेषणार्थं, तेन द्रष्टेत्यत्र तृनि विहिते यद्यपि
नित्यत्वेण धातोर्नुदात्तत्वं भवति तथाप्युपदेशे ऽनुदात्तइत्यम्भवति, वर्द्ध-
त्यत्र तृचि कृते यद्यपि शेषनिघातेन धातुरनुदात्तो भवति तथाप्युपदेशे
नायमनुदात्त इत्यम्भ भवति, किमर्थं पुनरनुदात्तस्येत्युच्यते, नानिट इत्येवा-
च्येत, एवं हि सति लघु सूत्रं भवति तत्राह । ‘तृप ग्रीणन्इत्यादि’ ।
‘इडागमो रधादिभ्यश्चेत्यनेन विकल्पित इति’ । ततश्च पात्विकेणेडा
सेट्त्वात्तयोर्न स्यात् । अथ पात्विकेणेडभावेन तयोरपि स्यात् वर्द्धावर्द्ध-
मित्यत्रापि स्यादिति भावः । यदि तर्हि तयो रधादिभ्यश्चेतीद्विक-
ल्प्यते, अनुदात्तोपदेशः पुनस्तयोः किमर्थं इत्याह । ‘अनुदात्तोपदेशः
पुनरमर्थ एवेति’ ॥

“शीर्षंश्छन्दसि” ॥ ‘न पुनरयमादेशः शिरःशब्दस्येति’ ।
यद्यपि सूत्रे शिरस इति स्थानी नोपात्तस्तथापि समानार्थत्वादादेशे-
नाक्षिप्यते, यथा शिवादिषु विश्रवणरवणशब्दाभ्यां विश्रवःशब्द इत्यादेश-
त्वशङ्का । ‘सोऽपि हि छन्दसि प्रयुज्यतइति’ । आदेशपक्षे तु तेन निवर्तित-

त्वाच्छिरःशब्दो न प्रयुज्येतेति भावः । ननु चान्यतरस्यामित्यनुवृत्तेस्तस्यापि प्रयोगो भविष्यति, सत्यमुत्तरत्रापि विकल्पानुवृत्तिः शङ्क्येतेति प्रकृत्यन्तरपक्ष एवाश्रितः ॥

“ये च तद्वृत्ते” ॥ ‘छन्दसि पूर्वणैव सिद्धमिति’ । भाषार्थमिदं यदि पूर्वसूत्रवदिहापि शीर्षवृत्तिः प्रकृत्यन्तरं विज्ञायेत तदा यदा शिरःशब्दादयकारादिस्तद्वृत्त उत्पद्यते तदा तस्य श्रवणं प्रसज्येतेति मत्वाह । ‘आदेशोयमिष्यतइति’ । ‘स कथमिति’ । स आदेशः कथं लभ्यते, न कथञ्चित्, स्थानिनोनुपादानात् पूर्वसूत्रवदिति प्रश्नः । तच्चिमित्तमनुवृत्तां शब्दतश्चार्थतश्चान्तरतमां प्रकृतिं शिरःशब्दमेवातिर्पति । ‘शिरस्यतीति’ । सुप आत्मनः क्यच् । ‘वा केशेष्विति’ । सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पितः, अत्र शिरस्यशब्दस्य केशैकविषयत्वात्तत्प्रयोगे केशशब्दो न प्रयोक्तव्यः, शीर्षण्यशब्दस्तु सामान्यवाचीति तत्प्रयोगे विशेषावगमाय केशशब्दः प्रयोक्तव्यः ॥

“अचि शीर्षः” ॥ ‘शीर्षभावे ह्यचिति प्रकृतिभावः स्यादिति’ । अतोकारान्तमादेशान्तरं विहितमिति भावः । ‘कर्त्तव्योत्र यन्न इति’ । तत्रायं यन्नः, शीर्षवादेशसंनिपातकृतः अडादेशस्तद्विधातस्य निमित्तं न भवतीति । ‘अणिअन्ताद्वा पर इति’ । अणिजोरनार्थयोरित्यादेशपक्षग्रहाणेन प्रत्ययपक्ष आश्रयणीयः, आदेशपक्षएव वा स्थित्वा यन्नः कर्त्तव्य इति वाशब्दार्थः ॥

“पदचोमासहृचिशसन्पण्डोपन्यकञ्चकुचुदचासञ्चस्मभृतिषु” ॥ इहापि शस्प्रभृतिष्विति निमित्तोपादानादनुवृत्ताः प्रकृतय आक्षिप्यन्ते, पदादयश्चादेशा विज्ञायन्तइत्याह । ‘पाददन्तेत्यादि’ । अन्ते आस-नशब्दः पठ्यते, आस्यशब्दस्तु पठितव्यः, आसो वृकस्य वार्त्तिकाम-भीके, यीवायां बहुो अपि कच आसनि, आसो यत्सीसमुच्चतं वृकस्येत्यादौ ह्यास्यार्था उच्यन्ते । ‘आसनीति’ । विभाषा हिश्योरित्य-स्तोपाभावपक्षे रूपम् । अपरे पुनरविशेषेणेच्छन्तीति, भाष्ये तु छान्दस-मेवैतदिति स्थितम् । ‘प्रकारार्थं प्रभृतिशब्दइति’ । व्यवस्थावाचिनि तु

शसः^१ पूर्वेषु वचनेषु न स्युः । 'दोषणीति' । प्रथमाद्विवचने, दोःशब्दस्य दोषवादेश, षौढः शीभावः । 'मांसपचन्या उखाया इति' । मांसस्य पचि युट्घञोरित्यन्तलोपो घट्यते, तदुत्पत्त्यन्तरम् । 'नस्यमिति' । हितार्थं भवार्थं वा शरीरावयवाद्यत् । 'न स्त इति' । अपादाने वाहीयरुहोरिति तसिः । 'ननुद्रइति' । तृतीया तत्कृतार्थेनेति समासः । सप्तमीति योगविभागादित्यन्ये । बहुव्रीहौ विशेषणस्य नुद्रशब्दस्य राजदन्तादित्वात्परनिपातइत्यन्ये । 'यति वर्णनगरयोर्नेति वक्तव्यमिति' । तत्तर्हि वक्तव्यं, न वक्तव्यम्, इह तावचासिक्त्यो वर्ण इति, परिमुखादिपाठाद् अयः, नासिक्त्यनगरमिति सङ्काशादिपाठाद् अयः । राजन्यसाङ्काश्याकाम्पित्यनासिक्त्यदार्वाघाठानामादिर्वान्तो वेति प्रतिपदस्वरविधानात्स्वरे ऽपि नास्ति विशेषः, प्रत्युत यत्प्रत्यये सत्यनासिक्त्यमित्यत्र 'ययतो ऋतदर्थ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्रसज्येत, अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरश्चेष्यते ॥

“धात्वादेः षः सः” ॥ 'सिञ्चतीति' । 'शे मुचादीनामिति' नुम् । 'षोडचिति' । षड् दन्ता यस्येति बहुव्रीहौ वयसि दन्तस्य दत्तु, षष उत्वं दत्तदशधास्त्विति षष उत्त्वमुत्तरपदादेष्टुत्वं च, उगिदचामिति नुम्, हल्ङ्यादिसयोगान्तलोपौ, क्वचित्तु षोड इति पठ्यते तत्तु षोडन्तमाचष्टइति णिचि कृते ढिलोपे पचाद्यचि^२ रूपं, षट्शब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, अनुकम्पितः षडङ्गुलिः षडिकः, बहुचो मनुष्यनाम्नष्टृजा, ठाजादावूर्ध्वमित्यङ्गुलिशब्दस्य लो^३पः, लषतीति षकारोपदेशस्तु प्रनिलषतीत्यादौ शेषे विभाषा कखादावषान्तउपदेशइति नेर्णत्वप्रतिषेधार्थं स्यात्, लेषतुः लेषुरादेशप्रत्यययोरिति घत्वार्थं, क्वचित्तु कषतीत्यपि पठ्यते, तदयुक्तं, षकारोपदेशसामर्थ्यादेवात्र न भविष्यति, प्रनिकषतीत्यत्रापि कखादावित्येषणत्वप्रतिषेधः सिद्धः, आदेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ च न स्तः, चकष-

१ परेष्वित्यधिकम् ३ पु. ।

२ इत्येकइति ३ पु. पा. ।

३ द्रष्टव्यमिति ३ पु. पा. ।

४ लुगिति ३ पु. पाठ उपलभ्यते स तु न युक्तः ।

तुश्चकषुः । किमर्थं पुनः बादयो धातव उपदिष्टा न सादय एवोपदिश्ये-
रन्, एवं ह्येतत्सूत्रं न कर्तव्यं भवति, तत्राह । 'आदेशप्रत्यययोरित्यादि' ।
व्यवस्थानियमः, आदेशप्रत्यययोरिति सहादीनामेव वत्त्वं यथा स्यात्सृपिस्-
त्रिप्रभृतीनां माभूदित्येवमर्थं बादयः केचिदुपदिष्टाः, अन्यथा सहादीनां
वत्त्वार्थं यजान्तरमास्थेयन्तञ्च गुरु भवतीति भावः । 'के पुनस्तदिति' ।
पाठे भ्रन्शसम्भवात्प्रश्नः । 'ये तथा पठन्तइति' । अप्रमादेन पठित-
व्यमित्यर्थः । 'अथ वा लक्षणं क्रियतइति' । मन्दधियो ऽनुषहीतुमिति
भावः । 'अज्दन्त्यपराः सादय इति' । अज्दन्त्यौ परौ येषां तेऽज्दन्त्यपराः,
परशब्दोवयववाची, तज्वाज्दन्त्ययोः परत्वमवयवान्तरापेक्षं विज्ञाय-
मानं संनिधानात्सकारापेक्षं विज्ञायते । 'स्मिङ्स्विदीति' । स्मिङ्गीषद्-
सने, जिष्विदा गात्रप्रकरणे, ष्वञ्ज सङ्गे, जिष्वप् शये, एते स्वरूपेणैव पठन्ते,
वकारमकारयोरनज्दन्त्यत्वादुकारोपि केवलदन्तस्थानो न भवति, स्वद
आस्वादन इति । स्वदिमपि केचित्पठन्ति । 'सृपिसृज्रीत्यादिः' । सृष्टृ
गतौ, सृज विसर्गे, स्तृञ् आच्छादने, स्तृष्टौ शब्दसंघातयोः, सेकतिर्गत्यर्थः,
सृ गतावेतान्वर्जयित्वा येन्येज्दन्त्यपरास्ते षोपदेशाः, । 'सुब्धात्स्वित्या-
दि' । सुब्धातुः क्यजाद्वन्तः, छिबु निरसने, ष्वष्कतिर्गत्यर्थः, अनुदातेत्,
एषां सत्त्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, तत्र सुब्धातूनां तावच्च वक्तव्यः, उपदेश-
इति वर्तते, न च सुब्धातवः क्वचिदुपदिश्यन्ते, एवं च कृत्वा धातुग्रहणं
शक्यमकर्तुम् । उपदेशाभावादेव षोडादेर्न भविष्यति, तत् क्रियते धातो-
रित्यस्य निवृत्तिं सूचयितुं, तेन लोपो व्योर्वलीति अविशेषेण भवति,
छीबतिष्वष्कती द्विषकारकौ, तत्र पूर्वस्यास्तु सत्त्वं परेण संनिपातेन वत्त्वं
भविष्यतीति, वद्येवं लिट् ष्वष्कते, वत्त्वस्यासिद्धत्वाद् 'ङः सि धुङि' ति धुट्
प्रसज्येत, एवं तर्हि यकारादी ष्टिबुष्वष्कती, यकारस्तु लोपो व्योर्वलीति
लुप्यते, छीबतीति, छिबुक्कम्वाचमां शितीति दीर्घत्वम् । अथास्य द्वितीयो
वर्णो यदि ठकारः तेष्टीयतइति न सिध्यति, अथ थकारः टेष्टीयतइति न
सिध्यति उभयं चेष्ट्यते, तत्राह । 'छीबतइत्यस्येत्यादि' । उभयथा ह्याचा-
र्येण शिष्याः पाठिता इति भावः ॥

“लो नः” ॥ ‘अयतीति’ । गोपदेशस्तु निरयतीत्यादावुपसर्गाद-
समासेपि गोपदेशस्येति यात्वार्यं स्यात् । ‘सुध्यातोऽयमपि नेष्यतरति’ ।
पूर्ववदेव सर्वं नादय इति प्रयोगे । “नृति” नन्दीत्यादि” । नृती गात्रवि-
क्षेपे, टुनदि समृद्धौ, नर्दे गर्दे, शब्दे, नङ्गि नाशने, नट अथस्यन्दने
चुरादिः, नाथ नाथ यात्रोपतापैश्वर्येषु ॥

“लोपो व्योर्वलि” ॥ ‘धातेरिति प्रकृतमित्यादि’ । एतदुत्पादेः
नः स इत्यत्र व्याख्यातम् । ‘दिदिवानिति’ । दिवेः कृसे। रूपं, वस्ये-
काज्जादधसामिति नियमादिहभावः, अत्र वक्तव्यमस्ति तद्वस्येकाज्जादध-
सामित्यत्र वक्ष्यामः । ऊयी तन्तुसंताने, कुयी शब्दे । ‘अक्षेमाधमिति’ ।
स्त्रिवु गतिशोषणयोः, औणादिको मनिन्, नञा समासः । ननु च सतः
कार्यिणः कार्येण भवितव्यमिति पूर्वं कार्यनिर्देशो युक्तः पश्चात्कार्यनि-
र्देशः, व्योर्वलि लोप इति, लाघवञ्च भवत्यर्द्धमात्रया, तत्किमर्थं पूर्वं लोप-
ग्रहणं कृतमित्यत आह । ‘पूर्वं लोपग्रहणमित्यादि’ । पूर्वं लोपग्रहणेना-
यमर्थः सूच्यते, विध्यन्तरात्पूर्वमेवायं लोपो भतीति, कण्डूयतेर्यलोपश्च
प्राप्नोति षेरपृक्तलोपश्च, तत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वमपृक्तलोपेन भवितव्यम् ।
‘कण्डूयतेः क्लिबिति’ । कण्डूादिभ्यो यगित्यत्र भाष्यं नैतेभ्यः क्लिब् दृश्यत-
इति, तस्मात्कण्डूमिच्छतीति क्यजन्तात्क्लिब् दृष्टव्यः, द्विविधा हि
कण्डूादयो धातवः प्रातिपदिकानि च, तत्र धातुभ्यो यगिबधानात्प्रा-
तिपदिकेभ्यः क्यज्जादयो भवन्त्येव, तत्र क्यजन्तात्क्लिपि कृते अतो
लोपश्च प्राप्नोति षेरपृक्तलोपश्च, तत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वमपृक्तलोपेन भाव्यम्,
अथाप्यार्द्धधातुकइति विषयसप्तम्याश्रयणात्पूर्वमतो लोपः, पश्चात्क्लिप्,
एवमपि क्लिलोपश्च प्राप्नोति वलोपश्च, तत्र परत्वाच्चित्यत्वाच्च पूर्वम-
पृक्तलोपः स्यात्तस्मिंश्च सति निमित्ताभावादलाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावा-
त्स्थानिवद्भावाभावाच्च वलि लोपो न स्यात्पूर्वं लेपग्रहणाच्च भवति ।
अथात्र लोपस्य स्थानिवद्भावादुपह् कस्माच्च भवति, उच्यते, क्यजन्ता-

त्किञ्चित्युक्तं, ततः किं, स्यानिवद्वाधेनापि कण्डूमात्रस्य धातुत्वाभावादुक्तं न भवति, यथादेशस्पर्हिं प्राप्नोति, अस्तु यण्, तस्योऽट् करिष्यते, न चोऽपि कर्त्तव्ये स्यानिवद्वाध, आदिष्टादचः पूर्वत्वादुकारस्य, अत एव कण्डूवावि-
त्यादाबुडुवडादिषु कर्त्तव्येषु नास्त्यल्लोपस्य स्यानिवद्वाधः, अथ व्रश्चको व्रश्चनमित्यादौ रेफे वलि परतो वकारस्य लोपः कस्माच्च भवति, तत्राह ।
'व्रश्चादीनामित्यादि' । ननु वृश्चति व्रश्चेत्यादौ संप्रसारणे कृते हलादिशेषे च वकारस्य अत्रयं यथा स्यादित्येतदुपदेशस्य प्रयोजनं स्यात्, नह्यत्र लोपः प्रवर्तते, वलपरत्वाभावादित्यत आह । 'वृश्चति व्रश्चे-
त्यादावपीत्यादि' । 'बहिरङ्गत्वादिति' । बहिरङ्गत्वं संप्रसारणस्य कृदित्यतयापेक्षत्वात्, हलादिशेषस्य त्वभ्यासापेक्षत्वात्तत्तश्चाकृतयोरेव तयोर्वलोपः प्राप्त उपदेशसामर्थ्यादेव न भवति, अत्र भाष्ये वलोपः प्रत्या-
ख्यातः, आसेमाणं जीरदानुरित्यत्र छान्दसो वर्णलोपः, कृसावपि छान्दस एव, दिविप्रभृतीनां यङ्लुगन्तानां तसादिषूठा भवितव्यम्, तिप्सिपोरी-
डभावपक्षेषूठा भवितव्यं, ये तत्र कृद्वितीति नानुवर्त्तयन्ति देदिवीति देद्वीति देद्वीषि देद्वीषि, म्रिपि त्वनुनासिकत्वादेव भवति, देद्वीमि देद्वीमि, ये त्वनुवर्त्तयन्ति तेषामपि छान्दसो यङ्लुगिति ॥

“वेरपृक्तस्य” ॥ ‘क्लिबादयो वृहन्तइति’ । ततोऽन्यस्य वेरपृक्त-
स्याभावात् । ‘घृतस्पृगिति’ । क्लिप्त्ययस्य कुः, अपृक्तग्रहणादुकारमा-
त्रस्येदं ग्रहणम्, इकार उच्चारणार्थः ॥

“हलङ्याब्धयो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल” ॥ दीर्घग्रहणं संभवव्य-
भिचाराभ्यां इयापोरेव विशेषणं इयाब्ग्रहणं च सोर्विशेषणं, हलरुक्तग्रहणं च तिस्योः, सुतिसीति त्रीणि पदानि । ‘तदिहेत्यादि’ । प्रकृतस्य लोपश-
ब्दस्य शास्त्रीयस्य भावसाधनस्य सुतिसीति प्रथमान्तेन संबन्धाभावादिति भावः । अपर आह । हलङ्याब्ध्य इति पञ्चम्या सुतिसीत्यादिकायाः प्रथ-
मायाः षष्ठ्यां प्रकल्पितायां शास्त्रीयेपि लोपशब्दे न दोष इति । ‘अभि’नो-

चेति' । भि'देर्लङि सिलोपः, दश्चेति दकारस्य ह्रस्वं, तस्यातो रोऽण्ताद-
 भुतइत्युत्त्वम्, श्नमोकारेणाद्गुणः, एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपम् । 'निष्कौ-
 शाम्बिरिति' । ननु च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादिग्रहणादेशाच्च न
 भविष्यति, इहापि तर्हि न स्यात् परमकुमारी परमखट्वेति, स्त्रीप्रत्यये
 चानुपसर्जनेनेति तदादिनियमाभावाद्भविष्यति, निष्कौशाम्बिरित्यादौ
 उपसर्जनं^१त्वाद्वत्येव तदादिनियमः, एवं तर्हि एतज्ज्ञापयति उपसर्जनेपि
 स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमोच्च न भवतीति, तेनाहुं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पलीत्या-
 द्वावेकविभक्ति चेत्युपसर्जनत्वे सत्यपि लोपो भवति, नात्रोपसर्जनं पिप्पली,
 एकविभक्तावषग्रान्तमिति वचनात्, अत एव गोस्त्रियोह्यसर्जनस्येति
 ह्रस्वत्वं न भवति, माभूच्छास्त्रीयमुपसर्जनमप्रधानं तावद्भवत्येव,^२बहूयः
 श्रेयस्योस्य बहुश्रेयसीति, शास्त्रीयमप्युपसर्जनत्वमस्ति, ईयसश्चेति कपः
 प्रतिषेधः, ईयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधो वक्तव्यइति ह्रस्वाभावः, अपर
 आह । निष्कौशाम्बिरित्यादौ समुदायस्य इयावन्तत्वेपि यदत्र इयावन्तं
 कौशाम्बादि, ततः परस्य सोर्लोपः प्राप्नोति. दीर्घग्रहणाद्वावर्ततइति, ननु
 च विहितविशेषणं विज्ञास्यते इयावन्ताद्विहितस्येति, नैवं शक्यं, या
 सा केत्यादौ न स्यात्, नह्यत्र टावन्तात्सुर्विहितः, माभूदेवं, हलन्ताद्विहित
 इत्येवं भविष्यति, यद्येवं यस्सः क इत्यत्रापि स्यात्, कर्त्ता हर्तन्यादौ च
 न स्यात्, नह्यत्र हलन्तात्सुर्विहित इति, अतोऽन्यस्मादपि विहितस्य
 हल्इयाब्भ्योनन्तरस्य लोप इत्यास्येयम्, एवं च निष्कौशाम्बाद्यावपि
 लोपः प्राप्तो दीर्घग्रहणेन व्यावर्त्तनीयः । 'तिपा^३ सहचरितस्येति' ।
 तिपा^३ तिशब्देन साहचर्यात्सेरपि तिङ् एव ग्रहणमित्यर्थः । 'अथ किम-
 र्थमित्यादि' । इयापोर्दीर्घात्सुरित्येव वक्तव्यमिति चोद्धार्यः । 'न लोपो
 न स्यादिति' । ननु च न डिसंबुद्भोरिति ज्ञापकाच्चलोपे कर्त्तव्ये

१ छिदेरिति २ पु. पा. ।

२ स्त्रीप्रत्ययस्येति २ पु. अधिकम् । ३ पु. उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्येति पाठः ।

३ उभयमपि तत्र गृह्यतइति २ पु. अधिकम् ।

४ तिङेति २ । ३ पु. पा. ।

५ तिङेति २ । ३ । पु. पा. ।

संयोगान्तलोपः सिद्ध एव भविष्यति, न, पचत्रित्यादावपि प्रसङ्गात्, नकारसंबुद्धोरानन्तर्ये प्रतिषेधो विज्ञायमानस्तुत्यजातीये नकारविभक्त्योरानन्तर्येण संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वं ज्ञापयति, पचत्रित्यादौ तु तकारेण व्यवहितत्वाद् ज्ञापकाभावाल्लोपाभाव इत्याशङ्क्य दोषान्तरमाह । ‘उखास्रत् पर्णध्वदिति’ । ‘दत्वमिति’ । न स्यादित्यनुषङ्गः, उखास्रस्-सुडिति स्थिते संयोगान्तलोपमपवादत्वाद्वाधित्वा स्कोः संयोगाद्वोरिति प्रकृतिसकारस्य लोपे श्रूयमाणः सकारो न वस्वादि संबन्धीति वसुसंस्थिति दत्वं न स्यात्, न च संयोगादिलोपं बाधित्वा पूर्वमेव प्रकृतिसकारस्य दत्वं लभ्यते, अपदान्तत्वात्, नहि सौ श्रूयमाणे पूर्वस्य पदसंज्ञास्ति, असर्वनामस्थानइति प्रतिषेधात्, अथापि सावपि पदत्वमिति पक्षाश्रयेण स्यात्पदत्वम् एवमपि दत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं संयोगादिलोप एव स्यात् । ननु च वस्वादीनां दत्वं सौ दीर्घत्वे सिद्धमिति वक्ष्यति, तत्र सौ दीर्घग्रहणं न करिष्यते वस्वादीनां दत्वमित्येव, ततश्च पूर्वमेव दत्वं भविष्यति, एवमपि राजा तत्तेत्यादौ सावपि पदत्वे सति संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे सति असंयोगान्तत्वात्सोलोपो न स्यात्, तस्मात्सुष्ठुक्तं दत्वं न स्यादिति । ‘उत्वमिति’ । न स्यादित्यनुषङ्गः । स एव हेतुः संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति । एतच्च संयोगान्तलोपो रारुत्वे सिद्धो वक्तव्य इत्येतदनाश्रित्योक्तं, तदा अयमेव तु हरिवो मेदिनमित्यादिवात्सिद्धम् । ‘रात्सस्येतिनियमाल्लोप एव न स्यादिति’ । ननु रात्सस्येति द्वितकारकनिर्द्वैशात्तकारस्यापि प्रश्लेषाद्रेफादुत्तरस्य च तकारस्यापि लोपो विधास्यते, यद्वेवं कीर्तयतेः क्विपि कीरिति स्यात् यथा न्यासे तु कीर्दिति भवति, तदेवं सिग्रहणमेकं न कर्तव्यमन्यत्सर्वं कर्तव्यमिति स्थितम् । ‘संयोगान्तस्य लोपे हीत्यादि’ । संग्रहश्लोकः, हिशब्दो हेतौ, नलोपादीत्यादिशब्देन दत्वोत्वयोर्यहणं, ये तु संयोगान्तलोपवादिनस्तेषां रेफादुत्तरस्य तकारस्य अविभर्भवानित्यत्र नैव लोपः स्यात्, तस्माद्गुल उत्तरेषां सुतिसीनां लोपो विधीयते ॥

“एङ्हस्वात्सम्बुद्धेः” ॥ अत्र यदि हल्ग्रहणं नानुवर्तते तत-

एङ्ह्रस्वाभ्यां सम्बुद्धिरेव विशेषणीया, एङन्ताद्ब्रह्मान्ताच्च परस्याः सम्बुद्धि-
 लोप इति, ततश्च हे कुण्डेत्यत्र न स्यात्, कथं कुण्डसु इति स्थिते लोपश्च
 प्राप्नोत्यम्भाधश्च, तत्र लोपः शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः, स हि कृते ऽम्भावे
 आदेः परस्येत्यमोकारस्य प्राप्नोति, अकृते तु सकारस्य, अम् भावस्तु लोपे
 कृते ऽत्यन्ताप्राप्त्या ऽनित्य इत्युभयोरनित्ययोः परत्वादम्भावे कृते ऽमि
 पूर्वश्च प्राप्नोति लोपश्च, तन्नामि पूर्वत्वे कृते व्यपवर्गाभावादुभयत आश्र-
 येन्तादिवद्वाभावाच्च लोपो न प्राप्नोति, लोपे च कृते ऽमोभावादमि
 पूर्वत्वं न प्राप्नोतीत्युभयोरनित्ययोः परत्वादमि पूर्वत्वे कृते लोपो न स्यात्,
 तस्मादनुषृत्यं हल्यहणं, तदाह । 'हलिति चेति' । वर्तत इत्यपेक्षते ।
 'अपृक्तमिति नाधिक्रियतइति' । यद्यधिक्रियेत हे कुण्डेत्यत्र न स्यात्,
 अपृक्तसंज्ञाया अभावात्, कथं पुनर्ज्ञायते नायमधिक्रियतइति, तन्नाह ।
 'तथा चेति' । अनुवर्तमानेपि हल्यहणे यद्येङ्ह्रस्वाभ्यां सम्बुद्धि-
 विशेष्येत, तथा हल् विशेष्येत, एङन्ताद् ब्रह्मान्ताच्च परा या सम्बुद्धि-
 स्तस्या हल्लुप्यते इति, ततः हे कुण्डेत्यत्र न स्यात् पूर्वाक्तादेव हेतोः,
 अत एङ्ह्रस्वाभ्यां सम्बुद्ध्या च हलेव विशेषणीय इति मत्वाह । 'एङ-
 न्तात्प्रातिपदिकादित्यादि' । सम्बुद्ध्यात्तिप्तप्रातिपदिकमेङ्ह्रस्वाभ्यां
 विशेष्यतइति तदन्तविधिलाभः, अत्र पक्षे कुण्डेत्यत्रामि पूर्वत्वस्य पूर्वं
 प्रत्यन्तवद्वावाद्ब्रह्मान्तात्परो हल् भवति, वस्तुतश्च सम्बुद्धिरिति लोपः
 सिद्ध्यति । 'अच्छब्द इति' । एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यते । 'ह्रस्वाभा-
 वादिति' । ननु चादडेवाकारो ह्रस्वस्ततः परो हल् भवति, सम्बुद्धेश्च
 सम्बन्धीति लोपः स्यादेव, सम्बुद्धौ तु विशेष्यमाणायां प्रकृत्यकारस्य
 लोपे ह्रस्वात्परा सम्बुद्धिर्न भवतीति लोपाप्रसङ्गः । उच्यते, सम्बुद्ध्यात्तिप्तं
 प्रातिपदिकमेङ्ह्रस्वाभ्यां विशेष्यतइत्युक्तं तेन कुण्डेत्यत्र च भविष्यति,
 एकादेशस्य पूर्वम्प्रत्यन्तवद्वावात् प्रकृतिपहणेन ग्रहणात्, हे कतरदि-
 त्यत्र च न भविष्यति, टिलोपे कृते प्रकृतेरह्रस्वान्तत्वात् । 'सम्बु-
 द्धिगुणबलीयश्त्वादिति' । अन्यथा ऽनिसु इति स्थिते संबुद्धिगुणश्च
 प्राप्नोति ह्रस्वादिति लोपश्च, तत्र नित्यत्वात्परत्वाच्च सम्बुद्धिगुणे

कृते ऽह्रस्वान्तत्वाच्च भवेत् । ननु च विहितविशेषणं विज्ञास्यते ह्रस्वा-
न्ताद्विहिता या सम्बुद्धिरिति, एवमपि हे सङ्घेत्यत्र न स्यात्, माभूदने-
नावन्तत्वात्पूर्वण भविष्यति, एवमपि हे नदि हे यवागु हे कुमारीत्यत्र
न स्यात्, न चात्र ह्रस्वान्तत्वालोपो लभ्यते, दीर्घग्रहणात्, एवं तर्ह्युभयं
विज्ञास्यते विहितविशेषणं परविशेषणं च, तेनाग्ने कुमारीत्यादौ सर्वत्र
भविष्यति, तत्र सकृच्छ्रुतस्य ह्रस्वग्रहणस्योभयविशेषणत्वमेव तावद्
दुर्लभम्, अथापि लभ्येत एवमपि हे कतरदित्यत्र यद्रापि टिलोपे कृते
संबुद्धेर्ह्रस्वपरत्वाभावस्तथापि ह्रस्वान्ताद्विहिता सम्बुद्धिरिति स्यादेव
लोपस्तस्मादेङ्ग्रहणं कर्तव्यं, वयं तु ब्रूमा ये स्वभावत एङ्हन्तास्तदर्थ-
मप्येङ्ग्रहणं कर्तव्यमिति, तद्वथा हे शब्दमतिक्रान्तो ब्राह्मणोतिहेस्तस्य
सम्बोधनं हे अतिहे, अनुकृतः पचतेशब्दो येन तस्य सम्बोधनं हेऽनुकृत-
पचते, विहित ईरप्रत्ययो येन स विहितेरेः पाणिनिस्तस्य सम्बोधनं
हे विहितेरे इत्यादि । अत्र संग्रहश्लोकः ।

सम्बुद्धिर्ह्रस्वभेदा यदि हि न च भवेच्चादिवचान्तवत्स्याद्
दोषोसौ हलनिवृत्तावपि लुपि भवतोम् पूर्वरूपे परत्वात् ॥
ह्रस्वान्ताल्लुब्धिविधिः स्याद्वल इति कतरद्वित्वतो नो हलो लुप्
ह्रस्वश्रुत्या न शक्यः परविहितविधिर्नातिहे ऽतोप्यकार्येङ् ॥
लोपनं लुप्, लोप इत्यर्थः ॥

“शेखन्दसि बहुलम्” ॥ ‘या लेत्रेति’ । शेलोपे कृते प्रत्ययल-
क्षण्येन नपुंसकस्य भलच इति नुम्, सर्वनामस्थाने चेति दीर्घः, नलोपः,
अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं, डादेशेन सिद्धत्वात् कथमग्नेत्रीति त्रिद्व-
इति स्थिते प्रथमयोः पूर्वसवर्णेदीर्घत्वेनैव सिद्धं, न सिद्धयति, नुमा
व्यवहितत्वाच्चन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः, मधोर्येहातीत्येवमा-
दर्थं पुंवद्भावेनैव नुमो निवृत्तिः, एवमपि असि चेति गुणः प्राप्नोति, वत्य-

त्येतत्, जसादिषु कृन्दसि वावचनं प्राङ् णौ चङ्युपधाया इति, अपि च या क्षेत्रा, ताता पिण्डानामिति तदइति स्थिते सुपां सुलुगितीकार-
स्याकारे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्णे इति दीर्घत्वेन सिद्धम् ॥

“ह्रस्वस्य षिति कृति तुक्” ॥ कृता धातुरातिष्यते, स च ह्रस्वेन विशेष्यते, तेन तदन्तविधिर्भवतीत्याह । ‘ह्रस्वान्तस्य धातो-
रिति’ । ‘अग्निचित् सोमसुदिति’ । अग्नौ चेः, सोमे सुजइति क्तिप्, याम-
णिकुलमिति व्यस्तं चेषुंनकह्रस्वत्वं, षष्ठीसमाते त्विको ह्रस्वो ऽद्व्यो
गालवस्येति ह्रस्वः, अत्र नपुंसकह्रस्वत्वमर्थापेक्षत्वाद्बुहिरङ्गमितरदुत्तरप-
दापेक्षत्वात्, यदि पुनरयं तुट् परादिः क्रियते, नैवं शक्यम्, इहाग्निचित्सो-
मसुत्, वेरपृक्तस्येति वलोपो न प्राप्नोति, इह च परितनोतीति क्तिप्, कौ च
गमादीनामित्यनुनासिकलोपः, नहिवृतीत्यादिना दीर्घः । परीतत् तुट्
आर्तुधातुकभक्तत्वादित्प्रसंगः, इह चावच्छेदाद्वान्यस्य संयोगादिरित्येतत्
प्रसज्येत, अथाभक्तः स्याद् मधुच्छादयतीति तिङ्गुतिङ् इति निघातो न
प्राप्नोति, तकारेण व्यवधानात्, न च तकार एवातिङ्, अपदत्वात्,
तस्मात्पूर्वान्त एव कर्तव्यः, यद्येवं नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वं
द्विगुस्वरश्च न सिद्ध्यति, नपुंसकह्रस्वत्वम्, आराशष्कुलिच्छिन्नं धानाशष्कु-
लिच्छिन्नम् । उपसर्जनह्रस्वत्वम्, निष्कौशाम्बिच्छिन्नं, द्विगुस्व रः, पञ्चारम्बि-
च्छिन्नं, तुक् कृते ऽनन्त्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति, न वा बहिरङ्गल-
क्षणत्वात्, बहिरङ्गस्तुक्, कृकारसंनिपातापेक्षत्वात्, अन्तरङ्गा एते विधयः
प्रागेव तत्संनिधानाद्बुध्मन्ति ॥

“संहितायाम्” ॥ ‘संहितायामिति’ । विषयसप्तमीयं, कार्य-
निमित्तयोः संहितायां विषयभूतायां वक्ष्यमाणं कार्यं भवतीत्यर्थः ।
वक्ष्यति इको यणच्येति, अनन्तरन्तु विधिमतिक्रामतोभिप्रायो मृग्यः ।
‘दधि-अत्रेति’ । ननु चेको यणच्येत्यधिकरणसप्तम्येषा, तच्चाधिकरण-
मौपश्लेषिकादन्यदुर्गेषु न संभवति, तत्राच्युपश्लिष्टस्येको विधीयमानो
यणवर्णान्तरव्यवाये कालव्यवाये च न भविष्यतीति नार्थः संहिताधि-
कारेण, चापनार्थं तु, एतज्जापयति कालव्यवायो निर्दिष्टपरिभाषायां

नाश्रीयतइति, तेनोत्तरपदाधिकारेपि विधीयमानं कार्यमलुगादि काल-
व्यवधानेपि भवत्येव । आखरेष्ट इत्याखरे स्थः, अनाविष्णू इत्यना-
विष्णू इत्यादि ॥

“ छे च ” ॥ कृकारेकार उच्चारणार्थः, विदिभिदिच्छिदेः, शाच्छो-
रन्यतरस्यामित्यादि निर्द्देशात् । अधिकारे द्वौ पठौ, अर्थाधिकारः शब्दा-
धिकार इति, तत्राग्रे पठे पूर्वसूत्रे कृतात्तिप्तस्य धातोर्ह्रस्वेन विशेषणा-
नदन्तं ह्रस्वशब्देन प्रत्यायितमिति इहापि तदन्तस्यैव ग्रहणं स्यात्,
शब्दाधिकारे तु ह्रस्वशब्द एवात्रानुवर्तते न पूर्वप्रकृतार्थः, न चेह किञ्चि-
द्विशेष्यमस्तीति तदन्तविध्यभावाद्वृत्त्येव एवागमी भवति, तत्रेह द्वितीयः
पठ आश्रित इत्याह । ‘ ह्रस्व एवात्रागमीति ’ । किमेवं सति सिद्धं भवति,
तत्राह । ‘ तेनेति ’ । यदि तु ह्रस्वान्तस्य तुक् स्यात् तुको ऽभ्यासग्रहणेन
ग्रहणादुलादिशेषेण निवृत्तिः स्यात्, ह्रस्वमात्रे त्वागमिनि नायमभ्यास-
स्यावयवो हलिति न भवत्येव प्रसंगः । कथं पुनर्ह्रस्वआगमिनि तुगभ्या-
सग्रहणेन न गृह्यतइत्यत आह । ‘ नावयवावयव इति ’ । इतिकरणो
हेतौ, यद्यवयवावयवस्समुदायावयवो न भवति एवं तर्हि शेरतइत्यत्र
रुडागमः सार्वधातुकावयवस्यादादेशस्यावयव इति सोपि सार्वधातुकस्य
समुदायस्यावयवो न स्यात्, तत्र को दोषः, शीङः सार्वधातुके गुण इति
गुणो न स्यात्, रुडाव्यवधानात्, स ह्यवयवभक्तस्तमेव न व्यवदध्यात्
सार्वधातुकं तु व्यवदधात्येव, कुतश्चैष न्यायो ऽवयवावयवः समुदायाव-
यवो न भवतीति, लोके तावद्वेवदत्तावयवस्य हस्तस्यावयवोद्धुलिर्देवद-
त्तस्याप्यवयवो भवत्येव साद्धुलिर्देवदत्त इति, तस्मादयमत्राभिप्रायः ।
कृआङ्माङोश्चेत्येक एव योगः कर्त्तव्यः, चकारादनन्तरस्य प्राक्कृतस्य च,
एवं सिद्धे यद्योगविभागं चकारञ्च करोति तस्यैत्रयोजनं प्रकृतस्य तद-
न्तस्य ग्रहणेन केवलं ह्रस्वमेवानुवर्त्तयिष्यामीति, यदि त्वागमस्तुक्
समुदायस्यावयवः स्याद् एष यन्नानर्थकः स्यादिति ॥

“ आङ्माङोश्च ” ॥ आङ्माङोर्द्विविशिष्टयोरुपादाने प्रयोजनमाह ।
‘ आङो ङित इति ’ । अर्थविशेषसंपादनार्थं द्विविशिष्टयोरुपादानमित्यर्थः ।

‘आच्छायाया इति’ । आङ् मर्यादावचनइति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा पञ्च-
म्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी । ‘आच्छायमिति’ । आङ् मर्यादाभिविध्यो-
रित्यव्ययीभावः । ‘माच्छिददिति’ । इरितो वेत्यङ् । ‘आच्छाया आच्छा-
येति’ । स्मरणे चात्राकारः, वाक्यस्मरणयोरङित् । ‘प्रमेति’ । प्रपूर्वा-
न्माङ् आतश्चोपसर्गइत्यङ्, अत्र धातोर्ङिस्वपि टाबन्तो न ङित्, गामा-
दाबहणेष्वविशेष इति लातणिकस्याप्यस्य ग्रहणस्य प्रसंगः, अत्रोभयत्रापि
पदान्ताद्वेति विकल्प एव भवति ॥

“दीर्घात्” ॥ उभयनिर्द्वेषे पञ्चमीनिर्द्वेषो बलीयान्, अचरितार्था
च पञ्चमी तेन दीर्घादिति पञ्चम्या कृत्यस्याः सप्तम्याः चष्टां
प्रकल्पितायां कृकारस्यैव तुका भवितव्यमिति भ्रान्तिमपाकरोति । ‘दीर्घा-
त्परो य इत्यादि’ । अनेन पञ्चम्या अन्ययो दर्शितः, प्रक्रमाभेदाच्च तु
कृकारस्य निमित्तत्वन्दीर्घस्य च कार्यत्वं दर्शयति । ‘तस्मिन्पूर्वस्य
तस्यैव दीर्घस्येति’ । अत्र च लिङ्गं शाब्दा, विभाषासेनासुराच्छायेत्यादि
निर्द्वेषः, अवध्यवधिमद्भावस्य विवक्षितत्वादधिकरणभावस्य च विवक्षि-
तत्वात्तस्मिन्पूर्वस्येति सप्तमी कृता । ‘ह्रीच्छतीति’ । ह्रीच्छ लज्जायां,
सेच्छ अव्यक्ते शब्दे । ‘अपचाच्छायतइति’ । को केदने, यङ्, दीर्घोक्तिः ॥

“पदान्ताद्वा” ॥ प्रकृतेन दीर्घेण पदविशेषणादेव तदन्तविधौ
सिद्धेऽन्तग्रहणं पदान्तविधिरयं तु यथा स्यात्पदविधिर्माभूदिति, तेन
समर्थपरिभाषानुपस्थानात् तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्तस्येत्यत्रापि
विकल्पो भवति ॥

“इको यणचि” ॥ ‘इको यणादेशो भवतीति’ । इकां यणां च
साम्याद्वयासंख्यं भवति, आन्तर्यतो वा व्यवस्था । इक इति किम् । व्यञ्ज-
नस्य माभूत्, वागत्र । कुत्वञश्चयोरसिद्धत्वाच्चकारस्य यकारः प्राप्नोति,
यत्र च कुत्वादेरप्रसङ्गोऽपदान्ते पचतीति तत्रापि प्रसङ्गः, नैष दोषः, दीर्घा-
दिति वर्तते, तच्च तत्रैव पञ्चमीनिर्द्वेषे स्थानिभूतमिहापि तथैवा-
नुवर्तते, यदि दीर्घस्य यण् भवति कथं दध्यत्र मध्यत्रेति, इत्यस्येत्ये-

तदप्यनुवर्त्तते, तदेवं ह्रस्वदीर्घयोर्यण्विधानाच्च व्यञ्जनस्य प्रसङ्गः, प्रुतस्य च प्रकृतिभावेन भवितव्यं, चयनं चायक इत्यादावेचामयादयोऽपवादाः, ना प्राप्ते तस्मिंस्तदारम्भाद्, देवेन्द्रः सट्टौदनमित्यादौ गुणवृद्धी बाधिके भविष्यतः, यथा सत्यपीगहणे दधीन्द्रादौ सवर्णदीर्घत्वम् । अतो नार्थ इगहणेन, इदं तर्हि प्रयोजनमिको यणोवाचि यथा स्याद्वदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति, किञ्चान्यत् प्राप्नोति, शाकलं, न च तस्याप्यत्यन्तबाधः, आरम्भसामर्थ्यात्, एवं सति सिञ्चित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इति यत्पूर्वाचार्यैः स्मर्यते तदनेनेगहणेन संपाद्यते । 'इकः प्रुतपूर्वस्येति' । प्रुतः पूर्वा यस्मात्स तथोक्तः प्रुतात्परस्येत्यर्थः । 'भोऽ इ इन्द्रेति' । भो इ इन्द्रइति स्थिते भोशब्दस्य गीतिवशात् प्रुत, इकारः स्वरादिपाठाच्चिपातः प्रशङ्कसंज्ञकस्तस्य प्रकृतिभावे प्राप्ते यण्विधीयते, सवर्णदीर्घबाधनार्थमित्येतत्त्वाद्यप्राप्यभिप्रायेणोक्तम् । 'प्रुतपूर्वस्येति' । प्रुतग्रहणमपि मात्रिकद्विमात्रिकव्यतिरिक्ताच्परिग्रहार्थं, तेन चतुर्मात्रादावपि भवति, तथा च छन्दोणा गायन्ति, सामन्त्ये चायमिष्यते, भोयिन्द्रं गायतीत्येतदपि सामगस्यानुकरकम्, एवं तावद्वाक्ये स्थितं, वृत्तावप्येवमेव द्रष्टव्यम् ॥

“वान्तो यि प्रत्यये” ॥ कस्य पुनरयं वान्तादेशः एव इति वर्त्तते, यद्येवमेदैतोरपि प्राप्नोति, चेयं जेयं, रैयतीति, एवं तर्हि वान्तग्रहणं न करिष्यते, एचोयवायाव इत्येव, इहापि तर्ह्यादेशः प्राप्नोति, चेयं जेयमिति, त्र्यय्यत्रयौ शक्यार्थं, क्रय्यस्तदर्थइत्येतच्चियमार्थं भविष्यति एचो यदि भवति त्रिज्योरेवेति, एवमपि रैयतीत्यत्रायादेशः प्राप्नोति, रैशब्दश्चान्दसः, वृष्टानुविधिश्चान्दसि, भाषायां तु रैशब्दप्रयोगो भाष्यविरोधादसाधुः, यद्वैवं नियम आश्रयिष्यते ऽनौष्ठस्य यदि भवति त्रिज्योरेवेति, ततः शक्यार्थ इति द्वितीयो योगः, त्रिज्योरपि शक्यार्थ एवेति, सिध्यति, सूत्रस्य तु को निर्वाहः । उच्यते । वान्तशब्दोयं सचिहिते वान्ते वर्त्तते न यत्र कुत्र चित्, सचिहितश्चौदौत्स्थानिकः पूर्वज्ञ, यथा संख्यसंबन्धात्, तत्र यथा यः कश्च न वान्तादेशो न भवति तथान्यस्थानिको न भविष्यति, विशिष्टस्यैव संनिधानात् । तदिदमुक्तम् । 'योयमेवः

स्यानइति' । 'बाधव्यइति' । मधुबध्वोर्बाह्मणकौशिकयोरिति यञ्-
मण्डुशब्दो गर्गादिः, शङ्कुपिचुशब्दाभ्यां तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्यत्रार्थं
उगवादिभ्यो यत्, नावा तार्थं नाव्यं, नौवयोधर्मत्यादिना यत् ।
'अध्वपरिमाणे चेति' । भाषार्थमिदं, गव्यतिः क्रोशयुगम् ॥

“धातोस्तन्निमित्तस्यैव” ॥ ‘धातेरिति किमिति’ । न तावद्वि-
शेषेण नियमप्रसङ्गो यि प्रत्यये यदि भवति तन्निमित्तस्यैवेति, एवं हि वान्तो
यि प्रत्यये तन्निमित्तस्येति विशिष्टविधिराश्रयणीयः, योगविभाग एव-
कारो नियम इति सर्वमेतदनर्थकमापद्येत, तस्मादसत्यपि धातुग्रहणे
विशिष्टविषयो नियमो भविष्यतीति प्रश्नः । स तु विशिष्टो विषयः
प्रातिपदिकमपि संभाव्येतेत्युत्तरम् । ‘बाधव्य इत्यत्रैव स्यादिति’ । एव-
स्तन्निमित्तत्वात् । ‘अत्र न स्यादिति’ । विपर्ययात् । ‘उपोयतइति’ ।
वेजः कर्मणि लट्, आत्मनेपदं, यक्, यजादित्वात्संप्रसारणम्, अकृत्सार्व-
धातुकयोरिति दीर्घः, आद्रुणस्तस्य परं प्रत्यादिवद्वावाद्वातुग्रहणेन सह-
णम् । ‘ओयतेति’ । कर्मण्यत्र लङ्, । ‘लौयमानिरिति’ । अत इज्,
आदिशङ्ङिः, ननु चात्र गुणः पदद्वयापेक्षत्वाद्बुहिरङ्गे वृद्धिरपि बाह्यत-
द्वितापेक्षत्वाद्बुहिरङ्गैश्च, सत्यम् । ओयतेत्यत्रैतदुभयं नास्ति तदर्थमवश्यं
योग आरब्धव्यः, आरब्धेनेनैव सिद्धत्वादुपोयतइत्यादिकं प्रत्युदाहृतम् ।
'एवकारकरणं किमिति' । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थत्वे हेतुर्न त्वेवकार-
करणमपीति प्रश्नः । इष्टोवधारणार्थ इत्युत्तरम् ॥

“तय्यज्यौ शक्यार्थे” ॥ उदाहरणे शक्यार्थं कृत्यः, प्रत्युदाहरणे
त्वावश्यके ॥

“क्यस्तदर्थे” ॥ क्य इत्यत्र प्रत्ययार्थश्च कर्म विद्यते, कर्मणि
कृत्यविधानात्, प्रकृत्यर्थश्च द्रव्यविनिमयः, तत्र प्रत्ययार्थः प्रधानं, प्रकृ-
त्यर्थस्तूपसर्जनं, तत्र यदि प्राधान्यात्तदित्यनेन प्रत्ययार्थः परामृश्येत
तद्युक्तं, तथाहि । यदि स एवार्थस्तदर्थ इति तत्पुरुष आश्रीयते तदाव-

इयमेव क्रय्यशब्दस्य तस्मिन्वर्णे वृत्तेनार्थस्तदर्थग्रहणेन, अथ सार्था यस्य तदर्थः शब्दस्तास्मिन्वर्णेऽप्यर्थः, तदप्युक्तं, शब्दे शब्दस्य वृत्त्यसंभवात्, अतो गुणीभूतोऽपि प्रकृत्यर्थ एव निर्दिश्यतइति दर्शयति । ‘तदर्थं क्रय्यार्थं यत्तस्मिन्वर्णेऽप्यर्थः’ । ‘क्रयार्थं यः प्रसारित इति’ । क्रेतारः क्रीणी-युरिति बुद्ध्यापणे यद्व्यवस्थापितमित्यर्थः । ‘क्रयमिति’ । मूल्येनोपादे-यमित्यर्थः । ‘न चेहास्ति क्रय्यमिति’ । आपणे विक्रयाय प्रसारितं धान्यं नास्तीत्यर्थः । केचित्तु क्रय्यशब्दे क्रीणातिर्विक्रये वर्ततइत्याहुः । तेनापणे विक्रयाय प्रसारितं द्रव्यं क्रय्यमित्युच्यते ॥

“भयप्रवये चच्छन्दसि ॥ ‘वीत्येतस्येति’ । वीगत्यादिषु, अजे-र्व्यघ्रपोरिति वा । ‘हृदय्या इति’ । आकारस्यायादेशः ॥

“एकः पूर्वपरयोः” ॥ वक्ष्यमाणप्रकरणे पौर्वापर्येणावस्थितौ निर्दिश्येते आदचि आदेचीत्यादि, तयोः पूर्वपरयोः स्थाने वक्ष्यमाणो गुणादिरैकादेशो भवतीति सूचार्थः, अथ पूर्वपरयोरिति किमर्थं, स्थानिनि-र्द्देशार्थं, मसति हि तस्मिन्नाद्रुण इत्यादौ स्थानिनिर्द्देशाभावात्कस्य गुणा-दिरादेशः स्यात्, नैतदस्ति प्रयोजनम् । आदित्यादिका षष्ठमी अचीत्या-दिकायाः सप्तम्याः षष्ठौ प्रकल्पयिष्यति, सा च तस्यास्तेन तयोरेव पूर्वपर-योगुणो भविष्यतीति नार्थ एतेन, तदाह । ‘पूर्वपरग्रहणमित्यादि’ । ‘द्वयो-रादेशप्रतिपत्त्यर्थम्’ । युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । असति तु तस्मि-न्कस्य स्यादित्यत आह । ‘एकस्यैव स्यादिति’ । ननु द्वयोरपि षष्ठीप्र-कृतिरुक्ता तत्राह । ‘नोभे सप्तमीषष्ठम्याविति’ । नोभे प्रकल्पके भवतो युगपत्र प्रकल्पके भवत इत्यर्थः, इति क्ररणो हेतौ, तत्राद्रुण इत्यत्राची-त्येषा सप्तमी यणादिविधौ चरितार्था, आदित्येषा तु षष्ठमी न क्व चिच्च-रितार्था, ततश्च तैव सप्तम्याः षष्ठौ प्रकल्पयिष्यति इत्यत्र एव स्थाने गुणः स्याद्द्विरेचीत्यत्र तु गुणविधौ षष्ठमी कृतार्थेति तस्या रचीति सप्तम्यकृतार्था षष्ठौ प्रकल्पयेदित्यवर्णस्यैव वृद्धिः स्यात्, उपसर्गादृति धातावित्यादौ द्वयोरप्यकृतार्थत्वेऽपि पर्यायेण परस्परषष्ठीप्रकृतिः स्याच्च

युगपत्कार्यत्वं निमित्तत्वं च, द्वयोर्युगपद्विरोधात्, ततश्च कार्यमपि पर्या-
येण स्यात्, तस्मात्पूर्वपरयोरिति वक्तव्यं, न वक्तव्यमेकग्रहणसामर्थ्याद-
न्तादिवच्चेति वचनाच्च पूर्वपरयोर्द्वयोरेवादेशो भविष्यति नान्यतरस्य,
सत्यम् । सुखप्रतिपत्त्यर्थं तु पूर्वपरयोरित्युक्तमन्यथा युगपत् षष्ठीप्रकल्पन-
द्वारेण विवक्षितप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्, अथ किमर्थमेकग्रहणं
प्रथमनिर्दिष्टमतिक्रम्य चरमनिर्दिष्टस्य पूर्वपरयोरित्यस्य प्राक् प्रयोजन-
मुक्तं, पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्, कथं, सतः कार्येणः कार्येण
भवितव्यं, कार्यस्य च गुणादेर्विशेषणमेकग्रहणम् । ननु चाद्रुण इत्यादा-
वेकस्यैवादेशस्य सूत्रे उपादानं, संख्याया विवक्षितत्वादुपात्तसंख्यात्यागे
कारणाभावात्ततश्चैव गुणादिरादेशो भविष्यति । स्यादेतत् । आदेशस्य
विधेयतया प्राधान्यात्मधाने च ग्रहं समाष्टीत्यादौ संख्याया अविवक्षित-
त्वाद्नेकादेशप्रसंग इति, तदसत् । ग्रहं शेषितयोर्द्विष्य समागौ हि
विधीयते, शास्त्रान्तरे च विहितं शेषित्वमुपगच्छति, शास्त्रान्तरे च विज्ञाता
ग्रहाः संख्यान्तरान्विताः, तत्रैकत्वविवक्षायां वाक्यभेदः प्रसज्येतेति
कृत्वा ग्रहैकत्वमविवक्षितमुच्यते, नैवं गुणादिरादेश इत्येकत्वं विवक्षितं,
प्राज्ञापन्या नव ग्रहा इति शास्त्रान्तरविहितनवग्रहोद्देशेन संस्कारः
समागौ विधीयते, तत्र श्रुतमप्येकत्वं नोद्देश्यकोटौ निवेशयितुं शक्यते,
तत्र संख्यान्तरान्विततया विहितत्वात्, ततश्च तद्विवक्षायां तदपि
विधेयं स्यात्ततश्च वाक्यभेदप्रसङ्गः, वचनव्यक्तिभेदाद् यो ग्रहस्तं
समाष्टिं तं चैकमिति, इह तु विधेयतया गुणादेः प्राधान्येपि विशिष्ट-
विधिसंभवाद् न वाक्यभेदप्रसङ्गः, अविवक्षाकारणाभावाद्विवक्षितमेकत्वं
लोकवत्, तद्वथा लोकेनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्विति, न चोच्यते एकमिति,
एकमेव चासौ करोति, न चाश्वप्रकरणादिना तत्रैकस्य करणं, तदभावेपि
दर्शनात्तस्माच्चार्थ एकग्रहणेन, तत्राह । 'एकग्रहणं पृथगादेशनिवृत्त्यर्थ-
मिति' । यथा पुनः पृथगादेशप्रसङ्गस्तथा दर्शयति । 'स्थानिभेदादिति' ।
पूर्वपरयोरिति निर्द्वंशात्स्थानिभेदः प्रतीयते, ततश्च तद्वशादादेशेपि
श्रुतमप्येकत्वमविवक्षितं स्यादित्यनेकादेशप्रसङ्ग इत्यर्थः । अवश्यं चैतदे-

वमभ्युपगन्तव्यमिति दृष्टान्तन दर्शयति । 'भिवादिषु नत्ववदिति' ।
 यथा रदाभ्यां निष्ठा ता नः पूर्वस्य च द इति नत्वमेकत्वाविवक्षया
 प्रतिस्थानि भवति तद्वदत्रापीत्यर्थः । भाष्ये त्वेकग्रहणं प्रत्याख्यातं, न
 तावदुपभूतस्थान्यनुरोधेन प्रधानस्यादेशस्य भेदकल्पना युक्ता प्रधानानु-
 रोधी हि गुणो भवति न पुनर्गुणानुरोधी प्रधानं, यच्चोक्तं भिवादिषु
 नत्ववदिति, तत्र न खलु नत्वविधावेकत्वस्याविवक्षिततया द्वौ नकारौ
 भवतः, किं तर्हि पूर्वस्य चेति चकाराद्वाक्यभेदावगम्यते, तत्र पूर्वण
 निष्ठातो नत्वं, परेण धातुदकारस्य, इह चोभौ साभ्यासस्येति प्राणिणिष-
 तीत्युपसर्गादनन्तरस्य नकारस्य 'अनिते' रित्येव णत्वे सिद्धे साभ्या-
 सस्येत्येतावतैव द्वयोर्नकारयोर्णत्वं सिद्धमिति स्यान्निर्निर्द्वंशांमुभौग्रहणं न
 कर्तव्यमुभौ नकारौ णत्वमापद्यते इति, तस्मादादेशार्थमुभौ ग्रहणं
 विज्ञायते साभ्यासस्यानितेयौ नकारौ द्वौ तयोर्भौ यौ भवत इति,
 तेनात्रापि नैकत्वस्याविवक्षितत्वाद् द्वयोर्द्वौ भवतः किन्तूभौग्रहणादिति
 न कश्चिद्वेषः । इह श्रुतिस्मृतिविहितं कर्म किञ्चित्सकृदनुष्ठीयते,
 यथोपनयनमाधानमाचमनमिति, नह्युपनीतः पुनरुपनीयते, नाप्यान्या-
 हितः पुनरुपनीनाद्यत । नाप्याचान्तः पुनराचामिति असति निमित्ते,
 किञ्चिदसकृद्व्याया । ज्योतिष्टोमादयः, यथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय
 इति योयो वृद्धवयास्तस्य तस्यागमनं प्रत्युत्थीयते, ब्राह्मणो न हन्तव्यः,
 सुरा न पेयेति प्रतिव्यक्तिनिषेधोनुष्ठीयते, न पुनरेकं ब्राह्मणमहत्वैकाञ्च
 सुरामपीत्वान्यत्र कामचारः, व्याकरणं च स्मृतिस्तदिहादुण इत्यनया
 स्मृत्या गुणः कर्तव्य इति चोदिते यदि सकृदनुष्ठानं खट्वेन्द्र इत्येकस्यां
 व्यक्तौ गुणे कृते कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा मालेन्द्र इत्यादिषु न क्रियेत,
 तस्मात्प्रत्युत्थानादिवदावर्तते, किम्पुनरत्र निबन्धनं किञ्चित्सकृत्क्रियते
 किञ्चित्पुनःपुनरिति, उपनयनं तावन्माणवकस्य संस्कारः, सकृच्चोसौ
 संस्कृतोध्ययनादिषु योग्यो भवति, आधानप्रप्यग्निसंस्कारार्थं, संपलेष्यग्निषु

प्रयोजनाभावात्पुनर्न क्रियते, आद्यमनमपि शैः चार्थमिति असति निमित्ते पुनर्न क्रियते, ज्योतिष्टोमादयस्तु नित्याश्चेत्प्रत्यवायपरिहाराय वसन्ते क्रियन्ते, अथ काम्या अमुष्मिन् लोकएनमप्सरसो जाया भूत्वोपशेरतइति, ततस्तमभ्युदयं भूयोभूयः परीप्सुभिः पुनःपुनरनुष्ठीयन्ते, पूर्ववयोब्राह्मण-प्रत्युत्थानाकरणे दोषः, करणे चाभ्युदयो दर्शितः ॥

अथै प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्यविरचयति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥

इति । तच्च प्रत्यागमनमविशिष्टम्, अतो दोषनिर्हाणार्थं पुनःपुनरनुष्ठीयन्ते, नैमित्तिकत्वाद्वा प्रतिनिमित्तमावृत्तिः, तथा ब्राह्मणवधे च सुरापाने च दोष उक्तः, स ब्राह्मणमात्रे सुरामात्रे च भवति, ततो दोषवन्तो मा भूमेति सर्वत्रैवानुष्ठीयते, इह शब्दस्य ज्ञाने प्रयोगे चाभ्युदयो दर्शितः, एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः 'सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवतीति प्रत्यवायश्च याज्ञे कर्मण्यपशब्दप्रयोगे दर्शितः । ते सुरा हे लय इति, आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्येति च, अत एव तदपि गुणादिकं पुनःपुनरनुष्ठीयते, तदेवं नित्यत्वं नैमित्तिकत्वं काम्यत्वं भूयोभूयानुष्ठाननिबन्धनमेतच्च सर्वशास्त्रसाधारणमपि वार्तिककारेण प्रोक्तं भाष्यकारेणोपपादितमित्यस्माभिरप्यत्रैव प्रत्यपादि ॥

“अन्तादिवच्च” ॥ अन्तादिशब्दयोरवयवविशेषवाचित्वादवयवविशेषापेक्षायां पूर्वपरयोरित्यनुवृत्तेस्तस्य च वक्ष्यमाणगुणाद्यादेशविशेषणत्वाद्येकादेश इति लभ्यते, तदिदमुक्तम् । ‘एकः’ पूर्वपरयोरिति वर्ततइत्यादि’ । कः पुनरत्रातिदेशार्थः, किं यावेकादेशस्य स्थानिनौ पूर्वपरौ तयोरन्तादिवद्भवति, किं वा ऽकृतएकादेशे तमेवैकादेशमपेक्ष्य यौ पूर्वपरौ समुदायौ तयोरन्तादिवद्भवतीति, यदि वैकादेशस्य स्थानिनौ पूर्वपरौ वर्णौ तयोः समुदाययोरन्तादौ तयोरैकादेशोप्यन्तादिवद्भवतीति,

१ सुष्ठु इति ३ पु. पा. ।

२ मुद्रिमूलपुस्तके ‘एक इति वर्तते, पूर्वपरयोरिति चेति’ पाठः ।

तत्राद्यपत्तस्तावन्न संभवति, एकादेशेन पूर्वपरयोस्तत्स्थानिनोर्निवर्त्तित-
त्वात्, कथमसतोः पूर्वपरयोरन्तादिवत्स्थात्, द्वितीये पक्षे वृत्तावित्यत्र
वृत्तौ इति स्थिते सुबसुपोरैकादेशः सुबपेक्षस्य कस्य चित्परस्याभावात्प-
रादिवन्न स्यात्, अतस्तृतीयः पक्ष आश्रीयते । नन्वयमपि पक्षो न संभव-
त्येव । तथाहि । ब्रह्मबन्धुरित्यत्र ब्रह्मबन्धुज इति स्थिते पूर्वावर्णे
उकारो यस्यान्तो ब्रह्मबन्धुशब्दस्य स एकादेशे नास्त्येवोकारस्य निवर्त्ति-
तत्वात्, यश्चास्ति धकारान्तो न तस्यान्त एकादेशस्य स्थानी उकारः,
अनारम्भकत्वात्, एवन्तर्हि यद्व्यपदेशयुक्तस्य स्थानिनौ पूर्वपरावन्ताद्री
तद्व्यपदेशयुक्तस्यैकादेशोप्यन्तादिवदित्यर्थः । एतदुक्तं भवति, एकादेशात्माक्
पूर्वपरयोः पृथगवस्थितयोस्ताभ्यां सह यो व्यपदेशः पूर्वपरसमुदायविषयो
दृष्टः प्रातिपदिकमिति वा सुबन्तमिति वा स व्यपदेश एकादेशे कृतेपि
भवतीति, तदिवमुक्तम् । ‘यथा तस्यान्त आदिर्वा तदन्तर्भूत इत्यादि’ ।
तस्येत्यनेन एकादेशात्मागवस्थितः पूर्वः परश्च समुदायो निर्दिश्यते,
अन्तादिशब्दाभ्यां च एकादेशस्य स्थानिनौ पूर्वपरौ, तद्वहणेन एह्यतः
इत्यनेनापि तदुक्तं भवतीत्यारभ्यानन्तरं यदुक्तमस्माभिस्तद्दर्शितम् ।
‘एषोतिदेशार्थ इति’ । अतिदिश्यतइत्यतिदेशः, अतिदेशश्चासावर्थ-
श्चेत्यतिदेशार्थः, कर्मधारयोऽयमर्थोऽत्रातिदिश्यतइत्यर्थः । ‘वर्णाश्रयवि-
धावित्यादि’ । वर्णस्वरूपमाश्रित्य यद्विधीयते न तदन्तादिवद्वावेनातिदि-
श्यतइत्यर्थः । तत्कथं नात्र ताद्रूप्यनिबन्धनं कार्यमिति दिश्यते, योयमन्त
आदिर्वा प्रागेकादेशादवस्थितः पूर्वः परश्च तद्व्यपदेशमेकादेशो भवति ।
‘तत्प्रयुक्तं कार्यं लभतइति’ । एवं च तद्व्यपदेशमेव वक्तव्यं स्यात्, तच्छ-
ब्देन पूर्वापरौ परामृश्येते, एवं हि सिद्धेन्तादिवदिति वचनादन्तादित्व-
प्रयुक्तं कार्यमेकादेशस्य भवतु पूर्वपरस्वरूपप्रयुक्तं तु कार्यं केन भवेत्,
लिङ्गं चात्र भवति तुल्यसिद्धवचन, मन्यथाधीत्येत्यादावेकादेशस्यादिव-
द्वावादेव तुकः सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात् । ‘सद्वाभिरिति’ । तपरकरणन्तु
यत्रैकादेशो नास्ति तदर्थं स्यात्, शुभयाभिरिति । ‘जुहावेति’ । अभ्य-
स्तस्य चेति हूयतेः संप्रसारणे कृते जुहु-आइति, यत्पूर्वस्वरूपत्वमाकारस्य

तच्चादिवद्भवति योयमादिराकारस्तद्वच्च भवति, तेन आत औ णल इति न भवति । 'अस्यै चश्वइति' । स्याटो विभक्त्येकारस्य योयं वृद्धिरेवीति वृद्धिरेकादेशः स परस्यादिवच्च भवति, तेनैहः पदान्तादतीति न भवति, यच्च युगपदुभयमाश्रीयते अन्तश्चादिश्च तत्राप्यन्तादिवद्भावो न भवति, यथेतेर्लिङीति द्वस्वत्वमुपसर्गात्परस्येणो विधीयमानमभीयात्परीयादित्यादौ न भवति, यदि ह्ययमेकादेशः पूर्वं प्रत्यन्तवद् बुद्ध्या गृह्येत स तदानीमेव कथं परं प्रत्यादिवत्स्यात्. एवं परं प्रत्यादिवत्स्वे तदानीमेव पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावोप्यनुपपन्नः, एकस्योभयापेक्षया युगपत्पारतन्त्र्यस्य विरोधात् । 'पूर्वापरैति' । यो येन निवर्त्यते स तस्य स्थानी यथा भुवो ऽस्तिः, समुदायश्चात्र निवर्त्यते ततश्च तत्प्रयुक्तमेव कार्यं स्थानिवद्भावात्स्याद् यदि किञ्चिदस्ति न तु प्रत्येकं पूर्वपरयुक्तम् । स्यादेतदवयवयोरपि निवर्त्यमानत्वात्तयोरपि स्थानित्वमित्यत आह । 'तत्रेति' । इतिकरणद्वयमपि हेतौ, तत्र समुदाये स्थानिन्यवयवयोर्यत्स्थानित्वं तदानुमानिकमवयवनिवृत्तिमन्तरेणावयविनो निवर्तयितुमशक्यत्वादवयवयोरनिवृत्तिः, न त्वाद्विष्टत्वादित्यर्थः । ततश्च तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावाच्च प्राप्नोति, सावाच्छ्रुतस्यैव च स्थानिनस्तत्राश्रयणात्, दृश्यते च तदर्थमन्तादिवद्भावो विधीयते । ननु विपरीतमिदम्, अवयवयोरानुमानिकं स्थानित्वमिति, पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्द्देशात् तयोरैव स्थानित्वं श्रुतं न समुदायस्य शब्दोऽस्ति, द्वयोस्तु निवर्तमानयोरर्थोऽसमुदायो निवर्तत इत्येतावत्, तथा च पूर्वसूत्रे स्मनिभेदाद्विचादिषु नत्ववदित्युक्तम् । तच्चान्यत्रापि उक्तम्, यो ह्युभयस्थाने भवति लभते सोऽन्यतरव्यपदेशम्, तेन खदुश्यं इत्यत्ररपरत्वं भवत्युकारस्यापि स्थानित्वादिति । भवतु वा स्थानित्वमवयवयोरानुमानिकं, तथापि सिद्धः स्थानिवद्भावः, कथं, स्थानिवदादेश इत्यत्र स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादेवादेशपरिग्रहे सिद्धे आदेशग्रहणमानुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावार्थं, ततश्च स्थान्यप्यानुमानिक आश्रितः, यथा एहः, पचत्वित्यत्र, अत्र हि द्विकारेणकारान्तःस्थान्यनुमीयते उकारेणाप्युकारान्त आदेशः, तस्य स्थानिवद्भावात्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवत्येवमप्यत्रावयवयोरानु-

मानिके स्थानित्वे सिद्धः स्थानिवद्भाषः, एवं तर्ह्यनल्विधौ स्थानिवद्भाव उक्तः, अल्विध्यर्थमिदं, यथा तीरपेण सुरापेणोत्तरपदविभक्त्योरेकादेशस्यान्तवद्भा-
वा 'देकाजुत्तरपदेण' इति णत्वमाल्विधिरपि भवति, ननु चानल्विधाविति
प्रतिषेधः स्थान्यलाश्रयेष्वेव कार्येषु, अस्य त्वेकादेशस्योत्तरपदं प्रत्ययव-
त्त्वमेव स्थानिवत्त्वेन प्रार्थनीयमचत्वं तु स्वत एव सिद्धं, ततश्च यथा ऽहदि-
तामित्यत्र स्वाश्रयं वलादित्वं स्थानिवद्भावकृतं च सार्वधातुकत्वमाश्रित्य
'हदादिभ्यः सार्वधातुक' इतीड् भवति, तद्वदिहापि स्थानिवद्भावकृतमुत्तर-
पदावयवत्वं स्वाश्रयं चाचत्वमाश्रित्य णत्वं भवति, यत्तु स्थान्यलस्वरूप-
निबन्धनं तत्रेष्यतएव यथा खट्वाभिरित्यादावैस्भावादिति, तस्माच्चिन्त्यमस्य
प्रयोजनम् ॥

“षत्वतुकोरसिद्धः” ॥ ‘षत्वे तुकि चेति’ । षत्वशास्त्रे तुक्-
शास्त्रे चेत्यर्थः । ‘एकादेश इति’ । एकादेशशास्त्रं ‘मादुण’ इत्यादीत्यर्थः ।
‘असिद्धो भवतीति’ । सिद्धो निष्पद्यस्ततो ऽन्यो ऽसिद्धः, तत्र शास्त्रस्वरूपं
तावन्निष्पद्यमिति परत्र परशब्दप्रयोगादिधार्यो ऽवगम्यते, तत्कार्यकरणा-
च्च सादृश्यं तदाह । ‘सिद्धकार्याणि न करोतीत्यर्थ इति’ । षत्वतुक्शा-
स्त्रसन्निधावेकादेशशास्त्रं स्वकार्यमेकादेशाख्यं कार्यं न करोति न प्रवर्त्तयति
न प्रतिपादयतीत्यर्थः । सूत्रस्य प्रयोजनमाह । ‘असिद्धवचनमिति’ । आदेशे
कृते यत्कार्यं तद्वेतुक्ं प्राप्नोति तदादेशलक्षणम्, आदेशो लक्षणविमित्तम-
स्येति कृत्वा, तस्य प्रतिषेधार्थमसिद्धवचनम्, उत्सर्गः स्थानी, सामान्यात्सु-
ष्टत्वात्स लक्षणं यस्य तदुत्सर्गलक्षणान्तस्य भावः प्रवृत्तियंथा स्यादित्येव-
मर्थं चासिद्धवचनम् । ‘कोसिचदिति’ । ‘लिपिसिचिह्नश्चे’ति ज्ञेयः, कश्-
च्चात्सोक्तम्, ‘अतो रोरुपुतादपुत’ इत्युत्वम्, गुणः । ‘एहः पदान्ताद-
तीति’ । ‘परम्पत्यादिवद्भावादिति’ । आदिवद्भावे हि कोसिचदित्येतदन्तं
पदं, ततः सकारः पदादिर्न भवतीति सात्यदाद्योरिति निषेधाभावादेका-
देशमोकारमिणमाश्रित्य षत्वं प्राप्नोति तदसिद्धत्वाच्च भवति, असिद्धत्वे
हि षत्वशास्त्रत्रत्येकादेशशास्त्रस्याप्रतिपादकत्वात्को असिचदित्येवमव-
स्थितम्यदरूपमभवति, तत्राकारेण व्यवधानात्षत्त्वाभावः । ‘कोस्येति’ ।

इदमः बहुवचनम्, त्यदाद्यत्वम्, 'टाडसिडसामिनात्स्या' इति स्या-
 देशः, हलि लोपः, शेषम्पूर्ववत्, एवमादेशलक्षणप्रतिषेधस्योदाहरणानि
 दर्शितानि, इतरस्य दर्शयति । 'अधीत्य प्रेत्येति' । 'एकादेशस्यासिदुत्वा-
 दित्यादि' । असिदुत्वे हि तुक्शास्त्रसन्निधावधिदृश्येत्येव स्थितं पदरूपं
 भवति, ततश्च इत्वाश्रयस्तुक् प्रवर्तते, यदि तु मुख्यस्यैकादेशस्यैव कार्यस्या-
 सिदुत्वमुच्यते तदा वत्त्वे नास्ति दोषः, कथमोकारस्तावत्स्वकार्यं वत्त्वं न
 करोति, यौ तु ततः पूर्वो ककारयकारौ तदाश्रयमपि वत्त्वं न भवति,
 तेनैवोकारेण व्यवधानात्, तुक्कि नेष्टसिद्धिः, कथमेकादेशेन इत्त्वस्य
 निर्वातितत्वात् । न चैकादेशः स्वकार्यं करोति, अनेन स्थानिनः
 प्रत्यावृत्तिः शक्या, तस्मात्तुक् शास्त्रासिदुत्वमेवाश्रयणीयम्, आह च
 स्थानिवद्बुचनानर्थक्यञ्च शास्त्रासिदुत्वादिति । 'सम्प्रसारणहीटुस्थिति' ।
 सम्प्रसारणे हीटु इति च य एकादेशस्तस्यासिदुत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । 'शक्-
 न्विति' । शक्तां ह्रुयतीति यजादित्वात्सम्प्रसारणम्पूर्वत्वं, क्तिप्, 'हल'
 इति दीर्घः । 'परिवीष्विति' । व्यञ्जःपरिपूर्वात् क्तिबादि पूर्ववत् । 'असि-
 दुत्वात्पत्त्यत्र प्राप्नोतीति' । पूर्वरूपस्यासिदुत्वे हि शक्नुया इत्येवमवस्थितं
 पदरूपम्भवति । 'वृक्षेच्छन्नमिति' । 'अपचेच्छन्नमिति' । पचेर्लङ्, उत्त-
 मैकवचनमिट्, शप् । 'आनुणस्यासिदुत्वादिति' । असिदुत्वे हि तस्य
 वृक्षेच्छन्नम् अपचेच्छन्नमित्येवमवस्थितं पदरूपम्भवति, अत्र सम्प्रसारणे
 तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्य एकादेशोऽसिदु इत्युच्यते, न चात्रैकादेशम-
 श्यामः, दीर्घेण निर्वातितत्वात्, न च दीर्घस्य स्थानिवद्वादादेकादेश-
 ग्रहणेन ग्रहणमल्लिधित्वात्, हीटोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एव, अथ वा
 लाघवाच्च पदस्येति वक्तव्यम्, अन्तादियहणं च पूर्वसूत्रादनुवर्तनीयम्,
 तेन पदान्तस्य पदादेशः य एकादेशः सोसिदु इत्येवार्थो भवति, यद्येवं
 सुपिप्यला ओषधीस्फुधीत्यत्रौषधिश्चिद्वाद् द्वितीयाबहुवचनम्, 'ओष-
 धेश्च विभक्तावप्रथमाया' मिति दीर्घः, ततः प्रथमयोः पूर्वसवर्णेदीर्घः, इत्य-
 विसर्जनीयो, अत्रेवानो 'कःकरत्करतिहृती'ति विसर्जनीयस्य सत्व-
 मिष्यते तत्र प्राप्नोति, पदान्तपदाद्योरिति वचनात्, एकादेशस्यासिदु-

स्वाभावाद् इण उत्तरो विसर्जनीय इती 'यः व' इति वत्सं प्राप्नोति, अवि-
शेषेणासिद्धत्वे ओषधीश्च स् कृधीत्येवमवस्थानादिण उत्तरस्वाभावा-
त्स्वाभावात्सङ्गात्सत्त्वं सिध्यति । ज्ञापकात्सिद्धम् । यदयं कस्कादिषु भातु-
ष्यचशब्दं पठति तज्ज्ञापयति नैकादेशात्परस्य विसर्जनीयस्य वत्सम्भ-
वतीति, यदि स्याद्वातृशब्दान्हुसि 'अत उदि' त्युत्वे एकादेशे रपरं च कृते
'रात्सस्ये' ति सकारलोपे कृते वृष्ठीसमासे 'अतो विद्यायेनिसंबन्धेभ्य'
इत्यनुक्तिरेकस्य विसर्जनीये 'अत उदि' त्युकारस्यैकादेशस्य सिद्धत्वादितु-
दुपधस्य चेत्येव वत्से सिद्धे कस्कादिषु तच्च पठेत्, पठति च, ततो ज्ञायते
नैकादेशात्परस्य वत्समिति, शकहूष्वित्यत्रापि तर्हि न प्राप्नोति, नैव
दोषः । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं भवति, कश्च तुल्यजातीयः, यः कुष्ठोरन-
न्तरः, इह च वेजःक्रिपि संप्रसारणे पूर्वस्थे च 'ह्रस्वस्य पिति कृती' ति
तुकि प्राप्ते पूर्वत्वस्य सूत्रेणासिद्धत्वं प्राप्ते पदान्तपदाद्योरिति वचना-
दसिद्धत्वाभावादुदिति तुभवत्येव, नहि उ वा इत्येकादेशात्प्रागवस्था-
वामाकारः पदान्तो नाप्युकारः पदादिः, विभक्तेरभावात्, न चैकादेशात्प्रा-
गेव कृदन्तत्वाद्भिन्नपुत्पत्तिरेकादेशस्यान्तरङ्गत्वात्, अथापि प्रागेवविभ-
क्तपुत्पत्तिरेवमपि उच्चास् इति स्थिते उकारः पदादिः सकारः पदान्तः
सुबन्तं हि पदं न तु ततः पूर्वम्, अथापि भ्यान्मभृतावुच्चाभ्यामिति स्थिते
स्वादिविवृति पदसंज्ञायां पदान्तपदाद्योरेकादेशस्तथापि न दोषः, पूर्वपर-
योरिति वर्तते अन्तादिवहणञ्च, तत्र यथासंख्यं संबन्धात्पूर्वपदस्य योन्तः
परस्य चादिस्तयोरेकादेशेसिद्ध इत्यर्थः संप्रत्यते, आकारश्चात्र पदादिर्न
भवति नाप्युकारः पदान्त इत्यसिद्धत्वाभावात्तु भवत्येव, किमर्थं पुनः
वत्सुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वादुच्यते, यावता द्विपदात्रयत्वादुहिरङ्गस्यै-
कादेशस्यैकपदात्रयत्वेनान्तरङ्गयोः वत्सुकोरसिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गइत्येवा-
सिद्धत्वं सिद्धं, ज्ञापनार्थं तु, एतज्ज्ञापयति यत्र बहिरङ्गस्यान्तरङ्गस्य वा
उचोरानन्तर्यं निमित्तत्वेनाश्रितं तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्ततेइति,
तेनासद्व्युत्पत्त्यत्र बहिरङ्गस्याप्युठोसिद्धत्वाभावात्प्राग्वहः सिद्धो भवति,
अयमेवार्थः परिभाषारूपेण पठ्यते नाजानन्तर्ये बहिरङ्गप्रकृतिरिति ॥

“आद्रुणः” ॥ गुणग्रहणं किम्, यावताऽचीति वर्तते, एकः पूर्वपरयोरिति च, तत्रान्तर्यतः कण्ठतालव्योरकारेकारयोः स्थाने तादृश एवैकारो भविष्यति, कण्ठ्यौष्ठयोश्चाकारोकारयोः स्थाने तादृश एवैकारो भविष्यति, न चैकारौकारयोरपि प्रसङ्गः, वृद्धिरेवीति नियमात्, तदिदानीं नियमार्थम्, ऐवोरनेनैव सिद्धत्वात्, एवैव वृद्धिर्भवति, उभयथा नियमश्च व्याख्यास्यते, वृद्धिरेवैवीति, इह तर्हि खद्वयः मालय इति, प्रमाणतोन्तरतमो मूर्द्धन्य अकारः प्राप्नोति । उभयोर्यान्तरतमस्तेन भाव्यं, न चकार उभयोरन्तरतमः, अकारस्तु शिष्यमाण एव रपरो भवतीति, स्थानत उभयोरन्तरतमः, अकारस्तर्हि प्राप्नोति, ‘उपमर्गादृति धाता’ वित्येतन्नियमार्थं भविष्यति अति धातावेवाकारो नान्यत्रेति, प्रुतस्तर्हि प्राप्नोति खद्वेन्द्रः, प्रुतश्च विषये स्मृतः, प्रुतविधाने हि सति यस्मिन्विषये प्रुतो विहितस्तस्मिन्विषयेनैव भाव्यम्, अस्मिन्कर्तव्ये आष्टमिकस्य प्रुतस्यासिद्धत्वात्, ततश्च पक्षे ऽनुवाददोषप्रसंगात् प्रुतो न भविष्यति, इह तर्हि खद्वार्देषा खद्वेषा, खद्वौ ऊढा खद्वौढा, आन्तर्यतश्चतुर्मात्र आदेशः प्राप्नोति, गुणग्रहणे तु क्रियमाणे गुणसंज्ञायान्तपरकरणं सर्वार्थमिति त्रिमात्रचतुर्मात्राणामगुणत्वादप्रसंगः, तस्माद्गुणग्रहणं, श्लोकौ चात्र भवतः ।

आदेशश्चेद्रुणः केन स्थानेन्तरतमो हि सः ।

ऐद्वैतौ नैच तावुक्तावकारो नोभयान्तरः ॥

आकारो नर्त्ति धातौ स प्रुतश्च विषये स्मृतः ।

आन्तर्याच्चितुर्मात्रो गुणश्च तपरः स्मृतः ॥

इह वृत्तशब्दान्दिः, वृत्तइन्द्रमिति स्थिते अकारेकार्योगुणश्च प्राप्नोतीकारयोः सवर्णदीर्घश्च, तत्र शब्दपरविप्रतिषेधाद्वीर्घप्रसंगः, तथा तच्छब्दाज्जशसोः शिः, तइन्द्रं, पचेरुतमैऋचनमिष्टं शप्, पचइन्द्रं, नैष दोषः, एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गे गुणो भविष्यति प्रागेव पदान्तरसंनिधानात् । ‘लकारस्य स्थानत इति’ । यथा चैतल्लभ्यते तथा लणित्यत्र व्याख्यातम् ॥

“एत्येधत्यूठसु” ॥ ‘न पुनरेधतेरव्यभिचारादिति’ । बाहुल्याभिप्रायेणैतदुक्तम् । अस्ति ह्यस्यापि व्यभिचारः चक्षुषधाह्रस्वत्वे भवान् माप्ते-

दिधित्यन्तेत्याहुः । 'प्रष्टौह इति' प्रष्टं वहतीति कृन्दसि सहः, वहश्चे-
ति णिः, वाह ऊङित्यूठ्, संप्रसारणं, पूर्वत्वं, ततो वृद्धिः । 'एत्येधत्योरेडि
पररूपापवाद इति' । वृद्धिर्विधीयतइत्यनुषङ्गः, यथैव तर्हि एडि पररूपं
बाधते एवमाडि पररूपमपि बाधेन, नाप्राप्ते पररूपे ऽस्या वृद्धिरारम्भात्,
इत्यत आह । 'ओमाडोश्चेतत्त्विति' । कुत इत्याह । 'येनेति' । 'स तस्य
बाधको भवतीति' । तस्येव बाधको भवतीति यावन्, तद्बाधस्यावश्य-
म्भावित्वात् तावता च बाधकस्य चरितार्थत्वात्, न चाप्राप्ते एडि पररूपे
इयं वृद्धिरारभ्यते, आडि पररूपे तु आ इतः एतः प्रेतः परेत इत्यत्र प्राप्ते
उपैति प्रैतीत्यत्र त्यग्राप्ते तस्मान्न बाधते । परिहारान्तरमाह । 'पुरस्ता-
दिति' । अनन्तरे बाधे ज्ञाते तद्बाधया वचनस्य चरितार्थत्वादुत्तरेण सह
स्यर्द्धायां परत्वात्तदेव भवतीति भावः । 'अतौहिणीति' । अतैरुहतेऽवश्य-
मिति आवश्यकं णिनिः, साधनं कृतेति समासः । 'स्वैरमिति' । ईर
गतौ, ईरणमीरः, भावे घञ्, स्वेनाभिप्रायेण ईरणं स्वैरं, 'कर्तृकरणे कृता
बहुल' मिति समासः, क्रियाविशेषणात्वात्लोकाश्रयत्वाद्वा लिङ्गस्य नपुंस-
कत्वम् । स्वेनाभिप्रायेणोरते गच्छतीति स्वैरी, मुख्यज्ञाताविति णिनिः । ईरि-
यहणमनर्थकम्, पदास्वैरिवाह्येति निपातनात्सिद्धम्, पदास्वैरशब्दादिना
मत्वर्थीयेन सिद्धम्, णिनिस्त्वनभिधानात्र भविष्यति । 'प्रादित्यादि' ऊठ
ऊठि एष एष्य इत्येतान्युत्तरपदानि, इष्यतेरिच्छतेरिष्णातेर्वा यदा ण्यत्
तदा प्रैष्यः, यदा घञ् तदा प्रैषः, एडि पररूपापवादे वृद्धिः, ईष्यशब्दे
तु प्रैष्य इति भवति, तथा आ ऊठा ओठा ओठेत्योमाडोश्चेति पररूपं
भवति, पूर्वापात्तस्य चणस्यापनयनाय यदृणमन्यदुपात्तं तदृणार्णम्, दृष्ण-
र्णशब्दो नदीविशेषस्य देशविशेषस्य च संज्ञा ॥

“आटश्च” ॥ ईत्त दर्शने, उभ उम्भ पूरणे, उज्ज आर्जवे, चधु वृद्धौ,
इत्येतेषामुदाहरणानि । 'चकारोधिकविधानार्थ इति' । अस्यैव विवरणम्
'उस्योमाडोश्चेति' । 'पररूपबाधनार्थ इति' । उसि ओमि आडि च

यत्पररूपं प्राप्नोति तदुपधनार्थमित्यर्थः, अन्यथा परत्वात्तदेव पररूपं स्यात् ।
'चौदीयदिति' । अनर्थकेषुसि पररूपविधानादत्र प्रसङ्गः ॥

“उपसर्गादुति धातौ” ॥ ‘उपाच्छेतीति’ । चच्छ गन्तीन्द्रियप्रल-
यमूर्तिभावेण । ‘प्रच्छको देश इति’ । अत्र यत्क्रियायुक्ताः प्रादय इति गर्भि-
प्रति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं नच्छेतिं प्रतीति भवति प्रत्युदाहरणम्, वा सुप्या-
पिशलेरिति हि विकल्पः । ‘स्यादिति’ । तेनोत्तरार्थेनपरकरणमिति
भावः । धातुग्रहणमनर्थकम्, उपसर्गणैव धातोरान्वेपात्, यत्र चोपसर्गत्व-
संभवति तत्रोपसर्गग्रहणेन प्रादयोपि लत्यन्ते, यथा नासिकाया नस्-
भावविधौ, इह तु मुख्यमेवोपसर्गत्वं संभवति तत्किं धातुग्रहणेनेत्यत
आह । ‘उपसर्गग्रहणादेवेति’ । शाकल्यस्येदं शाकलम्, तस्य निवृत्त्यर्थं
पुनर्द्धातुग्रहणं, सति तु धातुग्रहणे योगविभागेन पुनर्द्धातुविधीयत-
इति शाकलं बाध्यते, असति तु तस्मिन् शाकल्यमतेन परत्वात् प्रकृति-
भावः स्यादेव ॥

“वा सुप्यापिशलेः” ॥ सुबन्तस्य धातोरसंभवात्सुबित्येतद्धातोरव-
यवद्वारकं विशेषणमित्याह । ‘सुबन्तावयवे धाताविति’ आचार्यग्रहणेनै-
व पूजाविकल्पयोरपि सिद्धयोः पुनर्वाच्यणमाचार्यग्रहणस्य प्राधान्येन पूजा-
र्थताव्यापयितुं कृतम् ॥

“चौतोमशसोः” ॥ ‘गां पश्येति’ । ननु चात्र गेत्तिविधिति
शित्वे सति परत्वादुद्धौ कृतायामोकाराभावादात्वेन न भाव्यम् । आत्व-
विधानन्तु ओशब्दार्थं स्यात्तर्हि तत्र शित्वमस्ति, गेत् इतिवचनादित्यत
आह । ‘ओशब्दोपीत्यादि’ । सत्यं यदि तत्र शित्वं न स्यात्, अस्ति
तु तत्रापि शित्वं गेत् इत्यस्यौकारान्तोपलक्षणत्वात्, वर्णनिर्देशेषु तपरत्व-
प्रसिद्धेस्ततः किमित्याह । ‘तेनेति’ । ‘शसा साहचर्यादिति’ । सुप एव
हि शसोत्र सम्भवो नान्यस्याचीत्यधिकारात् । ‘अचिनवमसुनवमिति ।
'चिनोतेः सुनोतेश्च लङ् ‘तस्यस्यमिपा’ मित्यमि कृते विकरणस्य गुणा-
बादेशौ ॥

“इडि पररूपम्” ॥ इल प्रेरणे चुरादिः, चोख शाख इति भूवादौ पठ्यते ‘के चिद्वा सुप्यापिशलेरित्यनुवर्तयन्तीति’ । यद्येवन्तेन सहास्यै-
कवाक्यतायाम् असुबधातुषु नास्य प्रवृत्तिः स्याद् इत्यत आह । ‘तच्चेति’ ।
अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ‘शकन्धादिष्विति’ । शकन्धादयः प्रयोगतो
ऽनुसर्तव्याः, तेषु पररूपं वक्तव्यम् । कुलटाया वा, कतन्तेभ्य इत्यादिनिर्द्वंशो-
स्मिन्नर्थे लिङ्गम्, अन्युः कूपः, वहूनि कुलान्यटति नैकस्मिन्कुले ऽवस्थितेति
कुलटा, पचादिष्वयम्पठितव्यः, अन्यथा कर्मण्यण स्यात् । ‘एवे चानि-
योगइति’ । नियोगोवश्यम्भावो, नियमोवधारणम्, ततोन्वयार्थं पररू-
पम्भवति, उदाहरणेऽनवकृतावेवशब्दः, यथा क्लेव भोक्तृसदिति, अव-
धारणे तु वृद्धिरेव भवति, ‘अमैवाव्ययेन’ ‘धातोस्तच्चिमितस्यैव’ इदमेव
संतत्त्वाय, ममैव हव्यान्यग्नइत्यादि, चोतुर्विहालः, ‘तुन्वोर्बि निपातउपसं-
ख्यानम्,’ वीति सप्तमीनिर्द्वंशात्तदादिविधिः, वकारादौ निपाते परतः तु नु
इत्येतयोः पररूपम्भवति, तु वै त्वै अनुभूततमं चैकम्, नुवै न्वे, एक एवायं
निपातः, अर्थाभेदात्, यदाह, न वा निपातैकत्वादिति । अत एव नैत-
द्वृत्तिकारेण पठितम् । सूत्रे पररूपग्रहणमुत्तरार्थम्, इह स्वेङ्गीत्येव सिद्धम्
इडि परत एकादेशो भवतीति । रूपग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्, तथा चामि
पूर्वं इत्यत्र रूपग्रहणं न कृतम् ॥

“आमाङोश्च” ॥ ‘अद्योठेति’ । आङनाङोरेकादेश आङ्यह-
णेन वृहत्तइति भवत्युदाहरणम्, अत्र च धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति
पूर्वमादुष्टे कृते पश्चादव्ययशब्देन संबन्धे वृद्धिः प्राप्नोति, एवमाङो रूपमवि-
नष्टमव्य आगत इत्यादौ तत्र सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धं रूपम् । ‘अकः सवर्णे
दीर्घत्वम्वाध्यतइति’ । ननु च मध्येपवादव्यायेन वृद्धेरेव बाधो युक्तो न
दीर्घत्वस्य, नैव दोषः । चकारोच क्रियते स पुनर्विधानार्थो भविष्यति ॥

“उस्यपदान्तात्” ॥ ‘भिन्दुरिति’ । भिदेलिङ्, यासुट्, कर्जुस् ।
शनसोरल्लोपः, ‘लिङ्ः स लोपोनन्त्यस्ये’ ति सलोपः, भिन्द्याउस् अनेन पर-
रूपम् । ‘अदुरिति’ । दाजो लुङ्, गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक्, आत इति
कर्जुस्, अदा उस् अनेन पररूपम् । ‘कोसेति’ । ननु चानर्थकत्वादेवास्यो-

सो ग्रहणं न भविष्यति, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति अनर्थकस्याप्यसो ग्रहणमिति, तेन भिद्युरित्यादावप्यसि पररूपं भवति, अत्र हि यासुडादिः समुदायोऽर्थवान् न तु तदवयव उस् । 'कोपितेति' । वसेः क्तः, वसतितुधोरिट्, यत्रादित्वात्संप्रसारणं, शासिवसिघसीनां चेति वत्त्वं, तस्यासिद्धत्वादुसि न पररूपम्भवति, अस्य तु लातणिकत्वादेवाग्रहणं सिद्धम् । 'अबिभयुरिति' । भियो लङ्, शपः श्लुः, सिजभ्यस्तेत्यादिना भेजुस्, जुसि चेति गुणः ॥

“अतो गुणे” ॥ ‘अकः सवर्णे दीर्घस्यापवाद इति’ । ननु च मध्येपवादन्यायेन वृद्धेरेवायमपवादो युक्तो न दीर्घस्य, गुणग्रहणाद्वीर्घस्यापि बाधको भविष्यति, अन्यथा ऽतोपदास्तादित्येव वक्तव्यम् । वृद्धीत्येव, ततो जुमि च, अपदान्तादित्येव, एवं सिद्धे गुणग्रहणानुगमानेयं विधिः प्रवर्तमानो दीर्घमपि बाधियते । ‘अत इति किमिति’ । आदिति वर्ततएवेति प्रश्नः, तपरकरणे तात्पर्यमित्युत्तरम् ॥

“अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ” ॥ ‘अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णमिति’ । अपरिस्फुटा अनभिव्यक्ता अकारादयो वर्णा यस्मिन्तत्तथोक्तम्, यद्येवन्तदनुकरणेनापि तथाविधेनैव भाव्यम्, सदृशं ह्यनुकरणम्भवति, ततश्चानुकार्यंइव तत्रापि नैवाच्छब्दोवधार्यते, अनवधारिते चाशक्यं पररूपं कर्तुं, तत्राह । ‘तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेवेति’ । अथ कथन्तर्हि तत्तेनानुक्रियते नहि त्रिसदृशमनुकरणम्भवत्यतिप्रसङ्गादित्यत आह । ‘केन चित्सादृश्येनेति’ । तत्पुनः सादृश्यं ध्वनेस्तुल्यतया, तेन ह्यव्यक्तमनुकार्यमनुकरोति पुरुषः, अनुकरणं कर्तुं अव्यक्तं कर्मानुकरोति, करणस्य कर्तृत्वविवक्षयां कर्तृप्रत्ययः, अनुकरणशब्दस्तु करणसाधन एव । ‘पररूपमेकादेशो भवतीति’ । अच्छब्दस्यापि सर्वस्य नालोन्त्यस्य, नानर्थकेलोन्त्यविधिरिति वचनाज्ज्ञापकाच्च, यद्यसाम्प्रैडितस्यान्त्यस्य तु घेति अन्त्यग्रहणङ्करोति तज्ज्ञापयति नात्रालोन्त्यपरिभाषा प्रवर्ततइति, किञ्च पूर्वापरसमुदाय एकादेशस्य स्थानीत्युक्तं, ततश्च तदेकदेशे पूर्वस्मिन् खन्वेतत्परिभाषाप्रवृत्तिः कीदृशीति चिन्त्यम् । ‘पटितीति’ । प्रक्रियावाक्यमेतत्, न प्रयोगार्हं, पररूपस्य नियत्त्वात् । ‘पटि-

तीति' । कथं पुनः पररूपे कृते तदनुकार्यस्य प्रतिपादकमभवति, कुतश्च तस्या-
नुकरणत्वं, नैव दोषः । यथा गविव्ययमाहेति कृतावादेशमपि गोशब्दस्या-
नुकरणमभवति शास्त्रवासनया तद्वदत्रापि भविष्यति' । 'दकारान्तानुकर-
णमेतदिति' । तकारान्तानुकरणे तु रूपमेवैतच्च स्यात्, अपदत्वेन जश्त्वा-
भावाद्यथा पठिति करोतीति ॥

“नामैडितस्यान्त्यस्य तु वा” ॥ अव्यक्तानुकरणस्यामैडितस्येति
व्यधिकरणे षष्ठ्या, अव्यक्तानुकरणस्य यदवयवभूतमामैडितन्तस्येत्यर्थः ।
'नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनमिति' । वीप्सायोगस्तु यथाकथञ्चिद् द्रष्टव्यः ।
अपर आह, नित्यवीप्सयोरित्युपलक्षणमेतत्, डाचि बहुलं द्वे भवत इत्यत्र
बहुलवचनादन्यस्यापि द्विर्वचनमिति । 'यदा त्विति' । द्विरुक्तस्य समु-
दायानुकरणस्य वार्थभेदो भवति ॥

“नित्यमामैडिते डाचि” ॥ वार्तिकमेवेदम् । वृत्तिकृता सूत्ररूपेण
पठितम् । 'डाचि विवक्षितमिति' । आशंसायां भूतवच्चति भविष्यति क्तः,
विधित्सितइत्यर्थः । अन्यथा डाजेव न स्यात्, दृजवराधत्वाभावात्, तथा
च डाक्विधावुक्तम् । 'यस्य च द्विर्वचने दृजवरार्द्धता ततः प्रत्यय' इति,
अष्टमे च वक्ष्यति डाचीति विषयसप्तमीति, डाचि विधित्सितएव द्विर्व-
चनं क्रियतइत्यत्र प्रयोजनान्तरमाह । 'तच्चति' । ह्यर्थ चः, तद्वि द्वि-
र्वचनं टिलोपात्पूर्वमिष्यते, एवं च पूर्वं सिद्धमिति, यदि डाचि विधित्सितएव
द्विर्वचनमभवति, नान्यथा, यदि हि परभूते द्विर्वचनं स्यात्ततो ऽन्तर-
ङ्गत्वात्पूर्वं टिलोपे कृते टकारान्तस्य द्विर्वचने पठपठेति न सिद्धेत्, यद्वा
डाचि विहिते उन्त्ये इत्यर्थः । ननु चोक्तं डाजेव न स्यादिति । नैव
दोषः । दृजवरार्द्धादिति भाविव्यपदेशोऽयम् । यस्य दृजवरार्द्धता भविष्यति
द्विर्वचने कृते तस्मादित्यर्थः । यदि डाचि विहितं द्विर्वचनं परत्वाद्विलो-
पप्रसङ्ग इत्युक्तन्तत्राह । 'तच्चेत्यादि' । डाचि बहुलमिति बहुलबहव्याद्
द्विर्वचने कृते टिलोप इत्यर्थः ।

१ पठदिति करोतीत्येतच्चिदुत्तरं चेदं वचनं, पठिति करोतीत्येकदेशानुकरणे-
नापि सिद्धमिति ३ पु. अधिकम् ।

“अकः सवर्णे दीर्घः” ॥ ‘अग्नयदति’ । ‘घेर्हिती’ ति मुखे कृते दीर्घत्वप्रसङ्गः । ‘दध्यजेति’ । असति सवर्णसहस्ये यथादेशस्य दीर्घस्य च विषयविभागो न ज्ञायेत ततश्च पर्यायः स्यात् । ‘कुमारी जेतदति’ । ननु च तुल्यास्यप्रयत्नत्वे ऽपि सावर्ण्यमत्र नास्ति नाञ्जलाविति प्रति-
 चेधादित्यत आह । ‘नाञ्जलावित्यत्रेति’ । अनुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति बहुलकवाक्यन्तश्च नाञ्जलावित्यस्य प्रवृत्तिसमये नाभिनिवृत्तं, तस्य हि सवर्णसंज्ञाङ्गं, तेन यावत्सा न प्रवर्तते तावदनभिनिवृत्तम्, सवर्ण-
 संज्ञाऽपि स्वापवादे नाञ्जलावित्यस्मिन्नप्रवृत्ते न प्रवर्तते, ततश्च पूर्वचा-
 ङ्कत्तवित्यस्य प्रवृत्तिः, पश्चात्सवर्णसंज्ञायाः प्रवृत्तिः, पश्चाद् बहुलक-
 वाक्यस्येति एष क्रमः, तेन ‘नाञ्जला’ वित्यत्रादृहीतसवर्णानामचां बहु-
 लमिति इकारशकारयोः सावर्ण्यमप्रतिषिद्धम्, तस्मादचीत्यनुवर्त्यमिति ।
 ‘अति च वाचनमिति’ । मध्ये रेफभक्ती द्वे, आदितोऽभक्तेर्द्विमात्रा,
 एवमन्ततः, एवम् लतीत्यत्रापि, मध्ये द्वे लकारभक्ती, अभितः पूर्ववत्,
 एवं द्विमात्रयोरप्येतयोरीधत्सृष्टत्वादिवृत्ताभ्यामृकारलृकाराभ्यामसाव-
 र्यादयहणादीर्घसंज्ञाया अभावादुचनम् । अर्दुतृतीयमात्रत्वात्तत्काल-
 स्वाभावादित्यन्ये, एतच्च सवर्णसंज्ञायामपञ्चितम् । ‘दीर्घपक्षे स्थिति’
 चकारलृकारयोः समुदायः स्थानी, न च तस्यान्तरतमो दीर्घः संभवति,
 अतोऽप्यवस्य योन्तरतमः स एव भवति, तत्रापि लवर्णस्य दीर्घासंभवा-
 दृकारस्य योन्तरतमः स चकार एव भवति ॥

“प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” ॥ ‘प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे कृठ इति’ ।
 सुपामादात्रिके ‘स पूर्वायाः प्रथमायाः’ सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इत्यादौ
 तस्यैव सहस्रात् । ननु च स्त्रीलिङ्गः प्रथमाशब्दस्तत्र कृठो न चास्य
 स्त्रीलिङ्गत्वे प्रमाणमस्ति प्रत्युत प्रथमशब्दस्तिङ् । त्रिकटुये ऽस्मिन्नेव शास्त्रे
 संज्ञात्वेन विनियुक्त इति तस्यैव सहस्रं युक्तं, ततश्च पवति, पचतः, पच-
 न्ति । पचते, पचेते, पचन्ते, चकार, चक्रतुः, चक्रुः, चक्रे, चक्राते, चक्रिरे,
 इत्यादौ यथाप्राप्तविध्यन्तरबाधेनायं विधिर्युक्तः । किं चैवं सति मुख्येपि
 प्रथमशब्दे प्रथमयोरिति द्विवचनमुपपद्यते, आत्मनेपदपरस्मैपदभेदेन

प्रथमस्य भेदात् । उच्यते । एवं सति द्विवचननिर्देशोऽनर्थकः, लुटः प्रथमस्येत्यादिवत्सिद्धत्वात् । यद्वा वा सुप्यापिशतेरित्यतः सुपीन्यनुवर्त्तयिष्यते, तेन सुप एव प्रथमस्य बहव्यं, लिङ्गाच्च, किं लिङ्गं, 'दीर्घाञ्जसि च' 'तस्माच्छसो नः पुंसी'ति, अत एव लिङ्गात्सुपामप्यादितः प्रथमयोर्द्वयोर्बहव्यत्र भवति, अदीत्यधिकाराच्च, नहि सुरजादिः, सुरपि कुबुद्धं तिष्ठतीत्यदावजादिः, नात्रायं विधिः प्राप्नोति, किं कारणम्, अस्मि पूर्वत्वेन बाध्यते, तस्मात् स्त्रीलिङ्गस्य बहव्यमिति स्थितम् । तस्मादहव्याद् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्तेति, द्विवचनस्यात्र प्रमाणम् । ननु सङ्गच्छतः शब्दो मुख्यवृत्तिरेव वा भवति जघन्यवृत्तिरेव वा न पुनरुभयवृत्तिः, प्रथमाद्वितीयासमुदाये जघन्यवृत्तिरेवायं, स च समुदाय उद्गूतावयवभेद इति द्विवचनोपपत्तिः, यथा कुत्रियो गच्छन्तीति । 'वृत्ताः प्रज्ञा इति' । नन्वत्राप्यतो मुखइति पररूपेण भवितव्यं, नाप्राप्ते विभज्यन्तरे तस्मादम्भात् । स्यादेतत् । प्रथमयोरित्येतदपि दीर्घत्वप्राप्ते विभज्यन्तरे आरभ्यमाणम् अस्मीदित्यादौ यथा यक्षम्बाधते तथा पररूपमपि बाधितइति, तत्र, स्वरसन्धिषु मुखव्याप्त्यगौ, वृद्धिः सवर्णदीर्घत्वं पूर्वसवर्णोदेशश्च तयोरपवादा इति द्वितीयकवापत्ताः, पररूपन्तु तृतीयकवापत्तिमिति तदेव प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते, प्रथमयोरिति, अकः सवर्णइत्येव, तेन वृत्ता इत्यादौ पररूपम्बाधित्वा प्रथमयोरकः सवर्णं दीर्घत्वम्भविष्यति, यद्येव तर्हि योगविभागः पररूपम्बाधते तथा वृत्तिमित्यादावपि पूर्वमपि बाधेत, तस्य त्वग्निमित्यादिरवकाशः, नैव दोषः, अस्मि पूर्वं इत्यत्रामीति विभज्यते, तत्र च पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधः प्रज्ञेतोनुवर्त्तिष्यते, प्रथमयोरिति योगविभागेन प्राप्तं दीर्घत्वमपि न भवतीत्यर्थः, एवमपि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यत्र तच्छब्देनानन्तरो दीर्घः परावृज्यते, यतान् गाश्चरतो बलीवर्तान्यश्येत्येषातोमृशसोरित्येकादेशान्माभूदिति, ततः किं, योगविभागे क्रियमाणे कस्मीन् वायूनित्यादावेव नत्वं व्याजं तु वृत्तानित्यादौ यत्र प्रथमयोरिति योगविभागाद् दीर्घो विधीयते, अयमप्यदोषः । तस्मादित्यनेनाकस्यानिको दीर्घः परावृश्यते नानन्तरो

नापि दीर्घमात्रम्, एतच्चाक इत्यनुवृत्तेर्लभ्यते, मा भूद्वा योगविभागः प्रथ-
मयोरिति, ननु चोक्तं वृत्ता इत्यादौ पररूपप्रसङ्ग इति, नैव दोषः । आचा-
र्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न असंशयोः पररूपं भवतीति, यदयं नादिवीतीज-
हणं करोति, अन्यथा अत्रणान्तस्य नास्त्येव दीर्घप्रसङ्ग इति किमिज्जह-
णेन, केवलान्तरार्थं हि तस्मिंस्तत्रैव कर्तव्यं स्यात्, यद्वा दीर्घाच्छसीत्येव
ब्रूयात्, किमर्थमिदं, नियमार्थं, दीर्घाच्छस्येवेति, तेन असंशयान्न भवि-
ष्यति । वृत्तिकारस्तु यथोक्ते परिहारे प्रतिपत्तिगौरवप्रसंगाध्यायतः परि-
हारमाह । 'अतो गुण इति यदकारे पररूपमित्यादि' । न्यायं दर्शयति ।
'पुरस्तादिति' । इतिकरणो हेतौ । 'आनी इत्यत्रेति' । असति हि पूर्व-
ग्रहणे पूर्वसमुदायस्य स्थानिनोन्तरतमस्य दीर्घस्याभावादवयवान्तरतमो
भवद् पूर्वस्येवेति नियमकारणाभावात्परसवर्णोपि स्यात्, ततस्तच्छि-
त्यर्थं, पूर्वग्रहणं तु विप्रतिषेधनिराकरणार्थम्, अन्यथा आनी इत्यत्र विप्र-
तिषिद्धमापद्यते, कथं, दीर्घ इति वर्तते, यदि पूर्वा न दीर्घा यदि
दीर्घा न पूर्वः । ननु दीर्घग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् पूर्वशब्देन पूर्वावृत्ति-
र्यहीष्यते, कथं पुनः सामर्थ्यं, यावता यत्र पूर्वव्यक्तिर्दीर्घभूता कुमारीः
पश्य भस्त्राः पश्येत्यादौ तत्रैव यथा स्यादानी इत्यादौ मा भूदित्येवमर्थो
दीर्घानुवृत्तिः स्यात्, यद्येतावत् प्रयोजनं स्याद् दीर्घाच्छसि पूर्वामि चेति
ब्रूयात्, यतस्तु खलु प्रथमयोरित्यारभ्यते ततो ज्ञायते न केवलं कुमारीः
पश्येत्यादौ दीर्घस्यैव प्रथमयोरित्यनेन दीर्घा विधिस्तिस्रः किं तद्वर्गनी
इत्यादावपीति, तच्चावृत्तिविषयतायामुपपद्यते, सत्यं, तदेव सवर्णग्रहणेना-
पि विस्पष्टीक्रियते । 'त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थमिति' ।
आन्तरतम्यात् त्रिमात्र एव प्राप्नोति, यत्र पुतापुतप्रसङ्गः स एव पुतश्च
विषये स्मृत इत्यस्य विषयः, इह तु पुतस्यैव प्रसङ्ग इति नायमस्य विषयः ॥

“तस्माच्छसो नः पुंसि” ॥ तस्मादित्यनेनानन्तरः पूर्वसवर्णदीर्घा
निर्दिश्यतइत्याह । 'तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादिति' । 'उत्तरस्य शसोवय-
स्येति' । उत्तरस्येत्येतच्छसवयवस्य विशेषणं, तस्मादुत्तरो यः शसोवयव-
स्तस्येति न तु शसः, असंभवात्, नहि पूर्वसवर्णदीर्घात् परः क्व चिच्छस-

संभवति, अन्तादिबद्धाद्योपि न भवति, उभयत आश्रयणात्, अत एवानु-
पासप्रपञ्चवयवस्येति लभ्यते । बहुषु बहुवचनमित्यत्र चिक्रं प्रातिपदि-
कार्यं इत्युक्तं, तेन पुंसीत्येतत्प्रकृतिविशेषणं, पुंशब्दात् परस्य शसोवयव-
वस्येति, यद्येषं वृत्तानित्यादिकं पदं नकारान्तमुदाहरणमुपपद्यते, षण्ण-
कशब्दकशब्दाविह लोकप्रसिद्धा नपुंसके वर्त्तमानावपि पुंस्त्वानुगतमे-
वार्थमाहतुः, यथा कुमार्यादिषु वर्त्तमानोर्यशब्दः, सामान्यविशेषा एव स्त्री-
त्वादयो न पुनस्तनादयः । स्त्रीसूत्रे चैतदुपपादितम् । स्यूरकानित्यादि
तूदाहरणद्वयमयुक्तम् । कथं, स्यूरकाया अपत्यानि अररकाया अपत्यानि
'गर्गादिभ्यो यञ्', बहुषु लुक्, स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् तद्वितलुकीति लुक्,
स्यूरक अररक इत्येतौ स्त्रीशब्दौ, ताभ्यां परोक्षं शस् भवति न तु पुंशब्दा-
भ्यामित्यत आह । 'सर्वएतदिति' । न केवलं वृत्तादयोऽपि त्वेतावपीति
सर्वशब्दस्यार्थः, लुप्तेपि प्रत्यये प्रकृतिरेव तदर्थं वर्त्तते, प्रत्ययार्थश्चात्रायम-
न्यरूपः । 'पुंस्त्वविशिष्ट इति । स्त्रीवाचकत्वेन प्रसिद्धावप्येतावस्मिन् प्रयोगे
पुंशब्दाविति भावः । यद्येषं चञ्चेष चञ्चाः पुमांस इतीषे प्रतिहृताविति
कनो लुम्पनुष्य इति लुपि कृते प्रकृतिरेव चञ्चाशब्दः पुंस्त्वविशिष्टं प्रत्य-
यार्थमस्मिन् प्रयोगाद्वाहेति नत्वप्रसङ्ग इत्यत आह । 'इह त्वित्यादि' ।
प्रत्ययार्थापि नैवात्र पुंस्त्वविशिष्टः किं तर्ह्यतिदेशात् स्त्रीत्वविशिष्ट
इत्यर्थः । 'तस्मादिति किमिति' । प्रकृतस्य दीर्घग्रहणस्य पञ्चम्या विप-
रिणामात्सिद्धमिति प्रश्नः । 'एतान् गाः पश्येति' । औतोमशसोरित्या-
त्वमेकादेशः, एकः पूर्वपरयोरिति महाप्रकरणं, ततश्च तद्विषयमेव नत्वं
स्यादिति मन्यते । नन्वेवं षत्वतुकोरसिद्ध इति च तत्रैव कर्त्तव्यं शसो नः
पुंसीति, इह तु प्रकरणादनन्तरमेवोपजीविष्यते, तदेव तर्हि तस्माद्बु-
द्धेन विस्पष्टयते ॥

“नादिचि” ॥ ‘खट्वे इति’ । औह आप इति औहः शीभावः,
कुण्डे इत्यत्रापि न पुंसकाच्चेति ॥

“दीर्घान्जसि च” ॥ आदिति नानुवर्तते, चकारेणेचानुकर्षण-
सामर्थ्यादन्यथा पूर्वणैव दीर्घादप्यवर्णादिचि सिद्धः प्रतिषेध इति किं

तदनुवृत्त्यर्थेन चकारेण, दीर्घग्रहणं किं, यावता चवर्णस्य चतो द्विसर्व-
नामस्थानयोरिति गुणविधानाच्चातिप्रसङ्गः, एवमिदुतोरपि जसि चेति
गुणो विधीयते, इह तर्हि वृत्ताः अग्नी वायू इति, इत्यादपि प्रतिषेधः
स्यात्, नैष दोषः । नादिवीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति, अष्टह्यमाणविशे-
षत्वाच्चोभयथानियमः, आदिव्येजादेवेतीति, तत्राद्येन नियमेन वृत्ता
इत्यादि सिद्धं, द्वितीयेनाग्नी वायू इत्यादि, यथैव तर्ह्यग्नी वायू इत्यादौ
निषेधो न भवति एवं कुमार्यो वध्वावित्यादावपि न स्यात्, तस्माद्
दीर्घादिति वक्तव्यम्, जस्यग्रहणं शस्निवृत्त्यर्थम् अन्यथा कुमारीः पश्य
धनूः पश्येत्यादौ शस्यपि प्रतिषेधः स्यात्, ज्ञापकाच्च भविष्यति, यदयं
तस्माच्छसो नः पुंसीति पुंश्रवणं करोति तज्ज्ञापयति न शसि प्रतिषेधो
भवतीति, तद्वि नपुंसके सवर्णदीर्घत्वासम्भवात् स्त्रीनिवृत्त्यर्थं कृतम्, यदि
च स्त्रियामप्ययं कुमारीः पश्येत्यादौ शस्यपि प्रतिषेधः स्यात्तदा पूर्वसव-
र्णदीर्घत्वाभावादेव न त्वं न भविष्यति किं पुंश्रवणेन, नैतदस्ति ज्ञापकं,
इत्यान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदर्थमेतत् स्यात् कृतीः पश्य धनूः पश्येति, तस्मा-
च्छसि चेत्येतदपि वक्तव्यमेव ।

“वा छन्दसि” ॥ ‘माहतीरिति’ । महतो देवता आसामिति
सास्य देवतेत्यण्, ङीप्, जसि पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ‘वाराहीति’ । वाराहस्य
विकार इति अवयवे च प्राण्यौषधिवृत्तेभ्य इति प्राणिरजतादिभ्योऽङ्,
ङीप्, द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः, उपानहौ विशेष्ये ॥

“अमि पूर्वः” ॥ दीर्घादिति नानुवर्तते आरम्भसामर्थ्यात् ।
‘पूर्वग्रहणमित्यादि’ । यः पूर्वः श्रुतः स एव यथा स्यात्, कः पुनरन्यः
प्राप्नोति तत्राह । ‘पूर्वसवर्णो दीर्घो मा भूदिति’ । क्व चित्तु समासः
पठ्यते, स कर्मधारयो द्रष्टव्यः, एतदुक्तं भवति, असतीह पूर्वग्रहणे प्रकृतं
पूर्वग्रहणमनुवर्त्यम्, तस्मिंश्चानुवर्तमाने तत्संबद्धं सवर्णग्रहणमप्यनुवर्त्यम्,
ततश्च पूर्वस्य यः सवर्णः स एवान्तरतमः प्रसज्येत, तत्र को दोषः, न
तावद्वृत्तमित्यादौ द्विमात्रस्य स्थानित्वेन द्विमात्रप्रसङ्गः, वचनसामर्थ्या-
त्प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्येव दीर्घस्य सिद्धत्वादत आह । ‘कुमारीमित्य-

चेति' । 'वा कृन्दसीत्येवेति' । एतच्च वाक्यभेदेन संबध्यते, अन्यथा भाषायां न स्यात् । 'शय्यं चेति' । विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घापि न भवति, तयोरत्र विशेषाभावादिति यणादेश एव भवति ॥

“संप्रसारणाच्च” ॥ ‘संप्रसारणविधानसामर्थ्यादिति’ । कथं पुनः सामर्थ्यं, यावता संहितायां यण् विधीयते ऽसंहितायां संप्रसारणं चरितार्थं, नैतदस्ति, संहितैकपदे नित्येतिवचनात् । ‘वा कृन्दसीत्येवेति’ । पूर्ववद्वाक्यभेदेन संबन्धः । ‘यज्यमानइति’ । नन्विदानीमेवोक्तं विग्रहीतस्य श्रवणं प्राप्नोति तत्कथमत्र यणादेशो ऽत आह । ‘पूर्वत्वविधाने हीति’ । सत्यमनारब्धे पूर्वत्वे विग्रहीतश्रवणं प्राप्नोति संप्रसारणविधानं व्यर्थं मा भूदिति, पूर्वत्वविधाने हि सति तत्प्रतिपात्तविषये ऽर्थवत्संप्रसारणमिति पूर्वत्वाभावपक्षे यणादेशो भवत्येव, ‘संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं’, यस्मिन्ने संप्रसारणमवस्थितं तदन्तर्भूतो यो ऽच तेनैव सह यथा स्याद्विह मा भूच्छकह्रौ शकह्रथमिति, शकान् ह्रयतीति क्विपि यच्चादित्वात्संप्रसारणं, योन्त्या धातेराकारः तस्मिन्नेवाङ्गेन्तर्भवति तस्य तावत्पूर्वत्वं, विभक्त्यौकारोर्थशब्दाकारश्च न तस्मिन्नेङ्गेन्तर्भवत इति तयोः पूर्वत्वं न भवति, अत्र परिहारः यणः स्थाने य इक् स संप्रसारणम्, एकादेशस्तु न यणस्यानिकः, वर्णाश्रयत्वाच्चान्तादिवद्वाचोऽपि नास्ति, एवं पूर्वत्वमेव तावच्च संप्रसारणम्, किं पुनस्तत्स्थानिक ऊकार इति पूर्वैकादेशाभावः, संप्रसारणदीर्घत्वे तु वचनसामर्थ्यादेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्वावात् संप्रसारणव्यपदेशः । वृत्तिकारस्तु संप्रसारणत्वमभ्युपेत्य परिहारान्तरमाह । ‘अन्तरङ्गे चेति’ । देशतो विप्रकर्षाच्च बाह्यत्वेनोपवर्णितः, कालतो विप्रकर्षस्तु वश्चादुपनिपाततः, धातावनन्तभावकृतं बाह्यत्वं पश्चादुपनिपातस्तु स्पष्ट एव ॥

“हसिहसोश्च” ॥ ‘एह उत्तरयोरिति’ । इह उत्तरौ यौ हसिहसौ तयोर्धः सम्बन्धकारस्तस्मिन् परत इत्यर्थः । ‘अनेरागच्छति अनेः स्वमिति’ । यद्यपि द्वावेहौ हसिहसावपि द्वावेव तथापि यथासङ्गं

न भवति, नह्यत्र ङसिङसोः कार्यं विधीयते किं तर्हि तत्सम्बन्धि-
न्यति, स चैक एव, अथापि सम्बन्धिभेदेन तस्य भेदः स्यादेवप्रपि न दोषः,
इदमेः सोमवक्ष्ययोः, धातोरित्यादिनिर्देशात् ॥

“अत उत” ॥ ‘द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोरित्यादि’ । न्यायप्रा-
प्तिप्रदर्शनमेतत्, न पुना रपरत्वे ऽक्रियमाणे क्रिचिदनिष्टम्, अत इति
तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थम्, ‘उन्योर्ग्रहः’ मे स्त्रोऽयन्ने, इत्यादौ न
भवति । उत इत्यपि तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थमेव, आन्तर्यतो हि
द्विमात्रस्य द्विमात्र एव प्राप्नोति । ननु भाव्यमानेण सञ्चरणेन गृह्णा-
तीति, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति भाव्यमानोप्युकारः सञ्चरणेन गृह्णातीति,
तेनामूभ्यामित्यत्रादसोसेर्दोदु दो म इति दीर्घस्य दीर्घ उकारो
भवति । इह गस्प्रभृतिभ्यो ङसिङसोः कृतयोः अकाररत्कारयोः सव-
र्णसंज्ञाविधानादस्मिन्नुत्वे लपरत्वे च कृते संयोगान्तलोपे गमुलिति
रूपं भवति ॥

“ख्यत्यात् परस्य” ॥ ‘खिशब्दखीशब्दयोरित्यादि’ । यणादेशे
कृते तुल्यरूपत्वाद् द्वयोरपि ग्रहणम्, एतदर्थमेवागन्तुकेनाकारेण यणादेशं
कृत्वा विकृतनिर्द्देशः कृतः, अन्यथा खित्योरिति ह्रस्वयोर्ग्रहणे दीर्घयोर्न
स्यात्, दीर्घयोर्ग्रहणे ह्रस्वयोर्न स्यात्, विकृतनिर्द्देशे तु द्वयोरपि भवति,
अकारान्तयोस्तु मुख्यापत्यादिवर्त्तिनोर्ग्रहणं न भवति, ‘सख्यु र्यः’ ‘प-
त्युर्ना’ ‘आपत्यस्य चे’ त्यादिनिर्द्देशात् । ‘सखीयतेः क्तिप् सखीरिति’ ।
ननु चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्प्राणा भाव्यं, तत्र कृते यलोपे स्थानिवत्त्वनि-
षेधादादिष्टादचः पूर्वत्वाच्च पुनः स्थानिवत्त्वाभावाल्लोपो व्योर्बलीति
यलोपे सख्युरित्यादि न सिद्ध्यति । नैतदस्ति । कौ लुप्तं न स्थानिवदिति
स्थानिवत्त्वनिषेधात् । विकृतनिर्द्देशस्य प्रयोजनान्तरमप्याह । ‘विकृतनिर्द्-
शादिति’ । ‘अतिसखेरिति’ । अतिक्रान्तः सखा येनेति बहुव्रीहिः, यद्वा
शोभनः सखा अतिसखा, न पूजनादिति समासान्तनिषेधः, अथ स इव
यणादेशोत्र कस्माच्च भवति, घेर्ङीतीति गुणेन बाधितत्वादिति चेत्,

न, शेषो ध्यस्यतीति घिसंज्ञा प्रतिषेधादित्यत आह । 'ससिश्चब्दस्य केवलस्यैव हीति' । इत्यस्य तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

“अतो रोरपुतादपुते” ॥ ‘उकारानुबन्धकस्येति’ । यदि इशब्द-समुदायस्थानी स्याद् अगुर्वर्थं तर्जर्थमित्यादावपि प्रसज्येत, स सनुषो हरित्यत्र चोकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञयाऽनुबन्धकरणमनर्थकं स्यात्, तदु-च्येव सूत्रे विशेषणार्थं क्रियते । ‘इत्थमपीति’ । अपिशब्दः पुनःशब्द-स्यार्थे, यदि पुना इत्थमसिद्धं स्यात् स्थानित्वेनाश्रयणमनुपपन्नं स्यात्, उकारानुबन्धकस्य कस्य चिद्वारभावात् । ‘तस्यापीति’ । निमित्तभूत-स्वाधीत्यर्थः । ‘सुसोताश्च अत्र न्वसीति’ । दूरादुते चेति पुतः, नुशब्दः प्रश्ने । ‘अश्विन् अचेति’ । अश्वशब्दान्मत्वर्थोऽयं इनिः, संबुद्धान्तं चेतत्, गुरोरनृत इति पुतः, हे अश्विन् अत्रैव प्रदेशे पयस्तिष्ठत्वित्यर्थः, प्रायेण तु तकारान्तं पठ्यते तत्राश्विच्छब्दस्य व्युत्पत्तिर्मृग्या, ननु तपरकरणादेव पुतात्परस्य पुते वा परतो न भविष्यति, यथा दीर्घं तत्राह । ‘पुतस्या-सिद्धत्वादिति’ । ननु च सिद्धः पुतः स्वरसन्धिषु, यदयं पुतप्रपञ्चा-जयीति प्रकृतिभावं शास्ति, यस्य हि विकारः प्राप्नोति तस्य प्रकृतिभावो विधातव्यः, न च पुतस्यासिद्धत्वे पुतस्य सतो विकारप्राप्तिरित्यनर्थ-कन्तत् स्यात्, अस्तु स्वरसन्धिषु पुतः सिद्धः, रोइत्वं तु स्वरसन्धिर्न भवति, यदि तु संहिताधिकारे यद्विधेयते तन्मात्रविषयं ज्ञापकमाश्रीयते शक्यमकर्तुमपुतादपुतइति ॥

“इति च” ॥ अपुतादित्येव, सुसोताश्च देहीति । उकारोऽ-तीत्यस्यानुकर्षणार्थस्तेनोत्तरत्र तस्यैवानुवृत्तिर्भवति न इहीत्यस्य, नहि तदनुकर्षणस्यान्यत्प्रयोक्तव्यमस्ति ॥

“प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे” ॥ ‘अतीत्येकेति’ । न तु इही-ति । अत्र हेतुः पूर्वमेवोक्तः । ‘इह इति यत् पञ्चम्यन्तमिवादि’ । इह इति तावदुपहितमनुवर्तते, न त्वमन्तरमिति रोदिति, अत्र च व्याख्यानमेव शरत्, तेनाव्यपरे इति परतो च प्रकृत्या भवतीत्यर्थो न

भवति । 'तदर्थोदिति' । नहि पञ्चम्यन्तस्य प्रकृत्येत्यनेन सम्बन्धः
 सम्भवति । 'प्रकृतिरित्यादि' । उभयत्रापि प्रकृतिशब्दो दृष्टः, दुस्सम्बन्धः
 प्रकृतिः, वधः शीरं प्रकृतिरिति । 'अन्तरित्यव्ययमित्यादि' । तेन मध्य-
 खाचिनान्तःशब्देनोपजनिते व्यतिरेके पादशब्दात्पक्षी, तदन्तेन सहा-
 व्ययीभावः । 'ऋक्पादस्यैव ग्रहणमिच्छतइति' । इष्टिरेवेष्टा, अन्ये तु
 वा कृन्दसीत्यतो मण्डूकपुत्या कृन्दसीत्यनुवर्त्तयन्ति, एवमवयवार्थं दर्श-
 यित्वा समुदायार्थं दर्शयति । 'जवकार्यकारपर इत्यादिना' । 'स्व-
 भावेनावतिष्ठतइति' । यदा प्रकृतिशब्दः स्वभावे वर्त्तते तदायमर्थः,
 स्वभावपरित्यागेन न संहिताकार्यमापद्यतइत्यर्थः । यदा तु कारणे
 वर्त्तते तदायमर्थः, एङ्कारणात्मना भवतीति, कारणं परपूर्वत्वादेः
 कार्यस्यैङ् तस्यात्मा स्वरूपं तेनैव भवति, प्राक् संहिताकार्यादेङो
 यद्वृत्तं तेनैवावतिष्ठतइत्यर्थः । अनन्तरोक्तमेवार्थद्वयं विस्पष्टीकरोति ।
 'न विकारमापद्यतइति' । एवं हि स्वभावेन भवति, यदि स्वभावाद-
 न्यद्यालक्षणां विकारावस्थां न प्राप्नोति तथा एवं कारणात्मना भवति,
 यदि विकाररूपं नापद्यते, यदि कार्यात्मना न विपरिणमतीत्यर्थः ।
 'तौ चेदिति' । निमित्तमकारः, काव्यमेङ्, उदाहरणेऽङ्ः पदान्तादतीति
 पूर्वत्वस्यायवादेश्च यथायोगमभावः । 'एतेर्चयन्तीति' । अत्रैतत्पदान्ते
 वर्त्तते, अर्चयन्तीत्यकारश्च परस्य पादस्यादौ । 'के चिदिति' । यदि नान्तः-
 पादमिति पठन्ति एवं सति पूर्वत्वस्यैवानन्तरस्य प्रतिबन्धः प्राप्नोति नायवो-
 र्ध्ववहितयोरित्यत आह । 'संहितायामिति' । संहितायामित्येतावदे-
 वान्नापेक्ष्यते न तु पूर्वरूपत्वं, तेनैङ्ः संहिताधिकारे यदुक्तं तच्च
 भवतीत्यर्थः, तेनैतदपि न चोदनीयम्, अनारब्धोऽस्मिन् प्रतिबन्धे ऽयवोः
 प्राप्तिर्नास्ति, पूर्वत्वेन बाधितत्वात्, अनेन तु प्रतिबन्धेन पूर्वत्वे बाधिते
 तयोर्द्वयः स्यात्, तस्यां दृष्टायामस्य व्यापारो नास्ति, चात्मानयदोष-
 प्रसङ्गमिति कथमेतच्चाद्यं परिहृतं, यदि पूर्वत्वस्यैवायं प्रतिबन्धः स्यात्-
 तस्मादेवापेक्ष्य प्रतिबन्धयेत्, यतस्तु खलु संहितायामित्यपेक्ष्य सामान्येन
 प्रतिबन्धति तस्यैतत्प्रयोजनं । स्वप्रवृत्त्युत्तरकालमुद्भवतोरयवोरपि कति-

वेधो यथा स्यादिति, अत्र च यदान्तादित्यनुवर्त्यम्, अन्यथा अग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतो, वायोरिव सूनृतानामुदकं इत्यादौ हसिहसोश्चेति यत्पूर्वरूपं तस्यापि प्रकृतिभावप्रतिषेधो प्राप्नुतः ॥

“अध्यादवद्यादवक्रमुरत्रतायमवन्त्ववस्यु च” ॥ अध्यादीनामनुकरणत्वात्समासो विभक्तिश्च । ‘अध्यादिति’ । अत्रेराशिषि लिङ् । ‘अवद्यादिति’ । पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘अवक्रमुरिति’ । अवपूर्वस्य क्रमेर्लिट्युसि द्विवचनप्रकरणे कृन्वसि वा वक्तव्यमिति द्विवचनाभावे रूपं, केचित्तु सूत्रे अवचक्रमुरिति कृतद्विवचनं पठन्ति तेषामुदाहरणं श्रूयम् । बहुवचनावदवक्रमुरित्यधीयते । ‘अत्रतेति’ । वृहवृजोर्मन्त्रे घसेत्यादिना ज्ञेर्लुक्, आत्मनेपदेष्वनत इति अदादेशः । ‘अयमिति’ । इदं शब्दात् सुः, इदोऽय् पुंसि, अवतेर्लोट्, अवन्तु, तस्मादेशासुनन्तात् क्यच्, क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः, अवस्युः, तेनोवन्तु पितरो हवेष्मिति बहुचाः पूर्वरूपमेवाधीयते, अधिब्रुवन्तुं ते ऽवन्त्वस्मानिति ॥

“आपो जुषाणो वृष्यो सर्षिष्ठे ऽम्बे ऽम्बाले ऽम्बिकेपूर्वे” ॥ आपो इत्यादीनि पृथक् यदानि अनुकरणानि, विभक्तिस्त्वनुकार्यानुकरणायोर्भेदस्याविषयित्तत्वात् भवति, सुपां सु लुगिति वा विभक्तेर्लुग् भवति, अम्बिकेपूर्वरत्येतदप्यनुकरणमेव, तत्र प्रथमं वसन्तं द्वितीयं स्वन्तं, तृतीयं वसन्तं, चतुर्थं व्यन्तम्, इतरे संबुद्धान्ते । ‘अम्बिकेशब्दात्पूर्वाविति’ । अस्मादेव निपातनात्यञ्चमीसमासः । ‘अस्मादेव निपातनादिति’ । अम्बेत्येतद्विषयमेतत्, इतरयोस्त्वम्बायै दुस्तरमिति वक्ष्यमाणत्वाच्चैव ह्रस्वप्रसङ्गः ॥

“अङ्गइत्यादौ च” ॥ ‘अङ्गशब्दे च इदिति’ । स प्रकृत्या भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । ‘तदादौ चाकारे यः पूर्व इति’ । इदित्येष्वन्ते, पूर्वशब्द संबन्धः । तच्छब्देनातिशान्तप्रत्ययमभिज्ञेतिशब्दस्यार्थमाचष्टे, तस्याङ्गशब्दस्यादिस्तदादिः, चाकारः किमर्थः अत्रावति चाकारेऽङ्गशब्दस्यैव तदादावति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्वातन्त्र्याङ्गेऽङ्गे इत्य-

नैव स्यात्, सति तु तस्मिन्नुपशब्दस्य एवैह यत्र क्व सिद्धति परतः प्रकृत्या भवति, तदादौ चाति परतो यः कश्चिदेह प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति, तेन अङ्गे अदीभ्यत् प्राणो अङ्गे इत्युभयत्रापि भवति ॥

“अनुदात्ते च कुधपरे” ॥ ‘कवर्गधकारपरदति’ । कवर्गधकारौ परौ यस्मात्स तयोक्तः, धकारे ऽकार उच्चारणार्थः, अग्निशब्दो ऽङ्गेनैर्नैसाश्चेति निप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः, अध्वरशब्दः प्रातिपदिकस्वरैखान्तोदात्तः । ‘आद्युदात्तो निषात्यतदति’ । अज्जन्दाप्नेत्यादावुच्चादिसूत्रे अन्तो-
शब्दः प्रातिपदिकस्वरैखान्तोदात्तः ॥

“सर्वत्र विभावा गोः” ॥ ‘सर्वत्र ह्रन्दसि भावायां चेति’ । यद्यपि ह्रन्दसीति न प्रकृतं तथाप्यन्तः पाठं यजुषीति वचनादवकाश-
रक्षतावस्युरिति ह्रान्दसानुकरणाच्च ह्रान्दसानि पूर्वसूत्राणीति भावः । सर्वत्रग्रहणं तु यजुष्यन्यत्र चेत्यप्युपपन्नं, पदान्तादित्येव, गौरागतं गोः स्वम् ॥

“अवह स्फोटायनस्य” ॥ स्फोटोऽयनं परायणं यस्य स स्फोटा-
यनः, स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणाचार्यः, ये त्वौकारं पठन्ति ते ग-
डादिष्वश्वादिषु वा पाठं मन्यन्ते । ‘अतीति निवृत्तमिति’ । अन्वया
गवौदनादौ न स्यात्, न चैवं सत्यतिप्रसंग इत्याह । ‘अधीत्येतत्त्विति’ ।
सर्वत्र चात्र व्याख्यानमेव शरणं, यदधीत्यनुवर्तते कश्चमिको यलधीत्यन्तो-
क्तम् अधीति चाधिकारः संप्रसारणाख्येति यावदिति, निरन्तरानुवृत्त-
मिप्रायं तदित्येदोषः । ‘गवां गवाजिनमिति’ । बहुव्रीहिस्तत्पुङ्गो
वा । ‘गवोष्टमिति’ । द्वन्द्वः, गोरखचनं, गोरभक्तव्यः, तत्रापि अवा-
ह्येन सिद्ध्यत्येव, न चैहः पदान्तादिति पूर्वत्वप्रसङ्गः, अनागमस्य तदु-
द्वेयेन ग्रहणादोकारस्यापदान्तात्वात्, किं प्रयोजनं, लाघवं ताम्रवृत्ति,
स्वरे च न दोषः, कथमागमा अनुदात्तास्तत्र गवादादौ बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरैखान्तानुदात्तत्वं संभवति, अवाह्येनैव त्वान्तर्यतो ऽन्तोदात्तस्या-
न्तोदात्तोपहादेष्टः स्यात् । ननु चाख्येकादः सत्त्वा अख्येष्टिद्वन्द्वेनान्तो-

दातृत्वमेष्टम्, तत एवाद्युदात्तत्वमपि भविष्यति । ततः किमाद्युदा-
त्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति, सत्यमेवमेतत्, न त्विदं लक्षणमस्ति
प्रातिपदिकस्यादिवदातो भवतीति, इदं पुनरस्ति प्रातिपदिकस्यान्त
उदात्तो भवतीति, योऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तस्तत्रान्त्यतोऽन्तोदात्त
आदेशः प्राप्नोति । ननु च गमेर्हो विधीयते, ततः किं, प्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वे कृते चान्त्यतोऽद्युदात्त आदेशो भविष्यति, कथं पुनरयमाद्यु-
दात्तो यावता एकाच् व्यपदेशिवद्भावेन, यद्येषं तत एवान्तोदात्तोऽपि,
तत्रान्त्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्तोऽत्रहादेशः प्रसज्येत । सत्यम् । नन्विदं
लक्षणमस्ति प्रत्ययस्यान्तोदात्तो भवतीति, इदं पुनरस्ति प्रत्ययस्यादिव-
दात्तो भवतीति, योऽसौ लक्षणेनाद्युदात्तस्तत्रान्त्यतोऽद्युदात्त
आदेशो भविष्यति, स्यादेवं यद्याद्यन्तवदेकस्मिन्निति शास्त्रातिदेशः
स्यात्, यदा त्वनेन कार्यमात्रमुदात्तत्वम् असत्येवादित्वे चान्तत्वे
प्रातिपदिक्यते तदौकारस्यैवादिस्त्वव्यपदेशाभावात् कुतस्तदादेशस्याद्यु-
दात्तत्वम्, ततश्च पर्यायेण त्वनिपतदेशमाद्युदात्तत्वं स्यादिति पक्ष
दोषप्रसंगः, तच्च सूत्रकारेण तावत्साधनमनादृत्वावहादेशः कृतः, तच्च
वच्चा स्वरे दोषो न भवति तथा दर्शयति । ‘आद्युदात्तोऽवहादेशो
निपात्यतइति’ । एकत्रुत्या सूत्रपाठे यदत्र यत्नेनाद्युदात्तोच्चारणं तद-
न्तोदात्तत्वबाधनार्थं विज्ञायते, अन्यत्र समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यतइति ।
इतश्च भाष्ये उपदेशिवद्भावेन वक्तव्य इति वचनेन लभ्यते, अन्यथा पर-
त्वात् पूर्वं समासान्तोदात्तत्वे कृते अवहि अवहस्वर एव सतिशिष्टत्वात्
स्यात्, उपदेशिवद्भावे तु पूर्वमवहि कृते परत्वात् समास इति सतिशि-
ष्टत्वात् समासस्वर इव भवति । अद्यान्तादित्येव, गवे ब्रवोः गवां बवि ॥

“इन्द्रे च” ॥ अत्र वदामीति विशेषणमिन्द्रशब्दो विशेषणं तदा
ऽजादौ इन्द्रशब्दइत्यर्थः स्यात्, ततश्च गवेन्द्रयज्ञ इत्यादौ न स्यात्,
अनुत्तरपदत्वात्, यद्यप्यनुत्तरपदवद्वयं नास्ति तद्याप्यनुत्तरमासतद्वि-
धानं, नह्यन्यत्र गोरानन्तर इन्द्रशब्दः संभवति, समासे च विधानमयो-
दुत्तरपदत्व स्यात् अहः संसारकत्वत्, तस्मादविशेष्यम्, इन्द्रशब्दो

विशेषणम्, अचि परतः कस्मिन्निन्द्रे यः स्थितस्तस्मिन्निति, तदिदमुक्तम् ।
'इन्द्रशब्दस्येचीति' ॥

“पुनरप्यहं अचि नित्यम्” ॥ ननु यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, न च पुनस्य विकारः प्राप्तः, स्वरसन्धिषु तस्यासिद्धत्वादित्यत आह । ‘आश्रयात् पुनः सिद्ध इति’ । यद्विदं पुनस्य प्रकृतिभावं प्रति कार्यित्वेनाश्रयणमस्मादेव ज्ञापकात् स्वरसन्धिषु पुनः सिद्ध इति कल्प्यतरत्यर्थः । ‘आदेशनिमित्तस्याचः परिरुद्धार्थमिति’ । कस्मिन्नादेशो विधीयते स एव प्रकृतिभावस्यापि निमित्तत्वेन परिरुद्धीतो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । ‘जानु च अस्येति’ । उक्त्वा निपातस्तस्य पूर्वस्य सहैकादेशस्य यकिमितं न स प्रत्यक्षमुत्तरो यश्च ततः पक्षो न स एकादेशस्य निमित्तमिति प्रकृतिभावाभावादेकादेशो भवत्येव, असति पुनरज्यहणे प्रत्यक्षोचि परतः प्रकृत्या भवतीत्युच्यमाने पूर्वस्य सह यो विकारः प्राप्तस्तस्यापि प्रकृतिभावः स्यात्, पुनरज्यहणे तु न भवति, तत्रैकादेशे कृते तस्यादिवद्वाचात्प्रत्यक्षग्रहणेन ग्रहणादिको यणः प्रीति यणादेशः प्रकृतिवद्वाचाव भवति, मय उच्चा वो वे ति पक्षे विकारः । ‘नित्यग्रहणमनुवर्त्ततइति’ । पूर्वसूत्रे नित्यग्रहणमेतदर्थमेव कृतं, तत्र त्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधिः सिद्धः । ‘नित्यमेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिति’ । अयमेव प्रकृतिभावो नित्यं यथा स्यात्कालान्तरेण कार्यान्तरसहितो मा भूदित्यर्थः ॥३॥

“आहोनुनासिकश्छन्दसि” ॥ ‘तेनेह न भवतीति’ । अनर्थकस्यैवाकारस्य भवति, अथ चो अप इत्यादौ सप्तम्यैव तदर्थस्योक्तत्वात्तदर्थवृत्तिराहनर्थकोऽनर्थान्तरवाचित्वात्, आतरदित्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वादर्थवान्, कथं पुनरनर्थकस्य द्वित्वं, यावता

इददर्थं क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ।

इतमातं द्वितं विद्यावृत्त्यस्मरणयोरहित् ॥

इत्युक्तम् । सत्यम् । आश्रयस्मरणयोरहित्दित्यत्रैव तात्पर्यम् ।

अन्यत्र सर्वत्र आह्वित्वेदित्यर्थः, एवं तावद्वाच्ये स्थितम् ॥

“इको ऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च” ॥ किमर्थश्चकारः, प्रकृत्ये-
त्येतदनुक्रियते ऽनेन । ननु च ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव स्वरसंधिर्न भवि-
ष्यति, भवेद्वीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यादेव स्वरसंधिर्न स्यादिति ह्रस्वानां
तु प्राप्नोति, ‘इहि ह्रस्वानां ह्रस्वो भवति प्रयोजनभावात् । अस्ति प्रयो-
जनं, स्वरसन्धिर्न भूदिति । इदं तर्हि प्रयोजनं प्रकृतिभावमात्रं क-
चिदपि स्यादिति, तनेषाञ्चतादृशं कृत्वसि प्रकृति भावमात्रं सिद्धं भवति ।
‘शाकल्यवद्वचं वृत्तार्थमिति’ । अथ विकल्पार्थं कस्माच्च भवतीत्याह ।
‘आरम्भसामर्थ्यादेवेति’ । सवर्णे ऽचि दीर्घविधानादप्यादेशस्यासवर्णे
ह्रस्वविषयः, अस्यापि विधेः स एव विषयः, ततश्च विषयैस्यादेव
विकल्पे सिद्धे न तदर्थकमाचार्यवद्वचम् । ‘सिबित्यसमासयोरिति’ ।
नित्याधिकारविहितो ऽस्यपदविग्रहश्च समासो नित्यसमासः, एकापि
सप्तमी विषयभेदाद्विद्यते, सिति परतो नित्यसमासे च विषयवृत्ति, शाक-
ल्यस्यायं विधिः शाकलः, कश्चादिभ्यो गोत्रइत्यर्थः । ‘अत्विय इति’ ।
अतुरस्य प्राप्त इति अतोरर्थः, कृत्वसि वच् । ‘व्याकरणमिति’ । कुप-
तिप्रादय इति समासः, तच्च नित्यमित्यनुवर्तते । ‘कुमार्यर्थमिति’ ।
कुमार्ये इदं कुमार्यर्थम्, अस्यपदविग्रहोऽयं नित्यसमासः ॥

“अत्यक्तः” ॥ ‘सवर्णार्थानिगर्थे च वचनमिति’ । होतृचरस्यः
अद्वयस्य इत्यादौ, अन्यत्र पूर्वण्येव सिद्धत्वात् ॥

“अपुनवदुपस्थिते” ॥ अविर्वदस्तत्रभव आर्षस्ततोऽन्योनार्षः,
समुदायोद्वाक्यादवच्छिद्य पृथक्कृत्य स्वरूपे ऽवस्थाप्यते, कैः, पद-
कारैः, पदस्येयतापरिज्ञानाय अपुनतेन तुल्यं वर्तते इत्यपुनवत्, तत्र येन
साधर्म्येणापुनवत्त्वं तदुच्यते । ‘अपुनकार्यमिति’ । तत्रापि पुनश्चक्रेण
विहितस्य कार्यस्य प्रतिषेध इति दर्शयति । ‘प्रकृतिभावं न करोतीति’ ।
अन्यथा स्वरसन्धेरपि प्रतिषेधः स्यात्, तस्यापि पुनकार्यत्वात् । उदाह-
रणेषु पुनकार्यप्रतिषेधादेकादेशो भवन् पुनमेवोपपद्यते भवति, स्वरसन्धि-

प्रकरणे पुनस्तस्य सिद्धत्वात् । 'तत्र को दोष इति' । एकादेशेन निवर्त्य-
मानत्वात् पुनस्तस्य अथर्वेन न भवितव्यमिति पुन इव निबिध्यतां किम-
र्थमिति देशाश्रयत्वमिति वचनः । 'अग्नी इ इतीति' । यत्र पुताश्रयोपि
प्रकृतिभावः प्राप्नोति प्रवृत्त्याश्रयोपि, तत्र पुताश्रयस्य प्रतिषेधेपि प्रवृत्त्या-
श्रयस्य प्रकृतिभावस्य प्रतिषेधाभावात् पुनस्तस्य अथर्वं सिद्धयति, पुनप्रति-
षेधे तु क्रियमाणेऽत्रापि अथर्वं न स्यात् ॥

"ई इ वाक्प्रवर्त्यस्य" ॥ सूत्रे ई चेति विमात्रिकस्य निर्देष्टुः । 'अ-
थ परत इति' । उच्यते तद्वदर्थं वाक्प्रवर्त्यस्य सिद्धत्वात् । 'अस्तु ही इ
इत्यर्थमिति' । विभक्त्या वृत्तप्रतिषेधेपि हेरिति पुनः, अस्तेर्लौटि तिप्,
'एवः' । 'तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थमिति' । तत्र पूर्वोक्तपुनवद्वाचस्य निवृ-
त्तिप्राप्तत्वात्, अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमिति, तत्र केन चिदप्राप्तत्वात् । 'इति-
रादन्यत्रापीति' । तथा च भाष्यम्, ईकारवहणेन नार्थ इत्यादि ॥

"दिव उत्" ॥ 'पदवहणमनुवर्तते इति' । अन्तवहणेनोप-
समस्तमपि केवलं पदवहणमेवानुवर्तते, ततश्चार्थात् वष्टान्तं जायते,
दिवशब्देन विशेषणान्तदन्तविधिः, वहणवता प्रातिपदिकेनेति तु प्रात्य-
यविधिविषयं, अपदेशिवद्वाधात् केवलस्यापि भवितव्यं, अपदेशिवद्वाधो
ऽप्रातिपदिकेनेत्येतदपि प्रत्ययविधिविषयमेव । 'सानुबन्धकत्वादिति' ।
दीव्यतेर्धातोस्कारो ऽनुबन्धः, प्रातिपदिकस्य तु न कश्चिदनुबन्धः ।
'दिवः पदस्येति' । तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः । 'दुक्काम इति' । दिवं
कामयते इति ङीलिकामिभटाचरिभ्यो ङः । 'विमलद्वय इति' ।
विमला द्वौरऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'अतदुभ्यामिति' । अतद्वचन-
उपपदे दीव्यतेः क्लिप्, तत्र च्छोः श्रुष्ट्युट् । अथ तपरकरणं किमर्थं,
यद्यपि अत उदिति तपरकरणेन ज्ञापितं भाष्यमानोप्युकारः सर्वकामं
ब्रूयातीति, तथाप्यान्तर्येते ऽर्द्धमात्राकालस्य व्यञ्जनस्य मात्रिक इव
भविष्यतीत्यत आह । 'तपरकरणमिति' । यद्यप्यनेव दीर्घा न प्राप्नोति

१ इत्यत्रोदिति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

२ उत्तरपदेनेति पाठः ३ पु० ।

सहजान्तरेषु तु प्राप्नोतीत्याह । 'दुभ्यां दुभिरिति' । उक्तस्यास-
काशो यथायथादिपरः, विमलस्य, कठो ऽवकाशः दूत्वा दूतं, यच्च
तूभयोः प्रसंगस्तच्च परत्वादूढं प्राप्नोति तपरकरादुत्पत्त्येव भवति ।
यदि प्राप्तस्योठो निवृत्त्यर्थं तपरकरादुत्पत्त्येव इत्थं तर्हि च्छोः ब्रूनु-
नात्तिके चेत्यत्र कथं दुभ्यां दुभिरिति परेषु चोदिते यदुत्पत्तिरिति कठि-
कते दिव उदिति तपरकरादुत्पत्त्याकाशो भविष्यतीति तद्विरुद्धमे-
तस्य दूढि कते तस्यैवोठो मात्राकालो भविष्यतीत्ययमर्थः । नैव दोषः । ऊढि
कृतस्येत्यस्य पूर्वस्य चोदयत्यनेन सम्बन्धः, कथं दुभ्यां दुभिरिति, ऊढि
कृतमिति, दिव उदिति तपरकरादुत्पत्त्याकाशो भविष्यतीत्येतावान्
परिहारयन्तः, तपरकरादुत्पत्त्याकाशं तूष्णिश्रुतिरेव प्रयोजनं, तस्मादुत्पत्त्येवात्र
कर्तव्यं न पुनरुदित्यर्थः ।

“एतत्तदोः सु लोपोऽकारनञ्समासे इति” ॥ ‘सुशब्द इति’ ।
इतेनैतत्तदोरिति सुशब्दापेक्षया संबन्धस्तच्च वा वष्टीत्याचष्टे, यद्येवं सु-
त्येतस्य सापेक्षत्वात्सोपशब्देन समाधो न प्राप्नोति, नैवायं समासः,
सु इति एयकपदं सुषां सुलुमिति सुप्तबलीकम् । ‘कश्च तयोः
सुशब्द इति’ । यदि यस्ताभ्यां विहितः सुः स तयोः संबन्धी भवति
तदा परमस्य ददाति परमेव ददातीत्यादौ न स्वादिति मन्यमानः
पृच्छति, इतरो विदिताभिप्रायः परिहरति । ‘यस्तदर्थं न संबन्ध इति’ ।
अर्थद्वारकस्य संबन्धः, यस्तदर्थमतमेकत्वमाचष्टइत्यर्थः । परमस्य ददाती-
त्यतदावपि उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तदर्थमतमेकत्वमाचष्टइति सिद्धौ
लोपः । प्रथमैकवचनस्यात्र सुशब्दस्य बहुवं न सप्तमीवपुवचनस्य,
‘सुशब्दसि’ ‘लो चि लोपे जेत्वाद्पूर्व’मित्यत्र ह्यस्यैव संबन्धः,
द्वयोः सामान्येन बहुवं तर्हि कस्याह भवति, इत्थं तर्हि निरनुबन्धक-
कृत्ये न सानुबन्धकस्येति प्रथमैकवचनस्यैव बहुवचनस्य लुकार लज्ज-
स्कारार्थं सानुबन्धः । ‘इह इति’ । तदोः सः प्राक्काल्येनोरिति सकारः,
तदाकाल्यं, इत्यम् । ‘एवम् इति’ । ‘कल्पयस्येनप्रथमकम् प्राक् टे’-
इत्येकम् । ननु इयमेवासाकल्पावेतत्तदन्वये न प्रवतस्तत्किमकारिति

प्रतिबोधेन, तत्राह । 'तन्मध्यपतित इति' । अस्याश्च परिभाषाया अस्तिच
अयमेव प्रतिबोधो लिङ्गम् । 'उत्तरपदार्थप्रधानत्वादिति' । इतश्च नञ्-
सूत्रस्य व्याख्यातम् । हलङ्गादय इत्यस्यानन्तरमिदं न कृतं, संहि-
तायां यथा स्यादसंहितायां प्रा भूदिति ॥

"स्यश्चन्द्रसि बहुलम्" ॥ 'स्य इति' । यदित्यस्य अथमा-
नस्यानुकरणं 'सुपां सुलुगिति' सुप्तवर्दीकम्, अनुकार्यानुकरणयो-
र्मैदस्याविवक्षितत्वाच्चनुत्पत्तिरेव वा वृत्त्याः, उदाहरणे सत्त्वादि पूर्ववत् ॥
"सोऽपि लेखे चेत्त्वादपूर्वम्" ॥ स इति निर्देशः पूर्ववत् ॥
'सोऽपि लिखति' । अत्र तु चन्द्रोपकारादुक्तत्वात्सर्वत्र बहुलं भव्यते ॥
"सुट् कात् पूर्वः" ॥ 'संस्कारेति' । 'सुट्' कात् 'सो' कात् ॥
इति वचनात् 'समस्सुटो' ति द्विसकारकत्वाद्वा निर्द्विसक्यत्वमो व्यञ्ज-
रस्य सकारः, 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वे' ति पूर्वस्यानुनासिकः । इह
'संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे' 'किरतौ लवन' इत्यादौ ककारादावाग-
मिनि टित्त्वादेव सुट्कात्पूर्वो लभ्यते । इत्याद्यन्तोरपरपदे इत्यादौ
कात्पूर्वत्वासंभवाच्चनुपयोग एवेत्यनर्थकं कात्पूर्वग्रहणम् । स्यादेतत् ।
संस्कारेत्यादावध्यासे संजाते साध्यासस्य करोतिस्वाच्चात्पूर्वः सुट्
स्यात्, मा भूच्चात्पूर्वः कात्पूर्व एव यथा स्वादित्येकमर्थं कात्पूर्वग्रहण-
मिति । तत्र । अत्र हि लिटि द्विवचनं च प्राप्नोति, सुट् च, तत्र द्विवचन-
कृते सुटि ह्रस्वस्य प्राप्नोति कृते तु स्वरह्रस्वस्य, सुटपि कृते द्विवचने क-
ह्रस्वस्य प्राप्नोति कृते तु ह्रस्वस्येत्युभयोरनित्ययोः परत्वात् सुटि
कृते तस्य धातुवह्णिनः बहुधात् सहेव तेन द्विवचने 'शूर्ययोः अय' इति
अयः शेषे संवस्कारेति सिद्धं, न च साध्यासस्यांकृतः सुडिति
पुनः सुट्प्रसङ्गः, अस्मिन्नेव प्रयोगे लवणस्य प्रवृत्तत्वात् । ननु पूर्वं धातुः
साधनेन युज्यतइति दर्शने पूर्वं साधनवाचिनि लकारे तदाशये च
द्विवचने एकपदार्थमत्वाच्चान्तरङ्गे कृते पदद्वयार्थमत्वाच्चहिरङ्गः सुट्
पश्चाद्वचन् चात्पूर्वः स्यात्, समस्कारोदित्यादौ चान्तरङ्गत्वात् चरत्वा-
च्चाटि कृते तेन व्यवधानाच्चैव सुट् स्यात्, विकरन्तान्ताङ्गभक्तौ सहा-

नमस्तमेव न व्यवधत्वात् करोति तु व्यवधत्वात्पेव, इह च समस्कृत
संस्कृष्टा इति यत्र करोतिरेवाङ्गं तत्राटः कृत्वादेन बहुलादट इव
पूर्वः सुट् स्यात्, अतो ऽडभ्यासयोरपि कृतयोः कात् पूर्वः सुट् स्या
स्यादिति कर्तव्यं कात्पूर्वग्रहणं, न कर्तव्यम् । 'ग्रहभ्यासव्यवाये-
पी' त्येतस्मादेव निर्वृशादेतत्सिद्धं, न च तत्र करिष्यामीति कात्पूर्वग्र-
हणं, कृतेष्वस्मिन्सिद्धेः । तथाहि । क्रियमात्रमप्येतत्कालावधार-
णाच्च वा स्मात् करोतिस्तस्यामवस्थायां सुट् भवति यस्यामवस्थायां भवन्
कात्पूर्वो भवतीति, करोत्यवधारणार्थं वा, तस्य करोतेः सुट् भवति यस्य
भवन् कात्पूर्वो भवतीति, तत्र पूर्वस्मिन् 'पठे यद्यप्यन्तरङ्गे अप्यङ्गि-
वचने बाधित्वा कात्पूर्वग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वं सुट् भवति पश्चात्तयोः कृतयो-
रिष्टं सिद्धति, द्वितीये तु प्रत्युताभ्यासवर्तोर्निर्वृत्त्यर्थमेव कात्पूर्वग्र-
हणं स्यात्, नाह तदुत्तोर्भवन् कात्पूर्वः कृतः स्यात् । स्यादेतत् । न
करोत्यवधारणार्थं कात्पूर्वग्रहणं, किं तर्ह्यपङ्क्त्य विधिः, करोतेः सर्वत्र
सुट् भवति स तु प्रदेशान्तरे प्रापः कात् पूर्वः कर्तव्य इति, एवमपि
समस्कृत समस्कृष्टा इति सिद्धति, अटः प्राक् प्राप्त्वन कात्पूर्वो नीक-
तइति, समस्करोदित्यादौ त्वसिद्धिरेव, कथं, प्रदेशान्तरे प्राप्तस्य विधि-
रपङ्क्त्य भवति, न चात्र सुट् प्राप्तो ऽटा व्यवधानादिति कथमपङ्क्त्य
विधिर्भवेत्, कथं च संवस्कारेन्यादावपि द्विःप्रयोगे द्विवचने उत्पार-
कभेदाच्छब्दभेद इति द्वौ करोती, तत्र यः समो ऽनन्तरं न तस्य
ककारो यस्य च ककारो नासौ समो ऽनन्तर इति अप्राप्तत्वात् न
कात्पूर्वं विधीयेत्, स्थाने द्विवचने च स्थानिवद्भावादेक इव करोतिः, च
चाव्यवहित इति कात् पूर्वः प्रापः कात् पूर्वः कृत इति न कश्चिदुक्तः
तदेवं धातुः पूर्वं बाधनेन नुप्यते ततश्च क्रियमाणेपि कात्पूर्वग्रहणे प्रीत्यर्थं
सिध्यती 'त्यडभ्यासव्यवायेपी' त्येतदेव कर्तव्यं, कात्पूर्वग्रहणं तु कृत्य-
मकर्तुमिति वार्तिककारस्य वचः । यदि तु संवर्धयैः करोताविति सुती-
यामिर्ह्येन समादिभिरपष्टस्य सुट् विधीयते तदा व्यवहितस्याप्युप-

सुष्ठत्वात्, कात्पूर्वग्रहणेनाप्ययमर्थः कथ्यते संपादयितुम्, कथं, समस्कारो-
दित्यादौ तावदन्तरेणापि कात्पूर्वग्रहणमटो न भविष्यति, तस्य करोति
प्रत्ययवयवत्वात्, करोतेस्तु भविष्यति, व्यवहितस्याप्युपसुष्ठत्वात्,
समस्कृतेत्यादौ त्यटः पूर्वं प्राप्ः कात्पूर्वं चेज्यते, संवस्कारेत्यादौ च
स्थाने द्विर्बन्धने कात्पूर्वं प्राप्तः कात्पूर्वं करिष्यते, द्विःप्रयोगे तु द्वयो-
रेव करोत्योः प्राप्तः पूर्वस्मादेव करिष्यते, नहि तस्य क्तः कात्पूर्वः
कृतः स्यादिति सिद्धमिष्टम् । भाष्यकारस्तु मेने उभयं न कर्तव्यं पूर्वं धातु-
रपसर्गश्च युज्यते तत्तद्वानुत्पन्नश्च प्रत्यये संहरति स्थिते सुटि कृते
लकारस्तत्तत्संविबन्धनाद्यध्यासौ समुद्भूत्येव भविष्यतः । ननु च लब्ध-
स्वरूपया क्रिया विशेषणमाकाङ्क्षति, तस्माभश्च साधनावन्तरिति पूर्वं
धातुः साधनेन युज्यते, लब्धस्वरूपेति, कोऽर्थः, किंप्रतिपक्षस्वरूपोत्पत्ति-
व्यवस्थारूपा, निष्पत्तिस्तावद्विशेषणसंबन्धेनोपयुज्यते, प्रतिपात्तस्तु विशेष-
णसंबन्धात्मागपि क्रियायाः संभवति, विशिष्टा च क्रिया साधनेन युज्य-
ते । तथाहि । तिष्ठतीति गतिनिवृत्तेः साधनसंबन्धः प्रतीयते, प्रतिष्ठत-
इति गतेः, वच्छतीति गमनस्य, आगच्छतीत्यागमनस्य, करोतीति व्यापा-
रमात्रस्य, संस्करोतीति भूषणस्य, विशिष्टा च क्रियोपसर्गसंबन्धे सत्येव
प्रतीयतइति द्योतकत्वेन वाचकत्वेन वा पूर्वमुपसर्गसंबन्धो ऽपेक्षणीयः,
अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथा भवतेरकर्मकस्याद्वाचे लकार उत्पन्न
वशादनुशब्देन संबन्धे ऽनुभूयते कथ्यतो देवदत्तेनेति कथं कर्मवि
लकारः स्यात्, अतः पूर्वं धातुपसर्गश्च युज्यते इत्येतदेव संप्रतिपक्षम् ।
एवं च पूर्वोक्तव्यासेन सिद्धमिष्टमिति नार्थः कात्पूर्वग्रहणेन, नाप्यङ्ग-
संख्यवयेपीत्यनेन, यदि पूर्वं धातुपसर्गश्च युज्यते अध्येता प्रत्येता प्रत्या-
यक इत्यादौ पूर्वं धातुपसर्गयोरेकादेशे तस्य धातुं प्रत्यादिवात्तात्तत इव
प्रत्ययोत्पत्तावनिष्टं प्राप्नोति । नैव दोषः । नेन्द्रस्य वरस्येत्यत्र आहित-
मेतत् पूर्वोत्तरपदयोस्तावन्कार्यं भवति वश्यात् स्वरसंधिरिति, प्रत्यय
इति वा निर्देशो ऽस्यार्थस्य आशयः । वृत्तिकारस्तु उभयं वक्तव्यमिति

अन्वयः कात्पूर्वबहुवचस्य तावत्प्रयोजनमाह । 'कात्पूर्वबहुवचसि-
त्वादिति' । किं पुनरभक्तत्वे प्रयोजनमत आह । 'तच्चादीति' 'संस्क-
रोत्येति' । आदिषु लिङ्, आत्मनेपद 'मुखे' ति कित्, सुट्, तयोः
कात्पूर्वः सुट्, तस्य करोतिभक्तत्वात् करोतिबहुवचनेन बहुवचसि कश्चि-
संयोगादिना ज्ञायेतेति चतश्च संयोगादेरितौट् प्रकज्येत । 'संस्क-
यत्तदिति' । कर्मणि लट् 'रिङ् जयन्तिङ्' आचापि भक्तत्वे सुट् कश्चि-
संयोगादित्वा 'हुषोऽर्तिसंयोगादयो' रिति गुणः स्यात्, अतस्तौ मा
भूतमिति अभक्तः सुहेतित्व इति भावः । निघातेऽपि तर्हि न
प्राप्नोति । समः पदस्य सुटा अवहितत्वात्सुटश्चापदत्वात् । 'मुखः
कश्चिमिति' । सुटो ऽभक्तत्वेनाङ्गस्य संयोगादित्वाभावात्प्रश्नः । तन्म-
ध्यपतितस्तद्वहणेन दृश्यत इति स्थाने द्विर्वचनपदे द्विःप्रयोगे च समुद्राय-
स्यैवाङ्गसंज्ञेत्युक्तं, ततश्च तदङ्गमध्यपतितः तदङ्गबहुवचनेन दृश्यते ।
नन्वेवमपि असंयोगादित्वा तदवस्थमत आह । 'संयोगोपधबहुव-
चेति' । अन्त्यादयः पूर्वस्य वर्णस्योपधासंज्ञाविधानात् तन्मध्यपतित-
स्तद्वहणेन दृश्यत इत्येतदुक्तमभवति, यदि न संभक्तः सुट् टित्करणं
किमर्थमित्युक्त आह । 'टित्करणादिति' । सुस्तुस्वञ्जामित्युक्त्यमाने सुरे-
त्यादौ यः सुशब्दो यश्चोपसर्गस्तस्यापि बहुवचं स्यात्, ततश्च सुपं वरि-
चष्टे पारिसुरयतीत्यादावपि प्राप्नोति ॥

“अहभ्यासव्यायेपि” ॥ अवायो अवधानम्, अविशब्दादव-
धानेऽपि, असति तु तस्मिन् अवाय एव स्यात् । 'संचस्करिष्येति' ।
अतो भारद्वाजस्येत्येतदप्यसुट् श्वेच्यत इति वचानादिहागमः । 'पूर्वं धा-
तुरित्यादि' । यद्यपि पूर्वं धातुः साधनेन सुच्यत इत्यत्रापि दर्शने सुत-
मेतदनारम्भणीयं तथापि स्वदर्शनत्वादुपपत्त्याच्छेदमेव दर्शनमुप-
स्तम् । अपर आह । किमर्थं पुनरिदमुच्यते इत्यस्यानन्तरं यावतीति वक्ति-
तत्वं, ततश्च पश्चादहभ्यासावित्येवमन्तरशब्दोक्तवत् इति । वरिह-
ति । 'अभक्तश्चेति' । अस्त्यर्थे । 'तत्रेति' । अभक्ते । 'स्तस्मिन्नु सती-

त्यादि' । ननु चास्मादेव वचनात्कृतयोरहभ्यासयोस्तदुवायेषि सुट्
 कात्पूर्वः क्रियतां, यस्तु संकृत्यस्यामवस्थायां सुट् प्राप्नोति स केन वार्येत,
 उच्यते । नाप्राप्ते तस्मिन्स्यारम्भात्स्थानेन बाधः, अपरे त्वेतच्चाद्यभ्या-
 द्वाव्यकारमतमेव ह्यायो मन्यन्ते, यत्पुनश्चमादुषप्रसंग इति, नैव
 दोषः । अतश्च संयोगादेरित्यत्र तावदुपदेवइति वर्तते, क प्रकृतम्,
 इकाच्च उपदेवे ऽनुदात्तादिति, ततः किम्, उपदेवे संयोगादेरिति सुटि
 कृते न भविष्यति, गुणोऽतिसंयोगाद्योरित्यत्रापि नित्यमित्यनुवर्तते, क
 प्रकृतं, नित्यं ह्यन्वसीति, ततः किं, नित्यं यः संयोगादित्यस्य गुणः ।
 सुटि कृते न भविष्यति ॥

“संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे” ॥ ‘संपूर्वस्य ह्यविदुर्भूषणेपीभ्यो-
 इति’ । एतच्च ‘संस्कृतं भवा’ इति निर्देशात्संलभ्यते ॥

“समवाये च” ॥ उदाहरणेषु भावे निष्ठा, एवं समुदितमि-
 त्यत्रापि ॥

“उपात् प्रतियववैकृतवाक्याध्याहारेषु” ॥ ‘सत् इत्यादि’ ।
 लब्धसत्ताकस्यार्थस्य पूर्वं ये गुणास्तेभ्योन्वे गुणा आधीयन्ते, येन तदुवा-
 न्तराधानं तत्पुनः किमर्थमित्याह । ‘आधिक्यायेति’ । आधिक्यं
 वृद्धिः । ‘वृद्धस्य वा तादवस्थायेति’ । तस्य वृद्धियुक्तावस्थायाः
 प्रच्युतिपरिहारायेत्यर्थः । समीहा चेष्टा । ‘अगम्यमानार्थस्येति’ । ‘अ-
 र्थप्रकरणादिना वाक्यस्येति’ । वाक्यैकदेशस्येत्यर्थः । ‘एधोदकस्येति’ ।
 जातिद्वन्द्वः, ‘इधः प्रतियव’ इति षष्ठी, ‘प्रतियवप्रकृत्यनोपयोगेषु
 कृत्र’ इत्यात्मनेपदम् । ‘उपस्कृतं भुङ्गइति’ । क्रियाविशेषणम्, विहृतं
 भुङ्गइत्यर्थः । ‘उपस्कृतं जल्पतीति’ । साध्याहारं यथा तथा जल्पती-
 त्यर्थः । अथैवं कस्मान्न कृतं संप्रतिभ्यां करोतौ भूषणसमवाययोः, उपा-
 त्प्रतियववैकृतवाक्याध्याहारेषु चेति । सूत्रकारं पृच्छ ॥

“किरतौ लघने” ॥ ‘किरतौ लघनविषयइति’ । अर्थद्वारकं किर-
 तेर्लघनविषयत्वं, लघनविषये विलेपे यः किरतिर्वर्तते तत्रेत्यर्थः । तदाह ।

‘विशिष्य लुनन्तीत्यर्थ इति’ । साक्षात् विषये किरतेर्लवनमेवार्थः स्यात् ।
‘अमुलत्र वक्तव्य इति’ । आभीष्टयादेर्लुनन्तीत्यर्थस्याभावात् ॥

“हिंसायां प्रतिश्व” ॥ ‘हिंसायां विषयइति’ । न त्वभिधेयायां
विशेष एव त्वभिधेयस्तदेव दर्शयति । ‘तथेति’ । उदाहरणे नपुंसके भावे
क्तः, इतिशब्दः कोपे, परिनिविध्य एव सुटः क्तत्वं न प्रतेः ॥

“अपाञ्चतुष्याच्छकुनिष्वालेखने” ॥ ‘तस्मिन्विषयइति’ । न
त्वभिधेये, विशेष एव त्वभिधेयस्तदाह । ‘आलिख्य वित्तिपतीत्यर्थ इति’ ।
‘हर्षजीविकेत्यादि’ । हर्षः प्रमोदः, जीविका प्राणपरिचायापायः, कुलाय
आश्रयः, किं पुनरुदाहरणवात्मनेपदं भवति न प्रत्युदाहरणे ऽत आह ।
‘हर्षजीविकेत्यादि’ ॥

“कुस्तुम्बुरुणि जातिः” ॥ सूत्रे नपुंसकलिङ्गेन बहुवचनेन च नि-
र्द्देशात् फलजातावेव सुटा भवितव्यं न त्वावधिजातावित्याशङ्काह ।
‘सूत्रनिर्देशइति’ । नपुंसकलिङ्गबह्वचनं बहुवचनस्याप्युपलक्षणम् ॥

“अपरस्परः क्रियासातत्ये” । ‘अपरस्पर इति’ । अपरे च परे चेति
द्वन्द्वः, निपातनादल्पाक्षरस्य परनिपातः । ‘सार्थो गच्छन्तीति’ । सार्थ-
भूता गच्छन्तीत्यर्थः । ‘सततमविच्छेदेनेति’ । न कदा चिदस्मिन् महा-
पथे गमनं विच्छिद्यतइत्यर्थः । अयं चार्यः, सुटा व्योत्यते । ‘किमिद-
मिति’ । अस्मादेव निपातनान् मलोप इत्युच्यमाने सततमिति न
सिद्ध्यति, सूत्रे व्यञ्जनेच्छारणादिति प्रश्नः । ‘कथमिति’ मलोपस्य
लक्षणं न दृश्यते । अथ सातत्यइत्येतदेव निपातनं सामान्येन ततश्च
परतः समो मकारस्य लोपो भवतीत्यस्वार्थस्य ज्ञापकं कल्प्यते, सन्तत-
मिति न सिद्ध्येत् बाधकत्वादिनिपातनानामिति मन्यमानस्य प्रश्नः ।
‘समस्तते विकल्पेनेति’ । अयमभिप्रायः । सातत्यशब्दं पूर्वाचार्यलक्षण-
सिद्धमुच्चार्यता पूर्वाचार्यलक्षणमाश्रितमतस्तेन समो मकारस्य लोपो
विधीयतइति, एवं च कृत्यावश्यप्रभृतीनामपि कृत्यादिषु मकारलोपः

सिद्धी भवति, तदेव पूर्वाचार्यलक्ष्यं पठन्ति । 'तुम्येदित्यादि' । अन्त्य-
मिति शेषः । कृत्यप्रत्ययान्ते परतो ऽवश्यंशब्दस्यान्त्यं तुम्येत्, लोपमस्य
कुर्यादित्यर्थः, 'शे मुचादीना' मिति नुम् । अवश्यकार्यमित्युदाहरणम्, तु-
मिति वृत्तभङ्गभयात्पट्टी न कृता, तुम्प्रत्ययान्तस्यान्त्यं तुम्येत् काममनसोः
शब्दयोः परतः, कर्तुं कामोऽस्य कर्तुंकामः, कर्तुं मनोस्य कर्तुंमनाः,
तुमप्यचोपसंख्यायते, अक्रियोपपदत्वादित्याहुः । संशब्दस्यान्त्यं तुम्येत्,
न विकल्पेन, हिततयोः शब्दयोः परतः, सहितं, संहितं, सततं,
संततं, दत्तिसमासः, मांसशब्दस्याप्यन्त्यं तुम्येत्, क, पचि, पचतिधातो,
किंकिशिष्टे युट्पञ्चोः, युटि अजि च परतो यः पचिस्तस्मिन्नित्यर्थः,
मास्यचनं मास्याकः, कर्मणि षष्ठाः समासः, संहितायां सम्मसे चैव
प्रलोप इत्याहुः । अथ संततशब्दात् व्यञ् भवति वा न वा सान्त्व-
मिति, नेत्याहुः ॥

“गोष्यदं सेवितासेवितप्रमाणेषु” ॥ ‘गावः पद्यतेस्मिन्निति’ ।
पुंसि संज्ञायामिन्धधिकरणे घः, कर्त्तरि षष्ठा समासः । ‘अगेऽपदान्य-
रण्यानीति’ । ननु च सूत्रे गोष्यदशब्द उपात्तस्तत् किमिदमित्यत आह ।
‘असेवितइत्यादि’ । क्रियते चेदमसेवितग्रहणम्, न च तत्र गोष्यदशब्दः
संभवति, तस्मादसेविते गोष्यदशब्दार्थनिपातनं विज्ञायते । ‘नार्थ एते-
नेति’ । असेवितग्रहणेन । कथं तेन विना सिद्धिस्तत्राह । ‘गोष्यदप्रतिषे-
धादिति’ । ‘सत्यमिति’ । गोष्यदप्रतिषेधादिति यदुक्तं तत् सत्यं मन्यते न
तु नार्थ एतेनेति, तद् यदि सत्यं किमर्थं तद्व्यसेवितग्रहणमित्याह । ‘यत्र
त्विति’ । नञ्समासेहि तत्पुरुषः स्वभावादुत्तरपदार्थसदृशमर्थमाचष्टे
अत्रात्मणवत्, ततश्च न गोष्यदमगोष्यदमिति नञ्समासे कृते यत्र
सेवितस्य सेवनस्य प्रसङ्गोऽस्ति तत्रैवागोष्यदमिति स्यात्, स एव गोष्यदस्य
देशस्य सदृशः, यत्र त्वत्यन्तासंभव एव सेवितस्य तत्र न स्यात्, असे-
वितग्रहणसामर्थ्यात् बहुव्रीहिराश्रीयते, स चात्यन्ताभावेऽपि भवति, तेन
येषु गवामत्यन्तासंभवस्तान्यरण्यान्यसेवितशब्देनोच्यन्ते, ततश्च तत्रा-
प्यगोष्यादसिति भवति, अत्यन्तासंभवं स्पष्टयति । ‘यानि हि महा-

न्यरह्यानीति' । तच्च के विदाहुः । यत्र महामत्यन्तासंभवस्तत्रैव-
गोप्यदशब्दः प्रयोक्तव्यो न त्वसंभववति । अन्ये त्वविशेषेणेच्छन्ति । न
चैवमसेवितयदृष्टस्य वेद्यर्थम्, असति ह्यस्मिन्ननत्यन्तासंभवे न स्यात् ।
'गोप्यदपूरमिति' । 'वर्षप्रमाणऊलोपश्चास्यान्यतरस्या' मिति वमुत् ।
ननु च गोप्यदमिति षष्ठीसमासो ऽयं तस्य गोः संबन्धि पदमर्थः, न तु
प्रमाणं, तच्चाह । 'नात्र गोप्यदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयतरिति' ।
तथा च गोप्यदपूरं दृष्टो देव इति, असत्यपि गोप्यदपूरणे प्रयुज्यते,
यथा चेतकोपं दृष्टो देव इत्यसत्यपि चेतकोपे ॥

"आस्पदं प्रतिष्ठाप्याम्" ॥ 'आत्मयापनायेति' । प्राणधारण-
मात्मयापनन्तदर्थं यत्स्थानं सा प्रतिष्ठा । 'आस्पदमिति' । आङ्गु-
वात्यदेः पूर्ववदधिकरणे घः, लोकाश्रयत्वादस्मादेव निपातनाद्वा नपुं-
सकालङ्गता, आपदमित्यव्ययीभावसमासः ॥

"आश्चर्यमनित्ये" ॥ यद्वाश्चर्यमनित्ये निपात्यते, घटादाविति-
प्रसङ्ग इत्यत आह । 'अनित्यतयेत्यादि' । लोके यदनुचितमदृष्टपूर्वमुपल-
भ्यते तदचित्यतया व्याप्तं कादाचित्कत्वमतो ऽनित्यता विषयभूता
भवति, तथा विषयभूतयावुतत्वं विस्मयहेतुत्वमुपलक्ष्यते, उदाहरणे
'अनवकृप्यमर्षयोरकिंवृत्तेपी' त्यनवकृप्तावसंभावनायां लिङ्, इत्यस्य
मन्दकर्षस्य चाविशिष्टे कालादौ भोजनमध्ययनं चादृष्टपूर्वं दृश्यमा-
नमदुतं भवतीति । 'आश्चर्यमिति' । 'चरेराहि चागुरा' विति यत् ।
आश्चर्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥

"वर्चस्के ऽवस्करः" ॥ कुत्सितं वर्चं वर्चस्कं, कुत्सित इति क्त, 'सोपदादाविति' सत्वम् । कना निर्दुशो दीप्तौ मा भूदिति ।
दीप्तावपि हि वर्चःशब्दो वर्तते । 'अवमलमिति' । भाष्येण
यस्मिन् काष्ठादिना ऽपहृत्य काकादिभ्यो विकार्यते तदवमलम् ।
'अवकीर्यतरिति' । भूमाववक्षिप्यतरित्यर्थः । 'तत्संबन्धाद् देशो-

१ मन्दस्वेत्येव पाठः १ पु. ।

२ अपूर्वस्वेति पाठः १ पु. ।

पीति' । यत्र भाष्यानि परिमृज्यन्ते द्वेष्टे स देशः, तथा च याज्ञ-
वल्क्यः । 'संमार्जितावस्करया ज्ये चामुक्तहस्तये'ति । अपर आह ।
पुरीषं वर्चस्कं तद्वेशश्चेति । 'अवकर रति' । ब्रह्मचारिणः स्त्रियां रतः-
सेवोवकरः, यतो ऽवकीर्णो भवति ॥

“अयस्करो रथाङ्गम्” ॥ यत्र सूत्रे सुतीय उपपन्नः पूर्वत्र वृद्धः ॥

“विष्किरः शुकुनिर्विकरो वा” ॥ ‘विष्किरो वेत्यादि’ । शुकु-
नावभिधेये विष्किर इति वा सुगिनपात्यतदन्त्येतावतैव सुट्टविकल्पः
सिद्ध इत्यर्थः । ‘विकिरयद्वयमित्यादि’ । असति तस्मिन् कप्रत्ययान्तस्य
विकिरशब्दस्य शुकुनौ विकल्पार्थमेवेदं वचनं स्यादिति विकिरशब्द-
स्वान्यत्र प्रयोगो न निवर्तितः स्यादिति, पुनर्विकिरयद्वये तु सति भवति,
यथा तु भाष्यं तथा विष्किरः शुकुनौ वेत्येतावत् सूत्रम् ॥

“ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे” ॥ ‘सुहागमो भवतीति’ । चूरी
कात्पूर्वयहणादभक्तः सुडित्युक्तम्, इह तु कात्पूर्वत्वं न संभवति, आग-
मलिङ्गं च टित्वमस्तीत्यागम एव सुडुक्त इति भावः, स च भवन्नुभ-
यनिर्द्वंशे पञ्चमीनिर्द्वंशो बलीयानिति चन्द्रशब्दस्येव भवति । ‘सूर्यान्द्र-
मसाविति’ । द्वन्द्वः । ‘देवताद्वन्द्वे चे’त्यनङ् ‘उत्तरपदमित्यादि’ ।
स्वनिकायप्रसिद्धिरेवेषा ॥

“प्रतिष्कशश्च कशेः” ॥ ‘अत्र यत्रपीत्यादि’ । ‘कशेरिति’ ।
यद्वातोहपादानं तस्य नान्यत्रयोजनमिति भावः ॥

“मस्कखहरिश्चन्द्रावृषी” ॥ हरिश्चन्द्रो राजर्षिः । ‘प्रकखी
देश इति’ । कखं पापं तत्प्रगतं यस्मात्स एवमुच्यते, हरिः चन्द्रो यस्य
मुग्धस्य स हरिचन्द्रः ॥

“मस्करमस्करिणो वेणुपरिव्राजकयोः” ॥ ‘परिव्राजके स्थितिर-
पीति’ । मत्वर्याभावादिनिराप्तो ऽतः सोऽपि निपात्यते, नहि परिव्रा-

१ पुस्तकद्वयेष्वेवमेव पाठः, याज्ञवल्क्यस्मृतौ तु ‘संयतोपस्करा दवा वृष्टा ज्य-
यपराङ्मुखी’ति पाठ उपलभ्यते, मनुस्मृतावपि ‘सुसंस्कृतोपस्करया ज्ये चामुक्तह-
स्तये’ति पाठः ।

अको मकरेण तद्वान्, मस्करेण तु वेणुना तद्वान् भवति, दण्डधारकात्, ततः किं, मस्करशब्दादिना सिद्धम् । एवमपि सयोगे मत्स्यार्थोपविधानान्मस्करसंयुक्त एव मस्करीत्युच्येत, माभूदेवं परिव्राजकमात्रवचनो यथा स्यादिति निर्निपात्यते, व्युत्पत्तेरदर्शनाद्वा नात्र स्पष्टं निपात्यं तद्वर्धयति । 'के चिदिति' । 'माकराशील इति' । प्रतिषेधशील इत्यर्थः । 'कर्मापवादित्वादिति' । कर्मशब्देनेह काम्यकर्माणि विवक्षितानि न नित्यनैमित्तिकानि, तानि हि मुमुक्षोरपि कर्तव्यानि । यथाहुः ।

मोक्षार्थी न प्रवर्त्तत ततः काम्यनिषिद्धयोः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्ययायनिवृत्तये ॥

इति । तानि कर्माण्यपवादितुं प्रतिषेधं शीलमस्य स कर्मापवादी । परमहंसास्तु कर्ममात्रमपवादन्ति । 'मा कुर्वतेति' । न कर्तव्यानीत्यर्थः । कर्मणि लुङ् ॥

"कास्तीराजस्तुन्दे नगरे" ॥ के चिन्नगरे इति प्रथमाद्विवचना-जमाहुः । वृत्ता तु सप्तम्यन्तं आख्यातम् । 'कातीरमिति' । इषदर्थे वेति काभावः ॥

"कारस्करो वृत्तः" ॥ 'पारस्करप्रभृतिष्वेवेति' । नेदं सूत्रमधी-यत इत्यर्थः ॥

"पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्" ॥ कृतिशब्दा एते यथाकथं चि-दुत्पाद्याः, पारङ्करोतीति पारस्करः । कृजो हेत्विन्यादिना टः । रथं या-तीति रथन्या । आतिनुषर्गं कः, बत्समप्यत्र निपात्यते । अन्ये तु सका-रमेव पठन्ति । किं करोतीति करोतिर्हुः, किमोन्यतोपः, सुट्, किष्कुः । किमपि धत्ते किष्किन्धा । पूर्ववत्कः, किमो द्विवचनं पूर्वस्य मलोपः, सुट्, उभयत्राप्यत्र बत्समपि निपात्यते । तत्करोतीति तत्स्करः । अत्र हि तच्छ-ब्देन चोरकर्म प्रसिद्धं निन्द्यं परामृश्यते । 'प्राप्तुम्यताविति' । तुष तुम्य द्विसार्थौ, इत्येतस्मिन्धातौ परतः प्रशब्दात्परः सुङ् भवति धात्वर्थस्य

वेदोः कर्ता भवति, प्रस्तुम्यतीति यत्र तिबन्ते' सुटं, स्वशब्देन धातुबहुधा-
तदादावपि भवति प्रस्तुम्यतो गावौ प्रस्तुम्यन्ति गाव इति । 'चित्तिचि-
तजोरिति' । चित्ती संज्ञाने, क्तिन्, नपुंसके भावे क्तः ॥

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तयो निश्चयसंयोगात्प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥

“अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” ॥ ‘एकवर्जमिति’ । एकं वर्जयित्वे-
त्यर्थः । द्वितीयायां चेति णमुल् । तत्र हि परीप्सायामिति प्रायिकम्,
अत्र यदि पदमिति ज्ञातावेकवचनं स्मृतदेकवर्जमित्येकशब्देनापि प्रत्या-
सत्या पदमेवेत्येत, ततश्चायमर्थो भवति, ज्ञातये पदान्यनुदात्तानि
भवन्ति एकं पदं वर्जयित्वेति, अनुदात्तशब्दश्चेदानीं लौकिकः, लोके
ह्रस्वानुदात्तादिगुणयोगे इत्यपि तदनुरक्तत्वात्तदुर्मा इत्यत इति चक-
लसमुदायरूपं पदमेवानुदात्तमिति सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति ।
अत्र पक्षे किमेकं वर्जनीयमिति नियमकारणाभावात्सर्वेषामेव पदानां
पर्यायेण वर्जनात्स्वरनियमो न स्यात् तस्मात्पदमिति व्यक्तिनिर्देशः,
विवक्षितं चैकत्वम् । अनुदात्तशब्दश्च नीचैरनुदात्त इत्यञ्जविशेषे पारि-
भाषिक इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम्, एकशब्देनापि सविधानादज्ञेयोच्यते,
कथं तद्व्यञ्जलसमुदायरूपस्य पदस्याज्मात्रवाचिनानुदात्तशब्देन सामाना-
धिकरण्यमवयवावयविनोरभेदोपचारात्, अर्शश्चाद्यच्प्रत्ययान्तत्वाद्गानु-
दात्ताच्चकं पदमेवानुदात्तं, यद्येवमनुदात्तशब्देनापि पदमेव प्राधान्येनोच्यते
अञ् गुणभावेनेति पुनरप्येकशब्दस्य संख्येयापेक्षायां प्रधानभूतपदमेव
संख्येयं प्राप्नोति । उच्यते । पदमित्येकत्वं विवक्षितमित्युक्तं, तत्रैकं पदमनु-
दात्ताच्चकं भवत्येकं पदं वर्जयित्वेति नायमर्थः सम्भवतीति सामर्थ्याद्गुण-
भूतोऽप्यज्ञेवैकशब्देनोच्यते । यद्वा पदशब्दोऽपि लक्षणया तत्स्थेभ्यश्च
वर्त्तते, तत्राचां पदस्यत्वाव्यभिचारादेकत्वविषयार्थमेव पदग्रहणं, सर्वेषां
त्वयमर्थो विवक्षितः, एकस्मिन्पदे वर्त्तमाना अचोनुदात्ता भवन्ति
एकमचं वर्जयित्वेति । एवं स्थिते यदीदं स्वतन्त्रं लक्षणं स्यात्तदा

नियमो वा स्यादेकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तमेव भवतीति,
विधिर्वा, तच्चाद्यो पक्षे येषामथां लङ्घान्तरेणोदात्तः स्वरितो वा विधी-
यते तच्चानियमप्रसङ्गाभावात्तद्व्यतिरिक्तविषयमेवेदं भवति । अस्ति हि
तच्चानियमप्रसङ्गः, अस्वरस्यापि उच्चारणासम्भवात् । 'इकवर्जमिति' ।
यस्ययस्योदात्तस्वरितविधानं सप्त वर्ज्यं इत्यर्था भवति, ततश्चत्वार
इत्याद्यावागमादीनां पृथक् स्वरप्रसङ्गः, आमलकीज इत्यत्र ङीष्ः प्रत्य-
याद्यादात्तत्वं 'गतिकारकोपपदात्कादि'ति अशब्दस्योदात्तत्वं 'दीर्घकाश-
तुबधाष्टवटज्ज' इति पूर्वपदाद्यादात्तत्वं, अन्त्यात्पूर्वं बहुच इति लकारा-
कारस्योदात्तत्वमिति युगपदुदात्तचतुष्टयप्रसङ्गः । ननु च नाप्राप्ते इत्स्वर-
चारभ्यमागेन दीर्घकाशेत्याद्यादात्तत्वेनापोदितत्वादेव इत्स्वरो न भवि-
ष्यति, तथाद्यादात्तत्वं कुटीज इत्यादौ सावकाशमुपसरज इत्यादौ साव-
काशे 'नान्त्यात्पूर्वं बहुच' इत्यनेन परत्वाद् बाधित्यत इति कथमुदात्तचतु-
ष्टयप्रसङ्गः । उच्यते । विरोधे समानफलत्वे बाधबाधकभावः, विप्रति-
षेधेषु विरोध इव, तज्जोभयं स्वरेषु नास्तीति इत्स्वरप्रयत्ययसंज्ञाना-
मिह समावेशप्रसङ्गः, सत्यपि विप्रतिषेधे ङीष् उदात्तत्वे कृते वरचाद-
न्त्यात्पूर्वं बहुच इत्येतस्मिन्मृतेपि पूर्वकृतस्य ङीष् उदात्तस्यानिवृत्ते-
निष्टमेव । यदि च यस्ययस्योदात्तस्वरितविधानं तंतं वर्जयित्वा परि-
शिष्टमनुदात्तमेवेत्यर्थः स्यात्पदमेकवर्जमिति द्वयमपि व्यर्थं स्यात्,
सामान्येनाद्योनुदात्ता इत्येवास्तु, प्रत्ययाद्यादात्तत्वादिविषये तैर्बाधितत्वा-
देवानुदात्तत्वं न भविष्यति, तस्मात्पदमेकवर्जमिति वचनाच्चायं स्वतन्त्रो
नियमः । अथ विधिस्तदा येषामथां लङ्घान्तरेणोदात्तः स्वरितो वा
न विधीयते तेज्यनुदात्तस्य पक्षे प्राप्तत्वाद्धिधिरनुपपन्न इति लङ्घ-
ान्तरेण येषामुदात्तः स्वरितो वा विहितस्तपकास्मिन्यदे वर्तमाना
अनुदात्ता भवन्त्येकमचं वर्जयित्वेत्यर्थः स्यात्, क एको वर्ज्यं इति न
ज्ञायेत, अद्यापि परित्यादिभिर्व्यवस्था इवमपि सतिशिष्टेनापि अ-
वस्था न स्यात्, अथ,मौपगवत्वमित्यत्र हे प्रत्ययाद्यादात्तत्वे, तत्रैकस्या-
नुदात्तत्वं विधीयमानं कस्य भवतु उदात्तस्वरितव्यतिरिक्तानां चाचाम्

नियमप्रसङ्ग इवावतिष्ठेत्, तदेवं स्वतन्त्रेऽस्मिन् विधौ नियमे वा नेह सि-
 द्ध्यति । कथाधिकारः स्यात्तदा कर्षोत्पत्तो घञोन्त इत्यत्रास्योपस्थाने स-
 त्ययमर्थो भवति कर्षशब्दस्याकारवत्तो ऽन्त उदात्तो भवति तमेकं वर्जयित्वा
 तस्मिन्यदे वर्त्तमानाः परिशिष्टा अनुदात्ता भवन्तीति, एवमन्यत्रापि,
 यत्रयत्रोपस्थानं तत्रतत्र सूत्रविहितं स्वरं वर्जयित्वा परिशिष्टस्यानुदा-
 त्तविधानम् । एकवृहद्वमपि तत्र विधीयमानस्य स्वरस्योपलक्षणार्थं, तेन
 'तवै चान्तश्च युगपत्' 'उभे वनस्यत्यादिषु युगपदि' त्यादौ द्वयोरपि
 वर्जनं भवति । इन्द्रावृहस्पती इत्यत्र वृहस्पतिशब्दे वनस्यत्यादिवाद्
 कुदात्ते इन्द्रशब्देन वृन्दे 'देवतावृन्दे वे'ति द्वयोरपि प्रकृतिस्वरत्वमिति
 त्रयाणां वर्जनं भवतीत्येवं बाधित्वे स्वरं न कश्चिद्बोधः । 'आद्युदा-
 त्तश्च' 'समानोदरे शयितो चोदात्तः' 'कस्मिदधिपञ्चम्यश्वात्त-
 नहुदात्त' इत्यादिषु प्रदेशान्तरवर्तिषु स्वरविधिष्वस्यानुपस्थानात्तेषु
 परिशिष्टस्यानुदात्तत्वं न स्यात्, एकवर्जमिति च व्यर्थं स्यात्, कथ-
 मनुदात्तं पदमित्येवाधिकारोऽस्तु, न चैवं तत्तत्सूत्रविहितस्यापि स्वर-
 स्यानुदात्तप्रसङ्गः, तद्विधानसामर्थ्यात्, तदेवं पदान्तरसम्भवात्परिभाषेय-
 मिति निश्चित्याह । 'परिभाषेयमिति' । लिङ्गवती चेयं, स्वरविधिश्च
 लिङ्गमित्याह । 'स्वरविधिविषयेति' । 'यत्रान्य इति' । अनुदात्तापेक्षम-
 न्यत्वम् । 'उदात्तः स्वरितो वेति' । अनुदात्तस्यानुदात्तवर्जनं व्यर्थमिति
 तद्विरोधाद् उदात्तः स्वरितो वा परिसंख्येयः, तद्विधावेवास्योपस्थान-
 मिति भावः । उपस्थितमित्यनेन स्वरविधिभिरत्येकवाक्यत्वता दर्शिता ।
 'कः पुनरिति' । वक्ष्यविशेषस्य सूत्रे ऽनिर्देशात्प्रश्नः । 'यस्य स्वरो विधी-
 यत इति' । यत्रेदमुपतिष्ठते तत्र यः स्वरो विधीयते स उच्यते । 'कसा-
 विति' । यदि कसावपि न वर्ज्येत तस्य तत्स्वरविधानमनर्थकं स्यात् ।
 'धातुस्वरं श्नास्वरो बाधत इति' । सति शिष्टेन व्यवस्थाया वक्ष्यमाणा-
 त्वात् । 'श्नास्वरं तत्स्वर इति' । बाधत इत्यनुबङ्गः । अत्रापि हेतुर्वैकल्ये
 विकारवत्स्वरस्तु सति शिष्टोपीत्यत्र । 'तत्स्वरमास्वर इति' । पूर्ववद-
 नुबङ्गः । सति शिष्टत्वं हेतुः । 'आनमस्येत्यादि' । उपलक्ष्यमेतत् ।

अनेन हि तत्तत्संज्ञाभिनिर्दिष्टानां बहूनामुदात्तस्वरितानां समावेशनिवृ-
त्तिः प्रयोजनमस्येत्युच्यते । न चैतावदेव प्रयोजनं, येषामपि केनापि स्वरित
उदात्तो वा न विधीयते, यथा ऽनेकास्तु प्रत्ययेषु धातुषु वा ऽऽद्यान्तव्य-
तिरिक्तानामेषां तेषामप्यनुदात्तनियमस्यैतदधीनत्वात् । 'घत्वार इति' ।
घत्तेरिति वतुर्गञ्च आद्युदात्तः । 'अनद्वाह इति' । 'अनसि वहेः क्विप्
उत्थानस' इति क्विप्, यत्नादिस्त्वात् संपसारणम्, अनःशब्दोऽनुप्रत्ययान्त
आद्युदात्तः, गतिकारकोपपदात्कृदिति उत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोरान्त उ-
दात्तः । 'अस्थनीति' । असिसञ्ज्ञिभ्यां ज्यनिनित्याद्युदात्तो ऽस्थिशब्दः,
दधिशब्दो नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः, नबिति नपुंसकाख्या ।
यस्यासौ स्वरो विधीयते स वर्ज्यते इत्युक्तं सर्वेषां चागमादीनां स्वरो विधी-
यतइत्यविशेषेण वर्जनप्रसङ्ग इत्यत आह । 'परनिन्यान्तरङ्गापवादैरिति' ।
स तस्मिन्योगे सर्वेषामेव तेषां स्वकस्वरवर्ज्यमन्यमनुदात्तं चिकीर्षतां परस्व-
रविरोध उपजायते, परत्वादिभिर्युक्तैव व्यवस्था । 'सतिशिष्टेन चेति' ।
अवस्थेन्येषेतते । इतदेव विवृणोति । 'यो हीति' । सामान्येनोक्तमुदा-
त्तरवनिष्ठं करोति । 'तथाहीति' । इतच्च सतिशिष्टस्य बाधकत्वं
व्यायतस्सिद्धम्, कथमुदात्तस्वरितविधिभिरैकवाक्यतापचयाऽनया शेषनि-
घातः क्रियतइत्युक्तम्, ततः किमुत्सर्गस्यापवादस्य वा या वरमा प्रवृ-
त्तिस्तस्यामिदमुपतिष्ठते, एवं च तस्यैव लक्षणस्य या वरमा प्रवृत्तिस्त-
त्रास्या उपस्थाने पूर्वा प्रवृत्तिर्बाध्यते, तद्वयौपगवत्वमिति, अत्र ह्याद्युदा-
त्तश्चेत्यस्य प्रतिप्रत्ययमावृत्तौ त्वप्रत्यये यदा प्रवर्तते तदा ऽनया नि-
घातः क्रियते, यदि सतिशिष्टस्वरो बाधको विकरणस्वरोपि लसार्धधा-
तुकस्वरस्य बाधकः प्राप्नोति, तत्राह । 'विकरणस्वरस्त्विति' । एवं
ब्रूयते । यदयं तासेः परस्य लसार्धधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति तज्ज-
यकमुक्तप्यार्थस्य, अन्यथा यद्यपि लावस्यायां तासिर्विधीयते तथापि
लकारमात्रापेक्षत्वादन्यतरङ्गेषु च लादेशेषु कृतेषु पश्चात्तासिरिति तत्स्वरस्य
सतिशिष्टत्वाच्छेषनिघातेनैव सिद्धेरनर्थकं तस्यादिति । 'विभक्तिस्वर-
दिति' । सतिशिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरे प्राप्ते अवयवम् । 'नञ्स्वरेणेति' ।

तस्युक्ते तु स्यादर्थेति प्रकृतिभावविहितेन । 'विभक्तिनिमित्तस्वरदिति' ।
 विभक्तिनिमित्तं यस्य तस्य यः स्वरस्तस्मादित्यर्थः । 'वाक्ये हीत्या-
 दि' । देवदत्तशब्द आसन्निहतस्वरबाहुदातः, गामिन्याहुदातः, नमोऽहोः
 प्रत्ययस्वरः, शौतोम्भसोरित्यात्वमेकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्तः,
 निपाता आहुदात्ता, उपसर्गास्वाभिवर्जमित्याहुदात्तस्ये वर्जितत्वाद्भवेः
 किञ्चित्पदेनान्तोदात्तत्वं, किञ्चित् प्रातिपदिकस्य पूर्वार्थायां संज्ञा ।
 आह उपसर्गस्वरबाहुदातः । अजेलाट्, तिङ्गुतिङ् इति निघातः,
 शुक्लशब्दः प्रातिपदिकस्वरबाह्वन्तोदात्तः, टापा विभक्त्या चैकादेश उदा-
 त्तोदात्तः, तदेवं पदग्रहणादुक्त्यै पृथगेव स्वरः भवति । ननु च
 यदि वाक्येऽपि श्वेदनिघातः स्यात्, ततश्च सतिषिष्टस्वरत्वादीनां
 व्यवस्थापकानां तत्रासंभवात्क एको वर्जनीय इति न ज्ञायेत । कस्य,
 विशेषायहृत्वात्पर्यायेण वर्जनं भविष्यति । यदि तर्हि पदग्रहणं किञ्चित्
 एवं सति यावत्पदसंज्ञा न भवति तावच्छ्वेदनिघातेन न भवितव्यं, ततश्च
 कुवत्या विकारः कौवलमित्यत्रानुदात्तादेशेऽप्यत्र न प्राप्नोति, यतः
 कुवत्यशब्दोऽयं शमादित्वेनाहुदातः, गौरादित्वान्हीवि विहिते ऽपि
 पदग्रहणपदेशाभावादाहुदात्तत्वं न परित्यजतीत्यत आह । 'परिमाणां
 चेति' । पदमत्र गौलमभिप्रेतं यस्य पदसंज्ञा भविष्यति न मुख्यं, पदा-
 धिकारे पुनः पदग्रहणात् । किं चोदात्तस्वरितविधिभिरेकीभूय श्वेदनि-
 घातः क्रियत इत्युक्तं तस्यां च दशायां युष्मदस्मदोऽंसि, इयि चेत्यादावेव
 पदत्वं निश्चयं भवति न पुनर्धातोरित्यादिषु धात्वाद्युपदेशानन्तरं
 प्रवर्तमानेषु, अतश्च तैरेकीभूतस्य पदशब्दस्य तदैकदेशे ऽपि भविष्यति
 वृत्तिः । यद्येवं यत्रचचास्योपस्थानं तत्रतत्र सर्वं पदं ततोऽपि चान्यत्र न्यूनं
 न कार्यत्वेन संनिहितमिति तत्रैवाहु परिशिष्टमनुदात्तं भविष्यति नार्हं
 वाक्यनिवृत्त्यर्थेन पदग्रहणेन । उच्यते । असति पदग्रहणे धातोरेव उदा-
 त्तो भवति परिशिष्टमनुदात्तमित्युक्ते धातोरेव यत्परिशिष्टं तदनुदात्त-
 मिति गम्येत, एवमाहुदात्तश्चेत्यादौ, ततश्च धातुप्रत्यययोः पृथक्त्वः
 स्यादेव, अत एवपदे भविष्यतां सर्वकमेवानुदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थः

पदबहुलम् । 'पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोतीति' । गौकार्यमेतत्पदबहुलं मुख्यपदाधिकारस्य निवृत्तिं कारयति, तेन किं सिद्धं भवति, तच्चाह । 'त्तेनेति' । ज्ञापकमप्यस्मिन्नर्थे दर्शयति । 'गर्भिणीशब्दश्चेति' । गर्भास्या ज्ञप्तीति मत्वर्थीय इति, ह्रीपु, गर्भशब्दो ग्रामादिः, तत्र यदीनि-
म्यस्योदात्तविधिसमकालमेवानुदात्तत्वं भवति ततो गर्भिणीशब्दस्या-
नुदात्तादित्वादननुदात्तादेरित्यत्रि प्राप्ते तद्वाधनार्थं युज्यते तस्य भित्तादिषु
पाठः, अथ पदसंज्ञाया उत्तरकालं शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवेत्ततो गर्भिणी-
शब्द आद्युदात्तः स्वातन्त्र्याज्ज्ञो वाधनार्थं भित्तादिषु न पठितव्यः
स्यात् । 'कुवलगर्भशब्दावाद्युदात्ताविति' । तत्र चेत्त एव प्रकारः,
ततः कुवलशब्दादत्रसिद्धये आश्रयणीयं, गर्भिणीशब्दश्च ज्ञापकमुपपद्यत-
इति भावः । अत्रेवं बोध्यते । उदात्तस्वरितविधिरिकीभूतमप्येतद्विषयार्थं
चेद् विहितस्वररहितेष्वेव स्यात्, विध्यर्थं चेद् विहितस्वरेष्वेव स्याद्
इति प्रागुक्तो दोषस्तदवस्य एव । उच्यते । उक्तं पदबहुलमेकस्मिन्पदे-
ऽन्तर्भूतानां सर्वेषामनुदात्तत्वमिति, ज्ञेता यद्येतदुपपद्यते तथा विधिद्वयेन
विषयद्वयेन बोधमद्वयेन वा प्रवृत्तिर्भविष्यति । नन्वेवमप्येकवर्त्यमिति
व्यर्थं, तद्वि यत्र सूत्रे येन व्यापारेण यस्य स्वरो विधीयते तस्य माभूदि-
त्येवमर्थं, यदि च तस्यापि स्यादनर्थकमेव तत्स्यात् । उच्यते । एकवर्त्य-
मिति वचनात्परिभाषात्वनिर्णयः, तद्वि स्वातन्त्र्येधिकारे च न कर्तव्यं,
परिभाषात्वे तु प्रवृत्तिविषयज्ञानार्थं कर्तव्यमिति सर्वमवदातम् ॥

“कर्षात्वतो घञोन्त उदात्तः” ॥ आदस्यास्तीत्यात्वान्, तस्यौ
मत्वर्थ इति भसंज्ञा, कर्षात्वात्वांश्चेति समाहारद्वन्द्वः । 'विकृतनिर्देश-
इति' । विकरवान्तस्वेदमनुकरत्वं न तु घञन्तनिर्देश इति भावः । अथ
किमर्था मनुचिर्देशः, वाचता न क्वचिदप्याकारात्परो घञस्तीति मा-
ज्जातद्वतो बहुलं भविष्यति । उच्यते । घञाक्षिप्तो धातुरात् इत्यनेन
विज्ञेयेत, तत्र तदन्तविधौ ज्ञायमाने ज्ञानन्तर्यस्यासंभवाद्बुधानं विज्ञे-
येत, आकारान्ताज्ज्ञो विहित इति, ततश्च द्राघ इत्यादावेव स्यात्पाठ-
इत्यादौ नु न स्यात्, मनुचिर्देशात् सर्वत्र भवतीति । तादृक्किमस्या-

प्यस्ततो ग्रहणमिष्यते । दृष्टादिषु कामयामपदानां पाठात् । अतोन्व-
स्येत्येव सिद्धेऽन्वग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

“उऽह्मादीनां च” ॥ उऽह् उऽह्, खेऽह् अश्र्यते शऽह्, जलि
युद्धे, अत्र कुन्वाभावो निपातनात्, जन्म व्यक्तायां वाचि व्यध, ताडने,
व्यधजपोरनुपसंगदस्यम् । ‘वध इति’ । इनश्च वध इत्यम् । ‘कानवि-
शेषइति’ । कृतद्रापरदौ । घृ य निगले, अदोरम्, विषमित्यनेन
दूष्यवद्धस्य विशेषे वृत्तिं दर्शयति । विद्र ज्ञाने, कोवित्री भयचलनयोः,
वेष्ट वेष्टने, बन्ध बन्धने, छुप् स्तुतौ, यु मिश्रणे, दु गतौ, । ‘उपवम-
स्तार्थमेतदिति’ । केवलानां धातूनां क्लिबन्तानां धातुस्वरैरेव सिद्धत्वात् ।
‘परिष्टुदिति’ । संपदादिस्वात्किम्, तेन प्रादिसमासः, पूर्वपदादिति
वत्त्वम् । अश्र्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वं, सोपपदासु क्लिबि
कृतस्वरैरेव सिद्धम् । ‘अन्यत्र मध्योदात्त इति’ । स हि वृत्तु वर्त्तनदत्त्वस्मा-
द्विनिप्रत्ययेन व्युत्पाद्यते । इ विदारणे । ‘साम्बतापो भावगर्हाया-
मिति’ । साम्बो भिद्यते, सम्बया सह भिद्यणं गर्हितं, बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरस्यापवादः । तापो दस्यनाम् । धार्मिकेषु दस्यकर्तृकस्तापो ग-
र्हितः । कर्षात्त्वत इत्येव सिद्धे भावगर्हाया अन्यत्राद्युदात्तायं वचनम् ।
‘उत्तमशखत्तमाविति’ । तमबन्तावेतौ द्वयप्रकर्षविवक्षायामामभासः,
पित्वादनुदात्ते प्राप्ते पाठः । ‘सर्वत्रेति’ । भावगर्हायामन्यत्र च ।
कन्दसि भाषायां चेत्यन्ये । भक्त अदने चुरादिः, मन्य विलोडने, भुज
कोटित्ये, दिह उपचये । ‘हरजण्यन्तानामिति’ । ये तु अनार्थमेतदु-
चनमित्याहुस्तेषां भक्तशब्दस्य पाठे प्रयोजनं मृग्यम् ॥

“अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः” ॥ ‘कुमारशब्दोन्तोदात्त इति’ ।
क्षिपित्यनेन । अन्यत्रापि प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वमनेनैव द्रष्टव्यम् ।
‘वधिन्शब्दोन्तोदात्त इति’ । पतेस्य चेतीन्मत्ययान्तत्वात् । ‘कुम्-
दादयोन्तोदात्ता इति’ । कुमुदशब्दो मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययान्तः,
गडशब्दोऽप्युचं, वी गत्यादिष्वस्मादसच् । तुहागमश्च, चेतसश्च-
स्वरैरेकान्तोदात्तः । ‘प्रासङ्ग्य इति’ । प्रासङ्ग्यतइति प्रासङ्ग्यः, कर्मणि

अञ्जन्तं, तदुद्धृतीति प्राग्निताद्यादिति यत् । 'नैतदस्तीति' । 'उदा-
तो लुप्यतरति यत्तस्य प्रतिषेधः, कथं नैतदस्तीत्याह । 'स्वरिते
हीति' । प्रागेव पदसंज्ञायाः स्वरविधिसमकालमेव शेषनिघातो भवि-
ष्यतीत्युक्तं पुरस्तात् । 'तत्कुत उदात्तलोप इति' । न कुतश्चिदित्यर्थः ।
'तदेतदित्यादि' । यस्मादेवमनुदात्तग्रहणस्य व्यावर्त्यक सम्भवति तस्मा-
देतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तार्थम् । अद्यासत्यनुदात्तग्रहणे कस्य स्याद्वि-
न्यत आह । 'अन्त इति' । 'मा हि धुवातामिति' । दुहेर्माहि लुहात्म-
नेपदम् । आतामायामौ, ज्ञेः कसः । अदुपदेशादिति लसार्वाधातु-
कानुदात्तस्य, कसः प्रत्ययस्यरेणान्तोदात्तः, 'कसस्याची' त्यकारलोपः, माहः
प्रयोगोद्वागमनित्यर्थः, अटि हि सति पदमाद्युदात्तं भवति, हिशब्द-
प्रयोगो 'हि चे'ति निघातप्रतिषेधार्थः । अत्रासत्यनुदात्तग्रहणे आता-
मायामोर्द्वितीयस्याह उदात्तः स्यात्, अन्ताधिकारात् सति त्वस्मिन्ना-
देर्भवति । इदन्तु वक्तव्यं, यत्रोदात्तलोपइत्युच्यमाने कथमन्यस्य प्रसङ्गः,
नहि तदुदात्तलोपस्य निमित्तमिति । उच्यते । आदेरपि तर्हि न प्राप्नोति,
तस्यानुदात्तलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात्, 'कसस्याची' त्यजादौ प्रत्यये विधा-
नात्, तस्मादत्र प्रत्ययउदात्तलोपस्तत्संबन्धिनेननुदात्तस्योदात्तो भवतीति
सूत्रार्थे ऽन्ताधिकारादन्यस्य प्रसङ्गः । यदि तु निमित्तत्वानादरेण यत्रा-
नुदात्ते परत उदात्तलोपस्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थस्तदा नान्यस्य
प्रसङ्गः । 'भृगव इति' । अत्रिभृगुकुत्सेत्यादिना बहुषु लुक् । तत्र बहु-
वित्यर्थग्रहणं न बहुवचनस्य । 'बैदीति' । विदाद्यञ्जन्ताच्छार्ङ्गैरवाद्यञो
हीन् ॥

“चितः” ॥ ‘भङ्गुरमिति’ । ‘बुजोः कुघिण्ययतो’ रिति कुत्वम् ।
'कुघिण्ना इति' । कुघिण्नाद्यान्त्यर्थीय रनिः, स्त्रियां ङीप्, कुघिङ्नीशब्दो
मध्योदात्तः, कुघिङ्ग्या अपत्यानि बहूनि गर्गादियञो बहुषु लुक्, परि-
शिष्टस्य कुघिङ्गजदेवः । 'चिति प्रत्ययरति' । ननु च नाच चितीति
प्रत्ययग्रहणं कुघिङ्गजादेरपि बहकात्, तस्मादयमन्वार्थः । यत्र चित्-

त्यस्यस्तत्र समुदायस्येति, कसं पुनरेतत्तन्मते, चित इत्यवयवादेवा
बद्धी, न कार्यकः, चितोवयवस्य संबन्धी यः समुदायः स कार्यी, अथ
वा चितस्यास्तीति चितः, अर्थआदेराकृतिगत्यात्वादश्च प्रत्ययः, बहुवचं
प्रथमा, तेन चिद्वृतः समुदायस्येत्यर्थः । अथ च लिङ्गमकश्चित्कारणम-
न्यथा तस्यैकावत्त्वादनर्थकं तस्यात्, कुप्यनजादेर्यपदेष्टिवद्भावेन चिद्व-
त्त्वम् ॥

“तद्वृतस्य” ॥ ‘कौञ्जायना इति’ । कुञ्जस्यापत्यानि बहूनि,
गोत्रे ‘कुञ्जादिभ्यश्चकञ्’ । ‘व्रातश्चओरस्त्रिया’ मिति अयः, ‘आदय-
स्तदाजाः’ तद्व्राजस्य बहुषु लुक् । ‘किमर्थमिति’ । पूर्वेषु सिद्धमिति
व्रतः । ‘परमपीति’ । अकारो व्रातश्चओरस्त्रियामित्यत्र विशेषणेन परि-
तार्थः । अकारोपि वृद्धये, तत्रासत्यस्मिन्परत्वाद् अस्त्वरः ॥

“तिसृभ्यो असः” ॥ अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचन-
निर्देशः । ‘तिस्र इति’ । अन्तोदात्तस्य त्रिशब्दस्य स्थाने तिसृशब्द आदेशः
स्थानिवद्भावादनन्तोदात्तः । ‘अनुदात्तौ सुष्यता’विति वसनुदात्तः, तत्रा-
ऽचि परतोऽचि रश्चतः । वस इति किमर्थं, तिसृकाः, स्वार्थं क प्रत्ययः,
तिसृभावे संज्ञायां कनीति तिस्रादेशः, निस्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति,
नाप्राप्ते स्वरान्तरे तिसृस्वर आरभ्यते, स यथैव सुष्यतावनुदात्तावित्येतं
बाधते एवं निस्स्वरमपि बाधेत, नैव दोषः । येन नाप्राप्ते इत्येतस्य
बाधनं भविष्यति, न वा प्राप्ते अनुदात्तौ सुष्यतावित्येतस्मिन् तिसृस्वर
आरभ्यते, तिसृकेत्यत्रापि हि टापा सदैकादेशस्य स्थानिवद्भावात्निस्स्वरः
प्राप्नोति, अथ वा मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधनमिति तिसृस्वरोनु-
दात्तौ सुष्यतावित्येतमेव बाधियते न निस्स्वरं बहुवचनविषयत्वाद्
द्विवचनैकवचने न स्तः, शसि तु भवितव्यमुदात्तयणो हन्युर्वादिति,
अन्याः सर्वा इत्यादयो विभक्तयस्तत्र ‘बहुत्रिवृतुभ्यो इत्यादि’ ‘कन्यु-
पोत्तम’ मित्यनेन स्वरेण भवितव्यं, तत्रान्तरेणापि वसदृशं वस एव
भविष्यति, अत आह । ‘वसदृशमुप’ समस्तार्थमिति । समासेपि तिसृ-

शब्दात्परो अस भविष्यति, 'अतितिसाविति' । अत्रातेरुत्पद्यत्यत्राते-
र्धातुलोप इति वक्तव्यमिति वचनात्प्राप्तमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा विभ-
क्तिरुदात्तत्वं स्यात्, अस बह्वाक्षरुदात्तस्वरितयोर्यस्य इति स्वरितो भवति,
अतितिस इत्यत्र त्वनेन अस उदात्तत्वं भवत्येव ॥

“चतुरः शसि” ॥ अनुकारणत्वेनार्थपरत्वाभावादेकवचनम् ।
इह चतस्रः पश्येत्यत्र चतसादेशे कृते स्यानिवद्वावादयं स्वरः प्राप्नोति
तत्राह । ‘चतसादेश इति’ । स्यानिवद्वावादवाद्युदात्तत्वे सिद्धे पुन-
राद्युदात्तत्वनिपातनमस्य स्वरस्य बाधनार्थमिति भावः । यद्यैव तर्हि
निपातनस्वरः शस्वरं बाधते एवं ‘षड्त्रिचतुर्भ्यां हलादि’ रित्येतमपि
विभक्तिस्वरं बाधेत चतसृणामिति, ज्ञापकात्सिद्धं । यदयं षड्त्रिचतुर्भ्यां
हलादिरिति हलादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति न निपातनस्वरो
विभक्तिस्वरं बाधतइति, तद्धि तत्र न कर्त्तव्यं, कथं, सर्वेषामपि बहु-
वचनविषयत्वाद् द्विवचनैकवचने न सम्भवतः । न चोपसमस्ते सम्भवो,
विहितविशेषणाश्रयणात् । तत्र षड्भ्यस्तावत् असशसोर्लुका भवित-
व्यम् । अन्या सर्वा हलादयो विभक्तयस्त्रीशब्देऽपि जसि न भवितव्यम-
सर्वनामस्थानमित्यधिकारात्, शसि भवितव्यम् एकादेश उदात्तेनोदात्त
इति, अन्या हलादयस्तिङ्शब्दे ऽपि जसि तिसृभ्यो अस इति भवित-
व्यम्, शस्यपि उदात्तयणो हल्पूर्वादिति, अन्या हलादयः । चतुरशब्देऽपि
अस्यसर्वनामस्थान इति निषेधः, शसि चतुरः शसीत्ययमेव भवति, अन्यास्तु
हलादयः, तदेतद्गुलादिग्रहणं चतस्रः पश्येत्यत्र माभूदित्येतदर्थमेव कृतं,
यदि च निपातनस्वरेण विभक्तिस्वरो बाधेत हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात्,
चतस्रः पश्येत्यत्र निपातनस्वरेणैव बाधितत्वाद् विभक्तिस्वरस्याप्रसङ्गात्
किं तच्चितृत्त्यर्थेन हलादिग्रहणेन, तत्क्रियमाणं विभक्तिस्वरस्य बलीयस्त्वं
ज्ञापयति इति चतसृणामित्यत्र विभक्तिस्वरः सिद्धः । ‘यसादेशस्य
चेति’ । ‘अचि र चत’ इति रादेशस्यास्मात्स्वरात्पूर्वं परत्वात्कृतस्य ।

इतदुक्तं भवति । परत्वादादेवे कृते चकारस्य तावच्च भवति, तच्चकार-
कारस्यापि न भवति रादेशस्य स्थानिवद्भावादिति । न च स्वरविधौ
स्थानिवत्स्वनिबन्धः, स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाच्चादेश इव न स्थानिवदिति
वचनात् ॥

“सावेकाचः स्तृतीयादिर्विभक्तिः” ॥ ‘साविति सप्तमीवहु-
वचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणमिति’ । न प्रथमैकवचनस्य व्याख्यानात्,
प्रयोजनन्तत्तरत्र वक्ष्यति । ‘पातेति’ । पातेर्लटः सचादेशः । ‘राज्जेति’ ।
सावित्येतस्मिन्नसत्येकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्यर्थो
भवति, भवति चायमलोपे कृते इकाच् । ननु च विदितविज्ञेयत्वं विज्ञास्यते,
इकाचो या विहिता तृतीयादिरिति, न, प्रमाणाभावात् । ‘सप्तमीवहु-
वचनस्य ग्रहणादिति’ । प्रथमैकवचने तु ‘त्वादौसा’ जिति त्वादेशे कृते
युष्मच्छब्द एकाच् भवति शेषे लोपे कृते ऽकारान्तत्वात्साववर्धति प्रतिषेधो
भविष्यति, तदिह प्रथमैकवचनाग्रहणे को हेतुरिति चिन्त्यम् ॥

“अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे” ॥ ‘नित्यशब्दः
स्वर्यतइति’ । स्वरितत्वमस्य क्रियतइत्यर्थः । तत्र स्वरितो गुणः
क्रियारूपेण निर्दिष्टः, स्वरितत्वे सति किं भवतीत्याह । ‘तेनेति’ ।
स्वरितेनाधिकार इत्यत्रायमप्यर्थो व्याख्यातः । स्वरितेन लिङ्गेन यदुच्चा-
धिकारः स प्रयेतव्य इति ततो नित्याधिकारविहितः समासोच प्रति-
बिध्यते । ‘अवाचेति’ । नञ्समासः । ‘तन्युद्बोध्यमिति’ । न बहु-
व्रीहिः । तेन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति, अव्ययपूर्णपदप्रकृति-
स्वर एव भवतीति भावः । प्रायेण तु सुवाचा सुत्ववा इति पाठः ।
तत्र प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शितेति व्याख्येयं, न पुनरत्र प्रसङ्गः, प्रादिस-
मासस्य नित्यसमासत्वात् । अद्योत्तरपदग्रहणं किमर्थं, यावदानित्यस-
मासइत्याधारसप्तमी विज्ञास्यते, अनित्यसमासस्थान्तोदात्तादेकाचः परा
तृतीयादिर्विभक्तिरिति, तच्चोत्तरपदमेव, तत्राह । ‘उत्तरपदग्रहण-
मिति’ । अयं भावः । सत्सप्तमी विज्ञायेत, ततश्च समासस्याग्रयत्वा-

तस्यैकैकाच्त्वमन्तोदात्तत्वं च विशेषश्च स्यादिति । 'अग्निचिता सोम-
सुतेति' । 'अनौ चेः', 'सोमे सुप्र' इति क्लिप्, नित्यशब्दः स्वयंत इति
यदुक्तं तस्य प्रयोजनमाह । 'यस्त्विति' ॥

"अञ्चैकदस्यसर्वनामस्थानम्" ॥ 'दधीवइति' । दध्यञ्च-
तीति अत्वित्त्वित्यादिना क्लिप्, अनुनासिकलोपः, 'अच' इत्यङ्कार-
लोपः, 'चा' विति दीर्घत्वम्, । 'असोपि परिवहार्थमिति' । असादिञ-
इत्वं तु न कृतं, नपुंसके असि माभूत्, सुटि च यथा स्यादिति ॥

"कहिरूपदाद्व्युत्प्रेक्ष्यः" ॥ 'प्रष्टौह इति' । 'कृन्दसि सहः'
'अहश्चे'ति विधः । बाह कठेत्येधत्यूठस्त्विति वृद्धिः । 'ऊट्रुपधायह-
अमिति' । उपधाभूत कठ एह्यते न त्वन्त्य इत्यर्थः । पञ्चमीनिर्देशा-
दन्यस्येव सहणे प्रान्ते वचनम् । 'अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे
न भवतीति' । अत एव हेतोः सात्रेकाचइत्यनेनापि न भवति, यदि
स्यादिहान्तोदात्ताधिकारो व्यर्थः स्यात् । ननु च यदीमे नानुअसो
अभ्यप्रर्षादिति असोन्वादेशेन माभूदिति प्रयोजनम्, एकाच इत्यधिकारा-
देव सिद्धं, तथा च तदस्मै तथ्यं तदस्य प्रियं प्रेया तदेशमित्यादि सर्वो-
नुदात्तं पदमधीयते । 'पदादयो निशुपर्यन्ता एह्यन्त इति' । पदबोमा-
सितिसूत्रे निर्दिष्टाः, तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेर्निशः परे न एह्यन्ते, यदा
त्वन्तोपे कृते एकाचो भवन्ति तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं
सिद्धं, येयाद्व्युदात्तानां स्थाने विधीयन्तआदेशास्ते तत्रैवान्तोदात्ता
निपात्यन्ते, एतावयेतदेवोक्तं द्रष्टव्यम् । 'आसनीति' । आस्यशब्द-
स्यासनादेशः, यत्रैकाचस्तेषां असर्थं रहस्यम् ॥

"अष्टनो दीर्घात्" ॥ 'धृतादिपाठादन्तोदात्त इति' । तेनोत्तरा-
र्धमनुवर्तमानस्यान्तोदात्तादित्यस्य नेहापि विरोध इति भावः । 'कह-
स्त्विति' । ननु घात्र दीर्घगृह्यमनर्थकं, यावताष्टन आ विभक्तादित्यनेन
अवित्तत्वं तद्विधौ विकल्पस्याभावादित्यत आह । 'इदमेवेति' । नित्ये
ह्यात्वे व्यावर्त्याभावादिव दीर्घगृह्यमनर्थकं स्यात् । 'कृतात्वस्य च
बटुसंज्ञामिति' । इदमेव दीर्घगृह्यमष्टनो ज्ञापयतीति संबन्धः, कथ-

मेतदित्यत आह । ‘अन्यथा हीति’ । आत्माभावपक्षेयं स्वरो माभूदित्येतदर्थं हि दीर्घग्रहणं, यदि च कृतात्त्वस्याष्टनः षट्संज्ञा न स्यात्तदा-
 त्वपक्षे सावकाशमिममष्टनः स्वरमनात्त्वपक्षे षट्संज्ञायां सत्यां अन्ययोस्त-
 मिति षट्स्वरः परात्वाद्वाधियते इत्यनर्थकं दीर्घग्रहणं स्याद्वदा तु
 कृतात्त्वस्याष्टनः षट्संज्ञा भवति तदा नापक्षे षट्स्वरे आरभ्यमाणोऽष्टनः
 स्वरो ऽनात्त्वपक्षेऽपि स्यादिति तन्निवृत्तये क्रियमाणमर्थवद्भवति, कथं
 पुनरेकेन यत्नेनोभयं शक्यं ज्ञापयितुं, को दोषः, अन्यत्रानुपपत्त्या ह्यने-
 काप्यर्था ज्ञाप्यते तेनैतदुभयमन्तरिणानुपपन्नमानमुभयमपि ज्ञापयति ॥

“अतुरनुमो नञ्जादौ” ॥ ‘तुदती नुदतीति’ । तुदादित्वाच्छः,
 आच्छीनयोर्नुम्विकल्पितः । तत्र नुमभावपक्षे उदाहरणं, नुम्पक्षे
 प्रत्युदाहरणम् । ‘तुदन्तीति’ । इनाभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः, कच
 प्रत्ययस्वरेण शत्रन्तमन्तोदात्तम् । तत्रेत्यादिना प्रत्युदाहरणस्य दृक्प्रवि-
 कलतां परिहरति । ‘तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति नेष्यतदिति’ । अत्र च ज्ञाप-
 कमयमेवानुम इति प्रतिषेधः, नहि किं चिद्रेकादेशस्वरमन्तरेण शत्रन्तं
 अनुष्कमन्तोदात्तमस्ति । ‘वृहन्महतोरुपसंख्यानमिति’ । शतृषद्वावादेव
 सिद्धे नियमार्थमिदं पृषदादीनां माभूदिति, गौरादिषु वृहन्महतोः
 पाठोनर्थक इति स्त्रीप्रकरणेषोक्तम् ॥

“उदात्तयोः ह्रस्पूर्वात्” ॥ उदात्तस्वरितयोर्यथः स्वरितोऽनुदा-
 त्तस्येति प्राप्ते वचनम् । ‘अहुतित्वा ब्राह्मण्यति’ । स्त्रीलिङ्गोपादानं
 नाभाबनिवृत्त्यर्थम् । तनोतेर्हउः सन्वज्येति, चालनी तितउः पुमान्, ततो
 बहुव्रीहिः, बहोर्नञ्जदुत्तरपदभूमीत्युत्तरपदान्तोदात्तः, तत्रोदात्तस्वरित-
 योरिति विभक्तेः स्वरितत्वम् । ‘नकारग्रहणं च कर्त्तव्यमिति’ । उदा-
 त्तस्थाने यो नकारस्ततोऽपि परम्या नञ्जा उदात्तत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ।
 तदर्थं केचिदुदात्तहलो ह्रस्वोऽदिति पठनीयमिति मन्यन्ते । ‘ब्राह्-
 ण्यीति’ । तत्पुरुषः । यत्पावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य च
 भूवाक्चिद्विधिष्विति प्रतिषेधात्समासान्तोदात्तत्वं विभाषा सपूर्वस्येति
 अकारः ॥

“नोङ्धात्वोः” ॥ ‘ऊङो धातोश्च य उदात्तयङ् हल्पूर्व इति’ । अनेन पूर्वस्याः प्राप्तेरयं प्रतिषेध इति दर्शयति । ‘तस्मात्परा तृतीयादिविभक्तिरिति’ । यद्यपि पूर्वसूत्रे नञ्जादौ इत्यनुवर्त्तते न तृतीयादिरिति तथाप्यत्र बाहुल्येन तृतीयादेरेव संभवादिदमुक्तं, तथाहि । ऊङ्धातुयङ्ः परा नदी तावत्र संभवति, नाप्यङ्गयङ्ः शस् संभवति, धातुयङ्गस्तु संभवति ॥

“इत्स्वनुङ्धात्तुप्” ॥ ‘अतएवतेति’ । कृन्दस्यपि दृश्यत इत्यनुङ्, अनो नुङिति नुडागमः, पूर्वस्य नकारस्य लोपः । ‘शीर्षण्वतेति’ । शीर्षञ्कृन्दसीति निपातितः । ‘वसुशब्द आद्युदात्त इति’ । वसेरुप्रत्ययः, धान्ये निदित्यधिकारे, अथेह कस्माच्च भवति मरुतो ऽस्य सन्ति मरुत्वानिति । मरुच्छब्दो हि मृगोरुतिरिति उतिप्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । न च तकारेण व्यवधानं, स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात्, इत्यत आह । ‘अत्रेति’ । कथं पुनर्ज्ञायते नाश्रयतइति, नुङ्ग्रहणात्, तद्व्यवहृतेत्यादौ यथा स्यादित्येवमर्थमन्यथा नकारस्य लुप्तस्यापि स्वरविधावसिद्धेर्नकारेण व्यवधानाच्च स्यादिति, यदि चात्र व्यञ्जनमविद्यमानवत्स्यात्ततो ऽसिद्धलोपस्यापि तस्याविद्यमानत्वादेव स्वरः सिद्ध इति नुङ्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, नैतदुक्तमुच्यते, यदि हि नकारलोपस्यासिद्धत्वेऽपि नकारो ऽविद्यमानवत्स्यात्स्वरविधौ नकारलोपस्यासिद्धवद्वचनमनर्थकं स्यात्तस्माच्चलोपविषये ऽविद्यमानवद्भावो न प्रवर्त्ततइति कर्तव्यमेव नुङ्ग्रहणम्, एवं तर्हीष्टरेवेयमत्र स्वरे ऽविद्यमानवत्परिभाषा न प्रवर्त्ततइति, रेशब्दाच्चेति पाठः । ‘आरेवानिति’ । रयि अस्यास्तीति मतुपि रयेर्मतौ बहुलमिति सम्प्रसारणं, पूर्वत्वमाद्रुणः, ततो ह्रस्वाभावाद्वचनम् । ‘त्रिवतीरिति’ । कृन्दसौर इति वत्त्वं, वा कृन्दसीति पूर्वसवर्णादीर्घः ॥

“नामन्यतरस्याम्” ॥ ‘मत्तुबिति चेति’ । तच्चार्थात्सप्तम्यन्तं सम्प्रदायते । ‘अन्यथा हि साम्प्रतिक एव स्यादिति’ । साम्प्रतिकाभावे हि भूत-

१ अत्राद्यसर्वनामस्थानविभक्तिरिति मुद्रितमूलपुस्तकपाठः पदमञ्जर्यसंसतः ।

२ मतुग्रहणं चेति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

पूर्वगतिर्भवति न तु तस्मिन्सत्यपि, ततस्मिन्सृणां चतसृणामित्यत्र 'न ति सृचतसृ' इति दीर्घप्रतिषेधात्साम्प्रतिक एव ह्रस्वो विद्यते इति तत्रैव स्यादग्नीनां वायूनामित्यादौ परस्वाचित्यत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावाच्च स्यात्, तस्मान्मतुषा ह्रस्वो विशेष्यते, यद्येवं 'मतौ बहुचोनजिरादीनां' 'शरादीनां च' इति येषां मतौ दीर्घत्वमुच्यते तेषां न स्यात् । नैव दोषः । संज्ञायामिति वर्त्तते, ततश्चातुर्यिकएव मतौ दीर्घत्वं न तु तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यत्र, तत्र मतौ ह्रस्वान्तत्वाद्बुध्यति, एवमपि तिसृणां चतसृणामित्यत्र न स्यात्, तिसृचतसृभावस्यैव तत्राभावात्, इष्टमेवैतत्संगृहीतम् अत्र हि षट्त्रिचतुर्थ्यां हलादिरिति नित्यमेव विभक्तेश्चासत्त्वमिष्यते । 'धेन्वां शकट्यामिति' । घेट इच्चेति नुप्रत्ययान्तो धेनुशब्दोन्तोदात्तः, शकटिशकट्योरत्तरमत्तरं पर्यायेणेति शकटीशब्दोपि पद्येन्तोदात्तः, चपुशब्दो वसुशब्दश्चाद्युदात्तः ॥

“षट्त्रिचतुर्थ्यां हलादिः” ॥ ‘अन्तोदात्तादिति निवृत्तमिति’ । यद्येतदनुवर्त्तते पञ्चानां नवानां चतुर्णामित्यत्र न स्यात्, नः संख्याया इत्याद्युदात्तत्वात्, क्व तर्हि स्यात्, सप्तानामष्टानां, सप्ताष्टशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ । च इति रेफनकारान्ताया इत्यर्थः । ‘चतसृः पश्येति’ । यथैतदिह हलादिग्रहणस्य व्यावर्त्यं तथा चतुरः शसीत्यत्रावेचाम ॥

“अन्युपोत्तमम्” ॥ अलादौ विभक्तौ परतः षट्त्रिचतुर्णां त्रिप्रभृत्यत्तराभावात् अलादिविभक्त्यन्तस्य पदस्य ग्रहणं, यदाह । ‘विभक्त्यन्ते पदे उपोत्तममुदात्तमभवतीति’ ॥

“न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कुट्टः” ॥ साविति यदि सप्तमी बहुवचनस्य ग्रहणं स्यात्तेभ्यः केभ्य इत्यत्र न स्यात्, तत्किंशब्दयोः सप्तमीबहुवचने परतस्त्यदाद्यत्वे कृते बहुवचने अन्येदित्येत्वविधानात्, ताभिर्याभिरित्यादावेव स्यात् तासु यास्वित्यत्रावर्णान्तत्वात्साम्प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमित्याह । ‘सौ प्रथमैकवचनइति’ । अनन्तरस्य प्रतिषेधस्यासम्भवात्सर्वस्यैव षाष्टिकस्वरस्य प्रतिषेधो विज्ञायतइत्याह ।

‘इत्येतेभ्यो यदुक्तं तच्च भवतीति’ । एवं च वृत्तवानित्यादौ ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुबित्यपि प्रतिषेधो भवति, उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधो नेष्यते । ‘सुगुनेति’ । बहुव्रीहौ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वः, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । ‘शुनेति’ । ननु च नलोपे कृते सावर्ण्यान्तमेतत्, न, स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात् । न चायं स्वरविधिः, स्वरप्रतिषेधायम् । एवं तर्हि शुनः प्रतिषेधं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति अस्मिन्प्रतिषेधे नलोपोऽसिद्धो भवतीति, तेन नृशब्दात्सप्तम्येकवचने नरीत्यत्र सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं भवति, पितृमानित्यादौ ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुबिति मनुप उदात्तत्वं भवति, अन्यथा सावर्ण्येति प्रतिषेधः स्यात् । ‘प्राचेति’ । पूर्ववन्नलोपदीर्घादि । ‘क्रुञ्चेति’ । क्रुञ्च क्रुञ्च कौटिल्यात्पीभावयोः । अत्विगित्यादिना क्तिन्, तत्रैव सूत्रे क्रुञ्चेति निपातनाच्चलोपाभावः । ‘कृतिर्वति’ । कृती छेदने ॥

“दिवो भल” ॥ ‘भलादिरिति’ । कथं पुनरसति सप्तमानिर्द्वे तदादिविधिर्भवति, केवलभलात्मिकाया विभक्तेरभावात्, अस्तु तर्हि तदन्तविधिः, का पुनर्भलन्ता विभक्तिः, वसादिः सकारान्ता । एवं तर्हि षड्विचतुर्भ्यां भलादिरित्यत आदिग्रहणमनुवर्त्तते, दिवः परा विभक्तिर्नोदात्ता भवति, कीदृशी यस्या भलादिरिति, अयं यौगः वक्ष्योऽवक्तुं, कथमेवं वक्ष्यामि, अष्टनो दीर्घात्, दिवोभलादिः, शतरनुमो नदी चेति, कडिदमित्यादौ च दिवो ग्रहणं न करिष्यामि, एवमपि नृ चान्यतरस्यामित्युत्तरसूत्रे तत्र भलग्रहणं कर्त्तव्यं, नदी चेति चकारश्च क्रियत इति नास्ति लाघवे विशेषः ॥

“तित्स्वरितम्” ॥ इह कस्माच्च भवति अत इद्वतोरास्तीर्षं विस्तीर्णं, तत्कालग्रहणार्थतया चरितार्थत्वादिति चेत्, न । अनेकप्रयोगनदर्शनादनुबन्धानां, तद्यथा ऽऽक्षिक इत्यादौ ठक् भति स्वरो वृद्धिश्च भवति, एवं तर्हि नायमिकारस्तपरः, किं तर्हि, द्वपरः, यद्येवमृकारस्य स्थाने आन्तर्यतो दीर्घः प्राप्नोति, भाव्यमानोऽथ सर्वत्रैव गृह्णाति । यद्येव ‘मदसो ऽवेर्दो दे मः’ अमूभ्यां दीर्घस्य स्थाने दीर्घा न स्यात् ।

नैव दोषः । ज्ञापितमेत 'द्विव उत्' अत उदिति तपरकरणेन भाष्यमा-
नोप्युकारः सर्वेषां गृह्णातीति । तयोरेव तर्हुकारयोः स्वरितत्वप्रसङ्गः ।
तत्रापि तर्हि न तपरौ, किं तर्हि दपरौ, कथं तर्हि ज्ञापकं तपर-
स्तत्कालस्येत्यत्र दकारोऽपि चत्वंभूतो निर्दिश्यते, अक्षुदित्सर्वस्य चा-
प्रत्ययस्तपरस्तत्कालस्येति, यदि दकारोऽपि निर्दिश्यते अदोरक्षित्यत्रापि
तदुदृष्टादिहेतुः स्यादवस्तवः, तवः पञ्च इत्यत्र न स्यात्, तादपि परस्त-
पर इति तादपि परस्य तपरत्वात्, एवं तर्हि अदोरक्षित्यत्र धकारो जश्च-
भूत उच्चारणार्थो निर्दिश्यते, तत्र जश्चस्यासिद्धत्वाद्यायुकारो दपरः,
ये तु प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषां यठन्ति तेवामृत
इदुतेरित्यादौ सत्यपि तित्वे नास्य स्वरस्य प्रसङ्गः, तपरस्तत्कालस्येत्यत्र
दकारोपि न प्रसिष्टव्यः,

तस्यास्तु परिभाषाया भाष्यवार्तिकयोरेह ।

अदर्शनादयं यत्नो महानस्माभिरावृतः ॥

“तास्यनुदात्तेर्द्धिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्विहोः” ॥
तास्यादीनां समाहारद्वन्द्वः । ‘अदुपदेशादिति’ । उपदिश्यते इत्युपदेशः,
तस्याकारेण विशेषणान्तदन्तविधिः, अच्चासावुपदेशश्चादुपदेशः, उपदि-
श्यमानदशायां यदवर्णान्तं तस्मादित्यर्थः । ‘अकारोपदेशादिति’ । अका-
रान्तादुपदेशादित्यर्थः । ‘कर्त्तव्यादि’ । लुङ्गात्मनेपदे प्रथमपुरुषस्य
हारौरसः, तासिः । एकवचने ढिलोपः, इतरत्र रि चेति सलोपः, आस्त-
इत्यादीवदादित्वाच्छपो लुक्, तुदत इत्यादीनि तसन्तानि, कथं पुनः
शब्दुपदेशेऽदन्तो भविष्यति, यावता एकारान्तोऽयं तत्रेत्यत आह ।
‘अनुबन्धस्यानेकान्तत्वादकारान्तोपदेश एवेति’ । उदीचामाह इति
ज्ञातास्वनिर्द्धृशाञ्जापकादनुमीयते कार्येष्वनुबन्धाः श्रूयमाणा अपि न
प्रतिबन्धका इति । ‘पचमानो यजमान इति’ । लटः शानच् । नन्वत्र
मुक्ता व्यवधानमत आह । ‘यद्यत्रेति’ । ‘स्यादिति’ । संभावने लिङ्,
अङ्गस्य यो ऽकारस्तस्य मुगित्याश्रयणादस्य वचस्य संभवः । ‘तदा स-
सार्वधातुकमदुपदेशादनन्तरमिति’ । स्वावयवेन व्यवधानाभावादुपदे-
शग्रहणाच्च मुकि सत्यर्द्धमात्राव्यवधानेऽपि प्रवर्तते निघातः । ‘आतो

हित' इतीयादेशस्तु न भवति, अत इत्यत्र तपरकरणात् । अनन्तरयोगे पञ्चमी मृग्या, परमिति बाध्याहारः । 'अथाकारान्तस्याङ्गस्येति' । अकारेणाङ्गस्य विशेषणादिति भावः । 'लसार्वधातुकस्येति' । सिद्ध इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः, निघात इति चानुबङ्गः, तथा च लसार्वधातुकस्य निघातः सिद्ध इत्यर्थः । 'असिद्ध इति' । प्रकृतत्वान्मुगिति गम्यते । 'बहिर्ङ्गत्वादिति' । बहिरङ्गत्वं तु मुको बहुपेक्षत्वात्, स हि अकारान्तविशिष्टमङ्गमाश्रयति आनञ्च प्रत्ययविशेषम् । अयं तु स्वरोदुपदेशमात्रं लसार्वधातुकमात्रं चापेक्षतइत्यन्तरङ्गः । 'चित्स्वरोपीत्यादि' । चित्स्वरस्यावकाशः चलनः, चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच, अस्यावकाश आस्ते ज्ञेते इति, प'वमान इत्यादौ परत्वादयं निघातश्चित्स्वरं बाधते । ननु चैकस्य द्विकार्ययोगे विप्रतिषेधो, न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः, कथमादेरनुदात्तत्वमन्यस्य चित्स्वरः, नात्रादेरनुदात्तत्वं किं तर्हि संघातः कार्यो, अत्र ज्ञापकमुत्तरत्र वक्ष्यामः, ततश्चानस्य सर्वानुदात्तत्वेन भवितव्यं नत्वादेरित्यस्येव विरोध इति परत्वादयं बाधतइति युक्तमेव । 'चिनुतः चिन्वन्तीति' । ननु च सार्वधातुकमपिदिति श्रुतिरपि हिदेव तत्कथमिदं प्रत्युदाहरणमत आह । 'हिदयं श्नः पूर्वस्य कार्ये प्रतीति' । तत्र हि हिति यत्कार्यं तदतिदिश्यते, यदाह । सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति । नायं स्थितः सिद्धान्तः, आतो हित इत्यत्र वक्ष्यति सार्वधातुकमपिदित्यत्र हित इव हिद्वदित्यङ्गीक्रियतइत्यादि, अत्र तु पक्षे परिहार उपदेशग्रहणमुभाभ्यामपि संबध्यते, हिदुपदेशादुपदेशादिति । 'पचावः पचाम इति' । असत्युपदेशग्रहणे परत्वाचित्यत्वाच्च दीर्घे कृते तपरकरणाच्च स्यात् । ननु च तपरकरणं न करिष्यते, यदि तु न क्रियते यातः घातइत्यत्रापि प्राप्नोति । 'हतो हव इति' । अत्रानुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपे कृते सत्यकारात्परं लसार्वधातुकं भवति तथाप्युपदेशग्रहणाच्च भवति, नहि हनिरदन्त उपदिश्यते, अथ योत्रादन्तो हव्यस्तदाश्रयमनुदात्तत्वं कस्माच्च भवति,

तावतेनोपदेशात्, समुदायपरो हि हन्युपदेशः । 'कतीह पचमाना
इति' । 'पूज्योः शानन्', तत्र च लट इति नियुक्तत्वात् लादेशोऽयम् ।
'क्षिप्यइति' । शरनेकाच इति यथादेशः, लिट् चेत्याहुर्धातुकमेतत् ।
'बद्धधीतइति' । यच्छब्दप्रयोगो निपातैर्येदीति निघातप्रतिषेधार्थः ।

“आदिः सिधो ऽन्यतरस्याम्” ॥ ‘माहि काष्टामिति’ । हे-
माङ्गश्च प्रयोगे पूर्वमेव प्रयोजनमुक्तम् । ‘अपरो मध्योदात्त इति’ । ननु च
कलादिरिह प्रत्ययः, इडागम आगमाश्चानुदात्ता भवन्ति, तस्मादिहा-
प्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यमत आह । ‘सिचश्चिस्कारादिति’ ।
'अनिटः पित इति' । अनिटः सिचः परः पित्यसे उदात्तो भवति
पक्षे त्वनुदात्तः, तेन माहिकार्षमिति तिङन्तं पक्षे आद्युदात्तं पक्षे त्वन्तो-
दात्तम्, अन्यथा धातुस्वरेण नित्यमाद्युदात्तं स्यात् । ‘मध्योदात्त इवेति’ ।
सिचः स्वरेण, श्वकारेण न त्वन्तोदात्त इति दर्शयति ॥

“स्वपादिहिंसामच्यनिटि” ॥ ‘स्वपादिरा घृत्कारणादिति’ ।
आगच्छान्तादित्यर्थः । तत्र अिष्वप् शये, श्वस प्राणने, अन चेत्येतेभ्यः परे
कचित्प्यादयो ऽभ्यस्तसंज्ञकास्तेषु परत्वादभ्यस्तानामादिरिति स्वरो
भवति, ये तु ततः परे वस् स्वप्ने, वश् कान्तौ, ह्रस्व अपनयने, चर्करीत-
मिति, तत्र चर्करीतमभ्यस्तम्, अन्ये तु वसिषधी ह्यान्दसौ, ह्यन्दसि च
वृष्टानुविधानं, हुहोष्यं स्वरो न भवति अह्विहोरित्यनुवृत्तेः, पारिषेष्वा-
दादितस्त्रिष्वेवायं स्वरो । ‘हिंसन्तीति’ । हिंसि हिंसायां इधादिः,
ऽऽचलोपः, ‘असोरल्लोपः’ ।

“अभ्यस्तानामादिः” ॥ ‘आदिरिति वर्तमानइति’ । ‘आदिः
सिधोन्यतरस्या’ मित्यतः । ‘पुनरादियद्वयं नित्यार्थ मिति’ । अन्यथा
आदियद्वयसंबद्धमन्यतरस्यां यद्वयमनुवर्तते ॥

“अनुदात्ते च” ॥ अनञ्जाकार्यमिदम् । ‘जिहीते मिमीतइति’ ।
'ई हत्यघोः, हित्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । अविद्यमानोदात्त-

इति षडतानुदात्त इति बहुव्रीहिनिर्देशायमित्युक्तं, तत्र प्रयोजनमाह ।
‘अनुदात्तइति’ । ‘बहुव्रीहिनिर्देश इत्यादि’ । न विद्यते उदात्तो-
यस्मिन्नित्यनुदात्तः । ‘मा हि स्म दधादिति’ । शास्त्रीये ऽनुदात्ते एह्य-
माहे नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा इकारलोपे कृते ऽधोनुदात्तस्य परस्याभा-
वादाद्युदात्तत्वं न स्यात्, बहुव्रीहौ विज्ञाते तु भवति । ‘दधात्य-
चेति’ । अत्र यथादेशस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादपि स्वरः सिद्धः ॥

‘सर्वस्य सुपि’ ॥ सर्वशब्द उणादिषु अन्तोदात्तो निपाति-
तः, सर्वस्य विकारः सार्व इत्यनुदात्तादिलक्षणो ऽञ् यथा स्यादिति ।
‘प्रत्ययलक्षणेनापीत्यादि’ । न लुमताङ्गस्येत्यत्रैतदुपपादितम् । ‘सर्व-
स्वरो ऽनकृच्छस्येति’ । तन्मध्यर्पितस्य तद्वहणेन यद्व्याप्ताकृक्-
स्याप्युदात्तत्वं प्राप्ते वचनम् ॥

“भीद्वीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति” ॥ आ-
द्युदात्तस्यापवादोऽयम् । जागरामिति सौत्रो निर्देशः । अत्र मर्दिदि-
वादिः, दरिद्राजायावदादौ, अन्ये जुहोत्यादयः । ‘पञ्चम लकार इति’ ।
लस्येत्यत्र दर्शितक्रमे पञ्चमलकारो लेट्, लेट्शब्दस्तु वृत्तिकारदेशे जुगु-
प्सितः, यथात्र द्रविडदेशे निविशब्दः । ‘दधनदिति’ । ‘इतश्च लोपः पर-
स्मैपदेषु’ ‘लेटोडाटा’ वित्यट् । ‘दरिद्रतीति’ । अत्र परत्वादाकारलोपे
कृते इकारस्योदात्तत्वप्रसङ्गः । अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थं, यावता भ्यादिभ्यः
परः पित्प्रत्यय एव संभवति, ननु चायमस्ति ‘आहुत्तमस्य पित्त्वं, विभ-
याति, अत्रापि लोहुत्तमस्यैव पित्त्वं विधीयते न त्वाट इति, आट्सहितो
लोहुत्तमः पित्त्वति स च प्रत्यय एव । अत एव लोटादेशात्पित्त्वं पूर्वमाह
भवति, प्रत्ययात् पूर्वो न भवति आट्सहितस्य प्रत्ययत्वादिति तच्चि-
दुत्तरं प्रत्ययग्रहणमिति, न वाच्यं कथं यथैव प्रत्ययत्वमाट्सहितस्य
तथा पित्त्वमपि तस्यैव, इदं तर्हि प्रयोजनं, प्रत्ययात्पूर्वस्याच उदात्तत्वं
यथा स्यात्संघातस्य माभूदिति, इतदेव ज्ञापकं स्वरविधौ संघातः
कार्यीति, तेन तास्यनुदात्तेदिति निघातः पद्यमान इत्यादौ चित्स्वरं पर-
त्वाद्वाधतइति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थं, प्रत्यये

पितीति वक्तव्यं, तत्र तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्यति पूर्वस्येव भविष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनं पिनि पूर्व कार्यभाग्यथा स्यात्पिदन्तं मामूदिति, कथं पुनः सप्तमीनिर्द्देशे तदन्तस्य प्रसंगः, एतदेव ज्ञापयति स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति, किं सिद्धं भवति, उपोत्तमं रिति. रित्यन्ययान्ते उपोत्तममुदात्तं भवति न तु रिति परतः पूर्वस्य, चङन्यतरस्यां चङन्तस्य, यद्येवं चतुरः शसीतिशसन्तस्य प्राप्नोति, शस्यइशसामर्थ्याच्च भविष्यति। यदि हि चतुरः शसीत्यनेन शस उदात्तत्वमिष्टं स्यात्तत उडिदमित्यस्यानन्तरं चतुरश्चेति ब्रूयात्, तत्रासर्वनामस्थानयइशानुवृत्त्या षट्त्रिचतुर्थ्या हलादिरिति हलादेशुदात्तत्वविधानाच्च शस इव भविष्यति ॥

“लिति” ॥ प्रत्ययात्पूर्वमिति वर्तते, तेन लिदन्ते स्वरप्रसंगो न चोदनीयः ॥

“आदिर्षमुल्यन्यतरस्याम्” ॥ ‘लोलूयंलोलूयमिति । एकाचु धातुषु लिट्स्वरस्यास्य च विशेषाभावादनैकाजुदाहृतः । ‘आघेहितानुदात्तत्वे कृतइति’ । अनुदात्तं चेत्यनेन ॥

“अवः कर्तृयकि” ॥ कर्तृवाचिनि सार्वधातुके विहितो यक् कर्तृयक् । ‘उपदेशइति वर्त्ततइति’ । अदुपदेशादित्यत्र यदुपदेशग्रहणं तदुपसमस्तमपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिह संबद्ध्यते, तच्चाधीत्सप्तम्यन्तं संपद्यतइति मत्वोक्तं, न तु सप्तम्यन्तमुपदेशग्रहणं प्रकृतमस्ति, यदि तूपदेशग्रहणं नानुवर्त्तत कार्यतइत्यादौ रपरत्वे सति न स्यात्, तस्मादुपदेशइत्यनुवर्त्त्यम्, यद्येवं जायते स्वयमेवेत्यादौ न स्यात्, ये विभाषेत्याख्ये सत्युत्तरकालमजन्ता जनादयो न तूपदेशइत्यत आह । ‘जनादीनामिति’ । ‘ये विभाषे’ त्यत्रानुदात्तोपदेशेत्यत उपदेशग्रहणमनुवर्त्तते, सा च विषयसप्तमीति उपदेशएव जनादीनामात्वं भवति । ‘जायते स्वयमेवेति’ । अन्तर्भावितण्यर्थो जनिः कर्मकर्तृविषयः, दृश्यते चान्तर्भावितण्यर्थस्य प्रयोगः, यथैकं द्वादशधा जज्ञइति ॥

“अलि च सेटीङन्तो वा” ॥ अन्यतरस्यामिति वर्त्तमाने वायइहं कार्यविकल्पार्थम्, अन्यतरस्यांयहणेन कार्यं विकल्पते वायइहणेन कार्यवः;

तेनेडादयः पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ननु चान्तश्च तवै युगपदित्यादौ युगपद्गुह्यादेवान्यत्र पर्यायः सिद्धः सत्यमादेरपि प्राप्ते वाग्रहणम् । अन्यथा श्रुतयोऽङ्गितयोरेव कार्यित्व विकल्पेन, वाग्रहणे तु सति यद्वेवं विकल्पोर्था ऽप्यापि समुच्चयः सर्वेषादेरपि भवति । 'सेटीति किमिति' । इङ्यहणादेव यत् सेट् बह्वीष्यतइति प्रश्नः । 'ययायेति' । अयमभिप्रायः । इङ्यहणं यदेडागमः क्रियते तदा तस्योदात्तार्थं स्यात्तनश्च यथा लुलविद्येत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने ययियेत्यादौ चतुर्योभावेपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति एवमिहभावेपि स्यादिति ॥

“अनित्यादिर्नित्यम्” ॥ ‘प्रत्ययस्वरापवाद इति’ । बाहुल्यादेवमुक्तम् । ‘ओत्रियंश्चक्रोदाधीत’ इति, अत्र हि वाक्यार्थे पदवचनमित्यत्र पठे न प्रत्ययस्वरप्रसङ्गः । ‘प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यतइति’ । ननु च न लु मताङ्गस्येति प्रतिषेधादेव प्रत्ययलक्षणं न करिष्यते, किमुच्यते प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यतइति, एवमन्यतो ज्ञापितमेतत्, स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्त-सप्तम्य इति, ततश्च यथा पूर्वसूत्रे यलन्तं कार्यं तथात्रापि अनिदन्तं कार्यं न तु ततः पूर्वमङ्गमित्यनङ्गकार्यत्वात्प्रतिषेधो न सिद्ध्यतीति । ‘अञि कनि चेति’ । चकाराद्विदाद्यञि च ॥

“आमन्त्रितस्य च” ॥ अत्र कारकाद्वत्श्रुतयोरेवाशिषीति प्राप्तिः प्रतिषिद्ध्यते, शेषनिघातेन बाध्यतइत्यर्थः । ‘प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यतइति’ । षष्ठीनिर्द्देशेन तत्कार्यस्य स्पष्टत्वात् । ‘सर्पिरिति’ । सुपेरिषि सर्पिःशब्दोन्तोदात्तः, स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लुक्, सप्तशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः, षड्भ्यो लुगिति जसो लुक् ॥

“पथिमयोः सर्वनामस्थाने” ॥ ‘पथिमसिश्चत्वावित्यादि’ । ममेरिनिः, पुषःकित्, मन्यः, पतेस्व चेतीनिप्रत्ययः, मन्त्रः कित्त्वादुपधातोपः । ‘मन्या इति’ । पथिमथ्यभुत्तामादित्यादिकार्यम् । ‘पथः पश्येति’ । भस्य टेर्लोपः, प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते, अतिप्रसङ्गस्तु पूर्ववत् ॥

“अन्तश्च तवै युगपत्” ॥ ‘कर्त्तव्ये इति’ । कृत्यार्थं तवैकेनैक्यत्वेन इति तवैप्रत्ययः । किं पुनः कारणं पर्यायनिवृत्तये यत्नः क्रियतइत्याह । ‘एकवर्त्तमिति’ ॥

“क्षयो निवासे” ॥ चि निशासगत्योरित्यस्माद् अधिकरणे घः । ‘क्षयो दस्युनामिति’ । क्षयेरच्, कर्त्तरि षष्ठी ॥

“वृषादीनां च” ॥ वृषु सेवने, जनी प्रादुर्भावे, ज्वर रोगे, हि गतौ, के गै रै शब्दे । ‘इते सर्वे ऽवप्रत्ययान्ता इति’ । पचादि-त्वात्, बाहुल्याच्चेदमुक्तं, वृषेत्यत्रेणुपधलक्षणः कः, ऋज् प्रायणे, तावु संतानपालनयोः, केचित्तय इति पठन्ति, अय पय तय गतौ, क्वचिच्चयशब्दः पठ्यते, स चिनोतेर्द्वष्ट्यः । इण् गतौ, अंश समाधाने, विद ज्ञाने, बूढ निरासे, दु दाहे, वद ध्यक्तायां वाचि, अत सातत्यगमने, केचिदेतौ न पठन्ति, गुहू संवरणे, शम उपशमे, अण रण शब्दे । ‘संमतौ भाव-कर्मणोरिति’ । शमरणाविति वर्त्तते, संमतावर्थं शमरणौ भावकर्मणोर्ब-बाकममाद्युदात्तौ भवतः, मत्रि गुप्तभाषणे, । ‘शान्तिरिति’ । शमेः क्वचि, कमु कान्तौ, यमु उपरमे, केचिद्वमशब्दं न पठन्ति, च शब्दे गतौ, धृज् धारणे, कृ चिन्नेपे, भिदादिषु निपातनादृद्धिः, वह प्रापणे, रूप सामर्थ्यं, पद गतौ ॥

“संज्ञायामुपमानम्” ॥ ‘यद्वेषमिति’ । यद्वच कनो लुवि-त्यर्थः । ‘इतदेवेत्यादि’ । ज्ञापकाभावे तु सप्तमीनिर्देशेपि प्रत्ययल-क्षणप्रतिषेधो न स्यात्, स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति ज्ञापने-न तदन्तस्य कार्यत्वात् । ‘क्वचिदिति’ । वचनात्क्वचिद्वच्येव, यथा सर्व-स्य सुपीत्यत्र ॥

“निष्ठा च द्युजनात्” ॥ इहाद्याक्तः अद्यात् इत्येकादेशस्य बहि-रङ्गत्वादसिद्धत्वादनादिति प्रतिषेधाभावः, भीष्मशब्दो भियः बुक्चेति मन्प्रत्ययान्तः । ‘चिन्तित इति’ । चिति स्मृत्यां चुरादिः ॥

१ मुद्रितमूलपुस्तके हीति नास्ति ।

२ मुद्रितमूलपुस्तके क्षयो वर्त्तते दस्युनामिति पाठः ।

“आशितः कर्ता” ॥ ‘अशेरिति’ । अश भोजने इत्यस्मात् । ‘आहुपूर्वादविवक्षिते कर्मणीति’ । उक्तं हि ‘प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोक्तमिहा क्रिये’ति । ‘कर्तरि क्त इति’ । गत्यर्थकर्मकेत्यादिना । भाष्ये तु कर्तरि क्तो निपात्यतइति स्थितं, यदि तद्वाहुपूर्वकस्याशोराशित इति रूपम् अवश्यहः प्राप्नोति, तस्मादुपधादीर्घत्वमपि निपात्यतइति वार्तिककारः । वृत्तिकारस्तु संहितापाठ एव नित्यः, पदपाठस्तु पौरुषेयः, ततश्च न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यमिति मन्यते । अपर आह । अशेर्ण्यन्तस्य प्रयोज्यकर्तरि गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति कर्मसंज्ञके निष्ठायामाशित इति रूपं, स एवात्र भूतपूर्वगत्या कर्ता विवक्षित इति ॥

“रिक्ते विभाषा” ॥ ‘रिक्तइति’ । रिचिर्विरेचने । ‘संज्ञायामित्यादि’ । निष्ठा च दृजनादित्यस्यावकाशो दत्ता गुप्तः, अस्यावकाशोसंज्ञायां, रिक्तो घट इति संज्ञायामुभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

“जुष्टार्पिते चच्छन्दसि” ॥ ‘जुष्ट इति’ । जुषी प्रीतिसेवनयोः, स्त्रीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः । ‘अर्पित इति’ । अर्त्तार्पिष्, अर्त्तित्यादिना पुक् ॥

“नित्यं मन्त्रे” ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

“युष्मदस्मदोर्हंसि” ॥ युष्मसिभ्यां मदिक्, युषिः सौत्रो धातुः । ‘तव ममेति’ । ‘युष्मदस्मद्वां हंसोश्’ ‘तवममौ हंसौ’ति मपर्यन्तस्य तवममादेशः, शेषे लोपः, अतो गुणइति पररूपत्वम्, एकादेश उदात्तेनोदात्त इति विभक्तेश्चात्तत्वे प्राप्ते इदमुच्यते ॥

“हयि च” ॥ ‘तुभ्यं मद्यमिति’ । हेप्रथमयोरम्, तुभ्यमद्यौ हयि, अथ किमर्थं योगविभागो न युष्मदस्मदोर्हंसोरित्येवोच्येत, एवं हि चकारो न कर्त्तव्यो भवति, अत आह । ‘पृथग्योगकरणमिति’ । आशङ्काग्रहणेनास्वरितत्वादेव यथासंख्यं न भविष्यतीति शक्यं वक्तुमिति दर्शयति, अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिस्वरः प्राप्तः ॥

“यतो नावः” ॥ अत्रानाव इति प्रतिषेधो ज्ञापयति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति, अन्यथा य आदिर्नकारो नासौ स्वरयोञ्चो यस्य स्वरयोग्य आकारो नासावादिरिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥

“ईडवन्दृशंसदुहां वयः” ॥ ईड स्तुतौ, वदि अभिवादन-स्तुभ्योः, वृह संभक्तौ, शंसु स्तुतौ दुह प्रपूरणे, कथं वार्य इत्यत्र वयत्, यावता एतिस्तुशास्वित्यादिना िशेषविहितेन क्यपा भाष्यमत आह । ‘वार्य इत्यादि’ । अथ वृहो ऽपि क्यवेव कस्माच्च भवत्यत आह । ‘क्यविधौ होत्यादि’ । एतच्च तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

“विभाषा वेष्टिवन्धानयोः” ॥ ‘शुप्रत्ययान्त इति’ । तिष्ठते-र्जुरिति तच्चानुवर्तते । ‘उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति’ । श्नसोरल्लोप इति श्नसोकारस्योदात्तस्य लोपात् । ‘वेणुरित्यादि’ । संज्ञायामुपमानमित्य-स्यावकाशः चञ्चा वधिका, विभाषाया अत्रकाशो ऽनुपमानभूतो वेणुः शुक्ल उपवने, वेणुरिति संज्ञायामुपमाने पूर्वविप्रतिषेधः ॥

“त्यागरागडासकुहश्वठक्रयानाम्” ॥ कुह विस्मापने, श्वठ क्रय भाषणे चौरादिकावदन्तौ, निघातस्यैवायमपवादो युक्तः, नैतदेवं, यद्ययं निघातस्यापवादः स्यात्तत्रैवायं ब्रूयादनुदात्तं पदमेकवर्जं नहि स्वार्थम् ॥

“चङ्गन्यतरस्याम्” ॥ उदाहरणे एकवचनातिक्रमणे हेतुर्मुग्यः । ‘माहिदधदिति’ । विभाषा घेटृशृष्योरिति श्लेश्चङादेशः ॥

“मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम्” ॥ ‘मतोः पूर्वं आकार इति’ । अर्थव्याख्यानमेतत्सूत्रे तु शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुल्लिङ्गमेव पठन्ति, उदाहरणे चातुर्यंको नद्यां मतुप् । मतौ बहुचोऽनजिरादीनां चेति दीर्घत्वम् । ‘मतोरिति किं, गवादनीति’ । मतोरित्यस्मिन्नसति पूर्वग्रहणमपि न क्रियेतेति संज्ञा-शब्दसंबन्धिन आकारमात्रस्य प्रसङ्गः, पूर्वग्रहणं मतोरनन्तरस्य पूर्वस्य यथा स्यादिह माभूत्सानुमतीति ॥

“अन्तो ऽवत्याः” ॥ इहासंदेहार्थं वत्या अन्त इत्यवचनादकार-
प्रश्लेषो निश्चितः, तत्र प्रयोजनं पृच्छति । ‘अवत्या इति किमुच्यतइति’ ।
अथावत्या इत्युच्यमानेषु राजवतीत्यत्र कस्माच्च भवति, भवति ह्येतदपि
नलोपे कृते ऽवतीशब्दान्तमत आह । ‘स्वरविधावित्यादि’ । ननु
चोदाहरणेपि मतोर्ब्रह्मस्यासिद्धत्वादवतीशब्दान्तत्वं नास्तीत्याह ।
‘वत्त्वं पुनरिति’ । पुनःशब्दो नलोपाद्विशेषं द्योतयति ॥

“इवत्याः” ॥ अहीवतीत्यादौ पूर्वं दीर्घः, संज्ञायामिति वत्त्वं,
योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः ॥

“चौ” ॥ ‘उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोयमिति’ । कृदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरेणोदात्तस्याञ्चत्यकारस्य विभक्तिनिमित्तको ‘ऽच’ इति लोपः ।
‘चावतद्वितइति वक्तव्यमिति’ । चौ यः स्वरः स तद्विते परतो न
भवतीत्यर्थः । अन्यथा योऽनुदात्तः प्रत्ययो दधीचः पश्येत्यादौ तत्र
ययोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि
सतिशिष्टः स्वरो बाधेत, तस्मादतद्वितइति वक्तव्यम्, अस्मिंश्च सति
उदात्तनिवृत्तिस्वरस्याऽयमपवादो भवति ॥

“समासस्य” ॥ ‘राजदृषदिति’ । ननु च योज समासस्यान्तो
दकारो नासौ स्वरभाक्, यश्च ततः पूर्वोऽकारो नासौ समासस्यान्तोऽत
आह । ‘स्वरविधाविति’ । न स्वरस्यैव विधिः किं तर्हि योऽप्यनुदा-
त्तादेरञित्यादिः सोऽपि स्वरविधिः, स्वराश्रयत्वात्, तेन सोऽपि विधिर्व्य-
ञ्जनादौ व्यञ्जनान्ते च भवति, अत्र च ज्ञापकचोत्तरपदेनुदात्तादावि-
त्युक्त्वा पृथिव्याः प्रतिषेधः । ‘नानास्वरापवाद इति’ । यदप्यनुदा-
न्तम्यदमेकवर्जं’ मित्यस्ति तथापि वर्जने विशेषाश्रयणात्पर्यायेण नाना-
स्वरप्रसङ्गः, तत्र राजशब्दः ‘कनिन्युवृत्तवती’ त्यादिना कनिन्यन्यया-
न्तत्वादाद्युदात्तः, पुरः कुबन् पुरुषः, ब्रह्मणोपत्यं ब्राह्मणो ऽणन्तः,
कनलृपश्च, वृषादिभ्यश्चित्, कमेर्बुक् च, कम्बलः, ‘कन्याराज्यशिश्या-
मनुष्याद्यामन्त’ इति कन्याशब्दोन्तस्वरितः, ‘स्वनइसोर्वा’ इत्यप्,
घातुस्वरः, षट्पटद्वयतइति षटहः, एषोदरादिरन्तोदात्तः, ‘शाश-

पिथान्ददनौ', पचादिषु नदङिति पठ्यते, टित्त्वान्हीप्, नदी, उदात्त-
निवृत्तिस्वरः, पोषशब्दो घञन्तः 'घट्टभसोऽदिः' 'टृणातेः पुन् इत्स्व-
श्च' टृषत्, प्रत्ययस्वरः । समिध्यते ययेति समित्, संपदादित्वात्किञ्च,
अदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, इते नानास्वरास्तेषामपवादः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां षष्ठ्याध्यायस्य

प्रथमश्चरणः ॥

“बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” ॥ इह यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य
प्रकृतिभावो विधेयः, न च कृत्यस्य पूर्वपदस्य शेषनिघातलक्षणो विकारः
प्राप्तः किं तु तत्स्थयोऽदात्तस्वरितयोरेव, तस्मात्तयोरेव पूर्वपदशब्दो
वर्तते तदाह । ‘पूर्वपदग्रहणमित्यादि’ । समासान्तोदात्तत्वे हीत्या-
दिना विकारप्राप्तिर्नदर्शयति । ‘समासान्तोदात्तत्वापवादोयमिति’ ।
नाप्राप्ते तस्मिन्वारम्भात् । ननु च यत्र सामान्यविधिप्रवृत्तिमनपेक्ष्य विधि-
विधिप्रवृत्तिस्तत्रापवादत्वं, यथा ‘कर्मण्यण्’ ‘आतेनुपसर्गं क’
इति, इह तु सत्यां विकारप्राप्तौ प्रकृतिभावो विधेयः, विकारप्रा-
प्तिश्च समासस्येत्यस्मिन् प्रवृत्तइति कथन्तत्प्रवृत्त्यपेक्षस्तदपवादः, अतः
समासस्येत्यस्मिन्प्रवृत्ते प्राप्तस्य शेषनिघातस्यैवायमपवादो युक्तः, नैतदेवं,
यदायचिधातापवादः स्यात्तत्रैवायं ब्रूयादनुदात्तम्यदमेकवर्जं, बहुव्रीहौ
पूर्वपदमिति । नन्वेवमुच्यमाने समपाद इत्यादौ स्वाभाविकस्यापि पूर्व-
पदानुदात्तस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः, किं कारणमनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रति-
षेधो वेति, तस्मात्समासस्येत्यस्यानन्तरमारभ्यमाणस्तस्यैवायमपवादः ।
ननु चोक्तं कथन्तत्प्रवृत्त्यपेक्षस्तदपवाद इति, उच्यते, निदानोच्छेदेन
निदानिन उच्छेदः शक्यते कर्तुं, समासान्तोदात्तत्वं च शेषनिघातलख-
णस्य पूर्वपदविकारस्य निदानमतस्तदभावद्वारेण निदानभूतस्य समासा-
न्तोदात्तस्यैवास्मिन् विषयेऽप्रवृत्तिराख्यायते । नन्वेवं नानापदस्वरप्राप्तौ
समासस्येत्यस्यारम्भात्तदप्रवृत्तौ द्वयोरपि पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः ।
तथाहि सति न बहुव्रीहेरिति समासान्तोदात्तत्वमेव प्रतिषेधेत्, अस्तु

वा समासान्तोदात्तत्वमस्तु वा शेषनिघातः, पश्चात्तु प्रकृत्येत्यनेन स्वर-
विशेषमुपलभ्य स स्वरः पूर्वपदस्य विधीयते, शेषनिघातात्माक् पूर्वपदस्य
प्रकृत्या यः स्वरस्तस्वरकम्पूर्वपदं बहुव्रीहौ भवतीति, यदि वा प्रकृत्येत्य-
नेन स्वरविशेषउपलक्षिते सत्ययमर्थो भवति बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य स्वाभा-
विको यः स्वर आद्युदात्तत्वादिकः स भवतीति, एवञ्च यथा पूर्वपदस्या-
द्विहदात्तो भवतीत्युक्तेन समासस्येत्येतत्प्रवृत्त्यपेक्षा, तादृगेतदिति युज्यते
तदपवादता । 'कृष्णो मृग इति' । यस्याजिनं कृष्णाजिनमित्युच्यते । 'ब्रह्म-
चारिशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्त इति' । तथा चाधीयते ब्रह्म-
चारी चरति विषयद्विषाम्, कस्य ब्रह्मचार्यसीत्यादौ । 'णि'नीति' ।
पूर्वपदाद्युदात्तत्वन्तु न भवति प्रवृद्धादिषु पाठादाकृतिगणो हि स
इष्यते, वृत्तौ तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्युपलक्षणम्, अपर आह क्वन्दसि
परादिश्च परान्तश्चेत्यन्तोदात्तत्वं, वृत्तेस्त्वयमर्थः ब्रह्मेव चरति ब्रह्म-
चारीत्युपमानमत्र पूर्वपदन्ततः किम्, उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेवेति निय-
मात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव भवतीति । 'स्नातकशब्दः कन्मत्ययान्त
इति' । यावादिषु स्नात वेदसमाप्ताविति पठ्यते, 'मनोर्जातावज्यतौ
बुक्च' मनुष्यः । यदि तर्ह्ययं प्रकृतिभावः समासान्तोदात्तत्वं बाधते सर्वो-
नुदात्तेषु पूर्वपदे बाधेत, तत्रापि ह्यस्य प्रवृत्तिर्न केन चिद्वार्यते, विज्ञे-
र्वाविधिश्च प्रवर्त्तमानः सत्यपि सम्भवे सामान्यविधेर्वाधको भवति,
तत्कदानमिव दधिदानस्येत्यत आह । 'उदात्तग्रहणमित्यादि' ।
न्यायतोष्ययमर्थः सिद्धः, कथं यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः,
विकारप्राप्तिश्चोदात्तस्वरितयोरेव, अत एव पूर्वमुक्तमुदात्ते स्वरिते वा
वर्त्तत इति । 'समभागइति' । समशब्दः सूत्रो ङमिति व्युत्पादितः
सर्वानुदात्तः, नन्वत्रासत्यपि समासान्तोदात्तत्वे भागशब्दस्य कर्त्तव्यत-
इति अन्तोदात्तत्वात् समभागशब्दोन्तोदात्त एव भविष्यति, तस्मादु-
दाहरणदिगयं दर्शिता, समपाद इत्युदाहर्तव्यं, पादशब्दो वृषादित्वा-
दाद्युदात्तः । किमर्थे पुनरिदमुच्यते, पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात्

समासान्तोदात्तत्वं माभूदिति, नञ्सुभ्यामित्येतच्चियमार्थं भविष्यति, यदि बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वं भवति नञ्सुभ्यामेवेति, न चैवचानापदस्वरप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वविधानाच्चियमेन तस्मिन्व्यावर्त्ततेपि पूर्वात्तरपदयोर्द्वयोरपि पर्यायेण प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः, 'शितेर्नित्याबहुञ्जि' त्यस्य नियमार्थत्वात्, यदि बहुव्रीहावुत्तरपदम्प्रकृत्या भवति शितेरेव परमिति । उच्यते । 'नञ्सुभ्या' मित्येष तावन्नियमो नापपद्यते, अनुदरः सुदर इत्यादौ उदाराश्वेषु चेपदति पूर्वपदान्तोदात्तस्य प्राप्तस्य बाधनाद्विधिसम्भवात् । 'शितेर्नित्याबहुञ्जि' त्येतदपि शितेर्नित्याबहुञ्जेवेत्यनेन नियमेन शीतिललाटादिष्वेवोत्तरपदप्रकृतिस्वरं निवर्त्तयेच्च चित्रगुप्तभृतिष्वित्यारभ्यमेवैतत्, बहुव्रीहिरुदहन्तु शक्यमकर्तुं, तत्पुरुषे कस्माच्च भवति, तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिनियमार्थं भविष्यति, तत्पुरुषे तुल्यार्थाद्येवेति, गन्तव्यपण्यमेव वाणिजे, गतादिष्वेवोत्तरपदेषु द्विगावित्यादि, द्वन्द्वे कस्माच्च भवति, राजन्यबहुवचनइत्येतच्चियमार्थं भविष्यति, द्वन्द्वे भवति राजन्यबहुवचनद्वन्द्वएवेति, अथ्ययीभावे कस्माच्च भवति, परिप्रत्युपापावर्त्यमानेत्यादि नियमार्थं भविष्यति, परिप्रत्युपापा एवाव्ययीभावइति, विपरीतस्तु नियमः सर्वत्र न भविष्यति नानिष्टार्थो ज्ञास्त्रप्रवृत्तिरिति, एवमप्यसति बहुव्रीहिरुदहणे समासान्तोदात्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य चैकविषयत्वाद्विरोधाच्च तुल्यश्वेतः पञ्चारभिरित्यादौ पर्यायः प्राप्नोति, तत्पुरुषादिषु तुल्यार्थादीन्येव पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि भवन्ति नान्यानीत्येष हि नियमः कृतो न तुल्यार्थादिपूर्वपदेषु तत्पुरुषादिषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेति । अथाप्ययद्वयमात्रविशेषत्वादुभयनियमः, तत्पुरुषादिषु तुल्यार्थादीन्येव तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेति, तथा च बहुन्यतरस्यामिति वर्त्तमाने द्विष्टिवितस्योश्चेति विकल्पो विधीयते पञ्चदिष्टिः पञ्चवितस्तिरित्यादाविगन्ते द्विगाविति नित्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरो माभूदिति, तथापि चित्रगुरित्यादौ बहुव्रीहौ पर्यायप्रसङ्गः, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं द्वित्रिभ्यां पाद्वन्मूर्धुस्त्विति द्विपादित्यादावन्तोदात्तविकल्पं शास्ति तज्ज्ञापयति न बहुव्रीहावन्तोदात्तत्व-

पर्यायेण भवतीति, एवमप्युदात्तविषयमेव ज्ञापकं स्यात् बहुव्रीहा-
वन्तोदात्तत्वं पर्यायेण भवतीति, किं च स्याद् उदात्तस्वरितयोस्तु पूर्वा-
त्तरपदस्थयोः पर्यायप्रसङ्गः, न च स्वरिते य उदात्तस्तदाश्रयं ज्ञापकं
युज्यते, अथो ह्युदात्तसंज्ञा, न च वर्णैकदेशो वर्णग्रहणेन दृश्यते, अथ
वर्णत्वावर्णत्वकृतं भेदमुत्सृज्योदात्तश्रुतिपरं ज्ञापकं वर्णयंत तदा बहु-
व्रीहियहणं शक्यमकर्तुम् ॥

“तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यवृत्तितीयाकृत्याः” ॥
'सदृशशब्दोपीत्यादि' । इदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणेत्येतदपेक्षते । 'कुमुदश-
ब्दोपीत्यादि' । तत्र यदा कप्रत्ययान्तस्तदा आथादिस्वरणान्तोदात्तः,
तथा चानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यत्र कुमुदुनिनित्युदाहृतमुक्तं च कुमु-
दादयोन्तोदात्ता इति, यदा त्वव्युत्पन्नं तदा 'नञ्विषयस्यानिसन्तस्ये'-
त्याद्युदात्त इत्युक्तम्, अपर आह, जलजे नपुंसकविषयः कुमुदशब्दः, यस्तु
वानरविशेषे कुमुदशब्दः स पुल्लिङ्गस्तत्रेह जलजवाच्युदाहृतः, चानुदात्तस्य
चेत्यत्र तु वानरवचन इति । 'दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दादित्यादि' ।
आद्याप्राप्तिप्रदर्शनमेतत्, षट् च काण्डादीनीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेन तत्र
भाव्यम् । 'नञ्कुनिपातानामिति' । निपातत्वादेव सिद्धे नञ्वहणमकर-
णिरित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरस्य बाधनार्थं, तथा चाव्ययीत्यत्रापि कृता
सह निर्दिष्टो यत्र नञ् तत्रापि नञ् एव स्वरो भवति, तथा विभक्तिस्व-
रावप्रस्वरो बलीयान् भवति, कुग्रहणं तु चादिषु पाठाभावात्, पठितत्र्य-
स्त्वसौ, अन्यथाव्ययसंज्ञा न स्यात्, स्वरादिष्वपि पाठाभावात् । 'ह्रात्वा-
कालक इति' । मयूरव्यंसकादिरयं, यद्येवं स तत्रैवान्तोदात्तः पठिष्यते,
एवमपि परिगणनं कर्तव्यं, सामिहिकं स्वयंधीतमित्यादौ प्रकृतिस्वरो माभू-
दिति, इह कस्माच्च भवति, परमं कारकं परमकारकं, परमेऽकारकेण पर-
मकारकेण, परमे कारके परमकारके इति, नहि विशेषणसमासः प्रथमान्ता-
नामेवेति नियमोस्ति, तेन द्वितीयाद्यन्तं पूर्वपदमिति चोक्तं, परिहारस्तु
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तृतीयादीनां प्रतिपदं यः समासस्तत्रायं
स्वरः, अयन्तु विभक्तिविशेषमनुपादाय विशेषणसमास इति ॥

“वर्त्ता वर्णस्वनेते” ॥ अनेतरति प्रतिषेधाद्बहुवचननिर्देशाज्यो-
त्तरपदे स्वरूपसहचं न भवति, तत्साहचर्यात्पूर्वपदेपि । ‘कृष्णशब्दो नक्-
प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इति’ । किञ्च तु कृष्णस्यासृगाख्या चेदिति कृन्तस्य
न्तोदात्तत्वमन्यत्राद्युदात्तत्वं व्यवस्थितम् ॥

“गाधलवणयोः प्रमाणे” ॥ ‘शम्भगाधमिति’ । गाधु प्रति-
ष्ठायां, गाधतइति गाधः, अर्दुर्चादिः, इयत्तायाः परिच्छित्तिरियत्ताव-
रिच्छेदः, किंवाशब्दोच प्रमाणशब्दो दृश्यते न त्वायाममाने दृढ इत्यर्थः ॥

“दायादं दायादे” ॥ दातव्यो दायः, भागोऽय इत्यर्थः । दाय-
कादस्ते दायादः, मूलविभुजादित्वात्कः, दायादस्य भावो दायादं, किं
पुनस्तत्, दायस्वादानं तत्संबन्धी वा, इह तु लक्षयया ऽऽदीयमाने दाय-
एव दायादशब्दो वर्तते । ‘अद्येत्यादि’ । अद्यमाख्येभिर्भायः । समेका-
विष्करोति । ‘यद्येवमिति’ । ‘शेषलक्षणेवेति’ । सामान्यलक्षणेवात्र बद्धी
न प्रतिपदमित्येवशब्दस्यार्थः । यदि शेषलक्षणेवात्र बद्धी किमर्थं पुन-
स्तत्र विधानमित्याह । ‘तस्यास्त्विति’ । सप्तमी तावद्विधेया, अप्राप्त-
त्वात्, तत्र यदि सैव विधीयेत ततोऽसौ विशेषविहितत्वात् बद्ध्या
जाधिका विज्ञायेत, मैवं विज्ञायीति पुनः सैव शेषलक्षणा बद्ध्याभ्यनुज्ञा-
यते न त्वपूर्वा विधीयतइत्यर्थः ॥

“प्रतिबन्धि चिरञ्छ्रयोः” ॥ कार्यसिद्धिं प्रतिबध्नातीति प्रति-
बन्धी, आवश्यको विनिः । ‘विशेषणसमास इति’ । ननु च सामाना-
धिकरण्ये सति स भवति, न चेह तदस्ति, गमनशब्दस्य गतिवाचि-
त्वात् चिरशब्दस्य च कालवाचित्वात् । नैव दोषः । चिरकालभाविनि
गमनेत्र चिरशब्दो वर्तते । ‘मयूरजंसकादिवैष इति’ । गमनमत्र विशेष-
न्तद्विशेषणे तु चिरञ्छ्रये, अतो विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं मयूरजंसकादि-
त्वमेष्टव्यमिति भावः । पूर्वपदस्य प्रतिबन्धिवाचित्वमुपपन्नमिति । ‘गमनं
हीत्यादि’ । कारणवैकल्याद्वि चिरकालभावि गमनं ऋच्छ्रयोगि च, कृष्ण-
न्दुःखं तदयोगि च कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते ॥

“पदेपदेशे” ॥ उच्चारः पुरीषक्रिया ॥

“निवाते वातनाणे” ॥ ‘इकप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इत्यपर-
इति’ । कवतेर्झनिति सूत्रमधीयते, इकारस्यत्संज्ञा न भवति गुणप्रति-
षेधार्थात्कारानुबन्धात् ॥

“शारदे ऽनार्तवे” ॥ उदाहरणे रज्जुद्रुते रज्जुशब्दो दृष्यत्यष्टेषु
दृष्यशब्दः, ततः कर्मधारये ऽस्वपदविग्रहः, सूजेरसुम् चेत्यत्र स्कन्धः सलोप-
श्चेत्यतः सलोप इति वर्त्तते, तेन सूजेरन्त्यादयः परोक्षमसुम्, सलोपे
यथादेशे ऽसुमः सकारस्य जश्च च रज्जुरिति भवति ॥

“अध्वर्युकषाययोजातौ” ॥ ‘नियतविधया इति’ । वरणावि-
शेषनियता इत्यर्थः ॥

“सदृशप्रतिरूपयोजातौ” ॥ सदृशग्रहणममर्थकं तृतीयासमा-
सवचनात्, सदृशशब्देन तृतीयासमास उच्यते ‘पूर्वसदृशसमोनार्थे’ ति,
तत्र तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्भवतीत्येव सिद्धमत आह । ‘षष्ठीसमा-
सार्थञ्चेति’ । तुल्यार्थयोगे षष्ठापि विधीयते, तत्र यदा तस्याः षष्ठाः
समासः क्रियते तदापि यथा स्यादित्येवमर्थं सदृशग्रहणम् । ननु चान-
भिधानात्षष्ठीसमासो न भविष्यति । त्रैशब्दं हि नः साध्यम्, मातुः
सदृशो मात्रा सदृशो मातृसदृश इति, एतच्च विनापि षष्ठीसमासेन
सिद्ध्यत्येवात् आह । ‘इहेत्यादि’ । अलुकि सति रूपविशेषस्य विद्यमा-
नत्वादवश्यकर्तव्यः षष्ठीसमासस्तदर्थं चेह सदृशग्रहणं कर्तव्यं, यद्येवं
तृतीयासमासे सदृशग्रहणत्र कर्तव्यं षष्ठीसमास एवास्तु, यत्र तर्हि
षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थस्तत्र सदृशग्रहणं यथा विद्यया सदृशो विद्यासदृश
इति, नह्यत्र षष्ठ्यर्थोऽस्ति, किं तु तृतीयार्थः, विद्यया हेतुना सदृश
इत्यर्थः, अन्यो देवदत्तादिरत्र प्रतियोगा, अपर आह । तृतीयासमासो-
ऽलुकि प्रयोजयति, मनसः संज्ञायां मनसासदृश इति । ‘कवेत्यादि’ ।
दक्षि वंशनस्पर्शनयोः, वंशेष्टो न आ चेति टप्रत्ययो नकारस्य वाकारः,
टित्त्वान्दीप्, यस्येति लोपः, अनुदात्तस्य च यञोदात्तलोप इति ङीप्
उदात्तत्वं, वृषलशब्दान्जातिलक्षणो ङीष् ॥

“द्विगौ प्रमाणे” ॥ ‘कर्द्वमादीनाञ्चे’ त्यत्र मकरकुटुपारेखते-
त्यादेः सूत्रादादियद्वयमनुवर्त्तते, ‘अथ द्वितीयं प्राणीषा’ दित्यतो
द्वितीयग्रहणम् । ‘परमसप्तसप्तमिति’ । समाहारे द्विगुः, पात्रादित्वा-
चपुंसकत्वम्, मूलोदाहरणे तु तद्वितार्थं द्विगुहतरपदम् ॥

“गन्तव्यपश्यं वाणिजे” ॥ वाणिजेष वाणिजः प्रज्ञादित्वादण् ।
‘सप्तमीसमासा एतदिति’ । सप्तमीति योगविभागात्, गोवाणिजादयस्तु
षष्ठीसमासाः ॥

“मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके” ॥ फिषिति आदिमेन योगेन
ज्ञान्तनवीयञ्चतुष्कं सूत्रमुपलक्षयति, तत्र समुद्रशब्दः सागरार्थत्वाद्-
न्तोदासः ॥

“सुखप्रिययोर्हिते” ॥ ‘समानाधिकरणसमासा एतदिति’ ।
गमनादीनां विशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते, अथ तु सुखप्रिययोर्विशेष-
णत्वन्तदा मयूरव्यंसकादित्वमेष्टव्यम् । ‘आयत्यामिति’ । परिणामे
आगामिकाले भाविकाल इति यावत् ॥

“प्रीतौ च” ॥ इह तु सुखप्रिययोरित्येतावत्सूत्रं कृत्वा हिते
चेति धक्तव्यम् । तत्राद्ये सूत्रे सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादेव प्रीतौ
गम्यमानायां भविष्यति, तत्राह । ‘सुखप्रिययोरित्यादि’ । ब्राह्मण-
शब्दोत्पत्तिः, द्वात्रशब्द ‘श्चत्रादिभ्यो ण’ इति णप्रत्ययान्तः । ‘कन्या-
शब्दः स्वरितान्त इति’ । तित्यशिक्यमर्त्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनु-
ष्याणामन्त इति फिषि पाठात् ॥

“पत्यावैश्वर्ये” ॥ ‘धान्यमन्तस्वरितमिति’ । अनन्तरपठि-
तेन फिट्सूत्रेण, गवादीनान्तु पूर्वमेव स्वरकथनम् ॥

“न भूवाक्चिद्विधिषु” ॥ भूवादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसक-
त्वस्त्वम्, अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रतिषेधादृत्तिकारेण पूर्वपदानां स्वरो
व्याख्यातः, तत्रादितस्त्रयः क्लिबन्ताः, अन्तद्वृम्भूजम्भूकफेलूककृन्धदिधि-
षूरिति कूप्रत्ययान्ता दिधिषूशब्दो निपातितः ॥

“वा भुवनम्” ॥ भुवनशब्दो भाषायां बहुलवचनान्तासाधुः ॥

“आशङ्काबाधनेदीयस्स संभावे” ॥ शक्ति शङ्कायां, बाधृ विलो-
डने, आङ्पूर्वाभ्याङ्कर्मणि घञ्, अतिशयेनान्तिको नेदीयः, ‘अन्तिरुबाठ-
योर्नेदसाधौ’ अस्तिस्वाध्यवसायोस्तित्वनिश्चयः, गमनाशङ्कादयो वि-
षयसमासाः, मयूख्यंसकादयो वा ॥

“पूर्वं भूतपूर्वं” ॥ ‘आद्यो भूतपूर्वं इति’ । यः पूर्वमाद्य आसी-
त्स एवमुच्यते । ‘अत्रेत्यादि’ । ‘परमश्चासौ पूर्वश्चेति’ । सायं वाक्यार्थः
पूज्यमानतालक्षणः, तस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समास इत्यर्थः । ‘न त्वि-
ति’ । ‘परमो भूतपूर्वं इति’ । योयं वाक्यार्थः पूर्वं परम आसीदित्येवं-
रूपः, न तस्मिन् तत्र समास इति यावत्, किं कारणमित्याह । ‘तथा
चेति’ । चोद्धार्ये ॥

“सविधसनीडसमर्यादसवेगसदेशेषु सामीप्ये” ॥ उदाहरणेषु
बद्धीसमासः, मद्रादीनां पूर्वमेव स्वर उक्तः ॥

“विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु” ॥ ‘विस्पष्ट इति’ । स्पष्टवाधन-
स्पष्टनयोरित्यस्य निष्ठायां वा दान्तेत्यादिना स्पष्टशब्दो निपातितः,
विशब्देन गतिसमासः । चित्र चित्रीकरणे चुरादिस्सस्मादेरच्, विशेषेण
चित्रं विचित्रं, प्रादिसमासः । चिती सञ्ज्ञाने, विगतञ्चित्तमस्य
विचित्तः, अञ्ज व्यक्त्यादिषु, तस्य विपूर्वस्य निष्ठाया गतिस्वरः, तच्चे-
कारस्य यो यण् स उदात्तयण् भवति । ‘संपन्नशब्दस्याद्यादिस्वरेणेति’ ।
गतिस्वरस्तु न भवति, किं कारणम्, कर्मणीति तत्रानुवर्त्तते, अयं तु कर्तरि
क्तः । ‘पटुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेणेति’ । अन्तोदात्त इत्यपेक्षते, यदेक-
वचनान्तं प्रकृतन्तस्य वचनविपरिणामं कृत्वा ऽन्तोदात्ताविति संश्लेषः
कर्त्तव्यः, पाटपतेः ‘फलपाटिनमिजनीनां गुक्पटिनाकिधखे’ त्युप्रत्ययः,
पटिश्चादेश, इकार उच्चारणार्थः, पटुः, पण्डि गतौ, निष्ठा, पण्डितः,
कुशान् लातीति कुशलः, ला आदाने । ‘चपलशब्दश्चित्स्वरेणेति’ ।
अन्तोदात्त इत्यपेक्षते । ‘चिदिति वर्त्ततइति’ । वृषादिभ्यश्चिदित्यतः ।
‘निपुणशब्द इत्यादि’ । पूर्वप्रसङ्गः । पुण् कर्मणि शुभे ॥

“अस्यावमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये” ॥ उदाहरणेषु मयूरव्यं-
सकादित्वाद्भिषेकस्य पूर्वनिपातः, इष्टेयसुनोः ‘प्रशस्यस्य अः’ ‘अ च’
‘युवात्पयोः कनन्यतरस्याम्’ । ‘पापिष्ठ इति’ । विन्मतेर्लुक् ।

“कुमारश्च” ॥ ‘कुमारश्चमणेति’ । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
कुमारीशब्दस्य समासे पुंवद्भावः । कुमार क्रीडायामित्यस्मात्पञ्चाशच्,
कुमारः । ‘केचित्पुनरित्यादि’ । चकारो ह्यत्र क्रियते, अस्यैव विधेः
समुच्चयार्थः ॥

“आदिः प्रत्येनसि” ॥ ‘प्रतिगत इत्येति’ । अवादयः कुष्टाद्यर्थे
सुतीययेति तत्पुरुषः, द्वितीये तु विद्यते बहुव्रीहिः, कथं पुनरन्तरेणोदा-
त्तबह्व्यमुदानस्वरो लभ्यतइत्याह । ‘उदात्त इत्येतदिति’ । सामर्थ्यमेव
दर्शयति । ‘पूर्वपदेति’ । प्रकृत्येति हि वर्तते, तत्रैवमभिसंबन्धः, पूर्वपद
कुमारश्च प्रकृतिभावेन यः स्वरः स्थापितः सोऽत्रादेर्भवतीति ॥

“इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ” ॥ ‘कृताण्प्रत्यय-
लोपा इति’ । कृताण्प्रत्ययलोपो येषान्ते तथोक्ताः । ‘द्विगाविति किं,
परमशराव इति’ । षष्ठीसमासोऽयं, बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
भाव्यमेव, इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यण्गुणयोरुपसंख्यानं पञ्चारव्यो दशारव्यः,
यण्गुणयोः कृतयोरिगन्ते द्विगावित्येव स्वरो न प्राप्नोतीत्यत आह ।
‘यण्गुणयोरित्यादि’ । प्राक् सुबुत्पत्तेः स्वरो भवन्नन्तरङ्गः, यच्चमुद्यौ
तु सुबुत्पत्तत्वादुहिरङ्गौ । ‘स्थानिवद्वावादेति’ । न चान्न स्वरविधौ न
स्थानिवत्त्वमलोपाद्वादेशत्वात् । ‘पञ्चारव्य इति’ । ह्रान्दसोऽयं प्रयोगः,
तत्र जसि चेति गुणो न भवति, जसादिषु ह्रान्दसि वा वचनमिति
वचनात् ॥

“बहुन्यतरस्याम्” ॥ ‘बहुशब्दोन्तोदात्त इति’ । कुर्तृस्वश्चेति
कर्तमाने लङ्घिबन्धोर्नलोपश्चेति कुप्रत्यये व्युत्पादितत्वात् ॥

“सप्तमी सिद्धशुक्लपक्षबन्धेष्वाकालात्” ॥ ‘इयप्रत्ययान्ताविति’ ।
सुष्ठुणादिषु संकाशादिभ्यो इयः, अवतेः कक्प्रत्ययः, त्वरत्स्वरेत्यादिनोद्,

ऊकः, कुम्भकलशशब्दाभ्याज्जातिलवणो डीप, भाट्टशब्दे भस्मेष्टुनि वहु
च व्युत्पादितः, ऊकशब्दः 'ऊकः को द्वे च । 'सप्तमीस्वरः इत्यदि' ।
'तत्पुरुषे तुल्याच्च' त्यादिना सप्तम्यन्तस्य यः प्रकृतिभावः परत्वात्प्राप्ता-
दिस्वरेण बाधित' इति, यत्र तु कृत्स्वरेण बाधित इति पाठस्तत्र कृद-
न्तस्य यः स्वरः प्राप्तादिलवणस्तेनेत्यर्थः ॥

“परिप्रत्युपाभाववर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु” ॥ 'परिचिन्मर्तमिति' ।
त्रिगर्तान्वर्जयित्वेत्यर्थः । 'अपपरी वर्जन' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, 'पञ्च-
म्यपाहपरिभिर' इति पञ्चमी । 'अपपरिचिन्मर्तमिति' पञ्चम्ये' त्यव्य-
यीभावः । सौवीरादयोपि जनपदविशेषाः । 'प्रतिपूर्वाह्णमिति' । 'लक्ष-
णेनाभिप्रेती आभिमुख्य' इत्यव्ययीभावः । 'उपपूर्वाह्णमिति' । 'अव्यय-
विभक्ती' त्यादिना सामीप्ये, किं पुनः कारणमप्यपरादौ वर्ज्यमानमुदा-
हृतं तेतरयोस्तत्राह । 'तत्रेति' । अथहोरात्रावयवेषु अपि इतरयोदप-
र्यायः कस्माच्चोदाहृत्यन्तेऽत आह । 'अहोरात्रावयवेषु अपीति' । 'परि-
वनमित्यत्रेति' । 'परिप्रत्युपाये' त्यस्यावकाशः परिचिन्मर्तमिति, वनं
अवसरस्यस्यावकाशः प्रवक्ष्यमिति, परिवनमित्यत्र वनं समासइत्येतदु-
च्यते विप्रतिबेधेन, अपवादत्वञ्चात्र हेतुर्न विप्रतिबेधः, समासस्येत्येव
सिद्धे वनस्य पुनर्वचनएतत्प्रयोजनं येन्ये तदपवादास्तद्वाधनायै, सर्वथै-
वाव्ययस्वरं बहुव्रीहिस्वरञ्च बाधते, एवमिदमपि बाधित्यने ॥

“राज्यव्यवहृद्वचनद्वन्द्वेन्यकवृत्तिषु” ॥ 'स्वाफलकचैत्रकरोधका
इति' । प्रमादपाठोयमत्र त्रिपदे हि द्वन्द्वे यत्सर्वमपेत्य पूर्वपदन्तस्यैव
भवति, ततश्च चैत्रकशब्दस्य स्वरवचनमनुपपन्नं स्यात्, तस्मात् स्वाफ-
लकचैत्रकाश्चैत्रकरोधका इति पाठः, एवमस्तु चैत्रकशब्दो लेशकैः पुन-
रुक्तिशङ्कया त्यक्तः । 'त्रिनिशब्द आद्युदात्त इति' । शीङो जिह्व इत्य-
श्च बहुलवचनात् । 'तदपत्येष्विति' । यद्यपि त्रिनिशब्द इति प्रकृतं
तथापि शब्दस्यापत्यास्यासंभवाच्चिन्नेः त्रिचिन्मर्तमिति यावदपत्यानि तेष्वि-
त्यर्थः । अभेदेनाभेदोपचारेण । ननु च राडोपत्ये जातिवद्वर्तमानि

वचनाद् राजन्यशब्दः क्षत्रियजातिवचनः, ततश्च द्वेय्यभेमायना इत्युक्तं
प्रत्युदाहरणं नोपपद्यते, तेषामपि क्षत्रियत्वादत आह । 'राजन्यग्रहण-
मित्यादि' । अन्यकशृङ्गीनां क्षत्रियत्वाव्यभिचाराद् राजन्यग्रहणमुक्त-
विशेषपरिग्रहार्थमिति भावः ॥

“सङ्ख्या” ॥ ‘एकादशेति’ । ‘सङ्ख्याया अल्पीयस्या’ इत्येक-
शब्दस्य पूर्वनिपातः, ‘प्रागेकादशभ्योऽनुन्दीसीति’ निपातनाद्वीर्यः ।
‘द्वादशेति’ । दृष्टनः सङ्ख्यायामित्यात्वम् ॥

“आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी” ॥ आचार्य उपसर्जनं यस्य स-
न्तेवासीपसर्जनः, चान्तेवासतीत्यन्तेवासी, श्रयवासवासिष्यकालादि-
त्यलुक्, गौशब्दाय निर्द्वैशः, द्वन्द्वस्य यान्यवयवपदानि तान्याचार्योप-
सर्जनवचनत्वादन्तेवासिवाचित्वाच्च तथोच्यन्ते, तदवयवद्वन्द्वोपसर्जन-
वधर्मेण तथोच्यते, पाणिनिशब्दादिञ् न भवतीति पूर्वमेवाक्तं, रौढि-
शब्दादपि न भवति, ‘न द्वचः प्राच्यभरते’ इति निषेधात् ।
‘आचार्योपसर्जनग्रहणद्वन्द्वविशेषणमिति’ । न पूर्वपदविशेषणम् ।
प्रथमा तु सप्तम्यर्थे द्रष्टव्या, किमर्थे पुनर्द्वन्द्वविशेषणं विज्ञायतइत्याह ।
‘सकलो द्वन्द्व इति’ । ‘इह माभूदिति’ । पूर्वपदविशेषणे त्वज्ञापि
स्यात् ॥

“कार्तिकौजपादयश्च” ॥ ‘प्रकृतिस्वरपूर्वपदा इति’ । प्रकृतिशब्दः
स्वाभाविके वर्तते, प्रकृतिः स्वाभाविकः स्वरो येषान्तानि प्रकृतिस्व-
राणि, एवं विधानि पूर्वपदानि येष्विति बहुव्रीहिः । ‘कृतस्यापत्यं
कुञ्जस्यापत्यमिति’ । ‘अणन्तावेताविति’ । अविवाचित्वादाभ्या-
मण्, उत्तरपदस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनं प्रासङ्गिकं, पूर्वपदस्येव तु स्वरसिद्धये
प्रदर्शनीयम्, माण्डूक्यशब्दो ऽथ च मण्डूकादिति ठगन्तः । ‘आवन्त्यश्मका
इति’ । अवन्तिशब्दोऽन्तोदासस्तस्मा ‘द्वेत्वेत्कोसलाजादाऽऽयह्,’ तस्य
तद्राजत्वादुद्गुप्तं लुक्, अवन्तीनां निवासो जनपदश्चातुर्यिकस्याथो
जनपदे लुप्, अश्मकशब्दात्सात्वावयवेत्यादिना इञ्, लुगादि पूर्ववत् ।

‘श्यापणीति’ । ‘शार्ङ्गवाद्यञो ङीन्’ । ‘कपिरन्तोदात्त इति’ ।
 धातिपदिकस्वरेण, कमु कान्तौ क्तिच्, एषोदरादित्वादत्त उत्वं, कुन्ति-
 शब्दोन्तोदात्तोवन्तिवत्कुन्तयः, शोभनं राष्ट्रमस्य सुराष्ट्रस्तस्यापत्यानि
 बहूनि ‘जनपदशब्दात्तत्रियादञ्,’ लुगादि पूर्ववत्, चिति स्मृत्यां, क्तिच्,
 कुन्तिवच्चिन्तयः, तडि ताडने, तण्डः, तस्मादेशावपूर्वादुतण्डः,
 ‘वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योहपसर्गयो’ रित्यकारलोपः, मदी हर्षे, विपू-
 र्वात् क्तः, न ध्याख्येत्यादिना नत्वाभावः, न विमत्तोविमत्तः । ‘शलङ्कु
 शलङ्कुं चेति’ । नडादिष्वेतत्पठ्यते, बभोरपत्यं बाभवः, अण्, दानाच्युतो
 दानच्युतः, तदपत्यमपि दानच्युत एव, कटशब्दः पचाद्यजन्तः,
 लोकोक्ति यस्य स लोकात्तः, तस्यापत्यं लौकात्तिः, तस्य क्वात्रा
 लौकात्ताः । ‘स्त्रीकुमारमिति’ । समाहरद्वन्द्वः, मुद हर्षे, इगुपधलवणः
 कः, मुदः, पिप्पलमत्तीति पिप्पलादः, ‘कर्मण्यण्, षट्ठेः सः, वत्सः,
 जीर्यते रवृन्, जरन्, तयोः समाहारद्वन्द्वः ‘चिद्विदादिभ्योह्’, जरा,
 ‘भुविमृद्भ्यां युक्त्युक्ता, मृत्युः ॥

“महान् ग्रीह्यपराह्णदृष्टीष्यासजाबालभारभारतहेलिहिलरौरवप्र-
 वृद्धेषु” ॥ महच्छब्दोन्तोदात्त इति’ । ‘वर्तमाने एषदृष्टहन्मह’ दित्यत्र
 तथा निपातनात् । ‘तस्येत्यादि’ । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभा-
 षया लभ्यते, यद्यपि प्रवृद्धग्रहणमनर्थकं कर्मधारये निष्ठेति वक्ष्यमाणेनैव
 सिद्धत्वात्, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति प्रवृद्धशब्दस्यापि
 क्तान्तत्वादत्त आह । ‘कर्मधारये निष्ठेत्ययमपीति’ । तत्रापि लक्ष-
 णप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्तान्तेन प्रतिपदोक्तो यः कर्मधारयस्तस्य
 बहुवचमित्यर्थः ॥

“सुल्लकश्च वैश्वदेवे” ॥ सुधल्लातीति सुल्लः ‘जातोनुप-
 सर्गे कः’ ‘तोली’ति परसवर्धः ॥

“उष्टुः सादिसाम्योः” ॥ ‘उष्टुशब्दः कृन्प्रत्ययान्त इति’ । उष
 दाहरत्येतस्मात् कृन् इति वर्तमाने उषिरवनिभ्यां क्तिदित्येवं ध्रुत्या-
 दितत्वात् ॥

“गोः सादसादिसारधिषु” ॥ ‘गोसाद इति’ । सदेवेषु,
ततः षष्ठीसमासः । ‘गं सादयतीति वेति’ । सदेव्यन्तात्कर्मण्यञ्,
तस्मादेव षिनिः, गोसादी, अत्र सादसादिनोः कृत्स्वरस्यापवादः,
सारधौ तु समासस्वरस्य ॥

“कुस्मार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यस्तीलदृढरूपा पारिवहवा तैतिल-
कद्रुःपश्यकम्बलो दासीभाराणां च” ॥ अत्र कुस्मार्हपतेत्येवमादयः पश्य-
कम्बलपर्यन्ताः सप्त समासाः, तत्रादितो द्वात्रिंशद्विभक्तिकौ इतरे षष्ठ्यै-
कवचनान्ताः, सा च प्रथमा सुख्यत्ययेन वध्याः स्थाने दृढव्या, दासी-
भाराणामिति बहुवचननिर्देशादाद्यर्था व्याख्यायते, कुर्वन्, कृत्वा वृत्तं,
कुर्वन्, वृत्ती वर्जने, निदित्यधिकारे इगुपधात्किः, वृत्तिः, किञ्चि
स्विगन्तानाञ्च दृष्टामिति पठेऽन्तोदात्तः । तस्यार्धः । जनपदश्च
ब्दानामिति वर्तते, अन्तः पूर्वा वेति च, जनपदवाचिनामिग-
न्तानां दृष्टामादिस्त्रात्तो भवति अन्तो वा, काशयश्चेदयः, एतेन कु-
शब्दो व्याख्यातः, रिक्तपूर्वादयः कर्मधारयाः, श्रीयस्यास्तीति श्रीयब्दो
लावय्यवचनः । ‘कपिलकादिस्थाल्लत्वमिति’ । ‘रूपो रो ल’ इत्यचेतदु-
च्यते, श्रीयस्यास्ति तच्छीलशब्देनोच्यते इति, एतदेवोपपादयति । अस्ती-
लदृढरूपेति हीति’ । ‘संस्थानमात्रेण शोभनेति’ । कुस्मात्वादीनामभावात्
दृढत्वाच्च संस्थानस्य, मात्रशब्दव्यावर्त्यं दर्शयति । ‘निःश्रीकेति’ । अस्यै-
वार्धं विस्पष्टीकरोति । ‘लावय्यरहितेति’ । ‘तितिलिनोपत्यमिति’ ।
तिलशब्दान्मत्स्यार्थीय इनिः, एषोदरादित्वात्तिशब्दस्य द्विवचननाञ्च
यदापत्येयं तदा ‘नस्तद्वित’ इति टिलोपो यदा तु चात्र तदा
नान्तस्य टिलोपदत्यादिनोपसङ्ख्यानानेन टिलोपः । ये तु तत्र तैतिलि-
शब्दं पठन्ति तत्रापि तैतिलिनोपत्यमिति विदुः, एषोदरादि-
त्वेनैव च रूपसिद्धिः, पश्यशब्दो ऽत्रापश्येति यदन्तो ‘यतोवाच’ इत्या-
द्युदात्तः, । ‘पश्यकम्बलः संज्ञायामिति’ । नियतप्रमाणस्य नियत-
मूल्यस्य कम्बलस्यैवा संज्ञा । ‘समासान्तोदात्तत्वमेवेति’ । ननु च पश्य-
शब्दस्य कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्तत्पुनरेतुस्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य भाव्यमत

याह । 'प्रतिपदोक्ते हीति' । 'कृत्यतुल्याख्या अजात्ये' ति नः कृत्य-
समासः प्रतिपदोक्तस्तत्रैव स स्वरः, अयन्तु 'विशेषणं विशेषणे' ति
सामान्यसङ्घाविहितः, कम्बलशब्दस्य जातिशब्दत्वात् 'कृत्यतुल्याख्या
अजात्ये' त्येतद्वि गुणक्रियावाचिनामनियते पूर्वनिपातप्रसङ्गे कृत्या-
न्तस्य पूर्वनिपातार्थेन तु जातिप्रतिषेधार्थम्, अजात्येति तु वचनध्याय-
सिद्धार्थानुवाद एवेति स्थितिः, चन्द्रे माहो दिष्ट्वेति, मिथुनेतिः,
पूर्ववच्च सर्वमित्यसिप्रत्ययः प्रकृतः, चन्द्रशब्दउपपदे माह्वानइत्य-
स्मादसिप्रत्ययो भवति दिष्ट्व, इत्स्वाट्टिलोपः, चन्द्रमिव मीयते
चन्द्रमाः, चन्द्रमिति रजतममृतञ्च, चन्द्र इति वा मीयते चन्द्रमाः,
चन्द्रशब्दस्तु स्फायितञ्चीत्यादिना रक्प्रत्ययान्तः, यस्य तत्पुरुषस्येत्या-
दिना दासीभारादेराकृतिगणत्वं दर्शयति ॥

"चतुर्थी तदर्धं" ॥ तस्मादन्तदर्धन्तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तार्धं
उच्यते, यदाह । 'तद्वभिधेयार्थं यदिति' । तस्य चतुर्थ्यन्तस्य यदभिधे-
यन्तदर्धमित्यर्थः । रमन्तेस्मिन्निष्ठा इति रघः, 'हनिकुबिनीर-
मिकशिभ्यःस्वन्,' कनुदातोपदेशेत्यनुनासिकलोपः, वल्लीशब्दो गौरा-
दिहीनन्तः, 'तदर्धंइति किं, कुबेरबलिरिति' । अत्र तादर्थ्यस्य भावाह
गोसुखमिति प्रत्युदाहार्यमन्यन्ते । 'प्रकृतिविकारभावे स्वरोयमित्यत-
इति' । समासप्रकरणएवैतत्सम्यगुपपादितम्, अजावि जापकं वत्यति ॥

"अर्थं" ॥ 'तदर्धविशेषा एव दाहिरण्यादयो भवन्तीति' ।
दाहिरण्यादयो विशेषा एव तदर्था भवन्तीत्यर्थः । तादर्थ्यं हि तच्छेषभा-
वस्त च विशेषाणामेव भवति न सामान्यस्येति मन्यते । केचित्पुनरि-
त्यादित एवमन्यन्ते नेयं राक्षाका विशेषा एव तदर्था इति, तेन सामान्यवा-
चिन्यर्थार्थशब्दे पूर्वैरेव सिद्धमिति । 'अश्वघास इति' । ननु च
तदर्धेन प्रकृतिविकारभावे समास इत्युक्तम्, अश्वघासादयः वल्लीसामासा
इति च, एवं मन्यन्ते, यदात्र प्रकृतिविकारभावे स्वर इति स्थितन्तदा-
श्वघासादौ चतुर्थीसमासेपि न दोष इति । 'अश्वघासशूरमिति' । विभाषा
सेनेत्यादिना नपुंसकत्वम् ॥

“क्तेच” ॥ ‘गोभ्यो रक्षितं दीयत इति संप्रदाने चतुर्थीति’ । अथ तादर्थ्यं चतुर्थ्यां को दोषः, चतुर्थी तदर्थ इत्येव स्वरस्य सिद्धत्वात्, नैतदस्योदाहरणमुपपद्यते, कथम्, प्रकृतिविकारभावे स्वर इत्युक्तम्, न चात्र प्रकृतिविकारभावः । सत्यं, समासविधौ तु रक्षितग्रहणस्येदं प्रयोगं दर्शितम् ॥

“कर्मधारयेऽनिष्ठा” ॥ अत्र सेवायाम्, औणादिके निन्त्यये ऋषिः, मुदि यो गमौ, बहुलवचनात्पङ्कोपि गक् पूगः । ‘कृताकृतमिति’ । ‘क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्ज’ इति समासः, अनिष्टेत्यनुव्यमाने ऽव स्यात्, अथ हि क्तसंशब्दनेन विहितत्वाच्छ्रोण्यादिसमासादपि प्रतिषेद्धाक्तः ॥

“अहीने द्वितीया” ॥ हीनन्त्यक्तम् । ‘अहीनवाचिनि समास-इति’ । पूर्वपदद्वारेण समासस्याहीनवाचित्वम् । ‘द्वितीयानुपसर्ग इति वक्तव्यमिति’ । अहीनग्रहणमपनीय अनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यं, व्यापकत्वादित्यर्थः । ‘इह माभूदिति’ । इहापि माभूदित्यर्थः । अनुपसर्गग्रहणे चेह क्रियमाणे प्रवृत्तादिषु खट्वाकूठशब्दो न पाठ्यः, आकूठशब्दस्य सोप-सर्गत्वात्, एतत्स्वराभावे आयादिस्वरैर्गोवान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् ॥

“तृतीया कर्मणि” ॥ अयमपि आयादिस्वरापवादः । ‘अहि-रन्तोदात्त इति’ । आहपूर्वाद्गो नो द्विप्रत्ययः, आहश्च द्वस्वः, आहन्ति परान् आहन्यते परैरिति वा अहिः । ‘केचिदिति’ । ते तत्रोदात्त-ग्रहणमनुवर्त्तयन्ति, तथा च अहचहिम्, अहिरिव भोगैरिति, आह्यु-दात्तमधीयते ॥

“गतिरनन्तरः” ॥ अनन्तर इति पुल्लिङ्गनिर्देशाद्गतिशब्दः क्तिजन्तः, निपातनाच्चानुनासिकलोपः । ‘प्रकृतः प्रहृत इति’ । अत्र समासान्तोदात्तत्वम्, अध्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, कृत्स्वरस्यायादिस्वरः, इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिभावो विधीयते । ‘व्यवहितस्य गतेरयं स्वरो न भवतीति’ । ननु च निर्द्विष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम्, प्रत्यग्रहण-परिभाषया च हृतशब्दस्तान्तस्तत्कथं क्तान्ते परतो विधीयमानो

व्यवहितस्य प्रसज्यते, कृद्गुणपरिभाषाया क्तान्तेनप्रवेशादुच्छेदस्य प्रसङ्ग इति चेत्, यद्येवम्, क्रियमाणेष्वनन्तरग्रहणे स्यात्, उद्धृतशब्दः क्तान्तस्त्वानन्तर एव गतिरिति, नैव दोषः । अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादुक्तान्तोरनन्तरो गतिराश्रयिष्यते, नन्वेवमप्यत्र परत्वाद्गतिर्गताविति निघातो भविष्यति, सति च तस्मिन् उदात्तस्वरिताधिकारादेव पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याप्रसंग इति व्यवहितनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणं न कर्तव्यम्, अनन्तरप्राप्त्यर्थेन, तत्र च यत्रैक एव गतिस्तत्र नार्थानेन, यत्र त्वनेको गतिस्तत्रासौ न प्राप्नोति, तदनन्तर इत्यनेनानेकगतिसम्बन्धानेनन्तरस्य प्राप्यते, अन्यथा ऽभ्युद्धृतमित्यत्रोद्धृतशब्दस्य कृद्गुणपरिभाषया क्तान्तत्वे सति समासान्तोदात्तत्वे तदपवादे च कृत्स्वरे तदपवादस्याथादिस्वरः प्राप्नोति, ननु च यथा प्रथमे समासे गतिस्वरेण बाधितस्य थायादिस्वरस्य पुनर्द्वितीये समासे प्राप्तिस्तथा तदपवादो गतिस्वरोऽप्यनेन पुनर्भविष्यति, नैतदेवम्, अपूर्वपदत्वात्, कुगतिप्रादय इत्यत्र निष्कान्तादौ पदकार्यप्रवृत्तये सुबित्यनुवर्त्तनीयम्, तत्रैकत्वस्य विवक्षितत्वात्सुबन्तसमुदायस्य चासुबन्तत्वाच्च द्वयोर्गुणत्वसमासो लभ्यतइति क्रमेणासौ विधेयः, गतिकारकोपपदानामित्यनेनाप्युत्तरपदस्य प्राक् सुबुत्पत्तेः समास उच्यते न पूर्वपदस्यापि, निष्कान्तचर्मकारादौ पदकार्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात्, अत उच्छेदस्य पूर्वे समासः पश्चादुद्धृतशब्देनाभिशब्दस्य, ततश्चाभिशब्द एव पूर्वपदं नोच्छेद इति पूर्वपदस्य गतेः प्रकृतिस्वरो विधीयमानो ऽपूर्वपदस्योदो न स्यादतः क्तान्तरप्राप्तमपि थायादिस्वरं बाधित्वा ऽपूर्वपदस्याप्यनन्तरस्य वाक्यभेदेन प्रकृतिभावो यथा स्यादित्येवमर्थमनन्तरग्रहणम्, तदाह । ‘अनन्तरं सुब्रिष्यतइति’ । यद्येवं कारकपूर्वेऽतिप्रसङ्गः, दूरादागतो प्राप्तो देवदत्तेनेत्यत्राप्यागतशब्देन स्तोकात्मिकदूरार्थेऽप्युक्ताणि क्तेनेति समासे कृते तस्यामवस्थायां थायादिस्वर इष्यते तमपि बाधित्वा ऽपूर्वपदस्याप्युद एव स्वरः प्राप्नोति । नैव दोषः । थायादिसूत्रे गतिग्रहणविवर्तिष्यते, ततः किं, प्रकृत-

मित्यादौ कृत्स्वरस्यैव प्राप्तत्वात्तस्यैव गतिस्वरापवादो न तु याथादिस्वरस्य, तत्र दूरादागत इत्यादौ यत्र कचान्तरे याथादिस्वरस्य प्रसंगस्तत्र स एव भविष्यति, अभ्युदृतमित्यादौ तु यत्र कचान्तरेऽपि कृत्स्वर एव प्राप्तस्तत्रापि स एव भविष्यतीति, ततश्चापूर्वपदार्थमनन्तरग्रहणमपि न कर्तव्यं भवति, कथम्, उदृतशब्दे गतिस्वरे प्रवृत्ते चश्चादभिप्रेक्ष्य समासे कृते गतिर्गताविति निघाते चोदात्तस्वरिताधिकाराद्गतिरित्यस्य पूर्वपदप्रकृतिभावस्याप्रवृत्तौ समासस्वरापवादः कृत्स्वरो भवन् कृद्ग्रहणपरिभाषयोदृतशब्दस्य कृदन्तत्वात्तस्वर उच्छ्वसिदात्तत्वमेव भविष्यति, यदि याथादिसूत्रेण गतिग्रहणविधिवर्तिष्यते तत्रेद इत्यत्र कृत्स्वरेण घञो भित्त्वाद्गतात्तदात्तत्वं स्यादन्तोदात्तत्वं चेभ्यते, एवं तर्ह्यनुवर्तते गतिग्रहणं तेन तु न संबध्यते तत्कचान्तायादिसूत्रात् कथग्रहणमपनीय पृथक् कर्तव्यम्, तत्र च गतिग्रहणविधिवर्तिष्यते, एवमपि विशुष्क इत्यादौ यत्र कर्तरि क्कान्तमुत्तरपदं शुष्कधृष्टावित्यादिना चाद्युदात्ततत्र कृत्स्वरे सत्युत्तरपदमाद्युदात्तं स्यादन्तोदात्तं चेभ्यते, अतः कृद्ग्रहणेनापि गतिग्रहणमवश्यं संबन्धीयम्, ततश्च पूर्वात्कर्तारप्रसङ्गः, तत्राह । 'कारकपूर्वस्य त्विति' । अयमभिप्रायः । अनन्तरशब्देऽयमनन्तरमपेक्ष्य प्रवर्तते, तत्र चानन्तरो गतिरित्युक्ते अननन्तरोऽपि गतिरेव प्रतीयते सविधानात्, ततश्चापूर्वपदार्थमप्यनन्तरग्रहणं गतिद्वयसमवधानवृत्तानन्तरस्य प्रकृतिस्वरत्वं प्रापयतीति दूरादागत इत्यादौ न दोष इति । अथ वा कारकादुत्तमश्रुतयोरेवाशिषीत्यत्र कारकादिति विभज्यते, तत्र च कथग्रहणमनुवर्तते, अन्तोदात्त इति गतिरिति च, कारकात्परं क्कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीत्यर्थः, तत्र दूरादुत्त इत्यादौ याथादिसूत्रेणैवान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद् दूरादागत इत्यादौ गतिरनन्तर इत्यनन्तरग्रहणेनैवापूर्वपदार्थेन प्राप्तस्य गतिस्वरस्यापवादः कारकादित्ययं योगो ज्ञायते, यद्येवमनन्तरग्रहणं न कर्तव्यं, कथम्, असत्यनन्तरग्रहणे दूरादागतः, अभ्युदृत इत्यादौ सर्वत्र द्वितीये समासे कृति

सतिशिष्टस्थाधादिस्वर एव प्राप्तस्ततश्च कारकादित्ययं योगो निय-
माद्यो भवति, तत्र च गतिरहङ्गमनुवर्तयितव्यस्ततश्चात्रायमर्थः, कारकादेव
परं समतिकं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तमिति, ततश्चाभ्युदृत इत्यादौ निय-
मेन घाघादिस्वरे व्यावर्तिते क्तस्वरो भवन् ह्रद्वहणपरिभाषयोदृतादेः
कृतन्तत्वात्सर्वे यः स्वर आद्युदात्तत्वं स एव भविष्यति । ननु च
विपरीतीति नियमः सम्भाव्येत, कारकात्परं समतिकमेवेति, ततश्च पूर्वा-
ह्रशुष्क इत्यत्र घाघादिस्वरे व्यावर्तिते क्तस्वरेण शुष्कवृष्टावित्याद्यु-
दात्तत्वं श्रूयेत । नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न विपरीतो नियम
इति, यदयं दत्तश्रुतयोरेवाशिषीत्याह, नहि विपरीते नियमे कारकात्पर-
योर्दत्तश्रुतयोरन्यस्य वा क्तान्तस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं प्रसक्तमतो नार्थो
ऽपूर्वपदार्थेनानन्तरग्रहणेन, एवं तर्हि व्यवहितनिवृत्त्यर्थमेवानन्तरग्रहणम्,
ननु चेत्कं परत्वाद्गतिर्गताविति निघाते कृते उदात्तस्वरिताधिकारादेव
प्रकृतिभावस्याप्रसङ्ग इति, यत्र तर्हि गतिर्गताविति निघातो नास्ति तत्र
प्रसङ्गः, क्वासौ नास्ति, यादादौ, वक्ष्यति हि आ पादपरिसमाप्तेरपा-
दादावित्याधिकार इति, तथा च उपप्रेतकुशिताश्चेतयध्वमिति पादादा-
द्युपशब्दं गतिपरमपि उदात्तमधीयते, तथाभ्युदृतमिति यदाभिषब्दः
पादादौ वर्तते तदा निघाताभावादनेन व्यवहितस्यापि गतेः प्रकृति-
भावः स्यात्, नैतदस्ति । यावता प्रत्ययग्रहणपरिभाषया हृतशब्दः
क्तान्तो नोदृतशब्दः, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति ह्रद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
ग्रहणं भवतीति । ननु ह्रद्वहणे गतिपूर्वस्य ग्रहणं ज्ञापितं कारकपूर्वस्य
तु कश्च, उच्यते । पूर्वोक्तार्थेस्तावदेवा परिभाषा व्युत्पादिता इहा-
प्यनन्तरग्रहणेनैकदेशद्वारेण क्तत्वं एव परिभाषार्थो ज्ञाप्यते, यदि ह्रद्वहणे
गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवति, कथं समुदृत इति प्रत्युदाहरणं,
यावता उदृतशब्दः क्तान्तस्तस्य चानन्तर एव समित्यत आह । ‘चान-
न्तरग्रहणसामर्थ्यादिति’ । इह व्यवहितनिवृत्तिकलेनानन्तरग्रहणेन परि-
भाषाया ज्ञापनादन्यत्रैतत्फललाभ इति भावः । ‘प्रकृतः कटमिति’ ।
‘आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि चे’ति कर्त्तरि प्रत्ययः ॥

“तादौ च निति कृत्यदौ” ॥ ‘प्रजत्पाक इति’ । जत्पभिद्वेति
 षाक्नु, इह गतेः स्वरो विधीयते, क्रियायोगे च गतिसंज्ञा, धातुश्च
 क्रियाधात्री, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च, तत्र तिङन्ते पूर्वपदस्या-
 संभवात्कृतदन्तादेव भविष्यति, नार्थः कृद्गुहणेन, इदं तर्हि प्रयोजनं, यथा
 तादियहणं कृद्विशेषणं विज्ञायते तकारादौ निति कृतीति, अन्यथा नितो-
 त्यनेन प्रत्ययसहणपरिभाषया तदन्तस्योपस्थानात्तस्यैवोत्तरपदस्य तका-
 रादित्वं विशेषणं स्यात्, ततश्चेहैव स्यात्प्रतरिता प्रतरितमिति, इह न
 स्यात् प्रकर्ता प्रकर्तुं, नैतदस्ति प्रयोजनं, क्रियमाणेपि कृद्गुहणे ऽनिष्टं शक्यं
 विज्ञातुं तकारादावुत्तरपदे निति कृतीति, अक्रियमाणेपि चेष्टं निवृत्तका-
 रादिस्तदन्तउत्तरपदेति, ततश्च यथोतश्च प्रत्ययादित्यत्रासंयोगपूर्वक इ
 खेनोकारो विशेष्यते न प्रत्ययस्तथेहापि नित एव विशेषणं तादियहणं
 भविष्यतीत्यत्राह । ‘कृद्गुहणमुपदेशे ताद्वर्थमिति’ । अयमभिप्रायः । कृद्-
 गुहणेन कृतसंज्ञाप्रवृत्तिकालो लट्यस्तेन कृतसंज्ञाप्रवृत्तिकाले यस्तादिस्तत्रेति,
 किमेवं सति सिद्धं भवति तत्राह । ‘इहापीति’ । असति कृद्गुहणे तादि-
 गहणेन स्वरप्रवृत्तिसमये यस्तादिस्तत्रेति विज्ञायते, ततश्च प्रलपिते-
 त्यादौ इहागमे कृते न स्यात्, संप्रत्यतादित्वात्, कृद्गुहणात् भवति ।
 आदियहणं तु शक्यमकर्तुं, यस्मिन्विधिस्तादादावल्यहणे ॥

“तवै चान्तश्च युगपत्” ॥ ‘अन्त उदात्तो भवतीति’ । कथं पुन-
 रन्तरेणोदात्तगहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्था लभ्यते, एवं मन्यते प्रकृत्येति
 वर्तते, तत्रैवमभिसंबन्धः क्रियते, तवैप्रत्ययान्तस्य यः स्वरः प्रकृत्याश्रयः
 प्राप्तः सोऽन्तस्य भवतीति, स चोदात्त एवेति । युगपदिति पर्यायनि-
 वृत्त्यर्थम् ॥

“अनिगन्तोच्चतौ वप्रत्यये” ॥ ‘वप्रत्ययइति’ । वकारः प्रत्ययौ
 यस्य स तथोक्तः । ‘प्राडिति’ । चत्विगित्यादिना किन्, स च वका-
 रमात्र एव, ककारादीनामनुबन्धत्वात् । उगिदचामिति नुम्, हल्त्यादि-
 संयोगान्तलोपौ । ‘किन्प्रत्ययस्य कु’रिति कुत्वं चकारस्य ङकारः ।
 ‘पराडिति’ । पराशब्द आद्युदात्तः, तेनात्र स्वरितो वा ऽनुदात्तो

पदादावित्येष विधिर्न भवति । 'प्रत्यङ्गिति' । ननु चात्रान्तरङ्गत्वा-
द्वयादेशे कृते ऽनिगन्तत्वात्प्रकृतिभावेन भवितव्यम्, अनिगन्त इत्यस्य
तु प्रतीच इत्यादिरवकाशः, तत्राच इत्यकारलोपाद्वयादेशाभावः ।
न च यथादेशस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति, अपूर्वविधित्वात्, पूर्वपदस्य
प्रकृतिस्वरविधानात्, यत्तर्हि न्यधीचेत्यधेः प्रकृतिभावं शास्ति तज्ज्ञाप-
यति यत्प्रविषये ऽयं स्वरो न भवतीति, यदि स्याद् अर्ध्यादित्यत्राप्य-
ऽनेनैव सिद्धं स्यात्, नैतदस्ति ज्ञापकम्, अधीच इत्यादौ यत्र यत् नास्ति
तदर्थमेतत्स्यात्, यत्तर्हि नेः प्रकृतिस्वरं शास्ति, निशब्दस्यैक । च्त्वाद्, नीच
इत्यादावुत्तरस्य प्रकृतिस्वरस्य च विशेषो नास्ति, एतदपि न ज्ञापकं वच-
नसामर्थ्यादकृतएवान्तरङ्गे यथादेशे निशब्दस्य स्वरार्थमेतत्स्यात्, यथादेशे
कृते स्वरभाजोभावात्, प्रत्यङादिषु तु यथादेश एवान्तरङ्गत्वात्प्राप्नोति,
तस्माद्व्यङ्ग्यविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः, न वक्तव्यः, स्थानिवद्भावात्सिद्धं,
ननु चेत्तत् पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरो न यत्तः पूर्वस्येति, नैतदस्ति, उक्तमे-
तत्, पूर्वपदशब्दः पूर्वपदस्योद उदात्ते स्वरिति वा वर्ततेतदिति । 'चोरिति' ।
अस्मिन् यत्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं विधीयते तच्छुशब्देन लट्यते, चोः चुस्व-
रादित्यर्थः । 'एष स्वरो भवतीति' । विप्रतिषेधेनेति भावः । चुस्वरस्या-
वकाशो दधीचः दधीचा यत्र गतिर्नास्ति, अनिगन्तस्वरस्यावकाशः पराङ्,
पराञ्चौ पराञ्चः, पराच इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादनिगन्तस्वर एव
भवति, नायं युक्तो विप्रतिषेधः, चुस्वरः सतिशिष्टः, कथं, चावित्युच्यते,
यत्रास्यैतद्रूपं, भसञ्ज्ञानिमित्ते प्रत्यये ऽलोपे च कृते सम्भवति, एवन्तर्हि
नायं विप्रतिषेध उपन्यस्तः किं तर्हि इष्टिरेषा चोरनिगन्तोञ्चतीकम-
त्ययइत्येष स्वर इत्येतदिति ॥

“न्यधी च” ॥ ‘अधीच इति’ । अत्रापि कृत्स्वरोदयमेव स्वर
इत्येतदिति दर्शयति ॥

“ईषदन्तरस्याम्” ॥ । ‘ईषद्वेद इत्यादौ तु कृत्स्वर एव भव-
तीति’ । परत्वात् । अपर आह । ईषदकृतेति प्रतिपदोक्तस्य समारस्य
बह्व्यादुपपदसमासेस्याप्रवृत्तिरिति ॥

“हिरण्यपरिमाणं धने” ॥ ‘हिरण्यपरिमाणवाचीति’ । परि-
माणविशिष्टहिरण्यवाचीत्यर्थः । तत्र सुवर्णशब्दः परिमाणे, उपपदादौ
तत्परिच्छिन्ने हिरण्ये च वर्तते, यथा प्रस्थादिशब्दो दार्वादिनिर्मिते
परिमाणे तत्परिमिते च ग्रीष्मादौ वर्तते, ‘पञ्चदशसको मावस्ते सुवर्ण-
स्तु वेष्टव्यः’, ‘यत्नं सुवर्णोश्चत्वारः’, दुयोः सुवर्णयोः समाहारो द्विसुवर्णं
वाचादिः । ‘द्विसुवर्णपरिमाणमिति’ । अत्र सुवर्णशब्द उपते वर्तते ।
‘काञ्चनधनमिति’ । परिमाणबहुवचनमङ्गत्वा हिरण्यमित्युक्तमाने दृष्टादि-
त्वात्, काञ्चनशब्दस्य हिरण्यवाचित्वात्, परिमाणवाची त्वेव न
वर्तते ॥

“कतरकतमौ कर्मधारये” ॥ ‘इह स्थित्यादि’ । कतरकतमौ
जातिपरिप्रश्नइति प्रतिपदसमासस्तस्येह बहुवं च कर्मधारय-
तस्माच्चेदार्थं कर्मधारयबहुवचनमिति भावः ॥

“राजः च” ॥ ‘राजब्राह्मण इति’ । राजशब्दो ब्राह्मणे तादृ-
र्म्यादुक्तैतइति सामानाधिकरण्यात्कर्मधारयः, राजशब्दः कनिन्प्रत्ययान्त-
त्वादाद्युदात्तः । ‘पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति’ । उत्तरो विधी राजश-
ब्दस्यैव यथा स्वात् आर्यशब्दस्य मा भूत्, यथासङ्ख्याभावोपि पृथग्यो-
गकरणस्य प्रयोजनं तत्तु नोक्तमित्येतावत् ॥

“बद्धी प्रत्येनसि” ॥ ‘राजःप्रत्येना इति’ । बद्धा चाक्रोश-
इत्युल्लेखः ॥

“ते नित्यार्थे” ॥ नित्यशब्द आभीक्ष्ये कौटल्ये च वर्तते, इह
त्वाभीक्ष्ये, कुत इतत्, कतरत्युच्यते, कश्च धातोर्विधीयते, धातुश्च
क्रियावचनः, क्रियायाः चणिकत्वात्कौटस्थं नोपपद्यते, तस्मादा-
भीक्ष्ये नित्यशब्दः । ‘द्वितीयासमासोयमिति’ । द्वितीया पुनरत्यन्त-
संयोगे, अथ वा कर्मणि कालभाषाध्यगतयाः क्रमसंज्ञा द्व्यकर्मजा-
मिति । ‘अततइति’ ‘भावे क इत्यादि’ । यदा तु कर्मणि कस्तदा
अतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोच्चाद्युदात्तो भवति, समासस्वरस्य
द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाधकस्तस्य चाद्यादिस्वरस्तस्यायमपवादः ॥

“शामः शिल्पिनि” ॥ शाम इति स्वरूपशब्दः ॥

“राज्ञा च प्रशंसायाम्” ॥ ‘बष्ठीसमासे चेति’ । प्रशंसेत्यनुबहुः । ‘राजयोग्यतया तस्येति’ । स हि कर्मणि प्रवीणत्वाद्वाज्ञानं प्रति योग्यो भवति, राजार्ह इति चेत्ते प्रशंसा गम्यते ॥

“आदिब्रह्मः” ॥ पूर्वपदमित्यस्येहार्थात्ब्रह्माविपरिणामः, सर्वत्र वाच प्रकरणे पूर्वपदविषये ब्रह्मार्थे प्रथमा ॥

“सप्तमीहारिणौ धर्म्ये ऽहरणे” ॥ हारीत्यावश्यकं णिनिः, धर्म्य-इत्यर्थेयहणं, हरणप्रतिषेधात्तत्साहचर्याद्वारीत्यर्थेयहणम् । ‘आचारनियतमिति’ । आचारेण नियतमाचारनियतम्, आचारवशादवश्यककर्तव्यमित्यर्थः । कथं पुनस्तादुर्म्यन्तत्राह । ‘धर्मा ऽनुवृत्त आचार इति’ । जनपदे शामे चरणे कुले वा ऽनुवृत्तः परम्परायात् इत्यर्थः । तस्मादनपेतं धर्म्यं, पृथग्येत्यादिना यत् । ‘तेन वा प्राप्यमिति’ । नैखयोधर्म्येत्यादिना यत् । याज्ञिकाश्चादौ बष्ठीसमासः, क्वचिदित्यादिना शाब्दादेर्द्वयस्याचारनियततां दर्शयति । ‘याज्ञिकादीनामश्वादीति’ । दातव्यमित्यनुबहुः । ‘क्व चिदयमाचारो व्यवस्थित इति च’ । वद्वित्तको नाम मूले स्थूलोऽत्र सूक्ष्मोदन्निपिण्डः, स कर्मकराय दीयते, अन्यथा कर्म न कुर्यादिति, न स्वयन्धर्मः । बीजावापः, बीजनिषेको गर्भाधानम् । ‘वाङ्मवहरणमिति’ । क्वचिदयमाचारो व्यवस्थितः, वाङ्मवायै बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्पार्थं योग्यमश्नादि दातव्यमिति, हरणशब्दः कर्मसाधनः, अत्रास्मिन्स्वरे निवृत्ते कृत्स्नरे प्राप्ते अनो भावकर्मवचनमित्युत्तरपदान्तोदासत्वं भवति । ननु च परत्वादेवायं स्वरो भविष्यति तत्किं हरणप्रतिषेधेन, तत्राह । ‘परोपीत्यादि’ । अत्र पूर्वपदानां स्वरो नाख्यातः, अप्रयोजनत्वात् ॥

“युक्ते च” ॥ वल्लवादयः शब्दा गवादीनां वाक्कवचनाः, मखिं ददातीति मखिदः पृषोदरादिः, याः संचष्टे, समिख्य इति कः, गोसंख्यः, उपपदसमासः । नन्वत्र परत्वात्पाथादिस्वरः प्राप्नोति, अस्य तु गो-

स्त्ववादिप्रकाशः, सत्यं, पूर्वविप्रतिषेधस्त्वत्र पठितव्यः, चित्स्वराद्वा-
रिस्वरः पितृगवः मातृगवः, कृत्स्वराच्च वाङ्महार्थम्, युक्तस्वरश्च, कृत्स्व-
रादित्येव, कृतो यः स्वरस्थायादिसूत्रेण तस्माद्युक्तस्वरो भवति पूर्वविप्र-
तिषेधेनेत्यर्थः । 'युक्तः समाहित इति' । युञ्ज समाधावित्यस्यैतद्रूपमि-
त्यर्थः ॥

“विभाषाऽध्यक्षे” ॥ अध्यक्षशब्दोऽपि समासे युक्तवाच्येति सूत्रे
पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

“पापं च शिल्पिनि” ॥ पापमिति स्वरूपग्रहणं, शिल्पिनीति
चार्यग्रहणं, व्याख्यानात् ॥

“गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे” ॥ गोत्रान्तेवासिनोरर्थ-
ग्रहणमितरयोः स्वरूपग्रहणम्, अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्यनेन
लौकिकमपत्यमात्रं गोत्रं दृश्यते । 'जड्वादानमहं ददानीति' । जड्वादानं
करवाणीत्यर्थः, आदनपाकम्पवतीतिवत्, यत्र आद्वारादौ वात्स्यानामेव
पादप्रचालनं क्रियते तत्रावात्स्यः सन्वात्स्योहमिति ब्रूते तल्लाभाय
स जड्वात्स्य इति क्षिप्यते, वत्सशब्दो गंगादिः, सुप्सुपेति समासः,
सुष्ठु शृणोति सुश्रुत्, तस्यापत्यं सौश्रुतः । 'भार्याप्रधानतयेति' ।
शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समास इति दर्शयति । 'वशाब्राह्मण-
तेय इति' । वशा वन्ध्या भार्या, सौश्रुतवत्समासः, दक्षेण प्रोक्तन्दात्तं, त-
दधीते दाक्षः, दाक्षेश्वात्रो वा दाक्षः, वरशब्दो नडादिः, चारायणेन प्रोक्त-
मधीते तस्य वा शिष्यश्चारायणीयः, एवं पाणिनीयः । 'कुमार्यादिलाभका-
मा इति' । तत्प्रोक्ते ग्रन्थे श्रद्धायामसत्यामपि ये कुमार्यादिलाभकामास्तत्र
प्रवर्तन्ते त एवं क्षिप्यन्ते । पूर्ववत्समासः, माणवब्राह्मणयोरपत्यवाचित्वेन
प्रसिद्धाभावात्पृथग्यग्रहणम् । अपर आह । तस्येदमित्यणन्तयोर्यग्रहणं, निपा-
तनाच्च माणवे यात्वमिति । 'भयब्राह्मण इति' । यो ब्राह्मण एव सन्
राजदण्डादिभयेन ब्राह्मणावारं करोति न श्रद्धया स एवं क्षिप्यते,
कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलशचनादकृतापि समासः, दासीश्रोत्रियो
दासीब्राह्मणवत् ॥

“अङ्गानि मैरेये” ॥ अङ्गमारम्भकं, बहुवचनं स्वरूपविधिनिरा-
सार्थं, सुराव्यतिरिक्तं मद्यं मैरेयम् । ‘तदङ्गवाचिनीति’ । मैरेयशब्द-
इति प्रकृतम्, इह तु तच्छब्देन तदर्थः परामृश्यते । ‘पौष्पासवइति’ ।
आसवो मद्यविशेषः, यत् पौष्पेण मधुना द्रव्यान्तरेण चारभ्यते तस्य
पौष्पमङ्गं भवति । पुष्पासव इति तु युक्तः पाठः ॥

“भक्ताख्यास्तदर्थेषु” ॥ बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे
सिद्धे आख्यायहणं भक्तविशेषवाचिनां भित्तादीनां ग्रहणार्थम्, अन्यथा
पर्यायाणामन्वादीनामेव ग्रहणं स्यात्, भित्ताकंसादयः षष्ठीसमासाः, येषां
प्रकृतिविकारभावे चतुर्थीसमास इति पक्षः, अन्येषां चतुर्थीसमासाः ॥

“गोविडालसिंहसैन्यवेषूपमाने” ॥ उपमानशब्दस्य सह गङ्गा-
दिभिः प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् । ‘उपमानार्थोपति’ । यो यज्ञोदा-
हरणे उपमानार्थः संभवति स तत्र योजयितव्यः । ‘यथा प्रसिद्धं चेति’ ।
यस्योदाहरणस्य च यथा लोके प्रसिद्धिः स तत्रा योजयितव्यः, तत्र दि-
ङ्गाच्च दर्शयति । ‘मवाकृत्येत्यादि’ । आकृतिः संस्वानं, संनिवेशितं व्यव-
स्थापितम्, इवमन्यत्रापि यत्किञ्चित्सादृश्यं योजनीयम् ॥

“अके जीविकार्थे” ॥ ‘जीविकावाचिनीति’ । प्रवृत्तिनिमित्तक-
चनमेतत्, जीविकारूपप्रवृत्तिनिमित्तइत्यर्थः । पर्यवसानभूमिस्तु तद्वान्,
तदाह । ‘दन्तलेखनादिभिर्येषामिति’ । ‘रमणीयकर्त्तृति’ । अत्रापि
नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति समासः, क्रीडायामेव हि वृजन्तं संभवति न
पुनर्ज्जीविकायामिति तत्रार्थः ॥

“प्राचां क्रीडायाम्” ॥ प्राचां क्रीडायामिति श्रुतयोरेवान्वयसंभ-
वान्मतेनेत्यध्याहारो न युक्त इति मत्वाह । ‘प्राग्देशवर्त्तमानां या
क्रीडति’ ॥

“अणि नियुक्ते” ॥ नियुक्तइति’ युजिर्योगइत्यस्यैतद्रूपमित्याह ।
‘नियुक्तेधिकृत इति’ । ‘स च कस्मिंश्चित्कर्त्तव्ये तत्परो न भव-
तीति’ । कार्यान्तरेपि नियोगसंभवात् ॥

“शिल्पिनि चाकृजः” ॥ युक्ते चेत्येव सिद्धे कृजः प्रतिषेधार्थं वचनम् । ‘तन्तुवाय इति’ । व्यावामश्चेत्यण्, आतो युक् । ‘अयस्कार इति’ । अतः कृकमीत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

“यौतस्मितयवं पाले” ॥ तनु विस्तारे, क्तिच्, तन्तिर्वत्सानां बन्धनरञ्जः ॥

“उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव” ॥ उपक्रोशीत्यादौ कर्तर्युपमान- इति छिनिः । ‘उपमानयहणमित्यादि’ । अन्यथा योगविभागेन नियमा- अयस्यसामर्थ्याद्विशिष्टविषयो नियम इत्येतावद्व्यज्यते, न त्विष्टो विषयवि- भाग इति भावः । ‘शब्दार्थप्रकृताविति किमिति’ । सूत्रारम्भः किमर्थं इत्यर्थः । ‘दृक्वञ्चीति’ । कृत्स्वर एव भवति । ‘प्रकृतिरेवेत्यादि’ । असति प्रकृतियहणे शब्दार्थात्परो यो छिनिस्तदन्त उत्तरपद इति चिन्तयेत्, ततश्च यत्रापि धातूपसर्गसमुदायात् शब्दार्थात्परो छिनिस्तत्रापि स्वात्, कृद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि गृहणाण्यन्तमेवात्तरपदमिति कृत्वा, प्रकृतियहणे तु न भवति, योत्र धातुर्नासौ शब्दार्थः, यश्च शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायो न ततो छिनिर्विहित इति, सिद्धे विधिरारभ्यमाणो- न्तरेणाप्येवकारं नियमाय भवति, नार्थ एवकारेण, तत्राह । ‘एवकार- कारणमित्यादि’ । असति हि तस्मिन्विपरीतो नियमः स्यात्, शब्दार्थ- प्रकृतौ यदि भवति उपमानएवेति । एवं च प्रकृतिनियम्येत नोपमानं, तस्मादुपमानावधारणार्थमेवकारः क्रियते, किं पुनः कारणमुपमानावधार- णमाश्रीयते इति आह । ‘शब्दार्थप्रकृताविति’ । तुल्यो हेतौ, उपमा- ननियमे हि शब्दार्थप्रकृतेरनियतत्वात्तत्राप्यविशेषेण सर्वस्याद्युदात्तत्वं लभ्यते, नान्यथा । किं च प्रकृत्यवधारणेनियतत्वादृक्वञ्चीत्यादावा- द्युदात्तत्वप्रसंगः ॥

“युक्तारोह्यादयश्च” ॥ ‘पूर्वात्तरपदनियमार्थमिति’ । यत्र युक्ता- दीन्येव पूर्वपदानि आरोह्यादीन्मेव चोत्तरपदानि तत्रैव यथा स्यादित्यर्थः । आगतमत्स्यादिषु च बहुव्रीहिः कर्मधारयो वा । ‘इकशितिपादिति’ । संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दाकारस्य लोपः; सङ्ख्यासुपूर्वस्य समासस्य योन्ते

पादशब्दस्तस्य लोपो भवतीति तत्रार्थः । ननु चेद्देवभीकापाशत्य-
तिमर्विभ्यः कनिति क्वन्त एकशब्द आद्युदात्तः, ततश्च बहुव्रीहौ
प्रकृत्येत्येव सिद्धमाद्युदात्तत्वं तत्राह । 'एकःशितिः पादोऽस्येति त्रिष-
दो बहुव्रीहिरिति' । ततः किमित्याह । 'तत्रेति' । यद्युत्तरपदे
परत एकशितिशब्दस्तत्पुरुषः, ततोऽपि किमित्याह । 'तस्येति' ।
तस्य तत्पुरुषसञ्ज्ञकस्यैकशितिशब्दस्य समासान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् ।
ननु समासस्वरापवादो बहुव्रीहिस्वरस्तत्राह । 'निमित्तिस्वरबलीय-
स्त्वादिति' । समासस्वरस्येति शेषः । निमित्तमुत्तरपदं द्विगोस्त्रि-
पदो बहुव्रीहिस्तस्य यः स्वरस्तस्मात्समासस्वरस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः ।
बलीयस्त्वं तु सतिशिष्टत्वात्सतिशिष्टत्वं तु बहुव्रीहौ सति
पश्चात्तत्पुरुषे कृते प्राप्नोतीति । 'एवमपीत्यादि' । स्पष्टार्थम् । 'निमि-
त्तिस्वरबलीयस्त्वस्यापीत्यादि' । तथा च समर्थसूत्रे वार्त्तिकम्,
एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं निमित्तिस्वरबलीयस्त्विति । उभय-
मन्तरेणाप्यनुपपद्यमानमेकशितिपादुद्देशमुभयमपि ज्ञापयति ॥

“दीर्घकाशतुषभाद्रवटे जे” ॥ ‘कुटीज इति’ । सप्तम्यां जनेर्हः ॥

“अन्यात्पूर्वं बहुचः” ॥ ‘ग्रामलकीज इति’ । दीर्घान्तेपि
बहुचि परत्वादयमेव स्वरो भवति ॥

“ग्रामे ऽनिवसन्तः” ॥ निपूर्वाद्दुसैरौणादिकोधिकरणे सञ्च,
निवसन्त्यस्मिन्निति निवसन्तः । ‘देवग्राम इति’ । प्राचीनपरिचिप्ल
देवेयं ग्रामशब्दः, यद्येवं निवसन्तवाची भवति तत्राह । ‘देवस्था-
मिक इति’ । ततश्चायं न देवापेक्षया ग्रामो निवसन्त इति भावः ।
‘दाद्यादयो निवसन्ति यस्मिन्नित्यादि’ । अन्य निवसन्तु तत्र मा वा
ऽवसन् ते तावदवात्सुरित्येतावता तेषामिति व्यदिश्यतइत्यर्थः ॥

“घोषादिषु च” ॥ ‘ग्राम्येति’ । घोषकुटादीनि । ‘अपरं पुन-
रिति’ । येषां घोषकुटादिष्वपि शब्देषु तावद्व्यति, न निवासनामध्येषु ॥

“ह्याद्यादयः शालायाम्” ॥ ‘यदा शालान्त इत्यादि’ । विभाषा सेनासुरेत्यादिना शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकत्वमुक्तं, तत्रास्यावकाशो यो नपुंसकलिङ्गो न भवति ह्यात्रिशाला गोश्लेति, तत्पुरुषे शालायामित्यस्यावकाशो यश्चाद्यादिपूर्वपदो न भवति आत्मनश्शालं चत्रियशालमिति, यश्चाद्यादिपूर्वपदो नपुंसकलिङ्गश्च तत्रैकदेशविभक्तस्यानन्यत्वादयमपि प्राप्नोति, तत्पुरुषे शालायामित्ययं च, तच्च पूर्वविप्रतिषेधादयमेव भवति ॥

“प्रस्ये ऽवृद्धमकर्ण्यदीनाम्” ॥ मालीदीनाञ्चेति वचनादवृद्धमिति षट्छेदः, कर्ण्यादिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थः स्यात्, वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति ॥

“अर्मं चावर्णं दृक्च्यच्” ॥ ‘वृहदर्ममिति’ । स्वरविधौ कञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र नास्तीयते, ऽनित्यत्वात् । ‘महार्ममिति’ । कश्चि कृते ऽवर्णान्तत्वादस्ति प्राप्तिः । ‘नवार्ममिति’ । नवशब्दः प्रत्ययवचनो ऽकारान्तः ॥

“न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकञ्जलम्” ॥ ‘मद्राश्मग्रहणं सङ्घातविग्रहीतार्थमिति’ । मद्रशब्दस्य केवलस्य मद्राश्मशब्दस्य च सङ्घातस्य प्रतिषेधार्थमित्यर्थः । ‘मद्राश्मार्ममिति’ । ‘अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयो’ रिति समासान्ते सत्यवर्णान्तमेतद्वचति, तदेवं मद्रार्मं मद्राश्मार्ममिति द्वे एवोदाहरणे, प्रायेण त्वश्मार्ममिति तृतीयमप्युदाहरणं पठ्यते, तदयुक्तम्, अश्मशब्दस्य नकारान्तत्वात्, न च लोपे कृते ऽवर्णान्तस्य, स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्, तथा च वक्ष्यति पञ्चार्मं दशार्ममित्यत्रार्मं चावर्णं दृक्च्यञ्जित्ययं स्वरो न भवतीति । अपर आह । मद्राश्मग्रहणं संघातविग्रहीतार्थमित्यस्य भाष्ये ऽदर्शनादनांशं वृत्तौ पाठ इति । ‘दिवोदासायेति’ । दिवश्च दासरति षष्ठ्या अलुक् ॥

“अन्तः” ॥ अत्रापि प्रकरणे पूर्वपदविषया प्रथमा षष्ठ्यर्थे इष्टव्या ॥

“सर्वं गुणकात्स्न्यं” ॥ यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकात्स्न्यं भवति । ‘सर्वश्चेत इति’ । पूर्वकालैकेत्यादिना कर्मधारयः । अत्र शुक्लेन गुणेन सर्वावयवानां व्याप्तिर्गम्यते । ‘आश्रयव्याप्यापरमत्वमिति’ । यद्यप्यौघवत्यादिनापि परमत्वं सम्भवति, अत्र त्वेवंविधं परमत्वं विवक्षितमित्यर्थः । ‘सर्वसौवर्णेइति’ । विकारविषयमत्र कात्स्न्यम् । ‘कात्स्न्येति किमिति’ । गुणवाचिन्युत्तरपदे न सर्वशब्दस्य कात्स्न्यं व्यभिचरतीति प्रश्नः । ‘सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्चेत इति’ । गुणिकात्स्न्यं सर्वशब्दो न गुणकात्स्न्यं, सर्वेषामिति च गुणसम्बन्धे षष्ठी, पटस्य शौक्यमिति वद्, गुणवाचिन एव च प्रत्ययः, सर्वेषां पटानां द्रव्यान्तराधारो यः श्वेतगुणस्तदपेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः । ‘गुणात्तरेणेति’ । गुणाद्व्यस्तरप्रत्ययस्तदन्तेनेत्यर्थः, वचनमेवेदन्तेन पूरकगुणेति प्रतिषेधं बाधित्वा समासश्च भवति तरङ्गोपश्च ॥

“संज्ञायां गिरिनिकाययोः” ॥ ‘अञ्जनानि रिति’ । जननिर्वाः संज्ञायामिति दीर्घत्वम् ॥

“कुमार्यां वयसि” ॥ ‘वृद्धकुमारीति’ । विशेषणसमासः । ‘जरत्कुमारीति’ । जरतीशब्दस्य पूर्वकालैकेत्यनेन, अत्रोभयत्र पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना पुंवद्भावः । ननु च कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते, तथा च वयसि प्रथमइति ङीबत्र विहितस्तस्य कथं जरमवयोवाचिभ्यां वृद्धाजरतीशब्दाभ्यां सामानाधिकरण्यमत आह । ‘कुमारीशब्द इत्यादि’ । कुमार्या हि द्वयं दृष्टं प्रथमं वयः पुंसां सहासंप्रयोगश्च, तत्र प्रथमार्थप्रहाणेन द्वितीयमर्थमसंप्रयोगमात्रमुपाददानस्य संभवति सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । ‘तच्चेति’ । वृद्धादिशब्दान्तराभिधेयमित्यर्थः । ‘कुमारत्वमेवेति’ । यदेतत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं न तद्वयो वृद्धतइत्यर्थः । एतच्च वयोवृद्धतासामर्थ्याल्लभ्यते, अन्यथा कुमारीशब्दप्रयोगे नियमतः प्रथमवयो गम्यते इत्यनर्थकं तत्स्यात्, परमकुमारीत्यत्र कुमारत्वमेव प्रतीयते न वयोन्तरमिति भवति प्रत्युदाहरणम् ॥

“उदके ऽकेवले” ॥ असन्देहाच्च केवलउदकरत्यवचनाद् अके-
वले इति षट्छेदः, मित्रं द्रव्यान्तरसंयुक्तम् ॥

“द्विगौ कृतौ” ॥ गर्गचिराच्चादयः षष्ठीसमासाः, तिसृणां
रात्रीणां समाहारस्त्रिचः, अहः सर्वेत्यादिनाच् समासान्तः । ‘अति-
रात्र इति’ । रात्रिमिति कान्त इति प्रादिसमासः ॥

“सभायां नपुंसके” ॥ गोपालसभादावशाला चेति नपुंसकत्वम् ।
‘रमणीयसभमिति’ । अत्राभिधेयवशान्नपुंसकत्वं न प्रतिषेदोक्तम् ॥

“अरिष्टगौडपूर्वं च” ॥ ‘पूर्वग्रहणं किमिति’ । अरिष्टगौडयो-
रेति अतन्वमिति प्रश्नः । ‘इहापि यथा स्यादिति’ । पूर्वग्रहणे हि सति
अनुवीहितेभ्यस्ते, अरिष्टगौडो पूर्वं यस्मिन्समासइति, तेनारिष्टाक्षितपुरं
गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपदमनोदात्तं भवति । अस्ति तु पूर्वग्रहणे
अतन्वमिति शब्दाभ्यां व्यवहितत्वात्पूर्वपदत्वादारिष्टगौडयोस्तावन्न स्यात्,
समुदाययोश्च सूत्रेणुपात्तत्वात् ॥

“न हास्तिनफलकमार्दयाः” ॥ ‘मार्दयमिति’ । द्वे लोपो ऽकद्र-
वा इत्युकारलोपः ॥

“दिक्शब्दा सामञ्जन्यपदाख्यानचानराटेषु” ॥ चानराटे स्वल्प-
वृत्तमितरेष्वर्थग्रहणम् । ‘पूर्ववृत्तकामशमीति’ । दिक्शब्दो संज्ञायामिति
समासः । ‘पूर्वपञ्चाला इति’ । समुदाये हि वृत्ताः शब्दा अवयवेभ्यश्चि
कर्तन्तइति पञ्चालैकदेशे पञ्चालशब्दः, ततः पूर्वापरप्रथमेत्यादिना
कर्मधारयः । ‘शब्दग्रहणमित्यादि’ । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द
इत्युत्तरपदलोपी समासः, तेन कालवाचिनोपि ग्रहणात्पूर्वया यातमित्या-
दावपि भवति ॥

“आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि” ॥ आचार्योपसर्जनग्रहणवन्ते-
वासिनो विशेषणं, सप्तम्यर्थे प्रथमा । ‘आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचि-
नीति’ । आचार्य उपसर्जनं यस्य स आचार्योपसर्जनः, स चासावन्तेवासी
च आचार्योपसर्जनान्तेवासी, तद्वाचिनि । ‘पूर्ववाचिनीया इति’ । पूर्व-

वत्समासः, पाणिनेश्चात्राः पाणिनीयाः, अत्रान्तेवासिनः प्रधानमाचा-
र्यस्तपसर्जनं, काशकृत्स्निशब्दादितश्चेत्यण् । ‘पूर्वपाणिनीयं शास्त्र-
मिति’ । पाणिनीयं शास्त्रं पूर्वज्ज्वरन्तनमित्यर्थः ।

“उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च” ॥ वृद्धावित्येतावतैव तद्वदुत्तरपदपरि-
बहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणात्तदधिकारो लभ्यते ॥

“बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्” ॥ विशेः क्वनि विश्वशब्द आद्यु-
दात्तः । ‘विश्वामित्र इत्यादि’ । अस्यावकाशः विश्वदेवः विश्वयज्ञाः,
संज्ञायां मित्राजिनयोरित्यस्यावकाशः, कुलमित्रः कुलाजिनः, विश्वामित्रो
विश्वामित्र इत्यत्रोभयप्रसङ्गे संज्ञायां मित्राजिनयोरित्येतद्वति विप्रति-
षेधेन ॥

“उदरपदवृद्धौ सर्वं च” ॥ अयमपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः,
वृकशब्दः प्राणिनां च कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तः, वृकस्येवोदरं यस्य वृको-
दरः, दाम उदरे यस्य दामोदरः, दामशब्दो मनिन्प्रत्ययान्तः, हरतेः
सर्वधातुभ्य इनितीन्, हरिदश्वो यस्य हर्यश्वः, यौवनशब्दो ऽप्युत्पन्नं प्राति-
कृदिकं, लघावन्ते द्वयोश्च बहुवो गुरुरित्याद्युदात्तः । ‘यूना भावो यौव-
नमिति’ । युवाद्यणन्तत्वे प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरैरेव
सिद्धम् । ‘सुवर्णपुङ्खेरिति’ । शोभनो वर्णो येषां ते सुवर्णाः, नञ्सु-
भ्यामित्यन्तोदात्तत्वं, सुवर्णा पुङ्खा येषां ते सुवर्णपुङ्खाः, पूर्वपदप्रकृति-
स्वरण मध्योदात्तत्वं, पुनरिपुशब्देन बहुव्रीहिः । ‘महेश्वरिति’ । मह-
शब्दोन्तोदात्त इति महान्व्रीह्यपराहेत्यत्रोक्तं, तस्मात्तत्पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रैरेव सिद्धे सति तस्यान्यार्थे आरम्भे ऽपवादत्वाद्नेनेवान्तोदात्तत्वं युक्त-
मित्यस्योपन्यासः ॥

“लेपे” ॥ कुण्डशब्दो नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः, घट-
शब्दः पचाद्यञन्तः, महेश्वरस्योपन्यासः, कटुशब्दात्संज्ञाया कन्,
स्यन्दितशब्दो निष्ठान्तः, निहन्यतेनेनेति निघातः, ततोऽनिघातः,
अतोऽयत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमभ्यासश्च

भ्यासस्य, चलाचलः । 'अनुदर इत्यादि' । अस्यावकाशः कुण्डोदर इत्यादि, नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः, अयशाः सुयशाः, एवं स्थिते विप्रतिषेधः ॥

“नदी बन्धुनि” ॥ बन्धुनीति शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः, गर्गवत्सशब्दाभ्यां गर्गादियजन्ताभ्यां यजश्चेति ङीप्, गार्गोवात्सीशब्दो जित्स्वरेणाद्युदात्तौ, ब्रह्मशब्दो वृहेर्मनिन्प्रत्यये निपातितः ॥

“निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्” ॥ ‘प्रचालितपाद इति’ । चल शौचकर्मणि चुरादिः, धावु गतिशुद्धोः, च्छुः शूडित्यूठ्, एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः, प्रचालितप्रघातशब्दौ गतिस्वरेणाद्युदात्तौ । ‘मुखं स्वाङ्गमित्येतद्ब्रूवतीति’ । विकल्पितमुत्तरपदान्नोदात्तत्वं, तेन स्वाङ्गवाचीनि मुखशब्दे स्वरञ्चयं भवति, अनेन पूर्वपदान्नोदात्तत्वं, मुखं स्वाङ्गमित्येतत्, उभाभ्यां मुक्ते पूर्वपदप्रकृतिभावेन गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तत्वं च । ‘न भवेदिति’ । स्वाङ्गवाचीति संबध्यते, यदि मुखशब्दः स्वाङ्गवाची न भवतीत्यर्थः प्रसेवकशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः, पुष्कशब्दः ‘शुष्क-धृष्टा’ वित्याद्युदात्तः ॥

“उत्तरपदादिः” ॥ उत्तरपदग्रहणमसमस्तं लुप्तवष्टीकम्, अत्रापि प्रकरत्वात् उत्तरपदनिर्देशे बहुषुर्धे प्रथमा ॥

“कर्णो वर्णलक्षणात्” ॥ ‘दात्राकर्णः शङ्कुकर्ण इति’ । दात्राकर्णं यस्य, शङ्कुः कर्णं यस्येति विग्रहः, सप्तम्याः पूर्वनिपाते गणद्वयादिभ्यः परवचनमिति परनिपातः, ‘कर्णं लक्षणस्याविष्टेत्यादिना’ दीर्घत्वं, लक्ष्यते येन तल्लक्षणं, ततश्च स्थूलकर्ण इत्यत्रापि प्राप्नोति, स्थौल्येनापि हि लक्षणीयत्वादत आह । ‘पशूनां विभागज्ञापनार्थमित्यादि’ । एतच्च सामान्योक्तावपि वर्णग्रहणाल्लभ्यते, अन्यथा वर्णेनापि लक्ष्यमाणत्वात्तदनर्थकं स्यात् । ‘श्वेत-

१ कुण्डोदरो घटोदर इति ३ पु. पाठः ।

२ वृहेरम् नलोपश्चेति मन्प्रत्यये नलोपे अमाममे च निपातितः । इति ३ पु. पा. ।

३ कर्णं लक्षणस्येति दीर्घत्वमिति मूलमुद्रितपुस्तके पाठो दृश्यते च पदमञ्जर्यसंमतः ।

पाद इति' । श्वितावर्णे पचाद्वच्, कूट दाहे, दगुपधलक्षणः कः, शुभ
शुम्भ शोभार्थे, अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् शोभनः, प्रत्युदाहरणे सर्वत्र
पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । कण्ठकरणादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसक-
ङ्गस्वत्वम् । 'सुग्रीव इति' । अत्र परत्वाच्चसुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वेन
भाव्यम्, अस्य तु दशमीवादिस्वकाशः, यदि तु नेष्यते चकारस्यैव विधेः
समुच्चयार्थ इति व्याख्यानं कर्तव्यम् । 'नाडोजङ्घ इति' । नाड्याकारे
जङ्घे यस्य नाडोजङ्घः ॥

“नञो जरमरमित्रमृताः” ॥ जरणं जरः, च्छदोरप्, मरणं मरः,
अस्मादेव निपातनादप् । त्रिमिदा स्नेहने, अस्मात्कः, मित्रम् ॥

“सोर्मनसी अलोमोषसी” ॥ मँश्च अश्च मनसी । 'सुप्रथिमे-
ति' । पृथोभावाः, पृथ्वादिभ्य इमनिच्, रञ्जतो हलादेर्लङोरिति
रादेशः । पीयतइति पयः, पिबतेरिच्चेत्यसुन्, असेर्द्वेवने युट् चेत्यसुन्,
युङागमः, यञः । सुरिभ्यां तुट् स्रोतः । 'सुसत् सुध्वइ इति',
संसुध्वंसुभ्यां क्तिप्, वसुसंस्वित्यादिना दत्त्वं, तस्यासिद्धत्वादत्रासन्तत्वम् ।
राजतल्लशब्दौ कनिन्युवृषीत्यादिना कनिप्रत्ययान्तौ, लुनातेर्मनिन् लोम,
उब दाहे, मिथुनेऽसिरिति वर्तमाने उबः कित् । 'अनिनस्मन् बह्यानीति' ।
अन् इन् अस् मन् इत्येतानि एह्यन्ते येषु सूत्रेषु तानि तथोक्तानि, तत्र
तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति वचनादनर्थकानामप्यनिन्प्रभृतीनां बह्वं
भवतीत्युक्तं भवति, तेन सुप्रथिमा सुसत् सुध्वदित्यादिकमप्युदाहरण-
मुपपद्यतइति भावः । 'कपि परत्वादिति' । सोर्मनसीइत्यस्यावकाशः,
सुकर्मा सुशर्मा, कपि पूर्वमित्यस्यावकाशः, अयवकः, सुयवक इत्येक-
स्थले विप्रतिषेधः ॥

“आद्यादात्तं वृच् कन्दसि” ॥ कुर्धश्चेति वर्तमाने अर्जिदृञिक-
म्यमिपशिवाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकाराश्च, बाधते येन परानिति
बाहुः ॥

“वीरवीर्यो च” ॥ वीर विक्रान्तौ वुरादिः, ततः पचाद्वि वीरः, कचो यत्, वीर्यं, वीरेषु वा साधुरिति प्राग्वितीयो यत् । ‘तत्रेत्यादि’ । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह । ‘तत्र हि सतीति’ । किञ्चित् तु ‘विज्य-भक्ष्यवीर्यादि कृन्दसीति’ कृन्दस्यन्तस्वरितत्वं भाषायां वाक्युदात्तत्वं कृन्दस्य स्थितम् ॥

“कूलतीरतूलमूलशालाससममव्ययीभावे” ॥ सुब्रममित्यादौ सुवि-निर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमा इति वत्त्वं, तस्यासिद्धत्वात्समञ्जस्य एवायम् । ‘तिष्ठदुपभृतिष्येते पठन्तरिति’ । तेनाव्ययीभावसंज्ञा । ‘पर्यादिभ्य इत्यादि’ । परिप्रत्युपाश इत्यास्यावकाशः, नच कूलादयो न भवन्ति परि-चिन्तयेमिति, कूलादीनामाक्युदात्तस्यावकाशः, नच पर्यादयो न भवन्ति अत्रकूलमतिकूलमिति, पर्यादिभ्यः परेषु कूलादिषु विप्रतिषेधः ॥

“कंसमन्यशूर्यपाय्यकाण्डं द्विगौ” ॥ ‘द्विकंस इति’ । द्वाभ्यां द्वयै-भ्यां क्रीत इति तद्वितार्थं समासः, ‘कंमाट्टिठञि’ ति टिठन्, तस्या ‘अ-ट्टपूर्वेति’ लुक् । ‘द्विमन्य इति’ । ‘आर्हादगोपुच्छेत्यादि’ ना ठक्, केचं पूर्ववत् । ‘द्विशूर्यमिति’ । ‘शूर्यादग्रन्यतरस्याम्’ । ‘द्विपाय्यमिति’ । ‘पाय्यसाक्ष्येत्यादिना’ परिमाणे निपातितः, ‘प्राप्त्येतेष्टञ्’ । ‘द्विका-ण्डमिति’ । द्वे काण्डे प्रमाणमस्य ‘प्रमाणे द्वयसञ्ज्ञित्यादिना’ मात्रज्ज-द्वयः, तेषां प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् ॥

“तत्पुरुषे शालायाचपुंसके” ॥ ‘वृठशालमिति’ । बहुव्रीहिरयं, तत्र पूर्वपदप्रकृतित्वात् एव भवति, पूर्वपदञ्च निष्ठान्तत्वादन्तोदात्तं, ननु चात्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव भविष्यति, सत्यम् उत्तरार्धं तत्पुरुष-यहणमवश्यं कर्तव्यं तदिहैव क्रियते, परिभाषाया अनाशयत्वात् ॥

“कन्या च” ॥ शोभनः श्रमो यस्य तस्यापत्यं सौभाग्यं, आह-पूर्वात् हुयते ‘रातश्चोपसर्ग’ इति कः, चप सान्त्वने, कौशादिकः यः, बहुलवचनादिहभावः चण्यः ॥

“आदिश्चिह्न्यादीनाम्” ॥ चिनोतेः क्तिप्, चित्, हन्तेः पचा-
द्यच्, हनः, चिह्नं, निपातनात्तलोपो यात्वं च । मल मल्ल धारणे,
आभ्यां रप्रत्ययः, निपातनात्तस्य इत्वं, मडरः मडुरः, विगततुलस्येष्टं वैतुलं,
पठदिति कायति, पटत्कः । कै गै रै शब्दे । आतो ऽनुपसर्गः कः । बिहमादत्ते
बिहालः । ला आदाने । सोपसर्गादप्यस्मादेव निपातनात्कः, तस्यापत्यं
वेहालिः, तस्येव कर्त्तव्यस्य वेहालिकर्त्तव्यः, अ^१परे तु इकारान्तं पठन्ति,
वेहालिकर्त्तरिति, कुक्कु रटतीति कुक्कुटः, निपातनाद्रशब्दस्य लोपः,
चिनोतेः क्तिप्, चित्, कवतेरच्, कवाः, चिता कवः चिक्कवः, निपातना-
त्तरकास्य ककारः, तकारमेवान्ये पठन्ति, चिह्न्यादयश्चेते गोत्रनामधेयानि
स्मर्यन्ते । ‘आदिरिति वर्तमानरिति’ । पूर्वं ह्यादिश्चिह्नमुत्तरपदाभि-
संबद्धमिह पूर्वपदानां चिह्न्यादीनामाद्युदात्तत्वमिष्यते अतस्तदर्थे पुन-
रादिग्रहणं कृतम् ॥

“चेतसेटकटुककाण्डं गह्रायाम्” ॥ ‘पुचसेलमिति’ । चेतवत्-
च्छमित्यर्थः । सेट इति तुलनाम्, तद्वद् दुर्बला उपानत्, सेटं कटुकम-
स्वादु, तथा^२ दध्यपि गतस्वादुकत्वात् कटुकं, काण्डमिति शरनाम्, तद्वद्वा
सत्त्वपीडाकारमेवं भूतमपि ॥

“चीरमुपमानम्” ॥ ‘वस्त्रचीरमिति’ । वस्त्रं चीरमिवेति
पूर्ववद्ग्राघ्रादिसमासः ॥

“कूलसूदस्यलकर्षाः संज्ञायाम्” ॥ ‘भाजीसूदमिति’ । भाजी-
शब्दो जानपदादिसूत्रेण हीनतः ॥

“अकर्मधारये राज्यम्” ॥ ‘चेतराज्यादिस्वरादिति’ । आदि-
शब्देन वर्ग्यादिस्वरपरिग्रहः, चेतराज्यादिस्वरस्यावकाशः भार्योर्चेनं,
ब्राह्मणराज्यं, तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वादिना विहितस्याध्ययस्वरस्यावकाशो
निष्कौशाग्रिः, कुचेलं, कुराज्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

१ चेतान्निकर्त्तरित्वच्चे पठन्तीति मुद्रितपुस्तके पठस्तत्र वेहालिकर्त्तरित्यपे-
क्षितं, स च पाठः पठमन्वयंलभ्यतः ।

२ तथा गतस्वादुकत्वादुदृष्टिदपि कटुकमिति ३ पु. पा. ।

“पुचः पुंभ्यः” ॥ कुनटस्यापत्यं कौनटिः, दामकमादिबक-
शब्दो संज्ञायां कश्चिति कथन्ती ॥

“नाचार्यराजन्त्रिक्संयुक्तज्ञात्याश्वेभ्यः” ॥ ‘संयुक्ताः स्त्रीसम्ब-
न्धिनः श्यालादय इति’ । योगकठिरेषा तेषां, यथा सम्बन्धिशब्दः ।
‘ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवा इति’ । पितृसम्बन्धिव्येव तु ज्ञाति-
शब्दो लोके प्रसिद्धः, आख्यायकसमाचार्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते ।
‘भ्रातृभ्युच्चरति’ । कस्मादिव पाठात् वाच्यम् ॥

“चूर्णोदीन्यप्राविशद्याः” ॥ चूरी दाहे अस्मात्, चूर्णे, वा गति-
गन्धनयोः, वा रक्षणे, आभ्यां करिष्वदुपपदे जातोनुपसर्गे कः, करिषं
करिषं, महेरिणम्, बहुलवचनात् शक्रेषु भवति, चाकिनं, चकादिभ्यो
ऽटच्, शकटं, तद्वहतीति शकटादच् शकटं, द्राक् सरति द्राक्षा, ह्येष-
रादिः, तुस शब्दे ततो बहुलवचनात् क्तः, उपधादीर्घत्वं च । कुं
दुनोति कुत्सितं वा दुनोतीति क्तिप्, अस्मादेव निपातनात्पुगभावः
पूर्वपदस्य च मुम्, कुन्दुं मिमीते कुन्दुमः, दलेः कपन्, दलपः, चमेरसश्च
चमसः, ततो जातिलक्षणे ङीष्, चमसी, कनी दीप्तिकान्तिगतिषु,
अस्मात् पचादच्, अस्मादेव निपातनाद् द्विर्वचनं, चकनः, चकन इत्यन्ये
पठन्ति, तच्चापि निपातनादेव इपसिद्धिः, चोलस्यापत्यं कुच इत्यच्,
चोलः । एते चूर्णादयः । ‘पूर्वाचार्यापचारेणेति’ । उपचारः प्रयोगः ॥

“कुण्ड वनम्” ॥ ‘कुण्डशब्दे ऽत्रेत्यादि’ । जनविशेषा-
भिधायी कुण्डशब्दस्तस्य नान्तरेण सादृश्यं ततो ऽन्यत्र वने इतिः
सम्भवतीति भावः, अन्ये तु वनेषु मुख्य एव कुण्डशब्द इत्याहुः । तच्च
वनशब्देन विशेषणं भाजनविशेषवाची निवर्त्यते, समुदायवाची चात्र-
वनशब्दो न तूदकवाची, आह हि कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायसङ्ग-
मिति, तच्छब्देन पूर्वपदार्थः परामृश्यते, अपर आह । वनसमुदाये इति
वक्तव्यम्, न तु वनइति, तेन शरवणसमुदायः शरकुण्डशब्देनोच्यतइति ॥

१ वा गतिगन्धनयोः, करिषं जातीति करिषः । वा रक्षणे, अस्मादिव जातो-
नुपसर्गे कः । करिष इति ३ पु. पा. ।

“प्रकृत्या भगालम्” ॥ भगालमित्यर्थबहणमित्याह । ‘भगाल-
वाचीति’ । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । ‘भगालादयो मध्योदात्ता
इति’ । लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुरिति वचनात् ॥

“शितेर्नित्याबहुन्बहुव्रीहावभसत्” ॥ ‘असौष्ठवशब्दावित्यादि’ ।
अम् रोगे, अमेः सन्, अंसः, उष दाहे, उषिकुपिगार्तिभ्यस्यन्, ओष्ठः,
दर्शनीयशब्दोऽनीयप्रत्ययान्तो मध्योदात्तः, शितिशब्दो वर्णानां तण्ति-
नितान्तानामित्याद्युदात्तः ॥

“गतिकारकोपपदात् कृत्” ॥ प्रकारक इत्यादौ कुगतिप्रादय
इति समासः, इध्मप्रव्रश्चनादौ कर्मणि यष्ट्याः समासः, कण्ठे ल्युट्, इध्मं
प्रवृश्च्यते येन सोत्र इध्मप्रव्रश्चनः, शद् शतने, णिच्, शदेरगतौ
तः, पलाशानि शात्यन्ते येन स दण्डः पलाशशातनः, श्मश्रु कल्पते येन स
तुरादिः श्मश्रुकल्पनः, कूप सामर्थ्यं ययन्तः केवलो वा । ‘ईदृक्कार इति’ ।
एतदुपपदयहणस्य सात्तादुदाहरणं सुदुरोस्तु गतित्वादपि सिद्धं, स्तम्भेर-
मादौ च कारकत्वात्, उच्चैःकृत्य उच्चैःकारमित्यादिकमप्युपपदयहणस्यैवो-
दाहरणम् । ‘देवदत्तस्येति शेषलक्षणा षष्ठीति’ । न कर्मलक्षणा, तथा
हि सति कारकमेव देवदत्तः स्यात्, वृत्रकाभ्यां कर्त्तरि चेति समासप्रति-
षेधप्रसङ्गश्च, अथ हृद्वहणं किमर्थं, निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बि-
रित्यत्र मा भूत्, नैतदस्ति प्रयोचनं, यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्यु-
पसर्गसंज्ञा भवन्ति, न च कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः, कारकमपि
क्रियाया एव सम्भवति, उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्य-
यनिमित्तमुच्यते, तदेवं गत्यादिभिस्त्रिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमाक्षि-
प्यते, धातुश्च क्रियावाची, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः, कृतः तिङश्च, तत्र
तिङन्ते समासाभावात्कृदन्तमेव संभवतीति, अनुव्यचलदित्यत्र तु न
गतित्वनिबन्धनः समासः किं तर्हि सुबिति योगविभागनिबन्धनः,
धातुप्रत्ययसमुदायपरिग्रहायै तु, अन्यथा यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति
वचनाद्वातुमेव प्रति गतित्वाद्वातावेवोत्तरपदे स्वरः स्यात् प्रणी-
हनीरिति, इह न स्यात् प्रणायकः उच्चायक इति, एतदपि नास्ति

प्रयोजनं, यत्क्रियायुक्ता इति, नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रि-
यया युक्तास्तं प्रतीति, एवं विज्ञायमाने स्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां धातो-
रेव क्रिया वाच्येति तमेव प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाप्रसंगः, कथं तर्हि विज्ञा-
यते या क्रिया यत्क्रिया तं क्रियालक्षणमर्थं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे
भवतः, केवलायाश्च क्रियाया वाचकमुत्तरपदं नास्तीति क्रियाविशिष्ट-
साधनवाचिनि प्राणीः प्रकारक इत्यादौ क्रियायां सिद्धताभिधायिनि
ब्रह्मचरमित्यादौ च सर्वत्र भविष्यतीति नार्थ एतेन कृद्वहणेनात आह ।
'कृद्वहणं विस्पष्टार्थमिति' । य एवं प्रतिपत्तुमसमर्थस्तं प्रति विस्प-
ष्टार्थं क्रियत इत्यर्थः । यदि तर्हि विस्पष्टार्थमपि तावत्कृद्वहणं क्रियते
आमन्ते तर्हि न प्राप्नोति प्रपचिततरां प्रपचिततमामिति, ततश्च समा-
सस्वरं बाधित्वा ऽग्रयस्वर एव स्यादित्यत आह । 'प्रपचिततरामित्या-
दि' । अत्र हि प्रशब्दस्य तरबन्तेन समासो नामन्तेन, कथम्, अन्तर-
ङ्गत्वाद्वातुः पूर्वमुपसर्गेण युज्यते प्रपचित्यस्यामवस्थायां सुबभावात्
समासो न कृत इत्येतावत्, ततस्तिङ्, तस्यामप्यवस्थायां सुबभावस्तत-
स्तरप्, तद्विदान्तत्वात्सुप्, तेन समासः, ततश्चाम्प्रत्ययः, तत आम्स्वरः
सतिशिष्टः, कथं पुनस्तरबन्तेन समासः, कथं च न स्यात्, गतिकारको-
पपदानां कृद्विः सह समासवचनमिति वचनात्, नात्र कृद्विरेव समास
इति नियम्यते किं तर्हि यदि गत्यादीनां समासो भवति तेनतेन लव-
णेन तदा कृद्विः प्राक् सुबुत्पत्तेरिति । ननु चैत्रमपि तरबन्तेन समासो
न लभ्यते, किङ्कारणम्, असुबन्तत्वात्, प्रातिपदिकाधिकांशे तत एव
किमेतिङ्घ्ययघादित्याम् भवति न सुबन्तात्, न च गतिकारकोपपदा-
नामित्येतदस्ति, अकृदन्तत्वात्, अत्राहुः । घकालतर्नेष्विति ज्ञापकात्
सुबन्तादेव सर्वं तद्विदाः, ह्याप्प्रातिपदिकग्रहणं तु कृद्विद्वार्थमेवाधि-
क्रियते, ततश्चामुत्पत्तये यः सुप् तदन्तेन समास इति । अपर आह । कुग-
तिप्रादय इत्यत्रातिङ्गिति वक्ष्यमाणस्य प्रतिकर्षादुत्तरपदमसुबन्तमेव
समस्यते, ततश्च तरबन्तेन समासो लभ्यतइति । 'इत्येकइति' । अस्य^१

१ विशेषणार्थमिति ३ पु. पा. ।

२ अस्य कृद्वहणं विस्पष्टार्थमित्यादिना कत्वेन संबन्धस्तदयमर्थ इत्यधिकं ४ पु. ।

ऋदुहणं विस्पष्टार्थम्, न वामन्ते दोषप्रसङ्ग इत्येवं के चिद्व्याचक्षते,
 'प्रपचितिदेश्यादर्थन्वित्यादि' । तुशब्दः पतं व्यावर्त्तयति, आदिशब्देन
 प्रपचितिकल्पं प्रपचितिदेशीयं प्रपचतिरूपमित्येतेषां ग्रहणं, प्रपचितिदेश्यादा-
 र्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम्, एत दुक्तं भवति, न विस्पष्टार्थं ऋदुहणम्
 अपि तु प्रपचितिदेश्यादौ यत्र सतिशिष्टस्वरान्तरं नास्ति तत्रायं स्वरो मा
 भूद् अख्यपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं सप्रयोजनं दृश्यत-
 इति । इदं तु वक्तव्यम्, प्रपचितितरामित्यादौ तरबन्तेन समाप्ते पश्चा-
 दास् भवन् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पचितितरशब्दस्यैव घान्तत्वात् तत
 एव स्यात् । तत्र को दोषः, सोपसर्गस्य सङ्घातस्यैकपद्याभावादान्प्रपच-
 तितरां देवदत्तेत्यादौ 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक' इत्येष विधिर्न
 स्यात्, शेषनिघातश्च प्रशब्दस्य न स्यात्, भिन्नपदत्वात्, तस्मात्प्रशब्द-
 स्यामन्तेन समासोद्गीकर्त्तव्यो न तरबन्तेन, तत्र समासत्वात् समुदायस्य
 प्रातिपदिकत्वे विभक्तावैकपद्यं भवति, स्वरे तु दोषप्रसङ्गात् ऋदुहणमपि
 त्यक्तव्यमिति भाष्ये स्थितं, प्रपचितिदेशीयादौ का गतिरिति न विदुः ॥

“उभे वनस्यत्यादिषु युगपत्” ॥ वनशब्दो नञ्विषयस्यानिसन्तस्ये-
 त्याद्युदात्तः, पातेर्देतिः पतिः । 'तनुशब्दोन्तोदात्त इति' । के चित्तु
 तस्याप्याद्युदात्तत्वमत्र निपातयन्ति, तथा च तनूनपादुच्यते गर्भे आसुर
 इत्याद्युदात्तमधीयते । 'नरा अस्मिचित्यादि' । शंसेरकर्त्तरि च का-
 रके संज्ञायामित्यधिकरणे कर्मणि वा घञ् । 'अबन्त इति' । कृत्यन्त्युटो
 बहुलमिति कर्त्तरि ऋदोरप् । 'शुनःशेष इति' । बहुव्रीहिः । 'शु'नः
 पुच्छशेषलाङ्गुलेष्विति' बध्ना अलुक् । 'उभावाद्युदात्ताविति' । श्वन्शब्दः
 प्रातिपदिकस्वरेण, शेषशब्दः स्वाङ्गुशिष्टामदन्तानामित्यनेन । शिडिति
 सर्वादीनां संज्ञा, स्वाङ्गुवाचिनां शिष्टामदन्तानां चादिरुदात्तो भवती-
 त्यर्थः, शिडि रुजायां, पचाद्यच् शब्दः, यामादित्वादाद्युदात्तः, मर्चयते-
 रिण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यःकविति कन्, तितुन्नेत्यादिना इट्प्रतिषेधः,

१ शुनःशेषपुच्छेति ३ पु० पाठः । मुद्रितमूलपुस्तके शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञा-
 यामिति बध्ना अलुगिति पाठः स पदमञ्जर्यसंमतः ।

कुत्वं, मर्कशब्द आद्युदात्तः । 'तृष्णाशब्द इति' । तृष्णेर्निष्ठायामस्मादेव निपातनादिङभावः, निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वं, लवि चवसंसने, पचाद्वच्, अस्मादेव निपातनाल्लकारस्य लकारः, विस्वानि वयांस्यस्य विश्ववयाः, मृदो 'ऽन्येभ्योपि दृश्यत' इति विच्, मरिति, भुञ्जिमृद्भ्यां युक्त्युक्तौ, मृत्युः ॥

“देवताद्वन्द्वे च” ॥ उदाहरणेषु देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानङ् । ‘अत्र त्रय उदात्ता इति’ । त्रयाणां पदानामादयः ॥

“नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावष्टिषीरुद्रूपमन्यिषु” ॥ अग्निशब्देऽङ्गेर्निर्नलोपश्चेति निप्रत्ययान्तः । क्वापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्, युक्, वायुः । ‘उत्तरपदबह्वणमित्यादि’ । अन्यथा ऽस्मिन्नाकरणे द्वन्द्वः सप्तम्या निर्दिष्टो नोत्तरपदं, तत्रानुदात्तादाविति सप्तम्यन्तं द्वन्द्वस्यैव विशेषणं स्यात्ततश्चन्द्रसूर्यावित्यादौ प्रतिषेधः स्यात्, उत्तरपदबह्वणो तु सति तस्यैव श्रुतस्यानुदात्तादावित्येतद्विशेषणं भवति । ‘अनुदात्तादावित्यादि’ । अन्यथा विधिप्रतिषेधयोः समानविषयत्वाद्विकल्पः प्रसज्येत । प्रथेः षित्रन् सम्प्रसारणं च, शुक्लशब्दे ऽयम् अङ्गेन्द्राद्येत्यादिनान्तोदात्तो निपातितः ॥

“अन्तः” ॥ ‘तत्र समासस्योत्तरपदस्येति’ । क्वचित् समासस्यान्त उदात्तो भवति क्व विदुत्तरपदस्येत्यर्थः, विषयविभागमुत्तरच द्वयं विध्यति ॥

“थायघञ्क्ताज्जिञ्जकाणाम्” ॥ ‘आद्युदात्तमुत्तरपदं स्यादिति’ । यदीदं नोच्येतेति भावः । ‘दूरादागत इति’ । अत्र कर्मणि क्तः, यामादिरभिधेयः, कृता आङो गतिसमासे ‘गतिरनन्तर’ इति प्रकृतिभावे चागत इत्याद्युदात्तं, तेन स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेनेति समासः, ‘पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य’ इत्यलुक्, तत्र कारकात्परमागतमित्येतत् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तं स्यात् । ‘विशुष्क इति’ । शुषेरकर्मकत्वात् कर्नेरि क्तः, शुष्कघृष्टाविद्युदात्तत्वं, ततो गतिसमासः । ‘आतपशुष्क

इति । नायं सिद्धशुक्लेति सप्रमीसमासः, सप्तमी सिद्धशुक्लपक्षबन्धका-
लादिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रसङ्गात्, तस्मात् कर्तृकरणे कृता बहुलमिति
समासः । 'प्रजयः प्रजय इति' । 'एच्' । ननु च कृततरपदप्रकृतिस्वरे-
यैवात्रान्तोदात्तत्वं सिद्धमत आह । 'तयो निवासइत्यादि' । 'प्रलवः
प्रसव इत्यादि' । 'कृदोरप्' । 'प्रलवित्रमिति' । 'अर्त्तिलूधूसूखनसह-
चर इजः' । 'गोवृष इति' । 'वृष मृषु सेवने' । 'सुस्तुतमिति' । 'सुःपूजाया-
मतिरतिक्लमणे चेति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, स्वती पूजायामिति प्रादिसमासः॥

“सूपमानात् कः” ॥ 'वृकावलुप्रमित्यादि' । लूक् छेदने, च्युङ्
प्रुङ् प्रुङ् गतौ, नर्दं गर्दं शब्दे, सर्वत्र कर्तृकरणे कृता बहुलमिति
समासः । 'वृकैरिवावलुप्तमित्यादिविग्रहः । 'उपमानादपीत्यादि' ।
अत्रेतिशब्दस्यानन्तरं प्राप्त इत्यस्यानुषङ्गः ॥

“संज्ञायामनाचितादीनाम्” ॥ संभूतादयः शब्दा रामायणा-
दीनां संज्ञाः, रामायणशब्दो नपुंसकलिङ्गः, प्रायेण तु पुल्लिङ्गः पठ्यते,
'उपहृतइति' । द्वेजो निष्ठायां यज्ञादित्यात् संप्रसारणम् । 'परिज्ञाध
इति' । अदो जग्धिरादेशः । 'प्राप्पर्थोद्भवतेरिति' । चुरादावाधृ-
षाद्वेत्यधिकारे भू प्राप्तावात्मनेपदीति पठ्यते, किं पुनः कारणं प्रयत्नेन
कर्मणि क्त उपपाठ्यते उत आह । 'गतिरनन्तर इत्यत्र हीति' । 'तद्वाध-
नार्थञ्चेदमिति' । प्रकृतोदाहरणाभिप्रायमेतद् न सूत्राभिप्रायम् ।
'धनुष्वातेति' । नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्यस्येति षत्वम् । चिञ् चयने, ष्टा
गतिनिवृत्तौ, गयन्तः केवलश्च, ग्रह उपादाने, वच परिभाषणे, पद गतौ,
श्लिष आलिङ्गने, बुधाञ् धारणपोषणयोः, सर्वत्र कर्मणि क्तः, एते
आचितादयः । संहिताऽगवीतिगणसूत्रं तद् व्याचष्टे । 'यदा गोरन्यस्येति' ॥

“प्रवृद्धादीनां च” ॥ वृधु वृद्धौ, यु मिश्रणे, बुधाञ् धारणे, रह
बीजजन्मनि, शसु हिंसायाम् । 'सद्वारूढ इति' । सद्वारूढेप इति-
समासः, नैतद्विह पठितव्यमित्यहीने द्वितीयेत्यत्रावोचाम । कविभिः
शस्तः, वृतीया कर्मणीत्यस्यापवादः । 'प्रायो वृत्तिप्रदर्शनार्थ इति' ।

प्रायो बाहुल्येन या वृत्तिर्यानादिष्वर्थेषु तस्याः प्रदर्शनार्थ इत्यर्थः । 'पुन-
रुत्पत्तमिति' । सीध्यतेऽच्छुः शूडनुनासिक इति ऊठ्, पुनश्चनसोश्च-
न्वसीति गतिसंज्ञायां समासः ॥

“कारकादुत्तश्रुतयोरेवाशिषि” ॥ संज्ञायामनाचितादीनामिति
विहितमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते, देवा एनं देयासुरित्येवं प्रार्थितैर्देवै-
र्देतो देवदत्तः, आशिषि लिङ्लोटाविति वर्तमाने क्तिच् क्तौ च संज्ञा-
यामिति क्तः, देवदत्तोः । 'सम्भूतो रामायण इति' । कारकादित्यनु-
च्यमाने गतिकारकोपपदादिति चितयाधिकाराद्यर्थेव कारकाच्चियमो
भवति तथा गतेरपि स्यात् । 'एवकारकाखं किमिति' । सिद्धे विधिरा-
रभ्यमाणो ऽन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यतीति प्रश्नः । 'कारका-
वधारणमित्यादि' । असति ह्येवकारे विपरितोऽपि नियमः स्यात्
कारकादेव दत्तश्रुतयोरिति, एवं चाकारकाद् दत्तश्रुतयोर्न स्यादित्यते
च, तथा कारकस्यानियतत्वाद्देवपालित इत्यादावन्तोदात्तप्रसङ्गो ऽतः
कारकावधारणं यथा स्यादुत्तश्रुतावधारणं माभूदित्येवमर्थं करणमित्यर्थः ।
'अयमपि नियम इष्यतइति' । एतच्च तन्त्रेण सूत्रद्वयोच्चारणादेक
सूत्रे ऽपि आशिष्येवेति भिन्नक्रमत्वादेवकारस्य लभ्यते ॥

“इत्थंभूतेन कृतमिति च” ॥ 'सुप्तप्रलपितमित्यादि' । कथं
पुनरेतान्युदाहरणानि, यावता कृतमित्युच्यते न च प्रलपितादीनि कृतानि,
अभूतमादुर्भावएव हि करोतिर्वर्तते, ततश्च सुप्रकृतं सुप्रभाषितं सुषो-
त्पादितमित्यादिकमेवोदाहर्तव्यमत आह । 'कृतमिति क्रियासामान्ये
करोतिर्वर्ततइति' । ततश्च यथा क्रियावचनो धातुः क्रियायां क्रिया-
र्थायामित्यादौ विशेषाणामपि ग्रहणं भवति तद्वदत्रापि । अभूतमा-
दुर्भावो निष्पादनम् ॥

“अनो भावकर्मवचनः” ॥ पयःपानादीनामुपपदसमासः, राज-
भोजनादौ षष्ठ्या समासः । 'सर्वेषु प्रत्युदाहरणेष्वित्यादि' । इतेन
गतिकारकोपपदादित्यस्यायमपवाद इति दर्शयति ॥

“मन्त्रिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयात्रादिक्रीताः” ॥ ‘रथव-
र्त्तमिति’ । वृत्तेरधिकरणे मनिन्, कर्तरि षष्ठ्या समासः । ‘पाणिनिह-
तिरिति’ । कर्मणि क्तिन्, पूर्ववत्समासः । व्याख्यानशब्दः करणसाधनः,
शयनासनस्थानशब्दा अधिकरणसाधनाः । ‘प्रकृतिः प्रहृतिरिति’ । ‘तादौ
च निरिति कृत्यता’ विति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति ॥

“सप्तम्याः पुण्यम्” ॥ ‘उणादीनां त्विति’ । अतः कृकमिकं-
सेत्यत्र कमियहणेनैव सिद्धे कंसयहणादुणादिषु पात्तिकव्युत्पत्तिकार्यमिति
भावः । पूढो यत् शुक् इस्वश्च, पुण्यम् । इस्वविधानादगुणत्वम् । यतो-
नाथ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

“ऊनार्थकलहं तृतीयायाः” ॥ उदाहरणेषु पूर्वसदृशेति तृतीया-
समासः । ‘अत्र केचिदित्यादि’ । नन्वेवमूनशब्दस्यापि स्वरूपयहणं
प्रसज्येत, ततश्च तदर्थानामन्येषां यहणं न स्यादत आह । ‘ऊनशब्दे-
नैव त्विति’ । अर्थनिर्देशार्थत्वं तु व्याख्यानादवसेयम् ॥

“मिश्रं चानुपसर्गसन्धौ” ॥ कथं पुनर्मिश्रशब्दस्य विधीयमानः
संमिश्रशब्दस्य प्राप्नोति, कथं वा मिश्रशब्देन समास उच्यमानः सोपसर्गेण
लभ्यते ऽत आह । ‘इहेत्यादि’ । प्रत्युदाहरणे संधिं दर्शयति । ‘ब्राह्म-
णैरिति’ । एतदेव स्पष्टयाते । ‘ऐकार्थ्यमापन्नइति’ । कथं पुनः संधि-
शब्दस्यायमर्थ इत्याह । ‘सन्धिरिति’ । पणबन्धः परिभाषणं, यदि मे
भावानेवं कुर्यादहमपि ते इदं करिष्यामीत्येवंरूपः । ‘केचित्पुनरिति’ ।
शृङ्गमाणो विशेषो व्यावृत्तिर्यस्यां प्रत्यासत्तौ सा तथोक्ता । ततः किमि-
त्याह । ‘तत्रेति’ । यद्यपि राज्ञापि ब्राह्मणैस्सह प्रत्यासत्तिरस्ति तथापि
सत्यामपि तस्यां परस्परमूर्तिविभागस्वरूपभेदो शृङ्गतइति प्रत्युदाहरणो-
पपत्तिरित्यर्थः । उदाहरणेषु नैवमित्याह । ‘उदाहरणेष्विति’ ॥

“नञो गुणप्रतिषेधे संपादार्हहितालमर्थोस्तद्विज्ञाः” ॥ संपादि
शोभनम् । ‘कारणवैष्टिकिकमिति’ । ‘संपादिनीति’ प्राग्वतेष्टम्, ‘कै-
दिक इति’ । हेदादिभ्यो नित्यमिति आर्हादगोपुच्छेत्यादिना ठक् ।

‘वत्सीय इति’ । प्राक् क्रीताच्छः । ‘सांतापिकइति’ । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इति प्राप्तेष्टुप् । ‘नञ इति किमिति’ । प्रतिषेधे प्रायेण नञ एव प्रवृत्तिदर्शनात्मनः । ‘विगार्द्धभरथिकइति’ । अद्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति । ‘गार्द्धभरथिकादन्य इत्यादि’ । उदाहरणादस्य विशेषं प्रदर्शयितुं गुणप्रतिषेधइति सूत्रावयवं व्याचष्टे । ‘गुण इति’ । तद्वितार्थः सम्पाद्यादिः, तस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादित्वादि, आदि-शब्देन तदर्हत्वादेर्यहणं, स गुण इत्युच्यते, उक्तं हि ।

संसर्गभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते ।

गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रउदाहृतम् ॥

इति कथं तस्य गुणस्य प्रतिषेध उच्यतइत्याह । ‘कर्तृवेष्टकाभ्यां न सम्पादीति’ । ‘बोढेति’ । अर्हार्थं वृत्, ढत्वधत्त्वष्टुत्वढलोपेबु ङङि-बहोरोदवर्णस्येत्योत्वम् ॥

“ययतोश्चातदर्थे” ॥ पाशतृणशब्दाभ्यां समूहे पाशादिभ्यो यः, दन्तकर्णशब्दाभ्यां भवार्थं दिगादिभ्यो यत्, शरीरावयवाच्चेति यत् । ‘पादामिति’ । ‘पादार्धाभ्यां चेति’ यत् । ‘अदेयमिति’ । अर्हार्थं ‘अचो यत्’, ईदृशीतीत्वं, गुणः । ‘निरनुबन्धकैकानुबन्धयोरिति’ । एते च परिभाषे वामदेवाद् अङ्गद्वयवित्यत्र ज्ञापिते ॥

“अच्कावशक्तौ” ॥ ‘अविच्छिपइति’ । वक्ष्यमाणैः कृत्योक्तेष्व-ज्भिः साहचर्यादचकयोः कृतोत्तरितं ग्रहणन्तेन कृद्ग्रहणपरिभाषया विच्छि-पशब्दस्य कान्तत्वम्, दीक्षितपरिव्राजकौ शास्त्रनिषेधाच्च पचतो न त्वश-क्तत्वात्, तेन तच्च व्रतं गम्यते न त्वशक्तिः ॥

“आक्रोशे च” ॥ ‘अपचोयं जाल्म इति’ । लोभोत्र विवक्षितो न त्वशक्तिः ॥

“संज्ञायाम्” ॥ ‘अदेवदत्त इति’ । यो देवदत्तः सन् तत्कार्यं न करोति स एवमाकुश्यते ॥

“कृत्योक्तेष्वुच्चार्यादयश्च” ॥ ‘द्वानुबन्धकस्यापि ग्रहणमिति’ । भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः, अत्रैव हेतुः । ‘इकारादेर्विधानसामर्थ्या-

द्विति' । भवतेरुदात्तत्वात्ततः परस्य खिण्णच इटैवेकारादित्वे सिद्धे इका-
रादोर्विधानमिह सामान्यबहणार्थमेवेति भावः । 'आचाहरित्यादि' ।
चरेर्जुण् चाहः, साधेरुण् साधुः, युधा चरति यौधिकः 'एजेः सञ्' अङ्-
मेजयः, ततोन्वोऽनङ्गमेजयः, वदेरान्यः, न कस्मादकस्मात् । वृत्तु वर्तने ।
वृधु वृद्धौ । जित्वरा संभ्रमे । ह्व दीप्तौ । धृङ् अवस्थाने, एते शान-
जन्ताः एह्यते, संज्ञायां कन्, ग्रहपतिकः, एहपतिरित्यन्ये पठन्ति ॥

“बहुव्रीहाविदमेतत्तद्व्याः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने” ॥ प्रथमेति
स्वरूपग्रहणं, पूरणशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारविहितानां प्रत्ययानां
ग्रहणम् । 'अनेन प्रथम इति' । अत्र तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति ।
'यत्प्रथमा इति' । यः प्रथम एषामिति बहुव्रीहिः । अत्रापि पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वर एव भवति । 'इदंप्रधाना इत्यर्थे इति' । अनेन प्रधानवचनः प्रथम-
शब्दे न त्वेकसंख्यावचन इति दर्शयन् गणनाभावमाह । 'उत्तरपदस्येत्या-
दि' । सर्वत्रेह समासस्येति प्रकृतम्, उत्तरपदादिरित्यतः प्रभृति उत्तरपद-
स्येति च, तत्र चोत्तरपदं कार्यित्वेनाश्रीयते, तेन यदा कबुत्पद्यते तदा कपि
परतो यत्पूर्वं प्रथमेति तदन्तोदात्तं भवति न तु कबन्तं, कप्प्रत्ययो हि
समासस्यैवान्तो नोत्तरपदस्य, यदा च समासार्थादुत्तरपदादकृतएव समासे
समासान्त इति पक्षस्तदापि प्रथमपूरणयोरिति विशिष्टरूपग्रहणात् कपश्च
तत्रानन्तर्भावादुपात्तयोरेव स्वरः । ननु यदत्रोत्तरपदं कबन्तं न तदुपात्तं
यज्जोपात्तं न तदुत्तरपदं, कपा सहेत्तरपदत्वादिति नात्र कपः स्वरप्रसंगो
नापि ततः पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्यं, तस्मादस्मिन्यत्ते उत्तरपदग्रहण-
मुपात्तस्थोपलक्षणम्, प्रायेण हि तदुत्तरपदम्, उत्तरपदस्य कार्यित्वा-
त्कार्यः, प्रायेणोत्तरपदभूतयोः प्रथमपूरणयोः कार्यित्वादित्यर्थः ॥

“विभाषा कृन्दसि” ॥ द्विस्तनामित्यन्तोदादात्तं, चतुस्तनामि-
त्याद्युदात्तम् ॥

“संज्ञायां मित्राजिनयोः” ॥ 'विश्वामित्र इति' । 'मित्रे चर्षा-
वि'ति दीर्घः, परत्वादनेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते, ततो बहु-
व्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तं भवति ॥

“व्यवायिनोऽन्तरम्” ॥ उदाहरणे व्यवधानवाचिनोन्तराशब्दा-
सत्करोतीति णिचि पचाद्वच्, प्रत्युदाहरणे त्वन्यवाव्यन्तरशब्दः ॥

“मुखं स्वाङ्गम्” ॥ ‘दीर्घमुखा शालेति’ । मुखशब्देनात्र द्वार-
प्रवेशः शालाया उच्यते, ननु च स्वमङ्गं स्वाङ्गं ततश्च भवितव्यमेवात्रा-
प्यत आह । ‘स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणं दृश्यतइति’ ॥

“नाख्ययदिक्शब्दगोमहत्स्यूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः” ॥ उच्चैर्नौ-
चैःशब्दो स्वरादिष्वन्तोदात्तो, प्राक्शब्दो निगतोऽव्यन्तावित्याद्युदात्तः,
प्रत्यङ्गित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, गोमहतोदत्तः स्वरः, स्यूलशब्द
श्चजेन्द्रेत्यादावन्तोदात्तो निपातितः, मुबेः क्लिच्, मुष्टिः, कुश्च प्रथि-
ग्रदिभस्त्रां संप्रसारणं सलोपश्चेति पृथुः । वदेः सः, वत्सः । ‘गोमु-
ष्टिवत्सपूर्वस्येत्यादि’ । अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानं न
भवति गौर्मुखमिव यस्य मुष्टिर्मुखमिव यस्य वत्सो मुखमिव यस्येति,
सर्वत्र गवाद्युपमेयचोपमानं, विकल्पस्योत्तरस्यावकाशः, यत्र गवादिपूर्व-
पदं न भवति सिंहमुखो व्याघ्रमुखः, गवादावुपमानउभयप्रसंगे ऽयमेव भव-
ति प्रतिषेधः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

“निष्ठोपमानादन्यतरस्याम्” ॥ हिंसेः पचाद्वच्, पृषोदरादि-
त्वादाव्यन्तविपर्ययः सिंहः, व्याज्जिघ्रतीति व्याघ्रः, आतश्चोपसर्गइति
कः, पाघ्राध्माधेट्दृश इति शो न भवति, जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेध इति
वचनात् ॥

“जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपत्ताः” ॥
ननूदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च ‘निष्ठेति’ निष्ठान्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यं
स्यादित्यत आह । ‘एतेष्विति’ । ‘प्रत्युदाहरणेष्वित्यादि’ । तत्र पुत्र-
शब्दोन्तोदात्तः, वसेध्नृन् वस्त्रं, तस्यैव ल्युट् वसनम् । कुण्डशब्दो नञ्वि-
यस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः ॥

“वा जाते” ॥ दन्तस्तनशब्दौ ‘स्वाङ्गशिष्टामद्रन्ताना’ मित्याद्यु-
दात्तौ, मासशब्दः ‘शामादीनां चे’ त्याद्युदात्तः, संवत्सरशब्दो बहिष्ठव-

त्सरतिशयान्तानामित्यन्तोदात्तः, अस्यार्थः बहिष्ठवत्सरतिशय इत्ये-
वमन्तानामन्त उदात्तो भवति बहिष्ठः, संवत्सरः, सप्ततिः, अशीतिः,
त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, गूथं, पूथं, सुखदुःखशब्दौ खान्तस्याशमादेरित्यन्तो-
दात्तौ, अस्यार्थः । खान्तस्य शब्दस्याशकारमकारादेरन्त उदात्तो भवति,
नखः, उखा, अश्मादेरिति किं, शिखा, मुखं, कृपेःस्फापितञ्चीत्यादिना
रक्षत्ययः । कृतेश्च च, कृच्छ्रम् । असेर्बहुलवचनाद्रक्, असम् अम्बिका-
दयश्चेति अम्बिकशब्द इकन् प्रत्ययान्तो निपातितः, प्रतिगता आपोत्र
प्रतीपं, कृवापाजिभ्य उण्, कारुः, कृपेः क्युन् कृपणः, सहेः क्ते सोढः,
दश सुखादयः ॥

“नञ्सुभ्याम्” ॥ ‘समासस्यैतदित्यादि’ । यद्यपि समास
उत्तरपदं चेति प्रकृतन्तथाप्यत्र समासस्यैव कार्यित्वमिष्यते, एतच्च कपि
पूर्वमिति वचनादवसीयते, यदि ह्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं स्यात् ततो-
ऽकुमारीक इत्यादावनेनैव सिद्धत्वात्कपि पूर्वमिति न वाच्यं स्यात् । ‘समा-
सान्ताश्च समासावयवा भवन्तीति’ । समासान्ता इत्यत्रान्तग्रहणमेतदर्थं
समासान्ताः समासग्रहणेन यथा गृह्येरन्निति, तेनानृच इत्यादौ कृते
समासान्ते तस्यैव समासान्तस्योदात्तत्वं भवति । ‘बहुचइति’ । बहुर्न-
ञ्चदित्यतिदेशादिदमत्रोदाहृतम् । एतच्च समासान्ताः समासस्यैवावयवा
नोत्तरपदस्येत्याश्रित्याक्तं, न कपीत्यत्र तु पूर्वं समासान्तेषु पश्चात्तदन्तेन
समास इति वक्ष्यति ॥

“कपि पूर्वम्” ॥ पूर्वण कप एवोदात्तत्वे प्राप्ते ततःपूर्वस्योदा-
त्तत्वं विधीयते, ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वमिति वचनादिह दीर्घान्ता एवोदा-
हृताः । ‘नदृतश्चे’ति कप् ॥

“ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वम्” ॥ ह्रस्वान्तइत्यस्य बहुव्रीहेरन्यपदार्थं
उत्तरपदं समासो वेत्याह । ‘ह्रस्वोऽन्तो यस्येत्यादि’ । अत्र च कपि परत
इति पृथावचनात्तद्रहितमुत्तरपदं समासश्च गृह्यते, पूर्वग्रहणमनर्थकं

कपि पूर्वमित्यनुवृत्तेरित्यत आह । 'पूर्वमिति वर्तमाने इत्यादि' । द्वि-
तीये पूर्ववद्वये सति प्रवृत्तिभेदो भवति, तत्रैकया प्रवृत्त्या ह्रस्वान्तेन्या-
त्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते, अपरया तु नियम्यते, ह्रस्वान्तेऽन्यादेव पूर्व-
मुदात्तं भवति न तु कपि पूर्वमिति, तेन किं सिद्धं भवति तत्राह ।
'तेनेति' । नास्त्यस्य ज इत्यञ्जकः, शोभनो जो ऽस्येति सुञ्जकः, तत्र यद्वेष
नियमो न स्यात् ततोऽन्यात्पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कपि पूर्वमित्यय-
मेव स्वरः स्यात्, अस्मिन्सु नियमे सति न भवति । नञ्सुभ्यामिति
कवन्तस्यैव भवति, यथा च कवन्तस्य भवति तथा तत्रैव प्रतिपादितम्,
व्यक्तिपक्षाश्रयणे चैतत्पूर्ववद्वयं कृतम्, जातिपक्षाश्रयणे तु यथा हलादिः
शेष इत्यत्र क्वचिदपि वर्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं करोति,
ह्रस्वान्तेन्यात्पूर्वमित्यत्रापि ह्रस्वजातेराश्रयणात्सर्वत्र ह्रस्वान्ते तत्कौ-
ण्डिन्यन्यायेन कपि पूर्वमित्यस्याप्रवृत्तिः सिद्ध्यति ॥

“बहोर्नञ्चदुत्तरपदभूमि” ॥ नञ इव नञ्वत्, अस्मादेव निपा-
तानात्पञ्चमीसमर्थादुक्तिः, यद्वा सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, तथा सर्वे द्विभ-
क्त्यर्थाः संरुह्यन्तइति पञ्चम्यर्थेऽपि 'तत्र तस्येवे'ति वतिः बह्वन्ता-
देव, बहूनां भावो भूमा, 'बहोर्लोपो भू च बहोः,' उत्तरपदशब्देन
तदर्थो रुह्यते स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुत्वासम्भवात् तदाह । 'उत्तरप-
दार्थबहुत्वइति' । किमर्थं पुनरतिदेश आश्रीयते न नञ्सुबहुभ्य उत्तरप-
दभूमीत्युच्येत, एवमपि ह्युच्यमाने उत्तरपदभूमीत्येतत्सम्भवव्यभिचाराभ्यां
बहोरेव विशेषणं भविष्यति योऽपि न गुणादयो ऽवयवा इति प्रतिबन्धः
तत्राप्युत्तरपदभूमीत्यनुवृत्तेर्बहोरेव भविष्यति न नञ्सुभ्याम्, अगुणः
सगुणइति । इदं तर्हि प्रयोजनं प्रकरणान्तरेऽपि यो नञाश्रयः स्वर-
स्तस्याप्यतिदेशो यथा स्यादिति तद्वर्णयति । 'नञोऽन्तरमरमिचमृता
इत्युक्तमित्यादि' ॥

“न गुणादयोऽवयवाः” ॥ गुण संख्याने चुरादेरदन्तादेरश्,
अशेःसरः, अक्षरः कृन्दो मीयते येन कृन्दोमानम्, वचेः सुपूर्वाक्तः, सूक्तम्,
अधीयतेस्मादित्यध्यायः, इहश्चेति घञ्, एते गुणादयः ॥

“उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशु” ॥ स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणं, सततं यस्येत्यादिना पृष्ठस्य ध्रुवत्वं दर्शयति, तीर्थपृष्ठगूढयूथेति पृष्ठशब्दो निपातितः । ‘उद्वाहुः क्राशतीति’ । अत्र क्राशनसमयएवोद्वाहुत्वं न सर्वदेत्यध्रुवत्वं, स्पृशेः श्वण्शुनौ एव, स्पृशे-र्धातोः श्वण्शुन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, धातोश्च ए इत्यादेशो बहु-लघवनाच्छकारस्येत्संज्ञा न भवति, यथाक्रमं वृद्धिगुणौ, पाश्वे, पशुः ॥

“परेरभितोभावि मण्डलम्” ॥ ‘बहुव्रीहिरयमित्यादि’ । यदा बहुव्रीहिस्तदा परितः कूलमस्येति विग्रहः, प्रादिसमासे तु परि-गतं कूलमिति, यदा पुनरव्ययीभावस्तदा परिकूलादिति । ‘अव्ययीभा-वपक्षेपि हीत्यादि’ । अव्ययीभावेऽप्ययमेव स्वर एषितव्यो न समासस्व-रेण सिद्धिरित्यर्थः । ‘अभितो भावोऽस्यास्तीत्यभितोभावीति’ । लौकिके योगे लाघवस्यासार्त्रिकत्वादुद्वाह्रीहिरेव नाश्रित इत्याह । ‘अभितो-भावीति’ । सुव्यजाताविति णिनिरिति । ‘यच्चैवं स्वभावमिति’ । अभितोभवनस्वभावम् ॥

“प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम्” ॥ प्रकोष्ठादिषु प्रादिसमासो बहुव्री-हिर्वा ॥

“निहृदकादीनि च” ॥ ‘एषामित्यादि’ । यदा प्रादिसमास-स्तदा निर्गतमुदकं निर्गतं वोदकादिति विग्रहः, बहुव्रीहौ निर्गतमुद-कमस्मादिति, अथाव्ययीभावार्थमप्येषां ग्रहणं कस्माच्च भवति अत आह । ‘अव्ययीभावे स्थिति’ । ‘निष्कालिक इति’ । कालशब्दाज्ज्ञान-पदादिसूत्रेण ङीष्, ततःस्वार्थं कन्, ‘केण’ इति ह्रस्वः, कालिका, ततः प्रादिसमासः । ‘निष्पेषइति’ । पिषेर्घञ् । ‘कुत्सितस्तरीयइति’ । दुः कुत्सायां वर्त्ततइति दर्शयति । ‘अपरे निस्तरीकइति’ । पठन्तीत्यनुषङ्गः, निष्पूर्वाज्ज्ञानशब्दः स एवोदयपूर्वः । ‘परित्यादि’ । परेहस्तरे हस्तादयो ऽन्तोदात्ता भवन्ति । ‘परिहस्तइत्यादि’ । हरेरिव केशा यस्य हरिकेशः, कपेरिव कपिकेशः ॥

“अभेदमुखम्” ॥ ‘उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमिति सिद्धमिति’ । मुखं स्वाङ्गमिति न सिद्धमिति, नात्रयदिकञ्चञ्चेति प्रतिषेधात् ॥

“अपाञ्च” ॥ ‘अव्ययीभावोऽप्यत्र प्रयोजनीति’ । कुत इत्याह । ‘तत्रापि हीति’ । यस्मात्तत्रापि ‘परिप्रत्युपाये’ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुक्तं तस्मात्सोऽपि प्रयोजयतीत्यर्थः । ‘योगविभाग उत्तरार्थमिति’ । उत्तरत्रापादित्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यादभेदाभूत् ॥

“स्फिगपूतवीणाञ्जोध्यकुक्षिसीरनाम नाम च” ॥ नामग्रहणं सीर-
ञ्चञ्चेनैव सम्बद्ध्यते न स्फिगादिभिः, स्फिगपूतकुक्षीणां पृथगग्रहणात् ।
‘उपसर्गादध्यन इति यदा समासान्त इत्यादि’ । अत्र कारणमाह ।
‘तस्मिन् हि सतीति’ । ननु चोपसर्गादध्यन इत्यत्र तु विकल्पः कुतो
नापि प्रकृतः, तत्किमुच्यते यदा समासान्तो नास्तीति, अत आह ।
‘अनित्यश्चेति’ । यदि नित्यः समासान्तः स्यादध्यग्रहणमिह न कर्तव्यं
स्याद्, अच्प्रत्ययस्य चित्त्वादेवान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात्, कृतं तु ज्ञापयति
समासान्तविधिरनित्य इति । ‘स्फिगपूतकुक्षीणमित्यादि’ । यदा
ह्येतानि स्वाङ्गवाचीनि ध्रुवाणि च भवन्ति बहुव्रीहिश्च समामस्तो-
पसर्गात्स्वाङ्गमित्येव सिद्धम् ॥

“अधेहपरिस्यम्” ॥ उपरि तिष्ठतीत्युपरिस्यम्, ‘सुपि स्थ’ इति
कः, दन्तस्योपरीत्यादिनोपरिस्यत्वं दर्शयति । ‘अधिकरणमिति’ । अत्र
हुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण ककाराकार उदात्तः ॥

“अनोरप्रधानकनीयसी” ॥ उदाहरणे उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यं
दर्शयति । ‘पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमामोयमिति’ । ‘प्रधानार्थं च
कनीयोऽग्रहणमिति’ । अन्यत्राप्रधानग्रहणेनैव सिद्धत्वात् । ‘अनुगतो
ज्येष्ठ इति’ । विग्रहविशेषेण प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्य दर्शयति ॥

“पुरुषश्चान्वादिष्टः” ॥ अन्वाचितो प्रधानशिष्टः, यथा भित्ता-
मट गां चानयेति गोरानयनम् । ‘कथितानुकथितो वेति’ । कस्मिंश्चि-
त्प्राक्कथिते यो ऽन्यः पश्चात्कथ्यते स कथितानुकथितः, अनुगतः
पश्चाद्गतः ॥

“अतरेकृत्यदे” ॥ अकृच्च पदञ्च अकृत्यदे । ‘अतिकारक इति’ । शोभनः कारकः, ‘स्वती पूजायामि’ति प्रादिसमासः । ‘अतेर्धातुलोप- इति वक्तव्यमिति’ । अत्यद्भुत इत्यादौ वृत्तिविषयेऽतिशब्दोऽतिक्वा- न्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एव धातुलोपः । ‘अतिगार्थ इति’ । यथान्यासे त्वत्रापि प्राप्नोति गार्थशब्दस्याकृदन्तत्वात् । ‘अतिकारक- इति’ । यथा न्यासे त्वत्र न स्यात् कारकशब्दस्य कृदन्तत्वात्, तस्मा- दव्याप्तित्व्याप्तिपरिहारार्थमकृत्यदे इत्यपनीयातेर्धातुलोप इति वक्तव्यम् ।

“नेरनिधाने” ॥ निधा^१नमप्रकाशता, न निधानमनिधानं, निर्गतं मूलमस्य निर्गतं वा मूलचिर्मूलम् । ‘निधानार्थं ब्रवीतीति’ । अप्रका- शतां ब्रवीतीत्यर्थः । कथं पुनर्निशब्दस्यायमर्थ इत्याह । ‘प्रादयो हीति’ ॥

“प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे” ॥ अंशशब्दः कुश्चेतिवर्त्तमाने ‘मृगय्या दयश्चेति’ निपातितः, राजतेः कनिन् राजन्, उष दाहेष्टुन् उष्टुः । खिट्, ण्वुल्, खेटकः, अजिरश्शिशरेति किरष्, अजिरम् । ‘द्रातेराड्- पूर्वादातश्चोपसर्ग’ इत्यह्, अस्मादेव निपातनादाहो रगागमः, आर्द्राः, षष्ठोतेर्लुट्, अघणम्, कृतिभिद्विलतिभ्यः कित्, तिकन् प्रकृतः, कृत्तिकः- च्छेः पचाद्यच्, अर्दुः । पुर अयगमने, इगुपधात्कः, पुरम्, एते अंश्वाद्यः ॥

“उपाद् दृजजिनमगौरादयः” ॥ गुरी उद्यमने, पचाद्यजन्तात्म- ज्ञाद्यण्, गौरं, तिष्ठेण युक्तः कालसैष्यः लेट् लोट् इति कण्ठादिपठि- ताभ्यां पचाद्यच्, लेटलोटा, दिहेर्जिह्वा उणादिः । कृषेर्वर्ण इति नक्, टाप्, कृष्णा, कन्याशब्दोऽघ्न्यादयश्चेति निपातितः । गुध घनत्वे, इगुपधात्कः, गुधः । कृषिपदिभ्यां घञ्, कल्पः पादः ॥

“सौरवत्पणे” ॥ उदाहरणे तु स्वती पूजायामिति कर्म- प्रवचनीयस्य समासः, तेन सुप्रत्यवसिते चाद्यादिस्वरेण सिद्धिर्नोऽशङ्का, यदि सुशब्दोऽत्र पूजायामेव वर्त्तते कथं तर्हि त्वेपो गम्यते इत्याह । वा- क्यार्थस्त्विति । कथमित्याह । ‘असूयया तथाभिधानादिति’ । यः खल्वनर्थोपस्थिते सुखायमान आस्ते तं प्रहृत्यैवमुक्ते त्वेपो गम्यते ॥

“विभाषोत्पुच्छे” ॥ ‘सेयमुभयत्र विभाषेति’ । आद्यप्रवृत्ताव-
ध्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधितत्वात्समासस्यान्तोदात्तत्वमप्राप्तम्, द्वि-
तीयायान्तु थायादिस्वरेण नित्यं प्राप्तमिति कृत्वा ॥

“द्वित्रिभ्यां पादून्मूर्दुसु बहुव्रीहौ” ॥ द्वित्रिभ्यामिति दिव्योगल-
क्षणा पञ्चमी, पादून्मूर्दुस्वितिसत्सप्तमी, बहुव्रीहिः कार्यीति, तदेत-
दाह । ‘द्वि च्रि इत्येताभ्यामिति’ । ‘द्विपादिति’ । ‘संख्यासुपूर्वस्ये’-
त्यकारलोपः समासान्तः । ‘द्विति’ । वयसि दन्तस्य दत् । ‘मूर्दुश्चि-
त्स्यादि’ । नह्य^१कृतसमासान्तस्य सम्भवेऽत आह । ‘एतदेवेति’ । यदि
तर्ह्यकृतसमासान्तस्योपादानमेवं सति यदि समासान्तः क्रियते तदा न
प्राप्नोति तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत आह । ‘यदापीति’ । इह हि
बहुव्रीहिः कार्यित्वेनोपात्तो न मूर्दुशब्दः । ‘तदेकदेशत्वाच्चेति’ । तस्य
बहुव्रीहिरेकदेशोऽवयवः समासान्तस्तद्भावस्तत्त्वम्, तस्मादित्यर्थः ।
तदेकदेशित्वादिति पाठे स बहुव्रीहिरेकदेशी अवयवी यस्य स तदे-
कदेशी, तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मादिति स एवार्थः, तदेवं बहुव्रीहिः
कार्यित्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्य यदापि समासान्तः क्रियते तदा-
प्ययं विधिर्भवत्येव । अपर आह । यदाप्युत्तरपदस्य कार्यित्वं तदापि पर-
त्वादन्तोदात्तत्वे कृते पश्चात्समासान्तः, तत्र टिलोपे सति उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणैव षप्रत्ययस्य सिद्धमुदात्तत्वमिति । ‘कल्याणमूर्दुति’ । पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वर एवात्र भवति, कल्याणशब्दो ‘लघावन्त’ इति मध्योदात्तः ॥

“सक्यं चाक्रान्तात्” ॥ ‘बहुव्रीहौ सक्यत्वाः स्वाङ्गात्बच्’
इति समासान्ते कृते यः सक्यशब्दः सोऽत्र एह्यते, क्रशब्दोऽन्तो यस्य
स क्रान्तः, ततोऽन्योक्रान्तइति । ‘गौरसक्यइति’ । गौरशब्दः प्रज्ञाशब्द-

१ ‘अकृतसमासान्त एव मूर्धनशब्द इति’ । एतच्च मूर्धस्थितिनिर्देशादेवाव-
सीयते । अन्यथा मूर्धस्थिति निर्देश्यं स्यात् । किमर्थं तर्ह्यकृतसमासान्त एव निर्दिष्ट
इत्याह । ‘तस्येति’ । कृतसमासान्तस्य निर्देशे सत्येव समासान्ते ऽन्तोदात्तत्वं स्याद-
सति न स्यादिति ४ पुस्तके पाठः ।

२ ननु च ‘द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्न’ इत्यत्र न विकल्पः श्रुतस्तत्कथमकृतसमासान्त-
सम्भव इति ४ पा० ।

न्तत्वादन्तोदात्तः । श्लिषेरच्चोपधायादिति श्लत्त्वशब्दोन्तोदात्तः ।
'वचश्चिच्चादिति' । एतेन चित्स्वरस्यायमपवादः, प्राप्तविभागेयमिति
दर्शयति ॥

“परादिश्छन्दसि बहुलम्” ॥ ‘परादिरिति’ । ‘परशब्देनात्र
सव्यशब्द एव दृश्यत इति’ । तस्यैव पूर्वसूत्रे सचिहितत्वात्, यद्येवं पर-
ग्रहणमनर्थकं प्रकृतो हि सव्यशब्दो ऽनुवर्तिष्यते, नैतदस्ति, बहुव्रीहेरपि
प्रकृतस्यानुवृत्तिः स्यात्, तस्याद्युदात्तत्वं शङ्क्येत, विभाषाग्रहणे प्रकृते
बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमन्यदापि यथा स्यादिति । ‘अजुबाहुरिति’ ।
बहुव्रीहिः । ‘वाक्पत्तिश्चित्पत्तिरिति’ । षष्ठीसमासौ । अत्र भाषाविषये
पत्यावैश्वर्यइत्यस्य न भूवाक्चिद्विधिष्विति प्रतिषेधे समासान्तोदात्तत्वं
भवति । बहुलग्रहणसिद्धमर्थं श्लोकेन दर्शयति । ‘परादिश्च परान्त-
श्चेति’ । पूर्वपरशब्दाभ्यां पूर्वोत्तरपदयोर्यहणं, यत एवं परादिप्रभृति-
रुदात्तश्छन्दसि दृश्यते ततो हेतोर्बहुलं स्वरव्यत्यय उक्तः, स्वरव्यत्ययार्थं
बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां षष्ठस्य द्वितीयः पादः ॥

“अलगुत्तरपदे” ॥ ‘अलगुति चेत्यादि’ । प्रत्येकं स्वरितत्व-
प्रतिज्ञानं दर्शयति, अस्य प्रयोजनमेकस्य निवृत्तावपरस्य निवृत्तिर्माभू-
दिति । ‘स्तोकांन्मुक्त इति’ । करणे च स्तोकात्पङ्क्त्येत्यादिना पञ्चमी,
स्तोक्रान्तिकेत्यादिना समासः । ‘उत्तरपद इति किमिति’ । लुक्तावत्स-
मास एव प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति सामर्थ्यादुत्तरपदइत्येतल्लभ्यते, न
लोपो नञ इत्यादौ च न समासइत्यतो हि समासग्रहणानुवृत्तेरुत्तरपदला-
भाच्चतरामित्यादौ नञो नलोपाद्यभावः सिद्ध इति प्रश्नः । ‘निस्तोक्र
इति’ । अत्रोत्तरपदभूतेभ्योपि स्तोकादिभ्यः परस्याः पञ्चम्या अलुक्प्रसङ्गः,
ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया स्तोकादिभ्यः प्रतिपदं या पञ्चमी
विहिता यश्च तेषां प्रतिपदोक्तः समासस्तस्या एव तत्रैव वा लुक् भविष्यति
तत्किमेतच्चिदुत्तरपदग्रहणेनेत्यत आह । ‘अन्यार्थमित्यादि’ । ज्ञान-

कृतो द्रुष्टे उत्तरपदे परतो यथा स्यादुत्तरपदस्य माभूद्रोतापोतारौ, अन्यथा परमपि सर्वनामस्थानापेक्षत्वेन बहिरङ्गमृतो हि गुणं बाधित्वा द्रुष्ट-
क्रियानन्तरप्राप्त आनङ् स्यात्, हेतापोतृभ्यामित्यादौ च स्यादेव । तथा
इको ह्रस्वोऽग्रो गालवस्येति उत्तरपदे यथा स्याद् ग्रामणीरित्यादावुत्तरस्य
पदस्य माभूदित्येवमाद्यर्थमुत्तरपदाधिकारोपपत्त्यं कर्तव्यः स इहैव क्रियते
समासानुवृत्तिर्लक्षणप्रतिपदेऽक्तपरिभाषा नाश्रयितव्या भवतीति, आ कुत
इमावधिकारावित्यपेक्षायामाह । 'अलुगधिकार इत्यादि' । अकारान्तस्य
सुप्तरपदेनन्तरे पितृपुत्र इत्यादौ आनङ् भवितव्यं, यदि चात्रालुक्
स्याद्विभक्त्या व्यवधानं स्यात् । यद्वा साक्षाद्विद्विष्टमानहादिकार्यं प्रकरण-
प्राप्तस्यालुको निवर्तकमिति अलुगधिकारः प्रागानङ्, तथाङ्गस्य विधी-
यमानं कार्यं यत्राङ्गमित्येतद्भवति तत्रैव भवति, कस्मिंश्चैतद्भवति, प्रत्यये
न तूत्तरपदइति सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गधिकारात् ॥

“पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः” ॥ स्तोकादीनां प्रातिपदिकगणे ऽपा-
ठात्सूत्रपठितानां ग्रहणमित्याह । 'स्तोकान्तिकदूरार्थं नृच्छाणि स्तोकादी-
नीति' । करणे च स्तोकात्पञ्चम्यादीनि तु स्तोकादीनि न गृह्यन्ते
ऽव्याप्तेः, स्तोकान्तिकेत्यत्रत्यानि भूयिष्ठानि अर्थग्रहणात् । 'अलुगभवती-
ति' । लुगं भवतीत्यर्थः । 'सुपो लुकि प्राप्नोति' । सुपो धातुप्रातिपदि-
कयोरित्यनेन । 'प्रतिषेधः क्रियतइति' । अलुगिति प्रसज्यप्रतिषेध
इति दर्शयति, उत्तरपदाधिकारोपजीवनाय तु नाव्ययीभावादित्यस्या-
नन्तरमिदं प्रकरणं नारब्धम्, एकवच्च, सर्वस्यालुक्प्रकरणस्य शेषभूतो
ऽयमर्थान्तिदेशः, यस्या विभक्तेरलुग्विधीयते तदर्थो द्वात्मको बहुात्म-
कश्चैकवद्भवतीति वक्तव्यं, तेन स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इत्य-
पि विग्रहे स्तोकात्मुक्त इत्येव भवति, अन्यथा द्विवचनबहुवचनयोरण्य-
लुकि सति स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यत्राण्येकपदमैकस्थये
स्यात् । नैष दोषः । स्तोकादिभ्यः प्रतिपदं या पञ्चमी करणे च स्तोका-
त्येति तस्या अलुक्, सा चासत्त्ववचनेभ्यो द्विवचनं संभवतीति स्तो-
काभ्यां स्तोकेभ्य इत्यपादानेना पञ्चमीत्येव न भविष्यति । एवमपि

दूराभ्यामागतौ दूरेभ्य आगत इत्यत्र प्रसंगः, अत्र हि दूरान्तिका-
र्थेभ्यो द्वितीया चेति प्रतिपदमेव पञ्चमी, तथा ऽन्तिकाभ्यां कृतम-
न्तिकेभ्यः कृतमित्यादावपि अलुक्प्रसंगः, तस्मादेकवच्चेति वक्तव्यम् ।
ननु वृत्तावुपसर्जनपदानि एकादिसङ्ख्यां विहायाभेदैकत्वसङ्ख्यां प्रति-
पद्यन्ते, का पुनरियमभेदैकत्वसङ्ख्या, विशेषाणामविभागेनावस्थानं यथा
मधुन्योषधिरसानां, नहि तत्रास्या ओषधेरयं रसो ऽस्या अयमिति
विभागो दृश्यते, अथ च तएव विशेषा अनुभूयन्ते न पुनरस-
सामान्यं तद्वत्, अत्रापि राजपुरुष इति राजार्थो नैकत्वादिविशेषाः, उक्तं च
यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।

अविभागेन वर्तन्ते तां सङ्ख्यां तादृशो विदुः ॥

इति । यद्वानुपातसङ्ख्याविशेषमेकत्वादिव्यनुगतं सामान्यमभेदैक-
त्वसङ्ख्या यथा संतमसे रूपमात्रं एह्यते न पुनः शुक्ल इति वा कृष्ण इति
वा, तद्वदत्रापीति सङ्ख्यावान् राजार्थो न चाव्ययार्थवच्चिःसङ्ख्या इत्ये-
तावत्प्रतीयते, उक्तं च ।

भेदानां वा परित्यागात्सङ्ख्यात्मा स तथाविधः ।

व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते ॥

अन्तर्हितविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।

प्रख्यायते न शुक्लादि भेदो रूपस्य गम्यते ॥

इति, तदेवमभेदैकत्वसङ्ख्याोपादानाद् द्विवचनबहुवचनान्तानां सर्वौ
वृत्तिर्न भवति किं पुनः समास एव, ततश्च समासाभावादलुङ् भविष्यतीति
किमेकवद्भावेन । उच्यते । किं पुनः कारणं वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्या प्रतीयते
सङ्ख्याविशेषप्रतिपादकाभावात्, विभक्तिर्हि तस्य प्रतिपादिका, सा च
वृत्तौ निवृत्ता, निवृत्तायां च तस्यां त्रिकः प्रातिपदिकार्थ इति यत्र
संख्यासामान्यस्यापि तावत्प्रतिपादकाभावः, यदि परं गुह्य इत्युक्ते
माधुर्यादिवदव्यभिचारात्सङ्ख्या प्रतीयते, अव्यभिचारश्च सामान्यस्यानिय-

तस्य वा विशेषस्येति, सैवाभेदैकत्वसङ्ख्या, पञ्चरूपत्वेऽपि सङ्ख्याविशेष-
प्रतिपत्तौ द्योतकत्वेनापि तावद् विभक्तयो ऽपेत्यतइति तदभावात्सा-
मान्योऽनियतो वा विशेषः प्रतीयतइति सैवाभेदैकत्वसङ्ख्या, यत्र ह्यर्थ-
प्रकरणादिकं विशेषावगतौ प्रमाणं भवति भवत्येव तत्र वृत्तिः, तद्व्याख्या ।
अर्थाद्, मुद्गैः क्रीतं मौद्रिकं नह्येकेन मुद्गेन क्रयः सम्भवति, कारकमध्यइति
च, नह्येकस्य मध्यं सम्भवति, प्रकरणात्, भवद्विरामवसरप्रदानायेति, आदे-
शात्, तावकीनो मामकीन इति शैषिकः, मासजातइत्यादौ तु प्रातिपदि-
कार्थस्यैवाक्तपरिमाणत्वात्, द्विपुत्र इत्यादौ तु सङ्ख्याशब्दसंनिधानात्
तदेवं यत्र विशेषे प्रमाणाभावस्तत्राभेदैकत्वसङ्ख्या । यद्येवमत्रालुकि सति
विभक्तिरेव प्रमाणमिति द्विवचनबहुवचनान्तानां समासः स्यादेव, यदा
त्वर्थप्रकरणादिना विशेषावगतौ द्विवचनबहुवचनान्तानां वृत्तिर्भवति तदा
का शङ्का विभक्तावेव सस्यां, यदि चाभेदैकत्वसङ्ख्यापञ्चनाद् द्विवचनबहुव-
चनयोरलुगभावः, एकवचनस्यापि न स्यात् तस्यापि हि शुद्धमेकत्वं वाच्यं
नाभेदैकत्वसङ्ख्या, अथ विभक्त्यभावे सङ्ख्यासामान्यस्य प्रतीयतस्य विशे-
षपर्यवसानापेक्षायां यो हि बहून् कल्पयति कल्पयत्यसावेकमिति
न्यायेन वृत्तावपि शुद्धमेकत्वं प्रतीयतइत्युच्येत अभेदैकत्वसङ्ख्यात्यनुपपन्नं
स्यात्, तस्मादेकवचनान्तस्य द्विवचनान्तस्य बहुवचनान्तस्य वा यथेष्टं
वृत्तिः, वृत्तौ चाभेदैकत्वसङ्ख्या, अर्थप्रकरणादिना विशेषावगतिरिति
वाच्यमेवं च पूर्वोक्तेन न्यायेन द्विवचनबहुवचनयोरलुक्प्रसङ्गादतिदेश
आश्रयितव्यः, यद्येवं गोषुचरः अप्सुयोनिः अप्सव्य इति ये नित्यबहु-
वचनान्तास्तेषामप्यलुकि एकत्वातिदेशादेकवचनप्रसङ्गः, एवं तद्व्यंन-
भिधानमत्र हेतुः तदाह । 'द्विवचनबहुवचनान्तानां त्व'नभिधानादिति ।
वाक्यमपि तर्हि न प्राप्नोति, न च वाच्यं समासे नास्त्यभिधानं
वाक्ये पुनरस्तीति, नहि समाससञ्ज्ञा ऽर्थाभिधानउपयुज्यते, यत्पुनरुप-
युज्यते प्रातिपदिकं विभक्तिश्च तत्सर्वमविकलमिति किमत्रानभिधानं

१ प्रातिपदिकस्यैवाक्तपरिमाणवाचित्वादिति ४ पु. पा. ।

२ मुद्रितमूलपुस्तके स्तोकाढीनामित्यधिकम् ।

करिष्यति, तत्राह । 'तेनाच्चेत्यादि' । स्वरस्याप्यर्थाभिधानउपयोगात्, पृथक्स्वरयुक्तस्य वाक्यस्य प्रतिपादकत्वमैकस्वर्ययुक्तस्य समासस्याप्रतिपादकत्वं च युक्तमित्यर्थः । 'ब्राह्मणाच्छंसीन इत्यादि' । किं पुनरत्रोपसङ्गायते, द्वितीयार्थे पञ्चमी, ब्राह्मणानि शंसति ब्राह्मणाच्छंसी, अलुक् तु तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येव सिद्धः, ननु शस्त्राण्यसौ शंसति न ब्राह्मणानि, नैष दोषः, ब्राह्मणविरहितेषु शस्त्रेषु ब्राह्मणशब्दो द्रष्टव्यः, अपर आह युक्त एवात्र पञ्चम्यर्थः, आहरणपूर्वके शंसने शंसतिर्वतते ब्राह्मणादाहृत्य सूक्तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी, एवमपि होतृप्रभृतिष्वपि ब्राह्मणाच्छंसीति प्राप्नोति तत्राह । 'चत्विग्विशेषस्य रूठिरियमिति' । 'तस्या इति' । ब्राह्मणाच्छंसीत्यस्या रूठेरित्यर्थः । 'सतेति' । ब्राह्मणाच्छंसीत्यत्र पक्षे पञ्चम्यर्थो न सम्भवति पदान्तरे तु सम्भवति ।

“ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः” ॥ उदाहरणेषु कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः । इह कस्माच्च भवति सततनैशतमोदृतामिति । उच्यते । उत्तरपदेन पूर्वपदमाक्षिप्यते, तेनोपात्तमोजःप्रभृति विशेष्यते पूर्वपदभूतेभ्य ओजःप्रभृतिभ्य इति, न चात्र तमःशब्दः पूर्वपदं किं तर्हि सततनैशतमःशब्दः, यत्र तदन्तविधिरिष्यते तत्रोपात्तेनाक्षिप्तं पूर्वपदं विशेष्यते, तेन तस्य तदन्तस्य च भवति । 'इष्टकचितं पक्षेष्टकचितमिति' । क्वचित् यदेवोपात्तं तस्यैवोत्तरपदे ऽनन्तरं तत्कार्यं भवति न तूपात्तस्य तदन्तस्य वा पूर्वपदत्वमपेक्ष्यते, यथा ऽऽनह् चतो द्वन्द्वे, होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति, अत्र नेष्टश्चशब्दस्य न पूर्वपदं नापि तदन्तं पूर्वपदं किं तर्हि होतृशब्दः, न तस्योत्तरपदमनन्तरम् । अञ्जसा आर्जवेन, यस्य पुमानयजः स पुंसानुजः, 'पुंसा हेतुना ऽनुज इति कृत्वा, अनुषान्धो जात्यन्धः, अनुर्जन्म ।

१ अत्र मुद्रितमूलपुस्तके 'पुंसा हेतुनानुजः । अनुषान्धः । अनुषा हेतुना ऽन्धः, तृतीयेति योगविभागात्समासः । अनुरिति जन्मनो नामधेयम्' इत्युल्लिख्य तत्र टिप्पण्यो पुंसा हेतुनेत्याख्य नामधेयमित्यन्तो ऽपपाठः पदमञ्जर्यां सत्त्वादित्युक्तं, परं तूपलब्धपुस्तकेष्वयं पाठो नोपलभ्यते ।

“आत्मनश्च पूरणे” ॥ वार्तिकमेवेदं सूत्ररूपेण पठितं, पूरणशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारविहितानां प्रत्ययानामत्र ग्रहणं न स्वरूपस्य ग्रहणमित्याह । ‘पूरणप्रत्ययान्तरिति’ यद्यप्युत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति ह्रदयस्य ह्रस्वेत्यत्र ज्ञापयिष्यते तथाप्यात्मनश्शब्दात्पूरणप्रत्ययस्यासम्भवात्सामर्थ्यादत्र तदन्तविधिः । ‘आत्मना वा कृत इति’ । वृत्तौ कृतार्थस्यान्तर्भावात्कर्तरि कर्त्रे वा वृत्तीया, वृत्तीया तत्कृतार्थेनेति समासः, यथा कुङ्कुमलोहितादावित्यर्थः । ‘आत्मा चतुर्थो यस्येति’ । एकस्यापि वस्तुनो बहुविपरिकल्पितविभेदस्य वर्त्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं चाविरुद्धम् ।

“वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः” ॥ ‘वैयाकरणानामित्यादि’ । यदि तु व्याकरणे भवा वैयाकरणी, अणुगयनादिभ्य इत्यण्, वैयाकरणी चासावाख्या चेति वैयाकरणाख्येत्येवं व्याख्यायेत, आत्मनेभावः परस्मैभाव इत्यत्र न स्यात्, अनयोः षष्ठाध्याय्यामपठितत्वात्, तस्माद्वयोपदर्शितमेव व्याख्यातं, यद्येवं कुबेरबलिरित्यादौ लौकिकसञ्ज्ञाशब्दे प्रसङ्गः, वैयाकरणानामपि तेन व्यवहारात्, अत आह । ‘ययेति’ । विशेषणसामर्थ्यादवधारणमाश्रीयनरति भावः । यदा तु धातुसूत्रगोणादिवाक्यात्मकं पञ्च स्थानं व्याकरणं तदा वैयाकरणी चासावाख्या चेत्यस्मिन् व्याख्याने ऽपि न दोषः । ‘आत्मनेपदमिति’ । अन्वर्थत्वमस्य समासविधौ दर्शितम् ।

“परस्य च” ॥ किमर्थमिदमुच्यते, अलुग् यथा स्यात् परस्मैपदं परस्मैभावः, सिद्धो ऽचालुक् पूर्वणैव, न सिद्ध्यति, आत्मन इति तत्र वर्त्तते, निर्वात्तयते, यदि निवर्त्तत तेभ्यो हितास्तद्धिता इत्यत्रापि प्राप्नोति, तस्मादात्मन इति तत्रानुवर्त्तते, तस्मिंश्चानुवर्त्तमाने परस्य चेति वक्तव्यम् ॥

“हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्” ॥ उदाहरणेऽसंज्ञायामिति समासः । ‘गविष्टिर इत्यादि’ । अन्यथान्तरङ्गानपि विधीन्महिरङ्गो

लुब्धाधतइत्यवादेशस्याकरणादहलदन्तत्वाच्च स्यात्, यथा भूम्यां पाशो भूमिपाश इत्यत्रेति भावः । 'हृद्बुभ्यामिति' । असंज्ञार्थमिदम् । 'हृदिस्पृक्, दिविस्पृगिति' । द्वितीयार्थं चैषा सप्तमी । तथाहि भाष्यम् । अन्यार्थं एषा सप्तमी द्रष्टव्या, हृदयं स्पृशतीति हृदिस्पृक्, दिवं स्पृशतीति दिविस्पृग् इति, आख्यायहणस्योपसमस्तत्वादिरह संज्ञाय-हणं, तत्रैव त्वसमस्तमाख्यायहणं कर्तव्यम् ॥

“कारनान्नि च प्राचां हलादौ” ॥ वणिग्भिः पशुपालैः कर्ष-कैश्च कल्पितो राजयाज्ञो भागः करः, कर एव कारः, प्रज्ञादित्वा-दण् । 'नियमविकल्पा इति' । नियमविशेषा इत्यर्थः । तानेव दर्शयति । 'कारनान्निश्चेत्यादि' । प्राचां देशे हलादौ यदि भवति कारनान्ये-वेति प्रथमो नियमः, अप्रादेशवर्तिनि तु त्वचिसारादावकारनान्यपि भवत्येव, तथा कारनान्नि हलादौ यदि भवति प्राचामेवेति द्वितीयः, प्राचां कारनान्नि च यदि भवति हलादावेवेति तृतीयः, अवीनां समूहो ऽविकटं, संघाते कटच्, कथं पुनरेकस्मिन्वाक्ये नियमत्रयं लभ्यते, कः पुनराह एकमिदं वाक्यमिति, अष्टह्यमाणविशेषत्वेन प्रत्येकमेवकारा-ध्याहारोच्चीयेश वाक्यानि, संज्ञायहणे प्रकृते ऽपि नामयहणं क्रियते नियमार्थत्वं विस्पष्टयितुम् । अन्यथा ऽसंज्ञायां विध्यर्थता ऽपि संभा-व्येत, कथं पुनरसंज्ञायां सप्तमीसमासः, एतदेव ज्ञापकं स्यात् प्राचां कारे हलादिनोत्तरपदेनासंज्ञानामपि भवति समास इति । यस्मिन्विधि-रित्येव सिद्धे आदियहणं विस्पष्टार्थम् ॥

“अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे” ॥ उदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । 'अचशौण्ड इति' । सप्तमी शौण्डेरिति तत्पुरुषः ॥

“बन्धे च विभाषा” ॥ स्वाङ्गादिति निवृत्तं, सामान्येनायं विधिः । बन्ध इति धातुरेवात्र सहाकारेणा ऽनुकृतः, नेनसिद्धबन्धा-तिशु चेति धातावेव प्रतिषेध उक्तस्ततश्च बहुव्रीहिरेवास्य विकल्पस्य विषयस्तत्रापि हस्तबन्धादौ स्वाङ्गे प्राप्तविभाषा चक्रबन्धादावस्वाङ्गे

स्वप्राप्तविभाषेत्युभयत्र विभाषा संपद्यते, तत्पुरुषे तु नैवास्य प्रवृत्तिरिनी-
मां शुद्धामपनयति । 'बन्धइति घञन्तो रुद्धतइति' । ततश्च तत्पुरुषेपि
घञन्तस्य वृत्तिर्वैरुद्धा, प्रतिषेधस्य बन्धनादौ चरितार्थत्वादिति भावः ।
'उभयत्र विभाषेयमिति' । कथमित्याह । 'स्वाङ्गबहुव्रीहाविति' ।
'तत्पुरुषे त्विति' । यद्यपि बहुव्रीहावेवास्वाङ्गादप्राप्तइति शक्यं वक्तुं
तथाप्यस्य तत्पुरुषे प्रवृत्तिं दर्शयितुं तत्पुरुषे त्वित्युक्तं, तत्पुरुषे चास्य
प्रवृत्तिः पूर्वविप्रतिषेधेन, अन्यथा बहुव्रीहिरस्यावकाशः, बध्नातिप्रतिषेधस्य
च बन्धनादिरवकाशः, घञन्ते तु तत्पुरुषे उभयप्रसङ्गे परस्वात्मप्रतिषेध
एव स्यात् ॥

"तत्पुरुषे कृति बहुलम्" ॥ अत्रापि कृदन्तस्य बहुलं न कृन्मा-
त्रस्य, तत्र परतः सप्तम्या असम्भवात्, इह कस्माच्च भवति परमे कारके
परमकारकइति । उच्यते । अन्तरङ्गा कृत्प्रतिपाद्यक्रियानिमित्ता सप्तमी,
इह तु क्रियान्तरनिमित्ता परमे कारके निधेहीति, तेन बहिरङ्गत्वान्
नास्या बह्व्यम् । 'कुहवर इति' । हलदन्तादित्यधिकारमनाश्रित्ये-
तदुदाहृतं, विभाषाग्रहणे प्रकृते बहुलग्रहणं क्वचित् प्रकृत्यादीनामुपसं-
हार्यं, तेन कर्णेजपादावलुगेव, मद्रचरादौ लुगेव, ब्राह्मणाच्छंभ्यादौ
असप्तम्या अप्यलुक्, एवं च सर्वमेवालुक्प्रकरणमस्यैव प्रपञ्चः ॥

"प्रावृट्शरत्कालदिवां जे" ॥ प्रावृट्शरदोः पृथग्ग्रहणात्कालेति
स्वरूपग्रहणम् ॥

"घकालतनेषु कालनाम्नः" ॥ घेति तरप्तप्रपञ्चग्रहणं, कालेति
स्वरूपग्रहणं, तनेति व्युत्पन्नोदादेशस्य सतुट्कस्य ग्रहणम् । 'पूर्वाहेतन-
मिति' । सप्तम्यर्थप्रकर्षे प्रत्ययः, तस्याद्रव्यप्रकर्षत्वादलुक्पक्षे, किमेतिह-
व्ययघादित्यामुप्रत्ययः, लुक्पक्षे तु निमित्ताभावादद्रव्यप्रकर्षेऽप्यामभावः,
तरबन्तात् सप्तमी, क्वचित्त्वलुक्पक्षेऽपि सप्तमी समुदायात्पठ्यते, तत्र
प्रकृत्यर्थविवक्षया ऽद्रव्यप्रकर्षइति प्रतिषेधो व्याख्येयः । 'पूर्वाहेतन
इति' । विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामिति व्युत्पन्नौ, अनादेशस्तुट् च, कथं
पुनर्घेतनप्रत्ययमात्रे ऽलुक् उदाहृतो यावता प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद-

नत्तरपदे ऽलुगुदाहर्तव्यो ऽत आह । ‘उत्तरपदाधिकारइति’ । कुत इत्याह । ‘लेखयहणादिति’ । यदयं हृदयस्य हृल्लेखयदणलासेष्वित्यण्यहणे क्रियमाणे लेखयहणं करोति तज्ज्ञापयति नोत्तरपदाधिकारे प्रत्यययहणे तदन्तविधिर्भवति, यदि स्याल्लेखयहणं न कुर्यात्, अणन्तइत्येव सिद्धत्वात् । ननु च घञर्थे लेखयहणं स्यात्, न वै घञन्तइष्यते । ‘कालेति न स्वरूपयहणमिति’ । नामयहणात् । क्वचिच्च न पठ्यते, तत्र अकाले स्वरूपयहणमित्यर्थः ॥

“शयवासवासिष्वकालात्” ॥ अत्राकाल इत्यर्थयहणं व्याख्यानात् तदाह । ‘अकालवाचिन इति’ । ‘सशय इति’ । अधिकरणे शेतेरित्यच् । ‘वास इति’ । घञ् । शमेवासीति’ । सुष्यजातौ णिनिः । ‘अपो योनीत्यादि’ । शब्दप्रधानत्वादप इत्येकवचनं, योनि इत्यस्तिः, अप्सु योनिर्यस्य सो ऽप्सुयोनिः । ‘अप्सव्य इति’ । ओर्गुणः, वान्तोयि प्रत्यये । ‘अप्सुमन्ताविति’ । सप्तम्यन्तान्मत्तुपो ऽसम्भवादुत्तरपदाधिकारे ययोरस्ति तावप्सुमन्तौ कारीर्योमाज्यभागौ, तयोर्हि अप्सवने सधिष्ठव, अप्सु मे सोमो अन्नवीत्, इत्यनुवाक्ययोरप्सुशब्दो ऽस्ति, यद्वेवमनुकरणत्वादस्य वामीयादिवल्लुङ्ग भविष्यतीति किं मत्तुयहणेन, अन्ये तु मतिशब्दं पठन्ति, उदाहरन्ति, अत्र सोमो वाप्सुमतिरिति, तत्तु भाष्ये न दृष्टम् ॥

“नेन्त्सिद्धबधातिषु च” ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलमिति प्राप्तं प्रतिबिध्यते, सप्तम्याः परस्य केवलस्येनो ऽसम्भवादुत्तरपदाधिकारे ऽपि प्रत्यययहणे तदन्तविधिरित्याह । ‘इचन्तउत्तरपदइति’ । ‘स्थिङ्लवर्त्ताति’ । व्रतइति णिनिः । उपपदसमासः । ‘साङ्काश्यसिद्ध इति’ । सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्चेति समासः । ‘चारवदु इति’ । वदुशब्दो निष्ठान्तः, ‘योगविभागात् समास इति’ । वदुशब्देन । ‘तदिति’ । बन्ध इत्येव शब्दरूपम्, अथ घञन्तः कस्माच्च भवति तच्चाह । ‘घञन्ते हीति’ । अथ वा पचाघञन्ते घञन्ते च बन्धे च विभाषेत्ययं विकल्पः कस्माच्च भवतीत्यत आह । घञन्ते हीति ॥

“स्ये च भाषायाम्” ॥ ‘आक्षरेष्ट इति’ । स्यः क चेति कः ॥

“बध्ना आक्षोषे” ॥ ‘पश्यतोहर इति’ । बध्नी चानादर-
इति बध्नी, पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः । ‘शुनःशेष इति’ । अकारा-
न्तोऽप्यस्ति शेषशब्दः न केवलं सकारान्तः, शुन इव शेषमस्येति बहु-
व्रीहिः एवं पुच्छलाङ्गुलाभ्यामपि बहुव्रीहिः, अविशेषबाणामेताः संज्ञाः ॥

“अतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः” ॥ विद्या च योनिश्च विद्या-
योनी, अभ्यर्हितत्वाद्विद्यायाः पूर्वनिपातः, तत्कृतः सम्बन्धो येषां ते
विद्यायोनिःसम्बन्धाः, कृतशब्दो गम्यमानत्वाच्च प्रयुज्यते । ‘पितुःपुत्र
इति’ । प्रख्यातात्पितृव्यस्य इत्यर्थः । ‘विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः पूर्वोत्तर-
पदबह्वमिति’ । सूत्रे पञ्चमीनिर्द्देशात्पूर्वपदानामेव विद्यायोनि-
सम्बन्धवाचित्वं लभ्यते नोत्तरपदानाम्, अथ सप्तमीनिर्द्देशः क्रियते
उत्तरपदानामेव लभ्यते न पूर्वपदानां, तस्मादुभयेष्वपि तद्वाचित्वे
ऽयं विधिरिति वक्तव्यमित्यर्थः । अन्यनिवृत्तिपरत्वाच्चास्य तेषां परस्पर-
व्यतिकरे ऽपि भवति, होतुःपुत्रः, पितुरन्तेवासीति ॥

“आनङ् अतो दुन्दु” ॥ अत्र यदृकारस्य दुन्दु आनङ् भव-
तीत्येवं विज्ञायेत पितृपितामहादप्यानङ् स्यात्, अत इत्येतच्चानर्थकं
प्रकृतत्वात्तस्माद् दुन्दुविशेषणमृत इति । जातौ चेदमेकवचनमिति
मन्यमान आह । ‘अकारान्तानामित्यादि’ । इह कार्यार्थः अवगाह्यौ
वा वर्णानामुपदेशः, नकारश्चायं न क्वचिच्छ्रूयते सर्वत्र न लोपः प्रातिप-
दिकान्तस्येति नलोपेन भवितव्यं, कार्यमपि चास्य न किं चिदुपदिश्यते
तस्माच्चार्य एतेनेत्यत आह । ‘नकारोच्चारणमित्यादि’ । असति
नकारे उः स्थाने ऽणोव शिष्यते इति उरण् रपर इति रपरत्वं स्यात्,
तस्मिंश्च नायमणोव शिष्यते किं तर्ह्यण् चान्यच्चेति नास्ति रपरत्वप्र-
सङ्गः, तस्माद्रपरत्वनिवृत्त्यर्थं नकारोच्चारणं, ङकारो ङिच्चेत्यन्यादे-
शार्थः, यत्र च निर्द्दिश्यमानं कार्यणो विशेषणं तत्र निर्द्दिश्यमानस्या-
देशा भवन्तीत्येतद्वति, नात्र अत इति कार्यणो विशेषणं, किं तर्हि

द्वन्द्वस्य विशेषणम् । ‘पुत्रइत्यत्रानुवर्ततइति’ । पुत्रेन्यतरस्यामित्यतः । यद्यत्र पुत्रइति वर्तते विभाषा स्वसृपत्योरित्यत्राप्यनुवर्तत, ततश्च भ्रातृषुच इत्यादावनाक्रोशेपि विकल्पप्रसङ्गः, एवं तर्हि व्याख्यानादत्रैव सम्बद्ध्यते, अत एव ह्यत्रेत्युक्तम्, एवमपि पुत्रउत्तरपदे पूर्वपदमात्रस्यानहं प्राप्नोति कार्ययोगो ऽनिर्देशात्, अत इति अतस्य द्वन्द्वविशेषणत्वादत आह । ‘अत इति चेति’ । अनुवर्ततइत्यनुषङ्गः, अतो विद्यायोगीनीत्यत अत इत्यनुवर्तते तत्कार्येण विशेषयिष्यतीत्यर्थः, यद्यपि तत् पञ्चम्यन्तं तथापि तदिह व्याख्यानात्षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते ॥

“देवताद्वन्द्वे च” ॥ अनृकारान्तार्थमविद्यायोनिसम्बन्धार्थं वचनम् । ‘द्वन्द्वइति वर्तमानइत्यादि’ । प्रकृतं द्वन्द्वग्रहणं समासविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदं तु प्रसिद्धं साहचर्यं यस्य युगलस्य तत्परिग्रहार्थं, कथं पुनर्न परिग्रह इत्यत आह । ‘अत्यन्तसहचरित इत्यादि’ । द्वन्द्वरहस्येत्यत्राभिव्यक्तिग्रहणेनात्यन्तसहचरितयुगले द्वन्द्व इति निपात्यते, तस्यात्र ग्रहणं देवतापदेन, समस्तज्वेदम्भकृतस्य द्वन्द्वस्यार्थद्वारकं विशेषणमत्यन्तसहचरितयुगलाभिधायिनि द्वन्द्वइति यावत्, साहचर्यमेव विशिनष्टि । ‘तत्रेति’ । सहवापः, सहनिर्वापः । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं निर्वपामीत्यादि । ‘उभयत्रेति’ । पूर्वपदत्वेनोत्तरपदत्वेनेत्यर्थः ॥

“इदृद्वौ” ॥ अत्र वृद्धिमदुत्तरपदं वृद्धिशब्देनोच्यते, वृद्ध्यात्मकस्योत्तरपदस्यासम्भवात्, अग्नीवरुणौ देवते अस्य, अग्नौमरुतौ देवते अस्येति विग्रहः, पूर्वत्रेत्वमुत्तरज्ञानह् । ‘द्व्यधिष्ठानं देवतात्वमिति’ । देवतेत्येकवचनम् । ‘आनहमीत्वं च बाधितुमिति’ । वरुणे हीत्वस्य प्रसङ्गः, अन्यज्ञानहः, यद्यपि प्राग् वृद्धेर्विग्रहवाक्यएवानहोत्वयोः प्रसङ्गस्तथाप्यपवादविषयत्वात्प्रक्रियावाक्ये न क्रियेते, लौकिके तु वाक्ये भवत एव, इदृद्वौ विष्णोः प्रतिषेधः, आगनावैष्णवमेकादशकफलं निर्वपेत् ।

“दिवसश्च पृथिव्याम्” ॥ दिवस इति प्रथमान्त, मकारोच्चारणं किमर्थं, यावता प्रयोजनाभावात्सकारस्येत्सञ्ज्ञा न भविष्यति तत्राह ।

‘अकारोच्चारणमिति’ । असति तस्मिन् पृथिवीशब्दे परतः सकारस्य
स्त्वं विसर्जनीयः कुप्योऽक्षरौ चेत्येते विकाराः प्राप्नुवन्ति, अकारे सति
सकारस्योच्चारणं भवति, तेन प्रयोगे ऽस्याविज्ञतस्यैव ग्रहणं भवति ।
‘कथमित्यादि’ । द्वन्द्वइत्यनुवृत्तेर्वाक्ये नैव प्राप्नोतीति प्रश्नः । ‘कर्त्तव्यो
ऽत्र प्रथम इति’ । छान्दसो ऽयं प्रयोगः । दृष्टानुविधिश्छान्दसीत्येषो
ऽत्र यवः ।

“उवासीधसः” ॥ ‘उवासानक्तेति’ । छान्दसो ऽयं प्रयोगः ।
उवाश्च नक्तं चेति द्वन्द्वः, प्रथमाद्विवचनस्य डादेशः, अत्र पदकाले पद-
काराः उवासानक्तेति द्वस्वमधीयते ॥

“स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूर-
णीप्रियादिषु” ॥ अत्र त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति, स्त्रिया इति स्त्रीप्रत्यय-
ग्रहणम्, अर्थग्रहणं, शब्दग्रहणं चेति, तत्र यदि स्त्रीग्रहणं स्वयंते
स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति स्व्यधिकारविहिताष्टाबादयो वृक्षन्ते,
यथा गोस्त्रियोऽपसर्जनस्येत्यत्र, तदा चायमर्थो भवति, भाषितपुंस्का-
त्यरे ढाबादिस्त्रीप्रत्यया यथा पुंसि न भवन्ति तथा उत्तरपदे न भवन्ती-
ति, नन्वश्रुतक्रियापदेषु वाक्येषु भवतीत्यध्याहारो ऽन्यत्र दृष्टः,
उच्यते । घतिनिर्वृत्तेशूपमाने सप्ता ऽसप्ता वा या प्रसिद्धा सोपमेये
ऽतिदेश्या यथोशीनरक्त्वद्रेषु यवाः सन्ति, न सन्तीति, ततः पुंसि
स्त्रीप्रत्ययस्याभावात्स्त्रियामप्यभावोतिदिश्यतइति न भविष्यतीत्येव
वाक्यशेषः परिकल्पनीयस्तदा त्वनूङित्यनेन सामानाधिकरण्यात्स्त्रिया
इति प्रथमार्थे बष्ठी, पुंवदिति सप्तमीसमर्थाद्वृत्तिः, तत्र च प्रागेव
समासाद्विग्रहवाक्यस्य स्त्रीप्रत्ययस्य कृतत्वाच्च तस्योत्तरपदे परतो न
क्रोडादिबहुच इतिवत् प्रागभावः शक्यः प्रतिपादयितुमिति लुक् तद्वृत्त-
लुकीत्यादिवत्कृतस्य निवृत्तिरेव प्रतिपाद्या, विग्रहवाक्यस्य कृताः स्त्रीप्र-
त्यया उत्तरपदे परतो निवर्तन्ते लुप्यन्तइत्यर्थः । यदा तु पुंवत् स्त्रीत्व-
युक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते तदार्थग्रहणं भवति स्त्रियाः स्व्यर्थस्य पुंस
इव पुमर्थस्येव कार्यं भवतीत्यर्थः, तदा च बष्ठीसमर्थाद्वृत्तिः । यदा तु

स्वर्णवाची शब्दः स्त्रीशब्देनोच्यते तदा शब्दग्रहणं, स्त्रीयाः स्त्रीलिङ्गस्य शब्दस्य पुंवद् रूपं भवतीति रूपातिदेशः, वृत्तिविषये पुंशब्दसम्बन्धिनः कार्यस्यातिदेष्टव्यस्याभावात्, तत्र च प्रत्यासत्तेः पुंभावभाजः स्त्रीशब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षाणस्य यदूपं तदेवातिदिश्यते न यस्य कस्य चित्, अनूडिति वृत्त्यर्थे प्रथमा, तत्रार्थग्रहणे स्त्रीशब्दो मुख्यः, अर्थस्य तूत्तरपदेन पौर्वापर्यमनूडस्तत्त्वं च स्वतेनुपपन्नमिति शब्दद्वारकमाश्रयणीयम्, इतरयोस्तु पत्नयोः स्त्रीशब्दो गौणः, पौर्वापर्यादिकं तु समञ्जसमिति न प्रमाणतः पक्षविशेषपरिग्रहः सम्भवतीति निर्द्वाषतः पक्षः परियाह्यः, तत्राद्ये पक्षे एतभार्य इत्येतशब्दाद्वर्णादनुदात्तादिति ङीप् तकारस्य च नकारे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादेतशब्दाद्भाषितपुंस्कात्पर ईकार इति तच्चित्तावप्यर्थस्य स्त्रीत्वमनिवृत्तमिति नकारः श्रूयेत, न च सचियोगशिष्टत्वादीकारनिवृत्तौ नकारस्य निवृत्तिः, उत्तरपदनिमित्तायाः स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेर्नकारनिवृत्त्याख्ये पूर्वविधौ स्थानिवद्भावे सत्यन्यतराभावस्यासिद्धेः, न च नकारस्यापि अधिकारविहितत्वादीकारवत्पुंवद्भावेनैव निवृत्तिः, तस्य भाषितपुंस्कात्परत्वाभावात्, अप्रत्ययत्वेनोङ्सादृश्याभावाच्च, तथा पट्टी भार्यास्य पटुभार्य इति निवृत्तस्यापि स्त्रीप्रत्ययस्य स्थानिवद्भावाद्यत्रादेशः स्यात्, अथ तूत्तरपदे परतोऽनूड् स्त्रीप्रत्ययो भाषितपुंस्काच्च भवतीति न क्रोडादिबहुच इतिवत् प्रागभाव एवात्र विधेयः, तत्सामर्थ्याच्च विग्रहवाक्ये एव प्राप्तोन्तरङ्गापि स्त्रीप्रत्ययो न क्रियते इत्युच्येत तदैतद्वोषाभावेपि लुगलुगस्त्रीविषयद्विस्त्रीप्रत्ययेषु दोषः । लुक्, वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डाच्च लुक् स्त्रियां, शार्ङ्गत्वादिपाठान्हीन, वतण्डी चासौ वृन्दारिका च वातण्ड्यवृन्दारिकेति पुंवत् कर्मधारयेति ईकारस्य निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाल्लुक् स्त्रियामिति यत्रो लुक् प्राप्नोति । स्यादेतत् । स्त्री ई स्त्रीति ईकारप्रश्लेषेण स्त्रियां य ईकारस्तत्र परतो लोपः, अत्र तु पुंवद्भावेनेकारस्यानुत्पन्नत्वाल्लुङ् न भविष्यतीति, तत्र, इतरैतराश्रयप्रसङ्गात्, कथं, शार्ङ्गत्वादिषु वतण्डशब्दः कृतयञ्लुक् पठ्यते,

ततश्चाकृते लुकि ईकारो नास्ति, यकृते चेकारे लुको ऽप्रसङ्गः । अलुक्, गर्ग
 स्यापत्यं स्त्रियः, गर्गादिभ्यो यञ्, यञश्चेति ङीप्, गार्ग्यः स्त्रियः, गार्ग्यश्च ता
 वृन्दारिकाश्च गर्गवृन्दारिका इति ङीपि निवृत्ते ऽपि स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वा-
 द्यप्रज्ञाश्च स्त्रियामिति लुङ् प्राप्नोति, वाक्यवदलुगेव स्यात्, अस्त्रीवि-
 ब्यः, कुञ्जस्यापत्यं स्त्री गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चक्, गोत्रं चरलैः सहेति
 ज्ञातिस्थान् ङीप्, कौञ्जायनी चासौ वृन्दारिका च कौञ्जायनवृन्दारिका,
 ङीपि निवृत्तेपि स्त्रीत्वस्यानिवृत्तेर्नातत्फजोरस्त्रियामित्यस्त्रीविब्यो न
 स्यात्, द्विस्त्रीप्रत्ययः, गर्गस्यापत्यं स्त्री गर्गादिभ्यो यञ्, प्राचां क्क त-
 द्वितः, विल्लक्षणे ङीप्, गार्ग्याणी चासौ वृन्दारिका च गार्ग्यवृन्दारिके-
 त्यादौ यत्र द्वौ स्त्रीप्रत्ययौ तत्र यो भाषितपुंस्कात्परः क्को नासावुत्तरपदे,
 ङीषा व्यवधानात् यश्चोत्तरपदे ङीप् नासौ भाषितपुंस्कात्परः, क्कश्च व्यव-
 धानात्, तस्य च स्त्रियामेव विहितत्वात् इति पुंवद्वाच एव न स्यात्;
 तथा इडविडोपत्यं स्त्री जनपदशब्दात्त्वञ्चियादञ्, दरदोपत्यं स्त्री दृग्-
 मगधेत्यण्, तयोरतश्चेति लुक्, इडविड्दरत्स चासौ वृन्दारिका च
 ऐडविडवृन्दारिकाश्च पुंवद्वाचो न स्यात् अधिकारविहितस्य कस्य
 चित्प्रत्ययाभावात्, द्वितीये तु पक्षे ऽर्थस्य पुमर्थत्वेऽतिदिष्टे तद्वाची
 शब्दः प्रवर्त्तते इति नैते दोषाः किं तु स्त्रित्यनव्ययस्येति ह्रस्वत्वस्यास्य
 पुंवद्वाचस्य विप्रतिषेधो नोपपद्यते भिन्नविषयत्वात्, अथो ह्रस्वत्वमर्थस्य
 पुंवद्वाचः, ततः कालिमन्येत्यत्र विप्रतिषेधे परमिति ह्रस्वत्वमिष्टं तच्च
 प्राप्नोति, शब्दपक्षे तु द्वयोरप्येकविषयत्वाद्विप्रतिषेधोऽस्ति, पुंवद्वाचस्याव-
 काशः, यत्र खिदन्तं नास्ति दर्शनीयभार्यः, ह्रस्वत्वस्यावकाशः पुंवद्वाचो
 नास्ति, कालिमन्यः पुमानिति, कालिमन्या स्त्रीत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाद्
 ह्रस्वत्वं भवति, न च कृतेपि ह्रस्वत्वे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पुंवद्वाचप्रसङ्गः,
 सकृद्वृत्तिन्यायस्याश्रयणात्, न चार्थपक्षेऽप्यसत्यप्येकविषयत्वेऽसम्भवाद्विप्र-
 तिषेधः, असम्भवादित्यस्यैवासिद्धेः, यद्यपि हि पुंवद्वाचे सति स्त्रीप्रत्य-
 यस्य निवृत्तौ दीर्घान्तत्वाभावाद्ब्रह्मस्याप्रवृत्तिः, तथापि ह्रस्वे प्रवृत्तेऽप्य-
 र्थस्यानिवृत्तत्वात्पुंवद्वाचः प्राप्नोत्येव, तदेवमाद्ययोर्दुष्टत्वात्तृतीयं वक्षः-

माश्रित्याह । 'भाषितःपुमान्येनेत्यादि' । भाषितःपुमान्येन शब्देनेति शब्देन्यपदार्थं बहुव्रीहिराश्रीयते, ततः स्त्रियां पुंसि च वर्तमानस्य यस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भिद्यते तस्यापि प्राप्नोति द्रोणीभार्यः पात्रीभार्य इति, द्रोणशब्दः परिमाणे पुल्लिङ्गः, गवादन्यां स्त्रीलिङ्गः, पात्रशब्दोद्वृत्तदित्वात्परिमाणे पुल्लिङ्गः भाजनविशेषे तु स्त्रीलिङ्गः, सर्वत्राप्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि य एव प्रयोगान्तरे पुमांसमाख्यत् स एव संप्रति स्त्रियं वर्तत इति स्यादेव पुंवद्भाव इति मत्वा विशिनष्टि । 'समानायामाकृतविति' । भाष्यग्रन्थोपमते व्याचष्टे । 'एकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्त इति' । स भाषितपुंस्कः शब्दः, अयन्तावदर्थो विवक्षित इत्यर्थः । यथा पुनरयमर्थः सूत्राक्षरैरेव लभ्यते तथा पृच्छति । 'तदेवमित्यादि' । तदेतदर्थरूपम् एवं प्रकारं कथं भवतीत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेन्यपदार्थं संप्रत्यर्थं बहुव्रीहिरित्युत्तरम् । एतदुक्तं भवति, यस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते पुमान् भाषितः पुमांसमाचक्षायस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तेन युक्तं स्वार्थमाचक्षाणो भाषितपुस्क इति, नन्वेवमपि द्रोणीभार्य इत्यादौ दोषः स्यादेव, कथं, यस्यां गवादन्यां द्रोणीशब्दो वर्तते सोऽपि यदा अर्थ इत्युच्यते तदा भाषितपुंस्केन प्रवृत्तिनिमित्तेन युज्यते, तत्र चार्थं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमप्यर्थ्यमानत्वादगवादन्यां संनिहितमिति तत्र वर्तमानो द्रोणीशब्दः स्वयं तत्प्रवृत्तिनिमित्तमनभिदधानोऽपि वस्तुतस्तदुक्तमर्थमाह । नैतदस्ति । एवं हि भाषितपुंस्कग्रहणमनर्थकं स्यात् सर्वत्र सुलभत्वात्, अतो यः शब्दो भाषितपुंस्केन प्रवृत्तिनिमित्तेन युक्तं स्वार्थं तेनैव रूपेणाह न रूपान्तरेण स भाषितपुंस्को गृह्यते, द्रोणीशब्दस्तु द्रोणीत्वजातियुक्तेन रूपेण गवादन्यां वर्तते नार्थ्यमानतया, एवमपि द्वौभार्या यस्य व्युभार्य इत्यत्र दिव्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य स्वर्ग इति पुल्लिङ्गः प्राप्नोति, येनैव रूपेण स्वर्गशब्देनोच्यते तेनैव रूपेण दिव्शब्देनापीति कृत्वा, एवं तर्हि प्रत्यासत्तेर्यस्य पुंवद्भावो विधीयते तेनैव यत्र पुमान् भाषित इति विज्ञायते, आत्मनः प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षाणस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तदुक्तं स्वार्थं सम्प्रत्याचक्षाणस्य स्त्रीशब्दस्य पुंभाषणदशायां यदुपं तदेवाद्यापि भव.

तीत्यर्थः । आतिदेशिकभेदाच्च पुंवदिति वतिनिर्देशः । अनूडिति पर्यदासे सति नञिषयुक्तन्यायेन ऊङ्सदृशस्य टाबादेशहणादैडवि-
 डवृन्दारिकेत्यादौ स्त्रीप्रत्ययाभावाच्च स्यादिति प्रसज्यप्रतिषेधं दर्श-
 यति । 'ऊङोभावोऽनूडिति' । 'भाषितपुंस्कादनूडिति' । यद्ययम-
 समासः स्यादनूडिति तदा प्रथमास्यात् लुप्तबल्लीकं वा, बल्लीपत्ते ऽयमर्थो
 भवति भाषितपुंस्कात्परस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवति ऊङन्तस्य
 तु नेति, ततश्च पुंवद्वाचभावाच्च स्त्रीशब्दस्य भाषितपुंस्कात्वं विशेषकं न स्यात्,
 तत्र को दोषः, इह च प्रसज्येत अङ्गारका नाम शकुनयः तेषां कालिकाः
 स्थियः तत एताः कलिकावृन्दारिका इति, इतच्छब्दाद्भाषितपुंस्कात्परः
 कालिकाशब्द इति तस्य स्त्रीविषयस्याप्यङ्गारकशब्दता स्यात्, शक्यन्ते
 हि ताः साहचर्यादङ्गारकशब्देनाभिधातुं तथाश्वस्य वडवा पुडवस्य
 योषित् हंसस्य वरटा कच्छपस्य डुलीत्यादावपि प्रसङ्गः, दर्शनीयभावे
 इत्यादौ च न स्यात्, नह्यत्र दर्शनीयशब्दो भाषितपुंस्कात्परः,
 प्रथमायां तु भाषितपुंस्कादित्यनेन सामानाधिकरण्यात्स्त्रिया इति पञ्च-
 मी, वृष्ठां कस्य चिदर्थस्यासम्भवात्, ततश्च भाषितपुंस्कात् स्त्रीलिङ्गात्पर
 ऊङोऽन्यः प्रत्ययः पुंवदित्यर्थो भवति तत्र स एव दोषो यः प्रथमपत्ते ।
 तदेवं समासे दोषप्रसङ्गादुपधिकरणपदे बहुव्रीहिराश्रयणीय इत्या-
 ह । 'भाषितपुंस्कादनूडित्यादि' । 'अलुक्च निपातनात्पञ्चम्या
 इति' । अलौकिकत्वादेवेति यत्किंचिदेतत् । अनूडिति वृष्ठाये प्रथमा,
 तदयमर्थोऽवस्थितः, भाषितपुंस्कात्स्वस्मादूङोभावो यस्मिन्, कोर्थः
 यस्मिन् स्त्रीशब्दे भाषिपुंस्कात्पर उङ्ग कृत इत्यर्थ इति, अपर आह
 भाषितपुंस्कादिति वृष्ठाये पञ्चमी, सर्वमन्यत्पूर्ववत्, भाषितपुंस्कस्य
 स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवति ऊङन्तस्य तु नेति, नन्वेवमाश्रीय-
 माणे यत्र भाषितपुंस्कस्यैवानन्तरमुत्तरपदं तत्रैव स्यात् दर्शनीयभावे
 इत्यादौ, अत्र हि भाषितपुंस्कस्य दर्शनीयशब्दस्य टापश्चैकादेशः पूर्वं
 प्रत्यन्तवद्भावाद्भाषितपुंस्कग्रहणेन गृह्यते, गार्गी चासौ वृन्दारिका च

गार्ग्यवृन्दारिकेत्यादौ न स्यात्, योत्र भाषितपुंस्को गार्ग्यशब्दो न तस्या-
नन्तरमुत्तरपदे, ङीपा व्यवधानात्, यस्य चानन्तरं गार्गीशब्दस्य नासौ
भाषितपुंस्कः, स्यादेतदेवं, यदि प्रयोगान्तरे भाषितपुंस्कस्य सम्प्रति स्त्रियां
वर्तमानस्य पुंवद्भाव उच्येत, स्त्रियां वर्तमानस्य तदैव भाषितपुंस्कस्य
पुंवद्भावं ब्रूमः, सम्भवति च स्त्रियां वर्तमानस्य तदैव भाषितपुंस्कत्वं भा-
षितपुंस्केन प्रवृत्तिनिमित्तेन युक्तां स्त्रियमाहेति कृत्वा, एवं च स्त्रीशब्द-
स्यैवानन्तरउत्तरपदे पुंवद्भाव इति सर्वत्र सिद्ध्यति । 'शामणि दृष्टि-
रस्यति' । अत्र शामणिशब्दो ऽपरित्यक्तस्वलङ्ग एव दृष्टिशब्देन समाना-
धिकरणो भवति, अत्र यदि पुंवद्भावः स्यात्पुंसकह्रस्वत्वं निवर्त्तते ।
'कथमित्यादि' । अनवयवभूतगर्भसंबन्धः स्त्रियां गर्भिणीशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तं, पुंसि त्ववयवभूतगर्भसंबन्धः, प्रसूतप्रजातशब्दयो-
रपि स्त्रियां गर्भमोचननिमित्तं, पुंसि तु गर्भाधानम् । 'कर्तव्योत्र यन्न
इति' । अन्तर्वर्तिवस्तुसंबन्धमात्रं गर्भिणीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमवय-
वत्वानवयवत्वेन तन्त्रम्, एवं प्रसूतप्रजातशब्दयोरपि आधानविमो-
चनत्यागेनापत्यसंबन्धमात्रं निमित्तमाश्रीयतइत्ययमत्र यन्नः । 'ब्रह्म-
बन्धुभार्य इति' । ऊङो निवृत्तिर्न भवति । न कोपधाया इत्यत्रैवोङ्-
ग्रहणे कर्तव्ये पृथक्प्रतिषेधादस्य वैलक्षण्यं जायते । तेन ब्रह्मबन्धु-
वृन्दारिकेति पुंवत्कर्मधारयेति निषेधविषये विधीयमानो ऽपि पुंवद्भावो
न भवति, एष चार्थो ऽनूङित्यस्य तत्रानुवृत्तेर्लभ्यते, अपूरणीप्रियादिष्वि-
त्ययं तु प्रतिषेधस्तत्रैव कर्तव्यः, न ह्यस्य पुंवत्कर्मधारयेत्यत्रानुवृत्तिरिष्यते,
महानवमी महाद्वादशी अक्षयवृत्तीया कृष्णचतुर्दशीत्यादौ पूरण्यार्थि
कर्मधारये पुंवद्भावस्येष्टत्वात् । 'प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यमिति' ।
प्रधानं या पूरणी तस्यामेव प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । इतच्च
प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययाल्लभ्यते । 'कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति' । अत्र
तिरोहितावयवभेदः पक्षो ऽन्यपदार्थ इति तत्र पूरण्या अननुप्रवेशाच्चा-
स्ति प्राधान्यं, कल्याणपञ्चमा रात्रय इत्यादावुद्भूतावयवभेदा रात्रयो
ऽन्यपदार्थस्तत्र यथा प्रथमाद्या रात्रयः समासाभिधेया एवं पञ्चम्यपीति

पूरण्याः प्राधान्यम्, अथ दृढभक्तिः शोभनभक्तिरित्यत्र कथं पुंवद्भावः
यावता प्रियादिषु भक्तिशब्दः पठ्यते ऽत आह । ‘दृढभक्तिरित्येव-
मादिष्विति’ । स्त्रीवाचित्वं पूर्वपदस्याविवक्षितमतो दृढभक्तिरित्येव-
मादिसिद्धिरित्येवं चोदयसमाधानं कर्तव्यमित्यर्थः । दृढशब्दोऽत्र दाढ्य-
निवृत्तिपरस्तत्र दाढ्यनिवृत्तिपरायां चोदनायां स्त्रीलिङ्गोपादानमकिञ्चि-
त्करमिति भावः । न चैवं सूत्रस्यानादरणीयत्वं, लिङ्गविशेषविवक्षायां
दर्शनीयभार्य इत्याद्यनिष्टप्रसङ्गात् । अथेह कथं भवितव्यं पट्टीमृद्वौ
भार्य्यं अस्म्येति, पट्टीमृदुभार्य्य इति भवितव्यं, यस्योत्तरपदमनन्तरं तस्य
पुंवद्भावो नेतरस्येति ।

“तस्मिन्निदिष्टाकृत्यमुचः” ॥ अनुत्तरपदार्थमारम्भः । ‘ततस्तत्रे-
ति’ । प्राग्निशो विभक्तिरिति विभक्तित्वात्पदाव्यात्वं टप्, अनेन पुंवद्भावः,
इह के चित्तसिलादिषु पठ्यन्ते येषु पुंवद्भावो नेष्यते, के चित्त्वान्यत्र
पठ्यन्ते येषु पुंवद्भाव इष्यते, तस्मादाह । ‘परिगणनमिति’ । जलतसोरु-
दाहृतं, तरप्तमपोर्दर्शनायतरा दर्शनीयतमा, चरट्जातीयरोः, पटुचरी,
प्रटुजातीया, कल्पदेशीयरोः, दर्शनीयकल्या दर्शनीयदेशीया, देश्यप्रत्य-
यस्य नास्ति पाठः । रूप्याशपोः, दर्शनीयरूपा, पटुपाशा, यम्बालोः,
इदमस्यमुः, किमश्चेति विहितस्यमुः, प्रकारवचने घाल्, अनया प्रकृत्या
इत्थं, कया प्रकृत्या कथं, तथा तथा, दार्हिजोः, तस्यां वेलायां तदा तर्हि,
तिल्प्यनोः, वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ चच्छन्दसि, वृकी प्रशस्ता
वृकतिः, तातिलो नास्ति पाठः, अजाविभ्यां थ्यन्, अजाभ्यां हिता
अजथ्या, अज घरूपकल्पेषु ह्यन्तस्य परत्वात् ह्रस्वः, पट्वितरा, पट्वि-
तमा, पट्विकल्पा, पट्विरूपा । ‘शसि बहुल्यार्थस्येति’ । बहुल्यार्थादि-
त्ययमपि शस् तसिलादिषु द्रष्टव्य इत्यर्थः । ‘हास्तिकमिति’ । यद्यत्र
पुंवद्भावो न स्यात् तदा हास्तिनीशब्दस्य यस्येति लोपे कृते तस्य
स्थानिवत्त्वादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च नस्तद्धितइति ठिलोपो न
स्यादिति पुंवद्भावो विधीयते, ठक्कुसोश्चेत्यनेन पुंवद्भावो न लभ्यते

कृसा सहचरितस्य ठको बहणात् । 'श्यैनेयो रौहिणेय इति' । श्यैतरो-
 हिताभ्यां वर्णादनुदात्तादिति ङीर्णकारौ, अत्र पुंवद्भावे सति श्यैतेयो
 रौहितेय इति स्यात् । 'कथमित्यादि' । यदि ठे पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते
 ततो ऽग्नेः स्त्री वृषाकष्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्त इति अग्निशब्दान्
 ङीर्णि कृते ऐकारे आयादेशे च अग्नयायी, सा देवतास्य अनेर्ठेगिति, सर्वत्रा-
 ग्निकलिभ्यां ठगिति ठकि पुंवद्भावनिषेधादाग्नयायेय इति प्राप्नोति, तत्क-
 थमाग्नेय इति । 'कर्त्तव्योत्र यत्न इति' । के विदाहुः । अठइत्यपनीयान-
 पत्यइति वक्तव्यम् । इदमपि सिद्धं भवति, कुण्डिन्या अपत्यमिति गर्गा-
 दिभ्यो यञ्, तत्र पुंवद्भावाभावाद्यस्येति लोपे तस्य स्थानिवद्भावावस्तद्धित-
 इत्यसति ठिलोपे कौण्डिन्य इति भवति, पुंवद्भावे तु सति कौण्ड्य इति
 प्राप्नोति, तथा सपत्न्या अपत्यं शिवादित्वाद्यञ्, तत्र पुंवद्भावाभावात्
 सापत्न इति भवति, पुंवद्भावे तु सति नित्यं सपत्न्यादिष्विति विहि-
 तयोर्ङीर्णकारयोर्निवृत्तयोः सापत्न इति स्यात् तदेवमनपत्यइतिवचनाद्
 ठेप्यनपत्ये पुंवद्भवति स आग्नेय इति, अपत्येतु न भवति श्यैनेयो
 रौहिणेय इति, यद्वानपत्यइत्युच्यते गर्गस्यापत्यं स्त्री गार्ग्यायणी तस्या
 अपत्यं गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण चेति णप्रत्यये कृते पुंवद्भावो न प्राप्नोति
 ततश्च गार्ग्यायणो ज्ञात्स्व इति स्यात्, गार्ग्या ज्ञात्स्व इति चेप्यते, तस्मा-
 दनपत्य इति न शक्यं वक्तुं, कथं कौण्डिन्यः, आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति
 निपातनात् सिद्धं, कथं सापत्नः, शत्रुपर्यायः सपत्नशब्दोस्ति व्यसपत्न-
 इतिलिङ्गात्, स शार्ङ्गरवादिषु पठितव्यः, ततः शिवाद्यञ्, तस्मात्
 स्त्रीभ्यो ठगित्यत्रैव पुंवद्भावप्रतिषेध इति, व्याख्यानमेवात्र शरणम् ।
 'ठक्कृसोरिति' । कृसः सित्त्वात् सिति चेति पदसञ्ज्ञाविधानाद्भ्रुत्वा-
 भावाद् वचनं, ठग्रहणं किमर्थम् । इकादेशे कृते भस्पाठे इत्येव सिद्धे ठा-
 वस्यायामेव यथा स्यात्, किमेवं सति भवति, इमुसुक्तान्तात्क इति
 कादेशः सिद्धो भवति, अन्यथा यदीकादेशे कृते पुंवद्भावः स्यासतो
 यथा प्राच्यितक इत्यत्रैकादेशे कृते कादेशो न भवति एवं भावत्क
 इत्यत्रापि न स्यात् ॥

“क्यङ्गानिनोश्च” ॥ अयमस्या इयमस्या इति वैयधिकरण-
प्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । ‘पूर्वणैव सिद्धमिति’ । एकस्या एव कर्मत्वात्क-
र्तृत्वाच्च सामानाधिकरण्यस्याभावात् ॥

“न कोपधायाः” ॥ मट्रेषु भवा मद्विका, वृजिका, मद्वृज्योः
कन् । ‘वैलेपिकमिति’ । अणमहिष्यादिभ्यः, अत्र भस्याठे तद्धितइति
झौपसंख्यानिकी प्राप्तिः प्रतिषिद्धते, पूर्वेषु तु सौत्री । ‘तद्धितवृह-
णमिति’ । तद्धितस्य यः ककारः वोश्च यः ककारः तस्येति वक्तव्य-
मित्यर्थः । ‘याकभार्ये इति’ । याकशब्दः प्रथमवयोवाची, ततो ङीब-
पवादे ऽजादित्वाट्टाप् ॥

“सज्जापूरणोश्च” ॥ सज्जाशब्दा ये दानादिक्रियानिमित्ताः
पुंसि च स्त्रियां च लोके प्रयुज्यन्ते तदर्थः सज्जाप्रतिषेधः, ये त्वेकद्रव्य-
निमित्ता देशनिमित्ता वा सज्जाशब्दास्तत्राभाषितपुंस्कत्वादेवाप्रसङ्गः ।
‘दत्तायते गुप्तायतइति’ । अत्र यद्यपि सत्यसति वा प्रतिषेधे विशे-
षाभावस्तथापि वस्तुतः प्रतिषेधस्य विषय इत्येतावता ऽस्योपन्यासः ॥

“वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे” ॥ वृद्धेर्निमित्तं ण-
कारः, इह निमित्तग्रहणं न कर्तव्यं, वृद्धेस्तद्धितस्येत्येव वक्तव्यं, वृद्धेर्यस्त-
द्धितः, कश्च वृद्धेस्तद्धितः, यस्तस्या निमित्तमेवं सिद्धे निमित्तग्रहणादु-
धिकरणपदो बहुव्रीहिः, अपर आह, षष्ठीसमासादर्शनाद्व्यञ्ज्य इति,
यद्वा निमित्तग्रहणादुहुवचनान्तस्य समासः, वृद्धीनां तिसृणामपि निमित्तं
वृद्धिनिमित्तमिति, वस्तुत्वाकारस्यैव निमित्तम् । इह तु सर्वस्मै हिता
सार्वं सा भार्या यस्य सा सार्वभार्ये इति यद्यपि सर्वपुरुषाभ्यामिति णप्रत्यये
आकार एव वृद्धिर्भवति तथापि नासौ स्वरूपेण वृद्धेर्निमित्तं किं तर्हि
णित्वेन, तच्च तिसृणामपि निमित्तं, मध्ये भवा मध्यमा, मध्यान्मः, काण्डं
लुनातीति काण्डलावी, कर्मण्यण्, टिट्ठाणजिति ङीप्, यत्तदेतेभ्यः परि-
माणे वतुप्, आ सर्वनाम्नः, उगितश्चेति ङीप्, तावती, तत्पुरुषाश्रयणे
ऽस्यापि प्रतिषेधः स्यात्, बहुव्रीहौ तु णकारादेरभावान् न भवति ।

‘काषायीति’ । तेन रक्तं रागादित्यण् । ‘लौहीति’ । प्राणिरजतादि-
भ्योञ्, खदिरशब्दः पलाशादिः, ईषा रथावयवविशेषः ॥

“स्वाङ्गाच्चैतो ऽमानिनि” ॥ अमानिनीति वार्तिके दर्शनात्सूत्रे
प्रतिप्तं, स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति ङीष्, दीर्घकेशी, सहनञ्प्रविद्यमानपूर्वा-
च्चैति प्रतिषेधादकेशा ॥

“जातेश्च” ॥ कठबहुचयेर्गाञ् च चरणैः सहेति जातित्वान्
ङीष् । ‘अयमित्यादि’ । व्याख्यानमत्र शरणम् ॥

“पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु” ॥ ननु कर्मधारये स्त्रियाः
पुंवदित्यादिना सिद्धः पुंवद्भावः, जातीयदेशीययोरपि तसिलादिष्विति,
किमर्थो ऽयमारम्भ इत्यत आह । ‘प्रतिषिद्धार्थायमिति’ । प्रतिषिद्धोपि
पुंवद्भावो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । प्रतिषेधार्थो ऽयमिति पाठे
प्रतिषेधविषयः प्रतिषेधशब्देनोक्तः । निवृत्तिवचनो वार्थशब्दः ।
‘कुक्कुट्यादीनामित्यादि’ । अस्यर्थमसमानाधिकरणार्थे वचनम् ।
‘न वेत्यादि’ । उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे, एवं न वा वक्तव्यं, किं कारणं, स्त्री-
पूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्, नात्र स्त्रीलिङ्गं पूर्वपदं विवक्षितम्, उभयोरण्ड-
मुभयोः पदं, तत्र प्रकरणादिना स्त्रीत्वावसायः, आरभ्यमाणेपि पुंव-
द्भावे समाश्रयणीयः, अनारम्भेपि तथा भविष्यति, यदि तर्हि स्त्रीलि-
ङ्गेन समासः क्रियते तदा स्त्रीप्रत्ययस्य श्रवणं प्राप्नोति, एवं तर्ह्यन-
भिधानात् स्त्रीलिङ्गेन समासो न भविष्यति, यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते
वक्तुम्, इह तु कथं मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरमिति, नहि पुंसः क्षीरेण सम्ब-
न्धोस्ति, अत्रापि जात्यन्तरनिवृत्तिपरत्वाच्चोदनायाः स्त्रीत्वमकिञ्चि-
त्कारत्वादविवक्षितं, यत्र तु लिङ्गविशेष उपकारकस्तत्रासौ विवक्षित
एव यथा ऽजामूत्रेण पर्युक्षितं दातव्यमिति । ‘पूर्वपदार्थाच्च जातिरिति’ ।
कुक्कुटाण्डादौ पूर्वपदार्था जातिः, स च सामान्येन स्त्रीत्वादिविवेक-
हितेन रूपेण विवक्षित इत्यर्थः । ‘सिद्धादिष्विति’ । तत्र किति द्वि-
विधेः स्त्रियाः पुंवदित्यत्रैवादाहृतः, घादिषु नक्त्य इत्येव भवतीत्यस्या-
वकाशः, नर्तकितरा नर्तकितमा नर्तकिरूपा, नर्तकिरूपा, । यत्र पुंस-

द्वावः प्रतिषिध्यते न कोपधाया इति । 'तसिलादिष्विति' । पुंवद्वाव-
स्यावकाशः यद् व्यन्तं न भवति दर्शनीयतरेत्यादि । पद्वितरेत्या-
दावुभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधः, केणो ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः नर्तकिका,
पुंवद्वावस्यावकाशो दरदो पत्यं स्त्री, द्वाञ् मगधेयण, तस्यातश्चेति
लुक्, ततः प्रागिवत्कः, तसिलादिष्विति पुंवद्वावाद्दारदशब्दः, प्रत्यय-
स्यादितीत्वं दारदिका । ननु च परिगणितास्तसिलादयः, न च कप्रत्ययस्तेषु
समस्ति, एवं तर्हि विप्रतिषेधादेव कप्रत्ययोपि तत्राभ्युपगम्यतइति अनु-
मीयते, पद्विका मृद्विकेत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद् ह्रस्वः, सर्वत्र चात्र सकृ-
दित्याश्रयणाद् पुंवद्वावाभावः । अनूडिति यदुक्तं तस्य प्रयोजनं
दर्शयति । 'इहेत्यादि' । 'तद्राजप्रत्ययस्येति' । ये द्व्यचस्तेषु द्व्यज्मगधे-
त्यण्, शेषेषु जनपदशब्दादित्यञ्, पृथ इति यकारान्तः ॥

“घरूपकल्पचेलङ्गुवगोत्रमतहतेषु ड्यो ऽनेकाचो ह्रस्वः” ॥
चेलादीनां वृत्तिविषये कुत्सनवचनत्वात्तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति स-
मासः, ह्य इत्यत्र ड्याश्छन्दसि बहुलमित्यादिवदागमः प्राप्तः सौत्र-
त्वाच्च कृतः । 'दत्तातरेति' । ननु च स्वाङ्गाच्चेत इत्यत ईत इत्यनु-
वर्तिष्यते, एवमपि ग्रामणीतरः, अत्रापि प्राप्नोति, स्त्रियामिति वर्त्तते,
एव मपि ग्रामणीतरा अत्रापि प्राप्नोति, स्त्रियामिति वर्त्तते, स्त्रिया
ईतः स्त्रीवाचिन ईकारस्येत्यर्थः, ग्रामणीशब्दे त्वनर्थक ईकारः, शेषप्रकृत्यर्थं
तर्हि ङीष्ग्रहणं, क्रियमाणे हि ङीष्ग्रहणे ड्योनेकाच इति श्रुतत्वात्तदपेक्षः
शेषो लभ्यते, अङीष् या नदी व्यन्तं च यदेकाजिति, अन्तरेणापि ङीष्-
ग्रहणं प्रकृतः शेषः । कथमीत इति वर्त्तते, अनीच्च या, नदी ईदन्तं
च यदेकाजिति तदेन्ङीष्ग्रहणं तिष्ठतु तावत् ॥

“नद्याः शेषस्यान्यतस्याम्” ॥ भाषितपुंस्कादनूडिति निवृत्तम् ।
'कश्च शेष इति' । यदि च यत्र पूर्वसूत्रेण ह्रस्वो न विवक्षितः स शेषः,
ततो यदभाषितपुंस्कं यच्च भिन्नायामाकृतौ भाषितपुंस्कमनेकाचव्यन्तं
तस्यापि ह्रस्वत्वं प्रसज्यते । 'ग्रामणीतरा द्रोणीतरति' । अत्रापि पूर्वसू-
त्रविहितत्वादिति प्रश्नः । पूर्वसूत्रे यत्साक्षात्कृतं तदपेक्षः शेष इत्युत्तरं, शेषः

यहणं शक्यमकर्तुं, कथं, नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्व इत्युत्सर्गः, तस्यानेकाच ईतो नित्यह्रस्वत्वमपवादः, तस्मिन्नित्ये प्राप्ते उगितश्चेति विभाषा ऽऽर-
भ्यते, यद्येवं नद्या अन्यतरस्यामित्यत्र भाषितपुंस्कादित्यनुवर्त्यते वा न
वा, यद्यनुवर्त्यते स्त्रितरास्त्रितमात्रं न प्राप्नोति, अथ नानुवर्त्यते द्रोणीतरा
ऽत्रापि प्राप्नोति, तस्मात्कर्तव्यं शेषग्रहणं, तस्मिंश्च क्रियमाणे श्रुतापेक्षं
शेषत्वं यथा विज्ञायेतेति पूर्वसूत्रे डीग्रहणमपि कर्तव्यम् । ‘लक्ष्मीतरिति’ ।
अधितृतन्त्रिभ्य ईः, लक्ष्मेर्मुट् चेतोकारप्रत्ययान्तो लक्ष्मीशब्द इति कृचद्वयान्तो
भवति, स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः, न वक्तव्यः, कथं, स्त्रिया इत्यनुवर्तते तेन
नदीं विशेषयिष्यामः, स्त्रिया नद्या इति, न च कृचदी स्त्रीवाचिनी,
नदीसंज्ञा ऽपि तर्हि न प्राप्नोति, उक्तोत्र परिहारो नदीसंज्ञाप्रकरणे ॥

“उगितश्च” ॥ ‘पुंवद्वावो ऽप्यत्र पठे वक्तव्य इति’ । भाष्ये नै
तद् दृष्टं, प्रकर्षयोगात्प्रागित्यादिना वक्तव्यं प्रत्याचष्टे, विवक्षा हि शब्दव्यु-
त्पत्तेः प्रधानं कारणं, न चेह प्रकर्षयोगात्प्राक् स्त्रीत्वं विवक्ष्यते, तस्मा-
दस्त्रीप्रत्ययान्तादेवातिशायनप्रत्ययः क्रियते, तदन्तस्य तु स्त्रीत्वविव-
क्षायां स्त्रीप्रत्यय इति मन्यते ॥

“आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः” ॥ ‘महतः पुत्रो महत्युत्र
इति’ । ननु चात्रान्महत इत्येतावानेव योगः कर्तव्यः, ततो जातीये
चेति द्वितीयः, तत्र पूर्वस्मिन् योगे उत्तरपदेन समासः संनिधाप्यते,
स च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया सन्महदित्यादिना यो विहितः स एव
ग्रहीष्यते, स च समानाधिकरण एवेति अनर्थकं समानाधिकरणग्रहणं
तदेतदाशङ्कते तावत् । ‘लक्षणोक्तत्वादिति’ निराकरोति । ‘बहुव्रीहा-
वपीति’ । ‘तदर्थमिति’ । बहुव्रीहावपि यथा स्यादित्येवमर्थमि-
त्यर्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निवृत्त्यर्थमिति वा । इह अग्रहान्
महान्सम्पत्तौ महद्वृत्तश्चन्द्रमा इति, महच्छब्दो भूतशब्दश्चैकस्मिन्नर्थे चन्द्र-
मसि वर्तते इति सामानाधिकरण्यादात्वं प्राप्नोति । स्वादेतत् । अभूत-
तद्वावे च्छिविधीयते, अभूततद्वावश्च कः, कारणस्य विकारात्मना
ऽभूतस्य तदात्मना भावः, तत्र प्रकृतिः कर्त्री न विकृतिः, तथा

च सङ्क्षोभवन्ति ब्राह्मणाः पटोभवन्ति तन्तवः आत्वं त्वं संपद्यते
 त्वद्ववतीति प्रकृत्याश्रयेण बहुवचनप्रथमपुरुषौ दृश्येते न विकृत्याश्रयेणै-
 कवचनमध्यमपुरुषौ, ततश्च भूत इति क्तप्रत्ययो भवन् क्रियायाः कर्तर्यमह-
 त्युत्पन्नो न तु विकारे महति, ततः किं, अमहतो भूतेन सामानाधिक-
 रण्यं न तु महतः, नह्यवस्थावन एकस्वेष्यवस्थयोः सामानाधिकरण्यं सं-
 भवति, नहि भवति बालश्चासौ स्यविरश्चेति, भवति तु बालश्चा-
 सौ देवदत्तश्चेति, अतो वैयधिकरण्यादात्वाभाव इति, यद्येवमम-
 हती महती सम्पत्वा ब्राह्मणी महद्भूता ब्राह्मणीति पुंवद्भावोपि न स्या-
 द्वैयधिकरण्यादेव, यथा प्रकृतेः कर्तृत्वं दृष्टं तथा विकृतेरपि दृश्यते, तथा
 च पस्पशायां भाष्यं सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारवर्णौ कुण्डले भवति इति,
 तथा कृपि सम्पद्यमाने चतुर्थो वक्तव्येति सम्पद्यकर्त्तरि विधीयमाना चतुर्थी
 विकाराद्ववति मूत्राय कल्पते यवागूरिति न प्रकृतेः, तथा असङ्क्षो ब्राह्मण-
 सङ्क्षो भवति अपटस्तन्तवः पटो भवतीति विकाराश्रयं वचनं दृश्यते, तत्र
 यदि विकृतेः कर्तृत्वमाश्रित्य सामानाधिकरण्याश्रयः पुंवद्भावो विधीयेत
 आत्वमपि स्यात्, अथ प्रकृतेः कर्तृत्वाद्वैयधिकरण्यादात्वं न स्यात्
 पुंवद्भावोऽपि न स्यात्, उच्यते, दर्शितं तावदिदं यथा च्चिविषये द्वयो-
 रपि प्रकृतिविकृत्योः कर्तृत्वमिति, युक्तं चैतत्, यदि विकृतेः कर्तृत्वमा-
 श्रित्य प्रत्ययः, यदा चैकोऽर्थः प्रकृतिविकारात्मक आश्रीयते तदा परिणा-
 मव्यवहारः, उक्तं च

जहदुर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदापरम् ।

तत्त्वादप्रच्युतो धर्मः परिणामस्स उच्यते ॥

इति, यदा त्वन्यतरव्यवस्था न विवक्ष्यते तदा च्चैरभावः
 तन्तवो भवन्ति पटो भवतीति, तत्र योऽयं पूर्वकं धर्मं जहदुत्तरं चोपाद-
 दत्संमूर्च्छितोऽर्थः सञ्जायमानः सम्पद्यकर्त्तेति चोच्यते तदभेदाच्च
 पूर्वोत्तरावस्थयोरपि कर्तृत्वमत एतदपि निरस्तम्, असत्या उतरावस्थामा
 उत्पत्तौ शशविषाणमप्युत्पद्येत सत्याश्च पूर्वोवस्थाया उत्पत्तौ सर्वे एव
 पटादयः सर्वोत्पद्यमाना एव भवेयुरिति, कथं निरस्तं, किं सदुत्पद्यते

किञ्चासत्, पूर्वोत्तरयोरवस्थयोरनुवर्तमानं वस्तु तस्माच्च भिन्नेन नाप्य-
भिन्नेन केन चिद्रूपेणोत्पद्यते यथा मृदुस्तु घटरूपेण । यद्येवं पूर्वावस्थायी
किमपरादुः, यत्सैव नोत्पद्यते, न किञ्चिदपरादुः, असती तु सा कथं कर्त्री
स्यात्, विनष्टायां हि तस्यामुत्तरावस्थोत्पद्यते, यथा घटः पिण्डावस्था-
याम्, अतो मृदुस्त्वेव तेनतेन पिण्डादिरूपेण परिणमतइति युक्तम्, एवमा
मूलप्रकृतितः, सा तु प्रकृत्यन्तरनिरपेक्षैव तेनतेन पृथिव्यादिरूपेण परिण-
मतइति, तदेवं स्थितमेतत्संमूर्च्छितोर्थात्मा सम्प्रत्यकर्त्ता तदभेदाच्च पूर्वा-
त्तरावस्थयोरपि कर्तृत्वमिति । उक्तं च

पूर्वावस्थामभिजहत्संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।

संमूर्च्छितद्वयार्थात्मा जायमानो ऽभिधीयते ॥

इति । तदेवं सति च्यर्थे वाक्ये क्वचित्प्रकृतेरेव कर्तृत्वम्, च्यन्तस्य
गतित्वाद्गतीनां च क्रियाविशेषणत्वादित्यद्वि भवनम् अन्यद्वि सङ्गीभवनं
तत्र केवले भवने सङ्गः कर्त्ता सङ्गीभवने तु ब्राह्मणः, यथा व्याकरणस्य
सूत्रं करोतीति सूत्रं तद्विशेषणं, व्याकरणं सूत्रयतीत्यत्र विशिष्टकरोते-
र्व्याकरणं कर्म तद्वदत्रापि । तत्र महद्भूतश्चन्द्रमा इति च्यन्तोयं मह-
च्छब्दो भूतशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्ते भवने पर्यवस्यति, भूतशब्दस्तु मह-
त्वेनासंस्पृष्टश्चन्द्रमः स्वरूपे वर्त्ततइति वैयधिकरण्यादात्वाभावः ।
महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र तु मृगक्षीरादिवत्स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वा-
त्सिद्धं, यत्र तु स्त्रीत्वं विवक्षितं न भवत्येव तत्र पुंवद्भावः, अगोमती
गोमती सम्प्रज्ञा गोमतीभूता ब्राह्मणीति । वृत्तिकारस्तु विवृतेः कर्तृ-
त्वाश्रयेण सामानाधिकरण्यं सत्यपि परिहारमाह । 'गौणत्वान्महदर्थ-
स्येति' । गौणमुख्ययोर्हि मुख्ये संप्रत्ययो भवति, तद्वथा, गौरनुबन्धो
ऽजो ऽग्नीषोमीय इति न बाहीको ऽनुबध्यते, स्वशास्त्रेपि स्वरूपमि-
त्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितरूपवदर्थोपि तन्त्रमिति मुख्यार्थस्य महच्छब्द-
स्यात्र ग्रहणाद्गौणार्थस्यात्वाभावः, च्यन्तेषु हि एकस्य वस्तुनः प्रकृति-

विकारात्मकतया द्यात्मकत्वं गम्यते, पटीभवन्तीति ह्युक्ते प्रागपटः
 संप्रति पटात्मना परिणमन्तइति प्रतीयते, पटो भवतीत्युक्ते नैवं प्रती-
 यते किं तु पटो रक्तादिरूपेण भवतीत्यपि गम्यते, तत्र केवलविकाराव-
 स्थावाचकस्य पटशब्दस्य प्रागवस्थायामनुगतावस्थायां च वृत्तिर्न लक्षणा-
 मन्तरणोपपद्यते, अपर आह । महत्त्वेन परिणामोन्मुखे ऽमहति महच्छब्दस्य
 वृत्तिः, अत्र च प्रमाणं पटो भवतीति वाक्ये रक्तादिरूपेण भवतीत्यपि
 गम्यते, पटीभवतीत्यत्रापटः पटो भवतीत्येव गम्यते, एवमर्थे प्रवृत्तिरूप-
 चारमन्तरेण नोपपद्यते इति गौणार्थत्वादात्वाभाव इति मन्तव्यम् ।
 यदि तर्हि पुंवद्भावस्तु विशेषमनुपादाय विधीयमानो गौणार्थस्यापि भव-
 ति, शब्दविशेषोपादाने हि गौणमुख्यन्यायः, एवं तु गोमतीभूतेत्यत्र तु
 पुंवद्भावनिवृत्तये यतितथ्यं, यदि तर्हि शास्त्रेषु मुख्यार्थस्य ग्रहणं, कथं
 तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः, गौर्वाहीको गां वाहीकमिति, उच्यते,
 पदान्तरसंबन्धे सति पदस्य गौणार्थत्वाभिप्रेक्तिः, विभक्त्यन्तं च पदान्त-
 रेण संबद्ध्यते, ततश्च पदस्य पदान्तरसंबन्धे सति यत्कार्यं प्राप्तं तत्रैवासौ
 न्यायः, न प्रातिपदिककार्येष्विति मुख्यएव स्वार्थं साक्षादिमति वृद्ध्यात्वे
 अनुभूय गोशब्दो वाहीके वर्तिष्यते, इह तु महच्छब्दस्योत्तरपदे परतो
 विधीयमानमात्वं तस्यामवस्थायां मुख्यार्थस्यैव भवितुमर्हति, अनेनैव
 न्यायेन च तस्य गोशब्दस्य गोभवदित्यत्र आदिति प्रत्यक्षसंज्ञा न भवति,
 अग्निषोमौ माणवकावित्यत्रायेस्तुतोमसोमा इति श्रुत्वं न भवति, ईद-
 म्नेरितीत्वं च । 'महदात्वइत्यादि' । समुच्चये चशब्दो नान्वाचये, तेन
 यत्रैव पुंवद्भावस्तत्रैवात्वम् । 'अष्टकपालमिति' । अष्टसु कपालेषु संस्कृ-
 तमिति तद्वृत्तार्थं समासः, संस्कृतं भक्ता इत्यण्, तस्य द्विगोरिति लुक् ।
 'अष्टकपालमिति' । समाहारे द्विगुः । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः ।
 'अष्टागवेनेति' । अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदो बहुव्रीहिः, पूर्व-
 योर्द्वयोः उत्तरपदे द्विगौ गोरतद्वितलुकीति ट्छसमासान्तः, तत्र दीर्घत्वेन
 युक्तार्थसंप्रत्ययाद्युक्तशब्दस्य निवृत्तिः, समाहारद्विगोर्वा साहचर्यादभेदो-
 पचाराद्युक्तार्थं वृत्तिः । 'तपरकारणं विस्पष्टार्थमिति' । न भिन्नकालानां

निवृत्त्यर्थमनन्तत्वात्, नापि गुणभिवानां तत्कालानां ग्रहणप्रभेदकत्वा-
द्रूपानाम् । आनहप्रकरणेष्वस्मिन्त्वत्वेच्चादिति वचनं योगविभागाच्च
तैनाष्टाकपालादावात्वसिद्धिः, एवं चैकादशेनत्राप्यात्वं भवति, तथा
च प्रागेकादशभ्योऽहन्दसीति प्रयोगः ॥

“द्वष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्याः” ॥ अत्र संख्यातानुदेशो न
भवति, यदि स्याद् अष्टनाशीतौ प्रतिषेधः स्यात्, तथा च तस्य वैयर्थ्यं
प्रतिषिद्धेष्वप्यस्त्वे सवर्णदीर्घत्वेन भवितव्यं, द्वादश द्वाविंशतिरित्यादौ
समाहारे द्वन्द्वः, स नपुंसकमित्येतत् न भवति लोकाश्रयत्वान्निर्गम्य ।
‘द्वित्रा इति’ । द्वौ वा त्रयो वेति वार्थं संख्ययाव्ययासञ्चेति समासः,
बहुव्रीहौ संख्येये डच्, द्विर्दश द्विदशाः, सुज्ञर्थं समासः ॥

“त्रेस्त्रयः” ॥ संख्यवेलादिषु त्रयोदशशब्दस्य पाठात्सकारा-
न्तोयमादेशः ॥

“विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्” ॥ ‘सर्वेषां ग्रहणमित्या-
दि’ । असति हि तस्मिन् अनन्तरस्य त्रेस्त्रय इत्यस्यैव विकल्पः स्यात् ॥

“हृदयस्य हृल्लेखयदणलासेषु” ॥ ‘अणान्तस्य ग्रहणमित्यत-
इति’ । व्याख्यानात्, अत्र व्यावर्त्यं दर्शयति । ‘घञि त्विति’ । यदा
चाणान्तस्य ग्रहणं न घञन्तस्य तदा लेखयदणस्य ज्ञापकत्वमुपपद्यते ॥

“वा शोकष्यत्रोरेषु” ॥ हृदयशब्देनेत्यादि यदुक्तं तच्चानुमन्यन्ते,
अत एव विकल्पविधानात्, पदचोमासहृदित्यत्र हृदादेशविधानाच्च ॥

“पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु” ॥ आकारान्तोयमादेशो ऽविभ-
क्तिकः । ‘अव्यतिभ्यामिति’ । अत्र गतिज्ञेयणयोः, अत सातत्यगमने ।
‘पदगइति’ । इप्रकरणे ऽन्यत्रापि दृश्यत इति डः । ‘उपदेशश्चेति’ ।
समसनक्रियानन्तरमेव प्रागेव समासस्य प्राप्तस्वरादित्यर्थः । ‘अन्तो-
दाप्तो निपात्यतइति’ । अन्यथा ऽऽन्तर्यत आद्युदात्तः स्यात् । तेने-
त्यादिना ऽन्तोदात्तनिपातस्य प्रयोगनमाह । पदाञ्जित्वादित्येनोपदे-
शग्रहणस्य, यदि कृत्स्नरे कृते सत्युत्तरकाले पदशब्देनोदात्त आदेशः
स्यात्तदा सतिषिष्टत्वात्तेन कृत्स्नरो बाधेत उपदेशश्च त्वन्तोदात्ता-

देशे कृत्स्वर एव सति शिष्टो भवति, न चान्तोदात्तनिपातनस्य वैयर्थ्यं, पदोपहत इत्यत्र श्रूयमाणत्वादिति पिण्डार्थः ॥

“पदात्यतदर्थे” ॥ ‘इके चरताविति’ । चरत्यर्थं य इक् प्रत्ययः कृत्ययत्यस्तत्रेत्यर्थः, एतद्वार्त्तिककादशनात्पदादिषु पादः पच्चेति पठितम् । ‘शरीरावयवस्येति’ । व्याख्यानमत्र शरणम् । अपर आह । पूर्वत्र तावच्छरीरावयवस्य ग्रहणं तस्यैवाज्यादिषु करणत्वसम्भवात्, इहापि स एवानुवर्त्तते, अत्रः श इत्यत्र अग्नियस्ये शरीरावयवस्यासम्भवाच्चतुर्थभागवचनस्य ग्रहणमिति । ‘तेनेत्यादि’ । पणपादमाषशतादित्यत्र हि परिमाणवचनैः पणादिभिः साहचर्यात्परिमाणस्य पादस्य ग्रहणं न शरीरावयवस्य । ‘द्विपादमिति’ । तेन क्रीतमित्यत्रार्थं यत्प्रत्ययः, इदमप्यत्र शक्यं वक्तुं, पादेन यद्विशेष्यते, पादस्य यो यत्कश्च पादस्य यत्, यस्ततो विहितः, द्विपादमित्यत्र तु पादशब्दान्ताद् द्विगोर्यद्विहित इति ॥

“हिमकाषिहतिषु च” ॥ पादस्य हिमं शीतं पट्टिमम्, पादौ कप-
न्तीति पत्काषिणः, पादचारिणः सुप्यजाताविति णिनिः, पदाभ्यां हन्य-
तइति पट्टतिः ॥

“अचः शे” ॥ शे इति शस्त्रचयस्येदमेकदेशानुकरणमन्यस्य शश-
ब्दस्यासम्भवात् । ननु च सम्भवत्यर्थं पादेशेते अधिकरणे शेतेरित्यच्,
पादशइति, नास्त्यस्य सम्भवः, नहि अक्पादे कश्चिच्छेते, यच्च लोमा-
दिभ्यः शस्तस्याप्यसम्भव एव, लोमादिषु पादशब्दस्याभावात् ॥

“वा घोषमिश्रशब्देषु” ॥ ‘पचिष्क इति’ । निष्कशब्दः सुव-
र्णजातिवचनः, पादशब्दः परिमाणवचनः कर्मधारयः समासः ॥

“उदकस्योदः संज्ञायाम्” ॥ ‘उदमेघइति’ । षष्ठीसमासः,
सादृश्यात्पुरुषस्य संज्ञा, पितुरप्रसिद्धत्वात्पुत्रेण व्यपदेशः । उदकं वह-
तीति कर्मण्यण्, उदवाहः । क्षीरोदइति बहुव्रीहिः । अत्र केचिदाहुः ।
उदकशब्देन समानार्थं उदशब्दोस्ति तथा च संज्ञायामपि प्रयुज्यते ।
अप्रसन्नोदइति, इदं वचनं संज्ञायामुदकशब्दस्य प्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति ।
एवं तु वक्ष्यमाणो विकल्पोऽनर्थकः स्यात् ॥

“ऐषंवासवाहनधिषु च” ॥ असंज्ञार्थमिदम् । ‘उदधिरिति’ । कर्म-
ण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः, घटादिरन्नादधिः, ‘समुद्रे पूर्वणैव सिद्धेः’ ॥

“एकहलादौ पूरयितव्येन्यतरस्याम्” ॥ ‘एकोऽसहायइति’ ।
यद्ययमेकशब्दः संख्यावचनः स्यात्तर्ह्येकेत्यनर्थकं स्यात्, नहि द्वौ च
बहवो वा आदिभूता क्वचित्सम्भवन्ति, तस्मादसहायवचन एकशब्दः ।
नन्वेवमप्यस्य व्यावर्त्ये न सम्भवति, कथम्, एकैकवर्णवशवर्तित्वाद्वाचः,
यदि ह्यनेकस्य वर्णस्य युगपदुच्चारणं स्यात्तदा स्थालीशब्दोऽनेकह-
लादिः, यदि वा क्रमेणोच्चारिता अपि वर्णा अवतिष्ठेरन् तदापि युग-
पद्वर्णयोरुपलम्भादादित्वं स्यात्, यतस्तु नोच्चारणे युगपदुपलब्धौ वा
वर्णानां यौगपद्यं, तस्मादेकस्यैवादित्वमिति न किञ्चिदेकग्रहणेन शक्यं
व्यवच्छेत्तुम्, एवं तर्ह्येकग्रहणसामर्थ्याद्विशिष्टमसहायत्वमाश्रीयते, किं
पुनस्तत्, आनन्तर्यं, तदेतदाह । ‘तुल्यजातीयेनानन्तर्येति’ । हलत्वेन
तुल्यजातीयत्वेन तुल्यस्थानादिभिर्भेदजातीये अवहिते च सहायत्वाप्र-
सिद्धेरेवमुक्तम्, ॥

“मन्यौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च” ॥ द्रवद्रव्यसं-
युक्ताः सक्तवो मन्याः । ‘उदक्तेन मन्यइति’ । तृतीयेति योगविभागात्स-
मासः, अथ तु मथ्यतइति क्रियाशब्दस्तदा कर्तृकरणे कृता बहुलमिति
समासः, सक्तवौदनाभ्यामन्वेन व्यञ्जनमिति, बिन्दुवज्रवीवधैः षष्ठीति,
भारहारगाहैः कर्मण्यणनैरुपपदमिति समासः, उदकस्य वज्रं क्रूरं, यदपां
क्रूरमिति दर्शनात्, अन्येपि यथासम्भवं समासा भवन्त्येव उदकं वज्रमिव
भिन्दानो हृदयमसाहिनोदवज्रः ॥

“इको ह्रस्वो ऽङ्गो गालवस्य” ॥ ‘गामणिपुत्रइति’ । सत्सुद्वि-
षेत्यादिना क्तिप्, अथयामाभ्यावयतेरिति णत्वम् । गार्गीपुत्र इति । गार्ग्य-
शब्दाद्वज्रत्वेति ङीप्, यस्येति च, हलस्तद्वित्तस्य । ‘कारीश्वन्धीपुत्रइति’ ।
व्यङ्गः संप्रसारणं, संप्रसारणस्येति दीर्घः । ‘काण्डीभूतमिति’ । ऊयादि-

चिदावश्चेति निपातसंज्ञायामव्ययत्वं, स्त्रीविषधारी नर्सकः पुरुषो भुक्तु-
सः, इहालावुकर्कन्धुजम्बुफलमिति फलशब्दउत्तरपदे जम्ब्याह्रस्वत्वं, दुन्दु-
जम्ब्यां मुत्तरपदे कर्कन्ध्या ह्रस्वत्वम्, अलाव्यास्तु न प्राप्नोति, कर्कन्ध्या
अनुत्तरपदत्वात्, एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते अलावूश्च कर्कन्धूश्च अला-
वुकर्कन्धौ ते च जम्बूश्च अलावुकर्कन्धुजम्ब्यस्तासां फलमलावुकर्कन्धुज-
म्बुफलमिति, एवमपि जम्ब्याः पूर्वनिपातः प्राप्नोति, एवं कर्कन्धुजम्ब्वो-
रपि दुन्दु द्रष्टव्यं, जम्बुशब्दो राजदन्तादिषु द्रष्टव्यः ॥

“एक तद्विते च” ॥ एकेत्यविभक्तिको निर्देशः, समानाधिकरणे
हि स्त्रियाः पुंवद्भावेनैव सिद्ध्यत्वात् । व्यधिकरणार्थमिदम् । ‘एकत्वमिति’ ।
असहायादिवचनोयमेकशब्दः संख्यावचनस्य तु स्वतलोर्गुणवचनस्येति पुंव-
द्भावेनैव सिद्धं, किं पुनः कारणं स्त्रीलिङ्ग एवादाद्वयते न पुनर्यथाश्रुतः
पुल्लिङ्गो नपुंसकलिङ्गो वेति तत्राह । ‘लिङ्गविशिष्टस्येति’ । स्त्रीलिङ्ग-
स्यैव ह्रस्वविधानमर्थवद् भवति नेतरस्य, तस्य स्वत एव ह्रस्वान्तत्वात् ।
ननु चास्तु स्वत एवान्तो ह्रस्वो यस्त्वसावादिरेकारस्तदर्थमितरस्यापि
ग्रहणमर्थवत्, अत आह ‘अचेति’ । स्यादेतदेवं यदि एह्यमाणेनैकशब्देना-
वश्चेत्युपस्थापितोऽजविशेष्यत एकशब्दस्य योच् यत्र कुत्र स्थितइति, इह
तूपस्थापितेनाचा एह्यमाण एकशब्दो विशेष्यते एकस्य ह्रस्वो भवति
किंविशिष्टस्य अचः, अजन्तस्येति, तत्रालोन्त्यस्येत्यन्यस्य ह्रस्वेन भाव्यं
तच्च टावन्तस्यैवार्थवत् नेतरस्य, इतिकरणो हेतौ ॥

“ह्यापोः संज्ञाकृन्दसोर्बहुलम्” ॥ बहुलयहणात्कचिदनुत्तरपदेपि
भवति, अनुगार्यान्ति नयो गर्भिण्यइति, एवं कृत्वा फाल्गुनी पौर्णमा-
सीति प्रत्युदाहरणोपपत्तिः, कर्मधारये पुंवद्भावः प्राप्नोति । ‘ऊर्णप्रदा इति
ऊर्णावन् प्रदीयसीति यावत्, कृन्दस ईयसीशब्दस्याकारः, तैतिरीयास्तु
दीर्घमधीयते ऊर्णप्रदसं चास्तृणामीति ॥

“इष्टकेशीकामालानां चित्तूलभारिषु” ॥ ‘इष्टकचित्तमिति’ ।
कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः । ‘इष्टीकूलमिति’ । षष्ठीसमा-
सः । मालाम्बिभर्तीति मालभारिणी, सुप्यजाताविति शिनिः, प्रायेण तु

हरितिमधीयते, प्रयोगस्तु विभर्तः, मल्लिका मालभारिण्य इति । 'इ-
ष्टकादिभिस्तदन्तस्यापि ग्रहणं भवतीति' । यथा तु भवति तथा ऽलुक्-
प्रकरणएवोक्तम् ॥

“खित्यनव्ययस्य” ॥ इह ह्रस्वश्च इत्युपस्थाप्यते, तत्र यदि
पूर्वपदेनाज्जिशेष्येत पूर्वपदस्याचो ह्रस्वो भवति यत्र तत्र स्थित-
स्येति, ततो वाङ्मन्यइत्यादावपि प्राप्नोति, तस्मादचा पूर्वपदं विशे-
ष्यते, अजन्तस्य पूर्वपदस्येति, तत्र कालिमन्येत्यादावपि मुमि कृतेऽजन्त-
त्वाभावाद् ह्रस्वाभाव इत्यत आह । 'मुमा ह्रस्वो न बाध्यतइति' ।
कुत इत्यत आह । 'अन्यथा हीति' । उच्यते चेदमजन्तस्य ह्रस्व इति, यदि
पूर्वं मुम् स्याद्वचनमिदमनर्थकं स्यात्तस्मान्मुमा ह्रस्वो न बाध्यते, कथं पुन-
र्मुमा ह्रस्वबाधः शङ्कितः, यावता स्तनन्धयादौ चरितार्थस्य मुमः कालिं-
मन्येत्यादौ ह्रस्वेनैव बाधः शङ्कनीयः, तस्मादयमस्यार्थः, यथा पूर्वं मुमा
ह्रस्वो न बाध्यते तथा सूत्रस्यार्थो वर्णनीयः, अजन्तस्य ह्रस्वो विधेयः
न तु पूर्वपदसम्बन्धिनोचो ह्रस्व इति तस्मिन्नेव मुमि कृतेऽपि ह्रस्वप्रवृ-
त्तिसम्भवादनवकाशत्वाभावात् मुमि कृते पश्चाद्वस्वः स्यात्, पूर्वं तु मुमा
बाध्येतेति, यत्पुनरुक्तं मुम एव ह्रस्वेन बाधः शङ्कनीय इति, अत्र परिहार-
मुत्तरसूत्रे वक्ष्यति, कथं पुनरत्र खिदन्तस्य ग्रहणं यावता ज्ञापितमेतदुत्तर-
पदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवति तत्राह । 'अनव्ययस्येत्येत-
देवेति' । धातौरेव खितो विधानाच्चाव्ययात्परः खित्यत्ययः सम्भवति,
तस्मादव्ययप्रतिषेधादत्र तदन्तग्रहणमित्यर्थः ॥

“अरुद्विषदजन्तस्य मुम्” ॥ 'अरुन्तुदइति' । विध्वरुषोस्तुदइति
खश्, तुदादित्वाच्छः, सकारात्पूर्वं मुमि कृते सकारस्य संयोगान्तलोपः ।
'द्विषन्तपइति' । द्विषत्परयोस्तापोरिति खच्, खचि ह्रस्वः, मुमादि पूर्ववत् ।
'विद्वन्मन्यइति' । वसुसंसुध्वंस्वितिदत्वं, यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा,
अन्तग्रहणमनर्थकं वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधेर्भावादित्यत आह । 'अन्त-
ग्रहणमित्यादि' । समीपवचनोन्तशब्दः, अच्चासाधन्तश्चेति अजन्तः,
निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः, कः पुनरसौ पूर्वसूत्रे विहितो ह्रस्वस्तेन

पूर्वपदस्य तदन्तविधिः, एतदुक्तं भवति, योऽयमस्य सूत्रस्य समीपभूतो यः पूर्वसूत्रे विहितो ह्रस्वस्तदन्तस्य मुम् इति, यतो ह्रस्वे कृते मुम् भवतीति, एतेनैतदपि निरस्तं मुम् एव ह्रस्वेन बाधप्रसङ्गइति, कथं तन्निमित्तकत्वान्मुम्, ह्रस्वनिमित्तको ह्येष मुम् भवति, यद्येवं स्तनन्धयादौ यत्र ह्रस्वो न क्रियते तत्र मुम् न प्राप्नोति, किं पुनः कारणमत्र ह्रस्वो न क्रियते प्रयोजनाभावात्, अस्ति प्रयोजनं, किं, मुम् यथा स्यादिति, इदानीमेव कृतं ह्रस्वनिमित्तको मुमिति ॥

“इच्च एकाचो ऽम्प्रत्ययवच्च” ॥ ‘अमागमो भवतीति’ । कथमस्यागमत्वं, मित्वात्, यद्येवं मकार इत्संज्ञकः प्रयोगे श्रवणं न प्राप्नोति, श्रियंमन्यः ध्रुवंमन्यइति, नैवास्य मकारस्य श्रवणं किं तर्हि मुम्, ननु च नाप्राप्ते मुम्यारभ्यप्राणायमागमस्तं बाधेत, न बाधेत, उक्तं तत्र चन्त-ग्रहणं कृताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थमिति, तेनास्मिन्नपि प्रकृते भविष्यति; वयन्तु ब्रूमः । नैवायमित्संज्ञको मकारः, अम् प्रत्ययवद्भावेन न विभक्तौ तुस्मा इति प्रतिषेधात्, यद्येवमादेशः प्राप्नोति, अम् प्रत्ययवद्भावात्परो भविष्यति, आगमत्रयपदेशस्तु यौगिकः समीप आगच्छतीति, यथा नय्वाभ्यां पदान्ताभ्यामित्यत्रैव, द्वितीयोपि वा मकारः संयोगान्तलोपेन लुप्तनिर्द्विष्टो द्रष्टव्यः । यद्यत्र प्रत्ययवच्चेत्येतावदुच्येत गांमन्य इत्यत्रौ-ताम् शसोरित्याकारो न स्यात्, शसा सहवरितस्यामस्तत्र ग्रहणात्, इह च स्त्रीमन्य इत्यमि पूर्व इति पूर्वरूपं न स्यात् प्रथमयोरिति तत्रा-नुवृत्तेः, इह च नरंमन्य इति च्छतोर्हि सर्वनामस्थानयोरिति गुणो न स्यात्, सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात्, यत्र हि सामान्यशब्देनाति-देशस्तत्र विशेषाणामशब्दार्थत्वात्सामान्यनिबन्धनमेव कार्यं प्राप्यते, यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति ब्राह्मणमात्रप्रयुक्तं कार्यमतिदि-श्यते न माठरादिविशेषप्रयुक्तं, तद्वदत्रापि प्रत्ययमात्रप्रयुक्तयोरियदुवङ्गे-रेवातिदेशः स्यात् नत्वाकारादेरिति मत्वाह । ‘अम् प्रत्ययवच्चेति’ । एतदेव विवृणोति । ‘द्वितीयैकवचनवच्चेति’ । ननु चात्रैकमग्रहणं यदि तेनागमो निर्द्विष्टः प्रत्ययो न विशेषितः स्यात्, अथ प्रत्ययो विशेष्यते

आगमो न निर्दिष्टः स्यादित्यत आह । 'अमिति हीत्यादि' । नन्व-
 चापि पक्षे ऽप्रत्ययप्रयुक्तयोरास्वपूर्वत्वयोरेवातिदेशः स्याच्च गुणस्य
 सर्वनामस्थानमात्रनिमित्तस्य, नतरामियहुवङोः प्रत्ययमात्रनिमित्तयोः,
 स्यादेतदेवं, यद्यपि यदाहृत्य विहितं तस्यैवातिदेशः स्यात्, वयन्त्वमि
 यद्वृष्टं सामान्यनिबन्धनं विशेषनिबन्धनं वा तत्सर्वमितिदिशामः । 'त्वह्म-
 न्वरति' । अत्र त्वचंमन्यरति प्राप्नोति, येषामेको मकारः प्रत्ययवद्वा-
 चात् परोर्यमिति पक्षः, येषामपि द्वितीयस्तेषामचः परोम् प्राप्नोति, येषां
 त्वित्संज्ञको मकारस्तेषामत्रापि को दोष इति चिन्त्यम् । नन्वउपहणानु-
 वृत्तेरेवात्र न भविष्यति, उपसमस्तस्य पृथगनुवृत्तिर्दुर्ज्ञानेति मन्यते ।
 'लेखाधुमन्यरति' । पूर्ववद् ह्रस्वत्वं मुमागमश्च । 'अथेहेत्यादि' । भाष्ये
 अथेह कथमित्यारभ्य अिमन्यमिति भवितव्यमिति स्थितं, स्थापितमि-
 त्यर्थः, तेन भिन्नकर्तृकत्वं नाशङ्कनीयम् । ननु च स्त्रीलिङ्गः श्रीशब्दस्स-
 त्कथं अिमन्यमिति रूपमित्याशङ्क्योपपादयति । 'तच्चेदमिति' । अर्था-
 न्तरे हि वर्तमानाः शब्दाः केचित्स्त्रीलिङ्गत्वात्वेन वर्तन्ते यथा यष्ट्यादयः
 शब्दाः पुंयोगात्स्त्रियां वर्तमानाः यष्टी प्रचरी गणिकेति, केचित्तु स्वलि-
 ङ्गोपादानेन यष्टीः पुरुषात् प्रवेशयेति, तत्रेह प्रथमा विधा भाष्यकारस्या-
 भिप्रेता, तेन स्वमोर्नपुंसकादित्यमो लुकि कृते अिमन्यमिति भवति, यद्येवं
 सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यापि लुकोतिदेशः प्राप्नोति तस्याष्यमि
 दृष्टत्वात्, अथास्विधानसामर्थ्यादस्य लुको नातिदेशः, स्वमोर्नपुंसका-
 दित्यस्यापि न स्यात् । उच्यते । येन नाप्राप्तइति वा मध्येपवादा इति
 वा सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यैव लुको विधानसामर्थ्याद्वाधः, न
 स्वमोर्नपुंसकादित्यस्य, एवमप्येकपदाश्रयत्वाद्गुणन्तरङ्गो विपर्ययादागमो
 बहिरङ्ग इत्यन्तरङ्गे लुकि कर्तव्ये बहिरङ्गोभाममो नास्त्येव तत्कृतो लुक्,
 नात्र बहिरङ्गपरिभाषा शक्याश्रयितुम्, अनुस्वारोपि हि न स्याद् अहन्तुदो
 द्विबन्तप इति, तस्मादत्र लुकि सति अिमन्यमिति भवति, येषां त्वमो
 मकार इत्संज्ञकः प्रयोगे तु मुमः अवचं तेषामकारमात्रस्य लुकि सति
 मुमः अवचमसङ्गः ॥

“वाचंयमपुरन्दरो य” ॥ ‘वाचंयमइति’ । वाचि यमो व्रत-
इति सच् । ‘पुरंदरइति’ । पूःसर्वयोर्दारिसहोरिति सच्, सचि ह्रस्वः,
उभयस्यापि पूर्वपदस्यामन्तत्वं निपात्यते ॥

“कारे सत्यामदस्य” ॥ सन्त्यङ्कारः समयकरणम्, अशपथेपि पर-
त्वाद् डाचं बाधित्वा कारे मुमेव भवति, अगदंकारो विषप्रतिपक्षद्रव्य-
विशेषकरणं, भक्षंकारो यागविशेषे द्रव्यभक्षणस्य करणं, भक्षङ्करोतीति वा
भक्षङ्कारः, कर्मण्यण् । ‘धेनुंभव्येति’ । भविष्यन्ती धेनुर्भव्यते, भव्यगेयेति
यत्कर्त्तरि । ‘लोकं पृथेति’ । पृथोतिः पूरयकर्म मूलविभुजादित्वात्कः,
‘अनभ्याशमित्यइति’ । इतिस्तु शासित्यादिना क्यप्, एतद्व्यमित्यम् ।
अनभ्याशन्तुस्, अनभ्याशमित्यः, दूरतः परिहर्तव्य उच्यते । ‘भाष्ट्रमिन्धः
अग्निमिन्धइति’ । कर्मण्यण्, घञन्तेन वा षष्ठीसमासः । ‘तिमिङ्गिल
इति’ । मत्स्यविशेषः । तिमिङ्गिलतीति पूर्ववत्कः, इत्वम् । अङ्गि-
विभाषेति लत्वं, तिमिङ्गिलगिलः, अयमपि मत्स्यविशेष एव । ‘गिलगिले
चेति’ । यदा गिलं गिलतीति गिलगिलः तिमिङ्गिलगिलइति व्युत्पत्ति-
स्तदेदमुपसंख्यानं, यदा हि तिमिङ्गिलं गिलतीति तिमिङ्गिलगिलइति
व्युत्पाद्यते तद्वानार्थ एतेन । ‘उष्णंकरणं भद्रकूरणमिति’ । षष्ठीस-
मासौ । ‘युचङ्गुति’ । टकारो ङीवर्थः । ‘केचित्स्वित्यादि’ । तेषां षष्-
ठपसंख्यानमिदं नारब्धव्यम् । अन्यत्रापि ङीत्यादिना शाङ्करवादिपा-
ठमेव द्रढयति । अन्ये तु शाङ्करवादिपाठं नेच्छन्ति ॥

“श्येनतिलस्य पाते ज्ञे” ॥ ‘श्येनपातोऽस्यां क्रियायामिति’ ।
यद्यपि घञः सास्यां क्रियेति अ इत्यत्र क्रियाग्रहणं प्रकृत्यर्थविशेषणं न
प्रत्ययार्थः, श्येनपातोऽस्यां तिथौ श्येनपाता तिथिरिति तत्रोदाहृत-
त्वात्, तथाप्यस्यामिति स्त्रीलिङ्गमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वात्क्रियाया अपि प्रत्य-
यार्थत्वमविहृदम् । ‘श्येनपातेति’ । पतनं पातः, श्येनस्य पातः, कर्त्तरि
बहुधाः समासः, ततो घञः सास्यामिति अः ॥

“रात्रेः कृति विभाषा” ॥ ‘हृदन्तउत्तरपदइति’ । यद्यप्याधरङ्कि-
न्तस्य रात्रिशब्दस्यानन्तरस्तृजादिः कृत्संभवति तथापि तस्य गौणार्थ-

त्वाद्वहणमिति सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारेण्यत्र तदन्तविधिर्भवति ।
‘रात्रिं चरति’ । राज्ञो चरतीति चरेष्टः । ‘रात्रिमंटरति’ । ऋटसी-
त्यष्टः, पचाद्यष्ट, साधनं कृतेति समासः । ‘अप्राप्तविभाषेयमिति’ ।
ननु बोधयत्र विभाषेयं युक्ता, रात्रिमन्येत्यादौ सिद्धन्ते प्राप्ते ऽन्यत्राप्राप्त-
इत्यत आह । ‘क्षिति हि नित्यं मुमु भवतीति’ । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥

“न लोपो नञः” ॥ नञः सानुबन्धकस्य बहणं पाप्मादिभ्यो नः
पामनपुत्र इत्यादौ माभूत्, अथ क्रियमाणेऽपि सानुबन्धकबहणे स्त्रीण-
पुत्र इत्यत्र कस्माच्च भवति, प्रत्ययजित्वस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थत्वात्,
निपातजित्वस्य चाचरितार्थत्वात्, पूर्वपदेन वा नञ् विशेष्यतइति अपूर्व-
पदत्वाच्च भविष्यति, एवं च कृत्वाऽनुबन्धोच्चारणमपि न कर्त्तव्यमपूर्वपद-
त्वादेव पामनपुत्रे न भविष्यति । ‘अवक्षेपे तिङीति’ अवक्षेपो निन्दा ।
नञोऽशिति वा नञोऽनिति वा सिद्धे लोपवचनं साकच्कार्थमित्याहुः ॥

“तस्माच्चुडचि” ॥ ‘नञ एव हि स्यादिति’ । तस्मिंचिति
निर्दिष्टे पूर्वस्येति वचनात् । नञश्च नुटि सत्यनिष्टं रूपं स्यात्, नलो-
पविधानमनञाद्यर्थे स्यात्, तस्माद्बहणे तु सति पञ्चमीनिर्देशस्य बली-
यस्त्वादुत्तरस्यैव भवति । ननु यदि तत्र एव स्याच्चाचीति नलोपमेव
प्रतिषेधेत्, तद्वचनन्तुत्तरपदस्यैव भविष्यति, तस्मादेवं वक्तव्यं नाप्राप्ते
नलोपे आरभ्यमाणो नुट् तस्य बाधकः स्यात्, तस्माद्बहणे तु सति
निमित्तमेव नुटो नलोपो भवति । अथ नुगिति पूर्वान्त एवायं कस्माच्च कृतः,
एवं हि नञ एव स्यादित्येवमपि दोषो न भविष्यति, तत्रायमप्यर्थः, तदोः
सः सावित्यत्र तदोरित्यपनीय ताररिति वर्गबहणमेव कर्त्तव्यं, परादौ ह्यनेव
करोतीत्यत्र नुटो नकारस्यापि प्रसङ्गादशक्यं वर्गबहणं तत्राह । ‘पूर्वान्ते
हीति’ । ‘ठमुट् प्राप्नोतीति’ । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो
विधानसामर्थ्याच्च भवतीति भावः । अत्रापि पचददं कर्त्तव्यं नाप्राप्ते
नलोपे आरभ्यमाणो नुक् तस्य बाधकः स्यादिति ॥

“नभ्यान् नपाचवेदानासत्यानमुचिनकुजनसंनपुंसकनचचनक्रनाकेषु

प्रकृत्या” ॥ ‘नधादिति’ । धाजभाषेत्यादिना क्तिप्, श्रश्चादिषत्वं, जश्त्वं इकारः, तस्य वावसान इति पक्षे चत्वं टकारः । ‘पादि’ति श्र-
जन्तमिति । तनूनपादुच्यते, अपानंपादित्यादावनपुंसकेपि दर्शनादुभेवन-
स्त्व्यादिष्वित्यत्र पातेः क्तिपि निपातनात्तुमित्यभिधानाच्चापपाठोऽयं, पा-
दिति क्तिबन्तमिति पाठः, श्रजन्तमित्यस्य वानन्तरं नरैर्न मन्तव्यमित्य-
ध्याहार्यम् । ‘शौकादिकः क्तिप्रत्यय इति’ । इगुपधात्किरित्यनेन, कं
सुखम्, अकं दुःखं, तदत्र नास्ति स नाकः स्वर्गः ।

‘दुःखेन यच्च संभिन्नं न च वस्तुमनन्तरम् ।

अभिसाधोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्यदम् ॥

इति हि पठन्ति । अत्र नपुंसकादित्रये निपात्यमस्तीति ते तथैव
शाब्दाः, इतरेषु तूत्तरपदमात्राणि दृष्टीत्वा नञ् प्रकृत्येत्येव आच्यम्, एवं सिद्धे
सति समुदायपाठः प्रसिद्धपसंयहार्यः, तेन नासत्यावित्याश्विनोरेव भव-
त्यन्यत्रानसत्या इत्येव, एवमन्यत्रापि यथासम्भवं द्रष्टव्यम् । प्रकृत्येति
वचनमुत्तरार्थम् इह तु निपातनादेव सिद्धम् ॥

“एकादिश्चैकस्य चादुक्” ॥ एकादिरिति बहुव्रीहिः, आदि-
शब्दो व्यवस्थावचनः । ‘एकात्रविंशतिरिति’ । पूर्वं नञो विंशत्या-
दिभिः समासं कृत्वा पश्चात्तृतीयासमासः कर्तव्यः । किमर्थं पुनः पूर्वा-
न्तोऽयमादुक् क्रियते न परादिरादुट् क्रियते, एवमेकस्येत्यागमिनिर्देशार्थं न
कर्तव्यं भवति, प्रकृतस्य नञ् एवागमित्वादित्यत आह । ‘पूर्वान्तश्चा-
यमिति’ । यतो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेत्यत्र न पदान्ताट्टारनामित्यतः
पदान्तग्रहणमनुवर्तते, अविघ्नः बध्नातीत्येवमादिषु माभूदिति, परादौ सति
दङ्कारः पदान्ता न स्यादिति अनुनासिको न स्यात्, अथानुट् क्रियेत, एवमपि
पक्षे दङ्कारश्रवणं न स्यात्तदिदमुक्तम् । ‘अनुनासिको विकल्पेन यथा स्या-
दिति’ । किमर्थं पुनरादुक् क्रियते अदुगेव नोच्येत सवर्णदीर्घत्वे तावत्
सिद्धम्, अतो गुण इति पररूपत्वं आकारोच्चारणसामर्थ्यादेव न भविष्यति,

१ पातिः श्रजन्त इति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

२ सांख्यतत्त्वकौमुद्यां तु यच्च दुःखेन संभिन्नं, तत्सुखं स्वःपदास्यदमिति पाठ
उपलभ्यते ।

यदि स्यादुक्तमेव विदध्यात्, सवर्णदीर्घत्वं तु यं विधिं प्रत्युपदेशो ऽनर्थक इति न्यायाद्विष्यति । वृत्तिकारेण तु प्रतिपत्तिलाघवार्थमादुगयं व्याख्यातः ॥

“नगो ऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्” ॥ ‘गमेर्ङप्रत्ययइति’ । इपकरणे अन्यत्रापि दृश्यतइति ॥

“सहस्य सः संज्ञायाम्” ॥ ‘सहयुध्वेति’ । युध्यतेः कनिष् राजनि युधिऋजः । सहे चेति सादेशः । ‘उदात्तो निपात्यतइति’ । अन्यथा तु किं स्यादित्यत आह । ‘उदात्तानुदात्तावेतौ हीति’ । सह-शब्दे निपाता आद्युदात्ता इति सशब्द उदात्तः, जेबनिघाते हशब्दो ऽनुदात्तः, तेनासाबुदात्तानुदात्तयान् तस्य स्थाने भवन् सशब्द आन्तर्यतः स्वरितः स्यात्, तन्माभूदेष दोष इति उदात्तो निपात्यते । यद्वेवमव्ययीभा-वेपि तस्यैवोदात्तत्वं श्रूयत तत्राह । ‘स चेति’ । अयमभिप्रायः । समासे कृते समासस्वरश्च प्राप्नोति अयं चादेशस्तत्र परत्वादिस्मिन्नादेशे उदात्ते ऽभि-निर्वृत्ते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्समासस्वरः, स च सति शिष्ट इति तस्यैव अव-शाम्, उदात्तनिपातनस्य तु यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहितत्पुरुषयो-स्तत्रैव अवगमिति । ‘सेष्टि सपञ्चबन्धमिति’ । अन्तवचने ऽव्ययीभावः ॥

“यन्यान्ताधिके च” ॥ ‘सकलमिति’ । कला कालविशेषः, तत्स-हचरितो यन्योपि कला, एवं समुहूर्तमित्यत्रापि । ससंयहमित्येतत् प्रमादा-ल्लिखितम्, अत्र ह्यव्ययीभावे चाकालइति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धः सभावः । ‘कालवाचिन्युत्तरपदइति’ । कालादयः शब्दा यद्यपि तत्सहचरितयन्यपरा-स्तथाप्यधीतइति पदान्तरप्रयोजनसमधिगम्यत्वाद्गुण्यपरत्वं बहिरङ्गमिति कालाश्रयः प्रतिषेध एव स्यादिति मन्यते । ‘सद्रोणेति’ । तेन सहेति तुल्य-योगइति बहुव्रीहिरयं, तेन बोधसर्जनस्येति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् ॥

“द्वितीये चानुपाख्ये” ॥ ‘अप्रधानो यः स द्वितीय इति’ । तत्रैव लोके द्वितीयशब्दस्य प्रयोगात्, स्वामिभृत्ययोर्हि स्वामिन् प्रति भृत्यो द्वितीय इत्युच्यते, न विपर्ययेण, उपाख्यायते इत्यस्य विवरणम् । ‘प्रत्यक्षे-बोपलभ्यतइति’ । घञर्थे कविधानमिति कः कर्मणि । ‘सामिरिति’ । पूर्वबहुव्रीहिः, इदमपि नित्यार्थं वचनम् । अस्यादय इत्यादिना अनु-

पश्यत्यं दर्शयति, कपोतश्चेदमारमुपहन्यात्ततश्च कपोतेनागिरनुमीयते
विद्युद्वात्ययोश्च रक्तः पिशाचं, वर्त्ततदति घातां ॥

“अव्ययीभावे चाकाले” ॥ ‘अकालवाचिनीति’ । स्वरूपग्रहणं
न भवति अन्यान्ताधिके चेत्यत्र ग्रन्थग्रहणात्, तद्वि समुहूर्तमित्यादौ
यथा स्यादित्येवमर्थे, यदि चात्र स्वरूपग्रहणं भवति तदा मुहूर्तादौ
निबन्धाभावादनेनैव सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात् । ‘सचक्रमिति’ । यौगध-
क्ष्ययीभावः । ‘सपुरमिति’ । ऋक्पूरबधूरित्यकारः समासान्तः ।
‘सहपूर्वाहुमिति’ । साकल्येव्ययीभावः ॥

“वेपसर्जनस्य” ॥ उपसर्जनस्येत्यस्य सहशब्दे विशेष्ये सहयुध्वा
सहस्रत्वेत्यत्रापि स्यात्, अनर्थकञ्च विशेषणं स्यात्, सहशब्दस्य चास-
त्त्ववाचित्वाद् दुन्दु न सम्भवति, समासान्तरे च सह उपसर्जनमेव तस्मा-
दुत्तरपदेन सविधापितस्य समासस्यैवेदं विशेषणं विज्ञायते, तत्राप्यवय-
वद्वारा समासस्योपसर्जनसंज्ञाया अभावात् सर्वत्र च समासे कश्चिदवयव
उपसर्जनमेव, उच्यते चेदमुपसर्जनस्येति ततश्च सर्वावयवद्वारा विज्ञायते,
तद्विदमुक्तम् । ‘उपसर्जनसर्वावयव इति’ । ‘तदवयवस्येति’ । उपसर्ज-
नस्येत्यवयवयोगे षष्ठीति दर्शयति । ‘सहस्रत्वप्रियइति’ । वा प्रिय-
स्येति पूर्वनिपातविकल्पः । ‘इह बहुव्रीहौ बहुत्तरपदमिति’ । उत्तर-
पदाधिकात्, सर्वापसर्जनस्य बहुव्रीहेराद्यत्राच्च तत्सम्बन्धिन्येवोत्त-
रपदे सहशब्दस्यानन्तरं सभावो भाव्यमिति भावः । ‘तत्परः सहशब्दो
न भवतीति’ । पूर्वत्र तावच्च भवति, ह्रस्वशब्देन व्यवधानात्, उत्तर-
त्रापि सहस्रत्वेत्येतदुत्तरपदं न ह्रस्वशब्दः ॥

“प्रकृत्याश्लिष्यगोवत्सहलेषु” ॥ प्रकृत्याश्लिषीत्येतावत्सूत्रं, परिशिष्टं
भाष्यवार्तिकदृष्टं नात्सूत्ररूपेण पठितं, नेति वक्तव्ये प्रकृतिवचनं वैचित्र्यार्थम् ॥

“समानस्य ह्रन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु” ॥ ‘समानस्येति योतवि-
भाग इति’ । अपर आह सहशब्दः सदृशवचनोस्ति यथा सदृशः सख्या
ससखीति, तस्यायमस्वपदप्रियहो बहुव्रीहिः, समानो धर्मोऽस्य, समानः
यस्योऽस्य, समाना जातिरस्य, वेपसर्जनस्येति सभावः, समानशब्दस्य तु

समानजातीय इत्यादि भवति, योमविभागे तु तस्य नित्यत्वाच्चैतत्सि-
ध्यति । अत एव भाष्यवार्तिकयोर्योगविभामस्य नोपन्यास इति ॥

“ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनाम्नोन्नरूपस्यानवर्ण्यवयोवचनबन्धुषु ” ॥
‘सक्योतिरिति’ । समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः, यस्मिञ्ज्योतिष-
वाहित्ये नक्षत्रे वा उपनिषत्तमानस्यास्तमयादनुवर्तमानमाशौचं
सज्योतिरित्युच्यते, सरूपाणामेकशेषः, स्यादान्ताद्विभाषा सस्त्वानेनेति-
निर्द्देशादुब्रीहावष्यं सभावो भवति न तु पूर्वापरप्रथमचरमज्वल्यसमा-
नेति प्रतिपदोक्तएव तत्पुरुषे ॥

“ चरणे ब्रह्मचारिणि ” ॥ चरणशब्दः कठकलापादौ शाखावि-
शेषे मुख्यः, तदध्यायिषु पुरुषेषु यौणः, तदिह मुख्या दृश्यते, समानो
ब्रह्मचारी सब्रह्मचारीति, तच्चरति तदनुतिष्ठतीत्यर्थः । ‘ब्रह्मचा-
रीति’ । व्रतइति णिनिः, एवं ब्रह्मचारिशब्दं निरूप्य सब्रह्मचारीशब्दं
निर्वक्तुकामः समानशब्दस्यार्थमाह । ‘समानस्तस्यैव ब्रह्मणः समान-
त्वादिति’ । ‘तस्यैवेति’ । पूर्वमुक्तस्य, इतिकरणो हेतौ, यस्माद्ब्रह्म-
चारिणां समानत्वं तद्विवक्षितं तस्मादयं वक्ष्यमाणसब्रह्मचारिशब्द-
स्यार्थो भवति, तमेव दर्शयति । ‘समाने ब्रह्मणीति’ । समाने साधारण-
इत्यर्थः, एकस्मिन्काले एकेन ब्रह्मणा एकशाखाध्ययनार्थं व्योम्नतमादिष्टं
तावन्यान्यं सब्रह्मचारिणावित्यर्थः । इतच्च चरणशब्दोऽस्त्वभ्यते, तद्वि-
चरणे समाने यथा स्यादाकारादौ मामूढित्येवमर्थे कृतम्, एवं चरणे
गम्यमानइत्यस्यापि चरणे समानत्वेन गम्यमानइत्ययमर्थो द्रष्टव्यः ॥

“ तीर्थं ये ” ॥ सतीर्थं एकमुच्यते ॥

“ विभावोदरे ” ॥ ‘यज्ञत्व्याना इति’ । पूर्वसूत्रे य इति
यकारादेः प्रत्ययस्य ब्रह्मं यप्रत्ययोन्ने समीचे यस्य स तयोक्त, तत्र यदा
सभावस्तदा मोदराद्यः, यदा तु न तदा समानोदरे ब्रह्मिष्ठ इति यत् ॥

“ दृग्दृशवत्तुषु ” ॥ ‘अनुब्रह्ममुपरात्रिमिति’ । समानशब्दे ऽसम्भ-
वात् । ‘दृष्टे चेति’ । कान्दसमेतदिति केचित्, भाष्ये सदृष्टइत्यनुदा-
हृतत्वात्तस्मिन्नेव क्तप्रत्ययोपि कान्दस्येव ॥

“इदं किमोरिष्की” ॥ ‘इयान्कियानिति’ । अस्येयादेशे कृते यस्येति चेतीकारलोपः । ‘किमिदंभ्यां वो घ इति वतुविति’ । नासतो वतुपो वकारस्य घकारः शक्यो विधातुमिति वतुपोऽप्यनेनैव विधानमिति भावः ॥

“आ सर्वनाम्नः” ॥ अकारोच्चारणमतो गुणे पररूपत्वं माभूत्, अकारविधानं त्वन्तस्य निवृत्त्यर्थं स्यात्, लोपविधौ तु गौरवं भवति ॥

“विष्वग्देवयोश्च टेरद्वाञ्चतावप्रत्यये” ॥ व प्रत्ययो यस्मात्स वप्रत्ययः । ‘विष्वद्वाङिति’ । अञ्चतेः क्तिन् लोपे उगिदच्चाति नुम्, संयोगान्तलोपः, क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं नकारस्य ङकारः । ‘अद्रि-सध्नीरिति’ । वर्त्तिकस्य साधारणत्वाद्विह सधिशब्दोपादानम्, अश्च-मञ्चति अश्वाची, अञ्चतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप्, अच इत्यकारलोपः, चाविति दीर्घत्वं, विष्वगुपनक्तीति विष्वग्युक्, सत्सूद्विषेत्यादिना क्तिष् । ‘विष्वगञ्चनमिति’ । ल्युट्, कथं पुनरत्र प्रसङ्गः, यावता उत्तरपदइत्यु-च्यते, न चात्राञ्चतिरुत्तरपदं किं तर्हि ल्युङन्तं, न च तदादिविधिरस्ति, अल्सहणएव तदादिविधिरित्यत आह । ‘वप्रत्ययसहणमिति’ । यदि धातुसहणे तदादिविधिर्न स्याद्वप्रत्ययसहणमकर्तव्यं स्यात्, कृतं तु तदादिविधिं ज्ञापयति । अत्र प्रयोजनमाह । ‘तेनेति’ । ‘अयस्कृत-मिति’ । असति तु ज्ञापने अयस्कृदित्यादौ यत्र करोतिमानमुत्तरपदं तत्रैव स्यात् । ‘विश्वाची च घृताची चेति’ । वेदपाठोऽयं प्रदर्शितः, न तु घृताचीत्युदाहरणं, प्राप्यभावात् । उपसंख्याने स्त्रियामित्येतेन नार्हः, पुंस्यपि हि क्वचिदद्वादेशो न दृश्यते तस्माद्विष्वञ्चौ प्राणापानाविति । ‘कद्रीचीति’ । किंशब्दस्य टेरद्वादेशः, पूर्ववन्ङीपलोपदीर्घत्वादि ॥

“तिरसः तीर्यलोपे” ॥ ‘यदा ऽस्य लोपो न भवतीति’ । अकारस्य लोपे सतीत्ययं त्वर्थो न भवति व्याख्यानात् ॥

“सध मादस्योश्छन्दसि” ॥ सधमादोऽनुवि इति केचिदाहुः । अस्मिन्मन्त्रे अनुविरित्यादिकमपां विशेषणं, सधमाद इत्यपि तत्स-मानाधिकरणं शसन्तं, मादयतेः क्तिन्तस्य रूपं, मादः छन्दसि सधादेको दृश्यते बहुलम्, आत्वा वृहन्तो हरयो युजाना, अर्वागिन्द्रसधमादो

बहन्तु इत्यादावपीति, अपर आह । मदनं मादः, मदो ऽनुपसर्गइत्यपि प्राप्ते ह्रान्दसो घञ्, तेन सह वर्ततइति सधमाद इति, रेवतीस्थः सधमादइत्यादौ तु सधमादो यञः, सह माद्वान्ति देवा अस्मिन्निति कृत्वा ॥

“द्वान्तरूपसर्गभ्यां ऽय ईत्” ॥ उदाहरणेषु द्विर्गता आपोस्मिन्नित्यादि विग्रहः, अक्षपूरब्धूरित्यकारः समासान्तः । ‘समापच्चामेति’ । ईत्वे प्रतिषिद्धे अन्येषामपि दृश्यतइत्यकारस्य दीर्घः, अपर आह । समशब्दस्यात्र प्रयोगः, समा आपोऽस्मिन्निति समापइति । ‘अप्शब्दं प्रतीत्यादि’ । इह यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति तेषामुपसर्गत्वम्, अप्शब्दश्च न क्रियावचन-स्तस्मादस्य प्रादेरन्यत्रोपसर्गत्वं तदुपलक्षणार्थमुपसर्गग्रहणं विज्ञायते ॥

“ऊदनोदेशे” ॥ ‘अवयवार्थमिति’ । यत्र समासावयवानां रूपाणि प्रदर्श्यन्ते पदकारैः सो ऽवयवः ॥

“अषष्ठीतृतीयास्यस्यान्यस्य दुगाशीराशस्यास्थितोत्सुकोत्तिकार-करागच्छेषु” ॥ उदाहरणेषु विशेषणसमासः । ‘गहादिष्वन्यशब्दो द्रष्टव्य इति’ । तेषामवृत्ततत्वात् । ‘दुगागमो ऽविशेषणेत्यादि’ । ह्रस्वप्रत्यये परतोऽविशेषण सामान्येन दुक्कसंघः कौदृशे छे सकारके कारकशब्दसहिते कारकशब्दे चेत्यर्थः । कारकच्छयोरिति पाठे पूर्वनिपातलक्षणस्यानित्यत्वात्तस्य परनिपातः, अन्येष्वशीरादिषु सप्तसु षष्ठीतृतीययोर्नष्टस्तेष्वेव प्रतिषेधइत्यर्थः । कथमेतत्प्रत्ययतइत्याह । ‘अस्य चेति’ । अषष्ठीतृतीयास्यस्येत्येव सिद्धे द्विर्नेत्र उपादानं प्रतिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं, व्याख्यानप्रकारश्चायं, शक्यं हि वक्तुं द्विर्नेत्र उपादानं दाढ्यार्थमिति ।

“कोः कसत्पुरुषेऽपि” ॥ उदाहरणेषु कुगतिप्रदायइति समासः ॥ ‘कूपइति’ । एतदेव तत्पुरुषग्रहणं ज्ञापकम् अस्मिन्प्रकरणे ऽपिपदोक्तोपि समासो दृश्यतइति, तेन ज्योतिर्जनपदेति सभावो बहुव्रीहावपि भवति । ‘ज्ञापुपसंख्यानमिति’ । कन्यादिभ्यइति ध्वनान्तिर्द्रुम् ॥

“का पथ्यस्योः” ॥ अनीवदर्थ आरम्भः । कुत्सितः बन्धः कापथः । पूर्ववत्समासान्तः । ‘काचइति’ । अचशब्देन तत्पुरुषः अक्षिण्शब्देन बहुव्रीहिर्वा, बहुव्रीहौ सकृद्यत्थोरिति वच् ॥

“ईददर्थे” ॥ ‘कामधुरमिति’ । कुनतीति समासः, कुः पापार्थे
इत्येतत् प्रायिकम् ‘कासमिति’ । ननु चात्र कोः कस्यपुरुषे षीति
कदाचः प्राप्नोति अस्य त्वनजादिरवकाशः, तत्राह । ‘अजादावपीति’ ॥

“विभावा पुरुषे” ॥ ‘अप्राप्तविभावेयमिति’ । ईददर्थे इत्यस्य निवृ-
त्तत्वात् । नन्वेवं सत्युभयत्र विभावेयं युक्ता, ईददर्थे प्राप्तत्वादप्यत्र चाप्रा-
प्तत्वादत आह । ‘ईददर्थे स्थिति’ । ईददर्थे चेत्यस्यावकाशः कामधु-
रमिति, विभावा पुरुष इत्यस्यावकाशः कुत्सितः पुरुषः कापुरुषः, ईदत्पुरुष
इत्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

“कवश्चोष्णे” ॥ कन्दस्पन्यत्रापि दृश्यते, न कवादिभ्यो न हि ते
पृक्नतीति, कवाशब्दोऽपि दृश्यते केवलः, कवातिर्यदि बोधतिष्ठेति ईददति-
र्येहित्यर्थः ॥

“पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्” ॥ निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानाम-
समासपदानामुणादयो बहुलमिति सिद्धिरुक्ता, अनेन तु समासपदानां
जीमूतवलाहकादीनां सिद्धिरुच्यते, प्रकारवचनोयमादिशब्द इति दर्श-
यति । ‘पृषोदरप्रकाराणीति’ । व्यवस्थार्थं त्वादिशब्दे यथोपदिष्टमि-
त्यनर्थकमिति भावः । प्रकारमाह । ‘येष्विति’ । ‘यथोपदिष्टमिति’ ।
वीप्सायामयमव्ययीभाव इत्याह । ‘यानियानीति’ । दिशिरुच्चारणक्रियः,
उच्चार्यं हि वर्णानाह उपदिष्टा इमे वर्णा इति, कैः पुनरुपदिष्टानि,
शिष्टैः, शिष्टाः पुनरकामात्मानो यथार्थवेदिना यथाविहितभाषिणश्च
किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारगाः यानधिष्ठत्येदमुच्यते ॥

आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचेतसाम् ।

अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षात् विशिष्यते ॥

अनीन्द्रियानसंवेदान् पश्यत्यार्जेण सत्तु वा ।

ये भावान्वचनं तेषां नानुमानेन काव्यते ॥

इति, यदि तर्हि शिष्टाः शब्देषु प्रमासं किमष्टाध्याया क्रियन्ते,
शिष्टपरिज्ञानार्थोऽष्टाध्यायी, कथमष्टाध्यायीमधीवानो ऽन्यं पश्यत्यनधी-
यानं, ये चानुविहितास्तान् प्रयुञ्जानं स पश्यति मूलमस्य देवामुक्चः
स्वाभावो वा यदसौ नाष्टाध्यायीमधीते अथ च यत्र तु विहिताः शब्दा-

स्तान्मयुक्ते नूनमन्यामपि अयं जानाति, सैवा शिष्टपरिज्ञानार्थोऽष्टा-
 भाषी, जीवमस्य जलस्य मूते भाजनं जीमूतः यथा कुसूतो धान्यार्जः,
 सं विसं, पिबितं मांसं, वृषी तृणमयसावनम् । 'एवमन्येषीत्यादि' । कस्य-
 ज्वमहीशब्देनूपपदेन सुपि स्थः, सकारस्य तकारः, महीशब्दस्य वृत्त्यः,
 'इतिवतारमिति' । विशेषणसमासः । 'वाग्वादइति' । कर्मण्यण् ।
 'बोद्धविति' । वयसि दन्तस्य दत्तु, उगित्वाद्युम्, । 'भासु वेति' । उत्पत्त्यायं
 विकल्पः, उत्पत्तये तु द्रुत्वं नित्यमेव भवति, अत्रोत्तरपदशब्देन धाप्रत्ययो
 ऽभिधीयते पठ्यते गम्यतेऽनेनार्थइति पदम्, उत्तरं च तत्पदं च उत्तर-
 पदम् । 'बद्धेति' । न पदान्ताद्वोरनामिति द्रुत्वप्रतिषेधः । 'नानाधि-
 करणवाचिनइति' । अर्थगतं बहुत्वं शब्दे समारोप्य धास्विति बहुवचन-
 निर्देशः, तेनाधिकरणविचाले चेति विहितस्य धाप्रत्ययस्येदं बहुवचनम् ।
 'बद्धेति, । आतोनुपसर्गं कः, स्त्रियां टाप्रत्ययः, लोक्षणिकत्वादस्या-
 बहुवचनमिति चेत् इवमपि क्तिबन्ते प्रसङ्गः । 'नाश्वतइति' । नाश अद-
 र्शने गयन्तः । 'दभ्यतइति' । दम्भु दम्भे । 'स्यो रोहावेति' । लोडु-
 तमद्विवचने । 'वर्षायम इत्यादि' । कौ जीर्यतइति कुञ्जरइत्यत्र नका
 रस्य वर्षस्वागमः । 'हिनस्तीति' । सिंहइत्याद्यन्तयोर्वर्णयोर्विपर्ययो
 व्यत्यासः, षोडशत्यत्र वकारस्योकाररूपापत्तिः, वर्षविकारः, षष्ठोदर
 इत्यादौ तकारादेर्वर्णस्य विनाशः, यस्य आतोर्गोर्धः प्रसिद्धः, तस्मा-
 दर्थान्तरेण योगस्तदर्थोतिशयेन योग इत्येतत्पञ्चविधं निरुक्तं निर्वचन-
 प्रकारः, शब्दानां तदन्तेन सूत्रेणोच्यतइति श्लोकार्थः ॥

“संख्याविसायपूर्वस्याद्गुस्याहनन्यतरस्यां ङौ” ॥ ‘दृष्टइति’ ।
 तद्वितार्थइति समासः, कालादृष्टं, तस्य द्विगोर्लुग्नपत्यइति लुक्, एकाद-
 सविभ्यष्टच्, आद्गोदृष्टेभ्य इत्यद्वादेकः । ‘दृष्टीति’ । विभाषा द्विगो-
 रित्यल्लोपविकल्पः । ‘कृष्ट इति’ । आदिसमासः, केवं पूर्ववत् । ‘सा-
 याद्गइति’ । एकदेशिसमासः, तनु वाकं पूर्वोपरादिसूत्रे व एकलोपस्यमन्त्र-
 कदेशिसमासस्तत्राह । ‘एकदेशिसमासइत्यादि’ । कृष्टोद्गृह्यतेभ्य इत्यत्र
 तत्पदस्यैव सङ्कोचः, संख्याव्यायादेः, अहःसर्वैकदेशसंज्ञातपुण्याश्च राजेइति

प्रक्रान्ताः संख्यादयः परामृश्यन्ते, यदि च पूर्वोदय इवैकदेशिना सम-
स्वेरेव सायंशब्दात्परस्याहो ह्रादेशः स्यात्, एतेभ्य इत्यनेन तस्यापरा-
मृष्टत्वात्, ततश्च तत्र पूर्वस्याह्मशब्दस्येह ग्रहणमनुपपन्नं स्यात्तस्मात्सा-
यंशब्दस्य समासस्तावदनुमीयते, तत्र सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयते अन्य-
स्यापि भवतीति, एवं हि प्रयोजनान्तरमपि सिध्यति तद्वर्धयति । 'ते-
नेति' । स्यतेरन्तकर्मणः सायंशब्दो घञन्तो ऽहरवसानवचनः, । 'पूर्वाह्मर-
ति' । समासादि पूर्ववत्, अहोदन्तादिति ज्ञत्वम् ।

“द्विनेषे पूर्वस्य दीर्घाक्षः” ॥ रेफे अकार उच्चारणार्थः, यद्यप्यं
बहुतत्पुरुषः स्यात् तदाक्षः पूर्वस्य नेत्यपक्षने, लोपस्याभावकृत्त्वाद्यापि
बुद्धिपरिकल्पितं धैर्वापर्यमाश्रीयते, एवमपि कस्त्रीयमित्यादावप्यनीयरो
रेकस्य लोपे परतः पूर्वस्य दीर्घप्रसंगदति तत्पुरुषस्यं दोषं वृद्ध्वा कष्टेक-
लवट्याधिकरणपदो बहुव्रीहिरित्याह । 'ठकाररेफयोर्लोपो यस्मिन्निति' ।
अत्र लिङ्गं भव्यगेयप्रवचनीयेति निर्द्वेषः । 'लीठमिति' । लिह आस्वादने,
निष्ठा, ठत्वधत्वष्टुत्वठलोपेषु रूपं, मिह सेचने, गुह संवरणे, मुह वैचित्ये ।
पूर्वग्रहणमनर्थकं तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति सिद्धेरित्यत आह ।
'पूर्वग्रहणमित्यादि' । सति पूर्वग्रहणे यद्यपि ठलोपे वचनप्रामाण्यादनुत्त-
रपदेयि स्यात् रलोपे त्वनुत्तरपदे न स्यात्, नीरक्तमित्यादावुत्तरपदस्यापि
संभवात् । 'आवृठमिति' । वृहू हिंसायां यस्य विभावेतीट् प्रतिषेधः,
क्वचिदावृठमिति पाठः, तदसत्, सेट्त्वादस्य धातोः वृठः स्थूलबलयो-
रिति हलोपो निपात्यते । 'आवृठमिति' । वृहू उद्यमने ॥

“सहिवहोरोदवर्णस्य” ॥ 'ऊठदति' । अत्रासत्यवर्णग्रहणे वृहू
इतिस्थिते न तावदोत्वं ठलोपनिमित्तत्वात्, अत्र पूर्वत्रासिद्धुमिति
ठत्वादीनामसिद्धुत्वात्पूर्वं यत्रादित्वात्संप्रसारणं तस्मिन्कृते पूर्वस्यैवोक्ता-
रस्योत्वं प्राप्नोति, भाष्ये त्ववर्णग्रहणं प्रत्याख्यातम्, अन्तरङ्गाणि ठत्वा-
दीनि वर्णाश्रयत्वात् बहिरङ्गं संप्रसारणं प्रत्ययविशेषत्वात्तस्याप्यसिद्धु-
त्वात् पूर्वत्रासिद्धुमित्यस्यानुपस्थानं, यद्वा ठलोपस्योत्त्वदीर्घविधौ निमि-
तत्वेनाश्रयत्वादत्र विषये ठत्वादीनामसिद्धुत्वं नास्ति, ततः प्रागेव संप्रसा-

रणात्परत्वात् ठत्वादिषु कृतेषु वठइतिस्थिते संप्रसारणं च प्राप्नोत्योत्वं च परत्वादोत्वं ततः संप्रसारणं पूर्वत्वं च न पुनरोत्वं, तस्मिन्नेव प्रयोगे कृतत्वासदभावे निमित्तसद्भावाद्दीर्घत्वं प्रवर्तिष्यतइति । 'वर्णयहणं किमिति' । 'चोदस्येति वक्तव्यमिति प्रश्नः । 'कृतायामपीत्यादि' । उत्पूर्वाद्बुद्धेलुङि तामादिषु सिचि वृद्धौ सलोपठत्वादीनि, तच्चेदानीमसति वर्णयहणे मात्रिकस्योच्यमानो दीर्घस्य न स्यात्, नन्ववर्णः सवर्णान् गृह्णातीत्याकारस्यापि ग्रहणं भवति तच्चाह । 'तादपि परस्परइति' । इदमेव वर्णयहणं लिङ्गं तपरस्तत्कालस्येत्यत्र पञ्चमीसमासोप्याश्रीयतइति, तेनैतच्च चोदनीयं सहिवहोरस्यौदित्येवं कस्माच्च कृतमिति ॥

“साठ्यै साठ्ठा साठेति निगमे” ॥ साठेति तृचि रूपमित्यपपाठोयम्, आषाठोऽभिर्वृहद्वयाः, अषाठमुषं सहमानम्, आषाठं युत्सुपृतनासु, अषाठाय सहमानायेत्यादौ निष्ठायामात्वदर्शनात्स्माच्चिष्टायां रूपमिति पाठः, सूचवृत्तौ च साठेति द्विस्थान्तं हेतुष्वं यदि वृजन्तेपि क्वचिदात्वं दृश्यते, तदान्यतरत्सूत्रे इतिकरणस्य प्रकारार्थत्वात्साध्यम् ।

“संहितायाम्” ॥ अनन्तरैर्यागैरुत्तरपदे कार्यं विधीयते, उत्तरपदं च समासे भवति तत्र नित्यमेव संहितया भवतिष्यं, संहितैकपदे नित्येति वचनात्, अवग्रहेपि क्वचित्कार्यं दृश्यते क्वचिच्च, इकः काशे अनूकाशमित्यनु-काशमिति, अष्टनः संज्ञायाम्, अष्टाबन्धुरमित्यष्टा-बन्धुरमिति, अतो न तेष्ववश्यमस्योपयोगइति, यत्रानुत्तरपदे कार्यं विधीयते तदुदाहरति । “वक्ष्यति श्रुचोतस्तिष्ठ इति” । अत्र हि तिङन्तस्य समासासंभवादुत्तरपदइति न संबध्यते । ‘विद्वाहित्वेति’ । विदेलेंद, मस् विदो लटो वा ॥

“कर्त्तुं लक्ष्यस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिश्चन्द्रिचन्द्रिद्रुषुवस्वस्तिकस्य” ॥ ‘तदिह लक्ष्यं वृक्षतइति’ । तत्रैव लक्ष्यशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् विष्टादिपर्युदासाच्च, दात्रादिशब्द उपमानात्तदाकारे चिह्ने वर्तते ॥

“नहिर्वसिद्विष्यधिरुचिसहितनिषु क्रौ” ॥ उपनृत्तइत्युपा-नत्, संपदादित्वात्कर्मणि क्तिप्, न हो षः । ‘मरीचइति’ । उपसर्गा-

दसमासेपीति खत्वम् । 'नीवृदिति' । नीवृदादौ कर्तरि क्तिप्, व्यधेर्बहिष्यादिसंप्रसारणं, 'अंतीषाहमिति' । पूर्वपदादितिबत्वम् । 'परीतदिति' । अनुदात्तेति लोपस्य कङिञ्मल्लनिमित्तकत्वात् कौ च तदभादूमादीनामितीत्यनुनासिकलोपे तुक् ॥

“वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम्” ॥ ‘कोठरावणमिति’ । वनं पुरगेतिखत्वम् ॥

“वले” ॥ ‘वल्प्रत्ययो वृद्धतरिति’ । वल्प्रत्ययेन मत्प्रा साहचर्येण, तेन वल संवरणइत्यतः पचादायि यत्प्रातिपदिकं तत्र दीर्घा न भवति । अथ इत्येक, भर्तृकलः ॥

“मतौ बहुचो ऽनजिरादीनाम्” ॥ ‘संज्ञायामिति मतोर्वत्वमिति’ । यदाप्युदाहृतेषु मादुबधायाइति खत्वं सिद्धं तद्यापि संज्ञायामत्रापि परत्वाद्नेनेव खत्वं युक्तं, प्रत्युदाहरणे च ग्रीहमतीत्यत्रापि नानेन खत्वमित्येतदुपपन्नम्, अजिरादिष्वबहुचां पाठ उपसमस्तार्थः ॥

“इको वहेपीलोः” ॥ अषीवहादयः षष्ठीसमासाः, वहश्चन्द्रः पचादाजन्तः ॥

“उपसर्गस्य घञ्यनुष्ये बहुलम्” ॥ उपसर्गादृजो ऽविधानादुत्तरपदाधिकारे ऽप्यत्र तदन्तविधिर्विज्ञायतइत्याह । ‘घञन्तउत्तरपदइति’ । ‘वीमार्गइति’ । मृजैर्द्विः, कृत्रिमं, करणेन निर्वृतं, पुरुषव्यापाराभिमिकृतमित्यर्थः । निषीदत्यस्मिन्प्रापमिति निषादः, हलश्चेति घञ् ॥

“इकः काशे” ॥ ‘पचादाच्प्रत्ययान्तोऽयं काशश्चइति’ । न घञन्तः, तत्र पूर्वैव सिद्धं, यथा निगमे प्राकाशावध्वयैव ददातीति, इको वहेपीलोरित्यत्र पूर्वपदमात्रस्येष्टते, इह तूपसर्गस्य, तेन द्विरिकइत्युक्तम् ॥

“दस्ति” ॥ ‘दाइत्येतस्येत्यादि’ । अत्र तकारादिबन्धः कर्मधारयः । ‘तस्मिन्परतइति’ । यस्मिन्विधिस्तदादाविति वचनात्तदादावुत्तरपदे परतइत्यर्थः । दाइत्येतस्य संबन्धी यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे दीर्घ इत्येवार्था विवक्षितः । ‘नीत्तमिति’ । ननु चात्र तकार आदिर्न

भवति, यस्मावदश्च उपसर्गात् इति तकारः सो ऽलोन्वस्येत्यन्तस्य क्रियते, योपि दकारस्य खरि चेति तकारः सोऽप्यस्मिन्दीर्घं कर्त्तव्ये ऽसि-
द्भाते आह । ‘अच उपसर्गात् इत्यादि’ । उच्यते चेदं तकारावावृत्त-
पदइति, यदि चत्वंमसिदुं स्याद्वीर्घविधिरनर्थकः स्यादत आश्रयात्सिदुं
चत्वं तेन तकार आदिहत्तरपदस्य संभवतीत्यर्थः । यद्व्यपीत्यनेनैतद्वृत्त-
यति द्वितकारपक्षस्याश्रयणे न किञ्चिदुक्तव्यमिति । ‘सुदत्तमिति’ ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तं चेति चेष्ट्यते ॥

इत्यनयेष्ट्यात्र ददादेशः ॥

“छन्दसि च” ॥ ‘अष्टाकपालमिति’ । आत्महत इत्यत्रा-
ष्टनः कपाले हविषीति अष्टागवं शकटमिति च व्युत्पादितम्, इदं तु
व्युत्पत्तिविकल्पप्रदर्शनार्थमात्वं वा दीर्घा वेति ॥

“विश्वस्य वसुराटोः” ॥ ‘विश्वाराडिति’ । विश्वस्मिन्नाजत-
इति सत्सूद्विषेत्यादिना क्तिप् । ‘यत्रास्येतदिति’ । पदसंज्ञाविषयइत्यर्थः ॥

“अचि तुनुघमत्तुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्” ॥ मन्त्रइति प्रकृते अम्-
हणं मन्त्रविशेषप्रतिपत्त्यर्थम्, घइति स्वरूपग्रहणं न तरप्तमपोः, छन्दसि
घशब्दस्यैव दीर्घदर्शनात् । ‘उत वाघास्यालादिति’ । भार्याया भ्राता स्याल-
स्ततः पञ्चमी । ‘तडिति थादेशस्य डित्त्वपक्षे ग्रहणमिति’ । लोख्म-
भ्रमपुरुषबहुवचनस्य यस्य लोटो लङ्घदित्यतिदेशेन यस्तादेशस्तस्य यदा
डित्वं तदा ग्रहणमित्यर्थः । ‘अणोत यवाणइति’ । तप्तनपूनयनाश्चति
तथादेशः, अत्र पितृष्वान्डित्वं नास्ति, तडिति प्रत्याहारग्रहणमिति तु
वृत्तौ न क्वापि पाठो दृश्यते, यच्च तत्रोक्तं लोख्मभ्रमपुरुषबहुवचनादारभ्य
आ मदिहो ङकारात्मत्याहार इति तदप्ययुक्तम्, असन्निविष्टेन प्रत्याहारा-
योगात् । ‘उरुष्याणइति’ । इष्यतिः कथंवादिद्यगन्तो रचति कर्मा लोट,
सेहिः, अतो हेरिति लुक्, न इत्यस्य नश्च धातुस्योरुष्य इति खत्वम् ॥

“इकः सुजि” ॥ सुजिति निवातस्य अङ्गं तस्य च अकारोच्चेव
विशेषणार्थः, । ‘ऊषुणइति’ । उकारस्य दीर्घः ॥

“द्व्युचोतस्तिङः” ॥ ‘भवसेति’ । लोपमध्यमपुरुषबहुवचनम् ।
‘बहि यतीति’ । बह्व्यञ्जेस्त्व लेङ्, सिप्, सिञ्चुलं लेटीत्ययं तु विधिर्न भवति,
बहुलवचनात्, बहुलं छन्दसीति शपो लुक्, बहेठत्वं, यञ्जेः षत्वं, षठोः
क्वः सि, द्वयोरपि देवानावह यञ्ज चेत्यग्निं प्रति भरद्वाजस्य वचनम् ॥

“निष्पातस्य च” ॥ एवमब्दश्चादिषु पाठाक्षिपातः, अच्ङगत्य-
र्थवद्देशित्वच्छब्दः ॥

“अन्येषामपि दृश्यते” ॥ मन्त्रइति निवृत्तम्, । ‘केशाकेशीति’ ।
तत्र तेनेदमित्यादिना बहुव्रीहिः, इच् कर्मव्यतिहारे । ‘जलाषाडिति’ ।
छन्दसि सह इति णिवः, सहेस्साडः स इति षत्वम् । ‘पुरुषइति’ । पुरुषश-
ब्दस्याद्यचो दीर्घः । ‘शुनोदन्तेत्यादि’ । तत्र श्वादंष्ट्रइति बहुव्रीहिरन्यत्र
तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा । दंष्ट्रेति द्वस्वान्तस्य ग्रहणाद्वीर्घान्ते नायं दीर्घा
भवतीत्याहुः । अन्ये तु दीर्घान्तमेव पठन्तो ऽविशेषेणोच्छ्रान्ति ॥

“चौ” ॥ ‘अञ्चतिर्ह्यतइति’ । चवर्गस्य तु ग्रहणं न भवति
व्याख्यानात् । ‘दधीचइति’ । ननु चान्तरङ्गत्वाद्यणादेशेनैव प्राग्भवि-
तव्यम्, अकारलोपो भस्य विधीयते, भसंज्ञा च यकारादावजादौ च संभव-
तीति बहिरङ्गः, दीर्घत्वं तु लोपमपेक्षतइति बहिरङ्गमत आह । ‘अन्त-
रङ्गोपीति । एवं मन्यते, इह दीर्घश्रुत्या अचश्चेत्युपतिष्ठते, तत्राद्या पूर्व-
पदं विशेष्यते, अजन्तस्य पूर्वपदस्येति, यदि च यणादेशः स्यात् क्वाप्-
जन्तपूर्वपदं स्यात्, प्राच इत्यादावपि पूर्वमेव सवर्णदीर्घत्वप्रसङ्गस्तस्माद-
न्तरङ्गोपि विधिर्बाध्यतइति, अत्र च लिङ्गं प्रतीच इति निर्द्वैशः ॥

“संप्रसारणस्य” ॥ ‘अकृत श्वेत्यादि’ । कारीषगन्धिपुत्र इति
स्थितिं ह्रस्वत्वं च प्राप्नोति अनेन दीर्घत्वं च, तस्यावकाशः, यामणि कुलं,
ह्रस्वाभावपक्षे दीर्घस्यावकाशः, पदान्तरउभयप्रसङ्गः, यद्यपि ह्रस्वाभावपक्षे
सावकाशं दीर्घत्वं तथापि तेन परत्वाद् ह्रस्वो बाध्यते, अष्टेदानो दीर्घे कृते
पुनः प्रसङ्गः^१ कस्माच्च भवति तत्राह । ‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानं चेति’ ।

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां

षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

“अङ्गस्य” ॥ ‘अधिकारोयमिति’ । स्वरितत्वात् । इह केचि-
न्मन्यन्ते प्रागभ्यासविकारेभ्योयमङ्गाधिकारः, एवं हि ‘गुणो यङ्लुक्’-
रित्यत्र लुग्यहणं न कर्तव्यं भवति, कथं, प्रत्ययलङ्घनेनैव सिद्धं, यदि
त्वभ्यासविकारेभ्योयमधिकारः स्यात्ततोऽङ्गाधिकारविहितमिति नलुमता-
ङ्गस्येति प्रतिषेधः स्यादिति । वृत्तिकारस्तु मन्यन्ते यदि प्रागभ्यास-
विकारेभ्योङ्गाधिकारः, वक्ष्येति वृश्चतेर्लिटि लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति
रेफस्य सम्प्रसारणे उरदत्वे हलादिशेषे च कृते वकारस्यापि सम्प्रसारणं
प्राप्नोति, तस्य न सम्प्रसारणे स-प्रसारणमिति प्रतिषेध इष्यते, स न
प्राप्नोति, उरदत्वस्यासम्प्रसारणत्वात्, न च तस्य स्थानिवत्त्वम्, अपर-
निमित्तत्वात् । आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः पुनरङ्गाधिकारे सत्युरदत्वं
परनिमित्तकं भवति, अङ्गन स्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्यात्तेपात् । यदप्यक्तं
लुग्यहणं न कर्तव्यं भवतीति, तदपि न, नहि तत्राङ्गाधिकारविहितस्यैव
प्रतिषेधः, कस्य तर्हि, लुमता लुप्ते प्रत्यये वस्तुतो यदङ्गं तस्य प्राप्तं यत्का-
र्यमाङ्गमनाङ्गं वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधः । तस्मादासन्नमाध्यायपरिस-
माप्तेरयमङ्गाधिकारो युक्त इति, हूत इत्यादौ यजादित्वात्सम्प्रसारणम् ।
‘जीनइति’ । यहिज्येति सूत्रेण सम्प्रसारणं, त्वादिभ्य इति निष्ठानत्वम् ।
‘निरुतं दुरुतमिति’ । वेज् तन्तुसन्ताने, यजादिः, अत्राङ्गेनन्तभूत-
योर्निर्दुरोरक्षयवौ यौ हलौ तदाश्रयं दीर्घत्वं न भवति । ‘क्रिमिणा-
मिति’ । क्रिमिपामन्शब्दाभ्यां मत्वर्थे पामादिभ्यो नः, पामनो
नलोपः, स्त्रियां टाप्, द्वितीयैकवचनम्, अत्र नामिति समुदायस्याप्रत्य-
यत्वाच्च तदपेक्षं पूर्वस्याङ्गत्वमिति नप्रत्ययापेक्षयाङ्गत्वेपि दीर्घत्वं न
भवति, पामनामित्यत्र नलोपे कृते ऽजन्तत्वाद् दीर्घप्रसङ्गः । न च नलोप-
स्यासिद्धत्वम्, असुबिधित्वात्, नह्यस्यां दशायां दीर्घत्वं सुबिधिर्भवति ।
अस्तु वा ऽसिद्धत्वं, नोपधाया इति दीर्घत्वप्रसङ्गः, भिस्सा ओदनः, भिस्सदा

१ सिद्धत्वादिति पा. वं. पु. ।

२ इतीति नास्ति. वं. पु. ।

३ हलादिशेषे इति नास्ति. वं. पु.

दधि । ननु किमिणामित्यत्र प्रत्ययस्यार्थवत्त्वेऽपि समुदायोऽनर्थकः, परस्परसम्बन्धात्, एवं भिस्साभिस्सदयोर्भित्शब्दः, ततश्चार्थवद्बुद्धौ नानर्थक्यस्येत्येव न भविष्यति तत्राह । ‘अङ्गाधिकारइत्यादि’ । सन्सम्प्रसारणदीर्घत्वैत्वतातडिबहुवङ्नुट्त्वस्वत्वन्त्वे चाङ्गस्येत्यधिकारे प्रयोजनं, सनि दीर्घः प्रयोजनं, दधि सनोतीति दधिसेत्यत्र माभूत्, सम्प्रसारणदीर्घत्वं निवृत्तं दुहन्तमित्यत्र माभूत्, इत्वमेर्लिङि वान्यस्य संयोगादेः, निर्यायात् निर्वायादित्यत्र माभूत्, तातड् निपातस्य तोर्माभूत् जीव तु त्वम्, इयङ्बहु, इयर्थं वर्धम् इत्यत्र माभूत्, नुट्, इत्स्वनश्चापो नुट्, कुमारी आमित्याहेत्यत्र माभूत्, इत्स्वत्वं केणः, कुमारी कस्मै स्पृहयति, कुमारीः कं सुखं कुमारीकमित्यत्र मा भूत्, तत्त्वम्, अपो भि अश्वभार इत्यत्र माभूदित्येषमर्थं कर्तव्योङ्गाधिकारस्योन्यार्थः कृतो नामीत्यत्रापि दीर्घत्वं व्यवस्थापयति अभिमतं विषये नियमयति । ‘अर्थवद्बुहणपरिभाषयेति’ । उपलक्षणमेतत् । आनेमुक्, प्राण इत्यत्र माभूत् । अङ्गत्सर्वधातुक्रयोदाघौ दधि यातमित्यत्र माभूत् । इत्येषमर्थं लक्षणप्रतिपदेः क्तपरिभाषा नञिवयुक्तन्यायश्च नाश्रयितव्यो भवति । वृष्टी स्थानेयोगेति वचनादङ्गस्येति स्थानवृष्टीयं, ततश्चातो भिस् ऐसित्यत्रात इति पञ्चम्यन्तमङ्गस्येत्यस्य वृष्ट्यन्तस्य सामानाधिकरण्येन विशेषणं नोपपद्यतइत्यकारमात्रस्य ग्रहणात् ब्राह्मणभिस्सेयादावपि प्रसङ्गः । अथयववृष्ट्यादीनां चाप्रसिद्धिः, ततश्च ऊदुपधाया गोहो ऽङ्गस्येति स्थानवृष्ट्या अन्त्येत्युपसंहाराद्गोहस्वान्त्यस्य स्यादुपधायात्वेति वचनादुपधामात्रस्य च, एवं शास इदङ् हलोरित्यादावपीत्याशङ्कायामाह । ‘अङ्गस्येति’ । ‘सम्बन्धसामान्ये वृष्टीति’ । अयमभिप्रायः । अधिकारोऽयं च च परार्थः, वृष्टीस्थाने योगेत्यपि परिभाषा परार्थो, न च परार्थयोः वदस्वरं सम्बन्धोस्ति, यथोक्तं गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति, ततश्चाङ्गस्येति वृष्टी स्वभावप्रयुक्तं सम्बन्धसामान्यमेवार्थमभिधत्तइति । ‘यथायोगमिति’ । यस्मिन्योगे यस्य सम्बन्धविशेषव्याभिप्रायः क्रमस्ति तस्मिन्योगे तत्रैव विशेषे पर्यवस्यतीत्यर्थः ।

तद्वया । 'हन्तेर्ज' इत्यादौ स्थानबद्धी, 'ऊतुपधाया गोह' इत्यवयवबद्धी, 'युधोरनाका' वित्यादौ निमित्तनिमित्तिसम्बन्धे बद्धी, लोकवत्तद्वया लोके देवदत्तस्येत्यभेदेन प्रवृत्ता बद्धी पुनः पाणिः कम्बल इति प्रतिसम्बन्ध-
वशात्तत्रतत्र विशेषे पर्यवस्यति । 'अथ वेत्यादि' । पूर्वं विवक्षितोपि
बहुपर्यः सामान्यरूप इत्युक्तमिदानीं तु प्रयोगसाधुस्वायेव बहुव्याज्यते
न स्वर्थविवक्षयेत्युच्यते, अत्रयं च यथा कया चन विभक्त्या निर्द्वष्टव्यं,
बहुपनुरोधस्तु बाहुल्येन तदर्थस्योपयोग्यमाणात्वात् । 'यथायोगं विभक्तिषु
विपरिणाम्यत इति' । लोकवदेव । तद्वया उच्चाणि देवदत्तस्य एहाणि,
आद्यो वैधवेयो देवदत्तः, आमन्त्रयस्त्वेन देवदत्तः, किमनेन कृत्यं देव-
दत्तेनेति, तेना 'तो भिस ऐंस' त्यत्र पञ्चम्या विपरिणामे सति अका-
रान्तादङ्गादित्ययमर्थो भवति, आदिशब्देन 'युष्मदस्मद्वां हसोश्चित्थि-
वमादिर्येह्यते । अपिशब्देनैतद्वर्शयति न केवलं बहुपर्येव सप्त विशेषः
सिध्यति, अपि तु पञ्चम्यर्थेपीति, पूर्वत्र तु पञ्चे 'अतो भिस ऐंस' ।
त्यत्र निमित्तनिमित्तिसम्बन्धे बद्धी, अङ्गस्य निमित्तं यो भिस्, कश्चा-
ङ्गस्य निमित्तं यस्मि अङ्गमित्येतद्ववति, कस्मिंश्चैतद्ववति, प्रत्यये ॥

"हलः" ॥ 'हल इति किमिति' । केनेदानीमुदाहरणेषु दीर्घ-
सिद्धिः, एवं मन्यते, यथा शेषइति लक्षणं चाधिकाश्च, तथाङ्गस्येत्ये-
तदपि, ततश्चाभिमतं विषये दीर्घा भविष्यतीति, अतिप्रसङ्ग इति सूत-
रम् । 'विद्वो विचित इति' । अथ ताडने, अथ व्याजीकरणे, बहिर्ज्यादिना
संभसारणम् । 'अथ इत्येवेति' । 'कृत्रोपे पूर्वस्य दीर्घाण इत्यतः । न च
तस्यैकः काशेदतीम्यहखेन विच्छेदः । तत्र हि विरोधाभावादित्यहखेता-
त्वेन विशेष्यते इकोण इति, अथेदानीं चावित्यारम्भात् इत्येवानुवर्ति-
ष्यते नेक इति । 'तृतीयेति वा निपातनादिति' । मा नामाण इत्येत-
दनुवृत्तत्, द्वितीयतृतीयचतुर्थेति योयं निर्द्वैशस्तस्मादेव निपातनादनुयो-
दीर्घत्वं न भविष्यतीत्यर्थः ।

नन्वेकमङ्गबहवं प्रकृतं तद्वृत्तो यदि ।

विशेषणं स्यात्कार्यित्वमङ्गस्येह न लभ्यते ॥

ततश्च सिद्धमित्यादावपि दीर्घः प्रसज्यते ।

अथ निर्दिश्यते कार्यो नाहलः स्याद्विशेषणम् ॥

ततो निरुतमित्यादावपि दीर्घत्वमापतेत् ।

सङ्गच्छतस्य चैकस्य युज्यते नोभयार्थता ॥

अत आह । 'अङ्गग्रहणमित्यादि' ।

आवर्तमानं वस्तुचैकमप्यनेकस्य शेषताम् ।

भजते भाजनं यद्वृणामसहभोजने ॥

“नामि” ॥ नामित्येतस्य शास्त्रे क्वचिदप्यविहितत्वात्तत्परिज्ञा-
नार्थमाह । 'नामिति षष्ठीबहुवचनमित्यादि' । नामीति दीर्घ-
पाठस्तु न समीचीनः, । 'आगतनुटकमिति' । गत्यर्थत्वाद्गमेः कर्मणि
कर्तरि वा क्तः । आगतो नुट्येन आगतो वा नुट्यं तदागतनुटकम् ।
'अनीनामित्यादि' । अकारान्तस्य तु 'सुपि चे'ति दीर्घः सिद्धः ।
'कर्तृणामिति' । नन्वण इति वर्तते, तच्चाह । 'अण इत्येतदिति' । 'न
तिसुवतसि'तिप्रतिषेधादिति भावः । 'उत्तरार्थमिति' । 'नोपधाया' इति
दीर्घत्वं सनुट्के आमि यथा स्यात् पञ्चानां सप्तानां, 'षट्चतुर्भ्यश्च'ति
नुट्, चर्मणामित्यादावनुट्के मा भूत् । 'कृते च नुटि दीर्घत्वप्रतिपत्त्यर्थ-
मिति' । आगतनुट्स्य ग्रहणमित्यनुषङ्गः । 'अन्यथा हीत्यादि' । यद्वा-
गतनुटकस्य ग्रहणं न क्रियेत ततो ऽग्निग्राम् इति स्थिते दीर्घत्वं च
प्राप्नोति नुट् च, षरो नुट्, नित्यं दीर्घत्वं, कृतेपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेपि,
ततो दीर्घः कृते ऽह्रस्वत्वाच्चेव न स्यात्, योयं सिद्धान्ते निमित्तत्वेनोपा-
दानादयमेवं सिद्धेऽनुट् स एव न स्यादित्येवमशब्दस्यार्थः । ननु चाह
त्रायं ह्रस्वान्ताबुद्धिः, न च नित्यत्वाद्दीर्घः कृते क्वचिदपि ह्रस्वान्त-
मस्ति, तर्हि एवं विज्ञास्यामः भूतपूर्वं यद् ध्रस्वान्तमिति, ननु चेदं संप्रति
ह्रस्वान्तमस्ति, 'न तिसुवतसु' तिसृणां, चतसृणां, नैतदस्ति, इह तावच्च-
तसृणामिति षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् सिद्धः, तिसृणामित्यत्रापि 'ह्रस्वनव्वापो
नुडित्यत्र त्रैस्त्रय इत्यतस्त्रैरित्यनुवृत्तेरेव नुट् सिद्धः, यदा तर्हि 'नृ चे'-
ति दीर्घत्वप्रतिषेधस्तदास्त्यवकाशः, न चैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोक्त-

यति, यद्येतावत्प्रयोजनं स्यान्नद्यापो नुदित्येव ब्रूयात्, ह्रस्वग्रहणात्
भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते, यद्येवमस्यां वधाम्, 'अस्थिदधिसकयत्णा' मित्य-
नङि कृतेपि भूतपूर्वमेतद्ध्रस्वान्तमिति नुट् प्राप्नोति, ततश्च नोपधाया
इति दीर्घत्वे नलोपे च अस्थानामिति प्राप्नोति, यद्वा यदा नुद्विधौ भूत-
पूर्वगतिस्तदा नुगिनत्यो भवति, अनङ् त्वनित्य इति पूर्वं नुटि कृते
ऽस्थीनामिति प्राप्नोति, द्विपदामित्यादौ पादस्य लोपे कृते नुट् प्रसंगः,
एवं पटुचोमासित्यत्र ये ह्रस्वान्तस्यादेशास्तेष्वपि प्रसङ्गे योज्यः, तस्माच्च
शक्यं भूतपूर्वगतिर्विज्ञानं, यच्चाक्तं त्रैरित्यनुवृत्तेरेव तिसृणामित्यत्र नुट्
सिद्ध इति, तदप्यप्रमाणं, नहि द्वयोरन्यतरस्य वा ऽपेक्षायामसत्यां चकारे
चासत्यनुवृत्तिः स्वध्यवसाना, तस्मादन्यथा हि नुडेव न स्यादिति
स्थितमेतत् । उक्तएवार्थे संहस्रश्लोकं पठति । 'नामिदीर्घ इति' । यदि
नुटमकृत्वा आमीत्येव सूत्रं क्रियेतेत्यर्थः । 'वचनादिति' । वचनसाम-
र्थ्याद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञायतइति भावः । 'यत्र तच्चास्तीति' । तिसृणामि-
त्यत्र यत्र दीर्घत्वं नास्ति स वचनस्यावकाश इत्यर्थः । 'नोपधाया-
श्चेति' । चशब्दः समुच्चये ॥

“न तिसृचतसृ” ॥ सूत्रे षष्ठीद्विवचनस्य लुका विद्वंशः ।
‘तिसृणां चतसृणामिति’ । कथंपुनरत्र दीर्घप्रसङ्गः, यावताजन्तस्य दीर्घो
नामीति, न चात्राजन्तता सम्भवति, कथं, तिसृणाम् इति स्थिते नुट्
प्राप्नोति ‘अचि र अत’ इति रादेशश्च, परत्वाद्वादेशस्तच्चाह । ‘इद-
मेवेति’ ॥

“ह्रन्स्यभयथा” ॥ ‘तिसृ चतसृ इत्येतयोरिति’ । अविशेषेण
तु विकृत्यो दृश्यते, अयं पितृणामग्निः, धाता धातृणामिति तैत्तिरीयके
ह्रस्वः, बहुवे दीर्घः ॥

“नृ च” ॥ ‘केविदचेति,’ । ह्रन्स्यभयथेत्यतः । ये त्वनृव-
र्त्तयन्ति ते पूर्वसूत्रे तिसृचतसृग्रहणमनुवर्त्तयन्ति ॥

“नोपधायाः” ॥ अनजन्तार्थ आरम्भः, न इति षष्ठ्येकवचनान्तं,
सौचत्वाच्चिद्वंशस्य यकारनोपस्थासिद्धत्वं मनाशित्याद्बुधः । अपर आह,

नेत्वविभक्तिको निर्द्वैजः, अकारश्चोच्चारणार्थ इति, पञ्चानामित्यादौ
सुबिधौ नलोपस्यासिद्धत्वाच्चान्तत्वम्, उपधाबहुव्यमाद्यस्यो माभूत् ।
नैतदस्ति प्रयोजनं, दीर्घस्योपस्थापितमहं नाम्बरतया विशेषयिष्यामः,
उत्तरत्र च सर्वनामस्थानपरतया, तत्र येन नाश्रयधानमित्येकेन वर्णेन
व्यवधाने भविष्यति, उत्तरार्थेन्तु, इन्द्रन्यूषार्यम्णां श्रवित्यत्र दीर्घविधे-
रुपधानियमादिति वक्ष्यति तदर्थमुपधाबहुव्यम् ॥

“सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” ॥ ‘राजनीति’ । विभावा द्विष्येरि-
त्यस्लोपाभावपक्षे दीर्घत्वप्रसङ्गः, एवं चर्मणामित्यादावपि प्रसङ्गः ॥

“वा अपूर्वस्य निगमे” ॥ अत्र दीर्घस्योपस्थापितस्याचो विशेष-
कमुपधाबहुव्यं, अपूर्वस्येत्येतदपि तस्यैव विशेषणं, तेन पुल्लिङ्गस्याविरोध
इति मन्यमान आह । ‘अपूर्वस्याच इति’ । ‘अभुत्तणमिति’ । ‘अभु-
त्तिशब्द उणादिषु निपातितः, ‘इतोत्सर्वनामस्थान’ इत्यकारः ॥

“सान्तमहतस्संयोगस्य” ॥ सकारे ऽकार उच्चारणार्थः, सान्तो
यस्य स सान्तः, सान्तेति एयक्पदं लुप्तवृष्ठीकं संयोगस्य विशेषणं,
तद्विशिष्टसंयोगो नकारस्य विशेषणं, महच्छब्दोपि तस्यैव विशेषणं,
सर्वनामस्थानइत्यनेनानुवृत्तेन सान्तः संयोगो महच्छब्दश्च विशेष्यते,
तेन हंसः हंसावित्यत्र दीर्घाभावः । ‘महतश्चेति’ । यो नकार
इत्यपेक्ष्यते । ‘तस्येति’ । नकारस्य, कः पुनर्नकारस्योपधायाश्च संबन्धः,
यावता यस्मिन्समुदाये योन्त्यादलः पूर्वः स तं प्रत्युपधा, सत्यम्, इह तु
गत्यभावात्सामीप्यलक्षणः संबन्धः, नकारसमीपवर्तिन्यास्तमेव नकारान्तं
समुदायं प्रत्युपधाया इत्यर्थः । कल्पसूत्रेषु च प्रौढोय व्यवहारः ।
तद्व्याख्या विसर्जनीयोऽनत्यन्तरोपधो तिष्ठति इति । ‘श्रेयानिति’ । ‘प्रशस्यस्व
अः’ । उगिदचामिति नुम् । ‘श्रेयांसीति’ । ‘अशशसोः शिः, ‘नबुंक्तस्व
कलच’ इति नुम् । ‘महानिति’ । बृहन्महच्छतुर्वच्येति वचनादुगिदचा-
मिति नुम् ॥

“अप्रमृत्स्वसुनपृनेष्ट्वष्टत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम्” ॥ ‘आप
इति’ । अप्रशब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वाद् द्विवचनैकवचनयोरसंभवः ।

‘बहुमीति’ । बहुव्रीहिः । अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य
चेति तदन्तविधिर्भ्युपगतः, किं पुनरत्रेष्ट्यं, न तावदृक्पूरश्चरिति
प्राप्तस्य समासान्तस्याभाव इत्याह । ‘तत्रेति’ । यत्पुनरेष्ट्यं तद्व-
र्जयति । ‘नित्यमपीति’ । कृताकृतप्रसङ्गित्वाच्चित्यो नुम् । ‘जनाप-
वादानिति’ । न लोकाव्ययेत्यादिना तृन्योगे षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि
द्वितीयैव भवति, एतच्च त्वन्तत्वाभिव्यक्तये प्रयुक्तम्, एतेन कटस्येति
व्याख्यातं, ‘तुरिष्ठेमेयस्सु’ ‘तुश्चन्दसीतिवत् सामान्यनिर्देशे कर्तव्ये
तुन्तुचोर्भेदेनोपादाने प्रयोजनं चिन्त्यम् । ‘अत्र्युत्तिपत्तदिति’ ।
नाशयं व्युत्तिपत्तयै भवत्येतदतः कृत्प्रसङ्गस्य कंसयहणाल्लभ्यते,
ज्ञापकादिति भावः । ‘व्युत्तिपत्तदिति’ । नमेस्तुचि मकारस्य पकारः,
नप्ता, नयतेस्तुचि षुक् गुणश्च नेष्टा, त्विगेरच्चापधायाः, त्वष्टा, तदेस्तु-
न्यनिट्त्वं, तप्ता, होता पोता, तृनेष, प्रपूर्वाच्चासेस्तुच्, अनिट्त्वं च,
प्रशास्ता । ‘एवं भूतानामिति’ । अस्यैव विवरणं संज्ञाशब्दानामिति ॥

“इन्हनूपवर्ग्यां शौ” ॥ ‘अनिनस्मन्बहूनान्वर्धयता चानर्थ-
केन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति’ इन्हनूणेन तदन्तं दृश्यते, इतरे-
भ्यापि केवलेभ्यः शिर्षं संभवति, कथं, हविति हन्तेः क्विबन्तस्य बह्वं,
ब्रह्माद्युपपदाच्च हन्तेः क्विब्विहितः, इतरौ च पुल्लिङ्गौ, तस्मात्सर्वैरेव
तदन्तविधिर्विज्ञायत इत्याह । ‘इन्हनूपवर्ग्यमन्वित्येवमन्तानामिति’ ।
‘बहुदण्डीनीति’ ।

वैषम्यपरिहारार्थमाद्ययोर्बहुपूर्वयोः ।

उपन्यासो बहुत्वं च पूर्वादौ कालभेदतः ॥

इति, इह दण्डीनि ब्राह्मणकुलानि ब्रह्महाणि ब्राह्मणकु-
लानि, इत्यन्तरेणापि बहुशब्दमाद्ययोरिन्हवित्येतयोस्तादृशत्वेनो-
पन्यासः संभवतीति चोक्तं, वैषम्यपरिहारार्थं तु बहुपूर्वयोरुपन्यास
इत्युत्तरं, वृत्रहा इन्द्रः, स एकः, एवं पूर्वार्यमणौ, तेषां कथं बहुत्वं
विशेषणमिति चोक्तं, मन्वन्तरादिकालभेदेनेन्द्रादयोभिन्नान्त इत्युत्तरम् ।
यद्वा बहुषु यज्ञेष्वहूता इन्द्रादयो यैर्ब्राह्मणकुलेस्तानि तथोच्यन्ते ।

ननु च 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धा' इति दीर्घत्वं सिद्धं तत्किमर्थं ऽयमा-
 रम्भ इत्याह । 'सिद्धे सत्यारम्भ इति' । 'इचादीनामुपधायाः शावेवेति' ।
 विपरीतस्तु नियमो न भवति इचादीनामेव शाविति, सर्वनामानि, तान्ये-
 कवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश्च इति निर्द्वैशात् । 'सूत्रहणाविति' । नन्व-
 चास्तु 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धा' इति प्राप्तस्य दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिः,
 'अनुनासिकस्य क्लृप्तलोः किङ्कती' इति प्राप्ते दीर्घः कस्माच्च भवति, न ह्यसौ
 तस्य नियमः, अप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च, सत्यं, नियमविधानसामर्थ्यात्
 तस्याप्यनेन निवृत्तिः, अस्त्येवं सर्वनामस्थाने, विभक्त्यन्तरे तु सर्वना-
 नुनासिकलक्षणो दीर्घः प्राप्नोत्यत आह । 'दीर्घविधिरिति' । य इह
 शास्त्रे इचादीनां दीर्घविधिस्तं विनियम्य तस्य नियमं कृत्वा, क, सुटि
 सर्वनामस्थाने, उपलक्षणमेतत्, तेन शसादेशोऽपि शिर्ष्यते, इति शब्दे
 हेतौ, स च भिन्नक्रमः श्लोकान्ते द्रष्टव्यः, ततः किं कुर्यात्, शौ नियमं
 पुनर्विदध्यात् । एवकारो भिन्नक्रमो नेत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, एकस्मिन्योगे
 नियमद्वयस्य कर्तुमशक्यत्वाद्योगविभागः कर्तव्य इत्यथोदुक्तं भवति,
 इन्हन्पूर्वार्थमिदमित्येको योगः, सर्वनामस्थान इति च वर्त्तते, इचा-
 दीनां च सर्वनामस्थान एव दीर्घा भवतीत्यर्थः, अत्र हन्व्यतिरिक्तानां
 ग्रहणमुत्तरार्थं, ततः शाविति द्वितीयो योगः, सर्वनामस्थानेऽपि शावे
 न सर्वत्र, ततः सौ चेति सूत्रं विध्यर्थम्, । एवं च योगद्वये क्रियमाणे च
 सति यदिष्टं संपद्यते तद्वर्णयति । 'भूणहनीति तथास्य न दुष्येदिति' ।
 तथेति योगद्वये सतीत्यर्थः । अस्येति, आचार्यस्य । भूणहनीति स-
 प्तम्येकवचने 'विभाषा दिश्यो' इत्यल्लोपाभावपक्षे ऽनुनासिकलक्षणो
 दीर्घो न भवतीत्यर्थः । सप्तम्येकवचनमुपलक्षणं सर्वत्र दीर्घप्रसंगस्योक्त-
 त्वात्, एवं योगविभागेन चोक्तं परिहृत्यैकस्मिन्योगे परिहर्तुमाह । 'शा-
 स्मीति' । शास्मि उपदिशामि तं प्रकारं येनैकयोगेऽपि दोषाभावः । अत्रामि
 सुडिति सर्वनामस्थानं लक्ष्यते सर्वनामस्थानग्रहणं निवर्त्य अनाश्रितसर्व-
 नामस्थानत्वविशेषे प्रत्ययत्वमात्राश्रयेण, शौ नियमं कुरु वा, एवं वा कुरु
 पूर्वाक्तं वा प्रकारमित्यर्थः, असत्यपि शास्त्रीयेधिकारं लौकिकापेक्षालक्षणः

स्यात् संबन्ध इति तद्विवृत्यर्थमाह । 'अप्यसमीत्येति' । अपेक्षालक्षणमपि संबन्धमनाश्रित्येत्यर्थः । एवं च विशेषमनपेक्ष्य शौ नियमः क्रियमाणः प्रत्ययत्वेन तुल्यजातीये सर्वत्र प्रत्ययान्तरं निवृत्तिं करोति, यद्येष वृत्रहेवाचरति वृत्रहायतइति क्यङि 'अकृत्सार्वधातुकयो' रित्यपि दीर्घा न स्यादत आह । 'दीर्घविधे रति' । निर्द्वारणएषा षष्ठी, जातावेकवचनम्, उपधाशब्देन उपधालक्षणं दीर्घत्वमुच्यते, दीर्घविधानमध्ये उपधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमादित्यर्थः । एतच्चापधायहणानुवृत्तेर्लक्ष्यते । हन्तेर्यौ हन्तिभ्यः, तस्मिन्यो दीर्घविधिस्तत्र न दोष इत्यर्थः । क्वचित्तु हन्तेति निपातोभिमुखीकरणार्थः पठ्यते, अत्रापि यियहणमुपलक्षणं, दण्डीभूतइत्यत्र 'च्यौ च' त्यपि दीर्घा भवत्येव । इदानीमसत्यपि योगविभागे सर्वनामस्थानापेक्षायां सत्यामपि न दोष इत्याह । 'सुट्यपीति' । अपिशब्दो प्रकृतप्रतिषेध इत्यनेन संबन्धनीयः । वाशब्दः पदान्तरं द्योतयति । अत्रापि सुडिति सर्वनामस्थानोपलक्षणं, तदयमर्थः । अथ वा सुटि सर्वनामस्थाने प्रकृते प्रकरणादपेक्षमाणे, एतेन लौकिकमधिकारमभ्युपगच्छति, शास्त्रीयस्तु नैवाभ्युपगम्यते । 'अनवकाशइति' । हेतुगर्भमिदं विशेषणं, यतोऽनवकाशः शौ नियमोऽतोऽप्रकृतस्याप्यनुनासिकदीर्घस्य प्रतिषेधे व्यावृत्तौ कर्तव्याप्यमपि प्रवर्त्तते । कथमनवकाशत्वमत आह । 'यस्य हीति' । द्विविधं सर्वनामस्थानं शिः सुट् च, तत्र शिर्नपुंसकस्य संबन्धी, तत एतस्य विधानात्, सट् तु स्त्रीपुंसयोः, 'सुडनपुंसकस्ये'ति वचनात्, ततश्च यस्य नपुंसकस्य संबन्धिनि शौ नियमः क्रियते सुटि सर्वनामस्थानसंज्ञकै नैतन्नपुंसकस्य संभवति, अनपुंसकस्येति वचनात्, हिशब्दो हेतौ, यस्मादेवं तेन कारणेन तत्र सर्वनामस्थाने सुटि नियन्तव्यं व्यावृत्त्यं दीर्घत्वं न संभतीति सामर्थ्यादविशेषणं नियम आश्रीयते, एतदुक्तं भवति, यदि प्रकरणाप्राप्तं सर्वनामस्थानत्वं शिराश्रीयते तदा नपुंसकसंबन्धित्वमप्याश्रयणीयमभ्याश्रयणे वायमर्थो भवति, इत्थादीनां नपुंसकानां शब्देव

सर्वनामस्थाने दीर्घत्वमिति, एवंविधस्य नियमस्य किं तुल्यत्रातीयं व्यावर्त्तनीयं नपुंसकानामेवैषां सर्वनामस्थानान्तरं, न च तदस्तीति नियमविधानसामर्थ्यात्मकरणप्राप्तं सर्वनामस्थानत्वं सामर्थ्यप्राप्तं च नपुंसकत्वमुभयमप्यविशेषात्परित्यज्य प्रत्ययमात्रे स्त्रीपुंससंबन्धिनि दीर्घत्वं व्यावर्त्तयतीति । विनियम्य, साधु नियम्य, । हन्तेरनुनासिकस्येत्यादिना प्रथमश्लोकं व्याचष्टे, सर्वनामस्थानइत्यादिना द्वितीयस्य पूर्वार्द्धं, यस्त्वि-
त्यादिना पश्चार्द्धं, अथ वेत्यादिना तृतीयश्लोकम् । 'अनुवर्त्तमाने-
षीति' । लौकिक्यत्रानुवृत्तिर्विवक्षिता न शास्त्रीया स्वरितत्वनिबन्धना,
तथा हि सति सामर्थ्यप्राप्तस्य नपुंसकत्वस्यैव परित्यागः स्यात्, न वचनप्रा-
प्तस्य सर्वनामस्थानत्वस्य, सामर्थ्यादित्युक्तं तदेव दर्शयति । 'शिशब्दे-
हीति' । 'अविशेषेणेति' । नपुंसकत्वं सर्वनामस्थानत्वं च विशेषमनाश्रि-
त्येत्यर्थः । पूर्वं नपुंसकत्वाप्रसज्जनेन केवलसर्वनामस्थानत्वाश्रयेण नियमो
दोषप्रसङ्गात्तथा नाश्रीयतइत्याद्ययोः श्लोकयोस्कं, वृत्तिकारस्तु सर्वना-
मस्थानत्वपरित्यागेन केवलनपुंसकत्वाश्रयणमपि दोषप्रसङ्गादेव सर्वथा
न कार्यमित्याह । 'तत्र त्विति' । तुशब्दोपिशब्दस्यार्थं भिन्नक्रम-
श्चेतदित्यस्थानान्तरं द्रष्टव्यः, तत्रैतस्मिन्चयमे क्रियमाणे नपुंसकस्ये-
त्येतदपि विशेषणं नाश्रीयतइत्यर्थः । किमेवं सति सिद्धं भवति
तद्वर्शयति । 'तेनेति' । तदाश्रयणे ह्ययमर्थः स्यात्, इनादीनां नपुंस-
कानां शबेव दीर्घत्वमिति, ततश्च भूणहनि ब्राह्मणकुले इत्यादावेव
दीर्घत्वं न स्यात् न लिङ्गान्तरे, तस्माच्चपुंसकत्वमपि विशेषणं नाश्रय-
णीयमिति भावः । कथं पुनरप्रकृतस्यासंशब्दितस्य नपुंसकत्वस्याश्रयण-
प्रसङ्ग इत्याह । 'सर्वनामस्थानविधाने त्विति' । सर्वनामस्थानमिति
तटस्थमुपलक्षणं, यदिदं सर्वनामस्थानं शिशब्दस्तस्य यद्विधानं जशश-
ब्दारित्येतन् तत्रेत्यर्थः । सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने त्विति पाठे के ऽयं
सर्वनामस्थानसंज्ञः शिशब्दस्तद्विधानइत्यर्थः । सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने
त्विति प्रसिद्धः पाठः, न तत्र समीचीनमर्थं पश्यामः, तथाहि । शि सर्व-

नामस्थानमित्येतत्संज्ञाविधानं तत्र नपुंसकग्रहणमस्ति । अथ शिशब्दस्य नपुंसकत्वाव्यभिचारादार्थाच्चपुंसकस्याश्रयणं, तदत्रैव सूत्रे शक्यते वक्तुं, किमुच्यते संज्ञाविधाने त्विति, अद्यावश्यमयमेव पाठो गेज्यस्तदाहः प्रश्लेषः, स च धात्वर्थानुवादी, सर्वनामस्थानसंज्ञस्याविधानं सर्वनामस्थानसंज्ञाविधानं तत्रेति, स एवार्था यं पूर्वमवोचाम, तुशब्दो हेतौ, अपि स्यादिति संभावनायां, यस्माच्चपुंसकादेव शेषविधानं तस्मात्तत्र शिशब्दे क्रियमाणस्य नियमस्य नपुंसकविषयता संभाव्यतइत्यर्थः ॥

“अन्तसन्तस्य चाधातोः” ॥ ‘अत्रेत्यादि’ । ननु च परत्वाच्चित्यत्वाच्च नुमेव पूर्वं प्राप्नोति तत्राह । ‘यदि हीति’ । इह दीर्घञुत्थाचः स्थानित्वं, तच्च न स्वरूपेण किं तर्हि उपधाया इत्यनुवृत्तेरप्यध त्वनिबन्धनम्, अत एवाजन्तस्य दीर्घाभावः, तस्मात्स्थानित्येवात्र निमित्तशब्दः प्रयुक्तः । ‘पिण्डग्रश्च’मेवइति । यस्मिन्सु अदने, वस आच्छादने, क्षिप्, ननु चानर्थकत्वादेवात्र न भविष्यति, मूलोदाहरणेषु त्वसु-न्त्ययस्यार्थवत्त्वात्सिद्धमत आह । ‘अनर्थकोपीति’ । अत्रैव हेतुमाह । ‘अनिनस्मिन्ग्रहणानीति’ । अयमेव धातुप्रतिषेधो ज्ञापयति अस्तीयं परिभाषेति । नैतदस्ति ज्ञापकम्, अस्यर्थमेतत्स्यात् शत्रूनस्यात् शत्रूनस्यतीति शत्रूव इति, तस्माद्वचनमेवेदम्, अतुहयणे त्वर्थवतोतुशब्दस्याभावादेवानर्थकस्य ग्रहणम्, अन्तग्रहणमनर्थकं केवलयोरत्वसोरभावादेव सिद्धमत आह । ‘अन्तग्रहणमित्यादि’ । उपदेशो लक्षणवाक्यानि गणपाठश्च, प्रयुज्यतइति प्रयोगः, उपदेशे प्रयोग उपदेशप्रयोगः उपदेशे यत्प्रयुज्यते शब्दरूपं तदेकदेशस्याप्यत्वसन्तस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः । असति पुनरन्तग्रहणे कस्य ग्रहणं न स्यादित्यत आह । ‘इतरथा हीति’ । मत्तुग्रहणमुपलक्षणं, ‘कुमुद्वनइवेतसेभ्यो हुतुप्’ इत्यस्यापि ग्रहणं न स्यात् । किं कारणमित्यत आह । ‘उपदेशइति’ । रुपनिर्गहो, रुपनिश्चयः, स यद्यपि लौकिके प्रयोगे भवति, अनुबन्धयुक्तं तु

१ सर्वनामस्थानसंज्ञाविधानमिति नास्ति इं पु. ।

२ चर्म वासो इति अधिकं मुद्रितमूलपुस्तके ।

रूपमुपदेशश्च निश्चीयतइत्युपदेशइत्युक्तम् । 'नायमत्स्वन्त इति' । यद्यपि तावतो ऽवधेरतुरन्तस्तथापि न तत्पर उपदेशः, यत्परश्चोपदेशो न सोत्स्वन्तः, प्रकारान्तत्वात्, ततश्च तस्य ग्रहणं न स्यात्, अन्तग्रहण-सामर्थ्यात् तावतोप्यवधेरत्स्वन्तस्य ग्रहणम् ॥

“अनुनासिकस्य क्लृप्तोः कृति” ॥ अङ्गातिप्तस्य भला विशेष-ब्रह्मातदादिविधिः, कितीत्येतत्संभवव्यभिचाराभ्यां भलादेरेव विशेष-णम् । 'प्रतानित्यादि' । 'तमु काङ्क्षायां, शमु उपशमे, दमु म्लानौ, हतेभ्यः कृप्, मो नोधातोरिति नत्वम्, । 'यङ्लुगन्तासासिति' । तस्य सार्वधातुकमपिदिति द्वित्वं, वस्तुकथनं चैतत्, न त्वनेन निष्ठाशङ्का धार्यते, इति खल्वपीत्युपक्रमात्, किं च निष्ठायामिटा भवितव्यं, न चोदित्वाद्यस्य विभाषेति प्रतिषेधः, एकाच इति तत्रानुवृत्तेः ॥

“अञ्जनगमां सनि” ॥ अत्र यदुपधाया इत्यनुवर्त्तत अजन्तेषु व्यञ्जनस्य दीर्घप्रसङ्गः, तस्माद्विवृत्तं, यद्येवं हनिगम्योरनोन्यस्य दीर्घ-प्रसङ्गः, तत्र । अचश्चेत्युपस्थानात् । न चैत्रमभ्यासस्य प्रसङ्गः, हन् स इति स्थिते परत्वादीर्घत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विवचनम्, अस्तु वा ऽभ्यासस्यापि दीर्घः, ह्रस्व इति ह्रस्वो भविष्यति । 'जिघांसतीति' । अभ्यासाच्चेति कुत्वम् । 'अधिजिगांसतइति' । इङश्चेति गमिरादेशः । इह बहुवो गमयः, गम् सृष्टृ गताविति धातुः, यौ गमिरबोधने, सनि चैतीणादेशः, इणवदिक इति वक्तव्यमितीक आदेशः, इङश्चेतीङादेशश्चेति, तत्राविशेषात्सर्वत्र प्रसङ्गे सत्याह । 'गमेरिङादेशस्येति वक्तव्यमिति' । इण इक इङश्चैक एवादेशः स इङोपलप्यते, अतो धातुमेकं वर्त्तयित्वा त्रयाणा-मादेशस्य ग्रहणं, तथा च वक्ष्यति अजादेशस्य गमेरिति, एवं चेणिकोरादे-शस्यापि गमेर्भावकर्मणोरात्मनेपदइङभावे भलादौ सनि 'अञ्जे'ति दीर्घो भवत्येव, सज्जिगांस्यतइति । 'सज्जिगंसतइति' । गमेः 'समो गमृच्छीत्या-त्मनेपदं विहितं, तत्र चाकर्मकादिति वर्त्तते तेन सनन्तादपि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदमकर्मकादेव भवति, ततश्च मातरमित्यपपाठः, माचेति तृतीयान्तं पठितव्यम् । 'सज्जिगांसदिति' । सम्पूर्वाङ्गमेः सन्, सकर्मक-

स्वात्परस्मैपदं क्कान्दसत्त्वादिङभावः, 'बहुलं क्कन्दस्यमाद्योगेपी' त्यङ्-
भावः, प्रायेण तु वृत्तौ साट्ठं पठ्यते । इहेत्यादिना गमेरिङादेशस्येति
वक्तव्यमित्येतत्प्राचष्टे, कथं पुनः सनि दीर्घइत्येतावति सूत्रे क्रियमाणे
ऽजन्तस्यैव दीर्घत्वं लभ्यते ऽत आह । 'तच्चावेत्वादि' । सनि दीर्घ इति
सूत्रे क्रियमाणे ऽङ्गप्येति वर्त्तते, दीर्घश्रुत्या वा ऽचश्चेत्युपतिष्ठते, तत्र
विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामवारादुत्तरत्र हनिगम्योर्दीर्घविधानानुसमा-
यामङ्गमवा विशेष्यते, तेन त्वचाङ्गं, विशेषणेन तदन्तविधिर्भवतीति सिद्ध-
मजन्तस्य दीर्घत्वं, यथा ऽङ्कत्सार्वधातुकयोरित्यत्र तस्मादिहाव्यहणं न
कर्त्तव्यं, किमर्थं तर्हि क्रियतइत्याह । 'तत्क्रियतइति' । प्रवृत्तिभेदेन,
व्यापारभेदेन, तमेव दर्शयति । 'अजन्तस्येति' । एवं चाव्यहणं साम-
र्थ्यादावर्त्ततइत्युक्तं भवति ॥

“तनोतेर्विभाषा” ॥ ‘उपसंख्याननेति’ । तनिपतिदरिद्राणा-
मुपसंख्यानमित्यनेन ।

“क्रमश्च त्वि” ॥ अनुनासिकस्य क्किन्तोः क्किन्तीति क्रियस्य
दीर्घस्यापवादोऽयं विकल्पः । ‘उपधाया इति’ । यद्यप्युपधाग्रहणं पूर्व-
मेव निवृत्तं तथाप्यचश्चेत्युपस्थानादन्यस्य चाचोसम्भवादेवमुक्तम् ।
'क्रमित्वेति' । 'उदिता' वेति पक्षे इट् । 'बहि रङ्गापि ल्यबादेश
इति' । एतच्चादो जग्धिर्त्यपि किन्तीत्यत्र ल्यब्यहणेन ज्ञापितम् ॥

“च्छोः शूडनुनासिके च” ॥ यद्यत्र केवलस्य छस्य ग्रहणं स्यात्तदा
पृच्छेरुपदेशानन्तरं तुकि कृते क्तप्रत्यये परतश्चकारमात्रस्य शादेशे सत्वे
तुकिः छुत्वे पृष्टइत्यनिष्टं रूपं स्यात् । न च निमित्ताभावे नैमित्तिकस्या-
प्यभाव इति तुको निवृत्तिः, नहीदं वचनं नापि न्यायः, नहि कृतस्य
निवृत्तौ कश्चिच्चायः, कथं तर्हि स्यात्तच्च सत्वे कृते छुत्त्वस्य निवृत्तिः,
नात्र कृतमेव छुत्वं निवर्त्तते किं तर्हि तस्यासिद्धत्वात्पूर्वमेव सत्वं,
तत्र छुत्त्वस्य प्राप्यभावः, तदेवं वितुक्कस्य ग्रहणे दोषं दृष्ट्वाह । 'च्छ
इत्येतस्य सतुक्कस्येति' । कथं पुनर्जायते च्छेत्यस्य सतुक्कस्य ग्रहणमिति,
यज्याञ्चेति नङो द्वित्कारणात्, तद्वि विश्न इत्यत्र गुणो माभूदिति, सतु-

कृष्णैव शादेशे लघूपधत्वाद्गुणप्रसङ्गः, वितुक्कस्य तु शादेशे तकार उपधा
 वेकारः, संयोगे गुर्विति गुरुसञ्ज्ञस्त्व, पृच्छेस्तु कृदिति सम्प्रसारणार्थं
 नङो डित्त्वं न भवति, 'प्रश्ने चासवकाल' इति निपातनात्, तस्मा-
 त्सतुक्कस्य सहसम्, एवं च कृत्वा पृष्टप्रतिवचनइति निर्द्वैशेष्यपत्तिः ।
 ननु सतुक्कस्य सहस्येऽप्यलोन्यस्येति ह्यमात्रस्य प्रसङ्गः, नह्यनर्थके ऽलो-
 न्यविधिरस्ति, अथ सतुक्केन ज्ञेनाङ्गस्य विशेषणान्तदन्तस्याङ्गस्या-
 लोन्यस्य प्रसङ्गः, तदापि निर्द्विश्यमानस्यादेशा भवन्तीति सह तुका
 भविष्यति । 'अन्तरङ्गत्वादिति' । उपदेशानन्तरं प्रसङ्गादन्तरङ्गत्वं,
 अस्तु बहिरङ्ग, कथम्, उत्पत्ते प्रत्यये ऽङ्गसञ्ज्ञा, अङ्गस्य च शादेशः,
 न च वार्णादाङ्गं बलीयः, भिन्नकालत्वात् । 'चौकादिके नप्रत्ययइति' ।
 साक्षात्सिद्धेर्विहितोपि बाहुलकाच्चप्रत्ययः । 'पुगन्तलघूपधगुणात्पूर्वमूढ
 क्रियते इति' । अन्तरङ्गत्वादिति वक्ष्यमाणो हेतुरिहाव्यपकष्टः, गुणो हि
 बहुपेक्षो बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षश्च, ऊटु तु विपर्ययादन्तरङ्गः, तेन स एव
 पूर्वं क्रियते, तत्र कृतेन्तरङ्गत्वाव्यपदेश इति, अन्तर्भूतात्रपेक्षत्वाव्यपदेशोऽन्त-
 रङ्गत्वं, गुणस्तु पूर्ववदेव बहिरङ्गः । 'नानाश्रयत्वाच्चेति' । यत्रैकमेव
 निमित्तीकृत्याङ्गवर्णयोयुग्यत्माप्तिस्तत्र वार्णादाङ्गं बलीयः, तथा ऽचो ऽपि
 तिवृद्धेरवकाशो गौरिति, यथोवकाशो दध्यचेति, चकारेत्यत्र कश्च
 इति स्थिते उभयप्रसङ्गे परामपि वृद्धिं बाधित्वान्तरङ्गत्वाव्यपि प्राप्ते
 वार्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धिर्भवति । 'शब्दप्रादिति' । वृत्तादिवत्त्वं,
 जश्त्ववत्त्वं । 'गोविदिति' । विच्छ गतौ, गां विच्छायतीति विशद
 'आयादय आर्द्धधातुके वे'त्यायप्रत्ययाभावपक्षे क्तिप् । 'अतर्धूर्हिरव्य-
 धूरिति' । द्विविष्टिविध्यां क्तिप्, सुआतुष्टिबुध्वक्ततीनां प्रतिषेध-
 इति सत्त्वाभावः । ननु चान्तरङ्गे यणि बहिरङ्गस्योऽसिद्धत्वाव्यपदे-
 शेन नात्र भवितव्यमत आह । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति' । नात्रा-
 नन्तर्यइत्यस्यायमर्थः, यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा ऽचोरानन्तर्यमाश्रीयते तत्र
 बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्ततेइति, एतच्च सत्वतुकोरसिद्ध इत्यत्र ज्ञापि-
 तम् । 'दुभ्यामिति' । कठोवकाशो व्यूतः व्यूतवान्, उत्पत्त्यावकाशोऽ-

हर्षमलद्यु, द्युभ्यामित्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादूट् प्रसङ्गः, तस्मात्कृ-
 तीत्यत्रानुवर्तयितव्यमिति भावः । 'केचिदित्यादि' । तेषां मते हि
 दिविप्रभृतीनां यद्गुणान्तां तस्मिन्परीडभाषपक्षे कठि सति देदिवीति
 देद्वीति, देदिवीषि, देद्वीषीति, पूर्वत्र तु पक्षे वलिलोपे देदेति देदे-
 वीति । 'कथं द्युभ्यां द्युभिरिति कठि कृतइति' । कृडितीत्यस्याननुवृत्त-
 त्वात् अत्रापि परत्वादूटा भाव्यम्, । कठि च कृते द्युभ्यां द्युभिरिति
 भवितव्यमिति प्रश्नः । 'दिव उदि' ति तपरकरणादित्यादि' । अत्र हि
 तपरकरणं न कर्त्तव्यं यतोर्द्व्यमात्राकालस्य व्यञ्जनस्य मात्राकालो ब्रह्म
 एव सिद्धस्तत्क्रियते लक्षणान्तरेणापि दीर्घा माभूदिति, तेन परमपूठं
 बाधित्वा दिव उदित्यनेन मात्राकालो भविष्यतीत्यर्थः । अथ वा कठि
 कृतइत्यस्य परेण परिहारस्येन संबन्धः, तत्रायमर्थः । क्रियतां सामान्येन
 कृडिति वाच्यं च ऊट्, कृते तु तस्मिन्नेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्तस्यै-
 वाठः स्थाने तपरत्वान्मात्राकालो भविष्यति । 'तेषामित्यादि' । कृडि-
 दूहणे हि निवृत्ते सति वृज्रादावपि शस्यानेन विधानादुच्चादिसूत्रे कृ-
 द्द्वयं न कर्त्तव्यं, शकारस्य चत्त्वविधानेनैव सर्वस्य सिद्धत्वात्, ये तु कृडि-
 दूहणमनुवर्तयन्ति तेषां वृज्रादौ शत्वस्याभावाच्छस्यैव चत्वं विधातव्यं,
 तत्रापि सतुक्कस्य ग्रहणम्, ऊडयं यदि टित्यादाद्यन्तौ टकितावित्यादिः
 प्रसज्येत, अस्तु वकारस्य, वलि लोपे सति अतद्वूरित्यादि सिद्धं, न च ना-
 प्राप्ते वलिलोपशारभ्यमाण ऊडलोपस्य बाधकः स्यादिति शङ्कनीयं,
 भिन्नजानीयत्वात्, ऊडागमः, लोप आदेशः, न च भिन्नजानीयं बाधकं
 भवति, नहि दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेति दध्मः
 कम्बलो बाधको भवति । सत्यम् । उत्तरसूत्रे त्वागमिभेदाद् द्वापूठौ
 स्याताम्, एको वकारात्पूर्वो ऽपर उपधायाः, तस्मादूट्छित्वमवस्थाङ्गी-
 कर्त्तव्यमिति मन्यमानस्तदङ्गीकरणे प्रयोजनमाह । 'ऊट्छित्करणमिति' ।
 एवं ब्रुवता एत्येधत्पूठस्विति ठकारस्य चत्वेन निर्द्वैष्ट इत्युक्तं भवति, यत्र
 ठकारो न क्रियते ततो वृद्धिविधावपि नोपादीयेत, ततश्च प्रकृते प्रोह-

तदित्यत्रापि स्यात् । 'वाह ऊहिययमपि ठिदेवेति' । अन्यथा तस्य
वृद्धिविधौ ग्रहणं न स्यात्, अत्रापि टकारस्याश्रयणं जश्चत्वाभ्याम् ॥

“ज्वरत्वरसिष्यविमवामुपधायाश्च” ॥ ज्वर रोगे, जित्वरा संभ्रमे,
सिषु गतिशेषणयोः, अथ रत्तणे, मय बन्धने । 'ज्वरत्वरत्यादि' ।
वस्तुकथनम् ॥

“राल्लोपः” ॥ 'मूर्द्धेति' । मूर्द्धा मोहसमुच्छ्राययोः । 'हुर्द्धेति' ।
हुर्द्धा कौटिल्ये । ननु च पूर्वत्र सतुक्कस्य छकारस्य ग्रहणं वितुक्क-
श्चायं तत्कथमत्र लोप इत्याह । 'राल्लोपइत्यादि' । ननु यदि नाम
रेकात्परः सतुक्कश्छकारो न संभवति किमेतावता ऽपरकृतस्यासंस्थितस्य
केवलस्य छस्य ग्रहणं भवति, तस्मादेवं व्याख्येयं, पूर्वत्र द्विच्छकारो
निर्द्देशः, तत्रैकः सतुक्को ऽपरस्तु केवलो एहीतस्तत्र च राल्लोपे सतु-
क्कस्य छस्यासंभवात्केवलो एह्यतइति, यदि द्विच्छकारकः पूर्वत्र निर्द्देशः,
च्छोरिति निर्द्देशो नोपपद्यते, कथं, समाहारद्वन्द्वे एकवचनप्रसङ्गः,
नैष दोषः । पूर्वे द्वयोश्छकारयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा पश्चादुच्चारणे-
तरेतरयोगे द्वन्द्वः करिष्यते, एवमपि द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारइति
समासान्तः प्राप्नोति, तर्हि छकारवकारयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा तेन
सह सतुक्कस्य छस्यतरेतरयोगे द्वन्द्वो भविष्यति, यदि पूर्वत्र वितुक्को
गृह्यते वाञ्छतेः क्विपि शब्दं प्राप्नोति, इष्टमेवैतत्संमृहीतं वांशौ वांश
इत्येव भवितव्यम् ॥

“असिदुवदत्रा भात्” ॥ आ भादिति निर्द्देश आ कङारादित्य-
नेन व्यख्यातः, सिदुशब्दो निष्पन्नवचनः, न सिद्वो ऽसिद्वो यः पुनः
सिद्वोपि सिदुकार्यं न करोति । 'स तेन तुल्यं वर्ततइति' । असि-
दुवत्, किं पुनस्तत्, प्राधान्यात्कार्यमिति प्राप्तं, शास्त्रं हि कार्यार्थ-
त्वादप्रधानं, कार्यस्य चासिदुत्वे आदेशलक्षणप्रतिषेध एव सिद्वोत्, आगहि
जहीति, न तूत्सर्गलक्षणस्य भावः, एधि शाधीति, कार्यस्यासिदुत्वे ह्यय-
मर्थः, आ भाच्छास्त्रीयं कार्यं प्रवृत्तमपि प्रवृत्तकार्यं न करोतीति, अतः
प्रवृत्तकार्यनिबन्धनस्यैव कार्यस्य प्रतिषेधः स्यात्, च न एधि शाधीत्यत्र एतत्-

शाभावनिवन्धनं किञ्चित्कायं प्राप्तं यस्य प्रतिषेधो विज्ञायेत, आभीयं तु शास्त्रं स्वकार्ये कुर्यादेव, अत एवशाभावशास्त्राभ्यां स्वकार्ययोरेत्वं-
शाभावयोः प्रवर्तितयोः स्थानिनोरभावात्तच्चिवन्धनं धित्वं न स्यादेव ।
शास्त्रासिदुत्वे त्वयमर्थः, आभीयं शास्त्रं निश्चयमपि स्वकार्यं न करो-
तीति, अत एवशाभावशास्त्राभ्यां स्वकार्ययोरेत्वंशाभावयोरप्रवृत्तत्वा-
दनिवर्तितत्वाच्चैत्वधिभावशास्त्रस्य स्थानिबुद्धिरेव वर्ततेइति तच्चिव-
न्धनं कार्ये सिध्यति, अतो व्यापकत्वाच्छास्त्रस्यैवासिदुत्वम्, आ भादिति
शास्त्रस्यैव विषयत्वेन निर्द्वैशाच्च । यदायं स्वतन्त्रविधिः स्यात्तदा
भादुहणं विषयनिर्द्वैशार्थं वा स्यात्, आ भाच्छास्त्रे ऽत्र कर्तव्ये ऽसिदुव-
दिति, असिदुवद्ववता वा निर्द्वैशार्थम्, अत्रयहणं तु विषयार्थम्, आ भा-
च्छास्त्रं तदसिदुवद्ववति अत्रैवाभीये शास्त्रे कर्तव्यइति, तत्राद्ये पक्षे
असिदुवद्ववतो निर्द्वैशाभावाद्वात्किं चनाष्टाध्यायां कार्यं तत्सर्वमाभीये
कर्तव्ये असिदुवत्, ततश्च धिन्विहणघोर चेत्यस्यासिदुत्वाद्भिनुते ह्यनु-
तइत्यतो लोपो न स्यात्, अत्रयहणं चानर्थकं स्यात्, अपरिपूर्णेत्वा-
दध्याहारणैवा भादयत्तत्र कर्तव्यइत्यर्थलाभात्, द्वितीये तु पक्षे समाना-
अयत्वं विशेषो न लभ्येत, ततश्च प्रथमयेति मितो ह्रस्वस्यासिदुत्वा-
ल्लघुपूर्वो मकारो न भवतीति त्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न स्यात्,
प्रबेभित्येति, भिदेर्यङन्ताद् णिचि यस्य हल इति यलोपस्यासिदुत्वा-
ल्लघुपूर्वादुत्तरो णिज्ज भवति, यकारेण व्यवधानादित्ययादेशो न स्यात्,
प्रस्तनयेति, अदन्तास्तनशब्दइत्यस्माद् णिच्यल्लोपस्यासिदुत्वाल्लघोरैव
यरो णिच् न तु लघुपूर्वादित्ययादेशाप्राप्तिः । पशुं सनोतीति जनसनस-
नेति षिट्, षिट्ठवनोरित्यात्वं, सनोतेरन इति षत्वं, पशुषाः, ततः शसि पशु-
षो नवाक्षानित्यादावात्वस्यासिदुत्वा' दातो धातो 'रित्यालोपो न स्यात् ।
चास्त्रायितेति, सनेर्यङि द्विर्वचनात्परत्वा' द्ये विभाषे'त्याख्ये द्विर्वचने
तृचि आत्वस्यासिदुत्वा' द्यस्य हल' इति यलोपः स्यात्, पपुष इत्यादौ
च दोषो वक्ष्यते, अधिकारे आ भादुहणं चानर्थकं स्यात्, अधिकारादेव
तदर्थलाभात् । तथाहि । 'श्नाच्चलोप' इत्यत्रास्मिन्नुपस्थिते सति श्नादु-

तरस्य नकारस्य लोपो भवति स चासिद्धवद्भवतीत्ययमर्थो भवति, एवमनुदात्तोपदेशेत्यादावपि, तत्किमसिद्धवद्भवतो निर्द्वैशार्थेनाभादुहणेन, न चासिद्धवद्भवत इयत्तावधारणार्थमाभादुहणम्, अधिकारे ह्यस्मिन्नवधिनिर्द्वैशाद्युच्चारणाकावित्यादीनामपि असिद्धत्वं स्यादिति वाच्यं, ह्याप्प्रातिपदिकादितिषदन्तरेणाप्यवधिनिर्द्वैशमधिकारपरिमाणावगतेः । नन्वसत्याभादुहणे ऽधिकारोऽस्मिन्सति यत्रैतदधिकृतं तदेव सूत्रं तद्विहितं वा कार्यमत्रग्रहणेन परामृश्येत, अन्यस्य संनिहितस्याभावात्, ततश्च 'आचलोप' इत्यस्यायमर्थः स्यात्, इनादुत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति, स चासिद्धवद्भवत्यत्रैव, आचलोपे कर्तव्य इति, एवं सर्वत्र, ततश्च चिणो लुगिन्यत्रैवेष्टं सिध्येदकारितरामिति, गतः गतवानित्यादावन्यस्मिन्नाभीये ऽन्यस्याभीयस्यासिद्धत्वानापादनादतो लोपादि स्यादेवाभादुहणं तु कृत्वा विधावाश्रीयमाद्ये तस्यैव संनिहितस्यात्रग्रहणेन परामर्शादाभीयमाभीयेसिद्धवत्त्वस्मिन्नन्यस्मिन्वेत्ययमर्थो लभ्यते । उच्यते । अधिकारेऽप्यस्मिन्सति अनुदात्तोपदेशेत्यादौ तत्रैव कर्तव्ये तस्यैवासिद्धवदने न किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति तत्कार्यविशेषरूपपरित्यागेन इदमसिद्धवद्भवति अत्र कर्तव्य इत्येवं सामान्यरूपेण परामर्शादन्यस्मिन्नप्यन्यस्यासिद्धत्वं भविष्यति, तदेवमाभादुहणमतिरिच्यमानं विषयार्थं विज्ञायते, अधिकाराच्चासिद्धवद्भवतोऽवगतिः, अत्रग्रहणं तु समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थं, यद्युभे अप्याभीये एकमेव निमित्तमाश्रित्य प्राप्तुः, एवमन्यान्यस्मिन्नसिद्धवद्भवति, किमत्रग्रहणमतिरिच्यत इत्यतः समानाश्रयत्वप्रतिपत्तिः, नेत्याह, अत्रार्थेऽवायं, तथाहि । अनुदात्तोपदेशेत्यत्रास्मिन्नपस्थिते सत्ययमर्थो भवति, अनुदात्तोपदेशानां लोपो भवति भलादौ कृति परतः, स चासिद्धवद्भवति, कुत्र कर्तव्ये, अत्र यदा भातत्रेति, कार्यः, कृत्यनुनासिकलोपो भवतीत्युक्तम्, अत्रैव कृति निमित्ते सति यदाभीयं प्राप्नोति तत्र कर्तव्य इति, एवं सर्वत्र, एवं च विस्पष्टमन्तरैव समानाश्रयत्वं प्रतिपादितं भवति । यदायमधिकारस्ततो यत्रास्योपस्थानं

तत एवारभ्य यदा भासन्नैव तस्यासिद्धत्वं स्यात् न तु स्वस्मात्पूर्वेष्वितरेषु,
यद्वेश्येन हि वक्ता आहुञ्चार्यते तत एवारभ्य मर्यादाभिविधिप्रति-
पत्तिः, यथा आ पाटलिपुत्रादृष्टो देव इति, एवं च घञसोरेवामित्यस्याय-
मर्थो भवति, अस्तेर्हो एकारः, स चेत् आरभ्य यदा भासन्नसिद्धवदिति,
ततश्च पूर्वत्र धित्वे नासिद्धवत्स्यात्, स्वतन्त्रे तु विधौ अत्रैव प्रदेशे आहर्षे
प्रतिपादयन् अत एवारभ्य यदा भासन्नसिद्धवद्भवत्यत्रैव कर्त्तव्यमिति, श्लाघ-
लोपइत्यारभ्य अत्यवशास्त्येवमन्तानां सर्वेषामेवान्योन्यस्मिन्नसिद्धत्वमा-
पादयति । उच्यते । द्वौ पदौ शब्दाधिकारश्चार्थाधिकारश्च, ततश्च शब्दा-
धिकारे स्यादेव दोषः, अर्थाधिकारे त्वस्मिन्नेव प्रदेशे आहर्षे प्रतिपाद-
यन् पूर्ववत्प्रतिपादयति, स च प्रतिपादितार्थादुत्तरत्रोपतिष्ठते, उप-
स्थितश्च तत्रतत्रोपस्थितेनात्रग्रहणेन विशेष्यतइति सर्वमिष्टं सिद्धं, तद-
नेन सूत्रेणायमर्थः सम्पादितः, 'आबलोप' इत्यारभ्यापादपरिसमाप्तेर्यानि
सूत्राणि तान्यन्योन्यस्मिन्नसिद्धवद्भवन्ति, तानि चेत्तुल्यनिमित्तानीति, तदे-
तत्सर्वं वृत्तौ यथास्थानं योज्यं, तदाश्रयमेव भवतीत्यत्रासिद्धवदिति
वक्ष्यमाणमपक्रष्टव्यं, विभिन्नाश्रयं व्याश्रयं विभिन्ननिमित्तमित्यर्थः । 'असिद्ध-
वचनमित्यादि' । उत्सृज्यते आदेशेन निवर्त्यतइत्युत्सर्गः स्थानी, स तत्तत्त-
निमित्तं यस्य तदुत्सर्गलक्षणं, तस्य भावः, प्रवृत्तिर्यथा स्यात्, एतच्च
शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाल्लभ्यतइत्युक्तम् । 'आगहीति' । बहुलं कृन्-
सीति शपो लुक्, अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । 'जहीति' ।
हन्तेर्जः । 'अभाजोति' । भञ्जेश्च चिणीत्यनुनासिकलोपः, रामः,
'रञ्जेश्च' 'घञि च भावकरणयोर्न्यनुनासिकलोपः । 'अञ्जहञ्च
किमिति' । यद्यपि समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थमिति पूर्वमेवात्रग्रहणस्य
प्रयोजनमुक्तं तथापि समानाश्रयत्वप्रतिपत्तेः किं कलमिति ग्रन्थावसरो-
ज्येव । 'पपुष इति' । पा पाने, 'आतो नोप इटि च' । 'चिपुष
इति' । चिप् चयने, 'एरनेकाच' इति यथादेशः । 'लुलुविषइति' । लूप्
केंदने, कथं पुनरत्र व्याश्रयत्वमित्याह । 'आलोपादीनि हीति' । नन्वे-
वमपि नैवात्राल्लोपादीनि सिध्यन्ति, अन्तरङ्गाणि हि तानि, अन्तर्भूतस-

न्यसारणापेक्षत्वात्, बहिरङ्गं सम्प्रसारणं, बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षत्वात्, ततः
 किम्, असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे, तत्राह । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गद्वया-
 दि' । 'एतदिति' । वचनापेक्षं नपुंसकत्वं, किमिति न प्रवर्त्तते ऽत
 आह । 'एषा हीति' । 'आ भाच्छास्त्रीवेति' । बाह ऊहित्यत्र ज्ञापि-
 तत्वात्, ततः किमित्याह । 'तस्यामिति' । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्स-
 च्चिधानं नास्तीति, परिभाषया सह यौगपदमेष्टव्यं, परिभाषासचि-
 धावन्तरङ्गबहिरङ्गयोरवस्थानाभावादित्यर्थः । वसुसम्प्रसारणं चेकं परिभा-
 षाया आल्लोपादीनां चाश्रय इति समानाश्रयत्वमप्यस्ति, एतच्च नाजा-
 नन्तर्यइत्यनाश्रित्योक्तम्, आल्लोपादयो ह्यचोरानन्तर्यमाश्रित्य प्राप्नुव-
 न्ति । 'वुगुटाविति' । तत्र युटा तावत्सिद्धत्वं न वक्तव्यं, युद्धिधानसाम-
 र्थात् यण न भविष्यति, तत्र यकारद्वयश्रवणार्थं युद्धिधानं, यणो
 मयो द्वे भवत इति द्विर्वचनविधानात्, 'हलो यमां यमि लोप' इति
 पक्षे लोपविधानाच्च पक्षे यकारद्वयश्रवणस्य सिद्धत्वात्, वुको ऽपि
 सिद्धत्वं न वक्तव्यं, कथं नाप्राप्ते उच्यारभ्यमाणो वुक् तस्यापवादो
 भविष्यति । ननु च बाधकप्रवृत्तिवैलायां यद्विरुध्यते तद्बाधकेन निव-
 र्त्तितं न प्रवर्त्तते, उच्यन्निरवकाशे वुकि प्रवर्त्तमाने ऽसिद्धत्वात्स्वमा-
 त्मानमदर्शयवशक्यो बाधितुमिति वुकि कृते तस्यासिद्धत्वात्स्यादेव,
 एवं तर्हि वुङ्ग करिष्यते, भुवो लुङ्लिटोरुपधाया इति सूत्रमस्तु, तत्र
 च 'ओः सुी' त्यत ओरित्यनुवर्त्तिष्यते, तेन भुवोङ्गस्योपधाया उकारस्य
 ऊद्ववतीत्याश्रयणे उच्यङि कृतऊकारो भविष्यति, यद्येवं बभूव बभूविष्येति
 गुणवृद्धोरवावोश्च कृतयोस्त्वर्णोपधा न भवतीत्युत्वं न स्यात्, तत्रापी-
 न्धिभवतिभ्यां चेति पितोपि लिटः कित्वाद्गुणवृद्धोरभावे उच्यङि ऊद्ववि-
 ष्यति, यद्येवमिन्धिभवतिभ्यां चेति सूत्रं कर्त्तव्यं स्यात्, वुकि पुनः क्रिय-
 माणे इन्धेश्छन्दोविषयत्वादुवो वुको नित्यत्वादिति न्यायात्तत्र कर्त्तव्यं
 भवति, अश्वयं च वुको नित्यत्वमाश्रित्य बभूवेति साधयितव्यम्, अन्यथा
 ऽचो ऽणितीत्यत्रेक इत्यनुपस्थानादनित्यत्वात् वृद्धिः स्यादेव, एवं तर्हि
 नार्थो वुका नापि कित्त्वेन, ओः सुपीत्यत्रावर्णमपि प्रश्लिष्यते, अकारो-

कारयोरानुबन्धे कृते ङसिद्धसोश्चेति पूर्वकादेशेन निर्द्वैशात्, तेन बभूविषेति गुणवृद्धोरवावोश्च कृतयोरवर्णस्याप्युपधाया ऊद्विष्यति, बभूवतुरित्यादावुचङ्ङि कृते उवर्णस्यापि, यद्येवमोः सुपीत्यवर्णस्यापि निर्द्वैशात्कीलालपः पश्येत्यादावपि यण् स्यात्, परत्वादातो धातोरिति लोपो बाधको भविष्यति, लोपस्यावकाशः संयोगपूर्वाकारान्तो धातुः, अकारप्रश्लेषस्योत्तरावकाशः, बभूव, बभूविष्य, कीलालपः पश्येत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादाकारलोपः, विप्रतिषेधे असिद्धत्वं नास्तीति ज्ञापयिष्यते । एवमपि कीलालपौ सर्वनामस्थाने भसञ्ज्ञाया अभावादाकारलोपाप्रसङ्गादप्यस्य स्यात्, एवं तर्ह्योः सुपीत्यत्राच्च श्नुधात्वित्यतो य्वोरित्यनुवर्तिष्यते, तत्-श्वाकारोकारसमुदायनिर्द्वैशेपि य्वोरित्यनेन विशेषणसामर्थ्यादुकारस्यैव यण् भविष्यति न त्ववर्णस्येति, सामर्थ्यादवर्णवृद्धयमुत्तरार्थमेव सम्पद्यते, तदेवं सत्यप्यस्मिन्योगे वुष्पुटोः सिद्धत्वं न वक्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । ये त्वाङ्, भुवो वुस्तुङ्लिटोरित्यत्र य्वोरित्यनुवर्तनीयम्, उवर्णान्तस्य भुवो वुष्पुष्टा स्यात् बोभाव, बोभविषेति यङ्लुकि पिति लिटि इन्धिभवतिभ्यां चेत्यत्र श्रितपा निर्द्वैशादसति क्तिञ्च गुणवृद्धोः कृतयोरनुवर्णान्तस्य माभूदित्येवमर्थम्, एवं च बभूव बभूविष्येत्यत्रापि गुणवृद्धोः कृतयोः वुकोऽप्रसंगादनित्यत्वादिन्धिभवतिभ्यां चेति क्तिञ्चमारम्भणीयं, तत्र च द्विदित्याधिकारात्किञ्चित्त्वयोः हभयोरपि विधानाद्बभूवेत्यनिल-क्षणापि वृद्धिर्न भवति, एष एव च क्तिञ्च श्रितपा निर्द्वैशं वुकि च तद-भावं कुर्वतः सूत्रकारस्याभिप्राय इति तेषां वुक्कः सिद्धत्वं वक्तव्यमेव, न च वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति वुक्कः सिद्धत्वं लभ्यते, सत्यसति वा वतावतिदेशेष्वातिदेशिकाविबुद्धस्वाश्रयकार्यानिवर्तनान्सिद्धत्वासिद्ध-त्वयोस्तु विरोधात्कथं वतिना सिद्धत्वप्रापणं कथं वा विषयविभागे लभ्येत, स्यानिवदित्यादौ तु वतिमन्तरेण संज्ञा स्यादिति वत्करणमतिदे-शार्थं सत् स्वाश्रयप्रतिपत्त्यर्थं वक्ष्यते, एवं तर्हि ह्नसोरलोप इति तत्परकरणात्लिङ्गात्क्वचित्सिद्धत्वमनुमीयते, तद्वि आस्तामित्यादावाटो मा भूदिति । यदि चेदमसिद्धत्वं नित्यं स्यात् आटोऽसिद्धत्वादेव लोपो न

भविष्यतीति किं तपरकरणेन, वत्करणं तु प्रतिपत्तिलाघवार्थमेव, तथा च 'वत्वनुकारसिद्धः,' 'गेतोणिदि'त्यादौ वृत्तिमन्तरेणापि परच परशब्दप्रयोगादेवातिदेश आश्रितः, तत्रापि चाविबुद्धं स्वाश्रयं भवत्येव । अत्राङ्गुर्यादायां यदि स्याद्वाधिकारीयस्यासिद्धत्वं न स्यात्, न चाभा-
दुहणं विषयार्थम्, असिद्धवद्भवतस्तु परिज्ञानमधिकारादेवेत्युक्तम्, अतो मर्यादार्येष्यादि भाधिकारे ऽप्यस्योपस्थानं न विहन्यते, तस्मादेवं वक्तव्यं
भाधिकारीये कर्तव्ये भाधिकारीयस्य पूर्वस्यैव प्रकरणस्याप्यसिद्धत्वं नोक्तं
स्यादिति । सत्यम् । अयमेव दोषः, तत्र सूर्यणैकदिगिति अणि कृते
यस्येति लोपः, ङीप्, पुनरणो यस्येतिलोपः, अत्रेदानीं 'सूर्यतिथ्ये' ति यलोप
इष्यते सौरी बलाकेति, स न प्राप्नोति, भाधिकारीये यलोपे यस्येति
लोपस्यासिद्धत्वाभावात्प्रकारस्यानुपधात्वात्, स्थानिवद्भावश्च यलोप-
विधिं प्रति निषिद्धः, तमिमं मर्यादापक्षे दोषं दृष्ट्वाह । 'आ भादित्यय-
मभिविधावाङ्गिति' । 'भाधिकारेप्यसिद्धवद्भवतीति' । भाधिकारेपि
यदवस्थितं तत्रापि कर्तव्ये तत्रत्यमन्यच्चासिद्धवद्भवतीत्यर्थः, एवं व्याख्या-
ता वृत्तिः । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि, इह पादोऽस्यास्तीति,
'अत इनिठनौ, पादिकः, उदकं वहतीत्यण्, संज्ञायामुदभावः, उदवा-
हस्वापत्यमत इञ्, औदवाहिः, सारणवारणशब्दाभ्यां ल्युङन्ताभ्यामत
इञ्, सारणिः, वारणिः, शतनपातनशब्दाभ्यां टित्त्वान्ङीप्, शतनी,
पातनी, संसेर्ध्वसेर्ण्यन्तादिकि संस्यते ध्वंस्यते, अत्र यस्येतिलोपे णिलोपे
च कृते पद्माव, ऊठ्, नस्तद्धिते, अल्लोपोनः, अनिदिनामित्येते विधयः
प्राप्नुवन्ति, लोपस्यासिद्धत्वाच्च भवन्ति, तत्र । अचः परस्मिविति स्थानिव-
द्भावेनाप्येतानि सिद्धानि, 'शाहा' वित्यत्र शास् हाविति पदच्छेदः,
शासः शासित्ययमादेशो भवति, किमर्थमिदम्, इत्वबाधनार्थं, ततो
हुक्लभ्य इति धित्वं, धि चेति सलोपः, शाधीति सिद्धं, धि सकारे सिद्धो
लोप इति नाश्रीयते, चकाधीत्येव भवितव्यमिति निर्णेष्यते, 'ध्वसेरेद्वा-
वभ्यासलोपश्चे' त्यत्रापि श्नसोरल्लोप इत्यतो विषयार्थमल्लोप इत्यनु-
त्तरल्लोपविषयत्वं भवदकारस्यैव भविष्यति, ततः पूर्ववद्धस्वसलोपयो-

रेपीति सिद्धम्, इह च कुरु इति कुरुहि इति स्थिते हितुक्च प्राप्नोति गुणश्च, परत्याहुणे कृते 'अत उत्सार्वधातुक' इत्युत्थं च प्राप्नोति हि लुक्च, नित्यत्वादिलुकि कृतेपि सार्वधातुक्यहणसामर्थ्यादुत्पूर्वपि तस्मिन्नुत्थं सिद्धम्, । 'लुङ्लङ्लङ्त्वद्दुदात्त' इत्यत्रोपदेशइत्यनुवृत्तिर्द्विलकारकनिर्द्देशाश्रयणाद्वा लुङादिषु लावस्यायामेवाडाटौ भवत इति अकारि ऐच्चीत्यत्र चिणो लुगिति नित्ये लुकि कृते ऽडाटौ सिद्धौ, एवं चासन्नित्यत्रापि प्रागेव शनसोरल्लोपादाटि कृते तपरकरणाल्लोपाभावः, एवं चायन्नित्यत्रापि इणो यङिति यङादेशात्प्रागाटि सति सिद्धमिष्टं, यद्येवम् येज्यत औष्यतेति, लङो लावस्यायां यजिष्योरनञादित्वादटि सति आटश्चेति वृद्धिर्न स्यात्, अत्र परिहारमाहज्रादीनामित्यत्र वक्ष्यामः । अतो हेरित्यत्र च उतश्च प्रत्ययादित्यतः प्रत्यययहणापकर्षणाज्जहीत्यत्र हन्तेर्जभावे लुङ् भविष्यति । 'अतो लोप' इत्यत्र चानुदात्तोपदेशेत्यत उपदेशयहणानुवृत्तेरुपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इति गतः गतवानित्यत्रानुनासिकलोपे कृते संप्रत्यकारान्तत्वेपि तदभावः, इहापि तर्हि न स्यात् 'धिन्विङ्ग-शश्वोर च' धिनुतः, नोपदेशयहणेनाङ्गमभिसम्बध्यते यदङ्गमुपदेशकाले ऽकारान्तमिति, अपि तु आहुंधातुकमभिसम्बध्यते, आहुंधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति, एतदुक्तं भवति यदाहुंधातुकमुत्पन्नं न मुहूर्त-मात्रमप्यनकारान्तात्परं तत्र तदन्तस्य लोप इति धिनुत इत्यत्र चोप-त्ययसंविद्येनाकारविधानादुपत्यय उत्पन्नो न कदा चिदपि अनतः पर इति, इह च मघमस्यास्तीति कृन्दसीवनिपौ चेति वनिजन्ताच्छस्, श्वयुवमघेनामिति सम्प्रसारणं, मघ उत् अस् इति स्थिते सम्प्रसारणमाश्रित्य यस्येति लोपः प्राप्तस्तस्यासिद्धत्वाच्च भवति, नात्रासिद्धत्वं नभ्यते, व्याश्रयत्वात् शसि सम्प्रसारणं, सम्प्रसारणे यस्येति लोपः, तस्मान्मघ-सच्छब्दोऽप्युत्पन्नं प्रातिपदिकं, ततश्च तद्धिताभावादेव लोपाभावः, इह च कं स्विद्गर्भे प्रथमं दधकाप इति, दधात्तेर्लिटि धा इरे इति स्थिते नित्यत्वादिरयोरे इति कृान्दसो रेभावः, लिट् कृन्दसि सार्वधातुकमपीति षप्, शपः श्लुः, द्विर्वचनम्, 'ई हल्यघो' रिति प्रतिषेधात् 'शनाभ्यस्तयो-

रात् ' इति सिद्धो लोपः, घुष्यतिरिक्तेषु माप्रभृतिषु कान्दसत्त्वाद्याद्यादर्शनं भविष्यति, इह तर्हि कुर्वः कुर्मः कुर्यादिति, कृउवस् कृउमस् कृउयात् इति स्थिते 'नित्यं करोतेः' 'ये चे'ति लोपश्च प्राप्नोति करोतेर्गुणश्च, तत्रोभयोर्नित्ययोः परत्वादुणे कृते अत उत्साहधातुकइत्युत्वं बाधित्वा नित्यत्वादुकारलोपे कृते सार्वधातुकपरउप्रत्यये विधीयमानमुत्वं न स्यात्, न च सार्वधातुकएव परतः शक्यमुत्वं विधातुं, तथाहि सति कुस्त इत्यादौ विकरणव्यशयेपि न स्यात्, क तर्हि स्यात् यत्र विकरणस्य लोपः, कुर्यात् कुर्म इत्यादौ, यत्राप्यत्रापि स्यानिबद्धावाक्यवधानं तथापि वचनाद्वीदुशं व्यवधानमाश्रीयते, तस्माद्वृत्तीदं प्रयोजनं, न प्रयोजनं, सत्यप्युकारलोपे तस्य स्यानिबद्धावात्मयलक्षणेन वा अत उदित्यत्र म्योयं इत्यनुवृत्तेर्वा उत्वं भविष्यति । इह तर्हि कारिष्यतरिति विष्वदिटो-सिद्धत्वाणिलोपो भवति, अन्यथा अनिटीति प्रतिषेधः स्यात्, तत्र चिण्वदिट् चेति वकारः समुच्चये, इट् च यच्चान्यत्वाप्नोति, किं चान्यत्वाप्नोति, णिलोपः, अवश्यं वकारेणैव णिलोपः समुच्चेतव्यः, अन्यथा चिण्वदिटोसिद्धत्वेपि बलादिलक्षणेनेटा सेड्बुद्धिरेव णिलोपशास्त्रस्यास्मिन्विषये वर्त्तत इति लोपो नैव स्यात्, 'चिणोलुगि' त्यत्र चानुदात्तोपदेशेत्यतः किद्वयहणमनुवर्त्य तस्य चिण इति पञ्चम्या बभ्र्यां प्रकल्पितायां चिण उत्तरस्य कङ्कितो लुग्विधीयते, तेनाकारितरामित्यादौ तरपो न भविष्यति, इह तर्हि शुन इति 'श्वयुवमघोना'मिति संप्रमाणे शुञ्च्न् अस् संप्रसारणपूर्वत्वं बाधित्वा अल्लोपोन इत्युकारलोपे सति विभक्तेरनुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति, कृतेस्मिन्योगे संप्रसारणस्यासिद्धत्वाच्च संयोगादुमन्तादिति प्रतिषेधादल्लोपे ऽसति संप्रसारणपूर्वत्वे सति श्कादेश उदात्तेनेदात्तइत्याद्युदात्तं पदं भवति, नात्राल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रसंगो 'न नोश्चन्ताव-वर्णो'ति प्रतिषेधात्, नैव उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः, कस्य तर्हि, तृतीयादिस्वरस्य, स च श्वभ्यां श्वभिरिति हलादौ विभक्तावुदात्तलोपाभावे चरितार्थः, एवं तर्हि न लक्षणप्रतिषेधं शिष्यः, किं तर्हि येन केन चित्प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य, यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति मुनः पश्येति,

तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति, एवं तर्हि तृतीयादियहक्षमपि निवर्त्ति-
ष्यते, अविशेषेण विभक्तिस्वरमात्रस्य प्रतिषेधः, ज्ञापकाद्वा सिद्धं, यद्वं
श्चन्शब्दं गौरादिषु पठति तज्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवत्त-
तीति । एवमपि विद्यते विशेषः, अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन
वा अल्लोपे सति बहवः श्वानो यस्यामिति बहुव्रीहेरुपधालोपित्वाद् ‘न
उपधालोपिन’ इति ङीषा भाव्यं बहुशुनीति, तदभावे तु बहुश्चेति
भवति, गौरादिङीषोप्यनुपसर्जनाधिकारादत्रापसङ्गः, किञ्च ज्ञापकात्सा-
मान्येन वा निषेधादुदात्तनिवृत्तिस्वराभावेऽपि कथमाद्युदात्तं पदं भवति,
नह्यल्लोपे सत्येकादेशस्वरोस्ति, ततश्च सर्वानुदात्तं पदं स्यात्, तदेनद्ब-
धति प्रयोजनं, न प्रयोजनम्, अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं भवति, न च घाष्ठा-
दाङ्गस्य बलीयस्त्वं, व्याश्रयत्वात्, विभक्तिरल्लोपस्य निमित्तं, पूर्वत्वस्य
तु श्वन्शब्दाकारः, इह तर्हि भूयानिति भूभावस्यासिद्धत्वादीर्मुणो न
भवेदिति, दीर्घाच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति, अस्ति दीर्घाच्चारणे प्रयो-
जनं, किम्भूवेति, निपातनादप्येतत्सिद्धमुत्तरपदभूवीति, इदं च सूर्यै-
कदिक् सौरी बलाकेति द्वयोरकारयोर्यस्येति लोपेऽपि वचनसामर्थ्याद्भूतपू-
र्वगत्योपधाश्रयणाल्लोपो भविष्यति, तदेवं न सन्ति प्रयोजनानि, प्रति-
पत्तिगौरवपरिहारायै सूत्रमारब्धम् ॥

“इनाच्च लोपः” ॥ नेति एयक्पदं लुपृषष्टीकं, तेनोत्तरत्रोपधा-
यहक्षेन नकारो विशेष्यते । ‘श्नमयमुत्सृष्टमकारो एह्यतरिति’ । अन्यस्य
श्नस्यासंभवात् । ‘अनतीति’ । अञ्जु व्यक्तिप्रवणकान्तिगतिषु, भञ्जो
आमर्दने, हिति हिंसायां, शकारवतोऽहक्षं किम् । इह माभूत् नन्दिता
नन्दकः, एवं वक्ष्यामि नाचलोपोऽनिदितामिति, ततो हल उपधा-
यः क्ङितीति, अनिदितामित्येव, इहापि न स्यात् हिनस्तीति, आमा-
दिभ्यो नः, अस्य च बह्वं स्यात्, एवं तर्हि क्ङितीति वर्त्तते, सत्स-
प्तमी चैवा क्ङिति सतीति, तेन हिनस्तीत्यत्र तिपः पित्वादङित्वेऽपि
श्नममेव क्ङितमाश्रित्य लोपो भविष्यति, इहापि तर्हि बाप्नोति नन्दमान
इति, चानशो क्ङित्वात्, एवं तर्हि नञ्चमेव क्ङित्वेन विशेषयिष्यामः,

क्वडितो नशब्दादिति, तस्माच्चलोप इति वक्तव्यमिति पृच्छति ।
 'शकारवतो ग्रहणं किमिति' । 'यज्ञानामिति' । यज्ञयाचेत्यादिना नङ्,
 श्चुत्वं, तस्यासिद्धत्वाच्चशब्द एवायम्, ननु यत्रापि नामि दीर्घादयं लोपः
 परः, सुपि चेत्येतदीर्घत्वमस्मात्परं तत्र कृते नादिति व्यपदेशाभावादेव
 लोपो न भविष्यत्यत आह 'सुपि चेत्यादि' । 'स्थानिवद्वावादिति' । पूर्व-
 स्मादपि विधौ स्थानिवद्वावात् । अथ एह्यमाणेपि शकारवतो ग्रहणे वि-
 श्नानां प्रश्नानामित्यत्र कस्माच्च भवति । ननु संप्रति स्वरूपत्वादत्रैव
 प्राप्नोति अत आह । 'विश्नानामिति' । अत्र संग्रहश्लोकः ॥

नाचस्यायं विधेयो ननु लुबनिदितां नन्दिता चापि सिध्ये-
 द्विसेने प्राप्तिरेवं क्वडिति सति तु तथा नन्दमानो न सिद्ध्येत् ।
 क्वडिचाच्चेज्वाथ यस्मादुद्वचनविधौ दुष्यति स्थानिवत्त्वा-
 द्विश्नानां लक्षणोक्तप्रतिपदवचनात्सिद्ध एवेत्यदोषः ॥

लोपनं लुप, लोप इत्यर्थः । रास्लोप इति प्रकृते लोपग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

“अनिदितां हल उपधायाः क्वडिति” ॥ इकार इत्संज्ञको येषां
 ते इदितः, ततोऽन्ये ऽनिदितः, तेषां विशेषणं हल इति, व्यत्ययेन त्वे-
 कवचनम् । 'सनीसंस्पतइति' । नीग्वञ्चित्यादिना ऽभ्यासस्य नीगा-
 गमः । 'नानन्द्यतइति' । टुणादि संमृष्टौ, यङ्, दीर्घाकितः । 'नह्यत-
 इति' । कित्परत्वेन नकारो विशेष्यते, येन नाव्यवधानमित्येकेन व्य-
 धानमाश्रीयतइत्येतत्तु दुर्ज्ञानमिति भावः । 'लगिकप्योरिति' । इदि-
 त्त्वादुचनं, कृच्छ्रप्राप्तिरत्रोपतापो न रोगः, शरीरविकारइत्येव सिद्धत्वात्,
 शरीरविकारोऽत्र व्याधिरुच्यते, न स्वाभाविकः स्यौल्यादिः । 'विलगितः
 विकषितइति' । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्त्तरि क्तः । 'मित्त्वादुपधा-
 ह्रस्वत्वमिति' । एतदेव मित्त्ववचनं ज्ञापकं रज्जेरक्वडित्यप्युपधालोपो
 भवतीति । 'रज्जकरजनरजःसूपसंख्यानमिति' । कित्त्वात्सिद्धं, कित एते
 औष्णादिकाः प्रत्ययाः, 'क्वन् शिल्पिसंज्ञयोः' । रज्जकः, पुंयोगान्दीष्,
 रज्जकी, अपुंयोगे तु नैव ङीष् भवितव्यं, रज्जेः क्यन्, रजनः, स च
 बाहुलकादृत्, रजनी, शरज्जिभ्यां किञ्चेत्यसुन्, शिरः, रजः ॥

“दंशसञ्जस्वञ्जां शपि” ॥ ‘परिष्वजतइति’ । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, अनुदासत्, उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना वत्वम् ॥

“रञ्जेश्च” ॥ ‘पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति’ । उतरञ्च रञ्जेरेवा-
नुत्तिर्यथा स्यात् दंशिप्रभृतीनां माभूत् ॥

“घञि च भावकरणयोः” ॥ ‘राग इति’ । ‘हलश्चे’ति
करणाधिकरणयोर्घञ्, चञोः कुघिण्यतोऽरिति कुत्वम् ॥

“स्यदो जवे” ॥ जवो वेगः । ‘गोस्यदइति’ । गोर्गोतत्रिष्यो
वेग इत्यर्थः । ‘तैलस्यन्दइति’ । तैलस्य स्रवणमित्यर्थः ॥

“अधोदैधौद्रुप्रअथहिमअथाः” ॥ उन्दी क्लेदने, इन्धी दीप्तौ,
अन्य मोचनहर्षयोः ॥

“नाञ्चेः पूजायाम्” ॥ उदाहरणे मतिबुद्धिपूजार्थेत्यादिना
वर्तमाने क्तः, ‘क्तस्य च वर्तमान’ इति कर्तरि षष्ठी, अथ नाञ्चेरिटीत्येव
कस्माच्चोक्तं, नैवं शक्यं वक्तुम्, इह हि न स्यात्, समञ्चते गुरुः, गुरुं सम-
ञ्च्यागत इति, इद्धिधौ वृत्तिकारो वत्यति, निष्ठायां यस्य विभाषेतिप्र-
तिषेधे प्राप्ते त्कायां, तथा ‘उदितो वे’ति विकल्पे प्राप्ते पूजायां नित्य-
मिद्धिधीयते इति तेन गुरुमङ्त्वेति पूजायामसाधुरेव ॥

“क्तिव स्कन्दिस्यन्दोः” ॥ ‘न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधादे-
वेति’ । तेन सेटः क्त्वाप्रत्ययस्योदाहरणं न प्रदर्शितमिति भावः ॥

“जान्तनशां विभाषा” ॥ मत्त्वा मङ्त्वा, नष्टा नष्टा, ‘मस्जिन-
शोर्भली’ति नुम् । अन्तबहणं विस्पष्टार्थं, वर्णबहणादेव तदन्तविधि-
लाभात् ॥

“शास इदङ् हलोः” ॥ अङ्गाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य हल विशेषणात्तदा-
दिविधिरित्याह । ‘हलादौ च कङ्क्षीतीति’ । ‘क्वौ च शास इति’ । नित्यत्वा-
त्किपो लोपे हलादेरभावाद्वचनं, प्रत्ययलक्षणं तु सिद्धं, यत्र कार्यं वर्णरूपमेव
निमित्तत्वेनाश्रीयते तद्वर्णोऽप्रत्ययात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा रायः कुलं

रैकुलमित्यायादेशः, यत्तु वर्षविशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तद्वत्त्वे, यथा अतृ-
 खेडिति, हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानस्तृणह इमागमः, इदम-
 पीत्वं हलादौ क्ङिति प्रत्यये विधीयमानं लोपेपि भवति । ‘आशी-
 रिति’ । सकारस्य हत्वे ‘वैरूपधाया’ इति दीर्घः । अथाशास्ते आशास्य-
 मान इत्यत्र कस्माच्च भवतीत्याह । ‘यस्माच्छासेरिति’ । अह्विधौ ताव-
 त्यरस्मैपदिभ्यामर्त्तिसर्तिभ्यां साहचर्यात्परस्मैपदिनः शासेर्बहणम्, इहा-
 प्यह्संसर्गाद्विशिष्टस्य शासेर्बहणं संसर्गस्य विशेषाद्यनतिहेतुत्वात्, यथा
 सञ्ज्ञसा धेनुरानीयतां सकलभा सकिशोरेति गवादिर्धेनुः प्रतीयते, ननु
 च नात्राह् केवलो निमित्तमपि तु हलादिरपि, स चात्मनेपदिनोपि
 संभवति तत्कुतः संसर्गाद्विशिष्टस्य प्रतीतिः । नैव दोषः । साधारणासाधा-
 रणसंबन्धिसंनिपाते यस्यासाधारणः संबन्धी संनिहितस्तस्यैव बहणं भवति,
 यथा वृद्धानां किशोरीणां च मध्ये धेनवो बध्यन्तामित्युक्ते बहवा धेनवो
 बध्यन्ते, तस्मादहहलोर्द्वयोरप्युपादाने यस्माच्छासेरह् विहितस्तस्यैव
 बहणं, ‘शासिवसिघसीनां चे’ति षत्वविधौ शासिमात्रस्य बहणं द्रष्टव्यं,
 आशिषि लिङ्जोटा वित्यादिनिर्देशात् ॥

“शा है” ॥ ‘उपधाया इति निवृत्तमिति’ । तदुपधाबहणं
 क्ङितीत्यनेन संबद्धम्, इह च क्ङिद्वहणं निवृत्तमिति वक्ष्यति, तेन
 तत्संबद्धमुपधाबहणं च निवृत्तम् । ‘स्यानेयोगा षष्ठी भवतीति’ ।
 एतच्च शब्दाधिकारपक्षस्याश्रयणाल्लभ्यते, अर्थाधिकारे त्विहाप्यवयव-
 संबन्धाच्च सर्वस्य स्यात् । ‘क्ङितीत्यपि निवृत्तमिति’ । उत्तरत्र पुनः
 क्ङिद्वहणात् । ‘तेनेति’ । अन्यथा सार्वधातुकमपिदिति वचनात्पितृत्वपक्षे
 ङित्वाभावाच्छाभावो न स्यात्, माभूत्पितृत्वपक्षे, दृश्यमानस्तु प्रयोगो
 ऽपित्वपक्षेऽप्युपपद्यते ऽत आह । ‘शाधीत्याद्युदात्तमपीति’ । यदि तु
 पिति शाभावो न स्यात् तदा शाधीत्येतत्सति शिष्टेन प्रत्ययस्वरेणा-

नोदात्त एव स्यात्, आद्युदात्तमपि दृश्यते, तस्मात्पितृत्यपि शाभाव एव द्रष्टव्यः, इहाहाविति वक्तव्यम्, उपधाया इत्येव, आकारस्याकारवचनमिष्वबाधनार्थं, ततो हुक्लभ्यो हेर्द्विरिति धित्वं, 'धि चे' ति सकारलोपः, येषां तु धि सकारे सिचो लोप इति पक्षस्तेषां शाभाव एव विधेयोऽन्यथा उपधाया इत्यस्य निवृत्तावपि सकारस्याकारे तस्यासिद्धत्वाद्यापि धित्वं लभ्यते, उपधायास्तु पूर्वणेत्यमाशङ्क्येताविरोधात् ॥

“हन्तेर्जः” ॥ श्रितपा निर्देशो यद्गुङ्निवृत्त्यर्थः ॥

“अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो ऋलि कृडिति” ॥ उपदिश्यन्तइत्युपदेशाः, अनुदात्ताश्च ते उपदेशाश्च, उपदिश्यमानावस्थायामनुदात्ता इत्यर्थः । अनुनासिकेति पृथक्पदं लुप्तबष्ठाकमनुदात्तोपदेशानां विशेषणं, तेन तदन्तविधिः । ‘यमिरमीत्यादि’ । यमिर्यमन्तेष्विति श्लोको वक्ष्यते । ‘वनतेरिति’ । वन वण संभक्तौ । ‘सनोतेरात्वं वक्ष्यतीति’ । ‘जनसनखनां सन्भूलोरित्यनेन । अतत अतथा इति । ‘तनादिभ्यस्तथासो’ रिति सिचो लुक् । ‘इह च यथा स्यादिति’ । अन्यथा क्तिनि नित्स्वरेण संप्रत्युदात्तत्वाच्च स्यात् । ‘इह च मा भूदिति’ । अन्यथा प्रत्ययस्वरे कृते शेषनिघाते संप्रत्यनुदात्तत्वाच्छान्तइत्यादावपि स्यात् ॥

“गमः कौ” ॥ ‘अध्वगत इति’ । अध्वनो गन्तार इत्यर्थः । अनुनासिकलोपे कृते ह्रस्वस्य लुक् । ‘संयदिति’ । संपूर्वाद्यमेः क्तिप् । ‘परीतदिति’ । तनोतेः क्तिप्, ‘नहिवृतिवृषी’ त्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । ‘ऊ चेति’ । चकारादनुनासिकलोपश्च । ‘अयेगूरिति’ अनुनासिकलोपे कृते अकारस्य ऊकारः, क्वचिद् ऊङिति ङकारः पठ्यते, न तस्य प्रयोगनमस्ति, ‘ओः सुपो’ ति यणादेशो धातुत्वाद्भवति, अयेगवौ, अयेग्वः । ‘अयेभूरिति’ । एवं च कृत्वा अचि शुधात्वित्यत्र भूवहसं न कर्तव्यं धातुत्वादेव सिद्धम् ॥

“विद्वनोरनुनासिकस्यात्” ॥ ‘अयेगा इत्यादि’ । यद्यप्यकार-
विधानेपि सवर्णदीर्घेण सिद्धयति, अतो गुणइति पररूपत्वे हि अतोलोपमेव
विदध्यात्, ये त्वकारोपधा न भवन्ति तदर्थं दीर्घाच्चारणं घुण घूर्णे
भ्रमणे, अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति वनिषु, त्वा वा, घूरावा, चिणु चावा,
चणु रावा, ओण्ट अवावा ॥

“जनसनखनां सन्कलोः” ॥ भल्शब्देनात्र भलादिरुद्धते, अङ्गे-
नाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य भला विशेषणात्, कङ्ठिदुहणं तस्य विशेषणं, प्रकृतं
तु भल्ग्रहणं सनो विशेषणम् । ‘तदिहेति’ । वाक्योपन्यासे । ‘विप्रति-
षेधादिति’ । सनोतेस्तनोत्यादिपाठस्याप्रकाशेऽन्यत्तनादि कार्यं, ‘तना-
दिकृञ्भ्य उः,’ ‘तनादिभ्यस्तथासो’ रिति, इह त्वात्वविधौ सन्यहण-
स्यावकाशः सन्, सिद्धासति, स्यतः सातवानित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वा-
दात्वं भवति । ननु चासिद्धकाण्डे वक्ष्यति, पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो
ऽभावादुत्तरस्येति, यत्र किलैकस्याप्यसिद्धत्वे विप्रतिषेधाभावस्तत्र का कथा
द्वयोरप्यसिद्धत्वइत्यत आह । ‘घुमास्यागापाजहातीत्यादि’ । ‘विप्रति-
षेधो भवतीति’ । विप्रतिषेधेन व्यवस्थायां क्रियमाणायामसिद्धत्वं न
भवतीत्यर्थः । कथं कृत्वा ज्ञापकं, हल्यहणस्यैतत्प्रयोजनं हलादौ यथा
स्यादिह माभूत् गोदः कम्बलद इति, यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्यादु-
ल्लेखमनर्थकं स्यात्, अस्त्वत्रेत्वं, तस्यासिद्धत्वादियङादेशे असत्या-
लोपे तत्सिद्धं स्यात्, सति विप्रतिषेधे आलोपस्यावकाशः पार्थिवमङ्गु-
लित्रमिति, ईत्वस्य दीयते मीयते, गोदइत्यादावसति हल्यहणे परत्वा-
दीत्वं स्यादिति हल्यहणमर्थवद्भवति । नैतदस्ति ज्ञापकं, व्यवस्थार्थमेत-
स्यात्, असति हि तस्मिन्नीत्वस्यासिद्धत्वादाल्लोपः, तस्यासिद्धत्वादी-
त्वमिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति, नास्ति चक्रकप्रसङ्गः, नह्यव्यवस्थाका-
रिणा शास्त्रेण भवितव्यं, शास्त्रतो नाम व्यवस्था, तत्र पूर्वमीत्वं तस्या-
सिद्धत्वादाल्लोपः, लोपेनावस्थानं भविष्यति, एवमपि कुत एतत् ईत्वा-
स्यासिद्धत्वादाल्लोपः, लोपेनावस्थानमिति, न पुनर्विपर्ययः स्यात्, पूर्वमा-
लोपः, तस्यासिद्धत्वादीत्वमीत्वेन व्यवस्थानमिति । एवन्तर्हि यदि व्यव-

स्वार्थमेतस्याच्चेवायं हल्यहणं कुर्वीत, अविशेषेणायमीत्वं कृत्वा तस्या-
ज्जादौ लोपमवाटं विदधीत, कथमिदमस्ति आतो लोप इटि च, ततो
घुमास्थगापाज्जातिसां लोपो भवति इटि चाज्जादौ च कृडितीति,
किमर्थं पुनरिदमित्त्वं, वक्ष्यति तस्य बाधनार्थं तत्, ईद्ववति घ्वादीनां,
तत एलिङि, वान्यस्य संयोगादेः, न ल्यप्ति, मयतेरिदन्यतरस्यां, ततो
यति च, यति च ईद्ववति, आत इत्येव, 'सोयमेवं लघीयसा न्यासेन
सिद्धे सति यति यद्वल्यहणं करोति तद्वरीणां सं यत्नं मारभते, तज्जापय-
त्याचार्या भवतीह विप्रतिषेध इति, इह भल्यहणं शक्यमकर्तुं, कथं
योगविभागः कर्तव्यः, जनसनसनामनुनासिकस्याकारादेशो भवति,
भलि कृडिति, ततः सनि च, जनसनसनामाकारादेशो भवति भलीत्येव ॥

“ये विभाषा” ॥ ‘जायतइति’ । यक् । ‘नित्यं जादेशो भवतीति’ ।
तस्यानवकाशत्वात्, तेन श्यनि जायतइत्येव भवति न तु कदाचिज्जन्यत-
इति ॥

“सनः क्विचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्” ॥ अस्यग्रहणमनन्तरस्य
क्विचो मा भूद्युवहितस्यापि धातोरेव यथा स्यात्, क्रियमाणे हि तस्मि-
न्कार्यत्वेन प्राधान्याद्युवहितस्यापि धातोरेव परामर्शो भवति । अन्यतर-
स्यांग्रहणमनर्थकं, विभाषेति प्रकृतत्वादत आह । ‘अन्यतरस्यांग्रह-
णमिति’ । ननु नैतद्विस्पष्टनीयं प्रकृतमनुवर्त्ततइति, तदाह । ‘ये संबहुं
हीति’ ॥

“आहुं धातुके” ॥ ‘चिकीर्षीतेति’ । सनन्तात्तृ भवतीति सर्व-
जातो लोपे कृते आतो दीर्घा यञीत्यस्य कोवकाशः, वचनात्पचाव इत्यादौ
लोपं बाधित्वा दीर्घास्तु, तत्र चरितार्थमदुपदेशाल्लसर्वधातुकानुदात्त-
त्वमिति तदपि न ज्ञापकं सर्वधातुके ऽतो लोपाभावस्य, यत्तर्ह्यदिप्र-
भृतिभ्यः शपो लुक् शास्ति तज्जापयति न शपो ऽतो लोप इति, तच्चाह ।
‘अदिप्रभृतिभ्यः शप इति’ । ये तर्हि न मुण्यद्विभाजोऽदिप्रभृतयस्तेषां
मदादिषु षाठोनर्थकः, सत्यम् । कृत्तत्वं वृत्तत्वादायतो लोपे आहुं धातु-

आधिकारस्य प्रयोजनं, वेभिद्यते इत्यत्र अपि सार्वधातुके न भवति, यद्वा यकारोपदेशस्तु हलन्तेषु चरितार्थः । 'कायतीति' । खिञ्चिधानं प्रत्ययलक्षणार्थमियदर्थं च स्यात् । 'यान्तीति' । ननु 'इनाभ्यस्तयोरात्' इत्येवमपि भविष्यति सार्वधातुके इनाभ्यस्तयोरिति । नैतदस्ति । विपरीतोऽपि नियमस्स्यात् इनाभ्यस्तयोः सार्वधातुकत्वेति, तदा च यय-
तुरित्यादौ न स्यात्, इनायहणं तूत्तरार्थं स्यात् । 'अदातामिति' । लुङ्, गातिस्याध्वित्यादिना सिधौ लुक् । 'चिखद्वावे सति वृद्धिः स्यादिति' । नन्वतो लोपो वृद्धेः पूर्वविप्रतिषेधेन, तद्यथा चिकी-
र्षकइति, अदिहनिमावाप्रभृतिभ्यः ऋपो लुक्खिधानेन सार्वधातुकेतो-
लोपाभावस्य ज्ञापितत्वात्स्वाश्रयोतो लोपो माभूच्छिखद्वावात्तु चिखि-
तस्य दर्शनात्स्यादेव, वृत्तिकारेण तु प्राप्तिमात्रमाश्रित्य वृद्धिः
स्यादित्युक्तं, दोषोपलक्षणं वा वृद्धिग्रहणं, लोपेपि रूपासिद्धिरेव । 'ततो
युक् प्रसज्येतेति' । आद्रुणस्तु वार्णत्वाच्च लभ्यते, इहप्रसङ्गस्तु विशेषा-
भावाच्चोक्तः, प्रयोजनसंबन्धश्लोको गतार्थः । 'भस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यां,'
'दीङोयुङचि कृडिती'त्यत्र तु नास्य प्रयोजनं, कथं, भृञ्जतेः सार्वधा-
तुके तुदादित्वाच्छः, तत्र यहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणं, दीङोपि दिवा-
दित्वात् श्यना भाव्यमित्युक्तान्येव प्रयोजनानि ।

असिदुत्खनिवृत्त्यर्थं द्वितीयाध्यायगोचराः ।

आदेशा नेह विहिता, वुगाल्लोपो प्रयोजनम् ॥

अन्यथा

अस्त्यादेशस्य भवतेरसिदुत्वाच्च वुग्भवेत् ।

न चावस्यतुरित्यादावालोपः स्याजसिद्धितः ॥

“भस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्” ॥ रमित्ययं रोपधयोर्यदि स्थाने
भवति मित्त्वमस्यानर्थकं स्यात्, अथाचोन्त्यात्पर आगमो रोपधयोः अवश्यं
प्राप्नोति तत्राह । 'रोपधयोरिति' । 'स्थानवृष्टीनिर्देशादिति' । रोप-
धयोरिति तावत्स्थानवृष्टी, स्थानं च प्रसङ्गः, रोपधयोः प्रसङ्गे एव प्रयु-
ज्यते, रोपधे न प्रयुज्यते इत्यर्थः । प्रयुज्यमानश्च एव मित्त्वाच्चन्त्या-

दृष्टः परः प्रयुज्यते, यस्य तु देशान्तरे विधानं नास्ति स स्यानिदेश एव
भवति, तत्प्रसङ्गे हि तस्य विधानं, विशिष्टदेशश्च स्यानिनः प्रसङ्गः, इह
तु मिश्रैनायं न्यायो बाध्यते, स्यान्वृत्तीनिर्देशसामर्थ्यात् देशान्तरे प्रयु-
ज्यमानोपि रोपधे निवर्त्तयतीति सर्वमवदातम् । भारद्वाजीयास्तु सनः
क्विवीत्यतो लोपश्च ह्यमनुवर्त्य रोपधयोर्लोपं रमागमं चान्यतरस्यां विद-
धति । 'भञ्जनमिति' । ल्युटि सकारस्य वृत्त्वं दकारस्तस्य वृत्त्वं
जकारः । 'पूर्वविप्रतिषेधेनेति' । रमोवकाशः भृष्टा भृष्टं, संप्रसारणस्याव-
काशः भृज्जति, सार्वधातुकत्वादत्र रमोऽप्रसंगः, भृष्टः भृष्टवानित्यत्र पूर्ववि-
प्रतिषेधः, अथैवं कस्मान्नोक्त भञ्जोरस चदन्यतरस्यामिति, भस्जोः संबन्धी
रसिति योऽयं संघातस्तस्य च इत्ययमादेशो भवतीत्यर्थः । तस्याक्वडिति
गुणे कृते भर्जनमित्यादि रूपं भवति, अकाराभावपक्षे तु भञ्जनमिति,
क्वडिति अकारपक्षे भृष्टमिति तदभावपक्षे तु बृहिव्याटिसूत्रेण संप्रसारणे
सति तदेव रूपं भवतीति पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । उपदेशश्च ह-
यमपि नानुवर्त्य, न ह्यत्र पक्षे रीकः प्रसंगोऽस्ति, अत्रापि पक्षे पूर्वविप्रति-
षेधो वक्तव्यः, क, सिचि वृद्धावभार्त्तीदिति, अन्यथा अकारविकल्पं बा-
धित्वा परत्वादुल्लङ्घनत्वाद्वा वृद्धिर्निश्चं प्राप्नोति, रभावे तु क्रियमाणे
परत्वादुद्धौ कृतायामपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानमिति सिद्धमभार्त्तीदिति । न
चान्तरङ्गत्वात्पूर्वमृकारः, न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति वक्ष्यमाणत्वात् । एवं
तर्हि नित्यत्वादुभावः स हि कृतायामपि वृद्धौ प्रप्योत्यकृतायामपि,
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्, शब्दान्तरप्राप्तिरपि नास्ति, वृद्धिस्तु कृते
अभावे अकारस्याकृते त्वकारस्येति शब्दान्तरप्राप्तेरनित्या, तस्मा-
दृकार एव विधेयः, तथा तु न कृतमित्येव, भस्जेभृज्जिरित्युच्यमाने यद्-
लुकि द्वेषः, साध्यासस्य भृज्जिभावः प्राप्नोति, इष्यते तु तत्रापि रोपध-
योरेव निवृत्ती रभावश्च बरीभृज्यतइति, यहि संप्रसारणे 'रीरुत्वात्
इति वक्तव्य' मिति रीकः, तस्य तन्मध्यपतितस्य तदुद्धृतात्प्रसङ्गः ॥

"अतो लोपः" ॥ 'धिनुतः क्णुतइति' । इवि दिवि धिवि
धीनार्थाः, इवि हिंसाकरणयोः, लट्, तस्य तस्. 'धिविक्वञ्जोरचे' ति

उपत्ययो ऽकारोन्तादेशश्च, तस्य चोपत्यये ऽतो लोपः, एकवचने त्वन्तरेणातो लोपमुपत्ययस्य गुणे कृते ऽतो गुणइति पररूपेणापि सिद्धिः । 'चेता स्तोतेति' । तपरकरणस्य पृथग्यावर्त्यस्य दर्शयिष्यमाणत्वात्तद्रहितस्याकारमात्रस्येदं प्रत्युदाहरणम्, एवं च गुणवृद्ध्यादीर्घेषु चरितार्थत्वाद्बन्धेषु लोपप्रसङ्गः, ननु च परत्वाद्वुणो भविष्यति, तस्मात्कुटादिषु गुपुरीषोत्सर्गे ध्रुव गतिस्यैर्योरित्यत्र लोपप्रसङ्ग उदाहार्यः । 'याता वाता इति' । असति तकारे ऽत्रापि लोपप्रसङ्गः, आतो लोप इटि चेत्येतद्विग्रहार्थं भविष्यति, आत इत्येवाजादौ च कृङिति नान्यत्रेति । नैतदस्ति, द्विपरीतोपि नियमः स्यात्, आत एवेति नान्यस्येति, तथा च चिकीर्षितेत्यत्र न स्यात् । 'वृद्धिदीर्घाभ्यामिति' । 'अचो ऽज्झिती' ति वृद्धेरवकाशः नैरिति, अतो लोपस्यावकाशः चिकीर्षितेति, चिकीर्षक इत्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः, वृद्धौ तु युक्ति चिकीर्षायक इति स्यात्, अतस्त्वार्वधातुक्रयोरित्यस्य दीर्घस्यावकाशः चीयते, अतो लोपस्यावकाशः स एव, चिकीर्षतइत्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

“यस्य हलः” ॥ यस्येति यस्यागन्तुको ऽकारः, ततो वर्णयहणम्, अन्यथा तु संघातयहणमिति पक्षद्वयसम्भवादाह । 'यस्येति संघातयहणमिति' । श्रुतस्याकारस्याविवक्षायां कारणाभावादिति भावः । 'अतो लोप इत्यनेनैव सिद्धत्वादिति' । अस्तु तर्हि नियमः, यस्य हल एव नान्यतः, लोलूयिता पोषयिता, कैमथ्याद्वि नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयं, किम्, अन्यस्य लोपः प्राप्तः सर्वस्य विधेयः, तत्रापूर्वा विधिरेस्तु नियमो वेति, अपूर्वा विधिरेव भविष्यति, एवमपि क्यस्य विभाषायां दोषः, समिधमिच्छति समिध्यति, समिध्यतेस्तु च, इट्, समिधिता, यदा लोपस्तदा सर्वस्य लोपः, यदा त्वलोपपक्षस्तदा सर्वस्यालोपः प्राप्नोति, संघातयहणे हि यस्य हल इत्यनेन येन नाप्राप्तिन्यायेन अतो लोपो बाध्यो यलोपो ऽपि क्यस्य विभाषेति विकल्पेन बाध्यः, ततश्च पक्षे संघातस्यैव श्रवणं स्यात्, यलोपपक्षलोपस्यापि

विकल्पेन बाधनादित्यत आह । ‘हल इति वेत्यादि’ । एवं च क्यस्य विभाषेति यकारस्यैव विकल्पेन लोपो ऽकारस्य त्वतो लोप इत्यनेन नित्यमिति, सिद्धमिष्टमवश्यं चातो लोप एवात्रैष्टव्यः, अन्यथा पाप-
चक इत्यादावत उपधाया इति वृद्धिः स्यात्, स्थानिवद्भावाच्च भवति, तस्मात्संघातस्य ग्रहणमवश्यवशस्तु लोप इति, तदेव युक्तम् । ‘मव्यतेति’
मव्यतिः संयोगान्तोस्ति, ज्वरत्वरदिमूत्रे तु वकारान्त उदाहृतः ॥

“क्यस्य विभाषा” ॥ क्यस्येति क्यच्क्यङोः सामान्येन ग्रहणं,
क्यवस्तु हलन्तादसम्भवः । ‘समिधमिवात्मानमाचरतीति’ । अपपाठो-
यम् । एवं हि क्यङो वाक्यं न प्रदर्शितं स्यात्, क्यचश्च द्वितीयं वाक्य-
मनर्थकं स्यात्, विधिभेदाच्चानर्थकमिति चेत्, यद्येवमधिकरणाच्चेति वक्त-
व्यमित्यस्यापि प्रदर्शनीयं स्यात्, तस्मात्समिदिवाचरतीति पाठः, अत्र
के चित्कण्ठ्यादियकोपि ग्रहणमिच्छन्ति, क्यस्येति कितो यकारस्य ग्रहणे
तात्पर्यम्, आदित्वं ककारस्याविषयित्वं वदन्ति । नेति वयम् । आदित्वा-
विषयतायां प्रमाणाभावात् ॥

“गोरनिटि” ॥ इयङादिभिरेव सर्वस्य विषयस्यावष्टभ्यत्वादनव-
काशो णिलोपस्तेषां बाधक इत्याह । ‘इयङ्यणि-यादि’ । ननु पाचयतेः
पातिर्याजयतेर्याष्टिरित्युदाहरिष्यति, ग्यासश्चो युजिति युजि प्राप्ते क्ति-
ञादिभ्य इति क्तिनात्ययः, क्तिञ्वापुनरयं द्रष्टव्यः, तत्कथमनवकाशः ।
उच्यते । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यादनिटीति न वक्तव्यं स्यात्, अतोनिटीति
वचनादावुधातुकमात्रविषयताप्यावसीयते, ततश्च युक्तमियङादीन्प्रत्यय-
षादत्वं, वार्तिककारेण तु पूर्वविप्रतिषेधः पठितः ‘एयल्लोपाविषयस्य गु-
णवृद्धिर्दीर्घाभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेने’ति । ‘अतततदिति’ । अत्र चङो ङित्वाद्गु-
णस्याप्रसङ्गः, संयोगपूर्वत्वादेरनेकाच इति यथोप्यप्रसङ्गः, इयङ् एवायं
विषयः, अत्रेयङि सति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् भवन्नपि लोपोन्त्यस्य
स्यात् । ‘आशिश्नदिति’ । एरनेकाच इति यथोक्तं प्रसङ्गः । अत्र सत्यपि
यणि असिद्धत्वात्पुनः प्रसंगविज्ञानेन वा णिलोपे सति सिद्धमिष्टम्, एवं
गुणवृद्धिर्दीर्घविषयेपि द्रष्टव्यं, न च गुणवृद्धोरप्यादेशप्रसंगः, वार्थादाङ्गं ॥

बलीय इति णिलोपः । 'जीप्सतीति' । 'आप्त्रण्यधामित्' 'अञ्जनगमां
सनी'ति दीर्घप्रसङ्गः, अनिटीति शक्यमसु, कथं कारयिता, 'निष्ठायां
सेटीत्येतच्चियमार्थं भविष्यति, सेटि यदि भवति निष्ठायामेवेति, विपरी-
तस्य नियमो न भवति निष्ठायां सेट्येवेति, अनिटोनिष्ठाया असंभवात्,
असंभवश्चोत्तरसूत्रे वक्ष्यते, अथ वा 'अयामन्तात्वाय्येत्विष्णुष्वि' त्यत्र
खेरिति योगविभागः क्रियते, सेट्यादुद्ध तुके खेरयादेशो भवति लोप-
स्थापवादः ॥

“निष्ठायां सेटि” ॥ ‘सेटीति किमिति’ । अनिटि पूर्वण सिद्ध-
त्वात्सेड्यमेवेदं सूत्रं भविष्यतीति प्रश्नः, सामर्थ्यात्पूर्वसूत्रप्राप्तेरेव व्यावृ-
त्तिरित्युत्तरम् । ‘संज्ञपितइति’ । ‘वा दान्तशान्तपूर्णे’त्यत्र उपेर्निपात-
नमाश्रीयते ज्ञप्तः ज्ञपित इति । ‘अथ पुनरिति’ । प्रतिपत्तुविप्रतिपत्त्या
संदिग्धाभिधानम् । ‘कालावधारणार्थमिति’ । सेड्यहणे क्रियमाणे यदा
निष्ठा सेड्वति तदा लोपो भवति न प्रागिति कालावधारणं लभ्यते, किं
पुनः स्याद्व्यत्येवमर्थं सेड्यहणं न क्रियेत तत्राह । ‘अकृते हीति’ । ‘णिलोपे
सतीति’ । नित्यत्वात्, स हि कृतेपीटि प्राप्नोत्यकृतेपि, इट् पुनरनि-
त्यः, णिलोपे सत्येकाव इति प्रतिषेधात्, यस्य च निमित्तं लक्षणान्तरेण
विहन्यते न तदनित्यं, नहि वालिसुयीवयोर्द्युध्यमानयोभंगवता रामेण
वालिनि इते सुयीवापेक्षया वालिनो दौर्बल्यं मन्यन्ते शूरमानिनः । सत्यं, का-
र्यगतभाषाभाषाविवक्षायां तु तत्राश्रीयते । ‘इट्प्रतिषेधः प्रसज्येतेति’ ।
एकदेशविहृतस्यानन्यत्वात्, एतच्च पूर्वस्मादपि विधौ स्यानिवद्भाव-
मनाश्रित्योक्तं, भाष्ये तु सूत्रमिदं प्रत्याख्यातं सप्रमे, खेरध्ययने वृत्तमित्ययं
योगस्त्रेधा विभक्तव्यः, क्रमविपर्ययश्चाश्रयणीयः, खेरित्येको योगः, तत्र
निष्ठायां नेडिति वर्त्तते, एयन्तादुत्तरस्या निष्ठाया इएन भवति, ततो वृत्तं,
वृत्तमिति निपात्यते, णिलोपः, किमर्थमिदं, नियमार्थम्, अत्रैव निष्ठायां
खेलोपो भवति नान्यत्रेति, क माभूत्, कारितं डारितं, कैमर्थक्याच्चियमो

भवति, विधेयं नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयं, किं, गुणाभावाः, एवं तर्हि तन्त्रावृत्त्यंशेषाणामन्यतमाश्रयणादेकस्य नियमार्थत्वमपरस्य गुणनिषेधार्थत्वं भवति, ततोऽध्ययने, वर्ततेरध्ययनस्य खिलोप इति ॥

“शमिता यजे” ॥ ‘तृचि संबुध्यन्तमेतदिति’ । उदाहृताभिप्राय-
मेतत्, सूत्रे तु शुद्धपथमैकवचनान्तं, सर्वेषु च विभक्तिषु निपातनं प्रक-
मैकवचनस्याविवक्षितत्वात्, तथा च सूत्रार्थकथनसमये इहादौ तृची-
ति सामान्येनाक्तं, प्रयोगोपि तथाविध एव शमितारो यदत्र सुकृतमिति,
शमितृभ्यश्चैवैनन्तविहृतृभ्यश्चेति च, शमित्वमिति तद्वितेपि भव-
ति, सूत्रे च संबुध्यन्त विवक्षितं चेच्छमितर्यजइति प्राप्नोति ॥

“अयामन्तात्वायेत्स्विष्णुषु” ॥ ‘गगदयन्तइति’ गहि सेवने
घटादिः, महि भूषायाम्, आभ्यामैणादिको भव्, ‘भोन्तः’ । ‘स्पृह-
यालुरिति’ । स्पृहृहृतीत्यादिना आलुच् । ‘स्पृहयायइति’ । भृद्विस्पृ-
हिभ्य आय्यः । ‘स्तनयिबुरिति’ । औणादिकइन्नुच् । ‘पारयिष्णवइति’ ।
षोश्छन्दसीति इष्णुच् । ‘नेति वक्तव्ये इति’ । णिलोपे हि प्रतिषिद्धे
गुणे सत्ययादेशः सिद्धः, मात्रालाघवं च भवति । ‘उत्तरार्थमिति’ ।
न्यपि लघुपूर्वादित्यत्र न गुणो नाप्ययादेशः ॥

“न्यपि लघुपूर्वात्” ॥ अत्र केचिदाचार्येण न्यपि लघुपूर्वस्येति
वृष्टान्तमध्यापिताः, अन्ते पञ्चम्यन्तं, तत्राद्यपदे प्रथमयेत्यादौ व्यञ्ज-
नान्ते न स्यात्, नह्यत्र णिलघुपूर्वः किं तर्हि व्यञ्जनपूर्वः, न चाव्यवहिते
संभवति व्यवहितं पूर्वमाश्रयितुं युक्तं, प्रवकाशय गत इत्यादावतिप्रसङ्गश्च,
क तर्हि स्यात्, प्रगण्य प्रस्तनयेत्यादौ, यद्यप्यत्राल्लोपे कृते णिलघुपूर्वो
न भवति, व्याश्रयत्वादल्लोपस्यासिद्धिरपि नास्ति तथापि भूतपूर्वलघु-
पूर्वतामाश्रित्यात्रैव स्यात्, तथा प्राचिकीर्ष्येत्यादावपि प्रसङ्गः, संप्रति गुह-
पूर्वत्वेपि भूतपूर्वगत्या, तस्माद् द्वितीयं पदमाश्रित्य व्याचष्टे । ‘लघुपूर्वाद-
र्थादिति’ । नन्वत्रापि पदे प्रथमयेत्यादौ इत्स्यादीनामसिद्धत्वादयादे-
वाप्रसङ्गः, क तर्हि स्यात्, मुदमाचष्टइति खिचि ‘प्रकृत्यैकाजि’ति प्रक-

निभावाट्टिलोपाभावे प्रमुदय्य गत इत्यादौ स्यादत आह । 'ह्रस्वलोपा-
स्तोपानामिति' ॥

“विभाषाः” ॥ आप् लभने चुरादिः, आप् व्याप्तौ
स्वादः, दृगोरपि ग्रहणम् । इह इह अध्ययने, णिच्. 'क्रीड्जीनां
वा' वित्यात्वम्, अर्त्तिह्रीत्यादिना पुक्, अध्याप्य गत इत्यत्रापि प्राप्नोति,
आप्पुष्य भावात्, तस्मात्सानुबन्धको निर्द्वैश्यः, आपुनिति पठितव्यम्,
आप्पुष्यञ्चानुङसिः, अकारलृकारयोः सवर्णत्वादत उदित्युत्वम्, 'उर-
द्वय' इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणात्परत्वं. सकारस्य संयोगान्तलोपः, तत्तर्हि
तथा पठितव्यं, नेत्याह । 'इडादेशस्येति' ॥

“निष्ठायामण्यदर्थे” ॥ 'ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्मणी
इति' । यद्यपि भव्यगेयादावाप्राव्यापात्यशब्दयोः कर्त्तापि पठे
ण्यदन्तयोर्वाच्यस्तथापि त्रियः संनिधानात्तदीयो ण्यदर्थे एव पर्यु-
स्यते । 'प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति' । अधिकारणवाचिनश्चेति कर्त्तरि
षष्ठी । 'अधिकरणइति' । क्तः प्रत्यय इत्यनुषङ्गः । एवमक्षितमिति
भावइत्यत्रापि ॥

“वाक्रोशदैत्ययोः” ॥ 'क्षितायुरिति' । पूर्वयत्कर्त्तरि क्तः ।
'क्षीणकइति' । अनुकम्पायामिति कन् । प्राप्तविभाषेयम् । अण्यदर्थ-
इत्येव, क्षितं सर्वमस्य, क्षितमस्य तपस्विनः ॥

“स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽऽकनयहृदृशां वा
चिण्वदिट् च” ॥ चिणीव चिण्वत्तत्र तस्येवेति सप्तमीसमर्थादुक्तिः,
स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्द्वैशात्, यथा मथुराव-
त्याटलिपुत्रे प्रासाद इति । 'भावकर्मविषयेष्विति' । अनेन भाव-
कर्मणोरिति विषयसप्तमीति दर्शयति । भावकर्मणोर्ये स्यादयो
वर्त्तन्ते तेष्विति तु विज्ञायमाने सीयुडेको विशेषितः स्यात्, स्यादयो
न विशेषिताः स्युः, भावकर्मणोर्लादेशवाच्यत्वात्सीयुटश्च तद्वक्तृत्वात्,
अथ भावकर्माभिधायी प्रत्ययो भावकर्मशब्दाभ्यामभिधीयते तदाय-
मर्थः स्यात् भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतो ये स्यादय इति, तदा

स्यादयो विशेषिताः सीयुङविशेषितः, नहि तद्वक्तव्यं तेन सह पौर्वो-
प्यं संभवति, तस्मात्सर्वानुपहाय विषयसप्तम्येष युक्ता । 'यदा
चिण्वसदेहागमो भवतीति' । चकारस्य संनियोगार्थत्वात् । 'कस्येति' ।
षष्ठीनिर्द्विष्टस्यागमो भवति स्यादयश्च सप्तमीनिर्द्विष्टाः, अन्ननयह-
वृशामिति षष्ठीनिर्द्विष्टम्, अङ्गस्येति च वर्तते, आतोन्नतादीनामङ्गा-
नामेवागमित्वं युक्तमिति विपर्ययं मन्यमानस्य प्रश्नः । 'स्यसिच्सी-
युटतासीनामेवेति' । कथमित्याह । 'ते हि प्रकृता इति' । संनिहिता
इत्यर्थः । नन्वङ्गमपि प्रकृतं योगयविभक्तिकं च तत्राह । 'अङ्गस्य
त्विति' । 'लत्वविरोधादिति' । यद्वा सप्तमे योगविभागः क्रियते,
आर्तुधातुकस्येष्ट, परिभाषेयं, यो यावान्कश्चिदिहागमः स सर्व आर्तुधा-
तुकस्यैव द्रष्टव्यः, तेनायमपीहागमः स्यादानीमेव भवति नाङ्गस्य ।
'कानि पुनरिति' । विणि यदेवाहृत्य विहितं तदेवातिदिश्यते
आहोस्वित् विणि दृष्टमात्रमिति प्रश्नः । तत्र द्वितीयः पद आनीयत-
इति श्लोकेन दर्शयति । 'चिण्वद्विद्विरिति' । यथा चिणि वृद्धिः तथा
स्यादिष्वपीष्यते, घानिष्यते एतदेकं प्रयोजनम्, एवमुत्तरत्रापि । प्रत्येकं
संज्ञन्येन यथायोगमतिदेशो योज्यः । 'दायिष्यतरिति' । 'आतो युक्
चिण् कृतो' इति युक् एतद्विषयाहृत्य विहितं, यच्च हो हन्तेर्जि-
ह्वोष्यति कुत्वमघानीत्यत्र दृष्टं तदपि प्रयोजनं घानिष्यतरिति, यच्च
चिण्मुलोदीर्घान्यतरस्यामिति दीर्घविकल्पविधानं तदपि प्रयोजनम्,
एतदपि विषयाहृत्य विहितं शमिष्यते शमिष्यतरिति । शमेरिण्वि
'मितां ह्रस्वः, लटि स्ये चिण्वद्भावेन दीर्घविकल्पः, 'खेरनिटीति'
णिलोपः । नन्वनिटीत्युच्यते सेट् चायमत आह । इट् चासिद्ध इति' ।
आ भाव्यास्त्रीये णिलोपे कर्तव्ये आ भाव्यास्त्रीर्यश्चिखदिडसिद्धः, तेना-
निडादित्वात्सिद्धो णिलोप इत्यर्थः । 'मे इति' । सूत्रकारायमाणस्य वच-
नम् । ननु चास्य त्रिण्वदिटोवकाशः ये ऽनिटः, येषु अङ्गुनोः स्य-
इत्यादि प्रतिपदविधानं नास्ति, आर्तुधातुकस्येत्यस्यावकाशः सेट् योस्य
विषयो न भवति, यस्तु सेट्स्य च सूत्रस्य विषयस्तत्र परत्वा 'दार्तु-

धातुकस्येद्वलादे 'रित्ययमेव प्राप्नोति, तत्कथमसिद्धत्वमत आह ।
 'नित्यश्चायमिति' । अयं चिण्वदिगिनित्यः, कृतेऽपि वलादिलक्षणरट्
 प्राप्नोति, अकृतेऽपि, नक्षयं वलादित्वमपेक्षते । अस्मिंस्तु कृते वलादि-
 लक्षण इव प्राप्नोति, तस्मादुल्लिखित इह नित्यः । विघातो निमित्ता-
 भावादप्रवृत्तिः, सोऽस्यास्तीति विघाती, तदेवं नित्यत्वात्सेद्भ्याप्यनेनैवेह
 भवति, अयं चासिद्ध इति न भवति शिलोपाभावदोषः, अवश्यं जानेनैव
 सेद्भ्याोऽप्योद्दिष्टव्यः, अन्यथा एतद्विदुषंनियुक्तश्चिण्वद्वावोपि न स्यात्,
 न च शब्दान्तरप्राप्तेरस्याप्यनित्यत्वम्, आकृतिपक्षे शब्दान्तरत्वाभा-
 वात् । 'प्रकृतस्येदो दीर्घत्वमिति' । वलादिलक्षणस्य प्रकृतत्वात् ।
 'गुणे कृत इति' । परत्वाच्चित्यत्वाच्च । 'उपदेशग्रहणाद् भवतीति' ।
 यद्यपि करोतिहतरकालमनञन्त उपदेशेत्त्वञन्त एव, यदि चिणि
 दृष्टमात्रस्यातिदेशो हनि शिडादेशा अपि प्राप्नवन्ति, तेषामपि तत्र
 दृष्टत्वादत आह । 'अङ्गाधिकारविहितमिति' । अङ्गस्येति प्रकृत्य
 यद्विहितं चिणि दृष्टं तदेवातिदिश्यते, संनिहितत्वात्, न च हनि-
 शिडामादेशा एवंविधा इति तेषामनतिदेशः । अत्र वार्तिकं,
 'वधभावात्सीयुटि चिण्वद्वावो विप्रतिषेधेने'ति, वधभावस्यावकाशः,
 वध्यात्, वध्यास्तां, वध्यासुः, चिण्वद्वावे हन्यग्रहणस्यावकाशः, घानि-
 ष्यते, अघानिष्यत, अघानिषाताम् । अघानिषत घानिषीष्टेत्यत्रोभय-
 प्रसङ्गे चिण्वद्वावो भवति विप्रतिषेधेन । अथेदानीं चिण्वद्वावे पुनः
 प्रसङ्गविज्ञानात् वधादेशः कस्माच्च भवति, सङ्गत्तौ विप्रतिषेधे यदु-
 धितं तदुधितमेवेति, ननु द्वितीयाध्याये, तत्रार्धधातुक इति विषयस-
 प्तमी, ततः किमन्तरङ्गो वधभावः, नैतदस्ति । लिङीति विशेषनिर्द्देशा-
 त्यरसप्तमी, यत्र तु विशेषनिर्देशाभावो ऽस्तेर्भूरित्यादौ तत्रैव विषय-
 सप्तमी भव्यादिसिद्धये ॥

“दीङो युटिचि कृडिति” ॥ ‘दीङ इति पञ्चमीनिर्द्देशादिति’ ।
 षष्ठां स्वस्यां दीङ एवादितो युट् स्यात्, पञ्चम्यां तूभयनिर्द्देशे पञ्चमी
 निर्द्देशो बलीयानिति अचीति सप्तम्याः षष्ठां प्रकल्पितायामजादेर्बुद्धे

भवति, सप्तमीनिर्द्धं गस्तृतीयाः, तदादिविधयश्च । 'विधानसामर्थ्या-
ज्जेति' । यदि युटोमिदृशेन यणादेशः स्यात् युड्विधानमनर्थकं स्यात् ।
उपदिश्यरिति रूपे विशेषाभावात्, न च यकारद्वयश्रवणाद्विशेषः, 'हले
यसां यमि लोप' इति पठे यलोपविधानात् । न च पठे अतिभेदः,
'यस्यो मय' इति द्विवचनविधानादेव सिद्धत्वात्, अतिभेदोपि व्यञ्जना-
त्परस्मैकस्यानेकस्य वा यकारस्य कीदृश इति चिन्त्यम् । 'उपदानमि-
ति' । 'मीनातिमिनोतिदीडां त्यपि चे'त्यात्वं, दीड इत्यनुबन्धनिर्द्धं नो
यङ्लुकि प्राभूदिति ॥

“आतो लोप इटि च” ॥ इहाचि कङित्स्वार्द्धधातुक इति
त्रयाणां प्रकृतत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे च कामचारात्तेषामन्यतमेनानुभूता-
न्यतरविशेषणेनाऽनुभूतोभयविशेषणेनाननुभूतविशेषणेन वा इटः समु-
च्चयसंभवाद् द्वादश पदाः संभवन्ति । तत्र यदि तावद्विशेषणसंभवा-
त्प्रागेवावा इटः समुच्चयः, अङ्गाक्षिप्तश्च प्रत्ययो वा विशेष्यते, इत्य-
जादौ च प्रत्यय इति विज्ञायते, तदेङ्ग्रहणमनञाकार्यं भवति, अत्रादे-
रिटो ऽजादिना प्रत्ययेन समुच्चयासंभवात्, तदा च कङित्स्वार्द्धधातुके अ-
जादेरेव विशेषणे व्यवतिष्ठते नेटः, हलादेरिटः कङित्स्वासंभवात्, आर्ध-
धातुकत्वाद्यभिचाराच्च, ततश्च दासीयेत्यादौ लोपप्रसङ्गः, अथ किद्वि-
शिष्टेनावा समुच्चयः, कङित्यजादौ भवतीटि चेति, ततोऽकङित्दर्धमन-
जाकार्यं चेङ्ग्रहणं भवति अपिच दासीयेति, अथार्द्धधातुकविशिष्टेनावा
समुच्चयस्ततो ऽकङित्दर्धमनजाकार्यमनार्द्धधातुकार्यं चेङ्ग्रहणं, अपिच,
दासीय, व्यत्यरे, इतीएमात्रे लोपप्रसङ्गः, तदेवमवा समुच्चये चत्वारः
पदाः, एवमार्द्धधातुकेन, एवं कङितेति द्वादशपदाः । तयोरप्यभयविशिष्ट-
योस्तस्य दोषा यांस्तत्रोचाम । अथविशेषितेनार्द्धधातुकेन समुच्चयस्तदा
नार्द्धधातुकार्यमिङ्ग्रहणमिति व्यत्यरदत्यत्रैव प्रसङ्गः, अथ कङित्द्विशिष्टेना-
र्द्धधातुकेन समुच्चयस्तदा ऽकङित्दर्धमनार्द्धधातुकार्यमिङ्ग्रहणं, अपिच, व्य-
त्यरे, अथान्विशिष्टेनार्द्धधातुकेन समुच्चयः, अनञाकार्यमनार्द्धधातुकार्यं
चेङ्ग्रहणं दासीय, व्यत्यरे, अथान्विशिष्टेन कङित्वा समुच्चयः, ततो नञावा-

र्यमङ्गिदर्थं चेड्यहणं दासीय, पपिथ, अथाद्वुधातुकविशिष्टेन कङ्किता समु-
च्चयः, तदानाद्वुधातुकार्थमङ्गिदर्थं चेड्यहणं, व्यत्यरे, पपिथ, । तदेवमे-
कादशपदा दुष्टाः, द्वादशः पक्षः शिष्यते ऽविशिष्टेन कङ्किता समुच्चय इति,
अत्र च पक्षे अच्चाद्वुधातुकइति विशेषणद्वयमविशेषाद् द्वावपि कङ्किदिटा-
वुपनिपततीति अङ्गिदर्थमेवेड्यहणं भवति, तेन पपिथेत्यादावालोपो
भवति दासीय व्यत्यरे इत्यनञादावनाद्वुधातुके च न भवति । स एष निर्दे-
शः पक्षस्तमिममाश्रयति । ‘इत्यञादावाद्वुधातुकइति’ । ‘कङ्किति चेति’ ।
अञादावाद्वुधातुकइत्यनुबङ्गः । ‘दासीयेति’ । आशिषि लिङ्, उत्तमैक-
वचनमिट्, ‘इटोत्’ । अत्र सीयुट इडभक्तत्वादिटो ऽजादित्वाभावः ॥

“ईदति” ॥ दीर्घविधानमुत्तरार्थम्, अथगीष्ट । इह तु
मुखेन भवितव्यमिति ह्रस्व एव विधेयः ॥

“घुमास्यागापाजहातिसां हलि” ॥ मायहणेन मेङ् प्रणिधाने,
माङ् माने मा मानइति सर्वेषां ग्रहणम्, एवं गा इत्यत्रापि गाङ्गौ, गै शब्दे,
गा स्तुतौ कृन्दसि, इणो गा लुङि, इण्वदिक इति वक्तव्यं, गाङ् लिटीति,
सर्वेषां गारूपाणां ग्रहणं, गामादाग्रहणेऽप्यविशेष इति वचनात् । ‘जुहोती-
ति’ । ओहाक् त्यागे । ‘जिहातेरिति’ । ओहाङ् गतावित्यस्य । भृञा-
मिदित्यभ्यासस्येत्वे सति जहातीति निर्देशो नोपपद्यते । कामं हागि-
त्यपि निर्देशेन भवति जिहातेः प्रसंगस्तथा तु न कृतमित्येव ।
‘इतदेवेत्यादि’ । यथा चैतज्जापकं तथा जनसनखनामित्यञो-
क्तम् । ईत्वे वकारप्रतिषेधः, वकारस्य निमित्तभावेन प्रतिषेधो वका-
रप्रतिषेधः, वकारादासीत्वं न भवतीत्यर्थः । ‘आतो मनिन्कुनिव्वनि-
पश्च’ । घृतं पिबन्ति घृतपावानः, वसां वसापावानः, कुनिपीत्वं न
भवति, धीवरी पीवरीत्यत्र त्वैणादिकमीत्वं ध्याप्यैर्वा संप्रसारणं, तथा
च स्यः क चेत्यत्र क्विपि ईत्वाभाव उदाहृतः ॥

“वान्यस्य संयोगादेः” ॥ ‘स्थेयादिति’ । अन्यस्य ग्रहणे
ऽक्रियमाणे पूर्वयोगो ऽन्येषु सावकाशः, अयमपि ग्लायान्दित्यादिषु,
स्थेयादित्यञाभयप्रसङ्गे परत्वादयमेव विधिः स्यादित्यन्यस्य ग्रहणम् ॥

“न त्यपि” ‘यदुक्तमिति’ । इत्थं न त्वनन्तरमेत्वम्, प्राप्-
मत्तात् ॥

“मयतेरित्यन्तरस्याम्” ॥ ‘अपमित्येति’ । उदीचां माहो व्य-
तीहाररति त्वाप्रत्ययः, इत्थे कृते तुक् ॥

“आहजादीनाम्” ॥ ऐज्यतेत्यादौ यच्चिषपिवहीनां हलादित्वा-
दाक् न प्राप्नोति, संप्रसारणे कृते ऽत्रादित्वाद्भविष्यति, परत्वात्लादेशेभ्यः
आगटा भवितव्यं, ततो लादेशैः, ततो यका, ततः संप्रसारणेन, अत
आह । ‘इहेति’ । लादेशस्यान्तरङ्गत्वं लकारमात्रापेक्षितत्वात् । अडा-
गमस्तु लकारविशेषमङ्गं चापेक्षतइति बहिरङ्गः, कृताकृतसंसिगित्वादि-
करणस्य नित्यत्वं, नन्वडागमोपि कृतेपि विकरणे प्राप्नोत्यकृतेपीति
नित्य एव, ततश्च परत्वादडागम एव प्राप्नोति, तच्चाह । ‘शब्दान्तर-
प्राप्तेरिति’ । शब्दान्तरप्राप्तिमेव दर्शयति । ‘कृते हीति’ । अङ्गस्या-
डागमः कृते विकरणे विकरणान्तमङ्गमकृते तु धातुमात्रमित्यस्ति
शब्दान्तरप्राप्तिः । ननु विकरणोपि शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः । तथाहि ।
स कृते ऽडागमे तदादेशातोभवंति अकृतेतु धातुमात्रात्, अत आह ।
‘शब्दान्तरप्राप्तेरिति’ । षष्ठीनिर्दिष्टस्य यद्विधीयते आगम आदेशो वा
तत्रैषा परिभाषा न पञ्चमीनिर्देशइत्यर्थः । ‘नित्यत्वादेवेति’ । एव-
कारः पौनर्वचनिकः, नित्यत्वादडागमं बाधतइति पूर्वमुक्तमत्रापि
स एव हेतुरिति । अडागमस्तु संप्रसारणे कृते न प्राप्नोति, आटा आ-
धितत्वात्, यस्य निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यतइति तु न सार्वत्रिक-
मिति भावः । अयं योगः शक्यो ऽकर्तुम् । अजादीनामपि पूर्वसूत्रेण
अडेवास्तु, कथमाटश्चेति वृद्धिः, अटश्चेति वक्ष्यामि, इहापि तर्हि
प्राप्नोति अकारादीन्, अचीति वर्तते, एवमपि स्वपेलंङ् सिप्, अङ्गार्थेनाल-
ष्योरिति सिपो ऽट्, इत्थं, इति चेत्पुन्यम् । अत्यपोहसच्चित्यत्र वृद्धिप्रसङ्गः,
अजादौ धातौ वृद्धिं वक्ष्यामि, तर्हि धाताविति वक्तव्यं, न वक्तव्यं,
यदेतदुपसर्गादृति धाताविति तत्पूर्वत्रापेक्ष्यते, अटश्चेत्यत्र चकारस्त-
स्यैव विधेः समुच्चयार्थः, अटो विध्यन्तरं बाधित्वा वृद्धिरेव यथा

स्यात्तेनाटिटदित्यादौ परमप्यतो गुणे पररूपं बाधित्वा वृद्धिरेव भवति, यथा सिद्धान्तेपि, चोसीयत् चोङ्करीयत् 'उस्यपदान्तात्,' 'चोम-
ङ्कोश्चे'ति पररूपं न भवति, उत्तरार्धे तर्ह्याङ्गवचनं कृन्तस्यपि दृश्यते
सुहृदो वेन आवः, अट एवात्र कान्दसं दीर्घत्वं भविष्यति, पूरुषो
नारक इति, यथा आसञ्चित्यत्रापि लावण्यायामेवाटि कृते अश्वत् इति
स्थिते अटश्चेति वृद्धिश्च प्राप्नोति लादेशश्च, तत्रान्तरङ्गत्वात्लादेशः.
वृद्धिर्द्युष्टमचं च निमित्तमपेक्षते, कृते लादेशे वृद्धिश्च प्राप्नोति शनसोर-
ल्लोपश्च, तत्रान्तरङ्गत्वावृद्धिः, नानाश्रयत्वाच्च वार्णोदाङ्गं बलीय इति
नास्ति, कृतायां वृद्धौ तपरकरणादाकारस्य लोपाभावं, इह च आय-
ञ्चिति इणो लङि अटि अदञ्चन्, अटश्चेति वृद्धिः प्राप्नोति इणो
यणिति यणादेशश्च, तत्रान्तरङ्गत्वावृद्धिः, नानाश्रयत्वाच्च वार्णोदाङ्गं
बलीय इति नास्ति, इणो यण् हरिति योगविभागादिवर्णान्तस्येणो
यण्विधानादेकारस्य तदभावादायादेशे सिद्धमिष्टम् । अत्र श्लौकौ ।

अजादीनामटा सिद्धं वृद्ध्यर्थमिति चेदटः ।

अस्वपोहसतीत्यत्र धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ॥

पररूपं गुणेनाट चोमाङ्कोरसि तत्समम् ।

कृन्दार्थं बहुलं दीर्घ इणस्त्योरन्तरङ्गतः ॥

इति ।

“न माङ् योगे” ॥ यद्ययमनन्तरस्याट एव प्रतिषेधः स्यात्तत्त्वं-
युक्तमेव प्रतिषेधं कुर्यात् आङजादीनाममाङ्योगइति, असंयुज्य तु प्रतिषे-
धात्सर्वस्य प्राकरणिकस्य प्रतिषेधो विज्ञायतइत्याह । ‘लुङ्लङ्लङ्ङु-
यदुक्तं तत्र भवतीति’ । तत्र लङ् उदाहरणं न प्रदर्शितं माङ्योगे
तदसम्भावात्, डिद्विशिष्टस्योपादानमस्मदादेशो यो माशब्दस्त्वामौ
द्वितीयाया इति तत्राग्रे प्रतिषेधो माभूत्, सुखिनं मा अकार्षीदिति,
अथ कथं मा वालिपथमन्वगाः, स्वच्छन्दमनुवर्त्तन्ते न शास्त्रमृषयः
किल ॥

“अनुसं कन्दस्यमाद्योगेऽपि ॥ ‘मा वः सेत्र इति’ । वः युष्माकं
 सेत्रे भार्यायां परस्त्रीजनानि परेषां वीर्याणि मा वाप्सुः, उत्पानि मा भूवन्,
 वयः कर्मणि लुह्, व्यत्ययेन परस्मैपदं, भेजुस्, सिञ्च, वदन्नवेति वृद्धिः,
 क्वचित् माह योगेऽपि भवति इति प्रकम्यावाप्सुरिति पठ्यते तथाध्ययनं तु
 न क्वचिद्वृष्टम् । ‘अभित्या इति’ । भिदेस्यास्, भलो भलीति सिचो
 लोपः । ‘आवरिति’ । पूर्वमूत्रे वृत्तावेव व्युत्पादितम् ॥

“इरयो रे” ॥ ‘दध इति’ । ननु चात्र परत्वाद्भेभावे कृते अन-
 वादिन्वादात्लोपो न प्राप्नोत्यत आह । ‘धात्रो रेभावस्यासिद्धत्वा-
 दिति’ । नन्वेवमपि रेभावे कृते तस्मैवेडागमः प्राप्नोति, न च रेभावस्य
 वैयर्थ्यं, कसुभृप्रभृतिष्वनिट्सु चरितार्थत्वादित्यत आह । ‘अनेति’ ।
 कथं पुनर्लातयिष्यस्य तस्य इरशब्दस्य रेशब्दस्य रेभावो भवति, कथं वा
 स्वप्रवृत्तिमपेत्य तस्मिन्निडागमे कृते पुनः स्वयं प्रवर्त्तमानस्यात्मान्यदोषो
 न भवति, तच्चाह । ‘तदर्थं चेति’ । द्विवचननिर्देशाद् दोषद्वयं न भव-
 तीत्यर्थः ॥

“अवि श्नुधातुभुवां व्योरियहुवहौ” ॥ इश्च उश्च व्यू, तयोर्व्यौः,
 वृत्त्ययोरिदं यद्वहं दीर्घयोरपि तु कार्यं भवति सवर्णयद्वहणात्, व्योरि-
 तिवर्णयद्वहणात्ताभ्यां श्वादीनां तदन्तविधिः, तत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा
 भवन्तीत्येवान्त्यस्य सिद्धेर्हकारो विस्वष्टार्थः । ‘आप्रवन्तीत्यादि’ । यत्सं-
 योगपूर्वमेकाच् तदिहोदाहरणम्, अन्यत्र हुश्नुवोः सार्वधातुके एनेकाच्
 इति यणा भाव्यं, लुलुप्ततुरित्यादिकं तु भवत्येव, कोः सुपीति वचनात् ।
 ‘इयहुवहभ्यामिति’ । गुणवृद्धोऽवकाशः, चेता गौः, इयहुवहनेरव-
 काशः, चित्तियतुर्लुलुप्ततुः, वयनं चायकः लवणं लावक इत्येताभ्यमसंज्ञे
 विप्रतिषेधः । ‘तनुवमिति’ । अधातुत्वाद्प्राप्तउवह् विधीयते । ‘सम्भ-
 मिति’ । वा कन्दसीत्यमि पूर्वत्वाभावे यच् । ‘विश्वमिति’ । ‘विहुव
 इति’ । सत्सूद्विचेति क्लिप् । अत्र नित्यमोः सुपीत्यनेन यच् प्राप्तः,
 स्वगादिषु यजुर्वेदइयहुवहौ, बहुवे यच् ॥

“अध्यासस्यासवर्णे” ॥ पूर्वमङ्गस्याज्जादौ प्रत्यये विधानादिव
मारभ्यते । ‘इयेषेति’ । अत्र गुणस्य स्थानिवद्भावविषये यदुक्तञ्च तद्
द्विवचनेचीत्यज्ञातम् ॥

“स्त्रियाः” ॥ ‘स्त्री इत्येतस्येति’ । स्त्रीप्रत्ययान्तानां स्वर्थवृत्तेर्वा
शब्दस्य ग्रहणं न भवति, ‘आएनद्याः’ ‘कुमार्यो वयसी’ त्यादिनिर्द्दे-
शात् । ‘उत्तरार्थमिति’ । उत्तरत्र स्त्रिया एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् शुधातु-
भुवां माभूत् ॥

“इणो यण्” ॥ अत्र सूत्रार्थेक्यनानन्तरं क्वचित्पठ्यते, अन्तरङ्ग-
त्वादिको यणचीति सिद्धे समानाश्रये वार्णोदाङ्गं बलीय इति ज्ञापनार्थं
वचनमिति, तदयुक्तं, इयडादेशापवादोयमिति वक्ष्यति तत्कथमिय-
ङ्गविषये यण् प्रवर्तते । ‘इयडादेशापवादोयमिति’ । इयडादेशस्यैवाप-
वाद इत्यर्थः । कुत इत्याह । ‘मध्येपवादा इति’ । एवं सति यदिष्टं सिद्धं
तद्वर्शयति । ‘गुणशृङ्गिभ्यामिति’ । यदि तु नाप्राप्ते विध्यन्तरे आर-
म्भात्सर्वमेव विध्यन्तरं यण् बाधेत गुणशृङ्गिष्वपि स्यात् । अथेको
नेत्येव कस्माच्चोक्तम्, इयडादेशे हि प्रतिषिद्धे इको यणचीत्येव यण् भवि-
ष्यति, अहो सूक्ष्मदर्शी देवानांप्रियः यदिदमपि न दृष्टम्, ईयिष, ईयिम,
कर्मणि ईयिरे, अत्रेयङ्गि प्रतिषिद्धे सर्वेणदीर्घः स्यात्, तस्माद्व्यणेश विधेयः ॥

“एरनेकावोऽसंयोगपूर्वस्य” ॥ ‘तेन संयोगो विशेष्यतइति’ । यद्य-
प्यन्यपदार्थं प्रति गुणभूतः संयोगस्तथापि स एव विशेष्यते, धातोरित्य-
नुवृत्तस्य प्रयोजनान्तराभावात्, अस्तीदं प्रयोजनमिवर्णं विशेषयिष्यामी-
ति, नैतदस्ति, यद्यधातोरिवर्णोऽसंयोगपूर्वो भवितव्यमेव तस्य यणा
‘इको यणची’ति, तद्यथा कुमार्यो कुमार्य इति । ननु ग्रामणीवद-
धातोः पूर्वसवर्णं बाधित्वा यण् माभूदिति धातुनैवेवर्णो विशेषणीयः,
नेत्याह, इयङ्बाधनार्थो यण्, न चाधातोरियङ्गः प्रसङ्गोऽस्ति, तत्कथमधातु-
निवृत्त्यर्था धात्वनुवृत्तिरुपपद्यते, तस्मात्सुष्ठूक्तं गुणभूत एव संयोगो वि-
शेष्यतइति । ‘अङ्गविशेषणं माभूदिति’ । अन्यथाधिकारेण मनिहितस्य
तस्यैव विशेषणं स्यादसंयोगपूर्वग्रहणं, ततश्च यवक्रिो यवक्रिय इति,

अत्रापि प्रसज्येत, नह्यत्राङ्गस्य संयोगः पूर्वावयव इति, ननु च
 ख्योरिति प्रकृतं तत्र एरित्यनुच्यमाने चोरपि यण् स्यात् लुलुवतुरित्यादौ,
 ततश्च तच्चित्पथ्येर्मापि स्यादित्यत आह । ‘लुलुवतुर्लुलुवुरित्येतस्वि-
 ति’ । इह एरित्यनुच्यमानेनेनैवोरपि सिद्धत्वाद्वाः सुपीत्येतच्चियमार्थं भव-
 ति, योः सुप्येवेति, विपरीतस्तु नियमो न भवति ओरेव सुपीति, न
 भूसुधियोरिति यण्प्रतिषेधात्, ततश्चास्मादेव नियमानुलुवतुरित्यादौ
 सिद्धत्वादेरित्येतदोर्निवृत्त्यर्थं नोपपद्यतइति पूर्वाङ्कमेव प्रयोजनं, यदि
 त्वसंयोगपूर्वयोरिति द्विवचननिर्देशेन ख्योरेवेतद्विशेषणमुच्येत तर्ह्योरिति
 शक्यमकर्तुम् । ‘इहापि न स्यादिति’ । यदि धातुना संयोगा न विशेष्येतेति
 भावः । क्वचिदिहापि यथा स्यादिति पाठस्तत्र प्रकृतत्वाद्याणादेश इत्य-
 र्थः । ‘गतिकारकाभ्यामित्यादि’ । इष्टिरेवैषा । ‘परमनियामिति’ । भावे
 कर्त्तरि वा क्तिप् ॥

“योः सुपि” ॥ ‘सकृत्त्वाविति’ । क्रियाविशेषकत्वात्सकृदि-
 त्यस्य कारकत्वम् । ‘कटप्रुधाविति’ । क्तिव्वचीत्यादिना क्तिप् दीर्घश्च ॥

“वर्षाभ्यश्च” ॥ न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ।
 ‘पुनर्भ्यश्चेत्यादि’ । एवं च पुनर्वर्षाकारेण भुव इति सूत्र-यासः ॥

“न भूसुधियोः” ॥ भूशब्देन तदन्तस्य ग्रहणं केवलस्य यण्प्राप्त्य-
 भावात् । न चोषहः प्रतिषेधः, विच्छिन्नत्वात्, ‘वर्षाभ्यश्चे’त्यारम्भा-
 द्वा । ‘सुधियाविति’ । ध्यायतेः क्तिप्, दृशियहणात्संप्रसारणम् ॥

“हुशुवोः सार्वधातुके” ॥ अनेकाचोसंयोगपूर्वस्य चोरिति
 चानुवर्त्तते, यद्यपि हुशुवोस्त्वर्णान्तत्वमव्यभिचारि तथाप्यसंयोगपूर्व-
 ग्रहणमोर्विशेषणं यथा स्यात् हुशुवोर्माभूदित्येवमर्थमनुवर्त्येवोरित्येतत्,
 हुशुविशेषणे हि तत्पुनश्चन्तीत्यादावेव प्रतिषेधादाप्रवन्तीत्यादौ न स्यात्,
 तत्र श्नुप्रत्ययान्तस्यासंयोगपूर्वस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, श्नुप्रत्ययान्त-
 स्याङ्गस्यावयवो ऽसंयोगपूर्वो य उकारस्तस्यैत्यर्थः । अनेकाच इति
 त्वङ्गेन समानाधिकरणमेव, सार्वधातुकग्रहणं जुहोत्यर्थं न श्नुवर्धमव्यभिचा-
 रात् । ‘जुह्वतीति’ । अदभ्यस्तात् । ‘जुह्वदिति’ । नाभ्यस्ताच्छतुरिति

नुप्रतिषेधः । 'योयुवति रोहवतीति' । युह इत्येताभ्यां यङ्लुगन्ताभ्यां लटि पूर्वप्रक्षेपद्वावः । 'इदमेवेत्यादि' । एतच्च 'यङोचि चे'त्यत्र छन्दानुवृत्तिमाश्रित्योक्तं, जयादिच्यस्तु तत्र छन्दानुवृत्तिं नाशिश्रियत् । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह । 'छन्दसि हीति' । छन्दसि यङ्लुगन्त-
निवृत्त्यर्थं हुशुबहणं न भवति, ततः परस्य तिङ् आर्तुधातुकत्वात्,
अणादेशस्याप्रसङ्गादित्यर्थः । तथा चात्र वार्तिकं 'यङ्लुगर्थमिति
चेदार्तुधातुकत्वात्सिद्धु' मिति । स्यादेतत् । यङ्लुगन्तादन्यद्वावत्यं
भविष्यति, अतो न ज्ञापकं हुशुबहणमित्यत आह । 'न चेति' ।
'असंयोगपूर्वमिति' । असंयोगपूर्वावर्णान्तमित्यर्थः । अत्र ओरित्यनु-
वृत्तेर्मिमतइत्यादौ न भविष्यति, अनेकाच्च इत्यनुवृत्तेर्युवन्तीत्यादौ, अयु-
वचइवचित्यत्राप्यटोसिद्धत्वादेकाचत्वमेव, असंयोगपूर्वस्येयनुवृत्तेः प्रोक्तं व-
न्तीत्यत्र न भविष्यति, तन्वन्तीत्यादौ च भवितव्यमेव यथा, तस्मादा-
ङ्लुगन्तादन्यद् वावत्यं न सम्भवति, आह च हुशुबहणमनर्थकमन्य-
स्याभावादिति ॥

"भुवो वुलुङ्लिटोः" ॥ 'अभूवचिति' । गातिस्येत्यादिना
सिचो लुक् । 'अभूवमिति' मिषोऽम्भावः । लुङ्लिटोरिति किं, भवति
भविष्यति, शक्ययोर्न भवति । यदि कृडितीत्यनुवर्तिष्यते, अभूवमित्यत्रापि
सर्हि न स्यात्, एवं तर्ह्योरित्यनुवर्तिष्यते, गुणे कृते अनुवर्णान्तत्वाच्च
भविष्यति, अभूवमित्यत्र 'भूमुवोस्तिङी'ति गुणप्रतिषेधादुवर्णान्तत्वं,
नात्र शक्यमोरित्यनुवर्तयितुम्, एतच्चान्धिभवतिभ्यां चेत्यत्र विस्तरे-
णोक्तम् ॥

"कदुपधाया गोहः" ॥ उदाहरणेषु णिच् ण्यलुङ्णिनिः,
आभीत्ये णमुल्, घाञित्येते प्रत्ययाः, सर्वत्र गुणे कृते ओकारस्य
उकारः । 'उपधाया इति किमिति' । ओरित्यनुवृत्तेरेओकारस्य भवि-
ष्यति स चोपधैवेति प्रश्नः । ननु च ओरित्युच्यते न चास्योपधाकारः
सम्भवति, ओरित्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्गोह इति विषयोपलक्षणं भवि-
ष्यति, न तु कृतगुणप्रतित्यर्थम् । 'अन्त्यस्य माभूदिति' । नोपलक्षण-

त्वे प्रमाणमस्ति, ततश्चासम्भवादेरित्यस्य निवृत्तावन्यस्य स्यात् ।
 'गमहनजनजनघसा'मिति लोप उपधाया यथा स्यादित्युत्तरार्ध-
 मण्यवश्यमुपधायहणं कर्मेत्यमिति भावः । 'विकृतग्रहणं विषयनियमार्ध-
 मिति' । गुह इत्युच्यमाने धातुनिर्देशाय भवति, ततश्च कृद्विषयेषु
 तत्स्वरूपप्रयुक्तमूत्वं स्यात् । तस्मादूत्वस्य विशिष्टो विषयो निर्दिष्टो
 यथा स्यादिति विकृतस्य कृतगुणस्य ग्रहणं कृतं, विषयार्थतां स्पष्ट-
 यति । 'यचेति' । गुणविषये यथा स्यादित्यर्थः । 'अयादेशप्रतिषेधार्थं
 च केचिद्विच्छन्तीत्यादि' । पूर्वविषयावधारणे तात्पर्यमित्युक्तं तच्चा-
 ङ्गितीत्युच्यमाने सिद्ध्यति, लाघवाच्च तु गोहइत्युक्तं, तच्च कालावधारणा-
 र्थमप्यर्थाद्भवति, गुणोत्तरकालमूत्वमिति, इदानीं तूभयत्रापि तात्पर्य-
 मित्युक्तं भवति । गुणविषये भवति तत्रापि कृते गुणइति । यदि हि
 प्रागेव गुणादूत्वं स्यात् तदा 'त्यपि लघुपूर्वा'दित्ययादेशे तस्या
 सिद्धत्वाल्लघुपूर्वा इकार इत्ययादेशः स्यात्, यदा तु गुणे कृते तस्य
 स्थाने कत्वं तदा तस्यासिद्धत्वेऽकारस्य गुहत्वादयादेशाभावः सिद्ध्य-
 तीति, तदेतद् दूषयति । 'व्याश्रयत्वादिति' । कथं व्याश्रयत्वमित्याह ।
 'यावृत्त्वमिति' ॥

"दोषो यो" ॥ किमर्थं दुर्बोर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न दुष्ट
 इत्येवोच्यते, विषयार्थमिति चेत्, न, याविति विषयस्य साक्षाद्विर्देशात्,
 प्रदूष्य गत इत्यादावयादेशप्रतिषेधार्थमिति चेत्, न, उक्तोत्तरत्वात्,
 उक्तोत्तरमेतत्, व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं नास्तीति, तस्मादुष्ट इत्येव वक्त-
 व्यमेतच्चाह । 'विकृतग्रहणमिति' । क्रमः प्रस्तावः, प्रकरणमित्यर्थः ॥

"वा चित्तविरागे" ॥ चित्तविरागश्चित्तस्याप्रीतता, प्राप्तविभा-
 वेयं, यावित्येव, चित्तस्य दोषः ॥

"मितां ह्रस्वः" ॥ 'रजयतीति' । रज्जेर्लो मृगरमणउप-
 सङ्ख्यानमित्युपधातोपः ॥

"चिण्मूलोर्दीर्घान्यतरस्याम्" ॥ 'न ह्रस्वविकल्प एव विधी-
 येतेति' । एवमपि ह्रस्वपक्षे चक्षमीति सिद्ध्यति, पक्षान्तरे चक्षामीति

यथाभाषं दीर्घं ह्वावस्यास्यतदिति भावः । 'शमयन्तं प्रयुङ्क्ष्व' । यद्यपि चिण्विषये कर्म प्रदर्शनीयं भूतकालश्च, तथापि णिजुत्पत्तये हेतु-
व्यापारमानप्रदर्शनमत्र विवक्षितं न कर्त्ता नापि वर्त्तमानः काल इति न दोषः । 'णिलोपस्य स्थानिवद्भावादिति' । स्थानिवद्भावे हि सति यश्चिण्वणमुत्परो णिः, न तस्मिन्निदङ्गं, पूर्वण णिवा व्यवधानात्, यस्मि-
न् न मिदङ्गं न स चिण्वणमुत्परः, परेण णिवा व्यवधानात्, ततश्च ह्रस्व-
कल्पो न स्यात् पूर्वण नित्यमेव तु ह्रस्वः स्यात् । ननु दीर्घविकल्पेपि यावता स्थानिवद्भावः कथमिवैतत्सिद्ध्यति, तत्राह । 'दीर्घविधौ त्विति' ।
न पदान्तद्विवर्चनेत्यादिना स्थानिवद्भावप्रतिषेधादीर्घविकल्पस्यायं विषय एवेत्यर्थः । 'तथेत्यादि' । अत्र दीर्घविधौ त्वज्जादेशो न स्थानिवद्ववती-
त्यनुषङ्गः, शमेर्यह्, द्विवर्चनं, नुक्, णिच्यतो लोपः, यस्य हलः, षंमि इति स्थिते यदा ततश्चिण्वणमुलौ भवतः, तदा दीर्घविकल्पः सिध्यति, अजा-
देशस्य स्थानिवत्त्वाभावादित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति । 'योसाविति' ।
'यश्च यङ्कारइति' । णौ लुप्यतइत्यनुषङ्गः । एवं तावद्दीर्घविधौ त्वजा-
देशो न स्थानिवद्ववतीत्येतत्स्पष्टीकृतं, णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् ह्रस्व-
विकल्पो न स्यादिति यदुक्तं तत्समर्थयते । 'ह्रस्वविकल्पेत्विति' । णेर्णिः,
णिणिः, सोन्तो यस्य स णिण्यन्तः, एतेन यङ्ण्यन्तइति व्याख्यातम् ।
'असिद्धिरेवेति' । कस्य, प्रकृतत्वादीर्घस्य, एवकारेण तु शब्देन चेतदु-
च्यते । णिचमाश्रित्य वृद्धिविधानादस्ति दीर्घस्य शङ्का, णिलोपस्य तु
स्थानिवद्भावादयं विकल्पो न स्यादित्येव दोषः, यङ्ण्यन्ते तु भवतु नामायं
विकल्पस्तथापि पक्षे दीर्घस्य श्रवणं न सिध्यति, णिचमपेक्ष्य वृद्धौ कर्त्तव्या-
यामतौ लोपस्य स्थानिवद्भावादीर्घस्यानुन्नेषादिति । स्यादेतत् । दीर्घवि-
कल्पे विधीयमाने यदि नाम स्थानिवद्भावोनास्ति तथापि नैवात्र दीर्घः
सिध्यति, असिद्धवदत्राभादिति णियङ्गोर्लोपस्यासिद्धत्वादित्यत आह ।
'व्याश्रयत्वादिति' । व्याश्रयत्वमेव दर्शयति । 'णौ हीत्यादि' । किं च
हेड वेष्टने घटादिः, तस्य ह्रस्वाभावपक्षे अहेडोति स्यात्, दीर्घं तु ह्रस्वस्य
कृते अहीडोति भवति, तस्मादतोपि हेतोर्दीर्घ एव विकल्पनीयः ॥

“ल्हादो निष्ठायाम्” ॥ ह्हादो सुखे च, ईदित्वाचिष्ठायामनिट्, क्वचित्पठ्यते ‘ह्हादइति योगविभागः क्लियते, क्लिन्यपि यथा स्यात् प्रल्ह-
त्तिरिति,’ भाष्ये तु नैतदृष्टम् ॥

“ह्हादेर्घेऽद्भुपसर्गस्य” ॥ ‘उरश्चद इति’ । ‘कद आवरणे, चुरा-
दिणिच्, पुंसि संज्ञयामिति करणे घः, कर्मणि षष्ठा समासः, ननु चात्र
घे परतो एत्यन्तमङ्गं तस्योपधादकारः, न च सा ह्रस्वभाविनी, न च शक्यं
वक्तुं णिलोपे कृते आकारो ह्रस्वभाविन्युपधेति, णिलोपस्यासिद्धवच्च
भादित्यसिद्धत्वादयः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्चात आह । ‘णिलो-
पस्य चेति’ । अपर आह । णाविति वर्त्तते, घे परतो यो णिस्तत्र यदङ्गं
तस्योपधाया ह्रस्वः, ह्हादेरिति चेकानिर्द्देशो न णिचेति । ननु यत्र चिप्र-
भृतयः सन्ति द्वावपि तत्र स्तस्तत्त्वादद्भुपसर्गस्येत्येव सिद्धं किं सूत्रशि-
ष्या ऽत आह । ‘उत्तरा हीति’ । एतदेव लोकव्यवहारेण द्रढयति । ‘न-
हीति’ ॥

“ईस्मन्चनक्लिषु च” ॥ ‘अर्चिष्णुचिहुसृपिच्छा’दिभ्य इसि’ रि
तीसिप्रत्ययः, मनिन् सर्वधातुभ्यः, वृन्सर्वधातुभ्यः, योगविभागाद्द्विप्र-
भृत्युपसर्गादपि भवति समुपच्छदिः ॥

“गमहनजनखनघसां लोपः कृडिच्यनङि” ॥ ‘जघ्नतुरिति’ । अ-
भ्यासाच्चेति कुत्वम् । ‘जघ्न’तुरिति । जन जनने परस्मैपदी जौहोत्या-
दिकः नकारस्य चुत्वम् । ‘जघ्न इति’ । जनीप्रादुर्भावे, अनुदात्तेत् देवा-
दिकः । ‘जघ्नतुरिति’ । लिट्यन्यतरस्यामिन् यदेर्घेस्लादेशः, घकारस्य चत्वं,
शासिषसिघसीनां चेति षत्वम् । ‘अवचिति’ । ‘लुङ्सनोर्घस्सृ’ मन्त्रे-
घसेति ज्ञेलुङ् । ‘अवीत्येवेति’ । अचि श्नुधात्वित्यतः, तस्य तु दोषो
णावित्यत आरभ्योपयोगो न प्रदर्शितः, क्वचिद्गुभिचाराभावात्, क्वचिदसं-
भवात्, इह तूपयोगः, तथा चोत्तरसूत्रे हलि चेति वक्ष्यति ॥

“तनिपत्योश्चन्दसि” ॥ ‘वितविरदति’ । लोपविधानसामर्थ्यादसिद्धत्वेऽपि तस्यात एकहलमध्यइत्येत्वाभ्यासलोपो न भवतः । ‘पतिमेति’ । लिट्, मस्, इट् ॥

“घसिभसोर्हलि च” ॥ सूत्रे चकारस्य पाठो ऽनार्थः । तथा च वार्त्तिकं हल्यहलमपरिभाष्यमन्यत्रापि दर्शनादिति । ‘तथा न क्रियत इति’ । यदि क्रियेत अनच्कत्वाद् द्विवचनं न स्यादिति भावः । पूर्वजाचीत्यधिकारादिह हलीत्युक्तं, तदुपादानादचि न स्यादिति चकारेण समुच्चयः, यदि पूर्वजैवाचीत्यनुवर्तते नेहेत्युच्येत ततो हलि चेति शक्यमकर्त्तुमुक्तार्थं तु तत्कृतम् ॥

“हुक्लभ्यो हेर्धिः” ॥ ‘हलादेरिति’ । हुक्लभ्य इति पञ्चम्या हलीति सप्तम्याः षष्ठीप्रवर्त्यतइति भावः । यद्येवं यस्मिन्विधिरित्यस्याभावात्तदादिर्विधिर्न स्यात्, हलीत्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्बुलन्तत्वाभावाच्च न विध्यति । ‘भिन्धीति’ । शनसोरलोपः । ‘प्रीणीहीति’ । ई इत्यधोः । ‘जुहुतामिति’ । लोटो लङ्वात् तसस्ताम् । ‘इदिहीति’ । शब्दान्तरप्राप्त्या ह्योरप्यनित्ययोः परत्वादिति कृते पुनर्द्वित्वप्रसङ्गः । ‘इहेत्यादि’ । धित्वस्यावकाशोऽनाशिषि जुहुधीति, तातङोवकाशो हुक्लभ्यो ऽन्यः, जीवतात्वमिति, आशिषि हुक्लभ्यः तूभयप्रसङ्गे परत्वात्तातङ्, अथ कृतेऽपि तस्मिन् स्थानिवद्वावृद्धित्वं कस्माच्च भवति, तच्चाह । ‘तत्र कृतइति’ । भिन्धिकि च्छिन्धकीत्यत्रापि तर्हि परत्वेन धित्वे कृते अकञ्ज स्यादित्य आह । ‘भिन्धकीति’ । अपर आह, स्यान्वादेशयोर्द्वयोरपीकार उच्चारणार्थः, हकारस्य धकार आदेशः, हलीत्यपि नानुवर्त्ये, न काप्यनिष्टप्रसङ्ग इति ॥

“शुशुणुपृक्लभ्यश्चन्दसि” ॥ ‘उरुहुदुक्लभ्यश्चधीति’ । नश्च धातुस्योत्प्लभ्य इति णत्वं, कः कारदिति विसर्जनीयस्य सत्वम् । ‘अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वमिति’ । न केवलं शुणुधी गिर इत्यत्र, शुधीहवम्, अपावृधीत्यत्राप्यनेनैव दीर्घत्वम् । ‘अतोऽन्यत्रेति’ । शुणुधीत्यतोऽन्येषु सर्वादाहरणेषु ॥

“अङ्कितश्च” ॥ ‘मलोपभावस्त्विति’ । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना यो मलोपस्तस्याभावः । ‘अङ्कित्वादेवेति’ । नासौ यत्र साध्य इत्येवमशब्दार्थः । ‘यमेः शपो लुगिति’ बहुलं ह्रन्दीत्येव, एव मुत्तरत्रापि ॥

“चिणो लुक्” ॥ चिण इति पञ्चमी न षष्ठी विधानसामर्थ्यात् । ‘प्रत्ययस्येति’ । प्रत्ययस्य लुक्शुलुप इति वचनादङ्गाधिकाराज्जै-
तल्लभ्यते, तेनाकारितरामिति तशब्दस्य तरप आमश्च यः संघातस्त-
स्य युगपद्भुङ्ग भवति, प्रत्येकं प्रत्ययत्वेऽपि सङ्घातोऽप्रत्ययो ह्ययम् । ननु
चेदमस्मिन्सिद्धमिति भेदनिबन्धनो विषयविषयिभावस्तत्कथं चिणो
लुक्चिणो लुक्चिणोऽसिद्धो भवति अत आह । ‘चिणो लुगित्येतदिति’ ।
अथ वा कङ्कितोतिवर्तते, चिण इति पञ्चमी तस्य षष्ठौ प्रकल्पयिष्यति,
तेन कङ्कितः प्रत्ययस्य लुगिविधीयमानस्तरपो न भविष्यति ॥

“अतो हेः” ॥ ‘गच्छेति’ । इषुगमियमां ह्रः । ‘धावेति’ ।
धावु गतिशुभ्योः, पाद्मादिसूत्रेण सत्संधावादेशः । ‘लुनीहिति’ ।
प्यादीनां ह्रस्वः, ई ह्रस्वघोः, ननु चात्रानवर्णान्तत्वादेव न भविष्यति,
ईत्स्वमेव हि परत्वाद्भवति तत्राह । ‘ईत्स्वस्येति’ । नन्वेवमप्युत्तरसूत्रे
उतः प्रत्ययादिति यदुपात्तमुपाधिद्वयं तस्मिन्नेवात्र प्रत्युदाहरणद्वयेऽपि
न भविष्यति, यदि च लुनीहीत्यत्र परत्वादीत्स्वं भवति ततोऽसिद्धत्वं
नास्ति, विप्रतिषेधविषये तदभावस्योक्तत्वात्, तस्मादत इत्यस्य इहि
अधीहीति प्रत्युदाहरणं, तपरकरणस्य याहि वाहीति ॥

“उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्” ॥ उतः प्रत्ययादित्यनयोर्विज्ञे-
यविशेष्य भावे कामचारः, तत्र

उकारस्य विशेष्यत्वे तेन नास्ति तदन्तता ।

न सम्भवति चोकारः प्रत्ययान्तो यदा पुनः ॥

विशेष्यते उकारेण प्रत्ययस्तत्तदन्तता ।

आश्रीयते प्रत्ययस्य तत्पक्षद्वयसम्भवः ॥

तत्राद्ये पक्षे तनु कुञ् इत्यादावेव स्यात्, सनु चिनु इत्यादौ तु न
स्यात्, तथा उकारस्य प्रत्ययस्यासंयोगपूर्वत्वादसंयोगपूर्वैव ह्रस्वमस्मिन्यते

अङ्गविशेषणं विज्ञायेत, ततश्च चिण् इत्यादौ न स्यात्, चिण् हिंसायां
तानादिकः, अत्र धातोर्गुणो न भवतीत्याहुः । तस्मादुकारो विशेषणं
तेन तदन्तविधिः, यद्येवं तनु कुश्च अत्र न प्राप्नोति इकार एवात्र प्रत्ययो
न तदन्तः, अत्रापि तदन्तः, कथं, व्यपदेशिवद्वावात् । एवं स्थिते ॥

यद्यसंयोगपूर्वत्वमुकारान्तविशेषणम् ।

आप्नुहीत्यत्र हेर्लुक् स्यात्प्रतिषेधस्तु तत्त्वुहि ॥

तस्माद्विशेषणमिदमुकारस्यैव गृह्यताम् ।

ननु च येन विधिस्तदन्तस्येति उकारस्तदन्तस्य सञ्ज्ञा, ततः किं,

सञ्ज्ञिप्रत्यायनपरा सञ्ज्ञा तस्या विशेषणम् ।

अयुक्तमिति चेदत्र समाधिरभिधीयते ।

विशेषणं तदन्तस्य सञ्ज्ञा, सत्यं, तथापि तु ।

विशेषणत्वस्फुरणात्प्रागेवो तोविशेषणम् ।

स्यादस्य संयोगपूर्वत्वं, पश्चात्तत्तु विशेषणम् ।

प्रत्ययस्येति, नैवेह किञ्चिदस्ति तिरोहितम् ॥

तदिदमुक्तम्, 'योयमुकारोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्मव्यादिति' ।

'युहि ह्यहीति' । ननु जुहोतेः परस्य हेर्धित्वविधानादेव धातोः परस्य न
भविष्यति, सत्यं, विशिष्टविषयमेतन्नापकं स्यादिति प्रत्ययग्रहणं क्वन्दसि
चेति च वक्तव्यमिति, एवं च कृत्वोत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

"लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्योः" ॥ अस्येत्यनेनोकारान्तः प्रत्ययः

प्रत्ययमृश्यते, अस्येत्यनुच्यमाने म्योरिति वक्ष्याम्यथे न म्योरेव लोपो
विज्ञायेत, एवंचोतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति पञ्चमी न बाधिता
भवति । 'लुगिति वर्त्तमान इत्यादि' । यदि हि प्रकृत एव लुक् क्रियेत
सर्वस्यैव प्रत्ययस्य स्यात् । लुगादयः सर्वादेशा इति सञ्ज्ञाविधाववो-
चाम, सर्वस्य लोपे कृते सुन्वः सुन्व इति न सिध्येत् तस्मादन्यस्य
लोपार्थं लोपग्रहणं, किं च कुर्वः कुर्म इत्यत्र लुकि सति गुणो न स्यात्
न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात्, लोपे तु सति भवति ॥

"नित्यं करोतेः" ॥ 'करोतेऽप्रत्ययान्तस्येति' । उतश्च प्रत्ययादि-

त्यनुवृत्तेर्लभ्यते, उकारलोपस्येत्यादिना सोपपत्तिकां दीर्घाप्तिमनूय प्रति-
बेधं दर्शयति । आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

“अत उस्सार्वधातुके” ॥ ‘करोतेरुप्रत्ययान्तस्येति’ । उतश्च
प्रत्ययादित्यनुवृत्तेर्लभ्यते । ‘सार्वधातुक इति किमिति’ । सत्यपि सार्वधातु-
कग्रहणे स्यतास्यन्तस्य प्रसङ्गः करिष्यावः कर्त्तारविति । स्यतासिभ्यां व्यवधा-
नाच्च भविष्यति, कुरुत इत्यत्रापि तद्गुप्रत्ययेन व्यवधानाच्च स्यात्, तस्मा-
त्सार्वधातु केपरतः करोतेरङ्गस्येत्यर्थासम्भवात्सार्वधातुके परतो यदङ्गं तद-
वयवस्य करोतेरित्याश्रयणीयम्, एवं च स्यतास्यन्तस्यापि प्रसङ्ग इत्युतश्च
प्रत्ययादित्यवश्यमनुवर्त्यम्, उप्रत्ययान्तात्करोतेः परं क्ङित्सार्वधातुकमेवेति
प्रश्नः । ‘भूतपूर्वपीति’ । कश्चि इति स्थिते उत्वं च प्राप्नोति हि लुक्च, नित्य-
त्वाद्भिलुकि कृते क्ङितः परस्याभावादुत्वं न स्यात्प्रत्ययलक्षणं च न लुमता
ङ्गस्येति प्रतिषिद्धं, तस्माद्भूतपूर्वपि सार्वधातुके यथा स्यादिति सार्वधातुकग्र-
हणम् । असिद्धो हिलुक् तस्यासिद्धत्वादुत्वं भविष्यति, तस्माद्विस्पष्टार्थं सा-
र्वधातुकग्रहणं, यथा पुनरस्योत्तरत्राप्युपयोगाभावः तथा तत्रतत्र वक्ष्यते । इह
यद्यपि भाव्यमानेषु कारः सवर्णान् एङ्गाति तथाप्यान्तर्यतो मात्रिकस्यातो
मात्रिक उकार एव भविष्यति नार्थस्तकारेण तत्राह । ‘तपरकणमिति’ ।
असति हि तस्मिन्नुप्रत्ययमाश्रित्योकारस्य लघूपधलक्षणे गुणः स्यात् स
माभूदिति तपरकरणं, तस्य हि प्रयोजनं लक्ष्यान्तरेणापि दीर्घा माभूत् ॥

“असोरलोपः” ॥ तपरकरणं किम् । आटो माभूत्, आस्ताम्
आसन्, असिद्ध आट्, एवं तद्भाभीयस्यासिद्धत्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थं
तपरकरणम् । अथात्र सार्वधातुकाधिकारस्योपयोगो नेत्याह । इतः
सार्वधातुक एव, अस्तेरप्यार्द्धधातुके भूभावेन भाव्यं, नन्वनुप्रयोगे भू-
भावो नास्ति ईहामासुः । सत्यं, तत्र द्विवचने हतादिशेषे च कृते येन
नाप्राप्तिन्यायेनातो गुणे इति पररूपं बाधित्वा अत आदेरिति दीर्घत्वे
कृते परस्याकारस्य सत्यपि लोपे सिद्धमिष्टम् ॥

“आभ्यस्तयोरातः” ॥ ‘लुनतइति’ । लट्, आत्मनेपदेष्वनतइति
कस्यादादेशः । ‘लुनतामिति’ । लोटि आमेतः । ‘अलुनतेति’ । लङ्,

मिमत्तदत्यादौ भृशामिद्वितीत्यम् । 'यान्ति वान्तीति' । असति हि
 आभ्यस्तबहणे अतो गुणइत्यत्र तपरकरणस्य यानमित्यादावकृदिति चरि-
 तार्थत्वादिव लोप इव स्यादितिभावः । 'अनुनादिति' । उत्तरसूत्रे
 कृद्वितीत्यस्य सम्बन्धः स्थित इवेति नायमीत्यस्य विषयः, इडाकारेणा-
 भ्यस्तविशेषणादाकारान्तस्य लोपो जायतीत्यत्र न भवति, तत्र निर्द्विष्य-
 मानस्यादेशा इति वा अलोन्त्यस्येति वा आकारस्यैव लोप इत्यादि-
 त्वा व्याख्यातम् । 'आइत्येतस्याभ्यस्तानां आकारस्येति' । आकारा-
 नानामिति तु व्याख्येयम्, अत्रापि आ सार्वधातुक एव सम्भवति, एव-
 मभ्यस्तमप्याकारान्तं, वचतुरित्यादौ भवत्येव लोपः ॥

"ई इत्यघोः" ॥ 'लुनन्तीति' । असति हल्बहणे ईत्वलो-
 षयोः पर्यायः स्यात्, एकाविषयत्वात् । घुतंजकेष्वेव वा लोपः स्यात्,
 अत्रापि पूर्ववत् सार्वधातुकमेव सम्भवति ॥

"इद्वरिद्रस्य" ॥ इदमपि सार्वधातुकएवान्यत्र लोपविधानात् ।
 'सिद्धश्चेति' । यथा प्रत्ययविधौ प्रत्ययविधानकालएव सिद्धो भवति तथा
 लोपः कर्त्तव्यः, आर्द्धधातुकइति विषयसप्तम्याश्रयणीयेति भावः । 'आका-
 रान्तलक्षणइति' । आर्द्धधातुकइति परसप्तम्यां तस्योत्पत्तिं प्रतीत्य लोपः
 कर्त्तव्यः, ततश्च श्याद्वृधेत्याकारान्तलक्षणे चाप्रत्ययः स्यात्, तत्र कृते
 ऽनेन लोपश्च प्राप्नोति युक्त्वं, तत्र लोपस्य शब्दान्तरपाट्याऽनित्यत्वं, युक्स्तु
 से.पे कृते ऽप्राप्तिः, ततश्च उभयोरप्यनित्ययोः परत्वाद्युक्त्वं स्यात्, अद्यापि
 लोपः स्यादेवमपि अद्वरिद्र इत्यत्राच्कावशक्तवित्येव स्वरो न स्यात्,
 ईवद्वरिद्रमित्यत्र चातो युजिति युच् स्यात्, 'द्वरिद्राय'कइति' । एवुलि,
 युक् । 'द्वरिद्राय इति' । ल्युट् । 'द्विद्विद्रासतीति' । तनिपतिद्वरिद्राणा-
 मुपसंख्यानमिति व्यवस्थितविभाषा, तेन लोपपक्षे इट्, अन्यत्रेहभावः, ।
 'अद्वयतन्यामिति' । लुङ् एषा पूर्वोच्चार्यसंज्ञा । 'अद्विद्रासीदिति' । यम-
 रमनमातां सक्वेति, एकाच इति तच्चानुवर्त्ततइत्येकीयं मतं, चिणि अद-

रिद्रिअदरिद्रायि, अलिद्रदरिद्रौ । 'ह्रान्दसं ह्रस्वत्वमिति' । अन्यथा
आतो धातेरिति लोपे द्रिद्र इति निर्द्वैशः स्यात् ॥

“भियेन्यतरस्याम्” ॥ ‘हलादौ कृदिति सार्वधातुकइति’ ।
नेतेषामत्रोपयोगः, तथा च प्रत्युदाहरणं न प्रदर्शितम् । तथाहि । अजा-
दावप्यस्तु विध्यतीति, एतेकाच इति ह्रस्वस्यापि यच् भविष्यति, न से-
त्वविधेर्वैयर्थ्यं, हलादौ चरितार्थत्वात्, तथा विभेतीति अकृदित्यपि
भवतु गुणो भविष्यति, इत्यविधिश्च कृदिति चरितार्थः, तथाभ्यस्तस्ये-
त्यनुवृत्तेर्भातइत्यादावाटुधातुके न भविष्यति, कसावपि तर्हि प्राप्नोति,
ह्रान्दसः कसुः, दृष्टानुविधिरह्णन्दासि ॥

“अहातिश्च” ॥ अत्रापि न सार्वधातुकइत्यस्योपयोगः, अत
एवास्य प्रत्युदाहरणं न प्रदर्शितम्, अथ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेराटुधातुके न
भविष्यति, लिङादिः ॥

“आ च हो” ॥ सार्वधातुकमेव हि ॥

“लोपो यि” ॥ अथ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेर्यकि न भविष्यति, यद्यपि
यकारेण सह द्विवचनाच्च अहातिरभ्यस्तम् ॥

“ध्वसोरेव्वावध्यासलोपश्च” ॥ ‘देहि धेहीति’ । दाञ्धाञो रूपे,
दोदाण्धेटां तु विकरणेन हि व्यञ्जितः, देहात्मनेपदी । ‘शिदयमिति’ ।
न सूत्रे श्रूयमाणश्चकारो विभक्तिसकारस्य श्चुत्वेनागतः, किं तर्हि चो-
त्पत्तिको लोपशब्दसम्बन्धी, विभक्तेस्तु हलद्वयादिलोप इति भावः ।
संज्ञाशब्दे च कृतोनुबन्धः संज्ञिनः कार्यं सम्पादयति, यथा हमुटाट्टि-
त्तम् । एतच्च नानर्थके ऽलोन्त्यविधिरित्यनाश्रित्योक्तम् ॥

“अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि” ॥ एकशब्दोऽसहायवचनो
न सट्ठावचनो, मध्याभावात्, द्विवचनान्तस्य च समासः, द्वयोरेव
मध्यसम्भवात्, अत्र लिटीति यदि विधीयमानयोरेखाभ्यासलोपयो-
र्निमित्तनिर्द्वैशः स्यात्, आदेशो न विशेषितः स्यात्, ततश्च नेमतुः,

नेमुः, सेहे, सेहाते, सेहरे, अत्रापि प्रतिषेधः स्यात्, नत्वसत्त्वयोः
 कृतयोरङ्गस्यादेशादित्वात्, तस्मादुणभूतस्याप्यादेशस्यायं निमित्तनिर्देश
 इति दर्शयति । 'लिटि परत इति' । लिटि परत्रावस्थिते
 य आदेशो विधीयते स आदिर्यस्याङ्गस्य नास्तीत्यर्थः । 'चतुरतुरिति' ।
 अयुक्तामिदमादेशादित्वात्, क्वचित्तु तततुरिति पठ्यते, तदप्ययुक्तं, संयो-
 गान्तात्वेन लिटः कित्वाभावात् तस्मात्तत्सरतुः, तत्सररिति प्रत्युदाह-
 रणं, त्सर इद्वगतो । 'चकणतुरिति' । कणतिः शब्दार्थधातुवर्गे भूवादौ
 पठ्यते । 'जगणतुरिति' । गण संख्याने, घुरादित्वात्तत्र णिच् प्राप्नोति,
 यदि नेष्यते अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः, एतच्चघुषिरविशब्देन इत्यत्र
 वक्ष्यते । यद्यपि कुहोश्चुरिति चुत्वं लिट्याहृत्य न विहितम्, अभ्यासनि-
 मित्तस्तु प्रत्यये विधानाल्लिङ्गिनमित्तमपि भवति, सर्वेषां लिट्युत्पत्तेः पश्चा-
 द्भवति । 'अनैमित्तिके नत्वसत्त्वे इति' । ततश्च प्रागेव लिङ्युत्पत्तेस्ताभ्यां
 भवितव्यं, तेन तदाङ्गं लिटि य आदेशस्तदादि न भवति, यदि लिटा
 आदेशो विशेष्यते एत्वप्रलित्यपि प्राप्नोति, पङ्कः पङ्कवानिति, नैष दोषः ।
 चकारः समुच्चये, नान्वाचये तेन यत्राभ्यासलोपस्तत्रैवेत्वम्, इह तर्हि स्यात्
 पिपठिषति, कडितीति वर्तते, एवमपि पापठ्यते अत्रापि प्राप्नोति, नैष
 दोषः । इह ह्यभ्यासकार्येषु ह्रस्वहलादिशेषावुत्सर्गे, तयोरन्ये उपवादा-
 स्तत्रेह दीर्घाकित इति दीर्घत्वं च प्राप्नोति अनेन लोपश्च, तत्र दीर्घ-
 स्यावकाशो बाभाष्यते, अस्य विधेरवकाशः पेषतुः पेषुः, पापच्यतइत्यत्रोभ-
 यप्रसङ्गे अपवादविप्रतिषेधादीर्घत्वेनायमभ्यासलोपो बाध्यते, तत्संनियोग-
 शिष्टत्वादेत्वमपि न भविष्यति, अभ्यासविकारेषु उभयसमावेशो यत्र सर्वेषां
 प्रवृत्तिस्तत्र, इह तु यद्यपि दीर्घत्वे कृतेपि एत्वाभ्यासलोपयोः प्रसङ्ग-
 स्तयोस्तु कृतयोर्न दीर्घस्य प्रसङ्ग इति न सर्वेषां प्रवृत्तिः । ननु च वभणतु-
 र्बभणुरित्यादावभ्यासजस्यचत्त्वयोरसिद्धत्वादनदेशादित्वात् एत्वाभ्या-
 सलोपाभ्यां भाष्यं, विप्रतिषेधस्य तु जहसतुर्जहसुरित्यादौ यत्र कुहोस्तु-
 रिति चुत्वं क्रियते सोऽवकाशः स्यादत आह । 'इहेति' । अत्रैव ज्ञाप-

कमाह । 'तथा चेति' । 'रूपाभेदेति' । यत्रादेशस्य स्थानिना सह रूपभेदो नास्ति तच्चेत्यर्थः । 'शसिद्वयोः' । अभ्यासे चर्चेति संबंध जश्चरोः प्राप्तयोरन्तरतमपरिभाषाध्यापारलब्धमिदं वक्ष्यते प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः प्रकृतिजशं प्रकृतिजश इति, तेन शसेः शकारस्य शकारो वदेर्द्वंकारस्य दकार इति, तावप्यादेशादौ भवतः, यदि चाभिव्यक्त्यप्यादेश इहाश्रीयेत तत आदेशादित्वादेव प्रतिषेधे सिद्धे 'न शसददवादिगुणाना' मिति शसिद्वयोः प्रतिषेधोनर्थकः स्यात्, कृतस्तु ज्ञापयति रूपाभेदे य आदेशः स इह नाश्रीयइति, यदि पुनराश्रीयेत किं स्यादित्यत आह । 'अन्यथेति' । प्रकृतिजं प्रकृतिश्चञ्चादियेषां तेषां न स्यात्, वचने तु रेणुरित्यादौ चरितार्थम् । 'अहं पपचेति' । उत्तमेणालि णित्वाभावपक्षे रूपं, णित्वपक्षे तु परत्वादृष्टौ कृतायां तपरकरणादकाराभावादेवाप्रसङ्गः । 'देभतुरिति' । अन्यग्रन्थीत्यादिना लिटः कित्त्वे सति न लोपः । 'नशिमन्योरलित्येत्वमिति' । अलिटीति पाठपूरणार्थानुवादः, श्लोकोद्देशं भाष्ये पठितः ॥

नशिमन्योरलित्येत्वं कृन्दस्यमिपचोरपि ।

अनेशन्मेनकेत्येतद्व्येमानं लिङि पेचिरन् ॥

इति । अनेशञिति, भोक्तादेशः, अनेशचस्येवः, अनेशमिति तु प्रायेण पाठः, तत्र मिपो ऽभावः । 'तिपकादिष्विति' । तिपकादिषु हि इत्थप्रतिषेधो वक्ष्यते, एतच्च न यासयोरित्यत्राशिषि चोपसङ्ख्यानमित्यनाश्रित्यात्, कृन्दसीतिवचनान्मेनकेति भाषायां न प्राप्नोति, यदीष्यते एषोदरादिषु द्रष्टव्यः । 'लुङ् क्रियतरिति' । कृन्दसत्त्वात्, बहुलं कृन्दसीति वा शपो लुप्तत्वात्, । 'पेचिरञिति' । पेचिरञिति प्राप्ते, क्वचित्पठ्यते यजिवप्योश्च, प्रायेण आवेपे, यजेवपेश्च लिङि इति कृन्दस्यपि दृश्यतइत्यनजादेरव्याप्तिरिति, अपर आह । लिटि तस्य एशादेशः, सम्प्रसारणपूर्वत्वे वा, कृन्दसीत्यनुवृत्तेर्यथादेशः, एत्वाभ्यासलोपो, उदात्तवता तिङेत्याहः समास इति, तथा चावयवद्वयं यच्छब्दयोश्च मनुरायजे पिता, आवेजइत्या येने इति ॥

“यलि च सेटि” ॥ ‘पेचिचेति’ । आदिनियमात्प्राप्तस्येष्ट उपदे-
 शेत्स्यत इति प्रतिषेधे प्राप्ते चतो भारद्वाजस्येति नियमात्पक्षे इट् ।
 ‘पपक्षेति’ । अन्येषां मतेन प्रतिषेधः, यत्त्वहणमनर्थकं, पेचित्रेत्या-
 दावन्यत्र सेटि कित्वात्पूर्वेष्वभक्षितव्यमेवात आह । ‘यत्त्वहणं विस्म-
 ष्टार्थमिति’ । किमत्र विस्मष्टनीयं तद्वर्जयति । ‘अकृद्दित्येति’ ।
 आरम्भसामर्थ्यादेवायं निश्चयः स्यादत्र पूर्वेष्वन सिद्ध्यति तदर्थमिति,
 बहुवचनं विशेषाः प्रकृताः अत एकहलमध्यइत्यादयः, तत्रा सति
 यत्त्वहणे सन्देहः स्यात् किमनकारार्थं वचनं ददिविच, ररादिव इति,
 अथानेकहलमध्यार्थं तत्स्वरितेति, अथादेशार्थं वभक्षिवेति, उतालिङ्गं पठित
 इति उताकृद्दित्येति, तत्रात इत्यादयो विज्ञेया अनुवर्तन्ते किमीत्येतत्
 निवर्ततइति व्याख्यानमन्तरेण दुर्ज्ञानं, तस्माद्विस्मष्टार्थं यत्त्वहणं कृतम् ॥

“तृफलभजत्रपश्च” ॥ फल निष्पत्तौ, त्रिफला विशरणे, द्वयोरपि
 ग्रहणम् । ‘गुणार्थमिति’ । न शसददवादिगुणानामिति प्रतिषेधं बाधि-
 तुमित्यर्थः । ‘अथतुरिति’ । पूर्ववत्किञ्चनलोपो ॥

“राधो हिंसायाम्” ॥ अनेकार्थत्वाद्गतूनां राधो हिंसायां वृत्तिः ।
 ननु च नात्रापूर्वमवर्णग्रहणमस्ति, प्रकृतश्च मात्रिकस्तपरकरणात्, तत्क-
 यमवर्णस्थानत्वं भवतीत्युक्तमत आह । ‘अत इत्येतदिति’ । अत इति
 तावत्स्वरितत्वादुपतिष्ठते, तत्परत्वकृतस्य कालविशेषस्य मात्रात्मकस्या-
 संभवात्तमपास्यावर्णमात्रं प्रतिपादयति । ‘अथ वेति’ । पूर्वत्र त्वन इति
 विरोधुपादानादात इत्यस्यानभिसंबन्धः । ‘एकहलमध्ये चेति’ । अत्र
 एकहलमध्ये इत्येव, अत आतइति च द्वयमपि नानुवृत्तम्, एकहलमध्य-
 इत्यनुवृत्तेर्यत्तच्छब्दाध्याहारेण स्थानी लभ्यतइत्यर्थः ॥

“फणां च सप्तानाम्” ॥ बहुवचननिर्देशादावर्थो गम्यतइत्या-
 ह । ‘फणादीनामिति’ । फण गतौ, राज् दीप्तौ, दुष्पाद्य दुष्पाद्य दुष्पाद्य
 दीप्तौ, स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, अन्यवचनं फणादयः सप्त, अत्र राजप्र-
 भृतीनामप्येत्वमवर्णस्य भवति, उक्तात्र न्यायो राधोहिंसायामित्यत्र ॥

“न शसददवादिगुणानाम्” ॥ अत्र वस्तुतो यो गुणसंज्ञकोका-
रस्तत्रैव यदि प्रतिषेधस्तर्हि विधिप्रतिषेधयोरेकविषयत्वादिकल्पः स्यात्,
ततश्च ‘वा बहुमुत्रसा’ मिति यद्वाग्रहणं तदेव दितः पाठं स्यात्, तस्मा-
द्वाग्रहणेन तच्छब्दरूपितस्य तद्वाचितस्य ग्रहणमित्याह । ‘गुण इत्येष-
मभिनिर्वृत्तस्य चेति’ । तस्य संबन्धी यो ऽकार इत्यर्थः । संबन्धित्वमपि
तस्य तत्स्थानिकत्वात्तदवयवत्वाच्च यथायोगं वेदितव्यम् । ‘शशसतु-
रिति’ । शसु हिंसायां, दद दाने, अनुदात्तेत्, दुवम् उद्गिरणे । ‘विशश-
रतुरिति’ । श हिंसायाम्, चञ्चल्युत्थामिति गुणः, यदुक्तं गुणइत्येषमभिनि-
र्वृत्तस्येति तदुदाहरणं दर्शयति । ‘गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्येति’ । उरण् रपर
इत्यत्र सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वादिति वचनाद्गुणो भवत्येव रेफशिरस्को
ऽभिनिर्वृत्ते, एवमभिनिर्वृत्तस्यार् शब्दस्यावयवोकारः, लुलविधेत्यत्र तु
अभिनिर्वृत्तस्योकारस्य स्थाने ऽवादेः शस्तदवयवोकारः, क्वचित्पठ्यते गुण-
शब्देनात्र शसादीनां ग्रहणसामर्थ्यात्तद्वाचितस्यग्रहणमित्य कारमात्रस्य
हि ग्रहणे शशदयोर्वकारादीनां च ग्रहणमनर्थकं स्यादिति किल तस्यार्थः ॥

“अर्धणस्तसावनजः” ॥ अकार उगित्कारार्थः, तेन अर्धनाम-
स्थाने नुम् भवति । ‘स च नज उत्तरो न भवतीति’ । चेदित्यनुषङ्गः ।
‘अर्धतीति’ उगित्वाचान्तत्वाद्वाङ्गीप् । ‘आर्धतमिति’ । तद्वितेषि
भवति, असाविति प्रसज्यप्रतिषेधो न पर्युदासस्तेन नञ्जिव्युक्तन्यायाभा-
वाद्भिभक्तेरेव ग्रहणं न भवति, तथा च सुखित्परो न भवतीति प्रथमै-
कवचनस्य चात्र ग्रहणं न सप्तमीवहुवचनस्य, व्याख्यानात् ॥

“मघत्रा बहुलम्” ॥ मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । ‘मघेन इति’ ।
श्वयुवमघेनामिति संप्रसारणं पूर्वत्वमाद्गुणः । ननु च मघमस्यास्तीति-
मघवान्, मघमिति धननाम, कृन्तसीवनिपौ वक्तव्याविति वनिप्, संप्र-
सारणे कृते पूर्वस्य भसंज्ञायां यस्येति लोपप्रसङ्गः, व्याश्रयत्वादसिद्धत्व-
मपि नाशङ्कनीयं, असि संप्रसारणे यस्येति लोपः, य एवं तर्ह्यन्यदेवेदम-
व्युत्पन्नं भविष्यति, तथा चैतस्य भाषायां प्रयोग उपपद्यते, यथा तु भाष्यं
तथा न केवलमस्यैव अर्धेणोपि भाषायामसाधुः प्रयोगः । आह हि ।

‘अर्धवस्तु मघोनश्च न सिध्यं क्वान्दसं हि तत् ।

मनुष्यन्योर्विधानाच्च क्वान्दस्यभयदर्शनात्’ ॥

अधातोर्वनिषि गुणे च कृते अर्धविति रूपं, तस्माद्विचि मनुषि अर्धवन्तावित्यादि सिद्धं भवति, वनिष्यर्धवामित्यादि, मघशब्दादपि प्रत्ययद्वये सिद्धं भवति, नार्थः सूत्रद्वयेनेत्यर्थः । मघोन इत्यादौ तु यस्येतिसोपाभावश्चान्दसत्त्वादेव । ‘माघवनमिति’ । अत्रिति प्रकृतिभावः ॥

“पादः पत्” ॥ ‘पादिति’ । ‘पादशब्दोलुप्ताकारो दृश्यते इति’ । पादयतिः क्तिवन्तस्याप्यत्र बहुवामिति येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र भाष्यकारेणोक्तं, तस्मादपिशब्दाध्याहारेणायं अन्योऽन्यः, लुप्ताकारः पादशब्दोऽपि दृश्यते, पादयतिः क्तिवन्तोऽपि, अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यास्तदन्तस्याङ्गस्येत्यत्रापि तस्य चाङ्गस्येति द्रष्टव्यं, तदन्ते तु वक्तव्यमस्तीति तस्यैव प्राधान्येनोपन्यासस्तद्वर्णयति । ‘स चेति’ । यद्यपि पाच्छब्देन तदन्तः समुदायः प्रत्याप्यते तथापि विशेषणत्वेन यो निर्दिश्यते तत्रापि यतः षष्ठी श्रूयते तस्यैवादेशः, न प्रतीयमानस्य समुदायस्येत्यर्थः । ‘द्विपद इति’ । द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहिः, संख्यासु पूर्वस्येत्यन्तलोपः । ‘द्विपदिकामिति’ । पादशतस्य संख्यादेरिति वृत्तं लोपश्च, व्याघ्रपाच्छब्दो गर्गादिः ॥

“वसोः संप्रसारणम्” ॥ ‘पेचुषइति’ । पचेः कसुः, इत्वाभ्यासलापौ, कथं पुनर्द्वानुबन्धकस्य कसोर्यहणमित्याह । ‘वसुयहणः’ इति । एतच्च शत्रादेशस्य वसोरुकारानुबन्धकरणात्संभ्यते, तस्य ह्येतदेव प्रयोक्तृत्वमिह सामान्यग्रहणं यथा स्यादिति, उगित्कार्यस्य स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वात् ॥

“वाह ऊह” ॥ ‘वाह इति’ । वहेर्षिवप्रत्ययान्तस्य बहुवचं, णिश्च सोपपदाद्विहित इति सामर्थ्यादत्र तदन्तविधिरित्याह । ‘वाह इत्येवमन्तस्येति’ । ‘संप्रसारणं भवतीति’ । संप्रसारणग्रहणानुवृत्तिं दर्शयति । तेन वकारस्य स्थाने भवति, अन्यथान्तस्य स्यात्, उदाहरणे-षु ‘क्वन्तसि सहः,’ ‘वहश्चेति’ णिः । ‘अथेयादि’ । वाह इत्येतावता

प्रकृतं संप्रसारणमेव विधेयमिति प्रश्नः । का रूपसिद्धिरित्याह । 'संप्रसारणे कृतइति' । 'गुणे चेति' । कृतइत्यनुषङ्गः । यिवप्रत्ययमपेत्य प्रत्ययलक्षणेन गुणः । नन्वेवं शालीन्वहतीत्यादावनकारान्तउपपदे शालूहइति न सिध्यति, तत्राह । 'अनकारान्ते चेति । अकारावकारान्तउपसर्गपीति द्रष्टव्यं, तेन प्रौढ इत्यादावेहि पररूपप्रसंग इति न चोदनीयम् । 'ज्ञापनार्थमिति' । कथमेतज्ज्ञापकमित्याह । 'तस्यां हि सत्यामिति' । बहिरङ्गस्य बहिरङ्गत्वं बहिर्भूताजादिप्रत्ययापेक्षत्वात्, अन्तर्भूताण्यपेक्षत्वाद्गुणान्तरङ्गः ॥

“स्वयुवमघोनामतद्विते” ॥ 'शौचमिति' । नस्तद्वितइति टिलोपः । 'यौवनमिति' । यूनो भावइति 'हायनान्तयुषादिभ्योश्च, अक्षितिप्रकृतिभावः, मघवा देवतास्य माघवनः, प्रातिपदिकबह्वणे लिङ्गविशिष्टस्यापि बह्वयाद्युवतिशब्दस्यापि संप्रसारणप्रसंगस्तथा मघवत इत्यादौ 'मघवा बहुल' मिति चादेशे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्मसंगदइत्याह । 'श्वादीनामित्यादि' । कथमेतल्लभ्यतइत्याह । 'एतदर्थमिति' । 'अन इत्युभयोः शेष इति' । न त्वनन्तरस्यैव, योगविभागसामर्थ्यात्, न चैवमपि मघवतेत्यादावेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्मसंगः सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् ॥

'अल्लोपोनः' ॥ अदिति पृथक् पदं लुप्तविभक्तिकं, तेनातो धातेरित्यादौ केवलस्य लोपशब्दस्य संबन्धः । 'राजकीयमिति' । गर्जात्तरपदाच्छ इत्यधिकारे राज्ञः क चेति कः, ककारस्वात्तादेशः, अत्रैकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्मसंगः ॥

“अपूर्वहन्धृतराजामणि” ॥ किमिदं नियमार्थमाहो 'स्विट्-अर्थे, कथं चेदं नियमार्थं कथं वा विध्यर्थे, यश्चाक्षिति प्रकृतिभावो नन्तरस्यैव टिलोपस्य तदाल्लोपस्य प्रकृतिभावेनानिवर्तितत्वात्पूर्वार्थेऽपि सिद्धे नियमार्थम्, अथाविशेषेणाल्लोपटिलोपयोर्द्वयोरपि प्रकृतिभावस्ततो विध्यर्थम्, तत्रापि नियमपदे यदि तावदेवं नियमः अपूर्वादीनामण्येवेति तत इह न स्यात् तात्पर्यः, सामनादौ तु प्रसंगः । अथाप्येवं नियमः अपू-

र्वादीनामेवाणीति भवेत्, इह न स्यात् सामनो वैमनः, तात्पर्यस्य च तु प्रसंगः, अथाप्युभयनियमः स्यात्, अपूर्वादीनामेवाणि, अपूर्वादीनाम-
र्थ्येवेति, एवमपि सामनो वैमनस्तात्पर्य इति सिद्धं सामसु साधुः सा-
मन्योत्र प्राप्नोति, तस्मादुभयोः प्रकृतिभाव इत्याश्रित्य विधयर्मिदमि-
त्याह । 'तस्याकारस्य लोपो भवतीति' । 'तात्पर्येति' । इदमर्थे, अ-
पत्ये तु कारिलक्षणेण र्यो भवति । 'उभावपि न भवत इति' । टितो-
पमात्रव्यावृत्तिर्निषेधेनापि सिध्यति, तत्प्रकृत्येतिवचनाच्चित्तिरुभयोरपि ॥

“विभाषा हिश्योः” ॥ जसःशी, शौह आपः, नपुंसकाच्चेति योपं शीशब्दस्तस्येह ग्रहणं न जसःशोः शिरित्यस्य ह्रस्वान्तस्य, तत्र संज्ञाया अभावात् ॥

“न संयोगादुपमन्तात्” ॥ स्यादुकारमकाराभ्यां संयोगस्य विशेष-
णात् तदनन्तविधिरचेति विस्पष्टार्थमन्तग्रहणम् ॥

“अचः” ॥ ‘अच इत्ययमञ्चितुलुप्तनकारो एह्यतइति’ । प्रत्याहारग्रहणं तु न भवति, यदि स्यादजन्तस्याङ्गस्य लोपो भवतीत्यर्थः स्यात्तद्व्यातो धातोरित्येतदनर्थकं स्यात्, यच्च व्युपगवागुदक्प्रतीचो यदिति निर्द्विशति, यच्च चावित्याह, ततो ज्ञायते अञ्चतेरेवात्र ग्रहण-
मिति, एतेन पचाद्यचोप्यग्रहणम् ॥

“आतो धातोः” ॥ ‘एवमादि सिद्धं भवतीति’ । सूचादुदिर-
स्मदादिप्रयोगेपीति भावः । सूचे तु सौत्रो निर्द्विश इत्येव सिद्धम् ॥

“मन्त्रेष्वद्यादेरात्मनः” ॥ आहिति पूर्वाचार्यप्रक्रियया तृतीयै-
कवचनस्य ग्रहणम् । ‘आहोन्यत्रापि दृश्यतइति’ । तस्मादाहीति न
वक्तव्यमित्यर्थः । आत इत्यनुवृत्तेरादेरित्यपि शक्यमकर्तुम् । ‘त्मन्येति’ ।
सप्तम्येकवचनस्य याशब्द आदेशः ॥

“तिविंशतेर्दिति” ॥ तियग्रहणं किम् । अन्त्यस्य माभूत्, द्वि-
त्यस्य लोप उत्तरसूत्रेण, सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः स्यात्, इत्येव यथा

स्यादन्यत्र यस्येति लोपो माभूदिति । अद्यापि विधिनियमसंमते विधे-
रेव ज्यायस्त्वम्, एवमप्यारम्भसामर्थ्यादलोन्यस्येत्येतस्मिन् बाधिते समु-
दायस्यैव वष्टीनिर्दिष्टस्य लोपसंगो न त्वसंशब्दितस्य तिश्चब्दस्य लोपः
सिध्यति, तिश्चब्दे तु सति तत्सामर्थ्यादलोन्यस्येत्यस्यानुपस्थानात्सर्वस्य
तिश्चब्दस्य भवति, त्रिंशं विंशकमित्यादौ तिलोपे कृते अतो गुणे परस्-
पत्वं, यस्येतिलोपस्तु न भवति, तिलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

“टेः” ॥ ‘दित्यभस्यापीति’ । अवधार्यस्तु इकारो न भवति, ह्रस्व-
तावद्वेशे तच्चाश्रीति वर्तते, न च इकारवता प्रत्ययेन तच्चाभा गम्यते
देहः, हेपि प्रावृष्टश्चत्कालादिवां जइति निर्दिष्टत्वाच्च अवधार्यो इकारः ।
‘मन्दुरज इति’ । व्यापोः सञ्ज्ञाकृन्द्सोर्बहुलमिति ह्रस्वः ॥

“नस्तद्धिते” ॥ ‘तेषामिति’ । अचिति प्रकृतिभावः प्राप्त इत्य-
नुबङ्गः । ‘पीठेन सर्पतीति पीठसर्पो, कलापिचब्दात्प्रोक्तार्थे कलापिनेष्,
कृन्द्वास्त्वानि च तद्विषयाणि, तदधीतइत्यष्, प्रोक्ताल्लुक, कालापाः,
एवं कौथुमाः, किं पुनः कारकमुपचार आश्रीयते, न पुनर्मुख्यार्थवृत्तिभ्यां
तेन प्रोक्तमित्याद्यर्थे ऽयं क्रियतइत्यत आह । ‘शैबिकेष्विति’ । केचित्तित-
लिचब्दं पठन्ति तिलानां तलं तितलं, पृषोदरादिः, तदस्यास्तीति
तितली । ‘एवं लाङ्गला इति’ । उपचारादि सर्वमतिदिञ्जति,
उत्तरेषु त्रिष्विदमर्थेषु, एवमाश्मनइत्यत्रापि, चार्म इत्यत्र विकारे, चार्मेण
इत्यत्रेदमर्थे, विकारेपि कोशादन्यत्र । ‘शौव इति’ । तस्येदमित्यष्,
अत्र परत्वादुद्धिप्राप्तौ द्वारादिस्वात्प्रतिषेधे ऐजागमे च कृते टिलोपः ।
‘शौवनोन्वइति’ । विकारवयवयोस्तु प्राक्-आदञ्जिति प्रकृतिभावाभावा-
च्छौव इत्येव भवति । ‘के पुनरिति’ । प्रातिपदिकगणे पाठाभावात्प्रश्नः,
आदिचब्दस्य प्रकारवचनत्वादाकृतिगोचयमित्युत्तरम् । ‘सायम्प्रातिक-
मिति’ । यथाकर्षाज्जित्कालवृत्तेरपि भवतीत्युक्तत्वात्कालसमुदायेपि ठञ्
एव भवति, येषां च विरोधः शाश्वतिक इति निर्द्वैशादिसुसुक्ता'न्तात्क
इति कादेशाभावः । ‘शाश्वतमिति’ । भाष्यकारवचनादब् प्रत्ययः ॥

“अष्टसोरेव” ॥ ‘दृढ इति’ । न सङ्ख्यादेः समाहारइति अष्टादेःस्य प्रतिषेधः । ‘दृढीनइति’ । तद्वितार्थं द्विगुः, समायाः सः, द्विगोर्वा, राज्यहः सम्बत्सराच्चेति सः । ‘चाङ्गिकमिति’ । आर्होय-
ष्टक् । ‘एवकारकरणं विस्पष्टार्थमिति’ । विपरीतनियमनिरासार्थं तु न भवतीत्याह । ‘अष्ट एवेति’ । विपरीते हि नियमे अन्यस्य स्वे टिलो-
पाप्रसङ्गादात्माध्वानौ ऋइति प्रकृतिभावविधानमनर्थकं स्यादिति भावः ॥

“जोगुणः” ॥ बाधश्रयादौ गोत्रे यञ्, शङ्कुश्रयादौ प्राक्क्रीतीय डग-
वादिभ्यो यत्, औपमवादावपत्येष् । ‘सञ्ज्ञापवको विधिरित्यादि’ । भा-
ष्येनुक्तमपि प्रयोगवाहुल्यादुक्तम् । तद्वितइत्येव, वोतो गुणवचनात् पट्वी ॥

“द्वे लोपोक्तृवाः” ॥ मद्रवाहुशब्दाद्वाहुन्तात्सञ्ज्ञायामित्यूह्,
कद्रुशब्दादपि कद्रुकमण्डल्योश्छन्दसि सञ्ज्ञायामित्यूह्, ताभ्यामपत्ये
स्त्रीभ्यो ठक्, अन्यत्र चतुष्पाद्गो ठञ्, कमण्डलुपद आदधीतेति बहुवृ-
त्ताह्वयं, सगालो जम्बुः, शिवा जम्बुः । जम्बुतेव जम्बजम्बुकः ॥

“यस्येति च” ॥ इश्च अश्च यं, समाहारद्वन्द्वे ‘घ्यन्तादत्राद्य-
दन्तं विप्रतिषेधेने’ति अशब्दस्य पूर्वनिपातः सौत्रत्वाच्च भवति, यश-
ब्दस्य तु यद्वयं न भवति लिङ्गात्, यदयं गर्गशब्दस्य यञि कुमारशब्दस्य
तु ङीप् लोपं निर्द्विशति, योतो गार्ग्यस्य, कुमार्यो वयसीति, अत एव
निर्द्विंशदकारे तावद्ध्रस्वस्य यद्वयं, तत्साहचर्यादिकारेपि, कार्ये तु दी-
र्घस्यापि भवति, सर्वण्यद्वयत्वात् । ‘दाक्षीति’ । इतो मनुष्यजातेरिति
ङीष्, सखिशब्दादपि सख्यशिश्वीति भाषायामिति, सर्वत्र सर्वण्यदी-
र्घत्वेन रूपं सिध्यति किं लोपेन तत्राह । ‘सर्वण्यदीर्घत्वे हीति’ ।
‘अतिसखेरिति’ । अतिक्रान्तः सखीमिति तत्पुरुषे लिङ्विशिष्टपरिभा-
षया ‘राजाहःसखिभ्यष्टञि’ ति टच् न भवति, तस्यानित्यत्वात्, तत
उपसर्जनद्वयत्वम् । ‘एकादशस्येति’ । ङीषा सह कृतस्य । ‘असखीति
प्रतिषेधः स्यादिति’ । कथं पुनः सखिशब्दस्योच्यमानोतिसखिशब्दस्य
प्रतिषेधः स्यात्, तदन्तविधिना, यद्वयवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधि-

नैस्ति, एवं मन्यते कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पदे चेद्विन्तीत्यत्र घिसं-
ज्ञाया उपस्थानादङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्यस्ति तदन्तविधिः
रिति, यद्वा शेषस्यकारोकारमात्रस्य घिसंज्ञा, न तदन्तस्य, ततः किम्,
असखीत्यपि सखिशब्देकारस्य प्रतिषेधो न सखिशब्दस्य, एकादेशे च
सखिशब्देकार एवायमिति तदन्तेपि प्रतिषेधः स्यादेव, लोपे तु सति
यद्यप्युपसर्जनह्रस्वत्वे कृते रूपमविशिष्टं तथापि तस्य लाक्षणिकत्वाच्च
भवति प्रतिषेधः । दौलेयादौ इतरच्चा निज इति ठक् । बलाकासुमित्राशब्दौ
बाह्यादौ । 'सौर्य इति' । तेनैकदिगित्यण्, एतच्च सूर्यागस्त्ययोश्चैव द्व्यां
चेत्यनपेत्योदाहृतम् । 'इयदुवहुभ्यामिति' । इयदुवहोरवकाशः श्रियो
भुवौ, लोपस्यावकाशो दौलेयः, कामण्डलेयः ।

“सूर्यतिथ्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः” ॥ यद्यत्र भवेन सूर्या-
दयो विशेष्यन्ते सूर्यादीनां भसंज्ञानामिति, ततः सूर्यस्य स्त्री सूरौ, आगस्त्यस्य
आगस्तीत्यादौ यत्र सूर्यादौ भसंज्ञकं तत्रैव स्यात्सौरी बलाकेत्यत्र तु न
स्यात्, नह्यत्र सूर्यशब्द इति भसंज्ञकः किं तद्व्यणन्तं, तस्मादनाश्रितक
पस्य भमात्रस्य लोपेन संबन्धः । सूर्यादिभिर्यकारो विशेष्यत इति दर्शय-
त्वाह । 'सूर्यतिथ्यागस्त्यमत्स्येत्येतेषामिति' । भसंज्ञकस्य यो यकार उपधा
तस्य लोपो भवति स चेत्सूर्यादीनां संबन्धीत्यर्थः । 'सौरीति' । अत्र
इति परतो भसंज्ञकमङ्गमणन्तं तस्य यकार उपधा यथा भवति तथा दर्श-
यति । 'अणि यो यस्येति लोप इति' । 'व्याश्रयत्वादिति' । अणि यस्येति
लोपः, इति यलोप इति व्याश्रयत्वम् । 'ईकारे तु य इति' । लोप इत्यपेक्षते ।
'तस्याणन्तस्येति' । भसञ्जकस्याणन्तस्य यकार उपधा भवतीत्यर्थः ।
स्थानिध्वावस्तु द्वयोरपि यस्येति लोपयोर्यलोपविधिं प्रति प्रतिषिद्धः ।
'मत्स्यचरीति' । मत्सी भूतपूर्वेति चट्, तसिलादिष्विति पुंष्व्वाङ्,
टित्त्वान्डीप्, भवत्यत्र मत्स्यचरशब्द इति भसंज्ञकः, मत्स्यसंबन्धी च
यकारो न त्वसौ भसञ्जकस्योपधेति लोपाभावः । 'ययहणमुत्तरार्थमिति' ।
इह तु सूर्यादिसंबन्धी भसञ्जकस्योपधायकार एव न वर्णान्तरमिति नार्थ-
स्तेन । 'सौरीयइति' । सौर्यशब्दादृङ्वाङ्, एवमागस्तीयः । 'आगस्त्य

इति'। आपत्ये च ध्वणः। 'तिष्ठपुष्पयोरिति'। तिष्ठस्य सूत्रेणैव प्राप्ते न तत्राणि नियमः, पुष्पस्याप्राप्ते विधिः, सूत्रे त्वर्थग्रहणे सिध्यस्यापि प्रसङ्गः, । 'अन्तिकस्येत्यादि'। कृन्दस्येतदिष्यते। 'ककारादेः शब्दस्येति'। ककारस्याकारस्य चेत्यर्थः। 'आद्युदात्तश्चेति'। प्रत्ययस्वरस्यापवादः। 'अन्तितइति'। अपादाने चाह्वीयरुहोरिति तसिः। 'का'देश्वेति'। कश्चिदस्येत्यर्थः। 'अन्तिवदिति'। सत्सूद्विषेत्यादिना क्लिप्, बहुवास्तु व्यस्तमधीयते। 'ये चेति'। दृश्यतइत्यपेक्षते। 'अन्तियइति'। भवे कृन्दसीति यत्। कादिलोपस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपाभावः॥

“हस्तस्तद्वितस्य” ॥ ‘तद्वितइति निवृत्तिमिति’। उक्तसूत्रे पुनस्तद्वितग्रहणात्, तेनायमीत्येव विधिः॥

“आपत्यस्य च तद्विते ऽनाति” ॥ ‘गार्गकमिति’। गोज्ञासोष्ट्रेत्यादिना वुञ्, सङ्काशादिभ्यो ण्य इति वुञ्छादिसूत्रेण चातुरर्थिकः, ततो धन्वयोपधाद्विजिति जातादावर्थः। ‘तद्वितग्रहणमित्यादि’। सोमो देवतास्येति सोमादृष्यण, टित्त्वान्हीष्, तत्र परतो ऽनापत्यकारस्याप्यस्य हस्तस्तद्वितस्येति लोपो यथा स्यादित्येवमर्थमिह तद्वितग्रहणं कृतम्, अन्यथा हि प्रकृतं तद्वितग्रहणमिहानुवर्त्तनीयं, तस्मिंश्चानुवर्त्तमाने तत्सम्बद्धमीतीत्यपि सम्बध्येत, तच्चोभयमिह संबध्यमानं पूर्वसूत्रेपि सम्बध्येत, ततश्च पूर्वणैव सिद्धे सत्युभयत्र तद्वितइति चेति नियमायं विज्ञायेत, आपत्यस्यैवानाकारादौ तद्विते इति चेति, ततो यथा तद्विते ऽनापत्यस्य न भवति साङ्काश्यकरत्यादौ, तथा इत्थपि न स्यात्, सोमी इष्टिरिति। तद्वितग्रहणे तु सति तेन पूर्वयोगे तद्वितग्रहणस्य निवृत्तिराख्यातेत्यापत्यानापत्ययोर्द्वयोरपि पूर्वण इति लोपो विधीयतइति सोमी इष्टिरित्यत्रापि यलोपः सिध्यतीत्यतस्तद्वितग्रहणम्। ननु च यद्युभयस्यायं नियमः स्याद्योगविभागोनर्थकः स्यादुक्त आपत्यस्य

१ ककारादेश्वेति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः। ई. पु. तादेश्वेति पाठो दृश्यते।

२ तद्वित इति निवृत्तिमिति मुद्रितमूलपुस्तके नास्ति।

३ तच्चोभयमिह संबध्यमानं पूर्वसूत्रेपि संबध्येतेति ई. पु० नास्ति।

तद्वितस्यानातीत्येकमेव योगं कुर्यात्ततो योगविभागादन्यतरस्यैवानुवृत्तिः,
तत्राप्यनातीतिवचनात्तस्यैव, एवमपि दोषो ऽनापत्यस्य तद्वितेति प्राप्नोति,
कथम्, आपत्यस्य यदि भवति अनाकारादावेवेति नियमसम्भवात्,
साङ्काश्याकादौ लोपः स्यादेव, अनाकारादाविति नियमः, तत आका-
रादावापत्यानापत्ययोर्द्वयोरपि लोपप्रसङ्गो यत्रनापत्ये आकारादौ सम्भ-
वति, अथ न सम्भवति तदा न कश्चिद्दोषः, आपत्यस्यैव तद्विते तत्राप्य-
नाकारादेवेति नियमद्वयाश्रयणात् ॥

“क्यच्च्योश्च” ॥ ‘गार्गीयतीति’ । क्यचि चेतीत्यम् । ‘गार्गी-
यतइति’ । अङ्गत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः, क्यचस्त्वापत्यादसम्भवः । ‘गार्गी-
भूतइति’ । अस्य च्वावितीत्यम् ॥

“वित्त्वकादिभ्यश्चस्य लुक्” ॥ वित्त्वकादीनामस्मिन्मदेशे प्राति-
पदिकगणे पाठाभावात्तत्परिज्ञानार्थमाह । ‘नडादिष्विति’ । नडादिषु
वित्त्वादयस्तावत्पठ्यन्ते, तत्र कुकि कृते यदूपं ककारान्तं तदिहानुक्तं,
वित्त्वक् आदिर्येषामिति विशदय समासः, जश्चिन्ते क्रियमाणे रूपविनाश-
प्रसङ्गाच्च कृतमित्यर्थः । तेन वित्त्वक् आदिर्येषामिति अज्ञातादिषु यः
कस्तदन्तानां ग्रहणं नाशङ्कनीयं, पाठाभावात् । ‘क्यहणं किमिति’ ।
कृतकुगागमेभ्यः परस्तादन्यो न सम्भवतीति प्रश्नः । कथं पुनः कुको निवृ-
त्तिप्रसङ्ग इत्याह । ‘अन्यथा हीति’ । इदमेव क्यहणं ज्ञापकमस्त्येषा
परिभाषेति । ‘यकारमात्रस्येति’ । उपधाया इत्यनुवृत्तेस्तस्यैव स्याद-
च्चापि तन्निवृत्तमेवमप्यादेः परस्येति परस्य प्रसङ्गादनिष्टमेव ॥

“तुरिष्ठेमेयस्सु” ॥ दोहीयसीत्यत्र घत्वादीनामसिद्धत्वात्पूवै
मृशब्दस्य लोपे कृते पश्चाच्चिमित्ताभावात्तेषामभावः, लोपो भव-
तीत्युक्तन्तत्रान्यस्य प्राप्नोत्यत आह । ‘सर्वस्येति’ । कारणमाह ।
‘अन्यस्य हीति’ । नन्वेवमनन्तरो लुगेव विधेयः, एवं सुखमेव सर्वस्य
निवृत्तिर्लभ्यते ऽत आह । ‘लुगित्येतत्त्विति’ । कः पुनस्तदनुवृत्तौ
दोषः स्यादत आह । ‘तथाहीति’ । न च पूर्वमेव मुखो भवति अन्तर-
ङ्गानपि विधीन्महिरङ्गो लुग्बाधतइतिवचनात् । ‘इमनिष्ठहणमुत्तरार्थ-

मिति' । नेटार्ये, वृशब्दात्तस्यासम्भवात्, न चेदमेव कल्पकं भवितु-
मर्हति, उत्तरार्थतयाप्युपपत्तेः । नन्वेवमत्रादी गुणवचनादेवेति नियमा-
द्विष्टेयसुनोरपि न सम्भवात् आह । 'इतरौ त्विति' ॥

“टः” ॥ 'आविष्टवदिति' । सप्तमीसमर्थ्यादुक्तिः, आवितिप्रति-
योगिनि सप्तमीनिर्द्वंशात्, तेनेष्टनि यत्कार्यं तदतिदिश्यते न त्विष्टनो
यत्कार्यं तदपि, तेन बहूनाचष्टे बहयतीत्यनेष्टस्य यिट् चेति खेयिष्यन
भवति, तदभावे तत्सद्वियोगशिष्टो भूभावोपि न भवति । केचित्तु भूभावमु-
क्तद्वरन्ति भावयतीति । 'वतयतीति' । टिलोपातिदेशेनैव सवियोगशि-
ष्टत्वाचकारनिवृत्ताः अपि सिद्ध्यां पुंवद्वचनं सवियोगशिष्टपरिभाषाया
अनित्यत्वज्ञापनार्थं, तेन श्येनेयः, येनेय इत्यादि सिद्धं भवति । अपर आह
इडविडमाचष्टे ऐडविडयति, दरदमाचष्टे दारदयतीत्येवमादौ पुंशब्दा-
तिदेशार्थं पुंवद्वचनमिति । ननु चेडविडादीनामिष्टनि पुंवद्वाचो न दृष्ट,
इष्टन एव तत्रासम्भवात्, नेष्टनि दृष्टस्यातिदेशः किं तर्हि सम्भावि-
तस्य, अन्यथा अतिराजयतीत्यादौ टिलोपो न स्यात्, प्रातिपदिकग्रहणं
प्रकृतिमात्रापलक्षणम् । तेन द्रोणीमाचष्टइत्यादावपि टिलोपो भवति,
नात्र पुंवद्वाचो ऽस्ति, अभाषित पुंस्कत्वात् । लिङ्गविशिष्ट परिभाषया
वा ङीबन्तस्य ग्रहणम् । उक्तं हि, प्राक् यथाकथं चित्प्रातिपदिकग्रहणे
लिङ्गविशिष्टं गृह्यतइति । स्थवयतीत्यादावत उपधाया इति वृद्धिर्न
भवति, अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिनिष्ठितस्येति वचनात् । अस्यार्थः । अङ्गा-
धिकारविहिते कस्मिंश्चित्कार्ये वृत्ते पुनःकार्यान्तरस्य वृत्तौ प्राप्तायाम-
विधिस्तस्य कार्यस्य, तच्चेदङ्गं निष्ठितं भवति, प्रयोगार्हं भवति, यत्र
त्वनिष्ठितमङ्गं तत्र भवत्येव वृत्तिः, प्रापयति स्थापयतीति, कर्तारमा-
चष्टइत्यादौ वृशब्दस्य तुरिष्ठेमेयःस्त्विति लोपो भवति न वेति चिन्त्यम् ॥

“स्यूलदूरयुवद्वस्त्रप्रसुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः” ॥
यद्यपि प्रकृतो लोपशब्दो भावसाधनः तथापीह कर्मसाधनोपि ज्ञायते,
यणादि परं लोप इति सामानाधिकरण्यान निर्द्वंशात्, तदाह । 'यणा-
दिपरं लुप्यतइति' । 'पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थमिति' । इको गुणवृत्ती इति

वचनानुप्रासशिष्टस्य य इक् तस्य गुणो भविष्यतीति भावः । अत एव वचनादजादी प्रत्ययौ भवत इति । इतिमच् तु पृथ्वादिष्वपठितेभ्यो न भवत्यनभिधानात् ॥

“प्रियस्थिरस्फिरोरुगुलुगुरुदुतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्यस्फवर्ग-
द्विगर्वेषिचपुट्राघिवृन्दाः” ॥ प्रियस्थिरोरुगुलुगुलदीर्घाः पृथ्वादिषु
पठ्यन्ते तेनैतेष्विभिनजनुवृत्तेष्वरितार्थत्वादितरेष्विभिनचः कल्पकमेतद्व-
चनं न भवति, तदाह । ‘तेनान्येषामिति’ ॥

“बहोर्लोपो भू च बहोः” ॥ ‘भूयानिति’ । आदेः परस्येत्यादे-
र्लोपः । ‘अन्यथा हीति’ । यदि पुनर्बहोरिति नेत्येत ततो यथा लोपः
प्रत्ययानां भवति तथा भूभावोपि तेषामेव स्यात्, पर्यायेण तत्र लोप
आदेर्भूभावः सर्वस्य शक्यते वक्तुं, एयद्विद्वंशात्मन्ययानां न भविष्यति,
अन्यथा भूलोपो बहोरिति ब्रूयात्, एवं च कृत्वोत्तरपदभून्वीति निर्द्वेष
उपपद्यतइति ॥

“इष्टस्य यिट् च” ॥ ‘लोपापवादो यिडागमइति’ । नापाप्ते
तस्मिन्चारम्भात् । ‘तस्मिन्विति’ । लोपापवादभूते, यदि तु लोपोप्यनु-
कृत्य विधीयते तदा इकारो नाच्चारणार्थः ॥

“ज्यादादीयसः” ॥ ‘लोपस्येति’ । यदि लोपो यिटा न व्यवहितः
स्यात्तेनैव ज्यायानिति सिध्यतीति कृत्वा आदिति न वक्तव्यं स्यादिति
भावः । कथं पुनर्लोपे सिद्धिरित्याह । ‘लोपे हीति’ । अकृत्यकारइत्यत्र
कृडितीति नानुवर्ततइति भावः । उरुयेत्यादौ क्त्वान्दसत्वादीर्घाभावः ॥

“इ अतो हलादेर्लघोः” ॥ ‘परिगणनं कर्तव्यमिति’ । एवं च
हलादेर्लघोरिति न वक्तव्यम् । ‘मातयतीति’ । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्
तुरिष्ठेमेयःस्त्विति वृणद्धस्य लोपो न भवति, अत्र परत्वाट्टिलोपं
वाधित्वा रभावः प्राप्नोति ॥

“प्रकृत्येकाच्” ॥ ‘इष्टेमेयसु परत इति’ । यदि त्विष्ठादीना-
मिहानुवृत्तिर्न स्यात्तदा श्रिये हितं प्राक् क्रीताच्छः, श्रीयं, ज्ञा देवतास्य
ज्ञः स्यात्क्रीताक इत्यत्र यस्येति लोपो न स्यात्, ततश्च श्रीयमित्यत्रेयका-

देशः स्यात्, तस्मादनुवर्त्या इष्टादयः । 'सृजिष्ठइति' । अथ प्राद्वयः किमित्युपेक्षिताः, श्रेष्ठः, प्रेयान्, स्थेष्ठः, स्थेयानिति, अमिदृत्वात्प्रादीनां टिलोपो यस्येति लोपश्च न भविष्यतः, इह तर्हि श्रेष्ठः प्रेयानिति, अकारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपो न भविष्यति, तस्माद्विन्मतेः लुक्त्वेवास्योदाहरणस्य संभवः, यद्येवं नाप्राप्ते टिलोपे आरभ्यमाणो विन्मतेर्लुक् लोपं बाधियते, सत्यं, विवन्तस्य मत्वन्तस्य च टिलोपः प्राप्तस्तं बाधते, यस्तु तयोर्लुकि कृते अवशिष्टस्य टिलोपः प्राप्नोति तस्य कथं बाधकः स्यात्, नहि तस्मिन्नाप्राप्ते विन्मतोर्लुगारभ्यते, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अवशिष्टस्य यष्टिलोपस्तं न बाधतइति, अन्यथा यत्रावशिष्टमनेकाच् तत्रापि टिलोपो न स्यात्, ततश्च वसिष्ठः वसीयानिति प्रत्युदाहरणं नोपपद्यते, एवं चातिशयेन ब्रह्मवान् ब्रह्मिष्ठः, अवशिष्टस्य नस्तद्वितइति टिलोपो भवति, बहुचब्राह्मणं च तस्माद्ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठं कुर्वीतिति, तथातिशयेन पयस्वी पयिष्ठ इति भवति, न तु पयसिष्ठ इति, अपर आह इष्टेमेयस्वनेकाचोप्यवशिष्टस्य नेष्यते ।

टिलोपो भाष्यकारेण प्रवृत्ते विन्मतोर्लुकि ॥

इति । 'प्रकृत्येत्यादि' । राज्ञोपत्यं राजन्यः, राजस्वशुराद्व्यत्, मनोरपत्यं मनुष्यः, मनोर्जाताप्यज्यतौ शुक्, ताभ्यां समूहे गोत्रोद्योत्यादिना वुञ् । 'आपत्यस्य चेत्यादि' । एतज्ज्ञानयोरपत्यवाचित्वमङ्गीकृत्योक्तं, यदा तु जातिमात्रमुभयत्र शब्दार्थः, आपत्यार्थस्तु नास्त्येवेति पक्षस्तदानापत्यत्वादेव लोपस्याप्रसङ्गाच्चार्थः प्रकृतिभावेन ॥

"इनण्यनपत्ये" ॥ 'सांकूटिनमिति' । कूट दाहे, दीर्घोपधः, अभिविधौ भावइनुण्, अणिनुणः ॥

"गाथिविदथिकेशिगणिपखिनश्च" ॥ मत्स्वर्योपेक्षन्ता एते, गाथा-शब्दो ग्रीष्मादिः, विदथो यज्ञः ॥

"संयोगादिश्च" ॥ अयमपत्यार्थं आरभ्यः ॥

"अन्" ॥ अनपत्यइति निवृत्तम् । 'सामनो वैमनइति' । तस्येदमित्यथ, सुयज्ञोद्ध्वनिप्, ह्रस्वस्य तुक्, सुत्वा, तस्यापत्यं सोत्वनः ॥

“ब्राह्मो ऽजातौ” ॥ ‘योगविभागोत्र क्रियतइति’ । यदि न क्रियेत तदापत्यइत्यनुवर्तते वा न वा, तत्रानुवृत्तावनन्तरसूत्रेण प्रकृति-
भावप्रतिषेधाच्चस्तद्विगतइत्येव टिलोपस्य सिद्धत्वाच्चियमार्थमेतद्ववति,
अजातावेवापत्ये इति, तत्रापत्ये सिद्धमिष्टं ब्राह्मो नारदः, ब्राह्मणजाति-
रिति, अनपत्ये तु जातावजातौ च न क्वचिद्विनाशः स्याद्ब्राह्मी ओषधि-
ब्राह्मं हविरिति, अननुवृत्तौ तु विधिनियमसम्भवे विधिरिव ज्यायानिति
अनपत्ये ‘अवि’ति प्रकृतिभावे प्राप्ते अजातौ टिलोपार्थं विध्यर्थमेत-
द्ववति, तत्र ब्राह्मं हविरित्यादि सिद्धं, ब्राह्मी ओषधिरिति न सिध्यति
अजाताविति प्रतिषेधात्, ब्राह्मणी ओषधिरिति प्राप्नोति, अपत्ये च जातौ
ब्राह्मण इति न सिध्यति, पूर्वसूत्रेण प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे टिलोपप्रसङ्गा-
दिति भावः । विभक्तस्वार्थमाह । ‘ब्राह्मइत्येतदिति’ । ‘सामर्थ्या-
दिति’ । अपत्ये पूर्वणैव टिलोपस्य सिद्धत्वाद्ब्राह्म इत्येतावता नियमस्य
कर्तुमशक्यत्वाच्च, तत्रापत्येपि ब्राह्मो नारद इति परत्वादनेनैव
टिलोपः । ‘अपत्ये वेति’ । अन्यथा अनपत्ये वापत्ये च जातौ प्रतिषेधः
स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधत्वायमित्याह । ‘अपत्ये जाताविति’ ॥

“कामस्ताच्छिल्ये” ॥ ‘यद्येवमिति’ । यदि तु अपत्ययोयमि-
त्यर्थः । ‘नस्तद्विगत इति टिलोपः सिद्ध इति’ । अयि हि प्रकृतिभावः ।
‘जापनार्थमिति’ । एवं च कृत्रादिव्योषिति लाघवाय कर्तव्यं,
अवचने प्रयोजनभावात् । ‘ताच्छीलिक इति’ । तुल्यजातीयविषय-
त्वाज्जापनस्यैतल्लभ्यते, तेन तदस्यां प्रहरणं, प्रज्ञाश्रुद्वार्वेत्यादिके खे
हीन भवति ॥

“दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्षिकजैस्त्राशिनैयवाशिनानयनिधौ-
णहत्यधैवत्यसारवैत्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि” ॥ ‘उपचारादिति’ । मुख्य-
स्याध्ययनासम्भव उपचारे हेतुः । भौवहत्येति तु निपातनानर्थक्यं, ‘हन-
स्तोचिणलोरिति’ तकारस्य सिद्धत्वात्, न च नस्तद्विगतइति टिलो-
पप्रसङ्गः, उभयोरनित्ययोः परत्वात्तस्यैव भावादत्त आह । ‘हनस्तो-
चिणलोरिति’ । धातुस्वरूपपदयोः तत्प्रत्यये धातोरित्येवं विहितो यस्म-

त्रैव कार्यं विज्ञायते, न च व्यत्रेवं विहितः किं तर्हि प्रातिपदिकादि-
 त्येवं, तेनात्र तो निपात्यते, कथं पुनर्ज्ञायते धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्र-
 त्यये कार्यं विज्ञायतइति, अत एव निपातनात्, एवं तर्हि कुत्वनिवृत्त्यै
 निपातनं, मैत्रम् । 'एवं तर्हि 'न क्रादे' रित्यत्र प्रकरणे भूषणः व्यञ्जीत्य
 वक्ष्यते, अतस्तत्त्वार्थमपि निपातनं सत्-ज्ञापकमेव, ऐत्वाकसञ्ज्ञेयमाद्यु-
 द्वास्ते ऽन्तोदात्तश्चेष्यते, तत्रान्यतरस्य पाठे इतरस्योकारलोपो न सिद्ध्यति,
 तत्राह । 'स्वरसर्वनाम्बिति' । उदात्तादीनामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः,
 सर्वनामवत्सर्वनाम, यद्येव हि तस्यापत्यमित्यादौ उपगुग्भृतीन्विशेषा-
 न्त्सर्वनाम प्रतिपादयति तथैकश्रुतिरप्युदात्तादीन्स्वरविशेषानिति एकश्रुतेः
 सर्वनामत्वम् । 'इयादेशापत्राद इति' । केकयादिसूत्रेण प्राप्त इया-
 देशः, इह मित्रयुगलस्य चतुर्थेहणं क्लियते, यष्टादिषु प्रत्ययसिद्धये,
 यस्कादिषु लुगर्थे, केकयादिसूत्रे इयादेशार्थम्, इदं चतुर्थे यलोपार्थम्,
 तत्र द्विर्ग्रहणमकृतं शक्यमित्यभिप्रायेणाह । 'अथ किमर्थमिति' ।
 'लुगर्थः पाटो न कर्तव्य इति' । यजजोरित्येव सिद्धत्वात् । परिह-
 रति । 'नैतदस्तीति' । 'अण् प्राप्नोतीति' । यदि तु सङ्गाङ्गलवणेष्वि-
 त्यस्यानन्तरं न मैत्रेयादित्युच्येत तदा त्रीणि ग्रहणानि नार्था निपातनेन ।
 'यलोप इति' । यशञ्च य लोप इत्यर्थः ॥

“अत्यत्रास्त्वत्रास्त्वमाध्वीहिरण्ययाति क्वन्दसि” ॥ 'मलोपो
 निपात्यतइति' । तस्यासिद्धत्वादास्येति लोपाभावः । एवमप्यत्रत्सार्व-
 धातुकयोर्दीर्घ इति दीर्घः प्राप्नोति, अङ्गवृत्तेः पुनर्वृत्ताविति वचनाच्च
 भविष्यति । क्वचित्तु मकारलोप इति पठन्ति । तत्र यस्येति लोपे कृते
 प्रत्ययाकारस्य श्रवणम् ॥

इति श्रीहरेरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां षष्ठस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्चायं समाप्तः ।

शुभं भवतु ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“युवोरनाकौ” ॥ शास्त्रस्य लाघवाय युव् प्रत्ययो उपदिष्टौ,
तयोरनेनानाकावादेशौ विधीयेते, तत्रतत्र ह्यनाकयोर्विपदेशे शास्त्रस्य
गौरवं स्यात्, इह कस्माच्च भवति, यु मिश्रणे, युतः, युतवान्, उदितो-
युवोरिदं ग्रहणं, कथम्, ल्युडादिषूकारोऽनुनासिक इत्सञ्जकः, एव-
मपि व्यूत्वा व्यूतः व्यूतवान् अत्र प्राप्नोति, ऊठस्त्वनुदिदवकाशः,
अथार्थवतो युवुशब्दस्य ग्रहणम्, अनर्थकश्चायम्, तेन धात्वन्तस्य न
भवति, भुज्युः मृत्युः कंयुः शंयुः ऊर्णायुरित्यादावुकारस्यानित्सञ्ज-
कत्वादादेशाभावः । यदि तर्हि ल्युडादिषूकार इत्सञ्जकः नन्दनः
कारकः, उगिदचामिति नुम् प्राप्नोति, उगितो भलन्तस्य नुम्, न चैतो
भलन्तौ, तर्त्तर्हि भलग्रहणं कर्त्तव्यं, नेत्याह, यदेतच्चपुंसकस्य भलच्च इति
भलग्रहणं तत्पुरस्तादपकृत्यते, उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोर्भलः,
युजेरममासे, ततो नपुंसकस्य, भलइत्येव, ततोऽचः, नपुंसकस्येत्येव,
तच्चावश्यं भलग्रहणमपकृत्यम्, अन्ययोगितो लिङ्गविशिष्टस्यापि नुम्
प्रसज्येत गोमती भवती, इह तर्हि नन्दना कारिका उगितश्चेति ङीप्
प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयं क्वचिद्भूष षिट्ठितौ करोति, शिल्पि-
निष्पन्न, व्युत्थुलौ तुट् चेति, तज्ज्ञापयति न युवोरीकारो भवतीति,
नैतदस्ति ज्ञापकम् । षिट्ठकरणं ङीषर्यम्, टिट्ठकरणमनुपसर्जनार्थम्,
टितो ह्यनुपसर्जनात् ङीप् भवति, उगितः पुनरविशेषण, तथा शातन-
पातनशब्दौ ल्युङन्तौ गौरादिषु पठितौ, तत्र शातनितरा पातनितरा,
नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्, उगितश्चेत्युगित्लतणो ह्रस्वविकल्पः प्राप्नोति ।
ननु चोगित इत्येवमुगित्संज्ञाशब्दनेन या नदी विहिता तस्यास्तत्र ग्रहणं,
नेत्याह । इह हि दोषः स्यात्, भोगवतितरा, गौरमितितरा, शार्ङ्गवादि-

हीनन्तावेतौ तत्र ह्रस्वविकल्पो न स्यात्, इष्यते चात्र' ह्रस्वविकल्पो भाष्य-
कारेण, तस्माच्चैवं शक्यम् उदितोर्युञ्जोर्ग्रहणम् इति, न चेदेवं युतः युत्वा
भुज्युः संयुरित्यत्रापि प्राप्नोति, तत्राह । 'अनुनासिकयोरिति' । सन्ति
हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च, तत्र येषामादेश इष्यते तेषु यका-
रवकारावनुनासिकौ पठितव्यौ, तेन न क्वाप्यनिष्टप्रसङ्गः । 'प्रत्यययो-
रिति' । वस्तुकथनमेतत्, न त्वप्रत्ययनिवृत्त्यर्थं, तथाविधस्यानुनासिकस्य
यस्यो ऽसम्भवात् । 'मृत्युरिति' । भुजिमृद्भ्यां युक्त्युकाविति सूत्रे सह-
निर्दिष्टत्वादिवमुदाहृतं, शक्यते ह्यत्र वक्तुमङ्गस्य यौ युक्, कौ चाङ्गस्य
युक्, ययोरङ्गमित्येतद्वचति, कयोश्चेतद्वचति, प्रत्यययोः । न चैव प्रत्यय
इति । आनर्थक्याच्च व्युत्पत्त्यलोत्पत्त्यादेशे कृते पश्चात्पठित्यर्थवत्त्वं
प्रत्ययत्वं च, किमुच्यते ऽनुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायतइति, न पुनर्न पठ्यत-
इत्यत आह । 'प्रतिज्ञानुनासिक्या इति' । प्रतिज्ञयानुनासिक्यं येषां ते
तथोक्ताः, सर्वत्र पाठाभावात्सतोपि वा पाठस्य सङ्कीर्णत्वात्प्रतिज्ञासम-
धिगम्यमेवानुनासिकत्वमित्यर्थः । युवोरिति समाहरद्वन्द्वश्चेत्स नपुं-
सकमिति नपुंसकत्वे सति औत्सगुणवृद्धितृज्वद्वावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रति-
षिद्धमिति वचनाद् घेर्ङितीति गुणं बाधित्वा इकोवि विभक्ताविति नुमि
सति युवुन इति भवितव्यम्, इतरतरयोगद्वन्द्वे तु द्विवचने यणादेशे च
सति द्वयोर्वकारयोः अणप्रसङ्गः, स्थानिवद्वावाटुलि लोपो ऽपि नास्ति,
तत्कथमयं निर्द्वैश इत्याह । 'युवोरिति' । 'नपुंसकलिङ्गता चेति' । न
भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । मध्ये हेतुः । 'लिङ्गप्रशिष्यमिति' । 'ह्रान्द-
सो वर्णलोप इति' । अकृतएव यणादेशे उकारस्य लोपः, कृते वा तस्मि-
न्नन्यतरस्य वकारस्य, अपर आह । कर्मधारयोयम्, अवयवधर्मण्य समु-
दायस्य व्यपदेशः । युश्चासौ समुदायो युधुलवणो वृश्चासाविति तत्र
समुदायस्य क्वचिदभावादवयवयोरैवानाकादेशाविति ।

“आयनेयीनीयियः फठखच्छघां प्रत्ययादीनाम्” ॥ फकारादि-

ष्वकार उच्चारणार्थः, व्यञ्जनमात्रं स्थानि, अन्ते फठखच्छघामित्यनच्क-
निर्द्वंशात्, एवं च निरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते । 'आयकुलीन इति' ।
अपूर्वपदादिति वचनात्कुलात्त्व इत्यनेन सपूर्वपदादपि सौ भवति, फङ्ग
नीचैर्गतौ, ठौक तौक गत्यर्थौ, इह प्रत्ययाद्युदात्तत्वं संज्ञासंनियोगेन विधा-
नादन्तरङ्गम्, एते त्वायत्रादयोङ्गाधिकारे विधानादुद्दिष्टाः, ततश्च यत्र
स्वरार्थोऽनुबन्धो नास्ति शिलाया ठो वृद्धाच्छ इत्यादौ तत्राद्युदात्तत्वे
कृते पश्चाद्वचन्त एते आदेशा अस्वरकस्याच उच्चारणासम्भवादनि-
यतस्वराः स्युरित्याशङ्क्याह । 'आयत्रादय इत्यादि' । अयमभिप्रायः ।
प्रत्ययादीनां फकारादीनामङ्गसम्बन्धाव्यभिचारात्प्रयोजनाभावादिहाङ्ग-
स्येति न सम्बध्यते, तेन एतेष्वन्तरङ्गाः, तत्र परत्वादेतेषु कृतेषु पश्चादा-
द्युदात्तत्वमिति । अत्रैव ज्ञापकमाह । 'तथा चेति' । यदि प्रत्ययस्वरे
कृते आयत्रादय आदेशाः स्युस्ततो घशब्दाकारस्योदात्तत्वे कृते घकारस्य
हलः संसनधर्मिणः संसनधर्मिण्यनुदात्तआदेशे कृतेन्तोदात्तत्वं सिद्ध-
मिति चित्करणमनर्थकं स्यादिति भावः । 'इयङिति' । 'वावचनं
ज्ञापकमिति' । यदि धातुप्रत्ययानामप्येते आदेशाः स्युर्चतेःशङ्कित्येव
ब्रूयात्, न च कृडि सति घलादिलक्षणे इटि कृते अनादित्वादियादेशो न
स्यादिति वाच्यम्, इदानीमेव ह्युक्तमन्तरङ्गा आदेशा इति । अपर आह ।
यदि धातुप्रत्ययेष्वेतज्ज्ञापकं प्रातिपदिकप्रत्ययेष्वपि शक्यं वक्तुं यदय-
मीयसुनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रातिपदिकप्रत्ययानामिमे आदेशा
'इति, यदि स्युस्तर्हिच्छसुनमेव त्रिदध्यात् । स्तावन्तश्च प्रत्ययाः, धातु-
प्रत्ययाः प्रातिपदिकप्रत्ययाश्चेति, उच्यन्ते चादेशास्ते वचनात्सर्वत्रैव
स्युरिति । 'इत्सञ्ज्ञया भवितव्यमिति' । न च वचनसामर्थ्यादित्सञ्ज्ञाया
बाधनमित्याह । 'तद्वृत्तेषु हीति' । 'प्रतिविधानं कर्तव्यमिति' ।
प्रतिविधानं तु प्राचामवृद्धात्किन्बहुलमिति फिनो नित्करणादित्सञ्ज्ञाया
अभाव इति । न च फेरु चेत्यत्र फिनः फिअश्च सामान्यबहवार्थे
नित्करणं, वृद्धादित्यधिकाराद्वि फिअ एव तत्र बहवर्थं न फिनः ॥

“भोन्तः ॥ ‘आदियहणं निवृत्तमिति’ । तदनुवृत्तौ हि शयान्ते इत्यत्र शीङो लेटि लेटोडाटाविति लावस्यायामेव प्राप्ते आटि सति भ्रकारस्यानादित्वाच्च स्यात्, कथं पुनः समासनिर्द्विष्टानामेकदेशोनुवृत्ते, नैष दोषः । अनाश्रितार्थकं शब्दमात्रं स्वरितत्ववशादनुवृत्ते इति पक्षे यस्यैव स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तस्यैवानुवृत्तिः, अर्थाधिकारपक्षे तु समासार्थस्यैकत्वात्तस्यैवानुवृत्तिः स्याद्वा न वा, यद्वा प्रत्ययग्रहणं पूर्वसूत्रे पृथक् पदं लुप्तविभक्तिकं, तेन तस्यैवानुवृत्तिर्भविष्यति, आदेशे त्वकार उच्चारणार्थः, तेन पचन्तीत्यादौ अवर्णं न भवति ॥

“अदभ्यस्तात्” ॥ ‘ददतीत्यादि’ । जसतीत्यादौ यत्रोपदेशानन्तरमभ्यस्तसञ्ज्ञा तत्राप्यवश्यं विकरणाभावः प्रतीयः, अन्यथा नित्यत्वाच्छ्रुति कृते तेन व्यवधानाच्च स्यात्, ततश्च ददतीत्यादावपि जपः श्लावभ्यस्तसञ्ज्ञायामदादेशो भवति । ‘जुसादेशेन तु बाध्यतइति’ । तस्यानवकाशत्वात् । ‘अत्राप्यादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवतीति’ । उत्तरचेति भावः । इह त्वभ्यस्तानामादिरिति स्वरो भवति ॥

“आत्मनेपदेष्वनतः” ॥ अनभ्यस्तार्थमिदं वचनम् । ‘चिन्वतामिति’ । लोट्, टरेत्वम्, आमेतः । ‘अग्रन्तइति’ । ननु चात्रापि प्रागेव शपः परत्वाददादेशप्रसङ्गः, अनतइत्यस्य तु वेभिद्यन्तइत्यादिरवकाश इत्यत आह । ‘नित्यत्वादिति’ । ‘भ्रकारविशेषणं किमिति’ । श्रुतानामात्मनेपदानामधिगतस्य प्रत्ययस्य वा विशेषणे को दोष इति प्रश्नः । ‘शयान्तेइति’ । अत्राङ्गस्यानन्तरमात्मनेपदमाटस्तद्वक्तव्यं तद्वहणेन ग्रहणात्, भ्रकारस्त्वाटा व्यवहितः, अन्तादेशस्त्वङ्गविशेषानुपादानादत्रापि भवति ॥

“शीङो हट्” ॥ ‘भादेशस्यात इति’ । ननु च नेहाङ्गहणमस्ति, यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमानिर्द्विष्टं, षष्ठीनिर्द्विष्टेन चेहार्यः, शीङ इत्येवा पञ्चमी अदिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, तस्मादित्युत्तरस्येति । ‘शेरतइति’ । सार्वधातुकावयवस्य भ्रस्यादादेशस्तदागमो हट्

तद्गुह्येन गृह्यते, अवयवस्य समुदायं प्रत्यवयवत्वं लोकेऽपि दृश्यते, यथा देवदत्तस्याङ्गुलिरिति, सार्वधातुकस्याप्यवयवो रुडिति शीडः सार्वधातुके गुण इति गुणो भवति, किं पुनः कारणं रुडागमो भेदोऽस्यातो विधीयते, न भङ्गास्यैव विधीयते, एवं हि न षष्ठी प्रकल्प्या भवत्यत आह । 'रुडयमिति' । यदि तु ककारासञ्जनेन पूर्वान्तः क्रियेत शेरतइत्यत्र गुणो न स्यादनिगन्तत्वात् तस्मात्परादिरेव वक्तव्यः, स यदि भङ्गास्यैव स्यात् ततो यथा शयान्तैरित्यत्राटा अवहितत्वाङ्गस्यादादेशो न भवति तथा शेरतइत्यत्रापि न स्यात् रुटा अवहितत्वात् । ननु च युक्तमाटा व्यवधानं, सहि सार्वधातुकभक्तस्तदेव न व्यवदध्यात्, भङ्गां तु व्यवदधात्येवं, रुट् पुनर्भङ्गाभक्तः स कथं तस्य व्यवधायकः । उच्यते । गृह्यतां तावत्तद्गुह्येन तथापि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति यदत्र निर्दिश्यते भ इति विशिष्टं रूपं न तदनन्तरं, यश्चानन्तरो रेफभङ्गासमुदायो न स निर्दिश्यतइति न स्यादेवादेशः । अपर आह । आदेशो न स्यादिति, कोऽर्थः, भस्य न स्यादिति, कस्य तर्हि स्यात् आदेः परस्येति रुट् एव स्यात्, न च रुटो वैयर्थ्यं स्यात्, भङ्गास्य श्रवणार्थत्वादिति, तच्चिन्त्यमनेकाल्पत्वात्सर्वादेशः प्राप्नोति, सर्वादेशे रुटो वैयर्थ्यमिति चेत् किं कुर्मो प्राभूदादेशः, शीड इत्यनुबन्धोच्चारणं यद्गुलङ्गितव्यर्थं, व्यतिशेष्यते, गुणोऽपि न भवति, तत्राप्यनुबन्धनिर्दिष्टात् ॥

“वेत्तेर्विभाषा” ॥ ‘संविद्रतइति’ । ‘समो गमृच्छी’ त्यादिनात्मनेपदम् । ‘वितइत्यादि’ । विद विचारणे, रुधादिरेनुदात्तेत्, सत्तालाभार्थोऽस्तु विकरणव्यवधानादेवायङ्गम्, अत्र च बहुवचनं प्रत्युदाहरणम्, इतरयोऽप्यस्यासौ विचारणार्थस्येदं बहुवचनं रूपमिति प्रदर्शनार्थम्, विदन्ते इति रूपस्य लाभार्थं तौदादिके स्वरितेत्त्वादात्मनेपदे एकवचने ‘जे मुचादीना’ मिति नुम्यपि कृते सम्भवात् । किं च वेत्तेरिति श्लिषा निर्दिष्टादेव यद्गुलङ्गिकं न भवति, व्यतिवेविदतइति ॥

“बहुलं कन्दसि” ॥ ‘बहुलवचनादन्यत्रापि भवतीति’ । एतद-

यमेव विभाषाग्रहणे प्रकृतेऽपि बहुलपक्षं कृतम् । ‘अदृशमिति’ ।
‘हरितो वे’ति वाह् ॥

“अतो भिस ऐस्” ॥ ‘अतिजरसैरिति’ । अत्रैव चेकारस्य
अवधारणमैसादेशः कृतः, वृत्तरित्यादावेसादेशेऽपि वृद्ध्या रूपं सिद्धम्, अतो
गुणइति पररूपं तु न भवति, यदि स्यादिसमेव विदध्यात् । ‘परत्वा-
दिति’ । इत्थस्यावकाशो वृत्तेषु. ऐसात्रकाशः कृतएत्वे, प्रागेत्वादुभय-
प्रसङ्गे परत्वादेत्वप्रसङ्ग इति चेन्नन्यसे अत ऐस् क भविष्यति, एत्वे कृते-
मुख्यमकारान्तं न भवतीति प्रश्नः । ‘कृतएत्वे भौतपूर्व्यादिति’ । भूतपूर्-
वस्य भावो भौतपूर्व्यं, सांप्रतिकाभावाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयतइति भावः ।
‘एस् तु नित्यस्तथा सतीति’ । एवं हि सैत्यैस्भावो नित्यः, कृताकृतप्रस-
ङ्गित्वादेत्वं त्वैसि कृते न प्राप्नोति, अकृतादिस्वात्, न च तत्र भूतपूर्व-
गतिः, मुख्यस्यैव सम्भवात्, एतच्चोद्यपरिहारमुत्सर्गापत्रादभावमनाश्रित्य
कृतं द्रष्टव्यं, तदाश्रयणे हि नाप्राप्तएत्थगारम्भादेसपवाद इत्ययुक्तो
विप्रतिषेधः स्यात् ॥

“नेदमदसोरकोः” ॥ इदमदसोरिति भिसपेक्षया सम्बन्धल-
क्षणा षष्ठी । ‘एभिरिति’ । त्यदाद्यत्वं, इति लोप इतीद्वामस्य लोपः ।
‘अमीभिरिति’ । ऐसि प्रतीकृते बहुवचने अन्त्येदित्येत्थम्, एत ईदृशुवच-
नइतीत्यमत्वे, अकारित्येतदनर्थकं, कथं, विशिष्टरूपाश्रयोयं प्रतिषेधः,
इदमदसोरिति तत्राकचि कृते रूपभेदादेव न भविष्यति, तत्राह । ‘अ-
कारित्येतदेवेति’ । ज्ञापनस्य प्रयोजनं सर्वके इत्यादौ सर्वनामकार्यप्रवृत्तिः,
इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते द्वावपि शक्यावयक्तुं, कथम्, एवं हि वक्ष्यामि,
इदमदसोः कादिति, तत्रियमाथे भविष्यति, इदमदसोः कादेव नान्यत
इति, नैतदस्ति, विपरीतोऽपि नियमः स्यात्, इदमसोरेव कादिति, ततश्च
सर्वकैरित्यादौ न स्यात्, एभिरित्यादौ च स्यादेव तन्मध्यपरिभाषा च
न ज्ञापिता स्यात्, क्वचित्तु वृत्तावेव षष्ठ्यते, इदमदसोः कादिति नोक्तं,
विपरीतोऽपि नियमः स्याद्विदमदसोरेव कादित्येति ॥

“टाडसिद्धमामिनात्स्याः” ॥ ‘अतिजरसिनेत्यादि’ । समासे
 ह्रस्वत्वे कृते इनादेशः, ततः सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वान्तरसादेशः,
 एवमतिजरसादित्यत्राप्यादादेशे कृते जरसादेशः । ननु च टाडस्योरवाजा-
 दित्वात्मागिनादादेशाभ्यां जरसादेशः प्राप्नोति, स हि नित्यः, परश्च,
 तत्र कृते ऽनदन्तत्वादेवेनादादेशयोरभावे ऽतिजरसा अतिजरस इति
 भवितव्यं, नैष दोषः । एवं हि इनादेशस्यादादेशस्य च विधानमनर्थकं
 नादेशोऽदादेशश्च विधेयः स्यात्, त्का रूपसिद्धिः, इह तावद्वृत्तेणेति एत्वे
 योगविभागः करिष्यते, बहुवचनेभ्यस्ते, ओसि च, तत आडि च, आडि च
 परतोऽत एत्वं भवति, तत्र स्यानिवद्वावाचशब्दे परत एत्वं वृत्तेण, नैवं
 शक्यम्, इह ह्यनेनेति, हलि लोप इति इद्रूपलोपे सति एनेति प्राप्नोति, हलि
 लोप इत्यपनीय भलि लोप इति सूत्रं करिष्यते, तत्र नकारस्याभलत्वा-
 ल्लोपाभावः, न स शक्यो भलि लोपो वक्तुम्, इह हि न स्यात् अयावि-
 ष्टाञ्जनयत्, अयेति इदमश्चतुर्थ्यैकवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना यादेशः,
 सुपि चेति दीर्घाभावः ह्रान्दसः, तत्रा व्याभक्तादित्वादित्द्रूपलोपो न स्यात्,
 तस्माद्बुलि लोप एव कर्तव्यः, ततश्चानेनेति न सिद्ध्यति, एवं तर्ह्यनाप्यक
 इति द्विनकारकोयं निर्द्वैशः, तत्रादेशसंज्ञन्धी पदान्तत्वात्पुनः, नश्च आप्
 च नाप्, तत्र परत इदो ऽनादेश इति सूत्रार्थाश्रयणादिद्रूपलोपापवादो
 नशब्दे परतो नादेश एव भविष्यति, यद्वैवमादेशेन लोपस्यासिद्धत्वाद्वाजे-
 त्यादाविव सूत्रे दीर्घप्रसङ्गः, आनाप्यक इति । नैष दोषः । सुपां सुलुगिति
 लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधः वृत्तादित्यत्रापि सर्वणत्वमैव सिद्धम्,
 अकारोच्चारणसामर्थ्यादतो गुणे पररूपं न भविष्यति, तदेवमिनादेश-
 स्यादादेशस्य च विधानसामर्थ्यात्पूर्वमिनादादेशो पश्चान्तरसादेश इत्ये-
 वामभिप्रायः । ‘यथा स्वि यादि’ । भाष्ये हि पूर्वाक्तप्रक्रियाश्रयणेन ना-
 देशो ऽदादेशश्च व्यवस्थापितः, यदि चैतद्रूपद्वयमिष्टं स्यात्, तयोरादेशयोः
 प्रत्याख्यानमनुपपन्नं स्यात्, तत्र सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाभावाद-
 तिजरणातिजरादिति भाष्यकारस्याभिप्रेतमिति केचित्, प्रागेव जरसादेशे
 ऽतिजरसा अतिजरस इत्यभिप्रेतमित्यन्ये ॥

“हेर्यः” ॥ ‘हेरति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणमिति’ । तस्य हि हेरति रूपं प्रतिपदोक्तं सप्तम्येकवचनस्य घेडिंतीति गुणे लाक्षणिकं, यद्यपि हेरति विभक्त्यन्तमुपात्तं तच्चोभयोरपि लाक्षणिकं, तथापि प्रत्ययात्पूर्वस्य भागस्य लाक्षणिकत्वप्रतिपदोक्तत्वापेक्षया परिभाषाप्रवृत्तिः, यदेवं हेराम्नद्यान्वीभ्य इत्यत्राप्येवमेव प्रसङ्गः, तस्माद्व्याख्यानमेवात्र ग्रहणं, लिङ्गं च, तस्मै प्रभवति, तदस्मै दीयते, तस्मै हितं, तदस्यां ग्रहरणमिति क्रीडायां ण इत्यादि । ‘वृत्तायेति’ । सुपि चेति दीर्घः, कथं पुनरकारसन्निपातकृता यशब्दस्तद्विघातनिमित्तं भवत्यत आह । ‘सन्निपातलक्षणमिति’ । अनित्यत्वं तस्याः कष्टाय क्रमणमिति निर्द्वैशादवसीयते ॥

“सर्वनाम्नः स्मै” ॥ ‘भवतइति’ । द्विपर्यन्तास्त्यदादय इति वचनादन्यत्र त्यदाद्यत्वाभावादनकारान्तत्वम् । ‘अन्वादेशे ऽशादेशे कृतइति’ । अनन्वादेशे त्वत्रास्मै इत्यानुपूर्व्यात्सिद्धं, कथं, नात्राकृते स्मैभावे हलादिविभक्तिः, हलादौ चेट्रूपलोपः, न चाकृते इट्रूपलोपे एकादेशः प्राप्नोतीति । न चानुणप्रसङ्गः, नित्येनेट्रूपलोपेन बाधितत्वात् । ‘एकादेशः प्राप्नोतीति’ । नित्यत्वात्, वाक्यसंस्कारपक्षे चैतच्चाद्यं, तद्व्यर्थं प्रतिपादनाय लोके प्रयुज्यते, तदेव च शास्त्रे विभज्यान्वाख्यायते । ‘अन्तरङ्गत्वादिति’ । एकपदाश्रयत्वादनन्तरङ्गत्वं, पदद्वयाश्रयत्वादेकादेशो बहिरङ्गः ॥

“पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा” ॥ द्वये पूर्वादयः, ‘सूत्रपाठपठिता गणपाठपठिताश्च, सर्वनाम्न इति चेहानुवर्तते, तत्रासति नवग्रहणे ङसिङ्गोर्येन सर्वनामसञ्ज्ञा स गणपाठ एव गृह्यतइति नवग्रहणम्, इह जसिङ्सिङ्गीनां शीस्मात्स्मिनः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा, षौड आपः, शी नपुंसकाच्चेति सूत्रन्यासः कर्त्तव्यः, एवं जसि विभाषार्थानि त्रीणि सूत्राणि न कर्त्तव्यानि भवन्ति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“जसः शी” ॥ ‘दीर्घाच्चारणमुत्तरार्थमिति’ । इह त्वत् इत्य-
धिकाराद्गुणेन भवितव्यमिति, ह्रस्वेऽपि सिद्धं, न च सर्वं कृत्रिण इत्यत्र
षत्वनुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद्वस्वाश्रयस्य नित्यस्य तुक्ः प्रसङ्गः,
तत्र हि पदान्तपदाद्योऽर्थ एकादेशस्तस्यैवासिद्धत्वम् ॥

“चौड आपः” ॥ चौड इति निर्द्वैशं क्रियमाणमनुवादपूर्वमाप्ति-
पति । ‘चौकारोऽयमिति’ । कोऽयं प्रकारः, कुत्सितोऽयं सूत्रप्रणयनप्रकारः,
सिद्धस्य ह्यनुवाद उपपद्यते, यथा हेयं इति, अयं तु न कापि सिद्धइति,
परिहरति । ‘सामान्यार्थ इति’ । औत् इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्यैव
स्याविरनुबन्धकत्वात्, न सानुबन्धकस्यौटः, यद्यपि टकारः प्रत्या-
हारार्थत्वात्समुदायानुबन्धस्तथापि प्रत्ययानुबन्धत्वमपि तस्याविरुद्धं,
द्वयोऽपि हेतवो भवन्ति, तद्यथा ‘आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च
प्रीणिता’ इति, औट इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्य न स्यात्, तस्मा-
द्दुयोरपि सामान्यग्रहणार्थं टकारानुबन्धनिर्द्वैशः । नन्वसतोऽनुवादानुपपन्न
इत्याक्षेपस्तत्र प्रयोजनाभिधानमसङ्गतं, नैष दोषः औटौटोरौडिति
विधिवान्वयमस्मादेवानुवादादनुमास्यते तस्यैव प्रयोजनाभिधानं पुनश्चो-
दयति । ‘तस्य चेति’ । तस्य टकारानुबन्धस्यासज्जने ऽस्मिन्नेवं विद्म-
यमाने ङित्कार्यं याडाप इत्येतत्त एव वादिनस्तव श्यां, शीशब्दे परतः,
प्रसक्तं, प्रसजतु नाम तत्राह । ‘स दोष इति’ । दोष इत्यनेन
सामानाधिकरण्यात्स इति पुल्लिङ्गनिर्द्वैशः, परिहरति । ‘ङित्वइति’ ।
वर्णमात्रनिर्द्वैशइति विवक्षितं, वृत्तभङ्गभयात्त्वस्थाने मात्रशब्दः प्रयुक्तः,
याडाप इत्यत्र ङितीति यदनुवृत्तं न स बहुव्रीहिः, इह इदमस्येति, किं
तर्हि कर्मधारयः, ङत्वासाविच्चेति, ततः किमित्यत आह । ‘वर्ण-
यस्यादिति’ । ‘यस्मिन्विधिस्तदादावत्यहणे’ । अयं तावन्ङित्वमभ्यु-
पेत्य परिहार उक्तः, ङित्वमेव तु नास्तीत्याह । ‘वर्णश्चायमिति’ ।
चशब्दो वार्थं पठितः, वर्णो वायमित्येव वा पाठः, औडिति वर्णो वायमु-
पात्तो न प्रत्ययः, टकारस्तु मुखसुखार्थो यथा च्छदोरबित्यत्र टकारः, अङ्गा-

सिप्तस्य प्रत्ययस्य तेन विशेषणादौकारान्तस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः । वर्णरूपतया
चौकारग्रहणे सति द्वयोरप्यौकारयोर्यहणं भवति प्रत्ययविषयत्वादननु-
बन्धकपरिभाषायाः । 'द्वित्वेऽप्यदोष इति' । द्वित्वे सति यो दोषः सोऽपि
न भवति, द्वित्वस्यैवाभावादित्यर्थः, पूर्वेषु वा परिहारेणास्यान्वयः,
परिहारान्तरमाह । 'निर्द्वैशेष्यमिति' । पूर्वाचार्याणां हि सूत्रे द्वेष्येति
द्विवचने चोदिति पठ्यते, तदाश्रयेणायं निर्द्वैशः, तेन द्वये रपि ग्रहणं
भवति, न च द्वित्कार्यप्रसङ्गः, नहि पूर्वाचार्यानुश्रव्यैरिह कार्याणि क्रियन्ते ॥

"अशेषोऽयिः" ॥ 'कुण्डयइति' । ज्ञातिशब्देऽप्ययं यदा-
र्थप्रकरणादिना ज्ञात्याधारभूतायामेकस्यां व्यक्तौ वर्तते, तदा कृतिविषय-
यकं वचनो भवतीति संख्येकवचनादिति शब्दो भवति, अर्थप्रकरणादत्रभावे
तु तत्र प्रत्युदाहृतं घटंघटं ददातीति ।

"अष्टाभ्य औश्" ॥ 'कृताकारोऽष्टन्शब्देऽष्टतइति' । कृता-
कारस्यानुकरणमष्टाशब्दे न तु विभक्तौ लक्षणवशादात्वं कृतमित्यर्थः ।
'कृताकारस्य ग्रहणं किमिति' । आत्वव्रतेनानुकरणं किमित्याश्रितमित्यर्थः,
यदाऽऽत्वं भवति तदैव यथा स्यादित्युत्तरम् । 'अष्टेति' कथं पुनरा-
त्वाभावः, यावता नहि तद्विधौ विकल्पः संनिहित इत्यत आह ।
'एतदेवेति' । इहाष्टन इति वक्तव्यं, यथाष्टन आ विभक्तावित्यत्र, एवं
सिद्धे अष्टाभ्य इति निर्द्वैशात्कृतात्वस्यानुकरणमिति तावन्निश्चितं, तस्य
चैतत्प्रयोजनं यदात्वं भवति तदैव यथास्यादिति । यद्वि च नित्यमात्वं
स्यात्कृतात्वस्यानुकरणमनर्थकं स्यात्, व्यावर्त्याभावादिति भावः । ननु
चाष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेनायमर्थो ज्ञापितः, तद्वा ज्ञापकमिदं वा,
कोऽन्वयविशेषः, इहेयत्तावद्रुक्तं यद्वा लुगित्यस्यायमपवाद इति ।
अस्यैवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम् । कारणमाह । 'नाप्राप्ते हीति' । अयं हि
लुग्राक्ये समासे च सर्वत्र प्राप्नोति । 'तस्मिन्प्राप्ते चेति' । स हि
समासएव प्राप्नोति न तु वाक्ये । 'अष्टपुत्रइति' । अन्तरङ्गानपि विधी-
न्यहिरङ्गो लुग्राधतइति वचनाद्वाक्यावस्थायामेव प्राप्नोष्यौश् न क्रियते,
यौश एव वा स्यान्निवद्वावाञ्जुक् । 'तदन्तरग्रहणमत्रेष्टतइति' । अङ्गा-

धिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनात्, यद्येवं यत्राष्टशब्दार्थे उपसर्जनं तत्रापि प्राप्नोत्यत आह । 'प्रियाष्टान इत्यत्रेति' । यथा पुनरत्रात्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यते ॥

“षड्भ्यो लुक्” ॥ ‘षट्प्रधानादिति’ । षट्संज्ञकानामर्थः प्रधानं यत्र तस्मादित्यर्थः । ‘प्रियषषइति’ । अन्यपदार्थप्रधानोयं बहुव्रीहिः, सर्वनामसंख्योरुपसंख्यानमिति षषः पूर्वनिपाते प्राप्ते वा प्रियस्येति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

“स्वमेर्नपुंसकात्” ॥ सु इति प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य, अमा एकवचनेन साहचर्यात्, तद्वास्नणकुलमित्यत्र परत्वात्पदाद्व्यत्ये कृते लुङ् प्राप्नोति, अतोमित्यम्भावेन बाधितत्वात्, तस्मात्पदादिभ्यश्चेति वक्तव्यमत आह । ‘तद्वास्नणकुलमित्यत्रेति’ । ‘नित्यत्वाद्देति’ । लुका त्यदाव्यत्यं बाध्यतइत्यनुषङ्गः, कथं पुनर्लुको नित्यत्वं, यावता त्यदाव्यत्ये कृते अतोमित्यपवादविधानात्सोऽप्यनित्य एवात आह । ‘लुको हीति’ । यदि अतोमित्येतच्च स्यादकारान्तमप्यङ्गं लुको निमित्तं स्यादेव, ततः किमित्यत आह । ‘यस्य चेति’ । त्यदाव्यत्यं तु लुकि कृते नैव प्राप्नोति, न लुमताङ्गस्येति निषेधात्, यद्येवं तदपि लक्षणान्तरेणैव बाध्यते, नासावत्वस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि प्रत्ययलक्षणस्य, प्राप्तिर्हि प्रत्ययलक्षणेन ॥

“अतोम्” ॥ अत्रामिति पदच्छेदो न तु मिति, तथाहि सति काचवाय मत इत्येव ब्रूयात्, किमर्थं पुनरम्बिधीयते न मकार एवोच्येत, द्वितीयैकवचनेऽप्यादेः परस्येत्यकारस्य मकारे कृते ऽन्त्यस्य मकारस्य संयोगान्तलोपेनैव सिद्धमिष्टं, दीर्घप्रसंगस्तु, सुषि चेति दीर्घः प्राप्नोति, न च दीर्घविधौ सन्निपातपरिभाषा प्रवर्तते, वृत्तायेत्यादावपि प्रसङ्गात्, तस्मादमेव विधेयः, अपर आह । अम्बिधानसामर्थ्यादतिजरसमित्यत्र जरसादेशो भवतीति, तच्चिन्त्यं, सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रसङ्गात्, अम्बिधानं तु दीर्घबाधनेन चरितार्थमिति ॥

“अद्दु इरादिभ्यः पञ्चभ्यः” ॥ ‘अद्दुद्वादेशो भवतीति’ । विव-
क्षितादेशरूपप्रतिपादनाय सृत्वं न कृतं, कथं पुनर्ज्ञायते द्विदयमादेश
इति, यदि हि द्विव स्यादुत्तरादिभ्यः पञ्चभ्योदित्येव ब्रूयात्, किंपुनः
कारणं साधेय दीर्घनिवृत्तिः प्रयोजनमुच्यते न त्वमीत्याह । ‘इह स्थिति’ ।
‘एवं तर्हीति’ । पूर्वसूत्रविहितमममनुवर्त्य इतरादिभ्य इति पञ्चम्याः
अष्टौ प्रकल्प्य तस्यैवामो दकारो विधास्यतरति चोच्चार्यः । ‘हेकतरदि-
त्यत्र संबुद्धिलोपो माभूदिति’ । अयं च दोषः पूर्वस्मिन्नपि पठे
समानः । ननु च संबुद्धिलोपे हल्ङाभ्य इत्यतो ऽपृक्तग्रहणमनुवर्तयि-
ज्यतरह चादेः परस्येत्यमो ऽकारस्य दकारे कृते मकारस्य संयोगान्त-
लोपः, तस्यासिद्धत्वाच्चायमपृक्तः, एवमद्वादेशो नापृक्तः, यत्रापृक्तग्रहणम-
नुवर्तते हे काण्डेत्यमोपि न स्यादिति दोषः । तद्विदमुक्तम् । ‘अपृक्त-
श्चेदमो दोष इति’ । संबुद्धिलोपे अपृक्तश्चेज्जुष्यते अमो न स्यादिति दोषः,
अथ निवृत्तमपृक्तग्रहणं ततो निवृत्ते इतरादिषु दोषः, हेकतरदित्यादौ
लोपः स्यादिति, अतो द्वित्वादद्वादेशविधानात्तस्य च द्वित्वाच्च संबु-
द्धिलोपः, नापि पूर्वसवर्णदीर्घत्वमित्यर्थः । यदि पुनः पूर्वसूत्रविहितम-
ममनुवर्त्य तस्यैवद्वादेशो विधीयते शक्यं द्वित्वमकर्तुम् ॥

“नेतराच्छन्दसि” ॥ ‘अतोमित्यस्यानन्तरमेवेति’ । अमादेश-
वाद्दुद्वादेशस्यापत्रादो भविष्यति, ततश्च नेति वक्तव्यं न भवतीति भावः ॥

“युष्मदस्मद्वां ह्रसो ऽगु” ॥ ‘शित्करणं सर्वादेशार्थमिति’ ।
अन्यथा ऽऽदेः परस्येत्यादेः स्यात् । ननु चाकारस्याकारवचने प्रयोजनाभा-
वाद्वाक्यनुसंहारे बाधिते ऽलोन्त्यस्येति मकारस्याकारे सति अतो गुणइति
पररूपेणैव सिद्धमत आह । ‘अन्यथा हीति’ । आदेशइति व्यपदेश
आदेशव्यपदेशः, यस्यादेशस्य प्रयोजनं नास्तीति मन्यते तस्यैव स्यादि-
त्येवशब्दार्थः, किं पुनरादेशव्यपदेशेन प्रयोजनं यत आदेरेव स्यात्,
तत्राह । ‘ततश्चेति’ । ह्यर्थं चः पठितः । ततो ह्यादेशव्यपदेशाद्योचीति

यत्वं न स्यात्, यत्वाभावः प्रयोजनमादेशव्यपदेशस्य स्यादित्यर्थः।
योवीत्यत्र युष्मदस्मदोरनादेशइतिवर्तते। ननु चानादेशो या विभक्तिरित्येवं
तत्र विज्ञास्यते, नहि तदादिविधिरस्ति यत् अनादेशादाविति विज्ञा-
येत, ततश्च सत्यप्यादेशादित्ये विभक्तेरनादेशत्वात्स्यादेव यत्वमिति व्यर्थं
मेवाकारस्याकारविधानम्। एवं मन्यते। सर्वं सर्वपदादेशा इति न्यायेनादि-
विकारद्वारेण विभक्तेरवादेशो विधीयतइति विभक्तिरेवादेश इति। सर्वं
सर्वपदादेशा इत्यत्र न पदशब्देन सुप्तिङन्तमुच्यते, किं तर्हि पठ्यते गम्यते
ऽनेनार्थ इति पदं, ततश्च पचत्वित्यत्र यथा तिशब्दस्य तु शब्दे भवति
तद्वदत्रापि ङोसेव विधीयतइति भवत्येवादेशत्वं विभक्तेः ॥

“ङे प्रथमयोरम्” ॥ ‘ङे इत्यविभक्तिकोऽयं निर्देशइति’। प्रथम-
योरिति प्रथमाद्वितीययोर्यहणमिति वक्ष्यति, तदत्र समासे सति बहुव-
चनप्रसङ्ग इति भावः। प्राधान्यलक्षणस्य प्रथमार्थस्येहासंभवात्सन्निवेशवि-
शेषापेतया प्रथमस्य ग्रहणमिति तावच्चिश्चितं, तिङ्प्रथमयोस्तु युष्मद-
स्मद्व्यामसंभव एव, तत्र प्रत्यययोर्यहणं विभक्त्योर्वेति संशयः, यदि स्त्री-
लिङ्गनिर्देशस्ततो विभक्त्योर्यहणं पुलिङ्गनिर्देशे तु प्रत्यययोः, तत्र निर्णय-
माह। ‘प्रथमयोश्च विभक्त्योरिति’। एतदेव स्पष्टयति। ‘प्रथमाद्वितीय-
योरिति’। कथं पुनः प्रथमाशब्देन द्वितीयोच्यते, साहचर्यात्। ननु
सकृत्प्रयुक्तः शब्दो मुख्यवृत्तिर्वा भवतु जघन्यवृत्तिर्वा न पुनरुभयवृत्तिः, स-
त्यम्। प्रथमाद्वितीयासमुदाये जघन्यवृत्तिरेवायमुद्भूतावयवभेदश्च समुदाय
इति द्विवचनं, कथं पुनर्ज्ञायते विभक्त्योर्यहणमिति, द्वितीयायां चेत्यात्व-
विधानात्, तद्व्यादेशार्थमुच्यते, अनादेशे युष्मदस्मदोरनादेशइत्येव सिद्ध-
त्वात्। यदि चात्र विभक्त्योर्यहणं स्यादेवमस्यादेशार्थतोपपद्यते ननु च
योचीति यत्वज्ञाधनार्थं तत्स्यात्, यत्रेतावत्प्रयो जनं स्याद्व्यत्वमेवायं वि-
शिष्य ब्रूयात् योव्यापीति, आब्रूयतिप्रत्याहारोऽनाप्यङ्कइतिवत्, यतस्तु
द्वितीयायामात्वं शास्ति ततो ज्ञायते विभक्त्योरिह ग्रहणमिति ॥

१ सन्देह इति पुस्तकान्तरे ।

२ कथम्युनर्द्वितीया प्रथमाशब्देनोच्यतइति पुस्तकान्तरे ।

“शसो न” ॥ नेत्यभिभक्तिर्कोनिर्द्वैशः, तथा च पूर्वसूत्रेण प्राप्त-
स्यायममः प्रतिषेध इति भाष्ये शङ्कितं, कः पुनः, प्रतिषेधे सति दोषः,
यावता ऽमि प्रतिषिद्धे योचीति यत्वे प्राप्ते द्वितीयायां चेत्यात्वे कृते
प्रथमयोः पूर्वसवर्णे दीर्घत्वे कृते तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वे च युष्मानिति
सिद्धात्येव । सत्यं पुंसि सिद्धाति, स्त्रीनपुंसकयोस्तु न सिद्धाति, तद्विद्वं
दर्शितं, ‘युष्मान् अस्मान् ब्राह्मणीरित्यादि’ । ‘अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी-
इति’ । लिङ्गानुशासने तथापाठात्, उदाहरणे त्वादेः परस्यैवकारस्य
नकारे सकारस्य संयोगान्तलोपः ॥

“भ्यसो भ्यम्” ॥ ‘एत्वं प्राप्नोतीति’ । सुपि चेति दीर्घस्याप्युपल-
क्ष्यमेतत् । ‘अङ्गवृत्तइत्यादि’ । अस्यार्थः पूर्वमेव व्याख्यातः । ‘केचित्पुनरि-
त्यादि’ । येषां शेषे लोपोन्त्यस्य लोपस्तेषामतो गुणे पररूपत्वमेकादेशः ।
स्वरश्च । ‘एत्वनिवृत्त्यर्थमिति’ । अत्रापि दीर्घस्याप्युपलक्षणम्, एत्वनिवृ-
त्त्यावाकारोच्चारणस्यार्थवत्त्वात्सवर्णे दीर्घत्वं तेषां न भवति । ‘येषां त्विति’ ।
अन्तलोपपक्षे मतभेदो भ्यमादेशो ऽभ्यमादेश इति, टिलोपपक्षे त्ववश्यमभ्य-
मादेशः, अन्यथा रूपासिद्धेः । नत्वेवं स्वरे दोषः, कथम्, अनुदात्तस्य च यत्रो-
दात्तलोप इत्यत्र कर्षात्पतो घञोन्त उदात्त इत्यन्तोदात्तग्रहणमनुवर्त्तते, त-
तश्च भ्यमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोत्यत आह । ‘उदात्तनिवृत्तिस्वरश्चेति’ । न तत्रा-
न्तग्रहणमनुवर्त्तते, उच्चारणक्रमे प्रत्यासत्त्या चादेरेवोदात्तत्वं भवतीत्यर्थः ॥

“साम आकम्” ॥ ‘सामिति षष्ठीबहुवचनमागतसुट्ठं एह्यत-
इति’ । अङ्गसंज्ञानिमित्तस्यान्यस्यासंभवात् । ‘अथ किमर्थमागतसुट्ठं एह्य-
तइति’ । यद्यपि षष्ठीबहुवचनम गतसुट्ठं एह्यतइति प्रकृतमिह तु
प्रत्ययापेक्षया पुल्लिङ्गनिर्द्वैशः, नपुंसकलिङ्गमेव वा पठितव्यं, अथेति न
प्रयोजनप्रधानः प्रश्नः किं तर्हि युष्मदभ्यां परस्यैवं विधस्यासंभवप्रधानः,
अत एवाह । ‘नद्वादेशविधानकान्ते सुद्विधातइति’ । सुद्विधात्राज्जसेर-
सुगित्यत आदित्यनुवर्त्तते, अकारान्तत्वं च युष्मदस्मदोः शेषे लोप इत्य-
न्त्यस्य लोपे भवति, कश्च शेष आदेशः । अनादेशे यत्वात्वयोर्विधानात्,
आदेशत्वं चाक्रमादेशे सति, न च त्यदाद्यत्वेनाकारान्तत्वं, त्यदाद्यत्वं

प्रति द्विपर्यन्तास्त्यदादय इति स्मरणात् । तस्मादादेशविधानकाले सुगुण
विद्यते, उत्तरादी त्वादेशविधानकाले ऽसत एव सुट उपादानम् अथापि
तस्योपादाने प्रयोजनमस्तीत्याह । 'तस्यैव त्विति' । यद्यसुटो हृष्येत ततः
पूर्वाक्तेन न्यायेन पश्चाद्वचतः सुटः केन निवृत्तिः स्यात् । 'स्थानिन्यन्तर्भू-
तत्वादिति' । तेन सहस्थानित्वेनोपादानसामर्थ्यादिति भावः । एतच्च
पात्तिकं प्रयोजनं, कतरस्मिन्यवे, यदा शेषे लोपोन्त्यलोपस्तदा, यदा तु
दिलोपस्तदा पश्चादपि सुटः प्रसंगाभावाच्चैतत्प्रयोजनम् । 'दीर्घाच्चारण-
मित्यादि' । अन्यथातो गुणे पररूपत्वं स्यात् । न स्वकारोच्चारणसामर्थ्याच्च
भविष्यति, अन्यथा ऽकमेव विदध्यादत आह । 'अक्रमि त्विति' ॥

“जात औ णलः” ॥ पपावित्यादौ पाअइति स्थिते युगपत् त्रीणि
कार्याणि प्राप्नुवन्ति, द्विर्वचनं सर्वर्णदीर्घत्वमेकादेश औत्वमिति, तत्र येन
क्रमेणैवानि कर्तव्यानि तद्वर्णयति । 'अत्रेति' । लिट्स्वरं तु नोपन्यस्यति,
सर्वथान्तोदात्तत्वसिद्धेः, उक्तक्रमे हेतुमाह । 'एकादेशादिति' । यदि पूर्व-
मेकादेशः स्यादुपवर्गाभावादौत्वं न स्यादित्यनवकाशं तत् । 'परत्वादे-
कादेश इति' । अत्र वृद्धिरेकादेशस्तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं, स्थानिव-
द्भावस्तु द्विर्वचनीति, तत्र ह्यचीति न स्थानिवद्भावस्य निमित्तनिर्द्देशः किं
तत्संज्ञादेशस्य, द्विर्वचननिमित्ते ऽचि योजादेश इति, तेन संप्रत्यच्परत्वा-
भावेपि स्थानिवद्भावो भवत्येव, ओकारौकारयोर्लाघवे विशेषाभावात्प्रयो-
गसमवाय्योकार एव विहितः अपर आह आङ्ग्रिस्त'ष्टाकार ओकार तस्यो-
च्चारणे प्रयत्नलाघवं भवति, त्रिंश्ल टाकार औकारस्तस्योच्चारणे प्रयत्नगौरवं
भवति, तद्विधानं दरिद्रात्यर्थं ददरिद्रौ अत्र दरिद्रानेरादुंधः तु के लोपो
वक्तव्य इत्याकारलोपेय्योकारस्य अवयवं भवति, यद्यपि सिद्धत्वं प्रत्ययवि-
धाविति वचनाल्लिटि विवक्षितएवाकारलोपे सत्यौत्वस्यापसङ्गः यद्यपि
च कात्यनेकाज्ञयहणं चुतुम्या अर्थमित्यामि सति णल एवासंभवस्तथाय्यौ-
त्वविधानसामर्थ्याद्द्वयमप्येतव भवति ॥

१ ग्रिस्त'ष्टाऽपृथग्भूतोऽकारोयस्मिन्निति ग्रिस्त'ष्टाकारः विग्रिस्त'ष्टः एवभूतो-
'कारोयस्मिन्निति विग्रिस्त'ष्टाकारः । इति च पु. टि. ।

“तुह्योस्तादाशिष्यन्यतरस्याम्” ॥ ‘जीवतात्त्वमिति’ । अत्र
स्थानिवद्भावेन तातडो ह्रियहणेन ग्रहणादतो हेरिति लुक् प्राप्नोति ।
नैषदोषः । हुक्लभ्यो हेद्विरित्यनुवर्त्तमाने पुनरतो हेरिति ह्रियहणं
हिरेव योहिस्तस्य यथा स्थात्स्थानिवद्भावेन यो हिस्तस्य माभूदित्येवम-
र्थम् । ‘डित्करणमित्यादि’ । यद्यपि सर्वादेशतायाः प्राग्गुणशृङ्घ्रिप्रतिषे-
धार्थत्वमनिश्चितं तथापि सर्वादेशत्वेऽपि डित्वस्य प्रयोजनं तातडि संभ-
वति अनडादिषु नैव सर्वादेशत्वे प्रयोजनं संभवतीति तेष्वनन्यार्थेऽडित्वेऽपि
डित्वेत्येतत्सदृसा प्रवर्त्तते, तातडि तु प्रयोजनान्तरसंभावनाया क्रिया-
नपि विलम्बो भवति, तेनास्मिन्विषये उत्सर्गापवादयोस्तुल्यकाला प्रवृ-
त्तिरित्यपवादमपि डित्वेत्येतद्वाधित्वाऽनेकालंशित्सर्वस्येत्येतदेव परत्वा-
त्प्रवर्त्ततइति भावः । एतच्च डित्वेत्यत्र सम्यगुपपादितं, तत्र ब्रूतादित्या-
दौ गुणप्रतिषेधः मृष्टादित्यत्र शृङ्घ्रिप्रतिषेधः । ‘डित्त्वाच्चास्येति’ । ननु
च डित्कार्यं भवतु स्थानिवद्भावप्राप्तपित्वात्पित्कार्यमपि को विरोधो ऽन-
गाह । ‘डित्वं पित्तं भवतीति’ । वचनमिदं सार्वधातुकमपिदित्यत्र योग-
विभागेन कल्पितम् । ‘ब्रुव ईडिति’ । उपलक्षणमेतत् तृणठाद्वान् इत्यत्र
तृणहृदन् भवतीति । तातडि डित्वमित्यादि श्लोकाद्वयं क्वचित्पठ्यते,
तातडि व्यवस्थितं डित्वं संक्रमकृत्यात्, संक्रमो नाम गुणशृङ्घ्रिप्रति-
षेधः, अहंर्यं लिङ्, गुणशृङ्घ्रिप्रतिषेधकृद्वितुमर्हति, अन्यविधिश्चेत्,
अन्यविधिहेतुत्वादन्त्यविधिर्डित्वं, करणसाधनो वा विधिशब्दः,
अन्यस्य यथा स्यादित्येवमर्थं चेत् डित्वमित्यर्थः । निराकरोति । तच्च
तथा न, चशब्दोवधारणे प्रतिषेधेन संबध्यते, तत् डित्वं तथा सति
नैव कर्तव्यम्, एहरित्यस्यानन्तरं तुह्योस्तादाशिषीति वक्तव्यमेहरित्येव,
एवं सिद्धे डित्करणं गुणशृङ्घ्रिप्रतिषेधार्थमिति निश्चीयते, न च सर्वादेश-
तामन्तरेण तत् तत्प्रतिषेधार्थत्वं डित्वस्योपपद्यतइति सर्वादेशस्तातडि
भवति । ननु चान्यविधिश्चास्तु, अवयवे कृतं लिङ्गमिति न्यायेन गुणशृ-
ङ्घ्रिप्रतिषेधार्थश्चास्तु डित्करणसामर्थ्यादित्याशङ्क्य परिहारान्तरमाह ।
‘हेरधिकारइति’ । अतो हेरित्यत्र लोपविधौ हुक्लभ्यो हेद्विरित्यतो

हेरित्यधिकारे सत्येव योयं हेरित्यधिकारस्तं ज्ञापकमाह सूत्रकारस्तस्य ह्येतत्प्रयोजनं हिरेव यो हिस्तस्य यथा स्यात्स्थानिवद्भावेन यो हिस्तस्य माभूदिति, तच्च सर्वादेशत्वे सत्युपपद्यते । ननु च हिरेव यो हिस्तस्य यथा स्याद्विकृतो यो हिस्तस्य माभूदित्यन्त्यादेशत्वेपि तातडो हेरित्यधिकार उपपद्यतइत्याशङ्क्य साक्षात्परिहारमाह । 'तातडो हित्वसामर्थ्यादिति' । हित्वसामर्थ्यात्कलायमन्त्यविधिः स्यात् तच्च सामर्थ्यं नास्ति, सर्वादेशत्वे ऽपि प्रयोजनसंभवात्, ततश्च पूर्वोक्तया रीत्या विप्रतिषेधात्सर्वादेश एव तातड् भवति, अनङ् सावित्यादाग्रनडादीनां नैवं हित्वसामर्थ्याभावः, तेन तेन्यविकारदा जाताः ॥

“विदेः शतुर्वसुः” ॥ ‘विद ज्ञानइति’ । सत्ताविचारणार्थयो-
रात्मनेपदित्वेन शतुरसम्भ्रः, लाभार्थस्य तूभयपदित्वेन शतुः सम्भ्रवेपि
तुदादित्वाद्विकरणेन व्यञ्जानमिति ज्ञानार्थस्येव लुङ्विकरणस्य पर-
स्मैपदिनो ग्रहणमिति भावः । ‘क्वसोरपि सामान्यग्रहणार्थमिति’ ।
अन्यथा वसः सम्प्रसारणमित्युच्यमाने निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं
स्यात् । ननु च क्रियमाणेषु कारानुबन्धे एकानुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं
स्यात्तत्राह । ‘एकानुबन्धकग्रहणइति’ ॥

“समासे ऽनङ्पूर्वं त्वो ल्यप्” ॥ पूर्वशब्दोवायवचनः, अनङ्पूर्वा-
वयवो यत्र समासे सोऽनङ्पूर्वः, । ‘प्रकृत्येति’ समानकर्तृकयोः पूर्व ङाल
इति त्वा, कुगतिप्रादय इति समास, ल्यपि सति ह्रस्वस्य तुक् ।
‘पार्श्वतः कृत्येति’ । आद्यादित्वात्सप्तम्यन्तात्तसिः, स्वाङ्गे तस्यप्रत्यये
कृत्वोरिति त्वा, तृतीयाप्रभृत्यन्यतरस्यां, त्वा चेति, समासः ।
‘नानाकृत्य द्विधाकृत्येति’ । नाधार्यप्रत्यये चार्थे इति त्वा, पूर्ववत्स-
मासः । ‘कृत्वा हृत्येति’ हृत्येत्येतत्प्रत्युदाहरणम्, अत्र कृत्वाशब्दो
नङ्सदृशः पूर्वोस्ति, समुदायस्तु समासो न भवति । ‘परप्रकृत्येति’ ।
सम्प्रहदित्यादिना समासः, तुपर्याधिकाराद्भावे त्वा प्रत्ययः, पारम्यमपि
क्रियाया एव विशेषणमिति समानाधिकरण्यं, कथं पुनरिदं प्रत्युदाहरणं
यावता भवत्येवायमनङ्पूर्वः समास इत्यत आह । ‘अनङ्गिति हीति’ ।

अनञ् इति पर्युदासोऽयं, तत्र नञिप्रयुक्तन्यायेन नञ्सदृशमव्ययं परिगृह्यते,
 तेन नञ् अनव्ययं च परमशब्दादिकमनञ् न भवति, अभेदादनव्ययत्वः च ।
 'आत्माकालक इत्यादिष्विति' । आदिशब्देन पीत्वास्थिरक इत्ये-
 वमादेर्यहं, यत्रोत्तरपदे क्रिया नोपादीयते तत्राध्याहृतक्रियापेक्षः
 त्वाप्रत्ययः, सापेक्षत्वेऽपि निपातनात्समासः । 'निपातनाल्लयनादेशो
 न भवतीति' । न प्राकरणीकः समास एव तत्र निपात्यते किं तर्हि
 यस्य लक्षणं नास्ति तत्सर्वमिति भावः । 'निर्द्वारणे सन्तीति' ।
 ज्ञातावेकवचनं वचनव्यत्ययो वा । 'समास एव निर्द्वार्यतइति' ।
 निर्द्वारणस्य तुल्यजातीयापेक्षत्वात्, कथं पुनः समासः त्वान्तो भवति
 यावता प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं, न च
 समासात् त्वाविहितः । अथ कृद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्समासस्य
 त्वान्तता^१, एवमपि प्रकृत्य पार्श्वतः कृत्येत्यादावेव स्यात् उच्यैः कृत्येत्येक-
 मादौ तु न स्यात्, अगतित्वादकारकत्वाच्चेत्याशङ्क्याह । 'स चेति' ।
 तत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा भवतीति त्कामात्रस्यैव ल्यञ् भवति । ननु
 प्रत्ययविषये पूर्वेण परिभाषाद्वयेन तदन्तविधियवस्था न तु येन विधि-
 स्तदन्तस्येत्यनेन, तत्राह । 'तथा चेति' कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह ।
 'गतिकारकपूर्वस्य त्विति' । कथं नास्ति प्रसङ्ग इत्याह । 'नञ्गति-
 रिति' । अदो जगिर्त्यपि कितीत्यत्र यदुक्तं जगौ सिद्रुमन्तरङ्गत्वादि-
 त्यादि तस्मैत्यति । 'प्रधाय प्रस्यायेत्येवमादिष्विति' । के पुनरन्तरङ्गा
 विधयः, हित्वदत्त्वात्वे वेत्त्वदीर्घत्वशूडिटः, हित्वं दधातेर्हि, हित्वा,
 प्रधाय । दत्त्वं, दाद्वहोः, दत्त्वा, प्रदाय । आत्वं जनसनखनां सन्कतोः,
 आत्वा प्रसाय प्रखन्य, इत्वं व्यतिस्यतिमात्यामिति किति स्थित्वा
 प्रस्याय, इत्वं, घुमात्यागापाजहातिसां हलि पीत्वा प्रपाय, दीर्घत्वम्,
 अनुनासिकस्य क्लिप्तोः किति, शान्त्वा, प्रशम्य, क्, च्छोः शूडनुना-
 सिके च, पृष्ठा आपृच्छ, ऊठ्, व्यूत्त्वा, इट्, उदितो वा, देवित्वा, प्रदीय,
 अत्रेति सति न त्वा से इति कित्त्वप्रतिषेधादुक्तः स्यात् । पूर्वग्रहणं किमर्थम्,

अनङ्गीत्येवोच्यमाने बहुव्रीहिः स्यात्, अविद्यमानो नञ् यस्मिन्सावन-
जिति, तथा च स्त्रीणीकृत्येत्यत्रापि प्रतिषेधः स्यात्, पूर्वग्रहणे तु सति,
तस्य नियतदेशावयववचनत्वाच्चायं दोषः, लिङ्करणं प्रचिकीर्ष्येत्यत्र प्रत्यया-
त्पूर्वस्य स्वराद्यं, प्रकृत्येत्यादौ तु धातुस्त्वणौ । सिद्धम्, लिङ्करणं तु गर्ह्यम् ॥

“त्वापि कृन्दसि” ॥ ‘अपिशब्दात्त्यवपीति’ । स च समासे
ऽसमासे च भवति, अप्राप्तिविषये ल्यः प्रापणार्थत्वादापिशब्दस्य,
अन्यथा वा कृन्दसीत्येव वाच्यं स्यात्, तथा च कृन्दोविधानमनुविद-
धानः कृत्यसूत्रकारा अपि प्रयुञ्जते आज्येनात्तिणी अज्येत्यादि ॥

“सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाद्यापान्नालः” ॥ सुगञ्जआदेश
उच्यमाने अन्ये सुपो न प्राप्नुवन्ति, तस्मात् सुग्रहणमपनीय सुङ्ग्रहणं कर्त-
व्यमित्याह । ‘सुपां सुप इति’ । ‘तिङां तिङ इति’ । एतच्च व्यत्ययो
बहुलमिति सिद्धं, सुपां सुप इत्ययमपि तस्यैव प्रपञ्चः । तद्व्यवतीति
प्राप्तइति तु युक्तः पाठः । ‘आद्रे चर्मचिति’ । ननु च पूर्वसवर्णनाप्येतत्सिद्धं,
कथं चर्मन् इ इति स्थिते इकारस्य पूर्वसवर्णा नकारस्तत्र परतःस्वादि-
ष्विति पदसंज्ञायां सत्यां पूर्वस्य नकारस्य लोपः, तत्रायमप्यर्थः, नङि संख-
द्योरित्यत्र द्विग्रहणं न कर्तव्यं भवति, अप्रातिपदिकत्वादेव विभक्तिनका-
रस्य लोपाप्रसङ्गात्, पूर्वस्य तु नकारस्येष्ट एव लोपः, नैतदस्ति । अत्र हि
पूर्वसवर्णा भवन्नान्तर्यतो निरनुनासिकस्य निरनुनासिको दकार एव
स्यात्, अस्तु संयोगान्तलोपो भविष्यति, नात्र संयोगान्तलोपः प्राप्नोति,
स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां पूर्वनकारस्य लोपे सति असंयोगान्त-
त्वात्, नलोपो हि संयोगान्तलोपे सिद्धः, एवं तर्हि न द्विसंखद्योरित्यत्र
द्विग्रहणं करिष्यते, तत्र नलोपाभावे संयोगान्तलोपः, । तदेवमस्यान्यथा-
सिद्धत्वादुदाहरणान्तरमाह । ‘हविर्द्वाने’ यत्सुन्वतीति । यत् इ इति
स्थिते अत्र यदि पूर्वसवर्णा दकारः स्यात्पदादित्ये सति स्थानिवद्भावा-
त्स्मिन् भावः प्राप्नोति तस्मादत्र लुगेव कर्तव्यः, अनेकालसु च भ्यामादिषु
अन्यस्य पूर्वसवर्णे पूर्वभागस्य श्रवणप्रसङ्गः, तस्मात्तत्रापि लुगेव कर्तव्यः ॥

‘धीतीत्यादि’ । धीतिमित्सुष्टुतिशब्देभ्यस्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण इकारः, सवर्णदीर्घत्वम् । ‘न तादृह्यणादिति’ । तच्छब्दाद्वाह्यणशब्दाच्च शस्, तस्यादादेशः, न विभक्तौ तुस्मा इति इत्संज्ञाप्रतिषेधः ‘या देव विप्रतात्, त्वा महान्तमिति बहुवाः । ‘यूयं वयमिति प्राप्तइति’ । प्रमादपाठोयं, तथाहि । न युष्मे वाजब्रन्धव इत्यत्र मन्त्रे चताश्वमेधनाम्ना राज्ञोर्दानं स्तूयते, व्यत्ययेन द्वयोर्बहुवचनं, वाजामित्यचनाम, अत्रप्रदानेन सर्वेषां ब्रन्धवस्तेषां संगोधनं हे वाजब्रन्धवः, युष्मे युष्मासु अधीत्यस्यानेन संबन्धः, स च सप्तम्यर्थानुवादी, निनित्सुश्च निन्दनशीलोपि मर्त्या युष्मासु अवद्यं न धारयति नावधारयति, अवद्याभावादित्यर्थः, । अस्मे इन्द्रावृहस्पती इत्यापि रयिं धत्तमिति क्रिया, वधातिश्च दानार्थः, तस्माद्युष्मासु अस्मभ्यमिति युक्तः पाठः, यूयादेगइत्याद्यापि न पठित-
तव्यम् । ‘अनुष्टुभेतिप्राप्तइति’ । अधिगुपैषै तु ताअनुष्टोत्र्यावयतादिति अनुपूर्वात्तिष्ठनेरातश्चोपसर्गइत्यङ्, अनुष्ठानमनुष्ठा तथाऽनुष्ठा । ‘प्रबाहु-
वेति’ । घेडिंतीति गुणः, ननु ‘डित्वे विद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं वर्णे यस्या-
त्तच्च विद्यात्तदादा ‘वित्युक्तं, सत्यं, डित्करणसामर्थ्यात्तु गुणः । ‘प्रबाहु-
नेतिप्राप्तइति’ । बाहुनेति तु युक्तः पाठः, प्रशब्दस्याख्यातेन संबन्धात्,
अयाचो ऽकारः सुपि चेति दीर्घनिवृत्त्यर्थः ॥

“अमो मश्” ॥ ‘अमिति मिबादेशो गृह्यतइति’ । द्वितीयै-
कवचनस्य ग्रहणं न भवति क्वन्तसि दृष्टानुविधानादुत्पमाणेषु बाहुल्येन
तिङां निर्देशात्, । ‘वधीमिति’ । हन्तेर्लुङ्, लुङि चेति वधादेशः,
ज्ज्ञेः सिच्, इट्, मिपोम् भावः, तस्य मश् अकार उच्चारणार्थः, अस्ति-
सिचोपृक्तइतीट्, इट् ईटीति सिचो लोपः, सवर्णदीर्घत्वम् । ‘शित्करणं
सर्वादेशार्थमिति’ । अन्यथा ह्यलोल्यस्येति मकारस्य मकारवचने प्रयो-
जनाभावात्सर्वादेशो भविष्यत्यत आह । ‘मकारस्यापीति’ । यथा मो
राजि समः क्वावित्यत्रेति भावः । पञ्चमीनिर्देशाभावात्त्वादेः परस्ये-
त्येतच्च भवति, अथोच्यते द्विमकारकोयं निर्देशः करिष्यते, तत्रैकस्य
संयोगान्तलोपेपि वधीमित्यादि सिद्धमिति, एवमपि लाघवे नास्ति

विशेषः, किं च संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादपृक्तलक्षण ईदृ एव स्यात् । एवं तर्हि यकारादिः करिष्यते, किं यकारो न श्रूयते, वलि लुप्तनिर्दिष्टो यकारः, नात्र किं चित्प्रमाणमस्ति, तस्माच्छ्रित्कारणम् ॥

“लोपस्त आत्मनेपदेषु” ॥ ‘अदुहेति’ । दुहेलंङ्, आत्मनेपदेष्वनतइति भस्पादादेशः, बहुलं छन्दसीति इट्, तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोरतो गुणे पररूपत्वम् । ‘शे इति’ । शेतइत्यत्र तलोपे कृते अयादेशः । ‘दुहामिति’ । लोट् टेरत्वम्, आमेतः, तलोपः । ‘अपीत्यधिकारादिति’ । एवं चात्मनेपदेष्विति वचनं तस्यैव प्रपञ्चः ॥

“यजध्वैनमिति च” ॥ ‘वकारस्य च यकार इति’ । बहुचास्तु वकारमेवाधीयते, तत्र मलोपमात्रं निपात्यते ॥

“तस्य तात्” ॥ ‘लोपमध्यमपुरुषबहुवचनस्येति’ । प्रथमपुरुषैकवचनस्य तु ग्रहणं न भवति छन्दसि दृष्टानुविधानात् पूर्वोत्तराभ्यां बहुवचनाभ्यां वा साहचर्यात् । ‘कृणुतादिति’ । कृवि हिंसाकारणयोः, धिन्विङ्गुव्यार चेत्युप्रत्ययः, वकारस्य चाकारः, अतो लोपः ॥

“तप्तनप्तनयनाश्च” ॥ ‘शृणोतेति’ । श्रुवः शृ चेति श्रुप्रत्ययः शृभावश्च, पित्वे सति द्वित्वाभावाद्गुणः । ‘दधातनेति’ । अत्रापि पित्वाभावात्कृद्भाष्यस्तयोरित्याकारलोपाभावः । ‘जुजुष्टनेति’ । व्यत्ययेन परस्मैपदं, तुदादित्वाच्छः, तस्य बहुलं छन्दसीति श्रुः, द्विवचनं, जुषेरनुदात्तेत्वाज्जुषध्वमिति प्राप्तइति तु युक्तपाठः । ‘यदिच्छतेति प्राप्तइति’ । बहुचास्तु जोवस्तो मरुतो यतिष्ठनेत्यस्यामृचि यतिष्ठनेति पठन्ति, यतिस्यनेति पदकाले, तत्रास्तेरूपम् ॥

“इदंतो मसि” ॥ मसीत्यविभक्तिको निर्देशः, इकार उच्चारणार्थः, अन्तशब्दोऽवयववचनः, इत् अन्तो यस्य स इदन्तः, तपरकरणमसंदेहार्थं यन्तइत्युच्यमाने संदेहः स्यात्, किं यकारान्त इदन्त इदन्तो वेति, तत्र यदि सकारोपमर्द्धेन इकारान्तमभिप्रेतं स्यात्तस्य इदित्येष वाच्यं स्यात्तस्मादवस्थित एव सकार इकार उपसृज्यते, अन्तग्रहणाच्च तदुद्वेगेन रुदते, ततश्च टित्वादेरागमलिङ्गस्याभावेऽपि अर्थादागमोऽयं

संपद्यते, तदिदमुक्तं, मसः सकारान्तस्येत्यादि, एवं च मस इगिति वक्तव्यं, प्रत्याहारसंदेहप्रसङ्गात्तथा नेक्तम् ॥

“त्सो यक्” ॥ ‘दत्त्वायेति’ । दो ददुः, सौभाग्यमस्ये दत्त्वाय, दत्त्वायास्मभ्यं द्रविणेह भद्रमित्यादिमन्त्रगतमुदाहरणं, दत्त्वाय सविता धियमिति क्वचित्पठ्यते, तत्र तैत्तिरीयकास्तत्त्वायेति पठन्ति । ‘त्त्वापि छन्दसीत्यादि’ । एवं हि पुनः तत्त्वाग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

“आञ्जसेरह्” ॥ जसेरिति पूर्वाचार्यानुरोधेन निर्देशः । ‘आ-
ह्मणास इति’ । असुकि कृते जसः सकारस्य श्रवणम्, असुकः सकारस्य
विसर्जनीयः ‘ये पूर्वासद्व्यादि’ । चोद्यं । ‘उपरासदिति’ । अपरशब्दस्या-
देवकारश्चान्दसः यदि पुनरयं पूर्वान्तः क्रियेत अस्य अस्यसुगिति नैवं
शक्यम्, अतो गुणे पररूपत्वं हि स्यात्, अकारोच्चारणं तूत्तरसूत्रे दध्य-
स्यतीत्यादौ श्रवणार्थं स्यात्, सकृद्वृत्तावित्यादिपरिहारः, यदप्येतत्सर्व-
नामसंज्ञायाः पूर्वादेषु असि विकल्पनादेव सिद्धम् उभयासौ जातवेदः
स्यामेत्यत्र तु शीभावप्रसङ्गः, अत्र हि प्रथमचरमेति विकल्पं बाधित्वा
सर्वादेषु पाठाच्चित्या मंज्ञा भवति सा ह्यन्तरङ्गा ॥

“अश्वत्तीरवृषलवणानामात्मप्रीतो क्यचि” ॥ ‘अश्वस्यतीति’ ।
असुकोकारः पूर्वत्र आह्मणास इत्यादौ चरितार्थ इत्यतो गुणइति पररू-
पत्वं भवति, नः क्यइति नियमादपदान्तोकारः । ‘मैथुनेच्छायामिति’ ।
अश्वविषयेच्छा यदा मैथुनार्था भवति न त्वारोहणादर्थो तदेवासु-
भवति, मैथुनेच्छापरत्वाच्च प्रयोगस्याश्ववृषोपादानमतन्त्रमिति मनुष्या-
दिविषयेष्वपि प्रयुज्यते, इति रामो वृषस्यन्तीमिति । ‘वृष्णातिरेकइति’ ।
अभ्यवजिहीर्षातिरेकः, तीरलवणविषय इच्छातिरेको यदाभ्यवहारार्थो
न तु होमाद्यर्थस्तदेत्यर्थः । ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति’ । तादर्थ्यं एषा
चतुर्थी सर्वप्रातिपदिकार्थं सर्वेषां प्रातिपदिकानामित्यर्थः ।

“आमि सर्वनाम्नः सुट्” ॥ इमे बहव आमः इस्ओस्आम्, डेराम्
नद्याम्बीभ्यः, किमेतिद्वययथादाम्ब्रव्यप्रकर्षे, कास्मत्यपादाममन्त्रे लिटि,
तेषु कस्येदमामो ग्रहणमित्याह । ‘आमिति षष्ठीबहुवचनं गृह्यत-

इति' । 'तस्य हि परत्वादिति' । सुटो नुटश्च षष्ठीबहुवचनमव-
काशः, आट्प्रभृतीनां चतुर्थ्यैकवचनादि, हेराम उभयप्रसङ्गे परत्वादाहा-
दयो भवन्ति, तेषु कृतेषु सकृद्वृत्तिन्यायाश्रयणात् सुटनुटौ न भवतः । 'यश्च
घादामुरिति' । किमेतिङव्ययघादामित्येषः । चस्त्वर्थे, तुरेव वा पठि-
तव्यः । 'आम् च लिटीति' । लिटि परतो य आम् काश्चन्ययादिति
विहित इत्यर्थः । 'न तौ सर्वनाम्नः परौ स्त इति' । तेनात्र ताव-
त्तयोरग्रहणं, यस्य चात्र ग्रहणं तस्यैवोत्तरत्राप्यधिकार इति नुद्धिधाव-
पि तयोरग्रहणमिति भावः । आचारक्लिञ्जन्तानां सर्वोद्दिनां सर्वार्थत्वाभा-
वात्सर्वनामसंज्ञाभावात्सर्वनाम्नो लिट्यामोसंभवः, यस्तु मन्यते इह
सामान्यग्रहणे सति यथासंभवं प्रकरणे कार्यप्रतिपत्तिः, ततश्च तयोरपि
नुटप्रसङ्ग इति तं प्रति परिहारान्तरमाह । 'सानुबधकाविति वेति',
सामान्यग्रहणे तु सति पवतितरामित्यत्र यस्येति लोपं बाधित्वा परत्वा-
चुट स्यात्, कारयां विकीर्णामित्यत्र तु नित्यत्वादयामन्तेत्ययादेशे ऽतो
लोपे च कृते ह्रस्वाभावाच्चास्ति नुटः प्रसङ्गः । 'उत्तरार्थमिति' । त्रैस्त्रय
इत्यामि परतो यथा स्यात् । 'इह त्विति' । पञ्चमीनिर्द्वैशस्त्वादित्य-
नुवृत्तेन सामानाधिकरण्यादवसीयते, एवं च कृत्वा हलि सर्वेषामितिनि-
र्द्वैशोपपत्तिः ॥

"त्रैस्त्रयः" ॥ त्रैरिति षष्ठी, न पञ्चमी, निज्ञां ज्ञयाणामिति
निर्द्वैशात् ॥

"ह्रस्वनद्यापो नुट" ॥ 'पञ्चमी ह्रस्वनद्याप इति' । नामीति
लिङ्गेन, अन्यथाङ्गनिमित्तस्य नामो नह्यस्ति संभवः ॥

"बट्चतुर्थ्यश्च" ॥ 'पञ्चानामिति' । नुटि कृते नोपधाया इति
दीर्घः । न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । 'षण्णामिति' । भ्रूनां व्रशोन्तइति
बकारस्य डकारो यरो ऽनुनासिकइति डकारस्य बकारः, ष्टुत्वम्, अच
षष्णान्ता षडिति रेफस्य प्रत्येपणेन रेफान्ताया अपि संख्याया बट् संज्ञा
कस्माच्च विहिता, एवं ह्यत्र चतुर्थ्यग्रहणं न कर्तव्यं भवति, तथा बट्-
त्रिचतुर्थ्या हलादिरित्यत्रापीत्यत आह । 'रेफान्ताया इति' । 'बहुवच-

ननिर्द्वंशादिति' । शब्दप्राधान्ये हीतरैतरयोगे द्विवचनेन भाष्यं समाहारद्वन्द्वे त्वैकवचनेन भाष्यम्, अर्थप्राधान्ये तु षट्संज्ञका एव प्रत्येकं बहुवचनतुःशब्दश्चेत्युपपद्यते बहुवचनम्, अत्रामः परत्वं शब्दद्वारकम् । 'परमप्रणामिति' । अत्रापि षडर्थप्राधान्यात्तत एव पर आम् भवति, बहुव्रीहौ त्वन्यपदार्थस्य प्राधान्याच्च षडर्थापेक्षं परत्वमिति न भवति । 'प्रियपञ्चामिति' । अल्लोपे कृते चुत्वं अकारः ॥

"श्रीयामण्योऽह्नुदसि" ॥ 'नित्यार्थे वचनमिति' । अन्यथा भाषायामिव विकल्पः स्यात्, ह्नुदसि नुडेव चेदृश्यते तस्य च लक्षणमस्ति, कोयं विकल्पप्रसङ्ग इति चिन्त्यमेतत् । 'सूताश्च ते ग्रामण्य-ह्वेति' । नेदं कर्मधारयस्य वाक्यं किं तर्हि बहुवचनान्तयोर्देतरैत-रयोगे द्वन्द्वस्तदा नुद्विधेः प्रयोजनं, यदैकवचनान्तयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा एकशेषः क्रियते तदा ह्रस्वान्तत्वादेव नुट् सिद्ध इति न प्रयोजनमिति दर्शयति । एवं च तेशब्दो न पठितव्यः । अत्रापि नुडेव चेदृश्यते तस्य च निर्वाहोऽस्ति, इतरैतरैतरयोगद्वन्द्वो न करिष्यते, तदेवमिदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥

"गोः पादान्ते" ॥ ह्नुदसीत्यधिकारादुक्पादस्यैव ग्रहणं न श्लोकपादस्येत्याह । 'अक्पादान्तइति' ॥

"इदितो नुम् धातोः" ॥ कुडि दाहे, हुडि संघाते ।

अङ्गाधिकाराच्चमयं प्रत्यये परतो भवेत् ॥

कुडेत्यादौ, ततश्च क्तिन् स्याच्चाकारो गुरोर्हलः ॥

इत्याहङ्गाह । 'अयमिति' । अत्र प्रमाणमाह । 'तथाहीति' ।

कथं पुनरैतज्जापकं यावता इक्षितपौ धातुनिर्द्वंशे वक्तव्याविति इक्-प्रत्यये कृते ऽङ्गसंज्ञायां सत्यां नुमा भवितव्यमिति लक्षणवशादेव नुमनुषक्त-यार्थग्रहणं कर्तव्यम् । एवं मन्यते । नायमिका निर्द्वंशः किं तर्ह्यागन्तु-केनेकारेण, तत्राप्राप्तो नुमिति, नात्र किञ्चित्प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्याह ।

'धातुग्रहणं चेति' । धातुत्वमेवापेक्षितं न त्वङ्गत्वमित्येवमर्थं धातु-ग्रहणं नान्यत्किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति भावः । ननु च भेत्ता अभेत्सीदित्यत्राधात्वास्तासिसिचोरिदितोर्नुम्निवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं स्यादत आह ।

‘तासिसिचोरिति’ । ननु चामंस्तेत्यादौ आत्मनेपदं द्वितमपेक्ष्य
सिजन्तस्यानिदितामिति लोपो माभूदित्येतत्सिचीदित्कार्यं स्यादित्यत
आह । ‘अमंस्तेत्यादाविति’ । यथा हनः सिजिति क्त्विविधानमस्य
लिङ्गं तथा तत्रैव प्रतिपादितं, तासेस्तर्हीदित्कारणं मन्ते-यादौ आत्मने-
पदैकवचनस्य डादेशे कृते टिलोपे च मनत् आ इति स्थिते नकार-
स्योपधालोपो माभूदित्येवमर्थं स्यादत आह । ‘मन्तेत्यत्रेति’ । नकार-
लोपो न भवतीत्यनुषङ्गः, जयादित्यस्तु आभीषमसिद्धत्वमनियमाश्रित्य
तासेरिदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमित्यवोचत्, तन्मते धातुग्रहणं
तासिनिश्च्यर्थं कर्तव्यमिति उपदेशे नुम् भवतीत्यत्र यत्रान्तरमास्थेयम् ।
इह भिदिरप्रभृतिषु इकारस्योपदेशेजनुनासिक इदितोत्सञ्जा रेफस्यापि
हलन्त्यमिति, ततश्चेदित्त्वाच्चुम् प्राप्नोति तत्राह । ‘इरितामिति’ ।
इरितामिर उपसङ्ख्यानमिचोपसङ्ख्यानिकी समुदायस्येत्सञ्जा न प्रत्येकं
सौत्री, ततश्चानिदित्त्वाच्चुम् न भवतीत्यर्थः । नत्वेवमपि स्वरितेत्स्व-
निबन्धनमात्मनेपदं न प्राप्नोति भिदिरप्रभृतिषु, तस्मात्प्रत्येकपक्षे
परिहारो वाच्य इति मत्वा प्रत्येकपक्षे परिहारमाह । ‘अत्रयवशोपीति’ ।
अपर आह । इदित इति नायं बहुव्रीहिः किं तर्हि कर्मधारयः, ततश्च
वर्णयग्रहणमिदं भवति, तत्र तदन्तविधिनेत्सञ्जाकेकारान्तस्य धातो-
र्नुमिति, अथेदितो धातवो नुमनुषक्ता एव कस्माच्च पठिताः, एवं
हीदं न कर्तव्यं भवति, नुम् ग्रहणं तावदुत्तरार्थं कर्तव्यमितिदितां च
भूयस्त्वात्प्रत्येकं नकारोच्चारणादिदमेव सूत्रं लघीयः ॥

“हे मुवादीनाम्” ॥ मुवादयो मुवृ मोचणइत्यारभ्य तुडादि-
ष्यागणान्ताद्वेदितव्याः । ‘के पुनस्तृप्कादय इति’ । व्यवस्थावाचिन्यादि-
शब्दे निरनुषङ्गाणामपि ग्रहणप्रसङ्गादिति प्रश्नः, प्रकारवाच्यादिशब्दः,
प्रकारश्च सादृश्यं तच्च नकारानुषक्तयेत्युत्तरं, यदि सानुवाङ्गुणां पुन-
र्नुम् विधीयते एवं सति परस्य नकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोर्व-
कारश्चकारयोः अश्वणप्रसङ्ग इत्यत आह । ‘तेषामिति’ । अथास्य
नुमेति लोपः कस्माच्च भवति तत्राह । ‘स चेति’ । ‘विधानसामर्थ्या-

दिति' । अयं च मुचादिष्वेव लोपाभावस्य हेतुः, वृष्पादिषु तु परन् कारलोपस्य चिणो लुङ्न्यायेनासिद्धत्वादेव पूर्वन्कारस्य लोपाभावः सिद्धः, अथ मुचादिष्वेव वृष्पादयः कस्माच्च पठिता इत्यत आह । 'ये स्थिति' । अयमभिप्रायः । सानुषङ्गाणां निरनुषङ्गाणां च तन्त्रेणार्थनिर्देशः, तत्र यदि सर्वे मुचादिषु पठेरन् निरनुषङ्गाणामपि नुप् प्रसङ्गः, सानुषङ्गाणां निष्कृष्य पाठे द्विरर्थनिर्देशेन गौरवप्रसङ्ग इति ॥

“मस्जिनशोर्भलि” ॥ ‘मङ्गेति’ । टुमस्जो शुद्धौ, वृच्, एकाच इतीदृ प्रतिषेधः, अन्याज्जकारात्पूर्वा नुम्, स्काः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपः, कुत्वम्, अनुस्वारपरसवर्णौ । ‘नष्टेति’ । रधादिभ्यश्चेतीडभावपक्षे नुम् । ‘मज्जनमिति’ । जकारे परतः सकारस्य श्चुत्वे जश्च जश्च च प्राप्ते जश्चस्यासिद्धत्वात् श्चुत्वं, शकारस्य जश्च जकारः । ‘मस्जेरित्यादि’ । यद्यन्यादवः परः स्यात्तदा नसजानां समुदायस्यैका संयोगसज्जेति सकारस्यासंयोगादित्वाल्लोपो न स्यात्, अथापि सजयोः पृथक् संयोगसज्जामाश्रित्य लोपः स्यादेवमपि तस्य लोपस्यासिद्धत्वाच्चकार उपधा न भवतीति तस्य लोपो न स्यात्, तस्मादन्याज्जकारात्पूर्वः सजयोर्मध्ये नुमेषितव्यः ॥

“रधिजभोरचि” ॥ रध हिंसासंराध्याः, जभ जृभी गात्रविनामे, इहास्य नुमोवकाशो रन्धनं ररन्धतुरित्यादि, अत उपधाया वृद्धेरवकाशः पाचकः पाठकः, रन्धक इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति, तत्राह । ‘परापि सतीति’ । वृद्धिस्तु नुमि कृते न प्राप्नोति, अकारस्यानुषधात्वादित्यनित्या । ‘रद्धेति’ । रधादिभ्यश्चेति पक्षे इडभावः, भषस्तथोर्धो ध इति तकारस्य धत्वम्, इह जभेरचि, रधेर्लिटि च, नेटीति सूत्रन्यासः कर्तव्यः, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“नेट्यलिटि रधेः” ॥ ‘नुमि कृतइत्यादि’ । ननु चेदित् सत्यजादि-त्वाच्चमा भवितव्यं, प्रागेव चेदः कित्त्वं प्राप्नोति, न चालिटीत्यस्य वैयर्थ्यं, यत्पर्यङ्कत्वात्, एवं हि धातोरित्यनुवृत्तेरुपदेश एव नुम् भवति । अधीत्येवा तु विषयसप्तमी । ‘अथेति’ । येषां क्कान्दसः क्सुस्तेषामेव

विचारो नास्ति छन्दसि दृष्टानुविधानात् । 'एत्याभ्यासलोपयोः कृत-
योरिति' । वस्वेकाज्रादुसामित्यत्र कृतद्विर्वचनानामेकाचां ग्रहणादेव-
मुक्तम् । 'तत्र कृते नुमागमइति' । अचीतिवचनात् । 'तस्येत्यादि' ।
यद्यपि ररन्धिवेत्यादिवत् कृसावप्यातिदेशिकं कित्त्वं नास्ति तथाप्यौपदे-
शिकं कित्त्वमाश्रित्य नलोपो भवतीत्यर्थः । 'अथेत्यादि' । एवं सति-
नेत्यलिटीति द्वावपि प्रतिषेधौ न वक्तव्यौ भवत इति भावः । 'विपरी-
तमवधारणं संभाव्येतेति' । एवकारे तु क्रियमाणे न लाघवे विशेषः ॥

“रभेरशब्दलिटोः” ॥ रभ राभस्ये, अनुदात्तेत् ॥

“लभेश्च” ॥ डुलभष् प्राप्तौ, अनुदात्तेत्, । 'लभो वर्त्ततइति' ।
उपसर्गादेव खलघञोरिति नियमस्य वक्ष्यमाणत्वादपपाठोऽयम् । खने-
घ चेति चकाराद्गुणः पदमितिवत् घप्रत्यय इत्येके । 'योगविभाग उत्त-
रार्थ इति' । उत्तरो विधिलभरेव यथा स्याद्रभेर्माभूत्, किं च शब्दलिटोर्यथा-
संनिरासार्थेऽपि ॥

“आडो यि” ॥ अत्र धातेरित्यनुवृत्तेरुपदेशावस्थायामेव नुमा
भवितव्यं, तस्माद् यीति विषयसप्तमीत्याह । 'यकारादौ प्रत्यये
विषयइति' । प्रागित्यादिना विषयसप्तम्याश्रयणस्य फलं दर्शयति ।
'तत्रेत्यादि' । रूपे तु नास्ति विशेषः, एतत्प्रत्ययेऽपि वृद्धा नैव भवि-
तव्यं, नित्ये नुमि सति विहितनिमित्तत्वात्, । 'यति पुनस्तत्पदा-
द्युदात्तत्वं स्यादिति' । यतो नाव इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वात् । 'आलभ्य
इति' । यक् । 'अनुषङ्गलोपः क्रियतइति' । एतेन यकृत्यपौ व्याख्यातौ ।
तेन यीति सामान्योक्तावपि एवदेवोदाहृत इति भावः ॥

“उपात्प्रशंसायाम्” ॥ अत्र प्राप्तिरेव धात्वर्थः, प्रशंसा तु
गम्यमानतया विशेषणमतो यस्य प्राप्तिर्यतो वा प्राप्तिः प्रशंसाहेतुर्भ-
वति तत्रोदाहरणं, विपर्यये तु प्रत्युदाहरणम् ॥

“उपसर्गात् खलघञोः” ॥ 'सिद्धे सतीति' । लभेश्चेत्यनेन । 'उप-
सर्गादेवेति' । विपरीतस्तु नियमो न भवति उपसर्गात्खलघञोरेवेति,
वृधिवच्चोः प्रलम्भनइति निर्द्वैशात् ॥

“न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्” ॥ केवलशब्दः शब्दोपात्तादन्यस्य सजातीयस्याभावमाचष्टे, यथा हि ॥

केवलाभ्यामिहेताभ्यां प्रवेष्टव्यमितीरिते ।

अन्यस्य पुरुषस्यैव प्रवेशः प्रतिषिध्यते ॥

न शुकादेस्तथेहापि परस्परयुताविमौ ।

एकाकिनौ विजातीयसंहितौ चापि केवलौ ॥

सुदुर्लभं सुलभं दुर्लभम् अतिसुलभमित्युदाहरणानि । ‘सुलाभो दुर्लभ इति’ । भावे घञ्, कर्मणि तु खल् भवति, यद्वा सुः क्षेपे, यथा सुषिक्तं नामेति, दुर्निदायां यथा दुर्ब्राह्मण इति, तेन कृद्धाकृद्धार्थत्वाभावात्खलभावः । ‘तृतीयां मत्वेति’ । तृतीयापत्ते त्विदं प्रत्युदाहरणमित्यर्थः । अथ पञ्चमीपत्तेकस्माच्च प्रत्युदाहरणमित्याह । ‘पञ्चम्या हीति’ । न च तदापि प्रसुलभमिति प्रत्युदाहरणम्, उक्तं हि भाष्ये नैषोस्ति प्रयोग इति । ‘अतिसुलभमित्यत्रेति’ । उपसर्गादित्यनुवृत्तेरुपसर्गयोः सुदुरोरिह ग्रहणमितिभावः, अतिरतिक्रमणे चेत्यतेः कर्मप्रवचनीपसंज्ञा, तथा चोपसर्गसंज्ञा बाध्यते, एकसंज्ञाधिकारात् । ‘पञ्चमीनिर्दृशपक्षेपीति’ । एवं च सर्वथा केवलग्रहणस्य कर्तव्यत्वात्क्रमव्यतिक्रमे कारणाभावात्पूर्वतृतीयाश्रयणेन प्रत्युदाहरणं दर्शितम् ॥

“विभाषा चिण्णमुलोः” ॥ ‘तेनानुपसृष्टस्य विकल्प इति’ । तथा च वार्तिकं चिण्णमुलोः अनुपसर्गस्येति ॥

“उगिदचां सर्वनामस्थाने ऽधातोः” ॥ ‘धातुवर्जितानामिति’ । नेदमधातोरित्यस्यार्थप्रदर्शनं, तस्यान्यपरत्वात् । तस्मादञ्चतियहणं नियमार्थमिति यद्व्यत्यते तत्सिद्ध एवायमर्थः प्रदर्शितः^१ । आधातोरित्यस्य स्वार्थप्रदर्शने उगितामङ्गानामञ्चतेस्वाधातोस्वोगितो नुम् भवतीति प्रदर्शनीयम् । ‘अञ्चतैश्चेति’ । अञ्जितिप्रत्याहारग्रहणं तु न भवति नपुंसकस्य

१ शब्दार्थमिति ई. पु. पाठः ।

२ प्रकाशित इति पा. ई. पु. ।

भलच इति पुनरुपहृणात्, तत्र हि प्रत्याहारस्यैव ग्रहणं नाश्वतेः
भलन्तत्वात् । 'भवानिति' । अश्वपन्तस्य चेति दीर्घः । 'श्रयानिति' ।
सान्तमहत इत्यादिना दीर्घः । अत्रावयवे कृतं लिङ्गं समुदास्यापि
विशेषकं भवतीत्यङ्गस्येगित्वम् । 'प्राडिति' । अश्विगित्यादिना क्तिन्,
सुः, हल् आदिसंयोगान्तोपौ, क्तिन्-अयस्य कुरिति कुत्वं नकारस्य
ङकारः । 'अश्वतियहणं नियमार्थमिति' । नह्यधातोरिति प्रतिषेधाद-
प्राप्ते विध्यर्थमेतद्ववति, एवं ह्यधातोरिति न वक्तव्यं नियमादेव सिद्धेः ।
'उखाच्चदिति' । वसुस्त्वित्यादिना दत्वम् । 'अधातोरिति किमिति' ।
अश्वतियहणाच्चियमादेव धातोर्न भविष्यतीति प्रश्नः । 'अधातुभूतपूर्व-
स्यापीति' । यस्य कदाचिदधातुत्वं दृष्टं तस्य संप्रति धातुत्वे सत्यपि
यथा स्यादित्यर्थः । 'गोमत्यतेरिति' । सुप आत्मनः क्यच्, अत्रिद्वयमानः
प्रत्ययो ऽप्रत्ययः, स पुनः क्तिप्, अतो लोपः, क्यस्य विभार्थेति यलोपः.
नुम्, गोमान्, कथं पुनरत्र दीर्घत्वं, यावता ऽश्वसन्तस्य चाधातोरि-
त्युच्यते, नैष दोषः । अधातोरिति तत्र विभज्यते, तत्सामर्थ्यादस-
न्तस्यैव प्रतिषेधः, नाश्वन्तस्य, अत एव तत्र वृत्तौ असन्तस्यैव प्रत्यु-
दाहरणमुपन्यस्तम् ॥

"युजेरसमासे" ॥ 'युङ्, युञ्जौ, युञ्ज इति' । पूर्ववत्किञ्चादि ।
'अश्वयुगिति' । सत्सूद्विषेत्यादिना क्तिप्, एतदेवासमासवचनं ज्ञापकम्
अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ग्रहणं भवतीति । 'युजेरिती-
कारनिर्द्वैशादिति' । नायमिका धातुनिर्द्वैशः, किं तर्हि धातुपाठगत-
स्यंकारस्यानुकरणमिति भावः । 'युजमिति' । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् ॥

"नपुंसकस्य भलचः" । 'त्रूपणीति' । यद्यप्यत्रेकोचि विभक्तावि-
त्येव नुम् सिद्धस्तथाप्यत्रिति प्रत्याहारग्रहणस्यानन्यार्थत्वादनैव नुम्
भवति, कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा नुमि सत्यनेन वा, न तु कश्चिद्विशेषो
न्यायस्तु प्रदर्शितः । यद्येवं माकारि प्रत्याहारग्रहणमकार एव ग्रह्यतां
भलत इति, कः पुनरेवं लाघवे विशेषः, किं चात्र प्रत्याहारग्रहणा-

दुग्दिदचामित्यत्राञ्चतेर्यहणं न प्रत्याहारस्येत्युक्तं तदपि विघटितं स्यात् ।
 'बहुपुरीति' । बहवः पुरा येषामिति बहुग्रीहावृक्पूरब्धः पथामानक्ष-
 इत्यङ्कारः समासान्तः प्राप्तः समासान्तविधेरनियत्वाच्च भवति ।
 विमला द्वौयषु तानि विमलद्विष्वि दिनानि, इह भल्लक्षणास्य नुमो ऽवकाशो
 यदनुगिचपुंसकं सर्पोषि धनूंषि, उगिल्लक्षणास्यावकाशो यदुगिदनुपुंसकं
 गोमान् यवमान्, उगितो भल्लक्षणास्य नपुंसकस्याभयप्रसङ्गे परत्वादनेनैव
 नुम् भवति, अस्तु कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुगिल्लक्षणापि नुम्
 प्राप्नोति, कथं पुनरेकमन्त्यमचमपेत्यानेकस्य परत्वं संभवति, मा नाम
 संभूत्ययोगे, विधानकाले तु संभवति, यथा पचतीति लटः शपश्च,
 तत्र तुदन्ती नुदन्तीत्यत्र परस्य नकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोर्द्वयोर्न-
 कारयोः श्रवणं प्राप्नोति, न व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा तुल्यजातीयस्य
 व्यञ्जनस्य श्रवणं प्रति विशेषोस्ति, इह तर्हि कृषन्ति रुषन्तीत्यत्र
 परस्य नुमोनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्याभल्लपरत्वादनुस्वारप-
 सवर्णो न स्त इत्यटकुष्वाङ्गुभ्यवायेपीति शतत्वं प्राप्नोति, यदा पुनरेको
 नुम् तदा तस्यानुस्वारश्च प्राप्नोति शतत्वं च, तत्र शतत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारे
 कृते परसवर्णः, तस्यासिद्धत्वाणत्वाभावः सिद्धः, तस्मादुगिल्लक्षणास्य
 प्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशङ्क्याह । 'उगितो भल्लक्षणास्येति' । सकृद्गतिन्यायो
 त्राश्रीयतइत्येवकारेण दर्शयति । 'अनेनैवेति' । 'अन्त्यात्पूर्वइति' ।
 रेफञ्कारयोर्मध्यइत्यर्थः ॥

“इकोचि त्रिभक्तौ” ॥ ‘इक इति किमिति’ । पूर्वत्र यदञ्जहणं
 तदिहैव कर्तव्यं नपुंसकस्य भलः, अचोचीति, तेन तु हलन्तस्य
 न भविष्यति, संध्यत्तरान्तं तु नपुंसकं नास्त्येवेति प्रश्नः, अत एवादन्तं
 प्रत्युदाहरति न हलन्तम् । ‘अचीति किमिति’ । त्रपुभ्यामित्यादौ
 हलादौ सत्यपि नुमि स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां न लोपः प्राति-
 पदिकान्तस्येति लोपेनैव सिद्धमिष्टमिति प्रश्नः । इतरोपि विदिताभि-
 प्राय आह । ‘उत्तरार्थमिति’ । अस्थिदधिसक्यत्णामनडचि यथा स्यात्
 हलादावस्थिभ्यामित्यादौ माभूत्, पुनश्चोदयति । ‘यद्येवमिति’ ।

परिहरति । 'इह त्विति' । 'हे ऋपो इति' । अत्र प्रागेव गुणानुमः प्रसङ्गः, गुणे कृते ऽनिगन्तत्वादप्रसङ्गः । स्यादेतत् । अस्त्वत्र नुम् स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लुकि सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञायां नलोपो भविष्यतीति, तत्राह । 'न ङिसंबुद्धोरिति' । 'ननु चेत्यादि' । एवकारो भिन्नक्रमः प्रतिषेधेन संबद्धमान औपचारिकमपि विभक्तेरस्तित्वं प्रतिषेधति, द्विविधं विभक्तेरस्तित्वं, मुख्यमौपचारिकं च, तत्र मुख्यं श्रूयमाणाया इतर-
लुप्तायाः प्रत्ययलक्षण्येन, तदिह लुप्तत्वान्मुख्यं तावच्चास्ति, प्रत्यय-
लक्षण्यप्रतिषेधेनौपचारिकमपि नास्त्येव, तत्र विभक्त्यावित्युच्यमानो नुम्
कः प्रसंगो यत्सर्वथैवासत्त्वां विभक्तौ स्यात्, नैव प्राप्नोति नार्थव्यवहारेण ।
'एतदेवेत्यादि' । अन्यथा व्यवहारेण न कुर्यात्, कृतं तु ज्ञापयति
अत्रागन्ते नपुंसके संबुद्धिविषये प्रत्ययलक्षण्यप्रतिषेधो न भवतीति ।
तथाचेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति । संबुद्धौ चेति वर्तमाने
इत्यस्य गुण इति त्रिहितो गुणः सम्बुद्धिगुणः । 'तौम्बुरवमिति' । विकारे
ओरञ् । 'इकोचीत्यादि' । इकः अचीत्युच्यते व्यञ्जनादौ माभूत् ऋपुभ्यां
ऋपुभिः, अस्तु लोपः, अस्त्वत्र नुम् न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो
भविष्यति, स्वरः कथं, पञ्चत्रपुभ्यां पञ्चत्रपुभिः, इगन्ते उत्तरपदे द्विगौ
पूर्वपदं प्रकृत्या भवतीत्येष स्वरः न प्राप्नोति, नुमि सत्यनिगन्तत्वात्,
नलोपेपि कृते स्वरविधौ तस्यासिद्धत्वादनिगन्तत्वमेव । 'स्वरो वै श्रूय-
माणेपि लुप्ते किञ्च भविष्यतीति' । वैशब्दः समायां, श्रूयमाणेपि वै नकारे
स्वरो भवति पञ्चत्रपुणे पञ्चत्रपुणः, स लुप्ते किं न भविष्यति, यत्र
शास्त्रवशेन संभवा न प्रत्यक्षेण तत्र किं न भविष्यति, भविष्यत्येव, किं
पुनः कारणं श्रूयमाणेपि नुमि स्वरो भवति, संघातभक्तेः सौ नेत्स-
हते तदुत्तरपदेगन्ततां विहन्तुं, यदि चान्तरङ्गः स्वरः प्रागेव
विभक्त्युत्पत्तेर्भविष्यति, अत्र तर्हि अतिराभ्यामतिराभिरिति, अति-
रिभ्यामिति स्थिते नुमि कृते तेन व्यवधानाद्वायो हलीत्याकारो न

प्राप्नोति, नलोपेपि कृते सुखिधौ तस्यासिद्धत्वाद्यवधानमेव, संघात-
 भक्ते नुम् तमेव न व्यवदध्यात्, रैशब्दं तु व्यवदधात्येव, अथाप्यङ्गाधि-
 कारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति रैशब्दान्तस्याङ्गस्यात्वविधानाच्चास्ति
 नुमाङ्गस्य व्यवधानं, तथापि निर्देश्यमानस्यादेशा भवन्तीति रैशब्दस्य
 व्यवधानमेव, अथाप्यङ्गस्यात्वमेवमपि नुम् एवात्वं प्राप्नोति, तत्र पूर्वस्य
 यच्चि सति अतिरिभ्यामिति स्यात्, तथा प्रियतिसृभ्यां ब्राह्मणकुला-
 भ्यामित्यत्र प्रियत्रिभ्यामिति स्थिते तिसृभावो न स्यात्, नुमा व्यवधा-
 नात् । नलोपेपि कृतइत्यादि पूर्ववत् । नैव दोषः । 'रायात्वं तिसृभावश्च
 व्यवधानाच्नुमा अपि' भवतः । व्यवधानादिति कर्मणि त्यज्ज्ञापे
 वृज्वमी, नुमा व्यवधानं प्राप्यापि भवत इत्यर्थः । विभक्तिविधानदशायां
 यदानन्तर्यं तत्तत्राश्रीयते न त्वादेशविधानदशायामिति भावः । नुमा
 अपीत्यत्र संहिताया अविवक्षितत्वात्सर्वणदीर्घत्वं न कृतम्, अन्ये मध्ये
 हि शब्दं पठन्ति, अपिशब्देनैतत्सूचयति, प्रकारान्तरेणाप्यात्वतिसृभावौ
 सिद्धात इति, तत्कथम् अतिरिभ्यामितिस्थिते नुमात्वयोर्भयोरप्यनित्ययोः
 परत्वादात्वमेवं तिसृभावः, तत्र सकृद्गतिन्यायाश्रयणेन नुमभावः,
 सत्यपि वा नुमि न कश्चिद्वेष्टः, एवं तर्हि नुम्नुटोर्विप्रतिषेधार्थमज्यहणं
 कृतं, ह्रस्वनद्यापो नुड् इत्यस्यावकाशः, अग्नीनां वायूनां, नुमोवकाशः
 जपुणे जतुने, जपूणां जतूनामित्यत्रोभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधेन नुडिष्यते ।
 नामीति दीर्घा यथा स्याद् इति । स च विप्रतिषेधो ऽज्यहणे सत्युपप-
 द्यते, द्वयोरप्यनित्यत्वेन तुल्यबलत्वात्, असति हि त्वज्यहणे कृताकृत-
 प्रसङ्गित्वाच्चित्यत्वाच्नुमेव स्यात्, एतदपि प्रयोजनं दूषयति । 'नुड्वाच्य-
 इति' । क्रियमाणेप्यज्यहणे नुट् तत्र वाच्यः, वचनेनैव साध्या ऽन्यथा पर-
 त्वाच्नुमेव स्यात् । ततश्चाज्यहणं कर्तव्यं पूर्वविप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति
 यन्नद्वयमाश्रयणीयम्, तत्राज्यहणमकृत्वा एक एव नुडर्था यन्नः कर्तव्य
 इत्यर्थः । इदं तर्हि प्रयोजनं तेनैव यत्नेन नुटि तत्रैवानजादौ नुम्
 माभूत्, अस्तु, लोपो भविष्यति, नलोपस्यासिद्धत्वादनन्तत्वाच्चाामीति
 दीर्घत्वं न स्यात्, माभूदेवं, नोपधाया इत्येवं भविष्यति, इह तर्हि

शुचीनाम्, इन्हनपूर्वार्थम्णां सौ, सौ चेति^१ नियमाद्वीर्यत्वं न स्यात्, प्रतिपदोक्तस्येनस्त्वत्र ग्रहणं, लाक्षणिकश्चायम्, एवं प्रत्याख्याते ऽप्यहमे प्रयोजनमाह । ‘उत्तरार्थं त्विति’ । तुशब्दस्तर्यर्थे, यद्युत्तरत्रास्य प्रयोजनं तर्हि तत्रैव कर्तव्यमत आह । ‘इह किंचिदिति’ । तुशब्दस्य यत् न कृतः इकोसर्वार्थे शाकल्यस्येति प्रकृतिभावविधानात्, त्रपो इत्यत्र तु संसृष्टौ शाकल्यस्येतावनार्थ इति प्रयुक्तत्वादवादेशाभावः, केचिदत्र हे त्रपो हे त्रपु इति द्वैरूपमिच्छन्ति, प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्या- नित्यत्वं ज्ञाप्यते, न त्वस्मिन्विषये सर्वथैवाभाव इति वदन्ति, तथा च भाष्ये हे त्रपु हे त्रपो इति द्वयमप्युदाहृतम्, अन्ये तु हे त्रत्विति प्राप्ते हे त्रपो इति भवतीति भाष्यं व्यावतणा नित्यमेव गुणमिच्छन्ति, तथा च वृत्तौ गुण एवादाहृतः ।

“तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवदालास्य” ॥ नपुंसकस्येति यत्षष्ठ्यन्तं प्रकृतं तदिह भाषितपुंस्कमित्यनेन संबन्धात्प्रथमान्तं संपद्यते । ‘पुंवदिति’ । पुंशब्देन तुल्यमित्यर्थः । केन पुनः प्रकारेण पुंशब्देन तुल्यं वक्तैतदित्यपेक्षायामाह । ‘यथेति’ । नुम्ह्रस्वयोरभावः पुंशब्दे दृष्टस्तद्-द्वारेण यत्सादृश्यं तदिहातिदिश्यते, अन्यस्य कस्य चित्तृतीयादिषु पुंश-ब्देन सादृश्यस्यासंभवात्, तेनार्थान्नुम्ह्रस्वयोः प्रतिषेधाय संपद्यते । नन्वेवमपि प्रकृतत्वानुम एवाभावातिदेशो युक्तो न ह्रस्वस्य, ततश्च ह्रस्वस्यावस्थितत्वात्तदाश्रयाणां गुणानाभावनुद्धौत्वानां प्रतिषेधो वक्त-व्यः, गुणः, घोडंति, यामण्ये कुलाय, नाभावः, आडे नास्त्रियां, यामण्या कुलेन, नट्, ह्रस्वनद्यापो नट्, यामण्यां कुलानाम्, सौत्वम्, सौत्, अच्यध्वेः, यामण्यां ब्राह्मणकुले । नैष दोषः । अतिदेशसामर्थ्याद्भ्रस्वाभावोप्यतिदि-श्यते, अन्यथा प्रतिषेधमेव गालवस्य विदध्यात् । ‘यामणीब्राह्मण इति’ । भाषितपुंस्कप्रदर्शनमेतत् । ‘यामणि ब्राह्मणकुलमिति’ । नपुंसकह्रस्वत्वं भवति, अतस्सदभावोतिदिश्यतइत्यनेन दर्शितं, परिशिष्टमुदाहरणं शुचि-

ब्राह्मणकुलमिति प्रक्रमाभेदाय दर्शितं, प्रत्युदाहरणेषु यथायोगं नित्यमेव
 नुमहस्यौ भवतः । 'पीलु फलमिति' । विकारे ओरजः फले लुक् । समा-
 नायामाहतावित्यस्यैव विवरणं 'तुल्येप्रवृत्तिनिमित्तदति' । यद्योगाद् द्रव्ये
 शब्दनिवेशस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं शामनयनादि । अस्थेयं प्रकृते किमायातं
 तज्जाह । 'इह स्थिति' । पुंसि शब्दस्य या प्रवृत्तिस्तत्र वृत्ताकृतिः वृत्ता-
 वान्तर जातिनिमित्तमित्यर्थः । 'फलाकृतिर्नपुंसकइति' । प्रवृत्तिनिमि-
 त्तशब्दस्येत्यनुषङ्गः, फलाकृतिः फलावान्तरजातिः, तत्र यद्यपि पीलोः
 फलमिति व्युत्पत्तौ वृत्तावान्तरजातिरप्यङ्गीकृता तथापि न सा फले प्र-
 वृत्तिनिमित्तं, किं तर्हि फलावान्तरजातिरेवेति । भिद्यते निमित्तं तदेत-
 देवमित्यादि स्त्रियाः पुंश्रित्यत्रैतद्व्याख्यातं तत एवावधार्यम् । 'कीला-
 लपेनेति' । इह स्वस्य निवृत्तावातो धातेरिति लोपः स्यात् ॥

“अस्यदधिसकृत्प्राप्तमनुदात्तः” ॥ अनङो द्वितीयोकार उच्चार-
 शार्थः, इकारोन्तादेशार्थः, अस्यादयो नवविषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्ताः,
 शेषमनुदात्तं, तत्रान्तर्यतोनुदात्तआदेशे प्राप्ते उदात्तवचनमस्येत्यादाव-
 ल्लोपोन इत्यकारलोपे अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति विभक्तेरुदात्त-
 त्वाय, विभाषा द्विश्योरित्यल्लोपाभावपक्षे त्वकारस्य उदात्तस्य अवयवं
 भवति अत्यनीति, तथा कुन्दास्यपि दृश्यतइत्यत्र इन्द्रो दधीचो अस्यभि-
 रिति । 'एतैरस्यादिभिरित्यादि' । अत्राङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य
 चेति तदन्तस्य तावदुहणं भवति तथा नपुंसकस्येत्यनुवृत्तं श्रुतत्वाद्-
 स्यादीनां विशेषणं न प्रकृतस्याङ्गस्य, तेनानपुंसकस्यापि तस्य ग्रहणं,
 किमर्थं पुनरस्यादयो नपुंसकत्वेन विशेष्यन्ते यद्वृद्धाशब्दानां पुल्लिङ्गानां
 माभूत् दधिर्नाम कश्चित्तन दधिनेति, नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।

शास्त्रार्थेस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

एवं तर्हि नपुंसकस्येत्यनुवृत्तस्यान्वयप्रदर्शनमात्रं कृतम् एतैरस्या-
 दिभिर्नपुंसकैरिति ॥

इत्थं रूपः, स एकादेशे कृते नास्ति क्षीरोदकवत्, तथा च क्षीरोदके संयुक्ते न ज्ञायेते इदं क्षीरमिदमुदकममुष्मिषवकाशे क्षीरममुष्मिषवकाशे उदकमिति । 'अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति न युज्यते वक्तुमिति' । यथा पूर्वमवोचस्तथा न युज्यत इत्यर्थः । तथा हि सर्वत्रैवावर्णस्य निवृत्त्याः भविष्यं क्वचिन्नुका अदती गतीति, क्वचिच्छुना जुह्वतीति, तुदतीत्यादावेकादेशेन, लुनतीत्यादौ श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपेन । स्यादेतत् । एकादेशविषयेऽन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गा भविष्यतीति, तत्राह । 'उभयत आश्रय इति' । यत्र च पूर्वं परं चोभयं युगपदाश्रीयते न तत्रान्तादिवद्भावोऽस्तीति, यथा उपसर्गाद्धस्य ऊहते, ग्राहते, एतेर्लिङि अभीयादिति । इहाप्यवर्णान्तमङ्गं शता चेत्युभयं युगपदाश्रीयते, इति नास्त्यन्तादिवद्भावः, एतर्ह्युच्यते चेदमवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति, न च सन्त्येवंविधः शता क्वचित्सम्भवति तत्र भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यते पूर्वं यः शता अवर्णान्तादङ्गादुत्तर आसीदिति तत्राह । 'भूतपूर्वगत्याश्रयलोवेति' । समाधिः, समाधानं, परिहारः । 'अवर्णान्ताच्छब्दादिति' । अङ्गादिति द्रष्टव्यम्, अन्यथा ददतीत्यादावपि प्रसङ्गात्, भवति ह्यत्रापि शत्रव्यवादकारात्परस्तकारः, कथं पुनरवर्णान्तस्याङ्गत्वमेकादेशस्यान्तवद्भावात्, नहीदानीं परन्त्यादिवत्त्वं विवक्षितं, तकारस्य स्वयमेव शत्रव्यवत्वात्, एवं तेन तकारेण पुनरङ्गस्य तदन्त विधिः, अङ्गस्येत्येतदत्रावर्त्यते । 'अपरे पुनरिति' । अत्रापि, पक्षे युगपदुभयं नाश्रीयते किं तु क्रमेणेत्यस्त्यन्तादिवद्भावः । ननु च तुदन्तीत्यादावन्तादिवद्भावादवर्णान्तमङ्गं भवतु तथापि न ततः परं शीनद्यौ, तकारेण व्यवधानादित्यत आह । 'तत्रेति' । प्रकृतो नुम् प्रतिषेधेन संबद्ध इति तदनुश्रुताविहापि प्रतिषेध एव विकल्पेन, शीनद्योर्वा नुम् न भवति अवर्णान्तादिति, केन पुनः प्रसङ्गः, इदमेव ज्ञापकं स्यात् अस्मि शीनद्योर्नुमिति, ततश्च कुर्वतीत्यादावनवर्णान्ताचित्यं नुमः प्रसङ्गः, मैवं विज्ञायीति नुमश्शब्दश्च ॥

“शपश्यनोर्नित्यम्” ॥ ‘इत्येतयोः शतुरिति’ । एतयोः संबन्धी यः शता तस्मैत्यर्थः, संबन्धश्च निमित्तनिमित्तभावः, क्वचित्तु संबन्धिन इति पठ्यते । ‘नित्यग्रहणमिति’ । ननु चारम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यति तत्राह । ‘इहेति’ ॥

“सावनडुहः” ॥ इह चतुरनडुहोरामुदात्त इत्यामागमः सर्वनामस्थानमात्रे विधीयमानः सारन्यत्र सावकाशो निरवकाशेन नुमा बाध्यते, तथा संबुद्धेरन्यत्र सौ सावकाशो नुम् संबुद्धौ विशेषविहितेनाम् संबुद्धावित्यनेन बाध्यतेत्याशङ्काह । ‘अत्र केचिदित्यादि’ । कथं पुनरादित्यस्यानुवृत्तौ सत्यामप्याममोः कृतयोर्नुम् भवति, न पुनर्य एवानडुहि नित्यः संनिहितोऽकारस्तत एव परः स्यात् । उच्यते । एवं सति मिदचोन्यात्यर इति परिभाषा बाध्यते, तत्राबाधेनोपपत्तौ सत्यां बाधो न न्याय्यः, तत्र यथापरिभाषा न बाध्यते आदित्यनुवृत्तिश्च सार्थिका भवति तथा वक्तव्यं, यदि चाममोःकृतयोर्नुम् स्यात्वेदमुभयमनुवृत्तीतं स्यादिति कृतयोरेव तयोर्नुम् भविष्यति । ‘अमामौ च न बाध्यते इति’ । न केवलममेव न बाध्यते अपि त्वाममावुभवापि न बाध्यते इत्यर्थः । अमत्र दृष्टान्तत्वेनोपात्तः, यथाम् न बाध्यते तथा आमितिभावः, न पुनरमो नुमा बाधशङ्का, अमो विशेषविहितत्वात् । ‘आमम्भ्यां च नुमिति’ । न बाध्यतइति वचनविपरिणामेनानुषङ्गः, अत्रापि यथा आमा न बाध्यते तथा ऽमापीत्यर्थः, न पुनरामा नुमो बाधशङ्का, तस्य सामान्यत्वात् । ‘अपरे त्वित्यादि’ । इच्छन्तीति वचनादिष्टिरव्ययमिति केचित् । अन्ये त्वादुः । भवतु वा सामान्यविशेषयोः संनिधौ बाध्यबाधकभावः, इह त्वनेकेन योगेन व्यवधानम्, असति हि संभवे बाधनं भवति, इह च अस्ति संभवो यदुभयं स्यादित्याममोर्नुम् च समावेश इति । ‘यथेति’ । अत्र नाप्राप्ते द्विवर्त्तने दीर्घं आरभ्यते, अत्र च संभवात्मकरूपभेदाच्च समावेशः । ‘बहुनङ्गां हि ब्राह्मकुलानीति’ । परत्वादांमि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्चपुंसकस्य भलच इति नुम् भवति ॥

“दृक्स्ववस्वतवसां कन्दसि” ॥ इदृङ्गित्यादौ त्यदादिषु दृशो-
नालोचने कञ्वेति किञि नुमि च कृते पूर्ववत्कुत्वम् ॥

“दिव औत्” ॥ धातोः प्रतिषेधो वक्तव्यः, अतद्वारित, एकदे-
शविभक्तस्यानन्यत्वादूठि कृते दिवशब्द एवायमिति प्रसङ्ग इति, अधा-
त्वधिकारात्सिद्धम्, अधातोः रित्यनुवर्त्तते, क प्रकृतम्, उगिदत्वां सर्वनाम-
स्थानेधातोरिति, यदि तदनुवर्त्तते नपुंसकस्य भलच इत्यत्रापि संब-
ध्येत, ततश्च काष्ठतद्धि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र न स्यात्, तस्मादशक्यं तद-
नुवर्त्तयितुं, ततश्च धातोः प्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्याशङ्क्याह । ‘दिव् इति
धातिपदिकमित्यादि ॥

“पथिमथ्यभुत्तामात्” ॥ ‘पन्था इति’ । इतोत्सर्वनामस्थान-
इतीकारस्याकारः, सवर्णदीर्घत्वं, योन्यः, अनुनासिकस्य नकारस्थान्त्यतो
ऽनुनासिक आकारः कस्माच्च भवतीत्याशङ्क्याह । ‘स्थानिन्यनुनासिके-
पीति’ । अत्र कारणमाह । ‘भाव्यमानेनेति’ । के चिद्भाव्यमानोऽण
सवर्णाच्च गृह्णाति इति पठन्ति, तेषामप्यणग्रहणं याहकोपलक्षणाथै,
तेनाकारोऽपि भाव्यमानो याहको न भवति, तपरस्तत्कालस्येत्यनेन तु
ग्रहणशङ्का, उक्तं हि तत्र, अनणि विधर्यमेतदिति । स्यादेतत् । माभूत्स
वर्णग्रहणम् अनुनासिकस्यैव तु सूत्रउच्चारणात्स एव स्यादित्यत
आह । ‘शुद्धो ह्यययिति’ । अकारविधाने अतो गुणे पररूपं स्यात्,
अकारविधानं तु नकारनिकृत्यर्थं स्यात्, लोपविधौ गौरवप्रसङ्गात्तस्मा-
द्वाकार एव विहितः ॥

“इतोत्सर्वनामस्थाने” ॥ अद्वचनं किमर्थं ह्रस्वस्य अवचनं यथा
स्यात् । नैतदस्ति । सौ तावदकः सवर्णदीर्घत्वं भवति, अन्यत्रापि
नोपधायाः सर्वनामस्थाने इति दीर्घेण भाग्यं, तस्मात्प्रकृत आकार एव
विधेयोऽत आह । ‘आदिति वर्तमानइति’ । यत्रायं विहितोऽकारः अपूर्वो
भवति तत्रास्य प्रयोजनमित्यर्थः । तदेव दर्शयति । ‘अभुत्तमित्य-
त्रेति’ । अकारविधौ त्विकमेव रूपं स्याद् दीर्घविकल्पस्तु तत्तथां तत्तथा-
मित्याद्यर्थं स्यात्, स्थानिन्यादेशे च तपरकरणां मुसमुस्वार्थम् ॥

“धो न्यः” ॥ ‘पश्चिमधोरिति’ । त्रयाणां प्रकृतस्वयेत्येतेष्व
यकारसम्भवात्सम्बन्धः, आदेशे ऽकार उच्चारणार्थः । स्वादेतत् । धेर-
न्य इति सूत्रमस्तु, अकारोऽपि विवर्तितोऽस्तु, विशब्दस्यान्य आदेशः, एवं च
कृत्वा इतोऽदिति न वक्तव्यमिति, तदपि वक्तव्यम्, अभुविर्नशब्दार्थम् ॥

“भस्य टेलोपः” ॥ ‘पठ्यादीति’ । प्रत्येकमभिसंबन्धाद्वस्येत्येक-
वचनम् । ‘विरोधादिति’ । सर्वनामस्थाने भसंज्ञाया अभवो विरोधः ।
‘इह न संबद्ध्यतइति’ । उत्तरार्थं त्वनुवर्ततएवेति भावः ॥

“पुंसी ऽसुह्” ॥ असुहो ङकारो ऽन्तादेशार्थः, उकार उच्चार-
णार्थः । ‘पुमानिति’ । पुंश्चब्दस्येगित्वाच्चुम्, स हि पूजो हुमसुन्निति
व्युत्पाद्यते, ङकारादिलोपार्थः, उकार उगित्कार्यार्थः, बहुपुंसीति ङीव्
उगित्त्वत्ततो भवति । नकारः स्वरार्थः, मकारे ऽकार उच्चारणार्थः ।
‘इहेत्यादि’ । चोद्यम् । ‘प्रागेव च प्रत्ययोऽप्येतेरिति’ । प्रत्ययः, सर्वना-
मस्थानम् । ‘समासान्तोदात्तत्वमिति’ । पुंश्चब्दोऽकारस्य । ‘अनिष्टः स्वर
इति’ । संसनधर्मेणः सकारस्य हलः स्थाने तद्वर्माऽनुदात्त आदेशः
स्यादित्यर्थः । ननु चोकारस्य कृतमपि समासान्तोदात्तत्वमसुहि कृते
ऽनन्त्यत्वाविवर्त्तिष्यते, असुहश्चान्यत्वात्प्रवर्त्तिष्यते । नैतदस्ति । अन्तरङ्गे
स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासुहो ऽसिद्धत्वात्प्रवृत्तस्य निवर्त्तनायोगाच्च । ‘तदर्थ-
मित्यादि’ । परिहारः । अर्थेऽन्ते निवृत्तवचनः, तस्यानिष्टस्वरस्य
निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । ‘उपदेशिवद्रुचनमिति’ । उपदेशोऽस्यास्तीत्युपदेशी,
सकारः, स यथोपदेशावस्थायां संनिहितस्तथा ऽसुहोऽपीत्यर्थः । सर्व-
नामस्थानइति विग्रहस्तस्याश्रयणीयेत्युक्तं भवति, तत्र समासान-
न्तरमेव परत्वादसुहि कृते परत्वादुदात्तत्वं भवदसुह एवाकारस्य भव-
तीति सिद्धमिष्टम्, यद्येवं पुमानित्यादावसमासेऽपि उपदेशावस्थायामसुहि
कृते प्रातिपदिकस्वरो भवदसुह एव स्यादित्यत आह । ‘पुमानित्यर्थं
पुनरिति’ । पुंश्चब्दे प्रत्ययो निवृत्त्युक्तं, तत्सामर्थ्यादादुदात्तत्वम् ॥

“गोतो खित्” ॥ गाङ्कुटादिसूत्रे यावन्तः पक्षा इहापि तावन्त
 इव, तस्य गुणा दोषाश्च, तदुदेव चातिदेशपक्ष आश्रीयते, यदाह । ‘खिट्-
 वतीति’ । परत्र परशब्दः प्रयुक्तान्तरेणापि वृत्तिं व्यत्यर्थं नमयति यथा सिंहो
 माखवक इति, णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात्सर्वनामस्यानइति सप्त-
 म्यन्तं प्रथमया विपरिणम्यते, तत्र सर्वनामस्यानस्य खित्कार्यं विधेयं न संभ-
 वतीति खिति यत्कार्यं तत्सर्वनामस्याने पूर्वस्थातिदिश्यते, तदाह । ‘खित्का-
 र्याखि तत्र भवन्तीत्यर्थं इति’ । ‘चित्रगुरिति’ । बहुव्रीहौ गोस्त्रियोऽपस-
 र्जनस्येति ह्रस्वत्वम्, अत्रासति तपरकरणे ऽङ्गाधिकारे तदन्तविधेरभ्युपग-
 मात्सर्वं सर्वपदादेशा इति न्यायेन स्थानिवद्भावेन गोशब्दान्तत्वात्
 खिट्द्वयः प्राप्नोति, तपरकरणे तु तत्कालार्थं सति न भवति भिन्न-
 कालत्वात्, तपरस्तत्कालस्येत्यत्राणित्यस्य निवृत्तत्वादनयोऽपि तत्का-
 लनियमो भवतीति मन्यते । ‘कथमिति’ । ह्रस्वस्य गुणः, असि चेति गुणे
 कृते सत्यपि तकारे स्थानिवत्त्वात् तत्कालत्वाणित्वं प्राप्नोत्येवेति प्रश्नः ।
 न च स्थानिवद्भावविषये लक्षणप्रतिपदाक्तपरिभाषा, तस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्,
 अङ्गुष्ठे इत्यादिपरिहारः । ‘खित्त्वं न भवतीति’ । खित्कार्यं न भवतीत्यर्थः ।
 भवतु संबुद्धावेष परिहारः, असिस्त्ववादेशमन्तरैरानिष्टितत्वादङ्गस्य नायं
 परिहार इत्याशङ्काह । ‘अथ वेति’ । यच्चेत्यादिनार्थद्वारकं विशेषसम्ब-
 न्धमाह । आनन्तर्यलक्षणे तु संबन्धे चित्रगुशब्दादपि प्रसङ्गः, यदि
 तर्ह्यर्थद्वारकसंबन्धाश्रयणादेव चित्रगुशब्दे ऽप्रसङ्गः, किमर्थं तपरकर-
 मित्याह । ‘तपरकरणं तु निर्द्वैशार्थमेवेति’ । स्पष्टनिर्द्वैशार्थमेवेत्यर्थः ।
 इतरथा गोरित्युच्यमाने गुशब्दस्यापि निर्द्वैशः संभाव्येत । ‘केचिदि-
 त्यादि’ । एवं पाठे प्रयोजनमाह । ‘द्व्योशब्दादपीति’ । ये तर्ह्येवं न
 पठन्ति तेषां कथं द्व्योशब्दे खिट्द्वय इत्यत आह । ‘गोत इत्येतदेवेति’ ।
 कथं पुनरेतदोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टुं शक्यमित्यत आह । ‘वर्धनिर्द्वैशेषु ही-
 ति’ । वृद्धिरादेस्, कतो लोप इत्यादौ वर्धनिर्द्वैशेव तपरत्वं दृष्टं,
 तस्मात्तपरकरणादिह ओकारान्तोपलक्षणं विज्ञायते ॥

“णलुत्तमो वा” ॥ ‘णित्कार्यं वा तत्र भवतीत्यर्थं इति’ । एतेन पक्षे णित्कार्यस्याभावाद्वा णिट्त्ववतीत्युच्यते न तु पक्षे णकारस्येत्संज्ञा-
प्रतिषेधादिति दर्शयति । एतच्च पूर्वत्र कार्यतिदेशाल्लभ्यते । ‘वका-
रति’ । णित्वपक्षे वृद्धिरन्यदा तदभावः ॥

“सख्युरसंबुद्धौ” ॥ अत्रापि णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात्स-
र्वनामस्थानइति प्रथमान्तं, तत्रोत्तरार्थमसंबुद्धाविति सप्तम्यन्तस्योपात्तस्य
यथेहान्वयस्तथा दर्शयति । ‘असंबुद्धौ यः सखिशब्द इति’ ॥

“अनङ् सौ” ॥ सर्वनामस्थानप्रकरणात्संबुद्धिपर्युदासाच्च साविति
प्रथमैकवचनस्य सहणं न सप्तमीबहुवचनस्य, आकारविधाने सोर्हन्त्या-
दिलोपो न स्यात्, एवं तर्हि सोर्हदेशो विधीयताम् । एवं सिद्धे यदनङ्
शास्ति तज्ज्ञापयति अनङ् एव क्वचिक्कवणमस्तीति, तेन यदुच्यति संबु-
द्धावपि पक्षे ऽनङिष्यतइति तदुपपन्नं भवति ॥

“अदुश्नस्य रुदंसेनेहसां च” ॥ संबुद्धावपि पक्षेनङिष्यतइति
यदुक्तं तदाप्तागमेन व्रथयति । ‘तथा चोक्तमिति’ । संबोधने, संबुद्धौ,
जयाणां रूपाणां समाहारस्त्रिरूपं, पात्रादिः । कानि पुनस्तानि
रूपाणीत्यत आह । ‘सान्तमित्यादि’ । सान्तमनहोभावपक्षे, नान्तं
नलोपाभावपक्षे, अदन्तं नलोपपक्षे, मध्यन्दिनस्यापत्यं माध्यन्दिनिरावा-
र्यः, वष्टि, इच्छति, भाषायामस्य साधुत्वं चिन्त्यमिति जज्ञित्यादयः बहि-
त्यत्रावोचाम, तथा व्याघ्रपादपत्यानां मध्ये वरिष्ठो वैयाघ्रपदश्च आचार्यौ,
नपुंसके नपुंसकसंबन्धिनि इगन्ते, हे जपो इत्यादौ गुणं वष्टीति श्लोक-
स्यार्थः ॥

“वृज्वत् क्रोष्टुः” ॥ ‘क्रोष्टुशब्दस्तुन्मत्ययान्त इति’ । क्रुञ्च आह्वाने,
क्षितनिर्गमिमसिसच्यविधाञ्जुक्षिभ्यस्तुन् । ‘संज्ञाशब्द इति’ । तुन्मत्य-
यस्य संज्ञार्थं विधानात्, जम्बुकस्य चेयं संज्ञा, वस्तुस्वरूपकचनमेतत् ।
अज्ञानन्तरं तस्येति पठितव्यम् । क्रोष्टुरिति सूत्रे वष्टीनिर्दृशात् ।

‘तृज्वद्वतीति’ । तृच इव तृज्वत् । ‘तत्र तस्येवेति षष्ठीसमर्थानुवृत्ति-
 स्तदेतत्सर्वमुत्तरग्रन्थे स्पष्टीकृतम् । ‘तृजन्तस्य यद्रूपं तदस्य भवतीति’ ।
 प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तृजन्तस्येति लभ्यते । अतिदेशो ऽनेकप्रकारः,
 निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यस्वरूपविषयः, तत्रेहादितस्त्रयाणाम-
 संभवादनतिदेशः, शास्त्रकार्यातिदेशयोश्चायं विशेषः, शास्त्रातिदेशे
 तेनतेन शास्त्रेण कार्याणि भवन्ति, कार्यातिदेशे त्वतिदेशवाक्येनैवेति,
 तत्र विप्रतिषेधे फलविशेषः, तत्राद्या कर्मवत्कर्मणेत्यत्र शास्त्रातिदेशे
 कर्मकर्तारि भावकर्मणोरित्येतद्वाधित्वा स्वाश्रयं कर्तृत्वमाश्रित्य शेषात्कर्तारि
 परस्मैपदप्रसङ्गः । कार्यातिदेशे त्वात्मनेपदमेव परत्वादुवतीति, इह
 तु नैवं विशेषः संभवतीति तयोरभेदमाश्रित्य विचारः प्रवर्त्तितो महा-
 भाष्ये किं पुनरयं शास्त्रातिदेश आहोस्विद्रूपातिदेश इति, तत्र शास्त्रस्य
 शास्त्रं प्रत्यासन्नमिति शास्त्रातिदेशः प्राप्नोति, प्राधान्यात्तु रूपातिदेश-
 प्रसङ्गस्तदर्थत्वादातिदेशान्तराणां, तत्राद्ये पक्षे आहत्य तृचि यच्छास्त्रं
 तद्वातिदिश्यते, अनाहत्य वा, यदि तृच्छब्दवच्छास्त्रमितिदिश्यते तत
 आहत्येति पक्षः, अथ तृच्छब्दे चकार एव विवक्षितः, चकारः स्वरार्थः,
 तकारस्त्वप्रसिद्धाशङ्कानिवृत्त्यर्थः, अज्वदित्युच्यमाने अप्रसिद्धाश्रयोतिदेशः
 शङ्क्येत, अक्पूर्वित्यूकशब्दनिबन्धनस्य वा समासान्तस्यातिदेशः शङ्क्येत,
 तस्मात्तृजन्ते यदृकारप्रयुक्तं शास्त्रं कार्यं वा तदातिदेशेनाहत्येति पक्षस्तत्रा-
 हृत्येतिपक्षे अप्तृन्तृजिति दीर्घत्वमेकमतिदिष्टं स्यादनङ्गुणपरत्वान्यन-
 तिदिष्टानि, अनङ्, अदुशनस्यरुदंसेनेहसां च, अतो हि सर्वनामस्यानयोः,
 उरण् रपर इति, नष्टेतानि तृच्संशब्देन विधीयन्ते । ननु च दीर्घत्वे
 तिदिष्टे ऽनडादीन्यप्यतिदिष्टान्येव भवन्ति, कथं, दीर्घविधौ उपधाया
 इति वक्तव्येति, अवश्चेति चोपतिष्ठते, ततश्च तृजन्तस्येव तुत्रन्तस्यापि दीर्घा
 भवतीत्युक्ते उपधाया अचो दीर्घा भवतीत्युक्तं भवति, न चाङ्गतेष्वनडा-
 दिषु तुत्रन्तस्योपधा दीर्घभाविनी संभवति, जसि गुणावादेशयोः संभव-
 तीति चेत् नष्टेकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति, यद्येतावत्प्रयोजनं स्या-
 दप्तृन्तृजित्यत्रैव क्रोष्टुग्रहणं कुर्यात् । नन्वेवं स्त्रियां च, विभाषा वृत्ती-

यादिष्वचीत्येवमर्थं पुनस्तृज्वत्क्रोष्टुरिति वक्तव्यं स्यादिति गौरवं स्यात्,
 स्यादेतत् । अत्रि र अत इत्यस्यानन्तरं क्रोष्टुः स्त्रियां, विभाषा तृतीया-
 दिष्वचीति रादेशार्थं वक्ष्यामीति नास्ति गौरवमिति । एवमपि क्रोष्टुः
 क्रोष्टरि पञ्चक्रोष्टृभी रघैरिति न सिद्ध्यति, नाप्युदात्तयणो हल्-
 पूर्वादिति स्वरः, तुचन्तस्याद्युदात्तत्वात्तदेवं जसि दाधीतिदेशेपि नाति-
 देशाश्रयणं व्यर्थमिति न तत्सामर्थ्यादनडादीनामात्तेपतः सिद्धिरित्याहृत्य-
 पक्षो दुष्ट एव, अथानाहत्य पक्षः, अनडादीन्यतिदिष्टानि दीर्घत्वमन-
 तिदिष्टं, नहि तदुत इत्येवं विधीयते, अथ तृजितिसमुदाय एव विव-
 चितः, न तृकारः, न चाहत्यपक्ष आश्रीयते किं तर्हि तृचि यदृष्टं यत्किं-
 चननिबन्धनं तस्य सर्वस्यातिदेशः, एवमप्यङ्गप्रकरणादङ्गाधिकार एव वि-
 हितं यत् शास्त्रं कार्यं तदेवातिदिश्येत न विप्रकृष्टमनाङ्गं यथाचि रव-
 द्वावेन वृद्धादीन्येव भवन्ति, न हनि णिडादेशः, ततश्च रपरत्वमनति-
 दिष्टं स्यात्, रपरत्वमप्याङ्गं कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्, अतो हि सर्वेना-
 मस्थानयोगुणो भवति, उपस्थितमिदं भवत्युरण् रपर इति, स्त्रियां चेत्यत्र
 तर्हि क्रोष्टीत्यत्रानाङ्गयोरीकारयणोरितिदेशो न स्यात्, वचनाद्विविध्यति, न
 तृजन्तस्य स्त्रियामाङ्गं किं विदस्ति, स्त्रियामप्याङ्गं किंचिदस्ति, पञ्चभिः
 कर्तृभिः क्रीता रयः पञ्चकर्ता रयः, हे पञ्चकर्तः पञ्चकर्तरीति स्त्रीलिङ्गे
 कर्तृशब्दे हि संबुद्धोर्दृष्टस्य गुणस्यातिदेशः स्त्रियां चेत्यत्र संभवति, नहि
 संबुद्धौ तृज्वत्क्रोष्टुरित्यनेन सिद्धिः, असंबुद्धावित्यधिकारात्, डौ विभाषा
 तृतीयादिष्वचीति विकल्पः स्यात्, स्यादेतत्, स्त्रियां चेत्यत्र न किंचिचि-
 मितमुपादीयते, ततश्च प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः स्त्रियां वर्तते इत्येवं तृजन्ते दृष्ट-
 स्यातिदेशः, न च तदाङ्गं संभवतीति अनाङ्गस्याप्यतिदेश इति, एवमपि पञ्च-
 भिः क्रोष्टृभिः क्रीतरैः पञ्चक्रोष्टृभी रघैरित्यत्र न कथं चन तृजन्तरूपपादु-
 र्भावः संभवति, तथा विभाषा तृतीयादिष्वचीत्यत्रापि क्रोष्टरीति आङ्गस्य
 गुणस्यातिदेशसंभवात् क्रोष्टा क्रोष्टुरिति यन्शास्त्रमुत्पशास्त्रं चानाङ्गं
 नातिदिश्यते, नापि स्वरः, ननु तत्रापि तृतीयादिष्वङ्गसामर्थ्यादनङ्ग-

मप्यतिदिश्येत, अन्यथा विभाषा हावित्येव कुर्यात् । नैतदस्ति । अभावा-
तिदेशार्थं तृतीयादिबह्वचं स्यात्, वतिनिर्देशेऽप्यभावातिदेशस्यापि दृष्ट-
त्वात्, यथा मरुभूमिवदस्मिन्नामे जलमिति, शास्त्रेऽपि तृतीयादिषु
भाषितपुंस्कामित्यत्र नुमुद्गस्वयोरभावोतिदिश्यते, यदा हि प्रत्यासत्ते-
राङ्गमेवातिदेश्यमिति स्थितं तदा न सर्वासु तृतीयादिषु भावातिदेशः
संभवतीति यस्य शास्त्रस्य भावस्तृजन्ते दृष्टः तुजन्तेऽपि तस्य भावोति-
दिश्यते, यस्य त्वभावस्तृजन्तेऽपि तस्याभावोतिदेश्यः स्यात्, ततश्च क्रोष्टे
क्रोष्टा इत्यत्रापि घितचणयोर्गुणनाभावयोरभावोतिदिष्टः स्यात्, तदेवं
शास्त्रातिदेशस्य बहुचिद्वदत्वादुपातिदेश एवायमाश्रयणीयः, तदाह ।
'रूपातिदेशोऽर्थमिति' । यद्वैधं यस्य कस्य चित्तृजन्तस्य रूपमितिदिश्येत
यत्ता वक्तैति तदाह । 'प्रत्यासत्तेरिति' । अथैतस्मिन् रूपातिदेशे प्रयोगसम-
वायि यदूपं क्रोष्टा क्रोष्टारौ पञ्चक्रोष्टृभौ रथैः क्रोष्टो क्रोष्टा क्रोष्टुः क्रोष्टरी-
त्येवं, सावाकारान्तं द्विवचनादावारन्तं स्त्रियां क्वचिद्रेफान्तं क्वचिदकारान्तं,
तृतीयादौ रेफान्तं ङसिङ्गोऽकारान्तं हावरन्तमिति, तदतिदिश्यते, आ-
होस्विच्छास्त्रीयं यदूपं शुल्लुचौ तृज्वत्क्रोष्टुरित्युपदेशवाक्ये ऽतिदेशवाक्ये
च श्रुतं तदतिदिश्यते, तत्राद्ये पक्षे उदात्तयणो हलपूर्वादिति स्वरो न सि-
द्ध्यति, नहि क्रोष्टेत्यादावृकारावस्था कदा चिद्वृष्टा यतोऽयमुदात्तयणः स्यात्,
तस्माद् द्वितीयः पक्ष आश्रयणीयस्तदाह । 'तच्च क्रोष्ट इत्येतदिति' ।
नन्वत्रापि पक्षे उपदेशवाक्येऽतिदेशवाक्ये च तृज्वत्क्रोष्टुरित्युदात्तस्योच्चारणाभा-
वादुच्चारितस्य वा गुणानामभेदकत्वेनाकिञ्चित्कारत्वात्स्वरस्यातिदेशो न
स्यात्, सत्यं, चकारयद्वचसामर्थ्यात्तस्याप्यतिदेशो भविष्यति तदाह ।
'अन्तोदात्तमिति' । यद्वा माभूत्स्वरस्यातिदेशस्तृजन्तरूपेऽतिदिष्टे तृज-
बुद्ध्या यथा दीर्घादीनि स्वेनस्वेन शास्त्रेण भवन्ति स्वरोऽप्येवमेव
भविष्यति वतिनिर्देशाच्चायमतिदेश आश्रितः, यदि वतिनिर्देशमकृत्वा
स्यान्यादेशभाव एवाश्रीयेत न किञ्चिदनिष्टं, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“स्त्रियां च” ॥ क्रोष्टुशब्दस्तृज्वद्वतीत्येतत्पर्यकथनं, वृष्टान्तं
तु युक्तं पठितुम्, अन्ये त्वेतदुन्वयपर्यलोचनया पूर्वसूत्रेऽपि क्रोष्टुरिति प्रथमान्तं

मन्वन्ते, अनुक्रियमावृण्विनाशप्रसङ्गात् तृज्वद्वाचो न कृतः, वति-
रपि तृतीयासमर्थादेव, तृजन्तेन तुल्यं वर्तते इति तद्रूपभावेन तुल्यत्व-
मिति ह्यर्थातिदेशत्वम्, एवं च पूर्वसूत्रेणावृण्वन्ते तस्येति न पठितव्यम् ।
'तृजन्तस्य यद्रूपं तदस्य भवतीति' । एतच्छार्थक्यनम्, अत्र विभक्तावित्यनु-
वर्तते चेत् क्रीष्णी भक्तिरस्येति बहुव्रीहौ भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठा-
त्पुंवद्वावाभावे क्रीष्णीभक्तिरिति न सिद्ध्यति, समासार्थाया विभक्तेर्मुक्ता
लुप्तत्वात्, अथ वाक्यावस्थायामेव तृज्वद्वाचो भविष्यति, अन्तरङ्गानपि
विधीन्बहिरङ्गो लुब्धधत्ते, तस्माच्च विभक्तिर्निमित्तत्वेन शक्या आश-
यितुम्, किं तर्हि निमित्तमित्याह । 'के चिदित्यादि' । कथं पुनर्गौरा-
दिषु पाठे ङीष्प्रत्ययो निमित्तं भवति, स्त्रियामिति नैवं विज्ञायते
स्त्रियामर्थे इति, कथं तर्हि स्त्रिया ई स्त्री स्त्रियामिति, स्त्रीत्वस्य
व्यातको य ईकारस्तत्रेत्यर्थः, अर्थगतं च स्त्रीत्वमीकारे आरोप्य स्त्रिया-
मिति नदीसंज्ञानिमित्तावामाठौ क्रियेते, एवं वदतामनिष्टमाह ।
'तेषामिति' । 'पञ्चक्रोष्टभिरिति' । तद्वितार्थे समासः, आर्होयस्य ठ-
को ऽध्यर्हपूर्वेति लुक्, लुक्कृतलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्, तत्र न लुप्त-
ताङ्गस्येति प्रतिषेधादीकारनिमित्तस्तृज्वद्वाचो न सिद्ध्यति, अन्तरङ्गाणां
च विधीनां लुका बाधनात् न पूर्वमेव तृज्वद्वाचो लभ्यते, तत्र सर्व-
नामस्थाने पूर्वणैव सिद्धस्तृज्वद्वाच इति तृतीयादावसिद्धिरुक्ता, सर्व-
नामस्थानेषु संबुद्धौ पूर्वणासिद्धिरेव हे पञ्चक्रोष्टरिति, तथा असि पञ्च-
क्रोष्टन्, तथा तृतीयादिष्वञ्जादिष्वप्युत्तरसूत्रेण विकल्पः प्राप्नोति,
पञ्चक्रोष्टा पञ्चक्रोष्टे, नन्वारब्धेप्यस्मिन्परत्वाद्विकल्प एव प्राप्नोति, अन्त-
रङ्गत्वादयमेव नित्यो विधिर्भवति । तत्र प्रतिविधेयमिति वचन-
मेवात्र शरयं, ये तर्हि गौरादिषु न पठन्ति तेषां किं निमित्तं, न
किं चिदित्याह । 'ये त्वित्यादि' । 'स्त्रियां च वर्तमान इति' । सूत्राक्षरानु-
रोधेन चशब्दः पठितः । ननु च यद्यपि न शब्देन किञ्चिन्निमित्तमाधीयते,
अङ्गस्येति स्वाधीयते, अङ्गे चाश्रिते प्रत्ययोप्याश्रित इव, यथोक्तमङ्गस्येत्यत्र
वन्नश्चेत्यस्य सिद्ध्ये, सत्यं, कार्यकालं संज्ञापरिभाषं, तदुक्तं तत्र हि पठे

उरदित्यत्रङ्गसंज्ञसूत्रमुपलिखते, ततश्च प्रत्ययइत्यस्याङ्गसंज्ञायामुरदत्तं
च प्रति निमित्तभावः सचिधेरविशिष्टत्वात्, इह तु यथोद्देशपद आश्री-
यते, ततश्च वस्तुतोङ्गस्य स्त्रियां वर्तमानस्य क्रीष्टुशब्दस्य तृज्वद्वावो
विधीयते न तु परविमित्तमाश्रीयते, अङ्गसंज्ञा च प्रत्ययलक्षणेन भवि-
ष्यति, अङ्गस्येति वचनात्तत्राङ्गसंज्ञस्य यत्कार्यं प्रत्ययलक्षणं तदेव प्रति-
सिद्धते, न चाङ्गसंज्ञाङ्गस्य कार्यम् । 'अन्तोदात्त एव क्रीष्टीशब्दो भव-
तीति' । गौरादिषु पाठे ङीष्प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तः, अत्रापि पठे
उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यन्तोदात्त एवेति एवमशब्दस्यार्थः । के वित्तु
ङीष्वाप्युदात्तयण इत्येवोदात्तत्वम्, अन्यथा ङीष् परतस्तृज्वद्वावो
चित्स्वरस्य सति शिष्टत्वेन ङीष्रेऽनुदात्तत्वप्रसंग इत्याहुः ॥

“विभाषा तृतीयादिष्वचि” ॥ अत्राप्तविभाषेयम् । स्त्रियामिति
नानुवर्तते, पञ्चक्रीष्टेत्यादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वण नित्यस्तृज्वद्वाव इत्यवोचाम,
तेनोभयत्र विभाषापि न भवति । 'पूर्वविप्रतिषेधेनेति' । तृज्वद्वावस्यात्र-
काशः क्रीष्टे, पुंसे, ननुटोरवकाशः त्रपुणे जतुने, अग्नीनां वायूनां, प्रियक्रो-
ष्टुन इत्यादावुभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः, अथ किमर्थं तृज्वद्वावो विधी-
यते, यावता कुशेरेव तृचि क्रीष्टेत्यादि सिद्धति, तुवन्तस्यासंबुद्धौ सर्व-
नामस्थाने स्त्रियां च प्रयोगो माभूत् तृजन्तस्यैव यथा स्यात्, विभाषा
तृतीयादिष्वचीत्येतत्तर्हि किमर्थं, तृजन्तस्यैव क्रीष्टेत्यादि सिद्धं, तुवन्तस्य
क्रीष्टुनेत्यादि, यथैव तर्ह्यजादावुभयं भवति तथा हलादावपि स्यात्, एवं
शस्यपि तुवन्तस्यैव च तत्र प्रयोग इष्यते, तेनैतदपि नियमार्थं तृतीयादा-
ववोभयं तत्राप्यजादावेवेति । यस्तु मन्यते अभिधानस्वभावादेव तुंस्तु-
चोर्ध्यवस्थितविषयः प्रयोग इति तं प्रति सूत्रत्रयमपि शक्यमकर्तुम् ॥

“चतुरनडुहोरामुदात्तः” ॥ अत्र सर्वनामस्थानइति स्वर्यते, न
तृतीयादिष्विति । आगमानुदात्तत्वबाधनार्थमुदात्तवचनम् । 'तदन्तविधि-
रत्रेष्यतइति । अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनात् । 'प्रिय-

चत्वा इति । 'बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति' चतुश्चब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते वा प्रियस्येति प्रियश्चब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

“अम् संबुद्धौ” ॥ चतुःशब्दस्य केवलस्य संबुद्धभावादुपसमस्त-
स्पोदाहरणम्, अननुहस्तु प्रक्रमाभेदाय तदन्तविधिरन्नेष्यतइति प्रद-
र्शनाय च तदन्तस्पोदाहरणम् ॥

“कृत इद्वतोः” ॥ ‘किरतीति’ । कृ वित्तेपे, नृ निगरणे
तुदादी । ‘आस्तीयं विशीर्षमिति’ । स्तृञ् आच्छादने, शृ हिसायां,
हलि चेति दीर्घः, रदाभ्यामिति निष्ठानत्वम् । ‘मातृणांमिति’ । दीर्घ-
त्वे कृतेपि लात्तणिकत्वादेवात्र न भविष्यतीत्यत आह । ‘लात्तणिकस्या-
पीति’ । किं प्रयोजनमित्याह । ‘चिकीर्षेतीत्यादि’ । अतस्तदर्थं धातु-
ग्रहणमिति भावः । क्व चित्तु वृतावेवैतत्पठ्यते ॥

“उपधायाश्च” ॥ पूर्वण ऋकारान्तस्य धातोर्त्विमुक्तम्, उपधाया-
मपि यथा स्यादित्ययमारम्भः । ननु पूर्वयोगे धातुना ऋकारं विशेषयिष्यामः,
धातोर्यं ऋकारो यत्र तत्र स्थित इति, इहापि तर्हि प्राप्नोति ऋका-
रमिच्छति ऋकारीयतीति, एवमपि कृतस्येतीयता सिद्धम्, ऋत इत्यनुवृत्ते-
रन्यस्य न भविष्यति, तथा तु न कृतमित्येव । ‘कीर्तयतीति’ । कृत
संशब्दने चुरादिः ॥

“उदोष्पपूर्वस्य” ॥ ‘पूर्त्ता इति’ । पू पालनपूरणयोः, न भ्याख्या-
पूमूर्च्छिमदामिति निष्ठानत्वप्रतिषेधः । ‘मुमूर्षेतीति’ । मृङ् प्राणत्यागे ।
‘सुसमूर्षेतीति’ । स्पृ चिन्तायां, सुस्वर्षेतीति पाठे स्वरशब्दोपतापयोः, सनी-
वन्तद्वृत्त्यादिनेहभावपक्षे रूपं, पूर्वं एव तु युक्तः पाठः, पृथगुदाहरणस्य
वक्ष्यमाणत्वात् । ‘दन्त्योष्पपूर्वोपीत्यादि’ । ओष्पत्वमात्रं विवक्षितं
नेतरव्यावृत्तिरिति भावः । ‘ओष्पोन्नेत्यादि’ । यथा हल इत्यत्राङ्गेन हल
विशेष्यते तेन संप्रसारणं तेन च पुनरङ्गं तथेहाप्यङ्गस्यावयव ओष्पः पूर्वा
यस्मात्तदन्तस्याङ्गस्येति । ‘इत्थोत्थाभ्यामित्यादि’ । इत्थोत्थयोर्दर्शिता-
न्युदाहरणान्यवकाशः, गुणवृद्धोरवकाशः, सयनं चायकः, उभयप्रसङ्गे

विप्रतिषेधः । 'आस्तरत्वमिति' । नात्र गुणस्य नित्यत्वं लक्षणभेदात् ।
पूर्वं हीगन्तलक्षणयो गुणः प्राप्नोति, इत्योत्त्वयोः कृतयोर्लक्षणेपक्षसङ्गः ॥

“बहुलं ह्यन्दसि” ॥ तत्तुरिर्जगुरिति । तृगृभ्यामाहुर्महेनेति
किन् प्रत्ययः, उत्त्वं, तस्य द्विवचनेषीति स्थानिवद्वावात्तृगृभ्येतस्य द्विवच-
नम्, उरदत्वम् । 'पप्रितममिति । पृ इत्येतस्मात्पूर्ववत्किम्, इत्योत्त्वयो-
रभावे यत्, तस्य स्थानिवद्वावाद् द्विवचनम्, अतिशयने तमप् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरी

सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

“सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु” ॥ अत्र सिचि परस्मैपदेष्विति द्वे
अपि परसप्तम्यो, तत्र सिचौङ्गापेक्षं परत्वं, परस्मैपदानां सिञ्जपेक्षम्, इको
गुणवृद्धी इति वचनादिक इत्युपतिष्ठते, तत्रेकाङ्गस्य विशेषणान्तदन्तवि-
धिर्भवतीत्याह । 'इगन्तस्याङ्गस्येति' । उदाहरणेष्वस्ति सिचौपृक्तइतीट्,
सेठः सिच इठ ईठीति लोपः, ननु चान्तर्भूतसिज्मात्रापेक्षत्वाद्गुणान्तरङ्गः,
बहिर्भूतं परस्मैपदं सिचं चापेक्षतइति वृद्धिर्बहिरङ्गा, ततश्च पूर्वं गुणे कृते
इगन्तस्याङ्गस्येति नोपपद्यतइत्यत आह । 'अन्तरङ्गमपीति' । यथैव
तर्हि गुणं बाधते तथैवदमपि बाधेत, तत्राह । 'न्यनुवीच्यधुवीदित्य-
चेति' । यः स्तुतौ, धूञ् विधूनने कुटादि, यत्र हि वृद्धिः प्रवर्तते तत्रान्त-
रङ्गं बाधेत इह तु प्रतिषेधादप्रवृत्ता सती नात्सङ्गते बाधितुं, ननु च यथा
गुणो बाध्यते एवं प्रतिषेधोपि न बाधनीयः, येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते
स तस्य बाधको भवति, गुणे च नाप्राप्ते वृद्धिरारभ्यते प्रतिषेधे च प्राप्ते
वाप्राप्ते चेति । अथैवं कस्माच्च कल्प्यते अन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते वचनादनि-
कोपि वृद्धिर्भवति, यथाचैषीदित्यादावेकारस्य, अहौषीदित्यादावेकार-
स्येति, तत्रायमर्थः, ह्यन्तवर्त्येन च विश्वव्ययं न कर्तव्यं भवति, कथम्,
चानयीत् अश्वयीदित्यादौ अन्तरङ्गत्वाद्गुणायादेशयोः कृतयोर्गान्ता-
ना ह्यन्तेत्येव प्रतिषेधः सिद्धः, नैवं शक्यं कल्पयितुम्, एवं हि कल्प्यमाने
अमैत्सीदित्यादौ व्यञ्जनस्यापि वृद्धिप्रसङ्गः, अवग्रहलक्षणात् इत्येषा
व्यञ्जनवृद्धिं बाधिष्यते, नाप्राप्तायां तस्यामारम्भात्, यत्र तर्हि वा

प्रतिषिध्यते अनन्दीददेवीदित्यादौ, तत्र व्यञ्जनस्य सिचि वृद्धिः प्राप्नो-
ति । नैव दोषः । नेटीत्यनेन हलन्तस्य या च यावती च वृद्धिः प्राप्नोति
वदवजेति वा सिचि वृद्धिरिति वा सा सर्वा प्रतिषिध्यते, इह तर्हि
अगवीदिति गोशब्दस्याचारक्लृप्तस्य सिचि वृद्धिः प्राप्नोति, अत्राप्यन्तरङ्ग-
त्वादवादेशे कृते हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्नेटीति प्रतिषेधः, अतो हलादेर्लघो-
रिति विकल्पस्तु सत्यपि सिचि वृद्धेरिग्लक्षणात्वे भवति, इह तर्हि न्यनु-
वीत् न्यधुवीदिति, कृडिति चेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति, अनिग्लक्षणात्वात्,
माभूत्प्रतिषेधः, अन्तरङ्गत्वादुवहादेशो भविष्यति, इह च अकारोदिति,
गुणे रपरत्वे च कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः, यत्रापि सा प्रतिषिध्यते अता-
रीदस्तारीदिति तत्राप्यतोऽन्तस्येति वृद्धिः सिद्धा, इह तर्ह्यलावीदया-
वीदन्तरङ्गत्वाद्गुणावादेशयोः कृतयोर्हलन्तलक्षणाया नेटीति प्रतिषेधे अतो
हलादेर्लघोरिति विकल्पः प्राप्नोति, अतो ज्ञान्तस्येत्यत्र वकारोपि प्रश्लि-
ष्यते, किं वकारो न श्रूयते, लुप्तनिर्द्विष्टो वकारः, इहापि तर्हि प्राप्नोति
माभवानवीद् अमवीदिति, णिश्चिबह्वमिह पक्षे न कर्त्तव्यमित्युक्तं, तयोः
स्थाने अविमवी पक्षेऽप्यामि, यत्तर्हि लाघवमस्मिन्पक्षे प्रदर्शितं णिश्चि-
बह्वं न कर्त्तव्यं भवतीति तदेवं सति होयते, किं चागवीदित्यत्राप्यतो
हलादेर्लघोरिति विकल्पं बाधित्वा वकारप्रश्लेषाच्चित्या वृद्धिः प्राप्नोति,
तथा चिप्रभृतिभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यो लुङि अवेचायीदित्यादौ गुणायादे-
शयोः कृतयोर्गान्तानां नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति, तथा चिरिहोति जिरि-
होत्योरचिरायीदजिरायीद्, तस्मादन्तरङ्गमपि गुणमेवा वृद्धिर्वचनादुद्धत-
इत्येतदेव सांप्रतं, न पुनरन्तरङ्गस्य प्रवृत्तिमभ्युपेत्य वचनादनिकोपि भव-
तीति, किं पुनः कारणमियमेव कल्पना भवति, णिश्चिबह्वत्वात्, अन्यथा
णिश्चिबह्वं न कर्त्तव्यं भवतीत्यनन्तरमेवोक्तम् ॥

“अतो ज्ञान्तस्य” ॥ अन्तशब्दोऽयमस्त्यवयववचनः, वस्तान्तो
वसनान्त इति, अस्ति समीपवचनः, उदकान्तं गत इति, तत्रादौ पक्षे ज्ञान्त-

स्येति बहुव्रीहिः, अङ्गमन्यवदार्थः, अन्यस्यार्णस्यासम्भवात्, तत्र वर्णयद्वहे
 सर्वत्र तदन्तविधिरित्येव सिद्धत्वादन्तवद्वहमतिरिच्यते, तस्मात्समीपवच-
 नान्तशब्दस्तत्रादि यदि ऋषीसमासः स्याद्वेफलकारयोः समीपभूतत्वात्
 वृद्धिर्भवतीति, ततो लघ्वरिणिप्रभृतिष्वेव स्यात्, यदि परसमीपवचनान्त-
 शब्दः, अथ तु समीपमानवचनस्तदा इष्टविषये तावत्सिध्यति, अनिष्टेषु
 तु विषये प्राप्नोति, तथा अखल्लीदित्यत्रापि प्रसङ्गः, तस्मात्कर्मधारयः,
 निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः, समीपभूतौ रेफलकारौ ज्ञान्तशब्देन
 विवक्षितौ, कस्य समीपभूतावित्यपेक्षायामत इत्यनेन संबन्धः, एवं विशे-
 षिताभ्यां रेफलकाराभ्यामङ्गस्य विशेषणान्तदन्तविधिः, अतः समीपभूतौ
 यौ रेफलकारौ तदन्तस्याङ्गस्येति, यद्येवमेकत्वादत इत्यस्य तस्य च रेफ-
 लकारयोः विशेषणे एव उपतीक्ष्णत्वात् वृद्धिभाङ् निर्दिष्टः स्यात्, विशेष-
 णत्वेनापि तावदकारस्य श्रुतत्वात्तस्यैव वृद्धिर्भवतीत्यदोषः, तदिदमुक्तं,
 रेफलकारौ यावतः समीपभूतावित्यादि, यद्यं तु ब्रूमः । समीपभूतरेफलका-
 रान्तस्याङ्गस्यातः स्थाने वृद्धिर्भवतीत्येवाक्षरव्यापारः, तत्र कस्य समीपभू-
 तावित्यपेक्षायां संनिधानादतः समीपभूताविति गम्यतइति, अपर आह
 रश्च लश्च लम्, आगन्तुकोकारः, चष्टम लुका निर्देशः, अत्र त्रेणाङ्गस्य विशे-
 षणान्तदन्तविधौ ज्ञान्तस्याङ्गस्य योकारस्तत्र वृद्धिर्भवति, कीदृशस्यातः,
 समीपभूतस्य, सचिधानाच्च जं प्रति समीपभूतस्येति, अन्तशब्दश्च समी-
 पमानवचनो न तु परसमीपवचन इति । उदाहरणेषु क्षर संचलने, त्वर
 छद्ग गतौ, ज्वल दीप्तौ, हुल चलने । ‘न्यलेरीच्यमीलीदिति’ । क्षर
 छेदने, मील विमेषणे । ‘मा भवानित्यादि’ । अट गतौ, अश भोजने,
 मण्डः प्रयोग षडागमनिवृत्त्यर्थः । ‘अवधीदखल्लीदिति’ । वधिर्गत्यर्थः,
 खल्लिराशुगमने । अथान्तवद्वहं किमर्थं, न ज इत्येवोच्येत, इहपि तर्हि
 प्राप्नोति अवधीदखल्लीदिति, अकारमेव सिद्धपरत्वेन विशेषयिष्यामः,
 ज्ञान्तस्याङ्गस्य योकारस्तस्य सिध्यनन्तरे वृद्धिर्भवतीति, न च रेफलका-
 रान्तस्याङ्गस्य योकारस्तस्य सिद्धव्यवहितः संभवतीति सामर्थ्यात् येन
 नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधानमा-

अयिष्यते, अथ वा अतो हलादेर्लघोरित्यस्यानन्तरमिदं कर्तव्यं, तत्रायम-
प्यर्थः, अत इत्यपि न वक्तव्यं भवति, तत्र लघोरित्यनुवृत्तेरल्लीदित्यादौ
न भविष्यति, इवमपि चतुश्शब्दादाचारक्रिपि लुङि सिचि चकारस्यापि
प्राप्नोति, तत्रापि सिचा ऽऽनन्तर्ये विशेषयिष्यामः, तत्र यथा अचकासी-
दित्यत्रातो हलादेर्लघोरिति चकाराकारस्य वृद्धिर्न भवति तत्कस्य हेतोः,
सिचा आनन्तर्ये विशेष्यतइति, एवं चतुश्शब्देऽपि न भविष्यति, एवं च
कृत्वा लघोरित्यपि न वक्तव्यं भवति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“वदव्रजहलन्तस्याचः” ॥ ‘विकल्पबाधनार्थमिति’ । अतो
हलादेर्लघोरिति विकल्पो वक्ष्यते, नेटीति प्रतिषेधे प्राप्तइति तु नातं,
विकल्पस्यैव वस्तुतः प्राप्तत्वात् । ‘अत्रेत्यादि’ । वदव्रजोरित्येको योगः,
अच इति द्वितीयः, तत्राङ्गेनाज्विशेष्यतइति, अङ्गस्य योच् यत्र तत्र स्थि-
तस्तस्येति, तेन हलन्तस्य सिद्धा वृद्धिरिति भावः । किं पुनः कारणमङ्गे-
नाज्विशेष्यते न पुनरवा ऽङ्गमजन्तस्याङ्गस्येति, असंभवात्, अचिकीर्षीदि-
त्यादौ अदन्तस्य तावच्चेटीति प्रतिषेधः, आकारान्तं तु सिचि न संभ-
वति यमरमनमातं सक्वेति सखिधानात्, संभवे वा नास्ति विशेषः
सत्यां वा वृद्धावसत्यां वा, इजन्तस्य तु सिचि वृद्धिरित्येव सिद्धा वृद्धिः,
एजन्तमप्यात्वविधानाच्चैव संभवति, ‘अगवीदित्यत्र तु नेटीति प्रतिषेधः,
तदेवमङ्गेनाज्विशेष्यतइति सहृदयमभिधानम्, एवं प्रत्याख्याते हल्यहणे
प्रयोजनमाह । ‘तदेतदिति’ । किं पुनः कारणमन्तरेण हल्यहणं हत्समु-
दायस्य परिग्रहे न सिद्ध्यत्यत आह । ‘अन्यथा हीति’ । एतच्च यदा
वृद्धिभागजेव ह्रिच्यरत्वेन विशेष्यते तदा वेदितव्यम्, अङ्गे तु विशेष्यमाणे
सर्वत्र सिध्यति, न चैवमचकासीदित्यादिष्वनेकात् पूर्वस्याप्यचो वृद्धिप्र-
सङ्गः, नेटीति प्रतिषेधात्, न चानेकाजनिहस्ति, न चापासीदित्यादावष्टः
प्रसङ्गः, किं कारणं, लुङि यदङ्गं सिचन्तं तद्वक्तोडागमस्तदुद्घणेनैव गृह्यते
न तु सिचि यदङ्गं तदुद्घणेन, यत्रापि सिचो लुक् क्रियते, अदात् अभात्
इति, तत्र सिचपरत्वाभावादुद्घेप्रसङ्गः । ‘उदवोढामिति’ । वहेर्लुङ् तस-

स्ताम्, सिच् वङ् स्तामिति स्थिते वृद्धिश्च प्राप्नोति ठत्वादीनि च, चादिप-
देन क्लो क्लीति सिचो लोपः, भवस्तयोर्धा ध इति धत्वं हुत्वं ठलोप
इत्येतेषां ग्रहणं, तत्र ठत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं वृद्धिः क्रियते पश्चात्
ठलोपनिमित्तमोत्वम्, अथ तस्य पुनर्वृद्धिः कस्माच्च भवति तत्राह । 'तत्र
कृतइति' । 'कृतत्वादिति' । यद्व्योकारस्य न कृता वृद्धिस्तथापि
प्रयोगेस्मिन् कृतेति भावः । 'यत्र त्विति' । नह्योकारत्वनिवन्धनो वृद्धेर-
भावः किं तु कृतत्वनिवन्धन इति भावः । सोठा अभिभूता अमित्रा येन
स सोठा मित्रः ॥

“नेटि” ॥ उदाहरणेषु दिवु क्रीडादौ, सिवु तन्तुसन्ताने, कुष
निष्कर्षे, मुष स्तेयइति धातवः । ननु चेत्यादि चोक्तं, नैतदेवमित्यादि
परिहारः, उभयप्रत्येतत्सिचिवृद्धिसूत्रे व्याख्यातम् ॥

“ह्यन्तत्तणश्चसजाण्यश्च्येदिताम्” ॥ उदाहरणेषु ग्रह उपादाने,
स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, दुवम् उद्विरणे, व्यय वित्तसमुत्सर्गे, तणु हिंसायां,
श्चस प्राणने, जाण निद्राक्षये, ऊन परिहाणे ईल प्रेरणे चुरादौ, दुञ्जोश्चि
गतिवृद्धौ, रगे लगे सगे संवरणे, कखे खगे कगे हसनइति धातवः,
ऊनयत्येलयत्येनानयतिध्वनयतीति चङः प्रतिषेधः । 'यदि च पूर्वं गुणः
स्यादित्यादि' । एतदपि सिचि वृद्धिसूत्रेणैव व्याख्यातम् । अथ जाण्यग्रहणं
किमर्थमिति येन पृष्ठं स एव यथैतच्च कर्तव्यं तथा दर्शयति । 'जायो-
विचिण्यलङ्गित्स्विति' । 'कृते गुणे इत्यादि' । अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावधि-
धिरित्येतत् नाश्रितं निष्ठितत्वस्य दुर्ज्ञानत्वात् । 'अथ त्विति' । अन्य-
था वृद्धिविषये गुणविधानमनर्थक स्यादिति भावः । 'तथा चेति' ।
चिण्यलोः प्रतिषेधेन उत्तरकालभाविवृद्धिमात्रं न भवतीति सामान्येन
ज्ञाप्यते न तूपधालक्ष्यवृद्धिर्न भवतीत्येवं विशेषेणैवेति भावः । जाण्यग्रहणे
अति ज्ञायं सूत्राणां प्राप्तिक्रमः, जाण्यग्रहणं इति स्थिते पूर्वं यच्च
प्राप्तः, तमपवादत्वात्सार्वधातुकार्द्धधातुकार्योरिति मुखो बाधते, तमपि
सिचि वृद्धिः, तामपि जागर्तिगुणः, तत्र कृते हसनलक्षणा वृद्धिः, तस्या

नेटीति प्रतिषेधः, ततो ऽतो हलादेर्लघोरिति विकल्पः, ततो ऽतो-
ज्ञानस्येतिनित्या वृद्धिः, ततोयं प्रतिषेध इति, आह च ।

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिर्निषेधो ऽतो यत्पूर्वाः प्राप्तयो नव ॥

“अतो हलादेर्लघोः” ॥ ‘न्यकुटीत् न्यपुठीदिति’ । कुट कौटिल्ये,
पुट संश्लेषणे, नन्वत्र कुटादित्वान्द्वित्वे सति कृडिति चेति प्रतिषेधादेव
वृद्धिर्न भविष्यति किमत्रात इत्यनेन तत्राह । ‘अत इत्येतस्मिन्नसतीति’ ।
‘अतस्तीदरस्तीदिति’ तच्च त्वच्च तनूकरणे, रच्च पालने, सिच्परत्वेनाङ्गस्य
विशेषणादत्र प्रसङ्गः । ‘अथेह कस्माच्च भवतीति’ । यदि सिच्परत्वेनाङ्गं
विशेष्यते ततोत्रापि प्रसङ्ग इति प्रश्नः, सिच्परत्वेनाकारो विशेष्यतइ-
त्याश्रित्योत्तरम् । ‘येन नाव्यवधानमिति वचनप्रामाण्यादिति’ । अपिप-
ठिषीदित्यादावनन्तरस्याकारस्यातो लोपेन भवितव्यं, ननु चोभयोरप्य-
नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति, अस्तु वृद्धिः, अतो लोप इति चेत्याकार-
लोपो भविष्यति, न भविष्यति, परत्वात्सगिडौ स्याताम्, एवं तर्हि एय-
ल्लोपावियदुषड्यस्यगुणवृद्धिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धावित्यतो लोपो भवि-
ष्यति, यथा चिकीर्षक इत्यत्र, युक्तं तत्राचोऽश्रुतितीति वृद्धिरन्यत्र चरितार्था,
इयं तु सिच्यनन्तरस्यातो विधीयमाना निरवकाशा, एवं तर्हि हलन्तस्ये-
त्यनुवृत्तेरनन्तरोकारो न संभवतीत्येतत्सामर्थ्यम् । ‘अथ त्विति’ ।
व्यवधानेन भवितव्यमिति स्थिते हला व्यवधानमिति कल्पनायां लघु-
बहुवं कर्तव्यम्, एकेन वर्णेनेति तु कल्पनायां न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

“नेङ्गुशि कृति” ॥ ‘वशि कृतीति’ । सप्तमीनिर्द्देशस्तदादिवि-
धार्थः । तस्य च वयं पुरस्तात्करत्तस्य प्रयोजनं क्तादिसूत्रे वक्ष्यामः,
ईक्षितेत्यादेरुपन्यासः प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो न सिध्यतीति प्रदर्शनार्थः ।
‘ईक्ष्वरइति’ । स्वेषभासेत्यादिना वरच् । ‘दीप्रमिति’ । नमिकम्भी-
त्यादिना रः । ‘भस्मेति’ । अन्येभ्योपि दृश्यन्तरिति मनिन् । यौवादिक्के
त्वात्प्राप्तपक्षाश्रयत्वेनापि सिद्धम् । ‘याङ्गुति’ । यजयाचेत्यादिना
नङ् । ‘संभवोदाहरणप्रदर्शनमिति’ । इतावन्युदाहरणानि संभव-

नोति प्रदर्शनार्थमित्यर्थः । 'रुदिव रुद्रिम इति' । असति ह्रदुहणे रुदादिभ्यः सार्वधातुकइत्यस्यापि इटोत्र प्रतिषेधः स्यात्, तस्य त्ववशादिरवकाशः । 'रोदितोति' । क्वचिदुरुदिव रुद्रिमेति लिटि पठ्यते, तदयुक्तं, क्रादिनियमादेवेष्टः सिद्धत्वात् ॥

“तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च” ॥ 'क्तिन्क्तिचोः सामान्येन ग्रहणमिति' । रोदितोतिरिति तिप् एकानुबन्धकस्याप्यग्रहणं कृतात्यनुवृत्तेः । 'दीप्तिरिति' । क्तिन्नावादिभ्य इति क्तिन् । 'शौणादिकस्यैवेति' । एतच्च भूयोभिदौणादिकैः साहचर्योत्पद्यते । 'तितुत्रेष्टिति' । अस्मिन् सूत्र-इत्यर्थः । 'ग्रहणादीनामिति' । ग्रहादिव्यतिरिक्तानां धातूनां सबन्धिषु तितुत्रादिषु प्रतिषेध इत्यर्थः । आदिशब्दः प्रकारइत्याह । 'ग्रहप्रकारा इति' । कः पुनः प्रकार इत्याह । 'येषामिति' । 'निक्कुचितिरिति' । कुञ्जेः पूर्ववत् क्तिन्, उपधालोपः, कुच शब्दकरणे इत्येतस्माद्वा क्तिन् ॥

“एकाव उपदेशे ऽनुदात्तात्” ॥ अनुदात्तादिति बहुव्रीहिः, न विद्यते उदात्ता यस्मिन्सोऽयमनुदात्तः, पारिभाषिके त्वनुदात्ते ऽऽमात्राणामिणादीनामेव ग्रहणं स्यात्, नाञ्जलसमुदायरूपाणाम्पचिप्रभृतीनां, ततश्च तेषामनुदात्तोपदेशोनर्थकः स्यात्, अथ वा ऽनुदात्ताच्क्त्वात्समुदाय एवानुदात्त इत्युच्यते, यथा ऽनुदात्तं पदमिति । उपदेशः प्रकृतिपाठः । 'अनुदात्तश्चेति' । उपदेशइत्यपेक्षते, उभयविशेषणं चैतदिष्यते, अन्यतरविशेषणं तु यदि विज्ञायेत उपदेशएकावः सम्प्रत्यनुदात्तादिति, इहापि च प्रसज्येत लविष्यति पविष्यतीति, भवति ह्येतत् प्रत्ययस्योदात्तत्वे शेषनिघातेन सम्प्रत्यनुदात्तम्, इह च न स्यात् कर्ता कर्तुम्, नित्स्वरेण सम्प्रत्युदात्तत्वात्, प्रकृतिपाठे चैषामनुदात्तोपदेशोनर्थकः स्यात् । अथ विज्ञायेत उपदेशेनुदात्तादेकावः श्रूयमाणादिति, क्रादिसूत्रे नियमो नोपपद्येत, च-कृत् चक्रेमेत्यादौ श्रूयमाणरूपस्यानेकावत्स्माद्विधिरेश स्यात्, तत्र के दोषः, विभिदिव विभिदिम अत्रेहागमो न स्यात् । ननु च सम्प्रत्यनेकावत्त्वादत्र प्रतिषेधस्याप्रसङ्गादेवेह भविष्यति, इह तर्हि पश्चिम पश्चिम, एत्काभ्यासलोपयोः क्तयोरेकावः श्रूयमाणादित्प्रतिषेधः प्राप्नोति, परत्वादिति क्तं एत्का-

भ्यासलोपौ भविष्यतः, नित्यावेत्वाभ्यासलोपौ, कृतेपीठि प्राप्नोते ऽकृ-
तेपि, इट् पुनरनित्यः, कृतयोस्तयोरैकाचः श्रूयमाणादिति प्रतिषेधात् ।
एवं तर्हि थलि च सेटीत्यत्र सेटुहणं कालावधारणार्थं भविष्यति, कथं,
तत्र थल्यहणं न कर्त्तव्यं, सेटीत्येतावता सिद्धम्, अत एकहल्मध्ये इत्यादि-
सर्वमनुवर्त्तते, किदुहणमेकं निवृत्तं, न च थलोन्यः सेड् किल्लिट् संभवति,
सोयमेवं सिद्धे यत्थल्यहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं किता सह समुच्च-
यार्थं, थलि च किति च सेटि एत्वाभ्यासलोपौ भवत इति, तत्र किति
पूर्वणैव सिद्धे कालावधारणार्थमिदं वचनमिति कृते एत्वाभ्यासलोपौ
यथा स्यातामकृते माभूतामिति, यथा निष्ठायां सेटीत्यत्र, एवमपि
विधित्सति विच्छित्सतीत्यत्र नित्यत्वाद् द्विर्वचने कृते एकाचः श्रूय-
माणादिति प्रतिषेधो न स्यात् । तस्मादुभयविशेषणमुपदेशग्रहणम्,
अत एवेदं मध्ये पठितं, यद्दुभयविशेषणं बेभिदिता, चेच्छिदिता,
अत्रापि प्राप्नोति, अल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्यानिवद्वात्राच भवि-
ष्यति, यङ्लुगन्ते तर्हि प्राप्नोति बेभेदिता चेच्छिदिता, यत्रैकाग्रहणं
किंचित्पञ्चैतानि न यङ्लुकीति वचनाच्च भविष्यति । 'के पुनरिति' ।
पाठे संकरसंभवात्प्रश्नः, असंकरेण पठितव्या इत्युत्तरम् । 'प्रविभक्ता
इति' । स्वरान्तहलन्तककारादिवर्त्तमानेतित्यर्थः । श्लोकेष्वनिङ्यहणमनु-
दात्तोपलक्षणं, षष्ठीसप्तम्यश्च धातुविषयनिर्धारणे द्रष्टव्याः । 'श्विङी-
डिति' । समाहारद्वन्द्वे द्वितीयान्तम् । 'गणस्यति' । श्लोकपूरणार्थं,
स्वभावकथनमेतत्, मत्, मत्तः । निबोधत, अवगच्छत । 'द्वयेत्यादिश्लो-
कयोर्द्वयोर्विवरणम्, इति स्वरान्ता इत्यस्य पुनः पाठो निगदव्याख्यानतां
दर्शयितुं द्रष्टव्यः । अन्ये तु पूर्वं न पठन्ति । 'यमिर्यमन्तेष्विति' ।
'श्यनि पठ्यते इति' । दिवादौ पठ्यते इत्यर्थः । 'प्रतिषेधवाचिना-
मिति' । इट्प्रतिषेधं कुर्वतामाचार्याणां मतेनेत्यर्थः । 'दहिर्दुहि-
रिति' । यद्विषयः संशयः पुरुषाणां नास्ति ते मुक्तसंशयाः, तन्त्रान्तरं,
व्याकरणान्तरम्, आपिशलादि । 'सहेर्विकल्प इति' । तीषसहेत्या-

दिना । 'सविकल्पाविति' । विकल्पस्तद्विषयः संशय इत्यर्थः । 'स्वरूपेणैव संशयाविति' । तौ स्तो न इत्यपि संशयस्तत्रेत्यर्थः । 'दिशि दृशिमिति' । पुराणं चिरन्तनं व्याकरणं ये ऽधीयन्ते ते पुराणगाः । पाठेषु, धात्वादिविषु । अदुपधानामित्यादिना तेष्वनुदात्तोपदेशस्य प्रयोजनान्तरं समुच्चिनोति । एवं च श्लोकेष्वनिट इत्यस्यानुदात्तोपलक्षणत्वं निश्चितम् । 'रुधिः सराधिरिति' । 'न्याय्यविकरणयोरिति' । न्याय्य उत्सर्गः, शब्दविकरणयोरित्यर्थः । क्वचित्तु तथैव पाठः, केचिद्वैवादिक् सधिमुदितं पठन्ति विधु गत्यामिति, तेन तस्य त्वायां विकल्पितेद्वत्त्वाविष्टायां यस्य विभाषेति प्रतिषेधेन भवितव्यं, तथा दैवादिकस्य भौवादिकस्य च बुधेरर्थे रूपे वा विशेषो नास्ति ततश्चैक एवायं बुधिविकरणद्वयार्थं तु द्वयोर्गणयोः पाठः, तस्य चार्द्धधातुकलक्षण इदप्युक्तः, प्रतिषेधोपीत्येकविषयत्वादिभाषितेद्वत्त्वं, ततश्च तस्यापि निष्ठायां प्रतिषेधेन भवितव्यमिति मन्यमानं प्रत्याह । 'निष्ठायामपीति' । सिधेरदित्वं तावदनन्यार्थं, न च यथाकथं चिदिटो भावाभावौ निष्ठायां निषेधस्य निमित्तं किं तर्हि विकल्पवाचिना विभाषादिशब्देन विकल्पितेद्वत्त्वमिति भावः । 'तपिं तिपिमिति' । तिपित्वपी इति पाठः, नीचेन स्वरेणानुदात्तेन पठितान्यतीहि निबोधतेति, प्रस्तावात्प्रतीतेति पाठः, प्रतीहीति पाठे उत्तरानुरोधः । 'विद्वानिट्स्वरानिति' । 'तेप्तेति' । तिष्ट तेष्ट छिष्ट छेष्ट चरणे । 'कोप्तेति' । कुप स्पर्शने । 'पचिं वचिमिति' । 'सृजिमृजीति' । समाहारद्वन्द्वः, अनिट्त्वस्य हेतुः स्वरे येषां ते ऽनिट्स्वराः, ततोऽस्य विकल्पेन भवितव्यमिति, तेनानिट्स्वरार्थानुदात्तपाठो न भवति । 'अमागमोपीति' । तेन तदर्थोऽप्यनुदात्तपाठो न भवति । तत्कस्मादिहानिट्कारिकासु पठ्यतइत्यत आह । 'केचिदित्यादि' । युक्तं चैतदित्याह । 'निजादिषु हीति' । निजां त्रयाणां गुणः श्लावित्यत्र पठिता निजादयः, अत्रैव व्याकरणान्तरानुमतिं दर्शयति । 'तथा चेति' । 'अवधीदिति' । किं पुनरयमुपदेशेनुदात्तः, सोमित्याह । क पुनरस्योपदेशः, हनो वध लिङीति, किमेकाग्रहणं न निवर्त्तयिष्या-

मीत्यनुदात्त उपदिश्यते, नह्यस्यान्यदनुदात्तत्वे प्रयोजनं, न ब्रूमोस्मि-
चुपदेशेयमनुदात्त इति, हन्तिरनुदात्तस्तस्य स्थाने भवन्स्थानिवद्भावेनानु-
दात्तः, क्रियमाणेपि तर्ह्येकाञ्चहणे यावता स्थानिवद्भावः कस्मादस्य
प्रतिषेधो न स्यात्, एकाञ्चपदेशस्य स्थान्यलाश्रयत्वादनल्विधाविति
प्रतिषेधादिति चेदुन्तैवमनुदात्तपदेशोपि स्थान्यलाश्रयत्वात्कथमिवास्य
स्यात् । स्यादेतत् । नात्र स्थानिवद्भावेन प्रसङ्गः, किं तर्ह्युपदेशग्रहणेन,
यथा कर्त्ता कर्तुमित्यादौ रूपभेदे स्वरभेदे च भवति तत्कस्य हेतोर्यः स
उपदेशेनुदात्तः स एवेवमवस्थामापन्न इति कृत्वा, न तु स्थानिवद्भावादेव-
मिहापि य उपदेशेनुदात्तो हन्तिः स एवायमिति उपदेशग्रहणात्प्रसङ्ग इति,
क्रियमाणेपि तर्ह्येकाञ्चहणे कथमिवास्य व्यावृत्तिः, यावता उपदेशग्रहण-
स्योभाभ्यां संबन्धः, य उपदेशे एकाच् स एवायमिति स्यादेव प्रसङ्गः,
तस्मादुधेरादुदात्तनिपातनं कर्त्तव्यं तत्सामर्थ्यादुन्त्युपदेशविषयानुदात्त-
त्वाश्रयोपि प्रतिषेधो न भवति, नह्येतदादुदात्तत्वं प्रयोगसमवायि, प्रत्य-
यस्वरेण बाधितत्वादित्येवमत्र परिहारो वाच्यः, एकाञ्चहणमुत्तरार्थम् ॥

“ श्युकः किति ” ॥ येषां प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो नास्ति तदर्थ-
मिदं श्रितः श्रितवान्, युतः युतवान् इति, सनीवन्तर्द्वेति विकल्पितेदृत्वा-
द्यस्य विभाषेति प्रतिषेधः सिद्धः । ‘केचिदित्यादि’ । यथा स्लाजिस्यश्च क्लृ-
रित्यत्रोक्तं क्लृर्गोर्गित्वाच्च स्य ईकार इत्यादि । यदि गकारः प्रश्लिष्यते श्युकः
किलीति निर्द्वेशो नोपपद्यते गकारे परतो हशि चेत्युत्वं प्राप्नोति, चत्वं च
कृते कुप्पोऽक्षपौ चेत्येव विधिर्भवति, चत्वंस्यासिद्धत्वादुत्वंमेव प्राप्नोति,
तत्राह । ‘सौत्रत्वादिति’ । अत्रापि ग्रन्थे वर्णयन्तीत्यस्य संबन्धः,
तदेतद्वचयति । ‘स्लाजिस्यश्च ग्लृरित्यत्रेति’ । आकारप्रश्लेषे सति तिष्ठ-
तेराकारान्तादित्यर्थः भवति, तिष्ठतिश्चाकारान्त एव, तत्र विशेषणमुत्त-
रकालभावीकारनिवृत्त्यर्थं विज्ञायते, ततश्च ।

कथं प्रकृतिनिर्द्वेशे पञ्चम्यां परतः श्रुतः ।

आकारोऽयं विधेयः स्यादिति चोद्यमपाकृतम् ॥

‘स्यास्त्रोः’ । स्यात्सुशब्दस्य । ‘न किंचिदेतदिति’ । एतद्गकारप्रश्लेषवर्णनमशोभनमित्यर्थः । सुप्रत्ययस्य गित्त्वे हि गप्रश्लेषोऽत्र युज्यते, किञ्चपि तिष्ठतेरीत्वमुक्ताद्वेतोर्निवर्त्तते । ‘तीर्ण इत्यत्रापि यथा स्यादिति’ । इह तु तीर्त्वा पूर्व्वेति आनुपूर्व्यात्सिद्धं, कथं, तृत्वा पृत्वा इति स्थिते यावद्विद्वप्रतिषेधो न प्रवर्त्तते तावदित्वोत्वेन प्राप्तः, किं कारणं, कडितीत्युच्यते, न चाकृतद्वप्रतिषेधे त्वा किद्ववति, न त्वा सेडिति प्रतिषेधात्, किं च भो इत्वोत्वे किति विधीयेते, न किति विधीयेते, किति तु विज्ञायेते, कथमित्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेन, तस्मात्प्रागेव संनिहितं कित्त्वमाश्रित्येद्वप्रतिषेधे प्रवृत्ते इत्वोत्वे भवतः, कृतयोस्तर्हि तयोः प्रतिषेधनिमित्तस्योगन्तत्वस्यापगमात्पुनरिदं प्रसङ्गः, तस्मिंश्च सति न त्का सेडिति कित्वप्रतिषेधादुणे सति तेरित्वा पोरित्वेति प्राप्नोति, नैतदस्ति, प्रसङ्गावस्थायामेव प्रतिषेधेन बाधितस्य भ्रष्टावसरस्य पुनः प्रवृत्त्ययोगात्, इह च तित्तीर्षेति मूर्ध्वतीति नाकृतद्वः प्रतिषेधे सनः कित्वमभ्रलादि-त्वादसति च कित्त्वे गुणस्यायं विषय इति इत्वोत्वयोरप्रसङ्ग इति, आनु-पूर्व्यात्सिद्धमित्येव, यदि वा तृस इति स्थिते ऽनवकाशत्वाद्विद्व सनि वेति ऋकारान्तनिमित्त इद्विकल्पः प्रवर्त्तते, तत्रेदभावपक्षे कित्त्वादुणे निषिद्धे इत्वोत्वयोः कृतयोरपि विकल्पेन बाधितस्येङलक्षणस्य भ्रष्टाव-सरत्वेन पुनः प्रवृत्त्ययोगात्सिद्धमिष्टं, तस्मात्तीर्ण इत्यत्र चोपदेशाधिका-रस्योपयोगः । कस्मात्पुनरसत्युपदेशाधिकारेऽत्र न स्यादित्यत आह । ‘इत्वे हि कृतइति’ । किं पुनः कारणमित्वमेव तावद्ववति, नित्यत्वात्, माभू-दित्यादि चोदकः, कस्य पुनरित्यादीतरः । ऋत इत्यादि चोदकः, यद्वे-वमित्यादीतरः । ‘स्यानिवद्वावादिति’ चोदकः, अनल्वधावित्यादीतरः, अल्वधित्वं पुनरुगिति प्रत्याहारग्रहणात्, ननु चेत्वोत्वयोः कृतयोः संप्र-त्यकाराभावेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एव धातुर्यस्य सनि विभाषा विहितेतीद्वप्रतिषेधो भविष्यति । नैतदस्ति, आदितश्चेति योगविभागेन ज्ञापयिष्यते, यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति, ततश्च ऋकारान्त-त्वमुपाधिरिद्विकल्पे स चेत्वे कृते नास्तीति कथं प्रतिषेधः स्यात् । ‘तस्मा-

दित्यादि' । यस्मादेवमसत्युपदेशग्रहणे तीर्णे इत्यत्र प्रतिषेधो न सेत्स्यति' तस्मादुपदेश इत्यनुवर्तनीयम् । 'तथा च सतीति' । उपदेशइत्यनुवर्तमाने सतीत्यर्थः । 'अत्रापि प्राप्नोतीति' । जागर्तेरुपदेशावस्थायामुगन्तत्वात् । 'तदर्थमिति' । जागरित इत्यादिसिद्ध्यर्थं, जागरित इत्यादाविद्विप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थमिति वा, तथा च वार्त्तिकम् । एकाज्यग्रहणं जागर्त्यर्थमिति । पूर्वसूत्रेनुपयोगादिहार्थमेकाज्यग्रहणमित्यर्थः । भाष्यकारस्त्वाह, यस्य क्वचिद्विकल्पो दृष्टः स धातुराश्रीयते, यस्य विभाषेति, न तु तद्वतं विकल्पकारणमृकारादि, भवति चेत्वोत्वयोः कृतयोरयमपि स एव धातुरिति तीर्णे इत्यादौ सिद्धः प्रतिषेध इति, यद्येवं विभाषा गमहनविद्विशमिति विशिना साहचर्यात्तौदादिकस्य विदेः कसाविटि विकल्पिते देवा^१दिकस्यापि विदेर्निष्ठायां प्रतिषेधः प्राप्नोति, विदितः विदितवानिति, न, धातुभेदात्, कथं धातुभेदः, अर्थभेदादनुबन्धभेदाद्विकरणभेदाच्च । तदेवं नार्थ उपदेशाधिकारेण नापि एकाज्यग्रहणानुवृत्त्या, किमर्थं तर्हि पूर्वसूत्रे एकाज्यग्रहणं यङ्लुगन्तनिवृत्त्यर्थम् । ननु च क्रियमाणेप्येकाज्यग्रहणे यङ्लुगन्तस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति, उपदेशग्रहणस्योभयविशेषणत्वात् । यथा बिभत्सतीति । तत्रैतत्स्यात् क्रियमाणे एकाज्यग्रहणे यत्रैकाज्यग्रहणं किं विदिति वचनाद्वङ्लुगन्तस्य न भवतीति तच्च वार्त्तिकक्रियमाणेपि चैकाज्यग्रहणे वचनान्तराश्रयणेन यङ्लुगन्ते^२पि परिहारः, तदेव वचनमेवं पठ्यतां यत्रोपदेशग्रहणमिति, अनुदात्तोपदेशलक्षणानुनासिकलोपोपि तर्हि यङ्लुगन्तानां तसादिषु न स्यात्, तथा इवन्तानां दिविप्रभृतीनां यङ्लुगन्तानामपि सनीड्विकल्पः प्राप्नोति, क्रियमाणे पुनरेकाज्यग्रहणे न भवति, एकाच इति तत्रानुवृत्तेः, यदि नेष्यते एवं वक्ष्यामि उपदेशेनुदात्ताच्च यङ्लुक् इति, अधिकारोयं, यत्रैकाज्यग्रहणेन यङ्लुगन्तस्य व्यावृत्तिरिष्यते, तत्रोपतिष्ठते एवमपि वाच्यं वरणइति दिवादावनेका-

१ भविष्यतीति पा. ई. पु. ।

२ आदादिकस्येति ई. पु. पाठः ।

३ यङ्लुगन्तस्येति ई. पु. पा. ।

जुदिदनुदात्तेत्यत्र, तथा च भट्टिकाव्ये प्रयोगः, ततो वाच्यमानो ऽसौ रामः शालां न्यविहतेति, तस्योदितो विकल्पितो निष्ठायां यस्य विभा-
वेति प्रतिषेधः प्राप्नोति, एकाज्बह्वे तु क्रियमाणे न भवति, एकाच इति
तत्रानुवृत्तेः, तथा च निष्ठायां सेटीत्यत्रापि वृत्तिकारेणोक्तम्, अथ पुन-
रेकाच इति तत्रानुवर्ततइत्यादि, अन्ये पुनर्भाष्यकारेणैकाज्बह्वस्य प्रत्या-
ख्यातत्वाच्चेतद्विषयतइत्याहुः । तथा च वृत्तिकारेणापि पाक्षिकत्वेनैवाक्तं
अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्ततइति कृतमतिविस्तरेण ॥

“सनि बहुगुहोश्च” ॥ चकार उगनुकर्षणार्थः । न चेको कलिति
सनः कित्वात् उगन्तानां पूर्वैरेव सिद्धिः, किं कारणं, कलादौ सनः कित्त्वं,
न चान्तरेणैतद्विषयं सन् कलादिर्भवति, तेन येषु प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो
नास्ति तेष्वनेनैवेति प्रतिषिद्धे कलादित्वे सनः कित्त्वमित्येव क्रमः । ‘खि-
वृत्ततीति’ । इदविदेत्यादिना सनः कित्त्वं, ग्रहज्यादिसूत्रेण संप्रसारणं,
हो ठः, षठोः कस्मि, एकाचो बशो भू । ‘जुचुवतीति’ । गुहू संवरणे,
स्वरितेत्, हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वम्, अथ चकारेणोगिदिव अयतिरपि
कस्माच्चानुह्रष्यते ऽत आह । ‘अस्व्यूषित्वादि’ ॥

“कृष्टभृवृस्तुद्रुश्रुवो लिटि” ॥ ‘क्रादय एव लिट्यनिटइति’ ।
लिट्येव क्रादयो ऽनिट इत्येव तु विपरीतोत्र नियमो न भवति, क्रादीना-
मनुदात्तोपदेशसामर्थ्यात् । ‘कृतलब्धक्रीतकुशलाः’ । ‘तमधीष्टो भृतः’ ।
‘परिश्रुतो रयः’ ‘स्तुतस्तोमयो’ रित्यादिनिर्देशाच्च । केन पुनरेवामिट्प्रति-
षेधः सिद्धः, यतो नियमार्थो यमारम्भ इत्यत आह । ‘अनुदात्तोपदेशाना-
मित्यादि’ । वृह्वृज्भ्यामन्ये ऽनुदात्तोपदेशास्तेषां प्रकृत्याश्रय एकाच उप-
देशइतीट्प्रतिषेधः सिद्धः । वृह्वृजोस्तु प्रत्ययाश्रयः श्युकः कितीत्येवः ।
तस्मादुभयस्यापि प्रकृत्याश्रयस्य प्रत्ययाश्रयस्य च । कथं पुनरयं प्रत्ययाश्रयस्य
नियमः, यावता वृषहणं वृजस्यलि विध्यर्थं संभवति, नहि तत्र प्रकृत्या-
श्रयः प्रतिषेधः, वृज उदात्तत्वात्, नापि प्रत्ययाश्रयः, यलः कित्वाभावात्,
असति प्रत्ययाश्रयस्य नियमे लुलुविद्येत्यादाविधेन स्यादित्यत आह । ‘वृजो
हीति’ । व्यवस्था, नियमः, इह तुष्टोच्चेत्यादौ, अतो भारद्वाजस्येत्येतस्माच्च-

यमादिट् प्राप्नोति, ययिथेत्यादिवत् । यथा हि ययिथ, पयिथेत्यादावाहुं धातुकस्येतीट् प्राप्त एकाच इति निषिद्धः पुनः क्रादिनियमात् प्राप्नोव-
स्तास्वत्यलीति प्रतिषिद्धस्तत आतो भारद्वाजस्य यलि प्रतिषेधो नान्येभ्य
इति नियमात्पक्षे इद्ववति तथात्रापि स्यात्, कथं खलु क्रादिनियमस्य बा-
धकम् अचस्तास्वादिति प्रतिषेधं बाधमानो भारद्वाजनियमः क्रादिप्रतिषेधं
न बाधेत । कसृभृवृदत्येतेषु पुनर्वायं दोषस्तेषामृकारान्तत्वेन भारद्वाजपक्षे-
पीटः प्रतिषेधात्, एवं तर्हि स्तुद्रुसुश्रुवां ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति, असति हि
विधेये नियमो भवति, इह चास्ति विधेयं, किं, यलि भारद्वाजनियमादिटः
प्राप्तस्य प्रतिषेधः, इतरेषान्तु क्रादीनां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यतीति । विभि-
दिव लुलिविवेत्यादावपि न दोषः, कथं पुनस्तुष्टुमः, अत्र हि क्रादिनियमादिट्
प्राप्नोति, नैव दोषः । स्तुद्रुसुश्रुवां ग्रहणमुभयोरपि प्रतिषेधार्थं, यश्च क्रा-
दिनियमादिट् प्राप्तः यश्च भारद्वाजनियमात्तयोर्भयोरपीत्यर्थः । यद्येवं
येन नाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनियममेव स्तुद्रुसुश्रुवां प्रतिषेधो बाधेत न तु
विकल्पेन प्राप्तं भारद्वाजनियमं, ततश्चासौ स्य देवेत्याशङ्क्याह । 'स्तुद्रु-
सुश्रुवां त्विति' । एतच्च पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणाल्लभ्यते । तथाहि ।
प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य पूर्वं विधिप्रकरणं पठितव्यमाहुं धातुकस्येत्या-
रभ्य ईदृजोर्ध्वं चेत्येवमन्तं, पश्चात्प्रतिषेधप्रकरणं, तद्वयान्यत्रापि कर्त्तरि
कर्मव्यतिहारे, न गतिहिंसार्थेभ्य इति, तत्रायमर्थो द्विरिद्व्यग्रहणं न कर्त्तव्यं
भवति प्रकृतमनुवर्त्तते, नन्वेवं इदादिभ्यः सार्वधातुकइति सार्वधातुकग्र-
हणं लिङः सलोपानन्त्यस्येत्यत्र विच्छिद्येत, एवं तर्हि न वृद्धश्चतुर्थ्य
इत्यत्रैव पठितव्यमेवं हि विध्युत्तरकालश्च प्रतिषेधः कृतो भवति, द्विस्वे-
इयग्रहणं न कर्त्तव्यमभवति, सार्वधातुकग्रहणं च सलोपेन विच्छिद्यते, अपि च
द्विःप्रतिषेधो न कर्त्तव्यो भवति, सोयमेवं सिद्धे यत्पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डं
करोति तस्यैतत्प्रयोजनमनाश्रितविधानविशेषमिष्टमात्रमनारभ्याधीतेन
प्रतिषेधेन यथा बाधेतेति, यदि तु भारद्वाजनियमात्परमिदं काण्डं क्रियेत
ततो मध्येपवादन्यायेन भारद्वाजनियमोचस्तास्वादिति प्रतिषेधमेव बाधेत
न तु क्रादिनिषेधमिति पुरस्तात्प्रतिषेधकरणे न कश्चिद्दोषः । अपर आह ।

यत्र तत्र वा प्रतिषेधकरणमस्तु, सर्वथा तु भारद्वाजनियमोचस्तास्वदिति योगद्वयेन थलि यः प्रतिषेधः प्राप्तस्तस्यैव नियामकः, अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति, ततश्च स्तुदुसुश्रुवामपि भारद्वाजनियमोचस्तास्वदिति प्रतिषेध एव निवर्तते न तु क्कादिप्रतिषेध इति तन्मते पुरस्तात्प्रतिषेधकरणस्य प्रयोजनमुत्तरत्र दर्शयिष्यामः । 'कृजोसुट इति वक्तव्यमिति' । कृतेपि सुटि करोतिर्भवत्येवेति प्रतिषेधप्रसङ्गः ॥

“स्वीदितो निष्ठायाम्” ॥ श्वयश्च हणं किमर्थं न संप्रसारणे कृते परस्य पूर्वत्वे चोगन्तत्वे सति श्युकः कितीत्येव सिद्धं, न सिध्यति, श्वित इति स्थिते परत्वादिट् प्राप्नोति, अथापि पूर्वं संप्रसारणमेवमपि श्युकः कितीत्यत्रोपदेशदत्त्यनुवृत्तेरस्य चोपदेशे इदन्तत्वाच्च सिध्यति । 'डीङ् इत्यादि' । डीङ्यं स्वादीनां मध्ये पठ्यते, ते च ओदितः, स्वादय ओदित इति वचनात्कथमेतज्जापकमित्यत आह । 'स हीति' । निष्ठातः निष्ठातकारस्य अनन्तरस्य विधीयतइति इटि सत्यानन्तर्यं विहन्येत, एवञ्च सति श्वयतेरप्यत्र यद्वहणं शक्यमकर्तुम्, तथा ओलस्त्रीप्रभृतीनामपि उक्तेनैव न्यायेनेडभावस्य सिद्धत्वात् ॥

“यस्य विभाषा” ॥ यस्य विभाषेत्यनुवादवाक्यम्, अत्र चेद्विहित इति वाक्यशेषः, यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्तस्य निष्ठायामिग्न भवतीति प्रतिषेधवाक्यं संपद्यते । 'निपातनादिडागम इति' । अपर आह । अनित्योयं प्रतिषेधः, कृती छेदनदत्त्यस्य ईदित्करणसामर्थ्यात्, यदि ह्ययं विधिर्नित्यः स्यात्से सिचीत्यनेन विभाषितेदृत्त्वादनेनैव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वादीदित्करणमनर्थकं स्यादिति ॥

“आदितश्च” ॥ 'आश्वस्तो वान्त इति' । भाष्यवार्तिकयोरनुक्तमपि प्रयोगबाहुल्यादुक्तम् । 'योगविभागकरणं किमिति' । योगविभाग एव तावद्वेषः । अपि च एकयोगत्वे चकारो न कर्त्तव्यो भवतीति प्रश्नः । एवं चोत्तरयन्ये चकारो न पठितव्यः, पठ्यमानस्तु अनुक्तसमुच्चयार्थो व्याख्येयः, कथं पुनरेकयोगत्वे भावादिकर्मभ्यामन्यत्र प्रतिषेधः सिद्धस्तत्राह । 'अन्यत्रेति' । 'यदुपाधिरिति' । उपाधिरभिधेयादिर्भेदकः

यद्युपाधीनां भेदकत्वं न स्याद्योगविभागोनर्थकः स्यात्, भेदकत्वे तु तेषां भावादिकर्मणोर्विकल्पविधानात्कर्तृकर्मणोः प्रतिषेधो न स्यादिति तदर्थो योगविभागः कर्तव्यः, किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्यत आह । 'तेनेति' । 'लाभार्थस्य विभाषेति' । अत्र हेतुर्वेत्यते, यदि तद्व्युपाधिर्भेदकस्तत उदितो वेति तत्वाप्रत्यये भाववाचिनि विकल्प इति निष्ठायामपि भावएव प्रतिषेधः स्यात्तार्थान्तरे, शब्देनाश्रीयमाणो ह्युपाधिर्भेदकः, न चोदितो वेत्यत्र भाववाचित्वं शब्देनाश्रितं, तथा च तेन निर्वृत्तं निवृत्तेस्तद्व्युत्पादिभ्य इत्यादेरुपपत्तिः ॥

“विभाषा भावादिकर्मणोः” ॥ 'मेदितमनेनेति' । निष्ठा शी-
ङ्गिति कित्त्वप्रतिषेधाद्गुणः । 'प्रमिच इति' । आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि
चेति कर्त्तरि क्तः । 'सौनागा इति' । सुनागस्याचार्यस्य शिष्याः सौनागाः ।
'शक्तिो घटः कर्तुमिति' । यद्यपि शक्तिः केवलो ऽकर्मकस्तथापि तुमु-
नन्तवाच्यक्रियाविशेषणत्वेन सकर्मको भवति, तथा च कर्मणि लादयो
दृश्यन्ते, अयं योगः शक्यो ऽवक्तुम् । अयमर्थः शक्यते वक्तुमिति ॥

“तुब्धस्वान्तध्वान्तलनसिष्टविरिञ्चफाण्टबाठानि मन्यमनस्तमः-
सक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु” ॥ 'मन्याभिधानं चेदिति' । समुदायेन
चेन्मन्योऽभिधीयतइत्यर्थः । एतेन समुदायानामभिधेयभावेन मन्यादय
इहोपात्ता इति दर्शयति । यदि तु धात्वर्थोपाधित्वेनाश्रीयेरन् मन्यादि-
साधने धात्वर्थं तुब्धादयो निपात्यन्तइति तदा तुभितं मन्येनेत्यादावपि
स्यात्, द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्यः, दधिमन्यान्मधुमन्यांश्चेति हि
दृश्यते, अन्ये तु मय्यतेनेनेति मन्यनदण्डः, खञ्जको मन्य इत्याहुः ।
मन्यादिषु तुब्धादिशब्दानां चलनादिक्रियायोगो यथासंभवं द्रष्टव्यः ।
'उपमानादिति' । उपमानं सादृश्यं, तच्च यथासंभवं द्रष्टव्यं, स्वान्तशब्देन
विषयेष्ववितिप्तमनाकुलं मन उच्यते, स्वनितं शब्दायितमित्यर्थः । 'मन-
सेति' । कर्त्तरि करणे वा तृतीया, एवं ध्वनितं तमसेत्यत्रापि । 'लनमिति' ।
रगे लगे ष्टगे संवरणे, अत्र निष्ठानत्वमपि निपात्यते । 'सिष्टमिति' ।
सिद्धे अय्यते शब्दे । 'सिद्धितमिति' अपभाषितमित्यर्थः । अत्रार्थस्या-

विस्मष्टतया शब्दस्याविस्मष्टत्वम्, अपशब्दानामपि स्वरूपेणाभिव्यक्त-
त्वात्, उदाहरणेषु वर्णानभिव्यक्तिरविस्मष्टत्वम् । 'फाण्टमित्यादि' ।
कः पुनरज्ञानायासो विवक्षित इत्यत आह । 'यदश्नतमित्यादि' । यस्य
व्याधेर्यदौषधं ज्ञातं तस्य पञ्चधा कल्पना, रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्ट
इति, रसः स्वरसः, कल्कः पिष्टं, शृतं क्वाथः । शीतो नाम क्षुण्णमौषधज-
तमुदके प्रक्षिप्य रात्रावधिवासितमुदकं प्रातः पीयते, तदेवोष्णोदके प्रक्षिप्य
सद्योभिषुत्य पूत्वा यत्पीयते स फाण्टः, यथाह वाग्भटः, सद्योभि-
षुत्य पूतस्तु फाण्ट इति, पञ्चाप्येते कषायाः, तत्राश्नतमिति क्वाथस्य व्या-
वृत्तिः, अपिष्टमिति कल्कस्य, उदकसंपर्केणेति स्वरसस्य, ईषदुष्णमिति शी-
तस्य, मात्रशब्दः स्वभावानुवादः, विभक्त्यसं, प्रागवस्थाया भिन्नरसं, यदेवं-
भूतं कषायं तत्फाण्टमित्यर्थः । कषायशब्द उभयलिङ्गः । कथं पुनरेतद-
नायासशब्देनोच्यते, लक्षणया, यदाह । 'अनायासेनेति' ॥

“धृषिञसी वैयात्ये” ॥ जिधृषा प्रागल्भ्ये, शसु हिंसायां, बध्मर्थे
प्रथमा, विरूपं यातं गमनं चेष्टितं यस्य स वियातः, अविनीतः, शसेर-
पीत्यादौ ग्रन्थे इदृप्रतिषेधः सिद्ध इत्यनुबङ्गः । अथ धृषेर्विभाषा भावा-
दिकर्मणोरिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थे ग्रहणं कस्माच्च भवति तत्राह ।
'भावदिकर्मणोरपीति' । एवं चास्य आदित्वे प्रयोजनं चिन्त्यं, धर्षितो-
ऽभिभूतः, पूर्ववदकित्वं, विशसितो विहृतः ॥

“दृढः स्यूलबलयोः” ॥ स्यूलो मांसलो दुर्बलोपि, अस्यूलोपि
बलवान् बलः । 'बलवति चेति' । सूत्रे अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तं बलशब्दं
दर्शयति । 'दृढेरिति' । दृढि वृद्धावित्येतावान्याठ इति वार्तिकका-
रस्य पक्षः, दृढ दृढि वृद्धाविति भाष्यकारस्य, अथ किमर्थं हकारस्य
लोपो निपात्यते न ठत्वमेव निपात्यताम्परस्य धत्त्वं ष्टुत्वं ठो ठे
लोपः दृढ इति सिद्धमित्यत आह । 'हकारलोपनिपातनमिति' ।
'रेफो न स्यादिति' । रादिफ इत्यत्र वर्णादिति नापेक्ष्यते, तेन रशब्दे

न स्यादित्यर्थः । ठलोपस्यासिद्धत्वे संयोगे गुर्विति गुहसंज्ञयोपजातया लघु-
संज्ञाया बाधितत्वात्तच्चिबन्धनकार्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । 'इह चेति' । गुहसं-
ज्ञानिबन्धनकार्यप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । 'वृद्धितमिति' । वृद्धेः प्रत्युदाहरणं,
वृद्धितमिति वृद्धेः, अत्र च दीर्घादिरूपेण वृद्धमुच्यते ॥

“प्रभौ परिवृत्तः” ॥ ‘पूर्वेण समानमिति’ । इहभावादेर्निपात्यस्य
तुल्यत्वात् । ‘वृद्धेरिति’ । वृद्धि वृद्धाविति वार्तिककारस्य पक्षः, वृह वृद्धि
वृद्धाविति भाष्यकारस्य । ‘वृद्धिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्तीति’ । ततस्तस्यापि
निपातनमित्यर्थः । ‘तदेव प्रयोजनमिति’ । असिद्धत्वाभावः । अथ कथं परि-
वृत्तयेत्यत्र त्यक्त्वादेशः, यावता परिवृत्तमाचष्टइति विद्यते तत एव णिच् कर्त्त-
व्यः, समुदायस्य च धातुत्वात् त्वाप्रत्ययोपि तत एव कर्त्तव्यः, ततश्च परेरपि
त्त्वान्तेन्तर्भावाच्चायं समासः, इह च परिव्रठयतीति परिशब्दस्य तिङन्ते-
न्तर्भावात्तिङ्गुतिङ् इति निघातो न स्यादित्यत आह । ‘परिवृत्तमाचष्ट-
इति विद्येति’ । णिजुत्पद्यतइति’ । व्यन्तं पठितव्यम्, अव्यन्तपाठे
तु विद्येति त्वाप्रत्ययो न स्यात्, असमानकर्तृकत्वात् । ‘संशामयतेरेव
सोपसर्गादिति’ । यदत्र वक्तव्यं तद्वशाद्विभ्यो भुञ्ज्येतिरित्यत्रैवोक्तम् ।
‘निघातो भवतीति’ । अङ्गिर्वचनयोरप्युपलक्षणमेतत् । पर्यव्रठयत् ।
परिविब्रठयिषति । ‘परिवृद्धितमिति’ । वृद्धेः प्रत्युदाहरणं, ‘परिवृद्धि-
तमिति’ । वृद्धेः ॥

“कृच्छ्रगहनयोः कषः” ॥ कषतिर्हि सार्थः । ‘कष्टोग्निरिति’ ।
चीयमानोग्निरत्राग्निशब्देन विवक्षितः, स कष्टो भवति चयनप्रकारस्य
दुर्ज्ञानत्वात् । व्याकरणस्य कष्टत्वमिहागमादिव्यवस्थाया दुर्ज्ञानत्वात् ।
साम्नां कष्टत्वं पर्यभेदस्य स्वरस्य स्तोमादीनां च दुर्ज्ञानत्वात् । ‘कारण-
मपीति’ । लक्षणया, कृच्छ्रयतीति कृच्छ्रमिति व्युत्पत्त्या वा ॥

“घुषिरविशब्दने” ॥ घुष्टा, अविशब्दिता, अवघुषितं, विश-
ब्दितमाविष्कृताभिप्रायमित्यर्थः । चौरादिकस्य चायं प्रयोगः, स एव
ह्यस्मिन्नर्थे वर्तते । ‘द्वारवपीति’ । घुषिरिति सूत्रोपात्तं रूपं द्वयोरपि

सधारणमित्यर्थः । कथं समान्येन ग्रहणं यावता विशब्दने णिच् भवि-
तव्यं, केवलश्चेह घुषिरूपात्तोत आह । 'विशब्दनप्रतिषेधश्चेति' ।
'विशब्दनार्थस्यानित्य इति' । अन्ये त्वनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति सामा-
न्येन ज्ञापकमाहुः । अपर आह ।

चिति स्मृत्यामितीदित्वमत्र ज्ञापकमस्य हि ।

फलं चिन्तित इत्यादौ न लोपो मास्मभूदिति ॥

नित्ये च णिचि सत्यत्र नलोपस्याप्रसङ्गतः ।

चिन्तस्मृत्यामित्येव च पठितव्यं भवेदिति ॥

'अयमपीति' । यद्यप्यवघुषितं वाक्यमाहेत्येतदपि प्रयोजनं
तथापि जुघुषुरित्यपि प्रयोग उपपन्न इत्यर्थः ॥

"अभेश्चाविदूर्य" ॥ 'विशेषेण दूरं विदूरं ततोऽन्यदिति' । तत्पुन-
र्यदासन्नमविप्रकृष्टं वा भवति तद्वेदितव्यम् । 'तस्य भाव आविदूर्यमिति' ।
ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् । ननु च न नञपूर्वात्तत्पुरुषादिति प्रतिषेधः
प्राप्नोति, तत्राह । 'एतस्मादेवेति' । न नञपूर्वादित्यमयधिकारस्तेन ततः
सूत्रादुत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधस्तत्र क्रियतइत्युत्तरस्येत्युक्तम् ॥

"अधीयने वृत्तम्" ॥ अधीयतइत्यधीयनमिति कृत्यल्युटो
बहुलमिति कर्मणि ल्युट्, निष्ठाविशेषणं चैतत्, अधीयनाभिधायिन्यां
निष्ठायामिति । 'णिलुक्चेति' । प्रत्ययलक्षणैर्गुणो माभूदिति णेलुक्-
निपातनं, लोपनिपातने तु गुणः स्यात् । 'वृत्तो गुणो देवदत्तेनेति' ।
गुणः पाठः पदक्रमसंहितारूपोऽधीयनविशेषः स वृत्तः संपादित इत्यर्थः ।
वृत्तिरयमित्यादिना सूत्रस्यानारम्भमाशङ्कते । 'अकर्मकरति' । वृत्तं गुणस्य,
वृत्तं पारायणस्येति भावे क्तस्य प्रयोगार्थमिदमुक्तम्, अकर्मकत्वे हि भावे
निष्ठा भवति, तयोरेवेत्यत्र भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेः, योपि नपुंसके
भावे क्तः सोपि सकर्मकेभ्यो न भवति, तयोरेवेत्यत्र क्ताच्चस्य ग्रहणात्,
अन्यथा सकर्मकाद्भावे क्ते विधीयमाने कर्मणि द्वितीया प्रसज्येत, यामं गत-
मोदनं भुक्तमिति, यदि तदर्थकर्मकः, कथं वृत्तो गुण इति कर्मणि निष्ठे-

त्याशङ्काह । ‘स एयर्थं वर्तमानइति’ । यद्वि वायं वृत्तिरकर्मकः स एयर्थं वर्तमान इत्येक एव शब्दः, अकर्मका अपि धातवोन्तर्भावितएयर्थाः प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मका भवन्ति, यथा राजयुध्वेति, दृश्यते च वृत्तेरन्तर्भावित-
एयर्थस्य प्रयोग इत्याह । ‘तेननिर्वृत्तमिति हीति’ । न चात्रोपसर्गवशा-
त्सकर्मकत्वं, एयर्थगतेः वृत्तेर्णिचि योर्थः । निवर्त्यते येनियमाभिषेक-
इत्यादौ तदवगतेरित्यर्थः । ‘त’तस्माद्वृत्तेरेवेति’ । प्रकृत्यन्तादेवेत्यर्थः ।
‘वृत्तोगुण इति’ । उदितो वेति त्वायां विकल्पितेदृक्त्वाद्यस्य विभाषे-
तीट्प्रतिषेधः सिद्धः, तदेवं निपातनमनर्थकमित्येव मतं चोक्तं परिहरति ।
‘तत्क्रियतइति’ । इष्टस्यान्यथासिद्धावप्यनिष्टनिवृत्त्यर्थं निपातनमि-
त्यर्थः । ‘अपरे त्विति’ । तेषां मते नानेनार्थः सूत्रेण ॥

“वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छवज्जप्ताः” ॥ ‘दान्तः शान्त इति’ ।
दमिशमी उपशमनार्थं । णिलुगिट्प्रतिषेधयोरनुनासिकस्य क्लिन्नोरिति
दीर्घः, निपात्यमानस्य च णिलुको ऽपरनिमित्तकत्वाद्दीर्घविधिं प्रति
निषेधाच्च स्थानवद्भावो नास्ति । ‘पूर्णइति’ । पूरी आप्यायने दिवादि-
श्चुरादिश्च । ‘दस्तइति’ । तसु उपतये, दसु च, अत्र ह्रस्वत्वमपि निपा-
त्यते । ‘स्पष्टश्च इति’ । स्पष्ट बाधनस्पर्शनयोः, कृद अपवाराणे, अजा-
पि ह्रस्वत्वमपि निपात्यते । ‘जप्ता इति’ जपमिच्च, चुरादिः, । ‘इट्-
प्रतिषेधो णिलुक्च निपात्यतइति’ । चकारात्कचित्पुत्राह्रस्वत्वं च, क्वचि-
त्युच्यते । ‘जपेर्भरजपिसनामिति विकल्पविधानादस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधे
प्राप्ते विकल्पार्थं निपातनमिति’ । एकाग्रग्रहणं यस्य विभाषेत्यत्र नानु-
वर्ततइतिभावः । अत्रादितश्चतुर्णां ग्रहणं शक्यमकर्तुम्, कथम्, अन्तर्भा-
वितएयर्थानां प्रकृत्यन्तानां दान्त इत्यादीनि रूपाणि, अन्यत्र एयन्तानां
दमित इत्यादीनि ॥

“रुध्यमत्वरसंघुषास्वनाम्” ॥ ‘अभ्यान्त इति’ । अम गत्यादिषु,
पूर्ववद्दीर्घः । ‘तूर्ण इति’ । जित्वरा संभ्रमे, ज्वरत्वरेत्यादिनोऽट् । ‘आदि-
तश्चेतीट् प्रतिषेधे प्राप्तइति’ । आदित्वे तु प्रयोजनं मृग्यम् । आत्मने-

यसु चदने, स्कम्भु स्तम्भु रोधनार्थौ सौत्री, चते याचने, कस गतौ, शसु हिंसायां, शंसु स्तुतौ, शासु अनुशिष्टौ, तृ प्रवनतरणयोः, वृह सम्भक्तौ, वृष् वरणे, ज्वल दीप्तौ, वर सम्बलने, वमूष् सहने, टुवम् उद्गरणे, चम गत्यादिषु । 'उत्तभितेति' । 'उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्ये'ति पूर्वसवर्णः सकारस्य तकारः । 'अन्योपसर्गपूर्वः स्तभितशब्दो न भवतीति' । यदि स्यादुत्तभितग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'निपातनबहुत्वापेक्षमिति' । तेन हान्दसः प्रयोग एकवचनान्तोप्युदाहृत इति भावः । 'इतिकरणः प्रदर्शनार्थ इति' । तस्य प्रकारार्थत्वात् ॥

“आर्तुधातुकस्येदुलादेः” ॥ ‘आस्ते वस्तइति’ । ननु च हृदादिभ्यः सार्वधातुकइत्येतच्चिमाथे भविष्यति, हृदादिभ्य एव सार्वधातुकइति, तत्राह । ‘हृदादिभ्यः सार्वधातुकइत्येतस्मिचिति’ । नियमे त्वेतस्मिन् विज्ञायमाने विपरीतोपि नियमः सम्भाव्यते, हृदादिभ्यः सार्वधातुकएवेति, तत्र च वक्तव्यं हृदविदेति त्कासनोः कित्त्वविधानाच्च भविष्यति, अनिटः सनो भलादेर्हलन्ताच्चेत्येव सिद्धत्वात् । त्कोष्यनित औपदेशिककित्त्वसद्भावादिति ततश्च प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । ननु चासत्यार्तुधातुकग्रहणे अङ्गस्येत्यधिकारात्तस्यैवैतद् प्राप्नोति, यथा लुङ्लङ्लङ्त्वहुदात्त इति, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयमेकाच्च उपदेशेनुदात्तादिति प्रत्ययस्येष्टप्रतिषेधं शास्ति, यच्च निष्ठायां सेटि न त्कासेडित्याह, तज्ज्ञापयति प्रत्ययस्यैवायमिदिति । न च वृत्त्वमित्यादौ प्रातिप्रदिकप्रत्ययस्य प्रसङ्गः, अत इदुतात्तोरित्यधिकारात् । एवमपि जुगुप्सते लूभ्यां लूभिरित्यादौ प्रसङ्गः, इदितो नुम् धातोरित्यतो द्वितीयमपि धातुग्रहणमनुवर्तिष्यते, तत्रैकं स्वरूपपदार्थकं, ततश्च धातोरित्येवं धातुसंशब्दनेन विहितस्य धातोः परस्येद्विधानाच्च क्वाप्यनितं रूपं, तदेवं बहुप्रतिविधेयत्वात्प्रतिपत्तिगौरवपरिहार्यमाहुर्धातुकस्येत्युक्तम् । ‘प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थमिति’ । केन पुनः प्राप्तस्य प्रतिषेधः शङ्क्यते, इदमेव अलनं कल्पकं स्यात् अस्यार्तुधातुकमात्रस्येष्ट, यतो वलादेः प्रतिषिध्यतइति, नेद्विंशि कृतीत्यादिकस्तु प्रतिषेधो नियमार्थः स्यात् ॥

१ हलन्ताच्चेति कित्त्वस्य सिद्धत्वादिति ई० पु० पा० ।

२ संभवादिति ई० पु० पा० ।

“सुक्रमोरात्मनेपदनिमित्ते” ॥ स्तुक्रमोरात्तत्वादिति सिद्धे
नियमाद्यं वचनमनात्मनेपदनिमित्तमेव यथा स्यादन्यत्र माभूदिति । अथ
प्रस्तुतः, प्रस्तुतवान्, प्रसुस्तुषति, कान्तः, कान्तवान्, इत्यत्र ‘श्युकः
किति,’ ‘सनि बहुगुहोश्च’ ‘यस्य विभाषे’ति प्रतिषेधे प्राप्ते विध्यर्थ-
मेतत्कस्माच्च भवति, पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणात्, तस्य हि प्रयोजनम-
नाश्रितविधानविशेषस्येणमात्रस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति, यदनात्मनेप-
दनिमित्तइति प्रसज्यप्रतिषेधः सुक्रमोरात्मनेपदनिमित्तत्वे सतीष् न भव-
तीति, एवं च प्रतिषेधप्रकरणएवैतत्पठितव्यं, तत्रायमप्यर्थः, नञुपादानं न
कर्त्तव्यं भवति, तथा तु न कृतमित्येव । अत्र यदनात्मनेपदशब्देन नञः
समासं कृत्वा पश्चाच्चिन्मिन्नशब्देन षष्ठीसमासः क्रियेत आत्मनेपदाद-
न्यदनात्मनेपदं परस्मैपदमिति यावत्, तस्य निमित्तं, ततश्च यत्र सुक्र-
मौ परस्मैपदनिमित्ते चक्रमिथ, चक्रमिव, चक्रमिम, प्राक्षावीत्, प्रसु-
स्तुविवेत्यादौ तत्रैवेद्ववतीत्यर्थः स्यात्ततश्च कृति न स्यात्प्रखविता,
प्रखवितुं, प्रखवितव्यं, प्रक्रमिता, प्रक्रमितुं, प्रक्रमितव्यमिति, तथा चि-
क्रमिषतीत्यत्रापि न स्याच्चहि सनन्तादुत्पद्यमानस्य परस्मैपदस्य क्रमिर्नि-
मित्तं, परस्मैपदग्रहणमेव च कर्त्तव्यं स्यात्, तस्मादात्मनेपदशब्दस्य
निमित्तशब्देन समासं कृत्वा पश्चाच्च समासः कर्त्तव्यः, प्रसज्यप्रतिषेधे
त्वनुन्मेष एवास्य पतस्य स्यात्, तत्र यदनात्मनेपदनिमित्तइति मप-
म्येकवचनं स्यात्ततोयमर्थः स्यात्, आत्मनेपदस्य यच्चिन्मिन्नं ङकारादि
तस्मिन्सति न भवतीति, ततश्च प्रखवित्रीयतइत्यत्रापि प्रतिषेधः स्या-
द्विद्यते ह्यत्रात्मनेपदस्य निमित्तं क्यङो ङकार इति । प्रथमाद्वि-
वचनान्तं स्तुक्रमोर्विशेषणमिति दर्शयति । ‘न चेत् सुक्रमौ आत्मनेप-
दस्य निमित्तमिति’ । वेदाः प्रमाणमिति वदेकवचनं, सूत्रे तु प्रत्येकं निमि-
त्तत्वस्य विवक्षितत्वात् द्विवचनम्, निमित्तशब्दोयमस्ति योग्यतामात्रे
कुसूलस्येष्वपि बीजेषु वक्तारो भवन्ति अङ्कुरनिमित्तान्येतानीति, अस्ति
च कुर्वद्रूपे, तत्राद्ये पक्षे कृत्यपि प्रतिषेधः स्यात्, प्रखविता प्रखवितुं,
प्रखवितव्यं, प्रक्रमिता, प्रक्रमितुं, प्रक्रमितव्यमिति, अस्ति ह्यत्र यथायोगं

भावकर्मकर्तृविषयत्वादात्मनेपदं प्रति योग्यत्वं तदिह किं विवक्षितमिति पृच्छति । 'कृ च तावात्मनेपदस्य निमित्तमिति' । इतरोपि कुर्वद्रूपपक्षाश्रयणेन परिहरति । 'यत्नेत्यादि' । अत्रैवं व्याख्येयं, यत्रात्मनेपदं तदाश्रयं भवति तत्रैवात्मनेपदस्य निमित्तं, किं पुनस्तद्वच्च तदाश्रयमात्मनेपदं भवतीत्यत आह । 'भावकर्मत्यादि' । अत्र हि विषये सूक्रम्योः श्रूयमाणमात्मनेपदं भवतीति, कुर्वद्रूपस्य निमित्तशब्दो मुख्यः, योग्यतामात्रे त्वौपचारिक इति भावः । ननु च भावकर्मोद्विषु तद्वार्था आत्मनेपदस्य निमित्तं न सूक्रमी, कृ तर्हि प्रतिषेधः स्याद्वच्च हि कर्मिरेव निमित्तम्, अनुपसर्गाद्वा, क्लृप्तीष्ट क्लृप्त्यते, नैष दोषः । भावकर्मकर्तारः क्रमेण वृत्त्यादयः, सर्वमेवैतद्वातोरेव विषयतया विशेषणं, धातुरेव तु साक्षादात्मनेपदस्य निमित्तं, भावादिविषयाद्वातोरात्मनेपदं भवतीति । 'तेनेत्यादि' । यत एवं कुर्वद्रूपमेवात्र निमित्तं तेनायं सत्यात्मनेपदे प्रतिषेध इत्यर्थः । किमुच्यते प्रतिषेध इति, यावता पर्युदासाश्रयेणोपक्रमे व्याख्यातं, तत्राह । 'प्रतिषेधफलं चेदं सूत्रमिति' । सत्यं पर्युदासेपि नियमार्थत्वाच्चियमस्य चेतरेव्यावृत्तिफलकत्वादेवमुक्तमित्यर्थः । 'प्रसोषीष्टेति' । आशिषि लिङ्, भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम् । प्रक्लृप्तीष्टेति, अत्र तु प्रोपाभ्यां समथोभ्यामिति कर्तार, सर्वत्रेत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणे दर्शयति । ननु सनन्ताद्विधीयमानस्यात्मनेपदस्य स एव धातुर्निमित्तं न सूक्रमी तत्राह । 'सनन्तादपीति' । पूर्ववदिति वचनात्प्रकृतिगतमेव सनन्तेपि निमित्तमिति भावः । यदा तर्हि सनन्ताद्वावकर्मणोरात्मनेपदं तदा प्रतिषेधो न प्राप्नोति, नहि तदा प्रकृतिगतं निमित्तमपेक्षितं किं तर्हि सनन्तमेव स्वतन्त्रं निमित्तं, पुत्रीयतइत्यादिवत्, एवं तर्हि सनन्ताद्वावकर्मणोरपि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं भविष्यति, एतयोरर्थयोः सन्न्यक्तावात्मनेपदस्य दृष्टत्वात्, तत्र यद्यपि सनन्तमपि स्वयमेव निमित्तमुपपद्यते तथापि भावकर्मणोरित्यस्यावकाशः, भूयते, पच्यते, पूर्ववत्सन इत्यस्यावकाशः, शिष्टयिषते, सनन्ताद्वावकर्मणोर्भयप्रसंगे परत्वात्पूर्ववत्सन इत्यनेन भविष्यति, यदि परं विशेषो नास्तीत्युच्यते तदपि न, अत्रैव विशेषस्य संभ-

वात्, एवमपि न सिध्यति, पूर्ववत्सन इत्यत्र कर्तरि कर्मव्यतिहारइत्यतः
कर्तरीत्यनुवृत्तेः, तत्र हि प्रकरणे सर्वत्रैव कर्तरीति संबध्यते, अथापि न
संबध्यते एवमपि यदा सनन्ताद् विचि कृते विवस्वेति भावकर्मो-
रिति वा आत्मनेपदं तदा प्रतिषेधो न सिध्यति विक्रंसयते विक्रंस्य-
इति, किं च भोक्तृदानीमपि प्रतिषेध इष्यते, बाठमिष्यते, यदाह वार्त्ति-
ककारः, सिद्धं तु स्रोतात्मनेपदेन समानपदस्यस्येदृप्रतिषेधात्, क्रमेस्वेति,
तदेवमात्मनेपदेन समानपदस्यत्वे प्रतिषेधं कुर्वतो वार्त्तिककारस्यैवं विधे
विषये प्रतिषेध इष्टो लभ्यते, यथा पुनर्वृत्तिकारेण व्याख्यातं तथा न प्रा-
प्नोति, कर्तव्योत्र यवः । यदि स-यात्मनेपदे प्रतिषेधः मा कारि निमित्त-
बहणमनात्मनेपदइत्येवास्तु, सति सप्तमी विज्ञास्यते, आत्मनेपदे सति न
भवतीति, यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात्तत्तु न लभ्यं, शास्त्रे याः सप्तम्यस्ताः सर्वाः
परसप्तम्य इति नियमात्, परसप्तम्यां तु यदि सुक्रमोर्विशेषणं सुक्रमा-
त्मनेपदेनन्तरइति, सिद्धं प्रहोषीष्ट, प्रक्रमीष्ट, प्रहोष्यते, प्रक्रम्यते, तत्र न
प्राप्नोति, स्येन व्यग्रहितत्वात्, अथार्धधातुकस्य विशेषणं सुक्रमिभ्यां परस्या-
र्धधातुकस्यात्मनेपदेऽनन्तरइति, सिद्धं प्रहोष्यते प्रक्रम्यते, प्रहोषीष्ट, प्रक्रम-
सीष्ट, अत्र न प्राप्नोति, सीयुटः आत्मनेपदभक्तत्वात्, उभयथापि प्रचिक्रं-
सिष्यते, अत्र न प्राप्नोति, नह्यत्र क्रमेस्तत्परस्य सार्वधातुकस्यात्मनेपद-
मनन्तरं, तस्माच्चिमितयहणं कर्तव्यं तदाह । 'निमित्तबहणमित्यादि' ।
तदात्मनेपदं परं यस्मात्स तत्परः, प्रचिक्रंसिष्यते इत्यादौ स्यप्रत्ययः स
परो यस्मात्स तत्परः सन्प्रत्ययः । 'इह त्वित्यादि' । प्रागेव व्याख्या-
तम् । 'प्रहोविज्ञापयतइति' । रीड् चतः, वार्त्तिककारमतेष्वत्र प्रतिषेधो
न भवति, कथं, समानपदस्यस्येति वचनात्, इडागमेन पदावस्थापेक्ष-
णीया, तत्र वृत्ति विभक्तावुत्पन्नायां लब्धेपि पदत्वे आत्मनेपदव्यासंनि-
धानादिदृ प्रवर्त्तते, प्रचिक्रंसिष्यतइत्यत्र तु पदावस्थापामात्मनेपदसंनि-
धानात्मतिषेधप्रवृत्तिः । 'आत्मनेपदविषयादिति' । तत्रोपेयादित्यर्थः ।
स-यात्मनेपदे प्रतिषेध इत्युक्तत्वादित्दमारभ्यते, अनुपसर्गात्क्रमेः क्रन्ता,

क्रमिता, इत्युभयमपि भवति, अनुपसर्गाद्वेति विकल्पेनात्मनेपदनिमित्त-
त्वादित्येके । अन्ये स्वात्मनेपदविषयादिति अनन्यभावे विषयशब्दं
वर्णयन्तः क्रमिनेत्येष भवितव्यमित्याहुः । 'सौतेः सनि किति चेति' ।
उपलक्षणमेतत्, क्रमेत्वं निष्ठायां यस्य विभावेति द्रष्टव्यं, प्रतिषेधो भव-
तीत्यत्र हेतुः प्रागेवाक्तः ॥

“यद्वा ऽलिटि दीर्घः” ॥ ‘यद्वा उतरस्येष्ट इति’ । कथं पुनरिटो
दीर्घत्वं लभ्यते, इद्विति यत्प्रकृतं तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेदार्थः,
एवं तर्हि षष्ठ्यन्त उपरं करिष्यामि एवमपि दोषः, प्रकृतमिटमनपेक्ष्येष्ट इत्यु-
च्यमाने ऽविशेषाच्चिण्त्रदिटोपि दीर्घप्रसंगः, अस्तु तर्हि प्रथमान्तमेव,
तत्र दीर्घ इट् भवतीति सामानाधिकरण्येनान्वये सामर्थ्यादीद्वागमे विधिः
संप्रत्यते, इट् दीर्घ इति चेद्विप्रतिषिद्धं, यदीट् न दीर्घः, अथ दीर्घा नेट्-
इट् दीर्घत्वेति विप्रतिषिद्धं, स्यादेतत् । दीर्घ इड्भवतीत्युक्ते सामर्थ्याद्व्याक्ति-
परित्यागेन इकारजातिराश्रीयते, दीर्घग्रहणाच्च तद्व्याक्तिसमवेता सा वि-
धीयतइति, एवमपि दोषः, विधरीषतइत्यत्र सनीटि प्राप्ते वृत्तो वेत्यनेन
पक्षे दीर्घइटि च प्रसक्ते सनि ग्रहणहेत्युभयस्मिन्नपि प्रतिषिद्धे इट् सनि-
वेति पक्षे इड्विधीयते, तत्र पुनरिटो विधानाभावात्पक्षे दीर्घ ईकारो न
श्रूयतेति । नैष दोषः । इट् सनि वेत्यत्र दीर्घ इद्विति वृत्त इति चानु-
वर्तिष्यते, यत्तर्हि विदेशस्थमिटं प्रतिषिध्य पुनर्विधानं तत्र न सिध्यति,
जृत्रश्चोःत्कि, जरित्वा, जरीत्वा, अत्रोदात्तत्वादिट् प्राप्तः वृत्तो वेत्य-
नेन च दीर्घ इट्, ततो द्वयोरपि श्युकः कितितीति प्रतिषेधे पुनरिड्विधीयते,
न च तत्र दीर्घग्रहणस्यानुवृत्तिसंभवः । ननु च श्युकः कितितीत्यत्र नेड्विशी-
त्यधिकाराद्व्याक्तिपक्षाश्रयणाच्च इट् एकमात्रस्य निषेधो न दीर्घस्येष्टः,
ततः किं, वृत्तो वेत्यनेन विहितो दीर्घ इट् तथैव स्थितः, जृत्रश्चोःत्की-
त्यनेन चेद् प्रतिप्रसूयते इति जरित्वा जरीत्वाति द्वयमपि सिद्धं भवति,
स्यादेवं यद्वागमान्तरमीड्विधीयेत, इह त्विड् दीर्घ इति वचनादिद्वार्य-

मस्यापि भवत्येव, अन्यथा अयहीदित्यत्र ह्यन्तत्वेति वृद्धिप्रतिषेधः, इट ईटीति सिञ्जलोपश्च, अयहीद्वम्, अयहीध्वं, विभाषेठ इति मूर्धन्य-
विकल्पः । जरीत्वेति, न त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेध इत्येते विधयो न
सिञ्जोऽयुः, तस्मादिद्वार्यमस्यापीटो भवतीत्यङ्गीकृतं, ततश्च विदेशस्य
प्रतिषिध्य पुनर्विधाने स्थित एव दोषः स्यात्तस्माद्वीर्घं इदञ्चक्यो विधा-
तुम्, एवं तर्ह्यार्तुधातुकस्येति वर्तते, यद् उत्तरस्यार्तुधातुकस्य दीर्घा
भवति, इहापि तर्हि प्राप्नोति ग्रहणीयम्, बलादेरिति वर्तते, इहापि
तर्हि न प्राप्नोति, ग्रहीता, ग्रहीतुमिति, भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते, इहापि
तर्हि प्राप्नोति, ग्राहक इति, अस्तु तर्हि इडित्येव, ननु चोक्तं षष्ठीनिर्दि-
ष्टेन चेहार्थ इति ग्रह इति, पञ्चमी इडिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति,
तस्मादित्युत्तरस्येति 'प्रकृतस्येति' । आर्तुधातुकस्येडित्यनन्तरं विहितस्य ।
'चिण्वदिटो न भवतीति' । जरीत्वेत्यत्र तु आर्तुधातुकस्येडित्ययमेवेष्ट प्रति-
षिद्धः प्रतिप्रसूयतइति भवत्येव दीर्घः, इह जरीग्रहितेति यदन्तासुच्य-
ल्लोपयलोपयोः कृतयोर्द्विष्ययोगो द्विवचनमिति स एवायं ग्रहिरिति दीर्घः
प्राप्नोति, पूर्वस्मादपि विधौ यः स्थानिवद्भाषः सोऽपि दीर्घविधौ प्रति-
षिद्धः, तस्माद्विहितविशेषणमिहाश्रयणीयं, ग्रहेर्यद्विहितमार्तुधातुकं तस्य
य इट तस्य दीर्घ इति ॥

“वृत्तो वा” । अत्र यदि वृ वरणइत्येतस्य तसिला निर्द्वंशः स्याद्
इत्येव निर्द्वंश्येत, यथा यो यहीति, अथ तस्य अकारान्तानां च ग्रहणम्,
एवमपि तस्य एथग्रहणमनर्थकमृकारान्तत्वात्, अथ तस्य अकारान्तानां
च, तथा च सत्युतश्च संयोगादेरित्यत्र अत इति न वक्तव्यमस्यैवानुवृत्तेः,
अथ वृङ् वृजोः अकारान्तानां च तथापि वृग्रहणमनर्थकमृकारान्तत्वा-
त्तस्माद्वृत्तिकारोपदर्शितानामेव ग्रहणम् । 'वृत्त इति किमिति' । उरिति
वक्तव्यमिति मन्यते ॥

“न लिङि” ॥ 'विस्तरिषीष्टेति' । कर्मण्यात्मनेपदम् ॥

१ ह्यन्तत्वेतीति नास्ति ई. पु. पा. ।

२ दीर्घस्यापीट ई. पु. पा. ।

“सिचि च परस्मैपदेषु” ॥ ‘अतारिष्टामिति’ । तृ प्रथमतः-
खयोः । ‘अतारिष्टामिति’ । स्तृन् आच्छादने, जिदुभयपदी ॥

“इट् सनि वा” ॥ अत्रातिस्तीर्षतीति परस्मैपदपाठो न युक्तः ॥

“लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” ॥ ‘आत्मनेपदे परइति’ । सिच एवै-
तद्विशेषणं न लिङः, असंभवात्, न चैवं तस्य परस्मैपदेषु प्रसङ्गः, वला-
देरित्यधिकारात्, प्रावृषीष्टेत्यादावुच्चेति कित्त्वम् ॥

“अतश्च संयोगादेर्गुणः” ॥ उदाहरणेषु भावकर्मणोरात्मनेपदम् ।
‘संस्कृषीष्टेति’ । समः सुटीत्यत्र संपुंकानां सो वक्तव्य इति वचनात्स-
त्वम् ॥

“स्वरतिसूतिसूयतिधून्निदितो वा” ॥ अत्र ‘स्वरतेरनुदात्तत्वादप्रा-
प्तदृतेषां तु प्राप्ते विभाषा । ‘वेति वर्तमानइति’ । इट् सनि वेत्यतः । ‘लि-
ङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थमिति’ । अन्यथा वाग्रहणं बह्व्योस्तयोरप्यनुवृत्तिः स्यात् ।
‘षु प्रेरणइत्यस्य निवृत्त्यर्थ इति’ । अन्यथा निरनुबन्धकत्वात्तस्यैव ग्रहणं
स्यात्, एवं तर्हि सूडिति वक्तव्यमेवमपि लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्वि-
करणस्यैव ग्रहणमिति सूयतेरेव ग्रहणं स्यात् सूतेः, तस्याः परिभाषाया
अस्तित्वे ऽयमेव विकरणनिर्देशो ज्ञापकः । ‘धू विधूनन इत्यस्य निवृत्त्यर्थ
इति’ । अन्यथा पूर्ववत्तस्यैव ग्रहणं स्यात् । ‘धुवितेति’ । कुटादित्वा-
न्डित्वम् । ‘स्वरतेरिति’ । अस्य विकल्पस्यावकाशः स्वर्तो, स्वरिता,
अदुनोः स्यदित्यस्यावकाशः, करिष्यति, हरिष्यति, स्वरतेः स्ये उभयप्रसङ्गे
विप्रतिषेधः । ‘किति तु प्रत्ययइति’ । श्युक्तः । ननु चायं विकल्पो यथा
एकाज्जलक्षणं प्रतिषेधं बाधते तृज्जादौ, तथा किल्लक्षणमपि प्रतिषेधं बाधेत,
न बाधेत, कथं, येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, तस्मादपवादता ताव-
देकाज्जलक्षणमेव प्रतिषेधं प्रत्यस्य भवति, कित्युभयप्रसङ्गे पुरस्तात्प्रतिषेध-
कावच्छेदकरणात्प्रतिषेध एव भवति, लिङ्गाच्च, यदयं स्वयंभूरुपि सनामिति
विकल्पं शास्ति, अन्यथा अनेनैव सत्यपि विकल्पस्य सिद्धत्वात्पुनस्तं न

विदध्यात्, वृत्तौ तु विप्रतिषेधशब्देनापि पुरस्तात्प्रतिषेधकाव्यङ्ग्यकरणमेव
विवक्षितं, समानफलत्वात् ॥

“रधादिभ्यश्च” ॥

रधिर्नेशिस्तृपिदृपी द्रहिष्णुहिमुहिष्णिहि ।

रधादयोमी पठिता दिवादिष्वष्ट कृष्टिभिः ॥

‘नष्टेति’ । मस्तिजनशोर्केलीति नुम्, तृपिदृष्योरनुदात्तस्य चर्दुप-
धस्येति पठे अमागमः, द्रेढेत्यादौ ‘वा दुहमुहष्णुहृष्णिहा’मिति घत्व-
ठत्वे । ‘क्रादिनियमादिति’ । ननु च प्रतिषेधस्यासौ नियमः, न च
रधादौ कस्य चित्प्रत्ययाश्रयः प्रकृत्याश्रयो वा प्रतिषेधः प्राप्नोति,
ययोरपि प्राप्नोति त्रपिदृष्योस्तयोरपि प्रतिषेधे लिट्यनेन व्यावर्तितेऽप्ययं
विकल्पः स्यादेव, विकल्पस्यानियतत्वात् । एवं मन्यते । यावान्कश्चिदि-
डभावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा तस्य सर्वस्य क्रादिसूत्रेण
नियम इति, एवं चोत्तरग्रन्थे प्रतिषेधनियमस्येन्यभावनियमस्येत्येवार्थो
द्रष्टव्यः । ‘अपर इति’ । ननु चास्तु प्रतिषेधस्य प्राबल्यं, किमायातं,
नियमस्य प्रतिषेधविषयत्वाच्चियमस्यापि प्राबल्यमित्यदोषः । ‘नित्यमिटा
भवितव्यमिति’ । प्रतिषेधाधिकारेण क्रादीनामेव लिटि इयन भवतीति
नियमे विज्ञायमाने धात्वन्तरेण यावान्कश्चित्प्रतिषेधः स सर्वो मा भूत्,
विकल्पस्तु कस्माच्च स्यादिति ॥

निरः कुषः ॥ ‘निष्कृष्टेति’ । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति वत्वम् ।
‘निस्रइति वक्तव्यइति’ । प्रादिषु हि निस्रिति पठ्यते, तथा च निस्रस्तपता-
विति निर्देशइति भावः, किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमिन्यत आह । ‘तस्येति’ ।
ननु च नित्य एव इत्वे कृते लत्वं भविष्यति, तत्राह । ‘निस्रो हीति’ ॥

“इण् निष्ठायाम्” ॥ इडिति वर्त्तमाने पुनरिड्यहणं किमित्यत
आह । ‘इड्यहणं नित्यार्थमिति’ । नन्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यमिड्भवि-
ष्यति, विकल्पस्य पूर्वैरेव सिद्धत्वादित्यत आह । ‘आरम्भो हीति’ । यदि
तर्हि नित्यार्थमिड्यहणं क्रियते उत्तरत्रापि नित्य एव विधिः स्यादित्यत
आह । ‘अत्रैवेति’ ॥

“तीव्रसहलुभरुपरिः” ॥ ‘इषु इच्छायामित्यस्येति’ । तौदा-
दिकस्य । ‘प्रेषितेति’ । एहि पररूपम् । ‘उदितं पठन्तीति’ । धातुपाठे
इच्छार्थमुदितं पठित्वा इहाप्यकारोपादानेन तस्यैव ग्रहणं वर्णयन्ती-
त्यर्थः । इदमेव चोदित्वस्य प्रयोजनं त्वायामिद्विकल्पस्यानेनैव सूत्रेण
सिद्धत्वात् । ये तूदितं न पठन्ति ते सहिना साहचर्यादिच्छार्थस्य ग्रह-
णमाहुः । उभयोरप्यकारमात्रं विकरणमिति । यथा तु वार्तिकं तथा
क्रियादिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते, यदाह, इषेस्तकारे श्यन्त्ययात्मनिबोध-
मिति, तन्मते त्रयोपि निरनुबन्धकाः ॥

“सनीवन्तर्दुभ्रजदम्भुश्रिस्व्यूर्णुभरजपिसनाम्” ॥ ‘भस्जरेकाच
इति’ । श्रयतेरुगन्तानां च सनि ग्रहणोद्देशेति प्रतिषेधः प्राप्त इतरेषां
तु नित्यमिदं प्राप्तस्तत्रेदमारभ्यते । ‘अर्दिधिषतीति’ । लघूपधलक्षणे
गुणे अजादेर्द्वितीयस्येति धिस् इत्यस्य द्विर्वचनं, रेफस्य तु न न्द्रा इति
प्रतिषेधः । ‘ईत्संतीति’ । आप्जप्यधामीदिति अकारस्य रपर ईकारः,
धकारेण सशब्दस्य द्विर्वचनम्, अत्र लोपोभ्यासस्य । ‘विभ्रज्जिषतीति’ ।
भस्जरोपधयोरमन्यतरस्याम् । ‘विभ्रज्जतीति’ । व्रश्चादिना घत्वं, षठोः
कः सि । ‘धिप्सतीति’ । दम्भ इच्चेतीत्वमित्त्वं च, हलन्ताच्चेति कित्त्वे
नलोपः, पूर्ववदभ्यासलोपः । ‘यियविषतीति’ । श्रोः पुयण्यपरइत्यभ्या-
सस्येत्वम् । ‘भूज् इत्येतस्येति’ । दीर्घान्तोऽयं, तथा च भर इत्यब् भवति ।
‘सिसनिषतीति’ । स्तौतिण्योरेवेति नियमादत्र बत्वाभावः । ‘सिषास-
तीति’ । बत्वभूते सनि नियमादत्र बत्वम् । ‘के चिदत्रेति’ । ये त्वेतच्च
पठन्ति ते उपसंख्यानमारभन्ते । ‘तितांसतीति’ । तनोतेर्बिभाषेति षष्ठि
दीर्घत्वम् । ‘पित्सतीति’ । सनि मीमाध्विन्यादिना अच इस्, स्कोः
संयोगादोरिति सलोपः, पूर्ववदभ्यासलोपः । ‘दिदरिद्रासतीत्येके, दिद-
रिद्रिषतीति चेति’ । इदृषत्वे दरिद्रातेराकारलोपः ॥

“क्षिः त्वानिष्ठयोः” ॥ ‘क्षिशित्वेति’ । मृदमृदेत्यादिना

कित्त्वम् । 'विकल्पः सिद्ध एवेति' । उदित्वात्स्वरत्यादिसूत्रेण, किमर्थं तर्हि स्कायद्वयमित्यत आह । 'क्लिश उपतापदत्यस्येति' ॥

“वसतिबुधोरिट्” ॥ ‘उचित्वेति’ । पूर्ववत्कित्त्वं, यजादि-
त्वात्संप्रसारणं, आसिवसीत्यादिना वत्त्वम् । ‘वस्तेस्त्विति’ । वस
आच्छादनइत्यस्य यद्बुद्धिबुद्धत्यर्थोपि शपा निर्देशो न भवति, तत्रापि
त्वानिष्ठयोः सामान्यलक्षणो न इह भवत्येव, वावसितः, वावसितवान्,
वावसित्वा, गणाश्रयत्वात्संप्रसारणाभावः ॥

“अञ्चः पूजायाम्” ॥ ‘अचिन्ता अस्येति’ । मतिबुद्धीत्यादिना-
वर्तमाने क्तः, नाञ्चः पूजायामित्युपधालोपप्रतिषेधः, क्तस्य च वर्तमाने
इति कर्तरि षष्ठी ॥

“लुभो विमोहने” ॥ ‘लुभित्वा लोभित्वेति’ । रलो व्युपधादि-
त्यादिना कित्त्वविकल्पः ॥

“से ऽसिचि कृतवृत्तच्छृदवृदवृत्तः” ॥ सदित्यकार उच्चारणार्थः,
असिचीति प्रतिषेधात्, तेन स्येय्यं विकल्पो भवति, कृती क्तेदने मुचा-
दिः, कृती क्तेदने रुधादिर्द्वयोरपि ग्रहणम्, इदित्त्वस्य प्रयोजनमुक्तं, वृत्ती
हिंसायन्यनयोः, ऊच्छृदिर्दोषितदेवनयोः, ऊवृदिर् हिंसानादरयोः, वृत्ती
गात्रवित्तेपे, इदित्त्वं पूर्ववत् ॥

“गमेरिट् परस्मैपदेषु” ॥ संमंस्थतइति’ । समो गम्यच्छीत्या-
त्मनेपदम् । ‘गमेरिडादेशस्येति’ । तेन संजिगंसतइत्यत्र न भवतीति
भावः । ‘आत्मनेपदेन समानपदस्यस्येति’ । इह तु जिगमिषितेवाचरति
जिगमिषित्रीयतइति बहिरङ्गत्वादात्मनेपदस्य प्रतिषेधाभावः, इतश्च
प्रक्षवित्रीयतइत्यत्र वार्त्तिककारमते व्याख्यातम् । ‘अन्यत्र सर्वत्रैवेष्ट-
इति’ । कथं पुनरिष्यमाणोपि लभ्यते, योगविभागात्, गमः सकारादा-
विह भवतीत्येको योगः, ततः परस्मैपदेष्विति द्वितीयो नियमार्थः, तुल्य-
जातीयापेक्षत्वाच्चियमस्यात्मनेपदविषयइतिनवर्ततइति के सिद्धाहुः ।
अन्ये मन्यन्ते । परस्मैपदेष्विति सप्तमीनिर्देशादानन्तर्याश्रयत्वादयमर्थः

भवति, गमेरुत्तरस्य सकारादेराटुधातुकस्य तिङ्त्वनन्तरेषु यदीदृशति पर-
स्मैपदेष्वेति, ततश्च सङ्गस्यतइत्यत्रैव व्यावृत्तिः स्यात् सङ्गसीष्टेत्यत्र,
नापि संजिगंसतइत्यादौ, शपा व्यवधानात् । एकादेशे नास्ति व्यवधानम्,
एकादेशः पूर्वविधौ स्यानिवद्ववतीति स्यानिवद्वावाट्टवधानमेव, संजि-
गंसिष्यतइत्यादौ च नैव स्यात्, तस्मादिष्टिरेवेयम् । अत एवेष्यतइत्युक्तम् ।
'पदशेषो नाम ग्रन्थविशेषः । 'तन्मतेनेत्यादि' । अनन्तरोक्तस्य दूषणं न
पुनरयं पदः स्थापितः, वार्तिकविरोधात् । यदाह । सिद्धं गमेरात्मनेप-
देन समानपदस्यस्येष्टप्रतिषेधादिति ॥

“न वृद्धाश्चतुर्थ्यः” ॥ बहुवचननिर्देशाच्चतुर्थहणाच्चाट्टार्थो
गम्यते ।

वृत्तिर्विधिः श्रुतिः स्यन्दिश्चत्वारोमी वृत्तादयः ।

श्रुतु शब्दकुत्सायाम्, अन्ये प्रसिद्धाः, उदाहरणेषु वृद्धाः स्यसनोरिति
परस्मैपदम् । 'चतुर्थ्य इति न वक्तव्यमिति' । किं कारणमित्यत आह ।
'वृद्धहणं हीति' । यदि व्युत्तादिपरिसमाप्यर्थं तत्किमायातं वृत्तादिपरि-
समाप्तेरित्यत आह । 'तदेवेति' । अष्टहमाश्विशेषत्वादिति भावः ।
'अन्तरङ्गमपीति' । अन्तरङ्गत्वं विकल्पस्याटुधातुकमात्रापेक्षत्वात् । अयं
तु प्रतिषेधो बहिरङ्गः, सकारादिविशेषापेक्षत्वात्, बहिर्भूतपरस्मैपदापेक्ष-
त्वाच्च । ननु चान्येष्वपि वृत्तादिषु आटुधातुकनक्षणेऽपीहन्तरङ्ग एव,
अथ तस्य वचनसामर्थ्यात्प्रतिषेधस्तर्हि विकल्पस्यापि भविष्यति । नैत-
दस्ति । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, नाप्राप्तिश्चाटुधातुकस्येडि-
त्यस्य न तूदित्लक्षणस्य, यदि परंपरत्वादुदित्लक्षणमपीदं प्रतिषेधो
बाधेत, तदपि न, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधानुपपत्तेः । कथं तर्हि
सत्यपि चतुर्थहणे तस्य प्रतिषेध इत्यत आह । 'चतुर्थहणे हीति' । सति
च तस्मिन् चतुर्थ्यां प्रतिषेधेन भाव्यमिति प्रतीतिः, इतरथा संख्याशब्दा-
भावादेकस्य प्रतिषेधाभावेऽपि न कश्चिदुपपत्तिः । 'परस्मैपदेष्वित्येवेति' ।
यद्येवं यत्र वृत्तादिभ्यः परस्याटुधातुकस्य परस्मैपदमनन्तरं तत्रैव स्यात्
वत्स्यंतीत्यादौ, विवृत्स्यंतीत्यादौ न स्यात्, शपा व्यवधानात् । एकादे-

शेषि कृते स्थानिवद्वावाक्यवधानमेव, विवृत्तिश्च विवृत्तयतीत्यादौ प्रत्यक्षमेव व्यवधानं कृति परस्मैपदलुकि च परस्मैपदगन्धोपि नास्तीति तच्चापि न स्वादेव तच्चाह । 'अत्रापीति' । 'इष्टिरेवेयं, विवृत्तिश्चो-
द्यतइत्यादौ चोक्त एव परिहारः ॥

“तासि च कृपः” ॥ उदाहरणेषु लुटि च कृप इति परस्मै-
पदम् । 'कृपेरपीत्यादि' । अन्यथा कल्पयतीत्यादावेव स्यात् न तु चिकृ-
प्सिता चिकृप्सत्वमित्यादाविति भावः । इह तु न वृद्धाः पञ्चभ्यस्तासि
चेति वक्तव्यं, कृपि ग्रहणं तु शक्यमकस्ते, न च वृत्तादिभ्योपि तासौ प्रसङ्गः,
परस्मैपदाभावात्, आत्मनेपदेन समानपदस्यत्वाच्च ॥

“अवस्तास्वत्यत्यनिटो नित्यम्” ॥

यस्यलि क्कादिनियमादिट प्राप्तः स निषिध्यते ।

पञ्चसूत्रेण आरभ्य तास्वदित्येष डेर्वतिः ॥

उपदेशग्रहोप्यत्र वत्यमाणोपकृत्यते ।

गुणे नित्ये कृतेष्वेव अत्रन्ते प्राप्नुयात्कथम् ॥

क् क नित्यमनिडित्यपेक्षायां तासोः सचिधानासन्नैवेति विज्ञायते,
यद्वा पूर्वसूत्रात्तासीति वर्त्तते । 'यातेति' । तासावनिटप्रदर्शनार्थमुप-
न्यस्तम् । 'लूत्वेति' । तास्वदित्यनुच्यमाने यत्र क्कापि नित्यानिट-
स्यलि प्रतिषेधः स्यात्, लुनातिश्चायं श्युकः कितीति प्रतिषेधात्किं
नित्यानिटः । 'ययिष, ययिमेति' । आतो लोप इटि च । 'अनिङ्ग्रहणं
नित्यमित्यनेन विशेषणार्थमिति' । असत्यनिङ्ग्रहणे नित्यमित्यनेन
प्रतिषेध एव विशेष्येत नित्यमिव न भवतीति । यद्यप्यत्र विकल्पो न
प्रकृतस्तथापीदमेव नित्यग्रहणं पूर्वस्य विधेरनित्यत्वं ज्ञापयेत् । सेङ्-
निवृत्त्यर्थं त्वनिङ्ग्रहणं न भवति, कथं, तास्वदित्युच्यते, यथा तासौ न
भवति एवं यत्यपीति, न च यस्तासौ सेट् तस्य यलि प्रतिषेधो भवन्
तास्वत्कृतो भवति । 'विधोता विधवितेति' । स्वरत्यादिसूत्रेण तासा-

१ इष्टिरेवेयमित्यारभ्य अन्येत्येतत्पर्यन्तो ग्रन्थ ई. पु. नास्ति ।

२ आनुशेषि कृतइति ई. पु. पाठः ।

विकल्पितः, क्रमेण चक्रमिथेति भावं, नहि तासौ नित्यानिट क्रमिः, आत्मनेपदे इडभावात्परस्मैपदे सेट्त्वात् । 'तासौ विभाषेठ स्थलि नित्यमिडागमो भवतीति' । यावान्कश्चिदिडभावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्वः क्रादिसूत्रेण नियम्यतइत्यस्मिन्युक्तइति भावः । यदा तु प्रतिषेधाधिकारेण क्रादीनामेवेण न भवतीति नियमात्प्रतिषेध एव सर्वो निवर्तते स्वरत्यादिलक्षणस्तु विकल्पो भवत्येवेतिपक्षस्तदा विदुधोय विदुधविधेत्युभयं भवति, यद्भवं नित्यमनिट इति न वक्तव्यमस्तु यस्तासौ विकल्पितेऽ तस्याप्ययं प्रतिषेधः, अतो भारद्वाजेति नियमाद्विकल्प एवावस्थास्यते, नैवं शक्यं, स्वरतौ हि दोषः स्यात् । भारद्वाजपक्षेपि तस्य प्रतिषेधात् सस्वर्येत्येव स्यात्, यदा तु विकल्पितेऽस्थलि प्रतिषेधोयं न भवति तदा सस्वर्यं सस्वरित्येत्युभयं भवति । 'तास्वदिति वतिनिर्देश इति' । तास्वदित्यस्य वत्यन्तस्य निर्देश इत्यर्थः । तास्वदित्यनुच्यमाने प्रकृतस्य तासीत्यस्यानुवृत्तावप्येतावदेव लभ्येत तासौ नित्यमनिटस्थलीण न भवतीति, ततश्च यस्तासावसन् असत्त्वादेव नित्यानिट तस्यापि प्रसज्येत,

तास्वदित्युच्यमाने तु वतेः सादृश्यगोचरात् ।

यथा भूतस्य तासौ नेट् तथा भूतस्य थल्यपि ॥

इटा न भाव्यमित्येष दोषो नैव प्रसज्यते ।

इटस्तास्यसतो धातोर्निषेधे विहिते थलि ॥

अभावः सदृशो न स्यात्थलि तास्यसतो भवेत् ॥

'अचसिथेति' । स्थानिवद्भावादिद्व्यतिव्ययतीनामित्येवैष सिद्ध इत्याहुः । 'उत्तरसूत्रेपीति' । एतेनोत्तरार्थं तास्वदित्युच्यतइति दर्शयति । 'अद्रादेशो हीति' । ननु चास्य स्थानी तासावस्ति अस्ति चानिडिति तदा-देशस्यापि स्थानिवद्भावात्सत्त्वानिडत्वे स्यातां, नैतदस्ति । स्थानिवद्भावः शास्त्रीयेषु प्रवर्तते, न च तासौ सत्त्वं नाम शास्त्रीयं कार्यम् ॥

"उपदेशे ऽत्वतः" ॥ अनञ्जन्तार्थ आरम्भः । 'इयष्टेति' । लिट्-भ्यासस्योभयेनामिति अभ्यासस्य संप्रसारणं, व्रश्चादिष्वत्वम् । 'चर्कषे-

येति' । कृष विलेखने, भवत्ययं गुणे कृते संप्रत्यकारवान् न तूपदेशे ।
'जिह्विष्येति' । सनि बहुगुहोश्चेतीट्प्रतिषेधाद्भवत्ययं सनि नित्यानिट्
न तासौ । 'आनञ्जिष्येति' । अत आदेः, तस्माच्चुङ्द्विहलः, स्वरत्यादिसू-
त्रेण तासौ विकल्पितेऽयम् ॥

"अतो भारद्वाजस्य" ॥ 'सस्मर्येति' । स्मृ चिन्तायाम् ।
'दध्वर्येति' । ध्व हूहने । 'सिद्धे सतीत्यादि' । अदन्तानां वृहृश्चावु-
दासौ, तत्रापि वृहृ स्यत् न सम्भवति आत्मनेपदित्वात् । वृजस्तु वव-
र्येति निपातनाद्वाषायामिटा भाष्यं, तस्मात्तयोरिट्प्रतिषेधार्थं तावदेत-
न्नोपपद्यते, अन्येऽदन्तास्तासौ नित्यानिट् इत्यवस्तास्वदित्यनेनैव सिद्धुः
प्रतिषेधः । ननु च परत्वाद्गुणे कृते परत्वे चानजन्तत्वाच्च सिद्धाति, पूर्व-
सूत्रेणाप्यसिद्धिरेव, नह्यकारान्ता उपदेशे ऽत्वन्तः तस्माच्चियमानुप-
पत्तिः । अस्तु तर्हि दध्वर्येत्यादौ विध्यर्थमेव, यद्येवं स्यादापचिप्रभृतिषु
पूर्वयोगाभ्यां नित्यं यलि प्रतिषेधप्रसङ्गः, जह्वर्येत्यादौ भारद्वाजस्येति
वचनाद्विकल्पप्रसङ्गः, 'एवं तर्ह्यवस्तास्वदित्यत्रैव भारद्वाजग्रहणं करि-
ष्यते, तदेवानन्तरयोगेणानुवर्तिष्यते, इह तु निवर्तिष्यते, सत्यम्, अयं तु
भारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रव्यावितो भवति, तस्य मतमृकारान्तादन्यत्र
ययिष्य पेचियेतीड्भवति अकारान्ते नेति, त्वदुक्ते तु न्यासे मतविपर्ययः
कृतो भवति, एवं तर्ह्युपदेशग्रहणस्यावस्तास्वदित्यत्रापकर्षादुपदेशेज-
न्तत्वात्सिद्धुः प्रतिषेध इति मन्यते, 'अत एव भारद्वाजस्येति' । विपरी-
तस्तु नियमो न भवति अतो भारद्वाजस्येवेति, यदि स्याच्चियमाश्रय-
जमनर्थकं स्यात्पूर्वाक्तेन प्रकारेण विध्यर्थत्वमेवाश्रयणीयं स्यात् । 'पूर्वयो-
र्यागयोरिति' अकारान्तेष्वनन्तरस्य योगस्याप्राप्तत्वादनन्तरस्य विधि-
र्वा भवतीति न्यायस्य तावदसम्भवः, यस्य तर्हि प्रसङ्गोवस्तास्वदिति
तस्यैव नियमो युक्तस्तत्कथं पूर्वयोर्यागयोर्द्वयोरपि विकल्पः, एवं मन्यते
द्वयोरनन्तरमस्यारम्भात्तासौ नित्यमनिटां मध्ये अत एव भारद्वाजस्य

नान्येषामित्येवं 'सामान्याकारेण नियम आश्रयणीय इति । 'तथा हि सतीति' । 'असति तपरकरणे ऋकारान्तानामप्यत्र ग्रहणं स्यात्तेषां च तासौ सिद्धत्वादवस्थास्वादित्यस्याप्रसङ्गे विधयर्थमेवेदं स्याच्च ह्रस्वग्रहणेन नियमार्थे, विधिनियमसम्भवे विधेरिव ज्यायस्त्वादित्यर्थः ॥

“विभाषा सृजिदृशोः” ॥ ‘सप्तष्ट दद्रष्टेति’ । सृजिदृशोर्भक्त्य-
मकिति, पूर्ववत्त्वत्वम् ।

“इहत्पत्तिव्ययतीनाम्” ॥ ‘अत्र इहग्रहणं विस्पष्टार्थमिति’ ।
अथ विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं कस्माच्च भवति तत्राह । ‘विकल्पविधाने हीति’ ।
एवमपि प्रतिषेधः प्रकृतस्तच्चितृत्त्यर्थमिहग्रहणं स्यादत आह ‘प्रतिषेधवि-
धाने इति’ ॥

“वस्वेकाजादुसाम्” ॥ वस्वित्यविभक्तिको निर्द्वैशः, वसोरित्यर्थः ।
‘कृतद्विर्वचनानामिति’ । कथं पुनरविशेषोक्तावेष विशेषो लभ्यते, ‘एकाग्र-
हणसामर्थ्यात्, नहि कश्चिदकृते द्विर्वचनेनेकाजस्ति यच्चितृत्त्यर्थमेकाग्र-
हणं स्यात्, चिरिजिरिवकाशिभ्यः कास्यनेकाग्रग्रहणं चुलुम्पाद्व्यर्थमित्यामा
भवितव्यमिति वसोरसम्भवः, ऊर्णांतेस्तु गुणद्ववादेकाग्रग्रहणेनानिवृत्तिः ।
ननु च जार्गात्तैरस्ति, उषविदजाग्रथोन्यतरस्यामित्यामो विकल्पितत्वात्,
वेदेपि जाग्रवांसो अनुगमविति द्विर्वचनप्रकरणे कृन्दसि वेति वक्तव्यमिति
द्विर्वचनाभावः, नैकमुदाहरणमेकाग्रग्रहणं प्रयोजयति यद्येतावत्प्रयोजनं
स्याज्जागर्तेर्नैत्येव ब्रूयात्लघीयसी हि साक्षात्प्रतिषेधप्रतिपत्तिः, यदि वा
न्यायसिद्धोपमर्थः । तथाहि । द्विर्वचनस्यावकाशः पपाच, इटोवकाशः यत्र
कृते द्विर्वचनएकाच् पेचिवान् आदिवान्, निभिद्वानित्यादौ तूभयप्रसङ्गे
नित्यत्वाद् द्विर्वचनम् । ‘कादिनियमात्प्राप्त इति’ । नेद्विशिद्धति इति प्रत्य-
याश्रयस्य प्रतिषेधस्य सर्वत्र भावात्कादिनियमादेव सर्वत्र वसोरिटः
प्राप्तिः । ‘आद्वहणमनेकाजर्थमिति’ । ननु द्विर्वचने आकारलोपे सति

१ सामानाधिकारेणेति ई. पु. षाठः ।

२ असतीत्यारभ्य विभाषा सृजिदृशोरित्यन्तो ग्रन्थः ई. पु. नुटितः ।

३ लक्ष्यतइति पा. ई. पु. ।

तेषामप्येकात्त्वादेव सिद्धमत आह । 'द्विवचने हीति' । इतिनिमित्त
आकारलोपो नास्ति तस्मिन्भवति, तत्त्वानेकारत्त्वमित्यर्थः । 'अथा-
प्यान् क्रियतइति' । 'आत यौ कल' इत्योकारे विधानस्यैकारविधानेन
ज्ञापितमेतत् दूरिद्रातेरनित्य आमिति, तेनायमभ्युपगमः दर्शयितुं निति,
नेद्विशिष्टीति प्रतीषेध एव तत्र भवति, अथ घसिबहवं किमर्थं यावता
द्विवचने कृते घसिभसोर्हलि चे'त्युपधालोपे सत्येकात्त्वादेव सिद्धमत
आह । 'घसेरपीति' । 'परत्वादिति' । नित्यत्वाच्चेयपि द्रष्टव्यं, तस्य
हस्यपि विधानात् । 'अनच्कत्वादिति' । स्यानिबद्धाद्योपि नास्ति हल्-
निमित्तत्वादुपधालोपस्य । क्रियमाणे तु घसिबहवे नायं दोष इत्याह ।
'क्रियमाणे त्विति' ॥

“विभाषा गमहनविद्विशाम्” ॥ 'जघ्निवान् जघन्वामिति' ।
'हो हन्तेऽर्णवे' । 'अभ्यासाच्चे'ति कुत्वम् । 'विशिना तौदादिके-
नेति' । यद्यप्यादादिकेन हन्तिना साहचर्यमस्ति तथापि शब्दपरविप्र-
तिषेधाद्विशिसाहचर्यमेव व्यवस्थापकमिति भावः । 'ज्ञानार्थस्य त्विति' ।
सत्ताविचारणार्थयोस्त्वात्मनेपदित्वात् कृषावसंभव एवेति भावः । 'विदु-
निति' । पूर्वषट्प्रतिषेधः ॥

“सनिंससनिवांसम्” ॥ कृषोऽहान्दसत्त्वादानुपूर्व्याश्च विवक्षित-
त्वाच्छन्दस्यैवैतच्चिपातनम् ॥

“अदुनोः स्ये” ॥ स्वरत्यादिसूत्रे यदुक्तं स्वरतेरेतस्माद्विकल्पा-
दित्यादि तदेव स्मारयति । 'स्वरतेर्वेट्त्वादिति' । वा विकल्पित इत्यस्य
स वेट् तस्य भावो वेट्त्वं, स पुनर्विकल्पितेऽसम्बन्धः ॥

“यमरमनमातां सकृ च” ‘अरंसीदिति' । व्याहृपरिभ्यो रम इति
परस्मैपदं युक्तमत्र, द्विवचनबहुवचनयोश्चाहरणं, तत्र हि सगिटोः सतो-
रस्ति विशेषः, एकवचने त्वयुक्तं विशेषाभावात् तत्राह । 'यमादीना-
मिति' । ह्यन्तव्येत्यत्रापीटीति वर्त्तते, अयासीदित्येतत् प्रक्रमाभे-

दायोदाहृतं नत्थत्र विशेषोस्ति, ननु चात्रापि स्वरे विशेषोस्ति माहिमा-
सीदिति, इत्थसत्याद्युदात्तं पदं स्यात्, सति तु तस्य सिद्धकृत्वाच्चिस्त्व-
रेणोदात्तत्वे 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्यनोदात्तं पदं भवति, 'तत्रा-
दिःसिचोन्यतरस्या' मिति पक्षे आद्युदात्तत्वं पक्षे ऽनोदात्तत्वं, नैवोस्ति
विशेषः, अनिटः सिचः पठउपसंख्यानमिति वचनान्माहिकार्षेमिन्त्यत्र यथा
पक्षे आद्युदात्तत्वं पक्षे चानोदात्तत्वं च भवति एवमत्रापि भविष्यति ।
'आयंस्तेति' 'समुदाहृत्यो यमोयन्य' इत्यात्मनेपदं, अनंस्तेत्यत्र कर्म-
कर्त्तरि 'न दुहसुनमांयक्चिणाविति' चिणः प्रतिषेधः ॥

"स्मिपृहृरञ्ज्यशां सनि" ॥ अ इति धातोर्ग्रहणं न अकारान्ता-
नाम्, उत्तरत्र किरादीनामिद्विधानात् । 'पिपविषतइति' । 'ओः पुयण्-
ज्यपर' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'अज्जिजिषतीति' । 'अत्रादेर्द्वितीयस्येति जि-
शब्दस्य द्विर्वचनं, नकारस्तु न द्विरुच्यते न न्द्रा इति प्रतिषेधात् ॥

"किरश्च पञ्चभ्यः" ॥ किर इति व्यत्ययेनैकवचनं, पञ्चभ्य
इति बहुवचनादाद्यर्थावगतिः, कृष्टृष्टृष्टृष्टृक्तयस्तुदादिषु किरादयः ।
'पिपृच्छिषतीति' । रुदविदेत्यादिना सनः कित्त्वं, ग्रहज्यादि सूत्रेण
संप्रसारणम् । 'किरतिगिरत्योरिति' । शेषाणां त्वनुदात्तत्वात्प्रतिषेधः ।
'दीर्घत्वं नेच्छन्तीति' । इष्टिरेवेयम् ॥

"रुदादिभ्यः सार्वधातुके" ॥ रुदिस्वप्स्वसनिजतिरधादिषु रुदा-
दयः । उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति रुदादिभ्य इति पञ्चम्या
सार्वधातुक इति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यते, सप्तमीनिर्देशस्तत्तत्रोपयोगं
यास्यति । 'प्राणितीति' । 'अनिते' रिति णत्वम् । 'स्वप्तेति' ।
अन्येभ्यस्तु परस्यार्द्धधातुकस्येष्टा भवितव्यम् ॥

"ईशः से" ॥ ईश ऐश्वर्यं आदादिकः, से इत्यविभक्तिको निर्द्वैशः ।
'इष्टिष्यति' । 'सवाभ्यां वामौ' । एकादेशविहितस्यानन्यत्वात्सेशब्द
इवायम् ॥

"ईडजनोर्ध्वं च" ॥ ईड स्तुतौ अदादिः । 'छान्दसत्वाच्छनोलु-
मिति' । भाषायां तु जायस इत्यत्र नित्यत्वात् श्यनि कृते तेन व्यवधा-

नादिहभावः । 'जन जनने इत्यस्यापीति' । नन्वसौ परस्मैपदी तत्राह । 'तस्य कर्मव्यतिहार इति' । यदि तर्हि तस्याप्यात्मनेपदं संभवति तस्यैव बह्व्यं प्राप्नोति, निरनुबन्धकत्वात् । ईहिना साहचर्यादात्मनेपदिनोपि बह्व्यं भविष्यति । 'तदर्थं केचिदिति' । ये त्वेवं न पठन्ति ते चकारेण कृत्वमेव पूर्वसूत्रमनुवर्तयन्ति । 'सकारादेरिति' । स् इति सप्तम्या लुका निर्देशात्तदादिविधिः, यदि तर्हि ईशेरपि ध्वे शब्दे इडागमो भवति, यो-
गविभागो न कर्तव्यः, ईशीशजनां सेध्वयोरिति वक्तव्यम्, एवं हि पृथग्विभ-
क्तिर्नोच्चारयितव्या भवति, चकारश्च न कर्तव्योऽत आह । 'ईशीशजनां
सेध्वयोरिति' । 'लङि ध्वमित्यस्य न भवतीति' । लोट्यपि तर्हि
ध्वमित्यस्य न प्राप्नोति तत्राह । 'लोटि पुनरिति' ॥

“लिङः सलोपोनन्त्यस्य” ॥ 'सार्वधातुके यो लिङिति' । नैवा
परसप्तमी, सार्वधातुकपरस्य लिङोऽसंभवात्, तस्माद्विधारणे सप्तमी ।
जातावेकवचनं, सार्वधातुकेषु मध्ये यो लिङ् सार्वधातुकसंज्ञकस्त्येत्यर्थः ।
'कुर्यादिति' । अत उत्सार्वधातुक इत्युत्वं, ये चेत्युकारस्य लोपः, अत्र
यासुट्सुटोः सकारस्य लोपः । 'कुर्युरिति' । भेर्जुस्, यासुट्सकारलोपः,
उत्स्यपदान्तादिति पररूपत्वम् । 'कुर्वीतेति' । सीयुट्सुटोः सलोपः ।
'कुर्वीरिति' । अस्य रन्, अत्र सीयुट् एव लोपः ॥

“अतो येयः” ॥ सार्वधातुक इति प्रकृतमर्थात् बहुवचनं सम्यक्-
ते तदाह । 'अकरान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्येति' । अवयवसम्बन्धे
चैवा बह्वी, सार्वधातुकस्यावयवस्य याशब्दस्येत्यर्थः । 'इय् इत्ययमिति' ।
सूत्रे त्वकार उच्चारणार्थः । 'पचेदिति' । इयादेशे कृते शबकारेण सडा-
द्रुणः, घलादिषु वलि लोपः, यकारस्य च श्रवणं पचेयुः पचेयमित्यादौ ।
'पचेयुरित्यत्रेत्यादि' । पररूपस्यावकाशः चिनुयुः सुनुयुः, इयादेशस्य तु
पचेदित्यादि । पचेयुरित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादियादेशः, यदि पूर्वमेव पर-
रूपं स्यात् याशब्दाभावादियादेशो न स्यात् । 'एवमतो लोपस्यापि वा-

१ भवितव्यमिति मुद्रितसूत्रपुस्तके पाठः ।

२ सुनुयुरिति नास्ति ई. पु. ।

धक्कः स्यादिति । एतच्च मध्येपवादा इति न्यायमनाश्रित्योक्तं, तदाश्रयणे स्वतो लोपस्यैव बाधकः स्यात् । दीर्घस्तु परत्वात्स्यादेव । 'स्यादेतदेवमित्यादि' । दीर्घविधौ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुकइति प्रकृतं 'भूसुवोस्तिही'ति च । 'येय इत्यविभक्तिको निर्देश इति' । येय इत्यस्मिन्समुदाये या इत्यविभक्तिको निर्देश इत्यर्थः । 'य इति वेति' । याशब्दात्पृष्ठी, 'आतो धातो' रित्याकारलोपः । केचित्तु अतो यास् इति सकारान्तानुकरणं पठन्ति ॥

“आतो हितः” ॥ आकारमात्रस्य हितोसम्भवादातो हित इति व्यधिकरणे षष्ठौ, हितोवयवस्यात इत्यर्थः । उदाहरणेषु स्वरितत्वादात्मनेपदं, ननु गाङ्कुटादिसूत्रे परत्र परशब्दप्रयोगादध्याह्नियमाणो वतिः सप्तमीसमर्थादध्याहर्त्तव्यः, द्वितीयो द्विद्विदिति, अन्यथा चुकुटिषतीत्यत्र सनो हित्वादात्मनेपदप्रसङ्गादित्युक्तं, सार्वधातुकमपिदित्यत्रापि तदेवानुवर्त्तते, ततश्च पूर्वस्य कार्ये प्रत्येव सार्वधातुकस्य हित्वं न स्वकार्ये प्रतीत्युक्तान्युदाहरणानि । लङ्लङोस्तु युक्तमुदाहर्तुम् अपवेतामकरिष्येतामिति' अस्ति ह्यत्रापि स्थानिवद्भावेन हित्वमत आह । 'सार्वधातुकमपिदित्यत्रेत्यादि' । 'मिमाते मिमाये इति' । असति तपरकण्ये श्नाभ्यस्तयोरात इति लोपात्परत्वादयमेव विधिः स्यात् ॥

“आने मुक्” ॥ अत्र आनइति सप्तम्यवरितार्था पूर्वत्र कृतमर्थोया अत इति पञ्चम्याः षष्ठौ प्रकल्पयति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति, तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामदारादङ्गेनादृशेष्यते न त्वताङ्गमित्यभिप्रायेणाह । 'अकारमात्रभक्तोयमिति' । अङ्गस्यावयवो योकास्तस्य मुमित्यर्थः, किमेवं सति भवतीत्यत्राह । 'अदुपदेशयहणेनेति' । उपदेशे अत् अदुपदेशः, यदि त्वकारान्ताङ्गभक्तः स्यात्ततस्तदेषाङ्गं न व्यवदध्यात् तदवयवं त्वकारं व्यवदधात्येवेति स्वतो न स्यात्, न च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्, किं कारणं, हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषाया भाष्यकारेण शिचित्तत्वात्, अन्यथा ऽग्निचिद्वानित्यादौ ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति स्वरप्रसङ्गात्, यदि पुनरयमभक्तो मकारो विकरणप्रत्यये

क्रियेत, अभक्ते मुक्तिं स्वरो न स्यादित्येष, यदि पुनरयं परादिः क्रियेत
 आनस्य मुक्तिरिति, परादित्वे दीर्घत्वप्रसङ्गः पचमानः, 'अतो दाघो यञी'-
 ति दीर्घत्वं प्राप्नोति, पात्तिक एष दोषः, कतरस्मिन्यत्ने, यदि सार्वधातु-
 कइत्येवं तत्, अथ ङीत्येष तत्तदा न दोषः, तदयं भक्तस्तत्रापि पूर्वान्तः
 तत्राप्यकारस्य मुगिति स्थितम् । 'यद्येवमिति' । यद्यकारमात्रभक्तत्वा-
 त्त्वं ह्येन गृह्यतइत्यर्थः । 'अध्यर्तुमात्र इति' । अध्यर्तुमधिकं यस्याः सा
 अध्यर्धो मात्रा यस्यासावध्यर्धमात्रः । 'लसार्वधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि
 न प्राप्नोतीति' । तद्विधात्रपि तपरनिर्द्वंशात् । तत्राह । 'उपदेशग्रहण-
 मिह क्रियतइति' । 'तथा चेति' । यदा द्विमात्रत्वेपि भवति तदा वा
 शङ्का ऽध्यर्तुमात्रत्वइति भावः ॥

“ ईदासः ” ॥ आस इति पञ्चम्यचरितार्थो पूर्वत्र कृतार्थाया आन
 इति सप्तम्याः षष्ठौ प्रकल्पयति ॥

“ अष्टन आ विभक्तौ ” ॥ सौत्रत्वाच्चिदंशस्य अल्लोपो न कृतः । 'व्य-
 क्तिनिर्द्वंशोयमिति' । यथाश्रुतनिरनुनासिकाकारव्यक्तिर्निर्द्वंश्यतइत्यर्थः ।
 जातिनिर्द्वंशस्तु दुष्ट इत्याह । 'आकृतिनिर्द्वंशे त्विति' । आकृतिर्जातिर्न
 संस्थानं, जातिनिर्द्वंशे हि शुद्धाया जातेरादेष्टुमशक्यत्वात्तदाधारभूतानां
 व्यक्तीनां विधानं, तत्र यद्यपि दीर्घाच्चारणसामर्थ्याच्च ह्रस्वप्लुतव्यक्तीनां
 प्रसङ्गः, दीर्घव्यक्तयस्तु सर्वाः प्रसक्तास्तत्रान्तर्गतानुनासिकव्यक्तिरेव स्यात्,
 तस्याः पूर्वेण सह सवर्णदीर्घाप्यनुनासिक एव स्यात् । 'विकल्पेन चाय-
 मित्यादि' । यथा च दीर्घग्रहणं कृतात्वनिर्द्वंशश्चास्मिन्नर्थे लिङ्गं तथा
 तत्रैव व्याख्यातम् । 'तदन्तविधिश्चात्रेव्यतइति' । अङ्गाधिकारे तस्य
 तदुत्तरपदस्य चेति वचनात्, एकवचननिर्द्वंशात्स्वरूपस्य ग्रहणं नार्थस्य,
 तेनोपसर्जन्येष्टनि भवति, तत्रापि विकल्पितत्वात्प्रियाष्टा प्रियाष्टज्ञौ
 प्रियाष्टान इत्यपि भवति, तत्रापि भसंज्ञाविषये आत्वपठे आतो धातो-
 रित्यकारलोपमिच्छन्ति, प्रियाष्टः पश्येत्यादि, आत्वाभावपठे त्वल्लोपे
 ष्ट्वं, प्रियाष्टेण इत्यादि भवति ॥

“रायो हलि” ॥ ‘मृजेर्वृद्धिरित्यतः प्राग् विभक्त्यधिकार इति’ । पूर्वसूत्रान्ते अन्योयं पठितव्यः ॥

“युष्मदस्मदोरनादेशे” ॥ ‘युष्मदस्मदिति’ । पञ्चम्या अदिति भ्यसोद्गाथः । ‘हलीत्यधिकारादप्यत्र न स्यादिति’ । न चादेशो हलादिरस्ति, भ्यसोभ्यमित्ययं तु अभ्यमादेशः । ‘उत्तरत्रेति’ । योचीति यत्वमादेशे माभूत्त्वमहमित्यादौ शेषे लोप इति शेषव्यवस्थार्थे च । ‘तदिहैव क्रियतरिति’ । लाघवे विशेषाभावात् ॥

“द्वितीयायां च” ॥ उदाहरणेषु ‘हे प्रथमयोरमि’ इति विभक्त्ये रभावः ॥

“प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्” ॥ ‘युवयोरिति’ । ननु च योचीति यत्वमत्र बाधकं भविष्यति । प्रथमाद्विवचनेपि तर्हि शेषेलोपो बाधकः स्यात्, अथ तस्य वचनाद्बाधः, यत्वस्यापि बाधः स्यात्, पुरस्तादपवादन्यायेन वा यत्वस्यैव बाधः स्यात् ॥

“योचि” ॥ ‘शक्यमकर्तुमचीत्येतदिति’ । कथम्, अनादिष्टायां विभक्तौ विधीयमानं यत्वमुत्सर्गस्तत्रैव हलादावात्वमपवादः । ‘त्वत् मदिति’ । ‘एकवचनस्य चे’ इति ङसेरदादेशः ॥

“शेषे लोपः” ॥ उपयुक्तादन्यः शेषस्तस्यैव संग्रहश्लोकः । ‘पञ्चम्याश्चेत्यादि’ । पञ्चम्यादीनां सम्बन्धीनि यान्यद्विवचनानि, अयं तावच्छेषस्तत्र शेषे लोपो विधीयत इति अद्विवचनानीत्येतद्वाप्येतत् द्रष्टव्यं, क्वन्तसि तु युवं वस्त्राणीति द्विवचनमपि शेष एव । ‘शेषग्रहणं विस्मयार्थमिति’ । कथं, विभक्तिमात्रे लोपः तस्यानादिष्टायां विभक्तौ यत्वमपवादः, अस्यापि हलादावात्वमपवाद इत्यसङ्कोचोत्पत्त्यलोपाः सिध्यन्ति अनादेशग्रहणं तु क्रियमाणेऽग्रहणे यत्वलोपयोर्विषयविभागायै कर्तव्यमेव । ‘सचिपातलक्षण इति’ । विभक्तिसचिपातकृतं युष्मदस्मदोरकारान्तत्वं तदादि टापो निमित्तं स्यात्तत्सचिपातं विहत्यात् । एतच्च त्यदादिशब्दवत्स्त्रीलिङ्गत्वमभ्युपेत्योक्तम्, इदानीं च लिङ्गमेव नास्तीत्याह । ‘अलिङ्गे

वेति' । 'केचित्त्विति' । टाग्विशृष्यर्थमेव तएवमिच्छन्ति । 'कथमिति' । यच्चाकारो यकारश्च न विहितः सशेषस्तत्र विधीयमानो लोपो ऋलो'न्यस्ये, त्यन्तस्यैव युक्त इति प्रश्नः । अनन्तरोक्तं शेषग्रहणस्य वैयर्थ्यं हृदि कृत्वाह । 'वक्ष्यमाणेति' । आदेशा वक्ष्यमाणा यस्य स वक्ष्यमाणादेशः । कः पुनरसा-
वित्याह । 'ते चेति' । 'मपर्यन्ताद्योन्यः स शेव इति' । स च टिरेव
तच्चायं लोप इति स्थानिनोधिकरणत्वविषयतायां सप्रती, किमर्थं पुनर्लोप
इत्युच्यते न त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धं, न सिध्यति, द्विपर्यन्तास्त्यदादय इति
वचनात्, यदा चोपसर्जने युष्मदस्मदी तदा त्यदाद्यत्वं न सिध्यति, टिलो-
पपक्षे तु सुतरामारम्भाणीयम् ॥

“मपर्यन्तस्य” ॥ मपर्यन्तस्येत्यवयवस्य स्थानित्वेन निर्द्वैशाब्द-
 ष्वदस्मदोरित्यवयवषष्ठी विज्ञायते । मः पर्यन्तो ऽवधिर्यस्य स मपर्यन्तः,
 यद्यपि द्वयोर्द्वौ मपर्यन्तौ तथाप्यभेदविषयैकवचनम् । ‘मपर्यन्तस्येति
 किमिति’ । समुदाययोःप्यादेशे आदेशानामप्यदन्तत्वाद्गोषाभाव इति
 प्रश्नः । ‘साकच्कस्य माभूदिति’ । तन्मध्यपतितस्य तद्वहणेन ग्रहणात्म-
 सङ्गः । ‘सर्जस्य माभूदिति’ । साकच्कस्य माभूदिति तु नेक्तं, यस्मादकञ्जि-
 धावुक्तं त्वया मया त्वयि मयि इत्यत्र सुबन्तस्य प्राक् टेरकजिति । ‘अनिष्टं रूपं
 स्यादिति’ । तस्या म्येत्यनिष्टं रूपम् । अथ परियहणं किमर्थं मान्तस्येत्ये-
 वाच्येत युष्मदस्मदोर्या मान्तो भागस्तस्येत्यर्थस्तत्राह । ‘मान्तस्येत्येव सिद्धे
 ऽस्मिन्निति’ । अस्मिन्साकच्कस्यादेशाभावे युवकामावकामिति रूपे वा ।
 ‘अवधिद्योतनार्थमिति’ । पर्यन्तशब्देनावधिं द्योतयामीत्यर्थः, अथवा
 मान्तस्येत्युच्यमाने युष्मदस्मदोः समानाधिकरणं विशेषणं सम्भाव्येत, प्रत्ये-
 कसम्बन्धाच्चैकवचनं, ततश्च यत्र मान्ते युष्मदस्मदौ तत्रैवादेशाः स्युः,
 अथापि वैय्यधिकरण्यमाश्रीयते तथापि यत्र मान्ते तत्र भेदाभावादादेशा
 न स्युः, व्यपदेशिवद्वाजोपि प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः, पर्यन्तशब्देन त्ववधि
 द्योतने तदुपादानसामर्थ्याद्व्युष्मदस्मदवयवेषु युष्मदस्मच्छब्दौ वर्तन्ते इति

सर्वत्रादेशसिद्धिः, वैय्यधिकरण्येन वा सम्बन्धे परिग्रहणसामर्थ्यादुपदेशि-
वद्भाषाप्रतिपदिकेनेति प्रतिषेधाप्रवृत्तौ मान्तयोरप्यादेशसिद्धिः । अपर
आह सति शेषे पर्यन्तशब्दः, तेन सामानाधिकरण्यासम्भवाद्वैय्यधिकर-
ण्येनैवान्वयः, यदा तु मान्ते युष्मदस्मदी तदा नैवादेशा भवन्ति, तदिद-
मुक्तं, 'मान्ते माभूद्यदा तदेति' । यदा युष्मदस्मदी मान्ते तदैव माभूत्
तदापि वा माभूदित्यर्थः । क पुनर्मान्ते युष्मदस्मदी इत्याह । 'एयन्तयो-
रिति' । युष्मानाचष्टे युष्मयति अस्मानाचष्टे अस्मयति णिचीष्ठवद्भाषे
टिलोपः, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'त्यत्रैकवचनाधिकारात्त्वमादेशाभावः ।
क्लिपि णिलोपः । ननु च विभक्तावादेशैर्भाष्यमत्र च णिलोपस्य स्यानिषद्वा-
धादुपधानमत आह 'स्यानिषत्त्वं चेति' । णेः कौ लुप्तत्वा वतल्लोपस्याच
स्यानिषत्त्वमस्तीत्यर्थः । कौ लुप्तं न स्यानिषदिति वचनं न तु कौ विधिं
प्रति न स्यानिषदित्येवमिति भाष्यकारः, तत्र यो मन्यते मान्तयोरप्यादेशा
भवन्तीति तन्मतेनोदाहरणानि, कृदन्तत्वाविभक्तयः, एकदेशविकृतस्यान-
न्यत्वादुष्मदस्मदाश्रयविभक्त्यादेशाः प्रकृत्यादेशाश्च त्वादयः, तत्र त्वाद्दौ
साधित्यादिविषये ते भवन्ति, अन्यत्रादेशविभक्तौ लोपः, अत्रादौ यत्वं, हला-
दावात्वं, त्वं, युषां युयं युषां युषां युषान् युष्या युषाभ्यां युषामिः तुभ्यं
युषाम्यां युषभ्यं युषत् युषाभ्यां, युषत्, तव युष्योः युषाकं युष्यि युष्योः
युषासु, एवमस्मदोपि द्रष्टव्यं, मपर्यन्तापेक्षया तु शेष आश्रीयमाणे मात्प-
रस्याभावालोपाभावात् युष्मभ्यं युष्मदित्यादि भवति, यदा तु त्वामाचष्टे
मामाचष्ट इति विग्रहे क्लिप् कियते तदा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमयोः
कृतयोः प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावादसति टिलोपे ऽत उपधाया इति वृद्धिः,
यदि निष्ठितमङ्गं ततो वृद्धाभावः, त्वद्स् त्वादस् मद्स् माद्स् इति स्थिते
मपर्यन्ताभावात्त्वादौ साधित्यादेरप्रवृत्तौ वृद्धिपक्षे त्वामिति भवति । पञ्चा-
न्तरे तु त्वमिति, द्विवचने तु त्वां, जसि त्वं, द्वितीयादिषु तु त्वां त्वां
त्वान् त्वया त्वाभ्यां त्वाभिः त्वम् त्वाभ्यां त्वभ्यं त्वत् त्वाभ्यां त्वत्
त्व त्वयोः त्वाकं त्वयि त्वयोः त्वासु, एवमस्मदोपि, यदा तु द्विवचना-

न्ताणिच क्रियते तदापि युष्मद्यत्यस्मयतीति खिचि भवति, विभक्त्यभावाद्युवाचयोरभावः, एकार्थत्वाभावात्प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्याप्यभावः, विभक्तौ तु युवावादेशौ त्वाहौ सावित्यादि विषये तु तस्य भवन्ति । ये तु मान्तयोरादेशौ नेच्छन्ति तेषां सौ शेषेलोपपत्ते युष्मदस्ममिति भवति । पदान्तरे तु युष्मदस्ममिति, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं, गहनोयं प्रक्रिया तर्कं इत्युपरम्यते ॥

“युवावौ द्विवचने” ॥ ‘द्विवचनइत्यर्थग्रहणमिति’ । वतीति वचनं कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट्, द्वयोरर्थयोर्वचने द्विवचने प्रथमाद्विवचनान्तश्चैतत्तदाह । ‘द्विवचने युष्मदस्मदी इति’ । के पुनस्ते इत्याह । ‘द्व्यर्थाभिधानविषये इति’ । एतच्च वचनग्रहणात्लभ्यते, कथं, द्वित्वइति वक्तव्यं, विभक्तावित्येव, द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यामित्यर्थः, अर्थग्रहणे सति यदिष्टं सम्पद्यते तत् दर्शयति । ‘यदेति’ । पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य ग्रहणे तस्यास्मिन्विषयेऽभावाद्युवावादेशौ न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः । ‘आदेशान्तरेण बाध्येते इति’ । बाधस्तु परत्वादित्यत्रैव वक्ष्यते, अतिक्रान्तं युवामिति सौ जसि आदेशान्तरेण बाधः, द्विवचनस्य तु पारिभाषिकस्य ग्रहणेपि सिद्धिरिति प्रथमाया अतिक्रमः, उत्तरत्रापि द्विवचनस्यातिक्रमेऽयमेव हेतुः, तत्र चानादेशे विभक्तौ हलादौ द्वितीयायां चात्वम्, अत्रादौ यत्वं, शेषे लोपः, हे प्रथमयोरमित्यादयो विभक्त्यादेशाश्च यथायथं द्रष्टव्याः । ‘परत्वादिति’ । त्वाहादीनामवकाशः यदा बहुर्थं युष्मदस्मदी अतिक्रान्तौ युष्मानतित्वमत्यहं, युवावयोरवकाशः युवामावां द्व्यर्थत्वे सति, सावुभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधः । ‘यदा त्वित्यादि’ । पारिभाषिकस्य ग्रहणे तत्रापि प्रसङ्ग इत्यतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । ‘अतिक्रान्तौ त्वामतित्वामिति’ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामित्यात्वं, यदात्र पारिभाषिकस्य ग्रहणं तदा त्वमावेकवचनइत्यत्रापि पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणमिति मत्वेदमुदाहृतम्, अथापि तत्राप्यर्थग्रहणं तथापि बहुर्थंतिप्रसङ्ग इत्याह । ‘अतिक्रान्तौ युष्मानिति’ । पूर्ववदात्वम् । ‘एवं ज्ञेयमिति’ । अतियुष्माम् । अतियुष्माभ्याम् । अतियुष्मयोः । एवमस्मदः ॥

“यूययौ जसि” ॥ ‘परमयूयमिति’ । अत्र पारम्ययोगो यथा-
सम्भवं द्रष्टव्यः । ‘तदन्तविधिरत्र भवतीति’ । अङ्गाधिकारे तस्य च तदु-
त्तरपदस्य चेति वचनात् । यदापि तदन्तस्य तदापि न सर्वस्य युष्मद-
स्मदोर्मर्पयन्तस्येत्यधिकारात् ॥

“त्वाहौ सौ” ॥ ‘त्वमिति’ । यद्यप्यत्र त्वमावेकवचनइति
त्वादेशः सिद्धः तथाप्यहोदेशस्तावद्विधेयः, तत्र चाहः सावित्युच्यमाने
युष्मदोपि प्रसङ्गः, अस्मदोहः सावित्युच्यमाने गौरवं स्यात् । तस्माद-
त्रापि त्वादेश एव विधेयः, किं चातिक्रान्तो युवां युष्मान्वा ऽतित्वमित्यत्र
त्वादेशस्य शङ्कापि नास्ति ॥

“त्वमावेकवचने” ॥ ‘एकवचनइत्यर्थनिर्देश इत्यादि’ । एतच्च
द्विवचनइत्यर्थनिर्देश इत्येतदनुसारेण योज्यम् । अर्थग्रहणे यदिष्टं संपद्यते
तदुक्तं यति । ‘तदेति’ । पारिभाषिकस्य त्वेकवचनस्य ग्रहणेन न स्यादित्य-
व्याप्तिः । ‘अतिक्रान्तौ त्वमिति’ । तदापि त्वमौ भवत इत्यस्योदाहरणम् ।
‘अतित्वमिति’ । पूर्ववदात्मम् । ‘एवमन्यदुदाहर्तव्यमिति’ । एतदतित्वम-
त्यह मित्यनेनापि सम्बध्यते । अतियूयम् । अतितुयम् । अतितव । एव-
मस्मदः । अतित्वामितिमामित्यनेन तु सम्बन्धः स्पष्ट एव । अतित्वां पश्य
अतित्वान् अतित्वाभ्याम् । अतित्वाभिः अतित्वभ्यम् । अतित्वत् । अति-
त्वयोः । अतित्वाकम् । अतित्वयि । अतित्वयोः । अतित्वासु । एवम-
स्मदः, अत्रानन्तरं यदा युष्मदस्मदौ द्वित्वबहुत्वयोर्वर्तन्ते समासार्थस्यैकत्वं
तदा त्वमौ न भवतः, अतिक्रान्तं युवामतियुवाम् । अत्यावाम् । अति-
क्रान्तं युष्मान् अतियुष्मान् । अस्मान् । एवं नेयमिति पठितव्यं पूर्वानु-
सारेण गम्यमानत्वाच्च पठितम् ॥

“प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” ॥ ‘एकवचने वर्तमानयोरिति’ । एका-
र्थोभिधानविषययोरित्यर्थः, वस्तुकथनं चेत्तत् न तु शब्दार्थकथनम् । एक-
वचने इत्यस्य प्रथमाद्विवचनान्तत्वात् । ‘त्वदीय इति’ । त्वदादीनि
चेति वृत्तसञ्ज्ञा, वृद्धाच्छः । ‘त्वत्तर इति’ । पारम्यवत्प्रकर्षयोगः । ‘विभ-
क्तावित्यधिकारादिति’ । ननु च पूर्वसूत्रे विभक्ताविति न सम्भत्स्यते ।

कथमावृद्धेरनुवर्तमानं न सम्बन्धेत । एवमपि योगविभागो न कर्तव्यः
 त्वमावेकवचने प्रत्ययोत्तरपदयोरित्येकयोग एव कर्तव्यः, एवं हि चकारो
 न कर्तव्यो भवति । नैवं शक्यम्, एवं ह्युच्यमाने यथासङ्गं प्राप्नोति युष्मदः
 प्रत्यये ऽस्मद उत्तरपदइति । अथ क्रियमाणेपि योगविभागे यावता
 निमित्तयोः साम्यं कस्मादेव यथासङ्गं न स्यात्, नैष दोषः । चकारोत्र क्रियते
 स द्वयोरपि द्वे निमित्ते समुच्चेष्यति । 'ननु चेति' । चोदकः, प्रकृतिप्रत्यययोः
 पूर्वोत्तरपदयोश्च मध्ये या वर्तते सान्तर्वर्तिनी विभक्तिः । परिहरति । 'नैवं
 शक्यमिति' । लब्धुमिति शेषः । किं कारणमित्याह । 'तस्या लुका भवित-
 व्यमिति' । लुक् तु सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यनेन । 'अन्तरङ्गावित्यादि'
 चोदकः, विभक्तिमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वं, लुक् पश्चादुत्पन्नः प्रत्ययमुत्तरपदं
 वापेत्य धातुत्वप्रातिपदिकत्वयोरुपजातयोः प्राप्नुवन् बहिरङ्गः, यद्वाप्ययं
 नित्यः तथापि नित्यान्तरङ्गयोरन्तरङ्गमेव बलीयः, यथोक्तं परनित्यान्त-
 रङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिनः संचिपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीय-
 स्त्वमिति । 'एतदेवेत्यादि' । परिहारः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमि-
 त्याह । 'तेनेति' । प्रथमेनादिशब्देन गोमत्यतीत्यादेर्यहणं द्वितीयेन
 दीर्घहलङ्गादिलोपयोः, हलङ्गादिलोपे हि प्रत्ययलक्षणानुमादि स्यादेव
 लुकि तु न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च भवति, ज्ञापनस्य प्रयो-
 जनान्तरमाह । 'एवं चेति' । पुनश्चोदयति । 'अथेति' । असति हि
 प्रयोजने ज्ञापकं भवति, अस्ति चात्र प्रयोजनं, किम्, एषामेव त्वाहा-
 दीनामादेशान्तराणां बाधनं, सत्येतस्मिन्प्रयोजने न ज्ञापनमुपपद्यत-
 इति परिहरति । 'लत्यस्थित्यपेक्षयेति' । गोमत्प्रिय इत्यादिकं लत्वं
 लोके साधुभावे स्थितं तदादेशान्तरबाधनार्थस्मिन्विज्ञायमाने न संवृहीतं
 स्यात्, तच्चापेक्ष्यं प्रयोगमूलत्वाद्वाकरणस्य, तस्मात्तदपेक्षया नैतदादेश-
 ान्तराणां बाधनार्थं युक्तं विज्ञातुमिति । अपर आह यद्येतदादेशान्त-
 राणां बाधनार्थे स्यात् मपर्यन्तस्येत्यनुवृत्तिरपार्थिका स्यात्, कथमुत्सर्ग-
 समानदेशत्वादपवादानां श्यनादिषु तथावृष्टत्वादिति । नायं नियम
 उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति, श्नादिषु व्यभिचारात्, नहि श्नाम्

हुजकचः शब्दादिभिः समानदेशान्तस्माद्व्यवश्यमुपपत्तिर्वक्तव्या, एवं वक्तव्यमिह त्वाहादयोप्यनुवर्तन्ते मपर्यन्तस्येति च तत्र त्वाहादयानुवृत्त्यैव तद्वाधे सिद्धे मपर्यन्तानुवृत्तिरप्राप्तप्रापणार्था सती ज्ञापकमुक्तस्यार्थस्येति । वयन्तु ब्रूमः मपर्यन्तस्येत्येवानुवर्त्य तस्यादेशौ विधेयौ यदि चान्तरङ्गा आदेशाः स्युः प्रत्ययोत्तरपदयोर्मपर्यन्तस्य न क्वापि सम्भव इति तस्यादेशविधानमनुपपन्नं स्यादिति ज्ञापकमुक्तस्यार्थस्येति ॥

“त्रिचतुरोः स्त्रियान्तिसुचतसु” ॥ “त्रिचतुरोरेव विशेषणमिति” । श्रुतत्वात् । ‘नाङ्गस्येति’ । विपर्ययात् । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘तेनेति’ । ‘प्रियतिसेति’ । अनङ् सौ, अदुशनस्मरुदंसेनेहसाञ्चेत्यनङ् । ‘प्रियतिसाविति’ । अतो हि सर्वनामस्थानयोरिति गुणं परमपि बाधित्वा-त्तरसूत्रेण रादेशः । ‘प्रियतिसु इति’ । इकोचि विभक्तावित्यङ्ग्रहणेन ज्ञापितं लुमता लुप्रेपि क्वचित्प्रत्ययलक्षणं भवतीति, तेन स्वमोर्नपुंसकादिति नित्ये लुकि कृतेपि तिसुभावः । ‘प्रियतिसृणी इति’ । रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमिति क्वचित्पठ्यते । ‘नवृतश्चेति कश्च भवतीति’ । समस्यमान-दशायामृकारान्तस्य तत्र ग्रहणमिति भावः । कबभावे हेतु ‘विभक्त्याश्रय-त्वादित्यादि’ । एवं तावत् स्त्रियामित्यनेन त्रिचतुरोर्विशेषणादव्या-प्तिपरिहारो दर्शितः । अतिव्याप्तिरपि परिहृतेत्याह । ‘यदा चेति । ‘तिसुकेति’ । स्वार्थं कन्प्रत्ययः, अल्पत्वे कुत्सितत्वे सञ्ज्ञायां वा । तत्र विभक्तेर्लुकि कृते तत्र विधीयमानस्तिसुभावो न स्यादिति वचनं, तत्र स्वार्थिः प्रत्ययान्तत्वादुहुवचनान्तस्तिसुकाशब्दः सञ्ज्ञेत्येके ग्रामस्य कस्य चिदेषा सञ्ज्ञा कृठिरिति नास्ति बहुवचनप्रसङ्ग इत्यन्ये । ‘चतस-रीति’ । यथा प्रियतिसावित्यत्र सर्वनामस्थानलक्षणं गुणं बाधित्वा रादेशो भवति तथा ङावपि प्राप्नोति तथा चोत्तरसूत्रे प्रियतिसीति ङावपि रादेशमुदाहरिष्यति पूर्वविप्रतिषेधं च वक्ष्यति । अत्राहुः । अस्मा-देव निर्द्वंशादर्थप्रधानयोरेवादेशः । इह तु स्वरूपप्रधानत्वात्तदभावे गुण-इति । ‘चतस इति’ । अत्र स्थानिवद्भावा ‘चतुरःशसी’ त्यन्तोदात्तत्वे सति ‘उदात्तयो ह्रस्पूर्वादि’ति शस उदात्तत्वप्रसङ्गः, स निपातन-

स्वरेण बाध्यते, यथैव तर्हि निपातनस्वरः शसि स्वरं बाधते तथा षट्
त्रिचतुर्भ्यां हलादिरित्येतं विभक्तिस्वरमपि बाधेत तत्राह । ‘चतसृणा-
मित्यत्र स्थिति’ । तत्र कारणमाह । ‘हलादियहणसामर्थ्यादिति’ । तत्र
हलादियहणस्य चतस्रः पश्येत्येतदेव व्यावर्त्यं नान्यत्किञ्चित् । एतच्च
तत्रैवोपपादितं, यदि च निपातनस्वरो विभक्तिस्वरस्यापि बाधकः स्यात्त-
दान्तरेणापि हल्यहणं विभक्तेः स्वरो न भविष्यति किं हलादियहणेन,
तत्क्रियमाणं ज्ञापयति निपातनस्वरं विभक्तिस्वरो बाधतइति । अन्ये-
त्वाहुः । हलादियहणादेव चतस्रः पश्येत्यत्र ‘चतुरःशसी’त्यस्याप्रशंसि-
वसीयते । यदि स्यात्त ‘उदात्तयणो हलपूर्वादि’ति स्यादेव विभक्तेः दात्त-
त्वमिति तद्व्यावृत्तये हलादियहणमनर्थकं स्यात् । तस्मादाकुदात्तनि-
पातनमेव न कर्तव्यमिति । तत्राकुदात्तस्य चतुश्शब्दस्यान्तर्यत आकुदात्त
एव चतसादेशे सति चतसृणामित्यत्र ‘षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादि’रिति
विभक्तेः दात्तत्वं भवति ॥

“अचि रञ्चतः” ॥ ‘पूर्वसवर्णो स्थित्यादि’ । तिस्रः पश्येत्यत्र ‘प्रथ-
मयोः पूर्वसवर्ण’ इत्यस्यापवादः, प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ‘ञ्चत उदित्युत्त्वस्य ।
प्रियतिसि प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र ‘ञ्चतो द्विसर्वनामस्थानयो-
रिति गुणस्य । ननु यत्र विध्यन्तरस्याप्राप्तिः प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रे प्रियति-
स्रोरिति तत्र इको यणचोत्येव सिद्धमिति विध्यन्तरस्य विषयइदमारभ्यते,
तत्र मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्तइति उत्सर्गपूर्वसवर्णो बाधतइति
युक्तं, मुणविषये तु परत्वात्स एव स्यादित्यत आह । ‘परमपि हीति’ ।
‘ञ्चत इति किमिति’ । तिस्रचतस्रोरनुश्रुतेरलोन्यस्येत्येव सिद्धमिति
प्रश्नः । ‘तिस्रचतस्रोः प्रतिपत्त्यर्थमिति’ । तिस्रचतस्रोरदेशयोरजादावपि
विभक्तौ प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः । ‘अन्यथा हीति’ । ञ्चत इत्यनुव्यमाने
षष्ठीनिर्दिष्टत्वात् त्रिचतुरोरेवायमादेशः स्यात् स च नाप्राप्त्योस्तिस्रचत-
स्रोर्विधीयतइति तयोरपवादः स्यादित्यर्थः ॥

“जराया जरसन्यतरस्याम्” ॥ ‘अतिजरांसीति’ । अतिजर इ
इतिस्थिते यदि पूर्वं नुमागमः स्यात्सोङ्गभक्तोङ्गमेव न व्यवदध्यात् ।

तदवयवं तु जराशब्दं व्यवदधात्येवेति सत्यपि तदन्तविधौ निर्दिश्य-
मानस्यादेशा भवन्तीति जरशब्दान्तस्याङ्गस्यावयवो यो जराशब्दः तस्य
विभक्त्यानन्तर्यं विधीयमानो जरसादेशो न प्राप्नोति । अथापि स्यात् तथापि
सकारात्परस्य नुमः अवयवं स्यात् । तस्मात्परत्वात्पूत्रे जरसादेश एष्टव्यः
तत्र कृते भलन्तलक्षणो नुम् अतिजरसं पश्येत्यत्र अतिजर अम् इति
स्थिते एकदेशविहृतस्यानन्यत्वान्जरशब्दस्य जरसादेशे कृते 'स्वमेर्नपुं-
सका'दिति लुक् प्राप्नोति, न च तदानीमभावस्य प्रसङ्गः, अनदन्तत्वात् ।
ननु चातिजरशब्दस्यादन्तत्वात्तस्यामवस्थायामभावेन बाधितस्य लुक्
पुनः प्रसङ्गो न युक्तः भ्रष्टावसरत्वात् । नैतदस्ति । नात्राम्भावः प्रवृत्तः
परत्वामित्यत्वाच्च जरसादेशेन बाध्यते, तत्र कृते लुक्प्रसङ्गः, एवं तर्हि
सन्निपातपरिभाषया लुङ् भविष्यति । अजादिसन्निपातेन जरसादेशो
निष्पन्नो नोत्सहते तस्य लुको निमित्ततां प्रतिपत्तुं, यद्येवमतिजरसं
ब्राह्मणकुलं तिष्ठति अतिजरसैरिति न सिद्ध्यति, कथं सोऽभिःसञ्चाकारा-
न्तसन्निपातेनाजादिरादेशः कृतोऽकारान्तत्वविधातिनो जरसादेशस्य
निमित्तं न स्यात् । इष्टमेवैतत्सङ्गहीतम् । अतिजरमतिजरैरिति भवित-
व्यमेव गोनर्दीयस्य पक्षः, तदिदमुच्यते । 'इहेत्यादि' । इहेति वाक्योपन्यासे ।
अतिजरसं ब्राह्मणकुलमित्यादि भवितव्यमित्यन्तं गोनर्दीयस्य मतं न पुन-
र्लुक्शास्त्रं प्रवर्त्तत इति यदुक्तं यच्चोक्तम् अतिजरं ब्राह्मणकुलमित्यादि तत्रो-
भयत्रापि हेतुः । 'सन्निपातलक्षण इति' । न पुनर्नुक्शास्त्रमित्यत्र पुनः शब्द-
स्यायमर्थः पूर्वं या लुक्प्राप्तिः साम्भावेन बाधिता या तु जरसादेशे कृते
पुनः प्राप्तिः सापि सन्निपातपरिभाषया न भवतीति । 'अन्ये त्वित्यादि' ।
इतच्च 'टाडसिद्धसामिनात्स्या' 'अतोभिः ऐसि' त्यत्र व्याख्यातम् ॥

“त्यदादीनामः” ॥ द्विपर्यन्ता 'इत्यादि' । इष्टिरेवेयम् । यत्तु व्यते
शेषे लोपवचनं ज्ञापकमिति तदयुक्तम् । उपसर्जनार्थत्वादित्युपसर्ग-
व्ययमिति । यदा तु शेषेलोपल्लोपस्तदा तु सुतरामज्ञापकम् । 'पाठादेव
पर्युदस्ता इति' । तथा च सञ्ज्ञादिसूत्रे वातिकं 'सञ्ज्ञोपसर्जनानां प्रतिषेधः

पाठात्पर्युदास इति । तेन पाठापजीवनेन प्रवर्तमानमिदमपि संज्ञोप-
सर्जनीभूतानां न भवति । 'त्यदादीति' । त्यदादीनामर्थः प्रधानं यत्र
समासे तत्रेत्यर्थः । नहि ते पाठात्पर्युदस्ताः ।

“किमः कः” ॥ 'तेनाकार एव किमो न विधीयत इति' । कथं
पुनरकारविधाने क इत्यादि रूपसिद्धिः, यावता न्यस्य प्राप्नोति । न चा-
न्यस्य पूर्वेण सिद्धिः, द्विपर्यन्तास्त्यदादय इत्युक्तत्वात् । अपरे पुनरेतच्चोद-
भयादेवं पठन्ति तेनाकार एव इमो न विधीयत इति, अयमर्थः । इम
इत्येतावत्सूत्रमस्तु, त्यदादीनाम इत्येव त्यदादीनां संबन्धिन इमोकारो
भवति तत्र नानर्थकेलोन्यविधिरिति सर्वस्यैवेमोऽकारो भवति, तेषामेवं
पठतामुत्तरत्र किमो ग्रहणं कर्तव्यं, न कर्तव्यम् । उति होरिति वक्ष्यामि
इम इत्येव, ततो वाति, इम इत्येव इमोवकारादेशो भवति, तस्मात्साक-
चकार्यमेव कादेशो विहितः ॥

“कु तिहोः” ॥ तिश्चस्य विभक्तिसञ्ज्ञकस्याभावात्तकारे इकार
उच्चारणार्थः । 'कुहेति' । 'वा ह च छन्दसी' ति हप्रत्ययः ॥

“क्विति” ॥ 'क्वेति' । किमोदित्यत्रत्ययः । अथादेशान्तरकरणं
किमर्थं न प्रकृतः कुश्च एव विधीयते एवं च कृत्वा योगविभागोपि
न कर्तव्यः, कुतिहास्त्वित्येवास्तु, का रूपसिद्धिः, यणादेशे कृते क्वेति
सिद्धम् ओर्गुणस्त्वङ्गुत्ते पुनर्वृत्ताविति वचनाच्च भविष्यति, यणादेश-
इत्थनाङ्गत्वाद्वत्येव तत्राह । 'आदेशान्तरकरणमोर्गुणनिवृत्त्यर्थमिति' ।
निष्ठिततत्त्वं दुर्ज्ञानमिति भावः, एवं तर्हि किमोदित्येतत्किमोद्धदिति
वक्तव्यं टिलोपे कृते क्वेति सिद्धमत आह । 'किमोद्धदिति चेति' । कथं
पुनः प्रत्ययान्तरे रूपसिद्धिः यावता ककारस्य जश्त्वं प्राप्नोति, टिलोप-
स्यासिद्धत्वाच्च भविष्यति, कथमसिद्धत्वम्, असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे,
टिलोपो हि इत्प्रत्ययापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः, जश्त्वं तु तदनपेक्षत्वादन्तरङ्गम् ।
'साकचकार्यमिति' । साकचके हि प्रत्ययान्तरे विहिते कक्वेति स्यात् ।
यथान्यासे तु तत्रापि क्वेत्येव भवति ॥

“तदोः सः सावनन्त्ययोः” ॥ साविति प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य ‘स्यश्चन्द्रसि’ ‘सोचिलोपे चेदि’त्यादि निर्देशात् । नाप्युभयोः, तथाहि सति सीत्येव ब्रूयात्, सकारादौ विभक्ताविति । ‘अनन्त्ययोरिति किमिति’ । विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्यदादिषु सकारान्तस्यासम्भवाच्च त्यदादिभिस्तदोर्विशेषणादनन्त्ययोस्तावत्सिद्धम् । अन्यस्य तु त्यदाद्यत्वं भविष्यतीति प्रश्नः, अत्वस्य सौरत्यत्र सावकाशत्वात्सौ परत्वाद्विदमेव स्यादित्युत्पत्तिरं, तत्र केवले सौ पुल्लिङ्गे विशेषाभावात्सम्बुद्धौ । स्त्रियां च प्रत्युदाहृतं, किमर्थं पुनस्तदोरित्युच्यते तवर्गग्रहणमेव क्रियेत, तोःसःसावनन्त्यस्येति । नकारस्यापि तर्हि प्राप्नोति तस्माच्चुच्चि अनेषः अनयम् अनसाविति । नुडयं परादिस्तद्वहणेन गृह्यते ॥

“अदस औ सु लोपश्च” ॥ ‘अमुक इति’ । अदकस् सु इति स्थिते औत्वप्रतिषेधात्त्यदाद्यत्वं दकारस्य सत्वं सकारादुत्तरस्य ‘चाकचो-
कारस्य उत्वम् । ‘उत्तरपदभूतानामित्यादि’ । समासाद्या विभक्तिरुच्यते तदपेक्षत्वादादेशो बहिरङ्गः, ततश्चान्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते तस्या-
दिवद्वावादादेशेषु क्रियमाणेषु परमयं परमहमित्याद्यानिष्ठप्रसङ्गः, तस्मा-
द्वक्तसन्धिकार्याणामेवामी आदेशा वक्तव्याः, एतच्च ‘नेन्द्रस्य परस्ये’त्यत्र ज्ञापयिष्यते । ‘अदसः सोर्भवेदित्यादिः’ । अदस औ इत्येतावदेव सूच-
मस्तु, सावित्येव अदस इति पञ्चमी तथा पूर्वसूत्रे कृतार्थायाः सप्तम्याः
षष्ठ्यां प्रकल्पितायाम् अदस उत्तरस्य सौरौकारो भवतीत्यर्थः, तत्र त्यदा-
द्यत्वे कृते असाविति सिद्धे किं सुलोपो विधीयते । ‘ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धिः’ ।
यदि सौरौकारो विधीयते तदा हि असावित्यत्र त्यदाद्यत्वे ह्रस्वात्प-
रस्याः संबुद्धेरौकारस्य लोपः स्यात् न हलः । नैष दोषः । हलः सजोपे
विधीयते, यद्यप्यं तत्र हल्यग्रहणं कर्तव्यं नेत्याह । ‘प्रकृतं हि तत्’ । ‘हल्-
स्याग्रभ्यो दीर्घादित्यत्र । ननु चेदं प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेदार्थः
एवं तर्हि एङ्ह्रस्वादिति पञ्चमी हलिति प्रथमायाः षष्ठौ प्रकल्प-

यिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्ये' ति । पूर्वसूत्रवद्वा प्रथमाया एव यथा कथं
 विविधाहो भविष्यति । 'आप एत्वं भवेत्तस्मिन्' । इह तर्हि स्त्रियां संबुद्धौ
 असा औ इति स्थिते 'आङि चापः' 'संबुद्धौ' चेत्येत्वं प्राप्नोति, प्रकृते-
 रेव त्वात्वे टापोभावादित्वाभावः । न, भलीत्यनुवर्त्तनात् । नैष दोषः 'बहु-
 वचनेभ्यस्ते' दित्यतो भलीति तत्रानुवर्त्तते भलादौ संबुद्धाविति, औत्वे
 कृते अभलादित्वाच्च भविष्यति, 'प्रत्ययस्याच्च कादित्वम्,' इह तर्हि स्त्रि-
 यामकचि असका औ इति स्थिते 'प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्ये'तीत्वं प्राप्नोति
 प्रकृतेरेव त्वाकारे टापोभावादित्वाभावः, 'शीभावश्च प्रसज्यते' । इह च
 स्त्रियाम् असा औ इति स्थिते 'औङ आप' इति शीभावः प्राप्नोति,
 औत्वविधानं तु पुंसि चरितायै, पाक्षिक इव दोषः, यदौङ आप इति
 पूर्वाचार्यनिर्द्देशस्तदा नास्ति, इतरयोरस्तु पक्षयोरस्ति ॥

"यः सौ" ॥ 'स्त्रियामयं यकारइति' । नपुंसके तु 'स्वमोर्न-
 पुंसका' दिति लुमता लुप्तत्वात्सारभावः ॥

"हलि लोपः" ॥ 'अन्यहणमनुवर्त्ततइति' । यद्यपि तत्प्रथमान्तं
 तथापि हलीति सप्तम्या तस्य षष्ठी प्रकल्प्यते ॥

"मृजेर्वृद्धिः" ॥ 'धातोश्च कार्यमुच्यमानमिति' । वस्तुतो धातो-
 र्यत्कार्यमुच्यते तदिह धातोश्च्यमानमिति विवक्षितं, स धातुः स्वरूपेणैव
 वृद्धतां मा वा, ग्राहितेनानुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्या 'मित्ययमण्य-
 मागमो धातुप्रत्ययणश्च भवति न तु प्रमृड्भ्यामित्यादौ । 'त'प्रत्ययइति' ।
 धातोरित्येव विहिते । 'कंसपरिमृड्भ्यामिति' । अत्र तदन्तविधिना प्रसङ्गः ॥

"अचो ङिति" ॥ तन्दुलनिश्चाय इत्यादौ परिमाणाख्यायां
 सर्वेभ्य इति घञ् । 'गौः गावौ गाव इति' । अत्र गौरित्येतत्साक्षादुदाहरण-
 मितरत्रावादेशे कृते 'ऽत उपधाया' इत्येव सिद्धम् । 'सखायौ सखाय इति' ।
 अत्रापि सखायावित्येतदुदाहरणं जसि तु 'जसि चे'ति गुणे अयादेशे च
 कृते पूर्ववत्सिद्धम् । 'च्यौत्रमिति' । बलनाम ह्यान्दसं, तमिच्छौलैरा-
 र्यन्ति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते यावता जेतृयोऽनृशब्दाभ्यां प्रज्ञादपि

जेत्रं यौत्रमिति सिद्धं, ज्यौषमिति उणादयो ऽभ्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि, तण्डुलनिश्चायः श्चावको लावक इत्यादौ तु गुणे अयवोश्च कृतयो' रत उपधाया' इत्येष सिद्धम्, एवं कारक इत्यादौ 'गोतो णि' दित्येतद्गोत औदिति वक्तव्यं गोत औकारादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः, कथं सखायौ सखायः, 'सख्युरसंभुदा' वित्येतत्सख्युरैदिति वक्ष्यामि । अचो-
च्यते, जिणतीति तावदुत्तरार्थं वक्तव्यं किञ्च प्रियमाचष्टे प्राययतीत्यादौ प्राद्यादेशेषु वृद्धिर्न स्यात्, अथ ते दीर्घान्ता विधीयेरन् तदतिगुह स्या-
दिति यथान्यासमेवास्तु ॥

“तद्धितेष्वचामादेः” । ‘अचामादेरचो वृद्धिरिति’ । ननु च इक्-
परिभाषोपस्थानादिक एव स्यान्तिस्त्वेन भवितव्यं, यद्यपि तुन्यजातीयस्य
निर्द्धारणं भवति यथा गवां कृष्णा संपचतीरतमेत्युक्ते गौरैव प्रतीयते
तथात्रायचामादिरजेव, तथापि साक्षादव इति निर्द्देशाभावादिकूपरि-
भाषोपतिष्ठेतैव इगात्मकस्याच इति, तस्मात्स्थानिनिर्द्देशार्थमच इति
वक्तव्यं, तत्र वक्तव्यम्प्रकृतमनुवर्तते, अचो जिणतीति, तत्र निर्द्दिष्टस्यानि-
कत्वादिकूपरिभाषाया अच्योपारः, अथ त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्र त्वष्ट्रज-
गच्छब्दाभ्यां तस्येदमित्याणि कृते यथाक्रममचो जिणति अत उपधाया
इति वृद्धिः कस्माच्च भवति, तत्राह । ‘त्वाष्ट्रोजागत इत्यत्रेति’ ।
‘अन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधतइति’ । परत्वादिति भावः । अन्त्योपधा-
लक्षणाया वृद्धेरवकाशः गौः याचकः, अस्या अवकाशः सुश्रुत् सैःश्रुतः,
त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादादिवृद्धिर्भवति, सकृद्वृत्तिन्याय-
श्चाश्रीयते न पुनः प्रसङ्गविज्ञानम्, एवं च कृत्वा पुष्करसच्छब्दस्यानु-
शतिकादिषु पाठोर्थवाच्यं भवति, यदि त्वादिवृद्धिर्विषयेन्योपधावृद्धिः
स्यात्तदोपधालक्षण्यैव वृद्ध्या पौष्करसादेः सिद्धत्वादनुशतिकादिषु तत्र
पठेत्, ठगर्थे तत्र पाठः स्यात् पौष्करसादिकः, नह्यत्रोपधालक्षणा वृद्धिः
प्राप्नोति अजिणत्वात्, नैतदस्ति, नह्यस्माच्चरत्यर्थं ठगुत्पद्यते, अनभिधा-
नात् । यद्वा प्रतिपदविहिते बाह्यादिलक्षणे इत्येवोभयपदवृद्धिः नान्यत्रेति
ठगर्थः पाठो न भवति, यत्र त्वादिवृद्धिः प्रतिषिध्यते तत्रान्त्योपधालक्षणा

वृद्धिः कस्माच्च भवति, व्यसोर्भावावौ वैयसधम्, इङ्गन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण्, व्यापदि भवं वैयापदमिति, तत्राप्यैवौ परत्वात् बाधकाविति सिद्धम् ॥

“किति च” ॥ ‘नाडायनः चारायणइति’ । नडादिभ्यः फक् । ‘आचिकः शालाकिक इति’ । दीव्यत्यर्थेठक् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्राविरचितायां पदमञ्जर्यां

सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयश्चरणः ॥

“देविकाशिशपादित्यवाङ्दीर्घसत्रश्रेयसामात्” ॥ अत्र विशेषण-विशेष्यभावे कामचाराद्देविकादिभिरङ्गं विशेष्यते, तेन वा तानि, तत्रापि सामानाधिकरण्येन वैय्यधिकरण्येन वेति चत्वारः पदाः । तत्र देविका-दिभिः सामानाधिकरण्येनाङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधिसम्भवाद्देविकाद्व्यन्तस्याङ्गस्याचामादेराकारो भवतीत्यर्थः स्यात् । तत्र केवलानां न स्यात्, नहि तदेव तदन्तं भवति, व्यपदेशिवद्भावोपि प्रातिपदिकेन निषिद्धः । यदि तु प्रत्ययविधिविषयः स प्रतिषेधः, तदा केवलानां भवतु तदादौ तु न स्यात् । देविकाकूले भवा दाविका कूलाः शालय इति । तदन्ते चातिप्रसङ्गः, सुदेविकादौ भवं सौदेविकमिति, अत्र सोऽकारस्याकारः स्यात् । अथ वैयधिकरण्येन विशेषणं देविकादीनां यदङ्गमिति, किं च देविकादीनामङ्गं यत्र च ते ऽवयवभूताः, ततश्च केवलाच्च स्यात्, नहि स एव तस्यावयवो भवति, व्यपदेशिवद्भावोपि प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः, यदि तु प्रत्ययविषयः स प्रतिषेधस्तदा केवलानां भवतु तदन्ते त्वतिप्रसङ्गः पूर्ववत्, केवलं तदादावप्रसङ्ग एवास्मिन्यस्ते परिहृतः, अथाङ्गं सामानाधिकरण्यं विशेषणमङ्गं ये देविकादयइति तदा तदन्तेतिप्रसङ्गः परिहृतः तदादौ त्वप्रसङ्गः स्यादेव तदेव तर्हि व्यधिकरण्यं विशेषणम्, अङ्गस्यैव अवयवभूता देविकादयस्तेषामचामादेराकार इति, तदा केवले तदादौ च न दोषः, किं तु परपदभूतानामपि तेषामाकारप्रसङ्गः तत्र प्रायामे पूर्वशांशप इत्यादाविष्ट एवाकारः, सुदेविकादावयामेत्वनिष्टप्रसङ्गः तदेवमेते

वत्सारोपि पक्षा दुष्टाः, अथापरः पक्षः, अङ्गेन देविकादिभिश्चाचामादिर्षि-
शेष्यते, अङ्गस्याचामादेराकारो भवति स चेद्वेविकादीनां संबन्धी भव-
तीति, अत्र पक्षे केवलेषु तदादौ चाङ्गे नास्ति दोषः, नापि सौदेविकमित्यत्र
पूर्वपदस्योत्तरपदस्य वा प्रसङ्गः किं तु प्राग्ग्रामे पूर्वगांशप इत्यादावुत्तरप-
दभूतानां देविकादीनामाकारो न स्यात्, नैष दोषः, प्राचां ग्रामनगराणा-
मित्यत्रैतदनुवर्तिष्यते । तत्र च वाक्यभेदेन संबन्धः, प्राचां ग्रामनगराणा-
मुत्तरपदस्याचामादेरवो वृद्धिर्भवति । देविकादीनामुत्तरपदानामचामादेरा-
कार इति, अयमपि वृत्तिकारस्य पक्षो न भवति, यद्ययं पक्षो ऽभविष्यत् उत्त-
रपदवृद्धावप्येतदनुवर्तिष्यत इत्येवावश्यम् ।

कस्तर्हि वृत्तिकारस्य पक्षो ऽयमभिधीयते ।

परिभाषेयमान्तर्यपरिभाषापवादिनी ॥

देविकादेराचामादेर्यत्र वृद्धिः प्रसज्यते ।

तत्रोपतिष्ठते, तेन सर्वमिष्टं प्रसिध्यति ॥

इति । अनारभ्यमाणे एतस्मिन्देविकादीनामादेरवो वृद्धिर्भवन्ती
स्थानेन्तरतमवचनादैकारः प्राप्नोति, तदपञ्चदेनाकारः प्राप्यते, तत्राङ्गं भवतु
देविकादयः पूर्वपदमुत्तरपदं वा सर्वथा यत्र देविकादीनामचामादेरवो वृद्धि-
प्रसङ्गः तत्राकारो भवतीति परिभाष्यते । ननु च अङ्गस्येति वर्त्तते, सत्यं, नैव-
मस्याभिसंबन्धः, अङ्गस्याचामादेराकारो भवति स चेद्वेविकादीनां संबन्धी-
ति, किं तर्हि देविकादीनामचामादेराकारो भवति स चेदङ्गस्य संबन्धीति,
अथैवमभिसंबन्धे किं व्यावर्त्यं, न किं चित्, अनुवृत्तस्य तु संबन्धो वक्तव्य इत्ये-
तावत् । 'साय्याकार एव भवतीति' । उक्तोत्र हेतुः । 'वहीनरस्येति' । वही-
स्यास्तीति वही, वही चासौ नरश्चेति वहीनरः, अन्येषामपि दृश्यतइति
दीर्घत्वम् । 'वहीनरिरिति' । अत्राकारवृद्धिः प्राप्ता इकारेण बाध्यते, तस्य
त्वैकारवृद्धिर्भवत्येव, नहि तस्यां नाप्राप्यामिक्तरो विधीयते, एवं च कृत्वा
सूत्रेण्यकार एव विधेयस्तस्याकारवृद्धौ सिद्धमिष्टं तथा तु न कृतमित्येव ।
'केचित्त्विति' । विहीनो नरो विहीनरः, एषोदरादित्वाच्चशब्दस्य लोपः ॥

“केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः” ॥ ‘लौकिकं हि तत्र गोत्रं दृश्यत इति’ । मित्रयुशब्दो ऽभेदोपचारात्तदपत्यसंताने यदा वर्तते न परं प्रकृतावेव तदेदमुच्यते, यदा तु दृष्ट्यादिभ्यष्टजो यस्कादित्वाद् बहुषु लुक् क्रियते तदा पारिभाषिकेपि गोत्रे न दोषः, अत्र यद्यपि वृद्धिप्रसङ्गेय-मादेश उच्यते तथापि वृद्धिर्न बाध्यते विषयभेदात्, अचामादेर्वृद्धिः, यादे-रियादेशः, अङ्गं तूभयोर्विशेषणं न कार्यं ॥

“न व्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैव” ॥ अत्रार्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदस्तस्यैव द्योतकस्तुशब्दः, पूर्वावित्यनेन संबन्धादैवाविति प्राप्ते एकवचनं सौत्रं, वृत्तौ तु क्रियाविशेषणत्वाद्भेदवचनम् । ‘ताभ्यां तु पूर्वमिति’ । ‘ऐजागमो भवतीति’ । टित्त्वाद्यागमलिङ्गाभावेपि पूर्व-शब्देन देशविशेषे भवचागम इत्युच्यते, आगच्छतीत्यागम इति । ‘वैयसनमिति’ । गतिकारकोपपदानां प्राक् सुबुत्पत्तेः समास इत्युत्तरप-द्विषयमित्यवोचाम, तेन वैयसनादिषु य्वोः पदान्तत्वं, स्वस्वशब्दः शिवादिः । ‘याष्टीक इति’ । शक्तियष्टोरीकक्, ननु चात्राचामादेः स्थाने यौ य्वौ ताभ्यामित्याश्रयणादेव न भविष्यति, तत्राह । ‘यत इमं द-ति’ । इण् गतौ, लटः शत्रादेशः, शपो लुक्, इणो यण्, इहासत्यपि प्रतिषेधे वैयसनमित्यादौ व्यसन अ इति स्थिते वृद्धिश्च प्राप्नोति ऐजागमश्च, तत्र वृद्धिरनित्या शब्दान्तरप्राप्तेः, सा ह्येचि कृते तस्यैव प्राप्नोति तन्मध्य-पतितस्य तद्वहणेन ग्रहणात्, ऐजागमस्तु नित्य इति स एव तावद्ववति, तत्र कृते यद्यपि पुनः प्रसंगविज्ञानाद् वृद्धिस्तथाप्यान्तर्यत एकारस्यैकार औकारस्यौकार इति न कश्चिद्वोषः किं प्रतिषेधेन । नन्वसति तस्मिन्वै-याकरणी भार्या अस्य वैयाकरणभार्य इति वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भाव-प्रतिषेधः स्यात्, सति तु प्रतिषेधे न भवति, कथं न भवति, यावता वृद्धेर्निमित्तं अणका यस्मिंस्तद्धित इति बहुव्रीहिः, विद्यते चात्र णकारः,

१ क्रियाविशेषणत्वाच्चपुंसकैकवचनमिति ई. पु. पा. ।

२ सुद्वितमूलपुस्तके यतश्चात्रा याता इति पाठः स पदमन्वयसंमतः, यत इमे कात्रा इति पाठस्तु युक्तः ।

सत्यं, विद्यते, निमित्तं तु न भवति, कुर्वद्रूपे हि निमित्तशब्दो मुख्य
इत्युक्तं, ननु च मा भूतद्विज्ञेयत्वामादेरित्यस्या वृद्धेर्निमित्तं य एव त्वसौ
चित्तद्विताश्रय एव विधीयते तस्यैव वृद्धिसञ्ज्ञकस्य निमित्तं णकार इति
स्यादेव पुंस्त्वप्रतिषेधः, उच्यते, नहि वस्तुतो या वृद्धिस्तस्या यच्चिमित्तं
अकारादिस्तद्वृत्ति प्रतिषेधः किं तर्हि वृद्धिरित्येवं या विधीयते तच्चि-
मित्ते, अतः पुंस्त्वप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्य एव, न वक्तव्यः,
एकस्मिन्नङ्गे विशेषविहितावैचौ सामान्यविहिताया वृद्धेर्वाधकौ भवि-
ष्यतः, सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायात्, ततश्च पूर्ववत्पुंस्त्वा-
वप्रतिषेधो न भविष्यतीति ख्याभ्यां पूर्वमैजित्येवास्तु, नार्थः प्रतिषेधेनेत्यत
आह । 'प्रतिषेधवचनमिति' । प्रतिषेधवचने सति याभ्यां ख्याभ्यां परस्य
वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते, ताभ्यामेव पूर्वावैचौ भवत इत्यर्थो भवति,
असति हि तस्मिन् यौ कौ चन ख्यौ गृह्येयातां, तस्मादैवोर्विशिष्टो विषयः
प्रकृप्तो यथा स्यादित्येवमर्थं प्रतिषेधवचनं क्लियतइत्यर्थः । 'दाध्यश्चि-
र्माध्यश्चिरिति' । दधि प्रियो ऽश्वो यस्य स दध्यश्वः, एवं मध्यश्वः,
ताभ्यामत इज् । ननु वाचामादेरित्यनेन ख्यौ विशेषयिष्यामः, अचामा-
देरचः स्थाने यौ ख्याविति, एवमपि द्वे अशीती अधीष्टः, तद्वितार्थ इति
समासः, तमधीष्ट इति प्राग्वतेष्टक, द्वाशीतिकः, अत्र प्राप्नोति । सति
तु प्रतिषेधे तद्वितेष्टत्वामादेरित्यनुवृत्तेर्याभ्यां परस्य तद्वितेष्टत्वामादे-
रिति वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते, ताभ्यामिति विज्ञायते, अत्र तु संख्यायाः
संवत्सरसंख्यस्य चेत्येषमुत्तरपदवृद्धिर्विधीयत इति तस्या निषेधाभावादज्ञा-
गमाभावः सिद्धः । स्यादेतत् । अचामादेरित्यनुवृत्तं स्वरूपपरं सद्वृद्धेर्विशेष-
णम्, अचामादेरित्येवं या वृद्धिस्तस्याः प्रसङ्गे तदपवादो ख्याभ्यां पूर्वमैचौ
भवत इत्यर्थः, इह तु नैवं वृद्धेः प्रसङ्ग इत्येवौ न भविष्यत इति ।
एवमपि ख्यावविशेषितौ स्यातां, ततश्च दाध्यश्वादौ प्रसङ्गः । न च
सङ्गच्छुतमचामादेरित्येतदेवोभयं विशेषयितुमर्हति येनाचामादेः स्थाने
ख्यौ ताभ्यां पूर्वावैचौ भवतः, सति तस्मिच्चामादेरित्येवं वृद्धेः प्रसङ्ग-
इत्याश्रयणाच्च क्वापि दोषः स्यात्, न च तन्नावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणे

प्रमाणमस्ति, तस्मात्सुष्ठुतं प्रतिषेधवचनमैवोर्विषयप्रकृत्यर्थमिति ।
 'उत्तरपदवृद्धेरपीति' । एतच्च तत्रास्याधिकाराल्लभ्यते । 'यत्र त्विति' ।
 एतदप्युत्तरपदेन खोर्विशेषणाल्लभ्यते, उत्तरपदस्य यौ खौ ताभ्यां परस्य
 वृद्धिर्न भवति ताभ्यां च पूर्वमैजागम इति । इह इश्च अजश्च यजौ, उश्च
 अजश्च वजौ, तयोरिदं ऐयजम्, औवजमिति, ऐवोरभक्तत्वादतन्मध्य-
 पतितत्वाच्चाङ्गग्रहणेनाग्रहणादैयजीयमौवजीयमित्यादौ शेषनिघातो न
 स्यात्, शेषविवक्षायां च वृद्धाच्छे न स्यात्, प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वात्,
 उच्यते । यद्येवंविधमभिधानमस्ति ततः पूर्वशब्द आवर्तयितव्यः, तत्रैको
 ऽवयववचनः, अपरो व्यवस्थावचनः, खाभ्यां पूर्वावैचौ भवतस्तौ चाङ्ग-
 स्यावयवाविति, अत्र संयहश्लोकौ ॥

नाप्राप्ताया हि वृद्धेः प्रतिपदविधिरैज्जाधको नञ्किमर्थो,
 याभ्यां खाभ्यां परस्यैव प्रसजति तत एवैष पूर्वा यथा स्यात् ॥
 मा दाध्यश्वादिके भूदिति ननु विहितौ यावचां स्थानआदे-
 खौ ताभ्यामैजिहैवं न भवति इति चेद् द्वे अशीती अधीष्टे ॥ १ ॥
 स्यादैज् द्याशीतिकेङ्गाद्यच्च इति विहितस्यैव ऐज्जैत्प्रसङ्गा-
 द्यौ न स्यातां विशिष्टौ श्रुतमपि च सकृच्चोभयं भेत्तुमहम् ।
 स्यादेतस्योत्तरत्राण्यधिकृतिरिह च ख्योः पदस्योत्तरस्यै-
 वं पूर्वत्रैयलिन्दे भवति न च भवेद् द्वे अशीती अधीष्टे ॥

"द्वारादीनां च" ॥ 'दौवारिक इति' । तत्र नियुक्त इति ठक् ।
 'द्वारपालस्येदं दौवारपालमिति' । सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध-
 लक्षणश्चो न भवति, कलापिनेणित्यत्राण्यग्रहणस्याधिकविधानार्थत्वा-
 द्वा । कथं पुनर्द्वारशब्दस्य पाठे द्वारपालशब्दस्य विधिरयं भवति, तत्राह ।
 'तदादिविधिश्चात्र भवतीति' । अत्र च कारणं देविकादिसूत्रश्लोकं,
 ज्ञापकं चात्र वक्ष्यति । 'सौवरोध्याय इति' । स पुनः शन्तनुप्रणीतः,
 फिषित्यादिकं, सौवर्यः रुप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति भाष्ये । 'शोभनोध्यायः
 स्वाध्याय इति' । आङ्ग्रे मध्ये प्रक्षेप्तत्र्यः, अन्येषामपि दृश्यतइति वा
 उत्तरपदादेर्दीर्घत्वम् । 'एवमपीत्यादि' । यद्यत्र स्वशब्दः पठ्यते किमा-

यातं स्वाध्यायशब्दस्य तत्राह । 'तदादावपि हीति' । स्वार्थकस्वा-
भाविकादयस्तु भाष्यप्रयोगात्साधवः । 'स्मैयकृत इति' । अर्षित्वादण् ।
'शेषादंष्ट्रो मणिरिति' । शुनो दन्तदंष्ट्रेति दीर्घत्वं पूर्ववदण् ॥

"न्ययोधस्य च केवलस्य" ॥ 'नैययोध इति' । नीचैर्गतौ परोद्देशवृ-
त्तद्व्यर्थः । 'अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थमिति' । अपदान्तत्वाद्यकारस्य ।
अथास्मिन्नपि पक्षे केवलग्रहणं किमर्थं, यावता न्ययोधस्येत्युच्यते, तत्र कः
प्रसङ्गे यत्तदादौ स्यात् । ज्ञापनार्थं तु । एतज्ज्ञापयति, अस्मिन्प्रकरणे
यान्युपात्तानि तानि तदादिवृद्धिभाजोचो विशेषणानीति ॥

"न कर्मव्यतिहारे" ॥ 'कर्मव्यतिहारे यदुक्तमिति' । यदस्मिन्प्र-
करणे उक्तं तत्कर्मव्यतिहारे न भवतीत्यर्थः ॥

"स्वागतादीनां च" ॥ व्यावक्रोशीत्यादौ व्यवपूर्वा धातुः कर्म-
व्यतिहारे दृष्ट इति व्यवहारशब्देऽपि कर्मव्यतिहारे वर्तते, ततश्च पूर्वण्यै-
षात्र सिद्धेरत्रास्य पाठोऽनर्थक इत्याशङ्क्याह । 'व्यवहारशब्देऽयमिति' ।
'द्वारादिषु स्वशब्दस्य पाठादत्र प्रसङ्ग इति' । तदादेरपि तत्र ग्रहणं
भवतीत्युक्तमेव ॥

"श्वादेरिजि" ॥ 'तत्र चेत्यादि' । यदि तत्र तदादिविधिर्न
स्यात् एतद्वचनमनर्थकं, कथं, केवलश्वन्शब्दो द्वारादिषु पठ्यते तत्र कः
प्रसङ्गे यत्तदादेः स्यात् । 'तदादिविधिर्भवतीति' । अस्मिन्प्रकरणे
यदुक्तं तद्वृद्धिभाजोचो विशेषणमित्यस्मिन्नर्थे ज्ञापकमित्यर्थः । 'इकारादि-
ग्रहणं चेत्यादि' । श्वादेरितीति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र वर्णग्रहणे सप्त-
मीनिर्देशात्तदादिविधिः । 'स्वागणिक इति' । श्वगणावृजिति ठञ् । 'तद-
न्तस्येति' । इजन्तस्य । 'श्वाभस्त्रमिति' । इजश्चेत्यण्, तन्निमित्तो वृद्धिप्र-
तिषेध ऐजागमश्च भिन्नकत्त्वादशक्य इजाश्रयेण प्रतिषेधेन निवारयितु-
मिति वचनारम्भः ॥

"उत्तरपदस्य" ॥ उत्तरत्राचामादेरित्यनुवृत्तेरुत्तरपदस्याचामादे-
वृद्धिर्वेदितव्या, ननु चावयवावृत्तोरित्यादौ अवयवादित्यादिका पञ्चमी,

तत्रान्तरेणाप्युत्तरपदग्रहणमुत्तरपदस्यैव भविष्यति, अत आह । 'यत्रेति' ।
 आदिपदेन हृद्वगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च, अनुशतिकादीनां च, देवतावृ-
 न्द्वे चेत्येतेषां ग्रहणम्, एषु योगेषु पञ्चमीनिर्देशाभावादसत्यस्मिन् अधिकारे
 ऽङ्गस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् नोत्तरपदस्य, वचनं तु नियमार्थं स्यात्,
 जएव प्रोष्ठपदानां नान्यत्र, प्रोष्ठपदानामेव वा जइति, वचनसामर्थ्याद्वा
 पूर्वपदस्यैकनाम्यचो वृद्धिविधानार्थं स्यात्, तस्मादेतदर्थमेवायमधिकारः
 कर्तव्यः, किमिदानीं पञ्चमीनिर्देशेष्वस्यानुयोग एव, नेत्याह । 'पञ्च-
 मीनिर्देशेष्वपीति' । 'वृद्धेश्च व्यपदेशार्थमिति' । उत्तरपदाधिकारे
 विहिता या वृद्धिरिति व्यपदेशो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । क पुनरेवं-
 विधेन व्यपदेशेन प्रयोजनमित्यत आह । 'उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्य-
 चेति' । सर्वभासः सर्वकार इत्यादौ माभूदित्येवमर्थं तत्रैवमाश्रितम् ॥

“अवयवादृतोः” ॥ 'अतोवृद्धिमद्विधावित्यादि' । अतोः
 अतुवाचिनः शब्दाद्वृद्धिमद्विधौ वृद्धिनिमित्ते प्रत्यये विधीयमाने तदन्त-
 विधिः, अतुशब्दान्तादपि प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । किं सर्वत्र, नेत्यत आह ।
 'अवयवादिति' । अवयववचनात्परो यदा अतुवचनस्तदेत्यर्थः । ये त्ववय-
 वानामिति षष्ठीबहुवचनान्तं पठन्ति तेषां न समीचीनोर्थः । तथा च
 सुसर्वाद्वृद्धिर्दिक्शब्देभ्य इति पञ्चम्या निर्देशि । 'पूर्वासु वर्षासु भव इति' ।
 तद्वितार्थे इति समासः, अन्ये त्वदिक्शब्दत्वाद्विशेषणसमासं मन्यन्ते ।
 अथात्रापि तदन्तविधिना वर्षाभ्यष्टगेव कस्माच्च भवत्यत आह । 'अव-
 यवपूर्वस्यैव हीति' ॥

“सुसर्वाद्वृद्धाज्जनपदस्य” ॥ 'जनपदवाचिन इति' । स्वरूपग्रहणं
 तु न भवति, उत्तरसूत्रे मद्रप्रतिषेधात् । 'सुसर्वाद्वृद्ध्यादि' । जनपदवा-
 चिनः शब्दस्यानन्तरे प्रत्यये विधीयमाने तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति,
 यदि सुप्रभृतिभ्यः परः सम्भवतीत्यर्थः ॥

“ दिशोऽमद्रायाम् ” ॥ ‘ पूर्वपाञ्चालक इति ’ । तद्वितार्थे समासः । ‘ पौर्वपञ्चालक इति ’ । अत्रयववाच्यत्र पूर्वशब्दः, एकदेशिसमासादुज्प्रत्ययः । अदिक्शब्दत्वादादिवृद्धिरेव भवति, यद्येवं वुजापि न भवितव्यमदिक्शब्दत्वादेव, अस्त्यत्र विशेषः, सुसर्वाद्वादिक्शब्देभ्य इति तदन्तविधौ शब्दग्रहणं क्रियते दिशि वृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्येवं यथा विज्ञायेत, वृद्धिविधौ तु दिश इत्येतावदुच्यते, अन्ये त्वणन्तमेव प्रत्युदाहरणं पठन्ति ॥

“ प्राचां ग्रामनगराणाम् ” ॥ प्राचामिति नाचार्यनिर्द्देशः, जनपदादिभिर्देशैः साहचर्यात् । ‘ पूर्वेषुकामशम इति ’ । पूर्वा चासाविषुकामशमी चेति दिक्संख्ये सञ्ज्ञायामिति समासः, ततो भवार्थे दिक्पूर्वपदादसञ्ज्ञायां अ इति अप्रत्ययः । ‘ पूर्वपाटलिपुत्रक इति ’ । पूर्ववत्समासः, रोपधेतोः प्राचामिति वुज्, यद्यप्येकमेव पाटलिपुत्रं तथापि पाटलिपुत्रस्यैकदेशे पाटलिपुत्रशब्दस्य वृत्तेः पूर्वत्वविशेषणं युक्तमेव, जना यत्र सन्ति स ग्रामः, ततश्च नगरमपि ग्रामः, ये हि ग्रामे विधियो नेष्यन्ते साधीयस्ते नगरेषु न क्रियन्ते, तद्यथा अभत्यो ग्रामकुक्कुट इति सुतरां नागरोपि न भक्ष्यते, ग्रामे नाध्ययमिति साधीयो नगरेषु नाधीयते । शास्त्रेपि, उदीच्यग्रामाच्च बहूवोन्तोदात्तात्, वाहीकग्रामेभ्यश्च, दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानवानराटेषु, नगरमपि गृह्यते, तस्मादिहापि नार्था नगरग्रहणे नेत्यत आह । ‘ ग्रामत्वादेवेति ’ । ‘ सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थमिति ’ । अङ्गस्येति प्रकृतम्, उत्तरपदस्येति च, तत्र ग्रामाणामित्येतदङ्गस्येत्यनेन सम्बध्यते ग्रामवाचिनामङ्गानां मिति, नगराणामित्येतदुत्तरपदस्येत्यनेन नगरवाचिनामुत्तरपदानामिति । न चार्थं सम्बन्धभेदः, सकृदुपाते ग्रामशब्दे सम्भवति तस्माच्चरग्रहणं क्रियते, तत्र दिक्पूर्वपदो हीत्यादिना सम्बन्धभेद आश्रयणीय इत्यत्र हेतुर्दर्शितः । तत्रेत्यादिना तु स एव सम्बन्धभेदः । इह पूर्वेषुकामशम इति समसनक्रियानन्तरं पूर्वात्तरपदयोर्गुणः प्राप्नुष्वन्तरङ्गः, उत्तरपदवृद्धिस्तु पश्चादुपनततद्वितापेक्षत्वाद्विहरङ्गा, तत्र गुणे कृते पूर्वात्तरयोर्व्यपवर्गाभावाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति, अन्तादिवद्वाचोप्युभयतः

आश्रयणे प्रतिषिद्धः, अत्र हि दिग्वाचि पूर्वपदमुत्तरपदं च युगपदाश्रीयते तत्राह । ‘पूर्वेषुकामुशम इत्येवमादिस्थिति’ । यथा नेन्द्रस्य परस्येति ज्ञापकं तथा तत्रैव वक्ष्यामः ॥

“संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च” ॥ संवत्सरश्च संख्या च संवत्सर-संख्यं, समाहारद्वन्द्वः । ‘द्विसांवत्सरिक इति’ । प्रवतेष्टञ्, तस्याध्यर्थ-पूर्वेति लुङ् भवति, अनाहर्णित्वात् । ‘द्विषाष्टिक इति’ । ननु तमधी-ष्टो भूत इत्यत्र कालादिति वर्तते, तत्कथं द्विषष्ठादिशब्देभ्यः प्रत्यय इत्यत आह । ‘द्विषष्ठादिशब्द इति’ । ‘कालवृत्तिः शब्दस्तत्र दृश्यते न मासादय एवेति भावः । ननु च परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाणयोरित्यत्र परिच्छेदहेतुत्वमात्रं दृश्यते न त्वारोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तदेव प्रस्थादि, अन्यथा शाणप्रतिषेधोनर्थकः स्यात्, कालश्चापि परिच्छे-दहेतुर्भवत्येव, ततश्च संवत्सरग्रहणमनर्थकं परिमाणान्तस्येत्येव सिद्ध-त्वादित्यत आह । ‘संवत्सरग्रहणमिति’ । ‘द्वैसमिक इति’ । अधी-ष्टादिषु समायाः खः, द्विगोर्वेति पठे ठञ्, न केवलं वृद्धिविषय-मेव ज्ञापकं किं तर्हि सार्वत्रिकमित्याह । ‘द्विवर्षा माणविकेति’ । द्वे वर्षे भूता इति पूर्ववद्वञ्, तस्य वर्षान्तुक्, चित्तवति नित्यमिति लुक् । ‘पर्युदासो न भवतीति’ । प्रतिषेधस्य, तेन प्रतिषेध एव भवति, अथ संख्याग्रहणं किमर्थं, यावता संख्यायापि परिच्छिद्यते, तत्र परिमा-णान्तस्येत्येव सिद्धं, केचिदाहुः । संख्याग्रहणमपि ज्ञापकार्यमेव परिमाणग्र-हणेन संख्यापि न दृश्यतइति, तथा चापरिमाणविस्ताचितेत्यत्र वृतावुक्तं, कालः संख्या च परिमाणं न भवति । द्विवर्षा त्रिवर्षा द्विशता त्रिश-तेति । अपर आह, साक्षाच्छिष्टेन निमित्तभावेनानुमितं कार्यित्वं मा बाधीति परिमाणात्पृथगिह संख्याग्रहणं कृतमिति ॥

“वर्षस्याभविष्यति” ॥ ‘यस्येत्यादि’ । यस्य यियत्तोर्यागवर्षाद्वा-रभ्य त्रीणि वर्षाणि धान्यं भावि तावन्तं कालं जीवनाय पर्याप्तं स सोमयागे-धिकारी न न्यून इत्यर्थः । ‘गम्यते हीति’ । वाक्यार्थस्तत्र भविष्यत्ता न पदार्थे

इत्यर्थः । 'द्विवार्षिको मनुष्य इति' । वर्षाल्लुक्, चित्तवृत्तिरित्यमिति नित्यं
लुङ् भवति, भूतार्थेण हि स इष्यते, अन्यत्र चित्तवृत्त्यपि विकल्प एव ॥

“परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाखयोः” ॥ 'द्विकौडविक इति' । कुडेर-
वप्रत्यये कुडवः प्रस्थचतुर्थभाग इत्युणादिषु व्युत्पत्तिः, कुडवमित्येतदव्यु-
त्पन्नं शब्दान्तरं द्रष्टव्यं, ततः प्राग्वतेष्टञ्, अनार्हीयत्वाल्लुगभावः । 'द्विभ्यां
सुवर्णाभ्यामिति' । शाण्यतिषेधात्परिच्छित्तिसाधनमिह परिमाणं तेना-
न्मानस्यापि भवति, लोहिनी गुञ्जा, ताभिः पञ्चभिः परिमितमाकाश-
विशेषयुक्तं हिरण्य पाञ्चलोहितिकं कलापः, कोशी धान्यविशेषः । 'यो-
गविभागेनेति' । पूर्वासु वृत्तिषु तदस्य परिमाणं संख्यायाः सञ्ज्ञेत्येकयो-
गेन पठितत्वाद्वाक्ये तत्र योगविभागस्योक्तत्वादेवमुक्तम्, । 'तद्वितान्त-
श्चायमिति' । यथा त्वध्यधपूर्वद्विगोरित्यत्र धातुिकं तथा तद्वितलुकि
सति सञ्ज्ञेति तत्रैवावाचाम । 'द्वैशाण इति' । यद्यत्रोत्तरपदद्विः स्यात्
पूर्वपदस्य न स्यात्, कुलिजं धान्यमानम्, अन्तयद्वयं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

“जे प्रोष्ठपदानाम्” ॥ 'जइति जातार्था निर्द्विश्यतइति' । उप-
सरज इत्यादौ दृष्टस्य पदैकदेशस्य प्रयोगः, भीमसेना भीम इतिवत् ।
'बहुवचननिर्द्वैशादिति' । यद्यपि ज्योतिषां बहुत्वाद्बहुवचनान्तप्रोष्ठपदा-
शब्दस्तथापि तस्यैव शब्दरूपापेक्षायामेकवचनं न्याय्यं मन्यते ॥

“हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च” ॥ 'सुहृद इति' । सुहृददुहृदौ
मित्रमित्रयोरिति निपातितः सुहृच्छब्दः, यदा तु सुहृदयस्येदमिति पाठः,
तदा हृदयस्य हृल्लेखेत्यादिना हृद्भावः । 'सौहार्दमिति' । वा शोक-
व्यञ्जरोगेष्विति हृद्भावः, सिन्धवो जनपदः, नदीवचनस्यापि ग्रहणं, तथा
अमुद्रवचनस्यापि ॥

“अनुशतिकादीनां च” ॥ 'आनुशतिकमिति' । शतेन क्रीतं
शतिकं, शताच्च उच्यतावशतइति ठन्, अनुगतः शतिकेन अनुशतिकः,
ततस्तस्येदमित्यण् । 'आनुहौडिक इति' । चरतीति ठक् । 'आनुसां-
वरणमिति' । तत्र च दीयते कार्ये भववदित्यण् । 'आनुसांवत्सरिक-
मिति' । बहुचान्तोदात्तादृञ्, कुरुकतशब्दो गर्गादिः । 'सार्वलौकिक-

मिति' । लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ् । 'सार्वभौमइति' । सर्वभूमिपृथिवीभ्या-
मखञौ, प्रयोगाधिदेवाधिभूतेत्यध्यात्मादयः । 'कुलटाया वेतीनडिति' ।
अपपाठोयं, तत्र हि स्वरूपग्रहणं, कल्याण्यादिषु परस्त्रीशब्दः पठ्यते,
तस्मात्कल्याण्यादीनामिनडिति पाठः । 'चातुर्वैद्यामिति' । चातुर्वैद्या-
दित्वात्स्वार्थं अञ्, ताः पुनश्चतस्रो विद्याश्चत्वारो वेदाः ॥

“देवताद्वन्द्वे च” ॥ अग्निवरुणौ देवता अस्य अग्निवरुणम्,
अग्निमरुतौ देवता यस्य अग्निमारुतम्, इन्द्रादित्यग्निशब्दस्य इत्त्वम् ।
'यो देवताद्वन्द्व इत्यादि' । यः सूक्तं भजते स्तुत्यतया स सूक्तसम्बन्धी,
हविर्यस्मै निरूप्यते स हविःसम्बन्धी, अर्थद्वारकं चेदं द्वन्द्वस्य विशेषणम् ।
'स्कान्दविशाख इति' । सास्य देवतेत्यञ् । 'ब्राह्मप्रजापत्यमिति' । पत्यु-
त्तरपदाद् एयः, ननु सास्य देवतेत्यत्र न जातिवचनो देवताशब्दः किं तर्हि
यस्यै हविर्निरूप्यते या वा मन्त्रस्तुत्या सास्य देवता गृह्यते न चैवम्भूतान्
द्वन्द्वार्थः, एवंभूतत्वे वा यथा तद्विता भवन्ति तथायमपि विधिः प्राप्नोति ।
अत्राहुः । तद्वितः क्वचिदन्यत्रापि भवति जा देवतास्य जः' स्थालीपाक-
इति हि भाष्ये दृष्टमिति ॥

“नेन्द्रस्य परस्य” ॥ 'आग्नेन्द्रं सौमेन्द्रमिति' । अत्राद्यदन्त-
मितीन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातो न भवति प्रायिकत्वात्तस्य । 'इन्द्रशब्द-
इत्यादि' । इन्द्रश्च मरुत्वेत्यादौ व्यञ्जनान्तेन सह 'द्वन्द्वे इन्द्रशब्दस्य
पूर्वनिपातेन भाव्यं, यथा ऐन्द्रामारुतो भेदकामालभेतेति, वाय्विन्द्रा-
दित्यादिकस्तु द्वन्द्वः सूक्तहविः सम्बन्धी न भवतीति भावः ॥

“दीर्घाञ्च वरुणस्य” ॥ 'अत्र हीत्यादि' । उदाहरणेषु देव-
ताद्वन्द्वे चेत्यानडि कृते दीर्घात्परो वरुणशब्दः ॥

“प्राचां नगरान्ते” ॥ 'प्राचां देशइति' । आचार्यग्रहणं तु न
भवति, उत्तरसूत्रे विभाषितमिति वचनात् ॥

१ यथा इन्द्रो देवता ऽस्येन्द्रइत्यधिकम् इ. पु. ।

२ इन्द्रशब्दस्येत्यधिकम् इ. पु. ।

“जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्” ॥ जङ्गलं वनप्राये
देशः, कुरुषु जङ्गलं, कुरुजङ्गलं, धेनुर्नवप्रसूता, विश्वेषां धेनुर्विश्वधेनुः,
सुवर्णविकारो वलजं सौवर्णवलजम्, उत्तरमित्युत्तरपदं लक्ष्यते, तस्य
नित्यसचिहितत्वात्स्वरूपेण विभाषितत्वानुपपत्तिर्विभाषितवृद्धिकत्वाद्वि-
भाषितमिति गौणो वादः ॥

“अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा” ॥ ‘अर्द्धद्वैणिकमिति’ ।
प्राग्वतेष्टम् । वाच्यमनर्थकं, विभाषितमित्यनुवृत्तेः, तत्रैवं वक्तव्यं पूर्वं
त्विति । तथा तु न कृतमित्येव ॥

“नातः परस्य” ॥ ‘आर्द्धमस्थिकमार्द्धकंसिकमिति’ । पूर्ववद्वृत् ।
कंसार्द्धकंस्तु न भवति, तदन्तविधेरभावात्, प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां
तदन्तविधिः, न वार्द्धशब्दः संख्यावाची । ‘किं च स्यादिति’ । आकारो
वृद्धिरेव तत्र सत्यसति वा वृद्धिप्रतिषेधे नास्ति विशेष इति मन्यते ।
किं पुनः कारणं पुंवद्वावप्रतिषेधो न स्यादित्यत आह । ‘यत्र हीति’ । त-
दुक्तं कुर्वदूपा निमित्तशब्दो मुख्य इति । परस्येति किं, पूर्वस्य माभूत्, अत इति
विशेषणोपादानसामर्थ्यात्पूर्वस्य न भविष्यति, नहि पूर्वस्यार्द्धशब्दस्याका-
रादन्यो वृद्धिभागस्ति । किं च यदि पूर्वस्य प्रतिषेधः स्यात्पूर्वस्य तु
वेत्येतदनर्थकं स्यात्, इदं तर्हि प्रयोजनं तदन्तविधिर्माभूदिति, अन्यथा
ऽकारान्तस्योत्तरपदस्यैवं विज्ञायेत, तत्र को दोषः, इह प्रतिषेधः स्यात्,
अर्द्धद्वैणिकमर्द्धकौडविकमिति, पूर्वस्तु विधिरर्द्धमुष्टिना क्रीतोऽर्द्धमौष्टि-
क इत्यादौ वरितार्थः, तस्मात्तदन्तविधिनिरासार्थं परस्येत्युक्तम् ॥

“प्रवाहणस्य ठे” ॥ प्रवाहणशब्दस्य ठे परत उत्तरपदस्येति
अधिकरणे षष्ठ्यै, प्रवाहणशब्दस्य अवयवभूतं यदुत्तरपदं तस्येत्यर्थः,
ननु वृद्धिमदेवात्र स्वत एवोत्तरपदं, कस्मै प्रयोजनायास्य पुनर्वृद्धिर्विधीयते ।
उच्यते । यदा पूर्वपदे वृद्धिर्न भवति तदा यदुत्तरपदेपि वृद्धिर्न स्यात्
वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्वावप्रतिषेधो न स्यात्, प्रवाहणेयोभार्य इति, माभूद्वं
जातेऽप्येवं भविष्यति, गोत्रं च वरणैः सहेति जातित्वम्, एवं तर्ह्येत-
ज्जापयति अनित्यायं प्रतिषेध इति, तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिक-

मित्यत्र भस्याठदति वा ठक्कसोश्चेति वा प्राप्तस्योपसंख्यानिकस्य
पुंषद्भावस्य प्रतिषेधो न भवति, प्रवाहयतीति प्रवाहणः, एयन्तादुहेर्-
न्यादेत्युः, योर्विभाषेति यात्वम् ॥

“तत्प्रत्ययस्य च” ॥ ‘प्रवाहणोयिरिति’ । यूत्यपत्येत इञ् ।
‘प्रवाहण्येयकमिति’ । गोत्रचरणादुञ्, किमर्थमिदमुच्यते, ठे परतः पूर्वञ्च
विकल्प उक्तः, ठान्तस्ये आदौ नित्यवृद्धिर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोज-
नम्, इजादिनिमित्ताया अपि वृद्धेर्ठाश्रय एव विकल्पो बाधको भवि-
ष्यति, ठदति हि परसप्तमी न निमित्तसप्तमी, तेनान्यनिमित्ताया अपि
वृद्धेर्ठे परतः प्रतिषेधो लभ्यतएवात आह । ‘बाह्यतद्वितनिमित्तेति’ ।
अयमभिप्रायः । ठउत्यच्चे तदाश्रयां वृद्धिं बाधित्वा विकल्पस्तावत्प्रवृत्तः,
पश्चादजादिरूपचः, तन्निमित्ता च वृद्धिः प्राप्ता न त्विदानीं ठनिमित्तो
विकल्पः, पूर्वमेव प्रवृत्तत्वादावृत्त्ययोगादिति ॥

“नञः शुचीश्वरत्तेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम्” ॥ ‘अप्राप्तेव विधीय-
तइति’ । अप्राप्तिमेवोपपादयति । ‘न नऽपूर्वादिति’ । ‘उत्तरो भावप्र-
त्यय इति’ । त्वतल्भ्यामुत्तरः ष्यञादिः, ततश्चोत्तरो भावप्रत्ययः प्रागेव
नञ्समासात् शुच्यादिभ्य एव विधेयः, पश्चाच्चञ्समासस्तत्र नञोक्तेनन्त-
र्भावादप्राप्ता वृद्धिर्विधीयतइति । ‘तदपरइत्यादि’ । असति विषयेङ्गा-
धिकार उपमृद्यः, अस्ति च विषयः, कः पुनरसौ, भाववचनादन्योपत्या-
दिषु विहितः प्रत्ययः, अथापि भाववचने श्रुता सोपि शक्यतएव दर्श-
यितुमित्याह । ‘बहुव्रीहेश्चेति’ । उत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यतइत्येत-
दप्यत्र न सार्वत्रिकमित्याह । ‘अत्तेत्रज्ञेति’ । तदेवमङ्गाधिकारो न बाध-
नीय इति स्थितम्, एवं च तदुपस्पर्शादशौचमित्यादिप्रयोगोपपत्तिः, दशाहं
शावमाशौचमित्यादौ त्विदमर्थेण द्रष्टव्यः ॥

“यथातथयथापुरयोः पर्यायेण” ॥ ‘ब्राह्मणादिषु नऽसमासावेतौ
द्रष्टव्याविति’ । तेन न नऽपूर्वादिति ष्यञः प्रतिषेधो न भवतीति भावः ।
‘यथा सादृश्यइत्यव्ययीभावसमासइति’ । पदार्थानतिवृत्तौ, तथाभाव-

मनतिक्रान्तं यथातथं सत्यमुच्यते, यद्वस्तु पुरां यथाभूतं तदद्यापि तथा-
भावमनतिक्रान्तं यथापुरमुच्यते, किं पुनरव्ययीभावत्वे प्रमाणमित्यत
आह । 'तथाहीति' । 'भाष्ये त्विति' । नहि ह्रस्वत्वमकृत्वा विग्रह-
प्रदर्शनमव्ययीभावस्योपपद्यते, अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं, यदा पूर्वं
पदस्य वृद्धिः नञ्समासाद्वावप्रत्ययः, यदा तूत्तरपदस्य वृद्धिस्तदा व्यञ्ज-
न्तेन नञ्समाहः, स्वरेपि नास्ति विशेषः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदा-
त्तत्वात्, प्रत्ययान्तरं चाभ्यां न भवत्यनभिधानात् ॥

“हनस्त्वोऽचिण्लोः” ॥ 'तद्वितेऽस्त्विति निवृत्तमिति' । धातोः
स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । 'तत्सम्बद्धं कितीत्यपीति' ।
निवृत्तमित्यपेक्षते, णिद्वहणं तु प्रत्ययमात्रेण संबद्धमतस्तद्वितेऽस्त्विति
स्मिन्नित्येति तदनुवर्ततेऽप्य, उदाहरणेषु हो हेन्तेऽण्चिस्त्विति कुत्वम् ॥

“आतो युक् चिण्कृतोः” ॥ चिण्यग्रहणमकृत्यम् । 'ददौ दधा-
विति' । ननु चात औ णल इत्यौत्वमत्र बाधकमविष्यति, अनवकाशा
हि विधयो बाधका भवन्ति, सावकाशं चैत्वं, कोवकाशो यदा उत्तमे
णलि णित्वाभावः, एवं तर्ह्यचिण्लोरित्यनुवर्तिष्यते, चिणि तु वचनाद्ब-
धिष्यति, तत्राह । 'चौडिर्बालाकिरिति' । बाह्यादित्वाद्विज्ञ, अत्र
दात्यादौ चरितार्थं यस्येति लोपं बाधित्वा परत्वाद्युक् स्यात्, अचामा-
देरित्यनुवृत्तेर्न भविष्यति, अत आह । 'जादेवता अस्येति' । आदिवद्वावा-
दत्र प्रसङ्गः । किं च अचामादेरित्यनुवृत्तौ दरिद्रायक इत्यत्र न स्यात् ॥

“नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः” ॥ उपदेशउदात्त उदात्तो-
पदेशः, अस्मादेव निपातनात्साधुः । 'किं चोक्तमिति' । सचिहितस्य कस्य
चिदप्रसङ्गात्प्रश्नः । 'अत उपधाया इति वृद्धिरिति' । चिण्कृतुपजीवनार्थे
तु न तदनन्तरमिदमारब्धम् । 'निपातनादनुगतव्यमिति' । येषां स्वपा-
णिनीयो धातुपाठेर्धनिर्देश इति पक्षस्तेषामत्र सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य
इति वृद्धभाषः । 'शमी तमीति' । शमित्यष्टाभ्यो घिनुष्, अत्र प्रत्यय-
स्वरे कृते सम्प्रति धातुरनुदात्तः । 'यामको रामक इति' । लिट्स्वरे कृते
भवत्ययं सम्प्रत्युदात्तः, अनाचमेरित्यल्पमिदमुच्यतइत्याह । 'अनाचमि-

कमिवमीनामिति वक्तव्यमिति । तुवम् उद्विरणे, कमु कान्तौ, चमु अदने,
तत्र सूत्रे आहपूर्वस्य पर्युदासः, वाक्ये तु केषनस्य, घृतौ तु वाक्यादाह-
रणमप्याहपूर्वस्यैव दर्शितं, नात्राप्यैर्निरणायि । 'काम इति' । कमेरायादय
आहुं धातुके वेति णिङ्भावपक्षे घञ् वृद्धिः । 'णिवि वृद्धौ सत्यामिति' ।
नहि तत्रायं प्रतिषेधः णिवो ऽकृत्वात् । ननु च सत्यामपि वृद्धौ जनी-
जृषक्कसुरञ्जोमन्ताश्चेति मित्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वेन भाव्यमत
आह । 'तत्र हीति' । 'नान्ये मितो ऽहेताव्रितीति' । अहेतौ चुगादि-
णिच्यनुक्रान्तेभ्यो ऽन्ये ऽमन्तादयो मितो न भवन्तीत्यर्थः । 'अन्याप्य-
मेव मन्यन्तइति' । विश्रान्तिभूमिरिति पठितव्यमित्यर्थः । तेन विश्रामं
लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्वनुरिति व्याख्यातम् ॥

“जनिवधोश्च” “वधिः प्रकृत्यन्तरमिति” । वध हिंसायामिति
भूवादौ पाठात् । 'भतकश्चेदिति' । योपि मांसं क्रीत्वा भक्षयति
तस्यापि हिंसानुषङ्गोऽस्तीत्येतदनेन प्रतिपाद्यते, यथाह मनुः ।

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कृता चोपहृता च खादकश्चेति घातकाः ॥

इति । 'हनादेशस्येति' । अवधि भवता दस्युरित्यत्र । 'जजाम-
गर्भमिति' । व्यत्ययेन परस्मैपदम्, अन्तर्भावितरण्यर्थत्वात्सकर्मकत्वम् ॥

“अतिह्रीज्जीरीकृयित्माप्यातां पुहृ णौ” ॥ ह्रीङ् वरणे, कृयी शब्दे,
स्मायी विधूने, उदाहरणेषु पुगन्तलक्षणो गुणः । 'द्वयोरपि ग्रहणमिति' ।
विशेषानुपादात् । 'रीडत्यपीति' । यद्यपि प्रसवणार्थः सानुबन्धकस्त-
थापि तस्यापि ग्रहणमाचार्यैः स्मर्यतइति भावः । पूर्वान्तकरणं न यावृ-
च्छिकं किं तर्हि विवक्षितमित्याह । 'पुक्कः पूर्वान्तकरणमिति' । 'अदी-
दर्पादिति' । यदि पुनर्णः पुट् स्यात् तस्य णिग्रहणेन ग्रहणाण्यौ परतो
यदङ्गं न तस्याकार उपधेति ह्रस्वो न स्यात्, दोषोपलक्षणं चैतद्वाप्यतइत्यादौ
खेरनिटीति खेलापेनापहृतत्वात्पकारस्य अवणं न स्यात्, नैष दोषः ।
नहि लोपः सर्वापहारी, अलोन्यस्येत्यन्यस्य लोपः, इह तर्हि क्लोपय-
तीतीहागमः प्राप्नोति ॥

लाभोपि कश्चिच्चैवात्र परादौ सति दृश्यते ।

पुगन्तस्य गुणो वाच्यो वृद्धिः स्यादन्यथा यतः ॥

यत्कलेदमुच्यते पुटि सति गुणविधौ पुगन्तग्रहणं न कर्तव्यं
सार्वधातुकार्द्वधातुकयोरित्येव सिद्धत्वादिति, तदप्याशावादमात्रं, यतः
परादावप्यवश्यं पुटि गुणो विधेयः, अन्यथा अत्रो अणितीतिवृद्धिप्रसङ्गात् ॥

“शाब्दासाह्यावेषां युक्” ॥ ‘पायग्रहणइत्यादि’ । इष्टिरेवेयं
‘लाक्षणिकत्वात्पारूपस्य’ । ‘लुगागमस्त्विति’ । यत्रापि पालयतीति रूपं पाल
रक्षणइत्यस्यैव चुरादिणिजन्तस्य, पुनर्हेतुमणिचि सिद्धं तथापि पातेः
पुकि पापयति, युकि तु पाययति इति माभूदिति लुक्चनम् । ‘धूञ्प्रोञो-
रिति’ । धूञ् कम्पने, प्रोञ् तर्पणे, आन्तस्यानुकरणं, तेन न दैवादिकस्य
नुभवति । ‘एतेपीति’ । एते युगादयो वक्ष्यमाणाश्च जुगादयः । ‘कृता-
त्वानां ग्रहणमिति’ । आकारान्तानां युक्तं विधाय तदनन्तरमाकारान्तेषु
ग्रह्यमाणेषु युक्तः प्राप्तिराख्याता भवतीति भावः । ‘एवमादीति’ ।
आदिशब्देन क्रापयति, निज्रापयति, विलापयते, मुण्डो विस्मापयते,
प्रियमाचष्टे प्रापयतीत्यादिर्यहणम् ॥

“वो विधूनने जुक्” ॥ विधूननइत्ययमेव निर्देशो लिङ्गं धूञो
वो नुभवतीति । ‘वा इत्येतस्येति’ । वा गतिगन्धनयोरित्यस्य । वज्र
व्रज गतावित्यस्य णिचि रूपे वाजयतीति सिद्धे वातेः पुङ्ग्वित्यथै जुको
विधानम् ॥

“लीलीर्नुल्कावन्यतरस्यां स्नेहविपातने” ॥ स्नेहो घृतादिः, तस्य
विपातनं विगच्छतः काठिन्यं त्यजतः प्रयोजकव्यापारः, स्नेहविपातनं
काठिन्यमुपगतस्याग्नौ निष्टपनादिना द्रवत्वापादानमित्यर्थः । ‘न तु
कृतात्वस्येति’ । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसङ्गः । ‘जटाभिरालापयत-
इति’ । लियः संमाननशालीनीकरणयोश्चेत्यात्मनेपदम् । ‘ली इति
लीलीङोर्यहणमिति’ । क्रैयादिकदैवादिकयोः, निरनुबन्धकपरिभाषा
तु नेष्यते । ‘कृतात्वस्य च लीयतेरिति’ । ग्रहणमित्यपेक्षते ॥

“भियो हेतुभये षुक्” ॥ हेतुः पारिभाषिकः, भीभयं, हेतोर्भयं हेतुभयं तत्र वर्तमानस्य । ‘भीषयतइति’ । भीष्योर्हेतुभयइत्यात्मनेपदम् । ‘भाषयतइति’ । बिभेतेर्हेतुभयइत्यात्वम् ॥

“रुहः पोऽन्यतरस्याम्” ॥ अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं, रूपमोहनइति दिवादौ पठ्यते, स एयन्तोऽत्र जन्मनि वर्तिष्यते, अनेकार्थत्वाद्वातूनां, तस्य रोपयतीति, रुहेस्त्वारोहयतीति ॥

“प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः” ॥ अत्र यदि कादित्यच्चाकारो विवक्षितः स्यात् एतिकाश्चरन्तीत्यत्रेत्वं न स्यात्, एतदोऽकचि जसि त्यदायत्ये टापि च रूपमकचो ह्यन्त्योऽकार उच्चारणार्थो न श्रवणार्थः, भिन्धिकि छिन्धिकि हन्धिकि इत्यादेरसिद्धिप्रसङ्गात्, ततश्च कश्चिदस्याभावादेतिका इत्यत्र न स्यादेव, न यासयोरिति च प्रतिषेधः सङ्घातग्रहणेनर्थकः स्यात्, तस्मादुच्चारणार्थोऽकारो वर्णमात्रमेव विवक्षितमिच्छाह । ‘प्रत्ययस्यात्कारादिति’ । ‘स चेदिति’ । स चेदाप् सुपः परस्ताच्च भवति तदेत्वमित्यर्थः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुबन्तादिति द्रष्टव्यम् । ‘जटिलिका मुण्डिकेति’ । टावन्ताभ्यामज्ञातादिषु प्राग्वत्काः, केण इति ह्रस्वत्वं, ततश्चाप्, तत इत्वं, यदाप्ययमकारो लाक्षणिकः तथाप्युदीचामातः स्यादिति लिङ्गात्तस्यापि भवति । ‘ककारमात्रं हीति’ । उक्तमिदं कादितिर्वर्णमात्रं विवक्षितमिति, न ककारमात्रं कश्चित्प्रत्ययोस्ति तस्मात्कात्प्रत्ययादित्युच्यमानेऽपि प्रत्ययावयवे प्रत्ययशब्दो वर्तिष्यतइति किं स्यग्रहणेनेत्यर्थः । ‘पटुका मृदुकेति’ । पटुमृदुशब्दाभ्यां स्यार्थवृत्तिभ्यां के कृते टाप् । असति पूर्वग्रहणे तस्मादित्युत्तरस्येति कात्परस्यैवाकारस्य वर्णादाङ्गं बलीय इत्येकादेशं बाधित्वा इत्वं स्यात्, यदापि जटिलिका मुण्डिकेत्यादावयं प्रसङ्गः शक्यो दर्शयितुं तथापि विस्पष्टार्थमुदाहरणान्तरमुपन्यस्तम् । ‘राका धाकेति’ । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः । ‘अथापीत्यनेन किं विशेष्यतइति’ । ककारः प्रत्ययो वेति संदेहात्प्रश्नः । ‘ककार इति’ । प्रत्यये तु विशेष्यमाणे रथकट्वादिष्वितिप्रसङ्ग इति भावः । यदापि प्रत्ययोऽपि श्रुतस्तथापि तस्योपसर्जनत्वात्ककार एव विवेच्यते ।

‘कारिकेत्यत्रापि न स्यादिति’ । अतिप्रसङ्गस्तिष्ठतु तावत्, इष्टमपि न सिद्ध्यतीत्यपिशब्दस्यार्थः । अपि परतो यः ककार इत्येवं विज्ञायमाने कारिकेत्यपि न स्यात्, एकादेशस्य यो द्वितीयोकारस्तेन व्यवधानात् । ‘वचनाद्व्यवधानमीदृशमिति’ । आश्रीयतइति वक्ष्यमाणेन संबन्धः, ईदृशमित्येतद्वाच्ये । ‘स्थानिवद्वावकृतमिति’ । एकेन वर्णेनेत्युपलक्षणं, स्थानिवद्वावकृतमित्येतावति तात्पर्यम्, अन्यथा एतिकेत्यत्र द्वाभ्यामकाराभ्यां व्यवधानादित्वं न स्यात् । एक एतदः सम्बन्धी, द्वितीयस्त्यदादीनाम इत्यकारः, तत्राकारयोः पररूपमेकादेशः यस्व टापा सह दीर्घः, द्वयोरपि तयोः स्थानिवद्भावः । अन्ये त्वाहुः । अत्रापि टापा सह य एकादेशस्तस्यैव स्थानिवद्भावः, न त्वकारयोः कृतस्य पररूपस्य, सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्, तेनात्राप्येकेनैव व्यवधानमिति, वचनाद्व्यवधानेपि भविष्यतीति वक्तव्य ईदृशं व्यवधानमिति यदुक्तं तस्य व्यावर्त्यं दर्शयति । ‘रथकट्यादिष्विति’ । रथानां समूहो रथकट्या, इतिरथकट्यचश्च, आदिशब्देन गर्गकाम्यादेर्यहणं, गर्गमिच्छत्यात्मन इति काम्यजन्तादप्रत्ययः, ततष्ठाप्, एतदुक्तं भवति । आपीति सप्तम्या यदानन्तर्यमुपात्तं तच्चात्यन्ताय त्यज्यते किं तु यावत्सम्भवमाश्रीयतइति । ‘सुबन्तादियं परिव्राजकशब्दादिति’ । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वम् । ‘पर्युदासे हीति’ । सुपोऽसुप्, ततश्चेदाप्यर इत्याश्रीयमाण इत्यर्थः । ‘समुदायादसुबन्तादिति’ । अवयवात्परिव्राजकशब्दात्सुबुत्यत्रो न समुदायादिति तस्यासुबन्तत्वम् । ‘एवमपि नाश्रीयतइति’ । बहुव्रीहिरपि नाश्रीयतइत्यर्थः । किं कारणमित्यत आह । ‘तथा हीति’ । ‘बहुवर्मिकेति’ । बहूनि चर्माण्यस्यामिति बहुव्रीहिः, शेषाद्विभाषेति कप्, तत्पुरुषे तस्मिन्नात्र सुबन्तात्परष्टाब् भवति कपा व्यवहितत्वात् । ‘मामिकेति’ । ममेयमित्यण्, तवकममकावेकवचनइति ममकादेशः । ‘दक्षिणात्यिकेति’ । दक्षिणादाच्, दक्षिणा, ततो भवादौ दक्षिणापश्चात्पुंसस्त्यक् । ‘इह्यतिकेति’ । अव्ययात् त्यप् ॥

“न यासयोः” ॥ पूर्वेण नित्यमित्वे प्राप्ते निषेधोयमुच्यते, प्राप्ति-
पूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य, यदा यत्तदोरकञ्भवति तदा प्रतिषेधः । ‘यका स-
केति’ । यत्तदोरकञ्, सौ त्यदाद्यत्वे टाप् । या सेति प्रथमैकवचनान्त-
योऽरूपादानाद्विभक्त्यन्तरे प्रतिषेधो न स्यादित्यत आह । ‘या सेति निर्द्वेशो
न तन्त्रमिति’ । ‘यत्तदोरूपलक्षणमिति’ । यद्येवं यत्तदोरित्येव वक्तव्यं,
सत्यं, तथा तु न कृतं किं कुर्मः । ‘यकांयकामधीमहदिति’ । अचं गाथां
च । ‘तकांतकाम्यचामहदिति’ । ओषधौ शाकिनी वा, द्वावेतौ प्रयोगौ ।
‘उपत्यकेति’ । उपाधिभ्यां त्यकचासचारूढयोः, अत्र कश्चिदाह । स्त्रीवि-
षयोऽयं त्यक्न्प्रत्ययान्तस्ततश्च प्रक्रियालाघवाय त्यकञ्चिति वक्तव्ये त्यक-
ञ्चित्यकारोच्चारणसामर्थ्यादित्वाभाव इति । तदयुक्तं, पञ्चभिहपत्यकाभिः
क्रीतः पञ्चोपत्यक इत्यादावाहीयस्य ठको ऽध्यर्द्धपूर्वेति लुकि कृते लुक्
तद्वितलुकीति टापो लुकि निमित्ताभावादित्वं न स्यादिति तद्वितलुम-
र्थमेतत्स्यात्, बहिरङ्गो लुक्, अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुबाधते,
ननु च सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतद्विषयमेतत्, नेत्याह, यश्च
यावांश्च लुग्यामः सर्वोऽप्यन्तरङ्गान्विधीन्बाधते यथा सनीसंस इत्यादौ
नलोपो न भवति, पञ्चखट्व इत्यादौ टापा सहैकादेशो न भवति, यदि
स्यादादिवद्वावादाव्यहणेन यहणाल्लुकि सति अकारोऽत्र न श्रूयेत । ‘पा-
वका इति’ । पुनन्ति पावयन्तीति वा पावकाः । ‘अलोमका इति’ । बहुव्रीहेः
कप् । ‘जीवकेति’ । आशिषि चेति वुन् । ‘देवकेति’ । देवदत्तशब्दादनुक-
म्प यां कन्, अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति दत्तशब्दस्य लोपः ।
‘क्षिकेति’ । क्षिपेरिगुपधात्कः, ध्रु गतिस्थैर्ययोः, पचाद्यचि कुटादित्वा-
द्गुणाभावे उवङ्, उभाभ्यामज्ञातादिषु प्रागिवात्कः, तरतेर्ण्वल्, तारका ।
वर्णयति महत्वादिकङ्कुणमिति वर्णका, प्रावारविशेषः, तन्तूनां विकार-
स्तान्तवमारज् । ‘वर्णिकेति’ । भागुरी, व्याख्या टीकाविशेषः, वृतेर्ण्य-
न्तात् ण्वुल्, वर्तिका । ‘अष्टकेति’ । अश्नन्ति ब्राह्मणा ओदनमस्यामि-
त्यष्टका, इष्यशिभ्यां तकञ्चिति तकन्, पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवता,
तदर्थं कर्म पितृदेवत्यं, देवतान्तात्तादर्थ्यं यदिति यत् । ‘अष्टिकेति’ ।

अष्टौ परिमाणमस्याः, संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । 'सूतकेति' । न सामिवचनइतिप्रतिषेधेन ज्ञापितः स्वार्थे कन् । 'पुत्रिकेति' । शाङ्करवा-
दित्वान्डीनि कृते स्वार्थिकः कन्, केण इति ह्रस्व इकारः, तस्य पक्षे ऽत्वं
विधीयते । 'वृन्दारिकेति' । शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्य इत्यारकन् ॥

“उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः” ॥ यकौ पूर्वा यस्याः सा यकपूर्-
वा, कोन्यपदार्थ आकारः, अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशः,
पूर्वशब्दे व्यवस्थावचनः । 'इभ्यिकेति' । इभमर्हतीति, दण्डादिभ्यो
यः, इभ्या, ततः पूर्ववत्कः, ह्रस्वत्वं च, चटकमूषकशब्दाभ्यामजादि-
त्वाट्टाप । 'सांकाशिकेति' । संकाशे निर्वृत्तं सांकाश्यं, संकाशादिभ्यो ण्यः,
ततो भवार्ये धन्वयोपधादुज्जतिबुज्, स्थानग्रहणमनर्थकं षष्ठीस्थाने योगेति
सिद्धत्वादित्यत आह । 'स्थानग्रहणमित्यादि' । परिभाषाया विधिशेष-
त्वादनुवादे उपस्थानं न स्यादिति भावः । अनुवादत्वमेव स्पष्टयति ।
'आत इत्यनेन हीति' । अतो योकारस्तस्येत्वं भवतीति वचनव्यक्तौ
नाकारस्य विधिस्पर्शः कश्चिदस्तीत्यर्थः । 'स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपत्यर्थे इति' ।
यः स्त्रियामित्यधिकृत्य विहितष्टाबादिः स स्त्रीप्रत्ययः, तस्य प्रति-
पत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । अस्मति हि स्त्रीलिङ्गे यः कश्चनाकारो
यस्येत । 'शुभं याति भद्रं यातीति' । क्तिप्, शुभंभद्रमितिमकारान्तौ निपा-
तितौ, पूर्ववत्को ह्रस्वत्वं च । 'प्रतिषेध इति' । तेन विधिरेव भवति ।
'सुनयिका सुशयिकेति' । नीशीभ्यामेरच्, सुशब्देन बहुव्रीहिः, टाबादि
पूर्ववत् । 'सुपाकिका सुशोकिकेति' । पचिशुचिभ्यां घञ्, चजोः कुघि-
ण्यतोऽरिति कुत्वं, शेषं पूर्ववत् ॥

“भस्त्रैषाज्जाट्टास्वा नन्यूर्वाणामपि” ॥ स्वा इति षष्ठाः
स्थाने प्रथमा, षष्ठेति कृतवत्त्वनिर्देशस्तन्त्रं, तथा च एतिकाश्चरन्तीति
जसि नित्यमित्वमुदाहृतम् ॥

अज्ञातः स्थानइत्येतत् स्वशब्दस्य विशेषणम् ।

संभवव्यभिचारौ हि तत्र स्तः काकचोः सतोः ॥

द्व्येतदोः संभवो नास्ति, नान्यत्र व्यभिचारिना ।

सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नायं विधिर्भवेत् ॥

‘दुके इति’ । दृक्शब्दाद् द्विवचने त्यदाद्यत्वे टापि षौडः शी-
भावः । ‘तस्यां सत्यामिति’ । समासार्थात्तु या विभक्तिस्तस्यां त्यदाद्यत्वं
न भवत्यन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुब्धाधतइति वचनात् । ‘सोन्तर्वर्ति-
न्या विभक्त्या सुबन्तात्पर इति’ । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वं, स्वशब्दोपि
तर्ह्यनयैव युक्त्या नऽपूर्वा न प्रयोजयेदित्यत आह । ‘स्वशब्दस्त्विति’ ।
स्वशब्दो हि ‘स्वमज्ञातिधनाख्याया’मिति वचनाज्ज्ञातिधनयोरसर्वना-
मसंज्ञकस्तेन तस्मात्कप्रत्ययेनैव भवितव्यं नाकृत्वा, तत्र यदा नञ्समासे
कप्रत्ययः क्रियते तदन्ताच्च टाप् तदासौ सुपः परो न भवति, केन
व्यवहितत्वात्, तेनासर्वनामसंज्ञकः स्वशब्दो नञ्पूर्वापि भवत्येव प्रयो-
जकः । ‘अभस्त्रका अभस्त्रिकेति’ । अल्पइति प्राग्विवात्कः । असति तु
भस्त्राग्रहणे यथा न सिध्यति तथा दर्शयति । ‘अत्रेति’ । बहुव्रीहिः
पुंस्यपि वर्तते, अभस्त्रः पुरुष इति, विहितग्रहणेनैतद्दर्शयति यद्यप्य-
भाषितपुंस्काद्भस्त्राशब्दात्परो भवति तथापि तस्माद्विहितो न भवति,
विहितविशेषणं चोत्तरत्रापि भाषितपुंस्कग्रहणम्, अन्यथा न विद्यते खट्वा
यस्याः सा ऽखट्वा ततो ऽखट्विकेऽद्यादावपि प्रसङ्गादिति, अपिग्रहणेन
केवलानामेव भस्त्रादीनां समुच्चयो नान्यपूर्वाणामिति शङ्कमानं प्रत्याह ।
‘नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्दादिति’ । इष्यतइत्यनेन नेयं स्वतः प्राप्तिरिति
दर्शयति, यदि तर्हि सर्वत्रेयेत नऽपूर्वाणापीति न वक्तव्यमङ्गाधिकारे
तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्येव सर्वत्र भविष्यत्यत आह । ‘तत्रेति’ ॥

“अभाषितपुंस्काच्च” ॥ अभाषितपुंस्कादिति विहितविशेषण-
मित्याह । ‘अभाषितपुंस्काद्विहितस्येति’ । खट्वाशब्दः स्त्रियामेव
नियत इत्यभाषितपुंस्कः, बहुव्रीहेरभिधेयलिङ्गत्वादभाषितपुंस्कत्वाभा-
वाद्नेन विकल्पेन न भवितव्यमिति मन्यमानं प्रत्याह । ‘बहुव्रीहाविति’ ।

कथं भवतीत्यत आह । 'तत्रापीति' । इतिकरणो हेतौ । 'यदा त्विति' । कञ्भावपक्षस्तत्, अखट्टा इति स्थित्युपपन्नमहस्वत्वं, टाप, पुनः केण इति ह्रस्वः, स च समासाद्भाषितपुंस्कादुत्पन्नस्य टाप इति न भवत्ययं विकल्पः, अभाषितपुंस्कात्परस्यात इति विज्ञायमाने स्यादेवात्र विकल्पः । 'अतिखट्टिकेति' । अत्रापि समासाद्भाषितपुंस्कादुत्पन्नः ॥

“आदाचार्याणाम्” ॥ इत्वापवादोऽयं योगः, केण इति ह्रस्वापवादश्च । 'आचार्याणामिति' । उदीचामित्युक्तं ततोऽन्येषामाचार्याणामित्यर्थः । अपर आह । आचार्यस्य पाणिनेर्य आचार्यः स इहाचार्यः, गुरुत्वात् बहुवचनमिति, सर्वथा ऽभाषितपुंस्केषु त्रैरूप्यम् । अखट्टिका अखट्टिका अखट्टिकेति ॥

“ठस्येकः” ॥ अत्र द्वौ पक्षा, । ठेति व्यञ्जनमात्रं स्थानित्वेन निर्दिश्यते, अकारस्तुच्चारणार्थं, एवं ठगादिष्वपीत्येकः पक्षः । संघातः प्रत्ययः स्थान्यप्यत्र स एवेति द्वितीयः, तत्राद्ये पक्षे पठिता पठितुमित्यादौ धात्वन्तस्यापि प्रसङ्गः, द्वितीये तु अठचि कर्मठ इत्यत्रापि प्राप्नोति, तत्र द्वयोरपि पक्षयोर्यथा दोषो न भवति तथा दर्शयन्नाह । 'अङ्गस्य निमित्तं यष्ट इति' । संबन्धस्तत्र नावयवावयविभावलक्षणः, पठितेत्यादावपि प्रसङ्गात्, किं तर्हि, निमित्तनिमित्तिभावलक्षणः, अङ्गस्य संबन्धीत्युक्ते तद्रूपसंबन्धेव प्रतीयते, प्रत्ययश्च तद्रूपसंबन्धी, तदायत्तत्वादाङ्गव्यपदेशस्य, तदेवमङ्गव्यपदेशनिमित्तस्य प्रत्ययस्य ग्रहणादुभयोरपि पक्षयोर्दोषाभावः, किं च सङ्घातपक्षे अर्थवतष्टशब्दस्य ग्रहणात् न भवति कर्मठ इत्यत्र प्रसङ्गः, वर्णग्रहणे त्वर्थवत्परिभाषा न प्रवर्तते, तत्र सङ्घातपक्षे दोषान्तरमाशङ्क्य परिहरति । 'तत्रेति' । पुनरपि तस्मिन्नेव पक्षे चोदयति । 'मथितं पण्यमस्येति' । वर्णग्रहणे त्वनन्विधाविति स्थानित्वनिषेधादिकस्य कादेशप्रसङ्गः । 'कादेशः प्राप्नोतीति' । ननु तान्तादङ्गादित्युच्यते, न चात्र तान्तमङ्गं, ततः प्रत्ययस्याविधानात्, नैतदस्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादङ्गं भवति, तान्तं च, ततश्च यथानुक्रमितो भानुदत्त इति ठचि द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपे कादेशो भवति भानुक

इति, तथात्रापि प्रसङ्गः । परिहरति । 'संनिपातेति' । अजादिसंनिपातेन तान्तत्त्वमुपजायते, ततश्च तद्विघातस्य निमित्तं नोपपद्यते । परिहारान्तरमाह । 'यस्येति लोपस्येति' । स्यानिबद्धावस्त्वचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यनेन, ननु पूर्वस्य विधावित्युच्यते परस्यायं तत्राह । 'पूर्वस्मादपि हीति' । पञ्चमीसमासेऽपि तत्राश्रीयतइत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । वर्णग्रहणादेव तदन्तविधौ सिद्धे ऽन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले तान्तप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥

“इसुसुक्तान्तात्कः” ॥ 'सार्णिष्क इति' । तदस्य पण्यमिति ठक्, इणः घ इति विसर्जनीयस्य घत्वम् । 'धानुष्क इति' । प्रहरणमिति ठक् । 'याजुष्क इति' । दीव्यत्यर्थे ठक् । 'नैषादकर्षुकः शाबरजम्बुक इति' । भवादावर्धे और्देशे ठञ्, कादेशे कृते केण इति ह्रस्वत्वम् । 'मातृकं पैतृकमिति' । तत आगतः, चतुष्टञ् । 'चौदशित्वक इति' । संस्कृतं भक्ताः, दध्नष्ठक् उदशितोन्यतरस्यामिति सप्तम्यन्ताठक् । 'शाकृत्को याकृत्क इति' । संसृष्टइति ठञ् । 'आशिषेति' । आङः शासु इच्छायामित्यस्मादाशासनमाशीरिति सम्प्रदादित्वाद्भावे क्तिप्, आशासः क्वावुपसंख्यानमितीत्वम् । 'उषेति' । वसेः क्तिप्, यजादित्वात्सम्प्रसारणे लान्तरिणं रूपमिति । सर्पिरादौ तु अर्चिशुचिहृसृपिच्छादिभ्य इसिः, जनेरुसिः, अर्तिवपियजित्रपिधनिभ्यो निदिति प्रतिपदोक्तमिसुसो रूपम् । 'दोष उपसंख्यानमिति' । वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणादोकारे य उकारस्तस्य उकारग्रहणेनाग्रहणादुपसंख्यानम् ॥

“वज्रोः कु घिण्ण्यतोः” ॥ पाक इत्यादौ भावे घञ्, पाक्यमित्यादौ कर्मणि ऋहलोर्ण्यत्, यथासंख्यमत्र न भवति घिति चकारस्य ण्यति जकारस्येति, भुजन्त्यञ्जौ पाण्यपतापयोः, प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे, वचोशब्दसञ्ज्ञायामित्यादेर्लिङ्गात्, क्वचित्तु पठ्यते यथासंख्यमत्र नेष्यते, तेन रक्तं रागादिति लिङ्गादिति ॥

“न्यङ्कादीनां च” ॥ 'न्यङ्कु इत्येवमादीनां चेति' । सिद्धयदिति शेषः, कृतकुत्वानामेव गणे पाठात्, किमर्थं तर्हि सूत्रं, यावता यथैव कुत्वादप्यपि घत्वगुणदीर्घत्वादिकं निपातनाद्भवति तथा कुत्वमपि

भविष्यति, सत्यम्, असति तस्मिन् अनुवादे गणस्य क्वचिदप्यनुयोगा-
त्ममादपाठः शङ्क्येत । 'पचाद्यचीति' । घञि कुत्वस्यासिद्धत्वात्
सञ्ज्ञायां मेघ इत्यादि, मेघः पयोधरः, निदाघो घर्मः, अवदाघोपि स
एव, अर्घा विक्रीयमाणस्य धान्यादेरियत्ता, मूल्यमित्यन्ये । 'वीहदिति' ।
निपातनादुपसर्गस्य दीर्घत्वम् ॥

“हो हन्तेर्णित्रेषु” ॥ अथ णश्च ङौ, तावितौ ययोस्तौ ङिण-
तौ, तौ च नश्च ङिण्वाः, तेषु ङिण्वेषु, नकारे ङकार उच्चारणार्थः, तेन
वृत्रग्नि वृत्रघ्नोरित्यादावपि भवति, घ्नन्तीत्यादौ गमहनेत्युपधालोपः,
किमिदं ङिण्वग्रहणं हन्तिविशेषणं ङिण्वपरस्य हन्तेर्यो हकार इति,
आहो स्विदुकारविशेषणं ङिण्वपरस्य हकारस्य स चेदुन्तेरिति, तत्राद्ये
पक्षे ह्यत्रासिद्धिः, घ्नन्ति घ्नन्तु, नहि स्वावयव एव स्वस्मात्परो भवति,
द्वितीये तु न क्वचिः स्यात्, नहि ङिण्वकारपरता हकारस्य क्वापि संभवति,
घातयतीत्यादौ तावदकारेण तकारेण व्यवधानं, घ्नन्तीत्यादावुपधालोपस्य
स्थानिवद्वावाद्यवधानमेव, अथ वचनाद्यवधानेपि भविष्यति, इहापि
तर्हि प्राप्नोति हनमिच्छति हतीयति, हतीयतेर्बुल, हतायक इति,
नकारेपि हन्ता हननमित्यादावपि प्रसङ्गः, नकारग्रहणमिदानो किमर्थं
स्यात्, यत्र नकारः श्रूयते तत्र यथा स्यात्, इह माभूत् हतो हय इति,
तदेवं द्वयोर्पि पक्षयोर्दोषं दृष्ट्वा पक्षान्तरं दर्शयति । 'ङिण्'त्प्रत्यय-
इत्यादि' । यद्यपि दृष्टुर्निर्दिष्टानामेकयोगक्षेपता न्याय्या तथापि सम्भ-
व्यभिवारौ हि विशेषणविशेष्यभावस्याङ्गमित्ययमेव प्रकार आश्रीयते ।
ननु च स्थानिवद्वावादानन्तर्ये नकारस्य न सम्भवतीत्युक्तमत आह ।
'तच्चेति' । 'संनिपातकृतमिति' । श्रुतिकृतमित्यर्थः । अथ वा
पुनरस्तु द्वितीयः पक्षः, तत्रापि दोषः सुप्रतिविधान इत्याह । 'यदा-
पाति' । धात्वग्रयेन नकारेण व्यवधानमव्यभिचारीति तदेवाश्रीयते
न शब्दान्तरेणेति ङिण्ययं परिहारः, नकारे तूक्त एव ॥

“अध्यामास्य” ॥ ‘अहं अघनेति’ । लिङ्वाभावाद्वाहरत्वं, लिङ्गपक्षे पूर्वैर्लेश मिदृम्, एवं अघनिघ अघन्य अघन्वानिन्पुडाहरत्वं । ‘अध्यामनिमित्ते प्रत्ययरस्यादि’ । अङ्गाधिकारेवाध्यामेन च प्रत्य-
यस्यासेपादयमयो नश्यत्वे । ‘त्रिहननीयवतीति’ । अत्र यस्मिन्निर्गु-
न्युटि न तस्याध्यासनिमित्तत्वं यस्याध्यासस्य निमित्तं सन् न तस्मिन्
हन्तिरङ्गम् ॥

“हेरवडि” ॥ ‘प्रात्रीहयदिति’ । इयन्तात्पुङ्, चङ्, लिङोपः,
उपधाङ्गत्वं, वङीति द्विवचनं, कुहोत्थुरिति कुत्वं, दीर्घा नघोरिति
दीर्घः । अघङीत्येतत्प्रत्यासृष्टे । ‘अघङीति अघयमकर्तुमिति’ । अघ-
मित्यत आह । ‘अघ्यासेति’ । यथा पूर्वसूत्रे त्रिहननीयवतीत्यत्र न
भवति एवं प्रात्रीहयदित्यत्रापि न भविष्यति किमघङीत्यनेनेत्यर्थः,
‘तत्क्रियतइत्यादिपरिहारः, किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्यत आह ।
‘तेनेति’ ॥

“मन्त्रिटोर्जेः” ॥ स्या वयोदानाविद्यम्य क्रिति यद्विज्ञादिसू-
त्रेण सम्प्रसारणे कृते पूर्वत्वे च त्रिरूपस्य भावाद्गुण इति दीर्घत्वं
बाधित्वा कुत्वं प्राप्नोति, कृतेपि वा दीर्घत्वपरुदेगविकृतम्यान-यस्या-
त्कुत्वप्रसङ्गः, यथा जिगीवती-यने-यत आह । ‘जिगीवतीत्यादि’ ।
हरनेकाच इति यणादेगः ॥

“न क्रादेः” ॥ ‘कूत्र इत्यादि’ । कूत्र अग्रके शब्दे, स्वर्जं अघने,
गर्जं शब्दे, अत्र वार्तिकं ‘क्रात्रजिज्रियाचिक्रीनामप्रतिषेधो निष्ठाया-
मनिटः कुत्ववचनादिति’ । अप्यर्थः । चत्रोः कृघिण्येतानिष्ठायामनिट्
इति सूत्रं कर्तव्यं, तेनैव क्रात्रज्रादीनां कुत्वनिवृत्तेः मिदृत्वः कार्यः प्रति-
षेधवचनेनेति, नन्वेवं गुत्तुनुत्तुकुत्तुब्रूनां निष्ठायामनिट्त्वात्कुत्वं
प्राप्नोति, तथा अजिर्मर्जितर्जीनां निष्ठायां मेट्त्वात्कुत्वाप्रसङ्गः, यथा तु
सूत्रं तथा त्रिपर्ययः । उच्यते । यथोक्तं मुनीनां प्रामाण्यमिति वार्ति-

कानुसारेण कुत्सव्य भावाभावौ व्यप्यायो । न स्वसत्यज्ञेः प्रतिषेधे
निशील इति निष्ठायामनिट्त्वात्समञ्ज इति कुत्सपसङ्गः, नैतदस्मि, व्यादे-
सो निष्ठायामनिट् न स्वज्ञिः, स तु वलाद्यार्तुधातुके विकल्पनेष्यत इति
वीभावाभावपक्षे अजित इति सेहेऽ, कथं शोक समुद्र इति, यावता
कुत्सुञ्जो निष्ठायां सेटौ, एवं तर्हि कुत्सुञ्जोऽर्थेऽपीति वक्ष्यामि, तच्च
यथाव्यासेपि वक्तव्यं, घञ्येऽ यथाव्याद् अयति प्राभूदिति, अशोऽनन्व-
ज्ञोऽव्यस्त्वमिति, तदेव वार्तिककारपक्षे विध्यर्थं भविष्यति ॥

“अजित्वयोश्च” ॥ ‘समाज उदाज इति’ । पशुभ्योन्यत्र हल-
श्चेति घञ्, पशुषु तु समुद्रो रजः पशुष्वित्यञ् भवति ॥

“भुज्यन्त्यज्ञौ पाण्युतापयोः” ॥ पाणिशब्देन तद्वान्वाहुल्येत्यते,
न तु मणित्रन्धम्याः पञ्चगात्राप्रदेश उच्यते, लोकेपि बहुपर्यायो भुज-
शब्दः । ‘भुज्यत इति’ । भुज पालनाभ्यवहारयोः । ‘न्युजिता इति’ ।
अधामुत्राः निरुद्धाः, वस्तु कथनं चैतत्, विग्रहस्तु न्युज्यन्त्यास्मिन्निति
दर्शयितव्यः, न्युज्योपतापयद्वा शक्यमकृते, कथं, यस्मिन्वाधौ न्युजिताः
शरते स तान् न्युजयति तत्र गयन्तात्यवाद्यच्च न्युज इति सिद्धं, न चात्र
घञ्नोः स्वरे विशेषः, घाघादिमूर्त्रेण घञ्यप्यन्तोदात्तत्वविधानात्,
भुजशब्दस्तु घञ्याद्युदात्ता भवति, इगुरधलवणे तु केऽन्तोदात्तः ॥

“प्रयाजानुयाजो यज्ञाङ्ग” ॥ ‘पञ्चानुयाजा इति’ । दर्शपूर्व-
मासयोस्त्वयोनुयाजाः, चातुर्मास्येषु नत्र, पशुष्वेकादश, पञ्चत्वं न क्वापि
दृष्टं तस्माच्च योनुयाजा इति पाठः । ‘प्रदर्शनार्थमिति’ । एतच्च यज्ञ-
बहणात्त्वभ्यते, उपास्योर्हि यज्ञाङ्गविषयत्वं निपातनादेव सिद्धमुपांशु-
यागस्य अनुयाजानां च यज्ञसमुद्रायं प्रत्यवयवत्वाद्यज्ञाङ्गत्वं, प्रधान-
यागा ह्येते इत्येतां तु फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमित्यङ्गत्वम् ॥

“वञ्च्येति” ॥ ‘वञ्च्यं वञ्चन्तीति’ । गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः ।
‘वङ्गमिति’ । गुणशब्दोपभावे घञ्, अभेदोपचाराद्गुणि इति ॥

“ओक उचः के” ॥ उच समवाये । ‘न्योकः श्रुन्त इति’ । न्युचति समवैति नीडादाविति कृत्वा । ‘न्योको णिहमिति’ । न्युवन्ति समवयन्ति वसन्ति तस्मिन्निति कृत्वा । ‘असुनि प्रत्ययइति’ । अयमेव लोके साधीयः प्रयुज्यते ॥

“एयआवश्यके” ॥ उदाहरणेषु आवश्यकधाधमण्ययोर्योनिः, कृत्याश्चेति एयत्, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः, लुप्तेदवश्यमः कृत्यइति मलोपः ॥

यजयाचरुचप्रवचर्वस्व” ॥ ‘अर्च्यमिति’ । अच स्तुतौ । प्रवाच्यो नामेति’ । प्रकर्षणोच्यतइति प्रवाच्यः, पाठविशेषोपलक्षितो ग्रन्थविशेषः । ‘अपरे पुनरिति’ । ते मन्यन्ते प्रपूर्वा वविरशब्दसंज्ञायामेव वर्तते, तत्र विधेयासम्भवाच्चियम इति । ‘एतच्चेति’ । अविवाक्यमित्येतावच्छब्दरूपं, कः पुनरसौ विशेष इत्यत आह । ‘दशरात्रस्येति’ । द्वादशाहेभिर्नो द्विरात्रो मध्ये दशरात्रः, तस्य दशममहरविवाक्यम् । ‘अन्यत्रेति’ । तथा च नास्मिन्नहनि केन चित्कस्य चिद्विवाक्यमविवाक्यमित्येतदावस्यते, संशये बहिर्वदिस्वाध्यायप्रयोगोन्तर्वदीत्येकइत्यहर्विशेषे कुत्वम् । अन्यत्र तदभावः प्रयुक्त आश्वलायनेन । एषमन्योपसर्गपूर्वस्यापि प्रतिषेध एवेष्यते न नियमः, एवञ्च कृत्वा प्रवचियहणं शक्यमकर्तुमहर्विशेषे एषोदरादित्वात्कुत्वम्, अन्यत्र प्रतिषेध इति सिद्धमिष्टम् । अन्यथा नियमे हि बहु प्रतिविधेयं स्यात् ॥

“प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे” ॥ इह प्रयुजनियुजः शक्यार्थइति वक्तव्यं, एयइत्येव, एवं सिद्धे निपातनाश्रयणं रूढार्थं गुणभूतएवैतयोः प्रयोगो यथा स्यात् प्रयोज्यो भृत्यो नियोज्यो दास इति, स्वामिनि प्रयोज्यनियोज्यशब्दौ न भवतः ॥

“भोज्यं भक्ष्ये” ॥ ‘भोज्या यवागूरिति’ । ननु भक्षिरयं खरविशदेभ्यषहार्यं वर्ततइति संस्कृतं भक्षा इत्यत्रोक्तं तत्कथं द्रवद्रव्ये भवती-

१ वृचइति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

२ मुद्रितमूलपुस्तके एतत्त्विति पाठः ।

त्यत आह । 'इहेति' । एवं मन्यते, नात्र भक्तिः खरविशदएव वर्त्तते
अवभतो वायुभव इत्यत्रापि दर्शनादिति शब्दान्तरसंनिधिवलादेतदेवं
भवति स्वभावतस्तु भक्तिः खरविशदएव वर्त्तते इति वार्तिककारस्य
पक्षः, यदाह भोज्यमभ्यवहार्यइति वक्तव्यमिति ॥

“घोर्लोपो लेटि वा” ॥ ‘दधदिति’ । दधातेलेट्, तिप्, इत्-
श्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः, दाशुषे यजमानाय रत्नानि, दद्यादि-
त्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । दधदिति शत्रन्तमेतत्, दददिति दाजो रूपं, वाच-
चनं प्रत्याचिख्यासुराह । ‘आडागमे सतीति’ । अस्त्वत्र लोपः, आटः
अवणं भविष्यतीत्यर्थः, किमर्थं तर्हि वाचचनमित्यत आह । ‘तत्रेति’ ।
किमत्र विस्पष्टनीयमत आह । ‘एषा हीति’ । अन्ये त्वाहुः, ज्ञापकार्थं
वायहणम्, एतज्ज्ञापयति अनित्यमागमशासनमिति, अनित्यत्वे त्वाट्य-
सति ददादिति न स्यादिति तत्सिद्धये वायहणं कर्त्तव्यमिति ॥

“ओतः श्यनि” ॥ ‘श्यतीत्यादि’ । शो तनूकरणे, छो छेदने,
दो अवखण्डने, पोन्तकर्मणि, इह ओतः शितीति वक्तव्यं, न च ओका-
रान्तानां श्योन्यः शित्संभवति, अर्द्धमात्रया च लाघवं भवति, तत्राय-
मप्यर्थः, ष्टिवृक्कुमुचमां शितीति शिदुहणं न कर्त्तव्यं भवति, इदमेवा-
नुवर्तिष्यते । ननु श्यन्यहणमुतरार्थं कर्त्तव्यं शमामष्टानामिति, तत्राप्यस्तु
शितीत्येव, यदि शितीत्युच्यते भ्रमेर्वा भ्राशेति पक्षे शब् भ्रमति अत्रापि
प्राप्नोति, शमादिभिः शितं विशेषयिष्यामः, शमादिभ्यो यो विहितः शिदि-
ति, श्यत्रेव च सर्वेभ्यः शमादिभ्यो विहितः, एवमपि शिद्विशेषणत्वेन शमा-
दीनामुपयोगात्कार्यनिर्द्वैशाभावाच्चश्यतीत्यादावपि प्रसङ्गः, नैष दोषः,
आष्टानामित्यनेन संख्येयाः कार्यिणो निर्द्वैश्यन्ते, ते च संनिधानात् शमा-
दय एव विज्ञास्यन्ते ॥

“क्वस्याचि” ॥ ‘अधुतातामिति’ । दुहेः स्वरितेत्वेनात्मनेप-
दमाताम् । अत्रासति लोपे आतो डित इति इयादेशः प्राप्नोति ।
‘अधुतीति’ । इटि लोपः, ककारवतः सशब्दस्य ग्रहणादिह न भवति
वत्सौ, तृणादिभ्यः सः, तृणसौ तृणसः ॥

“लुग्या दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये” ॥ ‘एतेषामङ्गानां क्तस्येति’ । एतेषां संबन्धी यो निमित्तत्वेन क्तः तस्येत्यर्थः । ‘सर्वादेशार्थमिति’ । लुक्त्रयपहारीति संज्ञाविधायकम् । ‘वह्यर्थमिति’ । उत्तमपुरुषद्विवचनार्थमित्यर्थः । अथान्यार्थं कस्मात् भवति, तत्राह । ‘अन्यत्रेति’ । ‘अलोन्त्यस्येति’ । आदेः परस्येत्येतत् न भवति पञ्चमीनिर्देशाभावात् । ‘भलो भलीति लोपेनेति’ । धि सकारे सिचो लोप इति नाश्रीयते, दन्त्यादेशोपलक्षणं वा तत्र सिद्धग्रहणमिति भावः । ‘अकारस्येति’ । अकारलोपस्येत्यर्थः । तथैव वा पाठः । ननु च क्रियमाणेपि लुग्यग्रहणे वहौ लुका न भवितव्यमेव अदन्तत्वात्, दन्त्यौष्ठ्यो ह्यसौ, अत आह । दन्त्यौष्ठ्योपीत्यादि’ । दन्तान्वयोत्र विवक्षितो नेतरव्यावृत्तिरिति भावः । एवं न्यायसिद्धेयर्थं वचनसामर्थ्यमपि दर्शयति । ‘यदि चेति’ । ‘ताविति’ । तवर्गादावित्यर्थः, वहेरन्यानि हि दन्त्यादीनि सर्वाण्यात्मनेपदानि तवर्गादीनि ॥

“शमामष्टानां दीर्घः श्यनि” ॥

शमुस्तमुः श्रमुदमू भ्रमुत्तमुमदक्लमः ।

शमादयोमी पठिता दिवादिष्वष्ट कृष्टिभिः ॥

“श्रिबुक्लप्याचमां शिति” ॥ ‘क्लामतीति’ । वा भाशेत्यादिना शप् । ‘क्लमियहणं शबर्यमिति’ । श्यनि पूर्वणैव सिद्धत्वात् । शमादिषु पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः, श्यन्यप्यनेनैव सिद्धत्वात्, तत्र सप्तग्रहणमेवास्तु, चमेराङ्पूर्वस्य ग्रहणं तन्त्रं, न तूपेयिवानित्यादिवदविवक्षितमित्याह । ‘चमेराङिति’ । दीर्घत्वमाङि चम इति वार्तिकस्याययमेवार्थः ॥

“क्रमः परस्मैपदेषु” ॥ ‘इहेत्यादि’ । चोऽयम् । ‘हेर्लुकि कृत इति’ । अतो हेरित्यनेन, नैष दोष इत्यादि परिहारः, न लुमताङ्गस्येत्यत्र हि प्रत्यासत्तेरयमर्थो व्यवस्थापितः, लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तच्चिन्त्यनं कार्यं न भवतीति, ततः किमित्यत्राह । ‘न चेति’ ॥

“इयुगमियमां कः” ॥ इच्छतीति । तुदादित्वाच्छः । ‘इय-

तीति' । इष गतौ । 'इष्णातीति' । इष आभीक्ष्ये । 'ये' पुनरुदितमिषि
नाधीयतइति' । धातुपाठे । 'इ'ह च सूत्रे अचीत्यनुवर्तयन्तीति' ।
क्वस्याचीत्यतः । नन्वचीत्यनुवृत्तावपि हलः श्नः शानज्जाविति शानजादेशे
इषाणेत्यत्र कृत्वं स्यादेव अजादित्वादित्यत आह । 'तत्रेति' । स्यादे-
तदेवं यद्व्यचीत्यनेन शिद्विशेष्येत, शितिच्छेदो भवति, किं विशिष्टे,
अचि अजादाविति, इह तु शिता अज्विशेष्यते, अचि द्वे भवति, किं
विशिष्टे शितीति, तेन तदादिविधिर्न भवति, किं कारणमित्यत आह ।
'यस्मिन्विधिरिति' । न केवलं तदन्तविधौ विशेषणत्वापेक्षा ऽपि
तर्हि तदादिविधावपीत्यपिशब्दस्यार्थः । 'इषाणेत्यत्रापीति' । न केव-
लमिष्यतीष्णातीत्यत्रैवेत्यपिशब्दार्थः । 'नह्ययमज्जेवेति' । अज्जात्रस्यात्र
शित्वं नास्तीत्यर्थः । इतिकरणो हेतौ ॥

पाघ्राध्मास्याम्नादाण्दृश्यतिर्त्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमन-
यच्छपश्यर्कधौशीयसीदाः" ॥ पा पाने, पा रत्नद्वयस्य तु ग्रहणं न
भवति लुग्विकरणत्वात् शितश्चासम्भवात्, घ्रा गन्धोपादाने, ध्मा शब्दा-
ग्निसंयोगयोः, ष्टा गतिनिवृत्तौ, स्वा अभ्यासे, दाण् दाने, दृशिर् प्रेक्षणे,
अ गतिप्रापणयोः, सु गतौ, भौवादिकौ, अ सु गताविति जौहोत्यादिक-
योस्तु ग्रहणं न भवति शितोसम्भवात् । नन्वेषः सम्भव इति चेत् ।
उक्तमत्र 'वर्णे यत्स्यात्तच्च विद्यात्तदादाविति,' शितीति हि कर्मधारयः,
शश्चासाविज्जेति, शद्ल शतने भूवादः, शद्ल विशरणे तुदादिः, षद्ल
विशरणगत्यवसादनेषु । 'आद्युदात्तो निपात्यतइति' । यदि न निपा-
त्यते ततो धातोरित्यन्तोदात्तत्वे सति शपा सहैकादेशे कृते एकादेशे उदा-
त्तेनोदात्त इति पिबतीति पदं मध्योदात्तमापद्येत, आद्युदात्तं वेष्यते ।
'वेगितायामिति' । सज्जातवेगायामित्यर्थः, यद्वा वेगिनो भावो वेगिता,
तस्यां च सत्यां गतौ वर्तमानस्येत्यर्थः ॥

१ ये इषिसुदितमिति पाठः सु. सू. पु. ।

२ ते अचीत्यनुवर्तयन्तीति सु. सू. पु. पाठः ।

“ज्ञाजनोर्जा” ॥ ‘दैवादिकस्य ग्रहणमिति’ । न जौहोत्या-
दिकस्य, शितोऽसम्भवात्, दीर्घाच्चारणस्य प्रयोजनमुत्तरसूत्रे वक्ष्यते ॥

“प्वादीनां ह्रस्वः” ॥ ‘प्वादयः क्र्यादौ पठन्तइति’ । ये तु
भूवादौ पठन्ते पूञ् पवनइत्यादयस्तेषां ग्रहणं न भवति, कतिपये हि
तत्र ह्रस्वभाविनः, तेषामपि शपि गुणेन भवितव्यं, किञ्च क्रैयादिकस्य
जानातेर्ह्रस्वनिवृत्त्यर्थे पूर्वसूत्रे दीर्घाच्चारणं तदपि क्रैयादिकानां ग्रहणे
प्रमाणम् । ‘वृत्करणमित्यादि’ । नह्युभयार्थत्वे वृत्करणस्य कश्चिद्भार
इति भावः । ‘अपरे त्विति’ । त्वादीनामनन्तरत्वादिति भावः ।
तथा दृ पूरणे, दृ भयइत्येतयोरपि वृत्करणात्परस्तात्पठितयोरपि
ह्रस्वो भवति, यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति, पृणीयादिबाधमानाय,
पृणन्तं च पपुरिं श्रय्यवः । आदृणातीति । पूर्वस्मिन्यत्वे ह्रस्वान्ता-
वेतौ पठन्ति । चोदयति । ‘येषामिति’ । आगता गणान्तमागणान्ताः,
परिहरति । ‘ज्ञाजनोर्जा इति’ । यदि जानातीत्यत्र ह्रस्वत्वं स्यात्
ह्रस्वान्तमेवादेशं विदध्यात् । ननु चान्यार्थं दीर्घान्तादेशविधानं स्यात्,
नह्यन्यथा जायतइति सिध्यति अत आह । ‘ज इत्यपीति’ । ह्रस्वा-
न्तादेशविधानेपि अतो दीर्घा यजीति दीर्घत्वे जायतइति सिद्धं, तत्र
हि तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुकइत्यतः सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते, न पुन-
स्तिङीति, अत एवाने मुक् पूर्वान्तः कृतो न परादिर्दीर्घप्रसङ्गात्, ये
तर्हि वृत्करणमुभयव्यावृत्त्यर्थं वर्णयन्ति तेषां दीर्घाच्चारणं किमर्थं,
जानातीत्यत्र दीर्घा यथा स्यात् । अतो दीर्घा यजीत्येव दीर्घा भवि-
ष्यति, न सिध्यति, अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य, न जादेशमात्रेण
निष्ठितमङ्गं भवति, तत्रेदं दीर्घाच्चारणमेव लिङ्गमागणान्ताः प्वादय
इति ॥

“मिदेर्गुणः” ॥ ‘मेद्वतीति’ । श्यन् । ‘मिद्वतइति’ । भावे
यक् ॥

“जुसि च” ॥ उवाहरणेषु लङि शपः श्लुः, द्विर्वचनमभ्यासकार्यं,
सिञ्जभ्यस्ताविदिभ्यश्चेति भेर्जुस् । ‘अथेत्यादि’ । जुस्भक्तस्य यासुट-

स्तद्वहणेन गृहणात्प्रसङ्गः । 'सार्वधातुकाश्रयङित्वनिमित्तइति' । सार्व-
धातुक्रमाश्रयो यस्य तत्सार्वधातुकाश्रयं तन् ङित्वं निमित्तं यस्य प्रति-
षेधस्य स तथोक्तः, एतेन यासुडाश्रयङित्वनिमित्तमिति व्याख्यातम् ।
'तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चेति' । चिनुयुरित्यादौ प्राप्ते, अजुहवुरित्या-
दावप्राप्ते । 'क्त्स्यावीत्यनुवर्त्ततइति' । परिहारान्तरं, जकारोच्चारणं
तु चक्रुरित्यादौ लिटि माभूत् ॥

"सार्वधातुकार्धधातुक्रयोः" ॥ 'सार्वधातुकार्धधातुक्रयोरिति
किमिति' । एवं मन्यते प्रत्ययइति वक्तव्यम् । एधमपि हीष्टे विषये
सिद्धतीति, सङिति प्रत्याहारः सनः सशब्दादारभ्या महिङो ङकारात् ।
'अग्नित्वमिति' । प्रत्ययइत्युच्यमाने अत्रापि प्राप्नोति । 'अग्निकाम्य-
तीति' । सङीत्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति ॥

"जायोऽविचिण्णलङित्सु" ॥ 'अविचिण्णलङित्सु परत इति' ।
विचिण्णलङिद्भ्यान्ये ये प्रत्ययास्तेषु परत इत्यर्थः । जागरयतीत्या-
दीनि वृद्धिविषये उदाहरणानि, जागरितः जागरितवानिति प्रतिषेध-
विषये । किं पुनः कारणं वृद्धिप्रतिषेधविषयाण्येवोदाहरणानि उपन्य-
स्तानि, तत्राह । 'वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये चेति' । अन्यत्र पूर्वैव
गुणस्य सिद्धत्वादेतद्विषय एवायं गुणः, तत्राप्युभयविषयः, कथं, चिण्णलोः
प्रतिषेधात् वृद्धिविषये तावद्ववति, ङित्प्रतिषेधात्प्रतिषेधविषयेपीति ।
'तस्मिन्कृतइति' । अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावित्येतदनाश्रित्योच्यते । 'सा न
भवतीति' । किं कारणमित्याह । 'यदि हीति' । यद्यपि जागरितः
जागरितवानित्यत्र गुणविधिश्वरितार्थः, तथापि वृद्धिविषयेऽेतद्विधानमि-
त्युक्तं, तत्रास्यानर्थक्यमुच्यते । किं चेत्याह । 'चिण्णलोश्चेति' । यदि गुणे
कृते अत उपधाया इति वृद्धिः स्याच्चिण्णलोर्गुणप्रतिषेधोनर्थकः स्यात्, अस्तु
तत्रापि गुणः, वृद्धौ सत्यामजागारि जजागारेति सिद्धम् । 'जायत इति' ।
लट्, तस्, अदादित्वाच्छपो लुक्, सार्वधातुक्रमपिदिति ङित्वम् । 'अत्र

वीति केचिदिति' । अविचिण्णलङित्स्वित्यत्र यो वकारात्पर इकारस्त-
मुच्चारणार्थं वर्णयन्ति, तत्र यस्मिन्विधिरिति वकारादौ प्रतिषेधः ।
किमर्थं पुनस्तएवं वर्णयन्तीत्यत आह । 'कसावपीति' । 'जजाएवा-
निति' । नेङ्गुशि कृतीति इट् प्रतिषेधः, तत्र क्वादिनियमादिट् प्राप्तो
वस्वेकाज्जाहुसामिति नियमाच्च भवति, ये तु क्किपो लोपादुर्णाश्रये प्रत्यय-
लक्षणप्रतिषेधाच्च पर्युदासं नेच्छन्ति, तेषां जागरिति गुणो भवत्येव,
अन्ये त्वाहुः । यथा ऽतृणेडिति प्रत्ययलक्षणेनेमागमो भवति वर्णस्य
प्रत्ययविशेषणत्वात्, एवं क्किपोपि पर्युदासः, ततस्तु जामृदिति भवति ।
चोदयति । 'क'थमजागरिति' । एवं मन्यते । प्रसज्यप्रतिषेधायं विचि-
ण्णलङित्सु न भवतीति, ततश्च जुसि चेत्यस्यापि गुणस्य प्रतिषेधः
स्यात्, तथोत्तमे णलि णित्वाभावपक्षे गुण इष्यते सार्वधातुकार्द्धधातुक-
योरिति तस्यापि प्रतिषेधः प्राप्नोतीति । परिहरति । 'नाप्रतिषेधा-
दिति' । नायं दोषः, कुतः, अप्रतिषेधात्, नायं प्रसज्यप्रतिषेधः, कस्त-
र्हयमित्याह । 'विचिण्णलङित्स्विति पर्युदासोयमिति' । पर्युदासे
हि विचिण्णलङित्सु न विधिर्न प्रतिषेधः, ततोऽन्यत्र विधानं तेन जुसि
णलि च लक्षणान्तरेण प्राप्तो गुणो भवत्येव, प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्याह । 'अथ-
वेति' । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति भावः । के चिद्वि-
रित्यत्र गुणदर्शनादौणादिकं विच्प्रत्ययं वर्णयन्ति, तेषां जाएविरित्यत्र
गुणः प्राप्नोति, न च वेः प्रतिषेधवैयर्थ्यं, क्किपि कसौ च चरितार्थत्वात्,
तस्माज्जागर्तः किदुक्तव्यः ॥

“पुगन्तलघूपधस्य च” ॥ 'भेत्ता ह्येतेति' । कथं पुनरत्र गुणः,
यावता धात्वन्तप्रत्ययाद्वोर्हणोरानन्तर्यं संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञया लघुसं-
ज्ञया बाधनाच्च प्राप्नोति, भेदनमित्यादौ सावकाशो गुणोऽत आह ।
'प्रत्ययादेरिति' । 'कुसनेः कित्करणेनेति' । त्रिसृधृषिन्निपे-
कुरिति क्काः कित्करणस्यैतत्प्रयोजनं श्रुतिरित्यादौ गुणो माभूदिति, यदि
चैवं विधे विषये गुरुपधत्वादुणो न स्यात् क्काः कित्करणमनर्थकं स्यात्,

तथा हलन्ताच्चेति सनः कित्वविधानस्यैतत्प्रयोजनं पित्सतीत्यादौ गुणो
माभूदिति, तदपि ज्ञापकमुक्तार्थस्य, इदं तु ज्ञापकं नोपपद्यते । सिद्-
धति दिदृत्ततदित्यत्र सृजिदृशोरित्यमागमो माभूदित्येवमर्थमेतत्स्यात्,
तथा धिप्सतीत्यत्र नलोपार्थं तत्स्यात्, तस्मात्कारेव कित्करणं ज्ञापकं
भिनत्ति छिनत्तीत्यत्र श्नमोकारेण लघूपधमङ्गं तत्र धातोरिकारस्य गुणः
प्राप्नोति, अत आह । ‘उपधात्रेति’ । नह्यत्र या का चिदुपधा एह्यते
किं तर्हीको गुणशुद्धी इत्यस्योपस्थानात्स्यानित्वेन संनिहित इगेव ।
‘अपरे त्विति’ । वर्णयन्तीति संबन्धः । ‘पुक्ति अन्त इति’ । अन्तशब्दः
समीपवचनः, यद्यपि पुगन्तेत्यत्र बहुव्रीहावपि न दोषस्तथाप्यैकरूप्येण
विशेषणार्थमयमपि तत्पुरुष एव व्याख्यातः । ‘लघ्वी उपधेति’ । कर्म-
धारयः, अत्र पठे शाब्द एवोपधाया इका संबन्धः । ‘लघ्वया उपधाया
इक इति’ । पुगन्तलघूपधमिति समाहारद्वन्द्वः, क चिदुपधात्रेत्यादे-
र्न्यस्य पुरस्तात्सयोगे गुरुसंज्ञायामिति श्लोकत्रयं पठ्यते । धात्वन्तप्र-
त्ययाद्योर्हलोरानन्तर्यं सति गुरुसंज्ञायां सत्यां गुणो भेतुर्भेत्तृशब्दस्य न
सिध्यति । परिहरति । ‘विध्यपेवमिति’ । इदं विधानमिति शेषः,
लघूपधाद्ये विहिते सार्वधातुकार्धधातुके तयोरङ्गस्य गुण इत्यर्थः, ननु
पञ्चम्यभावात् कथं विधानमुपपद्यते, उच्यते, षष्ठीपठेऽपि विशेष्यतइति
चेत्को दोषः, लघूपधस्य ये सार्वधातुकार्धधातुके, के च ते, ये तस्माद्विहिते
इत्युपपद्यते, लघोश्चासाविति पाठे लघूपधाच्चासौ नृज्विहित इत्यर्थः ।
उपधाशब्दस्तु वृत्तभङ्गभयाच्च प्रयुक्तः । ‘कथं कुण्डिरिति’ । अङ्गाधिकारे
नुमो विधानादङ्गतएव नुमि प्रत्ययो लघूपधाद्विहितस्तत्र परतो निमित्ते
स्थिते कुण्डितेत्यादौ गुणः प्राप्नोति यदि विधानं विशेष्यतइत्यर्थः ।
परिहरति । ‘धातोर्नुम इति’ । हेतौ पञ्चमी, यस्मात्तत्र धातोर्नुमङ्गस्य
तस्मादित्यर्थः । उक्तं हि तत्र धातुग्रहणस्य प्रयोजनं धातूपदेशावस्था-
यामेव नुम् यद्या स्यादिति, ततश्च प्रागेव नुम पश्चात्प्रत्ययः, न
चासौ लघूपधाद्विहितो भवति । ‘कथं रञ्जेरिति’ । यदि षष्ठीनि-

द्वैशेषि विधानं विशेष्यते तदान्यत्रापि प्रसङ्गः, ततश्चात उपधाया इत्यकारोपधाद्विहिते प्रत्यये विधीयमाना वृद्धी रज्जेन स्यात्, प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेर्नकारोपधत्वात्, राग इति । घञि च भावकरणयोरिति नकारलोपः, यद्यप्युपधाया अकारस्य वृद्धिरुच्यते, न च ततः प्रत्ययस्य विधानं संभवति, तथाप्यकारोपधाद्विधानं तदेवोपधाया विधानं मन्यते । 'स्यन्दिग्रन्थोरिति' । यदयं स्यदो जवे, अवेदैधोद्वप्रग्र्याहमग्रया, इति स्यन्दिग्रन्थोर्वृद्धभावं निपातयति तज्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानां वृद्धिरिति, तत्र हि नलोपार्थं वृद्धभावाय च निपातनमाश्रयणीयं, यदि च वृद्धिविषये विधानं विशेष्येत ततो वृद्धिप्रसङ्गाभावाच्चिपातनाश्रयणमनर्थकं स्यात्, नलोपस्य सिद्धये विधिरेवाश्रयणीयः, अनेकप्रयोजनसिद्धये हि निपातनाश्रयणम् । 'अनल्लोपेति' । अनन्तस्य योल्लोपः सोऽनल्लोपः, शौ दीर्घत्वं शिदीर्घत्वं, तयोर्द्वन्द्वः, अनल्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिद्धतः, यदि च षष्ठीनिर्द्वैशेषि विधानं विशेष्येत अल्लोपो राज इत्यादावेव स्यात्, अस्या अस्मि दध्ना दध्ने इत्यादौ न स्यात्, शौ दीर्घत्वं च सामानि इत्यादावेव स्यात्कुण्डानीत्यादौ तु न स्यात्, तस्मात् षष्ठीनिर्द्वैशेषि विहितविशेषणग्रहणे दोषप्रसङ्गाद्गुणो भर्तुर्न सिद्धतीति, एवं तर्हि ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं नाभ्यस्तस्यावीत्युग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति भवत्येवं जातीयके विषये गुण इति, तस्य हि प्रयोजनं नेनेकीत्यादौ हलादौ गुणप्रतिषेधो माभूदिति, यदि च हलादावल्लूपधत्वाद्गुणो न स्यात् तदा गुणस्य प्राप्तिभावात्किं तच्चिवारणार्थनाउग्रहणेन, नैतदस्ति ज्ञापकम् । 'अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङ्घ्यं तत्कृतं भवेत्' । अभ्यस्तस्याज्ञादौ प्रतिषेधमाहेति यत् तल्लङ्घ्यं कृतं भवेत्, यत्र हलादिलुप्यते, अनेनेगिति, तस्माच्च ज्ञापकम्, एवं तर्हि । 'कुसुनोयत्कृतं किं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे' । व्याख्यातमेतत् ॥

“नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके” ॥ ‘नेनिजानीत्यादि’ । लोट्, मेनिः, आहुतमस्य पिच्च, शपः श्लुट्ठिवचनं, निजां चयाणां गुणः श्लौ, ‘अनेनिजमित्यादि’ । लङ्, मिपोम्भावः । ‘वेदानीति’ । विद ज्ञाने,

लोडादि यथायोगं पूर्ववत्, शपो लुक् । 'नेनेतीति' । लट्, तिप्, कुत्वम् ।
 'पिद्वहणमुत्तरार्थमिति' । वृणु इम् पिति यथा स्यात् इह तु पितोन्य-
 चापि सार्वधातुकमपिदिति द्वित्वाद्भवितव्यमेव प्रतिषेधेन । 'निनेजेति' ।
 णल्, स च लिट् चेत्याहुं धातुकसंज्ञः । 'जुजोषदिति' । जुषी प्रीतिसेवनयोः,
 लेट्, व्यत्ययेन परस्मैपदं, तिप्, इतश्च लोपः परस्मैपदेषु, लेटोडाटावित्याट्,
 व्यत्ययेन शपः श्लुः, द्विवचनं, यद्यत्र गुणप्रतिषेध इष्यते पस्यशाते इत्यादौ
 उपधाह्रस्वत्वमिष्यते तत्र प्राप्नोति, तस्मादभ्यस्तानामुपधाया ह्रस्वत्वमेव
 विधेयं न गुणप्रतिषेधः । कथं नेनिजानीत्यादि, गुणे कृते उपधाह्र-
 स्वत्वम्, एव इग्नस्वादेशे, सिद्धमिष्टमत आह । 'पस्यशाते इत्यादि' ।
 स्पृशित्वात्किंकारवचनादपठितोपि धातुः, तस्माल्लेट्, व्यत्ययेनात्मनेपदं,
 टेरत्वे लेटोडाटावित्याट्, शपो बहुलं कुन्दसीति श्लुः, द्विवचनम् ।
 अथ वा यङ्लुकि क्कान्दसमभ्यासस्य ह्रस्वत्वम् । 'वाक्शीतीति' ।
 काश् दीप्तौ, यङ्लुक्, लट्, तिप्, यङो वेतीडागमः । 'वाक्शीतीरिति' ।
 वाश् दीप्तौ, यङ्लुक्, लट्, शचादेशः, ङीप्, शस् । 'क्कान्दसं ह्रस्वत्व-
 मिति' । यदि तु गुणनिषेधं प्रत्याख्यायोपधाह्रस्वत्वमुच्येत तदा नर्त-
 तीतीत्यादौ ऋदुपधे रपरे गुणे कृते ह्रस्वभाविन्युपधा नास्तीति रूपं
 न सिध्येत्, तस्माच्छान्दममेव ह्रस्वत्वमेष्टव्यमिति भावः । 'प्रकृत्यन्तरा-
 गामेवेति' । स्पृश बाधनस्पर्शनयोः, कश् गतिशासनयोः, वश् कान्तौ ॥

“भुसुवोस्तिङि” ॥ 'अभूदिति' । लुङ्, गतिस्थेन्यादिना सिचो
 लुक् । 'सुवै सुवाव्रहै सुवामहै इति' । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने, लोट्,
 टेरत्वम्, एत ऐ, आहुत्तमस्य पितृ, शपो लुक्, उवडादेशः । 'सुवतिसूयत्यो-
 स्तिवति' । षू प्रेरणे तुडादिः, षूङ् प्राणिप्रसवे दिवादिः । 'भवतीति' ।
 शपि गुणः । 'व्यतिभविषीष्टेति' । आशिषि लिङ्, लिङाशिषीत्याहुं-
 धातुकसंज्ञा, कर्तरि कर्मव्यतिहारइत्यात्मनेपदम् । 'अयेति' । प्रकीर्ति-

यहणे यङ्लुगन्तस्यापि यहणात्प्रसङ्गः । 'ज्ञापकादिति' । सूतेस्तु निपा-
तनाभावाद्गुणनिषेधो भवत्येव सोषुवीतीति ॥

“उतो वृद्धिल्लोकि हलि” ॥ ‘यवानीति’ । लोडुत्तमैकवचनम् ।
‘अपि स्तुयादिति’ । अपिः संभावेन कर्मप्रवचनीय इत्युपसर्गात्सुनोती-
त्यादिना प्रत्यं न भवति । ‘डिच्च पिव भवतीति’ । यासुडादेः सार्व-
धातुकस्य साक्षाच्छृङ् डिच्चमनवकाशं । तिबादीनां तु पिच्च लकारा-
न्तरेषु सावकाशं, तेन डिच्च पिव भवतीति पिच्च डिव भवतीति वच-
नद्वयसद्भावेपि डिच्च पिव भवतीत्येतदेवान्न प्रवर्त्तत इति भावः, किङ-
ति चेति प्रतिषेधस्तत्र न लभ्यते, किं कारणम्, एक इत्येवमिक्संशब्दनेन
या वृद्धिस्तस्याः स प्रतिषेधः, इह तु उत इति निर्दिष्टस्यानिकत्वादि-
कपरिभाषा नोपतिष्ठते ॥

“गुणो ऽपृक्ते” ॥ ननु च हलीति वर्त्तते पिति च, अङ्गेन च
प्रत्यय उपस्थाप्यते । तत्र हलात्मके प्रत्यये पिति विधीयमानो गुणो
ऽपृक्तेषु भविष्यति नार्थोपृक्तयहणेनेत्यत आह । ‘हलीति वर्त्तमान-
इति’ । अपृक्तयहणं ह्येवमर्थे क्रियते हलादौ माभूदिति, यदि चेयं
परिभाषा न स्यादपृक्तयहणं न कुर्यात्कृतं तु ज्ञापयति भवत्येषा परिभा-
षेति, इदं त्वत्र वक्तव्यं, तदन्तविधिनिवृत्त्यर्थमपृक्तयहणं कस्माच्च भव-
तीति, तदन्तविधौ हि लङि मिषोम्भावेपि प्रसङ्गः स्यात् । ननु भवत्येव
तत्र गुणः, कथं भवति, यदा पूर्वत्र वृद्धिविधावपि तदन्तविधिरेव भवति,
तदेतदपृक्तयहणं कथं तदादिविधेर्ज्ञापकमिति चिन्त्यं, नापृक्तइत्युच्य-
माने ऽनन्तराया विभाषिताया वृद्धेः प्रतिषेधः स्याच्चित्या तु वृद्धिः
स्यादेव तस्माद्गुणयहणम् ॥

“वृणह इम्” ॥ ‘वृणोतीति इति’ । इमि कृते श्नमोऽकारेण सहा-
द्गुणः, हो ठः, ऋष स्तथोर्धाधः, ष्टुत्वं, ठलोपः । ‘वृणोतीति’ । षठोः कः
सि । ‘अवृणोडिति’ । लङ्, तिप्सिपोरन्यतरः, हल्ङ्यादिलोपः, ठत्वञ-
श्चवर्त्तानि । ननु च हलादावित्युच्यते न चात्र हलादिं पश्यामः, प्रत्य-
यलक्षण्येन, वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमत आह । ‘वर्णाश्रयेत्यत्रेति’ ।

यच्च केवलो घर्ण एव निमित्तं यस्य स घर्णाश्रयः, यथा गवे हितं गोहि-
तमित्यवादेशः, इह तु पिति सार्वधातुकइति प्रत्ययएव निमित्तं, इह
तस्य विशेषणं, तेनासौ प्रत्ययनिमित्तत्वाद्व्यत्येवेत्यर्थः । 'तृणहानीति' ।
लोह, मेर्निः । 'तृणह इति' । तस्, ठत्वादि पूर्ववत्, शनसारलोपः, अनु-
स्वारपरसवर्णौ । अथ किमर्थं तृहिरागतश्मको गृह्यते, रौधादिकस्य तृह
हिंसायामित्यस्य ग्रहणं यथा स्यात् तृहि हिंसायामित्यस्य तौदादिकस्य
ग्रहणं माभूत्, नास्य पिटृलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवति, विकरणेन
व्यवधानात् । ननु चास्यापि यङ्लुगन्तस्य संभवति, एवं तर्हि सानुब-
न्धकत्वात्तस्य ग्रहणं न भविष्यत्यत आह । 'तृणह इतीत्यादि' ।
यद्वागतश्नम्को न गृह्येत ततो नाप्राप्ते शनम्यारभ्यमाण इम् तस्य बाधकः
स्यात्, अथापि न बाधक एवमपि शनमि कृते इमितीष्टव्यशस्या न स्यात्,
विपर्ययोपि स्यात् पूर्वमिमागमः पश्चाच्छ्रमिति, सश्नम्कनिर्द्वैशे तु न शनमो
निवृत्तिर्भवति, इष्टा च व्यवस्था सिध्यति, पूर्वं शनम् पश्चादिमिति,
अतस्तदर्थमागतश्नम्को गृह्यते, किं च रौधादिकस्यापि यङ्लुगन्तस्य
ग्रहणं भवति सश्नम्कनिर्द्वैशादेव ॥

"ब्रुव ईट्" ॥ ब्रुव इति पञ्चमी, न षष्ठी, व्याख्यानात्, तथा
ऽचरितार्थया पूर्वत्र कृतार्थायाः सार्वधातुकइति सप्तम्याः षष्ठी प्रक-
ल्प्यते तदाह । 'ब्रुव इत्येतस्मादुत्तरस्येति' । इह ब्रूताद्ब्रवानिति तातड
चौपदेशिकेन द्वित्वेन स्थानिवद्भावकृतं पित्वं बाध्यते, द्वित्वं पित् भव-
तीति, तेनेङ् न भवति ॥

"यङो वा" ॥ 'लालपीतीत्यादि' । लपिवदिरौतिभ्यो यङ्लुक्,
द्विर्वचनं, रौतेरभ्यासस्य गुणः, इतरयोर्दीर्घत्वम् । 'वर्धतीति' । वृते-
रुपं, रुयिकौ च लुकीत्यभ्यासस्य रुक्, किं पुनः कारणं यङ्लुगन्तमेवो-
दाहृतं न पुनर्यङन्तं, तत्राह । 'हलादेरिति' । यङन्ते हि शपा भवितव्यं स
च हलादिर्न भवति ॥

“तुस्तुष्टम्यमः सार्वधातुके” ॥ ‘तु इति सौत्रोऽयं धातुरिति’ । स च षट्ठी वर्तते, मत्वर्थ इत्यन्ये, हिंसार्थ इत्यपरे । ‘उत्तवीतीति’ । बहुलं कन्दसीति शपो लुक् । ‘शमीध्वमिति’ । शमेरन्तर्भावितण्यर्थोत्प्रेषे लोट्, व्यत्ययेनात्मनेपदं, शप्, तस्य बहुलं कन्दसीति लुक् । ‘आपिशला इति’ । आपिशलेः शिष्याः । ‘सार्वधातुकास्त्विति’ । टावन्तं, तत्र संज्ञात्वेन विनियुक्तं सार्वधातुक्यद्वयमनर्थकं, नाभ्यस्तस्येत्यादेः सूत्रादनुवृत्तेरत आह । ‘सार्वधातुक इति वर्तमान इति’ । तद्वि सार्वधातुक्यद्वयं पितीत्यनेन संबद्धमतस्तदनुवृत्तौ तदप्यनुवर्तते तन्मानुवृत्ततदित्येवमर्थं पुनः सार्वधातुक्यद्वयमिति, हलीत्येतत्त्वानुवर्ततएव, नहि तत्सार्वधातुक्यद्वयेन संबद्धम् ॥

“अस्ति सौत्रोऽपुनः” ॥ अपुन इति वक्ष्यर्थं सप्रमी, तेनापुनस्यैवायमानमः । ‘आसीदिति’ । अस् भुवि, शपो लुक्, तिप् ईट् । ‘अलावीदिति’ । लुङ्, ईट् ईटीति सौत्रो लोपः । ‘आहिभुवोरीट् प्रतिषेध इत्यादि’ । स्यानिबत्सूत्रेण तद्वार्तिकम् । आहिभुवोः स्यानिबद्वावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, ईट् प्रतिषेधः प्रयोजनमित्यर्थः । ‘आत्येति’ । ब्रुवः पञ्चानामित्यादिना सिप स्यल्, ब्रुव आहादेशः । आहस्य इति हकारस्य यत्वं, तस्य खरि चेति चत्वं तकारः । ‘अभूदिति’ । लुङ्, अस्तेभूः, गातिस्येत्यादिना सौत्रो लुक्, अत्र स्यानिबद्वावप्रतिषेधादस्याश्रयस्तावदीपन भवति, सिजाश्रयोपि न भवति, स्यानिबद्वावप्रतिषेधसामर्थ्यात्, अस्त्येवमस्यादेशे भुवि, शुद्धे तु भवतौ सिजाश्रय ईट् प्राप्नोति, तस्मादीडेवात्र प्रतिषेधः, आहिविषये परिहारान्तरं ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं भलादिप्रकरणे आहस्य इति यत्वं शास्ति, ननु च भूतपूर्वगत्यर्थमेतत्स्यात् भलादिर्यो भूतपूर्वस्तचेति, नैतदस्ति, एवं तर्हि पञ्चानामपि तिजादीनां भूतपूर्वभलादित्वमिति सर्वत्र यत्त्वप्रसङ्गः, ततश्चायमेव विदध्यात् ॥

“बहुलं कन्दसि” ॥ ‘आ इति’ । अस्तेर्लङ्, तिप्, शपो लुक्, हत्वविसर्जनीयो । ‘अवारत्सारिति’ । वर संवलने, त्सर कद्रुगता, लुङ्,

तिपो हल्ङ्यादिलोपः, रात्सस्येति सिचो लोपः, धातुरेफस्य विसर्जनीयः । 'छान्दसत्वादिति' । बहुलं छन्दस्यमाङ्गोपेत्यनेन न केवलमाङ्गोपेतादोरभावः क्रियते किं तर्हि माङ्गोपे तत्सद्भावोपीति भावः । 'इ'हभावश्च सिच इति' । छान्दसत्वादित्यपेक्षते ॥

“रुदश्च पञ्चभ्यः” ॥ रुदिः स्वपिः श्वसिरनिर्जक्षिः पञ्च रुदादयः । रुद इति बहुवचनस्थानएकवचनम् । पञ्चभ्य इति निर्द्वि-
शादादर्थ्यावगतिः ॥

“अङ्गार्यगालवयोः” ॥ ‘गार्ग्यगालवयोर्ग्रहणं पूजार्थमिति’ । न विकल्पार्थं विधानसामर्थ्यादेवाडीटोर्विकल्पस्य सिद्धत्वात्, अनेकाचार्य-
ग्रहणमप्यत एव ॥

“अदः सर्वेषाम्” ॥ सर्वेषांग्रहणं नित्यार्थमन्यथा गार्ग्यगालव-
ग्रहणमिह विकल्पार्थं संभाव्येत ॥

“अतो दीर्घा यञि” ॥ ‘केचिदत्र तिङीन्यनुवर्तयन्तीति’ । भूसु-
वोस्तिङीन्यतः । ‘भववानिति’ । भवतेः कसुः, तस्य छन्दस्युभयर्थेति सार्व-
धातुकत्वाच्छप्, लिटि धातोरित्यत्र धातुग्रहणाच्छबन्तस्य द्विवचनाभावः,
ये तु सार्वधातुकइत्येवानुवर्तयन्ति तेषां छान्दसत्वादीर्घाभावः । अथ
प्रकृतोडागम एव कस्माच्च विधीयते, अतो यजीति, अकरान्तादङ्गादुत्त-
रस्य यजादेस्तिङोडागमो भवति, पच अवस्, सवर्णदीर्घत्वे पचाव इति
सिद्धं, विधानसामर्थ्याच्चातो गुणइति पररूपत्वं न भविष्यति, नैवं
शक्यम् । इह ह्यधुतावह्यधुतामहीति कसस्याचीति लोपः प्रसज्येत, इह
चातिजराभ्यामिति जरस्भावः, एवमपि दीर्घग्रहणमनर्थकं, आदित्याकार
एव विधेयः, इह तर्हि प्रयोजनम् अपात्तीरोदनं देवदत्त । ननु पचामि
भोरित्यत्रापि अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरेति पुतः प्राप्नोति, स माभू-
दीर्घ एव यथा स्यादिति दीर्घग्रहणम्, अत इति तत्परकरणमुत्तरार्थं,
बहुवचने कत्येदित्येत्वं सद्भाभिरित्यत्र माभूत्

“सुपि च” ॥ ‘वृत्तायेति’ । संनिपातपरिभाषाया अनित्य-
त्वादत्र दीर्घत्वम्, अनित्यत्वं च कष्टायेति निर्देशादवसितम् ॥

“बहुवचने भ्रूयेत्” ॥ ‘वृत्ताणामिति’ । भ्रूतीत्यनुव्यमने
ऽग्नीनामित्यादौ सावकाशं नामीति दीर्घत्वं बाधित्वेदमेत्वमकारान्तेषु
स्यादिति भावः ॥

“आङि चापः” ॥ खट्वया खट्वयोरित्यादीनि टाब्डाप्चापां क्रमेणो-
दाहरणानि । ‘कीलालपेति’ । कीलालं पिबति आतो मनिष्कनिब्वनिपश्चे-
ति विच्, तृतीयैकवचने आतो धातेरित्यालोपः, असति तु पिट्विशिष्टस्य
ग्रहणे कीलालपः पश्येत्यादौ चरितार्थं लोपं बाधित्वा परत्वादाडोसो-
रिद्रमेवैत्वं स्यात् । ‘व्याब्यग्रहणेऽदीर्घग्रहणादिति’ । यत्र व्यापौ
एह्येते तत्र दीर्घयोर्यहणं न ह्रस्वयोः, स्थानिवद्भावे तु प्रसङ्गः, तत्र
स्थानिवत्प्रतिषेधसूत्रप्रस्तावे वार्तिकं व्याब्यग्रहणेऽदीर्घ इति, व्यापोर्यहणे
ऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति, तत्रार्थादिदमुक्तं भवति व्यापोर्यहणे
दीर्घयोर्यहणमिति, तदिदं वृत्तिकारेण दर्शितम् ॥

“अम्बार्थनद्वोर्हस्वः” ॥ अम्बार्था मात्रार्थाः । ‘डलकवतीनामिति’ ।
अर्थगतेन स्त्रीत्वेनाम्बार्थाः शब्दा निर्दिष्टाः, श्रुत्यपेक्षो वा स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।
‘डलकवतीनां श्रुतीनामित्यर्थ इति’ । असंयुक्ताश्च डलका एह्यन्ते तेनाक्क
अल्लेति ह्रस्वो भवत्येव । ‘देवते भक्तिरिति’ । ह्रस्वत्वे कृते व्याब्यग्रहणे
ऽदीर्घ इति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्याडागमो डेरामपि न भवतः । ‘मातृणा-
मिति’ । पूर्वपदभेदेन ब्रह्मो मातृशब्दा इति बहुवचनम् । ‘पुत्रार्थमिति’ ।
पुत्रमभिधातुं यो मातृशब्द उपादीयतइत्यर्थः । बहुव्रीहौ च वर्तिपदै-
रन्यपदार्थाभिधीयतइति तत्रैवायमादेशः, कीदृशाय पुत्रायेति समासे
गुणीभूतस्यापि पुत्रस्य बुद्ध्या प्रविभज्य निर्देशः, यथाय शब्दानुशासनं केषां
शब्दानामिति । ‘मात्रा व्यपदेशमर्हतीति’ । यः पुत्रः श्लाघ्यगुणत्वात्कु-
लसंभूतया मात्रा व्यपदेशमर्हतीत्यर्थः, यत्र तु पितुरसंविज्ञानेन मात्रा
व्यपदेशस्तत्र न भवति, एतच्चार्यतइति प्रशंसायां लटः शत्रादेशविधा-
नाल्लभ्यते । ‘समासान्तापवाद इति’ । नाप्राप्ते तस्मिन्संस्कारम्भात् ।

“इस्वस्य गुणः” ॥ ‘इस्वविधानसामर्थ्यादिति’ । ननु इस्व-
विधानं तस्य गुणविधानार्थमेव स्यादन्यथा इस्वत्वाभावाद्गुणो न स्यादत
आह । ‘यदीति’ । इस्वं विधाय गुणे विधीयमाने प्रक्रियागौरवं
भवतीति, साधवार्यं सातादेव गुणं विदध्यादित्यर्थः । ननु नदीइस्व-
योगुण इत्युच्यमाने जसि चेत्यत्र नद्या अप्यनुवृत्तिः स्यात्, एकसमासनि-
र्दिष्टत्वात् । नैव दोषः । एकसमासनिर्दिष्टयोरेकदेशानुवर्तते, तद्वथा
संख्याव्यादादीप्, दामहायनान्ताच्चेत्यत्र संख्याग्रहणमनुवर्तते नाज्य-
ग्रहणम् ॥

“जसि च” ॥ ‘जसादिष्विति’ । आदिशब्दः प्रकारे, तेन
पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम् । ‘दवीति’ । कृदिकारादक्तिन इति
ङीष्प्रकल्पमनपेक्षैतदुक्तं, तत एव तु सिद्धं रूपद्वयम् । ‘शतकृत्व इति’ ।
जसि चेति गुणाभावपक्षे प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णद्वौर्घापि वा कुन्दसीति
वचनाच्च भवतीति यणादेशः प्रवर्तते । ‘किकिदीव्येति’ । आङो नास्ति
यामिति नाभावो न भवति । किकिदीविशब्दः कृविधूषित्यणादिषु निपा-
तितः ॥

“अतो द्विसर्वनामस्थानयोः” ॥ ‘त’परकरणं मुखसुखार्थमिति’ ।
द्विसर्वनामस्थानयोर्दीर्घान्तस्यासंभवात्, धात्वनुकरणमपि न संभवति, अत
इद्वातोऽरितीत्वविधानात् कर्तृणीत्यादावपि नुमः पूर्वान्तत्वादसंभवः ॥

“वेर्ङिति” ॥ ‘घ्यन्तस्याङ्गस्येति’ । वर्णमात्रस्य घिसंज्ञेत्याश्रि-
त्येदमुक्तं, तदन्तस्य संज्ञेत्यत्र तु पक्षे घ्येकदेशे वर्णे घिशब्दो द्रष्टव्यः ।
एतेन नद्यान्तादिति व्याख्यातम् । ‘सुपीत्येवेति’ । सुपि चेत्यतः । ‘पट्टी-
ति’ । वेतो गुणवचनादिति ङीप् । ‘कुरुतइति’ । यस्य नदीसंज्ञा नास्ति
स सर्वापि घिसंज्ञो न लिङ्गवदेवेति । कुरुशब्दस्य घिसंज्ञा, तस्य तसि
ङिति गुणो न भवति, एतच्च ङिञ्छब्दे बहुव्रीहिमाश्रित्योच्यते, यदि
तु इच्छासाधिव्येति कर्मधारयस्तदा नैवान्न प्रसङ्गः, सार्वधातुकमपि दि-

त्वमेव हि बहुव्रीहिः कृतो यत्कार्ये तदतिदिश्यते, न वेतावता तदे-
ककार आदिभवेति ॥

“आद्यनद्याः” ॥ नद्या इति वज्रम्यङ्गतायो द्वितीति मयम्याः
पक्षीं प्रकल्पयति, तेन कृत इवायमागमो विज्ञायत इत्याह । ‘नद्यान्ता-
द्वद्वावुत्तरत्वेति’ । ‘कुमायां इति’ । आटरेवेति वृद्धिः, अयं दीर्घाच्चारवं
किमर्थमहेबोध्येत, वृद्धिरेवेति वृद्ध्या अयं दीर्घाच्चारत्वेन च कुमायै कुमायां
इति सिद्धं, न सिद्ध्यति, अतो गुणे पररूपत्वं प्राप्नोति, अङ्गवचनसामर्थ्यात्
भविष्यति, अस्त्यङ्गवचने प्रयोजनं, किं, किये किया इत्यत्र सावेकाव इत्या-
द्युदात्तत्वं मा भूदाममानुदात्तत्वं यथा स्यादिति, अयमानुदात्तत्वं हि
प्रत्ययस्वरमिष विभक्तिस्वरमपि बाधते, विभेदतोच्चावचनसामर्थ्यात् ॥

“यादायः” ॥ दीर्घाच्चारवं किमर्थं, न वहेबोध्येत, वृद्धी-
अवर्णेदीर्घत्वं च अट्टाये अट्टाया इति सिद्धं, न सिध्यति, अतो गुणे
पररूपत्वं प्राप्नोति, अकारोच्चारणसामर्थ्यात् भविष्यति, अस्त्यन्यदका-
रोच्चारणस्य प्रयोजनं ज्ञायै ज्ञाया इत्यत्र सावेकाव इत्याद्युदात्तत्वं
माभूत्, आगमानुदात्तत्वं यथा स्यादिति, किञ्च उच्चारणार्थाप्यकारः
संभाव्येत, इह अट्टामतिक्रान्त इति प्रादिसमासे द्वस्वत्वे च तस्य स्यानि-
वद्वावात्ततः परस्य वतुष्यंक्ववनस्य हेयं इति यादेशं बाधित्वानेन याट्
प्राप्नोति, तत्र कृते दीर्घत्वं चातिअट्टाये देवव्रतायेति प्रसङ्गस्तथाह ।
‘अतिअट्टायेत्यत्रेति’ । ‘अकृते दीर्घत्वमिति’ । यादेशात्प्रागवस्थाया मि-
वमुक्तं, कृते तर्हि यादेशे दीर्घत्वे च दिव्यासौ भूतपूर्वं इति याट् प्राप्नो-
त्यत आह । ‘कृते च सातथिकत्वादिति’ ॥

“सर्वेनायः स्याद् द्वस्वत्व” ॥ दीर्घाच्चारवं सर्वस्या इत्यत्र वृद्धि-
यं चा, स्यादतो गुणे पररूपत्वं माभूत्, अकारोच्चारवं तु अस्या इत्यत्रो-
दित्पदादीति विभक्तेराद्युदात्तत्वं माभूत् आगमानुदात्तत्वं यथा स्यादे-
वमर्थं स्यात्, किञ्च उच्चारणार्थाप्यकारः संभाव्येत ॥

“विभावा द्वितीयानुतीयाभ्याम्” ॥ अपासविभावेयमसर्वेनाम-
त्वात् । ननु च तीयस्य वा द्वित्सुपसंभ्रानमित्यनेनैव सिद्धत्वाच्चावे

इतेन, तच्चावश्यं वक्तव्यं लिङ्गान्तरेपि स्यादादयो विकल्पेन यथा स्थुरिति, नैतदुक्तमुच्यते, यद्वि सूत्रेवासिद्धं तदुपसंख्यानं साधनीयं न पुनरुपसं-
ख्यानोपपत्तेन सूत्रस्य प्रत्याख्यानं युज्यते, यद्वि पुनरत्र द्विस्वयोर्यद्वहं इत्या-
स्याद्वहहं च निवृत्त्यं सर्वनाम्नस्त्येकानुवर्त्यातिदेशः चाश्रीयते, सर्वनाम्नो
बहुतं तद्विभाषा भवति द्वितीयतृतीययोरिति तदोपसंख्यानं वक्ष्यम-
कर्तुम् ॥

“हेराण्ड्यान्वीभ्यः” ॥ हेरिति सप्तम्येकत्रयनपक्षम्, इच्छायां
स्त्रियामित्यादि निर्देशात् । ‘यामण्यामिति’ । सत्सूत्रिवेत्यादिना क्लिप्,
चववामाभ्यामिति कत्वम्, इरनेकाच्च इति यण् ॥

“इदुङ्ग्राम्” ॥ नदीयहणमिहानुवर्तते, यद्येवमपार्यकमिदं पूर्व-
क्षेत्र सिद्धत्वात्, ततश्चेदुङ्ग्रामौदित्येकयोग एव कर्तव्यः, नैवं शक्यमोकारो
हि स्यात्, नदीनतणप्यामोऽकाशः कुमायामिति, यौत्स्वत्वावकाशः यत्यो
सक्याविति, इत्यामित्यत्र यदा नदीसंज्ञा तत्रा परत्वादीत्वं प्राप्नोति ॥

“यौत्” ॥ ‘यच्च नदीसंज्ञमित्यादि’ । नदीसंज्ञके पूर्वक्षाम्
विहितः, घिमंत्त्रेणुत्तरेणात्वसंयुक्तमौत्वं वक्ष्यति, तस्मादाभ्यामन्यदेशोदा-
हरणं, तच्च पूर्वच घ्यन्ताव्यन्तादित्युक्तम्, इह त्विकारोकारान्तमित्युक्तं,
संज्ञाविधौ च पठदुयं दर्शितं, वर्णमात्रस्य संज्ञा तदन्तस्य वेति, तेन
नास्ति विरोधः, ॥

“चव्य घेः” ॥ ‘कृते घेनाविति’ । चयात्रात्वे कृते ऽत्राद्यतटा-
विति टाप् कस्माच्च भवति, अस्तु को दोषः, हेराण्ड्यान्वीभ्यो, याहाप-
इत्येतौ विधी प्राप्नुतः, यौत्स्वविधानं तु पुंसि चरितार्थमत आह । ‘तप-
रकरं स्त्रियामाप्यो निवृत्त्यर्थमिति’ । इह हि स्थानिनो माचिकत्वाद्वा-
जमानत्वाच्चाद्यो दीर्घस्य प्रसङ्गे नास्ति यस्य निवृत्त्यर्थं तपरकरं स्यात्,
तस्माच्छास्त्रान्तरेणापि दीर्घां माभूदित्येकमर्थं तपरकरं क्रियते, इतच्च
संनिपातपरिभाषामनाश्रित्युक्तं, हिंसंनिपातकृतं ह्यत्यन्तद्विघातकस्य
टापो निमित्तं न भवति । ‘यौदव्यघेरिति येषामित्यादि’ । इह के चि-
दौदव्य घेरित्येकयोगमेवाधीयते, तच्च यदि समुच्चये चतस्रः स्याद्वचसात्वं

तत्रैवौत्वं स्यात् धेनाविति, चेत्वात्वमित्यधो सख्यौ पत्यावित्यत्रौत्वमपि न स्यात्, अस्य दोषस्य निवृत्तये प्रधानशिष्टमौत्वमन्वाचयशिष्टमत्वमिति वर्णयन्ति, तत्र यथा कर्तुः क्यङ् स लोपश्चेत्यत्र सलोपस्यान्वाचयशिष्टस्याभावेऽपि श्येनायतइत्यादौ क्यङ् भवति, तथात्रापि सख्यौ पत्यावित्यत्वाभावेऽपि औत्वं भवतीत्यर्थः ॥

“आडो नाऽस्त्रियाम्” ॥ आड इति स्यान्न्यन्तरस्योपादानाद्वेरिति वष्टी पञ्चम्या विपरिणम्यतइत्याह । ‘चेत्तरस्येति’ । अथ किमर्थमस्त्रियामित्युच्यते, नाडो ना पुंसीत्येवोच्येत, एवं हि मात्रया लाघवं भवतीष्टं च सिध्यति, एवमुच्यमाने त्रपुणा जतुनेत्यत्र नपुंसकेन प्राप्नोति, माभूत्वाभाव इकोचि विभक्ताविति नुमि कृते सिद्धमिष्टमत आह । ‘पुंसीति नोक्तमित्यादि’ । ‘अमुना ब्राह्मणकुलेनेति’ । पुंसीत्युच्यमाने नाभावो न स्यात्, नुमपीग्लक्षणे नास्ति मुत्वस्यासिद्धत्वात्, अस्त्रियामित्युच्यमाने नपुंसकेऽपि नाभावो भवति, नाभावं कर्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वं नास्ति न मुनइति प्रतिषेधादिति नपुंसकइत्युच्यमानेऽपि न सिध्यति, तस्मादस्त्रियामित्येव वक्तव्यमिति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरीयां सप्तमस्या-

ध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥

“गौ चञ्चुपधाया ह्रस्वः” ॥ गावित्यङ्गापेतया परसप्तमी, चङीति ण्यपेतया, उदाहरणेषु कृहलूपभ्यां णिच्, लुङ्, चङ्, णिलोपः, ह्रस्वत्वं, द्विर्वचनं, तत्र गौ कृतं स्यानिवद्ववतीति कृदित्यादि धातुरूपं द्विरुच्यते, कृहइत्येतयोहरदत्त्वं, सन्धल्लघुनीति सन्धद्वावादित्वम्, इतरयोरप्योः पुयण्ज्यपरइतीत्वं, सर्वत्र दीर्घा लघोरिति दीर्घः । ‘अत्रेति’ । अनन्तरोदाहृतेषु । ‘परत्वादिति’ । चङीति द्विर्वचनस्याशिश्रयदित्यादिरवकाशः, ह्रस्वस्य तु कृतद्विर्वचनमवकाशः, अकृते तु द्विर्वचने विप्रतिषेधः । ‘तत्र कृते द्विर्वचनमिति’ । ततश्च सन्धद्वावे कर्तव्ये ह्रस्वत्वं न स्यानिवद्ववति, अभ्यासस्यादिष्टादवः पूर्वत्वादिति भावः । चोदयति । ‘इह त्विति’ । माहप्रयोग आण् माभूदिति । ‘नित्यत्वादिति’ । द्विर्वचनं हि कृतेऽपि

ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि, ततश्च तदेव स्यात्तत्र को दोष इत्यत आह ।
 'तथा सतीति' । परिहरति । 'नैष दोष इति' । 'ओणेरिति' । ओणृ
 अपनयनइत्यस्य ऋदित्करणएतत्प्रयोजनम् ऋदितो नेति प्रतिषेधो यथा
 स्यात्, यदि चात्र द्विवचनं स्यादृदित्करणमनर्थकं स्याद्, द्विवचने कृते
 पररूपेण व्यर्वाहतत्वादेव ह्रस्वत्वं न भविष्यति, पश्यति त्वाचार्यो
 द्विवचनाद् ह्रस्वत्वं बलीय इति तत ओणिमृदितं करोति । 'णाविति
 किमिति' । ह्रस्वश्रुत्याच्परिभाषापस्यानादच उपधाया ह्रस्वेन भाव्यं, न
 चाण्यन्तानां वडि उपधा ह्रस्वभाविनी संभवति, नहि श्रिदुसुधेट्स्त्रीना-
 मनुपधा, कमिगुण्योस्तु ह्रस्व एवोपधा, ततश्च वडि यः प्रत्ययस्तस्मि-
 नुपधाया ह्रस्वो 'भवति स च णिरेव, तत्र णावन्तरङ्गत्वादृद्धादिषु
 कृतेषु उपधाया ह्रस्व इति सिद्धमिष्टमिति प्रश्नः । इतरो यथाश्रुतसंब-
 न्धसंभवे वडि यः प्रत्यय इत्यध्याहारो न युक्त इति वचनादन्तरङ्गमपि
 वृद्धादिकं बाधेनेति मत्वाह । 'चक्षुपधाया इति' । 'ह्रस्वः स्यादिति' ।
 ननु च ऊकारस्य ह्रस्वः, तस्मिंश्च कृते बाधितत्वान्माभूदृद्धिः, गुणस्तु
 केन चिदबाधितत्वाद्भविष्यति, ततो ऽवादेशे सिद्धमलीलवदिति, नैत-
 दस्ति, गुणस्य वृद्धा बाधितत्वादृद्धेश्च ह्रस्वेनेति भ्रष्टावसरस्य गुणस्य
 कुतः पुनः प्रवृत्तिरित्यवङ् प्रसज्येत । अस्तु वा तत्र गुणः, दोषान्तर-
 माह । 'अदीदपदित्येति' । यदा तु चङपरनिर्हासे स्थानिवत्त्वनिषेध-
 स्तदा वृद्धावादेशयोः कृतयोः पुकि च णिलोपस्य स्थानिवद्वावाभावा-
 च्छडि यदङ्गं तस्यैवोपधा ह्रस्वभाविनी संभवतीति णाविति न वक्तव्यं,
 सूत्रकारेण स्थानिवत्त्वनिषेधो न कृत इति णावित्युक्तम् । 'चङीति
 किमिति' । मितां ह्रस्वविधानादनेन शौ सर्वत्र ह्रस्वो न भविष्यति, प्रयो-
 गदर्शनाच्चेष्टतो व्यवस्थार्थाय्यते इति प्रश्नः । इतरो नान्तरेणवचनमिष्टा-
 निष्टविभागः सुज्ञान इति मत्वाह । 'कारयति हारयतीति' । किं च
 मितां ह्रस्ववचनमसिद्धवदत्राभादित्येतदर्थं स्यात् । 'उपधाया इति
 किमिति' । ह्रस्वश्रुत्या ऽव इत्युपतिष्ठते तत्र विशेषणविशेष्यभावे

कामचारादङ्गेनाविशेष्यते, अङ्गस्य च तत्र^१ स्थितस्याचो ह्रस्वो भवति, तेनोपधायास्मावत्सिद्धं ह्रस्वत्वमिति प्रश्नः । इतरोप्यतिप्रसङ्गमुदाहरति । 'अचकाङ्गुदिति' । ननु यावित्यनेनाद्यं विशेषयिष्यामः, औ परतोङ्गस्य योजिति, तत्र सामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमवश्यं भावित्वादाययिष्यते, इत्याह । 'तदेतदिति' । 'उत्तरार्थमिति' । लोपः पिबतेरीत्याभ्यासस्य, उपधाया यथा स्यादन्यस्य मा भूदित्येवमर्थमवश्यमुपधाग्रहणं कर्तव्यं, यद्युत्तरार्थमुपधायहणं तत्रैवं^२ कर्तव्यम्, यद्येवं तत्रैव क्रियतामत आह । 'तदिहापीति' । आन्तोपः पिबतेरिति, एवमुच्यमाने उत्तरङ्गमपि युक्तमनवकाशत्वादात्तोपो बाधते, उपधायहणे स्वन्तरङ्गत्वाद्युक्ति कृते आकारस्य उपधाया लोप इति न कश्चिद् दोषः, तस्मादुत्तरार्थमुपधायहणम्, अपर आह । इहार्थमप्युपधायहणम्, अन्यथा बाधनन्तरस्य ह्रस्वो विधीयमानोत्तरङ्गमपि वृद्धादिकं बाधित्वा लू इ अत् इति स्थिते उकारस्यादेहः प्राप्नोति, नैष दोषः । यदयं नालोपिशास्त्रदितामितिप्रतिषेधं ज्ञात्वा तज्ज्ञापयति नान्यस्यैव ह्रस्वत्वमिति । 'औ णिच्युपसंख्यानमिति' । औ परतो यो णिस्तस्मिन्नित्यर्थः । जोर्णेवीति पाठे ण्यन्तात्परे णिचि विहितइत्यर्थः । 'वादितवन्तं प्रयोजितवानिति' । लुङो भूतकालत्वात्मयोजितवानिति भूतकालेन वियहः । वादितवन्तमित्यत्र तु कथं, यद्यसौ वादितवान् कथं प्रयुक्तिः, कुर्वतो हि प्रयुक्तिः करिष्यतो वा न तु कृतवतः, न व्रूमः प्रयुक्तिकालापेक्षयात्र भूतकालत्वमिति, किं तर्हि, यथा शब्दप्रयोगकालापेक्षया, प्रयोजितवानित्यत्र भूतकालत्वं तदपेक्षयैव प्रयोज्यव्यापारस्यापीति । 'अत्रैवदिति' । वदेण्यन्ताणिचि लुङादि, किं पुनः कारणं न सिध्यत्यत आह । 'योसाविति' । स्थानिवद्भावे हि सति यश्चङ्परो णिर्न तत्रोपधा ह्रस्वभाविनी यत्रोपधा ह्रस्वभाविनी न स चङ्परो

१ तत्रत्यस्येति २-३ पु. पाठः ।

२ तत्रैवं वक्तव्यमिति २-३ पु. पाठः ।

३ अनवकाशत्वादिति २-३ पुस्तकयोर्नास्ति ।

द्वितीयेन शिवा व्यवहितत्वात् । 'तेन' चेति । शिलोपेन । 'अलोपित्वादिति' । ननु च ययन्ताणिच विहिते शिलोपश्च प्राप्नोति अवोऽणतीति वृद्धिश्च, तत्र लोपः शब्दान्तरे प्राप्तेरनित्यः, वृद्धेस्तु लोपे कृते ऽयन्ताप्राप्तिरित्युभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धौ कृतायामैकारस्य लोपः, तच्चालोप्यङ्गं भवति । एवं तर्हि यदलोपिनां नेति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति वृद्धेर्लोपो बलीयानित्यन्यथा सर्वत्राको वृद्धौ कृतायामैकारौकारयोर्लोपो न त्वक्कः, नैतदस्ति ज्ञापकं, यत्र वृद्धावपि कृतायामगेव लुप्यते तदर्थमेतत्स्याद्वा-
जानमतिक्रान्तवाच्यरराजत्, यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति, अन्यथा-
लोपिनां नेत्येव ब्रूयादेतदपि नास्ति ज्ञापकं, स्वामिनमाख्यदसस्वा-
मत्, गोमुचमाख्यदजुगोमत्, प्रावृषमाख्यदपषावत्, यावृषमाख्यदययादत्,
इत्येवमाद्वयमेतत्स्यात् । अत्राहुः । शिञ्च नास्ति अनभिधानात्, एतच्च
भाष्यकारेण ज्ञापकत्वसमर्थनादवसितमिति, यत्र तर्ह्यभिधानमङ्गीकृतं
तदर्थमेतस्याद्विन्मतेर्लुक् भास्वन्तमाख्यत् अत्रभासत्, नैतत्प्रत्याहार-
ग्रहणस्य प्रयोजनमकार एव ह्यत्र मनुषो लुप्यते, यत्र तर्हि शिनो लुक्
स्त्रिषणमाख्यदससजत्, अत्रापि नोपधा ह्रस्वभाविनी, तस्मात्प्रत्याहार-
ग्रहणं ज्ञापकमिति स्थितमेतत् । एवमपि हलिकत्योरत्वनिपातनं सन्वद्वा-
चप्रतिषेधार्थमिति यदुक्तं तेनैतद्विरुध्यते । तथाहि । असत्यप्यत्वनिपातने
वृद्धिं बाधित्वा इकारस्य लोपे सति नैव सन्वद्वाचस्य प्रसङ्गस्तस्मादलो-
पित्वादिति नायं स्वपत्तः, परमतेन त्वेतदुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

भाष्यस्याप्येवमेवात्र निर्वाहो दृश्यतां कुधैः ।

विपर्यये तूच्यमाने युक्तिः काचिच्च दृश्यते ॥

एवं च पटुमाख्यदुलिमाख्यत् अपीपटत् अजीबलदिति भवति,
यथा त्वत्र भाष्यं तथा अपपटत् अबबलदिति भवतीत्यलमियता । उप-
संख्यानं प्रत्याचष्टे । 'एयाकृतिनिर्द्वंशात्सिद्धमिति' । आकृतिरत्र जाति-
निर्दिष्टीयते चङ्परा या एयाकृतिर्जातिस्तत्रेति । ततश्च सत्यपि स्थानि-

वत्त्वे ण्याकृतेरेकत्वात्प्रश्चङ्परो णिः स एव पूर्वः, यश्च पूर्वः स एव चङ्-
पर इति सिद्धं ह्रस्वत्वं, यदप्युक्तमलोपित्वादिति तदपि न, आकृतिनिर्द्देशे
हि ह्रस्वस्य न ण्याकृतिर्निमित्तत्वेनाश्रीयते, तत्र गोबलीवर्धन्यायेन तस्या
ण्याकृतेरन्यस्याको लोपः प्रतिषेधविषयत्वेनाश्रीयतइति सर्वमवदातम् ॥

“नालोपिशास्वदिताम्” ॥

यत्र णौ परतो ऽलोपस्तदिहाम्लोपि दृश्यते ।

दीव्यतिप्रभृतेर्नायं निषेधः शास्वदिदुहात् ॥

शक्यः शासिग्रहोक्तुर्मृदिदेशे पठिष्यते ।

अशासु अनुशिष्टावित्येवमेके प्रचरते ॥

वदन्त्यन्ये तु सूत्रेस्मिन् शासिं निरनुबन्धकम् ।

पठन्तः प्रतिषेधोऽस्य यङ्लुब्यपि भवेदिति ॥

‘तत्र स्थानिवद्भावादपि सिद्धमिति’ । स्थानिवद्भावे हि सति
ह्रस्वभाविन्युपधा न संभवति । ‘हलचोरादेशे तु न सिद्ध्यतीति’ ।
यथा सुधातुरकङ् चेति समुदायस्यादेशत्वे ऽवयवस्यानादेशत्वादणो रप-
रत्वं न भवति सौधातकिरिति तथा समुदाये स्थानिन्यवयवस्यास्थानि-
त्वादजादेशत्वाभावाच्चास्ति स्थानिवद्भावः, इह त्वग्लोपिग्रहणसामर्थ्या-
त्समुदायलोपो ऽप्यम्लोप आश्रीयते ॥

“भाजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्” ॥ भाज दीप्तौ,
भास दीप्तौ, भाष व्यक्तायां वाचि भौवादिकाः, दीपि दीप्तौ, दैवा-
दिकः, सर्वनुदात्तेतः, जीव प्राणधारणे, भौवादिकः, मील निमेषणे, पीड
अवबाधने, चुरादी । ‘भाजभासोरित्यादि’ । अवश्यमनयोरनुदात्तोऽनुबन्ध
आसङ्ग्यः, अकारानुरोधस्त्वपाणिनीय इत्युच्यते, अकारानुबन्धे प्राप्ते
विभाषा, वर्णान्तरे त्वप्राप्ते विभाषेति, अकारानुरोधे फलविशेषाभावा-
दपाणिनीयत्वम् । ‘काण्यादीनामिति’ । काण्णिवाणिराणिहेठिलोपि-
प्रभृतयः काण्यादयः, आदिशब्दः प्रकारे ॥

“लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य” ॥ ‘अपीप्यदिति’ । ननु च पर-
त्वावित्यत्वादुपधालोपे कृते ऽनच्कत्वाद् द्विवचनं न प्राप्नोति अम

आह । ‘उपधालोपे कृतदिति’ । उपधाया एव पर्यायेणैत्वं प्राप्नोति ।
अभ्यासस्य ग्रहणम्, आकारलोपेनाङ्गस्यालोपित्वाल्लघुनश्च परस्यासंभ-
वात्सन्वल्लघुनीतीत्यदीर्घत्वयोरभावादीत्स्वविधिः, तिपा निर्देशो यङ्लुग-
निवृत्त्यर्थः ॥

“तिष्ठतेरित्” ॥ ‘अतिष्ठिपदिति’ । लौ कृतस्यैव स्यानि-
वद्वावात्स्याशब्दस्य द्विवचनं, सन्वल्लघुवादाभ्यासस्येत्वं, तिपा निर्देशः
पूर्ववत् ॥

“उच्चैत्” ॥ ‘उपधाया चवर्णस्येति’ । अथात्तेर्द्धातेर्यद्द्वयं
कस्माच्च भवति, माभवानर्पिपद् इति यथा स्यादिति, तपरकरणात्, तद्वि-
दीर्घेपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यादिति । ‘इरारामपवाद इति’ ।
कृत संशब्दने इत्यस्य कृत इट्ठातेरितीत्वं प्राप्नोति, वृत्तु वर्तनइत्यादीनां
गुणः, मृजेर्वृद्धिस्ते च रपाः सन्त इरारो भवन्ति । ‘अचिकीर्त्तदिति’ ।
लौ कृतमपीत्वं न स्थानिवद्भवति, यत्र द्विरुक्ते परभागस्याओजवर्णस्तत्र
स्थानिवत्त्वं, तथा च ओः पुयण्यपरइति ज्ञापकमप्येतादृशमेव, ननु चान्त-
रङ्गा इरारः, शिज्मात्रापेक्षत्वात्, अकारस्तु बहिरङ्गः, स हि पश्चाद्वाचिनं
चङ्मपेक्षते, तत्कथं तेनैते बाध्यन्ते ऽत आह । ‘वचनसामर्थ्यादिति’ ।
यद्यन्तरङ्गत्वादिरारः स्युर्व्यर्थमेवेदं वचनं स्यात् । ‘तपरकरणमित्यादि’ ।
असति तस्मिन्यत्र स्थानी दीर्घस्तत्रान्तरतस्यादीर्घ एव स्यात् । ननु
भाव्यमानेण सवर्णञ्च गृह्णाति, तत्कथं दीर्घस्य प्रसङ्गो ऽत आह । ‘न
चायमिति’ । असति तपरकरणइति भावः । कथमभाव्यमानेनात आह ।
‘आदेशान्तरेति’ । अयमभिप्रायः । प्राप्तप्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवे संभवति
नापूर्वविधानं युक्तमिति तावच्चायः, ततश्चासति तपरकरणे आदेशान्त-
राणामिरारां निवृत्त्यर्थं यथावस्थितमृवर्णस्वरूपमेवाभ्यनुज्ञायेत, संभावने
लिङ्, संभवति च सवर्णग्रहणे सति स्वरूपाभ्यनुज्ञानं, तत्र स्वरूपमेवा
भ्यनुज्ञायतामिति सवर्णग्रहणं स्यात्तपरकरणे तु सति स्वरूपाभ्यनुज्ञानं न
संभवति, अतो भाव्यमानत्वसंपत्तये तपरकरणमिति । प्रायेण त्वभ्यनु-
ज्ञायतइति लङन्तं पठ्यते, न तत्र समीचीनोर्थः, क्रियमाणानुवादे हि

सह भवति, अन्ये तु व्याचक्षते आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवाभ्यनुज्ञा-
वत इति एवमापद्यतेति ॥

“दयतेर्दिगि लिटि” ॥ ‘अत्रदिग्यदिति’ । देह रत्ने, हिंसा-
दात्मनेपदम्, एरनेकाच इति यण् । न तु दये^१त्यस्येति । दय दानम-
तिरत्नेष्वित्यस्य । ‘तस्य लिट्याम्विहित इति’ । दयायासश्चेत्यनेन ।
‘दिग्यादेशेन द्विवचनस्य बाधनमिष्यतइति’ । नाप्राप्ते तस्मिन्स्यारम्भात् ।
ननु दयतेः प्राप्तं द्विवचनं बाध्यतां दिग्यादेशस्य तु स्थानिवद्भावेन
द्विवचनं प्राप्नोति तत्कथं बाध्यते, नहि तस्मिन्नाप्राप्ते तस्यारम्भः ।
उच्यते । बाध्यबाधकभावे हि द्वैतं, लक्ष्यं वा लक्षणेन बाध्यते^२ लक्षणं वा
तेनेति, तत्राद्ये पक्षे स्यादेतच्चोदाहं, द्विवचनशास्त्रस्याबाधितत्वात्, द्वितीये
तु द्विवचनशास्त्रमेवास्मिन् विषये दिग्यादेशशास्त्रेण बाधितमिति कृतेपि
दिग्यादेशे नास्ति द्विवचनस्य प्रसङ्गः, यद्येवमस्तेर्भूः, बभूव, अत्र द्विवचनं
न स्यात्, अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति, सावकाशश्चायं,
कोवकाशः, भविता भवितुं, यस्तर्हि लिट्येव विधीयते चत्तिङः ख्याज्,
वा लिटीति, तत्र द्विवचनं न प्राप्नोति आचख्यौ । नैष दोषः । आर्तुधातुके
लिटीति विषयसप्तमी, ततश्च द्विवचननिमित्तस्य लिटि उत्पत्तेः प्रामेय
ख्याजादेशः, पश्चाल्लिटि परतो द्विवचनम्, इह तु परसप्तम्याश्रयणादा-
प्राप्ते द्विवचने दिगिरारभ्यमाणस्तद्बाधते, एवमन्यत्रापि, यत्र बाधो नेष्यते
तत्र लक्ष्यबाधो वक्तव्यः, विषयसप्तमी वाश्रयणीया ॥

“अतश्च संयोगादेर्गुणः” ॥ ‘सस्वरतुरित्यादि’ । स्वर शब्दोप-
तापयोः, धृ दूर्च्छने, स्पृ चिन्तायाम्, अत्र परत्वाद्गुणे कृते पश्चाद् द्विव-
चनमिति गुणविधानसमये संयोगादित्वमङ्गस्य, यद्वा द्विवचने हलादिशेषे
कृते संप्रतिकासंभवाद्भूतपूर्वसंयोगादित्वमाश्रित्य गुणः । ‘प्रतिषेधविषय-
इति’ । यलि उतमे यलि णित्वाभावपक्षे च सामान्यलक्षणे नैव गुणः
सिद्धः, सस्वर्य, अहं किल सस्वर । वृद्धिविषये तर्हि परत्वादयमेव गुणः

१ दय दानइत्यस्येति सु सू. पु. पा. ।

२ परत्वादित्येति पा. २-३ पु. ।

प्राप्नोति तत्राह । 'वृद्धिविषये स्थित्यादि' । गुणस्यावकाशः सस्वरतुः ।
 णिति वृद्धेरवकाशः कारको हारकः, सस्वारेत्यादौ वृद्धिविषये पूर्ववि-
 प्रतिषेधः, ननु च परत्वादुक्तोऽपि कृते तस्मिन् उपधाया इति सिद्धं,
 सत्यं, परिहारान्तरं त्विदं द्रष्टव्यं, तपरकरणं निर्देशार्थं दीर्घस्य त्वात-
 स्स्वरित्यादावुत्तरसूत्रेण गुणो भवत्येव, न च तस्या अपि प्राप्तेः संयोगा-
 दिषु तपरकरणसामर्थ्यादुत्तिर्निर्देशार्थतया तस्योपपत्तेः । 'संयोगादे-
 रित्यादि' । अङ्गस्यासंयोगादित्वादुचनम् । उपधायहणं देशविशेषोप-
 लक्षणम्, अल्मात्रस्योपधासंज्ञाविधानात्संयोगस्योपधात्वासंभवात्, संयो-
 गावयवे वा संयोगशब्दो वर्तते, उपधात्वं तु मुख्यम् । 'सञ्चस्करतुरिति' ।
 संपर्युषेभ्यः करोतौ भूषणे, अङ्गभ्यासव्यवायेपीति सुट्, यदि संयोगोप-
 धयहणं क्रियते नार्थः संयोगादियहणेन, इहापि सस्वरतुः सस्वरिति,
 संयोगोपधस्येत्येव सिद्धं, भवेत्सिद्धं सस्वरतुः सस्वरिति, इदं तु न
 सिद्ध्यति सञ्चस्करतुः सञ्चस्करिति, किं कारणं, बहिरङ्गत्वत्वात्,
 बहिरङ्गः सुट्, अन्तरङ्गो गुणः, कथं सुटो बहिरङ्गत्वमत आह । 'अत्र
 हीति' । अत्र दर्शने साधनाभिधायी लिट् तावद्वर्तते, ततश्च तावत्येव
 निमित्तमस्तोति गुणः प्राप्नोति, सुट् तु पश्चादुपनतमुपसर्गमपेक्षत इति
 बहिरङ्गः, तेनासौ गुणे कर्तव्ये ऽसिद्ध इति असंयोगोपधत्वादुक्तो न
 स्यात्, सस्वरतुरित्यादौ च सावकाशं वचनं संयोगादियहणे तु क्रिय-
 माद्ये संयोगोपधयहणस्यानन्यार्थत्वादसिद्धत्वं बाध्यत इति गुणसिद्धिः,
 अवश्यं च सुटो बहिरङ्गत्वमेवित्यमित्याह । 'एवं च कृत्विति' । सुट्-
 त्पूर्वं इत्यत्रोक्तं कात्पूर्वयहणं सुटो ऽभक्तत्वज्ञापनार्थमिति, इह तु भाष्य-
 कारपदावलम्बनेन भक्तत्वेऽपि परिहार उक्त इति न विरोधः ॥

“अच्छत्पूताम्” ॥ अच्छ गत्यादिषु, अर्त्तरप्यत्र प्रश्लेषः, यदाह ।
 'अ इत्येतस्येति' । एतच्च बहुवचननिर्देशादवसीयते, अकारणस्य बहुवच-
 नं न भवति, अकारान्तानां पृथग्ग्रहणात्, किमर्थं पुनरर्त्तः प्रश्लेष्यते,
 आर्त्तुराहिति यथा स्यात्, अन्यथा च अतस् अ उस् इति स्थिते द्विव-
 चनम्, उरदत्वं च बाधित्वा वार्णत्वात्सवर्णदीर्घत्वं, तत्र यदाभ्यासयह-

णेन ग्रहणमुरदत्वं हलादिशेषः, अत आदेरिति दीर्घत्वम् । आतो
लोप इटि च, अतुररिति वचनमिव श्रूयेत, अथ धातुग्रहणेन ग्रहणं, तत
अकारान्तत्वाद्गुणे कृते अतुरररिति रूपं स्यात्, तथा कसौ गुणे कृते
अरित्यस्य द्विवचनं हलादिशेषः, अत आदेः, सवर्णदीर्घत्वं, वस्वेकाजा-
दधसामितीट्, आरिवानिति भवति । ‘अच्छतेरलधूपधत्वाद् गुण इति’ ।
अन्तरङ्गत्वाच्चेति तुकि कृते संयोगे गुर्विति अकारो गुरुर्भवति, न च
लघुः नाप्युपधा । ‘अतां त्विति’ । सूत्रवदत्राप्यतिप्रश्लेषः । ‘वृद्धि-
विषये त्विति’ । अस्तु वा परत्वाद्गुणः, अत उपधाया इति सिद्धमिति
परिहारान्तरम् ॥

“शृद्धृषां ह्रस्वो वा” ॥ शृ हिमायां, दृ विदारणे, पृ पालन-
पूरणयोः । ‘विशशतुरित्यादि’ । न शशददवादिगुणानामित्येत्वाभ्या-
सलोपयोः प्रतिषेधः । अथ किमर्थं ह्रस्वो विकल्प्यते, न प्रकृत एव गुणे
विकल्प्यते, गुणाभावपक्षे यणादेशेन विशशतुरित्यादिरूपसिद्धिरित्यत
आह । ‘ह्रस्ववचनमित्वनिवृत्त्यर्थमिति’ । अन्यथा वाणांदाङ्गं बलीय इति
वर्णाश्रयमन्तरङ्गमपि यणं बाधित्वा इत्वं स्यात् । ‘केचिदित्यादि’ । कथं
पुनरस्य प्रत्याख्याने विशशतुरित्यादिरूपसिद्धिरित्यत आह । ‘आ पाक-
इत्यादि’ । ननु चार्थभेदे नेत्याह । ‘अनेकार्था इति’ । तथा सतीत्या-
दिना प्रत्याख्यानं प्रत्याचष्टे, तत्र शणातेः कसौ विशशर्वानिति आतेस्तु
विशश्रिवानिति, तस्माद् ह्रस्व एव विकल्पनीय इत्यर्थः ॥

“केणः” ॥ ‘जकेति’ । भस्त्रैषाज्जतेतीत्वप्रतिषेधः । ‘गोके-
ति’ । अणिति पूर्वण णकारेण प्रत्याहार इति लणित्यत्र प्रतिपादितम् ।
‘राका धाकेति’ । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः । ‘कनोपीति’ । सानुब-
न्धकस्योपलक्षणमेतत्, ओट्टंशे ठञ्, नैषादकर्षकः ॥

“न कपि” ॥ बहुकुमारीक इत्यादौ नटृतश्चेति कपु, अथात्रा-
स्मिन्नतिषिद्धे उपसर्जनह्रस्वत्वं कस्माच्च भवति, अत एव प्रतिषेधाह,

नायमस्य ह्रस्वस्य प्रतिषेधः, किन्तुर्हानन्तरस्य केण इत्यस्य, कुत इतत्, अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति, एवं सह्याह । 'अयं कपि ह्रस्वो न भवतीति' । यदि चोपसर्जनह्रस्वत्वं स्यात् वचनमिदमनर्थकं स्यादतो वचनसामर्थ्याद्वच्च यावच्च ह्रस्वत्वं तस्य सर्वस्य प्रतिषेधो भविष्यति, अस्ति वचनस्यावकाशो यत्रोपसर्जनह्रस्वत्वं न प्राप्नोति, अस्त्रीप्रत्यये बहुयवागूको बहुलत्वीक इति, स्त्रीप्रत्यये उपसर्जनह्रस्वत्वं स्यादेव तत्राह । 'गोस्त्रियोऽपसर्जनस्येत्ययमपीति' । कुत इत्यत आह । 'समासार्थे हीति' । समासान्ता इत्यत्रान्तशब्दोवयववचनः, कथं च कप्समासावयवो भवति, यदि तेन सह समासो भवति, कथं च तेन समासो भवति, यद्यङ्गत्वेन समासे, तदर्थोद्भूतपदात्कं भवति पश्चात्तदन्तेन समासः । ननु च कपः पूर्वं सुबन्तं तत्कथं कबन्तेन समासः, वचनात्समासान्तेष्वसुबन्तेन समासः । अपर आह । उत्तरपदे या विभक्तिस्तस्याश्च या ब्रह्मतिस्तयोर्मध्ये विकरणवत्समासान्तः, तन्मध्यपतितस्य तद्गुणेन ग्रहणात्सुबन्तेन समास इति, एवं वदतो दोषः, बहुवर्मिकेत्यादौ प्रत्ययस्यादितोत्वं न स्यात्, किं कारणं, कात्परः सुप्ततः परष्ठाप्, यथा बहुपरिव्राजका मयुरेति, यदि कपि कृते पश्चात्तदन्तेन समासः किमायातमित्यत आह । 'स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं न भवतीति' । गोस्त्रियोरित्यत्र प्रातिपदिकस्येति वर्तते, स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकत्वं समासे सति, न चेत्ते प्रकारे कपः पूर्वभागस्य समासत्वं प्रातिपदिकत्वं वा समास्ति, तस्माच्चोपसर्जनह्रस्वत्वमिति ॥

“अदृशोऽङि गुणः” ॥ अ इति वर्णग्रहणं, व्याख्यानात्, अकारदित्यादौ कृमृदृरुहिभ्यश्चन्द्रसीति स्त्रेरङ् । 'असरदिति' । सतिशास्त्रार्तिभ्यश्चेत्यङ् । 'अदर्शदिति' । इरितो वेत्यङ्, गुणग्रहणं किं, नाकार एवोच्येत अदृशोऽङ् इति, नैवं शक्यं, दृशेरन्त्यस्यात्त्वं स्यात्, गुणग्रहणात्त्विको भवति, यदि त्वण् इत्यनुवर्तते शक्यं गुणग्रहणमकर्तुं, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“अस्यते स्युक्” ॥ 'आस्यदिति' । अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योङ् ॥

“श्वयतेरः” ॥ 'अश्वदिति' । अस्मभ्यत्यादिनाङ् ॥

“पतः पुम्” ॥ ‘अपपत्तदिति’ सवित्त्वादह् ॥

“शीङः सार्वधातुके मुक्तः” ॥ अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुकि माभू-
दिति, शेषीतः, शेष्यतीति, शीङ् हरित्युच्यमाने सानुबन्धकात् वष्टुच्चा-
रित्वा, अनुबन्धश्च निवृत्तिधर्मा, तस्य लोपेन निवृत्तौ प्राप्तायामयमन्यः
प्रकारो विज्ञायेत, नास्य लोपो निवर्त्तकः किं तर्ह्यकार इति, गुणवद्वयं
त्विक्कं निवर्त्तयति, ङकारस्तु स्थेनैव हेतुना निवर्त्तते, तस्माद्रुण्यहणम् ॥

“अयङ् यि क्ङिति” ॥ ‘शय्यतइति’ । यक् । ‘शाशय्यत-
इति’ । यङ्, परत्वाच्चित्यत्वाच्चायङादेशे कृते द्विर्वचनम् । ‘प्रशय्येति’ ।
त्वप् ॥

“उपसर्गाद् ध्रस्व ऊहतेः” ॥ कृतोसंभवादुदाहरणं न प्रदर्शितं,
यङ्स्तावदजादित्वादसम्भवः, यासुटोपि शपा व्यधनात्, आशिषि तु
किदेव यासुट्, एवं षोडशेर्दीर्घप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम्, समुदाह-
रत्यादि कं तु रूपं वहेरेव संप्रसारणे कृते सिद्धमनेकार्थत्वादुदातूना-
मर्थभेदोप्यकिं चित्करः । ‘आ ऊह्यतइति’ । नेटं लौकिकं वाक्यं प्रयोगार्हं,
नहि तत्र धातूपसर्गयोरसंहितास्ति । संहितैकपदेनित्या नित्याधातूप-
सर्गयोरिति स्मरणात् । तस्मादलौकिकेन प्रक्रियावाक्येनाहःप्रश्लेषः प्रद-
र्श्यतइति ह्रस्वत्वं न कृतं, लौकिकप्रयोगसंपादनपरत्वाच्चास्त्रस्य, अन्ये
त्वत्रापि ह्रस्वत्वं पठन्ति । ‘ओह्यतइति’ । अत्रैकादेशे कृते व्यपवर्गा-
भावाद् ध्रस्वाभावः, उपसर्गादूहतेरित्युभयत आश्रयणादन्तादिवद्वावोपि
नास्ति । ‘समोह्यतइति’ । अत्रैकादेशस्यादिवद्वावात्समः परस्य ह्रस्व-
त्वप्रसङ्गः, अण इत्यनुवृत्तेस्तु न भवति, पूर्वणैव णकारेण प्रत्याहारः,
एवं च रूपाश्रयोयं विधिरिति ताद्रूप्यानतिदेशाद् ध्रस्वाभावः ॥

“एतेर्लिङि” ॥ आशिषि लिङीत्यादिना सूत्रस्य विषयं दर्शयति,
सार्वधातुके हि लिङि दीर्घत्वमिष्टो न सम्भवति । ननु च सवर्षदी-
र्घत्वे सति संभवति अभीयात् प्रतीयात् परीयादिति, नात्र ह्रस्वत्वेन
भविष्यं, किं कारणम्, उपसर्गादेतेरित्युभयत आश्रयणादन्तादिवद्वावा-
भावात् । आर्दयादित्याद्याऊह्यतइत्यादिना व्याख्यातम् ॥

“अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः” ॥ ‘अकृत्कार इति’ । यकारमा-
त्रस्य प्रत्ययस्यासंभवादकृति असार्वधातुके च यकारादावित्यर्थः । ‘भृशा-
यतइति’ । भृशादिभ्यो भुध्यच्चेरिति क्यङ् । ‘सुखायतइति’ । सुखा-
दिभ्यः कर्तृषेदनायाम् । ‘चीयतइति’ । यक् । ‘चेचीयतइति’ । यङ् ।
‘तोष्टूयतइति’ । शूर्पूषाः खयः । ‘चीयादिति’ । आशिषि लिङ् ।
‘निश्चित्य प्रस्तुत्येति’ । ल्यबयं कृत्संज्ञकः । ननु चाजन्तस्य दीर्घा विधी-
यते, इह च तुकि कृतेनजन्तत्वाद्दीर्घा न भविष्यत्यत आह । ‘परत्वा-
दिति’ । तुकोवकाशः, अग्निचित्सामसुत्, दीर्घस्यावकाशः, चीयते स्तूयते,
निश्चित्य प्रस्तुत्येत्यत्र परत्वात्तुग् दीर्घत्वेन बाध्यते, प्रायेण तु प्रकृत्य
प्रकृत्येति पाठस्तत्रात्तरसूत्रेण रीङः प्रसङ्गाद् दीर्घत्वेन तुको बाधः स्यादि-
त्ययुक्तं स्यात्, आद्यप्राप्त्यभिप्रायेण वा व्याख्येयम् । ‘चिनुयादिति’ ।
विधादिलिङि । ‘उरुया धृष्णुयेति’ । सुपां सुलुगित्यादिना यादेशः ॥

“रीङ् ऋतः” ॥ ‘पित्र्यमिति’ । पितुर्यच्चेति यत्प्रत्ययः, रीङा-
देशे कृते यस्येति लोपः । कथं पुनः क्ङितीत्यनुवर्त्तमानेन रीङादेशे
भवत्यत आह । ‘क्ङितीत्येतदिह निवृत्तमिति’ । ‘चेकीर्यतइति’ । कृ वि-
त्तेपे, यङ्, ऋत इद्वातोः, हलि चेति दीर्घः । ‘जेगिल्यतइति’ । अत्र
यो यङीति लत्वे कृते रेफाभावाद् दीर्घाभावः, अथ रीङिति किमर्थं, न रिङे-
षोच्येत, अकृत्सार्वधातुकयोः च्चौ चेति दीर्घा भविष्यति, तत्रायमप्यर्थः,
उत्तरत्र रिङ्यहणं न कर्त्तव्यं भवति, तथा यग्लिङोरपि यहणं न कर्त्तव्यं भव-
ति, श्रे चेत्येव वक्तव्यं, चकारादकृत्सार्वधातुक्यकारे च, यद्येवं यथा माची-
यतीत्यादौ दीर्घा भवति तथा यग्लिङोरपि स्यात्, क्रियते, क्रियादिति,
अथ तत्र नाप्राप्ते दीर्घं रिङ् विधीयमानो दीर्घत्वं बाधतइति उच्येत
तर्हि क्यजादिव्यपि बाधेत, अथ मतम्, ऋवर्णेदीर्घत्वं तावद्बाधतां रिङस्तु
कथं बाध्यते, नहि तत्र नाप्राप्ते दीर्घं स आरभ्यतइति, यग्लिङोरपि तर्हि
न बाधेत, तस्मात्क्यजादिषु दीर्घस्य यग्लिङोस्तु द्वस्वस्य अवयवं यथा
स्यादिति पृथगादेशद्वयं वक्तव्यम् ॥

“रिङ् अयग्लिङ्त्तु” ॥ यियहणमकृत्सार्वधातुकग्रहणं चानुवर्त-
मानं संभवन्मभिचाराभ्यां लिङ् एव विशेषणं न शयकोः । ‘आद्रियते
अभिध्रियतइति’ । वृङ् आदरे, धृङ् अवस्थाने, तुदादित्वाच्छः, रिङि
कृते इयडादेशः । १ ‘रिङ्वचनं दीर्घनिवृत्त्यर्थमिति’ । रिङि कृते अकृत्सा-
र्वधातुकयोश्चित् दीर्घत्वं प्राप्नोति तस्यापि निवृत्त्यर्थमिति भावः ॥

“गुणोर्तिसंयोगादोः” ॥ अ गतिप्रापणयोः भूवादिः, अ स गतौ
जैहोत्यादिकः, द्वयोरप्ययं छान्दसत्वाद्भुका निर्वृशः, अच्छतीति निर्वृशे
इयत्तेर्न स्यात्, इयतीति निर्वृशे अच्छतेर्न स्यात्, अग्रहणमेव तु न कृतं
वैचित्र्यार्थं, न चैवमुच्यमाने वर्णग्रहणशङ्का, अत इत्यनुवृत्तेः । ‘श इत्येत-
दिहासंभवाच्चिवृत्तमिति’ । नह्यर्त्तिः संयोगादिर्वा धातुस्तुदादिषु पठ्यते,
संस्कियते संस्कियादित्यत्र सुटि कृते संयोगाद्वृत्तमिति गुणप्रसङ्ग इत्यत
आह । ‘इहेति’ । बहिरङ्गत्वं सुटो द्विपदाश्रयत्वात्, इदं तु पूर्वं धातुः
समधनेनयुज्यतइत्याश्रित्याक्तं, पतान्तरेष्याह । ‘अभक्तत्वाद्देति’ ।
‘इययादिति’ । विध्यादिलिङ्, शपःश्लुः, द्विर्वचनम्, अर्त्तिपिपत्याश्चेत्य-
भ्यासस्येत्वम्, अभ्यासस्यासवर्णःतीयङ्, अकारएव वक्तव्ये गुणग्रहणं
चित्त्यप्रयोजनम् ॥

“यङि च” ॥ ‘घीभाव इति’ । प्रक्रियालाघवाय घकारोच्चारणं,
हीभावविधावभ्यासाच्चेति कृत्वे गौरवप्रसङ्गात् । ‘जेघीयतइति’ ।
दिग्यादेशेनेव घीभावेन द्विर्वचनं न बाध्यते, विषयभेदात्, यङन्तस्य द्विर्व-
चनं प्रकृतिमात्रस्य घीभावः । ‘जङ्गुन्यतइति’ । गत्यर्थेयम् ।

“ई घ्राधोः” ॥ इकार विधावप्यकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ।

“अस्य च्चौ” ॥ च्चौ चेति दीर्घे सिद्धे ईकारविधानं प्रक्रियाला-
घवार्थम् ।

“क्यचि च” ॥ ‘पृथायोगकरणमुत्तरार्थमिति’ । न छन्दस्पुच-
स्येत्यादि क्यच्चेयं यथास्यात् च्चौ माभूदिति ।

१ असंभवाच्चानुवर्तते इति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

२ अयं ग्रन्थो मुद्रि. सू. पु. नोपलभ्यते ।

“अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धे” ॥ ‘स्तेष्वर्थे-
ष्विति’ । मय्यमानेषु यस्तदानीमेव बुभुक्षमाणाऽशनमिच्छति तदन्नो-
दाहरणं, यस्तु तदानो मुहित एदात्तरार्थमशनमिच्छति तदन्नं प्रत्युदाह-
रणम् । ‘उदकीयतीति’ । क्षानादर्थमुदकमिच्छतीत्यर्थः । ‘धनायती-
ति’ । अभिलाषातिरेको गर्धः, सत्येव धने भूयोपि धनमिच्छतीत्यर्थः ।
‘धनीयतीति’ । दरिद्रः सन्धनमिच्छति ।

“न कृन्दस्य पुत्रस्य” ॥ इहानन्तर्यादीत्वस्यैव प्रतिषेधः प्राप्नोति,
ततश्चापवादोपनीते उत्सर्गाकृत्सार्धधातुरुपैरिति दीर्घः प्राप्नोतीत्याश-
ङ्काह । ‘क्यच्च यदुक्तं तन्न भवतीति’ । किं पुनस्तदित्यत आह । ‘दी-
र्घत्वमीत्वं चेति’ । एवं मन्यते, यदयमश्वाघस्यादित्यात्वं शास्ति तज्जा-
पयति दीर्घस्याप्ययं प्रतिषेध इति, अन्यथा दीर्घेणैव सिद्धत्वादात्ववचन-
मनर्थकं स्यादिति, मित्रयुरित्यादौ क्वाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः, पुत्रमिच्छन्तः
पुत्रीयन्तः, जनमिच्छन्तो जनीयन्तः, लटः शत्रादेशः, उगिदचामिति नुम्,
अपरे त्वाहुः । जनीमिच्छन्तो जनीयन्तः, जनीति वधूश्च्यतइति, तत्रा-
दियहणस्य प्रयोजनान्तरं मृग्यम् ॥

“दुरस्युर्द्रविणस्युर्द्रव्यतिरिषण्यति” ॥ ‘दुष्टीयतेति प्राप्ते
इति’ । भाषायां प्राप्तिरुच्यते, तत्र उप्रत्ययाभावात् तत्समानार्थस्तुच्
प्रयुक्तः, प्रायेण तु लङन्तं पठ्यते, तत्र प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम् ॥

“अश्वाघस्यात्” ॥ ‘एतदेवेत्यादि’ । पूर्वमेवैतद्व्याख्यातम् ॥

“देवसुन्वयोर्यजुषि काठके” ॥ वेदवचनोत्र यजुःशब्दः, न मन्त्र-
वचनः, कठानामिदं काठकं, गोत्रचरणादुञ्, काठके यजुषि कठशाखा-
यामित्यर्थः, एवं च कृत्वा अगात्मके यजुषि मन्त्रे कठशाखायामात्वं
भवति, तथा अखेदेपि भवति स चेन्मन्त्रः काठके दृष्टः । ‘देवान् जिगाति
सुन्वयुरिति’ । बहुवचनमप्यस्ति कठशाखा, ततो भवति प्रत्युदाहरणम् ।
अनन्ता वै वेदाः ॥

“कृतिस्यतिमास्यामिति किति” ॥ दोषलण्डने, शान्तकर्मणि,
मा माने, माङ् माने, मेङ् प्रणिदाने, जयाणामपि यहवं, गामादायह-
येष्वविशेषात् । ‘अवदायेति’ । ल्यप् । ‘अवदातेति’ । वृष्, कृतिस्य-
तीति शितपा निर्द्वंशो धातुविशेषणार्थः ॥

“शास्त्रोरन्यतरस्याम्” ॥ शो तनूकरणे, ङो ङेदने । ‘श्यते-
रिति’ । व्रतइति विषयो निर्दिश्यते, नोत्तरं पदं, तेन संशितो ब्राह्मण
इत्यत्रापि नित्यमित्त्वं भवति । ‘संशित इति’ । व्रतविषये यन्नवा-
नुच्यते । ‘संशितव्रत इति’ । बहुव्रीहिः । सम्यक्संपादितव्रत इत्यर्थः ।
व्रतादन्यत्रापीत्वं भवति, व्रते तु नित्यमिति, संशितशब्दस्य सामान्यश-
ब्दत्वादविरुद्धो व्रतशब्दस्य प्रयोगः । ‘व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धु-
मिति’ । क्वचित्चित्यं प्रवृत्तिः, क्वचिद्विकल्पेन, क्वचित्चैव प्रवृत्तिरित्येवं विवि-
धमवस्थिता विभाषा व्यवस्थितविभाषा, व्यवस्थितविभाषाणां दिङ्मात्रं
श्लोकेन दर्शयति । ‘देवत्रात इति’ । क्तिक्त्तौ च संज्ञायामिति क्तः,
नुदविदोन्द्रेति नत्वं संज्ञायां न भवति, देवयहणस्योपलक्षणत्वाद्भव-
त्रात इत्यादावपि संज्ञायां नत्वाभावः, क्रियाशब्दे तु त्रातं त्राणमित्युभयं
भवति । ‘गल इति’ । अचि विभाषेति लत्वम्, प्राण्यङ्गे नित्यं भवति,
गिरन्यत्रमिति गलः, विषेतु नैव भवति, गीर्यते शरणार्थिभिरिति गरः,
क्रियाशब्दे तूभयं भवति गरो गलं इति । ‘याह इति’ । विभाषा यह-
इति आदित्यादिषु पचाद्वजेव भवति । यहणइति क्रियाशब्दे तु पूर्व-
वत् । ‘इतियोगइति’ । हन्तीति पलायते, वर्षतीति धावतीत्यादाविति-
प्रयोगे लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शत्रुशानचौ न भवतः । ‘मिथ इति’ ।
एकस्मिन्विषये न विकल्प्यन्ते किं तु विषयभेदेन, एतच्चाकृतिपक्षउपप-
द्यते, तत्र हि सर्वं लत्यत्रातं युगपदभिसमीत्य द्वयमुपदिश्यते भावोऽ-
भावश्च, तत्र तयोर्विषयभेदेन प्रवृत्तावपि समुदाये द्वयं प्रवृत्तं भवति,
असङ्कीर्णत्वं तु प्रयोगवशात्प्रत्येतव्यम् । ‘गत्रात् इति’ । वातायने अवह-

स्फोठायनस्येति नित्यमवङ् भवति, प्राण्यङ्गे गोत्रमित्यत्र न भवति, अन्यत्र विकल्पो गवायं गोत्रमिति ॥

“दधातेर्हिः” ॥ यद्यपि हिनोतेर्हित इत्यादि सिद्धं दधाते-
स्तु धीत इत्यादिनिवृत्तये सूत्रारम्भः, शितपा निर्द्वंशो धेटो माभूदिति ।
ध इत्युच्यमाने धेटोऽप्यनुकरणं संभाव्येत, यथा दाधाध्वदाबित्यत्र, यङ्लुकि
त्विति सति दाधित इति भवति ॥

“जहातेश्च त्वि” ॥ इदमपि वचनं जहातेर्हात्वेति माभूदिति,
शितपा निर्द्वंशस्य तु प्रयोजनं वृत्तावेत्र दर्शितं, यङ्लुकि जाहित्वेति भवति ॥

“विभाषा ह्रन्वसि” ॥ पूर्वसूत्रारम्भादयमारम्भः, अन्यथा हिनो-
तिजहात्यो रूपद्वयं सिद्धम् । ‘हात्वेति’ । ह्रन्वसत्त्वादीत्वाभावः ॥

“सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च” ॥ ‘इडागमो वेति’ ।
यदा इडागमस्तदा आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । ‘वसुधितमिति’ ।
कर्मधारयः, क्तिन्यपि दृश्यते, उत त्वेत्वं वसुधितिं निरेके । ‘नेमधित-
मिति’ । अयमपि कर्मधारयः । ‘धत्स्वेति’ । इनाभ्यस्तयोरात इत्या-
कारलोपः, दधस्तथोश्चेति भवभावः ॥

“दो दद् घोः” ॥ ‘धीत इति’ । घुमास्यादिसूत्रेणेत्यम्, ‘धेट
एतद्रूपमिति’ । दधातेस्तु दधातेर्हिरिति हिरादेशो भवति । ‘दात-
मिति’ । दाप् लवने, लूनमित्यर्थः । ‘अत्रदातमिति’ । दैप् शोधने । ‘अय-
मादेशस्यान्तइष्यत इति’ । कुत इत्याह । ‘एवं ह्युक्तमिति’ । यद्यपि
दकारः श्रूयते तथापि संहितायां तकारादीनामपि जश्त्वे कृते एतस्य
रूपस्य संभवाच्चतुर्णां पक्षाणां संभवः, यद्ययमादेशस्तकारान्तः स्यात्सुद-
त्तमित्यत्र दस्तीति दीर्घत्वं स्यात्, दा इत्येतस्य यस्तस्तस्मिन्निति हि
तत्रार्थः, अथ दकारान्तः, रदाभ्यामिति नत्वं प्रसज्येत, अथ धकारान्तः,
भवस्तथोर्धाऽध इति धत्वमापद्येत । ‘यान्तेदोष इति’ । नञोच्च प्रश्लेषः,
तस्मात्थान्त इति निगमनात् । ‘यदि त्विति’ । दस्तीत्यत्र द्वौ पक्षौ,
दाइत्येतस्य यस्तकारान्त आदेशस्तकारादिवैति, तत्र द्वितीयपक्षे नायं
दोषः । ‘दान्तधान्तयोःपीति’ । तकारादिप्रत्ययसंनिपातेन भवन्द्वयो

न तद्विधातस्य निमित्तं भवति । 'अवदत्तमित्यादि' । आदिकर्मणीत्येतत्प्रदत्तमित्येतस्य विशेषणं, नेतरेषामसंभवात् । 'इति चेन्नित्येति' । चकाराद्यथाप्राप्तं च, तेन अवत्तं वित्तं प्रत्तमित्याद्यापि भवति । 'अनुपसर्गो वा एतदिति' । कथमनुपसर्गत्वमित्यत आह । 'क्रियान्तरविषया इति' । अवगतं दत्तमिति ममिना ऽवादीनां योगः, ततश्च यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति ददाति प्रत्यनुपसर्गत्वम् ॥

“अव उपसर्गात्” ॥ ‘त इत्ययमिति’ । तकारेकार उच्चारणार्थः । ‘प्रत्तमिति’ । तत्राकारस्य तकारे दकारस्य चत्वंम् । ‘नीत्तमिति’ । दस्तीति दीर्घत्वम् । ‘आदेरलः प्राप्नोतीति’ । आदेः परस्येति वचनात् । ‘अव इत्येतदावर्त्ततइति’ । यद्वास्येति वर्त्तते, क्व प्रकृतम्, अस्य च्वाविति, दो दद्वारित्ययमपि दद्वारो ऽवर्णस्य प्राप्नोति, ततश्च दत्तमिति संयोगादि श्रूयेत, एवं तर्ह्येवं वक्ष्यामि दो ऽद्वारिति, दो य आकारस्तस्याद्ववतीति । ‘द्वितकारको वेति’ । अलोन्त्यस्येत्येतस्य द्वावपवादौ, आदेः परस्य अनेकाल्शित्सर्वस्येति, तयोर्विप्रतिषेधे परः प्रवर्त्तते, अपो भीव्यत्रापि तर्हि सर्वादेशप्रसंगोत आह । ‘अपो भीत्यत्रेति’ । अत्र द्वयोस्तकारयोरन्त्यस्य संयोगान्तलोपः, पूर्वस्य जश्त्वम्, अत्र के विदाहुः । अवश्यमत्राव इत्यनुवर्त्यमन्यथा लूज् अद्वारप, लवाभ्यामित्यत्रापि स्यादिति, तत्र । लुप्ते पकारे नापुशब्द इति नात्र भविष्यति ॥

भूतपूर्वगतिर्युक्ता न सांप्रतिकसंभवः ।

न प्रत्ययाप्रत्यययोरित्यस्याप्यत्र^१ संभवः ॥

द्वयोरनुत्यक्तत्वात्प्रत्ययेपो नहि श्रुतः ।

“अपो भि” ॥ ‘स्वद्विरिति’ । अवतेरनुन्, शोभनमवो येषां ते स्ववसः, तु इति सौत्रो धातुः, स्वन्तवो येषां ते स्वतवसः । ‘माद्विरिति’ । पद्वीचामासिति मासशब्दस्य मासादेशः । ‘उषद्विरिति’ । मिथुने ऽसिर्वसेः किञ्चेत्यसिप्रत्ययः ॥

“सः स्यादुधातुके” ॥ ‘वत्स्यतीत्यादि’ । वस निवासे, लृट् । ‘जिघत्सतीति’ । लुङ्सनोर्धस्त्वृ । ‘आस्से वस्सदति’ । आस् उपवेशने, वस आच्छादने अदादी अनुदात्तेतौ, अतङीत्युच्यमाने व्यतिवत्सीष्टेत्य-
आपि न स्यात् ॥

“तासस्त्योलोपः” ॥ ‘व्यतिसदति’ । कर्तरि कर्मव्यतिहार-
इत्यात्मनेपदं, शपो लुक्, शनसोरलोप इत्यकारलोपः । ‘प्रत्ययमात्रमेत-
त्पदमिति’ । तेन सात्पदाद्योरिति पत्वप्रतिषेध इति भावः ॥

“रि च” ॥ अस्तेरुदाहरणं न प्रदर्शितं, रेफादेरसंभवात् ॥

“ह एति” ॥ एशि हकारो न भवति एधमासे इति, किं
कारणं, तासेर्य एकारः संभवति तत्रेवास्तेरपि, कश्च तासेः संभवति,
उत्तमैकवचनम् । अपर आह । उत्तमैकवचनं सार्वधातुकं चेति, तेन सुप्ताहं
त्वां प्रेक्षामासे, उत्तमेप्यादुधातुके न भवतीति ॥

“यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः” ॥ यकारे इकार उच्चारणार्थः, । ‘लोपो
भवतीति’ । हकारस्त्वनन्तरोप्यस्वरितत्वावानुवर्तते । ‘आदीध्येति’ ।
ल्यप् । ‘आदीध्यक इति’ । यक् । ‘आदीधितेति’ । वृच्, इट् । ‘आदी-
ध्यनमिति’ । ल्युट्, दीधीवेवीटामिति गुणप्रतिषेधः, इहादीधय-
तेर्बुल् आदीध्यक इति । श्रूयमाणएव णौ एबुलुत्पत्तेः प्रागेव प्राप्नोपि
लोपो न भवति, वर्णयहणात्, किं वर्णयहणमतिरिच्यतइत्यतो न भवति,
नेत्याह । अतरार्थ एवायं, कथं, वर्णं वर्णने चुरादिः, वर्ण्यते उपलभ्यत-
इति वर्णः, वर्णस्वासाविश्चेति विशेषणसमासे विशेषणस्य निपातना-
त्परनिपातः ॥

“सनि मीमाधुरभलमशकपतपदामच्च इस्” ॥ सीत्येतद्विहानुवृत्तं
सनो विशेषणम् । ‘मीनातिमिनोत्योरिति’ । मीञ् हिंसायां, डुमिञ् प्रवे-
षणे । ‘उभयोरपि ग्रहणमिति’ । मिनोतिरेष्यञ्जनगमां सनीति दीर्घं कृते
मी इति रूपसंभवात् । नन्वसौ लाक्षणिकः, सत्यम्, इष्टिरेवेयं यदाह ।

‘इष्यतइति’ । मा माने, माह् माने, मेह् प्रणिदाने, जयायामपि बहवः, मीनाति मिनात्योः सनः कित्त्वे सति अनेज्जिव्यत्वात्माह्पासंभवात्पृथग्यहणम्, घु इति घुसंज्ञका दाधा इह्यन्ते, रभ राभस्ये, हुलभ् माप्तौ, शक्तृ शक्तौ, पस्व गतौ, पव गतौ । ‘मित्सतीति’ । सः स्यादुधातुक- इति सकारस्य तकारः, अत्र लोपोभ्यासस्य, आत्मनेपदिषु पूर्ववत्सनः, आदिप्यतइत्यादौ स्कोःसंयोगाद्योरिति सलोपः ॥

“आपृजपृधामीत्” ॥ आपृ व्याप्तौ, ज्ञा अवबोधने, विचि युक्, मारणतोषणनिशमनेषु ज्ञा मिच्छेति मित्संज्ञायां मितं इत्स्वः, अच् वृद्धौ । ‘ईत्सतीति’ । रपर ईकारः, धकारस्य चत्वंम् । ‘जपेरित्यादि’ । इहाच इत्यनुवर्त्तते, तेन च ज्ञपौ विशिष्यमाणे अजन्तस्य जपेरित्वं विधीयमानमलोन्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात् । अजन्तस्येति च विशेषणं व्यर्थे, अभिवाराभावात्, तेन ज्ञपिनाज्विशेष्यते, जपेरचो यत्र तत्रस्यस्येति, यथाऽऽवृधिभ्याम्, एवं चैकप्रकारो विशेषणविशेष्यभावो भवति, तज्जान- न्त्येचि सावकाशमीत्स्वमन्त्येचि पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपो बाधते, तदिदमु- क्तम् । ‘शेलेम् इति’ । ‘इतरस्य त्विति’ । अपर आह । अस्तु योरपीत्वं, तस्य स्यानिवद्वावाणिलोपो भविष्यति, ईत्स्ववचनं त्वनन्त्ये अवगार्ये- मिति । ‘आद्विधिपतीति’ । सनि इटि लघूपधगुणे रपरे कृते न न्द्रा इति प्रतिषेधाद्रेफवर्जितद्वितीयस्यैकाचो द्विवचनम् ॥

“दम्भ इच्च” ॥ ‘धिप्सति धीप्सतीति’ । इलन्ताच्चेति सनः कित्त्वादुपधालोपः, भकारस्य चत्वंम्, इत्वं शश्वमविधातुम्, एवं वत्या- मि, सनिमीमादीनामच इस्, दम्भ ईच्च, चकारादिस्भावश्च, तत आ- पृजपृधामिदित्येव ॥

“मुचो ऽकर्मकस्य गुणो वा” ॥ ‘मुमुक्षतइति’ । भूषाकर्मकिरा- दिसनां चान्यत्रात्मनेपदादिति कर्मकर्त्तरि यगभावः, अतिदेशेन स्वाश्र- यस्यानिवृत्तेः कर्त्तरि शब् भवति, यथा नमते दण्डः स्वयमेवेति । ‘कर्मवि- शेयस्याविवक्षितत्वाद्देति’ । उक्तं हि ऽप्रसिद्धेरविद्यत्वात् कर्मणो ऽक- र्मिका क्रियेति ॥

“अत्र लोपो ऽभ्यासस्य” ॥ अत्रशब्दस्यार्थं दर्शयति । ‘यदेतदिति’ । अथात्रबह्वचं किमर्थमत्र सनिमीमेत्यादौ प्रकरणे यथा स्याद् ददौ ददातीत्यत्र माभूदिति, नैतर्दास्ति प्रयोजनमेवं वक्ष्यामि, सनि मीमाधुर-
भलभशकपतपदामच इस्, अभ्यासलोपश्चेति, उत्तरत्राप्यभ्यासलोपश्चे-
त्येव तत्राह । ‘सनि मीमाध्वित्यादि’ । विषयावधारणं, विषयनियमः,
कः पुनरसावित्यत आह । ‘अत्रैवेत्यादि’ । अवधारणस्य व्यवच्छेदं दर्श-
यति । ‘सन्वद्वावविषये न भवतीति’ । ‘अमीमपदिति’ । मित्रो णि-
चि मीनातिमिनोतीत्यात्वं, पुक्, लुक्, चङि द्विवचनं, सन्वद्वावादित्वं,
दीर्घा लघोः, कथं पुनः सनीत्युच्यमानस्याभ्यासलोपस्यात्र प्रसङ्ग इत्यत
आह । ‘सन्वत्त्वघुनीति’ । यथैव हि सन्वद्वावेनेत्वं भवति तथाभ्यास-
लोपोपि स्यात्, अलोन्त्यस्य लोपेन भवितव्यमित्याशङ्क्यामाह । ‘सर्व-
स्येति’ । कथं पुनः सर्वस्य लभ्यते ऽत आह । ‘तदर्थमेवेति’ । इतरा-
भ्योपि दृश्यन्तइति षष्ठ्यन्ताच्चल्, योयमभ्यासः प्रसिद्धो ऽस्य लोपो न
तदन्तस्येत्यर्थः, विषयावधारणं त्वन्यथापि सिद्धं, सन्वत्त्वघुनीति न कार्य-
मतिदिश्यते, किं तर्हि रूपं, लोपश्चासावभावरूपो न रूपमिति नाति
दिश्यते, नानर्थकेलोन्त्यविधिरित्यपरे । ‘सर्वस्य कुर्वन्तीति’ । अनभ्यास-
विकारेष्विति तु प्रतिषेधो न भवति लोपस्याविकारत्वात्, तथा च पस्-
शायां लोपागमवर्णविकारज्ञ इति पृथग्बह्वचं, द्वौ चापरौ वर्णविकारना-
शविति च षोढरादिसूत्रे, अन्ययत्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तावधार्यते, न चा-
भ्यासस्योपजनने कश्चिदर्थः प्रतीयतइत्यभ्यासस्यानर्थक्यम् ॥

“ह्रस्वः” ॥ ‘हलादिशेषो न भवतीति’ । न चागमविधानसाम-
र्थ्यादुलादिशेषाभावः, अन्यथा ऽऽदेशमेवाकारं विदध्यादिति वाच्यं,
सत्यपि वा हलादिशेषे त्रिह्रतीतश्रवणार्थत्वादाकारस्य, चञ्चाचलमिति ॥

“हलादिः शेषः” ॥ शिष्यते ऽवस्याप्यतइति शेषः, कर्मणि
घञ्, हलादिरित्यसमासः, समासे तु

कर्मधारयपक्षे स्यादादिशब्दस्य पूर्वता ।

षष्ठीसमासे त्वानच्चेत्यादौ शेषः प्रसज्यते ॥

कर्मधारये हि विशेषणत्वादादिशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति, षष्ठीसमासे हलन्तरापेक्षं हल आदित्वं नाभ्यासापेक्षमिति अत्रादिस्त्ववि प्रसङ्गः, अस्तु व्याप्तौ लिट्, आनस्त, अत्र ककारस्य शेषः प्राप्नोति, आटतुरित्वादावप्यादिवद्वावात्मसङ्गः, कर्मधारयासमासे योस्तु अभ्यासापेक्षमादि-
 त्वमिति नायं दोषः । 'अनादिलुप्यतइति' । हलित्यपेक्षते, एतेनास-
 मासपक्षो दर्शितः, समासे ह्युपसमस्तस्यापेक्षाऽयोगादनादिहलिति पुनर्ह-
 ल्यहणं कर्तव्यम् । ननु शेषोवस्थानं तत्त्वादेः प्राप्तमेव तत्किमेतेनात-
 काह । 'आदिशेषनिमित्तोयमिति' । सत्यं, सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः,
 आदिरेव शिष्यते न त्वनादिति, ततश्चादिशेषनिमित्तोयमनादेर्लोपो
 विधीयतइति नास्थानर्थक्यमित्यर्थः, यद्यादिशेषो निमित्तमनादिलोपस्य
 पपाचेत्वादौ यत्रादेर्हलोवस्थानं तत्रैवान्यस्य निवृत्तिः स्यात्, आटतुरि-
 त्यादौ तु न स्यादित्यत आह । 'तत्रेति' । जातिपक्षे अभ्यासजातावे-
 वादेरवस्थानमपेक्षितं न प्रतिष्यतीति दोषाभावः । 'अपरे त्विति' । पूर्वत्र
 पक्षे ऽवस्थानमेव शब्दार्थो नियमाश्रयणात्स्विरव्यावृत्तिः, अत्र तु पक्षे
 निवृत्तिरपि गुणभूतशेषशब्देनैवोच्यते । ततः किमित्यत आह । 'तदव-
 स्थानमित्यादि' । उक्तितः, शब्दव्यापारतः । 'अविधेयत्वात्स्विति' ।
 आर्थमप्राधान्यं दर्शयति, निवृत्तिस्तु विपरीतेत्याह । 'निवृत्तेरेव त्विति' ।
 लोकेपि चङ्गम्यमाणोधीष्वात्र जपंश्चङ्क्रमणं कुह इत्येवमर्थाभेदेपि शब्दो-
 द्वेदः प्रतीयते, ततः किमित्यत आह । 'तत्रेति' । साविधेयत्वात्प्रधान-
 भूता सती निवृत्तिः, किमित्यादेरनिवृत्तिमपेक्षते, किं भूताम्, अविधेयां स-
 तीम्, अविधेयत्वादप्रधानभूतां सतीमित्यर्थः । न प्रधानं गुणानुवर्तिस्तस्मा-
 दपेक्षाकारणं नास्तीत्यर्थः । भाष्ये परिहारान्तरं, हलित्येको योगः, अत्र
 लोप इति वर्तते, स च कर्मसाधनः, यथा हलङ्वाबुभ्या दीर्घादित्यत्र, अभ्या-
 सस्य हल् लुप्यते, तत आदिः शेषः, यद्वा ह्रस्वोहलादिः शेष इति संहि-
 तापाठ एव, तत्राहलिति पदच्छेदः, अभ्यासोऽहल् भवति, अविद्यमान-
 हल्को भवति, तत आदिः शेष इति ॥

“शर्पूर्वाः खयः” ॥ पूर्वेषां शरां शेषे प्राप्ते खयां शेषो विधीयते,

तत्रैकाभ्यासविषयेणानादिशेषेणादिशेषो बाध्यते, सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायात्, किं चासंभवोपपन्नं शक्यते वक्तुं, कथं, शेषशब्दोऽयं निवृत्तिमद्वयस्यानमाह, न चोभयोरवस्थाने निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानं संभवति । 'चुश्च्योतिषतीति' । श्च्युतिर् तरणे । 'पिस्पन्दिषतइति' । स्पदि किञ्चिच्चलने, अनुदात्तेत् । 'सञ्ज्ञाविति' । ष्या शौचे । 'सर्पूर्वा इति' । सूत्रे शर्यहणमपनीय स्रयहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । 'उचिक्चिषतीति' । उच्छी षिवासे । 'अन्तरङ्गत्वादिति' । उपदेशानन्तरमेव प्राप्तत्वादन्तरङ्गत्वा-
त्तुकि कृते द्विवर्चनमिति । तच्च पूर्वज्ञासिद्धिमिति चुत्वेस्यासिद्धत्वा-
त्सतुक्क एव भवति, तत्र कृते यद्यत्र हलादिशेषः स्यादभ्यासे तकारः
श्रूयेत, इतच्च पूर्वज्ञासिद्धीयमद्विवर्चनइत्येतदनाश्रित्याक्तं, तदाश्रयणे तु
चुत्वे कृते तस्य सिद्धत्वात् च्चिस् शब्दस्य द्विवर्चने चकारशेषेणैव रूपं सिध्य-
ति, न चेदमस्ति, निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति येन चुत्वं
निवर्त्तते ॥

“कुहोश्चुः” ॥ ‘चखानेति’ । खकारस्य छकारः, तस्याभ्यासे
चर्च्वेति चकारः । ‘जघासेति’ । घकारस्य भकारः, तस्य जश्चञ्जकारः ।
‘जिहोर्षेतीति’ । इको भलिति सनः कित्त्वं, हकारस्यापि भकारः, तस्य
जश्चञ्म ॥

“न कषतेर्यङि” ॥ ‘कषतेरित्यादि’ । कूङ् शब्दइति तुदादिः,
कु शब्दइत्यदादिः, कुङ् खुङ् इति भूवादिः शब्दार्थ एव, तत्रासति विक-
रणनिर्द्वंशे कोरित्युच्यमाने त्रयाणामपि यहणं स्यादथ तौदादिको दीर्घा-
न्तः, एवमपि द्युयोर्त्यहणं स्यात्, न च निरनुबन्धकत्वादादादिकस्यैव यहणं,
लुप्थिकरणात्वात्, तस्माद्भौवादिकस्यैव यथा स्यादिति विकरणनिर्द्वंशः ॥

“दार्धर्त्तित्तिदधर्धोर्षिबोभूतुतेतिक्तेलर्थापनीकयात्संसनिष्यद-
त्करिक्दत्कनिकृद्वरिभद्विध्वतोदविद्रुत्तत्तत्तत्तत्तःसरीसृपतंवरीवृजन्मृ-
ज्यागनीगन्धीति च” ॥ ‘धारयतेरिति’ । धृङ् अवस्थाने गयन्तः ।
‘धृङ्गे वेति’ । स एव प्रकृत्यन्तरम् । ‘श्लौ यङ्लुकि वेति’ । श्लावित्येत-

द्वारयतेर्धृङो वेत्युभाभ्यां संबध्यते, यङ्लुकि घेत्येतत्तु धृङो वेत्यनेनैव तदयमर्थः । दाधतीति धारयतेः श्लौ णिलुगभ्यासदीर्घत्वं च निपात्यते, धृङो वा श्लाघभ्यासस्य दीर्घत्वमत्र परस्मैपदमपि निपात्यं, तस्यैव वा यङ्लुकि अभ्यासदीर्घत्वं निपात्यतइति, दधतीत्यत्र तु यङ्लुक्, पक्षे दाधतीति, निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घत्वस्याभावो निपात्यते, हयिकौ च लुकीत्येष शक् सिद्धः, श्लुपक्षे तु शृगपि निपात्यः, दधतीत्यत्र यङ्लुक्, पक्षे न किञ्चिन्निपात्यम् । 'बोभूत्विति' । यङ्लुगन्ताल्लोट् । 'बोभवतीति' । लट्, यङो वेति पक्षे ईट् । 'प्रत्ययलक्षणोनेति' । यद्यप्यनुदात्तङित इति द्वित्वनिमित्तमात्मनेपदं न प्रत्ययनिमित्तं, तथापि लोलूयतइत्यादौ यङन्तादात्मनेपदं तत्प्रत्ययस्य द्वित्वादिति प्रत्ययलक्षणं भवत्येष, एवं चादादिषु चर्कुरीतं परस्मैपदमिति परस्मैपदग्रहणमनुवादः । 'कर्त्तर्येष चेदमात्मनेपदं नियम्यतइति' । भावकर्मणोर्यङ्लुगन्तादात्मनेपदं भवत्येष । 'करिक्रदिति' । अत्र वृत्वाभाव एव निपात्यः, रिगागमस्तु हयिकौ चेत्येष सिद्धः । 'तथा चास्येति' । अस्य मन्त्रपदस्य ब्राह्मणे त्रिषरणम् । 'भरिधदिति' । अत्रापि जश्त्वाभाव एव निपात्यः । 'जसिरूपमिति' । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमः प्रतिषेधः ॥

“उरत्” ॥ वधृतइत्यादौ हलादिशेषे कृते अकारान्ततायामुपजातायामद्वावः, रपरत्वे पुनर्हलादिः शेषः, नर्नर्तीत्यादौ रगादिषु कृतेषु अकारान्तत्वाभावादत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह । 'नर्नर्तीत्यादाविति' । यथा बाभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्ते तथा दीर्घाकित इत्यत्रैव धृत्यते ॥

“द्व्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्” ॥ 'विदिद्व्युतइति' । व्युत दीप्तोऽनुदात्तेत् । 'व्यदिद्व्युतदिति' । अयन्ताल्लुङ्, चङि द्विर्वचनम् । 'विदिद्व्योतिषते विदिद्व्युतिषतइति' । रलो व्युपधादिति सनः कित्वाविकल्पः । 'स्वापिण्यन्तोऽश्नतइति' । स्वपेयो णिज्विहितस्तदन्तस्य ग्रहणं, तेन स्वापं करोतीति णिचि कृते यः स्वापिस्तस्य ग्रहणं न भवति, एतच्च स्वापिरित्युक्ते सहसा प्रथमं तस्यैव प्रतीतेर्लभ्यते, अण्यन्तस्यैव येभ्यास-

स्तस्यानेनैव संप्रसारणं सिद्धं, तथाहि । लिटि तावत्किति वचिस्वपिय-
जादीनां किति इति कृतसंप्रसारणमेव द्विरुच्यते, अकित्यपि लिट्यभ्यासस्यो-
भयेषामित्यस्ति संप्रसारणं, सचपि रुदधिदमुषग्रहिस्वपीति किदेव,
यद्यपि स्वपिस्यमिच्छेजां यङीति कृतसंप्रसारणमेव द्विरुच्यते, अथापि
यङ्लुक्भ्यासस्य संप्रसारणं न केन वित्याप्तं तथापि स्वापेरिति निर्वृ-
त्तादेव एयन्तस्य ग्रहणम् । 'तस्येत्यादि' । अभ्यासेनात्र स्वनिमित्तं
प्रत्ययः संनिधापितस्तेन स्वापिरङ्गं विशेष्यते, अभ्यासनिमित्तं प्रत्यये
यदङ्गं स्वापिस्तस्येति, सिस्वापकीयिषतीत्यत्र चाभ्यासनिमित्तं यः प्रत्ययः
सन् न तस्मिन्स्वापिरङ्गं, यस्मिंश्च स्वापिरङ्गं ण्वुलि न तदभ्यासस्य निमित्तं,
द्युतेस्तु व्यदिद्यतदिति, अत्राभ्यासस्य निमित्तं यश्चङ् स यद्यपि णिच्
व्यवहितस्तथापि संप्रसारणमिष्यते ।

द्वन्द्वनिर्दिष्टयोरेतद्वैषम्यं लभ्यते कथम् ।

तस्माद्वक्तव्यमेवैतदिति मन्यामहे वयम् ॥

द्योतकीयतेः सति अभ्यासस्य प्रसारणं भवति न वेति विन्यस्यम् ।

"व्यथो लिटि" ॥ 'विग्रथयति' । व्यथ भयचलनयोः, अनु-
दात्ते, अत्र यकारे हलादिशेषेण निवृत्ते वकारस्य प्रसारणप्रसङ्ग इत्या-
शङ्क्यम् । 'यकारस्येति' । इह लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यस्यानन्तरं व्यथ
इति वक्तव्यं, ततो द्युतिस्वाप्योरिति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

"दीर्घ इयः किति" ॥ 'यणादेशे कृतइति' । परत्वात् ।
'स्यानिवद्वावादिति' । द्विर्वचनेचीति रूपस्यानिवद्वावः । 'इयाय
इययिषेति' । णलि थलि च गुणवृद्धयोः कृतयोः स्यानिवद्वावाद् द्विर्वच-
नम्, अभ्यासस्यासवर्णैरतीयङ् ॥

"अत आदेः" ॥ आदेरिति वचनादत्र तदन्तविधिर्न भवति,
लिटोत्यनुवर्तते किदुहणं तु निवृत्तं, अतो गुणे पररूपत्वे प्राप्ते दीर्घत्व-

मिदमारभ्यते, तपरकर्षां किं, दीर्घस्य माभूत्, आच्छि आयामे, आञ्छु, आञ्छुतुः, आञ्छुः, किं च स्यात्, यद्यत्र दीर्घः स्यात् तस्मान्नुद् द्विहल इति नुट् प्रसज्येत, यद्यप्यत्रापि ब्रुस्वत्त्वे कृते अद्भुवति तर्थापि नपरकरणासामर्थ्याददेव योदिति विज्ञानात्स्वाभाविकस्य मात्रिकस्य परियहः ।

“तस्मान्नुद् द्विहलः” ॥ ‘आनङ्गेति’ । अगि रगि लघि गत्यर्थाः । ‘आनङ्गेति’ । अङ्ग व्यक्तिसत्त्वकान्तिगतिषु, द्विहल्यहणमनेकहल-पलक्षणं, तेनानर्हेत्यत्र गुणे रपरे कृते त्रिहलोपि भवति, ऐञ्चौजित्यत्र वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवतीत्युक्त्वा नुद्विधिलादेशविनामेषु अकारे प्रतिविधातव्यमित्युक्तं, तत्रावसरे प्राप्ते नुद्विधौ प्रतिविधत्ते । ‘अकारैकदेश इत्यादि’ । अत्र द्विहल्यहणं न कर्तव्यं, तस्मा-च्छुहित्येवास्तु, एवमुच्यमाने आटतुटाटुर्हित्यत्रापि प्राप्नोति, अश्नोतिश्चेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति, अट्टिहलो यदि भवति अश्नोतिरेवेति, अश्नाति-निवृत्त्यर्थं नाश्न इत्येवं वाच्यं स्यात्, तदेवमन्तरेणापि द्विहल्यहणं सिद्धे यद् द्विहल्यहणं करोति तस्यैतदेव प्रयोजनं द्विहल्लङ्घायानुकारि-क्षोपि यथा स्यादिति ॥

“भवतेरः” ॥ उरदित्यस्यानन्तरमिदं नोक्तं, लिटीत्युपजीवनाय, यदि पुनस्तदत्रैवोच्येत, नैवं शक्यं लिट्येव हि स्यात्, शितपा निर्द्वैशो यद्भुलुङ्गित्यर्थः ॥

“ससूवेति निगमे” ॥ दाधात्यादिष्वेवैतत्पठितव्यम् ॥

“निजां त्रयाणां गुणः श्लौ” ॥ निजिर् विजिर्विषल व्याप्तौ, जुहोत्यादिष्वमी त्रयः । ‘त्रयाणां ग्रहणमुत्तरार्थमिति’ । भृजामिदितीत्वं त्रयाणामेव यथा स्यात्, अथेहार्थमपि कस्मात् भवति तत्राह । ‘एषां हीति’ । यदि तर्क्युत्तरार्थं त्रयग्रहणं कर्तव्यं तदेवास्तु, वृत्करणं तु निजामन्ते शक्यमकर्तुं, सत्यं, तदपि कृतमित्येव, गुणग्रहणमिक्परि-भाषोपस्थानार्थं, तेन हलादिशेषे कृते गुणो भवति, अन्यथा तदप-वादो हल एव एकारः स्यात् । अथाभ्यासविकारेष्वपवादो नोत्सर्गा-न्वाधतइत्याश्रीयेत तदा विस्पष्टार्थं गुणग्रहणम् ॥

“भृजामिन्” ॥ ‘अमी अपि जुहोत्यादौ, भृज् माहोहाद् भृजा-
दयः । ‘मिमीतइति’ । ई हत्यघोः ॥

“अतिपिषतींश्च” ॥ ‘इयतीति’ । च स गतौ, पृ पालन-
पूरणयोः, अभ्यासस्यासवर्णइतीयङ्, अच्छन्दोर्थमिदं, छन्दस्युत्तरसूत्रेणैव
सिद्धत्वात् ॥

“सत्यतः” ॥ ‘यियत्तीति’ । यजेर्जश्वादिना प्रत्वं, पठोः कः
सि, तपरकरणं किं, पापच्यतेः सन्, पापचिषतइत्यत्र माभूत्, किं पुनः
कारणमत्र ह्रस्वो न भवति, दीर्घविधानसामर्थ्यात् । यदि तु सनि योभ्या-
स इत्येवं विज्ञायेत ततो लाघवे विशेषाभावात्तपरकरणम् ॥

“ओः पुयण्यपरे” ॥ पुयण्जकाराणां समाहारद्वन्द्वे सप्तम्ये-
कवचनम् । पुयण्जि द्वन्द्वाच्चदषहान्तात्समाहारइति समासान्तस्त्व-
नित्यत्वाच्च भवति, अः परो यस्मात्पुयण्जस्तदपरसवर्णपरमित्यर्थः ।
‘पिषविषतइति’ । षूङ् यवने, स्मिपूङ्श्जशां सनीतीदृशावादेशौ,
तयोर्द्विर्वचनेषीति स्थानिवद्भावात्पू इति द्विश्च्यते । ‘पिषावयिषतीति’ ।
तत्त एव गयन्तात्सन् । ‘विभावयिषतीति’ । भवतेर्गयन्तात्सन् । ‘यियवि-
षयतीति’ । यु मिश्रणे, संनीवन्तर्द्वेतीट् । ‘यियावयिषतीति’ । तस्मादेव
गयन्तात्सन् । ‘रिरावयिषति लिजावयिषतीति’ । रौतिलुमातिभ्यां
गयन्ताभ्यामेव सन् । ‘जिजावयिषतीति’ । जु इति सोचो धातुः जुचङ्गम्ये-
त्यादौ निर्दिष्टः, कथं पुनः गयन्तेषु सन्त्युक्तान्ताभ्यासस्य, यावता गौ
वृद्धाभ्यादेश्योः कृतयोराकारान्तस्य द्विर्वचनेन भवितव्यं, नहि गौ कृतस्य
केन चित्स्थानिवद्भावो विहितः, गौरद्विर्वचननिमित्तत्वादित्यत आह ।
‘इतदेवेति’ । नहि गौ कृतस्य स्थानिवद्भावमन्तरेण पुयण्जोवर्णपराः संभ-
वन्ति । यिषचिषति यिषविषते इति संभवतीति चेत् किमेतावता वर्णबहणं
प्रत्याहारग्रहणं जयहणं चार्थवद्भवति, तस्मादेतदेव वचनमुक्तस्यार्थस्य सूच-
कमिति । यच्चात्र वक्तव्यमन्तद् द्विर्वचनेषीत्येकोक्तं तत् एवावधार्यम् ।
‘पापविषतइति’ । सनि योभ्यास इत्येतदनाश्रित्येदं प्रत्युदाहरणं, तदा-

अये तु प्रत्युदाहरणान्तरं मृग्यं यदि संभवति । 'अवतुतावयिषतीति' ।
तु इति सौत्रो धातुः तुल्यस्तुशम्यम् इत्यत्र निर्दिष्टः । 'जु'हावयिषतीति' ।
जुहेतिर्ण्यन्तात्सन् ॥

“स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्रवतिच्यवतीनां वा” ॥ श्रु श्रवणे,
अन्ये गत्यर्थः, उदाहरणेषु एयन्तेभ्यः सन् । कथं पुनर्यणि परत उच्यमा-
नमित्त्वं सकारादिना वर्णेन व्यवधाने भवति तत्राह । 'वचनसामर्थ्या-
दिभि' । पूर्वसूत्रइत्यादिना अप्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति ॥

“गुणो यङ्लुकोः” ॥ लुक्शब्देनात्र यङ्लुगेषु गृह्यते संनिधानात्,
किञ्चाभ्यासस्यायं गुणो विधीयते न च लुगन्तरे ऽभ्यासः संभवति ।
'चोक्रुशीतीति' । क्रुशेयङ्लुगन्तात्तिप्, यङो वेतीट्, नाभ्यस्तस्याचि
पितीति लघूपधगुणप्रतिषेधः ॥

“दीर्घोऽकितः” ॥ 'अपवादत्वादिति' । नाप्राप्ते दीर्घं नुक
आरम्भादपवादत्वम् । 'अनजन्तत्वादेवेति' । दीर्घश्रुत्याचश्चेत्युपस्था-
नादभ्यासविशेषणादजन्तस्याभ्यासस्य दीर्घो विधीयतइति भावः ।
'अभ्यासविकारेष्वित्यादि' । अपवादपहणं बाधकमात्रोपलक्षणमु-सर्ग-
ग्रहणमपि बाध्यमात्रोपलक्षणं, तत्र ह्रस्वत्वस्यावकाशः ययावित्यत्र, दीर्घ-
त्वस्यावकाशः पापच्यतइत्यादि, डोढैक्यतइत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वा-
द्वीर्घत्वस्य प्रसङ्गे नापवादत्वात्तथा सन्वद्भावस्यावकाशो ऽचिचत्वादिति,
दीर्घत्वस्यावकाशोऽदीदिपदिति, अचीकरदित्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्वीर्घ-
त्वप्रसङ्गः, मीमांसतइत्यत्राप्यनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वीर्घत्वप्रसङ्गः, इत्वं
तु सनि परतोङ्गाधिकारे ऽभ्यासस्याकारान्तस्य विधानाद्विहरङ्गम्, अजीगण-
दित्यत्र त्वेकस्मिन्येन नाप्राप्त्यायेन हलादिशेषस्येत्वमपवादत्वाद्वाधकं
प्राप्नोति इह तु अपचच्छतुरपचच्छुः, चच्छदतुः चच्छदुः, चिच्छादयिषति,
चिच्छर्दयिषति, चेच्छिष्यते इति, परत्वात् ह्रस्वत्वात्वेत्वगुणेषु कृतेषु

१ अवतुतावयिषतीति सु. मू. पाठस्य षटमञ्जर्यसंमतः ।

२ एकस्मिन्विषयइति ई. पु. पाठः ।

पश्चात्तुक् क्रियते, तेनैतच्च नोदनीयं तुकि कृते एते विधयो न प्राप्नुवन्तीति,
योहाक् त्यागे इत्यस्य धातोर्निषेधो न भवति धातुर्हायं किञ्च त्वभ्यासः,
ककारस्तु इच्च ग्रीहिकालयोरित्यत्र हाङ्हाकोः सामान्येन ग्रहणार्थः ॥

“नीगञ्चुसंभुध्वंसुधंसुकसपतपदस्कन्दाम्” ॥ वञ्चुकसिपतिप-
दयो गत्यर्थाः । स्कन्दिः शोषणार्थः, इतरे अत्रसंसनार्थाः, वनीवच्यत-
इत्यादावनिदितामित्युपधालोपः, वनीवञ्चीतीत्यादौ न भवति यद्दो
नुमता लुप्तत्वादीकारोच्चारणसामर्थ्यादीकि कृते गुणद्वयौ न भवतः ॥

“नुगतोऽनुनासिकान्तस्य” ॥ ‘नुगित्येतदित्यादि’ । केन संब-
न्धेनोपलक्षणमत आह । ‘स्थानिना हीति’ । उपलक्षणत्वे किं सिद्धमत
आह । ‘तेनेति’ । ‘अकल्परत्वेपीति’ । तन्तन्यतइत्यादौ कल्परत्वे तु
नश्चापदान्तस्य क्लीत्यनुस्वारः सिद्ध एव, अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे
इति नित्यं परसवर्णे प्राप्नोति, इष्यते च पठे अनुस्वारस्य श्रवणमत
आह । ‘दान्तवच्चेति’ । तत्कथं लभ्यते, इहान्तग्रहणं न कर्तव्यं तद-
न्तविधिना सिद्धं, तत्क्रियते पदान्तस्यानुस्वारस्य यो धर्मः सोऽस्य यथा
स्यादिति, एवं चानुनासिकान्तस्येति पृथक् पदे, अनुनासिकेति लुप्रषष्ठी-
कम् । ‘तेतिम्यतइति’ । तिम आर्द्राभावे । ‘तपरकरणं किमिति’ । सर्वत्र
ह्रस्वस्येव भावावाप्त्यं किं चिद्व्यावर्त्यमिति प्रश्नः । ‘भूतपूर्वस्यापीति’ ।
अन्यथा तपरकरणमनर्थकं स्यादिति भावः । ‘आभम्यतइति’ । भाम क्रीधे ॥

“जपजभदहदशभञ्जपशां च” ॥ जप जल्प व्यक्तायां वाचि, जभ
जृभी गच्छविनामे, दह भस्मीकरणे, दंश दशने, भञ्जो आमर्दने, पश
इति सौत्रो धातुः । जञ्जप्यतइत्यादिवचतुर्षु लुपसदेत्यादिना यद्, इतरच्च
सामान्यलक्षणेन ॥

“चरफलोश्च” ॥ चरतिर्भक्त्यर्थः, त्रिफला विशरणे, फल
निष्पत्तौ, द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते । ‘चञ्चूर्यतइति’ । लुपसदेत्यादिना यद्,
उत्तरसूत्रेणाकारण्योत्वे हलि चेति दीर्घत्वं, योगविभाग उत्तरार्थः ॥

“उत्परस्यातः” ॥ ‘अभ्यासस्य माभूदिति’ । अन्यथा प्रकरणात्-
स्यैव प्रसङ्गः । ‘अन्त्यस्य माभूदिति’ । आदेः परस्येत्यस्य त्वप्रसङ्गः, पञ्च-

मीनिर्द्वैशाभावात् । 'तपरकरणं किमिति' । यद्यपि भाव्यमानोप्युकारः
सवर्णान्यङ्गाति, तथाप्यान्तर्यतो मात्रिकस्य मात्रिक एव सिद्ध इति
प्रश्नः । 'लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थमिति' । अनेन लक्षणोऽनदीर्घस्य प्राप्तिभा-
वाल्लक्षणान्तरप्राप्तेऽपि विकारस्तपरकरणसामर्थ्यादुत्पद्यत इति भावः ।
यथैव तर्हि गुणो निवर्तते तथा हलि चेति दीर्घत्वमपि निवर्ततात
आह । 'दीर्घत्वे हीति' ॥

“ति च” ॥ 'वचनसामर्थ्यादिति' । यङ्लुकि पूर्वैषैव सिद्धत्वात् ॥

“रीदुधुपधस्य च” ॥ 'चत्वत इति' । यङि पठो य चकार-
वान् तस्यैव ग्रहणं न तूपदेशे चत्वतस्तेन परीष्टकृत इत्यादौ संप्रसारणे
कृतेऽपि भवति ॥

“रुयिकौ च लुकि” ॥ 'मर्मज्यत इति' । लुकि विधीयमानो
रुयङि न प्राप्नोतीति वचनम् ।

“अतश्च” ॥ 'किरतिमिति' । अकारान्तोपलक्षणमेतत् । चर्करी-
तमिति यङ्लुकः पूर्वाचार्यसंज्ञा । 'पचतीति' । लट उपलक्षणान्तेन चाक-
र्त्तित्यादीनि रूपाणि, किरतेर्या नयेदित्यर्थः । यद्वा अत्र यङ्लुकि किरतिं
पचतीति यो नयेत् पचतिना तुल्यरूपाणि यो नयेत्, पचतिवद्गुणादिकम-
कृत्वा नयेदित्यर्थः । 'प्राप्तिज्ञमिति' । रूपादीनां विषयविभागेन या
प्राप्तिस्तां जानातीति प्राप्तिज्ञः । 'प्रारब्ध इति' । संग्रहणं संग्रहः, साधुश-
ब्दसंग्रहस्तेन प्रारब्ध इति योग्यतातिशयोद्भावेनायं स्तूयते, तत्र प्राप्तिज्ञ-
मित्यत्र प्राप्तिं व्याचष्टे । 'तत्रेयं प्राप्तिरिति' । 'तपरकरणसामर्थ्यादिति' ।
अभ्यासविशेषणे तु भूतपूर्वदीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरकरणमिति व्याख्येयं, नहि मु-
ख्यनिवृत्त्यसंभवे गौणकल्पना न्याय्येति अङ्गविशेषणमृत इत्याश्रितमित्यर्थः ॥

“सन्वल्लघुनि चङ्परं ऽनग्लोपे” ॥ लघुनि चङ्पर इति व्यधि-
करणे सप्तम्यौ न समानाधिकरणे, चङ्परस्य लघुनोसंभवात् । 'चङ्-
परं यौ परत इति' । कथं पुनर्णाविति लभ्यते, चङ्परस्यान्यस्यासंभवात्,
ननु चाचक्रमेत्यत्र मकारः संभवति, अदुदुवदसुवदित्यत्र वकारः, एवं

तर्हि चङ्परदत्यङ्गस्य विशेषणं, चङ्परं यदङ्गं तस्य योभ्यासस्तस्य सन्व-
त्कार्यं भवति । 'लघुनि धात्वन्तरदति' । चङ्परं यौ यदङ्गं तस्य संबन्धि
यल्लघ्वित्यर्थः । 'सामर्थ्याण्यन्तस्य ग्रहणमिति' । योः समीपभूतस्या-
ङ्गस्य ग्रहणमित्यर्थः । एतन्तस्यावयवभूतं यदङ्गं तस्य ग्रहणमिति वा ।
'अनलोपदति' । नास्मिन्नलोपो विद्यतइति अनलोपः, एतच्च चङ्-
परदत्यनेन समानाधिकरणं, तेनायमर्थः, चङ्परं यावको लोपेऽसतीति,
अततत्तदित्यत्र संयोगपरत्वाद्गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञया बाधः, अत्रजागरदि-
त्यत्र आकारः परः । 'अत्र केचिदित्यादि' । ननु च गकारो जाशब्देन
व्यवहितोत आह । 'सर्वत्रैवेति' । अचीकरदित्यादावपि ककारादिना
व्यवधानाल्लघोरानन्तर्यं नास्ति, ततश्च वचनप्रामाण्याद्व्यवधानएव सन्व-
द्भावेन भवितव्यमिति तेषामभिप्राय इत्यर्थः । दूषयति । 'तदसदिति' ।
यदि तर्हि वर्णसंघातेन व्यवधानं नाधीयते व्यञ्जनसंघातेनापि व्यवधाने
न सिध्यतीति मन्यमानः पृच्छति । 'कथमिति' । 'एवंजातीयकाना-
मिति' । संयोगव्यवहितानामित्यर्थः । 'अवकमतेति' । कमरूपसंख्यान-
मिति ज्ञेयश्चादेशः । 'अवकथदिति' । कथं वाक्यप्रबन्धे चुरादावदन्तः,
अतो लोपः, अत्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सति व्यवधानाच्च भविष्यति,
अतः प्रत्युदाहरणान्तरोपन्यासः । 'अददृषदिति' । तदाचष्टइति णिच्
दृष्टवद्भावेन टिलोपः, अत्राल्लोलोपो नाच्च एव केवलस्येति नास्ति
स्थानिवद्भावः, एतदर्थं चानलोपदत्येतत्क्रियमाणमवकथदित्यत्र सन्व-
द्भावं निवर्तयतीति तस्योपन्यासः, यदि चङ्परं यौ यदङ्गं तस्य यल्लघु
तत्र परतोभ्यासस्य सन्वद्भावो विधीयते, चादितवन्तं प्रयोजितवानवीवद-
दित्यत्रापि तर्हि न प्राप्नोति, किं कारणं, यश्चङ्परं णिर्न तत्र लघुः,
पूर्वेण णिच्चा व्यवहितत्वात्, लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्, अत्रादेशः
पूर्वविधौ स्थानिवद् भवतीति स्थानिवद्भाववाद्यवधानमेव, यद्यपि दीर्घ-
विधिं प्रति स्थानिवद्भावो निषिद्धः, सन्वद्भावे तु प्राप्नोति, यस्मिंश्च यौ
लघुर्नासौ चङ्परः, द्वितीयेन णिच्चा व्यवहितत्वात्, यद्यपि दीर्घविधिं
प्रति स्थानिवद्भावः प्रतिषिद्यते, सन्वद्भावे तु प्राप्नोति, भवतु वा स्थानि-

वत्स्वनिषेधः, अलोपित्वात्र प्राप्नोति । वृद्धौ कृतायां खेर्लोपः, तच्चालोप्यङ्गं भवति । अलोपि वास्तु प्रागेव वृद्धेर्णिलोपे कृते, तत्रापि परिहारमाह । ‘योसौ यौ खेर्लोप इत्यादि’ । ततोऽन्योलोपरति अन्याकारो ऽन्य उक्तः । ज्ञात्याश्रयणे हि गोबलीवर्दन्यायेन णिजातेर्निमित्तत्वेन परिगृहीताया अन्यस्याको लोपः प्रतिषेधविषयः परिगृह्यते न तु तस्या णिजातेः, ततश्चास्य लोपस्यालोपत्वेनानाश्रयणात्तेनालोप्यङ्गं न भवतीति भक्त्येवान्न सन्वद्भावः । ‘मीमादीनामत्र ग्रहणादिति’ । तत्र ह्यच इत्यभ्यासलोपश्चेत्येव सिद्धेनग्रहणं विषयावधारणार्थम्, अत्र मुख्ये सन्वेव भजति न सन्वद्भावविषयइति । ‘किं चेत्यादि’ । अनेनेदमाह न केवलं मुख्यसन्परिग्रहमात्रमत्र कारणं किं तर्हि इसभावाद्यापि विषयत्वेन निर्दिश्यते, इह च धातोः सन्वद्भावादिसंभावादि न भवति, ततश्चाभ्यासलोपोपि न भवतीति । यद्वा सकारादौ सन्वद्भासलोपो विहितो न सन्मात्रे, ततश्च सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाल्लोपाभावः ॥

“दीर्घा लघोः” ॥ ‘अभिभजदिति’ । भजभासेत्यादिना पक्षे उपधाह्रस्वनिषेधः ॥

“अत्पृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पशाम्” ॥ ‘तपरकरणसामर्थ्यादिति’ । स्यानिनो ह्रस्वत्वाद्वाच्यमानत्वेन सवर्णग्रहणाच्च नानेन दीर्घस्य प्रसङ्गः, अतो लघणान्तरेण प्राप्तं दीर्घत्वं तपरकरणेन व्यावर्त्यते ॥

“ई च गणः” ॥ गण संख्याने चुरादावदन्तः, तस्यातो लोपेनानलोप इति प्रतिषेधादुचनं, कृतयोर्हलादिशेषदीर्घत्वयोरीत्वमत्वं च विधीयते । लोपः पिबतेरित्येतदत्रैव पठितव्यं, पिबतेरालोपश्चेति, चकारादौ चाभ्यासस्य । सत्यं, विभाषेत्यस्यानुवृत्तिः शङ्क्येत ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां सप्तमस्याध्यायस्य

तुरीयश्चरणः ॥ समाप्तश्चायमध्यायः ॥

शुभं भवतु ।

श्रीगणपतये नमः ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“सर्वस्य द्वे” ॥ नित्यवीप्सयोरित्येवमादीनां विधेयकार्यिणोर-
निर्द्देशेन साकाङ्क्षत्वात्स्वरितत्वाच्चाधिकारोऽयं तदाह । “सर्वस्येति द्वे
इति चेति” । “सर्वस्येत्युक्ते यत्प्रतीयते द्वे इति चेत्युक्ते यत्प्रतीयते, एतद-
र्थस्वरूपमित्यर्थः । यद्यपि स्वं रूपमिति वचनादुभयोरपि स्वरूपग्रहणं
युक्तं तथापि नाम्नेडितस्यान्यस्य तु वा, नित्यमाग्नेडिते डाचीति द्विरुक्ते
ऽच्छब्दस्य सत्तामङ्गीकृत्य कार्यविधानात्तदभावः, नहि द्वयोरन्यतरस्य
वा स्वरूपग्रहणे द्विरुक्ते ऽच्छब्दस्य संभवः, तथा तस्य परमाग्नेडितमिति
पूर्वपराभावादनुपपन्नं स्यात्तस्मादर्थग्रहणं, सर्वशब्दश्चायं द्रव्यप्रकाराव-
यवकात्स्न्यवृत्तिः, द्रव्यकात्स्न्यं यथा सर्वस्वं ददातीति, यच्च यावच्च स्वं
तत्सर्वं ददातीति गम्यते, प्रकारकात्स्न्यं यथा सर्वाचीनो भित्तिरिति,
सर्वप्रकारमन्नं भक्षयतीति गम्यते । अवयवकात्स्न्यं यथा, सर्वः पटो
दग्ध इति, सर्वावयवः पटो दग्ध इति गम्यते, इह तु पर्यादीनां
विशिष्टार्थानां शब्दानामुपादानाद् द्रव्यप्रकारकात्स्न्ययोरसंभवः, यत्रापि
किं चित्तेषादीयते नित्यवीप्सयोरिति तत्रापि विशेषानुपादानादेव
सर्वस्य शब्दस्य सिद्धं, तस्मादवयवकात्स्न्यवृत्तिर्गृह्यते, परेः सर्वस्य द्वे
भवतः, न कश्चिदवयवो द्विवचनेन वर्ज्यतइत्यर्थः । अत्र आ दशभ्यः
संख्याः संख्येये वर्ततइति द्वे इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दानुशासनप्रस्ता-
वाच्छब्दरूपे संख्येये षष्ठी स्थानेयोगेति वचनात्सर्वस्येति स्थानषष्ठी,

१ सर्वस्येत्यधिक्रियते, इति चेति इ. पु. पा. ।

२ सर्वस्येत्याभ्य यत्प्रतीयतइत्यन्तो गन्थः २-पु. नास्ति ।

३ शब्दानामिति नास्ति इ. पु. ।

सर्वस्य पर्यादेः स्थाने द्वे शब्दरूपे भवत इत्यर्थः, यथास्तेभूरिति, तदा स्थाने द्विर्वचनमित्ययं पक्षो भवति, शब्दसंबन्धिनि तूच्चारणे संख्येये स्थान्यादेशभावो न संभवति, निवृत्तिधर्मा हि स्थानी शब्दश्चेचिक्तः कस्योच्चारणं स्यादतोऽध्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षया कर्तृकर्मणोः कृतीति सर्वस्येति कर्मणि षष्ठी, सर्वस्य पर्यादेर्द्वे उच्चारणे भवतः, सर्वः पर्यादि-द्विरुच्चारणीय इत्यर्थः, तदा द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमित्येष पक्षो भवति, तत्र प्रथमं पक्षं दर्शयति । 'सर्वस्य स्थाने द्वे भवत इति' । 'के द्वे इति' । विशेषानुपादानाद्ये के चन द्वे प्राप्तु इति प्रश्नः, इतरोप्यन्तरतमपरिभाषा-माश्रित्याह । 'शब्दतश्चेति' । विभीतकादिवाचिनामन्तादिशब्दानां शब्दत एवान्तये तरूपादपादीनामर्थत एव द्वयोस्तु पक्षतिशब्दयोश्च-यथान्तये तत्र ते एव यथा स्यातामित्युभयग्रहणं, ते एवोभयस्यान्तरतमे दर्शयति । 'एकस्येति' । ननु चास्मिन्यस्ते राजाराजा वाक्वाक् लिट्-लिट् गोधुक्गोधुक् शब्दपाटशब्दपाट उपानदुपानत् गौगौरित्यत्र नलो-पकुत्वठत्वघत्वषत्वधत्वदीर्घत्वानामसिद्धत्वादकृतेष्वेतेषु द्विर्वचने कृते पदस्य स्थाने समुदायस्यादिष्टत्वात्तस्यैव स्थानिवद्भावेन पदत्वं नाव-यवयोरिति पूर्वत्र भागे नलोपादीनि न स्युः, उत्तरत्र तु समुदायपद-त्वेनापि सिध्यति, ननु च नलोपादीन्यन्तरङ्गाणि पदत्वमात्रापेक्ष-त्वाद्, द्विर्वचनं तु बहिरङ्गं वीप्साद्वर्थापेक्षत्वात्ततश्च तेषु कृतेषु द्विर्वचनं भविष्यति, एवमपि कृतानामपि तेषां द्विर्वचने कर्तव्ये ऽसिद्धत्वाच्च-कारादियुक्तस्य द्विर्वचनमिति पुनः पूर्वपदे निमित्ताभावाच्च स्युरेव, यथा औजठदित्यत्र कृतानामपि ठत्वादीनामसिद्धत्वात् कृत इत्येतस्य द्विर्व-चनेऽध्यासे हकारस्यैव श्रवणं भवति । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत्पूर्वत्रा-सिद्धीयमद्विर्वचनइति, ततश्च परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा नलोपादिषु कृतेषु तद्युक्तस्यैव द्विर्वचनं भविष्यति, यानि तर्हि पदकार्याणि नाकृते द्विर्व-चने प्राप्नुवन्ति तानि न स्युः, तद्वथा किंकिमिति, वा पदान्तस्येति पर-सवर्णविकल्पः, अपचत्तपचत्विति हमुट्, अग्न्याग्न्यात्विति वलोपः, का-याच्छायेति तुग्विकल्पः, वृत्तान्वृत्तानिति पदान्तस्येति शात्वप्रतिषेधः,

अजेजे इति, एहः पदान्तादतीति पूर्वरूपत्वं, किं चात्र स्वरितो वानु-
दाते पदादावित्येष विधिर्न स्यात्, उत्तरभागस्यापदत्वात्, तथाऽपद-
त्वात्तदाश्रयाणि कार्याणि प्राप्नुवन्ति, तद्वथा अङ्गेनाङ्गेनेत्यतो गुणे पर-
रूपत्वं स्यात्, पयःषय इति सोपदादाविति सत्वप्रसङ्ग इत्येषा दिक्,
अतो द्वयोरपि पृथक्पदत्वमेवित्यन्तदुच्यते, यदि प्रत्यस्तमित्तावयवभेद
एक एवादेशः स्याद् द्वे इति द्विर्वचनमनुपपन्नं स्यात्ततो द्वे इति वचनादे-
कस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते तत्र
स्थानिवद्भावेन समुदायस्यापि पदत्वं स्वत एव वावयवयोरपीति समुदाय-
स्वावयवयोश्च पदकार्याणि भविष्यन्ति, एवमपि विसं विसं मुसलं मुसल-
मित्यादेशप्रत्यययोरिति षत्वप्रसङ्गः । नैष दोषः । नैष विज्ञायते आदे-
शस्य सकार इति कथं तर्ह्यदेशो यः सकार इति अत्र च समुदायस्य
समुदाय आदेशो न सकारमात्रस्य सकारमात्रमिति न भविष्यति, इह
तर्हि नृभिर्नृभिरिति समुदायस्य पदत्वाद्देकनकारयोः समानपदस्यत्वा-
द्रूपाभ्यामिति णत्वप्रसङ्गः । एषोप्यदोषः । तत्र समानग्रहणं न कर्तव्यं
पदइत्येवास्तु, तत्रापदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसंभवादेकत्वविवक्षार्थमेव
पदग्रहणमिति समानपदस्यत्वं सिध्यति, ततश्च समानग्रहणादत्र
समानपदस्यत्वमेव तत्र णत्वम् । इह तु स्थानिवद्भावादेकपदत्वं वस्तु-
तस्तु पदद्वयात्मक आदेश इति पृथक्पदस्यत्वमिति णत्वाभावः ।
तदेवं निर्दोषः स्थाने द्विर्वचनपक्षः । इदानीं द्वितीयं पक्षं दर्शयति । 'यदा
त्विति' । 'द्विरावर्तते इति' । उच्चार्यमाणस्य शब्दस्य यो व्यापार
उच्चारणं नाम सेहावृत्तिर्विवक्षिता, द्विरुच्चरतीत्यर्थः । 'द्वे आवृत्ती
भवत इति' । द्वे उच्चारणक्रिये भवत इत्यर्थः । न पुनर्मुख्ये एवावृत्ती द्वे
भवतः, तथा सति त्रिर्वचनप्रसङ्गात्, नन्वस्मिन्यत्र आं पचसिपचसि
देवदत्त इत्यत्रावृत्तिभेदनिबन्धनया द्वित्वसंख्यया स्वाश्रयस्यैक-
त्वस्य निवर्तनादेकान्तरताया अभावादात्म एकान्तरमिति निघातप्रति-
षेधो न स्यादश्वत्थि किंरिणेत्यादावावृत्तिभेदनिबन्धनेनापि द्रुचत्वेन स्वा-

अयस्यैकारत्वंस्य निवर्तनात्सावेकाच इति विभक्त्याद्व्युदात्तत्वं न भवति तद्वत्, स्थाने द्विर्वचने तु समुदायस्यापि स्थानिवद्भावेन पदस्था-
 स्तिध्यति, तथा पौनःपुन्यमिति पुनःपुनर्भवितरि वर्तमानात्पुनःपुनः-
 शब्दाद्भावे व्यञ्जिष्यते, पुनःपुनर्भवः पौनःपुनिक इति च कालाट्टग्र, तत्र
 द्विः प्रयोगे पदस्य विज्ञायमाने समुदायस्य वीप्सालक्षणेनार्थेन सत्यप्यर्थवत्त्वे
 ऽर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्यप्रातिपदिकत्वात्तद्वितो न
 स्यात्, सुबन्तादुत्पत्तिपक्षेपि समुदायस्यासुबन्तत्वाव स्यादेव, पदान्तरे तु
 स्थानिवद्भावादुभयमप्यस्तीति सिध्यति, यद्यप्यस्य स्थानी सुबन्त-
 स्तथापि सुब्रुकि कृते न द्विसंबुद्धोरिति निषेधाज्ज्ञापकात्प्रत्ययलक्षणेना-
 प्रत्यय इति निषेधाभावात्प्रातिपदिकत्वमव्यावृत्तमिति, अत्रैवं भाष्ये
 परिहार उक्तः, पचसिपचसीत्यर्थरूपयोः समानत्वात्स एव पचशब्दः स
 एव च तिङ्, ततश्च यः पूर्वस्माद्विहितः स परस्मादपि यश्च पर-
 स्मात्स पूर्वस्मादपि तदादियहणं च पदसंज्ञायामनुवर्तते तत्र समुदाय-
 स्यावयवयोश्च तुल्येपि तिङन्तत्वे समुदायस्यैव पदसंज्ञा भविष्यति
 द्विर्वचनवत्, तद्यथा पपाचेत्यत्र समुदायस्यावयवानां च तुल्येप्येकारत्वे
 समुदायस्यैव द्विर्वचनं भवति नावयवानां, तत्कस्य हेतोः, शास्त्रहानेः,
 अवयवद्विर्वचने ह्यवयवान्तरे विषये समुदायविषये च शास्त्रं हीनं स्यात्,
 तद्वत्पदसंज्ञापि समुदायस्यैव भविष्यतीत्येकान्तरता युज्यते, पौनःपुन्य-
 मित्यादौ तद्वितोप्युक्तेन न्यायेन समुदायस्य सुबन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वाच्च
 सिद्ध्यतीति । अत्रैवं चोदयन्ति । प्रागेव द्विर्वचनात् पचसीत्यस्यामवस्थायां
 प्रवृत्ता पदसंज्ञा किमिति पुनः कृतेपि द्विर्वचने प्रवर्तते, प्रवर्तमाना चा
 किमिति समुदायस्यैव प्रवर्तते न तु प्रत्येकमवयवयोः, नह्येवंविधो
 द्विर्वचनन्यायस्य विषय इति, संयोगसंज्ञायामुक्तं निर्लेयादित्यादौ
 त्रिष्वपि द्वयोः संयोगसंज्ञाभ्युपगमात्, किञ्च यत्र समुदायस्यैव पदत्व-
 मपचत्रपचत्रित्यादौ तत्रावयवेषु पदकार्योभावप्रसङ्ग इति । अपर आह ।
 उच्चारणक्रियेवात्र परं भिद्यते तद्वेदात्त्वापचारिकः पदभेदः, तत्त्वतस्त्वेक-
 मेव पदमित्येकान्तरता युज्यते, पौनःपुन्यमित्यादौ च वीप्सालक्षणेनार्थेन

समुदायस्याप्यर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वं, न च समासग्रहणादिवृत्तिः, अतु-
 ल्यजातीयत्वात्, येषां हि भिन्नार्थानां सतां परस्परसंबन्धमात्रमधिकं
 तत्समुदायस्यैव तुल्यजातीयस्य तेन निवृत्तिः, न चात्रैतदुभयमस्ति,
 नहि द्वयोः पुनःशब्दयोरर्था भिद्यते, नापि तत्समुदाये तत्संबन्धोऽधिकः
 किं तर्हि वीप्साहोपान्य एवेति, यद्येवं क्रिरिणेत्यादौ सावेकावस्तृतीया-
 दिरिति विभक्तिस्वरः स्यात्, तत्रापि ह्युच्चारणक्रियैव भिद्यते तत्त्वत-
 स्त्वेक एवेकारः, किं च नित्यानां विभूनां वर्णानां तदात्मकानां च
 पदानां स्वरूपेण व्यञ्जधानमव्यञ्जधानं च न संभवतीत्युपलब्धिगतमेव
 तदाश्रयितव्यं, तत्र च यथा पदभेदेऽप्युपलब्धिभेदस्तथा तदभेदेऽपीति
 कथमेकान्तरता, यदि च पौनःपुन्यमित्यादावुक्तेन न्यायेन समुदायस्यापि
 प्रातिपदिकत्वं हन्तव्यं यामोयामो रमणीय इत्यादावप्येवमेव प्रातिपदि-
 कत्वे सति सुब्रूक स्यात्तस्मात्स्थाने द्विर्वचनमेवात्र रोचयामहे । अत एव
 स्थाने द्विर्वचनं पूर्वं वृत्तिकारेण दर्शितं पश्चात्संभवमात्रेण द्विः प्रयोगोऽपि
 दर्शितः । इह सर्वस्येति वचनमलौन्त्यनिवृत्त्यर्थं वा स्यात् षष्ठ्यर्थप्रसि-
 द्ध्यर्थं च, तत्र स्थाने द्विर्वचनपक्षे तावच्छब्दतोऽर्थतत्त्वान्तरतमाभ्यां
 द्वाभ्यामादेशाभ्यां भाष्यं, ये चैवं प्रकारास्ते नियोगतोऽनेकाल्पस्वभावा
 इत्यन्तराणां सर्वग्रहणमनेकाल्पशित्सर्वस्येति सर्वस्य भविष्यति, षष्ठ्य-
 र्थापि परेर्वर्जने इत्यादौ यत्र षष्ठ्युच्चार्यते तत्र तावत् सिद्धः, यत्रापि षष्ठी
 नास्ति नित्यवीप्सयोरिति तत्रापि सामर्थ्याल्लभ्यते नित्यवीप्सयोर्यः
 शब्दस्तस्य द्वे भवत इति, द्विः प्रयोगपक्षे त्वलौन्त्यविधिप्रसङ्ग एव नास्ति
 स्थानषष्ठ्यभावात्, षष्ठ्यर्थोऽपि लभ्यतएवोच्चारणस्य शब्दधर्मत्वादतो नार्थः
 सर्वग्रहणेनेत्यभिप्रायेणाह । 'सर्वस्येति किमिति' । 'विस्पष्टार्थमिति' ।
 य एवं प्रतिपत्तुमसमर्थस्तं प्रति सुखप्रतिपत्तये सर्वस्येत्युच्यतइत्यर्थः ।
 'अथेत्यादि' । एवं मन्यते, समासतद्वितवाक्यनिवृत्त्यर्थमवश्यं पदस्येति
 वक्तव्यं, समासनिवृत्त्यर्थं तावत् सप्तपर्णोऽष्टापदम् । अत्र सप्तसंख्यानि
 पर्णानि वीप्स्यन्ते न तु तद्वान्वृत इति वीप्सायामेकत्वस्यानन्तर्भावा-

त्मागेव विभक्तेर्द्विवचनप्रसङ्गः पदाधिकारात् न भवति, तद्वितः द्विप-
दिकां ददाति, अत्र द्वित्वसंख्यायुक्तः पादार्थो वीक्ष्यतइति स्त्रीत्वैक-
त्वलक्षणयोर्लिङ्गसंख्योरनन्तर्भावात्पाक् तद्वितोत्पत्तेः समामे कृते प्राप्तं
द्विवचनं पदत्वाभावाच्च भवति, वाक्यं यामेशामे पानीयम्, अत्र वाक्य-
स्यापदत्वाद् द्विवचनं न भवति यामे पानीयमिति । किं चोत्तरत्र पदस्येति
न वक्तव्यं भवति पदस्य पदादित्यस्यैवानुत्तेरिति । 'नैवं शक्य-
मिति' । अस्याप्ययमिप्रायः । पदस्येत्युच्यमानेपि सप्तपर्णोभ्यामित्यादौ
स्यादिषु पूर्वस्य पदत्वाद् द्विवचनप्रसङ्गः, तस्मादेवमत्र परिहारो वाक्यः,
'यद्वीप्सायुक्तं नादः प्रयुज्यते, किं पुनस्तत्पर्वणिपर्वणि' सप्तपर्णान्यस्ये-
ति, यच्च अयुज्यते न तद्वीप्सायुक्तं सप्तपर्णान्यस्येति पर्णशब्द इति,
तद्विते तु तद्वितेनैवोक्तत्वाद् द्विवचनाभावः, स हि वीप्सायामित्यु-
च्यते, वाक्यस्यापि द्विवचनं न भवति, पदद्विवचनेनोक्तत्वाद्वीप्सायाः,
तस्मात्समामादिनिवृत्त्यर्थं तावत्पदाधिकारो न कर्तव्य इति, प्रत्युत
क्रियमाणे पदाधिकारे ऽव्याप्तिलक्षणे दोष इत्याह । 'इह हि न
स्यादिति' । 'प्रपवतीति' । धातूपसर्गसमुदायः क्रियाविशेषवाची, अडा-
दिव्यवस्थार्थं तु धातूपसर्गयोः पृथक् कल्पनं, ततश्च क्रियाधर्मा नित्यता
समुदायस्येति तस्यैव द्विवचनम् । 'इहेत्यादि' । द्रुहेत्सृचि विहिते
वा द्रुहेति घत्वठत्वे प्राप्तरः, द्विवचनं च तत्र घत्वठत्वशोरसिद्धत्वात्पूर्वं
द्विवचनं प्राप्नोति, अस्तु को दोषस्तत्राह । 'तत्रेति' । पश्चाद्विकल्पे
प्रवर्तमाने यदा परत्र ठत्वं तदा पूर्वत्रापि ठत्वमेवेति नियमाभावात्
घत्वमपि कदापि स्यात्, एवं घत्वेपि द्रष्टव्यं, परत्र घत्वं पूर्वत्र ठत्व-
मिति, एतच्चैकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च
भवतीति न्यायमनाश्रित्योक्तं द्रष्टव्यम् । अयं च न्यायः कृञ्चानु-
प्रयुज्यते लिटीत्यत्रैव व्याख्यातः । 'पूर्वत्रासिद्धीयमिति' । पूर्वत्रासि-
द्धमित्यस्मिन्नधिकारे भवं नलोपादिकार्यं पूर्वत्रासिद्धीयं तद् द्विवचना-
दन्यत्रासिद्धं भवति । अथ वा पूर्वस्यां सपादसप्ताध्याय्यामसिद्धं नलो-

१ यदत्रेति इ. पु. पा. ।

२ सप्तपर्णान्यस्येति इ. पु. नास्ति ।

३ द्वितीयायास्तृतीयायाश्चेति २ पु. पाठः ।

पादि पूर्वत्रासिद्धं, तत्र भवमसिद्धत्वं पूर्वत्रासिद्धीयं तद् द्विर्वचने कर्तव्ये न भवति, ततश्च घत्वे ठत्वे वा प्रवृत्ते तद्व्युक्तस्यैव द्विर्वचनमिति नास्ति दोषः । 'सर्वस्येत्येतदेवेत्यादि' । पूर्वं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनमिति वचनाश्रयेण द्रोढाद्रोढेति साधितमिदानीं सर्वस्येत्यनेन साधितमित्येकस्मिन्साधे द्वयोर्हत्वोर्विकल्पः, कथं पुनः सर्वस्येत्यनेन कृतसर्वकार्यप्रतिपत्तिः, अशेषाद्व्यवप्रत्ययान्तोऽयं सर्वशब्दः, सर्वं कार्यं यस्मिन्वस्ति तदिदं सर्वं, तस्य द्वे भवतः, सर्वेषु कार्येषु कृतेषु द्विर्वचनमित्यर्थः ॥

“तस्य परमाग्नेदितम्” ॥ तस्येत्यवयवयोगे षष्ठी परशब्दोऽवयववचनः, दिक्शब्दाञ्जुत्तरपदेत्यत्र यद्यपि दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्याश्रयणात्संप्रत्यदिक्शब्दत्वेऽपि पञ्चमी विहिता तथाप्यस्मादेव निर्दुःशादवयववाचिभिर्भागे षष्ठी भवति, एवं च पूर्वं कायस्येत्यादि सिद्धं भवति, उदाहरणे आग्नेदितं भर्त्सने इति प्रुतः, तस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थम्, तस्यैतस्यानन्तरस्य द्विरुक्तस्येति, तेन षष्ठिके द्विर्वचने इयं संज्ञा न भवति, ननु आग्नेदितशब्दो निघण्टुषु प्रसिद्धः, आग्नेदितं द्विस्त्रिरुक्तमिति, सत्यमर्थे प्रसिद्धः, इह तु शब्दे परिभाष्यते, महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधेन ॥

“अनुदात्तं च” ॥ परमित्यनेन सामानाधिकरण्यात्तस्य चाञ्भक्तसमुदायरूपत्वादन्वार्थानुदात्तशब्दः अविवक्षितोऽनुदात्तमनुदात्तमिति । स्वरितेष्वनुदात्तस्य भावात्तस्यापि निवृत्तिः, एवमपि न ज्ञायते केन स्वरेणाग्नेदितं प्रयोक्तव्यमिति, उच्यते । उदात्तस्वरितौ तावन्निषिद्धौ, न चास्वरकस्याच उच्चारणं संभवति, तत्र पारिशेष्यादनुदात्तत्वमेव भविष्यति, यद्वा ऽनुदात्ताच्क्रमनुदात्तम्, आग्नेदितस्या अचोऽनुदात्ता भवन्तीत्यर्थः । भुङ्क्तेभुङ्क्ते इति । भुञ्जे ऽनवन इत्यात्मनेपदं, तस्य सास्यनुदात्तेदित्यनुदात्तत्वं, शनमः प्रत्ययस्वरः, तस्य शनसोरन्तोप इत्यन्तोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण भुङ्क्तेशब्दोऽन्तोदात्तः, द्विर्वचनेन परस्यानुदात्तत्वं, पशुशब्दः कृप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥

“नित्यवीक्षयोः” ॥ नित्ये चार्थे वीक्षायां च यदुन्नेते इत्यनेन सप्तमीयमर्थनिर्देशार्थेति दर्शयति, प्रयोक्तृधर्मभूता वीक्षा न च सा यामादिशब्दैरभिधीयते, पचतिपचतीत्यत्रापि वस्तुतो यचित्यं न तत्तिङन्तेनाभिधीयते, नित्यत्वं तु द्विर्वचनकृत्यं, तस्मादयमत्रार्थः, नित्यत्वे कृत्यत्वेन विषयभूते वीक्षायां च कृत्यत्वेन विषयभूतायामिति, एषैव च तत्र वृत्तिः, शब्दस्य यदुक्ता तद्विषयता, यदि पुनरेषा वृत्ती स्यात्स्वरूपविधिः प्रसज्यत, ततश्च नित्यं क्रीडाजीविकयोः, पादशतस्य संख्यादेर्वीक्षायामित्यादिनिर्देशो नोपपद्यते । यदि तु नित्यार्थविषयः शब्देन नित्य इत्युच्येत वीक्षार्थविषयश्च वीक्षेति तदा वृत्तामप्यदोषः, गौणत्वप्रसङ्गात्तदनाश्रितं, नित्यशब्देऽयं सर्वकालावस्थायिनो य आत्माकाशादयो येषामुत्पत्तिविनाशौ प्रयोक्तृभिर्नापलभ्येते तेष्वपि प्रयुज्यमानो दृश्यते, नित्य आत्मा, नित्य आकाशो, नित्या द्यौरिति, आभीक्ष्ण्येऽपि नित्यं प्रहसितो नित्यं प्रजल्पित इति, तत्राविशेषादुभयोरपि ग्रहणादाकाशादिशब्दानामपि द्विर्वचनप्रसङ्ग इति मन्यमानः पृच्छति । ‘केषु नित्यतेति’ । अथ वा नित्यशब्दस्य कूटस्थलक्षण एव मुख्यार्थः, शब्दान्तरसचिधनपेक्षणादाभीक्ष्ण्यं तु क्रियापदप्रयोगसमधिगम्यं गौणार्थः, अविच्छेदोपलब्धिसामान्यमाश्रित्य तत्र प्रयोगात्, ततश्च गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति कूटस्थवाचिनामेव द्विर्वचनप्रसंग इति मन्यमान आह । ‘केषु नित्यतेति’ । इतरोऽपि विदिताभिप्राय आह । ‘तिङ्स्त्विति’ । अविशेषमेव मन्यमानः पृच्छति । ‘कुत इति’ । ‘आभीक्ष्ण्यमिहेति’ । अयमभिप्रायः । कूटस्थवचनग्रहणे तिङन्तानि न संश्रुतानि स्युः, आभीक्ष्ण्यलक्षणे तु नित्यत्वे दृश्यमाणे तल्लक्षणं द्विर्वचनं तिङन्तानां वीक्षालक्षणं तु सुबन्तानामित्युभयानुग्रहे भवति, गौणोऽपि चार्थो लक्ष्यदर्शनवशादिहाश्रीयते, यथा शीतोष्णाभ्यां कारिणि, पार्श्वेनान्विच्छतीत्यादौ, उभयविधेऽपि नित्यत्वे दृश्यमाणे तद्वाचिनां सुबन्तानां स्वार्थेऽपि द्विर्वचनं स्यात्, न चैवं जोके प्रयोगोऽस्ति आत्मात्मेति, एवं स्युक्ते वीक्षाप्रतीयते न तु स्वार्थः, तस्मादाभीक्ष्ण्यस्यैव ग्रहणमिति भवत्याभीक्ष्ण्यमिह नित्यता,

सा च तिङ्त्वव्ययकृत्सु चेति, एतत् कुतस्त्यमित्याह । 'आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्म इति' । पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यं, तच्च साध्यरूपायाः क्रियाया एव संभवति न द्रव्यस्य, यद्यपि क्रियाया अपि तस्या एव व्यक्तेः पुनः क्रिया न संभवति, तज्जातीयस्य तु पुनः कारणं घटादिष्वपि सम्भवति, तथापि क्रिया-विषयैव पुनः क्रियतइति प्रतीतिः, तद्वचनाश्च पुनःपुनराभीक्ष्ण्यं नित्य-मित्यादयः शब्दाः यथा युगपत्पृथगित्यादयः शब्दाः क्रियाविषयास्तद्वत्, क्रिया च तिङ्त्वव्ययकृत्सु चाभिधीयते, पाचकादिषु तु साधनं प्रधानं पाकादिष्वपि तु सिद्धता प्रधानं न क्रिया, कीदृशी पुनः सा क्रिया यस्या आभीक्ष्ण्यं धर्म इत्याह । 'यां क्रियामिति' । 'तचित्यमिति' । नित्यशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात्तद्वृत्ति तच्छब्दस्यापि नपुंसकत्वं यथा अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तृत्यत्र पुंस्त्वम् । 'लुनीहिलुनीहाति' । क्रियासमभिहारे लोट्, यद्यपि तिङन्तस्य दर्शितमुदाहरणं तथाप्यस्त्यत्र वक्तव्यमिति पुनैरुपन्यासस्तद्वर्शयति । 'त्वाणमुलोर्लोटश्चेति' । समानकर्तृकयोरित्यादिनार्थान्तरेपि त्वाणमुलौ विहितौ, लोटपि विधादावर्थान्तरे विहित इति सामान्यशब्दत्वाद् द्विवचनपेक्षा एव पौनःपुन्यं प्रकाशयन्ति । 'यङ् तु तच्चिरपेक्ष इति' । स हि क्रियासम-भिहारं न व्यभिचरति, तत्किं तस्य तद्द्रोतने द्विवचनपेक्षया । ननु यङन्तस्यापि कदा चिद् द्विवचनमिष्यते, तत्कथमित्याह । 'यदा त्विति' । द्विविधो हि क्रियायाः समभिहारः, पौनःपुन्यं भृशार्थश्च, तत्र यदा द्विवचनं भवति तदा भृशार्थं यङ्, तस्यैव पौनःपुन्यं द्योतयितुं द्विवचनं तस्य यदा ऽद्योतितत्वादित्यर्थः, वृत्तौ च सामान्यशब्दस्यापि क्रियासमभिहारशब्दस्य भृशार्थलक्षणे क्रियासमभिहारे वृत्तिर्विज्ञेया । 'पापच्यत-इति' । सकला अवयवक्रियाः स्वयमेव संपादयन् पुनःपुनः पचतीत्यर्थः । लोटपि भवति पापच्यस्व पापच्यस्वेत्येवायं पापच्यतइति, अथ नित्य-तायां द्विवचनमुच्यमानं धातुमात्रस्य कस्माच्च भवति, स हि क्रिया-वचनः । उच्यते । परिणहीतसाधना क्रिया व्यवहारोपयोगिनी भवति, तदनभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्विवचनाभावः, पदाधिकारो वाश्रयणीयः,

अनेनैवाभिप्रायेण पूर्वमुक्तमथ पदस्येत्येव कस्माच्चोच्यते इति, अस्मिन्यत्र संगतिकस्य द्विवचनं वक्तव्यमेव, एतेनैतदपि निरस्ति, भृगार्थं सावकाशो यद् पौनःपुन्ये परेण द्विवचनेन बाधत इति, कथमिदं निरस्ति, पदस्य द्विवचनं धातोर्यद्, तत्रान्तरङ्गस्य न युक्तो बाध इति व्याख्यातं, नित्यं वीप्सां व्याख्यास्यन् विषयं तावत्पृच्छति । 'अथेति' । 'सुप्सु वीप्सेति' । सुपामेव तदभिव्यक्तौ समर्थत्वात्, एवं विषयमुक्त्वा स्वरूपं पृच्छति । 'का पुनरिति' । यदि सामान्येन व्याप्तिमिच्छा वीप्सा तदा चिकीर्षतीत्यादौ द्विवचनप्रसङ्गः करोत्यादिक्रियाभिः कटादीनां या व्याप्तिमिच्छा तद्व्याचित्वात्, इतरो योगरूढिर्वीप्साशब्द इति अभिप्रायेणाह । 'व्याप्तिविशेषविषयेति' । प्रयोक्तुरिच्छेयनेन नाभिधेया वीप्सा एह्यते वीप्सावाचिनो द्वे भवत इति । किं तां हं प्रयोक्तृधर्मः, आबाधवत् । गतगत इत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिना पीडितो वाक्यं प्रयुङ्क्तेति प्रतीयते, तेन चिकीर्षतीत्यादौ द्विवचनं भवतीति दर्शयति, व्याप्तिविशेषविषयेत्युक्तं स तु विशेषो नाद्याप्यभिहित इति पुनः पृच्छति । 'का पुनरसाविति' । 'नानावाचिनामित्यादि' । पूर्ववृत्तिषु पठितं वीप्सालक्षणं तद् व्याचष्टे । 'नानाभूतार्थवाचिनामिति' । तत्र नानावाचिनामिति वचनाज्जातिवाचिनां द्विवचनं न भवति, ब्राह्मणो न हन्तव्यः संपन्नो ब्रीहिरिति, नहि जातिशब्दा नानाभूतार्थवाचिनो जातेरेकत्वात्, युगपद्ब्रूणात्क्रमविवक्षायां द्विवचनाभावः, यथास्मिन्वनेयं वृत्तः शोभनेयं वृत्तः शोभन इति क्रमेण शोभनत्वप्रतिपादने बहूनामपि शब्दानां प्रयोगो भवति, तथैकशेषोपि न भवति, अस्मिन्वने वृत्ताः शोभना इति, नानावाचित्वाभावात् पृथगर्थपर्यवसायित्वं हि नानावाचित्वं, न चैकशेषे तदस्ति, अत्र एव तत्र न प्रत्येकं विधेयसंबन्धो नियमेन प्रतीयते, नहि ब्राह्मणेभ्यः शतं देयमित्युक्ते नियमेन प्रत्येकं शतं देयं भवति, ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शत देयमित्युक्ते प्रत्येकं शतं दीयते, तत्कस्य हेतोः, पृथगर्थपर्यवसायितया पृथग्देयस्य संबन्धात्, यदा

च पृथगर्थपर्यवसायिता तदा यावन्तोऽर्था अभिधित्तितास्तावन्तः शब्दाः
पृथगेकैरुपर्यवसायिनः प्रसक्तास्तेषामनेन निवृत्तिः क्रियते वीप्सायां द्वे
एव प्रयोक्तव्ये न तु बहु प्रयोक्तव्यमिति, कथं तर्हि निवृत्तानामर्थः
प्रतीयते, यावन्ता प्रत्येकपर्यवसायित्वे द्वयोरेव प्रतीतिः स्यात्, उच्यते ।

एकशेषे यथान्येषामर्थः शिष्टेन गम्यते ।

तद्वदत्र द्विशेषेपि शिष्टाभ्यामितरार्थधीः ॥

ययैव हि वृत्तौ वृत्ता इत्येकशेषविषये शिष्यमाणमेव निवृ-
त्तानामर्थ्यमाह तथेहापि शिष्यमाणे द्वे एव विवर्तितानर्थानभिधा-
स्यतः, न च बहुवचनप्रसङ्गः, परिगृहीतैकत्वानां बहूनामभिधानात्, अन्यथा
प्रत्येकसंबन्धस्याप्रतीतिः द्विर्वचनादुत्तरकालं सत्यामपि बहुत्वावगताव-
प्रातिपदिकत्वादुहुवचनभावः, यथा पश्य मृगे धावतीति, सत्यपि दर्श-
नक्रियापेक्षे कर्मत्वे द्वितीयाभावः, एकैकमित्यत्र तु सत्यपि बहुव्रीहि-
वद्भावेन प्रातिपदिकत्वे परिगृहीतैकत्वस्यैकार्थस्य वीप्सायोगादन्तरङ्ग-
त्वादेकचनं भवति न बहुवचनं, बहुत्वप्रतीतेर्बहिरङ्गत्वात्, अस्यैवार्थ-
स्यैकैकस्य प्राचामिति निर्द्वैशो लिङ्गमित्यलमियता । तदयमत्रार्थः^१ ।
नानाभूतार्थवाचिनां यान्यधिकरणानि वा^२ व्यानि तेषां सहविवर्तितानां
पृथक्संबन्धायुक्तानां प्रत्येकं क्रियया गुणेन वा व्याप्तुमिच्छा वीप्सेति,
क्रियागुणग्रहणं द्रव्यस्याप्युपलक्षणम् । 'यामेषामे पानीयमिति' ।
द्रव्यव्याप्तेरुदादाहरणम्, । 'पुरुषःपुरुषो निधनमुपैतीति' । 'निधनं मरणं,
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्यर्थः, अपर आह साक्षां भक्तिविशेषो निधनं,
सर्व एव चत्विजो निधनमुपयत्तीत्यर्थ इति । 'यत्तिष्ठन्तमित्यादि' ।
अत्र विप्रतिषेधो हेतुः, द्विर्वचनस्यावकाशो यत्र नित्यता विवर्तिता न
प्रकर्षः, पक्षतिपक्षतीति, प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकर्ष एव विवक्ष्यते
न नित्यता, पक्षतितरामिति, उभयविवक्षायामुभयप्रसंगे परत्वाद् द्विर्वचनं,
ततः पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्प्रकर्षप्रत्ययः, यद्वा प्रतियोग्यपक्षः प्रकर्षो-

१ अर्थविवर्तिरिति पा. ३ पु. ।

२ वाच्यानीति इ. पु. नास्ति ।

बहिरङ्गः, पौनःपुन्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं द्विर्वचनम् । 'इह त्वित्यादि' । इष्टिरेवेयं, यद्वा प्रकर्षयुक्ता एवाध्यादय आनयनक्रियायामुपयुज्यन्तइति, लघुप्रकर्षा एव वीप्स्यन्ते । किञ्च कृतद्विर्वचनात्तरपि सत्याध्यातरमिति भवितव्यं, तथा च प्रकर्षार्था गम्येत न वीप्सेति पूर्वं प्रकर्षयोगः ॥

“परैर्वर्जने” ॥ ‘परिपरित्रिगतेभ्य इति’ । अपपरी वर्जनइति कर्म-प्रवचनीयसंज्ञा, पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी । ‘परिषिञ्चतीति’ । परिः सर्वतो भावे, उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वम् । ‘परैर्वर्जनइत्यादि’ । परैर्वर्जनइत्यत्रासमास इति वक्तव्यं वेति च वक्तव्यं, तेनासमासएव भवति, तत्रापि विकल्पेन, अन्यत्र तु नैव भवति तदाह । ‘समासे त्विति’ । ‘तेनैवोक्तत्वादिति’ । ननु वाक्ये तावद्वर्जनं परैरेव द्योत्यं समासेपि परिः संनिहितस्तत्किं समासस्य वर्जने शक्तिः कल्प्यते, तत्राहुः । जहन्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे समास एव वर्ज्यमानोपसर्जने वर्जने वर्त्तते, अवयवौ त्वनर्थ-काविति, यदा त्वजहन्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षस्तदा वाक्ये केवले वर्जने परिवर्ततइति तत्रैव द्विर्वचनं भवति, समासे तु वर्ज्यमानार्थास्कन्दनात्र द्वर्थः परिः केवले वर्जने वर्त्ततइति द्विर्वचनाभावः ॥

“प्रसमुपोदः पादपूरणे” ॥ प्रादीनां समाहारद्वन्द्वः, द्वन्द्वान्नुदब-हान्तात्समाहारइति समासान्तस्तु न भवति समासान्तविधेरनित्यत्वात् । उदित्यं जातवेदसमिति क्वचिदुदाहृतं, तदयुक्तं, नह्यत्र द्वितीय उच्छब्दः किं तर्ह्युशब्दः । ‘सामर्थ्याच्छन्दस्यैवैतद्विधानमिति’ । किं सामर्थ्यमित्याह । ‘भाषायामिति’ । नात्र द्विर्वचनस्य किञ्चित् द्योत्यं केवलं पादपूरणमेव का-थ्यं, न चैवंविधस्य भाषायां प्रयोगोस्ति, क्वचित्तुसामर्थ्यादित्यादि न पठ्यते ॥

“उपर्यध्यधसः सामीप्ये” ॥ उपर्यादीनां योर्यस्तस्य सामीप्य-द्योतनाय द्विर्वचनं, सामीप्यं प्रत्यासत्तिः, तच्च देशकृतं कालकृतं वा । ‘उपर्युपरि दुःखमिति’ । कालकृतस्योदाहरणं, दुःखस्य सामीप्येनोपरिष्ठा-दित्यर्थः, उभसर्वतसोरित्युपसंख्यानं द्वितीया । ‘उपर्युपरि याममिति’ । यामस्य सामीप्येनोपरिष्ठाद्वैशदित्यर्थः । ‘अध्यधि याममिति’ । अधिरुप-रिभावे, यथा समिधं सुचं चाध्यधि गार्हपत्यं हूत्वा इति । ‘अधोधो याम-

मिति । शामस्य सामीप्येनाधस्ताद्वेशइत्यर्थः । यथा नवानधोधो बृहतः पयोधरानिति ।

उपर्युपरि पश्यन्तः सर्व एव दरिद्रति ।

अधोधो दर्शने कस्य महिमा नोपजायते ॥

इति तु वीप्सायां द्विर्वचनम् । ‘उपरि चन्द्रमा इति’ । अत्र भूगतमपेक्ष्योपरिभावस्य सामीप्यं नास्ति । ‘उपरि शिरस इत्यादि’ । नहि वस्तुसत्तैव शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणं किं तर्हि विवता, सा चेह नास्ति शिरस उपरिष्ठादुदंधारयति नाधस्तादिति ह्यत्र विवचितं, सामीप्यं तु वस्तुतः संभवति ॥

“वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु” ॥ ‘एका-
र्थपदसमूहो वाक्यमिति’ । यथाह भगवाञ्जैमिनिरर्थैकत्वादेकं वाक्यं सा-
काङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति । क्वचित्त्वेकतिङ्पदसमूहो वाक्यमिति पठ्यते
एका तिङ्विभक्तियेन स एकतिङ्, क्वचित्तु न किञ्चिदपि वाक्यचलणं पठ्यते ।
‘असूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु यदि तद्वाक्यं भवतीति’ । यद्यपि
वाक्यादेरिति समासे गुणीभूतं वाक्यं तथाप्यसूयादीनां तेनैव संबन्धः,
असूयादिषु यद्वाक्यं तदादेरिति, न तु प्रधानेन वाक्यादिना ऽऽमन्त्रितेन,
प्रयोक्तृधर्मो ह्यसूयादयो नाभिधेयधर्मास्ते च वाक्येनैव द्योत्यन्ते नाम-
न्त्रितेन । उदाहरणेषु संज्ञावनुकम्पायां कन्, इतरत्र कुत्सिते कः, रिक्त
शून्यं सुद्रमित्यर्थः, शक्तियष्टिशब्दाभ्यां तद्व्युत्पत्त्याः स्त्रियोर्वर्तमानाभ्यां
कुत्सिते कः, एवं हि कुत्सनं संबोधनं च समीचीनं भवति । ‘भर्त्सने
स्त्रित्यादि’ । यद्यपि भर्त्सने पर्यायेणेति वचनात्पूर्वस्यापि तत्र पर्यायेण
पूतो भवति तथापि भर्त्सने यदुक्तमिहोदाहरणं तदधिकृत्येदमुक्तमाशेडित-
स्येवेति । ‘शोभनः खल्वसि माणवकेति’ । अत्र माणवकशब्दस्य द्विर्वचनं
न भवति, ननु च नानसूयन् कुत्सयते न चाकुपितो भर्त्सयते, ततः कोपा-
सूययोर्द्विर्वचनं विधीयमानं भर्त्सनकुत्सनयोरपि सिद्ध्यति, कारणत्वेन तत्रापि
कोपासूययोर्भावात्, ततश्च नार्थः कुत्सनभर्त्सनग्रहणेन, नैतदस्ति ॥

गुरवो हि हितैषित्वादकुप्यन्तोपि भर्त्सनम् ।

कुर्वते भर्त्स्यमानास्तु कुपितान्मतिरयन्ति तान् ॥

विनायसूयया कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्तयोः ।

निर्देशः सूत्रकारेण विहितः सूक्ष्मदर्शिना ॥

सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्तितैः ।

लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥

अभिप्राये दुष्टे लालनेपि दोषा भवन्ति, विपर्यये तु ताडनेपि गुणा इत्यर्थः ॥

“एकं बहुव्रीहिवत्” ॥ अत्र यदि केवलो बहुव्रीहिवद्भावोऽनिर्दिष्टविषयोनेन विधीयेत ततश्चेहापि प्राप्नोत्येक इति, ततश्च सुब्रूक् स्यात्, अस्तु बहुव्रीहिवद्भावोपरः सुः प्रभविष्यति, नैव चात्र सुब्रूक् प्राप्नोति, एक इत्यस्य प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्, कृतद्वितसमासाश्चेत्यत्र च समासग्रहणं नियमाद्यै न विध्यर्थमिति तेनापि नास्ति प्रातिपदिकत्वम् । इह तर्ह्येकेति पुंवद्भावः प्राप्नोति, स्यादेतत्, द्वे इत्यधिकाराद् द्विवचनसंनियोगेन विधीयमानो बहुव्रीहिवद्भावस्तदभावादह न भवतीति, अथ तदपि द्विवचनं तेन विधीयमानमत्र कस्मान्न भवति, तस्मादुक्तयोस्य विषय अत आह । ‘एकमित्येतच्छब्दरूपं द्विरुक्तमिति’ । सत्यं, द्वे इत्यनुवर्त्तते, न च तेन द्विवचनं विधीयते किं तर्ह्यन्येन, विहितमनूय तत्र बहुव्रीहिवद्भावो विधीयते, क्व चान्येन द्विवचनं विहितं, वीप्सायां, यदि पुनर्वीप्साग्रहणमनुवर्त्य तत्र बहुव्रीहिवद्भावो विधीयते, नैवं शक्यम् । बहुव्रीहिवद्भावेन द्विवचनं बाध्यते, अथ यदि वीप्सायां द्वे इत्येवमुभयमनुवर्त्य द्विवचनं बहुव्रीहिवद्भाव इत्युभयमनेन विधीयते न दोषो भवति, वृत्तिकारस्तु किमनया वीप्साग्रहणानुवर्त्येति द्वे इत्येवान्ववीवृतत् । ‘सुन्नापपुंवद्भावविति’ । यद्यप्येतौ बहुव्रीहविति नोच्येते तथापि तत्र दृष्टावित्यतयोरतिदेशः, क्वचित्तु वृत्तावेवायमर्थः पठ्यते । ‘एकैकमिति’ । एकमित्यस्य द्विवचने द्वयोरपि सुपोर्लुकि सति पुनर्बहु-

ग्रीहिवद्वावादेश सुप्, । 'एकैक्येति' टाबन्तात्तृतीया, तदन्तस्य द्विर्वचनं, सुब्रुकि पुंवद्वावेन पूर्वभागे टापो निवृत्तिः, कः पुनरत्र टापो निवृत्तौ सत्यामसत्यां वा विशेषः, अवयवेऽस्ति विशेषः । एकैक्येत्येक-एक्येति भवति, उत्तरत्र च गतगतेत्यादौ पुंश्चद्वावस्य प्रयोजनं, ननु यदि यच्च यावच्च बहुव्रीहौ दृष्टं कार्यं तस्य सर्वस्यातिदेशः सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः स्वरः समासान्त इत्येते विधयः प्राप्नुवन्त्यत आह । 'सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधस्वरसमासान्ता इति' । 'न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधो न भवतीति' । तत्र हि विभाषा दिक्प्रमासे बहुव्रीहावित्यतो बहुव्रीहावित्यनुवर्त्तमाने पुनर्बहुव्रीहियहणं बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्वावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र माभूदिति, तेन संज्ञाप्रतिषेधस्तावत्समासाधिकारे बहुव्रीहौ विज्ञायते । 'नन, सुसुइति' । आवाधे चेति द्विर्वचनं, नन करोति सुसु जागतीत्यादिवाक्यैकदेश उदाहृतः । 'नऽसुभ्यामिन्त्यन्तोदात्तत्वं न भवतीति' । तत्र हि वन समासइत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन समासइति सवध्यने, बहुव्रीहाविदमेतत्तद्वा इत्यतो बहुव्रीहाविति च, तत्र बहुव्रीहेः समासत्वाव्यभिचारे पुनः समासइति विशेषणं समासाधिकारविहितं बहुव्रीहिपरिग्रहार्थम् । अथात्र नऽसुभ्यामिन्त्यन्तोदात्तत्वे सति कः स्वरो भवति, अत्र हि चत्वारः स्वराः प्राप्तुमन्ति, समासान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नऽसुभ्यामिन्त्यन्तोदात्तत्वप्राप्तेऽदितानुदात्तत्वं च, तत्र नऽसुभ्यामिन्त्ययं स्वरो न भवतीत्युक्तम् । आमेडितानुदात्तत्वमपि न भवति, किं कारणं, कार्यातिदेशे तावदिदमेव कार्याणां विधायकमिति परत्वादामेडितानुदात्तत्वं बहुव्रीहिस्वरेण बाध्यते, शास्त्रातिदेशेपि चिद्वृत्त्य स्वाश्रयस्यातिदेशेन निवर्त्तनावैवामेडितानुदात्तत्वं भवति बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यत्र च न समासग्रहणमनुवर्त्तते, तेन बहुव्रीहिवद्वावात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवन् समासान्तोदात्तत्वं बाध्यते । 'अवृणिति' । आवाधे चेति द्विर्वचनम् । 'अकूपरिति समासान्तो न भवतीति' । तत्र हि समासाच्च तद्विषयादित्यतः समासादित्यनुवर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं समासाधिकारे विहितो यः समासस्तत्परिग्रहार्थं, तेनातिदेशिके समासे न

भवतीति, एवमेते संज्ञाप्रतिषेधादयः समासाधिकारविहिते बहुव्रीहौ विज्ञायन्ते, वार्तिककारस्तु सर्वमेवैतद्वचनिकं मन्यते, यदाह, सर्वनाम-
स्वरसमासान्तेषु दोष इति, अथ ननेत्यत्र बहुव्रीहिवद्भावाच्चलोपः
कस्माच्च भवति, उच्यते, उत्तरपदइति वर्तते। नञ इति च कार्यिणोनिर्द्देशः,
तत्र साक्षाच्छ्रुतेन कार्यित्वेन नञो निमित्तभावो बाध्यते, यथा मद्र-
हृदो भद्रहृद इत्यत्र रेफस्याचो रहाभ्यां द्वे इति द्विवचनप्रसङ्गे उक्तं, नेमौ
रहौ कार्यिणौ किं तर्हि निमित्तमिमौ द्विवचनस्येति, अयं तु परिहारः
पूर्वत्रापि यथासंभवं द्रष्टव्यः ॥

“आबाधे च” ॥ ‘आबाधनमाबाध इति’। भावे घञ्’। ‘प्रयोक्तृ-
धर्मो नाभिधेयधर्म इति’। अभिधेयधर्मस्य हि बाधितपीडितादिशब्दा-
नामेव द्विवचनं स्याच्च गतादिशब्दानां प्रयोक्तृधर्मस्य हि तेषामपि भवतीति
व्याप्तिर्भवति। ‘तत्र वर्तमानस्येति’। द्विवचने सत्याबाधस्य गम्यमान-
त्वाद्गतादिशब्दानां तत्र वृत्तिः, न तु तदभिधानात्। ‘प्रियस्य विरगमनादि-
नेति’। प्रयोक्तृधर्मत्वमाबाधस्य दर्शयति, आदिशब्देन नाशादेशंहणम् ॥

“कर्मधारयवदुत्तरेषु” ॥ ‘कोपधाया अपि कर्मधारयवद्भावात्पुंव-
द्भावो भवतीति’। तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते कर्मधारयवद्भावो विधीयते
इति भावः। ‘समासान्तोदात्तत्वमनेन विधीयतइति’। कार्यातिदेशपक्ष-
इदमुक्तम्। शास्त्रातिदेशे तु यद्यप्याग्नेहितानुदात्तत्वमेव परं तथापि न
तद्वति, विरुद्धस्य स्वाश्रयस्यातिदेशेन निवर्तनात् ॥

“प्रकारे गुणवचनस्य” ॥ ‘प्रकारो भेदः सादृश्यं चेति’। उभ-
यत्रापि प्रकारशब्दस्य दृष्टत्वात्, भेदे तावदुभयः प्रकारैर्भुङ्क्ते, बहुभि-
र्भेदैर्विशेषैरिति गम्यते, सादृश्ये ब्राह्मणप्रकारोऽयं माणवकः, ब्राह्मण-
सदृश इति गम्यते। ‘तदिहेति’। तदिति वाक्योपन्यासे, अत्रयं वा
सप्तम्यर्थवृत्तिः, तत्रेत्यर्थः। ‘सादृश्यं प्रकारो एह्यतइति’। विरुक्तात्-

१ भावे घञित्पारभ्य प्रयोक्तृधर्मस्य इत्येतत्पर्यन्तो ग्रन्थो नास्ति २ पु० ।

२ कोपधाया अपि हि पुंवद्भावात्पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावो भवतीति मु-
मु० पा० ।

स्वेष्ट प्रतीतिः । अत्र चाभिधानस्वाभावं हेतुः । 'प्रकारे वर्तमानस्येति' । द्विवचनप्रवृत्तिद्वारेण तद्व्योतनात्तत्र वृत्तिः । 'अपरिपूर्णगुण इत्यर्थे इति' । कथमेतदित्याह । 'परिपूर्णगुणेनेति' । यस्य पूर्णं पाटवं यः पटुकार्याणि करोति तेन यदा न्यूनपाटवमुपमीयते तदा पटुपटुरिति प्रयोगो भवति, तेनार्थादपरिपूर्णगुण इत्यर्थो भवति । 'जातीयरोनेन द्विवचनेन बाधनं नेष्यतइति' । तद्विधौ द्विविधस्यापि प्रकारस्य ग्रहणं मन्यते, ज्ञयादित्यस्तु तत्राह, सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इति, दृष्टिश्चेयम् । अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादावगुणवचने पटुजातीय इत्यादौ गुणवचनेपि सादृश्यादन्यत्र भेदे चरितार्थस्य जातीयरो गुणवचनेषु सादृश्य बाधः स्यात् । 'पटुर्देवदत्त इति' । परिपूर्णगुणएवात्र पटुशब्दो वर्तते न तत्सादृश्याच्चूनगुणे । 'अग्निर्माणवक इति' । अग्निशब्दो वज्रौ वृत्तः सोयमसिसादृश्यनिमित्तादभेदोपवाराण्माणवके वर्ततइति द्रव्ये पूर्ववृत्तः संप्रत्यपि द्रव्यवचन इति गुणवचनो न भवति, एवं गौर्वाहीक इत्यत्र गोशब्दः सास्त्रादिमति वर्तिन्वा वाहीके वर्तमानः । नन्वाग्निशब्दोऽग्निगततैत्तणं माणवके प्रतिपादयितुं प्रयुज्यतइति गुणवचन एव, तथा गोशब्दोऽपि सास्त्रादिमङ्गलजाड्यप्रतिपादनाय वाहीके प्रयुज्यतइति गुणवचन एवेत्यत आह । 'यद्यप्यत्राग्निशब्द इति' । अग्निशब्दो माणवके प्रयुज्यमानो यादृशमग्नेस्तैत्तण्य परश्वादिभ्यो व्यावृत्तं तदेव प्रतिपादयति न तैत्तण्यमात्रमिति । गोशब्दोऽपि यादृशं गवां जाड्यं मनुष्येभ्यो व्यावृत्तं तदेव प्रतिपादयति, आश्रयविशेषसंबन्धाद्वि तैत्तण्यजाड्यादिकं भिद्यते, तदेतदाह । 'मुख्यार्थसंबन्धादवधृतभेदं तैत्तण्यजाड्यादिकमिति' । शब्दान्तरसंनिधिप्रमन्तरेण शब्दश्रवणमात्राद्यर्थः प्रतीयते स मुख्यः । विपरितो गौणः, अवधृतभेदं, निश्चितभेदम् । आदिशब्देन पैङ्गल्यभारवहनादेशेहणम् । अर्थान्तरे, गौणे माणवके वाहीके च । 'सर्वदा गुणवचनो न भवतीति न द्विरुच्यतइति' । प्रकारे वर्तमानस्येत्येव गुणवचनत्वे सिद्धे पुनर्गुणवचनग्रहणात्सर्वदा गुणवचनस्येत्याश्रीयते, न चायं सर्वदा गुणवचनः प्राक् प्रकाराद् द्रव्यवचनत्वात् । अत्र केचित् । गुणमुक्तवान् गुणवचन इति

गुणोपसर्जनद्वयवचनस्य द्विर्वचनमिच्छन्ति । अन्ये तु गुणवचनस्य गुण-
वचनस्य चाविशेषणेच्छन्ति, शुक्लशुक्लं रूपं शुक्लशुक्लः पट इति नवनव
प्रीतिरहो करोतीत्यत्र वीप्सायां द्विर्वचनम्, अनेन तु द्विर्वचने सुबोधोपपन्नः,
यथा नवनवावनवायुभिरादध^१ इति । 'मूलेमूनइति' । एकस्य वस्तुनो
वेणुदलादेरेकमेव मुख्यमयं मूलं च इतरेषां तु भागानामापेक्षिको मूलाव-
यवपदेशः, स्थौल्यसौल्ये अपि नैकरूपे किं तर्हि यथामूलमुपवीयते
स्थौल्यं यथायं च सौल्यमिति वीप्साया अनासंभवः । इह^२ मूलेमूले
परि विटपिनामिति वीप्सायामेव द्विर्वचनम् । 'स्वार्थे इति' । अर्था-
न्तराभावप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । 'अस्मात्कार्षापणादिति' । अनेक-
माषसमुदायः कार्षापणं तत्र न सर्वं माषा दानक्रियया व्याप्यन्ते किं
तर्हि द्वावेवेति वीप्साया अभावः । ननु यथा द्वावेव माषौ निर्जातौ
दानक्रियया व्याप्येते तदा माषंमाषं देहि इति वीप्सायां द्विर्वचनं भवति,
एवमनेकमाषसमुदायादपि कार्षापणाद् द्वयोरेवास्ति दानक्रियाव्याप्तिः ।
मैवम् । तत्र हि संनिहितस्यार्थस्य न कस्य विद्वर्जनमस्ति इह तु वर्जन-
मस्ति यतो माषंमाषमसौ दत्त्वा शेषं पृच्छति किमनेन क्रियतामिति,
तदिदमुक्तम् । 'अत्र हीति' । 'माषं देहि द्वौ माषौ देहि त्रीन्माषा-
निति' । अनेन यथेच्छं देहीति त्रिवक्तया अवधारणाभावं दर्शयति ।
'चापल इति' । प्रयोक्तृधर्मायं तस्मिन् द्योत्ये सुबन्तस्य तिङन्तस्य च
सर्वस्य वाक्यगतस्य पदस्य द्विर्वचनं नावश्यमिति नेदं शास्त्रीयं द्विर्वचनं
किं तर्हि परप्रत्यायनायानेकस्य स्वतन्त्रपदस्य प्रयोग इत्यर्थः, एवं च कृत्वा
आग्नेहितानुदात्तत्वाभावाग्रथाप्राप्तः स्वरो भवति । 'क्रियासमभिहार-
इति' । लोडन्तस्यैवेदं द्विर्वचनं न यङन्तस्य, लोटः समुच्चयेऽपि विधा-
नान् क्रियासमभिहाराभिव्यक्तौ केवलस्य सामर्थ्याभावात्, यद् तु क्रिया-
समभिहारविषयश्चेति तद्द्योतने स्वयं सामर्थ्यावापेक्षते द्विर्वचनम् ।
'आभीक्ष्ण्यइति' । पूर्वण वाक्येन क्रियासमभिहारसंशब्दनेन यो विहि-

१ राठव इति ई. पु. पाठः ।

२ तु इत्यधिकं ई. पु. ।

तस्तदन्तस्यैव द्विर्वचनमिति शङ्कमानं प्रत्यस्य वाक्यस्योपन्यासः । 'नित्यइत्येव सिद्धमिति तत्रोक्तमिति' । नित्यवीप्सयोरित्यत्र हि त्वाणमुलोलाटश्च द्विर्वचनसापेक्षाणामेव पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिरित्युक्तम् । अन्ये त्वाहुः । पुनःपुनःक्रियाया उत्पादनमाभीक्ष्ण्यं, तथाहि । भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजतीत्युक्ते सत्यपि क्रियाया विच्छेदे पुनर्भुङ्क्ते पुनः पुनःपुनर्व्रजतीति क्रियावृत्तिः प्रतीयते, नित्यता तु क्रियाया अविच्छेदः, यथा जीवतिजीवतीत्युक्ते जीवत्येवायमिति प्रतीयते न त्वसौ जीवित्वा म्रियते मृत्वा च जीवतीति जीवनमेव त्वविच्छिन्नं प्रतीयते तस्मादाभीक्ष्ण्यं नित्यमिति भिन्नावेतावर्थाविति । अपर आह । भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ त्वाणमुलन्तस्य तिङन्तस्य च द्विर्वचने प्राप्ते आभीक्ष्ण्यसंशब्दनेन यो विहितस्तदन्तस्य यथा स्यात्तिङन्तस्य मा भूदिति नियमार्थमिदमिति । 'डाचीति' । विषयसम्प्रीयं, तेनानुत्पन्नस्य ड्वाच्यकृतटिलोपस्य पठदित्यादेर्द्विर्वचनं, ततो 'ऽव्यक्तानुकरणदि' ति डाचि टिलोपः, नित्यमाग्नेडिते डाचीति पररूपत्वम् । अपर आह । इदमेवाच्छब्दस्य पररूपविधानं लिङ्गं डाचीति परसप्तम्यामपि टिलोपात्पूर्वं द्विर्वचनं भवतीत्यस्यार्थस्येति । तदसत् । पतदित्यादौ टिलोपादुत्तरकालमप्यच्छब्दस्य संभवात् । 'द्वितीया करोतीति' । कृत्रो द्वितीयेत्यादिना डाच्, तत्तर्हि डाचि द्विर्वचनं वक्तव्यं, न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति डाच्यव्यक्तानुकरणस्य द्विर्वचनं भवतीति, यदयं नित्यमाग्नेडिते डाचीति पररूपत्वं शास्ति । 'पूर्वप्रथमयोरिति' । पूर्वप्रथमइत्येतयो द्विर्वचनं भवति, क, अर्थातिशयविवक्षायाम् । अनयोर्धार्थस्तस्यातिशये विवक्षिते । 'आतिशायिकोपि दृश्यतइति' । द्विर्वचनेन बाधे प्राप्ते वचनम्, अतिशयशब्देऽनुशतिकादिषु द्रष्टव्यः, केचित्त्वर्थभेदादातिशायिकस्याबाध्यत्वमाहुः । तथाहि । पूर्वतरं भुङ्क्ते इत्युक्ते किमात्मसाध्यक्रियान्तरापेक्षं भोजनस्य पूर्वत्वमथ भोक्तान्तरसाध्यभोजनक्रि-

१ 'प्रतीयतइत्यारभ्य तस्मादाभीक्ष्ण्यं नित्य' मित्येतत्पर्यन्त पाठ इ. पु. नास्ति ।

२ द्वावेतावर्थाविति इ. पु. पाठः ।

३ बाधमाहुरिति इ. पु. पाठः ।

यापेक्षमिति संदेहो भवति, एवं पूर्वतरं पुष्पयतीत्युक्ते ऽयमर्थो गम्यते, न तावदेष किसलयितो यावदेष पुष्पयतीति, पूर्वं पूर्वं पुष्पयतीत्यस्मात्स्वन्येभ्यः पुष्पितृभ्यातिशयेन पूर्वं पुष्पयतीत्यर्थः प्रतीयते । 'इतरद्वयमयोरिति' । इतरद्वयमान्तस्य द्वे भवतः, समेनाद्यत्वादिना धर्मेण संप्रधारणायां विषये । 'स्त्रीनिगदे भाव इति' । भावो भूतिः, संपत्, आद्यता, निगद्यत- इति निगदः, नौ गदेत्यादिना कर्मण्यपु, स्त्रीशब्देन स्त्रीलिङ्गः शब्दो- भिधीयते, स्त्रिया निगदः, कर्तेरि षष्ठाः समासः, स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधे- यायां भूतौ वर्तमानस्येत्यर्थः । 'कतराकतरा अनयोरद्वयमिति' । किं साधनसंपत्कृता उत भाग्यकृतेति प्रश्नार्थः । 'कर्मव्यतिहारइति' । क्रियाव्यतिहारे इत्यर्थः, तत्र द्विर्वचनं नित्यं समासवद्भावस्तु बहुलं, तच्चा- न्यान्यशब्दे समासवद्भावाभावात्सुबुक् समासान्तोदात्तत्वं च न भवति । आम्नेडितानुदात्तत्वं भवति, इतरतरशब्दे तु नित्यः समासवद्भाव इति सुबुक् समासस्वरौ भवतः । 'अन्यान्यमिति' । द्वितीयैकवचनान्तस्य द्विर्वचनम् । 'अन्यान्यस्येति' । षष्ठ्येकवचनान्तस्य, अन्यान्यसंबन्धिनः पुत्रादीनित्यर्थः । 'स्त्रीनपुंसकयोरिति' । उत्तरपदस्याया विभक्तेराम्भावो- न्यथा नेकालत्वात्स सर्वस्योत्तरपदस्य स्यात्, तत्र सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि पुंवद्भावे कृते पक्षे आम्बिधिः, अन्या- शब्दस्य तु द्विर्वचने समासवद्भावाभावादुल्लवचनान्तिस्त्रयां टापो निवृत्तिः, नपुंसके चाद्दुतरादिभ्य इत्यस्य निवृत्तिः, वार्त्तिकेषु कर्मधारयवदिति न संबध्यतइति सुबुगादि न भवति ॥

“अरुक्ते प्रियसुखयोरन्यतरस्याम्” ॥ ‘प्रियप्रियेणेति’ । तृतीयैक- वचनान्तस्य द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुबुकि पुनस्तदेव वचनम् । अत्यन्तदयितमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः ॥

“यथास्वे यथायथम्” ॥ यथास्वइति यथासादृश्यइति वीप्सा- यामव्ययीभावः, स्वशब्द आत्मवचन आत्मीयवचनो वेति दर्शयति । ‘यो य आत्मेति’ । ज्ञातिधनवचनस्य तु ग्रहणं न भवति, द्विर्वचनस्य तत्रासमर्थत्वात् ॥

“द्वन्द्वं रहस्यमयोदावचनव्युत्क्रमणयत्तपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु” ॥
 ‘पूर्वपदस्येति’ । द्वि औ द्वि औ इति स्थिते कर्मधारयवद्वावात्सुबुक्ति
 कृते पूर्वपदावयवभूतस्येकारस्याम्भावः, उत्तरपदावयवस्य चात्वं निपा-
 त्यते, चकारावयवसंज्ञत्वं क्वचिदेकवद्वावश्च निपात्यते, समासान्तोदात्तत्वं
 तु कर्मधारयवद्वावाद्भवति । ‘तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमिति’ । द्वाभ्यां
 निर्वृत्ते रहस्ये योगवृत्तिरेत्यर्थः, । द्वन्द्वं मन्त्रयन्तइति’ । द्वौ द्वौ
 भूत्वा मन्त्रयन्तइत्यर्थः । एवं हि तद्रहस्यं भवति । ‘आचतुरमिति’ ।
 आहभिविधौ, चतुर्णां पूरणे चतुःशब्दो द्रष्टव्यः, आचतुर्योदित्यर्थः ।
 ‘द्वन्द्वं मिथुनीयन्तीति’ । मिथुनशब्देन मैथुन तत्कर्म लभ्यते, तदिच्छ-
 तीति क्यच्, प्रायेण मिथुनायन्तइति क्यङन्तं पठ्यते, तत्रोपमानार्थो मृग्यः,
 माता पुत्रेणेत्यादिना मर्यादावचने व्यनक्ति । ‘तत्पुत्रेणापीति’ । एता-
 वदेव पशूनामायुः । ‘द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता इति’ । द्वौ पतौ भूत्वा पृथगवस्थि-
 ता इत्यर्थः । स्वार्थं द्विर्वचनमेकवद्वावश्चेति । द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि
 प्रयुनक्ति, सादयति न्यञ्चि न्यभूतानि अशान्त्रिलानि द्वन्द्वं स्फ्यश्च कपा-
 लानि चेति द्वेद्वे इत्यर्थः । अत्र वीष्मायां द्विर्वचनम्, अम्भावादि,
 एकवद्वावश्च । ‘द्वावभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थ इति’ । अत्र स्वार्थं द्विर्व-
 चनमेकवद्वावादिक्तं सर्वं निपात्यते । ‘द्वन्द्वं युद्धमिति’ अत्रात्र वीष्मायां
 द्विर्वचनम् । ‘द्वन्द्वानि सहन्तइति’ । शीतमुष्णं चेत्येकं द्वन्द्वं, सुखदुःखे
 चापरं, तुष्टृष्णे चापरम्, अत्रापि स्वार्थं द्विर्वचनमेकवद्वावादि, तत्रैक-
 शेषवशाद्दुहुत्वम् । ‘चार्यं द्वन्द्वइति’ । द्वे चार्यनिर्दिष्टे पदे समस्ते
 द्वन्द्वः, अत्रापि स्वार्थं द्विर्वचनादि, पुंस्त्वं च ॥

“पदस्य” ॥ ‘प्रागपदान्ताधिकारादिति’ । अपदान्तस्य मूर्धन्य-
 इत्यत्र तु प्रकरणे विरोधुपादानाच्चाधिक्रियते । ‘पवन्तौ यजन्ताविति’ ।
 संयोगान्तस्थेपि लोपो न भवति, एवं राज्ञानावित्यत्र नलोपो न भवति,
 प्रशामावित्यादौ मो नो धातेरिति नत्वं न भवति । अनन्तरेषु योगे-
 स्वामन्त्रितादेः सुबन्तस्य तिङन्तस्य च पदस्यैव कार्यविधानात्तेषामुल्ल-

हुनं,^१ न च समर्थपरिभाषापस्थानं तेषु प्रयोजनम्, अन्तरेणाप्येतं वस्तुतः पदकार्यत्वादेव सिद्धेः, किं च समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इति वक्ष्यते, कुत्वादीनि त्ववयवस्य भत्वेऽपि समुदायस्य पदत्वान्नयेणेष्ट्यन्तएव, वक्तारि दोग्धरीति । तस्माच्च भसंज्ञकव्यावृत्तिरपि प्रयोजनं, षष्ठी स्थाने-योगेति वचनात्पदस्येति स्थानषष्ठी, ततश्च 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्ये' त्यस्यायमर्थो भवति, उदात्तस्वरितयोर्यो यण् ततः परो योऽनुदात्तस्तदन्तस्य पदस्य स्वरितत्वमलोन्त्यस्य भवतीति, ततश्चात्रैव स्यात् कुमार्याविति, कुमार्ये इत्यत्र न स्यात्, सकारो ह्यत्र पदस्यान्तः, हल्स्वराप्राप्तौ च व्यञ्जनमविवक्ष्यमानवद्भवति । एवमेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यत्रापि अयमर्थो भवति, उदात्तानुदात्तयोर्य एकादेशस्तदन्तस्य पदस्यालोन्त्यस्यादेशो भवतीति, ततश्चेहैव स्याद्वृत्ताविति, वृत्तानित्यत्र न स्यात्, नकारो ह्यत्र पदस्यान्त्य इत्याशङ्क्याह । 'वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षयोति' । अथमभिप्रायः । अधिकारोऽयं परार्थः, परिभाषापि परार्थो, ततश्च गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायेन नात्र स्थानेयोगपरिभाषापतिष्ठते, यत्र त्वस्या अधिकारो वक्ष्यमाणेषु वाक्येषु त्वेवोपस्थानं, तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचाराग्रणेकादेशस्वरयोः पदस्येत्यनुवृत्तं कार्यविशेषणायै न तु कार्यप्रतिपत्त्यर्थे, तेन पदावयवयोरनुदात्तैकादेशयोः स्वरविधानादनन्त्ययोरपि भवति, संयोगान्तलोपादौ तु संयोगादिना पदस्य विशेषणात् स्थानषष्ठी, तस्माद्वृत्त्यमाणानि वाक्यान्त्यपेत्य पर्यालोच्य पदस्येति षष्ठ्या अर्थो व्यवस्थाप्यः, न त्वेतत्सुत्रं पर्यालोचनयेति । व्यवस्थामेव दर्शयति । 'क्वचिदिति' । ^२यद्येषा स्थानषष्ठेव स्यात् लोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यत्रान्तग्रहणमनर्थकं स्यात्, तद्वि पदान्तस्य यथा स्यात् पदावयवस्य माभूदित्येवमर्थं स्थानषष्ठ्यां त्वलोन्त्यस्येत्यस्य सिद्धत्वादनन्त्यग्रहणमनर्थकं स्यात्, तस्मादनन्त्यग्रहणात्क्वचिद्विशेषणषष्ठ्यापि विज्ञायते ॥

१ कृतमित्यधिकम् इ. पु. ।

२ मात्रेत्यधिकं इ. पु. ।

३ किञ्चेत्यधिकं इ. पु. ।

“पदात्” ॥ ‘प्राक् कुत्सने च सुष्यगोत्रादावित्येतस्मादिति’ ।
यदि त्वत्र पदादित्येतदनुवर्तते यत्पचति पूतीत्यत्रैव तिङन्तस्य निघातः
स्याच्च तु पचति पूतीत्यत्र ॥

“अनुदात्तं सर्वमपादादौ” ॥ ‘यत्ते नियतमित्यादि’ । अत्र मृत्यो-
रित्यस्य पादादौ निघाताभावः, ‘यदङ्गदाशुषे त्वमित्येकः पादः, अग्ने इत्य-
परः, अग्ने भद्रं करिष्यतीत्यादीनि चोदाहरणानि । ‘इद्रे विश्वेश्वर इत्या-
दि’ । अत्र युष्माकमस्माकमित्यनयोरादेशाभावः । ‘चक्षुपादः श्लोकपा-
दश्च पृथक्ते इति’ । विशेषानुपादानात् । अथ सर्वग्रहणं किमर्थं, याव-
तानुदात्तं यदमेकशर्त्तमिति वचनादेकस्मिन्यदे एक एवादात्तः स्वरितो
वा संभवति, ये तु द्युदात्ता उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति न तेषामत्र
प्रकरणे क्वचिदनुदात्तत्वं विधीयते । यदा तु तेषामामन्त्रितत्वं तदा द्यु-
दात्तत्वमेव, इदं तर्हि प्रयोजनमनादेरप्युदात्तस्यानुदात्तत्वं यथा स्यात्,
अन्यथा पदादित्यधिकारादादेः परस्येत्यादेरेव स्यात्ततश्च तिङ्गुतिङ्
इति इहैव स्यात्, देवदत्तः पचतीति, अत्र हि शप्तिपावनुदात्तौ, धातोः
स्वरः, इह तु न स्यात्, देवदत्तः करोतीति, विकरणस्वरेण मध्यादात्तमेत-
त्पदं, सर्वग्रहणे तु सति पदस्य सर्ववयवोनुदात्तो भवतीत्यर्थः संपद्यते,
लुटि प्रतिषेधात्सिद्धं, यदयं न लुडिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति ना-
त्रादेः परस्येत्येतद्व्याप्रियतइति, न हि लुङ्गन्तं किञ्चिदाद्युदात्तमस्ति,
एवमपि ज्ञापकेनापवादे आदिविधावपनीते अलोऽन्यस्यैव स्यादुभौ
कुर्वत इत्यादौ, ‘अत्र लसार्वाधातुकस्य प्रत्ययस्वरेणान्तादात्तत्वं विक-
रणस्य तु निघातः, न तु विकरणस्वरः सति शिष्टोपि सार्वाधातु-
कस्वरं बाधते, तासैः लसार्वाधातुकानुदात्तत्वविधानेन ज्ञापनात्, एवं तर्हि
लुटि प्रतिषेधात्सिद्धं, यदयं मत्पर्यलोटा लृण् न चेदिति लङ्गन्तस्य प्रतिषेधं
शास्ति तज् ज्ञापयति नात्रालोऽन्यस्येत्येतद्व्याप्रियतइति, न हि लङ्गन्तं
किञ्चिदन्तादात्तमस्ति, अदुपदेशात्परं लसार्वाधातुकं निहन्त्यते, नैतदस्ति

१ यदङ्गदाशुषे त्वमिति इ. पु. नास्ति ।

२ अत्र लसार्वाधातुकस्येत्यारम्भ इवन्तीति’ पर्वन्त इ. पु. पाठो नास्ति ।

ज्ञापकमिदमेतत् स्यात् भोक्तृइति । एतद्व्येकादेशस्वरणान्तोदात्तम् । एवं तर्ह्युक्तमेतत्पदस्येति क्व चिद्विशेषणषष्ठ्यपि भवति न स्थानषष्ठ्येवेति, ततः किमनुदात्तविधौ विशेषणषष्ठ्याश्रयिष्यते, तत्सामानाधिकरण्यात्तिङ्गिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तिङन्तस्य पदस्यावयवो ऽनुदात्तो भवतीत्यर्थः, तत्र स्थानषष्ठ्यभावादलोऽन्त्यस्येति न प्रवर्तते, तस्माद्वार्थः सर्वग्रहणेनेत्यत आह । 'सर्वग्रहणमित्यादि' । असति सर्वग्रहणे यत्र विधेयान्तरं नास्यामन्त्रितस्येत्यादौ तत्रैवानुदात्तत्वं विधीयेत तत्र ह्येतद्विधानार्थमामन्त्रितावनूक्यते, विधेयान्तरसद्भावे तु न तस्यानुदात्तत्वं विधीयेत, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथाहि । सिद्धस्य वस्तुनो धर्मान्तरं शक्यते विधातुं नासिद्धस्य, नह्यसति कुट्टे चित्रकर्म, ततश्च वांनावादय एकेन वाक्येन विधेयाः, अपरेण च तेषामनुदात्तत्वमिति वाक्यभेदः, विशिष्टविधानेऽप्यनेकार्थविधानाद्विधिगौरवलक्षणो वाक्यभेदः स्यादेव, संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते, सति तु सर्वग्रहणे तत्सामर्थ्याद्वाक्यभेदः सङ्गतइत्याह । 'तेनेति' । प्रयोजनान्तरमाह । 'युष्मदस्मदादेशाश्च सर्वस्य सुबन्तस्य यथा स्युरिति' । अन्यथा केवलयोग्युष्मदस्मदोरेव स्युः, षष्ठ्येकवचने कसोऽंश कसिडसोश्चेति पूर्वैकादेशे यद्यपि दोषाभावस्तथापि वचनान्तरे दोषप्रसङ्गः, सर्वग्रहणे तु सति युष्मदस्मद्वां सदवयवकं पदं लक्ष्यतइति सर्वस्य पदस्य वांनावादयो भवन्तीति । ननु च पदस्येति वर्तते, विभक्त्यन्तं च पदं, तत्रान्तरेणापि सर्वग्रहणं विभक्त्यन्तस्य भविष्यतीत्यत आह । 'यत्रापीति' । भवेदेवं यत्र विभक्त्यन्तं पदं यत्र तु विभक्तौ पदं तत्र युष्मदस्मदोरेव प्रसङ्ग इत्यर्थः । 'शामो वां दीयतइति' । चतुर्थीद्विवचने, स्वादिष्विति पूर्वं पदं भवति ॥

“आमन्त्रितस्य च” ॥ 'सर्वमनुदात्तं भवतीति' । आमन्त्रितसंबन्धिनः सर्वे ऽचो ऽनुदात्ता भवन्तीत्यर्थः । एतच्चानुवृत्तस्य सर्वशब्दस्यान्वयमात्रं प्रदर्शितं न त्वत्रास्योपयोगः कश्चित् । 'समानवाक्यइ-

त्यादि' । अर्थैकत्वादिकं लौकिकं वाक्यलक्षणम्, इह तु पारिभाषिकं वाक्यम् । आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति, आख्यातमित्येकत्वं विवक्षितं, निमित्तनिमित्तिनोः समानएकस्मिन्वाक्यआधारभूते सति निघातादयो भवन्तीति वक्तव्यं, किमर्थमित्याह । 'इहेति' । भवतीह विष्णुमित्रो देवदत्तागच्छेति वाक्यद्वयमेतत्तिङन्तद्वययोगात्, तत्र देवदत्तेत्यस्यामन्त्रितस्य निघातो न भवति । ननु च पदविधिरयं तत्तत्त्वासामर्थ्यादेवात्र न भविष्यति, अस्त्यत्र सामर्थ्यं विष्णुमित्रमन्त्रिष्वन्यत्र गच्छन्तं देवदत्तं प्रतीदमुच्यते, ततश्च विष्णुमित्रस्येह भवनं देवदत्तागमनस्य निमित्तत्वेनोच्यत इत्यस्ति व्यपेक्षा, क्व विदेतदुदाहरणं न पठ्यते । 'अयं दण्ड इति' । अस्तीति गम्यमानत्वादेतावदेकं वाक्यम् । अत्राप्यनेनेति सर्वनाम्ना परामृष्टस्य दण्डस्य करणत्वादस्ति सामर्थ्यमिति तिङन्तस्य निघातप्रसङ्गः । 'आदत्तं पचेति' । त्वत्कर्तृकत्वेन त्वत्स्वामिको मत्स्वामिकश्चादत्तो भविष्यतीत्येवं पाकस्य युष्मदस्मदर्थस्य च व्यपेक्षाऽस्तीत्यादेशप्रसङ्गः, एवमतिप्रसङ्गपरिहारः प्रयोजनमित्युक्तम् । इदानीमध्याप्तिपरिहारोपि प्रयोजनमित्याह । 'इह चेति' । किं पुनः कारणमेषूदाहरणेषु निघातादयो न स्युरित्यत आह । 'आमन्त्रितान्तमित्यादि' । इह स्थिता मातेत्यन्वयो न त्विह देवदत्तेति, नद्याः कूलमित्यन्वयो न नद्यास्तिष्ठतीति, शालीनामोदनमित्यन्वयो न शालीनां ते इति, ततश्चासामर्थ्याव स्युरित्यर्थः ॥

"युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्वाचावौ" ॥ 'द्विवचनान्तयोरेवेति' । तेन वचनान्तरेणोदाहृतमिति भावः । स्थयहणमनर्थकं षष्ठादिष्वादेशविधानादेव तात्स्थ्यसिद्धेरित्यत आह । 'स्थयहणमिति' । श्रूयमाणविभक्तिकयोरेवादेशा यथा स्युर्लुप्तविभक्तिकयोर्मा भूवन्नित्यर्थः । श्रूयमाणायां हि विभक्तौ तत्स्थत्वं भवति न पुनर्लुप्तायां, प्रत्ययलक्षणेनापि कार्यं शास्त्रं वाऽतिदिश्यते न तात्स्थ्यं, यदि वा तिष्ठतिरयमविज्ञानावपि दृष्टः, यथा समये तिष्ठ सुवीत्रेति, समयं मा विहासीरित्यर्थः, तेनायमर्थः, षष्ठीचतुर्थीद्वितीया अत्रहतायुष्मदस्मदोरादेशा भवन्तीति ।

‘इति युष्मत्पुत्र इति’ । इतिशब्दात्पदात्परयोः सङ्घान्तयोर्युष्मदस्मदोः प्रत्ययलक्षण्येन वाच्यौ न भवतः ॥

“न चवाहाहैवयुक्ते” ॥ अः समुच्चये, वा विकल्पे, ह अहेत्यव्युते, ह खेदे च, एवोऽवधारणे । ‘एभिर्युक्तइति’ । एभिर्योगे सतीत्यर्थः । यद्वा एभिर्युक्ते युष्मदस्मदोरर्थ इत्यर्थः । युक्तपद्वहणमनर्थकं तृतीयानिर्द्देशत एव सिद्धं, यथा तुल्यार्थैरनुलोपमाभ्यामित्यचेत्यत आह । ‘युक्तपद्वहणमिति’ । यदा युष्मदस्मदर्थगतान्समुच्चयादौश्चादयो द्योतयन्ति तदा तैस्तयोः साक्षाद्व्योगः; तत्रैवायं प्रतिषेधो यथा स्यात् युक्तयुक्ते माभूदित्येवमर्थे युक्तपद्वहणमित्यर्थः । एतदेव युक्तपद्वहणं लिङ्गम् । अत्र प्रकरणे युक्तयुक्तस्यापि पद्वहणमिति, तेनोत्तरः प्रतिषेधो युक्तयुक्तेषु भवति ॥

“पश्यार्थैश्चानालोचने” ॥ दर्शनं पश्यः, अस्मादेव निपातनाद् भावे शप्रत्ययः, पाष्ठादिसूत्रेण पश्यादेशः, पश्योऽर्थो येषां ते पश्यार्थाः, तदाह । ‘पश्यार्था दर्शनार्था इति’ । यदि तु ‘पाष्ठाध्माधेटदृशः श’इति कर्त्तरि शप्रत्ययः स्यात्, ततो द्रष्टृर्यैरित्यर्थः स्यात्, तथा चालोचनपर्युदासोऽनर्थकः स्यात्, नष्टालोचनार्था द्रष्टृर्था भवन्ति । ‘दर्शनं ज्ञानमिति’ । यद्यपि दृशिश्चतुर्विज्ञाने प्रसिद्धस्तथापि तस्य पर्युदासात् ज्ञानमात्रे दृशिर्हि वर्त्ततइत्यर्थः । यामो जनसमुदायः, समीत्य, मनसा निरूप्येत्यर्थः ॥

“सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा” ॥ ‘विद्यमानपूर्वादिति’ । तेन सहैति तुल्ययोगइत्यत्र तुल्ययोगइत्युपाधेः प्रायिकत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि सहशब्दस्य समासः, वोपसर्जनस्येति सभावः । ‘युष्मदस्मदोर्विभाषाऽनन्वादेशइति’ । येयं युष्मदस्मदोर्विभाषा सा ऽनन्वादेशे भवति, अन्वादेशे तु नित्यमादेशविधिरित्यर्थः । ‘अपर आहिति’ ।

१ असौ न भवत इति इ. पु. पाठः ।

२ गतान् समुच्चयादीनित्यारभ्य युक्तपद्वहणमित्यर्थ इत्येतत्पर्यन्तं पाठो नास्ति इ. पु. ।

३ युक्तयुक्तेपीति इ. पु. पाठः ।

पूर्वस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानान्तरं, पूर्वं विभाषाऽनुवादेन विषयो निय-
म्यतइत्युक्तमिदानीं तु विशिष्टे विषये विकल्प एव विधीयते इत्युच्यते,
न केवलं सूत्रोक्तविषये ये प्राप्तास्तएव विकल्पन्ते, अपि तु सर्वे सर्व-
विषया इत्यर्थः । 'न तर्हीति' । वक्तव्येनैव सिद्धत्वादिति भावः ।
'अन्वादेशार्थमिति' । ननु पूर्वमन्वादेशे सूत्रं न व्याप्यतइत्युक्तमि-
दानीं तु तत्रैव व्याप्यतइत्युच्यते तत्कोऽत्र निर्णय इत्याह । 'तद-
यमिति' । तदिति तत्रेत्यर्थः । वाक्योपन्यासे वा, पूर्वा व्याख्या परया
व्याख्यया बाध्यतइत्यर्थः ॥

"तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाऽऽभीक्ष्ण्ययोः" ॥ 'पवति गोत्रमिति' ।
पचिर्घञ्कीभावे, यथा लोकपक्तिरिति, भोजनाद्यर्थं गोत्रं व्यापयतीत्यर्थः,
एवं हि कुत्सा भवति । 'पवतिपवति गोत्रमिति' । विवाहादिवि-
षये पुनःपुनर्गोत्रं व्यापयतीत्यर्थः, तत्र कुत्साया अभाषादाभीक्ष्ण्य-
ग्रहणं, नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं, ब्रुवशब्दः कुत्सितवचनः, अत एवा-
स्याभीक्ष्ण्ये पृथगुदाहरणं न प्रदर्शितं, पवति प्रवचनमित्यादावात्मप्र-
शंसया कुत्सः, प्रवचनमध्यापनम् । वा नामेति गणसूत्रं व्याचष्टे ।
'नामेत्येतदिति' । 'पवति पापमिति' । पापमिति क्रियाविशेषणम् ।
'अनति गोत्रं समेत्य कूपमिति' । गोत्रं कुलं समुदितं भूत्वा कूपं अन-
तीत्यर्थः । किमिदं कुत्सनाऽऽभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादीनां पाठविशेषणम् ।
एतयोरर्थयोगोत्रादीनि भवन्ति तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि भव-
न्तीति, आहोस्विदनुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीनि अनुदात्तानि
भवन्त्येतयोर्द्वयोरिति, अस्मिन्विवादे निर्णयमाह । 'कुत्सनाभीक्ष्ण्य-
ग्रहणं चेति' । पठ्यतइति पाठः, संनिवेशविशेषः, तस्य विशेषणं वेदि-
तव्यम् । अयं चार्थो योगविभागात्लभ्यते, तिङो गोत्रादीनीत्येको योगो
ऽनुदात्तविधानार्थः, कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति द्वितीयो योगः, गोत्रादीनी-
त्येव, परिभाषेयम् । इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव

वाह्यापीति, तेन किं सिद्धं भवतीत्यत आह । 'तेनेति' । 'अन्यत्रापीति' । 'वनचिद्विशगोत्रादितद्विताम्रेहितेष्वगतेः,' 'कुत्सने च सुष्यगोत्रादा' वित्यत्र ॥

“तिङ्गितिङः” ॥ ‘भवति पचतीति’ । पचतीत्येतद्ववति, पाकक्रिया भवतीत्यर्थः । तत्र साध्यसाधनभावेन द्वयोः क्रिययोरन्वयादस्ति सामर्थ्यं, यद्योक्तं पचादिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्रा भवन्तीति, तत्र पाकस्य स्वसाधनानि प्रति साध्यस्यापि भवनं प्रति सिद्धत्वं यथाह भर्तृहरिः ॥

तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धं तं प्रति क्रिया ।

सिद्धा तु यस्मिन्साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति ॥

इति । अस्त्येतत्किं तर्ह्यतिङ्यहणमनर्थकं समानवाक्याधिकारात्, समानवाक्यइति वर्त्तते, न चैकस्मिन्वाक्ये तिङन्तद्वयमस्ति, तदुक्तं पुरस्तात्, सूत्रकारेण तु समानवाक्याधिकारो न कृत इत्यतिङ्यहणमकारि ॥

“न लुट्” ॥ ‘श्वः कर्त्तव्यादि’ । अथात्र निघाते प्रतिषिद्धे कः स्वरः श्रूयतइत्याह । ‘तासेः परस्येति’ ॥

“निपातैर्यद्वदिहन्तकुविचेच्चेच्चण्कच्चिद्यञ्चयुक्तम्” ॥

यद्यदार्थं च हेतौ च विचारे यद्विचेच्चणः ।

इन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥

कच्चित्प्रश्ने नेचिषेधे प्रशंसायां कुवित्स्पृतम् ।

यत्राधारे निपातत्वं यदादीनां विशेषणम् ॥

समासे गुणभूतानामपि गत्यन्तरं न हि ।

नैव वाऽयं समासः सुबध्यत्येन लुप्यते ॥

तत्र बहुधा नेच्चेदिति निपातसमाहारमधीयते, नेदेवमायुनञ्चञ्च देवाः । अन्यश्चेचाभिगच्छतीति । ‘चेदर्थं वर्त्ततइति’ । य इव

१ कुत्सने सुष्यगोत्रादावित्यत्र चेति हं पु० पाठो नास्ति ।

२ कुवित्स्पृत इति हं पु० पाठः ।

समुच्चयादिषु दृष्टश्चशब्दः स एव चेदर्थे वर्तते, तदर्थेवर्तितस्तु चिह्नं
 णकारः, तथा च चादयो ऽनुदात्ता इत्ययं चेदर्थो ऽप्यनुदात्तः, इन्द्रश्च
 मूळयाति नः, नतः पश्चादयं नशत्, इन्द्रश्चेदस्मान्मृडयेत्, सुखयेदि-
 त्यर्थः, त्वं च शोम नो वशो जीवातुं न मरामहे, हे सोम त्वं चेदस्मान्
 जीवातुं जीवितुं वशः उश्याः कामयेथा इत्यर्थः । 'समुच्चयादिषु यश्च-
 शब्द इति' । एष्वर्थेषु न भवतीत्यर्थः । उदाहरणेषु करोतिशब्दो विक-
 रणस्वरेण मध्यादात्तः । 'भुङ्क्ते' । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः ।
 'अधीतइति' । अन्हुङोरिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वप्रतिषेधादन्तो-
 दात्तः । 'इणः शतरि रूपमिति' । इणो यणिति यणादेशः । ननु प्रति-
 पदोक्तत्वाद्यद्यादिभिः साहचर्याच्च निपातस्यैव ग्रहणं भविष्यति, एवं
 तर्ह्येतज्जापयति अत्र प्रकरणे नेदमुभयं व्यवस्थापकमिति, तेन यावद्व-
 याभ्यामित्यत्र यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुबिति व्युत्पादितस्य लाङ्गणि-
 कस्यानिपातस्यापि यावच्छब्दस्य ग्रहणं भवति, तावदुभो राधो अस्मभ्यं,
 रास्व यावत्स्तोतृभ्यो अरदो एणाना इति, यावतोऽश्वान्मतिगृहीयादिति
 च । 'यत्र क्व चेति' । अत्र यत्रेत्यस्य उत्तरमित्यनेन साक्षात्संबन्धः ।
 'दधस इति' । दध धारणेऽनुदात्तेत्, इह हन्ताऽहं पृथिवीमिमां निद-
 धानीह वेह वा, हन्तो नु किमास से प्रथमं नो रथं कृधि इति, हान्द-
 सत्वाविघातः ॥

"नह प्रत्यारम्भे" ॥ नहेति निपातसमाहारः प्रतिषेधे वर्तते,
 प्रत्यारम्भः पुनरारम्भः, तस्य विषयमाह । 'चोदितस्येति' । भुत्वाधी-
 ष्वेत्येवं चोदितस्य कर्तव्यतयोपन्यस्तस्य भोजनादेरवधीरणोऽवज्ञाते सति
 तस्यावधीरयितुरुपालिप्सया उपालब्धुमिच्छया तस्यैव भोजनादेः प्रति-
 षेधेन संबन्धः प्रत्यारम्भः, पुनरुपन्यासः क्रियते इति यावत् ॥

१ अधीत्यधिकम् इ. पु. ।

२ यच्छब्दस्येत्यधिकम् इ. पु. ।

३ तावदुभो राधोत्यस्मभ्यं रास्वेति पाठ इ. पु. नास्ति ।

४ प्रथमं नोरपरं कथीति पाठ इ. पु. नास्ति ।

५ इति यावदिति इ. पु. नास्ति ।

“अङ्गाप्रातिलोम्ये” ॥ प्रातिलोम्यं प्रतिकूलकारित्वं ततोऽन्यद-
भिमतकारित्वमप्रातिलोम्यम् । एवं चानुलोम्यइति वक्तव्यम् । अङ्गशब्द
उदाहरणेनूजायां, प्रत्युदाहरणे त्वमर्थे ॥

“हि च” ॥ हिशब्दोऽवधारणे हेतौ वा, स च प्रत्युदाहरणे त्वमर्थे ॥

“कृन्दस्यनेकमपि सांकाह्यम्” ॥ अत्र हेतुहेतुमद्भावस्य व्योतको
हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति, तत्र पूर्वेण सर्वस्य निघातप्रति-
षेधे प्राप्ते क्वचिदनेकस्य क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनं तदाह ।
‘कदाचिदिति’ । तत्र कृन्दसि दृष्टानुविधानाद्व्याघातप्रयोगं व्यजस्या ।
‘अनृतं हीति’ । पाप्मा मद् उच्यते, यस्मादसौ मत्तोऽनृतं वदति तस्मा-
दनृतवदनदोषिण युज्यतइत्यर्थः । ‘उदजयदित्याद्युदात्तमिति’ । अत्रा-
जयदित्याद्युदात्तमित्यर्थः । ‘अजनिष्ट गर्भमिति’ । अन्तर्भावितण्यर्थ-
त्वाज्जनेरत्र सकर्मकत्वम् ॥

“यावद्व्याघाभ्याम्” ॥ यावत्साकल्ये ऽध्यवसाये वा, यथा यो-
ग्यतादिषु यावद्व्याघाभ्यामिति तृतीयेति दर्शयितुं परभूतयोरपि प्रयोग
उदाहृतः । तेनैतदपि न चोदनीयं यदृत्ताच्चित्यमित्येष यथाशब्दे याव-
च्छब्दे च वतुवन्ते सिद्धः प्रतिषेध इति ॥

“पूजायां नानन्तरम्” ॥ द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत इत्याह ।
‘किं तर्ह्यनुदात्तमिति’ । ‘यावद्वेवदत्त इति’ । ननु चोत्तरत्र नियमो
विज्ञास्यते व्याघाये यदि भवति उपसर्गणैवेति, एवं तर्ह्युत्तरत्रास्य प्रयोज-
नम् । उपसर्गव्यपेतस्य यावद्व्याघाशब्दयोश्च मध्ये शब्दान्तरं माभूत्,
अथ तु व्याघाये यदि भवति उपसर्गणैवेत्यस्मादेव नियमात्तत्राप्रसङ्गः,
ततोऽनन्तरग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

“उपसर्गव्यपेतञ्च” ॥ व्याघायो व्यवधानम् । ‘अनन्तरमित्येवे-
ति’ । तच्चानन्तर्यं सोपसर्गस्य न तिङन्तमात्रस्य ॥

“तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम्” ॥ तुप्रभृतीनि पूजाविषयाणि ।
‘माखवस्तु भुङ्कति’ । आख्ये तुशब्द इति भोजनस्य पूजा
गम्यते, एवमन्यत्रापि । ‘पश्य मृगो धावतीति’ । तत्पक्षयनमेतत् । ननु

पूजायां नानन्तरमित्यतः पूजायामित्यनुवर्त्ततएव, तत्किं पूजायामित्यनेन, तच्चाह । 'पूजायामिति वर्त्तमानइति' । 'तद्वीति' । ततश्च तदनुवृत्ताविहापि न लुडित्यादिके विषये प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः स्यान्मा भूदेवं निघातस्यैव प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थे पूजापहणमित्यर्थः । किं च अनन्तरमित्येवं तदभूदिह त्वविशेषेणेष्यते ॥

“अहो च” ॥ 'पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति' । उत्तरो योगो ऽहोयोगएव यथा स्यात्तुप्रभृतिभिर्योगे मा भूत् ॥

“शेषे विभाषा” ॥ 'असूयावचनमेतदिति' । अनाश्चर्यभूतमेव वस्त्वसूयवाश्चर्यवत्प्रतिपादयतीत्यर्थः । शेषवचनं किम् । यावता योगविभागसामर्थ्यादेव पूर्वप्रकृतेषु किंचिच्चानुवर्त्ततइति ज्ञातं तत्र चानुकूलत्वात्पूजायामित्येतन्निवर्तिष्यते, अत आह । 'पूजायामित्यस्येति' ॥

“पुरा च परीक्षायाम्” ॥ 'पुराशब्दोऽत्र भविष्यदासत्तिं द्योतयतीति' । भविष्यतो विद्योतनादेरध्ययनान्तरायभूतस्याचिरकालभावित्वं द्योतयति, तेनात्र त्वरा गम्यतइति भावः । विद्योतनादावध्ययनं धर्मशास्त्रे प्रतिषिद्धमतस्तदुपन्यासेन त्वरितमधीष्वेति गम्यतइत्यर्थः । उदाहरणे यावत्पुराणिपातयोरिति भविष्यदर्थे लट्, प्रत्युदाहरणे लट् स्मइति । 'अत्र भूतकालविप्रकर्षमिति' । भूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्वं द्योतयति । तेन नात्र त्वरा गम्यतइति भावः ॥

“नन्वित्यनुज्ञेयणायाम्” ॥ किंचित्कर्त्तुं स्वयमेवोद्युक्तस्यैवं क्रियतामित्येवं रूपोऽभ्युपगमोऽनुज्ञा, सूत्रार्थमुदाहरणेन दर्शयति । 'क'रणं प्रतीति' । उपलक्षणमेतत्, करणगमने प्रतीत्यर्थः । उदाहरणे वर्त्तमाने लट्, प्रत्युदाहरणे तु भूते ननौ पृष्टप्रतिवचनइत्यनेन, अङ्गाप्रतिलोम्यइत्यादिवत् सिद्धे इतिकरण एकनिपातोऽयमिति दर्शनार्थः, अन्यथा द्वयोःपि निपातयोरुक्तं संभाव्येत ॥

“किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्” ॥ 'अप्रतिषिद्धमिति' । अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः । 'पूर्वं किंयुक्तमिति' । तत्समीपे किमः अयमाश-

त्वात् । 'उत्तरं तु न किंयुक्तमिति' । विपर्ययात् । 'अपरेत्यादि' । न समीपे श्रुयमाणत्वं किंशब्देन संबन्धे हेतुः किं तु संशयविषयत्वं, तच्च द्वितीय-
स्याप्यस्ति अतस्तस्यापि तेन योग इत्युभयत्र प्रतिषेध इत्यर्थः । ये त्वाहुः
पूर्वं किंयुक्तमिति ते मन्यन्ते, ऽस्तु द्वयोः संशयविषयत्वं किंशब्देन तु समीपे
श्रुतक्रियाविषय एव प्रश्नो द्योत्यते, क्रियान्तरविषयस्तु प्रश्न आहोस्वि-
दित्यनेन, क्रियाप्रश्नइति चोच्यते, तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषेध इति ॥

“लोपे विभाषा” ॥ प्रकृतत्वात्किम एव लोपो विज्ञायतइत्याह ।
'किमो लोप इति' । 'क चास्येति' । शास्त्रे क्वचिदपि किमो लोप-
स्याविहितत्वान्मर्शः । न शास्त्रीयस्यैवादर्शनस्य लोपसंज्ञा किं तर्ह्यदर्श-
नमात्रस्येत्युत्तरम् । 'यत्रेति' । 'न च प्रयुज्यतइति' । अर्थप्रकरणा-
दिना गम्यमानत्वात्, उदाहरणे आहोस्विच्छब्दः पक्षान्तरप्रश्ने, स च
नान्तरेण पूर्वप्रश्नमित्यर्थात्पूर्वत्र किमर्था गम्यते तदाह । 'विनैव
किमेति' । 'प्राप्तविभाषेयमिति' । कथं पुनः प्राप्तिर्योवता किंशब्देन
योगे पूर्वा योगस्तत्राह । 'किमर्थेनेति' । 'पूर्ववत्प्रत्युदाहरणानीति' ।
तान्येव किंशब्दरहितानीत्यर्थः ॥

“एहिमन्ये प्रहासे लट्” ॥ 'एहिमन्यइत्यनेनेति' । समुदा-
याभिप्रायमेकवचनम्, अन्यथा आख्याते द्वे आङ् चापर इति बहुवचनप्र-
सङ्गः, उदाहरणे प्रहासे च मन्योपपदइत्यादिना पुरुषव्यत्ययः । 'सुष्ठु च
मन्यसइति' । भूतमर्थं दर्शयन् प्रहासाभावमाह, अत एव पुरुषव्यत्ययो
ऽपि न कृतः । 'गत्यर्थलोटा लङित्येव सिद्धइति' । आङ्पूर्वादियो
लोट्, सिपो हिः । 'अन्यत्र माभूदिति' । कान्यत्र माभूत्, वृत्तिकारेण
यत्प्रत्युदाहृतम् एहि मन्यसइत्यादि, तत्र कथं पुनरेहिमन्यइत्यनेन योग-
नियमः क्रियमाण एहि मन्यसइत्यनेन योगे निवृत्तिं करोतीत्याह ।
'उत्तमोपादानमतन्त्रमिति' । अतन्त्रत्वे कारणमाह । 'प्रहासएव
हीति' । तन्त्रत्वे नियमस्य व्यावर्त्ये न संभवेदित्यर्थः । भाष्ये तु
प्रत्युदाहरणे ऽप्युत्तम एव प्रयुक्तस्तत्रायमर्थः । एहि रथेन त्वं यास्यसी-
त्येवमहं मन्यइति ॥

“ज्ञात्वपूर्वम्” ॥ ‘ज्ञात्वित्येतदपूर्वमिति’ । अथ तिङन्तविशेषणमपूर्वत्वं कस्माच्च भवति, युक्तं चैतत्, विशेषणोऽसंख्यं योग्ये सति निमित्तिनि निमित्तस्याप्रधानस्य नहि युक्तं विशेषणम्, उच्यते । यद्यमाहो उताहो चानन्तरमित्यचानन्तरग्रहणं करोति ततो ज्ञायते निमित्तस्येवं विशेषणमिति, अन्यथा तत्राप्यपूर्वमित्यनुवृत्तेरेव केवलातिङन्तस्यानन्तर्यं लभ्यतरति किं तेन । ननु च शेषप्रकृत्यर्थे तस्यात् शेषे विभाषा, कश्च शेषः, सान्तरः शेष इति, अन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रकृतः शेषः, कथम्, अपूर्वमिति प्रकृतं सपूर्वः शेष इति ॥

“किंवृत्तं च चिदुत्तरम्” ॥ वृत्तमित्यधिकरणे क्तः, किमो वृत्तं किंवृत्तमिति, अधिकरणवाचिनश्चेति कर्त्तरि षष्ठी, अधिकरणवाचिना चेति समासप्रतिषेधे प्राप्ते ऽस्मादेव निपातनात्समासः, यदि यत्र किंशब्दो वर्तते तत्सर्वं एह्येत किमीयः कैमायनिः किंतरामित्यादेर्यद्व्यापसङ्ग इति मत्वा परिसञ्चष्टे । ‘वृत्तग्रहणेनेति’ । चिदुत्तरमित्येतत्किंवृत्तस्य विशेषणं न तिङन्तस्य, पूर्वाक्तात्सामान्यापेक्षया ज्ञापकात् ॥

“आहो उताहो चानन्तरम्” ॥ ‘अपूर्वमित्येवेति’ । अत एवेताहोयग्रहणम्, उतशब्दपूर्वत्वादाहोशब्दस्य ॥

“शेषे विभाषा” ॥ ‘कश्च शेष इति’ । बहूनां प्रकृतत्वात्प्रश्नः । ‘यदन्यदनन्तरादिति’ । प्रतिषेधस्य निमित्तभूतमाहोउताहोयग्रहणं तावदवश्यमनुवर्त्यम्, उताहोयग्रहणाच्चापूर्वमित्यप्यनुवर्तते तत्र पारिशेष्यादनन्तरापेक्ष एव शेष इति भावः ॥

“गत्यर्थलोटा लृण चेत्कारकं सर्वान्यत्” ॥ ‘गमिना समानार्था गत्यर्था इति’ । अर्थप्रदर्शनमेतत्, गतिरर्था येषामिति तु विशदः, गत्यर्थलोटा युक्तमिति योगः, पुनरर्थद्वारको निमित्तनिमित्तिभावः, लोटन्तवाच्यं हि निमित्तं लङन्तवाच्यस्य । ‘न चेत्कारकं सर्वमन्यद्वतीति’ । सर्वं चेत्कारकमन्यत्तदा निघातप्रतिषेधो न भवतीति भावः, अत्र

‘लोडन्ते च लडन्ते च यावत्किञ्चन कारकम् ।

एह्येत यदि तत्सर्वं वाच्यावाच्यविवेकतः ॥

तदेहापि तर्हि प्रोप्नोति बह्वृचः शालोम्बं पितृतांस्तव
भोक्ष्यतइति, यत्र हि सर्वं भिद्यते तत्रैव न भवितव्यं यथा वृक्षावुपन्य-
स्तयोः प्रत्युदाहरणयोः ।

न चात्र भिद्यते सर्वमभेदाच्छालिकर्मणः ।

अथायमर्थः स्यात्सर्वस्मिन्कारके ऽनन्यस्मिन्निघातप्रतिषेधो न तु
क्वचिदपि भिद्यति तदेहापि न स्यात् आगच्छ देवदत्त दाममोदनं
भोक्ष्यतइति, भिद्यते ह्यत्र कर्म तस्माद्व्याख्येयमेतत्, तत्राह । ‘यत्रैवेति’ ।
एवकारेण वाच्यव्यतिरिक्तस्य निरासो न तु सर्वस्यानन्यत्वं विवक्षितं
तत्स्पष्टीकृतम् । ‘कर्तृकर्मणी एवेति’ । एतच्च प्रत्यासत्तेर्लभ्यते, प्रत्यासत्तं
हि तत्तस्य यत्तेनैवाभिधीयते, उदाहरणेषु प्रथमतृतीययोः सर्वमनन्यत्,
द्रव्यसीत्यस्य तु निघातप्रसङ्गश्चिन्त्यो नानावाक्यत्वात्, द्वितीयचतुर्थयो-
र्वाच्यमात्रं बह्वर्गुणभूतगमनाभिप्रायं गत्यर्थत्वं प्रापणार्थस्त्वयं, तथा च ।

नीवह्योर्हरतश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

इति भेदेन गणनं कृतं, ननु च शक्तिः कारकं, सा च प्रतिक्रियं
भिद्यते, तत्कथमिहाभिव्यं कारकं, शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद-
दोषः । ‘आगच्छेरिति’ । लिङ्यं न लोट् । ‘पश्यतीति’ । लङ्यं न
लट्, प्रत्युदाहरणयोः सर्वमन्यत्, कारकशब्देनापि सूत्रे कारकव्यक्तिरेवा-
श्रीयते, तेन कर्तृकर्मत्वाभेदे ऽपि व्यक्तिभेदात्कारकभेदः, त्वं चाहं च
द्रव्याव इति, अक्रियमाणे सर्वग्रहणे यत्र वाच्यं न भिद्यते तत्रैव भवि-
तव्यम्, इह च भिद्यते वाच्यम्, एकत्रैकमपरत्र द्वयमिति निघातप्रति-
षेधो न स्यात्, क्रियमाणे तु सर्वग्रहणे यथा सिद्ध्यति तथा दर्शयति ।
‘लडन्तवाच्ये हीति’ ॥

“लोट् च” ॥ ‘शाधीति’ । शासेलोट्, सिप्, सिपो हिः, शा
हाविति शादेशः, तस्यासिद्धत्वात् कल्लत्वं धित्वम् । प्रशाधीति

प्रायेण पाठः स न युक्तः, सोपसर्गत्वेनोत्तरसूत्रविषयत्वात् । 'पृथग्योग-
करणमुत्तरार्थमिति' । उत्तरो विकृत्या लोट एव यथा स्यात् लटो मा
भूदिति ॥

“हन्त च” ॥ ‘हन्त प्रभुनजावहादिति’ । भुजेलोट, भुजो-
ऽनवद्वयत्वात्मनेपदं बहिः, टेरेत्वम् । आहुतमस्य पिच्च, एत ए, अनुदात्ते-
त्वाल्लसार्वधातुकमनुदात्तत्वं, विकरणस्वरः ।

“आम एकान्तरमामन्वितमनन्तिके” ॥ अन्तरयतीत्यन्तरं व्यव-
धायकम् । एकमन्तरं यस्य तदेकान्तरम्, उदाहरणे निघाते प्रतिषिद्धे
बाधिकमाद्युदात्तत्वं, दूरादुते चेति पुनः, भवच्छब्दस्य विभाषा भवद्-
गवदघवतामिति हत्वम्, अवशब्दस्य च ओकारः, भोभगोइत्यादिना
यत्वं, तस्य हलि सर्वेषामिति लोपः । ननु चामन्वितं पूर्वमविद्यमान-
वदिति भोःशब्दस्याविद्यमानत्वादेकान्तरता नोपपद्यते, अत आह ।
'भोइत्येतदिति' । 'तदुभयमप्यनेन क्रियतइति' । कथं पुनरप्रकृताया
असंशब्दितायाश्चैकश्रुतेः प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम्, उच्यते, नञ्च
विपक्षवचनः, अधर्मानृतादिवत्, अन्तिकविरुद्धमनन्तिकं, दूरमित्यर्थः,
तत्र चैकश्रुतिरुच्यते, ततश्च पक्षे देवदत्तेत्यादावन्तिके सावकाशमा-
मन्वितनिघातं बाधित्वा एकश्रुतिः प्राप्नोति, सा तावत्प्रतिषिध्यते,
ततोऽपवादे प्रतिषिद्धउत्सर्गभूतो निघातः प्राप्नोति सोऽपि प्रतिषिध्यते,
एकश्रुतिमात्रप्रतिषेधे हि तत्रैवायं ब्रूयात् नाम एकान्तरमिति, एवं
ह्यामन्वितमनन्तिकइति च न वक्तव्यं भवति, सोऽयमेवं सिद्धे यन्निघातप्र-
करणे इदं ब्रवीति तेन विज्ञानीमो निघातोऽपि प्रतिषिध्यतइति, केवलस्य
निघातस्यैकश्रुत्या बाधितस्य प्रतिषेधोऽनर्थक इति सामर्थ्यादुभयोः प्रति-
षेधः । ननु चैकश्रुतिरपि देवदत्ता३ आगच्छेत्यादौ सावकाशा, कथमां
भो देवदत्त इत्यादौ निघातस्य बाधिका, प्रत्युत परत्वादेकश्रुतेर्निघात एव
बाधक इति तस्यैवात्र प्रसङ्ग इति प्रतिषेधोऽपि तस्यैव न्याय्यः, तस्य च

प्रतिषेधे एकश्रुतिः स्यादेव, अत्राहुः । पदद्वयमात्रनिबन्धनत्वादन्तरङ्गे निघातः पूर्वं प्रवर्त्तते, ततो दूरात्संबोधनमधिकं निमित्तमपेक्षमाणैकश्रुतिरिति सेवानन्तरं प्राप्नोति तां तावद्बाधते पूर्वोक्तेन न्यायेन निघातमपीति सूष्ठूक्तं तदुभयमनेन क्रियतइति, यथैव तर्हि एकश्रुतिर्बाध्यते तथैव प्रुतोदात्तोऽपि बाध्येतात आह । 'प्रुतोदात्तः पुनरिति' । 'अपरेषामिति' । ते मन्यन्ते सादृश्येऽत्र नञ् न विपत्ते, अन्यथा दूरइत्येव ब्रूयादिति प्राप्तिरेव नास्ति अदूरत्वात्कथं तर्हि प्रुत उदाह्रियते अत आह । 'प्रुतोऽपीति' ॥

“यद्वितुपरं छन्दसि” ॥ 'जाये स्त्रो रोहावैहीति' । रुहेलोट्, वस्, शप्, आहुतमस्य पिञ्च, लोटो लङ्इदिति लङ्वद्वावाचित्यं हित इति सलोपः, आङ्पूर्वादिलो लोट्, सिपो हिः, एहीत्यनेन परभूतेन युक्तस्य रोहावेत्यस्य लोट् चेति प्राप्नो निघातप्रतिषेधो नियमेन निवर्त्यते, तेन स्वःशब्दाश्रयो निघातो भवति । ननु परमपि छन्दसीतिवचनात् स्वःशब्दस्य पूर्वाङ्गवद्वावाज्जायेस्वरित्यामन्वितं ततश्चामन्वितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानत्वाच्चिघातो न प्राप्नोति, प्रतिषिध्यते ऽत्राङ्गवद्वावः । अव्ययानां प्रतिषेध इति । नैवमत्राङ्गवद्वावः प्राप्नोति, उक्तं हि तत्र, 'बध्नामन्वितकारकवचनं' 'तच्चिमित्यहणं चे'ति । नहि स्वःशब्दः बध्नान्त आमन्वितकारकं तच्चिमितं वा स्वरे वाङ्गवद्वावो नाविद्यमानत्वम्, स्वःशब्दस्य रो रीति लोपो न भवति उत्वं च भवति छान्दसत्वात् । अथेदानीं रोहावेत्यनेन युक्तस्य एहीत्यस्य लोट् चेति निघातप्रतिषेधः कस्माच्च भवति, न रुहिर्गत्यर्थः, गत्यर्थोऽकर्मकेत्यत्र पृथग्यहणात्, यदि न गत्यर्थः, आरोहन्ति हस्तिनं मनुष्याः आरोहयति हस्ती मनुष्यान्, गतिबुद्धिप्रत्ययवसानार्थेति कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति, तस्मादुपरिगमनरूपव्यापारो रुहेरर्थः, गत्यर्थोऽकर्मकेत्यत्र च रुहिरहणं प्रपञ्चार्थम्, एहीत्यस्य तु निघातप्रतिषेधो न भवति, विभाषितं सोपसर्गमनुत्तममिति वचनात् ॥

“चनचिदिवगोत्रादितद्विताम्रेडितेष्वगतेः” ॥ ‘इहा’पीति’ । न केवलं तिङो गोत्रादीनीत्यत्रैवेत्यपिशब्दार्थः । तत्र हेतुस्तत्रैव प्रतिपादितः । ‘शुक्लीकरोति चनेति’ । अगतेरिति प्रतिषेधाभावादत्र निघातप्रतिषेधो भवत्येव । ‘यत्काष्ठमिति’ । शुक्लीशब्दस्य निघातो न भवति ॥

“चादिषु च” ॥ ‘तदह एह्यन्तइति’ । प्रत्यासत्तेः । ‘चादयोस-
त्व’इत्यत्र येषां यदृणं ते विप्रकृष्टाः, समुच्चयो विकल्पश्चानेकस्य धर्म इत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यति । अतः खादति चेत्यस्योपन्यासः, न त्वस्य निघातप्रसङ्गः, नानावाक्यत्वात्, खादति हेत्यादेस्तु प्रक्रमाभेदायोपन्यासः । ‘परन्तु निह्यन्तएवेति’ । प्रशब्दात्समानवाक्यगतात् पदात्परत्वात् ॥

“चवायोगे प्रथमा” ॥ ‘अगतेरिति’ । ‘पूर्वसूत्रइत्यादि’ । अत एव पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणावसर उक्तं प्रथमस्यात्र तिङन्तस्य चवायोगे प्रथमेति निघातः प्रतिषिध्यतएवेति, प्रथमेति स्त्रीलिङ्गस्य निर्वाहमाह । ‘प्रथमा तिङ्विभक्तिरिति’ । प्रथमायदृणव्यावर्त्यस्य द्वितीयादेः संभवमाह । ‘चवायोगो हीति’ ॥

“हेति चियायाम्” ॥ आचारभेद आचारोल्लङ्घनम् । उदाहरणे उपाध्याये पदात्तौ गच्छति शिष्यस्य रथेन गमनं प्रतिषिद्धम् इत्याचारभेदः ॥

“अहेति विनियोगे च” ॥ ‘नानाप्रयोजनइति’ । अनेकप्रयोजनः नियोगः प्रेषणम् । ‘पूतश्चेति’ । स पुनः चियायां चियाहेतुकः, विनियोगे प्रेषहेतुकः ॥

“वाहलोपएवेत्यवधारणम्” ॥ उदाहरणे चलोपं दर्शयति । ‘शामं चेति’ । एवमहलोपेपि द्रष्टव्यम् । तत्र प्रथमे शामकर्मकस्या-
रण्यकर्मकस्य च देवदत्त एव कर्तेति समानकर्तृकत्वं, द्वितीये तु विपर्य-
याद्यानाकर्तृकता द्रष्टव्या, अनवकृप्तिरसंभावनं, यो हि देवदत्तस्य भोजनं क्व चिदपि न संभावयति स एवं प्रयुक्ते क्वेव भोक्तृसदिति, एवै
वानियोगइति पररूपत्वं, क्व चित्तु वृत्तावेवैतत्पश्यते ॥

“चादिलोपे विभाषा” ॥ पूर्वा योग एवशब्दप्रयोगे नित्यार्थः ॥

“वैवावेति च कन्दसि” ॥ वै स्फुटार्थं समायां च, वा व प्रसिद्धौ स्फुटार्थं च ॥

“एकान्याभ्यां समर्थोभ्याम्” ॥ समौ तुल्यावर्थो ययोस्तौ समर्थौ, शकन्वादिषु दर्शनात्पररूपत्वं, निपातनाद्वा ऽन्तलोपः, परस्परं समानार्थता न तिङन्तेन असंभवात्, तिङन्तेन सङ्गताभ्यामित्ययं त्वर्थो न भवति, ववायोगे प्रथमेत्यतो योगग्रहणानुवृत्तेरेवास्यार्थस्य सिद्धत्वात् । ‘जिन्वतीति’ । जिबिः प्रीणानार्थः, इदित्वाच्चुम्, लट्तिप्शपः । ‘चाकशीतीति’ । काशना समानार्थः कशिः प्रकृत्यन्तरमस्तीत्युक्तं, तस्यैतदङ्गुलिकरूपम् । ‘एकशब्दस्य व्यवस्थार्थं चेति’ अतस्तस्यैव प्रत्युदाहरणं दर्शितं नान्यशब्दस्येति भावः । ‘व्यभिचारित्वात्तस्येति’ । एकशब्दो ह्यन्यार्थं व्यभिचरतीति । नानार्थो ह्ययमिति ह्येको गोत्रइत्यत्र दर्शितं, तत्रासति समर्थग्रहणे ऽन्यशब्देन भिचार्यस्यापि ग्रहणप्रसङ्गः । न च साहचर्यमत्र प्रकरणे व्यवस्थापकमिति निपातैर्यद्वादिङन्तेत्यत्रावेवाम ॥

“यद्वृत्ताच्चित्यम्” ॥ किंवृत्तं च विदुतरमित्यत्र किंवृत्तशब्दस्य दर्शिता व्युत्पत्तिरिहानुगन्तव्या । ‘एतच्चाश्रीयतर्कति’ । तदाश्रयणे हि यद्वाङ् यदीयं यादायनिरित्यादिभ्यः परस्य न स्यात् । ‘जुहुम इति’ । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तमेतत्, अभ्यस्तानामादिः, भीद्भीद्भुहुमदेति बोभयचापि अचीति वर्त्तते । ‘यद्वाङिति’ । यदञ्चति, किन्, विष्वग्देवयोश्चेति ढेरद्वादेशः, कथं पुनः पञ्चमीनिर्द्वैशे सति यत्कामास्ते, यद्वाङ् वायुरित्यादौ व्यवधाने भवति अत आह । ‘पञ्चमीनिर्द्वैशेय्यचेति’ । एतच्चात्तरसूत्रे ज्ञापयिष्यते । ‘याथाकाम्ये वेति’ । याथाकाम्यं यथेच्छं प्रवृत्तिर्द्वैशकालानपेक्षा, तत्र गम्यमाने वा निघातप्रतिषेधः, यत्र क्वचन यजते ॥

“पूजानात् पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः” ॥ काष्ठादिभ्य इति वार्तिके दृष्टं सूत्रावयवत्वेन पठितत्वात्तदनुरोधेन पूजनादित्येकवचनं

बहुवचनस्यानइति व्याचष्टे । 'पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य इति' । 'उत्तर-
पदमिति' । उत्तरसूत्रे तिङ्यहणादस्य च सूत्रस्य समासविषयत्वात्सुब-
न्तमिति द्रष्टव्यं, काष्ठादयश्चैते ऽद्भुतपर्यायाः पूजनवचना भवन्ति, तत्र
येषां वृत्तिविषयत्वादुत्तपर्यायत्वममातापुत्रादीनां तेष्वन्यपदेन विग्रहः ।
'काष्ठाध्यापक इति' । क्रियाविशेषणं, काष्ठशब्दे द्वितीयान्तः सम-
स्यते, कृद्योगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणेषु न भवति, धात्वर्थे प्रति
यत्कर्म तत्रैव षष्ठी, कर्तृपदेन साहचर्यात्, यो हि धात्वर्थे प्रति कर्ता तत्र
षष्ठी तत्साहचर्यात् कर्मापि तादृशमेव गृह्यते, विशेषणं तु धात्वर्थेन
समानाधिकरणत्वाच्च तं प्रति कर्म सर्वथा क्रियाविशेषणाच्च षष्ठी भवति,
अत एव मलोप इति व्रत्यते, षष्ठां सत्यां मकाराभावादनुपपन्नमेत-
त्स्यात्, कथं पुनः कर्तृप्रधाने कृदन्ते गुणभूतायाः क्रियाया विशेषणेन
संबन्धः, साधनसंबन्धवदुपपद्यते, तद्वथा ग्रामं गत इत्यादौ गुणभूताया
अपि क्रियायाः साधनेन योगः तथा विशेषणेनापि नानुपपन्नः । 'का-
ष्ठाभिरूपक इति' । आभिरूप्यं काष्ठेन विशेष्यतइति नपुंसकप्रथमान्तस्य
समासः, एवं सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तमात्रेण काष्ठादीनामन्वयाद् द्वयवा-
चिभिः सामानाधिकरण्याभावान्मयूरव्यंसकादित्वमाश्रितम् । 'समासे
चेत्यादि' । चकारोऽवधारणे, यदि समासएवैतदिष्यते कथं वार्त्तिककारे-
णोक्तं पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादियहणं मलोपश्चेति, नहि समासे तेषा-
मन्त्यो मकारः संभवति विभक्तैर्लुप्तत्वादित्यत आह । 'मलोपश्चेत्यनेना-
पीति' । कथं पुनरयं विषयोनेनाख्यायते ऽत आह । 'यत्रेति' । समासे
हि विभक्तेर्भावान्मकारो न श्रूयते अयमेव लोप इति । किं पुनः कारणमेवं
काशकुशावलम्बनेन वार्त्तिकं व्याख्यायते ऽत आह । 'असमासे हीति' । अन्ये
त्वाहुः । यदि समासएवैतदभिमतमभविष्यत्समासइत्येवावश्यत्, मलोप-
वचनात् वाक्यविषयमेवैतद्वारणमध्यापक इत्यादिकं तु रूपं यदीष्यते वि-
कल्पेन मलोपो वक्तव्य इति । 'पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्धइति' ।
पूजनस्य पूजितापेक्षत्वादिति भावः । 'अनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थमिति' ।
पूजनात्पूजितमिति सूत्रे सामान्यगतमानन्तर्यं विशेषाभावां विज्ञायतइति

भावः । कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे व्यवहितस्य प्रसङ्ग इत्याह । ‘एतदेवेति’ । ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह । ‘तथा चेति’ । ‘अनुदात्तइति वर्तमानइत्यादि’ । प्रकृतं अनुदात्तग्रहणं न लुङित्यादिना प्रतिषेधेन संबद्धमतस्तदनुवृत्तौ प्रतिषेधोऽप्यनुवर्त्तत, तत्र यद्यप्यस्य योगस्य समासविषयत्वात्तादृशो विषयो न संभवति यत्रामन्त्रितादौ निघातः प्रतिषिध्येत तथापि कुत्सने च सुपीत्यादौ उत्तरत्र प्रतिषेध एव स्यात्तस्मात्तत्रिवृत्त्यर्थं पुनरनुदात्तग्रहणम् ॥

“सगतिरपि तिङ्” ॥ ‘यत्काष्ठं पचतीति’ । येऽपि मलोप-
श्चेत्यनेन वाक्येन मलोपमाहुस्तेपि तिङन्ते परतो नैव लोपमिच्छन्ति ।
‘सगतियहयाद्गतिरपि निहत्यतइति’ । कथं, तुल्ययोगेऽत्र सहशब्दः, यत्र
तुल्ययोगे सहशब्दस्तत्र द्वयोरपि कार्ययोगो भवति, तद्यथा सपुत्रो भोज्य-
तामित्युक्ते पुत्रोऽपि भोज्यते, अपियहणं यत्र गतिर्न प्रयुज्यते तत्र केवल-
स्यापि तिङन्तस्य यथा स्यात्, गतिप्रयोगे तु द्वयोः सहैव भवति, तिङ्-
ग्रहणात्पूर्वो योगः सुबन्तविषय एव विज्ञायते ॥

“कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ” ॥ ‘पचति क्लिश्नातीति’ । कथमत्र
समानवाक्यत्वं सामर्थ्यं चेति चिन्त्यम् । ‘कर्तुः कुत्सने मा भूत्, पचति
पूतीति’ । कर्तृत्वमत्र कुत्स्यते । ‘अस्येदमयुक्तमिति’ । क्रिया तु शोभनैव
तत्र कर्तृत्वस्य विशेषणं पूतित्वं न कर्त्रा समानाधिकरणमिति दाहणमभि-
रूपकमित्यादिवचनसकत्वं । एवं द्विवह्वारण्येकवचनमेव भवति, पचतः
पूति पचन्ति पूतीति । प्रायेण पूतिरिति पुल्लिङ्गं पठ्यते । ननु क्रियाप्रधा-
नेऽस्मिन्नाख्याते साधनं कथं विशेषणेन संबन्धमप्रधानं प्रपद्यते, उच्यते ।
एकार्थीभावमापन्नं वृत्तौ यदुपसर्जनं विशेषणेन संबन्धस्तस्य नैवोपपद्यते न
हि भवति अद्वयस्य राजपुरुष इति, यस्य तु नैकार्थीभावस्तदप्रधानमपि वि-
शेषणेन संयुज्यते, यथा अद्वयस्य राजः पुरुष इति, एवं साधनं क्रियां प्रति
गुणभूतमप्येकार्थीभावाभावाद्विशेषणेन युज्यते तथा साधनप्रधानेषु क्रद-
न्तेषु क्रिया गुणभूताऽपि विशेषणेन युज्यते दाहणमध्यापक इति, यद्यैव
तर्हि साधनस्य विशेषणेन योग एवं क्रियान्तरेणापि प्राप्नोति पचति पठति
पचति दृश्यति पाचकः पठति पाचकः पश्यतीतिवत्, किं कुर्मः न ताव-

देवं दृश्यते तदेतदेवं प्रतिपत्तव्यम् ॥

भार्या स्व्यन्तरसंबन्धं पत्युर्न सहते यथा ।

स्नानादिकं तु संस्कारं स्वार्थमेवानुमन्यते ॥

तथा क्रियापि ।

विशेषणेन संबन्धं कर्तुः स्वस्यानुमन्यते ।

स्थानुरक्तं तु कर्त्तारं न क्रियान्तरगामिनम् ॥

इति । 'पूतिश्चेति' । तिबन्तः पूतिशब्द आद्युदात्तः । 'वसे-
स्तिबिति' । तिब् बाहुलकात्पूजा ऽपि भवति, बाहु'लकादेव गुणा-
भावः । तस्य निघातनिमित्तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति चित्समुपस-
हूयायते । 'विभाषितमिति' । बहूर्थं तिङन्तं विभाषा निह्न्यते, यदा
निह्न्यते तदा पूतिरन्तोदात्तः । क्रियाकुत्सने इत्यादि यदुक्तं तत्र प्रमाद-
त्वेन भाष्यपठिताभार्यां पठति । 'सुपि कुत्सनेइति' । 'मलोप इष्टोऽति-
ङीति चोक्तार्थमिति' । भाष्ये तावदयमर्थः, मलोपश्चेति वार्तिककारेणोक्ते
मलोपस्तिङि नेष्टः, दाहणं पचतीति । इत्येवं मलोपश्चेति वाक्यमुक्तार्थ-
माचार्यैरिति । वृत्तौ तु श्लोकान्तगतत्वादयं पादः पठितो न त्वरास्यो-
पयोगः कश्चित्, समासे चैतदनुदात्तत्वमिष्यत इत्युक्तत्वात् ॥

"गतिर्गता" ॥ 'अभ्युद्वुरतीति' । सर्वोपसर्गसाधारणी हरश्च-
क्रिया प्रतीयते, तामुद्विगिनिष्ट उद्वुरतीति उद्वेगोर्ध्वता विगिष्टा ऽवग-
म्यते तामभिर्विगिनिष्ट अभ्युद्वुरतीति, तत्र ।

अन्योन्यापेक्षया नास्ति गतिस्त्वं यद्यपि द्वयोः ।

क्रियां प्रति गतिस्त्वात् निहतोऽभिर्गतिर्गता ॥

'समुदानयतीति' । अत्र समुदोर्द्वयोरपि निघातः । 'अभिसं-
योद्वुरतीति' । अत्र चयाद्याम् । 'गताविति किमिति' । क्रियां प्रति
गतिर्भवति, क्रिया च धातुवाच्या, धातुश्च द्विविधः, समतिरगमिष्य,
पत्यया अपि धातोर्द्वये भवन्ति कृतस्तिङश्च, तत्र कृतान्ते समताकगतौ च
कृतस्वरयाथादिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतिर्निह्न्यतश्च, तिङन्तेपि

केवले उदात्तवति तावदुत्तरसूत्रेण भवत्येव निघातः, अनुदात्ते तु निय-
माश्रयणाच्च भविष्यति, तिङन्ते यदि भवति उदात्तवत्येव भवति,
ततश्च सगतिरेव तिङ्बुधशिष्यते इति प्रश्नः । 'आ मन्द्रैरिति' । ननु च
क्रियायोगे गतिर्भवति न चात्राहुः क्रियायोगोऽस्ति, मन्द्रशब्दस्याक्रि-
यावाचित्वादत आह । 'याहीत्येतत्प्रतीति' । ते प्राग्धातेरिति प्रयो-
गनियमो न संज्ञानियमः, ततश्च व्यवहितप्रयोगेपि गतित्वमस्त्येवेति
भावः । ननु यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति,
ततश्च याहीत्येतत्प्रति गतित्वेन मन्द्रं प्रत्यगतित्वादप्रसङ्गः, इहापि तर्हि
न प्राप्नोति अभ्युदुरतीति, उदं प्रत्यगतित्वात्मा भूदुदं प्रति गतिः समु-
दायं तु प्रति गतिर्भवति उदा विशिष्टा हि क्रिया अभिना विशेष्यते,
आ मन्द्रैरित्यत्रापि मन्द्रादिकरणकमिन्द्रकर्तृकं यानमाहा विशेष्यत-
इति समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रत्याहो गतित्वाच्चिघातः प्राप्नोति, न
प्राप्नोति, पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन, आयाने हि मन्द्रादेः
साधनत्वं मन्द्रैर्हरिभिरायाहीति न तु याने, ततश्च न समुदायं प्रत्याहो
गतित्वमिति नास्त्येषाच प्रसङ्गस्तत्राह । 'तस्येति' । नहि परनिमि-
त्तानुपादाने यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति गम्यते, ततश्च वस्तुतो
गतित्वाश्रयो निघातः स्यादिति मन्यते, यदि पुनः पदस्येत्यधिकारात्स-
मर्थपरिभाषोपस्थानाद्येन गतेः सामर्थ्यं तं प्रति गतेरिति चिन्तायेत
तदा शक्यं गतावित्यवक्तुं, यदाह गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणानर्थक्यं, तिङ्बु-
धधारणाच्छन्दोऽर्थमिति चेन्नगतित्वादिति ॥

“ तिङि चोदात्तवति ” ॥ उदाहरणे निपातैर्यद्वदीति निघात-
प्रतिषेधात्तिङन्तमुदात्तवत्, तिङ्बुधहणं किमर्थं, तिङन्ते यथा स्यात्
मन्द्रशब्दे मा भूत्, आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि, मन्द्रशब्दो एकप्रत्ययान्तो
ऽन्तोदात्तः, ननु च यत्क्रियायुक्ता इति ध्वनान्नतिशब्दः पित्रादिशब्द-
वत् सम्बन्धिशब्दत्वात् स्वसंबन्धिनमाक्षिपतीति क्रियावाचिन्येवोदात्त-
वति भविष्यति कृदन्ते चातिप्रसङ्गाभावः पूर्वसूत्रे ऽवोक्तस्तस्माच्चाप्यस्ति-
ङ्बुधहणेनेत्याशङ्क्याह । 'तिङ्बुधहणमिति' । परिमाणमियत्ता, परिमाणा-
व-

त्वमेव स्पष्टयति । ‘अन्यथा हीति’ । अक्रियमाणे तिङ्यहणे धातुरेव क्रियावाचित्वाद्गतिसंज्ञानिमित्तमिति तत्रैवोदात्तवति निघातः स्यात् तु प्रत्यये, तिङ्यहणात् प्रकृतिभागं प्रति गतेः प्रत्ययोदात्तत्वेनाप्युदात्तवति तिङन्तमात्रे भवति । ‘धातुमेव प्रति गतिसंज्ञेति’ । यस्य क्रिया यत्क्रियेति षष्ठी, समासः, अन्यत्र्यतिरेकाभ्यां यस्य वाच्या क्रिया तं प्रतीत्यर्थः, धातोरेव चासौ वाच्येति तमेव प्रति गतित्वम् । ‘आमन्ते तर्हि न प्राप्नोतीति’ । ननु चाक्रियमाणेऽपि तिङ्यहणे नैवामन्ते प्राप्नोति, यदा हि तिङन्तेऽपि प्रत्ययोदात्तत्वेनोदात्तवति न स्यादिति स्थितं तदा का वार्ता आमन्ते, तत्किमुच्यते आमन्ते तर्हीति, एवं तर्ह्ययमत्रार्थः, यदि तिङ्यहणाद्व्याप्तात्प्रकरोतीत्यादौ भवति तर्हि तस्यामन्तेऽभावात् प्राप्नोति, तस्माद्व्या क्रिया यत्क्रियेति कर्मधारय आश्रयणीयः, एवं हि क्रियालक्षणमर्थं प्रति गतित्वं तत्रार्थं कार्यस्यासंभवात्तद्व्यतिरिक्तं कार्यं विज्ञायमानं क्रियाप्रधाने सर्वत्र सिध्यतीति, अनन्तरोक्तं चोक्तं पदविशेषे व्यवस्थापयितुमाह । ‘अत्र केचिदिति’ । अत्र पदे गतिकारकोपपदानामित्यस्यायमर्थः, गत्यादीनामविशेषेण समासो भवति कृद्विस्तु प्राक् सुबुत्पत्तेरिति । ‘अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वइति’ । गतिकारकोपपदादित्यत्र प्रपञ्चतिदेश्यादर्थं कृद्वहणं स्थितं न प्रत्याख्यातमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैवात्र प्रसङ्ग इति मन्यते । ‘अक्रियमाणेऽपि तिङ्यहणइति’ । यथा वा क्रियमाणे तिङ्यहणे उदात्तवत्त्वे सति निघातः सिध्यति तथा ऽनन्तरमेवोक्तम् । ‘अथ तद्वन्तस्येति’ । यथायं पक्षः संभवति यश्चात्र पदे दोषस्तत्सर्वं गतिकारकोपपदादित्यत्रैवोक्तम् । ‘येषां स्थित्यादि’ । कुगत्यादीनां कृदन्तेनैव तत्रापि प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यर्थः । ‘तदर्थं यमः कर्त्तव्य इति’ । तत्रायं यमः, तिङ्यहणं न करिष्यते, या क्रिया यत्क्रियेति वाश्रयिष्यतइति ॥

“आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत्” ॥ किमिदमविद्यमानवदित्याह । ‘तस्मिन्वतीत्यादि’ । तत्र तस्मिन्वति यत्कार्यं तत्र भवतीत्यत्रोदाहरणमाह । ‘आमन्विततिङ्निघातेति’ । असति च यत्कार्यं तद्व्यती-

त्यत्रोदाहरणमाह । 'पूजायामित्यादि' । 'आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्त्तव्य-
इति' । असति पूर्वशब्दे आमन्त्रितमविद्यमानवदित्युच्यमाने स्वस्याद्यु-
दात्तत्वेपि षाष्टिके कर्त्तव्ये ऽविद्यमानवत् स्यात्, क इदानीं तस्याव-
काशः, यत्राविद्यमानवद्भावः प्रतिषिध्यते, विकल्प्यते वा, तथा ऽशादा-
दावित्यधिकारात्पादादिरप्यवकाशः उच्यते नो अधसु ह वा व्युच्छन्न-
नस्भावो ह्यत्राविद्यमानवद्वावाभावादेव भवति, इदं त्वा वृषभं वयं, त्वा-
देशो भवति, एवं तु इन्द्र पिव तुल्यं सुतो मदाय, इन्द्र पिव वृषभूतस्य
वृषभः, अग्ने याहि शस्त्रिभिः, वायो याहि शिवादिव इत्यादौ तिङ्गि-
घातः प्राप्नोति । कर्त्तव्योऽत्र यत्र, उक्तं हि पुरस्तात् । आपादपरिसमाप्ते-
रपादादावित्यधिकार इति, यस्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् देवदत्त पद्म-
सीत्यत्र पद्मसीत्येतदपेक्षया देवदत्तशब्दस्य पूर्वत्वमस्तीत्याविद्यमानवत्त्वे
सति आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं न स्यादित्यत आह । 'पूर्वत्वं चेति' । पूर्व-
शब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद्यं प्रति पूर्वत्वं तत्कार्यं प्रत्येवाविद्यमानवत्त्वं न
स्वकार्यं प्रति तेन नायं दोष इत्यर्थः । कार्यशब्देनैतद्वर्णयति । अविद्यमा-
नवत् कार्यमत्रातिदिश्यते, तत्र पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्देन परस्य कार्यं
कर्त्तव्यइत्येतावदाश्रीयते, न तु परं प्रत्यविद्यमानवत् पूर्वं तु प्रति
विद्यमानवदित्यर्थ इति स्यात्, इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वतीत्यत्र गङ्गेश-
ब्दस्य यमुनेशब्दं प्रत्येवाविद्यमानवत्त्वं न मेशब्दं प्रतीति व्यवधानाद्य-
मुनेशब्दस्य निघातं प्रति मेशब्दो निमित्तं न स्यात्, यथापदर्शिते त्वर्थे
परस्य कार्यं कर्त्तव्य इत्येतावत्तत्कार्यं स्वनिमित्तमन्यनिमित्तं वेति विवे-
चाभावान् मेशब्दापेक्षेपि निघाते गङ्गेशब्दस्याविद्यमानवत्त्वं सिध्यति,
तदेतत् स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते चेत्यत्र सूचितं, तदेवमुक्तं दर्शयति ।
'इहेत्यादि' । गङ्गेशब्दोऽविद्यमानवत्त्वात्स्वयं निमित्तं न भवतीत्येता-
वत्, न तु मेशब्दस्य निमित्तभावं प्रतिषण्णातीत्यर्थः, परं प्रत्यविद्यमान-
वद्भवतीत्याश्रीयमाणे हि तथा स्यात्, ननु वत्करणमन्तरेणापि गोतो-
बिदित्यादावतिदेशो दृश्यते तत्किमत्र वत्करणेन । नन्व'सति वत्करणे

पूर्वमामन्त्रितमविद्यमानमित्युच्यमाने 'पूर्वस्यामन्त्रितस्य निवृत्तिः स्यात् ।
नैष दोषः । अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगादनिवृत्तेऽर्थे शब्दनिवृत्त्यभावात्,
अथापि परप्रयोगो भवतु पूर्वप्रयोगो मा भूदित्यर्थः कल्पेत तथापि राज-
दन्तादिषु परमामन्त्रितं वेति वक्तव्यं स्यात् परमेशामन्त्रितं भवति न पूर्व-
मित्यर्थः, तदेवमन्तरेणापि वतिमतिदेशः सिद्धः, इदं तर्हि प्रयोजनं
स्वाश्रयमपि यथा स्यात् आं भो देवदत्त आम एकान्तरमामन्त्रितमन-
न्तिकइत्येकान्तरता यथा स्यात्, एकवचनान्तं ह्युत्तरसूत्रस्य विषयः
बहुवचनान्ते तु विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति पक्षे निघात-
प्रसङ्गः, यद्यप्यातिदेशिककार्याविरुद्धं स्वाश्रयमतिदेशेष्वसत्यपि वत्क-
रणे भवति इह तु वत्करणाद्व्याप्तिरुद्भूतमपि क्वचित्प्राप्यते अविद्यमान-
वत्स्वविरोधिनी ह्येकान्तरता व्याख्यानाच्चातिप्रसङ्गे नोद्भावनीयः ॥

“नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्” ॥ द्वौ नञौ प्रकृत-
मर्थे सूचयत इत्याह । ‘किं तर्हि विद्यमानवदेवेति’ । ‘माणवकजटिलका-
ध्यापकेति’ । अत्र जटिलशब्दे माणवकशब्दापेतया विशेषवचने ऽध्या-
पकशब्दापेतया तु सामान्यवचन इति द्वयोरप्यविद्यमानवत्त्वं न भवति,
पूर्वस्येत्यादिना प्रतिषेधस्य फलं दर्शयति । ‘देवदत्तयज्ञदत्तेति’ । सामा-
न्यवचनं विशेषवचनापेतमिति वक्ष्यत्युत्तरसूत्रे, ततश्च यथा यज्ञदत्तशब्दः
समानाधिकरणो न भवति एवं पूर्वामन्त्रितार्थगतविशेषाकारवचनोपि न
भवतीति देवदत्तशब्देऽपि सामान्यवचनो न भवति, तस्माद्व्युक्तविकलत्वा-
च्चिन्त्यमेत् । ‘एवं ह्युक्तमिति’ । तैत्तिरीयके ब्राह्मणे सहस्रतमो प्रकृत्य
इहे रन्ते ऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विशुते एतानि ते अग्निये
नामानीति, वृत्तौ त्वन्यथा पाठः शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः ॥

“विभाषितं विशेषवचने” ॥ बहुवचनमिति वार्तिके दर्शनात्
प्रतिपत्तिं, शरणत्वेन प्राप्तिः शरणं, तत्र साधवः, शरण्याः, शरणशब्दे हि

१ कुतश्चित्पूर्वमामन्त्रितं न प्रयोक्तव्यकृत्यर्थः स्यादिति, तच्च । अद्यप्यमर्थोभिप्रे-
तस्वाद्यादन्तादिषु परमामन्त्रिते वेत्येव ब्रूयात्, न चापाठादावित्यनुवर्तते, यद्येवं
तथाप्याम एकान्तरमन्त्रितमनन्तिके इति इ. पु. पा. ।

२ सामर्थ्यादिति इ. पु. पा. ।

शरण्येपि दृश्यते, शरणं भवन्तमतिकारुणिकमिति । शर्मण्या इति पाठे शर्मणि साधवः शर्मण्याः । 'सामान्यवचनाधिकारादेवेति' । सामान्यस्य विशेषणपेक्षत्वात् प्रति सामान्यमित्येतद्वति, तस्मान् विशेषवचन एव भविष्यति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यामष्ट-

मस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

“पूर्वत्रासिद्धम्” ॥ ‘पूर्वत्रासिद्धमित्ययमधिकार इति’ । यदि तु स्वतन्त्रे विधिः स्यात् ततो वक्तव्यमात्रस्य त्रिपादीलक्षणसमुदायस्य पूर्वत्र सपादसप्ताध्यायीलक्षणे समुदाये ऽसिद्धत्वमुक्तं स्याच्च तु त्रिपाद्यां पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वमापादितं स्यात्ततश्च गुडालिखमान् गोधुङ्मानित्यादौ ठत्वघत्वादेरसिद्धत्वाभावाज्ज्ञेय इति मतुपो वत्वप्रसङ्गः, तस्माच्च विधिः, अथ परिभाषा स्यात्, सर्वत्रैवाष्टाध्यायां पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वात् तेन तैः तस्येत्यादाविनादिषु कर्तव्येषु त्यदाद्यत्वस्यासिद्धत्वादकारान्तनिमित्ता इनादयो न स्युस्तस्मादधिकारः, एवं सति यदनेन संपादितं भवति तदुद्देश्यति । ‘तत्रेति’ । तत्राधिकारे सतीत्यर्थः । अधिकारे हि त्रिपादीगतानामप्यविशेषेण सपादसप्ताध्यायीगतान्यत्यसिद्धत्वं त्रिपाद्यां च पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वं सिद्धति, विधौ तु नैतावत्संपादयितुं शक्यं त्रिपाद्यां पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वानापादनात्, परिभाषायां च नैतावति पर्यवस्यति सर्वत्र प्रसङ्गात्तस्मादधिकारत्वादेतावत्संपादये, एतावदेव च संपादयतइत्यर्थः, न चैवमत्र धर्मितव्यं येयं सपादसप्ताध्यायी अनुक्रान्तेत्यनेन विधिरूपेण प्रवृत्तिर्दर्शिता, इत उत्तरमित्यादिना त्वधिकाररूपेण, ततश्च शेष इति वल्लक्षणं चाधिकारश्चेति । निष्प्रयोजनत्वादधिकारोयमित्युक्तत्वाच्च, किं हि नामाधिकार एवास्मिन्न सिध्यति यदर्थो विधिराश्रीये, सप्तानामध्यायानां सामाहारः सप्ताध्यायी, सपादा चासौ सप्ताध्यायी चेति कर्मधारयः, सपादेति टावन्तपाठे त्वसमासः, उत्तरउत्तरो योग इति पाठः, वीप्सायां द्विवचने सुबुकोऽसंभवात् । अत्राध्यायग्रहणेन योगग्रहणेन च शास्त्रासिद्धत्वमाश्रीयतइति दर्शयति, एतच्च पूर्वत्रेति वचनात्प्रत्यते, शास्त्रस्य हि

मुख्यं पूर्वत्वं संनिवेशविशेषयोगित्वात्, कार्यस्य तु शास्त्रद्वारकमौपचारिकं,
नहि मुख्ये संभवति गौणस्य ग्रहणं युक्तं, कथं पुनरुच्चरितं शास्त्रमसिद्धमि-
त्युच्यते न हि वचनशतेनापि सिद्धमपि असिद्धं भवति अत आह । 'सिद्धकार्यं
न करोतीत्यर्थ इति' । वचनादतिदेश आश्रीयतइत्यर्थः, शास्त्रस्यासिद्ध-
त्वमाश्रीयते न कार्यस्येति दर्शितं, तत्र प्रयोजनमाह । 'तदेतदिति' ।
यदिदं शास्त्रविषयमसिद्धवचनं तदेतदित्यर्थः, आदेशो लक्षणं निमित्तं यस्य
कार्यस्य तस्य प्रतिषेधार्थं, मुत्सृज्यते आदेशेन निवर्ततइति उत्सर्गः,
स्थानी, स लक्षणं निमित्तं यस्य तस्य भावः प्रवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं
चासिद्धवचनं, कार्यसिद्धत्वे तूत्सर्गलक्षणस्य भावो न सिध्यति, तत्रादेश-
लक्षणप्रतिषेधस्योदाहरणमाह । 'अस्मा उदुरेत्यादि' । आयावोः कृतयो-
लोपः शाकल्यस्येति लोपः । 'व्यलोपस्यासिद्धत्वादिति' । शास्त्रद्वारकं
व्यलोपस्यासिद्धत्वं, यदा हि पूर्वं शास्त्रसंनिधौ परशास्त्रमसिद्धं तदा तत्प्र-
तिपादितं कार्यं सुतरामसिद्धं भवति, उत्सर्गलक्षणभावस्योदाहरणमाह ।
'अमुष्माइति' । अत्रासत्यासिद्धत्वे परत्वाददसो ऽसेर्दादु दो म इत्युत्वे
सत्यत इति स्मायादयो न स्युः, असिद्धत्वे तु पूर्वे स्मायादयः पश्चा-
दुत्वमिति सिद्धमिष्टम् । 'उत्वस्येति' । उत्वशास्त्रस्येत्यर्थः । शुष्किकेत्या-
दिश्लोकः, अत्र निदर्शनमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते, निदर्शनमुदाहरणदि-
गित्यर्थः, मतोर्वत्वे कर्तव्ये कलां जशो ऽन्तइति जशत्वे ऽसिद्धे सति गुह-
लिणमानिति दर्शनम् । 'न कोपधाया इति पुंषद्भावप्रतिषेधो न भव-
तीति' । कोपधप्रतिषेधे तद्वितषुषग्रहणमित्येतदनाश्रित्येदं प्रयोजनमुक्तम् ।
'तामिमामिति' । त्रायो म इति निष्ठातकारस्य मत्वं, ततो ऽत इजिति
इजन्तादत इनिठनावितीन् तदन्ताद्वा मतुप् । 'वहेरित्यादि' । वह प्रा-
पणे, निष्ठा. संप्रसारणं, हो ठः, भवस्तथोधाधः, छुत्वं, ठो ठे लोपः, वृलोपे
पूर्वस्य दीर्घोऽणः, ऊठ इति स्थिते णिचि टिलोपः, लुह्, ज्ञेत्वंह । 'इत-
इत्येतद् द्विरुच्यते इति' । अत्रादेर्द्वितीयस्येतिवचनात्, ततो हलादिः शेषः,
कुहोश्चुरिति चुत्वं इकारस्य भकारः, तस्याभ्यासे चर्चति जखं जकारः,
अद्याच सन्त्यज्ञुनीतीत्वं कस्माच्च भवति तत्राह । 'अनलोपरति वच-

नादिति' । कथं पुनरौजिठदिति भवतीत्यत आह । 'चौजिठदित्येत-
त्त्विति' । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्येतत्त्वित्वा न प्रवर्तते अनित्यत्वात्,
अनित्यत्वं चोभौ साध्यास्येति वचनाद्विज्ञापते, अन्यथाऽनितेरिति गत्ये
कृते तस्य सिद्धत्वात्सह यकारेण द्विर्वचने सति सिद्धं स्यात्प्राणिनिष-
तीति । 'गुडलिप्मानिति' । गुडं लेठीति क्लिप्, तदन्तान्मतुप्, ठस्वज-
श्त्वयोः कृतयोर्यरोऽनुनासिकत्वे तद्विते भाषायां नित्यवचनमिति
यकारः । 'बष्ठीनिर्द्वैशा इति' । संयोगान्तस्य लोप इत्यादयः, पञ्चमी-
निर्द्वैशाः इत्वादङ्गादित्यादयः । सप्तमीनिर्द्वैशाः क्लो क्लीत्यादयस्ते-
षाम् । 'असिद्धत्वं न भवतीति' । यदि स्यात् संयोगान्तस्य लोप इत्यत्र बष्ठी
स्थानेयोगेत्येतस्याभावात्तच्छेषस्यालोन्त्यस्येत्यस्याप्रवृत्तेः सर्वस्य पदस्य लो-
पप्रसङ्गः, इत्वादङ्गादित्यत्राप्यनियमेन दिक्कुब्जाध्याहारात्पूर्वस्य परस्य च
लोपप्रसङ्गः क्लो क्लीत्यत्राप्यौपश्लेषिकोऽधिकरणे सप्तमी विज्ञाप्येति
पूर्वपरयोरविशेषेण प्रसङ्गः, सत्सप्तमीविज्ञाने तु व्यग्रहितस्यापि प्रसङ्गः, कथं
पुनः पूर्वासु परिभाषासु कर्तव्यासु तेषामसिद्धत्वं न भवत्यत आह ।
'कार्यकालं हीति' । 'संज्ञापरिभाषमिति' । समाहारद्वन्द्वः । अयमभि-
प्रायः ॥

संज्ञाः परार्था अत्यन्तं परिभाषाश्च तद्विधाः ।

न स्वातन्त्र्येण तास्तस्मात्कार्यावगतिहेतवः ॥

अनेकस्य प्रधानस्य शेषभूता भवन्त्विति ।

इताः केवलमाचार्यः पृथग्देशा उपादिशत् ॥

विधिवाक्यैस्तु संहृत्य यत्र तत्र स्थितैरपि ।

बोधयन्त्यः स्वकार्याणि नैकपूर्वाः परा इमाः ॥

इति । यदि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं विप्रतिषेधे परमित्येवापि परि-
भाषात्रोपतिष्ठेत, ततश्च विस्फोर्यप्रवगोर्यमित्यत्र गुणं बाधित्वा परत्वात्
हलि चेति दीर्घत्वं स्यादित्यत आह । 'विप्रतिषेधे परमित्येषा त्विति' ।
एषा तु न प्रवर्ततइति संबन्धः, मध्ये हेतुर्येनेति, विप्रतिषेधो हि तस्या
निमित्तं, कश्च विप्रतिषेधः, द्वयोस्तुन्यबलयोरैकस्मिन्विषये त्वं चाहं चेति

प्रवृत्तिपसङ्गः, न चायमत्र संभवति, तस्माच्चिमित्ताभावाच्च प्रवर्तत इत्यर्थः,
यद्येवमपवादोऽपि परः पूर्वमुत्सर्गं न बाधेतात् आह । ‘अपवादस्येति’ ।
यद्यपवादस्यासिद्धत्वादुत्सर्ग एव स्यादपवादविधानं व्यर्थं स्यात् ॥

“नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति” ॥ अत्र सूत्रे उत्तरसूत्रे
च कार्योपादानात्कार्यं कार्यस्यासिद्धत्वमुच्यते, कृतीत्येतत् संभवव्यभि-
चाराभ्यां तुग्विधिनैव संबध्यते, विधिशब्दे भावसाधनः कर्मसाधनश्च,
तत्र भावसाधनानां त्रयाणां कर्मसाधनस्य चैकस्यैकशेषः, भिवार्थानामपि
सङ्ख्यायामेकशेषवचनात्, विधिश्च विधिश्च विधयः, ततो बहुवचना-
न्तेन विधिशब्देन सुबादीनां द्वन्द्वस्य षष्ठीसमासः, सर्वत्र च शेषलक्षणा
षष्ठी, तत्र सुव्विधौ शेष एव शेषः, इतरेषु तु कर्म शेषत्वेन विवक्षितं
तदिदमुक्तम् । ‘विधिशब्देऽयमित्यादि’ । ‘संबन्धसामान्यशृङ्खलान्ते-
नेति’ । संबन्धसामान्यमुच्यते षष्ठा तदन्तेनेत्यर्थः, सामान्यशब्देन
स्थानेयोगव्यवच्छेदः, कथं पुनः षष्ठी स्थानेयोगेतिपरिभाषायां सत्यां
सामान्यवचनता लभ्यते । उच्यते । नात्र सुपः स्थाने किञ्चिद्विधीयते किं
तर्ह्यनुवादोऽयं, सुपो यो विधिस्तत्रेति, अनुवादे च परिभाषा न प्रव-
र्तते, उदीचामातः स्थाने इति स्थानेयद्वयल्लिङ्गात्, संबन्धसामान्यवचन-
शृङ्खलान्तेनेति यदुक्तं तत्र प्रयोजनमाह । ‘सुपां स्थान इत्यादि’ । ‘सर्वो-
ऽसौ सुव्विधिरिति’ । सर्वस्य सुप्संबन्धित्वात्सुब्रह्ममेव चेदं विधियद्वयं कृतं
स्वरादिषु तु नार्थः तेन यथा न मुने इत्यत्र नाभावे कर्तव्ये इत्यर्थो
भवति तथा स्वरादिषु कर्तव्यव्यवस्थितो भविष्यति, द्वन्द्वान्तरस्य तु प्रत्येकं
संबन्धो दुर्निवार इति भावसाधनत्वमङ्गीकृतं, सुव्विधिस्वरसंज्ञातुग्वि-
त्युच्यमाने तु न किञ्चिद्व्यवसाध्यम् । ‘राजवतीति’ । मतुवन्तादुगित-
श्चेति ङीप्, राजशब्दः कनिन्पत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । ‘पञ्चार्थमिति’ ।
दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः, तत्र नलोपे कृते पूर्वपदमवर्णान्तं वात-
मिति स्वरः प्राप्तोऽसिद्धत्वाच्च भवति, समासोदात्तत्वमेव भवति ।
‘पञ्चदशीति’ । समाहारद्विगुः । ‘नलोपस्यासिद्धत्वात् ष्वान्ता
वङिति षट्संज्ञा भवतीति’ । एतच्च यत्तत्रोक्तमन्तपदस्यौपदेशिकप-

तिपत्त्यर्थमिति तदनाश्रित्योक्तं द्रष्टव्यम् । 'न षट्स्वसादिभ्य इति टाप्प्रतिषेधो भवतीति' । अत्र हि नान्तत्वात् पूर्वे ङीप् प्राप्नोति निषिध्यते, ततो जश्शसोर्लुकि नलोपे चाकारान्तत्वादाप्प्राप्तः सोऽपि निषिध्यते, स्त्रियां यदुक्तं तच्च भवतीति सामान्येन निषेधविधानात् । 'तदेतत्प्रयोजनं कथं भवतीति' । पात्तिकत्वं प्रयोजनस्य दर्शयितुं प्रश्नः । केषां चिद्वर्शनमनारभ्य कार्यविशेषमादौ तावत्संज्ञा क्रियते ततो यस्यां दद्यायां यत्कार्यं प्राप्तं तत्क्रियते लोकवत्, तद्वथा लोके दशम्यामु-
 त्स्थितायां पुत्रस्य नाम दधातीति सङ्कृततया संज्ञया सर्वाणि कार्याणि क्रियन्ते न तु प्रतिकार्यं नाम कुर्वन्ति तद्वदिति, अयं च यथोद्वेशं संज्ञा-
 परिभाषमिति पक्षः, कार्यकालपक्षे तु तेनतेन विधिवाक्येनैककथतापक्षेन संज्ञासूत्रेण संज्ञा प्रणीयतइति प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिः, तत्रादौ दर्शनं जश्शसोर्लुगर्थो या संज्ञा तथैव टाप्प्रतिषेधस्यापि सिद्धत्वाच्चेदं प्रयोजनं द्वितीये तु पक्षे भवति प्रयोजनमित्याह । 'यदि प्रतिकार्यमिति' । कथं तदा प्रयोजनमित्याह । 'या हीति' । 'जश्शसोर्लुगर्थेति' । उपलक्षण-
 मेतत् ङीप्प्रतिषेधार्थेत्यपि द्रष्टव्यम् । 'स्त्रीप्रत्ययस्येति' । टाप् इत्यर्थः, अथ प्रथमे पक्षे न कर्तव्यं संज्ञायहणम्, इह हि दण्डिगुप्तौ गुप्तदण्डि-
 नाविति नलोपे कृते दण्डिशब्दस्य घिसंज्ञा प्राप्नोति ततश्च तस्यैव पूर्वनिपातः स्यात्, नलोपस्यासिद्धत्वाद्धि संज्ञाया अभावादनियमः पूर्व-
 निपातस्य भवति । 'अत्र केचिदित्यादि' । सुपः संनिपातेन नलोपः स यदि तुक्तं प्रवर्त्तयेत तत्संनिपातं विहन्त्यात्, कथं पुनः संनिपातस्य विघातः यावता पूर्वान्तस्तुक् स तुग्यहणेन रक्षते, सत्यं, ह्रस्वमात्रभक्त-
 स्तुगित्याश्रित्येदमुक्तम् । 'बहिरङ्गलक्षणत्वेन वेति' । बहिर्भूतविभक्त्य-
 पेतो नलोपोऽन्तर्भूतक्रियपक्षे तुक्त्यसिद्धो भवतीत्यर्थः । 'परिभाषाद्वय-
 स्याप्यनित्यत्वं ज्ञापयितुमिति' । तत्र संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्व-
 चायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घत्वं भवति, बहिरङ्गपरिभाषायास्त्वनित्यत्वा-
 देषा द्वे इत्यत्र विभक्त्याश्रयं त्यदाश्रयं बहिरङ्गमपि प्रातिपदिकाश्रये टापि न सिद्धं भवति । 'वृत्रहच्छत्रमिति' । नात्र संनिपातलक्षणो नलोपः

नापि नलोपस्य बहिरङ्गत्वं तुकोपि छकारापेक्षत्वात् । 'राजीयतीति' ।
क्यचि चेतीत्वम् । 'राजायतइति' । अङ्गत्सार्वाधातुकयोरिति दीर्घः ।
'राजाश्च इति' । अङ्कः सवर्णो दीर्घः ॥

“न मु ने” ॥ मु इत्यधिभक्तिको निर्देशः, । 'घिलक्षणे नाभावो-
न स्यादिति' । यद्येतच्चारभ्येतेति शेषः । अनेन सूत्रारम्भस्य प्रत्येकानमु-
क्तम् । 'कृते तु नाभावइत्यादि' । यद्यत्र दीर्घत्वं स्यात् भाव्यमानोष्पु-
कारः सवर्णान् गृह्णातीति यथा ऽमूभ्यामित्यादौ दीर्घस्य स्यानिनो
दीर्घाकारो भवति तथात्राप्याकारस्य दीर्घाकारः स्यात्, ततश्च ह्रस्वसं-
निपातकृते नाभावस्तं विहन्यादिति भावः । अत्र चोदयन्ति, मुभावस्य
सिद्धत्वात्किल दीर्घप्रसङ्गश्चेद्व्यते तत् किं मुभावमपश्यद् दीर्घशास्त्रं घिल-
क्षणे नाभावमपि न पश्यति, वृत्तादिशब्दस्यानीयं ह्येतद्दीर्घशास्त्रं प्रति
ततश्च यत्रादेर्भावात्कथमत्र दीर्घप्रसङ्ग इति । अत्राहुः । प्रयोगे
तावचाभावः श्रूयते शास्त्रमपि तस्य सिद्धकायङे पठितं केवलं तच्चिदा-
नभूतं मुभावमेव दीर्घशास्त्रं न पश्यति तन्मा द्राक्षीवाभावं तावत्य-
श्यति ततश्च दीर्घत्वं प्रवर्त्तयेदिति । 'अथ वेति' । यथा कश्चित्कुशल-
मतिः किं जातीयो धावति किं वर्णा धावतीत्येकेनानेकेन वा पृष्टस्मन्नेन
प्रतिवक्ति श्वेतो धावतीति, तथात्रापि योगद्वयमेतत् तत्रैकं ने कर्तव्ये
मुत्वस्यासिद्धत्वं निषेधति, अपरं ने परतो यत्प्राप्तं तत्र, तदिदमुक्तम् । 'उभ-
यार्थमिति' । 'तन्नेषेति' । साधारणं भवेत्तन्त्रं यथा तुल्यकक्षयोर्भुञ्जानयोः
प्रदीपः, इह तु साधारणप्रत्ययस्मन्त्रम् । इदानीमेकस्मिन्नेव योगे यथोभयं
साध्यते तथा दर्शयति । 'अथ वेति' । 'अर्थोत्संगृहीतमिति' । वृद्ध-
कुमारीवाक्यवत्, तद्वथा वृद्धकुमारीन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति सा वरम-
वृणोत् पुत्रा मे बहुवीरवृत्तमत्रं कांस्यपात्रां भुञ्जीरचिति, एतिरेव तावदस्या
न भवति कुतः पुत्राः कुतो, भावः कुतो धान्यम् । अनेनैव सत्त्वेकवाक्येन
पतिः पुत्राः गावो धान्यमिति सर्वं वृत्तं भवति तद्वदत्रापि ने परतो यत्कार्यं
तत्र कर्तव्ये मुभावस्यासिद्धत्वस्य प्रतिषेधं ब्रुवता नाभावेपि कर्तव्ये ऽर्थांस्सु-
त्वस्यासिद्धत्वं प्रतिषिद्धं भवति । 'एकादेकस्वरो ऽनङ्ग इति' । एकादेक-

स्वरे चत्वारि दर्शनानि, उदात्तानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यतः स्वरितोऽभिनिर्वृत्तस्य स्थाने एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यनेनोदात्त गुणादेशः क्रियत इत्येकं दर्शनं, तथैवाभिनिर्वृत्तएकादेशस्वरे स्वरितगुणमात्रस्योदात्तमात्रं विधीयत इति द्वितीयं दर्शनं, तृतीयं तु दर्शनमेकादेश उदात्तेनोदात्त इति परिभाषा एकादेशविधिषूपतिष्ठते, तत्रायमर्थो भवति, आद्रुणो भवति उदात्तानुदात्तयोस्त्वाद्रुण उदात्त इति, एवं सत्येकादेशो विधीयमान एवोदात्तो भवति, चतुर्थदर्शनमुदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितगुणः प्राप्त उदात्तो भवतीति । तत्र येन नाप्राप्तिन्यायेन स्वरितस्थापवाद उदात्तविधिः संपद्यते, तत्र परिभाषापक्षे सिद्धमुदात्तत्वमयादिषु । इतरेषु तु पक्षेषु असिद्धत्वे प्राप्ते सिद्धत्वमुच्यते, आन्तर्यतोऽयादेश उदात्तो यथा स्यादिति, अन्यथा स्वरितः स्यात् । 'कुमार्या इदमिति' । कुमारशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, तस्माद्द्वयसि प्रथम इति ङीप्, यस्येति चेति लोपः, अनुदात्तस्य च यज्ञोदात्तलोप इति ङीप् उदात्तत्वं चतुर्थ्येकवचनं, कुमारी ए इति स्थिते आण्णव्या इत्याट् यणादेशः, उदात्तयणो हल्पूर्वादित्याट् उदात्तत्वम् । आटश्चेति वृद्धिरेकादेशः, स आन्तर्यतः स्वरितः प्रसक्त एकादेश उदात्त इत्यनेनोदात्तः क्रियते, तत्सिद्धत्वं वक्तव्यम्, । अयादेश उदात्तो यथा स्यात् । 'यदीत्यादि' । पूर्वमुदात्तत्वं क्रियते पश्चादेकादेशः यथानन्तरं दर्शितं तदा भवतीदं प्रयोजनमित्यर्थः । 'अथ त्वित्यादि' । कुमार्या ए इति स्थिते आटश्चेति वृद्धिश्च प्राप्नोति उदात्तयणो हल्पूर्वादिति आटः स्वरश्च, द्वावप्यनित्यौ, स्वरः शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः, स हि प्रागाकारस्य प्राप्नोति कृतायां वृद्धावैकारस्य, वृद्धिरपि प्रागनुदात्तयोः परत्वात्स्वरे आटस्तु स्वरे कृते उदात्तानुदात्तयोः स्वरभिन्नस्य प्राप्नोति विधिरनित्यो भवति उभयोरनित्ययोः परत्वात्स्वरे प्राप्ते वर्णाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वृद्धिः, स्वरस्तु विभक्तेश्चप्राप्तः पदाश्रयो बहिरङ्गः । 'गाङ्गेऽनूप इति' । गङ्गाया इदमित्यङ्, प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, ततो हिः सुप्तादनुदात्तः, तयोरेकादेश उदात्तः । आपोनुगतमनूपमिति प्रादिसमासः, अय्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते

अनोरप्रधानकनीयमीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं शेषनिघातः । 'तस्य सिद्ध-
त्वादित्यादि' । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वे एङःपदान्तादतीत्ययमेकादेश
उदात्तेन सह भवति, ततश्च स्वरितो वानुदात्तेपदादाविति पठे
स्वरितः, पठे उदात्तो भवति, यदि त्वसिद्धत्वं स्यात् तदासावेकार
उदात्तानुदात्तस्थानिकत्वादान्तर्यतः स्वरितः स्यात्, तथा च सति तस्य
एङःपदान्तादतीत्ययमेकादेश उदात्तेन न भवति किं तर्हि स्वरि-
तेनेति पठे स्वरितो न स्यात्, अपि तु स्वरितानुदात्तयोः स्थाने भव-
चान्तर्यतो नित्यमेव स्वरितः स्यात्, स उदात्तेनेत्यत इति पाठः, स
एकादेश उदात्तेन सहेत्यतो हेतोरित्यर्थः । 'शतृस्वर इति' । तुदिबदि
नदिभ्यो लट्, तस्य शत्राश्रयो नद्यज्जाद्योः स्वरः शतृस्वरः, शतुरनुमो-
नद्यज्जादि इत्यचान्तोदात्तादुत्तरपदादित्यन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यनुवर्तते ।
'तुदती वदती नदतीति' । 'तुदिनुदिभ्यां लट्, शत्रादेशः, तुदादिभ्यः
शः, प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । 'अनुम इति प्रतिषेधो ज्ञापक इति' । तेन
नैतदर्थं सिद्धत्वं वक्तव्यमिति भावः । कथमेतत् ज्ञापकमित्याह । 'नदीति' ।
अनुम इति प्रतिषेधस्यैतत्प्रयोजनं नुदन्तीत्यत्राच्छीनद्वानुमिति यदा नुम्
भवति तदा माभूदिति, असिद्धे चैकादेशस्वरन्तोदात्तत्वाभावादेव शतृ न
भविष्यति किमनुम इति प्रतिषेधेन, प्रतिषेधात् सिद्धत्वमनुमीयते, ननु
यत्र लसार्वधातुकानुदात्तत्वस्य निमित्तं नास्ति तदर्थः प्रतिषेधः स्यात्,
यान्ती वान्तीत्यत्र हि धातुप्रत्ययोद्वात्तयोरान्तर्यत एकादेश उदा-
त्तः, स च शतृस्वरे सिद्धः, अत्रापि प्रत्ययस्वरे सति तदनन्तरमेव धोतोः
शेषनिघातो भवति, ततश्चात्रापि नान्तरेणैकादेशस्वरमन्तोदात्तत्वं
भवति । 'एकानुदात्तत्वमिति' । एकं वर्जयित्वा परिशिष्टस्य यदनुदा-
त्तत्वं तदेकानुदात्तत्वम्, भाष्ये त्वेकानुदात्तमिति पाठः, तत्राप्यनुदात्तं
पदमेकवर्जमित्ययमेव स्वरो विवक्षितः, तत्र ह्येकमेवानुदात्तमन्यत्सर्व-
मनुदात्तमित्युच्यते, तथा च तत्रोक्तं सिद्धं त्वेकानुदात्तत्वादिति ।
'तुदन्तीति' । शविकरण उदात्तः, लसार्वधातुकमनुदात्तं तयोरैकादेशः ।
'अनेनेति' । एकादेशस्वरेण सिद्धेन । 'वर्ज्यमानतेति' । अनुदात्तं

पदमेकवर्जमित्यस्यार्था लक्ष्यते, यदि त्वसिद्धत्वं स्यात्ततोसत्यां वर्ज्यमा-
 वतायां द्वयोर्दत्तयोः श्रवणं स्यात्, ननु चोदात्तस्यासिद्धत्वे ऽपि दो-
 सावुदात्तानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यतः स्वरितोभिनिर्वृत्तस्तदाश्रया वर्ज्य-
 मानता भविष्यति सत्यं, सिद्धयति यदा स्वरितस्यादात्तो भवतीति पक्षः,
 यदा तु स्वरितापवादउदात्ता विधीयते तदा तस्यासिद्धत्वात् स्थानि-
 नश्च स्वरान्तराभावात्केन वर्ज्यमानता स्यात् तस्मात्सिद्धत्वमुच्यते, न च
 कार्यकालपक्षाश्रयेण परिभाषान्तरवद्वर्ज्यमानपरिमाणाया अपि त्रिपाद्यां
 प्रवृत्तिः शक्याभ्युपगन्तुमिति प्रसङ्गात्, उदात्तस्वरितयोरेणः स्वरितो ऽनुदा-
 त्तस्य उदात्तावनुदात्तस्य स्वरित इत्यत्रापि शेषनिघातप्रसङ्गात्, यथा तु
 यान्तीत्यत्र प्रागेवैकादेशाच्छेषनिघातो भवति तथात्रापीत्यप्रयोजनमि-
 त्याहुः । 'ब्राह्मणास्तुदन्तीति' । अत्रापि स्वरितत्वापवाद उदात्त-
 त्वमिति दर्शने सिद्धत्वमुच्यते, अन्यद्योदात्तस्यानुदात्तत्वाभावादुदात्तः
 प्रयोगे श्रूयेत 'बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमेव भवतीति' । असिद्धं बहिरङ्गमन्त-
 रङ्गइत्यनेन । 'पचतीति' । इति शब्दे निपातत्वादाद्युदात्तः । अत्र
 बाह्यपदापेक्षत्वादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्तत्स्वरपि बहिरङ्गस्तस्या-
 सिद्धत्वात्तेन वर्ज्यमानता न भवति । 'प्रपचतीति' । यत्रापि तिङि
 चोदात्तवतीति गतिनिघातो न भवति, उभयत्रापि पूर्वं प्रत्यन्तवद्वा-
 वात्प्रसङ्गः । 'हरिव इति' । यदा ह्रस्वसीवनिपाविति वनिप्रप्रत्ययः
 क्रियते वन उपसंख्यानमिति तस्य च इत्वं तदा नार्थः सिद्धवचनेन ।
 'अलावीदिति' । लुङ्, भ्लेः सिच्, इट्, अस्तिसिचोएकइटीट्, सिचि
 वृद्धिः, ननु च इट् ईटीत्यत्र इट् इति षष्ठी विज्ञास्यते न पञ्चमी,
 सस्येत्यनुवर्तते, तत्रेहादेः सस्य लोपो विधीयमान इटो भविष्यतीति
 सिद्धमलावीदिति, सत्यं रूपं सिद्धं स्वरेतु दोषः स्यात्, यदि लोपेने-
 कारो निवर्त्येत अनुदात्तस्य ईटः श्रवणं प्रसज्येत उदात्तनिवृत्तिस्वरे
 लोपस्यासिद्धत्वाद्, यदा तु सकारमात्रस्य लोपे सवर्णदीर्घत्वं तदा सिच-
 शिचत्करणादिदुदात्त इत्येकादेशस्वरो भवति । 'सृक्ष इति' । ओदित ।
 श्वेति निष्ठानत्वं, इत्यस्वरप्रत्ययेऽविधिष्वित्यस्य व्याख्येयं दर्शयति,

‘कृत्वं तु प्रतीति’ । ‘लीङ्शब्द एवोदाहृत्यतइति’ । कथं पुनरेकमेव त्रिषु विधिषूदाहरणमित्यत आह । ‘तच्च ही’ति’ तच्च क्व चित्यत्ते किञ्चित्प्रयोजनं प्रत्युदाहरणमित्याह । ‘यदेति’ । संज्ञायामिति वचनं तच्च संज्ञायामुपमानमित्यतः संज्ञायामित्यनुवृत्तेः । ‘एष स्वर इति’ । आद्युदात्तत्वं, लीङ्गिक इति नौट्यचः छन् । मृतसहितो विकारः, मृत विकारः । ‘अना^१ इ, पटा^२ उ इति’ । अग्निपटुशब्दयोः संबुद्धिगुणे कृते एवो-
ऽप्रवृत्त्यस्येत्यादिना पूर्वस्याद्वंस्याकारः मृतः, उत्तरस्य त्विदुतौ । ‘नित्यस्तु
न प्राप्नोतीति’ । पदान्ताद्वेति दीर्घलक्षणो विकल्पः स्यात्, छदिति किम् ।
अन्यत्र मृतविकारस्यासिद्धत्वेन यथा स्यात्, खलपु ब्राह्मणकुलं, तत्र-
संबुद्धाविह किञ्चित्प्रयो इति न्यायेन गुणे खलपा उ इति स्थिते ह्रस्वस्य
पिति कृतीति तुक् न भवति, द्विविधं चात्रासिद्धत्वं बहिरङ्गलक्षणं पूर्वत्रा-
सिद्धमिति च । ‘किमर्थं पुनरिति’ । सकारस्य क्वचिदपि अवगणाभावा-
त्प्रश्नः । ‘उचिच्छिषतीति’ । उच्छी विवासे, तुक्, सन्, इट्, अजादे-
द्वितीयस्येति क्लिप्तशब्दस्य द्विवचनं, ‘शर्पूर्वाः खय इति खयः शेषः, कस्य
अवगणने चर्चन्ति चकारः, संयन्तेत्यादौ मोनुस्वारः, अनुस्वारस्य ययि
परमवर्णः । ‘पदाधिकारश्चेदिति’ । यदि लत्वादिर्विधिषु पदस्येत्य
पेत्यते तदा लत्वादीनां द्विवचनस्य च समकृतत्वम्, अनपेक्षायां तु बहि-
रङ्गं द्विवचनमन्तरङ्गेषु लत्वादिष्वसिद्धमिति पूर्वत्रासिद्धमित्येतच्च प्रवर्त-
तइति लत्वादिषु कृतेषु द्विवचनमिति सिद्धमिष्टम् । ‘गलोगल इति’ ।
अचि विभाषेति लत्वम् । ‘दागधेति’ । वा द्रुहेति वा घत्वं, तदभावे हो ठः ।
‘नुच इति’ । नुदविदेति वा निष्ठानत्वम् । ‘अभिन इति’ । भिदेर्लङ्,
सिपि श्नमि हल्ङादिलोपः सिपि धातोर्ह्रां, दश्चेति वा हत्वम् । अडा-
ममः । ‘मातुःष्वसेति’ मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्यामिति वा षत्वम् ।
‘मायवायायीति’ । प्रातिपदिकान्तेति वा षत्वम् । ‘वाहनयनमिति’ ।

१ एवेति नास्ति मु. मूलपुस्तके ।

२ चेति मु. मू. पाठः ।

३ एतत्सूत्रस्थेन शर्पूर्वाः खय इति वार्तिकेनेति भावः ।

यरोनुनासिकेऽनुनासिको वेति वा गकारस्य डकारः 'वाक्शयनमिति' । शङ्कोटीति वा कृत्वं, लत्वादीनामित्यादिना ऽसिद्धत्वे लत्वादीनां यो दोषस्तं दर्शयति । 'अनिष्टोपि विकल्पः स्यादिति' । पूर्वात्तरयोः पदयोरेकत्र प्रवृत्तिरपरत्राप्रवृत्तिरित्येवोनिष्टो विकल्पः । 'एतत्सर्वमित्यादि' । योगविभागार्थमेव च प्रतिषेधाश्रयणमन्यथा लाघवार्थमुनेति निपातनमाश्रयणीयं स्यात्, ततो मु न इति द्वितीयो योगः, किमर्थमिदं, पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वव्यापनार्थं तेनातिप्रसङ्गे नोद्भावनीयः ॥

“उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य” ॥ उदात्तस्वरितयोरित्यनुवादेऽपि स्थानषष्ठ्येण व्याख्यानात्, तेन उदात्तस्वरितयोः समीपवर्त्ती यो यण ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं न भवति । 'मङ्गल्लव्याशा खलप्लव्याशा इति' । 'ततः परस्य मप्लम्येकवचनस्य स्वरितत्वमिति' । केनेत्यत आह । 'उदात्त यण इत्यनेनेति' । योयमस्मिन्सूत्रे पूर्वाभागेऽस्तेनेत्यर्थः । उदात्तयणो हल् पूर्वादित्युदात्तत्वं तु न भवति नोद्धात्वोरिति प्रतिषेधात्, आशाशब्द आशाया अदिगाख्या चेदिति अन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः । 'तत्कथमयं स्वरितयण भवतीति' । न कथं चित्, नह्ययं स्वरिमपनीय तत्स्थाने भवति, नहि पूर्वं शास्त्रं स्यानि बुद्ध्या आदेशे प्रवर्त्तते, किं तर्हि स्यानिन्येव, यथोक्तं हत इत्येतद्विरुध्यत इति, न पुनन्तद्बुद्ध्या ढशब्दो द्विरुच्यतइति । 'आश्रयादिति' । आहायं स्वरितयण इति न चास्ति सिद्धः स्वरितस्तत्राश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति । एवमुच्यमाने ऽतिप्रसङ्गमुद्भावयति । 'यद्येवमिति' । 'दध्याशेति' । दधिशब्दो नवविषयस्यानिमन्तस्येत्यादुदात्तः, शेषनिघातः, उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति तस्य स्वरितत्वं तस्याश्रयात्सिद्धत्वे सति तत्स्थानिकादपि यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । 'तस्मादित्यादि' । यत एवमाश्रयात्सिद्धत्वे दोषस्तस्मादयमेव यण स्वरो यथा सिद्धो भवति तथा वक्तव्यं, तत्कथं, योगविभागः करिष्यते उदात्तयणः, उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति, ततः स्वरितयणः, स्वरितयणश्चपरस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति, उदात्तयण इत्येव, तेन

उदात्तयण इत्येवं योभिनिर्वृतः स्वरितस्तद्व्यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं भवतीत्यर्थः, तेनास्यैव स्वरितस्याश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति । यद्येवमित्यादिना योतिप्रसङ्ग उद्भावितस्त्वं केषां चिन्मतेन परिहरति । 'के चित्त्विति' । 'उदात्तात्स्वरितयणो पीति' । उदात्तात्परो यः स्वरितः उदात्तादनुदात्तस्येति विहितः तस्य यो यण् तस्मादपि परस्येत्यर्थः । 'तैत्तिरीयक इति' । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयास्तेषामान्वा- यस्तैत्तिरीयकं, चरणलक्षणो वृत् । 'शाखान्तर इति' । वृत्तिकार- देषे या शाखा तदपेक्षं शाखान्तरत्वम् । एकशतं स्रध्वर्युशाखा, विशे- षवचनो वान्तरशब्दः । 'यास्ते विश्वा इति' । यदृत्ताचिन्त्यमिति सन्ती- त्यस्य निघातप्रतिषेधः, अशेषशब्दस्यामन्त्रितनिघातः । 'ब्राह्मण इति' । तत्रैव तैत्तिरीयके दधिशब्द उक्तस्वरः, आश्रयतीत्यस्य तिङ्निघातः । ननु चोभयत्राप्यत्र यणादेशे कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्येव स्वरितः, तथा च यत्र स प्रतिषिध्यते नोदात्तस्वरितोदयमिति तत्र स्वरितो न दृश्यते च, स्वस्मभ्यमाभर प्रत्यग्निह्वसामयमख्यादिति, अयं तु स्वरित उदा- त्तस्वरितपरस्याऽपि भवति, दहाशसो रवसः पाह्यस्मानिति, तथा च भाष्येषुदात्तपर एवानुदात्तेति प्रसङ्ग उद्भावितो दध्याशेति, तस्मात् पूर्वा- क्तस्यातिप्रसङ्गस्य नायं व्यभिचार इति चिन्त्यमेतत्, निराकरिष्यमाण- त्वाद्वाप्य नात्र सुष्ठु निर्बन्धनीयं दर्शयति । 'यथा त्विति' । अत्र वार्तिकं यण्स्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः, स्वरितयणः स्वरितार्थः आश्र- यात्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात् स्वरिते दोष इति, यदि चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति यः स्वरितः तस्य यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्व- मिष्टं स्याद् दोषत्वेन वचनमनुपपन्नं स्यात् । भाष्ये तु यथामयमर्थः स्थित- स्तथा दर्शयति । 'तथा चेति' । अत्र भाष्यम् । अथ वा स्वरितबहवं न करिष्यते, यदि न क्रियते केनेदानीं स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं भवति, उदात्तयण इत्येव, स्वरितयणा व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति, स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति नास्ति व्यवधानमिति, यदि चो

दात्तात् स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वमिष्टं स्यात् प्रत्याख्यानं न युज्येत, यदि प्रत्याख्यानं किमर्थं तर्हि स्वरितयणग्रहणं क्रियत इत्याह । 'तत्क्रियत इति' । 'स्यानिबद्धावाद्यवधानमस्तीति' । यणस्यानिकेनेकारेण, व्यञ्जनस्य ह्यविद्यमानवद्वावा नाचः । ननु च नपादान्तद्विवंचनेति स्वरविधौ प्रतिषिद्धः स्यानिबद्धास्तत्राह । 'स्वरदीर्घेति' । 'बैद्याशेति' । विदस्या पत्यं स्त्री अनृष्यातन्तर्यं विदादिभ्यो ञ्, शार्ङ्गखाद्यजो ङीन्, नित्स्वरेणाद्युदात्तो वैदीशब्दः ॥

"एकादेश उदात्तेनोदात्तः" ॥ अनुदात्तस्येति वर्तते, आन्यादिशब्दाः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्ताः, विभक्तिरनुदात्ता । 'पचन्तीति' । अत्र शबकारस्य यत्स्वरितत्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति तस्यासिद्धत्वाद् द्वयोरनुदात्तयोरेकादेशः ॥

"स्वरितो वानुदात्ते पदादौ" ॥ 'प्रादित्वात्समासे सतीति' । प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध इत्यस्य तु तत्रैव स्वती पूजायामिति प्रतिषेधः कृतः, गतिसमासस्त्वनाश्रितः, गतिर्गताविति निघातप्रसङ्गात्, षसुकशब्दः पूर्ववदन्तोदात्तः । 'स्वरितग्रहणं विस्पष्टार्थमिति' । कथमित्याह । 'उदात्ते हीति' । 'आन्तर्यत एव स्वरितो भविष्यतीति' । यद्येवं तस्य सिद्धत्वाच्छेषनिघातः स्यात्, गाङ्गेनूप इति, एकादेशस्य परं प्रत्यादिवद्वावादनूपशब्दोऽनुदात्तः प्राप्नोति स्वरितग्रहणे तु सति न स्यासिद्धत्वाद्यथोक्तदोषाभावः, अथ क्रियमाणेऽपि स्वरितग्रहणे यः सिद्धः स्वरितः तेन वर्ज्यमानता कस्माच्च भवति कन्यानूप इति, कन्याशब्दः कन्याराजन्यमनुष्याणामन्त इत्यन्तस्वरितः, ततः स्वरितानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यतः स्वरितस्तस्य सिद्धत्वात्तेन वर्ज्यमानता प्राप्नोति, ततश्चात्र यः परिहारः स एव गाङ्गेनूप इत्यत्र भविष्यति, कः पुनरसौ पदद्वयाश्रयत्वेन एकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्स्वरोऽपि तदीयो बहिरङ्गः शेषनिघातस्तु एकपदाश्रयत्वात्स्वरोऽपि तदीयोऽन्तरङ्गः, ततः किमसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं ॥

“नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” ॥

विशेष्यमन्तस्येत्यस्य नेत्येतद्विभक्तिकम् ।

तथैव प्रातिपदिकेत्येतत्पदविशेषणम् ॥

प्रातिपदिकस्य पदस्येति समानाधिकरणे षष्ठौ । ‘अहविति’ ।

हन्नेर्लङ्तिपोहल्ङ्यादिलोपः । ‘अन्तयहणं किमिति’ । नलोपः

प्रातिपदिकस्येत्येवास्तु पदस्येति वर्तते, तत्र नकारेण पदे विशेष्यमाणे

तदन्तविधिना नकारान्तस्य पदस्य लोपो विधीयमानो ऽलोन्यस्ये-

त्यन्त्यस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः । ‘राजानावि’ति । असत्यन्तयहणे

प्रातिपदिकस्य पदस्य यो ऽवयवो नकारः तस्य यत्र तत्र स्थितस्य लोपो

भवतीत्यर्थः स्यात्, ततश्चेहापि स्यादिति भावः, एवं च नराभ्यामित्या-

दावपि प्रसङ्गे दर्शयितव्यः । ननु च क्रियमाणमप्यन्तयहणं प्रातिपदि-

कयहणेन समस्तं तत्रश्च प्रातिपदिकान्तस्य पदावयवस्य नकारस्येत्येवो

ऽर्थो भवति, न पुनः पदान्तस्येति, ततश्चाहवराभ्यामित्यादौ माभूत्

राजानावि’त्यादौ तु स्यादेवात आह । ‘प्रातिपदिकयहणमिति’ ।

‘अहरिति’ । स्वमोर्नपुंसकादिति स्वमोर्लुक्, ननुमताङ्गस्येति प्रत्ययल-

क्षणप्रतिषेधात्सुप्परत्वाभावात् रोऽसुपीति रत्वम् । ‘अहोभ्यामिति’ ।

अहञ्जिति इत्वं, ननु चात्र रत्वस्त्वयोः कृतयोर्नकाराभावादेव नलोपो

न भविष्यत्यत आह । ‘स्त्वरेफयोरसिदृत्वादिति’ । नन्वनपकाशत्वा-

दस्त्वहत्वे एव भविष्यतः, उक्तं ह्यपवादस्य परस्यापि वचनप्रामाण्या-

दसिदृत्वं न भवतीत्यत आह । ‘सावकाशं वै तदुभयमिति’ ।

संशुद्धौ हि न हिंसंबुद्धोरिति नलोपः प्रतिषिद्धाते । ‘हे अहरिति’ । वा-

नपुंसकानामिति पक्षे नलोपप्रतिषेधः, अत्र रत्वं सावकाशम् । ‘हे दीर्घाहो

निदाघेति’ । पुल्लिङ्गेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः, संबुद्धेर्लङ्ङ्यादिलोपः, निदा-

घशब्दस्य परस्य प्रयोगो विशेषणार्थः, हशि चेत्युत्पत्त्यम्, अथ अहः अहोभ्या

१ राजान इत्यधिकम् इ. पु. ।

२ राजान इत्यधिकम् इ. पु. ।

३ तत्रेत्याधिकम् इ. पु. ।

मित्यादौ नलोपे कृते ऽप्येकदेशविहितस्यानन्यत्वात्स एवाहःशब्द इत्य-
वशिष्टस्य योन्याकारः सो ऽवकाश इति कस्माच्चोक्तम् एवं मन्यते
अहचिति नकारापरित्यागेन निर्द्वंशाच्चकारान्तस्यैव स्थानित्वम् अन्यथा
हस्येत्येव ब्रूयादिति । 'अहचिति प्रथमैकवचनान्तमिति' । आदेश-
मात्रे विधित्सिते अह इति नकारान्तस्यैव वक्ष्या निर्द्वंशं कुर्यात् प्रथ-
मान्तस्य निर्द्वंशे प्रयोजनमेतस्य रूपस्यान्वाख्यानमेवेति भावः ॥

“न हि संबुद्धोः” । ‘आर्द्रं चर्मचिति’ । सुपां सुलुगित्यादिना
हेलुक्, ननु च हि संबुद्धोर्द्वयोरपि लुप्तयोः पूर्वस्य प्रातिपदिकसंज्ञा नास्ति
प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधात्, हे तु पदसंज्ञापि नास्ति प्रत्ययल-
क्षणेनैव प्रवृत्तया भसंज्ञया बाधित्वात्तत्कृते ऽत्र नलोपप्रसङ्गे ऽत आह ।
‘एतस्मादेवेति’ । ननु च हे सुराजचित्याद्यर्थमेतत्स्यादत्र हि कृतद्रुतस-
मासाश्चेति प्रातिपदिकसंज्ञा, न च तस्या अपि अप्रत्यय इति निषेधः,
सूत्रान्तरगतत्वात्, एवं तर्ह्यत्राप्यप्रत्यय इत्यनुवर्त्तते अन्यथा सुराजेत्यादौ
विधयर्थत्वसंभवात्समासग्रहणं नियमार्थं न स्यात्, तस्मादुपपन्नमेवास्य ज्ञा-
पकत्वम्, एतच्च प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिरिति पक्षाश्रयेणोच्यते, तत्र हि विभ-
क्त्यर्थमुत्पन्नया प्रातिपदिकसंज्ञया नलोपो न प्राप्नोति । ‘भसंज्ञा च न
भवतीति’ । अत्राप्येतस्मादेव प्रतिषेधवचनात्प्रत्ययलक्षणेन ज्ञाप्यतइति च
संबध्यते, ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह । ‘तथा चेति’ । ‘नलोपश्च भवती-
ति’ । प्रातिपदिकत्वात् । ‘अल्लोपश्च न भवतीति’ । भसंज्ञाया
अभावात् । अपर आह नायमर्था ज्ञापकसाध्यः भसंज्ञा न भवतीति ।
कथं, यचीत्युच्यते, न चात्र यज्ञादिं पश्यामः, प्रत्ययलक्षणेन, न लुप्तता-
कृत्येति प्रतिषेधः, तत्र हि लुप्तता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य यत्कार्यमा-
ह्वमनाङ्गं वा तत्सर्वं प्रतिषिध्यतइति । ‘चर्मतिल इति’ । वैयधिक-
रव्येपि गमकत्वादुहुत्रीहिः, ननु चात्यल्पमिदमुच्यते हाविति संबुद्धाव-
प्युत्तरपदे प्रतिषेधा वक्तव्यः, अन्यथा हे सज्जन् वृन्दारकेति विदुषा
वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानमिति संबुध्यन्तयोः समासे सति लोपो

न स्यात्, तथा च वार्तिकं, हिंसंबुधोरनुतरपदइति अत आह । 'हे राजवृन्दारकेत्यत्र त्विति' । 'तत्र न पूर्वपदार्थसंबोधनमिति' । नहि पृथगवयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परमेकार्थीभावः संभवति, किञ्च संबुद्धावित्युच्यते न चात्र संबुद्धिं पश्यामः, प्रत्ययलक्षणेन, न लुप्तताङ्गस्येति प्रतिषेधः, वचनं तु हे राजवित्यादौ यत्र लोपशब्देन संबुद्धिलुप्यते तत्र चरितार्थं, हौ तु नायं परिहारः संभवति, सर्वत्र लुप्तता लुप्तत्वात् । 'वा नपुंसकानामिति' । अप्राप्तविभाषेयं, संबुद्धेलुप्तता लुप्तत्वात् ॥

“मादुपधायाश्च मतोर्वा ऽयवादिभ्यः” ॥ अत्र चकाराद्वाक्यभेदः, मश्च अश्चेति समाहारद्वन्द्वः तस्मान्मात्परस्य मतोर्वा भवति, उपधायाश्च, मादित्येव, उपधायाश्च मात्परस्य मतोर्वा भवति, पूर्वणानन्तर्यं विहितं व्यवधानेपि यथा स्यादित्ययमारम्भः, एवं व्याख्यातव्ये मतोरिह कार्यत्वेनेत्यादि यदुक्तं तत्राभिप्रायो मृग्यः, कश्चिदाह, मकारान्तान्मकारोपधादवर्णान्तादवर्णापधाच्चेति, वैयाकरणगोष्ठीषु पठ्यन्ते तस्येदमुपपादेनमिति तत्रापि मकारोपधादकारोपधादिति बहुव्रीह्यर्थस्य नोपपादनं दृश्यते । 'व इत्ययमादेशो भवतीति' । अत्रेति शब्दः पठितव्यः, तदयमर्थो भवतीत्युपक्रमात् । यवादिविप्रतिषेधे प्रकारे आदिशब्दः । 'पयस्वानिति' । तसौ मत्वर्थइति भत्वादुत्वाभावः, इह नरो ऽस्यास्तीति नृमान्, तस्येदं नामेतमिति वृद्धौ कृतायामवर्णापधादिति वत्वं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह । 'इहेति' । बहिर्भूततद्वितापेक्षत्वाद्विहरद्वा वृत्तिरन्तर्भूतमनुष्यपक्षे वत्स्य आसिद्धा भवतीत्यर्थः ॥

“कथः” ॥ 'अग्निचित्वानिति' । पूर्वबुद्धत्वाज्जरत्वाभावः ॥

“संज्ञायाम्” ॥ अहीवतीत्यादौ चातुरर्थिको नटां मतुम् ॥

“आसन्दीवदष्टीवक्षत्रीवत्कक्षीवदुमण्वक्ष्मक्षती” ॥ 'आसन्दीवदहिस्यलमिति,' देशविशेषः, यत्रेदमुच्यते ॥

आसन्दीवति धान्यादं हविर्गणं हरितस्रजम् ।

अश्वं बबन्ध सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजयः ॥

इति । 'तथाचोक्तमिति' ॥ प्रयोगशास्त्रेषु, राजासन्दी सोम-
राजस्यासनं, यदि तस्यैव संज्ञायामिति वत्वेन सिद्धम् आसन्दीवदित्येत-
त्किमर्थं तर्हि निपातनमित्यत आह । 'प्रपञ्चार्थं त्विह पठ्यतइति' ।
अत्रेतिशब्दः पठितव्यः, अपरे स्वाहुरित्युपक्रमात् । 'शरीरैकदेशस्येति' । स
पुनर्जान्वाः सन्धिः । 'चक्रीवन्ति सद्यो हविर्धानानीति' । सारस्वते सत्रे
जङ्गमानि सद्यो हविर्धानानि, न स्विकृतावस्थितानि तानि तत्र तत्र
कर्षणाय चक्रयुक्तानि भवन्ति । 'कक्षीकानिति' । हल इति दीर्घत्वम् ।
'हमिति प्रकृत्यन्तरमस्तीति' । हमा च लत्रणाकरः । 'णत्वार्थं चेति' ।
पदान्तस्येति प्रतिषेधप्रसङ्गात् । 'मतेर्वा नुडर्थमिति' । अत्र एवे
पूर्वस्य नकारस्य लोपः, णत्वमपि रणाभ्यामित्येव सिद्धम् ॥

"उदन्वानुदधौ च" ॥ 'उदन्वाचाम ऋषिरिति' । यस्य च का-
मवर्षो पर्जन्यः, यस्मिन्नुदकं धीयतइति स पुनस्तंटाकादिः, कर्मण्यधि-
करणे चेति किं प्रत्ययः, पेयंवासवाहनधिषु चेति उदकस्योद्भावः ।
'उदकसत्तासंबन्धसामान्यमिति' । तच्च देवदत्तादिष्वपि संभवति, असं-
ज्ञार्थे वोदधियहणम् ॥

"राजन्वान् सौराज्ये" ॥ शोभनो राजा तस्य भावः सौराज्यं,
ब्राह्मणादित्यात्थ्यञ्, टिलोपः, तत्पुनः शोभनेन राजा देशस्य संबन्धः,
समासकृतद्वितेः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति वचनात्, एतच्च राज-
न्वानित्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तं देश एव त्वभिधेयः, यदाह । 'सौराज्ये
गम्यमानइति' । 'राजन्वानिति' । प्रशंसायां मतुप्, नलोपाभावो
निपात्यते, सूत्रे पुल्लिङ्गस्याधिवक्षितत्वं दर्शयति । 'राजन्वती पृथि-
वीति' ॥

"अनो नुट्" ॥ 'अवशन्त इति' । अविशब्दस्य मतुपि छन्द-
स्यपि दृश्यतइति अनङादेशः, नुटो ऽसिद्धत्वात् पूर्वं नलोपे भूतपूर्व-
गत्या नुट्, तस्य णत्वम् । 'शीर्षक्यतीति' । शीर्षं शृङ्गद्वयं शिरसः

शिर्षेण आदेशः । प्रकृत्यन्तरं वा शिरस्शब्देन समानार्थः । शिर्षञ्चिति
 छन्दसि निपात्यते । नुडयं परादिः क्रियते तस्य मतुव्यहणेन ग्रहणान्मादु-
 पधाया इति वृत्त्वं प्राप्नोति, मकारस्य तु न प्राप्नोति, नुटा व्यवधानात्,
 यदि पुनरयं नुक् पूर्वान्तः क्रियते, नैवं शक्यम्, अक्षर्यता शीर्षत्वता
 णत्वं न स्यात्, इह च सुपथिन्तरः, उत्तरसूत्रेण नुकि कृते पदान्तत्वाच्च
 शक्यप्रशान्तिरिति हत्व प्राप्नोति तस्मात्परादिरेव कर्तव्यः, तत्र चोक्तो
 दोषो ऽत आह । ‘नुटो सिद्धत्वादिति’ । नन्वेवमप्यवसरे दोषः
 प्राप्नोति अक्षर्यन्त इत्यक्षर्यन्ते इति णान्तमवशङ्काति तच्च प्राप्नोति,
 न लक्षणपदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ॥

“नादुस्य” ॥ ‘भूरिदावनर इति’ । आतो मनिनित्यादिना
 वनिप् । ‘रथीतर इति’ रथशब्दान्मत्वर्थीय इनिः, तदन्तात्तरण, नकार-
 लोपे कृते दकारस्य ईकारः, यदि तु नकारलोपापवादो नकारस्य स्थाने
 विधीयेत तदा तस्यासिद्धत्वादेकादेशो न स्यात् ॥

“कृपो रो लः” ॥ कृपो धातेरिति पाठः । भाष्ये कृपो रो ल इति
 पठितत्वात्, नुद्विधिनादेशविनामेष्वकारे प्रतिविधातव्यमित्युक्तं, तत्रावसरे
 प्राप्ते लादेशे प्रतिविधत्ते । ‘इति सामान्यमिति’ । वर्णत्वावर्णत्वकृतभेद-
 तिरस्कारेण वर्णात्मिकायामवर्णात्मिकायां च रेफव्यक्तौ यत्सामान्यं वर्त्तते
 यतो द्वयोरपि तयोर इत्यभिचाभिधानप्रत्ययैर्भवतस्तदुपादीयते
 न तु वर्णात्मिकैव रेफव्यक्तिरित्यर्थः । ‘ततः किमिष्यत आह’ । ‘तेनेति’ ।
 ‘इत्यपि सामान्यं चेति’ । उपादीयतइत्यपेक्षते, अत्रापि तेन यश्च केवलो
 लकारः यश्च लकारस्यः तयोर्द्वयोरपि ग्रहणमिति पठितव्यं पूर्वानुसारेण
 तु गम्यमानत्वाच्च पठितं, यदि द्वयोरपि ग्रहणं ततोपि किमित्याह ।
 ‘ततोयमिति’ । केवलस्य, मुदुस्य । ‘लकार आदेश इति’ । अत्रापि केवल
 इति द्रष्टव्यम् । ‘अकारस्यापि लकार इति’ । आन्तरतम्यात्, ननु सत्यपि
 द्वयोरपि ग्रहणे अकारस्यस्य रेफस्य लकारस्यो लकार आदेशो भवतु कथन्तु
 कृतस्य कृत्यो वर्ण आदेशो लभ्यत इत्याशङ्कोक्तम् । ‘इरुदशद्वारेवेति’ ।

एकदेशविकारस्यो रेफः तस्य विकार एकदेशविकारः, यद्वाच एकदेश लका-
रस्थोलकारः स एव विकार एकदेशविकारः तद्वद्वारेण, तत एतदुक्तं भवति,
अर्जाक्संपुटितयो रेफलकारयोर्निष्कृष्य कर्तुमशक्यत्वात्समुदायस्य समु-
दाय आदेश इति, यदि निष्कर्षो शक्यक्रियः माभूत्तयोर्हृपादानं न पुन-
रेतावता सूत्रे ऽनुपात्तयोः समुदाययोः स्यान्त्यादेशभावो विद्यतइत्यत
आह । 'तथा चेति' । 'एवमादय इति' । आदिशब्देन तासि च कृपः,
अदुपधाच्चा कृपिचृतेः, अनवकृप्यमर्षयोरित्यादेर्यहणम् । 'कल्नेति' ।
ऊदित्वात्पक्षे दडभावः, अत्र लत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं परस्मैपदे तासि च
कृप इतीडभावोन्यत्र तु गुणे कृते रेफस्य लकारः । 'विकृसतीति' । हल-
न्ताच्चेति सनः कित्त्वम् ॥ 'कूपेरिति । कृप कृपायां, भवतु संप्रसारणे कृते
रूपं, तथापि रूपसामान्याद्बहुहणप्रसंगो ऽत आह । 'तस्य हीति' । 'कूपे-
रेव द्रष्टव्या इति' । रञ्जेः क्युन् बहुलवचनात्कूपेरपि भवति, कृकृपिभ्यां
कीटचित्यत्रापि कृपिरेव पठितव्यः, खर्जि पिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ कूपेरपि
भवतु सर्वत्र बहुलवचनात्संप्रसारणम् । 'कूपेरादय इति' । आदिशब्देन
कृपाणस्य ग्रहणं, युधिबुधितृशेः कित्त्वेति बाहुलकात् कूपेरपि आनच्, यद्य-
वश्यं बाहुलकमाश्रयणीयं कूपे रपि न दोष इत्याह । 'उणादयइति' ।
'बालेति' । बल बल्ल संप्ररणे, बल्यतइति बालः । 'मूलमिति' । मूल
प्रतिष्ठायामित्यस्मादिगुणधलत्वणःकः, लङ्घिवह्णानलोपश्चेति कुप्रत्य-
यान्तो लघुशब्दः, अलमित्यव्ययम्, अङ्गेः कुलिः अकुलिः अमेर्गुरी
रश्च लो वेति नाश्रितं, कपिलकादिषु वा रस्य लः । 'रोमाभीति' ।
रौतेर्मनिन्, रोमन् नामन् सीमन् स्तोमन् होमन् सामन् लोमन् ध्योमन्
विधर्मन् पाप्मन् धामन् इत्यत्र लोमन्सामचिति निपातनं नाश्रितम् ।
'पांसुरमिति' । पांसुरस्मिन्नस्तीति नमपांसुपाब्दुभ्यश्चेति रः, कृत्रो
मनिन् कर्म, शुक्रः शुक्र इति अङ्जेःचेति निपातनं नाश्रितम् । अथ कृप
सामर्थ्य इत्येव कस्माच्च पठितम् । एवं हि लत्वं न विधेयं भवति,
नैतदस्ति, अचोऽकृपदिर्ति हि न सिध्येत् । अकारत्वकारयोः सर्वथैवि-
धिरिति लकारस्योरदिति अकारे कृते अचोऽकृपदिर्ति स्यात्, लत्वविधौ

तस्यासिद्धत्वात्पूर्वमृकारस्ततो लत्वमिति सिद्धमिष्टम् । तथा चलीकृ-
ष्यतइति रीकोऽपि लत्वसिद्धिर्भवति ॥

“उपसर्गस्यायतौ” ॥ ‘अयतौ परदति’ । अत्र द्वौ पतौ, अयतिः
ग्रहणं रेफविशेषणम्, अयतिपरस्य रेफस्य, स चेदुपसर्गस्येति, उपसर्गविशे-
षणं वा, अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफ इति, तत्राद्ये पत्ते एवमन्वयः, अय-
तौ परतो यो रेफ उपसर्गसंबन्धी तस्येति, द्वितीये त्वयतौ परतो य उपस-
र्गस्तस्य यो रेफस्तस्येति । ‘प्रायतइति’ । अयतिरनुदातेत्, कथं तर्हि
उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जाविति परस्मैपठं, किमनेन वन्यगजशौचेन,
यदि वा पचाद्यजन्तादुदयशब्दादाचारे किंपि लट्, के वित्तु इट कटी गता-
वित्यत्र इकारमपि धातुं पठन्ति, यथा त्वत्र दर्शिते पत्तदुपेपि दोषो न
भवति तथा क्रमेण दर्शयति । ‘अत्रेति’ । ‘स्थानिवद्भावादिति’ । पूर्वत्रा-
सिद्धे न स्थानिवदित्येतत्त्वह न भवति, तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्व-
णत्वेऽप्यपवादस्मरणात् । ‘यद्ययतिग्रहणं रेफस्य विशेषणमिति’ । का-
र्यित्वेन प्रधानत्वात् । ‘एकेन वर्णेनेति’ । एकग्रहणं प्रत्यय इत्यत्र संघातेन
अवधाय न भवतीति प्रदर्शनार्थम् । ‘तथा चेति’ । एवं च कृत्वेत्यर्थः ।
‘प्रत्ययत इत्यत्रापीति’ । यत्र श्रूयमाणेनैकेनैव वर्णेन लौकिकं व्यवधानं
तत्रापि प्रवर्तते न केवलं प्रायत इत्यादौ यत्र स्थानिभावद्वारेण शास्त्रीयं
तत्रैवेत्यपि शब्दस्यार्थः, अमुमेव विशेषं दर्शयितुमस्य पृथगुपन्यासः । ननु च
निर कुषः, सुदुरोरधिकरणइति निर्द्वैशाद्रेफान्तावप्युपसर्गोऽस्तसौ वचन-
स्यावकाशा इति कथं व्यवधाने भवति । उच्यते । यद्येतावत्प्रयोजनं स्याचि-
दुत्तरयतावित्यत्र ब्रूयात्, उपसर्गग्रहणात् अत्राप्यपि भविष्यति, एतच्चेकत्र-
वैष्यवधानेनाप्युपपत्तिमिति न प्रत्ययतइत्यत्र प्रसङ्गः । ‘उपसर्गविशेषणं स्थि-
ति’ । श्रुतत्वादिति भावः । ‘सिद्धमेवैतत्सर्वमिति’ । येन नात्र-
वधानमित्यादि न कश्चित् यतो ऽस्मिन्यत्वे इत्येवशब्दस्यार्थः । ‘प्रतेरपितु
प्राप्नोतीति’ । पूर्वस्मिन्यत्वे संघातेन व्यञ्जयाच्च प्राप्नोति अत्र तु प्राप्नोतीत्य-
मुं विशेषं तु शब्दो द्योतयति । ‘प्रथमपत्तदर्शनाभिनिविष्टास्त्विति’ । प्रथ-
मपत्तस्य या दर्शना परेभ्यः प्रतिपादना तत्राभिनिविष्टास्तत्परायणा

इत्यर्थः । 'अपरे त्वित्यादि' । आप्तपर्यायः प्रत्ययितशब्द इतच् प्रत्ययान्तः संज्ञातप्रत्ययाः प्रत्ययिता इति । 'निम्दुस् इत्येतयोस्त्विति' । सकारान्तविषयोऽन्यः, रेफान्तयोस्तु भवितव्यमेव लत्वेन ॥

“यो यङि” ॥ उदाहरणे कृत इदुतोऽरितीत्वं, रपरत्वं, हलि चेति दीर्घस्यासिद्धत्वात्पूर्वमनेन लत्वं, ततोपहृतनिमित्तत्वाद्दीर्घाभावः । 'गिरतेर्यणातिश्चेति' । निगरणार्थस्य शब्दार्थस्य च । 'सामान्येनेति' । विशेषानुपादानान् । अपरे तु गिरतेरेव ग्रहणमिच्छन्तीत्यनुषङ्गः । कः पुनरत्र हेतुरित्यत आह । 'यणातिस्त्विति' । तुल्यार्थे । 'निगीर्यतइति' । यक् ॥

“अचि विभाषा” ॥ धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्प्रत्ययः संनिधापितः, तस्याचाविशेषणात्तदादिविधिर्विज्ञायते, यदाह । 'अज्ञादौ प्रत्यये इति' । 'निगिरतीति' । तुदादित्वाच्छः, तस्य डित्वादभाति गुणे इत्वम् । 'णिलोपस्य स्थानिवद्भावादिति' । पदस्य लत्वविधानादन्तरङ्गत्वाभावात्पूर्वत्रासिद्धमिति च लत्वस्यामिदुत्वात्पूर्वं णिलोप एव भवतीति भावः, प्रत्ययलक्षणमप्यत्र शक्यं वक्तुं, न च वर्णाश्रयत्वमज्ञादौ प्रत्यय इत्युक्तत्वात्, कथं पुनः स्थानिवद्भावः, यावता पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति पठ्यते ऽत आह । 'पूर्वत्रासिद्ध इति' । कः पुनरस्यापवाद इत्यत आह । 'तस्य दोष इति' । 'अन्तरङ्गत्वादिति' । पदस्येत्यधिकारात्कालतोन्तरङ्गत्वाभावेऽप्यन्तर्भूतात्राप्येतत्वाल्लक्ष्मन्तरङ्गं बहिर्भूतयगपेतत्वात् णिलोपो बहिरङ्ग इति भावः । 'गितौ गिर इति' । विसृष्टार्थम् ॥

“परेश्च घाङ्गयोः” ॥ 'परि घ इति' । परौ घ इत्यप्, हन्तेऽष्टिलोपो घत्वं च । 'पर्यङ्ग इति' । अकि लठणे पचाद्यच् हलश्चेति घञ्, चाट्टश्च । 'घ इति स्वरूपग्रहणमत्रेष्ट्यतइति' । इष्टिरेवेयं, परियोगः, पर्यनुयोगः ॥

“संयोगान्तस्य लोपः” ॥ 'इह श्रेयान्भूयानिति' । संयोगान्तलोपो न प्राप्नोति परत्वादुत्वेन बाध्यमानत्वादित्याशङ्क्याह । 'इहेति' ।

यथैव तर्हि स्त्वमसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपं न बाधते तथा जश्त्वमपि न बाधेत, ततश्च पयो यश् इति जश्त्वमेव स्यादत आह । 'जश्त्वे स्थिति' । संयोगान्तलोपे हि प्राप्ते ऽप्राप्ते च स्त्वमारभ्यते, श्रयानित्यादौ प्राप्ते, पय इत्यादौ त्वप्राप्ते, जश्त्वे तु सर्वत्र प्राप्ते एव, तस्माद्येन नाप्राप्तिन्यायेन जश्त्वमेव बाध्यते न संयोगान्तलोपः । 'दध्यन्त्यादि' । यथादेशो हि द्विपदाश्रयत्वाद्बुद्धिरङ्गः संयोगान्तस्य लोपस्त्विकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गः । अन्तग्रहणं शक्यमकृत्तु, पदस्येति वर्त्तते, संयोगे न हि पदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिना संयोगान्तस्येति लभ्यतएव ॥

"रात्सस्य" ॥ 'संयोगान्तस्य पदस्येत्यादि' । संयोगान्तस्य पदस्य योवयवो रेफस्तस्मादुत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति तदेव पदं प्रत्यलोत्पत्त्यर्थः । 'अत्ताः अत्सारिति' । उर संवलने त्सर कृद्गतौ । 'रात्सस्यैवेति' । रादेव सस्य नान्यतः श्रयानित्यादौ, एवं तु नियमो न भवति, उरःप्रभृतिषु पुमानिति कृतसंयोगान्तलोपस्य पाठात् । 'ऊर्मिति' । ऊर्जं बलप्राणनयोः, धाजभासेत्यादिना क्तिप्, अत्र नियमाज्जकारस्य लोपाभावे चोः कुरिति कुन्वं गकारः, वाचसानइति चत्वम् । 'न्यमार्द्धिति' । मृजू शुद्धौ अदादिः, तिरो हल्ङ्यादिलोपः, मृजेर्बुद्धिः, व्रश्चादिना षत्स्, जश्त्वचत्वम् ॥

"धि च" ॥ इतः प्रभृति सिचः सकारस्य लोप इति वक्ष्यति, ततश्च सिचा इत्यय आक्षिप्यते, तस्य धकारेण विशेषणान्तदाद्विविधिविज्ञायतइत्याह । 'धकारादौ प्रत्ययइति' । भाष्यकारमते तु धकारे परइति द्रष्टव्यम् । 'अलविद्धमिति' । लुह् ज्ञेः सिच् इट्, सिचो लोपः, विभाषेष्ट इति पठे मूधन्यः । 'धकारो न श्रूयेतेति' । ष्ट्वे कृते अलविद्धमित्येव स्यात्, विभाषा ग्रहणं तु तत्र षीध्ममर्थे लिङ्ग्ये च स्यात् । 'इतः प्रभृतीत्यादि' । उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्येति पूर्वसवर्णविधानमत्र ज्ञापकमाहुः । अन्यथाउत्स्था इति स्थिते तकारात्परस्य सकारस्य झलो झलीति लोपे सति उत्थामेत्यादेः सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात्सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमस्मिन्नकरणे यो लोपः स सिच इति ।

‘चक्राद्वीति’ । हे शिरः पलितं सञ्चक्राद्वि, शोभस्वेत्यर्थः, चक्रास दीप्तौ
 अदादिः, लोट्, सिपो हिः, हेर्द्विः, भलाञ्जश् भलीति सकारस्य दकारः ।
 ‘पयो धावतीति’ । हश्चि चेति रोहत्वं, यदि सिचो लोप इष्यते सग्विर्वञ्च
 मिति भलो भलीति लोपो न स्यादत आह । ‘सग्विर्वञ्चमिति’ । अदेः
 क्तिनि बहुलं छन्दसीति घस्लादेशः, घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः, बहुलं
 छन्दसीति सलोपः, भवस्तथोर्धाधः, जश्त्वेन घकारस्य गकारः, समा-
 नाग्धिः सग्विरिति पूर्वोपरप्रथमेत्यादिना कर्मधारयः, समानस्य छन्दसीति
 सभावः । ‘बञ्चामिति’ । भस भत्संनदीप्त्योः जुहोत्यादिः, लोट्, तमस्तां,
 श्लौ द्विर्वचनं, पूर्ववदुपधालोपः, सकारस्य च लोपः, तकारस्य धकारः,
 पकारस्य जश्त्वं जकारः । ‘पयो धावतीत्येवमादावपीति’ । अन्यथा इत्थस्य
 सिदृत्वात्पूर्वे सलोपः स्यात् । ‘भाष्यकारस्त्वहेति’ । पूर्वे तु
 श्लोकवार्तिककारस्य मतं दर्शितम् । ‘यवान्तरमास्येयमिति’ । एकप-
 दाश्रयत्वादनन्तरङ्गं इत्वं पदद्वयाश्रयत्वादुहिरङ्गः सलोपः, तत्र सलोपस्या
 सिदृत्वात् पूर्वत्रेति निर्दिष्टस्य विषयस्याभावादसिदृत्वाभावादुत्वमेव
 तावत्प्रवर्तते, अल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावादोर्लोपाभाव इति ।
 ‘धिसकार इति’ । स्थानिनोपि विषयत्वविशेषा सकार इति
 सप्तमीनिर्देशः । ‘आशाध्वमिति’ । आङः शासु इच्छायाम् अदा-
 दिरनुदात्तेत् । ‘जश्त्वमिति’ । भलां जश् भलीत्यनेन । ‘सर्वमेव-
 मिति’ । यदि सकारस्य जश्त्वेनाशाध्वमिति सिद्धं, ततः सर्वमेव
 लवजातं जश्त्वेनैव सिद्धं स्यात्, ततश्च सूत्रमेवेदं न कर्तव्यमिति,
 ‘श्रुतिश्चापि नभिद्यत इति’ । व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा हलः
 श्रवणे विशेषो न धार्यतइत्यर्थः । ‘लुङ्त्वापीति’ । अयं चापि
 जश्त्वे सति गुणः, इणः बीध्वमित्यत्र लुङो यद्वहं न कर्तव्यं भवति
 अयोक्त्वमलोक्त्वमित्यादौ षत्वजश्त्वष्ट्वैरेव रूपस्य सिदृत्वात् ।

ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपे ऽङ्गु, कथं भवेत् ।

दोषान्तराभिधानात् नैतत्सुष्टु निरूपितम् ॥

तदुशयति । 'सेटि दुष्यतीति' । एतच्च यद्यत्र सकारस्य लोपो न स्यादित्युपक्रम एवाक्तं तस्माद्वि चेति कर्तव्यं, मूर्धन्ये च लुङो यङः, धिवकारे सिचो लोप इति त्वेतदवस्थितं तत्र दोषान्तरं दर्शयति । 'घसिभसोरिति' । सगिधर्वश्चामित्येतयोरसिद्धिप्रसङ्गात्, न सिचो लोपः शक्यो विज्ञातुमिच्छर्थः, परिहरति । 'ह्रान्दसो वर्णलोपो वेति' । वाशब्दः पतं व्यावर्त्तयति, सिच एवायं लोपः । घसिभस्योस्तु ह्रान्दसो वर्णलोप इति । क्व यथेत्याह । 'यथेति' । इष्कर्त्तारमध्वर-स्यन्यस्यैकदेशानुकरणादिष्कर्त्तारमध्वरशब्दात्सप्तमी, तत्र बहुवा इष्कर्त्तारमिति पठन्ति, तैत्तिरीयास्तु निष्कर्त्तारमिति ॥

"भक्तो भलि" ॥ भिदिद्धिदी स्वरितेतौ, मन्यतिरनुदात्तेत् । 'अयमपि सिच एव लोप इति' । यदि वा पदस्येति वर्त्तते, तत्रासिते-भक्तो भलि सस्येति निर्द्विष्टानां त्रयाणामप्येकसंबन्धत्वे विधिरयामिति सोमसुत्सोतेत्यादौ न भविष्यति, समासेपि न भवति, सोमसुत् स्थितिरिति किं कारणं सकारयकाराभ्यां यत्पदमारब्धं तत्प्रति तकारस्यावयवत्वाभावात् ॥

"ह्रस्वादङ्गात्" ॥ 'अव्योष्टेति' । सलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वं गुणस्ततो विहतनिमित्तत्वाल्लोपाभावः । 'अयमपीति' । अत्रोदः स्यात्स-म्योरिति पूर्वाक्तं ज्ञापकमेव शरणम् । 'द्विष्टमामिति' । ह्रस्वात्तादौ तद्वित्तदिति षत्वम् ॥

"इट ईटि" ॥ अत्र सिच एव संभवः ॥

"स्कोः संयोगाद्योरन्ते च" ॥

गुणभूतोपि संयोगो भलन्ताभ्यां विशेष्यते ।

संयोगाद्योः पदस्यान्ते स्कोर्यस्माच्चास्ति संभवः ॥

इति मत्वाह । 'पदस्यान्तदिति' । 'भलि च परत इति' । पद-स्य यः संयोग इत्यपेक्षते । 'लग्न इति' । ओलस्त्री व्रीडे, निष्ठा, ईदिस्या-

दिट्प्रतिषेधः, अत्र तकारे भलि परतः सञ्योगः तदादिः सकारः,
 ओदितश्चेति निष्ठानत्वं, तस्यासिद्धत्वात्कुत्वम् । 'साधुलगिति' । साधु
 लज्जत इति क्तिप् । 'मग्न इति' । मस्त्रिनशोर्भलीति नुम्, स च जकारा-
 त्पूर्वः, मस्त्रेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्तीति वचनात्, तेनानिदितामिति न-
 लोपः, सलोपादि पूर्ववत् । तष्ट इति । तत् तनूकरणे, ऊदित्वा द्विक-
 ल्पितेष्ट, यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः, । 'भलि सङ्गीति वक्तव्यमिति' ।
 सङ्गीत्ययं प्रकरणशेषः, किं प्रयोजनम् ।

गिरोऽभोधिर्द्विष्टरां च दृष्टस्यः काष्टशक्स्थिरः ।

क्रुञ्चाधुर्येति मा स्मैषु सत्त्वादीनि भवन्त्विति ॥

गिर इत्यत्राचि विभाषेति लत्वं माभूत्, अभोधिर्धिति, धि चेति
 सलोपो न भवति । 'द्विष्टरामिति । ह्रस्वादङ्गादिति न भवति, दृष्टस्यः,
 भलो भलीति न भवति, काष्टशक्स्थिरः, स्काः संयोगाद्योरिति न भवति,
 क्रुञ्चा चोःकुरिति कुत्वं न भवति, धुरं वहतीति धुर्येति हलि चेति दीर्घत्वं
 न भवति, तथा च वार्तिकं सङ्घि लत्वलोपसंयोगादिलोपकुचदीर्घत्वानीति,
 सङ्गीति प्रकृत्य लत्वादीनि वक्तव्यानोत्ययः, तदेवं वार्तिककारमते ऽपि
 चकाधीत्येव भवितव्यं, सङ्गीति वचनात् । 'मनःप्रभृतीति' । धातु-
 प्रत्ययानां ग्रहणमित्ययः । अत्र संयोगादिलोपं प्रयोजनं प्रत्याचष्टे ।
 'तदिति' । तदिति वाक्योपन्यासे । 'शक्ने रिति' ककारान्तोप-
 लक्षणमेतत्, तेन कक लौत्ये कृक वृक आदानइत्यादेरपि क्त्रिजन्तस्य
 प्रयोगो नास्त्येव । 'आहुरिति' । भाष्यकारादयः । तत्र भाष्यं तावत्प्र-
 ठति । 'काष्टशगेवेति' । वाक्यर्यमित्यत्र स्थानित्रद्वाषोपि शक्यो वक्तुं,
 तस्य दोषः संयोगादिलोप इत्युक्तत्वात् ॥

“चोः कुः” ॥ 'नकारोपधो वेति' पूर्वमौत्पत्तिकं अकारोपधत्व-
 माश्रित्योक्तम्, इदानीन्तु नकारस्यानुस्वारपरसवर्णाभ्यामागतो अकार
 इत्युच्यते । 'नकारलोपे हीति' । तथा संनिपातपरिभाषायाः प्रयोजनेषु
 षठितमुदुपधत्वमकित्वस्य निकुचितइति । कुचितशब्देकित्वं संनिपातकृ-
 तमुदुपधत्वमुदुपधाद्वावादिकर्मणोरन्यतरस्यां कित्वस्य निमित्तं न भवती-

त्यर्थः । नन्वस्तु नोपधः, तथाप्यनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः नकारस्य कुत्वप्रसंगो ऽत आह । 'तत्रेति' । चुत्वस्य त्वत्र प्रसंगो नास्ति अनुस्वारं प्रति तस्यासिद्धत्वात् ॥

“हो ठः” ॥ ‘सोढेति’ । तीषसहेतीद्विकल्पः । ‘तुराषाडिति’ छन्दसि सह इति ण्विः, अन्येषामपि दृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, सहेः साडः स इति षत्वम्, । ‘प्रष्टवाडिति’ । वहश्चेति ण्विः ॥

“दादेर्धातोर्धः” ॥ ‘किं तर्हि तद्विशेषणमिति’ । यद्यपि समानाधिकरणं न भवतीत्यस्यैतत्प्रतिपत्तभूतं न भवति समानाधिकरणस्यापि विशेषणत्वोपपत्तेः, तथापि सामानाधिकरण्यपक्षे धातोरित्येतद्विशेष्यम् अत्र तु पक्षे विशेषणमित्यस्यैव प्रतिपत्तता । ‘अवयवषष्ठान्तमिति’ । अवयवसंबन्धे या षष्ठी तदन्तमित्यर्थः । अत्र स्पष्टमेव प्रतिपत्तत्वं, धातोरवयवो यो दादिः शब्द इति, एवं चोपक्रमेपि दकारादेर्धातोरिति अधिकरणे षष्ठ्यौ । ‘किं कृतं भवतीति’ । किमिष्टं सिद्धं भवतीत्यर्थः । ‘अधोगित्यत्रापीति’ । सामानाधिकरण्ये त्वङागमेन दादित्वस्य विहतत्वाच्च स्यात् । ‘कथमिति’ । धातुरेवायं न धातोरवयव इति प्रश्नः । ‘अथ वेति’ । अस्मिन्यक्ते उपक्रमेपि दादेर्धातोरिति यथा श्रुतमेव । ‘धातूपदेशइति’ । एतच्च धातुग्रहणात्प्रभ्यते, नह्यधातोर्दकारादेर्हकारान्तस्य संभवः ।

देवानुद्बुध्यामित्यादौ यस्माद्धृत्वं प्रवर्त्तते ॥

तदेतदसमीचीनमवधानच्युतं वचः ।

यस्माद्दामलिङित्यादेरधातोरपि संभवः ॥

तस्माद्धातुग्रहणमावर्तनीयं, तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्ष्य-
ति । ‘तथा चेति’ । पूर्वत्र तु पक्षे व्यपदेशिवद्भावेन दामलिङित्यत्रापि प्रसंगः ॥

“वा द्रुहमुहण्णुहण्णहाम्” ॥ द्रुहादय एते दिवादिष्वने-
नैव क्रमेण प्रपठ्यन्ते, रधादित्वाद्विकल्पितेऽः, तत्र वा द्रुहादीनामिति
वक्तव्ये प्रतिपदपाठो यद्गुल्ब्यापि यथा स्यात् दोधुक् दोधुट्, अन्यथा
निर्विष्टं यद्गुणेन चेति न स्यात् ॥

“नहो धः” ॥ ‘परीणदिति’ । संपदादित्वात्किप्, नहि-
वृतीति दीर्घत्वम्, उपसर्गादसमासेपीति णत्वं, प्रक्रियालाघवार्थं दकार-
एव विधातव्ये धकारविधानं ऋषस्तथोर्धाध इति धत्वं यथा स्यात्,
नहुमित्यत्र रदाभ्यां निष्ठानत्वं च माभूदिति ।

“आहस्यः” ॥ अथ प्रकृतो धकार एव कस्माच्च विधीयते
तस्यापि हि चत्वेन आत्येति सिद्धम्, यकारस्यापि चत्वेन भवितव्यम्, एवं
च कृत्वा ऽऽहनहोर्ध इत्येक एव योगः कर्तव्योक्त आह । ‘आदेशान्तर-
कक्षमिति’ । एवमपि तकार एव कर्तव्यः । ‘हृयहोरिति’ । ‘हकार-
स्येति’ । वचनं हस्त्यर्थम् । ‘निराभमिति’ । उदि ग्रह इत्यत्र कृन्वसि
निपूर्वादपीष्यते सुगुह्यमननिपातनयोरिति वचनाद्वा घञ् ॥

“अश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभाजच्छशां षः” ॥ अत्र शकारान्तस्य
जश्चे प्राप्ते इतरेणान्तु कुत्वे तदपवादः षत्वं विधीयते । ‘मूलवृट्,
धानाभृडिति’ । ग्रहज्यादिना संप्रसारणं, स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः,
षकारस्य जश्त्वं डकारः, वावसानवति पक्षे टकारः । ‘भलादिराभ्या-
मित्यादि’ । पर्यवपद्यते, व्यवधीयते । ‘राष्टिः भ्राष्टि’रिति । गुरोश्च
हल इत्यकारे प्राप्ते क्तिच्वादिभ्य इति क्तिन्मत्ययः, तितुन्नेत्यादिनेट्-
प्रतिषेधः । ‘शब्दप्राडिति’ । क्तिञ्चवीत्यादिना किप् दीर्घत्वं, संप्रसार-
णाभावश्च, कृयहणमनर्थकं क्लोः शूडित्यादिना कस्य शत्वे कृते
शान्तानामित्येव षत्वं सिद्धमत आह । ‘क्लोः शूडित्यादि ॥

“एकाचो बंशो भष् भवन्तस्य सध्वोः” ॥ धातोरिति यदिहानु-
वर्तते तद्व्यधिकरणमवयवषष्ठ्यन्तमेकाच इत्यस्य विशेषणं, भवन्तस्ये-
त्येतदपि तस्यैव समानाधिकरणं विशेषणम्, एवं विशिष्टं त्वेकाच इत्ये-
तदवयवषष्ठ्यन्तविशेषणं तदाह । ‘धातोरवयव इत्यादि’ । ‘भलि स-
कार इति’ । एतेनानुवर्तमानस्य भलो विशेषणं सकार इति दर्शयति,
किमर्थं पुनरिह भलीत्यनुवर्तते, अन्न इत्यस्यानुवृत्तिर्यथा स्यादन्यथा
भलीत्यस्य निवृत्तौ तत्संबद्धमन्तइत्यपि निवर्तते । ननु

चत्वारो भव आदेशाः स्थानिनस्तु बभौस्त्रयः ।

डकारस्य तु न क्वापि संभवोस्ति कथं च न ॥

ततश्च वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति तत्राह । 'च'त्वारो बभौः स्थानिन इत्यादि । शास्त्रप्रतीतिवेलायां संख्यासाम्यस्य संभवात् प्रवर्तते यथासंख्यमनुष्ठाने त्वसंभव इत्यर्थः, क्वचित् नायं अन्यः पठ्यते, 'भोत्स्यन्तइति' । बुधिरनुदात्तेत्, लटि स्यः, तत्र व्यपदेशित्रद्वावेन धातुं प्रत्येकाचोवयवत्वम् । 'अभुध्वमिति' । धि चेति सिचो लोपः, गुह्दिदुही स्वरितेतौ । 'अजर्घा इति' । अर्धेर्यङ्लुकि द्विर्वचने धातुं प्रत्येकाचोऽवयवत्वम्, रुक्मौ च लुकीति रुक्, अर्धे इति स्थिते लडादि । 'गर्द्वभयते रिति' । गर्दभमाचष्टइति णिच्, अत्रावी प्रत्ययोऽप्रत्ययः क्तिवादित्ति । 'असंत्येकाचग्रहणइत्यादि' । यद्येकाचग्रहणं न क्रियेत ततोऽन्यस्येहाश्रुतत्वाद्बभौ धातोरित्यनेन विशेष्येत बभौ भवन्तत्त्वस्यासंभवाद्भवन्तस्येत्यनेनापि धातुरेव विशेष्येत, ततश्चायमर्थः स्यात्, भवन्तस्य धातोर्यौवयो बभौ तस्य भवति, ततो दामलिङित्यत्रापि प्रसङ्गः, एकाच इत्यस्मिन्स्तु सति वृत्तिकारोपदर्शित एवार्था भवतीति च तत्र प्रसङ्गः, अत्र हि यो भवन्त एकाच् लिङिति न तस्यावयवो बभौ डकारः, यस्य चावयवो दामित्यस्य न स भवन्तः । 'क्रात्स्यतीति' । अत्र ककारस्य वकारो न भवति ॥

“दधस्तथोश्च” ॥ 'दधाति' निर्दिश्यतइति । दध धारण इत्यस्य ग्रहणं न भवति, शपा तयोर्व्यवायात्, ननु यङ्लुकि व्यवायो नास्ति, ततश्च तस्यैव ग्रहणप्रसङ्गः, एवं च वचनसामर्थ्यादिति वक्ष्यमाणं नाश्रितव्यं भवति, तस्माद्वाक्यान्मेवात्र शरणम् । 'वचनसामर्थ्यादिति' । नहि दधातिराकारलोपेन विना भवन्तो भवति, एतच्च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यनाश्रित्योक्तम् । 'अभ्यासजशत्वस्य चासिद्धत्वमिति' । वचनसामर्थ्याच्च भवतीत्यपेक्षते, नह्यभ्यासस्य जशत्वेन विना दधातेर्बभौ

१ मु. मूल पुस्तके त्वर्थे अन्यः सुबान्ते उचितः ।

२ क्तवृत्तिवचन इत्यधिकं मु. मू. पु. ।

कृत्विसंभवति । 'तथोरिति किमिति' । भलीति वर्तते, भूषन्तस्येति च, न च तकारथकाराभ्यामन्यो दधो भलीस्ति, स्थोऽस्मावदिष्टमेव तस्मात्तथोरिति न वक्तव्यम्, एवं च कृत्वा चकारोपि न कर्तव्यः, सर्वत्र भलीत्येव सिद्धमिति प्रश्नः । 'आनन्तर्यादिति' । ननु च स्थोः पूर्वणैव सिद्धं, न सिध्यति, आलोपस्य स्थानिवद्भावे सति अभूषन्तत्वात् । ननु च पूर्वचासिद्धे नास्ति स्थानिवद्भावः, एवमप्यभ्यासजशत्वस्यासिद्धत्वाच्च सिध्यति, यदि त्वभ्यासजशत्ववर्तमेत्वतुकोः सिद्धं वक्तव्यमित्यत्र शत्वतुको रित्यपनीयाविशेषेण सिद्धत्वमुच्येत फलिभञ्जियहणं वा सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयेत न त्वेत्वविषयमेव, ततस्तथोश्चेति शक्यमकर्तुं, कथं स्थोः पूर्वणैव सिद्धम्, इदं तु व्यतिरिक्ते भली यथा स्यादित्येवमर्थं भविष्यति ॥

“भलां जशान्ते” ॥ ‘पदस्यान्ते वर्तमानानामिति’ । यदा ऽवसाने वर्तमानानामन्तशब्दो ऽवसानवचनो न त्ववयववचनः । ‘श्वलिङिति’ । अत्र हकारस्य जशत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वात् पूर्वं ठत्वं, ठकारस्य जशत्वं डकारः ॥

“भूषस्तथोर्ध्वऽधः” ॥ ‘दधार्धात् वर्जयित्वेति’ । अनेनाध इति धातुप्रतिषेधं दर्शयति, यदि धकारप्रतिषेधः स्यात् धकारात्परयोर्निति ततो गतिबुद्धीत्यादयो निर्द्वेशा नोपपद्येरन्, । ‘अलब्ध, अलब्धा इति’ । लुङि तथासौ, एवमलीठ, अलीठा इति । ‘धत्तः धत्थ इति’ । धत्वे प्रतिषिद्धे धकारस्य चत्वम्, अध इति शक्यमवक्तुम्, इह कस्माच्च, धत्तो धत्थ इति । जशत्वे योगविभागः करिष्यते, दधस्तथोश्च, भलां जशः, भलाज्जशो भवन्ति, दधस्तथोः, ततोन्ते, अन्ते च भलां जशो भवन्ति, तत्र पूर्वचासिद्धमिति भूषभावे जशत्वस्यासिद्धत्वाद्भूषन्तत्वं, धत्वे परस्मिन् सिद्धं जशत्वमित्यभूषन्तत्वादुत्वाभाव इति सिद्धमिष्टम् ॥

“रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः” ॥ निष्ठात इति समासनिर्द्वेशः, तत्र प्रधानभूततकारो रदाभ्यामित्यनेन विशेष्यते न गुणभूता निष्ठेत्याह । ‘रेफदकाराभ्यामुत्तरस्येति’ । तेन चमिति मुदितमित्यत्र निष्ठाया अव्यवधानेपि तस्येता व्यवहितत्वाच्चत्वं न भवति । ‘अवगू-

र्णमिति' । गुरी उद्यमने, श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः, पूर्वेषु श्युकः क्तितीति । 'भिन्नः भिन्नवानिति' । आदेशे न इत्यकार उच्चारणार्थः, तेन दकारस्य स्थाने शुद्धो नकारो भवति । 'कृतः कृतवानिति' । ननु यथा कृपो रो ल इत्यृकारस्यापि रेफस्य लकारो भवति तथेहापि चकारस्य रेफमाश्रित्य नत्वं प्राप्नोत्यत आह । 'इत्यत्रेति' । युक्तं तत्र सामान्योपादानादिह तु न सामान्यमुपादीयते किं तर्हि व्यञ्जनं किमात्मकमर्द्धमात्रात्मकम्, चकारस्तु मात्राचतुर्भागात्मकः, अस्तु वा सामान्यनिर्द्वैशस्तथापि न दोष इत्याह । 'सामान्यनिर्द्वैशे चेति' । चकारे ह्यभिर्तो ज्भक्तिर्मध्येरेफभक्तिस्ततश्च परयाज्भक्त्या व्यवधानाच्चास्ति नत्वप्रसङ्गः । 'चरितं मुदितमिति' । तदित्यनुच्यमाने इटो निष्ठाभक्तत्वात्तस्य नत्वप्रसङ्गः । 'परस्य माभूदिति' । परस्यैव माभूदित्यर्थः, असति पूर्वग्रहणे पाठक्रमे निष्ठा प्रत्यासत्तेति तद्वृत्तस्यैव नत्वेन भाव्यं, तेनैतदपि न चोदनीयं बहिरङ्गत्वाच्चाक्षिप्तत्वाच्च न भविष्यतीति, किं च पदस्येत्यधिकारात्पदावस्थायां नत्वविधानाद्बहिरङ्गत्वमपि नास्ति, केवलस्य वर्णस्यानुपदेशात्प्रतिपदोक्तत्वमपि नास्ति, अथापि प्रत्यासत्तिर्नापेक्ष्यते तथापि पञ्चमीनिर्द्वैशात्परस्यैव प्रसङ्गः, कार्तिरित्यत्र बहिर्भूततद्विज्ञापेत्वाद्बहिरङ्गा वृद्धिः वृद्धेश्च यच्चिमितं तदेव रेफस्याप्युरणपर इत्यस्य वृद्धिविधिनैकवाक्यत्वात् ॥

“संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः” ॥ ‘प्रद्राण इति’ । कृत्यच इति णत्वम् । ‘निर्यात इति’ । योत्र धातुर्नासौ संयोगादिर्यश्च संयोगादिर्नासौ धातुः, न वात्र संयोगादित्वस्य बहिरङ्गत्वं, कथं पूर्वं धातुरपसर्गेण युज्यते ततश्च निष्ठात्पत्तेः प्रागेव संयोगः संनिहितः, प्रद्राण इत्यादावप्येतावदेव ॥

“त्वादिभ्यः” ॥ ‘जीन इति’ । ज्या वयोहानौ, बहिज्यादिना संप्रसारणम् । ‘निष्ठाबदिति’ । नत्वसंनिधौ वचनात्तदेवातिदिश्यते, तेन पुनिरित्यत्र क्लिष्टः त्वानिष्ठयोः पूरुष्वेतीद्विकल्पो न भवति । ‘दुग्धोरिति’ । दु गतावित्यस्यैव दोर्बहणं न तु दुदु उपतापइत्यस्य, सानुबन्ध-

कत्वात्, तथा माघे प्रयुक्तं, मृदुतया द्रुतयेति, गु पुरीषोत्सर्गे । 'पूना इति' । अनेकार्थत्वाद्वातूनां पूञ् विनाशार्थः । 'सिनो वास इति' । विञ् बन्धने, बध्यमानः पिण्डीक्रियमाणो वासो यदा दध्मादिव्यञ्जनव-
शेन तत्रानुकूल्यं प्रतिपद्यते तदा कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामयं प्रयोगः,
सिता पाशेन, शुद्धे कर्मणि क्तः, समुदायप्रत्युदाहरणमेतत्, इदानीमवयवप्र-
त्युदाहरणं दर्शयति । 'वासोपीति' ॥

“ओदितश्च” ॥ ‘आपीन इति’ । प्यायः पीति पीभावः ।
स्वादयः ब्रूह् प्राणिप्रसवइत्यादयो ब्रीह् वृणोत्यर्थे इत्येवमन्ता दिवादौ
पठन्ते ॥

“क्षियो दीर्घात्” क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः, द्वयोरपि बह-
णम् । ‘क्षीणा इति’ । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः, निष्ठायामवयवार्थे इति
दीर्घः । ‘क्षीणस्तपस्वीति’ । अत्रापि वाक्योक्त्यादैन्ययोरिति, दीर्घादिति
शक्यमवक्तुं, क्षि इति निर्द्वैशादेव दीर्घस्य ग्रहणं विज्ञायते, ह्रस्वस्य हि
ग्रहणे इयङादेशात्परत्वात् घेर्हितीति गुणे कृते क्षेरिति निर्द्वैष्टव्यं
स्यादित्यत आह । ‘ह्रस्वान्तस्यापीति’ । यथाभूतस्य दीर्घत्वं विधेयं
तथाभूतमेवानुक्तं युक्तं, ह्रस्वान्तस्य च दीर्घत्वं विधेयमिति तस्यैव
दीर्घविधावनुकरणं तत्रापि चेत्यङादेशो दृष्टः तस्मादियङादेशो न दीर्घ-
ग्रहणे प्रमाणमित्यर्थः । यदि तर्हि ह्रस्वान्तस्यापि धात्वनुकरणस्येयङा-
देशो भवति विपराभ्यां क्षेरित्यादावपि प्रसङ्ग इत्यत आह । ‘विपरा-
भ्यां क्षेरित्येवमादौ स्थिति’ । अविवक्षित्वेति पाठः, तत्र हि धातावनु-
कार्ये ऽवस्थितं धातुत्वं क्रियावाचित्वलक्षणमविवक्षित्वात्तस्य विवक्षा-
महत्त्वा रूपसामान्यस्य विवक्षितं कूजितमित्यादिसाधारणस्य रूपस्यानुक-
रणं, ततश्च विशेषनिबन्धनस्य कार्यस्य सामान्येऽभावात्प्रकृतावदृष्टत्वा-
दनुकरणेऽप्यभाव इत्यर्थः । यदा तु विशेषेणुक्रियते तदा तच्चिबन्धनं कार्य-
मनुकरणे प्रवर्तते, यथात्रेयङादेशः, यद्येवं विभक्त्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति,
अधातुरिति प्रतिषेधेन प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावात् । नैव दोषः । अधा-
तुरिति पर्युदासो ऽयं न प्रसज्यप्रतिषेधः, ततः किम् । प्रातिपदिकस्य

कस्य चित् कार्यस्याभावात् धातोर्न्यत्वात्स्वाश्रया प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्तते, इयडादेशस्त्वादेशिको धातोर्विधीयमानत्वाद्वति ॥

“श्यो ऽस्पर्शे” ॥ ‘शीनमिति’ । श्यैङ् गतौ, द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्य इति संप्रसारणम् । ‘गुणभूतोपि स्पर्श इति’ । इतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते, स्पर्शशब्देयमस्ति गुणवचनः, स्पृश संस्पर्शने, भावे कर्मणि वा घञ्, स्पर्शस्त्वगिन्द्रिययाहो गुणः, अस्ति रोगवचनः, स्पृश उपतापे, घञ्, स्पर्शः, तदिह विशेषानुपादानाद् द्वयोरपि ग्रहणं, ततश्च रोगेपि प्रतिषेधात्मनिशीन इति न सिध्येत्, अत आह । ‘गुणे चेति’ । गुणएवेत्यर्थः । एवं मन्यते यदयं द्रवमूर्तिस्पर्शयोः स्यइति स्पर्शे संप्रसारणं विधाय पुनः प्रतेश्चेत्याह तज्ज्ञापयति । श्यायतेर्यहणे स्पर्शशब्दो रोगं न प्रत्याययतीति, यदि प्रत्याययेत् पुनर्न विदध्यात्, प्रतिपूर्वा रोगएव श्यायतिर्वर्तते ॥

“अञ्चोनपादने” ॥ ‘न चेदपादानं तत्र भवतीति’ । तत्राञ्चत्यर्थे विषये ऽपादानं चेन्न भवतीत्यर्थः । ‘समक्राविति’ । सङ्क्रावित्यर्थः । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः, अनिदितामित्युपधालोपः । ‘उदक्तमिति’ । उद्धृतमित्यर्थः । ‘व्यक्तमित्येतदिति’ । अञ्जू व्यक्तिसंज्ञकान्तिगतिष्वित्यस्येदं रूपं नाञ्चते, तेन नत्वमिदं न भवतीति भावः ॥

“द्विवो विजिगीषायाम्” ॥ ‘आदूनइति’ । द्वोः शूट्, आदून औदरिकः, परिदूनः क्षीणः । ‘दूतं वर्तते इति’ । नन्वत्राद्यादिपतनलक्षणा क्रीडा प्रतीयते न विजिगीषा अत आह । ‘विजिगीषया हीति’ ॥

“निर्वाणोऽवाते” ॥ ‘वाताधिकरण इति’ । वातकर्तृक इत्यर्थः । यदि वातश्चेदभिधेयो न भवतीत्यर्थः स्यात्तदा निर्वाणो वात इत्यत्रैव प्रतिषेधः स्यादत्र कर्तरि क्तः, यत्र तु भावे तत्र न स्यात् निर्वाणं वातेनेति । ‘निर्वाणोऽविरिति’ । उपशान्त इत्यर्थः । ‘निर्वाणो भिदुरिति’ । उपरत इत्यर्थः । ‘वातस्तु करणमिति’ । यथासंभवं करणत्वे हैतो वा वृत्तीया दृष्टव्या, यथा तु वार्तिकं तथा भावे प्रतिषेधो न भवति, निर्वाणं वातेनेत्येव भवति ॥

“प्रस्त्योन्यतरस्याम्” ॥ ‘प्रस्तीम इति’ । स्यः प्रपूर्वस्येति
संप्रसारणम् ॥

“अनुपसर्गात् फुल्लचीवकृशोल्लाघाः” ॥ ‘फुल्ल इति’ । आदि-
तश्चेतीट्प्रतिषेधः, उत्परस्यातस्ति चेत्तुत्वम् । ‘क्तवत्वन्तस्याप्येतल्लत्स-
मिष्यतइति’ । निष्ठायास्तशब्दान्तं यदूपं तस्य फुल्ल इत्येतन्निपात्यतइति
भावः, चीवादिषु तु नैतदिष्यते । ‘इडभाव इति’ । अन्यथा तलोपस्या-
सिद्धत्वाद्गुलादित्वादिट् प्रसज्येत । ‘कृते वा इटि इच्छब्दलोप इति’ ।
निपात्यतइत्यपेक्षते । ‘लाघेकदन्य इति’ । उदस्तु प्रतिषेधो न
भवति निर्देशसामर्थ्यात् । ‘कृशं प्रत्यनुपसर्ग एवेति’ । यत्क्रियायुक्ताः
प्रादयस्सम्प्रतीतिवचनात्, क्रियान्तरयोगमेव दर्शयति । ‘परिगतः कृश
इति’ । कार्येण परिगत इत्यर्थः । यद्यपि फुल्लादयः पञ्चाद्वि इगुपधक-
रणे के च सिध्यन्ति तथापि निष्ठा च दृजनादित्यादिकार्यसिद्धये चीवि-
ताद्वनिष्ठशब्दनिवृत्तये च निपातनं, फुल्लशब्दे तु फुल्लवानित्येतदर्थं च ॥

“नुदविदोन्द्राघ्राद्हीभ्योन्यतरस्याम्” ॥ अत्रानन्तरस्य निपात-
नस्य विधातुमशक्यत्वाद्गुबहितं विधेयमिति स्थिते शुभः क इत्यादि-
भिरादेशान्तरैर्व्यवहितमपि नत्वमेव विधीयते, कथम्, उत्तरसूत्रे तावत्तदेव
प्रतिषिध्यते प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य, तस्मात्तदेव बुद्धौ विपरिवर्तमानम-
त्रापि विकल्प्यते । ‘समुच्च इति’ । उन्दी क्लेदने, ईदित्त्वादिट्प्रतिषेधः,
अनिदितामित्युपधालोपः, उभयत्र विभाषेयमित्याह । ‘ह्री इत्येतस्येति’ ।
‘विद विचारणइत्यस्येति’ । रौधादिकस्य, उन्दिना रौधादिकेन साहच-
र्यात्, यद्यपि तौदादिकेन नुदिनापि साहचर्यं तथापि परसाहचर्यमेव
व्यवस्थापकं विप्रतिषेधे परमित्यस्यैवमादावप्युपयोगात्, विचारणार्थस्य
बहणमित्येतदाप्रागमेव द्रढयति । ‘एवं ह्युक्तमिति’ । वित्तेर्द्धातो निष्ठान्त-
शब्दरूपं विदित इतीष्यते तस्य सेट्त्वात्, इह च रदाभ्यां निष्ठात
इत्यनुवृत्तेः विद्यतेः सप्तार्थस्य विद्वैर्विव इतीष्यते तस्यानिट्त्वादिव
व तस्याबहणात् । ‘विन्नोरिति’ । तिङन्तानुकरणाच्छ्रुती । ‘भोग-
वित्त इति’ । एकार्थभावाभावेपि भाष्यकारनिपातनात्सप्तमीसमासः,

भोगयहणमुपलक्षणं भोगप्रत्यययोरर्थयोः, विन्दतेस्तौदादिकस्य विदेर्वित्त इतीष्यते, अन्यच्च विन्न इति नत्वमेव भवति, न त्वयं विकल्प इत्यर्थे उक्तो ऽत्र हेतुः ॥

“न ध्याख्याप्रसूच्छिमदाम्” ॥ ‘मूर्त्त इति’ । आदितश्चेती-
ट्प्रतिषेधः, राक्षोप इति छस्य लोपः । ‘मत्त इति’ । ईदित्त्वादिट्-
प्रतिषेधः ॥

“वित्तो भोगप्रत्यययोः” ॥ ‘लाभार्थादिति’ । ज्ञानार्थादि-
टा भाव्यं सत्ताविद्यारण्यार्थयोरपि न भोगप्रत्यययोर्वृत्तिः संभवतीति
भावः, कथं पुनर्भागे निपात्यमानो वित्तशब्दो धने भवतीत्यत आह ।
‘धनं हीति’ । कर्मसाधनः सूत्रे भोगशब्द इत्यर्थः । एतेन प्रत्यय इति
व्याख्यातम् । ‘विन्न इति’ । विभाषा गमहनविद्विशामिति तौदादि-
कस्य क्लृप्तौ विकल्पितेदृत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठाया मिट्प्रतिषेधः ॥

“भित्तं शकलम्” ॥ ‘शकलपर्यायोयमिति’ । यथाशकलशब्दो
जातिशब्दो न क्रियाशब्दस्तथा भित्तशब्दोपीत्यर्थः । नन्वयं भिदेर्धातोः
व्युत्पाद्यमानः क्रियाशब्दः स कथं जातिशब्दस्य पर्यायो भवत्यत आह ।
‘अत्रेति’ । सन्ति हि ते शब्दा येषु व्युत्पत्तिमात्रोपयोगिनी क्रिया,
जातिरेव तु समुदायशक्त्या शब्दार्थः, यथा तैलं पिबतीति, तैलपायि-
केति, किमर्थं पुनरेवमाश्रीयतइत्याह । ‘भिदिक्रियाविवक्षायां हीति’ ।
साम्यप्रतिपादनार्थं शकलग्रहणं यथा विदारणविवक्षायां भिन्नं शकलमिति
भवति तथा भिन्नं भित्तमित्येव प्रयोग इत्यर्थः । क्रियाशब्दत्वे तु भिन्नशब्दे-
नैव क्रियाया उपात्तत्वाद्विन्नमित्यस्यैव प्रयोगो न स्यात्, अन्ये त्वाहुः ।
यथा विदारणक्रियाया शकलं निवर्तते तदा तामङ्गीकृत्येव भिन्नशब्दः,
यत् शकलस्य सतो विदारणं तदा तत्प्रतिपादनाय भिन्नं भित्तमिति
प्रयोग इति ॥

“चणमाधमय्यं” ॥ ‘च इत्येतस्मादिति’ । च स गतौ, च गति-
प्रापणयोरिति वा । ‘एतस्मादेवेति’ । शौण्डादिव्यतिरेकेण सप्तमी-
समास एव मृग्यः, प्रागेव सप्तम्यन्तोत्तरपद इति भावः । ‘कालान्तरे-

त्यादि' । अण्यहणकालापेक्षया कालान्तरत्वं, तत्र देयं कालान्तरदेयं तत्र यो विनिमयो विपरिवर्तनं तदुपलक्षणार्थमाधमर्ण्यग्रहणं न तु स्वार्थप्रतिपादनार्थं, किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायतइत्याह । 'उत्तमर्ण्य इत्यपि हीति' । एतच्च धारेक्षत्तमर्ण्यइति निर्देशादवसितम् ॥

“नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानि ह्रन्वसि” ॥ नसत्तेत्यादीनामनुकारणपदानां ह्रन्वः । 'निषत्तमिति' । सदिरप्रतेरिति वत्त्वम् । 'अनुवमिति' । 'भाषायामिति' । नुदविद्वेन्द्वेति विकल्पो न भवति एतच्चिपातानारम्भसामर्थ्यादित्याहुः । 'प्रपूर्त्तमिति' । यदा त्वरते तदा ज्वरत्वरेत्यादिना कट्, यदा तु तुर्वी हिंसायामित्यस्य तदा राल्लोपः । 'उत्वमिति' । रपरत्वम् उरण् पर इत्येव सिद्धं परिभाषायामसिद्धप्रकरणे ऽपि प्रवृत्तेः ॥

“क्विन्प्रत्ययस्य कुः” ॥ 'क्विनः कुरिति वक्तव्ये इति' । नहि क्विन्प्रत्ययत्वं व्यभिचरतीति भावः । न चैवमुच्यमाने वरपृक्तस्येति लोपं बाधित्वा क्विन एव घकारस्य कुत्वं घकारः प्राप्नोतीति शङ्कनीयं, तथा क्विन इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य ग्रहणे सति क्विनो घकारस्य लोपे कर्त्तव्ये सति कुत्वस्यासिद्धत्वात् राल्लोप एव भवति, तस्मिंश्च सति पश्चाद्वक्तृत्वं परिशिष्टस्य धातोरेव भविष्यति । स्यादेतत् । क्विबादिषु सावकाशं लोपं विशेषविहितं कुत्वमपवादो वचनप्रामाण्यादिति न्यायेन बाधेतेति, तच्च, एवं हि वर्गग्रहणमनर्थकं स्यात्, अनेकस्य स्थानिनो ऽनेकादेशप्रतिपत्तये हि वर्गग्रहणं, घकारस्यैव तु स्थानित्वे घकार एव निर्दिश्येत । 'वर्गाणां तृतीयचतुर्थी इति' । शिवायां वकारघकारयोर्गुणसाम्यप्रतिपादनात्, तस्मात् क्विनः कुरित्येव वक्तव्यम् । 'बहुव्रीहिविज्ञानार्थमिति' । बहुव्रीहिश्चोपलक्षणे ऽपि भवति, यथा चित्रगुरानीयतामिति गवामभावेऽपि चित्रगवीभिरुपलक्षितस्यानयनं भवति तथेहाप्यसत्यपि क्विपि क्विनोपलक्षितस्य धातोः कार्यं भवतीति । 'अस्माग्, अद्रागिति' । सृजिवृशिभ्यां माहिं लुह्, तिप्, ज्ञेः सिच्, हल्ङ्यादिलोपः, वदप्रवेति वृद्धिः, अत्र वश्चादिष्वे प्राप्ते कुत्वं अस्य गः, शस्य खः, तस्यापि जश्च, वावसानइति चत्वं ककारः, पूर्वचासिद्धमित्यसिद्धत्वं

वत्वे कुत्वस्य नास्ति प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् वत्वापवादत्वात् कुत्वस्य ।
'क्तिवन्तस्यापीति' । दृष्टेत्यादौ तु न भवति अपदान्तत्वात् । 'एवं च
सतीत्यादि' । तथावदेव, दग्ध्यामिति कुत्वमुदाहृतम् । 'प्रतिविधानं
कर्तव्यमिति' । प्रतिविधानं वचनमेव ॥

“नशेर्वा” ॥ जीवनाशहेतुत्वादाहुतिर्जीवनगित्युच्यते, संपदादि-
त्वाद्भावे क्तिप् ॥

“मो नो धातोः” ॥ ‘नलोपो न भवतीति’ ॥ नत्वं तु लोपा-
र्थमेव स्यादिति मन्यते ॥

“ससजुषोः” ॥ ‘सजूरिति’ । पूर्वश्रद्धात्रे क्तिप्, इत्वे कृते षोड-
शधाया इति दीर्घत्वं, बहुव्रीहौ सहस्य सभावः, सप्रतिरित्यर्थः ॥

“अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च” ॥ ‘खिनि कृतइति’ । प्राप्त-
इत्यर्थः, श्वेतघडादीनां यत्र पदत्वं भावि तत्र खिनो ऽपवादो ङस् वक्त-
व्य इति हि तत्रार्थः, न पुनर्खिनन्तानां पदत्वं सति ङस् वक्तव्य इति ।
ननु श्वेतवोभ्यामित्यादिसिध्यर्थमवश्यं ङस् वक्तव्यः स चेदुच्यते नार्थानेन,
सान्तत्वात्पूर्वणैव ङः सिद्धौ दीर्घत्वमत्वसन्तस्येत्येव सिद्धं तत्राह ।
‘संबुद्धौ दीर्घार्थमिति’ ॥

“अहन्” ॥ ‘अहोभ्यामिति’ । हशि चेत्युत्वम् । ‘नलोपम-
कृत्वेत्यादि’ । नलोपविधात्रेतद्व्याख्यातम् । ‘लावणिकत्वादिति’ ।
अडागमेनाहञ्चिति रूपलाभात् । ‘ह्रस्वविधाविति’ । समासे च लुमता
लोपाद् रादेशे प्राप्ते इत्वमुत्त्वार्थमुच्यते । ‘अहोरूपमिति’ । षष्ठीसमासः ।
गतमहोरूपं यथेत्यसमासः । ‘अहोरात्र इति’ । अहःसर्वकदेशेत्यादि-
नाच् समासान्तः, इकारलोपे कृतेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्वं, रात्र-
ग्रहणं तु न कृतं, गतमहो रात्रिरागतेत्यसमासेपि इत्वार्थम् ॥

“रोसुषि” ॥ पूर्वस्यायमपवादः । र इत्यकार उच्चारणार्थः ।
‘अहर्द्वंदातीति’ । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ‘अहो इविधाविति’ । यथा
चेत्सूत्रेणैव सिद्धं तथा न लुमताङ्गस्येत्यत्रोक्तम् । ‘दीर्घाहो निदाघ
इति’ । असुपीति प्रसज्यप्रतिषेधः, पर्युदासे तु सुप्तदृशो इत्यरोस्तीति

स्यादेवात्र रेफः, प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधे सति हरेव भवति, ततश्च तच्चिबन्धने यत्वेत्येव भवतः ॥

“अन्वरुधरवरित्युभयथा कृन्दसि” ॥ नित्यं हत्वे प्राप्ते पक्षे रोपि यथा स्यादित्ययमारम्भः । अन्वसशब्द ईषदर्थे । अन्वरस्तमित इति यथा । अत्रो रत्नणम् । ‘प्रचेता राज्ञचिति’ । सकारस्य रेफः, तस्य रो रीति लोपः, कृत्वापे पूर्वस्य दीर्घाण इति दीर्घः । ‘अहरादीनामित्यादि’ । उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे, इदमपि कृन्दसि भाषायां च ॥

“भुवश्च महाव्याहृतेः” ॥ तिङो महाव्याहृतयः, पृथिग्यन्तरि-
त्तस्वर्गाणां वाचिकाः इह तु मध्यमाया ग्रहणम् । ‘भुवो विश्वेषु सवने-
ष्विति’ । तिङन्तमेतत् भवतेश्चकृन्दसि लुङ्लङ्लिट इतिवर्तमाने लङ्
सिप् शपि गुणाभावश्चकृन्दसः, बहुलं कृन्दस्यमाङ्गोपेत्यङभावः, लास-
णिकत्वादेवास्याग्रहणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषाया
अनित्यत्वज्ञापनार्थं, तेन क्रापयतीत्यादौ पुक् सिद्धो भवति ॥

“वसुसंसुध्वंस्वनडुहां दः” ॥ ‘स इति वर्ततइति’ । अननुवृत्तौ
तु तस्य विद्वानित्यादौ नकारस्य दत्वं प्राप्नोति । ‘न तु संसुध्वंसू इति’ ।
विशेष्येते इति विपरिणामेनान्वयः । ‘असंभवाच्चानडुच्छ्व इति’ ।
न विशेष्यतइत्यन्वयः, इहेदं वसोर्दत्वं नाप्राप्ते विध्यन्तरे आरभ्यमाणं
यथा विद्वद्गामित्यादौ हत्वं बाधते तथा विद्वानित्यादौ संयोगान्तलो-
पमपि बाधेत्येत्यत आह । ‘हत्वे नाप्राप्त इति’ । अथानड्वानित्यत्र नुमो
दकारः कस्माच्च भवत्यत आह । ‘नुमस्त्विति’ । दत्वं यदि नकारस्य
स्यात् नुमोनर्थको विधिर्नकारस्यापि दत्वेन ह्यनड्वदिति सिध्यति,
यथैव तर्हि नुमो विधानसामर्थ्यादत्वं न भवति तथानड्वान् अत्रेत्यादौ
दीर्घादटि समानपादइति हत्वमपि न प्राप्नोति, यं विधिं प्रत्युपदेशो
ऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधीर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते, दत्वं
च प्रति नुमो विधिरनर्थकः, हविधेः पुनर्निमित्तमेव ॥

“सिपि धातो ह्रज” ॥ ‘धातुग्रहणमुत्तरार्थमिति’ । इह तु सिपि परतो धातोरन्यस्यासंभवः । ‘ग्रहणं चेति’ । उत्तरार्थमित्यनुबद्धः, इह तु दत्त्वे विकल्पिते सान्तत्वादेव पठे रुः सिध्यति ॥

“दश्च” ॥ ‘अभिनदिति’ । तन्मध्यपतितस्य शनमस्तद्वक्तस्य घाटस्तद्वहणेन ग्रहणादत्र पदस्य धातुत्वम् ॥

“वैरूपधाया दीर्घ इकः” ॥ धातोः पदस्येत्युभयं समानाधिकरणं रेफवकाराभ्यांविशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह । ‘रेफवकारान्तस्येति’ । ‘व्यग्रहणमुत्तरार्थमिति’ । इह तु वकारान्तस्य पदस्य धातोरसंभवः । ‘अभ्यासेकारस्य माभूदिति’ । यदि स्यात्तस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्व इति ह्रस्वो न स्यात् ॥

“उपधायां च” ॥ वैरूपधाया इत्यादि सर्वमनुवर्त्तते, इदमुपधाग्रहणं त्रैविशेषणं, षष्ठीद्विचनस्य तु स्थाने सप्तम्येकवचनं, प्रकृतमुपधाग्रहणमिको विशेषणं, तच्च वर्षेद्यया पूर्वत्वं प्रतिपादयति, तेन वृत्तिकारोपदर्शितः सूत्रार्थो भवति । ‘ह्रस्वितेति’ । हुक्का कौटिल्ये, मुक्का मोहसमुक्काययोः, आचोरहाभ्यामिति द्विवचनस्यासिद्धत्वाद्रेफस्योपधात्वे सति पूर्ववद्दीर्घत्वं, चिरिजिरी हिंसार्थौ । ‘इह रिर्यतुः विञ्चतुरिति’ । रि गतौ, वी गत्यादिषु, लिट्, अतुस्, द्विवचने एरनेकाच इति यणादेशः, अत्राभ्यासेकारस्य दीर्घप्रसङ्गः, ततश्च तस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वो न स्यात्, तत्राह । ‘रिर्यतुरित्यादि’ । ‘यणादेशस्य स्थानिवद्भावादिति’ । न च दीर्घविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधः, ‘अलोपाज्जादेशत्वात्, एवमपि पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्याशङ्क्य परिहारान्तरमाह । ‘असिद्धत्वाच्चेति’ । अङ्गाधिकारे विधानात्मन्ययाग्रयत्वाद्यणो बहिरङ्गत्वं, दीर्घस्य तु तदनपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वम्, इह चतुर्थितेः क्यञन्तात्त्वं इट् अतो लोपे कृते क्यस्य विभाषेति युद्धा ऽयं लोपो न भवति तदा धातोर्ग्रहाभूतो रेफो हल्परस्वेति दीर्घप्रसङ्ग इत्याशङ्क्यामाह । ‘चतुर्थितेत्यत्रापीति’ । अत्राप्यन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वे पूर्ववत्, इह प्रतिपूर्वाद्विवेकनिन्यवृषितचीति कनि-

न्यत्ययान्तासृतीयैकवचने अल्लोपोन इत्यकारस्य लोपे प्रतिदीवनेति दीर्घत्वमिष्यते, तत्र प्राप्नोति, वकारस्य धातुप्रत्यनुपधात्वादित्यत आह । 'प्रतिदीवनेत्यत्रेति' । कथं पुनर्हलि चेति दीर्घत्वं यावताल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सति हल्परो वकारो न भवतीत्यत आह । 'दीर्घविधाविति' । ननु माभूत्स्थानिवद्भावः, विभक्त्याश्रयत्वेनाल्लोपो बहिरङ्गस्तस्यासिद्धत्वाद्बुलपरो न भवतीत्यत आह । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइत्येतत्त्विति' । अनाश्रयणं त्वस्याः परिभाषाया अनित्यत्वात्, अनित्यत्वं च नलोपःसुप्स्वरेत्यत्र तुग्विधियहणेन ज्ञापितम्, इह जीयतेः किन् रश्च वः, जिघ्रिः, कृगृभ्यां किः प्रत्ययः, किरिः, गिरिः, ताभ्यामोस् यणादेशः, किर्योगिर्योरत्र हलि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति तत्राह । 'उणादयो ऽप्युत्पन्नानीति' । उणादिषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवतीत्यर्थः । एतच्चातःककमिकंसेत्यत्र कमियहणेनैव सिद्धे कंसयहणेन ज्ञापितं, क्वचित् व्युत्पत्तिकार्यं भवत्येव, यथा प्रतिदीवनेति, किर्योरित्यत्र यणो बहिरङ्गत्वमनाश्रित्यायं परिहार उक्तः ॥

“न भकुर्कुराम् ॥ 'कुर्यादिति' । कुर क्तेदने, आशिषि लिङ् । 'प्रतिदीवनेति' । योत्र वकारान्तो नासौ भसंज्ञको यच्च भसंज्ञो नासौ वकारान्तः, किं तर्हि नकारान्तः ॥

“अदसोऽसेर्दोदुदोमः” ॥ असेरिति सकारे इकार उच्चारणार्थः, अमूभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते सुपि चेति दीर्घत्वं, तत आन्तरतम्यादाकारस्य ऊकारः । ननु च सूत्रे द्वस्यो निर्द्वष्टः, भाव्यमानत्वाच्च सवर्णयहणमपि नास्ति, तत्कथमूकारो लभ्यते ऽत आह । 'भाव्यमानेनापीति' । एतच्च दिव उदिति तपरकरणेन ज्ञापितं, केचिदत्राप्युकारं दपरं पठन्ति उदोम इति, तेषामयमौत्पत्तिको दकारो मुखसुखार्था न पुनरस्तकारस्य जडत्वं, तथा हि सति सवर्णग्रहणं न स्यात्, अदपरपाठस्तु भद्रः । 'अदस्यतीति' । ननु च पदस्येति वर्तते न चेदं पदं नः क्यइति नियमात्, एवं तर्ह्येतदेव ज्ञापयति अपदस्याप्यदस एतन्मुत्वं भवतीति अमुममुयेति, अन्यथा यत्र स्वादौ पदं तत्रैव स्यादमुष्ये

अमूभ्यामिति । ‘अनेःस इति’ । ओकारसकारेफा न विद्यन्ते-
यस्य तस्येत्यर्थः । ‘अदः कुलमिति’ । विसर्जनीयस्यासिद्धत्वाद्वेफान्त-
मेतत् । ‘तदर्थमिति’ । ओकारेफयोरपि प्रतिषेधार्थम् । ‘अः सेर्य-
स्येति’ । कोर्थ इत्यत्राह । ‘यत्रेति’ । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह ।
‘तेनेति’ । ‘कथमद्वादेश इति’ । अस्मिन्विषये वक्तव्यमस्तीति प्रश्न-
स्सदाह । ‘अदसोद्वेरिति’ । श्लोकस्य पूर्वार्द्धे व्याचष्टे । ‘यैरिति’ ।
तृतीयं पादं व्याचष्टे । ‘ये त्विति’ । चतुर्थं पादं व्याचष्टे । ‘येषां त्विति’ ।
‘अमुमुयङ्ङिति’ । अदोऽञ्चतीति अत्विगित्यादिना क्तिन्, विष्वदेवयो-
श्चेत्यदसष्टेरद्वादेशः, अदद्वाजितिस्थिते अदःशब्दस्याद्वादेशसम्बन्धिना
दकाररेफयोश्च मुत्वं, सौ उगिदचामिति नुम्, हलङ्यादिसंयोगान्तलोपौ,
क्तिन्मत्ययस्य कुरिति कुत्वं नकारस्य ङकारः । ‘अमुया अमुयोरिति’ ।
अत्र यकारस्योत्वप्रसङ्गः ॥

“एत ईदुहुवचने” ॥ ‘अयनिर्दुशायमिति’ । व्याप्तेर्न्यायात् । किं
पुनः कारणमेवं व्याख्यायत इत्यत आह । ‘परिभाषिके’ हीति ।
तदा हि तस्मिन्निति निर्दुष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानादुहुवचने
परत एकारस्येत्वेन भवितव्यं, न चात्र बहुवचनं परम् ॥

“वाक्यस्य टेः पुन उदात्तः” ॥ अधिकारोऽधिकारान्तरनिवर्त्तक
इति वाक्याधिकारेण पदाधिकारस्य निवृत्तिः प्राप्नोति, ततश्च भवन्ता-
वित्यादावपदान्तस्यापि नकारस्य नश्वव्यप्रशानिति इत्वं प्रसज्येतेत्याश-
ङ्काह । ‘पदाधिकारोऽनुवर्त्ततएवेति’ । नहि वाक्यग्रहणेन पदाधिकारः
शक्यो निवर्त्तयितुं, यो हि वाक्यस्य टिः सचियोगतः पदस्यापि
भवत्येव, अथ वाक्यग्रहणं किमर्थं, यावता वाक्यस्यस्यैव पदस्य प्रयोगो
न केवलस्य तत्राह । ‘वाक्यग्रहणमिति’ । पदस्य टेरित्युच्यमाने वाक्ये
यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषां टेः पुनः प्राप्नोति, इयते च वाक्यपदयोर्य-
ष्टिस्तस्यैव यथा स्यादिति । ‘टिग्रहणमित्यादि’ । असति टिग्रहणे पुन-
श्चत्वाऽप्यपरिभाषोपस्थानादवा तदन्तविधौ सति अजन्तस्यैव वाक्यस्या-

लोन्यस्य पुनः स्यात् यथा नपुंसकह्रस्वत्वं शर्मणि कुलमित्यादौ भवति न पुनः सुवागित्यादौ तद्वत्, टिग्रहणे तु सति तदुपादानसामर्थ्याद्विना-
न्विष्येते, न त्वच्चा टिरिति हलन्तस्यापि पुनः सिध्यति ॥

“प्रत्यभिवादेऽशूद्रे” ॥ ‘प्रत्यभिवादो नामेत्यादि’ । गुरुरित्युप-
लक्षणं, त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादमर्हति, अभिवाद्यमान आशिशं वाच्य-
मानो गुरुराशिशं प्रयुङ्गदति यत्स प्रत्यभिवादो न प्रत्युक्तिमात्रं तत्रैव लोके
प्रसिद्धत्वात्, तद्वथा ‘अविद्वंशः प्रत्यभिवादे नामो ये न पुनं विदुः’ रिति ।
‘तत्रेति’ । अशीर्वादविषये कीदृशे अशूद्रविषये ऽशूद्रे विषयो यस्य स
तथोक्तः, अभिवादाने सति प्रत्यभिवाद इति तं तावदुदाहरति । ‘अभि-
वादयदति’ । नमस्कारपूर्वमाशिशं वाचयामीत्यर्थः, एवमभिवादितो गुरुः
प्रत्यभिवादति । ‘आयुष्मानिति’ । आयुष्मत्त्वस्य विधेयत्वात्सम्बोधनवि-
भक्त्यभावः । ‘एधीति’ । अस्तेर्लाटि सिपो हिः भवेत्यर्थः । ‘आयुष्मान्भव
सौम्येति विप्रोवाच्योऽभिवादन’ इति मानत्रे, भवेत्यर्थग्रहणं तेन पर्यायैरपि
प्रत्यभिवादो भवति । ननु च तत्रा ‘कारश्चास्य नामोन्ते वाच्यः पूर्वोत्तरः पुनः’
इत्युक्तं, स कस्मादिह न विधीयते । उच्यते । यदर्थोभिधानउपयुज्यते तदेव
व्याकरणे वक्तव्यम्, अकारस्तु केवलमदृष्टार्थः प्रयुज्यते । नत्वस्य कश्चिदर्थो-
स्ति, अन्येतु मानवमन्यथा व्याचक्षते अस्याभिवादयितुर्नाम्नो ऽन्तेऽवसाने
यो ऽकारः स पुनो वाच्यः, अकार इत्युपलक्षणं, पूर्वोत्तरश्च पुनो वाच्यः, हल-
न्तविषयमेतत्, अन्तर इत्यवमाह, हलन्तेष्वन्यात्पूर्वाच् पुनो वाच्य इत्यु-
भाभ्यामिति ताभ्यां टेः पुन इत्युक्तं भवति । वयं तु ब्रूमः । पृथगेवा-
कारः प्रयोक्तव्य इति, कुतः, अन्तरार्थस्त्वयं, किञ्च भरतशास्त्रे प्रसङ्गेन
प्रत्यभिवादप्रकारे वर्ण्यमाने पृथगकारप्रयोगो दर्शितः, तस्मादयमत्र प्रत्य-
भिवादनप्रयोगः आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्त ३ अ, अविचिञ्च अ इति
एवन्तेषु त्वेवोपगृह्यस्येत्यस्मिन्विधौ सत्यकारे परतस्तयोर्व्यावचि संहि-
तायामिति यद्यपि भवति पिनाकपाण्डय हरण्य शम्भश्च विष्णश्च
इति, प्रत्यभिवादे शर्मवर्मशब्दयोः प्रयोगं नेच्छन्ति, शर्मोन्तं ब्राह्मणस्य

स्याद्रूपान्तं तत्रियस्य त्वित्यनेन नाम्न्यनन्तर्भूतयोरेव तयोः प्रयोग उक्तः, न तु नाम्न्यन्तर्भावः । 'तुषजक इति' । कुत्सिते कः, शूद्रस्य तु जुगुप्सितमिति वचनात् एवं विधं शूद्रनाम । 'स्त्रियामपीति' । अस्त्रीशूद्रयोरिति वक्तव्यमित्यर्थः । केचिदाहुः । न स्यभिवादयते पादोपसंग्रहणाद्येव तु करोतीति, अन्ये त्वाहुः । अभिवादयते न तु स्वं नाम गोत्रं वा गृह्णातीति, द्वयोरपि पक्षयोः स्त्रीप्रतिषेधो न विधेयः, ये तु स्त्रीणामपि नामगोत्राभ्यामभिवादप्रत्यभिवादाविच्छन्ति तन्मतेनायं प्रतिषेधः । असूयतीत्यसूयकः, अविनीतः, तस्मिंस्त्वित्यादिनाऽसूयके प्रतिषेधं प्रत्याचष्टे । यावदसावसूयकत्वेन ज्ञातो न भवति तावत्पूतं करोत्येव, यदा त्वसूयकोऽयं मामुपहसितुकाम इति जानाति तदा नैवाऽऽशीर्वादरूपं प्रत्यभिवादं प्रयुङ्क्ते प्रत्युत शापमेव ददातीति भाष्ये दर्शितमित्याह । 'तथा ह्युक्तमिति' । गुरुणा स्थालिशब्दं सज्ज्ञां मत्वा पूते प्रयुक्तेऽसूयक आह नैवा मम संजति किं तु दण्डिन्यायो मया विवक्षितः, स्थालमस्यास्तीति स्थालीति, तदपि तत्त्वं मन्वानो गुरुः पुनरपि पूतरहितं प्रत्यभिवादनं कृतवान् । 'आयुष्मानेधि स्थालिञ्चिति' । पुनरसूयक आह न दण्डिन्यायो मया विवक्षितः, संजैवैषा ममेति, ततोऽसूयकत्वं निज्ञाय कुपितः सन् गुरुराह । 'असूयकस्त्वमित्यादि' । 'भिक्षास्वेति' । कर्मकर्त्तरि यक् । स्थालिञ्चिति पाठो न तु स्थालीश्रुदिति । 'अभिवादवाक्ये यत् संकीर्तितमिति' । येन वाक्येनाभिवाद्यते तदभिवादनवाक्यं, नाम, संज्ञा, गोत्रमपत्यप्रत्ययान्तः शब्दः । वाक्यस्य टेः पूतविधानादेवमुक्तम् । 'तत्र पूतिरिष्यतइति' । इष्टिरेवेयमिति केचित् । अन्ये त्वाहुः । अभिवादनं तावन्नामगोत्राभ्यामिति समाचारप्राप्तं, पूतोऽप्ययं प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्तस्यैव वाक्यान्ते वर्त्तमानस्य भवति, पदस्य च प्राधान्यमर्थद्वारकं, प्रधानमर्थाऽभिवादयिता तदनुपहार्यत्वात्प्रत्यभिवादस्य, कुशलित्वादिकं तु तस्यैव संस्कारकम्, एवमेधीत्याख्यातव्याख्यासाध्यरूपतया प्रधानभूतापि क्रिया संस्कारकत्वेन विशचितत्वादप्रधानमेव, तस्मात्प्रधानभूतस्याभिवादयितुर्यदुपस्थापकं पदं तस्य पूतः । तच्च

नामगोत्रं चेति । 'भोराजन्त्यविशां वेति' । भो इति स्वरूपग्रहणम् ।
इतरयोस्तु तद्यान्वां ग्रहणं, तत्र भोःशब्दस्यासंज्ञगोत्रशब्दत्वादप्राप्ते
विप्राप्ता, इतरत्र प्राप्ते, संज्ञाशब्दत्वात् ॥

“दूराद्भूते च” ॥ दूरादिति दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चेति
अश्वमी, हूतं हूतं भावे निष्ठा, दूरादित्युच्यते दूरं चानर्थास्थितं, तदेव
हि कं चित्प्रत्ययतिदूरं कं चित्प्रत्ययान्तिकं भवति, एवं हि कश्चित्कं
विदाह य इव पार्श्वतः करकस्तमानयेति, स आह उत्थाय
इहाण, दूरे न शक्नोमि गन्तुमिति, अपर आह दूरं मथुरायाः पाटलि-
पुत्रमिति, स आह न दूरमन्तिकमिति, तदेवं दूरस्थानवस्थितत्वाच्च
ज्ञायते कस्यामवस्थायां प्लुत्या भवितव्यमित्यत आह । 'दूरमित्यादि' ।
हूतं हूतं तदपेक्षया यदूरं तद्विहाश्रीयते दूराद्भूतमित्यन्वयात्, इति-
करणो हेतौ, न तु देशमपेक्ष्य देशान्तरं दूरं भवति, किमिव हूतापेक्षं
दूरमित्यत आह । 'यत्रेति' । यत्र हूते, प्राकृतात्स्वभावसिद्धात्, एवं-
विधे हूते देशद्वारकहूतापेक्षमपि दूरत्वमस्तीति भावः । 'हूतग्रहणं
चेति' । येन पर आगमने नियुज्यते तद्भूतं, तच्च नान्तरेण संबोधनं
संभवति, संबोधितो हि पुरुष आगमने पानादौ वा नियुज्यते, अतो
नान्तरीयकत्वादुतेन संबोधनमात्रं लक्ष्यते, उपलक्षणे प्रयोजनमाह ।
'तेनेति' । इहायं प्लुतो दूरात्संबोधने विधीयते, एकश्रुतिरपि तत्रैव,
एकश्रुतिदूरात्संबुद्धाविति एकस्मिंश्च विषये प्राप्तानां बाधविकल्पसमुच्च-
यानामन्यतमेन भवितव्यं, तद्विह को भवतीत्याह । 'अस्याश्चेति' ।
बाधस्तावद्विषयभेदे सति भवति, यथा काणोः, तत्र हि कस्य विशेषो
विषयः, अणस्तु धातुप्रामाण्यम्, इह तु नैवं विषयभेदोस्ति, विकल्पोपि
सहप्राप्तयोर्भवति, यथा तव्यदादीनाम्, इह चैकश्रुतौ कर्तव्यायां प्लु-
त्यासिद्धत्वात्सहप्राप्तिर्नास्ति, तस्मात्पारिशेष्यात्समावेश एव भवति,
एकस्मिन्वाक्ये द्वयोरपि युगपत्प्रवृत्तिरित्येतावता चात्र समावेशवाचो-
युक्तिस्तत्त्वतस्तु वाक्यस्य टः प्लुत उदाहृतः, परिशिष्टस्यैकश्रुत्यमिति
बाध एव ॥

“हेह्येप्रयोगे हेह्योः” ॥ पूर्वेषु हूयमानार्थस्य वाक्यान्तस्य पदस्य टेः प्लुतविधानादतदर्थयोर्हेह्योर्न प्राप्नोतीति वचनम् । ‘हेह्यो-
रेवेति’ । एवकारः पौनर्वचनिकः, हेह्योः प्रयोगे तयोरेव हेह्योरिति ।
अन्य तु हेह्योरेव भवति न हूयमानार्थस्य वाक्यस्य टेरिति वर्णयन्ति,
तदेतत्कथं लभ्यते, अपहृष्य विधानात् हूयमानार्थस्य प्लुते प्राप्ते अत-
दर्थयोरेव तयोर्विधीयमानः प्लुतस्तं बाधते, सत्यापि संभवे बाधनं भवतीति
न्यायात्, न चास्यासिद्धत्वम्, अपवादो वचनप्रामाण्यादित्युक्तत्वात् ।
‘हे३ इति’ । प्लुतात्रैव इदुताविति वचनादिकारभागः प्लुतः । ‘हे३इति’ ।
एवोपपद्यम्येत्यनेन प्लुतविकारो न भवति दूरादुतत्वात् । हेह्योरिति
किमर्थं, हेह्योः प्लुतो यथा स्यात् अन्यथा ऽऽरम्भसामर्थ्यादनन्त्यस्य हूय-
मानवाचिन एव स्यात् देवदत्त हे इत्यादौ, एवं तर्हि हेह्योरित्येवास्तु
किं हेह्येप्रयोगइत्यनेन, नह्यप्रयुज्यमानयोः प्लुतविधिः संभवति । उच्यते ।
प्रयोगइति तावदुक्तञ्च, प्रयोगमात्रे यथा स्यात्, किं सिद्धं भवति, अनर्थक-
योरपि ग्रहणं सिद्धं भवति, क्व च तावन्नर्थकौ, यत्र संबोधनवचनं प्राक्
प्रयुज्यते तत्र तेनैवाभिमुख्यस्य द्योतितत्वाच्च हेह्योर्द्योत्यमस्तीत्यानर्थक्यं,
यत्र तु हेह्योः प्राक् प्रयोगस्तत्रानयोराभिमुख्यं द्योत्यमित्यर्थवत्त्वम्, एव-
मपि प्रयोगे हेह्योरित्येवास्तु, हेह्योः प्लुतो भवति प्रयोगे, कस्य हेह्यो-
रेवेति अतत्वात्, तस्मात्पुनर्हेह्येग्रहणस्य प्रयोजनं वक्तव्यं तदाह । ‘पुन-
रिति’ । यदि तु प्रयोगग्रहणादेशानर्थक्ये गोरिज्ञानन्त्ययोरपि भविष्यती-
त्युच्येत शक्यं पुनर्हेह्येग्रहणमकर्तुम् ॥

“गुरोरनृतो नन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्” ॥ ‘अनन्त्यस्यापि
टेरिति’ । अनेनापिशब्देन प्रकृतार्थः समुच्चीयतइति दर्शयति, यदि
तु गुरोः संनिधानात् एवान्त्यः समुच्चीयेत गुरोरनन्त्यस्यान्यस्यापीति,
ततो तेन यत्रान्त्यो गुरुस्तत्रैव पर्यायः स्यात्, तत्रौ त्वन्त्ये पूर्वेषु तस्य
स्मादनेन चानन्त्यस्य गुरोरिति द्वयोः प्लुतयोर्युगपच्छ्रवणं प्राप्नोति, अत-
दातं पदमेकवर्जमिति वचनाच्चास्ति योऽप्यसंभवः, असिद्धः प्लुतस्तस्या-

सिद्धत्वाच्चियमो न प्राप्नोति, नैतदस्ति, कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र
 कार्यं तत्रोपतिष्ठते वाक्यस्य टेः पुन उदात्तः गुरोरनुतः पुन उदात्तः,
 उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति, तस्मान्नास्ति यौगपद-
 संभवः, यस्तर्ह्यनुदात्तःपुनस्तस्यास्य च समावेशः प्राप्नोत्यभिपूजिते दूरा-
 द्रुते पुनो भवन्ननुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति टेरेनुदात्तो भवति,
 ज्ञोभनः खल्वसि देवदत्त इति, तत्र तेन गुरोरुदात्तः अनुतः स्यात्, तस्मा-
 द्दृरेष समुच्चैतव्यः, तत्रेह्येकैकस्येतिवचनात् यथा ऽनन्त्यस्य पर्यायो ऽयं
 भवति तथा ऽनन्त्यस्य टेरेपीति, नास्ति यौगपदप्रसङ्गः । 'एकैकग्रहणं
 पर्यार्थमिति' । अन्यथा ऽनन्तरोक्तेन प्रकारेणोदात्तानुदात्तयोः पुतयोः
 समावेशः स्यात्, क्वचित्पठ्यते प्रत्यभिवाद इत्येवमादिना यः पुतो
 विहितस्तस्यैवायं स्यानिविशेष उच्यतइति, तस्यार्थः, नेदं स्वतन्त्रं पुत-
 विधानं, किं तर्हि, प्रत्यभिवादे दूराद्धूने च यः पुनो विहितः स गुरोरन-
 न्त्यस्यापि भवति अन्यस्यापि टेः पर्यायेणेति । तेन प्रत्यभिवाद्यमाना-
 र्थस्य हूयमानार्थस्य च शब्दस्येदं पुतविधानं न यत्र तत्र स्थितस्य
 गुरोरिति द्रष्टव्यम् । 'प्राचांग्रहणं विकल्पार्थमिति' । तेन पक्षे न कस्य
 चिदपि पुतो भवति । 'तदनेनेत्यादि' । तदिति वाक्योपन्यासे, अयो-
 त्पेक्षणे परस्य चेत्यत्र भाष्यकारेण यदेतदुच्यते सर्व एव पुत इत्यादि
 तदुपपन्नं भवतीत्यर्थः । ननु यत्र प्राचांग्रहणमस्ति स पुतो विकल्पतां
 सर्वस्य तु कथं विकल्पः, एवं तर्हि प्राचांग्रहणं सर्वत्रैव पुतविधौ
 संबन्धनीयं, शास्त्रत्यागः, साहसं, तेन शास्त्रमत्यजताप्यभियुक्तस्मरणा-
 त्सर्व एव पुतो विभाषा विधेय इत्यर्थः ॥

“ओमभ्यादाने” ॥ पुतश्रुत्या ऽत्परिभाषोपस्थानादच एव पुतः,
 मकारस्त्वर्दुमात्र इति समुदायो ऽर्दुचतुर्यमात्रः संपद्यते ॥

“ये यज्ञकर्मणि” ॥ ‘ये यज्ञामहदत्यत्रैवायं पुत इष्यतइति’ ।
 पित्र्यायां ये स्वधेत्यत्रापि भवति, एतत्स्थानापचत्वात्तस्य ॥

“प्रणवष्टेः” ॥ ‘क एष प्रणवो नामेति’ । इह शास्त्रे ऽपरि-
 भाषितत्वात्प्रश्नः । ‘पादस्येति’ । शास्त्रान्तरप्रसिद्ध आश्रीयते देव-

तावत्, अक्षरमच्च अन्यमचं एहीत्वेत्यर्थः । 'तदाद्याक्षरशेषस्येति' । अक्षरं च शेषश्च हल् अक्षरशेषं, तदन्यमक्षरमादिर्यस्य तत्तदादि, तदादि च तदक्षरशेषं च तदाद्याक्षरशेषं तस्य टेरिति । 'त्रिमात्रमिति' । केविन्-कारेण सह त्रिमात्रमिच्छन्ति, अन्य भागमेव, तत्र ओंकारविधिः सामिधेय्यादिषु प्रसिद्धः, स्वादिमृगन्तमोकारं त्रिमात्रं मकारान्तं कृत्वाक्षरस्या अर्द्धं अक्षस्येदिति ओंकाराविधिस्तु निनर्द्धं स्वरादिरन्त ओंकारश्चतुर्विधं नर्द्ध इति, आथर्वणिकास्तु सर्वत्र चानयोर्विकल्पमिच्छन्ति, तेषामेव चेदं सूत्रं पठितम् । 'जिन्वतेमिति' । जिह्विः प्रीणानार्थः, लट्, तिप् । 'टेरिति वर्त्तमानइत्यादि' । असति टिग्रहणे अलोन्त्य-स्येति वचनाद्वेयां ऽन्त्यात् तस्योकारः स्यात्, व्यभिचाराभावाद्भि प्रणवः प्लुतत्वेन न विशेष्यते, संज्ञया विधानेचाक्षपरिभाषाप्रवर्त्तते न तु वस्तु-तस्त्रिमात्रविधाने, तस्माद्बलं एव प्राप्नोति, अथाक्षपरिभाषापस्यानार्थ-मेव प्लुतत्वेन प्रणवो विशेष्येत तथा ऽपि देयात् तस्यैव स्याच्च तु सर्वस्य टेः, ओंकारस्त्वङ्मूलसमुदायत्वात्प्लुतो न भवतीति सर्वस्य टेः सिध्यति, वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्, सत्यम्, टित्यानिकस्यैव त्वांका-रस्य प्रणवसंज्ञत्वात् कथमन्त्यस्याचो वा प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ॥

“याज्यान्तः” ॥ ‘याज्याकाण्ड इति’ । यज्यानुवाक्याकाण्ड-मिति समाख्याने प्रकरणे । ‘तेषामिति’ । मन्त्राणाम्, तासामिति पाठे तासां याज्यानामन्तः । ‘प्रवतइति’ । त्रिमात्रतया वर्द्धतइत्यर्थः । ‘अन्त्येइति’ । चतुर्थ्यक्षवनान्तस्याप्येशब्दस्यैवोपग्रहस्येति प्लुतवि-कारः, इहेदमन्त्यग्रहणं टेरित्यस्य निवर्त्तकं वा स्याद्विशेषणं वा, पूर्व-स्मिन् कल्पे प्लुतश्रुत्याक्षपरिभाषापस्यानादृष्टान्ते विशेषिते ऽज्जन्ताया एव याज्यायाः प्लुतः स्यात्, पदान्तरे त्वन्त्यग्रहणमनर्थकं टेरन्तस्याव्य-भिचारादित्यभिप्रायेणाह । ‘अन्त्यग्रहणं किमिति’ । इतरो ऽपि विदि-ताभिप्राय आह । ‘याज्या नामेति’ ॥

“ब्रूहिप्रेष्यश्रीषड्वौषडावहानामादेः” ॥ पित्र्यायामनुस्वर्धेति संप्रेष्येत्यत्रापि अनुस्वर्धेति प्लुतो भवति, ब्रूहिस्थानापचत्वात्स्वधा-
शब्दस्य तथा ऽस्तु स्वर्धेति प्रत्याश्रवणमित्यत्रापि भवति, अस्तु स्वर्धेति
श्रीषट्स्थानापचत्वात्, तथा च वषट्इत्येके समामनन्ति, वौषड्इत्येके,
वाषड्इत्येके, वौत्तड्इत्येके, वात्तड्इत्येके, वत्ताड्इत्येके इति षड्विध-
स्थापि वषट्कारस्य प्लुतो भवति वषट्कारोपलक्षणत्वाद्वाषट्शब्दस्य ।
‘आवह देवान् यजमानायेत्येवमादिष्विति’ । आदिशब्देनावह ज्ञातवेदः,
सुयज्ञा यजेत्यादिर्षहणम् ॥

“अग्नीन्निषण्णे परस्य च” ॥ ‘अत्रैवायं प्लुत इध्यतइति’ । आस्वधे-
त्याश्रवणमित्यत्र तु तत्स्थानापचत्वाद्भवति । ‘आ ३ स्वर्धेति’ । तथा
चास्वत्वायनः नित्याः प्लुतय इति उद्वुर, ‘उद्वुरेति’ । चापले द्विर्वचनम् ॥

“विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः” ॥ प्रतिवचनशब्दायं विरुद्धेपि शब्दे
वर्त्तते प्रतिशब्दस्य विरोधे प्रसिद्धेः प्रतिमल्लः प्रतिकुञ्जर इति, वचनं
वचनं प्रतीति प्रतिवचनमिति वीप्सायामव्ययीभावेप्यस्ति, समाधाने-
प्यस्ति अनेनाभिहितस्य मया प्रतिवचनं विहितमिति, पृष्टप्रतिवचनेपि
वर्त्तते, तथासति पृष्टग्रहणे विवक्षितं प्रतिवचनं न गम्येत, उदाहरणे
हि शब्दो ऽवधारणे ॥

“निरुद्धानुयोगे च” ॥ ‘निरुह्येति’ । त्यबन्तमेतत् । ‘स्वमता-
दिति’ । स्वपक्षात् प्रत्याघनमपनयः । ‘तस्यैवेति’ । यस्मादसौ प्रत्यावि-
तस्तस्यैव स्वपक्षस्याविष्करणं शब्देन प्रकाशनम्, एवं किल त्वं निरूपय-
त्तिकमात्येति, सूत्रार्थमुदाहरणे दर्शयन्बोदाहरति । ‘अनित्यः शब्द
इति केन चित्प्रतिज्ञातमिति’ । तमेवं वादिनमुपालिप्सुरूपालब्ध-
कामो निरुद्ध्य स्वमतात्मन्याव्य साध्यसूयं सामर्थ्यमनुयुङ्क्ते, आविष्कृतस्वमनं
करोति, क्वचित्त्वयं शन्यो न पठ्यते, अन्ते तु पठ्यते, अद्यामावास्या
इत्येवं वादी प्रत्याव्य स्वमतादेवमनुयुज्यतइति ॥

“आग्नेहितं भर्त्सने” ॥ उदाहरणेषु वाक्यादेरामन्त्रितस्येत्या-
दिना द्विर्वचनं, वाक्यस्य टेरित्यधिकारेणानन्त्यस्य भवति, वाक्यादेरेव

पदस्य भर्त्सने द्विर्वचनविधानात् । 'तदर्थमिति' । पर्यायेण पूर्वात्तरयो-
र्भागयोः प्लुतो यथा स्यादित्येवमर्थम् । 'द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति' । द्विरु-
क्तसममुदाये भागद्वयोपलक्षणार्थमित्यर्थः । एतच्चाश्लेडितमात्रस्य भर्त्सने
वृत्त्यसम्भवाल्लभ्यते, पर्यायस्य त्वेकैकस्यव्यनुवृत्तेर्लाभः ॥

“अङ्गयुक्तं तिडाकाङ्गम्” ॥ आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं, पचाद्यच्, इदानीं
ज्ञास्यसि ज्ञास्मिन्त्येष द्वयोरप्युदाहरणयोः शेषः, कूजनफलं व्याहारफलं वा-
स्मिन्नेव क्षणे ज्ञास्यसीत्यर्थः । अङ्गशब्देऽप्युदाहरणे त्वनुमये,
अङ्गदेवदत्तेत्येतावदेकं वाक्यम्, एतच्च वाक्यं मिथ्या वदसीत्येतदपेक्षते ॥

“विचार्यमाणानाम्” ॥

‘कोटिद्वयस्य विज्ञानं विचार इति कथ्यते ।

विचार्यमाणस्तज्ज्ञानविषयीभूत उच्यते” ॥

इह तु विचार्यमाणार्थविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्यमाणानि ।
'एहाइइदिति' । एहेशब्दस्य पूर्ववत्तनुतविकारः । 'अनुग्रहरेदिति' ।
अनुग्रहारः शायनं व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः, शायतेत्यर्थः, अथ वानु-
ग्रहरेदित्यत्र यूपं यजमान इत्यस्याध्याहारः, किं यूपस्तिष्ठेत्किं वा यूपं
यजमानः शाययेदिति विचारार्थः ॥

“पूर्वं तु भाषायाम्” । पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थमेतत्, तुशब्द-
स्तिष्ठतोवधारणार्थः, यथैवं विज्ञायेत पूर्वमेव भाषायामिति, मैवं
विज्ञायि पूर्वं भाषायामेवेति । पूर्वत्वं च प्रयोगापेक्षम् । उदाहरणे नुशब्दे
वितर्कः, लोष्टा मृत्पिण्डः ॥

“प्रतिश्रवणे च” ॥ ‘प्रतिश्रवणमभ्युपगम इति’ । अङ्गीकारः ।
'प्रतिज्ञानमिति' । प्रार्थितस्य देयत्वेन संवादः, अत्रोभयत्रापि गतिसमासः,
अर्थद्वयेपि प्रतिपूर्वः शृणोतिः प्रसिद्धः । 'अत्राभिमुख्यं चेति' । अत्र लक्ष-
णेनाभिप्रती आभिमुख्यइत्यव्ययीभावः, उदाहरणानि तु ध्युत्क्रमेण दत्तानि ।
'किमात्यः इति' । किं ब्रूषइत्येतत्पृच्छति, अत्र च श्रवणाभिमुख्यं
गम्यते । 'हन्त'ते ददामि इति' । अत्र प्रार्थितस्य संवादो गम्यते, देव-

दत्त भोरित्यामन्त्रितम् । स यदर्थमामन्त्रितस्तच्छ्रवणार्थं किमात्य इति, गां मे देहि भोः, नित्यः शब्दो भवितुमर्हति, तस्मिन् तृतीये तूदाहरणे स्वाभ्युपगमो गम्यते ॥

“अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः” ॥ प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते स प्रश्नान्तः, क्वचित्पश्यते नानेन प्लुतो विधीयते किं तु दूरादुदात्तविषु विहितस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वं गुणमात्रं विधीयतइति, तत्रैषा वचनव्यक्तिः, प्रश्नान्ते अभिपूजिते च यः प्लुतः सो ऽनुदात्तो भवतीति, तत्राभिपूजिते दूरादुते चेति प्लुत इति । इतरत्र त्वनन्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति, अगमः पूर्वं शाममित्येषां स्वरितः प्लुतः, अग्निभूते पटो इत्यन्यतरेण वाक्यपरिसमाप्तिर्भवति, तत्र यदा येन वाक्यपरिसमाप्तिस्तदा तस्यानेनानुदात्तः प्लुतः, स च पूर्वभागस्य, उत्तरभागस्य तूदात्ताविदुतौ भवतः ॥

“चिदिति चोपमार्थं प्रयुज्यमाने” ॥ इतिकरणः किमर्थः, अक्रियमाणे तस्मिन्नुपमानार्थं कस्मिंश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः प्लुत इति विज्ञायेत, इतिकरणे तु सति प्रयुज्यमान इत्येतच्चिच्छब्दस्य विशेषणं, प्लुतस्तु वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्तस्यैव भवति । ‘कयंचिदिति’ । अत्र कष्टे चिच्छब्दः । ‘अग्निर्माणवको भायादिति’ । अग्निरिव माणवको दीप्येत्यर्थः, अत्रोपमार्थस्य गम्यमानत्वादस्ति चिच्छब्दस्य प्रतीतिः, प्रयोगस्तु नास्ति, यद्यप्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिस्तथापि चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति स्यादेव प्लुतः, वकारो ऽस्य प्लुतस्य समुच्चयार्थः, समुच्चयश्च भेदाधिष्ठान इति प्लुतान्तरमेवेदमाख्यातं भवति, अन्यथा पूर्वप्लुतत्वं पूर्वखेव प्लुतनिमित्तेष्वनुदात्तत्वगुणमात्रं विधीयतइति विज्ञायेत, एतदेव च ज्ञापकं पूर्वप्लुते गुणमात्रं विधीयतइति ॥

“उपरि त्विदासीदिति च” ॥ अत्रापि त्रिवार्यमाख्यानमिति विहितस्य प्लुतस्य गुणमात्रं विधीयते ॥

“स्वरितमाश्लेडिते ऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु” ॥ ‘वावचनं कर्तव्यमिति’ । सर्व एव प्लुत इतिवचनमन्यदीपमिति वार्तिककारेण तावदितं पठितं वृत्तिकारो ऽपि तदेवापठत् ॥

“क्षियाशीःप्रेषेषु तिङाकाङ्क्षम्” ॥ क्षिया आचारभेदः, आचारो-
ल्लङ्घनम्, इष्टाशंसनमाशीः शब्देन व्यापारणं प्रेषः, क्वचिद्वृत्तावप्ययं सन्त्यः
पठ्यते । ‘दीर्घे ते आयुरस्तु, अयोन्विहरेति’ । क्षियायां तु न प्रत्युदाहृतं
नित्यसाकाङ्क्षत्वात्, नहि स्वयं ह रथेन यातीत्येतावत्युक्ते आचारभेदो
गम्यते, किं तर्ह्युपाध्यायं पदातिं गमयतीत्युक्ते । इह उपरि स्वदा-
सीदिति चेत्यस्यानन्तरमङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षमिति वक्तव्यं, ततः क्षियाशीःप्रे-
षेषु स्वरित इति, तत आश्लेडिते सूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति, एवं हि
तिङाकाङ्क्षग्रहणं द्विर्न कर्तव्यं भवति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः” ॥ ‘सर्वेषामेव पदानामिति’ ।
नन्त्यस्यानुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरित्यनुदात्तप्लुतेन भवितव्यं तत्क-
शमेष स्वरितः प्लुतो भवत्यत आह । ‘अनन्त्यस्येति’ । यद्यप्यत्र
विकल्पो न श्रुतस्तथाप्यनेनापिशब्देनान्त्यस्याप्ययं स्वरितः प्लुतो
भवति, ततश्चानुदात्तप्लुतः पाक्षिकःसंग्रह्यतइति भावः । ननु चापिश-
ब्द आख्याने ऽन्त्यसमुच्चयेन चरितार्थः, ततः किं, प्रश्ने ऽन्त्यस्यानुदात्तस्य
नित्यं प्लुतः प्राप्नोति, तत्र विकल्पाभावाच्चैव दोषः, प्रश्नेऽपिशब्दस्य
तात्पर्यं गम्यते सहनिर्दिष्टत्वात्, ततश्च प्रश्नान्ते स्वरितानुदात्तयोः
प्लुतयोर्विकल्पो भविष्यति ॥

“प्लुतावैच ददुतौ” ॥ लक्षणान्तरैवेवैवैः प्लुतप्रसङ्गे तदवयव-
योरिदुतोः प्लुतार्थं वचनं, वचनसामर्थ्यादृणैकदेशयोरपीदुदुहणेन
ग्रहणम् । ‘ऐचः प्लुतप्रसङ्गइति’ । केचिदाहुः । सूत्रे प्लुताविति
प्लुतिशब्दात्सप्तमी, ऐचः प्लुतौ प्राप्तायामिति तदनेन दर्शितमिति,
तदयुक्तं, प्लुताविति हि क्रियानिमित्तो ऽयं व्यपदेश इति प्रथमाद्विवच-
नान्तत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात्, तस्मात्प्रकरणप्राप्तये तदुक्तम्, उदाहरणे
दूरादुते मुरोरनृत इत्येव प्लुतः, यदि ऐकारौकारयोरवयवयोरिदुतोः प्लुतः

क्रियते, समुदायस्य चतुर्मात्रता ऽर्धचतुर्थमात्रता वा प्राप्नोति, कथमिमा-
 वैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः । अपरे त्वाहुः । अर्ध-
 मात्रावर्णस्य अर्धार्धमात्रेवर्णोवर्णयोरिति, तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे इदुतोरनेन
 प्लुते कृते तयोस्तिष्ठौ मात्रा अवर्णस्य चैका मात्रेति समुदायश्चतुर्मात्रः प्रा-
 प्नोति, पदान्तरे त्वर्धचतुर्थमात्रः प्राप्नोत्यत आह । ‘अत्रेति’ । ननु
 च त्रिमात्रस्याचः प्लुतसंज्ञा कृता तत्कथं द्विमात्राविदुतावनेन शक्येते
 कर्तुमत आह । ‘प्लुताविति हीति’ । अनेन प्लुताविति कर्त्तरि
 निष्ठा न संज्ञाशब्द इति दर्शयति । ‘वृद्धिं गच्छत इत्यर्थ इति’ ।
 अनेकार्थत्वादुतातूनां पृथग्वर्ध्वेनेपि वर्त्तते, नन्वेवमपि न ज्ञायते कियती
 सा वृद्धिरित्यत आह । ‘तावती चेति’ । एवं मन्यते । प्रकृतमपि प्लुत-
 यङ्गमत्र संबध्यते ततश्चायमर्थो भवति ऐचोऽवयवाविदुतौ तथा वृद्धेति
 यथा ऐचौ प्लुतौ संपद्येते इति, तस्मादनीभिमताया वृद्धेरप्रसङ्ग इति ।
 ‘अर्धतृतीयमात्राविति’ । अर्धरूपा तृतीयमात्रा ययोस्तौ तयोस्तौ ।
 ‘इष्यते चतुर्मात्रः प्लुत इति’ । चतुर्मात्रतया वृद्धिरिष्यतइत्यर्थः ।
 अस्मिन्यत्ते चतुर्मात्रस्यास्त्वमपि भवति । तेन प्रत्यङ्गैतिकायन इति ङमुङ्
 भवति, सौ त्रातेत्यनचिचेति तकारद्विर्ध्वनं भवति ॥

“ऐचो ऽप्रश्नस्यादूरादुते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ” ॥ ‘विषय-
 परिगणनं कर्त्तव्यमिति’ । एतद्विवक्षोति । ‘प्रश्नान्तेति’ । ‘यथावि-
 षयमिति’ । प्रश्नान्ते ऽनुदात्तः स्वरितो वा शेषे तूदात्तः । ‘इदुतौ पुन-
 रुदात्तावेवेति’ । अनुवृत्तस्योदात्तयङ्गस्याभिसंबन्धात् । ‘विष्णुभूते
 इति’ । कथं पुनरिदं परिगणनस्योदाहरणं यावता सूत्रे वादूरादुत-
 इत्युच्यते ऽत आह । ‘परिगणनं चेति’ । अन्यार्थे ऽवश्यकर्त्तव्ये परिगणने
 तेनैव सिद्धत्वादूरादुतइति न वक्तव्यं, ततश्चेदमपि परिगणनस्य
 प्रत्युदाहरणमुपपद्यतइति । ‘नौरिति’ । असर्वनामस्थानइतिप्रतिषे-
 धात्सौ परतः पूर्वं पदं न भवति, अथ यदा सावपि पदं भवतीति
 पक्षस्तदा कस्माच्च भवति, उक्तमेतद्वाक्यपदयोरन्यस्येति, विसर्जनीय-
 शब्दश्चात्र वाक्यान्तः, नन्वेवं पदान्तयङ्गमित्यथ पदशब्देन वाक्यमु-

च्यते ऽन्वर्थयहणात् । पद्यते प्रतीयते ऽनेन हेतुनार्थ इति । एतच्च याज्यान्त इत्यतोन्तयहणानुवृत्त्या लभ्यते । अग्निभूताइति अग्निभूतिशब्दस्य संबुद्धौ रूपम् । 'आमन्त्रितइति' । अप्राप्तएव प्लुते वचनम् ॥

“तयोर्ध्वावचि संहितायाम्” ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न इको यणचोत्येव सिद्धमत आह । 'इदुतोरसिद्धत्वादिति' । ननु सिद्धः प्लुतस्वरसंधिषु, कथं ज्ञायते प्लुतप्रवृत्त्या अचीति प्लुतस्य प्रकृतिभावविधानात्, यस्य हि विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, प्लुतस्य चासिद्धत्वे न तस्य स्वरसंध्याख्यो विकारः प्राप्नोति, अस्तु प्लुतः सिद्धः, किमायातमिदुतोः, उच्यते । प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसंधिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते, ततश्चेदुतोरपि सिद्धत्वात्सिद्ध एव यणादेशोत आह । 'अथापि कथं चिदिति' । सामान्यपेक्षं ज्ञापकमित्यस्यार्थस्य दुर्ज्ञातत्वात्कथं चिदित्याह, यदीदं नेच्येत अयाइ इन्द्रं, पटाइ उदकमित्यत्र बाह्यिकं यणादेशं बाधित्वा सर्वर्णदीर्घत्वं स्यात्, अयाइयाशेत्यादौ च इकोऽसर्वर्णं शाकल्पस्येति प्रकृतिभावः स्यादतस्तद्बाधनार्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु च तच्चिद्वृत्तये यवान्तरमस्ति, किं पुनस्तत्, इको यणचोत्यत्रोक्तम् इकः प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः सर्वर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थं शाकलनिवृत्त्यर्थं चेति, तच्च वक्ष्यं वक्तव्यं, य इक् प्लुतपूर्वः न च प्लुतविकारः । भोइइन्द्रं भोइयिद्रं गायतीति भोःशब्दस्य ह्रान्दमः प्लुतः, ततः परस्येकारस्य निपातत्वात्प्रकृतिभावे प्राप्ते तं बाधित्वा यणादेशः, तदेवं तस्यावश्यकर्तव्यत्वान्नैव यक् सिद्धोत आह । 'अथापीति' । 'यक्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति' । यणाश्रयः स्वरो यणस्वरः, एतदेव विवृणोति । 'यणादेशस्येति' । उक्तमेवायं श्लोकाभ्यां संशुद्ध्यति । 'किन्त्विति' । इको यणादेशेन किं न सिद्धं रूपं यतो ऽयमाचार्यः इदुतोर्ध्वा विदधाति, तौ चेदुतौ स्वरसंधिषु सिद्धौ ममेति सूत्रकारेणैकीभूतस्य वचनम्, एवं चोदिते परिहरति । 'शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्याविति' । शाकल्पस्येदं शाकलं कल्पादिभ्यो गोत्रइत्यण् । पुनश्चोदयति । 'इक् च परेति' । । तिङ्कारोपि इकः प्लुतपूर्वस्य यक् विदधाति, स च प्रकृतिभावस्येव

शाकलदीर्घविधोरप्यपवादः, ततश्च तेनैव यणा एतयोरपीदुतोः
शाकलदीर्घा न भविष्यत इति नार्थ एतेन, परिहरति । 'यणस्वरेति' ।
यणस्वरबाधनमेव हेतुः सूत्रारम्भस्येति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यामष्टमस्य
द्वितीयश्चरणः ॥

“मत्वसो ह संबुद्धौ क्न्दसि” ॥ युवोरनाकावितिवन्मत्वसोरिति
निर्द्वंशो ऽनुनन्धपरित्यागेन वा सकारान्तस्य वसोयंहणं निपातनाच्चा-
त्याक्षतरस्य परनिपातः, इदम्यविभक्तिको निर्द्वंशः । 'मरुत्वइति' ।
अय इति वत्त्वं, तसौ मत्वर्थइति भसंज्ञा । 'हरिवो मेदिनमिति' ।
क्न्दसीर इति वत्त्वं, संयोगान्तलोपो रो रुत्वे सिद्धौ वक्तव्य इति वच-
नादृशि चेत्युत्त्वम् । 'वन इति' । क्निब्वनिपोः सामान्येन ग्रहणम् । अनु-
बन्धानिर्द्वंशादत्र तदनुबन्धकपरिभाषाया अनुपस्थानात् क्निपोपि ग्रह-
णम् । 'प्रातरित्व इति' । प्रातरेतीत्यन्येभ्योपि दृश्यन्तइति क्निपि
ह्रस्वस्य तुक् । 'अवशब्दस्य चेति' । सर्वस्येति द्रष्टव्यम्, अनर्थके ऽलेन्त्यप-
रिभाषाया अभावात्, उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे । 'निपातविज्ञानाद्वेति' ।
एतदेव विवृणोति । 'अथ वेति' । अवश्यं चैतच्चिपातत्वमेव विज्ञेयमित्याह ।
'असंबुद्धावपि हीति' । 'स्त्रियामिति' । 'भो ब्राह्मणीति' । विभक्ति-
निमित्तेषु कार्येषु लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नोपतिष्ठतइत्युक्तं न वा विभक्तौ
लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति, तेन भवतीशब्दस्य रुत्वान्धे न स्याताम्,
अथापि स्यातामेवमीकारस्य रुत्वे अवशब्दस्य चौकारे रूपं न सिध्यति,
तस्मादसंबुद्धौ स्त्रियां च दर्शनाच्चिपाता एवेति विज्ञेयं, निपातत्वं च
विभक्तिस्वरप्रतिरूपकत्वेनेति, न न्वसत्यस्मिन्नुपसंख्याने भोइत्यादिकः शब्दो
विभक्त्यन्तो नास्ति यत्प्रतिरूपका एते स्युः, तस्मात्सौत्रा एते निपाता
भोभमोअघोइत्यत्र सूत्रे निर्दिष्टा चादिषु वा पठितव्याः, तदेवं प्रत्याख्या-
तमुपसंख्यानम् । अन्ये त्वाहुः । इतराभ्यो पि दृश्यन्तइति भवदादि-
योगे विधीयमानास्तसिलादयस्ततो भोइत्यादावपि यथा स्युरिति

वार्तिकारम्भ इति । अन्ये तु भवदादेरपरिगणितत्वाद् निपाता भो'इ-
त्यादयो भविष्यन्तीति मन्यन्ते ॥

“अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा” ॥ पूर्वत्वमिदमापेक्षिकं,
इत्थं च संनिहितं, न च तदपेक्षं पूर्वत्वं संभवति रोरनुनासिकस्य च
सहविधानात्, तस्मादस्य हविर्धीयते तदपेक्षमेव पूर्वत्वं विज्ञायत-
इत्याह । ‘यस्य स्थानइति’ । अथात्रयहणं किमर्थमत्र रूपकरणे यथा
स्थात्, अधिकारादप्येतत्सिद्धम्, अधिकारे हि सति हत्वानुनासिकयोः
सहविधानाच्चान्यत्र प्रसङ्गो ऽत आह । ‘अत्रयहणमिति’ । अवधारण-
मत्र द्रष्टव्यं ह्येष सहेति । नन्वाधिकारादप्येतत्सिद्धमित्युक्तमत आह ।
‘अधिकारेति’ । असत्यत्रयहणे अनुनासिकाधिकारस्य परिमाणं न
ज्ञायेत, एतावत्सु योगेष्वस्य व्यापार इति, ततश्च रूपकरणात्परञ्चा-
प्यस्याधिकारः संभाव्येत्यर्थः । तुशब्दः परस्मात्कार्यिणः पूर्वस्य विशे-
षक्रोतनार्थः, परस्य नित्यं इत्थं पूर्वस्य तु वानुनासिक इति, वाचचन-
मनर्थकं ज्ञापकात्सिद्धं, यदयमुत्तरत्र सूत्रे यस्यानुनासिको न विहित-
स्तस्मादोः पूर्वस्मात्परमनुस्वारं शास्ति ततो ज्ञायते विकल्पेनायं भव-
तीति, नहि नित्ये ऽस्मिन्विधौ स रोः पूर्वः संभवति, यस्यानुनासिको
विहितः ॥

“आतोऽटि नित्यम्” ॥ ‘केचिदिति’ । तैत्तिरीयाः । ‘अनुस्वार-
मधीयतइति’ । शुद्धादाकारत्वरं, नित्यग्रहणमनर्थकमारम्भसामर्थ्यादेव
नित्यो विधिः सिद्धः । अस्त्यारम्भे प्रयोजनं नियमो यथा स्यादात् एवाटि
अन्येषां तु नेति, कैमर्थ्याच्चियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा, इह
वास्ति विधेयं, किं, नित्यानुनासिकः ॥

“अनुनासिकात् परोनुस्वारः” ॥ ‘अन्यशब्दोच्चाध्याहर्तव्य
इति’ । असत्यध्याहारे परशब्दस्य श्रुतत्वात्तदपेक्षयैवानुनासिकादित्येषा
पञ्चमी स्यात्, परशब्दश्च दिगृत्तिरन्यार्थश्रुतिर्वा पूर्वश्रुतिर्वा, पूर्वस्मि-

नक्त्ये रोः पूर्वस्मादनुनासिकादेव परो ऽनुस्वारो विज्ञायेत, न च तस्मात्पर दृश्यते, इतरस्मिन्स्वनुनासिकादन्या ऽनुस्वारो भवतीत्यर्थो भवति, तत्र चानर्थकं परग्रहणं, नह्यनुस्वारो ऽनुनासिकापेक्षया ऽन्यत्वं व्यभिचरति, तस्मादन्यशब्दोऽध्याहार्यः, स च परशब्दापेक्षया पञ्चम्यन्तो ऽध्याहार्यः, पूर्वस्येत्येतदप्यत्रानुवृत्तं पर इत्यनेन योगात्पञ्चम्यन्तं विपरिणम्यते, एवं स्थिते यो ऽर्थः संपद्यते तं दर्शयति । ‘अनुनासिकादन्य इति’ । कः पुनरसावित्याह । ‘यस्यानुनासिको न कृत इति’ । ‘अनुस्वार आगमो भवतीति’ । टित्वाद्याममलिङ्गाभावेऽपि परशब्देनानुस्वारस्य देशविशेषसंपादनादाममत्वं यथा न ख्याभ्यां पूर्ववैजिति ॥

“समः सुटि” ॥ मोनुस्वार इत्यनुस्वारै प्राप्ते वचनम् । ‘संस्कृति’ । संयुयेभ्यः करोतौ भूषणइति सुट्, समो मकारस्य इत्वं, तस्य विसर्जनीयः, तस्य वा शरीति विकल्पे प्राप्ते यथा नित्यं सकारो भवति तथा दर्शितं, कथं पुनरस्मिन्सूत्रे सकारो निर्दिश्यतइत्याह । ‘समः सुटीति द्विसकारको निर्देश इति’ । स च सुटः सकारे संदेहाभावात्तद्व्यतिरेकेण द्विसकारकत्वं, वस्तुतस्तु त्रयः सकारा एको विभक्ति-संख्यन्थी, द्वितीय आदेश, स्तृतीयस्तु हसंख्यन्थी, यदि तर्हि सकारे आदेशो विधीयते अनुनासिको न प्राप्नोति, यस्मादत्रग्रहणं हणा सह संनियोगमतिपत्त्यर्थमित्युक्तं, नैव दोषः । अत्र रूपकरणे यद्विधीयते तदुपलक्षणार्थं तत्र ग्रहणम्, एतेन पूर्वसूत्रे रोः पूर्व इति व्याख्यातं, तदत्र सत्वे कृते यदा पूर्वस्यानुनासिकस्तदा सत्वस्यासिद्धत्वादुत्वाभावादर्नाच्च चेति द्विवचने भरो भरीति पाक्षिके लोपे द्विसकारकस्त्रिसकारको वा प्रयोगः, यदा त्वनुस्वारस्तदा ऽयोगवाहानां अट्प्रत्याहार-उपदेशचोदनात्तस्य च हल्त्वाजभरो भरीति वा लोपे द्विसकारक एकसकारको वा प्रयोगः, यदा त्वनुस्वारस्य हल्त्ववदत्त्वमपीष्यते तदा ततः परस्य द्विवचनपक्षे सकारत्रयमपि भवति, तदेवं पञ्च रूपाणि भवति, अनुनासिकपक्षे द्वौ सकारौ, त्रयो वा, अनुस्वारपक्षे द्वावैकस्त्रयो वा, पञ्चस्वपि पक्षेषु शरः खय इति वा ककारस्य द्विव-

चने कृते दश रूपाणि भवन्ति । 'समो वा लोपमेक' । एके आचार्याः समो विकल्पेन लोपमिच्छन्ति, अत्राप्यनुनासिकानुस्वारौ भवतस्तस्यापि रूपकरणे विधानात्तत्रानुनासिकपक्षे सकारस्यानञ्च चेति द्विवचने पाक्षिके च लोपे एकसकारत्वमपि कदाचिद्ववति, तत्रापि ककारस्य पक्षे द्विवचनमिति द्वादश रूपाणि भवन्ति ॥

"पुमः खय्यम्यरे" ॥ पुंसः सकारादवशिष्टो यो भागस्तस्यायं निर्देशः, सकारस्य संग्रोगान्तलोपे कृते तस्यैव कार्यित्वात्, अमिति प्रत्याहारस्य ग्रहणं न द्वितीयैकवचनस्य, खया प्रत्याहारेण सादृश्यात् । 'पुंश्चलीति' । पचादौ चलडितिपाठान्डीप्, पुंश्चलीति षष्ठीसमासः । 'पुंस्कामेति' । पुमांसं कामयतइति शीलिकामिभित्याचरिभ्यो ण इति णः । 'तस्मादत्र सकार एवादेशो वक्तव्य इति' । कुषोभूकूपौ चेत्यत्रैतदुक्तव्यम् । 'द्विसकारकनिर्देशपक्षे त्विति' । यदा पूर्वसूत्रे द्विसकारको निर्देश इति पक्षस्तदित्यर्थः । 'स इत्यनुवर्तते इति' । ननु च इरपि प्रकृतः सो ऽपि प्राप्नोतीत्यत आह । 'इत्वं त्विति' । असंबन्धे कारणमाह । 'संबन्धानुवृत्तिस्तस्येति' । इतिकरणो हेतौ, यस्मादसौ स्वसंबन्धिना यः संबन्धस्तमनुवर्तते तं न जहाति तस्मादित्यर्थः, यद्वा संबन्ध्यतइति संबन्धः, यस्मादिह स्वसंबन्धमेव तदनुवर्तते तस्मादित्यर्थः, इत्वं खल्विहानुवर्तमानमपि मनुवर्तते इ संबुद्धाविति स्वेन संबन्धिना संबन्धमेवानुवर्तते, तस्य प्रयोजनं संबन्ध्यन्तरेण रोः संबन्धो मा भूदिति, पुंदासादयः षष्ठीसमासाः । 'पुंगव इति' । गोरतद्धितलुकीति टरसमासान्तः, परग्रहणे क्रियमाणे खपि परतो यो ऽस् तत्रेत्यपि विज्ञायेत, ततश्च पुमवः पुमाचार इत्यत्रैव स्यात् तस्मात्परग्रहणम् ॥

"नश्छव्यप्रशान्" ॥ 'प्रशान्वर्जितस्येति' । सूत्रे स्वप्रशानिति षष्ठ्यर्थं प्रथमा, टी'कतिर्गत्यर्थोऽनुदात्तेत्, त्सरः सङ्ग्रहणप्रदेशस्तत्र कुशरः त्सरकः, आकर्षादिभ्यः कन् ॥

“दीर्घादृष्टि समानपादे” ॥ एकपर्यायः समानशब्दः, समान-
पादइत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति, यन्नामहे यज्ञियान्दन्त देवान् ईळा-
महयिति, छान्दसत्वाद्बुध्यति ॥

“नृन्ये” ॥ नृनिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, एवमुत्तरत्रापि पदत्यकार
उच्चारणार्थः, पकारमात्रं निमित्तम् ॥

“स्वतवःन्यायौ” ॥ तु वृद्धौ सौत्रो धातुः, ततोऽसुन् स्वन्तवो
यस्याऽसौ स्वतवान्, दृक्स्ववःस्वतवसां छन्दसीति नुम् ॥

“कानामेडिते” ॥ कान्कानीतिवक्तव्ये आमेडितयहणं यत्र
द्विर्वचनं तत्रैव यथा स्याद्विह मा भूत्कान्कान् पश्यतीति, एकोत्र किं
शब्दः प्रश्ने, द्वितीयः लेपे । ‘समः सुटीत्यतो वा सकारोनुवर्ततइति’ ।
यद्येवं पूर्वेष्वपि योगेषु स एव प्राप्नोत्यत आह । ‘पूर्वेषु योमेडिति’ ।

“ठो ठे लोपः” ॥ अकार उच्चारणार्थः, ठकारमात्रं निमित्तं
तेन लेठा लेठीत्यादावपि भवति, लीठमित्यादौ हो ठः, भ्रष्टस्तथोर्द्धाधः,
ष्टुत्वं, ततोनेन ठलोपः, ननु चासिद्धं ष्टुत्वं तत्कथमत्र लोपस्तत्राह ।
‘ष्टुत्वस्येति’ । उच्यते चेदं ठे परतो ठस्य लोपो भवतीति तत्र ष्टुत्वस्या-
सिद्धत्वे निर्विषयमेतत्स्यात् । ननु च यत्रात्यंतिको ठकारः श्वलिङ्ठौकत-
इत्यादौ सावकाशः स्यादत आह । ‘श्वलिङ्ठौकतइत्यत्रेति’ । ‘जश्त्वे
कृतइति’ । एकपदाश्रयत्वादन्तर्ङ्गत्वात्पूर्वत्रासिद्धमिति लोपस्यासिद्धत्वा-
द्वा पूर्वं जश्त्वं, ननु च निर्विषयत्वाद्ठलोपो जश्त्वं बाधेत, नेत्याह ।
‘न चेति’ । कुत इत्याह । ‘तस्य हीति’ । कथं पुनर्लीठादिरवकाशः,
यावता यथा श्वलिङ्ठौकतइत्यत्र जश्त्वे कृते कार्यिणोऽभावस्तथा ली-
ठादावपि ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाच्चिमित्तस्याभावः, अथ तत्र वचनसामर्थ्यात्
ष्टुत्वस्यासिद्धत्वं बाध्यते तदेतरत्रापि जश्त्वं बाधनीयं, वक्तव्यो वा विशेषो
ऽत आह । ‘तत्र हीति’ । अयमभिप्रायः । लोपेन तावदसिद्धत्वम-
वश्यं बाध्यं तत्र लीठमित्यादावेकमेव पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वमतस्तदेव

बाध्यते, श्वलिङ्गौकतइत्यत्र तु ठलोपस्य जश्त्वापेक्षया बहिरङ्गत्वात्पर-
त्वाच्च द्विविधमसिद्धत्वमिति न तद्बाध्यते, ततो जश्त्वे कृजे न श्रुतिह-
तमानन्तर्ये नापि शास्त्रकृतं, जश्त्वस्यासिद्धत्वाभावादिति ठलोपस्याय-
मविषय इति ॥

“रो रि” ॥ किमिदं सानुबन्धकस्य रोर्ग्रहणमाहोस्विद्रेफस्य,
कुतः संशयः, तुल्यात्र मंहिता, रोः रि, रः रीति, किं चातो यदि सानु-
बन्धकस्य ग्रहणं सिद्धमिन्द्ररथः, अनीरथः, इदं तु न सिध्यति नीरक्तं,
दूरकमिति, अथ रेफस्य ग्रहणं सिद्धं नीरक्तं दूरकमिति, इदं तु न
सिध्यति अनीरथः इन्द्ररथ इति, निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति ।
नैष दोषः । वर्णग्रहणेषु नैषा परिभाषा प्रवर्तते । ‘पदस्येत्यत्र विशेषणे
षष्ठीति’ । एतच्च पदस्य पदादित्यत्रैव व्याख्यातं, तेन किं सिद्धं भवती-
त्याह । ‘तेनेति’ । स्थानषष्ठां तु रेफेण पदस्य विशेषणाद्रेफान्तस्य
पदस्य लोपेन भवितव्यम् । ‘अत्रर्धा इति’ । एकाचो वशो भवित्यत्रै-
तद् व्युत्पादितम् । ‘अषास्या इति’ । स्पृष्टुं संघर्षं, यद्भुक्ति दीर्घा-
कित इति दीर्घः, लङि सिपि शपो लुक्, सिपो हल्ङ्यादिनोपः, जश्त्वं
दश्चेति इत्वं ॥

“सरवसानयोर्विसर्जनीयः” ॥ यद्यत्रापि पदस्येतिविशेषणषष्ठी
स्यात्तदा चकर्ष कर्कश इत्यादावपदान्तस्यापि रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्,
स्थानषष्ठां तु रेफेण पदे विशेषिते रेफान्तस्य पदस्यालोप्यस्य विसर्जनी-
यविधानाच्च कश्चिद्वेष इति मन्यमान आह । ‘रेफान्तस्य पदस्येति’ । ‘सरि-
परतोऽवसाने चेति’ । परत इत्येतत्स्वरैव संबध्यते नावसानेनासंभवात्,
येन वर्णेन विरम्यते स एवावसानं स्याद्विरतिर्वर्णस्यानुच्चारणं, तच्च पदा-
न्तस्य रेफस्य येन वर्णेन विरम्यते स तावत्परो न संभवति, इतरत्युनर-
वसानमभावरूपं, न चाभावेन पौर्वापर्यं संभवति, तस्मात् सरवसानयो-
रित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्विद्यते, सरि परसप्तमी अवसाने विषय-
सप्तमीति, अपर आह । वर्णेष्वप्युच्चारितप्रध्वंसिषु बुद्धिविरचितं पौर्वाप-
र्यमस्ति तत्संभावेनापि संभवति, तस्मादुभयत्रापि परसप्तमीति, उदाह-

रणेषु खरि विसर्जनीयस्य सत्त्वं चवर्गे श्चुत्वं टवर्गे ष्टुत्वम् । 'नार्पत्य इति' ।
 पत्युत्तरपदाख्यः । 'वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणत्वादिति' । बहिर्भूततद्वितापेक्ष-
 त्वाद्वृद्धेर्बहिरङ्गत्वम् । 'तदाश्रयस्य रेफस्येति' । तदाश्रयत्वं तु तया सह
 विधानात्, उरण् रपर इत्येतद्वि गुणवृद्धिविधिभिरेकतामापद्य रपरत्वं
 विधत्ते, तेन वृद्धेर्यन्त्रिमितं तदेव रेफस्यापि, ततस्तस्यापि बहिरङ्गत्वं.
 विसर्जनीयस्तु खर्मात्रमाश्रित्य भवचन्तरङ्गः । ननु बहिरङ्गपरिभाषा वाह
 ऊहित्यत्र ज्ञापितत्वात्तद्वेशा, ततः किं, तस्यां कर्त्तव्यायां विसर्जनीयः पूर्व-
 चासिद्धमित्यसिद्धः, सा कथमन्तरङ्गमपश्यती बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमापादय-
 ति । नैष दोषः । कार्यकालं संज्ञापरिभाषां, ततश्च परिभाषान्तरवद्वहि-
 रङ्गपरिभाषाया अप्यत्र प्रकरणे प्रवृत्तिरविहृता ॥

“रोः सुपि” ॥ ‘पयःस्त्विति’ । यत्र सकारद्वयं पठ्यते तत्र
 वा शरीति विसर्जनीयस्य वा सकारः । ‘सर्पिःस्त्विति’ । यत्र विसर्ज-
 नीयः पठ्यते तत्र नुम्विसर्जनीयशर्त्यवायेपीति प्रत्ययसकारस्य षत्वं,
 षकारद्वयपाठे तु पूर्ववद्विसर्जनीयस्य सत्त्वं, परस्य पूर्ववदेव षत्वं, पूर्वस्य
 ष्टुत्वम् । ‘सप्तमीबहुवचनं गृह्यतइति’ । न प्रत्याहारः, खरीत्यनुवृत्तेः,
 नहि सप्तमीबहुवचनादन्यः सुप् खरादिरस्ति, तेन पयोभ्यामित्यादौ
 विध्यर्थे न भवति किं तर्हि नियमार्थे, यदाह । ‘सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थे
 इति’ । ‘रोरेव सुपीति’ । विपरीतस्तु नियमो न भवति रोः सुप्येवेति,
 हलोऽनन्तराः संयोग इत्यादिनिर्द्देशात् ॥

“भोभगोअशोअपूर्वस्य योशि ॥ उदाहरणेषु ओतो गार्ग्यस्य,
 हलि सर्वेषामिति च यलोपः, अश्वहणमनर्थकमन्यत्राभावात्, अशो
 न्यः खर्भवति, तत्र च पूर्वचासिद्धमिति यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्जनीयेन
 भाग्यं, कृते विसर्जनीये स्थानिवद्वावाद्यहणेन गृहणात्स्यात्प्रसङ्ग इति चेत्,
 अलस्थानिकत्वात् । अत्र हि रोर्गो रेफस्य विसर्जनीयस्य स्थानी-
 न पुना हरेव, किं च यत्वस्याप्यस्य रोर्गो रेफः स एव स्थानी न पुना-
 हरेव, तस्मादल्विधित्वादपि नास्ति स्थानिवद्भावः, संहिताधिकाराच्चा-
 वसाने यत्वं न भविष्यति, तस्मादश्वहणमनर्थकमित्यत आह । ‘अश्व-

हणमुत्तरार्थमिति' । एतदेव व्यनक्ति । 'हलि सर्वेषामिति' । 'वृत्त-
वयतेरप्रत्ययइति' । स पुनर्विच् न क्तिप्, क्तिपि हि एकदेशविकृतस्यान-
न्यत्वादुपयतिग्रहणेन ग्रहणादुकारस्य संप्रसारणं स्यात् । लोपो व्योर्व-
लीति वलोपः, स्थानिवत्त्वं च योरत्र कौ लुप्तत्वाच्च विद्यते, विचि तु
णिलोपस्य स्थानिवद्वावादुलोपो नास्ति, संप्रसारणस्य त्वप्रसङ्ग एव, हलि
सर्वेषामित्यनेन तु लोपे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्व-
निषेधात् वलोपः स्यादितिविशेष्यते । अथ ककारे परतो लोपो व्योरिति
वलोपः कस्माच्च भवति, णिलोपस्य स्थानिवद्वावो नास्ति, पदान्तविधौ
प्रतिषेधात्, वकारस्य पदान्तत्वात् । नैष दोषः । भावसाधनस्त्वत्र
विधिशब्दस्ततश्च पदान्ते विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधः, न च लोपः
पदान्तस्तस्याभावरूपत्वात् । 'अथेति' । यदि हलि सर्वेषामित्यत्रा-
श्वग्रहणस्य प्रयोजनं तत्रैव वक्तव्यं हशीति, तत्किं हल्यग्रहणं कृत्वा
ऽश्वग्रहणेन तद्विशेष्यतइति प्रश्नानार्थः । एवकारो भिन्नक्रमस्तत्र हश्यग्र-
हणमेव कस्माच्च कृतमिति । 'उत्तरार्थमिति' । यदि तत्र हश्यग्रहणं क्रियेत,
मोनुस्वार इत्यत्र पुनर्हल्यग्रहणं कर्तव्यम् । 'हल्मात्रे यथा स्यादिति' ।
सर्वेषांभाभ्यां ग्रहणाभ्यां न मुच्यामहइति भावः । तथाप्यत्राश्वग्रहणा-
नुरोधे प्रयोजनं वक्तव्यं तदाह । 'व्योर्लघुप्रयत्नतर इति' ॥

“व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य” ॥ अतिशयेन लघुप्रयत्नो
लघुप्रयत्नतरः । व्योर्लोप्यारणहेतुरात्मधर्मः प्रयत्नः, उदाहरणेष्वात्तर्यतो
वकारस्य वकारो यकारस्य यकारः, किं पुनरिदं लघुप्रयत्नतरत्वमित्याह ।
'लघुप्रयत्नतरत्वमिति' । स्यात् ताल्वादि, जिह्वाया अयोपागमध्यमू-
लानि करणानि, प्रयत्नस्य लघुत्वे तानि शिथिलानि लघूनि भवन्ति ॥

“लोपः शाकल्यस्य” ॥ 'अत्रर्णपूर्वयोरिति' । ओकारपूर्वस्य
तूत्तरसूत्रेण नित्यं लोपो विधायते । 'शाकल्यग्रहणं विकल्पार्थमिति' ।
ननु लोपो ऽप्युच्यते लघुप्रयत्नतरोपि, तावुभौ वक्ष्यताद्विशेष्यतस्तत्किं विक-
ल्पार्थेन शाकल्यग्रहणेनात आह । 'तेनेति' ॥

“ओतो गार्ग्यस्य” ॥ ‘ओकारःदुत्तरस्य यकारस्येति’ । वकार-
स्तस्मिन्विषये न संभवति । ‘नित्यार्थायमारम्भ इति’ । विकल्पस्य पूर्व-
णैव सिद्धत्वात्, किमर्थं तर्हि गार्ग्यग्रहणमित्याह । ‘गार्ग्यग्रहणं पूजा-
र्थमिति’ । व्यारिह प्रकरणे लघुप्रयत्नतरोपि विहितो लोपोपि तत्क-
स्यायं नित्यो लोपो बाधकः, अनन्तर्याल्लोपविकल्पस्येत्याह । ‘योय-
मिति’ । ‘केवित्त्विति’ । यदस्मिन्प्रकरणे व्योः कार्यं तत्समुदायो
ऽपेत्यते, न त्वनन्तरो लोपविकल्प इति तेषामभिप्रायः ॥

“उञ्जि च पदे” । ‘भूतपूर्वेण अकारेणेति’ । मूनादाहरणेपि
भूतपूर्वेणैव अकारेणोञ्जिति प्रतिपत्तिः, अनुबन्धस्य प्रयोगे ऽसमवायात् ।
‘उत्तरार्थमिति’ । इमो ह्रस्वादचि इमुणिनित्यमित्येष विधिरज्जादौ
पदे यथा स्यात् इह मा भूद्विष्टनेति । नैतदस्ति प्रयोजनं, पद-
स्येति वर्त्तते, इह तर्हि परमदण्डिना, अत्र हि सुबन्तस्य समास इति
पदत्वमस्ति, नास्ति, उक्तं हि उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति, तदेत-
त्पदग्रहणं तिष्ठतु तावत्, अयमपि नित्यार्था योगः ॥

“हलि सर्वेषाम्” ॥ ‘यकारस्य पदान्तस्येति’ । वकारस्तु भोभ-
नोअधोपूर्वा न संभवति, अवर्णपूर्वस्तु सम्भवति वृत्तव् करोतीति, तस्य
तु लोपो न भवति, अशि हलीति विशेषणादित्युक्तं, तस्माद्वकारस्येत्युक्तं,
ननु वृत्तव् हसतीत्यादौ संभवति, न संभवति । अनभिधानात्, नह्येवं
विधमभिधानमस्ति, तथा च लणित्यत्र भाष्यकार आह न पदन्ता
ह्रजोऽः सन्तीति, एवं च वृत्तव् करोतीत्ययमपि प्रयोगश्चिन्त्यः ॥

“मोनुस्वारः ॥ अत्र पदस्येति स्थानवष्टी, मकारेण पदस्य
विशेषणान्मकारान्तस्य पदस्यालान्त्यस्यानुस्वारो विज्ञायते तदाह ।
‘मकारस्य पदान्तस्येति’ ॥

“नश्चापदान्तस्य हलि” ॥ ‘आक्रंस्यतइति’ । क्रमेर्लट्, आह
उद्गमनइत्यात्मनेपदम् ॥

“मो राजि समः कौ” ॥ ‘समाडिति’ । सत्सूद्विषेत्यादिना कृष्ण-
वश्चादिना षत्वम् । ‘साम्बान्यमिति’ । क्विबन्ताद्वास्मणादित्वात्षञ्,

अधिकसद्भावेऽपि क्लिबन्तो राजतिस्तावदस्ती यत्रापि भवति, क्लिबन्ताव-
स्यायामेव वा प्रागेव व्यञ्ज्यतेऽर्थात् । 'संपदिति' । गमः क्वाचित्यत्र
गमादीनामिति वचनाल्लोपः, इत्थस्य तुक् । 'किंराडिति' । किं ह्ये-
दिति समासः ॥

“हे मपरे वा” ॥ ‘ह्यलयतीति’ । ह्यल चलने, णिच्, ज्वल-
ह्यलचलनमामनुपसर्गाद्वेति पक्षे मित्संज्ञा, मितां इत्थ इति इत्थत्वं ।
‘यवलपरदिति’ । यवलाः परे यस्मादुक्कारा स तथोक्तः, यवलाश्चेति
भवन्त आन्तरतम्यादनुनासिका भवन्ति, वावचनात्पक्षेऽनुस्वारोऽपि भवति ।
परग्रहणं शक्यमकर्तुं, सप्तम्यैव तदर्थलाभात्, मकारे परतो यो हकार-
स्तत्रेति, विपर्ययस्तु न भवत्यसंभवात्, नहि मकारात्परो हकारः क्वचि-
त्संभवति ॥

“ङ्णोः कुक्कुक् शरि” ॥ उदाहरणेषु खयो द्वितीयाः शरि
पौष्करसादेरिति पक्षे ककारस्य खकारष्टकारस्य ठकारः । ‘पूर्वान्त-
करणमित्यादि’ । किं पुनः कारणं पदादौ कृत्वं न सिध्यतीत्यत आह ।
‘शश्छोटीति’ । ‘विरप्शिविति’ । महत्रामैतत्, विपूर्वाद्रपौराणादिकः
कर्मणि शिनिप्रत्ययः, यदि वा विरपणं विरप्, सोऽस्यास्तीति विरप्शः,
शब्दितः, संकीर्तत इत्यर्थः । ‘षत्वप्रतिषेधार्थमिति’ । परादौ तु
सकारः पदादिर्न स्यात् । ‘ष्टुत्वप्रतिषेधार्थमिति’ । परादौ तु ठकारः
पदान्तो न स्यात् ॥

“ङः सि धुट्” ॥ उभयनिर्द्वंशे षष्ठमी निर्द्वंशो बलीयांनिति ङ
इति षष्ठम्या सीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यतरति मत्वाह । ‘ङकारा-
न्तादिति’ । सप्तमीनिर्द्वंशस्तु लाघवायः, उदाहरणेषु धुटि कृते कृत्वं
तकारस्तस्य पूर्ववत्यत्वे यकारः, अथ किमर्थं धुट् परादिः क्रियते न
धुगेव पूर्वान्तः क्रियेत, एवं हि शि तुगित्यत्र तुग्रहणं न कार्त्तव्यं भवति,
एव धुक् तत्रानुवर्तिष्यते ऽत आह । ‘परादिकरणमिति’ । प्रक्रिया-
लाघवायै तुडिति वक्तव्ये धुङ्ग्रहणमुत्तरार्थं नश्चेति धुङ्ग्रहा स्यात्तुग्रमाभूत्,
किं च स्याद्वान्त्साय इत्यत्र नश्छव्यप्रशानिति इत्वं प्रसज्येत । नैत-

दस्ति । अम्पर इति तत्रानुवर्तते, किं च तुटोसिद्धत्वादपि रोरप्रसङ्गः,
तस्मात्तुडेव वक्तव्यः ॥

“नश्च” ॥ अत्रापि परादित्वात्कुर्वन् सीदतीत्यादौ पदा-
न्तस्येति शत्वप्रतिषेधो भवति । ‘धुटश्चत्वस्यासिद्धत्वादिति’ । धुटो
यच्चत्वं तस्यासिद्धत्वादिन्यर्थः, यद्यपि धुडण्यसिद्धस्तथापि न तदुच्यते,
सिद्धेऽपि तस्मिन्विना चत्वम् न ह्यस्याप्राप्तेः । नन्वस्तु चत्वमसिद्धं
तथापि नैव रुः प्राप्नोति, अनम्परत्वात्, सत्यं, यस्त्वसौ धुट उकार
स्तेन भूतपूर्वेष्वाम्परत्वमभ्युपेत्यैतदुक्तम्, अन्ये तु यन्यमिमं न पठन्ति ॥

“शि तुक्” ॥ शीत्येषा सप्तम्यकृतार्था पूर्वसूत्रे कृतार्थायाः
पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति तदाह । ‘नकारस्येति । अथ किमर्थमपूर्वः
पूर्वान्तस्तुक् क्रियते न प्रकृतः परादिर्धुडेव विधीयेत, तत्रापि चत्वम्
सिध्यत्येवात आह । ‘पूर्वान्तकरणमिति’ । पूर्वान्तस्यापूर्वस्य तुक्
करणमित्यर्थः । ‘नकारस्य पदान्तत्वादिति’ । तुका पदान्तताया विहत-
त्वात्, परादौ तु पदान्तस्येति प्रतिषेधाददोषः । ‘तत्रेयादि’ । तत्र
तुको यच्चत्वम् तदाश्रयात्सिद्धं भवति ॥

“ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्” ॥ ङमो ङमुडित्युभयत्रापि
प्रत्याहारग्रहणं, उडिति प्रत्येकं ङकारादिभिः संबध्यते, संज्ञायां हि कृत
मागमलिङ्गं संज्ञिनां भवति, ह्रस्वादित्येतन्ङमो विशेषणं, सोऽपि ङम्
पदस्य विशेषणं, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवति, पदस्येति प्रकृतं यद्यपि
षष्ठान्तं तथापि ङम् इत्यनेन संबन्धात्पञ्चम्यन्तं विपरिणम्यते, उभय-
निर्द्वंशे पञ्चमी निर्द्वंशो बलीयानिति ङम् इति पञ्चम्या अचीति सप्तम्याः
षष्ठीं प्रकल्प्यते, सप्तमीनिर्द्वंशस्तु लाघवार्थः, उत्तरार्थश्च, तदेतत्सर्वम-
नसि कृत्वाह । ‘ह्रस्वात्पर इति’ । संख्यातानुदेशश्च वेदितव्यः, आग-
मानामागमिनां च समत्वात्, परमदण्डिन्यादौ सुबन्तयोः समासः,
तत्र समासार्यायां विभक्तौ लुप्तायामपि प्रत्ययलक्षणोऽन दण्डित्वस्य

पदत्वमस्तीति इमुट् प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । 'इहेति' । समासे य उत्तरो भागस्तस्य पदत्वे कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवति, अपदादिविधौ पदादिविधिं वर्जयित्वा, सात्पदाद्योरित्यत्र पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणं भवत्येवेत्यर्थः, एतद्वार्तिककारमतेनोक्तं, सूत्रकारमतेनाप्याह । 'अथ वेति' ॥

"मय उजो वो वा" ॥ इको यणचीत्यनेनैव सिद्धत्वाच्चार्येनेनेत्याशङ्क्याह । 'प्रगृह्यत्वादिति' । प्रगृह्यत्वं च निपात एकाजनाङिति, एवमपि इको यणचीत्यस्यानन्तरं मय उजो वेति वक्तव्यम्, एवं हि वयहणं न कर्त्तव्यं भवति तत्राह । 'तस्यासिद्धत्वादिति' । यदा त्विति पर उञ् भवति मयश्च परस्तदा उञ इति प्रगृह्यसंज्ञाया विकल्पः, ऊँच्चादेशश्च, तत्र यदा प्रगृह्यसंज्ञा न भवति तदानेन वत्वञ्च प्राप्नोति यणादेशश्च, तत्रास्य वत्वस्यासिद्धत्वाद्गणादेशे सत्यनुस्वारोपि भवति । किञ्चित् । प्रगृह्यसंज्ञापत्ते त्वनेन वा वत्वं किञ्चित्, किमुदिति, ऊँच्चादेशस्यापि स्थानिवद्भावादेनेन पत्ते वकारो भवति, स चान्तरतमत्वादानुनासिकस्तत्त्वतुर्थं रूपम्, ऊँच्चादेशस्यैव वत्वाभावपत्ते श्रवणं तत्पञ्चमं रूपम् ॥

"विसर्जनीयस्य सः" ॥ इह खरवसानयोर्द्वयोरपि रेफस्य विसर्जनीय उक्तस्तत्रेह निमित्तविशेषानुपादानात्खरीवावसानेपि सत्त्वं प्राप्नोति वृत्तः प्लुत इति, संहितायामिति वर्त्तते, न चावसाने संहितास्ति, परस्याभावात्, मा भूत्परः पूर्वण या संहिता तदाश्रयं सत्त्वं प्राप्नोति, इको यणचीत्यादौ तु कार्यनिमित्तयोर्द्वयोरप्युपात्तत्वात्तयोरेव परस्परं संहिताश्रीयतइति दधि अत्रेति पूर्वपराभ्यामिगद्योः संहितायां सत्यामपि कार्यं न भवति, परस्परमसंहितत्वात् । स्यादेतत् । सामान्याविहितासंहितासंज्ञा विशेषविहितावसानसंज्ञा, कार्ययोरेकवर्णविषयत्वात्कार्यत्वाच्च संज्ञानां संज्ञयोरप्येकविषयत्वाद्वाध्यबाधकभावः, यद्वा सचिकर्षः संहितेतीयता सिद्धे परग्रहणमतिशयप्रतिपत्त्यर्थं, प्रकृष्टो यः सचिकर्षः, कश्च प्रकृष्टो यः पूर्वपराभ्यामुभाभ्यामपि, तदभावादवसानस्य संहितासंज्ञाया अभावः, यद्येवमणोप्रगृह्यस्यानुनासिके दोषः,

तत्र हि वावसानइति वर्त्तते, संहिताधिकारश्चात्तरार्थावश्यमनुवर्त्यः
 तोर्लोति परसवर्णो ऽसंहितायां मा भूत् अग्निचित् लुनातीति, ततश्च
 संहितावसानोभयाश्रयो ऽनुनासिको दधिंदत्यादौ न स्यादिति संहिता-
 वसानसंज्ञयोः समावेश एषितव्यः, ततश्चावसानेपि सत्वप्रसंगो ऽत आह ।
 'खरीत्यनुवर्त्ततेइति' । तदनुवृत्तिश्च मण्डूकप्लुतिन्यायेन संबन्धानु-
 वृत्त्या वा वेदितव्या, अन्यथा हि पूर्वत्रापि खरि कार्यं विज्ञायेत, किं
 पुनरत्र प्रमाणं खरीत्यनुवर्त्तते इति, उत्तरत्र शर्परइति वचनं, स हि बहु-
 व्रीहिः, तस्यान्यपदार्थापेक्षाया यो विसर्जनीयात्परः संभवति स एवा
 न्यपदार्थः, स च खरेव, अवसानस्य शर्परत्वासंभवात्, यद्वा यदि खर-
 वसानयोर्द्वयोरपि सत्वं स्यात् विसर्जनीयविधानमनर्थकं स्यात्, खरव-
 सानयोस्स इत्येव वाच्यं स्यात्, एवं हि विसर्जनीयस्येति न वक्तव्यं भवति,
 अथ शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य स्थानिनिर्द्वैशाये विसर्जनीयस्येति वक्तव्यं,
 न वक्तव्यं, पुरस्तादपकर्षणाप्येतत्सिद्धम्, एवं वक्ष्यामि, रो रिर, खरवसा-
 नयोः सः, रोः सुपि, शर्परे विसर्जनीय इति, शर्परइत्यत्र र इति वर्त्तते न तु
 रोरिति, तेन सुगीःत्सरुकः पुरुषःत्सरुकः इत्यादौ सर्वत्र भवति, अथ भोभ-
 घोश्चोइत्यादिसूत्रं कुत्र करिष्यसि, शर्परे विसर्जनीय इत्यस्यानन्तरं,
 यद्वेवं स्वरत्र स्वनयतीत्यादावपि यत्त्वप्रसङ्ग इति पुनारग्रहणं कर्तव्यमेवं,
 तर्हि रोः सपीत्यस्यानन्तरं भोभगोइत्यादि हस्थानिकादेशविधानार्थं
 पठित्वा शर्परे विसर्जनीय इत्यादिकं पठिष्यते, एवमपि पुनारग्रहणं कर्तव्यं
 ह्यथा विच्छिन्नत्वात् । एवमपि यथान्यासे सति त्रीणि ग्रहणानि, द्वे
 विसर्जनीयग्रहणे तृतीयं सग्रहणम्, अन्यथान्यासे तु द्वे सग्रहणे ह्यग्रहणं
 च, तदेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे विसर्जनीयविधानसामर्थ्याच्च सर्वत्र
 सत्वं भविष्यति, एवमपि कुत इतत् खरि भवति न पुनरवसानइति, ज्ञाप-
 कात्, यदयं शर्परेखरि विसर्जनीयं विधत्ते तज् ज्ञापयति खरि तावदस्ति
 सत्वमिति, विपर्यये हि पुरुषःत्सरुक इत्यादौ सत्वाभावादस्त्येव विसर्ज-
 नोय इति तद्विधानमनर्थकं स्यात्, नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्येतस्य वचने
 प्रयोजनं, किं वासः तौममद्विः प्सातमित्यादौ जिह्ममूलीयोपधा-

नीयो माभूतामिति, नैतदस्ति, यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् कुष्वोऽकक्षौ
वाशरीत्येव ब्रूयात्, तदेवं विधानसामर्थ्यात्स्वर्येवायं विधिः अनेन, चेवा-
भिप्रायेण खरीत्यनुवर्तत इत्युक्तम् ॥

“शर्परे विसर्जनीयः” ॥ शर्परे यस्मादिति बहुव्रीहिः, परव-
हणे ऽक्रियमाणे शर एव केवलस्य निमित्तता विज्ञायेत, न खरीत्यनुवर्त्तेवा
शरीत्यभिधानाच्च, विपर्ययस्तर्हि विज्ञायेत, खर्परे शरीति, निःस्थः
स्फोटः पुरुषः स्यातेति तस्मात्परवहणम् । अथ किमर्थं विसर्जनीय इत्यु-
च्यते न नेत्येवोच्येत, सत्त्वे हि प्रतिषिद्धे विसर्जनीयः स्वनेव रूपेणाव-
स्थास्यते ऽत आह । ‘विसर्जनीयस्येति’ । सत्यं, पुरुषःत्सरुह इत्यादौ-
सत्त्वनिषेधेनापि सिद्धं, यत्र तु कुपू शर्परो वासःसौममद्विःप्रातमिति
तस्य विसर्जनीयस्य यो विकारो जिह्वामूलीयादिः स एव स्यात् विसर्ज-
नीयवहणे तु सति विसर्जनीय एव भवति, । ‘जिह्वामूलीयोपध्मानीया-
वपि’ न भवत इति’ । न केवलं सकार एवेत्यपि शब्दार्थः ॥

“वा शरि” ॥ ‘वृत्ता स्यात्तार इति’ । लोपाभावपक्षे विसर्ज-
नीयः सत्त्वं वा ॥

“कुष्वोऽकक्षौ च” ॥ ‘विसर्जनीयश्चेति’ । अनेन चकारो
विसर्जनीयानुकर्षणार्थं इति दर्शयति, अथ वावहणमेवानुवर्त्य जिह्वामू-
लीयोपध्मानीयो कस्माच्च विकल्प्येते, एवं हि चकारो न कर्त्तव्यो भवति,
नैवं शक्यम्, एवं ह्याभ्या मुक्ते विसर्जनीयस्य स इति सत्त्वमेव स्यात्,
तस्माच्चकारेणैवानुक्रुष्य विसर्जनीयो विधातव्यः, वावहणं च नानुवर्त्य,
तदनुवृत्तौ हि त्रिभिरपि मुख्ये पक्षे सत्त्वं प्रसज्येत, सूत्रे ककारप-
कारसहितयोर्जिह्वामूलीयोपध्मानीययोश्चचारणात्तथाभूतावेव विसर्जनी-
यस्यादेशाविति शङ्कमानं प्रत्याह । ‘कपावुच्चारणार्थाविति’ ।
ताभ्यां विना तयोश्चचारयितुमशक्त्वादिति भावः । कीदृशौ

तद्भादेशावित्याह । 'जिह्वामूलीयेति' । इह विसर्जनीयस्य स्थाने
 आदेशत्रयं विधीयते, ततश्च शर्परयोरेव कुप्वोः प्राप्नोति, वासःचौम-
 मद्भिःप्सातमिति, अत्र हि शर्परे विसर्जनीय इति विसर्जनीयो ऽस्ति,
 न च तस्य वैयर्थ्यं, यत्र कुपुभ्यामन्यः शर्परः खरस्ति पुरुषःत्सरुक
 इत्यादौ तत्र सावकाशत्वात् अशर्परयोस्तु कुप्वोर्न स्यात्, नहि तस्य
 विसर्जनीयोऽस्ति, विसर्जनीयस्य स इति सत्वेन निर्वर्तितत्वात्, किं पुनः
 कारणं सत्वमेव तावद्भवति, तत्र कर्तव्ये तस्य विधेरसिद्धत्वात्, तस्माच्च
 सकारः स्थानी निर्द्वेष्टव्यः, यो विसर्जनीयस्य स इति सन्तस्य स्थाने
 कुप्वोः आदेशत्रयं भवतीति, एवं हि शर्परयोः कुप्वोः मकारापवादो विस-
 र्जनीयो विधीयतइति सकाराभावादादेशाप्रसङ्गः, केवलयोस्त्वादेशप्रसङ्ग-
 स्तस्मात्संस्थिति वक्तव्यम् । यदा ह वार्तिककारः । सकारस्य कुप्वोर्विस-
 र्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः, विसर्जनीयादेशे हि शर्परयोरेवादेश-
 प्रसङ्ग इति । अत्र परिहारमाह । 'विसर्जनीयस्य स इत्येतस्मिन्निति' ।
 अयमभिप्रायः । विसर्जनीयस्य स इति सकारस्य स्थानी विसर्जनीय
 उपात्तः, स च द्विविधः संभवति शर्परलक्षणः खरवसानलक्षणश्च, तत्र
 शर्परलक्षणस्यासिद्धत्वादितरः सकारस्य स्थानी स एव चेहानुवर्तते,
 ततश्च नाप्राप्ते सत्त्वे इदमारभ्यते, सर्वस्य विषयस्य तेन व्याप्तत्वात्,
 शर्परे विसर्जनीय इत्येतत् शर्परयोः कुप्वोः प्राप्तं केवलयोस्त्वप्राप्तमिति न
 तं प्रत्यस्य बाधकलक्षणयोग इति । स्यादेतत्, माभूदपवादत्वं परत्वात्तु
 शर्परयोरपि कुप्वोरयमेव विधिः प्राप्नोति तत्राह । 'पूर्वत्रासिद्धइति' ।
 परिहारान्तरमाह । 'केचित्त्विति' । कुप्वोरित्येको योगः, अत्र शर्परे
 विसर्जनीय इति वर्तते, शर्परयोः कुप्वोः विसर्जनीय एव भवति न ५कृत्पा-
 विति, किञ्च पूर्वसूत्रे नेति वक्तव्ये विसर्जनीयविधानं तद्विकारनिवृत्त्यर्थ-
 मित्युक्तं, तेन शर्परयोः कुप्वोरस्यविधेरप्रसङ्ग एव ॥

“सो ऽपदादौ” ॥ अपदादाविति कुप्वोरेतद्विशेषणं, व्यत्ययेन स्वे-
 कचवनं, पूर्वस्यायमपवादः । 'पाशकल्पककाम्येष्विति' । संभवप्रदर्शनमेतत्

न परिगणनम्, अन्यस्यासंभवात् । 'प्रातःकल्पमिति' । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमद्वाचित्वादीषदसमाख्या योगः, यथा दोषाभूतमहर्दिशभूतारात्रिरित्यत्राभूततद्वाचयोगः । 'रोः काम्ये नियमार्थमिति' । एतदेव विवृणोति । 'रोरेवेति' । 'गीः काम्ये तीति' । उत्तरसूत्रेण षत्वं न भवति, यदि पुनस्तत्रैवेदमुच्येत, नैवं शक्यं, षत्त्वमात्रप्रतिषेधेऽप्यनेन सत्वं प्राप्नोति । 'उपध्मानीयस्य चेति' । अस्यैव विवरणं 'कवर्गे परत इति' । 'उज्झिर' इतित्यादि । यथा पुनरयं दकारोपध एषिनव्यस्तथा हयवरडित्यत्रोक्तम् ॥

“इणः षः” ॥ पूर्वेण सत्वे प्राप्ते तदपवादः षत्वं विधीयते । अत्र केचिदाहुः । योयं सोपदादाविति सकारः स एवोत्तरत्र सर्वत्र कुष्ठोः प्रकरणे विधीयते, अनेन तु तस्यैव सकारस्येण उत्तरस्य षत्वं विधीयते न विसर्जनीयस्य, अपदादाविति चात्र न संबध्यत इति, स तर्हि सकारः स्यानी निर्देष्टव्यः, नेत्याह । प्रकृतोऽनुवर्तते सोपदादाविति । तस्येण इति पञ्चम्या षष्ठी प्रकल्प्यते, एवमपि वक्ष्यमाणैर्यगैर्विहितस्य सकारस्य षत्वं न प्राप्नोति, अस्मिन् कर्तव्ये तेषामसिद्धत्वात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न योगे योगोऽसिद्धः किं तर्हि प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति, यद्यमुपसर्गादसमासेऽपि त्यत्र समासेऽपि ग्रहणं करोति, कथं कृत्वा ज्ञापकम्, अन्तरेणाप्यसमासेऽपि ग्रहणं विशेषानुपादानात्समासासमासयोगेऽप्यभविष्यति, न च समासे पूर्वपदात्संज्ञायामग इति नियमाण्ण्यस्य निवृत्तिः, नियमे कर्तव्ये उपसर्गादित्यस्य णत्वस्यासिद्धत्वात्, पश्यति त्वाचार्यः प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति ततो ऽसमासेऽपि ग्रहणं करोति, तदा हि सह नियमेन सर्वमेव णत्वप्रकरणमेकमिति नियमे कर्तव्ये उपसर्गादिति णत्वस्य सिद्धत्वाच्चियमेन व्यावृत्तिः स्यादिति कर्तव्यं समासेऽपि ग्रहणं, तदेवं सकारस्य षत्वं विधीयते न विसर्जनीयस्य, उत्तरत्र च सत्वमेवानुवर्तते न षत्वमिति, अयमपि पक्षो निर्दोष एव, किं तु षष्ठीप्रकल्पनं ज्ञापकाश्रयणं चेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गाद्वृत्तिकारेण नाश्रितः, कस्तर्हि तस्य

पक्षः, उत्तरत्र द्वयमप्यनुवर्तते, सकारः वकारश्चेति, यद्येवं सर्वत्र द्वयमपि प्राप्नोति, अथ सकारो वानुवर्तते इदुपधस्य चेत्यादौ यत्रेणः परो विसर्जनीयस्तत्रापि सकार एव प्राप्नोति, अथ वकार एवानुवर्तते नमस्युरसोर्गन्त्योरित्यादौ यत्रानिष्ठः परो विसर्जनीयस्तत्रापि वकार एव प्राप्नोति, नैव दोषः, इत्थः व इति समुदायस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते । यद्वाह । 'इत्थः व इति वर्ततइति' । ततः वत्त्वं तावदनिष्ठवये न भविष्यति, एवमपि वत्त्वविवये सत्वमपि प्राप्नोति, न, वकारेण तस्य बाधनाच्चकाराक्षरणाच्च, यदि परमनुवर्तिसामर्थ्यात्तत्त्वसंगः, तदपि न, उत्तरार्थमप्यनुवृत्तिमंभवात्, तदिदमुक्तम् । 'य इत्थः परो विसर्जनीयस्तस्य वकार आदेशो भवत्यन्यस्य तु सकार इति' । किमर्थे पुनरिदमारभ्यते यावता सत्वमेवात्र प्रकरणे विधीयतां, तस्य स्वादेशसकारत्वादिण्कोरिति वत्त्वं भविष्यति, न सिध्यति, अपदान्तस्येति तत्र वर्तते, पदान्ताद्यौयमारभः ॥

“नमस्युरसोर्गन्त्योः” ॥ अतः प्रभृत्यपदादाविति निवृत्तं, नमः-शब्दस्य सातात्मभृतीनि चेति विभाषा गतिसंज्ञा, पुरःशब्दस्य तु पुरोव्ययमिति । 'पुरः पश्येति' । पू पालनपूरणयोः, भाजभासेत्यादिना क्तिप्, तदन्ता छस्, अस्य तदन्ततां दर्शयितुं पूः पुरावित्यनयोहपन्यासः ॥

“इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य” ॥ इदुतावुपधे यस्य स इदुदुपधः समुदायस्तस्य यो विसर्जनीय इति वैयधिकरणेन संबन्धः, अप्रत्ययस्येत्येतदपि व्यधिकरणमेव । 'निर्दुर्बहिराविश्चतुष्पादुरिति' । अन्येषां संभवतां प्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेदं परिगणनं किं तर्हि संभवप्रदर्शनम् । 'चतुष्कपालमिति' । तद्वितार्थे द्विगुः, संस्कृतं भक्षा इत्यणो द्विगोलुगनपत्यइति लुक् । 'चतुष्क'ण्टकमिति' बहुव्रीहिः । 'मातुःकरोतीत्यादि' । चोक्तम् । अत्र हि मातृशब्द इति स्थिते अत उदित्युकारो भवन् यो ह्युभयोः स्थानइति न्यायेन रपरो भवति, ततश्च रात्सस्येति प्रत्ययसकारस्य लोपे कृते रेफस्य विसर्जनीयः, सोऽयमप्रत्ययविसर्जनीयो भवति, परिहृ-रिति । 'कस्कादिष्विति' । 'एकादेशनिमित्तादिति' । कर्मधारयः,

एकादेशरूपनिमित्तादित्यर्थः, एकादेशशास्त्रं वा निमित्तं यस्याकारस्य तस्मादित्यर्थः । 'पुम्मुहुरिति' । अव्युत्पन्नावेताविति प्रतिषेध उच्यते, तत्र पुंसः प्रतिषेधेन नार्थः, यत्वं कस्माच्च भवति, विसर्जनीयाभावात्, उक्तं हि संपुंकानां सत्त्वमिति, तत्र सत्त्वस्यासिद्धत्वाभावाद्दुसर्जनीयाभावः, तच्चावश्यं सत्त्वं वक्तव्यं इविधौ विसर्जनीयस्य वत्त्वप्रतिषेधेऽपि कुष्वाऽऽकूपौ चेत्येव विधिः प्राप्नोति, मुहुः कामो यस्याः सा मुहुः कामा, तत्र कुष्वाऽऽकूपौ चेत्येव एव विधिर्भवति, क्वचित्तु मुहुस्कामेति सत्त्वं पठ्यते सोऽपपाठः, नह्यत्र सत्त्वसंभवः, सूत्रवाचिकयोरनिबद्धत्वात् । 'नैष्कन्यमिति' । ब्राह्मणादित्वात्पञ्च । 'निष्कुलं दुष्कुलमिति' । गुरोरनृत इत्यादिना प्लुतः । 'बहिरङ्गलक्षणयोरिति' । बहिर्भूततद्वितापेक्षत्वाद्विर्बहिरङ्गा प्लुतोपि दूरादुतादिकमर्थं वाक्यं चापेक्षत इति बहिरङ्गः ॥

“तिरोऽन्यतरस्याम्” ॥ तिरोऽन्तर्द्वारिविति तिरःशब्दस्य गति-
संज्ञा । 'तिरःकृत्विति' । अत्रान्तर्द्वारिवचितत्वादगतित्वम् ॥

“द्विस्त्रिचतुरिति कृत्वर्थे” ॥ उभयत्र विभाषेयं, चतुरित्य-
स्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वाद्विदुदुपधस्य चेति प्राप्ते इतयोरप्राप्ते, इसुसोः
सामर्थ्यइत्यनेन त्वत्र सिद्धिर्न शङ्कनीया, इसः प्रत्ययस्य तत्र ग्रहणात् ।
'कृत्वर्थेइति किमिति' । सूत्रन्ताः कृत्वर्थं न अभिचरन्तीति प्रश्नः ।
चतुःशब्दस्य सुजन्तत्वे प्रमाणं नास्तीत्युत्तरं, यदि तु साहचर्यं अव-
स्थापकं तदा तदर्थमपि कृत्वर्थेग्रहणं न कर्तव्यं, क्रियते च तज्ज्ञाप-
कार्यम्, एतज्ज्ञापमिति न सर्वत्र साहचर्यं व्यवस्थापकमिति, किं सिद्धं
भवति, दीधीवेवीटामित्यत्र धातुसाहचर्येणाप्यागमस्फोटो ग्रहणं भवति,
द्विस्त्रिचतुरिति किं, पञ्चकृत्वः करोतीत्यत्र सत्त्वं माभूत्, नैतदस्मि
प्रयोजनमित्याह । 'इदुदुपधस्येत्यस्यानुवृत्तौ सत्यामित्यादि' । कृत्वर्थो
विषयो यस्य तत्तथेकं, कृत्वर्थं यत्पदं वर्तते तस्य यो विसर्जनीय
इत्येवं विशेष्यमाण इत्यर्थः, यदि तु कृत्वर्थेग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष-
्येत तदा चतुरो न स्यात्, एतच्च श्लोकेषु व्यक्तीकरिष्यति, एवं श्लोक-

वार्तिककारमतेन द्विस्त्रिचतुर्थहणं प्रत्याख्यातं तानेव श्लोकानुदाहरति ।
 'कृत्वसुजर्थइति' । कस्माद्वेतोः कृत्वसुजर्थं षत्वं व्रवीति, कृत्वोर्थ-
 यक्षस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः । अत्र च वक्ष्यमाणोभिप्रायः । प्रयोजन-
 माह । 'चतुष्कपालइति' । चोदयिता स्वाभिप्रायं प्रकाशयति । 'ननु
 सिद्धमिति' । नन्वित्यभ्युपगमे, भवत्वनेन चतुष्कपालेपि विभाषा तथापि
 नित्यं षत्वं सिद्धं, कथम्, अनेन मुक्ते इदुदुपधस्य चेति षत्वं भविष्यति ।
 परिहरति । 'सिद्धे ह्यपमिति' सिद्धे प्राप्तइत्यर्थः, कथं प्राप्तिरित्याह ।
 'लुप्ते इति' । चतुस् इति स्थिते रात्सस्येति सुचो लोपः, रेफस्य विस-
 र्जनीयस्सोऽयमप्रत्ययविसर्जनीयो भवति, यदि सुचो इत्वं पूर्वस्य रो रीति
 लोपः, रोर्विसर्जनीयस्तदा प्रत्ययविसर्जनीयो भवति, किं तु कूलोपइति
 दीर्घः प्राप्नोति, इत्त्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वमेव च लोपेन भवितव्यम्, एवं च
 कृत्वोर्थयक्षस्य कर्तव्यमित्युक्तम्, इदानीं तदाश्रयणेन द्विस्त्रिचतुर्थहणं
 प्रत्याचष्टे । 'एवं सतीति' । किं कार्यमिति । न किंचिदित्यर्थः ।
 कथमित्याह । 'अन्यो हीति' । इतरोऽसति द्विरादियहणे दोषं दर्शयति ।
 'अक्रियमाणइति' । 'विसर्जनीयो विशेष्येतेति' । तस्य कार्यत्वेन प्राधा-
 न्यादिति भावः । संभावने लिङ्, विशेष्यतां विसर्जनीयः, को दोष
 इत्यत आह । 'चतुरिति' । 'तथेति' । अनन्तरोक्ते विशेषणप्रकारे
 चतुरो न सिध्यतीति । कस्मादित्याह । 'रेफस्येति' । क्रियमाणे तु द्विरा-
 दियहणे नायं दोष इत्याह । 'तस्मिंस्त्विति' । इतरयोर्विशेषाभावाच्चतुरो
 विशेषणं युक्तमित्युक्तं, प्रत्याख्यानवाद्याह । 'प्रकृतं पदमिति' । यदुक्तं
 कार्यत्वेन प्रधानभूतो विसर्जनीय इति तत्र सोऽपि प्रकृतस्य पदस्य विशे-
 षणं तेन च तदन्तविधिः, विसर्जनीयान्तस्य पदस्य षत्वमिति, स त्वर्था-
 दलोन्यस्येति विसर्जनीयस्य भवतीत्येतावत् पदमेव तु कार्यं, तदिदमुक्तम् ।
 'तदन्तमिति' । 'तस्यापीति' । अपिशब्दोऽवधाणे, तस्यैवेत्यर्थः, एवं श्लो-
 कवार्तिककारेण प्रत्याख्याते द्विरादियहणे वृत्तिकारः स्थापयितुमाह । 'एव-
 मिति' । 'पूर्वेणेति' । इदुपधस्य चेत्यनेन । 'नित्यं षत्वं स्यादिति' । अस्य
 तु द्विस्त्रिःशब्दाववकाशौ, न च परत्वादयमेव विधिः सिद्ध्यतीत्याह । 'पूर्व-

श्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सर्पिषादीनामेवेसुसन्तत्वं न परमसर्पिषादीनां, तत्कथमत्र प्रसङ्गः, अवश्यं चोणादीनामपि व्युत्पत्तिपक्ष एवाश्रयणीयः, अव्युत्पत्तिपक्षे ह्याश्रीयमाणे सर्पिषा यजुषेत्यादौ षत्वं न सिद्ध्यति, अप्रत्ययसकारत्वात्, तस्मादनर्थकमनुत्तरपदग्रहणमत आह । ‘एतदेवेत्यादि’ । ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह । ‘तेनेति’ । अथ पूर्वसूत्रेण समासे ऽपि विकल्पः कस्माच्च भवतीत्यत आह । ‘व्यपेक्षा चेति’ । केचित्तु नित्यं समासइत्येको योगः । अनुत्तरपदस्यस्येति द्वितीय इति योगविभागेन समासे सर्वा षत्वप्राप्तिरुत्तरपदस्यत्य प्रतिषिध्यतइति वदन्तः पूर्वञ्च द्विविधेऽपि सामर्थ्यं समाश्रिते न दोष इत्याहुः ॥

“अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णोष्णघ्नघ्नस्य ” ॥ कृकमीति धातुग्रहणम्, इतरेषां स्वरूपग्रहणम् । ‘अयस्कार इति’ । कर्मण्यम् । ‘अयस्काम इति’ । शीलिकामीत्यादिना णप्रत्ययः, अयस्कंसादयः षष्ठीसमासाः, कंसग्रहणमनर्थकम्, कमिग्रहणेनैव सिद्धत्वात्, कंसशब्दे हि वृत्तवदिह्निकमिभ्यः स इति कमेरेव व्युत्पाद्यते, ज्ञापनार्थं तु, एतत् ज्ञापयति उणादिषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवतीति । ‘अयस्कृमीति’ । कुम्भशब्दाज्जातिलक्षणे ङीष् । ‘अयस्यात्रीति’ । पात्र शब्दः घृन्मत्ययान्तः, षित्वा ङ्गीष् । ‘अयस्कृणोति’ । नात्रायेषिकारो विवक्षितस्तेन ज्ञानपदेति सूत्रेण ङीष् न भवति । ‘अयस्कृणीति’ । अय इव कर्णो यस्याः सा अयस्कृणी, नासिकोदरेत्यादिना ङीष् । ‘शुनस्कृण इत्ययं त्विति’ । सूत्रे त्वीकारान्तस्य करणीशब्दस्य निर्द्वंशादत्राप्रसङ्गः । ‘भाःकरणमिति’ । षष्ठीसमासः । ‘भास्कार इत्ययं त्विति’ । दिवाविभेत्यादिना टप्रत्यय, जयादित्यस्तु तस्मिन्सूत्रे ऽत्रात्रास्कारान्तेति प्रत्ययसंनियोगेन सत्त्वं निपात्यतइति । ‘श्वःकारः, पुनःकामइति’ । घञन्तेन मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥

“अधःशिरसीपदे ॥ ‘इत्येतयोरिति’ सूत्रे तु षष्ठीस्थाने प्रथमा, षदइति स्वरूपस्य ग्रहणं न सुप्रिङन्तस्य, तस्य समासाधिकारादेव सिद्धत्वात् तदाह । ‘पदशब्दे परतइति’ । ‘मयूरव्यंसकादित्वात्समास इति’ । अधस्पदमित्यत्र तु षष्ठीसमासः ॥

“कस्कादिषु च” ॥ कुप्वो ऋकूपौ चेत्यस्यापवादः । ‘यथायोगमिति’ । इणः परस्य षत्वमन्यस्य सत्वमित्येष यथायोगार्थः । ‘कस्क इति’ । स्वन्तस्य किमे वीप्सायां द्विवचनम् । ‘कौतस्कुत इति’ । कुतः-शब्दस्य पूर्ववद् द्विवचनं, तस्मात्तत आगत इत्यण् । अत्रयानां भमात्रे टिलोपः । ‘भ्रतुषुत्र इति’ । अतो विद्यायोनिर्बन्धेभ्य इत्यलुक् । ‘शुन-स्कर्ण इति’ । षष्ठा आक्रोशइत्यलुक्, पारायणेन दीव्यन्ति व्यवहरन्ताति पारायणिकाः । पारायणं द्विविधं धातुपारायणं नामपारायणमिति, भाष्ये वृत्तावित्यादिनाऽनन्तरोक्तमर्थं निराकरोति । अविहितलक्षणइत्यादिनाऽऽकृति गणेऽयमिति दर्शयति, विसर्जनीयस्यानिकयोः सकारणकारयो-रुपचार इति संज्ञा ॥

“कृन्दसि वा ऽप्राप्तेऽहितयोः” ॥ ‘अयस्यात्रमिति’ । असमा-सायं, समासे ह्यतः कृकमीत्यादिना नित्यं सत्त्वं प्राप्नोति, अस्य विकल्प-स्यासिद्धत्वात्, असमासे चास्य विकल्पस्य चरितार्थत्वात्, यदि वा प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति पक्षे समासेषुदाहरणं किन्त्वनेन मुक्ते तेन नित्यं प्राप्नोति, तस्मादसमास एवायं, समासे तु यदि विकल्पो दृश्यते स कृन्दसत्त्वेनोपपाद्यः । ‘वि इतस्यात्रमिति’ । अत्राव्ययत्वादतः कृक-मीत्यस्याप्रसङ्गः । ‘उहणस्कार इति’ । अस्मदो नसादेशः, नश्च धातु-स्योर्भुभ्य इति णत्वं, कारशब्दो घञन्तः, अत्रासमासत्वादप्रसङ्गः । ‘अग्निः प्रविष्टानिति’ । अत्र षत्वप्रसङ्गः, उभयक्रमे तु सकार आदेश इत्युपलक्षणम् । ‘परुषःपरुष इति’ । वीप्सायां द्विवचनम् । अङ्गमङ्गं परुष्यरु, चतुष्युष्या विशस्ते इत्यादयस्तु कस्कादिषु द्रष्टव्याः, हरिकेशः पुरस्तादित्यादेरत्रोपयोगं न पश्यामः, कथमत्रैव सूत्रे वायहणात्सत्वषत्व-योर्भावाभावौ प्रतिपादितौ, किमत्र, सर्वं विधयश्चकृन्दसि विकल्प्यन्त-इत्यनेन ॥

“कःकरत्करतिरुधिरकृतेष्वनदितेः” ॥ ‘करति’ । कृजो लुङ्, मन्त्रे घसेत्यादिना ल्लर्लुक्, तिपि गुणः, तिपो हलङ्यादिलोपः, बहुलं कृन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । ‘करदिति’ । कृज एव लुङ्, कृमृदृरुहिभ्य-

इहन्दसीति ज्ञेह् । 'करतीति' । लट्, व्यत्ययेन शप् । 'कृधीति' । कृजो लोट्, सेहिः, बहुलं इहन्दसीति शपो लुक्, शुशुणुपृक्वभ्यश्चन्द-
सीति हेर्धिरादेशः । 'कृतमिति' । कृज एव क्तः । 'सकार आदेश
इति' । षत्वस्याप्युपलक्षणमेतत् । 'विश्वतस्करिति' । अव्ययत्वादस-
मासत्वाच्चातः कृकमीत्यस्याप्रसङ्गः, इतरेषु त्वसमासत्वादप्रसङ्गः, शव
करत् यथा नः श्रेयसः करदित्यादौ ह्यान्दसत्वात्सत्वाभावः, तथा कृ-
धीत्यत्र सकारघकारकशब्देषु परतस्तैत्तिरीयके सत्त्वं न भवति, तन्म
आमनसः कृधि स्वाहा, उरुत्तयाय नः कृधि घृतमन्यासै, शं च नः कृधि क्रत्वे ॥

“पञ्चम्याः परावध्यर्थे” ॥ ‘अध्यर्थेदिति’ । परेरिदं विशेषणं,
हिमवतस्परि, हिमवत उपरीत्यर्थः । व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने पञ्चम्याः
प्रयोगः । ‘पर्याज उद्धृतमिति’ । अत्र परिः सर्वतोभावे वर्तते ॥

“पातौ च बहुलम्” ॥ क्वचित्पठ्यते पाताविति धातुनिर्द्देश
इति । अन्ये तूदाहरणपर्यालोचनया लोडन्तानुकरणं मन्यन्ते ॥

“षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्योगेषु” । ‘वाचस्पतिरिति’ ।
तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् ॥

“अपदान्तस्य मूर्धन्यः” ॥ मूर्ध्नि भवो मूर्धन्यः, शरीरावयवाद्यत्,
ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाच्चस्तद्धितइति टिलोपाभावः । ‘सुष्वा-
पेति’ । लिट्यभ्यासस्याभयेषामिति संप्रसारणं, मूर्धन्यग्रहणमनर्थकम्,
ष इत्येव सिद्धमत आह । ‘षइत्येवसिद्धे इति’ । षइत्युच्यमाने इणः
षेध्वमित्यत्रापि षत्वं प्रसज्येत, ठत्वं चेष्ट्यते, अथात्रैव मूर्धन्यग्रहणं
क्रियते, उत्तरेषु योगेषु पुनः षग्रहणं कर्तव्यं, मूर्धन्यग्रहणे तु क्रियमाणे
न दोषो भवति ॥

“सहैः साठः सः” ॥ ‘साडूपस्येति’ । साडिति रूपं प्राप्तस्ये-
त्यर्थः । ‘जलाषाडिति’ । भजो णिवः, इहन्दसि सहः, उपधावृद्धिः, ठत्वं,

जश्चत्वे, अन्येषामपि दृश्यतइत्युपपदस्य दीर्घः, सकारस्यान्तरतमो मूर्द्धन्यः षकारः । 'सहेरिति किमिति' । अन्यत्र साड्शब्दस्यासंभवं मन्यमानस्य प्रश्नः । 'सह हेनेति' । अडो वृश्चिकलाङ्गुलं, तस्यापत्यं साडिरिति, साडइत्यत्र तु साड्शब्दस्यानर्थकत्वादप्रसङ्गं मत्वा तद्वि-
तान्तः प्रत्युदाहृतः, तत्र हि यस्येति लोपे कृते साड्शब्दार्थवान्भवति,
न च यस्येति लोपस्य स्थानिषत्वं, पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदितिवचनात्,
एवमपि षत्वनुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात्साड्शब्दस्याभावः,
तस्मात्सह हेन वर्ततइति सड इति पाठः, यस्य नास्ति डशब्दो वर्तते
स सडः, यथा मृड इति, तस्यापत्यं साडिः । नन्वत्रापि बहिर्भूत-
तद्वितापेक्षत्वादुहिरङ्गा वृद्धिः, क तर्हि स्याज्जलापाडिति, नन्वत्रापि
बहिर्भूतव्यपेक्षया बहिरङ्गैव वृद्धिः, अथ तत्र वचनाद्भवति, इहापि
प्राप्नोति तुरासाडमिति, तुरासाहं पुरोधायेत्यादौ तु शिखरेषु
दुर्लभः, प्रागेव इत्यम् । 'आकारस्य मा भूदिति' । अनन्त्यस्य मा
भूदिति तु नोक्तं, डकारस्य डकारवचने प्रयोजनाभावात्, अथाप्यनन्तरत-
ममूर्धन्यार्थं वचनं स्यादेवमप्यपदान्तस्येत्यनन्त्यस्य न भविष्यति । नन्वे-
वमप्यलान्त्यस्येत्यस्मिन्वाधिते सर्वादेशो मूर्द्धन्यः प्राप्नोति तत्किमुच्यते
आकारस्य माभूदिति । उच्यते । अनन्त्यविकारेन्यसदेशस्येत्याकरस्य
मूर्धन्यः प्राप्नोति ॥

“इण्कोः” ॥ इणिति परेण णकारेण प्रत्याहारः । कुडिति
कवर्गस्य ग्रहणं, तयोः समाहारद्वन्द्वे एकवचनं, नुमागमस्तु सत्यपि नपुंस-
कत्वे न कृतः, अनित्यमागमशास्त्रमिति कृत्वा । 'वात्त्विति' । चोः कुरिति
कुत्वे कृते कवर्गात्यरः सकारः, वर्गग्रहणं शासिवसिघसीनां चेत्यत्र षकार-
स्यापि ग्रहणार्थं, जवतुरिति, अन्यथा चत्वंस्यासिद्धत्वाच्च स्यात्, अथ
वचनसामर्थ्याच्चत्वंस्य सिद्धत्वमाश्रीयेत चिन्त्यं वर्गग्रहणस्य प्रयोजनम् ।
'दास्यतीति' । ननु च नाज्जलापित्यत्राणुहीतसर्वार्थानामप्यं ग्रहण-
मित्यसङ्गदुक्तं, ततश्च यथा कुमारी शेतइत्यनेकारशकारयोः सावर्ण्यमप्र-

तिषिदुं तथा आकारहकारयोरपि, ततः किं, हकारेणोणाकारस्य यदृणा-
त्पत्वप्रसङ्गः । नैष दोषः । हकारो विवृतः, आर्कारो विवृततरः, एवं हि
पठन्ति विवृतकरणाः स्वरास्तेभ्य एञो विवृततरौ ताभ्यामैञौ ताभ्या-
मप्याकारः संवृतोकार इति, एवं च कृत्वा इष्टकासु वयस्यास्वित्यादयो
निर्देशा उपपद्यन्ते । 'असाविति' । अदस औ सुलोपश्च, तदोः सः
सावित्यादेशसकारोयं न त्विण्कोः परः ।

“नुम्विसर्जनीयशर्व्ववायेऽपि” ॥ इत्येकारिति पञ्चमीनिर्द्देशात्
व्यवाये षत्वं न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । नुम्वहणमनुस्वारोपलक्षणं नुमा
व्यवायासम्भवात्, नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारस्य विधानात्, अनु-
स्वारग्रहणमेव तु न कृतं, नुमस्थानिकेनैवानुस्वारेण व्यवधाने यथा स्यादिह
मा भूत् पुंस्त्विति, पुंसशब्दात्सुपि संयोगान्तस्य लोपः, मकारस्यानु-
स्वारः । 'सर्पिणीति' । नपुंसकस्य झलच इति नुम्, सान्तमहतः संयो-
गस्येति दीर्घः । 'सर्पिःष्विति' । वा शरीति पक्षे विसर्जनीयः । 'सर्पिष्-
ष्विति' । पक्षे सत्वं, तेनैव व्यवाये षत्वं, सकारस्य छुत्वं, सकारग्रहणे
कर्तव्ये शरिति प्रत्याहारग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्, इह यथा वृषलैर्न प्रवे-
ष्टव्यमिति वृषलनिवृत्तिपरायां चोदनायां प्रत्येकं संहतानाञ्च प्रवेशो न
भवति, तथा नुमादीनां षत्वापतिबन्धहेतुत्वपरायाञ्चोदनायां प्रत्येकं
समुदायेन च व्यवाये षत्वं प्राप्नोतीति तत्र सर्व्वव्यवायस्य क्वचिदसंभवा-
त्क्वचित्प्रत्येकं क्वचिद् द्वाभ्यां व्यवाये षत्वप्रसङ्ग इत्यत आह । 'नुमादिभिः
प्रत्येकं व्यवायइति' । एवं मन्यते, व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते,
नुम्व्यवाये विसर्जनीयव्यवाये शर्व्ववायइति, यथादर्शितमुपक्रमे, तत्रैकै-
रिति पञ्चमीनिर्द्देशेनानन्तर्यं षत्वप्रतिपादनादनेन च वाक्यत्रयेणैकैक्य-
वाये षत्वाभ्यनुज्ञानाद्येन नाव्यवधानमिति त्यागेन अधिकव्यवाये षत्वा-
भाव इति । 'निस्सइति' । णिसि चुम्बने, अदादिरनुदात्तेत् । 'निस्स्वे-
ति' । लोट्, सवाभ्यां वामौ ॥

“आदेशप्रत्यययोः” ॥ किमवयवयोगैषा षष्ठी आदेशस्य यः
 सकारः प्रत्ययस्य च यः सकार इति आहोस्वित्समानाधिकरणआ-
 देशो यः सकारः प्रत्ययो यः सकार इति, तत्राद्ये पक्षे स इत्यस्या-
 नुवृत्तस्येह वचनविपरिणामो न कर्तव्यो भवति, कार्येण त्वादेशप्रत्यययोः
 साक्षात् श्रुतयोरपेक्षन्तः सकारविशेषणत्वात्, द्वितीये त्वादेशप्रत्यययोः
 सकारोरिति द्विवचनं विपरिणाम्यं कार्येण तु साक्षाच्छ्रुतयोः संबन्ध इति
 वचनदोषसाम्याच्च युक्तितः पक्षविशेषनिर्णयः, तत्रावयवषष्ठी चेद् द्विवचने
 दोषः, विसंविंसं मुसलंमुसलम्, आष्टमिके हि द्विवचने स्थाने द्विवचनप-
 क्षोपि स्थापितः, ततश्च नित्यवीप्स्योरित्येकस्य विसमित्येतस्य स्थाने वि-
 संविसमित्येतस्मिन्नादेशे कृते तस्यावयवः सकार इति षत्वप्रसङ्गः । अथ
 द्वितीयः पक्षः करिष्यति हरिष्यत्यत्र न प्राप्नोति, समुदायो ह्यत्र प्रत्ययो
 न सकारमात्रं, क्व तर्हि स्यात् यत्र सकारमात्रं प्रत्ययः, इन्द्रो मावत्तत् स
 देवान्यत्तत्, वचिर्याजिभ्यां लेट्, तिप्, इतश्च लोप इत्यादिनेकारलोपः,
 लेटोहाटावित्यट्, सिञ्जहुलं लेटीति सिप्, वचेः कुत्वं, यजेः षत्वकत्वे,
 अथापरौ द्वौ पक्षौ आदेशस्य यः सकारः प्रत्ययो यः सकार इति, विपर्ययो
 वा आदेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति, तत्राद्ये पक्षे तावेव दोषौ
 यौ पूर्वयोः पक्षयोः विसंविसमित्यादौ प्रसङ्गः, करिष्यतीत्यादौ चाप्रसङ्ग
 इति, तस्मादन्यः पक्ष आश्रीयते, यदाह । ‘आदेशप्रत्यययोरिति षष्ठी
 भेदेन संबध्यतइत्यादि’ । अत्र च ज्ञापकं यदयमुत्तरसूत्रे घसिग्रहणं
 करोति तज्ज्ञापयत्यादेशे समानाधिकरणा षष्ठी न व्यधिकरणेति, अन्यथा
 घसेरादेशत्वादेव तस्य सकारस्यानेनैव षत्वसिद्धेरनर्थकं तत्स्यात्, यच्च
 सात्वदाद्योरिति सातिप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति प्रत्ययेऽवयवषष्ठी न
 सामानाधिकरणेति, अन्यथा सातिसकारस्याप्रत्ययत्वात् षत्वस्य प्राप्त्यभा-
 वादनर्थकं तत्स्यात्, ननु चादेशस्येति षत्वापेक्षया स्थानषष्ठी, प्रत्ययस्येति
 सकारापेक्षयावयवषष्ठीति सहविवक्षाभावाद् द्वन्द्वानुपपत्तिः । नैष दोषः ।
 पूर्वाक्तात् ज्ञापकद्वयात्सहविवक्षाया अभावेऽपि द्वन्द्वो भविष्यति, यदि
 प्रत्ययावयवस्य षत्वमुच्यते इन्द्रो मावत्तत् स देवान्यत्तदित्यत्र षत्वं न

प्राप्नोति, प्रत्यय एवात्र सकारो न तु प्रत्ययस्यावयवोऽत आह । ‘इन्द्रो-
मावक्षदित्यादि’ । इहाशेः सरन्, अक्षरमित्यत्र षत्वं भवति, तस्यैव तु
क्षूमादिभ्यः किदिति विहितस्य षत्वं न भवति, क्सरं धूसरं तथा वृक्ष-
दीत्यादिना विहितस्य कक्षमित्यत्र भवति वक्षमित्यत्र न भवति, बहु-
लवचनात्प्रत्ययसंज्ञाया अभावात् ॥

“शासिवसिघसीनां च” ॥ ‘अन्वशिषदिति’ । सर्तिशास्ती-
त्यादिना ज्ञेयः, शास इदङ्हलोरिति त्वम् । ‘उषित इति’ । यजादि-
त्वात्सम्प्रसारणं, वसतितुधोरिट् । ‘जवतुः जवुरिति’ । लिट्यन्यतरस्या-
मित्यदेर्घस्लादेशः, गमहनेत्युपधालोपः । ‘अक्षचिति’ । अदेर्लुङ्, लुङ्-
सनोर्घस्लृ, मन्त्रे घसेत्यादिना ज्ञेर्लुक्, तत्र युक्तं शासिवस्योरनादेशार्थं वच-
नमिति, घसेस्त्वयुक्तमादेशत्वादित्यत आह । ‘घसिर्यदप्यादेश इति’ ।
‘आदेशइति’ । आदेशो यः सकारस्तत्र स्थितमिति भावः । यस्त्वना-
देशो घसिस्तस्येह ग्रहणं न भवति विरलप्रयोगत्वात् ॥

“स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्” ॥ ‘षत्वभूतइति’ । षत्वं प्राप्ते
कृतषत्वइत्यर्थः । ‘आदेशसकारस्येति’ । प्रत्ययसकारस्त्वसंभवाच्च-
संबध्यते । ‘सुष्वापयिषतीति’ । व्युतिस्वाप्योरित्यभ्यासस्य संप्रसारणम् ।
‘सिसिचतीति’ । सिचि क्षरणे । ‘सुसूषत इति’ । सूङ् प्राणिप्रसवे ।
परस्मैपदपाठे तु षू प्रेरणइत्यस्य रूपं, यदि सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः,
एवकारस्तिर्हि विमर्थस्तत्राह । ‘एवकारकरणमिति’ । अथ विपरीते
ऽवधारणे को दोष इत्यत आह । ‘स्तौतिण्योःषण्येवेति’ । ‘इह च
स्यादेवेति’ । षण्येवेत्यनेन ह्यवधारणेन प्रत्ययान्तरे स्तौतिण्योः षत्वं
व्यवच्छिन्नं न तु धात्वन्तरस्य षणि, ततश्चाभिहितदोषद्वयप्रसङ्गः ।
‘सिषेवेति’ । षणीत्यनुच्यमाने प्रत्ययमात्रे नियमः स्यादभ्यासात्परस्य
यदि षत्वं भवति स्तौतिण्योरेवेति, ततश्च सिषेवेत्यादौ न स्यात् ।
‘को विनतेनुरोध इति’ । विनतमिति षत्वणत्वयोः प्रातिशाख्येषु

प्रसिद्धिः, एकवर्णमनोकारं विनते सुस्मेति, नः पर इति यथा, अनु-
 हृत्यते आनुकूल्येन प्राप्यत इत्यनुरोधः प्रयोजनं, कृतवत्त्वस्य निर्द्वेषे किं
 प्रयोजनमित्यर्थः । 'सुषुप्सतीति' । रुदविदेत्यादिना सनः कित्त्वं, वचि-
 स्वपीत्यादिना संप्रसारणं, सनीत्युच्यमाने सन्मात्रे नियमः स्यात्, ततश्च
 यथा वत्त्वभूते सनि धात्वन्तरस्य वत्त्वं न भवति एवमिहावत्त्वभूतेषु न
 स्यात् । 'कः सानुबन्धेनुरोध इति' । नकारोच्चारानुबन्धः, नकारानुबन्धव-
 तो ग्रहणे किं प्रयोजनमित्यर्थः । णत्वस्य तु प्रयोजनं न पृच्छति, तस्य
 लक्षणप्राप्तत्वात् । 'सुषुषिषइन्द्रमिति' । स्वर्पोलिट्, छान्दसत्वाद्गु-
 त्ययो बहुलमिति यास्, यासः से, असयोगाल्लिट् किदिति लिटः
 कित्त्वात्पूर्ववत्सम्प्रसारणं, द्विवचनं, क्रादिनियमादिट्, इन्द्रशब्दे परतो
 यादेशः, लोपः शाकल्यस्येति यलोपः, अत्र नियमाभावादभ्यासात्परस्य
 वत्त्वं भवत्येव, इदित्युच्यमाने तु यावान्कश्चित्पशब्दस्तत्र सर्वत्र नियमः
 स्यात्, तस्मात्सानुबन्धकग्रहणम् । 'अभ्यासादिति किमिति' । अभ्यासा-
 द्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यादुपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा
 भूत्, अभिषिषित्तीत्येतत्तावदप्रयोजनं, कथम्, असिद्धमुपसर्गात्त्वत्वं, तस्या-
 सिद्धत्वाच्चियमो न भविष्यति । स्यादेतत् । यथाऽत एकहल्मध्येत्यत्र
 लिटा आदेशो विशेष्यते तथेह सनाभ्यासः सनि यो ऽभ्यासस्तस्मात्
 स्तौतिण्योरर्धेति, तेन यङि योभ्यासस्तस्मात्षणिं धात्वन्तरस्यापि वत्त्व
 भवति, स्वपेयङ्, स्वपिस्यपिष्येत्त्रां यहीति संप्रसारणं, सोषुष्यतेः सन्,
 इट्, अतो लोपः, यस्य हलः, सोषुषिषते, । तदेतद्वति प्रयोजनमिति ।
 तच्च । अतरङ्गमत्र वत्त्वं बहिरङ्गे नियमस्तस्मादनर्थकमभ्यासग्रहणमिति
 प्रश्नः । परिहरति । 'प्रतीषिषतीति' । इणो बोधनार्थत्वाद्गम्यादे-
 शाभावोऽजादेरिति सशब्दस्य द्विवचनं, सन्यत इतीत्वं, तत्राभ्यासा-
 श्रये प्रत्यस्य वत्त्वे कृते ऽस्य नियमस्याभावाद्वात्त्वाश्रयं वत्त्वमभ्यासस्य
 प्रवर्त्तते । ननु षणीति परसप्तमी, ततश्च षणि परे स्तौतिण्योरे-
 वेति वत्त्वनियमः, क्रियमाणास्तुन्यजातीयस्य वगपरस्य सिसिषतीत्यादेः
 वत्त्वं निवर्त्तयति, प्रतीषिषतीत्यत्र तु सनि एव द्विवचनमिति वगपर-

त्वाभावादयं नियमो न प्रवर्तिष्यते, सन्यत इतीत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति, संमुदायस्य स्वरूपत्वात्तस्य च सन्यरत्वाभावात्तस्मात्सन्यदेशेषु सत्सप्तमी विज्ञेया,^१ ततश्च यथेत्वं प्रवर्तते तथा षत्वनियमोपि स्यादित्यभ्यासग्रहणम् ॥

“सः स्विदिस्वदिसहीनां च” ॥ स इत्यविभक्तिको निर्द्वैशः । ‘एयन्तानामिति’ । षत्वप्राप्तौ सत्त्वं मुच्यते, षत्वप्राप्तिश्च एयन्तानामिति सामर्थ्यलभ्यमेतत्, किमर्थं पुनः सकारस्य सकार उच्यते ऽत आह । ‘सकार-हेति’ । नेति प्रतिषेधेण वक्तव्ये सकारवचनं लाघवे विशेषाभावात् ॥

“प्राक् सितादङ्घ्रिवायेऽपि” ॥ इङ्कोरिति पञ्चमीनिर्द्वैशादङ्घ्रिवाये न प्राप्नोतीति वचनम् । अङित्यागमस्य ग्रहणं न प्रत्याहारस्य, एतच्च हयवरिड्यन्त्रोपपादितम् । ‘प्राक् सितसंशब्दनादिति’ । परिनिविध्यः सेवसितेत्यतः । अपि ग्रहणं किम् । अव्यवधानेऽपि यथा स्यात्, अन्यथा विशेषवचनादङ्घ्रिवायेव स्यात् । ‘अभ्युणोदिति’ । षुञ् अभिषवे, लङ्, स्वादिभ्यः श्नुः, अडागमः, प्रागेव यणादेशात्पत्वं, कृते वा यणि यकारमेवेणमाश्रित्य षत्वम् ॥

“स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य” ॥ द्वे एते वाक्ये, स्थादिष्वभ्यासेन व्यवाये षत्वं भवति, अभ्यासस्य च षत्वं भवति तेष्वेव स्थादिष्विति, तत्राद्यं विध्यर्थं, द्वितीयं नियमार्थम् । ‘अणोपदेशार्थमिति’ । षोपदेशे तु परितृष्टासतीत्यादौ सामान्यलक्षणेनैव सिद्धम् । ‘अभिषिषेणयिषतीति’ । सेनयाऽभिधातुमिच्छतीति विग्रह्य सत्यापपाशेत्यादिना णिच्, टिलोपस्ततः सन्, द्विवचनं, ह्रस्वः, एच इग्रस्वादेशे, अव्युत्पन्नः सेनाशब्दः, यद्वा सहेनेन वर्ततइति सेना, सहस्य सः संज्ञायामिति सादेशः, यदा तु सिनेतेर्नप्रत्यये सेनेति व्युत्पाद्यते तदास्त्येवभिषोपदेशत्वमेति । ‘अभितृष्टाविति’ । आदेशसकारस्याप्यस्य

१ विज्ञायते ई. पु. पा. ।

२ ‘यणि प्रतिषेधार्थं चेति’ । इङ्कोरिति सिद्धं षत्वं नियमेन व्यावर्त्यते, तदप्युपसर्गमाश्रित्य भवति । ३ पु. पा. ।

षत्वं न सिद्ध्यति इण्कारभावात् । 'अभिषिषिचतीति' । यद्यप्ययमादेश-
सकार इणश्च परस्तथाप्यभ्यासमपेक्ष्य षत्वं न सिद्ध्यति । स्तौतिण्योरेव
षणीति नियमात्, अतः षणि यत्प्रतिषिद्धं षत्वं नियमेन ध्यावर्तितं तद-
प्युपसर्गमाश्रित्य भवति । अथाभ्यासस्येति किमर्थं, यावताभ्यासेनेत्यत्र
क्रियापेक्षायां प्रकरणादुवायइति संबध्यते, तच्चापिशब्दसंनिहितमेव
प्रकृतमिति अव्यवायेऽपि षत्वं भविष्यति पूर्वसूत्रवत्, नार्थाभ्यासस्येत्यने-
नात आह । 'अभ्यासस्येति वचनं नियमार्थमिति' । नियमस्य स्वरूपं
दर्शयति । 'स्यादिष्वेवेति' । विपरीतस्तु नियमो न भवति स्यादिष्वभ्या-
सस्येवेति, यदि स्यादभ्यासेन व्यवाये षत्वविधानमनुपपन्नं स्यात् ।
'अभिसूषणीति' । षू प्रेरणे, सन्, सनि यङ्गुहोश्चेतीङ्निषेधः, अत्र
धातुसकारस्य स्तौतिण्योरेवेति नियमादषत्वम्, अभ्याससकारस्य त्वस्मा-
च्चियमादषत्वाभावः ॥

“उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिसौतिसौभतिस्यासेनयसेधसिचस-
ञ्जस्वञ्जाम्” ॥ षुअभिषवे स्वादिः, षु प्रेरणे तुदादिः, षोन्तकर्मणि
दिवादिः, ओतः श्यनीति लोपः, षुञ् स्तौतौ अदादिः, उतो वृद्धिर्लुकि
हलि, षुभ स्तभे, अनुदात्तेत्, एतेषां शितपा निर्वृणो यङ्लुङ्निवृ-
'अभिसोषवातीत्यादि' । ष्टा गतिनिवृत्तौ, सेनयतिण्यन्तः, शपा निर्वृणो
नार्थः, यङोसम्भावात्, षिधू गत्यां, षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च भौवादिकौ,
तत्र सेधतेर्गताविति प्रतिषेधादन्यत्र षत्वं, शपा निर्वृणो यङ्लुङ्निवृ-
त्यर्थः, दैवादिकनिवृत्त्यर्थश्च षिधू संराट्ठाविति । षिच हरणे तुदादिर्मु-
चादिः, षञ्ज सङ्गे, ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, अनुदात्तेत्, दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति
नलोपः, सिवादीनां यङ्लुक्पि भवति, अभिषेषिचतीत्यादि, एतेषां
मङ्गल्यवाये ऽभ्यासव्यत्राये च यथा संभवं षत्वम्, इण्कारिति वचने, तत्र
क्वगंस्यासंभवादिणइति संबध्यते, तत्र यदीणा उपसर्गां विशेष्येत इण-
न्तादुपसर्गादिति, इह न स्यात् निष्पणोति दुष्पणोतीति, तस्मादुपस-
र्गेष्विष्विशेषणीयः, उपसर्गस्येण इति, ननूपसर्गादिति पञ्चमी तत्कथ-
मिष्विशेष्यते, न ब्रूमी वैयधिकरण्येन विशेष्यतइति, किं तर्हि तात्स्यात्ता-

च्छद्वयम्, उपसर्गादिणः, उपसर्गस्थादिण इति, तत्र शर्ववायस्याश्रितत्वा-
चिसोऽपि परस्य षत्वं भवति, तद्विदमुक्तम् । ‘उपसर्गस्थाचिमिसादिति’ ।
‘दधि सिञ्चतीति’ । सात्पदाद्योरिति प्रतिषेध एवात्र भवति, तदपवादो
ह्ययम् । ‘निःसेचक इति’ । निरयमुपसर्ग एव तत्कथमिदं प्रत्युदाहरण-
मत आह । ‘नायं सिचेरुपसर्ग इति’ । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति
गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । ‘अभिषावक्रीयतीति’ । सावकशब्दात् ण्वुल-
न्तात्वयच्, तस्याभिना योगः, सुनोतिना योगे तु भवत्येव, अभिषावक-
मिच्छति अभिषावक्रीयतीति, एयन्तेपि तर्हि णिलर्थेन प्रैषादिनोपस-
र्गस्य योगो न प्रकृत्यर्थेनेति षत्वाप्रसङ्गेत आह । ‘अभिषावयतीत्य-
त्रेति’ । अभिषवविषया प्रयुक्तिर्न तु प्रयुक्तेरभिना योग इत्यर्थः । यदा तु
प्रयुक्तेरभिना योगस्तदा नैव षत्वं भवति, किं तु प्रकृत्यर्थेनासंसृष्टस्य
प्रयुक्तिमात्रस्याभिना योगः कीदृश इति चिन्त्यम् ॥

“सदिरप्रतेः” ॥ सदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । ‘निषसादेति’ ।
सदिस्वञ्ज्योः परस्य लिटीति प्रतिषेधादध्यासात्परस्य न भवति ॥

“स्तम्भेः” ॥ स्तम्भिः सौत्रो धातुः । ‘अभिष्टभातीति’ ।
स्तम्भुस्तम्भुस्कम्भुस्कम्भुस्कञ्भ्यः श्नुश्चेति श्नाप्रत्ययः । अर्निदितामिति न
लोपः । ‘अप्रतिरित्येतदिह नानुवर्त्ततइति’ । यदनुवर्त्तत पूर्वसूत्रण्व
स्तम्भियहणं कर्त्तात्किं योगविभागेन, अस्ति प्रयोजनं, किम्, अवाञ्चालम्ब-
नाविदूर्ययोरिति वक्ष्यति तत्स्तम्भेयंथा स्यात् सदेर्माभूत् । नैतदस्ति । एक-
स्मिन्नापि योगे यस्यालम्बनाविदूर्यं स्तः स एवानुवर्त्तिष्यते, स्तम्भेरेव च ते
संभवतः ॥

“अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः” ॥ आलम्बनमाश्रयणं, विदूरं विप्र-
कृष्टं, तदन्यद्विदूरं, तस्य भाव आविदूर्यम्, अत एव निपातनावञ्पूर्वा-
दपि तत्पुरुषाद्भावप्रत्ययः । ‘अवष्टभ्येति’ । यष्टादिकमवलम्ब्येत्यर्थः ।
‘अवष्टभ्येति’ । आसत्तेत्यर्थः । ‘अवस्तब्धइति’ । आर्थाद्वृतइत्यर्थः ॥

“वैश्व स्वनो भोजने” ॥ उदाहरणेषु स्वार्थपरित्यागेन भोजन-
मात्रे स्वनिर्वर्त्ततइति शङ्कामपनयति । ‘अभ्यवहारक्रियाविशेष इति’ ।

तमेव विशेषं दर्शयति । 'यञेति' । 'विष्वणतीति' । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥

“परिनिविध्यः सेवसितसर्वासिदुसहसुटस्तुस्वञ्जाम्” ॥ सेवति भूवादिष्वनुदात्तेत् । 'सित इति' । षिञ् बन्धने कान्तः । 'सय इति' । स एवैरजन्तः, षिषु तन्नुपन्ताने द्विवादिः, इह मर्षणेऽनुदात्तेत् । 'सुडि-
ति' । सुट् कात्पूर्वं इत्यस्य ग्रहणं, स्तुस्वञ्जी उक्तार्थो, तयोरुपसर्गात्सुनो-
तीत्यादिनैव सिद्धे पर्यादिपूर्वयोर्हतरसूत्रेणाद्वयवाये विकल्पार्थं वचनम् ॥

“सिवादीनां वा ऽड्व्यवाये ऽपि” ॥ सिवादयः प्रत्यासत्तेः पूर्व-
सूत्रे संनिविष्टा वृहन्ते, उभयत्र विभाषेयम्, स्तुस्वञ्ज्योः प्राक् सिता-
दिति प्राप्ते इतरेषामप्राप्ते ॥

“अनुविपर्यभिनिध्यः स्पन्दतेरप्राणिषु” ॥ स्पन्दू प्रसवणे अनु-
दात्तेत् । 'अनुस्पन्दते मत्स्यौदकेइति' । मत्स्यश्चोदकञ्च, मत्स्योदके,
जातिरप्राणिनामित्यनेन यत्र पर्वाण्यवयवपदान्यप्राणिवाचीनि तत्रैकव-
द्भावः, इह तु मत्स्यशब्दस्य प्राणिवाचित्वादेकवद्भावाभावः, अत्राप्राणि-
ष्विति प्रसज्यप्रतिषेधः, तेन प्राण्यप्राणिसमुदायेऽपि प्राण्यस्तीति प्रति-
षेधो भवति, अन्ये तु पर्युदासं मन्यमाना भवितव्यमेवात्र शब्देनेत्याहुः ।
इह पर्यादियद्वयं शक्यमकर्तुम्, एवं वक्ष्यामि, अन्यभिभ्यां चेति, चकारा-
त्परिनिविध्यश्चेति ॥

“परेश्च” ॥ 'पृथग्योगकरणसामर्थ्यादिति' । अन्यथा विष-
रिभ्यां स्कन्देरनिष्ठायामित्येव ब्रूयात् ॥

“वेः स्कन्धातेर्नित्यम्” ॥ स्कम्भिः सौत्रो धातुः ॥

“इणः षीध्वलुङ्लिटां धोऽङ्गात्” ॥ इणन्तादङ्गादुत्तरेषामि-
त्यादिना इणन्तमङ्गं षीध्वमादीनां विशेषणं तेऽपि धकारस्येति दर्श-
यति, धकारस्य त्विणन्तमङ्गं विशेषणं न भवति, इणन्तादङ्गादुत्तरस्य
धस्य स चेत् षीध्वमादीनामिति, तथा हि सति योषिद्वमित्यादौ
वचनसामर्थ्यात्षीशब्देन व्यवाय आश्रयणीयः स्यात् । 'अच्योद्वमिति' ।

धि चेति सलोपः । 'इण्यहणं कवर्गनिवृत्त्यर्थमिति' । प्रकृतं हीण्य-
हणं कवर्गेण संबद्धमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । 'पक्षीध्व-
मिति' । चोः कुरिति कृत्वे कृते ढत्वप्रसङ्गः । 'यक्षीध्वमिति' ।
अश्वादिना षत्वे कृते षडोः कः सीति कत्वम् । 'स्तुध्वेदिति' । टो-
त्वम् । 'अधुध्वमिति' । लङ् । 'परिवेविषीध्वमिति' । विष्णु व्याप्तौ
ब्रुहोत्यादिः स्वरितेत्, निजां त्रयाणां गुणः त्वावित्यभ्यासस्य गुणः,
लिङ्गः सलोपोऽनन्त्यस्येति सीयुटः सकारलोपः, अत्र धातुषकारस्य ईध्वं-
शब्दस्य च यः समुदायस्तदात्मकः षीध्वंशब्दो ऽस्ति न त्वसावङ्गादु-
त्तरः, षकारान्तं ह्यत्राङ्गं न तु वेदीत्येतावत् । चोदयति । 'अर्थवदुह-
णादप्रीति' । परिहरति । 'एतत्त्विति' । एतदर्थकतो ग्रहणमत्र नाश्रि-
तम् । किं कारणं, न किञ्चिन्नाश्रितमित्येव ॥

“विभाषेतः” ॥ अत्रेण्यहणमिटो विशेषणं सौ ऽपि षीध्वमा-
दीनां, तेऽपि धंकारस्येति दर्शयचाह । 'इणः परस्माद्विट इत्यादि' ।
तत्र षीध्वमौ लिङ्गश्च श्रुतिकृतमभिनत्यं शास्त्रकृतं तु न संभवति,
इत्स्तदुक्तत्वात्संदुर्हणं ग्रहणात्, अत एवानयोः प्राप्तविभाषेयम् ।

तथैव लुङ्प्रत्ययलविद्धमादौ धि चेति लुप्ते सति सिच्सकारे ।

इणन्तमङ्गं ध्वमि जातमातः पूर्वस्य नित्यस्य विधेः प्रसङ्गः ॥

एवञ्च धातावनिणन्तंरुमैधिमित्यादिषु नित्यं ढत्वम् ।

यदि त्विणन्ताद्विहितस्य ढत्वं तथा न ते ढत्वमधिद्धमि स्यात् ॥

तथा

लिङ्गिदोर्ध्वनर्हा ढत्वधत्वधत्वेषु सत्स्वपि ।

इणन्ताद्विहितः षीध्वमिति ढत्वं प्रसज्यते ॥

तथेणो लुङि गादेशे विहिते ध्वमि कर्मणि ।

अगाध्वं यूयमेतेनेत्यत्र ढत्वं प्रसज्यते ॥

एवं ब्रुवो षचिर्वक्षीध्वमिति ।

इष्यते सर्वमेवेतदिति चेन्नाप्तवागिह ।

तस्मात्प्राप्तविभाषैव सर्वत्रेयमिति स्थितम् ॥

तथा च तैत्तिरीयके तार् रुद्रा अब्रुवन्मयूयमजनिद्वमिति ठत्वं प्रयु-
क्तम्, लविषीद्वं, लविषीध्वमिति । अन्ये त्विष्टो विभाषाया वक्ष्यमाणत्वा-
द्बोवलीवर्दन्यायेन तद्वृत्तिरिक्तमिणन्तमङ्गमिह गृह्यतइति वदन्त एधिध्व-
मित्यादौ ठत्वं नेच्छन्ति, तेषामर्थाधुमिन्त्यत्र भवत्येव नत्सीध्वमित्यादौ
च न भवति । ‘आसिषीध्वमिति’ । आस उपवेशने । ‘कथं भवित-
व्यमिति’ । किमत्रानेन विकल्पेन भवितव्यमुत नेति प्रश्नार्थः । ‘उपदि-
दीयिध्वइति’ । दीङ् तये, लिट्, ध्वमि क्कादिनियमादित्, दीङो युङचि
कङीतीति युट् । ‘युटा व्यवहितमिति’ । समुदायभक्तो हि युट् तमेव न
व्यवदध्वात् इटन्तु व्यवदधात्येव । ‘न भवितव्यं ठत्वेनेति’ । अनेन
विकल्पेनेति भावः, पूर्वण तु नित्यं प्राप्नोत्येव । ‘अपरंपामिति’ । अस्मि
न्यत्ने विकल्प एव भवति ॥

“समासेङ्कुलेः सङ्गः” ॥ सङ्ग इति षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा, एष-
मुत्तरेष्वपि योगेषु, सञ्जनं सङ्गः भावे घञ्, अङ्गुलीषु संगोयस्याः साऽङ्गु-
लिषङ्गा । ‘अङ्गुलेः सङ्ग इति’ । अत्र शर्व्यवायइत्यधिकारात्प्रसङ्गः । अन्ये
त्वङ्कुले संवदति संवृण्यन्तमुदाहरन्ति ॥

“भीरोः स्थानम्” ॥ ‘भीरो स्थानमिति’ । पूर्वत्वसंबुद्धान्तं षष्ठ्यन्तं
वा, समासेऽङ्गुलिभीरुभ्यां सङ्गस्थानइत्युच्यमाने भ्यामिन्त्यधिकं प्राप्नोति,
तस्माद्वोगविभागः ॥

“अग्नेः स्तुतस्तोमसोमाः” ॥ ‘अग्निष्टुदिति’ । संपदादित्वा-
दधिकरणे क्तिप्, यत्राग्निः स्तूयते सोमिष्टुत्, क्रतुविशेषः, तत्रेदं भवति,
‘अपि वा सर्वेषु देवताशब्देष्वग्निमेवाभिसंसृमेदिति’ । ‘अग्निष्टोम इति’ ।
सोमयागस्य सप्तसंस्थाः, तत्राद्या संस्थोच्यते । ‘अग्नेर्दीर्घादिति’ । देवता-
द्वन्द्वे षत्वमित्यर्थः, तत्रैव दीर्घस्य विधानात् । ‘अग्निसेमौ माणवका-

१ प्रयुक्तमित्यनन्तरं तथा ग्रहामां विहितमार्येष्वप्यमिति इ. पु. पाठः ।

२ लविषीध्वम् लविषीध्वमिति नास्ति इ. पु. ।

३ अपि वा सर्वेषु देवताशब्देष्वग्निमेवाभिसंसृमेदिति । ‘अग्निष्टोम इति’ ।
सोम यागस्य सप्तसंस्थेत्यादि पाठ इ. पु. नास्ति,

विति' । अत्र माणवके संज्ञात्वेन विरियुक्तावग्निसोमशब्दाविति दीर्घाभावात्षत्वाभावः । ज्योतिर्लंतयोरपि देवतात्वाभावाद्दीर्घाभावात् षत्वाभावः । 'अग्निसोमौ तिष्ठत इति' । आश्वलायनस्तु तत्रापि दीर्घ-
षत्वे प्रायुङ्क्त । अग्नीषोमौ प्रणेष्यामीति ॥

“ज्योतिरायुषः स्तामः” ॥ ‘ज्योतिष्ठोम इति’ । अत्र शर्वा-
यदत्यधिकारात् षत्वम् । एवमायुष्टोमेऽपि ॥

“मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम्” ॥ एकदेशविभक्तस्यानन्यत्वाद्वि-
सर्जनीयशर्वायदत्यधिकाराच्च पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विकल्पः । ‘मातुः-
ष्वसेति’ । विभाषा स्वसुपत्योरिति षष्ठ्या अलुक् । ‘रेफान्तयोरिदं य-
हणमिति’ । तच्चोत्तरपदे स्पष्टं पूर्वपदमपि तत्सहचर्याद्रेफान्तमेव, यद्येवं
रेफस्य विसर्जनीये कृते तस्य वा शरीति पक्षे सत्त्वे कृते ऽरेफान्तत्वाच्च
प्राप्नोति, अत आह । ‘एकदेशविभक्तस्यानन्यत्वादिति’ । यदि तु सका-
रान्तयोर्यहणं क्रियेत विसर्जनीयान्तयोर्न स्यात्, विसर्जनीयान्तयोस्तु यहणे
भ्यामि परतो निर्द्वेषे दुर्घटः स्यात् ॥

“अभिनिस्तनः शब्दसंज्ञायाम्” ॥ ‘अभिनिस्तन्येतस्मादिति’ ।
एतेन समुदायो निमित्तं न प्रत्येकमिति दर्शयति । ‘अभिनिष्ठानो वि-
सर्जनीय इति’ । तथा चापस्तम्बः, द्युत्तरं चतुर्द्वारं वा नाम पूर्वमाख्या-
तोत्तरं दीर्घाभिनिष्ठान्तं घोषवदाद्यन्तरन्तस्यमिति, द्युत्तरं चतुर्द्वारं वा
नाम कर्तव्यं, कीदृशं नामपूर्वं, नाम प्रातिपदिकमक्रियावाचि तत्पूर्वपद-
माख्यातोत्तरं क्रियावाच्युत्तरपदं दीर्घात्परो योऽभिनिष्ठानो विसर्जनीय-
स्तदन्तं दीर्घान्तं विसर्जनीयान्तं चेत्यन्ये, घोषवान्त्वर्थ आदिर्यस्य तद्घोष-
वदादि, अन्तरतस्यं यत्नवानामन्यतमं मध्ये यस्य तत्तयोक्तमेवंभूतं
नाम कर्तव्यं, द्रविणोदा वरिवोदा इत्याद्युदाहरणम् ॥

“उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्य्यचरः” ॥ यं च अच्च यच्चौ, तौ परौ
यस्मात्स यच्चरः, यच्चोरिति सप्तमीतिर्द्वैज्ञेनैव सिद्धं परग्रहणं चिन्त्यम-
योजनम् । ‘अभिषन्तीति’ । अदादित्वाच्छपो लुक्, शनसोरल्लोपः । अनु-
सृतमिति’ । कथं पुनरत्र प्रसङ्गो यावता सकारस्य प्रकृतत्वात्तमेव

प्रत्युपसर्गत्वमाश्रयिष्यते, न चात्र सकारं प्रत्युपसर्गत्वमस्ति, तावन्मात्रस्या-
क्रियावचनत्वात्, तत्किमस्तिबहणेन, न च प्रादुःशब्दार्थमस्तिबहणं कृतं,
तस्य ह्रस्वस्तिविषयत्वेन नियतत्वात्, तदेतदाशङ्कते तावत् । 'तथा-
पीति' । अनुसुशब्दः शुभादिः चतुष्पाद्वचन इत्यन्ये, ततो ठ्ठञोर-
न्यतरः, के लोपोकद्रवा इत्युकारलोपे सकारमात्रस्य क्रियावाचित्वात् षत्व-
प्रसङ्गः ॥

“सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः” ॥ सुपीत्यागन्तुक इकारो न पुन-
रिका निर्द्वैशः, तत्र वचिस्वपीति लक्षणप्राप्तेन संप्रसारणेन धातोरेवायं
निर्द्वैशः स्यात्ततश्च यत्रास्यैतद्रूपं तत्र षत्वमित्ययमर्थो न लभ्येत तस्मा-
दागन्तुकेनेकारेण प्रयोगस्यस्य कृतसंप्रसारणस्य रूपस्येदमनुकरणं, तदाह ।
'सुपीति स्वपिः कृतसंप्रसारणो दृश्यतइति' । एतच्च सुपीति निर्द्वै-
शादेव लभ्यते, अन्यथा वचिस्वपीतिर्विद्विशेत् । 'सूतीति स्वरूपब-
हणमिति' । सूतेः क्तिन्नन्तस्य बहणमित्यर्थः, समेत्यपि स्वरूपबहणमेव
न वम ष्टम वैकल्यइति धातोर्बहणम् । इक्षितपोरन्यतरस्याभावात्, अथ
किमर्थं स्वपेः सुपि भूतस्य षत्वमुच्यते, 'सुपेः षत्वं स्वपेर्माभूत्,' सुपेः षत्व-
मुच्यते स्वपेर्माभूदिति, विश्वप्ता विश्वप्रमिति । 'विसुष्वापेति' । अथ क्रिय-
माणेऽपि विहृतबहणे 'विसुष्वापेति केन न' हेतुना केन विसुष्वापेत्यत्रा-
भ्यासस्य षत्वं न भवति, लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणे कृते
सुपिरूपस्य भावात् प्रागेव हलादिशेषात्कृते वा तस्मिन्नेकदेशविहृतस्या-
नन्यत्वादस्ति प्रसङ्गः, 'हलादिशेषाच्च सुपिः,' द्विर्वचने कृते परत्वादुलादिः
शेषेण यकारे निवृत्ते वकारस्य सम्प्रसारणम्, ततश्च सुपिरूपस्य कदा-
चिदप्यभावात्षत्वाभावः, 'इष्टं पूर्वं प्रसारणम्,' उक्तं तत्रोभयेषां बहणस्य
प्रयोजनं परमपि हलादिशेषं बाधित्वा उभयेषां सम्प्रसारणमेव यथा
स्यादिति, तेन सम्प्रसारणमेव पूर्वमिष्टं, विशेषतश्चाच्ष्टम्, अन्यथा
पकारवदुकारोऽपि निवर्तते, नह्यत्र हेतुरस्ति, यकारो निवर्तते वकारो
ऽवतिष्ठतइति, एवं तर्हि स्यादिव्येवाभ्यासस्येत्येतस्मादेव नियमादत्र
षत्वं न भविष्यति, 'स्यादीनां नियमो नात्र,' किं कारणं, 'प्राक्सितादुत्तरः

सुपिः,' प्राक्सितादिति तत्र वर्त्तते, तेन प्राक्सिता ये धातवस्तेषां मध्ये
 स्यादिवेषाभ्यासस्य षत्वमिति नियमेन सुनोतिसुवतिस्यतिस्सोभतय
 एव निवर्त्यन्ते सुपिस्त्वयं ततोवधेरुत्तरः, एवं तर्ह्यर्थवद्गुह्ये नानर्थकस्येत्येव-
 मेतस्य न भविष्यति, स्याने हि द्विर्वचनेन समुदायार्थवान् अवयवौ त्वनर्थको
 द्विष्ययोगेऽर्थप्रत्यायनास्यानावर्त्तनाद् द्वाभ्यामर्थः प्रत्याप्यतइत्येकस्यानर्थ-
 क्यमेव तदेतदाह । 'अनर्थको विषुपुः,' यद्वनर्थकस्य ग्रहणं न भवति,
 विषुपुपुरिति न सिद्ध्यति, नैषः दोषः । शुपिभूतो द्विरुच्यते । अयमभि-
 प्रायः । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते तत्र द्विर्वचनात्परत्वात्सन्मसारणं,
 परत्वादेव षत्वं कृतषत्वस्यैव तस्य द्विर्वचनमिति । ननु षत्वस्यासिद्धत्वा-
 त्पूर्वं द्विर्वचनमेव प्राप्नोत्यत आह । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति' ॥

“ निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ” ॥ 'निष्णातः कटककरणादिति' ।
 तत्र कुशल इत्यर्थः । 'नदीष्णादिति' । नदीस्नाने कुशल इत्यर्थः ।
 कवयस्तु कुशलमात्रे प्रयुज्यते । 'नदीस्नात इति' । सप्तमीति योग-
 विभागात्समासः ॥

“ सूत्रं प्रतिष्ठातम् ” ॥ सूत्रं प्रतेरिति वक्तव्ये निपातनाश्रयणं
 प्रत्ययान्तरे मा भूत् ॥

“ कापिष्टलो गोत्रे ” ॥ गोत्रमिह प्रवराध्यायपठितं गृह्यते, तत्र
 च स्वसन्तानस्य व्यपदेशहेतुराद्यः पुरुषो गोत्रमित्युच्यते, पारिभाषिक-
 ग्रहणे तु कापिष्टलिरित्यत्रैव स्याद्व्यत्र गोत्राभिधायी प्रत्ययः, यदि तु
 गोत्रं न षत्वस्य विषयेन निर्दृष्टं, किं तर्हि दर्शनस्य गोत्रे यो दृष्टः
 कापिष्टलशब्दः स साधुभवति, क्व यत्र तत्रेत्याश्रीयते, पारिभाषिकेऽपि
 गोत्रे न दोषः ॥

“ प्रष्टोऽयगामिनि ” ॥ 'प्रस्ये हिमवत इति' । घञर्थे कविधा-
 नमित्यधिकरणे कः ॥

“ वृत्तासनयोर्विष्टरः ” ॥ विस्तीर्यतइति विष्टरः, प्रथने वाऽव-
 शब्दइति घञि प्राप्ते अस्मादेव निपातनादप्य, रुढिशब्दत्वाद्वा पचा-

अधि व्युत्पाद्यः, उलपेन कृता टीका चैलपी सा वाक्यस्य विस्तरः,
अशब्द इति प्रतिषेधादपि ॥

“कन्दो नान्नि च” ॥ ‘विष्टार इति निपात्यत इति’ । ननु
च विष्टार इति प्रकृतं तत्कथं विष्टार इति निपात्यते इत आह । ‘विपूर्वा-
दिति’ । यदि त्विह कन्दो नान्नि विष्टार इत्यात्वं क्रियेत घञ् विधौ कन्दो-
नान्नि चेति शक्यमकर्तुम्, इह वा विष्टार इत्युच्येत तत्र वा कन्दो-
नान्नीति, कोन्वत्र विशेषः, अपर आह । घञ् विधौ वाचिति नानुवर्तते,
तेन प्रस्तारपङ्क्तिः संस्तारपङ्क्तिरित्यपि भवतीति ॥

“गवियुधिभ्यां स्थिरः” ॥ ‘गविष्ठिरः युधिष्ठिर इति’ ।
संज्ञायामिति सप्तमीसमासः, । ‘गोशब्दादहलन्तादपाति’ । यन्मध्य-
वादेशे कृते सम्प्रति हलन्तो भवति तथापि उत्पत्तिवेलायामहलन्त-
त्वाच्चिपातनमाश्रितम् ॥

“विकुशमिपरिभ्यः स्यलम्” ॥ विकुपरिदित्येतेषां कुगतिमा-
दय इति समासः, शमीशब्दस्य तु षष्ठीसमासः, व्यापोः संज्ञाकन्दसो-
र्बहुलमिति ह्रस्वत्वं, सूत्रे ह्रस्वोच्चारणे ह्रस्वपक्षेण चत्वं यथा स्यात्तेन
प्रयोगे बहुलवचनाद्वदा ह्रस्वत्वं न भवति तदा चत्वमपि न भवति ॥

“आम्बाम्बोगोभूमिसव्यापद्विचिकुशेकुशङ्ककुमज्जिपुज्जिपरमेर्वाह-
द्विभ्यग्निभ्यः स्यः” ॥ ‘स्यशब्दसकारस्येति’ । एतेन स्य इति सूत्रे
स्वरूपग्रहणं प्रथमान्तमिति दर्शयति । यदि त्वातो धातेरिति तिष्ठते-
राकारलोपं कृत्वा षष्ठा निर्देशः स्यात्तदा गोस्थानं भूमिस्थानमित्या-
दावपि चत्वं स्यादिति भावः, आम्बे तिष्ठत्यम्बष्ठः, सुपि स्य इति क्त-
त्ययः, व्यापोरिति ह्रस्वत्वम् । ‘आम्बष्ठ इति’ । संज्ञेयं जनपदविशेषस्य ।
‘गोष्ठ इति’ । घञर्थे कविधानमित्याधकरणे कप्त्ययः, भूमिष्ठादौ
सुपि स्यः । ‘स्येष्ठ इति’ । हलदन्तात्सप्तम्या इत्यलुक्, यदि स्य इति
स्वरूपग्रहणं स्यात्स्यन्स्यृणां न प्राप्नोतीतीदमाह । ‘स्यास्थिचिन्ति’ ।
स्याशब्दः क्तिबन्तः । ‘स्येष्ठा इति’ । ईत्वे सकारप्रतिषेध इति
वचनात्प्रत्ययलक्षणेनेत्वं न भवति, गमेरिनिरिति वर्तमाने परमेष्ठः

किञ्चेति किदिनिप्रत्ययः, परमेष्ठीशब्द ईप्रत्ययान्तः बाहुलकादा-
कारलोपः । सञ्जे तिष्ठति सञ्जेष्टा सारथिः ॥

“सुषामादिषु च” ॥ क्वचित्सात्यदाद्योरिति प्रतिषेधे प्राप्ते
क्वचिच्चादित एवाप्राप्ते षत्वे सुषामादिषु मूर्धन्या विधीयते । ‘दुष्पा-
मेति’ । विसर्जनीयशब्दशयेयोत्यधिकारादत्र षत्वम् । ‘सुशब्दस्ये-
त्यादि’ । अत्रैवमभिसंबन्धः, सुदुष्शब्दयोस्तु क्रियाविशेषविषयत्वाद्-
नुपसर्गत्वे सति निषेधः । ‘दुःषेधइति’ । ‘पाठायामिति’ । तत्र सुश-
ब्दस्य सुः पूजयामिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, सा चोपसर्गसंज्ञाया बाधिका,
आकङ्क्षाराधिकारात्, निर्दुरोरण्युपसर्गत्वाभावः, क्रियान्तरविषयत्वात्,
गमिक्रियाविषयौ हि तौ, निर्गतः सेधो निःषेधः, दुर्गतः सेधो दुःषेध
इति । तेनोपसर्गात्सुनोतीत्यादिना नैतेषु षत्वप्राप्तिः, एवं तावत्
षिधू हिंसासंराट्टोरित्यस्य घञि सेध इति रूपमित्याश्रित्याक्तम्, यदा
तु षिध गत्यामित्यस्य घञन्तस्य रूपं तदाप्याह । ‘सेधतेर्गताविति
प्रतिषेधबाधनार्थं चेति’ । सुषन्धिरित्यादावुपसर्गं घोः किः, समः
षत्वम् । ‘उष्ठादिष्वेताविति’ । पृथिविद्व्यधिधृषिभ्यः कुरिति वर्तमाने
अपदुःसुषु स्य इति कुप्रत्ययः । ‘गौरिषञ्च इति’ । बहुव्रीहौ सक्थ्यत्नो-
रिति षच् । ‘प्रतिष्णिकेति’ । प्रतिपूर्वात्स्वातेरातश्चोपसर्गइत्यङ् तद-
न्ताट्टाप्, ततोज्ञातादिषु कः । केण इति ह्रस्वत्वं, प्रत्ययस्यादितीत्वम् ।
‘नौषेचनमिति’ । सिचेल्युट् । ‘दुन्दुभिषेवणमिति’ । सेवतेः सीव्यतेर्वा
ल्युट्, एतिसंज्ञायामगदितिगणसूत्रम् तद्व्याचष्टे । ‘एकारपरस्येति’ ।
हरयः सेना अस्य हरिषेणः, परितः सेना अस्य परिषेणः । ‘पृथ्वी
सेना यस्येति’ । स्त्रियाः पुंवदिति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । ‘नचत्राट्टेति’ ।
पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्पः, चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, आकृतिगणता-
मस्य सूचयति, तदाह । ‘अविहितलक्षणइति’ ॥

“ह्रस्वात्तादौ तद्धिते” ॥ अपदान्तस्येत्यधिकारादप्राप्तं वत्त्वं विधीयते, तरबादय एव तावत्तद्धिताः संभवन्तीत्याह । ‘त’रत्तम-
बिति’ । ‘सर्पिष्टरमिति’ । सर्पिर्जातेः प्रकर्षाभावेऽपि सहचारिणो गुणस्य
गन्धादेः प्रकर्षे प्रत्ययः । ‘चतुष्टयइति’ । जसः शी । ‘सर्पिष्टइति’ ।
प्रतिप्रयोगे पञ्चम्यास्तसिः । ‘आविष्ट इति’ । अव्ययात्यन्विन्यत्राविः-
शब्दाच्छन्दसीतिवचनात्तत्प । ‘सर्पिःसादिति’ । विभाषा सातिःकात्स्न्यं,
ननु च सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधादेवान्न वत्त्वं न भविष्यतीत्यत आह ।
‘प्रत्ययसकारस्येति’ । ‘भिन्दुस्तरां हिन्दुस्तरामिति’ । भिदिहिदिभ्यां
लिङ्, भेजुंसि यासुट्, तिङ्स्वेति तरप्, किमेतिङ्ख्ययघादिति आमु-
प्रत्ययः, आदिग्रहणं शक्यमकर्तुं, तीत्येव यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे,
पुंसः प्रतिषेधः, पुंस्त्वं पुंस्ता ॥

“निसस्तपतावनासेवने” ॥ ‘निसस्तं रत्नो निसस्ता अरातय
इत्यत्रेति’ । एवमपि कस्यां चिच्छाखायां पाठमुपलभ्य परिहार उच्यते
तैत्तिरीयकास्तु वत्वमेव पठन्ति ॥

युष्मत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादम्” ॥ तत्तुःष्विति सकारान्तानुकर-
णान्तरस्य सुप्सकारस्य नुम्विसर्जनीयशब्दवायेऽपीति वत्वम् । ‘तकारादि-
ष्विति’ । एतद्व्युष्मद एव विशेषणमितरयोराव्यभिचारात् । ‘त्वं त्वा
इत्यादि’ । एतेषामेव संभव इत्यर्थः । ‘अग्निस्तत्पुनराहेति’ । अग्नि-
रित्ययं पूर्वस्य पादस्यान्तः यन्मन्त्रात्मनो मिन्दाभूदग्निरिति, तेनायं
पादान्ते सकारो न पादमध्ये ॥

“स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि” ॥ ‘पूर्वपदादित्येव सिद्धइति’ ।
पूर्वपदमिति सामान्येन तत्राश्रिते न तु समासावयव इवेति वाक्येऽपि
तेनैव सिद्धं वत्वमिति भावः, ततश्च स्तुतस्तोमवद्वयं प्रपञ्चार्थे,
छन्दोवद्वयं तूत्तरार्थं कर्त्तव्यमेव ॥

“पूर्वपदात्” ॥ ‘असमासेऽर्थाति’ । एतच्च सवनानिषु सवने-
सवनइत्यादीनां पाठादेवावसीयते ॥

“सुप्रः” ॥ ‘अभीषुण इति’ । इकः सुप्रीति दीर्घत्वं, नश्च
धातुस्योरुभ्य इति यात्वं, क्वचित्तु वृत्तावेवैतत्पठ्यते ॥

“सनेतिरेनः” ॥ ‘गोषा इति’ । जनसनसनक्रमगमो विट्, विट्-
नोरनुनासिकस्यात्, क्वचित्त्विदमपि वृत्तावेवास्ति । ‘गोसनिमिति’ ।
छन्दसि वनसनरत्तिमथामितीत्यर्थः । ‘सिसानयिषतीति’ । यदप्य-
ण्यन्तः सूत्रउपात्तस्तथाप्यण्यन्तस्य प्रतिषेधवचने प्रयोजनं नास्तीति
कृत्वा ण्यार्था विज्ञास्यते, इह तु सिसनियतीति स्तौतिण्योरेव षणीत्ये-
तस्माच्चियमादप्रसङ्गः षत्वस्य । ‘सिसनीरिति’ । क्लिष्यतो लोपः, ततः
सुः, हल्ङादिलोपः, सनः सकारस्य षत्वं प्राप्नोति इत्वं च, तत्र षत्व-
स्यासिद्धत्वादुत्वं वारूपधाया दीर्घ इति दीर्घत्वम्, अत्र सन् षत्वभूतो
न भवतीति स्तौतिण्योरेवेत्यस्य नियमस्यायमविषय इति षत्वं प्रसक्तम्-
स्माच्चियमाव भवति, एतस्मिंश्च प्रयोजने सति सामर्थ्याभावाद् ण्यन्तस्य
नियमाभावात्सिषाणयिषतीति षत्वं भवत्येव ॥

“सहेः पृतनताभ्यां च” ॥ ‘योगविभागमिति’ । तत्र द्वितीयो
योगः पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थः । ‘संहितायामेवेति’ । उभयत्रा-
पि संहिताधिकारादयं विशेषो लभ्यते, नहिदृतिवृषेत्यादिना दीर्घत्वम् ।

“नरपरसृपिसृजिसृशिसृहिसवनादीनाम्” । ‘विसंसिकाया
इति’ । संज्ञायामिति एषुल् । ‘विसृब्धमिति’ । सृम्भु विश्वासे उक्तः, यस्य
विभाषेतीदृप्रतिषेधः, अनदितामिति नलोपः । ‘विसृप इति’ । सृपि-
वृद्धोः कसुन्, सवनेसवनइत्यादौ वीप्सायां द्विर्वचनं, किंसदत्यत्रायोग-
वाहानामिट्सु यात्वं शर्षु जश्भाषषत्वे इति वचनाच्छब्दार्थवाये इति षत्वप्र-
सङ्गः, यथा तु शर्षुपदेशो न कर्तव्यस्तथा हयवरडित्यत्रोक्तम्, अश्वस-
नियहणमनर्थकमनिष्ठान्तत्वादत आह । ‘अश्वसनियहणमिति’ । ज्ञाप-
नस्य प्रयोजनमाह । ‘जलावाहमिति’ ॥

“सात्यदादौः” ॥ आदिग्रहणं शक्यमकृतं, पदादिति पञ्चमी-
निर्देशः कर्तव्यः, पदात्परस्य सकारस्य नेति, इहापि तर्हि न
प्राप्नोति, अग्निषु वायुषु त्वन्तु, सातिप्रतिषेधो ज्ञापयति स्वादौ यत्पदं
न तस्मात्प्रतिषेध इति, तत्रायमप्यर्थः, दधिसङ्गुधुसिगित्यादौ प्रतिषेधः
सिद्धो भवति, नह्ययं सकारः पदादिः, गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह
समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनात्पदात्परस्तु भवति, तत्रापि पूर्व-
पदस्य सुबन्तत्वात्, बहुचस्तु प्रतिषेधः, बहुचस्तु परस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः बहुसेक्ता, नह्यत्र पदात्परः सकारः ॥

“सिचो यङि” ॥ ‘परिसेसिच्यतइति’ । अत्राभ्याससकारस्य
उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना प्राप्तिः, धातुसकारस्य त्वादेशसकारत्वात्स्था-
दिष्वभ्यासेन चेत्येतस्माच्च, ननु चोपसर्गात्प्रतिषेधविषये वत्वमारभ्यते
तत्रथैव पदादिप्रतिषेधं बाधते एवं सिचो यङीत्येतमपि बाधेतात चाह ।
‘उपसर्गादप्राप्तिरिति’ । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, नाप्राप्ते
च पदादिलक्षणे प्रतिषेधे उपसर्गात्प्रतिषेधमारभ्यते सिचो यङीत्येतस्मिंस्तु
प्राप्ते चाप्राप्ते च, अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधान्बाधन्ते न
परानिति, अनेनैतदपि निरस्तं स्थादिष्वभ्यासेन चेत्यनेन यथाभिषिषि-
क्षतीत्यत्र स्तौतिगणोर्वेतिनियमं बाधित्वा वत्त्वं भवति तथैनमपि प्रति-
षेधं बाधित्वा धातुसकारस्य प्रसङ्ग इति ॥

“सेधतेर्गन्ता” ॥ उपसर्गादिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ॥

“प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च” ॥ स्तब्धेरिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ॥

“सोढः” ॥ ‘सोड्भूतो ण्डतइति’ । निष्ठान्तस्य प्रथमया
निर्देशशङ्कामपाकरोति । ‘परिसोढेति’ । परिनिविध्य इति प्राप्ते प्रतिषेधः ॥

“स्तम्भुसिधुसङ्गं चङि” ॥ अत्रादस्य स्तम्भेरिति प्राप्तिः, इत-
र्योस्तु परिनिविध्यः सेवसितेति । ‘अभ्यतस्तम्भदिति’ । प्राप्तितादङ्-

व्यवायेपीति स्यादिव्यव्यासेन चेति प्राप्तिः, पर्यसीषिवदित्यत्रापि सिवादीनां वाड्व्यवायेपीति प्राप्तिः । ‘उपसर्गादिति वक्तव्यमिति’ । किमर्थमित्याह । ‘उपसर्गाद्या प्राप्तिरिति’ ॥

“सुनोतेः स्यसनोः” ॥ ‘अत्रेत्यादि’ । इतिकरणो हेतौ, यस्मात् स्तौतिष्योरेवेति नियमादभ्यासादप्राप्तिः स्यादिव्यव्यास-
स्येति नियमादुपसर्गादप्यप्राप्तिः, तस्मादभिसूसूरित्युदाहरन्ति, अथ वा कथं षत्वप्रसङ्गात् आह । ‘अत्र हीति’ । यथा चात्र सन्षत्वभूतो न भवति तथा सनोतेरेन इत्यत्रोक्तम् । ‘अभ्यासात्प्राप्तिरिति’ । अभ्यासश्च हणमुपसर्गात्प्राप्तिरसंभवादभ्यासेन व्यवहिताच्च धातुसकारस्य प्रसङ्गः, नाप्यभ्याससकारस्य, स्यादिनियमेन व्यावर्तितत्वात्, एवं चात्राभियहण-
मतन्त्रं सुसूरित्युदाहर्तव्यम् ॥

“सदित्स्वञ्ज्योः परस्य लिटि” ॥ लिटि द्विवचने कृते द्वौ सकारौ भवतः, तत्र सदेः स्यादिव्यव्यासेन चेति वचनात्सदिरप्रतेरिति षत्वप्र-
सङ्गः, स्वञ्जेरप्युपसर्गात्सुनोतीत्यादिना । ‘परित्स्वञ्जइति’ । कथं पुन-
रत्र नलोपः, यावता संयोगान्तत्वाच्चात्र लिटः कित्त्वमस्ति, अत आह । ‘स्वञ्जेरिति’ । एतच्चेन्धिभवतिभ्यां चेत्यत्र व्याख्यातं, स्वञ्जियहणञ्च
वार्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रतिपत्तिं, यथाह सदेर्लिटि प्रनिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यान-
मिति ॥

“निव्यभिभ्योड्व्यवाये वा छन्दसि” ॥ प्रकरणेन प्राप्तस्य सत्वमा-
त्रस्य प्रतिषेधः । ‘न्यष्टौदिति’ । उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः, अभ्य-
स्याद्विषोः एतना अरातीरित्यप्युदाहरणम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यामष्ट-

मस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

“रषाभ्यां षो णः समानपदे” ॥ निमित्तयोरादेशे चाकार
उच्चारणार्थः, समानञ्च तत्पदं, समानपदं, निमित्तनिमित्तिनोश्चाय-
माधारनिर्द्देशः, तदाह । ‘समानपदस्यैवेति’ । एकपद्यायः समा-

नशब्दः । निमित्ते रथौ, निमित्ती नकारः, यद्यप्यसौ प्रागेव सिद्धस्वरूप-
 स्तथापि तत्स्थाने भवतो णकारस्य यच्चिमितं तस्यापि तेन संबन्धोऽस्त्येव,
 णकार एव वा निमित्ती तस्य तु विधानोत्तरकालं समानपदस्यत्वम् ।
 'यद्यहणमुत्तरार्थमिति' । अहादिव्यवाये णत्वं वक्ष्यति तदस्मादपि यथा
 स्यात्, अथेहार्थमपि कस्माच्च भवति अत आह । 'ष्टुत्वेनैव सिद्धमेतदिति' ।
 'वर्णोच्चेति वक्तव्यमिति' । रथाभ्यां णत्वमुच्यमानमृकाराच्च प्राप्नोतीति
 वचनं, न च शक्यं वक्तुम्वर्णस्याद्रेफाद्विविध्यतीति । वर्णा ह्यत्र रेफः
 सूत्रउपातः, षकारेण साहचर्यात् । न च द्वर्णैकदेशा वर्णयहणेन दृश्यन्ते ।
 'तिसृणामिति' । न तिसृचतस्र इति प्रतिषेधाच्चाभीतिदीर्घत्वाभावः,
 तत्तर्हि वक्तव्यं नेत्याह । 'श्रुतिसामान्यनिर्देशात्सिद्धमिति' । र इति
 श्रुतिः श्रात्रेणोपलब्धिर्ययोस्ते रश्रुती वर्णात्मिका चावर्णात्मिका च व्यक्ति-
 स्तयोऽर्थत्सामान्यं तच्चिर्दिश्यते न तु वर्णात्मिकैव व्यक्तिरित्यर्थः । नन्वेवमपि
 षकारे त्रयो भागा अभितोऽभक्तिर्मध्ये रेफभक्तिर्मात्रा चतुर्भागात्मका-
 ततश्च परयाऽभक्त्या व्यवधानाच्च प्राप्नोति । अद्वयवायदत्येवं भवि-
 ष्यति । न पराऽभक्तिरटसंचिविष्टा, सा ह्यर्द्धमात्रा चतुर्भागात्मिका
 षकारभक्तिः । न च तस्याः सवर्णयहणेन नाप्यद्वयहणेन बहणमसवर्णत्वात्,
 नहि तस्याः स्थानं प्रयत्नो वा पृथगस्ति । तस्मात्सामान्यनिर्देशेपि नैव
 णत्वं सिध्यति, अत आह । 'वर्णभक्त्या चेति' । वर्णस्य समुदायस्याव-
 यवभूता या पराऽभक्तिस्त्येत्यर्थः । ननु च नृनमनयहणं वृद्धार्थं स्यात्
 नृनमनस्यापत्यं नानमनिरिति, नैतदस्ति । बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं णत्वम्
 असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । 'अथ वेति' । व्यक्तिनिर्देशेपि न दोष इत्यर्थः ।
 अपरः प्रकारोऽभितो ऽभक्तौ चतुर्भागात्मिके मध्ये शुद्धो रेफोऽर्द्धमात्रा-
 त्मकस्तेन व्यक्तिनिर्देशेऽप्यदोष इत्यर्थः । ननु च परयाऽभक्त्या व्यवधानम् ।
 एवं तर्ह्युत्तरसूत्रे योगविभागः करिष्यते । अत्रायेऽपीति । अत्रायेऽपि
 णत्वं भवति, ततोऽद्वयवाङ्गमिति । इदमिदानीं किमर्थं नियमायै
 वर्णात्मकैर्व्यवाये यदि भवति अहादिभिरेवेति, अष्टदान्तस्य पूर्वस्य इत्य-
 धिकारादत्र अयहणं शक्यमकर्तुम् । उत्तरञ्च च पदान्तस्येति प्रतिषेधः ॥

“अटकुप्वाहनुम्ववायेऽपि” ॥ रथाभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशा-
 द्वावाये न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । ‘पर्याणद्वमिति’ । नह बन्धने, पर्या-
 णद्वपूर्वः निष्ठा, नहो धः । ननु चाह्यवायइत्येवात्र णत्वं सिद्धं तत्किम-
 र्थमाह्यहणमित्यत आह । ‘अह्यवायइत्येव सिद्धमिति’ । क्वचित्तु आह-
 यणं पदव्यवायेपीत्यस्य बाधनार्थमित्येतावत्पठ्यते । ‘वृंहणमिति’ । वृंह
 वृद्धौ, इदितो नुम्, नश्चापदानस्य भलीत्यनुस्वारः । यद्येवमनुस्वारे-
 णात्र व्यवायो न नुमात आह । ‘नुम्वहणमनुस्वारोपलक्षणार्थमिति’ । भल-
 परस्य नुमोऽनुस्वारविधानात्स्थानिना नुमानुस्वार उपलक्ष्यते, एवमपि योऽ-
 नुस्वारो नुमस्थानिको न भवति तद्वावाये न प्राप्नोति वृंह वृंह हिंसार्थो,
 तंहणमिति, अत आह । ‘तेनेति’ । नात्र नुमस्थानिकोऽनुस्वार उपलक्ष्यते
 किं तर्ह्यनुस्वारमात्रं तेनात्रापि भवतीत्यर्थः । यत्र तर्हि नुम एव अवय-
 नानुस्वारस्य तत्र णत्वं भवति वा न वात आह । ‘सत्यपि चेति’ । यथा
 नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदिति कालविशेषोपलक्षणपरायां चोदनायां सत्य-
 पि दिवा नक्षत्रदर्शने वाग् न विसृज्यते उपलक्षितस्य कालस्याभावात् ।
 असत्यपि नक्षत्रदर्शने रात्रौ विसृज्यते, तस्य कालस्य भावात्तथेहापि
 द्रष्टव्यम् । ‘प्रेत्यनमिति’ । इविः प्रीणनार्थः । ‘इदितो नुम्, अत्रेजादेः
 सनुम इति णत्वप्रसङ्गः, इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टा, यथा
 गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च
 प्रत्येकं दण्डयन्ति । प्रत्येकमपि दृष्टा, यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः,
 तत्रेह यदि पूर्वः कल्प आश्रीयते न क्वचित्स्याच्च हि समस्तैरहादिभिर्व्य-
 वायः क्वचिदपि संभवति, द्वितीये तु अर्हणेत्यादौ न स्यात्, अटा कव-
 र्गण च व्यवायात्, अत आह । ‘व्यवायोपलक्षणार्थत्वादिति’ । इह ये
 यदुपलक्षणायोपादीयन्ते तेषामेकेन द्वाभ्यां बहुरभिरप्युपलक्षितः स गृह्यते,
 तद्वथा गर्गैः सह न भोक्तव्यमित्युक्ते प्रत्येकं च सह न भुज्यते, समुद्रि-
 तैरपि, तथेहापि शकुवन्त्यहादयः समस्ता व्यस्ताश्च व्यवायमुपलक्षयितु-
 मिति सर्वत्र भवति, अहादिव्यवाये णत्वेऽन्यवाये प्रतिषेधः, आहर्षेण
 स्पष्टेन, यदप्यत्रान्येनापि व्यवायो यस्यचटा व्यवायस्तदाशयं णत्वं वा-

प्रोति, यत्र त्वनिर्द्विष्टैरेव व्यवयस्तत्रैव न स्यात् कृत्स्नं मृधोतीति, नैव दोषः, रषाभ्यामित्यत्र तस्मादिति परिभाषोपस्थानाद्वावायेणत्वासङ्गात्सू-
त्रमिदमारभ्यमाणमडादिव्यवायएव वात्वमनुज्ञानाति नान्यव्यवाये, तस्य
निर्द्विष्टवहणेन निर्वर्तितत्वात्, यदि च निर्द्विष्टव्यतिरिक्तैरपि व्यववाये
वात्वं स्यात्, नुम्यहणमनर्थकं स्यात् केवलेन नुमा व्यववायासम्भवात् ॥

“पूर्वपदात्संज्ञायामगः” ॥ रषाभ्यामिति वर्त्तते, न च तयोः
पूर्वपदत्वं सम्भवतीति सामर्थ्यात्पूर्वपदस्याविमितादुत्तरस्येत्येवोऽर्था वि-
ज्ञायतइत्याह । ‘पूर्वपदस्यादिति’ । रेफकारान्तात्पूर्वपदादित्यर्थं
त्वर्थो न भवति व्याख्यानात् । ‘द्रुणसदिति’ । द्रुवि नासिका यस्येति
बहुव्रीहिः, अनासिकाया इत्युत्पत्ययो नसादेशश्च । ‘वाधीणस
इति’ । वध्या विकारो वाधी रज्जुः, वाधीव नासिका यस्य स वाधीणसो
मृगविशेषः, तत्र पूर्वपदस्योपमाननिष्ठत्वाद्वाधिकात्वात्पूर्वपदावाभावः,
नश्शब्दः प्रियादिषु वा द्रष्टव्यः । ‘शूर्पणखेति’ । नखमुखात्संज्ञायामिति
प्रतिषेधः, यदा तु योगो विवक्ष्यते न संज्ञा शूर्पाकाराणि नखानि यस्या
इति तदा ढीष् भवति, वात्वं तु न भवति, शूर्पेनखी, एवञ्च वात्वङ्गीवो
न समवेतः । ततः शूर्पेनखीवाक्यादिति । अगदिति शक्यमवैतुम्,
कस्माच्च भवति अचामयनमृगयनमिति । निपातनादेतत्सिद्धम् ।
अणुगयनादिभ्य इति । यथान्यत्रोक्तं सर्वनामसंज्ञायां निपातनात्वात्त्वा-
भाव इति । ‘पूर्वपदात्संज्ञायामेवेति’ । विपरीतस्तु नियमो न भवति
पूर्वपदादेव संज्ञायामिति, शिवादिषु सुबेणशब्दस्य पाठात्, सिद्धे
सत्यारम्भो नियमाय भवति, कथमत्र सिद्धिरित्याह । ‘समानपदेपि
हीति’ । यद्यपि पूर्वपदस्य निमित्तमुत्तरपदस्यो निमित्तीति भिन्नपद-
स्यत्वमप्यस्ति तथापि समासे कृते ततो या विभक्तिरुत्पद्यते तया समु-
दायस्य पदसंज्ञायां सत्यां तस्मिन्समानेपि पदे भावादस्येव पूर्वेषु प्राप्तिः,
समानपदत्वं हि तत्राश्रितं न भिन्नपदत्वं प्रतिषिद्धं, तस्मादुपपन्नं

नियमार्थत्वं, यद्वैवं यथोत्तरपदस्थस्य नकारस्य शास्त्रं नियमेन व्याव-
 र्त्यते चर्मनासिक इति तथा तद्विपूर्वपदस्थस्यापि व्यावर्त्यते
 खरपस्यापत्यं नडादिभ्यः फक्, खारपायणः, मातृभोगाय हितः भोगो-
 त्तरपदात्त्वः । मातृभोगीणः, करणं प्रियमस्य करणप्रिय इत्याह ।
 'स चेति' । संबन्धिशब्दो नियतमेव प्रतियोगितमुपस्थापयति, तद्व्या-
 मातरि वर्जितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति, न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्व-
 स्मिन्नितरीति, अथ च संबन्धादेतद्गम्यते यस्य या माता तस्यामिति । यो
 यस्य पिता तस्मिन्निति, पूर्वपदमुत्तरपदमिति च संबन्धिशब्दाद्येतौ पूर्वपदम-
 पेक्ष्योत्तरपदं भवति उत्तरपदं चापेक्ष्य पूर्वपदं तत्र संबन्धादेतदवगन्तव्यं,
 यत्प्रति पूर्वपदमित्येतद्भवति तत्स्थस्य नियम इति । किञ्च प्रत्येत-
 द्भवति उत्तरपदम्, अयं तर्हि दोषः, अग इति नियमस्यैव प्रतिषेधः
 प्राप्नोति, तेनैकवाक्यत्वात् न शास्त्रस्य, ततश्च संज्ञायाञ्च गान्तरे शास्त्रं
 प्राप्नोति अत आह । 'अग इति' । अग इति योयं प्रतिषेधः स शास्त्रस्य
 न नियमस्य, अत्र हेतुः । 'योगविभागेनेति' । पूर्वपदात्संज्ञायामित्येको
 योगः, अग इति द्वितीयः, अनेन च या च यावतो च शास्त्रप्राप्तिः सा सर्वा
 प्रतिषिध्यते, योगविभागसामर्थ्यात् । 'अपरे त्वित्यादि' । कथं पुनः समा-
 नमेवेत्यवधारणं लभ्यते ऽत आह । 'समानयहणादिति' । पदइत्येव
 वक्तव्यं, तत्रापदस्थयोर्निमित्तिनिमित्तनोरसंभवात्पदग्रहणमेकत्वविषयार्थं
 विज्ञायते, एवं सिद्धे यत्समानग्रहणं क्रियते तस्यैतत्प्रयोजनं यथैवं विज्ञायते
 समानमेव यत्पदमिति, तेषामेवं ब्रुवतां विध्यर्थमेतद्विज्ञायतइत्याह ।
 'तेषामिति' । विध्यर्थत्वमेवोपपादयति । 'समासे हीति' । अथास्मि-
 न्यन्ते खारपायण इत्यत्र कथं शास्त्रं, यावता खरपशब्दे खरशब्दस्यापि
 पदत्वमस्ति तत्स्थत्वाद्रेफस्य समानपदस्थत्वमेव न भवति, नैव दोषः, यत्र
 द्वावपि निमित्तनिमित्तिनौसमानपदस्थत्वं व्यभिचरतस्तत्र शास्त्राभावः, इह
 रेफस्य व्यभिचारेऽपि नकारस्य समानपदस्थत्वाव्यभिचाराण्यत्वं प्रवर्त्तते,
 "वनं पुरगामिश्रकासिधकासारिकाकोटरायेभ्यः" ॥ वनमिति
 वृद्धाः स्थाने प्रथमा, उदाहरणे वनगिर्याः संज्ञायामिति पूर्वपदस्य

दीर्घत्वम् । 'अथेवमिति' । षष्ठीसमासे राजदन्तादित्वाद्गुणशब्दस्य
परनिपातः, हलदन्तादिति सप्तम्या अलुक्, अथ न संज्ञा ततो राज-
दन्तादिषु निपादनादलुक् । 'सिद्धे सतीत्यादि' । पुरगादिष्वेतदु-
च्यते, अथेशब्दे त्वसंज्ञायां विद्वार्थमित्याहुः । 'एतेभ्य एव वनन-
कारस्येति' । एतेभ्यो वननकारस्यैवेत्यर्थं तु नियमो न भवति दीर्घाञ्वा-
रणात्तद्धि दीर्घान्तेष्वर्थं नियमो भवेदिति, न च वनादन्यत्रोत्तरपदे
दीर्घान्तत्वमेषां संभवति यत्रास्य णत्वं दीर्घान्तेषु व्यावर्त्येत ॥

“प्रनिर्णतः शरैतुप्रज्ञाप्रकार्ष्यबदिरपीयूताभ्योऽसंज्ञायामपि” ॥

अत्रादितस्त्रिषु संज्ञायामसंज्ञायामप्राप्तं णत्वं विधीयते, कथं, संज्ञायां
तावत्पूर्वपदात्संज्ञायामित्येतदपि नियमार्थमथापि विध्यर्थमुभयथापि
अवश्यं वनं पुरगेत्यादिसूत्रं नियमार्थं पुरगादिष्वेव वननकारस्येति, ततश्च
प्रादिष्वप्राप्तिः, असंज्ञायामपि नियमे तावदप्राप्तिः संज्ञायामेवेति निय-
मात्, विधावपि संज्ञायां विधानादन्यत्राप्राप्तिरेव, शरादिषु त्वौषधि-
वनस्पतिवाचिषु संज्ञायामसंज्ञायां चोत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य विकल्पस्याप-
वादः, असंज्ञायामपीत्यनुव्रजमाने संज्ञायामित्यधिकप्राप्तत्रैव स्यात् ।
निवर्तिष्यतेसंज्ञायामिति । यदि निवर्तते संज्ञायां न प्राप्नोति पुरगा-
दिभ्य एव वननकारस्येति नियमात्, अथं तु विधिरसंज्ञायां सावकाशः,
संज्ञायामपि परत्वादयमेव विधिभविष्यति, पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रति-
षेधः, तस्मादसंज्ञायामपीति शक्त्यम् । 'प्रवक्तुं निर्वणमिति' । प्रादि-
समासौ । 'अन्तर्वणमिति' । विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावः, शरवक्षादयः
षष्ठीसमासाः ॥

“विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः” ॥ असंज्ञायामपीत्यनुव्रजते, तेन
संज्ञाऽसंज्ञयोर्द्वयोरर्थं विकल्पः, अन्ये तु वृत्तावनुक्तत्वात्तस्याधिकारं
नेच्छन्ति, तेषां संज्ञाविषये पुरगादिभ्य इति नियमत्वेन भवितव्यं,
यदि स्थिष्यते यन्नान्तरमास्येयम्, इह ये पुष्यन्ति फलन्ति च ते वान-
स्पत्याः, ये फलन्त्येव न पुष्यन्ति ते वनस्पतयः, उभयेपि ते वृत्ता
इत्यभिधानविदः, ततश्च वनस्पतिशब्दोपादनेन णत्वं विकल्पमानं

शिरीषवृक्षमित्यत्रैव स्यात्, शिरीषादयो हि पुष्पन्ति फलन्ति च, तस्माद्वृ-
क्षग्रहणं कर्तव्यं तदिदमाशङ्कते तावत् । 'फलवीनस्पतिरित्यादि' । फलमेव
यस्य न पुष्पं स वनस्पतिरुदुम्बरादिः, पुष्पोपगा वेतसादयः, फलोपगा
उदुम्बरादयः, उभयोपगा आमादयश्च वृक्षाः, अन्तात्यन्तादिसूत्रे होऽ-
न्यत्रापि दृश्यत इति वचनाद्, फलपाकेन विनाशो यासान्ता चोपभ्यः
शाल्वादयः, लताप्रतानवत्यो मालत्यादयः गुल्म, द्वस्वस्कन्धास्तरवः, बहु-
काण्डपत्राः वीरुध इति, यद्यपि वृक्षवनस्येत्यर्थेदः स्मर्यत इति शङ्कां परि-
हरति । 'इहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यमिति' । अत्र च लुपि युक्तवद्वृत्तिव-
चनरत्यत्र भाष्यकारवचनं लिङ्गम्, उक्तं हि तत्र व्यक्तवचन इति किं, शिरी-
षाणामदूरभवो आमः शिरीषाः तस्य वनं शिरीषवनमिति, वनस्पतित्वं
नातिदिश्यते, यद्यतिदिश्येत विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति यत्वं प्रस-
ज्येतेति, यदि चोक्तो भेद इहाश्रितः स्यात्, शिरीषाणामवनस्पतित्वाद्-
नस्पतित्वणत्वयोः प्रसञ्जनं नोपपद्येत ॥

अहोऽदन्तात्" ॥ 'पूर्वाह्ण इति' । अहः पूर्वा भाग इति पूर्वापरे
त्यादिसूत्रेण समासः, राजाहःसखिभ्यष्टच्, अहोऽह एतेभ्य इत्यहोदेशः ।
'निरह इति' । निगंतोह इति प्रादिसमासः, शेषं पूर्ववत् । 'दीर्घाह्णी शर-
दिति' । बहुव्रीहिरयं तेन टञ्ज भवति, टञ्जिथौ तत्पुरुषाधिकारात् । अत्र
उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति ङीप्, अल्लोपोनः, अकारान्तस्य ग्रहणा-
दत्र यत्वं न भवति, यदि तु नकाराभ्यायं प्रश्ना निर्देशः स्यात् अत्रापि
यत्वं स्यात्, अकारान्तस्य तु ग्रहणं प्रकरणाद्विज्ञापते, सर्वत्र प्रकरणे
स्थानी प्रथमया निर्दिश्यते, वनं, वाहनं, यानमिति, यद्वा युवादिषु
पाठादस्य यत्वाभावः, अवश्यकर्तव्यश्च युवादिषु पाठः, प्रातिपदि-
कान्तेतिविकल्पेन यत्वं माभूदिति, अन्तग्रहणं ज्ञापकमत्र प्रकरणे न यत्वं-

१ अन्यत्रापीति ना. ई. पु. ।

२ बहुकाण्डपत्राभ्यासात् विरुध इति ना. ई. पु. ।

३ त्विति ना. ई. पु. ।

४ युधादिष्विति पा. ई. पु. ।

५ युधादिष्विति पा. ई. पु. ।

मन्तरेण वर्णनापि तदन्तविधिर्भवतीति, तेन रक्षाभ्यामित्यत्र तदन्तविधिर्न भवति ॥

“वाहनमाहितात्” ॥ ‘उह्यतेनेनेति’ । वाहनं शकटादि, करणे ल्युट्, अस्मादेव निपातनादुपधावृद्धिः । आहितमारोपितमुच्यते, यदा बाह्यं नारोपितं केवलं संनिहितं तदा न प्राप्नोति तदापीष्यते यदाह । ‘आहि-
तोपस्थितयोरिति वक्तव्यमिति’ । न वा भूतकालस्याविवक्षितत्वात्, स्वा-
मिभावनिवृत्तिपरायां चोदनायामाहितमिति भूतकालो न विवक्ष्यते तेना-
हितादाधायिष्यमाणाञ्च भविष्यति, केवलं स्वत्वामिभावविवक्षायामेव
न भवति, यथा प्रत्युदाहरणे उक्तं दातृत्वामिक्रमित्यर्थे इति, दाताद-
योपि यदा बाह्यत्वेन वित्यन्ते न स्वामित्वेन तदा णत्वं भवत्येव ॥

“पानं देशे” ॥ ‘क्षीरं पानं येषामिति’ । कर्त्तरि षष्ठी, उशीन-
रादयः शब्दा देशद्वारेण पुरुषेषु वर्तन्तइति देशाभिधायिनो भवन्ति ।
‘दाक्षीणां पानमिति’ । अत्रापि कर्मसाधन एव पानशब्दः ॥

“वा भावकरणयोः” ॥ ‘गिरिनद्यादीनामिति’ । संज्ञायां
प्राप्ते ऽसंज्ञायामप्राप्तेत्युभयत्रविभाष्यमित्याहुः ॥

“प्रातिपदिकान्तनुस्विभक्तिषु च” ॥ ‘माषवापिणीविति’ ।
बहुलमभीक्ष्यइति णिनिः । ‘माषवापाणीति’ । माषान्वयनीति कर्म-
ण्यण्, अशशसोः शि, नपुंसकस्य क्लृप् इति नुम्, इह कस्माच्च भवति
गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति । भगिचित्यस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकार
इत्यस्ति प्राप्तिरित्यत आह । ‘पूर्वपदाधिकारादिति’ । एतच्च पूर्वप-
दात्संज्ञायामित्यत्रैव व्याख्यातं, किमिदानीं नैव भवति गर्गभगिणीति,
भवति विवक्षान्तरे शस्त्रान्तरेण नित्यं न त्वनेनेत्याह । ‘यदा स्थिति’ ।
‘मातृभोगीश्वरविति’ । एतदपि तत्रैव व्याख्यातं, यदुत्तरपदं प्रातिप-
दिकं दृश्यते माषवापिणीत्यत्र णत्वं न प्राप्नोति यदुत्तरपदं वापिनीति
न तस्यान्तो नकारः, यस्य चान्तोनकारो वापिचिति न तदुत्तरपदमत
आह । ‘माषवापिणीत्यादि’ । उपपदमति द्वित्यत्रैतद्व्याख्यातम् । उक्त-

रपदभूतं प्रातिपदिकं गृह्यतइत्यत्र ज्ञापकमाह । 'तथा चेति' । कथमेत-
 ज्ञापकमित्याह । 'स हीति' । अङ्गस्य नुम्विधीयते, ततश्च तद्वक्तो नुम्
 तद्वहणेनैव गृह्यते नोत्तरपदग्रहणेन, यदि च यत्किं च न प्रातिपदिकं
 गृह्येत नोत्तरपदमेव, ततो नुम्वहणमकर्तव्यमेव स्यात्, समासप्राति-
 पदिकान्त इत्येव सिद्धत्वात् । 'आर्ययूनेति' । विशेषणमासः । श्वयुवम-
 घोनामतद्धितइति संप्रसारणम् । 'प्रपक्वानीति' । गतिसमासः । अत्र
 कुमति चेति नित्यं णत्वं प्राप्नोति, दीर्घाङ्गी शरदित्ययमपि यवादिषु
 द्रष्टव्य इत्युक्तम् ॥

“एकानुत्तरपदे णः” ॥ 'विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थ-
 मिति' । अन्यथा यद्यप्यत्रारम्भसामर्थ्याच्चित्यो विधिः शक्यो विज्ञातुम्,
 उत्तरत्र त्वनुवृत्तिः संभाव्येत ॥

“कुमति च” ॥ अनेकानुत्तरपदार्थायमारम्भः । 'वस्त्रयुगिणा-
 विति' । युगशब्दादिनि कृते पश्चादिवन्तेन समासः कर्तव्यः, एवं
 तद्वत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकारो भवति, अन्यथा मातृभोगीण-
 वल्लक्षणान्तरेणैव णत्वं सिद्धं स्यात्, कावित्युच्यमानेपि कर्त्रमात्रस्या-
 त्तरपदस्यासंभवान्मतुर्वर्या लभ्यते नार्था मतुपा, सत्यं, कावित्युच्यमाने
 तदादिविधिर्विज्ञायेत कर्त्रादावुत्तरपदइति ॥

“उपसर्गादसमासेपि षोडशस्य” ॥ ण उपदेशे यस्य स षोड-
 देशः । 'प्रणयको देश इति' । अत्र गतिक्रियायोगमात्रमेव प्रतिप्रस्ये-
 पसर्गत्वं न नमति प्रति । 'असमासेपीति किमिति' । विशेषानुपादा-
 नादेव समासासमासयोर्द्वयोरपि भविष्यतीति प्रश्नः । 'पूर्वपदाधिका-
 रादिति' । सर्वत्रैवात्र प्रकरणे पूर्वपदादिति वर्तते, समासे एव पूर्वपदं
 भवति, तेन समासएव स्यात् । 'तदधिकारनिवृत्तिद्व्योतनार्थमिति' ।
 नानेन विस्पष्टार्थमसमासेपिग्रहणमित्युच्यते । तथाहि । यद्यप्यस्वरित-
 त्वात्पूर्वपदादिति निवर्तते तथाप्यसमासेपिग्रहणं कर्तव्यमन्यथा ऽसंज्ञायां
 समासे न स्यात्, पूर्वपदात्संज्ञायामेवेतिनियमादस्य च विधेरसमासे
 चरितार्थत्वात्तस्मात्पूर्वपदाधिकारनिवृत्तिद्व्योतनमुखेन समासासमासयोर्द्व-

योरपि यथा स्यादित्यसमासेपिग्रहणमित्ययमर्थो द्रष्टव्यः । नन्वसिद्धमुप-
सर्गणत्वं, तस्यासिद्धत्वाच्चियमो न भविष्यति, तेन पूर्वपदादित्यस्मिन्नि-
वृत्ते न कर्तव्यमसमासेपिग्रहणम् । एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति न योगे योगो
ऽसिद्धोपि तु प्रकरणे प्रकाशमसिद्धमिति, यदा तु पूर्वपदात्संज्ञायामिति
सूत्रं नियमार्थमिति पक्षस्तदैतदुच्यते, यदा तु विध्यर्थं तदा नैतदुपपद्यते ॥

“हिनुमीना” ॥ हि गतौ स्वादिः, मीन् हिंसायां क्र्यादिः
दीर्घान्तः, हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसंख्यानम्, इहापि यथा स्यात्,
प्रहिणोति प्रमिणीतः, सिद्धं वा स्यान्निवत्त्वात्, ईत्वगुणयोः स्थानिवद्भावे
सति उपात्तमेव रूपमिति णत्वं भविष्यति । ननु पूर्वत्रासिद्धे न स्यान्नि-
वत्, दोष एवायमस्याः परिभाषायास्तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वे-
ष्विति ॥

“आनि लोट्” ॥ ‘प्रवपाणीति’ । वपेलोट्, मेनिः । आहुत-
मस्य पिब्य, प्रयाणीतियाते रूपम् । ‘प्रवपानीति’ । प्रहृष्टा वपा येषु
तानि प्रवपानि, आनिलोट्ग्रहणमनर्थकमर्थवद्ग्रहणात्, अर्थवत् आनिश-
ब्दस्य ग्रहणं, न चैवार्थवान्, अनुपसर्गाद्वा, यत् क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं
प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः, न चैतमानिशब्दं प्रति क्रियायोगः, तदन्तं तु
प्रति भवति, कथं नैवं विज्ञापते यस्य क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्ता इति,
कथं तर्हि या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्ता इति, प्रयोगविषया च क्रिया
न क्व चिदसंस्पृष्टास्तीति समुदायस्याश्रयतइति आनिशब्दान्तं समुदायं
प्रति क्रियायोगः, तत्रायं च सूत्रार्थः, उपसर्गात्परस्यावयवो य आनिश-
ब्दस्तत्रकारस्य णत्वमिति, तदेवं प्रत्याख्यातं लोट्ग्रहणम् ॥

“नेगदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवह-
तिश्याम्यतिविनोतिदेग्धिषु च” ॥ गामादाग्रहणेष्वविशेष इति वच-
नान्मीनातिमिनोतिदीहामित्यात्वे कृते यन्माहं यच्च मा मानइति
तेषामपि ग्रहणप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह । ‘माद्देहोर्ग्रहणमिष्यतइति’ । इष्टि-

रेवेयम् । 'प्रणिष्यतीति' । श्रोतः श्यनि, उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना वत्त्वं, हन्तिप्रभृतयः प्र्सातिपर्यन्ता अदादयः, मा माने च । 'प्रणिशाम्यतीति' । अमामष्टानां दीर्घः श्यनि, स्यत्यादिषु तिपा निर्वृशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । 'आङ्यवायेपीति' । अन्यथाङ्गस्याङुच्यते, विकरणान्तं चाङ्गं, सोसौ संघा-
तभक्ता ऽशक्यो गदादियहणेन गहीतुमिति न स्यात्, आढा चेति
वक्तव्यम्, प्रयागददिति । तत्तर्हि वक्तव्यं, न वक्तव्यम्, अट्प्लाङ्नुम्व्यवाय-
इति वर्तते, तेन नेगंदादीनां आङ्यवाये आङ्यवाये च भविष्यति,
प्रनुपगदतीत्यादौ तु पदव्यवायेपीति प्रतिषेधादप्रसङ्गः ॥

"शेषे विभाषा ऽकसादावधान्तउपदेशे" ॥ अकसादावधान्त-
इति चोपसर्गसन्निधापितस्य धातोर्विशेषणमित्याह । 'अकसादावधान्त
उपदेशे यो धातुरिति' । आदियहणं शक्यमकर्तुम्, अकसदिति वक्तव्यं,
यस्मिन्विधिस्तदादावत्यहणे, अन्तयहणं तु कर्तव्यम्, असति हि तस्मिन्
ज्ञापेत केन तदादिविधिः, केन वा तदन्तविधिरिति, शेषयहणं किं, गदा-
दिषु माभूत् । यदि तेष्वपि स्यात्पूर्वयोगो निर्विषयः स्यात्तस्माच्छेष इति
शक्यमवक्तुम् । 'प्रनिषेत्यतीति' । षठो कः सीति क्त्वे कृते सम्प्रत्य-
यान्तो भवति । 'प्रनिचकारेति' । कुहोश्चुरित्यभ्यासस्य चुत्वे कृते सम्प्र-
त्ययं न ककारादिर्भवति । 'प्रणिषेष्टेति' । व्रश्चेत्यादिष्वत्वे कृते सम्प्रति
यान्तो भवति, उपदेशे त्वयान्तत्वाणत्वं भवति ॥

"अनितेः" ॥ 'प्राणितीति' । श्वस प्राणने अन च, रुदादिभ्य-
स्सार्वधातुकदतीट् ॥

"अन्तः" ॥ 'अनितेरन्तस्येति' । अनितेः संबन्धिनः पदान्तस्य
नकारस्येत्यर्थः । 'हे प्राणिति' । क्तिबन्तात्संबुद्धिः, न हि संबुद्धोरिति
नलोपप्रतिषेधः, अन्यत्र तु पदान्तस्य नकारस्य लोपेन भवितव्यमिति संबु-
द्ध्यन्तमुदाहृतम् । 'अन्तश्च पदापेक्षो दृश्यतइति' । नानित्यपेक्षः, व्यभि-
चाराभावात् । 'केचित्त्वित्यादि' । अनितेरन्तइत्येकमेव योगं पठन्ति,
समीपवचनं यान्तशब्दमाश्रयन्तीत्यर्थः, किमर्थमित्याह । 'निमित्तसमी-
पस्येति' । ननु च नास्त्येव स विषयो यत्र निमित्तस्य समीपभूतो ऽनि-

तेर्नकारः, प्राणितीत्यादावेकादेशे कृते आकारेण व्यत्रायः, निरणितीत्यत्रा-
कारेण तत्कथं निमित्तसमीपस्येत्युच्यते ऽत आह । 'एकवर्णव्यवहित-
स्येति' । सामर्थ्यादेकवर्णेन^१ व्यवधानमाश्रीतमि-त्यर्थः । न च प्राणितीत्य-
त्रैकादेशस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्वावा^२द्वयव्य^३वायः शङ्कनीयः, पूर्वत्रा-
सिद्धे स्थानिवत्त्वनिषेधात् । ननु चेत्तं तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षण-
त्वेत्त्विति, एवं तर्ह्यनित्यः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्वावः, निष्ठायां सेटीति
सेङ्गग्रहणात्, एतच्च स्थानिवत्प्रकरणेन व्याख्यातम् । 'तैरित्यादि' । एकं
ह्यन्तग्रहणं तच्च सामीप्यार्थं पर्याप्तितीत्यत्र णत्वव्यावृत्त्या चरितार्थे,
ततश्च हे प्राणित्यत्र पदान्तस्येति प्रतिषेधः प्राप्नोति, तस्मात्तैर्द्वितीयम-
प्यन्तग्रहणमावृत्त्या तन्त्रेण वा ऽऽश्रयितव्यम् । ननु च येषां योगविभागं
कुर्वन्ति अवयववचनं चान्तशब्दमाश्रयन्ति तैरपि पूर्वसूत्रे सामीप्यवाच्यन्त-
शब्दः पठितव्य एव, अन्यथा पर्याप्तितीत्यत्रापि स्यात्, अत आह । 'येषां
त्विति' । ते नैकवर्णव्यवहितस्यापि णत्वमिच्छन्त्येव, तस्माच्चार्यस्तेषां
पूर्वसूत्रेन्तग्रहणेनेत्यर्थः ॥

“उभौ साध्यासस्य” ॥ 'प्राणिणिषतीति' । सनि अजादेर्द्विती-
यस्येति निशब्दस्य द्विवचनम् । 'प्राणिणदिति' । एयन्ताल्लुङ्, ज्ञेश्चङ्,
णिलोपः, द्विवचनेचीतिस्थानिवद्वावाचिशब्दस्य द्विवचनम् । 'पूर्वत्रासि-
द्धीयमित्यादि' । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचनद्वयस्मिन्नसति प्राणिसतीति स्थिते
द्विवचनं च प्राप्नोति णत्वं च, तत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं द्विवचने कृते
ऽध्यासणकारेण व्यवायाद्वातुनकारस्य णत्वं न स्यात्, अस्मिन्सु सति
परत्वाण्यत्वे कृते कृतणत्वस्यैव द्विवचने अन्तरेणाप्येतद्वचनं प्राणिणिष-
तीत्यादि सिद्धं भवति, यद्वेवं किमर्थमिदमारभ्यतइत्याह । 'इतित्विति' ।
शक्यार्थं कृत्यः, इतिकरणो हेतौ, तुशब्दोवधारणे, यस्मादेतदपवादवचन-
मेतदर्थं नैव शक्यमाश्रयितुं, तस्मादेतदारभ्यते, अयमभिप्रायः । अस्य
वचनस्थानित्यस्यज्ञापनार्थमिदमारभ्यतइति, तेनौजठदित्यत्र कृत्वादीना-

१ व्यवाय इति पा. ई. पु. ।

२ वर्येद्वयव्यायेन व्यवाय इति पा. ई. पु. ।

मसिद्धत्वात् हत इत्येतद् द्विरुच्यते इत्युपपन्नं भवति, अथोभाविति किमर्थं, यावताभ्यासनकारस्य पूर्वाणैव णत्वं सिद्धत्वात्प्रसामर्थ्याद्वातुनकारस्य व्यवायेष्यनेन भविष्यति, सत्यं, अवहितस्य सिद्धति, अनन्तरस्य तु तत्कौडिन्यन्यायाच्च स्यादित्युभावित्युच्यते ॥

“हन्तेरत्पूर्वस्य” ॥ हन्तेरित्यवयववष्टी, अत्पूर्वा यस्मादिति बहु-
व्रीहिः, नकारोन्यपदार्थः, यद्यपि नकारविशेषणानि प्रथमया निर्दिश्यन्ते,
अन्तः, उभाविति, तथा पीह वष्ट्या निर्देशः कृतः, इदं हि न्याय्यं व्यति-
क्रमोक्त्यः । ‘प्रहृत्यतदिति’ । भावे कर्मणि वा लट् । ‘प्रघ्नन्तीति’ ।
गमहनेत्युपधालोपः, हो हन्तेरिति कुत्वम्, अत्र कुञ्जवायइति प्रसंगः ।
‘प्राघानीति’ । चिण् भावकर्मणोरिति चिण् । शितपा निर्देशो धातुनिर्दे-
शार्थ एव न यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः, प्रजङ्घनीति, अत्र हि चुत्वे कृते जकारेण
व्यवायादेव न भविष्यति ॥

“वमोर्वा” ॥ पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

“अन्तरदेशे” ॥ अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेऽपसंख्यानमित्यु-
पसर्गसंज्ञाया भावाद्वन्तेरत्पूर्वस्येति सिद्धे देशप्रतिषेधार्थं वचनम् । ‘अन्त-
र्हेननो देश इति’ । आधिकरणे ल्युट् ॥

“अयनं च” ॥ ‘अन्तरयणमिति’ । अयेरिणो वा ल्युटि रूपं,
कृत्यच इति सिद्धे इदमपि देशप्रतिषेधार्थं वचनम् ॥

“कृन्तस्पृदवयहात्” ॥ अवयह्यते विच्छिद्य पठ्यते इत्यवयहः,
अच्छासावयवहश्च अदवयहः, अकारादवयवहात्पूर्वपदादिति, तिस्रोपि
समानाधिकार्याः पञ्चम्यः, तत्र अकारमात्रस्य पूर्वपदस्यासंभवादृकारेण
तदन्तविधिः, अवयवहणभूतो य अकारः तदन्तादिति, संहिताधिकाराच्च
संहिताकालक्षतेषां णत्वं, पदकाले चावयहः क्रियते, तेनावयवहयोग्यत्वा-
दृकारोवयह इत्युक्तः, न तु तदृशापचः, तथा चावयहं दर्शयता णत्वं न प्र-
युक्तम् । ‘अनवयह्यमाणादिति’ । अनवयवहयोग्यादित्यर्थः । ‘अपदा-
दिति’ । पदे ह्यवयहः क्रियते पदमत्र विच्छिद्यतइति दर्शनाय ॥

“नश्च धातुस्योरुषुभ्यः” ॥ धातौ तिष्ठतीति धातुस्यो रेफः षका-
रश्च, उर इति स्वरूपग्रहणं, षु इति कृतवत्त्वस्य सुजो ग्रहणं न सप्तमीब-
हुवचनस्य, तेन इन्द्रो धता एहेषु न इत्यत्र न भवति, नसिति नासिकादे-
शस्यास्मदादेशस्य च सामान्येन ग्रहणं, ततोत्रास्मदादेश एव कार्यो, तस्यैव
धातुस्यादिभ्यः परस्य संभवात्, उत्तरसूत्रे तूभयोः कार्यित्वम् । ‘रक्षाण
इति’ । रक्षेति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनान्तं, दृष्टोतस्तिष्ठ इति दीर्घः ।
‘शिक्षाणइति’ । शिक्षतिर्दानकर्मा छन्दसि । ‘उरुणस्फुधीति’ ।
कृजो लोट्, सेहिः, शुशुण्टुकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः, कः करदित्या-
दिना विसर्जनीयस्य सत्वम् । ‘अभीषुणइति’ । इकः सुजीति दीर्घः,
एवमूषुण इत्यत्रापि ॥

“उपसर्गाद्बहुलम्” ॥ न संप्रति क्रियायोगाभावात्प्राप्त्युपलक्षण-
मुपसर्गग्रहणं, प्रण इत्यस्मदो नसादेशः, प्रणस इति बहुव्रीहिः, उपसर्गा-
च्चित्यच् समासान्तः, नासिकायाश्च नस्भावः, उपसर्गादनोत्पर इति
पाठान्तरम्, उपसर्गात्परस्य नसो नकारस्य णत्वं भवति, ओतः परस्य
ओकारे वा न भवतीत्यर्थः । उभयथाप्यतिव्याप्त्यव्याप्तिसंभवाद्वाख्यात
एव पाठो वृत्तिकारेणाश्रितः ॥

“कृत्यचः” ॥ कृत्यो यो नकार अच उत्तर इत्यनेनाच इति
नकारस्येदं विशेषणं न कृत इति दर्शयति, यदि हि कृत एतद्विशेषणं
स्यात् प्रापणमित्यादौ न स्यात्, न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपामित्यत्र
च कप्यादीनां प्रतिषेधो नर्थकः स्यात् । ‘अनमानेत्यादि’ । संभवोदा-
हरणप्रदर्शनपरं न परिगणनमन्यस्यासंभवात् । ‘अन इति’ । योरना-
देशः, मानइत्यागत्तमुक्, शानजादिः, तव्यदादिसूत्रविहितोनीयः, आक्रो-
शे नज्यानि, सुष्यजातौ णिनिः, आवश्यके णिनिः, निष्ठादेशो रदाभ्या-
मिति विहितः । ‘ग्रहीण इति’ । घुमास्येत्यादिना ईत्वम् । ‘प्रमज्जः प्रभुज्ज
इति’ । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् । ‘निर्विणस्येति’ । अचः परः
कृत्यो नकारो न भवतीति वचनं, तत्र परस्य नस्य णत्वं पूर्वस्य छुत्वम् ॥

“क्षेर्विभाषा” ॥ ‘एयन्ताद्यो विहित इति’ । एतेन क्षेरित्यस्य विहितविशेषणत्वन्दर्शयति, प्रयोजनं वृत्तावेव वक्ष्यते, अपरः प्रकारः, अङ्गव्यायइति वर्त्तते, तेन एयन्तस्य कृतश्चाङ्गव्यायेपि णत्वस्याभ्यनुज्ञानात् एयन्तात्परः कृदित्येवमाश्रीमाणेपि प्रयाप्यमाणमित्यादौ यकार-
अव्यायेपि णत्वसिद्धिरिति ॥

“हलश्चेजुपधात्” ॥ ‘प्रकोपणमिति’ । कुप क्राधने । ‘प्रेहणं, प्रोहणमिति’ । ईह, चेष्टायाम्, ऊह वितर्कः, ‘अत्र कृत्यच इति णत्वं नित्यमेव भवति, कथं पुनरसत्यादिग्रहणे हलादिरिति लभ्यतेत आह । ‘इजुपधस्येति’ । इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात्सामर्थ्यादादिविशेषणं हलग्रहणमित्यर्थः ॥

“इजादेः सनुमः” ॥ ‘हल इति वर्त्ततइति’ । प्रयोजनमुत्तरच वक्ष्यति, ननु तत्रादिविशेषणं हलग्रहणमन्तविशेषणेन चेहार्थः, अत आह । ‘तेनेति’ । इजादेर्हलादित्वासंभवात् सामर्थ्यम् । ‘प्रेहणमिति’ । इत्थि गत्यर्थः, इदित्वाच्चम् । ननु चात्रानुस्वारे कृते नायं सनुमको भवति, काममत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धयति प्रोम्भणमिति, अत्र त्वादित एव नुम् भवतीत्यत्र न सिद्धयति, औत्पत्तिको हि तत्र नकारः, प्रेन्वनमित्यत्र च प्राप्नोति, यत्र नुमेवाविकृतः श्रूयते, तस्मादिहापि नुम्यहणमनुस्वारोप-
लक्षणार्थं व्याख्येयं, नत्तत्रदर्शनन्यायेनेष्टविषये सर्वत्र भविष्यति, अनिष्टे च न भविष्यति, एवं च कृत्वा नियमार्थतोपपद्यते, अन्यथा प्रेन्वनमित्यत्र विधेयता संभाव्येत, न चाट्कुप्वाङ्नुम्यव्यायेपीत्येतेन सिद्धिः, तत्रापि नुम्यहणस्यानुस्वारोपलक्षणत्वात् । ननु कृत्यच इत्यनेनैव सिद्धे नार्थेनेनात आह । ‘सिद्धे सतीति’ । ‘प्रमङ्गनमिति’ । मगिरपि गत्यर्थ एव, प्रमङ्ग-
नमिति पाठे मण्डनार्थः । ननु च कैमर्थ्यात्रियमो भवति, विधेयं ना-
स्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयं किं एयन्ताद्विभाषा प्राप्ता, तत्र नित्यं णत्वं विधेयमत आह । ‘हल इत्यधिकारादिति’ । ननु च णिलोपे कृते

एयन्तोपि हलन्तो भवति ततः^१ किं, सत्यपि हलधिकारे विध्यर्थता संभवति, नैतदस्मिन्, विहितविशेषणस्याश्रयणात्, एतदेव ह्यभिप्रेत्य वृत्ति-कारेणोक्तं हलन्ताद्वातोर्था विहित इति ॥

“वा निसनिन्ननिन्दातम्” ॥ णिमि चुम्बने, णित् रोषणे, णिदि कुत्सायां, शोपदेशत्वादेतेषां नित्ये णत्वे प्राप्ते विकल्पः ॥

“न भाूपूपकमिगमिण्यायिवेषाम्” ॥ ‘पूषहणेन पूजो ग्रहणमे-ष्टव्यमिति’ । इष्टिरेवेयम् । ‘एयन्तानां चेति’ । एयन्तस्याधात्वन्तरत्वाच्च प्राप्नोतीति वचनं, किं च एयन्तेष्वस्य प्रवृत्तौ पठे ऽनुवाददोषप्रसङ्गः, णोर्वि-भाषेत्येष पठे^२ निवृत्तेः सिद्धत्वात् ॥

“वात्यदान्तात्” ॥ ‘निष्यानं दुष्यानमिति’ । इदुदुपधस्य चेति विसर्जनीयस्य षत्वम्, अत्र कृत्यञ्च इति प्रसङ्गः । ‘सर्पिष्यानमिति’ । कर्मणि षष्ठ्याः समासः । ‘यजुष्यानमिति’ । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, उभयत्रापि नित्यं समासेनृत्तरपदस्यस्येति षत्वम्, अत्र पानं देशे वा भावकारणयोरिति प्राप्तिः । ‘पदे अन्त इति’ । सप्तमीतिथो-गविभागात्समासः । ‘सुसर्पिष्केणेति’ । शोभनं सर्पिरस्येति बहुव्रीहिः, कपु, इणः ष इति षत्वं, नायं पदे परतः पूर्वमवस्थितस्यान्तो भवति, पदस्य त्यन्तो भवति, स्वदिष्विति पदसंज्ञाया विधानात्, ततश्च षष्ठीसमासे ऽत्रापि प्राप्नोति, कथं पुनर्ज्ञायते सप्तमीसमासोऽयमिति, अन्तग्रहणात्, अन्यथा वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिरित्येव षकारान्तात्पदादिति लभ्यते ॥

“नशेः शान्तस्य” ॥ ‘प्रनष्ट इति’ । मश्जिनशोर्भलीत्यागतस्य नुमो ऽनिदितामिति नलोपः, व्रश्वादिषत्वम् । नशेरशः । अशकारान्तस्य नशे-रिति वक्तव्यं, न तु शान्तम्येति, इहापि यथा म्यात्प्रनङ्क्षतीति, षठोः कः सीति कत्वं भवति, तत्तर्हि तथा वक्तव्यं, नेत्याह । ‘अन्तग्रहमिति’ । षकारेण नशोर्विशेषणात् पान्तस्येति सिद्धे पुनरन्तग्रहणसामर्थ्याच्चः संप्रति शान्तो यश्च भूतपूर्वस्तस्य भवति प्रीतिषेधः ॥

१. तत इत्यारभ्य संभवतीत्यन्तः पा. ई. पु. नास्ति ।

२. पठे णत्वेति पा. ई. पु. ।

“पादान्तस्य” ॥ हेकारिचित्याद्यप्युदाहरणम् ॥

“पदव्यवायेषि” ॥ ‘माषकुम्भवापेनेति’ । अत्र के चिदाहुः । यदा माषाणां कुम्भो माषकुम्भः, तस्य वाप इति प्रक्रिया तदोत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्पदत्वाभावाच्चिन्नेधाप्रवृत्तेर्भवि-
तव्यमेव शब्देन, तस्मात्कुम्भस्य वापः, कुम्भवापः, माषाणां कुम्भवापो माषकुम्भवाप इति प्रक्रियाश्रयेणोदाहरणमिति । अत्र कुमति चेति प्राप्तिः । ‘प्रावनद्वुमिति’ । उपसर्गादसमासेपीत्यवशब्दव्यवायेषि अङ्गव्यवाय इति प्राप्तिः । ‘प्रगात्रयामइति’ । छन्दस्यं व्यवहितः प्रयोगः । गामिति द्वितीयान्तेन पदेन व्यवायः । ‘पदव्यवाये ऽतद्वितइति’ । योयं पदव्यवाये प्रतिषेधः स तद्विते यत्पदं तत्र न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । ‘आर्द्रगोमयेणेति’ । गोश्च पुरीषइति मयट्, तत्र परतो गोशब्दः स्वादिष्विति पदम् ॥

“तुभ्रादिषु च” ॥ तुभ्रेति स्वरूपग्रहणं न धातुग्रहणं, तेन तौभ्रामित्यादौ शब्दं भवत्येव, तुभ्रीतः तुभ्रन्तीत्यत्र त्वालोपयोः स्या-
निषद्वावादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वा शब्दं न भवति । नृचमयतीति नृनमः, हरिनन्दीति ताच्छीलिको णिनिः । हरिनन्दनः । गिरिनगरमिति षष्ठीसमासौ । ‘नरीनृत्यतइति’ । रीरुदुपधस्य च । ‘तृप्नोतीति’ । छन्दसि व्यत्ययेन श्नुः । ‘परिनर्तनं परिग्रहणमिति’ । प्रादिसमासौ । ‘परिनन्दन-
मिति’ । गतिसमासः, शरनिवेशादयो दर्भानूपान्ताः षष्ठीसमासाः । ‘आचार्यभोगीनः आचार्यानीति’ । अत्रैवास्य प्रतिषेधः, आचार्येण आ-
चार्याणामित्यादौ तु भवत्येव । ‘तुभ्रातिराकृदिगण इति’ । चकारोनुक्त-
समुच्चयार्थ एतमेवार्थं सूचयति ॥

“स्तो श्चुना श्चुः” ॥ अत्र संनिपातइत्यध्याहार्यम् । वृत्तश्चेत-
इति’ । वा शरीति पक्षे विसर्जनीयस्य सकारः । ‘मज्जतीति’ । भलां

१ तरङ्गिति पा. ई. पु. ।

२ हरिनगरमिति पा. ई. पु. ।

३ शरनिवेशादयो इति पा. ई. पु. ।

जश् भशीति सकारस्य दकारे कृते तस्य चुत्वं लकारः, असिद्धत्वं तु ज-
श्त्वस्य न भवति, न मु नइत्यत्र नेति योगविभागात्तथा च भृज्जतीनां
ङितीति निर्द्वैश उपपद्यते, इह सकारतवर्गे कार्ययौ द्वौ निमित्ते अपि
द्वे एव शकारचवर्गौ, ततश्च साम्यात्संख्यातानुदेशः प्राप्नोतीत्याशङ्क्या-
ह । 'शादितिप्रतिषेध इति' । श्चुनेति तृतीयानिर्द्वैशः पूर्वभूतेनापि योगे
यथा स्यात्, यञः, याञ्जेति, सप्तमीनिर्द्वैशे तु तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति
परभूतेनैव योगे स्यात् ॥

“ष्टुना ष्टुः” ॥ ‘अटृतीत्यादि’ । अटृ अतिक्रमणहिंसयोः,
अटृ अभियोगे, तकारदकारोपधयोरेतयोर्गणपाठः क्विबन्तयोः संयोगा-
न्तलोपे कृते तकारदकारयोः श्रवणार्थः, न न्द्राः संयोगादयं इति प्रतिषे-
धोप्यङ्गतेर्भवति, इहापि तृतीयानिर्द्वैशः पूर्वभूतेनापि योगे ष्टुत्वं यथा
स्यात् यथा द्रोढेति, अत्रापि तौः षीति प्रतिषेधाच्चिमितिनिमित्तयोः-
संख्यातानुदेशो न भवति ॥

“न पदान्तात् टोरनाम्” ॥ अनामिति षष्ठीबहुवचनस्यागतनु-
ट्कस्य प्रतिषेधः । ‘श्वलिट्साय इति’ । धुडभावपक्षे सकारस्य ष्टुत्वं प्राप्नो-
ति, धुटपक्षे तु चत्वंस्यासिद्धत्वात्तस्यैव धकारस्येति । ‘ईटृइति’ । ईड्
स्तुतौ, अदादिरनुदातेत्, षडधिका नवतिः षण्णवतिः, षण्णां नगराणां
समाहारः षण्णगरी ॥

“तौः षि” ॥ षीतिसप्तमीनिर्द्वैशात्पूर्वभूतेनापि संनिपाते भवत्येव,
लोष्टा पेष्टेति ॥

“शान्” ॥ ‘प्रश्नः विश्न इति’ । यज्ञयाचेत्यादिना नङ्, क्कुः
शूडनुनासिके चेति ककारस्य शकारः, सर्वे विधयश्छदसि विकल्पन्तइति
तैत्तिरीयके नायं प्रतिषेधो भवति । अपोश्नाति । तत्रापि काठके भव-
त्येव ब्रह्मचारिणे प्रश्नान् प्रोच्य यजिघ्राय । स्वाध्यायब्राह्मणे च भवतीति
सकलं भद्रमश्नुते ॥

“यरोनुनासिकेऽनुनासिको वा” ॥ पदान्तादित्यनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते । ‘वाङ्मयमिति’ । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयट् ॥

“अचो राहाभ्यां द्वे” ॥ अर्चयतेर्घञ्, कुत्वम्, अर्क्कः, मर्चिः सोत्रो धातुः, तस्मादिण्भीकायाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्, चोः कुरिति कुत्वं मर्क्कः, अत्राकारादनन्तरो रेफः तस्मादपि ककारः, एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

“अनचि च” ॥ ‘अनच्परस्येति’ । अचोन्योनच्, सपरो यस्मात्सोऽनच्परः, अनेन पर्युदासो दर्शितः, किं प्रयोजनं, न किं चित्, प्रत्युत दोष एव, अवसाने न सिद्ध्यति, वाक्, अच्सदृशस्य वर्णान्तरस्याभावात्, प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गात्पर्युदास आश्रितः, यत्तान्तरे हि विशेषप्रतिषेधात्सामान्येन विधिरनुमेयः स्यादिति गौरम् । ‘उल्का वल्मीक इति’ । लकारो यण् ककारमकारौ यमौ, स्थालीति सकारः शर्, यकारः खय्, वत्सादिषु तकारककारपकाराः खयः, सकारपकारौ शरौ । ‘अवसानइति’ । पर्युदासाश्रयणादिदमभ्रब्धं, प्रसज्यप्रतिषेधे तु परस्य निमित्तस्यानाश्रयणाद्वेत्यधिकारात्सिद्धम् ॥

“नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य” ॥ ‘पुत्रादिनीति’ । ताच्छील्ये शिनिः । ‘तत्परे चेति’ । स आदिनीशब्दे यस्मात्परस्तत्रापि परतः पुत्रशब्दस्य द्विर्वचनं न भवति, पुत्राश्च पौत्राश्च पुत्रपौत्राः, तान्तुं शीलमस्याः पुत्रपौत्रादिनी, अन्ये तु तत्परे पुत्रशब्दइति व्याचक्षाणाः पुत्रपुत्रादिनीत्युदाहरन्ति, तत्र पुत्रस्य पुत्रमतीति विग्रहः । ‘वा हतजगधपरइति’ । हतजगधं च तत्परं चेति विशेषणसमासः राजदन्तादित्वात्परशब्दस्य परनिपातः । ‘पुत्रहतीति’ । पुत्रो हतोऽनयेति बहुव्रीहिः, अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति ङीष् । ‘खयो द्वितीया इति’ । खय इति षष्ठी । ‘द्वितीया इति’ । वर्गेषु खकारादयः ॥

“शरोचि” ॥ ‘आदर्शइति’ । दृशेरधिकरणे घञ् । ‘दर्शइति’ । अत्राप्यधिकरणे घञ्, विपरीतलक्षणा चेयं, न दृश्यतेस्मिंश्चन्द्रमा इति दर्शइति ॥

“त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य” ॥ इन्द्र इत्यादौ नकारदकारयो-
र्द्विर्वचनाभावः । ‘भाषुमिति’ । दीर्घादाचार्याणामित्यस्यासिद्धत्वाच्चि-
प्रभृतिष्वयमेव प्रतिषेधो भवतीति मन्यते ॥

“सर्वत्र शाकल्यस्य” ॥ अत्रिप्रभृत्यर्थायमारम्भः ॥

“दीर्घादाचार्याणाम्” ॥ दात्रमित्यादावनचि चेति प्राप्तिः ॥

“भलां जश् भशि” ॥ उदाहरणेषु भयधानाम्बगदाः ॥

“अभ्यासे चर्च” ॥ ‘चिखनिषतीति’ । खनेः सन्, द्विर्वचनं, कुहो-
श्चुरिति चुत्वञ्चकारः, तस्य चत्वञ्चकारः । टिटकारयिषतीति । ठकार-
माचष्टइति णिच्, टिलोपः, सन्, ठकारस्य ठकारः । ‘तिष्ठासतीति’ ।
शर्पूर्वाः स्वय इति थकारस्य शेषः, तस्य चत्वञ्च तकारः । ‘प्रकृतिचरां प्रकृ-
तिचर इति’ । जश्त्वबाधनार्थं पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या प्रकृतिरूपाश्चरः
स्यानिना ऽभिचरूपा भवन्तीत्यर्थः । एतच्चान्तरतमपरिभाषया लभ्यते ।
‘प्रकृतित्रशां प्रकृतिजश इति’ । व्याख्यातम् । ‘डिड्यइति’ । डीडो
लिटि द्विर्वचने एरनेकाच इति प्रण ॥

“खरि च” ॥ ‘ययुत्सतइति’ । युधेः सन्, धकारस्य तकारः ।
‘आरिप्सते आलिप्सतइति’ । रभिलभ्योः सनि मीमाध्वित्यादिना अच इस्,
स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः, भकारस्य पकारः ॥

“वावसाने” ॥ भलां जशान्तइति नित्ये जश्त्वे प्राप्ते चत्वञ्च
विधीयते, वावचनात्पक्षे सोपि भवति ॥

“अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः” ॥ अण इति पूर्वण थकारेण प्रत्या-
हारः । ‘अनी वायू इति’ । ईदूदेइति प्रगृह्यसंज्ञा ॥

“अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः” ॥ ‘शङ्कितेत्यादि’ । शकि शङ्कायाम्,
उच्छि उच्छे, कुडि दाहे, टुनदि समृद्धौ, कपि चलने, इदिस्वाचुम्,
नश्चापदान्तस्य भलीत्यनुस्वारः, तस्य ककारादिषु परतो यथासंख्यं
परसवर्णा वगंपञ्चमा ङकारादयः, कुर्वन्ति कृषन्तीत्यत्र भेरन्तादेशे

नकारस्य णत्वं प्राप्नोति तत्कस्माच्च भवतीत्याह । 'इहेति' । णत्वमनु-
स्वारात्पूर्वं न भवति, यस्मात्णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वमनुस्वार एव क्रियते,
पश्चादपि न भवति, अनुस्वारस्थानिकस्यास्य परसवर्णस्य णत्वे कर्तव्ये
असिद्धत्वात् । 'परसवर्णेनेति' । परसवर्णार्थेन शास्त्रेणेत्यर्थः । 'एवमि-
त्यादि' । अनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामतीति भाष्ये यदुक्तं तदेवमुक्तप्र-
कारेणेत्यर्थः ॥

“वा पदान्तस्य” ॥ 'तदुच्येत्यादि' । ककारादिषु परतो
हकारादयः क्रमेण भवन्ति ॥

“तोलि” । अत्र तकारस्य शुद्धो लकारः, नकारस्यानुनासिकः ॥

“उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य” ॥ परसवर्णे इति समस्तमपि सव-
र्णोपहणमिह निष्कण्य संबद्ध्यते । 'उत्थानेति' । सकार-य पूर्वसवर्णस्त-
कारः । अन्ये तु बाह्यप्रयत्नसाम्यात् यकारमिच्छन्ति, तत्र यकारद्वयस्य
अवयवं, न च पूर्वस्य चत्वं तत्र कर्तव्ये ऽस्य पूर्वसवर्णस्यासिद्धत्वात् ।
'रोगे चेति वक्तव्यमिति' । इदमविशेषेण कुन्दसि भाषायां च ॥

“भयो होन्यतरस्याम्” ॥ उदाहरणेषु हकारस्य महाप्राणस्य
सोष्मणो घोषवतस्तादृश एव घकारादयश्चतुर्था भवन्ति ॥

“शश्छोटि” ॥ 'शश्छोमी'तीति । अटीत्यपनीयामीति वक्त-
व्यमित्यर्थः । तच्छ्लोकेन तच्छ्मश्रुणेत्यत्र लकारमकार परस्यापि शकारस्य
भवति ॥

“हलो यमां यमिलोपः” ॥ 'द्वौ यकाराविति' । एकः संज्ञायां
समजेत्यादिना विहितस्य क्यपः संबन्धी, द्वितीयो ऽयद्विकृतिरित्ययङ्का-
देशस्य । 'क्रमजस्तृतीय इति' । क्रम आनुपूर्वी, ततो जातः, क्रमजः, स
च पुनरनञि चेति द्विवचनेन संपादितः । 'तकारात्पर एको यकार इति' ।

१ णत्वममीति वक्तव्यमिति मु. सू. पु. पाठः पदमञ्जर्यसम्मतः ।

२ तच्छ्लोकेन तच्छ्मश्रुणामीति पा. ई. पु. ।

३ अकारपरस्येति पा. ई. पु. ।

४ अपीति नास्ति ई. पु. ।

दित्यदित्येत्यादिना विहितस्य एयस्य संबन्धी । 'द्वौ यकाराविति' । एको ऽदितिशब्दात्परस्य एयस्य संबन्धी द्वितीय आदित्यशब्दात् । 'अवमिति' । भवत्ययं नकारो यम्, यम्परश्च, न तु हलः परः । 'अर्धमिति' । पादार्धाभ्यां चेति तादर्थ्यं यत्, भवत्ययं घकारो रेफादुलः परो यम्परश्च न तु यम् । 'शार्ङ्गमिति' । शृङ्गस्य विकार इत्यण्, चकारस्य रपरा वृद्धिः, अत्र ङकारो यम् भवति हलश्च परः न तु यम्परः । ननु च बहिरङ्गा वृद्धिः, ततः किं, हलः परो न भवति, लोपोपि बहिरङ्गे ऽनेकनिमित्तापेक्षत्वात् ॥

“भरो भरि सवर्णे” ॥ ‘त्रयस्तकारा इति’ । ‘अव उपसर्गात् इत्याकारस्य तकारः, दकारस्यापि चत्वं तकारः, एकः प्रत्ययसम्बन्धी, अनचि चेति द्विवचने क्रमजश्चतुर्थः । ‘चत्वारस्तकारा इति’ । पूर्वोक्तास्त्रयश्चतुर्थो मरुच्छब्दसम्बन्धी, पञ्चमो द्विवचनेन सम्पादितः । ‘मरुच्छब्दस्योपसंख्यानसामर्थ्यादिति’ । एतच्च मरुच्छब्दस्योपसंख्यानमित्यत्रैव प्रतिपादितम् । ‘शार्ङ्गमिति’ । भवत्ययं ङकारो हलः परः भरि सवर्णे परतः न त्वयं भरिति न लुप्यते । ‘प्रियपञ्चेति’ । प्रियाः पञ्चास्येति बहुव्रीहिः । वा प्रियस्यति प्रियशब्दपूर्वनिपातस्तृतीयैकवचनम्, अल्लोपः, नकारस्य श्चुत्वं जकारः, भवत्ययं चकारो हलः परः स्वयं च भर सवर्णे च परतः, न तु जकारो भरिति न लुप्यते । ननु चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादनन्तरो न भवति सवर्णः, तत्किमेतच्चित्यर्थेन भरीत्यनेनेत्यत आह । ‘अल्लोपस्येति’ । ‘तर्प्तेति’ । तृप प्रीणने, पकारस्य तकारः, स्थानभेदात्सवर्णा न भवति, ननु च निमित्तानां कार्यिणां च संख्यासाम्यादिह संख्यातानुदेशे सति नैव तर्प्तेत्यत्र लोपः प्राप्नोति, तत्किमेतच्चित्यर्थेन सवर्णयहणेनात आह । ‘सवर्णयहणसामर्थ्यादिति’ । नहि यथासंख्येऽस सवर्णे भरस्ति यद्वाच्यर्थे सवर्णयहणं स्यात् । ‘शिथिल पि-

१ मु. मू. पु. यमामिति किमित्यस्य प्रत्युदाहरणमग्निरित्येवोपलभ्यते, मिथानुसारेणार्थमित्यपि ।

२ अत्र उपसर्गादित्यारभ्य चत्वारस्तकारा इत्यन्तो ग्रन्थ ई. पु. नास्ति ।

३. सत्यसवर्णेति पा. ई. पु. ।

यतीति । शिष्ल विशेषणे, पिष्ल संचूर्णने रुधादौ, लोट्, सेहिः । श्नसा-
रल्लोपः, हेर्द्विः, भलां जश् भशीति षकारस्य ङकारः, नश्चापदान्तस्य
भलीत्यनुस्वारः, तस्य परसवर्णो णकारः, धकारस्य ष्टुत्वं ठकारः, अनेन
ङकारस्य ठकारे लोपः ॥

“उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” ॥ ‘गार्ग्यो वात्स्य इति’ । गंगा-
दिभ्यो यञ्, जित्वादाद्युदात्तत्वं, शेषनिघातः, तस्य स्वरितः । ‘पचति
पठतीति’ । शप्तिपावनुदात्तौ, धातुस्वरः, शबकारस्य स्वरितत्वं, तित्स्व-
रितमित्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यम्, एवं हि स्वरितयहणं न कर्त्तव्यं भवति,
अत आह । ‘अस्येति’ । यदि तत्र क्रियेत अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतत्प्र-
वर्तते, इह तु करणे न प्रवर्तते, स्वरितम्यासिदुत्वात्तेन द्वयोरप्युदात्त-
स्वरितयोः श्रवणं भवति ॥

“नोदात्तस्वरितोदयमंगार्यकाश्यपगालवानाम्” ॥ उदात्तस्वरिता-
बुदयौ यस्मादिति बहुव्रीहिः, उदयशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, यदाह ।
‘उदात्तोदयस्येति’ । उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः प्रातिशाख्येषु
प्रसिद्धः, तत्र शब्दो लित्स्वरेणाद्युदात्तः, क्लशब्दः किमोदित्यत्ययान्त-
स्तिस्वरितः । ‘उदात्तस्वरितपरस्येति वक्तव्यमिति’ । एतदप्युपलक्षणम्,
उदात्तस्वरितयोरित्येव वक्तव्यमिति, इत एव परशब्दार्थलाभात् । ‘मङ्ग-
लार्थमिति’ । उदयशब्दोच्चारणमेव मङ्गलं मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि
प्रथन्ते, मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च वीरपुरुषाणि च भवन्ति आयुष्म-
त्पुरुषाणि च, इह चादौ वृद्धिशब्दोऽप्येव शिवशब्दः शिवशमरिष्टस्य
करदिति, अन्ते चायमुदयशब्दः ॥

“अ अ” ॥ एकोत्र विवृतः परः संवृतः, द्वावप्यविभक्तिकौ, यो
विवृतस्स स्थानी, यः संवृतः स आदेशः । किमर्थमकारस्याकारो विधीयते,
इत्याह । ‘इहेति’ । ‘कार्यार्थमिति’ । तत्पुनः कार्यमकारस्य दीर्घप्लु-
ताभ्यां सवर्णसंज्ञा अन्यथा प्रयत्नभेदाच्च स्यात्, ततश्च ह्रस्वोकारो एह्य-
माणो दीर्घप्लुतौ न एह्यीयात् । तत्र दोषः । अकः सवर्णं दीर्घः, इहेव
स्यादैन्द्राभिमिति, इह न स्याद्वृद्धाठकमिति, तस्मादेवमादिकार्यार्थ-

मकार इह शास्त्रे विवृतः प्रतिज्ञायति, तत्र यदीयं प्रत्यापत्तिर्न क्रियेत
तस्य तदा तथाभूतस्यैव प्रयोगः स्यात्, स माभूदिति प्रत्यापत्तिरिह क्रियते,
इह स्थान्यकारो विवृतो अणत्वात् सवर्णानां ग्राहक इति दीर्घप्लुतयोरपि
स्थाने संवृतोऽकारः प्राप्नोति आदेशस्त्वकारः संवृतोऽण न भवतीति
सवर्णानां ग्राहको न प्राप्नोति, भाव्यमानत्वात् । ततश्च यदुणः संवृत
उच्चारितस्तदुण एवाष्टादशभेदभिन्नस्यापि अवर्णस्य प्राप्नोति, इत्याश-
ङ्काह । 'दीर्घप्लुतयोश्चेति' । इष्टिरिवेयम् । यद्वा तपरनिर्देशात्सिद्धम्,
अद इति सूत्रं कर्तव्यं, तत्र तः परो यस्मादिति पूर्वाऽकारस्तपरः,
तात्पर्यस्तपर इति द्वितीयः, ततश्च स्थान्याकारो दीर्घप्लुतौ न ग्राह्य-
त्यादेशस्त्वनपि गुणान्तरयुक्तांस्तत्कालान् ग्राह्यति । एकशेषनिर्देशो
वायं द्रष्टव्यः, अत्र षड् मात्रिका अकाराः स्थानिनो निर्दिश्यन्ते, आदेशो
अपि षडेव, तत उभयत्रैकशेषः, तत्र षण्णां स्थानिनां निर्देशसामर्थ्यात्
स्थानिभिर्दीर्घप्लुतौ भिन्नकालौ न गृह्येते । ततः षण्णां स्थानिनां स्थाने
षडादेशाः संवृता यथासंख्यं भवन्तीति सर्वश्रुतिद्विरिति शम् ॥

इति श्रीभट्टहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्या-

मष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्ता चेयं काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

॥ शुभं भवतु ॥

